

॥ श्रीदधिमयी जयति ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिरचितं

पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यम् ।

एतद्व्याख्यानभूत उपाध्यायकैयटप्रणीतो भाष्यप्रदीपस्तद्व्याख्यानभूतो
नागेशभट्टविरचितो भाष्यप्रदीपोद्घोतः

तत्र

प्रथमाध्यायद्वितीयपादादिद्वितीयाध्यायान्तं

विधिशेषरूपं द्वितीयखण्डम् ।

जयपुरराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाधीतशास्त्रेण लवपुरीयप्राच्यविद्यालयसंस्कृत-
श्रेणिप्रधानाध्यापकेन महामहोपाध्यायपण्डितशिचदत्ताशर्मणा बलियामण्ड-
लान्तर्गतछाताग्रामवास्तव्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीपण्डितकाशीनाथशास्त्रि-
तनुजन्मना व्याकरणाचार्य प० रघुनाथशास्त्रिणा च वैद्य-
नाथप्रणीतभाष्यप्रदीपोद्घोतच्छायासारं पदमञ्जरी-
शब्दकोस्तुर्भा समवलम्ब्य, विषमस्थलटिप्पण्या
पाठभेदादिपूरणेन च संभूष्य
संशोधितम् ।

तस्येवं द्वितीयमावर्तनम् ।

मुख्यव्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शकाब्दः १८५६, क्रिस्ताब्दः १९३५.

RAJASTHANI VIKAS

No. 12623

Date

Data Entered

4 JUL 2011

महाभाष्यम् ।

[विधिज्ञेयप्रकरणे दित्प्रकरणम् ।]

प्रयोगानामाद्यदसु आह्वयार्थमेवेति विधितरमण्य इत्याशयेन शङ्कितं न केचि ।
 (र. गा.) १० संक्षेपप्रयोगे कृत्वाप्राप्तयेमे नयस साधनमुक्ता इत्यर्थः । (र. ना.)
 ११ नदि यादु कृतादिभ्यः परेषां स्थित्यल्लयानां स्मारकयोगसंभव इति भावः ।
 (र. ना.) १३—१३ 'यति' ॥ ११ 'द्वस्तशक्ता' ॥

गादिति । गात्रादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य हन्यादेः सिद्धत्वादिशेषेण
एव विधितत्पर्यमिलापः—उकार इति ॥ नन्वेवं लोपस्यावश्यक-
त्वेन विधानं व्यर्थमत आह—इत्तां चेति । एवं च कार्याभं
विधानमिति भावः ॥

(५७० भावनपक्षनिराकरणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । उकारककारावितावादेशौ प्राप्नुतः ॥

(प्रदीपः) भवतीति चेदिति । द्वित्वकित्त्वमित्त्वानाम-
भावात् उ इदन्तरोत्थेयनन्तराभौ बहुव्रीह्याभावादेः पर-
स्येत्यादेः स्थाने उकार आदेशः प्राप्नोतीत्यर्थः । उ इत् द्वित्वेति
तत्पुरुष एव न्यायः, स्वरदायप्रधान्येन तस्यान्तरात्तादृहु-
ग्रीहार्थानुपपादाच्च । कुटितेत्यादौ प्रतिद्वित्वात्तद्व्यो यथा-
देशाः कियन्ते तदा नैते तदर्थभिधाने समर्थाः तृणदैयथ नेह
शास्त्रे प्रसिद्धाः । अथास्यादेव वचनादपूर्वाः कियेरन्, तदा
द्विचोत्यन्त्यस्य स्युः ॥

(उद्द्योतः) ननु भाव्यमानः सर्वोप्यादेशः प्रत्येकं मानाभा-
वादादेशप्रतिषेध इत्युक्तमत आह—द्वित्वेति । अनेनागमत्वं
निराकृतम् ॥ उपरपरवदनन्तरोदित्वेति चेदाह—उ इत् अन-
न्तर इति ॥ नन्वेवमपि बहुव्रीहिणा द्वित्वेन प्रत्ययाभिधाना-
त्तस्य चानेकाकृतात् कथमादेशः स्यादत आह—तत्पुरुष इति । न
च तस्यादित्वे इत् व्यर्थं लक्षकतद्वित् इत्येव सिद्धेति वाच्यम् ।
अतद्वित् इति पर्युदात्तेन प्रत्ययसंज्ञाकादिकादेरेव तेनेत्त्वविधा-
नाच्च ॥ अनुपपादोऽनुपपत्तिस्त्वमेव दर्शयति—कुटितेत्यादाविति ॥
अथास्यादेवेति । अन्तरतमपरिभाषासंस्कृतादित्यर्थः ॥ अन्त्यस्य
स्युरिति । न च द्वित्वस्य गुणप्रतिषेधापघर्त्तेन चारितार्थाच्चात-
न्यायेन सर्वदेशो भविष्यतीति वाच्यम् । गुणप्रतिषेधापघर्त्ते सर्वा-
देशत्वं सर्वदेशत्वे च तदर्थत्वमित्यन्योन्याभयेण सर्वदेशत्वाभावे
ऽस्यादेशत्वापरिरिति भावः । चातङ्गस्य यथा सर्वादेशत्वं तथोक्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरित्संज्ञो नामादेशः स्यात् ? ।

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । इत्संज्ञो ह्यसमेव कार्यमात्रं
प्रतिपादयति, आदेशस्तु भावरूपोऽन्यस्य प्रपञ्चे भवति ॥

(आदेशत्वसाधकभाष्यम्)

किं हि वचनाच्च भवति ? ।

(प्रदीपः) किं हीति । लोपस्य यथादेशत्वं तथा उकारस्यापी-
त्संज्ञकस्य भविष्यतीत्यर्थः । तत्र स्थानिनं निवर्त्त उकारो निवर्त्तत ॥

(आदेशत्वसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि पठ्नीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र
पठ्नी पठ्यामः ॥

(आदेशत्वसाधकभाष्यम्)

गाङ्कुटादिभ्य इत्येपा पञ्चमी अङ्गिणदिति प्रथ-

१ 'रावादेशादिति' ॥ २ अथेति शेषः । इत्संज्ञक उकारे फलप्राप्त्यभिधेये
द्वित्वादेशभाव इति तदर्थः । तेन आपन्ताभित्तिमिद्व्योऽन्यादिनि श्रुतसह-
कारेण द्वित्वादिप्रागमत्यनिर्देशेऽपि पञ्चम्याभिधेयस्य द्वित्वाभावे मानाभाव
इति भावः । (२. ना.) ३ 'तद्वद्व्ययम्' ॥ ४ अत्र तु उकारस्य प्रत्ययसंज्ञोत्तर-
वास्तव्यं भावनपक्षे इति भावः । (२. ना.) ५ द्वित्वं विनाऽपि परस्परस्य

मायाः पठ्नीं प्रकल्पयिष्यति "तस्मादित्युत्तरम्" इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये तस्मादित्युत्तरमेति । पठ्नीं पठ्यामः
परस्परस्य प्रात्याऽऽदेशपक्षे दृष्टातिद्वेः स न युक्त इति भावः ॥

(संज्ञाकरणपक्षानुपगमभाष्यम्)

संज्ञाकरणं तर्हिदम्—गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण-
ङित्संज्ञो भवतीति । असंयोगाद्विद्वद्विद्वत्संज्ञो भव-
तीति ॥

(५७१ संज्ञाकरणपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ संज्ञाकरणे द्विद्वग्रहणेऽसंप्रत्ययः
शब्दभेदात् ॥*॥

(भाष्यम्) संज्ञाकरणे द्विद्वग्रहणे असंप्रत्ययः
स्यात् ॥ किं कारणम् ? । शब्दभेदात् । अन्यो हि
शब्दः कृतीति । अन्यः कृतीति कृतीति न ।
तथा द्विद्वग्रहणे द्विद्वग्रहणे चानयोरेव संप्रत्ययः
स्यात् ॥

(प्रदीपः) संज्ञाकरण इति । उक्तपरिभाषा संज्ञा
कृतेति न्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणे संज्ञास्वरूपानुपलम्भात्संज्ञिना-
मसम्प्रत्ययः । द्वित्संज्ञाकरणं तु व्यत्येः कुटादित्वमनसीति
वचनात्सम्प्रसारणार्थं स्यात् । द्वित्संज्ञा च वचिस्वरपीति
सम्प्रसारणार्थं स्यात् ॥ गाङ्कुटादिभ्यस्तर्हि द्वित्संज्ञा किमर्था
स्याद्, अनर्थिका भवतु, न्यायानुगतये किं कुर्मः । कृकृति
चेत्यादिषु यौगिकस्यैव ग्रहणं स्याद् यस्य ककारो उकारश्चेत्सं-
ज्ञकः ॥ अनयोरेवेति । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायात् । चणदीनां द्वित्करणं द्वित्सं-
ज्ञेषु ग्रहणार्थं स्याद्, यत्र संज्ञारूपानुपलब्धिः ॥

(उद्द्योतः) संप्रसारणं व्यत्येर्ग्रहणेत्यनेन ॥ गाङ्कुटा-
दिभ्य इति । व्यत्येर्वाचानुवदेति भावः ॥ भाष्ये—द्विद्वग्र-
हण इति । कृकृति चेत्यादावित्यर्थः ॥ कृत्रिमेति । उपपत्तिम-
जानत इदं दूषणं बोध्यम् ॥

(उद्द्योतितदेशपक्षानुपगमभाष्यम्)

तद्वद्विदेशस्तर्ह्ययम्—गाङ्कुटादिभ्यः अङ्गिणत्
द्विद्वद्वचतीति । असंयोगाद्विद्वद्विद्वत्संज्ञो भव-
तीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि वचिनिर्देशः कर्तव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

[न कर्तव्यः ॥]

(आक्षेपसाधक(समाधानसाधक)भाष्यम्)

नह्यन्तरेण वचिनिर्देशो गम्यते ॥

प्रकरणे तानि विधीयमानेऽस्यादेशत्वं सिद्धमिति द्वित्वविधानसामर्थ्यात्सर्वो-
देशत्वकारा गुणद्विविधानार्थत्वमस्येति प्राप्नुमिति भावः । (२. ना.)
६ किं हि तद्वद्वचनता भवत्यपि तु सर्वमेव वचनात्सिद्धस्येत्यर्थः ।
तदुक्तं कैपटे—लोपस्य यथाऽऽदेशत्वमित्यादिना । (२. ना.)

अनुदानां धुल्योऽपि निमि-गन्धप मरुतिर्निजनिर्वापि स्त्रीभारत । यथादि वदेयु
ताम दर्शयाम । (र. ना.) ७ ॥ श्रीरात्रोऽपि मृत्युद वारुभेयोऽपि ज्ञेयव्याहारे नाभ्य-
याप्ये वचन गतिरनुविधमद गद दत्तोल्लसं । (र. ना.) ८ ॥ यथादिपित्तप्रत्यय-
यामनप्रत्ययकल्पेन राक्षसनामनिमित्तान्तरं । अद्वैते । धार्यवत्ते केऽपि (र. ना.)
९ ॥ यथादिपित्तान्तरं । १० ॥ यथास तप संशयिहस्तस्य यदित्युक्तं । अद्वैतम् । (र. ना.)

(उद्घोतः) प्रत्यादिचक्षावादि । शब्दफलमावादिबन्ध-
मेव प्राप्नोति, नन्तवद्भावः । तेन हि टित्त्वाभाव आर्थः फलति ननु
श्चाद्व इति भावः ॥ साधारणेति । न्याय्येष्वस्य प्रवृत्तिमङ्गीकृत-
दम् । वस्तुतस्तु विभिन्ननिमित्ते प्रवृत्तावपि विभिन्नस्थानिके न तत्प-
रिभाषाप्रवृत्तिरिति भाष्याशयः ॥ यद्यपीति । अकारयोरेकादेश-
स्योक्त्यायेनापि त्वेषुभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वनिषेधात्सर्वधातुक-
त्वाभावेन न टित्वम् । परादिबद्धानेन तु न सार्वधातुकत्वलाभः
परस्य सार्वधातुकावयवत्वेपि तत्त्वाभावादिति भावः ॥ परं प्रतीति ।
परं समुदायं प्रतीत्यर्थः । एकादेशस्यानिनावचौ पूर्वपरौ ययोः समुदा-
ययोरन्तादी एकादेशोपि तयोरेवान्तादिवदिति सूत्रार्थ इति
भावः ॥ अस्युपेलापि अत्रावेव प्रत्यन्तवत्त्वं दोषान्तरमाह—चयवे
इति ॥ इहः श्रः सूत्रभाष्ये तु 'हिन्वि पिब पिच हिन्वि'
इत्यर्थसिद्ध्यर्थं प्रसज्यप्रतिषेधं यवाधितः ॥

(प्रसज्यप्रतिषेधाम्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः—पिबेति ।

(५८१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न पिन्विदिति चेदुत्तमैकादेश-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न पिन्विदिति चेदुत्तमैकादेशे प्रति-
षेधः प्राप्नोति । तुदानि लिखानि ॥ किं कारणम् ? ।
आदिबन्धादेव । पिदपितोरेकादेशः पित आदिवत्
स्यात् । तत्र पिबेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तुदानीति । यद्यप्युत्तमस्य पित्त्वं तथापि
तद्भक्तत्वादाटः पिदवयवस्यैकादेशः पित उत्तमस्यादिवदिति
स्यान्किन्त्वनिषेधः । नुदै इत्यत्र न सर्वस्यैव पित एकादेशः
पित आदिवदिति टित्वप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) यद्यप्युत्तमस्येति । आहुत्तमस्येत्युत्तम-
साढागमो भवति यस्माद् स पिदित्यर्थ इति भावः ॥ नन्वादावने-
कादेशो, न च स पिदवयवो, मिथेव हि पिद, इत्यत उक्तम्—
तद्भक्तत्वादिति । शास्त्रेण तद्भक्तत्वबोधनादित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथेच्छसि तथास्तु ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तमुभयथापि दोष इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

उभयथापि न दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ
स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्यवधानम् ॥ सार्व-
धातुकमपित् ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) स्थानिवद्भावादिति । यथा स्थानिकाले
यथायोगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्तौ तयःऽऽदेशेपि कृतेऽव्यवधानबुद्ध्या
भवतः ॥

१ आदिबन्धेन कर्म्यपितो टित्वं शब्दम्, अपिन्विदिनि बाधादिति
तत्वात् । अनन्तरमेव कर्म्य पितो टित्त्वाभावस्य आर्थः । अपितो टित्व-
विधानेन पर्यवसितत्वात् इति भावः । (१. ना.) २ Bangal Asiatic
Society मुद्रितगुणके 'नत्वं तद्भावः' इति पाठस्तु शोधकाङ्गणमूलकाः ॥

(उद्घोतः) टित्वविधितिषेधौ न पूर्वस्य कार्ये इत्यत
आह—यथेति ॥ अव्यवधानबुद्धेति । शपशयोरव्यवधानबुद्धे-
त्यर्थः ॥ भाष्ये—व्यवधानमिति । टित्वप्रयुक्ते निषेधे कर्तव्ये
शपा व्यवधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

(इति टित्प्रकरणम्)

(अथ कित्प्रकरणम् ॥)

(७१ कित्वातिदेशसूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ. इ. सू.)

७१ असंयोगाद्धिदकित् ॥ १ । २ । ५ ॥

(५८२ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणा-
द्विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्भवति
विप्रतिषेधेन । ववृते ववृधे ॥

(प्रदीपः) असंयोगात् ॥ ५ ॥ ऋदुपधेभ्य इति ।
विभिदुः विभिदुरित्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणस्त्वनित्यः ववृत्
इत्यादौ तु द्वयोरप्यनित्यत्वं तत्र परत्वाद् गुणप्रसङ्गः पूर्वविप्रति-
षेधाश्रयेण निवार्यते ॥

(उद्घोतः) असंयोगात् ॥ ५ ॥ ऋदुपधेभ्य इति विशिष्योक्तिः
किमर्थेन आह—विभिदुरिति । यद्यपि गुणे कृते कित्कार्याभावात्
तदप्राप्तौ कित्त्वमनित्यमिति शक्यं वक्तुम् । तथापि कृताकृतप्रसङ्गमा-
त्रेण नित्यत्वमिति भावः ॥ द्वयोरप्यनित्यत्वमिति । कित्त्वे हि
प्रतिषेधाद् गुणोऽनित्यः गुणे संयोगात्परत्वात्किन्त्वमनित्यमिति भावः ॥

(५८३ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? । * 'न वा कसस्यानव-
काशत्वाद्पवादो गुणस्य * इति ॥

(प्रदीपः) न वा कसस्येति । यथा कसस्य कित्कर-
णसामर्थ्याद् गुणो बाध्यते तथेहातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु कसस्यानवकाशत्वादित्युक्तम् । गुणे कृते-
ऽपि भूतपूर्वगत्वा कसप्राप्तेरत आह—यथेति । अन्यथा जातस्य
निषेधायोगेन विशिष्टविधानं व्यर्थं स्यादिति च्यवस्थायां प्राप्त्युप-
वापित्वा कस एवेति भावः ॥ सयेहेति । ऋदुपधेविधयेतच्छृणोप-
व्यापितनिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

(अनवकाशत्वबाधकमाध्यायम्)

विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यद्वनवकाशं कि-
त्करणं गुणं बाधते ॥ इह पुनरुभयं सावकाशम्—
कित्करणस्यावकाशः—ईजुः, ईजुः । गुणस्याव-
काशः—वर्तिता वर्द्धिता । इहोभयं प्राप्नोति—ववृते
ववृधे । परत्वाद् गुणः प्राप्नोति ॥

१ विभिन्नस्थानिके इत्यर्थः । (१. ना.) २ पूर्वान्तवद् भावप्रवृत्तेत्यादि । (१. ना.)
५ अन्तादिबन्धितसमुदायवृत्तिपर्याप्तदेशे यथैकादेशे इति भावः । (१. ना.)
६ आह्वयः निदिश्यर्षसीकारे तु माटः सार्वधातुकाभावादेवेकादेशे तत्र
कर्म्येति भावः । (१. ना.) ७ 'आ व' ॥ ८ 'आ व' ॥ ९ 'न भवति' ॥

(प्रदीपः) युक्तं तत्रेति । यत्तस्य कित्प्रकरणे प्रयोजना-
न्तराभावः । इह तु सम्प्रसारणविधौ कृतार्थत्वाद् इत्येतेनाति-
देशेन प्राप्त्यभावे गुणविषयो इत्येतत्प्राप्तं तद्विधिना सह स्वर्पते
सातन्त्र्यात् ॥

(उद्घोषः) ननु किमुक्त्युक्तो न निषेधस्य सत्त्वमयं च
जायतेति चेन्न जाह—इत्येतेनेति । अतिदेशस्य चोक्तं हेतुः कृता-
भेदादित्यस्य ॥ नातन्त्र्यात्वेनेति । तादात्म्यं गुणादिनिषेधाभेदेन
द्विचरत्वात् अतस्तत्त्वानि कालादिति चेन्न यथाऽप्यभेदादित्येव
जायतेत्यर्थः ॥ किंचित् इदं न युक्तं, किंच न गृहणीयार्थं सम्प्रमा-
रनेन चरितार्थस्य निषेधस्य गुणविषयादिज्ञानापर्ययः, अतिदेशो-
पपन्नोऽप्यतिषेधस्य सत्त्वमयं इत्येवं वाच्यं किंचित् सत्त्वमय-
स्य भावेन सातन्त्र्यात् न किंचित् शिथिलं विषय इत्यादिभ्यं इत्याहुः ५

(भाष्यम्) इदं तर्जुनम्—“इष्ट्याची परश्चन्द्रः”
इति । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्व्यति इति ॥ अस्-
योगात्किंचित् ॥ ५ ॥

(प्रदीपः) इष्ट्याचीति । सूत्रकारेणैवानमर्थः संश्रुतः
इह तु सत्यं इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(७२ कित्प्रतिदेशसूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ. ४ सू.)

८० इन्धिभवतिभ्यां च ॥ १ । २ । ६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) इन्धि ॥ ६ ॥ किमर्थमिति । विनापि तूनेष्टं
तिष्ठति सत्यपि चेष्टं न तिष्ठति । यथैव गृहलक्षणत्वाद् यदे-
रिक्तलक्षणत्वाभावात्प्रतिषेधाप्रसङ्गात् । गुणमात्रविषये एव तु
यथैव अहं वभूविति च निरवाभावापक्षे स्यादिति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) इन्धिभवति ॥ ६ ॥ इतिदिष्टेयं दर्शयति—
यथैवत्यति । ननु कित्प्रतिधानस्य चोक्तं किंचित्पुनरापि अतिष्टे-
प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह—गुणमात्रेति । परं च तद्विषेनास्य
चारित्र्याभेदाभिरुक्त्युक्तं निषेधस्य मानाभाव इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इन्धेः संयोगार्थं यच्चनेम् । भवतेः पिदर्थम् ।

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽयच्छुम् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम् ? ॥

(५६४ प्रत्याख्यानवातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इन्धेइच्छन्दोविषयत्वाद् भुवो बुको
नित्यत्वात्ताभ्यां किञ्चनानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इन्धेइच्छन्दोविषयो लिट् । नष्टान्तरेण
छन्द इन्धेरन्तरो लिट् लभ्यः । आमा आपायां
भवितव्यम् ॥ भुवो बुको नित्यत्वाद् । भवतेरपि

१ भुवोवर्तमानार्थः संश्रुतिः एव नास्ति, यत्तद्व्यतिष्ठति प्रति वर्तमानत्वेन
वाच्यं चेन्न भवति । तथा च नेदमहं वाच्यमिति भावः । (८. गा.)
२ इदं प्रत्याख्यानम् । (८. गा.) ३ ‘प्रत्ययम्’ ॥ ४ ‘ताभ्यां लिट्’ ॥
५ ‘अयं’ ॥ ६ यत्तद्व्यतिष्ठति तद्व्यतिष्ठति तद्व्यतिष्ठति तद्व्यतिष्ठति तद्व्यतिष्ठति
मात्राभ्यां प्रतीतिः । (८. गा.) ७ कश्चेत्युच्यते । (८. गा.)

नित्यो बुक् । कृते गुणे प्राप्नोति, अकृतेपि प्राप्नोति ।
ताभ्यां किञ्चनानर्थक्यम् । ताभ्यामिन्धिभवतीभ्यां
किञ्चनमनर्थकम् ॥ इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

(प्रदीपः) इन्धेरिति । आपायां लिट् आमा व्यवधाना-
च्छन्दस्यमन्त्र इत्याम्प्रतिषेधादेतदुक्तम् । न तस्य आपायां
प्रयोगाभावः । तस्य छन्दस्युभयत्रेति लिट्ः सार्वधातुकत्वः-
त्वात् ॥ इति लिट्वाचलोपः । आर्धधातुकत्वात् श्रमभावात् ।
व्यत्ययो वृद्धलमिति यचनात् ॥ नित्यो बुगेति । ओः
सुपीत्यत ओरिति नाश्रुतं इति भावः । एकदेशविश्रुतस्या-
नन्यत्वान्न द्वाद्वान्तरप्राप्त्यभावः । सत्यामपि वा द्वाद्वान्तर-
प्राप्ता कृतानुप्रगतिव्याप्तौ नित्यत्वं, युक्ति कृते गुणस्य प्राप्ति-
रेव नास्तीति नैतयोस्तुल्यबलत्वं ॥ ६ ॥

(उद्घोषः) ननु छन्दस्यैव समीधे इत्यादी नलोपायं
किताभावस्यकमत आह—तत्रेति ॥ नन्वेवं विकरणः स्यादत
आह—आधेति ॥ नन्वेवं द्वाद्वान्तरप्राप्तिः कापि न स्यादत
आह—सत्यामपीति । अतर्ह्यमादायेति भावः ॥ ६ ॥

(७३ कित्प्रतिदेशसूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ. ५ सू.)

८१ मृडमृदगुधकुपक्लिशवद्वसः

क्त्वा ॥ १ । २ । ७ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते ।
न किदेवं हि क्त्वा ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

“न क्त्वा सेट्” इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाच-
नार्थम् ॥

(लाघवाभाष्यम्)

यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते
नार्थो ‘न क्त्वा सेट्’ इत्यनेन कित्त्वप्रतिषेधेन । इदं
नियमार्थं भविष्यति—मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः
कित्त्वं भवति नान्येभ्य इति ॥

(प्रदीपः) मृड ॥ ७ ॥ मृडादिभ्य एवेति । विना नि-
यमस्तु व्याख्यानात् भविष्यति मृडादिभ्यः क्त्वं च लिट्वाचलोपः ।
नान्यत्रार्थो दास्यप्रवृत्तिर्लक्ष्यगुलकत्वाप्याकरणेनृतेः ॥

(उद्घोषः) मृडमृद ॥ ७ ॥ विपरीतेति । निषेधार्थ-
भूतमृडादिर्लक्ष्यगुलकत्वात् न्याय्यत्वादयं न्याय्य इति भावः । न च लोके
प्रधानलक्ष्यगुलकत्वात् न्याय्यत्वेन व्यवहियते ‘राट् संज्ञोचः कार्यः’
इति, राजनिमित्तं स्वव्यवहारलक्ष्यगुलकत्वात् न्याय्यत्वरूपः कार्यव्य इति
तदर्थोऽयं ॥ समाधत्ते,—व्याख्यानादिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि नियमः क्रियते, इहापि तर्हि नियमात् प्रा-
प्नोति—लृत्वा पृत्वा । अत्राप्यकित्त्वं प्राप्नोति ॥

८ प्रत्ययार्थे इत्यादि । यथैवकारणोत्पन्न नियम इति लोकोपेण मृडा-
दिभ्यः क्त्वं किं भवतीत्यर्थं लोकोपेण मृडादीनां संज्ञोच इति भावः । (८. गा.)
९ नान् प्रथमीभूतस्य राट् संज्ञोचः किन्तु स्वव्यवहारलक्ष्यगुलकत्वात्
संज्ञोचः, तेन हि शुष्कदिमात्यभावेन राट् संज्ञोचः कश्चित् भवतीति
उपाधत्तव्यम् । (८. गा.)

(प्रदीपः) लूत्वेति । क्त्वाप्रत्ययमात्रस्य नियमः स्यात् ।
किञ्च तु क्त्वातोऽनुक्तस्य इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात् ॥

(उद्घोतः) विशेषणार्थं स्यादिति । मृत्वेत्यादि च व्यावर्त्यं
स्यादित्याहुः । अत्रानर्थक्यत्वेनैव वारणाद्विशेषणव्यावर्त्यं चिन्त्यम् ।
नस्तुतः क्तवः कित्त्वसामर्थ्यादेव तुल्यजातीयपक्षो नियम इति बोध्यम् ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

तुल्यजातीयस्य नियमः ॥

कश्च तुल्यजातीयः ? ॥

यथाजातीयको मृडादिभ्यः परः क्त्वा ? ॥

कथंजातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा ? ॥

सेद् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

एवमप्यस्त्वैत्र कश्चिद्विभाषितेद् सोनिटां निया-
मकः स्यात् ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति
विकल्पेनेद्विधानात् ।

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

अस्तु तावद्ये सेदस्तेषां ग्रहणं नियमार्थम् ।
य इदानीं विभाषितेद् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भवि-
ष्यति ॥ रुद्विदमुपग्रहस्वपिप्रच्छयोः सन्नर्थं ग्रह-
णम् । किदेव हि क्त्वा ॥ मृडमृदगुधकुप— ॥ ७ ॥

(प्रदीपः) अस्तु तावदिति । मृडमृदवदसां क्तवः
कित्त्वविधानं नियमार्थं गुधकुपक्लिशानां तु रलो ऽनुपधा-
दिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम् । तत्र विधिसम्भवे क्लिशोरनिटः
क्तवः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥ सन्नर्थमिति ।
तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्तवः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये विभाषितेद्ग्रहणमुपग्रहणमित्याशयेनाह-
गुधेति ॥ ननु रुद्विदेति सृजे स्वपिप्रच्छग्रहणमिति नियामकं
स्यादतो भाष्ये—रुद्विदमुपग्रहस्वपीति । तत्र सृजे स्वपिप्र-
च्छयोर्ग्रहणमित्यर्थः ॥ तद्व्यनयन्याचष्टे—तत्रेति । व्याख्यानानात्
फलया न सन्नर्थ इति भावः । स्वपिप्रच्छयोः क्तवः कित्त्वविधानम-
निटः क्तवो नियमार्थं न भवतीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

(७४ किंवातिवेदसूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ. इ. सू.)

८३ इको झल्ल ॥ १ । २ । १ ॥

(योगत्रिभागप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिकः परस्य सनः कित्त्वमुच्यते ? ।

१ द्विनिकन्तेन । (८ ना.) २ गुफः पूर्ववचनेन सन्निविष्टस्यानर्थ-
क्यमिति भावः । (८ ना.) ३ यनवातुपदेनैव भाष्यं वक्ष्यते । (८ ना.)
४ 'प्ययासि' ॥ ५ 'मि भविष्यति' ॥ ६ 'मृडमृद' इति सूत्रान्तरान्तर्गतं
एव सूत्रान्तरभाष्यायां स्थानान्तरेण 'रुद्विदमुपग्रहस्वपि' इति सूत्रमती-
कस्य भावमिक उद्धेतः । ननु प्रधानव्याख्यायाम् अतीकोद्धेतः । प्रदीपोद्घोतानु-

(प्रदीपः) इको ॥ ९ ॥ किमर्थमिति । इको झल्ल
इल्लन्ताच्छेलेक एव योगः कर्तव्यः किमर्थो योगविभाग इति
प्रश्नार्थः वक्ष्यमाणशान्नामिप्रायः ॥

(उद्घोतः) इको झल्ल ॥ ९ ॥ सृजं किमर्थमिति वक्तव्ये
किमितीकः परस्वेत्युक्तमत आह—इक इति । उत्तरार्थं सृजमा-
नव्यकमिति भावः । अत एवेकृषातोर्न ग्रहणम् । उत्तरार्थार्थधिकारा-
नुरोधात् ॥

(५८५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इकः कित्वं गुणो मा भूत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इकः कित्वं कियते गुणो मा भूदिति ।
चिचीपति । तुष्टपति ॥

(समाधाननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

(५८६ निराकरणहेतुवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दीर्घारम्भात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घत्वमत्र वाचकं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) दीर्घत्वमिति । अज्झनगमां समीति
दीर्घत्वं नाप्राप्ते गुण आरभ्यमाणं तस्य वाचकमिति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु गुणस्य परत्वात्कथं दीर्घो वाचकोत आह—
अज्झनेति । एवं चानवकाशत्वाद् दीर्घो गुणस्य वाचक इति भावः ॥

(५८७ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कृते भवेत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कृते भवेदिति । शास्त्रमावर्तमानं धर्मसाधनं
जपादिवदिति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये कृते भवेदिति । अनवकाशत्वेन नाथ-
कस्य प्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारादिति भावः ॥ शास्त्रं प्रव-
र्तमानमिति । एवं चादृष्टार्थं प्रवृत्त्या शास्त्रस्यानर्थन्यामावाक्यं वाप
इति भावः ॥ शास्त्रमावर्तमानमिति कचित्पाठः तत्राप्ययमेवापः ॥

(५८८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनर्थकं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात् ॥

(प्रदीपः) अनर्थकं त्विति । शास्त्रपूर्वकार्त्तव्योपादानौ
न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः ॥

(भाष्यम्) नानर्थकम् ।

(५८९ आक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ह्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इत्थानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो
न भविष्यति ॥

नोवात् ॥ एवं च 'रुद्विदमुपग्रहस्वपिप्रच्छः सन्न' इति संपूर्णसूत्रस्याध्या-
यीपाठस्योक्त्या युक्तः प्रधानत्वसूत्रकः प्रामादिक एव ॥ ७ तथा च न क्त्वाते-
दिति पारायणादावदृष्टार्थमेव प्रतिपत्तिरावधार्यमेवेति वा स्थितम् । (८ ना.)
८ स्वपिप्रच्छयोरिति शेषः । (८ ना.) ९ आक्षेपे विहितस्य तच्छास्त्रानु-
मानपूर्वकप्रयोगादित्यर्थः । (८ ना.)

(प्रदीपः) इत्यर्थमिति । एतानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु शार्ङ्गस्य साधारणत्वेन एतावन्नेव ननु नापो नान्वयेत्यत्र किं विनिगमकमनन्त आह—इत्यनान्वयेति ।

(आक्षेपशेषभाष्यम्)

भवेद् इत्यनान्वयं दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् ॥

(उद्घोतः) इत्यर्थं दीर्घविधानं किं हेतुः, तथाह—भाष्ये—भवेदित्यादि ॥

(५९० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ ६ ॥ दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घाणां तु ननु गुणः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) दीर्घाणां तु प्रागेव तादृश्याङ्गप्रतिपक्षसंपत्ति-
लक्षणात्तादृश दीर्घनाप्राप्त्यर्थनाद् गुणप्रसङ्गः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

दीर्घाणामपि दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भवित्यति ॥

(प्रदीपः) दीर्घाणामपि । गुणापाकरणार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घसाधनं प्रवर्तते एवेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) गुणापेति । एवं न कश्चित्तादृशप्रतिपक्षसंपत्तिः
कदाचित्तेत्यर्थः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुयन्ति ॥ किं कारणम् ? ॥
नहि भुक्तयान् पुनर्भुङ्क्ते, कर्मभक्ष्यं पुनः शमभू-
णि कारयति ॥

(प्रदीपः) नहि भुक्तयानिति । वृत्तिफलं भोजनं फले
तत्पक्षे पुनर्न प्रवर्तते ॥

(उद्घोतः) नदीरिद्विगच्छतिर्गन्तुमाह—वृत्तिरिति ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा—भुक्तयानपि पुन-
र्भुङ्क्ते, कृतशमभूष्य पुनः शमभूणि कारयति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । वृत्तेषु पुनर्भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥

(५९१ आक्षेपमाधकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ ७ ॥ सामर्थ्याद्धि पुनर्भाष्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सामर्थ्याद्धि पुनः प्रवृत्तिर्भवति ।
भोजनविशेषाच्छिल्पविशेषाद्वा । दीर्घाणां पुनर्दीर्घ-
त्ववचने न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । “अकृतकारि-
त्वं च शास्त्रमभिवर्तत्” । तद्यथा—अग्निर्वेदद्वयं
तद्वदिति ॥

(प्रदीपः) भाष्यमिति । कर्तव्यं भोजनं वृत्तिविशेषा-

१ इति शार्ङ्गस्य शब्दस्य श्रुतदीर्घापाकरणमित्यर्थः । वाच इत्यस्य पुन-
र्भाष्यम् । (र. ना.) २ ‘ननु च दीर्घाः’ । ३ ‘नच कृतम्’ । ४ ‘पुनर्ननु’ ।
५ भाष्यपदार्थमिदं वृत्तिविशेषाद्वा सामर्थ्याद्वा, विनिगमकमनन्तविशेषाद्वा
श्रुत्याप्यनन्तमित्यर्थः । (र. ना.) ६ दीर्घविधानकथायां दीर्घविधानाद्वा-
द्वि० २

विनिगमकमित्यर्थः । न किञ्चिदिति । नहि दीर्घाणां दीर्घतरः
सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ अत्रिवदिति । दग्धस्यायोग्यत्वाददाह
इति भावः । इहाप्ययोग्यत्वादीर्घेषु दीर्घसाधने न प्रवर्तितव्य-
मिति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्यमिलस्य कर्तव्यमिति न्याय्या, शेषपूर-
णमन्यत् ॥ वृत्तिविशेषेति । विजातीया विजातीया वृत्तिस्तच्छ्रो-
जनकमिति भावः ॥ भाष्ये—भोजनविशेषादिति । भोजनेति
कर्मणि व्युद् ॥ वृत्तिविशेषादिति पाठः ॥ नदीरिति । तत्र वृत्तिवि-
शेषवद् नात्र दीर्घविशेषः फलमिति भावः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

दीर्घाणामपि दीर्घवचन एतत्प्रयोजनं गुणो मा
भूदिति ॥ “कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पञ्चन्यवत्” ।
तद्यथा—पञ्चन्यो यावद्भूतं पूर्णं च सर्वमभिवर्तते ।

(प्रदीपः) दीर्घाणामपीति । एतेष्वप्यप्यदीर्घत्ववचना-
दनाथं दीर्घसाधनं प्रवर्तते दीर्घेषु तु रूपप्रतिपक्षविधुणनिवर्तनेन
स्वरूपप्रलापस्यैव । यथा—मोराजि समः क्वापिति मकारस्य
मकार इति भावः । ततश्च एतानामपि दीर्घाणामपि येन
नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घेण गुणो वाच्यत एव ॥

(उद्घोतः) इत्येति । कश्चिन्नेदादेकस्यापि विधिनियमरू-
पेन प्रवृत्तिरिति भावः ॥ येननाप्राप्तिन्यायेन । जनकशब्देन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यथैव तर्हि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद् गुणो न
भवति । एवमुदित्वमपि न प्राप्नोति—चिकीर्षति ।
जिहीर्षति ॥

(प्रदीपः) यथैवेति । दीर्घादन्मादयिकृतेनेव दीर्घेण
स्थातव्यमिति भावः ।

(उद्घोतः) [भाष्ये] ऋदित्वम् । ऋत इत्याद्योत्पत्तिरन् ।

(५९२ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ ८ ॥ ऋदित्वं दीर्घसंश्रयम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नाकृते दीर्घे ऋदित्वं प्राप्नोति ॥ किं
कारणम् ? ॥ ऋत इत्युच्यते ॥

(प्रदीपः) ऋदित्वमिति । यद्यन्तरेण दीर्घः तानं
प्राप्नुयादित्वं तदा तदीर्घेण वाच्येत यतस्तु दीर्घप्रयत्नेन
ऋदित्वं तदा तदेव फलं दीर्घस्य संजातमिति ऋदित्वं प्रवर्त-
यते । तथा बोध्यते—“यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः
स विधिर्वाच्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ
वाच्यते” इति ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

भवेद् इत्यनान्वयं नाकृते दीर्घे ऋदित्वं स्याद्,
दीर्घाणां तु खल्वकृतेषु दीर्घत्वे ऋदित्वं प्राप्नोति ॥

वामर्थ्यं वाच्यम् । अत्र दीर्घविशेषरूपस्य कथस्यापाकार इति भावः । (र. ना.)
७ ऋतप्रीति निपानतमुत्पत्तिः साधारणवार्तिकम् । अकृतकारिर्वापि तदर्थः ।
(र. ना.) ८ ‘बद्धवति’ । ९ ‘तद्वदिति, यदर्थं तदा ददति’ । १० ननु
एवमुच्यते । (र. ना.)

(५९३ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ दीर्घाणां नाकृते दीर्घे ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घत्वे ऋदित्वं प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वेन गुणो बाधितः तत उत्तर-
कालमृदित्वं भवति ॥

(प्रदीपः) दीर्घाणामिति ॥ इत्थोच्चाभ्यां गुणवृद्धी
भवतो विप्रतिपेक्षेनेति गुणप्रसङ्गादिति भावः ॥

(५९४ समाधानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदं तर्हि प्रयोजनम् । णिलोपो यथा
स्यात्—झीप्सति ॥

(प्रदीपः) झीप्सतीति । असति क्त्वे गुणवर्णिलोप-
स्यापि विशेषाभावादीर्घत्वं बाधकं स्यादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) णिलोपस्य किञ्चित्त्वामावात्कथं णिलोपस्तत्र
प्रयोजनमत आह—असतीति ॥ णिलोपस्यापीति । बाध्यसा-
मान्यचिन्तायामिति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

कास्ताः क निपतिताः क किरवं क णिलोपः ।
को वा ऽमिसंबन्धः—यस्सति किरवे णिलोपः
स्यात्, असति किरवे न स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) कास्ता इति । यथान्यत्र कितानां शरादी-
नामन्यत्र निपातो ऽसंबन्धः । एवं क्त्वेणिलोपयोरपि संब-
न्धो न संभाव्यत इत्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एपोऽमिसंबन्धः—यस्सति किरवे सावकाशं
दीर्घत्वं परत्वाणिलोपो बाधते । असति पुनः
क्त्वेऽनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं बाधते, एवं
णिलोपमपि बाधेत । तत्र णिलोपस्यावकाशः—
कारणा हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः—चिची-
पति तुष्टपति । इहोभयं प्राप्नोति—झीप्सति । पर-
त्वाणिलोपः ॥

(प्रदीपः) एपोऽमिसंबन्ध इति । झीप्सतीति णेर्गुण-
लोपदीर्घत्वानि प्राप्नुवन्ति । तत्रासति क्त्वे ऽनवकाशत्वा-
द्विशेषाभावाच्च गुणवर्णिलोपस्यापि दीर्घत्वं बाधकं स्यात् ॥
अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते
नोत्तरानिति णिलोपस्यैव बाधकं तस्यात्, गुणस्तु स्यादेव ।
सति तु क्त्वे तेनैव गुणो बाधित इति चिचीपतीत्यादौ लब्धा-
वकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिलोपेन बाध्यते ॥ नन्वसत्यपि किरवे
येन नाप्राप्त इति न्यायेन गुणस्यैव बाधकं दीर्घत्वं भविष्यति
न णिलोपस्य, गुणबाधनेन न सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणि-

लोपेन बाधिष्यत इति नार्थः क्त्वेन ॥ नैतदस्ति । यदा
बाध्यं भेदेनापेक्ष्यते इदं सर्वत्र प्राप्तमिदं तु क्वचिदेवेति, तदार्थं
न्यायः । यदा तु बाध्यमात्रमपेक्ष्यते विध्यन्तरेणाव्यातो
विषयो न कश्चिदस्तीति तदा सर्वस्यैव बाधया भवितव्यम् ॥

(उद्द्योतः) झीप्सतीति । श्वेष्युरादिणिचि मितं, हस्तत्वे
सनीवन्तेतीदृभावे आपृजपीति ईत्वेऽन्यासलोपे रूपम् ॥ विशेष-
चिन्तायामपि दोष इत्याह—अथवेति ॥ ननु येननाप्राप्ति-
न्यायेन यत्रोभयापवादतासम्भावना तत्रैषां व्यवस्थापकत्वं, नच तदा
प्रकृते । यथैक्षपतीत्यादौ पररूपत्वावच्छिन्ने बाध्यं 'किञ्चात्रमिदि-
तस्य' इत्याकाङ्क्षायां मध्येपवादाः पुरस्तादेति न्यायविषयः । येने-
त्यस्य यद्वर्मानच्छिन्नकार्येणेत्यर्थः । येन लक्षणेनेत्यर्थं तु नास्य विषयः,
नापि कार्यभेदे, यच्छब्दपरामर्शानुगमकरूपामावादिति चेन्न । व्य-
क्तिपक्षे 'किमिदं गुणबाधकतया सर्वविषयम्', उत णिलोपबाधकतया
णिविषयम्' इति सन्देहे व्यवस्थाया अवधारणैक्षितत्वेन शास्त्रमवृत्तिः
सप्तपादेलमिमानाह ॥ वस्तुतस्तुनैवं सति णिगमेलेन वदेदिति बाध्य-
सामान्यचिन्तापक्षमाश्लेष्य भाष्यव्याख्योचितेति दिक् । तद् ध्वन-
यन् शङ्कते—नन्वसत्यपीति । येनेत्यस्य येन कार्येणेत्यर्थं इति
भावः ॥ नैतदिति । येनेत्यस्य स्मृतेरेणेत्यर्थकतया यदा बाध्यसा-
मान्यचिन्तापरत्वमस्य न्यायस्य तदार्थं ग्रन्थ इति भावः ॥ भान्ये
किञ्चान्यो न दोष इत्याह—तत्र णिलोपस्येत्यादिना ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

असत्यपि किरवे सावकाशं दीर्घत्वम् ॥ कोव-
काशः ? ॥ इत्यभावः—निमित्तसति प्रसिस्तसति ।
मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीग्रहणेन ग्रहणं यथा
स्यात् ॥

(प्रदीपः) असत्यपीति । मीनातिमिनोत्योः सन्यनव-
काशत्वाद्गुणं बाधित्वा दीर्घः प्रवर्तते । ततो मीग्रहणेन ग्रहणा-
दिस्त्वावेन प्रतिपदविहितेन गुणो बाध्यते । कृते चेस्त्मावे हल-
न्ताच्चेति क्त्वाह्रस्वपञ्चगुणाभावः । तत्र सामान्यग्रहणे न-
ति-
तार्थत्वादीर्घविधानस्य झीप्सतीतिपरत्वाणिलोपो भविष्यतीति
नार्थः क्त्वेन ॥ ननु लाक्षणिकत्वान्मिनोतेर्मोरूपस्य मीग्रहणेन
ग्रहणं न प्राप्नोति ॥ नैव दोषः । यत्र लक्षणमिनिर्गुतत्वेन शब्द-
रूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिमापोपस्थानं
न तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयणं तत्र ॥ नन्वेवमसत्यपि मीग्रहणेन ग्र-
हणे मीनातीत्यादिनाऽऽत्वे कृते गामादाग्रहणेऽप्यविशेष
इति माग्रहणेन ग्रहणादिस्त्वविष्यतीति सामान्यग्रहणमपि
दीर्घस्य प्रयोजनं नोपपद्यते ॥ एवं तर्हि दोषान्तराभिधानेनास्य
पूर्वपक्षस्य निराकरणाद्भाष्यकारेण नैतत्सुष्ठु निरूपितम् ॥

(उद्द्योतः) प्रतिपदविहितेनेति । मीविषयेणाचरितार्थेने-
त्यर्थः । एवं च तत्र सूत्रे मीग्रहणेन मिनोतेरपि ग्रहणं दीर्घस्य
प्रयोजनमिति भावः ॥ सावकाशमिति । भाष्यस्य सार्थकमित्यर्थः ॥
परत्वादिनि । यद्यपि प्रसिस्तसीलत्र अपवादत्वाद् दीर्घेन गुणस्यैव
झीप्सतीत्यत्र बाध्यसामान्यचिन्तायां णिलोपस्यापि बाधेन भाष्यं,

५. अन्यस्यान्य इति हेतुपापमे इति भाष्य । (६. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

नायुक्तः । अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा—‘वस्त्रान्तः, वसनान्तः’ इति, वस्त्रावयवो वसनवायव इति गम्यते । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा—‘उदकान्तं गतः’ इति, उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्तते, तस्येदं ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) तद्यः सामीप्य इति । एवं च हल् चासा-
वन्तश्चेति कर्मधारयः । निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः ॥

(उद्द्योतः) कर्मधारय इति । स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्ग-
त्वादयमेवोच्यते इति भावः ॥ पूर्वनिपातदोषं परिहरति—निपा-
तनादिति । बहुव्रीहिसंज्ञेयतदावयवकमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि दम्भेन सिध्यति । यो ह्यत्रेक्समीपो
हल्, न तस्मादुत्तरः सन्, यस्मादुत्तरः सन्, नासा-
विक्समीपे ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । व्यक्तिनिर्देश इति भावः ।
अस्ति च किरवे नलोपो न स्यात् ॥

(उद्द्योतः) दम्भ इत्येतीत्येऽल्लभ्यत्वाद् गुणप्रसङ्गे किं
किञ्चिन्नेत्याशङ्क्याह—असतीति ॥ नलोप इति । अनिदिवाभि-
लनेन ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(५१५ सिद्धान्तसमाधानवार्तिकम्)

॥ * ॥ दम्भेर्हल्लग्रहणस्य जातिवा-
चकत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हल्जातिनिर्दिश्यते—इह उत्तरा या
हल्जातिरिति ॥ हलन्ताच्च ॥ १० ॥

(प्रदीपः) दम्भेरिति । ‘वर्णग्रहणे जातिग्रहणम्’ इति
निपात एकाज्जनाङ्गिअत्रैकग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । न चात्र
व्यक्तिगतमेकत्वम्, अपि तु जातेः स्वगतम् । तत्र यदा तावद्य-
क्तिव्यतिरिक्ता जातिस्तस्याथ व्यक्तिद्वारकाः सामीप्यादयो
धर्मास्तदा तस्या एकत्वादिकसमीपत्वं सनच्च परत्वं तदपेक्षम-
स्तीति सिद्धं धिप्सतीति किरवम् । इकारादिषु चाभिन्नप्रत्यया-
भिधानादल्लभ्यजातेः सङ्गावः । यदापि ‘स्यक्तमेदा व्यक्त्य एव
जातिः’ इति पक्षस्तदा भेदव्युदासादभेदाभयणादिष्टसिद्धिः ॥ १०

(उद्द्योतः) एकत्वं हलन्तादिलेखनचनोपासम् ॥ जातेः
स्वगतमिति । तस्याः प्राधान्येन विवक्षितत्वाद् एको ग्रीहिः सम्पन्नः,
इतिवदिति भावः ॥ ननु जातिनिर्देशे पौर्वापर्यं कथमत आह—यदा
सावदिति । यद्यप्येकैकव्यक्तिभ्यश्च जातिस्तथापि शापकेन विजा-
तीयम्यनसम्बन्धवधाने व्यक्तिशिद्ध्यक्तिद्वारकं सामीप्यं व्यक्तिशिव्यक्ति-

१ परत्वं नाभीयते इति पाठः साधुमिति । (र. ना.)

२ अभ्यवहितोत्तरत्वंगणनेन सनीत्यादि । (र. ना.)

द्वारकं च ततः परत्वं नाभीयते इति भावः ॥ व्यक्तिद्वारका इति ।
विशेषणीभूतव्यक्तिद्वारका इत्यर्थः ॥ तदपेक्षं व्यक्तिद्वारकं जालपे-
क्षम् ॥ अभिन्नप्रत्ययः । इल्लिखितकारः प्रत्ययः । अनेन हल्व-
जातौ प्रमाणं संपादयन्त्या ज्ञातिग्रहणा येनेति दर्शितम् ॥ यदा-
पीति । तदा तु साक्षादेव परत्वादिति भावः । परस्परभेदधर्मपरि-
त्यागेन व्यक्तिमात्रविषयायां सा एकैवेति तात्पर्यं तदाह—भेदव्यु-
दासादभेदाभयणादिति । अयं पक्षो यक्षयायामुपपादितो विस्त-
रेणासाभिः शक्तिवादान्ते ॥ परे तु हल्जातिरित्यस्य तन्वास्याभय-
हल्समुदाय इत्यर्थस्तस्य च साक्षादेव सामीप्यं ततः परत्वं नोप-
पद्यते । तद्युक्तं भाष्ये—इह उत्तरा या हल्जातिरिति । अतः
यवार्थेचातुक इति सूत्रे वक्ष्यति—जातेः पौर्वापर्यासम्भवादिपयस-
समी विशासत इतीत्याहुः ॥ १० ॥

(७६ किञ्चातिदेशसूत्रम् ॥ १।२।१ आ. ८ सू.)

८५ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ १।२।११ ॥

(आत्मनेपदपदान्वयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचा-
विति । आहोस्विदात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्-
सिचाविति ? ॥

(प्रदीपः) लिङ्सिचौ ॥ ११ ॥ कथमिति । आत्मनेपद-
विति सकृच्छ्रुतस्य अर्थद्वयं न लभ्यते । तत्र यदि निर्धारणसमयी
तदा तुल्यजातीयस्य निर्धारणाद्विज्ञेयं विशेषितः स्याद्, लिङ्-
शब्देन लिङादेशग्रहणात् । अथ परसमयी तदा सिजेव
विज्ञेयते, न लिङ् । सीयुदादिसमुदायो लिङ्शब्देन युज्यते
इति तस्यात्मनेपदपरत्वाभावः । न चानयोर्भिन्नयोरर्थयोः सहवि-
वक्षा संभवतीत्येकशेषस्याभययोगः ॥

(उद्द्योतः) लिङ्सिचौ ॥ ११ ॥ सकृच्छ्रुतस्यार्थद्वय-
मिति । कालभेदेनार्थद्वयव्यवहजनकत्वमित्यर्थः ॥ नन्वात्मनेपदं यौ
लिङ्सिचाविति व्याख्याने सप्तम्यनुपपत्तेस्त आह—निर्धारणे
इति । निर्धारणं च सजातीययोरिति तदभेदत्वमः ॥ भाष्ये—
सिजविशेषित इति । सम्भवव्यभिचारयोरभावादिति भावः ॥
ननु लिङ् आत्मनेपदत्वानावोत आह—लिङ्शब्देनेति ॥ ननु
सम्भावित्वात्मनेपदपरत्वौ सुदसीयुदायेव लिङ्ग्रहणेन ग्रहीभ्येते
इत्यत आह—सीयुदादीति ॥ नन्वस्तुमयोरेकशेषनिर्देशोऽ
आह—न चेति । अनेन श्लाघीयैकशेषो वारितः ॥ अभययोग
इति । ऊपैकशेषस्य सूत्रेऽभययोग इत्यर्थः ॥

(फलभेदजिज्ञासाभाष्यम्)

किं चातः ? ।

(अनुपपत्तिभाष्यम्)

यदि विज्ञायते—आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति ।

१ व्यक्तिनां परस्परं भेदरूपस्य धर्मस्य परित्यागेनेत्यर्थः । (र. ना.)

लिङ् विधेयः, सिजविधेयः ॥ अथ विहायते—
आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्गसिञ्चाविति । सिज्वि-
धेयः, लिङ्गविधेयः ॥

(अनुपपत्तिपरिहारभाष्यम्)

यथेच्छसि तथास्तु ॥

(प्रथमपक्षानुपगमभाष्यम्)

अस्तु तावद्—‘आत्मनेपदं यौ लिङ्गसिञ्चा’ इति ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—‘लिङ्गविधेयः, सिजविधेयः’
इति ॥

(आक्षेपनिरसनभाष्यम्)

सिञ्च विधेयः ॥ कथम् ? ॥ आत्मनेपदं
सिञ्चास्तीति कृत्वा आत्मनेपदपदे सिञ्चि कार्यं
विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) निञ्च विधेयः इति । आत्मनेपदरत्ना-
दुपपत्तिरिति आत्मनेपदमुच्यते यौगमुखायैवोरात्मनेपदस्य च-
योः साहचर्यमात्रप्रतिपक्ष एतदर्थः करिष्यते इति भावः ॥

(उद्घोषः) निर्भाष्येभ्यः—‘निजविधेयप्रयोजनाधिकरण-
दाह—आत्मनेपदनि ॥ ननु लिङ्गविधेयः कथमर्थेभ्योपपत्तिमत्त
आह—साहचर्यमात्रेति । नर्दभेदेतिर्यः । अथा इतिविधि-
भावः । नैत्र पक्षेय इति बोध्यम् ॥

(द्वितीयपक्षानुपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु—आत्मनेपदेषु परतो यौ
लिङ्गसिञ्चा—इति ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—सिज्विधेयः लिङ्गविधेयः—
इति ॥

(आक्षेपनिरसनभाष्यम्)

लिङ्ग च विधेयः ॥ कथम् ? ॥ आत्मनेपदेषु
परतो लिङ्ग नास्तीति कृत्वाऽऽत्मनेपदे लिङ्गि कार्यं
विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) आत्मनेपदे लिङ्गिति । अवयवगतं पौर्वा-
पर्यं समुदाय आश्रयिष्यते इति भावः । अथ वा तत्रैव शब्द-
बोधादणार्थद्वयं लभ्यते

(उद्घोषः) समुदाये इति । व्यपदेशिवद्भावेनेत्यर्थः ॥
अथवेति । तत्र त्वत्त्वविशेषादपि विद्वद्भाष्यसाराहंसेतिव-
दिति भावः ॥ ११ ॥

(आक्षेपपर्यवर्त्यभाष्यम्)

नैव वा पुनरर्थो लिङ्गविधेयप्रयोजनात्मनेपदग्रह-
णेन ॥ किं कारणम् ? ॥ झलिति वर्तते । आत्मने-

१ मीयुषादिरूपमिति । (८. ना.)

पदेषु चैव लिङ्ग झलादिः, न परस्मैपदेषु । तदेत-
दसिज्विधेयप्रयोजनात्मनेपदग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) नैव वेति । संभवव्यभिचारभ्यां सिजेन
विधेयते न लिङ्गसिञ्चा ॥ ११ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ सिज्विधेयप्रयोजनात्मनेपदग्रहणे सति किं
प्रयोजनम् ?

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं मा भूत्—अपाक्षीत् । अवाप्सीत् ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । इह इति वर्तते ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

एवमपि—अचैपीत् अनैपीत्, अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रयोजनान्तरनिरसनभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । झलन्तादिति वर्तते ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

एवमपि अकोपीत् अमोपीत्, अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रयोजनान्तरनिरसनभाष्यम्)

नैतदस्ति । झलिति वर्तते ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

एवमपि—अभैत्सीत् अचैत्सीत्, अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रयोजनान्तरनिरसनभाष्यम्)

नैतदस्ति । इहलक्षणयोर्गुणवृद्धयोः प्रतिषेधः । न
चैवेग्लक्षणा वृद्धिः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—इह मा भूत्—अस्माद्धी-
दवाक्षीदिति ॥ किं च स्याद् ? ॥ अकिल्बिषणो-
ऽमागमो न स्यात् ॥ लिङ्गसिञ्चावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

(७७ किर्यातिदेशाख्यम् । १ । २ । १ आ. ९. नृ.)

९१ स्थाघ्वोरिञ्च ॥ १ । २ । १७ ॥

(तपरनिर्देशप्रयोजनाधिकरणम्)

(५९६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ ४ ॥ इह कस्य तकारेत्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कस्य हेनोरिकारस्तपरः क्रियते ॥

(प्रदीपः) स्थाघ्वोरिञ्च ॥ १७ ॥ इह कस्येति । कथं
पुनरत्र पठ्यते । यावता हेतुशब्दः श्लोके न प्रयुक्त इति हेतुवृत्तीयया
भाव्यम् ॥ नैव दोषः । हेतुरूपताया अविवक्षणात् । संबन्धि-
रूपेण विवक्षितत्वाद् ॥ यथा ‘मयीयाः पुत्राः’ इति शैषिकः
प्रलयः, तदुत्पत्तिकाले अपत्यरूपत्वस्याविवक्षणात् । तकार इत्
तकारेत् तस्य भावस्तकारेत्वं किमर्थं क्रियते ॥

२ नपेयेति । नपेयजहलन्तेति सूत्रे ऽन्यः ३ भाषिणो निर्देशादिकुरिमाया-
गुपयमानादिनि भाषा ॥

(उद्द्योतः) स्थाव्वो ॥ १७ ॥ न प्रयुक्त इति । एवं च पक्षी हेतुप्रयोगश्रवसाप्राप्तिरिति भावः ॥ अपत्यरूपत्वस्येति । तत्त्वेन विवक्षायां तु छो न स्यात्किञ्च सादिति भावः ॥ ननुत उक्तादन्य पदेदन्त्येनेदं पदार्थः, शेषाधिकारात् । एवं चेदन्त्येनापत्यलोभे शेषिको न साधुरिति तस्येदमिति सङ्गे तस्यापत्यमिति सङ्गे च निरूपयिष्याम इति चिन्त्यमिदम् । स च सम्बन्धो हेतुहेतुमद्भावे पर्यवस्यतीति भाष्ये हेतोरिति प्रयुक्तम् । हेतुशब्देन चात्र फलम् । इत्थंलक्षककारः किं मुखसुखार्थं उत तपरसुत्रप्रवृत्त्यर्थं इति विचारता-त्पर्यम् ॥ तत्कार इदिति । यत्तेति शेषः, बहुव्रीहेरर्थः स्वः । इत्ये-त्येत्संज्ञककारवत्त्वं किमर्थमिति भाष्यार्थः । मुखसुखार्थोऽपि तदर्थ-त्वेन वर्णोच्चारणस्य सार्धक्यादित्थं लभत इति भाष्यमतम् ॥

(५९७ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दीर्घो मा भूत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) दीर्घो मा भूदिति । आन्तरतम्यात्प्राप्तीति भावः । भाष्यमानोऽस्य सर्वाङ्गं गृह्णातीत्येष तु परिह-रोऽनित्यत्वान्नोक्तः । क्वचिद्भाष्यमानेनापि सर्वाङ्गग्रहणात् । यथा ऽमृश्यामिस्वादकारो दीर्घस्य भवति । परिहारान्तरा-भिधानाद्वा ॥

(उद्द्योतः) ननु इतत्वाद् यस्य एव गविष्यतीत्यत आह—
आन्तरतम्यादिति ॥

(५९८ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ऋतेपि सः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोऽत्र दीर्घः
“धुमास्यागापाजह्रातिसां ह्रि” इति ॥

(प्रदीपः) अन्तरेणापीति ॥ इकारविधानेन विनापी-
त्यर्थः । किञ्च तु कर्तव्यमेव । तेन विना इत्यस्य प्राप्त्यभावात् ॥

(उद्द्योतः) सप्तारम्भं विनेत्यर्थः किं न सादत आह—किञ्च
त्विति । तदर्थं सप्तमाश्रयकमिति भावः । इत्यस्येति छेदः ॥

(५९९ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनन्तरे भूतो मा भूत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदं तर्हि प्रयोजनम्—अनन्तरे भूतो
मा भूदिति । भूतो तु खल्वेतत्—अनन्तरार्थं आरम्भे
इत्यो भविष्यति, न पुनः भूत इति ? ॥

(प्रदीपः) अनन्तर इति । असदस्य आदेशे क्रियमाण
इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) असदस्य इति । सामर्थ्यादसदस्ये इत्यर्थः ।
अन्यवदितपरोऽनन्तरशब्दो नेति भावः ॥

१ तेन मुखसुखार्थानां विनैवेत्तं निवृत्तिरिति शार्वा मतं भाष्यसंमतमिति
सूचितम् । (८. ना.)

२ तत्सादिभविषानसामर्थ्यादन्तरतमोऽपि ह्यस एव भविष्यति
[इति शेषः] ॥ ५० ॥

३ अनन्तरस्यापीत्यादिभूतविधानकथास्य भाष्येऽस्यानुवादस्य प्राप्ति-

(६०० प्रयोजनान्तरनिराकरणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ भूतश्च विषये स्मृतः ॥ * ॥

(भाष्यम्) विषये भूत उच्यते । यदा च स
विषयो, भवितव्यमेव तदा भूतेन ॥

इच्च कस्य तकारेत्वं दीर्घो मा भूदतेति सः ॥

अनन्तरे भूतो मा भूत् भूतश्च विषये स्मृतः ॥ ११ ॥
स्थाव्वोरिच ॥ १७ ॥

(प्रदीपः) भूतश्च विषय इति । अनेन तपरत्वं प्रत्या-
ख्यायते । यद्यनेन भूतो विधीयेत तदा यत्रापि विषये ऽनन्त्य-
स्यापि प्रश्नाख्यायनयोदित्यादिना भूतो विहितस्तत्राप्यनेन
विधीयेत अस्मिन्कर्तव्ये पूर्ववत्सासिद्धमित्याद्यमिकस्य भूतस्यासि-
द्धत्वात्तत्र पूर्ववत्तुवाददोषः प्राप्नोतीति ह्यस एव भविष्यति ॥
अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति व्याचक्षते । अनन्त-
रेऽप्यादेशे श्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात् ॥ ननु सिद्ध एव
दीर्घ इत्युक्तं, सिद्धस्यापि पुनर्विधानं भूतनिवृत्त्यर्थं स्यात् ।
माभूत् इति चेत् । तत्र भूतश्च विषये स्मृत इति ।
स चासति तपरत्वेन प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितम् ॥
इतविधौ तु चाक्षयस्य डेरित्यधिकारात्कथमिकारस्य भूतः
स्यादिति चिन्त्यमेतत् ॥ १७ ॥

(उद्द्योतः) यद्यनेनेति । टिग्रहणं वाक्येनैव संवध्यते नत्वेन-
त्येन पदेनेति भावः ॥ भाष्ये विषये प्रश्नाख्यायानादिविषये भूत
उच्यते । यदा च विषयो भवति तदाप्यनेनैव सूत्रेण भूतेन
भाष्यमित्यनुवादलोपमिया नानेन भूतविधानमित्ययमत्र पक्षे भाष्या-
श्रवार्थः कार्यः ॥ अन्ये त्विति । अनन्तरेपीति । सङ्गेऽसदस्ये
आदेशे श्रूयमाणेपीत्यर्थः । क्रियमाण इति पाठेऽपि श्रूयमाण इत्ये-
वार्थः ॥ दीर्घं पुत्रेति । आन्तर्यादिति भावः । वार्तिके ऽनन्तरे
इत्यस्यानन्तरे श्रूयमाणेऽपि दीर्घः स्यादिति शेषो बोध्यः ॥ भूतो मा
भूदिति शङ्कोचरत्नेनावतारयति—नन्विति । स्यादिति ।
तथा च तत्र भूत इति । स चासति तपरत्वे पुनर्विहितेन दीर्घेण
बाधितः सन्न स्यादित्यर्थः ॥ ननु किमिति भूतत्वमेव्यत इति
शङ्कते—मा भूदिति ॥ स्मृत इति । एवं च प्रश्नाख्यायानादि-
विषये तस्येष्टत्वात् तन्निवृत्त्यर्थं विधानमित्यर्थः । स चासतीति ।
सिद्धे दीर्घे दीर्घविधानसामर्थ्येन बाधादित्यर्थः । सति तु तपरत्वे
दीर्घोऽप्यास्या भूतो निर्विघ्न इति भावः ॥ पश्चात्प्राप्तस्य तपरत्वेन न
वाच्यते ऽसिद्धत्वादित्याशयः ॥ प्रकारद्वयमपि दूषयति—भूवेति ।
अनन्त्यस्य पदस्य टेः, अपिना वाक्यस्य च टेः भूतः प्रश्नाख्यायनयो-
रित्यर्थस्तस्येति भावः ॥ टिग्रहणं वाक्येनैव संवध्यते न स्वनन्त्येन
पदेनेति तु भाष्यतात्पर्यम् ॥ यत्सिद्धमित्यादौ शुरोरभूत इत्ये-
तद्विषयं भाष्यमिति । तत्र । तेन श्रूयमाणार्थवाचिन एव टेः भूत-
विधानादित्याहुः ॥ १७ ॥

रित्यर्थः । (८. ना.) ३ असदस्ये इत्येवार्थः । (८. ना.) ५ प्रश्ना-
ख्यायनयोर्वाक्यस्य भूतः स्यादनन्त्यस्यापि च भूतः स्यादित्यर्थेनावेकारस्य दित्या-
भाषेऽपि भूतप्राप्तिरिति, नलनन्त्यस्य पदस्य डेरित्यर्थं इति भावः । (८. ना.)
६ कुम्भकः किंवा सामान्यवचना इत्यभ्युपगमादिति भावः । (८. ना.)
७ इत्येवार्थादेशोऽप्यसिद्धार्थः । (८. ना.) ८ दापतोऽसिद्धस्य । (८. ना.)

(७८ कित्वाभावातिदेशाप्रम् ॥ १ । २ । १ भा. १० सू.)

९२ न क्त्वा सेद् ॥ १ । २ । १८ ॥

(क्त्वाग्रहणप्रत्याख्यानाधिकरणम्)

(६०१ निरुन्नायातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ न सेडिति कृते ऽकिरवे ॥ * ॥

(भाष्यम्)

न सेडित्वेयं निरुद्धम्, नार्थः क्त्वाग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) न क्त्वा ॥ १८ ॥ कृते ऽकिरवे इति ।

अकारप्रत्ययः ॥

(उद्घोषः) न क्त्वा ॥ १८ ॥ न सेडित्वेन कर्म कित्त्वं
विशेषेण भावः—अकारेति ॥

(भाष्यभाष्यम्)

निष्ठायासमि तर्हि प्राप्नोति—शुधिनः शुधित-
यानिति ॥

(६०२ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निष्ठायामवधारणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्)

निष्ठायामवधारणात् भविष्यति ॥ किमवधार-
णम् ? ॥ “निष्ठाशोऽन्विदिमिदिषिदिधृयः” इति ।

(प्रदीपः) निष्ठायासमि । नान्तरित्य एव परा निष्ठा न
किरिति नियमः । निपरीत्युं निरुन्नेति व्याख्यानात् भवति ॥

(उद्घोषः) निपरीत्युमिति । तस्मादि मति निपरीत्या-
मपि निमित्तं स्थापितेः ॥

(भाष्यभाष्यम्)

परोक्षायां तर्हि प्राप्नोति ॥ किं च स्यात् ? ॥ प-
रिष पयिम कृतीत्याकारलोपो न स्यात् ॥

(प्रदीपः) परोक्षायामिति । पूर्वाचार्यप्रसिद्धा परोक्षा
लिङ्गुच्यते ॥

(भाष्यभाष्यम्)

मा भूदेवम्, इटीत्येवं भविष्यति ।

(भाष्यभाष्यम्)

इदं तर्हि—जग्मिष जग्मिष कृतीत्युपचालोपो
न स्यात् ॥

(६०३ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ज्ञापकान्न परोक्षायां ॥ * ॥

(भाष्यम्) ज्ञापकान्न परोक्षायां न भविष्यति ॥

(भाष्यभाष्यम्)

किं ज्ञापकम् ? ॥

१ यथोद्देश्यकित्त्वे कित्प्रतिषेधे कृते सति नार्थः क्त्वाग्रहणेनार्थः ।
(६. ना.) २ अवधारणं नियमः । (६. ना.) ३ निरुन्नाया परोक्षेति न कित्प्रति
विपरीतनिमित्तम् न व्याख्यानादिति भावः । (६. ना.) ४ तर्हि अवधारणम्
५ अस्तु इत्याह प्राप्नोति इत्यर्थकत्वे नान्तरित्याह नान्तरित्यादिना । (६. ना.)

(६०४ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सनि झल्लग्रहणं विदुः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यम् “इको झल्ल” इति झल्लग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—“औपदेशिकस्य
कित्प्रत्यय प्रतिषेधो नातिदेशिकस्य” इति ॥ कथं
कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ झल्लग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं झलादौ
यथा स्यात् । इह मा भूत्—शिक्षयिषत इति । यदि
चात्रातिदेशिकस्यापि कित्प्रत्यय प्रतिषेधः स्यात्,
झल्लग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यत्र कित्प्रत्यय, ‘न
सेद्’ इति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्य
औपदेशिकस्य कित्प्रत्यय प्रतिषेधो नातिदेशिक-
स्येति, ततो झल्लग्रहणं करोति ॥

(प्रदीपः) अस्त्यत्रेति । प्राप्नोति कित्प्रतिषेधः । न
तु निरुन्नेत्य निषेधः कर्तुं शक्यः ॥

(उद्घोषः) न तु निरुन्नेत्येति । न चैवं कर्तव्यं विप्रमानस्य
किरस्य कर्म निषेध इति वाच्यम् । कार्यस्य निषेधो न तु विप्र-
मानकिरस्येति न दोषः । आतिदेशिकस्य निरुन्नेत्य निषेधे तु तेन
कृतमित्यर्थस्यानेन प्रतिषेधे विरोधः स्पष्ट एवेति दिष्टम् ॥

(समाधानवार्तिकभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् “स्याच्चो-
रिष” झलादौ यथा स्यात् । इह मा भूत्—उपा-
स्यायिषताम् । उपास्यायिषत ॥

(प्रदीपः) उपास्यायिषतामिति । स्याच्च आतामिति
स्मृत इत्वं न प्राप्नोति चिन्वद्वाच्यम् । तत्र परस्वाभिप्राय-
युक्तं न प्राप्नोति श्दिष । तत्र दृष्टपयादौ युगागमः । तत्र कृते
अकारलोपप्रसङ्गः । न च पुनर्द्विलिङ्गप्रसङ्गः । पूर्वमेव युक्ता
वाधितत्वारिति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु झल्लग्रहणाभावेति त्वचिन्वदिति इत्ये
गृह्यायादेवे च सिद्धिमिलत भावः—स्यासिति । तत्र निष्पन्नत्वे
परस्वाच्च कृते इत्यन्वयः ॥ गृह्यपयाद् इति । येननाप्रातिग्यानेन,
नरपनवकाशतोनेति भावः ॥ तदेवाह—न च पुनर्द्विलिङ्गम् ॥

(६०५ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इत्वं कित्संनियोगेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) कित्संनियोगेनेत्यमुच्यते । तेना-
सति कित्त्वे इत्वं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) असति कित्त्वं इति । झल्लग्रहणस्य ज्ञापकत्वं
न तावत्स्थितमिति आतिदेशिकस्यापि कित्प्रत्यय न सेडिति
निषेधो भवतीत्यभिप्रायः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये इत्वं कित्संनियोगेनेति उत्तरार्थत्वं
उच्यते ॥ तदाह—आतिदेशिकस्यापीति । तथा च कित्प्रतिषेधे
तत्संनियुक्तेत्यस्याप्यभाव इति भावः । आपिते त्वातिदेशिकानिषेधे
उत्तरप्राप्त्युपयोग इत्यन्वयः ॥

६ येन प्राप्नोति विषये उत्तरार्थस्य पुनः प्रवृत्तिर्भवतीति भावः । (६. ना.)

७ न सेडिति निषेधेन सामान्यतः प्रवृत्तेन कित्प्रतिषेधे तत्संनियोगेन
ज्ञापकान्न परोक्षायां उपास्यायिषतामिति लोपो न भवतीति नोत्तरार्थत्वं स्पष्टम्;
अस्तेति ज्ञापकत्वेनेति भावः । (६. ना.)

(६०६ दृष्टान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ रेण तुल्यं सुधीवनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्यथा—सुधीवा सुधीवेति लीप्सं-
नियोगेन र उच्यमानो ऽस्ति लोपि न भवति ॥(प्रदीपः) सुधीवनीति । अनो बहुव्रीहेरिति प्रकृतस्यैव
लीपो निषेधो न तु रेफस्यापि, स तु सन्नियोगशिष्टानाम-
न्यतरापाये उभयोरप्युपाय इति न्यायान्वितं । अयं
न्यायो विल्वकादिभ्यश्छस्य लुगिलत्र छग्रहणेन ज्ञापितः ॥(उद्योतः) नन्वनो बहुव्रीहेरित्यस्य स्त्रियां विहितं नेल-
थांद् रेफस्यापि निवृत्तिर्वाचनीयति विषयो दृष्टान्तोऽत आह—
अन इति । प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययस्यैव निषेध इति भावः ॥ छग्र-
हणेनेति । तद्धि विल्वकादेरुत्तरस्य प्रत्ययस्य अनिमित्ते तद्धिते
विधीयमानो लुक् प्रत्ययान्तराभावात् छस्यैव सिद्ध इति छमात्रस्य
छग्रथा स्याद् न तु तत्सन्नियोगशिष्टकुलो निवृत्तिरित्येवमिति भावः ।

(ह्रस्वेपीष्टापत्तिभाष्यम्)

अथ वा ऽस्त्वत्रैवम् ॥ का रूपसिद्धिः ? ॥

बृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अस्त्वत्रेति । यकारस्य कृते ह्रस्वे वृद्धिर्भ-
विष्यति । युगागमेन ह्याकारस्य वृद्धिर्नान्यत्वे, नत्विकारस्यापि ॥(उद्योतः) ननु युगा इदंवाधितत्वात्कथमिकारस्य वृद्धिरत-
माह—युगागमेनेति । तस्याधिवेलायामिकारमात्रेण तत्र वृद्धे-
रपेक्षेति भावः ॥ अष्टादशरन्त्यायस्य शास्त्रे नास्त्वैवेति तात्पर्यम् ॥
यत्तु न ऽथ चास्त्वत्रैवमिति भाष्यमेकैवदुक्तावेन्मतोर्लुका द्विलो-
पमानवाचकभाष्यापत्तेरिति बोध्यम् । तस्माद् द्रष्टव्यमस्य शाप-
कर्तृ स्थितम्—औपदेशिकस्यैव निषेध इति ॥

(६०७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ वस्वर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वस्वर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् ।
वसोर्द्वौपदेशिकं किरवम् ॥ किं च स्यात् ? ॥
पयिवान् तस्थिवान् कितीत्याकारलोपो न स्यात् ॥

(प्रयोजनवाधकभाष्यम्)

‘मा भूदेवम्’ इटीत्येवं भविष्यति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

इदं तर्हि अग्निवान् जग्निवान् कितीत्युपधा-
लोपो न स्यात् ॥

(६०८ प्रयोजनवाधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ किदतिदेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्त्वत्रौपदेशिकस्य किरवस्य प्रति-
षेधः । आतिदेशिकमत्र किरवं भविष्यति ॥

१ छग्रहणेन कस्यप्येवमाभिस्य पुनर्वृद्धिरिति ‘वेन ना प्रातिविषये कथं
पुनरुत्तरमवृत्तिरिति’ न शङ्क्यम् । (१ पा.) २ अन बहुपदेन कस्य-
अग्निप्रत्याहरोपात् । (१ पा.) ३ चक्रकोटोपमास्यौपदेशिककिर-
वादापेक्षस्य व्यवरथापनादिति भावः । चक्रमवृत्तमेव दर्शयति अत्र हीलादिना
चक्रमासिद्धिरित्यनेन । अयं भावः । औपदेशिककिरवादाय नलोपे कृते
ततो दिवंचने तत एकादेशे ततो वसेकाजितीभागमे ततो न चेदिति किर-
वप्रतिषेधे ततो निमित्तापायन्यायेन नलोपनिवृत्तौ द्विह्रस्वाद्युटि यकात्वाभावा-
निमित्तापायन्यायेनेतो निवृत्तौ निमित्तापायन्यायेन न सेऽति विहितकिर-
वप्रतिषेधायां किञ्चास्युनर्लोपेऽद्विह्रस्वाद्युटिनिवृत्तौ यकात्वेनेनैकात्वादिति चेद्
स्यास्युनर्लोपस्य प्रतिषेधः तत्र सति पुनर्लोपनिवृत्तिरिति ततो द्विह्रस्वाद्युटि तत
यकात्वाभावादितो निवृत्तिः ततः किरवनिषेधापायः ततः पुनर्लोप प्राप्तिः

(उद्योतः) भाष्ये—आतिदेशिकमिति । असंयोगा-
द्धिलनेन ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

यत्र तर्हि तत्प्रतिपिध्यते—अक्षः—आजिवानिति ॥

(प्रदीपः) आजिवानितीति । इदं नोपपद्यते । अत्र हि
नलोपे कृते दिवंचने एकादेशे च वसेकाज्जाद्वसामिती-
भागमः । तत्र हि किरवप्रतिषेधामलोपनिवृत्तौ द्विह्रस्वाद्युटि
सत्येकात्वाभावादिण्निवृत्तौ नलोपादीनां चक्रप्रतिषेधः । चक्र-
केपु चेष्टतो व्यवस्था ॥ भाष्यकारेण तु परिहारान्तरसङ्गावादेप
परिहारो नाश्रितः ॥(उद्योतः) आजिवानिति । दित्वात्परत्वात्पूर्वमिति न से-
दिति निषेधेन किञ्चाभावात्तलोपाभावे ऽसंयोगादित्यस्याभावेनलो-
पसिद्धये क्त्वाग्रहणम् । संज्ञापेक्षाकृतं बहिरङ्गत्वं तत्र शास्त्रे नाश्री-
यत इति भावः ॥ एकादेशो च वसेकाजिति । कृतदिवंचना-
नामेकात्वामिति सिद्धत्वादिति भावः ॥ नलोपनिवृत्ताविति ।
निमित्तापायन्यायेनेति भावः ॥ द्विह्रस्वादिति । तस्माद्ध्र-
स्वनेन नुक्तिरिति भावः ॥ इण्निवृत्ताविति । तत्रिवृत्तौ सत्यां
किञ्चाग्रहणे ऽद्विह्रस्वाद्युटिनिवृत्तावेकादेशेनेकात्वादिति सेदत्वा-
नित्यप्रतिषेध इत्येवं नलोपादीनां चक्रप्रतिषेधः ॥ इष्टस्य
इति । सा चौपदेशिककिरत्वेन नलोपे इदः प्रवृत्ताविष्टसिद्धिरूपा
इत्यर्थः ॥ उक्तन्यायस्य भाष्यकृतान्नहीकारेण चक्रप्रतिषेधेन नैलन्ये ॥

(प्रयोजनवाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि चान्दसः कष्टः । लिट् च छन्दसि
सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपि लिट्-
भवतीति लिट्युपधालोपो भविष्यति ॥

(६०९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ (नि) गृहीतिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत्—
निगृहीतिः । उपसृष्टिहितिः निकृष्टितिः ॥(प्रदीपः) निगृहीतिरिति । तितुषेष्वाग्रहादीना-
मितीभागमः ॥(उद्योतः) तितुषेष्वादिनेभागमप्रतिषेधः किं न स्यादत
माह—अग्रहादीनामिति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् ॥

रित्येव चक्रक कथः । तत्र यदा पुनर्लोपेऽद्विह्रस्वाद्युटि निवृत्तौ एकादेशे-
नेकात्वादिति सेदत्वात्तुः किञ्चमपिषेध उच्यते । स इष्टस्योपादातिदेशि-
कस्यैवलोपदेशिकं किञ्चमादाय निमित्तापाय परिभाषा मास्यभावेन पुनर्लोप
निवृत्त्यप्रतिषेध इति चक्रकोट्यारम्भेष्टतो व्यवस्था । (१ पा.) २ यत्
इति संज्ञापेक्षाकृतं बहिरङ्गत्वादाय न चेदिति दृष्टान्तसिद्धत्वात्किञ्चमपिषेधा-
भावेन लोपेनाजिवानिति सिद्धत्वात्तत्तत् आह संज्ञापेक्ष कृतमिति । (१ पा.)
३ निमित्तापायन्यायस्यैवार्थः । (१ पा.) ४ ‘तितुषेष्वात् सार्वधातुकम्’
इत्यारम्भ चतुर्धनीमकारम् [छन्दस्ययवया] ५० म० ॥ ५ यद्यपि सर्वे-
ष्वपि पुष्केषु ‘इदं तर्हि प्रयोजनम्’ इत्यस्य भावः ‘निगृहीतिः प्रयो-
जनम्’ इत्यपि पाठ उपपन्नो । तथापि तत्र अनोरजकत्वाभावेनास्माभिर्न
शुद्धि इति बोध्यम् ॥

(६१० प्रत्याख्यानसाधनार्थिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ कृत्वा च विग्रहात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपरिष्ठाद् योगविभागः करिष्यते—
“न सेदं निष्ठा शीर्षस्विदिमिदिस्विदिध्रुवः” “मृप-
स्तितिक्षायाम्” “उदुपधाद्वाचादिकर्मणोरन्यतर-
स्याम्” । ततः—“पूङः” पूङ्क्ष निष्ठा सेद् किञ्च
भवति । ततः—“कृत्वा च” कृत्वा च सेद् किञ्च
भवति । पूङ् इति निवृत्तम् ॥

न सेदिति कृते ऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।
द्रापकात् परोक्षार्थां सनि इत्यप्रदणं विदुः ॥ १ ॥

इत्थं कित्त्वनियोगेन रेण तुल्यं सुधीयनि ।

यस्यार्थे किञ्चीन्दिशाद् गृहीतिः कृत्वा च विग्र-
हात् ॥ २ ॥ न कृत्वा सेद् ॥ १८ ॥

(प्रदीपः) कृत्वा च विग्रहादिति । विग्रहे विभागे
योगस्य करिष्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

(उद्घोषः) अर्थादेनादिग्रहोपमगण्य घनोऽत्रां र्थः ॥ १८

(७९ कित्वाभाषानिर्देशनूप्रम् ॥ १ । २ । १ । भा. ११ सू.)

९५ उदुपधाद्वाचादिकर्मणोरन्यतर-
स्याम् ॥ १ । २ । २१ ॥

(भाष्यभाष्यम्)

इह कम्पात् भवति—गुणितः गुणितवान् ? ॥

(६११ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उदुपधाच्छपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्षिप्रप्रकरणेभ्य इष्यते ॥ उदुपधाद् २१

(प्रदीपः) उदु ॥ २१ ॥ उदुपधाच्छप इति ।

क्षपः संवन्ती चार्त्तिरुणो गन्तव्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

(उद्घोषः) उदुपधाद् ॥ २१ ॥ एत इत्यत्र पञ्चम्यन्तरे
नवन्तोदुपधात्परनिष्ठाऽन्यत्र इत्यत्र आह—क्षपः सम्बन्धीनि २१

(८० कित्वाभाषानिर्देशनूप्रम् ॥ १ । २ । १ । भा. १२ सू.)

९६ पूङ् कृत्वा च ॥ १ । २ । २२ ॥

(६१२ भाष्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पूङ् कृत्वानिष्ठयोरिति चाप्र-
सङ्गः सेद्प्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूङ् कृत्वानिष्ठयोरिति विभाषा कित्त्वं

प्राप्नोति । किं कारणम् ? ॥ सेद्प्रकरणात् । सेदिति
वर्तते ॥

(प्रदीपः) पूङ् ॥ २२ ॥ पूङ् इति । सेदित्यन्यतरस्यामिति
चागुर्वर्तनात्तेदोरेव कृत्वानिष्ठयोः कित्त्वविकल्पः स्यात् । ततश्च
पुमित्वा पुमित इति वक्षे स्यात् । अस्ति चेदागमः पूङ्क्षेति
निरूप्येनेद्विधानान् ॥

(उद्घोषः) पूङ् कृत्वा च ॥ २२ ॥ नन्विदि धामसङ्ग
इत्यत्र सेद्प्रकरणादिनि हेतुर्वृत्त आह—अन्यतरस्यामिति
चेति ॥ ननु श्रुतः किन्तीति निषेधादित्यनेषं निनेडेय दुर्लभ
र्हा मेऽनुपपन्नयुक्तत आह—अस्ति चेति ॥

(६१३ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा सेद्त्वस्याकिदाश्रयत्वा-
दिति वा कित्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥
सेद्त्वस्याकिदाश्रयत्वाद् । अकिदाश्रयं सेद्त्वम् ।
यदा अकित्त्वं तदेदा भवितव्यम् । सेद्त्वस्याकि-
दाश्रयत्वादिति त्वय विभाषा कित्त्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) न चेति । इद्विधौ पूङ्क्षेति सूत्रं वार्तिक-
कारः प्रत्याचष्टे । तत्रानिष्टोरेव पदशानिष्ठयोरनेन कित्त्वं विक-
ल्प्यते । तत्र यदा कित्त्वं तदा श्रुतः किन्तीति इदप्रति-
पेक्षात्पूर्वा पूत इति भवति । यदा त्वकित्त्वं तदेद्विधयोः
पवित्वा पवित इति भवति ॥

(उद्घोषः) ननु सति पूङ्क्षेत्वाभिन्व कथमकिदाश्रयं नेदत्व-
मत आह—इद्विधाविनि ॥

(भाष्यभाष्यम्)

इद्विधौ पूङ्को ग्रहणं क्रियते । तेन वचनादिद् ।
सेद्प्रकरणाच्च इद्वेव विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति ॥

(६१४ समाधानवार्तिकलण्डम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इद्विधौ सग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इद्विधौ हि पूङ्को ग्रहणं न सम्भ-
वति ॥

आरह्याजीयाः पठन्ति—

(वार्तिकम् ॥)

॥ * ॥ नित्यमकित्त्वमिडाद्योः कृत्वा-
ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नित्यमकित्त्वमिडाद्योः कृत्वानिष्ठयोः

१ यद्यपि प्रत्येकं मनुष्यमप्यप्युक्तं 'न सेदं' इति वृत्तमनुस-
रूपवाक्यानामिति चरुपरः इत्यने । तथापि 'न सेदं' इत्येतानि वृत्तं यत्ने
निगूढीनिरित्याशयति प्रार्थः । तस्माद् 'न सेदं' इत्येतादृशम्— इत्येतादृशम्
करण एव तात्पर्यम् । तथा च ननु तदर्थं प्राचीनतरपेक्षकमाह्वये ॥ एवं
हि. ३

च Dr. F. KIELHORN, PH. D. प्रकाशितमाध्याम्यपुनः केदपि
'न सेदं' इत्येतादृशम् इत्येतादृशम् वृत्तमनुसरूपवाक्यानामिति चरुपरः
तथाप्यत्यमेव चोपपत्तिः । २ पूङ् कृत्वापेक्षेन यथापेक्षाकारकाद् विभाषा-
दित्यर्थः । (८. ना.) ३ 'कित्त्वम्' इति कथितोपपत्तिः ॥

सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते । विभाषामध्ये च ये विधेयस्ते नित्या भवन्ति ॥ किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम् ? ॥ क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते—“नोपधात्थफान्ताद्वा” “वञ्चिलुञ्चयुतश्च” इति ॥ पूङ्गुः क्त्वा च ॥ २२ ॥

(प्रदीपः) भारद्वाजीया इति । लाघवमनादस्य सूत्रकारेण पूङ्गुश्चेतीदृशौ पठितम् । इह तु विकल्पो नानुवर्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिद्ध्यतीत्यमिति भावः ॥ उत्तरार्थमिति । न क्त्वा सेडिति क्त्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् ।

(उद्घोतः) ननु गौरवान्नाद्वाजीयं मतमनुक्रमत आह—लाघवमिति ॥ विभाषामध्ये इति । विभाषयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणमिति प्रश्नो भारद्वाजीयमते नोध्यः ॥ नन्विहाद्येत्वे सम्भवति कथमुत्तरार्थत्वमत आह—न क्त्वेति ॥ २२ ॥

(८१ क्त्वातिदेशसूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ. १३ सू.)

९९ तृषिष्टपिकृषेः काश्यपस्य ॥

१ । २ । २५ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

काश्यपग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ॥ तृषिष्टपिकृषेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

(प्रदीपः) तृषिष्ट ॥ २५ ॥ पूजार्थमिति । शालस्य पूजापरम्पर्यप्रतिपादनेनानादित्वात्प्राप्त्याप्त्यप्रतिपादनात् ॥ २५ ॥

(उद्घोतः) तृषिष्ट ॥ २५ ॥ परम्पर्यप्रतिपादनेनेति । चाद्रुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यम् । परम्पर्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥

(८२ क्त्वातिदेशसूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ. १३ सू.)

१०० रलोर्व्युपधाञ्जलादेः संश्च ॥

१ । २ । २६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदं रलः क्त्वासनोः क्त्वं विधीयते । आहोस्वित्प्रतिषिध्यते ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि विधीयते, क्त्वाग्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा ॥ अथ प्रतिषिध्यते, सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् ॥

(प्रदीपः) रलो ॥ २६ ॥ किमिदमिति । किमियमप्राप्तिविभाषा, आहोस्वित् प्राप्त इति प्रश्नः । तत्राप्राप्तविभाषायां

सन एवाप्राप्तं क्त्वं पक्षे विधीयत इति क्त्वानुवृत्तिरनर्थका । नहि तस्य क्त्वं विधेयं स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा क्त्वः क्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्तव्य इति सन्ग्रहणं न कार्यं नहि तस्य क्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते ॥

(उद्घोतः) रलोर्व्यु ॥ २६ ॥ वेत्यनुवृत्तिरुभयथापि विकल्पसिद्धिर्विचारोनुपपन्न इत्यतस्तत्पर्यमाह—किमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(६१५ प्रथमपक्षाङ्गीकारवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ रलः क्त्वासनोः क्त्वं ॥ * ॥

(भाष्यम्) रलः क्त्वासनोः क्त्वं विधीयते ॥

(प्रदीपः) रल इति । अप्राप्तविभाषयमेकैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकस्मिन्प्रदर्शनाय च विचारः कृतः । नहुमयत्रविभाषा न सन्ति, प्रतिलक्ष्यं व्यापाराश्रयणे तासां सिद्धत्वात् ॥ २६ ॥

(उद्घोतः) ननु कचिद्विधियुक्तेन कचिन्निषेधयुक्तेन व्यापारादुभयत्र विभाषास्तु प्रतिलक्ष्यं लक्षणमेवादत आह—एकस्मिन्त्वेति । व्यापारेभ्यो सम्भवति तत्रेदाङ्गीकारो निष्फल इति भावः ॥ २६ ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—क्त्वाग्रहणमनर्थकम्—इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नानर्थकम् । ‘न क्त्वा सेट्’ इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥ रलोर्व्युपधाञ्जलादेः संश्च ॥ २६ ॥

(इति क्त्वप्रकरणम्)

(८३ ह्रस्वादिर्ज्ञासूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ. १५ सू.)

१०१ ऊकालोज्झस्वदीर्घमुतः ॥ १ । २ । २७ ॥

(सौत्रनिर्देशसाधुत्वाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः । ऊ इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते । ऊ इत्ययं च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ॥

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

ऊकालकाल इति ॥

किमिदमुकालकाल इति ? ॥

ऊ इत्येतस्य काल ऊकालः, ऊकालः कालो यस्य स ऊकालकाल इति ॥

१ ‘रलोर्व्युपधाद्’ इति वकारद्वयपाठो हयबरदः सूत्रभाष्यप्रमाणान्तरम् ॥

२ ‘किन्वाग्रहणम्’ ॥ ३ उभयत्र विभाषाणामसम्बन्धोपनयेन प्रकृतविचारस्य

फलमिति तु न साम्यमित्यर्थः । (र. ना.) ३ ‘अनर्थकम्’ किदेवहि क्त्वा ॥

४ सामानाधिकरण्येन विरोध्यते इत्यर्थः । (र. ना.) ५ ‘लोडस’ ॥

(प्रदीपः) ऊकालः ॥ २७ ॥ अयुक्तोऽयमिति । तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातत्वादित् न व्याख्यायते ॥

(उद्घोषः) ऊकापो ॥ २७ ॥ भाष्ये—प्रतिनिर्दिष्टयत इति । विशेषत इत्यर्थः ॥ ऊकालः कालो यस्येति । ऊकाल इव कारो यस्येत्यर्थः ॥

(ननुसाक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—उद्गुमुखमिव मुक्तमस्य उद्गुमुखः । सरमुक्तः । एव-मूकालकाल ऊकाल इति ॥ अथ वा सादृचर्या-स्ताच्छ्रयं भविष्यति । कालसदृचरिणो वर्णः । वर्णोपि काल एव ॥

(यथासंख्योपपादनाधिकरणम्)

(६१६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वादियु समसंख्याऽप्रसिद्धि-
निर्देशवैपम्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्रस्वादियु समसंख्यत्वस्याप्रसिद्धिः ॥ किं कारणम् ? ॥ निर्देशवैपम्यात् । तिस्रः संज्ञा-
यकः संज्ञा । वैपम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ह्रस्वादिव्यति । ऊ इत्येकस्यैव शब्दस्यो-
च्चारणान्तरानवगमम् । यैः-भिर्नपुंसकस्यैव यति संज्ञितोऽप्येक-
त्वात् । संज्ञानां न त्रिव्यासंख्यातानुदेशाप्रसङ्गे ॥

(उद्घोषः) नूतनानां वर्णानां सदृशदृष्टः संज्ञितानु-
पपन्नमत आह—ऊ इत्येकस्यैव । उच्चारणविभागाकारेणैक-
इति भावः ॥ संज्ञिनिर्देशपक्षेति । उद्घोषेत्येत्यर्थः ॥ संज्ञानां
चेति । प्रत्येकेषु त्रिविधव्यवहारदर्शनादिति भावः ॥ भाष्ये—
संख्यातानुदेश इति । संख्यातं सम्प्रदानमनधिक्रम्यानुदेशः
संख्या इत्यर्थः । सुप्सुपेति मगसः । एतन्क्रमेणान्वय इति यावत् ॥

(६१७ (१) समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ सिद्धं तु समसंख्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ समसंख्य-
त्वात् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । त्रयाणां कृतकदेशानां
निर्देशाद्विशेषणत्रयमिच्छित्तत्वात्संज्ञितमपि त्रित्वावसांसंख्यं
संबन्धः सिद्ध इत्यर्थः । अर्थतश्च साम्यं यथासंख्यसंज्ञं आधी-
यते न शब्दत एव ॥ अथ वा शब्दतः साम्याश्रयणेपि चंदि-
सावसादिक्यमिव प्राप्ताश्रयः शब्दा उच्चारिता इत्युच्यते ॥

(उद्घोषः) नन्वेवमर्थतः समसंख्यत्वेपि शब्दतस्तदवसा-
सकथं यथासंख्यप्रमातिरत आह—अर्थतश्चेति । अत एव

परसंख्यद्वानां णलित्वादी यथासंख्यमिति भावः । ऊशब्दस्य
त्रयोऽर्था इति तात्पर्यम् ॥ त्रयः शब्दा इति । वैयकारणैस्तथा
सुपेयरादिभि भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं समसंख्यत्वम् ? ।

(६१७ (२) समाधानसाधकवार्तिकलण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ त्रयाणां हि विकारनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देशः ॥ कथं
पुनर्जायते—त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति ? ।
तिष्ठुणां संज्ञानां करणसामर्थ्यात् ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । प्रत्यक्षेणैकस्यैव शब्दस्य
श्रवणाद्भेदावगमे प्रमाणाभाव इति भावः ॥ तिष्ठुणामिति ।
अनुमानाद्भेदावगम इति भावः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये विकारो दीर्घरूपः, तेन निर्देश इति
एकीयात्तत्पुरुषः । तदाह—प्रश्लिष्टेति ॥ अनुमानादिति । अ-
नेकसंज्ञाकरणार्थं विनां नृपदतो भेदावसाय इत्यर्थः । प्रयोगस्तु वि-
मताः संज्ञा निवर्तयन्निपवाः नानासंज्ञाभारिणि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यपि तावत्तिष्ठुणां संज्ञानां करणसामर्थ्यान्
जायते—त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति । कुत-
स्त्येतदेतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां संज्ञा भविष्य-
तीति, आर्द्धा मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्तत्तस्मिन्मात्र
इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये चान्ते वा स्यात् । तथा
द्विमात्र आर्द्धा वा स्यादन्ते वा । तथा त्रिमात्र
आर्द्धा वा मध्ये वा स्यात् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अयं तावत् त्रिमात्रोऽशक्य आर्द्धो वा मध्ये वा
कर्तुम् ॥ कुतः ? ॥ सुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रस-
ज्येत ॥ मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि व्यन्तं पूर्वं निप-
ततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अयं तावदिति । लौकिकव्यवहारः—न
नुगलं एतत्वं न सिद्धमाधिलक्षितदुच्यते ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—सुताश्रय इति । न न मध्ये करणे
कथं सुताश्रयः प्रकृतिभाव इति वाच्यम् । मध्ये त्रिमात्रसन्ने पूर्वेण
दीर्घे त्रिमात्रस्यैवापत्तौ लोकाश्रयसुतत्वमादायाश्रिनेण सन्धौ कर्तव्ये
प्रकृतिभावापत्तिः । संख्याव्यवहार इव दीर्घादिव्यवहारोपि लौकि-
कशास्त्रीयोग्यमपि इत्यभिमानस्तदाह—लौकिकेति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—अयं तावत् त्रिमात्रोऽशक्य
आर्द्धो मध्ये वा कर्तुं, सुताश्रयो हि प्रकृतिभावः
प्रसज्येतेति । सुताश्रयः प्रकृतिभावः । सुतसंज्ञा

१ सादृश्यमूलकत्वप्रतीति इति भावः । (१. गा.)

२ 'सो योति' ३ 'द इत्यर्थः' ॥

४ आक्षेपवार्तिनाविषयः ॥ (१. गा.) ५ कथमविशेषणत्वेत्यादि । (१. गा.)

६ 'शमा' ७ 'संख्याता' ॥

चानेनैव । यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् कुतसंज्ञैवास्य न स्यात् । कुतः प्रकृतिमात्रः ॥ यदप्युच्यते मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि घ्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यतीति । ह्रस्वाश्रया हि घिसंज्ञा, ह्रस्वसंज्ञा चानेनैव । यदि च मात्रिको मध्ये चान्ते वा स्यात् ह्रस्वसंज्ञैवास्य न स्यात् । कुतो घिसंज्ञा कुतः पूर्वनिपातः । एवमेवा व्यवस्था न प्रकल्पते ॥

(प्रदीपः) यथाचदिति । शास्त्रातिथ्यतायां ह्रस्वादिभ्य-
नस्थायां लोके ह्रस्वादिभ्यवहारो नान्यथेति भावः ॥

(उद्योतः) शास्त्रादिति । लौकिकव्यवहारोप्यनादिशास्त्र-
संस्कारपूर्वकः, अन्यथा संस्कारणानर्थक्यमिति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न मात्रिकोन्ते
भवतीति । यद्यं—“विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः”
इति मात्रिकस्य सुतं शास्त्रि ॥ कथं कृत्वा ज्ञाप-
कम् ? । योऽन्ते स सुतसंज्ञः । यदि च मात्रिकोन्ते
स्यात् । सुतसंज्ञाऽस्य स्यात् । तत्र हि मात्राका-
लस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ॥

मध्ये तर्हि स्यादिति ॥ अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
पयति—न मात्रिको मध्ये भवतीति । यद्यम्—
“अतो दीर्घो यजि, सुपि च” इति दीर्घत्वं
शास्त्रि ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? । यो मध्ये स
दीर्घसंज्ञकः । यदि च मात्रिको मध्ये स्याद्दीर्घसं-
ज्ञास्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचन-
मनर्थकं स्यात् ॥

द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति ॥ अत्राप्याचार्यप्रवृ-
त्तिर्ज्ञापयति—न द्विमात्रोन्ते भवतीति । यद्यम्—
“ओमभ्यादाने” इति द्विमात्रिकस्य सुतं शास्त्रि ॥
कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? । योऽन्ते स सुतसंज्ञः । यदि
च द्विमात्रोऽन्ते स्यात् सुतसंज्ञास्य स्यात् । तत्र
द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ।
मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो बाधित इति कृत्वा
कान्यत्रोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात् । एवमेपां
व्यवस्था प्रकृता ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । अनन्तरतमादेशविधानार्थमेत-
त्स्यादिति चेत् ॥ तत्र । नहि स्थानेनन्तरतम इत्यस्याः परि-
भाषायाः प्रसङ्गायाः बाधा युक्तेति निश्चिद्यनुपूर्वीप्रतिपत्तौ

१ उक्ताल इत्येति शेषः । (१. ना.) २ उक्ताल इत्यत्र निश्चिद्यनु-
पूर्वी प्रतिपत्तिश्चेति शेषः । (१. ना.) ३ पूर्वनिपातस्य, दीर्घपूर्वनिपातस्य,
भन्तत्वात्, ह्रस्वाकारलोभादिः । इदं हि इत्यनेन भाव इति न युक्तमिति
संशयः । मायुक्तयुक्तेरित्यस्य प्रत्ययवाचकत्वविधित्वस्येत्यादिः । (१. ना.)
४ अयं मोष्ठकान्तर्गतः “द्वुतायाम्” इति वार्तिकस्याप्यायस्यो माय-
पुस्तकेषु नोपलभ्यते । तथापि संदर्भशुद्धये मायकारशैलीशुद्धये चासा-
निर्वर्तितः ॥ अङ्गणं सूत्रे व्याख्यातस्यापि “तत्राद्युत्तिनिर्देशे स्वर्णा-

लित्वमेव ह्रस्वविधानस्य ॥ मात्रिकेणेति । लिङ्गद्वयेनान्त-
मध्याभ्यां मात्रिकस्यापकृष्टत्वादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) अनन्तरतमः । उकारादिः ॥ नहीति ।
अप्रापेनोपपत्तौ बाधो न युक्त इति भावः ॥ ध्यन्तेत्वात्पूर्वनिपात-
बाध इति न युक्तं, प्रायुक्तयुक्तेरत आह—लिङ्गद्वयेनेति ॥

(दीर्घादिषु ह्रस्वसंज्ञावारणाधिकरणम्)

(आक्षेपवार्तिकोपभाष्यम्)

भवेद् व्यवस्था च प्रकृता ॥

(११८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * दीर्घसुतयोस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घसुतयोरपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति ॥
का ? ॥ ह्रस्वसंज्ञा ॥ किं कारणम् ? ॥ अण् सव-
र्णान् गृह्णातीति ॥

(प्रदीपः) दीर्घसुतयोस्त्विति । उकारोत्पत्त्याद्विमात्र-
त्रिमात्रयोः स्वरूपस्य च ग्राहक इति ह्रस्वसंज्ञा त्रयाणामपि
प्राप्नोति । न च दीर्घसुतसंज्ञाभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ह्रस्वसंज्ञा
बाध्यते । संज्ञानां समावेशाभ्युपगमात् “आकङ्कारादेका
संज्ञा” इति वचनात् । द्विमात्रत्रिमात्रौ त्वनण्त्वाद्विशकालानां
न ग्राहकाविति न तत्र दोषः ॥

(उद्योतः) अण्त्वादिति । इदं जातिपक्षस्यानुपलक्षणम् ॥
ननु ह्रस्वसंज्ञावदीर्घसुतसंज्ञे अपि त्रयाणां स्यातामिति संघात्रयकरणं
व्यर्थमत आह—द्विमात्रेत्यादि । अनण्त्वादिति । यथापि न्येन
व्यापकजालविवक्षणाद्येत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वेवं पञ्चानां संक्षिप्ताव-
धासंख्यसङ्ग इति चेन्न । शब्दसाम्येनावोपात् ॥

(११९ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ तपरनिर्देशः
कर्तव्यः—‘उद्दृक्काल’ इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं

(१२० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * हुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बि-
तयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) [हुतायां तपरकरणे मध्यमविल-
म्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तथा मध्यमायां
तपरकरणे द्रुतविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
तथा विलम्बितायां तपरकरणे द्रुतमध्यमयोरुपसं-

ख्यानं कर्तव्यम्] इति वार्तिकस्य पुनरुद्दिष्टत्वे तादृगेव व्याख्यात-
व्यते । तत्रापि तपरस्य व्याख्यातस्याप्याक्षेपवार्तिकस्य तादृगेव व्याख्या
समुचितैव । यद्यस्यान व्याख्याया अलेखन यथागृह्यार्हं अशाक्यं चेद्-
क्षेपमन्वोत्तरं “द्रुतादिषु चोक्तम्” इति व्याख्यायामेव “किमुक्तम्”
इत्यादिषु द्वयोर्व्याक्षेपसमाधानवार्तिकयोरुद्देशः कार्यः ॥ यत्तद्द्वयमपि अमूल्य-
कल्याणहस्तादयमिति वचनम् । (१. ना.)

ख्यानं कर्तव्यम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम् ये मध्यमायां वर्णास्त्रिभागास्ते विलम्बितायाम् ॥]

२१ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ द्रुतादिषु चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? ॥ *सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराच्चिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते* इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—सिद्धं त्ववस्थिता इति । द्रुतत्वादयोभिव्यक्तिगता एवेति भावः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । इह कालग्रहणं क्रियते । यावच्च तपरकरणं तावच्च कालग्रहणम् । प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते—उकाल ऊकाल ऊकाल इति ॥

(प्रदीपः) यावच्चेति । एककार्यत्वादेतदुक्तम् । ऊ अजित्येव कालार्थो लभ्यते, उकारादयो ह्यचूत्वं न व्यभिचरन्तीति नाचूत्वेन ते विशेष्यन्ते अपि तु तैरचू । तत्रोकारादिकालत्वादुकारादिसदृशोऽञ्ग्रहीष्यत इति नार्थः कालग्रहणेन । तत्क्रियते श्रूयमाणेनैवोकारेण कालं विशेषयितुमिति सवर्णग्रहणं न भविष्यति । तत्रैतत्स्यात् ॥ उकारात्परः कालशब्दो न श्रूयत इति, आह—प्रत्येकं चेति । षण्मात्रस्याचोऽसंभवात्संज्ञात्रयकरणाच्चेति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु तपरस्तत्कालस्येतिवत् कालपरस्तत्कालस्येतिष्वन्वाभावात्कथं समत्वमत आह—एकेति ॥ तदेवोपपादयति—ऊअजिति । किं चैवमुकाराणामेव संज्ञित्वेन संज्ञाविधानवैयर्थ्यापत्तिः ॥ अपि तु तैरजिति । तत्र च मुख्यसामानाधिकरण्ये उक्तदोषाल्लक्षणया सामानाधिकरण्यं दर्शयति—तत्रेति । तत्र सादृश्यान्तरासम्भवाद्वाख्यानाच्च कालकृतस्यैव तस्य ग्रहणमिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा एकसंज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । तत्रैका संज्ञा भविष्यति या परा अनवकाशा चेति एवं हि दीर्घद्वितयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति ॥

अथ वा “स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा” इत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतद् ‘अशब्दसंज्ञा’ इति, यथा विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तथा निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः” अशब्दसंज्ञायामिति ।

१ तत्रैतद् वक्ष्यमाणं स्यात्संभाव्यते इत्यर्थः । तत्रैव प्रश्न इति तु फलितार्थः । (र. ना.) २ आहृत्यस्यात इत्यादिः । (र. ना.) ३ लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम्, नचोकारादिसंज्ञिपदपेक्षया ह्रस्वादिरूपसंज्ञापदेषु लाघवमस्तीति भावः । (र. ना.) ४ सावर्णेन गृहीतयोस्कारयोर्दीर्घद्वितयोर्ह्रस्वसंज्ञा न

(प्रदीपः) अशब्दसंज्ञायामिति । ह्रस्वसंज्ञा च शब्दसंज्ञेति तद्विधाने उकारः सवर्णान्न ग्रहीष्यति । उदात्तादयस्तु गुणा न भेदका इति तद्विषयापि ह्रस्वसंज्ञा भविष्यति । उदात्तादिसंज्ञास्वग्रहणं निवृत्तमिति दीर्घद्वितयानामपि ता भविष्यन्ति हलां त्वयोग्यत्वात्तदभावः । इको यणचोति तु न शब्दसंज्ञाविधानम् अपि तु आदिरन्येनेतिविहितसंज्ञानुवाद इति सवर्णग्रहणं भविष्यति ॥

(उद्घोतः) हलां त्विति । शिक्षादावचामेव स्वरकथनादिति भावः ॥ प्रलाहारेषु जातिपक्षाश्रयणान्न दोष इति तात्पर्यम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्यादीर्घद्वितयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अथ वा ह्रस्वसंज्ञेति । त्रयाणां चेद्द्विह्रस्वसंज्ञा, तदा ह्रस्वप्रदेशेषु त्रयः संज्ञिन उपतिष्ठन्ते तत्रान्तरतमादेशविधाने ह्रस्वसंज्ञाविधानमनर्थकमेव स्यात् । अथ वचनादन्तरतमो भवेत् । एवमपि ह्रस्वप्रदेशेष्वञ्ग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु ह्रस्वसंज्ञा ह्रस्वविधायकेषु एकमात्रादीनां त्रयाणामपि ग्रहणार्था स्यादित्यत आह—त्रयाणां चेदिति । अन्तरतमेति । प्रमाणत इति शेषः ॥ ह्रस्वप्रदेशेष्वञ्ग्रहणमिति । न च विधौ ह्रस्वग्रहणे त्रयाणां विधानम्, अञ्ग्रहणे त्वेकस्यैव, विधीयमानत्वेनासवर्णाग्राहकत्वादिति विशेष इति वाच्यम् । विधीयमानेनापि क्वचित्सवर्णग्रहणादित्यभिमानः ॥ अनुवादे तूभाभ्यामपि त्रयाणां ग्रहणेनाञ्ग्रहणमेव कार्यमिति भावः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्—संज्ञया विधाने नियमं वक्ष्यामीति ह्रस्वसंज्ञया यदुच्यते तदचः स्थाने यथा स्यादिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये ननु चेदमिति । ह्रस्वप्रदेशेष्वञ्ग्रहणे त्वचश्चेति नियमाभावाद्दलामप्यादेशः प्राप्नोतीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदञ्ग्रहणं तावद् ह्रस्वग्रहणमतोऽकिञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि ।

(उद्घोतः) परिहरति—स्यादेतदिति । किञ्चित्कराणि । किञ्चिद्विशेषकराणि । न चास्ति कश्चिद् ह्रस्वविधाने विशेषः । अन्तरतमपरिभाषया मात्रिकस्थाने मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्थाने द्विमात्रिकस्यैव विधानादिति भावः । न चानन्तरतमादेशविधानार्थम् । तद्वाधकल्पनापेक्षेष्टानुरोधेन तयोर्ह्रस्वसंज्ञाभावज्ञापनस्यैवौचित्यमिति भावः ॥ यावदञ्ग्रहणमिति । प्रयोगे यत्परिमाणकाञ्चचारणमित्यर्थः ॥ तावद् ह्रस्वग्रहणमिति । तत्परिमाणकस्यैव ह्रस्वशब्देन ग्रहणं विधानमतस्तानि व्यर्थान्येवेत्यर्थः ॥

भविष्यतीत्यर्थः । (र. ना.) ५ ‘दिषु सं’ ॥ ६ ‘त्वादभावः’ ॥ ७ स्थाने-अन्तरतमपरिभाषयेति शेषः । अन्तरतमविधानेन ह्रस्वशासनानां व्यर्थत्वे स्थिते तेन शब्देन विधाने गुणदोषचिन्तानिष्फलमेवेति भावः । (र. ना.)

ये तु हस्तविधायकेष्वग्रहणमेव कार्यमितेतद्भाष्याद्यं वर्णयन्ति । तेषां संज्ञया विधाने नियममित्यादेः समाधिरयं कथमिति चिन्त्यम् । पदग्रहणान्तरग्रहणानीति भाष्यस्य चोपपत्तिश्चिन्त्येति दिक् ॥ अनुवादे तु हस्तग्रहणान्तरग्रहणयोः समतैवेति पदद्वयेद्वयबोधनार्थमेवेदं शिष्टशब्दोपादानं भाष्ये इति बोध्यम् ॥

(समाधानसाधकप्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—“एव इयं हस्तादेशे” इति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने होतस्त्रिहस्त्वप्रदेशेष्वेव इमवतीति वक्तव्यं स्यात् । “हस्तो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” एव इमवतीति । “नौ चङ्युपधाया हस्तः” एव इमवतीति । “हस्तः [ह्रस्वादिः शेषः]” एव इमवतीति ॥ संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥ लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् ॥

(प्रदीपः) इदं तर्हीति । अस्यां हस्तसंज्ञायां हस्तादेश इति कर्तुं न युज्यते । ततश्च हस्तविधिप्रदेशेषु बहुकल एव इगिति वक्तव्यं तद्वत् भवति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

लघीयश्च त्रिहस्त्वप्रदेशेष्वेव इमवतीति, न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिहस्त्वप्रदेशेषु एव इमवतीति पदे ग्रहणार्थम् । संज्ञाकरणे पुनरग्रे—हस्तसंज्ञा वक्तव्या, त्रिहस्त्वप्रदेशेषु हस्तग्रहणं कर्तव्यं हस्तो हस्तो हस्त इति, एव इयं हस्तादेश इति । सोऽयमेव लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्तमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञा मा भूदिति ॥ ऊक्तालोऽप्यस्त्व० ॥ २७ ॥

(प्रदीपः) ग्रहणानीति । यद्यतेनेनार्थ इति ग्रहणं पदमुच्यते । हस्तादेश इत्याद्यः प्रत्येकनिर्देशास्तृयक्रययोगाभावादाह न गणितः ॥ ननु मितं हस्त इत्यत्र हेतवेष्टन इत्यस्य हि वयतोऽर्थमेव इगिति वक्तव्यम् । तथा खित्यनव्यस्येत्यत्रापि परमर्तुमस्य इत्यर्थमिति गौरवप्रसङ्गः । एवं तर्हेन इगिति पदकृतोऽप्युक्त्यर्थमात्रे प्रतिपत्तिस्तत्पदं भवतीति लाघवोपलक्षणपरं भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ हस्तदीर्घप्लुत इति सौत्रत्वादिर्देशस्य लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वम् ॥ २७ ॥

(उद्योतः) लाघवोपलक्षणपरमिति । केचित्तु पतत्सुत्रस्यैतद्भाष्यप्रामाण्यात् कमेतिङिति च्छे चिण्णसुलोति च्छे दीर्घग्रहणस्यैतदिर्दीर्घा प्रयोजनं यदीर्घविधौ स्थानिवत्त्वतिषेध इति वदतो भाष्यकारस्य प्रामाण्याच्च चिण्णसुलोति च्छे सभाष्याच्च हेतु वेष्टन इति धातोर्धैदावसांप्रदायिकाः पाठः । परमसुम्नस्य इत्यादेशैतद्भाष्यप्रामाण्यादनभिधानमिति यथाश्रुतं भाष्यमेव

१ उकारादिनपबोधकत्वेनेति शेषः । (१. ना.) २ हस्तग्रहणान्तरग्रहणयोः समतैवेति तद्भाष्यार्थद्वयेत्यर्थः । (१. ना.) ३ अकिञ्चित्कालीनेतद्भाष्यशब्दोपादानमित्यर्थः । (१. ना.) ४ ‘हस्तो हस्तादिः शेषः’ इत्येवं पाणिनीयसंहितापाठ एतत्सुत्रपाठत्वेनोपात्तम् । नैतत्सुत्रोपयोगिः ॥ ५ एव इगिति पदद्वयस्य त्रिहस्त्वप्रदेशेषु पाठेन पदग्रहणानीत्यर्थः । (१. ना.) ६ ‘न भवति’ ॥ ७ किन्तु हस्तादेशे इत्यत्र पदद्वयमेव । (१. ना.) ८ परमनामनाम्नं मन्यते इति विग्रहः । (१. ना.) ९ पदद्वये पदानां संख्यासाम्येन एव इगित्वेन शुद्धी ज्ञानव्यवसित्वार्थः ।

सम्यगित्याहुः ॥ पुच्छिकवचनदर्शनाद् इन्द्रानुपपत्तिमाशङ्क्याह—सौम्रत्वादिति । लिङ्गस्य अकिञ्चित्कालाद्यत्यय उचितो न तु शास्त्रोक्तवचनस्येति भावः ॥ २७ ॥

(८४ अचपरिभाषासूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ० १६ सूत्रम्)

१०२ अचश्च ॥ १ । २ । २८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमयमलोन्यशेष आहोसिदलोऽन्यापवादः ? ॥

(आक्षेपसाधकहेतुनिज्ञासाभाष्यम्)

कथं वायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः ? ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यद्येकं चाक्यं तच्चेदं च—अलोन्यस्य विधयो भवन्त्यचो हस्तदीर्घप्लुता अन्यस्येति, ततोयं तच्छेषः । अथ नानावाक्यमलोन्यस्य विधयो भवन्ति । अचो हस्तदीर्घप्लुता अन्यस्यानन्यस्य चेति, ततोयं तदपवादः ॥

(प्रदीपः) अचश्च ॥ २८ ॥ इको गुणवृद्धी इत्यनेन समानमिदम् ॥

(उद्योतः) अचश्च ॥ २८ ॥ भाष्येऽलोन्यस्य विधयो भवन्तीत्यनेन तस्य व्यापकत्वं बोधितं तेनैतत्प्रवृत्त्यभावेन स्थानपरीरुपाधिहानिर्वाह उदित्वादावलोऽन्यस्येत्यस्य प्रवृत्तिः सूचिता ॥ एकनाक्यतां दर्शयति—अच इति ॥

(विशेषनिज्ञासाक्षेपभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ।

(६२२ तच्छेषपक्षदूषणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ हस्तादिविधिरलोन्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वजग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हस्तादिविधिरलोन्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वजग्रहणं कर्तव्यम् । ‘वचिपृच्छयोर्दीर्घः’ ‘अचः’ इति वक्तव्यम् । अनन्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ शमादीनां दीर्घः ‘अच’ इति वक्तव्यम् । अनन्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥ हनिगम्योर्दीर्घः ‘अच’ इति वक्तव्यम् । अनन्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) शमादिप्रभृतीति । प्रभृतिग्रहणेन श्रित्कृत्वादयो गृह्यन्ते ॥

(१. ना.) १० हस्तविकल्पेनैव सिद्धे इति शेषः । (१. ना.)

११ “एतद्विधानी दीर्घग्रहणप्रयोजनम्—दीर्घविधिं प्रत्यजादेशतो न स्थानिवत्त्वतीति स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति” इति हि तत्रसं भाष्यमर्थतोऽन्यदिति बोध्यम् ॥ १२ अत्रापि अत्रापि हस्तादौ पञ्चानुगिति इति भावः । (१. ना.) १३ अन्यथाऽहिति अहीति इति स्पष्टव्यसिद्धयर्थे दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वे शङ्क्यसमाधानयोर्महोरपि निर्देष्टव्यपत्तिरिति भावः । (१. ना.) १४ ‘वचिपृच्छ’ ॥

(उद्घोषः) आदिप्रवृत्तिशब्दयोः पानरुत्तं परिहरति—
प्रवृत्तीति । आदिप्रवृत्तिं तु शमानानामिति स्यात्प्रवृत्तिवचनात्प्रवृ-
त्तिर्भावात् ॥

(नक्षत्रादपधाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि नक्षत्रादः ।

(६३२ तद्वत्त्वात्तद्वत्पुण्यलक्षणाधिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अक्षप्रवृत्तिपुंसकह्रस्वाकृत्सार्धधा-
तुकनामिद्रीर्ध्वनन्त्यप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्षप्रवृत्तिपुंसकह्रस्वाकृत्सार्धधातुक-
नामिद्रीर्ध्वनन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः "ह्रस्वो
नपुंसके प्रातिपदिकस्य" यथैव भवति—रै अतिरि-
क्तं अस्ति । एवं सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि
प्राप्नोति ॥ "अक्षप्रवृत्तिपुंसकह्रस्वाकृत्सार्धधातुक-
नामिद्रीर्ध्वनन्त्यप्रतिषेधः" यथैव
भवति—वीर्यते मृग्ये । एवं छिद्यते मिद्यते अत्रापि
प्राप्नोति ॥ "नामि" दीर्घः यथैव भवति वशीनाम्
वायुनाम् । एवं वषणामित्यत्रापि प्राप्नोति ।

(धातेपधापरभाष्यम्)

नक्षत्रादः । "नोपधाया" इत्येतन्मिथ्यभार्थ
प्रतिषेधः ॥

(नाक्षत्रमाधकभाष्यम्)

प्रवृत्तिर्ध्वनन्त्यप्रतिषेधः स्यात् ॥ किं च प्रवृत्तम् ? ।
"नामि" इति । तेन भवेद्विद्वन् नियमात् स्यात् प-
ण्णानिति । ध्वनन्त्ये तन्मिथ्य इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

अथाप्येवं नियमः स्यात्—नोपधाया नाम्येवेति ।
एवमपि भवेद्विद्वन् नियमात् स्यात्—ध्वनन्त्ये तन्मिथ्य
इति । वषणामित्यत्र प्राप्नोति ॥

अथाप्युभयतोऽयं नियमः स्यात्—नोपधाया एव
नामि, नाम्येव नोपधाया इति । एवमपि मिद्यते
छिद्यते सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) मिद्यते इति । यकारादीं नक्षत्रं तस्य यो-
गोक्तिर्यत्र प्रवृत्तिः । यदा त्वज्ये यकारादिना विशेष्यते,
तदात्र व्यवधानाभावात् प्रवृत्तिः एवमन्यत्रापि होयम् ॥

(उद्घोषः) यदा विधिः । इदं निर्ले, प्रत्ययसामान्य-
प्रवृत्तिः यदाकाङ्क्षायाः ॥

(पदोपप्रतिपक्षस्थापनभाष्यम्)

एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः सुत इति यत्र वृत्ताद्, 'अचः'
इत्येतच्चोपस्थितं द्रष्टव्यम् ॥ किं कृतं भवति ? ।
हिताया यष्टी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारः—गृह-
माणेन वाऽयं विशेषयितुमचा वा गृहमाणम् ॥ या-
यता कामचारः । इह तावद्विचित्रिच्छदमादिप्रवृ-
त्तिहनिगमिदीर्घेषु गृहमाणेनाचं विशेषयिष्यामः

१ 'नपुंसके' २ 'य नि' ३

४ नियमात्तस्य नाम्नायोरन्याका दीर्घ इति । (र. ना.)

५ 'मिद्य' ६

७ अक्षप्रवृत्तिर्दीर्घा इति । (र. ना.)

एतेषां दीर्घा भवति अच इति । इहेदानीं नपुंसक-
ह्रस्वाकृत्सार्धधातुकनामिदीर्घेष्वजा गृहमाणं विशे-
षयिष्यामः । नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति, अचः अज-
न्तस्येति । अक्षप्रवृत्तिपुंसकह्रस्वाकृत्सार्धधातुक-
नामिदीर्घा भवति, अचः अजन्तस्येति । नामि दीर्घा भवति 'अचः' अज-
न्तस्येति ॥

(परिभाषोपस्थापकलिङ्गाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति धीः पन्थाः स इति ।

(६३३ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ संज्ञया विधाने नियमः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः ॥

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥

नहि ॥

कथमनुच्यमानं नंस्यते ? ॥

अजिति हि वर्तते । तत्रैवमभिसंबन्धः करि-
ष्यते—अचः अजन्तस्य ह्रस्वो दीर्घः सुत इत्येवं
भाव्यमान इति ॥

(प्रदीपः) अजिति हि वर्तते इति । ततश्च ह्रस्वा-
दिनाम्ना द्वादशतया नामनुपस्थापयन्ति तस्य स्वयनुपस्थाना-
दित्याश्रितत्वात्पन्थापारा आधीयन्ते तेन ह्रस्व इत्येवं यो-
गः स्थाने भवतीत्यर्थः संबन्धते । एवं धीर्ध्वनन्त्योरपि ॥

(उद्घोषः) नाचमिति । ह्रस्वादिपुंसका अचोचः स्थाने
इति नाच इति भावः ॥ स्वयमिति । अनुपस्थितत्वेत्यर्थः ॥ आश्रितः
स्वरूपस्य द्वादश व्यापारो वेत्तिर्गणनादा—ह्रस्व इत्येवमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ पूर्वस्मिन् योगे अजग्रहणे सति किं प्रयो-
जनम् ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । इहैव तदजग्रहणं क्रियतां पूर्वमे-
तु न वक्तव्यमिति प्रश्नः ॥

(६३५ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अजग्रहणं संयोगानिवृत्त्यर्थ-
दायनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अजग्रहणं क्रियते संयोगानिवृत्त्यर्थम् ।

अचसमुदायनिवृत्त्यर्थं च । संयोगानिवृत्त्यर्थं ता-
वत्—प्रतक्ष्य प्ररक्ष्य "ह्रस्वस्य पिति कृति तुम्"
इति तुह्यमा भूदिति । अचसमुदायनिवृत्त्यर्थं तित-
उच्छ्रं तितउच्छ्राया "दीर्घात्पदान्ताद्वा" इति
विभाषा तुह्यमा भूदिति ॥ अचश्च ॥ २८ ॥

(प्रदीपः) प्रतक्ष्येति । यथा प्रत्याहारं अथुता आका-

१ यकारादिप्रत्ययान्यपदितापूर्वमती योऽयं ह्रस्वाकारेणैव भावः । (र. ना.)

२ 'येनामचो दीर्घो भवति' ३

४ ह्रस्वो दीर्घः सुत इत्येवम् इति शब्दव्याख्या भाष्यमानो विधीयमानोऽयं
अचः स्थाने भवतीति संबन्धः । (र. ना.)

रादयो दीर्घमुत्तसंज्ञे लभन्ते तथा संयोगोपि ह्रस्वसंज्ञः स्यादिति तुक्प्रसङ्गः ॥ तितउच्छ्रमिति । परत्वादीर्घलक्षणे वा तुकि सति सङ्गुतौ विप्रतिषेध इति न्यायाद् ह्रस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते । नचैवंविधे विषये पुनः प्रसङ्गविज्ञानमस्ति । नित्यविकल्पयोर्विरोधात् । पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात् । यत्र हि पूर्वो विधिः परं न बाधते तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानं कचिदाश्रीयते । समुदाये वा कार्यं प्रति व्याग्रियमाणे अवयवानां पारतन्त्र्यादव्यापारात्तैव ह्रस्वलक्षणतुक्प्रसङ्गः ॥ ननु क्रियमाणेष्वग्रहणे वर्णग्रहणे जातिग्रहणादनुसमुदायस्यापि दीर्घसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ नैव दोषः । ककाल इति विशेषणादिह व्यक्तिराश्रीयते । नहि जातेः परिमाणमस्ति । व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाणमाश्रीयते । एकैकव्यक्तिव्यग्रा हि जातिर्न समुदायव्यग्रा ॥ २८ ॥

(उद्द्योतः) ननु भाविकाणां इत्यमुपदेशाभावादसत्त्वेन संज्ञाभावमाशङ्क्याह—यथेति ॥ वा तुकीति । वैकल्पिके तुकीति यावत् ॥ विरोधादिति । तथा च विकल्पविधिप्रवृत्तैर्व्यर्थोपस्था नित्यस्य नाप्यवैलम्बः ॥ क तर्हि पुनः प्रसङ्गविज्ञानं, तत्राह—यत्र हीति । यथा भिन्नकीलन परत्वादौ कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकचू । न हि तत्राकचू—विप्रवृत्त्योर्विरोधः ॥ समुदाये चेति । इदं चिन्तन् । बहुलो दृष्टत्वात् । व्यक्तिद्वारकपरिमाणसम्भवं प्रकृते आह—एकैकेति । दिमात्राकाकन्यकिमसत्त्वत्वातिदीर्घ इति श्रयः स्यात् । तत्र वा व्यक्तिः प्रत्येकरूपान् न सा दिमात्राकाला वा च तादृशी न सा व्यक्तिरिति भावः । ह्रस्वताद्येलादौ तु इवसमीपव्यक्तिवृत्तिहस्तजातेः पर इत्यर्थान् विप्रसमीलादौ दोषः । जातेर्हि जालन्तरं व्यनवायकमिति न सजातीयद्वितीयव्यक्तिव्यवभाषिकेति बोध्यम् ॥ परे तु वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्य सत्त्वेन वर्णसमुदाये मात्राकालिकत्वावसम्भवं इति प्रश्नो भाष्ये—अथ पूर्वति ॥ उच्यते तु तावत्सङ्गमकालग्रहणासमर्थस्य तत्र संज्ञाप्रवृत्तिश्चावधारणार्थमिल्याद्यवेन । एवं च जातिग्रहणमित्यस्य जालाभयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थेपि न दोषः ॥ मात्राकालोचनग्रहोर्धमात्राकालोचनग्रह इति प्रातिश्चाख्ययोरविरोधाय परः सन्निकर्ष इति सूत्रस्याभाष्येण च वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालमभाष्यस्यावश्यकत्वादित्याहुः ॥ २८ ॥

(८५-८६ उदात्तानुदात्तसंज्ञासूत्रे ॥ १।२।१ आ. १७. १८)

१०३ उच्चैरुदात्तः ॥ १ । २ । २९ ॥

१०४ नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ॥

(पठिनिर्दिष्टाग्रहणानुवृत्तिविचाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पठिनिर्दिष्टमग्रहणमनुवर्तते । उताहो न ? ॥

(प्रदीपः) उच्चैः ॥ २९ ॥ पठिनिर्दिष्टमिति । उच्चैर्नचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने । तत्राच ह्यनुवृत्तौ

सत्यामयमर्थो भवति—उच्चैः स्थान उपलभ्यमान उदात्तसंज्ञः स चाचः स्थान इति ॥

(उद्द्योतः) उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥ नन्वच इत्यनुवृत्तावपि कर्म परिभाषाऽप्रकृष्टिरनुवृत्तस्य प्रकृतसंज्ञेऽपेक्षितसंश्लेषमर्पकत्वेपि स्वरोऽच एव स्थाने इत्यर्पकत्वे मानाभावादत्त आह—उच्चैरिति । संश्लेषमर्पणस्य प्रयमान्तानुवृत्त्यापि तिष्ठेदिति भावः ॥ स्थाने । तात्वादौ । उच्चैः उच्चदेशे, उपलभ्यमान इत्यन्वयः । उपलभ्यमानः, व्यव्यमानः ॥ स चाच इति । मानयनेदेन पठयन्ताच्पदेन सन्वय इति भावः ॥

(विशेषजिज्ञासाभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(विशेषप्रतिपादनभाष्यम्)

यद्यनुवर्तते “ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवञ्जवति” इत्येषा परिभाषा न प्रकल्पते । कैथं ह्रस्वो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् ॥ एवं तर्हि निवृत्तम् । यद्व्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥

(प्रदीपः) ह्रस्वरप्राप्ताविति । सत्यामच इत्यस्यानुवृत्तौ समासस्येलन्तोदात्तत्वं राजपुरुष इत्यादावैव स्याद् न तु राजद्वयद्विस्वादी पकाराकारस्य । असत्यां त्वनुवृत्तौ समासस्य योन्तो दकारस्य स्वरप्राप्तावविद्यमानत्वादकारस्य स्वरः सिध्यति । एषा च परिभाषा यतोऽनाच इत्यत्रानाच इति प्रतिषेधेन ज्ञापिता । अन्यथा नाव्यमित्यत्र नकारस्यायोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वाद् उदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनाच इति प्रतिषेधेन ॥

(उद्द्योतः) नन्वग्रहणानुवृत्तैव सिद्धे आस्तु परिभाषाप्रवृत्तिरत आह—सत्यामिति । समासस्येलनाच्च इत्यस्योपस्थित्या तेन समासे विशेष्यमाणे राजद्वयद्विस्वादी न स्यादित्यर्थः ॥ पकाराकारस्येति । तथा च तत्सिद्ध्यर्थं परिभाषेव कर्तव्या नाच इत्यनुवृत्तिरिति भावः । तदाह—भाष्ये—यद्व्येतस्या इति । यतो नाच इति । यदन्तस्य अचकस्यादिरुदात्त इति तदर्थः ॥

(इति पठिनिर्दिष्टाग्रहणानुवृत्तिनिर्णयः)

(अथ प्रथमानिर्दिष्टाग्रहणानुवृत्तिविचाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ प्रथमानिर्दिष्टमग्रहणमनुवर्तते । उताहो न ॥

(प्रदीपः) अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति ॥ ननु को विशेषः, यावता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादेव एव भविष्यति । अनुदात्तादेरभित्यादावनुवादेपि न दोषः । स्वत एव ह्रस्वोदात्तत्वं भवतु, अनुपरागवशाद्वा, तदनुवादेन कार्यविधाने न कश्चिद्विशेषः । एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थ एवायं विचारः ॥

१ स्थानविशेषमदर्शय चिन्तनोक्तिर्निमित्तस्यानुवृत्तेति वचनम् । (र. ना.)

२ ह्रस्वरप्राप्ताविति आदिः । र. ना.)

३ कर्म नाम ह्रस्वः ख० ।

४ यत इत्यर्थेऽन्वयम् । (र. ना.)

८ अत्रात्रात्म्यजनोचरणाभासोऽप्यसिद्ध्यनन्दनमदृशं न भित्तयेत् । (र.ना.)
९ तेन वाऽऽपाङ्ग इत्यादिद्विज्ञानदितरूपमिद्विज्ञानं । (र.ना.)

(६२६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाऽ-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम्, त-
देव हि कंचित्प्रत्युच्चैर्भवति, कंचित्प्रति नीचैः ।
एवं हि कश्चित्कं चिदधीयानमाह किमुच्चै रोरुयसे
शनैर्वर्ततामिति । तमेव तथाऽधीयानमपर आह
किमन्तर्दन्तकेनाधीये उच्चैर्वर्ततामिति । एवमुच्च-
नीचमनवस्थितपदार्थकम्, तस्यानवस्थितत्वात्
संज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥

(प्रदीपः) उच्चनीचस्येति । श्रुतिप्रकर्षात्कर्षलक्षणो-
च्चनीचत्वाभेदः पर्यनुयोगः । नचानवस्थितवैत्तत्वाभेदेन साधुत्वं
व्यवतिष्ठते ॥

(उद्घोतः) अधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्कथमयं पर्यनुयोगोत
आह—श्रुतीति । उच्चैः श्रूयमाण उदात्त इत्यादिरेवं इत्यभिमानः ।
नन्वस्त्वनवस्थितत्वं को दोषोत आह—नचेति ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते—आयामो दारु-
ण्यमणुता खस्येति उच्चैःकराणि शब्दस्य । आयामो
गात्राणां निग्रहः । दारुण्यं स्वरस्य, दारुणता
रुद्धता । अणुता खस्य, कण्ठस्य संबृता । उच्चैः
कराणि शब्दस्य ॥ अन्ववसर्गो मार्दवमुक्ता
खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गा-
त्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता जि-
ग्धता । उरुता खस्य, महत्ता कण्ठस्येति नीचैःक-
राणि शब्दस्य ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एवं तर्हि लक्षणमिति । न ह्यति-
गतप्रकर्षात्पर्यनुयोजनं नीचत्वं किन्तु ईदृशपक्षपक्षमिति भावः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

एतदप्यनैकान्तिकम् । यद्धर्षेणप्राणस्य सर्वोच्चै-
स्तद्धि महाप्राणस्य सर्वनीचैः ॥

(प्रदीपः) एतद्वपीति । श्रोता हि वक्त्रगतानायामा-
दीन्धर्माङ्कार्यादवस्यति, कार्यं च संकीर्णम् । तथाहि—महा-
प्राणो नीचैरप्युच्चारयन्स्वरेण महान्तं देशं व्याप्नोति । अल्पप्राण-
स्तु नीचैरपि वदन्त्यं देशं व्याप्नोति ॥

(उद्घोतः) श्रोता हीति । आयामादीनां ह्यतिप्रकर्षादनुमे-
यत्वात् तस्य नान्यवस्थितत्वादप्यवस्थितत्वमिति भावः ॥

(६२७ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात् ॥*॥
(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ समाने प्रक्रमे

इति वक्तव्यम् ॥ कः पुनः प्रक्रमः ? ॥ उरः कण्ठः
शिर इति ॥ उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥ नीचैरनु० ॥ ३० ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । प्रक्रम्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति प्र-
क्रमः स्थानमुच्यते । तेनायमर्थः एकस्मिन्स्वादिने स्थाने ऊर्ध्वा-
धरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदात्तः, अधरभागनिष्पन्नो-
ऽनुदात्तः । एवं चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागे गृह्यते नीचैरित्यधरभागः ।
अभ्याससमधिगम्यश्चार्थं स्वरविशेषः पदार्थादिवद्भिन्नः ॥

(उद्घोतः) प्रक्रम्यन्त इति । अधिकरणे षधि नोदात्तो-
पदेशस्येति इतिप्रतिषेधः ॥ ऊर्ध्वभागेनेति । ऊर्ध्वभागाव-
च्छिन्नवायुसंयोगेनेत्यर्थः ॥ न चिदमपूर्वं कर्तव्यमित्याह—पूर्वं
चेति । करणस्य चाधिकरणत्वविवक्षा बोध्या । कस्योर्ध्वभागे इत्या-
काङ्क्षायां योग्यतया स्थानस्येति उच्यते इति भावः । मर्दं प्रति तु
वचनमेवावश्यकमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये—उरः कण्ठः शिर
इति । शिरःपदं तालादीनामुपलक्षणम् ॥ २९ ॥

(८० स्वरितसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ. १९ सू.)

१०५ समाहारः स्वरितः ॥ १ । २ । ३१ ॥

(समाहियमाणनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

समाहारः स्वरित इत्युच्यते । कस्य समाहारः
स्वरितसंज्ञो भवति ? ॥

(प्रदीपः) समा ॥ ३१ ॥ कस्येति । समाहरणं समाहार
इति भावसंवाधनं मत्वा कस्येति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) समाहारः ॥ ३१ ॥ समाहारशब्दे कर्तृसा-
धने कस्येति पष्ठधन्वेन पृच्छानुपपत्तेस्त आह—भावेति । गतौ
च कस्येति कथनम् ॥

(अध्वसमाहारस्वीकारेण समाधानभाष्यम्)

अचोरित्याह ॥

(प्रदीपः) अचोरिति । तैथोः समाहार उपप्लेपरूपः ।
अन्यत्र त्वौत्तराधर्मेरूपोपि संभवति । गान्धेऽनूपइति स्थानिनो-
रैकाराकारगोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारात् स्थानिधर्मेणादेश-
स्यापि तैथा व्यपदेशः ॥

(उद्घोतः) उपप्लेपः । अव्यवहितोत्तरत्वरूपः । अन्यत्र ।
पूज्यौ । औत्तराधर्मेणाधाराधेयभावः । न च वर्णानां सः ।
अमूर्तत्वादस्यत्वाच्चेति भावः ॥ स्वरितभावेन यकादेशस्यैकत्वात्
कथमत्र-इत्योत्तरः समाहारोत आह—स्थानिनोरिति ॥

(६२८ अध्वसमाहारानुपपत्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ समाहारोऽचोश्चेन्नाभावात् ॥*॥

(भाष्यम्) समाहारोचोश्चेत्, तन्न ॥ किं कार-
णम् ? ॥ अभावात् । नद्यचोः समाहारोस्ति ॥

८ समाधोक्तं शिक्षित्वा—उदात्ते विधाद्व्याख्यायितुदात्तप्रक्रममैवतौ । स्वरित-
प्रत्यय इति पदजन्यमयचमा ॥ इति ॥ ९ 'लोचनत्वं' ॥ १० 'तपोध' ॥
११ समाहारत्वेनेत्यर्थः । (८. ना.)

१ 'अय नीचैः' ॥ २ बहुव्रीहिसंज्ञासंज्ञासंज्ञाद्वयो हेत्वर्थकः । (८. ना.)
३ 'वर्णस्य' ॥ ४ अतिध्वनेन ध्वनं नियमनमिति शिक्षित्वा । (८. ना.)
५ 'वदत्त' ॥ ६ 'साम्प्रदा' ॥ ७ उच्चार्यते इत्यर्थः । (८. ना.)

(उद्ध्योतः) यावतेति । न चाचः स्थाने हलप्युदात्तादि-
शब्देन प्रत्यायितः स्यादिति वाच्यम् । अन्तरतमपरिभाषयाऽप्राप्तेः ॥
ननु स्वरशेषाया अविद्यमानवत्परिभाषाया अन्यत्राप्राप्तेस्तत्र शेषोऽ-
तआह—अनुदात्तादेरिति । स्वत एवेत्यस्याचां त्रैस्वर्यवत्तेषा-
मनुदात्तत्वमेवेति विशेषस्वराप्राप्त्या स्वस्वर एवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥
ननु स्वतस्तथात्वकल्पने मानामावः । किंचोदात्तसमवधानेप्यनुदात्त-
त्वप्रतीत्यापत्तिरेवञ्च हलादिप्रातिपदिके आद्युदात्तेष्वप्यपत्तिरत
आह—अनुपेति ॥ न्यायेति । उदात्तत्वादीनामज्झर्मत्वविषयक-
न्यायेत्यर्थः ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

किं चार्थोऽनुवृत्त्या ? ॥

(उद्ध्योतः) भाष्येऽनुवृत्तेः प्रयोजनाभावात्सन्देहानुपपत्ति-
रिति पृच्छति—किञ्चेति । अनुवृत्तेर्न फलमित्यर्थः ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

वाढमर्थः । यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये यदि लक्ष्यन्ते तदार्थः, यतो न लक्ष्यन्तेऽतो
नार्थ इत्यन्वयः ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते—इपे त्वोजं त्वा ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । बाधकाभावाच्च भ्रान्त्यसिद्धिः ॥

(उद्ध्योतः) नन्विद्यं प्रतीती रक्तस्फटिकप्रतीतिवद् भ्रान्तेत्यत
आह—बाधकेति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

नैते व्यञ्जनस्य गुणाः, किं त्वच एव । तत्सामी-
प्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । तद्यथा—
द्वयो रक्तयोर्वर्णयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपल-
भ्यते । वदरपिटके रक्तको लोहकंसस्तद्गुण
उपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) नैते इति । अन्यथाऽप्युपलभ्योपपत्तेरिति
भावः ॥

(उद्ध्योतः) प्रतीतिभ्रान्तैवेत्याह—नैते इति । भाष्ये ॥
तद्याचष्टे—अन्यथापीति । रक्तको लोहकंसः, आदर्शः ।
रक्तकः धर्पणेन उज्ज्वलीकृतः वदरपिटकं वदरफलयुक्तपेटिकेति
संप्रदायः ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतत्—अच एते गुणाः स्युः,

१ यद्येते गुणा उदात्तत्वादयो धर्मा इत्यर्थः । (र. ना.) २ 'अच एते
गुणाः' ॥ ३ 'त इति' ॥ ४ 'तदपि' ॥ ५ उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यनेनेति
शेषः । (र. ना.) ६ 'वज्रपरागश्च' ॥

७ न पूर्वणेति ॥ तथा च शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये काल्यायनेनोक्तम्—
“स्वरोऽक्षरम्” इत्यभिधाय “सहाद्यैर्व्यञ्जनेः” इति ॥ तैत्तिरीयप्रातिशा-
ख्येपि—“व्यञ्जनं स्वरारम्” इत्युक्त्वा “तत्परस्वरम्” इत्युक्तम् ॥
अस्य बाधकान्यपि तत्र प्रोक्तानि—“अवसितं पूर्वस्य” “संयोगादि”
“परेण चासंहितम्” “अनुस्वारः स्वरमस्ति” इति ॥ काल्यायने-
नापि शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये—“उत्तरैश्चावसितैः” “संयोगादिः पु-
द्भिः ४

तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते^३ ।
न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्स्वञ्जपि
तद्गुण उपलभ्येतेति ? ॥

(उद्ध्योतः) प्रतीतिभ्रान्तत्वे बीजं पृच्छति—कुतो न्विति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते,
न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति ।
अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम्—स्वयं राजन्त इति
स्वराः, अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति ॥

(प्रदीपः) अन्तरेणापि व्यञ्जनमिति । आप्यायध्व-
मिति यथा । अत्र ह्योकार उदात्तः, तिङन्तस्य निघातः । तत-
श्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामच एवैते गुणाः । यदि तु हलामप्येते
गुणा अभविष्यन् तदा हलामचां च भिन्नस्वरताप्युपालप्यत,
यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति, न हलः, तस्मान्न हलां स्वयं
स्वरोस्तीति निश्चयः ॥ अन्वग्भवतीति । अनुगच्छतीत्यर्थः ।
शिष्टसमाचाराच्चैदं निर्वचनमभिहितं, न त्वत्र वर्णसादृश्यं
किंचिदस्ति । अथ वा गतिरपि व्यञ्जैरर्थः विविधं गच्छत्युपरा-
गवशादिति व्यञ्जनमित्ययमर्थः पर्यायान्तरेण भाष्यकारेणा-
भिहितः । उपरागश्च पूर्वपराचसन्निधानेपि परेणाचा हलो
भवति नै पूर्वण ॥

(उद्ध्योतः) अजन्वयव्यतिरेकौ बीजमित्याह—अन्तरेणा-
पीति । अत्र हीति ॥ निपाता आद्युदात्तास्तिङ्इतिङ् इत्या-
भ्यामिति भावः ॥ न पुनरन्तरेणेति । अन्वयप्रदर्शनमिदं प्रकि-
याप्राप्तातिरिक्तविषयं, सौत्रप्रयोगातिरिक्तविषयकं च बोध्यम् ॥
स्वयं राजन्त इति भाष्यस्योदात्तादिगुणैरित्यर्थः ॥ अनुगच्छ-
तीति । अजगुणमिति शेषः ॥ नत्वत्र वर्णसादृश्यमिति । नि-
र्वचनं हि तत्तद्भात्वर्थयोगेन, अर्थाभावेपि वर्णसादृश्येन वेत्याशयः ॥
अर्थयोग एवास्तीत्याह—अथवेति ॥ विविधमिति । उदात्त-
त्वादिरूपनानाप्रकारगमनमजधीनमिति शब्दादेव लभ्यत इति
भावः ॥ पर्यायेति । यो हि यमनुगच्छति स तद्वत् विविधं
गच्छतीत्यर्थः ॥ ननु विरुद्धस्वरद्वयमध्यगतस्य व्यञ्जनस्य स्वरद्वया-
जुपरागापत्तिरत आह—उपरागश्चेति । स्वभाव एवात्र बीजम् ॥

(इति प्रथमानिर्दिष्टाजग्रहणानुवृत्तिनिश्चयः)

वेस्य” “यमश्च” इति ॥ अत्रोच्चटभाष्यम्—यमः पूर्वस्याङ्गं भवति । च
शब्दात्पूर्ववर्णसहितः । यथा—रङ्गम् । ककारद्वयमकारसंयोगः । तत्र
ककारयमौ पूर्वस्य, मकारः परस्येति ॥ “क्रमजं” इति सूत्रे उच्चटभा-
ष्यम्—क्रमाज्जातं क्रमजम् । यत्संयोगादेः परस्य वर्णस्य द्विरुक्त्वा जायते
तत् क्रमजमित्युच्यते । यथा—पाद्वर्णम् । रेफः द्वौ शकारौ वकारो यकारश्च
संयोगः । तत्र रेफः संयोगादिः क्रमजश्च पूर्वः शकारः पूर्वोक्तम् । द्वितीयः
शकारो वकारो यकारश्चोत्तराङ्गम् इति ॥

८ अजमाव्यञ्जनोच्चारणाभावयोर्व्याप्तिरूपसंबन्धप्रदर्शनमित्यर्थः । (र. ना.)
९ तेन वाक् वाक् इत्यादिद्वित्ववदितरूपसिद्धिः । (र. ना.)

(उद्द्योतः) ननु स्वरशब्दस्य शुणे प्रतिष्ठेः कथं त्रैलोक्यमित्यस्याजपेक्षत्वमत आह—स्वरशब्देनेति । एवमपि व्यञ्जनपपत्तिरत आह—त्रय पदेति । चातुर्वर्ण्यादित्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

(८८ स्वरित उदात्तावस्थितिसूत्रम् ॥ १।१।१ आ. २० सू.)

१०६ तस्यादित उदात्तमर्थह्रस्वम्

॥ १।१।३२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अर्धह्रस्वमित्युच्यते । तत्र दीर्घतयोरनं प्राप्नोति । कन्या । शक्तिके ३ शक्तिके ॥

(प्रदीपः) तस्यादित उदात्त ॥ ३२ ॥ अक्षपरिमाणस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता नाव्यपेक्षस्येति न्यायादीर्घतयावयो ह्रस्वग्रहणेन न पृथक् इत्यालोच्याह—अर्धह्रस्वमिति ॥ कन्येति । कन्याराजन्यमनुप्याणामन्त इति स्वरितः ॥ शक्तिके ३ शक्तिके इति । स्वरितमात्रेहितेऽस्येति स्वरितः ह्रतः ॥

(उद्द्योतः) तस्यादितः ॥ ३२ ॥ अक्षपरिमाणयेति । अनवयवसंज्ञार्थः । अव्यपेक्षको, ऽवयवः ॥ इति न्यायादिति । इति हेतोर्न्यायादव्यपेक्षसंज्ञेति भावः ॥ शक्तित इत्यत्र आक्षेपादे-
रामञ्जितस्येति द्वित्वम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्यः । अर्ध-
ह्रस्वमात्रमर्थह्रस्वमिति ॥

(प्रदीपः) मात्रच इति । अर्धह्रस्वशब्दः प्रमाणवाची रुढिशब्दः । व्युत्पत्त्यर्थं तु ह्रस्वस्योपादानम् । अर्धमात्रात्वेनाभिधीयते । ततः प्रनेये मात्रचं विधाय तस्य प्रमाणे लु इति लोपः क्रियते । तत्र यथा ह्रस्वे वृद्धार्थमात्रा निमज्जते एवं दीर्घतयोरपीति ॥

(उद्द्योतः) नन्वर्धह्रस्वशब्दस्यावयववचनेन प्रमाणवचन-
त्वाभावात्कथं मात्रचत आह—अर्धह्रस्वेति ॥ रुढ्याऽर्धमात्रारूप-
प्रमाणविशेषेणेनेत्युच्यते, न ह्रस्वस्य अर्धमित्यर्थ इति भावः । व्यु-
त्पत्त्यर्थमिति । अनुलोमादिवदिति भावः । एवमपि दीर्घादावर्धमा-
त्राकार्त्वावयवविभागाभावाद्दोष पदेत्यत आह—तत्र यथेति । उर्ध्व-
योरपि समा गतिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । नैवभूतमिहान्वाख्यानं दृश्यते
सन्ध्यक्षेरादिविषयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गादिति प्रश्नः ॥

१ व्यपवर्गो विभागः, अव्यपेक्षताविशेषार्थः । (८. ना.) ।

२ फलितार्थकयनमेतत् । एवम् 'अव्यपेक्षकोऽवयव' इत्यपि (८. ना.) ।

३ अर्धह्रस्वशब्दे ह्रस्वपदोपादानं व्युत्पत्त्यर्थम् अर्धह्रस्वशब्दस्य चातुल्य-
व्युत्पत्त्यर्थमिति न तु तदर्थोऽपि विवक्षित इति भावः । (८. ना.) । ४ अर्ध-
मात्रात्वेनाभिधीयते इति पाठः साधुर्माति । 'रुढ्याऽर्धमात्रारूपमभा-
गविशेषेणेनेत्युच्यते' इत्यादिरुद्योतमन्वोऽत्रपाठेऽनुकूलः । (८. ना.) ।

५ 'ह्रस्वशब्दः' । ६ प्रमाणविशेष इति । अत एव 'आवयव' इत्यस्य

(उद्द्योतः) ननु शुण्योः प्रमाणोद्देशविशेषप्रतिपादनरूपान्वा-
ख्यानार्थत्वात्प्रत्योनुपपन्नोत्त आह—नैवभूतमिति ॥ सन्ध्यक्ष-
रादीति । अवर्णभागः पूर्वं इत्यादिभाग उत्तर इत्येवंरूपसंज्ञार्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

आमिश्रीभूतमिवेदं भवति । तद्यथा—क्षीरो-
दके सम्पृक्ते आमिश्रीभूतत्वात् प्रायते—क्रियत्
क्षीरम्, क्रियदुदकम्, कस्मिन्नवकाशे क्षीरम्,
कस्मिन्वोदकमिति । एवमिहान्वाख्यानमिश्रीभूतत्वात्
प्रायते—क्रियदुदात्तम्, क्रियदनुदात्तम्, कस्मिन्न-
वकाशे उदात्तम्, कस्मिन्ननुदात्तमिति । तदाचार्यः
सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे इत्यदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नव-
काशे उदात्तम्, अस्मिन्नवकाशेनुदात्तमिति ॥

(प्रदीपः) आमिश्रीभूतमिवेति । तत्त्वतोऽस्मिन् वि-
भाग इति इत्यस्य उपात्तः ॥ क्षीरोदके इति । निर्येत-
व्यक्तिविवक्षायां जातिपरत्वाभावादिव्यवहारो न कृतः ॥

(उद्द्योतः) तत्त्वत इति । अन्वयान्वाख्यानसङ्गतिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्ययमेवं सुहृत्किमन्यान्यप्येवंजातीयकानि-
नोपदिशति ॥ कानि पुनस्तानि ? स्थानकरणा-
नु-
प्रदानानि ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—स्थानेत्यादि । स्थानानि, कण्ठादी-
न्यदौ । करणामन्यन्तरप्रयसः, अनुप्रदानं मासप्रयसः ॥

(समाधानभाष्यम्)

व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या । सोऽसौ छन्द-
शास्त्रेष्वभिनिनीत उपलब्ध्याधिगन्तुमुत्सहते ॥

(प्रदीपः) उत्तरा विद्येति । पुरा कल्पे पूर्वा, अवत्वे
वृत्तरेति पस्यशायामाख्यातम् ॥

(उद्द्योतः) उत्तरयति—व्याकरणं नासेति ॥ छन्द-
शास्त्रेषु प्रातिशाल्यशिक्षादिषु ॥ अभिनिनीतः । शिक्षितः ॥
उपलब्ध्या । व्युत्पत्त्या ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यद्येवं नार्थोऽनेन । इदमप्युपलब्ध्याधिगमि-
ष्यति ॥

(उद्द्योतः) एवं ताहि इदमपि व्यर्थमाह—यद्येवमिति ॥

(संज्ञापकभाष्यम्)

संज्ञाकरणं तर्हीदम् । तस्य स्वरितस्यादितोर्ध-
ह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवतीति ॥ किं कृतं भवति ? ।
त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

इति तैत्तिरीयमतिशायने भाष्यद्वयपाठम् ॥ कात्यायनेनापि शुद्धग्रहणाति-
शायने "स्वरार्थमात्रम्" इत्येवोक्तम् ॥ ७ अर्धमात्रा कालो योऽवयवसद्विभा-
गाभावादित्यर्थः । (८. ना.) । ८ ह्रस्वदीर्घयोर्ह्रस्वतयोर्भाष्यार्थः । (८. ना.) ।
९ एवमिवस्यार्थोऽर्थः । (८. ना.) । १० शुण्योद्देशात्तदात्तयोः प्रमाणमर्थ-
मानाख्यमुद्देश आदिदेशस्यपुनर्विधेःप्रतिपादनार्थत्वादेत्यस्य सूत्रस्य, किमर्थं
पुनरिदमुच्यते इति प्रश्नोत्तरपत्र इत्यर्थः । (८. ना.) । ११ यत्कश्चिद् व्यक्ति-
प्रत्यये इत्यर्थः । (८. ना.) । १२ 'शायो व्याख्या' । १३ 'व्या गति' ।

“उदात्तस्वरितपरस्य सप्ततरः” । “उदात्तस्वरितयोरेणः स्वरितोऽनुदात्तस्य” । “नोदात्तस्वरितोऽयमगार्ग्यपादयपनालवानाम्” इति ॥

(प्रदीपः) संज्ञाकरणमिति । प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यागनालवानाम् पादयपनालवानाम् इति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु प्रदेशेषु स्वरितप्रत्ययकारणे उदात्तप्रत्ययेनाप्यनन्तरं शेषदेशेऽप्यनेन यनोभावात् उदात्तस्वरितयोरेण इत्यादिप्रत्ययकारणेन न—आलोप्यम् इति । ननु यन्त्रे कौटुभसिद्धिमाधर्मादिति भावः ॥

(संज्ञापक्षनिरूपणभाष्यम्)

एतदपि नाम्नि प्रयोजनम् । संज्ञाकरणं हि नाम यतो न लघीयः । कुत एतन् । लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् । लघीयस्य त्रिकदात्तप्रदेशेषु स्वरितप्रकरणं न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिकदात्तप्रदेशेषु स्वरितप्रकरणे नयाक्षराणि । संज्ञाकरणे पुनरेकोदश ॥

(संज्ञापक्षसाधनभाष्यम्)

एवं नान्यसमनेन क्रियते । अन्याप्यानं च संज्ञा च ॥ अर्थं पुनरेवेन यत्नेन उभयं लभ्यम् ॥ लभ्यमिति न्यायः ॥ कथम् ॥ अन्वर्थग्रहणात् । अन्वर्थग्रहणं निष्पन्नम् । नन्वस्वरितस्यादिनोर्ध्वस्यमुदात्तसंज्ञा भवति । ऊर्ध्वमात्तमिति चान् उदात्तम् ॥

(प्रदीपः) उभयमिति । उदात्तस्वरितयोरेण नद्वितीयस्य व्याप्तिर्भवति, एतेन विनामपि परिज्ञानात् ॥

(उद्घोषः) मन्त्रदीपः । प्रयोजनप्रदेशेनाभादौर्ध्वं न संभाव्यते । भावः ॥ अर्थः—ऊर्ध्वमात्तमिति । तावदादिगुणदेशे उदात्तसंज्ञा गृहीतव्यः ॥

(संज्ञापक्षसाधनभाष्यम्)

नदि तर्हि संज्ञाकरणम् उदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितान्तरपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) उदात्तादेरिति । उदात्तादेः प्रतिपादकं यत्तावत्तमुदात्तादेरिति तत् स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति नतत्र प्रत्ययः कदाचिन् स्वरितादेरपि स्यादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) उदात्तादेर्यदुच्यमानं कार्यमिदं ज्ञात्रे न मिश्रितं भावः—उदात्तादेरिति । इदमुपलक्षणमनोदात्तस्यापि ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्याप्यानमेव तर्हिदं मन्दबुद्धेः ॥

(प्रदीपः) अन्याप्यानमेवेति । न केवलमिदं सूत्रम् । यावदुर्ध्वमुदात्त इत्यादिसंज्ञाकरणमपि मन्दबुद्धिप्रतिपादनार्थम् । सिद्धे हि वेदाध्यायिनां शिक्षायामेवोदात्तादित्यवधारः ॥

१ उदात्तस्यैव एकदेशस्य बोधनादित्यर्थः । (१. गा.) २ तस्यादित इति गृह्योपनिषत्स्य । (१. गा.) ३ संज्ञादित इति सूत्रस्यैव उदात्तप्रत्ययकारणे भावः । (१. गा.) ४ “यैव” ॥ ५ स्वरितस्य विधीयमानादुदात्तस्योदात्ताद् भावः, नन्वादिगुणदेशे गृह्यमाणेत्यर्थः । उदात्तस्वरितपरस्य

(उद्घोषः) एवंभूतमन्याप्यानं न दृश्यत इति यदुक्तं तत्परिहरति—न केवलमिति । उदात्तमुदात्त इत्यादिकमपि तादृशमिति भावः ॥ भावः इदमिलसोऽयमुदात्त इत्यादिकमिलसो बोध्यः ॥

(६३१ सूत्रपाठस्यव्यापत्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सप्ततरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात् कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्ताद् आ “उदात्तस्वरितपरस्य सप्ततरः” इत्येतस्मात् सूत्रादिदं सूत्रकाण्डमूर्ध्वम् “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” इत्यतः कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् । स्वरितादिति सिद्ध्यर्थया स्यात्—“स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्” इति । इमे मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि ॥ क तर्हि स्यात् ? । यः सिद्धः स्वरितः—कार्यं देवदत्तयज्ञदत्तौ ।

(प्रदीपः) स्वरितस्येति । आ अर्धह्रस्वोदात्तादित्याकारप्रदेशः । इयं नवसूत्री “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” इत्येतस्मात्परा कर्तव्या । तेन स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामित्येकश्रुती विधीयमानायामुदात्तादिति स्वरितस्य सिद्धत्वं भवति । तेन मेघाच्छात् स्वरितात्परेषां गङ्गे प्रश्रुतीनामाश्रितत्वादननुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति ॥ क तर्हि ॥ साध्यादित्यदत्तं स्वरितस्य भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ कार्यमिति । अत्र तिरस्वरितमिति स्वरितत्वम्, तस्य सिद्धमित्यर्थः स्यात् ॥

(उद्घोषः) आकारप्रदेशेन इति । तदभावेऽर्धह्रस्वोदात्तादिति प्रामाण्यमन्यता स्यादिति भावः ॥ आर्धह्रस्वमात्रमाश्रित्योरिति तात्पर्यमाह—इयं नयेति ॥ तेन मेघाच्छादिति । त्रिदशरेवेदगोत्रोदात्तत्वादित्येकदेशस्यरेणान्तोदात्तं ततो मेघाच्छात्तमुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तत्वे इममित्युदात्तात्परेणोदात्तादननुदात्तस्येति स्वरितत्वं ततो गङ्गेप्रश्रुतीनामाश्रितत्वं । एतेन निहतानामेकश्रुतिः ॥ अत्र तिरस्वरितमिति । तदेकदेशः । नान्यथा स्वरितः । करोतेत्येति कार्यम् । तदुत्तरं देवदत्तयज्ञदत्तौ नित्यामभितस्य चेति निष्पत्त्यम् ॥

(६३१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ स्वरितोदात्तार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । “न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः” इन्द्र आगच्छ ॥ क तर्हि स्यात् ? । यः सिद्धः स्वरितः—सुब्रह्मण्यासिन्द्रागच्छ ॥

(प्रदीपः) स्वरितोदात्तार्थमिति । स्वरितस्य य

सप्ततराद् भावः, उदात्तस्वरितपरस्यैव सूत्रं यथाशेषेऽप्युदात्तस्यैव । तत्त्वमन्यत् तावत्तमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति सूत्रादूर्ध्वं कार्यम्—स्वरितात् संहितायामिति विधीयमानादिति तिरस्वरितमिति बोध्यम् । (१. गा.) ६ “तीति भावः” ॥

उदात्तो विधीयते स आद्यमिकस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति ॥ सु-
ब्रह्मण्योमिति । सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययस्त्विवात्स्व-
रितः । ततश्चावेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरन्यात्स्वरितः ।
ततः ओमाहोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरैकादेशः स्वरित एव तस्य
सिद्धत्वाद्बुदात्तत्वम् ॥ सुब्रह्मण्यायामिति च स्वरूपमेव गृह्यते न
नु निगदो लक्ष्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये इन्द्र आगच्छेति । नाहुदात्तः गच्छेति
निहतम् । तत उदात्ताद्बुदात्तत्वेति गकाराकारः स्वरितः ।
तस्यानेनोदात्तः । इन्द्रेत्यामन्त्रितमाहुदात्तं द्वितीयो वर्ण उदात्ता-
दिति स्वरितः, तस्याप्यनेनोदात्तः ॥ स्वरित एवेति । एकादेश
उदात्तेनेत्यनुदात्तत्वेत्यनुदृष्टेः स नेति भावः । न चेको गुणेति
सूत्रे एङि पररूपमित्यत्र रूपग्रहणस्य परस्य यादृशं रूपं तादृश
एव यथा स्यादिति फलमुक्तमिति, अत्र ओम उदात्तत्वाद्बुदात्त एका-
देशो युक्त इति वाच्यम् । नृज्वत्कोट्युरिति सूत्रभाष्यमामाष्येन स्वर-
स्य रूपत्वाभावाद ॥ ननु सुब्रह्मण्यायामिति निगदाभिधानादय-
मेव विषयो न युक्त इत्यत आह—सुब्रह्मण्यायामिति । स्वरि-
तस्य तूदात्त इति नान्ये सुब्रह्मण्याश्चर्यस्वरूपमेव गृह्यते इत्यर्थः ॥

(३३३ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थं तत्रैव
कर्तव्यम् । इन्द्रागच्छ हरिव. आगच्छ ॥

(प्रदीपः) स्वरितोदात्ताच्चेति । आगच्छेत्यत्र गंशब्दा-
कारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते उदात्ताद्बुदात्तस्य स्वर-
रित इति छशब्दाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) उदात्तत्वे कृते इति । न सुब्रह्मण्यायाभि-
लनेन । कर्तव्यं तस्यासिद्धत्वाच्छशब्दाकारोनुदात्त एवेत्यर्थः ॥

(३३४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ स्वरितपरसन्नतरार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्त-
व्यम् । “उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः” माणव-
कजटिलकाध्यापकन्यङ् ॥ क तर्हि स्यात् ? ॥ यः
सिद्धः स्वरितः “माणवक जटिलकाभिरूपक क” ।

(प्रदीपः) न्यङ्किति । न्यधीचेति । पूर्वपदप्रकृति-
स्वरस्वर उदात्तस्वरितयोर्येण इत्यकारः स्वरितस्योदात्त-
सिद्धत्वाद् पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात् ॥

(उद्द्योतः) न्यधी चेति । अन्नतौ वप्रत्ययान्त उत्तर-
पदे नि अपि इत्यतः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरमिति सूत्रार्थः । न्यङ्स्वरौ
स्वरितौविति फिद्गुञ्जमेतदर्थस्यैवानुवादकमिति भावः ॥ केति ।
अप्रत्ययान्तत्वात्स्वरितम् ॥

(तदस्याक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

१ इन्द्र आगच्छेत्तादौ उदात्ताद्बुदात्तत्वेत्यादिविहितस्वरितस्यासिद्धत्वादिति
भाष्ये । (र. ना) २ उदात्ताद्बुदात्तत्वेत्यत ऊर्ध्वमित्यर्थः एवमग्रेऽपि । (र. ना)

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

(३३५ पाठ्यस्ययप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं
स्वरितादिति सिद्धत्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं
सिद्ध इह स्वरित इति ॥

(प्रदीपः) देवब्रह्मणोरिति । विज्ञात्पाठकमवापेन
क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वाद्बुदात्तस्यानुदात्त-
विधानमनर्थकं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) देवब्रह्मणोरिति । अनयोः सुब्रह्मण्यानिगदा-
न्तर्गतयोः स्वरितस्योदात्तत्वे प्राप्तिऽनेनानुदात्तत्वं कियते ॥ देवा
ब्रह्मण इति । चामधिताद्बुदात्तः, ततः शेषनिघाते उदात्ताद्बुदात्त-
त्वेति स्वरितः ॥

(ज्ञापनवाचकभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते, स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य
स्वरितत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यद्येतदिति । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन
लिङ्गेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) स्वरितस्यैवेति । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमात्रज्ञापने
त्वस्य प्रकरणस्यासिद्धत्वे मानाभावाद ॥

(ज्ञापनान्तरभाष्यम्)

न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध
इह स्वरित इति ॥ किं तर्हि ? । परमेतत्सूत्रकाण्ड-
मिति ॥ तस्यादित उदात्तमर्थहस्तम् ॥ ३२ ॥

(प्रदीपः) न ब्रूम इति । सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं
व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

(उद्द्योतः) न सुब्रह्मण्येति विहितस्वरितोदात्तगकारात्परस्ते-
नेन्द्र आगच्छेत्तादौ छकाराकारस्याद्यमिकैः स्वरितः स्यादित्युक्तं
एव ज्ञाप्यत इति बोध्यम् ॥ असिद्धकाण्डे पठनमेव संनिवेशान्तरम् ।
न च देवब्रह्मणोरित्यत्राथवायत् सिद्धत्वमिति वाच्यम् । इष्टानुरोधेनैत-
त्प्रकरणोत्कर्षद्वारेण तत्सिद्धत्वज्ञापनादिति दिङ् ॥ ३२ ॥

(इति स्वरिते उदात्तानुदात्तमानस्यतिनिर्णयः)

(अथ स्वरविधिप्रकरणम् ॥)

(८९ एकश्रुतिविधानसूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ. २१ सू०)

१०७ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ११२३३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणम् “एकव-
चनं संबुद्धिः” इति । आहोस्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं

१ ‘परस्य सन्न’ । २ प्राप्त इति शेषः । (र. ना.) ३ उदात्ताद्बुदा-
त्तत्वेति विहितः । (र. ना.)

संयुद्धिरिति ? ॥ किं चातः ? । यदि पारिभाषिक्याः संयुद्धेर्ग्रहणं देवा ग्रहणाः, अत्र न प्राप्नोति । अथा-
न्वर्थग्रहणं, न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) एक ॥ ३३ ॥ किमिति । कृत्रिमाकृत्रिमयोः
कृत्रिमे संप्रत्यय इत्युभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति
च न्यायद्वयसम्भवात्प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) एकश्रुति ॥ ३३ ॥ एकवचनं सम्युद्धिरि-
त्युक्तवैचारादुपपत्तिरित् आह—कृत्रिमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथा न दोषस्तथास्तु ॥

(प्रदीपः) यथा न दोष इति । नहि दूरादिति विशेष-
णमेकवचनस्योपपद्यते । सम्बोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादा-
नतया दूरादिति विशेषणसम्भवः । व्याप्तिधान्वर्थग्रहणे भवति ॥

(उद्घोतः) अकृत्रिमग्रहणं सामर्थ्याद्भवतीत्यतः सामर्थ्यं
दर्शयति—नहीति ॥ ननु कृत्रिमग्रहणेपि महासंज्ञावल्याद् दूरा-
त्संबोधनाधिकैकवचनात्संख्यार्थलाभोत् आह—व्याप्तिश्चेति ॥

(एकश्रुतिसंख्यवर्णनभाष्यम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ता, आहोस्विदनु-
दात्ता ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । उदात्तानुदात्तानुरागवशा-
त्प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) अस्याः स्वान्तरत्वप्रसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिरित्
आह—उदात्तेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नोदात्ता ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यद्यम् “उच्चैस्तरां
वा वपट्कारः” इत्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥
अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तराम् ॥

(प्रदीपः) यावदुच्चैरिति । यदि नोदात्तैकश्रुतिरभ-
विष्यत्तदा यज्ञकर्मणीलेकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्तरां वा
वपट्कार इति सूत्रं नाकरिष्यदित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उच्चैस्तरामिति । तेनोदात्तमात्रस्य विधानात्पक्षे
एकश्रुतेष्व विधानादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि नोदात्ता अनुदात्ता ॥

(समाधानभाष्यम्)

अनुदात्ता च न ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यद्यम् “उ-
दात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः” इत्याह ॥ कथं कृत्वा
ज्ञापकम् ? ॥ अतन्त्रं तरनिर्देशः ॥ यावत्सन्नस्ताव-
त्सन्नतरः ॥ सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्म-
ध्यमेकश्रुतिरन्तरालं ह्रियते ॥

(प्रदीपः) यावत्सन्न इति । तत्रैकश्रुत्यनुवृत्त्यैव

१ अथ व्याप्तिरन्यार्थपरिग्रहरूपा बोध्या । (र. ना.) २ एकश्रुतिरुदात्त-
रूपत्वाऽनुदात्तरूपता वाऽस्त्विति यः प्रष्टुमिच्छातः तद्वशादित्यर्थः । यद्वा
एकश्रुतौ उदात्तानुदात्तयोरेकानुरागः संवन्धयतीति सादृशादित्यर्थः । (र. ना.)

सिद्धत्वात्सन्नतरविधानमन्तर्यं स्यात् ॥ अन्तरालं ह्रियत
इति । हरतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि लकारः ॥ क्षीरोदकव-
दुदात्तानुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः । स्वरिते तु विभा-
गेन तयोरुपलब्धिः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये सैषा ज्ञापकाभ्यामिति । ज्ञापकाभ्यां
कचैभ्याम्, एकश्रुतिरुदात्तानुदात्तयोर्मध्यस्थानं प्राप्यत इत्यर्थः ।
मध्यमिलयान्तरालमिति व्याख्या ॥ हरतेरिति । व्यापारद्वयार्थ-
त्वात् प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्, इति
वचनाच्च ॥ स्वरितादिशेषं दर्शयितुमाह—क्षीरेति ॥

(व्याख्यानन्तरभाष्यम्)

अपर आह—

(आक्षेपभाष्यम्)

किमियमेकश्रुतिरुदात्ता, आहोस्विदनुदात्ता ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

उदात्ता ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यद्यम् “उच्चैस्तरां
वा वपट्कारः” इत्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥
तन्त्रं तरनिर्देशः । उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्येतद्भवति ।

(प्रदीपः) उच्चैर्दृष्ट्वा इति । सोमस्याग्ने योही नौपद् इत्यत्र
मन्त्रे यज्ञकर्मणीलेनैकश्रुतिर्विहिता तदपेक्षया नौपद्शब्द-
स्योदात्ततरत्वं विधीयते । सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः
प्रकर्षो युज्यते । यथा मलिने वस्त्रे शौक्ल्यानुबन्धसङ्गात्तदे-
पक्षी वस्त्रान्तरेषु शृङ्गतरव्यपदेश इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सति चेति । नौपद्व्यातिरिक्तमन्त्रभागस्योदा-
त्तत्वे सत्येव तदपेक्षप्रकर्षप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः ॥ एकश्रुतिगतोदा-
त्तापेक्षया प्रकर्षानुपपत्तिमाशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयति—यथेति ।
अत्रापि पक्षे भेदतिरोधानमेव स्वरितादिशेषस्तेनैव चोभयरूपतेति
बोध्यम् । एवं च सन्नतर एकश्रुतिविषये एवेति बोध्यम् ॥ सन्नतर-
मध्ये उदात्ततरानुदात्ततरावेकश्रुतिगतोदात्तापेक्षयैवातिशयविशिष्टो
न तु स्वतन्त्रोदात्तापेक्षया ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तद्युदात्ता नानुदात्ता ॥

(समाधानभाष्यम्)

अनुदात्ता च ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यद्यम् “उदा-
त्तस्वरितपरस्य सन्नतरः” इत्याह ॥ कथं कृत्वा
ज्ञापकम् ? ॥ तन्त्रं तरनिर्देशः । सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर
इत्येतद्भवति ॥ त एते तन्त्रे, तरनिर्देशे सतः स्वरा
भवन्ति—उदात्तः, उदात्ततरः, अनुदात्तः, अनुदा-
त्ततरः, स्वरितः, स्वरिते य उदात्तः सोम्येन विशिष्टः,
एकश्रुतिः सप्तमः ॥ एकश्रुतिदूरात्संयुद्धौ ॥ ३३ ॥

(प्रदीपः) सन्नं दृष्ट्वा इति । एकश्रुतिगतमित्यर्थः ॥ सो-
म्येनेति । अनुदात्तनोपरकः, यथा शृङ्गः पयो वर्णान्तरयुक्तेन
द्रव्येणेत्यर्थः ॥ कस्य चित्तु स्वरितस्योदात्तभागो नानुदात्ते-

३ उदात्तसंख्यमाने इत्यर्थः । (र. ना.) ४ भेदतिरोधानमेव एकश्रुते-
रुभयरूपेत्यर्थः । (र. ना.) ५ उदात्तस्वरितपरत्वाभाववत् इत्यर्थः ।
(र. ना.)

नानुरज्यते इति पृथक्स्वरितो निर्दिष्टः । स्वरितस्य भेदा जोल्यस्वरादयो ऽष्टाविति भाष्यकारेणाप्रकृतत्वादिह नोपाः । इयं चैकश्रुतिराहतात्संबोधनवाक्यस्य भवति । हुतस्त्वदात्त एव विधानसामर्थ्यात् ॥ ३३ ॥

(उद्योतः) अनुदात्तेनेति । उदात्तस्वरितपरत्वे इत्यर्थः ॥ कस्य चिदिति । तदपरस्मैलभः ॥ हुतस्त्विति । तस्य वैकल्पिकत्वात् स जायते तदेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(१० एकश्रुतिनिषेधसूत्रम् ॥ १ । १ । १ आ० २२ सू० ॥)

१११ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तू-
दात्तः ॥ १ । २ । ३७ ॥

(१३९ सूत्रशेषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः ॥*॥

(भाष्यम्) सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति ॥ 'सुब्रह्मण्योम्' ।

(प्रदीपः) न सु॥३७॥ओकार इति । नेदमपूर्वविधानं सूत्रव्यापार एव तु प्रदर्शयते । यथा चोदात्त ओकारस्याया तस्यादित इत्यत्रोक्तम् । ओमभ्यादान इति तु हुतोदात्तत्वं न भवति । तस्यापञ्चकर्मविधयत्वादित्याहुः ॥ इन्द्र आगच्छे-
त्तीन्द्रवाच्य आमाश्रितत्वाद्यदात्तः । तस्य द्वितीयो वर्णो वर्ज्य-
मानस्त्वरेणानुदात्तः । स उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितस्त्वानेनोदात्तत्वम् ॥

(उद्योतः) न सुब्रह्मण्या ॥ ३७ ॥ न चानोदात्तोऽन्यथा सिद्ध इत्याह—ओमिति । अभ्यादानपदेनायस्यकर्मोच्यते इति भावः ॥ अत एव अपेक्षेति तं हुतमेव अपन्ति ॥ अभ्यादानं प्रारम्भ इति तु वृत्तिः । तद्वीत्या त्वज प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् ॥ स्वरितस्य

तदात्त इत्यंशस्योदाहरणान्तरं प्रसङ्गादाह—इन्द्र आगच्छेति । इन्द्रवाच्य इति । हरिवच्छब्दस्याप्युपलक्षणम् । हरिव इति महु वसोरिति वः ॥

(१३७ सूत्रशेषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ आकार आख्याते परादिश्च ॥*॥

(भाष्यम्) आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति ॥ 'इन्द्र आगच्छ' 'हरिव आगच्छ' ॥

(प्रदीपः) आकार आख्यात इति । तिष्ठन्ते गच्छ-
वाच्ये परत आकार उपसर्गत्वादुदात्तः । परादिश्चेति । आकारात्परस्य गच्छेत्स्यादिरुदात्तः । तिष्ठतिष्ठ इति निघाते पूर्ववत्स्वरिते च कृतेऽनेनोदात्तविधानात् ॥

(१३८ सूत्रशेषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ वाक्यादौ च द्वेद्वे ॥*॥

(भाष्यम्) वाक्यादौ च द्वेद्वे उदात्ते भवतः । इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ ।

(प्रदीपः) वाक्यादौ चेति । अनन्तरोक्तप्रक्रियेति भावः ।

(उद्योतः) अनन्तरेति 'इन्द्र आगच्छेतीन्द्रवाच्य' इत्याद्यनुपदोक्तयेति भावः । यतस्त्रिभिः शेषनिघातसु न । अस्या-
सिद्धत्वात् ॥ भाष्ये द्वेद्वे इति । वर्णरूपे इत्यर्थः ॥

(१३९ सूत्रशेषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥*॥ मघवन्वर्जम् ॥*॥

(भाष्यम्) आगच्छ मघवन् ।

(प्रदीपः) मघवन्वर्जमिति । मघवन्विलसामञ्जि-
तस्येति निघातविधानात् ॥

(उद्योतः) अः सुलामागच्छ मघवन्विति वाक्यम्, तत्र अः
शब्दो निघातत्वादुदात्तः, सुलामागच्छः संज्ञायां समजोक्तिक्रियन्तो-

१ आलस्येति । तया च शुक्लपट्टातिशयस्यैवापि वागिदुक्तकारिकाणि मल्लप्रत्ये—

(भा. सू.) एकपदे नीचपूर्वः सप्तमो जात्यः ॥ १ अ. १११ सू.

'एकपदे नीचपूर्वः सप्तमो जात्यः इत्येते ।

अपूर्णेपि परब्रह्मण्यं कन्या स्वरिजपि ॥'

'कन्या इव' 'भाष्यमसि' । अनुदात्तात्पूर्वो यथा—सर्वेषु

(भा. सू.) यदोद्व्यामकारो जुगमिमिहितः ॥ १ अ. ११२ सू.

'य ओ आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो रिफितश्च यः ।

अकारो जुग्यते यत्र तं वासिमिहितं विदुः ॥'

इति ॥ यथा तेऽम्बरस्य वेदोऽसि ॥

(भा. सू.) जुषर्णो यवौ श्रमैः ॥ १ अ. ११५ सू. ॥

'इ व वर्णो यदोदात्तावापयेते यवौ कश्चिद् ।

अनुदात्ते पदे नित्यं मिचात्मेयस्य लक्षणम् ॥

यथा—उ=इन्द्र=निन्द्र ॥ वाजी=जर्वन्=जम्बवन् ॥

(भा. सू.) इयर्णो जमयसो हस्वः प्रलिप्तः ॥ १ अ. ११६ सू. ॥

इकारो ह्रस्वते यत्र इकारेण च संयुतः ।

उदात्तश्चाद्युदात्तेन प्रलिप्तो मपति स्वरः ॥'

यथा अनीचताम् ॥

(भा. सू.) स्वरो व्यजनमुत्तरो व्यजनः ॥ अ. ११७ सू.

उदात्तपूर्व यत् किंचिद्व्यजनेन युतं पदम् ।

यप सर्वशुक्रः स्वारलोरो व्यजन इत्येते ॥ यथा इडेदने ॥

(भा. सू.) उद्वयमहस्त्रोपिरामः ॥ अ. ११८ सू.

अवग्रहात्परो यस्तु स्वरितः स्वादन्तरम् ।

तैरोपिरामं तं निघातुदात्तो यपवग्रहः ॥'

यथा गोपतामिति गोऽपती ॥ यस्पतिमिति यस्पतिम् ॥

(भा. सू.) विहृत्तिलक्षणः पादहृत्तः ॥ अ. ११९ सू.

स्वरे च स्वरिते चैव विहृत्तयेन ह्रस्वते ।

पादहृत्तो यमेत्तवारो विनऽह्रस्वेति दर्शनम् ॥

(भा. सू.) उदात्तान्तोऽन्यत्रह्रस्वसामान्यः ॥ अ. १२० सू.

अवग्रहो यदा नीच उच्यतेमेष्यतः कश्चिद् ।

तथामाण्यो यमेत्तस्यस्वदात्त्ये निदर्शनम् ॥

२ युतं मर्यादीकृत्यैव ॥ (२. ना.)

३ अनुदात्तं पदेनेकवर्जमिति शेषनिघातविधेयेत्यर्थः । (२. ना.)

४ हरि व इत्यामभित्ताद्युदात्तः, ततः शेषनिघाते इकारस्योदात्तादिति स्वरि-
तत्वेऽनेनोदात्त इति वाक्यादौ वर्णद्वयमुदात्तम् । (२. ना.)

(९२ एकश्रुतिविधिसूत्रम् ॥ १ । २ । २ आ० २४ सू०)

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्

॥ १ । २ । ३९ ॥

(श्लोकयोरप्येकश्रुतिसाधनाधिकरणम्)

(६४५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम् । आश्रित्वेदयः पचतीति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ बहुवचननिर्देशात् ॥ बहुवचनेनायं निर्देशः क्रियते । तेन बहूनामेवैकश्रुत्यं स्याद् द्व्येकयोर्न स्यात् ॥

(प्रदीपः) स्वरि ॥ ३९ ॥ द्व्येकयोरिति । पशुना यजेतेतिवत्संख्याया विवक्षितत्वात् ॥ अग्निवेदय इति । यन्मन्त्रत्वादिरुदात्तः । श्लेषनिघातः, ततो द्वितीयो यण उदात्तादिति स्वरितः, तस्मात्परो द्रावणुदात्तौ ॥ पचतीति । घातुरुदात्तः घातिपावणुदात्तौ । ततः शयकारः स्वरितः, ततः पर एकोऽनुदात्तः ॥ द्व्येकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्वित्वमुच्यते, एकशब्देनैकत्वम् । तेन द्वित्वे एकत्वे च सतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) स्वरितात् ॥ ३९ ॥ सङ्ख्याया इति । अनुदात्तानामिति षडोपात्तव्यक्तिसंगतया इति शेषः । उपात्तस्याविन्याकारणमावादिनि भावः ॥ संख्येयप्रधानत्वे येनेषामिति स्यादत आह—द्वित्वमिति ॥ नन्वेवं संख्याया ऐक्यलविधानावोपात्तपञ्चपदशेत्यत आह—तेनेति । अनुदात्तद्वित्वादौ सति तदधिकरणभूतानामैकश्रुत्यं वक्तव्यमिति भाष्यार्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैप दोषः । नात्र बहुवचनेन निर्देशस्तत्रम् ॥

(प्रदीपः) नात्रेति । तन्त्रशब्दोऽत्र प्रधानवाची, यथा ग्रहं संमार्ष्टीति संख्या न विवक्ष्यते तथेहापीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तत्रशब्द इति । विवक्षितत्वलक्षणं प्राधान्यम् ॥ भाष्ये—नात्रेति । अनुवादस्य ह्यर्थः । व्याप्तिन्यायस्याविन्यासहेतुरिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते, तच्चात्रं स्यात् ? । तत्कारी च मवांस्तद्वेपी च ॥

(प्रदीपः) तत्कारीति । असत्त्वा बहुत्वसंख्यायां बहुवचनमेव न स्यादिति तद्विवक्षणीयम् । नात्र निर्देशस्तत्रमिति वचनात्तदेवाविन्यसितमिति विरोध इत्यर्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नान्तरीयकत्वादत्र बहुवचनेन निर्देशः क्रियते—अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्य इति । तद्यथा । कश्चिदन्वार्थी शालिकलापं सपलालं सनुपमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुपपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सकण्टकान् सशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद् बहुवचननिर्देशः क्रियते । अविशेषेणैकश्रुत्यं भवति ॥

(प्रदीपः) नान्तरीयकत्वादिति । शब्दसंस्काराद्येवात्र बहुत्वं विवक्ष्यते न तु कार्यसिध्यर्थमित्यर्थः ॥ तुपपलालानीति । तुपसहितानि पलालानीति तात्पर्यम् । इन्द्रे तु जातिषावित्वादेकवद्वावप्रसङ्गः । एवं शकलकण्टकानीति ।

(उद्द्योतः) विनायकान्तराशब्दाद् भवार्थे घो गहादित्याह, स्वार्थे कः, नञ्समासो गलोपामावक्ष्य पुणेदरादित्वात्तान्तरीयकशब्दे ॥ ननु बहुत्वसंख्याविशेषापूर्वकत्वादुपवचनस्य नान्तरीयकत्वमव्युक्तमत आह—शब्देति । शब्दकृतः संस्कारः, तदुच्चारणकृतमदृष्टं तदर्थमित्यर्थः । सौत्रं बहुवचनमिति तात्पर्यम् ॥ न तु कार्येति । शब्दानां कार्यमर्थोऽस्तिः सा प्रकृते न विवक्षितेत्यर्थः ॥ सशक्तानिति पाठः ॥

(६४६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद् व्यवहितानामप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद् व्यवहितानामैकश्रुत्यं न प्राप्तोति—‘इमं मे गङ्गे यमुने सरसति शुतुद्रि’ ॥

(प्रदीपः) व्यवहितानामिति । स्वरितादिति पद्यमीनिर्देशादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यमिति—इमं मे गङ्गे इत्यत्र शेषशब्दात्स्वरितात्परस्यैवानन्तरस्य स्याद्, न द्वितीयादीनां व्यवधानादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) व्यवधानादित्यर्थ इति । बहुत्वविशेषायां तु सामर्थ्यात्परिभाषाया इति भावः ॥

(६४७ समाधानन्यासान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनेकमप्येकमपि स्वरितात्परं संहितायामेकश्रुति भवतीति वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि सिध्यते ॥

१ 'सि ।' बहुवचनेन निर्देशः । २ 'नाम निर्देशः' ।

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्वैकयोरैकश्रुत्यवचनम्* *अविशेषेणेति चेद् व्यवहितानामप्रसिद्धिः* इति ॥

(दूषणनिराकरणभाष्यम्)

नैष दोषः ॥ कथम् ? ॥ एकशेषनिर्देशोऽयम् । अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां चानुदात्तानामिति ॥

(प्रदीपः) एकशेषनिर्देशोऽयमिति । योगारम्भपक्षे वर्गत्रयोपादानेनैकशेषः क्रियते । अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति च कृते एकशेषे पुनरेकशेषः कर्तव्यः ॥ आकृतिपक्षाभेदेण तु प्रत्याख्याते सूत्रे जात्याख्यायामिति बहुवचनं कृतम्, ततश्चैकैद्विवहुषु स्वरितात्परस्या जातेरानन्तर्येणोपलम्भात्सर्वेषामैकश्रुत्यस्य सिद्धत्वादोपाभावः ॥

(उद्घोतः) योगारम्भे इति । एकशेषसूत्रारम्भे इत्यर्थः ॥ एकशेषेपि त्रिप्रभृतित्वेव स्याद् अत आह—वर्गत्रयेति । तात्पर्यवशाद्विन्नसंख्याकलितेत्यर्थः ॥ जातेः । अनुदात्तत्वजातेः । व्यक्तिद्वारा परत्वं कार्यसंबन्धश्चेति बोध्यम् ॥ तत्रान्वयवहितव्यक्तिद्वारैव सर्वगतजातेः परत्वं बोध्यम् ॥ इदं चिन्त्यमेकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यत्वाज्जातेस्तद्व्यक्तिद्वारकं परत्वं तद्व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वायाः । किं चार्धधातुके इति सूत्रस्य भाष्याव्यक्तिद्वारकं परत्वादि जातेरयुक्तमिति निरूपितं हलन्ताच्चेति सूत्रे ॥ तस्मादेकशेषप्रत्याख्यानेपि भिन्नसंख्याकलितप्रातिपदिकार्थानां तत्र भिन्नसंख्याकलितार्थकप्रातिपदिकानां वा ॥ जात्याख्यायामित्यस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेदमेव युक्तमिति परे ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि पट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । पट्प्रभृतिषु द्वैकशेषः परिसमाप्यते ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । सहविवक्षायामेकशेषविधानात्समुदितानां कार्यप्रसङ्गः ॥ प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्येऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोऽप्यनुदात्ता गृह्यन्ते इति दर्शयति—

(उद्घोतः) ननु वर्गत्रयोपादानेनैकशेषप्रकारणादेवमपीत्याद्यनुपपन्नमत आह—सहविवक्षायामिति । एकया क्रियया गुणेन वाऽनेकस्य युगपत्सम्बन्धप्रतिपादनेच्छा सहविवक्षेत्यर्थः ॥ पण्णामित्येव वक्तव्ये प्रभृतिग्रहणमधिकमत आह—प्रभृतीति ॥ एकशेषवाक्ये । एकशेषविग्रहवाक्ये ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्वैकयोरपि भविष्यति ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

१ 'येन चैत्' 'येनैकश्रुत्यादिति चैत्' । २ 'श्रये तु' । ३ एकद्विवहुषु विद्यमानाया जातेः स्वरितात्परस्या आनन्तर्येणोपलम्भादिति संबन्धः । (र. ना.) ४ अनुदात्तानामित्येकशेषोऽनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्तानांचेति विग्रहवाक्याङ्गीकारेण पदसु परिसमाप्यते, अनुदात्तानामित्यनेन चतुर्णां विवक्षणे

(प्रदीपः) प्रत्येकमिति । निर्देश एव सहविवक्षा । कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं, यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव भुञ्जते ॥ ३९ ॥

(उद्घोतः) निर्देश एवेति । बोध एवेत्यर्थः ॥ यथेति । तत्रेव 'मातापित्रोः श्राद्धं कुर्यात्' इत्यत्रेव चात्रापि निर्देश एव सहविवक्षेत्यदोषः ॥ ३९ ॥

(इति स्वरविधिप्रकरणम्)

(९३ अपृक्तसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ० २५ सूत्रम्)

११५ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ १ । २ । ४१ ॥

(हल्ग्रहणे लाघवाभावोपपादनाधिकरणम्)

(६४९ हल्ग्रहणवादिन आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । एकहल्प्रत्ययोऽपृक्तसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम् । एवं हि स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति "हल्ङ्यावभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" इति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अपृक्त ॥ ४१ ॥ स्वादिलोप इति । विभेदेति णलोऽपृक्तग्रहणेनैव निवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः ॥

(६५० अल्ग्रहणवादिनः प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अणिजोर्लुगर्थमल्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणिजोर्लुगर्थमल्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ अणिजोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति "ण्यक्षत्रियार्षजितो यूनि लुगणिजोः" इति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अणिजोरिति । पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमिति भावः ॥

(उद्घोतः) अपृक्त ए ॥ ४१ ॥ अपृक्तग्रहणेऽक्षराधिक्यादाह—पदद्वयेति । अपृक्तमित्यर्खण्डमिति भावः ॥

(६५१ अल्ग्रहणे दूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अणिजोर्लुगर्थमिति चेण्णोऽतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणिजोर्लुगर्थमिति चेण्णोऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृत इति ।

सप्तसु इत्यादि बोध्यम् । (र. ना.) ५ ततश्च पट्प्रभृतीनामेवैकश्रुतिगुणेनैकेन युगपत्संबन्धो नत्वेकद्विन्यादीनामिति स्यादिति भावः । (र. ना.) ६ 'दत्ता' । ७ 'भोज्यन्ते' । ८ 'अपृक्तस्य' इति षष्ठीनिर्देशेन 'सूत्रे पठ्यर्थे प्रथमा' इति सूच्यते । ९ संज्ञात्वादिति शेषः । (र. ना.)

(अल्पग्रहणे दूषणसाधकभाष्यम्)

णवचनसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥

(प्रदीपः) णवचनेति । लुगपवादो यो विज्ञास्यते । अन्यथाऽपि एव लुकि सिद्धे णविधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) सुवापत्यसंश्लेषार्थत्वाद् णस कर्म सामर्थ्यमत आह—लुगपेति ॥ अण एव । तस्यापत्यमिति सामान्यनिश्चितम् ॥

(६५२ अल्पग्रहणे दूषणसाधककार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वचनप्रामाण्यादिति चेत् फल-
निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वचनप्रामाण्यादिति चेत् फलनिवृ-
त्त्यर्थमेतत्स्यात् । फगतो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) फलनिवृत्त्यर्थमिति । यजिजोश्चेति प्राप्तस्य
फक्तो बाधनार्थं णवचनं स्यात् तस्य च लुक्स्यादेवेत्यर्थः ।

(उद्योतः) आहस्येति । अणपवादत्वेनेति शेषः ॥

(६५३ अल्पग्रहणे समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पैलादिषु वचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् पैलादिष्वे-
वाह्य पाठं कुर्वीत । तत्र पाठादन्येषामपि फक्तो
निवृत्तिर्भवति । एवं सिद्धे सति यद्यं णं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यो नास्य लुग्भवतीति ॥

(अल्पग्रहणे लाघवाभावभाष्यम्)

तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति—अपृक्तसं-
ज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं
न कर्तव्यम् । अणिजोर्लुकि ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अल्प-
ग्रहणेपि वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भ-
वन्ति—अपृक्तसंज्ञायामल्पग्रहणं कर्तव्यम् । स्वादि-
लोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यम् । अणिजोर्लुकि ग्रहणं
न कर्तव्यं भवति, अपृक्तग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र
नास्ति लाघवकृतो विशेषः ॥

(उद्योतः) तदेवं णस लुगमात्रं प्रसाध्य एवमपि इत्याह-
हणेति त्रीण्येव पदानीति पक्षद्वयसाम्यमिलाह—आप्ये—ता-
मीति । अनेन पदसाम्ये मात्रावैषम्यमधिकशिक्षणमिति वक्ष्यते ॥

(अल्पग्रहणे लाघवभाष्यम्)

अयमस्ति विशेषः । अल्पग्रहणे क्रियमाणे एक-
ग्रहणं न करिष्यते ।

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्मान्न भवति दर्विर्जागृविः ? ॥

(प्रदीपः) कस्मान्न भवतीति । प्रत्ययस्य विशेषणम-

ल्पग्रहणमिति तदन्तविधिवद्भावाद् इति मत्वा प्रश्नः ॥ इदं तु
नाभितमनुनासिकपरत्वादिति ॥

(उद्योतः) ननु प्रत्ययेनाह विज्ञेयमाणे तदन्तविधयामाया-
स्त्वयमपि प्राप्तिरत आह—प्रत्ययस्येति । न्यासिन्यायेनालेप विज्ञे-
यणमिति भावः ॥ ननु येरष्टकस्येलाग्रानुनासिकः परो दतस्त्वस्य
पैर्लोप इति वक्ष्यते कथं दर्विं प्राप्तिः । अत एवासेत इत्थं नेलात
आह—इदं त्विति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अलेख यः प्रत्ययः ॥

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥

नहि ॥

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥

अल्पग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च योल् चान्यश्च
तत्र स्यात्, अल्पग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) अल्पग्रहणसामर्थ्यादिति । ययलन्तस्य स्वात्के-
वलस्य चाद्यन्तवद्भावात्तदाल्पग्रहणेन न किं चिद्भावावर्तितं स्यात् ॥

(उद्योतः) आप्ये अल्लेवेति । केवलालात्मक इत्यर्थः ।
अन्यथेति । समुदायात्मक इत्यर्थः ॥

(हल्ग्रहणेपि लाघवभाष्यम्)

हल्ग्रहणेपि वै क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्मान्न भवति—दर्विः जागृविः ? ॥

(प्रदीपः) दर्विरिति ॥ ननु हलन्तत्वाभावाद्वा प्राप्ति-
रेव नास्ति ॥ नैप दोषः । अयं साम्प्रतिको विग्रह इति
क्रियादिषु भूतपूर्वगतिर्न लभ्यते, तत्राष्टकसंज्ञायां हल्ग्रहणेन
हत्वान् गृह्यत । यथा गुरोश्च हल इत्यत्र शुरुमान् ॥

(उद्योतः) अयं साम्प्रतिक इति । येरष्टकस्येति सूत्रे
उदेत्यस्या प्रधानस्य विग्रहणस्य सुव्यापकत्वाभावाद् ईदृक्स्य सौत्रो
समुच्चोप इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

हलेव यः प्रत्ययः ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥
कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ हल्ग्रहणसामर्थ्यात् ।
यदि च यो हल् चान्यश्च तत्र स्यात्, हल्ग्रहणमन-
र्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) हल्लेवेति । हलः प्राधान्यात्प्रत्ययस्य च विशेषे-
णत्वादित्यर्थः । क्रियादिषु भूतपूर्वगत्याभयणाद्गोणी चेत्कल्पना ।
अत्र हल्लान्देन तद्वतो ग्रहणे किं न गोणी । हल्ग्रहणसा-
मर्थ्यादिति । क्रियादयोऽपि हल्वन्तो दर्विरित्यादौ विग्रह-
योपीति किमनेन व्यवच्छिन्नं स्यादित्यर्थः ॥

१ 'अतिप्रकारम्' तस्योपेयणीयत्वमेवेति नृपमित्येव "वरणरूपम्"
इत्यस्य स्थाने "रन्तोषः" इति 'यः प्रत्ययस्य' 'शुद्ध' इत्यनयोः स्थाने
'शुद्धपाः प्रत्ययस्य' न कृतमिति बोध्यम् ॥ २ अलोविशेषणत्वाद्गोणीरे-
ल्लो यः प्रत्यय इत्यर्थेऽन्तस्य व्यपदेशिप्रद्वयत्वेनाल्प्रत्ययस्य च प्रत्ययस्य
परिग्रह इति सप्तमपरिग्रहस्यप्राप्तिरिति ॥ अन्यथा तु प्रत्ययस्यैवात्र
इति दृश्यम् । (८. ना.) ३ यत्राल्लेख्यम् । (८. ना.) ४ 'अपनेव'

५ साम्प्रतिकमात्रे हि इति शेषः । अपृक्तसंज्ञायामित्यस्य तद्विधायके सूत्रे
इत्यर्थः । (८. ना.) ६ यतदेकवाक्यतापभावात्तद्विधायकस्युपवर्तके
इति शेषः । (८. ना.) ७ गुणैस्त्वान्प्रत्ययस्येति न्यायादिति भावः ।
समुच्चोपो वा नत्वर्थविशिष्टे साधे लक्षणा येतदुभयमपि अन्यार्यमेवेति भावः ।
(८. ना.) ८ व्यपदेशिवद्भावेन सप्तम्य अपठितत्वातिदेशादिति भावः ।
(८. ना.)

(उद्घोतः) हलः प्राधान्यादिति । संज्ञावाक्यार्थप्रति-
पत्त्युत्तरमेव प्रदेशार्थप्रतिपत्तेरसंज्ञातविरोधन्यायेन तत्रोक्तकल्प-
नानुचितेति भावः ॥ किं च शास्त्रस्याल्पविषयतापत्तिरित्यपि
बोध्यम् ॥ किं न गौणीति । छिद्येत्यर्थः ॥ किमनेनेति । वेर-
पृक्तस्येत्यस्य लक्ष्यानुसारात् सर्वत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारे इत्यर्थः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

अस्त्यन्यद्ग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ? ।
हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) हलन्तस्य यथा स्यादिति । ततश्चास-
त्येकग्रहणे हन्यादित्यादौ तिलोपः स्यादिति कर्तव्यं हलग्रहणे
क्रियमाणे एकग्रहणम् ॥

(उद्घोतः) तिलोपः स्यादिति । आगमविशिष्टस्य तित्वाद्
हलन्तत्वेनापृक्तत्वाच्च यादित्यस्य लोपः स्यादित्यर्थः । अत्र पक्षे
हलव्याविति सूत्रे हलग्रहणं नास्त्येवेति भावः ॥

(परिभाषासाधनभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यदल्लग्रहणे क्रियमाणे
एकग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—“अन्यत्र
वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवति” इति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥

दम्मेर्हलग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्
इत्युक्तं तदुपपन्नं भवति ॥ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ४१

(प्रदीपः) अल्लग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्यं, कृतं तु
ज्ञापनार्थं, तद्वर्तिता भाष्ये ॥ यद्यप्ययमर्थो निपात एका-
जनाल्लग्रहणेन ज्ञापितस्तथापि मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय
पुनरिह ज्ञापितः । अपृक्तप्रदेशेषु हलग्रहणेनैव सिद्धे संज्ञाविधानं
विस्मयार्थम् ॥ वृद्धिरादैजिज्ञासास्य परिभाषात्वं व्यवस्थापि-
तमिह कथं संज्ञात्वेन व्यवहारः । पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषा
संज्ञात्वेनैव व्यवहियते इत्यदोषः ॥ ४१ ॥

(उद्घोतः) अल्लग्रहणे त्विति । तदुपादानसामर्थ्येन तदन्त-
विध्यभावादिति भावः ॥ ज्ञापित इति । एवं चात्र जातिग्रहण-
शङ्कावारणार्थवैकग्रहणं चरितार्थमिति कथं ज्ञापकमिति भावः ॥
पुनरिहेति । युगपदेव विनिगमनाविरहात् प्रमाणद्वयप्रवृत्तिरिति
भावः ॥ वृद्धिरादैजिति । अस्य तत्त्वं तत्रैवोक्तम् ॥ व्यवस्था-
पितमिति । मयेति शेषः ॥ ४१ ॥

(९४ कर्मधारयसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ. २६ सू०)

११६ तत्पुरुषः समानाधिकरणः

कर्मधारयः ॥ १ । २ । ४२ ॥

(सामानाधिकरण्योपपादनाधिकरणम्)

१ पदार्थपरित्यक्तादिघटितसामग्रीसमवधाने वाधकामावात्स्ये संज्ञा-
शास्त्रवाक्यार्थबोधोत्तरमेव गृहीतशक्तिसरणेन विधिवाक्यार्थबोधात् संज्ञात-
विरोधासंज्ञातविरोधयोः संज्ञातविरोधे एवान्याय्यकल्पनेत्यर्थकनासंज्ञात-
विरोधन्यायेन पूर्वोक्तरीत्याऽसंज्ञातविरोधे हलपदे सौमनस्यलोपकल्पना तादृ-
शार्थे लक्षणकल्पना वाऽनुचितेत्यर्थः । हलः प्राधान्याधाम विशेष्यत्वरूपं शब्दं
बोध्यम् । (र. ना.) २ हलपदेन हलवतोग्रहणेऽपृक्तसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य
हलरूपे प्रत्ययेऽप्रवृत्तिरूपं व्याप्तिरित्यर्थः । इदं च व्यपदेशिकदम्भावानाधयेनो-

(६५४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म-
धारय इति चेत्समासैकार्थत्वाद्-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधा-
रय इति चेत् समासैकार्थत्वात् संज्ञाया अप्र-
सिद्धिः । एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नाम । अनेकार्था-
श्रयं च सामानाधिकरण्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्पुरुषः ॥ ४२ ॥ समासैकार्थत्वादिति ।
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः
सामानाधिकरण्यमुच्यते । नीलोत्पलादिश्च तत्पुरुष एक
एवेति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । वर्तिपदानां तु सामानाधि-
करण्यमुपपद्यते, तत्पुरुषत्वं तु तेषां नास्ति ॥

(उद्घोतः) तत्पुरुषः ॥ ४२ ॥ समासैकार्थत्वादिति
वार्तिके समासस्यैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ पर्यायव्यावृत्त्यर्थम्—
भिन्नेति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकभिन्नोपस्थितिजनकस्येत्यर्थः ।
वस्तुतः पर्यायाणामपि कोशे सामानाधिकरण्यस्येष्टताया नामन्त्रिते
समानाधिकरणे इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्यम् ॥ गौरश्च
इत्यादौ तद्व्यावृत्त्यर्थे—एकस्मिन्नर्थे इति ॥ भाष्ये—एकोयमर्थ-
स्तत्पुरुषो नामेति । तत्पुरुषसंज्ञकनीलोत्पलादिशब्दार्थ एक, एको-
पस्थितेरित्यर्थः ॥ यथेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वं सामानाधि-
करण्यं तदा तत्पुरुषमात्रस्य कर्मधारयत्वापत्तिः सामानाधिकरणपद-
वैयर्थ्यं चेति तात्पर्यम् ॥ तत्पुरुषत्वमिति । समासादिसंज्ञा
समुदायनिवेशिनीति भावः ॥

(६५५ न्यासान्तरसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पदसामानाधिकर-
ण्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ तत्पुरुषः समा-
नाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म-
धारय इति चेत् समासैकार्थत्वाद्प्रसिद्धिः*इति ॥
(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । अयं तत्पुरुषोस्त्येव प्राथमकल्पिको
यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च । अस्ति

क्तम् । (र. ना.) ३ अत एव संज्ञापि परिभाषात्वेन व्यवहृता “निपात
एकाज” इति सूत्रे “येन विधिस्तदन्तस्य” इत्यस्य परिभाषात्वं दर्शयता
भाष्यकृता । ४ तत्पुरुषसमासघटकपदानामित्यर्थः । (र. ना.) ५ अत्र
प्रवृत्तिनिमित्तपदेन शक्यतावच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकान्यतररूपो धर्मो बोध्यः ।
(र. ना.) ६ वस्तुतः कोशे वृद्धो महीरह इत्यादौ महीरहादिपदस्य
तद्भाष्ये लक्षणया सामानाधिकरण्यस्य कैयटमतोऽपि संनवाचिन्यत्वोक्तिरेव
चिन्त्या । (र. ना.)

तादर्थ्यात्ताच्छब्दं, तत्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुष इति । तद्यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तस्येदं ग्रहणम् ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

(प्रदीपः) ऐकपद्यमिति । पदशब्देनार्थ उच्यते । एकार्थमिलयः । अथ वा समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ सलानैकपद्यमुच्यते ॥ एकविभक्तित्वमिति । एककारकमिलयः ॥ तद्य इति ॥ ननु मुख्यस्य तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं संभवत्येव राजपुरुषः शोभन इत्यादौ, तत्कर्म गौणस्य ग्रहणम् ॥ नैप दोषः । तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं बहिरद्गमः, अन्तरङ्गं तु वर्तिपदानामिति तदेवाश्रीयते । तत्तत् सामान्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः परिगृह्यते । तेन समासावयवानामेव पदानां कर्मधारयसंज्ञा विधीयते, समुदाये च बाध्यपरिसमाप्त्या पदसमुदायस्यैकैव कर्मधारयसंज्ञा, न तु प्रत्येकम् ॥ तत्पुरुषसंज्ञाप्रकरणे इयं संज्ञा न कृता, एकसंज्ञाधिकारात् तत्पुरुषसंज्ञाया बाधो मा भूदिति ॥ ४२ ॥

(उद्द्योतः) ननु एकपदत्वैकविभक्तित्वयोः पौनरुक्त्यमिलत आह—पदशब्देनेति । पदतदर्थयोरनेदोपचारादिति भावः । अथ वेति । अन्तर्वर्तिविभक्त्यपेक्षत्त्वरूपदादिव्यवहार इति भावः ॥ नन्वेकविभक्तीति पुनरुक्तमत आह—एककारकत्वमिति । विभक्त्यपेक्षनया प्रातिपदिकार्थे इति श्रुत्यर्थः ॥ तद्य इत्यादि भाष्ये ताच्छब्दमिति स्वार्थे अप्यम् । तत् ततो हेतोर्मुल्यार्थे सामानाधिकरण्यासम्भवेतोयस्तादर्थ्यात्ताच्छब्दस्येदं ग्रहणमित्युक्तार्थः । यद्य यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं ताच्छब्दवाच्यतां लभत इति शेषः ॥ अन्तरङ्गं त्विति । अर्थनिवन्धनसामानाधिकरण्याश्रयोन्तरङ्गन्यायस्तु तत्पुरुषशब्दसामानाधिकरण्यमुख्यन्यायात्प्रबल इति भावः ॥ ननु तत्पुरुषार्थपदानां कर्मधारयसंज्ञाक्रमेण समुदायस्य सा न स्याद्, इष्यते च तस्येवत आह—समुदाये चेति । समानाधिकरणपदमर्थ-आश्रयन्तं तु नाशितं, तादृशानामपि गौणत्वात् ॥ बाधो मा भूदिति । तत्पुरुष इत्यनुवृत्तावपि प्राक्षिको बाधो मा भूदित्यर्थः । समासाधिकरणः कर्मधारयश्चेति तु सुवचं, द्विगुश्चेति वत् ॥ ४२ ॥

(१५ उपसर्जनसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ. २७ सू.)

११७ प्रथमानिर्दिष्टं समास

उपसर्जनम् ॥ १ । २ । ४३ ॥

(समासपदार्थनिरूपणाधिकरणम्)

(६५६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे संज्ञाऽप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति

१ 'शान्' । २ अनुपदोऽल्लङ्घनस्य सामानाधिकरण्यस्यार्थवृत्तित्वेनार्थ-श्रुत्यर्थं तदाश्रयोऽन्तःस्थान्याः शब्दार्थोपपत्तिरित्यात्मनः, तत्पुरुषशब्द-मात्राभयो गौणतुरन्त्यावस्तु एकाग्रत्वाद् दुर्वच इत्यर्थः । (१. ना.) ३ 'अर्थशान्दान्तमपि लाक्षणिकार्थपरमेव गोपीराय्यादिदिति हृदयम् । (१. ना.) । ४ समासे कृते तदवयवप्रथमाया अनिर्देशादनुवृत्तौ संज्ञा-प्रसिद्धिः, उपसर्जनसंज्ञाया अप्रसिद्धिः । यद्वा समासे कष्टभित्त इत्यादौ विध-मानाल्लङ्घादिपदोत्तरं प्रथमस्या अनिर्देशादनुवृत्तौ संज्ञाप्रसिद्धिः, कष्टादि-

चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे उपसर्जनसंज्ञाया अप्रसिद्धिः । नहि कष्टादीनां समासे प्रथमां पद्यामः ॥

(प्रदीपः) प्रथमा ॥ ४३ ॥ अनिर्देशात्प्रथमाया इति । समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवितुमर्हति ? यस्मात्समासे प्रथमा विधीयते । न च तथाभूतस्य सम्भवः । समौसे कृते तत् एव प्रथमोत्पद्यते न तु तदवयवात् । अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वे आश्रीयमाणे कष्टभित्त इत्यप्र धितशब्दस्यैवो-पसर्जनसंज्ञा स्यात् कष्टशब्दस्य, निर्दिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात् । समासे प्रथमान्तमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) प्रथमानि ॥ ४३ ॥ समासे किमिति । समासे इति सप्तमीनिर्देशात्समासे विधमानं प्रथमान्तमिति सूत्रार्थं भत्वा वार्तिकारम्भ इत्याशयः ॥ तत् एवेति । समासादेवेत्यर्थः । तथा च समासः प्रथमानिर्दिष्टः स्याद् न तु समासे किञ्चिदिति सप्तम्यनुपपत्तिः स्यादिति भावः ॥ अन्तर्वर्तिन्येति । समासे विधमानाद् भूतः प्रथमोच्चार्यत इत्यर्थे इति भावः ॥ न कष्टशब्द-स्येति । सप्तमिनिर्दिष्टमिति भावः ॥ प्रथमान्तमिति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तपदोच्चारणम् ॥

(६५७ न्यासान्तरसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु समासविधाने वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(६५८ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दव्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । समासार्थं शास्त्रं समास इति ॥

(प्रदीपः) न वेति । मुख्यार्थासम्भवाङ्गीणोर्थो गृह्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) मुख्यार्थासंभवादिति । निर्दिष्टग्रहणोपपत्ति-समासग्रहणस्य मुख्यार्थासंभवादित्यर्थः ॥

(अनिष्टापसिचाराणाधिकरणम्)

(५५९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततो-न्यत्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते

पदस्योपसर्जनसंज्ञाया अप्रसिद्धिः । समासे कृते अत्यवमानिर्दिष्टं रूपं तदुप-सर्जनमिति प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रस्यार्थमभिलेखाया वार्तिकयोजना । समास-पठकं अत्यवमानिर्दिष्टं तदुपसर्जनमित्यर्थमभिलेखे द्वितीया । (१. ना.) ५ 'समासे हि' । ६ उपपत्तिरित्यं सङ्कृतत्वम् । (१. ना.) ७ । यस्य समासविधायके शास्त्रे प्रथमानिर्देशस्य समासविधायकत्वात्तदन्त्योपसर्जन-संज्ञाप्रसङ्ग इति भावः । (१. ना.) .

१० 'ममानाभिः स्वरूपमपानान्' इति इत्यादि । एवञ्च बहुवचने चामपाने इति कष्टोद्योः एनीयान्-अर्थस्यापानाव्युत्पन्नं टीकिततादात्म्येण किं मान-मित्युत्तराज्ञापकं प्रत्ययः । (र. ना.) ११ 'ममापानमाप्यन्' इति दु-ग्व्यानां भिन्नान्ताः । १२ राष्ट्रं पुरस्तेत्यादि वक्ष्यन्तयोः समासे प्रधानस्य पुरुषपदस्य पूर्वाभिप्रायेण न भवति । अर्थाभेदात्, अर्थस्य रानपदाभिप्रेक्षया मप्रानीभूतस्य पुरवपदाभ्यस्य अभेदात् राजप्रेक्षया वदा मप्रानत्वेन मप्रान-भेदाभावादित्यर्थः । (र. ना.) १३ 'मप्रानभूतस्या' ।

निपातो न पुरुषशब्दस्य । एवं हि वाक्यपेक्षया समासस्यैकार्थता भवति, अन्यथा वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थता स्यादित्यर्थः । तथा हि । पुरुषार्थो राजापेक्षया प्रधानमेवात्रेति नासौ भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इत्यर्थः । ततोऽप्रधानस्यैवात्र राज्ञः पूर्वनिपातः ॥

(उद्द्योतः) उपसर्जनसंज्ञाप्रयोज्यत्वं पूर्वनिपातस्य नास्तीति दर्शयितुं पूर्वनिपातप्रकरणप्रत्याख्यानमनुवदति—तत्र हीति । एवं हि तत्र भाष्यम्—उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्* न वाऽनिष्टादर्शनात्* । अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवतीत्याशङ्कायां* षष्ठ्यन्तयोः समास इत्यादि* ॥ अनिष्टेति । नित्येषु शब्देषु प्रयोगे स्थिते गाव्यादिप्रयोगनिवारणाय शास्त्रम्, इह तु पुरुषराजेति प्रयोगो न दृश्यत इति किं तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेत्यर्थः ॥ अनुधोवचनाय तदारम्भे पूर्वपक्षिणाशङ्कितस्य राज्ञः पुरुषस्येत्यादौ पूर्वनिपातितानियमदोषस्योद्धारपरं षष्ठ्यन्तयोरिति वार्तिकम्, तद्वाच्ये—तथापीति । पुरुषस्य पूर्वनिपाते हि राज्ञः प्राधान्यमेव स्यात्पुरुषराजशब्दात्तथैव प्रतीतेरिति वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेति भावः ॥ नासौ भिद्यत इति । वाक्यात्समासे इति शेषः, पूर्वनिपाते हि तस्याप्राधान्यं प्रतीयेतेति भावः ॥ तदेवाह—न व्यतिरिच्यत इति । व्यतिरेको विशेषणत्वं, तद्वाभवतीत्यर्थः ॥ परे तु—ननु प्रधानस्य पूर्वनिपातेऽप्यर्धपिप्पलीत्यादौ न वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेत्यतो भाष्यं प्रकारान्तरेण व्याचक्षते—षष्ठीति सूत्रे येन समासस्तन्निरूपितसंबन्धार्थकषष्ठ्यन्तमेव गृह्यते, तदेव च तत्र प्रथमानिर्दिष्टम् । पुरुषपदे च न राजापेक्षमेदसंबन्धे षष्ठी, तस्या विशेषणादेवोत्पत्तेरित्यर्थः ॥ अर्थश्चाभिन्न इति भाष्यस्य प्रधानोर्थो न समासघटकविशेषणेन भेदमूलकसंबन्धवानतः प्रधानस्य तादृशषष्ठ्यन्तत्वाभावादनुपसर्जनत्वेनापूर्वनिपातः । कैयटरित्या तु प्रधानपक्षकापूर्वनिपातानुमाने हेतोर्वैयधिकरण्यम् । उपसर्जनसंज्ञा न भविष्यतीत्यनेन पूर्वनिपाताभावः प्रधानस्यैतन्मूलक एव तत्रापीति सूचितम् । किं च कैयटरित्या व्याख्याने न प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणमिति न्यार्थविरोधः । कैयटोपि वा एवमेव व्याख्येयः । एवं च पुरुषापेक्षयाऽप्रधानस्यैव राज्ञः षष्ठ्यन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वमस्मिन्समास इति तस्यैवोपसर्जनत्वेन पूर्वनिपात इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतम्, इदमपरं प्राप्नोति राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्याः “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ।

(६६२ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? ॥ *परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ* इति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वम्,

१ व्यतिरेको भेदस्तद्वन्न भवतीत्यर्थः । राजापेक्षया प्रधानमिन्नं न भवतीति फलितम् । व्यतिरेको विशेषणत्वमित्यादिर्द्वयोतोऽप्रसिद्धार्थभिनिवेशी चिन्त्यः । (र. ना.) २ न विशेषणं भवति किन्तु विशेष्यमेव भवतीत्यभिप्रायः । (र. ना.) ३ ‘तद्वन्न भव’ । ४ प्रधानभेदवदर्थवोधकत्वाभावेऽर्थाभेदादित्यस्य पर्यवसाने कैयटमतेऽपि हेतोः सामानाधिकरण्यं सम्भवतीति ज्ञेयम् । (र. ना.) ५ अनुपसर्जनत्वमूलक एव, तत्रापीत्यस्य राज्ञः पुरुषस्येति समासस्थलेपीत्यर्थः । अयमप्युद्द्योतश्चिन्त्यः, कैयटमतेऽपि ‘अर्थाभेदादपूर्वनिपात’ इति

आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

(प्रदीपः) शब्दशब्दार्थाविति । नन्वेतत्तत्र प्रत्याख्यातं परमयुवतिरित्यादौ द्वौ तिशब्दौ स्यातामिति । एवं तर्हि अन्वर्थश्रयेणास्य परिहारस्योक्तत्वादत्र सूक्ष्मेक्षिका न कृता ॥ ४३ ॥

(उद्द्योतः) राजकुमार्या इत्यादौ ह्रस्वत्वमपि अनेनैव वारितमिति सूचयन् आह—उक्तं वेति विकल्पार्थवाशब्दघटितम् । अन्यथा तदसंगतिः ॥ सूक्ष्मेक्षिकेति । अर्धपिप्पलीत्यादौ तु गतिरुक्तैवेति भावः ॥ ४३ ॥

(९६ उपसर्जनसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ. २८ सू.)

११८ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते

॥ १ । २ । ४४ ॥

(प्रदीपः) एक ॥ ४४ ॥ समास इति वर्तते । मुख्य एव चेह समासो गृह्यते समासे विधातव्ये यदेकविभक्तीति, समासार्थं वा वाक्यं समासो गृह्यते सर्वस्य च शब्दस्यैकविभक्तित्वमिति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्यस्य पर्यायेणापि न सर्वविभक्तित्वं तदुपसर्जनसंज्ञं यथा निष्कौशाम्बिरित्यत्र कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षयापादानशक्तिसम्बन्धात् पञ्चम्यन्त एव । नह्यस्य क्रियान्तरापेक्षः शक्यन्तराविर्भावः ॥

(उद्द्योतः) एकविभक्ति चा ॥ ४४ ॥ स्पष्टप्रतिपत्तये सूत्रार्थं दर्शयति—समास इति । समासार्थं वेति । अर्स्याद्यपेक्षया बहिरङ्गक्रियाध्याहाराल्लक्षणां युक्तां मन्यते ॥ शास्त्रं तु न गृह्यते, एकविभक्तीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ सर्वस्य चेति । एकस्मिन् प्रयोगे इत्यादिः ॥

(प्रथमानिर्दिष्टस्य पूर्वनिपातसाधकाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ तत्रापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) द्वितीयादीनामिति । कष्टश्रितादिषु कष्टादयः श्रितादिविशेषणत्वादेकविभक्तिका इत्यनेनोपसर्जनसंज्ञा तेषां प्राप्नोति । ततश्चापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पूर्वसूत्रस्य तु नीलोत्पलादिः समानाधिकरणसमासोऽवकाशः ॥

(उद्द्योतः) श्रितादिविशेषणत्वादिति । कर्माकाङ्क्षश्रितादिविशेषणत्वादित्यर्थः ॥ ननु निरवकाशपूर्वप्राप्त्या इयं प्राप्तिर्वाध्येतात आह—पूर्वसूत्रस्य त्विति ॥

(६६३ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नाप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नायं प्रसज्यप्रतिषेधः—“पूर्वनिपाते

वार्तिकसंवादात् । उपसर्जनसंज्ञा न भविष्यतीत्यस्य पूर्वनिपातप्रकरणारम्भपक्षीयत्वात् । (र. ना.) ६ अयमपि न दोषः । तथाहि—वाक्यसमासयोरभिन्नार्थत्वरूपप्रयोजनानुरोधेन प्रमाणेन प्राप्तः प्रधानस्य पूर्वनिपातोऽप्रधानत्वापादनेन निराक्रियते इति रीत्योक्तन्यायविरोध उद्भाव्यते तदपि प्रामाणिकप्रयोजनानुवर्तित्वेन पराकृतं भवति (र. ना.) ७ अर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपात इत्यनेन, तुल्यन्यायत्वादिति भावः । (र. ना.) ८ ‘अंसादः’ । ९ बहिरङ्गविधानक्रियेत्यर्थः । (र. ना.)

न" इति ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोयम्—'यदन्य-
त्पर्युनिपातादिति । पर्युनिपाते अव्यापारः । यदि
केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पर्येण च प्रा-
प्नोति तेन भविष्यति ॥

(६६४ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अप्राप्तेर्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रति-
विध्यते ॥ कुत एतत् ? ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा
भयति प्रतिषेधो वा' इति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिविद्यता
तया भविष्यति ॥

(भाष्यभाष्यम्)

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते ॥

(मदीपः) ननु चेयमिति । प्रतिषेधयुक्तत्वायुक्तत्वेन
विरोधापरत्वारिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

(मदीपः) नोत्सहते इति । अपवादविपर्ययं प्रपञ्च्यो-
त्सहेत्यप्रवर्तनात् ॥

(उद्योतः) अपवादिति । अपूर्वनिपात इति हि हैः ॥

(६६५ भाष्यवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ एकविभक्तावपष्टयन्तवचनम् ॥*॥

(भाष्यम्) एकविभक्तावपष्टयन्तानामिति वक्तव्य-
म् । इह मा भूत्—अर्थे विप्लव्याः अर्थेविप्लवीति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—एकविभक्ताविति । शब्दशब्दाद्यो-
पित्स्य मत्वात्यन्ते इदं वचनमेव कर्तव्यम् ॥ एकदेशितमासद्विप-
यकमेव तद्, भाष्ये तयोदाहरणात् ॥

(६६६ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उत्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् । परवर्द्धिहमिति शब्द-
शब्दार्थोऽइति तत्रोपदेशिकस्य ह्यस्त्वम्, आतिदे-
शिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥

(भाष्यभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥

(६६७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं द्विगुप्रासापन्नालंपूर्वोप-
सर्गाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्यं द्विगुः—पञ्चमिर्गोमिः क्रीतः
पञ्चगुः । दशगुः ॥

१ परित्यज्येत्तर्ह्यः । (६. ना.) २ अत्रवादपिपय इत्यर्थः । (६. ना.)
३ पथयुगपदे तु द्विगुप्रासापन्नालंपूर्वोपसर्गाः इति वक्तव्यमिति परवर्दि-
त्यस्मात्प्राप्तिरिति भावः । (६. ना.) ४ अर्थं क्रीतप्रत्ययस्य भाष्यपत्रयो न
सर्वेण सुखकेषु योऽयति तामपि मूलमङ्गानुगम्य "अर्थेति व्यपदेशाय"
इति समाधानमगम्य "अर्थं सम्प्रदहनं किमर्थम्" इत्यादिपत्रमगम्य इत्यागपि
शुफ एवाधेयमगम्य इति बोध्यम् ॥ आधीनतरेणैवमगम्येन मष्टे भाष्यपाठ
इति कैपटः स्वधेयव्याधिय समाधानमगम्यवत्प्रत्ययनीति "स्यादाहृपाद" इति
दि० ६

प्राप्तापन्न[पूर्व]—प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः ।
आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥

अलंपूर्व—अलं कुमार्यं अलंकुमारिः ॥

उपसर्गाः कार्यं—निष्कौशाम्भिः निर्वाणसिः ॥
एकविभक्तिः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमन्नगरपतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाहिकम् ॥

(मदीपः) पञ्चगुरिति । *द्विगुप्रासापन्नालंपूर्व-
गतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः* इति वचनात्परव-
र्द्धिर्न भवति ॥ अलंकुमारिरिति । * पर्यादयो ग्ला-
नाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः ॥ ४४ ॥

इत्युपभाष्यार्जयटात्मजर्कयटकृते महाभाष्यप्रदीपे
प्रथमस्य द्वितीये पादे प्रथमाहिकम् ॥

(उद्योतः) नन्वेवमपि प्राप्तजीविक इत्यादौ परवर्द्धिर्न स्याद्
अर्थं श्रीगोप्यधिगः क्रीतपदेषु पञ्चगुनितीत्यते न न सिध्यतीत्यत
आह—द्विगुप्राप्तेति । वस्तुतो द्विगुप्राप्तं परवर्द्धित्वान्तराग्येन
तत्पुनरपसंश्लेषकशब्देमात्रनिमित्तमिति वाच्यं कृताया एव सुकृत्वाद् व्य-
धेयमिति बोध्यम् ॥ पर्यादय इति । कुमतीति एते आदिशब्दस्य
प्रकाराभेदादिभि भावः ॥ अलंकुमार्योऽने चतुर्थीविधानसामर्थ्यादा-
वयमपीत्याहुः ॥ ४४ ॥

इति श्रीविद्यमहद्वृत्तसतीगमंजनागोजीमट्टकृते भाष्य-

प्रदीपोद्घोते प्रथमस्य द्वितीये प्रथमाहिकम् ॥

आदितो दशममाहिकम् ॥

प्रथमाध्याये द्वितीये पादे

द्वितीयाहिकम् ।

(आदित एकादशमाहिकम्)

(९७ प्रातिपदिकसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । २ । ३ आ. १ सू०)

११९ अर्थवद्वातुरप्रत्ययः प्राति-

पदिकम् ॥ १ । २ । ४५ ॥

(पदकृत्यनिरूपणाधिकरणम्)

(भाष्यभाष्यम्)

[अर्थवद्वातुरं किमर्थम् ?]

मदीपमगम्येन मतीयते ॥ मदीपे 'स्यादाहृपाद' इति पाठं भाष्य आधेयमगम्य
मालोनेन्यन्ति मत्ता र्कविद्विद्वेः 'स्यादाहृपाद' इति बोधितो मवेत् ॥
यदि न भाष्यमृतेवाधेयमगम्यो नोक्त इति मदीपे 'स्यादाहृपाद' इति मागा-
मिकाः पाठः तदा मतीते 'अर्थवदिति व्यपदेशायेति' इत्यत्र मतीकद्वित्य-
रूपकं मग्ये रेगादानमनुक्रमेण ॥ सर्वथा मूलमूलमगम्यपाठोपाठकत्वा
दाधिमभाना कैवटापतिशायि चाह्वयेति वयम् । (६. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

अर्थवदिति व्यपदेशाय । वर्णानां मा भूदिति । किं च स्यात् ? ॥ वनं धनमिति “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति नलोपः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥ अभिधेयवचनोन्नायकशब्द आश्रीयते । तत्राधातुरप्रत्यय इति पुर्युदासाश्रयणादर्थवत् एव संज्ञा भविष्यति नार्थो-
र्थवद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—अर्थवदिति व्यपदेशायति । सं-
ज्ञिन इति वाक्यशेषः ॥ पुर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्री-
यत इत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः । वर्णानां मा भूदिति
विशिष्टसंज्ञिव्यपदेशकत्वं दर्शयति ॥ कचिद्वर्णानां चेति पाठः ।
तत्र चशब्देन पदसमुदायोनर्थको दश दाडिमानीत्यादिः
समुच्चयते ॥ किं च स्यादिति । संख्याकर्मदिषु स्वादीनां
विधानादनर्थक्येभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः ॥ वन-
मिति ॥ नन्वधातुरिति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति ॥
नैतदस्ति । प्रतिवर्णमत्र विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च प्रतिवर्णं
धातुसंज्ञासमैवेति । अयं भावः—अविशेषेण स्वाद्य उरपथन्ते
तेषूपलब्धेभ्यमित्यमः प्रकृतार्थपेक्षया वा प्रत्ययनियम इति
स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः अव्ययादिव ॥ यदुक्तम्—*संघात-
स्यैकार्थ्यास्तुबभावो वर्णात्* इति, तद्वर्णानामर्थवत्ता-
पक्षे । तत्र हि तच्चेणैकैव विभक्तिः समुदायावयवार्थगतमेकत्वं
प्रत्याययिष्यति । एकमेव हि तदेकत्वम् । तच्चैकैव हि सुपा
प्रत्यायितमित्यवयवेभ्यो विभक्तिर्न स्यात् ॥ अनर्थकस्य तु प्राति-
पदिकसंज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यासंज्ञाभावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं
विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः ॥ नलोप इति । विभक्त्युत्पत्तिं न
भवति, समुदायस्य पृथक् प्रातिपदिकसंज्ञायां तदन्तर्भावाद् ।
लुको भावाद् । नलोपस्योपलक्षणाथर्थाज्ज्वादीनामपि प्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) अर्थवदधातु ॥ ४४ ॥ अभिधेयेति । सर्व-
शब्दानां प्रयोजनवत्त्वेनाव्यभिचारात् प्रयोजनवाचिनोऽसंभवाच्च
धनवाचिनो ग्रहणाभावादिति भावः ॥ कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—
संज्ञिन इति । व्यपदेशो विशिष्टसंज्ञिनो लभः ॥ केनेति ।
शब्दत्वादिनापि तदाश्रीयतेति भावः ॥ नञिव युक्त्यायानित्यत्व-
ज्ञापकं तदित्यन्ये ॥ चश्रवणाद् व्यपदेशापेक्षया भिन्नमेतत्फल-
मिति भ्रमनिवृत्तये आह—विशिष्टेति । चपाठस्तु ग्रामादिक
इति भावः ॥ तमपि समर्थयते—कचिदिति ॥ समासग्रहणं
त्वर्थवत्समुदायस्यैव नियामकमिति भावः ॥ संख्येति । ‘व्येकयोः’
‘कर्मणोः’ ल्यादीनां स्वादिविध्यैकवाक्यत्वादिति भावः ॥ एवं च कार्या-
भावात्संज्ञापि न स्यादिति तात्पर्यम् ॥ न च प्रतीति । क्रियावच-
नत्वाभावादिति भावः ॥ ननुक्तरीत्या स्वाद्यनुत्पत्तौ कथं पदत्व-

१ ‘वर्णानां च’ २ ‘संज्ञिवेशः’ ३ ‘यत्कम्’ ४ वाराणसीनगरी-
स्थराजराजेश्वरीयशालयमुद्रितभाष्यप्रदीप इव Bangal Asiatic Soci-
ety मुद्रितभाष्यप्रदीपोद्धोतपुस्तकस्थमदीपेऽपि ‘लुकोभावाद्’ इत्यर्थाकार-
दर्शनं शोधकस्य पाणिडलमतीव सूचयति हेतोः साध्यविरुद्धत्वात् ॥ ५ ग्रहणा-
भावादित्यतएव । असंभवाच्चेत्यस्य शब्दानां धनवत्त्वस्यादिः । (र. ना.)

निबन्धनो नलोपोऽत आह—अयं भाव इति ॥ उत्पन्नैषिविति ।
उत्पन्नस्यापि लुगादिनेव निवृत्तिरित्यर्थः ॥ एकस्मिन्नेकवचनमिति
सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे कस्या अप्यनवस्थितेराह—अर्थनियम
इति । अनेकप्रकरणव्यवधानादेकवाक्यतापक्षो दुर्बल इत्यभिमानः ॥
प्रत्ययनियमेपि न दोष इत्याह—प्रकृतेति । संनिहितेत्यर्थः ॥
अवश्यमेवमाश्रयणीयमित्याह—अव्ययादिवेति ॥ यत्कृ-
मिति । हयवरदृश्ये इति शेषः ॥ प्रकाशयितव्यस्यासंज्ञा-
भावादिति । तदभावेपि प्रातिपदिकसंज्ञासामर्थ्यादित्यर्थः ॥ समु-
दायादिवेति । अनर्थकनिपातरूपात्समुदायादिवेत्यर्थः ॥ वस्तुतः
संख्याकर्मोदेरभावादिभेदेरानुत्पत्तिरेव । अर्थनियमादिप्रकारास्तु
महत्संज्ञाविरोधाद् गमके सत्येव, न सर्वत्र । एतदव्यावर्त्य तु निर-
र्थकसमुदाय इति बोध्यम् ॥ ननु सर्वसुदुत्पत्तौ तेषां श्रवणापत्तिः
सर्वैकवचनोत्पत्तावपि एवमेवात आह—विभक्तैस्त्विति ॥ समु-
दायस्येति । कुदन्तस्यान्तरङ्गत्वादवयवसंज्ञा—तन्निमित्तसुप्रवृत्ति-
कालोत्तरकाले इत्यर्थः । समासनियमस्त्वर्थवत्समुदायविषय इति
भावः ॥ न च धनतीत्यादौ प्रतिवर्णं सुदुत्पत्तौ तच्छ्रवणप्रसङ्ग इति
वाच्यम् । धातुप्रत्ययपदयोर्धात्ववयवप्रत्ययान्तावयवपरतया तत्र
सर्वत्र वारणेनादोषात् ॥ तस्माद्व्युत्पन्नप्रातिपदिकावयववर्णानां संज्ञै-
वापाथा, तत्र च समुदायप्रातिपदिकावयवत्वेन तलोपः, धनवन्नादिक-
मव्युत्पन्नमिति भावस्तदव्ययवत्त्वाह—ज्ज्वादीनामिति । एतेन
ज्ज्वादी भकाराद्युच्चारणवैयर्थ्यमित्यपास्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अधातुरिति किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अहन् वृत्तम् ॥

(प्रदीपः) अहञ्जिति । विशेषविहितत्वात्लङ्घाद्युत्पत्तौ
सत्यामडागमस्य धातुभक्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां नलोप-
प्रसङ्गः । न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः । न डि-
संबुद्धोरिति ज्ञापनाद् नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाप्र-
त्यय इति निषेधाभावात् ॥

(उद्धोतः) विशेषेति । अनवकाशत्वात् सुपं वाचित्वेति
भावः । न च श्येनाद्यत इत्यादौ लडादयः सावकाशा इति अत्र
परत्वात् सुदुत्पत्तिर्दुर्बारा । एवं तर्हि भूवादिभूतस्य यलडादिवि-
धातुपस्थानं तस्यानवकाशत्वादित्यर्थः ॥ अडागमस्येति । अङ्गभङ्ग-
त्वेपि धातुरेवाभाहमिति धातुभक्तत्वादित्युक्तम् ॥ इदं च स्वरूप-
कथनम्, न डिंसंबुद्धोरिति । कथमन्यथा रौजेत्यादौ नलोपः ।
न च कुदन्तत्वात्सिद्धिः, तत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरिति भावः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

अधातुरिति शक्यमवक्तुम् ॥

६ एकवचनादिरूपेत्यादिः । (र. ना.) ७ अन्तरङ्गत्वादवयवसंज्ञातन्निमित्त-
सुप्रवृत्तिकालोत्तरकाले कुदन्तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायामिति योजना ॥
(र. ना.) ८ अत्युत्पन्नत्वेनेत्यर्थः । (र. ना.) ९ ‘किम्’ १० ‘लक्षणम्’
११ ‘ज्ञापकाद्’ १२ कार्यकालपक्षे इत्यादिः । (र. ना.)

इत्युक्तं चान्यमर्थदर्शनं शोभनस्यैव सा तिष्ठेत् ॥ ५ अथरक्षादेवश्रितं विपुलं
वयम् ॥ (२. ना.) ६ "सौभाग्यार्थयोगादमृतसिंहज्जगदर्थपार्थक्यम्"
न्यायसूत्र्यात् तर्वां गान्धर्वानां पात्यापानेन तु — "कुमार्याः पाप्यम् तस्याः
पिता" — इत्युदात्तम् ॥ ७ रथनाम्ना वक्षिषः पाशविशेषः सत्त्वोत्प्लव
रूपप्रभः । अर्थनाम्ना प्रारदितम् । मतिवीर्यं कथितम् । (२. ना.)

वाया अर्थवन्तो भवन्ति ॥ यथा लोके । तद्यथा लोके—आद्यसिद्धं नगरं गोमदिदं नगरमित्युच्यते । न च सर्वे तत्राद्या भवन्ति, सर्वे वा गोमन्तः ॥

(प्रदीपः) अथयद्यार्थवत्त्वादिति । अथयवधर्माणां च समुदाये व्यपदेशान्, नति च प्रातिपदिकेन सुष्ठुप्रसन्नः ॥

(उद्घोतः) अथयवधर्माणिनि । यत्र ग्रामो दग्ध इत्यादि ॥

यथा लोके इत्युच्यते, लोके चाद्यया एवार्थवन्तो न समुदायाः । अतश्चाद्यया एवार्थवन्तो न समुदायाः । यस्य हि यद्द्रव्यं भवति स तेन कार्यं करोति । यस्य च या गावो भवन्ति स तासां क्षीरं घृतमुपभुङ्क्ते । अन्यरेतद् द्रष्टुमप्यक्षानयम् ॥

(युक्तिप्रसमाप्यम्)

का तर्ह्यं चाद्योयुक्तिराद्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमिति ? ॥

(युक्तिप्रदर्शनमाप्यम्)

एवं न चाद्योयुक्तिः । इह तावदाद्यमिदं नगरमित्युक्तं न मत्वर्थीयः—आद्या अस्मिन्तन्ति तदिदमाह—मिति । गोमदिदं नगरमिति मत्वन्तात् मत्वर्थीयो लुप्यते ॥

(प्रदीपः) एवं वेति । एषा वा वाचोयुक्तिः ध्वज एतन्धर्माण्यर्थः ॥ अकारो मत्वर्थीय इति । तत्र न नान्वयस्य समुदाये व्यपदेशः । किं तर्हि ? दन्तान्धर्माणि इत्यर्थः ॥ मत्वन्तादिति । मत्वन्तान्मनुम भवति, सरूपः प्रत्ययो नेष्ट इति वचनात् । तस्माद्वैधर्मापूर्वादिति तत्राभाप्यकारवचनाग्रामाभ्याहोपः । अत इति च तत्र निवृत्तं गौत्रिकादिति धर्मः, यथा समूहो गोत्रा, सास्त्रिकत्वाति गौत्रिकम् ॥ अथ वा मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यत इत्यनेनादयवधर्मेण समुदाये उपचारमाह । इह तु मुख्येऽर्थवत्त्वे सम्भवत्युपचरितस्याध्वो न युक्तः ॥

(उद्घोतः) शोभाया निम्नयोजनत्वादाह—एषा वेति । नैवात्र कीमेति भावः ॥ मनुजनेन । इदमेव ध्वजवितुं भाष्ये मत्वर्थीय इत्युक्तं मनुजिति नोक्तम् ॥ शुम्भिदायकानावादाह—भाष्यकारेति ॥ नन्वत इत्यनुष्टुप्साट्ठन् दुर्लभोत आह—अत इतीति ॥ गोत्रेणैव निष्कट्यचक्रं यः ॥ एकपूर्वसाहचर्याहो—पूर्वसावि सनासत्त्वं तत्र अटनमिति नवे आह—आदीति । आदिना गोत्रकटिप्रकृतिकर्ता शकटिकस्य ग्रहणम् ॥ अथ वेति । गन्धमानार्थस्य निवृत्तिर्यत्र चादिलोप इति बहोपशब्देनोक्तं

१ 'द्रष्टुमप्यक्ष' २ 'इदं चाद्योयुक्तिः' पदानां परस्परसंन्यस्या वाक्यरचना, वाक्य इत्येवमर्थं चालमिमांशः । का, किमिति चेत्ततः । (द. ना.) ३ Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके तु 'अथयवधर्माणां रूपद्रव्य' इति पाठोपशब्दं शोभयन् शब्दार्थं परं धीनयति ॥ ४ अर्थं कोऽ-

भावः ॥ परे तेषां व्याख्या न भाष्यस्वरसिद्धा, अथयवधर्मेण समुदायावैवत्त्वामात्रं प्रत्ययैवमुक्तेः । तस्मादर्थभाष्यचत्तमाग्राप्याहुणवचनेभ्य इति मत्वर्थीयलोप इति सारम् । ग्रामो दग्ध इत्यादावप्यसंभाष्येन, अवयवे यौ समुदायरूपारोप इति भाष्यतात्पर्यम् ॥

(आहोपशेषभाष्यम्)

एवमपि—

(६०० आहोपवाचिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ चाद्यप्रतिपेधोर्थवत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चाद्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिपेधो यक्तव्यः । देवदत्त गामभ्याज शुक्ला देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति ॥ किं कारणम् ? अर्थवत्त्वात् । अर्थवद्भवेतद्वाक्यम् ॥

(प्रदीपः) अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति—एवमपीति । अर्थवद्वादीति । पदार्थानां समन्वयागमात् ॥

(उद्घोतः) भाष्येयं यद्येववाक्यमिति पाठः ॥

(आहोपवाचकभाष्यम्)

न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये ।

(प्रदीपः) न वै पदार्थादिति । पदानि संलग्नं प्रतिपादयन्ति वाक्यम् । पदार्था एव त्वाकाङ्क्षायोग्यतासिधिवशान् परस्परसंज्ञा वाक्यार्थ इत्यर्थः । न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति भावः ॥

(उद्घोतः) नन्वपरस्परार्थः पदार्थाभिरिक्त उपलब्धयेऽहं आह—पदानीति । पदार्था एव विवक्षितेन संसर्गयोगे पदानां व्यापारो नास्तीति दर्शयति । एवं च पदार्थैवाकाङ्क्षाधिमिः संसर्गस्य गन्धमानत्वात् तत्र भाष्यवाचिर्वाक्यमिति संसर्गागवात् उदाह—ननु वाक्यमिति । वाक्यार्थो वेति । संसर्गस्य पदार्थोपलब्धेति भावः ॥

(६०१ आहोपवाचकवाचिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिः [स्त-सात्प्रतिपेधः] ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् । इदमुच्यते—पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये । इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः, कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टम्, कर्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा, कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः । शु-

चात्पर्येति वाचिकभावः "न वा ज्ञानपूर्वको दर्शने संमलसत्त्वादर्शनि-वृत्तिः" इति स्वल्पसूत्रवाक्ये इत्यागम्युचितो हि किंचिन्मूलप्रत्ययमादा-वृत्तिर्न वेत् इति प्रतिलोच्यते ॥ इदतरपक्षं विना चक्षिपित्वाद्यस्येन आये तत्र तत्राधिकपाठकल्पनं महत्साहचर्येणैव वक्ष्यम् । (२. ना.)

व्याख्यायै इत्यर्थः । (र. ना.) ७ 'यद्वपदाय' ॥ ८ उदात्ताद्यादिना वर्णव्यय-
होरे इत्यर्थः । (र. ना.) ९ निर्धारणे यष्टी । (र. ना.) १० अनन्यथा-
भिप्रायानुसारणमित्यर्थः । (र. ना.)

(इतरस्य दूषणप्रदर्शकभाष्यम्)

प्रातिपदिकादिति स्याद्युत्पत्तिर्यथा स्यादिति ॥

(प्रदीपः) इतरो बहुपदव इति न सिध्यतीति मन्यमान आह—प्रातिपदिकादिति ॥

(नियमवादिनोद्घोषवारकभाष्यम्)

नैप दोषः । यथैवात्राप्रतिपदिकत्वान्मुद्युत्पत्तिर्न भवति एवं लुगपि न भविष्यति । तत्र यथासाधन्तयोर्तन्नी विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति ॥

(इतरस्य दोषसाधकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । स्वरे दोषः स्यात्—बहुपदव इत्येवं स्वरः स्यात् । बहुपदव इति चेप्यते । पठिष्यति हाचार्यः—चितः सप्रकृतेर्यहकजर्थम् इति । तस्यां पुनर्लुगार्थां यान्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादात्तत्वं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) स्वर इति । बहुपदव इति वकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति, टकाराकारस्य चेप्यते ॥ प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति । नल्लसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) टकाराकारस्येति । प्रातिपदिकत्वे सति अन्तरङ्गानपीति न्यायेन कुफि कृते इन्द्रोकारस्य स्वरप्रवृत्तिरिति भावः ॥ नल्लसविति । समुदायद्वयत्वेति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्ह्यौच्यप्रवृत्तिर्प्रापयति—भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा—इति । यद्यम् 'अप्रत्यय' इति प्रतिषेधं शास्ति । स च तदन्तप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) अप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्तीत्युक्तं कथंन भूयाद्बहुपदव इत्यत्राप्रत्यय इति निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह—स च तदन्तप्रतिषेध इति ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति तदन्तविधिः । संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिवारितः । अप्रत्यय इत्यर्थं तु प्रतिषेधविधिः । पट्टशब्दान्नात्र जसुत्पन्नो न बहुपदशब्दादिति बहुपदव इत्येतदप्रत्ययान्तत्वेन ॥ अथ वा अप्रत्यय इति बहुव्रीह्याश्रयणान् प्रत्ययादेरपि बहुपदव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह—स चेति । अप्रत्यय इति तत्पुन्य आधीयते तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः ॥

(उद्घोषः) अप्रत्यय इति निषेधः प्राप्नोतीति । जसमाभिलेवि भावः ॥ प्रतिषेधेति । पर्युदासेषि प्रत्ययस्य संगित्वाभावात् दोष इति भावः ॥ बहुव्रीहोति । न विपत्ते प्रत्ययो वल्लिर्लस्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि क्षापैकार्यः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

१ 'नवति' ॥ २ 'प्रक्षिद्' ॥ ३ 'क्षान्नार्थ' ॥
४ 'आवर्त्य' ॥ ५ 'क्षपप्रार्थ' ॥ ६ 'प्रमात्रा ददन्ते' ॥

(प्रतिवन्दीभाष्यम्)

ननु चौर्यं प्राप्त्यर्थोपि वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) प्राप्त्यर्थ इति । प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः ॥

(प्रतिवन्दीनिरासभाष्यम्)

नार्थः प्राप्त्यर्थेन । रुचद्वितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति—रुचद्वितान्तम्येव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति, नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स एपोनन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या ॥

(प्रदीपः) स एपोनन्यार्थ इति । क्षापनार्थ एवत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उभयं न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः ॥

फक्ष तुल्यजातीयः ? ॥

यथा जातीयकानां समासः ॥

कथं जातीयकानां समासः ? ॥

सुवन्तानाम् ॥

(प्रदीपः) सुवन्तानामिति । एतयोपलक्षणं, भेदसंज्ञाद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम् । यस्मात्सुवन्तासुवन्तानामपि समसोद्भवे अश्वकीतीत्यादी, गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्पत्तेरिति वचनात् ॥

(उद्घोषः) भेदसंसर्गंति । यान्ते पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे सतीतरसंसर्गाकाङ्क्षा भेदसंसर्गः । स द्वारभूती यस्य निशि-छायेवत्त्वस्य तत्त्वज्ञानमित्यर्थः । समासेषि बान्धीयेनैव तेन निशि-छायेवत्त्वम् । नहि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः परश्चेति पच्येनादिति भावः । एवं च समुदायपदक भागाः स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्थं अभेद्यन्तो गृह्यन्ते इति तात्पर्यम् ॥ उपलक्षणत्वेन व्याख्याने धीजमाह—यस्मादिति ॥ अश्वकीतीति । सुवन्तेन समासे त्वन्तरङ्गत्वाद्वापि टीनेव न स्यादित्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

सुसिद्धसमुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादेः सुवन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन निश्चिः स्यादित्यभिप्रायेणाह—सुसिद्धसमुदायस्येति ॥

(उद्घोषः) सुवन्तानामित्यस्योपलक्षणत्वमज्ञानानक्षोदयतीत्याह—देवदत्त इति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

सुसिद्धसमुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा आप्न्यते—“जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चा-

० मलयः पर श्वेति नियमार्थकादित्यर्थः । (र. ना.)

८ सुवन्तेत्येति शेषः । (र. ना.)

भिद्धाति" इति । तन्नियमार्थं भविष्यति—एत-
स्यैव सुस्तिद्वयमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति,
नान्यस्येति ।

(प्रदीपः) जहि कर्मणेति । ननु समाससंज्ञेन समा-
सान्तोदात्तार्थाः । नैव दोषः, समासलादेय प्रातिपदिकप्रगिति
तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थेतदुपन्यस्तम् ॥

(उद्घोतः) ननु सुस्तिद्वयमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेन-
शुक्तं, तेनान्तोदात्तरस्यापि सिद्धं समसमुदाया एव विधानादिति
उद्घोते—नन्विति । समासलादेयेति । समासमुदायानीयताप्र-
तिपादनाय जहिकर्मणेलेतदुपन्यस्तमित्यर्थः ॥ ८१ ॥ न भाष्ये प्राति-
पदिकसंज्ञारभ्यन्त इत्यस्य तन्मूल्या समाससंज्ञारभ्यन्त इत्यर्थ
इति तात्पर्यम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तिङ्समुदायस्येति । पदं भाष्यतीत्यादि ।
ततश्च प्रातिपदिकान्तोदात्तप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा संज्ञाकारणमात्राद्
निश्चयानुसारेण प्रातिपदिकसंज्ञा फलमानोक्त आह—तत्तदंति ।
समाससंज्ञेति । यत् ॥ पदसंज्ञे इत्यर्थं व्याहृतिरिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाऽऽरभ्यते
"आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति । त-
न्नियमार्थं भविष्यति—एतस्यैव तिङ्समुदायस्य
प्रातिपदिकसंज्ञा भवति, नान्यस्येति ।

(प्रदीपः) आख्यातमिति । ततश्च समासेन तुल्य-
जातीयानां नमेषां वाक्यानां नियमातिशयः सिद्धेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तुल्यजातीयानामिति । तत्तं च प्रयोगाह-
स्यप्रमाणसमुदायसंज्ञेति तात्पर्यम् ॥ वाक्यक्रमेणान्वयार्थं उपन्यस्त्य
इति बोध्यम् ॥

(६७३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेना-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य ॥
किं कारणम् ? ॥ केवलेनावचनात् । न केवलेन वृक्ष-
शब्देनार्थो गम्यते ॥ केन तर्हि ? ॥ सप्रत्ययकेन ॥

(प्रदीपः) अर्थवत्तेति । अर्थवत्ता संज्ञानिमित्तत्वेनेहो-
पात्ता सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा केवलस्य लोके प्रयुज्यमान-
स्योपपद्यते, न तु प्रकृतिभागस्य, केवलस्य प्रयोगाभावाद्गणवद-
पदार्थत्वात् ॥

* ननु तिङ्समुदायस्य न प्रातिपदिकसंज्ञासंज्ञा भविष्यति—तापहि—
पित इत्येव नमुदायसंज्ञासंज्ञा नमागम्येति त्वर्थं तन्नियमार्थं भविष्यति
समुदायस्य नैतर्हि समाससंज्ञेति इति प्राप्ते आह—समाससंज्ञेति तात्पर्यादि ।

(६७४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ न चाप्रत्ययेन नित्यसंबन्धात्
केवलस्याप्रयोगः ॥ * ॥

न चाप्यदोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ प्रत्ययेन
नित्यसंबन्धात् । नित्यसंबन्धावेतावर्था प्रकृतिः प्र-
त्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात् केवलस्य
प्रयोगो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नवेति । अन्यथासिद्धः केवलस्याप्रयोगः
न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय
इति नियमात् । अर्थवत्ता त्वन्यव्यतिरेकाभ्यामस्येवेति
भावः ॥

(उद्घोतः) प्रकृतिभागस्यार्थवत्तेः किं केवलस्य प्रयोग आभा-
स्यो एतत्तत्र प्रमाणं नास्तीत्युच्यते इत्येव विकल्पे नात्र इत्याह—
अन्यथेति ॥ द्वितीये आह—अर्थवत्ता इति ॥ भाष्ये—
नित्यसंबन्धाविति ॥ भाष्येऽन्यथेति भावः ॥

(आक्षेपवार्तिकानुपपत्तिभाष्यम्)

अन्यद्वयानुपपत्त्येव चोपपत्तेः । आप्रान् पृष्टः कोवि-
द्वारानावपे 'अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावच-
नाद्' इति भवानस्माभिश्चोदितः केवलस्याप्र-
योगे हेतुमाह ॥

(आक्षेपवार्तिकभाष्यम्)

एवं च किल नाम कृत्वा चोदतेः समुदाय-
स्यार्थं प्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिः इति ।

(उद्घोतः) अवयवानामप्रसिद्धिरिति । अवयवमात्रादर्थ-
गलभागेनावयवानामर्थगले हेतोरप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥

(६७५ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? ॥ अन्यथाव्य-
तिरेकाच्च ॥

कोसावन्वयो व्यतिरेको वा ? ।

इह वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते नृक्षशब्दः
अकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः । अर्थोपि कश्चिच्छब्दस्य
मूलस्कन्धफलपलाशवान् एकत्वं च । वृक्षावि-
त्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चि-
दन्वयी—सकारो हीयते अकार उपजायते वृ-
क्षशब्द अकारान्तोन्वयी । अर्थोपि कश्चिद्धीयते
कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी—एकत्वं हीयते
द्वित्वमुपजायते मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयी ।
ते मन्यामहे—यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो यो
हीयते, यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योर्थ

(६८ ना.) * तथा च सार्थकत्वाय नियमार्थं भविष्यतीति आह । (६८ ना.)
१. 'स्वयमयोगे नमि' ।

उपजायते, यः शब्दोन्वयी तस्यासावर्थो योर्थो न्वयीति ॥

(प्रदीपः) अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अन्वयो-
नुगमः, सति शब्देर्थावगमः । व्यतिरेकः शब्दाभावे तदर्था-
नवगमः ॥

(उद्द्योतः) लोके केवलप्रकृत्यादेरप्रयोगेपि तात्रिककल्पिताव-
न्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—इहेत्यादिना । एवं कल्पितान्वयव्यति-
रेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययविभागं तयोरर्थवत्त्वं च परिकल्प्य शास्त्रेणा-
ख्यानमिति भावः ॥ अत एव पूर्वप्रश्नः—कोसाविति । लोकसि-
द्धत्वे हि प्रश्नासङ्गतिरिति बोध्यम् ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था
भवन्ति । तद्यथा—इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः ।
कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः ।
तद्यथा—अक्षाः पादा माषा इति ॥

(प्रदीपः) विषम इति । यद्येकः शब्द एकस्मिन्नर्थे
नियतः स्यात् तत एतद्युज्यते वक्तुम् यतस्त्वनियमः ततः
प्रकृतेरेव सर्वे अर्थाः स्युः । यथा दधि मध्वग्निचिदिति ।
प्रत्ययस्तु किञ्चिद्युक्तकः ॥ प्रत्ययस्यैव वा सर्वे अर्थाः स्युः
इयानधुनेति यथा । प्रकृतिस्त्वर्थाभिधाने साहायकमात्रं कुर्यात् ॥

(उद्द्योतः) अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्त्वोपपा-
दनस्यानैकान्तिकत्वमिह भाष्योक्तं वैषम्यं, तथाहि ताभ्यां नार्थ-
सिद्धिः । अध्यागच्छतीत्यादौ निपातेषु व्यभिचारात् । तत्सत्त्वेपि
तदर्थाप्रतीतेः । तद्व्यतिरेकेप्यागच्छतीत्येतन्मात्रादर्थप्रतीतेश्च । एवं
च प्रकृतिप्रत्ययान्यतरस्यैव सर्वार्थतास्तु अन्यतरस्य साधुत्वमात्रार्थ-
कत्वमस्तु । अन्यायोनेकार्थत्वमिति त्वप्रयोजकमक्षादिषु दर्शनाद्
बहुपर्यायदर्शनादन्यायोनेकशब्दत्वमिति वदित्याशयेन प्रकृतिप्रत्य-
ययोरर्थवत्ताया अनैयत्वं दर्शयति—यद्येक इति ॥ यतस्त्विति ।
एवं चाक्षादिशब्दे तस्मिन्शब्दे सत्येव तदर्थाप्रतीतेरर्थान्तरप्रतीतेः
यर्थायस्थले तस्मिन् शब्देऽसत्यपि तदर्थाप्रतीतेश्चेदृशावन्वयव्यतिरेका-
वनिर्णायकाविति भावः ॥ यदि प्रकृतिरेव संख्यावाचिका तर्हि
क्वापि विभक्तिर्न प्रयुज्येतेत्यत आह—प्रत्ययस्त्विति । ‘इदम
इश्’ ‘यस्येति’ लोपे इयान् अधुनेति । इदमोऽधुना प्रत्यय इति
पक्षे इदम् ॥

(आशयजिज्ञासाभाष्यम्)

अतः किम् ॥ न साधीयोर्थवत्ता सिद्धा भवति ? ॥

(प्रदीपः) अतः किं न साधीय इति । प्रकृतिः
सर्वानर्थानभिदधाति । द्योतिकास्तु विभक्तय इति सिद्धैवार्थ-
वत्ता ॥

(उद्द्योतः) शङ्कितुराशयं तद्वचसा शान्तं पृच्छति—
भाष्ये—अतः किमिति । उक्तेन बहवः शब्दा इत्यादिना ग्रन्थेन
किं साधितं त्वयेति भावः । न साधीय इति ॥ तद्व्याचष्टे—प्रकृ-
तिरित्यादिना । सिद्धैवेति । किं तु विपरीतं प्राप्नोतीति भावः ॥

(आक्षेपाशयभाष्यम्)

न ब्रूमः—अर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता
अर्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव ।

तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोयं प्रत्ययार्थ इति । न
पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात् । प्रत्यय एव वा ? ॥

(प्रदीपः) प्रत्यय एवेति । ततश्च प्रकृतेरर्थवत्ता न
सिध्यतीति तदवस्थो दोष इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) इतरः स्वाशयमाह—न ब्रूम इति ॥ तदे-
वाह—न पुनरिति ॥ अन्यतरद्योतकमिति भावः । तदाह—तत-
श्चेति । एवं च प्रकृतेरर्थवत्ताभावात्संज्ञा न स्यादिति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

सामान्यशब्दा एते एवं स्युः । सामान्यश-
ब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेणैववति-
ष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभा-
वतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते । अतो मन्या-
महे—नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्य-
शब्दाः, प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ॥

(प्रदीपः) सामान्यशब्दा इति । प्रकृतिश्चेत्सर्वान-
र्थानभिदध्याद् वृक्ष इत्युक्ते सर्वा संख्या प्रतीयेत । प्रत्ययो वा
सर्वस्य प्रातिपदिकस्यार्थं प्रत्याययेदित्यर्थः ॥ यतस्तु ख-
ल्विति । प्रकरणादिना विनैवेति भावः ॥

(उद्द्योतः) परिहरति—सामान्यशब्दा इति । एवं
सत्येते सामान्यशब्दाः स्युस्तत्त्वं चैषां न दृश्यत इति भावः ॥
तदुपपादयति—प्रकृतिश्चेदित्यादिना । वृक्ष इत्युक्ते इत्यस्य
प्रातिपदिकप्रयोगमात्रे तात्पर्यम् ॥ सामान्यशब्दाः कीदृशा इत्यत
आह—भाष्ये—सामान्यशब्दाश्चेति । चो ह्यर्थे । विशेषं,
विशेषबोधकपदान्तरसमभिव्याहारम् । एवं च प्रकरणादिसापेक्ष-
तयाऽर्थप्रत्यायकत्वं सामान्यशब्दत्वमिति भावः ॥ एते तु नैवमि-
त्याह—यतस्त्विति । त्वद्रीत्या हि प्रकृतिः स्वार्थं प्रत्ययार्थसा-
मान्यं चाभिदधाति तत्र विना प्रकरणादिकं केवलस्वार्थस्य बोधः
कथमपि न स्याद् । दृश्यते तु सः, संख्यादेश्च न सामान्यरूपेणापि
बोधः । एवं प्रत्ययमात्राद् न कदापि प्रकृत्यर्थबोधः प्रकरणाद्यसत्त्वेपि
च स्वार्थोपस्थितिः शास्त्रवासानावताम् । अतो नैषामुभयार्थवाचकत्व-
रूपं सामान्यशब्दत्वम् । ततः किमित्याह—न चेदित्यादि । प्रत्य-

१ 'ज्येत' । २ प्रत्ययसमभिव्याहारस्थले इत्यर्थः । (र. ना.) ३ ततः ।
४ अस्माद् विषमोपन्यासाद् 'न साधीयोऽर्थवत्तासिद्धा भवति' इति भवतोऽभिप्रायः
किमित्यर्थः । (र. ना.) ५ 'द्योतका' । ६ किन्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवार्थवत्ता

वर्णिता, तत्र सति कुत एतदित्याद्यन्वयः । (र. ना.) ७ 'सर्वसंख्या' ।
८ 'रूपत्वम्' ।

याथं, तद्वोत्ताथं । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति मुख्यपक्षे तस्य
नोक्तत्वात् ॥

(वर्णानामर्थवत्त्वानर्थक्यनिर्णयविधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्तः, आहोस्विदनर्थकाः ।

(उद्द्योतः) वर्णवार्त्तायाथं वदन्निस्तुक्तम् । तत्र वर्णाना-
मानर्थकं दृष्टं कर्तुं पृच्छति—आप्ते—किं पुनरिति ॥

(६७६ समाधानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वे उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? । अर्थवन्तो वर्णा घा-
तुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्श-
नाहर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाहर्णानुपलब्धौ चा-
नर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्च । संघातस्य कार्यत्वात्
सुवभावो वर्णात् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णम-
र्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्श-
नाद् इति ॥

(उद्द्योतः) उक्तमिति । इत्यपरदृष्टे इति शेषः । अन-
र्थगतेरिति । अर्थान्वयगणेरित्यर्थः । संघातार्थवत्त्वाच्च वर्णानामर्थ-
वत्त्वमन्यमानार्थवत्त्वमप्यस्मिन्नाहोस्विदप्यर्थवान् न न्यादित्यर्थः ॥ नन्-
वर्थगते प्रत्ययानुपलब्धेः स्यात्—संघातस्येति ॥ अत्रानु-
पलब्धेः न प्रत्ययानुपलब्धेः भिन्नमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्रेदमपरिहृतम्—संघातार्थवत्त्वाच्च इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तस्य परिहारः—

(६७७ समाधानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृष्टो स-
तदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृष्टपक्षे
हि पुनरतदर्थं गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ॥ तद्यथा—
एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणेऽसमर्थः, तत्समुदायश्च क-
म्यलः समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघातेऽस-
मर्थः, तत्समुदायश्च बद्धितकं समर्थम् । एकश्च
यज्यजो बन्धनेऽसमर्थः, तत्समुदायश्च रज्जुः स-
मर्थो भवति ॥

(प्रदीपः) अतदर्थेनेति । अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः ॥
गुणेनेति । अवयवेन ॥ स एवयविन उपकारकत्वाद्गुणः ।
अवयवी तु गुणी । अर्थभावः प्रयोजनोत्पत्तिः ॥ वत्त्व-
जस्तृणविशेषः ॥

(उद्द्योतः) अर्थवत्त्वस्याभिधेयपरत्वे दृष्टान्तासङ्गतिरत आह—

अतत्प्रयोजनेनेति । यथा तत्रातत्प्रयोजनकानां समुदायस्तत्प्रयोज-
नस्तथैवानर्थकानां समुदायोऽर्थवानिति भावः ॥

(दृष्टान्तनिराकरणभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र याचया-
वतीचार्थमात्रा । भवति हि कंचित्प्रत्येकस्तन्तु-
स्त्वक्त्राणे समर्थः, एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते
समर्थः, एकश्च बल्वजो बन्धने समर्थः । इमे पु-
नर्वर्णा अत्यन्तमेवानर्थकाः ॥

(प्रदीपः) याचयावतीचेति । अयं समुदायः का-
चिद्विलम्बायै वर्तते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये याचयावतीचार्थमात्रेति । काचित्प्रयो-
जननिष्पत्तिरित्यर्थः । तदुपपादयति—भवति हि कंचिद्विद्वि ॥

(दृष्टान्तान्तरभाष्यम्)

यथा तर्हि रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं प्रजि-
क्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च रथः
समर्थः । एवमेवां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तः,
अवयवा अनर्थका इति ॥

(प्रदीपः) विहृतानीति । विक्षितानीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) विक्षितानीति । निहरतिरिदं वृथप्रकरणे
इति भावः ॥

(इति वर्णानामर्थवत्त्वनिर्णयकवर्णनार्थः)

(अर्थानर्थकनिपातप्रातिपदिकसंज्ञासाधनम्)

(६७८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदि-
कत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिक-
संज्ञा वक्तव्या । खलति । निखलति । लम्बने ।
प्रलम्बते ॥

(प्रदीपः) अनर्थकस्येति । निपातानां शोच्यमानानां
धेयाभावेऽपि शोच्यार्थसद्भावाद्येयानर्थवत्त्वं तेषां हि प्रत्येक
संज्ञा । यस्य तु शोच्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनम् ॥

(उद्द्योतः) अनर्थकस्येति विशेषणकृत्यमाह—निपाताना-
मिति ॥

(आक्षेपप्रयोजननिज्ञासाभाष्यम्)

किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते ? ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः । सुचन्तं पद-
मिति पदसंज्ञा । "पदस्य" "पदाद्" इति निघातो
यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) निघातो यथा स्यादिति । अर्थवदनर्थ-
कथोरस्यपि सानर्थ्यं संज्ञाविधानसामर्थ्याच्चिघातो भवती-
त्येके ॥ समानवाक्यतानिमित्तो निघातो न सानर्थ्यनिमित्तः
सा चेहोस्ति आख्यातं साव्यवकारकविशेषणं वाक्य-
मिति परिभाषणाद्व्यस्येत्यपरे ॥

(उद्घोतः) ननु पदादित्यधिकृत विधोयमानस्य निघातस्य
पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितः प्रकृते सानर्थ्याभावाच्चप्राप्तिरत
आह—अर्थवदनर्थकयोरिति । सामर्थ्यं व्यपेक्षालक्षणे ॥ सा-
मर्थ्यादिति । पदस्य संपादकप्रातिपदिकसंज्ञाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः ॥
एके इति । अप्रातिपत्त्युत्पत्त्यर्थे एकाध्यानावर्त्यं ग्रहणेन
निघातविधौ तदनुपस्थितिः । तदपवादस्य समानवाक्ये निघाते-
त्यस्य सत्त्वं चेति ॥ तदाह—समानेति ॥ आख्यातमिति ।
संज्ञा वाक्यरक्षणोऽर्थवत्त्वं न निघातमिति निरुपतोत्सादेरपि वान्यत्वं
बोध्यम् । एकस्मिन्वाक्यमिति वक्तुं युक्तम् ॥

(प्रयोजननिराकरणमाप्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्यामपि प्रातिपदिक-
संज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ।
नहि प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रति-
पद्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ एकत्वादिव्यप्यर्थेषु स्वाद्यो-
विधीयन्ते । न चैवामेकत्वादयः सन्ति ॥

(प्रदीपः) नहीति । सादिविधिविधानस्य संख्याविधि-
वाक्येनैकवाक्यत्वात् ॥

(प्रयोजनसाधकमाप्यम्)

नैव दोषः । अविशेषेणोत्पद्यन्ते । उत्पन्नानां नि-
यमः क्रियते ॥

अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः ॥ के च प्रकृ-
ताः ? ॥ एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवार्थे एकवचनं
न द्वयोरनं बहुषु । द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं नैकस्मिन्
बहुषु । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन् द्वयोरिति ॥

अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—अनर्थका-
नामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृतम्—इति । यद्यम् “अधि-
परी अनर्थको” इत्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञावाधिकां
कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति ॥

(प्रदीपः) अविशेषेणेति । नानावाक्यताश्रयणात् ।
नियमाध्यायानां न प्रत्ययानामित्यनर्थकेभ्योपि ते भवन्ति ॥

अथ वेति । प्रत्ययनियमेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः ॥ अधिपरी
इति । क्रियायोगे गत्युपसर्गसंज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रियायो-
गमाभावात्प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तार्थस्य ज्ञापकं
संपद्यते । सानर्थ्यक्यं च निघातस्य चातुनिपातयोः साधारणा-
र्थतयाऽधिकशोत्सायीभावादुच्यते, न तु सर्वात्मनार्थभावात् ॥

१ वान्यत्वेनेन संबन्धः । (र. ना.) २ ‘एष इति’ एकत्वावधारणमुक्त-
सादिविधिनन्तरप्राप्तिरूप इत्यर्थः । ३ निघातस्य नर्थक्येतीत्यादिः । (र. ना.)
४ क्रियायोगेनेत्यर्थः । (र. ना.) ५ अप्रत्यय इत्यस्य न निघातस्य साधारण-
मिदं प्रत्ययसदृशार्थः । साधन्यार्थवत्त्वादिना । (र. ना.) ६ अप्रत्यय-

(उद्घोतः) नानावाक्येति । स्याजित्वादेभ्योऽर्थकयोरित्या-
देश्वेत्यर्थः । अन्यथादाप्सुप इति शिक्षाद्वयमेवोऽप्यभिमत इति
भावः ॥ ननु प्रत्ययनियमे दोष प्रत्येत आह—नियमाध्यायानां-
नामिति । एकत्वे एकवचनमेवेति नियमो, न त्वेकवचनं एकवच-
नमिति भावः ॥ एकवान्यतापक्षेऽन्योत्सर्गिकत्वात्सर्वविधिसंयोजक्य-
नित्यन्यत्रोक्तम् ॥

संज्ञाविधानमिति । तयोस्तद्विधानं च केवलं गत्युपसर्ग-
संज्ञावापनार्थमेवेति भावः । अनेन च दापकेन धात्विकं प्रत्याख्या-
यते, विभक्त्युत्पत्तिगुणत्वमेवेति बोध्यम् ॥ न त्विति । तथा च
प्रयोगो व्यर्थः स्यादिति भावः ॥ यत्नेन ज्ञापकं सिद्धिमिति ध्वन-
यति । धात्वर्थानुवादकत्वरूपस्यापि चोर्गस्य प्रतीतिं ग्रन्थत्वादिति
बोध्यम् । ध्वनितं चेदमधिपरी[इ]ति खे माप्ये ॥

(इत्यनर्थकनिघातप्रातिपदिकसंज्ञासाधनम् ॥)

(अथाप्रत्यय इत्यत्र पर्युदासप्रसङ्गप्रतिषेधविचारः)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रत्ययादिति । आ-
होस्तिप्रसङ्गायं प्रतिषेधः—प्रत्ययो नैति ? ॥

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(६७९ पर्युदासवाचकवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ अप्रत्यय इति चेत् त्रिवेकादेशो
प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अप्रत्यय इति चेत्त्रिवेकादेशे प्रति-
षेधो वक्तव्यः । काण्डे कुड्ये ॥ किं कारणम् ? ॥ अ-
न्तवत्त्वात् ॥ त्रिवेकादेशः अतिपोन्तवत्त्वात् ।
अस्त्यन्यत्तिप इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) त्रिवेकादेश इति । तिपस्तिवाद्यादारभ्य
सुपः प्रकारेण प्रत्याहारः ॥ अन्तवत्त्वादिति । पूर्वस्य
प्रत्ययसदृशस्य प्रातिपदिकसंज्ञा कार्यमिति पूर्व प्रत्यन्तवद्भावः ॥

(उद्घोतः) अन्तवद्भाव इति ॥ तस्य हि पर्युदासे शाब्द-
कार्यस्य इति तस्यैव प्रवृत्तिर्न त्वादिवत्त्वस्येति भावः ॥ भाष्ये—
अस्त्यन्यत्तिप इति । अतिप्रातिपदिकमिति न्यासाश्रयेण-
दम् । एवं चोत्तरं तद्विषयग्रहणं न कार्यमिति आपद्यम् । पञ्चना-
वप्रिय इत्यत्र पञ्चनावेत्यस्य प्रातिपदिकत्वेऽपि न कृतिः, अन्तस्योप-
सर्जनत्वेन बीपोऽप्राप्तिः, सुबपि समारं संख्यामौवात्र, प्रकृते
संख्याया उक्तत्वाच्च ॥ वस्तुतः प्रसङ्गार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वा-
प्राप्तिरेव ॥ यत्नेन दाप् स्यादित्युक्तिः परास्त्रा ॥ काण्डे इत्यत्र च
प्रातिपदिकत्वे कृत्वापत्तिदोष इति बोध्यम् ॥ यवमोवायत इत्यत्रापि
कृत्वापत्तिः । अत एव तिपग्रहणं चरितार्थम् ॥

इत्यत्र पर्युदासेऽन्त वक्तव्य प्रातिपदिकसंज्ञात्पदादकार्येण इति योजना ।
(र. ना.) * ‘नाना’ * ८ पञ्चपदेनेत्यादि । (र. ना.) ९ एतद्वैक्याक-
श्रुतेत्यादिरित्यर्थः । (र. ना.)

(प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः—प्रत्ययो नेति ॥

(६८० प्रसज्यप्रतिषेधपाठकवातिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ न प्रत्यय इति चेदूहेकादेशे प्रतिषेध आदिचत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न प्रत्यय इति चेदूहेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । प्रत्ययन्धूः ॥ किं कारणम् ? । आदिचत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिमत्स्यात् । तत्र प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते ? ।

प्रातिपदिकादिति स्वरूपसिद्धयथा म्यात् ॥

(प्रदीपः) आदिचत्वादिति । परकायं प्रतिषेधे कर्तव्ये परं प्रसज्यप्रतिषेधस्यादिव्यवहारः ॥

(उद्घोतः) परकायं ह्येति । आदिचत्वात् इति प्रतिषेधरूपं शास्त्रं कर्तव्यमिति भावः । न आदिचत्वात् न क इत्यस्य प्रत्ययस्येति यतो विहितस्वरूपसिद्धयर्थं कार्यं निषेधः, पूर्वान्तपदान्तेन तु समासितं पुनरुक्तं यथा आक्षेपणे तद्विपर्ययसिद्धिं वाच्यम् । भगवते 'समुदाये दद्याः दद्याद्' इति न्यायसंज्ञकदेशादिव्यवहारमेव न क इत्युक्तत्वात्प्राप्त्याः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—उत्पद्यन्ते ऊहन्तात्स्वादय—इति । यद्यप्यं "नोऽध्यात्वीः" इति विभक्तिसंज्ञस्य प्रतिषेधं शास्त्रिणः ॥

अथ वा हे एतत् प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा तयान्तवद्भावात्स्वरूपसिद्धिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यद्यप्यमिति । अथ वा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति साध्य उत्पद्यन्ते ॥

हे इति । तत्रान्तरप्रत्यययोत्पत्तेः प्रागेव प्रसज्यप्रतिषेधस्य प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञायाः पूर्व प्रत्ययान्तपदानादस्त्वेष प्रातिपदिकत्वमिति न कर्तव्यदोषः ॥

(उद्घोतः) भावो हे इति । समासयवस्य सिद्धे समुदायस्य प्रार्थ्यमानेति भावः ॥

तत्रान्तरप्रत्ययादिति । प्रथमप्रवृत्तिरुक्तमन्तरप्रत्ययम्, उपदे-
शप्रोक्तयाः समुदायनिष्ठाया एव इति प्रत्ययान्ततो न निषेध इति बोध्यम् ॥ भावो—अन्तपदानादिति । एकदेशाधिकृतन्यायस्या-
न्युपलक्षणम् ॥ न त्वयं काण्डे इत्यत्र दोषः, अत्रे भाष्य एव
वक्ष्यमाणत्वात् ॥

(६८१ द्वितीयाक्षेपवातिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः

(भाष्यम्) सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः

प्राप्नोति ॥ राजा । तदा । प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) राजेति । तत्र नलोपो न स्यात् । अत्राप्यन्तरप्रत्ययस्य प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञा चहिरक्षेपे प्रतिषेधेन न शक्यते निषर्तयितुमिति परिहारोऽस्ति ॥

(उद्घोतः) अत्रापीति । अनेदं विन्यस्य—नार्यं दोषः कार्यमात्रपक्षे, व्यवस्थितयोः पक्षयोरेकेन लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण दोषस्याप्या नानाविलासः । ध्वनित चेदं 'प्रवृत्त्यन्तपदान्ते' भाष्ये । अत एव पर्युदासपक्षे नार्यं दोषः शङ्कितोऽत्र भाष्ये, तत्रा-
प्योद्देशेऽपि न सिध्यतीति भाष्याशयः । न न कियदोक्तयुक्त्या सिध्यतीति वाच्यम् । उगादिनेव प्रतिषेधेन जातनिवृत्तिरपीति भाष्याशयात् । मुक्तवन्तं प्रतीति न्यायस्यापि उगादिनाप्य दद्या-
त्रापि लाग इति भावः । अत एव शापकेन परिहरति—नैव इति । यदि त्वनेन शापकेन जातनिवृत्त्यभाव एवान्याप्यायते, उगादिनाप्यनुत्पत्तिरप्येवमेव, अवयवलोपशास्त्रेणैव तत्तदवयवपरि-
हारमेव तच्चद्विने प्रत्ययत्वादि बोध्यते, इत्युच्यते तदालु दगादुः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न प्रत्यय-
लक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति । यद्यप्यं—"न लिङ्ग-
सुब्लोः" इति प्रतिषेधं शास्त्रिणः ॥

(प्रदीपः) न लिङ्गसुब्लोरिति । ननु हे मुराजमिति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात् । न चोत्तरप्रातेर-
प्रत्यय इति प्रतिषेधः, मध्येऽपवादो इति न्यायात् । एवं तर्हि समासेऽप्यप्रत्यय इति यतते । अन्यथा मुराजाऽतिराजलादी विषयतायां संभेदयन्तां नियमार्थं समासग्रहणं न स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु हे इति । समासग्रहणं विध्यमिति शङ्कादयः । मुराजम् शब्दे न पूजनादिति समासान्तेनिषेधः ॥
पूर्वं वर्धति । प्रत्याख्यानं तु तद्विधिनियमांशे बाध्यतानन्त्यनि-
न्ताभयनीनेति भावः । पर्युदासेऽपि शापकावयवमात्रवचनम् । न न
स्यावयवप्रत्ययान्तव्यतिरिक्तः, अतिरिक्तमनपिरुद्धमन्तरप्रत्यया-
वस्यातिदेशभावसिद्धत्वात् । अत एव तदुक्तानि न्यायान्ते प्रा-
तिपदिकमिति न नलोपस्य । इदं नास्तिद्वयस्य न्यायः ॥
रपटम् ॥ सिद्धान्ते तु समासांशे तद्वर्धयुधेः फलं चिन्त्यम् ॥

(पर्युदासेऽपि दोषोद्धारभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः ॥

(दोषसरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् : "अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधोन्तवत्त्वाद्" इति ॥

(दोषसाम्यप्रतिपादनभाष्यम्)

प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येव दोषः ॥ हे ह्यत्र प्रातिपदि-
कसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च

१ प्रवृत्तेः परस्य प्रत्ययस्य पाठे प्रतिषेधरूपे कर्तव्ये एकादेशस्य परमत्वात्-
यद्भावाद् इत्यन्याः । (६. गा.) २ 'विशेष' इति पाठोऽपि केचित्तद्विद्वद्वेलेन

बोध्यम् ॥ ३ नन्वन्तपदानादिव्यवहारस्याप्यपीति भावः । (६. गा.) ४ 'निषेधे' ।
५ 'वला' । ६ पर्युदासपक्षे समासांशेऽप्रत्ययान्तपदानां फलं विन्यस्यमित्यर्थः । (६. गा.)

प्रातिपदिकप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिक-
ग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्यात्—ह्रस्वो
नपुंसके यत्तस्येति ॥ किं च नपुंसके ? ॥ नपुंसकं
यस्य शुणः ॥ कस्य नपुंसकं शुणः ? ॥ प्रातिपदिकस्य ॥
अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

(प्रदीपः) यत्तस्येति । विमत्तयन्तं च शक्तिप्रधानं
संख्याप्रधानं च, न च तयोर्लिङ्गयोगः । न वान्तवद्भावेनार्थः
शक्त्याऽतिवेष्टुमिति न भवति ह्रस्वः ॥ अथ वा नपुंसकत्वं
प्रातिपदिकार्थस्यैव संभवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिप-
दिकपरिग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेन यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वभावः ॥
अत्र च सूत्रे यद्व्युत्पत्त्यर्थवत्तदुदाहरणम् । व्युत्पत्तौ तु कृदन्त-
त्वादेव सिध्यतीति ध्रुवपसारम्भोऽनर्थकः स्यात् । अव्युत्पत्ति-
पक्षस्य चेदमेव सूत्रं शापकमित्याहुः ॥ ४५ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये गृह्यते चेति । अन्तवत्त्वेनेति भावः ॥
संख्याप्रधानं चेति । काण्डे तिष्ठत इत्यादौ । तत्र च संख्याया
एव सौधयसंबन्धेनान्वय इति भावः । तत्र संख्यायाः प्राधान्यं
त्रित्वं, नाहं तद्विरोधको बोधोऽनुभवसिद्धः ॥ शक्तिः प्राधान्यं च
संबन्धवद्वक्तव्यता बोध्यम् । प्रथमान्तस्यापि वारिणी तिष्ठत इत्यादौ
क्रियाकारकभावेनैवाभाव्याद्वाकारिकत्वा स्थितिरित्येव संबन्धवद्वक्त-
व्यत्वेन प्राधान्यमिति बोध्यम् ॥ न च तयोरिति । तदर्थशक्ति-
संख्ययोरित्यर्थः । यस्य ह्रस्वस्तस्य साक्षाद्यदा नपुंसकत्वं तदा
ह्रस्वः, यस्य त्ववयवकारकं तस्य ना भूदित्येतदर्थं तस्येत्युक्तिरिति
भावः ॥ भाष्ये—किं च नपुंसके इति । नपुंसकलिङ्गवदर्थे
किमित्यर्थः ॥ यस्येति । यदर्थस्येत्यर्थः ॥ कस्येति । किञ्चान्वयस्ये-
त्यर्थः ॥ प्रातिपदिकस्येत्यस्य सत्त्वप्रधानस्येत्यर्थः । एवं च प्रत्यया-
न्तपर्युदासो निषेधो वेत्युपमयमपि व्यर्थम् । तत्फलं हि तत्र ह्रस्व-
व्यावृत्तिरेव, तस्यामन्यथा सिद्धायां तदर्थमेवेति भावः । फलान्तरं
तु नास्त्येव, औत्सर्गिकैकवचनस्येष्टसिद्ध्यर्थं काचित्कत्वेन तदर्थस्य
संख्याकार्मण्ययोगेन च सुवनापत्तेः । न च प्रत्ययान्तस्य प्रातिप-
दिकत्वे तदवयवस्योपि शुभापत्तिः, विधिवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात्तुसा-
हचर्याद् विमलसतिरेकशब्दवदितप्रातिपदिकावयवस्यैव तेन जगिति
न दोषः । नापि किट्स्वरप्राप्तिः, तत्स्वरप्राप्तिं विशेषविहितानां
भावकत्वात्, प्रकृतिप्रत्ययविभागश्चत्येवैव किट्स्वरप्रवृत्तेः । नापि
पचैरकिलादौ नलोपप्राप्तिः । रन्तादेशस्यैव कर्तुं शुक्तत्वात् ।
अन्यथा पर्युदासे ह्रस्ववारणेऽपि कार्यान्तराणामवारणादस्तु पर्युदास
इति भाष्यासंगतेरिति दिङ् ॥ यथान्यासेऽप्याह—अथ वेति ।
नस्तु यथान्यासेऽपि नपुंसकलिङ्गवदर्थे विशेष्यतया वर्तमानस्येत्यर्थः ।
न चेदं त्वेति अर्थं प्रयासो व्यर्थ एवेति दिङ् ॥ यत्तस्येत्यनेनाव-
नेवाभौ बोध्यत इति बोध्यम् ॥ आहुरिति । अत्राक्षविहीनं बहु-
पद्व इत्याशयं व्युत्पत्तिपक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति । इदं च बहु-

विधायके कैयटे स्पष्टम् ॥ अव्युत्पत्तिपक्षमापकं द्रवतः कृकमिकं-
सेति सूत्रे कंसग्रहणमिति बोध्यम् । अस्यापि शापकत्वमूलकस्यैव
उपपादितम् ॥ ४५ ॥

(१८ प्रातिपदिकसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । २ । २ । आ. २ सूत्रम्)

१२० कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ १ । २ । ४६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

समासग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(६८२ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समासग्रहण उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? । * अर्थवत्समुदायानां
समासग्रहणं निमग्नार्थम् * इति ॥ कृत्तद्धित ॥ ४६ ॥

(उद्घोतः) कृत्तद्धित ॥ ४६ ॥ अर्थवत्समुदायाना-
मिति ॥ लोकेऽर्थबोधकतया ध्रुवपुण्यमानानां यः समुदाय
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(९९ ह्रस्वविधिसूत्रम् ॥ १ । २ । २ आ. ३ सूत्रम्)

१२१ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य

॥ १ । २ । ४७ ॥

(प्रातिपदिकपदप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) ह्रस्वो नपुंसके ॥ ४७ ॥ प्रातिपदिक-
ग्रहणमिति । नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव संभवति । द्रव्यवाचित्वं
तु प्रातिपदिकस्यैव, न तु सुबन्तस्य शक्तिप्रधानत्वात्, नापि
तिङन्तस्य क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ह्रस्वो नपुंसके ॥ ४७ ॥ शक्तिप्रधानत्वा-
दिति । तिङ्मिहितकर्तृशक्तिबोधकत्वेन प्रथमाया अपि शक्तिप्रधा-
नत्वमित्याशयः ॥

(६८३ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं
तिङ्मिन्नवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं
क्रियते । तिङ्मिन्नवृत्त्यर्थम् । तियन्तस्य ह्रस्वत्वं मा
भूत् काण्डे कुल्ले । रमते ब्राह्मणकुल्लसिति ॥

१ साभयप्रतिपदिकत्ववदितसंबन्धेन क्रियाकारकभावेन संख्यायाः स्थित्यादि-
क्रियाप्रधानत्व इति प्रकृत्यर्थेऽविशेषणत्वात्प्राधान्यं संख्याया इति । (र. ना.)
२ कर्तृत्वादिरूपकारकशक्तेः संख्येयवद्वक्तव्यतासाक्षिकेण प्रकारत्वाभावस्य प्राधा-
न्यत्वेत्यर्थः । (र. ना.) ३ 'ह्रस्वा रत्' इति रूपेऽपि संबन्धान्तरेणैव तत्रापो
न भूयते इति भावः ४ नपुंसकलिङ्गवदर्थेतिरूपिता वा विशेष्यता तद्विहित-

शक्त्यादिवृत्तिवत् इत्यर्थः । (र. ना.) ५ नियमेति ॥ तदाकारक-
व्यवर्थावृत्ति संघाते पूर्वेऽपि भागस्यचोत्तरः ।

स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हः समासस्यैव तस्य चेत् ॥ इति ।

६ 'न सुबन्तस्य' । ७ तिङ्- तिङ्मिन्नवृत्त्यर्थम् इति प्रयोगाद्वा तत्रापो
तिङ्मिति । (र. ना.)

(प्रदीपः) काण्डे इति । द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोर-
भिधानादस्ति नपुंसकार्थवृत्तिर्न बुधन्तस्यापीति भावः ॥
रमते ब्राह्मणकुलमिति । यथैव साधनाभ्यां संख्यामा-
ख्यातमुपादत्ते तथा तन्निमित्तमपि ॥

(उद्योतः) द्वयोरपीति । समुदायेनेति शेषः । पाण्डेय
विशेषतया प्रसिद्धमिति भावः ॥ साधनेति । साधनगतां
संख्यामाख्यातं तदर्थः क्रिया यथोपादत्ते उदुपादानेन यथा संख्या-
यती तथा तद्वत्तद्विज्ञोपादानेन निवृत्त्यपि स्मारित्यर्थः । कारक-
गता संख्या आरोपेन क्रियायामेव बोध्यते विद्यादिभिरिति स्पष्टं
व्याप्यप्रातिपदिकादिति शब्दे माध्यम्यवद्योः ॥

(६८४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ ३ ॥ अन्ययप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) अव्ययानां प्रतिषेधो यत्कथ्यः । इह मा
भूत्—दोषा ब्राह्मणकुलं दिवा ब्राह्मणकुलमिति ॥

(प्रदीपः) अव्ययप्रतिषेध इति । यथोपपत्तिन्या-
येनाव्ययस्यापि लिङ्गयोगात्प्रातिः ॥ दोषा ब्राह्मणकुल-
मिति । दोषासद्वृत्तिरित्यत्राङ्गकुलमेव दोषाशब्देनोच्यते
इति ह्यसप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) अलिङ्गासंख्यसामान्यवादाद्—यथेति । तिङ्-
न्तविशेषोपपत्तिरित्यर्थः । यथा तत्र साधनसंख्येन तद्वत्प्रमाणं
तथाऽत्र सामानाधिकरण्यात्प्रातिरिति भावः ॥ यथेति करण्येन दोषा-
शब्दे नपुंसकत्वाभिन्न्यपनानादाद्—दोषासद्वृत्तिः । दोषाशब्दे
वाङ्मनिक इत्यभिधानः ॥

(उद्योतः) आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि यत्कथ्यः ॥

(आक्षेपप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

न यत्कथ्यः । नात्राव्ययं नपुंसके वर्तते ॥ किं
तर्हि ? ॥ अधिकरणमत्राव्ययं नपुंसकस्य ॥

(प्रदीपः) नात्राव्ययमिति । दोषाशब्दे रात्राव्ययप्राति
वर्तते दिवाशब्देऽप्यदनीत्यत्रेति ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रिया-
णामधिकरणं कालो भवन्नाङ्गकुलस्याधिकरणं भवति—
दोषा इत्यत्र चरत्यपीते वेति । आक्षेपव्यवधानेनाधिकरणस्य
क्रियाधारणात् ॥

(उद्योतः) इत्यत्रार्थे इति । अन्वयकृतिभाषारिति
भावः ॥ ननु कारकं क्रियाया न द्रव्यस्येति कथं नपुंसकसाधि-
करणमित्युक्तिरत आह । ब्राह्मणकुलसाधनानामिति ॥ तयो-
पपत्तिमाह—आधेयेति ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इह तर्हि प्राप्नोति काण्डीभूतं घृणलकुलं कुण्डी-
भूतं घृणलकुलमिति ।

(प्रदीपः) काण्डीभूतमिति । प्रकृतिविकारयोरभेद-

१ तिङ्गस्य काण्डनिरूपितविशेषणत्वेन आक्षेपव्यवधानादित्यर्थः । (१. ना.) २ आक्षेपकुलं साधनं
न 'यत्कथ्यः' । दोषा शब्दः ३ पूर्वमेव साधनस्य क्रियायां संख्येन यथा क्रियायाः
साधनपर्यवसितप्रमाणे निधानपदमेवोक्तं तस्यान्यत्र दोषापदार्थस्य ब्राह्मणकुलमिह-
प्रमाणे सामानाधिकरण्यं निषादकं स्यादिति भावः । (१. ना.) ४ पूर्वपक्षिण
इति शेषः । लक्षणादङ्गकुलसामानाधिकरण्यस्य 'नात्राव्ययं नपुंसके वर्तते' इत्या-

विषयायां चित्रप्रत्ययः । द्वयोरप्यत्र तयोर्नपुंसकत्वाद् ह्यसप्र-
सङ्गः ॥ कृते ह्यसत्त्वे च्यौ चेति दीर्घा भविष्यतीति चेत् ।
ह्यसत्त्वं बहिरङ्गत्वादीर्घं कर्तव्येऽसिद्धत्वादीर्घाप्रसङ्गः ॥ एवं
रमते इत्यत्रापि ह्यसत् सति टेरेत्त्वस्याप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) बहिरङ्गत्वादिति । अभिप्रेतनपुंसकत्वाद्यवत्त्वादि-
त्यर्थः । एवं च पूर्व दीर्घं सतो ह्यसत् लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेन पुन-
दीर्घाप्रसङ्ग इति भावः ॥ वस्तुतः समत्वेऽपि परत्वाद् व्यापिति दीर्घं
ततो ह्यसत् लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेन पुनरप्रसङ्गितरिति बोध्यम् ॥

(६८५ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ ३ ॥ न वा लिङ्गाभावात् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) न वा यत्कथ्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥
लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् ॥

(प्रदीपः) न वेति । असत्त्ववानित्वादव्ययस्य न तेन
लिङ्गं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) असत्त्वेति । कश्चिद्विज्ञवता सामानाधिकरण्येऽपि
तस्य लिङ्गवत्तया स्वार्थबोधकत्वामात्र इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरयमव्ययस्यैव परिहारः आहोस्वित्तिब-
न्तस्यापि परिहारः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

तिवन्तस्यापीत्याह ॥ कथम् ? ॥ अव्ययं हि किं-
चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम्—उच्चै-
र्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम्, हिक्क पृथगिति
क्रियाप्रधानम् । तिवन्तं चापि किंचिद्विभक्त्यर्थ-
प्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम्—काण्डे कुण्डे इति
विभक्त्यर्थप्रधानं रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रिया-
प्रधानम् । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां यो-
गोक्तिः ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । क्रियमाणेऽपि
हि प्रातिपदिकग्रहणे इह प्रसज्येत—काण्डे कुण्डे ।
हे एव प्रातिपदिकसंज्ञे । अव्ययव्यापि समुदाय-
स्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेका-
देशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभयभ्यामिति
यत्कथ्यं स्याद्—इत्यो नपुंसके यत्तस्येति ॥ किं च
नपुंसके ? ॥ नपुंसकं यस्य गुणः ॥ कस्य च नपुं-
सकं गुणः ? ॥ प्रातिपदिकस्य ॥

(प्रदीपः) न चैतयोरिति । आख्यातस्य शैल्यश्रय-
द्रव्यसंख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं न तु तद्विज्ञप्रतिपादने विविच-
त्यान्नावशचीनाम् । काण्डे तिष्ठत इत्यत्रापि संख्यायाः प्राधा-
न्यान्नपुंसकत्वायोगः ॥ अचक्ष्यमिति । यद्यवयवघर्षेण समु-
दायो व्येपदिश्यते इत्यर्थः ॥ यत्तस्येति । साक्षात् तस्यैव

दिना भाष्ये यत्तद्विषयमात्रत्वाद् इति भावः । (१. ना.) ५ ब्राह्मणकुलं साधनं
नास्तीति यदुगीह । (१. ना.) ६ अर्थाभ्यपदिष्टत्वात्तद्विज्ञादाह—
यत्तु इति । (१. ना.) ७ कर्तृत्वादित्येत्यादि । (१. ना.) ८ संख्याया
स्याभ्यपत्तिरिति तद्विज्ञादाह—साक्षात्क्रियाणामव्ययवलीकारेण प्रकृत्यर्थेऽ-
विज्ञेयत्वाद् इति भावः । (१. ना.) ९ 'यत्तद्विज्ञेयत्वार्थः' ॥

यदा नपुंसकत्वं तदा ह्यस्य । यस्य त्वयवधारकं तस्य मा भूत् । अथ वा तस्यैवागुपजातव्यतिरेकस्यैव । विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति ह्यस्माभावः । सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसम्भवात् । तेनान्तवद्भावादितिद्विप्रातिपदिकत्वस्य ह्यस्माभावः ॥

(उद्द्योतः) किञ्चिदित्यादि । नैतावता द्विविधमेवाव्ययमिति अभितव्यम् । उभयातिरेकस्यापि चान्येयस्य सत्त्वात् ॥ हिस्मादेः क्रियाप्रधानत्वं क्रियामात्रविशेषणत्वेन । काण्डीभूतमित्यत्राप्येतदेव । स्वभावाच्च तादृशस्य लिङ्गाद्ययोगः ॥ न चैतयोरिति । प्रायेणेति शेषः । तत्राव्ययार्थस्य काण्डे इत्यादेशोभयायोगः, रभते इत्यादेशोऽङ्गाद्ययोग इति बोध्यम् । अन्यथा ह्यतथायिकाः शय्यन्त इत्यादौ पञ्चतिरूपमित्यादौ च ताभ्यां योगेन भाष्यासंगतिः स्यात् ॥ भाव-
शास्त्रीति । पदार्थशास्त्रीत्यर्थः । विचित्रत्वादिलनेनेनं सूत्रयति पञ्चतिरूपमित्यादौ भवत्येव, पञ्चतमीत्यादौ च नेति ॥ काण्डे तिष्ठति इति । प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थं विधानादिभक्त्याप्रधान-
नत्वेनास्त्वैव लिङ्गाद्ययोग इति स्यादेव ह्यस्त्वमित्यभिमानः ॥ समा-
धत्ते—संख्याया इति । विभक्त्या संख्याया लिङ्गत्वेनाप्रति-
पादनं भावशास्त्रीरिति न्यायमिति भावः । अत्र संख्याया इति श्लो-
कपक्षेण संख्यायाः प्राधान्यासंभवात् ॥ प्रथमास्येति यथा शक्ति-
रिति तथोक्तम् ॥ भाष्ये—उच्यते चैतदेवमिति । एतत् ति-
वन्तमित्येत्येवमर्थं स्वीकार्यमित्यर्थः ॥ समुदायस्याप्युक्तं प्रातिप-
दिकस्युपपादयति—गुण्यते च प्रातिपदिकेत्यादिना ॥ अव-
यवधर्मेणेति । अवयवभूतप्रकृत्यर्थेधर्मेणेत्यर्थः ॥ समुदायः ।
प्रत्ययान्तः । पञ्चवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशस्तदा प्राति-
पदिकग्रहणे क्रियमाणेऽप्येतदवयवं वाच्यमिति भाष्यायं इति भावः ॥
भाष्ये—उभयान्यामपि वक्तव्यमिति । एवमर्थकतया एते
व्याख्येयमित्यर्थः ॥ अवयवद्वारा समुदायस्यापि नपुंसके वृत्ति-
सम्भवात्कथमेव परिहारोऽत आह—साक्षादिति ॥ तस्यैव ।
तज्जन्यबोधविशेषस्य ॥ अनुपजातव्यतिरेकस्य । अनुपजातसं-
बन्धस्य, अनुपजाततत्त्वाकाङ्क्षेति यावत् । अनेन सत्त्वप्रधानत्वमु-
पलक्षितम् ॥ सूत्रकारेण स्थिति । अवयवद्वाराकमपि नपुंसकवृ-
त्तित्वं गृह्यत इति तदाशयः । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । यदर्थस्य
शास्त्रे नपुंसकं गुणः प्रसिद्धस्तस्य नपुंसके वर्तमानस्य अस्य इति
भाष्यार्थः ॥

१ प्रातिपदिकार्थान्नं सामान्यमित्यनुपजातमेतद् । विभक्त्यर्थविशिष्टस्य
प्रातिपदिकार्थो विशेष इत्यनुपजातमेतद्वैयर्थ्यमनुपजातव्यतिरेक-
मित्युच्यते । व्यतिरेको मेदः । उद्द्योतानुपजातेन व्यतिरेकपदस्य संन्यासकत्वेऽ-
क्षरस्मात्समाभावः । (२. ना.) २ 'प्रातिपदिकस्य' । ३ 'वत्पस्याव्ययस्यैव' ।
(२. ना.) ४ प्रायेणेति 'शेषपुराणानामे' इत्यर्थः । (२. ना.) ५ विभक्त्यर्थ-
विशिष्टत्वात् प्रातिपदिकार्थत्वमभिहितम् । (२. ना.) ६ यमि परतो
'निहिते दीर्घे' पक्षेऽप्यस्ये दीर्घे पक्षे च ह्यस्य प्रातिपदो वक्तव्य इत्यर्थः ।
समाधत्ते अपर्यः । (२. ना.) ७ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो यद्यपि सर्वेषु पुस्तकेषु
सूत्रभाष्यादिमात्रे समुपलभ्यते, तथापि तत्राभोग्यत्वेन योग्यत्वादेऽस्माभिः

(अनिष्टतिवार्णाधिकरणम्)

(३८६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ यजेकादेशदीर्घैस्त्वेषु प्रतिषेधः ॥ * ॥
(भाष्यम्) यजेकादेशदीर्घैस्त्वेषु प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । युगवरत्राय । युगवरत्रार्थम् । युगवरत्रेभ्यः ॥
(प्रदीपः) युगवरत्रायेति । दीर्घे कृते पुनर्हस्यः
पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः ॥ ४७ ॥

(उद्द्योतः) [चक्रकप्रसङ्ग इति । लक्ष्ये लक्षणस्येति
न्यायमनालोच्येदम् ॥]

(३८७ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ यजेकादेशदीर्घैस्त्वेषु वहिरङ्गलक्ष-
णत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं
ह्यस्त्वम् । असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अन्तरङ्गं ह्यस्त्वमिति । एवं च
ह्यस्त्वे कृते दीर्घप्रवृत्तेर्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्युक्ति-
रित्यर्थः ॥ ४७ ॥

(३८८ प्रागुक्ताक्षेपसमाधानानुकर्यवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ उपसर्जनह्यस्त्वत्वे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किम् ? । * यजेकादेशदीर्घैस्त्वेषु
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अतिखट्वाय । अतिखट्वार्थम् ।
अतिखट्वेभ्यः ॥ * वहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ॥ इत्येव ।
वहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्यस्त्वम् ।
असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ ह्यस्यो नपुंसके ॥ ४७ ॥

(१०० ह्यविधिवृत्त्यम् ॥ १ । २ । ३ आ० ४ सू०) :

१२२ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ १२।४८॥

(न्यासान्तरनिराकरणाधिकरणम्)

(३८९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गोटाङ्ग्रहणं कृत्रिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किमिदं
टाङ्गिति ? प्रत्याहारग्रहणम् ॥ कसंनिविष्टानां प्रत्या-
हारः ? । टापः प्रभृत्या प्यङ्को ङकारात् ॥ किं
प्रयोजनम् ? । कृत्रिवृत्त्यर्थम् । कृत्रियया धातुस्त्रि-

स्थापितः ॥ ८ अयं वार्तिकस्तद्भाष्यस्यो बहुषु पुस्तकेषु 'गोस्त्रियोः' इति धृ-
वप्रतीकोत्तररूपलभ्यते । तत्राव्येकस्मिन् पुस्तके 'गोस्त्रियोः' इति प्रदीपितः प्रागेवो-
पलभ्यते इति तदनुसारेणैव बहुषु पुस्तकेष्वेवमेवोपलभ्यमानत्वात् 'गोस्त्रियोः—
इति सूत्रतः प्रागेवास्मादिरपि स्थापित इति बोध्यम् ॥ ९ इतः पूर्वमपि 'उप'
सर्जनह्यस्त्वत्वे च 'किम्' इति समाधानवार्तिकपाठो बहुषु पुस्तकेषु समुप-
लभ्यते । परं तु तत्र चिन्तनकालेऽस्य समाधानत्वमन्तरा न कोपि हेतुः । चकारेणै-
वेनैवाक्षेपसमाधानवार्तिकयोरनुकर्यसंभवात् । पुनः पठितचकारेणैव समाधान-
वार्तिकालुकर्यस्य व्यवहितत्वेनासंभवात् ॥

याद्य इत्ययं मा भूदिति । अतितन्त्रीरतिश्रीरति-
लक्ष्मीरिति ॥

(प्रदीपः) गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥४८॥ कृत्रिचुत्त्य-
र्थमिति । धातुलिङ्गा अपि कृदन्तराद्वेदेनाभिदेशः । आप्य-
कारणं तदेव भिन्नं व्यानये—कृत्रिण्या धातुस्त्रिया-
द्येति ॥

(उद्द्योतः) गोस्त्रियोरु० ॥ ४८ ॥ नाप्यनातिशयो-
क्त्य कथनान्तरं हेतुमात्र—धारयति ॥

(तद्व्याख्यानमाप्यम्)

तत्तर्हि चकच्यम् ॥

(सिद्धान्तानुमाधानमाप्यम्)

न चकच्यम् । स्त्रीप्राणं स्वरयिष्यते । तत्र स्व-
रितेनाधिकारगतिर्भवति । "स्त्रियाम्" इत्येवं प्र-
कृत्य ये विहितास्तेषां प्राणं विहास्यते स्वरिते-
नाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) स्वरितेनेति । स्वरितेनाधिकार इति
गोमोनेकथा व्याख्यातः । ततश्च 'यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते
तत्र तदधिकारी कृते' इत्ययमपि तन्मार्गः ॥ त्रिययां कि-
ञ्चित्स्वरितप्रकरणविहितानां तु हस्तभाषिलाभावादप्रत्ययम् ॥

(उद्द्योतः) ननु स्वरितो उच्यतेतुस्त्रियेव स्यात् न तद-
धिकारगतिर्भवति ॥ हस्तभाषिलाभावा-
दिति । न चातिशयोक्त्या सम्भवं, युनरा परितोनासिद्ध-
त्वात् । किं च तद्वेदेनैव तद्व्याख्यानं नरे वनो गुणे लक्ष्ये
लक्षणस्यैव न्यायिन पुनस्तद्व्याख्यानं कथमात्र इति भावः ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति । तत्र 'प्रत्ययग्रहणे
यस्मात् तद्वेदेनैव भवति' इतीह न प्रामोति—
अतिरात्रकुमारिः, अतिसेनानीकुमारिरिति ॥

(समाधानमाप्यम्)

"अस्त्रीप्रत्ययेन" इत्येवं तत् ॥

(प्रदीपः) अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तदिति । ननु प्यउः
स्वरप्रसारणमित्यप्राप्तिकारीगन्धपुत्र इत्यत्र गन्धप्रारणा-
भावाधनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयत्वाद्विनियमप्रतिषेधः प्रद-
क्षित इत्युपसर्जनत्वादिति नियमेन भाव्यम् । नैव दोषः ।
कृत्रिचुत्त्येऽपि तदाधिनियमो न भविष्यति । हस्तव्याख्यम्
इत्यत्र धीप्रादणात् । अन्यथा निष्प्रोशास्त्रितिराद्व इत्यादायु-
पसर्जनत्वादप्यायन्तत्वात्सुलोपो न भविष्यतीति किं धीप-
्रादणेन ॥ कथं तर्ह्यनुपसर्जनादित्यत्र कौम्मकारेयो न
सिध्यतीत्युक्तं नावता कारश्चदादपि लीपि कृते तदादि-
नियमाभावात् कुम्भकारीशब्दात् एकं भविष्यति ॥ नैव दोषः ।
तदाधिनियमाभावे कारीशब्दादपि कदाचित् एकं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) नाप्ये—अस्त्रीप्रत्ययेनेति । एवं न स्त्रीप्रत्यये
तदाधिनियमाभावात् हस्तव्याख्येति ॥ अतिकारीपेति । कारी-

पगन्धवामतिप्रसन्नस्य पुत्र इति विग्रहः ॥ अनुपसर्जनेति । एवं न
प्यउःप्रतिकारार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात्तदाधिनियमेन पुत्रोत्तरपदक-
तत्वरूपे प्यउःप्रत्ययपूर्वपदत्वात् संप्रसारणमित्यर्थः ॥ उपसर्जनत्वा-
दिहेति । मसुतगिन्जमेतत् । प्रत्यासत्त्या यस्य ससुदायस्य स्त्रीप्र-
त्ययान्तात् प्राथम्ये तदर्थं प्रत्युपसर्जनत्वेन तदाधिनियमाप्रवृत्ती
दोषाभावात् ॥ किं धीर्धेति । हस्तव्याख्ये हस्तव्याख्य इत्यस्य
परमिषेपणोनावयवउन्तात्पत्तेन द्यन्तान्तात्परत्वेन च निष्प्रो-
शास्त्रितिरादी सोर्नोपवारणार्थं प्रादीर्घग्रहणसिद्धमिति चिन्त्यम् । वि-
निर्वादिपने तु या सेलादावप्याप्तिः कर्तव्यादावप्याप्तिश्च । अत्वा-
दिभिर्भा निषयसप्तमी तु तस्मिन्निधि द्यालगाभापस्या गमकाभावेन
नासुंकी दिक् ॥ कारीशब्दादपीति । तथा च कुम्भशब्दे आदि-
शब्देन सादपीति भावः ॥

(अनिष्टहस्तापत्तिवारणाधिकरणम्)

(६९० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम् ॥ * ॥

(आप्यम्) ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम् ।

वह्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी विद्यमानश्रेयसी ॥

(प्रदीपः) पुंवद्वचनमिति । यथा पुंमिषे ईकारः
श्रूयते, न तु हस्तत्वं प्रतिपद्यते तथेयसोपि पर इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु पुंवद्वचने ग्रीप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः स्यादत
आह—यथेति । ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य
पुंवत् पुति यथा वर्गादित्यादावीकारस्य अयं तथा तत्र स्त्रीप्रत्यय-
भूतस्त्रीत्वैवं यचनप्यत्येति भावः ॥ अत एवात्रेवैदं कृतम्,
तन्वया पुंवद्वचनकरण एव यदेव ॥ ईयसश्चेतिप्रतिषेधात् कश्च ।
नपुंसकत्वात् नु भवत्येवाय पाठाय । न च नेत्येव सिद्धे पुंवद्वचनं
वर्धं, वार्तिकाक्षरेषु रूपवगीरवमिचाराभावादित्याहुः ॥ अन्ये तु
तस्याप्यभावं मन्यन्ते, अत एवोत्तरवार्तिके नपुंसकाशत्वस्यापि निषेध
इति भ्रमव्यापृत्तये गोसमासनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् । अत एव न विग्रहे
स इत्यादि न प्रयुक्तमित्याहुः । तत्र समासपदं कर्तृत्वमात्रापरम् ॥

(६९१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो गो-
मासनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(आप्यम्) पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो चकच्यः ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ गोसमासनिवृत्त्यर्थम् । गोनिवृ-
त्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थं च ॥ गोनिवृत्त्यर्थं तावत्—
गोकुलं गोक्षीरं गोपालक इति ॥ समासनिवृत्त्य-
र्थम्—राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति ।

(प्रदीपः) गोकुलमिति । प्रथमानिर्दिष्टमिति गो-
शब्दस्योपसर्जनत्वम् ॥ राजकुमारीपुत्र इति । राजकु-
मारीशब्दः समासप्रातिपदिकम् ॥

१ श्रीमच्छूर्ति श्रेयः । (२. ना.) २ अतिरात्रकुमारिरित्यत्र राजकुमारी-
शब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तरं प्राथम्ये न च राजकुमारेशब्दार्थं प्रति स्त्रीप्रत्ययार्थ-

स्त्रीप्रत्ययान्तरमिति भावः । (२. ना.) ३ अन्यतो वा समासत्वरमित्यर्थः ।
(२. ना.) ४ राजकुमारीशेनानीकुमारीशब्दयोरेपीति शेषम् । (२. ना.)

(उद्घोतः) प्रथमेति । पठ्यति प्रथमानिर्दिष्टत्वादित्यर्थः ॥ श्रान्तीयमिहोपसर्जनं न तु केवलैकिकमेवेति भावः । प्रत्येक-
क्षणेनाप्रत्यय इति निषेधप्रवृत्तेश्चाशब्दस्य प्रातिपदिकत्वमस्येव ॥
राजकुमारीशब्द इति । नन्वस्यानुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन
प्रत्ययान्तत्वात् तत्र प्रातिपदिकत्वम् । न च समासत्वात्, समास-
ग्रहणस्य नियमाथेत्वमप्राप्येत्तदप्राप्त्यप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरुक्तत्वेन ते-
नापि दुर्लभत्वाच्चेति चेत् । स्त्रीप्रत्ययविशेषस्य सामान्यस्य वा ग्रह-
णान्नावेन तदनुवृत्तेः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमा-
सोपि किञ्चित्पूर्वैपदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात् ? ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—किमुच्यते इति । गोस्त्रीनिवृत्त्यर्थमि-
त्येव वक्तुं युक्तमिति भावः ॥ न पुनरिति । असमासोपि किञ्चि-
त्पूर्वपदं स्यात् नैति काका प्रश्नः ॥

(प्रत्याक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

रूप्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भव-
तीत्युच्यते । न चान्तरेण समासं कथ्यन्तं प्राति-
पदिकमुपसर्जनमस्ति ॥

(प्रदीपः) इह तु कुमारीशब्दस्य प्रत्य-
यान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये न चान्तरेणेति ॥ तदाशयमाह—इह-
विषयः । पदवाच्यस्य इति सूत्रस्यासि, अतिथितिन्यासे तु कुमा-
रीत्यस्यापि सत्त्वमस्येति तत्रापि दोषः ।

(निराकरणहेतुवाचकभाष्यम्)

ननु चेदमस्ति खंड्यापादो मालापाद इति । एका-
देशे कृतेन्तादिवद्भावात्प्रामोति ॥

(निराकरणसाधकभाष्यम्)

उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् ॥

(प्रदीपः) उभयत इति । प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययवेहा-
धीयते । तत्र यदि प्रातिपदिकस्यान्तपदं तदा स्त्रीप्रत्ययः परो
नास्ति । अथ स्त्रीप्रत्ययस्यादिवत् तदा प्रातिपदिकत्वाभावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये उभयत इति । ऐनेयसिद्धये स्त्रीभ्यो
हगिलत्र प्रातिपदिकादित्यसंयन्ताद् गाम्भ्ये न दोषः । प्रातिपदि-
कग्रहणे लिङ्गविशिष्टत्वेति परिभाषामनाश्लेषेदं, तथाहि प्राति-
पदिकत्वतश्चाप्यवर्णाणां स्त्रीप्रत्ययविशिष्टे बोधनमिति बहुव्रीहेरु-
द्धस्य इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ वक्ष्यमाणसमाधानेन सर्वसमाधाना-
देकदेश्युक्तावत्र नात्याहृतं तु भगवतेति बोध्यम् ॥

(प्रथमप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । गोन्तस्य प्रातिपदि-
कस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । न चैतद्गो-
न्तम् ॥

१ न हि संवृत्तोरिति ज्ञापकादिति शेषः । (र. ना.) २ अग्रप्रत्यय इत्यत्र
ग्रहणान्नावेन स्त्रीप्रत्ययनेति तदादिनियमनिषेधप्रवृत्तेरित्यर्थः । (र. ना.)
३ 'अतिवद्भावाद्' अतिमात्रापादः इत्यर्थे अतिवक्तुः पाठस्त्वपराध एव
'नचान्तरेण समासं रूपम्' प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति' इति मातृकभाष्य-

(प्रदीपः) गोन्तस्येति । उपसर्जनग्रहणेन गोस्त्रियां
विशेष्येते पश्चात् ताभ्यां प्रातिपदिकमिति तदन्तविधिः । अह-
णवतेत्येतत् प्रत्ययविधिविषयत्वादिह नोपलिप्ते ॥

(उद्घोतः) ननु चित्ररित्यादी गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योप-
सर्जनत्वाभावाद्भावात्प्राप्तिर आह—उपसर्जनेति । सुतत्वादिति
भावः ॥ गोस्त्रियाविति । गोस्त्रीप्रत्ययान्तान्वित्यर्थः ॥

(प्रत्याख्यानवाचकभाष्यम्)

ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोन्तम् ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥

(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भाव इति । ननु 'रोण्या
अण' तस्य चेत्यत्र 'तस्य चेति सर्वस्य शेष' इति व्याख्या-
नात् स्वरूपमित्यस्यानुवृत्त्यनुष्ठानात् गोकुलमिति ह्रस्वः प्राप्नो-
त्येव । नैव दोषः । स्वरूपमिति तत्र नानुवर्तते । तथा चाद्यन्त-
वत्सूत्रे * येन विधिस्तदन्तत्वे * इति प्रयोजनमुक्तम् ॥
तस्य चेत्येतत् तु तत्रस्यवार्तिकस्य शेषो न तु सूत्रस्य ।
अगोर्युत्र इत्यत्रापि न भवति । अत्र ह्यन्यत्प्रातिपदिकं गोन्तम् ।
अन्यत्रपि गोशब्दस्योपसर्जनत्वम् ॥

(उद्घोतः) ननु सूत्रस्येति । वस्तुतः सूत्रशेषत्वेनेपि न
मतिः । येन विधिरसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रभाष्ययोरस्याः
प्रत्ययविधिविषयतायाः सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयतायाश्च बोधित-
त्वेनास्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तिवत्त्ववश्यकत्वाद्, वक्ष्यमाणसमाधानेना-
स्यापि परिहारः । एवं गोशब्दादिभ्योवाच्यकमिति ध्वनयन्नाह—
अगोर्युत्र इति । नमस्तत्पुरुषादिति समासान्तनिषेधः ॥

(द्वितीयप्रयोजनप्रत्याख्यानभाष्यम्)

समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः । रूप्यन्तस्य
प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते ।
प्रधानमुपसर्जनमिति च संवन्धिशब्दावेतौ ।
तत्र संवन्धादेतद्वन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तस्य
चेत्सोन्तो भवतीति ॥ अवश्यं चैतदेवं विशेष्यम् ।
उच्यमानेपि हि प्रतिषेध इह प्रसज्येत—पञ्च
कुमार्यः प्रिया अस्य पञ्चकुमारीप्रिया, दशकुमा-
रीप्रिया इति ॥

(प्रदीपः) पञ्चकुमारीप्रिया इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ
कृते द्वयोः पदयोर्द्विगुसमास इति पञ्चकुमारीशब्दः पूर्वपदे
न भवति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—प्रधानमुपसर्जनमिति । अत्र सूत्रे
सम्भवत्त्वाद् लौकिकार्थसमानाधिकरणक्षणीयत्वेन ग्रहणमिति
भावः ॥ केवललौकिकसमग्रणे तु गार्गी चासौ वृन्दारिया चेति
गार्ग्यवृन्दारिकेलादी वृन्दारिकशब्दस्य गुणशब्दत्वादप्रधानत्वाद्-

निराकरणार्थेनैतद्भाष्यमुच्यते ॥ १ यं प्रतिषेधप्रधानमित्यादिनेति शेषः । (र. ना.)
२ 'मिति नातु' ३ गोपिबलस्य पुत्र इत्यर्थः । (र. ना.) ४ अनार्थ
यं प्रति यद प्रधानमित्यादिनेति शेषः । (र. ना.) ५ 'अप्रधान' ॥
६ 'न भवति' ॥

कवेयः समाप्रस्थाना इत्युच्यते इति माते गवापरे-कननारद्रतर इति पक्षमा-
जोऽभिप्राय इति । तथा च कैपटेऽपि समाप्रस्थेति एकाध्यायैविमलहास्यपर-
मिति भावः । (१. ना.) ३ उपरान्तोऽपीत्यलगात्तामातिपदिकपोषधया सहि-
र्भूतं नमुपारपदं एवापं विमिगच्छेयमिहोक्तं यत् कवेयः सहिरद्र इति भावः । (२. ना.)
४ एतामागोलीतिनिमिहस्यक्षेपं यत् एतामनन्तराऽपि भावः । (३. ना.)

विप्रह्वयं उक्त्यत इति आध्याशयस्तर्धवान्यत्र दृष्टत्वात् । 'येषां पदानां सनासो न तावत्तेषामन्यद्भवति' इति वाक्यशेषत्वात्साय, एवं चान्तरात्तरत्वं स्पष्टमेव । कैयटेऽपि—अवयवापे-
रात्वादित्यस्यावयवगतप्रातिपदिकसंज्ञापेक्षत्वादित्यर्थः । समासान्तमि-
थायकानां च तत्तत्समासाधिप्रह्वयकान्तावयवः शरदादिप्रातिपदि-
कात्परः प्रत्यय इत्यर्थ इति भावः ॥ समुदायापेक्ष इत्यस्य च
समुदायगतप्रातिपदिकत्वापेक्ष इत्यर्थः । एवं च समाससंज्ञापेक्षस-
मुदायगतप्रातिपदिकत्वात्पूर्वमेव समासान्त इत्यन्तरात्तर इति
भावः ॥ अन्त इति सूत्रसाम्यात्समासावयवत्वस्यैव प्रतीतिः ॥
न तावत्तेषामिति । कपः प्रथममित्यर्थः ॥ अन्यत् । समास-
शास्त्रम् ॥ कपं तावदिति । तच्च शास्त्रवैयर्थ्यात् तद्वचनकालं
प्रतीक्ष्य इत्यर्थः । अन्यथा समासशास्त्रस्य कचनपेक्षत्वेन तत्प्रती-
क्षोचेरसंगतिः । एवं च कपा समकालं तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञा-
कपसादृश्यान्तावयवत्वेन समासप्रातिपदिकावयवत्वात्सीमलस्य
सुदन्तत्वाभावा इति भावः ॥

(इन्द्रविषयकोक्तिभाष्यम्)

इन्द्रेऽप्युक्तम् ॥ किमुक्तम् ? ॥ *परवल्लिङ्गमिति
शब्दशब्दार्थः* इति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमा-
तिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥ गोखियोः ॥ ४८ ॥

(प्रदीपः) इन्द्रेऽप्युक्तमिति । परिहारान्तरमप्य-
प्राप्ति—अवयवार्थावेव परस्परसहिता इन्द्रार्थ इति प्राधान्या-
दुपसर्जनस्याभाव इति ॥ ४८ ॥

(उद्द्योतः) प्राधान्यादेति । इदं परवल्लिङ्गं चाथै इन्द्र
इति सूत्रमाप्यविरोधाद् इन्द्रे च प्रतिषेध इति वार्तिकविरोधाच्च
विन्यम् । तस्मादचनाम्न यत्र ज्ञायाम् । ध्वनितं चेदमन्वर्थत्व-
इत्यत्र इन्द्रे चेति निषेधं नदत्ता रूपयिष्यमाणसमाधानोक्त्या च
अपवर्तेति बोध्यम् ॥ शब्दशब्दार्थमिति परिहारस्तु परमबुद्धि-
रित्यादौ त्रिप्रत्ययद्वयापत्त्या तत्रैव भाष्ये दूषित इति दिक् ॥ ४८ ॥

(१०१ लुगिषिधुसम् ॥ १ । २ । २ आ. ५ सू.)

१२३ लुक्कद्वितलुकि ॥ १ । २ । ४९ ॥

(अनिष्टपरिहाराधिकरणम्)

(६९५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तद्धितलुक्कवन्त्यादीनां प्रति-
पेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्धितलुक्कवन्त्यादीनां प्रतिषेधो
धक्तव्यः । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ॥

(प्रदीपः) लुक्कद्वित ॥ ४९ ॥ अवन्त्यादीनामिति ।
अवन्तीत्यत्र भवत्यकन्तिशब्द उपसर्जनं औप्रत्ययश्च स्ति, लुक्
च तद्धितस्य कृत इत्यस्ति लुक्प्राप्तिः ॥

(उद्द्योतः) लुक्कद्वित ॥ ४९ ॥ ननूपसर्जनस्येत्यत्र वर्तते,

१ शरदादिष्वोचरपदात्मकावयवगतित्यर्थः । (२. पा.) २ समासस्य-
प्रातिपदिकान्तत्वाभावा इत्यर्थः । (२. ना.) ३ रूपयिष्यमाणं यत्समाधानं
पर्याप्तमिति शब्दशब्दार्थः इति वार्तिकान्तरम् तदुच्येत्यर्थः । (२. ना.)

तत्रावन्तिकुन्तिभ्यां वृद्धेदिति व्यञ्जः, कुरोः कुरुनादिभ्य इति
प्यस्य च तद्वागस्य स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेति कुकि, इवो
मनुष्येति लङ्कृत इति च ङीपूढोः कृतयोः स्यपलवृत्तिरीमलया-
न्तस्यानुपसर्जनत्वाच्चद्वितलुगनन्तरं औप्रत्ययोपेतत्वात्प्राधान्या-
कथं लुक्प्राप्तिरत आह—अवन्तीत्यत्रेति । उपसर्जनसंबन्धिकी-
प्रत्ययस्य लुगिलभ्यत्वादितलुकीति च सत्सप्तमीत्याशयेन चोद्यमिति
भावः ॥

(६९६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तद्धितलुक्कवन्त्यादीनामप्रतिषेधो
ऽलुक्परत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्धितलुक्कवन्त्यादीनामप्रतिषेधः ।
अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ लुक्साधनं भवति ।
अलुक्परत्वात् । लुकीत्युच्यते, न चात्र लुक् प-
द्वयामः ॥

(प्रदीपः) अलुक्परत्वादिति । यत्र औप्रत्ययान्ता-
त्परस्य तद्धितस्य लुक् तत्र लुका भाव्यम्, अत्र तु कृते लुकिं
औप्रत्ययः कृतः ॥

(उद्द्योतः) नास्ति लुक्परो यस्मात्सीमलयादिलुक्कपरत्वा-
दित्यस्यार्थः ॥ कृते इति । एवं च न तत्परत्वं व्यापरेति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

लुकीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम् न
नहि लुका पौर्वापर्यमस्ति ॥ का तर्हि ? ॥ सत्स-
प्तमी लुकि सतीति ॥ सत्सप्तमी चेत् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) नहीति । लुको नीरुपत्वाद् ॥ बुद्धिपरि-
ल्पितं तु लुकः परत्वमाश्रित्य वार्तिककृतोऽलुक्कपरत्वा-
दिति ॥

(उद्द्योतः) कथं तर्हि वार्तिककृता 'अलुक्कपरत्वात्'
श्लोकं तत्राह—बुद्धीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सद् आचार्यो न व्य-
पदिशति ॥ किम् ? ॥ उपसर्जनस्येति वर्तते इति ।
न च जातिरुपसर्जनम् ॥ लुक्कद्वि—॥ ४९ ॥

(प्रदीपः) न च जातिरिति । उपसर्जनप्रद्वयेन औ-
प्रत्ययो विशेष्यते । अप्रधानं चेहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीय-
मसंभवात् । अवन्तीत्यत्र चापत्यलक्षणा जातिः जीत्युक्ता
प्राधान्येनाभिधीयत इत्यर्थः । अप्रातिपदिकत्वाच्च हस्या-
भावः । आमलकमित्यादौ तु तद्धितान्तात्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा ।
लिङ्गविशिष्टस्यैवोपादानाद्विशिष्टपरिभाषाया उपस्थाना-
भावः । कुरुरित्यत्रापि उभयत आश्रयणे नान्तादिव-
दित्यप्रातिपदिकत्वम् ॥ ४९ ॥

(उद्द्योतः) उपसर्जनसंबन्धिन इत्यर्थात् न च जातिरुप-

३ प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यवर्गपुरस्कारेण प्रातिपदिकत्वात्प्राधान्यादित्यर्थः
कृतः । उद्द्योते सन्ध्या बोधितम् । (२. ना.) ५ 'स्यैव चेहो' ॥

सर्जनमित्युक्तमत आह—उपसर्जनेति । सम्भवति सामानाधि-
करणे भेदधिकरणमन्यामिति भावः ॥ इह । सुविधायकः ॥
रीत्युक्तं प्राधान्येनेति । एवं च प्रधानजातिगतगीत्वाविधायी
प्रत्ययो नोपसर्जनमिति भावः ॥ स्वयं सुगमो ह्येवमस्मात्—
अप्रातिपदिकत्वाच्चाह हस्याभाव इति । अत्रावन्तीत्यादी ।
हस्यपदेन एतत्प्रयोजनो द्युष्यते, यीदृक् हि अप्रतिपदिति एव-
मवशिष्टत इति तत्प्रयोजनतां तुको नोप्या । तज्जिह्वानि स्त्री-
प्रत्ययान्तप्रातिपदिकव्ययस्य प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रत्ययस्य तुगिति
समाधेः, प्रकृते न न तैर्यं, तद्विज्ञानादस्त्रीप्रत्ययत्वमिति
भावः ॥ गोत्रियोरिति एवस्य तु नाम प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययसं-
ज्ञा प्रदाह । यथा नैतच्छेषोपपादितम् । क्वचित् तुगभाव
इत्येव पाठः ॥ नन्वेवं कथमागच्छकमित्यादी तुगत आह—मा-
मलेति ॥ यद्विज्ञानात्त्वादिति । मयटो तुगि प्रत्ययकृत्येनेति
भावः ॥ ननु िद्विज्ञानादपि प्रातिपदिकप्रदानानुष्ठान-
व्यवन्तीत्यत्र दोषोऽत आह—उद्वेगः । उद्वेगविशिष्टलोपादानेऽपि
व्यवहाराप्रवृत्तौ आपकाभावेन आपोक्तप्रमाणिरिव युक्त इति
बोध्यम् ॥ ४९ ॥

(१०२ इत्यपिधिसूत्रम् ॥ १ । २ । २ भा० ६ सू०)

१२४ इहोण्याः ॥ १ । २ । ५० ॥

(६९० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इहोण्या नेति चरुच्यम् ॥ * ॥

(आप्यम्) गोण्या नेत्येव सिद्धम् । नार्थ इत्येव ॥
(उद्घोषः) इहोण्याः ॥ ५० ॥ यत्रभिर्गोत्रिभिः क्रीत इति
दिगी क्रीताभेदको तुगि लुक्कदितेति तुगपवादभूतमिदं सूत्रम् ।
तत्रानेन तुगो निषेधे युक्तविमर्शोऽनुपसर्जनत्वादस्य सिद्धे इह-
हने व्यर्थमिति बोध्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपमाप्यम्)

का रूपसिद्धिः—पञ्चगोणिर्दशगोणिः ।

(६९० प्रत्याक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ह्यस्तता हि विधीयते ॥ * ॥

(आप्यम्) ह्यस्तमत्र विधीयते “गोत्रियो-
रुपसर्जनस्य” इति ॥

(६९९ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इति वा वचने तावत् ॥ * ॥

(आप्यम्) इदित्येवोच्येत नेति वा । को न्वत्र
विशेषः ॥

(प्रदीपः) इहोण्याः ॥ ५० ॥ इति वा वचन इति ।
इतीति सप्तमी । इच्छन्नेऽप्युच्यमाने गौरवाभाव इत्यर्थः ॥

१ स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकव्ययस्य प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रत्ययस्य तुगिति
हस्याभाव इति भावः । (र. ना.) २ इहोण्या-
हस्याभाव इति भावः । (र. ना.) ३ “नेति” ॥ ३ गोत्रि-
भ्योपसर्जनस्य तुगोपयोगित्वेन यत्प्रत्ययस्य तुगमिति गोत्रप्रत्यय-
स्याप्युच्यमाने इति भावः । (र. ना.) ४ गोत्रिभ्योपसर्जनस्य तुगमिति गोत्रप्रत्यय-
स्याप्युच्यमाने इति भावः । (र. ना.) ५ गोत्रिभ्योपसर्जनस्य तुगमिति गोत्रप्रत्यय-
स्याप्युच्यमाने इति भावः । (र. ना.)

(उद्घोषः) समापत्ते—माप्ये इति वा वचने तावदिति ।
इच्छन्नेऽप्युच्यमाने तावदेव, न तु माप्यधिकेति तदर्थः ॥

(७०० समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ * ॥

(आप्यम्) अथ वा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम् । गो-
णीमात्रमिदं गोणिः ॥

(प्रदीपः) गोणिरिति । यदा मात्राचो लुक् क्रियते
तदा लुकि प्रतिपिदे सिध्यत्येव ह्यस्तत्वम् । तस्मात्प्रथमावि-
धाने परिमाणप्रदानस्य प्रयोजनम्—तद्विज्ञानान्तरेणापि यदा
परिमाणशब्दः परिशेषे वर्तते तदापि प्रथमा यथा स्यादिति ।
एवं चानुपसर्जनत्वाद्भेदोपचारेण प्रमेयवृत्तित्वाद्वातो ह्यस्त-
इति इत्वं विधीयते ॥ सर्वत्र तर्हि गोण्या इत्यप्रसङ्गः । एवं
तानुपसर्जनस्येति वर्तते, न तु तद्विज्ञानादिति । तेन यत्र स्त्री-
प्रत्ययसंज्ञानन्तरं प्रत्याप्यते तत्रैवविधिः । ह्यस्तत्वं तु न
स्यादप्रातिपदिकत्वात् ॥

(उद्घोषः) लुकि । स्त्रीप्रत्ययलुकि ॥ सिध्यत्येव ह्यस्त-
मिति । गौरवप्रतीत्यादी एवपारणाव स्त्रीप्रत्ययसंज्ञानस्य तत्र
प्रदानान्तरमिदम् । आप्यं तु यथाकृतं रमणीयमेव ॥ तदापि
प्रयत्नेति । प्रत्याप्यस्य परिच्छेदकवाचिभ्यः प्रमेयविषयायां प्रथमां
वाधित्वा तज्जितः प्राप्नोति, तद्विज्ञानायां प्रातिपदिकार्थत्वादेव ति-
ध्यतीति न्यर्थं तद्विज्ञानादप्यस्तत्वमन्तरेणापि यदा परिमाणे-
त्यादि प्रातिपदिकार्थवृत्ते यद्व्यतीति भावः । न चानुपसर्जनत्वाधित्व-
मपि न प्राप्नोति, तस्मात्प्रत्याप्यमिति भावः ॥ अनेदोपचारेणेति ।
गोण्येव मीदम इत्याद्यर्थमुक्त्वा गोणीशब्दस्य प्रमेयवृत्तित्वात्
कादापि कालेनानुपसर्जनत्वमित्यर्थः ॥ तत्र शङ्कते—सर्वत्र तर्हि ॥ तेन
यत्रेति । कादापि कालेनानुपसर्जनत्वं मन्यते । एवं हि गोणीशब्दो
लक्षणव्यापारि एसापेक्षित्वेनोप्येव ॥ तर्हि एवमेव सिद्धे
व्यर्थे इति हिः स्यादत आह—ह्यस्तत्वं इति ॥ अप्रातिपदि-
कत्वादिति । गोणीशब्दस्य उपसर्जनत्वादिति भावः ॥ प्रातिपदि-
कप्रदाने लिङ्गविशिष्टस्यापि अत्राप्रातिपदिकत्वादिनि निवृत्त्यम् ॥
(७०१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ गोण्या इत्वं प्रकरणात् ॥ * ॥

(आप्यम्) अक्षिप्य गोण्या इत्यम् ॥ किं पार-
णम् । प्रकरणात् । प्रकृतं ह्यस्तत्वम् । ह्यस्त इति
वर्तते ॥

(प्रदीपः) अक्षिप्यमिति । गोत्रियोरित्यस्यानन्तरं
गोण्या इति तुगपवादइत्यर्थं वक्तव्यम् ॥

(उद्घोषः) ननु कुत्र विच्छिन्नात्कार्थं एवानुश्रित-
आह—गोत्रियोरिति । तुगपवादइत्यनेनोपसर्जनस्येत्यनुश्रुतिं
दर्शयति ॥

५ मात्राचो लुकि इत्वं बोधकत्वात् साधेयम्, अत्रान्तं तु न चास्त्रीप्रत्ययसंज्ञानत्वा-
त्प्रातिपदिकमिति भावः । (र. ना.) ६ उपसर्जनस्येत्यनुश्रुतिं दर्शयति ॥ (र. ना.)

(आक्षेपभाष्यम्)

न तु सूच्याः ।

(प्रदीपः) न तु सूच्या इति । इत्थं प्राप्नोतीति शेषः ॥ क्वचित्तु ननु सूच्या इति पाठः । तत्रैवमिष्यत इत्युपाहारः ॥

(उद्द्योतः) तत्रैवमिष्यते इति । तत्र न सिध्यतीति शेषः ॥

(७०२ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूच्याद्यर्थमिदं द्रष्टव्यम् । पञ्च-
सूचिः । दशसूचिः ॥

इहोण्या नेति चक्षुष्यं ह्रस्वता हि विधीयते ।

इति वा चचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ।

गोण्या इत्थं प्रकरणात् सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥१॥

इहोण्याः ॥ ५० ॥

(प्रदीपः) इहोणे सति योगविभागे लभ्यते । गोणिरिति
तु मात्रायां लोपेन सिध्यति ॥ ५० ॥(उद्द्योतः) इहोणे यथा सिध्यति तदाह—योगेति इति-
लेको योगो हुगपवादायः । गोण्या इति द्वितीयस्तस्यासर्वत्रिकत्वा-
देति नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ नन्वस्य हुगपवादत्वे यत्र प्रमेय-
लक्षणायां गोनीराप्रयोगस्तत्र हुगभावादित्वमपि न स्यादत
आह—गोणिरिति ॥ लोपेनेति । लोकेत्यर्थः । एवं च कैयटस्य
पूर्वापरविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । अत्र पक्षे लक्षणायां गोनी इति दीर्घा-
न्तस्यैवैष्ट्यादित्याहुः ॥ ५० ॥

(१०१ युक्तवत्तावतिदेशसूत्रम् ॥ १ । २ । २ आ. ७ सू.)

१२५ छुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥

१ । २ । ५१ ॥

(प्रदीपः) छुपि ॥ ५१ ॥ प्रकृत्यर्थसंयन्धिभ्यो लिङ्गसंद्ये
प्रत्ययार्थे अतिदिद्येते ॥(उद्द्योतः) छुपि सु ॥ ५१ ॥ पदार्थानवगमे तत्वावर्त्त-
नवगन्तुं न शक्यतेऽतः सत्रार्थमाह—प्रकृतीति । युक्तशब्देन
प्रकृत्यर्थ उच्यते स हि प्रत्ययार्थेन युक्तो भवति । प्रकृती यादृशं
लिङ्गसंख्याप्रयुक्तं कार्यं तत्प्रत्ययार्थप्रतिपादिकायां तत्रातिदिद्यत इति
तात्पर्यम् ॥ व्यक्तिलिङ्गं वचनं संख्या ॥

(पदकृत्यवर्णनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

व्यक्तिवचने इति किमर्थम् ? ॥

१ पञ्चसुचिरित्यादिकमिति शेषः । (२. ना.) २ इहोणस्यमप्यधिक्य-
मागो दिगमागो सिद्धिश्चिपय च कल्प्यते । अत एवोच्यते—‘योगविभागा-
दिष्वसिद्धिः’ इति । स पुनर्विधिद्वयो विषयो व्याख्यानादवसेयः ॥ ५. न.

(समाधानभाष्यम्)

शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः तस्य ग्रा-
मस्य वनं शिरीषवनम् । किं च स्याद् ? ॥ “वि-
मापौपधिचनस्पतिभ्यः” इति णत्वं प्रसज्येत ॥(प्रदीपः) शिरीषाणामिति । वरणादित्वादणो ह्रस्वः ।
ग्रामवाचित्वाद्वनस्पतिवाचित्वाभावाण्णस्याभावः फली वन-
स्पतिर्ह्येव इत्यर्थं भेदो णत्वविधौ नाश्रित इति फलामावेऽपि
शिरीषस्यास्ति वनस्पतित्वम् ॥(उद्द्योतः) नन्वपुष्पः फलान् वनस्पतित्वा च शिरीषस्य
कथं वनस्पतित्वं यद्वाभेऽतिदिश्येतेत्यत आह—फलीति । अस्या-
पुष्प इत्यादिः ॥ फलामावेऽपीत्यस्यापुष्पफलमाऽपेक्षित्यर्थः । यद्वा
शिम्लीनां फलत्वाभावं मन्यते । एवं च वनस्पतिशब्देन वृक्ष एवो-
च्यत इति भावः ॥

(भवान्तरेण समाधानभाष्यम्)

अपर आह—कटुकवदर्या अदूरभवो ग्रामः
कटुकवदरी । पट्टी युक्तवद्भावेन मा भूदिति ॥(प्रदीपः) पट्टीति । प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्य प्रत्य-
यार्थेतिदेशात्पट्टीप्रसङ्गः ॥(उद्द्योतः) पट्ट्याः प्रकृत्यर्थमन्वयानावात्कभमतिदेशोऽत
आह—प्रकृत्यर्थेति । व्यतिरेकस्य संयन्धस्य ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अथ व्यक्तिवचने इत्यप्युच्यमाने कस्मादेवात्र न
भवति । पट्टयपि हि वचनम् ? ॥(प्रदीपः) पट्टयपीति । वचनशब्देन ऐक्यवचनादयः
प्रत्यया उच्यन्ते । तत्र वाक्यावस्थायां पट्टीदर्शनात्तस्या एवा-
त्रातिदेशः प्राप्नोति ॥(उद्द्योतः) पट्ट्या एव प्रसङ्गे हेतुमाह—तत्रेति । युक्त-
शब्देन प्रकृतित्वादिहमेकवचनादिप्रत्ययाश्च छुपि सति भवन्तीति
उच्यते । अर्थशब्दयोरभेदाच्च लिङ्गस्य प्रकृतिनिष्ठत्वम् । एवं चोप-
सितत्वाच्चत्या एवातिदेशः प्राप्नोतीति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् ॥ किं
तर्हि ? । अन्वर्थग्रहणम्—उच्यते वचनमिति ॥(प्रदीपः) नेदमिति । एकवचनादिसंज्ञाविधानकाले
अनुनिष्पादी वचनशब्दोऽपि संज्ञात्वेन नियुक्त इति प्रत्ययः
पारिभाषिकं वचनमुच्यते ॥ अन्वर्थग्रहणमिति । संख्या-
लक्षणोऽप्यतिदिद्यत इत्यर्थः ॥(उद्द्योतः) ननु वचनमिति पारिभाषिकसंज्ञाभावाद्भेदमिल-
सङ्गतमत्र आह—एकवचनादीति ॥ अनुनिष्पादीति । नान्त-
रीयक इत्यर्थः ॥ भाष्ये अन्वर्थेति । लौकिकः संख्यारूपोऽर्थो
वचनशब्देनोच्यत इति भावः । अन्वर्थत्वमत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वम् ॥१ णत्वविभाषिति शेषः । (२. ना.) २ अनुगतो लोकप्रसिद्धोऽर्थोऽन्वर्थ इति
न्युपसिद्धमिति भावः । (२. ना.)

(समाधानपाधकभाष्यम्)

एवमपि पृष्ठी प्रामोति । पृष्ठपि लुच्यते ॥

(प्रदीपः) पृष्ठपि लुच्यत इति । संख्यातिदेशे तद्वचनेन शब्देन प्रवर्तितव्यम् । पृष्ठपि संख्यायाः प्रातिपदिकेति भावः । पृष्ठीशब्देन न पठ्यर्थः संख्यालक्षणोऽभिधीयते ॥ अथ वा पृष्ठप्युच्यते संख्याप्रतिपादनापेक्षितार्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वेवं पृष्ठप्युच्यत इत्यनुपपन्नमत आह—पृष्ठीशब्देन चेति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

लुपोक्तत्वात्सत्यर्थस्य । द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

(प्रदीपः) लुपोक्तत्वादिति । लुप्तहन्वितेन शब्देनोक्तत्वादित्यर्थः । अभिहितः सोपान्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाभाव इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु ह्योऽभावस्य कथमभिधायकत्वं ? न ह्युपास्युरगवाभौक्तपि पठ्यर्थस्य कथमुच्यत आह—लुप्तहन्वितेनेति । तेन हि स्वसंज्ञकपदस्य उच्यत इति भावः । तदाह—अभिहित इति ॥ व्यतिरेकाभाव इति । भेदमिदं न संभवत्वाभावात् इत्यर्थः । देवत्वाभावात् इति । मायया । कारणमात्राधिकारभेदव्यतिरेके हि देवः ॥

(भाष्यभाष्यम्)

आतिदेशिकी तर्हि प्रामोति ॥

(प्रदीपः) आतिदेशिकीति । संख्यायामतिदिष्टायां तद्वचनी शब्दः प्रयोक्तव्यः । नाक्ये न पृष्ठी दैवते इति तस्या एव प्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) पृष्ठपि देशाभावेनातिदेशिकीत्यनुक्तमत आह—संख्यायामिति ॥

(समाधानशेषभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(७०३ समाधानवाक्यिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह

यावता युक्तम् । वक्तुश्च कामचारः

प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्ये ये ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्तं चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते । कामचारश्च प्रयोक्तुः—प्राग्वृत्तेर्यं लिङ्गसंख्ये ते अतिदेशम्, वृत्तस्य वा ये लिङ्गसंख्ये ते । यावता कामचारः । वृत्तस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेश्येते, न प्राग्वृत्तेर्यं ॥

(प्रदीपः) प्रागपीति ।

प्रत्ययार्थेन प्रकृतिवाच्यं च संबद्धं वाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्तर्हः ॥ वक्तुश्चेति वक्तव्यो विग्रहः प्राग्वृत्तेरित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । ततश्चायमर्थः—प्राग्वृत्तं लिङ्गसंख्ये चक्ष्मात् वृत्तस्य ये, ते अतिदेश्यं कामचारः ॥ वृत्तस्येति । प्रत्यासत्त्येति भावः ॥ वृत्ताद्युपसर्जनस्यापि कचित्संख्याविशेषावगतिर्भवति । यथा तावकीनो मामकीन इत्यादेशात् संख्याभेदावगमः । तथैह प्रत्ययार्थे अतिदेश्यसंख्यावगमात् संख्यर्थे तदवगमः । यथा भादेशे प्रथमाधामानाधिकरण्यदर्शनात् कृष्टि तदवगतिः । तत्र च वृत्ताद्युपसर्जने प्रथमार्थमभिधत्त इति व्यतिरेकाभावात् संख्यामात्रप्रतिबद्धा प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव भवति ॥

कचिदधिको ग्रन्थः पठ्यते—

अथ वा प्राग्वृत्तेर्यं लिङ्गसंख्ये ते अतिदेश्येते । पृष्ठी कस्मात् भवति । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति ॥

तत्रागमार्थः—वाक्यावस्थायां प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेश्येते पृष्ठी तु व्यतिरेकनिवन्धना । न चेह प्रत्ययार्थस्य व्यतिरेकोक्तिः । न च व्यतिरेकसहिता संख्या अतिदिश्यते । संख्यामात्रातिदेशे संबन्धसहितसंख्यातिदेशाभावात् ॥

(उद्घोतः) चेत्तर्ह इति । इत्याहु विशेषः—वाक्ये विश्वोपस्थितिभिपयतया, वृत्तौ भौकोपस्थितिभिपयतयेति ॥ उच्यते पञ्चान्तरप्रतीतिः कामचार इत्यनुक्तमत आह—वक्ष्ये इति । तथा च तेन पञ्चान्तरपौतनमस्तीति भावः ॥ भाष्ये वक्तव्योक्तस्य व्याख्यानं प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । कामचारविषये पृष्ठपदप्रदाने निगमकाभावेन आह—प्रत्यासत्त्येति । तदुक्तं भाष्ये वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयत इति ॥ वृत्तिमात्रालम्बिप्रमाणनिष्ठसंख्यावोरतिदेशः, उत वृत्तिमात्रालम्बिप्रमाणसंख्यावोरतिदेशः, उत वृत्तिमात्रालम्बिप्रमाणसंख्यावोरतिदेशः । तत्रापि संख्यायाः पृष्ठीप्रतिपादसंभवदर्शनेतिहत्वाचाहृत्पदरेखातिदेशे पृष्ठी स्यादिति शेषम् । द्वितीयमादायोचारम् । नय प्रातिपदिकप्रतिपादसंभवदर्शनेतिहत्वात् साहृत्पदरेखातिदेशे प्रातिपदिकप्रतिपादसंभवदर्शनेतिहत्वात् । अतिदेशस्य वृत्तिनिष्ठत्वात्तदतिदेशोत आह—वृत्तात्तयेति । आदेशात् । सप्तकमसफवेकयत्न इति निर्दिष्टम् ॥ तत्र चेत्तत्त्वादिनेकस्यैवोपस्थितिनं स्वेकत्वेनेति तत्त्वम् ॥ तथेहेति । शिरीषा प्राग इति बहुवचनात्तत्त्वकृत्यापि शिरीषत्वेनानेकोपस्थितिनं तु बहुवचनेति तत्त्वम् । अन्यथातिदेशाभावात् तदनुपपत्तिरिति भावः ॥ ननु संख्यातिदेशेपि तद्विबन्धनं पृष्ठी कस्मात्तत्त्वत आह—वृत्ताद्युपसर्जनमिति ॥ व्यतिरेकाभावादिति । तदतिदेशस्तु न मानाभावादिति भावः ॥ अथ वा प्राग्वृत्तेरिति । इदमयुक्तं प्रत्यासत्तिपापपक्षेतिहासः ॥

१ 'शिरीषस्त' प्र० २ 'शिरीषस्त' प्रयोगेन भवि० ३ 'इति वृत्तात्तयेति' ४ 'एतेभि' ५ 'ततो वृत्त' ६ 'वृत्ताद्युपसर्जनं' अकृतिपदं कृष्टं, अथानार्थम् अद्वयव्यापिकत्वेन तद्विबन्धनसंभवमिति भावः । (र. गा.) ६ 'वृत्ते'

पठ्यते इति ७ 'शिरीषत्वेनानेकोपस्थितिव्यतिरेकनिष्ठत्वाभावात् बहुवचनानुपपत्तिरित्यर्थः । (र. गा.)

(भाष्यभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । अन्तरेणाप्यतिदेशं लिङ्ग-
संख्ये सिद्धे । यथाऽऽपो दारा इत्यादाविति प्रश्नः ।(उद्योतः) ननु तद्विस्तारसंख्यादेकवचननिवृत्तयेऽनवका-
शयणीयतिदेशोत्त आह—अन्तरेणापीति ॥

(७०४ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्यत्राभिधेयस्य व्यक्तिवचन-
भावाल्लुपि युक्तवदनुदेशः ॥ * ॥(भाष्यम्) अन्यत्राभिधेयवह्निवचनानि भ-
वन्ति ॥ कान्यत्र ? ॥ लुकि । लवणः स्युः । लवणा-
यवागू । लवणं शाकमिति । अन्यत्राभिधेयवह्नि-
वचनानि भवन्ति लुकि । इहाप्यभिधेयवह्नि-
वचनानि प्राप्नुवन्ति । इत्यन्ते चाभिधानवत्स्यु-
रिति । तच्चान्तरेण यत् न सिध्यतीति लुपि युक्त-
वदनुदेशः । एवमर्थमिदमुच्यते ॥(प्रदीपः) अन्यत्रेति । अनेदं लिङ्गसंख्ययोराधिल-
वार्तिककारेण पठितम् । भाष्यकारस्तु वाचकभेदनिबन्धनमे-
वावसायेन वतिना व्याचष्टे अभिधेयवदिति । अभिधान-
वदिति । अभिधानशब्देनोपसर्जनमभिधीयते । तेन हि
प्रधानार्थोभिधीयते । तस्य चार्थद्वारको लिङ्गसंख्यायोगः ॥(उद्योतः) भाष्यवार्तिकयोर्वैतिप्रयोगाप्रयोगयोर्वैतिमाह—
अनेदमिति ॥ लिङ्गसंख्ययोरिति । विशेष्यमात्रगतलिङ्गसंख्य-
योर्विशिष्टगतलिङ्गसंख्ययोर्वैतिमार्थः ॥ पठितमिति । अभिधेयस्य
व्यक्तीति पठितमिति ॥ वतिनेति । विशेष्यमात्रवाचके यति-
ङ्गसंख्याप्रयुक्तं कार्यं दृश्यते तद्वदेवान्यत्र विशिष्टवाचकेऽपि दृश्यते
तथा प्रकृत्यैषि स्यात्तद्वारणार्थं स्रजमिति भावः ॥ अभिधेयम् ।
विशेष्यम् ॥ अभिधानशब्दस्य वाचकपर्यायत्वादभिधानवदित्युक्त-
मत आह—उपसर्जनमिति ॥ तत्र योगं दर्शयति—तेन हीति ॥
प्रधानार्थः । तदास्तद्विस्तारार्थः ॥ तस्य चेति । त्रिलिङ्गोऽयं
शब्द इत्यादिप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥

(काकुभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥

(अर्थे कार्यसाधकाधिकरणम्)

(७०५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लुपोऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिनोप-
पद्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुब्धामेयमदर्शनस्य संज्ञा क्रियते । न

१ लुप्पमानेत्यादि । (१. ना) २ अतिदेष्टुमर्थमे 'इ' ३ 'मावाच' ४
५ 'अदर्शनेन' ६ 'यनेन च यो' ७ 'ति च कु' ८ 'युक्तः सम्बन्ध
इति ॥ प्रकृत्यर्थ' इति पाठं कल्पयन् Bengal Asiatic Society.चादर्शनस्य लिङ्गसंख्ये शक्यते अतिदेष्टुम् । लुपोऽ-
दर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते ॥(उद्योतः) भाष्ये लुपोऽदर्शनसंज्ञित्वादिति । लुपः
उपशब्दस्य ॥ ननु लुपीत्यनेन प्रत्ययार्थो वाच्य इत्यत आह—
अदर्शनसंज्ञित्वादिति । वदुगीदिः ॥

(७०६ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न चाऽदर्शनस्याशक्यत्वादर्थगति-
साहचर्यात् ॥ * ॥(भाष्यम्) न वा एष दोषः ॥ किं कारणम् ? ।
अदर्शनस्याशक्यत्वात् । अदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये
अशक्ये अतिदेष्टुमिति कृत्वा अदर्शनसहचरितो
यर्थस्तस्य गतिर्मविष्यति । साहचर्यात् ॥(प्रदीपः) न चाऽदर्शनस्येति । अभावरूपत्वादिति
भावः ॥(उद्योतः) न चाऽदर्शनस्येति । उपार्थादर्शनस्येति ।
अशक्यत्वे हेतुमाह—अभावेति । स्वरूपसदगवे शक्यत्वाच्चेति-
देशोऽशक्य इति भावः ॥ साहचर्यादिति । उपशब्देन लुपो यः
स्यान्ति प्रत्ययसदर्थो लक्ष्यते तद्युक्तार्थस्य लिङ्गसंख्ये उपशब्दानिप्रत्य-
यार्थेऽतिदिश्यते इति तात्पर्यम् ॥

(७०७ समाधानहेत्वन्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ योगाभावाच्चान्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यस्यादर्शनेन योगो नास्तीति
कृत्वा अदर्शनसहचरितो यर्थस्तस्य गतिर्मविष्यति
साहचर्यात् ॥(प्रदीपः) योगाभावादिति । अदर्शनेन प्रकृत्यर्थो
न युक्त इत्यर्थः ॥(उद्योतः) युक्तः संबन्ध इति प्रकृत्यर्थ इत्युच्यते । तत्र केन
युक्त इत्याकाङ्क्षायाऽनुपसिद्धत्वाद्युपसंख्येय संबन्धः स्यात् । न च
तदार्थादर्शनेन कस्यचिद् योग इति युक्तपदार्थाप्रसिद्धित्वेऽपि तत्स्या-
निप्रत्ययार्थलाभ इत्यर्थं भाष्ये—योगाभावाच्चेति ॥

(७०८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य
लुपः ॥ * ॥(भाष्यम्) समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य
लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः । मधुरापञ्चालाः ॥ किं
प्रयोजनम् ? ॥ नियमार्थम्—समास उत्तरपदस्यैव ॥
क मा सूत् ? ॥ पञ्चालमधुरे इति ॥ लुपि युक्तवत् ॥उत्तरपदस्य लुपः पाणिन्यं लीयमपात्तं सूचयतीति निर्दिष्टवन्तं लुपि ॥
८ मधुरा मधुरा इति पञ्चाल जनपदस्योद्देशः । (१. ना.)

(प्रदीपः) मधुरापञ्चाला इति । यतिपदार्था एवा-
पेक्षितपरस्परं द्वन्द्वार्थ इति सिद्धे नियमः क्रियते । अत एव
मधुरागोदा इति भवति न तु मधुरागोदाविति । द्वन्द्वेपि गो-
दार्थस्य द्वित्वानतिक्रमात् ॥ ५१ ॥

(उद्घोतः) नन्येनमधुरागोदावप्यमूर्तत्वं द्वन्द्वार्थत्वेन
द्विवचनमेव स्मरति बहुवचनसिन्धोऽविदेशः स्मरत आह—
यतिपदेति । मधुरापञ्चाला इति नाम्ने उदात्तत्वादित्थं समास-
संज्ञेनेतरेतरद्वन्द्वं एवाभिधीयते । उत्तरसंदर्भया पूर्वसंज्ञाभावा-
तिरिक्तत्वाभावादाय बहुवचनम् । उक्तत्वात् पूर्वपदो रपिदेश-
भावाद् द्विवचनमेति भावः । अत्र एव वचनसंज्ञाभावादेव ॥
समासो बहुवचनान्तरात्प्रसक्तिकमुक्तत्वं नैरतिदेशस्योत्तरपदस्येति
वार्तिकेभ्यो न उत्तरपदस्य बहुवचनान्तर्हीनत्वं इति भावः ॥
बहुवचनमप्येव त्वबहुवचनान्तरात्पूर्वपदस्य नियमेन व्यावृत्तिर्मा-
न्येति, तेन गोदमधुरा इति भवति न तु गोदमधुरे इतीत्याहुः ५१

(१०४ युक्तवद्भावप्रतिषेधसूत्रम् ॥ १ । २ । ३ भा. ८ सू.)

१२६ विशेषणानां चाजातेः ॥१२॥५२॥

(जातिपदार्थान्वयतिर्गवाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमिदं विधायते जातिर्यद्विशेषणमिति, आ-
होस्त्विजातेर्यानि विशेषणानीति ॥

(प्रदीपः) विशेष ॥ ५२ ॥ कथमिति । किं सागा-
त्ताधिकरणेन सम्बन्धः,—विशेषणानां युक्तवद्भावविधाने जा-
तिस्तु यदा विशेषणं तदा नेति । अत्र ध्वन्यधिकरणेन—जाते-
र्यानि विशेषणानि चेर्षा नेति । अजातेरिति चासमर्थसमासः,
भूवतिना ननः सम्बन्धात् । उभयथा चान्याप्तिः प्रतिषेधस्येति
प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) विशेषणानां चा ॥ ५२ ॥ परिच्छेदकमत्र
विशेषणम् ॥ नना समस्याया जातेर्यद्विशेषणानामित्यनेन कथमन्य-
थोक्तं आह—असमर्थेति । एवं च नन इतोत्तरपदार्थस्याप्यन्य-
थान्वयो न दोषमेति भावः ॥ पूर्वसंज्ञेन प्रत्यङ्गत्वं तद्विशेषणयो-
र्यथेतिदेशाच्च विशेषणानामपि सिद्धं एवातिदेशः । उक्तव्यविशेष-
णानां स्वविशेष्यगर्भाद्बहुवचनयोरुचित्यपत्तिः । यर्षा तु जातिप्रति-
षेधेभ्यः ॥ तत्र संदेह इति तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपहेतुनिराकरणभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यदि विधायते—जातिर्यद्विशेषणमिति । सि-

१ 'उद्घोतपदार्थ' इति पाठं Bangal Asiatic Society.
उद्धृत्युक्तं कः प्रथमं तस्य उपनयनमिति युक्तं दृश्यतीति बोध्यम् ॥
२ मधुरागोदा इत्यादि मयोजनानुसारेणैवेति भावः । (र. ना.) ३ 'रित-

द्धम्—पञ्चाला जनपद इति । सुभिक्षः संपन्नपा-
नीयः बहुमाल्यफल इति न सिध्यति ॥

अथ विधायते—जातेर्यानि विशेषणानीति
सिद्धम्—सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल
इति । पञ्चाला जनपद इति न सिध्यति ॥

(उद्घोतः) नाम्ने—सुभिक्ष इत्यादि न सिध्यतीति ।
तेषां जनपदविशेषणत्वेऽपि तद्वारा ह्यवन्तविशेषणत्वस्यापि सत्त्वेन
बहुवचनमेव स्यादीदृशविदेशेण विध्यर्थमेव विशेषणानामित्यंशः
रगदित्याशयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि नैवं विधायते—जातिर्यद्विशेषणमिति,
नापि—जातेर्यानि विशेषणानीति ॥ कथं तर्हि ? ॥
विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति । आ जातेः ।
आजातिप्रयोगात् ॥

(प्रदीपः) आजातिप्रयोगादिति । सन्ने आहः
प्रत्येपो न तु ननः । अत्रायमर्थः—तावद्युक्तवद्भावो भवति
यावज्जातिर्न प्रकान्ता । यदा तु जातिः प्रक्रम्यते विशेषणत्वेन
विशेष्यत्वेन वा तदा युक्तवद्भावो न भवतीति ॥

(उद्घोतः) यदा तु जातिः प्रक्रम्यते इति । अत एव
पञ्चालाः सुभिक्षा जनपद इति पञ्चाला जनपदः सुभिक्ष इत्येव च
भवति, जातो प्रकान्तायां यद्विशेषणमुपनिषत्तं तज्जातिमेव साक्षा-
दिदिशतीति भावः । विशेषणानामित्यनेनापि साक्षात्पूर्वविशेषण-
प्रत्ययमेवोचितमिति तात्पर्यम् ॥ जातिगुणसमभिप्रायारे जातेर्य-
द्विशेष्यत्वनियमादाह—विशेष्यत्वेन चेति ।

(भाष्यम्) किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ।

(उद्घोतः) शङ्कते—नाम्ने—[अथ] किमर्थं पुनरिद-
मिति । विशेषणानामित्येति तदर्थः ॥

(७०९ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विशेषणानां वचनं जाति-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जातिनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः ॥

(उद्घोतः) उत्तरवति—जातिनिवृत्त्यर्थं इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थं इति । न पुनर्विशे-
षणानामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति ।

(उद्घोतः) विशेषणानामिति । सुभिक्षादीनामित्यर्थः ॥

(७१० समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समानाधिकरणत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानाधिकरणत्वाद्विशेषणानां यु-
क्तवद्भावो भविष्यति ॥

उपार्थः १ । २ व्यापकतामित्यर्थः । ननु विधायकत्वे सति व्यापकता-
रूपम् । तेन शोभनत्वादेरप्यप्युक्तव्यविधायकमपि शोभनाः पपाण इति भव-
तीति भावः । (र. ना.) ५ 'समानाधिकरण्या' ॥

(उद्द्योतः) समानाधिकरण्यादिति । अर्थस्य युक्त-
ज्ञाने तदर्थमिदं अनियतलिङ्गसंख्ये सर्वत्र सिद्धमिति तात्पर्यम् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

यद्येवं, नाथोऽनेन । लुपोऽन्यत्रापि जातेर्युक्तव-
द्भावो न भवति ॥ प्रान्यत्र ? ॥ बदरी सूक्ष्मकण्टका
मधुरा वृक्ष इति ॥

(प्रदीपः) बदरी सूक्ष्मकण्टकेति । मधुरादीनां वि-
शेषणानां यदयुपनिपाते तद्विज्ञसंख्यायोगः ॥ वृक्षोपनिपाते तु
वृक्षाश्रयलिङ्गसंख्यायोगः ॥

(उद्द्योतः) अन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो नेति ॥ विशेष-
लिङ्गादिप्राप्तिता नेत्यर्थः ॥ वृक्षोपनिपाते त्विति । बदरी वृक्षो
नयुर इति यथा । एवं प्रकृतेऽपि रूपद्वये सिद्धे व्यर्थं सप्रमिति भावः ॥

(लाक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न
भवति ? ॥

(उद्द्योतः) वृच्छति—किं पुनरिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

आविष्टलिङ्गा जातेर्युक्तमुपादाय प्रवर्तते, उ-
त्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तद् लिङ्गं जहाति ॥

(प्रदीपः) आविष्टलिङ्गेति । आविष्टं लिङ्गं यथा सा-
ऽऽविष्टलिङ्गा नियतलिङ्गैत्यर्थः । सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सद्भा-
वेपि केनचिच्छब्देन किंचित्लिङ्गं प्रत्याप्यत इति शब्दवि-
शेषोपेक्षयाविष्टलिङ्गस्युच्यते ॥ उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशा-
दिति । जातेरुत्पत्तिविनाशायोगात् शब्दव्यवहारगतानु-
त्पत्तिविनाशां वृक्षेते । तेनासंसर्गं यावच्छब्दोद्देशो व्यवहारत्वाव-
जातेर्नियतलिङ्गत्वमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) उच्यते—आविष्टेति ॥ ननु जावेष्टिद्राश्र-
यत्वादिद्राविष्टा जातेरिति वक्तव्ये विपरीतोच्चारणमनुक्रमत आह—
आविष्टमिति । विशिष्य गृहीतमित्यर्थः ॥ यन् व्युत्पत्तौ जाते-
नियतलिङ्गोपादानत्वेन तत्त्वं प्रदीपत इत्याह—नियतेति ।
यद्यपि जातिशब्दा अनियतलिङ्गा अपि वृद्धयन्ते तथापि प्रकृत्यामि-
प्राप्यतेत्यर्थः ॥ ननु सर्वत्र सर्वत्र लिङ्गसत्त्वात्कथं नियतलिङ्गत्वमत
आह—सर्वत्रेति ॥ शब्दव्यवहारगताविति । व्यक्तिगतेति
नोक्तं, व्यक्तरपि कस्याश्चित्त्वत्वात् । अत एव शब्दगतेति नो-
क्तम् । जातिरित्युपलक्षणं नियतलिङ्गशब्दमाश्रित्य ॥

(तटस्थालेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

वक्तव्यश्च किं । प्रयोजनम् ? ॥ इदं तत्र तत्रो-
च्यते—गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गव-
चनानि भवन्तीति, तदनेन क्रियते ॥

१ 'मधुरो' २ वृक्षशब्दे जातिमित्येकं शुद्धवद्भावोऽयं न भवतीति
भावः । (र. ना.) ३ 'आविष्टं न जहाति' ४ १ 'उत्पत्त्यवहार' ५ ५ उर्वेषां
लिङ्गानां नाम प्रतिपादनं नृपुन्यमतं प्राप्तमित्यर्थः । (र. ना.) ६ अनेदेन

(प्रदीपः) गुणवचनानामिति । पदसंस्कारपक्षे
वाचनिकमेतत् । पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे नृपु-
षकं लिङ्गसर्वनामप्राप्तमेकत्वं च वस्तुन्तरनिरपेक्षत्वात्समिति-
तमिति शुद्धं पटा इति प्राप्ते भाविनो बहिरङ्गस्याश्रयस्य सम्ब-
न्धिन्यां लिङ्गसंख्ये अनेन प्रतिपाद्यते । 'विशेषणानां'
गुणवचनानामित्यर्थः । उक्तवद्वाचकवचने । आश्रयवद्भि-
संख्ये इत्यर्थः ॥ यदा तु वाक्यसंस्कारस्तदायमनुवाद एव ।
आश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तर्हिष्ठत्वात् ।
तद्वत्तयोर्लिङ्गसंख्ययोः सिद्धत्वात् । यदा तु जातिविशेषणं तदा
न भवति युक्तवद्भावः ॥

(उद्द्योतः) भाविन इति । भाविशुद्धिविषयस्येत्यर्थः ॥
गुणवचनानामिति । जातिक्रियादिभिन्नानामित्यर्थः ॥ तेन वाक्यं
च सुदुषहन्तुमिलारूपपदम्, गुणाभिदेन गुणोपसर्जनगुणोपका-
नामाश्रयत आश्रयविशेषतो लिङ्गादिकमित्यर्थः ॥ अयं भाष्यकृ-
त्कृतः स्यात्तः ॥ उच्यते—आविष्टेति तद्विष्टत्वेन प्रदादित्यर्थः ॥
यदा तु जातिरिति । यथा बदरी वृक्ष इत्यादाविति भावः ॥

(७११ नियमवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्मवति युक्तव-
द्भावेन । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि ।

(प्रदीपः) हरीतक्यादिष्विति । नियमार्थमेतत् ।
तेन वचनमभिधेयाश्रयं भवति ॥

(७१२ नियमवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ खलतिकादिषु वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तव-
द्भावेन । खलतिकस्य पर्येतस्यादूरभवानि वनानि
खलतिकं वनानि ।

(प्रदीपः) खलतिकमिति । खलतिको नाम पर्येतस्य
स्यादूरभवानि वनानीति लिङ्गमभिधेयाश्रयमेव भवति ॥

(७१३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
चञ्चा अमिरूपः । वधिका दर्शनीयः ॥ विशेष-
णानां चाजातेः ॥ ५१ ॥

(प्रदीपः) मनुष्यलुपीति । विशेषणानामर्थं प्रतिषेधः ।
तेन चञ्चामिरूप इत्यभिधेयाश्रये लिङ्गसंख्ये भवतः । लुण-
मयः पुष्पश्चञ्चा तत्त्वद्वयो मनुष्यश्चञ्चा संज्ञायामिति वि-
हितस्य कनो लुम्मनुष्य इति लुप् ॥ ५१ ॥

(उद्द्योतः) मनुष्यलुपीत्यस्य युक्तवद्भावप्रतिषेधत्वं चञ्च-
स्यसंगतमित्यत आह—विशेषणानामिति ॥ पुनस्तस्य तु

विशेष्यपर्यवसायित्वादित्यर्थः फलितः । उद्द्योते तु अन्यथा व्याख्यातम् ।
(र. ना.) ७ हरीतक्य इत्यस्य फलपरत्वं व्यस्यितुमिदमुपास्यम् । (र. ना.)

भवत्येवेति भावः ॥ अभिधेयाधये इति । विशेष्यगतं यद्
युक्तवद्भागेन किं विशेषणे प्राप्तं तस्यायमुपशितत्वाद् निषेध इति
विशेष्यभूतार्थगतं प्रतिज्ञमत्र भवतीति भावः ॥ एतेन अनुपपत्तुपी-
त्यनेन विशेषणानां विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेध इत्यगिरूप इत्यत्र
भाष्यकारवचनादेव पुंस्त्वमिति बोध्यमित्यपास्तम् ॥ ५२ ॥

(१०५ युक्तवद्भाष्यप्रत्याख्यानसूत्रम् ॥ १।२।२ भा. ९ सू.)

१२७ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्

॥ १।२।५३ ॥

(उद्घोषः) तदशिष्यं ॥ ५३ ॥ तत् । युक्तवद्भाष्यसूत्रम् ॥

(संज्ञाप्रमाणत्वं निर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं या एताः कृत्रिमादिष्टुभादिसंज्ञास्तत्प्रामा-
ण्यादशिष्यम् ? ॥

(प्रदीपः) तदशिष्यम् ॥ ५३ ॥ किं या एता
इति । प्रत्याख्यान्यायाधनेन प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—कृत्रिमा इति । शान्तो बोधित-
केता इत्यर्थः ॥ कृत्रिमसंज्ञाप्रदाने हेतुमाह—प्रत्याख्यान्यायाधने ॥

(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह । संज्ञानं संज्ञा । तदशिष्यम् ॥ ५३ ॥

(प्रदीपः) नेत्याह इति । प्रत्याख्यान्यायाधनेन प्रश्नः ।
नहि टिगुमादिसंज्ञानां प्रमाणत्वं युक्तवद्भाष्यप्रत्याख्यान्यायाधनेन
हेतुवत्पश्यते सम्प्रत्याख्यान्यायाधनेन । संज्ञानमिति । अवगमः
सम्प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र यथापि दाराः सिद्धता वर्षा इत्युक्ते
लिङ्गसंख्याविशेषावगतिरुपपत्तमाना प्रमाणम् । एवं पञ्चाला
परणा इत्यादावपि । न च पञ्चालादयो यौगिकः अपि तु
जनपदादीनां संज्ञादेतो योगानवगमनात् तद्विज्ञो नोत्तरयते
इति लुपि न पश्यतः । तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्र भावात्
केनचित्पद्येन प्रत्याख्यान्यायाधनेन वस्तु कस्यचिद्विज्ञस्य व्यञ्जकमिति
दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा । बहुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं
चान्यत्र समारोप्यत इति संख्यायोगोऽपि सिद्धः । एका
सिक्तेत्याद्यपि लिङ्गप्रयोगदर्शनात् सिध्यति ॥ ५३ ॥

(उद्घोषः) सामर्थ्यमिति । प्रकरणादिज्ञं वलवदित्यर्थः ॥
अवगम इति । भाष्ये—यौगिकः संज्ञासूत्र इत्यर्थः ॥ प्रती-
तिप्रमाणवदवयववर्गीयमित्याह—तत्र यथेति ॥ प्रमाणमिति ।
वचनमन्तरेणापीत्यर्थः ॥ “लुब्धयोगाप्रत्याख्यान्यायाधने” “योगप्र-
माणे च तदभाषेऽदर्शनं स्याद्” इत्यनयोस्तात्पर्यं दृष्टान्तदा-
ष्टान्तिकयो रूढयोगिवत्वरूपवैषम्यपरिहारं चाह—न चेति ।
एवं च लिङ्गप्रकरणं जात्याख्यायामित्यादि संख्याप्रकरणं च पूर्वा-
चार्यानुसारेण कृतमिति व्यनितं यत्प्रकृता । सर्वं चेदं कालोप-

१ युक्तवद्भाष्येन प्राप्तं किं विशेषणे प्रतिविष्यते अनुपपत्तिरुपशितत्वात्
पदार्थान्तेन अभिरुद्धादौ पुंस्त्वमिति न निमित्तते तेन यथाऽनिरूपो अनुप-
पत्ति भवतीति भावः । (८. भा.) २ “दीनमिता संज्ञा” ३ “भक्तो”
दि० ९

सर्जने चेति चेन संगृहीतम् ॥ योगानवगमादिति । संप्रति
विनापि क्षत्रिययोगं जनपदे पञ्चालादिव्यवहारदर्शनादित्यर्थः ॥ तत्र
सर्वेषामिति । उपचयापचयादिरूपस्य तस्य केवलान्वयित्वादिति
भावः ॥ वस्तु द्रव्यम् ॥ लिङ्गसंख्याकारकावयवत्वं हि द्रव्यत्वमिति
तदेव द्रव्यावानुपपत्तिपरिहाराय लिङ्गव्यञ्जकं, शब्दस्य कारणमिति
भावः ॥ एवं च दारपदार्थस्य स्तीत्येऽपि शब्देनोपचयलक्षणं पुंस्त्व-
मेव व्यज्यते । सर्वेषां सर्वत्र सत्वादिति तात्पर्यम् ॥ एका सिक्-
तेति । अयं प्रयोगो ह्यवयवदृष्टे भाष्ये । पद-न्येऽपि भवादि-
शब्दविषयेऽपि लिङ्गप्रकरणः साधव इति ध्वनयन्माह—भा-
दीति ॥ ५३ ॥

(१०६ बहुत्वातिदेशसूत्रम् ॥ १।२।२ भा. १० सू.)

१३२ जात्याख्यायामेकसिन्वहु-

वचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

(एकरूपे बहुवचनसाधनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इदमयुक्तं वर्तते ॥ किमत्रायुक्तम् ? ॥ बहुवस्ते-
र्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । तद्यदेकवचने शासि-
तव्ये बहुवचनं शिष्यते एतदयुक्तम् । बहुवचनव-
चनमिति नाम वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) जात्या ॥ ५८ ॥ जातिरूपलक्षणम् । इदं तु
शब्दार्थ इति दर्शनाध्वेनाह—इदमयुक्तमिति । बहुव-
चनमिति । अत्र पक्षे जातिरूपलक्षणत्वेनाख्या जात्या-
ख्येति व्याख्यानम् ॥

(उद्घोषः) जात्याख्यायाम् ॥ ५८ ॥ जातिवादितो मते
जात्रेकात्वाद बहुवचनार्थमावश्यकमितीदमयुक्तमित्यसंगतमत
आह—इदं सिध्यति । जात्रेकलक्षणत्वं तु शक्यतावच्छेदकतया
वैधर्म्यम् । प्रकारान्तरमपि अत्रायां द्रव्यम् ॥ जात्याख्यायां बहु-
वचनमन्यतरस्यामत आह—अत्र पक्ष इति । निगमित-
विनिमित्तकाश्च सम्यायतां इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(०१४ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जात्याख्यायां सामान्याभिधाना-
दैकार्थ्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जात्याख्यायां सामान्याभिधानादै-
कार्थ्यं भविष्यति । यत्तद् व्रीहौ व्रीहित्वम् यवे
यवत्वम् गार्ग्ये गार्ग्यत्वम् तदेकम्, तद्य विवक्षि-
तम्, तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । इत्येते च
बहुवचनं स्यादिति । तद्यान्तरेण यत्नं न सिध्य-

१ “जात्याख्या” २ “पञ्चालादिगुणानुपपत्तयपचयादिरूपस्य पुंस्त्वमिति लिङ्ग-
संख्या” । (८. भा.) ३ अत्र मते शक्यतावच्छेदके न शक्तिरिति बोध्यम् ।
(८. भा.) ४ जात्याख्यायादित्यर्थः । (८. भा.)

तीति जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) जातिपदार्थपक्षाभयेणोत्तरमाह—जात्याख्यायामिति ॥ गार्ग्ये गार्ग्यत्वमिति । गोत्रस्यापि जातिताभ्युपगमादेतदुक्तम् । बहुषु गणेषु गार्ग्यत्वस्याभिज्ञ-स्याभावात् ॥ एकस्मिन् पिण्डे अवस्थामेदाजुगता दित्यल्ला-दिका जातिजात्याख्यायामिति वचनसामर्थ्यात् गृह्यते । जातिपदार्थवादिते हि सर्वे शब्दा जाल्यार्थाभिधायिन इति सामर्थ्याद्विज्ञपिण्डविषया जातिराधीयते ॥

(उद्घोतः) द्रव्यवादे उत्तरासङ्गतेराह—जातिपदार्थेति ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्निधौ यदैकार्थं तदुक्तं सामान्याभिधानादिति योवना वार्तिकस्य ॥ अत्र पक्षे वादोहाय्यव्यो विधेयैर्गीभूतव्य-क्तिद्वैतपरम्परया जातावेति भावः ॥ अभ्युपगमत्वे हेतुमाह—बहुष्विति ॥ अभिज्ञस्याभावादिति पाठः । अत एवाभ्युपगममादो-ऽयमिति तात्पर्यम् । कचित्स्वमिच्छस्य आवादिति पाठः । तदा जाल्यज्ञाकारे प्रमाणदर्शनमिदम्, अन्यथा गर्गलिष्ठजनकतानिरूपि-तजन्यत्वस्य प्रतिव्यक्तिनैदाद् गार्ग्य इत्यनुगताकारप्रतीतिर्न स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं परिमाणनैदाद्द्रव्यमेवेन विस्मत्वादीनामपि जाति-शब्दत्वेन तत्रापि बहुवचनं स्यादत आह—एकस्मिन्निति ॥ सामर्थ्यमेव दर्शयति—जातिपदार्थेति ॥ सर्वे शब्दा इति । उक्तयुक्त्या पाचकौदयोपि ॥ भाष्ये—तच्च त्रिवक्षितमिति । प्राधान्येनेति शेषः ॥

(काकुभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

(७१५ अक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्रैकवचनादेशो उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ॥ ग्रीहिभ्य आगत इत्यत्र “वेङ्किते” इति गुणः प्राप्नोतीति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये ग्रीहिभ्य इति । यत्र एकस्मिन्निलेक-शब्देनैकवचनं गृह्यते ग्रीमो ग्रीमसेन इतिवत् । सप्तमी च षष्ठ्यर्थे इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः ।

(७१६ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अर्थातिदेशात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थातिदेशोऽयम् । नेदं पारिमायि-कस्य वचनस्य ग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्वर्थग्रह-णम्—उच्यते वचनम् । बहूनामर्थानां वचनं बहु-वचनमिति । यावद् ब्रूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति ॥

(प्रदीपः) बहूनामिति । बहूनामर्थानां बहुत्वमेवोच्यते

इत्येकस्मिन्नर्थे बहुत्वमनेनातिदिश्यत इति बहुत्वाद्वहुवचनं भवतीति नास्ति स्थान्यादेशभावः । एवं तिष्यपुनर्ध्वस्वो-त्सत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां द्वित्वबहुत्वयोरभिधानाद-र्थातिदेशात्स्थान्यादेशभावभावः ॥

(उद्घोतः) सप्तम्युपादानादतिदेश एवेत्युत्तरम् ॥ बहूनाम-र्थानां वचनं भ्यसादिवहुवचनमपि भवतीत्यत आह—बहूना-मिति । कर्मणि स्युट् । बहूनामर्थानां संवन्धि यदुच्यते तद्बहु-वचनम् । तच्चोपस्थितत्वाद्वहुत्वमेव तदाह—यद्वहुत्वमेवोच्यत इति । एकत्वरूपेऽर्थे शालीयो बहुत्वरूपार्थस्य तादात्म्येनाहार्यारोप इति तात्पर्यम् ॥ अत एव तद्विशेषणानामपि सिध्यति ॥ एव-मिति । अन्यथा तत्रापि तिष्यपुनर्वम् इत्यत्र जसि चेति गुणः स्यादिति भावः ॥

(७१७ प्रतिषेधाक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति । एको यवः संपन्नः सुभिक्षं करोति ॥

(प्रदीपः) संख्याप्रयोग इति । एकस्यैव बहुत्वा-तिदेशः कियमाण एकशब्दप्रयोगेऽपि प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते ॥

(उद्घोतः) एकशब्दप्रयोगविरोधाद् बहुवचनाप्राप्तेराह—एकस्यैवेति । जातेरेकत्वावगतावेवातिदेशप्रवृत्तेरिति भावः ॥

(७१८ प्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ असदो नामयुवप्रत्यययोश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) असदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नामप्रयोगे,—अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि ॥ युवप्रत्ययप्र-योगे—अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं चात्स्या-यणो ब्रवीमि ॥

(वार्तिके युवग्रहणवैयर्थ्यभाष्यम्)

युवग्रहणेन नार्थः—“असदो नामप्रत्ययप्रयोगे न” इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं चात्स्यो ब्रवीमि ॥

(उद्घोतः) भाष्ये प्रसङ्गादसदो द्वयोश्चेलस्य प्रतिषेध-माह—असदो नामेति ॥

“*असदः स्वविशेषणस्य प्रयोगे न*” इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि ॥

१ व्यक्तिविशिष्टातिः पदार्थ इति भावः । (र. ना.) २ उपपादयिष्यते चैतत्, जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानमिति भाष्यव्याख्यासंदेह उद्घोते । (र. ना.) ३ तेषामपि परम्परया व्यक्तिविशिष्टा पाकवादिजातिरेव शक्यः

इत्यभिधानः । (र. ना.) ४ उक्तमिति । स्वविशेषणम् * जात्याख्याया वचनादेशे स्थानिवद्भावप्रतिषेधः ॥ * इति वार्तिकेनेति भावः ॥

(७१९ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अशिष्यं वा बहुवत् पृथक्त्वा-
भिधानात् ॥ * ॥(भाष्यम्) अशिष्यो वा बहुवद्भावः ॥ किं का-
रणम् ? ॥ पृथक्त्वाभिधानात् । पृथक्त्वेन हि द्रव्या-
ण्यभिधीयन्ते । यद्यस्तेर्यास्तत्र युक्तं बहुवचनम् ॥(प्रदीपः) उभयपदार्थपक्षधरेण प्रत्याख्यातुमाह—अ-
शिष्यमिति ॥(उद्घोषः) ननु द्रव्यपदार्थसंज्ञेन प्रत्याख्याने 'ग्रीहिः
सम्पन्न' इति प्रयोगो न स्यात्त आह—उभयेति । यदाचिद्व्यं
प्रधानं कदाचिज्जातिः प्रधानगिर्यर्थः ॥ भाष्ये पृथक्त्वेनेति । भेदे-
नेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते—पृथक्त्वाभिधानादिति । यावता
इदानीमेवोक्तम्—'जात्याख्यायां सामान्याभिधा-
नादैकार्थ्यम्' इति ? ॥

(७२० प्रत्याख्यानहेतुवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ जातिशब्देन हि द्रव्याभिधा-
नम् ॥ * ॥(भाष्यम्) जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते
जातिरपि ॥(प्रदीपः) तत्र कदाचिज्जातेः प्राधान्यं कदाचिद् द्रव्य-
स्येति यथेष्टप्रयोग उपपद्यते ॥ ५८ ॥(उद्घोषः) भाष्ये—जातिशब्देनेति । जातिशब्दस्याभि-
धानेनेत्यर्थः । निरुद्धजालमिषायाकलोत्पादिशब्दे तु नायं विभिरिष्ट
इति भावः । तदाह—द्रव्यमपीति । प्राधान्येनेति शेषः । त-
दाह—तत्र कदाचिदिति । जातिप्रकारान्वयित्वेनैवैक एव
शक्तिप्रदः 'गौर्गोपदवाप्य' इति, जातिव्यक्तुमवयिष्यकबोधे पार-
णम् । अत एव जातिविशेषकशक्तिप्रदविषयाद् गौत्वपदस्य कदापि
व्यक्तिबोधः ॥ जातिव्यक्तुमवयिष्यकविशेषज्ञायां च पुरपेक्षेय
निवामिका । सापेक्षमाहर्कं नैकवचनबहुवचनानादि ॥ यत्रदेवाभिप्रेत
पातिप्राधान्ये शब्दे एकवद्भावो व्यक्तिप्राधान्ये तु नेति व्यवहार
इति भावः ॥ तत्र जातिः श्रेयः प्रकारस्तादर्थ्येनेति न बाह्यतन्व-
यानुपपत्तिः । गौत्वपदजन्यगोत्वबोधे तु भेदेनेति न गौत्वं बाह्ये-
त्यादिप्रयोगः । व्यतिशारकोन्वय इत्यस्याप्ययमेवार्थ इति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमप्यभिधीयत
इति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमा-

१ वैशिष्ट्यं पृथीयार्थः । निगमि द्रव्यातीत्यर्थः । (८. ना.) २ 'उभेदमपान-
सादाख्येने' ॥ ३ 'भेदमपानसादाख्येने' ॥ ४ अथ कदाचिद् गौ पदवीत्यस्य
इति बोधना—एतेन जातिप्रकरणकविश्वगोत्वोक्तमर्थकदर्थं गौत्वोपपत्तिर्यथा—ससीनं पृच्छति—अस्यत्र कांचिद्गौ पश्यसीति ।
स पश्यति—'पश्यति चायं गाः' पृच्छति च—
'कांचिदत्र गां पश्यसि' इति, नूनमस्य द्रव्यं विव-
क्षितम्—'इति ॥ तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहु-
वचनं भविष्यति । यदा सामान्याभिधानं तदैक-
वचनं भविष्यति ॥ जात्याख्यायाम् ॥ ५८ ॥(उद्घोषः) भाष्ये—महति गोमण्डल इति । अतिनि-
विष्टगोमण्डलेऽपि विक्षेपेया पृष्टे इत्यमुक्तिः । तत्र जातेरेव द्रव्य-
भेदो जातेर्दृष्टत्वात् प्रधानपक्षधिरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

(१०७ बहुत्वादिदेशसूत्रम् ॥ १ । २ । २ आ. ११ सू.)

१३३ अस्मदो द्वयोश्च ॥ १ । २ । ५९ ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अथमपि योगः शफ्योऽवक्तुम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम्—अहं प्रवीमि आद्यां ब्रूयः वयं ब्रूमः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

इमानीन्द्रियाणि कदाचित्स्वातन्त्र्येण विवक्षि-
तानि भवन्ति । तद्यथा—इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति,
अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोतीति । कदाचित्पारत-
न्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति—अनेनाक्षणा सुष्ठु प-
श्यामि, अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति । तद्यदा
स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यति ।
यदा पारतन्त्र्येण तदैकवचनद्विवचने भविष्यतः ॥
अस्मदो ॥ ५९ ॥(प्रदीपः) अस्मद् ॥ ५९ ॥ तद्यदेति । एकेन्द्रियप्रवृत्तौ
स्वातन्त्र्येन्द्रियान्तराणामौदासीन्येन संविधास्तत्त्वात् कर्तृत्वविवक्षेति
वयं पश्याम इत्यादि सिद्धम् । शरीर इवेन्द्रियेष्वप्यहंनोत्पा-
दाद्यमित्यनेनेन्द्रियाणामभिधानात् ॥ पारतन्त्र्यविवक्षायां दिव-
न्द्रियाणामहं प्रवीमि इत्येकवचनं सिद्धम् । शुष्मदन्तदोषाकरोपे-
ऽस्मदोर्ध्वद्वयाभिधानाद्विवचनमिति नार्थो योगेन । संज्ञा-
नाम्नानां युष्मदि शुरी पक्षे बहुवचनं सिद्धम् ॥ ५९ ॥(उद्घोषः) अस्मदो द्व ॥ ५९ ॥ नन्विन्द्रियाः स्वतन्त्र-
प्रवृत्तिर्येन्द्रियसाध्यक्रियायामिन्द्रियान्तराणां कर्तृत्वमायाऽप्यव-
नमनुपपन्नता आह—एकेन्द्रियेति । स्वविपर्ययादासीन्यं संविधा-
शरीरे हेतुः । संविधास्तु, सदाकारित्वम् ॥ नन्वेवमस्मदः प्रयो-
गोनुपपन्नोऽत आह—शरीर इत्येति । अहंकारः । अहंवर्तनी-
तिरहं काण इत्यादिः ॥ पारतन्त्र्येति । तथा च करणत्वेन विवक्षि-
तत्वात्संविधास्तत्त्वलक्षणकर्तृत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ चचारविश्रात्मन अहं-
कारपदात्मनो वा एकत्वादावामित्यनुपपन्नता आह—एक-
द्वयेति । लवादीनां यत्परं तच्छिष्यत इति भावः ॥ अस्मदो-
र्ध्वद्वयाभिधानादित्यत्रासद इति शेषत्वविवक्षया पक्षी ॥ संज्ञा-भवति विचारयतीत्यर्थः । (८. ना.) ५ प्रत्येकं विशेषवर्णयताऽपरिहाय
पृष्टे इत्यर्थः । (८. ना.) ६ अहंकारोऽहंमलबोध्यवत्त्वम् । (८. ना.)

येति । व्यवहारेत्यर्थः ॥ एवं च शुभदि गुरावेकैवमिति कवि-
कृताशुच्यमानमसद्वृत्तमिति भावः । अत एवाचार्याः कथयन्तीत्यादि
संगच्छते । इत्यनेन इत्याः कथयन्तीत्याद्युपपत्तिर्बोध्यते । एतदर्थं
च प्रत्याख्यानप्रकारस्यावश्यकत्वात्सुत्रं प्रत्याख्यातमिति भावः ॥५९॥

(१०८ बहुत्वातिदेशसूत्रम् ॥ १।२।२ आ. १२ सू०)

१३४ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे

॥ १।२।६० ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयमपि योगः शक्योऽवच्छेदम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम्—उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ, उदिताः पूर्वाः
फल्गुन्यः, उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे, उदिताः पूर्वाः
प्रोष्ठपदाः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

फल्गुनीसमीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो
वर्तते । बहुवस्तेऽर्थोस्तत्र युक्तं बहुवचनम् । यदा
तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति ॥
फल्गुनी ॥ ६० ॥

(प्रदीपः) फल्गुनी ॥६०॥ बहुवस्तेऽर्था इति । अमा-
वास्याशामप्यादित्यमण्डलं प्रविष्टेन चन्द्रेण नक्षत्राणां योगोऽस्त्ये-
वेति तदापि बहुवचनमर्थर्चाः छत्रिण इत्यादिन्यायेन सिद्धम् ।
एकस्यां तु तारायां फल्गुनीशब्दो न वर्तते इति एकवचना-
भावः । सर्वत्र लौकिकः प्रयोगः प्रामाण्येनाश्रीयते इत्यनवस्था
न भवति ॥ ६० ॥

(उद्ध्योतः) फल्गुनी ॥ ६० ॥ अमायां चन्द्रस्य नष्टत्वा-
त्कथं बहुवचनमित्यत आह—अमेति ॥ ननु चन्द्रस्य फल्गुन्या-
दिपदवाच्यत्वान्नामाद्यं कथं तमादाय फल्गुन्य इत्यादिप्रयोगोऽत
आह—अर्थर्चा इति । तद्रूपारोपावच्छन्दप्रवृत्तिरिति भावः ॥
नन्वेवमेकैवविनक्षायानेकवचनमपि स्यादत आह—एकस्यामिति ।
नन्वेवं नक्षत्रान्तरेऽपि चन्द्रसंबन्धविषयायां द्विवचनादि स्यादत
आह—सर्वत्रेति । अनवस्था अतिप्रसङ्गः ॥ ६० ॥

(१०९-११० एकत्वातिदेशसूत्रे ॥११।२आ. १३-१४ सू०)

१३५ छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम्

॥ १।२।६१ ॥

१३६ निशाखयोश्च ॥ १।२।६२ ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

इमावपि योगौ शक्यावच्छेदम् ॥

१ 'नक्षत्रम्' ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम् ? ।

(०२२ प्रत्याख्यानहेतुवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुल-
कपूर्वसवर्णेति सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुनर्वसुविशाखयोः “सुपां सुलक-
पूर्वसवर्ण” इत्येव सिद्धम् ॥ छन्दसि ॥ निशा-
खयोः ॥ ६२ ॥

(१११ द्वित्वातिदेशसूत्रम् ॥ १।२।२ आ. १५ सू०)

१३७ तिप्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहु-
वचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ १।२।६३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तिप्यपुनर्वसोरिति किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

कृत्तिकारोहिण्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नक्षत्र इति किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) तिप्य ॥६३॥ नक्षत्र इति किमर्थमिति ।
तिप्यपुनर्वसवो माणवका इत्यत्र गौणार्थत्वात् भविष्यसीति
प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) तिप्यपुन ॥ ६३ ॥ ननु माणवकवान्निद्वन्द्व-
निवृत्त्यर्थं तदत आह—तिप्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तिप्यश्च माणवकः, पुनर्वसु च माणवकौ,
तिप्यपुनर्वसवः ॥

(प्रदीपः) उत्तरवादिनस्त्वयमभिप्रायः तिप्येण युक्त-
कालस्तिप्यस्तिप्ये जातो माणवक इति यौगिकत्वाच्चास्ति गौ-
णार्थत्वम् ॥

(उद्ध्योतः) तिप्येणेति । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो
लुबविशेष इति तुपि जाते सन्धिबेलावयवः स्वातितिप्यपुन-
र्वसविति लुक् ॥ यौगिकत्वादिति । छेपेनाप्यवशिष्टस्य तदर्थान्त-
र्भावेण शक्तिरेव बोध्यते । अत एव उवादिप्रत्याख्यानं सूत्रकृतोक्त-
मिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्वसुनक्षत्रग्रहणं किम-
र्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

अयं तिप्यपुनर्वसुशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि व-
र्तते । अस्ति च कालवाची । तद्यथा—बहुवस्तिप्य-
पुनर्वसवोऽतिक्रान्ताः, कतरेण तिप्येण गत इति ।
तद्यो ज्योतिषि वर्तते तस्येवं ग्रहणम् ॥

२ अभिप्रेक्ष्यमाणार्थो ये इति व्याख्याति माता । (२. ना.)

(प्रदीपः) ज्योतिषि घर्तत इति । नन्वेकेनैव नक्षत्रप्रहणेन कालमाणवकयोर्निश्चितः सिद्धा तत्र किं द्वितीयेन नक्षत्रप्रहणेन ॥ नैतदस्ति । अन्तराहः कालः बहिराहस्तु माणवक इत्यन्तराहस्यैव कालस्यैकेन नक्षत्रप्रहणेन निश्चितः स्यात् । यथाऽहर्कर्मकथुल्यान्तराहं ब्रह्मकर्म निविध्यते न कालकर्मैति भासमानस्यैव देवदत्तेनेत्यत्रापि भावे सकारः सिद्धो भवति । द्वितीयेन तु नक्षत्रप्रहणेन बहिराहोऽपि माणवक्यो निवर्तते ।

(उद्घोषः) अन्तराह इति । अन्तराहेतद्विज्ञानान्माणवका-
धेतद्विज्ञानमिति कालमाणवकयोरेकप्रहणद्वयेति भावः ॥
यथेति । ब्रह्मकर्मणा क्रियास्वरूपपरिपूर्णे कालकर्मणा स्वगतायाः
क्रियायाः कालसंबन्धपूर्णमिति तयोरेकप्रहणद्वयं बोध्या ॥

(समाधानान्तरमाप्यम्)

अथ वा नक्षत्र इति घर्तमाने पुनर्नक्षत्रप्रहणस्यै-
तत्प्रयोजनम्—विदेशस्यमपि तिष्यपुनर्वसोः
कार्यं [तदपि] नक्षत्रस्यैव यथा स्यात् । *तिष्यपुनर्व-
सोर्नक्षत्राणि यलोपो घक्तव्यः* इति नक्षत्रप्रहणं न
कर्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) ननु नक्षत्रद्वन्द्वे दशभुजे अर्थादयोरपि काल-
माणवकयोर्निश्चितः विदेशेवेत्याह—अथ चेति ॥ तिष्यपु-
नर्वसोरेति योगविभागः कियते नक्षत्र इति चागुयर्तते ।
तेन यद्विधित्वेति तिष्यपुनर्वसोः कार्यं तन्नक्षत्रप्रहणोरेव भव-
तीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नन्विनि । अकर्मकप्रहणेन सत्यं साक्षात्क-
र्मानि स्थापयमाने शुक्ला धूपंश्चाहर्कप्रहणेनान्तराहस्यैव व्याधि-
नरेण प्रकृते । अस्ति हि स्थापयमानेन्द्रात्प्राप्त्यापवकरोनाविदेशा-
दुपपत्त्यापवकसंबन्धविरहितः भावः ॥ अथलस्याहोरात्रिकारणेन कर्म
संबन्धोऽत आह—तिष्येति । नक्षत्रस्याहं नक्षत्राहं ततः सप्तम्यां
नक्षत्राणीति निर्देशः ॥

(समाधानान्तरमाप्यम्)

अथ वा नक्षत्र इति घर्तमाने पुनर्नक्षत्रप्रहणस्यै-
तत्प्रयोजनं तिष्यपुनर्वसुपर्याययाचिनामपि यथा
स्यात्—तिष्यपुनर्वसु तिष्यपुनर्वसु ॥

(प्रदीपः) गलांये कृतमेव नक्षत्रप्रहणमित्यभिप्रायेण
आह—अथ चेति । स्वरूपप्रहणे प्रातिपदिकप्रहणार्थं द्वितीयं
नक्षत्रप्रहणम् । पुनर्नक्षत्रप्रहणे सत्यस्यैवयमनपेक्षितोपात्त-
त्वात्प्रत्याविदेश इति पर्यायाणामपि प्रहणविधिः ॥

(उद्घोषः) यलोप इति । तस्य पुन्यविशेषणार्थमावश्यक-
मेवेति भावः ॥ पुनर्नक्षत्रेति । तिष्यपुनर्वसोः शब्दयोरेकपेये
नक्षत्रे वर्तमानानां नक्षत्रप्रहणानां द्वन्द्व इति यज्ञार्थ इति भावः ॥
अयस्यैवेति । तद्वत्संबन्धिनो बहुत्वस्य द्वित्वादिदेश इत्यर्थः ॥

* यन्ततोऽकर्मकं 'तदपि' इति शब्देन पुनर्नक्षत्रप्रहणमिति । तद्वद्वा
प्राचीनतरं प्रमाणं शुक्ले 'यत्' इति 'विदेशस्यमपि' इत्यतोऽप्ये उचितं
कृत्या प्रहणमिति बोध्यम् ॥ २ अथ पुराणं पाल्यार्थं उक्तं तत्राहोरात्रिकप्रहण-
पुनर्वसुप्रहणयोः नक्षत्रप्रहणयोः वा । (१. ना.) ३ 'वाति' ४ 'माही-

(आक्षेपमाप्यम्)

अथ द्वन्द्व इति किमर्थम् ? ॥

(समाधानमाप्यम्)

यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसु येपौ त इमे तिष्यपुनर्वसव
उन्मुग्धाः ॥

(प्रदीपः) तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धा इति । केचि-
दाहुः—पुराणं अन्यपदार्थः नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्वि-
यन्तप्रसङ्गः ॥ अन्ये त्वाहुः—नक्षत्रप्रहणे समासस्य प्रहणे
पुराणामन्यपदार्थत्वे प्रसङ्ग एव नैस्तीति ॥ अवयवेन
विग्रहः समुदायः समासार्थ इति तिष्यादय एव विपर्यय-
विपर्याय बहुव्रीहिणोऽन्त इत्यस्ति प्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) समासस्येति । कृच्छ्रद्वयेति यज्ञादिपरिणत-
विभक्तिः समासप्रहणननुवर्तत्यर्थः नैस्तीतीत्यन्तेन पूर्वमत-
दूषणम् ॥ अथ माप्यं व्याचष्टे—अवयवेनेत्यादिना । अवय-
वार्थेनैव यतिपरार्थस्य गोपनमित्यर्थस्तदाह—समुदाय इति ।
उन्मुग्धानर्थेभेद इत्यर्थः ॥ विपर्यायविपर्याय इति । यस्तिष्य
इत्युपलक्षणं यौ पुनर्वसु स तिष्यो येममित्यर्थस्यापीति भावः ॥
विपर्यायोऽत्र भ्रमः ॥ उन्मुग्धा इत्यस्य च विपर्यायेन दृश्यमाना
इत्यर्थः । अविधित्वावचनान्मुद्देः कर्तारि चेद्विधित्वा इत्यर्थमिति
भावः ॥

(सर्पो द्वन्द्वो विभाषकयदिति परिभाषाधिकरणम्)

(आक्षेपमाप्यम्)

यदुच्यतेत्येति किमर्थम् ? ॥

(समाधानमाप्यम्)

उदितं तिष्यपुनर्वसु ॥

(प्रक्षमाप्यम्)

कथं चात्रैकवचनम् ? ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—कथं चाधेति । प्राप्तादङ्गनामेव
समाहारद्वन्द्व इति नियम इति भावः ॥

(समाधानमाप्यम्)

जातिद्वन्द्व एकवचनवतीति ॥

(प्रदीपः) जातिद्वन्द्व इति । कथमनङ्गनामेव
इत्यम् । यावता जातिप्रदेशेषु भिन्नाधारा जातिरङ्गनामेव
स्थानेदकल्पितमेकवचनविपर्यायः ॥ एवं तर्हि प्रतिगम्यन्तरे
भिन्नानि नक्षत्राणीति दर्शने भिन्नाधारा जातिः संभवतीति न
कथिहोयः ॥

(समाधानमाप्यम्)

अग्राणिनामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(परिभाषासिद्धिसमाधानमाप्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्वचनप्रहणं करोति,

सन्तेन ॥ * तिष्यपुनर्वसुप्रहणं इत्यपि बोध्यम् । (१. ना.) ६ एवं चैक-
वचनस्याप्याहं बहुवचनप्रहणस्य व्यावर्तकत्वेन वैपर्ययेति भावः ॥
७ बहुवचनस्य द्विवचनान्ते द्विदेः प्रतीत्यर्थः । (१. ना.)

तज्ज्ञापयत्याचार्यः—“सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकव-
द्भवति” इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ।
वाभ्रवशालङ्कायनं वात्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं
भवति ॥

(प्रदीपः) सर्वो द्वन्द्व इति । अप्राणिजातिद्वन्द्वो नि-
लमेकवद्भवति । प्राणिद्वन्द्वस्तु विकल्पेन । न्यायसिद्ध्यायौ बहु-
वचनग्रहणेन द्विनेन सूच्यते ॥ एकवद्भावप्रकरणं हि विषय-
विभाषामारब्धम्—प्राण्यज्ञादीनां सनाहार एव, न तु प्राण्य-
ज्ञादीनानेव समाहार इति । तत्तत्प्रकरणानुपात्तानां समा-
हारेतरयोगयोर्द्वन्द्वः सिद्ध एव ॥

(उद्द्योतः) एवं वर्हति । द्वन्द्वश्रेण्यादिषु—एषां सनाहार
एवेति नियमबोधनद्वारा तद्व्यतिरिक्तसर्वद्वन्द्वस्यानेनोभयरूपता बो-
ध्यत इत्यपेक्षया—अप्राणीति । न्यायसिद्ध्यापेक्षयतेन सर्व-
शब्दस्य संकुचवृत्तिर्न युक्तेति भावः । तद्वचनपश्चात्—न्यायेति ॥
प्रकरणप्रकरणवैयर्थ्यसुदृढं न्यायमेव दर्शयति—एकेति । वि-
षयविभागो, विषयनियमः । न तु विषयद्वन्द्वनियमार्थमिति भावः ॥
नत्विति । अन्यथाऽत्र बहुवचनग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥
सिद्ध एवेति । चार्थ इत्यनेनेत्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा नात्रभवन्तः प्राणिनः, प्राणा एवात्र-
भवन्तः ॥ तिप्यपुनर्वसो ॥ ६३ ॥

इति श्रीमन्नगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । नद्येवेषु लोके प्राणिव्यवहारः
प्रसिद्ध इति भावः ॥ प्राणा एवेति । तदधीनस्थितित्वात्प्रा-
णिनामेत एव प्राणा उच्यन्ते ॥ ६३ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महामाष्यप्रदीपे प्रथमस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ २ ॥

(उद्द्योतः) नद्येतेष्विति । आपोमयः प्राण इति
क्षुतेरद्वितीया स्थापमानमाणा एव लोके प्राणिन इत्युच्यन्ते,
इदमेव पूर्वत्वं माष्येऽत्रभवच्छब्देनोच्यत इति भावः ॥ लोके
प्राण्येति व्यवहारस्याप्यभावाद्वा—तदधीनेति । एवं च तैश्चा
नियमेऽपि न क्षतिरिति भावः ॥ केचित्स्थितानुरोधेन द्वन्द्वश्रे-
ण्यादिषु समाहार एवेति नियमः ॥ एवं चार्थाणि पक्षे जाति-
रप्राणिनामिति तिल्लकवद्भावे बहुवचनाभावात्सङ्गमनर्थकं सङु-
क्तायैवाप्यम् । ज्ञाप्यकोट्यं सर्वशब्देनैकवद्भावविषयो जातिद्वन्द्व-
यव गृह्यते ॥ द्वन्द्वश्रेण्यादीनामन्येषां तु निलनेव । अत एवैकव-
द्भावप्रकरणं पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति वि-
भाषा वृक्षेति सङ्गस्यमान्येण न निरोधः ॥ अत एव मृदङ्गवाङ्म-
ूर्त्तौ इत्यादि संगच्छते ॥ यदा जातिप्राधान्य एकवचनं व्यक्ति-

१ सर्वस्य शब्दस्य विभाषयैकवद्भावसंज्ञा इत्यादि । (र. ना.)
२ ‘प्राणव्यवहारः’ ३ प्राण्यज्ञादीनामेव समाहार इति नियमोपलब्धः ।
(र. ना.) ४ समाहार एवेति नियमपक्षेऽपीत्यर्थः । (र. ना.) ५ विभाषा-

प्राधान्ये च बहुवचनमित्युक्तमप्यत्र । अर्थवार्थे द्वंद्वं ज्ञापकमि-
त्याहुः ॥ ६३ ॥

इति श्रीशिवभट्टवृत्तसतीगर्मजनागोजीमठरुने भाष्य-
प्रदीपोद्घोते प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयमाहिकम् ॥
आदित एकादशमाहिकम् ॥

अथ

प्रथमाध्याये द्वितीये पादे

तृतीयमाहिकम् ।

(आदितो द्वादशमाहिकम्)

(एकशेषप्रकरणमारभ्यते)

(११२ नियमसूत्रम् । १ । २ । ३ आ. १ सू.)

१३८ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ

॥ १ । २ । ६४ ॥

(पदकृत्याधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

रूपग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) सरूपा ॥ ६४ ॥ रूपग्रहणमिति । रूप-
स्यान्तरङ्गत्वाद्वैयत्याहुपदेशानपेक्षया तत्कृतमेव समानत्वं
प्रहीयते । प्रतिपत्तिस्तत्त्वं च समानानामित्युच्यमाने भवति ।
रुदशब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात् । सरूपाणा-
मिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात्
प्रतिपत्तिगीरत्वं भवतीति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) सरूपाणाम् ॥ ६४ ॥ नन्वभेदकृतमपि साम्यं
गृहेतेति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—रूपस्येति ॥ अन्तरङ्गत्वं,
शब्दार्थप्रतीतिः पूर्वं नियमेन प्रतीयमानस्यम् । अर्थो हि तद्विपरी-
तत्वाद्विरुद्धः, तथातुकरणदशायामप्रतीतिर्येषम् । शब्दस्य तु ज्ञान-
मात्रे भानात्स कुत्रापि न हेयः ॥ उपदेशः, संबन्धग्रहः । पर्या-
यप्रतिपादमानत्वसमाधारणत्वम् ॥ ननु समानानामित्युक्तेऽपि
वर्णकृतत्वावगमावोक्त आह—प्रतिपत्तीति । यद्यपि सह मानेनेतियो-
गस्तत्रापि तथापि प्रतीतिविरुद्ध एवायमिति भावः । तदाह—रुद-
शब्दत्वादिति ॥ सरूपशब्दस्तु ज्योतिर्जनपदेति समानस्य समान-
विधानादवयवानुसंधानद्वारेणैव सादृश्यं प्रतिपादयतीति तात्पर्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

“समानानामेकशेष एकविभक्तौ” इतीयत्युच्य-
माने यत्रैव सर्व समानं शब्दोऽर्थश्च, तत्रैव स्याद्
वृक्षाः पुक्षा इति । इह न स्याद्—अक्षाः पादा
इति सूत्रमिति शेषः । एवमुत्तरवैयर्थ्यापि । व्यभिचारार्थमित्यस्य विभाषार्थ-
मित्यर्थः । (र. ना.) ६ पणवा इति पाठो गति (र. ना.) ७ बहुवचन-
ग्रहणमित्यर्थः । (र. ना.) ८ ‘समानमित्यु’ ॥

भाषा इति । रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते । श्रुतौ च रूप-ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) शब्दोऽर्थश्चेति । स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितम्—आकरणे रूपवद्वयौऽप्यप्रीकृत्यत इति । तत-
श्चार्थरूपाभ्यां समानत्वं श्रूयतेत्यर्थः ॥ शब्दानुशासनप्रस्तावाय
शब्दसंयन्धिरूपं श्रूयते, न तु बहुवचनमित्याह—श्रुतौ
चेति । श्रोत्रोपलब्ध्यावित्थः । अथ वा श्रोत्रेन्द्रियं श्रुति-
रूप्यते ॥

(उद्घोषः) ज्ञापितमिति । शब्दार्थविषये क्वचिदुपन्या-
याप्रवृत्तेर्ज्ञापनारित्यर्थः ॥ श्रोत्रेन्द्रियस्य करणत्वेऽप्याधारत्वान्नभा-
वात्—श्रोत्रोपेति । भावसाधनः प्रसिद्ध इति भावः ॥ अथ
येति । ध्रुववच्छेदेनेत्यर्थः । करणसाधनः स इति भावः ॥ आने
ग्रहणं विषयज्ञा, श्रुतीये तु प्रतीतिरिति शिरोः । प्राधान्येन श्रोत्रे-
न्द्रियमार्गे वस्तुतः रूपग्रहणेनोच्यत इति तात्पर्यम् ॥

(॥ इति रूपग्रहणप्रयोजनम् ॥)

(आक्षेपभाष्यम्)

अर्थैकग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) एकग्रहणमिति । दोषेण दोष इति भाव-
साधनपक्षे प्रापन्मादिकस्य दोषो भविष्यति । शिष्यत इति
दोष इति कर्मसाधनपक्षेऽप्येकत्वमेत्याया विवक्षितत्वादेक एवा-
वशिष्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) दोषमिति । अनेकनिष्ठमिति शिष्यमन्त्रानं
विषयम् । तर्कस्य द्वयोरेकतायास्तद्वयं प्रापन्मादिकस्य भविष्य-
तीत्यर्थः ॥ कर्मसाधनेति । तत्र हि सरूपाणां संवन्धी शिष्यत
इत्यर्थः । तत्राश्लेषसंयन्धिरूपेण आक्षेपग्रहणमात्राधिकरण्याधिक्यवचनान्ते
प्रकारविषयोऽति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

‘सरूपाणां दोष एकविसर्गः’ इतीयत्युच्यमाने
द्विचतोरपि दोषः प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रिय-
माणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) द्विचतोरिति । द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य
शब्दसंयन्धिरूपः । तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तिन्यायाश्रयेणाने-
कस्यापि दोषः स्यात् । कर्मसाधनपक्षेपि संसर्गतात् प्राप्ता-
न्याससंख्याया अविषया स्यात् । यथा ग्रहं संमार्ष्टीति
भावः ॥

(उद्घोषः) संयन्धिरूपेण द्विवचनानुपपत्तिः, संयन्धिरूपे-
ऽप्यसङ्गतिरत आह—द्वित्वेति । द्विचतोरिति विषयसममिति
भावः ॥ शेषग्रहणेऽत्र नोपपत्त्यादन्यसिन्, असम्भवात् । तदाह—
तत्र भाष्येति ॥ व्याप्तीति । अत्र शब्दे आद्युदात्तश्चेत्यादि-
ग्रहणेन प्राग्वीश्वरादिति रेफोच्चारणेन प्रापन्मन्त्रायापेक्षया व्याप्ति-

न्यायस्य प्रापन्मन्त्रोपपत्त्यात् । एवं चेतरेतिपृच्छामदंस्त्वानं तदर्थः ।
तत्र यत्पि गितेः सिद्धत्वादिगृह्यमाणैवार्थतो विधायता तथापि शब्द-
सारमिव विषयताद् व्याप्तिन्यायेन द्विवचनामेवावस्थानं स्यादेकस्य
निष्ठमिति भावः ॥ संसर्गतात्वादिति । शिष्यमाणत्वविधानेन
शेषग्रहणार्थाद्विषयस्य संसर्गतात्माणात्यादिति भावः ॥ सरूपाणामिति
पक्षेऽपि विषयबोधकत्वपक्षेन सामानाधिकरण्यान्वययोग्यः संवन्धी
आक्षेप्ये स संवन्धवचनान्तं यत् यत्पि, तथापि तर्क विषयेन शिष्य-
माणत्वेन संसर्गतात्माणात्यानुवाचकत्वादेकताविवक्षेति तात्पर्यम् ॥

(इति प्रथमैकशेषप्रयोजनम्)

(अथ दोषग्रहणप्रयोजनम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ दोषग्रहणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) दोषग्रहणमिति । सरूपाणामेकः सौमुर्भय-
तीति पाक्ष्यद्वयोप्याहृष्यत इति भावः ॥

(उद्घोषः) सरूपाणामिति ॥ लक्ष्यानुसारतो व्याख्यान-
माभिलषेया निर्धारणे पट्टी, साध्यानुशासनत्वात् साधुरित्याप्या-
हारः । एवं न तेषां मध्ये एकस्य साधुतोऽप्युदात्तासाधुत्वेनाप्राप्ति-
रिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

“सरूपाणामेक एकविसर्गः” इतीयत्युच्यमाने
आदेशोऽयं विधायेत ॥

(प्रदीपः) आदेशोऽयमिति । पट्टी स्थानेयोनोति
नियमात् ॥

(उद्घोषः) पट्टीति ॥ निर्दिश्यमानस्यादेता इत्यर्थनाय-
र्यस्य व्याख्यानापेक्षणीयवपरिहाराय नियमाधेयत्वमप्युदात्तार्थमिति
निर्धारणपट्टी न तुक्तेति भावः ॥

(आदेशविज्ञाने कूपणजिज्ञासाभाष्यम्)

तत्र को दोषः ? ।

(प्रदीपः) तत्र को दोष इति । अन्तरतम एक
आदेशः प्रवर्तयत इति भावः ॥

(उद्घोषः) अन्तरतम इति । शब्दतोऽर्थेन—तत्र-
प्रद्वारमिति भावः ॥

(दोषप्रदर्शकभाष्यम्)

अभ्वश्चाभ्वश्चार्थः । आन्तर्यतो ह्युदात्तवतः
स्थानिनो ह्युदात्तवानादेशः प्रसज्येत ॥

लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेत ॥

(प्रदीपः) इतरतु खरे दोषमाह—अभ्वश्चाभ्व-
श्चेति ॥ ह्युदात्तवत इति । ह्युदात्तवन्तावक्ष्यन्तौ
यस्य समुदायस्य स ह्युदात्तवान् समुदायः । आदेशोपि ह्य-
उदात्तवन्ताह्युदात्तगुणयुक्तावकारी यत्सेति ह्युदात्तवानुच्यते ।

१ अर्थनिरूपितविषयेत्यनेनार्थः । आद्युदात्तनिरूपितविषयेत्यनेनार्थः । (र. ना.) २ ‘संसर्गतात्मा’ । अथगेव पाठः पापुर्गोप्य । (र. ना.)
३ ‘प्रापन्माद’ । ४ इदं संक्षिप्तमात्रमात्रम् । विषयमात्रोपेक्षया तद्वन्-

विकल्पवन् । संक्षिप्तमात्रमात्रमात्रोपेक्षया । (र. ना.) ५ ‘विषयत इति ।
६ इदं नियमाधेयत्वमिति । भाष्यकारादिपृच्छाव्याख्यानस्य स्थानपदाधेयविरु-
धित्वेनार्थाधेयविरुधित्वस्योपेक्षणीयवपरिहाराद्येत्यर्थः । (र. ना.)

॥ 'तेषां ध्वनया' ॥ ॥ गर्गः य इत्यनेनेति शेषः । (र. ना.)

(प्रदीपः) किमर्थं पुनरिति । जातिः शब्दार्थः । तस्यार्थकत्वादेनेकशब्दप्रयोगः । आश्रयगतसंख्याप्रतिपादनाय च द्विवचनव्युत्पन्ने भविष्यति इति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) ननु सूत्राभावे सरूपाणां द्रव्यपरिचय आह— जातिरिति ॥

(७२३ समाधानवार्तिकप्रामाण्यदृष्टम् ॥)

॥ * ॥ प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते ॥ किमिदं प्रत्यर्थमिति ? । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद् । एतस्मात्कारणाद् नैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इयं पदार्थ उपलक्षणं लाङ्घितरिति दर्शने सूत्रनारूप्यमित्याह— प्रत्यर्थमिति । चावन्ति द्रव्यानि विशिष्टगुणक्रियाविषयतया विषयितानि तावतां शब्दानामेकैकार्थवक्ष्यतायां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) द्रव्यमिति । तत्र हि प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादस्तिव्यापकसंज्ञाप्रतिपादनाय चानाशब्दप्रयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ उपलक्षणं स्थिति । यो रसगताः स देवदत्त इत्यादी रसवासम्भवादिस्तर्थाः । अन्यथानन्तात्तत्र शक्तिमदो न स्यात् । केवलम्वक्षितेय शब्दार्थः । एतेः शक्तिमते प्रकारेण न तत्र शब्दवशात् शब्देनैकता, नाति नगपता, शब्दमन्त्रेय च शब्दज्ञानम् शब्दस्यैव शेषे प्रकारतया न निषिक्तकता । तस्य । तावते चात्रैवतर्थाभावात् तेनानुगतानेकत्वविशेषसम्भवा इति सूत्रमिति भावः ॥ विशिष्टगुणक्रियाविषयतयेति । तदाश्रयतोऽनोपक्षितानीत्यर्थः ॥ नपरे तु किमर्थमिति प्रश्नमाभ्यस्य तत्रैवैव सिद्धिरित्याशयः । तत्रकारणे च शब्दानां मुख्यरूपता, यथाऽद्या भव्यन्तां भव्यन्तां दीव्यन्तामिति ॥ प्रत्यर्थमिति । अद्या दीव्यन्ताम् । अद्या भव्यन्ताम् । अद्या भव्यन्तामित्यादी वाक्ये प्रत्यर्थं शब्दनिवेशात्पि दर्शनात्तदाचिच्छादप्रयोगे सहविवक्षायां प्राप्तद्रव्यनिवृत्त्यर्थं सूत्रगायदपकमित्याशयः ॥ किमिदं प्रत्यर्थमिति । अर्थावर्था प्रतीत्यादेरपि तदर्थेन संभवात्प्रश्नः । एकवचनान्तेन विग्रह इत्युच्यते ॥ नैकेनेति । नैकेनेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्र को दोषः ? ।

(७२४ समाधानवार्तिकद्वितीयदृष्टम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रानेकार्थाभिधाने अनेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते च एकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्या-

१ 'शब्दप्रयोगमत्र' ॥ २ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ३ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ४ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ५ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ६ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ७ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ८ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ९ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ १० 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ११ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ १२ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ १३ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ १४ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ १५ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ १६ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ १७ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ १८ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ १९ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ २० 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ २१ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ २२ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ २३ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ २४ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ २५ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ २६ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ २७ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ २८ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ २९ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ३० 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ३१ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ३२ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ३३ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ३४ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ३५ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ३६ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ३७ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ३८ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ३९ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ४० 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ४१ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ४२ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ४३ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ४४ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ४५ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ४६ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ४७ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ४८ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ४९ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ५० 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ५१ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ५२ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ५३ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ५४ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ५५ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ५६ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ५७ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ५८ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ५९ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ६० 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ६१ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ६२ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ६३ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ६४ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ६५ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ६६ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ६७ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ६८ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ६९ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ७० 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ७१ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ७२ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ७३ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ७४ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ७५ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ७६ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ७७ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ७८ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ७९ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ८० 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ८१ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ८२ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ८३ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ८४ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ८५ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ८६ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ८७ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ८८ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ८९ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ९० 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ९१ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ९२ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ९३ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ९४ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ९५ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ९६ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ९७ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ९८ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ ९९ 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥ १०० 'तत्रानेकार्थाभिधाने' ॥

दि० १०

दिति ॥ तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति । तस्मादेकशेषः । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(उद्घोषः) अनेकशब्दत्वमिति । अनेकशब्दत्वमेवेत्यर्थः ॥ एकेनापीति । अस्मिन्नाश्रयसंमष्टः । श्रावणे सहविवक्षाविषय-श्रावणीयद्रव्यस्य वारणादिति भावः ॥

(काकुभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदं प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येवं दृष्टान्तमाश्रय्य सरूपाणामेकशेष आरभ्यते, न पुनरप्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमाश्रय्य विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते ? ॥

(प्रदीपः) किमिदमिति । यदि हेतुरहितं दृष्टान्तमाश्रय्य विरूपाणामेकशेषप्रयोगदर्शनात्सरूपकशेष आरभ्यते । तदा सरूपकशेषप्रयोगदर्शनाद्विरूपानेकशेषः किमिति नारभ्यत इति प्रश्नः । प्रयोगास्तु शब्दशक्त्यावगुण्यमानायां न किं चिदारम्भम् । इत्यपदार्थपक्षेऽपि स्वभावादिकः शब्दोऽनेकमर्थं व्याधिवत् प्रत्याययिष्यति । अन्यथा एकशेषारम्भेऽपि कथं प्रत्यायकः स्यात् । नहि सतोऽसती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते । मन्दबुद्धिपुत्रादनार्थं च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोऽशुरोऽपि सरूपकशेषारम्भे न पुनर्विरूपानेकशेषारम्भे ॥

(उद्घोषः) किमिदमिति । अद्या इत्यादीनामप्रत्यर्थ-शब्दनिवेशस्यापि दृष्टत्वेन विरूपविषयेऽपि लाघवायैकशब्दप्रयोग एव प्राप्तिः अनेकशब्दप्रयोगाच्च विरूपाणामनेकशेष एव कुतो नारभ्यत इत्येवं इत्याहुः ॥ हेतुरहितमिति । प्रत्यर्थमित्यादिषु न हेतुः, अपक्षवृत्तित्वादिति भावः । अत एव भाष्ये दृष्टान्तमाश्रय्ये-त्युच्यते ॥ विरूपानेकशेष इति । नन्वनेकशेष इत्यनेकशेष शेष इत्यर्थो वा, एकशेषो नैत्यर्थो वा, एकशेषमिश्रो भवनीत्यर्थो वा । नापः । त्रिषु प्रतिपादेषु द्वयोः प्रयोगोपपत्तेः । त्रैपदास्सार-स्येनेकनिवृत्तेरावश्यकत्वात् । न द्वितीयः । एकदेशाभावात्संभवा-दिति चेत् । एतदेकशेषात् । तत्रापि त्रिपदास्सरेण द्रव्यं एव न तु वापयं, दृष्टो यूनेत्यादी प्रसिद्धेकशेषस्य पुष्पयन्तायां नायेन सहविवक्षाविषयस्यैव सरत्वेन तद्विग्रहस्य सहविवक्षायाः शास्त्री-यस्यैव प्राप्तिस्तुविशत्वात् । तथेदं वचनं न उपपन्नमित्येवमिति भावः, अप्रत्यर्थशब्दनिवेशे शब्दानां मुख्यरूपताया धीनन्तेन तदभावेन तस्याप्राप्तेः । किं तु जननीपरिच्छेदकत्रादिवाचकनाश्रादिशब्दविषयं, तयोरीजसादी वैरूप्यात् । अत्रापि विभक्त्यापिलावश्यकम् । अन्यथा हरितवर्णविशिष्टग्रीहरिणस्तोवाचकयोर्द्विणीशब्दयोस्तद्विधे वैरूप्ये-णानेकशेषोपपत्तेः । विभक्तिक्षामानाधिकरण्येन च वैरूप्यान्वयो-न्यथाऽसंभवात् । तथेदं न विधायकं, चार्थे दृष्टं इत्यनेनैव सिद्धेः । किं तु निर्यमार्थं, तेन छोनैसिद्धसहविवक्षाविषयतन्त्र्यावृत्तिस्तथा विरूपाणामेव द्रव्य इति च नियमः । ईर्यथैकशेषारम्भेणास्य समफलकत्वनापत्तिः । तत्रासे हि स येन नामास्तित्यायेन द्रव्य-

(र. ना.) ८ विरूपाणामनेकशेष एव न तु तत्रास्तित्यादेरविवक्षार्थविरुद्धः ।

(र. ना.) ९ लोकविदं सहविवक्षाविषयीकृतं वचनं तस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः ।

(र. ना.) १० विरूपणां द्रव्य एवेति नियमात्तर्हीति इत्यर्थः । (र. ना.)

११ मरुताणां द्रव्यभावस्यासमादिति भावः । (र. ना.)

बाधक इति सत्प्राणां द्वन्द्वाभावस्येष्टत्वात् । अनेकैरेवपदेन वाऽऽधुर्या विरूपाणां तद्वन्ध्यायसिद्धलोकिकैकशेषाभावोऽपि बोध्यते । न चास्या-
धैकशेषोपात्तये कथं सिद्धिः । आद्यत्वा सत्प्राणानेवैकैरेव- इति
नियमस्याप्यङ्गीकारादिति बोध्यम् ॥ ननु विरूपाणां विभिन्नार्थानां
नैकस्यानेकार्थानां शक्तिमत्त्वमित्येकशब्दाप्रयोगाधानेकशेष आर-
म्भणीयोऽत आह—प्रयोगात्तिष्ठति । व्युत्पादनाय चेति पाठे वा-
च्यशब्दार्थः । क्वचित् चेत्येव पाठः ॥ प्रयोगानुसरणे इति ।
प्रयोगाणां शास्त्रेणानुसरणे अन्वाख्यानं इत्यर्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

तत्रैतत्स्यात्—लघीयसी सरूपनिवृत्तिः, गरी-
यसी विरूपप्रतिपत्तिः ॥

तच्च न । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । किं का-
रणम् ? यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते
तत्रावरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्वैकल्या स्यात् ।

(प्रदीपः) लाघवायैकशेषोपात्तयेति । लघीयसी विषय-
प्रतिपत्तिः । तत्र हि प्रवृत्तिविषया शुद्धिरेकस्यैव भवति ।
एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः ॥
अवरतो द्वयोरिति । यदा त्रयाणामेकः शिष्यते तदा
द्वयोर्निवृत्तिर्वैकल्या व्याख्येयेत्यर्थः । शेषशब्दस्य निवृत्ति-
विशिष्टावस्थानवाचित्वात् । यदा तु द्वयोरैकशेषस्तदैकस्य
निवृत्तिः । चतुष्प्रभृतीनां त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति
प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयमेदाहुर्दिगौरवापत्तिरित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) लाघवायेति । सुशब्दोपदेशेनाप्यशब्दनिवृत्ति-
वैकशेषोपात्तयेनैकशेषोपनिवृत्तेः सिद्धत्वादिति भावः ॥ यदा तु
द्वयोरिति । सरूपी च सरूपाधैकशेषेण निर्वेदादिति भावः । एवं
चावरतो द्वयोरिति भाष्यं यत्र बहूनामेकशेषस्तद्विषयेनेवेति तात्पर्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवंमन्येतस्मिन् सति किञ्चिदाचार्यः सुकरत-
रकं चैकशेषोपात्तये मन्यते ॥

(प्रदीपः) सुकरतरकं चेति । एवं हि प्रकरणमभि-
न्नरूपं भवति वृद्धो यूनेत्यादिभिः सर्वैरेकशेषस्य विधानात् ।
अनेकशेषोपात्तये त्विह प्रयुक्तप्रस्थानतया गौरवं स्यादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्वेकशेषोपात्तयेन सुकरत्वेन सुकरत्वमेव नास्ति कुतः
सुकरतरकत्वमित्यत आह—एवं हीति ॥ प्रयुक्तप्रस्थानतया । प्रय-
क्तप्रकरणतया । वृद्धो यूनेत्यादर्थं चैकशेषोऽवश्यं वाच्य इति भावः ॥

१ विरूपाणामेवैकशेष इत्येकविधमेव नियममङ्गीकृत्याऽऽधुर्यानेकशेष-
पदस्यार्थान्तरकरणेन विरूपाणां तत्रां धारयति अनेकशेषेत्यादिना । (२. ना.)
२ विरूपाणां तद्वन्ध्यायसिद्धलोकिकैकशेषाभावोऽपि बोध्यते । न चास्या-
धैकशेषोपात्तये कथं सिद्धिः । आद्यत्वा सत्प्राणानेवैकैरेव- इति
नियमस्याप्यङ्गीकारादिति बोध्यम् ॥ ननु विरूपाणां विभिन्नार्थानां
नैकस्यानेकार्थानां शक्तिमत्त्वमित्येकशब्दाप्रयोगाधानेकशेष आर-
म्भणीयोऽत आह—प्रयोगात्तिष्ठति । व्युत्पादनाय चेति पाठे वा-
च्यशब्दार्थः । क्वचित् चेत्येव पाठः ॥ प्रयोगानुसरणे इति ।
प्रयोगाणां शास्त्रेणानुसरणे अन्वाख्यानं इत्यर्थः ॥

(एकशेषस्यानैमित्तिकत्वसाधनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । किमयमेकशब्दः संख्या-
वाची वृत्त्यतावाची वेति प्रश्ने ॥

(उद्द्योतः) संख्येति । तेनैकदिगिति वत्समानवाचित्वे
पृथक् सर्वेभ्यः उत्पत्त्याया विभक्तीनिमित्तत्वाभावात्तद्विधित्वात् न मन्ये-
त । एवं चैकशेषविषयसरूपसमुदायादेकत्वसंख्याविशिष्टविभक्ती
परत एकशेष इत्यर्थः किमिति प्रश्न इति भावः ॥

(तटस्थभाष्यम्)

एवं भवितुमर्हति ।

(प्रदीपः) एवं भवितुमिति । संख्यावाचित्वेनैकश-
ब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् ॥

(उद्द्योतः) प्रष्टुमाशयं विज्ञातुमाहेतरो भाष्ये—एवमि-
त्यादि ॥

(७२५ पूर्वपक्ष्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकविभक्ताविति चेन्नाभावा-
द्विभक्तेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकविभक्ताविति चेत्तत्र किं कार-
णम् ? ॥ 'अभावाद्विभक्तेः' नहि समुदायात्परा वि-
भक्तिरस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ अप्रातिपदिकत्वात् ॥

(प्रदीपः) नामावादिति । उद्याप्रातिपदिकादि-
त्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्वः क्रियते । वर्तिपदाद्योनां सर्वत्र
संख्यानेदावगमे प्रमाणाभावात् । गुणे च संख्या विवक्ष्यते
यथा पशुना यजेतेति । एवं चैकैकस्मात् प्रातिपदिकाद्
स्यादिविभक्त्यतः न तु समुदायात् । यत्र क्वचिद्गुणेऽपि संख्या
न विवक्ष्यते यथा कर्तुरीप्सिततममिति द्वयोर्बहूनां वेष्टि-
तमस्य कर्मसंज्ञा प्रवर्तते, तत्र नान्तरीयकं संख्याया उपा-
दानमिति लक्ष्यसिच्यर्थमाश्रीयते ॥

(उद्द्योतः) प्रष्टुमाशयमाह—एकेत्यादि ॥ संख्यामे-
दावगमे । द्वित्वावगमे इत्यर्थः ॥ एवमपि प्रातिपदिकादित्येक-
त्वस्य विवक्षायां न मानमत आह—गुणे चेति । संस्कार्यत्वादिति
भावः ॥ यथा कर्तुरिति । कर्तुरित्यत्रेति भावः ॥ लक्ष्यसिच्य-

विभक्ताङ्गीकारेण सिद्ध एव सत्प्राणां तत्रेन प्रयोगरूप एकशेष इति साम्यम्,
तथापि अनेकशेषोपात्तये द्वन्द्वस्य सिद्धत्वाविषयत्वमेकशेषोपात्तये तु
एकशेषस्याभावात् सिद्धिर्नास्ति । विषये हि स्वार्थहृत्वादिस्म-
रूपणत्रयं मसिद्धमिति । एतेन 'लघीयसी सरूपनिवृत्तिः, गरीयसी विरूप-
प्रतिपत्तिः' इति भाष्यमपि व्याख्यातम् । (२. ना.) १० वस्तुतस्तु 'द्वयोः
सरूपयोरन्यतरस्य निवृत्तिरिति शेषपूर्वमेव व्याख्याने सर्वेषामेकशेषाणां संग्रहो
भवति । तथा हि—अन्ततो द्वयोरैकशेषे द्वयोः सरूपयोरन्यतरस्य निवृत्तिः ।
त्रयाणामेकशेषे तु द्वयोर्निवृत्तिः, चतुर्णामेकशेषे तु त्रयाणां निवृत्तिरित्यादि
बोध्यम् । (२. ना.) ११ एवमेतत्तत् सत्यपि आचार्य एकशेषोपात्तये च तु
सुकरतरकं मन्यते इति योजना । पूर्वोक्तरीत्या विरूपानेकशेषोपात्तये लाघवे
सत्यपीत्यर्थः । (२. ना.) १२ एकविभक्तावित्यत्रैकशेषविभक्तित्वं सिद्ध-
शब्देत्यपि बोध्यम् । (२. ना.) १३ एकविभक्ताविति चेदिति वार्तिकस्येद-
यत्त्वानेव न भवेत्, तदा समुदायात्परा विभक्तेरभावादिति भावः । (२. ना.)

धर्मिति । एवं च पशुनेत्यादि इष्टान्तदानसम्बन्धयो, विधेयता संस्था निश्चिता नातुपापगतैरेव नीमांसकर्मणोदेति भावः ॥ गस्तुतस्तु समुदायस्य प्रातिपदिकताभावादिति भाष्ये उक्तं, प्रातिपदिकत्वपरात्प्रातिपदिकताप्रलय इति हि शून्यार्थः । नहि प्रातिपदिकत्वमुदायै प्रातिपदिकत्वम् । यथा जनपदसमुदाये न जनपदत्वमिति कैमटोक्तोपयोग्यमिति ॥

(भाष्येपथापकभाष्यम्)

ननु चार्थयत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । अवयवार्थतिरेकेण परररापेक्षायां सत्तां समुदायार्थोपजनात् सरूपसमुदायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसंज्ञास्ति तथा सरूपसमुदाय एकं प्रातिपदिकमिति स्वाद्युत्तरिपरिहृता ॥

(उद्घोषः) परररापेक्षायां कार्यविशेष इति शेषः ॥ समुदायार्थः । समूहस्य ॥ समुदाय इति । समुदायोऽपीत्यर्थः ॥

(भाष्येपथापकभाष्यम्)

नियमाज्ञ प्राप्नोति—मर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति ॥

(प्रदीपः) अर्थवत्समुदायानामिति । अविशेषेण नियमो न तु सुबन्तानामेवेति मन्यते ॥

(उद्घोषः) ननु सुबन्तानामिति । भेदसंसर्गद्वाराकार्यवशात्पुनश्च न हि ॥

(प्रथमपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

यदि पुनः "पृथक्सर्वेषां विभक्तिपरानामेकशेषः" उच्यते ।

(प्रदीपः) इदानीं मुख्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह—यदि पुनरिति ॥

(उद्घोषः) तुल्येति । यथेकदिगित्यादौ । अस्तिद्वतरायांनुपपत्तौ अस्तिद्वयपरिग्रहो न्याय्य इति भावः ॥

(७२६ दूषणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथक्सर्वेषामिति चेद् एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति ॥

किमुच्यते एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति ? ॥

यावता समयः कृतः—"न केचला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केचलः प्रत्ययः" इति । तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति । यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता

प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति—अग्निचित्स्त्रीमसुदिति यथा । यत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति—अधुना इयानिति यथा ॥

(प्रदीपः) पृथक् सर्वेषामिति । शब्द इति स्थिते विभक्तौ परतो यानि सरूपानि तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात् प्रकृतिनिवृत्तेः केचलानां विभक्त्यानां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) तुल्यत्वं भेदाभिधानं, तेन पृथक् सर्वस्यः शब्दोऽप्येतत् तुल्यत्वात् विभक्तौ परत एकशेष इति सात्वर्थम् । अर्थसंश्लेषः प्रथमादितीयादिवचनान्तानां भेदशेषः । विनिगमनाविरादपक्षेऽस्य लभ्यते—पृथक्सित्यादि । केचलानामिति । निवृत्तप्रकृतीनामित्यादिः ॥ भाष्ये—तदाश्रयत्वादिति । बहुव्रीहेः सवः । विभक्त्याश्रयत्वात्प्रकृतिकशेषस्येत्यर्थः । न केचलेऽस्य चानुत्पन्नप्रत्यया प्रकृतिः प्रकृतेरनुत्पन्नप्रत्ययो न प्रयोक्तव्य इति सात्वर्थमिति भावः ॥ अधुनेति । यदेदमोऽधुनाप्रत्यय इत्यो लोपश्च तदेदं, निमित्तापायपरिभाषा नास्त्येवमन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

(दूषणपथापकभाष्यम्)

अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) संयोगान्तलोपेनेति । पृथक् स स इति स्थिते संयोगान्तलोपो भविष्यति ॥ ननु संयोगान्तस्य पूर्वस्य लोप उच्यते तत्र पूर्वपदं सकारान्तं द्वौ सकारौ पदे इति पूर्वश्रयं संपद्यत इति कुतो लोपः । संयोगान्तलोपस्य चापवादः संयोगादिलोपत्वेन भाव्यम् । पूर्वशासिद्धमिति वचनात्तद्व्यादिलोपेनैव भाव्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते—संयोगस्योन्तः सकारस्तस्य लोपः स च ह्रस्वश्चाव्यय इत्यनेनेति ॥

(उद्घोषः) संयोगान्तेति । एवं च निवर्तमानपक्षशब्दसंनिधिविभक्तिवगमसङ्गरूपो दोषो वारित इति भावः ॥ नन्विति । संयोगान्तस्य पदस्येति पाठः । संयोगान्तस्य पदान्तस्येति तु व्याख्यानामसङ्गतयेन, एवमेवेति चेत् द्विसकारको निर्देश इति भाष्यविरोधात् । संयोगसंज्ञासंज्ञेऽप्येवमप्युक्तमर्थेन द्विवचनान्तेन समास इति ध्वनयता भाष्यकृता प्रयोजनान्तराभावात् ध्वनिगोचरः ; नोऽर्थे मानाभावात् । दोषान्तरमप्याह—संयोगान्तलोपः सकारस्तस्य लोपः इति च । न च तत्र सुतितीति प्रत्ययः प्राप्नोतिपातस्याप्यभावात्, तदालोपे मानाभावात् फलाभावाद्भाष्यमिति ॥ केचित्त्वाष्टमिकपदनिर्वाचने भाष्यकृता बहुवचनमात्राया पचसिपचसीत्यादेः समुदायस्य पदावयवविहाय इत्युच्यते इति समुदायस्य पदस्यं पृथक्शब्दे तत्त्वप्रत्ययविधानादन्त्यसकारे श्रुत्याय । ईदृशविषये संयोगादिलोपसंयोगान्तलोपयोरविशेषेण भाष्ये संयोगान्तलोप उक्तः । ह्रस्वश्चादिलोपस्य ह्रस्वप्रकृतेः पर इत्यर्थोभेदाभावात् । प्रत्येकं

१ प्रातिपदिकसमुदायादिभिरनुत्पन्नस्य भाष्ये शुद्धिगुणमन्तर इत्यर्थः । (८. ग्रा.)
२ भेदादर्थं गृहीतार्थः । तस्य च 'समुदायार्थोपजनादित्युक्तम् । अवयवार्थमिति-
रित्यस्य समुदायार्थलोपनानुत्पत्तेः अतिरिक्तिं यावत् । (८. ग्रा.) ३ यानि
ध्वनयन्तीत्युक्तम् । (८. ग्रा.) ४ भेदोऽभिधानं प्रयोजनं पक्षेति
बहुव्रीहिः । भेदमुक्तमित्यर्थः । (८. ग्रा.) ५ शब्दतयाप्युक्तत्वे वलपीति
शेषः । (८. ग्रा.) ६ अभिनिवृत्तपक्षेऽप्युक्तमित्यर्थः । भावः । (८. ग्रा.)
७ ईदृशोऽन्तराश्रयः, युगा च मर्याद इति वृत्तिरिति तेन गति भावः । (८. ग्रा.)
८ 'पदान्तस्य' । ९ 'पचसिपच' । १० अनुपपत्ता फलान्ता इति पक्षे अस्तिद्वयकार-

रुपाद्युपपत्तिरिति संयोगान्तपदत्वत्पक्षेऽपि संयोगान्ते पदान्तत्वं नास्तीति कृत्वा
निरोध उपपादनीयः । (८. ग्रा.) ११ संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र पदस्य विरो-
धभावमात्रेण तदन्तर्गते सन्त्यो संयोगान्तपदपदत्वान्तरपदसामर्थ्येन संयोगान्तलो-
पस्येति प्रत्ययनान्तेन बहुव्रीहिरित्याय इति संयोगसंज्ञासंज्ञेऽप्युक्तम् । ध्वनयता भाष्यकृता
संयोगान्तपदपदत्वान्तरपदस्य प्रयोजनान्तरं नास्तीति सूचितम् । भवद्वीत्या
संयोगान्तस्य पदान्तस्येति रीकारे तु संयोगान्तस्य विशेष्यत्वेनैव पदान्तस्ये-
त्यर्थेनान्तर इत्यन्तग्राहणसामर्थ्यं स्पष्टमेवेति भाष्यविरोधात्तदर्थं मानाभावात्
इति भावः । (८. ग्रा.)

संयोगसंज्ञेति पक्षे ह्यपरसंयोगादित्तेन संयोगादिलोपो नौप्योक्तः साधुरेव । तत्र च सटीलनाभिल्य चेदम् । प्रकारान्तरेणाल्ल दूष-
विष्यमाणत्वाच्च तदनाश्रयणं तस्य प्रत्याख्यानायैलाहुः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतत् परयोर्वृक्षशब्दयोर्निवृत्तिर्भ-
विष्यति, न पुनः पूर्वयोरिति ? ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

तत्रैतत्स्यात्पूर्वनिवृत्तावपि सत्यां संयोगादिलो-
पेन सिद्धमिति ॥

(प्रदीपः) संयोगादिलोपेनेति । अत्राप्येकस्य पदस्य
संयोगस्यादिर्नास्तीति हल्लघादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रति-
पत्ताः । संयोगश्चासौ प्रत्येकं हलं संयोगसंज्ञेति पक्षाश्रये, आदिश्च
वृक्षशब्दापेक्षया तस्य लोपो हल्लघादादित्यनेनेत्यर्थः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । तत्रावरत्तो द्वयोस्सकारयोः श्र-
वणं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) अवरत्त इति । स इक्षत् इति प्राप्नोति । दुष्टत्वप्रति-
पादनपरं चैतत्, न पुनः कदाचित्प्रमाणं श्रवणप्रतिपादनार्थम् ॥

(दूषणान्तरभाष्यम्)

यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति, तत्र च न
सिध्यति ॥

क च संयोगान्तलोपो नास्ति ? ॥

द्विवचनबहुवचनयोः ॥

(प्रदीपः) द्विवचनबहुवचनयोरिति । ये स्वभावादेव
द्विवचनबहुवचनान्ताः प्रयुज्यन्ते गोदौ दाराः सिकता इत्या-
दयः तत्र द्विवचनबहुवचनेषु परत एकशेषे सति द्विवचनबहु-
वचनानां भवणप्रसङ्गः । कृतैकशेषाणां वा पुनरेकशेषे क्रियमाणे
द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) नन्वेकशेषं विना कथं द्विवचनादेः सम्भवोऽत
आह—स्वभावादिति । कृतैकशेषाणां चेति । इदं च हल्लघा-
तमिथार्थं, तत्र हि हल्लघादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिपरतयेकशेषे
द्विवचनादी पुनरेकशेष इत्यर्थः ॥

(इति प्रथमपक्षदूषणनिरूपणम्)

(पक्षान्तरभाष्यम्)

यदि पुनः समास एकशेष उच्यते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये यदि पुनः समास इति । इन्द्रे इत्यनु-
वर्त्तते तत्र कृते इति व्याख्यानात्तस्य निमित्ततया नासौ इन्द्रवा-
चकः । इन्द्रे कृते एकविमर्त्तौ परतः सख्याणामेकशेष इत्यर्थः ।
अत्र पक्षे संख्यावाच्येकशब्दः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं कृतं भवति ?

(प्रयोजनभाष्यम्)

कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति ॥

१ समनन्तरमेवात्र इति भावः । (र. ना.) २ पक्षस्येति शेषः । (र. ना.)
३ सटीलस्येत्यर्थः । (र. ना.) ४ प्रथमस्य प्रकारस्य प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति
प्रत्ययान्तरात् अत्यपरसंयोगादित्तेन लोपेऽपि द्वितीयस्य सद्भावनादिति भावः ।
(र. ना.) ५ ननु अवरत्त इत्युक्त्वा कदापिद्वयवचनमपि भवणं प्रसज्यते इति

(प्रदीपः) कश्चिद्वचनलोप इति । यस्त्वया कश्चिद्वचन-
लोप उक्तः स परिहृतः । अथ वा सुपां परिहृतो न तिष्ठमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) समासान्तगतसर्ववचनलोपात् कश्चिदित्युक्तमत
आह—यस्त्वयेति । यस्त्वया वचनलोपासिद्धिरूपः कश्चिदोप
उक्तः स परिहृत इत्यर्थः इति भावः ॥ अग्राध्याहारगौरवमाश-
ङ्गमाह—अथ चेति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि समासग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ।
“तिष्यपुनर्वैखोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं
नित्यम्” इति ॥

(७२७ दूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु
दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु
दोषो भवति ॥ स्वर—अधश्चाधश्च अधौ । स-
मासान्तोदात्तत्वे कृते एकशेषः प्राप्नोति ॥ इद-
मिह संप्रधार्यम्—समासान्तोदात्तत्वं क्रियतामे-
कशेषः—इति, किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वात्समा-
सान्तोदात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो
भवति । स्वर ॥ समासान्त-ऋक् च ऋक् च ऋचौ ।
समासान्ते कृते असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति ॥
इदमिह संप्रधार्यम्—समासान्तः क्रियतामेक-
शेषः—इति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वात्समा-
सान्तः । समासान्ते च दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) स्वरसमासान्तेष्विति । समासे कृते समासा-
न्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वाण्युदात्तत्वं प्राप्नोति । अथ
परशेषस्तदाश्रयान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः ॥ परत्वादिति ।
ननु नाप्राप्ते समासान्तोदात्तत्वे आरम्भमाण एकशेषस्तस्य
बाधकः । नैतदस्ति । निरवकाशो हि बाधको भवति । कृते च
समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्तनाद्दिरोधाभावाच्च नास्त्यु-
त्सर्गापवादभावः ॥ ऋक्चेति । ऋक् ऋक् च इति स्थिते
अन्तर्वैतिन्या विभक्त्युक्ता छुम्तत्वाद् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्ता-
स्त्येकविभक्तिपरतेति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्तिरुपाया ।
तस्यां च नास्ति सारूप्यम् । एको हि ऋक्शब्दः अपर ऋक्-
शब्दः । समासान्तः समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्येति चेत्तर्हि
तेनैव व्यवधानाद् समासविभक्त्येकशेषो न स्यात् । समासार्थ-
स्योत्तरपदस्यान्ताः समासान्ता इत्यपि भाष्यकारस्य मतमिति
ऋक्शब्दशब्दयोर्वैखोर्नक्षत्राभिल्य भाष्यकृता दोष उद्भावितः ॥

(उद्घोतः) समासान्तोदात्तत्वे च कृते इति । विभक्ति-

प्रतीकते तस्यानुपपन्नमत आह—दुष्टत्वेत्यादि । (र. ना.) ६ इन्द्रस्य एकशेष-
विभक्तिरुपाया । (र. ना.) ७ अक्षिद्वयत्वा दूषणत्वेनोक्त इत्यर्थः । (र. ना.)
८ समासविभक्त्येकशेषेन व्यवधानादित्यन्वयः । (र. ना.)

सापेक्षकशेषापेक्षयान्तरैकत्वादिति भावः ॥ प्रसङ्ग इति । इत्येते त्वामुदात्तत्वमिति भावः । अथवाशब्दस्य कान्तत्वात् ॥ परत्वादित्यस्योत्तरत्वात्पूर्वकालप्राप्तत्वादित्यर्थः । एकशेषस्तु समासादिभक्त्युत्पत्त्युत्तरमिति भावः ॥ प्रथमशेषः । एवं चापवादत्वाद्वाङ्मात्रं चिन्त्येव । नास्मिन्नेवो दधीत्यादावपिरोपेक्षे दधिदानतः पूर्वं परव वा सावकाशतेऽपि नापकत्वदर्शनात्सनाधिरपि चिन्त्यः ॥ भाष्ये—असारूप्यादिति । समासान्तप्रमाणस्य विभक्तिपरत्वाभावात्, तद्विदितस्य तु न सरूपत्वम् ॥ प्रथमशेषो न स्यादिति । किं नैकशेषे सत्यपि भूतानि-लन्नासिद्धिरिव, कर्त्तुं इत्येवमापत्तेः । कर्त्तुं न शब्दशेषकशेषे तु पक्षे तद्विदितस्तीति बोध्यम् ॥ उत्तरपदस्यान्ता इति । अयं पक्षस्तु निरुक्तः पक्षे पक्षमपक्षयोर्विधानम् । गोष्ठियोरित्येव च ॥ भाष्य-कारस्य मतमिति । एवंविधं भाष्यं न दुदयते इति चिन्त्यमिदम् । न चेदं भाष्यमेव तथैव नैकशेषकस्यापेक्षानापरत्वात्तन्मतेन कथमेकशेष इति वाच्यम् । इत्यावयवानामपेक्षतामेकशेष इत्यर्थं मानानावात् । विशिष्टरूपोपादानविषयाया अपेक्षतविभाषया दर्शयते ॥

(७२८ दूषणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्गाश्रये च कार्यं एकशेषो व-
क्तव्यः ॥ स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः ॥ अङ्गा-
श्रये कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति ॥ इदमिह
संप्रसार्यमङ्गाश्रयं क्रियतामेकशेष इति । किमत्र
कर्तव्यम् । परत्वादङ्गाश्रयम् ॥

(प्रदीपः) अङ्गाश्रये चेति ॥ चशब्दादनङ्गाश्रयेऽपि ।
यथा नीध नाथा चेति ॥ स्वसा च स्वसारौ चेति ।
निर्गन्धमेकमेकवचनान्तरम्, द्वितीयं तु द्विवचनान्तमिति चेत्
सर्वथा धैर्यप्रतिपादनाय । तथा हि । यद्यन्तर्गतत्वां वि-
भक्तौ समासादपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते
तदात्र वैरूप्यम् । अथापि समासविभक्तौ विभक्तिपरत्वं
तथापि धैर्यम् ॥

(उद्घोतः) सर्वयेति । समासविभक्त्यन्तर्गतविभक्त्या निल-
पेः ॥ तदेवाह—यद्यन्तरिति । तत्र विभक्त्यन्तर्गतनेन रपदमेवोक्तम् ॥
वचनसामर्थ्यादिति । युक्तं तत्त्वत्वादिति भावः ॥ अधापीति ।
इन्द्रे सुष्ठुन्योत्तरपदिकानिः सती विभक्त्याकृतोऽपीति युगेऽमृति-
दीर्घे च परत्वात् इति भावः ॥ प्रकृत्यन्तर्गतं विभक्तेः तु समा-
सविभक्त्येव भेदव्यमन्तर्वर्तिन्यां तु नेति तात्पर्यम् ॥

(७२९ दूषणवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तिङ्समासे तिङ्समासवच-
नम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) तिङ्समास इति । सर्गास एकशेषे विधी-
यमाने तिङ्समासेऽप्येकशेषो वक्तव्यः ॥ स च तिङ्समासो
वक्तव्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) समासप्रकटोपे इति । प्रत्ययशब्दनिवेशे एक-

१ अत्र समासमतीतान्तरस्यान्तरत्वं पूर्वमात्रिकत्वरूपम्, एकशेषस्य बहिरङ्गा-
दिङ्समासविभक्तिप्राप्तादिति वाच्यम् । (र. ना.) २ ह्यन्तस्य शेषपक्षे
इत्यर्थः । (र. ना.) ३ समासमन्तानामुत्तरपदव्यवस्थे मानमिलार्थः । (र. ना.)
४ एकशेषविभाषकवचनसामर्थ्यादित्यर्थः । (र. ना.) ५ 'विभक्त्येव' ।

पचा परा क्रियेच्यते एतेन च विधेयः कर्तव्यमेकक्रियाकर्तृवि-
यथायामनेकतिष्ठन्तपक्षे एकशेष इत्यते, स च तेषां समासाभा-
वात् प्राप्नोतीति सरूपविदितानामपि इन्द्रे वाच्य इत्यर्थः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

एकं तिङ्प्रद्वयमनर्थकम्—'समासे तिङ्स-
मास—' इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) एकमिति । विनापि तेभाष्यावगमात् ॥

(भाष्येपवादकभाष्यम्)

नानर्थकम् । तिङ्समासे प्रकृते तिङ्समासो
वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) प्रकृत इति । आख्यातमाख्यातेनेत्यत्र
इन्द्रश्च सरूपाणामिति वक्तव्यम् ॥

(७३० दूषणवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ तिङ्विधिः प्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिङ् च कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रति-
षेधः । पचति च पचति च पचतः तदशब्दो
विधेयः, तिङ्शब्दः प्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) आपयोस्तिरोपेक्षेऽपि समाससाधातुत्वात्तत्ति-
रोऽप्रतिपाद—भाष्ये तिङ्विधिरिति ॥ तुभ्यंश्रणातिरो हुगप्रति-
राह—प्रतिषेधश्चेति । प्रतिषेधोऽयं लोपः । उपलक्षणमिदं, पातौ
पादा इत्यादां कवयस्त्रावस्यापि प्रसङ्ग इत्यपि बोध्यम् ॥

(इति समन्यैकशेषरूपद्वितीयपक्षदूषणनिरूपणम्)

(असमन्यैकशेषपक्षदूषणप्रकरणभाष्यम्)

यदि पुनरसमास एकशेष उच्येत ।

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । दोषान्तरविधानाय पुन-
रुपन्यासः ॥

(उद्घोतः) पुनरुपन्यास इति । द्वितीयपक्षत्वेति नोपः ।

(७३१ दूषणवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ असमासे वचनलोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यसमासे, वचनलोपो वक्तव्यः ॥

(पुनरुक्तिदोषभाष्यम्)

ननु चोत्पततेव वचनलोपं चोदिताः स्तः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—उत्पततेव तत्पक्षदूषणमुपक्रमते । ८ दूष-
णविभक्त्युपलब्धिसदृशयत्वाद् ॥ इत्यनेन चोदिताः सा इत्यर्थः ॥

(पुनरुक्तिपरिहारभाष्यम्)

द्विवचनयुगवचनविधिं इन्द्रप्रतिषेधं च व-
क्ष्यति, तदर्थं पुनश्चोद्यते ॥

(प्रदीपः) तदर्थमिति । पूर्वं दोषमात्रमुपन्यस्तं केव-
लाया विभक्त्या श्रवणं प्राप्नोतीति । इदानीं तु तत्प्रतिषेधा-
नाय वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यत इत्येतत्प्रतिपाद्यते ॥

६ वैरूप्येति ॥ (र. ना.) ७ मानदूषणमुपक्रमति भावः । (र. ना.)
८ 'समासेकशेषे' । ९ 'इत्येव' । १० तिङ्समासप्रकरणे इति फलितार्थः ।
(र. ना.) ११ युगे पातिवति युगे इति शेषः । (र. ना.) १२ द्वितीयेति
एतीयेति तु युक्तम् ॥ ननु समाससाधातुत्वात्तत्तिरोऽप्रतिपाद इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये दूषणान्तरं वक्तुमुक्तानुसारं पलाद-द्विवचने-
त्यादि ॥ यक्षयतीति । वार्तिकरुदिति शेषः ॥ तदर्थं तद्व्यवहारार्थम् ॥
पुनश्चोद्यत इति ॥ * असमासे चचनलोपः * ऐश्वर्यदिल्लभः ॥

(७३२ दूषणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ द्विवचनवहुवचनविधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विवचनवहुवचनानि विधेयानि । वृक्षश्च
वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति ।

(उद्द्योतः) यक्षयतीति यदुक्तं, तदाह-द्विवचनेति ।
केवलं सोऽयमनेन न दोषोऽपि तु द्विवचनापत्तिरिति । पञ्च-
नादिभक्तिशेषे ह्येतेषु प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधात्प्रातिपदिक-
कत्वाभावेन द्विवचनापत्त्यापत्तदर्थं यच्चगारम्भो गारम्भं च । न
द्विसंयुज्योरिति दीपकं च नलोपनिषयमेवेत्यर्थः ॥

(७३३ दूषणवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ द्वन्द्वप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा
इति । “वार्थं द्वन्द्व” इति द्वन्द्वः प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये शार्पकस्य सामान्यापेक्षत्वेऽपि दोषमाह-द्वन्द्व-
प्रतिषेध इति । द्वन्द्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावेऽस्य शार्पकं गम्यते ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैव दोषः । अनवकाश एकदोषो द्वन्द्वं चाधिप्यते ।

(उद्द्योतः) अनवकाश इति । सद्विग्रहाणां व्यपेक्षामाने
लोकरोपस्य च द्वन्द्वस्य नित्यता ॥ विशेषणविशेष्यमादानापत्त्या-
नेकस्य युगपदेकपदार्थसंबन्धबोधनेच्छा सद्विग्रहेति भावः ॥

(परिहारदूषणभाष्यम्)

सावकाश एकदोषः ॥ कोऽवकाशः ? । तित्-
न्तान्यवकाशः ॥

(प्रदीपः) तित्न्तान्यवकाश इति । कारकमेवाद-
क्रियामेवादनेकतन्त्रप्रसङ्गे एकदोषो विधेयः । ततश्च पर-
त्वात्सरूपाणामेकदोषं याधित्वा द्वन्द्वः प्राप्नोति । सद्यद्दत्तौ
विप्रतिषेध इति पुनरेकदोषो न प्राप्नोति । सत्यपि वा पुनः-
प्रसङ्गविधाने सारसमासान्तेषु दोष एव ॥

(उद्द्योतः) कारकमेवादिति । नहि तत्र द्वन्द्वप्राप्तिः युग-
न्तानां साध्यानाम्, सदमवकाशमार्थं, न त्वर्थैरेषेणेष्टतिष्ठिः ॥

(इति तृतीयपक्षदूषणनिरूपणम्)

(अथ विभक्त्यन्तैकदोषरूपचतुर्थपक्षनिरूपणभाष्यम्)

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकदोष-
उच्येत ॥ किं कृतं भवति ? ॥ कश्चिद्वचनलोपः

१ ‘असमासे एकदोषः’ इत्येतदिति तु तत्रम् । २ ननु प्रत्ययलक्षणादा-
याप्रत्यय इति निषेधो न प्रवर्तते इति नहि संयुज्योरित्यनेन शपनात् दोषोऽत्र
आह । (८. ना.) ३ नहि संयुज्योरिति शपकस्य नलोपनाविषयकत्वा-
भावेऽपीत्यर्थः । (८. ना.) ४ नित्यतेषु एकदोषस्य सावकाशात्तस्य युगपदे-
षु

परिहृतो भवति ॥ विभक्त्यन्तानामेकदोषे विभ-
क्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्र-
निवृत्ता प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः । पठनीनिर्देशे तु विभक्त्यन्तानां
निवृत्त्या भाष्यमिति नास्ति केवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्गः ॥ क-
श्चिदिति । शिष्यमाणस्य त्येकवचनश्रवणप्रसङ्ग एव ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-यदि पुनरिति ॥ चतुर्थः पक्षः ॥
पठपथं सप्तमीति भावः । तदाह-पठनीनिर्देशे इति ॥ पठपथं-
कत्वेन निर्देशे इत्यर्थः ॥

(७३४ दूषणवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथ-
ग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्त-
व्यम् । किं प्रयोजनम् ? । पृथग्विभक्तिप्रतिषे-
धार्थं, पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणाभ्यां
च देहि ब्राह्मणाभ्यां च कृतम् ॥

(प्रदीपः) एकविभक्त्यन्तानामिति । सप्तमीनिर्दे-
शमप्राप्त्य पठनीनिर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ किं प्रयोजन-
मिति । एकप्रदणस्य प्रयोजनप्रसङ्गः । पठनीनिर्देशस्य तु प्रयो-
जनमुक्तमेव कश्चिद्वचनलोपः परिहृत इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-एकविभक्त्यन्तानामिति स्थितिः ।
एकप्रदणं कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । प्रयोजनप्रसङ्गे तस्यैवोत्तरदानात् ॥

(७३५ दूषणनिराकरणवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ न वार्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचना-
भावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ॥ किं कारणम् ? ।
अर्थविप्रतिषेधात् । विप्रतिषेधावेतावार्थं कर्ता
संप्रदानमिति अशक्यौ युगपद्वचनं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) न वेति । एकविभक्त्यन्तानामिति न वक्त-
व्यमेव प्रयोजनमायात् । ततश्चानुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्राति-
पदिकानामेकदोषे कृते शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्थाभिधानात्
द्विवचनवहुवचनसिद्धिः ॥ विप्रतिषेधाविति । चतुर्थ-
न्तस्य दोषे ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते च कर्तृत्वं न प्रतीयते । तृती-
यान्तस्य दोषे ब्राह्मणैरित्युक्ते संप्रदानत्वं न गम्यते । यक्ष
शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यवे नान्यः ॥

(उद्द्योतः) न वेति । प्रत्याख्यानमन्येकप्रदणस्यैव ॥ एक-
विभक्त्यन्तानामिति न वक्तव्यमेवेति । नवेति प्रतीकेऽस्यास्यो-
पयोगश्चिन्त्यः ॥ यदि पुनः प्रातिपदिकानामिति प्रतीके त्विदं
वक्तुं शक्यम् । अर्थं तर्हि दोष इत्यभिमतभाष्यसारस्येन तावत्पर्यन्तं

एकदोषं परत्वाद् याधित्वा द्वन्द्वः प्राप्नोतीत्यर्थः । (८. ना.) ५ एकस्यैव यातो-
नेकपक्षादिक्रियाऽभिधानादभिमतादेकदोषे विनैव पचत इत्यादौ निर्वाह
इति भावः । (८. ना.) ६ ‘उच्यते’ । ७ ‘जनस्याभा’ ।

विमत्तयन्तानामेकशेष इति पक्षानुसृष्टेरेव व्यभिचनं तथा व्याख्यान-
स्थानाचिन्ताय ॥ विप्रतिपिद्धायेतामिति । कर्तृसंप्रदानयोरर्गयोर्विरो-
धेन युगपदेकारूपैककान्त्याभावेन सद्विवक्षाभावादिकशेषाप्रतिरे-
कत्वेन विभक्तिर्न निरोधेत्यर्थः । अयमेकं प्राप्ताण्यस्य द्रव्युक्ते
इत्यादि नु यन्तलोपवचनविधिकरणेऽप्येकग्रहणमर्थोपपादकमिति
योष्यन् ॥

(७३६ दोषनिराकरणयुक्त्यन्तरपार्थिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः

[तस्मान्नैकशब्दत्वम्] ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनेकमर्थं संप्रत्याययिष्यामीति ए-
कशेष आरभ्यते ॥

तस्मान्नैकशब्दत्वम् । तस्मादेकशब्दत्वं न भ-
विष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अनेकमर्थमित्यस्य युगपदेकारूपेणेत्यादि ॥

(दूषणभाष्यम्)

अयं तर्हि दोषः—कश्चिद्वचनलोपो द्विवचन-
यद्वचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति ।

(प्रदीपः) अयं तर्हि न । एकविभक्त्यन्तानामिति
क्रियमाणे प्रत्युत दोषः ॥ कश्चिदिति । शिष्यमात्रस्यैक-
वचनस्य लोपो भङ्गः ॥

(उद्घोतः) अयं तर्हि न प्रदीपे एकविभक्त्यन्तानामिति
क्रियमाणे प्रत्युत दोष इति व्याख्यानं भाष्याद्विरुद्धमिति चेन्न ।
उक्तशेषाभावेऽप्ययं दोष इति तर्कस्तद्विरुद्धमयं दया लभ्यते ॥ द्विवच-
नेति । शिष्यस्य विमत्तयन्ततायाः प्रातिपदिकत्वेन द्विवचनापत्ताः
सावि बाधेत्यर्थः ॥

(इति चतुर्थपक्षदूषणनिरूपणम्)

(अथ पञ्चमपक्षनिरूपणम्)

(भाष्यम्) यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्ये-
ते ॥ किं कृतं भवति ? ॥ वचनलोपः परिहृतो भवति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । एकविभक्त्यामिति न कियते,
ह्रस्वो नपुंसक इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्यानुत्पन्नाया-
मेव विभक्तिं सरमाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः कियते ॥
तिष्ठन्ते कथम् ? उच्यते । लाघस्यायामेव पञ्च ल पञ्च ल
इति स्थिते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः ॥

(उद्घोतः) द्वितीयपक्षादिशेषं दर्शयितुमाह—एकेति । प्रा-
तिपदिकानामिति । अनुवृत्तस्य अनुवचनेन विपरिणाम इत्यर्थः ।
यद्यपि विभक्त्युपपत्तेः पूर्वं सरूपाणामेकशेष इत्यर्थे भाष्यतारपथेण
प्रातिपदिकग्रहणानुसृष्टेः फलं चिन्त्यम्, तथापि हरिवहरेण-
स्याप्यभिप्रायार्तिपूर्वनाय तथोक्तम् ॥ कृदन्तत्वादिति । अति-
तिप्रतिषेधस्तु तिष्ठ एव सानिपत्यप्राप्तकृत्यस्येतिभिर्भाष्यैः ॥

१. प्राप्ताण्यभावेनेन सन्धेन युगपत् २. कर्तृसंप्रदानरूपोपपत्तौ लोपना-
मनेकशेषोऽत्र न भविष्यतीति भाष्यम् । (र. ना.) ३. 'वचनलोपो' ।
४. 'उच्यते' । ५. 'प्रातिपदिकग्रहणादनुवृत्तः' । ६. अयं भाष्यं विमत्तयन्तलोपं पूर्वं
हरितहरिणमध्यमोरुगयोति हरिणीचन्द्रवर्धनविशेषेण सारूप्यपत्त्या हरि-
हरिणेत्यादि पार्थिवोत्थानमेव न स्यादिति भाष्यम् । (र. ना.) ६. अन्तरस्य

(७३७ दूषणपार्थिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृ-
मात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः । भाता च जनयित्री मातातौ
च धान्यस्य मातृमातारः ॥ किं कारणम् ? । सरू-
पत्वात् । सरूपाणि छेतानि प्रातिपदिकानि ॥

(प्रदीपः) मातृमात्रोरिति । कथमयं निर्देशः याव-
त्सैकशेषेण भाष्यम् । एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात् तद-
भावः । अयं एवार्थो विवक्षितः जननीवाचिनः परिच्छेत्तु-
याचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति । एष
चार्थो भाष्योक्त्युक्ते न गम्यते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—मातृमात्रोरिति । प्रातिपदिकयोरनयोः
सारूप्यादिति भाष्यः । इदं पार्थिवीनामुपलक्षणम् ॥ यावत्सैकशेषे-
णेति । जनन्यादिवाचयोरनिषेधेऽपि शब्दपरयोर्निषेधे मानामात्र
इत्यर्थः ॥ तदभाव इति । विवक्षितार्थानवगमायैकशेषो न कृत इति
भाष्यः । एवमेव यत्तद्वैतस्य इत्यादि कोशेषु नैकशेषाकरणम् ॥

(भाष्यभाष्यम्)

किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः
प्रतिषेधो वक्तव्य इति, न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्ता-
नामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः
स्यात् । तस्यापि छेतानि फचिद्विभक्त्यन्तानि
सरूपाणि मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति ? ।

(दूषणाशयभाष्यम्)

अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्य-
मेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो
भवति । एवं च कृत्वा चोद्यते ॥

(प्रदीपः) अथ मतमेतदिति । अयं विप्रतिषेधादत्रै-
कशेषो न भवति । कृते ऐकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो
न प्रतीयते, तैरिति चोक्ते कथार्थानवगतिः । अभ्युपगम्यनादेन
त्येतदुच्यते विमत्तयन्तानां सारूप्य इति । प्रातिपदिकाना-
मेषां सर्वदा सारूप्यात् सर्वत्रैकशेषः स्यात् विमत्तयन्तानां
न सरूपाणामेकशेषे यथैव तृतीयादी विभक्तिं नारप्यं तत्रै-
कशेषो न प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) मतशब्दस्युचितास्वरसं स्पष्टयति—अर्थेति ॥
स्वरार्थानवगतिरिति । प्रकरणादिना प्रतीतिसम्भवाच्चिन्त्यमेतत् । एवं
च “विमत्तयन्तानामेकशेषे तृतीयान्तादीनामेकशेषो भवत्येव प्रथमा-
द्वितीययोरनु नेति मते दोषाभावात् एकविभक्त्यामिति पदरहितप्राति-
पदिकैकशेषपक्षे एवैव दोष” इत्यर्थो भाष्यस्य, विभक्तिपदाभावे सरू-
पाणामेवैकशेष इत्येवंनियमेन प्राप्तः । प्रतिषेधेनैव सद्विवक्षाविपर्येक-
शेषस्य निषेधे सद्विषये इन्द्रः पक्षे वाच्यं च सिध्यति । असद्विव-
क्षा

वाक्यान्तररूपस्य न प्रतिषेध इत्येवकारेण योष्यते । (र. ना.) ७. विद्वान्ने
तिदन्तस्याभिनोदययोरपि कुर्यात्प्रतिषेधस्तथादिति भाष्यम् । (र. ना.)
८. दूषणार्थकया धातुपानार्थकया धातुनिष्पन्नपराशब्दादीनामित्यर्थः । (र. ना.)
९. तैरित्याद्येकशेषस्तीकारादिति शेषः । (र. ना.) १०. मातृमात्रोरिति
शेषः । (र. ना.)

क्षाविषयतर्षं तु भवत्येव सात्त्व्यां कृतं देहीति न, अक्षा मज्जन्तामि-
त्यादिवत् । अथ मतमित्येवोनास्त्वित्येवोपि । तथीजं तु—सूत्रव्या-
ख्यानपक्षभेदेन लक्ष्यभेदानां चित्तमिति । तस्माद् विभक्त्यन्तानामेक-
शेषेऽपि सात्त्व्याश्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य एवेति गृह्यतात्पर्यम् । तद्वचन-
यन्नाह—एवं च कृत्वेति । एवमस्तीकृत्य प्रातिपदिकानामेकशेषे
एव प्रतिषेधश्चोच्यते इत्यर्थः ॥ वस्तुतो विभक्त्यन्तानामेकशेषेऽपि तद-
पक्षमनित्यर्थः । अस्य मतस्य भाष्याभिप्रेतत्वे तु विरूपाणामने-
कशेष इत्यादि प्रायुक्तमार्थविरोध इति दिष्टः । तद्वचनयन्नाह—
अभ्युपगम्यवादेन त्विति । सर्वदेति । सर्वत्रैत्यर्थकम् ॥

(७३८ दूषणवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहि-
णानां स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहि-
णानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हरितस्य स्त्री
हरिणी हरिणस्यापि हरिणी हरिणी च हरिणी च
हरिण्यौ । श्येतस्य स्त्री श्येनी, श्येनस्यापि स्त्री
श्येनी, श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री
रोहिणी रोहिणस्यापि रोहिणी रोहिणी च रोहिणी
च रोहिण्यौ ।

(प्रदीपः) हरितेति । एषां प्रातिपदिकावस्थायां वैरू-
प्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति, विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात्
सिद्धमित्येकशेषः ॥ हरितस्य स्त्रीति । नानेन पुंयोगः प्रति-
पाद्यते तत्र हि स्त्रीया भाष्यं हरितेति । किं तर्हि ? अयमर्थः
हरितशब्दस्य हरिणी सा च स्त्री ॥

(उद्द्योतः) अत्रैव पक्षे दूषणान्तरमाह—हरितेति । छिन्न-
विशिष्टपरिभाषामनौचित्येदम् ॥ सा च स्त्रीति । एवं च घर्णा-
वृत्तुवात्तादिति प्रीतिकारी ॥

(७३९ समाधानवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ॥ किं कारणम् ? ।
पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थं प्रयुज्यते । विभ-
क्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते । रूपनिर्ग्रहश्च
शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च
लौकिके प्रयोगे सारूप्येयानि ॥

(प्रदीपः) न चेति । प्रातिपदिकग्रहणं विच्छिन्नत्वादिह
नानुवर्तते । सारूप्यं चेहाश्रीयते । न च प्रातिपदिकानि लोके
प्रयुज्यन्ते । किं तर्हि ? पदान्येव । शास्त्रेण प्रकृत्याद्युपदेशेनाजु-
मेयत्वात्प्रातिपदिकानां प्रयोगाभावः । तेन पदावस्थायां सात्त्व-
मातार इति वैरूप्यादेकशेषाभावः । हरिण्यामित्यादौ तु भव-
तीति दोषप्रतिनिवारणं कृतम् ।

१ तेन नामादीनां वृत्तस्यैव लक्षणादिति भावः । (८. ना.) २ सर्वान्
विभक्तिवित्यर्थः । (८. ना.) ३ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेष इत्यत्र
छिन्नविशिष्टपरिभाषया हरिण्यादीनामपि ग्रहणेन तेषामपि एकशेषः सिद्धस्ये-

(उद्द्योतः) ननु लौकिके प्रयोगे सरूपत्वेऽप्येषां प्रातिपदि-
काभावात्कथमेकशेषसिद्धिरत आह—प्रातिपदिकग्रहणमिति ।
तदनुवृत्तौ लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्तेऽप्यन्तरात्वादेकशेषग्रह-
णनिमित्तस्युत्पत्तिः पूर्वमेवेति सुस्पष्टवृत्तीनामेकशेषसिद्धिरिति भावः ।
लौकिकप्रयोगश्च तेषामेकशेषस्तत्प्रकृतिकविभवत्यन्तं यत्र प्रत्यासत्तः ।
एतेन हरिणीशब्दस्यापि तत्प्रकृतिकतद्विषयित्वप्रयोगे वैरूप्यमरसे-
वेति परास्तम् । नन्वन्यत्र तरसमपौ च इत्यादौ लौकिकसंभवे शास्त्री-
यग्रहणस्योक्तत्वाद्वापि तथैवार्तिवत्यत आह—शास्त्रेऽपीति । लौकि-
कतादृशप्रयोगत्वावच्छेदेन च सारूप्यं विवक्षितं तदाह—तेनेत्यादि ॥

(भाष्यम्) अपर आह—न वा पदस्यार्थे प्रयो-
गात् * । न वा एष पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकाना-
मेकशेष इति । किं कारणम् ? । पदस्यार्थे प्रयो-
गात् । पदमर्थं प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् ।
रूपं चेहाश्रीयते । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण
लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्राति-
पदिकानां प्रयोगो नास्ति ॥

(प्रदीपः) अपर आह—न वा पदस्यार्थे प्रयो-
गात् * । न वा एष पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकाना-
मेकशेष इति । किं कारणम् ? । पदस्यार्थे प्रयो-
गात् । पदमर्थं प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् ।
रूपं चेहाश्रीयते । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण
लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्राति-
पदिकानां प्रयोगो नास्ति ॥

(उद्द्योतः) पक्षासंभवेति । लौकिके प्रयोगे सरूपाणामि-
त्युक्ते प्रातिपदिककशेषस्योचितसंभव एव न, किं तु विभक्त्यन्ताना-
मेकशेष इति पक्षसंभाव्यमिति भावः ॥

(पक्षमपक्षसमर्थन आक्षेपभाष्यम्)

अथानेन पक्षेणार्थः स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष
इति ॥

(प्रदीपः) इदानीं भाष्यकार एव पक्षं समर्थयितुमाह—
अथानेनेति ॥

(उद्द्योतः) अथानेनेति । यपनेन पक्षेण प्रयोजनं स्यात्
'तदा सोऽपि समर्थयितुं शक्यः' इति शेषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यादमर्थः ॥

किं वक्तव्यमेतत् ? ।

नहि ॥

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ।

एतेनैवाभिहितं सूत्रेण "सारूपाणामेकशेष एक-
विभक्तौ" इति ॥

कथम् ? ।

विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एक-
शेषः । एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सारू-
पाणि तेषामेकशेषो भवति ॥

क ? ।

यत्र वा तत्र चेति ।

(प्रदीपः) विभक्तिः सारूप्येणेति । एकविभक्ति-
कशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता, किं तर्हि ? सारूप्योपलक्षणार्थः, एक-

वेत्याद्यहमाह—छिद्रेत्यादि । (८. ना.) ३ इदं प्रयोगाभाव इत्यनेन संब-
ध्यते । (८. ना.) ४ अपीति शेषः । (८. ना.) ५ तेषामेकशेषस्य लक्ष्यकृति-
विभक्त्यन्तस्यैव । (८. ना.) ६ 'यत्र तत्रवेति' ।

विभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सारूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः ।
य चानिमित्तिकत्वाद्विभक्तिं नापेक्षते ॥ भाष्ये प्रातिपदिकग्रहण-
स्योपलक्षणावयवाद् एवापन्तापीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो
भवति । स्वरभिन्नानामिति वचनान्नीवन्तस्य हरिणीशब्दस्य
शेषः ॥ न दरादुरितहरिणयोरेकशेषे कृते उभयवाचित्वेऽप्य-
न्यतरस्य वचनान्ति जातिवाचित्वं यथित्वं लीप्रत्ययः कृत्यत
इति तेषां पक्षे सारमेदप्रवृत्तः । मातृनामोस्तु कचित्साहचर्येऽ-
प्ययंविप्रतिषेधदेकशेषाभावात् ॥ यत्र चेति । अनेनानिमित्त-
कत्वमेव प्रतिपाद्यते ॥

(उद्घोषः) पर आद सादमर्थे इति ॥ सँ एवाद्—किं
वक्तव्यमिति । प्रातिपदिकानामेकशेष इति सूत्रं कर्तव्यं चेत्यर्थः ॥
सारूप्येणेति । तेन लोपलक्षणाया विनिरासीत्यत इति भावः ॥
ये एवादुरिति । प्रातिपदिकग्रहणं नोपलक्ष्यमिति भावः ॥ हरित-
हरिणयोरेति । विभक्तौ यानि सारूपाणि दृष्टानि तदवयवप्रामाण्य-
दिकानामित्यर्थे इति भावः ॥ अन्यतरस्येति । शिष्टरान्यतरस्योभ-
यवाचिरनेत्यर्थः ॥ जातिवाचित्वं चेति । प्रकारपरितः पाठः ॥
कचित्साहचर्ये इति । वस्तुतस्तु विनिरासीत्यप्येतेन साहचर्य-
पक्षेनाह नागमादौ शेष इति बोध्यम् । एकसाहचर्येणैव-
कारणकत्वेनैवैकस्यामि विभक्तौ यानि विरूपाणि नैलभांति
इति ॥ एकग्रहणकर्म तु गिनितमेव । उक्तं पक्षे पृथक् सर्वेषां
विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे एकग्रहणं पृथग्विभक्तिप्रतिषे-
धार्थमित्युक्तं तेन हि तदतिरिक्तपक्षेषु तदर्थं ध्यातव्यम् । तदर्थेति
न वार्थविप्रतिषेधादिनि तत्प्रस्तावनामेव । अयानि विभक्तिः सा-
रूप्येणाश्रीयत इत्युक्तं न त्वेकविभक्तिरिति । न तेषां गुण-
नूनामित्यादौ एकशेषाभावात्, दीर्घस्य भेदविकल्पेन सारूप्यमि-
त्तमाभावादिनि वाच्यम् । विरूपाणामपि समानार्थानामिति सिद्धेः ॥
नरैकग्रहणस्यानर्थेन यद्विभक्तिविषये एकशेषस्यसामेव सारूप्यमि-
त्यर्थः सृणीयार्थं मातृनामोरेकशेषसिद्धिरिति । तत्र । वार्तिकारमे
सर्वत्र प्रतिषेधेन पक्षयोः फलमेवापरोक्षिकम् ।

(इति पञ्चमपञ्चमर्षनम्)

(अथ तृतीयपक्षसमर्थनायाक्षेपमाप्यम्)

अथानेन पक्षेणार्थः स्याद् 'विभक्त्यन्तानामेक-
शेषः' इति ॥

(समाधानमाप्यम्)

वाक्यमर्थः ॥

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥

नहि ॥

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥

एतदप्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण "सारूपाणामेकशेष
एकविभक्तौ" इति ॥

१ एतेन विमानां यतोपरोऽष्टाध्यायां परा दारपिस्तत्वेकशेष इत्यर्थं
वक्ष्यमानं वचनं सत्तादित्यर्थः । (र. मा.) २ न तु जातिदीप्तस्येति भावः ।
(र. मा.)

दि० ११

कथम् ? ।

नेदं पारिभाषिक्या विभक्तैर्ग्रहणम् ।

किं तर्हि ? ।

अन्वर्थग्रहणं विभागो विभक्तिरिति । एकविभागे
यानि सारूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति ॥

(प्रदीपः) विभाग इति । कर्मादिकान्कमिह विभक्ति-
शब्देनोच्यते । तेन हि प्रातिपदिकार्थो विभागेनावस्थाप्यते ।
तत्रैकस्मिन्विधे कारके विवक्षिते तन्निमित्तया विभक्त्या भाव्य-
मित्येकविभक्त्यन्तानां सारूपाणामेकशेषः सिध्यति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये किं वक्तव्यमिति । एकविभक्तीना-
मिति पञ्चमं वक्तव्यं क्रिमिलम् ॥ तेन हीति । बाहुल्यकार-
णसाधनः कारकशक्तिवाची विभक्तिशब्द आश्रीयत इति भावः ॥
विवक्षित इति । अनेन सूत्रेऽपि विषयसप्तमीति दक्षितम् । कारक-
शक्तेः शब्दात्पदत्वात्संगवादिनि बोध्यम् ॥

(प्रथमाक्षेपसारणमाप्यम्)

ननु चोक्तम्, कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवच-
नविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्च इति ॥

(प्रदीपः) कश्चिदिति । अवस्थितस्य वचनस्य लोपो
वक्तव्यः । तस्मिन्पि कृते प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्राति-
पदिकसंज्ञाया अभावाद् द्विवचनबहुवचने न सिध्यत इति ते
अपि वक्तव्ये । न तिस्रंबुद्धोरिति तु शापकं नलोपविषय-
मेव । अथाप्यविशेषेण लुप्तप्रत्ययस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां शापकम् ।
एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्टप्रमाणस्य द्विवचनबहुवचनसिद्धिरिव ॥

(उद्घोषः) लुप्तप्रत्ययस्येति । बहुमीदृः ॥ एकार्थत्वा-
च्छिष्टप्रमाणस्येति । न च शिष्यमाणं नृप्यमानार्थविधायीनि न्या-
यविरोधः । प्रत्येकवर्षास्तिकतन्निमित्तानामेव शिष्यमाणशब्दबोध-
तया दित्वादिविशिष्टार्थप्रतीत्या द्विवचनापत्तिरिति भावः ।

(आक्षेपनिरासमाप्यम्)

नैव दोषः । यत्तावदुच्यते कश्चिद्वचनलोपो
द्विवचनबहुवचनविधिः इति ॥

(७४० आक्षेपनिरासहेतुवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ सहविवक्षायामेकशेषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) शुगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवित-
व्यम् ॥

(प्रदीपः) सहविवक्षायामिति । एवं चैकैकस्यानेका-
र्थाभिधानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेषः ॥

(उद्घोषः) एवं चैकैकस्येति । शुगपदधिकरणवचनता-
येनेति भावः ॥ सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैर्बुगपक्षेनेच्छा हि सह-
विवक्षेति तात्पर्यम् ॥

१ 'वचनमेति' २ 'सर्वे एतेतार्थः' । (र. मा.) ३ 'चैकैक' ४ 'नेन
या पक्षे' ५ 'विधेति' ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ,
वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति ॥

(प्रदीपः) न तर्हीति । निलेनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(दृष्टापत्तिभाष्यम्)

नैतत्सहचिवश्चायां भवति ॥ अथापि निदर्श-
यितुं बुद्धिः, एवं निदर्शयितव्यम्—वृक्षौ च वृक्षौ
च वृक्षौ, वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति ।

(प्रदीपः) इतरो भिन्नार्थत्वाद् एकशेषवृत्त्या वाक्यं न
वाच्यत इत्याह—नैतदिति । प्रत्येकमत्रे विवक्षेत्यर्थः ॥
यास्तु प्रक्रियावाक्येनैव व्युत्पाद्यन्त इत्याह—अथापीति ॥

(उद्द्योतः) भिन्नार्थत्वादिति । सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैः
साहित्येनार्थप्रतिपादनविशेषाऽभावादिति भावः ॥ इत्याह—
इत्याहयेनाहेत्यर्थः ॥ अथापि निदर्शयितुमिलनेन वक्ष्यमा-
णस्यास्यैव बोधितम् । यथा चालोकिकविग्रहवाक्येनासाधुनापि
समाससंज्ञाप्राप्त्यवसाननिर्देशं तथाप्येनापीत्यर्थः ॥

(द्वितीयाक्षेपनिरासभाष्यम्)

यदप्युच्यते—“द्वन्द्वप्रतिषेधश्च वक्तव्यः” इति ॥
नैप द्वोपः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं वाधिष्यते ॥

(आक्षेपसमारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—सावकाश एकशेषः । कोऽव-
काशः ? । तिङन्तान्यवकाश इति ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति ॥ किं
कारणम् ? । यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य
प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथाजातीयकानामेकशेषः ।
न च तिङन्तानां द्वितीयपदस्य प्रयोगे सामर्थ्य-
मस्ति । किं कारणम् ? । एका हि क्रिया । एकेनो-
क्त्वात्तत्त्वार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवित-
व्यम्—वक्तव्यार्थानामप्रयोग इति ।

(प्रदीपः) यथाजातीयकानामिति । द्वयवाचिनामि-
त्यर्थः ॥ एका हीति । आख्यातवाच्या क्रिया सर्वत्र निवृत्त-
मेदा प्रतीयते । भवद्भिरास्यत इत्यादी वस्तुस्थित्या कर्तृभेदाद्
भेदेऽपि तिङन्ताद् भेदस्यानवगमात् । प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तु
भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता वैकल्यं
क्रियाया विभ्रन्ति ॥

(उद्द्योतः) द्वयवाचिनामिति । सत्त्ववाचिनामित्यर्थः ॥
ननु कर्त्रादिभेदाद् क्रियाभेदादवगमेनैका क्रियेत्यनुपपन्नमत आह
आख्यातेति । शब्दवाचिस्त्वभावादिति भावः ॥ सर्वत्र सर्वाणि ॥
निवृत्तमेदा स्वतो हित्वादिंसंशयारहिता ॥ भेदस्य तत्सह चरि-

- १ वाक्ये इत्यर्थः । (२. ना.) २ 'व्युत्पाद्या' ॥ ३ 'अथापीति' ॥ ४ द्विती-
यस्य पदस्य प्रयोगे सति यथानातीयकानां साधारण्येने सामर्थ्यमस्ति तथा-
जातीयकानामेकशेष इति बोधना । (२. ना.) ५ 'निमित्तम्' क्रियाया एतत्त्वं न
विभ्रन्ति इत्येवं पाठो व्याख्यातव्यः स्यात् ॥ ६ भावास्यातत्त्वत्वे इति शेषः ।
(२. ना.) ७ प्राकादिक्रियानन्वयप्रदेश प्राकादिक्रियागणनमित्यर्थः ।
(२. ना.) ८ एवञ्च क्रियाप्राप्त्यापि ता कर्तृकर्मसमवेता संख्या

तदित्यादेः ॥ स्वगतमेकत्वं तु प्रतीयत इत्येकवचनमिति भावः ॥
प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तदिति । अभ्यावृत्तिरत्र गणनम् ॥ आश्र-
याभ्यावृत्तीति । आश्रयप्रकर्षात् प्रकर्षः, अभ्यावृत्तिर्ज्ञेय-
नमेव क्रियागणनमिति भावः ॥ एकत्वं च विभ्रन्तीति । हित्वा-
दिप्रतीतिरिति उत्तरया पूर्वसंख्यावाचनान्तरादिति स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हीका क्रिया, द्विवचनवहुवचनानि न ति-
ध्यन्ति पचतः पचन्ति ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

नैतानि क्रियापेक्षाणि ॥ किं तर्हि ? ॥ साधनान्ये-
क्षाणि ॥

(प्रदीपः) नैतानीति । कर्तृकर्मसमवेतसंख्याभिधा-
यिनी द्विवचनवहुवचने इत्यर्थः ॥ ननु कर्तृकर्मणोर्लघुधानाद-
नेकस्मिन् कारके अनेकेनैव लकारेणोत्पत्तव्यम् । भवत्वेनैको
लकारः, लकारजातेरव्यवधानात् लस्येत्यत्र लजात्याश्रयणा-
दनेकस्यापि लस्य स्थाने अर्थत आन्तर्याद् द्विवचनवहुवचने
भविष्यत इत्यदोषः ॥

(उद्द्योतः) कर्तृकर्मति । अर्थापेक्षितत्वादिः ॥ भाष्ये
साधनशब्देन तिङन्ताभिधेयकर्तृकर्मगतसंख्याभिधेय उच्यते, तद्-
पेक्षाणि तदोपापेक्षाणि । एवं कैर्लक्षितैव तदारोपात्र पदमेदम-
सम् इति एकशेषस्यात्र विषय इति भावः ॥ अनेकेनैवेति । वृत्त-
माने लङित्यत्र संख्याविबक्षणेऽपि पातुमेदेन वाक्योपपन्नवद् कर्तृरु-
पाथमेदेनापि वाक्योपपन्नवद्नेकप्रसङ्गो दुर्बलः । अत्र यत्रापि एकप्र-
कृतेरनेकपञ्चुत्पादि भाष्यकृद्व्यति ॥ जाल्याश्रयणादिति । जाल्या-
श्रयानेकस्य तथाश्रयणादित्यर्थः ॥ अथेत आन्तर्यादिति । अर्थस्य
लङपस्य द्विवचनं बहुवचनं लस्युदायस्य बहुवचनमिति भावः ॥
कैश्चित्नेकलकारोत्पत्तौ न मानम्, कैश्चिन्नारोपैर्देकलक्षणैर्कार्थ-
त्वस्याप्यारोपादित्याहुः ॥ एवं चानवकाशात्वादेकशेषो द्वन्द्ववा-
चक इति सिद्धम् ॥

(अथ प्रथमपक्षानुपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु “एकविभक्तौ” इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अथ वा पुनरित्यादिना समुदायादेक-
विभक्त्यापि पक्षः समर्थ्यते ॥

(आक्षेपसमारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—एकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्धि-
भक्तौः इति ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

नैप द्वोपः । परिहृतमेतत् अर्थवत्प्रातिपदिक-
मिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति ॥

तदभिधायिनी इत्यर्थः । एवञ्च प्रकृत्यर्थान्वयोऽपि उपपन्नः । (२. ना.)
९ क्रियाप्राप्तिरिति । (२. ना.) १० क्रियाप्राप्ते इति शेषः । (२. ना.)
११ अनुवृत्तवातोर्लघुनेन पातुमतेत्यादि । (२. ना.) १२ अर्थमेदेन
वाक्योपपन्नवदेत्यर्थः । (२. ना.) १३ 'कर्तृकर्मत्वात्' ॥ १४ कर्तृकर्मत्वात्पव-
दिनि पाठो स्यात् । अर्थं भावः । वयाऽऽदेयगतं कर्तृकर्मत्वं लकारे आरोप्यते
तथा एकलक्षितेन लकारेऽनेकार्थवाचकत्वस्याप्यारोपः । (२. ना.)

(भाषेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—नियमात्र प्राप्नोति अर्थवत्समुदा-
यानां समासप्रदणं नियमार्थम् इति ॥

(भाषेपनिरासभाष्यम्)

नैप दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः ॥ कश्च तुल्य-
जातीयः ? । यथाजातीयकानां समासः ॥ कथंजा-
तीयकानां समासः ? । सुवन्तानाम् ॥

(प्रदीपः) तुल्यजातीयस्येति । अवयवानां समुदा-
यार्थतत्त्वत्वात्समुदायविभक्त्यवयवार्थस्य संख्यावगमात् पृथ-
गवयवेभ्यो विभक्तिर्नैतत्पद्यते ॥ विरूपसमुदाये तु सुवन्तानां
द्वन्द्ववचनानां न्यायो बाधते इत्यवयवेभ्य एव विभक्त्यु-
त्पत्तिः ॥ सुवन्तानामिति । यद्यपि गतिकारकोप-
पदानां वृद्धिः सद्यः समासवचनं प्राक् सुवृत्पत्ते-
रित्युच्यते तथापि पूर्वपदं तत्र सुवन्तमेवेति सोऽपि तदर्थक्या
सुवन्तानामेव समासः । अन्यथा नलोपायैः पदकार्गणि
पूर्वपदे न स्युः । उत्तरपदमेव तु तत्रासुवन्तम् ॥ इह राजन्
राजन् जा इति स्थिते परत्वाधिलक्षानोपधाया यीर्षं कृते
यैरुप्यादेकशेषो न प्राप्नोति ॥ उच्यते—चिरूपाणामपि
समानार्थानामिति गमिष्यति अन्तराक्षरवादा । यीर्षं हि
नान्तराक्षरम् । उपधां विभक्तिभिर्द्वेषनसंयुद्धिसर्वनामस्थानमपे-
क्षत इति बहिरक्षरम् ॥

(उद्घोतः) समुदायविभक्त्यर्थेति । अवयवार्थवत्त्वा-
त्समुदायसंख्यायाः समुदायगतसंख्याविभाक्तिसमुदायविभक्त्यवयव-
वर्थादेऽपि वृत्तसंख्यावर्तीतिगताभेदाप्रावयनेभ्यः पृथग् विभक्तिप्र-
सङ्ग इति भावः ॥ अवयवानां पदत्वादिरूपकारस्य समुदायविभ-
क्त्याऽङ्गमवाप्तिरित्युच्यते । हि च विद्वेष्यविभक्त्या विधेयगीयसं-
ख्यादीनामुक्तवति विधेयवाचया साधुवाच्य विभक्तिः कियते तथा-
प्यपि दुर्वोदिति । समासप्रत्ययगतसंख्याया अभिव्यञ्जनात् प्रत्येकं
सुवृत्पत्तिः । समुदायगतसंख्याया एव नियमनेन लोभकसमु-
दायादेव विभक्तिसापेक्षत्वात्पदं न प्रयुज्यतेति निषेधातिक्रमाभा-
वारिति भाष्यार्थः ॥ प्रत्येकसंख्याविषयाऽङ्गाये उक्ते बहुत्ववरीन
नियमनात् पृथक् प्रयोगार्थत्वमप्येषां नेति नेदसंसर्गद्वाराक्रममवयवमरा-
नेति न नियमेन व्यावृत्तिरिति सात्पर्यम् ।

(७४१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ सर्वत्रापत्यादिपूपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

(भाष्यम्) सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिपूपसंख्यानं क-
र्तव्यम् । शिक्षाणां समूहो भैक्षमिति ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रेति । पदप्रक्षा इहोपक्षिताः पृथग्वि-
भक्त्या परत एकशेषः, एकवचनान्तानां वा, समासार्थकत्वां
विभक्त्या परतः, सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्त्या परतः,
प्रातिपदिकानां वा, सद्विवक्षायां वा प्रत्येकं द्विवचनबहुवचना-

न्तानामिति । तत्र पथिर्म पक्षत्रयमाहीकृतम् । तत्र शिक्षा
शिक्षा भाषा भाषा इति स्थिते सर्वविधिशो सुविवर्धनवत्त्वा
लुङि कृते विभक्त्यभावादिकविभक्त्या परतो विधीयमान एक-
शेषो न प्राप्नोति, प्रत्ययलक्षणं च नास्ति न लुप्तताङ्गस्येति
प्रतिषेधात् । प्रातिपदिकशेषपक्षे संमर्थं यद् उवाप्रातिपदिकं
तस्यात्तद्विज्ञा इत्यावन्तादणि कृते परत्वादादिदृष्टौ कृत्यायां वै-
रूप्यादेकशेषाप्रसङ्गः । यदा तु सद्विवक्षायां विभक्त्यन्ताना-
मेकशेषः सुवन्तानां तद्विज्ञा इत्यर्थं पक्षस्तदा सुवन्तसमुदायात्त-
द्विज्ञाभावादूर्ध्वमेकशेषः पश्चात्तद्विज्ञा इति न कश्चिदोपः ॥

(उद्घोतः) तत्र सरूपसमुदायादेकविभक्त्यवयवपक्षे दोष-
मुपपादयति—तत्र भिक्षेति । पदस्य विभक्त्यान्वाख्यानपक्षे ईदृशम् ।
आवन्तसमुदायस्य चाप्रत्ययान्तरात्प्रातिपदिकत्वमिति भावः । स्त्री-
प्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तु स्त्रीप्रत्ययत्वेन समाप्यभेदेन वा
स्त्रीप्रत्ययप्रदण इति सात्पर्यम् ॥ तत्रा सुवन्तसमुदायादिति ।
तस्य सुवन्तत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावादिति भावः ॥ एवं न भाष्ये
सर्वत्रशब्देन पक्षत्रयमेव ग्राह्यमिति सात्पर्यम् ॥ यद्युक्तस्तु तदवय-
वादेकस्याचक्षुर्द्वारंरानं तत्र कृते परत्वादादिदृष्टौ वैरूप्यात्तत्पक्षेऽ-
प्येकशेषो न प्राप्नोति । न च विनिगमनाविरहेण प्रत्येकसुवृत्पत्ताप-
पन्नवापत्तिः, तावतापि न अभैक्षमिहसंख्याप्यपत्त्या नियतभैक्षसिद्धि-
सद्वत्सत्त्वात् ॥ हि च प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धमिति भाष्ये
न्यूनता, प्रत्येकं द्विवचनाचन्तानामेकशेष इति पक्षेऽपि त्वदुक्तरीत्या
दोषाभावात् । सुगपदधिकरणवचनतायां दुःप्रावृत्तपदपदत्वयोर्दि-
तीयं भाष्ये बह्व्यमागतया तत्पक्षोक्तिसंगमाभावात् । संमर्थप्रदणञ्च
तु न विभक्तिसिद्धिकार्यंरार पूर्व प्रयुज्यते । विभोऽह आगतं विश्वौद-
रूप्यमित्यादेर्विभाषा पूर्वादिभि एवमात्रसंख्यासंगत्यापत्तेरित्याहुः ॥
प्रातिपदिकशेषपक्षे मातृमात्रादी यथा नैकशेषसंयोजनमेव ॥

(प्रातिपदिके सर्वत्रपदसंगतिभाष्यम्)

सर्वत्रेत्युच्यते प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धम् ।

(प्रदीपः) प्रातिपदिकानां चेति । अनैमित्तिकत्वाद्-
न्तराक्षरत्वात् पूर्वमेकशेषः पश्चाद्वृद्धिः । अथ वा तद्विज्ञा एव
पश्चादुत्पद्यत इति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये सिद्धमिति । सुवन्तानां चैकशेषः त-
त्पक्षे एकशेषस्यानैकत्वत्वात् । एवं च सर्वत्रेत्यसंगत्याः ॥

(सर्वत्रपदसंगतिनिरासभाष्यम्)

अपत्यादिष्वित्युच्यते बह्वचक्ष्वापत्यादयः । गर्ग-
स्यापत्यं बह्वचो गर्गाः । एका प्रकृतिर्बह्वचश्च यजः ।
असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) बह्वचश्च यज इति । प्रत्येकं शब्दनिवेशाद्
बहुव्यपत्येषु बह्वचो यज उत्पाद्याः । तत्र गर्गो य य य इति
स्थिते समुदायस्य तद्विज्ञान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात्त एका वि-
भक्तिस्तत्र प्रथमस्य यजश्चदस्य प्रकृतिसंज्ञिपातकृतं वैरूप्यमित्ये-
कशेषो न प्राप्नोति ॥ ननु प्रकृतिं विहाय यजश्चदानां सारूप्या-
देकशेषो विधास्यते । नैतदस्ति । विभक्त्युत्पत्ताव्यन्तराकृता

१ 'नैवपद्यते' २ परिनिमित्तम्, कृतप्रत्ययसंमिश्रम् । (र. ना.)
३ अतिप्रकाशप्रदानपक्षे ॥ एकशेषोत्तरं तद्विज्ञा इत्येकशेषे कार्यं विभक्ति-
संयोजनमिति । (र. ना.) ४ ननु प्रातिपदिकैकशेषपक्षस्तपि नान्यं प्रातिपदिके
अतिवचनो न । समर्थोऽह उच्यते, समर्थं यथा कृतप्रत्ययकार्गणं तथा कृत-

विभक्तिकार्यमपि, यद्यपि सुवन्तादेव तद्विज्ञा इत्यावन्तादयोऽभावादादिदृष्टिकृत-
वैरूप्यात्पक्षेनैकशेषप्रयुक्तत्वाद्वास्तव्यं भावः—समर्थप्रदणनेति । (र. ना.)
५ अन्यथा कृतसंयोजनत्वादित्यर्थं स्यादिति भावः । (र. ना.) ६ पूर्वप्राप्ति-
वत्त्वादित्यर्थः । (र. ना.)

प्रकृतिविमलकिलतसाहस्याश्रये एकदोषे कथं हातुं शक्यते । न च यथा प्रकृत्यर्थानपेक्षः समुदायार्थः, तत्कथं प्रकृतिवैज्येति । यदापि सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकदोष इति पक्षः तदा गर्गं य अस् य अस् य अन् इति स्थिते पूर्वस्य य अस्यशब्दस्य प्रकृतिसंज्ञिपाताद्वैरूप्यम्, प्रातिपदिकैकदोषपक्षेपि तथैव वैरूप्य-मित्येकदोषो न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) इदानीं तस्य सार्थक्यं दर्शयितुमप्यस्यैव पक्ष-येऽपि दूयगमाह—अपत्यादिष्विति । एका प्रकृतिरिति । यथाभेदा-द्विभक्त्यर्थः ॥ तद्विद्वान्त्वादिति । अन्त्ययशब्दस्यापि गर्गाद-विहितत्वेन समुदायस्य तदादितदन्तत्वादिति भावः ॥ प्रकृतिसंनि-पातेति । तत्र प्रथमस्य साविध्यात्संज्ञिपातोऽन्ययोस्तु व्ययहितत्वाच्चा-स्तीति वैरूप्यमिति भावः ॥ अन्त्ययवरीति । गर्ग्यशब्दमिष्टयशब्द-इयस्य प्रातिपदिकत्वे तदर्थगतसंज्ञाभिधानितया प्रवृत्त्या विभक्तिः सारूप्योपलक्षणतया प्रकृति न स्यतीत्यर्थः ॥ न च यनामिति । यन्समुदायस्येत्यर्थः ॥ समुदायार्थः । अपलसमुदायरूपोऽर्थः ॥ अपत्याद्यर्थस्य संसर्गिकत्वादिति भावः ॥ तदा गर्गं येति ॥ प्रत्येकं तद्विद्वान्त्वात्सहविवक्षायां नवर्थत्वाच्च प्रत्येकं बहुवचनमिति भावः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

ननु च यथैव बहवो यजः, एवं प्रकृतयोऽपि वक्ष्यः स्युः ॥

(प्रदीपः) एवं प्रकृतयोपीति । एकैकस्यापलस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणोभ्यामृत्त्या गार्ग्यशब्द-नानैकदोषः कियत् इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रधानभेदे च गुणोभ्यामृत्त्येति । प्रातिपदिको-द्देशेन तद्विधानात् प्रातिपदिकार्थस्य तत्र विशेषणत्वाद्गुणता । किं नैकस्यादनेकेषां परत्वात्तत्रैव इति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—गर्गा वत्सा विदा उवा इति । अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्यु-च्यमानो लुङ् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अज्यो यो बहुष्विति । यदा यज्यानेकदोषः क्रियते, तदा शिष्यमाणो यथावदो बहुषु वर्तत इति लुङ् सिध्यति । गार्ग्यशब्दानां त्वेकदोषे यथावदो बहुषु न वर्तते, किं तर्हि, यशब्दान्त इति लुङ् न सिध्यति ॥

(उद्घोतः) अज्यो यो बहुष्विति भाष्ये । तेनैवैल्लुङ्गत्वा प्रत्ययस्यैव बहुषु वृत्तेर्गन्तुपगम इति भावः ॥ यदा यज्यानेवेति । उक्तैरीत्याऽस्मिपपञ्चिन्त्या । उक्तशालवेयव्यापादेनैवैवात्र भाष्य-कृत्वात्पर्यविपरीतम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

मा भूदेवम् । अजन्तं यद्बहुषु, यजन्तं यद्बहुष्वि-त्येव भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अजन्तं यदिति । तेनैव चेत् कृतं बहुष्व-मित्यपि तदन्तेनेति व्याख्यायते ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्—कादयपप्रतिकृतयः कादयपा इति ॥

(प्रदीपः) कादयपा इति । एकस्मिन् कदयपापलेऽनि कृते तत्प्रतिकृतिबहुत्वे कादयपशब्दानामेकदोषे कृते अजन्तं बहुषु वर्तत इति लुङ्प्रसङ्गः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम् । न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥

(प्रदीपः) लौकिकस्येति । अपलस्येत्यर्थः ॥ न चैतदिति । प्रतिकृतिवृत्तिलाजतदगन्तमपलवानि ॥

(उद्घोतः) अपलवाचीति । यमपि प्रतिकृतिवृत्त्येतद्वी-त्रयेण नेति लौकिकस्येति विशेषणं व्यर्थं तथापि सिद्धान्तस्वरूपप्रद-शनमेतत् ॥ यदा तत्सदृशत्वात्तत्रापि गोत्रत्वान्निमानः । प्रवराध्याय-प्रसिद्धं हि तत्र गोत्रशब्देन गृहीतमित्युच्यते ॥

(पक्षान्तराभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु एका प्रकृतिर्यद्वचश्च यजः ॥

(प्रदीपः) एका प्रकृतिरिति । प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन च बहुनामप्यपल्यानां संवन्धसंभवात् ॥

(उद्घोतः) संवन्धसंभवादिति । प्रधानादुरोधेन गुणा-वृत्तिन्यायस्तु यत्र गुणावृत्तिं विना प्रधानोत्पत्तेन निर्वाहस्तन्वत्त-न्यानीयरादौ तद्विषय इति भावः । इह तु यनाकृतेरेकत्वाद्गुणा-मपि परत्वसंभवाद्गुणावृत्तिर्नोपेक्षेति तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तमसारूप्यादेकदोषो न प्राप्नोतीति ॥

(७४१ न्यासान्तरसमाधानवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु समानार्थानामेकदोष-वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? ॥ समानार्थाना-मेकदोषो भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । सत्यपि प्रकृतिसंज्ञिपातकृते एकस्य वैरूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापल्याभिधायित्वात् समा-नार्थत्वमस्ति ॥

(उद्घोतः) समानार्थत्वमिति । नैवेवं कदाचिद्यशब्द-मात्रस्य दोषप्रसङ्गः, तथा सति प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थानवगतिप्रस-ङ्गात् । नावावन्द्वाहावित्वादावप्यर्थे पक्षे पक्षेऽनेनैकदोषसिद्धिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि समानार्थानामेकदोष उच्यते, कथमक्षाः पादा मापा इति ?

१ 'वैज्येति' ॥ २ 'संनिरूपकत्वादित्यर्थः' । (८. ना.) ३ 'यजान्तस्य व्यपदे-धिवद्भावेन तद्विज्ञातत्वं योज्यम्' । (८. ना.) ४ 'उणादृत्वा' ॥ ५ 'उणादृ' ॥ ६ अयं नाव । प्रातिपदिके उद्देश्यत्वत्वं गुणत्वम् । प्रत्यये विधेयत्वत्वं भाषा-व्ययम् । प्रातिपदिकार्थं तु विधेयत्वत्वं गुणत्वम् । प्रत्ययार्थं विधेयत्वत्वं भाषा-व्ययम् इति । (८. ना.) ७ 'अज्यो य' ॥ ८ 'यज्यो य' ॥ ९ 'यज्यो' ॥

१० अर्कं हि मापं विवरणे इदं 'विन्त्यस्य' एकविंशकामित्युच्यते तत्प्रकृतित्वा-योजनानां केवल्यपल्यानामेकदोषप्राप्तेरिति । (८. ना.) ११ ननु यज्यानेक-दोषः इति नाव । (८. ना.) १२ 'नत्वेवं' स्यात् ॥ १३ अयं नाव । सत्य-समुदायादेकविंशकामिति पक्षे परत्वादिनाऽऽद्यादेने आमामये वा वैरूप्यादेक-दोषो न प्राप्ति इति । उक्तैव तद्व्याख्ये 'नैवेवं' वार्तिके कैपटे । (८. ना.)

पर इत्यर्थः ॥ ३ स्त्रित्सरेवेति शेषः । (र. ना.) ॥ 'अपर' ॥ ५ स्तरनिष्ठानां
गिलनेति शेषः । (र. ना.) ॥ 'गारभात' ॥ ७ 'माधिस्यर्थो' ॥

(उद्घोतः) एवं तर्हि नेमाविलादिभाष्यस्य वाचकशब्दान्तरसत्ताविशिष्टार्थसंश्लेषेनेकापादे शतानेकशेषाभावात् इत्यत्र तात्पर्यम् । विशालादीनां तु भवैवेति दिक् ॥

(पक्षान्तरभाष्यम्)

अथ वा नेमे एकशेषशब्दाः ॥

(उद्घोतः) दशानीं तद्वदयस्यभिप्रेतं द्विशब्दादिरुपपन्नं खण्डयति—अथवा नेम इति । इतित्यादय इत्यर्थः ॥ तेषामेकशेषशब्दत्वे हि तदुपपत्तेनाधिकशेषापादनम्, न त्वेते तथेति भावः ॥

(एकशेषशब्दत्वाभावे दूषणभाष्यम्)

यदि तर्हि नेमे एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति ॥ तत्र को दोषः ? एकवचनं प्राप्नोति ॥ एकार्था हि समुदाया भवन्ति यथं शतं वनमिति ॥

(प्रदीपः) यदि तर्हि ॥ प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकशेषे सति एकस्यानेकार्थत्वं सम्भवति । यदा तु समुदायवाचित्वं आदीनामभ्युपगम्यते तदा वनादिवदेकवचनप्रसङ्गः ॥ यत्तु वनानीति बहुवचनं तत्समुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवमेदिवक्ष्याम्य ॥ समुदाया इति । समुदायवाचिन इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यदा विवक्षितम् । एकशेषं विवैवेत्यर्थः ॥ ननु समुदायो नामार्थः, न च तस्यार्थोऽस्तीत्यत आह—समुदायवाचिन इति ॥

(एकशेषशब्दत्वाङ्गीकारभाष्यम्)

सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दाः ॥ किं कृतं सारूप्यम् ? अन्योन्यकृतं सारूप्यम् ॥

(प्रदीपः) किं कृतमिति । एकैकशेषेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्तत इति प्रश्नः ॥ अन्योन्यकृतमिति । परस्परपेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्तां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति द्वौ च द्वौ चेति । तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते ॥

(उद्घोतः) प्रश्न इति । एकैकशेषेति विग्रहे शिष्यमाणद्विशब्देन किंसादृश्यमित्यर्थः ॥ परस्परेति । एकद्वययोः सहविवक्षायां शिष्यमाणशब्दस्य तदर्थमिधानासामर्थ्यात् परस्परापेक्ष्यैकैकशेषे द्वित्वोत्पत्तौ तदभिधानसमर्थशब्दप्रवृत्तिः, तदौक्तिकं च द्वौ च द्वौ चेत्यादीति भावः ॥ अन्योन्यापेक्षाकृतद्वित्वेन प्रत्येकं द्विशब्दप्रवृत्त्या सारूप्यमिति भाष्याकार्थः ॥ अत एवाग्रेऽन्योन्यकृतभावविषय एव प्रश्नः ॥

(दृष्टान्तप्रसङ्गभाष्यम्)

सन्ति पुनः केचिद् अन्येपि शब्दाः येषामन्योन्यकृतो भावः ? ।

१ एकशब्दमारम्भ्य यो दृश्यशब्दमभिव्याप्यस्थितो वर्गः । एकादिदृश्यशब्दपठित इति भावः । तद्वद्वक्तामिल्यर्थः । यत्तद्वद्वक्ता वर्गे वा इति दृश्यशब्दः दृष्टः । यत्तद्वत् पदमापदधानमिति पाठो युक्तः । (८. ना.) २ कृतैकशेषादर्थसंश्लेषसत्त्वेन विशिष्टद्वैतभावनादिति भावः । (८. ना.) ३ 'नित यथा यूर्य' 'नित तद्यथा यूर्य' ॥ ४ समुदायमद्वैतविवक्षायामित्यर्थः । (८. ना.) ५ इति वक्ष्यते इति शेषः । (८. ना.) ६ पूर्वमप्युक्तो द्विशब्दः संख्येयान्तरापेक्षायां सत्तां प्रमाणावर्तते इति बोधना । (८. ना.) ७ यदिति चर्चोऽर्थः । एकैको भारद्वयं न शक्नोति । उल्लेखं न शक्नोति । तथैकैकः परस्परानिरोधं कर्ता श्यादिति कथं, भाष्यमिल्याहारः । यादृशया सर्वे परस्परसमर्थान् कर्तार इति कथं युक्तम् । चैवैवशाब्दां सह यत्तद्वद्वक्ता भारमुपपत्तौ लोकेति न

(उद्घोतः) अन्योन्यकृत इत्यस्य परस्परकृत इत्यर्थः । भावः प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥

(दृष्टान्तप्रदर्शकभाष्यम्)

सन्तीत्याह ॥ माता पिता भ्रातेति ॥

(प्रदीपः) मातेति । यथा सुतजन्मनः प्रागल्भ्यमावृत्त्यपदेशं स्त्री पश्चात्प्रभवे, एवं संख्येयान्तरापेक्षायां सत्तां पूर्वमप्युक्तो द्विशब्दः पश्चात्प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) मातृपुत्रादिसम्बन्ध परस्परकृतमावृत्त्युपपत्त्यादिनिबन्धनास्तदाह यथेति ॥

(दृष्टान्तवैषम्यभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति चत्वार इति ॥

(प्रदीपः) अपायेष्वपीति । पुत्रविनाशोऽपि पितृव्यपदेशो न निवर्तते, पितृविनाशो पुत्रव्यपदेशः । चतुर्णां त्वेकापाये नास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः ॥

(उद्घोतः) पुत्रविनाशोऽपीति । ननु पुत्रस्य शुद्धिस्तत्वेन तत्राशेषे पितृव्यवहारोऽस्त्येव, भाविपुत्रस्य पितेति व्यवहारवत्, प्रकृतेप्येकस्य शुद्धिस्तत्वे तदपायेऽपि चतुरादिव्यवहार इति किं धर्म्यं, पुत्रस्याशुद्धिस्तत्वे तु सत्तत्त्वेऽपि न पितृव्यवहार इति चेन्न । नष्टस्य पितेति व्यवहारवत्प्रवृत्तिः शुद्धिस्तत्त्वं यदायमावृत्त्यस्य विद्यमानत्वे द्वौ च इत्यादिव्यवहारभाव इति वैषम्यमिल्याहारः ॥ नास्ति चतुःशब्दत्वेति । एवं च दृष्टान्तदोष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः ॥

(दृष्टान्तवैषम्यपरिहारभाष्यम्)

अन्यदिदानीमेतदुच्यते—'सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते' इति ॥ यत्तु भवान्स्यान्शोदयति—'सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योन्यकृतो भावः' इति । तत्रैतेस्माभिरुपन्यस्ताः । तत्रैतद्भवानाह—'सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते' इति ॥ एतच्च वर्तम् ।

एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र ।

एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् ॥१॥

कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुच्यम् ।

तस्मात्पृथक् पृथक् ते कर्तारः सव्यपेक्षास्तु ॥२॥

(प्रदीपः) अन्यदिदानीमिति । अवश्यं साधर्म्ये सति वैषम्येण भाव्यम् । अन्यथा तत्त्वमेव स्यात् न तु साधर्म्यम् । तर्हि वैषम्योद्भावने न कश्चिदपि हेतुः स्यादि-

कर्तृत्वमतीतिरिति भावः । ननु उद्यमनस्य अत्येकवृत्तित्वादेकैकव्यपदेशेति युक्तमत आह । कारणमुद्यमनं चेदिति । यदि कर्तृत्वमतीतमुद्यमनं कारणं स्यात्तदा सतुल्यद्वितीयसदृशं विनाऽपि उद्यमनं स्यात् न तत्तुल्यमन्तरेणोद्यमनमतीत्यर्थः । तस्मात्ते परस्परव्यपेक्षास्तु पृथक् पृथक् कर्तार इत्यर्थः । यदा कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुच्यते इति पूर्वोक्तवत् । अत्र सत्यमकथं सहायमिति शेषो बोध्यः । तत्तुल्यमिति तु उत्तरावयवि । तथा हि—सत्यमेव सव्यपेक्षास्तु पृथक् पृथक् कर्तार इति यत्तद्वद्वक्तादिव्यवृत्तिस्तुल्यमित्यर्थः । इयं सैतद्विवरणपरिशीलनसदृशया व्याख्या । (८. ना.) ८ 'यत्र साधर्म्यं तत्र' ॥ ९ पर्वतादिरपि पर्वतीष्वयमवस्थादिना महागदीष्वपि व्याप्यमहानदीष्वयमवस्थासर्वैषम्योद्भावनेन भूमीष्वपि वहिषागो हेतुर्न स्यादिति भावः । १. ना.)

(७४९ समाधानवार्तिकम् ॥ २८ ॥)

॥ * ॥ नैकार्थ्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नायमेकार्थः ॥ किं तर्हि ? द्वयर्थो वद्वर्थश्च ॥

(७५० भाष्यवार्तिकम् ॥ २९ ॥)

॥ * ॥ नैकार्थ्यमिति चेद्वारम्भानर्थ-
क्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नैकार्थ्यमिति चेदेकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् ॥ इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी वाऽनेकार्थता स्यात् । वाचनिकी वा ॥

(प्रदीपः) वाचनिकी वेति । यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वान्विक्रममिधीयते ॥

(उद्द्योतः) यद्यपीति । शब्दार्थसंयन्त्रस्य नित्यत्वादिति भावः ॥ विप्रयोगः इन्द्ररूपः ॥

(स्वाभाविकत्वे प्रत्याख्यानभाष्यम्)

तद्यदि तावत्स्वाभाविकी—

(७५१ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३० ॥)

॥ * ॥ अशिष्य एकशेष एकेनोक्त-
त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अशिष्य एकशेषः ॥ किं कारणम् । एकेनोक्तत्वाच्चसार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

(वाचनिकत्वे वचनावश्यकत्वभाष्यम्)

अथ वाचनिकी, तद्वक्तव्यम्—‘एकोऽयमवशिष्यते, स च द्वयर्थो भवति वद्वर्थश्च’ इति ॥

(प्रदीपः) स च द्वयर्थ इति ‘सरूपाणामेकशेषोनेकार्थध्वनिविमर्श’ इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(वचनानावश्यकताभाष्यम्)

न वक्तव्यम्, सिद्धमेकशेष इत्येव ॥

(प्रदीपः) सिद्धमिति । एकशेषारम्भसामर्थ्यादयमर्थो गम्यते शिष्यमाणः शब्दोनेकार्थाभिधायीति । एकेनोक्तार्थाभिधानायैकशेषः क्रियते । एकार्थाभिधाने त्वनेकशब्दाप्रसङ्गादनर्थक एकशेषः स्यादित्यर्थः ॥

(वचनावश्यकत्वादिन भाष्यभाष्यम्)

कथं पुनरेकोयमवशिष्यत इत्यनेन द्वयर्थता वद्वर्थता च शक्या लब्धुम् ? ॥

(प्रदीपः) इतरं एतत्सामर्थ्यमजानाह—कथमिति ॥

(एकशेषवादिनः समाधानभाष्यम्)

तच्चैकशेषकृतम् । न ह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्मवति । पक्ष्यामश्च पुनर-

१ एकशेषस्य निरोधीप्रयोगो इन्द्ररूप इत्यर्थः । (२. ना.) २ एकशेषवादिन इति शेषः । (२. ना.) ३ ‘तेनानेनानेका’ ॥ ४ नलेकार्थत्वानेकार्थत्व-

न्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्मवति अश्वचित्सोमसुदिति यथा । ते मन्यामहे—लोपकृतमेतद्—येनात्र अन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्मवतीति एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद्—येनात्रैकोऽयमवशिष्यत इत्यनेन द्वयर्थता वद्वर्थता च भवति ॥

(प्रदीपः) तच्चैकशेषकृतमिति । एकशेषविधानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ लोपकृतमिति । लोपद्वारेणैतत्संगृहीतमित्यर्थः ॥ अनेनेति । एकशेषविधानेन ॥

(उद्द्योतः) एतत्प्रतिपादितमिति । भाष्ये—कृतमिति करोतिरेकशेषविधानसामर्थ्यलब्धप्रतिपादने वर्तते, चेन शब्दार्थसंयन्त्रनित्यत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ॥ लोपस्याभावात्तत्वात्तत्त्वमर्थावगतेरनुपपन्नमत आह—लोपद्वारेणेति । एवं च शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थबोधकत्वमुत्तमवसिद्धमिति भावः ॥ भाष्ये—वद्वर्थता वा भवतीति । वा चार्थे ॥ क्वचिन्नेत्येव पाठः विद्यमानेव बोध्यते इत्यर्थः ॥

(एकशेषप्रत्याख्यातुराक्षेपभाष्यम्)

उच्येत तर्हि न तु गम्येत । यो हि गामश्च इति ब्रूयादश्वं वा गौरिति, न जातुचित्संप्रत्ययः स्यात् । तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वताऽवश्यं लोकः पृष्ठतोऽनुगन्तव्यः ‘केष्वर्थेषु लौकिकाः कान् शब्दान्प्रयुज्यते, इति । लोके चैकैकस्मिन् वृक्ष इति प्रयुज्यते’ द्वयोर्वृक्षौ, बहुषु वृक्षा इति ॥ यदि तर्हि लोकोऽवश्यं शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते ? ॥

(प्रदीपः) उच्येतेति । वचनादनेकार्थकार्थणि प्रवर्तन्ता यथा जात्याख्यायामेकस्मिन्निति, न त्वेकार्थः शब्द एकशेषविधानेनानेकार्थः संपद्यत इत्यर्थः ॥ गामश्च इति । अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते, न तु तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः ॥ यदि तर्हीति । यदि च लोकः प्रमाणमित्यर्थः ॥ उच्यते तर्हीत्यतः प्रयुति सर्वो ग्रन्थ एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः ।

(उद्द्योतः) यत्तदज्ञानान इतरः शङ्कते—उच्येत तर्हीति । तद् व्याचष्टे—वचनादिति । शास्त्रस्य शास्त्रीयकार्यार्थत्वादिति भावः । संप्रत्ययः स्यादिति भाष्ये अश्वत्वादिसमा स्यादित्यर्थः ॥ तर्हि शब्दस्य चार्थतया व्याख्याने ज्ञानं दर्शयति—सर्वो ग्रन्थ इति ॥

(एकशेषवादिनः प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं लोप आरभ्यते ? ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये अथ किमर्थं लोप इति । अश्विनिदिलतो लोका एव कर्तव्यमतीति सिद्धेति भावः ॥

(एकशेषप्रत्याख्यातुः समाधानभाष्यम्)

प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमारभते एकशेषारम्भे पुनरस्य न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ॥

संपादकत्वं शास्त्रेति यावत् । (२. ना.) ५ चकारार्थकत्वेनेत्यर्थः । (२. ना.)

(उद्घोतः) प्रत्ययलक्षणमिति । अनेन शेषेनानुत्पन्नेना-
न्याख्यानामिरनुक्तम् ॥

(आक्षेपस्वारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद्वैकेनानेक-
स्याभिधानम् इति । यदि चैकेनानेकस्याभिधानं
स्यात् न प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् ॥

(उद्घोतः) न प्रत्यर्थमिति । तत्रैव वृक्षश्च वृक्षधेति वाच्यं
न स्यादिति भावः ॥

(७५२ आक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ ३१ ॥)

॥ * ॥ प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद्वैकेनानेकस्या-
भिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तदपि
प्रत्यर्थमेव ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद्वैकेनानेकस्याभि-
धानाद् अप्रत्यर्थमिति चेत्, एवमुच्यते यदप्येके-
नानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि
एवार्थार्थो प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि एवार्थान-
र्थान् प्रति प्रत्यर्थमेव ॥

(प्रदीपः) तदपि प्रत्यर्थमेवेति । अर्थो एभिषेयमुच्यते
यद्यर्थः शब्दो नार्थो यथेतां जहाति यद्यर्थश्च यद्यर्थतां,
रोदसी दारा इति यथैतयोः ॥

(उद्घोतः) इतराणिमन्त्रमन्त्र दूतयति—प्रत्यर्थमित्यादि ।
प्रत्यर्थं च शब्दनिवेशादेनानेकस्याभिधानाभावादेकशेषेण आरम्भस्यो-
भासप्रत्यर्थं स्यात् । एकेनानेकस्याभिधाने प्रत्यर्थं शब्दप्रयोगो न स्या-
दिति चेदित्यर्थः । यदप्येकेनेति । अपिनेतरस्यमति भेदेनैकस्या-
भिधानं यथेति ननुक्तं, द्विगु सद्विभक्त्यायामेकेनानेकस्याभिधान-
मपि न्योन्येनेनेन वाच्यमिति । एकशेषारम्भश्च न कार्यः, इन्द्रस्य
तु प्रयोगादर्शनात्तद्विपर्ययोपि न इति ॥ उद्घोतीति । स्वीयस्वी-
यार्थोत्पन्नं यद् प्रत्यर्थमिति भावः ॥

(७५३ सूत्रारम्भवादिन आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३२ ॥)

॥ * ॥ यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो
न्यायः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यावतामर्थानामभिधानं भवति ता-
वतां शब्दानां प्रयोग इत्येवं पक्षो न्यायः ।

(प्रदीपः) यावतामिति । वृक्षश्च वृक्षधेति दर्शनाद-
नारब्ध एकशेषे अनैकार्थकस्य न स्यात् ॥

(उद्घोतः) आरम्भवापाद—यावतामिति । यथ एव न्याय्य
इत्यर्थः ॥ न्याय्यत्वं कृत इत्यत आह—वृक्षश्चेति ॥ एकस्य न
स्यादिति । प्रयोग इति शेषः ॥

(७५४ प्रत्याख्यानवादिनः समाधानवार्तिकम् ॥ ३३ ॥)

॥ * ॥ यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो
न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधा-
नम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो
न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषोऽपि पक्षो न्याय्य
एव यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति ॥

(प्रदीपः) एकेनापीति । सहविवक्षायामेक एव शब्दः
तद्गतावयवमेदं समुदायमभिधत्त इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रत्याख्यानवादी आह—यदप्येकेनेति । वृक्षा-
वित्यादिदर्शनादिति भावः ॥ सहेति । समुदायार्थमैकशेषादिति
भावः । द्विवचनानुत्पत्त्यभावाद्—उद्घोतीति ॥

(आक्षेपवार्तिकशेषभाष्यम्)

यदि तर्हि केनानेकस्याभिधानं भवति लक्ष्म्य-
प्रोद्यो—

(७५५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३४ ॥)

॥ * ॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगो-
ऽनुपपन्नः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकेनोक्तत्वात्तत्त्वार्थस्यापरस्य प्रयो-
गेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ? उक्तार्थानाम-
प्रयोग इति ॥

(प्रदीपः) लक्ष्म्यप्रोधाविति । अत्रापि सहविवक्षायां
समुदायार्थमैकशेषादेकेनैव समुदायस्य प्रतिपादनाद् द्विती-
यस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) आरम्भवापाद—यदीति । एकेनैवेति । गुण-
पदधिकरणवचनतात्पिल्यर्थः ॥

(७५६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३५ ॥)

॥ * ॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनु-
पपन्न इति चेदनुक्तत्वात्लक्ष्णेन न्यग्रो-
धस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥ * ॥

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेद्-
नुक्तः लक्ष्णेन न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः
प्रयुज्यते ॥

(प्रदीपः) अनुक्तत्वादिति । लक्ष्यावित्युक्ते लक्ष्य
लक्षान्तरेण सहत्वं गम्यते न तु न्यग्रोधेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) लक्षान्तरेणेति । सजातीयत्वाद् शब्दोपि सुवि-
शेनेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमनुक्तः । यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्या-
भिधानं भवतीति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् ॥

(उद्योतः) आप्ये—एकेनापीति । अपिनानेकेनापि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति, न पुनर्विरूपाणाम् ॥

(७५७ समाधानवार्तिकम् ॥ ३६ ॥)

॥ * ॥ अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाभाविकमभिधानम् ॥

(७५८ समाधानहेतुवार्तिकम् ॥ ३७ ॥)

॥ * ॥ उभयदर्शनाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उभयं स्वत्वपि दृश्यते, विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा 'द्यावा ह क्षामा' 'द्यावा चिदसौ पृथिवी नमेते' इति । विरूपाणां किल नामैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् किं पुनः सरूपाणाम् ॥

(प्रदीपः) उभयदर्शनाच्चेति । सरूपस्य विरूपस्य नैकेत्यानेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः ॥ यावेति । बोध-
न्देन यावापृथिव्योरभिधानात् ततः परस्मैकारस्य सुपां सु-
ल्लुगिस्कारः, गोतो णिदिसोकारान्तग्रहणाणित्वाद्दि-
रावादेशश्च ॥ पृथिवी इति । द्विवचनान्तः । वा छन्दसीति
पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ पृथिवीशब्देनात्र दिवस्पृथिव्योरभिधानम् ॥
विरूपाणामिति । प्रकरणादिवशाद्यत्रार्थविशेषानुसृत्य
प्रवृत्तिनिमित्तमेतदपि विरूपोऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते, तत्र
सरूपः कथं न स्याद्यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥(उद्योतः) प्रत्याख्यानवाच्येन शुच्यन्तरमाह—उभयदर्श-
नाच्चेति । उभयोरप्येकेनानेकार्थाभिधानदर्शनादित्यर्थः ॥ तस्या-
न्ते—सरूपस्य विरूपस्य चेति ॥ द्विवचनान्तमिति । अत एव
भदकाळे पृथिवी इतीति प्रगुल्लङ्घ्यम् ॥ ननु यावेत्यादायिन सुधावि-
स्यादायि विजादीयानेकार्थाभिधानं स्यादिति चेन्न । स्वभावेन वार-
णात् ॥ यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । तत्र शक्यतावच्छेदकप्र-
कारकनोबाह्रीकारे तदनुगतीकृतानेकव्यक्तिनोबो न्याय्य एवैकस्याद्
द्रव्यपदार्थवादेपि । शुद्धव्यक्तिनोप इति वादिनां मतेऽपि प्रवृत्तिनिमि-

१ 'वानेकार्थाभिधायित्वमित्यर्थः' २ 'वापीति इ' ३ 'सरूपे' ४ 'सरूपविरूपयोरेत्यर्थः' । (२. ग.) ५ 'जातिविशिष्टेत्यादि' । (२. ग.)
६ 'आकृतिः' ७ 'अनेकसार्थस्य बोधनावसरे इत्यर्थः' । (२. ग.) ८ 'वार्ति-
करयमाकृतिपदं व्यङ्ग्यमप्यत्रागमपरं व्यक्तिमित्रपरत्वात् । कथमन्यथा
"व्यक्तयाकृतिजातयस्तु पदार्थः" (२. २. ६. २) इति गौतमसूत्रनिर्दिष्टाति-
पदार्थसूत्राया अत्र विचारकरणेन न्यूनतापह्नयेत् ॥ तयाकृतिर्व्यङ्ग्यस्य सङ्गच्छ-
तु गौतमेनाभिहितम्—“आकृतिर्जातिरिच्छाकाम्या” (२. २. ६. २) इति ॥
न्याख्यातं च तद्व्याख्यानम्—यथा जातिर्जातिरिच्छाकामि च प्रख्यायन्ते
तामाकृतिं विधात् । सा च नान्यसत्त्वावयवानां सद्बन्धवार्ता च निय-
माद्बुद्ध्यहदिति नियतावयवबुद्ध्यहः खलु सत्त्वावयवा जातिरिच्छा-
किरसा पादेन गामलुभिन्मिति । नियते च सत्त्वावयवानां व्युद्दे सति

चोपलक्षितानेकव्यक्तौ शक्तिग्रहात्तात्पर्यग्राहकसत्त्वे एकसादप्यनेक-
शुद्धव्यक्तिनोप इति सर्वथा द्रव्यपक्षेऽपि सङ्गं प्रत्याख्यातम् ॥

(७५९ आकृतिपक्षवार्तिकम् ॥ ३८ ॥)

॥ * ॥ आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ

वाजप्यायनः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आकृत्यभिधानाद्वा एकं शब्दं वि-
भक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते ॥ एका
आकृतिः, साचाभिधीयते इति ॥(प्रदीपः) तदेवं द्रव्याभिधानपक्षेऽपि प्रत्याख्यात एकशेषः ।
अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृक्षशब्दः प्रयुज्यते । न तु
द्रव्यः अनभिधानात् ॥ इदानीमाकृतिपक्षार्थेण प्रत्याख्यानं
करोति—आकृत्यभिधानादिति । जातिः शब्दार्थः तस्याः
एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः ॥(उद्योतः) इदमेव तद्वत् यदेकस्य शुणपदनेकार्थबोधकत्वं
तदाह—प्रत्याख्यात इति । इदं च प्रत्याख्यानमर्थस्यान्यप्र-
माणत्वादित्यनेन सूत्रकृतापि दक्षितमायमेव ॥ नन्वेवमपि द्वन्द्वो
दुर्वारोऽत आह—न त्विति । सहविवक्षायामेकनातीत्यर्थेकशब्द-
प्रयोगादर्शनेन तदसाधुत्वप्रतिपादनार्थं सूत्रमिति भावः ॥ एका-
ऽऽकृतिरिति आप्यस्यास्तीति शेषः ॥ शब्दार्थः । शब्दजन-
प्रतीतिविशेषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते—एका आकृतिः सा चाभिधी-
यते इति ॥(प्रदीपः) कथं पुनरिति । त्रैव्यातिरेकेणाकृतेरनुपल-
म्भादभावं मन्यमानस्य प्रश्नः ॥

(७६० समाधानवार्तिकम् ॥ ३९ ॥)

॥ * ॥ प्रख्याऽविशेषात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नहि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते—
शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ॥(प्रदीपः) प्रख्याऽविशेषादिति । प्रख्या बुद्धिः तस्या
अविशेषादेकरूपत्वात् तद्विषयस्याप्यैक्यं प्रतीयते । शुणप्रमौणा-
दिभिजेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरिलेकाकारप्रत्ययोदयादवश्यमेके-
नालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसङ्गाव एकत्वं चावसी-
यते ॥ गौरित्युक्त इति । गौरित्येतेन शब्देनोक्तं प्रत्यायिते

गोत्वं प्रख्यायते इति । अनाकृतिव्यङ्ग्यायां जातो वृत्तुवर्णं रजत-
मिलेयनादिप्राकृतिनिमित्तं अहाति पदार्थत्वमिति ॥ व्यङ्ग्यप्राकृतिः
तद्व्यङ्गं तु गौतमेनेत्यभिहितम्—“समानप्रत्ययारिणा जातिः” (२. २. ६. ४)
इति ॥ व्याख्यातं च भगवता ब्रह्मसम्बन्धेन—“या समानां बुद्धिं प्रसूये
भिजेष्वधिकरणेषु, यथा बह्वीतरेतरतो न व्यावर्तन्ते, योर्धेऽनेकत्र
प्रत्ययाहुचित्तिमितं तत्सामान्यम् । यच्च केपां चिदमेवं करोति स
सामान्यचिदोपा जातिरिति ॥” इति भावः ॥ अत्र वार्तिके आकृतिपदं
व्यङ्ग्यत्वमितिपरमेव । अतएव कैपदे जातिः शब्दार्थ इत्युक्तमिति तु
वचम् । (२. ग.) १ 'पदार्थः' २ 'व्यङ्ग्यत्वम्' ३ 'कपोतवर्णः' ।
पूर्ववर्गेति भावः । (२. ग.) ४ 'प्रमाणं' इत्यल्लक्ष्यार्थादि । (२. ग.)

सामान्यलक्षणेऽर्थे विशेषानवधारणादर्थस्य सामान्यस्यावसीयत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) सुद्धिरिति । प्रमात्रिणैः स्वार्थः । ननु स्वचयैक्ये स्वादेय प्रतीत्येकत्वेन तत्र आह—गुणेति ॥ आलम्ब्यनेनेति । प्रियेनेत्यर्थः ॥ प्रत्यायित इति । गनेनोऽपीत्यादिः ॥ विशेषानवधारणादिति । आश्रयनेनेऽपीत्यादिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यपि तावत्प्रत्याऽविशेषाद् प्रायते—एका आकृतिरिति, कुतस्त्वेतत्—सामिधीयते इति ॥

(प्रदीपः) कुतस्त्वेतत् । भवतु सामान्यमेकं तस्य तु बाह्योद्देशिकायामर्थक्रियायामयोगत्वाद्, द्रव्यस्यैव योग्यत्वाद् अभिधानं व्याप्यमिति मत्वा प्रथः ॥

(७६१ समाधानवार्तिकम् ॥ ४० ॥)

॥ * ॥ अन्यपवर्गगतेश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यपवर्गगतेश्च मन्यामहे 'आकृतिरभिधीयते' इति । नहि गौरित्युक्ते व्यपचर्गो गम्यते—गुणा नीला कपिला कपोतिकेति ॥

(प्रदीपः) अन्यपवर्गगतेश्चेति । अन्यपवर्गोऽनेदः अविच्छेदः अविशेषस्य गतिः प्रतीतिरित्यर्थः । जाती चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारा बाह्योद्देश्य उपपद्यन्ते, जातिस्तदतोऽयानेदोपचाराद् गीः शुक्र इति सामानाधिकरण्यादिव्यवहारोऽप्युपपद्यते ॥ अथ प्रत्याऽविशेषाद्व्यपवर्गगतेश्चेति किमर्थं शुभयोपपादानम् । एकैनापि हेतुर्न कस्याभिधानेयोः सिद्धत्वात् ॥ नैव दोषः । अनभिधीयमानाणि जातिः संनिधिमात्रेण प्रत्याऽविशेषे निमित्तं भवतीति प्रत्याऽविशेषे प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभिधानम् । तथा घनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणनाव्यपवर्गगतापि प्रत्याया अविशेषो नास्ति भिन्नवृक्षालम्बनत्वाद्गनमिति प्रत्ययस्य ॥

(उद्द्योतः) अत्रिच्छेदं व्याप्ये—अविशेष इति । तस्य गतिरिति । विशेषानवधारितपूर्वं सामान्यस्य शब्दोऽवगतिरित्यर्थः । अर्थ भावः—गुणादिभिर्भेदगुणैर्नकारप्रतीत्या जातिरिद्धा तत्र शक्तिप्रदः । शब्दादस्य बोधः । व्यतीर्णां स्वानन्तात्वात् न शक्तिप्रदो, नापि शुद्धतां तासां बोधः, तासां विशेषरूपत्वेन विशेषावर्गप्रसङ्गात् । यथाऽऽकृतिरुपादिकं शब्दबोधे भासते सामान्येन, तथा विशेषोपि भासते, जातेः प्रत्ययते तु तद्व्यवहारेणार्थोपादित्वा सामान्याकृतिरुपादेय प्रदणमिति न दोषः । प्रथमतो बाह्यस्य यद्यपि विशेषव्यक्तत्वेन शक्तिप्रदस्याव्यावायवोद्भाषन्यायेन व्यत्ययन्तरे भाग्यनादि दृष्टा पूर्वजातशक्तिप्रदस्य जालाश्रयगतिरित्यस्ति-रिति तत्रम् ॥ बाह्यादिक्रिया तादं कममत आह—द्रव्यद्वारा इति । आश्रये वर्णमेव जाती सत्करणमिति भावः । अन्ययोपे तु बाधशानस्याप्रतिबन्धकत्वात् तदनुपपत्तिः जीवीत्यादिप्रयासो

गृहेति कश्चित् । सन्निधिमन्त्रेण । शक्तिप्रदे व्यक्तावृणलक्षणाभावेण ॥ प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेण । प्रत्यभिज्ञाविषयेण प्रत्ययेन तदुद्धारितगोद्भाषापादुशः प्रत्ययस्तादृश एवेतदुद्धारितादित्येवं प्रत्यभिधाविषयता, सा चैकाकारतां विनाऽनुपपद्येति ॥ द्वितीयेनाभिधाने सिद्धेनेक्यं न सिध्यतीत्याह—तथा घनमिति । अविशेष इति । प्रत्ययरूपमित्यर्थः । घनशब्देन कदाचिदाग्रसमुदायस्य कदाचित् पलाशसमुदायस्य कदाचित् खदिरसमुदायस्य कदाचिदाग्रादिसमुदायस्य प्रतीतिरिति तात्पर्यम् ॥ तदाह—भिन्नवृक्षेति ।

(७६२ आकृतिप्रक्रियावार्तिकम् ॥ ४१ ॥)

॥ * ॥ ज्ञायते चैकोपदिष्टम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदाचिदुपदिष्टो भवति । स तमन्यस्मिन्देशेऽन्यस्मिन्कालेऽन्यस्यां च घयोवस्थायां दृष्ट्वा जानाति अयं गौरिति ॥

(प्रदीपः) एकोपदिष्टमिति । एकस्मिन्नुपदिष्टं 'गौरस्य' त्वया पदा न स्पष्टव्यं इत्यादि वस्तु । अथ वैकमुपदिष्टं यस्य तदेकोपदिष्टं सक्नुपदिष्टं गोत्वादि सर्वत्र ज्ञायत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) एकतो बुध्यन्तरमाह—ज्ञायते चैकेति ॥ आपन्यास्यनेऽध्याहारमयाऽन्यासात्स्वाद्याह—अथ वेति ॥ उपदिष्टमिति । भावे क इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरस्य विशेषः प्रत्याऽविशेषादित्यतः ? ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—कः पुनरिति । अनेनापि प्रत्याऽविशेषोपक्षेपोपपादानादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तस्यैवोपोद्वलकमेतत्—'प्रत्याऽविशेषाद् ज्ञायते चैकोपदिष्टम्' इति ॥

(प्रदीपः) उपोद्वलकमिति । उद्गतं बलं प्रत्ययं तत्त्ववैकत्वादनुमानस्य उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः । प्रत्याऽविशेषादित्यनेन प्रत्यक्षे जालालम्बनं प्रमाणमुपपादयाम् । ततो निप्रतिपक्षप्रतिपादनायाऽनुमानमिह जातिरुद्दिश्यते अन्यत्वे चैकोपदिष्टमित्यनेनोक्तम्, देशकालावस्थापिऽश्रितत्वेन्यापितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोऽन्यथानुपपत्त्या सामान्यसद्व्यवहारोऽनुमीयते इत्यर्थः । अथ वा बलगुरीपयत्युपोद्वलकमुपपृच्छकमुच्यते ॥

(उद्द्योतः) प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षशब्देन शब्दमन्यप्रत्ययेति ॥ तत्र इति । तत्रेत्यर्थः ॥ विप्रतिपक्षेऽपि । देहात्मप्रत्ययवृत्तान्तस्य शङ्कयेति भावः ॥ प्रयोगस्तु विमतप्रत्ययो जातिविषयो देशादिभेदेऽप्यवाधितैकाकारप्रत्ययत्वात् संमतवदिति ॥ अवस्थेति ॥ अवस्थाकृतमेदोपपादनेन न न व्यपत्यैक्यं विषय इति सूचितम् ॥ प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेति । तद्विषयप्रत्ययेत्यर्थः ॥ उपपृच्छकमिति । आन्तत्वाशङ्कानिवर्तनेन प्रगतवनिर्वाहकतर्क इत्यर्थः ॥

१ प्रत्याऽविशेषादित्यनेन उद्देशेरूपत्वाल्लक्षणेऽविशेषोपक्षेपोपपादानादिति भावः । (८. ना.) २ सामान्यात्मको य आकृतिरुपादिः तस्यैव प्रमाणं, श्रवणं योप इत्यर्थः । (८. ना.) ३ इतीत्यादि । (८. ना.) ४ गौरस्य कदाचिदित्यादिनामित्यर्थः । (८. ना.) ५ अत्रिच्छेदं व्याप्येति भावः । (८. ना.)

(८. ना.) ६ विशेषस्य भावमिति शेषः । (८. ना.) ७ सामान्यात्मको य आकृतिरुपादिः तस्यैव प्रमाणं, श्रवणं योप इत्यर्थः । (८. ना.) ८ इतीत्यादि । (८. ना.) ९ गौरस्य कदाचिदित्यादिनामित्यर्थः । (८. ना.) १० अत्रिच्छेदं व्याप्येति भावः । (८. ना.)

(७९३ आकृतिवार्तिकम् ॥ ४२ ॥)

॥ * ॥ धर्मशास्त्रं च तथा ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तम्
“ब्राह्मणो न हन्तव्यः” “सुरा न पेये”ति, ब्राह्मण-
मात्रं च न हन्यते, सुरामात्रं च न पीयते । यदि
द्रव्यं पदार्थः स्यात्, एकं ब्राह्मणमहत्त्वा एकां च
सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचारः स्यात् ॥

(प्रदीपः) धर्मशास्त्रं च तथेति । अनेनैतद्दर्शयति ।
न सादृश्यैकैकक्रियाकारित्वादिनिमित्ता, आन्ता प्रलम्भिना सर्व-
त्रेति ब्राह्मम्, किं तर्हि ? अभिन्नविषयनिमित्ता, स्मृतिकार-
णामप्यविगीतप्रमाणभावः स्मृतोपनिबद्धवचनानां जात्याश्रयेण
सर्वव्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः ॥ एकं ब्राह्मणमिति । एकस्यैव
ब्रह्मस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादिति भावः ॥

(उद्घोतः) न सादृश्येति । सादृश्यरूपैकक्रियाकारित्वादि-
निमित्तकजमरूपा नैत्यर्थः । अविगीतः प्रमाणभावः प्रमाणत्वं
यस्य स्मृतस्य स्मरणस्य पदार्थविषयकस्य तेनोपनिबद्धानि वचनानि
यस्तेषामित्यर्थः । द्रव्यस्य शब्दाश्रयेते श्लोकप्राधान्यव्यतिरेकाच्च
प्रतीयेत । एकः क इति चेत् ? यो यस्य तद्वाक्यमवगच्छते बुद्धिसः
स इति गृह्यते । जातेः पदार्थत्वे तु न दोष इति तात्पर्यम् ॥
अन्यत्र कामचार इति । सर्वेषामिति शेषः ॥ एकेनैकस्याहने
जातः शालाघ्न इत्यन्यत्रात्मनो विषये सर्वेषां कामचारः सादित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरत्र विशेषः * अव्यपवर्गगतेश्च * इ-
त्यतः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

तस्यैवोपोद्बलकमेतत् ‘अव्यपवर्गगतेश्च धर्म-
शास्त्रं च तथा’ इति ॥

(प्रदीपः) तस्येति । अव्यपवर्गगतिरिहान्ता, स्मृतिकार-
णामपि तथैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थः ॥

(७९४ आकृतिवार्तिकम् ॥ ४३ ॥)

॥ * ॥ अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्यं
युगपत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्यं
युगपदुपलभ्यते । किम् ? आदित्यः । तद्यथा एक
आदित्योनेकाधिकरणस्यो युगपदुपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) नन्वेकमनेकस्यं कथं भवति नहि देवदत्तो
युगपन्मथुरायां सुभ्रे च भवतीत्यत आह—अस्ति चेति ॥
अवयवी अव्यपनेकावयवस्यः तथापि तैज्ज्यादे विवादाभासौ
दृष्टान्तत्वेनोपात्तः ॥

(उद्घोतः) नन्वेकमिति । जातिरूपमित्यर्थः ॥ तज्जादे
विवादादिति । वादीदीनामिति शेषः किं च साम्येन प्रल-

१-२ ‘मात्रं न’ ॥ ३ ‘द्वैकक्रिया’ ॥ ४ अत्र अत्रक्रिया अस्तिक्रियायाः कर्त्री ।
(र. ना.) ५ ‘तत्तद्भावे’ ॥ ६ ते हि परमाशुपुनरेव वटादिकं वदन्तीति भावः ।
(र. ना.) ७ सर्वोत्पत्त्यर्थः । (र. ना.) ८ देवतात्मस्यैवैत्यर्थः । (र. ना.)

वयवमवयवी नोपलभ्यत इति वेपथ्यादपि स न दृष्टान्त इति
भावः ॥

(दृष्टान्तवैपथ्यभाष्यम्)

विषय उपन्यासः । नैको द्रष्टा आदित्यमनेका-
धिकरणस्यं युगपदुपलभ्यते ॥

(दृष्टान्तान्तरवार्तिकशेषभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(७९५ दृष्टान्तवार्तिकम् ॥ ४४ ॥)

॥ * ॥ इतीन्द्रवद्विषयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्यथा एक इन्द्रोऽनेकस्मिन् कतु-
शते आहृतो युगपत्सर्वत्र भवति ॥ एवमाकृतित्यु-
गपत्सर्वत्र भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इतीन्द्रवद्विषय इति । एकस्याप्यनेक इति
वाक्यशेषः । शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावे कृते गतिः प्रत्ययः ॥
सर्वत्रेति । सर्वेषु यागेषु द्रव्यवद्वर्ता प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) साकाहत्वादवाक्यसाह—एकस्यापीति ॥ एक-
स्याप्यनेक इति पाठः ॥ एकस्यापीन्द्रशब्दस्य यथाऽनेको यागोऽङ्कि-
त्वेन विषय एकवोद्बलानविषयश्च, एकदेशावच्छिन्नानेकयागेषु तथा
दर्शनसम्भवात् तथैकस्या अपि जातेरनेको विषय आश्रयतयेत्यर्थः ।
अनेकस्य इति पाठे एकोऽपि यथा इन्द्रशब्दोनेकयागस्य एकस्यापि
वोद्बलविषयस्तथा जातिरपीत्यर्थः ॥ अव्ययीभावे इति । इन्द्रस्य
प्रादुर्भाव इत्यर्थः ॥ सर्वत्रेति ॥ प्रादुर्भावविषयेन्द्रशब्दरूपा
तदोद्भावा वा एका देवता ग्रीक्षादिद्रव्यवत्सर्वयागेष्वर्हतां युगपत्प्रतिप-
द्यत इत्यर्थः ॥ भाष्येऽपि इन्द्रः इन्द्रशब्दः । आहृतः प्रादुर्भूतः
युगपत्सर्वत्राहं भवतीत्यर्थः ॥

(उपोद्बलकभाष्यम्)

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—एकमनेकाधिकर-
णस्यं युगपदुपलभ्यत इति ।

(७९६ अनुपपत्तिवार्तिकम् ॥ ४५ ॥)

॥ * ॥ नैकमनेकाधिकरणस्यं युगप-
दिति चेत्तथैकदेशे ॥ * ॥

(भाष्यम्) यो हि मन्यते—‘नैकमनेकाधिकर-
णस्यं युगपदुपलभ्यत’ इति । एकदेशे तस्य दोषः
स्यात् । एकदेशेऽपि नैको वृक्षशब्दोऽनेकमर्थं युग-
पदभिदधीत ॥

(प्रदीपः) एकदेशेपीति । यथेकस्यानेकसंबन्धो ना-
भ्युपगम्यते तदेकः शब्दोऽनेकमर्थं संबन्धामानाद्य प्रत्याय-
येदित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) यदीति । अनेकाधिकरणस्यैवदेनानेकसंबन्धो
विवक्षित इत्यर्थः । एवं चैकः शब्दो यथाऽनेकजायं एकेन युगपद्
गृह्यते तथा जातिरपीत्यर्थः ॥

१ एकवोद्बलानविषयत्वेन रूपेणेत्यर्थः । (र. ना.) २ ‘शेषेऽपि’ ॥ ‘शेषे
दोषः’ ॥ ३ अनेकाधिकरणमेति पदस्यानेकसंबन्धोऽर्थ इति भावः । (र. ना.)

मोक्षम् ॥ संभाषा। आभूत्प्राप्तकथनं महत्साहसमिति वक्ष्यम् । (र. ना.)
 २ मात्स्न्येन अभ्युपगमादिकं कर्म विधीयते इत्यर्थः । (र. ना.) ३ सक्तो
 गौहर्दि इति श्रेया । (र. ना.) ४ पातित्यस्य अयमर्थस्यानेकते इत्यर्थः ।
 (र. ना.) ५ 'को' ६ 'साराय' ॥

(७६८ आकृतिवार्तिकम् ॥ ४७ ॥)

॥ * ॥ चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्या-
महे आकृतिरभिधीयते इति । 'आश्लेषमष्टाकपालं
निर्घपेत्' । एकं निरूप्य द्वितीयस्त्वृतीयश्च निरु-
प्यते । यदि च द्वयं पदार्थः स्यादेकं निरूप्य द्वि-
तीयस्य तृतीयस्य च निर्घपणं न प्रकल्पेत् ॥

(प्रदीपः) एवं भाष्यकारेण पक्षयोः साम्यं दर्शितम् ।
वाक्यकारस्तु जातिपक्षाभरणस्य प्रयोजनानि समुच्चयेनाचष्टे—
चोदनायां चैकस्येति । सामान्यस्याभेदादेः ॥ उपाधिवृ-
त्तेरिति । अष्टाकपालत्वादिरूपाधिः तस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः ।
एतदुक्तं भवति—यदि आश्लेषादिशब्देन सामान्यमभिधीयते
तदा तेनाश्लेषप्रव्याणामाक्षेपप्रतिद्वयमष्टाकपालत्वमुपाधिर्यु-
ज्यते ब्रह्मे तु पदार्थे एकैकैव अजमानेन सकृदेवाष्टाकपालः
पुरोबाधो निरूप्येत नान्येन नाप्यन्यदेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्वेवं चोदनायां चैकस्येति चोदुपपन्न इत्यत
आह—वाक्यकार इति ॥ प्रयोजनानि । प्रयोजनान्तराणि ॥ स-
मुच्चयेनेति । ब्रह्माभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः इत्यनेन समुच्चय
इति बोध्यम् । एकस्याभेदादेरुपाधिरष्टाकपालत्वादितस्य पुनः-
पुनः प्रवृत्तेरिति वार्तिकार्थः । समासश्चापेत्वात् ॥ एकस्येति व्या-
चष्टे—सामान्यस्त्वेषादि ॥ अष्टाकपालत्वादीत्यादिपदेन निर्वापः ।
अत एव भाष्ये स एव दर्शित एकं तिरूप्येत्यादिना ॥ प्रवृत्ति-
रिति । पुनःपुनर्वृत्तिरित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरेतयोर्जातिचोदनयोर्विशेषः ? ॥

(प्रदीपः) कः पुनरिति । 'गौरुचन्यः' इति
'आश्लेषमष्टाकपालम्' इति चानयोरित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एका निर्वृत्तेन, अपरा निर्वर्त्येन ॥

(प्रदीपः) एका निर्वृत्तेनेति । निष्पन्नो हि पशुर्याग-
साधनायोपाधीयते ॥ अपरा निर्वर्त्येनेति । आभयोष्टाकपा-

१ 'नाप्यन्येनाप्यदित' ॥ २ निरूप्यकान्तरेत्यर्थः । (र. ना.) ३ 'द्रव्यं
व्यक्तिरिति मार्थान्तरम्' इति वाक्यप्रथमभाष्यम् ॥ व्यक्तिलक्षणं तु गौरुचने-
त्यममिहितम्—'व्यक्तिगुणविशेषाभयो मूर्तिः' (२।२।६७) इति ॥
व्याचष्टेति चैतद्व्याचष्टेन—'व्यवयव इति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्येति न सर्वं
द्रव्यं व्यक्तिः ॥ यो गुणविशेषोपायां स्वर्णान्तरां शुरुत्वधनत्वप्रत्यक्ष-
स्काराणामव्यापिनः परिमाणसाधयो यथासंभवास्तद् द्रव्यं मूर्तिः मूर्ति-
तावययत्वादिति ॥' इति ॥ ४ अश्लेषं संदर्भनाभिल सास्त्रदीपिकायां
'किमकृतिः पदार्थ एत व्यक्तिरष्टाकृतिविशिष्टव्यक्तिरिति अयः पक्षाः प्राधान्येन
चिन्तन्ते । अन्ये तु विकल्पसमुदायसंबन्धसमुदायादयः सर्वे पक्षाः आकृति-
विशिष्टव्यक्तिपक्षनिराकरणेन निराकृता नवन्तीति निराकृता न पृथग् विधा-
र्तन्ते ॥ तत्र

प्रयोगचोदनामापाद्यभेदाभिधेयता ।

उपाधिविभक्त्याप्राप्तद्वयोपयोगिनी ॥

लशोदनयैवोत्पाद्यते न तु चोदनायाः पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थः ।
तत्र निर्गृहीते भेदाग्रहणात् द्रव्यान्तरेऽपि प्रवृत्तिः स्यात् न तु
निर्वर्त्ये सादृश्याग्रहणादित्यवश्याभरणया जातिः ॥

(उद्द्योतः) उत्पद्यत इति । उत्पाद्यत्वेन बोध्यत इत्यर्थः ॥
ननु प्रकारभेदेऽपि द्वितीयोपन्यासे किं धीनमत आह—सद्येति ॥
रूपसामान्याद्वासिद्धं इति अद्वैतगणितसूत्रसमाप्परीत्या निष्पन्ने
'इदम् अभिधेयं चेदं' इति विवेकाग्रहादित्यर्थः ॥ ननु तन्मायुक्ती-
त्वेन प्रवृत्तिः स्यादत आह—सादृश्येति । तस्य ससंबन्धत्वेन
प्रतियोग्यन्तरानुपस्थितेरिति भावः ॥

(इत्याकृतिवाद्योपपत्तिः ॥)

—७६८—

(अथ व्यक्तिवाद्योपपत्तिः ॥)

(७६९ व्यक्तिवाद्यवार्तिकम् ॥ ४८ ॥)

॥ * ॥ द्रव्याभिधानं व्याडिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्या न्याय्यं
मन्यते द्रव्यमभिधीयते इति ॥

(प्रदीपः) द्रव्याभिधानमिति । जातेर्गृहीतविकल्पा-
त्मत्वेनाभावं मन्यमानो व्याडिर्द्रव्यमेव शब्देनाभिधीयत
इति मन्यते ॥

(उद्द्योतः) ननु व्यक्तिशकावानन्त्यमिचारयोः सत्त्वात्
जातौ शक्तिरित्याशङ्क्य जातिरेव नास्तीत्याह—वृत्तिविकल्पेति ।
जातिर्न तावद्द्रव्येषु व्यासक्यवृत्तिः, एकाग्रयनाग्रेऽप्यतीत्यापत्तेः ।
किं च गामालभेतेत्यादिनोदनात् सर्वद्रव्यालम्बापत्तिः । प्रत्येकस-
मासी तु द्रव्यान्तरे तदनापत्तिस्तत्रापि सत्त्वे एकाकृतिरिति प्रती-
क्षाहानिरित्यर्थः । तत्तत्संस्थानागुपलक्षितमभिधानचैतन्मयेन द्रव्य-
मिति नानग्लान्यभिचाराविति सारार्थश्च ॥

(७७० व्यक्तिशक्तिसाधकवार्तिकम् ॥ ४९ ॥)

॥ * ॥ तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सि-

लिङ्गकारकसंख्याभिः संबन्धोऽस्मा न कल्पते ।

सामानाधिकरण्यं च न जातिगुणद्रव्ययोः ॥

व्यक्तिवाचित्वपक्षं तु संप्रमेतत्समस्तस्य ॥

तेन शुद्धा विशिष्टा वा व्यक्तिः सम्बन्ध गोचरा ॥”

'ग्रीहीनवहन्ति' 'पशुमात्रमेव' 'गामानव' 'श्राद्धयो न हन्तव्या' इति
यावन्त एवमादयो विनाशिमूर्तेर्मद्रव्यगोचराः प्रयोगविधयः प्रतिषेधा वा ते
सर्वे व्यक्तावेव संभवन्ति नाकृता । नष्टाकृतिरवहन्तुमालम्ब्यमानेन वा
अवयते नित्यत्वादभूतत्वाच्च । तेनानर्थकं तद्विधानं प्रतिषेधश्च प्राप्त्यभावात् ।
व्यक्तिपक्षे तु उपपद्यते । तस्माज्जतिः श्रव्यार्थः । एवं च हृषी कृषाम्नामिति
व्यक्ती मातिपदिकार्षे मल्लभाभिहितानि लिङ्गसंख्याकारकाणि तदा संबन्धन्ते ।
अतरेलिङ्गत्वात्संख्यात्वाद्भूतत्वेन चाकारकत्वात्संबन्धः स्यात् ॥ सामानाधि-
करण्यं च गौः इच्छ इति शुद्धव्यक्तिवचनयोरेकार्थत्वादुपपद्यते । जातिगुण-
विशिष्टद्रव्यवचनयोःपि विशेषणभेदे सत्यपि विशेष्याभेदादुपपन्नम् ॥ तस्यैव च

“अथवाचसतिसिद्धयः सामान्यस्य फलतः ।
 न ह्यस्योद्भवाः कर्तुं सर्वे विजयते हि तत् ॥”
 सर्वेष्वपि यस्तु “दयमपि गौः, दयमपि गौः” “अयमपि घृष्टः अयमपि
 गृष्टः” इति प्यास्तासुष्टाकारं अथवा वैश्वकाल्यवस्थान्तरेष्वपि सर्वेष्वस्यदी-
 यमानं सर्वेष्वेव तत्रांशं नितिल आकारं यस्तु व्यवधायकवर्तमानमेव धारयते
 पाणिपुत्रः । नहि ततोऽन्यत्सर्वत्रागमिनि अथवापुत्र तत्प्रवृत्तव्यवधानादित्यत्रां
 तद्राप्रवृत्तव्यवधानादिति दाप्रवृत्तव्यवधानात् ॥ “अथवाचसतिसिद्धयः सामान्यस्य फलतः ।
 न ह्यस्योद्भवाः कर्तुं सर्वे विजयते हि तत् ॥”

षयो न सञ्जरेद् न स्यादित्यर्थः । एवं विनाशपदं व्यक्तिषु च्वंसपरं तथेति पराश्रुष्टमाकृतौ तिरोधानपरमित्युक्तमिति मत्वाह—यद्-चेति । आविचको धर्मविशेषो जातिरिति भावः ॥ जातेनेति । व्यासक्यसर्वाश्रयवृत्तिगोत्रं सर्वाश्रयान्निरभिष्यद्भवमन्यथा गोत्व-ज्ञानमेव न स्यादित्यर्थः । अस्तु तर्हि तत्प्रत्यक्षत्वाय तदाश्रयसर्वस्य प्रत्यक्षत्वमत आह—भाष्ये—अनवकाशमिति । अर्थान्तरप्रत्य-यावकाशरहितं गोभूतं गोत्वप्रत्यक्षाय गौरूपं नस्तु सर्वं प्रत्यक्षं स्यात् । गोव्यक्तीनामनन्तत्वादवनवकाशत्वमित्यर्थः ॥ न विद्यतेऽन-काशो यस्यादिति बहुव्रीहिरिति तात्पर्यम् । अत्र पक्षेऽध्याहारके-ज्ञातृपक्षान्तरमाह—अथ चेति ॥ नायासीति । उत्पन्ने गवि व्य-क्त्यन्तरादायातीति न शयनं नक्तुं, तस्या निष्क्रियत्वात् । न यातीति पाठे उत्पन्नव्यक्ति व्यक्त्यन्तरादागम्य न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ न च तत्रासीदिति । प्रागाश्रयामावादित्यर्थः ॥ तत्रैव हेतुमाह—अस्ति पश्चादिति । यतः पश्चादेवास्ति अतः पूर्वं नासीदित्यर्थः । एतेन मा यासीत् मा च भूत् तत्र गोत्वमिति परास्त्वम् । ननु सक्रियत्व-मङ्गीकृत्याशेनागमनमस्तत्त आह—न चांशवदिति । निरवयव-त्वेनांशमावादित्यर्थः ॥ ननु पूर्वमाभारं त्यक्त्वानैवावासीत्यत आह—जहासीति । पूर्वत्रापि प्रतीतेरिति भावः । तस्मात्सर्वगैकेति वाच्यं तत्तत्त्व कयाचिन्नित्यर्थे व्यक्ता साऽन्वेदात्सर्वगैकेति वाच्यम् । तत्तत्त्व सर्वत्र दृश्येत तदाह—सर्वेष्टिविति । अथ पक्षे गोभूतमभि-व्यक्तगोत्वेन व्याप्तं तुल्यव्यक्तित्वेन जालन्तरावकाशरहितं सर्वं स्यादिति भाष्यार्थः ॥ जातिसंकरप्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् ।

(७७४ व्यक्तिवादिवार्तिकम् ॥ ५३ ॥)

॥ * ॥ अस्ति च वैरूप्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्ति खल्वपि वैरूप्यम् 'गौश्च गौश्च' खण्डो मुण्ड इति ॥

(प्रदीपः) अस्ति च वैरूप्यमिति । तस्माद् द्रव्यमे-धास्तु न तु सामान्यम् । नक्षेकस्य मेदादेर्दो विरुद्धौ उपपद्यते इत्यर्थः । एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः ॥

गौश्चेति । मेदाधिष्ठानः समुच्चयः सामान्यस्यैकत्वाभिधे-यत्वयोरनै स्यादित्यर्थः ।

(उद्द्योतः) नहीति । एवं च तत्तच्छब्दप्रतिपाद्ये एकस्मिन् विरुद्धव्यमोपपत्तेरभावाद्भवमेव पदार्थ इति भावः ॥

भाष्ये गौश्च गौश्चलेनानभिमतं वैरूप्यमुपपादयति—मेदेति । एवं खण्डो गौश्चण्डो गौरिति च न स्यादिति भावः ॥ प्रत्यभिज्ञा-प्रत्ययस्तद्विषयः ॥

(७७५ व्यक्तिवादिवार्तिकम् ॥ ५४ ॥)

॥ * ॥ तथा च विग्रहः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भ-वति—गौश्च गौश्चेति ।

(उद्द्योतः) भाष्येति च वैरूप्यमिति वाक्यस्य चक्षुर्दं

१ प्रत्यभिज्ञाविषयः प्रत्यय इत्यर्थः । (र. ना.)

२ एकशेषानङ्गीकरणार्थ इत्यर्थः । (र. ना.)

३ जातेरिति शेषः । (र. ना.)

व्याचष्टे—तथा च विग्रह इति । एकार्थत्वे पर्यायाणामिव सह-प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥

(७७६ व्यक्तिवादिवार्तिकम् ॥ ५५ ॥)

॥ * ॥ व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति । आकृ-तावपि पदार्थे एकशेषो वक्तव्यः ॥ अक्षाः पादा मापा इति ॥

(प्रदीपः) आकृतावपीति । यदर्थ आकृतिपक्षपरिग्रहः तदेव न सिध्यति नहि शकटाक्षदेवानाक्षादिपक्षेकाकृतिसद्भावः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—व्यर्थेष्विति । विजातीयानेकार्थसंरूप-शब्देऽप्यित्यर्थः ॥ मुक्तसंशयमिति । एकशेषाङ्गीकरणमिति शेषः ॥

(इति व्यक्तिवादिवादीपपत्तिः ॥)

(७७७ आकृतिवादिवार्तिकम् ॥ ५६ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्य-त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कृतः ? गुणस्यानित्यत्वात् । अनित्या गुणा अपा-यिन उपायिनश्च ॥

(प्रदीपः) इदानीमाकृतिवादी दोषान् परिहर्तुमाह—लिङ्गेति । आकृतिसद्भावः पूर्वमेव प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः । सर्वगतत्वेऽपि पदार्थानां विविन्नशक्तियोगात् कश्चित्पदार्थः कश्चिदेवाकृतिमभिगमनमिति न तु सर्वा सर्वः । गुणाश्चात्र द्वित्वत्वाद्यो विवक्षिताः । तैश्चाकृतेरेकार्थसमवा-यलक्षणः संबन्ध इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसंख्यासिद्धिरि-त्यर्थः ॥ अनित्या इति । कदाचित्भीत्वयुक्तेन पिण्डेनाकृति-वर्ज्यते कदाचित्पुंस्त्वयुक्तेन, कदाचिदेकाधारस्था प्रतिपद्यते कदाचिदनेकाधारस्थित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) जालमात्रो व्याप्तिरिते उक्तं निरस्यति—आकृतिसद्भाव इति ॥ अथ जेलादिना व्याख्यातं सर्वं गोभूत-मित्यादिदोषं परिहरति—सर्वगतत्वेऽपीति ॥ संकरोपि न, परस्पर-परिहारेण मिश्रवस्तुनिष्ठानामेवैकत्र स्थितेः संकरत्वात् न स गोत्वा-दीनामिति भावः ॥ आधव्याख्यारीत्या दोषस्तु जातेः प्रत्येकं परि-समाप्यङ्गीकारेण सद्भवः । एकैकव्यक्तिव्यवस्थायां न विनाशोला-दिदोषः ॥ न तु सर्वामिति । यथात्मनां व्यापकत्वेऽपि कश्चिद् शरीरे कश्चिदेवात्मा स्फुरति न तु सर्वे सर्वत्र तद्वदित्यर्थः ॥ एकार्थसम-वायेति । तेन च निमित्तेन जातौ लिङ्गसंख्यापेक्ष इत्यर्थः ॥ भा-ष्ये—गुणस्येति । जातानेकवचनम् ॥ अनित्या इति । अनियता इत्यर्थः । अपानित्वोपायित्वाभ्यामनियतत्वमेव भाष्ये दर्शितम् ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

किं य एते शुक्लादयः ? ।

४ अनेन लिङ्गमुपपादितम् । (र. ना.)

५ अनेन वचनमुपपादितम् । (र. ना.)

६ अनियतत्वस्यैव प्रकृतोपायित्वादिति भावः । (र. ना.)

(प्रदीपः) किं य एत इति । ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धाः ।
न च तदनित्यत्वं लिङ्गवचनसिद्धौ हेतुव्यपपत्तये प्रश्नः ॥
(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह । स्त्रीपुंनपुंसकानि सस्वगुणाः । एकत्व-
द्वित्ववहुत्वानि च । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते,
कदाचिद्वित्वेन, कदाचिद्वहुत्वेन कदाचित्स्त्री-
त्वेन कदाचिपुंस्त्वेन कदाचिपुंसकत्वेन ॥

(प्रदीपः) प्रकरणादर्शनार्थ इत्याह—नेत्याहिति ॥
(आक्षेपभाष्यम्)

भवेद्विङ्गपरिहार उपपन्नः, वचनपरिहारस्तु
नोपपद्यते । यदि हि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन यु-
ज्यते कदाचिद्वित्वेन कदाचिद्वहुत्वेन, एका आकृ-
तिरिति च प्रतिष्ठा हीयेत । यस्यास्य पक्षस्योपा-
दाने प्रयोजनमुक्तम् 'एकशेषो न चकव्यः' इति,
स च इदानीं चकव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) वचनपरिहारस्त्यति । लिङ्गपरिहारे न
किंचिद् युज्यति, वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने एकाऽऽकृतिरिति
प्रतिष्ठादातिः, द्वित्ववहुत्वसंयन्मस्याभ्युपगमात् । द्विवचनैवहु-
वचनवदनेकदाचिद्वचनमपि प्रपञ्चीलेकशेषोपि वक्तव्य इत्यर्थः ॥
(उद्घोषः) बहुवचनवदिति । आश्रयगतसंख्यापराधक-
शेषे दृष्टान्तकदाचिद्वचनम् । आश्रयीत्वविधानः ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि

(७७८ व्याख्यानपर्याप्तिकम् ॥ ५७ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षाऽनि-
त्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति ।
कुतः ? गुणविवक्षाया अनित्यत्वात् । अनित्या गु-
णविवक्षा । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विचक्षिता भ-
वति कदाचिद्वित्वेन कदाचिद्वहुत्वेन, कदाचि-
त्स्त्रीत्वेन कदाचिपुंस्त्वेन कदाचिपुंसकत्वेन ॥

(प्रदीपः) गुणविवक्षाऽनित्यत्वादिति । सत आ-
कृतेरेकत्वं द्रव्यगतद्वित्ववहुत्वविवक्षायां तु द्विवचनवहुवचने
भवतः । आश्रयधर्मराधितानां व्यपदेशः । यथा संपन्नो यथो
विनश्ये यय इति संपत्तिविनाशान्यां द्रव्यगताभ्यां जातिव्यपदि-
श्यते तथा लिङ्गसंख्याभ्यामपीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) जातिव्यपदिश्यत इति । यम इत्येकवचनेन
सप्त जातिप्राधान्यायमादिति भावः ॥ एवं चारोपितद्विधादिना
न प्रतिष्ठादात्यादीति तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेद्विङ्गपरिहार उपपन्नः । वचनपरिहारस्तु

नोपपद्यते । यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विच-
क्षिता भवति कदाचिद्वित्वेन कदाचिद्वहुत्वेन,
एका आकृतिरिति च प्रतिष्ठा हीयेत । यस्यास्य
पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न चकव्य
इति । स चेदानीं चकव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) भवेदिति । अभ्युपगमनीरोधाभावात् ।
वचनपरिहारस्तुव्युपगमं विरुद्धि द्वित्ववहुत्वयोगेभ्युपगतेक-
त्वदानादनेकदाचिद्वचनप्रसङ्गोत्तरार्थः ॥

(उद्घोषः) अभ्युपगममिति । गौर्व्युत्तरा संख्या पूर्वा-
संख्यां बाधत इति भावः ॥

(उत्तराक्षेपभाष्यम्)

लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् ?
आविष्टलिङ्गा जातिर्यलिङ्गमुपादाय प्रवर्तते । उत्प-
त्तिप्रभृत्याविनाशात्तद्विङ्गं न जहाति ॥

(प्रदीपः) लिङ्गपरिहारश्चापीति । विशेषणानां
चाजातेरित्यशोकमाविष्टलिङ्गा जातिरिति । ततश्चक-
वाश्रयगतं लिङ्गमुपादत्तं सर्वदा जातिः यथा ग्राम्यपशुनातयः
संघे स्त्रीरामेवोपादत्ते गाव इमा इति, अन्धालु पुंस्त्वमेव
प्राणाना इमे इति गृथेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) आविष्टलिङ्गेति । स्वाश्रयेनेकलिङ्गत्वरूपे स्वयं
यत्र विविदेकमेवोपादत्ते तथा चानेकलिङ्गातिरिति भावः ॥
उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनाह—ततश्चेति । न चैवं लिङ्गसातिभिः,
कुतः, मातृनीश्वरवाच्यया जाला आश्रयगतं स्त्रीत्वमेवोपादीयते
मातृनश्वरवाच्यया पुंस्त्वमेवेति व्यवसातंभवादिति वाच्यम् ।
मातृनी परार्थः, इयं मातृनश्वरवाच्यतिरिक्तं मातृनश्वर
मातृनी द्वारा
इत्यादिन्यवधारानुपपत्तेरित्याशयात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

तस्मात्त चैवाकरणेः शक्यं लौकिकं लिङ्गमा-
स्यानुम्, अवश्यं कश्चित्सकृत्तान्त आभ्येयः ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । सिद्धान्तवार्थं दुर्गं पाना न-
यति—लौकिकमिति । स्तनकेवादिसंयन्ध इत्यर्थः । गन्ति-
प्राधीयमाने लिङ्गान्तरेण संयन्धो न स्यात् । तस्मात्तः सिद्धा-
न्तव्यवस्थाश्रीयते ॥

(उद्घोषः) सिद्धान्तवार्थादिति । आकृतिवादीत्यर्थः ॥ स्तन-
केवादीति । केदो भयम् ॥ लिङ्गान्तरेणेति । मातृनी द्वारा
इत्यादी द्रव्यद्वारा जातेरिङ्गान्तरेण योगो न स्यात् तदस्त्वदीत्यादी
च कस्यापि लिङ्गस्य योगो न स्यादिति भावः । शब्दविशेषापेक्षया
तु जातेराविष्टलिङ्गत्वोच्यते तात्पर्यम् ॥ भाष्ये—कृतान्तः ।
सिद्धान्तः ॥

१ द्रव्यगुणा इत्यर्थः । (र. ना.) २ यथानेकजातिव्यपनार्थं द्विवचनवि-
प्रयोगसामान्येकशेषप्रयोगोऽपि मानोनीत्यर्थः । (र. ना.) ३ अभ्युपगमः
सिद्धान्तः । (र. ना.) ४ 'रामेवोपादत्ते' इत्यर्थः । ५ यम इत्येकवचन-
वचनमपि प्रपञ्चीलेकशेषोपि वक्तव्य इत्यर्थः । (र. ना.) ६ निपत्तलिङ्गा इत्यर्थः । (र. ना.)
दि० १३

७ यत् कुतो लिङ्गसातिभिः, न कुतोऽपीत्यर्थः । (र. ना.) ८ 'तस्मात्त चैवा-
करणेः—इत्यारम्भे 'उभयोरप्यविषयत्वायां संपुलकम्' इत्यन्तो भाष्यपाठः
रित्यामिति सूत्रे यद्वचनाय व्यपयोग्यम् । अतोऽस्य व्याख्याविशेषस्तत्र ब्रह्मम् ।
९ यामानाधिकरन्त्यसंयन्धेन पश्यन्वेत्यर्थः । (र. ना.) १० 'त्यादायेकस्यापि' ।

(आक्षेपभाष्यम्)

कोऽसौ खलुतान्तः ? ।

(७७९ समाधानवार्तिकम् ॥ ५८ ॥)

॥ * ॥ संस्थानप्रसवौ लिङ्गम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संस्थानप्रसवौ लिङ्गमाख्यौ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदं संस्थानप्रसवविविधं ? ॥

(उद्द्योतः) किमिति । संस्थानप्रसवशब्दयोः कोर्ध इति प्रश्नः ॥

(७८० समाधानवार्तिकम् ॥ ५९ ॥)

॥ * ॥ संस्थाने स्थायतेर्द्ध्व स्त्री सूतेः

सप्त प्रसवे पुमान् ॥ * ॥

(उद्द्योतः) उत्तरं—संस्थान इति । संस्थानेऽभिधेये स्थायतेर्द्ध्वप्रत्ययान्तस्त्रीशब्द इत्यर्थः । सूतेः सप्त, सकारस्य पकार इत्यर्थः । प्रसवेभिधेये पुमानिति शब्दः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च लोकेपि स्थायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अधिकरणसाधना लोके स्त्री—स्थायत्यस्यां गर्भे इति, कर्तृसाधनश्च पुमान् सूते पुमानिति । इह पुनश्चभयं भावसाधनं स्थायते प्रवृत्तिश्च ॥

(उद्द्योतः) गर्भः शुक्रं स्थायति शोणितेन संघीभवतीत्यर्थः । सूते शुक्रं स्रजति योनिरूपे आधारे ॥ स्थायतेपचयः । प्रवृत्तिर्धृतिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्य पुनः स्थानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमान् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

गुणानाम् ? ॥

केषाम् ? ।

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्त्य एवमात्मिकाः संस्थानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्राह्वीयांसो गुणाः तत्रावतरत्यः शब्दः स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । नहीह कैश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वर्धते । यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा शुज्यते । तच्चोभयं सर्वत्र ॥

(प्रदीपः) गुणानां सत्त्वरजस्तमःपरिणामरूपाणां शब्दा-

१ अस्य पार्तिकत्वं न नम्यते बह्व्य । पार्तिकस्य व्याख्याऽवश्यं सर्वत्र दृश्यते । तस्मात् नोपलभ्यतेऽतोऽस्य समाधानभाष्यत्वमेवेति तेषामाशयः ॥
२ सकारस्य पकार इत्यर्थे पठित्युत्तरं चपदे इति भावः । सूतेरौणादिकोऽङ्गमुग्रस्य इत्यपि बोध्यम् । यद्वा तत् एव घानोर्मुग्रस्य औणादिको बाहु-
कफाद् द्रवसत्वः । (२. ना.) ३ पदार्थ इति शेषः । (२. ना.) ४ संस्थान-
प्रसवयोरित्यर्थः । (२. ना.) ५. Bangal Asiatic Society मुद्रित-

वीनां वृद्धिहासमध्यस्थानस्थाः शब्दैकगोचराः लिङ्गत्वेन परि-
गृह्यन्ते । आत्मनस्त्वपरिणामिरूपत्वाद्प्रवृत्तिवर्धनत्वप्यन्यप्रवृत्त्य-
नुयायित्वालिङ्गयोगः ॥

(उद्द्योतः) शब्देत्यादि । इदमुपलक्षणं सत्त्वादिकार्यमात्र-
मेति बोध्यम् ॥ उपलक्षणार्थं ध्वनयन्नुक्तोपातिमाह—सर्वा-
श्चेति ॥ मूर्त्यः पदार्थाः ॥ एवमात्मिका इत्यस्य विवरणं
संस्थानेनादिगन्धवत्य इत्यन्तम्, पृथिव्यपेक्षयाऽप्यु अल्पे, अप-
पृथिवीभ्यां तेजसि अल्पे इत्यस्वीयांसः । त्रैय इत्युपलक्षणं वायौ
रूपाभावात्, आकाशे स्पर्शस्याप्यभावात् ॥ वस्तुतत्तेजोवस्वरूपाणां
सर्वमूर्तीनां त्रिवृत्करणमात्राभिप्रायेणेदमुक्तम्, वाय्वाकाशशब्दवा-
च्ययोर्लिङ्गव्यवहारस्तु ईश्वर इव स्वकार्यतेजोवर्धनतोपचयारोपेणेति
बोध्यम् ॥ प्रवृत्तिः स्रववपीति । परिणाम इत्यर्थः । प्रतिक्षणपरि-
णामित्वादस्तूनाम् ॥ नहीति । अस्यावतिष्ठत इत्यनेनान्वयः, किं
तु परिणमत एवेति शेषः ॥ तच्चोभयमिति । वृद्धयपचयरूपमि-
त्यर्थः ॥ सर्वत्रेति । पदार्थ इत्यर्थः । सर्वदेहस्य बोध्यम् ॥ कैयटे
गुणानामिति शब्दादीनामित्युपलक्षणं सत्त्वकार्यमात्रस्य । अन्य-
थाशब्दे लिङ्गव्यवहारो न स्यात् ॥ तासां लिङ्गत्वे प्रमाणं दृष्टं-
यति—शब्दैकैति । शब्दजन्यबोधविषया इत्यर्थः ॥ अमृत्ति-
धर्मत्वेपि । सतो लिङ्गहितत्वेपि ॥ अन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वा-
दिति । परिणामवदन्यतादात्म्याभ्यासेन तत्परिणामानुयायित्वादित्य-
र्थः ॥ एवं च प्रकृतिपरिणामविशेषरूपभावेः सत एव लिङ्गयोग
इति तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्युभयं सर्वत्र, कुतो व्यवस्था ? ।

(समाधानभाष्यम्)

‘विवक्षातः ।’ संस्थानविवक्षायां स्त्री, प्रसववि-
वक्षायां पुमान्, उभेयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्र *लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षाऽनित्यत्वात्*
इति लिङ्गपरिहार उपपन्नः, ॥

वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः । इदं तावदयं प्र-
ष्टव्यः—अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः कथं तस्य एकवच-
नद्विवचनबहुवचनानि भवन्तीति । एवं स वक्ष्यति
एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचन-
मिति । यदि तस्यापि वाचनिकानि, न स्वाभाविकानि ।
अहमन्येवं वक्ष्यामि एकस्मिन्नेकवचनं
द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति । नह्याकृतिप-
दार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः, द्रव्यपदार्थकस्य वा

मुख्ये ‘इत्यत्र’ इति पाठपरत्वं तु बोधकपाठित्वमूक्तमेव ॥ ६ अर्थं पृथिवी ।
(२. ना.) ७ वित्त इति भाष्यस्य पदस्य सततमाविनी इत्यर्थे इति भावः ।
(२. ना.) ८ शब्दादौ शब्दावभावेन तद्द्रव्यादिरूपलिङ्गस्याप्यभावेनेति
भावः । (२. ना.) ९ संस्थानप्रसवोपपत्तिर्यर्थः । (२. ना.) १० ‘उपप-
विवक्षायात्’ इति ‘विषयात्’ इति सूत्रे भाष्ये पाठः ॥

आकृतिर्न पदार्थः । उभयोरुभयं पदार्थः । कस्य-
चित्किंचित्प्रधानभूतं किंचिद् गुणभूतम् । आकृ-
तिपदार्थकस्य आकृतिः प्रधानभूता, द्रव्यं गुण-
भूतम् । द्रव्यपदार्थकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृति-
गुणभूता ॥

(प्रदीपः) याचनिकानीति । संकीर्णप्रयोगोपलम्भात्
असंकरायां यथा द्रव्यपदार्थकस्य याचनिको वचननियमः तथा-
कृतिवादिनोपि । स एवेन व्याचष्टे एकश्रयसंयन्धविवक्षानामाकृ-
तेरेकवचनं यथा पशुना यजेतेति । अनेकाश्रयसंयन्धविव-
क्षायौ द्विवचनव्यवहारे ॥ ननु द्रव्यस्यानभिधेयत्वात्कथं त-
ल्लुत आकृतेर्वचनोपकार इत्याह—नहीति । तत्र यथा
पचति पचतः पचन्तीति क्रियाप्राधान्येन साधनसंख्याकृतो
वचननेदः एवमाकृतिप्राधान्येन द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोषः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—कथं तत्वेति । अस्करेणेति शेषः ॥
ननु चन्द्रनिस्ततायां याचनिकानीत्युक्तमत्र आह—संकीर्णोति ।
गोरी यथाहा इत्यादिवाक्यानि श्रित्यनगदिदमेव सांकर्यमिति
भावः ॥ व्याचष्टे इति । येकयोरेत्यादिस्वरूपमिति भावः ॥ अभि-
धेयैरेव्युपसर्जनत्वात्कथं तल्लुत उपकारोत आह—तत्र यथेति ॥
भाष्ये—द्रव्यं गुणभूतमिति । अरूपपरिष्कारा जात्यावयवा-
निति शब्दे ॥ साधनसंख्याकृत इति । साधनसंख्यारोपकृत
इत्यर्थः ॥ इत्युद्घोष इति । एवं न त्रिविधः सत एव । संख्या-
योगस्वरूपेण । यत्ना आकृतिरिति प्रतीक्षा नारोपितसंख्यागमिमाया,
नाम्येकदेशारम्भः । अनेकश्रयप्रयोगे मानाभावादिनि तात्पर्यम् ॥
अत्र भाष्ये द्रव्यपदार्थवादे आकृतौर्विधेयत्वोक्त्या गच्छात्संगुनी-
कृतानेकव्यक्तिरोपक्षेपत्वादेव चन्द्रात्सम्भवेन नानाश्रयप्रयोगा-
प्राप्ता तदवस्थेयत्वेनो न कार्य इति सूचितम् ॥ जातिवादे व्यक्ति-
द्रव्यवादे जातिः श्रयतावच्छेदिकेति च सूचितम् ॥

(७८१ आकृतिवादिवार्तिकम् ॥ ६० ॥)

॥ * ॥ गुणवचनवद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भवि-
ष्यन्ति । तद्यथा—गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो
लिङ्गवचनानि भवन्ति—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी,
शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला

इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं
वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि
यदसौ द्रव्यं श्रिता आकृतिस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं
च तदाकृतेरपि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यदसाविति । जातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद्
द्रव्यात्मा जातिः प्रतीयमाना तद्वत्क्रियासंख्याप्राप्तिर्लक्ष्यः ॥

(उद्घोषः) ननु गुणवचनानि लिङ्गादिवचनात्तत्रास्तु तथा,
इदं तु अनादिरिति निषेधात्कथं तत्प्रवृत्तित आह—जातितद्वतो-
रिति । न इदं तद्वचनप्राप्तिः । अत एव गुणवचनवदिति भाष्य
उक्तमिति भावः ॥ यथा जातेराश्रयतो न लिङ्गादीति विद्वा-
पणानां चेलशेकम्, तथापि विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेधः सः ।
तत्राश्रयपदेन विशेष्यग्रहणाद् । इदं त्वाश्रयपदेनापारो गृह्यत इति
न विरोध इति भावः ॥ अत्र चानेद एव धीर्न, यो यदभेदमाश्रयः
स स्वाभिप्रायगतलिङ्गवचनानादिप्राप्तेरिति निर्वयम् । इयं तु विज्ञेयः,
शुद्धादिशब्दवाच्यगुणानां गुणिना भेदादिदिविशेषे शब्दवाच्यजातेरश-
भेदविशेषेति ॥ परे तु तयोरेकमादाय प्रत्ययोजने तदभेदादेवार-
म्भप्राप्तिरिति तत्र भविष्यन्तीत्यधिकरणगतिरित्युत्तरप्रमाणानुष्ठान-
मनो गुणवचनानां विशेष्यगतलिङ्गादिप्राप्तिरित्यवजातेराश्रयगतलि-
ङ्गादिप्राप्तिरित्यं समायादितेतन्नाप्यार्थमाहुः ॥

(७८२ आकृतिवादिवार्तिकम् ॥ ६१ ॥)

॥ * ॥ अधिकरणगतिः साहचर्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आकृतावारम्भणादीनां संभवो ना-
स्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणा-
दीनि भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) *चोदनास्तु च तस्यारम्भात् इति
यदुक्तं तत्परिहारार्थमाह—अधिकरणगतिरिति । यथा-
शिरानीयतामित्युक्ते केवलस्यामेरानयनासंभवाज्ञान्तर्गतकथा-
दन्तोदितमपि पात्रमानीयते एतदेवाभिरानयनं गत पात्रस्यास्य,
तथा आकृतीवारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् सन्त-
र्याद् द्रव्यमभिनिविशन्ते । सर्वे एवाकृतेः क्रियासंख्यासं-
वितद्रव्याया एवेति द्रव्यद्वारकः संपद्यते ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—आकृताविति । प्रधानभूतायामि-
त्यादि । आकृतिरेव तज्जन्यनो प्रधानम्, क्रिया तु पात्रं इव द्रव्य

१ 'वद्वा' । २ 'तदा' । ३ 'क्षयां गु' । ४ आकृतिवादिवो द्रव्यसंख्या-
वच्छेदोपि जगत्पुनर्जनसादित्यर्थः । (८. गा.) ५ Bangal Asiatic
Society मुद्रितपुस्तक 'शुक्लौ कम्बलौ' इति पाठस्य चोपपत्तिरिति शब्दे-
नेति बोधम् । ६ अनेक श्रयो यद् द्रव्यं भिन्नो यन्त्रि एव द्रव्यस्य यत्किञ्च
वचनं च गुणस्यापि तद् भवतीति योजना । एव मनस्तरम्भस्यापि संभवो
द्रव्यः । (८. गा.) ७ 'वचनम्' । ८ इदं च भाष्येन 'यदि न व्यति-
पदार्थः कथं तर्हि व्यतिपदार्थपर इति निमित्तादतद्व्यापेति तदुपपत्तौ
इदमेव दानु' इति श्रुतिरिति—'सहचरणावयवमाश्रयवृत्तमात्रपारणता-
नीत्यवयवतापनाधिपत्येनो मास्त्रणमयवत्तज्जगत्पुनर्जनमात्रमात्रका-
व्युत्पत्त्येवमाश्रयवृत्तयेति तदुपपत्तौ' (३ अ. २ भा. ५९ सू.) इति श्रुतमनु-
वेन 'अतस्तद्व्यापेति तदुपपत्तौ इत्यतः चन्द्रस्य तेन चन्द्राभिधानमिति ।

सहचरणाद् 'यदिनं भोजय' इति यद्विज्ञानहृषरितो ब्राह्मणोऽभिधीयत
इति स्थानाद्—मयाः क्रोदान्तीति मध्यस्थाः पुनरा अभिधीयन्ते ।
तादर्थ्यात्—कदापि धीरेण धृत्यमानेषु कटे करोतीति भवति ।
इत्याह यतो राजा कुचेरो राजेति सङ्गद्वयं इति । मानाद् आदरेण
निर्मिताः सत्तयः आदरसत्तय इति । धारणाद् तुलायां घृतं पच्यते
तुलापच्यते इति । साग्रीप्याद् गङ्गायां नाययन्तीति वेदोभिधीयते ।
संनिहृतः । योगाद् कृष्णेन रागेण युक्तः शाठकः कृष्ण इत्यभिधीयते ।
साधनाद्—अन्नं प्राणा इति । आधिपत्याद्—अयं पुरुषः कुलम् अयं
गोत्रमिति ॥ तत्रापि सहचरणायोगाद् आसिदादयो व्यक्ता प्रयुज्यत
इति' वास्तव्यनभावेण संवदति ।

इति भावः—। आद्यदोषे तु न बाधनं प्रतिवन्धकमिति न तदनु-
पपत्तिः ॥ सर्वेष्वेति । गौरानीयतामित्यादिरपीत्यर्थः ॥ माष्ये—
आरम्भणं कथः । आलम्भनं स्पर्शः ॥ आकृतिसहचरिते
इति । आकृत्याश्रये इत्यर्थः ॥

(७८३ आकृतिवादिवार्तिकम् ॥ ६२ ॥)

॥ * ॥ न चैकमनेकाधिकरणस्य युग-
पदित्यादित्यवद्विषयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्य युगप-
दुपलभ्यत इत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति । तद्यथा ।
एक आदित्योनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

विषय उपन्यासः । नैको द्रष्टाऽनेकाधिकरण-
स्थमादित्यं युगपदुपलभते ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(७८४ आकृतिवादिवार्तिकम् ॥ ६३ ॥)

॥ * ॥ इतीन्द्रवद्विषयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्यथैक इन्द्रेनेकस्मिन्कतुशत आहृतो
युगपत्सर्वत्र भवत्येवमाकृतियुगपत्सर्वत्र भवेदिति ।

(उद्द्योतः) इतीन्द्रवदिति । समावादेष्टुरद्विदृष्टान्तेना-
प्यनेकवृत्तिर्वातेरभ्युपगम्यत इत्यर्थः ॥

(७८५ आकृतिवादिवार्तिकम् ॥ ६४ ॥)

॥ * ॥ अविनाशोऽनाश्रितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः ॥

१ इतीति । इति वैदित्यर्थः । इति बहुलं तत्परिहाराय 'आदित्यवत्'
इति बोध्यमिति भावः । २ 'अन्यथापि' । ३ आकृतिनिमित्तव्यतिरि-
क्युमीति । (१. पा.) ४ आकृतिवादिसंदर्भमिदमनुसृत्य भट्टपादैरभ्युक्तम्—
"आनन्दस्यमिषाराम्यां क्षातयेकत्वेऽप्यतः ।
छन्दोवाचरमज्ञानाभिषिक्तुदेरभावतः ॥
अन्यथाप्यतिरेकस्यानेकस्यप्रतीतिः ।
आकृतेः प्रथमज्ञानाक्षया द्वाविधेयता ॥
व्यवसाहृत्सोरभेदाच्च व्यपहारोपयोगिता ।
लिङ्गसंख्यादिसंख्याः सामानाधिकरण्याः ॥
सर्वे समक्षसंक्षेपस्त्वमेकान्तवादिना ।
लक्षणं नाम्युपेतस्या जातेक्षेनाभिधेयता ॥"

इति । व्याख्यातं चैतच्छब्दोपेक्षामात्रम्—'नान्यन्तासु व्यक्तिषु संक्षिप्तं
शक्यतेऽवगच्छत् । व्यविनाशाय व्यतीनामशब्दादर्थस्य नियमव्यवस्थासंब-
न्धस्याभिधेयं तदयोगत् । अनन्ताश्च शब्दव्यक्रोडनन्तासु व्यक्तिषु कस्याः ।
आलुपलक्षणत्वेऽप्यभिधेयानामनन्ताश्च नान्यन्तमस्त्येव । व्युत्पत्तिकाले हि
जातिरपलक्षणम्, नत्वभिधानसमये । अभिधानं हि प्रातिसिक्तैरेव रूपेण
व्यकीनाम् । तद्यथा—अक्षत्रयमेकापवरकरमेकापवरकरत्वेनैवोपलक्ष्य क-
मित्य कथिदाह—'य पतस्मिन्नपकरकेऽप्युना आसते ते बभौऽक्षशब्दाभिधेयता'
इति । तत्र यद्यपि व्युत्पत्तिरन्येऽपवरकारिण्यतिर्नैकस्यपलक्षणं कल्पते तथापि

कुतः ? । अनाश्रितत्वात् । अनाश्रिता आकृति-
द्रव्यम् ॥

(प्रदीपः) अनाश्रितत्वादिति । यथा गुणानां द्रव्या-
धीनस्थितित्वादाश्रितत्वम्, नैवमाकृतेः ? अन्यथापि प्रत्यया-
मिधानयोराकृतिनिमित्तयोर्भावमित्यस्य तस्या इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) जन्मनेकव्यक्तिवृत्तीति सामान्यलक्षणविरुद्धमेत-
दत्र आह—यथेति । द्रव्याधीनस्थितिकत्वमाश्रितत्वं विवक्षितमि-
त्यर्थः ॥ अन्यथापीति । कर्णशृङ्गुत्पन्नधीनस्थितिकस्याप्याकाशस्य
तदवच्छिद्यतया श्रोत्ररूपत्ववद् द्रव्यमनाश्रितस्यापि महासामान्यस्य
नित्यस्य गवादिद्रव्यपरिच्छिन्नतया गोत्वादिरूपत्वेत्यर्थः ॥ अन्यथा-
पीति कचित्पाठः ॥ तत्र व्यवसन्तर इत्यर्थः ॥ प्रत्ययो, ज्ञानम् ।
अभिधानं, शब्दः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते अनाश्रितत्वादिति, यदिदानीमेवो-
क्तम्—अधिकरणगतिः साहचर्यादिति ? ॥

(प्रदीपः) इतरः संबन्धमात्रमाश्रितत्वं मत्वा पृच्छति—
किमुच्यत इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(७८६ न्यासान्तरवार्तिकम् ॥ ६५ ॥)

॥ * ॥ अविनाशोऽनैकात्म्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः ।
कुतः ? । अनैकात्म्यात् । अनेक आत्मा आकृतेर्द्र-
व्यस्य च । तद्यथा—वृक्षस्थोऽवतानो वृक्षे छि-
न्नेपि न विनश्यति ॥

शब्दशब्दादरेण व्यक्तिगमेव स्वरूपेणमिषत्ते इति नवति शक्तिगमम् ।
यवमिषादि यद्यपि व्युत्पत्तिरन्ये जातिरेकोपलक्षणमासीत्तथापि शब्दशब्दा-
दप्यनेव नानात्मा व्यक्ती। क्षेत्र रूपेणमिषत्ते इति स्पष्टेव शब्दज्ञानस्यम् ।
अपिच यद्यपदेर्षं धर्मिरूपमभिधेयं ततो गोशब्दोच्चारणात्काचित् व्यक्ति-
प्रतीयमावापि बाधादिष्वव्यक्तित्वो व्यवच्छिन्ना प्रतीतिः स्यात् । नक्षत्राधारण-
माकारमन्तरेण द्रव्यं द्रव्यान्तरव्यवच्छिन्नं प्रतीयते । तत्र गौरित्युक्ते सर्वत्राधि-
क्षिप्त प्रतीतिः स्यात् ॥ अथाभिधानसमयं यत्र जातिरुपलक्षणमिति, अनिदम-
देव हि व्यक्ति शब्दो जातियुपलक्षणमादाय तज्जातीयरूपेणमिषत्ते गोजा-
तीयमिति तत्र भयं जातिरभिधातव्या । नक्षत्रमिषाच्च जातिं तज्जातीयत्वेन
रूपेण व्यक्तिरभिधातुं शक्यते । ततश्च विशिष्टाभिधानमेव बाधोपल-
न्तेरपानं न शुद्धानिधानम् । विशिष्टाभिधाने च पूर्वतरं विशेषणमभिधात-
व्यम् । तदभिधाने च तत्र यद्यस्मिन्नाविनाशतुल्यव्यक्तिप्रतिपत्तिरिदं तत्राभि-
धानव्यक्तिरूपनान्वयः । किंच गोशब्द उच्चारिते व्यक्तिषु संशयो नवति
न कस्यां चिद्विषयः । यत्र च संशयो न तस्यामभिधेयता, शब्दस्य निश्चायक-
त्वात् । सामान्यं तु निर्धारित इति शक्यमभिधेयम् । नन्वतत्पि व्यक्तिविशे-
पनिर्णये व्यक्तिगमं निर्णीयत यत्र । किमिदं व्यक्तिगमं, सामान्यं, विशेष्यो
वा, आकारेण हि वस्तुपु शुद्धिर्वास्तुव्यवहारः । तत्र विशिष्टगुणवृद्धात्मनं
च व्यक्तिः, सामान्यवृद्धात्मनं च सामान्यम् । न तदुभयातिरिक्तं व्यक्ति-
गमं नाम किंचिदस्ति वस्तुनो रूपम् । सामान्यमेव त्वमेव भावशब्देना-

(प्रदीपः) अनैकारण्यादिति । पूर्वोक्त एवार्थो विधि-
प्यानेन प्रतिपाद्यते नित्या आकृतिरेषा सर्वत्रगा, तद्विपरीतं
द्रव्यमिति मेदाद् द्रव्यविनाशोपि न जातेतिनाशः । शुणानां तु
द्रव्याधीनस्तिर्युत्तरात्तादात्म्यनाशोऽप्ययं नाश इति न तैर्व्य-
भिचारः ॥ वृक्षस्योद्यतान इति । यथा वृक्षोपरि प्राक्षादि-
स्त्यापतानः स्तितो न वृक्षविनाशमनु विनश्यति तथा जाति-
रपीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पूर्वोक्त एवेति । अनामित्यतस्मादित्येव दोषः ॥
मेदादिति । निरन्तरमेकमेककृत्स्नसि सामान्यम्, तद्विपरीतं
द्रव्यमिति मेद इत्यर्थः ॥ अनैकारण्यादित्यस्य भिन्नसमाधारादित्यर्थः
इति भावः ॥

(७८७ आकृतिपादिवार्तिकम् ॥ ६३ ॥)

॥ * ॥ चैरूप्येविग्रहौ द्रव्यमेदात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यमेदाद्द्रवि-
प्यतः ॥

(प्रदीपः) चैरूप्यविग्रहाविति । द्रव्योणां स्वगतमेद-
प्रतिषेधौ चैरूप्यविग्रहावित्यर्थः । तत्र द्रव्यगतमेदोपचारादेक-
स्यामप्याकृती समुच्चयपक्षे विग्रहो न विरुध्यते ॥

(उद्घोषः) ननु विग्रहस्यो द्रव्यपक्षित उक्तं समुच्चयो-
पपद्यते । तेन तु सद्विशेषाभावात् इदं इति भावः ॥ सहा-
यशां तु न तर्हि प्रयोगोऽनभिधानादिति बोध्यम् ॥ द्रव्यगत-
विग्रहादित्येवचतुर्मेदप्रतिषेधमपि तस्या नो बोध्यम् ॥

(७८८ आकृतिपादिवार्तिकम् ॥ ६४ ॥)

॥*॥ व्यर्थेण च सामान्यात्सिद्धम् ॥*॥

(भाष्यम्) विभिन्नाधेयं च सामान्यत्सिद्धम् ।
सर्वत्र अन्तरेक्षः, पद्यतेः पादः, निमीतेः मापः ।
तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) क्रियासामान्यादिति । विधासु क्रि-
यासु विभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्सामान्यं तदेव द्रव्येणपि
तद्विहितं भवति । यथा पाचक इत्याशयान्तरगतमपि हि सा-
मान्यं समवेतसमवायाद् द्रव्ये उपपद्यते । यथा गैरिकादिगतं
लौहिलं संयुक्तमवायात् पटे लौहिलप्रत्ययमादायति ॥

(उद्घोषः) भिन्नास्त्विति । आशयमेदात्कर्तृमेदादित्यर्थः ॥

विधिवत् इति तदेवार्थोपपत्तिः । अथमेव सामान्यमेदः द्रव्यपक्षे यथाच
व्यतिरिक्ततादृशानं पाचने । तादात्म्याविधेयं न व्यतिरिक्तं । विधि-
नाम सत्त्वमुद्रादिकं व्यापन इति विनिश्चयमोद्यतोपात्तं पुनरित्यर्थः ।
यथाप्राप्त एवमेव । अतोऽनियेया वातिः । अत्रव्यतिरिक्ततायां भेदेन
पुनरित्यर्थः । व्यतिरिक्ततायां न व्यतिरिक्ततायां विधातुमपद्यते । अतोऽनियेया
वातिः । नहि व्यापनोऽप्यन्तरधर्मरूपं विधाय तत्तत् । अत्र तु कल्पेव
देवमुपपादयते व्यापकमुपपादयन्तया पुनरित्यर्थः ॥ तत्र सामान्यं उपपादय-
इति । अथमर्थः—सामान्यतामना मनु उपपादयन्ते, न निवेद्यतेति । यथा
सामान्यतामना चन्द्रेण नोपि तस्य क्रियासंभवोऽप्येते । अतोऽपि च तस्य क्रिया
वापयितुम् । अन्तरेव क्रियासंभवविधेरुपपत्तिः । विग्रहत्वात्कारकत्वमपि
सामान्यताधिकरणं च सर्वत्रैकान्यामवेक्षणं सुविहारम् । यदा तु मेदं यत्
जातिव्यवहारोऽयं तर्हि तदं कालिकस्यवसायमनोपपद्यते । यत् तु 'यन्तुना
यन्तु' 'अद्वयना प्रीति' इत्येवमार्गं कल्पनामनं तत् जातिमुपपद्यते-
मूर्तिरपि द्रव्यपरिच्छेदेन शुद्धमेव कल्पनामुपपद्यते ॥ अधिकरणसंभवा-
नादिरूपत्वं यामुत्पत्तिसंभवमेदं दृष्ट्वा यामिह उपपत्तीत्यर्थः ॥ आह 'च—

तदेवेति । समवेतसमवायेनेत्यर्थः ॥ आशयान्तरमेतत् पक्षिक्रिया-
गतम् ॥ सामान्यः पाचक इति । परम्परयोपपत्तये दृष्टान्तमाह—
यथेति । एवं च व्याप्योदिगतसामान्यस्य परम्परया द्रव्ये सत्त्वेन
उपपादयितुमिष्टस्य द्रव्यस्य वाच्यत्वमिति भावः ॥ न चैवं नानार्थो-
च्छेदः, नानानादीनां संबन्धवत्कालेन नानार्थत्वोपपत्तेः ॥ तत्त्विक-
यारूपसामान्यसमनित्यतस्माद्द्रव्यादेर्जातिरूपस्याप्युपपादयन्तयाप्य-
सापि श्रव्यतावच्छेदकत्वमन्यतस्तत्प्राप्तीकारादिसिद्धमिति भाष्या-
धमन्ये ॥ चत्वारमेपीदमानश्यकमेकहेतवेणैव सर्वाधेयोपादिति भावः
इति बोध्यम् ॥

(व्याख्यान्तरभाष्यम्)

अपरस्त्वाह—पुरा कल्प एतदासीत्पोडश
मापाः कार्पापणम्, पोडशपलाश्च मापशेवत्यः ।
तत्र संख्यासामान्यात्सिद्धम् ॥ सरूपाणाम् ॥ ६४ ॥

(प्रदीपः) पुरा कल्प इति । पुरा कल्पे प्रविद्धोऽर्थः
संप्रति निमित्ताभावपि तथैव व्यपदिश्यते ॥ मापशेवत्यः
इति । तत्र पोडशमागत्वेन मापः प्रविद्धः तथैव कार्पापणे
मापः [पोडशभाग इति] पोडश[भाग]त्वं नाम सामान्यमुपादत्ते
मापशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥ संख्यासामान्यादिति ।
संख्याय सामान्यविग्रहप्रत्ययहेतुत्वात् ॥ ननु पोडशसंख्या पो-
डशसु पदार्थेषु व्यासज्य स्थिता न त्वेकस्मिन् पोडशे । एवं
तर्हि पोडशसंख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्संख्यामूलत्वात्सं-
ख्यासामान्यमुच्यत इत्युच्यते ॥ अथ इत्या इति भिन्नेषु संखि-
त्येकाकस्योगात् कथमेकशब्दवाच्यत्वम् ॥ उच्यते । भिन्नसं-
ख्यसंज्ञकत्वं इत्येकशब्दत्वं नाम यथा शब्देऽप्यभिन्नप्रत्ययाभिधान-
हेतुः तथा सोयमिति शब्दाधेयोरमेदाध्यवसायादध्यवसायसंज्ञित्य-
व्येयु संज्ञित्यपि संवन्धिषंयन्नादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्त-
मिति सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वम् ॥ तथा तावित्येतामिति न परो-
क्षत्वप्रत्यक्षात्वादि सामान्यमाश्रयणीयम् । गोलाश्चत्वे सामान्ये
इति व्यावृत्तेःपुनरुक्तप्रत्ययहेतुसामान्यानामपि सामान्यमाश्रयि-
तव्यम् । अथ वा निःसामान्यानि सामान्यानीति तार्किक-
कदर्शनं न यथाकर्तृणीर्नयोगेन आस्त्यम् । कार्यानीयमाना हि
तेषां पदार्था इति सामान्येणपि सामान्यमिति । अभावाद्य-
त्वार इत्यत्रापि निरुपाश्रयत्वं सामान्यं कल्पनीयम् । तदेवं
सर्वत्राकृतिमुद्रावात्सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥ ६४ ॥

"तेन सत्त्वित्यव्यये क्रियासंभवोऽप्युच्यते ।

जातिव्यवहारोऽपि वा वाच्यार्थेषु व्यपदिश्यते ॥"

इति ॥ "तत्तात्त्विकमन्यमेवार्थोपपत्तिः न व्यतिरिक्तं । इत्याहु-
तापिरित्येवार्थोपपत्तिरिति ॥

१ यत् आकृतिवदार्थोपादयने तत्रो गौडिजे गौडिजे खण्डलमुपपत्त्या-
दित्यर्थं वैरूप्यं गौडिजे गौडिजे । पिप गौडि गौडिजे पिपगौडिजे न विद्वत्ति,
पातेरेकस्यैव आह वैरूप्यमिति । द्रव्यगतं मेदं पातायादौ च वैरूप्य-
त्वं वैरूप्यं तद्वद्वत् पूर्वोक्त उपपादनीयमिति भावः । (८. ना.) २ द्रव्याणां
वैरूप्यमिति । तन्मनोद्वयमुपपत्तिः तौ तु तत्तन्मनोद्वयमुपपत्तिरिति भावः ।
(८. ना.) ३ समुच्चये इत्यर्थः । (८. ना.) ४ गौडि गौडिजेविग्रहस्य
प्रयोगो नेत्यर्थः । (८. ना.) ५ अथा इत्यादिति विष्णु । (८. ना.)
६ अनेकगतीयानामित्यर्थः । (८. ना.) ७ अस्त्येवैव स्वेनाश्रयवत्सापि
योपादिति भावः । (८. ना.) ८ मापशेवत्यमित्यर्थः । (८. ना.)
९-१० इती कोष्ठकचर्चमप्यो कथितेयमित्यर्थः ॥ ११ इत्येकशब्दत्वसंज्ञित्य-
व्यतिरिक्ततावत्तत्त्वमित्यर्थः । (८. ना.) १२ 'निर्गोपादत्ये' । १३ वैवा-
करणाभित्यर्थः । (८. ना.)

(उद्द्योतः) नन्विदानीन्तनमापस्य षोडशभागत्वाभावात्कर्म संख्यासामान्यमत आह—युरेति ॥ व्यपदिश्यते इति । आरोपादिति भावः । सापक्षवद्व्यां मापः षोडशभागपरूपः । कारणेण मापः पञ्चशुधासितः षोडशो भागस्तयोः षोडशभागत्वेन सामान्येन सर्वेषु मापत्वव्यवहारः । इदानीं त्वष्टशुधमितभाषे षोडशत्वमारोप्य तथा प्रयोग इति भावः ॥ ननु संख्यागतं सामान्यं संख्याशब्दप्रवृत्तावेव कारणमत आह—संख्यैवेति । वृत्तसंख्येति । संख्यामूलकत्वादित्यर्थः ॥ अभिन्नप्रत्यय प्रकारान्तरप्रत्ययः ॥ अभिधानम् । शब्दप्रयोगः ॥ परोक्षत्वेति । इदं बुद्धिपयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादीनामुपलक्षणम् ॥ चार्किकाः । वैशेषिकादयः ॥ लिङ्मास्यत्वं, विशिष्य निर्वक्तुमाश्रयत्वम् तैत्तिरीयानि यतो जातिविशेषोऽभावत्यमेव सर्वत्रेत्येति ॥ ६४ ॥

(११३ एकशेषसूत्रम् ॥ १ । २ । ३ आ. २ सू.)

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥१ । २ । ६५॥

(अनिष्टापत्तिवारणाधिकरणम्)
(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—अजश्च धर्करश्च, अश्वश्च किशोरश्च, उग्रश्च करभश्चेति ? ॥

(प्रदीपः) वृद्धो ॥ ६५ ॥ इह कस्मादिति । उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति नत्वा प्रश्नः ॥ अयं वा वृद्धशब्द इह शास्त्रे अपत्यविशेषे न परिभाषित इति स तौवद्वयोवाची भूयते । तत्साहचर्याच्च युवशब्दोऽपि तथैवेति प्रश्नः ॥ अजो-
द्वाशब्दानां जातिशब्दत्वेऽप्यत्र शब्दान्तरसंविधानाद् वृद्धा-
वस्थानिधायित्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा सामान्यविशेषशब्दानां द्वन्द्वो न स्यात् । सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद् विशेषैः सह समुच्चयाभावात् ।

(उद्द्योतः) वृद्धो यूना ॥ ६५ ॥ अजवर्करादीनां वृद्धशब्द-
संशक्तत्वाभावाद्—उभयेति ॥ अथवेति । शशस्त्रीपदसं-
क्षेपं तु न गृह्यते व्याख्यानादिति बोध्यम् ॥ सामान्यविशेषवाचिनां सहविषयाऽभावाद् द्वन्द्वाभावेन तदपवादिकशेषस्याप्यपत्तेराह—
अजोद्वेति । यपि करभकिशोरशब्दौ शवकवचनौ तथापि
भाष्यप्रामाण्यात्तरणवचनौ बोध्यौ । बर्करस्तरणोऽजः ॥ समु-
च्चयाभावादिति । सहविषयाऽभावादित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते । न चात्र तल्ल-
क्षण एव विशेषः ॥

१ पूर्वभूतस्य विरुपाक्षस्य सप्तम्यन्तेन न जातित्वमित्याशयेनाह—तत्त्व-
मनियत इति । (८. ना.) २ 'तावद्द्वयोर्वाची' । ३ वृद्धिर्बलवत्तामाहिका-
द्वृत्तिरिति शक्यमिति भावः । (८. ना.) ४ मङ्गलित्वेति भावः ।
(८. ना.) ५ 'मक्ष्यमाणमिति । 'आप्तपुत्री'—इत्येति शेषः । ६ आप-
पुत्रादित्येति । 'पूर्वभोग्योर्मुखात् परिहारः—थावद् ब्रूयाद् 'गोर्न यूना'
इति, तावद् 'वृद्धो यूना' इति । पूर्वसूत्रे गोत्रस्य 'वृद्धश्च' इति संज्ञा निवेदिता ।

(प्रदीपः) वक्ष्यमाणं मनसि कृत्वाह—तल्लक्षणश्चे-
दिति ।

(उद्द्योतः) वक्ष्यमाणम्—'यद्योर्ध्वं प्रकृतेरित्यादि ॥

(समाधानभाष्यम्)

तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ श-
ब्दभेदः ॥ वृद्धो यूना ॥ ६५ ॥

(प्रदीपः) इतरोऽप्यहीताभिप्राय आह—तल्लक्षणा
इति ॥ परिहारस्तु उत्तरत्र वक्ष्यते ॥ ६५ ॥

(उद्द्योतः) उत्तरत्र—आप्तपुत्रावित्यत्र ॥ ६५ ॥

(११४ एकशेषसूत्रम् ॥ १ । २ । ३ आ. ३ सू.)

स्त्री पुंवच्च ॥११४६५॥

(स्त्रीशब्दार्थेतिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते—स्त्रीग्रहणेषु
स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्, स्वार्थग्रहणं वा, स्त्री-
शब्दग्रहणं वेति ॥

किं चातः ? ॥

यदि प्रत्ययग्रहणं वा शब्दग्रहणं वा, 'गार्गी च
गार्गीयणौ च गार्गी' केन यशब्दो न श्रूयते 'अ-
स्त्रियाम्' इति हि लुगुच्यते । इह च गार्गी च
गार्गीयणौ च गार्गीनपदय "तस्माच्छसो नः पुंसि"
इति नत्वं न प्राप्नोति ॥ अथार्थग्रहणम्, न दोषो
भवति ॥

(प्रदीपः) स्त्री पुंवच्च ॥६६॥ इदमिति । यदि स्त्रीश-
ब्दस्य स्मरितत्वं प्रतिज्ञायते—तदा स्वैधिकारविहितत्वाभादिप्र-
त्ययग्रहणम् । ततश्चायमर्थः । पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो न भवतीत्य-
भावातिदेशः कियते । स्मरितत्वाभावे तु शब्दग्रहणमर्थग्रहणं
वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भव-
तीति स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव ॥ अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थातिदेशे तद-
र्थप्रतिवृद्धानां कार्याणां सिद्धिः । तत्रार्थस्य प्राधान्याद्बुद्धत्वा-
न्वार्थपक्ष एवाश्रीयते ॥ अस्त्रियामिति । यदर्थं प्रसज्यप्र-
तिषेधः तदा दोषः । पर्युदासे तु शिष्यमात्रः शब्दो निवर्त्य-
मानार्थाभिवाचीसस्ति स्त्रीसदृशोऽर्थ इति लुक् सिध्यति ॥ ग-
र्गीनपदयेति । स्त्रीत्वेनातिवृत्तत्वात् नार्थं पुंवद्वत्त्वे शब्द-
उत्पन्न इति नत्वं न सिध्यति ॥ ६६ ॥

इति ग्रन्थेनेति बोध्यम् । १ स्त्रीशब्दे स्मरितत्वमितिहासामर्थेति शेषः ।
(८. ना.) २ वृद्धो यूनेत्यधिकारादेकशेषाववादेन स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवत्वं प्रति-
सिध्यते । तथा च गार्गी इत्यत्र अस्त्रियामिति च शब्द-
लुक्प्रतिषेधव्यतिरिक्ति-
र्यावः । (८. ना.) ३ तथाचास्त्रियामिति च शब्द-
लुक्प्रतिषेधव्यतिरिक्ति-
र्यावः । (८. ना.) ४ 'विपुत्रौ' ।

(उद्योतः) भीषुंय ॥ ६६ ॥ टयादीति । किमादीनां तु न ग्रहणं, युनेत्यधिकारात् । अत्र पक्षे पुंवदिति सामर्थ्यादभावादिदेहाः ॥ दाद्वेति । स्वयंश्रुतिशब्देत्यर्थः ॥ वृद्धेति विशेषणसामर्थ्यात्स्वयंश्रुतिमेति भावः ॥ दोष इति । यैषानोद्धेत्यादित्याभिलगुः ॥ पुंयुंदासेत्यिति । सर्वं वातं सावधारणमित्यायेनाभ्यासेन वर्तमानत्वेत्यर्थः पुंयुंदासेभि दोषै इत्यन्ये ॥ पुंयुंदासे इति । पुंमागगतगुणै इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथा न दोषस्तथास्तु ॥

(अनिष्टपारणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति—अजा च यर्करश्च, वडवा च फिशोरश्च, उष्ट्री च करभश्चेति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते । न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः ।

(समाधानभाष्यम्)

तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ स्त्री पुंय ॥ ६६ ॥

(११५ एकदोषसूत्रम् ॥ १ । २ । ३ भा. ४ सू.)

पुमान् स्त्रिया ॥११५७॥

(अनिष्टपारणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति हंसश्च वरटा च, कच्छपश्च वृद्धश्च, ऋक्षश्च रोहिच्येति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते । न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

(११६ एकदोषसूत्रम् ॥ १ । २ । ३ भा. ५ सू.)

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥११६८॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न “पुमान् स्त्रिया” इत्येव सिद्धम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न सिध्यति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते, न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः ।

१ अर्थं वातः । सीमराजानां पुंयुंदासेभ्योऽपि पुमान् विद्या इत्यनेन गतायेनास्य स्यादिति अगात्रादिभिः आभीयते इति । (र. ना.) २ यद्यपि मागीनपुंयुंदासे “मभिप्रीत्य” इत्येवमिकारात्पुंयुंदासेनाप्युपगम्यते तथापि परिभाषकस्य तस्य प्रकृतेः पुंयुंदासेनाप्युपगम्यते इत्येवमात्रं कृतं इति

(समाधानभाष्यम्)

तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

(प्रदीपः) भ्रातृ ॥ ६८ ॥ यत्समानायामिति । एकापसत्वं नाम समानाकृतिरस्ति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धं सति यदिमं यांगं शास्ति तज्जापयत्याचार्यः—‘यत्रोर्ध्वं प्रकृतेः स्यात्तल्लक्षण एव विशेषः, तत्रैकशेषो भवति’ ॥

किमेतस्य द्वापने प्रयोजनम् ? ॥

हंसश्च वरटा च, कच्छपश्च वृद्धश्च, ऋक्षश्च रोहिच्येति । अत्रैकशेषो न भवति ॥ पूर्वयोर्वांगयोर्भ्यामपरिहारः—यावद् ब्रूयाद् गोत्रं यूनेति तावद् वृद्धो यूनेति ॥ पूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति संज्ञा क्रियते ॥

(प्रदीपः) ऊर्ध्वमिति । यत्रैका प्रलयप्रकृतिरन्यसु वैरूप्यं तत्रैकशेष इत्यर्थः ॥ त्यदादीनि सर्वानित्यमित्येतद्वर्जयित्वा सर्वत्र सत्त्वाणामित्यस्यानुवृत्त्याश्रयाद् यथोक्तार्थलाभः । अत्रैवार्थ एतत्सूत्रं लिख्यम् । पदान्तरगम्येपि तात्पर्यविशेषे पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो भवति यथा गौध्वयं गौध्वमित्येतां गावां चरत इति ॥ वरटाचेति । वरटा हंसी ॥ पूर्वसूत्र इति । पूर्वाचार्यकृते व्याकरणे अपत्यमन्तैर्हितं वृद्धमिति धातुप्रभृतेरपत्यस्य पृथक् संज्ञा कृता । वृद्धो यूनेत्यत्र च कृत्रिमस्य जीवति तु वंशे युवेत्यस्य ग्रहणं तत्साहचर्याद्वृद्धस्याप्यपत्यस्य ग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) भ्रातृपुत्रौ ॥ ६८ ॥ यत्रैकेति । सगानेत्यर्थः ॥ अन्यत्वेति । अन्यकृतमित्यर्थः ॥ वैरूप्यमिति । (र. ना.) १ पुंयुंदासे इत्येवमिदमुच्यते । भ्रातृपुत्रौ पिता भ्राता भ्रातृपुत्रः भ्रातृपुत्रश्चैवैषां द्वापकत्वात्पुंसकमनपुंसकेनेत्यत्र तद्वद्वृत्त्या तादादीनीत्यक्षेपं यमं नमुक्तं, तत्र हि सर्वग्रहणसामर्थ्यात् न सिध्यति भावः ॥ ननु स्त्रीगोव्यक्तिपुंगोव्यक्तित्वाच्चकरोर्गोत्रं न तापक्षित्वात्तद्व्यतिरेकभावात्तद्व्याह—पदान्तरगम्येपि ॥ तल्लक्षणविशेषे इति । स्त्रीत्वपुंस्वरूपविशेषे इत्यर्थः ॥ पूर्वा गावाचिति । तात्पर्यं इत्यस्य तद्वृत्त्यर्थः ॥ ऊर्ध्वमिति प्रकृत्यतिरिक्तशब्दकृत एव चेत्तद्वृत्त्यर्थः । यत्रैकशेषस्य प्रकृत्यतिरिक्तकृत इत्यादिः । प्रकृत्यतिरिक्तकृत एव तद्वृत्त्यर्थः विशेषश्चेदित्यन्यः ॥ तद्वृत्त्यर्थः प्रकृत्यपत्यरूपः स्त्रीत्वपुंस्वरूप इत्यर्थः । प्रकृत्यतिरिक्त्यर्थेकप्रत्ययस्य गृह्यते इति शेषः ॥ न चेन्नेन्द्राण्यावित्यादावप्यस्य प्रवृत्तिः प्रसोति । आनुकः प्रकृत्यपत्यत्वेन तल्लक्षणस्य स्त्रीत्वप्रतीतिरिति न दोषः ॥ एवं हि यत्रोर्ध्वमिति भाष्ये

गोप्यम् ॥ २ टीपुगर्भोभयवृत्तिरिति गान् । (र. ना.) ३ ‘प्रत्ययस्य प्रकृत्य’ ॥ ४ यत्रैकशेषमित्यर्थः । (र. ना.) ५ ‘तु’ सर्वगोप्यमन्ते ॥ ६ इत्यर्थः । यद्यप्य इति यत्र । (र. ना.)

यस्योऽस्याने भवत्यक्षरस्वारसं च नेति ऊर्ध्वं प्रकृतेर्विशेषक्षेत्रलक्षण
पुष्पेत्वन्येन तदितरकृतविशेषविरहस्ये विक्षिप्तभावे साध्याद्य
दोषः । स चेह विशेष्याभावादस्येत्येवत्ये ॥

(प्रत्यादयानाधिकरणम्)

(७८९ प्रत्यादयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ असरूपाणां युवस्थविरक्षीपुं-
सानां विशेषस्याविचक्षितत्वात् सा-
मान्यस्य च विचक्षितत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) असरूपाणां युवस्थविरक्षीपुंसानां
विशेषश्चाविचक्षितः सामान्यं च विचक्षितम् ।
विशेषस्याविचक्षितत्वात्सामान्यस्य च विचक्षित-
त्वात्सरूपाणामेकशेष एकविभक्त्यावित्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) असरूपाणामिति । गर्गापत्यत्वं सामान्यं
वृद्धयुनोर्विचक्षितमिति सिद्धमेकशब्दत्वम् । आरभ्यमाणेऽप्येकशेषे
गार्ग्याविति विशेषो नावधार्यते—‘किं वृद्धयुवानौ प्रकान्तौ, उत
वृद्धा’ इति । प्रकरणाद्यपेक्षे तु विशेषावधारये सामान्योपक्रमेण
तत्रैव विशेषोवधारयिष्यति इति नार्थ एकशेषारम्भेण । इन्द्रोपि
गार्ग्यावधारयणावित्यनभिधानात् अविवक्ष्यति । अर्धस्योरपि
शृङ्गक्षीरवजातिमात्रविषयार्थां आक्षणावित्यादिप्रयोगसिद्धिः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये असरूपाणामित्यनेनोक्तत्रिचर्चा प्रत्या-
चष्टे—गर्गापत्यत्वमिति । गोत्रयुवसाधारणमपत्यत्वेनैव गोत्रा-
दिप्रत्ययेनो बोधाद् युवत्वादिविशेषानादरेण गार्ग्यंश्च गार्ग्येति
गोत्रशब्दयोरेव सरूपैकशेषेण सिद्धमित्यर्थः ॥ नन्वेवमन्यतरस्य
युवत्वं न प्रतीयेतैतत् आह—आरभ्यमाणेपीति । नार्थ इति ।
इन्द्रोपिनेत्यादिनेत्यर्थः ॥ ननु प्रकरणाद्यपेक्षे युवत्वादिप्रतिपाद-
नैच्छार्था इन्द्रः स्यादत आह—इन्द्रोपीति । स एवविषयार्था द्वयोः
प्रयोगाभावा एवानभिधानादिति भावः ॥ ननु रूपमिधानमिति च-
प्रत्ययनिवृत्त्यै पुमान् द्विवेलावध्यकमत आह—अतीति ॥

(अनिष्टधारणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

“पुमान् स्त्रिया” इह कस्माच्च भवति—ब्राह्मण-
वत्सा च ब्राह्मणीवत्सत्वेति ? ॥

(प्रदीपः) ब्राह्मणवत्सा चेति । अस्त्यत्र प्रकृतेरूर्ध्व
तल्लक्षणे विशेषः, न चात्र कश्चिद्विशेषः अर्धस्योरूर्ध्वतः ॥

(उद्धोतः) इदानीं पुमान् स्त्रियेत्यस्य साधनं शङ्कते—
भाष्ये पुमान् स्त्रियेति । उक्तरीत्याऽनैकशेषस्य साधयितुमर्थक्य-
त्वादितदर्थमेव तत्पुत्रं कस्माच्च भवतीति शङ्कः ॥ कृतेऽपि सृष्टेऽत्र
न प्राप्नोतीत्युच्यते । तत्र शङ्कयुपपादयति—अस्त्यत्र प्रकृतेरिति ।
ब्राह्मणरूपाया वत्सरूपायाश्चित्यर्थः ॥ विशेषः । प्रधानत्वरूपः ॥

... १ तल्लक्षणविशेषविशेषो यत्तदितरकृतविशेषविरहस्ये इत्यर्थः । उ-
च्येति । प्रकृतसृष्ट्यादरेण इत्यर्थः । विशेष्याभावादित्यस्य तदितरकृतविशेष-
रूपस्य विशेष्यस्याभावादित्यर्थः । (१. ना.) २ ‘विचक्षित इति’ ॥ ३ ‘गार्ग्ये’ ॥
४ युगलगातीत्यस्य बीरमित्यर्थो विचक्षितः । (१. ना.) ५ इहं नोपक्रिया-
न्वपि द्वितीयान्वयः । (१. ना.) ६ ननु यत्र लीलपुंसत्वयोः आध्यात्म्येव
ब्राह्मणी च ब्राह्मणश्रेयादौ, ब्राह्मणाविति तत्रैकशेषः, अथ तु प्रधानश्रेय-
सुत्पत्तिरिति प्रधानयुक्तीत्युक्तकृतविशेषस्यापि सत्त्वेन नैकशेषमिति रित्यत
आह । न चात्रेति । सृष्टे इत्यर्थः । विशेषः प्रधानत्वरूपो विवरणे उक्तः ।
इदं प्रधानप्रधानान्यायनान्नोच्य ॥ (१. ना.) ७ आद्यादित्यादिः । (१. ना.)

(७९० समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणीवत्सयो-
र्लिङ्गस्याविभक्तिपरस्य विशेषवा-
चकत्वाद्नैकशेषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य
अविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भ-
विष्यति । यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं
तत्रैकशेषो भवति । नात्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव
विशेषवाचकम् ॥

(प्रदीपः) अविभक्तिपरस्येति । एकविभक्त्यावित्यु-
च्यते । तेन एकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो यत्र लीपुंसकृतौ
विशेषस्तत्रैकशेषः । इह तु तस्यां चान्तवर्तिन्यां च विभक्ता-
वित्येकशेषाभावाः ॥

(उद्धोतः) एकशेषनिमित्तेति । सारूप्योपलक्षणत्वमेवात्र
निमित्तत्वं । लिङ्गस्याविभक्तिपरस्येति भाष्ये पाठः ॥ लिङ्गस्य लि-
ङ्गबोधकप्रत्ययस्य । कैयटेऽविभक्तिपरस्येति प्रतीकमण्डनं, तस्य नन्वाप्य
आह—यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति ॥ नात्र लिङ्गं विभक्तिपर-
मेवेति । अत एवानेकशेषे साध्ये ‘हेतोः पक्षवृत्तित्वम् । अयमस्य
सूत्रस्यार्थो यत्र प्रकृत्यतिरिक्तैकशेषनिमित्ताविभक्तिपरशब्दगम्य एव
लीत्वरूपो विशेषस्तत्रैकशेषो विभक्तौ सरूपाणामिति ॥ विभक्तौ सा-
रूप्यं च लिङ्गबोधकारितिरिक्तकृतमेव सामर्थ्याद्बोध्यम् ॥ अर्धस्योरुक्त-
इति । अर्धस्योपलक्षणशब्दकृतस्तद्व्यत्ययो विशेषः स्त्रीत्वादित्युच्यते इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवा-
चकं तत्रैकशेषो भवति, इह न प्राप्नोति कारकश्च
कारिका च कारकौ । नह्यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव
विशेषवाचकम् । किं तर्हि ? इत्यमपि ॥

(प्रदीपः) कारिका चेति । इत्यमप्यत्र विशेषस्य
वाचकं तस्य नैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतोऽनन्तरमिति दोषः ॥

(उद्धोतः) इत्यमप्यस्येति । सतीत्ये स्त्रीत्वप्रतीयेत्यर्थः ॥
भाष्ये—लिङ्गं लिङ्गबोधकः शब्दः ॥

(समाधानाय विचारभाष्यम्)

कथं पुनरिदं विज्ञायते—शब्दो या स्त्री तल्लक्ष-
णश्रेदेव विशेष इति, आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्ष-
णश्रेदेव विशेष इति ? ॥

किं चातः ?

यदि विज्ञायते ‘शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्रेदेव
विशेष’ इति, सिद्धम्—कारकश्च कारिका च

... आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्रेदेव विशेष इति भावः । (१. ना.) ९ ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणी-
वत्सशब्दो पक्षः, एकशेषाभावात् साध्यम्, प्रकृत्यतिरिक्तैकशेषनिमित्ताविभक्तिपर-
शब्दत्वसमानाधिकरणं वत्सीत्युपलक्षणं तद्वदपि तस्येति तदितरकृतवि-
शेषकत्ववद् धर्तृत्वे हेतुः, व्यतिरेके ब्राह्मण आक्षेपादिसम्बन्धवैतति विभक्तिपर-
शब्दत्वसमानाधिकरणलीत्वबोधकत्ववदधर्तृत्वत्वं बोध्यम् । एतादृशा-
न्मानाक्षरश्च ब्राह्मणवत्सत्वादिति प्रकृत्यतिरिक्तत्वम् । (१. ना.) १० प्रकृत्यति-
रिक्तो य एकशेषनिमित्ताविभक्तिपरकः शब्दस्तद्व्याप्त इत्यर्थः । (१. ना.)
११ श्रेदेवत्यस्य संमहः । (१. ना.)

कारकौ । इदं तु न सिद्ध्यति—गोमांश्च गोमती च गोमन्ती ॥

अथ विज्ञायते—‘अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः’ इति, सिद्धम्—गोमांश्च गोमती च गोमन्ती । इदं तु न सिद्ध्यति—‘कारकश्च कारिका च कारकौ’ । उभयथापि पटुश्च पट्वी च पट्ट इत्येतन्न सिद्ध्यति ॥

(प्रदीपः) एतत्समाधानार्थं विचारयति—कथमिति ॥ अर्थ इति । अर्थरिषाः शब्दद्वारकं विभक्तिपरत्वम् ॥ कारिका चेति । शब्दरिषा टापात्र कृतमित्यमिति सिद्ध्यति, नार्थपक्षे । यत्पार्थेयं टाप कृतः तथाप्यधिकमित्यमसि न च तदर्थोक्तमिति दोषः ॥ गोमती चेति । नात्र शब्दरिषा कथिद्विशेषः कृतः । अर्थपक्षे त्वत्र सिद्ध्यति । अर्थेन कारकस्य विशेषस्य कृतत्वात् ॥ पट्वी चेति । नात्र यणादेशस्य लक्षणवाक्ये शब्दस्त्री निमित्तत्वेनोपात्ता । अनुपताश्रयेण यणादेशविधानात् । न च तद्वत्त्वे भवतस्त्वनिमित्तत्वं, नार्थपक्षे यणादेशस्य निमित्तमिति दोषः ॥

(उद्योतः) शब्दो या स्त्रीति सामर्थ्यात्तल्लक्षण इत्यस्य तन्निमित्तक इत्यर्थः ॥ अर्थपक्षेऽप्येवमेव तदर्थं नन्यते तदाह—न च तदिति ॥ नात्र यणादेशस्येति । अर्थशब्दान्तरस्त्रीकृत एव यत्र विशेषो नाप्यत्र नार्थ इति भावः ॥ शब्दस्त्री निमित्तत्वेनेति । स्त्रीप्रत्ययेनेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति, नाप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति ॥ कथं तर्हि ? शब्दार्थौ या स्त्री सङ्गादेन च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते ॥

(प्रदीपः) शब्दार्थाविति । नात्र औगपद्येनोभयोरग्रहणम् । अनियमस्त्वेन प्रदर्श्यते । तेन कथिच्छब्दस्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः कथिदर्थस्त्रीकृतविशेषाश्रयणम् । पट्वीत्यत्र च भवतीकारो यणादेशस्य निमित्तमसिन्धियपे तद्भावमावित्वादयोपि पारम्पर्येण भवत्येव निमित्तमित्ययणादेशयोः ।

(उद्योतः) नाथेति । औगपद्यग्रहणे त्वमनिमित्तकस्य भाष्यभावेन यणादेशविशेषे सादिति भावः ॥ भाष्ये शब्दार्थौ या स्त्रीति । साङ्गधीयते इति शेषः ॥ नन्वेवमपि पट्ट इति न सिद्ध्यति तथाह—सङ्गादेन चेति ॥ तस्याचष्टे—तद्भावमावित्वादिति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

एवं च कृत्वा इहापि प्राप्तिः ग्राहणवत्त्वा च ग्राहणीयत्तश्चेति ।

(उद्योतः) भाष्ये—एवं च कृतेति । अत्रार्थोक्त एव विशेष इति भावः ॥

१ शब्दस्त्रीत्वार्थोपात्ता निमित्तता शब्दरिषा नास्ति, किन्तु अन्तराश्रित्येव सा तन्निमित्तमिति भावः । (२. ना.) २ शब्दस्त्रीगद्भावे भवतो यणादेशस्य शब्दस्त्रीनिमित्तकत्वं नैवार्थः । न तद्वत्त्व्याप्तिभावेन कार्यकारणभाव, संभवद्वयविरक्तयोः कार्यकारणभावे व्यवहारेणोपपत्तिरिति भावः । ना द्वि० १४

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हिदिमिह व्यपदेश्यं सदावायौ न व्यपदिशति ॥ किम् ? तदित्यनुवर्तते । तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते ॥ कौ च प्रकृतौ ? प्रधाने । प्रधानं या शब्दस्त्री, प्रधानं या अर्थस्त्रीति ॥ आत्पुत्रौ स्वसृष्टुहित्वाभ्याम् ॥ ६८ ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यर्थः ॥ सूत्रोपात्त एवायमर्थो येनात्र न भवत्येकशेष इत्याह—यदित्यनेनेति । स्त्रीपुंसयोः सद्विवक्षायामेकशेषः । स च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः । इहाप्रधानकृतोपीलैकशेषाभावः ॥ ६८ ॥

(उद्योतः) एवं तर्हि । स्त्रीरूपाश्रय विभक्तिपरत्वं वक्तुमशक्यमिति भावः ॥ प्रधानस्त्रीपुंसकृत इति । तत्कृत इत्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥

(११७ एकशेषसूत्रम् ॥ १ । २ । ३ आ. ६ सू.)

१४३ नपुंसकमनपुंसकैकवच्चास्या-

न्यतरस्याम् ॥ १।२। ६९ ॥

(प्रदीपः) नपुंस ॥ ६९ ॥ शुक्रा च शुक्रं चेलेकविभक्तौ विभक्त्यन्तानां चैवैरुपादिकशेषो न प्राप्नोति, शुक्रश्च शुक्रं चेत्प्रापि विभक्त्यन्तानामसारूप्यात् । एकविभक्तौ तु सारूप्यामेकशेषे पुंशुपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवच्चावार्थं च ॥

(उद्योतः) नपुंसकम् ॥ ६९ ॥ पर्यायेणेति । इदं नित्यम्, शुक्राणीत्यादौ नपुंसके प्रातिपदिकवैरुपात्त । तसादप्राप्ति विधिरूपमिलेन वक्तुमुचितम् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम्—शुक्रश्च कम्बलः शुक्रं च वस्त्रं तदिदं शुक्रं, ते इमे शुक्रे । शुक्रश्च कम्बलः शुक्रा च वृद्धतिका शुक्रं च वस्त्रं तदिदं शुक्रं तानीमानि शुक्रानि ? ॥

(७९१ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति ॥ किं च प्रधानम् ? नपुंसकम् ॥ कथं पुनर्भाष्यते नपुंसकं प्रधानमिति ? एवं हि दृश्यते लोके अनिर्वातेर्ये गुणसंदेहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते—किं जातमित्युच्यते । इयं चैव हि जायते । स्त्री वा

शुक्रश्च वृद्धादेरपि यदावन्त्येन तस्यापि यदादिकारणत्वमिति इति भावः । (२. ना.) ३ ‘तद्भावेन’ ॥ * तथा च तद्भावमावित्यमयुक्तं निमित्तस्वारोपमादायां निर्वाहः, न तु तद्भावमावित्यभावेन शुक्रं निमित्तत्वमिति भावः । (२. ना.) ५ ‘जातारूपा’ ॥

पुमान्वा । तथा—विदूरे अव्यक्तरूपं दृष्ट्वा चकारो भवन्ति—महिषीरूपमिव ब्राह्मणीरूपमेव । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययानुसङ्गस्य शेषो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादिति । शब्देनार्थस्याभिधानमिह कार्यम् । तच्च नपुंसकानुसङ्गसंज्ञिधौ नपुंसकस्यैव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥ कथमिति । यथा लोके बहुषु गच्छत्सु राजा गच्छतीति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते । राज्ञश्च प्रधान्यं तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वादन्येषाम् । इह तु नपुंसकस्य किञ्चित् प्रधान्यमिति श्रद्धाः ॥ एवं हि लोके दृश्यत इति । व्यापित्वाचनुसङ्गस्य प्रधान्यमाह । स्थितिर्नपुंसकं, सा च सर्वत्र विद्यत इति स्थितिरूपत्वेनैव स्त्रीपुंसयोरपि निवृत्तयोः सिद्धौ नपुंसकशब्दप्रयोगः ॥ अनिर्ज्ञातेत्यर्थ इति । सामान्यरूपेण ज्ञाते स्त्रीत्वादिना तु विशेषेणानिर्ज्ञात इत्यर्थः ॥ गुणसन्देह इति । गुणाः स्त्रीत्वादयः ॥ द्वयं चैवेति । यद्यपि नपुंसकस्य जन्म, तथापि यत्प्रजननासमर्थं तच्चपुंसकमिति नेह नपुंसकलक्षणं, किं तर्हि? शब्दैकगोचरत्वमेव लिङ्गलक्षणम् । तथा च नपुंसकस्य भवतीति प्रयोग उपपद्यते ॥ महिषीरूपमिवेति । रूपशब्दः संस्थानवचनः । यत्र दूरादृश्यमाने वस्तुनि निश्चयो नास्ति केवलं सम्भावनारूपः सन्देहस्तत्रैकस्यापि शब्दस्य प्रयोगो भवति स्थाणुरयं स्यादिति । एवमिहापि महिषीवैतत् संस्थानमित्यस्ति नार्थं महिषीरूपमिवेति प्रयुक्तम् । रूपशब्दोऽत्र नपुंसकलिङ्गे दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । यत्र तु विशेषस्य निर्णयं शृङ्गाः घ्राव्यः शृङ्गाः कम्बला इति तत्र नास्ति नपुंसकप्रयोगः ॥ सत्सारन्मे अरण्यारण्यान्याविद्यथैवकारानुवर्तनान्महत्त्वस्योपाधेराधिकादेकशेषाभावः ॥ ६९ ॥

(उद्योतः) प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादित्यस्य कार्यसंकेतशेषस्यैकान्वयानुरूपस्य प्रधाने नपुंसके संप्रत्ययाचस्यैव शेष इति नार्थः, योगप्रत्याख्यानैरेतत्त्वानुपपत्तेरत आह—शब्देनेति ॥ नपुंसकस्यैवेति । प्रधानन्यायेनेत्यादिः । प्रधानन्यायेन नपुंसकत्ववैशिष्ट्येनैव स्त्रीपुंसार्थस्यापि प्रतीतिरिति भावः ॥ साचेति । इष्टिः छार्सयोः स्तिरेरपि सत्त्वादिति भावः ॥ नन्वनिर्ज्ञाते कथं प्रत्योऽत आह—सामान्यरूपेणेति ॥ भाष्ये अनिर्ज्ञातेत्यर्थं गुणसन्देहे चेति । गुणसन्देहमूलकेऽनिर्ज्ञातार्थविषये श्रद्धावचने इत्यर्थः ॥ शब्दैकगोचरत्वमिति । तत्तच्छब्दमात्रबोधोपचयादिरूपत्वमेवेत्यर्थः । ततश्च नपुंसकस्य प्रजननासमर्थस्यापि पुंसन्तर्भावोऽस्तीति भाव इति विवरणकृतः ॥ स्त्री वा पुमान्वेत्यस्य स्त्रीशब्दवाच्यं पुंसशब्दवाच्यं त्वेत्यर्थः ॥ यत्तद्भाष्यस्य प्रायेणोलादिरित्यन्ये ॥ नन्वनेककौटिकस्य सन्देहस्य दृष्टत्वेनेदृक् सन्देहाकारोऽनुचितोऽत आह—यत्र दूरादिति ॥ इत्यस्ति नार्थं इति ॥ इवशब्दो भिन्नकाम इति भावः ॥ दृष्टान्तत्वेनेति । स्त्रीविषयो रूपशब्दो नपुंसके स्त्रिया अन्तर्भावे दृष्टान्तत्वेनोपात्त इत्यर्थः । एवं च व्यापकत्वेन नपुंसकस्य सामान्यात् तद्विषयायां नपुंसकप्रयोगः ॥ आधिकादिति । यदि विशेषस्तदा नपुंसकत्वस्त्रीत्वपुंसत्वकृत एवेत्यर्थ इति भावः ॥

१ सपरस्परजननं साम्येनेत्यादिः । (र. ना.) २ अपीति शेषः । तथा च द्वयस्यैवैकप्रारणमवद्गममिति भावः । (र. ना.) ३ हेतुत्वानपि निरु-

(सूत्रसमर्थनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—एकवचनस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामीति ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

(७९२ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ आकृतिवाचित्वादेकवचनम् ॥*॥

(भाष्यम्) आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचनवहुवचने भविष्यतः ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकं ॥ ६९ ॥

(उद्योतः) आकृतिवाचित्वादिति । यदा आकृतौ स्वगतसंख्याविवक्षा तदैकवचनं, यदाश्रयगतसंख्यारोपपत्तया दिवचनादीति बोध्यम् । एतेन सरूपसूत्रविषयेनैकवचनान्तत्वननुवर्तनमवहेति बोध्यम् ॥ ६९ ॥

(११८-११९ एकशेषसूत्रम् ॥ १ । २ । ३ आ. ७-८ सू.)

आतृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥

१४४ पिता मात्रा ॥ ७० ॥

१४५ श्वशुरः श्वश्रवा ॥ ७१ ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते । न “पुमान् स्त्रिया” इत्येव सिद्धम् ? ॥

(प्रदीपः) पिता ॥ ७० ॥ किमर्थमिति । इतिविषये आत्रादिसंज्ञानां स्वसादिष्वपि वृत्त्या सिद्ध एकशेष इति मत्वा श्रद्धाः ॥

(उद्योतः) पिता मात्रा ॥ ७० ॥ आत्रादीनां वैरूप्याद्भिन्नार्थत्वाच्चैकशेषाभावेऽपुमान् स्त्रियेत्यत्रापि सरूपाणामित्यनुवृत्तेः प्रमानुपपत्तिमाह—वृत्तीति । भाष्ये—न न पुमान् स्त्रियेति सिद्धमिति । सरूपाणामित्यपेक्षया परत्वादयमेव न्याय इति भावः ॥ स्वसादिष्वपीति । एकापलत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वादिति भावः ॥ एवं आत्रा च आत्री चेति विग्रहे पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धमिति तात्पर्यम् ॥

(७९३ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आतृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणेणादुद्व्ये शब्दनिवेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आतृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणादुद्व्ये शब्दनिवेशो भवति ।

पितृत्वं सत्त्वर्थः । (र. ना.) * अधिकरणे कदापिदिति शेषः । (र. ना.) * स्वबुद्धौ प्रयत्नी । विना प्रवृत्तिनिमित्तमादौपत्यम् । (र. ना.)

(प्रदीपः) कारणादिति । मित्रं च प्रवृत्तिनिमित्तं आतृष-
व्यस्य स्वस्य शब्दस्य चेति आतृषव्येन न स्वसुरभिधानं प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये उत्तरयति—आतृषेत्यादि ॥ तद-
प्याचष्टे—मित्रं च प्रवृत्तिनिमित्तमिति । एवं देव भाष्ये का-
रणशब्देनोक्तम् । पुनर्विनिर्दिष्टमेकापलतः आतृषव्यस्य, स्त्रीत्वनिर्दिष्टं
स्वस्य शब्दस्येत्यर्थः ॥ ततोः सारूप्याभावापुमान् शिष्येति सामा-
न्यमिति भावः ॥

(प्रत्याख्यानधिकरणम्)

(७९४ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आतृषपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्
द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यका-
रणत्वात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि तावद्विभर्ताति आता, सस्य-
प्येतद्भवति ॥

तथा यदि पुनोतीति प्रीणातीति वा पुत्रः,
दुहितर्यप्येतद्भवति ॥

तथा यदि पाति पालयतीति वा पिता मातर्य-
प्येतद्भवति ॥

तथा यथाभ्यासव्यः श्वशुरः, श्वश्वामप्येत-
द्भवति ॥

(उद्घोतः) प्रत्याख्यानवापाद—इति चेत्तुल्येति ॥

(७९५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ दर्शनं वै हेतुः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नहि स्वसुरि आतृषव्यो दृश्यते ॥

(उद्घोतः) आतृषव्यवापाद—दर्शनं वै हेतुरिति ॥

(७९६ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति ।
स्वस्यैपि आतृषव्यो दृश्यताम् । तुल्यं हि कारणम् ॥

(उद्घोतः) प्रत्याख्यानवापाद—दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्य-
मिति । दर्शनहेतोरुत्पत्त्यवस्थाभिर् दर्शनं स्यादित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यवार्तिकम्)

॥ न वै एष लोके समप्रत्ययः ॥

(भाष्यम्) नहि लोके आता आनीयतामित्युक्ते
स्वसा आनीयते ॥

(७९७ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तद्विषयं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं भवति स्व-

१ 'शब्देन ससुरभिधानं न प्राप्नोति' ॥ २ 'तथादेव' ॥ ३ 'समानार्थकत्वा-
भावादित्यर्थः' । (र. ना.) ४ 'यं च उत्तरयति, मातापितरौ वा पोषयतीत्यर्थः' ।
(र. ना.) ५ 'कुलं यद्विश्रयति पञ्चमना सत्तममिति भावः' । (र. ना.)
६ 'नेहातिशयादिति शेषः' । (र. ना.) ७ 'समानार्थकत्वे इति शेषः' । (र. ना.)
८ 'दर्शनकारणमित्यर्थः' । (र. ना.) ९ 'दवापि' ॥ १० 'एष स्वस्यपदार्थो
लोकेः आता समानप्रत्ययो नैत्यर्थः । समप्रत्यय इति पठि लोके एष समप्रत्ययो
आतृषतीति सारणि नैत्यर्थः' । (र. ना.) ११ 'उपलक्ष' ॥ १२ 'वसादा-

सुरि आतृष्यम् ॥ किंविषयम् ? । एकशेषविषयम् ॥

(प्रदीपः) एकशेषविषयमिति । आतृष्ये एकशेषेऽ-
वयवं आतृषव्येन स्वाभिधेया । अन्यार्थकशेषेऽप्यारम्भोऽनर्थकः
स्यात् । एवमनारम्भेऽप्येकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य सह-
मित्यवगमेन आतृषव्यः संतुष्टमिधायको भविष्यति । नष्टविष-
यानसंबन्धस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते । अनभिधानात्
आतृष्यव्यवस्थयोः स्वस्यदुहितृभ्यां द्वन्द्वाभावः । मातापितरौ
श्वश्वशुराभिति द्वन्द्व इत्यत एव ॥ ७० ॥ ७१ ॥

(उद्घोतः) शास्त्रोक्तमेवेति पाठः ॥ नियम्यते वत्पापठे । एवं
च आतृष्यव्यवस्थानित्यवस्थश्रुत्यादीनां स्वस्यदुहितृमातृश्वश्वशुरादीनां
कशेषविषये तत्तद्गुणैव सहादीनां बोध इति सरूपश्रुतिप्रत्याख्या-
नेषि न दोष इति तत्त्वम् ॥ एवं प्रत्याख्याता त्रिसूत्रीति दिक् ७०

(आक्षेपभाष्यम्)

युक्तं पुनर्यत्रियतविषया नाम शब्दाः स्युः ॥

(समाधानभाष्यम्)

चादं युक्तम् ।

(७९८ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अन्यत्रापि तद्विषयदर्श-
नात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा दृ-
श्यन्ते । तद्यथा—समाने रक्ते वणं गौलंहित इति
भवति, अश्वः शोण इति । समाने च काले वणं
गौः कृष्ण इति भवति, अश्वो हेम इति । समाने च
शुक्ले वणं गौः श्वेत इति भवति, अश्वः कर्क इति ॥
पिता मात्रा ॥ ७० ॥ श्वशुरः श्वश्ववा ॥ ७१ ॥

(१२० एकशेषसूत्रम् ॥ १ । २ । ३ आ० ९ न०)

१४६ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १२॥ ७२॥

(शिष्टे लिङ्गवचननिर्णयधिकरणम्)

(७९९ नियमवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ त्यदादितः शेषे पुत्रपुंसकान्तं
लिङ्गवचनानि ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्यदादितः शेषे पुत्रपुंसकतो लिङ्ग-
वचनानि भवन्ति । सा च देवदत्तश्च तौ । सा च
कुण्डे च तानि ॥

(प्रदीपः) त्यदादी ॥ ७२ ॥ त्यदादित इति ।
पछ्या व्याश्रय इति तसिः । औचादित्वाद्वा ॥ सा
चेति । स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयते । पुंनपुंसकयोस्तत्त्वकशेषे
शब्दपरविप्रतिषेधात्पुंसकत्वं भवति ॥

नगवादिनि शेषः । (र. ना.) १३ आतृष्यारोपेणेति शेषः । (र. ना.)
१४ तत्तदर्थे इत्यादौ पदस्थेऽन्ते शेषः । (र. ना.) १५ शास्त्रेणैतत्प्रत्ययमान-
पाठरमाने इति शेषः । (र. ना.) १६ त्यदादीनां पक्षे शेषे नित्यत्वेऽपि पक्षे
इत्येवं नानापक्षसमाश्रय उपपाद्यः । (र. ना.) १७ पछ्यन्तादेवेति भावः ।
(र. ना.) १८ रं याच कुण्डे नैत्यत्र गीते प्राप्ते नपुंसकत्वं विधीयते
इत्यपि शेषः । (र. ना.) १९ ननु स च देवदत्तमेत्यत्र यस्य शेष इत्यत
आह—(र. ना.)

(उद्द्योतः) त्यदादीनि ॥ ७२ ॥ व्याख्य इति । त्यदा-
दितद्विपक्षयोरैकशेषेण त्यदादिपक्षाश्रयणादत्रापि व्याख्यसङ्गावो
बोध्यः ॥ त्यदादीनामित्यर्थः ॥ पुञ्जपुंसकत्वं इति । पुञ्जपुंसक-
योरित्यर्थः । सहविवक्षितपुञ्जपुंसकमशेनेति भावः ॥ पुंस्त्वमिति ।
वचनं त्वमिषेयवशेन सिद्धमिति प्रसङ्गोच्चारितो वचनशब्दः ॥
शब्दपरैति । गार्तिके इति शेषः ॥ ध्वनितं चेदं नपुंसकमनपुं-
सकेनेतिवृत्तत्वात्त्याख्यानभाष्याभ्याम् ॥ इदं वचनं त्यदादिभिः
सजातीयविजातीयानां त्यदादीनां त्यदादिभिन्नानां च सहविवक्षाया-
मेकशेषप्रवृत्तिविषयम्, अक्षरस्तरत्वेन तमेव लभात् । न चैवं
गाय इमाश्चरन्तीत्युत्तरसङ्गसंभाष्यप्रयोगे इमा इत्यनुपपन्नं स्यात् ।
निषेधवार्तिके इन्द्रपदेनेकशेषस्यापि ग्रहणात् ॥

(८०० पर्युदासवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्त-
व्यम् ॥ इह माभूत्—स च कुक्कुटः सा च मयूरी,
कुकुटमयूरी ते । अर्थं पिप्पल्यास्तदर्थं पिप्पली च
साऽर्थपिप्पली ते ॥

(प्रदीपः) अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति । न्या-
यसिद्धमिदम् । परवल्लिङ्गं अद्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति समासा-
र्थस्य लिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्त्रलिङ्गस्य सिद्ध-
त्वात् ॥

(उद्द्योतः) तद्विज्ञस्य सिद्धत्वादिति । प्रधानतत्प्रत्या-
श्रुणानाम् ॥

(प्रत्याख्यानवाचिकरणम्)

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयमपि योगः शक्योऽवकुम् । कथम् ? ।

(८०१ प्रत्याख्यानहेतुवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्यदादीनां सामान्यमर्थः । आतश्च
सामान्यं देवर्द्धत्तेपि हि स इत्येतद्भवति, यश्चर्द्धत्ते-
पि । त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् शेषो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सामान्यमर्थ इति । वस्तुमात्रं त्यदादिभिः
प्रत्यक्षयत इति तदेवैवामर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु नेह श्वादिवत्सामान्यमर्थ इत्यत आह—
वस्तुमात्रमिति । अविवक्षितस्तीवपुंसवाचवान्तरविशेषं परोक्ष-
त्वात्पुनर्गतीकृतं वस्तुमात्रमित्यर्थः । एवं चैकेनैव तच्छब्देनोभयोः
प्रतीतिः सिद्धेत्येकशेषफलं सिद्धमित्यर्थः ॥ लिङ्गमपि लोकोक्तं एव
सिद्धम्, तत्र च सात्पर्यतो निर्णय इति भावः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—परस्य शेषं वक्ष्यामीति ।

(प्रदीपः) परस्येति । सति सूत्रे शब्दपरविप्रतिषेधः
शक्यते आश्रयितुम् ॥

(उद्द्योतः) सति सूत्रे इति । त्यदादीनीत्यनेनानुपूर्वा-
विशेषयुक्तानां निर्देशात् । असति तु वचने निर्णायकस्य विप्रति-
षेधस्य न प्रवृत्तिरिति भावः ॥ एतन्मूलकमेव पठ्यते—त्यदादीनां
मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यत इति ।

(८०२ प्रत्याख्यानहेतुवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ परस्य चोभयवाचित्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उभयवाचि परम् ॥

(उद्द्योतः) परस्य चेति भाष्ये । परस्वेत्यर्थः ॥ आरम्भ-
वादिनामि परस्योभयवाचित्वमद्वीकार्यमित्यर्थः ।

(८०३ प्रत्याख्यानहेतुवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पूर्वशेषदर्शनाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते—सं च
यश्च तावानय यावानय इति ॥

(प्रदीपः) पूर्वशेषदर्शनाच्चेति । सति त्वारम्भे पूर्व-
शेषो न स्यादिति दोषप्रसङ्गः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अद्वन्द्वो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) अद्वन्द्व इति । तदेवदत्ताविद्यादिप्रयोगो मा
भूदित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तदेवदत्ताविति । अवान्तरत्वेनविवक्षायां तत्त्वा-
तिरिति बोध्यम् ॥

(प्रयोजनान्तरनिराकरणम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

(८०४ प्रयोजनप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सामान्यविशेषवाचिनोश्च

अद्वन्द्वभावात् सिद्धम्

(भाष्यम्) सामान्यविशेषवाचिनोश्च अद्वन्द्वो न
भवतीति वक्तव्यम् ॥

(इष्टानुपपत्तिभाष्यम्)

यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्यु-
च्यते, शूद्राभीरं गोवलीवर्द्धं तृणोलपमिति न
सिध्यति ॥

(अनुपपत्तिपरिहारभाष्यम्)

नैव दोषः । इह तावच्छूद्राभीरमिति, आभीरा
जात्यन्तराणि ॥

(प्रदीपः) आभीरा इति ।

‘ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम आयते ।

माहिष्योग्री प्रजायेते विद्वद्ब्राह्मणयोर्द्विपार्त’ इति स्मृतिः ॥

(द्वितीयोदाहरणनिराकरणभाष्यम्)

गोवलीवर्द्धमिति । गावो उत्कालितपुंस्का वा-

१ निर्धारणे पठि । (८. ना.) २ सजातीयानामपि त्यदादीनां सहविव-
क्षायां पुंनपुंसकयोरैकशेषादिकारे इत्यर्थः । (८. ना.) ३ विशेषणानामित्यर्थः ।
(८. ना.) ४—५ ‘दत्तोऽपि’ ॥ ६ तथाच तस्यैव प्रयोगः सिद्ध इति भावः ।

(८. ना.) ७ अद्वन्द्वविशेषादित्यर्थः । (८. ना.) ८ क्षत्रियादित्यर्थः । (८. ना.)
९ ब्राह्मणं च विक्रयार्थं च निष्कामयितुंस्तु आभीरः शिव एव गोशब्द-
भाष्या अवशिष्यन्ते इति संख्या । (८. ना.)

प्रायः च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते ॥

(प्रदीपः) स्त्रिय एवेति । ततश्चात्र गोदाब्दः स्त्रीगवी-
पानेय वाचकः ॥

(उद्घोषः) भाव्ये उत्फालिता निष्ठाशिताः पुरुषा मेधि-
लभः ॥ निनाशितपुंसत्वा इत्यर्थः कथितः । तत्र । उत्तरखण्डे पुंस
उत्फालयितुमिति भाष्यसंगतेः ॥ किमर्थं पुंसां निष्ठादानमत
भाट्ट—पादायचेति । प्रायेण वलीपदां पय वापने निवीयन्ते
न ॥ स्त्रिय एवेति । ततश्च गोदाब्दे स्त्रीत्वममानाधिकरणं गोत्वं
प्रयुक्तिमिति पुंसत्वसमानाधिकरणं चेति नामागो गोदाब्दः । तथापि
प्रतिशेदोऽस्त्युक्त्येव । एवं च गोदाब्दः स्त्रीगवीपानेय वाचकः
प्रायेण, अन्विदेव तात्पर्यप्रादुर्भाव्येन पुंगवानां वाचको, यथा
पूतान् माश्वतुरो वलीपदां पश्येति प्रथमयोऽपि सप्तसामा-
न्यप्रयोगे गौर्वीर्योक्त इत्यादां चेति भावः ॥ एवं च वलीपदसम-
भिव्यादादाद् गोदाब्दस्तदतिरिक्तपर इति कथा चित्वा ॥ बाह्याप्ये
निष्ठाशितपुंसत्वा पय गावो गोपदवाच्या न तु तत्तद्विज्ञा इत्यर्थो
भाष्यम् ॥ पूतान् गा इत्युदाहरणे वलीपदांनिष्ठे स्वपस्याविशेष-
प्राप्त्यवशेषानेलाहः ॥ ततश्चात्रेति । गोदाब्दोदाहरणे पुंसात्पर्यप्राद-
कृतिरेव इत्यर्थः । भाष्यात् गोवागो गोदाब्दव्यवहारः प्रायेण स्त्रीग-
वीपानेयैः द्रष्टव्यम् ॥

(उत्तीषोदाहरणनिराकरणभाष्यम्)

वृणोलपमिति अपामुलपमिति नामचेयम् ॥

(तदुदाहरणभाष्यम्)

तत्तर्हि चक्यम् ॥

(एकदेशसमाधानभाष्यम्)

न चक्यम् । सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो
न भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य,
विशेषस्य प्रयोगेन न भवितव्यम् । किं कारणम् ? ।
उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

(प्रदीपः) सामान्येनेति । सर्वविशेषाणां व्याप्तेर-
जाति सामान्यविशेषयोः समुच्चय इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) समुच्चय इति । सद्विषयैर्लभः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हिदानीमिदं भवति—तं ब्राह्मणमानय
गार्ग्यमिति ॥

(प्रदीपः) तं ब्राह्मणमिति । तमित्यनेन गतत्वाद्ब्राह्म-

णशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ब्राह्मणमित्यनेन गतत्वाद् गौर्व्य-
शब्दस्येति भावः ॥

(उद्घोषः) गतत्वादिति । बहुमात्रविवक्षयेत्यर्थः ॥

(एकदेशसमाधानभाष्यम्)

भवति । यदा नियोगैतस्तस्यैवानयनं भवति ॥

(प्रदीपः) भवतीति । सामान्योपक्रमे विशेषाभिधान-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सामान्योपक्रमे इति । न प्रथमत एव विशे-
षावगमः । तथा सति सामान्यविशेषवाचिनोरगमोः प्रयोगवैयर्थ्यम् ।
तस्मात्सामान्योपक्रमे विशेषाभिधानमित्यर्थः ॥

(वार्तिकसमर्थकसिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि येनैव सर्व्वपि हेतुना एतद्वाक्यं
भवति—तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति, तेनैव हेतुना
वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्सामान्यविशेषवाचि-
नोर्द्वन्द्वो न भवतीति चक्यम् ॥ त्वदादीनि ॥७२॥

(प्रदीपः) येनैवेति । यथा सामान्यविशेषयोर्विशेषणः
विशेष्यभावो दृश्यते तथा विशेषसंनिधी तद्वर्जितेषु विशेषान्त-
रेषु सामान्यशब्दस्य स्तिर्दृश्यते—ब्राह्मणा आयाता वसि-
ष्ठोप्यायात इति । तस्मात्तथाविधे विषयेऽयं वाचनिको
द्वन्द्वनिषेधः । तस्मिन् सत्ययमेकदेशो न वक्तव्य इत्यर्थः ॥७२॥

(उद्घोषः) ननु वाच्यं विशेषणविशेष्यविषयम्, इन्द्रगुणय-
पदार्थप्रधानविषय इति कथमेतद्वत् भाट्ट—यथेति ॥ प्राच्यभर-
तेष्विति तु सीतो निर्देशः । प्रमेयप्रमेयेत्यादि तैत्तिरीयार्थ-
त्वादेशोपेक्षाहः ॥ ७२ ॥

(१२१ एकशेषसूत्रम् ॥ ११२ । ३ भा० १० सूत्रम्)

१४७ आन्यपशुसंघेज्वतरुणेषु न्नी

१ । २ । ७३ ॥

(प्रदीपः) आन्य ॥ ७३ ॥ स्त्रीपुंसान्तरा संघस्य
क्षीयन्तेनाभिधानं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः ॥

(उद्घोषः) आन्यपशु ॥ ७३ ॥ क्षीयन्तेनेति । पशु-
पुमान् क्षियेति पुंसः शेषः स्यादित्यर्थः ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ॥

(प्रदीपः) उभेयात्मकत्वमक्षान्यभाट्ट—अयमिति ॥

१ निर्वाणे गतमी । (र. ना.) २ तत्र निष्ठादानार्थं एव प्रयोगात् ।
विनाशार्थं प्रयोगादिति तु भगवत्यानां ग्रहणं विनाशविनाशप्रवृत्तयोरुक्तं
पुनरुदेति इत्यापुत्तरभाष्यांगतिः स्यात् । (र. ना.) ३ प्रायेणेत्यनेन
वर्धन्यन्ताद्योऽपि स्त्रीगवीपानेय इत्यर्थः । यथा 'अपिगृह्यते' इति
प्रायेण वरुणकृतिगृह्यतेत्यादिनाम्नाः प्रायेण इति । भाट्ट-
यिन रिक्तं विना गो-गवागौत्रं कर्मागमासंघे स्त्रीगवीपानेय विद्यते
विनाशनीयम् ॥ अन्वे तु 'बाह्या विद्येयद्रव्यतो पुंगवाभिधायस्य विद्येयत्वेन
स्त्रीगवीनां रिक्तं विद्येय' इत्येतेनस्य भाष्यस्यार्थमाह बाह्यान्तरा-
मद्वीपस्य ॥ ये तु 'क्षीयां दानविद्येयविद्येयं विद्येयं, न पुंसः' इति (१।१।२)
निरुक्तमपि स्त्रीगवीपानेय विद्येयत्वे अमानं वदन्ति । तं स्त्रीगवीपानेयं यत्पु-
पादिपदस्यैवास्य प्रकरणस्य भूषितत्वेन प्रातिपदसामान्यं कथ्यते इति दिक् ॥
अन्वे तु इत्यादिनोक्तमाह बाह्यान्तरामर्थादिकल्पनामन्तरास्त्वदि-

दोऽप्युदाहरणम् । (र. ना.) ४ सामान्यमित्यनेन व्याप्तिपरत्वादित्यर्थः । (र. ना.)
५ विद्येयं विद्येयत्वमयं भवतीत्यर्थः । आयादित्यादि । (र. ना.)
६ वाच्यत्वात् प्रसिद्धो वा । (र. ना.) ७ 'नोक्ष द्रव्यो' ८ उद्यमेत्यर्थः ।
(र. ना.) ९ तथा च सामान्यशब्दस्य तद्वर्जितविशेषान्तरेषु उद्यमेत्यर्थ-
पदार्थप्रधानत्वं स्यादिति भावः । (र. ना.) १० प्रमाणादीनां मनेष्विदि-
यत्त्वत्वादिति भावः । (र. ना.) ११ अस्याप्येनेति । व्याप्यस्य कार्येनैव
क्षीयन्तेत्येतस्य मने विद्येयत्वम् कथित्वाविशेषादिति केचित् ॥ परंतु
यदाह त्वमेव व्याप्यत्वेन पुंशोऽपि विद्येयत्वम् । तथापि व्याप-
यित्वेन वेदाह त्वमाप्येन 'उद्यमेत्यर्थमाह' इत्येव तथामयोगकारणे तेषां
गुणीनां तयोपपत्तिरनेन न प्रत्यक्षमात्रावयवमिति वदन्ति ॥ १२ संघस्य स्त्री-
पुंसयोर्व्यवहारमुदाहरण इत्यर्थः । (र. ना.)

(उद्घोतः) उभयेति । संघस्येत्यादिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम्—गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति ? ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

गाव-उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च ।
स्त्रिय पचावशिष्यन्ते ॥

(प्रदीपः) स्त्रिय एवेति । यद्यपि तत्र वृषमस्यापि
संभवः तथापि मत्तप्रामवद्भूम्यस्त्वात् स्त्रीभिर्व्यपदेशो भवति ।
अग्राम्यादिषु तु मिश्रत्वात् संघस्य पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषः ॥

(उद्घोतः) वृषमस्यापीति । सर्वेषामुत्कालनासंभवादिति
भावः ॥ मिश्रत्वादिति । तेषामुत्कालनासंभवादिति विशिष्ट एव
शक्तिरिति भावः ॥ ७३ ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति ।
इह मा भूत्—न्यङ्कुव इमे सूकरा इम इति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

कः पुनरर्हति अग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं,
ये प्रदीपमशक्याः । कुत एव वाहाय च विक्र-
याय च ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—पशुष्विति वक्ष्यामीति ।
इह मा भूत्—ब्राह्मणा इमे, वृषला इमे ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं ये अ-
शक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—संघेष्विति वक्ष्यामीति ।
इह मा भूत्—एतौ गावौ चरतः ॥

१ त्रियपदेति । उत्कालितपुंस्का स्त्रीगवीणां संघस्यैव ग्रामेण ग्राम्यादि-
क्रियान्यययोग्यत्वादिति भावः । बाह्यक्रियादिक्रियान्वययोग्यास्तु परिच्छिन्न-
संघस्यास्य एवेति न तेषां संघस्य । अपरिच्छिन्नसंघस्यानां अनुदायस्य संघस्य-
वाप्यत्वविवक्षणादिति भावः ॥ २ गवां प्रजननार्थमिति भावः । (२. ना.)
३ एवम् अजा इमाश्चरन्तीत्यपि । तत्तर्पेऽपि हि कस्या एव पुमजा भवन्ति ।

सूत्रसंख्याकोष्टकम् ।

	पूर्वपादयोगः	अस्मिन् (१।२) पादे सूत्रगणनाच्छेदः गाङ्गुटाद्युदुपधादपृक्तदलन्दसिपुनर्वस्त्रोक्तयोदश ॥			समुदितयोगः
व्याख्यातानि	६८	१ आहिके २८	२ आहिके १५	३ आहिके १०	१२१
अव्याख्यातानि	६	१६	४	०	२६
समुदितानि	७४	४४	१९	१०	१४७

वार्तिकसंख्याकोष्टकम् ।

पूर्वपादयोगः	१ आहिके	२ आहिके	३ आहिके	समुदितयोगः
५६८	९९	६२	७६	८०५

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

कः पुनरर्हति निर्वातेऽयं अन्यथा प्रयोक्तुम् ।

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अतरुणेष्विति वक्ष्यामीति ।
इह मा भूत्—उरणका ईमे, वर्करा इम इति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

कः पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं ये
अशक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥

(८७५ शेषपूरणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनेकशफेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह मा
भूत् । अश्वाश्चरन्ति, गर्दभाश्चरन्तीति ॥ ग्राम्य-
पशु ॥ ७३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये

प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयमाहिकम् ॥

पादश्चार्थ समाप्तः ॥

(प्रदीपः) अनेकशफेष्विति । उद्घातार्थं त्वारण्यकत्वात्
श्रीशेषाभावः । तन्नामेन प्रकरणेन 'प्रयोगस्य नियतत्वात्
जातिः कनिदाश्रयलिङ्गेन स्त्रीत्वेन व्यपदिश्यते कविस्तुत्वे-
नैत्युक्तं भवति ॥ ७३ ॥

इत्युपाध्यायजैयटात्मजकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे

प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृथमाहिकम् ॥

(उद्घोतः) इति शिवभट्टकृत सतीगर्भेण नागोजी (नागेश)
मट्टकृते भाष्यप्रदीपेयोते प्रथमस्य द्वितीये पादे तृतीयमाहिकम् ॥

पादश्च द्वितीयः समाप्तः ॥

(२. ना.) १ स्त्रीपुंयोभयसाधारणपुंगुत्वादित्यादीत्यर्थः । (२. ना.) ५ 'उद-
नका' ॥ ६ उरणस्तत्त्वमेव । (२. ना.) ७ निर्वाते एव । उरणका
वर्करा वा न वाहायोपयुक्तः । यद्यपि बाहे अजादीनामुपयोगः पर्यवदौ तथापि
स्त्रीभावमेव न तु पुमजादीनाम्, उद्धतत्वात् । वाहामात्रे न च विक्रयः । यद्यपि
मांसार्थं कथयिक्यौ तथापि बाजामात्रे न तु तरुणत्वमिति अधिकः । (२. ना.)

प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे

प्रथमाह्निकम्

(आदित्यखयोदशमाह्निकम्)

(१२९ धातुसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ३ । १ आ. १ सू०)

१४८ भूवादयो धातवः १।३।१ ॥

(प्रकारस्य प्राप्तिप्रयोजननिरूपणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कुतोयं वकारः । यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते, भूवादय इति भवितव्यम् । अयासंहितया, भूवादय इति भवितव्यम् ? ॥

(प्रदीपः) भूवादयो धातवः ॥१॥ कुतोयमिति । लक्षणाभावं मत्वा कलागिमितादकार इति दृष्टमिति । यदि तावदिति । यणादेशेनको निवर्तितत्वात् ॥ अथासंहितयेति । अभ्युपगम्यवादीयम् । न त्वेकस्मिन्पदेसंहितास्ति । संहितैकपदे नित्येति वचनात् । तस्मात्तदेवा निर्देशो न संभवतीत्येवंपरमेतत् ॥

(उद्देशः) ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ भूवादयो ॥ १ ॥ कलागिमितादिति । फलमिति निमित्तम् । अत एव मङ्गलार्थ इत्युच्यते सङ्गच्छते । तथेन कारणप्रसङ्गः । अत एव यदि तावदिति भाष्योक्तो विकारः सङ्गच्छते । न च भूवादय इत्युच्यते वकारस्य सत्त्वात् प्रभानुपपत्तिरिति आह—यणेति । ऊकारोऽस्य वकारविषयः प्रभ इति भावः ॥ अस्माद्भाष्यास्तमातेषां संहितानि-कष्य इति अनेन वार्यते—अभ्युपगम्येति ॥ न त्वेकस्मि-धिति । वयमप्यत्र संहितानित्ये नैकपदत्वं प्रयोक्तव्यं

‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातुसंज्ञयोः ।

नित्या समासं वाक्ये नु सा दिवक्षामपेक्षते’ ॥

इतिशेषे समासप्रयोगेनैकपदवाक्येनासङ्गच्छत्पदस्य प्रसङ्गात् । अत एवमिदम् इत्यादावाद्यमित्ये सा नै नित्या, किं नु समा-सत्वं प्रयोजकम् । तभाष्येनैकपदेनोक्तशेषप्रसङ्गात् दोषः ॥ नन्वेवं भाष्यमामाग्योऽपेक्षेत आह—समासद्वितीया । एषा च तावत्तद्विषयाभावात्प्रामाण्यमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(८०६ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भूवादीनां वकारोयं मङ्गलार्थः

प्रयुज्यते ॥ * ॥

(भाष्यम्) माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्री-

१ वकारविषयवक्त्राद्वानात्र गतेत्यर्थः । (र. ना.) २ ‘मनु’ इत्युच्यते धोषितम् ॥ ३ अत एवमेव इत्यादौ नित्यपूर्वरूपाभावात् इति भावः । (र. ना.) ४ एकवाक्यत्वमपि नैत्यर्थः । दृष्टमिति भावः । (र. ना.) ५ वयं गृहे वा इत्यर्थः । (र. ना.) ६ ‘दि दम्पादौमो लोके’ ॥ ७ अर्थस्य भ्यादिधातुरूपस्य वक्त्रादपठितत्वादिति भावः । (र. ना.) ८ मङ्गलस्य धर्मरूपत्वे स्थितेति-त्यर्थः । (र. ना.) ९ भ्यादिधातुस्थानि वकारपठितत्वादिति भावः । (र. ना.)

स्य मङ्गलार्थं वकारमागमं प्रयुज्ये । मङ्गलादीनिष मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शाखाणि प्रथन्ते वीर्यपुरुषाणि भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च, अध्ये-तारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) भूवादीनामिति । सृष्टेःकारिते भूवादि-पान्दे इत्यर्थो विवक्षितः । तत्र वाचकसंयन्धी भूवादीनां भूवा-दिवाक्यवाच्यानां वकार इति व्यपदिश्यते ॥ मङ्गलार्थ इति । ननु निमित्ते दृष्टे प्रयोजनकथनमप्रस्तुतम् । नैव दोषः । प्रयो-जनकथनेन निमित्तस्यापि कथनात् । अत एव निपातनादाग-मरूपोऽत्र वकारः कृतः । न चायमसाधुः । वैयकरणिकोऽप्ये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गलं प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भवति । अपूर्वस्य हि लामो दध्यादिलोके मङ्गलं सूचयति । तथेहाप्यागमो वकारो मङ्गलार्थः संपद्यते । अथ वा सति वकारेऽपि कृते भूवादे उच्यतेमाणे महाव्याहृतिसारणं मङ्गलं भवतीति पारम्पर्येण वकारो मङ्गलार्थकः संपद्यते ॥

(उद्देशः) ननु भूवादीनामित्यस्य स्वरूपपरत्वे बहुवचना-नुपपत्तिरर्थपरत्वे मङ्गलासंज्ञातिरतः पर्यवसितमर्थमाह—सृष्टेःका-रिते इति ॥ सृष्टाग्रप्रकारमाह—सृष्टेति । वाचकभूवादिवाक्य-मन्धी वकारस्तद्व्याप्यनिवृत्त्येनोपचर्यत इति भावः ॥ प्रयोजनेनेति । अनिमित्तकत्वात्तत्रावतया प्रयोजनकथनानुपपत्तिरिति भावः ॥ उच्यते इति दृष्टे प्रयोजनमात्रकथनमसङ्गतमित्यपि बोध्यम् ॥ न चायमिति । सर्वलोकप्रयुक्तत्वाभावादिति भावः ॥ वैयकरणेनेति । अनादिभ्यषहार एव साधुत्वप्रयोजको न सर्वलोकप्रसिद्धिः । अ-न्यथा वाचिकमात्रप्रसिद्धिरन्यादीनां व्याकरणप्रसिद्धिस्तुभादीनाम-प्यसाधुत्वापत्तिरिति भावः ॥ ननु मङ्गलं नाम धर्मः तत्र न वका-रोधार्यं तन्मन्त्रं मानाभावाद् भ्यादिशब्देनापि तत्सम्मानायात् आह—अपूर्वस्य हीति । मङ्गलजनक इति नाथः, किं नु एवम-इति न दोषः । निर्बन्धनं नु शिष्याणामभ्यासुपदिक्कमङ्गलना-धमिति भावः ॥ नन्वस्य मङ्गलस्य कर्तृत्वस्युत्वं न शीकृत्यमत आह—अथ येति । रेफान्तस्यैव महाव्याहृतित्वादाः—असङ्ग-मिति । एवं च वकारलक्षणमर्थे इदमेव निपातनमिति भावः । सृष्टेःधारणं नु महाव्याहृतिसारणलक्षणमङ्गलार्थमिति नु भावः । बो-ध्यम् ॥ तदेतत्सर्वं भाष्ये वकारमागममित्यनेन सूचितम् ॥ वैका-रस्यागृह्यतवीजत्वादिभ्यादिभ्यन्मङ्गलस्यैककथनमित्यनेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

(आदिग्रहणप्रयोजनवर्णनाधिकरणम्)

अथादिग्रहणं किमर्थम् । यदि तावत्पठ्यन्ते नार्थ आदिग्रहणेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिग्र-हणं न करोति ॥ कान्यत्र ? । “मृदमृदशुचकुपङ्क्ति-शब्दवत्सः पत्वा” इति ॥

१० ननु आगमपठितलोकार्णोऽपि ग्रन्थे तस्योपपन्नात् किमर्थं इत्यत आह— (र. ना.) ११ शुभ्रतत्वागमपठितलोकार्णमित्यर्थः । (र. ना.) १२ महा-व्याहृतेर्लोकार्णोऽप्यत्रापि मङ्गले तपोरागेन कर्म महाव्याहृतिसारणमित्यत आह—वकारेति ॥ १३ वकारः शिष्यस्य सुपावीजरूप इति हि तत्रमसिद्धिः । (र. ना.)

: अथ न पठ्यन्ते, नतरामर्थ आदिग्रहणेन । नह्य-
पठितः शक्यः आदिग्रहणेन विज्ञेयमित्युम् ॥

(प्रदीपः) नार्थ इति । भूवादीन् पठित्वा 'ते घातवः'
इति वक्तव्यम्, यथा ते तद्वाजा इति ॥ नतरामिति । सति
पाठे गतार्थत्वात् कृतव्यम् । अथ त्वसंनधादिसर्थः ॥ अत
एव प्रतिषेधप्रकरणः संनधाभावेऽत्यन्तमेवाकरणमित्यस्य
प्रतिपत्तये निर्दिष्टः ॥

(उद्घोतः) ननु गणपाठेऽप्यादिग्रहणं विना कथं सर्वसंग्रहोऽन
आह—भूवादीमिति । एवं च भूपदस्थाने 'ते' पदस्यावश्यक-
तया आदिपदमात्रविषयः प्रसो भाष्ये कृत इति भावः ॥ इन्धि-
भवतिभ्यां चेति भवतिमैदि मन्यते ॥ अत्यन्तमेवेति । अनेन
'सति पाठे संनिधानादिषोपाज्ञातुनामिष प्रत्ययानामपि तत्पदं परा-
मर्शकं स्यादिति शापकट्टेश्वरणाया रपटप्रतिपत्तये आदिग्रहणं यदा-
नियं क्रियेतेति नालन्तरकरणमिति सूचितम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति,
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'अस्ति च पाठो बाह्यश्च सू-
त्राद्' इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥

पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । सूत्रेषु ये पठ्यन्ते नृन्मृदा-
दयः सान्समाप्य 'ते घातवः' इति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः ॥
अस्ति च पाठ इति । अनेनासंबद्धैर्परिहृतम् । बाह्य-
श्चेत्यनेन गतार्थत्वं निराकृतम् ॥ पाठेनेति । ये धातुपाठे
पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा । तेषां च पाठो नोपलक्षणावर्थः । अपि
तु इयत्ताप्रतिपादनावर्थः । तत्र यदि क्रियावाची धातुरित्ये-
तल्लक्षणं क्रियेत, तर्हि आर्णवयति वद्वत्सीलादीनामपि धातु-
संज्ञा स्यात् । अथ सूत्रपठितानामनन्तरं ते घातव इत्युच्यते,
तदा तत्रापठितानां न स्यात् । तस्माद्भावादय इत्युक्तम् । तत्र
सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये पठ्यन्ते तेषां सूत्रकारादिप्रामाण्या-
द्धातुत्वेनाश्रयणीयाः ॥

(उद्घोतः) नन्वेवमेवं तर्हि सिद्धे इति भाष्यमनुपपन्नं सूत्रप-
ठितवृत्तिप्रयानां धातुत्वसिद्धावपि सर्वेषां तस्मिन्प्रभाषादत आह—
सूत्रेतिवति । पूर्वंपक्षी वद्विर्गणपाठं न जानातेनेतीन्धिभवतिभ्यां
चेति सूत्रस्य नवतिमादि मन्यत इति तं प्रत्याह सिद्धान्ती—यदि
तावतामेव धातुत्वनिर्दिष्टं स्यात्तर्हि ते घातव इत्येव वदेदित्यादिग्रहणं
शापकट्टमिति भावः ॥ न च प्रकारवाच्यप्यादिशब्दो दृष्ट इति कथं
शापकट्टं, व्यवसावाच्यादिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः ॥ ननु
बाह्यः पाठ इत्येतावत्तव संचाया अपि सिद्धेरिति पाठ इति व्यर्थ-
मत्-आह—अनेनेति । यथा चादिग्रहणकरणे पाठेन संज्ञेत्येतदु-
पपत्तिस्तथा दर्शयति—ये धातुपाठ इति ॥ यवपि ते इति पा-
ठेपि पाठनृत्वं संज्ञा तथापि पाठविशेषमूल्यज्ञापनं शापकट्ट-
मिति भावः ॥ ननु कतिप्रवृत्तीनां सौत्राणां धातुत्वाय स्वादेराकृ-

तिगणत्वभावस्यकमिल्याणवयसादावतिप्रसङ्गोत आह—तेषां चेति ।
अत एव व्यादिसमाप्ती शुल्करणम् । बहुलमेतत्तिद्धानामित्यपि
यदि प्रामाणिकं तर्हि णिच एव तेषां, न गणपाठेणैव भावः । ध्व-
नितं चेदं पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपत्त्येव ॥ ननु याः पदयनीत्यादि-
व्यापृत्यर्थं क्रियावचनत्वस्यावश्यवाच्यतया पाठफलं नागदीत्यतन्-
त्फलं दर्शयति—तत्रेति । आद्यापयनीत्यर्थं आणवयवीति प्राकृतम् ।
अपभ्रंशानामपि स्वातन्त्र्येणैव बोधकत्वाद्दीकारादेशोपां क्रियावाचित्वं
बोध्यम् ॥ अथ पाठविशेषकं दर्शयति—अथ सूत्रेति ॥ ननु पाठ-
स्यानुपलक्षणत्वे कलादीनां कथं धातुत्वमत आह—सूत्रेति ॥ अन्ते-
रीयल्लिप्ति सूत्रम्—अनेकाज्जग्रहणं सुलुपपाद्यर्थम् इति वार्तिकम्,
गणः कण्ठादिः, भाव्यधिकारमित्ति कायैर्दयताकरणस्य तत्प्रामाण्यं,
तेन च पूर्वं धातुपाठे पठितानामिदानीं पाठंशोऽनुनीयत इति
भावः ॥ नन्वेवमप्यवश्यं पठनीये गणे स्यान्तरे च गणं पठित्वा ते
धातव इत्येव किं नोक्तमिति चेन्न । पूर्वविषयस्य अनेनैव पाठरमस-
निवृत्त्यमिति सूत्रलक्षणोच्छेदापत्तिः । अन्यथा सर्वोपादीनपि गृह्यान्तः
पठित्वा सर्वनामानांलाचकश्च सिद्धे ननु व्याकुलतापत्तिरित्याहुः ॥

(अस्तिष्ठापत्तिवारणाधिकरणम्)

(८०७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पाठेन धातुसंज्ञायां समान-
शब्दप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां
प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धातुः, या इत्याद्यन्तः ।
वा इति धातुः, वा इति निपातः । नु इति धातुः,
नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च । दिव इति धातुः,
दिविति प्रातिपदिकम् ॥

किं च स्याद् यद्येतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात् ? ।

धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) समानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामि-
ष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः ॥ तव्यदादीनामिति ।
यथैव दिवं पश्येति बाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि द्वितीया भवति, एवं
तव्यदादयोपि स्युरित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु समानशब्दानामित्यत्रार्थतः साम्ये पर्याया-
णामित्येऽसंगतिः, पर्यायातिप्रसङ्गस्य पाठाभ्ययप्रयुक्तत्वाभावात्
आह—समानश्रुतीनामिति ॥ ननु प्रयोगैस्तेषां गणपठित्वेभ्यो
भिन्नत्वेन समानश्रुतित्वेनैव कार्यस्यैव वक्तव्यत्वमत आह—इत्येति ॥
इष्टानिष्टविभागस्य दुर्धेयत्वादाह—अक्रियेति ॥ नन्वेवमक्रिया-
वाचित्वात्कारके विधीयमानतन्वादीनां कथं प्रातिरत आह—
यथैवेति ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

नैप दोषः । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते ।
साधनं च क्रियायाः । क्रियाभावात्साधनभावः ।

१ 'भूवादय इति पठित्वा' । २ 'द्रव्यम्' । ३ सूत्रेषु पठितानां धातुना-
मिति शेषः । (र. ना.) ४ वार्तिकस्य गणपाठस्याज्ञानादिति भावः । (र. ना.)
५ आदिपदस्य संनधवाहिनित्यर्थः । (र. ना.) ६ 'सादिना' । ७ नोदा-

दप्यर्थ इत्यर्थः । (र. ना.) ८ 'आणवयसादीना' । ९ बहुमीहित्वमलम् ।
(र. ना.) १० धातुत्वमित्यर्थः । (र. ना.) ११ सिद्धान्तादीत्यादि । (र. ना.)
१२ धातुसंज्ञास्येत्यर्थः । (र. ना.)

साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) साधन इति । अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तव्यदादयः सायकाशा वाच्यक्रियापेक्षे [साधने] नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः । योऽपि शक्यमूयेति स्वाधिकस्तुमुन् सोऽप्यनभिधानात् भविष्यति ॥

(उद्घोषः) अन्तरङ्गेति । प्रातिपदिकाद् द्वितीयेत्यादौ प्रातिपदिकार्थेनेरुपिक्तकर्मासंभवाद्यर्थः । प्रत्येऽपि धातोस्तव्यदादिरित्यनेन उपस्थितधातुवाच्यकारकसम्भवात् प्रात्ययत्वमिति भावः । अनया रीत्या भावेऽप्यनुत्पत्तिर्विधीयते । साध्यावस्थसंख्ये तव्यदादि-विधौ भावपदार्थत्वात् ॥ भाष्ये—साधन इति भावोपलक्षणं बोध्यम् । भावे इति पश्यति न, पदरे भादिवाहयवांससाध्यतेनापि भावमाने भावे पदद्विधानादित्याहुः ॥ नन्वेवमपि स्वाधिकस्तुमुनादयः स्थिरत आह—योऽपि ॥ तदर्थं तुमुनः क्रियार्थक्रियोपपदत्वामा-वादमसंभवाद—शक्तेति ॥ पशुनोऽप्ययकृतो भाव इत्युक्तः सोऽपि भाव इति बोध्यम् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

इदं तर्हि याः पश्य—“आतो धातोः” इति लोपः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) याः पश्येति । न च्छब्दे न धातुरिति विभक्तिरूपवत् तस्यान्तरेऽपि न कृते धातुसंज्ञायामातो धातोरिति लोपप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) ननु धातोः विभक्त्यनुपपत्तिरेव कृते न घडि-येत्यत आह—यच्छब्द इति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैव दोषः । “अनापः” इत्येवं सः ॥

(उद्घोषः) अनाप इत्येवमिति भाष्ये । अत एव यत्तः अ इत्यादिभिर्दिशि भावः ॥ न न छक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया दावन्तात् न धातुसंज्ञेति वाच्यम् ॥

सकारजः पकारश्च पांष्टवर्गसंलग्नः ॥

इत्यभिमुख्येर्भूयादियुक्ते तत्परिभाषाप्रत्ययेर्लुप्तमनयत्वादित्याहुः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्यते । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैव दोषः । निपातस्यानर्थक्यस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तत्रानर्थक्यग्रहणं न करिष्यते । “निपातः प्रातिपदिकम्” इत्येव ॥

(उद्घोषः) भाष्ये तत्रानर्थक्यग्रहणं न करिष्यत इति । सर्वे धानर्थक्यप्राप्त्यधिक्यं तत् । वादिष्वधातुरिति बाधकभाष्यमर्थमपीति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

इदं तर्हि ज्ञम् इति “अचिञ्धातुभुवां ऽवोः” इत्युक्तदेशः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) ज्ञम् इति । ननु शुर्धातुषु पठितः । न चास्य तेन सारूप्यम् ॥ नैः दोषः । प्रयोगे नुशब्द एव धातु-त्वेन चास्य सारूप्यमस्त्वेष । यद्यपि चायं सानुबन्धकस्तथापि धातुपञ्चननुबन्धकपरिभाषा कैश्चिदाश्रीयते । अयं बोप-लक्षणार्थमिदं, तेन स्थाणू वेणू इत्युदाहरणम् ॥

(उद्घोषः) नन्विषति । पठितसारूप्यस्य संश्रामयोजकत्वा-दिति भावः ॥ नैव इति । कार्योर्धत्वात् संश्रयाः प्रयोगे नुशब्दा-वसायामेव संश्रामयुत्तिर्न तु पञ्चसायां नुशब्दसंश्रयमेव शुपाठ इति प्रयोगस्य पठितशुपाठोपेक्ष संश्रामयुत्त्या तत्संश्रयसंज्ञाया-दनं युक्तम् ॥ यो न इत्यादौ तु धात्वादिरित्यस्य भाविसंश्रयपरत्वात् दोष इति भावः ॥ अयं कृप्रत्ययः ॥ कैश्चिदिति । भूवादय इत्यत्र नाधीवतत्त्वर्थः ॥ अयं वेति । अयमनुबन्धयः । प्रत्युक्तरीत्या सामञ्जस्यात् । किं नैव शुप्रत्ययस्य तापकत्वपरमाध्यासंगतिः, ननु-इत्यादावुपपत्तिरनुबन्धान्तर्धानात्तदौत्स्येत्यर्थमिति तेषां बोध्या ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्भाषयति ‘न प्रत्यय-स्योपलक्ष्यो भवति’ इति । यदयं तत्र शुभ्रग्रहणं करोति ॥

(इष्टानुपपत्तिभाष्यम्)

अस्य तर्हि दिव्शब्दस्याधातुरिति प्रातिपदिक-संज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वा-त्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् ॥

(उद्घोषः) भाष्येऽस्य तर्हि दिव्शब्दस्येति । जगुत्पत्त-प्रातिपदिकस्येत्यर्थः ॥

(अनुपपत्तिसाधकभाष्यम्)

नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्भाषयत्युत्पद्यन्ते दिव्-शब्दात्स्वादय इति । यदयं दिवः सावौत्स्यं ग्रास्ति ॥

(अनुपपत्तिसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति द्वापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतत् न नने प्रयोजनम् ॥ किम् ? दिव्शब्दो यः प्रातिपदिकं तदर्थमेतत्स्यात् । अक्षधूरिति ॥

(प्रदीपः) अक्षधूरिति । अत्र कृदन्तत्वात्प्रातिपदिक-त्वम् ॥

(उद्घोषः) नन्वपि धातुत्वारम्भं प्रातिपदिकत्वमत आह—अत्रेति । कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि प्रवृत्त्यादिति भावः ॥

(अनुपपत्तिसाधकभाष्यम्)

न वै अत्रेप्यते ॥

(प्रदीपः) न वै अत्रेप्यत इति । शिष्टप्रयोगाभा-वात् । तस्माद्विच औदिति ज्ञापकमेव ॥

१ अनारम्भं धातुवाच्यत्वस्य क्रियाधिक्येणम् । (र. ना.) २ वासक्रिया-वेधसाधनग्रहणसंज्ञार्थः । (र. ना.) ३ दिवादिमानिषदिपाठव्यदादीना-मिति चेत् । (र. ना.) ४ दिवादिमानिषदिपाठव्यदादीना-मिति चेत् । (र. ना.) ५ यद्वदनेति सूत्रेण कर्तृरिति पशुविधाया-न्न विषयेन प्रवृत्त्या भाष्यमात्रमाभिधानमिति तस्यादयवर्गदेनापि साध्यत्वेन द्वि० १५

जगुत्पत्तिसाधकभाष्ये एव यजिति भावः । (र. ना.) ६ यजतिद्वयेनाभिधीय-मानस्य भाष्यस्यापि परिग्रहः । (र. ना.) ७ तत्र वारणं तु भावयन्तीति भावः । (र. ना.) ८ छयुषयः । (र. ना.) ९ संश्रयाः कार्योर्धत्वादित्यादि-रीत्येत्यर्थः । (र. ना.) १० अन्यथा उपपत्तिरनुबन्धस्य तु इत्यस्यान्वया-त्तानुबन्धोऽग्रहण इति भावः । (र. ना.)

(उद्योतः) न वै अत्रेति भाष्यं पुनरेकमतो नावयमेवेन योजयति—क्षिपेति । अत्र शिष्टाप्रयोगादेवैवात्माप्रवृत्तौ स्वार्थक-
दिव्यशब्दार्थमेवेदम्, स चेत्सातुत्वादप्रातिपदिकं व्यर्थमेव तदिति
शापकत्वमिति भावः ॥

(अनुपपत्तिसाधकभाष्यम्)

अनिष्टं च प्राप्नोति, इष्टं च न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) इतरो ज्ञापकत्वं विषययति—अनिष्टं चेति ।

(उद्योतः) इतर इति । अप्रयोगस्य लक्षणकचक्षुर्दृष्टं-
यतया चारितार्थसंभावनासत्त्वादिति भावः ॥ यद्यपीष्टं न सिध्यति
तथाप्यनिष्टप्राप्त्यर्थमेव शक्तं स्यात् । तथा च विपरीत एवेष्टानिष्ट-
विभागः स्यादिति भाष्यार्थः ॥

(अनुपपत्तिसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि 'अनुबन्धकग्रहणे न सांयन्धकस्य'
इत्येवमेतस्य न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । धातुः सांयन्धक इति
भावः ॥

(उद्योतः) ज्ञापकवाचाह—एवं तर्हीति ॥

(अनुपपत्तिसाधकभाष्यम्)

एवमप्यनुबन्धको दिव्यशब्दो नास्तीति कृत्वा
सांयन्धकस्य ग्रहणं विश्वास्यते ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । अथातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञा-
निषेधाजिरुबन्धकत्वोत्तरसंभवः ॥ उभयसंभवे चास्याः परिमा-
याया उपस्थानं नान्यथा ॥

(उद्योतः) तैत्तल्लक्षणवाचाह—एवमपीति ॥ नास्तीत्यस्य
पुनरुक्त्यादिशब्दाह—अथातुरिति । तदेवं समानशब्दातिप्र-
सङ्गः स्थितः ॥ अत एव * परिमाणग्रहणं च * इति चकार-
त्तरार्थं भगवता न व्याख्यातः ॥

(८०८ आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ परिमाणग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानव-
धिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ कुतो होतव-
भूतशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति, न पुनर्भेदशब्दः—
इति ? ॥

(प्रदीपः) इयानवधिरिति । अवधिमानवधिनोपल-
क्ष्यते । तेन विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य धातुसंज्ञा विधेयेत्यर्थः । न
भवेदशब्द इति । ततश्च भवेदशब्दाल्लङ्घादिप्रसङ्गः । न
नार्थपाठः परिच्छेदेकः । तस्यापाणिनीयत्वात् । अभियुक्तस्य
लक्षणार्थयोपासत्वाद्नेकार्थत्वदर्शनात्, अर्थस्य नियामकत्वा-
भावात् ॥

(उद्योतः) अवधेः संशयामुक्तादेरेव सा स्यान्न भू इत्या-
देरत आह—अवधिमानिति । इदं धेयत्वेन भाष्ये ज्वनित-
मिति भावः ॥ अभियुक्तरिति । गीमसेनेनेत्येतिहासः ॥ तत्रैव
हेतुमाह—अनेकार्थत्वेति । अर्थनिर्देशस्य व्यभिचरितत्वेनाप्रयो-
जकत्वाद्यवस्थापकत्वभावेन परिमाणग्रहणमपि कार्यमिति भावः ॥

१ अनिष्टं च प्राप्नोति भाष्येण पुनरुक्तार्थकमित्यर्थः । (८. ना.)
२ प्रयोगे निरुबन्धनस्यैवोपलम्भग्रहणदेवो यत्वेत्तल्लक्षणोपयोः प्रवृत्तेष्व निरु-
बन्धकस्यैव धातुत्वादिति भावः । (८. ना.) ३ ज्ञापकत्वलक्षणवर्तमानार्थः ।
(८. ना.) ४ किन्तु अनुबन्धपरतयति शेषः । (८. ना.) ५ अन्वयेऽर्थपाठः
समुदायस्य धातुसंज्ञान्यावर्तक इत्यर्थः । (८. ना.) ६ उदाहरणमात्रस्य-

(न्यासान्तरेण समाधानसंभावनाभाष्यम्)

यदि पुनः—

(८०९ न्यासान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ क्रियावचनो धातुः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इत्येतल्लक्षणं क्रियेत ॥

(प्रदीपः) क्रियावचन इति । एवं सति समानश-
ब्दानां प्रतिषेधो न वक्तव्यः । नापि परिमाणग्रहणम् । नहि
भवेदशब्दसमुदायः क्रियावाची ॥

(उद्योतः) क्रियेतेति । निरुबोधितेऽस्य लक्षणस्य संभाव-
नीयत्वे हेतुमाह—एवमिति । नास्तीति । अवयवानां वाचक-
त्वेऽपि दशदादिमादिवत्समुदायोऽन्वयक इति भावः ॥

(प्रश्नोत्तरभाष्यम्)

का पुनः क्रिया ? ॥ ईहा ॥ का पुनरीहा ? ॥
चेष्टा ॥ का पुनश्चेष्टा ? ॥ व्यापारः ॥

(प्रदीपः) का पुनरिति । द्रव्यव्यतिरेकेण तस्याः स-
त्तामसंभावयतः प्रश्नः ॥ ईहेति । ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र
व्यापारविशेषवचनत्वेऽपि इह व्यापारोपायवचनत्वं बोद्धव्यम् ॥
कस्यचित्केनचित्कन्देन 'क्षोऽर्थः' प्रसिद्ध इत्यनेकपर्यायोपादानम् ॥

(उद्योतः) शब्दानुशासनप्रवृत्तानामर्थविवेचने का प्रसक्ति-
रत आह—द्रव्येति ॥ असंभवायत इति । अप्रत्यक्षत्वादिति
भावः ॥ एवं च प्रकृतलक्षणेनापि द्रव्यवाचिनां धातुत्वानिष्टत्वे-
समानशब्दातिप्रसङ्गस्य दवस्य इति भावः ॥ अन्यत्रेति । मानस-
व्यापार इच्छारूपेहा । इच्छा काङ्क्षा इष्टहेहा वृत्तिरिति कोशात् ॥
कायपरिस्पन्दश्चेष्टा ॥ इहेति । समानमीहमानानामिति भाष्य-
प्रयोगादीह चेष्टायामित्यर्थनिर्देशाच्चेति भावः ॥ नन्वेकपर्यायेणा-
र्थस्य व्याख्यानसंभवात्पर्यायान्तरोपादानमनर्थकमत आह—
कस्यचिदिति ॥

(उपहासाक्षेपभाष्यम्)

सर्वथा भवान्छब्दैरेव शब्दानाच्चे, न किं-
चिदर्थजातं निदर्शयत्येवंजातीयका क्रियेति ॥

(प्रदीपः) सर्वथेति । यावद्द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियास-
त्त्वावे प्रमाणं प्रोक्तं तावत्पर्यायोपादानमात्रेण तस्याः स्वरूपं न
निर्धीयते इत्यर्थः ॥ अर्थजातमिति । अर्थस्वरूपमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) सर्वथेत्यादिभाष्यमुपपादयत, 'किं' शब्दैर्व्या-
करोपीति वा, उत शब्दान्व्याकरोपीति । नाथः । शब्दैरेव
यतो व्याख्यानं नास्तिनिकोचादिभिः । नान्यः—प्रयुक्तशब्दस्या-
प्रतिदत्ते व्याख्येयत्वादत आह—यावदिति ॥ क्रियापदार्थप्रश्ने
इदं युक्तं, न तु 'क्रियापदार्थो नातिरिक्तो द्रव्यादिति' प्रश्ने । तत्र
हि द्रव्यव्यतिरेक एव साधनीय इत्युपहास इति भावः ॥ स्वरूपं
द्रव्यव्यतिरेकः ॥ शब्दैरेव शब्दान् व्याकरोपीति भाष्याक्षरार्थः ।
समूहार्थकनासकशब्दस्य प्रकृतेऽनन्वयादाह—अर्थेति । अत्रेदं तत्त्वम्

तत्त्वार्थः । (८. ना.) ७ अतोऽर्थपाठस्य समुदाये प्रवृत्तधातुसंज्ञान्यावर्तक-
त्वाभावे इत्यर्थः । (८. ना.) ८ व्यापाररूपोऽर्थः । (८. ना.) ९ द्रव्यव्य-
तिरेकेण क्रियाशब्दस्यापि प्रोक्तं प्रमाणं यावत्तस्याः स्वरूपं निश्चाययति पर्यायोपा-
दानमात्रेण तावत्तस्याः स्वरूपं न निर्धीयते इति योजना । (८. ना.) १० च
उपहासो 'न संभवति तथा हि' इति शेषः । (८. ना.)

कारकं न क्रिया, तस्मात् कारकान्वयवाच्यः, कारकानां मिथः संबन्धयोग्यत्वात् । तस्मात् द्व्यतिरिक्तक्रियासिद्धेः सर्वमेत्युपपादः 'कारकातिरिक्तक्रिया प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते' इत्येवंपरो वाच्यः । स चेत् एवेति गूढानिर्दिष्टप्रत्युपपादसपरं क्रियानामेवत्यारिभाष्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

क्रिया नामेयमत्यन्तापररूपाऽक्षय्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुठितः । सासाधनुमानगम्या ॥

(प्रदीपः) अक्षय्येति । आख्यातपदवाच्या पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानावस्था भूतगतिप्यद्वैतमानसदसदनेकावयवसमूहस्या सद्रूपविषयेन्द्रियप्राप्ता न भवतीत्यर्थः ॥ पिण्डीभूतेति । यथा परमाणवः पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवलाः, एवं पिण्डीभावाभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः ॥ गर्भो निर्लुठित इति । यथा कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षत्वात् क्रियेत्यर्थः । अथवा यथा निर्लुठितो निर्गतः कुक्षेर्गर्भः प्रत्यक्षो नैव क्रियेति वैधर्म्येण दृष्टान्तः ॥ सासाधयितुम् । या पूर्वगुणा साक्षादनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अत्यन्तापररूपेति । परेण प्रमाणेन प्रत्यक्षेणान्वयवपवचः समूहरूपेण वादयेत्यर्थः ॥ तत्र निदर्शनेनसाक्षयवत्येदेतुमाद—आख्यातेति । तत्राप्रत्यक्षत्वे देवुरनेकावयवरूपत्वं, तत्र पदादिषु व्यभिचरितमयः सदसदिनि । सदुपपादकं भूतेत्यादि ॥ समूहव्यवहारो दुर्दिज्ञो विकाररूप एव, न साक्षात् इति बोध्यम् ॥ नन्वतीतप्रयोगे सर्वेषामतीतत्वाद्भविष्यति सर्वेषां भावितावध कथं सर्वत्र श्रेष्ठ्यमत आह—पूर्वापरीभूतेति ॥ तरो बीजमाद—साध्यमानेति । सर्वमानरिपदेऽपि तद्वत्त्वमुपपादय ॥ तथाहि । वर्तमानत्वं प्रारम्भापरिसमाप्तम् । न होकर क्षणे तत्र संभवति, तस्मादावधारमतीतद्वगमादाय, असमाप्तं तु भविष्यत्क्षणमादावेतेन समवेनीयम्, क्षणा एव च क्रियापारा इति । न च तत्तत्कालसंयुक्त एव वर्तमानत्वमिति वाच्यम् । एवं हि परं प्रति पदव नृणो भावयति शब्दप्रयोगानुपपत्तेः । नहि स्वयान्प्रवृत्तिपरमानपर्यन्तमेकः क्षणोऽस्ति, समूहरूपतो स्वयवयवान्तरावच्छेदेन सानुभूतां वर्तमानतामवयवान्तरावच्छेदेन परं बोधयितुं तदुपपत्तेः । दिवादिभिः प्रविशति सर्वं किंचिदवयवावच्छेदेन सर्वमनुभवतोऽवयवान्तरावच्छेदेन तं दर्शयितुं सर्वं पदमेति प्रयोगवत् ॥ सङ्कल्पति । सङ्कल्पानि विषयाणि देशानिन्द्रियाणां तद्ग्राह्या नैत्यर्थः ॥ ननु यदि पिण्डीभूता क्रिया कुणो निदर्शयितुं न शक्येत्यत आह—यथेति ॥ पिण्डीभूता इति । कार्यात्मना सिता इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन परमाणुवदवयवक्रियाणामवयवप्रत्यक्षत्वं ध्वनितम् ॥ कुक्षिस्थ इति । अपि निर्लुठित इति चेद्भूतः । द्वितीये निर्लुठित इति चेदो निष्क्रान्त इति च तदर्थं इति मेदः ॥ अत्यन्तापररूपत्वेनावयवद्वेषेणाप्यप्रत्यक्षत्वं, तदवयवानां क्षणरूपत्वात् । पदव भावतीति तदनुमापकफलपरमेव । एतेन क्रियानुगम्येवेत्युक्तं भवति । वर्तमाने छटितिस्त्रसमाप्यसरसोऽप्येवमेव ॥ या पूर्वेमिति ।

१ परमाणुमानानिर्दिष्टेन उद्घोषेण वा इत्यर्थः । (८. ना.) २ तस्याः क्रियाया अवयवत्वं परत्वं क्रियाकार्यं तत्परमेवमेव । (८. ना.) ३ तच्छब्देन वदति योः । (८. ना.) ४ तत्त्वमुपलभ्येकत्वेनानुमितिर्भवति तस्मादादिति भावः । (८. ना.) ५ कारकप्रमाणवत्प्रमाणो वा पक्षसाधिव्यवहारव्यतिरेक-

अदःशब्द इदमर्थं इति न चीनैकत्वमिति भावः ॥ तच्छब्दाव्यवहारोऽप्यतिरिक्तद्वयशब्दः प्रसिद्धमर्थक इत्यन्ये ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कोऽसाधनुमानः ? ।

(प्रदीपः) कोऽसाधयितुम् । यो भावे ह्युद ननुसकः । अन्यत्र त्वमिषेयवशादनियतलिङ्गः । अथ वा मन्यतेर्ध्वन्यनुमान इति रूपम् ॥

(उद्घोषः) ननु ह्युदन्तरे ननुसकत्वं सादत आह—यो भाव इति । तथा च करणे ह्युदिति भावः ॥ अथ वेति शीर्षो ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति कदाचित् न भवति । यस्मिन्संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रिया ॥ अथ वा यथा देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं क्रिया ॥

(प्रदीपः) यस्मिन्संनिहिते इति । यस्मिन्संनिहिते संनिहिते सति पचतीत्येतत्प्रयुज्यते नासति सा क्रिया । क्वचित् यस्मिन् साधने संनिहिते इति पाठः ॥ तत्रायमर्थः—यस्मिन्संनिहिते सति पचतीत्येतत्साधनविषये भवतीति ॥ स्यादेतत् । भूतवृत्तिकविषयजलज्ञानवत्पचतीत्येतत्सत्यविषयमेव ज्ञानमिच्छासङ्गात्—अथ वेति । देशान्तरप्राप्तिलक्षणेन कार्येणाऽसाधितेन क्रियात्वं कारणमनुमीयत इत्यर्थः ॥ ननु प्रत्यक्षाश्रयितो संयन्त्रप्रद्वानामावात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्तते । नैप दोषः । धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वेऽप्येकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे पुण्या तान्त्रिकान्संकलप्य पचतीति प्रयुज्यते । यदाप्येकस्मिन्क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपणम् । शब्दार्थावयवभावाधिकः क्षणो नैव धातुवाच्यः ॥

(उद्घोषः) नन्वनुमापकलिङ्गमर्थे कारकैकत्वमप्युक्तं न च तत्साधिव्यवहारव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतिबोधितम् । ननु तं न तु लिङ्गमित्यतस्तदपि सूचितमित्याह—यस्मिन्संनिहिते ॥ इतरभेदसाधने लक्ष्यस्य लिङ्गत्वेऽपि लिङ्गान्तरव्यवहारः 'निर्गतं कारकस्यो गिपते बाधर्भाभावे कारकसत्ताकालेऽवयवः यमाणत्वाद्वाधकभावे यथाकाले न व्यवहियते तच्चतो भिद्यते' इति प्रयोगः ॥ ननु यस्मिन् साधने इति पाठे यत्तद्व्या कारकस्यैव क्रियात्वं प्रतीयते तत्र विरुद्धमत आह—यस्मिन्संनिहिते ॥ सूतेति । ज्ञानं न वस्तुसत्तासाधकमसतोऽपि शब्दशब्दादेः शब्दज्ञानदर्शनादिति भावः ॥ देशान्तरेति । संयोगविधः संयोगः क्रियार्थस्य कारकाजन्यत्वे सति जन्यत्वादिति प्रयोगः । संयोगस्य क्रियाफलमात्रोपलब्धत्वं बोध्यम् । फलानुमेया क्रियेति सात्पर्यम् ॥ एतेन पचत्वादिव्यवहारोऽसंभव इत्यवासात् ॥ संयन्त्रप्रद्वानेति । फलव्यापारयोगेन्यजनकभावप्रदे सति हि कार्येण कारणानुमानं स्यात् एव तु दुर्धये-

अन्वयवोक्तो नो व्यतिरेकः तत्प्रतिबोधितमित्यर्थः । व्यतिरेकोऽप्यत्र । (८. ना.) ६ क्रियायां कारकैकत्वेऽवयवने निरुक्तक्रियाजलज्ञानस्य लिङ्गत्वसंभवेऽपीत्यर्थः । (८. ना.) ७ पचत्वादिव्यवहारवाधकाभावे वलपीत्यर्थः । (८. ना.) ८ कारकैकत्वमप्युक्तम् । (८. ना.)

ऽप्रत्यक्षत्वेनेति भावः ॥ एकैकस्येति । अपिश्रयणादेरित्यर्थः ॥
 प्रत्यक्षत्वेनेति । पक्ष्य गुरोः भावतीति प्रत्ययादित्यर्थः ॥ धुष्या
 संकलयेति । स्थूला विषयीकृत्येत्यर्थः । उपस्थिते च संबन्धग्रहे
 न प्रत्यक्षेणोपस्थित एवेति नियम इति भावः ॥ एवं संबन्धग्रहे
 सति कार्येण सामनुमाय पचतीति प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् ॥ इदं च
 योगिप्रयोगविषयं तेषामेवावयवक्रियाप्रत्यक्षात् ॥ अस्माकं तद्व्यवहार-
 परम्परया सर्वथाऽविकल्पात्मक एव प्रयोगः क्रियापदानामिति बो-
 ध्यम् ॥ यत्तच्च वर्तमाने कृदिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् ॥ ननु
 समूहस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्येकक्षणस्य प्रत्यक्षत्वसंभवात् क्रियामात्रे आनुमा-
 निकत्वकथनमनुक्तमित्याशङ्क्य परिहरति—यदापीति । तथा च
 तस्य व्यवहाराविषयत्वाव्यवहारविषया सर्वाण्युभयेवेति भाष्यतात्पर्य-
 मिति भावः ॥ ननु तदारोपेऽपि वस्तुत एकस्यैव क्षणस्य क्रियात्वेन
 यत्र प्रत्यक्षत्वं व्यवहारविषयत्वं च द्वारं गत आह—शब्दश-
 क्तीति ॥ एकः क्षण इति । अनारोपितसमूहस्य एकः क्षण
 इत्यर्थः ॥ परे त्वपिश्रयणादिरपि नैकक्षणत्वात्कस्तस्यापि इत्यप्रसा-
 रणप्राप्तादानुवृत्तिसंयोजनादयोऽवयवाः सन्त्येवेति सोऽपि समूहस्य
 एव । यस्तु तेषामव्यवहारः परमायुं प्रत्यक्षः स तु शब्दशक्तिसमा-
 वादेव भाष्यो नापि प्रत्यक्षः । अनुमानं त्वेवम्, उत्तरदेशसंयोगा-
 दिफलं कारणजन्यं कार्यत्वादिति ॥ तच्च कारणं प्रसिद्धातिरेकि,
 इतरथापचलात् क्रियारूपमेव सिध्यतीति भाष्यतात्पर्यमित्याहुः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते क्रियायचनाः पचादय इति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदेतेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम् । 'किं
 करोति ? पचति' 'किं करिष्यति ? पक्ष्यति' 'किम-
 कार्याद् ? अपाक्षीद्' इति ॥

(प्रदीपः) किं करोति पचतीति । सामान्यविशेषभावेन
 सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवचनाः पचादयः प्रतीयन्त इ-
 त्यर्थः । यदा तु किं करोतीति पृष्टे न करोत्यास्त एव केवल-
 मिति प्रतिवचनं तदा व्यापारमात्रस्यावश्यमावित्यापारविशेष-
 विषयः प्रश्नः प्रतिवचनं तु विशेषनिराकरणेनेति बोद्धव्यम् ॥

(उद्द्योतः) नन्वेकार्थवैयक्त्यं सामानाधिकरण्यं न प्रकृते-
 ऽत आह—सामान्येति । तथा च धातुलक्षणे क्रियातत्त्वाभ्यान्व-
 यत्प्रवचनसं विवक्षितमिति न दोषः । यद्यपि करोतिर्येनानावक्षेपणा-
 दिभ्येति वर्तते तथापि कारकव्यापार एवै तदर्थः प्रसिद्ध इति
 भावः ॥ तत्र यो व्यापारसामान्यवैयक्त्यं तद्विशेषाः पचादयः, किं
 करोतीत्यस्य च यत्करोति तत्किमिति व्यापारविशेषविषयप्रश्नोऽर्थः ।
 एवं च यन्निष्ठतया प्रत्यविषयक्रियायाः करोतिशब्दवाच्यायाः प्रती-
 तित्वात्प्रत्ययवोचरभूतपचतिशब्दवाच्यक्रियायाः प्रतीतिरिति तयोः
 सामानाधिकरण्यं, तत्र क्रियाप्रश्नजनकनिष्ठासायास्तद्विषयोचरेणैव
 निरासादेर्वा क्रियावाचित्वमिति भावः ॥ नन्वेवं एतसो वृक्ष इति-
 वत् पचति करोतीति सहप्रयोगापत्तिरिति चेन्न । केवलस्य धातोः
 प्रयोगाभावेन तिष्ठप्रयोगे तदर्थेयौनरक्त्यमीत्या तथा प्रयोगाभावात् ।

१. विकल्पो विविधरूपग्राह्यः संवेदकस्यात्मनः स्वरूपं वस्तु स विकल्पात्मकः
 संवेदविषयः स न भवतीति तथा । निश्चित इत्यर्थः । (२. ना.) २ परमाहु-
 त्वत्वात् । चादयश्चाप्रत्यक्षत्वेन । (२. ना.) ३ कर्मकारणः । (२. ना.)

यत्र तु नेदृशं ग्राहकं तत्रैवावकाशेत्यादि प्रयुज्यते एवेति दिक् ॥
 यदात्तिरिति । आक्षेपे क्रियाविशेषत्वम् । अत एव गमनासनशय-
 नसंशयात्मने आक्षेप इति प्रतिवचनमिति बोध्यम् ॥

(आप्यम्) तत्र—

(८१० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ क्रियावचने उपसर्गप्रत्यय-
 प्रतिषेधः ॥ * ॥

(आप्यम्) क्रियावचने धातुपसर्गप्रत्यययोः
 प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचति प्रपचति ॥

(उद्द्योतः) पाठनिरपेक्षमिदं लक्षणमिति शङ्कते—भाष्ये—
 तत्रेति ।

(आप्यम्) किं पुनः कारणं प्राप्नोति ? ।

(८११ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ संघातेनार्थगततेः ॥ * ॥

(आप्यम्) संघातेन ह्यर्थो गम्यते सप्रकृतिकेन
 सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च ॥

(प्रदीपः) संघातेनेति । संघातस्यैव प्रयोगादर्थव-
 र्त्वम् । केवलानां तु धातुसामप्रयोगादानर्थक्यम् ॥

(उद्द्योतः) ननुपसर्गस्य यत्तदर्थविशेषकत्वात्प्रत्ययस्य कर्म-
 कत्वाच्च भाष्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्तिरत आह भाष्ये—संघातेना-
 र्थगततेरिति । बोद्धेति शेषः ॥ तद्व्याचष्टे—संघातस्येति । उपसर्ग-
 प्रत्यययोरित्यस्य तद्विशिष्टयोरित्यर्थ इति भावः ॥ अर्थवत्त्वमिति ।
 अन्यवन्त्यतिरेकाभ्यामिति भावः ॥

(८१२ आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अस्तिभवतिविद्यतीनां च
 धातुत्वम् ॥ * ॥

(आप्यम्) अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुसंज्ञा
 वक्तव्या ॥ यथा हि भवता करोतिना पचादीनां
 सामानाधिकरण्यं दर्शितम्, न तथास्यादीनां नि-
 दर्श्यते । नहि भवति—किं करोति?, अस्तीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये यथा हीत्यादि । आशुक्तकरोतिसामा-
 नाधिकरण्यरूपक्रियावाचित्वविज्ञानाभावात्तदभाव इति भावः ॥

(८१३ प्रथमाक्षेपः (८१०) समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययार्थस्याऽन्यतिरेकात्प्रकृ-
 त्यन्तरेषु ॥ * ॥

(आप्यम्) प्रत्ययार्थस्यान्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु
 मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति । पचति पठति ।
 प्रकृत्यर्थोऽन्यश्चान्यश्च । प्रत्ययार्थः स एव ॥

(उद्द्योतः) अतिन्यासि निराकरोति—भाष्ये—प्रत्ययार्थ-
 स्येति ॥ अन्यतिरेकः अनेदः ॥ प्रकृत्यन्तरेषु निषार्थकेषु ॥

१ विशेषरूपमिति शेषः । (२. ना.) ५ सामान्यभूत इति शेषः । (२. ना.)
 ६ करोतिरिति शेषः । (२. ना.) ७ तिल्येत्यर्थः । (२. ना.) ८ क्रिया-
 वाचित्वानावित्यादि । (२. ना.) ९ क्रियावाचित्वाभावात् । (२. ना.)

३ 'पञ्चतीत्यन' । ५ 'मोऽपि' । ६ उपसर्गस्य क्रियाविशेषघातकत्वात्संनधादि-
त्यर्थः । (२. ना.)

१ 'विशेषण' इति पाठस्तु 'शर्धपक्षे नान्येन व्याख्यातः । २ नियमे-
स्वर्गः । इदं वर्धने इत्यनेनाभिप्रेति । (र. ना.) ३ क्रियेति । तथाचोकं प्रातः-
नास्ते कालापरान्त—

विशिष्टार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं विधिपूर्वकं वा करोतीत्यर्थः ।
अध्येतीत्यत्र विशिष्टं स्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः ॥

(उद्योतः) यद्यप्यत्रेति । धातोर्ध्वसर्गाभ्यामिचारेऽप्युपसर्गस्य धातुव्यभिचारादन्यत्र धोत्वत्वेन निक्षिप्तोर्थं धनेहाप्यवेति भावः ॥
नन्विदमश्रुक्तमपीते इत्यादावुपरिभावाप्रतीतिरत आह—ततश्चेति ।
उत्कर्षलक्षणं यपरिभावोपेयर्थः । स च विशिष्टार्थयुक्तत्वरूपो विधि-
पूर्वकत्वरूपो वेति भावः ॥ केचित्स्वर्गमपर्यन्तत्वरूपं उत्कर्षोपेयर्थं
इत्याहुः ॥ विशिष्टस्मरणमिति । निरन्तरत्वादिकं तत्रोक्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते—तिष्ठति प्रति-
ष्ठते इति । तिष्ठतीति व्रजिक्रियाया निवृत्तिः । प्र-
तिष्ठत इति व्रजिक्रिया गम्यते । ते मन्यामहे उप-
सर्गकृतमेतद्, येनात्र व्रजिक्रिया गम्यत इति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—इह तर्हि व्यक्तमिति । तत्र व्रजि-
क्रियाया उपसर्गमात्रार्थत्वे तिष्ठतेर्भावतुलानापत्तिः । तिष्ठतिमात्रस्य तु
नार्थस्य तन्निवृत्त्यर्थकत्वाद् ॥ विशिष्टस्य तदर्थकत्वे तु तस्यैव
धातुत्वापत्तिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रोयं दृष्टापचारः आदिकर्मणि वर्तते ॥ न चेदं
नास्ति—यद्वर्था अपि धातवो भवन्तीति । तद्यथा—
अपिः प्रकिरणे दृष्टः, छेदने चापि वर्तते—केशश्मश्रु
धपतीति । इन्द्रिः स्तुतिबोद्धनायाञ्छासु दृष्टः, प्रे-
रणे चापि वर्तते—‘अग्निर्वा इतो वृष्टिमीदृष्टे मरुतो
मुतः श्रयावयन्ति’ इति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः,
निर्मलीकरणे चापि वर्तते—‘पृष्ठं कुरु’ ‘पादौ कुरु’
उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्तते—‘कटे
कुरु’ ‘घटे कुरु’ ‘अश्मानमितः कुरु’ स्थापयेति
गम्यते । एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह
तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियायाः निवृत्तिम् ॥

(प्रदीपः) प्रोयमिति । अन्यत्रापि प्रयोगात् । ततश्चा-
न्यत्रास्य योर्थो धोत्वः स एवेहापीलशुभीयते । अनेकार्थत्वाद्वा-
च्यतां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णयः ॥

(उद्योतः) समाधत्ते—प्रोयमिति । नन्वेवमपि गतिनिवृत्ति-
वाचिनस्तिष्ठतेः कथं गतिवाचित्वमत आह—अनेकार्थत्वादिति ।
धातोः कञिदबद्धकल्पनानार्थत्वेनैव प्रकृतार्थनिर्वाहे प्रशब्दसामर्थ्य-
रूपेण मानाभाव इति भावः ॥ लोकेऽपि प्रथमगमनकर्तृत्वेन प्रतिष्ठत
इति प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् । तदाह—भाष्ये न चेदं नास्तीति ॥
प्रकिरणे इति । मापान्पतीत्यादी । वृष्टिमीदृष्टे इति । प्रे-
यवीत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अयं तर्हि दोषः—अस्तिभवतिविद्यतीनां धातु-
त्वम् * इति ॥

१ ततश्च प्रतिष्ठते इत्यस्य गन्तुमारम्भे इत्यर्थः । (र. ना.) २ मरुतो
धपनो मेधाम् जलं व्यापयन्तीत्यर्थः । (र. ना.) ३ भाष्यकृतं यव न्यासा-
नारम्भार्थं न आशयान्तेति कहेकः । एतन्नेव * क्रियावचनो धातुः *
इत्येतदपि । ४ असेति विवक्षितान्वयि । (र. ना.) ५ ‘यदेतेषाम्’ ।

(न्यासान्तरेण समाधानसंभावनाभाष्यम्)

यदि पुनः—

(८१७ न्यासान्तरेवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ भाववचनो धातुः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इत्येतल्लक्षणं क्रियेत ॥

(प्रदीपः) भाववचन इति । भावशब्दः क्रियामात्रः
वाची । यथा ‘यस्य च भावेने’ति ‘भावे घञ्’ इति च ।
तेन पचादीनामपि धातुसंज्ञा सिध्यति, अस्तिभवतिविद्यतीना-
मपि, भावरूपार्थमिधायित्वात् ॥

(उद्योतः) ननु भाववचन इतिन्यासे पचादिष्वन्यासिरत
आह—क्रियामात्रेति । धात्वर्थमात्रेत्यर्थः ॥ मात्रपदं कार्त्स्न्यं ॥
नन्वेवमप्यस्यादिष्वन्यासिरत आह—अस्तिभवतीत्यादि । त-
स्मिन् सत्यागतः, भवनं भाव इत्यादिप्रयोगादस्यादिक्रियापि भाव-
पदेन गृह्यत इति भावः ॥ नन्वस्याप्यर्थस्यापि क्रियात्वे किमपरादं
पूर्वलक्षणेनेत्यत आह—भावरूपेति । क्रियाशब्दः सपरिस्पन्द-
साधनसाध्यार्थं रूढो भावशब्दश्च सपरिस्पन्दापरिस्पन्दान्यतरसाध-
नसाध्य इति भावः ॥

(संभावितसमाधान आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते—भाववचनाः पचादय इति ? ॥

(उद्योतः) इतरो अवसर्गोऽसौ चावशब्देन विवक्षित इत्या-
शयेन दृष्टमिति—भाष्ये—कथं पुनरिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदेपां भवतिना सामानाधिकरण्यम्—भवति
पचति, भवति पक्षयति, भवति अपाक्षीदिति ॥

(प्रदीपः) भवति पचतीति । आत्मभरणवचनो भ-
वति । तच्चात्मभरणं विरुद्धकार्यसमवायैः पाचकलादिभिर-
विरुद्धकार्यसमवायम् । यथा शुक्लं रूपमिति शुक्ले गुणे शुक्लत्वं
रूपत्वं चास्तीति शुक्लादयो रूपवचनाः, एवं पचादयो भाव-
वचना इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु भवतिपचलोर्नैकार्थबोधकत्वरूपं सामाना-
धिकरण्यं, भावः सत्ता विहित्यनुकूल्यमापारश्च पाक इति तयोरेक-
न्यवैलक्षण्यमादत्त आह—आत्मभरणेति । आत्मभरणं चापघ्नाङ्गा-
वमिकारादनुस्यूतं सदिति प्रत्ययवेधं रूपम्, तच्च केवलान्वयित्वाप-
दार्थमात्रसामानाधिकरण्यम् । एवं चाश्रये पचिक्रियानोपे तत्सामाना-
धिकरणात्मभरणस्यापि तत्र सत्त्वेन तद्वाचकत्वं पचादीनाम्, यथा
शुक्ले गुणे रूपत्वसत्ताभावेण रूपवचनत्वं शुक्लादीनाम् । तदुक्तम्
पाचकत्वादिभिरिति । आदिना गन्तुत्वादि । पाकत्वादिभि-
रिति पाठान्तरम् । अत्रादिना गमनत्वादि ॥ विरुद्धेति । परस्पर-
मित्यादिः । एवं च पचति भवतीत्यादेर्यत्कुरुंका पचिक्रिया उत्कर्-
षका सत्तेति बोधः । एवं च भवत्यर्थपचत्यर्थयोरेकाधिकरण्यवृत्ति-
त्वमेव भवतिपचलोः सामानाधिकरण्यमिति भावः ॥

६ आत्मभरणवचन इत्यर्थः । (र. ना.) ७ सत्तानन्मवृद्धिपरिणामावबचना-
श्रव्याः पचावविकारपक्षेऽपि पचं वाशब्दं यावद्विकारं यवार्थीकृत्य पचतु सत्तु
वर्गमपि अश्रुतं संबन्धित्यर्थः । (र. ना.)

मृच्छति । यन्तु दृष्टिपथ प्राप्तं तन्मायेव सुसुच्छकम् ॥" इति ॥ इति ।
 ७ पल्लव्यादिनां संख्यानां मतेनेति भावः । (र. ना.) ८ पक्षादिप्राप्तसं-
 पुराणामृत्योः यक्षप्रित्तितपुसपसादन्तेत्यर्थः । (र. ना.) ९ वा पातकत्वं च
 मयन्मन्त्रेणप्रामोषेत्यर्थः । तथाच यतमानकादात्म्यमपि पथतिनयस्योः
 पातनाथिककरण्यं सुपपादमिति भावः । (र. ना.) १० तथा च नैयायिकमते
 ह्य प्रथमान्तात्पुरुषमिच्छेयकगोपानप्रीतिपाराद वैयर्थिकारण्यं तदवश्यम् ।
 (र. ना.) ११ यवतिपयनात्सादिमायेनोक्तमित्यर्थः । (र. ना.) १२ पक्षे
 छत्राक्षरत्वमपि नेत्यर्थः । (र. ना.)

(उत्तरभाष्यम्)

एवैषा वाचोयुक्तिः—पचादयः क्रियाः भवति-
क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति ॥

(प्रदीपः) एवैषेति । या एषा त्वया पृष्टा सैषा कर्त्र्य-
मानस्वरूपेत्यर्थः ॥ पचादय इति । साध्यसाधनभावः
सम्बन्धो न तु सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः ॥ नन्वन्यत्रोक्तं
तिष्ठतिभित्तो भावः क्रियाया समवायं न गच्छति ।
नहि भवति 'पठति पचति' इति । ततश्च तेनैतद्विरुध्यते ।
तत्राहुः—कर्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रियाया सम्ब-
न्धत एव—भवति पचति, पश्य सृष्टो भावतीति । करणादिभा-
वेन तु न सम्बन्धते । तथा प्रयोगादर्शनात् ॥

(उद्योतः) एवैषेति द्विरुक्तिः कथमत आह—यैषेति ॥
साध्यसाधनभावः । क्रियाकारकभावः ॥ तथा प्रयोगादर्शना-
दिति । उद्योतशेनेन यजेतेत्यादावपि ज्योतिष्टोमेनेत्यस्यैव कर-
णत्वेनान्वयो न तु भावार्थस्येति मत्तं मङ्गुपायां विधिवादे निरूपितं,
यद्वा तस्य करणत्वेन न भावन्तारथेऽन्वय इति भावः । यत्कर्तृका
पचिक्रिया तत्कर्तृका सचेति बोधे तु पैक्ष्यन्तिमवन्तीत्यादेरप्यापत्ति-
रिति बोध्यम् ॥

(उत्तरभाषकभाष्यम्)

यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते चकुं यत्रान्या चान्या
च क्रिया । यत्र खलु सैव क्रिया तत्र कथम्—'भ-
वेदपि भवेत्', 'स्यादपि स्यात्' इति ॥

(प्रदीपः) भवेदपि भवेदिति । एकस्याः क्रियायाः
आत्मापेक्षः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भावः ॥

(उद्योतः) यत्र खल्विति । भाष्ये । एकस्या एव कर्तृत्वं
तन्निरूपकत्वं च न युज्यमिति भावः ॥ भवेदपि भवेदिति ।
अपि भवेदिति यत्तद्वैयर्थ्येति ॥ [भाष्ये स्यादपि स्यादिति ।
अत्र साधन इत्यप्याहारेण पदार्थोक्तत्वादपेक्षः कर्मप्रवचनीयत्वेन
यत्त्वभावः ॥]

(उत्तरभाषकभाष्यम्)

अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः? कालमेवात्सा-
धनमेवाह । एकस्यात्र भवतेर्मवतिः साधनं सर्व-
कालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं वर्तमान-
कालश्च प्रत्ययः ।

(प्रदीपः) कालमेवादिति । स्वाभाविकमन्यत्वं काल-
साधनमेवेन व्यज्यते ॥ एकस्येति । अपि भवेदित्यत्र यो
भवतिस्वसारोभ्यादिनिशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्तमानाऽर्थः
तथाभूता हि सत्ता प्रार्थ्यत इति वर्तमानकालः प्रत्ययः । सा तु
सत्ता भवेदित्यस्याः सत्तायाः कर्तृत्वेन निर्दिष्टेति मेदोऽस्त्वेष ॥

१ कर्तृकर्मभावतिरिक्तसंबन्धमित्यर्थः सिद्धान्ते । पूर्वपक्षस्तु संबन्धमात्रमव-
सत्वा । (२. ना.) २ पाककर्तृकत्वस्येति इति शेषः । (२. ना.) ३ अयं
कोष्ठकागतः पाठो यद्यपि प्राचीनपुस्तकेष्वपि 'तदेवम्' इत्यनुपदबन्धमागो-
प्यहोपमः अतः प्राक्पक्षप्रवृत्तये, तथापि सत्र पाठस्यासंबन्धेनाप्युचितत्वाच्चित-
रभागेऽस्माभिर्लिखिता स्थापित इति बोध्यम् । ४ द्वितीयस्येत्यर्थः । यद्यपि,
मयम इति शेषः । साधनं कर्तृकारकम् । (२. ना.) ५ मयमस्येत्यर्थः । बाह्यग-
मनं, यवत्तन् रिक्तं साधनं देवदत्तादिः । (२. ना.) ६ अत इत्यादि । (२. ना.)

(उद्योतः) नन्वन्यत्वस्य कालमेदजन्यत्वाभावादनुपपन्नमेव-
दत आह—स्वाभाविकमिति । तन्मानहेतुत्वे तद्वैयर्थ्योपचार इति
भावः ॥ ननु भवेदपि भवेदित्यस्य देवदत्तस्य सत्ता सम्भाविता इति
यत्तद्वैयर्थ्यवैयर्थ्यः । लिङाऽपिना च संभावना प्रतिपाद्यते । अथ-
रोक्षे लिङ्गमार्थने । एवं च तयोः कालांशे सदासीनत्वाद्वर्तमानकाल
इत्यनुक्तमत आह—अपि भवेदिति ॥ सत्ता वर्तमानेत्यस्य
सम्भाविनेति शेषः ॥ यद्यनुदासीनकाले लिङ्गं तथापि क्रियाया निय-
मेन कालाकाङ्क्षासत्त्वात्प्रकारणादिवशेन तत्तत्कालविशिष्टक्रियावगतिः ।
अत एव माङ्गि लुटादेः सर्वाल्कोरापवादत्वमवधारः । एवं च नहि
भूतभाविनोऽस्मादृशी प्रीतिर्यादृशी वर्तमान इति न्यायेन सम्भा-
वनालिङ्गन्तप्रतिपाद्यस्य वर्तमानत्वसिद्धिस्तदाह—तथाभूता हीति ॥
भवेदित्यस्याः सत्ताया इति । प्रार्थनालिङ्गन्तार्थाया इत्यर्थः । उ-
न्मावनाविषयवर्तमानसत्ताकर्तृका प्रार्थ्यमाना सचेति बोधः ॥ न-
न्वेवमपि प्रार्थनालिङ्गन्तार्थस्य कर्म सर्वकालत्वं प्रार्थनाया भविष्य-
द्विषयतया तद्विषयसत्तायां भविष्यत्प्रतीतेरिति चेन्न । शान्तो रोग
इति प्रमे पुनरनुत्पत्तिध्वननायैकेन 'शमिष्यवीत्युक्ते' संवादापारेण
शान्त्यवीत्युक्तेऽनीलवृण्वाय शान्त्यतिवि प्रयोगदर्शनेन प्रार्थनाविषये
सर्वकालत्वाभिमानात् । तदेवमत्र लक्षणे भिदादिष्वन्यासिमवतिता-
मानाधिकरण्यभावात्साधनत्वादव्याप्तिरिति दूषणद्वयं स्थितम् ॥

(आक्षेपोपसंहारभाष्यम्)

यावतात्राप्यन्यत्वमस्ति, पचादयश्च क्रियाः भव-
तिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति ॥

(उद्योतः) कर्त्र्यो भवन्तीत्यस्यानुपपन्नं भाववचनो
धातुरिति लक्षणमिति शेषः । भवतिस्मानाधिकरण्यभावेन
भाववचनत्वाभावादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्वयं कर्तृसाधनः—भवतीति भाव इति ॥ किं
कृतं भवति? विप्रतिपिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा
भवति ॥

(प्रदीपः) अस्त्वयमिति । मेवादयोपि भवन्तीति
तद्वचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा ॥

(उद्योतः) अथ तदुद्धरति—अस्त्विति । विप्रतिपि-
द्धानामित्युपलक्षणं पचादीनामपि ॥ मेवादयोऽपीति । जन्मवाची
भवतिस्येन अंसस्यापि जायमानत्वान्नाभ्यासिरिति भावः । अन्योन्या-
भावोपि तत्तद्वैयर्थ्यमन्यत्वाजन्य एवेति तद्वचनमेवदशसिद्धिविधोऽप्या ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेद्विप्रतिपिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात्;
प्रातिपदिकानामपि तु प्रामोति वृक्षः मृक्ष इति ॥
किं कारणम्? एतान्यपि हि भवन्ति ॥

(प्रदीपः) एतान्यपीति । एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तुनीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) एतानीति नपुंसकमधुच्युपकान्तानां पुंस्त्वा-
दत आह—पुंसदिति ॥

१ वर्तमानः कालो यस्य वाक्यं स तथाभूतो लिङ्गस्य इत्यर्थः । (२. ना.)
२ कालमेवादिति पचमीकचनमित्यर्थः । (२. ना.) ३ कालमेवादिति पचन्या
इत्येत्यर्थः इति तु न, सुविमर्शो न लक्षणेति स्वीकारात् । (२. ना.)
४ अपरो लिङ्गमार्थने इति पाठो याति । (२. ना.) ५ समानविषय-
कत्वमयुक्त इति शेषः । (२. ना.) ६ एवं 'स्यादपि स्यादित्यपि । धातु-
भेदेन तु पृथक्पादानम् । (२. ना.) ७ प्रतिपदोपयोगित्वमित्यर्थः । (२. ना.)

मायते तित्तु गित्तमभियन्ते इति उज्झसा । (८. ना.) ८ चारुत इति
 शेप । (८. ना.) ९ भन्तप्रीतिपण्येत्तं दीकुलेति शेप । (८. ना.)
 १० जाम्भान्दं गतीमयान्दररपयेव कित्तात्तं धत्तुत्तंशोपयोगीति गाव ।
 (८. ना.) ११ सद्धीसि । आत्तं हीलस्यं । १२ आतिपदिक्क्यालामुत्थेति
 शेप । (८. ना.) १३ यं निवि मत्तुपदोऽन्यत्तं स विविपाऽप्ये इति
 मायात्तर । (८. ना.)

(८१९ द्वितीयाक्षेपवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ इतरेतराश्रयं च, प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतरेतराश्रयं च भवति ॥ का इतरेतराश्रयता ? प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः । उत्पत्ते हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्रदीपः) इतरेतराश्रयं चेति । प्राक् शास्त्रापापरात्समुदाय एव नास्ति, कुतोन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागः ॥ तस्मिन्नासति भाववचनापरिज्ञानाद्वातुत्वं न व्यवतिष्ठत इत्यर्थः ॥

(८२० द्वितीयाक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु नित्यशब्दत्वाद्नाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? 'नित्यशब्दत्वात्' नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु अनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । व्यवस्थिता एव पक्षत्वादयः समुदायाः संसृष्टार्थाभिधायिनः केवलमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रक्रियायामर्थविभागः शब्दविभागश्चाप्युद्भिद्यते इत्यर्थः ॥ अनाश्रित्येति । पारमार्थिकं नाश्रीयते, परिकल्पितं त्वाश्रीयत एव । तत्त्वतो हि शब्दान्तराण्येवार्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते ॥

(उद्द्योतः) व्यवस्थिता इति । साधुत्वान्वाख्यानमात्रे शास्त्रान्वापारात् प्रायुक्तप्रणाली सर्वापि सिद्धेति नान्योन्याश्रय इति भावः ॥ संसृष्टार्थाभिधायिन इति । संसृष्टेपसापका इत्यर्थः ॥ धातुसंबन्धं भाववचनत्वसाधितत्वाद्नाश्रित्येत्तत्त्वपक्षमत आह—पारमार्थिकमिति । तस्य व्यवहारेण समुदायवृत्तिरिति भावः ॥ धार्मिककृताऽनाश्रित्येत्तत्त्वरेति तात्पर्यम् ॥ परिकल्पितं त्विति । भाष्यकृता पूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुरेव क्रियावाचीत्युक्तेरिति भावः ॥

(८२१ प्रथमाक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ प्रथमभावग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमं यो भावमाहेति ॥ कुतः पुनः प्राथम्यम् । किं शब्दत आहोस्विदर्थतः ? किं चातः ? यदि शब्दतः, सनादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति—पुत्रीयति वक्ष्यतीति । अथार्थतः, सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा, स एव तु दोषः * भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः * इति ॥ एवं तर्हि नापि शब्दतो

नाप्यर्थतः ॥ किं तर्हि ? अभिधानतः । सुमध्यमेभिधाने यः प्रथमं भावमाह ॥

(प्रदीपः) प्रथमभावग्रहणं चेति । तदर्थप्रत्ययपरिहारेणम् ॥ प्राथम्यस्यापेक्षित्वात्पृच्छति—कुत इति ॥ पुत्रीयतीति । नात्र प्रथममुच्चार्यमाणः पुत्रशब्दो भावमाह । सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य प्रत्याख्यानस्य दोषः ॥ सिद्धेति । प्रथम आद्यो भावोऽप्रथमेनापि कथंचामिधीयते न तु द्वितीयः । शिष्य इत्यत्र तु प्राप्नोति । स्वार्थिकेन प्रत्ययेन प्रथम एव भावोमिधीयते न तु द्वितीयः ॥ अभिधानत इति । अन्येनानभिहितं भावं य आह स धातुः । शिष्य इत्यत्र तु प्रकृत्यभिहितं भावं प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः । यथा प्रथममर्थं राजानं पश्यतीत्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्टं पश्यतीति तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाधीयते अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं भावमाहेति ॥ सुमध्यम इति । द्वौ शब्दार्थपक्षौ दुष्टत्वात्परित्यज्योपाधीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते । तदेव निर्दोषत्वाच्छेदनेन विशेष्यते । विकीर्णतीत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनमिच्छामन्येनानभिहितां सन्प्रत्यय आहेति प्रवर्तते धातुसंज्ञा । अत्र पक्षे यथा शिष्य इति प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायाहीनामपि न प्राप्नोति गोपायति कामयते इति, तदर्थं सनाद्यन्ता धातव इति पठितव्यमेव ॥

(उद्द्योतः) चश्रवणादोपसृक्तव्य इति भ्रमं प्राप्तं वारयति—तदर्थेति । धार्मिककृता धातोरित्यस्यान्ते संवन्धान्प्रपगमात्सदुक्त्यर्थं परिहार इत्यर्थः ॥ ननु स्वभावादेव धातुनां प्रथमं भाववाचित्वे कुत इति हेतुमशोऽसंगत इत्यत आह—प्राथम्यमेवेति । अवधिविषयः अश इति भावः ॥ प्रथमश्चासी भाववचनक्षेति विग्रहे प्रथममुच्चार्यमाणः सन् भावमाहेत्यर्थे शब्दतः प्राथम्यम्, प्रथमस्य भावस्य वचन इति विग्रहेऽर्थतः, द्वयोर्मध्ये प्रथमं पूर्वोक्तं भाववचन इति विग्रहे विरूपेणैव तस्मात्संज्ञाभिधानतः, स्वयं प्रथमोऽप्रथमो वा प्रथममप्रथमं वा भावमन्येत्यर्थः पूर्वोक्तार्थोदिति बोध्यम् ॥ नात्रेति । यद्यपि तिरुपेक्षया कथंचपि प्रथमस्तथापि तस्य गौणं प्राथम्यमिति भावः । न च कथंचन्तस्य तिरुपेक्षया मुख्यमेव प्राथम्यम् । कुत्र इच्छा आशय इत्यर्थत्रयावभासेन खण्डनस्यैव कर्तव्यमिति तत्त्वम् ॥ ननु सनाद्यन्ता इति तस्य धातुत्वं सिद्धमत आह—सनाद्यन्ता इति ॥ भाववचना इति कक्षणे सनाद्यन्तानामन्येनैव धातुत्वसिद्धौ तत्त्वमेव प्रत्याख्येयमिति भावः ॥ कथंचेति । कक्षणे भाववचनस्तदन्तश्च गृह्यते इति तदन्तस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ अयममर्थं राजानमिति । प्रथममर्थमेव राजानमित्यर्थः ॥ नन्वस्य पक्षस्यान्त्यत्वान्मध्यम इत्युक्तमत आह—द्वामिति । उभयास्ये मध्यम इति व्यवहारात् प्रायुक्तदोषद्वयात्पक्षेनार्थं मध्यम इति भावः ॥ इच्छामन्येनेति । एवं प्रतीपिपतीलादावपि प्रकृत्यर्थान्तिरिक्तं तद्विषयमिच्छामन्येनानभिधानं प्रथमं भाववचन इति विग्रहे प्राथम्यं भेदेन पदार्थैकदेशाभिधानान्वय इति भावः । (८. ना.) ॥ द्वितीयत्वस्यानाधिकरणमित्यर्थः । (८. ना.) ८ तस्माच्च न कथंचन्ते काचन धातिरिति तस्य प्राथम्येऽपि भाववचनत्वाभावाद् धातुत्वाभासिरिति भावः । (८. ना.)

१ न अस्तिस्वन्तीत्यर्थः । (८. ना.) २ 'व्यवहारा' । ३ 'प्रणाली' । ४ 'नैवार्थतो नापि शब्दतः' । 'अभिधानतः' । ५ एकस्यैव भावस्य अकृतिप्रत्ययान्ताभिधानादिति भावः । (८. ना.) ६ विलस्य पट्टरिति विग्रहे सह उपेति समासः । यथाऽन्य विलस्यपदार्थोऽभेदेन पट्टस्त्वपदार्थैकदेशान्वयी

शितोभय सभाहेति बोध्यम् ॥ आयादौनामिति । तदन्ताना-
नित्यर्थः ॥

(क्रियावचनवादिभाष्यम्)

इह ये एव भाववचने धातौ दोषास्ते क्रियाव-
चनेषु । तत्र त एव परिहाराः ।

(प्रदीपः) इहेति । तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध, इतरेतराश्रयं
न । प्रथमभावग्रहणं च, सिद्धं तु नित्यशब्दादिति च ।
केचन प्रथमभावग्रहणमपनीय प्रथमक्रियाग्रहणं चेति क्रिया-
ग्रहणं कृतव्यम् ॥

(उच्यते) क्रियावचनपक्षे प्रथमभावपरत्वनन्वयाच्च एव परि-
हारा इत्यसङ्गतमत आह—तदर्थस्यादि । भिदापीनामपि विभा-
गकल्पनापारवाचित्याच्च क्रियावाचित्यमस्तेन । अभावोपि सूक्ष्मा-
वसत्संप्रत्येकभाववाचिनामपि भाववचनत्वमभावसत्ताकत्वाभ्युप-
गमादिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्रेदमपरिहृतम्—अस्तिभवतिविद्यतीनां धातु-
त्वम्—इति ॥

(प्रदीपः) तत्रेदमिति । किं करोतीति प्रश्नेऽस्त्वा-
दिभिः प्रतिपन्ननाभावाद्क्रियावचनत्वनेपामिति मन्यते ।
नचाभ्युपगमिह तथैव साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित्पनतीत्ये-
तद्वदति कदाचित्पेति तदस्त्वादियु नास्ति । नखस्तीति कदा-
चिद्वदति, अपि तु त्वदेति पाश्चादिभिर्नैवमर्थम् । यथा च
पचतितरामिति प्रकृतौ भवति नैवमक्षितरामिति ॥

(उच्यते) भाष्ये तत्रेदमिति । तत्र, क्रियावचनो धातु-
रिति वक्ष्ये, क्रियावचनत्वमावादाप्राप्तं धातुत्वमस्त्वादीनामिति
भावः ॥ कुतोऽक्रियार्थं पौषामत आह—किं करोतीति ॥ नख-
स्तीति । साधनसन्निधानेऽस्तीति कदाचिद्वदतीति न, अपि तु
सर्वदा भवतेत्यन्वयः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

तस्य परिहारः । कां पुनः क्रियां भवान्मत्वाह—
अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति ।
किं यत्तदेवदत्तः कंसपाज्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति ॥

(प्रदीपः) किं यत्तदिति । यत्तच्छब्दाभ्यां कारकै-
विश्वं निर्देश्यते ॥

(उच्यते) क्रियास्वरूपं शक्तिरूपं वाचयितुं कृञ्जति—
भाष्ये कां पुनरिति ॥ तदाश्रयं स्वयमेवोपधीयाह—किं यदिति ।
एवं हि शुभिकारकस्यास्तिकारकस्यापि क्रियात्वमस्य का द्यतिरिति
मागः ॥ ननु भुङ्क्ते इति यत्सा क्रियेत्यन्वये भावार्थक्रियावाद
प्रवोचक्षिप्तः स्यादिति न मम इत्यादिग्रन्थासङ्गतः, देवदत्त इति
यत्सा क्रियेत्साधन्ये यत्तदोः प्रधानैपरामर्शित्वदानिरत आह—

१ वा इच्छागताऽभिधीयते सा न प्रकृत्याऽभिहितः, प्रकृत्यर्थेऽपि असंवाध-
नियवत्तादिति भावः । (८. ना.) २ देवदत्तः कंसपाज्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते
इति विधिवानि कारकाणि क्रियां यत्सा यत्तुमंसा न प्राप्नोतीति यत्तत्वाह किमि-
त्यर्थः । (८. ना.) ३ 'निर्दिश्यते' । ४ 'यदित्ये' । यत्तद्विधे' ।
५ कारकत्वमर्थे क्रियाया एव मन्वानतादिति भावः । (८. ना.) ६ 'इति

यत्तदिति । क्रियाशब्दः प्राधान्येन न तात्पर्यविषयता, सर्वनाम्नां
शुभपरामर्शकता च दृष्टाऽतस्तत्तन्नापाराविष्टकारकाण्येव ताभ्यां
परावृत्त्यन्त इत्यर्थः ॥ कारकयैचिद्व्यमित्यस्य, विचित्राणि कारका-
नीत्यर्थः । स्वायं प्यनिति बोध्यम् । वैचित्र्यं च तत्तन्नापाराविष्ट-
त्वेनैव ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

न ममः कारकाणि क्रियेति । किं तर्हि ? । कार-
काणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । अन्यथा च कार-
काणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते, अन्यथा च मांसौदने ॥

(प्रदीपः) प्रवृत्तिविशेष इति । सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृ-
त्त्यन्तराद्विद्यते इत्यस्यैव सर्वस्याः क्रियात्वम् ॥ अन्यथेति ।
शुष्कौदने मन्दप्रयत्नः प्रवर्तते मांसौदने तु संवेगेन । यथा च
भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्षण्यात्प्रवृत्तिविशेषत्वं नैवमस्त्वा-
दीनाम् ॥

(उच्यते) भाष्ये शक्तिताऽह—न मम इत्यादि ॥ प्र-
वृत्तिविशेष इति । स चारत्वाप्ये नास्तीति भावः ॥ यत्तपोपल-
क्षणं प्रतिपन्ननादीनामिति तान्युक्तवानुपधायाः ॥ ननु प्रवृत्तिवि-
शेषस्य क्रियात्वे प्रवर्ततत्त्वस्य क्रियात्वानापत्तिरत आह—तर्वेति ।
पच्यापेक्षया सापि विशेष इति भावः । शक्तिशब्दमनुसंधे-
रति—यथाचेति । एवं चारत्वादी धातुत्वातिरिक्तिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यद्येवं, सिद्धास्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा ।
अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्तन्तेऽन्यथा हि
प्रियतौ ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षया-
त्येव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः ॥ अन्यथेति । अन्वावा-
त्मगणनरूपा प्रवृत्तिप्रियतौ तत्प्रागरूपा । उत्पत्तिप्रवृत्त्यादि-
नाशाच्च सत्तानुपपत्त्यादस्तीति प्रत्ययस्य सन्निहितेषु साधनेष्वप-
त्तिरवश्यभाविनीति; कादाचित्कत्वाभावः । प्रवृत्ति-
रूपत्वे, विद्यतेतरामिह धान्यमिति ।

(उच्यते) सिद्धान्ताह—भाष्ये—यद्येवमिति । अन्यथा
हीति । कारककर्तृकाऽस्तौ वाच्यत्वेन विधा प्रवृत्तिरूपत्वस्य
धरापेक्षदेवाह—आत्मभरणरूपेति । आत्मभरणानुसृ-
ज्यापाररूपत्वार्थः । भियतां तस्यागानुसृज्यापाररूपेति भावः ।
एवं च भियत्यपेक्षया प्रवृत्तिविशेषरूपतात्येवात्यर्थसेति तात्प-
र्यम् ॥ पूर्वोक्तदूषणप्रत्येकत्वमुत्तरति—उत्पत्तीत्यादि । कादा-
चित्कत्वाभावा इति । अयं आत्मभरणलक्षणसत्तावैचित्र्येव ।
तदपि कर्तृरूपे यद्युनि विद्यमाने एव, वस्तुकादाचित्कताप्रयुक्ता
तु सीत्येव । अत एव मृतमविच्छेद्यप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । उत्पत्ति-
रूपसत्तावाचिनि तु कादाचित्कताप्यत्येव । विद्यतेतरामित्यपि कार-
कगतमर्थपरोपेक्षेयं बोध्यम् ॥

संप्रत्ययः । 'इति तस्या' । ७ प्रवृत्तिप्रधानमर्थकताया प्रवृत्तिविशेषप्रतीते-
रिति भावः । (८. ना.) ८ यत्तपचननायाद क्रियावचनत्वमित्यर्थं विद्वे-
त्यर्थः । (८. ना.) ९ कादाचित्कत्वमर्थ इत्यर्थः । (८. ना.) १० इदं
सम्बन्धम् । (८. ना.) ११ अस्तीति प्रयोगकादाचित्कतेत्यर्थः । (८. ना.)
१२ धातुप्रत्ययक्रियाया प्रकृत्यन्तरेण सत्ता प्रकृत्यन्तादिति भावः । (८. ना.)

(समाधानसाधकप्रमाणभाष्यम्)

पहमावविकारा इति ह स्माह चार्प्यायेणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति ॥

(प्रदीपः) अत्रैवार्थे आगममाह—पहमावविकारा इति । भावस्य क्रियायाः पदं प्रकारा इत्यर्थः । तेषु चास्तिः पठित इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः । अथ वा भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः । सत्त्वानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धादवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयावभासते । एते च भावविकारा निरुक्ते निपुणं व्याख्याताः । इह तु प्रकृतानुपयोगान्न व्याख्यायन्ते ॥

(उद्द्योतः) भाष्येऽस्मादीनां क्रियावाचकत्वे युक्त्यन्तरमाह—पहमावैत्यादि ॥ क्रियाया इति । आनो लीज क्रिया चेष्टेति कोश्यादिति भावः । विकारशब्दः प्रकारवाची ॥ अथ वेति । बलपत्तिविनाशयोरपि सूक्ष्मरूपेण वस्तुनो भावोत्पत्त्यपि सत्तात्मकत्वमिति बोध्यम् । भावस्य सत्तायां महासत्ताया एते विकाराः क्रियाप्रकारा भावावकाशे इव भासमाना इति चार्प्यायण्युक्तेरर्थः ॥ सत्त्वैवेत्यादि । महासत्त्वानेकक्रियात्मिकानेकक्रियाविवर्त्तिका साधनैः कारकैः संबन्धादवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतया भासत इत्यर्थः । प्रत्यक्ष निरुक्तभाष्ये स्पष्टम् ॥

(दूषणभाष्यम्)

सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यो ह्येतेभ्यस्तिष्ठति ॥

(प्रदीपः) सर्वथेति । भावविकारपरिसङ्ख्यानस्याव्यापकत्वमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भावविकारेति । एवं चान्यासिद्धमितं परिगणनं कथमत्संज्ञे प्रमाणं भवेदिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया निवर्त्तिका भवति, ब्रूयं ब्रूयस्य निवर्त्तकम् । एवं हि कश्चित्कञ्चित्पृच्छति—‘किमवस्थो देवदत्तस्य व्याधिः’ इति । स आह—‘वर्धते’ इति । अपर आह—‘अपक्षीयते’ इति । अपर आह—स्थित इति । स्थित इत्युक्ते वर्धतेऽपक्षीयतेऽपि निवृत्तिर्भवति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्वं प्रतिपादयति । अन्यथा स्थित इत्युक्ते वृद्धिस्य निवृत्तिर्न प्रतीयते ॥

(उद्द्योतः) अनुमानेनेति । पहमावविकारेण्यभावादक्रियात्वमेव मन्यमानं प्रतीत्यादिः ॥ अन्यथेति । एवं च स्थितेरेव्यस्तितायामन्तर्भावार्थं परिगणनान्यासिरिति भावः ॥

१ दूषणं दुष्पणं चार्प्यायण्यन्तरापरलमित्यर्थः । (८. ना.) २ क्रियाप्रकारा इव, ननु महासत्तात्मकमेति भावः । (८. ना.) ३ अनेकपाकादिक्रियास्यो विषयोऽजातिविकारोऽन्यथाभाव आत्मा लक्षणं यस्या इत्यर्थः । (८. ना.) ४ वस्तुतः सिद्धेऽपि साधनैः संबन्धादिनिवर्त्तकत्वात् साध्यसत्त्वं यस्या इत्यर्थः । (८. ना.) ५ स्थानं क्रिया वृद्ध्यादिक्रियानिवर्त्तकत्वात्, सामान्यमपि सामान्यत्वे गत्यादिनिवर्त्तकत्वादिबद्ध व्यतिरेके ब्रूयब्रूया इत्यनुमानेनेत्यर्थः । (८. ना.) ६ ‘किञ्चिद्’ । ७ न परिवर्तनाभ्यासिरिति । समा शोचं निरुक्ते—‘अतोऽन्ये भावविकारा एतेपात्रेव विकारा अव-

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा नान्तरेण क्रियां भूतमविष्यद्वर्तमानाः कालाः व्यज्यन्ते । अस्यादिभिरपि भूतमविष्यद्वर्तमानकालाः व्यज्यन्ते ॥

(प्रदीपः) अथवेति । क्रियान्तरेणमसमन्वयेनास्यादीनां क्रियात्वं प्रतिपादयते । घट इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति । अस्ति अभूद् भविष्यतीति कालविशेषावगमात् साध्यमानस्य चार्धस्य कालेन योगात् क्रियात्वावसायः ॥

(उद्द्योतः) तिष्ठतेरेव क्रियात्वे युक्त्यन्तरमिति अगं वारयति—क्रियान्तरेति । एतन्मूलिकेन क्रियाभेदाय कालविवक्षितं भावपदीयोक्तिः, कालस्य क्रियामोक्षपरिच्छेदकत्वादिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा नान्यैरुपप्रेनान्यदाख्येयम् । तेन न भविष्यति—किं करोत्यस्तीति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । निर्ज्ञातायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नासम्भवादस्तीति प्रतिवचनाभावः । न तु क्रियात्वाभावादित्यर्थः । यदा तु प्रत्यासन्नविनाशशब्दयोः देवदत्तः किं करोतीति प्रश्नः । तदास्ति तावदिति प्रतिवचनं भवत्येव ॥

(उद्द्योतः) ननु यथस्मादेः क्रियावान्वित्वं तर्हि किं करोतीति पृष्ठेऽस्तीत्याद्युत्तरं कृतो नेत्यतो भाष्ये—अथवा नान्यदिति । अत्राथवेति यत् इत्यर्थः । प्रश्नासम्भवादिति । निर्ज्ञातत्वेन सत्ताविषयप्रश्नासम्भवादित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यद्येव “क्रियावचनो धातुः” इत्येव पक्षः । अथापि “भाववचनो धातुः” इति । किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ? ॥

(प्रदीपः) अथ यद्येवेति । परित्पन्दापरित्पन्दरूपतया क्रियाभावयोर्मदेनोपन्यासः ॥

(उद्द्योतः) ननु क्रियाभावयोरैकार्थतया कथमिह भेदेनोपादानमत आह—परित्पन्देति ।

(समाधानभाष्यम्)

गतमित्याह । कथम् ? । अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते, तद्यथा—देवदत्तादीन्समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति । ते उत्थाप्यानीयन्ते । अस्ति प्रकारे वर्तते, तद्यथा—देवदत्तादय आह्वया अभिरूपा दर्शनीयाः पक्षवन्तः । देवदत्तप्रकारा इति गम्यते ॥ प्रत्येकं चादिशब्दः परिसमाप्यते—अवाद्य इति च वाद्य इति च ।

स्तीति ह आह । (१।१।१) “ते यथावचनमभ्युदितव्याः” (१।१।२) इति । ८ पाकादिक्रियावर्त्तकत्वादिसंभवेनेत्यर्थः । (८. ना.) ९ क्रियात्वेन साध्यमानस्य सत्ताभावादिरूपस्यार्थेलापीत्यर्थः । चकारोऽन्यर्थः । अथार्थमयोधो विवक्षितः । अस्यादयः क्रिया सूत्रादिकालसंबन्धित्वात्पाकादिवदिति । (८. ना.) १० न तत्त्वादीनामित्यर्थः । (८. ना.) ११ साधनपदेन ब्रूयं व्ययच्छेद्यम् । (८. ना.) १२ अन्यद् वस्तु पृष्टेन वचनाज्जगत्तरेणमित्यर्थः । (८. ना.) १३ किं करोतीति प्रश्नस्य पाकादिक्रियाभावविषयकत्वेन अस्तीति प्रतिवचनाभाव इत्याशयः । (८. ना.) १४ सहायवन्त इत्यर्थः । (८. ना.)

तद्यदा तावत् 'क्रियावचनो धातुः' इत्येव पक्षः तदा भू इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां वर्तते, वा इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे, भू इत्येवमादयो धातुसंज्ञाप्रकारा इति । यदा तु 'भाववचनो धातुः' इत्येव पक्षस्तदा चेत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायाम्, भू इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे, धा इत्येवमादयो भू इत्येवंप्रकारा इति ॥

(प्रदीपः) तदा चेत्यत्रेति । अदादीनामादी वा गतिगन्धनयोरिति पठितव्यम् । अदादिगणोऽपि गणानामादी । तेन सर्वे धातुपाठवधिविष्टा गृहीता भवन्ति ॥

(उद्द्योतः) आदिशब्दयोग्यं प्रसाधनानिर्वाहकत्वमेव । आदयश्च चान्यानिर्वाहकत्वान्तराप्रकारभेदाच्चिन्तेति नान्यानि ॥ यत्र वाप्रभृतयो भूप्रकारा इत्यर्थे वापातोः प्राचीनानां न राशित्वात् आद—अदादीनामिति । अदिप्रभृतिभ्य इत्यस्य स्थाने वागभृतिभ्य इत्येव पठनीयम् । अदिप्रभृतिभ्य इत्यत्र पशुमीतिर्युक्तम् । गौरिकथेयो वा बोध्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नैदानीं पाठः कर्तव्यः ॥ (प्रदीपः) यदि तर्हि तर्हि ॥ क्रियावचनो धातुरिति वा भाववचनो धातुरिति वा लक्षणं क्रियते तर्हि पाठेनेत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) ननु व्यवस्थायाश्चादिशब्दान्तर्गतेन पाठस्यापि अक्षेपेनापेक्षणीयमिति दातुं नित्युक्तं भाष्यं—क्रियावचन इति ।

(सनाधानभाष्यम्)

कर्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? ।

(उद्द्योतः) व्यवस्थानान्वादिशब्दस्य प्रयोजनमत्र इत्यर्थः ॥

(८२२ पाठप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवय-
त्यादिनिवृत्त्यर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भूवादिपाठः कर्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? । प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः । प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च ॥ के पुनराणवयत्यादयः ? । आणवयति वदति वद्वदयतीति ।

(प्रदीपः) भूवादिपाठ इति । यथा भोक्तुं पाक इति क्रियाश्रयानि तुमुनादीनि भवन्ति तथा धातुसंज्ञापि सादिति पाकादीनां शयितव्यादीनां च प्रातिपदिकानां पाठेनासां निवर्तते । तथा हिङ्क् पृथक् इत्यादीनां च क्रियाप्रधानानामवयानाम् ।

(उद्द्योतः) ननु भावक्रियापदयोः साध्यावस्थाप्राधान्याभावात् प्रातिपदिकेषु कथमतिप्रसङ्गोऽयं भाष्यं—यथेति । भोक्तुं श्रवत्येत्यादि प्रातिपदिकं व्यावर्त्य बोध्यम् । पाकपदेन सिद्धावस्थायां भानः । भोक्तुं पाक इति प्रयोगोऽपि चिन्त्ये इत्युपपदमतिष्ठितिवशे भवत्ये । कैलं तु पाकादिशब्दे रथाप्राप्ति । हिङ्गिति । क्रियान्त-

१ पशुमीतिर्युक्तम् । (८. ना.) २ प्रातिपदिकानामपि धातुसंज्ञा पाठेन निवर्तते इत्यर्थः । (८. ना.) ३ शुभ्रगुणव्यतिथिं यत्र द्वितीयार्थमिति धीहिङ्गनिर्देशेन क्रियापाठे क्रियान्तराप्रधानादीनामुक्तत्वात्प्राधान्याभावात् क्रियाया एव महत्तादिनि भावः । (८. ना.) ४ तिङ्गुणव्यतिथिं प्रातिपदि-

रान्तरादर्शनेनेषा क्रियायाचित्वं चिन्त्ये । एत एव तद्विस्तृतास-
द्विभक्तिरितिगुणं क्रियायाप्रविशेषणत्वात् क्रियाप्रधानत्वमेवां स्वय-
मुक्तम् । शिदये इत्यादिव्याप्तितत्त्वानामिति क्रियायाचकत्वेन सा-
दृश्यमप्युक्तम् ॥ वस्तुत एषां धातुते फलमावः । न च प्रातिप-
दिकत्वाभावः फलम् । कृदन्तत्वेन तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
उगणोः सत्तेपि तिङित्यादाविव परत्वात्तुपार्थमेवोत्पत्तिरिति । वार्तिके
प्रातिपदिकग्रहणं तु ग्रीह्यम् । अत एव तदुदाहरणानुक्तिर्भाष्ये ॥

(८२३ पाठप्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ खरानुवन्धज्ञापनाय च ॥ * ॥

(भाष्यम्) खरानुवन्धज्ञापनाय च पाठः क-
र्तव्यः । खरानुवन्धश्च आख्यामीति । नद्यन्तरेण
पाठं खरा अनुवन्धा वा शक्या विप्रातुम् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुवन्धकाः
पठ्यन्ते तेषां पाठः शक्योऽकर्तुम् ॥

(एकदेशितमाधानभाष्यम्)

एतेपामप्यवयवमाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः
कर्तव्यः ।

(प्रदीपः) एतेपामपीति । तेपामपाठे निवृत्तिराणव-
यत्यादिवत्स्यात्तत्सादाणवयत्यादिव्येषां निवृत्तिर्यथा स्यात् त-
न्भाष्ये वा प्रविशद्विलेखमर्थस्तेपामपि पाठः कर्तव्य इत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) ननु तेषां संघातः पाठः कर्तव्य इति वक्तव्ये
आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थं इत्यसंगतमत भाष्यं—तेपामिति । पाठमावे-
दि तेषां आणवयत्यादिवद्विभेदयुरिति । आणवयत्यादिभ्यो निवृ-
त्त्यर्थो भेदा इति भाष्यार्थ इति भावः ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

न कर्तव्यः ।

(८२४ कारणवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ शिष्टप्रयोगादाणवयत्यादीनां
निवृत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) शिष्टप्रयोगादाणवयत्यादीनां निवृ-
त्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यः ।
येपि पठ्यन्ते तेपामपि विपर्ययासनिवृत्त्यर्थः । लोके
हि कृष्यर्थे कसि प्रयुज्यते, उदयर्थे च दिसिम् ॥

भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

(प्रदीपः) शिष्टप्रयोगादिति । प्रयुक्तानामिदमन्वा-
ख्यानम्, न चाणवयत्यादयः शिष्टः प्रयुज्यन्ते इति नास्ति तेषां
आक्षेपानुविधानमिति भावः । एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनि-
वृत्त्यर्थोपि पाठो नोपयुज्यते । नहि पाकादयः शब्दाः धातुवि-
हितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते ॥ १ ॥

कदावाचकत्वं वा इत्यर्थः । (८. ना.) ५ क्रियान्तराकाङ्क्षावृत्त्यापकतावच्छे-
दकत्वमेवतत्त्वत्वं साध्यात्वेन प्रातिपदान्तर्गते क्रियात्वमिति भावः । (८. ना.)
६ पशुमीतिर्युक्तम् । (८. ना.) ७ 'यथार्थमसंगत' । ८ शिष्टप्रयोगानां
अवयवे हि लोके विपर्ययवद्वेनेन तथाभूतत्वेन चापुस्तक्यादिति भावः । (८. ना.)

(उद्द्योतः) प्रयुक्तानामिति । प्रयुक्तानां च संप्रत्यक्ष-
मानपाठानामपि अविप्यतीत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि प्रातिपदिक-
निवृत्त्यर्थः पाठः स्यादत आह—पुतेनेति । इदमुपलक्षणम् । स्वरा-
नुबन्धकार्यमपि शिष्टप्रयोगादेवेति बोध्यम् ॥ ननु शिष्टप्रयोगालम्ब-
नेन प्रत्याख्यानं शास्त्रवैफल्यमत आह—भाष्ये—स चावश्य-
मिति । 'यत्' चाकृतिगणेष्विव तदुपासनावश्यकत्वे किं पाठेनेति
भावः ॥ ननु तद्वदेव निदर्शनार्थं कतिपयपाठोप्यावश्यक इति चेत् ।
अस्तु, अलन्तावश्यकता नेत्येव भाष्यतात्पर्यादिति दिक् ॥ १ ॥

(अथेत्संज्ञाप्रकरणम्)

(१२३ अचानित्संज्ञासूत्रम् ॥ १ । ३ । १ आ. २ सू.)

१४९ उपदेशोऽजनुनासिक इत् १।३।२ ॥

(उद्देशोपदेशपदार्थकथनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

उपदेश इति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) उपदेशः ॥ २ ॥ उद्देशोपदेशशब्दयोरुपसर्ग-
भेदेपि अभिज्ञार्थत्वं प्रकृत उपक्रमते इत्येतयोरेव मन्यमानः
पृच्छति—उपदेश इति किमर्थमिति ॥

(उद्द्योतः) उपदेशोऽज ॥ २ ॥ ननुपसर्गभेदोऽयं नित्य-
इत्यकृतात्मनोऽनुपपत्तिरत आह—उद्देशोऽति । उपासते धात्वर्थ-
नुपादाकावेति भावः ॥ येन निष्ठत्यादिविहितानां संग्रह आठवै
व्यावृत्तिः, स विशेषः क इति प्रशङ्कं हलन्त्ये ॥

(समाधानभाष्यम्)

अभ्रमाँ अपः । उद्देशे योऽनुनासिकस्तस्य मा
भूदिति ॥

(प्रदीपः) अभ्रमाँ अप इति । अयं नोपदिष्टः किं
तर्हि आहोऽनुनासिकइच्छन्वसीति लक्षणेनान्तरतम आठः
स्थाने विहितः । यदि तु 'आठ माँ छन्दति' इत्यवश्यतयाऽ-
भविष्यदेवोप्युपदेशोऽनुनासिकः ॥

(उद्द्योतः) नन्वाहोऽनुनेत्युपदेश पनेत्यत आह—अप-
मिति ॥ उच्चारणेन बोधनाभावादित्यर्थः ॥ ननु नासोदेशत्वमपि,
अङ्गदीत्यादिवद् बहुमिरुणैः प्रापणं हि तत् । नैह तथा, अनुनासि-
कत्वेनैव प्रापणादत आह—अन्तरतम इति । तथा च कण्ठ्यत्व-
दीर्घत्वादिरपि प्रापणात् दोषः ॥ गुणैरित्यत्र बहुत्वमविचक्षितमिति
तत्त्वम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः । गुणैः प्रापणमुद्देशः ॥

१ आकृतिगणवदित्यर्थः । (र. ना.) २ 'कृतादीनां निष्ठाभेदेन विधा-
नात् साक्षादुच्चारणमिति' इति शेषः । ३ 'अनुनासिकस्येन विहितस्य' इति
शेषः । ४ कृतादीनां तु संज्ञासूत्रे साक्षादुच्चारणमस्तिवेति भावः ।
५ आदिना कुण्डलीकिरीटीत्यादिग्रहः । (र. ना.) ६ स प्रतिपाद्यः, उप-
दिष्टो मे गौरिति चार्थेन प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशोऽनुनासिकः । प्रत्यक्षं कथित-
मेव गामाहृत्यर्थो वा । (र. ना.) ७ 'रस' 'रस्यार्थस्य' । ८ 'मात्र' ।
९ साक्ष्यमुपैयं इत्यादि । (र. ना.) १० 'प्रत्यक्ष' । ११ देवदत्तस्यार्थस्य

प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः । तद्यथा—अगोप्याय
कश्चिद्ग्रां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वा उपदिशति—
'अयं गौः' इति । स प्रत्यक्षमाख्यानमाह—'उपदिष्टो
मे गौः' इति ॥ गुणैः प्रापणमुद्देशः । तद्यथा—
कश्चित्कंचिदाह—'देवदत्तं मे भवानुद्दिशतु' इति ।
स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति 'अङ्गदी
कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तवाहुर्लोहिताक्षः
स्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्तः' इति । स
गुणैः प्राप्यमाणमाह—'उद्दिष्टो मे देवदत्तः' इति ॥

(प्रदीपः) प्रत्यक्षमाख्यानमिति । इन्द्रियगोचरार्थस्य
यदाख्यानं स उपदेश इत्यर्थः । प्रसिद्धमोपादानेन तु यत्प्र-
तिपादनं स उद्देशः । प्रत्यक्षमाख्यातमिति कचित्पाठः ।
तत्राख्यानमाख्यातमिति भावे क्ते विज्ञेयः ॥ ईदृश इति ।
एतैः शब्दैः यादृशो बुद्धावर्थः प्रतिभासते तादृशो वास्य इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) आख्यानं प्रत्यक्षत्वमविशिष्टमत आह—इन्द्रि-
येति । यद्यप्यनुनासिकत्वमपीन्द्रियग्राह्यं, तथाप्यनुनासिकशब्दप-
तिपाद्यतावेलायामिन्द्रियागोचरमिति भावः ॥ प्रसिद्धेति । प्रत्यक्ष-
साधारणत्वादि बोध्यम् ॥ भाष्ये—आख्यातमाहेति । कथितमि-
त्यर्थः ॥ एकव्यक्ती मेदामावादीदृश इत्यसंगतमत आह—पुते-
रिति ॥ बाह्य इति । लोके इदममान इत्यर्थः । एतेन बोध्यार्थ-
स्यैव शाब्दबोधे आनमिति दर्शितम् ॥

(८२५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशो-
पात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्यानु-
नासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति—
अभ्रमाँ अपः ॥ किं कारणम् ? ॥ अविशोपात् । नहि
कश्चिद्विशेष उपादीयते—एवंजातीयकस्यानुना-
सिकस्येत्संज्ञा भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे
सर्वप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) इत्संज्ञायामिति । ईदृशविशेषस्य निर्वाचै-
ग्रहेणाशयव्यपशङ्कमिति भावः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

किमुच्यते—अनुपादीयमाने विशेष इति ॥ किं
न नामोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते ? ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

लक्षणेनैवपि ह्युपदेशः । संकीर्णादुद्देशोपदेशौ ।
प्रत्यक्षमाख्यानमुद्देशः' गुणैश्च प्रापणमुपदेशः ।

मेदामावात्सादृश्यस्य च मेदमदितत्वादिति भावः । (र. ना.) १२ उक्तेति ।
संकीर्णत्वेनाप्यतत्कल्पद्वयमभ्यन्तरमवश्यमिति तत्त्वम् । १३ यदि प्रत्यक्षमाख्या-
नमेवोपदेशः स्यात्तदा कथतोऽकारस्येत्संज्ञा न स्यान्निष्ठापदेनान्त्वानादिति भावः ।
(र. ना.) १४ संकीर्णत्वमन्यतः प्रमाणं—किमिति । १५ यदोपदेश इत्यु-
च्यते तदा कथं नामविशेषो नोपादीयते इति योजना । (र. ना.) १६ 'अ-
नेन ह्युप' 'लक्षणेनाप्युप' । १७ 'प्रत्यक्षमाख्या' ।

४ 'गात्रगान' । ८ इदं जित्यम् । तथा एतत् भाग्यतुल्यं अनुपदेयेन-प्रवृत्त्या-
 र्चक्रतोषपादगायत्र्या । तस्मात्तैत्थोक्तमेव सम्यक् । (र. ना.) ९ इत्थार्थे
 ठोपे इत्थार्थताभाववाद् दल्यर्थः । (र. ना.) १० पूर्वो परो वा ह्रस्व न
 निर्वचनः । (र. ना.) ११ आनन्दबेदिमिश्रकर्मार्थमिष्टमनुयायिगतिं फलि-
 त्वात् । (र. ना.) १२ विनयुरित्यादौ निम्ना भावो यस्याप्यर्थस्य कानन्तरा ह्रस्व-
 साम्प्रतीतिरिति भावः । (र. ना.) १३ उपदेशमप्यर्थस्य अनेकाभा अनुगम्य
 इति पद्ये ख्येद मतिरित्युपपत्त्यादौ धेयर्थः । (र. ना.) १४ इष्टमित्यनु-
 रोपेनेति भावः । (र. ना.) १५ आदेति । विप्रक्षिप्तमिष्ट्युपपत्त्येन वक्ष्यतीत्यर्थः ।

(प्रदीपः) परत्वादिति । परत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते ।
तेनानवकाशत्वाद्भ्युद् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) उत्सर्गोपवादयोर्विप्रतिषेधायोगादाह—परत्वेनेति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न त्रुमः—“अकर्तरि च कारकं संज्ञायाम्” इति ॥
किं तर्हि ? ॥ “हलश्चेति” इति ॥

(प्रदीपः) हलश्चेति । अयं तु ल्युटो बाधको घञ् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

तत्रापि संज्ञायामिति वर्तते, न चैषा संज्ञा ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

प्रायवचनादसंज्ञायामपि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रायवचनादिति । हलश्चेत्यत्र संज्ञायां
प्रायेणेति चानुवर्तते । संज्ञया च प्रायग्रहणमभिव्यज्यते, प्रा-
येण संज्ञायां घञ् भवति क्वचिदसंज्ञायामपीत्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

प्रायवचनादसंज्ञायामेव स्याद्वा न वा ॥ न ह्युपा-
धैरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् ॥

(प्रदीपः) संज्ञायामेवेति । प्रत्ययस्य विधेयत्वात्प्राधा-
न्यात्प्रायग्रहणं प्रत्ययेनैव संबध्यते, न तु गुणेन संज्ञयेत्यर्थः ।
उपाधिविशेषणयोश्च बाध्यत्वावाच्यत्वाभ्यां विशेषः । तथाहि
इतिहृतिरिति प्रत्ययेन पशुः कर्ताभिधीयते इति पशुरुपाधिः ।
गार्गिकया स्थापत इति स्थाया तुला नाभिधीयत इति विशेषण-
मुच्यते ॥

(उद्द्योतः) पशुः कर्ताभिधीयते इति । यद्यपि कर्तृत्वेनैव
कर्ता प्रत्ययार्थस्त्वपि तत्तेनापि पशुरेवाभिधीयत इति स उपाधि-
रित्यर्थः । श्लाघेति । गोत्रचरणाङ्गावे ड्वञ् स चेद् श्लाघादिभिरन्वितः
स्यादिति धर्तार्याह । श्लाघादिकं न प्रत्ययेन स्पृशत इति भावः ॥

(हेतुसाधकभाष्यम्)

यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेष-
णम् । “कल्याण्यादीनामिन्द्र, कुलटाया वा”
इन्द्रविभाषा न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इन्द्र विभाषेति । प्रत्ययस्य विधेयतया
प्राधान्यात्तादर्थ्येन प्रकृतेर्गुणत्वात्तदादेशस्येनोपि गुणत्वाद्वा-
धित्वमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्विन्द्रोपि विधेयतया प्राधान्यात्कथं गुणत्वमत
आह—प्रत्ययस्येति । औपिकं गुणत्वमस्तीत्यभिमानः ॥

(हेतुसाधकभाष्यम्)

इन्द्रोवात्र प्रधानम् । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चा-
नुवर्तते ॥

१ ‘अयं च’ । २ संज्ञायां प्रायेण घञ् भवतीति संबन्धोऽभिप्रेतः । गुणेने-
त्यस्यमधानीभूतत्वेत्यर्थः । (८. ना.) ३ प्रकृत्यदेशस्येत्यर्थः । (८. ना.)
४ गुणीभूतार्थेऽप्येकत्वप्रयुक्तमित्यर्थः । प्रकृतिसमस्यो सहाय्यं भूतस्योः प्रत्य-
यार्थे प्रधानमिति न्यायादिति भावः । अगिमानोक्तिः समन्तरभाष्यादुपरोचेन ।
(८. ना.) ५ यथा दत्ता छदोनीत्यादिगुणविधौ अनूयमानस्य होमस्य प्राधा-

(प्रदीपः) इन्द्रोवात्रेति ॥ अपूर्वोपदेशात्तस्यैव प्राधा-
न्यमित्यर्थः । इन्द्रो स्त्रीभ्यो ढगिसेव सिद्धः । तदनुवादे-
नेनङ् विधीयते ॥

(उद्द्योतः) ननु प्रत्ययस्याविधेयत्वाद्गुणत्वमित्युक्तम् ।
अनुवापत्वस्य प्राप्यन्यनियतत्वादिविधेयत्वस्य गुणत्वनियतत्वादिति
मीमांसकशङ्कां परिहरति—अपूर्वेति । न मीमांसकसमये प्राधान्य-
गुणत्वे भगवतोऽभिप्रेते किं तु शास्त्रसंस्मरणगोचरत्वतदगोचरत्वे
त्येति भावः ॥

(हेतुसाधकान्तरभाष्यम्)

इह तर्हि “वाकिनदीनां कुक् च, पुत्रान्तादन्य-
तरस्याम्” इति कुक् विभाषा न प्राप्नोति ॥

(हेतुसाधकभाष्यम्)

अत्रापि कुगेव प्रधानम् । विहितः प्रत्ययः प्रकृत-
श्चानुवर्तते ॥

(प्रदीपः) कुगेवेति । उदीचां वृद्धादगोत्रादिल-
नेन किं विहितस्तदनुवादेन कुको विधानात् ॥

(उद्द्योतः) ननु वाकिनादीनामित्यत्रकारानुश्रया तददे-
वानेन प्रत्ययस्यापि विधेयत्वमेवेत्यत आह—उदीचामिति । नात्र
चानुवर्तत इति भावः ॥

(आहोपोपसंहारभाष्यम्)

एवं न चेदमकृतं भवति—“नोपाधेरुपाधिर्विशे-
षणस्य वा विशेषणम्” इति । न च कश्चिद्दोषो
भवति । एवं च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) न चेदमकृतमिति । आश्रितमेवेत्यर्थः ।
गुणप्रधानसंज्ञिधौ यत्र प्रधानमर्थि विशेषणेन भवति तत्र तस्यैव
विशेषणं न्याय्यं न तु गुणस्य ॥ एवं च कृत्वेति । एवं
स्थित्वेत्यर्थः । तेन यत्नेन न्यायवशात्संज्ञायां प्रायेण तिष्ठति स
एवान्न न प्राप्नोतीति समानकर्तृकत्वाद् कर्तव्यमस्य उपपद्यते ॥

(उद्द्योतः) ननु गुणः कृतात्मसंस्कार इतिन्यायेन गुण-
स्यापि विशेषणसंबन्धदर्शनादाह—गुणप्रधानसंज्ञिधौ तत्रेति ।
तद्विज्ञविषयः स न्याय इति भावः ॥ ननु कृत्वेति कृत्वापि विचार-
स्तत्र पुरुषः कर्ता, प्राप्नोति यत्नित्यसमानकर्तृकत्वाद् कथा न प्राप्नो-
तीत्यत आह—एवं स्थित्वेति ॥ २ ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि “कृत्यल्युटो बहुलम्” इत्येवमत्र घञ्
भविष्यति ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । बहुलमहणादसंज्ञायामपि
घञ् भविष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

यममित्यस्य शब्दं वा । दप्तस्य विधेयस्य होमगुणत्वमिति । (८. ना.)
६ एवं च पूर्वोदाहरणाद् वैलक्षण्यमात्र इति यावत् । (८. ना.) ७ गुण-
कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते इति
न्यायमाकारः । यथा द्रवो ह्रस्वाच्चोत्सादी ह्रस्वेन विशेषितो ऽयं संपदः सन्
पदस्योपकारेति इति । (८. ना.)

(१२४ इत्संज्ञासूत्रम् ॥ १ । ३ । १ आ० ३ सू०)

१५० हलन्त्यम् ॥१।३।३॥

(अनिष्टवारणाधिकरणम्)

(८२७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

**॥ * ॥ हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्य-
त्वात् ॥ * ॥**

(भाष्यम्) हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य हल
इत्संज्ञा प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? । सर्वान्त्यत्वात् ।
सर्वो हि हल् तं तमवधिं प्रत्यन्तो भवति ॥

(प्रदीपः) हलन्त्यम् ॥३॥ अन्तेऽवसाने भवमन्त्यम् ॥
सर्वो हि हलिति । सर्वस्य हलोऽवसानेन संवन्धात् ।
अन्त्यग्रहणं त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) हलन्त्यम् ॥ ३ ॥ अन्तशब्दो नान्तावयव-
वाची, तद्धितवैयर्थ्यापत्तेः । नापि समीपपरोऽतिप्रसङ्गादत आह—
अवसाने इति ॥ ननु यदुच्चार्य विरम्यते तत्त्वमन्त्यत्वम्, न च
तन्मध्यगतस्येति कथं सर्वप्रसङ्गोऽत आह—सर्वस्येति । सर्वमपि
वर्णमुच्चार्य विरम्यत एव । स्पष्टं चेदं परः सन्निकर्ष इति
सूत्रे भाष्ये । न च ततः परमुच्चारणाभावोपपत्तिरिति भावः ॥
भाष्ये सर्वो हि हलन्त्यो भवतीत्येव पाठः । तं तमवधिं
प्रतीति पाठे तत्तद्वर्णोच्चारणानन्तरभाविविरामरूपमवधिं प्रतीत्यर्थः ।
तं तमवधीकृत्येति पाठान्तरम् ॥ नन्वेवमन्त्यग्रहणं व्यर्थमत
आह—आदिनिवृत्त्यर्थमिति । उपक्रमाभावलक्षकं तदिति भावः ।
न च पूर्वसूत्रे उपदेशशब्दस्य धात्वादिशास्त्रपरतया तस्यैव प्रकृतेऽ-
नुवृत्त्या यत्किञ्चित्समुदायान्त्यवारणेन शङ्कैषानुपपन्नेति वाच्यम् ।
तस्य स्वरितत्वाभाव इत्याशयात् ॥

(८२८ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु व्यवसितान्त्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? व्यवसिता-
न्त्यत्वात् । व्यवसितान्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति
वक्तव्यम् ॥ के पुनर्व्यवसिताः ? । धातुप्रातिपदि-
कप्रत्ययनिपातागमादेशाः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । व्यवसिताः परिच्छिन्ना ये
समुदायाः धातुत्वप्रत्ययत्वादिना धर्मेण, तेषां योन्य इत्यर्थः ।
अवयवास्तु समुदायतन्त्रत्वान्तराधिकारपदेशत्वाद्धातुत्वादिना
न परिच्छिन्नाः ॥

(उद्ध्योतः) व्यवसितपदस्य निश्चितपरत्वभ्रमं वारयति—
व्यवसिता इति । शास्त्रकृता परिच्छिन्नत्वेन बोधिता इत्यर्थः ॥
धात्वित्यादि ॥ वक्ष्यमाणेत्यादिः ॥ अवयवानां धातुत्वाभावे युक्ति-
माह—अवयवा इति ॥ समुदायतन्त्रत्वात् । समुदायतन्त्रं
प्रयोजनं येषां तत्त्वात् ॥ भाष्ये—धातुप्रातिपदिकेति । अइउण्

१ 'कृत्वाऽन्तो' । २ मध्यगतस्य तत्रचेति कथं सर्वप्रसङ्ग इति योजना ।
(र. ना.) ३ मानामावादसंभवाच्चेति भावः । (र. ना.) ४ अर्थाधिकारस्यैव
न्याय्यतया चेल्पि बोध्यम् । (र. ना.) ५ धातुत्वप्रत्ययत्वादिना धर्मेण ये
समुदायाः परिच्छिन्नाः परिसंख्याता व्यावर्तिता इति यावत् । (र. ना.)
६ पृष्ठयन्तार्थे बहुव्रीहिस्तत्त्वप्रत्ययः । (र. ना.) ७ 'प्रत्यन्तो' । ८ अति-
द्वि० १७

नदद् इत्यादौ णटादीनामित्संज्ञा क्रमबोधकत्वेन स्वरूपबोधकत्वेन
च प्रातिपदिकत्वात् । श्रौत्रियनादेरपि तत्त्वादेव ॥ निपातो-
दाहरणभाडादि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्य-
त्वाद् * इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । आहायम्—हलन्त्यमित्संज्ञं भव-
तीति । सर्वश्च हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति ।
तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—साधीयो योन्य इति ।
कश्च साधीयः ? । व्यवसितानां योन्यः ॥ अथ वा
सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते । न चान्यत्किञ्चिदपेक्ष्य-
मस्ति, तेन व्यवसितानेवापेक्षिष्यामहे ॥

(प्रदीपः) तत्र प्रकर्षगतिरिति । आदिनिवृत्त्यर्थत्वाद्-
न्त्यशब्दस्य कथं प्रकर्षगतिः ॥ उच्यते—आदेरप्युच्चारणानन्त-
रमवसानसंज्ञादन्त्यत्वमनिवार्यमिति नास्ति तन्निवृत्तिरिति
सामर्थ्यात्प्रकर्ष आश्रीयते ॥ व्यवसितानां योन्य इति ।
आदिमध्यानां च काल्पनिकमन्त्यत्वं सर्वान्त्यस्य तु नित्यमेवेति
तस्यैव युक्तं ग्रहणम् ॥ अथ वेति । पूर्वं समुदायावयवसं-
निधौ समुदायापेक्षमन्त्यत्वमाश्रयितुं युक्तमिति परिहृतम् ॥
इदानीं तु समुदायार्थत्वादुपदेशस्यावयवानामसत्त्वात्तदपेक्षं
दूरोत्सारितमिति मत्वा परिह्रियते ॥

(उद्ध्योतः) सामर्थ्यादिति । लक्षणां विनैवोपपत्तादुपक्रमा-
भावलक्षकत्वमेव दोष इति भावः ॥ काल्पनिकमिति । सर्वान्त्यस्य
हि मुख्यं तत्, यस्मात्परो नास्तीत्यादिलक्षणाक्रान्तत्वादिति भावः ॥
अवयवानामसत्त्वादिति । तत्प्रतीतिस्तु भ्रम एव । तन्मूलक एव
च समुदायव्यवहार इति भावः ॥

(अन्योन्याश्रयदोषपरिहाराधिकरणम्)

(८२९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

**॥ * ॥ लकारस्यानुबन्धाज्ञापितत्वा-
द्धलग्रहणाप्रसिद्धिः ॥ * ॥**

(भाष्यम्) लकारस्यानुबन्धत्वेन अज्ञापितत्वा-
द्धलग्रहणस्याप्रसिद्धिः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवती-
त्युच्यते । लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लकारस्येति इतरेतराश्रयं मन्यते । शप्-
सर् हल् इत्यत्र लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्या-
हारः । सति । च प्रत्याहारे लणिलत्र लकारस्य हलत्वात्स्यैव

शयेन साधुरित्यर्थे विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । (र. ना.) ९ तद्व्यावृत्ति-
रित्यर्थः । (र. ना.) १० साधीयो योन्य इति वाक्येनेति शेषः । (र. ना.)
११ समुदायान्त्यपरत्वे इत्यादिः । (र. ना.) १२ वस्तुतस्तु अखण्ड एक
एव स्फोट इति बोध्यम् । (र. ना.)

शपसर् हलिलत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्येति प्रत्याहाराधया
इत्तंज्ञा, तदाश्रयश्च प्रत्याहारः ॥

(उद्घोतः) ननु हलामित्तंशविधाने लकारे तदप्रातिः
कथमत आह—इतरेतरेति ॥

(८३० समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु लकारनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । लकारनि-
र्देशः कर्तव्यः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति “लकारश्च”
इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) लकारश्चेति । पूर्वं लकारस्येत्संज्ञा विधेया
तेन हलिति प्रत्यहार उपपद्यते तत्र हल् च ह चेति समा-
हारद्वन्द्वं कृत्वा संयोगान्तस्य लोप इति लकारो लुप्यते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये हलन्त्यमित्युत्तर लक्ष्येति वाक्यान्तरप्रका-
शदर्थबोधात्पूर्वं कथं तस्य बोधोऽत आह—पूर्वमिति । पाठे-
क्रमादायंक्रमो वलीयानिति भावः ॥ इतरेतरेयोगे द्विवचनापे-
राह—समाहारे इति ॥ एवं च भाष्ये कर्तव्यपदं व्याख्येयपर-
मिति भावः ॥ वक्तुं भाष्ये कर्तव्यपदं यथावृत्तमेव ॥ कैयटस्तु
चिन्त्यः । नूनं प्रतिषेधार्थेन हल्यहणापकर्षेण च संयोगान्तलोपा-
प्राप्तेः । वक्तुं तद्व बोधासंभवेन, नागल्लामिति दृष्टोक्तवाक्यापरि-
समाप्तिन्यायेन, भावित्तंशया पूर्वमाचार्यानामव्यवहारं च सद्वि-
वक्षानावाद् इन्द्राप्रामेथ्येति बोध्यम् । अत्र एव भाष्ये निर्देशः क-
र्तव्य इत्युक्तम् । निर्देश उच्चारणम् । न तु उक्तनिर्दिष्ट इत्युक्तम् ।
एतेन हलत्वं ह इति प्रथमः । तत्राश्रय तस्य लोप इत्युक्तम् ।
तीव्रताहोपं कृत्वा व्याख्याननाश्रययोगमिति गौरवेण भाष्यकृद-
व्यभाषार्थत्वं प्रत्याख्यानस्य न्याय्यत्वात् ॥

(८३१ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा एकशेषनिर्देशोऽयम् । हल्
च हल् च हल् हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति ॥

(प्रदीपः) हल् चेति । हल् ह हल् । हल् इत्यैकः
पठितस्तुल्यः । द्वितीयः प्रत्याहारः । नपुंसकमनपुंसकेनेति
वैकल्पः । एकस्य पुच्छित्वादितरस्य नपुंसकत्वात् ॥

(उद्घोतः) हल्लिति । संयन्तमान्यपठया समाप्ते पूर्व-
वसानगत्या तानीम्यलान इति भावः ॥ इतरस्येति । प्रकृतेन्यप-
दसामानाधिकरण्यादिति भावः ॥ वक्तुं इदं चिन्त्यम् । एवमर्थ-
संज्ञत्वे तत्पुरुषेन्यपदासंयन्तेन हलित्संज्ञं हलत्वं चैतत्संज्ञमिति वदेयं
पूर्ववत् । तस्मादात्म्यद्वयमन्यपदवद्विद्वत्, इन्द्रान्ते श्रूयमाणस्यैव

प्रत्येकं संयन्तात् । तयोश्च तद्वेपोचारणं भाष्य इति ८३० न न्य
च हलित्संज्ञा भाष्यार्थः ॥ एकशेषद्वन्द्वेन च भाष्ये तत्रं लक्ष्यते
अन्यथा सद्यविषयाभावादेकशेषः शार्त्तयो न स्यादिति बोध्यम् ॥

(एकदेशिसमाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा लकारस्यैवेदं शुणभूतस्य ग्रहणम् । तत्र
“उपदेशोऽजनुनासिक इद्” इतीत्संज्ञाभविष्यति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । शपसर् हलिलत्र हलन्त्य-
मित्यत्र च लकारस्यैकादेशो लपरत्वं च क्रियते ॥ नन्वेवमपी-
तरेतराश्रयनेव । लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः,
सति न प्रत्याहारे ऐजाजिति चकारस्येत्संज्ञा, तस्यां सत्याम-
जिति प्रत्याहारः, अजिति प्रत्याहारे सति लकारस्येत्संज्ञा ॥ एवं
तर्हि लुदित इति शपकात् लकारस्येत्संज्ञाकार्यं भविष्यतीति
नास्तीतरेतराश्रयमिति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एकदेश्याह—अथ वेत्यादि । शपकेन
लकारस्येत्सं उपदेश इति वृत्तौ हेतुोऽसंगत इत्यत आह—लकार-
स्येत्संज्ञाकार्यमिति । अत्राश्रयवद्विद्वत्स्य कार्यभूतेत्संज्ञार्थः ॥

(एकदेशिसमाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्भाष्यति—भवति लका-
रस्य इत्संज्ञेति । यदयं णलं लितं करोति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । णलो लकारः स्वरार्थः कृतः
असत्यां चेत्संज्ञायां कृतः स्वरः । श्रवणार्थं णलो न लकारः,
हलङ्घाविति सूत्रे हलप्रहणाण्णत्वावृत्त्यर्थात् । तत्र हि विभे-
देति णत्वावृत्त्यर्थं हलप्रहणं कृतम् । लकारस्य श्रवणेऽपृक्त्या-
भावाद्गोपस्याप्राप्तिरिति किं हलप्रहणेन ॥

(उद्घोतः) हलप्रहणादिति । न च टानिष्टस्य तत् ।
उत्तिष्ठतिप्रत्यये प्रकृत्याशेषेण तद्वैयर्थ्यवृत्तिरिति निर्माणः । मल्ल-
तन्त्रद्वेष्ट्यादिनिर्देशात् श्रवणार्थो लकार इति भाष्यतारण्यम् ।
अन्योरैकदेश्युक्तिर्न तु लकारेत्संज्ञाया अपि हलप्रदायित्वेः
प्रागर्थात् । लुदित इति शपकमपि शिषितम् । सर्वपामचानि-
त्संज्ञाकाले तत्सापीचवदनात् ॥ एवं णलो लिखत्यापि शपकलो-
चिर्थादीनामित्संज्ञामवृत्तिकाले णलो लस्यापि तत्प्रवृत्त्या शपकात्सं-
भवात् । तस्माद् * एकशेषनिर्देशाद्वा * इत्येव समाधानम् ॥

(अनिष्टप्रातिपदिकेत्संज्ञावारणाधिकरणम्)

(८३२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृत्त-
द्विते ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकृत्तद्वितान्तस्य प्रातिपदिकस्य

१ यमाऽन्विहोर्न इति यमां पचति इत्यत्र यमाणाकृत्य दृष्टकर्मविद्वये
पाठनमत्स्यते इति भावः । (र. ना.) २ वनलोपमनोचं ह्यतान्मानस्य
‘इदो यमपि’ इति नृद्विहितदेशविषयस्यैवार्त्तमप्रत्ययानयोः फलैवयाप
संयोगान्तलोपविषया बहिरङ्गत्वयोग्यस्यैव यनः प्रतिषेधत्वाद्वाहरणोपत्तेन प्रकृते
लकारस्य बहिरङ्गत्वयोग्यत्वान्वयेन न प्रतिषेधः । अल्पदस्यावृत्तिस्तु बहिरङ्ग-
तयाविद्वलोपागमावधारितेति अन्यमाविद्वमनोचनसाधित्वेति ‘अकृत्त’ परि-
नामयार्थः । ‘अनो नद्’ इति सूत्रे “दिमकारको निर्देशः फरित्यते”
इति वदता नाप्यवृत्त्यान्वयिनीकृता चेति कैयटाश्रयं परे । २ एकशेषनिर्देशाद्वा-
त्तद्वा व्याख्याननाश्रय लकारनिर्देशादौ शेषः । (र. ना.) ३ इत्येक-

तत्पुरुषः । ४ संयन्त्यविधेये पर्यवसानरीत्यर्थः । (र. ना.) ५ भाष्ये
इत्यादिः । (र. ना.) ६ अनुबन्धस्यत्वेत्यर्थः । अनुबन्धानां गुणत्वं च
प्रत्याहारोपकारकत्वेन । (र. ना.) ७ ‘तस्य च’ । ८ गुणस्य इत्यादिः । (र. ना.)
९ उत्पत्तौ चक्रकर्मित्वार्थः । (र. ना.) १० ‘गार्थ तु’ । ११ ‘न लमहं
कृतम्’ । न लकारो भवति । १२ ‘लकारस्य च अ’ । १३ लामत्यस्य
प्रकृत्यव्यवहितपरत्वाभावात्तात्पर्यानादिति भावः । (र. ना.) १४ जनि-
नानोक्तिस्तु मल्यप्रहणपरिभाषया तदादेशपरित्यागं तदव्यवहितपरत्वं च
तामलये सत्त्वेन तदव्यावृत्तिरिति । (र. ना.) १५ पूर्वोक्तैवदरोला चक्रता-
सत्त्वेनेति भावः । (र. ना.) १६ शिषिलिति लिङ्गविपरिणामेनावुपपन्नः । (र. ना.)

प्रतिषेधो वक्तव्यः । उद्धृत् शकृदिति ॥ अकृत्-
द्वितान्तस्येति किमर्थम् ? कुम्भकारो नगरकारः
औपगवः कापटव इति ।

(प्रदीपः) प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । यदा मञ्ज-
कादिनिवृत्त्यर्थः प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्य इति पक्षस्तदायं
प्रतिषेधः । अन्यथा उपदेशाभावात्प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः
स्यात् ॥ कुम्भकार इति । अपवादविषयपरिहारेणेत्यंज्ञायाः
प्रवर्तनात्पूर्वं प्रातिपदिकसंज्ञेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽकृत्तद्वित इति
प्रतिषेधः क्रियते ॥

(उद्घोतः) मञ्जकादिति । मञ्जकादिस्थाने इत्यर्थः । अयं
पक्षः पस्पशाहिकान्ते भाष्ये ॥ इदं चिन्त्यम् । यद्युपदेशोऽज्ञातज्ञाप-
कमुच्चारणं तर्हि ढकि लोप इत्यनुमितदक उपदेशाभावादित्संज्ञा-
नापत्तिः । मञ्जकादौ मञ्जकादिभ्रमनिवृत्त्यर्थं तेषामप्यनुवादस्यैव
सत्त्वेनोक्तोपदेशाभावाच्च, यथाकथंचिद्बोधनस्यैवोपदेशत्वे तदनुवृ-
त्तिनिष्फला । किं च पूर्वपक्षे उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वपक्षेऽ-
पठितानामप्येषामुपदेशत्वमस्त्येव । व्यवसितान्त्यं हलिति न्यासं
कुर्वता वार्तिककृता तदनुवृत्तेस्तत्त्वत्वाच्च ॥ ननुपदेश एव णकार-
लोपे पश्चात्प्रातिपदिकत्वमिति कथमत्र निषेधप्रसक्तिरत आह—
अपवादिति ॥

(८३३ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ इदार्थाभावात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इत्कार्याभावादनेत्संज्ञा न भविष्यति ॥
(आक्षेपभाष्यम्)

इदमस्तीत्कार्यम्—“तिस्वरितम्” इति स्वरि-
तत्वं यथा स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतदस्ति । प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययग्रहणमिति । उद्धृत् शकृदिति चैता-
व्युत्पन्नौ । शकृदिति शक्रेर्कृतिन् इति यद्यपि व्युत्पाद्यत्वे
तथाप्युपदेशे तकारोन्त्यो न भवतीतीत्संज्ञा न प्रवर्तते ॥

(उद्घोतः) ननु शकृति कृतः प्रत्ययत्वात्तद्ग्रहणेऽपि दोषो
ऽत आह—उद्धृदिति । उदकेन श्रयत इति व्युत्पत्तावप्यस्य
तकारस्य तुका निष्पन्नत्वात् प्रत्ययावयवत्वाभावात् तत्राव्युत्पन्नत्वक-
थनफलं चिन्त्यम् ॥ उपदेशे तकारोन्त्यो न भवतीति । इद-
मुक्तरीत्या चिन्त्यम् । भाष्यस्वरसत्त्वव्युत्पन्नत्व एवेति बोध्यम् ॥ किं
चोपदेश इत्यनुवृत्तौ प्रातिपदिकप्रतिषेध इति वार्तिकानुत्थानमेवो-
द्देश प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादेव इत्यादिष्वत्रभाष्योक्तेः ।
अत एव पस्पशाहिकान्ते उपदेश इत्यस्यानुवाद इत्येवार्थे एतद्भाष्यै-
कवाक्यत्वादिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि राजा तक्षा, जिनतीत्याद्युदात्तत्वं यथा
स्यात् ॥

(प्रदीपः) राजा तक्षेति । नन्वव्युत्पत्तिपक्षेऽप्यनयो-
रवयवमाद्युदात्तत्वमेष्टव्यम् । तत्राद्युदात्तस्याद्युदात्तत्वे किं प्रयोजनं
येनेत्संज्ञा स्यात् ॥ उच्यते—आमन्त्रितनिघातप्रतिषेधार्थमा-
द्युदात्तत्वं स्यात् । न डिसंनुच्चोरिति नलोपस्य प्रतिषेधो
नेत्संज्ञाया इति तैत्प्रतिवद्धः खरः स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु संनुद्धौ न डिसंनुच्चोरिति लोपनिषेध-
सामर्थ्यादित्त्वप्रयुक्तनलोपस्याप्यभावेन संज्ञापि नेति मन्दाशङ्काया-
माह—न डीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

जिनतीत्युच्यते तत्र व्यपवर्गाभावाच्च भविष्यति ॥

(प्रदीपः) व्यपवर्गाभावादिति । नित्परो नास्तीति
भावः । यदा तु सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति पक्षस्तदापि
निदेवायं न तु निदन्त इति नास्ति खरः । अत्र तु पक्षे श्रोत्रि-
यन्निति यदा वाक्यार्थे पदवचनं तदा खरो न सिध्यति । यदा
तु छन्दसः श्रोत्रभावः वंश्च प्रत्ययस्तदा निदन्तत्वात्खरसिद्धिः ॥

(उद्घोतः) नित्परो नेति । समुदायार्थत्वादुपदेशस्य स
एव निद्व्यपदेशयोग्य इति, अनित्यवयवो नित्परोस्तीति न शङ्क्यम् ॥
न तु निदन्त इति । व्यपदेशिवद्भावस्त्वप्रातिपदिकेनेति निषिद्ध
इत्यभिमानः ॥ अत्र त्विति । तथा चेदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः ।
व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय
इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं तर्हि खर—“उपोत्तमं रिति” इत्येव खरो
यथा स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वरितकरणसामर्थ्याच्च भविष्यति “न्यङ्खरौ
स्वरितौ” इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि अन्तर् ॥

(समाधानभाष्यम्)

उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते । न चात्र त्रिप्र-
भृतयः सन्ति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि सनुतर्—“उपोत्तमं रिति” इत्येव
खरो यथा स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनखरो
रित्स्वरस्य वाघको भविष्यति ॥ एतच्चात्र युक्तम्—
यदित्कार्याभावादित्संज्ञा न स्यात् । यत्रेत्कार्यं
भविष्यति तत्रेत्यंज्ञा । तद्यथा “आगस्त्यकौण्डि-
न्ययोरगस्तिकुण्डिनच्” इति ॥ हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) तद्यथागस्त्येति । प्रत्ययस्य लुकि कृते

१ अत्राद्यश्चकारवटितो द्वितीयस्तु जकारवटित इति प्रतिमाति । (र. ना.)

२ तथाच वार्तिकमते प्रातिपदिकेत्संज्ञाप्राप्तिरस्त्येवोपदेशाभावेऽपीति भावः ।

(र. ना.) ३ उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वाद् वार्तिककृता तदनुवृत्तेस्तत्त्वत्वाच्चे-

त्युक्तरितिः । (र. ना.) ४ नकारसेत्संज्ञायुक्त इत्यर्थः । (र. ना.)

५ सौवरीणां सप्तमीनां परसप्तमीत्वपक्षे इत्यर्थः । (र. ना.) ६ तथाचात्र

उपोत्तमं रित्यस्याप्रवृत्त्या फलाभावादित्वाभाव इति भावः । (र. ना.)

(ज्ञापनवाचकभाष्यम्)

एवं तर्हि तदोप्ययं वक्तव्यः । तदर्थं सिद्धो-
न्यात्परत्वेन न सिध्यति ॥

(प्रक्षेपः) तदोप्ययमिति । तदो दा चेति वका-
रेणानुवर्तमानम् ॥

(ज्ञापनवाचकभाष्यम्)

ननु चात्राप्यत्रै कृते नास्ति विशेषः “सिद्धो-
न्यात्परः” इति वा परत्वे ‘प्रत्ययः पर’ इति वा ॥

(प्रक्षेपः) ननु चेति । साम्यां भिन्नापुत्रपानामत्वे
कृते दानीमिति भावः ॥

(उद्घोषः) अत्रापुत्रपानो भिन्नगणमाह—सत्या-
मिति । अन्तरङ्गानपीक्षितमर्थो न जानीते इति बोध्यम् ॥

(ज्ञापनवाचकभाष्यम्)

तद्वि अत्वं न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? विभक्त-
तिर्युच्यते ॥

(प्रक्षेपः) तर्हीति । आदिशोधयति पूर्वमभिधान-
स्यन्तमर्थं दत्तः कालदागिनो निरन्तरमर्थं दानीना भाष्यमिति
तदानीमित्यत्रादि-रिचयेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सत्यमर्थेति । आदिशु दानीयं सत्या-
मर्थपरमेव । आदिशु न दानीयं न सिद्धमिति भावः । अन्तरङ्गान-
पीक्षितमर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि यकारान्तो दानीं करिष्यते ॥ किं
यकारो न श्रूयते ? ॥ लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥ न
विभक्तः ॥ ४ ॥

(प्रक्षेपः) यकारान्त इति । यकारोन्त्यलमनुभवम-
कारस्यान्त्यत्वं प्रतिषेधमिति । यकारस्य च संयोगान्तस्य लोप
इति लोपः कृतः ॥ यकारं नकार एवोपदेशेऽन्त्यः श्रूयते इति
प्राप्नोत्येव नकारस्योपदेशः । नैतदस्ति । पूर्वप्राप्तिरिति नकार-
स्योपदेशात्वा गत्येवसाधितत्वादन्यत्वाभावात् ॥ ४ ॥

(उद्घोषः) ननु यकारस्येति दानीमित्यत्र गोचरं दानी-
भाह—यकार इति ॥ संयोगान्तरस्य लोप इति । चिन्तामि-
दम् । येनः प्रतिषेधाय । तस्माच्चानुवर्तमानमर्थो लोपो व्योक्ति-
रिति इति वक्तुमुचितम् ॥ उपदेशेऽन्त्य इति । व्यवसितस्तान्तः
श्रूयते इति वक्तुमुचितम् ॥ पूर्वमिति । वक्तुमुच्य लोपो व्योक्ति-
त्यस्य परिहारात्प्राप्तिसिद्धयर्थमिति प्रतीतिः बोध्यम् । न च यकारे
कृतेति गान्तरा प्रत्ययतया व्यवसितान्तरत्वेन दुर्वायेत्येति वा-
च्यम् । व्यवसितान्तरशब्देन प्रत्यासत्त्या शान्दव्यवसितान्तरस्य
प्रत्ययेनात्रोपाय सम्प्रतिपत्त्यर्थं दान्त इति बोध्यम् । उत्तरस्यस्यस्य
यकारादीं शुभ्रपूचणपारिति भाष्यस्य योजनां तदुक्तयकार
आवश्यक इति बोध्यम् ॥

(१२६ इतस्तज्ञासूत्रम् ॥ १ । ३ । १ आ. ५ सू०)

१५४ चुट्ट १३।७ ॥

(अनिष्टनिराकरणधिकरणम्)

(८३५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शुभ्रपूचणपोश्चकारप्रतिषेधः ॥ * ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

शुभ्रपूचणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः
केदाचुष्टुः । केदाचणः ॥

(८३६ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इदर्थभावात्सिद्धम् ॥ * ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

इत्कार्यभावाद्देवत्वं न भविष्यति ॥

(समाधाननिराकरणभाष्यम्)

इदमस्तीत्यर्थम् । “चितः” अन्त उदात्तो
भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥

(८३७ समाधानवाचकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पित्करणं किमर्थमिति
चेत्पर्यायार्थम् ॥ * ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात् ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि यकारादीं शुभ्रपूचणपो ॥ किं यकारो
न श्रूयते ? ॥ लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥

(प्रक्षेपः) चुट्ट ॥ ७ ॥ लुप्तनिर्दिष्ट इति । एव निर्दिष्टः
पद्यात्त इत्यर्थः । राजदन्तादेराकृतिगणनान्तरं गण-
नाह पूर्वकारस्य परनिपातः ॥ अथ वा लुप्तनिर्दिष्टः । ततो
लुप्तनिर्दिष्टः ॥

(उद्घोषः) चुट्ट ॥ ७ ॥ एतस्य निर्दिष्टांगराह—पूर्व-
मिति । इति प्रतिज्ञात इति । निर्दिष्टमर्थः प्रतिज्ञातार्थको
मध्यमपदलोपो न समाप्त इति भावः ॥

(८३८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ इर उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

इर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । रुधिर । अरुधत् ।
अरीत्सीत् ॥

विषयमिति भावः । (र. गा.) ७ ‘लुप्तनिर्दिष्टो यकारः’ इति पूर्व ‘न
विभक्तः’ इत्यत्र न व्याख्यातमतोऽत्र व्याख्यातः । ८ पूर्वप्राप्तनिर्दिष्ट-
पदार्थगोचरस्य निर्दिष्टपदलेखनम् । (र. गा.) ९ ‘रु-
धिर’ । (र. गा.)

१ दानीं प्रत्यय इत्यर्थः । (र. गा.) २ तदानीमित्यत्रादि । (र. गा.)
३ वेगदायस्य ‘इत्यन्त्यम्’ इत्यर्थः स्य । ४ दानीं कृत्वा एतन्नामने उप-
देशमपुत्रपानोपदेशादिति भावः । (र. गा.) ५ गोचरो व्योक्तित्वं परिह-
रणार्थं प्रत्ययित्वस्य शान्दव्यवसितान्तरत्वादन्यत्वा-
भावात् । (र. गा.) ६ शुभ्रपूचणपोः पर्यायत्ववोधनार्थमिति । शान्दव्यवसितार्थः

(प्रदीपः) इर उपसंख्यानमिति ॥ इरितो चेत्यत्रे-
रिति समुदायानुकरणम् इह इत् यस्य सोयमिति । समुदा-
यस्य चाज्ज्ञातात्मकत्वादप्राप्ता इत्संज्ञोपसंख्यायते । समुदाय-
स्यैवेत्संज्ञासंबन्धेऽवयवाः भारतन्त्रयादित्संज्ञां न लभन्त इतीदि-
त्वाभावाच्चुमभावः ॥ नन्वेवं सति स्वरितेत् इत्यात्मनेपदं न
प्राप्नोति । नैप दोषः । स्वरितत्वप्रतिष्ठानसामर्थ्यादवयवगतं
स्वरितत्वं समुदाय आतोपयिष्यते ॥

(उद्द्योतः) नन्विरित इत्यादाविरावितौ यस्येति विग्रहाद्
हलन्त्यमुपदेशोल्लेखे सिद्धे इदं व्यर्थमत आह—इरित इति ॥

(८३९ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अवयवग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(न्याय्याभाष्यम्)

रेफस्यात्र “हलन्त्यम्” इति भविष्यति, इकारस्य
“उपदेशेऽजनुनासिक इत्” इति ॥

(प्रदीपः) अवयवग्रहणादिति । इरावितौ यस्य स इरि-
दिलेखमित्संज्ञकत्वेनावयवविवाधोयेते न तु समुदाय इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) इरावित्ताविति । उद्ध्यानुरोधाद् द्विवचनान्ते-
नापि विग्रह इति भावः । एवं चात्मनेपदार्थं सामर्थ्यं नाशयनीय-
मिति बोध्यम् ॥

(८४० समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अवयवग्रहणादिति चेदिदि-
द्धिधिसङ्गः ॥ * ॥

(न्याय्याभाष्यम्)

अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्धिधिरपि प्राप्नोति ।
मेत्ता छेत्ता “इदितो जुम् धातोः” इति जुम्
प्राप्नोति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यदि पुनरयमिदिद्धिधः कुम्भीधान्यन्यायेन
विज्ञायेत । तद्यथा—कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्यु-
च्यते । यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भीधान्यः ।
यस्य पुनः कुम्भ्यां चान्यत्र च धान्यं नासौ
कुम्भीधान्यः ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । यस्य च कुम्भीस्थादन्य-
निहितं धान्यं नास्ति स कुम्भीधान्यः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नायमिदिद्धिधः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो
विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—जुनदि नन्द्युरिति ।

(प्रदीपः) ययपि जुम्निधानस्य न्यायस्य निमित्तं नास्ति
तथापि दोषेणैव तज्यायानाश्रयणमाह—नायमिति ।

१ ‘स चेतत्’ ‘स च सं’ । २ तदा जुम्निधिसङ्गस्यो दोषो नेति शेषः ।
(८. ना.) ३ ‘विशेषण’ । ४ वदीदं कोष्ठकान्तर्गतं सोद्द्योतप्रदीपनाम्नं सृजन्त

(उद्द्योतः) यद्यपीति । दानपात्रतासिद्धये विशेषणकृम्या-
मन्वितैवकारणसमासेनान्ययोगव्यवच्छेदकमेपि प्रहो तत्राश्रयणे
प्रमाणाभावादिति भावः ।

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—इकार इदस्य सोयमि-
दित् तस्येदित इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ इकार एवेत्
इदित् इदिदन्तस्येति ॥

(प्रदीपः) इकार एवेदिति । इदिता धातुविशेष्यत
इति तदन्तविधिः ॥

(उद्द्योतः) माये इकार एवेदिति । तत्पुरुषत्वमेवास न
गुणीकृतमित्येतत्सूचनायैवकारः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

[अर्थं वा ऋकारस्यैवेदमित्त्वभूतस्य ग्रहणम् ।
तस्य च “उपदेशेऽजनुनासिक” इतीसंज्ञा भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) ऋकारस्येति । ऋत इच्छातोरीतीच्चे
रपरत्वे च भिदिरित्यादिनिर्देशः । अनङ्गस्यापि निपातनादि-
त्वम् । तत्र च भिदशब्दे पूर्वमृकारस्येत्संज्ञा । तत इत्वरप-
रत्वे । इरितो चेत्यत्रापि ऋ इदस्येति समासे कृते निपातना-
दित्त्वरपरत्वयोः कृतयोरिरित इति निर्देशः ॥

(उद्द्योतः) अङ्गाधिकारसत्त्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वाच्चदमाते-
राह—अनङ्गस्यापीति । अपतोरेत्यपि बोध्यम् । न धात्विति-
सङ्गसमाप्यकैयटरीत्याऽनुबन्धविनिर्मुक्तस्य धातुः आह । अत एव
मान्ये सङ्गे नोपन्यस्तम् ॥ इत्संज्ञायाः परत्वादित्त्वे दृष्टतिद्धिने स्वा-
दत् आह—उत्तरेति । निर्देशानुपपत्तिकल्पितमित्त्वं वदिरस्यमिति
भावः । निपातनादेवेत्त्वरपरत्वान्नां पूर्वं तस्य लोप इत्यपि नेति
बोध्यम् ॥]

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्क्षापयति—‘नैवंजातीय-
कानामिदिद्धिधिमवति’ इति ॥ यदयमिरितः कां-
श्चिजुमनुपकान्पठति—उच्चुन्दि निशामने । स्क-
न्दि गातेऽपणयोः ॥

(प्रदीपः) जुमनुपकानिति । जुमा नकारो लक्ष्यते
नकारयुक्तानित्यर्थः । न च लोपाभावाद्यो नकारोपदेश इति
वक्तुं शक्यम् । अनकारोपदेशेपीदित्त्वाजलोपस्याप्रसङ्गः । तस्या-
नकारोपदेशेनेरितामिदित्कार्याभावो ज्ञायते ॥ न दृश इति
कसादेशनिषेधेनापीरितामिदित्कार्याभावो ज्ञायते । अन्यथा
द्वेरीदित्त्वाजुमि सति इगुपधत्वाभावात्प्राप्तिरेव कस्य ना-
स्तीति किं तच्चिषेधेन ॥

(उद्द्योतः) जुमोपावादाह—जुमेति । यतश्चाप्यात्केपां-
विद्यात्नामर्थनिर्देशस्तद्विरोधि पाठ इति ज्ञायते ॥ किं तच्चिषे-

एव न्वेत् तर्हि अतोव वत् स्यात् । तत्र पाठे भैरवो को हेतुरिति दापिमया एव
जानन्ति । (८. ना.)

धनेति । यपि तेनोपदेश इत्युपपत्त्यं विवक्ष्यते इत्यपि धापनं संग-
गी, तथापि लक्ष्मणोपादिदेव धाप्यते इत्यभिप्रायः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

[अथर्चो आचार्यप्रवृत्तिर्नापयति—'इदं शब्दस्ये-
त्संज्ञा भवति' इति । यद्यम् 'इति वा' इत्याह ॥]

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वान्त इति वर्तते ॥

(प्रदीपः) अन्त इति । गोः पादान्त इत्यतः ।
तेनान्तेति धातूनां गुणान्नो न तु मध्येतिताम् ॥

(उद्घोषः) गोः पादान्त इति । समानयोगनिर्दिष्टानामे-
कदेशेति स्वरितप्रतीक्षासामर्थ्यान्नुवचत इति भावः । अन्तपदार्थ-
भेदादिशेषनापेक्षि संयत्तासमास इति बोध्यम् ॥ अत्र पृथ-
ग्विर्गण, इदित् इति कर्त्तव्यत्वात् पठेति युक्तः पशुः ॥ ७ ॥

(१२७ लोपविधिसूत्रम् ॥ १ । ३ । १ आ० ६ सू०)

१५६ तस्य लोपः ॥ १ । ३ । ९ ॥

(तस्य पदोपादानप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

तस्यग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) तस्य लोपः ॥ ९ ॥ तस्यग्रहणमिति ।
अभावो लोपः स न भावोपाधिरेव प्रतीयते नान्यथेति प्रकरणा-
दित्येकदेशं लोपो भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) तस्य लोपः ॥ ९ ॥ अभावो लोप इति ।
दशंगानामो लोप इत्यतः ॥ भावोपाधिरिति । दशेनस्य संप्रत्यय-
त्वाच्छब्दभाष्यत्वाच्छब्दरूप एव स निश्चयः । किं न भावनिरोधी
लभावपरमार्थः । अं न भावोपाधिरेव स, भावप्रतियोगिक एव
स इति भावः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमिदिति वर्तते ॥ क
प्रकृतम् ? । "उपदेशोऽजनुनासिक इद्" इति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पठोनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा—
'उच्चाणि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रयस्व' [एनम्]
देवदत्तमिति गम्यते ॥ 'देवदत्तस्य गावोऽश्वौ

हिरण्यं च, आनृत्यो वैधेयः' देवदत्त इति गम्यते ।
पुरस्तात्पठोनिर्दिष्टं सदर्थात् द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमा-
निर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमा-
निर्दिष्टं सदर्थात्पठोनिर्दिष्टं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) विभक्तिविपरिणाम इति । सादृश्यात्-
तत्प्राप्यवसागाद्विपरिणामव्यवहारः । वाक्यान्तरे तु योग्यविभ-
क्त्यन्तं परमार्थतः शब्दान्तरमेव संनिधीयते ॥

(उद्घोषः) ननु प्रकृतस्यान्ययोग्यत्वेऽनुपपन्नः, अयोग्यत्वेऽप्या-
हार पठेति विपरिणामोऽसंगतोऽत आह—सादृश्यादिति । एवं
नैकदेशसारूप्येण विपरिणामव्यवहार इति भावः ॥ भाष्ये आस-
न्नयस्त्वेत्यदन्तमेव लौकिकं बाध्यम् । तत्र प्रकृतत्वादेनमिति गम्यत
इत्यर्थः । तत्राचष्टे—देवदत्तमिति गम्यत इति । मनमिलस
सामान्यशब्दत्वादिशेषलभायेदमुक्तम् ॥ वैधेयो मूढः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—ये अनेकाल इत्संज्ञास्तेषां
लोपः सर्वादेशो यथा स्यात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेपि वै तस्यग्रहणे कथमिव लोपः
सर्वादेशो लभ्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

लभ्य इत्याह ॥ कुतः ? । वचनप्रामाण्यात् ।
तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ॥

(प्रदीपः) तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । अलोन्यस्ये-
त्यन्यस्य लोपे प्रसक्तं तस्यग्रहणेन समुदागस्य लोपः प्रतिपा-
द्यते ॥

(उद्घोषः) अलोन्यस्येति । नानर्थक्यरति परिभाषा
त्वलोन्यारूपे अस्याप्यतिथेति भावः ॥

(णलादीनां लोपसाधनाधिकरणम्)

(८४१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इतो लोपे णलृक्त्वानिष्टासूप-
संख्यानमित्प्रतिपेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतो लोपे णलृक्त्वानिष्टासूपसंख्यानं
कर्तव्यम् ॥ णलृ—अहं पपच । फत्वा—देवित्वा
सेवित्वा ॥ निष्ठा—शयितः शयितवान् ॥ किं पुनः
कारणं न सिद्ध्यति ? ॥ इत्प्रतिपेधात् ॥ प्रतिपि-
ध्यते तत्रेत्संज्ञा । णलृक्त्वमो णिद्धा भवति । फत्वा-
सेण न सिद्ध्यति । निष्ठा सेण न सिद्ध्यतीति ॥

१ अनिनानोक्तिर्ननु तु आग्रवाचक्यनापेक्षया तादृशविषयास्तनमेव
परिनि । (र. ना.) २ इदं शोषकत्वमिति भाष्यम् "अथान्त इति वर्तते"
इत्युदाहरणोक्तिः । अथमा संदर्भाशुद्धिः ॥ अन्यथापि पाठप्रामादार्थक्रमो
बन्धीयान् इत्यभिप्रायः । भाष्यप्रत्यय इति धातूनां गुणान्नोपादकतया
यथाश्रुतयोपवैधिराधो कोऽपि हेतुर्नास्तीति वचनम् । (र. ना.) ३ भाव

उपाधिनिर्णयो यस्त्वर्थः । (र. ना.) ४ अत्र 'वनम्' इति पद्यालोपपि
प्रक्षिप्तं भवेत् । उदाहरणं 'देवदत्तः' इत्येताप्युपादानवत् 'देवदत्तम्' इत्येतावदु-
पादानेनैव वक्तव्यमिति । ५ यदुपलब्धमनेन वैधेयेन इत्यनेन पितृशब्द-
स्तात्पर्यादप्यतिष्ठति । ६ Bangal Asiatic Society मुद्रित-
पुस्तके 'वैधेयो मूढः' इति पाठोपपन्नं तु शोषकप्रतिपादितमेव ।

(८४२ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु जलादीनां ग्रहणप्रति-
पेधात् ॥ * ॥(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । जलादीनां
ग्रहणानि प्रतिपिध्यन्ते । जलुत्तमो वा णिङ्ग्रहणेन
गृह्यते । क्त्वा सेणन किङ्ग्रहणेन गृह्यते । निष्ठा
सेणन किङ्ग्रहणेन गृह्यत इति ॥(प्रदीपः) ग्रहणप्रतिपेधादिति । नैपामित्त्वा प्रति-
पिध्यतेऽपि तु तत्रैतिषद्वे कार्यमित्यर्थः ॥(उद्ध्योतः) तस्यग्रहणेनेतत्संभारमार्शनाऽङ्गुतत्वाद् ग्रहणं
कथं प्रतिपिध्यतेऽत आह—नैपामिति । निदादिपदक्षिततत्का-
र्याणां प्रतिपेध इति भावः ॥ भाष्ये ग्रहणानीत्यस्य निदादिपदैर्ग्र-
हणप्रयुक्तानि कार्याणीत्यर्थः । अत्रेति णिङ्ग्रहणेन गृह्यते । यत्कौर्यं
तत्कार्यं लभत इत्यादिक्रमेणार्थः । विकल्पेति प्रतिपेधोक्तीति प्रति-
विध्यन्त इत्युक्तम् ॥

(८४३ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ निर्दिष्टलोपाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत् । अथ
वा निर्दिष्टस्यायं लोपः क्रियते तस्मात्सिद्धमेतत् ॥(प्रदीपः) निर्दिष्टलोपाद्वेति । तस्येकनेनेत्संज्ञाप्रकरणे
निर्दिष्टस्य परानर्थादस्यत्वामपीत्संज्ञार्था लोपो भवतीत्यर्थः ॥(उद्ध्योतः) निर्दिष्टेति । उच्चारितशब्दप्रतिपादितत्वमेवात्र
निर्दिष्टत्वं विवक्षितम् । अत्र एव शादीनां निर्दिष्टत्वमिति भावः ।
अयं पक्ष एकदेशिनः, सर्वलोपसिद्धेः ॥

(८४४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तत्र तुस्मानां प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र तुस्मानां प्रतिपेधो वक्तव्यः ।
तस्मात् । तस्मिन् । यस्मात् । यस्मिन् । वृक्षाः ।
प्लक्षाः । अचिनवम् । असुनवम् । अकरवम् ॥(प्रदीपः) तुस्मानामिति । यद्यतस्मानपीत्संज्ञार्था
लोपो भवति तदा तुस्मानामपि प्राप्नोति । ते हि हलन्त्यमि-
त्यत्र निर्दिष्टाः ॥

(८४५ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वोच्चारणसामर्थ्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ।
उच्चारणसामर्थ्यादत्र लोपो न भविष्यति ॥(प्रदीपः) नवेति । इत्संज्ञायाः प्रतिपेधादेपामित्कार्यं
नास्ति । यदि नानेन लोपः स्यादुपदेशलोपामनर्थकः स्यात् ॥(उद्ध्योतः) इत्संज्ञाद्वारा तत्कार्यायुच्चारणमस्त्वित आह—
इत्संज्ञाया इति ॥१ 'नैतेपा' । २ इत्संज्ञासंज्ञमित्यर्थः । (र. ना.) ३ 'वक्तव्ये', 'वक्तव्याणां'
प्रतिपेध इति भावः । ४ 'पिप्यत' । ५ अनिर्दिष्टलोपादिति हेतुत्वार्थः । (र. ना.)

(विप्रतिपेधनिराकरणाधिकरणम्)

(८४६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनुबन्धलोपे भावाभावयो-
र्विप्रतिपेधादप्रतिसिद्धिः ॥ * ॥(भाष्यम्) अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विरोधा-
दप्रसिद्धिः । न प्रायते केनामिप्रायेण प्रसजति
केन निवृत्तिं करोतीति ॥(प्रदीपः) अनुबन्धलोप इति । यथा कथिद्वक्ति
घटोक्तीति पुनश्च ककि नालीति तथानुबन्धानामुच्चारणाद् भा-
वानुज्ञानं लोपविधानाच्चाभावानुज्ञेति विरोधादप्रामाण्यप्रसङ्गः ॥(उद्ध्योतः) नन्वनुबन्धाः भवन्त इति वचनात्तस्मात् कथं
विरोधोऽत आह—यथेति । अनुमितेन विरोध इति भावः ॥

(८४७ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वपवादन्यायेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? ॥ अपवाद-
न्यायेन ॥

(समाधानसाधकवार्तिकवत्तरणभाष्यम्)

किं पुनरिह तथा यथोत्सर्गपवादौ ? ॥

(८४८ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ भावो हि कार्यार्थोऽनन्यार्थो
लोपः ॥ * ॥(भाष्यम्) कार्यं करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते
कार्यादन्यन्मा भूदिति लोपः ॥(प्रदीपः) सिद्धमिति । यथाऽयं को वाचते तथा कार्यं
चरितार्थमुच्चारणात्प्राप्तं भावं लोपोऽनन्यार्थो वाचते ॥(उद्ध्योतः) सामान्यविशेषभावाभावात्कथमपवादन्यायोऽत
आह—यथाणऽमिति । विषयान्तरे चरितार्थमित्यर्थः ॥ कार्यं
इत्यप्रयुक्ते ॥ भाष्ये कार्यार्थोऽनन्यार्थोऽपवादः ॥

(अनुबन्धावाप्तान्तराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो-
भवत्याहोस्विदनेकान्तः ? ॥(प्रदीपः) एकान्त इति । एकदेशः । अवयव इत्यर्थः ।
अनेकान्तस्तत्पलक्षणमेव केवलम् । यथा गृहस्य काकः । तत्रो-
पलभ्यमानस्य रूपद्वयदर्शनादुक्ते शाखावलाकयोरिवेति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) सन्देहबीजं दर्शयति—तत्रोपलभ्यमानस्येति ॥

(८४९ एकान्तपक्षस्युपगमवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ एकान्तस्तत्रोपलब्धेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकान्त इत्याह । कुतः ? । तत्रोप-
लब्धेः । तत्रस्यो ह्यसामुपलभ्यते । तद्यथा—
वृक्षस्या शाखा वृक्षैकान्तोपलभ्यते ॥१ 'इत्संज्ञाप्रति' । २ अनुमितेन भावानुज्ञानेन अभावानुज्ञानस्य विरोध इत्यर्थः ।
(र. ना.) ३ वृक्षानवनीयतेत्यर्थः । (र. ना.)

(प्रदीपः) एकान्तस्तत्रोपलब्धेरिति । ननु यदेव संश-
नमिसं स [एव] यत् मिथगहेतुः । उच्यते—सामर्थ्यादव-
धारणमाश्रयते ॥ तत्रोपलब्धेरिति । अवगमस्तत्रोपलब्धते ।
तत्रयवयवस्तु तत्र नान्यत्र च ॥ ननु वकारस्य वनप्रणश्रुतिपु
बहुपुनः । न नान्यवनवयवः । न च दोषः । भिन्नसमुदा-
नपयं यथान्तरमेव तदिति शब्दान्माप्ये प्रतिपादितम् ॥

(उद्घोषः) श्रुतिभाष्ये इति । यदि पुनरिमे यथा
श्रुतिपुनरावृत्त्याभावे तु कालसप्तद्वयवायादित्येत्यर्थः ।
इह ५१ ककार इति प्रतीति स दोषः । लोपमात्रज्ञानात्पूर्वं यत्तयो-
पलब्धते एव दोषवद्वयत्वात् । अन्यथा श्रुत्याया अपि ऐतनोच-
मन्तयोपलब्धत्वाच्चैरुपलब्धत्वाभावेनानवयवत्वं स्यात् । एवं चानुपल-
म्बनानां तिनां श्रुत्याया चोपलब्धमानोऽनवयवः तं तिना तथो-
पलम्बनान एव यः संज्ञयव इति भाष्याद्य इत्यन्ये ॥

(८५० एकान्तपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ तत्रात्ररूपसर्वदेशदाप्प्रतिपेधे
पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नप्रानरूपविधौ दोषो भवति—
“कर्मण्यण्” “आनोऽनुपलसं क” इति कवि-
पयेऽपि प्राप्नोति ॥

सर्वदेशे च दोषो भवति । “द्विच औत्”
औत्सर्वादेशः प्राप्नोति ॥

दाप्प्रतिपेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्यः—‘अदा-
च्यैषा’ इति वक्तव्यम् । किं पुनः कारणं न सि-
द्ध्यति ? यनाकारान्तत्वात् ॥ ननु चास्त्रे कृते भ-
विष्यति ॥ तस्यात्वं न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ।
अनेजन्तत्वात् ॥

(प्रदीपः) तत्रासन्नेति । अनाकारान्तत्वादित्येतदा-
प्राप्तिपेध इत्यनेनैव सामर्थ्यात्संबध्यते ॥ कविपय इति ।
एकान्तत्वे यस्यात्समायंशप्रसङ्गः । अनेकान्तत्वे तु सामर्थ्याका-
रोति सामर्थ्यादयमायंशः । अनेजन्तत्वादिति । यथा
टाकतेः ककारस्यैकान्तरयादात्वं न भवत्येवं येषां न प्राप्नोति ।
उपदेशग्रहणाय लोपेपि पक्षे न प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—तत्रैतल्लोकान्तपक्षे इत्यर्थः ॥ अना-
कारान्तरयादित्येतदिति । असंख्यसर्वादेशोपपदे उत्तमसमीके
दोषपदायादारेण योज्ये इति भावः ॥ यत्रेन हन्ते एकदेशान्वयः
कथमित्युक्तम् । अत एव दाप्प्रतिपेध इति वार्तिके एकत्वचनम् ॥
भाष्ये द्विच औदिति । यत्तत्त्वमुपलब्धत्वाभावे सममित्या-
दतवर्णोधारणे सप्तयसंपादकतया तस्य चारितार्थ्यं विधेयविषये
निश्चितस्यापि विधेयत्वसम्भावनासत्त्वादित्येतदालोच्योः प्रवृत्तयोर्नापे
मानामावाटुधारणार्थानामपीत्यवस्तव । किं च तदभावे उचारि-

तस्य निवृत्तिः कथं स्यादिति भावः ॥ यत्रेनोधारणार्थानामित्येवा
नेति नव्योक्तिः पराह ॥ स्त्रीणं बहिषि समिधानामावित्यादी
हेतुमिति स्वरितत्वाभावेन हन्तेसत्त्वादिति बोध्यम् ॥ न चोधारणा-
र्थानामपीतो णां गमिरित्यापादेनानां नुमापत्तिः । भाषिधातुत्वमा-
दाय केनका निर्देशेनादोपात् । अत एव वृत्त्यपत्तिः । अन्यथा
हनो वध छिद्येतिवत्ता न स्यात् । उधारणार्थानामपीत्वं च
‘प्लेः सिच’ ‘वेरपृक्तले’त्यादी भाष्ये स्पष्टमुक्तम् । अनुवापविषये
नुमापत्तापेक्षानिश्चितस्य तद्विज्ञे लक्षणा बोध्या । न विधौ परः
शब्दार्थ इति विधेयबोधके लक्षणाचार्यमिति दिक् ॥ उपदेश-
ग्रहणाद्येति । यत्वादेव इति यत्रे भाष्ये मीनातिमिनोतीतिदीर्घ-
मिति यत्रे एज्यग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात्परमिन्नकस्यैव आत्वं नैत्यर्थ-
माधिलोपदेशप्रसङ्गं प्रत्याख्यातम्, तच्च मीनातिमिनोतीतिवृत्त-
सामर्थ्यानिरोधादेकदेशयुक्तिः । तत्र एवदानसिद्धये एवमप्ये आरव-
मिति सिद्धान्तिर्न, नहि तदोक्तार्थप्रापकत्वं तस्येति भावः ॥

(अनेकान्तपक्षदूषणवार्तिकम्)

अस्तु तर्ह्यनेकान्तः ॥

(प्रदीपः) अस्तु तर्ह्येति । कार्यलक्षणाय केवलमनु-
बन्ध उपात्तो न तु तस्यावयवः ॥

(उद्घोषः) अनेकान्ततरे उपदेशानर्थवयमत आह—कार्य-
लक्षणायेति । कार्यप्रवृत्तये इत्यर्थः ॥

(८५१ अनेकान्तपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ अनेकान्ते वृत्तिविशेषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि अनेकान्तो, वृत्तिविशेषो न
सिद्ध्यति । किति णितीति कार्याणि न सिद्ध्यन्ति ।
किं हि स तस्येद्वयति, येनेत्कृतं स्यात् ? ।

(प्रदीपः) वृत्तिविशेष इति । बहुमीहिर्न सिद्ध्यति ।
अनेकान्तत्वे क इत्यस्यैव संबन्धाभावात् ॥

(अनन्तरपक्षदूषणवार्तिकम्)

एवं तर्ह्यनन्तरः ॥

(प्रदीपः) अनन्तर इति । यद्यप्यनन्तरा-
हिर्न भवति तथापीह वचनसामर्थ्याद्भवति ॥

(उद्घोषः) सामर्थ्यादिति । सौप्रत्यादिन भावः । अन-
न्तरप्यवयवत्वारोपेणेति भाव इत्यन्ये ॥

(८५२ अनन्तरपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तर-
योरित्कृतप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतं
प्राप्नोति । वृञ्छण ॥

(८५३ समाधानवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु व्यवसितपाठात् ॥ * ॥
(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । व्यवसितपाठः

१ ‘उपेति’ । २ इदं निरूप्य-समाहारादुच्यते । एकवचनोपपत्तिग-
भावात् । (८. ना.) ३ वृत्ते हन्तेषु शब्दकर्मणि भावः । (८. ना.)
४ यदि आदेश इति सूत्रेण परागमिष इत्येव भाष्यं ग्राह्यं चेन्न हिदे
द्वि० १८

मीनातीतिवृत्तं व्यर्थमेव स्यादिति पूर्वोक्तं परमिन्नकस्यैव आत्वं न भव-
तीति सूत्रवतीति भावः । (८. ना.) ५ योऽनुबन्धस्य इत्यस्य किरादिनाऽभिमतस्य
अनन्तरसमीपादित्युक्तिर्न भवति यदाभ्यवनेनेत्येव स्यादिति भावः । (८. ना.)

कर्तव्यः । वृष् छण । स चावश्यं पाठः कर्तव्यः ।

(प्रदीपः) व्यवसितपाठादिति । व्यवसितानां विच्छिन्नानां पाठः कर्तव्यः । ततः पूर्वसंवासानन्तरः न तु परस्य । कालव्यवधानात् ॥

(उद्द्योतः) हलन्त्यधश्चनिर्णयितावृत्तादिना परिच्छिन्नत्वस्य व्यवसितत्वस्यानासंभवाद्वाह—विच्छिन्नानामिति ॥

(८५४ समाधानसाधकवार्तिकखण्डम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्येकान्तेपि संदेहः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे व्यवसितपाठे एकान्तेपि संदेहः स्यात् । तत्र न ध्यायते किमयं पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति ॥

(संदेहापाकरणभाष्यम्)

संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम्' इति । पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः ॥

(प्रदीपः) व्याख्यानत इति । एकान्तपक्षे एकोऽवयवो द्वयोर्न भवतीति संदेहे व्याख्यानाभिधायः । अनेकान्तत्वे तानन्तर्यसोभयापेक्षस्य विरोधाभावाद्यवसितपाठ एव कर्तव्यः ॥

(उद्द्योतः) नन्वेकान्तत्वेपि व्याख्यानाभिर्णयोऽत आह—अनेकान्तत्वे तिबति । विरोधाभावादिति । एवं च संदेहाभावात् व्याख्यानप्रवृत्तिरिति भावः । विरुद्धानेककोटिविषयज्ञानस्यैव संदेहत्वादिति तात्पर्यम् ।

(८५५ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ वृत्ताद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृत्ताद्वा सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्तं इष्टा भिदिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्तं इष्टा भिदिति ॥

(प्रदीपः) वृत्ताद्वेति । वृत्तं प्रयोगः ॥ नन्वानागो भवतु वृत्तज्ञः शिष्यास्तु कथं प्रतिपद्यते ॥ व्याख्यानाच्चेत् । पूर्वमेवैतदुक्तम् । वृत्ताद्वेत्यनेन किं तदेवोच्यते ॥ नैप दोषः । पूर्वं हेतुरहितं व्याख्यानमुक्तम् । वृत्ताद्वेत्यनेन तु हेतुरुच्यते । तस्मिन् प्रतिपक्षे साध्यं स्वयमेवावेति ॥ भाष्यकारेण वा तदुक्तम् इदं तु वार्तिककारेण ॥

(उद्द्योतः) व्याख्यानाच्चेदिति । व्याख्यातारोत्र प्रत्ययादावीदृशः प्रयोग इति व्याख्यास्यति । तत्र च तत्तत्कार्यं वृद्धा तस्य तस्य तत्तदनुवन्धत्वं निर्णयन्तीत्यर्थः ॥ पूर्वं हेतिवत्यादि । असायमवयव इत्यादिरूपम् ॥ तस्मिन्नित्यादि । वृत्तरूपे हेतौ गुरुमुखादवगते सत्युक्तव्याख्यानविषयसौख्यं स्वयमेव जानातीत्यर्थः ॥ नन्वेवं पूर्वोक्तमर्थनरूपतया पक्षान्तरत्वान्वाग्नेन वाच्यत्वासाधनसमत्त आह—भाष्येति । वस्तुतस्तु विरम्य पाठे तस्य कथंभवा वृष्छणादिपक्षे इन्द्रांशुपचिर्बहुवचनानुपपत्तिश्चेत्यनेनार्थिकका-

१ निषेधमिलनम् । (र. ना.) २ भिदादिरूपमिलनम् । (र. ना.) ३ विरामसेसनम् । (र. ना.) ४ अहिताया अभावाद् इन्द्रांशुपपत्तिः इन्द्रा-

रस वृत्ताद्वेति परिहारान्तरम् । तत्रैकान्तपक्षेऽसन्देहाय व्याख्यानं शरणमित्युक्तं भाष्यकृतेति न गौनरुचयशङ्केति ध्येयम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

युक्तं पुनर्यद् वृत्तनिमित्तको नामानुवन्धः स्यात्, नानुवन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

वृत्तनिमित्तक एवानुवन्धः । वृत्तशो ह्याचार्योऽनुवन्धानासजति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

उभयमिदमनुवन्धेपूकमेकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

एकान्ता इत्येव न्याय्यम् ॥ कुत एतत् ? । अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टः । यच्च नाम सहेतुको तद्व्याप्यम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—एकान्ता इत्येव व्याप्यमिति । अनवयवत्वे णक्षकानां णादेरित्थानापत्तिः, प्रत्ययादित्थानाभावात् । एवमन्त्यत्वाभावाद्विशदेः शस्येत्थानापत्तिः । अन्त्यादिशब्दयोः परपूर्वसमीपव्यपकत्वे लक्षणेऽपि दोषः । किं च दम्बचक्षस्य वैयर्थ्यापत्तिः । वृष्छणकृत्तजित्तिमित्तके णित्वप्रयुक्तव्यापत्तिश्चेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चोक्तम् * तत्रासरूपसर्वादेशदाप्रतिपेक्षे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वाद् * इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

असरूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नानुवन्धकृतमसार्क्यं भवति' इति, यद्यं ददातिदधात्योर्विभाषां शास्ति ॥

यदप्युक्तम्—'सर्वादेश' इति । तत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नानुवन्धकृतमनेकान्तत्वं भवति' इति यद्यं 'शित्सर्वस्य' इत्याह ॥

यदप्युक्तम्—'दाप्रतिपेक्षे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्यः' इति । न कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नानुवन्धकृतमनेकान्तत्वं भवति' इति, यद्यम् "उदीचां माडो व्यतीहारे" इति मेडा सानुवन्धकस्यात्त्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥ तस्य लोपः ॥ ९ ॥

(प्रदीपः) मेड इति । यद्यप्यनेकान्तपक्षस्यापि ज्ञापकमेतद्व्याख्यातुं युज्यते तथापि हेतुरहितत्वादिहानेकान्तपक्षो भाष्यकृता लक्षः ॥ अदेशान्तरे त्वनेकान्तपक्षेणापि व्यवहिते—* सिद्धमनुवन्धस्यानेकान्तत्वाद् * इति ॥ १५ ॥

(उद्द्योतः) हेतुरहितत्वादित्युपलक्षणम् ॥ अदेशान्तरेषु तिबति । एवं च तत्र सैकदेश्युक्तिरिति भावः ॥ ९ ॥

याने बहुवचनरूपपरिचयः । (र. ना.) ५ तादृगसमीपव्यपकत्वे इति अनुवन्धेति । (र. ना.) ६ णादेरित्थानापत्त्यादीनां पूर्वोक्तनामिति भावः । (र. ना.)

(१२८ नयानन्दयपरिभाषासूत्रम् ॥ १।३।१ आ. ७ सू.)

१५७ यथासंख्यमनुदेशः समानाम्

॥ १ ॥ ३ ॥ ३० ॥

(प्रतीयः) यथासंख्यम् ॥१०॥ संख्यां गणनमुच्यते ।
 स्फुटशब्दान्दस्य संरन्ध्रशब्दव्यापुर्देहोक्तिः । तेनायमर्थः—
 समादात्तं समसंख्यानां मध्ये यथागणनमुद्देशिभिः सद्वायुदे-
 शिनः संयज्यन्ते ।

(उद्घोषः) यथासंयत ॥ १० ॥ संख्याशून्यैकत्वादि-
रूपप्रपञ्चे यावयाथानुपरिचरो वैगिक इति व्याप्ते—संख्या-
ननिनि । गन्धं, तादृज हलपः । ये अनुदेशाः पश्चादुपायमा-
मर्त्यम् । अयोदेवमुदेशिन छन्दसाणां ८ ग्रन्थामर्त्यप्रतिपाशाश्च ।
अनुदेशिनाम्नो वृत्ताग्र्याणामुपायमापद्यते, न त्वेववि-
धायकौ 'असुर्यल्लघटतो' रित्वां यथासंख्यानपठोः ॥ समस्तो
न गन्धः प्रपञ्चे हि सुखास्मान्तरः ॥

(दृष्टाद्वयनाधिकरणम्)

(आक्षेपमाप्यम्)

क्रिमिहोदाहरणम् ? ।

(उद्घाटनभाष्यम्)

“इक्षो यजन्ति” दध्यन्न मध्यन्न ॥

(प्रदीपः) इको यणचितीति । इकञ्च्येन चत्वारः स्थानिनः प्रत्यागन्ते, यणञ्चेनापि चत्वार आदेशा इत्यर्थोक्तिरन्यास्यान्वयम् । पश्चात् नृपतीकारादिभिर्बहुना प्रहणाद्वच्यं तथापि प्रथमतोक्त्येव संख्यागम्यम् ॥

[illegible]

(उदाहरणसाधकभाष्यम्)

नतदस्ति । स्थानेन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम् ॥ कुत
आन्तर्यम् ? तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थान-
स्याष्ठस्थानो भविष्यतीति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये स्थानेन्तरतमैनापीति स्थानेन्तरतमपद-
घटितेन सूक्ष्मेत्यर्थः ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

इदं तर्हि "तस्यस्यमिषां तांतंतामः" इति ॥

१ उद्देशी भाषित इति चेत् । (र. ना.) २ फलितार्थः । अक्षरार्थस्य समानां समर्थत्वानां मध्ये उद्देशिना सह पूर्वोक्तार्थमग्रे सह समानमनन्तर्भावेन । यथाप्राप्त्यर्थमानानां संबन्धो भवतीति । (र. ना.) ३ भाष्यार्थोपीति- यः कदाचिदप्यभिप्रायः उच्यमानः । (र. ना.) ४ व्यापिषे इत्येव धर्मा- स्मत् । (र. ना.) ५ अथ व्याप्यहितोक्तत्वं सर्ववर्णेनानुपपत्तिरिति चेन्न-रूपः ।

(प्रदीपः) इदं तर्हीति । नात्र स्थानकृतमान्तर्यमस्ति ।
नाप्यादेशप्रवृत्तिकालेऽप्यकृतान्तर्यसम्प्रत्ययः । प्रवृत्तानामादे-
शानां स्थान्यर्थभिधानात् ॥

(उद्ध्योतः) नन्वप्यर्थत आन्तर्यादेन सिद्धमत आह—
नापीति । विद्विष्यार्यापरिज्ञानादिति भावः ॥

(उदाहरणवाधकभाष्यम्)

ननु चैतदपि स्थानेन्तरतमेनैव सिद्धम् ॥ कुत
आन्तर्यम् ? । एकार्यस्यैकार्यो ह्यर्थस्य ह्यर्थो
वदर्थस्य वदर्थो भविष्यतीति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्थ-
कृतमान्तर्यमस्त्येवेति भावः ॥

(उद्घोषतः) एकप्रकरणानां प्राक् शास्त्रात् प्रयोगज्ञानेनार्थ-
विशेषनिर्णयो दुर्लभोत आह—नित्यानामिति । साधुष्वप्युक्तं
ज्ञानेनैवार्थं प्रयोगतदर्थज्ञानं तु प्राक् शास्त्रादप्यस्त्वैव प्राणिनैः ।
अन्येषां तु व्यासयानाद्येव इति भावः ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

इदं तर्हि "तृदीशलातुरधर्मतीकचवाराद्द्वक-
छण्डव्यकः" इति ।

(सुप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । पाठक्रमेणैव संबन्धो भविष्यतीति भावः ॥

(उद्द्योतः) पाठेति । लोकसिद्धस्थानाख्यप्रमाणेनैव दाशुं
मित्रं विपत्तिं च जय रक्षय मक्षयेतिषष्ट सिद्धिरिति गावः ॥

(८५६ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गो-
नुद्देशस्य तत्र यथासंख्यवचनं दिव्य-
मार्थम् ॥ * ॥

संप्रत्या समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । अत्र या
तावत्—“परस्परपदानां गलतुस्तुस्थलभ्रमो न भवति”
इति । समासैः—“वृद्धिश्चातुर्यमर्ता कृत्रयापद्ध-
कृच्छ्रद्वयकः” इति । संप्रसासमनिर्देशादेतस्मा-
त्कारणात् सर्वप्रसङ्गः सर्वस्योद्देशस्य सर्वोद्देशः
प्राप्नोति । इष्यते च समसंख्यं यथा स्यादिति ।
तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तत्र यथासंख्यव-
चनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) संज्ञासमासनिर्देशादिति । परस्मै-
पदानां णलुतुल्यत्र सञ्ज्ञया सर्वे युगपत्प्रत्याप्यन्ते इति
नास्ति पाठकमप्यवस्था । लोकेऽप्यजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ता

यद्वा प्रत्ययो विधेय इत्यस्यैव दोषो परस्परं नास्त्येव विधेयभावः । एवं कला-
टनोरिति । (र.भा.) ६ उपाहितं य प्रत्ययान्तो वाङ्माणाति इति भाव्योत्तेरिति
भावः । (र. भा.) ७ अद्वेद्यस्य, अद्वेद्यात्वा, सर्वस्य प्रसङ्गः । सन साधक-
त्वेऽपि स्यात् साध्यां आर्षः । सर्वस्योद्वेद्य इति तु अद्वेद्यशब्दस्य संपन्नशब्द-
त्वादायिष्यते । हलन्तं भाष्यकृतं, सर्वस्योद्वेद्यस्य सयोगेऽनुदेयां प्राप्नोतीति । (र.भा.)

विति समासनिर्देशो नास्ति कमनियमः । इन्द्रोऽनेकावयवात्मकः समुदाय एकेनैव शब्देन प्रत्याख्यत इति कृतः कमनियमः स्यात् ॥

(उद्योतः) युगपदिति । परसैपदत्वेनेत्यर्थः । एवं च क्रमो, नास्तीति भावः । यद्यपि संज्ञा प्रत्येकं पश्यति न संज्ञा-कृतं युगपत्प्रत्याख्यानं किं त्वेकशेषप्रभावकस्य तद् ब्राह्मणानामवपा-याचमनीयानीतिवद् । तत्र ब्राह्मणवित्तेषु नार्थादीनां कमनियमः, तथापि संज्ञाया नवकसाधारण्येनैव तत्र श्रुतिमिति संज्ञानिर्देशा-दित्युक्तम् ॥ युक्तेनैवेति । अवयवानां समुदायोपसर्जनतया समु-दायस्यैव पदान्तरार्थेनान्वयादिति भावः ॥ समासेनैकोपस्थितेः पृथ-युपस्थित्यभावेन तथान्वयो बहुमशक्य इति तत्त्वम् ॥ भाष्ये— सर्वस्योद्देश्येति । सर्वस्योद्देशिन इत्यर्थः ॥ सर्वोऽनुदेश इति सर्वोऽनुदेशिन इत्यर्थः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं संख्या च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । तिपो णत् तस्योत्पत्त्यादि कलाञ्ज क्रियत इति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) तिपो णलिति । यद्यप्येवमपि स्वरूपमिति संज्ञा तथा-पि संज्ञा बहुनां युगपत्प्रत्याख्यको यः शब्दस्तत्पर इति भावः ॥

(८५७ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्ति-संख्यनुच्चारणार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्या च समासैश्च निर्देशाः क्रि-यन्ते पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोक्षीचरमिति ।

(प्रयोजनान्तरवार्तिकम्)

॥ * ॥ प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्याद् “विदो लटो वा” इति ॥

(प्रदीपः) विदो लटो वेति । पृथग्विभक्ति-क्रियमाणे मसो म इत्येवानन्तरार्थसंख्येत्यर्थः । व्यभिक्तानामपि स्मृति-तत्त्वाद्गुणतावाश्रीयमाणानां प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) प्रतिपत्तीति । स्मृतिर्त्वेत्यस्य लक्ष्यसिद्धयुक्ते-यतया विना शास्त्रमसदादिभिर्गुणैर्यस्यादिति भावः । संज्ञेया समा-सेन च निर्देशो सति तस्यैवोत्तरपक्षेऽनुवृत्तेर्न दोष इति तात्पर्यम् । एवं चैतत्संज्ञासमासमार्थात् संज्ञान्तरसमुपसर्जनभाववक्तुं च क्रमं गृहीत्वा यथासंख्यप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् ॥ अत्र वदन्ति—यद्यपि समा-सत उपस्थितिरित्येव तथाप्येतत्संज्ञासमासमार्थात् पृथग्व्याक्यकल्प-नया बोधोन्तरं कल्प्यते । एवं चेदं सूत्रं इन्द्रसमासनिर्देशसंख्य-

नोत्तरार्थान्वयेपि इन्द्रस्य साधुत्वं बोधयति स्वशास्त्रे, तेन लोके भा-वन्ती वर्णानां विप्रश्रद्धावित्यादेः साधुत्वं नेति ॥

(संख्यातानुदेशविषयनिर्णयाधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

किं पुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भव-त्याहोस्विदर्थतः ? ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यद्यप्यर्थे शब्दस्य गुणमा-वादर्थत एव साम्यं न्याय्यं तथापि शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यप-देशो दृश्यते यथा अमरशब्दस्य द्विरेफत्वाद्विरेफो अमरः । तथा द्यक्षरं नांसं धक्षरमस्ति । तस्माच्छब्दतोपि साम्यमत्राशङ्कितम् ।

(उद्योतः) शब्दधर्मेणापीति । वाच्यवाचकयोरनेदोप-चारादिति भावः ॥

(भाष्यम्) कश्चात्र विशेषः ? ।

(८५९ शब्दसाम्यपक्षेद्वयणवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ संख्यासाम्यं शब्दतश्चेणलादयः

परसैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवा-याव एव इत्यनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्यासाम्यं शब्दतश्चेणलादयः पर-सैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एव इत्य-निर्देशः, अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । ‘परसैपदानां णलतुसुस्थलशुसणल्वमा’ इति णलादयो बहवः, परसैपदानामित्येकः शब्दः, वैपम्यात्संख्येयतानु-देशो न प्राप्नोति ॥ डारौरसः प्रथमस्य—डारौरसो बहवः, प्रथमस्येत्येकः शब्दः, वैपम्यात् संख्या-तानुदेशो न प्राप्नोति ॥ “एचोऽयवायावः” अय-वायावो बहवः, एव इत्येकः शब्दः, वैपम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) णलादय इति । परसैपदशब्देन प्रकृता-नामेव नवानां ग्रहणं न तु शतृकस्त्रोरित्यर्थतः साम्यमस्ति, न तु शब्दतः ॥ डारौरस इति । यदा डारौरसश्च डारौरस-थेत्येकशेषः क्रियते तदार्थतः संख्यासाम्यमस्ति ॥ अगमक इति । संख्यासाम्यस्यानवबोधक इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु शब्दतः संख्या समानां योऽनुदेशः पश्चा-दुच्चार्यमाणसंख्यः स यथासंख्यमिति सूत्रार्थे परसैपदानामित्यादौ तादृशानां पश्चादुच्चार्यमाणसंख्य एव नेति क यथासंख्यामाप्तिरतो व्यत्ययेन पठति—णलादय इति । विषेयताप्रवीची तु न पश्चात्सं-नियामकं, लोपो व्योरित्यादौ व्यभिचारादिति भावः ॥ ननु शतृकस्त्रोरिति । व्याख्यानादिति भावः । अन्यथा शतृकस्त्रम्याने-कादश परसैपदशब्दार्था इत्यर्थतः सौम्येपि न यथासंख्यं स्यादिति तात्पर्यम् ॥ न तु शब्दतः इति । यद्यप्येक एव इन्द्रो युगपदेवानेकोपस्थितिजनक इत्यस्ति शब्दतः साम्यं, तथापि प्रत्येक-

१ ‘इन्द्रोऽनेका’ । २ ‘एवैक’ । ३ तिपो णलित्यादीनामिति शेषः । (र. ना.) ४ व्यभिक्तानामपि तिपो णलित्यादीनां स्मृतिस्तत्त्व वेदेत्यादिपृथग्विद्वयसुमेय-तत्वेत्यर्थः । (र. ना.) ५ पूर्वोत्पत्तिः । (र. ना.) ६ यथासंख्यसुधारण्य-साम्यार्थादुपेक्षेयादौ परसैपदानामित्यादिमृगान्तररम्य आचमनौ टन्ति-त्यादौ इन्द्रसमासार्थे समुदाये उपसर्जनोन्मीलनौ आचमनौ अवयवौ तदु-

तत्वेत्यर्थः । (र. ना.) ७ प्रत्येकमन्त्रधारणादीत्यादिः । (र. ना.) ८ प्रत्येक-मन्त्रधेऽपीत्यर्थः । (र. ना.) ९ शब्दधर्मेऽप्येव यथासंख्यसंख्येन शब्दस्य विशेषणतया भावादिति भावः । (र. ना.) १० संख्यातं संख्यानं गणनं तद्व्युत्पन्नोऽनुदेशः पश्चादुच्चार्यमाणानां पूर्वोच्चार्यमाणैः संख्यो न प्राप्नोतीत्यर्थः । (र. ना.) ११ तत्त्वधेऽपीत्यर्थः । (र. ना.)

६ विवक्षितार्थान्नोषक इत्यर्थः । (र. ना.) ७ 'पूर्वरूपत्वे' । ८ इत्यनुवर्तमाने इति शेषः । (र. ना.)

(प्रदीपः) संवृतावर्ण इति । यद्यपि शालेऽकारस्य विवृतोपदेशः कृतस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम् ॥

(उद्द्योतः) एकार्यस्येत्यादि । प्रत्येकत्वादिकमनुपलक्ष्यते-नेनेति बोध्यम् ॥ यद्यपीति । एवं च संवृतावर्णस्येयुक्तमिति भावः ॥ लौकिकेति । केचित्तु ए ओ इत्यनयोः संवृतावर्णत्वे मानाभावः । एकाराकारव्यतिरिक्तायां विवृतत्वस्येवाह्वयस्येवाप्ये उक्तत्वात्, प्रत्येकपक्षिणास्वावयवे प्रवृत्तौ मानाभावाच्च, शास्त्रदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वाच्च चिन्त्यमिदमित्याहुः ॥ अन्येत्वेतन्मात्रमप्यपवाद ए ओ इत्यनयोः कारांशे संवृतत्वमेवेतरांशे एव विवृतत्वम् । तदुपरा-गाच्च न *वृत्तत्वस्य लोके प्रयोगे स्पष्टमवभासः । ऐ औ इत्येतयो-स्त्वकारांशेपि विवृतत्वमेवेत्याहुः ॥

(८६३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे कृति ॥ * ॥

(भाष्यम्) अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रति-षेधे कृति । गुणवृद्धी द्वे, कृतौ द्वौ, तत्र संख्या-तानुदेशः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कृतौ द्वाविति । कृच्छिच्छब्दस्यैकत्वेपि ककारकारयोर्द्विधावस्ति शब्दतः साम्यम् ॥

(उद्द्योतः) अतिप्रसङ्ग इत्यादिना वक्ष्यमाणदोषाणां चापा-रणत्वादायदोषः शब्दसाम्यपक्षे नारोहणीयत्वस्य तन्नोपपादयति—कृच्छिच्छब्दस्येति ॥

(समाधानमाप्यम्)

नैप दोषः । गकारोप्यत्र निर्दिश्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—गकारोपीति । साक्षुरित्येत्वाभा-वात् क्लृप्तोक्तत्वावयवकालेन निष्पूरितत्वं गुणभावाय तन्निर्देश इति भावः ॥

(तदस्यभाष्यम्)

तद्वकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गका-रश्चतुर्वर्णतो निर्दिश्यते गिति किति छितीति ॥

(८६४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ उदिकूले रुजिवहोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उदिकूले द्वे, रुजिवहौ द्वौ, तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

१ यथा प्रसङ्गकर्तव्यस्य निषत्त्वान्न सादृशो षट् । तथा परागर्ककर्तव्यस्य तद्विषयादयोऽनुसादिः । (८. ना.) २ अत्र इतीललेलर्कः । (८. ना.) ३ 'विवृतत्वस्य' । ४ अत्राप्येतद्व्याप्यमात्रादिलेख हेतुः । (८. ना.) ५—'आर्षधातुकेककृति च' इत्येवं संक्षिप्तापाठे ककारद्वयव्यवहारे यद्यपि नय एव कृच्छिच्छ, तथापि तत्र ककारद्वयस्य द्विलक्षणत्वेनासंक्षिप्तपाठे द्वित्वा-मात्राया द्वयेव द्वित्वाविशेषमुक्तत्वं ॥ ककाराभ्यागकार एव चतुर्वर्णतो निर्दिष्ट इत्यसंक्षिप्तपाठेऽपि नय एव कृच्छिच्छ इति सिद्धान्तितत्वं ॥ एवं

(प्रदीपः) उदिकूल इति । द्वन्द्वोयम् आगन्तुना चेकारेण निर्देश इति चोचम् ॥

(उद्द्योतः) उदिकूले द्वे इति वाच्ये उदिकूले इति इकारस-हितः पाठो व्याख्यानभाष्येऽयुक्त इत्यत आह—आगन्तुनेति ॥ वस्तुत उदिकूले इत्युत्तरकरणम् । इति द्वे शब्दरूपे इत्यर्थे इति न दोषः ॥

(आक्षेपदूषकभाष्यम्)

नैप दोषः । नोदिरूपपदम् ॥ किं तर्हि ? । विशे-पणं रुजिवहोः । उत्पूर्वाभ्यां रुजिवह्विभ्यां कूल उपपद इति ॥

(प्रदीपः) उदीति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी कृता । उदः पराभ्यां रुजिवह्वीत्येताभ्यामिति परिहारः ॥

(उद्द्योतः) सप्तमीविभक्तिसाम्येऽर्थवैक्यमनुपपन्नमत आह—उदीतीति । एवं रुजिवह्वीत्यपि पञ्चम्याः स्थाने पटीति बोध्यम् ॥

(८६५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥*॥ तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु ॥*॥

(भाष्यम्) तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति ॥ "विदिभिदिच्छिदेः कुरच्" विदिभिदि-च्छिद्यत्ययः, तच्छीलादैत्ययः, तत्र संख्यातानु-देशः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) धातुत्रिग्रहणेऽपि । त्रीणि ग्रहणानि येषां ते त्रिग्रहणा धातवस्त्रिग्रहणा येषु तच्छीलादिषु इति पुनर्वहुमीहिः ॥

(८६६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ घञादिषु द्विग्रहणेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । "निरन्योः पूर्वोः" निरमी द्वौ, पूर्वौ द्वौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

(आक्षेपनिराकरणभाष्यम्)

नैप दोषः । इष्यते चात्र संख्यातानुदेशदेशः, निष्पावः अभिलाष इति ॥

(आक्षेपव्याख्यानतरभाष्यम्)

एवं तर्हि अकर्तरि च कारके भावे चेति द्वौ पूर्वौ द्वौ, तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—एवं तर्ह्यकर्तरि चेति । विशेषणवि-शेष्यभावापभावेवाचकत्वादकर्तरि कारक इत्येकशब्दो, भाव इत्यपर-

"अयुक्तं कृति" इत्यत्रापि गकारमठेन पूर्वपक्षी न जानाति, तत्र कद्वयस्य "शरः खयः" इति द्विलेनापि संभवात् । अतएव तत्र यथासंख्यापादानं कृतम् ॥ एवंच सिद्धान्ते "अयुक्तं कृति" इत्यत्र स्मृतित्वमतिशयाभावः । यथासंख्यापक्षिरिति बोध्यम् । "शरो हारि सवर्णे" इत्यनेन छोपे द्वौ "अयुक्तं कृति" इत्येककारपठेऽपि छोपं गकारस्य पूर्वपक्षी न जानातीत्येकस्य पाठोऽपि सम्भवेति गते । ३ व्याख्यानभाष्ये इति शेषः । (८. ना.) ४ तच्छीलादयस्तत्तायुकाररूपा इत्यर्थः । (८. ना.) ८ "हलेका" ।

(८७५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ वेशोयशआदेर्भगाद्यल्लौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) वेशोयशआदी द्वौ, यल्लौ द्वौ, तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

(८७६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ ङसिङ्सौः ख्यत्यात्परस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) ङसिङ्सौ द्वौ, ख्यत्यौ द्वौ, तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

(८७७ उक्ताक्षेपवाचकसमाधानवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ न वा समानयोगवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ॥ किं कारणम् ? । समानयोगवचनात् समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) न वेति । अनुदेश उच्चारणम् । योगान्तरे तु शब्दान्तरस्यानुमानं न तूच्चारणमिति न्यायप्राप्त एवायमर्थः ॥

(उद्घोतः) वचनादिति भाष्यस्य व्याख्यानादिलभ्यं इत्याह—अनुदेश इति ॥ उच्चारणम् । उच्चारितसंख्य इत्यर्थः ॥

वस्तुत उच्चारितसंख्य शब्दस्य बोधकत्वं नानुमितादेरित्यणुदित्वञ्च भाष्योक्तानुमानपूर्वकलोच्चारणात् श्रोतृबोधः ॥ समानयोग

इत्यस्य चैक्ययोगे वक्तोच्चारितानामित्यर्थ इति वाचनिकमेवेदम् ॥

यत्नेन 'निरभ्योः' 'अवे वृद्धोः' 'क्ताङ्गे तश्मस्ये' 'रोपधेतोः' 'कृत्यपक्षेभ्यः' 'ख्यत्याद्' 'अनवब्रूह्यमर्पयो' रित्येतेषु परिहृतो

दोषः । समानयोगे द्वयोर्लक्षणमाभावात् । छन्दोब्राह्मणानीत्य-
भाषि न दोषः । तत्पदोपस्थापितत्वेन्युच्चारणमाभावात् । अत्र पक्षे

'कर्तृकर्मणोश्च भूकृणोः' 'वेत्तोयशआदेरि'त्यपरिहृते । ते च

शुष्मदस्मदोश्चादेशाः इति चेन भाष्ये संग्रहे ॥

(इति यथासंख्यापत्तिवारणम्)

(अथ यथासंख्यानुपपत्तिप्रकरणम्)

(८७८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ तस्य दोषो विदो लटो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः "विदो लटो वा" इति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) विदो लटो वेति । अत्र तु लब्धयथा-
संख्यानामनुमानाददोषः ॥(उद्घोतः) भाष्ये—तस्य दोष इति । *समानयोगे*
इत्येत्यर्थः ॥ अत्र तु लब्धेति । इदं चिन्त्यम् । तत्तन्नेगे वक्तो-
च्चारितानामेव तथा संख्य इति प्रसमुपक्रम्य दोषोक्तः ॥१ संग्राहे इति । इयमस्तु विरोधः—अनयोर्व्याख्येयपत्तिः, शुष्मदस्मदा-
देशेषु तु यथासंख्यानुपपत्तिः—इति । परं तु दोषत्वेन द्वयोरपि परिहर्तव्य-
मेव । अनपयोगमसंग्रहमेवैवमिति वार्तिके "तस्य दोषः" इति दोषपदमेवोपात्तम् ।
२ पूर्वपक्षे लब्धयथासंख्यानां प्रकृतसंख्येयानामादिलभ्यं । (र. ना.)
३—"इत्यने वेत्ताः" । अनर्थकः । इत्युद्यो वमाश्च सुष्ठिषमः ।
नासिकानाडीमुष्टिषटीसारीप्यति वक्तव्यम् नासिकं वमः नासिकं वमः ।

(८७९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥ * ॥ ध्माघेटोः नाडीमुष्टयोश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ध्माघेटोः नाडीमुष्टयोश्च संख्याता-
नुदेशो न प्राप्नोति ॥(उद्घोतः) भाष्ये—नाडीमुष्टयोरिति । इदं तृतीयाध्या-
यसमाख्यविरोधविरुद्धवचनम् ॥

(८८० आक्षेपवार्तिकम् ॥ २५ ॥)

॥ * ॥ खलगोरथादिनित्रकट्यचर्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

(८८१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २६ ॥)

॥ * ॥ सिन्धवपकराभ्यां कन्

अणञौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

(८८२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २७ ॥)

॥ * ॥ युष्मदस्मदोश्चादेशाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) युष्मदस्मदोश्चादेशाः संख्यातानुदे-
शाच्च सिद्ध्यन्ति ॥(प्रदीपः) युष्मदस्मदोश्चेति । बहुवचनस्य वक्तु-
साधित्वादिषु योगेष्वनुगीयमानत्वाद् युष्मदस्मदोर्वाचसंख्यं
न प्राप्नोति ॥

(उपसंहारभाष्यम्)

तस्माद्यसिन्धवोऽप्यपीयांसो दोषाः, तमास्थाय
प्रतिविधेयं दोषेषु ॥(प्रदीपः) यस्मिन् पक्षे इति । शब्दतः साम्यमेकयोगे
चेत्येव पक्ष आश्रयितव्य इत्याहुः । दोषप्रतिविधानं तु कवि-
दान्तरीयव्यवस्था कविदनभिधानाभिधानाभ्यामिति कर्तव्यम् ॥(उद्घोतः) यस्मिन् पक्षे इति । समानयोगे इत्येतत्कार-
णाकरणपक्षयोर्मध्ये यत्र पक्षे इत्यर्थः ॥ इत्याहुरिति । अत्राक्षि-
पीर्षं तृकरीत्याधेत इति पक्षेऽपि दोषोद्धारस्य सुकरत्वात् तदनाश्रयणंकिमर्थमिति ॥ कचिदिति । शुष्मदाधादेशविषये, विदो लट्
इत्यत्र च ॥ कचिदिति । खलगो सिन्धवादी । अत्र संख्यातानुदेशा-

भावेप्यभिधानात् प्रयोगानुसरणात्समासनिर्देशेऽपि क्रमेणान्वयः ॥

कर्तृकर्मणोश्च भू इत्यत्र वेशोयश इत्यत्र चानभिधानादेस्तत्पञ्चा-
प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ एकयोगे इत्यस्यानाश्रयणपक्षे त्वनेकसंख्येऽनभिधा-

नाश्रयणमिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ चैवं वक्ष्यामि "यथासंख्यमनुदेशः समानां

वार्तिकेण चार्तिकेण । सुष्ठिषमः सुष्ठिषमः इति हि तत्र भाष्यम् ॥ तेन यथा-
संख्यं नैवेत्येत इति बोध्यम् । १ चकारेण सुष्ठिषं यत्प्रत्ययमादाय प्रत्ययानां
ननुदात्तः प्रकृतीनां नित्यात् इति यावः । (र. ना.) ५ "स्वादिभोगे" ।
६ पञ्चाक्षरानामाख्यानां पूर्वोक्तानामप्येवमनाक्रमेण पूर्व संख्यानामप्येवमित्यर्थः ।
(र. ना.) ७ पञ्चादित्यादि । (र. ना.)

स्वरितेन" ततः "अधिकारः" अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव शब्दतोऽर्गणे वा नान्याधरणेन यथासत्तां, नान्यत्र तस्यपि संख्यासाधने ॥ १० ॥

(उद्गोतः) अत्र दुर्लभतासाध—अथ वेति ॥ १० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा संदेहः स्यात्—न द्वायते—
प्रिमं समसंख्यार्थः, आहोस्विदधिकारार्थ इति ॥

(आक्षेपयाधकभाष्यम्)

संदेहमात्रमेतद्व्यति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपति-
ष्ठते 'व्याख्यानातो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहाद-
लक्षणम्' इति । समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः ॥
यथासंख्यमनुदेशः ॥ १० ॥

(१२९ परिभाषासूत्रम् ॥ १ । २ । १ आ० ८ सू०)

१५८ स्वरितनाधिकारः ॥१३३१॥

(प्रदीपः) स्वरितेन ॥ ११ ॥ स्वरितेनेतीत्यंभृतलक्षणे
सूतीया । नानिनापि गते व्यत्यये दलार्थः । स्वरितत्वं सूत्र-
स्थानां केवलमपि प्राप्तात्प्रतिज्ञायते, न तु प्रयोगसम-
वापि । अधिकारशब्दो भाष्यमाधनः कर्मसाधनो वा । विनि-
योगो लोकेधिकार उच्यते य एवेत्युच्यते ॥

(उद्गोतः) स्वरितेन ॥ ११ ॥ नेर्ग देवा सूतीया, अधि-
कारस्य स्वरितजन्यतामावाप्त आह—इत्यंभृततेति ॥ नमिति ।
स्वरितो-गारगन्वाधित्वासाधनेन पारितोष्यात् प्रयोगे ज्ञानान्तर-
प्राप्त्यारेण बाधत इति भावः । न च स्वरितापसामर्थ्यत्वात्
मनस्सुदीक्षाशयमेतुवर्तमानदलेः कथं तत्त्वम् । तत्समन्विता-
साधि तत्त्वत्वेनागोपाह । स्पष्टं चेदं समस्सुदीक्ष्य कथं ॥
इति अधिकारो नोपक्रम इत्याह—अधिकारेति । प्ररणं तद्विषयीभूतं
कार्यं वा लौकिकीधिकारः । तत्र शब्दस्य द्विविधं कार्यम्—अर्थनोप-
काररूपो वा । सप्रार्थनोपस्य वचनैरनिरपेक्षत्वाद् द्वितीये पर्यवसानेन
योगयोगे उपसर्गान् फलति । तस्य प्राय उचरयोगेषु, कश्चित्पूर्वप्रापि,
यथा—संयोगान्त्वस्य लोपो क्षलोक्षलीलादायिभि भावः ॥

(सूत्रप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ।

१ विधेयस्य प्रकाररूपस्यैवार्थः 'समस्सुटि' इत्यनेन प्रकारविधेयस्य
पाठस्य लोकात्ममादय एव तथा पाठोऽनुवर्तमानद्वारेणान्येन प्रयुक्तप्रमाण-
वधिः ॥ एवं प्रिचरारकाशयंयुतपाठोपि हेतुकममादय एव । तथास्ति
विधेयवृत्तारस्य शुद्धत्वेन "अनुवर्तमानां सारम्" इति वार्तिकोक्त्यानातुपपत्तिः
स्यात् ॥ विधेयकारकादे ह विनिश्चित्यकारस्य द्वितीये विधेयवृत्तारानेन
वार्तिकोक्त्यानात् । प्रकारस्य विधेयस्य विधेयत्वात् वार्तिकप्रमाणस्यसंगतिः ॥
२—साधीति ॥ तथाप्योक्तम् शुद्धवृत्तारानेन कारणात्वेन—
"व्यवर्तनं स्वरेण सारम्" इति ॥ अगोप्यभाष्यम्—"व्यवर्तनं वयस्य
दि० १९

(प्रदीपः) किमर्थमिति । आकाङ्क्षादिनशात्प्रकृतस्य
यन्मन्थो लोक इव गमिष्यतीति प्रश्नः ॥

(८८३ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधिकारः प्रतियोगं तस्यानि-
र्देशार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकारः क्रियते प्रतियोगं तस्या-
निर्देशार्थ इति ॥ किमिदं प्रतियोगमिति ? । योगं
योगं प्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा
कार्पमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं गतमेतदियता सूत्रेण ? ।

(प्रदीपः) किं गतमिति । किमयमर्थोधिकारशब्देन
परिगृहीतः, अथ नेति प्रश्नः ॥

(उद्गोतः) उक्तार्थे यस्यास्य समर्थत्वात्किं गतमिति प्रश्नो-
ऽनुच्येत आह—किमयमिति ॥ यपधिकारशब्देन प्रतियोगमुप-
सर्गानमुच्यते, तदा सर्वं सफलं स्यात् । तस्य धान्योर्ध्व इत्याक्षेप
इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

गतमित्याह ॥ कुतः ? । लोकतः ॥ तद्यथा लोके-
'अधिकृतोऽसौ ग्रामे' 'अधिकृतोऽसौ नगरे' इत्यु-
च्यते यो यत्र व्यापारं गच्छति । शब्देन चाप्यधि-
कृतेन कोम्यो व्यापारः शक्योवगन्तुमन्यदतो योगे
योग उपस्थानात् ॥

(प्रदीपः) शब्देनेति । नहि परिस्पन्दरूपः शब्दस्य
व्यापारोस्ति ॥

(उद्गोतः) नहीति । अर्थनोपकरणो व्यापारस्तु न गन्तव्य-
साध्य इति भावः । पारिवेश्यादुपसर्गानलान इति योजनम् ॥

(८८४ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वं
लोके ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतत्प्रयोजनमस्ति ॥ किं
कारणम् ? । निर्दिश्यमानाधिकृतत्वात् । यथा
लोके । निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते । तद्यथा—
'देवदत्ताय गौर्दायताम्' 'यश्वदत्ताय' 'विष्णुसिञ्जाय'
इति । गौरिति गम्यते । एवमिहापि "पद्वज्रवि-

कारस्थानम्, तत्परेण रारेण समानपरं भवति, इति ॥ तथाच "संयोगादि-
पूर्वम्" "क्रमजं च" इति सूत्राभ्यां प्रकारान्तरस्येवाहत्वेन प्रकारकार-
कादिगत्वकारणेन प्रकारस्यापि पारितत्यमिति केचिद् ॥ "स्पर्शलोपपर कथा
चेत्परस्मै" इति तैत्तिरीयमातिसिद्ध्यर्थेण मध्यमवकारस्थोपपरकत्वेन परा-
दयोपवादकारकारेण वसरत्त्वमित्यने ॥ १ वचनार्था निर्गताऽपेक्षा वक्ति-
तत्त्वादिलभे । सूत्रेणान्तरादितरादिसंविभाषः । (र. ना.) ३ किन्तु
वक्तिवाच्य इति हृदयम् । (र. ना.) ५ योगे योगे इत्यादी शेषः । (र. ना.)
६ पूर्वोक्तार्थानां मूलतः प्रतीकते इत्यर्थः । (र. ना.)

शस्त्रशो घञ्” “ख स्थिरे” “भावे” घञिति गम्यते ॥

(प्रदीपः) न वेति । वचनरहितलोककथ्यवहारादेतत्साध्योः सिद्ध इत्यर्थः ॥ यद्वाद्वायेति । सम्प्रदानविभक्त्या सञ्ज्ञिता गोकर्मिका ददातिक्रियापेक्षयते । अश्रुतकल्पनायाः श्रुतापेक्षणस्य लाघवात् ॥

(उद्घोतः) वचनेति । तथा च सूत्रमेवाक्षिप्यत इत्यर्थः । संनिहिता गोकर्मिकेति ॥ गौरिति गम्यत इति भाष्यस्य गौर्दायतामिति गम्यते इत्यर्थः ॥ श्रुतापेक्षणस्येति पाठः, श्रुतकल्पनसेल्यर्थः ॥ लाघवादित्यस्य न्याय्यत्वमिति शेषः ॥

(८८५ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्त-
स्मात्परिभाषा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति । तद्यथा ‘देवदत्ताय गौर्दायताम्’ ‘विष्णुमित्राय कम्पलः’ इति कम्पलो गौर्निवर्तको भवति । एवमिहापि “अभिषिधौ भाव इनुण्” घञो निवर्तकः स्यात् । तस्मात्परिभाषा कर्तव्या ॥

(प्रदीपः) घञो निवर्तकः स्यादिति । ततश्चाकोशेऽप्यन्योऽर्थः इत्यादिष्वनन्तर इनुण् स्यात् । सति सूत्रे घञः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादनुवृत्तिर्भवति, न त्विनुणो, विपर्ययात् ॥

(उद्घोतः) इनुण्विधौ घञो निवृत्तिरिष्टेनैतत् आह—
सतश्चेति ॥

(८८६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अधिकारपरिमाणज्ञानं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकारपरिमाणज्ञानं तु भवति । न क्षायते क्रियन्तमवधिमधिकारोऽनुवर्तत इति ॥

(प्रदीपः) अधिकारपरिमाणज्ञानं त्विति । यथा वातोरिति किं प्रागल्भादेशेभ्योऽप्याप्यापरिसमाप्तेः । अज्ञाधिकारः प्रागभ्यासविकारेभ्योऽप्याप्यापरिसमाप्तेरिति ॥

(उद्घोतः) अधिकारपरिमाणज्ञानेन तत्प्रदेशपरिमाणं विवक्षितमित्याह—यथेति ॥

(८८७ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं एव तर्हि अयं योगो वक्तव्यः । अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनः “स्वरितेनाधिकार” इत्यनेनाधिकार-
परिमाणं शक्यं विज्ञानुम् ? ॥

१ व्यर्थत्वेन संशय्यते इत्यर्थः । (८. ना.) २ ‘गौर्निवर्तको’ । ३ ‘माण-
ज्ञानं तु न भवति’ । ४ ‘ज्ञानार्थमेव’ । ५ ‘लौकिकोऽधिकारः’ । ६ अद्वयम्

(समाधानभाष्यम्)

एवं वक्ष्यामि—“स्वरितेनाधिकारः” इति ।
स्वरितं दृष्ट्वाधिकारो न भवतीति ॥

(प्रदीपः) स्वरितं दृष्टेति । प्रकृतस्याधिकारनिवृत्तये शब्दान्तरस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । तेन विंशतिकारस्य इत्यत्र स्वरितत्वदर्शनाद्विभिन्नापूर्वादित्यस्य निवृत्तिरनुमीयते ॥

(उद्घोतः) प्रकृतस्येति । यथे स्वरित इति सत्सप्तमीति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

केनेदानीमधिकारो भविष्यति ? ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—केनेदानीमिति । यथे एधिकार-
निवृत्त्यर्थं न तु दृष्टोपक्रमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

लौकिकोऽधिकारः ॥

(८८८ व्याख्यानान्तरनिरसनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नौधिकार इति चेदुक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? । अन्यनिर्देशस्तु निव-
र्तकस्तस्मात्परिभाषा इति ॥

(उपसंहारभाष्यम्)

अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—अधिकारपरिमाणज्ञानं तु
इति ॥

(८८९ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ यावात्तथोऽल्लनुबन्धस्तावतो

योगानिति वचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यावत्तथोऽल्लनुबन्धयते तावतो योगा-
नधिकारोऽनुवर्तत इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) यावत्तथ इति । द्विजिपूर्वाभिष्ठादि-
सत्र इकारोऽनुबन्धः कर्तव्यः । तेन ईयोयोगयोरनुवृत्तिर्भवति ।
एवमन्यत्रापि चेदित्यव्यम् ॥

(उद्घोतः) इकारोऽनुबन्ध इति । प्रत्याहारसूत्रसकमे-
णेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेदानीं यत्राल्पीयांसोऽल्लः, भूयसश्च योगान-
धिकारोऽनुवर्तते, कथं तत्र कर्तव्यम् ? ॥

(प्रदीपः) अल्पीयांस इति । कथं पुनर्भिन्नजातीया-
पेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः । परमत्तापेक्षया ॥ अल्पे योगा इति चेन्म-
न्यसे तत्राल्पीयांसोऽल्लः । अथ बहवोऽल्ल इति चेद्भूयांसो
योगाः ॥

इति प्रत्याहारसूत्रे इकारस्य द्वितीयत्वादिति भावः । (८. ना.) ७ ‘तत्र,
अल्पी’ । ८ ‘तथा’ ।

(उद्द्योतः) ननु द्वयोरल्पयोरवयवयोरित्येवमिति नवम-
प्र, नन्यमन्तरत्वाद् यद्वाच्यं यद्वाच्यमिति शङ्कते—कथमिति । मित्र-
जातीदत्तं दत्तं न दत्तानां बोध्यम् ॥ परिहरति—परमतेति ।
चावधिभेदेऽपि सति जने योगा वदोऽस्त इति नन्यते, आक्षेपा
स्तु कृतेऽपि नतो योगा इति । एवं च नतमेवेनाह । योगानां च
प्रत्येकमन्तरत्वं ननु च प्राप्तं तदवयवमन्तः प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः ॥
(८९० समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ भूयसि प्राग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम् । 'प्राग-
मुन' इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) भूयसीति । अङ्गस्य प्राग्देहिखादि वक्त-
व्यम् ॥

(उद्द्योतः) प्राग् देहिति । सर्वस्य द्वे इति द्विधाऽव्या-
प्तिरर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्तर्हि । यावत्तियोऽल्लिति भूयसि
प्राग्वचनं वैलक्षण्यः ॥

(उद्द्योतः) यावन्तिय इति । ननुदापाभिप्रायं तत्तर्हि-
लेखनवचनमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसं-
देहेषु चेदमुपपत्तिरुच्यते—“व्याख्यानतो विशेषप्रति-
पत्तिर्नेहि संदेहादलक्षणम्” इति । प्रागमुन इति
व्याख्यास्यामः ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

यद्येवं नार्थोनेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कैनेदानीमधिकारो भविष्यति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

लौकिकोधिकारः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चोक्तं—नाधिकार इति चेदुक्तम् * । किमु-
क्तम् ? * अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा*
इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपपत्ति-

* Bangal Asiatia Society मुद्रितपुस्तके 'आधेपापु' इति
पाठोऽर्थेन उपपत्तिरिति दृश्यते । १ यथननुमेत्यादिः । (र. ना.) २ अधि-
काराधिकारिकादिभिर्यथाविधानेन स्यादित्यर्थः । विज्ञापितेभ्यः प्रकृत्यर्थोऽ-
विशेषितः कार्यः कियेतिवत् । (र. ना.) ३ यद्यपि सर्वव्यवसायप्रकारेषु
'मित्रायेत' इत्युच्यते 'अधिकारगतिः' । अधिकारः कारः । अधिकः कार्यम्
इत्येवं पाठ उपपन्नः । संमतम् । तथैव पाठो नागोदस्यापि । तथाप्येव यद्य-
नागोदहरणकमे उपपत्तिरुपपत्तिः च बाह्यः क्रमो योगः कथितः साधनेषा-
माभिरुपायः स्थापितः । यन्मुद्रितं नमिदमर्थे 'कलान्तरमाह' इत्युच्यते ।

प्रते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नेहि संदेहाद-
लक्षणम्' इत्युक्तम् ॥ इनुण्वन्निति संदेहे घञिति
व्याख्यास्यामः ।

(प्रदीपः) घञिति व्याख्यास्यामः इति । ननु
चेनुण आनन्तर्यात्संदेहमात्रः । उच्यते—घञेनुवृत्तिप्रामाण्य-
दृष्टम्, इनुण्वानन्तर्यमिति निमित्तसद्भावादस्ति संदेहः ॥

(उद्द्योतः) घञ इति । आनन्तर्यादिनुण्वदवयवस्य स्येवपसि-
ततया संस्कारदाढ्याद् घञपि श्रुतिप्रसिद्धिः इत्यस्ति सन्देह-
निमित्तम् ॥ एवं च व्याख्यानादधिकारनिवृत्तिवदधिकारोपि सिद्ध
इति स्रष्टव्यमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हिदानीमयं योगो वक्तव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । स्वरितेनाधिकारग-
तिर्यथा विदायेत । अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः ॥

(उद्द्योतः) भाष्येऽधिकारगतिरित्येकं कलमुक्त्वा कलान्-
तरमाह—[अधिकं कार्यमिति ॥] अधिकः कार इति । अधिकार-
गतिरधिकारव्यापारवाची, न्यायप्राप्तादधिकारोपि व्यापारो व्याप्त इति
भावः ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

अधिकारगतिः—“गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इत्यत्र
गोदाह्वयप्रहणं चोदितं तत्र कर्तव्यं भवति । स्त्रीप्र-
हणं सरयिष्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भविष्यतीति
स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां प्रहणं विदा-
स्यते तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो
भवति ॥ [अधिकारगतिः] ॥

(द्वितीयफलोदाहरणभाष्यम्)

अधिकं कार्यम्—अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं
मन्यते ? । अत्र प्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव न्याय्य-
प्राप्तादागच्छति नगरादागच्छति । सांकायिकः नः
पाटलिपुत्रका अभिरुपतरा इत्यत्र न स्यात् । स्वरिते-
नाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ तथा—
अधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते ? यत्र कृत्स्न
आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात्—तिलेषु
तैलम्, दधिसर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुल-
मित्यत्र न स्यात् स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि
सिद्धं भवति ॥ अधिकं कार्यम् ॥

'अधिकं कार्यमिति' इत्येव मन्त्र आसीत् योऽनुना लक्षणमात्रेण दृष्टित
इति प्रतीयते । अत एव 'द्वितीयफलम्—विज्ञेयायेति' इति वक्ष्यमाण-
गाथादवात्मनां नागोदनेन व्याख्यानम् । ५ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो यद्यप्य-
शुनिकोद्द्योतपुस्तकेऽपि नोपपन्नः । तथापि 'द्वितीयफलम्—विज्ञेयायेति'
इति वक्ष्यमाणमन्त्रादुपेक्षायाः प्रेरितः । यस्तुतस्तु याथोक्तमस्य छन्दो-
लक्षणपरतत्त्वात् समुपपन्नमवयवमपि रोधित्वम् इत्युक्तपाठकमन्त्रपत्रं
दाधिमयस साहसम् इति वक्ष्यते । (र. ना.) ६ पद्यमीति शेषः । एवमे-
वतमी । (र. ना.)

(प्रदीपः) सांकाश्यकेभ्य इति । बुद्ध्या संमीहितै-
कलाः प्रकर्षाभयेण पाठलिपुत्रका विमज्जन्ते इति मुख्यपाया-
भावादपादानसंज्ञा न स्यात् । ध्रुवमपाये इत्यत्र तु स्वरितत्वं
प्रतिज्ञाते सति बुद्धिपरिकल्पितापायाभयणेनापि भवति ॥ कृत्स्ना
आधारात्मेति । सर्वे अवयवा यत्र व्याप्ता इत्यर्थः ॥
गङ्गायां गाव इति । गङ्गाशब्दोत्र नयामेव वर्तते न तु
तत्समीपदेशे । तस्य हि मुख्यमेवाधारत्वमित्युपयोजनमेतत्स्या-
द् । नचास्तु तत्समीप्यादौणमाधारत्वमिति यन्नात्संज्ञासिद्धिः ॥

(उद्घोतः) बुद्धयेति । बुद्धिज्ञौ विभागसंयोगी व्याप्ताविति
भावः । अभिरूपत्वप्रकारैकबुद्ध्युपायोऽयं संयोगः । अभिरूपत्वप्र-
कारेण सांकाश्यकैरपि संसृज्यमाना बुद्धिरभिरूपतरत्त्वक्षणप्रकर्षा-
भयेण साक्षादपकाञ्च जहातीति बुद्धेर्विशेष एव तदिष्यस्यापि विशेष
इति भावः ॥ नचास्तु तत्समीप्यादिति । ननु कृत्स्नपदेन व्याप्य-
बुद्ध्याभेयक एव मुख्य आधारो विपरीतस्तत्त्वस्यास्य इति प्रतिपादनेन
प्रवादकदेशे तत्स्तीष्यपि गोपु प्रवादस्य न मुख्यमाधारत्वमिति किं
समीप्यपर्यन्तवाचनेनेति चेन्न । कृत्स्नपदं न तथातात्पर्यकं, कटे
आलो इत्यादेरुत्पत्त्यानापत्तेः । तस्माद् व्याप्यबुद्ध्याव्याप्यबुद्ध्यु-
पसाधारणमेवाधारत्वम् । कृत्स्नत्वं च बहुवचनमिष्टायकम् । बहुव-
चनसंबन्धाभेयकत्वेन विवक्षितं, सर्वे इत्यपि तदभिप्रायकमेवेत्याश-
यात् । प्रकृतिः स्वार्थे, ससम्बन्धे गौणाधारत्वाधिकेति भाव इति
कैयटानुसारीणः ॥ वस्तुतः कृत्स्नपदसङ्कोचे न मानं, कटे आलो
इत्यप्युत्पत्त्येव, गङ्गापदस्य प्रवादपरत्वे तीरपरत्वे चोक्तरीत्या न
मुख्यमाधारत्वम् । गङ्गासर्वावयवानामिव तत्समीपदेशसर्वावयवाना-
मपि व्याप्यमावाह । किं चात्रौपक्षेपिकमधिकरणत्वम् । अत एव
'मातेऽतिश्रान्ते यदीयते तस्यापि मास औपक्षेपिकमधिकरणम्' इति
तत्र च दीयत इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । समीपेभ्योपक्षेपिकं तत्त्वम् ।
व्यापकाधारत्वेवाधिकरणता न्याय्येत्यत्र मानं तु प्रकृत्यर्थतावच्छे-
दकविशिष्टे विभक्त्यर्थान्वयौचित्यं, नहि कटेकदेशे कटत्वमस्ति,
तस्मादेकदेशगताधारत्वस्य कटे आरोपेण बोध इति गौण एव स
आधार इति तत्त्वम् ॥

(तृतीयफलोदाहरणभाष्यम्)

अधिकः कारः—पूर्वविप्रतिषेधाश्च न पठितव्या
भवन्ति—*गुणबुद्धयौत्ववृज्ज्वावेभ्यो नुम् पूर्ववि-
प्रतिषिद्धम्* नुमचिरद्वज्ज्वावेभ्यो नुद्* इति ।
नुमुदौ स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिकः कारो
भवतीति नुमुदौ भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) पूर्वेति । विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वच-
नात्पूर्वो बाध्यः स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन बाधकः सम्पद्यते । मुख्य-
ज्ञातीयस्य बाधकः, न तु निसल्लाविशुक्तस्य ॥ ११ ॥

(उद्घोतः) ननु स्वरितत्वेन प्रबलः पूर्वः परमिव निलादी-
नपि बाधेत्यत आह—मुख्यजातीयस्येति । यादृशदौर्बल्ये

प्रसक्ते प्राबल्याय स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तादृशमेव दौर्बल्यं तेनाप-
नीयत इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरधिकः कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः
शक्या न पठितुम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

लोकतः । तद्यथा—लोकैऽधिकमयं कारं करो-
तीत्युच्यते योयं दुर्बलः सन्वलवद्भिः सह भारं
वहति । एवमिहाप्यधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते
योयं पूर्वं सन्परं बाधते ॥

अधिकारगतिरुच्यार्थं विशेषायाधिकं कार्यम् ।

अथ योन्योऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः
स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहा-

भाष्ये प्रथमस्य तृतीयपादे प्रथममाहिकम् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महामाष्यप्रदीपे

प्रथमस्य तृतीयपादे प्रथममाहिकम् ॥

(उद्घोतः) उक्तमर्थं गाथया संगृह्णाति—भाष्ये अधिकार-
गतिरुच्यर्थेति ॥ द्वितीयफलम्—विशेषायेति । गौणसंभवाये-
त्यर्थः ॥ तृतीयमाह—अथ योऽन्य इति ॥ ११ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतमाष्यप्रदी-
पोद्घोते प्रथमस्य तृतीय पादे प्रथममाहिकम् ॥

(आदितस्त्रयोदशम्)

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे

द्वितीयमाहिकम् ।

(आदितस्त्रयोदशम्)

(अथात्मनेपदनियमप्रकरणम् ॥)

(१३० नियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ आ० १ सू०)

१५९ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥

१।३।१२ ॥

(अनिष्टवारणाधिकरणम्)

(८९१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ विकरणेभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥]

(भाष्यम्)

विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः । सु-
नुतः लुनीतः । ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनुदात्त ॥ १२ ॥ विकरणेभ्य इति ।

१ बुद्ध्या सांकाश्यकैः बहुविपरीकृतविधाः पाठलिपुत्रका अभिरूपतरत्त्व-
रूप प्रकर्षाभयेन तेभ्यो विमज्जन्ते इत्यन्वयः । (८. ना.) २ 'तत्त्वप्रतिज्ञाति' ।
३ भाष्येनेत्यादिः । (८. ना.) ४ गङ्गापदरूपेत्यादिः । (८. ना.) ५ 'कैयटे'

इति सूचितम् । उक्तमित्युक्तमप्यन्यार्थः । ध्वनितमिति भावम् । तेन
यथाहृतपाठ एव शोभन इति वचम् । (८. ना.) ६ पूर्वविप्रतिषेधेन वचन-
दिसर्गं लक्षणा । (८. ना.)

लादेशेषु कृतेषु नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्वि करणास्तेषां सार्वधातु-
कमपिदिति ङित्वातिदेशादात्मनेपदनियमोनेन प्राप्नोतीति ॥

(उद्ध्योतः) अनुदात्तङि ॥ १२ ॥ ननु लादेशविधायक-
स्यैतैरेकवाक्यत्वान्नियमोत्तरमेव विकरणोऽत आह—लादेशेष्विति ।
एकवाक्यतापक्षस्तु भाविसंज्ञाश्रयणङ्गेशदुष्ट इति भावः ॥ पक्षप्राप्त-
परस्यैपदनिवर्तकतया चास्य नियमत्वम् । स्पष्टाचेयं रीतिर्युग्मद्युप-
पद इति सूत्रे कैयटे ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

नैप दोषः । नैवं विज्ञायते—‘ङकार इयस्य सोयं
ङिद् ङितः’ इति ॥ कथं तर्हि ? ङकार इद् ङित्
ङित इति ॥

(प्रदीपः) ङकार इदिति । अन्यपदार्थापेक्षणाद्वि-
रक्तो बहुव्रीहिः । तत्पुरुषस्तु वर्तिपदार्थप्रधानत्वादनन्तरङ्ग इति
स एवाश्रीयते । केवलाच्च ङकारादित आत्मनेपदासम्भवात्सा-
मर्थ्यात्तदन्तविधेर्वाऽत्र ङिदन्त आश्रीयते । तेन ङिदन्तादात्म-
नेपदमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) केवलाच्चेति । तस्य लोपावश्यंभावादिति
भावः ॥ सामर्थ्यादिति । तेन च येन विधिरिति शाल्लेप्रवृत्त्य-
भावेपि तदन्तग्रहणमित्यर्थः ॥ तदन्तविधेर्वेति । शब्दं विशेष्यी-
कृत्य तत्सामर्थ्यात् शाल्लेप्राप्तेर्वैत्यर्थः ॥ तेन ङिदन्तादिति । इत्सं-
शकङ्कारान्तादित्यर्थः । अतिदेशे तु ङिदिति बहुव्रीहिरेव कृडिति
चेत्याद्यनुरोधादिति भावः ॥

(आक्षेपवाधकान्तरभाष्यम्)

अथ वोपदेश इति वर्तते ॥

(प्रदीपः) अथवेति । तेनोपदेशे यो ङित्सादात्मनेप-
दम्, न त्वातिदेशिकङित्वेभ्यः ॥

(उद्ध्योतः) तेनेति । अत्र पक्षे ङिदिति बहुव्रीहिरेवेति भावः ॥
बहिरङ्गोपि कृडिति चेलाद्यैकरूप्याय शाल्ले आश्रीयत इति बोध्यम् ॥

(आक्षेपवाधकान्तरभाष्यम्)

अथवोक्तमेतत् *सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदे-
शाद्* इति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—सिद्धं तु पूर्वस्येति । पूर्वपदस्य पर-
मिन्नपरत्वात्पचेते इत्यादावातो ङित इति भवत्येव ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

सर्वथा चङङ्भ्यां प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि ‘धातोः’ इति प्रकृतं वर्तते ॥ क प्रकृ-
तम् ? “भूवादयो धातवः” इति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अत्रापि पक्षे उच्चुङ्कटिपती-
त्यतिप्रसङ्गनिवारणार्थं सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशा-
दित्यप्याश्रयणीयम् ॥

१ आत्मनेपदशब्दे इत्यादिः । (र. ना.) २ विशेष्यवाचकपदाभावादिति
भावः । (र. ना.) ३ आत्मनेपदप्राप्तिरूपेत्यादिः । (र. ना.) ४ ‘वैधेयः’ ।
५ ‘तस्य लोपः’ इति सूत्रे भाष्ये तु ‘सदर्थद्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं
च’ इत्येवमेषोपलभ्यते । ६ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो बहुपु पुस्तकेषु ‘इति

(उद्ध्योतः) अत्रापितीति । कुटेः सनो गाङ्कुटादिभ्य
इति ङित्वात्सनन्तस्य ङिदन्तधातुत्वादिति भावः ॥ श्वेत इत्यादौ तु
व्यपदेशिवद्भावात् सिद्धिरिति बोध्यम् ॥ इत्यपीति । उपदेशप-
दानुवृत्तिर्वा कर्मधारयो वेत्यपि बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तद्वै प्रथमातिर्दिष्टम्, पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा—
‘उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रयस्व’ ‘एनं
देवदत्तम्’ इति गम्यते । ‘देवदत्तस्य गावोऽश्वा हि-
रण्यं च’ ‘आह्व्यो वैधेयः’ ‘देवदत्त’ इति गम्यते ।
पुरस्तात्पृष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थत्प्रथमानिर्दिष्टं द्विती-
यानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमा-
निर्दिष्टं सदर्थत्पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥

(प्रकरणप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । किं विहितानां लादेशानामनेन
नियमः क्रियते । अथ वाक्यैकवाक्यतया विधिरिति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) [वाक्यैकवाक्यतयेति । आपाततोऽवान्तर-
वाक्यार्थबोधोत्तरं वाक्यैकवाक्यतया महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः ॥]
इति प्रश्न इति ॥ प्रयोजनस्य स्पष्टत्वान्न तदाक्षेपपरमिति भावः ॥
चङाद्यन्ते प्रकारान्तरेणातिव्याप्तिं परिहर्तुमयमुपक्षेप इति बोध्यम् ॥

(८९२ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् ॥* ॥

(भाष्यम्) नियमार्थोयमारम्भः ॥

(प्रदीपः) नियमार्थ इति । एकवाक्यतायां भाविनी
संज्ञाश्रयणीयेति वाक्यभेद एवाश्रीयते । तेन नियमोयं
सम्पद्यते ॥

(उद्ध्योतः) एकवाक्यतायामिति । लादेशाश्रयसंज्ञामूल-
विधानेऽन्योन्याश्रयापत्तेरनुदात्तङित इत्यादौ भाविसंज्ञाश्रयणीया
स्यात् । अनुदात्तङितो लस्य स्थाने ते तिवादयो भवन्ति येषां
जातानामात्मनेपदसंज्ञा भविष्यतीत्यर्थादिति भावः ॥ वाक्यभेद
एवेति । वाक्यभेदेऽप्येतन्मुखनिरीक्षणेनैव लक्ष्यसंस्कारकं तिवादि-
सङ्गं न ततः स्वतन्त्रमिति बोध्यम् । नियमार्थत्वपक्षेऽन्येषां प्राप्ता-
नामेतत्सामर्थ्यान्निवृत्तिः । एकवाक्यतापक्षे तु तेषामप्राप्तिरेवेति
विशेषः ॥

प्रश्न इति इति प्रतीक्याख्यासमाप्तौ ‘इति बोध्यम्’ इत्युत्तरं चतुःपलम्यः
मानोपि ‘इति प्रश्न इति’ इति प्रतीकतः प्राक् चतुःचितः इति मत्वा योग्यस्थाने
स्थापित इति क्षन्तव्यम् । ७ प्रस्ताव इत्यर्थः । (र. ना.)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते नियमाथोयमिति न पुनर्विध्यथोपि
'स्यात्' ॥(उद्द्योतः) भाष्ये तिसृसिद्धादिना सिद्धत्वाधियमार्थत्वमि-
त्यनानां शङ्कते—किमुच्यते इति ॥

(८५३ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ लविधानाद्विहितम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लविधानाद्विहितत्वेन परस्मैपदं च
विहितम् ॥(उद्द्योतः) लविधानादिति । रूपं तदादेशलक्षकमिति
बोध्यम् ॥

(भाष्यम्) अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥

(८५४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

[॥ * ॥ विकरणव्यवहितत्वाच्च
नियमाप्राप्तिः ॥ * ॥](भाष्यम्) विकरणैस्तु व्यवहितत्वाधियमो न
प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्य, विकरणाः क्रियन्तां
नियम इति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वाद्विक-
रणाः नित्याः सन्त्यपि विकरणाः, कृतेपि नियमे
प्राप्नुयन्त्यकृतेपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वाच्च परत्वाच्च
विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वाधियमो न
प्राप्नोति ॥(प्रदीपः) परत्वादिति । विकरणानामवकाशः, अलौ-
किकानुवादयः । नियमस्यावकाशः लिङ्लिटावार्धधातुकैर्लक्ष्य-
स्पर्धत इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणस्तेन व्यवधानाधिय-
माप्रसङ्गः ॥(उद्द्योतः) अन्यतरस्यानवकाशत्वे विप्रतिषेधायोगाद् द्रव्योः
सावकाशतां दर्शयति—विकरणानामिति । यद्यपि नित्यानित्य-
योर्युक्तः स, तथापि पूर्वं नित्यत्वात्स्वतेन दोष इति बोध्यम् ॥
परत्वादिति । यद्यपि प्राप्तस्यैव वाच्य इति सामानाधिकरत्यं दुर्लभपदं
तथापि शाकतः प्राप्तिसामेयं बौद्धपरत्वमादाय तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैप दोषः । अनवकाशो नियमः ॥

(प्रदीपः) अनवकाश इति । सर्वत्र विकरणानां व्यव-
सायकत्वादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) इति भाव इति । इत्यभिमान इत्यर्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

सावकाशः ॥ कोऽवकाशः ? । य एते लुग्वि-
करणाश्च झलुविकरणाश्च, लिङ्लिटौ च ॥

(परिभाषास्वीकारभाष्यम्)

यदि पुनरित्यं

परिभाषा

विज्ञायेत । किं कृतं भवति ? । 'कार्यकालं संज्ञा-
परिभाषम्' यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । लस्य तिवा-
दयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति "अनुदात्तञ्चित्त
आत्मनेपदम्" "शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्" इति ॥(प्रदीपः) यदि पुनरिति । आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां
लिङ्गाम्यामिदं प्रकरणं लादेशविधानुपतिष्ठते । तत्र महावाक्येन
विहितेषु लादेशेषु विकरणा इति दोषाभावः ॥ स्यादियु कथम् ।
ते हि लावस्यायामेव विधीयन्ते इति तैत्तिर्यमधानाधियमो न
प्राप्नोति ॥ उच्यते—समात्रापेक्षलादन्तरङ्गत्वाद्देशेषु कृतेषु
लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादयो भविष्यन्ति येन नाम्ना-
सिन्यायेन शवादीन्वाधित्वा । स्यादिविधानुवर्तनाद्वा ॥(उद्द्योतः) परिभाषाया लिङ्गत्वनियमात्तदर्थं यति—आ-
त्मनेपदेति । ययोदेशे वाक्यमेदस्यैव सत्त्वात्कार्यकालाश्रयणम् ।
उपस्थितस्य च वाक्यैकवाक्यतयान्वयः । स चेत्थम्—लस्य स्याने
तिवादयो भवन्ति । ते चानुदात्तञ्चित्तः परस्य लस्य स्याने तादृशा
भवन्ति । येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भवतीति ॥ न चावान्तरवा-
क्याभेदोभेत्तरं तेषां ललानिकत्वदानादात्मनेपदादिसंज्ञोत्तरमेवैकवा-
क्यतास्तु किं भाविसंज्ञाश्रयणेनेति वाच्यम् । अथ तत्रोपस्थितौ
तावत्पर्यन्तं तेनासंबद्धत्वाद्वाङ्मनस्य मानाभावात् । अन्तरङ्गत्वाङ्मनेन
संबन्धानुमगोचरमेव तिवादितिः संज्ञानुमदात् । तत्र महावा-
क्येनेति । अत एव भाष्येति लस्य तिवादयो भवन्तीत्युप-
स्थितमिदं भवति—अनुदात्तलाद्युक्तम् ॥ अनेदं बोध्यम्—
कार्यकालपक्षेपीदमेव स्रं स्याकाहया तेनैकवाक्यतामनुभवति ।
परिभाषेयस्य परिभाषावदित्यर्थः । यथा परिभाषा कार्याकाहान-
शास्त्रेनैकवाक्यताप्राप्ता तथेदमपि स्याकाहवाशात् । आकाहोत्पापकै-
च लिङ्गव्यवहारः । प्रकृते चास्य तदाकाहोत्पापकावात्मनेपदत्वा-
दिना योयकावेतौ शब्दाविति तत्र लिङ्गत्वव्यवहारः ॥ एतेन सर्वत्र
परिभाषालिङ्गं विधेः परिभाषाकाहोत्पापकं विधी दृष्टं, न चात्र तथा,
विधिसङ्गे आत्मनेपदत्वादिनानुपस्थितेतिवीदमनुकमित्यप्राप्तमिति ॥
परं च चातोरित्यनुवृत्त्यर्थं मण्डूकमुक्तिर्विमर्शितमिति परिणामश्च नामय-
णीयाविति बोध्यम् ॥ लकारविहीयेति । अपरनिमित्तकत्वेन
लादेशानामन्तरङ्गत्वं बह्वु योच्यम्, ईदृशान्तरङ्गत्वस्य भाष्ये काव्य-
नामयणादिति केचिद् ॥ नन्वेवं परत्वाच्छवादायः स्युरत आह—
येन नेति ॥ ननु भावकर्मणोरस्य चारिताय्योक्तयममं न्यायः ।
न च तत्रापि वका वाचः । परं तर्हि पुरस्तादुपवादा इतिन्या-
येन यक एव वाचः स्यात्त श्वादेः । किं च इयनादिमिथेन वा-
प्रातिन्यायावाचात्तद्विषये सावकाशाः । किं च छग्विकरणादिषु
शपो निवृत्तौ स्यादयः सावकाशा इत्यत आह—शवादीति ।
आदेशेषु कृतेषु लावस्याभावात्सावकाशेतिर्न्यसिमिदम् । लावस्यायां
सादय इत्यनामितेदमिति बहुं युक्तम् । तत्पक्षे तु चातोरिति वद-
नुदात्तञ्चित्त इत्यपि विहितविशेषणमिति बोध्यम् ॥

१ आक्षेपविधानादिवादिस्तुवादित्यर्थः । (८. ना.) २ कर्तव्यमिहः
इत्यर्थः । (८. ना.) ३ सत्र विकरणानां प्राप्तिरेव नेति भावः । (८. ना.)
४ तथापि तदानीं विकरणो दुर्लभ इति भावः । (८. ना.) ५ अनेदं विधानक-

सुत्राणामनुवर्तनादेकवाक्यतया युगपदेव तयोर्विधानादिति भावः । अत्र शवादि-
पदं स्यादीनस्तुपलक्षणम् । (८. ना.) ६ अनेदं शवादीनां योयपदस्य नैपदा-
धितेत्वादिद्वयवृत्तेरुपलक्षणम् । (८. ना.)

(अन्योन्याश्रयाक्षेपभाष्यम्)

एवमपीतरेतराश्रयं भवति ॥ का इतरेतराश्रयता ? ॥ अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिवादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया च तिवाद्यो भावन्ते । तदितरेतराश्रयं भवति, इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । एववायनतापक्षे विहिता लादेना न सन्ति तेन तेषां सतामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञा स्याताम् । ततश्चेतरेतराश्रयोपस्थाने सति संज्ञाश्रयं लादेशविधानम्, लादेशविधानाश्रया न संज्ञेति भावः ।

(उद्घोतः) एकवाक्यतेति । परिभाषापरं इति भावः ॥

(अन्योन्याश्रयपरिहारभाष्यम्)

परस्मैपदेषु तावदेतरेतराश्रयं भवति । परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते ॥

(प्रदीपः) परस्मैपदानुक्रमणमिति । नन्वसति परस्मैपदानुक्रमणं परस्मैपदमनुशासितम् प्राप्नोति । नैव दोषः । आत्मनेपदमभ्यन्तरेण तेषां परस्मैपदमभ्यन्तरेण बाधनात्पदेन परस्मैपदमपस्यते ॥

(उद्घोतः) नन्वसर्गाणि । प्रत्ययनिर्देशानुशासितेभ्यः श्रमागनेन भावनाया-परस्मैपदमिति, परस्मैपदानां कारिणिपदे किरिर्भः भावः ॥ बाधनादिति । प्रकृतिनियमाश्रयणेनेत्यर्थः । किरिर्भो ज्ञानरूपमभिनान्तात् इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अवश्यं कर्तव्यम् "अनुपराभ्यां कृजः" इत्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) अवश्यमिति । आत्मनेपदवाधनापेक्षितार्थः ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमण एव करिष्यते "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" आत्मनेपदं भवति, "कर्तर्यनुपराभ्यां कृजो न" इति ॥

(अन्योन्याश्रयपरिहारभाष्यम्)

आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराश्रयं भवति ॥ कथम् ? ॥ भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते सूत्रश्रावकपत् । तद्यथा—कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह—'अस्य सूत्रस्य शाटकं यय' इति । स पश्यति—यदि शाटको न वातव्यः, अथ वातव्यो न शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिपिद्धम्, भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता—स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक

१ प्रकृतिविशेषादिव परस्मैपदानां विधानमित्यर्थः । (८. ना.) २ 'न्यवापना' । ३ 'वाचस्पतिदादि' इति गृह्यम् । ४ एवं नियमपक्षे दोषेण परस्मैपदापत्तेरभावेति 'अत्र प्रत्ययनियमे' इति पक्षमाश्रयार्थकृत्येन पुनः

इत्येतद्भवति—इति । एवमिहापि—स लस्य स्थाने कर्तव्यः, यस्याभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

(नियमपक्षानुपगमभाष्यम्)

अर्थं वा पुनरस्तु नियमः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अथ वा पुनरिति । वाक्यभेदेनेत्यर्थः ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥

(आक्षेपनिरसनभाष्यम्)

नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्' इति । यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति "पुपादिद्युताच्छ्रुतितः परस्मैपदेषु" "आत्मनेपदेऽभ्यन्तरस्याम्" इति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । कर्तृनियमानामवच्छेदेन स्थितानां हि निमित्तभाष्योपपत्तिः ॥

(उद्घोतः) कृतेति । भिन्नवाक्यतायां तिवादिष्वेणापातः पक्षे प्रसक्तत्वेन प्रतिपन्नस्य न निमित्तत्वमिति वाचः ॥

(नियमपक्षसाधकज्ञापकनिरसनभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थाने आत्मनेपदानि च ॥

(प्रदीपः) अभिनिर्वृत्तानीति । प्रागपि नियमात्तेषां सम्भवमात्रेण निमित्तत्वाविरोधात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये अभिनिर्वृत्तानीत्यस्य प्राप्तार्थः ॥

(ज्ञापकान्तरभाष्यम्)

यत्तर्हि—"अनुपसर्गाद्वा" इति विभाषः प्राप्तिः ॥

(प्रदीपः) यत्तर्हि । एतत्तु लिङ्गिणः । चक्रमे चक्राम क्रम्यात् कर्त्तव्येति । तस्मात् ज्ञापकं प्रदर्शिता भाष्यकृता । ज्ञापकं तु वृद्धः स्वसनोदितस्य स्य विकल्पविधानम् ॥

(उद्घोतः) वृद्ध इति । अन्यथा विकरणव्यवधाने नियमाप्रवृत्तावयोरपि पदयोः सामान्यशारेण सिद्धतया तद्विधानं निफलं सदेतरथज्ञापकम् ॥ स्ये इति स्तोत्रपक्षे विषयसम्पत्तिरिति भावः । विकरणव्यवधानेपि नियमप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इति शब्देः शित इति चने भाष्ये ध्वनितमिति वक्ष्यते ॥ अत एव लावल्यायां स्याद्वय इति पक्षेपि न दोषः ॥ केचित्तु भाष्यप्रामाण्यादनुपसर्गाद्वैलस्याशीलि-रुलियोरप्रवृत्तिरित्याहुः ॥

नियमपक्षानुपगममिति—अत्रैवेति । ५ इतरनिर्वृत्तिपूर्वकं परस्मैपदसंज्ञेन विधानां परस्मैपदानामात्मनेपदानां वा निमित्तत्वोपपत्तिरित्यर्थः । (८. ना.) ६ अभिवाचित्वस्तत्वेत्यर्थः । (८. ना.) ७ यत्र न विकरणमाप्तिरिति भावः । (८. ना.)

(अथ प्रत्ययनियमप्रकृत्यर्थनियमनिर्णयप्रकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरयं प्रत्ययनियमः—अनुदात्तञ्चित एवात्मनेपदं भवति, भावकर्मणोरेवात्मनेपदं भवतीति । आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनियमः—अनुदात्तञ्चित आत्मनेपदमेव, भावकर्मणोरेवात्मनेपदमेवेति ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । उभयनियमस्तावन्न संभवति । अनेकत्वार्थे वाक्यस्यैकस्य तात्पर्ययोगात् । तस्यादन्यतरनियमसंभवात्प्रश्नः ॥ ननु प्राधान्यात्प्रत्ययानां नियमो युक्तः ॥ एवं तर्हि प्रथमोपरोधो मा भूदिति प्रकृत्यर्थनियमोपि संभवति ॥ भावकर्मणोरेवेति । ननु पूर्वेषु नियमाद्भाष्यकर्मणोरिति सूत्रं विपर्ययं न्याय्यं न तु नियमार्थम् ॥ नैप दोषः । समस्तभाष्यनेपदप्रकरणमेकं वाक्यमिति तदपेक्षयैर्तदुक्तम् ॥

(उद्द्योतः) उभयनियमपक्षोपि सम्भवन् किमेति नोक्त इत्यत आह—उभयेति ॥ एकमेति । सकृदुच्यते इति न्यायादिति भावः ॥ नन्वेति । ‘प्राधाने कार्यसंप्रत्ययाद्’ इति न्यायादित्यर्थः ॥ एवं तर्हि न्यायद्वयस्यापि सत्त्वात्तदेव इति प्रश्नः ॥ प्रकृत्यर्थेति । इदं नन्वेति । अनुदात्तञ्चितः एवेल-भैवकारस्यान्ययोगव्यवष्टेदार्थकत्वात्प्रकृत्यन्तरात्कुत्राप्यर्थे नदप्राप्ती विध्यर्थत्वेन न्याय्यमिति भावः ॥ नैप इति । खलेकपातन्यायेन संपूर्णप्रकरणे युगपदेव प्रवृत्तमिति भावः ॥

(भाष्यम्) कश्चात्र विशेषः ? ॥

(८९६ प्रत्ययनियमदूषणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम्—‘शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्’ इति । किं कारणम् ? परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । प्रत्यया नियताः, प्रकृत्यर्थान्वनियता । तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति ॥ तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् ‘शेषादेव परस्मैपदं भवति, नान्यत्’ इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—तत्र परस्मैपदमपीति । अनुदात्त-
त्वेन इत्यर्थः ॥

(८९७ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ कथप आत्मनेपदवचनं तस्यान्यत्र नियमात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कथप आत्मनेपदं चकथ्यम् । लोहि-

तायति लोहितायते ॥ किं पुनः कारणं न लिप्यति ? । तस्यान्यत्र नियमात् । तद्व्यन्यत्र नियम्यते ॥

(प्रदीपः) कथप इति । वा कथप इति परस्मैपदे विकल्पिते आत्मनेपदस्यानुदात्तञ्चिदादिषु नियतत्वादप्रायत्ताह-
कारस्य भवणप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) प्रत्ययनियमे दोषान्तरमाह—भाष्ये कथप आत्मनेपदं चकथ्यमिति । वा कथप इत्यादिचङ्गः सूत्री शेषादि-
लवः प्राप्नोति भावः ॥ लकारस्येति । याप्रत्यादिति भावः ॥ अन्तस्यापि कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे ऋषि पदत्वादपदं न प्रयुज्यते-
त्यस्य न विषय इति बोध्यम् ॥

(दूषणोद्धारकभाष्यम्)

उच्यते च, न च प्राप्नोति । तद्वचनाद्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) उच्यते चेति । लकारे तिथादिभिर्निवर्तिते नियमः प्रवर्तते तत्र परस्मैपदस्य सिद्धत्वाद्वाच्यनेन तस्मिन्वि-
कल्प्यमाने वचनमनर्थकं स्यात् । केवलायाः प्रकृतेरप्रयोगार्ह-
त्वाच्छब्दमन्तरेणार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रयोगविकल्-
पायोगात् । तस्यादात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—उच्यते चेत्तस्य विकल्पद्वारात्मनेपद-
मिति शेषः ॥ न च प्राप्नोतीत्यस्यात्मनेपदमिति शेषः ॥ तच्च
आत्मनेपदम् ॥ वचनात्, वा कथप इति वचनादित्यर्थः ॥ ननु
वाच्यनेन लकारस्यैव पाक्षिकत्वमुच्यते न त्वात्मनेपदस्यैव
आह—लकार इति । मित्रवाक्यतापत्ते सामान्यवृत्तप्रवृत्त्यनन्तर-
माभित्वादेतत्प्रकरणेन पूर्वनिवृत्तस्य प्रत्यापनमशक्यं तिसृष्वप्य-
त्वाच्च तदन्तस्य कैवलयमप्यशक्यम् ॥ ननु केवलप्रकृतिप्रयोगस्यैव
तेनोच्यतेऽत आह—केवलाया इति ॥ नन्वेवमपि प्रयोगविकल्-
पोत्पन्न आह—शब्दमिति । सौम्यप्रयोगनिर्वाहप्रवृत्तद्वारेण
कथपन्तप्रयोगाभावस्य बोधयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ एवं च
कथप आत्मनेपदवचनम् इति द्वितीयदोषः सदूतः । *शेष-
ग्रहणं कर्तव्यम् इति दोषस्तत्त्वेन ॥ नन्वापाततत्तिवादिस-
मेण प्रसक्तसुभयपदित्वं यथा पाश्चात्त्यनियमोपपत्ते, एवं प्रथमं नि-
त्यवदं भूतं लकारनिवर्तनं पाक्षिकमिति कल्पयितुं युक्तम् । किं च
दधि इत्यादिवत्केवलप्रकृतिप्रयोगोपि वक्तुं शक्य इति चेत् । तिथादि-
वृत्तेन युगपदुभयप्रत्ययपरत्वात्सम्भवादयोऽक्षिप्तत्वोपविकल्पः । स
एव तत्तत्तियमैवाप्तः पुनर्वा कथप इत्यनेन प्रतिप्रवृत्त इति कल्प-
नाया एव युक्तत्वात् दोषः । यकथाप्यतापत्तेपि यदीदं प्रकरणं न
स्यात्सादेव विकल्प इति सम्भावितस्य तस्यैव प्रतिप्रवृत्त इति न
दोषः ॥ ननु प्रत्ययनियमपक्षे शेषादिति कृतेपि दोषः । कर्तरि-
त्यस्य सूत्रेण कर्तरि शेषादेवेत्यर्थेऽन्तरे परस्मैपदस्य सर्वत आपत्ते-
रिति चेत्सर्वम् । विनिगमनाविरहेण कथयैव, शेषादेवेति नियम-
दयाक्षीकारेणादोषात् ॥ नन्वेवमपि भावकर्मणोरेवेति धातुमात्रविषय-

१ ‘प्रकृत्यर्थेति’ । २ ‘तस्मिन्मो’ । ३ ‘प्रधानानां प्रत्ययानां प्रकृतिविभेदेन
सह संभवत्वरूप उपरोधो निमग्न इत्यर्थः । (र. ना.) ४ अनुदात्तञ्चित इत्य-
नेन । (र. ना.) ५ न्यायादिषु परस्मैपदेषु इति भावः । (र. ना.) ६ ‘यदु-
क्तम्’ । ७ अनुदात्तञ्चिदादिषु प्रकृतिः । भावकर्मणोरेवेत्यर्थः । (र. ना.)

८ अनुदात्तञ्चिद्व्योविभेदेनेत्यादिः । (र. ना.) ९ तस्यानुदात्तञ्चिदादिषु नियत-
त्वादिति प्रदीपेऽनुपपदेवोक्तमिति भावः । १० ‘कृदन्तस्य’ इति वृत्तित् ।
‘तदन्तस्य’ इत्येव वा ‘तस्य’ इति । ११ ‘आधुनिक’ इति व्यपपात एव ।
१२ ‘प्रयुक्त’ । १३ विकल्पस्यैवेत्यर्थः । (र. ना.) १४ ‘सत्यम्’ । कर्तव्यम् ।

नियमेनानुदात्तदिश्वयोषि कर्षेति तद्वानानापतिः । न चानुदात्त-
द्वित्त इत्यत्र वेद्यर्थम्, चेपाद्भावकर्मणोस्तद्व्याप्यत्वं चारितार्था-
दिति चेत् ॥ न, योर्विभागसामर्थ्येनात्र कर्मणोत्वादलोपः ॥

(प्रकृत्यर्थनियमाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तन्नि प्रकृत्यर्थनियमः ।

(उद्घोषः) भावे—अस्तु सहेति । दोषादिति कर्तव्यता-
रूपादौमात्रादिति ॥

(८९८ प्रकृत्यर्थनियमदूषणवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यर्थनियमेऽन्याभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृत्यर्थनियमे अन्येषां प्रत्ययानाम-
भावः । अनुदात्तलितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

नैप दोषः । अनवकाशास्तृजादयः । उच्यन्ते
न, ते घननाद्भविष्यन्ति ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

सायकाशास्तृजादयः ॥ कोऽयकाशः ? परस्मै-
पदिनोऽयकाशः ॥

(उद्घोषः) परस्मैपदिनोऽयकाश इति भाष्यादयकाशस्य
निरूपयन्नाह, घणनादीन्तयकाश इति केपदाभिलषुङ्गिहः,
विटन्तान्मपकाश इति मरुत्पदप्रत्ययान्तादिति बोध्यम् ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

तत्रापि नियमात्र प्राप्नुवन्ति ॥

(उद्घोषः) तत्रापि नियमात्रेति । तेषु परस्मैपदनेनेति
निगनादित्थः । यं चानवकाशात्पादघनसामर्थ्याद्भविष्यन्तीति
प्रकृत्यर्थनियमे न दोष इति भावः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

तत्त्वदादयस्तर्हि भावकर्मणोर्नियमात्र प्राप्नुवन्ति ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

तत्त्वदादयोप्यनवकाशाः । ते घननाद्भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) तत्त्वदादयोपीति । यद्यपि ज्ञानीयं चूर्ण-
मिलादौ घणनादीन्यवकाशः, तथापि तयोरेवेति चोदनया
भावकर्मणोर्यद्विधानं तदनवकाशम् ॥

(उद्घोषः) तथापीति । बहुलप्रणोतीतविधेयारितार्थ्येति
तयोरेवेति निषेचनारितार्थ्यादिति भावः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

चिन्तर्हि भावकर्मणोर्नियमात्र प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) चिन् तर्हीति । ननु भावकर्मणी सार्वधातु-

कस्यार्थं न चिन्तस्तत्कथमप्राप्तिश्चोचते । सहाभिधानपक्षे चि-
नोपि भावकर्मणी अर्थवित्त्वदोषः ॥

(उद्घोषः) सहाभिधानेति । यद्यप्यनिर्दिष्टार्थानां स्थायि-
कत्वेन प्रकृत्यर्थनियमेन न्याय्या, तथापि व्याकरणान्तरेऽतिप्रत्ययादि-
कल्पनादर्शनादयं पक्षः अस्ति, सहाभिधानेति द्वाविति वदन्वचा प्र-
त्येकमेव पर्याप्तिरिति बोध्यम् । सहाभिधानं चोक्तत्वेन, समयोरपि
चोक्तत्वादिति तत्त्वम् ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

चिन्वचनाद्भविष्यति ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

घञ् तर्हि भावकर्मणोर्नियमात्र प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) घञ् तर्हीति । अकतरे विधीयमानोऽपादा-
नादिषु षम् सावकाशः ॥

(उद्घोषः) अकतरेति । भावे षन् लनवकाशत्वात्तद्व-
इति भावः ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् ?
“अणकर्मणि घ” इति ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

तर्हि तत्रोपपदविशेषणम् । अभिधेयविशेषणेन
चेदार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न
खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा
सर्पेन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥

(प्रदीपः) उपपदविशेषणमिति । सप्तमीस्थस्य सा-
मान्यस्य कर्मणीत्यनेन विशेषस्य प्रतिपादनादुपपदविशेषणमु-
च्यते । एवमभिधेयविशेषणेति व्याख्येयम् ॥

(उद्घोषः) ननूपपद इति विशेष्याभावात्कथं कर्मणीत्यस्य
तद्विशेषणत्वमत्र आह—सप्तमीति । विशेषेणानुपपदमत्र
विशेषणपदेन विवक्षितमिति भावः ॥ स्वपठितस्य ३०० ३००-
सप्तम्यन्तमनुवृत्तिमात्रेण कथं विषयसप्तम्यन्तं ३०० ३००-
भाष्यार्थः ॥ शब्दाधिकार पञ्चमिति इति परिहारः ।

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भव-
तीति । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा ।
शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते
उपेस्पृश्यते शाल्यश्च भाव्यन्ते ॥ यदप्युच्यते—न
खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा
सर्पेन्ती सर्पणादहिर्भवतीति ॥ भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं
स्यात् । शब्दस्तु खलु येनयेनाभिसंबध्यते तस्यतस्य
विशेषको भवति ॥

१ तद्वानानापतिः । (८. ना.) २ घञ् ३ एपादमसामर्थ्य-
नेत्यर्थः । (८. ना.) ४ इदं सममात्रदूषणमात्रम् । (८. ना.) ५ तत्त्वदा-
दयस्तर्हि । ६ प्रकृत्यर्थनियमे दूषणमुक्त्यान्वयिने तद्वत्-तत्त्वदादय-
इति । (८. ना.) ७ सहापक्षे सहाभिधानेसादि । (८. ना.) ८ प्रकृत्यर्थो-
द्धिः २०

यस्येति व्याधिकरणवृत्तीति, प्रकृत्यर्थस्य तदर्थं चयनया समानाधिकरणो-
पा । (८. ना.) ९ अणुभिः समाने इत्यादिः । (८. ना.) १० इत आरम्भ-
भाष्यं घञ्कारसंज्ञावृत्तत्वात्तद्व्याप्यमानमिति तत्त्वत्पारवैयाप्यं सत्तया ।
११ ‘अण्वन्ती’ । १२ उपसर्गस्य आनयावयवम् । (८. ना.) १३ ‘अण्वन्ती’ ।

(८९९ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ शेषवचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शेषवचनं च कर्तव्यम् “शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्” इति ॥ किं प्रयोजनम् ? शेषनियमा-र्थम् । प्रकृत्यर्थो नियतौ, प्रत्यया अनियताः, ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम्—शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति ॥

(उद्योतः) भाष्ये प्रत्ययनियमवादी मत्पक्षे त्वयोद्भावितं गौरवमत्रापि समानमित्याह—शेषवचनं चेति । अत्रापि पक्षे शेषग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(९०० दूषणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मै-पदप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् । “शेषाच्छेषे” इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—मिच्छते कुसुलः स्वयमेवेति ॥

(प्रदीपः) कर्तरि चेति । यदा कर्मवदित्यर्थं शास्त्रा-दिदेशः, तदा कर्मकर्तरि परस्मात्परस्मैपदं प्राप्नोति । शुद्धौ तु कर्मकर्तारो उभयोरवकाशौ । कार्यातिदेशे तु परस्मादात्मनेपदं सिध्यति ॥

(उद्योतः) शेषग्रहणान्तरं च कर्तव्यमित्यधिकं गौरवं प्रत्ययनियमपक्षे इत्याह—कर्तरि चेति । आत्मनेपदविषयः कर्ता कर्मकर्ता ॥ ननु स्वात्म्यकर्तृत्वप्रयुक्तं परस्मैपदमातिदेशिकेन विरुद्धमिति कथं तैस्तत्वादत आह—यदेति ॥ परस्मैपदं प्राप्नोतीति । द्वितीयशेषग्रहणे तु कर्मकर्तुः शेषत्वमावाप्नोति भावः ॥ उभयोः, कर्मकर्त्राभयविधयोः । भावाभावकृतविरोधबदेव स्वात्म्यं निवर्त्यत इति भावः ॥ न चातिदेशोऽनवकाशः, कार्यान्तरे सावकाशत्वादिति तात्पर्यम् ॥ कार्यातिदेशे स्त्विति । केचित्त्वेतद्भाष्यप्रामाण्यात्कार्यातिदेशेऽपि परस्मादिभ्यन्वहारे उत्पत्तिदेश एव देशोऽतिदिश्यमान-कार्याणामित्याहुः ॥ वस्तुतः कार्यातिदेशः शास्त्रातिदेशद्वारेणैत्युक्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कर्तरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः ? ।

(उद्योतः) कर्तरि चेत्त्वादिनकारस्वारस्यात्प्रकृत्यर्थनियमपक्षे दोषान्तरमिति भाति, तच्च न, वक्ष्यमाणयुक्तेरित्याशयेन शून्यमिति—कर्तरस्मिन्निति ॥

१ विचित्रपुराणेषु वार्तिकमिदं नोपलभ्यते केवलं भाष्येनोपलभ्यते तत्र चिरंतनकेपकप्रमादमन्तरा मान्यलक्षणं परमात्म । पुरा हि आचवमिषाणां ऐलकानामिषं श्रेणी मयंरितासीत्—यदप्यवहितयोः समानादुप्युक्तिपाठयोरिकं पाठं श्रित्वा तदमे तस्य पाठस्य शिष्यटीयतासुषकं संख्याङ्कः (२) लिखितु इति । पाठपाठ्यं हं संख्याङ्कमवलोक्य द्विरेव पठन्ति स्म । एवं भवति यत्र ऐलकप्रमादासंख्यादो न लिखितः । मत्तुमनिष्ठाया जना अपि तमेव ऐलक-

(तृतीयोक्तसमाधानभाष्यम्)

प्रकृत्यर्थनियमे ॥

(उद्योतः) भाष्ये नकारस्वारसेनाह तृतीयः—प्रकृत्यर्थेति ॥

(समाधाननिराकरणभाष्यम्)

प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः । प्रकृत्यर्थो नियतौ, प्रत्यया अनियताः, तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन । कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्यर्थो नियताविति । भावकर्मणोर-त्मनेपदमेवेति नियमादन्तरेणापि कर्तृग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदं लभ्यत इति नार्थः कर्तृग्रहणेन ॥

(उद्योतः) प्रकृत्यर्थनियमवाचाह—तावन्न दोष इति । अन्तरेणापीति । भावकर्मणोस्तत्त्वानयोनैयत्वेन कर्तव्येनोभयप्रस-ङ्गात् । उभयप्राप्तौ नियमार्थं शास्त्रं कर्तव्यं पर्यवस्यतीति भावः ॥ भाष्ये—नार्थः कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणाच्चैष दोष इति । तथा च प्रकृत्यर्थनियमपक्षे तदभावाच्चैष दोषः ॥ अयं भावः—यदि कर्तृग्रहणं क्रियते तदा भिन्नविषयत्वाद्भावकर्मणोरिति परस्मैपदापवादो न भवतीति परस्मात्कर्तृकर्तरि परस्मैपदं प्राप्नोतीति तन्निवृत्तये शेष-ग्रहणं कर्तव्यम् । यदा तु कर्तृग्रहणं न क्रियते तदा परस्मैपदे प्राप्ते भावकर्मणोरित्यात्म्यमाणं येन नामाप्तिन्यायेन शेषादित्याप-वाद इति भावकर्मणोरित्येतद्विषये शेषादिति न भवतीति इति कर्म-कर्तरि परस्मैपदनिवृत्तये शेषग्रहणं न कर्तव्यमिति ॥

(दोषाभयपक्षप्रदर्शकभाष्यम्)

प्रत्ययनियमे तर्ह्ययं दोषः । प्रत्यया नियताः, प्रकृत्यर्थावनियतौ, तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं भावक-र्मणोर्निवृत्त्यर्थम् । कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥

(प्रदीपः) कर्तृग्रहणाच्चेति । परस्मात्तु परिहरिष्यते ॥

(उद्योतः) दोषदः स्वाशयमाह—प्रत्ययनियमे तर्ह्यिति द्वितीयकर्तृग्रहणाच्चैलनेन, दोषवानेव प्रत्ययनियमस्तर्करणात्कर्म-कर्तव्यमित्यासेवेति सूचितं, तत्राह—परस्तादिति ॥

(प्रकृत्यर्थनियमे लाघवभाष्यम्)

प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥ “क-थम् ? । प्रकृत्यर्थो नियतौ, प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि—परस्मैपदं भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति—यत्र परस्मैपदं नान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवतीति ॥

(प्रदीपः) परस्मैपदमिति । सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधा-नमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

अचारात्मकारुणिरिति । अक्षयिषु पुस्तकद्वये स्पष्टमेव द्विरेव उपलब्धवान् मयमस्य वार्तिकत्वम् अग्रिमस्य भाष्यत्वम् अन्येभ्य विचार्य लिखितम् । १ तदिति । परस्मैपदमित्यर्थः । (२. ना.) २ अतिदेशेनेत्यादि । (२. ना.) ३ तथा चातिदेशानवकाशमवप्रयुक्तः स्वात्म्यकार्यपापो न तु भावाभावकृतविरोधवदिति भावः । (२. ना.) ४ आत्मनेपदपरस्मैपदोभयमाप्नोति नियमार्थं दोषादिति शास्त्रमित्यर्थः । (२. ना.) ५ कर्तृग्रहणादित्यर्थः । (२. ना.)

भाष्यभाष्यपरिच्छेदः । (र. ना.) ६ परत्वादित्यर्थः । (र. ना.) ७ परस्ते-
नेति भाष्यकान्वयि । (र. ना.) ८ गानुपराभासिद्वयस्य योगविभागाभाष्यस्य-
मित्यर्थः । (र. ना.) ९ अनुपराभासिद्वयस्यैतत्पर्युक्तस्यार्थः । (र. ना.)

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नोत्सहते प्रतिविद्धा सती बाधितुम् ॥

(प्रदीपः) नोत्सहते इति । शेषादिति प्राप्तिर्योगविभागेनापवादेन कर्मकर्तृविषयाद्विषयान्तरं नीता नोत्सहते परंप्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः ॥ अथ बा-इयं योगविभागप्राप्तिरविशेषादनुपपत्त्यामिलेतामपि प्राप्तिं बाधितुमिहार्थः ॥ नोत्सहते इति । अपवादापवादत्वादानुपपत्त्यामिलेतामपि प्राप्त्या प्रतिविद्धा नोत्सहते तामेव बाधितुमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) शेषादिति । उत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतयाऽपवादविषये उत्सर्गाप्रसक्तौति भावः ॥ परं प्राप्तिमिति । कर्मकर्तृविषयामनुपपत्त्यामिति प्राप्तिमित्यर्थः ॥ भाष्ये प्रतिविद्धेति बाधितुमित्यर्थः । पूर्वप्रतिषेधारम्भे गौरवात् इयमित्यनेन योगविभागप्राप्तिरेव परावृत्त इत्याह—अथ वेति । भाष्यसामान्यचिन्तयेति भावः ॥ अपवादापवादत्वादिति । पूर्वमपवादपदं बाधकपरं, तत्र योगविभागस्य परत्वाभाषकं स्मरितवित इति तदपवादत्वादित्यर्थः । कचित्पवादादत्वादित्येव पाठस्तदापि तद्व्यपकत्वोपलक्षकं, परत्वादि योगविभागस्यानुपपत्त्यामिति बाधकम् । भाष्येऽपि प्रतिविद्धेति परत्वाभाषितेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि “कर्तरि कर्मव्यतिहारे” इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते । तत्प्रकृतमुत्तरत्राजुवर्तिष्यते—“शेषात्कर्तरि कर्तरि” इति । किमर्थमिदं कर्तरि कर्तरीति ? कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति । ततः “अनुपपत्त्यां कृञ्” कर्तरि कर्तरि इत्येव ॥ अनुवाचञ्छित ॥ १२ ॥

(प्रदीपः) कर्तैव यः कर्तेति । यस्य व्यपदेशान्तरं नास्तीत्यर्थः । यथेवमसिद्धिर्नतीति करणकर्तरि न प्राप्नोति । नैव दोषः ॥ कर्तृवस्थायां करणत्वाभावात् । नियते कुसूलः स्वयमेवेत्यत्र तु स्वाध्यं कर्तृत्वमातिदेशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति परस्परपदम् ॥ १२ ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये प्रत्याख्यायते इति । वर्तमानसामीप्ये हेतुः ॥ कर्मकर्तारि वस्तुतः कर्तृत्वाभावात्पुनः कर्तृग्रहणेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह—व्यपदेशान्तरमिति ॥ भाष्ये कर्ता चान्यश्चेति । कर्तृव्यवहारवान् कर्मव्यवहारवान् इत्यर्थः ॥

(१३१ नियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ । आ० २ सूत्रम्)

१६१ कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १।३।१४॥

(१०१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्रियाव्यतिहारे ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् ।

१ प्रत्याख्यायते इत्यर्थः (८. ना.) २ 'तथा' । ३ कर्मव्यतिहारे इत्यल्लेखादिः । (८. ना.) ४ 'क्रियाया' इति संबन्धः । ५ तद्वदित इत्यर्थः । परस्पर-

कर्मव्यतिहार इत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत—‘देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति, इह च न स्यात्—व्यतिलुनते व्यतिपुनत इति ॥

(प्रदीपः) कर्तरि ॥ १४ ॥ क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यमिति । प्रत्यासन्नत्वात्कृत्रिमस्यैव साधनकर्मणो ग्रहणं प्राप्नोति । साधनकर्मणि च घातोर्दृश्यसंभवाद्वात्तत्वं तद्विषयत्वं विज्ञायेत ॥ देवदत्तस्य धान्यमिति । देवदत्तस्याभिकं धान्यं लवनेन स्त्रीकुर्वन्तीत्यर्थः । क्रियायां साध्यैकत्वभावानां कर्म व्यतिहार इति चेत्, योग्यतावशादस्यैव क्रिया साध्या अस्या इदं साधनमिति निर्ज्ञेते साध्यसाधनभावे यो व्यत्यासः स क्रियाव्यतिहारः । परस्परकरणमपि क्वचित् क्रियाव्यतिहारः—यथा संग्रहरन्ते राजान इति । अत्रैकैव क्रिया सञ्चारिणीव लक्ष्यते ॥

(उद्द्योतः) कर्तरि कर्म ॥ १४ ॥ ननु क्रियावचनस्यैव कर्मशब्दस्य ऐक्यप्रतिपत्त्याद् धातुत्वमेव साक्षात्संन्यष्टाभाष्यस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्यत आह—प्रत्यासन्नत्वादिति । लोकप्रतिष्ठापेक्षया शब्दे श्वात्मप्रतिपत्तिरेव वक्तव्यी प्रकरणादिति भावः ॥ साधनकर्मणि ईप्सितत्वे ॥ सद्भिषयत्वमिति । कर्मव्यतिहारविषयाथेकादातोर्लक्ष्यं इति भावः ॥ ननु देवदत्तस्याभिकान्यस्यान्येन लवनेन तत्त्वत्त्वानुसर्षेण विनिमयाभावात्कथमत्र प्राप्तिरत आह—स्त्रीकुर्वन्तीत्यर्थ इति । स्त्रीकारपर्यन्तं घातोर्लक्षणेति भावः ॥ क्रियायां कर्मणः स्वत्वविनिमय एव कर्मविनिमय इति बोध्यम् ॥ क्रियाणामिति । सिद्धेऽप्येवमन्यसंबन्धिनोऽन्यसंबन्धरूपव्यतिहारसंभवेऽपि क्षणसाधिक्रियाद्वयं तदसंभव इति भावः ॥ योग्यतेति । नान्यसंबन्धिनोऽन्यसंबन्धित्वं सः, किं त्वन्यरीयत्वेन प्रसक्तस्यान्यसंबन्ध इति भावः । एवं च साधनव्यत्यास एव क्रियाव्यत्यास इति तात्पर्यम् ॥ नन्वेवं स्वत्वक्रिया एव स्वेन करणात्संग्रहरन्त इत्यत्र व्यतीहाराभावेनात्मनेपदं न स्यादत आह—परस्पररेति । परस्परसंबन्धि करणमित्यर्थः । संबन्धश्च कर्मकरणसंपदानापादानादिलक्षणे बोध्यः ॥ प्रायेण व्यतीहाराद्योतकौ । कचित्तन्मपि, यथा संग्रहरन्त इत्यत्र । कचित्तु प्रकरणादिकमपि तथा बोध्यम् ॥ नन्वेवमन्यैकक्रियातिरूपितकारकशक्तिव्यत्यासो नोपपादितः प्रहाराणां भिन्नभिन्नत्वादित्यत आह—अत्रेति । साधनभेदात्क्रियाभेदावश्यमभावेन सर्वत्र व्यतिहारेमेवैक्यमपेक्षणीयमिति भावः ॥ एकपात्रुवाच्यत्वेन वैकल्यम् ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । ‘कां क्रियां करिष्यसि’ ‘किं कर्म करिष्यसी’ति ॥

(प्रदीपः) क्रियामिति । लौकिकाधार्या ईहानुयन्ते ॥

विश्वकर्मादिविरूपकत्वस्य इति भावः । (८. ना.) ६ 'इह शुभते' ।

(उद्घोषः) लौकिका इति । पशुरपलं देवतेतिवदिति मानः ॥ इह, शब्दे ॥ तदुक्तमुभयगतिरिति । कर्मणि द्विती-
देति कृत्रिमम् । एतन्मार्गिके क्रियारूपम् । स्पष्टं च संख्यासंज्ञा-
स्ये माने ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि कर्मव्यम् । 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
संप्रत्ययो भवति' ।

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

क्रियापि कृत्रिमं कर्म ॥

(उद्घोषः) इह ॥ कृत्रिमाकृत्रिमन्यापमेवाशुपेलाह—
क्रियापि कृत्रिममिति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

न स्तिष्यति । "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" इत्युच्यते ।
कथं च क्रिया नाम क्रियया ईप्सिततमा स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) कथं च क्रियेति । द्वयोरपि साध्यत्वात्पर-
स्परान्वयार्थं मत्या प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) ननु द्वयोरपि क्रिययोः पदय वृणो भावनीत्यादौ
संबन्धो दृश्यत इत्यत आह—मत्या प्रश्न इति ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति ॥ कया क्रि-
यया ? संप्रत्ययिक्रियया प्रार्थयतिक्रियया अच्य-
यस्यतिक्रियया [च] इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्व-
कारी भवति स बुद्ध्या तावत् कंचिदर्थं संप्रत्ययि,
संदष्टे प्रार्थना, प्रार्थिते अध्ययसायः, अध्ययसाये
आरम्भः, आरम्भे निर्वृत्तिः, निर्वृत्तौ फलावाप्तिः ।
एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म ॥

(प्रदीपः) क्रियापीति । भोक्तुमिच्छति भोक्तुं जाना-
तीति दर्शनात् ॥ कया क्रिययेति । क्रियान्तरयाचिप्रयो-
गाभावात्प्रश्नः ॥ संप्रत्ययि क्रिययेति । एतद्दर्शनादीनाम-
न्यभिचारात्प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानक्रियापेक्षया च प्रविष्टा
पिण्डीमित्यादौ कर्मादिभावदर्शनात् ॥

(उद्घोषः) भोक्तुमिच्छतीति । अन्यवृत्त्यादयमसत्त्वभूतो
भाव इति भावः ॥ भोजनमिच्छतीत्यादि क्रमेणार्थः ॥ ननु क्रियाया
अपि जन्यत्वेन किंचित्क्रियासाध्यत्वनिश्चये क्रियुष्यते कथं
आह—क्रियान्तरेति ॥ भाष्ये संप्रत्ययिक्रिययेत्यादि । दर्शन-
क्रियाजन्यं प्रार्थनं तज्जन्याध्यवसायजन्यारम्भेणेत्यर्थः ॥ क्रियया
चेति अपाठोऽसाम्प्रदायिकः । प्रेक्षापूर्वकारी विचारपूर्वं क्रियाकर्ता
स बुद्ध्या बुद्धिवृत्त्या तावत् प्रथमं कंचिदर्थं फलरूपं पश्यति ।
फलविषयसंक्रान्त्योऽयं दर्शनम् । तज्जन्यः फलोपायविषयोऽभिलाषः
प्रार्थना । तज्जन्यः क्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वनिश्चयोऽध्यव-

सायः । अभिलाषे सति तत्प्रक्षयकारणात् । तज्जन्या मानसी प्रवृ-
त्तिरारम्भः । तज्जन्या क्रियानिर्गतिः । ततः फलावाप्तिरित्यर्थः ।
फलावाप्तिरित्यनेन दर्शनं फलविषयकमिति सूचितम् । सप्तमीमित्यु-
क्तीयागिश्च पूर्वपूर्वस्योच्चकारणता बोधिता । तत्रारम्भस्याप्यमान-
त्वेन प्रकृतक्रियायाः कर्मत्वम् ॥ अन्यभिचारादिनि । स चोक्त-
विमर्चिभिर्भाष्ये दक्षितः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रसज्येत ।
तस्यात्क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपवाधकसमाधानसाधकभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । इह "कर्तरि व्यतिहारे" इतीयता
सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति
तस्यैतत्प्रयोजनम्—क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्म-
व्यतिहारे मामृदिति ॥

(प्रदीपः) इह कर्तरीति । क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधा-
न्यात्, क्रिययाभिमिष्टतत्वात्तदव्ययं क्रियाप्रवर्तनात्कर्मणोपि
प्राधान्यात्, उभयव्यतिहारे लब्धे कर्मग्रहणात् क्रियाव्यतिहारोप-
युक्तत्वे, क्रियायाः धातुवाच्यत्वादन्तरङ्गत्वात् ॥

(उद्घोषः) ननु कर्मग्रहणमात्रे करणादिव्यतिहारोपि गृह्ये-
त्येतत् आह—क्रियाया इति । साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् द्वाब्दं
प्राधान्यं क्रियायाः, क्रियोद्देश्यत्वलक्षणम् अप्राधान्यं च कर्म-
कारकत्वेनेति तयोरेव ग्रहणं न करणादेरिति भावः ॥ कर्मग्रहणेन
क्रियामात्रग्रहणे उपायमाह—क्रियाया इति । कारकपरत्वे क-
र्मेति कर्मणि प्रत्ययैः कार्यः, क्रियापरत्वे तु भावे । भावधान्तरङ्ग
इति भावः ॥

(कर्तृग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् ? ।

(१०२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं
भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते
भावकर्मणोरनेनात्मनेपदं मा भूदिति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—कर्मव्यतिहारादिष्विति । आदिग्र-
हणं होपात्कर्तरीत्यतः प्रागनुवृत्तावपि फलभावप्रतिपादनार्थम् ॥

(१०३ अन्यथानुपपत्तिवार्तिकलण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावक-
र्मणोः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणो-
रप्यात्मनेपदमनेन प्रसज्येत । तत्र को दोषः ? ।
तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः । तत्र प्रतिषेधे

भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत
—व्यतिगम्यन्ते प्राप्ताः व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति ॥

(प्रदीपः) तत्र प्रतिषेध इति । कर्मव्यतिहारे न
गतिहिंसार्थेभ्य इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भावकर्मणोरप्यनेनेति । विहितस्येति शेषः ॥ १५ ॥

(९०४ अन्यथानुपपत्तिषाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वानन्तरस्य प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ॥ किं कारणम् ? ।
अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तरं यदात्मनेपदवि-
धानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् ? । 'अनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति । पूर्वा प्राप्तिर-
प्रतिषिद्धा तथा भविष्यति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

उत्तरार्थं तर्हि कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रयोजनान्तरसाधकभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव 'शेषात्कर्तरि परस्मै-
पदम्' इति ॥

(प्रयोजनान्तरसाधकभाष्यम्)

द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥
कर्तव्यं यः कर्ता तत्र यथा स्यात्, कर्ता चान्यथ
यः कर्ता तत्र मा भूदिति ॥ कर्तरि कर्म ॥ १४ ॥

(११२ निषेधसूत्रम् ॥ १ । १ । २ आ० ३ सू०)

१६२ न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १।३।१५ ॥

(न्यूनतापूर्वधिकरणम्)

(९०५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥*॥

(भाष्यम्) प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् ॥ व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यति-
पठन्ति ॥

(प्रदीपः) न गति ॥ १५ ॥ हसादीनामिति ।
हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः ॥

१ गानकर्मणोः प्राप्तिरित्यर्थः । (८. ना.) २ कर्मव्यतिहारे प्राप्तिरित्यर्थः ।
(८. ना.) ३ कृतश्रुतेति । संप्रगच्छिरे यमह्वीरजिलादौ श्रुतसंभवेति ।

(उद्ध्योतः) न गति ॥ १५ ॥ हसादीनामिलादिशब्दस्य
व्यवसायत्वे हसिचरुषां पाठुपाठपठितानां ग्रहणं स्यादत आह—
हसीति । व्यतिपठन्तीतिमाप्योदाहरणादाह—शब्दक्रियाणा-
मिति । अशब्दहासे भवति नपेति बहुवचनो विचारयन्तु ॥

(९०६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ हरिवह्योरप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हरिवह्योरप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्य-
म् ॥ संप्रहरन्ते राजानः । संविचहन्ते गर्गैरिति ॥

(प्रदीपः) हरिवह्योरिति । हरतोर्हिंसार्थत्वाद्द्वहेर्गल-
यत्वात्प्राप्तिः ॥ 'ततः संप्रहरिष्यन्तौ हृष्टा कर्णधनं-
जयौ' इत्यत्र व्यतिहारो न विवक्षितः किं तर्हि योत्स-
मानाविलेतावद्विवक्षितम् ॥

(उद्ध्योतः) हरिवह्योरित्येव पाठः । हरिवह्योरितिपाठे दत्त
एव निदेशादिकः कित्थेऽपि श्रुणुः । कृतश्रुतानुकरणमात्रा दगिति
कल्प्यम् ॥ योत्स्येति । संप्रहारशब्दस्य युद्धेऽपि रुद्धत्वादिति भावः ॥

(वह्निग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

न वह्निर्गत्यर्थः । देशान्तरप्रापणक्रियोत्र वह्निः ॥
न गति ॥ १५ ॥

(प्रदीपः) देशान्तरप्रापणक्रिय इति । भारं वह-
तीत्यादौ देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं प्रापणमस्य वाच्यम् । तत्र तु
गत्यन्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त्वसौ धात्वर्थः । अस्मैव न्याय-
सिद्धार्थस्यानुवादकमर्थग्रहणम् । गर्गाणां तु प्रापणं कन्याद्वारक-
मिति वह्नेर्गल्यर्थत्वाभावः ॥ १५ ॥

(उद्ध्योतः) वार्तिकस्यवह्निग्रहणं प्रत्याचष्टे भाष्ये—न
वहिरित्यादिना ॥ नान्तरीयकत्वादिति । भारं प्राप्त इत्यादौ
देशान्तरप्राप्तेर्गतिं विनाऽनुपपत्तेरिति भावः ॥ प्राप्तिस्तु संवन्धमार्गं,
न संयोग एव, देशान्तरस्यैव 'भूरनेन प्राप्त' इति न्ययद्वारात् ।
भारं प्राप्तवानित्यादौ संयोगमूलकाभारापेयभावः प्राप्तिः । कश्चित्तत्र
स्थितिरेव प्राप्तिः । द्वितीयाश्रितेत्युदाहरणे ब्रह्मप्राप्त इत्यादावा-
दिकर्मणि कः कर्तरि चेति कर्तरि को बोध्यः ॥ नान्तरीयकतया
प्रतीयमानस्यापि उदर्थत्वाभिमानेन वार्तिकारम्भः ॥ तत्रैव मानमाह
—अस्मैवेति । अन्यथा 'न गतिहिंसयोः' इत्येव वदेत् । गतिहिं-
सयोर्वैमानेन्यो धातुस्य इत्यर्थ इति भावः ॥ भाष्योक्तोदाहरणेऽपि
गल्यर्थत्वाभावं दर्शयति—गर्गाणां त्विति । प्रापणं संवन्धः ॥
कन्याद्वारकमिति । कन्याप्राप्तिफलकपाणिग्रहणद्वारकसंवन्धो वि-
बाह इत्यर्थः ॥ गर्गैरिति वृत्तीया तु सद्यर्थे बोध्या । गर्गः सह
कन्याद्वारकं संवन्धं प्राप्नुवन्वीत्यर्थः । भाष्ये देशान्तरग्रहणमुपलक्ष-
णमिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

येवमस्या भिन्नमिदम् । ४ 'व' । ५ नान्तरीयकतया प्रतीयमानस्य उदर्थ-
त्वाभावेऽप्येत्यर्थः । (८. ना.)

(१३३ निषेधसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ आ० ४ सू०)

१६३ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च

॥ १।३।१६ ॥

(न्यूनतापूर्णधिकरणम्)

(१०७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परस्परौपपदाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) परस्परौपपदाच्चेति धक्क्यम् । परस्परस्य व्यतिष्ठान्ति । परस्परस्य व्यतिष्ठान्ति ॥ इतरेतरा० ॥ १६ ॥

(प्रदीपः) इतरेतरा ॥ १६ ॥ लोभिके शब्दव्यवहारे स्थापनानुसारादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाद्य कर्मव्यतिहारयोः तनाय प्रयुज्यन्ते ॥

(उद्घोषः) इतरेतरा ॥ १६ ॥ नभितरेतरशब्देनैव कर्मव्यतिहारोक्त्याऽप्युक्त्यानाभिनिव्यायेनाभावेनैव प्रसक्तितरताद—लौकिक इति । न्यायानुसारं प्रयोगानुसारं प्रयोगिनः भावः ॥ उपपदस्यैव भावो न तु स्वः ॥ १६ ॥

(१३४ आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ आ० ५ सू०)

१६६ विपराभ्यां जेः ॥ १।३।१९ ॥

(अनिष्टप्रकाराधिकरणम्)

(१०८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * विपराभ्यामित्युपसर्गग्रहणम् * ॥]

(भाष्यम्) [विपराभ्यामिति] उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—परार्जयति सेनेति ॥

(शृतीयाक्षेपभाष्यम्)

तच्चर्हि धक्क्यम् ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

न धक्क्यम् । यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्गश्चानुपसर्गश्च, अयं खलु विशब्दो दृष्टापचार उपसर्ग एव । तस्यास्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत्त उपसर्गात् । तद्यथा—‘अस्य गोद्वितीयेनार्थः’ इति गौरेवोपादीयते नाभ्यो न गर्दभ इति ॥ विपराभ्याम् ॥ १९ ॥

(प्रदीपः) विपराभ्यां ॥ १९ ॥ विशब्द इति । पक्षिवाची तु यो विशब्दः तस्य नपुंसकत्वाभावात्सुंति विभक्त्या व्यवधानाद्विरनन्तरं जयतिर्न संभवति । बहुवि जयति वनमित्यत्र जहत्सार्थायां पक्षी चरानर्थक्यादिह चार्थवतो ग्रहणादजहत्सार्थायामपि तदर्थोपसर्जनत्वाद्ग्रहणम् । संयुज्यन्तं तु

१ न तु वार्तिकिक इत्यर्थः । (१. गा.) २ यदेति प्रकृत्यर्थम्, अभेदेन वेगान्वयि । (१. गा.) ३ ‘जानमया’ । ४ ‘नीला’ । ५ ‘कर्तव्ये’ इति

ये इति स्मान्तरयुक्तत्वाच्च गृह्यते । एकदेशविकृतस्यान्यत्वादिशब्द एवायमिति चेत् । विरित्यस्य विभक्त्यन्तस्य वै इति विकारो न तु विशब्दस्येत्यदोषः ॥ वी जयत इत्यत्र एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्वायादिशब्दात्परो जयतिः संभवत्येवेति चेत् । पूर्वस्य कार्यं कर्तव्येऽन्तवद्भावः । न चात्र पूर्वस्य किंचित्कार्यमित्यदोषः ॥ अस्य गोरिति । द्वितीयशब्दा लोके प्रयुज्यमानो यदपेक्षं द्वितीयत्वं तत्तुल्यजातीय एव संप्रत्ययं करोति । एवमित्यापि विशब्दसाहचर्यात्पराशब्दोपसर्गो गृह्यते ॥ पक्षिवाचिनो विशब्दस्य संभवे तु द्वयोरपि दृष्टापचारत्वात्परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम् ॥ १९ ॥

(उद्घोषः) विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥ भाष्ये—दृष्टापचार इति । दृष्टव्यमिचारे दृष्टोपसर्गत्वाभावायमिति यावत् ॥ पक्षिवाचकविशब्दस्यानुपसर्गस्यापि सत्त्वादाह—पक्षीति ॥ इह चेति । उपसर्गस्तु पौलार्थेनार्थवानेपेति भावः ॥ इदं कित्यम् ॥ तात्परे गौतमीयार्थवत्त्वं ग्रहणात् । शुद्धरूपातिरिक्ते जहत्साभवाभावाय ॥ विभक्त्यन्तस्येति । संयुज्यन्तस्य विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं प्रवृत्तेरितिभिमानः ॥ ननु विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं शुभमवृत्त्यापि विशब्दान्तवर्णान्च्छेदेन निकारसत्त्वात् तस्यान्येकदेशविकृतत्वमस्तेनेति चेत् चिन्त्यमेवेतत् ॥ पूर्वस्य कार्यं इति । चिन्त्यमिदम् । हे घानेलादी संयुज्यन्तेऽपि पूर्वस्यान्तवद्भावानुपसर्गः, सर्वांसामित्यत्र घटनापक्षे ॥ भाष्यं त्वित्त्वं व्याख्येयम्—विशब्द इत्यस्य जयतिसंबन्ध इत्यादिः । तेन जयतिसंबन्धो विशब्दोदृष्टापचारोदृष्टान्तापेक्ष इत्यर्थः । ईदृशप्रयोगार्थां काव्यदर्शनादिति ॥ कुतो न्यत्वं तदाह—अन्यदत्त इति ॥ अत उपसर्गादन्यत्वमित्यर्थः ॥ ननु पूर्णप्रत्ययान्तस्य सजातीयविषयत्वेपि प्रकृते क्रियायात्तमभाह—द्वितीयेति । दृष्टान्तार्थं स इति भावः ॥ यदपेक्षं द्वितीयत्वमिति । यदीयं सहायत्वमित्यर्थः । द्वितीयशब्दः सहायवाची । एवं च यथा लोकः स्वसजातीयमेव सहायमुपायते, एवं शब्दोपि प्रयोगे सहायं सजातीयमेवोपादधे न विजानीयम् ॥ अन्यमिति सहाचरितासहाचरितयोः सहाचरिते संप्रत्ययः । तत्र सहाचरितत्वं सहाचरितमेवेति दिक् ॥ संभवचेरिति । यदे जयतीत्यादौ । अत्र तुना पूर्वोक्तप्रयोगाभावात्परस्परसंबन्धो जयतिः ॥ परस्परेति । विशब्दसाहचर्यात् पराशब्दोदयवन्तः प्रसिद्धो गृह्यते तत्साहचर्याद्य उपसर्ग एवेति भावः ॥ प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वाच्चेरित्येवमभावः ॥ १९ ॥

(१३५ आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ आ० ६ सू०)

१६७ आलो दोऽन्यसनक्रियस्य ॥ १।३।२० ॥

(अनिष्टप्रकाराधिकरणम्)

(१०८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आलो दोऽन्यसनक्रियस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) आलो दोऽन्यसनक्रियस्येति धक्क-

येषः । (१. गा.) १ ‘इति धरिभावा’ ।

व्यम् । इहापि यथा स्यात्—विपादिकां व्याददाति कूलं व्याददातीति ॥

(प्रदीपः) आहो दो ॥ २० ॥ अव्यसनक्रियस्येति । व्यसनं विभागः विकासनमित्यर्थः । केवलो विहरणशब्द उपादीयमानः पादविहरणं गमयतीत्यास्यग्रहणं सूत्रे कृतम् । केवलो व्यसनशब्दो दुःखादियु वर्तते इति वार्तिके क्रियाग्रहणं कृतम् ॥

(उद्घोतः) आहो दो ॥ २० ॥ विभाग इति । व्यसनशब्दस्य पीडायां रूढत्वेऽपि ददातेः पीडार्थकत्वासंभवेन निषेधवैयर्थ्यात् न गृह्यते इत्यर्थः ॥ विभागशब्देन तदनुकूलव्यापारो गृह्यते तदाह—विकासनमिति ॥ पादविहरणमिति । इदमुपलक्षणमधीनं विहृत्येत्यादौ प्रत्यक्षनस्य, 'विहारशब्दासनमोजनेपिलादौ लोकायाश्च प्रतीतेः । अत एव ये पादविहरण इत्यत्र पादग्रहणं चरितार्थम् ॥ दुःखादिवृत्तिः । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामज-कोपजे' इति कोशाद् दुःखादिसंयन्त्रिक्रियावृत्तेरपि प्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः । क्रियाग्रहणे तु व्यसनरूपक्रियावाचकस्यैव ग्रहणादिभा-गार्थकत्वभावः । स्वरूपतो दुःखादिकं तु न क्रिया, नापि पादुवाच्यमिति बोध्यम् ॥ विपादिकां व्याददातीति । विपादिकावृत्ति-विभागानुकूले व्यापार यत्कर्तव्यं इति बोधः ॥

(तटस्थालोपमाप्यम्)

तर्हि वक्तव्यम् ॥

(सिद्धान्तिसमाधानमाप्यम्)

न वक्तव्यम् । इह "आहो दोऽनास्य" इतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यद्विहरणग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—आस्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात् । यथाजातीयका आस्यविहरण-क्रिया तथाजातीयकात्रापि ॥

(प्रदीपः) आहो दोऽनास्य इति । आस्यसमवायिन्यां क्रियायां ददातिवर्तमान आस्यवृत्तिर्भवति । यथा लोमविषय-हर्षणवृत्तिर्हिपिलोमसु वर्तते इत्युच्यते ॥ ददातेरेवास्ये वृत्तिसंभवो नान्येषां दारुपाषाणमिति तेषामिह ग्रहणाभावः ॥ येषां स मुखमादत्त इत्यत्रापि मुखविषयलादानस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैव दोषः । आस्यसमवेतैव वा क्रिया तस्यां वृत्तौ ददातिरास्ये वृत्तौ भवति । ग्रहणं तु प्राणप्रैहीतुविषयम् । अनास्य इति च पर्युदासः । आस्यानास्यसमुदायस्यास्यसदृश इति विधिरेव तत्र भवति ॥ सोयमिति । आस्यग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थ-मित्यस्यस्यास्ये विहरणसद्भावाविषयो भवति ॥

(उद्घोतः) आस्यस्य द्रव्यत्वात्कथं तत्र धातोवृत्तिरत आह—आस्येति । आस्यवृत्तिविभाषानुकूलव्यापारे इत्यर्थः ॥ नन्वे-वमास्यसमवेतक्रियेतरेष्ववृत्तेर्धातोर्विलयं वासादाग्रहणेप्यवि-क्षेपात्सर्वदाशब्दानां ग्रहणं स्यादत आह—ददातेरेवेति । आह-पूर्वेति शेषः ॥ नान्येषामिति । अनभिधानादिति भावः ।

१ यथा स्यादिति । निषेध इति शेषः । २ 'गृहीत' । ३ मुखविपादिका-विहरणस्य मुखविहरणमित्यत्रादिति भावः । (२. ना.) ४ आस्यविहरणे न स्यादिति । ततश्च मुखविपादिके व्याददातीत्येव इति भावः । (२. ना.)

यतेन शोभनखण्डनादीनामप्यास्यसमवेतक्रियात्वाविशेषादन्येषामपि दारुपाषाणां ग्रहणं प्राप्नोतीति परास्तम् ॥ आस्यसमवेतैवेति । आस्यमात्रसमवेतफलजनकक्रियावृत्तेर्नैत्यर्थः । आस्यमात्रसमवेत-फलजनकक्रियालक्षकास्यशब्देन च न व्यसमासः । एवं च संप्र-मिलादौ न दोषः । तदर्थफलस्य संयोगस्य कर्तृकर्मोभयसमवेत-त्वात् ॥ न्याय्यत्वादाह—पर्युदास इति । तेन मुखविपादिके व्यादत्ते इत्येव । वस्तुतः प्रसज्यप्रतिषेध एव । प्रतिषेधे एव स्वाङ्ग-कर्मकादित्यस्यान्वयपत्तनवात् प्रत्युदाहरणमात्रेण तस्य तत्संबन्ध-सैव बोधनात् । नहि विधिशेषत्वे तत्प्रत्युदाहरणं संभवतीति परं ॥ विहरणविशेषेति । विकासरूपेत्यर्थः । आस्ये वृत्ते विहरणमित्य-र्थादिति भावः ॥ अत एव यथाजातीयकेलादिभाष्यं संगच्छते ॥

(१०९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम् ॥ इह मां भूत्—व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुख्यम् इति ॥ आहो दो ॥ २० ॥

(प्रदीपः) स्वाङ्गकर्मकादिति । स्वमां स्वाङ्गम्, न तु पारिभाषिकम्—'अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गम्' इति । तेन परकीयास्यविहरणे विधिरेव भवति ॥ २० ॥

(उद्घोतः) न तु पारिभाषिकमिति । कृत्रिमत्वाद्गुणत्वाच्च यपि तस्यैव ग्रहणं न्याय्यं तथापि व्याख्यानाच्छ्रयानुसारयेदमेव गृह्यते इति भावः ॥ स्वाङ्गकर्मकादिति पञ्चमीनिर्देशाद् अन्य-सनक्रियस्येतिपिपीलिकायाश्च सूत्रसद इति पदं पञ्चम्यन्तं पञ्चम्यन्तं वाऽस्त्विति वार्तिककारो मन्यते ॥ २० ॥

(१३६ आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ आ. ७ सू.)

१६८ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ १३२१ ॥

(अनिश्चाराणाधिकरणम्)

(११० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

[॥ * ॥ उपसर्गग्रहणम् ॥ * ॥]

(भाष्यम्) उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—'अनुक्रीडति माणवकम्' इति ॥

(प्रदीपः) क्रीडोऽनु ॥ २१ ॥ अनुक्रीडतीति । तृतीयार्थ इत्यनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः । माणवकेन सह क्रीड-तीत्यर्थः ॥ एतच्च समा साहचर्याद्भवत्येव ॥

(उद्घोतः) क्रीडोऽनुसं ॥ २१ ॥ कर्मप्रवचनीयेति । धात्वर्थविशेषकत्वे तु धातोरकर्मकत्वान्माणवकमिति द्वितीयानापत्ति-रिति भावः ॥

५ पर्युदासमाश्रित्येत्यादि । (२. ना.) ६ सकीयास्यविहरणे आत्मनेपदं न स्यादिति भावः । (२. ना.) ७ मा भूदिति । निषेध इति शेषः । ८ अनो-रित्यादिः । (२. ना.)

(९११ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समोऽकृजने ॥ * ॥

(भाष्यम्) समोऽकृजने इति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—संज्ञा—नित्त राकटानि ॥

(न्यूनतापूरणाधिकरणम्)

(९१२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आगमेः क्षमायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आगमेः क्षमायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ माणवक आगमयस्व तावत् ॥

(प्रदीपः) आगमयस्वेति ॥ सहस्रं कंचित्कालम्, मा त्वरित्वा इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) आगमेरिति वार्तिके गमेर्यन्तस्य निर्देश इति बोध्यम् । मा त्वरित्वा इति । अल्पयनामर्थं कंचित्कालं क्षमस्व मा त्वरतं हेति भावः ॥

(९१३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विधायानु शिक्षते । अनुपि शिक्षते ॥

(प्रदीपः) शिक्षेरिति ॥ केचिदाहुः—शक्तिः सन्नतो गृह्यते इति नियमनिर्णयम् ॥ शिक्षाविषयकस्य शक्तिः प्रयुज्यते—नोक्तं शक्तेरिति—इति प्रयोगदर्शनात् ॥ इह तु जिज्ञासाविषयः शक्तिर्गृह्यते, शक्तिं जिज्ञासितुं घटत इत्यर्थः । आत्मनेपदभेदं जिज्ञासाया अपगमनाभिज्ञासितुमिति न प्रयुज्यते ॥ अन्ये तु 'शिक्षा विधोपादाने' इत्यस्य प्रदणं नियमार्थं वर्णयन्ति ॥ अपरेषु तु उपायस्वात्सन्नत्वोक्तिप्रदणं न्याय्यम् ॥

(उद्घोषः) शिक्षेरिति । शक्तेः सति सति मीमेदीरमाने—अप्यक्षणेपे कोटिर्द्वितीयं परं इत्यस्य शिक्षेरिति निर्देशः ॥ नन्वेवं जिज्ञासावर्तित्वान्न, ज्ञानेच्छा इति उदर्थः । उद्ध्ये तु ज्ञानं शक्तेरिति, शक्तिः सन्नोपायमिति ध्वजः । ज्ञानविधिरायाः शक्तेरिति शक्तिवत्तया ज्ञानस्यापि वैराग्यमात्रम् ॥ इयंस्तु विशेषः—इच्छा सन्नर्थः, शक्तिः प्रकृतार्थः, तस्य ज्ञानविषयमात्रमनेपद-बोध्यमिति ॥ तदाह—केचिदिति ॥ ननु प्रतिपदोक्तशिक्षेरेव प्रदणं मुख्यत आह—विध्यर्थमिति । एवं च विधित्वातुरोपेनेव वैरि-मात्रात्मा इति भावः ॥ नन्वेवं शक्तीच्छावाचकस्य शिक्षेः कर्तुं जिज्ञासायां शक्तिर आह—क्रियाविषयश्चेति । एवं च जिज्ञासाविशेषणीयज्ञानविषयकत्वेन जिज्ञासाविषयकत्वं तस्य जिज्ञासा-यामिति च विषयसन्नमिति भावः ॥ तदाह—इद्वेति । जिज्ञासितु-मिति । जिज्ञासाविषयकार्त्तव्यं जिज्ञासापेक्षारोपः । वाति-

१ 'कार्त्तव्य' इति सूत्रम् । संज्ञासंज्ञोपात्तम् । विधेयार्थकमात्र-भावात् शोच्यं संज्ञायां यथाशक्त्यात् शक्तिरिति वक्तव्यम् । (र. ना.) २ 'तस्य उदर्थः' । ३ इच्छाविषयज्ञानमात्रादित्यर्थः । (र. ना.) ४ शक्तिरूपमजल्यर्थस्य ज्ञानविषयकत्वमित्यर्थः । (र. ना.) ५ उक्तप्रतिपदोक्तशिक्षेरेति लादि । (र. ना.) ६ ज्ञानार्थेन अपगमनाभिज्ञासन्नत्वेन वक्तव्यमिति । (र. ना.) ७ विधा-विषयमिति वक्तव्यमिति भावविशेषणम् । (र. ना.) ८ 'बोध्यम्' । ९ ज्ञानवि-दि. २१

कृता शिक्षेः सन्नतन्व प्रदणमिति शायितुं जिज्ञासाया विषय-त्वेन निर्देशः कृत इति बोध्यम् । विधाविषयज्ञानफलकशक्तीच्छेति बोधः । आत्मनेपदसमभिन्यादरे सन्नकृतेः शक्तेर्ज्ञानविषयशक्ति-विषयत्वमिति तात्पर्यम् ॥ जिज्ञासायाः इच्छाविशेषणीयज्ञान-मानम् ॥ सिधेरेव त्विति । शिक्षेत्तुदात्तेनेनात्मनेपदस्य सिद्ध-त्वादित्यर्थः ॥

(९१४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकर-
णेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेपूप-संख्यानं कर्तव्यम् । अपस्किरते घृणो हृष्टः । अप-स्किरते कुकुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा आश-यार्थी ॥

(प्रदीपः) किरतेरिति । विक्षेपार्थः किरतिः । हर्ष-दयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः ॥ हर्षादिव्येव अपाच्यतुष्पादिति सुद्विधीयते ॥

(उद्घोषः) विषयत्वेनेति । तत्र हर्षः कारणं जीविका-कुलायकरणे कते इति विवेकः ॥ हृष्टा वाचा मूर्खमपेक्षित्वीत्य-त्रापि स्वादत्त आह—हर्षादिव्येवेति । हर्षादिपूर्वकालेखन इत्य-स्यः । इत्यलेखनाभावात् शब्दशक्तिसमावात्सुर्यविषय-यवात्मनेपदमिति भावः ॥

(९१५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ * ॥

(भाष्यम्) हरतेर्गतताच्छील्ये उपसंख्यानं क-र्तव्यम् । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽ-नुहरन्ते ॥

(प्रदीपः) हरतेरिति । गतं प्रकारः ॥ पैतृकमिति । पित्रागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः ॥ मातृकं—मा-साहस्यमार्गं विवक्षितम्, न तु प्रकारताच्छील्यमिति—तद-तद्धितार्थेनैव भाष्यकारेण न कृतम् ॥

(उद्घोषः) ताच्छील्यमविच्छेदेन शीलनं तदाह—सतत-मिति ॥ पैतृकमित्यत्र सत आगत इत्यधिकारे ऋतव्यम् । ता-च्छील्ये क्तिम् । रावणमनुहरति नदः ॥

(९१६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ आशिपि नाथः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आशिपि नाथ उपसंख्यानं कर्त-व्यम् । सर्पिणो नाथते मधुनो नाथते ॥

येति वक्तव्यमिति । (र. ना.) १० 'मय' इति रूपपाठः, अभाव परस्व मुह-भावे । ११ मुहविषय इति । मुहविषयस्यात्मनेपदविधायकवार्तिकसमानात्-पूर्वकत्वेन वार्तिकस्य पाठमिति भावः । १२ तद्धितार्थेति सूत्रात्वे इत्यर्थः । (र. ना.) १३ प्रकारपरिभाषा । (र. ना.) १४ इदं वार्तिकमेतद्व्याख्यं च धर्मवत्सङ्गपठ्यमात्रमुपपादयति—आशिपि मुहप्रत्ययोः * इति वार्तिकमात्रोपात्त-मुपलभ्यते, तथापि प्रदीपोपात्तकमात्रादपि नाम आशित फलमेदाभावात् ।

(प्रदीपः) आशिषि नाथ इति । आशिष्येव नाथ इति नियमार्थमिदम् ॥ सर्पिणो नाथते इति । सर्पिर्मे भूयादित्यास्ता इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नाथतेरनुदात्तेत्वाद्चनानर्धन्यमत आह—आशिष्येवेति । इदं भूयादितीच्छा आशीः । तत्प्रयुक्तः परदिस्तानु-कूलो व्यापारो याचनेत्याशीर्वाचनयोर्मदः । अस्तानुदात्तेत्वं तु युनर्धमिति नोच्यम् ॥

(११७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ आङि नुप्रच्छयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आनुते शृगालः । आपृच्छते शुरुमिति ॥

(प्रदीपः) आनुत इति । उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) शब्दं करोतीति । सुलभंकोपि नुराष्ट्रपूर्व उत्कण्ठापूर्वकशब्दमात्रे रूढ इति भावः ॥

(११८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ शप उपलम्भने ॥ * ॥

(भाष्यम्) शप उपलम्भन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते । क्रीडोलु ॥२१॥

(प्रदीपः) शप उपलम्भन इति । उपलम्भनं प्रकाशनम् ॥ देवदत्ताय शपत इति । श्लाघयद्भुङ्गिति संप्रदानसंज्ञा ॥ शीघ्र्यमाने विवदन्ते । केचिदाहुः—यस्या आख्यायते स संप्रदानम् ॥ य आख्यायते स इत्यन्ये ॥ २१ ॥

(उद्द्योतः) शपतिर्नानार्थः । अस्याक्रोधे, देवदत्तं शपतीति । निन्दतीत्यर्थः । अस्ति सत्त्वावेदनपूर्वकं तत्प्रत्यायनाय ग्राह्य-णादेः कश्चिदस्तादिना साक्षात्पश्यन्ने मानससंशयं वा शपये, यथा—विश्वे शपे क्षात्रप्रभेगे शपे इत्यादौ । तृतीया तु कर्मणोपि कारणाविवक्षया । अस्ति प्रकाशने, देवदत्ताय शपते । कथयतीत्यर्थः । तत्र स्मरितेत्वात् सिद्धेऽकर्तृमित्रायाथमिदम् । तदपि प्रकाशनार्थं यव । तदाह—उपलम्भनं प्रकाशनमिति । यथेवं शपतेत्यन्तवानात्यर्थत्वेन द्विकर्मकत्वे देवदत्तं शपत इत्यापचित आह—श्लाघयद्भुङ्गिति ॥ ननु शपयितुमिष्टस्य संप्रदानत्वम् । शपयितुमिष्टं चाणी कर्मैव न तु णौ कर्मैवाशङ्क्याह—केचिदिति । प्रधानमूतप्रत्ययार्थकर्मण यव ग्राह्यत्वादिति भावः ॥ य इति । प्रयोगोपस्थितत्वात्प्रकृत्यर्थकर्मैव ग्राह्यमिति भावः ॥ प्रकृते देवदत्त-स्तार्द्धं यनेत्याशयः ॥ अत्रार्थं भवं न युक्तं, तथा हि सति श्लाघ्यमान इत्येव सिद्धे संप्रदानवैयर्थ्यापत्तेः ॥ 'सख्यः क्षापामि यदि किंचिदपि सरामीत्यादौ तु शपयार्थकत्वात्प्रत्ययमिदम् ॥ काशिकादौ उपलम्भनं शपय इति व्याख्यातं, चिन्त्यम् । उपलम्भन-शब्दस्य योगेन प्रकाशनार्थकत्वात् । शपये रूढिकल्पने न मानम् ।

१ परस्मिन् दातृति या तिस्रा तद्व्युत्पन्नो देहीति शब्दप्रयोगादिरूपो व्यापार इत्यर्थः । (८. ना.) २ विषादनेव दर्शयति केचिदाहुरित्यादिना । (८. ना.) ३ इदं सप्तम्यन्तम् । (८. ना.) ४ प्रकृत्यर्थकर्मैवित्यर्थः । (८. ना.) ५ Bangal Asiatic Society अतिशुद्धं तु 'उद्द्योतान' इति

अत एव हरिणैरनुदाहरणे श्रापिकर्मक इति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

(१३७ आत्मनेपदतियमसूत्रम् ॥ १।३।२ आ. ८ सू.)

१६९ समवप्रविभ्यः स्थः ॥ १।३।२२ ॥

(११९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आङः स्थः प्रतिज्ञाने ॥ * ॥

(भाष्यम्) आङः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् । अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥ समव ॥ २२ ॥

(उद्द्योतः) समवप्र ॥ २२ ॥ अस्तिमिति । केचित्सं-कारमानं धातुं पठित्वा पिति सार्वधातुकेऽद्यादे गुणवृद्धिरूपावगमा-वित्याहुः ॥ विकाराविति । सँसानेऽस्तिमासि चेत्यर्थः ॥ २२ ॥

(१३८ आत्मनेपदतियमसूत्रम् ॥ १।३।२ आ. ९ सू.)

१७१ उदोनूर्वकर्मणि ॥ २४ ॥

(१२० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उद् ईहायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उद् ईहायामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—उत्तिष्ठति सेनेति ॥ उद् ॥ २४ ॥

(प्रदीपः) उदोनू ॥ २४ ॥ उद् ईहायामिति । ईहा विविष्टा चेष्टा कायपरिस्पन्दतिका गृह्यते ॥ उत्तिष्ठति सेनेति । उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

(उद्द्योतः) उदोऽनूर्व ॥ २४ ॥ सर्वस्यापि शाल्यसे-हार्तुविद्वत्तादिशिष्योपादानं व्यर्थमत आह—ईहेति ॥ मस्यदा-हरणे तादृशव्यापारामात्रं दर्शयति—उत्पद्यत इति ॥ २४ ॥

(१३९ आत्मनेपदतियमसूत्रम् ॥ १।३।२ आ. १० सू.)

१७२ उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

(१२१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपादेवपूजासंगतकरणयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपादेवपूजासंगतकरणयोरिति वक्तव्यम् । आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रमसमुपतिष्ठते ॥ संगतकरणे—रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ॥

बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।

पश्य बानरसैन्येस्मिन्दर्कमुपतिष्ठते ॥ १ ॥

मैवं मंस्थाः सच्चित्तोयमेवोपि हि यथा वयम् ।

एतदप्यस्य कापेयं यद्वर्कमुपतिष्ठति ॥ २ ॥

शोवितम् । १ आपिशला 'अव सुवि' इतीये वाहु 'व सुवि' इति सकारान्नं प्रतिचान्ते । शुगवृद्धी आत्मन्याये प्रतिचान्ते । इति पदमन्तरीमात्रं । २ सकार-रूपस्य वातोः स्थाने इत्यर्थः । (८. ना.) ३ यथाहृतवृत्तपादे संप्रदीतत्वा-दित्यर्थः । (८. ना.) ४ उपस्थित्यतीत्यर्थः । (८. ना.)

(प्रदीपः) उपान्मन्त्र ॥२५॥ उपादेवपूजेति । अमन्त्रकरणार्थमिदम् ॥ अर्कमुपतिष्ठते इति । देवपूजां मत्वात्मनेपदं कृतम् ॥ चापलमेतच्च पूजनमिति न कृतमपरत्र ॥

(उद्घोतः) उपान्मन्त्र ॥ २५ ॥ ननु देवपूजाया मन्त्रकरणकत्वात्सूत्रेणैव सिद्धमत आह—अमन्त्रेति । अमन्त्रकरणकैरेवर्तमानात्स इत्यर्थे इति भावः ॥

(न्यासान्तरप्रदर्शकभाष्यम्)

अपर आह—

(चार्तिकन्यासान्तरम्)

॥ * ॥ उपादेवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपादेवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् ॥ देवपूजासंगतकरणयोरुदाहृतम् । मित्रकरणे—रथिकानुपतिष्ठते, अश्वारोहानुपतिष्ठते । पथिषु—अयं पन्थाः सुगन्धमुपतिष्ठते, अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते ॥

(प्रदीपः) अपर आह—सङ्गतकरणमुपपन्नमात्रं मित्रकरणं त्वनुपतिष्ठस्यापि मैत्रीसंबन्धः ॥ अयं पन्थाः सुगन्धमुपतिष्ठत इति । सुगन्धं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) मैत्रीसंबन्धः प्रीतिरूपः ॥ ननु पथ्यपि सङ्गतकरणमस्तीति पृथग् ग्रहणं व्यर्थमत आह—प्राप्नोतीति । प्राप्यप्रापकन्यापारपूर्वकसंबन्धो हि तद् । न चेह तदस्ति । यतः पथः सुगन्धस्य च बुद्धिकल्पितप्राप्तिक्रियापेक्षं कारकत्वम्, न तु वस्तुत इति भावः ॥

(९२२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वा लिप्सायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठति ॥ उपान्मन्त्रक ॥ २५ ॥

(प्रदीपः) भिक्षुक इति । लिप्सया हेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

(उद्घोतः) लिप्सयेति । लिप्साकरणके उपगमने गमेर्द्धितिरिति भावः ॥ २५ ॥

(११० आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ आ. ११ सू.)

१७४ उद्भिभ्यां तपः ॥ १ । ३ । २७ ॥

(भाष्यम्) अकर्मकादित्येव । [इह मा भूत्—] उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

(प्रदीपः) उद्भिभ्याम् ॥ २७ ॥ भासने वर्तमानस्तपिरुद्भिपूर्वोऽकर्मकः ॥

(उद्घोतः) उद्भिभ्याम् ॥ २७ ॥ उत्तपति सुवर्णमित्यादि—प्रयोगादकर्मकत्वं तपोविशेषणं न संभवतीत्यत आह—भासने इति । उत्तपते वितपते सूर्य इत्युदाहरणम् । भासत इत्यर्थः ॥

(९२३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । उत्तपते पाणी, वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठम्, वितपते पृष्ठम् ॥

(प्रदीपः) स्वाङ्गमिहोत्तरत्र च पूर्वसूत्रैवत्वमङ्गं गृह्यत इतीह न भवति—देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमुत्तपतीति ॥

(उद्घोतः) स्वमङ्गमिति । न त्वद्भवं मूर्तिमदिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथोद्भिभ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते ? ।

(प्रदीपः) अथेति । किमयं विधिः, अथ नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) प्रत्युदाहरणविशेषप्रश्ने तात्पर्यमाह—किमयमिति । यदि कर्मकर्तृत्वं विनाप्यकर्मकत्वमुत्तपेत्तदा विध्यर्थम् । अथ कर्मकर्तृत्वेवाकर्मकत्वं ततो नियमार्थमिति भावः ॥

(नियमपक्षवादिसमाधानभाष्यम्)

निष्ठप्यते इति ॥

(प्रदीपः) उद्भिभ्यां तप आत्मनेपदमेव न यगादीति नियमोऽनेन क्रियत इत्याह—निष्ठप्यत इति ॥

(उद्घोतः) नियमपक्षे यगादिनिवृत्तिः फलमिति यगादिमत्प्रत्युदाहार्यमित्याह—उद्भिभ्यामिति ॥

(विधिपक्षवाद्याक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाह्रियते, न पुनः परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् ? ।

(प्रदीपः) विधिनियमसंभवे विधिर्बलवानिति मत्वाह—किं पुनरिति ॥

(नियमपक्षवादिसमाधानभाष्यम्)

तपिरयमकर्मकः । अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति ॥

(प्रदीपः) विधिर्न संभवतीति मत्वाह—तपिरिति । भासते दीप्यत इत्यत्रार्थेऽकर्मक इत्यर्थः ॥ अकर्मकाश्चेति । अनेकार्थत्वाद्वातूनामन्तर्भावित्वप्यर्थत्वादिति भावः । ततश्च तापने वर्तमानस्तपिः सकर्मकः । पुनः प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदमिति पुनर्विधानं नियमार्थं संपद्यत इत्यन्यत्राप्यात्मनेपदं भवत्येव ॥

(उद्घोतः) भाष्ये तपिरयमकर्मक इति । तपिरयमकर्मः सूत्रे गृहीतोऽकर्मकादित्यधिकारादित्यर्थः ॥ अकर्मकत्वं चास्य

कर्मकर्तव्येति न परस्परं प्रत्युदाहृतं अन्वयमिति भावः ॥ तदाह—भासत इति । अत्रार्थे शुद्धस्तत्परिकर्मकः, उदादिपूर्वस्वन्तर्मावितर्कपर्यन्तात् सकर्मक एव । तस्य च न कर्मकर्तृत्वं विनाऽकर्मकत्वमिति विधित्वा संभव इति भावः ॥ अनेकार्थत्वादिति । उदिरूपोपसर्गस्वन्तर्मावितर्कपर्यन्तस्यैव चोक्त इति भावः ॥ तपिः सकर्मक इति । उदादिपूर्वकः सकर्मक इति भावः ॥ अन्यत्रापीति । उदिरूपान्यत्रापीत्यर्थः ॥ अत्रापीति पाठे विष्टप्यत्र इत्यत्रापीत्यर्थः ॥

(समाधानवाचकविधिपक्षवादिभाष्यम्)

यदुच्यते—न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीति ॥ अन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा—नदी बहतीत्यकर्मका, भारं बहतीति सकर्मका । तस्यान्विष्टपतीति प्रत्युदाहृतम् ॥ २७ ॥ उदिरूपम् ॥

(प्रदीपः) इदानीं विधिपक्षवादाह—अन्तरेणापीति । तदेवं ज्वलनप्राप्तिसपरिकर्मकः । संतापने विलापने च सकर्मकः ॥ कर्मकर्तारं यदुच्यते प्रतिषेधे निश्चिन्त्यग्रन्थीति वचनेन यदुच्यते प्रतिषिद्धौ ॥ २७ ॥

(उद्द्योतः) इदानीमिति । अकर्मकाणामुपसर्गसंबन्धेऽपि प्रवृत्त इति वत्सकर्मकत्वनिश्चयमायावादिपरेव सिद्धान्त इत्याशयः ॥ नदी बहतीत्यस्य सन्दर्भ इत्यर्थः ॥ तदेवमिति । उपसर्गसंबन्धेऽपीत्यर्थः । यत् न कर्मकर्तारं विनाऽप्युदाहरणसंभव इति भावः ॥ तर्हि कर्मकर्तव्यस्य सन्दर्भ इत्युपापगिः । नेष्टः, प्रकारान्तरेण तस्याऽप्युदाहरणस्येनाह—कर्मकर्तारं विधिति । आत्मनेपदविधानकर्मका यदुच्यते प्रतिषेधेनोपसर्गान्तरसंबन्धे तत्र यदुच्यते भवत इति बोध्यम् ॥ २७ ॥

(१४१ आत्मनेपदवियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ आ. १२ सू.)

१७५ आहो यमहनः ॥ १ । ३ । २८ ॥

(भाष्यम्) अकर्मकादित्येव । [इह मा भूत्—] आयच्छति रज्जुं कृपात् । आहन्ति वृषलं पादेन ॥

(उद्द्योतः) आहो यम ॥ २८ ॥ भाष्ये आयच्छतीति । आकर्षणीत्यर्थः ॥ २८ ॥

(१२४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाङ्गकर्मकाद्येति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणी । आहते उदरमिति ॥ आहो यमहनः ॥ २८ ॥

१ कर्मकर्तव्येति आत्मनेपदविधानेऽपीत्यर्थः ।

२ तस्य प्राप्तावित्यर्थः । सकर्मकत्वादित्यादि । (२. ना.)

(१४२ आत्मनेपदवियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ आ. १३ सू.)

१७६ समो गम्यच्छिभ्याम् ॥ १ । ३ । २९ ॥

(१२५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समो गमादिषु विदिप्रच्छिखरतीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समो गमादिषु विदिप्रच्छिखरतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । संविचे । संपृच्छते । संस्वरते ।

(प्रदीपः) समः ॥ २९ ॥ समो गम्यच्छिभ्यामिलेतावत्सूत्रमिति वार्तिकमारब्धम् ॥

(उद्द्योतः) समो गम्य ॥ २९ ॥ विद्यादीनामपि सूत्र एव वृत्तिकारैः पाठादार्तिकं व्यर्थमत्र आह—समो गमिति । प्रागादिकः स पाठ इति भावः ॥ भाष्ये—गमादिष्विति । बहुवचनं प्रयोगवाहुल्याभिप्रायेण ॥

(१२६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अतिश्रुदृशिभ्यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अतिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । अति—मा समृत । मा समृपाताम् । मा समृपत् । अति ॥ श्रु—संशृणुते । दृशि—संपश्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—मा समृतेति । अतिश्रुं वृत्तिकारणशक्तिसाहचर्यात् श्रुतोसादेरेव ग्रहणमिति न्यादेतिदम् । तस्य तु मा समरतेत्यादि ॥ परस्परदेयमिति तद्विधी न संगम्यते, योगविभागसामर्थ्यादिति वृत्तिः ॥ आप्नोदाहरणवत्संगम्यते एव । योगविभागो वैचित्र्याद्यः ॥ यदा वार्तिके श्रुदृशिसाहचर्यात् न्यादेरेव ग्रहणमिति तर्हि नात्मनेपदमित्यर्थः ॥

(१२७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उपसर्गादस्यत्युद्योर्वाचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपसर्गादस्यत्युद्योर्वेति वक्तव्यम् । निरस्यति । निरस्यते । समृहति । समृहते ॥ समो ॥ २९ ॥

(प्रदीपः) उपसर्गादिति । अत्राकर्मकादिति न संव्यते ॥ २९ ॥

(उद्द्योतः) निरस्यतिसमृहलोः सकर्मकत्वादाह—अत्रेति ॥ २९ ॥

(१४३ आत्मनेपदवियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ आ. १४ सू.)

१७७ आह उद्गमने ॥ ४० ॥

(१२८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ज्योतिषामुद्गमने ॥ * ॥

(भाष्यम्) ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम् । इह

१ विदिप्रच्छिभ्यामित्यर्थः । (२. ना.)

२ अत्राकर्मकादिति न संव्यते इति भावः । (२. ना.)

मा भूत्—आक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति ॥
आह ॥ ४० ॥

(प्रदीपः) आह ॥ ४० ॥ ज्योतिषामिति । उद्गमने
वर्तमानोऽहर्म्यः हर्म्यः । इह तु नमः समाक्रामतीति न भव-
त्यात्मनेपदम् । अत्र हि कर्मव्याप्तिं यांते न उद्गमने ॥ ४० ॥

(उद्गमः) आह उद्ग ॥ ४० ॥ ननु ज्योतिषामुद्गमने
इत्यत्र ज्योतिःसंज्ञकत्वेन इत्यर्थः । परं च यदी एतमाक्रामती-
त्यत्राणि प्रसङ्गः । यदा कर्मणि कर्तारि वा यदीत्यत्र विनिगमनवि-
रदाद्यपि प्रसङ्गः । न चोभयप्राप्तापि कर्मण्येवैवा यदी, तथा
सो ज्योतिरुद्गमन इति भाष्यकृतवृत्तसमस्तप्रयोगानुपपत्तिरिति,
उभयोपपादन एव तदवृत्तिरित्यत्र आह—उद्गमने इति ॥ प्रत्यु-
रप्याप्ये हर्म्यतलादित्येष पाठः सांप्रदायिक इति भाष्यः ॥ एवं
चोद्गमनमोदय इति बोध्यम् ॥ ४० ॥

(१४४ आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ । आ. १५ सू.)

१९५ व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

(व्यक्तवाचपदार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आहोपभाष्यम्)

व्यक्तवाचामिति किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

‘वरतनु संप्रवदन्ति कुण्डाः ॥’

(समाधानसाधकभाष्यम्)

व्यक्तवाचामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतेपि
हि व्यक्तवाचः ॥ आतश्च व्यक्तवाचः । कुण्डेनो-
दिते उच्यते—कुण्डो वदतीति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि ‘व्यक्तवाचाम्’ इत्युच्यते । सर्वे एव
हि व्यक्तवाचः । तत्र प्रकर्षगतिर्विधास्यते—साधी-
यो ये व्यक्तवाच इति ॥ के च साधीयः ? । येषां
वाच्यकारादयो वर्णाः व्यज्यन्ते ॥ न चैतेषां वाच्य-
कारादयो वर्णा व्यज्यन्ते ॥

(प्रदीपः) व्यक्तवाचाम् ॥ ४८ ॥ सर्वे एवेति । ये यद-
स्यस्य कर्तारः । यद् व्यक्तायां वाचीति पाठादिति भावः ।

(उद्गमः) व्यक्तवाचां ॥ ४८ ॥ मनुष्यादिपक्षिणां
व्यक्तवाचामावात्सर्वे व्यक्तवाच इत्यसंगतमत आह—ये इति ॥
आप्ये येषां वाच्यकारादय इति । येषां नास्ति वैयर्थ्यरूपायाम-
कारादयो वर्णा व्यज्यन्ते व्यक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एतेषामपि वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते ॥
आतश्च व्यज्यन्ते । एवं आह—‘कुण्डाः कुण्डिति’ ॥

१ ‘तलमिति’ । २ कर्मणि चेति तत्र समासनिष्ठादिति भावः । समासा-
न्तरस्याह उभयोपपादन इति । (र.भा.) ३ व्यक्तवाच इति वृत्त्यन्ते । (र.भा.)

(उद्गमः) कुण्डाः कुण्डिति भाष्यस्य वदन्तीति शेषः ।
एवं जना आहोपभाष्यः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैवं ते आहः । अनुकरणमेतत्तेषाम् ॥

अथ वा नैवं विहायते—व्यक्ता वाच्येषां त इमे
व्यक्तवाच इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ व्यक्ता वाचि वर्णा
येषां त इमे व्यक्तवाच इति ॥ व्यक्तवाचां ॥ ४८ ॥

(प्रदीपः) अथ चेति । विनापि प्रकर्षगत्या व्यधिकरण-
पदबहुव्रीणाभयणान्मनुष्या एव गृह्यन्ते ॥ व्यक्ता वाचीति ।
वाचि अकारादयो वर्णा येषां व्यक्तास्तेषामित्यर्थः । शुक्सारि-
कादीनां न सर्ववर्णविषयं सामाविकं व्यक्तावत्त्वमपि तु पुरुष-
प्रयत्नवशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाभावः ॥ ४८ ॥

(उद्गमः) वाचि शब्दे ॥ निष्ठेति व्यक्तशब्दस्य पूर्व-
निपातः ॥ ४८ ॥

(१४५ आत्मनेपदनियमसूत्रम् । १ । ३ । २ भा. १६ सू.)

१९८ अवाद् ग्रः ॥ ५१ ॥

(१२९ आहोपभाष्यम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अवाद् ग्रो गिरतेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवाद् ग्र इत्यत्र गिरतेरिति वक्त-
व्यम् । गृणातेर्मा भूत् ॥

(वृत्तीयाक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । प्रयोगाभावात् । ‘अवाद् ग्र’ इत्यु-
च्यते । न चावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोक्तिः ॥ अवाद्
ग्रः ॥ ५१ ॥

(प्रदीपः) अवाद् ग्रः ॥ ५१ ॥ न चावपूर्वस्य ।
नियतविषयत्वात्केषांचित्क्रियाविशेषणानाम् । यद्योवाद्ग्रः क-
श्चनविषय एवेति भावः ॥ ५१ ॥

(उद्गमः) अवाद् ग्रः ॥ ५१ ॥ अनुगृणातीतिवद् अवगृ-
णातीति प्रयोगं को गारयेदत आह—नियतेति ॥ क्रियाविशेष-
णानां, तद्विशेषणार्थेनोक्तवानाम् ॥ ५१ ॥

(१४६ आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ भा. १७ सू.)

२०१ समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

(आहोपभाष्यम्)

तृतीयायुक्तादिति किमर्थम् ? ॥

* अनुकरणमिति । तथा योक्तं निरुक्ततापि (१ । ८ । १)—‘का क
इति शब्दावृत्तिः । तदिदं शकुनिपु बह्वक्ष’ इति ।

(प्रदीपः) समः ॥५४॥ धातोस्तृतीयायोगासंभवात्तद-
र्थेन योगे भाव्यमात्मनेपदेन । सच सर्वत्र चरत्यर्थे संभवतील-
मिग्रायेणाह—तृतीयायुकादिति किमर्थमिति ॥

(उद्द्योतः) समस्तु ॥ ५४ ॥ तृतीयायोगाभावे आत्मने-
पदेनेष्ट्या तस्य चारिताभ्यां प्रशानुपपत्तिमाशङ्क्याह—धातो-
रिति तदर्थेन करणेन ॥

(समाधानभाष्यम्)

'उभौ लोकौ संचरसीमं चामुं च देवल्' ॥

(समाधानभाष्यभाष्यम्)

तृतीयायुकादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । अ-
त्रापि हि तृतीयया योग इति ॥

(समाधानभाष्यभाष्यम्)

एवं तर्हि तृतीयायुकादित्युच्यते । सर्वत्र च
तृतीयया योगः । तत्र प्रकर्षगतिविधायते—सा-
धीयो यत्र तृतीयायोग इति । क्व च साधीयः ? ।
यत्र तृतीया श्रूयते ॥ समस्तु ॥ ५४ ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रेति । केचित्सर्वक्रियापेक्षमेतदुक्तमिति
भ्रम्यन्ते । यथा अस्मिन् छिनत्ति अस्मिन् छिनत्ति छिनत्ति तै-
क्ष्ण्यमात्मना छिनत्तीति । यत्रापि करणाभिधायि पदं न श्रूयते
तत्रापि केनचित्करणेन भाव्यम्, अन्तत एकस्यैव पदार्थस्य
मेदविषयायामात्मा करणम् ॥ अन्ये तु चरतिक्रियापेक्षमेव-
मुक्तमिहाहुः । नहि संचरणं करणेन विना संभवति ॥ यत्रे-
ति । तत्र अन्तरात्मा करणप्रतीतिः । अन्यत्र तु करणस्य परि-
कल्पत्वाद्बहिर्भावात् ॥ ५४ ॥

(उद्द्योतः) केचिदिति । सर्वत्रेति सामान्योक्तेरिति
तद्भाषः ॥ यत्रापि । अस्ति श्वेत इत्यादी ॥ अन्ये त्विति ।
प्रकरणादिति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वं शेषमेव ॥ ५४ ॥

(१३७ आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ १।३।२ आ. १६ सू०)

२०२ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

(तृतीयोपपादनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

‘सा चेच्चतृतीया चतुर्थ्यर्थे’ इत्युच्यते । कथं नाम
तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवंतर्हि—

१ ‘अत्रापि तृती’ । २ ‘तृतीयायोगः’ । ३ प्रकृतोपयोगित्वादिदमेव व्याख्यानं
साधु । (२. ना.) ४ अयं कोष्ठपाठगतः पाठो छिन्नितपुस्तक एकस्मिन्कोषक-
म्यते । ५ अक्षिपेति ॥ अक्षिप्यवहारे वा श्रूयति भावः । ६ सहयुक्ते इति
विहिततृतीयायाः कारकविषयकित्वाभावादित्येवार्थः । (२. ना.) ७ सहयुक्ते

अक्षिप्यवहारेनेन तृतीया च विधीयत आत्म-
नेपदं च । दास्या संप्रयच्छते । वृत्त्या संप्रयच्छते ।
यः शिष्टव्यवहारः ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येव
तत्र भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) दाणश्च ॥ ५५ ॥ अक्षिप्यवहार इति ।
अक्षिप्यानां संकीर्णोच्चारणां यो व्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः । तत्र
चेच्छब्दं चार्थे व्याचक्षाणा अनेनैवोभयं संगृहीतमिहाहुः ॥

(उद्द्योतः) दाणश्च ॥ ५५ ॥ अक्षिप्योऽविहितो व्यवहार
इत्यर्थे दास्ये संप्रयच्छति वाच इत्यत्रापि स्यादत आह—अक्षिप्या-
नामिति । अक्षिप्यश्चन्द्रः प्रतिपिदकरूपेण रूढ इति भावः ॥
[भाष्ये—अनेनेति नास्तीति कैयटस्वरसः ॥]

(पूर्वपक्षप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यद्येवं नार्थोऽनेन ॥

(उद्द्योतः) अनेनेति । अक्षिप्यवहार इति तु कर्त-
व्यमेव ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

केनेदानीं तृतीया भविष्यति, आत्मनेपदं च ? ॥

(१३२ पूर्वपक्षसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सहयुक्ते तृतीया स्याद् व्यति-
हारे तद्धो विधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) “सहयुक्तेऽप्रधाने” इत्येव तृतीया
भविष्यति, “कर्तरि कर्मव्यतिहारे” इत्यात्मनेप-
दम् ॥ दाणश्च ॥ ५५ ॥

(प्रदीपः) सहयुक्तमिति । दास्ये विभाष्य तया सह
उपयुक्ते इत्यर्थं वाक्यार्थः ॥ ५५ ॥

(उद्द्योतः) दास्ये इति । दास्यभिरपि पूर्वं करोति दासी
च पूर्वाभिरपि त्वमिति व्यतीहारसिद्धिः । दानपूर्वकोपयोगे न संप्र-
यच्छतिरिति भावः ॥ अत्र वदन्ति—यद्येवमिहादिपूर्वपक्षव्युक्तिरि-
त्युक्तिप्रत्युक्तिसारस्येन प्रतीयते । तया सहोपयुक्ते इत्येतन्मात्रेण
व्यतीहाराप्रतीतिः । विभाषणमादाव तु न सः । अन्ययोग्यकनावी-
यक्रियाणामन्येन करणं हि सः । तस्य विभाष्य तासुपयुक्ते इत्यर्थे
कर्मव्यतीहाराप्रतीत्यावश्यकत्वात्प्रतीत्या तत्रेष्टात्मनेपदासिद्धेः, उप-
पदविभक्त्येतिन्यायेन विभाषणनिरूपितचतुर्थ्या यवापचेक्ष, धातो-
र्व्यतीहारे इत्यादि कर्तरीतिसूत्रे तद्भाष्यार्थकर्मव्यतीहारे विधानी-
नित्येन तिबोक्तत्वात्तेन न्यायेन प्रथमापचेक्ष । अत एव क्रियायोगे
कर्तरीत्येव तृतीयायां सिद्धायामक्रियायोगार्थं सूत्रमिति तेन सह-
तिसूत्रे भाष्यद्वयव्यतीलसम् ॥ ५५ ॥

येति सूत्रमित्यर्थः । (२. ना.) *—‘तेन सहति’ इत्यवयवपाठः, तत्सूत्र-
भाष्ये तथापाठस्यानुपलम्भात् । ‘सहसिस्ते’ इत्येव पाठ आसीत् । तथा च
इतिपदपठितसूत्रे ‘तेन’ इत्यादौ स्थलेन केनविधिरिति ॥ ‘सहयुक्ते’ इति-
सूत्रे इत्यर्थो बोध्यः ।

(१२७ आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ १।३।२ भा. १९ सू.)

२०३ उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

(स्वकरणशब्दार्थनिरूपणाधिकरणम्)

(आत्मेपभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति । एवं शाटकान्तमुपयच्छ-
ति—इति ? ॥

(प्रदीपः) उपाद्यमः ॥५६॥ इत्युक्त्वा स्थितस्य प्रद-
नादिकं करणं स्वकरणं गृह्यते इति मत्वा प्रश्नः—इहेति ॥

(उद्घोतः) उपाद्यमः ॥ ५६ ॥ इत्युक्त्वा सतः शाटकान्त-
स्तम्भप्रदादुर्भाष्येन हस्तयोगात् प्रकृत्युपपत्तिरत आह—स्व-
हेति । करणं त्रिधा प्रदानारूपेणैव ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्यं यदा एवं करोति तदा भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) अस्वमिति । अन्तरहस्ताभिप्रादानैकशृणोत्र
करोत्यर्थं गृह्यते ॥

(उद्घोतः) अन्तरहस्तादिति । निम्नतर दि अहं,
निम्नदिक्ष निम्नदनापीनेल्लग्नरत्ता । किं चायमर्थः प्रत्यक्षपचन-
पेक्षः । अर्थात्तरे तु तदपेक्षेस्तत्तद्वत्त्वम् ।

(आत्मेपभाष्यम्)

यद्येवं स्वीकरणमिति प्राप्नोति ।

(समाधानभाष्यम्)

विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नातस्तद्धित उत्पद्यते ॥
उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

(प्रदीपः) नात इति । च्येर्विकल्पेन विधानादिति के-
निदाहः । प्रकृतेरविषयितत्वात्तत्त्वार्थमात्रविषयार्था नास्ति चि-
रित्यपरे ॥ ५६ ॥

(उद्घोतः) केचिदाहुरिति । तदा हि अहं एवं करोती-
तिवाक्येन भविष्यन्तिस्वरविः ॥ प्रकृतेरिति । स्वकरण इत्यस्य
गत्ववत्तो निष्पादने इत्यर्थं इति भावः । चिरं न वाक्ये तथाम-
यने, किं त्वारोहित एव समायादिति तात्पर्यम् । इदमेव वैचि-
त्र्यम् ॥ ५६ ॥

(१४९ आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ १।३।२ भा. २० सू.)

२०५ नानोर्ज्ञः १।३।५८ ॥

(प्रतिषेधविषयनिर्णयाधिकरणम्)

(९३३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम् ॥*॥

(भाष्यम्) अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकग्रहणं कर्त-
व्यम् । इह मा भूत्—‘औपधस्यानुजिघासते’ इति ।

१ शृङ्गलीत्यर्थः । (८. ना.) २ ‘दिक्’ अकारणम् । ३ स्वकरणमित्यस्य
रात्र्यर्थो निष्पादनमित्यर्थः । (८. ना.) ४ प्रकृत्युपपत्तिमात्रस्याभिप्रायितत्वा-
दिनि प्रकृत्यर्थः । ५ अर्थात्तत्त्वमात्रस्य विषयेति इदम् । (८. ना.) ५ विचार-
मात्रविषयमित्यर्थः । (८. ना.) ६ शाटकान्तं एव इत्यनेन । (८. ना.)

(प्रदीपः) नानोर्ज्ञः ॥५८॥ औपधस्येति । औपधेन
प्रकृत्युपपत्तिमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥ औपधेनेति । ज्ञोऽवि-
द्यस्येति करणे शेषपक्षीति भावः ॥

(९३४ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वाऽकर्मकस्योत्तरेण विधा-
नात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? । अकर्मकस्यो-
त्तरेण विधानात् । अकर्मकाज्ज्ञानात्तत्तरेण योने
नात्मनेपदं विधीयते “पूर्ववत्त्सनः” इति ॥

(प्रदीपः) न वेति । पूर्वेण सकर्मकाज्ज्ञानात्तः सप्रज्ञता-
दात्मनेपदं विधीयते । अकर्मकास्तु परत्वात्पूर्ववत्त्सन इत्य-
नेन ॥ ५८ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अकर्मकाज्ज्ञानात्तत्तरेण सप्रज्ञतादि-
शेषः ॥ पूर्ववत्त्सन इत्यनेनेति । अकर्मकाद्येति श्रुतेन कैवल्य-
ज्ञानात्तत्तरेण विधानादिति भावः ॥ ५८ ॥

(९३५ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रतिषेधः पूर्वस्य च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

पूर्यस्य चायं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थं
आरम्भः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनर्भाष्यते—पूर्वस्यायं प्रतिषेध इति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनर्भाष्यते—सकर्मकार्थं आरम्भ इति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अकर्मकाज्ज्ञानात्तः सन आत्मनेपदवृत्तेः—यो-
जनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो दि- ॥
नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥

(१५० आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ १।३।२ भा. २१ सू.)

२०७ शदेः शितः १।३।६० ॥

(अनुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

(८७२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वा-
दात्मनेपदाभावः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्या-

७ पूर्ववत्त्सन इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति भावः । (८. ना.) ८ शदेः परस्य
नित्यत्ववत्त्वं परस्मैपदनिमित्तकत्वात्तत्तरे परस्मैपदे तस्य निवर्तयितुमशक्यत्वात्
आत्मनेपदस्याप्राप्त्येति वार्तिकार्थः । परस्मैपदमाश्रयो विनिर्यं यस्य तस्मादिति
विग्रहः । (८. ना.)

भावः । शीयते शीयेते शीयन्ते ॥

(प्रदीपः) शब्देः शितः ॥ ६० ॥ शब्देरिति । शिद्धि-
कृतोत्पत्तेः पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावाच्छेषत्वात्परस्मैपदेन भाव्य-
म् । तत्र कृते शितप्रत्यये नानेन विहितं परस्मैपदं निवर्तयितुं
शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम् ॥

(उद्घोतः) शब्देः शितः ॥ ६० ॥ शब्देः परो यः शिष्म-
त्यस्ततः परस्य लस्य स्थाने आत्मनेपदमेवेति मत्वा धातिकावतार
इत्याद्येनाह—शिदिति ॥ ननु विकरणात्पूर्वमात्मनेपदनिमित्ता-
भावेऽपि लादेशान्मनेन सामान्यतः प्राप्तं सार्वधातुकमाश्लिष्य सार्वधा-
तुकविषये विधीयमाने विकरणे कृते नियमः स्यादत आह—
शेषत्वादिति । अनुदात्तचित्तो भावकर्मणोरितिसुप्रदयापेक्ष-
शेषस्यैव तत्र अदणदित्यर्थः । विकरणेभ्यो नियमस्य वचनत्वादिति
भावः ॥ निवर्तयितुं शक्यते इति । मुक्तवन्तं प्रतीतिन्यायेनेति
भावः ॥ शास्त्रान्तरेण कृतनियमस्य निवृत्तिरशक्या, तेन निवर्तित-
तत्वां प्रतिपत्तिश्चाशक्येति सात्पर्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं च भोः शब्देः शितपरस्मैपदेष्वित्युच्यते ? ॥

(प्रदीपः) किं च भो इति । सार्वधातुकसंशब्दनेन
शितो विधानं न परस्मैपदसंशब्दनेन ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

न खलु 'परस्मैपदेषु' इत्युच्यते, परस्मैपदेषु तु
विज्ञायते ॥ कथम् ? "अनुदात्तचित्त आत्मनेप-
दम्" भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम्" इत्येतौ द्वौ यो-
गावुक्त्वा "शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्" इत्युच्यते ।
एवं च न परस्मैपदेषुच्यते, परस्मैपदेषु विज्ञायते ॥

(प्रदीपः) न खल्विति । सामर्थ्यादिति भावः ॥

(उद्घोतः) सामर्थ्यादिति । भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरित्येतौ योगावुक्त्वा शेषात्कर्तरि पर-
स्मैपदं वक्तुम् । किं तर्हि ? अविशेषेण सर्वमात्म-
नेपदप्रकरणमनुक्रम्य "शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्"
इत्युच्यते ॥

(प्रदीपः) कः पुनरिति । समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणं
महावाक्यं नियमार्थम् । तत्रानियमेन लादेशेषु कृतेषु शिति
विकरणे कृते नियमोऽयं प्रवर्तते—शब्देः शित एव, न तु
शतस्यतीत्यादाविति भावः ।

(उद्घोतः) यथेतत्सुप्रदयोत्तरं शेषादित्युच्यते तर्हि निविशत
इत्यादौ परस्मैपदस्याप्यापचिरित्याद्येनाह—समस्तमेवेति । एवं च
तदपेक्षं यत्र शेषः शेषादिति सूत्रे । एवं च तस्याप्राप्त्वा नियमेनैव
लादेशा इति भावः । आन्यात्मनेपदनियमविषयोऽप्येवमेवेति सा-
त्पर्यम् । एवं च न परस्मैपदायत्वमिति बोध्यम् ॥ लादेशेषु

१ विहितं परस्मैपदं नामेन निवर्तयितुं शक्यते इति धोवना । (र. ना.)
२ शेषात्कर्तरिति आक्षेपान्मनेपदनिवृत्तिपुर्णविहितपरस्मैपदस्यैव । (र. ना.)
३ 'न च' । ४ 'मदेषु च विज्ञेय' । ५ परस्मैपदेषु विज्ञेये सामर्थ्यं हेतुः ।

कृतेष्विति । प्रसक्तैस्त्वर्थः ॥ विकरणे इति । विकरणेभ्यो
नियमो वलवानिति तु शित इत्येतत्सामर्थ्यादेतद्विषये नाधीयते
इति भावः ॥ नन्वेवं शब्देः शेषत्वाभावे शतस्यतीत्यादावपि परस्मै-
पदनियमो न स्यादत आह—शब्देः शित एवेति । लादेशशब्द-
विषय एव नियम इत्यतः शेष एवेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति । कथम् ? इदं
तावदयं प्रष्टव्यः—यदीदं नोच्येत किमिह स्या-
दिति ॥ परस्मैपदमित्याह ॥ परस्मैपदमिति श्वेत्पर-
स्मैपदाश्रयो भवति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । यद्यपि तात्पर्यपर्यालोचनेन
प्रकरणस्य नियमार्थत्वं तथाप्येकैकसुप्रार्थपर्यालोचनकाले त्ववा-
न्तरव्यापारसंभवाद्विषयता संभवत्येव । अनारम्भे शेषपक्षे
निक्षेपाद् आरम्भे तत् उद्धारात् ॥

(उद्घोतः) विकरणेभ्यो नियमवचनानामयणमनानाजः
शङ्कते—भाष्ये—एवमपीति ॥ नन्वेतदनुक्तौ महावाक्यस्यासमा-
सतया शेषपदार्थानिर्णयेन शेषादित्यस्याप्रष्टव्यदीदमित्यादि कथमत
आह—यद्यपीति । अयं भावः—अनुदात्तचित्तो भावकर्म-
णोरित्येव नियमार्थं शेषादिति च । तत्र शेषादितिचक्षे
शेषश्च तद्व्यापेक्षं यत्र । इतरस्यपि तु शेषादिति प्राप्तपरस्मैपदवाच-
नेनात्मनेपदविषयकालि । तत्र शितः पूर्वमसाम्रातेर्वापकाभावात्प-
रस्मैपदे जाते पश्चाज्जातनिवृत्त्ययोगेनाप्रामाण्यमस्यपक्षे इति भावः ॥
यदीदं नोच्येतेति भाष्येण वाचकत्वनेपामिति वक्षितम् ॥ अना-
रम्भे इति । वाचकशालाभावेन शेषपक्षनिपातः । एवं च पर-
स्मैपदोत्पत्तिनिर्वापेवेति भावः ॥ आरम्भ इति । लक्ष्यकथनमि-
दम् ॥ ततः । शेषपक्षात् ॥ उद्धारात् । वक्षिमात् ॥

(९३७ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु लडादीनामात्मने-
पदवचनात् ॥ * ॥

(आप्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? "शब्देर्लडा-
दीनामात्मनेपदं भवति" इति वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) लडादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे । येषु
शिता भाष्यं ते लडादयः ॥

(उद्घोतः) नन्वेवं लडादिभ्यतिप्रसक्तोऽत आह—आदि-
शब्द इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिद्धयति । सूत्रं तर्हि सिध्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*शब्देः शितः परस्मैपदाश्रयत्वा-
दात्मनेपदाभावः* इति ॥

(र. ना.) १ 'लादौ' । २ शेषादिति शास्त्रलेख्यः । (र. ना.) ८ शितर-
केत्यर्थः । (र. ना.) ९ 'अवोचं भवति' । १० 'कालेऽन्तर' ।

[illegible]

देश इति । किमत्र कर्तव्यम् ।

(उद्योतः) तत्र आप्यकृद् विकरणोत्पत्तौ प्राक् नियमस्यादृश सं-
प्रधारणं करोति—पूर्वं तर्हीति । लादेशेन नित्यमो विवक्षितः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

परत्वादङ्गागमः ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

नित्यो लादेशः । कृतेप्यटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्रा-
प्नोति । नित्यत्वाद् लादेशस्यात्मनेपद एवाङ्गागमो
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कृतेप्यटि । घातुमकत्वादङ्गागमो
ग्रहणाव्यवधानाभावात् । अङ्गागमस्तनित्यः । स हि लादेशेषु
कृतेषु विकरणैर्नित्यत्वात्प्रतिवच्यते । विकरणेषु कृतेषु शब्दा-
न्तरप्राप्त्या अनित्यः ॥

(उद्योतः) ननु नियमोऽपि कृते न प्राप्नोत्यत्र व्यवधानादत्र
आह—घातुमकत्वादिति ॥ अतोपि कृताकृतमसहितेन नित्य-
माशङ्क्याह—अङ्गागम इति ॥ अतो विकरणपक्षेण कथमनित्य-
त्वमत आह—विकरणेष्विति ॥ भाष्ये—आत्मनेपद एवेति ।
नित्यत्वादङ्गः पूर्वं नियमप्राप्तेरिति भावः ॥ अङ्गागमो भविष्य-
तीति फलितनिर्देशः । तथा चोपसंख्यानं न कार्यमिति भावः ॥

(१३९ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ नित्यत्वाद् लादेशस्यात्मनेपदेऽङ्गा-
गम इति चेदतो नित्यनिमित्तत्वादा-
त्मनेपदाभावः [तस्मादुपसंख्यानम्] ॥* ॥

(भाष्यम्) नित्यत्वाद् लादेशस्यात्मनेपदेऽङ्गागम
इति चेदेवमुच्यते—अत्रापि नित्यनिमित्तः कृतेपि
लादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । अतो नित्यनिमि-
त्तत्वादात्मनेपदस्याभावः ॥ तस्मादुपसंख्यानम् ।
तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) नित्यनिमित्तत्वादिति । कृतेपि लादेशे
स्थानिवद्वाहाद्वादिष्यपदेशोऽस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्तग्रहणमु-
पात्तम् । यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादङ्ग भाष्यते
तथापि यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न
तदनित्यम् । तत्रोभयोरनित्ययोः परत्वादङ्ग प्राप्नोति ॥ ननु
भवतु परत्वादङ्गागमः, तस्य तु घातुमकत्वादङ्गव्यवधानकत्वा-
त्तिसव्यस्यात्मनेपदम् ॥ नैव दोषः । तत्र शान्तरङ्गत्वाद् लादेशेषु
कृतेषु नियमाद् पूर्वं नित्यत्वादिकरणेषु कृतेषु अङ्गागमो विक-
रणान्तमकत्वादातोर्व्यवधायक इति न्यादिभ्यः परे विद्यादयो
निरन्तरा न संभवन्तीत्यात्मनेपदाप्रसङ्ग इत्येवं भाष्ये चोर्ध्वं
व्यवस्थाप्यते ॥

१ अर्थं भावः । नियमात्परत्वादङ्गागमः प्राप्तः स गमिष्य विकरणे कृते
ततोऽह इति शेषपुरेण व्याख्यामनुद्योतकारो वक्ष्यति । तथा च विकरणान्त-
मकत्वादतो व्यवधायकत्वेन नियमाभावात् उपसंख्यानानवश्यकतेति । (८. ना.)
२ अस्य पूर्वोक्तवार्तिककारणे एव तात्पर्यमित्युद्योतसूत्रेणैव । (८. ना.) ३ अर्थं
कोट्यक्तान्तपत्रो मूळयुक्तनाम् । ४ अत्रापि विकरणव्यवधानकारणे अतो
निमित्तं विहन्यते । विकरणस्य कृताकृतमसहितेन नित्यत्वाद्, अतस्तु विक-
रणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यत्वाद्, एवं विकरणपक्षेण अङ्गागमस्यानि-

(उद्योतः) पुनरुपसंख्यानवापाह—नित्यत्वाद् लादेशो-
पेक्षेति चेदिति ॥ अत्रापि नित्य इति वक्तव्ये निमित्तग्रहणं किम-
र्थमत आह—कृतेपीति । अन्यथा लादेशेषु कृतेषु लादेशपर-
त्वाभावादङ्गागमावशङ्का स्यादिति भावः ॥ तस्य घातुमकत्वा-
दिति । लादेशेभ्यः परत्वादङ्गागमे विकरणाभावात् घातुमक-
त्वार्थः ॥ सिध्यतीति । आत्मनेपदनिमित्तः सिध्यतीत्यर्थः ॥ ला-
देशेषु । सिद्धसिद्धिपक्षेण ॥ नियमात्पूर्वं नित्यत्वादिति ।
उद्योतः स्वसनोरिति तु विकरणव्यवधानेन नियममवृत्तिरित्येवंस्यैव
प्रापकमिति भावः ॥ आत्मनेपदाप्रसङ्ग इति । नियममसङ्ग
इत्यर्थः ॥ चोद्यम् उपसंख्यानम् ॥ अतो नित्यनिमित्तत्वादि-
त्युक्तसुभयोनित्ययोनियमात् परत्वादिति प्राप्ते च घातिव्या
विकरणे ततोऽपीति शेषपुरेणेति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

अन्तरङ्गस्तर्हि लादेशः ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गस्तर्हि ॥ लकारमात्रापेक्षत्वाद्
अङ्गागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद्वाहिरङ्गः ॥

(उद्योतः) उभयोरर्थमयोः कथमन्तरङ्गत्ववदिरङ्गत्वे अत
आह—लकारेति । परनिमित्तकत्वादङ्गागमो गदिरङ्ग इति वक्तुं
शुक्तं, तस्मिन्निमित्ते परिभाषासापेक्षत्वात्तस्य, विशेषापेक्षत्वेन न गदिर-
ङ्गत्वमिति प्रायुक्तम् ॥ प्रत्याख्यातुसिद्धान्तोऽन्तरङ्गस्तर्हि ल्यु-
क्तिर्मात्रे । विधिवीक्ष्येनैवामेककाल्यतामयणानियमोन्तरङ्ग इत्यर्थः ॥
उपसंख्यानं चान्तरङ्गमिति सुदृढादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैतद्विषयमह—अन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अ-
स्त्वयं नित्यश्चान्तरङ्गश्च । अत्र खलु लादेशे कृते
वीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति—विकरणः, अ-
ङ्गागमः नियम इति । तद्यदि सर्वे तौ नियमो लभ्येत
कृतं स्यात्, तत्तु न लभ्यम् ॥ अथापि विकरणात्पू-
र्वमिति अहं लभ्येत, एवमपि कृतं स्यात् । तत्तु
न लभ्यम् ॥ किं कारणम् ? आङ्गात्पूर्वं विकरणा-
पपितव्यात्तरतस्तरन्तीत्येवमर्थम् । अङ्गादस्याम-
प्यन्यदाङ्गं पूर्वमेपितव्यमुपाच्छेदित्येवमर्थम् । तत्र
द्यादि कृते सादृकस्य ऋच्छिभावः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) नैतदिति । न लादेशेन सह संप्रधारणा किं
तु नियमेन सहेति भावः ॥ तत्तु न लभ्यमिति ॥ ननु
पूर्वेणैव ज्ञापकादिकरणेभ्यो नियमस्य बलीयत्वं प्रतिपादितं
तत्किमुच्यते तत्तु न लभ्यमिति ॥ उच्यते—अन्यथापि
तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते—कृतेपि विकरणो न व्यवधा-
यक इति अर्थेन नित्य एव नियमः । नैतदिति । यत्र केवलो
विकरणो व्यवधायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः यथा निवेक्ष्यते
निविशत इति । यत्र तु विकरणे कृतेऽङ्गागमस्तत्रातो व्यवधा-

सत्येऽपि लादेशोपेक्षया नित्यत्वेनेति परिभाषोपपत्तिरिति भावः । (८. ना.)
५ अङ्गलादेशयोरित्यर्थः । (८. ना.) ६ अङ्गलादेशात् पूर्वमिति । (८. ना.)
७ न तु विकरणेभ्यो नियमो बलीयानित्यस्येति भावः । (८. ना.) ८ तिप्तपिति
विधिवीक्ष्येन सहायुदात्तकित इत्यादिनियमविधीनामित्यर्थः । (८. ना.)
९ 'तत्र' । १० सर्वसात्पूर्वमित्यर्थः । (८. ना.) ११ 'विकरणवदिति'
१२ प्रक्रियेति शेषः । (८. ना.) १३ अन्यदाङ्गमङ्गादस्यामपि पूर्वमेपितव्य-
मिति बोधना । (८. ना.)

नृक्षवासिगमो न प्राप्नोति ॥ तरत इति । अत्र पूर्वमित्ये
कति रूपं न सिष्यति ॥ आटि कृत इति । आटश्चेति
शुद्धैरेकादेशः प्राप्नोति, नृच्छिमायथ । तत्र वर्णमात्राश्रयत्वा-
देकादेशोन्तरगतः । नानाश्रयत्वात् वर्णाद्वाक्यं यर्त्तीय इति
नास्ति । ततश्चैकादेशे कृतं तस्यादिबद्धाहच्छिमायः प्राप्नोति ।
तत नृच्छदिति स्यात्, न स्याच्छेदिति ॥

(वह्योतः) एतदुपक्रमन्तरांकादेशिनोः 'अथ वा नेत्र्'-इत्येतदपेक्षम् ॥ तदाऽप्यथ पूर्वपञ्चमगेन मनोव्यती-नन्वन्तरम् तर्हि छादेन इत्यत्र कादेशाद्यन्तेन नियमो विषदितः, उत विसृष्टिसि-मिः ॥ नामः ॥ नेदिता इत्यादेः परान्तरापेक्षेन परिहृताया ॥ तस्माद् द्वितीयो मापस्तत्राद्-नैतदिति ॥ अयमिति । विसृष्टि-मिभिः ॥ न तु तेन चद् संप्रभारणेति भावः ॥ केन तर्हि संप्रभार-नेत्याह-अत्र परित्यजति ॥ छादेनो कृते दृष्टि । जातस्यापि प्रत्येकं निवृत्तिः ॥ तत्र कथं इति भावः ॥ सर्वत्र दृष्टि । विकरणादप्य-गमयेत्यर्थः ॥ सप्त तु न कल्पयमिति । नियमात्पूर्वं नितरादि-परन्तरेष्वेतेष्वप्यत्रोपि एतै एव नियमापूर्वमापगतस्य च प्रत्ये-रिति भावः ॥ तत्र द्वादश-ननु पूर्वमेवेति ॥ यथेति । तथा च नियमो न नित इति भावः ॥ ननु विकरणात्पूर्वमप्यगमो न कल्प्य इत्येवं सप्तु न कल्पयमित्युक्तं, विकरणात्पि द्वादशात्प्राप्तस्या-प्यनितरात् ॥ न च द्वादशात्परस्परं चानभिकं, किं तु न्यायो, यद्य-पि तत्र विषयत्वा पूर्वं प्राप्तोऽपि तदपि तत्संविधिरनेनाप्राप्त्या कृताङ्गमस-दित्वाभावा इति । स च द्वादशान्तरात्प्राप्तवपि कृत्य इति विकरणाद् पूर्वमेति विकरनेत्यत्र ताः पूर्वं च नियमो यथिद्वितीयो नित उच-स्यकान्येनेत्याद्यनेन दृष्टति-किं कारणमिति ॥ उपसर्गस्यान-याप्याद्-आहारादिति ॥ आहृत्यस्युत्तरं विकरने तात इत्यत्रानि-ध्याद्-अथेति ॥ जलादौ शीघ्रकस्तादस्य बाधो विकरणाः सुतरा-मलादौ शीघ्रक इति नैतुपि कस्याप्यं गतुं भाव्ये-अलादभ्यामनवी-ति ॥ ननु घाणाद्वाह्निलेकादितादपूर्वमृष्टिभागे सिद्धिर्द्वयमानप-रिभाषया न दोषः । किं चाह द्वादशान्तरात्प्राप्त्यादिसिद्धिस्त्यागित्य-मावाप दोषोऽन आद्-आहरेति वृद्धिरिति ॥ नानाश्रयस्या-दिति । ईलुगज्जनादित्येदम् ॥ तस्यादियज्ञायादिति । यं नानादेशनियमे न निर्दिष्टयमानपरिभाषायामृष्टिः द्वादशाह्नमहारेति आदिसिद्धिस्त्यागित्यं न सुखमिति भावः ॥ भाष्योक्तलोपाटिल-स्योक्तगांठद्वयीति वृत्त्यापि सिद्धिरत आह-न स्याद्विद्वितीयोति ॥

(भाक्षोपयाधरुभाष्यम्)

ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आ-
दिति कृत्या पुनराह भविष्यति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । वत्सवत्प्रवृत्त्या फार्यमिदं बाह्ये संभवतीति भावः ॥

(उद्घोषः) मायै लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायाविषयं योषधितुं—
 दाद्वान्तरस्येति ॥ ननोयमुपयोगालिमित्र लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेन
 पुनर्ध्वनिराप्तं सप्तमे कैयटेन वक्ष्यमाणं विरुध्यत, ततो हि भिन्नार-
 क्तं न द्वाप्तान्तरत्वमिति लभ्यते इति चेत् । अत्रत्यस्यैवोद्देश्युक्ति-
 र्नेनादीमात्रं तदाह—यत्सद्यदिति । स न्यायोऽनित्य इति भावः ।

गणिसिन्धुः प्रशेषपयसो ब्रह्मण्य यथा मत्सः प्रवर्तते तद्वदिति ता-
त्पर्यम् ॥ कानिचि पर्जन्यवदिति पाठस्तथायमर्थः । यथा पर्जन्यः
रायं पूर्णं कृतेषु क्षेत्रेषु पुनः पुनर्वर्षतीति ॥

(भाक्षेपसाधकभाष्यम्)

पुनर्नाच्छिभावः पुनरादिति चक्रकमव्यवस्था
प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—पुनर्नञ्चिभाव इति । विकारान्या-
नुपूर्वत्वेऽपि यदि पुनरादः, तत एव तुल्यन्यायात्पुनर्नञ्चिभावाच्चपि
स्यादित्यभिप्रायः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । यत्तावद्दुच्यते—आज्ञातपूर्वं विकरणा
पपित्तव्याः तरतः तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत्तिस्रं
यत्र विकरणा नित्या आज्ञामनित्यं तत्राज्ञातपूर्वं विक-
रणाः स्युः । यत्र तु जलदुर्भयं नित्यं परत्वात्तत्राज्ञं
तावद्व्यचति ॥

यदप्युच्यते—असाहचर्यामप्यन्यदाहं पूर्वमेपित-
व्यमुपाचर्यदित्येवमर्थमिति । अस्त्वत्राह, आदि कृते
सादृश्यस्य ऋच्छिभावः । ऋच्छिभावे कृते शब्दान्त-
रस्याकृत आदिति कृत्वा पुनराह भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यत्तावदिति । तस्मिन् दृश्यमानसिद्धिं वि-
 करणस्तु नित्य इति स एव प्रवर्तते ॥ यच्चतिविति । यथा
 तारतीति ॥ अस्त्यत्रादिति । परस्मादच्छिन्ना भाव्यम् । अ-
 भ्युपगम्यवादेन रूपेण दृश्यते ॥

(उद्घोषः) यत्र सख्यजनयमिति । एवं च ह्यव्यव्यापक-
 योरेतिलयोरेतिल परत्वादिति सति न दोष इत्युपसंख्यानं न कार्यं
 विकरणयोर्दोषोऽप्यनित्यत्वं तु दाशितमेव । प्राबन्धान्तरमाश्रयेत्तन्ना-
 मनेष त्वमर्थोनित्यत्वं बोध्यम् । परत्वादिति । अष्टिहकारे - उ-
 सा (प्राबन्धे) यकाशः । आद्योन्त्येऽनादयः । अभ्युपगमनादेन
 तिचि । एवं लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायानामशयेन - अन-
 नपि सर्वमेति चानित्यम् । परकदेव्युचितत्वं च ध्यनित्यम् ।

(भाक्षेपान्तरसारवभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—पुनर्नच्छिभावः पुनराजिति चक्र-
कमव्यवस्था प्राप्नोतीति ॥

(समाधानमाप्यम्)

नैप दोषः । चक्रकंप्विष्टतो व्यवस्था ॥

(प्रदीपः) चक्रमेविति । व्यवस्थाकारिणा शालेण भाव्यमित्यव्यवस्थादेव पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः ॥ तदेवं स्थितमेतदन्तरमत्वाद्वाग्लेदेशेण कृतेषु परत्वाद्वागमः ॥ न चार्थनियमः—शब्दान्तरस्य प्राप्तुवन्विधिरनित्यो भवति, न तु शब्दान्तरादिति, यतोऽगमस्यानित्यत्वं स्याद् विक-

७ शब्दान्तरस्येति मन्थस्य ध्वनिः श्रुते इत्यागम्यां संभवति । (२. ना.)
 ८ सत्ये पञ्चमस्येति न प्रयते, कश्चमेवादिति गायः । (२. ना.) ९ सत्ये
 पञ्चमस्येति व्याय इत्यर्थः । (२. ना.) १० विकारप्रयुक्तो पञ्चमेदो नास्तीति
 मत्याऽऽह—अभिमान इति । (२. ना.)

१ अन्तरङ्गस्वार्हि स्तोत्रेण इति भाष्योत्तरग्रन्थ इत्यर्थः । (र. ना.)

३ नित्यत्वादेवेत्यर्थः । (र. ना.) ३ परत्वादिति भावः । (र. ना.)

४ मृतोऽपि विकरणो न व्ययधायक इति रीकारं हृद्गम् । (८. ना.) ५ विक-

रथेभ्यो नियमो बलीयानित्यभ्युपगमे भेदम् । (६. ना.) ६ गानानिमित्तात्वेऽपि

समानस्थानिकत्वेन यागादिति परिभाषामभूतिसंभवादाह—यस्यत इति । (५. ना.)

रणस्य नित्यत्वम् । कृता कृतप्रसङ्गित्वात् द्वयोरपि नित्यत्वम् ।
अङ्गत्वाकृत्वाश्रयणाद्वा नास्ति शब्दान्तरप्राप्तिरटः ॥

(उद्द्योतः) चक्रकेन्द्रितो ज्यवस्येति श्रद्धाजीयो न्याय
इत्याह—ज्यवस्येति । अन्ययान्वाच्यानापर्यवसानं स्यादिति भावः ॥
नन्वत्र न्यायास्तिस्रस्तुपसर्गनियमे न्यायाभावाद्दुपसर्गस्यानभाव-
दयकमत आह—तदेवमिति ॥ स्यादेषोऽपि । तिस्रस्तिस्रश्च ॥
परस्वादुदाहरण इति । परस्वादिकरणत्वं पूर्वं तत्र कृते तस्य पाठ-
भक्तत्वादव्यवधारकत्वेन नियमसिद्धिरित्यर्थः ॥ न चायं नियम
इति पाठस्तदाह—न त्वित्यादि । न्याय इति पाठेऽप्यनेन
प्राप्तेऽप्येति न न्यायो न युक्तमित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा नेरिति नैपा पञ्चमी ॥ का तर्हि ? ॥
विशेषणपट्टी नेयौ विशिः ॥ कश्च नेर्विशिः ? ॥
विशेष्यः । व्यवहितश्चापि शक्यते विशेषयितुम् ॥

(प्रदीपः) नेयौ विशिरिति । व्यवहितार्थेयद्वारेण
विशेष्यत्वात्संबन्धी भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) संयन्धीति । स्वयोरुत्पत्तिरूपितविशेष्यतापद-
वत्त्वं संयन्धो बोध्यः ॥ परित्यजेत्येव इत्यादावपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमी
बोद्ध्या । पञ्चमीपक्षेपि वा नेः परत्वयोग्यत्वेत्यादिक्रमेणार्थः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा निरपि पदं विशिरपि पदम् । पदे-
विश्व समर्थानाम् । व्यवहितेति सामर्थ्यं भवति ॥
शब्देः शितः ॥ ६० ॥

(प्रदीपः) अथ चेति । नेर्विशि इत्यस्यापमर्थः—नि-
शब्दात्परमात्मनेपदान्तं विद्मैवयवपदं साधु भवतीति सल-
प्यङ्गमे नेः पदमनन्तरमेवेति दोषाभावः ॥ विशिरपीति ।
विशिषाब्देन विद्मैवयवः समुदाय उपचारादभिधीयते ॥ पद-
विधिश्चेति । न्यायप्राप्तार्थानुवादोऽयं न त्वेतत्प्रकृते उपयु-
ज्यते इत्याहुः ॥ ६० ॥

(उद्द्योतः) अपमर्थ इति । पदसंस्कारप्रस्तावाचात्पर्यङ्क-
स्याऽयं चकार इति भावः ॥ अथ विशिः कथं पदमत आह—
विश्रीति । न्यायेन । नेः सकाशादर्थविशेषं प्राप्ते विशिरित्यर्थे
तात्पर्यं दर्शयितुं समर्थानामित्युक्तम्, न त्वत्र तत्परिभाषोपपत्तिः ।
शुबन्तत्वेन पदत्वेन वा निमित्तक्रीडावप्रवेष्टाह । अत एव समर्थ-
सङ्गे भाष्यकारो वदयति—एकार्थीभावः सामर्थ्यम्, विमर्शि-
विधौ च नोपस्थितिरिति दिङ् ॥ न चात्र पक्षद्वयेऽप्युपसर्गान्तर-
व्यवधानेन प्रवृत्त्यापत्तिरिति भाष्यम् । तेषामनभिधानात् ॥ ६० ॥

(१५१ आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ १।३।२ आ० १ सू०)

२०९ पूर्ववत्सनः १।३।६२ ॥

(पूर्वत्वावधिनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदं पूर्वग्रहणं सनपेक्षम्—प्राक् सनो येम्य

१ व्यवहितश्चापि अर्थद्वारेण संयन्धी भवति तदर्थस्य विशेष्यत्वादिति
बोधना । (८. ना.) २ बहुमीहिगर्भं कर्तव्यम् । (८. ना.) ३ विमर्शि-
कर्मणि विधिविशेषः । (८. ना.) ४ न्यायिप्रतीत्यस्य स्थाने न्यायिचित्ते

आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति । आ-
होस्विद् योगापेक्षम्—प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्यो योगे-
भ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति ॥
किं चातः ? ।

यदि सनपेक्षम्, निमित्तमविशेषितं भवति,
'पूर्ववत्सनः' न प्रायते—किमन्ताद्भवितव्यमिति ॥
अथ योगापेक्षम्, उत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत-
वमुक्तते उपयुक्तत इति ॥

(प्रदीपः) पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥ पूर्वशब्दः संबन्धि-
शब्दादवधिमपेक्षते, तत्र कोऽत्रावधिरभिप्रेत इति पृच्छति—
किमिदमिति ॥ येभ्य इति । योगस्थेभ्यो धातुभ्यो विधा-
नाद्योगेभ्यो विहितमित्युच्यते ॥ पक्षद्वयेपि तेन तुल्यमिति
तृतीयान्तादिति : न तु प्रथम्यन्तात् । लक्षणाभावात् । तुल्या-
र्थेति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पथ-
म्यर्थस्यात्र ग्रहणमुपपन्नमेव । यथा ब्राह्मणवद्वेद्यादधीत इति
ब्राह्मणादिषु वेद्यादधीत इत्यर्थः । वेद्यापादानकस्याप्ययनस्य
ब्राह्मणापादानकमप्ययनमुपमानम् । तत्रैव च ब्राह्मणशब्दो
नतते । तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वेद्यादधीत इति तृतीयान्तादिति ।
एवमिहापि पूर्ववदिति ग्रह्यम् ॥ किमन्तादिति । उत्तथा-
प्रतिषेधितः स्यात् । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्याद-
नेन सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्यतस्तत्रैव, विषयविभागस्तु
न प्रायेति भावः ॥

(उद्द्योतः) पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥ धातुभ्यः परस्य लस्य
विधीयमानमात्मनेपदं कथं योगेभ्यः स्यादत् आह—योगस्थेभ्य
इति । मद्याः कोऽन्वीतिवदिति भावः ॥ भाष्ये येभ्य इति निर्दे-
शात् पथम्यन्तादितिरिति अर्थं शरयति—पक्षद्वयेपीति ॥ तर्हि
पथम्यन्तप्रयोगस्य का गतिरत आह—तुल्यार्थेति ॥ नन्वात्म-
नेपदेन स्वयोग्यप्रकृतेराक्षेपादोषाभावात् आह—उक्तश्चेति ॥ ता-
मुपपादयति—यदीति । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्या-
व्यतिपत्तिः स्यात् तर्हीति शेषः । तदनेनेत्यन्वयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथेच्छसि तथास्तु ॥

(सनपेक्षाम्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तावत्सनपेक्षम् ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—निमित्तमविशेषितं भवतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

निमित्तं च विशेषितम् । कथम् । सनमेवात्र
निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं
भवति । कुतः ? । सन इति ॥

(प्रदीपः) सनमेवेति । प्रत्यासत्त्येति भावः ॥

इत्यापत्तिरिति शङ्क । (८. ना.) ५ 'न च' । ६ विधावकशास्त्राभावादि-
त्यर्थः । (८. ना.) ७ ब्राह्मणापादानकमप्ययने इत्यर्थः । (८. ना.) ८ ब्राह्म-
णवृत्तिनिष्ठायाव इत्यर्थः । (८. ना.)

(योगपेक्षाभ्युपगमभाष्यम्)
अथ वा पुनरस्तु योगापेक्षम् ॥
(आक्षेपसारणभाष्यम्)
ननु चोक्तम्—उत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति ॥
(समाधानभाष्यम्)
विधिश्च प्रकृतः ॥ कथम् ? । उत्तरत्रापि “पूर्ववत्सन” इत्येवानुवर्तिष्यते ॥
(प्रदीपः) उत्तरप्रापीति । उत्तरेण योगेण वाक्यनन्देन पूर्ववत्सन इत्येतदसंभवते । प्रोवाभ्यां युजेरात्मनेपदं भवति । ततः पूर्ववत्सन इति ॥
(उद्घोषः) अनुपपन्नैकवाक्यतया संबन्धे केवलेन्य आत्मनेपदं न स्यादव आह—आवयतेदेनेति । पूर्ववत्तत्पानुपपत्तिस्तदप्याह । अन्यथा सन इत्येवानुवर्तिष्येति भावः ॥
(विधिपक्षस्यापवाधिकरण आक्षेपभाष्यम्)
किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥
(प्रदीपः) किमर्थमिति । विधिविधेयोभगपक्षसंग-
वात्प्रश्नः ॥
(उद्घोषः) यद्वन्वाच्यत्वात्तत्पानुपपत्तिप्रश्नोऽनुपपत्तिप्रश्नोऽह—विधीति । नानिपेयप्रश्नमिति भावः ॥
(९४० समाधानपार्तिफपूर्वगण्टम् ॥ १ ॥)
॥ * ॥ पूर्ववत्सन इति शदिन्निय-
त्यर्थम् ॥ * ॥
(भाष्यम्) शदिन्नियत्यर्थोऽयमारम्भः । शदि-
न्नियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं मा भूदिति ॥
(९४१ समाधानसाधनपार्तिफपरगण्टम् ॥ २ ॥)
॥ * ॥ इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ता-
भ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ * ॥
(भाष्यम्) इतरथा हि अनुच्यमानेस्मिन् शदि-
न्नियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो
पकथ्यः स्यात् । शिष्टस्तिति । मुमूर्षति ॥
(उद्घोषः) भाष्ये इतरथादीत्यस्य व्याख्या—अनुच्यमाने इति ।
शदिन्नियतिपदस्याप्यार्यानेत्यथा व्याख्याने इति भावः ॥ विधाप-
कतया व्याख्यानेनानेनैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति तात्पर्यम् ॥
(आक्षेपभाष्यम्)
कथं पुनः ‘पूर्ववत्सनः’ इत्यनेन शदिन्नियतिभ्यां
सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विदा-
तुम् ॥
(समाधानभाष्यम्)
यतिनिर्देशोयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वा-
क्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा—‘उशीनरवन्मद्रेषु
यथा’ सन्ति, न सन्तीति । ‘मातृवदस्याः कलाः’

सन्ति, न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति, न
भवतीति । न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्या-
महे—यथा पूर्वयोर्योग्योः सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं
न भवति, एवमिहापि शदिन्नियतिभ्यां सन्नन्ता-
भ्यामात्मनेपदं न भवतीति ॥

(प्रदीपः) यथा पूर्वयोरिति । ‘नानोर्धः’ ‘प्रत्याङ्गभ्यां-
श्रुव’ इत्येतयोः । इह च शदिन्नियती अनुवर्तते इति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु पूर्ववदित्युक्तया ज्ञानोर्धः प्रत्याङ्गभ्या-
मित्येतां कथं प्रतिषेधं प्रकथयामिष्यामहे—इह चेति । एवं च
शदिन्नियतिपक्षया पूर्वस्य परिग्रहस्त दोष इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)
यदि तर्हि शदिन्नियत्यर्थोऽयमारम्भः, विधिर्न
प्रकल्पते—असिपते । शिष्टयिपते ॥ अथ वि-
ध्यर्थः । शदिन्नियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं
प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)
यथेच्छति तथास्तु ॥
(प्रदीपः) यथेच्छतीति । निषेधपक्षेपि निषेधादेश
सन्नन्तात् पूर्ववद्विधिरनुगीयते । विधिपक्षे शदिन्नियत्योः सनो
नेत्यनुसरया न भविष्यति ॥

(उद्घोषः) पूर्ववद्विधिरिति । पूर्ववदिति तु शक्यसिद्ध-
सात्तावद्विधापेक्षानुरोधाद्वा लब्धम् ॥

(प्रतिषेधार्थताभ्युपगमभाष्यम्)
अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)
ननु चोक्तम्—विधिर्न प्रकल्पते—इति ॥
(समाधानभाष्यम्)

विधिश्च प्रकृतः ॥ कथम् ? । एतदेव तावत्प्रति-
—सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति । यद्वत् नानिपेय-
तिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः न ॥
(विध्यर्थताभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु विध्यर्थः ॥
(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—शदिन्नियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामा-
त्मनेपदं प्राप्नोति—इति ॥

(समाधानभाष्यम्)
नैव दोषः । प्रकृतं ‘सनो न’ इत्यनुवर्तिष्यते ॥ क
प्रकृतम् ? । “माश्रुस्मृदशां सनः” । “नानोर्धः”
सकर्मकात्सनो न भवति । “प्रत्याङ्गभ्यां श्रुवः”
सनो न । “शदेः शितः” सनो न । “न्नियतेर्लुङ्-
ल्लिङ्गोश्च” सनो नेति । इहेदानीं “पूर्ववत्सनः”

१ ‘वाक्येषु’ । २ सन्नन्तादात्मनेपदं पूर्ववत्तदिति न स्यादिति भाष्यमा-
मिलेति भावः । निषेधपक्षे पूर्ववदित्यस्य पूर्वयोग्यदित्यर्थः । (२. ना.)
३ प्रतिषेधपक्षमाभिसाह—शदीत्यादि । (२. ना.) ४ प्रतिषेधपक्ष पक्षमभि-

सत्य इति भावः । (२. ना.) ५ ‘यद्यथा’ । ६ ‘यत्नेते’ ‘यत्नेते’ । ७ ‘प्रक-
रते’ । ८ तेन उभयपक्षयोः आत्मनेपदं नेति भावः । (२. ना.)

इति सन इत्यनुवर्तते, नेति निवृत्तम् ॥ एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति, यदुक्तम्—निमित्तमविशेषितं भवतीति ॥ नैव वा पुनरत्र शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । किं कारणम् ? । “शदेः शितः” इत्युच्यते । न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि ? । शिदपि निमित्तम् ॥ अथापि शदिरेव शित्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः शित्परो भवति ॥

(प्रदीपः) एवं च कृत्वेति । द्वितीयस्य सन्नहणसेहा-
नुच्येति भावः ॥ न च शदिरेवेति । सामान्याः कारणत्वं
न केवलस्य शदेः, सा चेह सामग्री नास्ति सनः पूर्वस्य शदेः
शितोऽभावात् ॥ अथापीति । शिता विशेष्यमाणत्वाच्छदेरेव
प्राधान्यात् ॥

(उद्धोतः) द्वितीयस्येति । एवं च सनपेक्षेपि पूर्वत्वे विधा-
यमाने न कश्चिदोष इति स पत्र सिद्धान्तो विधिपक्षश्चेति भावः ॥
सामान्या इति । शदेः शितश्च पृथक्प्रतिपाद्यमिति अगो न कार्य
इति भावः ॥ शदेः शितोऽभावादिति । शदिप्रकृतिकशितोऽभा-
वादिसर्गः ॥ पूर्वसाङ्केदसाह—शितेति ॥

(आक्षेपसाध्यम्)

यत्र तर्हि शिजाभीयते “त्रियतेल्लुङ्गिणोश्च” इति ॥

(प्रदीपः) यत्र तर्हीति । त्रियतेर्लुङ्गिणोश्च पूर्ववत्सन
इति सन्नन्तात्प्राप्नोत्येति भावः ॥

(उद्धोतः) त्रियतिमात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावादाह—
त्रियतेरिति ॥ प्राप्नोतीति । लुङ्गिणेरिति शेषः ॥

(समाधानमाप्यम्)

अत्रापि न त्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् ॥
किं तर्हि ? । लुङ्गिणोश्च निमित्तम् ॥ अथापि त्रिय-
तिरेव लुङ्गिणोश्च परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः
लुङ्गिणोश्च भवति ॥

(प्रदीपः) अत्रापीति । त्रियतेर्लुङ्गिणोश्चेति नि-
यमार्थमात्रमिति भावः ॥

(उद्धोतः) नियमार्थमिति । विष्वादेव सिर इति भावः ॥
भाष्ये—लुङ्गिणोश्च इति । त्रियतिपरलुङ्गिणोश्चेत्यर्थे तथा
फलदीति भावः ॥ एवं च शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यां न भवती-
त्यर्थस्य वक्तुमयोग्यतया श्रुतभूताभावे तात्पर्यं तन्मूलविधिकल्पनं
चेति गौरवमिया विधिलेखेन युक्तमिति तात्पर्यम् ॥

(कार्यातिदेशस्थापनाधिकरणम्)

(आक्षेपसाध्यम्)

किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्त-
स्यातिदिश्यते ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । किमयं कार्यातिदेशः—यथा-
पूर्वसादात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपीति । आहोस्त्रिभि-
मिन्तातिदेशः पूर्वस्य यन्निमित्तं शित्वादि तत्सन्नन्तस्यातिदि-
श्यते । निमित्ते चातिदिष्टे तत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः ॥
(उद्धोतः) प्राधान्येन कार्यातिदेशस्यैवौचित्यात्प्राप्तपक्षि-
रत आह—किमयमिति । कार्यातिदेशेऽप्योत्तेर्निमित्तातिदेशोपि
शङ्कित इति भावः ॥

(दृष्टपक्षिभाष्यम्)

एवं भवितुमर्हति ॥

(१४२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्ता-
दात्मनेपदभाव इति चेदुपादिष्व-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्म-
नेपदं भवतीति चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिः । गुपादीनां
न प्राप्नोति । लुगुप्सते भीमांसत इति । न होतेभ्यः
प्राक्सन आत्मनेपदं नापि परस्यैपदं पश्यामः ॥

(प्रदीपः) नह्येतेभ्य इति । नित्यसन्निपयत्वात् ॥

(१४३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गाति-
देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । पूर्वस्य यदा-
त्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—लिङ्गातिदेशादिति । पूर्वस्य धिङि
दिस्वादि तदतिदिश्यत इत्यर्थः ॥

(१४४ दूषणाक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ कृञादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृञादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो व-
क्तव्यः । अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति ॥

(प्रदीपः) कृञादिष्विति । अनुपराभ्यां कृञ
इत्यनेन परस्यैपदमेव विधीयते, न तु भिन्नं निवर्त्यते । पूर्व-
कार्ये त्वतिदिश्यमाने अत्र दोषाभावः । परस्यैपदेनात्मनेपदस्य
वाचितत्वात् पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात्सन्नन्तस्याप्रसङ्गात् ॥

(उद्धोतः) ननु कर्तृभिप्राये क्रियाफले सर्वथा तत्कालनिवृ-
त्तयेऽनुपराभ्यामित्यनेन भित्तलैव वायोज्ञ आह—अनुपराभ्या-
मिति । परस्यैपदनियमेनैवेष्टसिद्धेर्निमित्तनिवर्तनमयुक्तमिति भावः ॥

(कार्यातिदेशपक्षान्शुपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि—प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं
तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति ॥

१ त्रियतेः परं पञ्चदशस्य लिङ्गत्वं वा तस्य स्थाने आत्मनेपदमित्यर्थः ।
(२. ना.) २ ‘सन्नन्ताभ्यां’ । ३ श्रुतभूतोऽभाव इति कर्मधारयः । (२. ना.)
४ ‘सन्नन्त’ । ५ ‘सन्नन्ता’ । ६ ‘सन्नन्ता’ । ७ लिङ्गं, निमित्त-

मित्रार्थः । (२. ना.) ९ तथाच सन्नन्ते मिन्तातिदेशेऽप्यधिकीर्षतीत्यादा-
वात्मनेपदं स्यादिति भावः । (२. ना.)

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं *पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्तान्तादात्म-
नेपदभाव इति चेदुपादिष्वप्रसिद्धिः इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भूविष्यति ॥

(प्रदीपः) अनुबन्धेति । तत्सामर्थ्यात्सन्नयवधायकः ॥

(उद्घोषः) तत्सामर्थ्यादिति । नित्यसन्तान्तादात्म-
नेपदोऽनन्तमय इति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा—अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेष-
पकं भवति । तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा
कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषपकं भवति ॥(प्रदीपः) अथ वेति । समुदाये लिङ्गासन्नस्य उपायो-
ऽवयवे लिङ्गासन्नः ॥(उद्घोषः) परिभाषाया अनापेक्षोपपत्तौ बाधो न न्यायोऽस्तः
पदान्तरमिलनात्—समुदायेति । सामर्थ्यात्परिभाषायाधो वा
सामर्थ्यात्समुदायोपकारकत्वं चेति प्रसङ्गोभेदः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषपकं भवति
तुमुत्पद्यति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य
विशेषपकं भवति ? यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिच-
रति । सन्नं च न व्यभिचरति । निचं च पुनर्व्यभि-
चरति । तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं
गोरेव विशेषपकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

(दृष्टानुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

(९४५ न्यासान्तरवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययग्रहणं नियमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्य-
यादिति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? । नियमार्थम् ।
नियमगन्तादपि यथा स्यादिति । आकुसयते विकु-
सयते हृणीयते महीयते इति ॥(प्रदीपः) प्रत्ययग्रहणमिति । यद्येवमिति प्रसङ्गः पणा-
यति पनायतीति । तत्र केचिदाहुः—पूर्ववत् प्रत्ययस्य
इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्याः ॥ अन्ये साहुः—एवं पाठे
सामर्थ्यवार्तिकं च न व्याख्यातं भवतीति । हेतुमणिचः प्रति-
षेधः इत्यतिप्रसङ्गविपर्ययोपलक्षणार्थं हेतुमणिजग्रहणम् ॥ ६२ ॥(उद्घोषः) वार्तिकं भाष्यं चेति । प्रत्ययग्रहणमिति वा-
र्तिकं पूर्ववत्प्रत्ययादिति । यत्कस्यमिति भाष्यं चासंगतं स्यादिति१ नेति । गुणादिमद्वयमिति शेषः । २ समुदायग्रहणानवयवी विवक्षिता ।
३ उपादिष्वुत्पत्तिरिति स्यादिति । (र. गा.) ४ समुदायग्रहणस्य समुदायवर्तमानताया
पय प्रसिद्धिर्नामिष्य ननुते—यदीति ॥ ५ व्यभिचारित्वादिनि गायः । (र. गा.)भावः ॥ आकुसादात्मनेपदिन इति गणवशात्कुसा आत्मने-
पदी । एतद्वगदीर्घा कण्ठादी द्वितौ पठितौ ॥

(न्यासान्तरं द्रव्यितुमाक्षेपभाष्यम्)

तत्र को दोषः ?

(९४६ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तत्र हेतुमणिचः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र हेतुमणिचः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
आसयति शाययतीति ॥

(प्रत्ययग्रहणविहितदोषप्रदर्शकभाष्यम्)

सूत्रं च भिद्यते ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम्—आकुसयते विकुसयते हृणीयते मही-
यते इति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भूविष्यति ॥

(उद्घोषः) भाष्येऽनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । आ कुसा-
दात्मनेपदित्त्वोक्तिसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । यदा तस्यापि 'आत्म-
नेपदलिङ्गवन्तो बोध्या' इत्यर्थे इति भावः ॥ इतरत्प्रत्ययम् ॥ ६२ ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा—अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेष-
पकं भवति । तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं
लिङ्गं समुदायस्य विशेषपकं भवति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषपकं भ-
वति, हृणीयति महीयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य निर्गतं
भवति ? यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति ।
यकं च न व्यभिचरति, निचं तु व्यभिचरति ।
तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव
विशेषपकं भवति न गोमण्डलस्य ॥ पूर्ववत्सन्नः ॥ ६२ ॥

(९५२ आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ ११३१ आ० २३ सू०)

२१० आम्प्रत्ययवत्कृजोनुप्रयो-

गस्य ॥ ११३६३ ॥

(कृमितिप्रत्याहाराश्रयणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कृजग्रहणं किमर्थम् ? ॥

१ ननु प्रत्ययविशेषनिर्देशाभावे तत्र हेतुमणिचः प्रतिषेध इति वार्तिक-
पक्षेति आह—उपब्रह्मणमिति । (र. गा.)

(प्रदीपः) आम्प्रत्यय ॥ ६३ ॥ कृञ्प्रहणमिति । कृञ् एवात्रप्रयोगो विहितो नान्यस्येति भावः ॥

(उद्योतः) आम्प्रत्ययवत् ॥ ६३ ॥ ननु तदभावेऽस्तिभू-
भ्यामपि सादत आह—कृञ् एवेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह मा भूत्—ईहामास ईहामासतुः ईहामासुः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं चान्नास्तेरनुप्रयोगो भवति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रत्याहारग्रहणं हि तत्र विधायते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनर्विधायते तत्र प्रत्याहारग्रहणमिति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह कृञ्प्रहणात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मात्प्रत्याहारग्रहणं न भवति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

इहैव कृञ्प्रहणात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेह कस्मात् भवति—उडुम्भाञ्जकार । उडु-
ञ्जाञ्जकार ? ॥

(प्रदीपः) अथेह कसादिति । स्वरितमित इल-
नेनेति भावः ॥

(उद्योतः) स्वरितेति । कृजो निस्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च 'आम्प्रत्ययवत्' इत्युच्यते, न चान्नाम्प्र-
त्ययादात्मनेपदं पश्यामः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—आम्प्रत्ययादिति । वैदुमीहिणाऽऽ-
ग्रस्यप्रकृतेरित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न इमोऽनेनेति । किं तर्हि ? । स्वरितमितः कर्त्र-
भिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । इदं नियमार्थं भविष्यति आम्प्रत्य-
यवदेवेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि नियमार्थम्, विधिर्न प्रकल्पते—इहोचके
ऊर्हाचके इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

विधिरस्य प्रकृतः ॥ कथम् ? । पूर्ववदिति वर्तते ।
आम्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चति ॥ आम्प्रत्यय ० ॥ ६३ ॥

(प्रदीपः) ननु संविधानेऽनेनात्मनेपदं विधीयते । यथा
च यात्यादयः संविधाने न वर्तन्ते, तथोच्चादयोपि । तदर्थानु-
पाती च करोतिरप्यत्र विषये संविधाने न वर्तते इत्यात्मनेपद-
स्याप्रसङ्गः ॥ नैप दोषः । संविधान एवात्र विषये यदोच्चादयो
वर्तन्ते शब्दशक्तिस्वाम्यात्तदर्थमिव्यक्तये तदा करोतिः प्रयु-
ज्यमानः संविधानविषय इति मत्वा चोद्यमुपन्यस्तम् ॥ परिद्वतं
च पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्त्या वाक्यमेवेति । तत्रैकेन वाक्येन विधिः
क्रियते, द्वितीयेन नियमः ॥ ६३ ॥

(उद्योतः) संविधानं, प्रयोनकव्यापारः । क्रियाफलस्य
कर्तृगामित्वं वा ॥ यथेति । वक्ष्यमाणस्वरितमित इत्येवमत्या-
स्यानमभिप्रेत्येदम् । उपपादयिष्यते चेदं स्वरितमित इति सूत्रे ॥
न वर्तते इति । अनभिधानादिति भावः ॥ सन्नारम्भरीत्या समा-
पत्ते—नैप दोष इति । 'तदा तदर्थमिव्यक्तये' इत्यन्वयः ॥
अनुवृत्तापि कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयावगतिरत आह—वाक्यमे-
वेनेति । आधस्य विधित्वम्, द्वितीयस्य पूर्ववदेवात्मनेपदं न स्वेन्य-
मेति नियमार्थत्वमित्यर्थः । इहोचके इत्यत्राकर्तृगेति क्रियाफले आ-
त्मनेपदसिद्धिरिति फलं बोध्यम् ॥ ६३ ॥

(१५३ आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ आ. २४ सू.)

२११ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपानेषु

॥ १।३।६४ ॥

(२४७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ स्वरोद्युपसृष्टात् ॥ * ॥]

(भाष्यम्) स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उ-
द्युक्ते । अनुद्युक्ते ॥

(भाष्यम्) अपर आह—

(न्यासान्तरम्)

[॥ * ॥ स्वराद्यन्तोपसृष्टात् ॥ * ॥]

(भाष्यम्) स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् ॥
प्रयुक्ते । नियुक्ते । विनियुक्ते । प्रोपाभ्याम् ॥ ६४ ॥

(प्रदीपः) प्रोपाभ्याम् ॥ ६४ ॥ स्वराद्यन्तोप-
सृष्टादिति । समुनिसुदुर्इत्येताभिरस्य सर्वे उपसर्गाः 'संश्र-
हीताः ॥ ६४ ॥

(उद्योतः) प्रोपाभ्याम् ॥ ६४ ॥ 'स्वराद्यन्तोपसृष्टादि-
त्युक्त्वा प्रविनय-उदाहृतास्तत्कथमत आह—समुनिसुदुरिति ॥
स्वरादेः स्वरान्ताचेत्यर्थं इति भावः ॥ ६४ ॥

१ 'प्रद्वतं ता' । २ 'इहोचके' । ३ 'वहुमीहिणेति' । 'आम्प्रत्ययो
पकार' इत्यतनुपसर्गविधानमनुमीहिणेत्यर्थः । ४ नरान्यथेति । तेन इन्द्रा-

वकृतेत्यत्र कर्तृगेति फले तदनेति भावः । ५ 'स्वरा' आदिर्वस्य तादृशोपसर्ग-
व्युत्पत्तिरिति । (२. ना.)

(१५१) आ नगेवदलियमन्त्रम् ॥ १।२। २ भा० २५ सू.)

२१२ सप्तः शृणुः ॥ १ । ३ । ६५ ॥

(आक्षेपभाण्डम्)

किमर्थं निमित्तस्य ग्रहणं क्रियते, न 'समो
वमादिनिमित्तोपपत्तिरिति' ? ॥

(११८ मलाधानयातिवन् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समः क्षणवः सत्तर्मकार्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्सैकार्थेयमारम्भः । अक्सैका-
दिति तत्रानुवर्तते ॥ जमः ॥ ६५ ॥

(१५५. आत्मनेपदनियमनूत्रम् ॥ १ । ३ । २ आ. २६ सू.)

२१३ भुजोन्नवने ॥ १ । ३ । ६६ ॥

(५७७. आनेपचासिं हम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ अनयनसौटिल्ययोः ॥ * ॥]

(भा०म्) दानद्वारादित्ययोरिति वक्तव्यम् ।
इदमपि यथा म्याह—प्रभुजति घाससी निभुजति
जानुशिरमी इति ॥

(उद्देशः) शृंगो ॥ ६६ ॥ नाभे—निमुञ्जति जातु-
निरसनी दृष्टि । शङ्काया इति श्रेयः । अतः प्राप्यद्रव्यमावाप्तौ-
प्रयत्नम् ॥

(गुह्यानाक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि यत्तद्व्यम् ।

(मिन्द्रान्तिलसमाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । यस्य भुजोरयनमनवनं चार्थस्तस्य
ग्रहणम् । न चास्य भुजोरयनमनवनं चार्थः ॥ भुजो-
नयने ॥ ६६ ॥

(प्रदीपः) भुजोनयने ॥ ६६ ॥ यस्य भुजेरिति ।
संस्मयद्विप्रवांगोपि हि विद्योपस्मृतिहेतुः । यथा दोग्ध्रीपर्यायो
येन्द्रशब्द उपादीयमानः संसर्गिभिर्विद्योपेऽवस्थाप्यते—सवत्सा
पेनुरानीयतां सकृद्वोरा अकरमा अवर्करेति । एवमयत्सा
अक्रिद्वोरा अकरमा अवर्करेति निश्चिष्टं धेनुः प्रतीयते । यस्या
येन दृष्टः संपर्गः सैव तत्प्रहिताऽऽनीयते ॥ ६६ ॥

(उद्घोषतः) अयनतिथेयेनान्यपहारशृङ्गेदेवेति कथं लभ्यमत
आह—संसर्गपदिति ॥ सयकैरेति ॥ पेनुशब्दस्य धानकलेत्वमेव
प्रयुंसिनमिर्त्तं न तु गोत्वसमानाधिकरणमेव तदिति भावः ॥ ६६ ॥

(१५६ आत्मनेपदनियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ भा. २७ सू.)

२१४ णेरणौ यत्कर्म्म णौ चेत्स कर्त्ता-

नाध्याने ॥ १ । ३ । ६७ ॥

(भणिकर्मण एव नौ कर्मत्वविवक्षाधिश्रृणम्)

(९५० आक्षेपचातिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ णेरात्मनेपदविधानेऽप्यन्तस्य
कर्मणस्तत्रोपलब्धिः ॥ * ॥

(साध्यम्) षोडात्मनेपदविधानेऽप्यन्तस्य यत्कर्म
यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदा आत्मनेपदं
भवतीति वक्तव्यम् ॥

(९५१ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः ॥ * ॥

(नाप्यम्) इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् ।
इहापि प्रसज्येत—आरोहन्ति हस्तिन् हस्तिपकाः,
आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ॥

(अदीपः) गेरणौ ॥ ६७ ॥ एकस्मिन्वाक्ये कर्मान्तर-
निष्ठतरलञ्चेति गेरिति वार्तिकारम्भः । एकवाक्यतायां एव-
मर्थः—अप्यन्तादात्मनैपदं भवति अप्यन्तावस्थायां यत्कर्म अ-
न्तावस्थायां यदि स कर्ता भवत्याप्मानादन्यत्रेति । भवति च
कर्मान्तरसमुदावेप्यणौ कर्मणौ कर्ता ॥

(उद्घोतः) जेरणौ ॥ ३७ ॥ अणी कर्णणः कर्णवत्त्वम्-
कृतोपपादय कर्णान्तरेतिशृतिपरमे वातिकतात्पर्यमाह—एककर्ण-
प्रति । भक्त पय वातिककस्याप्याननाये तदेवेति प्रत्युक्तम् ॥
यरोतद्वातिकस्यार्णपदानि मियापरत्वेन व्याचक्षते, तत्र । एत-
र्कर्मन्पतिहारे इति एषे क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति एतन्कार-
यतो वातिककारस्य 'कर्मेश्वरः क्रियापरः' इत्यर्थोपादानेन त-
स्य कर्मपदानां क्रियापरत्वेन व्याख्यानस्यालान्तर्गतमिति ।
एतावदेतदर्थं उपाधनपरमाप्यसकर्मपदानामपि तथा वा-
क्यमेवेति ध्येयम् ॥ माये—आरोहन्ति हस्तिना-
आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोह्यमानो हस्तीन्नेव
स्थलमारोहयति मनुष्यान्तिष्ठामि स्थादित्यर्थः । मनुष्या
इति नमारोहन्तीत्यन्त्यापरम्, स्वच्छेति चातिरिक्तं कर्णेति भावः ।
सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय त्रेणाहृतिवद् तत्प्रतिपादनायैव स्थल-
निष्ठस्य भवनरूपफलं दृष्ट्वा द्विकर्मफलकतन्त्रम् । एवं च न्यग्म-
नमारोहणोभयानुक्तव्यापारो धात्वर्थः । स्थलं न्यग्भावयन् मनु-
ष्यामारोहयतीत्यर्थः । स्थलशब्देन च गजशृङ्गं काष्ठमयमुपवे-
शनस्थानमुच्यते ॥ हस्तीति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि ॥

(तदस्याक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

१ 'इत्येवोप्यते' । २ एतोग्मन्पृच्छामानिहस्य एतानि एतोग्मन्पृच्छास्तुम्
इति शूनं कार्यमिति यागः । (र. ना.) ३ 'यमर्षेयार्थं यथायग' । ४ मन्त्रा-
मर्षः । (र. ना.) ५ गौर्येयया उद्गी षाणी इति वयाकर्मं मतीयते । (र. ना.)
द्वि० २३

६ दूताख्यैषावापराये इत्यर्थः । धार्मिकानारम्भे इति यावत् । (र. ना.)
 ७ कर्मन्तारनिवृत्तौ इति पाठः साधुः । अन्यथा कर्मन्तारनिवृत्तितात्पर्ये धार्मिक-
 साधुर्वर्गमाह्वयसाधनेति । (र. ना.) ८ धार्मिककारणप्रदर्शने । (र. ना.)

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि—“जेः” आत्मनेपदं भवति^१ ततः “अणौ यत्कर्म णौ चेत्” अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेत् णौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः “स कर्ता” कर्ता चेत्स भवति णाविति ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारस्तु वाक्यमेदाश्रयेणैतमर्थं साधयति—गेरात्मनेपदं भवतीत्येकं वाक्यम् । ततोऽणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् । अत्र वाक्ये यत्तदोर्निर्लसंबन्धावच्छेदेन तच्छब्द आक्षिप्यते । धर्मान्तरस्य चानिर्देशात्मत्वमेव संनिधानात्प्रतिनिर्दिश्यते । अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मैति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते, न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते, स कर्तैति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनाद्, युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादेकस्य । यद्येष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मैत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनिवृत्तिः लाभः । ततः स कर्तैति तृतीयं वाक्यमणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एवमेवां वाक्यानामेकवाक्यत्वे महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं संपद्यते ॥

(उद्द्योतः) प्रतिनिर्दिश्यत इति । विधीयते इत्यर्थः । कर्मशब्दश्चात्रोत्तरवाक्यवत् कारकपर एवेति भावः ॥ एवमपि कर्मान्तरनिवृत्तिः कथमित्यत आह—स कर्तैतीति । कर्तृत्वप्रतिपादनेपि कर्मत्वं किं न स्यात् आह—युगपदिति । न चैकस्यैकदेव व्यापारव्यधिकरणफलश्रयत्वं व्यापाराश्रयत्वं च संभवतीति भावः ॥ यद्येष्टमिति । शास्त्रस्य बहुलक्ष्यसंस्कारकत्वानुरोधेनैत्यर्थः । एतेनार्णौ द्विकर्मका एवास्योदाहरणमित्युपाख्यम् । अण्यन्तावस्यास्यकर्मत्वावच्छेदेन कर्तृत्वप्रतिपादनाद् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये दृष्टान्तव्याजेन सूत्रोदाहरणं दर्शितम् ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानधिकरणम्)

(सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यद्येवं कर्मकर्ताऽयं भवति । तत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । यथा लुनाति केदारं देवदत्तः, ल्यते केदारः स्वयमेवेति केदारः कर्मकर्ता, तथा ण्यन्तेपि भवति—लावयते केदारः स्वयमेवेति ॥ कथमिति चेत् । उच्यते—लुनातिस्त्वावद्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वर्तते । लुनाति केदारं देवदत्तः । द्विधाभवन्तं द्विधा भावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते तदा द्विधाभवनसाधने लुनातिवर्तते, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः । सारूप्यास्तु तत्त्वाप्यवसायः । तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते । तेन ल्यते केदारः

स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । अत्रापि स्वयमित्यस्य यदा आत्मनेत्यर्थस्तदा आत्मापेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति ल्यते केदार इत्येतावदुदाहार्यम् ॥ वृत्तिकाराणां तु स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासपरं विज्ञेयम् । अथ वा स्वयमित्यनेन करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते, न तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधाभवनवृत्तेर्लुनातेर्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा य एवार्थो लुनाति केदारं देवदत्त इति, स एवार्थो लावयति केदारं देवदत्त इति । पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिः सम्पद्यते । ततश्च य एवार्थो ल्यते केदारः स्वयमेवेति, स एव लावयते केदारः स्वयमेवेति । न च प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः, उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवर्तनात् । सिद्धैशब्दव्युत्पत्त्ये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते, अर्थस्योपादानं त्यागश्च क्रियते । लौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षायां लावयते केदार इति प्रयुज्यते । एवं तावत्

“निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजुच्यते ।

इत्येतत्पक्षाश्रयेण कर्मकर्ता व्याख्यातः ॥ अपरः कल्पः—लुनाति केदारं देवदत्तः । लुनन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात्केदारः प्रयुक्ते इति केदारव्यापारे णिजुत्पद्यते—लावयति केदारो देवदत्तेनेति । पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावविवक्षायां लावयते केदारः स्वयमेवेति प्रयुज्यते । तत्र पूर्वप्रक्रियाश्रयेण कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सिद्धमात्मनेपदम् । तथा हि—लावयति केदारं देवदत्त इत्यत्र यस्मिन्लावयती धातौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ तादृशी कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं लावयते केदारः स्वयमेवेति । द्वितीया तु प्रक्रिया सूत्रे एतस्मिन्नारब्धे संभवतीति प्रदर्शिता । न तु तस्यां कर्मवद्भावः प्राप्नोति । लावयती केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात् ॥

(उद्द्योतः) एवं चाकर्मकाणामेतत्सूत्रोदाहरणत्वं फलितं तद्ध्वनयन्नाह—भाष्ये—यद्येवमिति । कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति च ॥ नन्विदमनुपपन्नं, समानधातौ कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियाकर्तुः कर्मवद्भावो, न चात्र तथा । तथाहि लावयत इत्यत्र किं लुनातिकर्मणा समानक्रियत्वम्, उत लावयतिकर्मणा । नाद्यः । ण्यन्ताप्यन्तत्वेन धातुमेदात् ॥ नान्यः । लुनातेर्णिचि लावयति केदारं देवदत्तेन यद्वदत्त इत्यत्र केदारस्य प्रकृत्यंशकर्मत्वेन तथैव धातुमेदात् । लवनकर्तुस्तु गीत्यादिनियमात्कर्मत्वमेव नेत्यत आह—यथा लुनातीति । दृष्टान्तमुपपादयति—लुनातिस्त्वादिति । सौकर्यातिशयोऽनायासेन द्विधाभवनाश्रयत्वम्, तच्च कर्तृव्यापारस्यैवत्वेन कर्तृव्यापाराविवक्षायामप्यनुदरा कन्येतिवत्तत्र पर्यवसानम् । ईपत्त्वादेव तस्य स्वातन्त्र्येण धात्ववाच्यतेति द्विधाभवनमात्रवृत्तित्वं लुनातेर्बोध्यम् ॥ कचित्फलव्यापारयोः शक्तिः, कचित्फले इति कथमत आह—अनेकार्थत्वादिति । तदुक्तम्—

बोधनावेत्यर्थः । (र. ना.) = गतिवृद्ध्यादिसूत्रस्य नियमार्थत्वादित्यर्थः । (र. ना.) २ ईपत्वम् अल्पत्वम् ।

१ ‘लामिसंब’ । २ ‘उपपन्नाः’ । ३ आत्मपदार्थपर्यालोचनेनेत्यर्थः । (र. ना.) ४ केदारस्य लुनाति कर्मत्वादिति भावः । (र. ना.) ५ ‘न कर्तृत्वम्’ । ६ ‘देवदत्तव्यापारे’ । ७ लोकव्यवहारे प्रविद्धानां शब्दानां साधुत्वम् ।

“एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमन्विताः” इति ॥

केचिदर्थमेदाच्छब्दमेदमिच्छन्ति तन्मतेप्याह—भिन्ना एवेति ॥
नन्वेवं धातुमेदात् कर्मवद्भावो न स्यादत आह—सारूप्यादिति ॥
तदुक्तम्—

“तानि धात्वन्तराण्येव पञ्च सिद्ध्यतिवद्विदुः ।

भेदेपि तुल्यरूपत्वादेकत्वपरिकल्पना” इति ॥

नन्वेवं केदारः कैतवेति कथमयं कर्मकर्तृत्वत आह—तत्रेति ।
आतिदेशिकस्तथा व्यवहार इति भावः ॥ इयं च द्वितीयावस्था ।
यावतीषु सोपानस्थानीयास्वर्धविभागभूमिषु पदं विन्यसेयं प्रायो-
गिकी पर्यन्तभूमिः प्राप्यते ता अन्तरालभाविन्यो गम्यमाना भूम-
योऽवस्थाशब्देनोच्यन्ते ॥ तत्र प्रथमं द्विधाभवनं बुद्धिरवगाहते ।
द्विधाभवनेऽस्य स्वरूपयोग्यतां ज्ञात्वैव कर्तुर्द्विधाभावने प्रवृत्तेः । अ-
न्यथा शिलायामङ्कुरोत्पादनायेवाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ततो द्विधाभावने
कर्तृतापस्यवगाहनम् । ततोऽत्यन्तसौकर्याय नानेन प्रयुक्तः सन्
द्विधा भवति, किं तु स्वत एवेति परंपरेणाऽसंवलितद्विधाभवनलक्षण-
स्वातन्त्र्यावगाहनमिति द्विधाभवनमात्रवृत्तित्वे कर्मवद्भावः । स्पष्टं
चेदं हेलाराजीयादी ॥ विशिष्टवाचको धातुविशेषणे पर्यवसन्न इति ।
इमां द्वितीयकक्षात्वेन व्यवहरन्ति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य प्यन्ते उपपा-
दयति—ततो यदेति । तत्र लुनाति केदारमिति कक्ष्यापेक्षयाऽस्यां
कक्ष्यायां णिच् विशेषः, तस्यां द्विधाभवनस्वरूपयोग्यतामात्रनिश्चयेन
द्विधाभावनरूपे तत्प्रयोजकव्यापारे प्रवृत्तिः, अस्यां तु द्विधाभवने स्वत
एव प्रवृत्ते दृष्टा तत्समाय कर्तृणां प्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणसौकर्यप्रती-
तिलक्षणविच्छित्तिविशेषलिप्सया णिजुपादानम् ॥ सौकर्यातिश-
येति । अस्यां तु कक्षायां स्वतःप्रवृत्तस्तत्समायापि न प्रयोजक-
व्यापारमपेक्षत इति सौकर्यातिशयविवक्षया प्रयोक्तृव्यापाराविवक्षेति
भावः ॥ इयं प्रायोगिकी पञ्चमी पर्यन्तभूमिः ॥ तदुक्तम्—

“अवस्थां पञ्चमीं ग्राह्यन्ते तां कर्मकर्तरे” इति ॥

तस्याः पञ्चमीत्वं चैवम् । तत्र द्वितीयकक्षायां फलसमानाधि-
करणो व्यापारोऽर्थस्ततो णिचि तृतीया कक्षा । ततो णिजर्थव्यापा-
रस्य प्रकृत्यर्थस्य फलसमानाधिकरणव्यापारस्य च त्यागे चतुर्थी
कक्षा । ततः फलसमानाधिकरणे व्यापारे प्रवर्तनात्वेन विवक्षिते
णिच्युदाहरणभूतायाः पञ्चमीत्वम् । उभयत्रापि णिचिर्वाहाय सर्वान्ते
हरिणा निवृत्तप्रेषणादित्युक्तं । तदाह—उपायनिवृत्तावपीति ।
मुख्यप्रयोजकव्यापारनिवृत्तावपि स्वव्यापारे एव तत्त्वरोपात्तदनि-
वृत्तिरिति भावः ॥ एतच्च शब्देन्दुशेखरे विस्तरेण निरूपितम् ॥
तदाह—सिद्धशब्देति । ननु ल्यते केदार इति प्रयोगे सति
किमर्थं णिच्यप्रत्ययघटितप्रयोगादरोऽत आह—सौकर्येति । ल्यते
केदार इति कक्षायां स्वत एव प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवृत्तिरिति
सौकर्यप्रतीतिमात्रं, पञ्चम्यां तु क्षेमार्थमपि प्रयोजकव्यापारो नापे-
क्षित इति तदतिशयस्य लाभादेतदादर इति भावः ॥ प्राकृते ।
प्रयोगान्तरे प्रकृतिवाच्ये व्यापारे ॥ अध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह—
अपर इति । लुनन्तमिति । स्वयं द्विधाभवने प्रवृत्ते केदारं

लविता क्षेमाय प्रयुक्ते इति निवृत्तप्रेषणे चतुर्थी कक्षा, इह तु स्वत
एव द्विधाभवने प्रवृत्त इत्येतावदेव न, किं तु प्रत्युत स एव लवि-
तारं प्रयुक्ते इति प्रयोज्यत्वाभिमतस्य प्रयोजकत्वेनाधिकः सौकर्या-
तिशय इति भावः । लावयति केदारो देवदत्तेनेति । अत्र लाव-
यतीति पाठस्तु लेखकप्रमादाद्, ग्रन्थकृदर्थ्यमाणसिद्धान्तरीत्याऽनेना-
त्मनेपदप्राप्तेः ॥ यद्वाऽकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मन्यमानस्यात्रत्यपू-
र्वपक्षिणो मतेऽनुपपन्नवक्ष्यमाणरीत्या कर्मवद्भावाप्राप्त्या तथोक्तिः ॥
नन्वेवमत्रैव कर्मवद्भावाप्राप्तिविषयेऽस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेन कथं कर्म-
वद्भावात् सिद्धमित्युक्तिरिति चेन्न । अत्रत्यकर्मपदस्य कर्मसंज्ञायो-
ग्यार्थपरत्वेन तदतिरिक्तस्य देवदत्तरूपस्य फलाश्रयस्य सत्त्वेनैतद-
प्राप्तेः । कर्मसंज्ञा तु गतिबुद्धीतिनियमात्रेत्यन्यत् । कर्तृकर्मंतरकर्मा-
भाव इति वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या त्वात्मनेपदं भवत्येवेति दिक् ॥
पुनरिति । देवदत्ते प्रयोज्यत्वस्याविवक्षायां केदारे तन्निरूपितप्रयो-
जकत्वस्याप्यप्रतीतौ देवदत्तव्यापारस्याप्यप्रतीतौ द्विधाभवनमात्रे लाव-
यतिरिति भावः ॥ स्थलमारोहयति मनुष्यामिति प्रत्युदाहरणेनाय-
मपि प्रकारो भाष्यकृता ध्वनितः ॥ प्रदर्शितेति । हर्षादिभिरिति
शेषः । न तु तत्रापि कर्मवद्भावविषयत्वे तत्तात्पर्यमिति भावः ॥ एवं
चाध्यारोपितप्रेषणपक्षज्ञानेनात्रायं पूर्वपक्ष इति ध्वनितम् ॥
वस्तुतो निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षामादाय तत्संभवः । द्विधाभवनानु-
कूलव्यापाररूपाथोपस्थितौ तत्प्रतिपादकण्यन्ताण्यन्तयोर्द्वयोरपि शब्द-
योरुपस्थित्यविवक्षेयात् समानधातौ कर्मणा तुल्यक्रियत्वस्य ज्ञानस-
त्त्वात् । न चैवं लावयति केदारो देवदत्तेनेति द्वितीयकक्षायामपि
कर्मवद्भावापत्तिः । व्यापारव्यधिकरणफलवाचकानां नेत्यर्थकसकर्म-
काणां प्रतिषेध इति वचनेन तदप्राप्तेरिति दिक् ॥ परे तु तत्र
पक्षे द्वितीयकक्षेवोदाहरणं वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या, तदध्वनयन्नाह—
न तु तस्यामितीत्याहुः ॥

(९५२ सूत्रारम्भसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्य-

क्विचणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद् यक्चि-
णोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ
मा भूतामिति ॥

(प्रदीपः) यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । अणौ यत्कर्म
णौ चेत्स कर्ता तदा णेरात्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थ-
मेतदित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । निय-
मस्य सजातीयपक्षत्वेन प्रत्ययान्तरस्यैव वारणाच्चिण्वदिग्निवृत्त्यर्थ-
मिति नोक्तम् ॥

(९५३ सूत्रारम्भसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा यक्चिणोः प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ॥ किं कारणम् ? ।

१ भिन्नमिति शेषः । (र. ना.) २ द्विधाभवनरूपप्रधानीभूतव्यापारा-
श्रयत्वेनेति शेषः । (र. ना.) ३ ‘पुस्तकत्रये तु लावयते’ इत्यात्मनेपदमेव प्रतीके
दृश्यते । ४ कर्तृकर्मंतरकर्माभावे अनेनात्मनेपदमिति कैयटे वक्ष्यमाणेत्यर्थः ।
(र. ना.) ५ लावयते केदारो देवदत्तेनेत्येवमेवेति भावः । (र. ना.)

६ कर्मातिदेशात्प्राप्तवित्यर्थः । (र. ना.) ७ कर्मवदकर्मकाणामिति वचनाद्-
कर्मकाणाभेद कर्मवद् भावः । अकर्मकत्वञ्च फलाश्रयरहितत्वम्, अत्र तु देव-
दत्तस्य फलाश्रयत्वेन तत्त्वाभाव इति । (र. ना.)

कक्चिणोः प्रतिपेधात् । प्रतिपिच्येते अत्र यक्चिणौ यक्चिणोः प्रतिपेधे हेतुमणिश्चिञ्जामुपसंख्यानम्* इति ॥

(उद्घोतः) एष दोष इति । यदोषपरिहाराय त्वया नियमार्थं व्याख्यायते स यन्निचण्प्रसिद्धो दोषो नेत्यर्थः । एवं चायुक्तं नियमार्थमिति भावः ॥

(सूत्रारम्भसाधकभाष्यम्)

यस्तर्हि न हेतुमणिश्च, तदर्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति । उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव ॥

(प्रदीपः) उदपुपुच्छत पुच्छसिति ॥ कथं पुनरत्राणौ कर्म विद्यते यावता पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः ॥ अत्राहुः—अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां वर्तते । तस्मात् स्तार्थे णिद् प्रत्ययः । ततो यदा भ्राम्यमाणं पुच्छं संस्कारवशायकमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्थातुष्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छतेत्यात्मनेपदमेव णिण्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं संपद्यते ॥

(उद्घोतः) यावतेति । एवं चाण्यन्तपुच्छशब्दस्य भ्राम्यवचनत्वाभावेन तत्र कर्माभाव इति क्रियमाणेपि सूत्रे यगादिनिवृत्तिर्न प्राप्नोति, अनेन नियमस्य प्राप्त्यभावादिति भावः ॥ उदसनक्रियायामिति । यमपि णिडुपसंदान एव पुच्छपदं तत्तमेनेतत्क्रियापरं न केवलमित्यण्यन्तप्रयोगो दुर्लभस्तथापि श्रासदृष्ट्या कर्मवान्ण्यन्तोऽस्तीति निर्णयः ॥ भूतायामित्यनेन उद्विषयप्रदर्शनम् ॥ केचित्तु णिडन्ताणिचौदमुदाहरणमित्याहुः । तत्र । यस्तर्हि न हेतुमणिश्चिञ्जामुपसंख्यानम् ॥

(सूत्रारम्भसाधकभाष्यम्)

अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिपेधेन यक्चिणोः प्रतिपेधे णिश्चिञ्जामुपसंख्यानम्* इति ।

(उद्घोतः) भाष्ये—अत्रापि यथा भारद्वाजीया इति । एवं च तेनैव नियमफलसिद्धेरनर्थकं सूत्रमिति भावः ॥

(प्रतिपेधावश्यकताभाष्यम्)

स चावश्यं प्रतिपेध आश्रयितव्यः ।

(१५४ अन्ययानुपपत्तिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इतरथा हि यत्र नियमस्ततो न्यत्र प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुच्यमाने हेतुस्मिन् यत्र नियमस्ततो न्यत्र तेनैव यक्चिणोः प्रतिपेधो वक्तव्यः स्यात् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव ॥

(प्रदीपः) गणयति गण इति । गणो जावेन कर्मणा-

वेव कर्तव्यस्य नियमस्याव्यापाराणिश्रान्तिश्चिञ्जामुपसंख्यानं एव प्रतिपेधः । तस्यैव च व्यापकत्वात्तार्थानेन सूत्रेणेत्यर्थः ॥ कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिः । यावता कर्मस्थभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते । गणनं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो ज्ञानविशेषः कर्तरि वर्तते ॥ नप दोषः । भागशोऽवस्थापनेपि गणिवर्तते । भागशोऽवतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयति । तत्रानुकूलत्वाद्गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षाया-मस्ति कर्मस्थभावकत्वात्कर्मवद्भावः ॥

(उद्घोतः) ननु सूत्रेण सिद्धे वार्तिके णिप्रत्ययेनैव न कार्यमित्यत आह—भाष्ये—स चावश्यमिति । अनुच्यमाने इति । णिप्रत्यय इति दोषः ॥ यत्र नियमोऽण्यन्तादण्यन्तस्य ॥ ततोऽन्यथेति । अन्यैकविषये गणयति गण इत्यादौ ॥ प्रतिपेध इति । सूत्रेणासिद्धेर्वातिके णिप्रत्ययाभावाभावात्प्रत्ययस्य किञ्चिद्वचनं तेन वादिना कार्यम् । ततो वरं वार्तिकं एव णिप्रत्ययनेति भावः । गणयतीत्यत्र सकर्तृकाकर्तृकावस्योरुभयत्रापि स्थापितेनेति बोध्यम् ॥ कथं पुनरिति । एवं च यक्चिणोः प्राप्त्यभावात्प्रतिपेधो व्यर्थ इति भावः ॥ भागश्च इति । भागशोऽवस्थानं च कर्मस्मिति भावः ॥

(१५५ अन्ययानुपपत्तिदोषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ आत्मनेपदस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्मनेपदस्य च प्रतिपेधो वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—आत्मनेपदस्य चेति । न केवलं यक्चिणोरेवात्मनेपदस्यापीत्यर्थः ॥

(१५६ सूत्रारम्भसाधकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ आत्मनेपदप्रतिपेधार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्मनेपदप्रतिपेधार्थमिदं वक्तव्यम् । गणयति गणः स्वयमेव ॥

(प्रदीपः) आत्मनेपदप्रतिपेधार्थमिति । अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्याद्, णौ तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तर्हि तदर्थमेवेदं सूत्रमस्त्वित्याह—आत्मनेपदप्रतिपेधार्थं त्विति ॥ कर्मवद्भावेन सर्वत्रात्मनेपदे सिद्धे ददं सूत्रं ण्यन्तानामण्यन्तकर्मतुल्यक्रिये कर्तव्येवात्मनेपदं न तु ण्यन्तकर्म-तुल्यक्रिय इति नित्यण्यन्तस्य कर्मकर्तृरिति तद्विशिष्टार्थमित्यर्थः ॥ ननु सिद्धस्य पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् तत्प्रतिपेधार्थमत आह—अणौ कर्मण इति । सिद्धकार्यायाः प्रकृतेरुपादानं प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्यर्थमिति भावः ॥ विशेषणान्तरस्य त्वेत्याहृत्तिमात्रफलकत्वे नोपयोग इति तन्नोक्तम् । उपलक्षणत्वं वा बोध्यम् ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

इत्यत एवात्रात्मनेपदम् ॥

* 'यक्चिञ्जामुपसंख्यानम्' । २ णिड उपसंख्यान इत्यर्थः । (ट. ना.) ३ अमि-
मानोक्तिवीजानुप्रसक्तस्य कर्मवतोऽण्यन्तस्य अहणमिति । (ट. ना.)

४ णिप्रत्ययेन णिप्रत्ययैर्गणयतिविशेषात् । (ट. ना.) ५ वार्तिके हेतुमणीति
पठितव्येत्यर्थः । (ट. ना.) ६ 'व्यवस्थापनेपि' ।

(उद्घोषितः) मायै—इष्यत इयेति । कर्मज्ञानेनेलर्गः ॥
 मयं चेष्टव्यावर्णकता दृग्ग नोक्तिरिति भावः ॥ अयं च गगयते गग
 हलेप रूपं तथेति तादन् ॥

(मादोगभाज्जन्)

किमिष्यत एव, आहोस्वित्प्राप्तोत्यपि ? ॥

(दशमोः) ननु षेरणातिरिति निपनन्ददादमाहो निर्णीताः ।
 क्यमिष्यत इत्युक्तिरिति शब्दो—किमिष्यत पृथेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

इष्यते च, प्राप्नोति च ॥ कथम्? । गणाविति
कलेन्द्रेणैर्ग्रहणं यस्मात्पणैः प्राप्तामि वा कर्ता वा
विद्यते । न चैतस्मात्पणैः प्राप्तामि कर्ता वा विद्यते ॥

(प्रदीपः) न चैतस्मादिति । नित्यत्वाच्चिबः केषलानां
 गुरादीनां प्रयोगाभावादपि कर्मणोऽहमवधारणेरिति हेतुमण्डिगो
 प्रद्वयम् । प्रतिभेयोपलगाविति तस्य प्रत्यागमत्वा न्याय्य इत्य-
 हेतुमण्डिगो गम्य कर्मणो हेतुमण्डिगो कर्मणमिति सप्रसायं वि-
 पयो भवत्येति । कर्ममन्त्रेणात्मनेपदं निषार्थितेत्यर्थः ॥

(उद्बोधोऽयम्) द्रव्यरत्नानामिदमेतद्वैश्या—इत्युच्यते चेत्यादि ॥
 निगमन्त्याद्य कर्त्तुं शक्तीति शक्तेः—कथमिति । निगमन्त्यावा-
 प्राप्तिरित्युच्यते ॥ न चैवमनादिति । नुरादिभिर्न इत्यर्थः ॥ ननु
 निगुणेषुः पूर्वं भागो विमानत्वं कर्मणोर्भि संभूदाद्य—नित्येति ॥
 यत् न ततः प्राप्तमन्त्यानां क्रमेण संभूतानां न कर्त्तुं न कर्त्तुं नास्त्य-
 नास्तीत्यर्थः ॥ कर्त्तुंति । द्रव्यं पश्य ॥ गत्यन्तरमप्यस्त्य यद्युच्यते
 तदाद्य—आर्णो कर्मणोऽन्तर्मयादिति । जस्य 'कथमप्रारम्भेनपद-
 यार्थत' इत्यनेनान्वयः । निदनाप्राप्तिः । गमयति गम इत्युदाहरण-
 स्यावसादयोर्भि नुरादिष्वन्यथैव प्रकमाद्य ॥ नुरादिष्वन्यतप्रकृत-
 कर्त्तुमगम्यन्तरं दोगद्वयप्रियवतया पूर्वापक्षिणोभि तत्रात्मनेपद-
 संप्रेषणतया तत्रानेन त्रिविधारणमक्षयमिति स्वयमाद्य—जेति-
 शीत्यादि । परं दोगेभिर्भित्त्या, गान्ने तत्रप्रकमाभावाद्य ॥ चिति
 एतुलानिदादि इदित्युदाहानित्यप्यन्यतस्तस्य नुरादीनां शब्देषुभि
 सदिनेषुविषयमिति बोध्यम् ॥ गन्तुतत्तन्वापयमेव चित्त्यम् ॥
 कुद्विप्रभृतीनामिव तत्संपादितस्वदोग्यारणमाश्रयत्वाद्य । पौरुष-
 सुपेरयिदाद्वदने इति विदादितिलप्यन्तरं भाष्यद्वयस्येति ॥
 यद्यप्याष्टपाद्वेति निकषितगणोभि नुरादी सन्ति तत्पाप्मानावक-
 र्त्तव्यादित्यत्र हेतुमण्णिन यद्य प्राप्तमंत्रवादिद्यापि सागान्तात्वाद्य-
 चर्थाद्य तथेवोचितमिति तत्सम् ॥

(सूत्रसाधकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—भक्ताध्यान इति वक्ष्या-
मीति ॥ इह मा भूत्-सरति वनगुल्मस्य को-
किलः । सरयत्येन वनगुल्मः शयमेवेति ॥

(प्रदीपः) इदं तर्ह्यस्ति । न चानिर्दिष्टविषयः प्रतियोगः
 शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं क्रियते ॥ चनगुल्मस्येति ।
 फर्मोपलक्षणमेतत् । अत्र हि चनगुल्मस्य दोषत्वेन विवक्षित-

त्यात्मवैतानाद्यः । तस्मात् स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनी-
यम् ॥ स्मरत्येनमिति । एतदप्युपलक्षणम् । अत्रत्येनमिति
कर्मणः सद्भावात् कर्मवैदक्यकर्मकाणामिति वचनात्कर्मवद्भा-
वस्य प्राप्तिर्नास्ति । नाप्यनेनात्मनेपदस्य, कर्मान्तरसद्भावात् ।
तस्मान्स्मरयति वनगुल्मः स्मरनेवेति प्रदर्शनीयम् ॥

(उद्घोतः) ननु शेषैवेत्यमम आह—न चानिर्दिष्टेति । यपि प्रतियोगिभूतात्वेनेपदिर्देशेनापि प्रतिषेधः श्रमयस्तथाप्यन्या-
दानुक्तान्यापानार्थात्कारापि तत्र न स्यादिति विषयविशेषेनेपदिर्द्वयार्थं
कृत्यं सूत्रमपेक्षितमिति भावः ॥ नन्वधीगम्यते कर्मणि शेषे वन-
शुल्लस्येति षष्ठीस्तराह कर्मणोऽभावेन नेदमुदाहरणमत आह—
कर्मोपलक्षणमिति ॥ अन्ये त्वेतरताप्यलक्ष्यत्वंप्रत्यक्षकर्मपरं फलाश-
यपरं न तु कर्मसंप्रकरणमित्याहुः ॥ एतदपि । पनमित्येवद्वि-
मुदाहरणमपि ॥ उपलक्षणम् । तद्विद्योदाहरणस्यैवार्थः । अकर्म-
कृत्येयोदाहरणातीति गरीय कर्मयन्नाभारितद्वमिति भाव्यस्य
प्रशुभेति भावः ॥ यपि गतिमुद्योतिष्ये क्षानक्षानान्यार्थकाना-
नेन ग्रहणमिति सारयतियोगे नाप्यन्तर्कतुः कर्मत्वप्राप्तिः । तथान्ये-
तदान्यप्रामाण्यादाप्यानार्थकसरत्वेरिति तत्र ग्रहणं बोध्यमिति
तात्पर्यम् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मपदिष्टा वि-
धयः कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां वा भवन्ति ।
कर्तृस्यभावकश्चायम् ॥

(उद्द्योतः) गृहदपीति भाष्ये । अध्यानांधानां पाठस्य क्रियतेन कर्तव्यत्वाविषयत्वादिति भावः ॥

(सूत्रसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान इति प्रतिपेक्षं
 यास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—भवत्येवंजातीयात्मा-
 मात्मनेपैदमिति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?
 पश्यन्ति श्रुत्या राजानम् । दर्शयते श्रुत्या नृपम्
 अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) भवत्येवंजातीयकानामिति । येषामप्यन्तानां यत्कर्म तेषां ण्यन्तानां यदा स कर्ता तदा कर्तृत्वभावः कियत्वेत्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः । एवं च श्रुत्वा भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विपर्ययमित्यर्थोद्भूतं भवति । तेनारोहयवे हस्तीत्यादावनेनैवात्मनेपदं सिद्धं भवति । तथा हि—‘रुर्हितविशेषवचनः’ इति यद्विपुलं छन्दसीत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति ॥ एवं च कर्तृत्वकियत्वाद्यास्य कर्मवद्भावः । एवं चारुयते हस्ती खयमेवेति ये कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्ति ते न्यायं भाष्यं च वाच्यमाना अवधीरणीयाः । तथाहि—

१ जी कर्मगो जी कर्मस्य माभूदित्येवमर्थादिति वाक्य । (र. ना.) २ संशय इत्या आदेति पाठः चापु । (र. ना.) ३ अकर्मकृता कर्मरथया क्रियया गुण्यक्रियः कर्ता कर्मवत्त्वादिति यत्रवार्ता । (र. ना.) ४ 'वद्व्याख्यासि' ।

५ 'पदम्' । ६ 'आत्मनेपदः' । ७ तत्रलगाव्यफलितभिदम् । ८ 'गन्ते'
इत्यात्मनेपदपाठमतीकं उद्घोषते ।

विशेषदर्शनेन यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥^१

इति । विशेषदर्शनेन धात्वार्थानुसारेण वा तात्त्वं कैश्चते क्रियायाः । एतच्च कारणद्वयमारोहणस्य कर्तृस्थतां प्रतिपादयति न कर्मस्थताम् । तथा हि—हस्तिनमारोहति श्वमारोहति पर्व-
तमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेऽपि नारोहणस्य रूपभेदः प्रतीयते । न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते ॥ धा-
तुना च कर्तृगतैव क्रिया प्रतिपाद्यते, न कर्मगता । केवलं क-
र्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियाया भाव्यमिति क्रियातुमीयते ।
सर्वाणि हि कारकाणि स्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रियां
संपादयन्ति । बहुवचन्यस्यावश्यं किंचित्तु प्रकृतोपयोगादु-
क्तमिति प्रकृतमनुसरामः ॥ दर्शयते भृत्यान् राज्ञेति ॥
ननु कर्मान्तरसद्भावाद्वात्मनेपदेन न भाव्यम् । उच्यते—
अस्यादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमभिप्राय ऊह्यते—अप्यन्ता-
वस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपदं
न भवति यथा स्थलमारोहयति मनुष्यामिति । इह त्वन्यन्ता-
वस्थायां कर्तृणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् ।
एवं च स्वरयत्नेन वनगुल्मः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि
प्रत्युदाहरणं युज्यते ॥

(उद्द्योतः) तज्ज्ञापयसीति । प्रतिषेधप्रतियोगिसमर्पकं सूत्रं
बोधयतीत्यर्थः ॥ पूर्वजातीयकानामित्यस्य कर्तृसमावकानामित्यर्थे
पश्यति राजा स्वपदेवैलत्रापि स्यादत आह—येषामप्यन्ताना-
मिति ॥ कर्तृसमावकप्रतिषेधोऽस्तीति । अपिना सकर्तृत्वमेषां ॥
अत एव भाष्ये पूर्वजातीयकानामिति चरितार्थमन्यथा भवत्ये-
वानित्येव नयेत् । साजालं च कर्मवद्भावाप्रतियोग्यत्वेनेति बो-
ध्यम् ॥ तदाह—पूर्वं चेति । स्वार्थे संभवति विध्यन्तरशेषत्व-
कल्पनाऽप्युक्तेति भावः ॥ प्रदर्शयन्त इति । भागवतिकाः ॥
न्यायम् । विशेषदर्शनेन यत्रैति वक्ष्यमाणम् ॥ भाष्यम् यद्वि-
परमिति सूत्रस्य ॥ तमेव न्यायमाह—विशेषेति । यत्र कर्मभे-
देन क्रियाजन्यफले विशेषदर्शनं, रूपभेददर्शनं तत्र कर्मस्था,
यथा पचैरोदनरोटिकादौ, अन्यत्र कर्तृत्वमेषां ॥ यदा क्रियाकृतवि-
शेषस्य यत्र कर्तरि प्रत्यक्षेणावधारणं तत्र कर्तृस्था, यत्र कर्मणि तत्र
कर्मस्थमेषां । इदं कैर्वाचिन्मते ॥ अन्ये त्वेवं सति क्रियाजन्यप्रमा-
दिकृतवैलक्षण्यं प्रायेण सर्वत्र कर्तृत्वमस्तीति पचादेरपि कर्तृसमावक-
तापत्तिः । तस्याप्युदाहरणं फलश्रुत्या क्रिया कर्तृगतापि संव-
न्यविशेषेण शब्देन युज्यते स कर्तृस्थक्रियः । यदातुवाच्यः सौंध्यः
कर्तृस्य र्थे न कथमपि कर्तृस्यः स कर्मस्थक्रियो यथा पच्येदादा-

१ 'क्रियायाः कल्पते' । २ इदं वचनम् । (२. ना.) ३ प्रतिषेधस्य प्रति-
योगि पदान्तेनैव तद्विषयकं सूत्रं बोधयतीत्यर्थः । (२. ना.) ४ विधिले संभव-
तीति कल्पितार्थः । (२. ना.) ५ नियमत्वेनेति शेषः । (२. ना.) ६ शब्देन
युज्यते इति संभवति । (२. ना.) ७ Bengal Asiatic Society
शुद्धितुल्यकथनेन तु 'यदाहौ' इति पाठः शोभितः । तस्मात् स एव
मध्यमः ॥ अत्रिच 'पचिपदाहौ' इति पाठः शोभितः ॥ 'पच्यदाहौ' इति पाठे
अदधत्तुपरि मेक्षणमस्य कृतविशेषं कर्मणि प्रदर्शयतीति कर्मस्थक्रियो भवेत् ।

विति वदन्ति ॥ तदाह—अन्येषामिति ॥ नन्वत्र पक्षे दृष्टेः कर्म-
स्थक्रियत्वापत्तिः, निषयत्वापत्तिरूपस्यावरणमद्वयस्य वा फलस्य
कर्तृत्वेन सत्त्वादिति चेत् ॥ सत्यम्—यानानुक्तव्यापार एव तदर्थं
इत्याशयात् ॥ विशेषदर्शनमित्यस्य दक्षितापन्यासाद्रीत्याह—
कर्मभेदेपीति । नारोहणस्य । न तज्जन्यफलस्य ॥ द्वितीयन्या-
स्यायामाह—न चैतेष्विति । यत्र च निर्वर्त्यविकार्यकर्मणि निर्धु-
त्तिविकारलक्षणः कर्मणि विशेषः । प्राप्ये तु न,
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न लक्ष्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥

इति तद्व्यवहारमिति भावः ॥ अन्येषां भवेति कर्मस्थक्रियात्वं नि-
राकरोति—धातुना चेति ॥ कर्तृगतैवेत्यस्य कर्तृगाभीत्यर्थः ॥
न कर्मगतेत्यस्य न कर्मगतेवेत्यर्थः ॥ ननु न्यग्रमवर्तनं विनोपरिग-
मनमसंभवीत्यत उक्तम्—कैवलमित्यादि । अत एव एरिणापि—
'न्यग्रमावर्तनं न्यग्रमवर्तनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते'

इत्येवोक्तं, न तु रुद्धिणा प्रतिपाद्यत इति ॥ [नैवेत्यं सति
भावार्थतापच्छेदकफलमयत्वाभावाद्वास्तनः कर्तृत्वानापत्तिरत
आह—यद्वा वक्तव्यं इति । अयं भावः—न्यग्रभवनात्तुल्य-
व्यापारस्य रूपमते तदनुकूलतयाऽप्युद्येन गत्र ताडयत्यप्यारो-
हतीतिप्रयोगापत्तिः । उपरिगमनमपि भावार्थेति तदेवास्तु
तावत्तैव हस्तिनः कर्तृत्वोपपत्तिः, किं न्यग्रमवर्तनेति । उपरिगम-
नस्य संवन्यविशेषेण कर्तृत्वमपि सत्त्वाच्च कर्मस्थक्रियत्वमिति भावः ॥]
नन्विति । उपक्रमस्य कर्मान्तरनिष्ठतिपरवाक्येनाकर्तृकाणामेवैतदु-
दाहरणत्वावगतेरिति भावः ॥ अस्यादेवोदाहरणादिति । पूर्वजा-
तीयकानामित्युक्तिपराय यस्याण्येः प्राक्कर्म कर्ता चेति भाष्याद्ये-
त्यपि बोध्यम् । प्राक्कर्मकर्ता चेत्यनेन प्राक्सिक्तकर्मकर्तारितदात्मने-
पदोपयोगित्वं बोध्यते । तत्र कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावबोधने पदे-
स्याहः ॥ कर्तृकर्मणी इति ॥ कर्तरि कर्मत्वतः कर्तृग्रहणमनुवर्त्य
प्रथमया विपरिणमन्य यच्च यच्च यदित्येकशेषेणायमर्थो कथ्यः ॥
प्रत्युदाहरणं युज्यते इति । सिद्धान्ते इति शेषः । स्थलमारोह-
यतीत्यत्रापि सारस्य कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वात् ॥

(१५७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

'हन्त्यात्मानम् वातयत्यात्मा' इति ।

(प्रदीपः) आत्मनः कर्मत्वे इति । यदैकमेव वस्तु
बुद्ध्या विमज्ज्य कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध
इत्यर्थः ।

८ अर्थ कोटकात्पर्यतः पाठो यद्यपि Bangal Asiatic Society
शुद्धितुल्यकथने 'धातुना चेति' इति मतीकान्तरमेव अनुपलभ्यते तथापि
तत्र केवलमपवादप्रतिषेधेन बोध्यत्वात् स्थापितः ।

९ 'आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः,
आरोहयति हस्ती स्वर्तं मनुष्यान्'

इति 'यद्विस्तुपरं रुद्धि' इति सूत्राभ्यासोक्त इति शेषः ।

१ 'नयतीति' । २ 'यजते' 'यजते' । ३ सर्वाभ्ययपक्षं क्रियायां निजे-

कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियामेदोपलक्षणम् ।
तथाभूता क्रिया सा हि तत्कर्ता फलभागतः^१
इति ॥ क्रियामेदः संविधानलक्षणः ॥ तत्कर्ता संविधानकर्ता ॥
“केपुं चित्कर्त्रभिप्राये गिचा सह विकल्पते ।
आत्मनेपदमन्येषां तदर्थो अकृतियेया ॥”

इति च ॥ केपुंचिदुपादानं स्वरितजितां, केपुंचिदादिना-
मिति वा ॥ एवमन्येषामित्यपि बोध्यम् ॥ विकल्पादिकारे शिष्टप्र-
योगान् प्रमाणत्वेन दर्शयति—क्रीणीयेति ॥ वपत इति पाठः ॥
अत्र पक्षे प्रत्याख्यानभाष्यं योजयति—स्वरितजित पृथेति ॥
नन्वयं पक्षो न भाष्यसंसर्गः, प्रत्याख्यानभाष्ये सर्वेषां च कर्त्र-
भिप्रायं क्रियाफलमस्ति [तस्मादुभयवद्भय आत्मनेपदम्] न
चैतेषामुभयमस्तीत्युक्तैः । तत्र सर्वेषां कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलम-
स्तीत्युपक्रमादुभयामावोऽकर्त्रभिप्रायत्वाभावप्रयुक्तौ लभ्यते । अत-
विधाने येषां वृत्तिर्नास्तीति तु बहुमध्यक्यं, देवदत्तो गच्छतीत्यादि-
नापठेः । तस्मादुत्तरभाष्येन युक्ता । तत्र हि आत्मादौ तत्फलस्य
सर्वदा कर्तृगामित्वेन विवक्षितम्, न तु परगामित्वमित्यस्य तुल्य-
त्वात् ॥ प्रतीयेते च तथैव आत्मादौ । एवं च नैवैषां कर्त्रभि-
प्रायं चेत्तादृशप्रतीयेत इति चिन्त्यम् । अत्र चिन्त्ये इत्यादिप्रयो-
गाभ्यान्तर्जावित्पण्ययैतयोपपादाः । प्रकरणादिकं च तात्पर्यमाहकम् ।
फदाचित्परलेपदेभि तत्प्रतीया तस्मादुभयफलत्वाच्च । न च सेना
प्रयातीत्यादौ आत्मादीनामपि पराभिप्रेतफलत्वमस्तीति भाष्यम् ।
आन्ये च अवगणेन कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्ती-
त्यर्थात् । अत्र जयादिकलुप्तमयाभिप्रेतमिति न तथैति भावादित्यल-
चोराह—अन्ये त्वाहुरिति । स्वार्थं य इति । यः स्वार्थं क्रिया-
सारमते तत्र तद्विषये प्रयोगे इत्यर्थः । अत्र कर्तृगामित्वं कर्तृर-
कारकत्वम्, न तु संयोगः समवायो वा । चित्रया यजेत
पञ्चकाम इत्यादौ तदुपावात् । एवं च फलद्वारा क्रियैव कर्त्रर्थेति
फलितम् । अत्र पक्षे क्रियाफलं कृत्वा लोकतो वा यदुद्देशेन क्रिया-
प्रवृत्तिरवगता तद्, यथा पञ्चादौ मोननादि लोकतोऽवगतम्,
पञ्चादौ च स्वर्गादि कृत्वाऽवगतम्, न दक्षिणादिरूपमिति बोध्यम् ॥
परार्थेति । आत्मादिषु तु परार्थत्वविवक्षेन नास्तीत्यतो न दोषः ।
स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविवक्षावतां धातूनां स्वार्थत्वविवक्षायां तदानी-
मिति सूत्रार्थः । उभयं च स्वरितमित्येवेति न दोषः । विवक्षानि-
मिचा स्वार्थपरार्थत्वेत्यन्वयः । विवक्षेत्यनेन ‘कमलवनोद्गाढनं कु-
र्वते ये’ इति सिद्धम् । अत एव स्वामिदासौ पचत इत्यत्र क्रिया-
मात्रविवक्षायां परस्परमिति वक्ष्यते कैयटेन । तेन चैतस्य शाब्द-
बोधे भानमिति लभ्यते । कर्तृगामित्वविवक्षामानमानं परस्परमिति-
मिति च । आत्मनेपदादिचममित्याहृतपातोः स्वरितजितः कर्तृर-
तत्फलजनकक्रियादौ लक्षणेति बोध्यम् ॥

केचित्तु ‘नेदं शाब्दबोधविषयः, अपि तु पश्चात्तत्तमानसवो-
धविषयस्यैवाहुमवात् । किमर्थं क्रियेति विचारे क्वचित् परार्थ-

फलकत्वम् क्वचित् स्वार्थफलकत्वं मनसा बुध्यते । एवं चैषु
परार्थत्वेन परस्परमिति च, कोटिद्वयातिरेकेण वृत्तीयकोटेरभावात् ।
अत एव भाष्येऽकर्त्रभिप्रायमित्युक्तम्, न तु कर्त्रभिप्रायमिति ।
स्वामिदासौ पचत इति तु दासधर्मस्य स्वामिन्यारोपात्ताध्यम् ।
स्वामिगतस्य धर्मस्य दासे आरोपेणात्मनेपदवत् । कर्त्रभिप्रेतत्वा-
दिकं चारोपितानारोपितसाधारणं भानसवोधविषयत्वादिहेतुः ॥
अत एव पदार्थावगमे तु परस्परमिति युक्तम् । कैयटेनोक्तम् ।
वस्तुतः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले दल्यनेन संविधानमुपलक्ष्यते ।
तदाचक्रादातोरात्मनेपदं, विहितैर्धनुःकृत्साधनविनियोगार्थत्वे तु
परस्परमिति ॥ पचत एरित्यन्ये स्पष्टमिति भ्रमरपायां निरूपितम् ॥
भाष्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्याहुः ॥

नन्वेवं विवक्षाऽतिप्रसक्तत्वात् आह—स्वरितजित्विपर्ययेति ॥
नन्वेवं पञ्चमिर्दलेः कृषवीत्यत्र संविधानप्रतीतेरात्मनेपदं स्यादत
आह—पञ्चमिरिति । पञ्चमिर्दलेरित्युपपदगम्यत्वात्तत्संवि-
धानः ॥ ननु स्वामिदासयोर्द्वयफलकत्वं विवक्षायां स्वार्थवृत्तिता-
प्रयुक्तत्वेनपदस्य दासेनान्वयामावात् परार्थत्वप्रयुक्तपरस्परमिति
स्वामिनाऽनन्वयादमाह्येदृश्ये विषये पचेत्तदन्तस्य प्रयोग एव न
स्यादत आह—स्वामिदासाविति । क्रियामात्रेति । पचत
उपपत्त्यन्तरमशोक्तम् ॥

(स्वरितजित्प्रहणप्रत्याख्यानानाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

स्वरितजित इति किमर्थम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

याति वाति द्राति प्ताति ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

स्वरितजित इति शक्यमकर्तुम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्माच्च भवति याति वाति द्राति प्तातीति ।

(समाधानभाष्यम्)

‘कर्त्रभिप्राये क्रियाफले’ इत्युच्यते । सर्वेषां च
कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । त एवं विहास्यामः
येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति
तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । नैवैषां कर्त्रभिप्रायं
चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाजाती-
यकाः स्वत्वाचार्येण स्वरितजितः पठिताः ये उभयै-
वन्तः—येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रिया-
फलमस्ति ॥

(प्रदीपः) सर्वेषां चेति । सर्वत्र संविधानस्य संमवा-
त्सर्वत्र च स्वार्थानुष्ठानसंमवादिति भावः ॥ येषामिति ।
संमवे न्यभिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विविक्ते कार्य-

१ कर्तृगतेत्यर्थः । (२. ना.) २ गिचासह आत्मनेपदस्य विकल्पमुपपाद-
यति—यमेति । अयं भावः—येषां पक्षे संविधानार्थं प्रकृतिकेषां अतो तद्व्योक्त-
माल्लनेपदं, येषां तु तदर्थं प्रकृतिकेषां तद्व्योक्तो भवति । (२. ना.)
३ “त एवं विहास्यामः—येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफल-
मस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति” इति भाष्यफलितोऽयं कोटिकान्तर्गत-
पाठः । ४ आत्मनेपदं उभयविवक्षां यातेतिता इति भावः । (२. ना.) ५ “न

चेतेषां” । ६ अन्तर्जावित्पण्ययैतयोपपादार्थः । (२. ना.) ७ कर्तृगामित्वेत्यर्थः ।
(२. ना.) ८ इदं, कर्तृगामित्वेत्यर्थः । (२. ना.) ९ परार्थत्वस्य परस्पर-
पदमित्युक्तत्वेत्यर्थः । (२. ना.) १० विहितैर्धनुःकृत्साधनानि यानि साधनानि
तेषां विनियोगः भवतीति तदर्थे इत्यर्थः । (२. ना.) ११ ‘नन्वेतेषां’
१२ अस्मैव व्याख्या, येषां कर्त्रभिप्रायचेत्यादि । (२. ना.) १३ निरुक्तोभय-
वर्तीत्यर्थः । (२. ना.)

विधानाय विषयनिर्देशः कियते इति भावः ॥ न चैवा-
मिति । यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ।
अथ वा स्वाभिप्रेक्ष्यमानवृत्तयो यात्यादयः, नैषां स्वार्थताविशि-
ष्टक्रियावाचित्वसंभवः ॥ न भ्राज्यातीयका इति । प्रकार-
मात्रे यालं विधानं प्रत्यक्षं जातीयम् विहितः ॥

(उद्घोषः) सर्वत्रेति । सर्वपात्रातिरिक्तः ॥ भाष्ये सर्वेषां-
मिलनस्य सर्वपात्रानामित्यर्थः ॥ संभवे इत्यादि । एवं च न न्य
भाती कर्मभिप्राय इत्यत्र स्वावलंबनसंभवात्स्य प्रवृत्तिरिति भावः ॥
अकर्त्रभिप्रायमित्यत्र कर्मभिप्रायमित्यर्थः । एवं च यात्या-
दीनां सर्वेषां कर्मभिप्रेक्ष्यतेति स्वावलंबनभावोपपत्तिं नोदाहरणत्वं
मिति भावः ॥ नैतेषां स्वार्थताविशिष्टेति । क्रियाभावाप्रवृत्तिवा-
रिति भावः । एतदुक्तं ता भाष्यस्वरूपविरुद्धम् । अकर्त्रभिप्रेक्ष्य-
यात्मभावविराभापत्तौ एवादिभि कश्चिद् ॥ प्रत्ययोः पौनरुक्त्यं
परिहरः—प्रकारमात्रे इति । केचित्तु तत्पात्रातिरिक्तेति ननुगीदे-
जात्यन्ताप्यत्र यन्त्रुनीं एवाहुः ॥

(अभिप्रेक्षणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथाभिप्रेक्षणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । कर्तारणेति प्रामोतीति कर्त्रायमिति
विश्लेषेण विनिश्चिनोर् इति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) कर्मभिप्रेक्ष्यतेति तत्रापां कृत्वेन कर्मं तदाक्षे-
पोऽप्यत्र आह—कर्त्रायमिति । न तु न न्य विवक्षित इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वरितजितः कर्त्रायै क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने
यमेव संप्रत्येति क्रियाफलं, तत्रैव स्यात्—लब्धं लु-
नीते, पुत्रं पुनीते । इह न स्याद्—यज् यजते,
वप् वपते । अभिप्रेक्षणं पुनः क्रियमाणे न दोषो
भवति । अभिरामुच्ये वर्तते । प्र आदिकर्मणि । तेन
यं चाभिप्रेक्षति यं चाभिप्रेष्यति यं चाभिप्रागात्तत्र
सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति ॥

(प्रदीपः) यमेवेति । केचिदाहुः—वर्तमानकालवि-
यक्षा स्यादिति । तदुक्तम् । कालसामान्येऽभिधानात् ॥
तन्मादयमर्थः—द्विविधं यागादिकलं दृष्टमदृष्टं च । दृष्टं अजपुत्र-
वृष्टिशत्रुवधादिकम् । अदृष्टं स्वर्गादि ॥ तत्र पूर्व प्रत्यासन्नमवश्यं-
भावीति प्रधानम् । एतदुक्तं विधुर्प्रत्ययोपनिपातसम्भवे व्यभि-
चारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वान्नाप्रधानमिति तस्येह प्रदणं न स्यात् ।
अभिप्रेक्षणान्तु तस्यापि प्रदणम् । आभिमुख्यं फलस्य यदा
कर्ता मुज्याप्यवसति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमित्ययमर्थोऽ-
भिप्रेक्षणं सति लभ्यते ॥ वपत इति । केशदमश्च वपत
इत्यत्रैवार्थे फले स्यात् । धान्यं वपत इत्यत्र तु विप्रकृष्टफले
न स्यादित्यर्थः ॥ यं चाभिप्रागादिति । अथेत्यादौ । ए-
तच्च कालनिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं, न तत्राप्रतिनिमित्तमस्ति ॥

१ 'नर्तते' । २ 'नैते' । ३ 'न स्याद्—यजते वपते' । ४ पूर्व दृष्टम् ।
५ इतरद् अदृष्टम् । ६ विरोधित्वरूपमवधानसंभवे इत्यर्थः । (८. ना.)
७ कर्त्रायै इत्यर्थः । (८. ना.) ८ काल इत्यादि । (८. ना.) ९ आतीत-
काळोत्तरादिभिरन्येन कर्मवृत्तयोपपत्ति संभवादिति भावः । (८. ना.) १० 'कर्म-

(उद्घोषः) केचिदिति । संप्रत्येतीति । भाष्यस्वरसादिति
तेषां भावः । यपप्यण्विधां कालसंभन्धो नास्ति तथापि कालोदा-
तीनाः प्रत्यया आश्लिष्यमाणकालत्रयसाधारणा इत्यभिप्रायेण काल-
सामान्ये इत्युक्तम् ॥ तस्यादिति । संप्रतीति क्रियाफलविशेषणं,
संप्रतीत्यस्य क्रियाऽन्यवदितोत्तरकालिकमित्यर्थः । तच्च वृष्टमेवेति
भावः ॥ तद्व्यवयवत्वमिति—इह न स्याद् यजत इत्यादि ॥ वि-
धुरो विरोधी ॥ प्रत्ययः कारणम् ॥ वदुपनिपातः, तस्यासिः ।
वीर्यनकर्तृनाशावच्छेदकस्तोयाभारगमनविसर्गादिरूपविरोधिकार-
णसामिध्ये विनाशसंभवादिति भावः ॥ विप्रकृष्टत्वं, कालान्तः-
रूपावित्यम् ॥ अभिप्रेक्षाप्रवृत्तिरिति । तदभागेऽप्ययमाश्लिष्यं संप्रि-
क्षित्वमेव च प्राधान्यं गृह्यत । सति तु तस्मिन् क्रियोद्देश्यत्वलक्षण-
प्राधान्यविशेषणम् इति भावः ॥ क्रियामारम्भे यदा कर्ता फलस्या-
भिप्रेक्षाऽप्युद्देश्यत्वं गृह्यता जानाति तदात्मनेपदमित्यन्वयः । एवं च
तादृशोद्देश्यमेव फलान्तरं लभ्यत इति तात्पर्यम् । इदमेवाभिप्रेक्ष्य
वदति—अभिरामिमुच्ये प्र आदिकर्मणीति । आपत्तं चाभि-
मुख्यवत् ॥ आपत्ताभिमुख्यं च कर्मप्रारम्भकालिकमेवेति दिक् ॥
ननु यपनस्य केशकर्तृत्वरूपं फलमन्यवदितमेवेति कथमिदमाश्लिष्यत
आह—केदोति । धान्यं वपते इति । वीर्यविहितायांऽप्य वप-
तिरिति भावः ॥ भाष्ये तेन यं चेत्यादि । अत्राभिप्रेक्षिः संभन्ध-
मात्रे । एवं च येन फलेन संप्रति कर्ता संबद्धो, येन च संबद्धो
अभिप्रेक्षति येन च संबद्धोऽभूत्सर्वप्रारम्भेपदं सिद्धं, कर्मरम्भे तदेष
संबन्धित्वेनोद्देशात् । तत्र भूते उपयोगोऽकाविष्टं देवदत्त इत्यादौ ॥

(कर्मभिप्रायेक्रियाफलद्वयस्य प्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कर्मभिप्राये क्रियाफले इति किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

पचन्ति भक्तकराः । कुर्वन्ति कर्मकराः । य-
जन्ति याजकाः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

कर्मभिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमानेपि प्राप्तेः ।
अत्रापि हि क्रियाफलं कर्तारमभिप्रेक्षति । याज-
जन्ति गा लप्स्यामह इति । कर्मकराः कुर्वन्ति वा-
दिकमदृष्टलप्स्यामह इति ।

(प्रदीपः) पादिकमदृष्टेति । पादो वृत्तिरश्लेषार्थेऽ-
समासे निष्कादिभ्य इति ठक् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अत्रापि हीति । न च तानि क-
लानि न क्रियारम्भोद्देश्यानीति धाव्यम् । कतिगन्ध्यापारवचनयजे-
रारम्भो होता अभिप्रायामीलादिप्रतिवचनं, तदुद्देश्याश्च गानं प्रवेति
भावः ॥ पादो वृत्तिरश्लेषेति । पादवृत्तिसंबन्धि दिनमित्यर्थः ।
दिवसस्य तां वृत्तिं लप्स्यामह इति तात्पर्यम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि 'कर्मभिप्राये क्रियाफले' इत्युच्यते ।

नाशान्तरवर्त्तमानकालोत्तरकालात् । यपप्यण्वदृष्टत्वात् यर्थां दृष्टति कीर्त-
नात् । इति स्मृतिरिति भावः । (८. ना.) ११ फलस्योद्देश्यत्वमभिप्रेक्षां जाना-
तीति संबन्धः । अभिप्रेक्षाप्रवृत्तिं जानाति क्रियाविशेषणम् । (८. ना.)

सर्वत्र च कर्तारं क्रियाफलमभिप्रेति । तत्र प्रकर्ष-
गतिर्विज्ञास्यते—साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफल-
मभिप्रेति । न चान्तरेण यजि यजिफलं वर्षि वा
वपिफलं लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजि
या लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति ॥ स्वरित ॥ ७२ ॥

(प्रदीपः) न चान्तरेणेति । नहि स्वर्गादिफलं यागम-
न्तरेण भवति, तदुद्देशेनैव यागप्रवर्तनात् ॥ याजका इति ।
प्रतिग्रहणामीति भावः ॥ तथा च हरिणोक्तम्—

यस्यार्थस्य प्रसिद्धयर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।
तत्प्रधानं फलं तेषां न लभामादि प्रयोजनमिति ७२

(उद्द्योतः) भाष्ये—सर्वत्र चेति । नहि प्रयोजनमनुदि-
श्येति न्यायादिति भावः ॥ प्रकर्षेति । अनन्यलभ्यत्वं प्रकर्षः ॥
साधीय इत्यस्य क्रियाफलेनान्वयः । अनन्यलभ्यं क्रियाफलं यत्र
संविधानरूपे धात्वर्थे सति कर्तारमभिप्रेति तत्र तदनावित्यर्थः इति
भावः ॥ किं तत्साधीयः क्रियाफलं, तथाह—न चान्तरेणेति ।
यद्यन्यादिफलमन्तरेण यनिक्रियां न च नैव लभन्ते तदित्यर्थः ॥
गवादिषु च तत्कर्तारं दर्शयति—याजकाः पुनरित्यादिना । तस्या-
चष्टे—नहीति । ययपि दानादिनापि स्वर्गा भवति, तथापि स्वर्ग-
विशेषस्य क्रियाविशेषनियतत्वादनन्यलभ्यत्वमिति भावः ॥ तदुद्दे-
शेन । विशेषोद्देशेन । एवं च क्रियाफलशब्देन तदेव ग्राह्यमिति
भावः । कारिकायां यत्सिद्धयर्थं पचादय एवाम्भ्यन्त इत्यन्वयः ।
प्रप्रकाशमाधारश्च शेषः ॥ ७२ ॥

(इत्यात्मनेपदप्रकरणम्)

(जघ परस्मैपदलियमप्रकरणम्)

(१५८ परस्मैपदलियमसूत्रम् ॥ १ । १ । २ आ. २९ सू.)

२२५ शेषात्कर्तरि परस्मै-

पदम् ॥ १।३।७८ ॥

(कर्मकर्तारप्रतिषेधाधिकरणम्)

(१५९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थं
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थं प्रतिषेधो
वक्तव्यः । मिथ्यते कुसूलः स्वयमेव, छिद्यते रज्जुः
स्वयमेवेति ॥

(प्रदीपः) शेषात्कर्तरि ॥ ७८ ॥ मिथ्यते कुसूल इति ।
कुसूलस्य कर्मवशात्तादित्येव स्वार्थं कर्तृत्वमनिवृत्तमिति पर-
त्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । सप्तम्यन्तेन तु शेषवचनेन कर्तरि वि-
शेष्यमाणे कर्मकर्तुः कर्मवद्भावेन कर्मवशात्तादित्येव तादित्येवपद-
विधासुपयोगादशेषत्वात्परस्मैपदभावः ॥

(उद्द्योतः) शेषात्कर्तरि ॥ ७८ ॥ भाष्ये—अर्थं कर्मक-
रूपे ॥ प्रतिषेध इति । परस्मैपदत्वेति शेषः ॥ कार्योक्तिदेशे कर्म-
वच्छास्त्रस्य परत्वेनात्मनेपदं सिद्धयत्येवैत्यत आह—ज्ञातेति ।
वस्तुतः कार्योक्तिदेशेऽप्युपदेशदेश एव देशः । तस्य शास्त्रातिदेशान-
तिरेक्येति न दोष इति बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि विशेष्यतिदेशेनातिदे-
शिकेनोपदेशस्य नाशः स्यादत आह—स्वाश्रयमिति । अनारि-
ताभ्यमेव हि वाचकत्वे वीनम् । अतिदेशश्च यगादिसंपादनेन चरि-
तार्थ इति भावः ॥

(न्यासान्तरेण समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि शेषे इति वक्ष्यामि ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये शेष इति । एवं च आवकर्मणोरिति
नियमे उपयुक्तत्वाभावं शेष इति भावः ॥

(१६० न्यासान्तररूपणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सप्तम्या चेत्प्रकृतेः

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधो व-
क्तव्यः । आस्ते शेते ज्यवन्ते लुवन्ते ॥

(प्रदीपः) सप्तम्या चेदिति । प्रत्ययनियमे प्रकृतीना-
मनियमादनुदात्ताच्चिन्त्यः परस्मैपदमपि प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) ननु प्रकृतिनियमेनुदात्ताच्चिदादिभ्यो व्यावृत्तं पर-
स्मैपदं शेषेभ्यः द्येति किं तेनेत्यत आह—प्रत्ययतिथय इति ।

(१६१ समाधानतात्पर्यवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । उभयनिर्देशः
कर्तव्यः । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ।

(१६२ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कर्तृग्रहणमनुपराधर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुपराधर्थमेतत्स्यात् । इह मा भूत्
—अनुक्रियते स्वयमेव, पराक्रियते स्वयमेवेति ॥

(प्रदीपः) अनुक्रियते इति । अनुपराध्यां कृञ्
इत्येतदशेषार्थमारब्धम् । गन्धनादिषु कर्ममिप्राये क्रियाफले
च परस्मैपदार्थम् । तत्रासतीह कर्तृग्रहणे कर्मकर्तर्यपि परस्मैप-
दप्रसङ्गः । सति तु कर्तृग्रहणे उत्तरत्र शेषग्रहणस्य कर्तृग्रहणस्य
चासुद्धौ सत्यां शेषे कर्तरि परस्मैपदविधानात्कर्मकर्तरि न
भवति ॥ ७८ ॥

(उद्द्योतः) जघेपं दर्शयति—गन्धनादिष्विति । एवं च
गन्धनादौ प्राप्तमात्मनेपदं यथा वाचते तथा सति कर्तृग्रहणे कर्म-

१. १. 'शेषवचनं पञ्चम्या' ।

कर्तव्ये सतापेने भावः ॥ सति चिति । इदं कर्म तु सताप-
निति भावः ॥ ७८ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । मूर्धं तर्हि भिद्यते ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपप्रमाणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्— शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थं प्रांते-
पेधः इति ।

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । “कर्तरि कर्मव्यतिरारे” इत्यत्र
कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमित्यानुचित्यते
क्षेपात्कर्तरि कर्तरीति । कर्तव्यं यः कर्ता तत्र यथा
स्यात्, कर्ता चान्यथ यः कर्ता तत्र मा भूदिति ॥
क्षेपात्कर्तरि ॥ ७८ ॥

(१५२ परस्मैपदनियमसूत्रम् ॥ १।३।२ आ. २० सू०)

२२६ अनुपराभ्यां कृजः ॥ १।३।७९ ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(१६२ समाधानवाक्यम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परस्मैपदप्रतिषेधात्कृजादिषु

विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परस्मैपदप्रतिषेधात्कृजादिषु परस्मै-
पदं विधीयते । प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपदम् “स्व-
रितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” आत्मनेपदं भव-
तीति ॥

(उद्घोषः) अनुपराभ्यां ॥ ७९ ॥ भाष्ये प्रतिषिध्यते
सत्र परस्मैपदमिति । स्वरितञित आत्मनेपदमिति । प्रातस्तप पुनर्वि-
धानेनार्थाद्व्यभेदव्यवहारेति भावः ॥ अत एव प्रतिषिध्यत इत्यु-
क्त्याग्ने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीत्युक्तिः
संगच्छते ॥

(भाष्यम्) अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्ह्यिति ॥

(आत्मनेपदवारणाधिकरणम्)

(१६४ आक्षेपवाक्यम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रति-

पिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
किं कारणम् ? अप्रतिपिद्धत्वात् । नह्यात्मनेपदं प्र-

तिषिध्यते । किं तर्हि ? । परस्मैपदमनेन विधीयते ॥

(प्रदीपः) अनुपराभ्याम् ॥ ७९ ॥ तत्रात्मनेपदप्र-
तिषेध इति । अयमभिप्रायः । अक्षेपत्वात्पूर्वः पूर्वेण नियमा-
दप्राप्तं परस्मैपदमनेन प्रतिषिध्यते इति अनुपरापूर्वात् करोते-
र्मात्रेण प्रियवाक्येन आत्मनेपदपरस्मैपदप्रसङ्गः ॥ विधीयत
इति । नियमापाकरणद्वारेण प्रतिषिध्यते इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु विधादिसूत्रेण सामान्यतः प्राप्तानां स्वरित-
ञित इतिनियमे तदपवादतयाऽनेन परस्मैपदविधानेन कालनेपदगा-
पापडे, कर्त्रभिप्रायादायनेन परस्मैपदविधानात् । अन्यत्र क्षेपादिति-
नियमेन व्यावर्तितत्वादत आह—अयमभिप्राय इति । तदपवा-
दत्वापेक्षया कर्तृगामिप्रियाफलादपेक्षया तिस्रस्त्रीलस्य प्रतिषेधविधौ
कापवादिति भावः ॥ प्रतिषिध्यत इति । क्रमेण नियम इति पक्षे
यं चक्षुः ॥ मौलिन, सर्वेषां गूले सिक्तेन तिस्रस्त्रीलमेव ॥

(१६५ समाधानवाक्यम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा द्युतादिभ्यो वाचचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एव दोषः । किं कारणम् ? ।
द्युतादिभ्यो वाचचनात् । यदयं द्युतादिभ्यो वाच-
चनं करोति तद्व्यापयत्याचार्यः—न परस्मैपदवि-
पये आत्मनेपदं भवतीति ॥

(प्रदीपः) नयेति । द्युद्भ्यो लुङीलान्तराणां
वाचचनानुश्रुतिं परस्मैपदप्रतिषेधपादुभयसिन्धवे स्वरितत्वेन
वाचचनानुश्रुतिर्हि परस्मैपदप्रतिषेधे आत्मनेपदमापात् ॥

(उद्घोषः) वा ययप इत्यतो लुङ्भ्य इत्यत्र वाचचनानु-
श्रुतिः ॥

(१६६ न्यासान्तरेण समाधानवाक्यम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ आत्मनेपदनियमे वा प्रति-
षेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः ।
काव्यः । “स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” आ-
त्मनेपदं भवति कर्तरि, अनुपराभ्यां कृजो निति ।

(प्रदीपः) आत्मनेपदनियमे चेति । साक्षादात्मने-
पदनिषेधे क्रियमाणे मूलविधेः प्रतिषेधवाक्याद्वा न भवति ॥

(उद्घोषः) नन्वेनेन निषेधेन नियमापाकरणेन पुनर्लु-
ङिभ्यः प्रवृत्त्याश्च तदवर्त्तयेत्यत आह—साक्षादिति । तन्निषेधे
हि शेषत्वात् क्षेपादिति नियमापानियमप्रसङ्ग इति भावः ॥

(तदव्याख्येयभाष्यम्)

सिध्यति । मूर्धं तर्हि भिद्यते ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

१ इयं प्राक् “किमिदं कर्तरि कर्तरीति” इत्यत्र पाठोपि कश्चित्पुनश्चेष्ट
इत्यति । २ कृजोन्विभक्त्याङ्गं एतन्मिमांसादि शब्देन नियमादिभ्यादि

योजनम् । (२. गा.) ३ स्वरितञित इतीत्यादि । (२. गा.) ४ गलेकवाक्य-
तया शुण्णमिति भावः । (२. गा.)

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं * तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वाद् इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

परिहृतमेतत् * न वा द्युतादिभ्यो वाचवचनात् इति ॥ अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः—स्वरित-जितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति परस्मैपदं कस्यान्न भवति । आत्मनेपदेन वाच्यते । यथैव तद्व्यात्मनेपदेन परस्मैपदं वाच्यते, एवं परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं वाच्यते ॥ अनुपराभ्याम् ॥ ७९ ॥

(प्रदीपः) यथैव तर्हीति । आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते, न तु प्रतिप्रसवद्वारेणानियमः प्रतिपाद्यते इति भावः ॥ ७९ ॥

(उद्द्योतः) विधीयत इति । न क्रमेण नियमः, किं तु सर्वं प्रकर्णं द्युगपदेव नियामकमिति भावः । अनेन नियमानां विधियुक्तेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रसंकोचकता चेति ध्वनितम् । आत्येव्यात्मनेपदेन परस्मैपदं वाच्यत इत्युक्त्या विधियुक्तप्रवृत्तिः सूत्रिता, निषेधयुक्तेन प्रवृत्तौ हि तन्निषेधस्य शब्दत्वाद् वाच्यते दत्युक्तिरसङ्गतैव स्यात् ॥ ७९ ॥

(१६० परस्मैपदनियमसूत्रम् । १ । ३ । २ आ. ३१ सू.)

२३३ बुधयुधनशजनेङ्गुदुसुभ्यो
णोः ॥ ८६ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

बुधादिषु येऽकर्मकास्तेषां ग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

बुधादिषु येऽकर्मकास्तेषां ग्रहणं सकर्मकार्थम-चित्तवत्कर्तृकार्थं वा ॥ बुधयुधनश ॥ ८६ ॥

(प्रदीपः) बुधयुधनशजनेङ्गु ॥ ८६ ॥ सकर्मकार्थमिति । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गा अनुपसर्गा वा अर्थान्तरवृत्तित्वे सति सकर्मका भवन्ति । अन्तर्भावितण्यर्था वा प्रयोज्यकर्मणा ॥ अचित्तवत्कर्तृकार्थं वेति । वा-शब्दद्वयार्थे ॥ तेनाकर्मकाणामचित्तवत्कर्तृकार्थं ग्रहणम् । चित्तवत्कर्तृकार्णां तु सकर्मकार्थमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

(उद्द्योतः) बुधयुध ॥ ८६ ॥ उत्तरखण्डे सिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—भाष्ये बुधादिष्विति । नन्वकर्मकाणां ग्रहणं सकर्मकार्थमिति विरुद्धमत आह—अकर्मका अपीति । प्रकारत्रयेण तेषां सकर्मकत्वमिति भावः । नन्वकर्मकाणां सकर्मकत्वादशाया-मिवाप्राप्तत्वाविशेषाद् अचित्तवत्कर्तृकायामपि विध्यर्थत्वसंभवा-

१ अनेन नियमेन परस्मैपदं विधीयते इत्येव बुधादिति भावः । (८. ना.)
२ सकर्मका गपतीत्यस्य संपन्थः । (८. ना.) ३ आदिना सूत्रवृत्तेति चेप ।

द्राकारोऽनुपपन्न इत्यत आह—चायं इति ॥ अचित्तवत्कर्तृका-र्थमिति अचित्तवत्कर्तृकाकर्मकार्थमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

(१६१ परस्मैपदनियमसूत्रम् ॥ १ । ३ । २ आ. ३२ सू.)

२३५ अणावकर्मकाचित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

(चुरादिभ्योऽपि परस्मैपदसाधनाधिकरणम्)
(१६० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)॥ * ॥ अणावकर्मकादिति चुरादि-
णिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्य-न्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् चेत-यमानं प्रयोजयति चेतयति ॥

(प्रदीपः) अणावकर्मकात् ॥ ८८ ॥ अणाविति । णिमात्रस्य पर्युदासात् चुरादिष्वन्तो योऽकर्मकाचित्तवत्कर्तृ-कश्च तस्मादेतुमण्यन्तादप्राप्तं परस्मैपदमित्यणौ इति वार्ति-कमारब्धम् ॥ चुरादिणिचो ण्यन्तादिति । चुरादि-ण्यन्ताद्वितीयहेतुमण्यन्तादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अणाव ॥ ८८ ॥ ननु यतो गेरात्मनेपदं ततः प्रागवसाऽणिपदश्लोके न दोषोऽत्र आह—णिमात्रेति । प्रत्या-सत्तिमवानानस्य शङ्केत्यर्थः । चुरादिणिचो ण्यन्तादिति सामाना-धिकरण्ये वैयधिकरण्ये चानन्वयोऽत्र आह—द्वितीयेति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हीनापीष्यते अणिग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अकर्मकग्रहणमण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत ॥

(प्रदीपः) अकर्मकग्रहणमिति । अणावित्यस्य यद्यपि प्रयोजनमस्ति 'आरोह्यमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते' इत्यत्रानेन मा भूत्परस्मैपदम् । तथापि प्रयोजनान्तरमप्यस्तीति भाष्यकारो दर्शयति ॥

(उद्द्योतः) आरोह्यमाणमिति । निवृत्तप्रेषणचतुर्भक्त्ये-यम् । ततो हेतुमणिञ्च ॥ प्रयोजनान्तरमपीति । बहुतत्त्वाद्-ग्रहणयोगानभिधानमिति भाष्याशय इत्यन्ये ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अथाक्रियमाणे अणिग्रहणे अकर्मकग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् ? ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

णेरेति वर्ततेऽऽ ण्यन्तविशेषणं स्यात् ॥ तत्र को

(८. ना.) - १ 'इलादि' । २ अकर्मको योऽण्यन्तविधित्तवत्कर्तृकस्तत्राति-
त्यन्तात्परस्मैपदं स्यादिति फलितार्थः । (८. ना.)

दोषः । इदं यथा स्यात्—चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति । इह न स्यात्—आसयति, शाययतीति ॥
(१६८ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वत्तस्मिन् णाविति
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् । अतस्मिन् णौ
यः अकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) सिद्धं त्वत्तस्मिन् । तच्छब्देन हेतुम-
ण्णिङिर्दिश्यते । तस्मै पूर्वस्य उपादानादुपादिभ्यस्तस्य संभ-
वात् । तेनायमर्थः—अहेतुमण्यन्तो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्मकश्च
तस्याहेतुमण्यन्तात्परस्यैव भवति । तेन चेतयतीत्यत्रापि
सिध्यति ॥

(उद्घोतः) गत्येति । यथा यस्मात्तः प्रागिति वद-
मानेना हेतुमणिङिः सभ्यं तथाप्यत्र भाग्यभा सत्याप्यद्वेति
विधिवन्त्यन्तमन्तेन तज्जुरादिभ्योऽपि परस्यैव यथा
स्याति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)
सिध्यति । नूनं नहि भिद्यते ॥
(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—अणावकर्मकादिति सुरादिणिचो
ण्यन्तात्परस्यैपदवचनम् ॥ इति ।

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणम् ? । य-
स्मात्तः प्रागर्त्तं कर्ता वा विद्यते । न चैतस्मात्तः
प्रागर्त्तं कर्ता वा विद्यते ॥ अणावकर्मकात् ॥ ८८ ॥

(प्रदीपः) यस्मात्तः प्रागर्त्तं । एतन् णेरणाविलम्बोक्तं
तत्रैव पुनः प्रकृतोपयोगाद्भाष्यकारेण स्मरितम् ॥ ८८ ॥

(उद्घोतः) उक्तभाष्यस्य त्वर्थं भावः—अन्तिमभा अण्य-
न्तसंभवेपि सुरादिणिङ्नायच्छेदेन न संभवति । हेतुमणिङ्नाय-
च्छेदेन तु संभवत्यन्यन्तवेति स एव श्रुते इति ॥ ८८ ॥

(१६२ परस्यैपदनियमवधकसूत्रम् ॥ १॥ ३॥ ३३ सू.)

२३६ न पादम्याड्यमाड्यसपरिसु-
हरुचिन्तुतिवदवसः ॥ ८९ ॥

(१६९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पादिषु घेट उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पादिषु घेट उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥
धापयेते शिशुमेकं समीची ॥ न पादम्या० ॥ ८९ ॥

१ यथेतिप्रसंगस्यैव च गतिः । (८. ना.)

(प्रदीपः) न पादम्याड्यमाड्यसपरिसुहरुचि-
न्तुतिवदवसः ॥ ८९ ॥ समीची इति । प्रथमाद्विवचने
वा छन्दसीति पूर्वपर्यणवीर्यः ॥ ८९ ॥

(उद्घोतः) न पाद ॥ ८९ ॥ छन्दसीति । सुपां सुलु-
गिति लुक्पुल्लङ्गणमिदम् ॥ ८९ ॥

(१६३ परस्यैपदनियमसूत्रम् । १ । ३ । २ भा. ३३ सू.)

२४० छुटि च कूपः ॥ ९३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्यसनोरित्येतदनुकृत्यते ॥

(उद्घोतः) छुटि च ॥ ९३ ॥ भाष्ये अनुकृत्यते इति ।
पुन्यः स्यसनोरित्यनेन तु न सिद्धिस्तत्र चतुर्णामेव ग्रहणादिति
भावः ।

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदि तर्हि नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति,
“युद्धो लुटि” त्यत्रापि चकारः कर्तव्यः विभाषे-
त्यनुकर्षणार्थः । अथेदानीमन्तरेणापि चकारमनु-
वृत्तिर्भवति, इहापि नार्थश्चकारेण । एवं सर्वे
चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥ छुटि च कूपः ॥ ९३ ॥

इति धीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे द्विती-
यमाहिकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

(प्रदीपः) छुटि च कूपः ॥ ९३ ॥ स्मरितत्वादनन्तरा
चकारप्रतिपाद्यस्यैव सिद्धत्वाद्भाष्यकारः सर्वान् चकार-
ान् प्रत्याचष्टे ॥ ९३ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रयोगे प्र :

मस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

(उद्घोतः) भाष्यकार इति । न च चकारेण स्पष्टा प्रति-
पत्तिः स्मरितत्वं तु व्याख्यानसाधनमिति वाच्यम् । कृतेपि चे
समुद्येतन्यविशेषप्रतिपत्त्ये तदपेक्षायारुल्यत्वादिति भावः ॥ सर्वे
चकारा इति । अनुवृत्तिफलका इत्यर्थः । तेनाटश्चेति चस पुन-
र्विधानार्थत्वपरभाष्येणाविरोधः ॥ ९३ ॥

इति शिवमहर्षसूततीर्गभजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्र-
दीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमा-
हिकम् ॥ पादश्च समाप्तस्तृतीयः ॥ छ ॥ शुभम् ॥

सूत्रसंख्याकोष्टकम् ।

	प्राक्तनयोगः	अस्मिन्पादे सूत्रसंख्याद्योतक्यञ्चम्			समग्रयोगः
		भूवाक्रीडो वेःपादम्रियते प्राद्वहन्नयोदश			
		१ माहिके	२ याहिके	योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	१२१	८	३४	४२	१६३
अव्याख्यातसूत्राणि	२६	३	४८	५१	७७
समुदितसूत्राणि	१४७	११	८२	९३	२४०

वार्तिकसंख्याद्योतककोष्टकम् ।

प्राक्तनयोगः	अस्मिन् पादे वार्तिकसंख्या			समग्रयोगः
	१ माहिके	२ माहिके	योगः	
८०५	८५	७९	१६४	९६९

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रथमाह्निकम् ।

(१९१ नियमसूत्रम् ॥ १।१।१ आ. १ ॥)

२४१ आकडारादेका संज्ञा ॥ १।१।१ ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आहोपभाष्यम्)

किमर्थसिद्धमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) आकडारादेका ॥ १ ॥ किमर्थमिति ।

आकडारात्परा निरुपेक्षा न संरोप्यते । तन्नान्तरेणापि सूत्रं विप्रतिपेधे परमिति नानात्परा भविष्यति न पूर्वा । निरुपेक्षापि ि साराणां विशेषविहितत्वादेव बाधित्वा भविष्यति विप्रतिपेधे दधिदानमिव तद्वानमिति प्रश्नः ॥

(उद्गोचः) धीमन्नाम नमः ॥ आकडारात् ॥ १ ॥

नमः ॥ तानां धीमन्नां निषेधे निरोधम् ॥ विप्रतिपेधत्वात्परात्परस्य धीमन्नामपुनरुपेक्षा नाना—आकडारादिति । अनिरुपेक्षानामतः दधेति नमः ॥ निरुपेक्षानाम् निरोधेन नानतोषि नोपेक्षा—विमोपेति । ननु निरोधार्थम् नारायणः ॥

(१९० नमाधानकर्तृकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्यत्र संज्ञासमावेशाच्चि-

यमार्थं वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति ॥ का-
व्यम् ? लोके व्याकरणे च । लोके तावत्—‘इन्द्रः
शक्रः पुरुषः पुरंदरः’ ‘कन्दुः कोष्ठः कुसुल’ इति
एकस्य द्रव्यस्य यतः संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेपि
कर्तव्यं हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययवृत्त्यसंज्ञानां समा-
वेशो भवति । गाञ्जालः वैदेहः वैदर्भ इति प्रत्यय-
तद्धिततद्गाजसंज्ञानां समावेशो भवति ॥ अन्यत्र
संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणात् आकडारादपि सं-
ज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा
स्यादिति । तन्नान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति निय-
मार्थं वचनम् । एवमर्थसिद्धमुच्यते ॥(प्रदीपः) अन्यत्रेति । विप्रतिपेधे परं कार्यमुच्यते ।
न च संज्ञानां निरोधः, युगपत्प्रवृत्तिर्भवति ॥ न च व्या-
यायकभावः । भिन्नफलत्वाद्निरोधामावाय ॥ दधितकयोरभिधं
फलमोदनचेक इति तयोर्व्याययकभावः । अष्टाधिर्यूपो
भवति । बाजपेयस्य चतुरश्र इत्यष्टाधिर्यचतुरश्रत्वयोरुक्त
विरोधात् ॥ इन्द्रः शक्र इति । यद्यप्यत्र फलभेदो नास्ति
तथापि समावेशोस्तीति प्रतिपादनाद्योदाहरणोपन्यासः ॥ कर्त-

१ ‘परं कार्यमिति’ ।

२ ‘विप्रतिपेधे’ ।

व्यमिति । प्रत्ययसंज्ञायाः प्रयोजनं धातोरपेक्षा, कृत्संज्ञायाः
प्रयोजनं प्रातिपदिकत्वं, कृत्यसंज्ञायास्तयोरेवेति कर्मणि
निधानम् ॥(उद्गोचः) न च संज्ञानामिति । इन्द्रः शक्रः कृत्कृत्य
इति न मंत्रानां लोकशास्त्रयोर्गुणपदप्रवृत्तिदर्शनादिति भावः ॥
न चेति । अनयकाशत्वप्रत्यय इत्यर्थः ॥ एकफलकत्वे सहानव-
सान्त्वयविरोधे वाङ्मनवकाशं बाधकं, न चैतदुभयमप्येत्याह—
भिन्नफलत्वादिति । यन्मुक्तः समोदशसंज्ञादेवाविरोधो विशेषत्वे-
न बाधकत्वमिति भाष्याशयः । कैयटीकमेकफलत्वं विरोधश्च व्यभि-
चारितो । अत एवानि रादेनेन नुदो बाधमाशङ्क्य न तिस्रितिसा-
पनेन समाहितं सङ्गमे भाष्ये । तादृशसाले एकफलत्वभावः स्पष्ट
यत् । तन्नेन दधो बाधनमविरोधे आत्मादरूपफलभेदे च दृष्टि-
सकम् । हेतोस्तु सूत्रेऽन्यत्र फलवत्त्वेन दृष्टतया व्यवसायाद्वाप्या
परत्वावकाशात्वात्वां घेलाहः ॥ यद्यपीति । एवं च दृष्टान्तो
विपक्ष इति भावः ॥ उदाहरणेति । फलभेदेपि यदि समावेशः
किन्तु यत्कल्पं तन्नेद इति दृष्टान्तोति भावः । नमिन्द्रादीनामैवार्थ-
शक्तिमत्त्वबहुधातानपूर्वधारणानि प्रवृत्तिनिमित्तानीति कथमेते संज्ञा-
शब्दाः, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तको हि स इति चेत् । सत्यपि योगे कृत्-
मात्रेण संज्ञाशब्दत्वमिति भगवतोऽभिप्रायात् ॥ कर्मणि विधान-
मिति । एवं च फलभेदादविरोधाय न बाध इति कैयटाशयः ॥

(काकुभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

(सूत्रपाठनिर्णयाधिकरणम्)

(आहोपभाष्यम्)

कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम्, किम् “आकडारा-
देका संज्ञा” इति, आहोस्वित् “प्राकडारात्परं
कार्यम्” इति ? ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कुतः पुनरयं संदेहः ? ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

उभयथा प्राचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः ।
केचिद् “आकडारादेका संज्ञा” इति । केचिद्
“प्राकडारात्परं कार्यम्” इति ।(प्रदीपः) उभयथेति । तत्र गुणदोषविचारः कर्तव्य
इत्यर्थः । तत्रैका संज्ञेयस्मिन्यादे कचित्संज्ञासमावेशार्थो
यत्नः कर्तव्यः । परं कार्यमित्यसिद्धि पाठे समावेशः सि-
ध्यति । यत्र हि पाठे अयमर्थः प्राकडारात्संज्ञासंज्ञं कार्यं परं
भवतीति । संज्ञाप्रकारणात्संज्ञेयान् सूत्रे कार्यशब्देन विवक्षिता ।
तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्या पूर्वया बाधः प्राप्नोति, सा परा-
नेन भाव्यते इति विपर्ययं सूत्रं भवति न नियमार्थम् । एतदेव
च परसंज्ञाविधानं ज्ञापकमत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभा-

१ फलभेदो विरोधाभाष्यं भाष्यापे हेतुः । (र. ना.)

रामयण्यं पुच्छते । ५ परं कर्मभिर्नि पाठ इत्यर्थः । (र. ना.) ६ आह
कदाप्यत्र कर्मभिर्निषेधमिति । (र. ना.) ७ आकाशरादेर्नैति पाठे इति
मात्र । अत एव ब्रह्मति । ("सैवावद् वाच्यम्-आकाशरादेर्नैति") । (र. ना.)
८ पठयन्तया विपरिधयेनेत्यर्थः । (र. ना.) ९ अत्र 'न स्यात्पातय'
इति न चक्ष्यम् । (र. ना.) १० न त्वनहत्यापि वृद्धिरिति भावः । (र. ना.)
११ दैत्यैः संवेदीत्यादि । (र. ना.)

संज्ञयोर्भावाः सिद्धः ॥ कथम् ? । पूर्वं तस्य भवदसंज्ञे परा अक्षरसंज्ञा ॥ कथम् ? । एवं स वक्ष्यति—“य-
स्मात्प्रत्ययविधिमन्त्रादि सुमिच्छन्तं पठम्” “नः
पथे” “सिति” “स्वादिष्वसर्गनामस्थाने” “यचि
भम्” तन्नाम्ने “प्रत्ययेऽङ्गम्” इति । तन्नाम्ना-
मध्याय भवत्संज्ञः । परंकार्यत्वाच्चाक्षरसंज्ञा भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) परंकार्यत्वमिति । परंकार्यमित्येतदेकदेश-
सानुकरणं परंकार्यत्वाच्चानुक्षण्येनापेक्षयात्वातिपदि-
कृतास्तद्विरोधवतिः ॥

(उद्घोषः) परंकार्यत्वमिति । सुमन्त्रसमुदायात्तत्त्वं तद्वि-
त्तत्प्राप्तये तत्त्वं सुमन्त्रे विभक्तिमन्त्रत आह—परंकार्येति ।
अथवा नावर्गः । स नीकदेशद्वारात्प्राप्तः । अनुवादेऽर्थ-
विशेषनपरमन्त्ररूपमिति ज्ञायते ॥

(धनमाधेयद्रूपगदाधकभाष्यम्)

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञा-
पूर्विकं भवदसंज्ञे ॥ कथम् ? । अनुवृत्तिः क्रियते ॥

(प्रदीपः) अनुवृत्तिः क्रियते इति । तत्तत्त्वत्प्राप्तये
लभ्यते । अत्र गन्तव्यमिति ॥

(उद्घोषः) ननु इति । अनुवृत्तयामिति विधिवेद्यं
निर्देशादि भावः । अत्र गन्तव्यं । अत्र गन्तव्यं तत्त्वमिति
प्राप्तयामेतादृशमन्त्रादिसंज्ञाः समावेश इति भावः ॥

(धनमाधेयद्रूपगदाधकभाष्यम्)

पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनात्तास्ति
योगपथेन संसदः ॥

(प्रदीपः) अत्रोक्तमाह—पर्यायः प्रसज्येतेति ।
एका संज्ञेति वचनात्तदसंज्ञायां निले बाधे प्राप्ते पर्यायायां नुवृत्तिः
स्यात् । एवं निमित्तं न बाधनी भवति अनुवृत्तिश्च सफला
भवति ॥ ननु न पदान्तेत्यत्र सूत्रे भाष्यकारेणोक्तं चेत्तस्मा-
न्निमित्तं सिद्धे यथैवान्यानि पदकार्याण्युपप्लवन्ते
कृत्वं जङ्गवं च एवमिदमप्युपप्लव्यते भवदसंज्ञा ना-
मिति । तत्र च पदं सदसंज्ञं भवतीति विज्ञायते । भवदसंज्ञायां
पदसंज्ञानुवृत्तायै भवदसंज्ञायां पदसंज्ञायां बाधः पदकार्यनिवृत्त-
येऽभ्युपगन्तव्यः । इह त्वदसंज्ञानुवृत्तां पर्यायं लभ्यते इति वि-
रोधः ॥ ननु दोषः । अदसंज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनान्तराभावात्प-
र्याय इत्युक्तः । पदसंज्ञानुवृत्तेः भवदसंज्ञायां प्रयोजनं पदकार्यत्वं
भवदसंज्ञायां स्यादिति । ततश्च न पदान्तेति स्थानियस्व-
निषेधादभैरलोपस्य तस्यैव मत्वर्थ इति भवदसंज्ञायां सत्यां पद-
संज्ञानुवृत्तत्वाभावे चेत्तस्मानिति सिध्यति ॥ कथमिति चेत् ।
उच्यते—भवदसंज्ञाविधा पदमिति वक्तव्यं । तत्रानुवृत्तिसामर्थ्यात्पूर्वं
पदसंज्ञा प्रवर्तते । तेन पदकार्यं भवदसंज्ञा भवति, नान्यथा ।
एतावदेव चानुवृत्तेः प्रयोजनम् । ततः प्रवृत्तया भवदसंज्ञायां पद-
संज्ञा बाधयेत् एका संज्ञेति नियमात् ॥

(उद्घोषः) ननु अनुवृत्तिसामर्थ्यात्समावेशोऽह आह—एका
संज्ञेति । तदुक्तं भाष्ये एका संज्ञेति वचनादित्यादि ॥ बाध
इति । उत्तरां पदवादन्यायेनेति भावः ॥ इह स्थितिः । इहामि
त्येव स्यादिति भावः ॥ कथमिति चेदिति । पदमित्यनुवृत्ता-
यन्नुपगमोविधेयतया कथं मत्संज्ञा पदकार्यमिति प्रश्नः ॥ उच्यते
इति । नानेन पदसंज्ञा विधीयते किं त्वनुवृत्ते इति भावः ॥
पदसंज्ञा प्रवर्तते इति । तदुक्तं प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ अनुवादासा-
मर्थ्यादि भावः । इह लोका संज्ञेति नियमाभावात् विधेयतेति
विशेष इति बोध्यम् ॥ वस्तुतस्तद्व्याप्यमन्यार्थं न त्वेवमर्थकमिति
तथैव निरूपितम् ॥ नन्वनया रीत्या परंकार्यमिति पाठेऽपि द्यापित-
संज्ञायापस्यालन्तायाभावात् पर्याय एव स्यात् न समावेश इति चेन्न ।
अनुमितमाह्यपवादमनुवादस्याः प्राप्तिर्नामितीति बाधस्तदितरपर्यवसा-
यीति समोदशसिद्धिरित्याहवाद् ॥

(१०३ एकसंज्ञाधिकारे रूपान्तरपर्यायिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रह-

णम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्त-
व्यम्—“तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः”
इति । एकसंज्ञाधिकार इति चोदितम् । अक्रिय-
माणे हि तत्पुरुषग्रहणे अनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा
तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत ॥

(प्रदीपः) कर्मधारयत्व इति । एकसंज्ञायादिनं प्रत्यु-
च्यते—त्वया कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारे अन्यत्र वा
क्रियमाणायाम् तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम् । एकसंज्ञाधिकारे संज्ञा-
समावेशार्थम् । प्रवेशान्तरे तु समासान्तरस्य कर्मधारयसंज्ञायां
निवृत्त्यर्थम् । मया त्वसिद्धेन प्रकारेण कर्मधारयसंज्ञा किरने
समावेशात् सिध्यतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति
साधनं भवति ॥

(उद्घोषः) ननु बहुमीहेः संज्ञानिवृत्तये तत्र तत्पुरुष-
गाधदयकमत आह—एकसंज्ञेति । अन्यत्र चेति । ...
मित्यर्थः ॥ नया स्थितिः । परंकार्यत्ववादिनेत्यर्थः ॥ ननु नाना-
धिकरणप्रदणमपि कर्तव्यमिति किं तत्पुरुषपदकर्तव्यत्वेन विशिष्टो-
न्यवेऽह आह । भाष्ये—एकसंज्ञाधिकार इति चोदितमिति ।
यद्यन्यत्र सा संज्ञा तदोक्तं कार्यम्, एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुषप्रकरणे
नवकेवलम् । समानाधिकरणेनेत्युच्यते करणे स्वधिकारादेव समा-
नाधिकरण इति उच्यते इति तत्कृत्यत्वेन नोदितेति भावः ॥
अनवकाशेति । यथा चानवकाशत्वाद्वहुमीहिसंज्ञां बाधते तथा तत्पु-
रुषसंज्ञामपि बाधयेत्यर्थः ॥

(परंकार्यत्वे समावेशसिद्धिमूलभाष्यम्)

परवचने हि नियमानुपपत्तेरन्यसंज्ञाभावः ॥

(इत्याद्याभाष्यम्)

यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः

संज्ञयोर्भावः सिद्धः ॥ कथम् ? ॥ पूर्वा तस्य कर्म-
धारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा ॥ कथम् ? ॥ एवं
स वक्ष्यति—“पूर्वकालैकसर्वज्ञरत्नपुराणनवकैवलाः
समानाधिकरणेन कर्मधारय” इत्येवं सर्वं कर्मधा-
रयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते “श्रितादिभिस्तत्पु-
रुषः” इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा,
परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तस्यान्ते इति । यथेवं समानाधिकरणस्य
कथं तत्पुरुषसंज्ञा सिध्यति । उच्यते—पाठक्रमादर्थक्रमो वली-
यानिति पूर्वं तत्पुरुष इति कर्तव्यम् । ततो द्वितीयाश्रि-
तेति । तत्पुरुष इत्यत्र न पूर्वकालेलादीनि सूत्राण्यनुवर्त्य
तत्पुरुषसंज्ञा विधीयते ॥

(उद्ध्योतः) यथेवमिति । कर्मधारयप्रकरणान्ते द्विती-
याश्रितेलादि पठनीयं श्रितादिनपेक्षं च तत्पुरुषसंज्ञा कर्तव्येति
भाष्यार्थं भन्ता शङ्केष्व । यदि तु द्वितीयाश्रितेलादि कृत्वा
कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्योपपदमतिष्ठितप्रकरणान्ते श्रितादिभि-
स्तत्पुरुष इत्युच्यते तदा नेयं शङ्केति ध्येयम् ॥ परं त्वत्र पक्षे श्रि-
तादिभिरित्येसापि कस्य करणाद् गौरवं भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव स-
म्यक् ॥ नन्वेवमपि समानाधिकरणस्य तत्पुरुषत्वं न स्यात् तत्पुरुष
इत्यस्योत्तरत्रैव संवन्धादत आह—तत्पुरुष इत्यत्र चेति । तथा
न कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषत्वस्य पर्याये सिद्धे परं कार्यमिति समा-
वेशार्थमिति भावः । अत्र पक्षे बहुव्रीहिसंज्ञाविषयेऽस्मात्प्रसक्तिरेवेति
योज्यम् ॥

(असमावेशादूपणवाचकभाष्यम्)

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरु-
षसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् ? । अनु-
वृत्तिः क्रियते ॥

(प्रदीपः) ननु च यस्यापीति । व्यधिकरणानां तत्पु-
रुषसंज्ञा विभाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्या तत्पु-
र्विका कर्मधारयसंज्ञा विधायिष्यते इत्यर्थः । समावेशस्य न
कारकमतीति पुंवद्भावसमासान्तां प्रयोजनम् ॥

(उद्ध्योतः) ननु द्वितीयाध्यायस्य तत्पुरुषसंज्ञायाः प्रथमे कथ-
मनुवृत्तिरत आह—व्यधिकरणानामिति । द्वितीयं यत् “पूर्वकालै-
कसर्वज्ञरत्नपुराणनवकैवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारयः” इत्येवं
कर्मधारयसंज्ञा करिष्यत इति भावः ॥ पुंवद्भावेति । स्त्रियाः
पुंवदिति न कोपभाषा इति निषिद्धमिति भावः ॥ यस्याप्यापे
तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाया आकडाराद्वह्निः कृतत्वेन समा-
वेशसिद्धिरिति तत्त्वम् ॥

(असमावेशादूपणवाचकभाष्यम्)

पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाज्ञास्ति
यौगपद्येन संभवः ॥

(१७४ एकसंज्ञाधिकारे रूपान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं कर्तव्यम् ।
“तत्पुरुषः द्विगुश्च” इति चकारः कर्तव्यः । अक्रि-
यमाणे हि चकारग्रहणेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पु-
रुषसंज्ञां बाधेत ॥

परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥

यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः
संज्ञयोर्भावः सिद्धः ॥ कथम् ? । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा
परा तत्पुरुषसंज्ञा ॥ कथम् ? । एवं स वक्ष्यति—
“तद्धिताथोत्तरपदसमाहारे च संख्यापूर्वो द्विगुः”
इत्येवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादि-
भिस्तत्पुरुषः” इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसं-
ज्ञा,—परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) द्विगुचग्रहणमिति । द्विगोः संबन्धिनश्च-
शब्दस्य ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ नन्वेकसंज्ञापक्षे द्विगुश्चेति
सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं तत्र किं चशब्द एव बोध्यते । तत्राहुः—
द्विगुश्चेति सूत्रं द्वयोरपि पक्षयोरनं कर्तव्यम् । एकसंज्ञापक्षे तु
संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति चशब्दः समावेशार्थः कर्तव्यो न
पक्षान्तर इत्येतद्वार्तिककारस्य निवसितम् । भाष्यमप्येवं व्या-
ख्यायते तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्य इति तद्धि-
ताथैलनेन यः संख्यापूर्वः समासः स तत्पुरुषो द्विगुश्च भव-
तीति संज्ञाद्वयं लभत इति भाष्यम् । एतदर्थश्चकारः कर्तव्य
इत्यर्थः । अयमेवार्थः परस्तात्प्रकटीभवति ॥ तस्यान्त
इत्यादि भाष्यं पूर्ववत् क्रमविपर्ययेण व्याख्येयम् ।

(उद्ध्योतः) ननु द्विगुश्चेति सूत्रपाठाद् द्विगुचेलानुपपन्नमत
आह—द्विगोरिति । न्यासिन्यायात् कडाराः कर्मधारये इत्य-
यमेवानुवृत्तिरिति तात्पर्यम् । आ इन्द्रादिति नोक्तम्, इन्द्रश्च भागी-
लस्यावधित्वापत्तौ संयुज्यामश्रितसंज्ञयोः समावेशानापत्तेः ॥
परस्तादिति । सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्येलादिप्रत्येन ॥ अन्ये
तु चकारवार्तिकं द्विगुश्चेति सूत्रं कर्तव्यमिति भाष्याभेदाद्भिः । कृत-
मेवेति न दोष इति तत्त्वम् ॥

(असमावेशादूपणवाचकभाष्यम्)

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरु-
षसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा । कथम् ? । अनुवृत्तिः
क्रियते ॥

(असमावेशादूपणवाचकभाष्यम्)

पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाज्ञास्ति
यौगपद्येन संभवः ॥

(१७५ दूषणान्तरनातिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ गतिदिवःकर्महेतुमत्सु च-
ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ननिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणं कर्त-
व्यम् ॥

"उपसर्गाः क्रियायोगे" "गतिश्च" इति चकारः
कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा उप-
सर्गसंज्ञा गतिसंज्ञा बाधेत ॥

परवचने हि नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः ॥

यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः
संज्ञयोर्भावः सिद्धः ॥ कथम् ? । पूर्वा तस्योपसर्ग-
संज्ञा, परा गतिसंज्ञा । तन्नास्मसामर्थ्याद्योपसर्ग-
संज्ञा, परंकार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) गतिसंज्ञासिति । ऊर्थादिषु सावकाशमिति
भावः ॥

(उद्घोषः) ननु गतुपसर्गसंज्ञयोः गगानादिपक्षेणात्यन्तप-
रस्परता निरवकाशात् न चार—ऊर्थादीनि ॥ गतिरेतन्तीकृतं
सावकाशात् न चारः ॥

(शम्भुनायेनदृष्ट्याध्याप्यम्)

ननु च यस्याप्येवमन्तर्नाधिकारस्तस्याप्युपसर्ग-
संज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा ॥ कथम् ? । अनुवृत्तिः
क्रियते ॥

(शम्भुनायेनदृष्ट्याध्याप्यम्)

पर्यायः प्रसज्येन । एका संज्ञेति वचनाप्राप्ति-
र्यागपद्येन संभवः ॥

(दूषणयाधकभाष्यम्)

गतिसंज्ञान्यनवकाशा यचनाद्भविष्यति ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

सावकाशा गतिसंज्ञा । कोऽनवकाशः ? । ऊर्था-
दीन्यनवकाशः ॥

(दूषणयाधकभाष्यम्)

प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवकाशा ॥ गति ॥

(प्रदीपः) प्रादीनां या गतिसंज्ञेति । गतिश्चेत्य-
प्राप्त्यपि चकारे समावेशः सिद्धयति । गतिरित्यत्र योगे
प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा निधीयते । तत्र वचनसामर्थ्यात्-
र्याये लब्धे सति उपसर्गसंज्ञानुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यती-
त्यर्थः । समावेशस्य च प्रणीतमभिपिकमिल्यत्र गतिसरो गत्व-
पत्वे च प्रयोजनम् ॥

(उद्घोषः) गतिसरो गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिसरः ॥
उपसर्गादसमास इति ज्ञेयम् ॥ उपसर्गास्तुनोतीति ज्ञेयम् ॥

१ पक्षानो नैकत्वमित्यभिमानोक्तिः । (२. ना.) २ द्विवचनकर्महेतुनेति
नेपः । (२. ना.) ३ दिक् कर्मवैलक्षण्यार्थः । (२. ना.) ४ अपात्यवर्ति ।
भाष्यार्थेनैकान्वयविवर्तनं दृश्यम् । लोके प्राक् इत्यत्र लोकादर्थस्य पक्ष-

(द्वितीयोदाहरणसमन्वयभाष्यम्)

दिवःकर्म—“साधकतमं करणम्” “दिवः कर्म
च” चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे-
ऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञा बाधेत ॥

परवचने हि नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः ॥

यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः
संज्ञयोर्भावः सिद्धः ॥ कथम् ? । पूर्वा तस्य कर्म-
संज्ञा, परा करणसंज्ञा ॥ कथम् ? ॥ एवं स वक्ष्य-
ति—“दिवः साधकतमं कर्म” ॥ ततः “करणम्” ।
करणसंज्ञा च भवति साधकतमं दिव इति निवृ-
त्तम् । तन्नास्मसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च
करणसंज्ञा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) दिवः कर्म चेति । समावेशस्य च प्रयोजन-
मर्धद्वयते देवदत्तो यमदत्तेनेति । प्रयोज्यकर्तुर्गतिबुद्धीति
गियमात्कर्मसंज्ञानियुक्तिः अणावकर्मकादिति परसंपदाभा-
वश्च । यथेयमक्षान्दीव्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति, तृतीयया
परत्वाद्वाधितत्वात् । विभक्तिद्वयं चेप्यते । कर्मसंज्ञा च साव-
काशा अकर्मकव्यपदेशव्यापृत्यर्थत्वात् । करणसंज्ञापि देवना
अक्षा इति ल्युपार्था । अत्राहुः—कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति
पक्षोदाधीयते । तेन कर्मणि द्वितीयेत्यत्र कार्यं यत्कर्मसं-
ज्ञाया उपस्थानं तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति । अत्राणां
देवितेत्यादां तु कृत्ययोगे पश्चाद् द्वितीयाऽपवादत्वाद्वाप्यते,
तृतीया तु परत्वात् ॥

(उद्घोषः) दिवः कर्म चेत्यत्र संज्ञयोः समावेशेन तद्व्याव-
र्धसाधकतमे अक्रियमाणे समावेशे बोध्यते ॥ समावेशस्येति । अ-
नवकाशाणां तृतीया । कर्मत्वान्नाकर्तव्यत्वाभावात् परसंपदाभावात् ।
प्रयोज्येऽकर्मकव्यपदेशप्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यमदत्ते तृतीया
भावः । तृतीयेन चात्र शास्त्रवत्कालादिक्रिययोपिनेति वार्ता ॥ ननु
कर्मत्वविधानसामर्थ्याद् द्वितीयेत्यत्र आह—कर्मसंज्ञा चेति ।
उपलक्षणं कर्मणि लकारादेरपि ॥ तृतीया इति । कर्तुं—
त्यत्रास्त्रोपशितिसंज्ञायोगे चरितार्थेति भावः । न च—
इत्यादावपि पक्षी स्यादिति वाच्यम् । कार्यकालपर्यायं च तद्व्यपदेशेन
एव ग्रहणेनादोषात् । न चैवं मनसादेव इत्यादिप्रयोगः कर्म,
हेतुतृतीयान्तेन वचापञ्चनादेशेन च समासे सिद्धत्वात् ॥
फेचितु साधकतमगतकर्मत्वव्यतिथोपेऽद्यान्दीव्यतीति प्रयोगे इदं
मानं चिन्त्यम् । कार्यकालपक्षे परत्वात्तृतीयया शापे न्याय्ये तदै-
नुपसितेरेव न्याय्यत्वात् । किं च तत्र फलाभयत्वविवक्षया कर्तुं-
रिति कर्मत्वं न च तदा करणत्वमिति न दोषः । किं च हितेति
चेतिप्रत्ययैवेत्येकतीत्या यथोद्देशेऽपि प्रधानानुरोधेन गुणानां स्वात्म-
भेदकल्पनस्य तुल्यतया विशिष्य कार्यकालपक्षे इत्युक्तिरनुचिता ।
किं च कार्यकालपक्षेऽप्यादिभ्यः परैव प्रयुक्तसंज्ञैत्यदसोमादि-

यात्वर्थे कले तादात्म्येनाप्यस्यैव लोकात्तत्र पक्षीति भावः । ५ कर्मणि द्विती-
येत्यत्र कर्मसंज्ञायाः प्रयुक्तोपयोगिन्या अनुपसितेरेवेत्यर्थः । (२. ना.)

तिसृजभाष्योक्तरीत्याऽपादानमुत्तराणि गां दोषि पय इत्यत्र-
भाष्यासंगतेराकडारससंघानां यथोद्देशत्वमेवेति च तदुत्तरसंग-
तिरित्याहुः ।

(दूषणसाधकभाष्यम्)

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि करण-
संज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् ? । अनुवृत्तिः क्रि-
यते ॥

(दूषणसाधकभाष्यम्)

पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति
यौगपद्येन संभवः ॥ दिवः कर्म ॥

(उदाहरणान्तरसमन्वयभाष्यम्)

हेतुमत् । “स्वतन्त्रः कर्ता” “तत्प्रयोजको हे-
तुश्च” चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारेऽ-
नवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञां वाधेत ॥

परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ।

यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः
संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? । पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा,
परा कर्तृसंज्ञा । कथम् ? । एवं स वक्ष्यति—“स्व-
तन्त्रः प्रयोजको हेतुः” इति । ततः “कर्ता” । कर्तृ-
संज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः । प्रयोजक इति निवृत्तम् ।
तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च कर्तृ-
संज्ञा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) हेतुमदिति । हेतुसंज्ञा यस्मिन्पक्षे विद्यते
तदेतुमत् तत्र चग्रहणं कर्तव्यम् । समावेशस्य च प्रयोजनं
कारयतीति हेतुमण्येति चर्तुर्लकारः ॥

(उद्योतः) हेतुमतिचेति चग्रहणमिति अमं वारयति—
हेतुसंज्ञेति ॥

(असमावेशदूषणसाधकभाष्यम्)

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृ-
संज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा ॥ कथम् ? । अनुवृत्तिः क्रि-
यते ॥

(असमावेशदूषणसाधकभाष्यम्)

पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति
यौगपद्येन संभवः ॥

(९७६ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे वाधेयाताम् ।
गार्गीबन्धुः वात्सीबन्धुः । वैज्रं, विविनय्य ॥

परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ।

१ ‘वात्सीबन्धो’ इति संबोधनविभक्तिनिर्देशस्तु ‘दूषादूषे च’ इत्यत्र
‘दूषादूषात्’ संबोधनविभक्त्यैव नवतीक्ष्णमित्येन । परंतु दूषणवाच्योपलक्ष-
णत्वेन शुद्धप्रथमावापि भवत्येवेति बोधनवैवाच्ये भाष्ये संबोधनविभक्तिं वि-

यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः
संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? । पूर्वं तस्य नदीधि-
संज्ञे परे गुरुलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीधि-
संज्ञे, परंकार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) गुरुलघुसंज्ञे इति । यदा धिनदीसंज्ञे वर्ण-
मात्रस्य क्रियते तदायं दोषः । यदा तु तदन्तस्य तदा भिन्न-
विषयत्वात्सिद्धः समावेशः । तस्य तु प्रयोजनं वात्सीबन्धुरि-
त्यत्र नदीबन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं नदीसंज्ञानिवन्धनं
भवति । (वात्सीबन्धो इति) गुरोरनृत इति हेतुश्च
गुरुसंज्ञानिवन्धनः ॥ घिलघुसंज्ञासमावेशस्य च प्रयोजनं विश्व-
ना च विनरामिति घिलक्षणः पूर्वनिपातः । विज्रोर्भावो वैज्र-
मिति इगान्ताच्च लघुपूर्वादित्यत्र । इन्द्रमनोशादित्वा-
हुनि प्राप्ते तदभावविन्ध्यः । विनरावाचष्टे इति णिवि टिलोपे
च कृते विविनय्येति व्यपि लघुपूर्वादित्यत्रादेशः ॥

(उद्योतः) निवन्धन इति । ननु वात्सीबन्धुरित्यत्र हेतु-
प्राप्तेर्भाष्यस्य न्यूनत्वेति चेत् । मुतविषयायै दूषादापानं शापनमा-
त्रोपलक्षणं, न त्वमिश्रुखीकृत्य शापनरूपसंबोधनस्य संबोधनविभ-
क्तिनियामकस्योपलक्षणम् । एवं चागच्छतु भवान् गार्गीबन्धुवांस्ती-
बन्धुरिति वानयवर्तिन उदाहरणत्वमिति भाष्याशयसत्त्वेनादोषात् ।
अतिप्रसङ्गस्तु व्यवस्थितविभाषयाऽनभिधानेन वा परिहरणीय-
इत्याहुः ॥ चिन्त्य इति । अत्रेयं चिन्ता—असादेव भाष्यप्रयोगा-
त्सामान्यत्वं तेनोक्तप्रयोगसिद्धिरित्याहुः ॥

(असमावेशदूषणसाधकभाष्यम्)

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधि-
संज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे ॥ कथम् ? । अनुवृत्तिः
क्रियते ॥

(प्रदीपः) नदीधिसंज्ञापूर्विके इति । ननु विशेषवि-
षये नदीधिसंज्ञे गुरुलघुसंज्ञे तु सामान्यविषये ते कथं नदीधि-
संज्ञापूर्विके बुज्येते । एवं मन्यते—वाक्यमेवेन संबन्धः करि-
ष्यते । इत्यमहरे लघुसंज्ञं भवति । ततो [घि] धिसंज्ञं च
लघुसंज्ञमिति । एवं दीर्घे गुरुसंज्ञम् । ततो [नदी] नदी-
संज्ञं च गुरुसंज्ञमिति ॥

(उद्योतः) ततो धिसंज्ञं चेति । तथा च नदीधिसंज्ञावि-
षये ते संज्ञे नदीधिसंज्ञापूर्विके इति व्याप्यार्थ इति भावः ॥

(असमावेशदूषणसाधकभाष्यम्)

पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति
यौगपद्येन संभवः ॥

(प्रदीपः) पर्याय इति । नदीधिसंज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञ-
योर्विज्ञे वाधे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्यायार्थैव स्यादित्यर्थः ॥

हाव शुद्धप्रथमावापि भवत्येवेति बोधनवैवाच्ये भाष्ये संबोधनविभक्तिं वि-
वक्षितो भवेदित्येव तत्त्वम् । २ ‘मुतोद्युत’ । ३ दूषादूषात्वात्वादिति शब्दः ।
(र. ना.)

(उद्ध्योतः) पर्यायार्थेवेति । एवं हेका संज्ञेति नियमो न बाधित इति भावः ॥ तदन्तस्य विनदीसंज्ञे इति सिद्धान्तः ॥

(१७७ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा ॥ * ॥

(भाष्यम्) परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा बाधेत ॥

परवचने हि नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः ॥

यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? । पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् ? । एवं स वक्ष्यति—
“तिङ्छ्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा” इत्येवं सर्वं पुरुषनियममनुक्रम्य तस्यान्ते “लः परस्मैपदम्” इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परंकार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) परस्मैपदसंज्ञामिति । ततश्च कामतीत्यादौ दीर्घत्वं न स्यात् शतर्थेव तु स्यात् ॥ ननु च सिचिवृद्धिरिति ज्ञापकात्समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । अस्याद्वचनादस्मिन्कार्ये पर्यायः स्यान्न समावेशः । ततश्च पाक्षिकी वृद्धिः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) ननु चेति । तत्र शत्रादिपरसिचोऽभावात्तिह परस्मैपदमेव गृह्यत इति भावः ॥

(असमावेशदूषणवाधकभाष्यम्)

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् ॥ अनुवृत्तिः क्रियते ॥

(असमावेशदूषणसाधकभाष्यम्)

पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

(उद्ध्योतः) पर्याय इति । एकसंज्ञाधिकाराबाधयेति भावः । वस्तुतः शत्रोधादूषणोत्तेर्विभाषाग्रहणाच्च समावेशज्ञापकत्वमेवास्त्येका संज्ञेति पाठेऽपि न दोषः ।

(असमावेशदूषणवाधकभाष्यम्)

परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) परस्मैपदसंज्ञापीति । ततश्च पर्याये लब्धे अनुवृत्तिः समावेशार्थो भविष्यतीति भावः ।

(असमावेशदूषणसाधकभाष्यम्)

सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा ॥ कोऽवकाशः ? ॥ शत्रुक्रसू अवकाशः ॥

(इत्येका संज्ञेतिन्यासे दूषणानि ॥)

(अथ परंकार्यवचने दूषणानि ॥)

(१७८ दूषणवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ परवचने सिति पदं भम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परवचने सिति पदं भसंज्ञमपि प्रा-

प्नोति । “अयं ते योनिर्ऋत्वियः” । “प्रजां विन्दाम ऋत्वियः” । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा, परंकार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ऋत्विय इति । भसंज्ञायां सत्यामोर्गुणः स्यात् ॥ पदसंज्ञा लवग्रहार्था स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) इदानीं परंकार्यत्वपक्षे दोषानाह—भाष्ये—परवचन इति । ऋत्विये तदस्य प्राप्तमित्यधिकारे ऋतोरणिनि वर्तमाने छन्दसि घसिति घस् ॥ पदसंज्ञा त्विति । गुणेऽवादेशे लोपः शाकल्यस्येत्यर्थमपि सेति बोध्यम् ॥

(१७९ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां

कर्म कर्तृसंज्ञम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति । आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा, परंकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) गतिबुद्ध्यादीनामिति । एकसंज्ञाधिकारे गत्यादिसूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम् । तथा हि—प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेण चाप्यते इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरया भाव्यम् । तत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्तत्प्रयुक्त्या कर्मसंज्ञया प्रवर्त्यम् । गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे संभवति पृथग्गुणास्तद्विरुद्धं स्वकार्यं न प्रयुज्यते । ततश्च सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाण्यन्तानां कर्ता ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते । तेन पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न भवति । प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते । यदा तु परं कार्यमिति पाठस्तदाऽविरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन ण्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञा व्यावर्त्यते । गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) नियमार्थमिति । यद्यपि परंकार्यत्वपक्षेऽपि गत्यादिसूत्रं नियमार्थं तथाप्यत्र पक्षे इष्टसिद्धिरिति भावः ॥ ननु परत्वात्कर्तृत्वे प्राप्ते कर्मसंज्ञाविध्वयमेव गत्यादिसूत्रं स्यात्कथं नियमार्थत्वमित्यत आह—तथाहीति । प्राधान्यादिति । शब्दशास्त्रवाच्याब्दं प्राधान्यमन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत् । लोकेऽप्यन्तरङ्गकार्योत्प्रेषणकार्यस्य बलवत्त्वं दृष्टं मधिराजस्थले इति भावः ॥ अत्रिरोधादिति । पूर्वोपापवादेन निवर्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्तकेनानेन निरवकाशपूर्वकार्यस्य निवर्तयितुमशक्यतयैकसंज्ञानियमराहित्येन च विरोधाभावादित्यर्थः ॥ गत्यर्थादीनामेवेति । एषां कर्मसंज्ञैवेति नियमस्तु न, प्राक्कदारादिति शास्त्रवाधापत्तेः ॥ आरम्भसामर्थ्याच्चेति भाष्ये—हेतुमति चेति सूत्रे भाष्ये गतिबुद्धयस्य नियमत्वोक्त्या कर्तुरित्यस्य ण्यन्तधातुविषयत्वावश्यकत्वेन ण्यन्तधातुविषयस्य कर्तुरीप्सिततममित्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ यत्त्वेतद्भा-

प्यववाहत्यादिसङ्गं विधायम् । परत्वान्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वेः कर्तृत्व-
प्राप्तेः । एवं च पाचयत्यादी न दोषः ॥ यत्तारम्भसामर्थ्यादित्यस्य
गत्यादिसङ्गारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः इति ॥ तत्र । प्रधानानुरोधिनः
सर्वतो वल्लवत्वात् । किं चात्र पाठे विध्यर्थत्वं दुरुपपादमुपयोरप्य-
विरोधात्प्राप्तेरिति दिक् ॥

(दूषणनिराकरणभाष्यम्)

नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न कर्म-
संज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति । यद्यर्थं “हृकोरन्यतर-
स्याम्” इत्यन्यतरस्याग्रहणं करोति ॥

(प्रदीपः) यद्ययमिति । यदि तु गत्यार्थादिप्रयोज्यस्य
संज्ञाद्वयं प्रावर्त्यस्तत्रैव सूत्रे हृकावकरित्येतां नाकरित्यतान्य-
तरस्याग्रहणमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) यदीति । ननु समावेशस्य सिद्धत्वेऽपि पक्षे क-
र्तृत्वमात्ररूपपर्यायार्थं तदस्य । न च संशयोः समावेशेऽपि तत्कार्यवि-
भक्त्योर्वागपचायोगाद् कार्यान्तरस्य चाभावाद् पर्यायः फलतीति
वाच्यम् । समावेशेऽस्य कर्मसिद्धत्वाभावेनोभयप्राप्ताविति निषेधाम-
बुद्धौ नित्यं पक्षी । पर्याये तु कर्तृत्वे निषेधेऽपि कर्तृत्वे तदभावाद्
पक्षे भाव्यं पश्येति विशेषादिति चेन्न । इद्विषयेऽनभिधानेन
छाद्यप्रयोगस्यैवाभाव इति भाष्याशयात् ॥ हृकाविति । हंका-
वित्युचितम् । यद्वा सङ्गसङ्गतयणादेशरेफान्तकशब्दानुकरणोत्तर-
पदो ह्यदोऽयं द्विवचनान्त इति बोध्यम् ।

(१८० दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ शेषवचनं च घिसंज्ञानिधृत्य-
र्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शेषवचनं च कर्तव्यम्—“शेषो द्य-
सखि” । किं प्रयोजनम् ? । घिसंज्ञानिधृत्यर्थम् ।
नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा मा भूदिति शक्यं पञ्चत्यै
बुद्धयै धेन्वै । इतरथा हि परकार्यत्वाच्च घिसंज्ञा
आरम्भसामर्थ्याच्च “ङिति ह्रस्वस्य” इति नदीसंज्ञा ।

(प्रदीपः) शक्यं इति । शकटिशब्दान्तेप्रत्यये कृते
परत्वाच्चरीसंज्ञानिमित्तं आदि कृते तस्य ङिङ्कर्तृत्वादेर्ङितीति
गुणः प्राप्नोति ॥

(१८१ दूषणपरिहारवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ न वाऽसंभवात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा कर्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घि-
संज्ञा कस्माच्च भवति ? । असंभवात् ॥

कोऽसावसंभवः ? ॥

ह्रस्वक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः ॥
ह्रस्वक्षणा हि नदीसंज्ञा, घिसंज्ञायां च गुणेन भवि-

त्यम् । तत्र वचनप्रामाण्याच्चरीसंज्ञायां घिसंज्ञाऽ-
भावः । तत्र वचनप्रामाण्याच्चरीसंज्ञायां घिसंज्ञा न
भविष्यति । किं कारणम् ? । आश्रयाभावात् ॥

(प्रदीपः) न वाऽसंभवादिति । अयं भावः—यद्यत्र
घिसंज्ञा प्रवर्तते तदान्तरङ्गत्वाद् पूर्वमेव तस्याः प्रवृत्तिः स्यात् ।
नदीसंज्ञा तु द्विप्रत्ययापेक्षा बहिरङ्गा । तत्र घिलक्षणे गुणे
कृते ह्रस्वाभावादतिवधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावाच्चरीसंज्ञा नैव
प्रवर्ततेति नदीसंज्ञाविधानं ह्रस्वस्थानर्थकमेव स्यात् । तस्मान्चरी-
संज्ञाविधानसामर्थ्यादत्र घिसंज्ञा न भवतीति ॥

(उद्घोषः) ननुपपादितरीत्या संज्ञासमावेशसंभव द्रव्यत
आह—अयं भाव इति ॥ तत्र घिलक्षणे इति । गुणेन नदी-
त्वनिमित्तविनाशेन युगपत्तयोरसंभवेन नदीसंज्ञापेक्षया परत्वादिति
भावः ॥ अद्विवधित्वाच्चेति । पूर्वविध्यभावाच्चः परस्मिधित्वस्या-
प्यभाव इति बोध्यम् ॥ तस्मादिति । इष्टानुरोधादेवमेव कल्प्यते न
त्वस्विधावपि स्थानिवत्त्वादिति भावः ॥ भाष्ये—आश्रयाभावा-
दिति । नदीत्वस्याश्रयभूतह्रस्वाभावादित्यर्थः ॥

(१८२ दूषणसाधकवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ आश्रयाभावाच्चरीसंज्ञायां
घिसंज्ञानिधृत्तिरिति चेद्यणा-
देशाभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आश्रयाभावाच्चरीसंज्ञायां घिसंज्ञा-
निधृत्तिरिति चेदेवमुच्यते यणादेशोऽपि न
प्राप्नोति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैप दोषः ।

(१८३ दूषणपरिहारसाधकवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य
नदीसंज्ञाभावः ॥ * ॥

नद्याश्रयो यणादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा
वाधिता तत उत्तरकालं यणादेशेन भवितव्यम् ।
नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) नद्याश्रयत्वादिति । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽ-
नर्थकः स विधिर्वाच्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नास्ती वाच्यते
इति भावः ॥

(उद्घोषः) यस्य त्विति । नदीत्वभावे धित्वानिधृत्तेर्यु-
गेन यणो वाभाद् यणो निमित्तं नदीत्वमिति भावः ॥

- १ आ ५ इति समुदायस्य द्विप्रत्ययादिति भावः । (८. ना.)

२ कर्तृत्वाभावादि निषेधः । (८. ना.)

३ ‘तीलर्क’ । ४ ‘विधयनेन’ इति स्वपपाठ एव ।

५ ‘नद्याश्रयाभावाच्चरी’ ।

(९८४ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ बहुव्रीह्यर्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम्—“शेषो बहुव्रीहिः” इति ॥

(उद्घोतः) मास्तु शेषवचनं विसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्, बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु कर्तव्यमेवेत्याह—भाष्ये—बहुव्रीह्यर्थं त्विति ॥

(प्रयोजनसाधकभाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ।

(९८५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनमव्ययीभावोपमान-
द्विगुकुल्लोपेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययीभाव—उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् । उपमान—शस्त्रीश्यामा कुमुदश्येनी । द्विगु—पञ्चगवं दशगवम् । कुल्लोपे—निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥

(प्रदीपः) उन्मत्तगङ्गमिति । अत्र बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञाः पाक्षिकश्च कप्समासान्तः प्राप्नोति ॥ शस्त्रीश्यामेति । यदा श्यामाशब्दः शब्दयामेव उपमाने वर्तते, उपमेयं तु समासवाच्यं तदाऽन्यपदार्थवृत्तिर्बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गात्तन्निवन्धनः पाक्षिककप्प्रसङ्गः । खरस्तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेति विधीयते इति तत्र नास्ति विशेषः ॥ पञ्चगवमिति । यदा समाहारो भावरूपो वाच्यः तदान्यपदार्थसद्भावः । समाहियमाणार्थत्वे तु तदभावः । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां तन्निवन्धनखरप्रसङ्गः । कप्स्त्वशेषत्वात्प्रसङ्गाभावः ॥ नन्वत्र टचश्चित्करणाद्बहुव्रीहिखरो न भविष्यति । एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम् । इदं त्वत्रोदाहरणं पञ्चपात्रमिति ॥ निष्कौशाम्बिरिति । क्रान्तस्यान्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां तन्निवन्धनो नदीलक्षणः कप्प्रसङ्गः । यदा तु पूर्वपदमेव क्रान्ताद्यर्थवृत्तिर्बहुव्रीहिसंज्ञायां तदभावः ॥

(उद्घोतः) अत्रेति । उन्मत्तचित्क्रान्तस्य पूर्वनिपातस्तु बहुव्रीहित्वाभावेऽप्युपसर्जनत्वेन तं विना संज्ञाया अप्रतीतिश्चाधिक इति भावः । नित्यनपुंसकत्वं तु संज्ञयोः समावेशेन सिद्धम् ॥ पाक्षिकः कविति । शेषादिति कपो न संज्ञायामिति निषेधाच्चिन्त्यमिदम् । शेषग्रहणे तु नदीपदघटितसमुदायस्यान्यपदार्थे विद्यमानस्य समासोक्तेः शेषत्वाभावात् बहुव्रीहिरिति बोध्यम् ॥ ननु समानाधिकरणसमासोऽयम् । अत एव नृगचपलेत्यादौ पुंवत्वम् । तत्क्रान्त्यपदार्थप्रतीतिरत आह—यदेति । अयमपि पक्षस्तत्पञ्चभाष्ये स्पष्टः ॥ भावरूप इति । विशेष्यभूत इत्यर्थः ॥ समाहियमाणेति । समाहारे चेत्यत्र कर्मसाधनः समाहारशब्द इति भावः ॥ अशेषत्वादिति । शेषादिति सूत्रे समासान्तापेक्षया शेष इत्यभि-

मानेनेदम् । अनन्तरबहुव्रीह्याधिकारापेक्षं शेषत्वमिति भाष्य-संमतपक्षे तु तस्यापि प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥ टचश्चित्करणादिति । अस्यान्यत्र राजगवीत्यादौ चारितार्थ्यादिदं चिन्त्यमिति कश्चित् ॥ पञ्चपात्रमिति । अत्र शेषत्वात्कपोप्यापत्तिः । एतानि प्रयोजनानि शेषग्रहणस्य पदतः शेषार्थकत्वपक्षे । त्रिकतः शेषे त्वन्त्यं द्वयं शेषग्रहणे कृते सिध्यति । आद्यं तु प्रयोजनद्वयं त्रिकतः शेषे शेषग्रहणे कृतेपि न सिध्यतीति बोध्यम् ॥ समासवाच्यत्वे इति । समास एव क्रान्ताद्यर्थप्रतीतिः । यदागमे हीतिन्यायेनैकार्थभाववलात्समासस्यैव सोऽर्थ इति भावः ॥ यदा त्विति । एकार्थभावस्तु पञ्चन्यार्थान्तर्भावेनेति तद्भावः ॥

(९८६ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ तत्र शेषवचनादोषः संख्या-
समानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहि-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र शेषवचनादोषो भवति । संख्या-समानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ संख्या—द्वीरावतीको देशः, वीरावतीको देशः । समानाधिकरण—वीरपुरुषको ग्रामः । नञ्समासे—अत्राहणको देशः, अवृषलको देशः ॥

(प्रदीपः) क्रियमाणेऽपि शेषग्रहणे दोषान्तरप्रसङ्गमाह—तत्रेति । एकसंज्ञावादी तु शेषग्रहणं न करोति । अनवकाशाभिरव्ययीभावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञावैधस्य सिद्धत्वात् । द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ द्वीरावतीको इति । नदीभिश्चैत्यव्ययीभावः प्राप्नोति । तस्य लवकाशः पञ्चनदमिति यदा समाहियमाणोऽर्थो वाच्यः ॥

(उद्घोतः) क्रियमाणेऽपीति । तत्करणमेव प्रथमो दोषः । कृते दोषान्तरमपीति भावः । संख्यासमानाधिकरणनञां समासोक्तेः शेषत्वाभावात्तत्र बहुव्रीह्यप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥ शेषग्रहणं न करोतीति । पदतः शेषार्थं न करोति, त्रिकतः शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थः ॥ परत्वादिति । नञ्समासादयोऽन्यपदार्थाविवक्षायां चरितार्थाः । अव्ययीभावोपि समाहियमाणार्थत्वे चरितार्थः ॥ बहुव्रीहिरप्यन्यत्र चरितार्थः । न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषये बहुव्रीहिः क्व चरितार्थः ? व्यधिकरणे चरितार्थः इत्यभिमानात् । यदा तस्य तद्वाधकत्वमनवकाशत्वेनैव । परत्वं च वाधकत्वोपलक्षणम् । भाष्ये विप्रतिषेधादित्यपि तथैव बोध्यम् ॥ प्राप्नोतीति । तथा चानयोः पदयोर्न शेषत्वमिति बहुव्रीह्यप्राप्तिः ॥ ननु द्वीरावतीकेऽनवकाशत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यतीत्यनेनैव भाष्यम् । एवं च कथमत्र बहुव्रीहिः किमर्थं वा निषेधोऽत आह—तस्य लवकाश इति ॥ ननु तत्रापि समाहारस्यान्यपदार्थस्य सत्त्वात् कथमनवकाशोऽत आह—यदेति । एवं सति पञ्चानां नदीनां समाहार-

इत्यर्थे परत्वाद्दृष्टीः प्राप्नोति सोऽपि शेषप्रदानेव चार्थः परं कार्यत्वमिति पाठे इति । ननुतः समाहारे चायमिष्यत इत्युक्त्यावसाधनत्वाच्च समाहारसम्बन्धस्य समाहाररूपेण्यवधारण-
मपवाद इति मत्वा हीरावतीति शेषप्रदानात्प्राप्ते शेष उक्तः संत्येसुवर्तमाने नदीभिश्चेत्येषां प्रदानां प्रत्येनाशेषत्वात् ॥

(१८७ दूषणवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ कृच्छ्रोपे च शेषवचनात्प्रादि-
भिर्न बहुव्रीहिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृच्छ्रोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्वहु-
व्रीहिर्न प्राप्नोति । प्रपतितपणः प्रपणकः । प्रपति-
तपलाशः प्रपलाशक इति ॥

(प्रदीपः) प्रपतितपणः प्रपणकः इति । प्रपणक
इत्युदाहरणम् । कृच्छ्रोपप्रदर्शनार्थं तु प्रपतितपणं इत्युक्तम् । यथा
निष्कांशाभिरिति तत्पुरुषसंज्ञा भवति । एवं प्रपणक इत्यत्रापि
ज्ञादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) प्रपतितपणं प्रादयो गताद्यर्थे इत्याद्याप्रत्यये-
राट्—प्रपणक इति ।

(एका संज्ञा इति पाठस्य निदां पत्यकथनाधिकरणम्)

(परंकार्यवादिन आक्षेपभाष्यम्)

अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति ? ।

(१८८ एकसंज्ञावादिनः समाधानपार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिपे-
धाद्बहुव्रीहिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिपेधाद्बहुव्री-
हिरिति चेत् कार्यं प्रतिपेधो दक्तव्यः । निष्कां-
शाभिरिति निर्धारणसिद्धिः ।

(१८९ परंकार्यवादिनो बाधकवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिपेधा-
द्बहुव्रीहिरिति चेत् कार्यं प्रतिपेधो दक्तव्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिपेधाद्बहुव्री-
हिरिति चेत् कार्यं प्रतिपेधो दक्तव्यः । निष्कां-
शाभिरिति निर्धारणसिद्धिः ।

(उद्योतः) भाष्ये—कार्यं प्रतिपेध इत्यस्य कार्यं वाच्ये
बहुव्रीहिरिति चेत् कार्यं प्रतिपेध इत्यस्य कार्यं वाच्ये
बहुव्रीहिरिति चेत् कार्यं प्रतिपेध इत्यस्य कार्यं वाच्ये

(एकसंज्ञावादिनः समाधानसाधकभाष्यम्)

तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तत्पुरुषोऽत्रेति । परिगणनं भवति इत्याह ॥

(उद्योतः) ननु कुगतीति सूत्रमिदं समाहोति तत्पुरुष
इत्यादौ सावकाशोऽत्र आह—परिगणनमिति । प्रादयो गता-

द्योतस्तादीन्यपि परिगणनद्वारा सतप्रतिभाषकान्येव न तु सतप्र-
पशमृतान्येवेति आह ॥

(१९० परंकार्यवादिनो बाधकवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्य-
त्प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्पुरुष इति चेदन्यत्र कार्यत्प्रति-
पेधो दक्तव्यः । प्रपतितपणः प्रपणकः । प्रपतित-
पलाशः प्रपलाशक इति ॥

(प्रदीपः) इतरो विशेषमप्रतिपेधाद्—तत्पुरुष इतीति ॥

(उद्योतः) ननु कार्यं विशेषं तत्पुरुषः, तदपि बहुव्रीहिरिति
विप्रतिपेधत्वात् तत्पुरुष इति चेदित्यापत्तपशमत आह—इतर
इति । प्रादयो गताद्यर्थे इति परिगणनत्वं विशेषमप्राप्तोक्तं ।
तथा न सत तत्पुरुषप्रतिपेधो दक्तव्य इत्याशयः ॥

(१९१ एकसंज्ञावादिनः समाधानपार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रादीनां कार्यं तत्पु-
रुषवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । प्रादीनां कार्यं
तत्पुरुषो भवतीति दक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं स्थितिः । कार्यं यत्र समासार्थस्य
तत्पुरुषसंज्ञा । प्रपणक इत्यत्र तु कार्यः पणविशेषणं समासार्थ-
स्यन्य एवेति बहुव्रीहिरिति ॥

(उद्योतः) वस्तुतस्तत्र शेषप्रदानसुमयोरप्यावश्यकं शेषादि-
भावेति यो शेषाधिकारः स्यादित्यभेदाभावात्, त्रिकतय शेषः, तेन
परं कार्यमिति पाठे संत्यासमानाधिकरणननुसमाससूत्रोपेयु दोषः
परिहृत्यः । एवं न तदोषोक्तिरेकदेश्युक्तिः । उन्मत्तगद्गलितम् तु
शेषः स्थित एवेति परं कार्यमिति पाठो दूषितो भगवता, कतिपये
शेषाभेदे बोध्यम् ॥

(एकसंज्ञाधिकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(प्रयोजनानुयोगभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ।

(प्रदीपः) कानि पुनरिति । अस्मिन्प्रकरणे पठितानां
संज्ञानां यासां समावेशो नेष्यते ताः प्रयोजनम् । प्रकरणान्त-
रविहिता अप्यनिष्पन्नासमावेष्टा उपसंख्यातव्यत्वेन प्रयोज-
नानि भवन्तीति प्रश्नपूर्वकं दर्शयितुमाह ॥

(उद्योतः) नन्वेतदवधिप्रविष्टसंज्ञासु फलसंज्ञायां प्रयोजनप-
त्तिराह—अस्तिप्रति ॥

(१९२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं ह्रस्वसंज्ञां दीर्घसंज्ञां ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्रस्वसंज्ञां दीर्घसंज्ञां दीर्घसंज्ञां वाधेते ॥

(र. ना.) ३ इष्टं, यच्च संज्ञाद्वयसमावेगेन सिद्धयतीति शेषः । (र. ना.)
५ यत्तस्मात्सि संज्ञाद्वयसमावेगेऽसिद्धिरिति भावः । (र. ना.) ६ 'कारणसंज्ञा
या' । ७ 'अधिकरणसंज्ञा या' । ८ 'कर्तृसंज्ञा परा' । ९ 'कर्तृसंज्ञा या' ।

यित्वा तद्वदकनिर्गमनसावधिभागेनैव निर्वर्तकं धनुर्वेदे परम्परया
करणमित्यवदयं वाच्यमित्यस्त्युमयोः प्राप्तिरिति भावः ॥ कंसपाभ्या-
मित्यादेरपि कंसपाभीतो निर्गतमयं युद्धे इत्यापर्यः । ईदृशस्थले धनुः-
कंसपाभ्यादेर्द्वैतत्व इति बोध्यम् ॥ न च कार्यकारणत्वे संपादा-
स्ताणां विधिप्रदेशेभ्येव वागवायेन विपरीतं परत्वं पद्मगीप्रदेशोपशि-
त्तापादानसंज्ञायां विभुपक्षितकरणसंज्ञायाः परत्वात् । पद्म-
मल्लोपोऽन इत्यापेक्यामयतापक्षमसंज्ञया नलोपापेक्यामयतापक्ष-
पक्षसंज्ञायाः परत्वादतिरुक्त्या चोप न स्यादिति वाच्यम् । एतद-
धिकारस्वसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षसंज्ञाकारेणादोषात् ॥ भाष्ये—
गां द्योयतीति । इदं विभागात्तुल्यव्यापारात्तुल्यव्यापाराण्ये क-
तुल्यव्यापारजन्यफलशयत्वात्कर्तुं तिस्रः प्राप्तिः । विभागनिरूपिताम-
पित्वविषयव्यापारादानत्वप्राप्तिः । न च पद्मः संतिपो गौनेप्तिवत्तमा,
कारकान्तरापेक्षैव प्रकर्षस्य निवक्षितत्वात् ॥ ननु स्वकक्षाया-
मेव कर्मान्तरापेक्षयापि । अत एवाथेन पद्मा दीपिकया गच्छतीत्य-
नेककरणयोगः । अकथितं चेत्स्वतत्त्वपादानत्वापविषयज्ञायामेवेति
न तेन विप्रतिषेध इति दिष्टः ।

(१९९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३० ॥)

॥ * ॥ कुधट्टहोरूपसृष्टयोः कर्म
संप्रदानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुधट्टहोरूपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्र-
दानसंज्ञां वाधते ।

(१००० प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३१ ॥)

॥ * ॥ करणं पराणि ॥ * ॥

(भाष्यम्) करणसंज्ञां पराणि कारकाणि चा-
धन्ते । क ? । धनुर्विध्यति । असिदिच्छनतीति ॥

(उद्द्योतः) [धनुर्विध्यतीत्यत्र धनुर्निर्गतद्वारकरणकवेधो धनु-
ष्करुण इति, धनुष्करणको धनुर्वृत्तिश्च व्यापार इति वा बोधः ।
स्वव्यापारे स्वस्यापि करणत्वविषयज्ञासंभवात् । एवमसिदिच्छनती-
त्यादौ ।]

(१००१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३२ ॥)

॥ * ॥ अधिकरणं कर्म ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञां वाधते ।
क ? । गेहं प्रविशतीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—गेहं प्रविशतीति । गेहे प्रविशति
ग्रामे आगत इत्यादि तु स्वसाध्वेवेति बोध्यम् ॥ केचित्तु यदा तेषां
संयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदा कर्मत्वाप्राप्तेस्तत्साधुत्वं बो-
ध्यम् । यदा तु व्यधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदोभयविषयज्ञायां भाष्यो-

दादरण्योपपत्तिर्बोध्येत्याहुः ॥ तद् ह्यनुभवां चेत्तद्विनिर्भासकवार्ति-
कसामाप्यविरुद्धं । तत्र हि दृष्टिरुगित्यादौ द्वितीयोर्ध्वं चपा सप्तमी
द्रष्टव्येत्युक्तम् ॥ गेहं प्रविशतीत्यादौ गेहाधिकरणयो गेहकर्मयो
व्यापार इति बोधः । अत्राधिकरणत्वकर्मत्वयोनिर्यतत्वम् ॥

(१००२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३३ ॥)

॥ * ॥ अधिकरणं कर्ता ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञां वाधते ।
क ? । स्थाली पचतीति ॥

(१००३ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३४ ॥)

॥ * ॥ अध्युपसृष्टं कर्म ॥ * ॥

(भाष्यम्) अध्युपसृष्टं कर्म अधिकरणसंज्ञां
वाधते ॥

(१००४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३५ ॥)

॥ * ॥ गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीय-
संज्ञा ॥ * ॥

(भाष्यम्) गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
वाधते ।

(प्रदीपः) गत्युपसर्गसंज्ञे इति । तेन वृत्तिफलित्यादौ
पक्षं न भवति, सूपमानात् क इति गतिर्लक्षकप्रवृत्त्याधम-
मन्तोदात्तत्वं च । पूर्वपदप्रवृत्तिर एव तु भवति ॥

(उद्द्योतः) पक्षं नेति । उपसर्गात्सुनोतीत्यनेनेति शेषः ॥
प्रवृत्तिरः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्वेन ॥

(१००५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३६ ॥)

॥ * ॥ परस्यैपदमात्मनेपदम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परस्यैपदसंज्ञायां आत्मनेपदसंज्ञा वाधते ।
(प्रदीपः) परस्यैपदसंज्ञामिति । तेनाच्योष्टाकमत
इत्यादौ वृद्धिरीर्थाद्यभावः ॥

(उद्द्योतः) वृद्धिः सिचि वृद्धिरिति ॥ दीर्घः, क्रमः
परस्यैपदेत्विति । कैमसइति । वृत्तिसर्गोत्पत्त्यनेपदम् ॥

(१००६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३७ ॥)

॥ * ॥ समाससंज्ञाश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समाससंज्ञाश्च या याः परा अनव-
काशाश्च, तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च वाधन्ते ॥

(प्रदीपः) समाससंज्ञाश्चेति । तेन लोहितगामसित्य-
व्ययीमाव एव । द्वीरावलीक इति बहुव्रीहिरेव भवति ॥

(उद्द्योतः) व्ययीमावोऽनवकाशात्वात् । बहुव्रीहिः पर-

१ अपादानत्वाधिकरणत्वादिना चेत्यर्थः । (र. ना.) २ इयं पद्मी । (र. ना.)
३ इयं पद्मी । (र. ना.) ४ 'नेष्टस्येव' । ५ अन्यथा परस्परपेक्षया प्रकर्षा-
भावादनैककरणयोगो न स्यादिति भावः । (र. ना.) ६ अयं कोष्ठकान्तर्गतः
पाठो यद्यपि Bangal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेषु नाम 'गेहं
प्रविशतीति' इति प्रतीकम्याव्यान्तरगत एव छलपद्यते । तस्मापि तत्र प्राची-
नलेखनप्रमाणैर्नैव पतितोऽनुपयोगादिति विचार्य यथास्थानं स्थापित इति हेतवः ।

७ "अन्यार्थे य* अन्यार्थे यैषा सप्तमी द्रष्टव्या"

इति भाष्यव्याख्यानान्तरे 'द्वितीयार्थे सप्तमी पक्षमेत्यर्थः' इति तु मदीपे
नैवदेवोक्तम् ॥

८ तेन 'वैकुण्ठम्याले' इत्यादौ कर्मसंज्ञेय नाधिकरणसंज्ञेति बोध्यम् ।
९ न भवतीत्युक्तम् । (र. ना.) १० प्रदीपपदव्यवहारेणाकृत्येतीति पाठो
आति । (र. ना.)

४ येनाहपूर्वेण संनिविष्टानां संज्ञानां मध्ये संज्ञासंज्ञया जातिसंज्ञादीनां
भाषनं यथा स्यादित्यर्थः । (र. मा.) ५ संज्ञासंज्ञयेत्यर्थः । (र. मा.)

यवं चैतदतिरिक्तशब्दत्वं शब्दे गुणवचनशब्दवर्गमित्याहुः क्वमिति दिष्टः ॥ २ ॥

(१६५ विप्रतिपेध(नियम)सूत्रम् ॥ १ । ४ । १ आ. २ सू.)

२४२ विप्रतिपेधे परं कार्यम् ॥ १।४।२ ॥

(विप्रतिपेधशब्दार्थावगमाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

विप्रतिपेध इति कोयं शब्दः ? ।

(प्रदीपः) विप्रतिपेधे ॥ २ ॥ आचार्यवचनानां सर्वेषां ग्रामाण्याभ्युपगमात्क्रियास्य विरोधवाचिनो विप्रतिपेधशब्दस्येह ग्रहणं न संभवतीति मत्वा पृच्छति—विप्रतिपेध इति कोयं शब्द इति ॥

(उद्योतः) विप्रतिपेधे ॥ २ ॥ शब्दस्वरूपे संदेहाभावा-
दस्य विरोधस्य प्रतिद्वत्वात्कोयमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—
आचार्येति । विरोधार्थकत्वे परस्परव्याघातादुभयोर्विरुद्धयोः शाल-
मोरग्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ सर्वेषामिति । अनेन शब्देन परा-
भ्यनुपगमात्तस्य ग्रामाण्येन्यस्याग्रामाण्येन सर्वेषां सर्वं भवमिति
भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

विप्रतिपूर्वात्सिधेः । कर्मव्यतिहारे घञ् । इतरे-
तरप्रतिपेधो विप्रतिपेधः । अन्योन्यप्रतिपेधो विप्र-
तिपेधः ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु लौकिकार्थवृत्तिरेवोपासो न ह्यस्याग्रा-
म्योः परिभाषित इति मत्वाह—विप्रतिपूर्वादिति ।
कर्मव्यतिहार इति सिधेर्विशेषणम् । व्यतिहारविशिष्टक्रि-
यावचनात्सिधेर्विशेषेण भवित्यर्थः ॥ इतरेतरप्रतिपेधोन्यो-
न्यप्रतिपेधइति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते । यद्वा
पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते ॥

(उद्योतः) इतर इति । अग्रामाण्यं स्वये परिहरिष्यत इति
भावः ॥ कर्मव्यतिहारे घञो विधानाभावादाह—सिधेरिति ॥
सिधेरेति । परस्परं प्रतिवृत्तं गमनमित्यर्थेनोभये तस्यैव समर्थ-
त्वादिति भावः ॥ गीनरुच्यं परिहरति—स एवार्थ इति । कस्य
चित्क्रान्तिरिति पर्यायोपादानमिति भावः । अस्यागतिकगति-
त्वेनाह—यद्वेति । प्रतिपेधशब्द एकत्र पाक्षिकप्रतिपेधपरः पर-
त्रालन्तिकप्रतिपेधपर इति भावः । यत् च सङ्गृह्यतिपुनःप्रसङ्ग-
पक्षयोः सिद्धये पर्यायाप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य
सर्वथा तत्प्रतिबन्धस्य च प्रतिपेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धविरोधार्थक-
त्वेन फलितेति ध्येयम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनर्विप्रतिपेधः ? ॥

१ परशास्त्रप्रवृत्त्यवतुहानादित्यर्थः । अन्त्युद्देशा संमतिः । (र. ना.)
तत्तं ग्रामाण्यमित्यर्थः । (र. ना.) २ 'पूर्वेण' । ३ भावग्रहणानादित्यतिमिति

(प्रदीपः) विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनाहंभाययन्पुनः पृ-
च्छति—कः पुनरिति ॥

(उद्योतः) पूर्वोक्तिन । अग्रामाण्यापत्तिरूपेण ।

(१०१३ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थवैकस्मिन्स
विप्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एक-
स्मिन्स्य युगपत्प्राप्तुतः स विप्रतिपेधः ॥

क पुनरन्यार्थौ क चैकस्मिन्युगपत्प्राप्तुतः ? ।

वृक्षाभ्यां वृक्षेष्वित्यन्यार्थौ, वृक्षेभ्य इत्यत्र युग-
पत्प्राप्तुतः ॥

(प्रदीपः) द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्वस्याचार्यवचनस्य
ग्रामाण्येपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन्विषये विरुद्धकार्य-
द्वयसमर्पणादस्त्वैव विरोधः । प्रसज्येते इति प्रसङ्गौ विधौ ॥
अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ ॥ स विप्रतिपेध
इति । युगपत्प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वात्तदनेदोपचारा-
द्विप्रतिपेधशब्देनोक्ता ॥

(उद्योतः) ननु प्राप्तुत इति क्वा न सद्यश्चेन परामर्श-
योग्या, सर्वनामपरामर्शयोग्यात्वस्यैव तस्यामसत्त्वस्य चतिष्ठे
केयदेन वक्ष्यमाणत्वात् । कर्तृपरामर्शस्तु न, तस्य गुणत्वाद्, दिवच-
नापत्तिश्चात आह—युगपदिति । आख्यातोपात्तक्रियायाः परा-
मर्शाभावेऽप्यव्याहृतप्राप्त्यादिपदोपात्तायाः परामर्शे न दोषः । किं
स्तु प्रतिनिर्देशप्राप्तिप्राप्तेति बोध्यम् ॥ ननु सा न विप्रतिपेधोऽत
आह—विरोधनिमित्तत्वादिति । विरोधफलभाषनिमित्तत्वा-
दित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च स्यात् ? ।

(प्रदीपः) किं च स्यादिति । यदीदं नारभ्येतेति
भावः ॥

(उद्योतः) नैवनेन परस्व प्रतिपादनात्कथमयं प्रसोजत
आह—यदीदमिति ॥

(१०१४ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्व-
परप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकस्मिन्युगपदसंभवात् पूर्वस्याश्च
परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥

(प्रदीपः) इतरो व्यतिपदार्थाभयेण पर्यायप्रसङ्गमाह—
एकस्मिन्निति ॥

(उद्योतः) तदनारम्भेऽन्यत्र सावकाशयोः सामर्थ्याभावेन
कथं पर्यायप्राप्तिरत आह—इतरो व्यक्तीति । पर्यायेति । यत्

यास्तत्रयनादिति भावः । (र. ना.) ५ 'नन्वेतेन' । ६ विप्रतिपेधे परं कार्य-
मिति शब्देन परशास्त्रमवृत्तेः प्रतिपादनादित्यर्थः । (र. ना.)

एकस्मिन्नापि विधेयप्रकरणे भावः ॥ भाष्ये—एकस्मिन्नापि विधेयप्रकरणे भावः ॥ असंभवादित्यस्य कार्यव्यतिरिक्तं शेषः ॥ पूर्वप्रतिपत्तिरिति ।—इति परस्य च योगस्य प्रतिपत्तिरिति । यत्नव्यप्राप्तादिति यावत् ॥ भगवता तु धर्मप्राप्तौ नोदमा-
मित्यस्य प्रतिपत्तिरिति । इति परस्य च योगस्य प्रतिपत्तिरिति । यत्नव्यप्राप्तादिति यावत् ॥ भगवता तु धर्मप्राप्तौ नोदमा-
मित्यस्य प्रतिपत्तिरिति । इति परस्य च योगस्य प्रतिपत्तिरिति । यत्नव्यप्राप्तादिति यावत् ॥ भगवता तु धर्मप्राप्तौ नोदमा-

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं विप्रतिपत्तिरिति यदुच्यते एकस्मिन्नुपपत्ति-
भवात्पूर्वप्रतिपत्तिरुभयप्रसङ्गः इति, कथं त्रिकसिद्ध-
युगपदसंभयः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्रतिप-
त्तिप्रसङ्गश्च स्यात् ? ॥

(उच्यते) यत्नव्यप्राप्तौ भगवता उक्तं इति मत्वा दृष्टम्—
इदं विप्रतिपत्तिरिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतद्विप्रतिपत्तिरिति । यदुच्यते 'एकस्मिन्नुपप-
त्तिभवात्' इति । कार्ययुगपदसंभयः, शास्त्रयो-
रुभयप्रसङ्गः ॥

(उच्यते) शास्त्रयोर्भयप्रसङ्ग इति । पक्षेण शास्त्रयो-
रभयप्रसङ्गः इति ॥

(१०१५ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ नृजादिभिस्तुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति ।
तद्यथा नृजादयः पर्यायेण भवन्ति ॥

(उच्यते) ननु शास्त्रप्रसङ्गे कार्यार्थं प्रोक्तं कार्यव्यतिरिक्त-
पदसंभवे कार्यं शास्त्रयोः प्रसङ्गोऽत आह—नृजादिभिरिति ।
एवं च युगपदसंभयः पक्षेणोभयप्रसङ्ग इति साधयम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं नृजादयः पर्यायेण भवन्ति ? ॥

(१०१६ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनवयवप्रसङ्गात्प्रतिपदं
विधेयम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनवयवयेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च
विधीयन्ते ॥

(प्रदीपः) अनवयवप्रसङ्गादिति । सर्वव्यययुक्तेन
शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः ॥ प्रतिपदं विधेयमिति । अनेनो-
त्सर्गपक्षादप्यर्थः दर्शयति । ननुत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते ।
तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं, परमेय भवति न पूर्वमिति ।
एतत्तत्प्राप्त्याप्य पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारम्भोऽनुमीयते ।
तदुच्यते सफुल्लतौ विप्रतिपत्तेर्यद्वाधितं तद्वाधि-
तमेवेति ।

१ किमप्यत्र विप्रतिपत्तिरिति शेषः । (र. ना.) २ 'नृजा' इत्यसि-
द्धादित्यस्य वाक्ये 'नृजा' इत्यस्य भावमात्राधिकरणम् । ३ 'पक्षे' ।

(उच्यते) सर्वव्यययुक्तेनेति । पूर्ववत्त्वां धातुमात्रा-
धिकरणेन विनिगमकामावादिता भावः ॥ नन्वनवयवेन प्रसक्तं
स्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषणान्तिकवापददर्शनादिदमप्रयोजक-
मत आह—अनेनेति । प्रतिपदं विधेयत्वस्य भाष्यकामावा-
दितं शेषः । उत्सर्गस्य सामान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषविषयत्व-
मिति तद्विधिव्यतिरिक्तविशेषाद्विशेषेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वं
पाठ्यते, नृजादी तु नैवमित्युभयोरपि प्रतिपत्तिरिति प्रवृत्तिः । एवं प्रस-
ङ्गेऽपि दीर्घत्वशास्त्रयोः कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाभावेनोभयो-
रपि सामान्यविषयसर्वव्ययविषयत्वोपपन्नत्वेन पर्यायप्रसङ्ग इति भावः ॥
नन्वेवं तद्विषयकपूर्ववत्त्वस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह—एतत्स-
न्नेति । यत्तच्छास्त्रवलेन पूर्वस्य तत्त्ववैतिरिक्तव्यतिरिक्तविषयत्वं कल्प्यत
इति भावः ॥

(१०१७ पक्षान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्य-

यलत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अप्रतिपत्तिर्वो पुनरुभयोः शास्त्रयोः
स्यात् । किं कारणम् ? । तुल्ययलत्वात् । तुल्ययलत्वे
लुभे शास्त्रे । तद्यथा—द्वयोस्तुल्ययलत्वेकः प्रेयो
भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तु
तमुभौ युगपत्प्रेयतो नानादिषु च कार्यं भवत-
स्तदा यद्यसावविरोधार्थं भवति उभयोर्न करोति ॥
किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति ? । यौगपद्यासंभ-
वात् । नास्ति यौगपद्येन संभवः । तत्र प्रतिपत्त्यर्थं
वचनम् । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इदानीं जातिपक्षाभयेनाह—अप्रतिपत्ति-
र्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम्—परं भवतीति । तस्मिन्
कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति तत्तदपि प्रवर्तते । तदु-
च्यते—पुनः प्रसङ्गविधानात्तिसिद्धमिति ।

(उच्यते) ननु तुल्ययलत्वेनेव पर्यायं च—इदानीमिति ।
तेनैवाप्रतिपत्तिरप्यपेक्षते आह—इदानीमिति । तत्र नृजा-
देवेत्येवमेव तत्राद्युपरक्तव्यको कचित्कारणमिति शास्त्रस्य
चारितार्थमिति भावः ॥ तत्तदपि । अप्रवृत्त्या गानाभावा-
दिति भावः । शृङ्गेय इत्यादिनां निमित्ताभावादीप्यस्याप्रवृत्तिर-
त्यन्तम् ॥ भाष्ये—तद्यथेति । तत्र यथेकः प्रेय उभयोर्न करोति,
तथा प्रवृत्ते यदाहरणरूपा व्यक्तिरुभयोरपि कार्यं नाभविष्यती-
त्यर्थः । यत्ने त्वन्यत्र चारितार्थं । यथा तत्र प्रेयो परस्परविष-
यकारणत्वेन चारितार्थमिति भावः ॥ प्रतिपत्त्यर्थमित्यस्य विध्यर्थ-
मित्यर्थः ॥

(१०१८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तच्चदादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तच्चदादीनां तु कार्यस्याप्रसिद्धिः ।

१ अप्रवृत्तिरिति । (र. ना.) २ 'प्रेयो' । ३ 'प्रेयः' ।

नहि किञ्चित्तद्व्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमार-
भ्यते येन तद्व्यदादयः स्युः । यश्च भवता हेतुर्व्य-
पदिष्टः *अप्रतिपत्तिर्बोभयोस्तुल्यबलत्वात्* इति,
तुल्यः स तद्व्यदादिषु ॥

(प्रदीपः) तद्व्यदादीनां तु कार्यस्येति । परत्वादेः
साधुत्वस्य वेलथः । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च ना-
स्त्येषां परत्वेन व्यवस्था ॥

(उद्द्योतः) ननु तद्व्यदादीन्येव कार्याणि किं तेषामपि
कार्यं नानेकत आह—परत्वेति ॥ एकवाक्येति । शा-
स्त्रगतमेव बोधार्थं युक्त इति भावः ॥ कार्यगतबोधार्थमप्यने-
प्याह—अनवकाशत्वाच्चेति । धातुत्वजालाक्रान्त्यक्तौ क प्रव-
र्तते क नेत्यत्र विनिगमकाभावादिति भावः ॥

(आक्षेपनिराकरणमाख्यम्)

(भाष्यम्) नैव दोषः । अनवकाशास्तद्व्यदादयः ।
उच्यन्ते च । ते वचनाद्भवन्ति । यश्च भवता
हेतुर्व्यपदिष्टः—तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति,
तुल्यः स तद्व्यदादिषु । एतावदिह सूत्रम् 'विप्र-
तिषेधे परम्' इति । पठिष्यति ह्याचार्यः "सकृ-
द्वैतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव" इति ।
पुनश्च पठिष्यति—"पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्"
इति ॥

(प्रदीपः) तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थ-
त्वात्तृजादिभ्यस्तद्व्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु तद्व्यदादीत्यादिपदेन तृजादीनामपि ग्रह-
णात् कार्यं सादृश्यमव आह—आदीति ॥ ननु पर्यायेणोत्पत्ति-
रैव प्रकारस्तस्य तृजादावपि सत्त्वेन कार्यं भेदोक्त आह—तृजा-
दीति ॥ भाष्ये साधार्यं वार्तिककारः ॥

(आक्षेपमाख्यम्)

किं पुनरित्यता सूत्रेणोभयं लभ्यम् ? ॥

(समाधानमाख्यम्)

लभ्यमित्याह ॥ कथम् ? । इह भवता द्वौ हेतु-
व्यपदिष्टौ—तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति च,
'अप्रतिपत्तिर्बोभयोस्तुल्यबलत्वादिति च । तद्यदा
तावदेव हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति
तदा 'विप्रतिषेधे परम्' इत्यनेन किं क्रियते ? । नि-
यमः—विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदैतदुपपन्नं
भवति—'सकृद्वैतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधित-
मेव' इति ॥ यदा त्वेव हेतुरप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यब-
लत्वात् इति, तदा "विप्रतिषेधे परम्" इत्यनेन किं
क्रियते ? । द्वारम्—विप्रतिषेधे परं तावद्भवति त-

सिन्धुते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति । तदै-
तदुपपन्नं भवति—'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति' ॥

(प्रदीपः) सकृद्वैताविति । यथा कुरुताव लमिति
हेतुश्च च प्राप्नोति तावत् चेति परत्वात्तावत् तस्य स्थानिव-
द्भाषाहृद् न प्रवर्तते ॥ द्वारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन
परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारमुपयः क्रियत इति यावत् ॥ पुनः प्रसङ्ग-
विज्ञानादिति । ईजतुरिति परत्वात्संप्रसारणे कृते द्विवचनं
भवति । लक्ष्यादुरोधेन च व्यत्याकृतिपदार्थाभ्युपगमनयोः
परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः ॥

(उद्द्योतः) यथेति । न च कुक् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यः,
शब्दान्तप्राप्त्या तस्याप्यनित्यत्वात् । न चान्तरङ्गनपीति न्या-
यात्सुखितिकन्यायेन परादपि कुको बलवत्त्वेनेदमयुक्तमिति भाष्यम् ।
परिभाषाणामिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वात् ॥ ईजतुरिति । न च पूर्व दि-
त्वप्रवृत्तावपि वविस्वपीति लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणान्यामिष्टं सि-
ध्यतीति भाष्यम् । न संप्रसारणे इति निषेधेनाभ्यासस्य संप्रसारणा-
नापत्तेः ॥ व्यक्त्याकृतीति । केचित्तु नहि 'व्यक्तिपक्षे सर्वं
शास्त्रं व्याप्नोति न तु जातिपक्षे' इत्यत्र मानमस्ति । पक्षद्वयेपि सर्व-
व्याप्तिरेकक्षेत्रेण मान्ये स्पष्टमुक्ता । न द्राष्टव्यं हन्यादित्यादौ
सर्वनाक्षणहनननिषेधाय जातिपक्षाभयणमिति च तत्र स्पष्टम् । किं
न भाष्यं पक्षद्वयसाधारणेन दृष्टान्तभेदेन पर्यायाप्रतिपत्तौ ये प्राप्ते
तदाभयेन तद्वचनोपपत्तिपरं न तु जातिव्यवस्थायपेक्षेति स्पष्टमेव ।
अन्यथा जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिरुपपन्नं तद्व्यपदिष्टु 'दोषाश्च द्वापरं
भाष्यमसंगतं स्यात् ॥ अनवकाशत्वेनैवां न परत्वेन व्यवसेति त्व-
उक्त्यसंगततापत्तेः, अग्रे तृजादितुल्यताया यव तेषु प्रतिपादनमात्रं ।
नहि तृजादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषयाः, अपि तु जातिपक्षेपि ।
किं च व्यक्तिपक्षेऽन्यव्यक्तिविषयकत्वेन चरितार्थस्यैव व्यक्तिवि-
रोधात्स्वविषयकत्वं न कस्यचित्तुपपत्तिरस्ति । किं च जातिपक्षे
तृजात्याभयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्विषयकत्वमित्यत्र विनिगमका-
भावः । तत्रैकः शास्त्रद्वयान्तोऽपरो लौकिकस्तयोराभ्युपगम्य लक्ष्यानुसारो
बीजमित्येव वक्तुमुचितम् । अन्यथा तव व्यक्तिपदार्थाभ्युपगमे संपदे
सकृद्वैतिन्याये कुरुतास्त्वमित्युदाहरणं त्वद्वचनसंगतं स्यात् ।
कुरुशब्दादेर्हेतुगति वचनस्य तावत्त्वभावपक्षे चरितार्थस्यैव कुरुशब्दा-
देस्तत्त्वविवचनस्यानवकाशत्वेन विप्रतिषेधाप्रसक्तैरिति वदन्ति ॥

(पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकाराधिकरणम्)

(१०१९ न्यासान्तरवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

[॥ * ॥ विप्रतिषेधे परमङ्गाधिकारे
पूर्वम् ॥ * ॥]

विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वाऽङ्गाधिकारे पूर्वमिति
वक्तव्यम् । किं कृतं भवति ? । पूर्वविप्रतिषेधा न
पठितव्या भवन्ति—* शुण्वृद्धौत्वद्वज्वद्भावेभ्यो

१ अर्थं कोष्ठप्रवृत्ततापत्तेरिति निमित्तमाचीनपुरुषत्वेन वचनमिति नोपलभ्यते तथापि
यावदान्तराख्यदर्शनादुभयैव—वार्तिकमासीत् । परं तु आचीनतरलेखक-

प्रभादेन ग्रह आसीद् इति । अतोऽस्यापि कोष्ठप्रवृत्तये वधिता पाठ इति
शङ्क्यं सम्यासीत् ।

३ 'निमित्ते प्रवृत्तौ' । 'निमित्तेषु वृत्तौ' ।

वेति । एवं चानयैव सिद्धे समर्थानामित्यत्र समर्थग्रहणं न कार्य-
मित्यभिप्रायः ॥

(उदाहरणसमन्वयभाष्यम्)

द्विर्वचनाद्यणादेशः—दुद्युषति सुस्युषति । द्वि-
र्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च । नित्यत्वाद् द्विर्व-
चनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ।

(प्रदीपः) दुद्युषतीति । दिवेः सन् । सनीवन्तर्द्धेति
पक्षे इडभावः । हलन्ताच्चेति कित्त्वम् । उडादेशः । तत्र
यण् च प्राप्नोति द्विर्वचनं च । नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् ॥
एतद्भाष्यं दूषयन्ति—‘द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्टिकं व्यवस्थापि-
तम् । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमित्यं यण् तु नित्यः’
इति वदन्तः ॥

(उद्द्योतः) स्थाने द्विर्वचनपक्षे यणोपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽ-
नित्यत्वं स्यादत आह—द्विःप्रयोग इति ॥ वदन्त इति । कृता-
कृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क्वचित्त्रितयताभ्युपगमे तु यणोपि नित्यतया
परत्वाद्यणोव स्यादिति तेषामाशयः ॥ अन्ये तु द्विःप्रयोगपक्षेपि
द्वितीयः प्रयोगो द्विर्वचननिष्पाद्यः परं एव । एवं च यस्य द्वित्वं न
तस्य यण् तदनन्तरम्, किं तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य । द्विर्वचनं तु
यण्यपि कृते तस्यैव । नित्यशब्दवादे प्रयोगभेद एव शब्दभेदकः ॥
एकप्रयोगे कृताकृतप्रसङ्गयेव हि नित्यमिति भाष्याशयमाहुः ॥

(उदाहरणविचारभाष्यम्)

अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति संप्रधारणा ।

(प्रदीपः) अल्लोपस्येति । ननु गाण्डीवधन्वनेत्यत्रास्ति
संप्रधारणा । गाण्डीवधनु अन् आ इति स्थिते यदि पूर्वं यणा-
देशः ततो न संयोगाद्व्यमन्तादित्यल्लोपनिषेधादूर्पं सिध्यति ।
अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यण् न स्यात् ॥ एवं तर्हि नि-
त्यत्वात्पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते । कृतेप्यल्लोपे तस्य स्था-
निवत्त्वाद्यणः प्राप्त्या नित्यत्वम् । यणि कृते नास्त्यल्लोपः प्रति-
षेधादिति तस्यानित्यत्वम् ॥

(उद्द्योतः) तस्यानित्यत्वमिति । यस्य लक्षणान्तरेण
निमित्तं विहन्त्यते न तदनित्यमिति क्वाचित्कमिति भावः ॥

(उदाहरणसमन्वयभाष्यम्)

खराद्यणादेशः—द्यौकासिः स्यौकासिः । खरश्च
प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वात्स्वरः स्याद् । यणादेशो
भवत्यन्तरङ्गतः ।

(प्रदीपः) द्यौकासिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते
यण् च प्राप्नोति जित्यादिर्नित्यमिति खरश्च । तत्र यदि पूर्वं
स्वरः स्यात्ततोदात्तस्वरितयोर्यण इत्यौकारः स्वरितः स्याद्,
उदात्तश्चेष्यते ॥ द्युकाम इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपि यणा
अन्तरङ्गत्वाद्ध्यते तथैव दिव उदित्युत्त्वेन च ॥

(उद्द्योतः) पूर्वपदप्रकृतीति । दिवि कामो यस्येति विग्रहे

बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्थनेनेत्यर्थः ॥ ननूत्वे यण् इति ततः पूर्वमेव स्वरः
स्यादत आह—तथैवेति ।

(उदाहरणसमन्वयभाष्यम्)

गुणादेकादेशः—काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गु-
णश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद्गुणः स्यात् । एका-
देशो भवत्यन्तरङ्गतः ।

(प्रदीपः) काद्रवेय इति । कद्रुशब्दात् संज्ञायामि-
त्यूहि कृते स्त्रीभ्यो ढक् द्व्यच इति ढकि एयादेशे ढे लो-
पोऽकद्रा इति लोपप्रतिषेधादोर्गुण इति गुणश्च प्राप्नोत्येका-
देशश्च ॥ नन्वकृत एकादेशोऽप्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदि-
कत्वाभावात्तद्धित एव न स्यात् । कृते त्वेकादेशे तस्यान्तवद्भा-
वात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वादप्रयोजन-
मेतदित्याहुः । अत्रोच्यते—अकृतेप्येकादेशे नोद्धात्वोरिति
ढे लोपोऽकद्रा इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित
इत्यदोषः ॥

(उद्द्योतः) स्त्रीभ्य इति । यदि कद्रूनांगमाता तदाऽनेन ।
यदि काचन मानुषी तदाऽवृद्धाभ्य इत्यणि प्राप्ते तदपवादो
द्व्यच इति । एकादेशात्पूर्वं द्व्यत्वाभावे स्त्रीभ्य इत्यनेनैव ढक्
कद्रुश्च नागमातैवेत्युचितम् ॥ ज्ञापकादिति । स्त्रीभ्यो ढगि-
त्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्यासंबन्धेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा
सिद्धेर्ज्ञापकपर्यन्तानुधावनं किमर्थमिति चिन्त्यम् । अत एवैषेयादौ
ढकसिद्धिरित्याहुः । ज्ञापकमपि चिन्त्यम् । अन्तरङ्गं बलवदित्ये-
तज्ज्ञापनेन कृते एकादेशे तत्प्रवृत्त्या चारितार्थसंभवात् ॥

(उदाहरणसमन्वयभाष्यम्)

वृद्धरेकादेशः—वैक्षमाणिः सौत्थितिः । वृद्धिश्च
प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद् वृद्धिः स्यात् । एका-
देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—परत्वाद् वृद्धिरिति । न च सा नित्या ।
शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । इदमपि समर्थग्रहणप्रत्याख्यानतात्पर्यकम् ॥

(उदाहरणसमन्वयभाष्यम्)

द्विर्वचनादेकादेशः—ज्ञाया ओदनः शौदनः
शौदनमिच्छति शौदनीयति । शौदनीयतेः सन् ।
जुशौदनीयिषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च ।
नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्त-
रङ्गतः ।

(उद्द्योतः) नित्यत्वाद् द्विर्वचनमिति भाष्ये । शब्दान्त-
रप्राप्त्याऽनित्यत्वं तु क्वाचित्कमिति भावः ॥

(उदाहरणसमन्वयभाष्यम्)

अल्लोपादेकादेशः—शुना शुने । अल्लोपश्च प्राप्नो-

१ अन्तरङ्गपरिभाष्येऽप्येत्यर्थः । (र. ना.) २ अन्य एवेत्यर्थः । (र. ना.)
३ अन्तरङ्गत्वविषयको विचार इत्यर्थः । नाजानन्तर्ये इति निषेधादिति भावः ।
(र. ना.) ४ ‘एकानवकाशत्वेन विप्रतिषेधप्राप्तत्वेति वदन्ति ।’ इति क्वाचि-

त्वापाठस्तु प्रकृतानुपयुक्त एव । ५ एतस्यैव ज्ञापनेनेत्यर्थः । (र. ना.)
६ ‘वैक्ष्यमाणि’ ।

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवाद्याह—एवं तर्हीति । शुनी-
त्यत्र ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात्किं ङीपविधानेनेत्यर्थः ।
तदेवमलोपादेकादेशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम्, प्रयोजनान्तरं
त्वस्येव । यद्यत्रालोपो भवति तदाऽन उपधालोपिन इति
ङीपि सति बहुशुनीति भवति । यदा त्वेकादेशेनालोपो बाध्यते
तदोपधालोपित्वाभावान्ङीवभावान्बहुश्वेति । गौरादिलक्षणो ङीप
नास्ति । अनुपसर्जनादित्यधिकारात् । भाष्ये तु बहुशुनीति
प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम् । तत्पक्षे किल ङीपा भाव्यमिति ।
न्यायमूलं चेदमन्तरङ्गं बलीय इति । न च न्यायस्यात्र
क्रेनचिद्वाधोस्तीति बहुश्वेत्येव भाव्यमिति न्यायविद आहुः ॥

(उद्ध्योतः) बहुश्वेतीति । डाबुभाभ्यामिति डापि तदभावे
येति भावः ॥ नन्वेवं प्रयोजनवादिग्रन्थे बहुशुनीत्युक्तमत
आह—भाष्ये त्विति । ननु प्रत्याख्यानान्ततयैवात्रत्यग्रन्थपर्यवसा-
नात् असिद्धवत्सूत्रस्यैतदानुपूर्वीकभाष्याच्च बहुशुनीति भगवत
इष्टमिति भ्रमं वारयति—न्यायेत्यादिना ॥ ननु भाष्यमेव न्याय-
बाधकमस्त्वित्यत आह—न्यायविद इति । भाष्यस्योदात्तनिवृत्ति-
स्वरकृतस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्रतात्पर्यकतया न न्यायबाधकत्वम् ।
डाबुभाभ्यामिति सूत्रस्य भाष्यरीत्या बहुश्वेत्येव भाष्यसंमतमिति
भावः । न चालोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद्यण् स्यादिति कुतो
नापादितः । यूनस्तिः शुनः पुच्छेत्यादिनिर्देशैर्वारणसंभवात् ॥
वस्तुतो लोपे सर्वानुदात्तं शुनेति प्राप्नोति पूर्वरूपे त्वेकादेशस्वरे-
णाद्युदात्तमित्यपि विशेषो बोध्यः ॥

(उदाहरणसमन्वयभाष्यम्)

स्वरादेकादेशः । सौत्थितिः वैक्षमाणिः । स्वरश्च
प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वात्स्वरः स्यात् । एकादेशो
भवत्यन्तरङ्गतः ।

(प्रदीपः) सौत्थितिरिति । सु उत्थित इ इति स्थिते
यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो वानुदात्ते
पदादाविति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत । पूर्वं त्वेकादेशे कृते
नित्यमाद्युदात्तमेतद्भवति ।

(उद्ध्योतः) ननु पूर्वमुदात्तत्वेपि तदेकादेशस्यैकादेश उदा-
त्तेनेत्यनेनोदात्तत्वे इष्टसिद्धेराह—तदेति । नित्यमिति । ङित्या-
दिरित्यनेनेति भावः । एतदपि प्रयोजनं समर्थग्रहणप्रत्याख्यानाभि-
प्रायेण ॥

(उदाहरणविचारणाभाष्यम्)

गुणस्य चेत्त्वोत्त्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥

(प्रदीपः) गुणस्येति । परत्वाद्धि गुणेन भाव्यम् ॥

(उद्ध्योतः) परत्वाद्धीति । इदं वस्तुतत्त्वकथनं, न तु संप्र-
धारणाऽभावे हेतुः । स तूभयोरपि बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वे-
नान्तरङ्गत्वाभाव इति बोध्यम् ।

(उदाहरणसमन्वयभाष्यम्)

वृद्धेरित्त्वोत्त्वे । स्तौर्णिः पौर्तिः । वृद्धिश्च प्राप्नो-

१ सोष्कारस्य ङित्यादिर्नित्यमित्यनेनेति भावः । (र. ना.)

तीत्त्वोत्त्वे च । परत्वाद् वृद्धिः स्याद्, इत्त्वोत्त्वे भव-
तोन्तरङ्गतः ॥

(प्रदीपः) स्तौर्णिरिति । विभज्यान्वाख्याने स्तुत इ
इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादित्वं ततो वृद्धिः ।

(उद्ध्योतः) ननु स्तौर्णशब्ददिङि न दोषोऽत आह—
विभज्येति ।

(उदाहरणसमन्वयभाष्यम्)

द्विर्वचनादित्त्वोत्त्वे । आतेस्तीर्यते आपोपूर्यते ।
द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्त्वोत्त्वे च । नित्यत्वाद् द्विर्व-
चनं स्यात् । इत्त्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ।

(उद्ध्योतः) भाष्ये—इत्त्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गत इति ।
अत्रैकात्त्वानभ्यासत्वप्रथमत्वादिबहूपाध्यपेक्षत्वेन द्वित्वस्य बहिर-
ङ्गत्वं बोध्यम् । इदं प्रयोजनमेकादेशयुक्तिः । द्वयोर्नित्यत्वेऽनित्यत्वे
वा परत्वादित्वादिसिद्धेः । यदन्तस्य द्वित्वेन तस्यापरनिमित्तकत्वे-
नान्तरङ्गत्वाच्चैत्यन्ये ॥

(उदाहरणविचारणाभाष्यम्)

अलोपस्य चेत्त्वोत्त्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा ।
स्वरे नास्ति विशेषः ॥

(प्रदीपः) स्वर इति । स्तौर्णिरिति यदि पूर्व स्वरः तत
इत्वं तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिध्यति ॥

(उद्ध्योतः) स्वरेणापीत्त्वोत्त्वयोर्नास्ति संप्रधारणेत्याह—स्वरे
नास्तीति ॥

(१०२२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ इण्डिशीनामाहुणः सवर्ण-
दीर्घत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इण्डिशीनामाहुणः सवर्णदीर्घत्वात्
प्रयोजनम् । अयज इन्द्रम् अवप इन्द्रम् । वृक्षइन्द्रं
प्लक्षइन्द्रं । तइन्द्रं यइन्द्रम् । आद् गुणश्च प्राप्नोति
सवर्णदीर्घत्वं च । परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात् ।
आहुणो भवत्यन्तरङ्गतः ।

(१०२३ प्रयोजननिराकरणवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ न वा सवर्णदीर्घत्वस्यानव-
काशत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतदन्तरङ्गेणापि सिध्यति ।
किं कारणम् ? । सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् ।
अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाहुणं बाधेत ॥

(प्रदीपः) न वेति । दण्डाग्रमित्याहुणः प्राप्नोति । कु-
मारी ईहत इत्यादौ यणादेश इत्यवश्यं सवर्णदीर्घत्वेन विध्य-
न्तरं बाध्यम् ।

(उद्ध्योतः) ननु कुमारीहते दण्डाग्रमित्यादौ सावकाशं
दीर्घत्वमत आह—दण्डाग्रमिति । एवं च यण्युणाभ्यां सर्वविष-

यस्यान्तेत्यस्य विध्यन्तरे बाधे बाध्यसामान्यव्यतिरिक्त्याऽगृह्यमाणवि-
शेषत्वात्सर्वं बाध्यमित्यर्थः ॥

(प्रयोजनाद्विहरणभाष्यम्)

नैतदन्तरं नैति—अनवकाशः, परमिति । इहा-
पि स्थोनः स्थोनेति शक्यं वक्तुम् । न वा परत्वाद्
गुणस्येति ।

(प्रदीपः) नैतदिति । एकमिमित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधनेन
सारकाशः सगर्भदीपौऽन्तरं बाधितं न शक्नोतीति भावः ।
निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरप्रोपि विधिर्योच्यते
यथा गोत्रेऽलुङ्गचील्लङ्का लङ् ॥ न वा परत्वादिति ।
यथा त्वञ्च परत्वेन न व्यवस्था, अपि त्वन्तरात्वेन, तथा
धातुगोपि समानकस्यो दीपेन बाध्यते न त्वन्तरात् इति भावः ॥

(उद्घोतः) अन्तरादपि निरवकाशस्य बलवत्त्वेन नैतदन्त-
रं इत्यनुपपन्नमाह—एकमिति चेति । एकस्यानिमित्त्यपि
बोध्यम् । एवं च न्यसमाननिमित्त्येन न्यसमानस्यानित्येनैव न
येन भाषासिन्ध्यावो न तु निमित्तस्यानिमित्तकेनापीति न तत्रापि
इति भावः ॥ यद्वा सर्वथाऽनवकाशः स बाधक इत्याह—
निरवकाशेनेति । एकस्यानिमित्त्येनेत्यर्थः । यदिभूतजादिप्रत्य-
यापेक्षायाऽन्तरं इति हि ॥ भाष्ये—इहापीति । यद्यन्तरदीपेदं
स्यात् तर्हि तत्राप्यन्तरात्त्वान्न न स्यात् गुणस्य परत्वाति साध-
यार्थेन सामान्यमित्यनेन निरवकाशपरामर्शो बाध्यत इति दृष्टि-
सम् ॥ कर्त्तव्याह—यथा स्थिति ॥

(१०२४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ ऊटापोरेकादेश ईत्त्वलो-
पाभ्याम् ॥ * ॥

(उदाहरणसमन्वयभाष्यम्)

ऊटापोरेकादेश ईत्त्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः ॥
प्रयोजनम् । ईत्त्वादेकादेशः । खट्वीयति मालीयति ।
ईत्त्वं च प्रामोत्येकादेशश्च । परत्वादीत्त्वं स्याद् ।
एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

(प्रदीपः) खट्वीयतीति । खट् आ य इति स्थिते यदि
पूर्वमीत्त्वं स्यात् तत आहुणः प्रसज्येत ॥ नन्वाकारस्य कृते
ईत्त्वे यस्येति लोपो भविष्यति । नैतदस्ति । पूर्वविधावित्-
त्वस्य स्थानिषद्भावाद् ॥

(उद्घोतः) ननु खट्वाद्यन्ते मुञ्चन्तेः प्रागेवेकादेशोऽत
आह—खट् आ इति । विभज्यान्वाख्याने दोषः ॥ मुञ्चु लिङ्गवि-
शिष्टपरिभाषयेति भावः ॥ लोप इति । खट्वाद्याकारस्येत्यर्थः ॥

(उदाहरणसमन्वयभाष्यम्)

लोपादेकादेशः—कामण्डलेयः । भाद्रवाह्यैः ।
लोपश्च प्रामोत्येकादेशश्च । परत्वाल्लोपः स्याद् ।
एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥

१ न तु कश्चिदन्तरात् । एकादेशप्रयुक्तसमये कपोऽप्याहति आह ।
(र. ना.) २ प्रातिपदिकत्वमादावेति चेत् । (र. ना.) ३ 'काद्रवेयः' ।
४ भाद्रवाह्यं संज्ञायामिति भाद्रवाद्युच्यते । प्रामोत्ये लङ् । एकादेशे कृते
उ लोपोऽप्यहं इत्यकारलोपः । काद्रवेय इति पाठस्तु भवति । लोपा-

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थम् 'ईत्त्वलोपाभ्याम्' इत्युच्यते,
न 'लोपेत्त्वाभ्याम्' इत्येवोच्येत ? ।

(प्रदीपः) न लोपेत्त्वाभ्यामिति । ऊट ईत्त्वासंभ-
वाद्यं क्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति भावः ॥ यद्यप्यजाद्यदन्त-
मिति ईत्त्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यः । तथापि लक्षणे प्राये-
णासौ नाद्रिचवे ॥

(उद्घोतः) नन्यजापदन्तत्वादीत्त्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातो दु-
स्रोत आह—ऊट इति । न्याय्य इति । शास्त्रीयत्वात् क्रम-
बाधोऽपि सोढव्य इति भावः ॥ लक्षणे इति । अन्तिकमाद्योने-
दसाधायित्वादिनिर्देशः क्रमानुसारस्य सर्वपूर्वनिपातविधिभ्यो
मलपरवशापनैदिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

संख्यातानुदेशो मा भूदिति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—संख्यातानुदेश इति । ननु नाथ
यथासंख्यव्यप्राप्तिस्तस्य विध्यद्वत्वाद्, नापि स्थानास्यप्रमाणस्य,
समासनिर्देशादिति चेत् । अनूपमानयोरपि तत्प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति
भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

आपोप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति—चौडिः
चालाकिः ।

(प्रदीपः) चौडिरिति । पूर्वमाकारलोपे सति तस्य
स्थानिवत्त्वादिसिद्धत्वाद्धाकारलोपाभावादाहुण इति गुणस्य
प्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) असिद्धत्वाद्धेति । चिणोलुङ्गानेनानामी-
यासिद्धत्वं बोध्यम् ॥

(१०२५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्व-
त्वान्ययवायावेकादेशात्-
ग्विधिभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अय-
वायावेकादेशादुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गतः । वेञ्
चानीयम् । शो शानीयम् । ग्लै ग्लानीयम् । ग्लै
ग्लानीयम् । ग्लाछत्रम् । ग्लाछत्रम् । आत्वं च
प्रामोत्येते च विधयः । परत्वादेते विधयः स्युः ।
आत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

(प्रदीपः) ग्लानीयमिति । विभज्यान्वाख्याने ग्लै
अनीय इति स्थितेऽनैमित्तिकत्वादात्त्वमन्तरां भवति । ग्लाछ-
त्रमिति ग्लाम्ना इति कियन्तम् । अत्रापि तथा विभज्यान्वा-
ख्याने ग्लै छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तदन्तत्वाभा-

भावात् । (र. ना.) ५ अन्यथाऽजापदन्तमित्येतत्त्वादप्यपि अल्पात्तर-
मित्यनेन बाधशब्दस्यैव पूर्वनिपातो स्यादिति भावः । (र. ना.) ६ समासे
हि 'अजाविष्यौ देवदत्तवत्सदौ' इत्यादौ न शक्यते कस्याप्यनं, कस्याप्य
इतीति भावः । (र. ना.) ७ 'इत्यायाका' ।

कोष्ठकमप्यदमित्यत्र । तत्राभ्याससाधनयोगतथाऽन्यत्पाठान्न वर्धितम् । अथ च कोष्ठकमप्येव वर्धित इति ह्यन्यन्मयम् । « प्रकाशानन्तान् » । १ अयं कोष्ठपास्तर्गवः पास्तर्गवः कल्पः नोपलभ्यते । १० इह—उपलब्धदेशः प्राप्नोति सुखञ्च । परत्वाद् सुखं स्यात् । उपलब्धं सखसन्तरङ्गस्य ॥ इति पाठो माथ्ये ऋद्धिः । निमित्तप्रत्ययेन र्शपाठोऽप्युद्धारः, इति सुषयिष्ठं भाष्यकृतेन 'मोक्षः इति न निमित्तम् ।

(१०३० प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणा-
देशात् ॥ * ॥(भाष्यम्) श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद्
भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम्—शुशुबतुः । शुशुबुः ।
पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः
स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

(मदीपः) यणादेशश्चेति । परनेकाच् इति यण् ॥

(उद्घोतः) प्रति । इको यणित्ति त्रियण् बाधितमिति
भाषः । उलानिकयणतु पूर्वमपवाद इति तात्पर्यम् ॥

(१०३१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ ह आकारलोपात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह आकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्त-
रङ्गतः । प्रयोजनम्—हृदुवतुः हृदुवः । पूर्वत्वं च
प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाकारलोपः स्यात् ।
पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥(मदीपः) हृदुवतुरिति । हा अनुस् । हः सप्र-
सारणमभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणं कृते यणाकारस्य लोपः
स्यात्तदा स्थानिवत्त्वात्सिद्धयद्वन्नाभादित्यद्वित्याद्योषद् न
स्यात् ॥(उद्घोतः) यणाकारेति । ननु कृदतिद्वयप्रसाकरीत्या
निकापर्वतीत्याद्येषः परित्स्तिष्ठित्तिस्थानियस्तेन गुणमानवद् हृदुव-
तुस्तिष्ठन् पूर्वत्वं तस्य स्थानिवत्त्वात्सिद्धयद्वन्नाभादित्यद्वि-
त्येव । पूर्वस्य भाग्यत्वाभावेन वृद्धेयव्यतिरेकभावादित्याहुः ।

(१०३२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ खरो लोपात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोज-
नम् । औपगवी । सौदामनी । खरश्च प्राप्नोति
लोपश्च । परत्वाल्लोपः स्यात् । खरो भवत्यन्तरङ्गतः ।(मदीपः) औपगवीति । उपगोरियमित्यणि णिपि च
कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात्पिदनुदात्तत्वाद्वा पूर्व लोपः स्यात्तदो-
दात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् ॥(उद्घोतः) उपगोरियमिति । अनन्तरापहमिति शेष
इत्येके । गोत्राणि तु जातित्वात्पिद्वेव स्यादिति न खरः प्रयो-
जनमिति भाषः ॥ प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । यतश्च ॥ पिदनु-
दात्तत्वाद्देति ॥ यतर्दीपः ॥ पिदनुदात्तत्वमप्युर्गमापेक्षलोपादन्त-
रङ्गमेवेति बोध्यम् ॥१ संप्रसारणे कृते 'शु इ अनुस्' इत्यवभाषाप्रकारेणोः पूर्वत्वे प्राप्तिः ।
ईकारस्य यणि प्राप्ति इति भाषः । २ अयं भाषः । कृदतिद्वयप्रसाकरीत्या
निकापर्वतीत्याद्येषां पिद्विर्भाषां पिद्विर्भाषां पाठ्यत्वेन 'हृदुवस्य पिद्विर्भाषां तुमिति' गुणा-
गमः स्यादित्यशङ्क्य सनकारव्यवहारयोरेकादेशस्यापि परित्स्तिष्ठित्तिस्थानि-
मप्येन व्यवहारेण व्यवधानाद्युपागमो न भवतीति । (र. ना.) ३ स्थानिवत्त्वा-

(१०३३ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययविधिरेकादेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः ।
प्रयोजनम्—अशिरिन्द्रः वायुरद्वक्म् । प्रत्ययवि-
धिश्च प्राप्नोत्यादेशश्च । परत्वादेकादेशः स्यात् ।
प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥(मदीपः) अशिरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्ययरहितं याः
प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभक्त्यान्वाख्याने
क्रियमाणेऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथा-
प्यन्तरङ्गत्वेनैव सिद्धत्वाच्च तदाश्रितम् ॥(उद्घोतः) प्रत्ययस्येति । एकादेशेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन द्वयः
प्राप्तेस्तस्य नित्यत्वम् ॥

(१०३४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ यणादेशाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यणादेशाच्चेति धक्तव्यम् । अशिरत्रं
वायुरत्र ॥

(१०३५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ लादेशो वर्णविधेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः ।
प्रयोजनम् । पचत्वत्र पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति
यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । लादेशो
भवत्यन्तरङ्गतः ।(मदीपः) पचत्वत्रेति । यद्यत्र पूर्वं यण् स्याद् अन-
स्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधादुत्वं न स्यात् ॥(उद्घोतः) भाष्ये—परत्वाद्यणिति । शब्दान्तरप्राप्तेर्नित्यत्वं
नोक्तम् । लादेशशब्देन लादेशस्थानिक आदेशादयः—उत्वं
नेति ॥

(१०३६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥ * ॥ तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरात् ॥ * ॥(भाष्यम्) तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृति-
स्वराद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनं पूर्वशालाप्रियः अप-
रशालाप्रियः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ।(मदीपः) पूर्वशालाप्रिय इति । पूर्वा शाला प्रिया
अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहि कृते तद्धितार्थेति द्वयोः पदयो-
क्त्युक्त्यः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनितिः पूर्वपदप्रकृतिप्रकृतेरिति शेषः । (र. ना.) १ प्रकृतिप्रत्यययोगेत्यर्थः । (र. ना.) २ इति
परम्—'प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोति । यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात् ।
प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥' इति भाष्ये जेतकमभावेन वृद्धितं या भाष्य-
वृत्ता लभ्येव नोक्तमिति न जानीमः । ३ लादेशेऽपि तत्पुरुषान्तिकं लादेशः
इत्यर्थः । (र. ना.)

स्वरो वहिरङ्गात्वात् प्रवर्तते । तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शाब्दा-
शब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति । पूर्वशब्दः स्वाङ्गशिष्टामदन्ता-
नामित्याद्युदात्तः ।

(उद्द्योतः) तत्रेति । यद्यपि सति शिष्टत्वादिदं सिद्धं तथा-
प्यन्तरङ्गन्यायादपीदमिति सिद्धिरिति भावः ।

(उपसंहारभाष्यम्)

एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि चद्वयं-
मेवा परिभाषा कर्तव्या ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा क्रियते ॥ ननु चेयं
च कर्तव्या “असिद्धं वहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे”
इति । किं प्रयोजनम् ? । पचावेदम् । पचावेदम् ।
वहिरङ्गलक्षणशुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) पचावेदमिति । अन्तरङ्गलीयस्त्वैतन्न
सिद्धमिति । वहिरङ्गे कृते आहुणे पत पे इति प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) वहिरङ्गे कृते इति । अयं हि न्यायो युगपत्प्रा-
प्तान्तरङ्गस्य अर्थं प्रवृत्तिबोधकं प्रवेति भावः ।

(सूत्रीयाक्षेपभाष्यम्)

उभे तर्हि कर्तव्ये ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

नेत्याह । अनयैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्यो-
नेति असिद्धत्वाद्द्वहिरङ्गलक्षणस्य शुणस्यान्तरङ्गल-
क्षणो यथादेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अनयैवेति । इयं हि व्यापिका । पूर्वोक्तप्र-
योजननिष्पादनात् । शाब्दासिद्धत्वाधमणाद्वहिरङ्गलक्षणं न
सावप्रवर्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते यत्र निमित्तसद्भावस्तत्र
वहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः ॥

(उद्द्योतः) पूर्वोक्तेति । अन्तरङ्गे कर्तव्ये वहिरङ्गमसिद्धम् ।
तद्वहिरङ्गं कृतं चिकीर्षितं वेत्तव्यम् ॥ ननु स्योन इत्यत्र परत्वादु-
क्त्यासिद्धत्वेपीकोऽभाषणम् न स्यादत आह—शास्त्रेण ॥ नन्वेवं
(जीविथितिरित्यादौ) स्योने शुणशास्त्रवद्वहिरङ्गमाधदात्तशालं न प्रवर्त-
तेत्यत आह—अन्तरङ्गे चेति । युगपत्प्राप्तौ वहिरङ्गस्य न पूर्व
प्रवृत्तिः, प्रवृत्ते त्वन्तरङ्गे भवत्येव वहिरङ्गमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि ‘असिद्धं वहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे’ इत्यु-
च्यते अक्षयूः हिरण्ययूः असिद्धत्वाद्द्वहिरङ्गलक्षण-
स्योन्तेन्तरङ्गलक्षणो यथादेशो न प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—वहिरङ्गलक्षणस्येति । ऊठ इति शेषः ।

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । ‘असिद्धं वहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गल-
क्षणे’ इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि “नाजानन्तर्यं वहि-
रङ्गप्रवृत्तिः” इति ॥

१ ‘यत’ इत्यादौ शेषः । (र. ना.) २ न तु जातस्य वहिरङ्गस्यासिद्धत्व-
बोधक इत्येवकारणम् । (र. ना.) ३ कदाचित्कालमिति । (र. ना.) ४ स्योने
स्योनेति शेषः । (र. ना.) ५ कदाचित्कालमिति शेषः । (र. ना.) ६ वहि-

(प्रदीपः) नाजानन्तर्यं इति । यत्रागानन्तर्यमाश्रित्य
यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते ॥

(उद्द्योतः) अत्रैकदेशी समापत्त—नाजानन्तर्यं इति ॥
अत्रोरिति । द्वित्वमविवक्षितं, तेन वक्ष्यमाणेन पत्वतुम्भरणरूपेण
आपकेन न विरोधः । अचोन्यानन्तर्यमिति चेन्नन्तरङ्गे कर्तव्ये, कृते
च तस्मिन् प्राप्तेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये, जातस्य वहिरङ्गस्यासिद्धत्वं नेति
तदर्थः ॥ एतेन पचावेदमित्यादौ शुणोऽजानन्तर्याश्रयणादसिद्धत्वा-
नापत्तिरित्युपात्तम् ॥ अयं हि इन्द्रं धियर्वाजादि च सिद्धम् । अक्षयू-
रित्यत्र यमि लोपार्भावश्च सिद्धः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ।

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा
परिभाषेति यदयं “पत्वतुम्भोरसिद्धः” इत्याह ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । क्रीडितवधीलेति वहिरङ्गस्य-
कादेशस्यासिद्धत्वात्पत्वं न भविष्यति ननु प्रवर्तिष्यते इति
किमसिद्धवचनेन ॥

(उद्द्योतः) सुखं तु प्रवर्तिष्यत इति । समालोच्यत एवम्-
पुनः पूर्वपूर्वदसंख्येन समाप्ते जाते तत्र संगिताया निरुपपत्त्यादे-
कादेशेन न्यायि युगपेक्षया पदद्वयसंनिधयर्णोपेक्षाकादेशस्य दध्यत्रे-
त्यादौ संयोगान्तलोपापेक्षया यतो रङ्गोक्तोक्तान्तरङ्गत्वसिद्धनेन
तत्प्रवृत्तिरिति भावः । पत्वतुम्भोरं तु न युक्तं आपकं, नैवादिनेतरङ्ग-
पतत्परिभाषायाः कार्यका उपपत्त्यर्थं दिसर्गनीयसुप्रमाणसंमत-
त्वात् ॥ पत्वस्यापि पदद्वयसंनिधयर्णोपपत्त्यर्थेनान्तरङ्गत्वाभावात् ॥
न चाधीत्येत्यादौ पूर्व धातुरुपसर्गेण युज्यते इत्येकादेशोऽन्तरङ्ग-
इति वाच्यम् । साधनबोधरूपस्यदोषस्यनन्तरं पदान्तरसंनिधयनिमित्त-
कार्यात्पूर्वपुनसर्गसंख्येन तद्विमिक्तकस्यान्तरङ्गत्वमिति तदर्थं न तु
प्रत्ययनिमित्तादीति तदर्थं इति संप्रसारणासेति यत्रे भाष्ये
स्पष्टत्वात् । तत्र हि खड्ग आ ऊढेत्यत्र सवर्णदोषाद् शुणोऽन्तरङ्ग-
इत्युक्तम् ॥ सुदं कात्पूर्वं इत्यादिष्वप्युक्तम्—उपसर्गाधेन पूर्व
संनिधयस्ततः प्रत्यये कृते उपसर्गेण संनिधय इति संकृति इति क्षिप्ते-
ऽन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकः ऊढ इत्यादितः पूर्वमिति । एवं च
विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वादुपसर्गाधेनितमुपसर्गनिमित्तं कार्यमन्तर-
ङ्गम्, यत्तु न तथा तत्र पूर्वगतसाधनकार्यमेवान्तरङ्गम् । अत एव
प्रेक्ष इत्यत्र शुणो वहिरङ्ग इति भाष्ये उक्तम् । अस्याश्च परिभाषाया
भाष्येऽप्यत्र काव्यव्यवहारादियमेकदेशयुक्तिः । यत्तद्व्यापकेनागतर-
ङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव शाप्यमिति तत्त्वम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इयं तर्हि परिभाषा कर्तव्या—“असिद्धं वहिर-
ङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे” इति ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

एषा च न कर्तव्या, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति

रूपपरिभाषेत्वं । (र. ना.) ७ अन्तरङ्गेऽचोन्यानन्तर्यमिति चिकीर्षित-
व्यवर्तनेत्यर्थः । (र. ना.) ८ ऊढो वहिरङ्गासिद्धत्वमाश्रित्य प्राप्तस्य लोपो-
प्योतिरिति लोपस्याभाव इत्यर्थः । (र. ना.)

भवत्येपा परिभाषेति, यदयं "वाह ऊह" इति ऊहं शास्ति ॥

(प्रदीपः) यद्ययमिति । रिलवाह अग्न इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणं वर्तव्यम् । तत्र कृते पूर्वकादेशे च ष्या-
श्वेये गुणे वृद्धिरेच्चीति वृद्धा सिद्धं रिलवाह इति ॥ अन् कारान्ते चोत्तरपदे पठेदुदक्षितिं विधेयं दृश्यते । प्रयोगदर्शने वा चतुर्वृत्तेः
किमपि प्रयोगो भविष्यति किमुदक्षितिविधानेनेति परिभाषया
शेषक ऊहविधिः । तस्यां हि सत्यां पहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्या-
सिद्धत्वादनन्तरतो गुणो न स्यादित्युह विधीयते ॥

(उद्घोतः) वृद्धौ सिद्धमिति । परिभाषासूत्रे तु विम-
लितेनित्यसम्प्रसारणस्य ष्याश्वेयान्तरे गुणोऽसिद्धत्वात्तदभावे
वृद्धौ शुभस्यासिद्धत्वात्तदभावे च वृत्तार्थमूलावयवक इति भावः ॥
नन्वनकारान्तोऽन्तरान्तोपसर्गो चोत्तरपदेऽवर्णाभावात्परस्परत्वेन नाप्यस्य
पृथिव्याल्लस्याप्राप्तावदन्तरान्तोपसर्गोऽप्येव विधेय इत्यत आह—
अनन्तरान्तोऽन्तरान्तोपसर्गोऽप्युक्तम् ॥ उद्घोसीति । न
च यन्मात्रं किमिदं यन्मात्रं विहितत्वाभावेन सम्प्रसारणाभावे
विश्ववाहपदो लोपेऽप्युक्तोऽपि वाच्यम् । फलं लुप्तमित्यस्य का-
रित्वा गितोऽप्युक्त इत्यनेन तत्र वाह ऊहयस्य प्रतिरेवाभा-
वात्तत्वाद्वाहः । वस्तुनो लोपेनेव पठेत्पि वृत्तार्थमूलावयवकम् ।
ऊहनेरिति । भाषाभाषापरिभाषापरिभाषाः ॥

(अन्तरङ्गपरिभाषादूषणप्रकरणम्)

(१०३० दूषणवार्तिकम् ॥ २५ ॥)

॥ * ॥ तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृ-
द्धिस्वरावेकादेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः पूर्वोत्तरप-
दयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादनन्तरङ्गतोमिनिर्वृत्ताश्च प्रा-
मुतः । पूर्वपुकाशमशमः अपरपुकाशमशमः शुद्धोदकं
तिलोदकम् । "उदकेऽकेचले" इति पूर्वोत्तरपदयो-
र्व्यपवर्गाभावात् स्यात् ॥

(प्रदीपः) पूर्वपुकाशमशम इति । पूर्वपुकाशमशमी
अ इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वादाहुणः स्यात्तदा पूर्वोत्तरपदयोर्व्य-
पवर्गाभावाद्भवत्यत आश्रयणेन्तादिवद्भावनिषेधाच्च "दिशोऽ-
मद्राणां" "प्राचां ग्रामनगराणां"मित्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात् ।
उत्तरपदवृद्धौ सर्वे चेति चशब्दादिकृशब्दश्चेति तथैव पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सारकाशं चैतदुभयं पूर्वकार्णवृत्तिक
इति ॥ शुद्धोदकमिति । उदकेऽकेचले इति पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वं न स्यात् । उदकिदुदकमित्यादावेव तु स्यात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तस्यैतस्येति । असिद्धं पहिरङ्गमित्यस्ये-

त्यस्येति ॥ दिशोऽमद्राणांमिति । इत्यनुवर्तमाने इति शेषः ॥ अ-
त्रापि सार उदाहृतं शक्य इत्यभिप्रायेणाह—उत्तरपदेति ॥ चश-
ब्दादिवशब्दश्चेति ॥ अनेन विहितं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तथैव व्यपव-
र्गाभावात् स्यादित्यन्वयः ॥ भाष्ये—उदकेऽकेचले इति । विश-
वाचिति समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तमिति तदर्थः ॥ यतदुदाहर-
णमेवोद्देशिनः । अन्तादिवशब्दोऽपि पूर्वान्तवद्भावेनाभिप्रायस्साध-
नात् । उभयाथयत्वं तु नात्र, एकदेशविश्रुतस्यानन्वयात्तदुदाहरण-
पुनरुक्त्यन्येन ग्रहणादिति तत्र कैयटः ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्नापयति—'पूर्वोत्तर-
पदयोस्तावत्कार्यं भवति, नैकादेशः' इति, यदयं
"नेन्द्रस्य परस्य" इति प्रतिषेधं शास्ति ॥ कथं
कृत्वा शेषकम् ? इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको "यस्येति
च" इति लोपेनापह्रियते, अपर एकादेशेन, ततो-
ऽनवृक् इन्द्रः संपन्नः, तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धः ।
पदयति त्वाचार्यः—'पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं
भवति नैकादेशः' इति । ततो "नेन्द्रस्य परस्य"
इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नेन्द्रस्येति । ननुमयत वाश्रयणेन्ता-
दिवरवाभाषेयन्तादिवरूपे व्यपवर्गाभावे वा लोपेन्द्र इति तदु-
दाहरणे विकारविशिष्टेनवद्भावेन पूर्वपदस्येन्द्रशब्दे एकदेशविश्रुत-
न्यायेनेन्द्रशब्दत्वात्सामर्थ्येनान्यथुक्तिनिषेध एवास्तव्यत आह—इन्द्रे
द्वावचाविति ॥ एको यस्येतीति । यद्यपि वृद्धिः परा तथापि
लोपो नित्य इति भावः । न च परादिवद्भावेनैकादेशोऽपि शिष्टलो-
त्तरपदत्वमेवास्तिवति तत्सम्भव इति वाच्यम् । एकदेशोऽनन्वयाय-
स्याप्यादांशोऽप्युपवर्गाभावेन व्यपवर्गस्य निरूपणं गुणमन्त्रात्तत्वात् ।
किं चेन्द्ररूपोत्तरपदापचूल्यानिकपुनरुक्त्यादभावेनाप्युक्तत्वात्तदुदाहरण-
पुनरुक्त्यादिति दिक् ॥

(१०३८ दूषणवार्तिकम् ॥ २६ ॥)

॥ * ॥ यणादेशादियुचौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) यणादेशादियुचौ अन्तरङ्गतोमिनिर्वृ-
त्ताश्च प्रामुतः । वैयाकरणः सौवश्व इति । लक्षणं
हि भवति—'योरचि वृद्धिप्रसङ्गे इयुचौ भवतः'
इति ॥

(प्रदीपः) प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विचारयितु-
माह—यणादेशादिति ॥

(उद्घोतः) पाणिनीये तादृशलक्षणाभावादाह—प्रसङ्गे-
नेति । तदेव दर्शयति—भाष्ये—लक्षणं हि भवति योरिति ॥

१ 'ये च गुणे' 'ये गुणे च' । २ 'य प्रयोगे' । ३ 'शेषकम्' । ४ लोके-
यीति । 'विभाषा पूर्णतापराह्णान्याम्' इति सूत्रभाष्ये 'प्रदीप आगतम्'
प्रदीपारूपम् इति विग्रहदर्शनेन लोकेषु विधेयव्यसंमत इति भाष्यम् ॥

परेत—'प्रदीपः यत् प्रदीपः यत् प्रदीपः' इति वेदवृत्तप्रदीपशब्दस्यैव विग्रह-
कथनात् लोके वेदवृत्तप्रदीपसंमत इति यदिति । ५ 'यस्येति लोपे' ।
६ 'लोपेन द्विवृते' । ७ 'लक्षणं भवति' । ८ 'लक्षणं भवति' ।

“ङिति” ङिति चेयङ्ङुवङ्ङुस्थानौ यू वा अस्त्री नदी-
संज्ञौ न भवतः । ततः “ह्रस्वौ” ह्रस्वौ च यू क्याख्यौ
ङिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयङ्ङुवङ्ङुस्थानौ वा
नेति निवृत्तम् । ततो “वि” घिसंज्ञौ भवतः
क्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति । ततः—“असखि” ।
सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः ॥ क्याख्यौ
ङितीति च निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) ततो घीति । एकविपयत्वाच्च घिनवीसंज्ञयो-
रेकसंज्ञाधिकाराच्च पर्यायेण प्रवृत्तौ शक्ये शकटये इति च
सिध्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—शेषग्रहणं न करिष्यत इति ।
तत्सस्ते हि स्त्रीलिङ्गह्रस्वयोर्नदीसंज्ञाया उक्तत्वेनानुक्तनदीत्वाभावात्
तत्र घिसंज्ञा विधातुमशक्येति भावः ॥ ननु विलेपि नदीत्वानि-
वृत्तेरावायमि सादत आह—एकविपयत्वादिति एकसंज्ञा-
धिकाराच्चेति पर्याये हेतुः ॥

(योगविभागवैयर्थ्यभाष्यम्)

यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि
योगविभागेन । अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्याः
ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका । तस्य नित्यं प्राप्तायामित्यं
ङिति विभाषाऽऽरभ्यते ॥

(प्रदीपः) अविशेषेणेति । ह्रस्वयोर्दार्ढ्योन्नेत्यर्थः ।
बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्ग इत्युक्तम् । परत्वात् पुत्रपुंस-
कयोः कृतार्थो घिसंज्ञा नदीसंज्ञाया बाधिका ॥ तस्यामिति ।
अङिति तु शकटिन्धुर्वहुशकटिरित्यादौ घिसंज्ञा नदीसंज्ञाया
बाधितत्वाद्दोषाभावः ॥

(उद्घोतः) अविशेषेणेत्यस्य स्त्रीपुंसाविशेषेणेति नार्थ इ-
त्याह—ह्रस्वयोरिति ॥ ननु स्त्रियां नदीत्वं विलं लिङ्गव्यसाधा-
रणमिति सावकाशत्वात्कथमुत्सर्गोपवादभावोऽत आह—बाध्य-
त्वादिति । सामान्यम् । बाध्यत्वलक्षणसादृश्यम् ॥

(दीर्घग्रहणपक्षभ्युपगमभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाङि पूर्व-
सवर्णदीर्घः प्रतिविध्यत इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

“घा छन्दसि” इत्येवं भविष्यति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

छन्दसीत्युच्यते । न चेदं छन्दः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

छन्दोवत्स्त्राणि भवन्तीति ॥

(प्रदीपः) छन्दोवदिति । तादर्थ्यात्सूत्रेष्वपि छन्दः-
शब्दो वर्तत इति छन्दोविषयं कार्यं सूत्रेष्वपि प्रवर्तते । गौण-
मुख्यन्यायद्वन्द्वःप्रदेशेषु निर्देशान्यथानुपपत्त्या नाश्रीयते ॥

(उद्घोतः) सूत्रेष्वपीति । छन्दोवदित्यतिदेशादिति भावः ॥
तादर्थ्यादिति । छन्दोवदतिदेशे वीचमुक्तम् ॥ निर्देशान्यथानु-
पपत्त्येति । निर्देशकस्तिपतातिदेशान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । अतिदेश-
विषये तद्वैयर्थ्यापत्त्या गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

(दूषणान्तरनिराकरणभाष्यम्)

यदप्युच्यते—‘उत्तरत्र विशेषणं न प्रकल्पेत्—यू
ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ, न यू ।
यू ह्रस्वाविति च विप्रतिषिद्धम्’ इति ॥ नैतद्वि-
प्रतिषिद्धम् । आहायं यू ह्रस्वाविति । यदि यू न
ह्रस्वौ, अथ ह्रस्वौ न यू ॥ त एवं विशास्यामः—
अथोयौ ह्रस्वाविति ॥ को च योर्ह्रस्वौ ? सवर्णौ ॥

(क्याख्यशब्दसाधनाधिकरणम्)

(अनुयोगभाष्यम्)

अथ क्याख्याविति कोयं शब्दः ? ।

(प्रदीपः) अथेति । यथाऽर्थोभिप्रेतस्तथा न शब्दसंस्कार-
रोस्तीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) शब्दे संदेहाभावात् कोयमिति प्रश्नोऽनुपपन्न
इत्यत आह—यथार्थ इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्त्रियमाचक्षते क्याख्यौ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एकदेश्याह—स्त्रियमिति ।

(समाधानबाधकभाष्यम्)

यद्येवं क्याख्यायाविति प्राप्नोति । अनुपसर्गे हि
को विधीयते ॥

(प्रदीपः) अनुपसर्गं हीति । यस्त्वातश्चोपसर्ग
इति कः स परत्वा त्कर्मण्यणिल्लणा बाध्यते ।

(उद्घोतः) इतर आह—यद्येवमिति ॥ क्याख्याया-
विति । कर्मण्यण्यातोयुका भाव्यमिति भावः ॥ यस्त्विति ।
यद्यप्याचष्टे इत्याख्य इति व्युत्पाद्य पश्चात्पठोसमासे सिध्यति तथापि
स्त्रियमाचक्षते इति विग्रहोलेखादेवमुक्तम् ॥

(एकदेशिसमाधानसाधकभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—

“यसिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां द्वादौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्जेन जीवति ॥”

छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति ॥

(प्रदीपः) न तर्हीति । शिष्टप्रयोगादस्मिन्विषये कप्र-

१ ‘न भवतः’ । २ ‘नैप दोष वा’ । ३ अतिदेशकत्वदार्ढ्यः । (र. ना.)

४ “छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति” इति भाष्यमपि “नक्षेपेति” इति समाधान-

बाधकभाष्येण संगर्जं स्यात् तर्हि वरम् ॥ अस्मागिस्तु नमेशलिखित ‘पुनरेकदे-
स्याह’ ‘स एवाह’ इतर आह इति लेखानुसारेण विभागो दर्शित इति बोध्यम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वितीयमाहिकम् ।

(विधिशेषप्रकरणे नदीसंज्ञाप्रकरणम्)

(१६६ नदीसंज्ञासूत्रम् ॥ १।४।२ भा. १ सू.)

२४३ यू ह्याख्यौ नदी ॥ १।४।३ ॥

(यूपदनिर्णयाधिकरणम्)

(अनुयोगभाष्यम्)

यू इति किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) यूह्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥ यू इति किमर्थमिति । ह्याख्यं नदीत्येतावदेवाहुः, शापकादापो न भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) यू स्यात् ॥ ३ ॥ ननु यूपसभाषे स्यात्प्राप्तेऽपि सप्तमः स्यात्प्राप्तेऽपि द्विवचनसंख्यं चेत्यत आह—ह्याख्यं नदीत्यादि ॥

(समाधानभाष्यम्)

सद्वा । माला ॥ किंच स्यात् ? । खट्वायन्धुः मालायन्धुः “नदी यन्धुनि” इत्येष स्वरः प्रसज्येत ॥ इह च यद्गुणद्वयं इति “नद्यन्तश्च” इति नित्यः कम्प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) एष स्वर इति । पूर्वपदप्रकृतिसरं बाधित्वा पूर्वपदान्तोदात्तगमित्यर्थः । इत्यते न पूर्वपदप्रकृतिसरेणागुदात्तत्वम् । ननु गङ्गास्य नित्यसरेणागुदात्तत्वात् ।

(उद्घोषः) ननु गङ्गास्य कियोन्तोदात्तत्वेन पूर्वपदप्रकृतिसरेणागुदात्तत्वेन विशेषोक्त आह—नित्यसरेणेति । एतेऽपि गङ्गास्य विशेषेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्प्रापयति—नापो नदीसंज्ञा भवतीति यदयं “हेराक्ष्याङ्गीभ्यः” इति पृथगावग्रहणं करोति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इह तर्हि—मात्रे मातुरिति “आणनद्याः” इत्याह प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) मातुरिति । मातृशब्दः संबन्धिष्यचनः स्त्रीविषय इवेति नाह्याग्रहणेन निवर्त्यते । परिच्छेत्तुवाची त्वन्य एव मातृशब्दः । नच्युतश्चेति ऋग्रहणमकर्मर्थं स्याद् बहुविधक इत्यशापकमुकारान्तामां नदीसंज्ञाभाष्यम् ॥

१ ‘परपूर्वपदान्तोदात्तगमिणे’ । २ ‘सर्वगः प्रतिविष्ये’ । ३ ‘इति ह्याख्यौ नदी’ इत्यर्थः । (२. ना.) ४ ‘विधिशेषे’ । ५ ‘यू इतीति शेषः’ । (२. ना.) ६ ‘इति ह्याख्यौ नदी’ शेषः । (२. ना.) ७ ‘अनियतवचनानां संनधत्वादि अमानवचनस्य’ । ८ ‘विधिशेषे’ । ९ ‘विधिशेषे’ । १० ‘विधिशेषे’ । ११ ‘विधिशेषे’ । १२ ‘विधिशेषे’ । १३ ‘विधिशेषे’ । १४ ‘विधिशेषे’ । १५ ‘विधिशेषे’ । १६ ‘विधिशेषे’ । १७ ‘विधिशेषे’ । १८ ‘विधिशेषे’ । १९ ‘विधिशेषे’ । २० ‘विधिशेषे’ । २१ ‘विधिशेषे’ । २२ ‘विधिशेषे’ । २३ ‘विधिशेषे’ । २४ ‘विधिशेषे’ । २५ ‘विधिशेषे’ । २६ ‘विधिशेषे’ । २७ ‘विधिशेषे’ । २८ ‘विधिशेषे’ । २९ ‘विधिशेषे’ । ३० ‘विधिशेषे’ । ३१ ‘विधिशेषे’ । ३२ ‘विधिशेषे’ । ३३ ‘विधिशेषे’ । ३४ ‘विधिशेषे’ । ३५ ‘विधिशेषे’ । ३६ ‘विधिशेषे’ । ३७ ‘विधिशेषे’ । ३८ ‘विधिशेषे’ । ३९ ‘विधिशेषे’ । ४० ‘विधिशेषे’ । ४१ ‘विधिशेषे’ । ४२ ‘विधिशेषे’ । ४३ ‘विधिशेषे’ । ४४ ‘विधिशेषे’ । ४५ ‘विधिशेषे’ । ४६ ‘विधिशेषे’ । ४७ ‘विधिशेषे’ । ४८ ‘विधिशेषे’ । ४९ ‘विधिशेषे’ । ५० ‘विधिशेषे’ । ५१ ‘विधिशेषे’ । ५२ ‘विधिशेषे’ । ५३ ‘विधिशेषे’ । ५४ ‘विधिशेषे’ । ५५ ‘विधिशेषे’ । ५६ ‘विधिशेषे’ । ५७ ‘विधिशेषे’ । ५८ ‘विधिशेषे’ । ५९ ‘विधिशेषे’ । ६० ‘विधिशेषे’ । ६१ ‘विधिशेषे’ । ६२ ‘विधिशेषे’ । ६३ ‘विधिशेषे’ । ६४ ‘विधिशेषे’ । ६५ ‘विधिशेषे’ । ६६ ‘विधिशेषे’ । ६७ ‘विधिशेषे’ । ६८ ‘विधिशेषे’ । ६९ ‘विधिशेषे’ । ७० ‘विधिशेषे’ । ७१ ‘विधिशेषे’ । ७२ ‘विधिशेषे’ । ७३ ‘विधिशेषे’ । ७४ ‘विधिशेषे’ । ७५ ‘विधिशेषे’ । ७६ ‘विधिशेषे’ । ७७ ‘विधिशेषे’ । ७८ ‘विधिशेषे’ । ७९ ‘विधिशेषे’ । ८० ‘विधिशेषे’ । ८१ ‘विधिशेषे’ । ८२ ‘विधिशेषे’ । ८३ ‘विधिशेषे’ । ८४ ‘विधिशेषे’ । ८५ ‘विधिशेषे’ । ८६ ‘विधिशेषे’ । ८७ ‘विधिशेषे’ । ८८ ‘विधिशेषे’ । ८९ ‘विधिशेषे’ । ९० ‘विधिशेषे’ । ९१ ‘विधिशेषे’ । ९२ ‘विधिशेषे’ । ९३ ‘विधिशेषे’ । ९४ ‘विधिशेषे’ । ९५ ‘विधिशेषे’ । ९६ ‘विधिशेषे’ । ९७ ‘विधिशेषे’ । ९८ ‘विधिशेषे’ । ९९ ‘विधिशेषे’ । १०० ‘विधिशेषे’ ।

द्वि० २८

(उद्घोषः) ननु मातृशब्दस्य जननीपरिच्छेत्तुवाचकतया नानास्तितात्वेन न्याय्यत्वाभावेऽत आह—मातृशब्द इति । आत्माग्रहणसामर्थ्याय लिङ्गव्यतिरिक्तार्थभेदः शब्दभेदनिर्णायक इति न दोष इति भावः ॥ बहुविधक इत्यनन्तरमिति रथाहार्यः ॥

(इवणोवर्णयोर्दीर्घत्वनिर्णयाधिकरणम्)

(अनुयोगभाष्यम्)

किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्धस्वयोः ? ।

(प्रदीपः) किं पुनरिति । ननु समानधर्मानुपपत्त्यसन्देहाभावात्प्रधानुपपत्तिः । नहि दीर्घनिर्देशे यू इति निर्देशोपपत्तिः । एवं तर्हि युक्त्युक्तत्वरूपेण प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) समानधर्मानुपपत्तिमेव दर्शयति—नहीति ॥ एवं तर्हि । निर्देशानुपपत्त्या एव पक्षस्य युक्तत्वमिति व्युत्पादनाय प्रश्न इति भावः ॥

(प्रत्यनुयोगभाष्यम्)

किं चातः ? ।

(दीर्घग्रहणे वृणभाष्यम्)

यदि दीर्घयोर्ग्रहणं, यू इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसर्वणोर्दीर्घः प्रतिपिद्यते ॥ उत्तरत्र च संक्षिप्तविशेषणं न प्रकल्पेन—यू इत्याविति । यदि यू, न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ, न यू । यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिपिद्धम् ॥

(प्रदीपः) उत्तरत्र चेति । एवं निर्देशे तु ह्रस्व इत्येकस्याविवक्षितत्वाद् ह्रस्वाविति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः । असति तु विशेषणे मात्रे मातुरित्यपि प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—निर्देशो नोपपद्यत इति । छान्दस्वकल्पनं वृथेति भावः ॥ दीर्घमात्रग्रहणार्थं तत्प्राप्तेः न युक्तत्वमाह—उत्तरत्र चेति । ननु एवमनिर्देशो नोपपद्यत इति मित्रार्थकचनत्वात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह—नहीति । चेदाः प्रमाणमिलादावप्येवमेव ॥ ननु एवमनिर्देशो नोपपद्यत इत्यस्यासंख्य एव कल्प इत्यत आह—असतीति ॥

(ह्रस्वग्रहणे वृणभाष्यम्)

अथ ह्रस्वयोः ‘हे शकटे’ अत्रापि प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) अथ ह्रस्वयोरिति । दीर्घयोरप्यसर्वणान्द्रुह्यतीति सिध्यति ॥ ननु चोक्ताह इत्यत्रोक्तम्—अणुदित्सर्वणस्येत्यत्राशब्दसंज्ञाग्रहणमनुवर्तते । ततश्च सर्वणग्रहणेन न भाष्यम् ॥ नैप दोषः । नैपहुवह्रस्यानावस्तीति प्रतिपेधात्सर्वणग्रहणं भविष्यतीति । नहि ह्रस्व इत्यहुवह्रस्थानः

यस्य बहुवचनान्तत्वे विशेषणस्य बहुवचनान्तत्वम्—यथा “कदरुच्छां प्रत्ययादीनाम्” “प्रत्ययानुमानोपमानाद्वाः प्रमाणानि” इति । विशेषणस्यैकवचनान्तत्वं यथा “आदिभिर्दुष्टैः” “येदाः प्रमाणम्” इति भवति ॥ विशेषणस्यैकवचनान्तत्वे विशेषणस्य बहुवचनान्तत्व इति विना नियतग्रहणशब्दं न दृश्यते ॥ इति ॥ ८ दीर्घयोरपि नदीसंज्ञास्य सर्वणान्द्रुह्यतीति भाष्येन सिद्धतीत्यर्थः । (२. ना.)

ह्याख्योऽस्ति । असीलस्यमपि निषेधपर्युदासः सवर्णग्रहणस्य शापकः ॥

(उद्योतः) ननु हस्वनिर्देशे दीर्घयोर्न स्यादिति कुतो नोक्त-
मत आह—दीर्घयोरपीति ॥ अनुवर्तते इति । तच्च सप्तम्या
विपरिणमन्य शब्दसंज्ञायां विपर्यायां सवर्णग्रहणं नैवैकस्यादिति
भावः ॥ भाष्ये—हे शकटे इति । पञ्चमवर्णग्रहणस्याऽभ्या-
र्थनघोरिति हस्वे कृते हे गोरि इतिवद्गुणे न स्यादिति भावः ॥

(दूषणवाचकभाष्यम्)

नैप दोषः । अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञैपि-
तव्या । उभयं हीप्यते—हे शकटे, हे शकटे
इति च ॥

(प्रदीपः) अवश्यमत्रेति । तत्र दीर्घग्रहणपक्षे शकटि-
शब्दस्याप्राप्ता पक्षे नदीसंज्ञा विधेया । हस्वपक्षे तु नित्यप्राप्ता
पक्षे बाधेति नास्ति विशेषः । अथ तु बह्वविषु शकटिशब्दो
विभाषा टीपयः पठ्यते तदा दीर्घनिर्देशपक्षे पाक्षिके हीपि हे
शकटे इति भवति, शकटिशब्दस्य हे शकटे इति । हस्वनिर्देशे
तु हीपि सत्यसत्यपि हे शकटीति प्राप्नोतीत्यस्ति भेदः ॥

(उद्योतः) नास्ति विशेष इति । वचनान्तरं प्रणीति
दोषः ॥ अथ स्थितिः । असंदिग्धे संदिग्धवचनमनन्तरं ॥ पर्यये
इति । पाठाभावेऽपि सर्वतोऽस्तिर्भावोऽस्ति टीपि इति चान्यत्र
सत्यमिति बोध्यम् ॥ अस्ति भेद इति । एवं नोमान्यान्तरवचनं
वचनं कार्यमित्याशयकभाष्यमेकदेश्युक्तिरिति भावः ॥

(दूषणान्तरभाष्यम्)

इह तर्हि शकटिग्रन्थुरिति “नदी ग्रन्थुनि” इत्येष
स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुशकटिरिति “नद्युत्तश्च”
इति कथं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) एष स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
पूर्वपदप्रकृतिसूत्रेण तु शकटिशब्दे त्रयोप्यवः पर्यायेण सदाता
भवन्ति, शकटिशकटयोरक्षरमक्षरं पर्यायेणेति वच-
नात् ॥ इह चेति । शेषाद्विभाषेति विभाषा कविष्यते,
नित्यश्च प्राप्नोति ॥

(नियमेन दूषणपरिहारभाष्यम्)

नैप दोषः । “इति ह्रस्वश्च” इत्ययं नियमाथो
भविष्यति—इत्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतः,
नान्यथेति ॥

(नियमत्ववाचकाक्षेपभाष्यम्)

कैमर्थक्यास्त्रियमो भवति ? ॥
विधेयं नास्तीति कृत्वा ॥

इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? । नित्या नदीसंज्ञा
प्राप्ता, सा विभाषा विधेया । तत्रापुर्वो विधिरस्तु
नियमो चास्तिवति । अपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न
निर्यमः ॥

(प्रदीपः) कैमर्थक्यादिनि । नोर्वायेति किमर्थकम् ।
तस्य भावः कैमर्थक्यम् । प्रश्नविपर्ययविपर्ययोः सम्बन्धो भाव-
प्रत्ययेनोच्यते । यत्र तत्साध्यन्यार्थस्य तिद्धत्वात्किमर्थमिति
प्रश्नस्तस्य नियमार्थता न तु प्रयोजने सतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु किशब्दोऽनिर्धारितविधेयविषये प्रश्नः, प्रश्न-
विषयत्वं च नियमार्थत्वे प्रयोजकमत आह—कोर्न इति । अर्थः
प्रयोजनम् । संबन्धो विषयविपर्ययभावः । समारम्भरूपिणोऽन्तरादेः
संदर्भार्थकत्वादित्यर्थः ॥ प्रश्नविषयत्वे बीजं दर्शयन् तस्य निग-
प्रयोजकत्वमाह—यत्रेत्यादि ॥

(उद्योतः) एवं च विधेयत्वाभिमतान्यथासिद्धिर्निर्दिष्टमत्रोप-
केति फलितम् । तदाह—भाष्ये—विधेयं नास्तीत्यादि । अग्नौ
वा नदीसंज्ञेति केवलस्त्रीशब्दादौ प्रात्या तस्यै चानपि नित्य-
स्त्रीलिङ्गावित्यर्थान्नात्मासि मत्वेन प्याप्त्यात्तम् ॥

(नियमत्ववादिनः प्रश्नभाष्यम्)

अथायं नित्यो योगः स्यात् प्रकल्पेत नियमः ? ॥

(विधित्ववादिनः समाधानभाष्यम्)

वाढं प्रकल्पेत ।

(नियमत्वसंपादकनित्यत्वसाधकभाष्यम्)

नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् ? । योगविभागः
करिष्यते—इदमस्ति “यू ख्याख्यौ नदी” “नैयडु-
वडुस्थानावली” “वासि” । ततो “इति” इति
चेयडुवडुस्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः ।
ततो “ह्रस्वौ” ह्रस्वौ च यू ख्याख्यौ इति नदीसंज्ञौ
भवतः । इयडुवडुस्थानौ वा नैति निवृत्तम् ॥

(अनुपपत्तिभाष्यम्)

यद्येवं शकटये । अत्र गुणो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यद्येवं शकटय इति । नित्यया नदीसंज्ञया
विधेयत्वाया बाधितत्वात् ॥

(उद्योतः) ननु शेषग्रहणप्रत्याख्यानाद् विलेन गुणो भवि-
ष्यतीत्यत आह—नित्ययेति । विलेन हस्वाविलेनेन नित्यसंज्ञाया
एव विधानादिति भावः ।

(अनुपपत्तिपरिहारभाष्यम्)

द्वितीयो योगविभागः करिष्यते । शेषग्रहणं न
करिष्यते ॥ कथम् ? । इदमस्ति—“यू ख्याख्यौ
नदी” “नैयडुवडुस्थानावली” “वासि” । ततो

१ 'नित्य' । २ 'इत्येतद्विपर्ययार्थ' । ३ 'प्राप्नोति' । ४ न नियम
इति । 'विधिनियममर्थे विधिरिव व्याख्या' इति परिभाषनादिति भावः ।

५ 'प्रश्नविषयो' । ६ समारम्भकृतद्वितीयात् अस्तीतिमत्त्वस्येत्यर्थः ।
(२. ना.)

"लिति" लिति चेत्युच्यते स्थानौ यू वा अस्त्री नदी-
संज्ञौ न भवतः । ततः "हस्त्री" हस्त्री च यू रुपाख्या
लिति नदीसंज्ञौ भवतः । इत्युच्यते स्थानौ वा
नेति निवृत्तम् । ततो "हि" धिसंज्ञौ भवतः
रुपाख्यौ यू हस्त्री लिति । ततः—"असि" ।
ससिचिजितौ च यू हस्त्री धिसंज्ञौ भवतः ॥ रुपाख्यौ
लिति च निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) ततो धीति । एकविपयत्वात् धिनदीसंज्ञयो-
रेकसंज्ञाधिकारात् पर्यायेण प्रज्ञां शक्यते शक्यते इति न
विध्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—दोषग्रहणं न करिष्यते इति ।
तत्परं हि स्त्रीलिति हस्त्रीयोर्नदीसंज्ञाया उक्तत्वेनात्र नदीत्वमात्रात्
तत्र धिसंज्ञा विधातुमशक्येति भावः ॥ ननु धितोपि नदीत्वानि-
श्लेषात् न विधातुं शक्यते आह—एकविपयत्वादिति एकसंज्ञा-
धिकारादेति पर्याये हेतुः ॥

(योगविभागाधैर्यभाष्यम्)

यदि तर्हि दोषग्रहणं न क्रियते तर्हि एकेनापि
योगविभागेन । अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्याः
हस्त्रयोर्धिसंज्ञा बाधिका । तस्य नित्यं प्राप्तायामित्यं
लिति विभागाऽऽरभ्यते ॥

(प्रदीपः) अविशेषेणेति । हस्त्रयोर्धिसंज्ञयोर्बलार्थः ।
भाष्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्ग इत्युक्तम् । परत्वात् पुनर्पुन-
रुच्योः कृतार्था धिसंज्ञा नदीसंज्ञाया बाधिका ॥ तस्यामिति ।
कथं हि न शक्यते नदीसंज्ञाया बाधिका नदीसंज्ञाया
बाधितत्वाद्दोषाभावः ॥

(उद्घोतः) अविशेषेणेत्यस्य स्त्रीपुंसाविशेषेणेति नापि ह-
त्वाह—हस्त्रयोरिति ॥ ननु त्रिव्यां नदीसंज्ञं धिसंज्ञं हि द्वयसंज्ञा-
रूपमिति साधकाशक्त्यात्तदुत्सर्गापवादभावोऽत्र आह—वाच्य-
त्वादिति । सामान्यम् । वाच्यत्वलक्षणसाधकम् ॥

(दीर्घग्रहणपक्षानुपगमभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घादि पूर्व-
सवर्णेदीर्घः प्रतिपिष्यत इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

"वा छन्दसि" इत्येवं भविष्यति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

छन्दसीत्युच्यते । न चेदं छन्दः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

छन्दोवत्स्त्राणि भवन्तीति ॥

(प्रदीपः) छन्दोवदिति । तादर्थ्यात्तद्वत्त्वमपि छन्दः-
शब्दो वर्तत इति छन्दोविषयं कार्यं सूत्रेणैव प्रवर्तते । गौण-
मुख्यन्यायद्वन्द्वप्रदेशेषु निर्देशान्यथानुपपत्त्या नाधीयते ॥

(उद्घोतः) सूत्रेणैविति । छन्दोवदित्यनेनैवाविति भावः ॥
तादर्थ्यादिति । छन्दोवदतिदेशे धीनमुक्तम् ॥ निर्देशान्यथानु-
पपत्त्येति । निर्देशकत्वमिति देशान्यथानुपपत्त्येति । अतिदेश-
विषये तैर्देश्यापत्त्या गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

(दूषणान्तरनिराकरणभाष्यम्)

यदप्युच्यते—'उत्तरत्र विशेषणं न प्रकल्पेत—यू
हस्त्राविति । यदि यू न हस्त्रौ । अथ हस्त्रौ, न यू ।
यू हस्त्राविति च विप्रतिषिद्धम्' इति ॥ नैतद्वि-
प्रतिषिद्धम् । आहार्यं यू हस्त्राविति । यदि यू न
हस्त्रौ, अथ हस्त्रौ न यू ॥ त एवं विज्ञास्यामः—
योर्यौ हस्त्राविति ॥ कौ च योर्हस्त्रौ ? । सवर्णौ ॥

(रुपाख्यशब्दसाधनाधिकरणम्)

(अनुयोगभाष्यम्)

अथ रुपाख्याविति कोयं शब्दः ? ।

(प्रदीपः) अयेति । यथाऽर्थोनिधित्वस्य न शब्दसंस्का-
रोत्तीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) शब्दे संदेहाभावात् कोयमिति प्रश्नोऽनुपपन्न
इत्यत्र आह—ययार्थ इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्त्रियमाचक्षते रुपाख्यौ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये एकदेश्याह—स्त्रियमिति ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

यद्येवं रुपाख्यायाविति प्राप्नोति । अनुपसर्गं हि
को विधीयते ॥

(प्रदीपः) अनुपसर्गं हीति । नस्त्यातश्चापसर्ग
इति कः स परत्वात्कर्मण्यणिलेखना वाच्यते ।

(उद्घोतः) इतर आह—यद्येवमिति ॥ रुपाख्याया-
विति । कर्मण्यण्यतोऽुक्ता भाष्यमिति भावः ॥ यस्मिन्विति ।
यप्यनष्टे इत्याख्य इति न्युत्पन्न पश्चात्परीसमासे सिध्यति तस्यापि
स्त्रियमाचक्षते इति विग्रहोऽप्युक्तम् ॥

(एकदेशिसमाधानसाधकभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—

"यस्मिन्वदश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्जेन जीवति ॥"
छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति ॥

(प्रदीपः) न तर्हीति । शिष्टप्रयोगादसिन्विषये कप्र-

१ 'न भवतः' । २ 'नैव दोष या' । ३ अतिदेशवत्त्वार्थः । (र. मा.)
४ "छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति" इति भाष्यमपि "नलोपेति" इति समाधान-

वाचकभाष्येण संपदं स्यात् तर्हि वरम् ॥ अस्माकिल्लु नगेवसित 'पुनरेकदे-
स्याह' 'स एवाह' 'इतर आह' इति सेतावृत्तेन विभागो दर्शित इति बोध्यम् ।

स्यस्य साधुत्वमेष्टव्यमिति भावः ॥ उद्योतवत्कवय इति ।
तेन चान्दसत्त्वाद्भवति ॥

(उद्योतः) पुनरेतदेवमाह—न तर्हीद्वानीमिति । साध-
प्रयोगे विमतिपक्षं प्रति शोकातुषपतिकथनममद्वयतमम् ॥
क्षिपेति ॥ स एवाह—उद्योतवदिति । इदमेष्टव्यमिति भावः ।

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नहोपा ईष्टिः ॥

(प्रदीपः) नहोपेति । असाधव एवंमादावः । न तु
तत्प्रानाण्यात्साधुत्वव्यवस्था ॥

(उद्योतः) इतर आह—नहोपेति ॥ तद्याचष्टे—असा-
धव इति । ऋषीणां तपोमाहात्म्याच्च तदुच्चारयितुं सामसाकं न
प्रसवाय इति बोध्यम् ।

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । त्रियामा-
ख्यायेते कथाख्यौ ॥

(प्रदीपः) आख्यायेते इति । वञ्चये कविधान-
मिति कप्रत्ययः । साधनं कृतेति सप्तमीसमासः ।

(उद्योतः) त्रियामाख्यायेते इति भावे नान्येति शेषः ।
ननुपपत्त्याभावात्तमासो न सादृश आह—नाधनमिति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

यदि कर्मसाधनः कृत्त्रिया घातुरियदाश्च न
सिद्ध्यति तन्नये लक्ष्ये भ्रिये भुवै ।

(प्रदीपः) कृत्त्रिया इति । नहि तयोरीकारोकारा
त्रिया विहिता यथा वृत्त्यति भावः ॥

(उद्योतः) नहीति । ईश्वरापन्नस्य त्रिया विधानाभावा-
द्गर्भोः सधेति वाच्यम् । एवं च उद्योतरेव साधु तदप्रादेरिति
भावः ।

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति—त्रियामाख्या
अनयोः कथाख्यौ ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । आख्यानमाख्या । आत-
क्षोपसर्ग इत्यङ् । त्रियानाख्यानमनयोरिति बहुव्रीहिः ।
अत्र पक्षे सूत्रेणैव प्रत्ययः समासश्च सिध्यतीति भावः ॥
त्रियां लीविपये आख्या प्रतिपादनमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) प्रतिपादनं, आलेख्येति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

पथमपि कृत्त्रिया घातुत्रियाश्च न सिद्ध्यति
तन्नये लक्ष्ये भ्रिये भुवै ॥

१ 'इतिरिति' । २ ननु उद्योतवदिति चेनेति भावः । (२. आ.)
३ सूत्राभासिति । एवं च लोके विचोदयन्वास्तुगणित्यादीनामसाधुत्वमेवेति
सूचितम् । चेदे तु दृष्टान्तिविषयादप्यवमानरूपमात्र एव । तथा च 'कञ्चोह-
स्पाद' इत्यादाहरणे 'सुगण्णीया' इत्युक्तिरुच्यते ॥ सुगण्णीया इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते
किञ्चु मकारमसाधनानेन च लोके मकारमात्रेण मकार आगमो न भवति

(प्रदीपः) एवमपीति । नहि तयोः त्रियां विधान-
मित्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि विच् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अन्तरपत्त्यादया पक्षे विच् न
वाच्यते । समुदायधर्मस्यावयव आरोपान् कृत्त्रिया अप्यत्र पक्षे
संज्ञा सिद्ध्यति ॥

(उद्योतः) नान्ये एवं तर्हि विजिति । त्रियाणां उद्यो-
पत्त्यादिति भावः ॥ किञ्चु नोक्तस्यादन्त्योऽननिधानात् । अत्र
एव संज्ञा इत्यादी नेत्यङ् । एवं चादन्तपदानुप्रवृत्तेरनादन्तं प्राति-
पदिकं लोकेऽसाधिवति बोध्यम् । आदन्तेभ्यो निच्यन्ते निधा-
नादित्याहुः ॥ वर्णयोः कथाख्यानकर्तृत्वमावाक्यं दृष्टार्था निदि-
रत आह—समुदायेति । दृष्टान्तु शास्त्रचिन्तितं तदन्तेति
भावः ॥ अत्र पक्षे तदन्तसंज्ञापक्षो वक्तुं कथं इति चिन्त्यम् ।
अत्र पक्षे आच्छादनघोरित्वादिविषयेऽप्यने समुदायरूपारोपेण
निर्वाह इति बोध्यम् ॥

(कप्रत्ययानुपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु क एव—त्रियमाचक्षते
ख्याप्याविति ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् 'ख्याप्याव्याविति प्राप्नोति अनुप-
सर्गे हि को विधीयते' इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

मूलविभुजादिपाठात्को भविष्यति । एवं च
कृत्वा सोप्यदोषो भवति गदुकम्—

"यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गर्वा ददौ ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्छेन जीवति" ॥
इति ॥

(आख्याग्रहणप्रयोगनाधिकरणम्)

(अनुयोगभाष्यम्)

अथाख्याग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) आख्याग्रहणमिति । विचपक्षे आख्याग्रहण-
एवायम् । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः ॥ यू त्रिया-
मित्येव कथयितुं लभ्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) कप्रत्ययपक्षे आख्याग्रहणस्येवाख्याग्रहणमित्य-
नुक्तमत आह—विविति ॥ प्रवृत्तिनिमित्तेति । एवं चाख्या-
वोधकं ग्रहणमित्यर्थ इति भावः ॥

तत्रैव मकारमसाधनानेऽपि आत्मन्यभावे कथमाप्यापयितुं अन्तर्भावानेन
समावागमौ नेति आप्योक्तौ सर्वगतत्वसूचनाय । एतदेव ध्वनयितुम् 'इकोय-
वपी' इत्यादौ कञ्चु न कृत इति बोध्यम् । वस्तुतो लोके आदन्तेभ्यो विचो-
दयन्ते तदन्तेभ्योऽपि तदन्तेन न जानं यस्यास इति इति सुगण्णीया इत्यादाहरणं
उच्यतेति वचः । (२. आ.)

(१०४१ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्री-
विपर्ययम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविपर्ययम् । स्त्रीविपर्ययाच्च यो नित्यं ततोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । एव मा भूत्—आमण्ये सेनान्ये स्त्रियं इति ।

(प्रदीपः) स्त्रीविपर्ययमिति । आख्याग्रहणसाम-
र्थ्याक्रियम् आशीर्यते ॥ त्रिवर्गेव यावाचक्षते न तु लिङ्गान्त-
र्युक्तमपीत्यर्थः ॥ आमण्ये इति । प्राणणीदादः क्रियाश-
ब्दात् त्रिलिङ्गत्वात् स्त्रीविपर्ययो न भवतीति स्त्रियामपि वर्त-
मानो नदीसंज्ञो न भवति ॥ नयेवमिष्यन्निप्रवृत्तीनामुभय-
लिङ्गानां पदार्थानां न शुणयचनत्वात्तत्त्वलिङ्गानां स्त्रीविपर्यय-
भावात् त्रियां वृत्तां इति हस्येति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति ॥
एवं तादृं इति हस्येति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति ॥
केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुपपत्त्यादित्येषः ॥

(उद्घोषः) निघ्न इति । पार्तिने निघ्नशब्दोऽनन्वयो,
तद्योतकं यथाकारे भाष्ये यथाकारं एव न नित्यमनन्वय-
स्यायम् इति बोध्यम् ॥ स्त्रियमेवेति । स्त्रीविपर्ययमेवेत्यर्थः ॥
क्रियामाश्रयत्वादिनि । प्रवृत्तिरिति तत्रेव - एव शब्देभ्योऽप्युक्तो
न तु विदेशेऽप्युक्तो नामि विदेशेऽप्युक्तो नित्यमनन्वयस्यायम् इति
भावः ॥ इति हस्येति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ एवमाश्रयत्वात्
न । एतदुपसर्जने नदीसंज्ञासाधनाधिकरणम् ॥

(उपसर्जने नदीसंज्ञासाधनाधिकरणम्)

(१०४२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथ-
मलिङ्गे यो न्याय्यो इति चक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) प्रथमलिङ्गग्रहणमिति । यः शब्दः प्रथमं
स्त्रीविपर्ययमाह पश्चात् प्रकारान्तरेणार्थान्तरं लिङ्गान्तर-
शुक्तं, तस्य तदानीन्तनमाख्यात्वादप्राप्ता नदीसंज्ञानेन विधीयते ॥

(उद्घोषः) भाष्ये प्रथमलिङ्गेति । इत्थं पूर्वं लिङ्गो-
पक्षे वृत्तिपदकण्ठे निघ्नमानी न्याय्यो न तु तयोर्पक्षी न्याय्यत्वा-
भावेति नदीसंज्ञाविपर्ययः ॥ तदन्तरं पदो वृत्तिपदकण्ठे निघ्न-
मानस्य तस्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं तदाह—यः शब्द इति ।
यप्यर्थभेदाच्छब्दभेदस्तथापि श्रुत्यवयवाभेदाच्चवसायापच-
च्छब्दबोधितेवोपपत्तिः ॥ प्रकारान्तरं, यत्तदन्तरप्राप्तिः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ?

(१०४३ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं किञ्चलुप्तमासाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) किप्—कुमार्यं ब्राह्मणाय ॥ लुप्—

१ वृत्तिरिति शक्तिः । (८. ना.) २ स्त्रीविपर्ययं यो नित्यमनन्वयं रूप-
निघ्नमानीत्यर्थः । (८. ना.) ३ सामान्यवर्गमाश्रयति तत्रोपपत्तिः ।

खरकुट्यै ब्राह्मणाय ॥ समास—अतितच्छयै ब्राह्म-
णाय । अतिलक्ष्यै ब्राह्मणाय ॥

(प्रदीपः) किंविति । कुमारीमिच्छात्मानः कुमारी-
यति । ततः कर्तरि किप् । अथ वा कुमारीवाचरतीत्याचारे
लिप् विधाय कर्तरि किञ्विधेयः ॥ खरकुट्यै इति । खर-
कुटीरतीवार्थे संज्ञायामिति कनो लुप्पनुष्य इति लुप् ।
यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वमस्ति तथापि स्थाप्रयस्य पुंस्त्व-
स्यानिवर्तनाभावात् स्त्रियामेव वर्तते । किं तर्हि ? पुंस्त्वपीत्याख्याग्रह-
णाश्रयमार्यादप्राप्ता नदीसंज्ञा विधीयते ॥ अतितच्छयै इति ।
तन्नीमतिशान्त इति तत्पुरुषः ॥

(उद्घोषः) आचारे किपमिति । प्रातिपदिकप्रत्यये लिङ्ग-
विशिष्टग्रहणमिति भावः । उपन्तादाचारकिप्प्रत्यये इदम् ॥ खरकुटी-
र्येति । खरकुट्याद्व्याप्तिवत्त्वादेराकृतिगणत्वाद् लीप् । कुटीरशब्देन
समासो वा ॥ पुंस्त्वस्यानिवर्तनादिति । न च तदनिवर्त्ता खरकुटीः
पश्येत्यादी नत्वापत्तिः, प्रकृतियदित्यतिदेशेन प्रकृतलिङ्गप्रयुक्तकार्या-
तिदेशेन तद्विरुद्धस्याश्रयकार्याप्रवृत्तेः ॥ स्पष्टं चेदं स्त्रियामिति वदे-
माह्ये ॥ यदा तेन सामान्यवर्गमाश्रयति तद्विधेयते । स्पष्टं चेदं
तस्माच्छस इति घञे भाष्यकैवटयोः ॥ अत्रापि घञे प्रकृते स्थाप्रय-
लिङ्गनिवृत्तौ मानाभाव इत्याशयः । तस्मात्तस्यानेपि उपाख्यायि-
तस्य स्त्रीत्वमेव य आहति नार्थः, किं तु स्त्रीत्वविशिष्टमेव य
आहृत्यर्थः । न चार्थं तथा, स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वविशि-
ष्टस्याभिधानात् । न च पदार्थमात्रे भारतीयलिङ्गप्रयस्य सत्त्वे-
नासंभवं, व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदव्यत्यक्तात् तत्ताद्विज्ञोर्भवेति
स्त्रीपदार्थव्यत्यक्तवद्भावात् तत्तत्त्वे मानाभावात् । प्रकृते तु माहा-
णयेत्यादिविशेष्यदर्शनेन तत्तत्तानुमानात् । तत्फलं तु त्रिवे माहा-
णयेत्यत्र कुपि इति हस्येति विप्रलम्भाभावः ॥ प्रथमलिङ्गे चेति
तु न तद्विपर्ययमिति बध्यते ॥ एतेन 'यथा वारारिचर्यः' मन्त्रशक्ति-
स्त्राभावाच्छास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टत्वे स्त्रीरूपाधेस्त्राभिधानं तथा कुप-
नंतरपि भारतीयस्त्रीत्वविशिष्टत्वे पुमादरभिधानम् । न च य-
त्तद्विपर्ययमिति तत्रमाश्रयानं सहाच्छते । एव - तः नित्य-
स्त्रीत्वमस्तेनेत्येवास्त्वम् ॥ अतिशयित्वा तन्नीमतिः संज्ञा नदीसंज्ञा-
दाह—तन्नीमतीति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि चक्तव्यम् ?

(समाधानभाष्यम्)

न चक्तव्यम् ।

(१०४४ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अवयवस्त्रीविपर्ययत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवयवोत्र स्त्रीविपर्ययः । तदाश्रया
नदीसंज्ञा सविपर्ययति ॥

(प्रदीपः) अवयवस्त्रीविपर्ययत्वादिति । अन्तरङ्ग-
त्वात् पूर्वमेव स्थाप्रयत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने
लिङ्गान्तरयोगे बहिरङ्गे न निवर्तत इति भावः ॥

१ ८. ना.) २ युक्तवद्भावाविधिप्रत्याख्यानेऽपीत्यर्थः । (८. ना.) ३ तद्विज्ञो-
र्भावात्तत्त्वार्थः । (८. ना.)

(उद्घोतः) बहिरङ्गे इति । अङ्कतव्यूहपरिभाषा तु नास्तीत्येति भावः ॥ यथोद्देशे इदम् । अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूत-
शब्दनामग्रहणम् । अत एव नयजानन्ते न दोषः । समुदाये कार्य-
प्रवृत्तिस्तु न्यूनतादोषा ॥ वस्तुतः—कार्यकालपक्षेण समाप्ते
रूपेण तदवयवस्य तत्प्राप्तिः । अत एव भाष्ये तदाश्रया नदी-
संज्ञा भविष्यतीत्युक्तम् कार्यवेलादामपि नृदिप्यनीलवर्णत्वात् ।
कैयटरीत्या तु तदाश्रया नदीसंज्ञास्तीति वदेत् । कुमारौलादावपि
विशेषणतया निलसीलिङ्गरूपावबोधकत्वमख्येव । प्राधान्येन तन्मात्र-
बोधकत्वनिर्देशे तु न मानमित्याशयः ॥

(१०४५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति
चेदियङ्बुवङ्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गे यण्-
स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोवयवस्येय-
ङ्बुवङ्स्थानत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति
चेदियङ्बुवङ्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गे यण्स्थानयोरपि-
यवोः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आद्यैः ब्राह्मण्यैः ॥ किं
कारणम् ? । अवयवस्य इयङ्स्थानत्वात् । अवय-
वोऽत्र इयङ्स्थानः ॥

(प्रदीपः) आद्यै इति । आध्यायतीति ध्यायतेः
सम्प्रसारणं चेति क्तिप् सम्प्रसारणं च । अत्रावयवो धीमन्
इयङ्स्थानः ॥ समुदायस्य त्वेनेकाच्च इति यैणा बाधितत्वा-
दियङ्स्थानत्वाभावः ॥ नन्वाधीप्रधीशब्दो क्रियाशब्दत्वाभि-
क्षिप्तत्वाद् अविषयौ न भवतः । यथैव प्रामाण्येनानीशब्दा-
विति नदीसंज्ञा न नाभ्यमिति पूर्वपरव्याघातदर्शनाच्चिन्त्य-
मेतत् ॥

(उद्घोतः) चिन्त्यमेतदिति । आध्यायतीत्यादिविग्रह इत्य-
भिमानः । वस्तुतस्तु ध्यानं धीः आ ईपत् प्रकृष्टा वा धीर्यस्या
इति विग्रहः । यत्र च गतिपूर्वत्वाद्यपि मुलमः । अवयवस्येय-
स्थानत्वमिति भाष्यं च रमणीयमेव । आद्यै इत्यादी समुदायस्य
निलसीत्वाभावात्प्रदीपान्तरवयवस्य सा बाध्या सा च न
प्राप्नोति तस्यैयस्थानत्वात् । वार्तिकारम्भे तु न दोषत्वेन हि
निलसीत्वाभावेन प्राक्तननिलसीत्वं गृहीत्वेदानीं सा प्रवर्तते ।
न चेदानीमसावियङ्स्थान इति निषेधाप्रवृत्तिः, प्राक्तनेयङ्स्थानत्वं
गृहीत्वा निषेधस्तु न प्रवृत्तिर्मानाभावादिति भावः ॥ न च
गतिकारकपूर्वत्वेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया निलसमासत्वेन ग्रहण-
शिलान् यण् दुर्लभः । अत एव कृन्तेजन्तवत्ते मा नः समस्य
द्वय इति मश्रव्याख्यावसरे दुर्धिय इति कैयटेन प्रयुक्तमिति
वाच्यम् । मानाभावाद । कैयटप्रयोगे दुःसिता धीर्येणमिति निग्र-

हेण धीशब्दं गतित्वाभावात् दोषः । जय चैदमपि भाष्यं
मानम् ॥

(१०४६ समाधायवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद् यस्या-
ङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गरूपं गृह्यते
यस्याङ्गस्य इयुवौ भवतस्तत्त्वेन ग्रहणम् । न चैत-
स्याङ्गस्य इयुवौ भवतः ।

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । अचि श्रुधात्विलनेन
अङ्गस्येयवङ्बुवङ्विधानात् सामर्थ्याभिसमन्नाहम् । तेन यस्याङ्ग-
स्येयङ्बुवौ निर्वर्त्तते तस्य नदीसंज्ञानिषेधः । एतस्य इत्यत्राव-
यवस्याङ्गत्वं नास्ति । अङ्गस्य तु परनेकाच्च इति यन्निधानादि-
यङ्बुवङ्स्थानता नास्तीति निषेधाभावः । एतदर्थमेव स्मृत-
ग्रहणं कृतम् । इयङ्बुवङ्गैर्यदा स्थितिसदा प्रतिषेधो यथा स्याद्
यदा त्वपवादेन नावस्तदा मा भूत् ।

(उद्घोतः) सामर्थ्याभिसमिति । इयङ्गुत्तरेणान्वयस्ये
एव संभवादिति भावः । यत्प्राक्तिकभाष्यप्रामाण्यादियङ्बुवङ्ग-
मुपस्थितस्याङ्गस्य शब्देऽन्वय इति तात्पर्यम् । अङ्गत्वं नास्तीति ।
ननु त्वङ्गविग्रहेऽन्वयवर्तिविनयया धीमन्स्याप्यङ्गत्वमस्येवेति
चेत् । नदीसंज्ञाकार्यप्रयोजकमयमावयवविकृतिरूपेणाहं यत्र कापी-
यटादेः स्थितित्वं निषेधात् । जय एव हे श्रीहिलादी निषेध-
स्तदाह—एतदर्थमेवेति । यत्र नदीकार्थशब्देन बाधकावाधि-
तेयङ्बुवङ्गोः स्थितिः कचित्प्रयोगे दृष्टा तस्य गृह्यत्वं सति सम्भवे
तदवयवस्य च नदीत्वं नेत्यर्थ इति भावः । प्रथमं इत्यत्र चावयव-
निलसीत्वमादाय नित्यैव संज्ञा । इयङ्स्थानत्वाभावाच्च न हि
इत्यङ्गैर्यदा विकल्पः । न न प्रवीशब्दावयवस्य नदीत्वे नष्टत्वेति
कवापत्तिः, समासार्थपूर्वावस्थाप्राप्त्युत्तरपदस्य नदीत्वं एव कथं
प्रवृत्तेः ॥

(१०४७ नियमवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्री-
वचने ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्रस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च
प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति
वक्तव्यम् ॥ शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै । क मा
भूत् ? । शकट्ये अतिशकट्ये ब्राह्मणाय ॥ घेन्यै
अतिघेन्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? । घेन्ये अति-
घेन्ये ब्राह्मणाय ॥ भियै अतिभियै ब्राह्मण्यै । क
मा भूत् ? । भिये अतिभिये ब्राह्मणाय ॥ भुवै
अतिभुवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? । भुवे अतिभुवे
ब्राह्मणाय ॥

१ 'इयङ्बुवङ्' । २ 'इयङ्बुवङ्' । ३ 'आध्यायतीति' इत्यर्थं पाठो न सर्व-
त्रिक्तः । किं तु वस्तुतस्तु । ४ 'यण्यविधानादि' । ५ अन्वया वृत्त्याऽनु-
पस्थानमित्याहस्य शब्देऽन्वयो न स्यादिति भावः । (८. पा.) ६ अथ तु

समासार्थपूर्व धीशब्दस्य नदीत्वं नास्ति, इयङ्गुत्तरेणान्वयस्येति भावः । (८. पा.)
७ इदं सप्तम्यन्तरम् । (८. पा.)

(प्रदीपः) हस्वेति ॥ अचयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्ध-
मित्यस्यायमपवादः । हस्वेयवृत्त्युत्थानानां प्रवृत्तिर्यान्तर-
संक्रान्तिस्तस्यां सत्यां स्त्रीवचने एव संज्ञा भवति न लिङ्गान्त-
रवचने । पदान्तरप्रवृत्तौ चेति हेतुम् । एतदेव प्राक्प्रवृत्ते-
रिति भाग्ये रच्यते ॥

(उद्गोतः) नदीवर्गाधिक्ये प्राक्तनायातिशयकटये प्राक्तनाये-
लादान्तरपदोत्पत्त्याय विकल्पावधिरीत्याशङ्क्य भाग्ये हस्वेयुवि-
त्यादि ॥ टिप्पल्यादिशब्दास्तेन विधायित्वेति विशेषणमित्यनेनान्वाक्या-
यत इति बोध्यम् । आद्यापदं त्वय न संवध्यतेऽपि विधायित्वादाव-
हस्य तत्त्वान्वायाय पादिकनदीत्वानापत्तेः । एवं च समुदायस्यानेन
नदीत्वं नित्यम् । तत्र प्रथमलिङ्गप्रवृत्तौ चैलम् प्रलापेनानरीत्या
प्राप्त्यभावात् न निषर्गं विधितेनैव व्याचष्टे—नदीसंज्ञा भवति
इति ॥ मनुष्यो वातिरेकान्वापिन्द्रिये हस्तादावयवस्यैव सा
नित्यम् इति समुदायस्य नैव प्राप्तिः, अतिशये हस्तादावयवस्य
वेन प्राप्तौ नैव निति निषिद्धा । तदा तु जानेन संज्ञाविकल्पो,
यतो विविधितस्तदातिरेकान्वायात् । हस्ताधित्वादेहेनैव वणावन्ते इय-
दासिन्ने वणावन्ते च दान्तरूपे इति वातिरेकसंज्ञायां शब्दा-
धित्ति भाग्येऽपि हस्तम् ॥ ननु प्रथमलिङ्गप्रवृत्तौ चैलम् प्राक्तनाया-
त्यमोपसंरपात्तरेन टिप्पि हस्तधेलप्राप्तसंज्ञेहस्वेयुवेत्यादि
मत्त आह—अचयवेति ॥ न्यायस्त्यापि समान इति भावः ।
प्रथमलिङ्गत्वम् टिप्पि हस्तधेलप्राप्तसंज्ञेहस्वेयुवेत्यादि
तु भाग्ये वदयति ॥ अतः संयते प्रलापानवापयमारम्भवाक्यसा-
मुपसर्जनं बोध्यम् ॥

(व्याख्यान्तरभाष्यम्)

अपर आह—

॥ * ॥ हस्वेयुवृत्थानप्रवृत्तौ स्त्री-
वचने ॥ * ॥

(भाष्यम्) हस्वी च इयुवृत्थानौ च प्रवृत्तावपि
स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं
प्रयोजनम् ? शक्यं अतिशक्यं ब्राह्मण्यं । क
मा भूत् ? शक्यं अतिशक्यं ब्राह्मणाय ॥ घेनै
अतिघेनै ब्राह्मण्यं । क मा भूत् ? घेनवे अतिघेनवे
ब्राह्मणाय ॥ श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मण्यं । क मा भूत् ?
श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय ॥ भुवे अतिभुवे ब्राह्मण्यं ।
क मा भूत् ? भुवे अतिभुवे ब्राह्मणाय ॥

(प्रदीपः) अपर आहृति । चक्षन्तोऽत्र न पठ्यत
इति पूर्वसादृश्येः । नहि प्राक् प्रवृत्तेः किंचिदतिशयापद्यते
मदयः समुदायः कियते । पठ्यमानोऽपि चक्षन्तः स्त्रीवचन-
शब्देन सम्प्रत्यये स च नियमार्थः ॥ क्वचिद्भाष्ये पठ्यते—“अ-

रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवति इति वक्तव्यम् । शक्यं अतिशक्यं
ब्राह्मणाय । क मा भूत् ? शक्यं अतिशक्यं ब्राह्मण्यं”
इत्यादि । एव त्वपपाठः । उपसंहारस्यान्यथाभिधानात् ॥

(उद्गोतः) नहि प्राक् प्रवृत्तेरिति । ननु नयतीति नीस्त-
मतिक्रान्ताये अतिनिये ब्राह्मण्यं हरिमतिक्रान्ताये अतिद्वये इत्यत्र
नदीत्वापचिरुपमनिष्ठमस्येव । न चाहस्य नित्यमीत्वाभावात्
दोषः, तस्य नित्यसंज्ञेन विशेषणेऽतिश्रिये ब्राह्मण्ये इत्यसिन्वापत्तेरिति
चेत् । तादृशानामनभिधानात् ॥ नियमार्थं इति । अजीवच-
नादन्वावृत्त्यर्थं इत्यर्थः । प्रकटये इत्युदाहरणं तु हेतुवन्तं बोध्यम् ॥
उपसंहारस्येति । प्रथमलिङ्गप्रवृत्तौ चोदितं तद्वैयर्थ्यादे-
रित्यर्थः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रथमलिङ्गप्रवृत्तौ चोदितं तद्वैयर्थ्यं विजानीयात्स-
धमेतद्विकल्पते इति, तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वा-
चष्टे हस्वी चेयुवृत्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च
प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति ॥ यू ख्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥

(उद्गोतः) द्वैयमित्यस्यानिष्ठविषयकमपीत्यर्थः । विकल्पत
इत्युपसर्गोऽनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ तदाचार्य इति । असाध्य उक्तः ॥ ३ ॥

(इति नदीसंज्ञाप्रकरणम्)

(अथ धिसंज्ञाप्रकरणम्)

(१६७ धिसंज्ञाधिकरणसूत्रम् ॥ १ । ४ । २ आ. २ सू.)

२४९ पष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

(१०४८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ योगविभागः ॥ * ॥]

(भाष्यम्) योगविभागः कर्तव्यः ॥ “पष्ठीयुक्त-
श्छन्दसि” पष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि धिसंज्ञौ
भवति । ततो “वा” र्धा छन्दसि सपे विधयो
भवन्ति ॥ सुपां व्यत्ययः । तिङां व्यत्ययः । वर्ण-
व्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कालव्यत्ययः । पुरुष-
व्यत्ययः । आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्ययः ॥
सुपां व्यत्ययः—“युक्ता मातासीदुरि दक्षिणायाः”
दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्ययः—“चपलं
ये अभ्रयूपाय तक्षति” तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्य-
त्ययः—“त्रिष्टुभोजः शुभितमुग्रवीरम्” सुहितमिति
प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्ययः—“मधोर्ध्वक्षति” मधोस्तृप्ता
इवास्ते” मधुन इति प्राप्ते ॥ कालव्यत्ययः—“श्रो-

१ अपरपष्ठीयुक्तस्यातिशयमिति रीतेत्यर्थः । (८. ना.) २ अपरपष्ठी-
विषयस्यातिशयमिति रीतेत्यर्थः । (८. ना.) ३ अर्थं वार्तिकपाठः सर्वत्र नोपपन्नः ।
४ “नो वा नद्यः” ५ प्रवृत्तौ स्त्रीवचनस्यानवसंयत्तये इत्यादि । (८. ना.)

६ सर्वत्रापि प्रथमलिङ्गे व्याख्यामीकारोक्त्यात्मनं नदीसंज्ञाये कल्पते प्रसिद्ध-
तीत्येवमनिष्ठविषयकमपि विजानीयादित्याशयः । (८. ना.) ७ “स्त्रीवचन एव
नदीसंज्ञौ भवति” । ८ “वा न छन्दसि” ।

ऽग्नीनाधात्यमानेन' 'श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन' । श्व आधाता श्वो यष्टेति प्राप्ते ॥ पुरुषव्यत्ययः— 'अधा स वीरैर्दशभिर्वियूपाः' वियूयादिति प्राप्ते ॥ आत्मनेपदव्यत्ययः— 'ब्रह्मचारिणमिच्छते' इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्ययः— 'प्रतीपमन्य ऊर्मियुध्यति' 'अन्वीपमन्य ऊर्मियुध्यति' युध्यत इति प्राप्ते ॥ पठ्ययुक्तः ॥ ९ ॥

(प्रदीपः) पठ्ययुक्तः ॥ ९ ॥ योगविभाग इति । तेन परिभाषा संप्रयते । यावदिह शास्त्रं कार्यं तच्छन्दसि वा भवति । तत्रानयैव सिद्धत्वाद्बहुलं छन्दसीत्यादि न वक्तव्यम् । एतदर्थं च व्यत्ययो बहुलमिलत्र योगविभागो न व्याख्येयः । उभयत्रविभाषा चेयं विज्ञेया ॥ सुपामिति । कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्नियमस्य विकल्पनादनियमोऽपि च्छन्दसि भवतीति सुपौ व्यत्ययसिद्धिः ॥ कालव्यत्यय इति । कालविहितप्रत्ययव्यत्यय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

(उद्घोतः) पठ्ययुक्तः ॥ ९ ॥ अत्र पठ्यपदं तदन्तपरम् । पठ्या युक्त इत्यर्थे तु पठ्यामित्येव सिद्धे युक्त्यहणव्यवस्थापत्तेः । तन् समासे पूर्वैरेव सिद्धत्वात्कुलुब्धानां पठये नमः सम्प्रसारणे भवेद्वम् । न चैवमपि समासे छन्दसि परत्वाद्यमेव विज्ञेयः नादिति वाच्यम् । वेदे आपाधरूपाभावेनेष्टापत्तेः । तत्र बहुलं छन्दसीत्यादिबहुतराकरणलाभाय योगविभागो भाष्ये कृतः ॥ छन्दसि स्थान्तरविहितानां कर्म विकल्पसिद्धिरत आह—तेनेति । योगविभागसामर्थ्यगन्धसर्वविषयत्वेनेत्यर्थः ॥ परिभाषेति । कार्यमानं चास्मा लिङ्गं, तदाह—यावदिति । उभयत्रभाषेति । पत्रयत्रासा उपस्थितित्वे कैचिप्राप्तविभाषारूपाः कैचिदप्राप्तविभाषारूपाः पर्यवस्यन्तीति भावः । यद्यपि तेषु विधिषु निलं प्राप्तेषु 'छन्दसि वा' इत्यनेन सर्वापि प्राप्तविभाषा, तथाप्यस्य विकल्पविषये व्यत्ययमात्रपर्यवसन्नतायाऽस्त्येव तत्संभव इति बोध्यम् ॥ ननु स्थाविवाक्येनानियमेन प्राप्ते कर्म व्यत्यय इत्यत आह—कर्मणीति । नियमस्यैव विकल्प इति भावः । यत्कर्मण्येवेति तच्छन्दसि वेति वचनव्यत्यये । एवं च करणेऽप्राप्तद्वितीयाया यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादी प्रयोगमेवेन करणाकरणाभ्यां विकल्पेऽप्राप्तविभाषा । अन्यप्राप्तावन्यस्य करणाद् व्यत्ययत्वं च बोध्यम् ॥ सुहितमिति प्राप्ते इति । सकारहकारयोः शर्मा ॥ क्वचित्तु क्षुचितमिति प्राप्ते इति पाठो दृश्यते ॥ मधुन इति प्राप्ते इति । 'माघीगोवो भवन्तु नः' इति क्षीरैवाजी नपुंसकलिङ्ग इति भावः ॥ कालव्यत्ययस्य ब्रह्माण्डव्यत्ययत्वादाह—कालविहितेति ॥ ९ ॥

(इति घिसंज्ञाप्रकरणम्)

१ क्रियाऽक्रियाम्भ्यामित्यर्थः । (२. ना.) २ शुधितमिति । कुत्रचिन्मनी-
हृत्तादिक्रिया निमित्तः शकारः । Bangal Asiatic Society अङ्ग्रेज-
मुद्रके तु "शुधितमिति प्राप्ते" इति पाठः "सकारहकारयोः शर्मा" इति
व्यत्ययपदार्थकपूर्वग्रन्थविरुद्धः "इति प्राप्ते" इति भाष्यविरुद्धः । ३ क्षीरिण्य
इत्यर्थकस्य भाष्यीरिति पदस्योपपत्तेन मधुपदस्य क्षीरभाषित्वं निरूपिते ।

(१५८ यज्ञसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । २ आ. ३ सू.)

२५३ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्य-
येङ्गम् ॥ १३ ॥

(पदकृत्यवगनाविकरणम्)

(भाष्यमाप्यम्)

[अर्थं यस्माद्ग्रहणं किमर्थम् ?]

(समाधानमाप्यम्)

यस्मादिति व्यपदेशाय ॥

(प्रदीपः) यस्मात्प्रत्ययविधिः ॥ १३ ॥ यस्मा-
दिति व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति शेषः । सति हि
यस्मादित्यासिद्धादीत्यनेन संज्ञा निर्देष्टुं शक्यते नान्यथा ।
परामर्शसंज्ञनिर्देशे तदिति परामर्शाभावात्तदादीत्यसम्भवेन
स्यात् ॥

(उद्घोतः) यस्मात् ॥ १३ ॥ ननु सर्वस्यापि शब्दस्य
व्यवहाररूपव्यपदेशार्थत्वादनैव तत्कथनमनुचितम् आह—सं-
ज्ञिन इतीति ॥ ननु तदादिपदमेव भूमिनिर्देशकं भविष्यतीत्यत
आह—सति हीति ॥ ननु यच्छब्दामात्रं तच्छब्दप्रयोगो नैव-
चित् । 'ते सद्गताः' 'कला च मा कान्तिमती कलावतः'
'सा गङ्गेत्यादा प्रकृतप्रसिद्धानुभूताधिक्ये व्यभिचारादित्यत
आह—परामर्शेति । प्रकृतदेरभावादिति भावः ॥ तदिति
परामर्शाभावादिति ॥ तदित्येतत्परामर्शयोग्याभावादित्यर्थः ॥ न
च प्रत्ययविधीत्यत्र प्रकृतप्रत्ययस्यैव तदा परामर्शोऽस्तु यस्य प्रत्य-
यस्य विधिसिद्धाद्यन्तमिलनार्थस्त्विति वाच्यम् । एवं हि विहितप्रत्य-
यादेरेवाङ्गसंज्ञा स्यादिति भविष्यतीत्यादी भातीयुणानापत्तिः । एवं
च विशिष्टसंज्ञिनिर्देशार्थं यस्मादित्युक्तमिति भावः । न च प्रकृ-
त्यादि प्रत्ययेऽन्तमिलेवास्तु, प्रकृतादीत्यस्य यस्मात्प्रत्ययविधिसिद्धादी-
त्यस्य च पर्यायत्वेन पर्यायेषु आपवगीरव्यभिचारानादरात् । योग-
विभागेन वक्ष्यमाणपरिभाषाभावात् तथान्यासस्यावश्यकत्वाच्च ॥

(अनुयोगमाप्यम्)

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ॥

(समाधानमाप्यम्)

'यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेङ्गम्' इतीयत्युच्यमाने
स्त्री इतीय स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत । प्रत्ययग्रहणे
पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) स्त्रीयतीति । स्त्रीशब्दात्सुशब्दस्य तल्लोपस्य
च विधिरस्त्रीत्यङ्गसंज्ञा स्याद्भ्रसंज्ञा चेति संज्ञाद्वयनिमित्तो यस्येति
चेति लोपः प्रसज्येत । ईश इदमादेशस्य यस्येति लोपस्यासि-
द्धवद्भावादित्यसिद्धत्वं नास्ति । प्राग्भावादसिद्धत्वमिति

तस्य ननु-लिङ्गत्वं तु लोके तथा प्रयोगदर्शनादित्यभिप्रायः । (२. ना.)
३ अर्थं कोष्ठकान्तर्गतपाठः कुत्रापि नोपलभ्यते । समाधानग्रन्थेनोपलभ्यमानेन
मन्त्रस्योच्यतेन संनवाद्गुणलभ्यमानमप्यपाठकृत्यं दाविमथस्य स्यात्तदाहसमनु-
भाष्यतीति वचः । (२. ना.)

इति मतीतोपलम्भिरदयोति । ४ संयन्त्र इत्यर्थः । (र. गा.) ५ नुम इत्यादि ।
(र. ना.) ६ 'पयेर्यद' । ७ ग्रहणेत्यभिधानं भाति । (र. गा.) ८ उपकारस्ये-
त्यादि । (र. ना.) ९ 'तो व्याख्यातं करोति' ।

स्यादित्यन्तर्गतोऽसंख्यायते ॥ संवत्सरतुरिति । द्विवचने कृतेऽङ्भ्यास्तद्व्यवायेपीति मुटि चानङ्त्वाहत्तस्य संयोगादेरिति गुणो न स्यात् । यदा तु पूर्वं धातुरूपसंगेण युज्यत इत्येव पक्षान्तरान्तरत्वात्मुटि कृते तद्वत्कस्य तद्वद्गुणेन ग्रहणात्सकृदादिव प्रत्ययविधिरित्यङ्गसंज्ञा सिद्ध्यत्येव । सकृदादिव द्विवचने कृते शार्पूर्वार्थः स्वय इति स्वयः क्षेत्रे संवत्सरतुरिति सिद्ध्यति । किं तु संस्कृत्योऽसंस्कृत्य इति द्वद्गुणनिवृत्तये कार्पूर्वग्रहणेनाभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः मुटि कृते नास्ति सुद्वयहितस्याङ्गसंज्ञेति गुणो न स्यादित्युपसंहयानम् ॥

(उद्योतः) ननु मित्तुयोरङ्गत्वे न किञ्चित्प्रयोजनमत आह—कृतयोरिति । सति सप्तमीति भावः ॥ भाष्येति । सत्सप्तम्येव सिद्धे मत्वप्राप्तादाश्रयणमयुक्तमतः फलितापेक्षनपरं भाष्यमित्यर्थः ॥ रूपोदाहरणमिति । मित्तुयोरपीदृशमित्यर्थः ॥ अन्ये तु भिनचोत्तादावद्व्याप्त्याने उद्युपधगुणाशङ्का कैनेधारणेण समाधानं च दृढोक्तसंगतं स्यादिति भाष्याश्रयमाहुः ॥ ननु परत्वात्पूर्वने-वादागमोऽङ्ग आह—नित्यत्वादिति । लावस्थायामदिति पक्षे भिन्नीलादावाङ्गं धित्वं न स्यादिति बोध्यम् ॥ ननु संज्ञा-भाषापेक्षत्वेनान्तरग्रहणात्मुटि तयो लिङादिकमिति न दोषोऽत आह—द्विवचन इति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति सिद्धान्तादिति भावः ॥ ननु टित्वाद्यात्ववयवत्वेन न दोषोऽत आह—अट्प्रत्ययस्येति । नायं टित्वादाववयवः किं त्वनेन नध्यं प्रवेक्षित इत्यमक्त इति भावः ॥ तद्वत्कस्येति । टित्वादित्यर्थः ॥ सकृदादिवदेवेति । इदं चिन्त्यम् । एवं खन भातृपसर्गयोः समातो पूर्वार्थः । स हि पूर्वं धातुः साधनेनेति न्यायेनोपपद्यमिति सूत्रे भगवता धारितः ॥ द्वद्गुणेति । ऋतश्च संयोगादेर्गुणोक्ति-संयोगाद्योरिति विहितेत्यर्थः ॥ अमक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति । इदं धापकं कथमेति चिन्त्यम् ॥ यद्वात्य इति मत्वेति शेषः । अत एवेद्गुणनिवृत्तये वगनमेव परिच्यति भाष्यकृद् गते । किं य सुटोऽमक्तत्वे नकारादेर्भातृत्वाभावात् सकृदादिव कथं टित्व-मिति सुधीर्भिर्भाष्यम् । यद्यप्यत्र पूर्वपक्षिणः सुटोऽनपयवत्वा-भिमानात्संवत्सरतुरित्यादी संयोगादित्वाभावादपि गुणो न प्राप्नोति तथापि संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकेन साध्यः । यद्यप्यवयवावयविभावस्य प्रत्यर्थस्याभावात्कथं तेनापि सिद्धित्वापि यदन्त्यवर्णनिरुपितमुपधात्वं संयोगस्येति निरूपकत्वलक्षणे प्रत्यये षष्ठ्योर्हितिरिति भावः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति, सुटो बहिरङ्ग-त्वात् । बहिरङ्गः सुट् अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(उद्योतः) भाष्ये—किं पुनरिति प्रथमुपपादयति—

१ सुट् टित्वादेव कृतातोरादयनोऽपरिच्यति इति भातृत्वंमहर्षेः स्वयं तासुटोऽमक्तत्वं ज्ञापयति 'सुट् कार्पूर्वोऽनपयव यव स्यात्तु भातृपसर्ग' इति । (र. ना.) २ रूपपुष्पदे इत्यादिः । (र. ना.) ३ अत्राः पूर्वमजगोऽग्निन-दित्यादेः गित्त्वोऽपि शेषः । (र. ना.) ४ ज्ञापकत्वमुपपादितं कैवलाश्रयमा-पन्त्य नयेति चिन्त्योक्तिरेव चिन्त्यम् । (र. ना.) ५ अभिमानोक्तिर्ननु उपपादात्तरागमदमिण्येव भाष्यगतामिण्यार्थरूपमेव यस्या न्यायम्,

सुटो बहिरङ्गत्वादिति ॥ बहिरङ्गोपसर्गनिमित्तत्वात्सुटो बहिरङ्ग-त्वम् । एवं च तस्यासिद्धत्वात्तद्व्यवहृत्यत्वमिति भावः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

वक्ष्येत्येतत् *संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपध-ग्रहणं कथमर्थम्* ॥

(उद्योतः) नन्वसिद्धत्वेनाश्रयसाधने तेनैव संयोगादित्वा-भावात्कथं गुणः स्यादत आह—वक्ष्येत्येतदिति । तथा च तत्सामर्थ्यात्तदङ्गे नास्तिदत्तमिति भावः ॥

(संयोगादिग्रहणवैयर्थ्यभाष्यम्)

यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगा-दिग्रहणेन । इहापि सस्वरतुः सस्वररिति संयोगो-पधस्येत्येव सिद्धम् ॥

(वैयर्थ्यनिरासभाष्यम्)

अवेदेवमर्थेन नार्थः । इदं तु न सिध्यति संव-त्सरतुः संवत्सररिति ॥

(उद्योतः) सस्वरतुरित्यस्य संयोगोपधग्रहणेन सिद्धावपि तदा सामर्थ्याभावादसिद्धत्वाभावाद्गुणपक्षां संवत्सरतुरित्यादि न सिध्यतीत्याह—अवेदित्यादि संवत्सररित्यन्तम् । तस्मात्संयो-गोपधग्रहणसामर्थ्योपपत्तये संयोगादिग्रहणमपि कार्यमिति भावः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

(उद्योतः) तत्र संयोगोपधग्रहणे कृते यदि तत्सामर्थ्याद-सिद्धत्वाभावात्सिद्धत्वेन सिद्धयते तदभावाः स्यादिति तत्कारणेपि तदसिद्धिरित्यत्रार्थोपपत्तिमेतत्तत्रासिद्धत्वाभावे कुतोऽङ्गत्वं न सिध्य-तीति पुनः पृच्छति—किं पुनरिति । एवं सुटो बहिरङ्गत्वादि-त्यादि भाष्यं योजयन्ति केचित् ॥

ये तु भाष्ये सुटो बहिरङ्गत्वादित्यादिः किं पुनः कारणं न सिध्यतीत्यन्तो ग्रन्थ उपसर्गार्थसंख्या भातोः पूर्वमेव । ततश्च प्रत्यये कृते दिवचनपूर्वन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकः सुट् इति लिटः सकृदादिव्यभावेन संयोगादेरङ्गत्वाभावाद्गुणो न प्राप्नोतीति नाप्याशय इति प्रामाणिकाः ॥

(अनुयोगसमाधानभाष्यम्)

इह तस्य वा ग्रहणं तदादेर्वा । न चेदं तद्, नापि तदादि ॥

(प्रदीपः) तस्य चेति । व्यपदेशिवद्भावादिति भावः ॥

(उद्योतः) ननु तदादिग्रहणे सति कथं तस्य केवलस्य ग्रह-णमत आह—व्यपदेशिवदिति ।

(१०५१ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । तदाद्याद्यङ्ग-संघं भवतीति वक्तव्यम् ॥ किमिदं तदाद्यादीति ? ।

निरूपकत्वस्य प्रथमपक्षाद्विग्रहोऽपि उपधात्वेऽङ्गत्वमिति स्थितत्वं सरसतो न उच्यते, सुट्पादयनिरुपयत्यस्यैव लाभादिति च । (र. ना.) १ नासिद्धरप-मिति । एवं च नैव सिध्यति सुट्पादयनिरुपयत्यस्यैव लाभादयननेयेति तात्पर्यम् । २ संयोगोपधग्रहणकारणोऽपीत्यर्थः । (र. ना.) ३ सुटोऽमक्तत्वेन सुट्पादस्य अन्तराधित्वा नैव ननु तुरित्त्वस्यासिद्धिरित्यर्थः । (र. ना.)

तस्यादिस्तदादिस्तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति ॥

(प्रदीपः) तस्यादिरिति । गिद आदिर्भकारः स आदिर्भिनदित्येति भयलक्षसंज्ञा । एवं करोतेद्विवचने कृते चरुदन्ते स्मिन् नस्यान्तुदात्तप्रत्ययविधिसंज्ञादिभकारः स एवादिधरुदात्तस्य ॥

(उद्घोतः) तस्यादिशब्द इति । द्विवचने द्विःप्रयोगत्वात्कारादित्यर्थः ॥

(भाष्यभाष्यम्)

स तदिं तथा निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—उद्गुमुलमिव मुलमस्य उद्गुमुलः, खरमुखः ॥ एवं तदाद्यादि तदादीति ॥

(प्रदीपः) उद्गुमुल इति । यथा गताधेनान्गुदात्तश्च निश्चितस्तथा पूर्वं प्रतिपादितम् । इदमपि प्रतिलक्ष्यं लक्षणनेदात्तद्वयनये तत्तच्छब्दे वर्तते इति तदवयवादिनामिच्छुतोः कृतयोदात्तसंज्ञा सिद्धेति ॥

(उद्घोतः) ननु उद्गुमे वायाचभादीनामेव कतिपयम् इत्यादौ मुल्याधेनोपि चाधेनान्गुदात्तस्य नानाभावात्तद्वा आह—इदमपि ॥ प्रतिलक्ष्यमिति । नस्य लक्ष्यत्वनिश्चयः शिष्टप्रयोगादिति भावः ॥ उद्गुमुले इति । तदाद्यवयवे इत्यर्थः ॥

(१०५२ समाधानान्तरपार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥५॥ तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥५॥

(भाष्यम्) तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतं तद्गुणेन गृह्यते । तद्यथा गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां प्रविष्टा गङ्गायमुनाप्रद्वेजेन गृह्यते । तथा—देवदत्ताख्यो गर्भो देवदत्ताप्रद्वेजेन गृह्यते ॥

(समाधानमाधकभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अक्षपरिमाणानामर्थानां धातुका भवन्ति—य एते संख्याशब्दाः, परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सतेति । त एकेनाप्यपाये न भवन्ति । द्रोणः खारी आढकमिति । नैवाधिके भवन्ति न च न्यूनैः । केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः—यथैते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैलं घृतमिति खार्यामपि भवति द्रोणेपि । शुद्धो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेपि द्रव्ये । अङ्गसंज्ञा चाप्यक्षपरिमाणानां क्रियते, सा केनाधिकस्य स्यात् ॥

१ 'शिङ्ग' इत्यंशत् पूर्वपार्तिके उक्तलान्न केनचित्प्रक्षिप्तो भवेत् ।

२ वृष्टिराजगणेश्वर्यः । (२. ना.)

(प्रदीपः) एकेनाप्यपाये इति । अपाये तस्य रूपस्यापगमे । एकेन करणेन । एकभावेनेत्यर्थः । यथा वर्षकृतं दुग्धमिति वर्षमभवत् करणं संपद्यते ॥ अङ्गसंज्ञा चापीति । यस्याप्रत्ययविधिसंज्ञादीति विधिष्टरूपपरिग्रहात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अक्षपरिमाणानाम् । नियतपरिमाणानाम् ॥ एकेनाप्यपाये इति तृतीया न कर्तरि, पठ्या वाधा—यत आह—अपाये इति । न चैकस्य विद्यमानस्यापाये करणता संभवतीति सागर्थात्त्वाभावेनेति ध्यायते । एवं चैकागवेन पञ्चादिशब्दाच्यरूपापाये पञ्चादिशब्दा न प्रवर्तन्त इति भावः । तत्र इष्टान्तमाह—यथेति ॥ विशिष्टरूपपरिग्रहादिति । ध्वमुपसर्गादिसंज्ञा अप्यक्षपरिमाणनिष्ठत्वात् न्यूनैः । लौकिकैकदेशविकृतन्यायेनेत्यपि बोध्यम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हीचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'तदेकदेशभूतं तद्गुणेन गृह्यते' इति यदयं 'नैदमदसोरयोः' इति सक्तकारयोः प्रतिषेधं शास्ति ॥ कथं कृत्वा शापकम् ? इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सक्तकारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः—'तदेकदेशभूतं तद्गुणेन गृह्यते' इति, ततः सक्तकारयोः प्रतिषेधं शास्ति ॥

(प्रदीपः) तदेकदेशभूतमिति । तन्मध्यपतितत्वात् तदेकदेशत्वावसायः ॥

(उद्घोतः) नन्वभक्तत्वात्तदेकदेशत्वमेवातिशयत आह—तन्मध्येति ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ।

(१०५३ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥५॥ प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गात् ॥५॥

(भाष्यम्) प्रत्ययग्रहणं क्रियते । पदादावप्रसङ्गात् मा भूदिति । किं च स्यात् ? 'रूपार्थं रूपार्थं स्वार्थम्' अङ्गस्यैव कुवन्तौ स्याताम् ॥

(प्रदीपः) रूपार्थमिति । असति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधानमात्रप्रतिबद्धाः संज्ञा लीलाचदस्य प्राप्तेति । ततश्चतुर्थविधानात् । ततश्चाज्ञातय इत्यत्र स्यात् । पुनः प्रत्ययग्रहणे तु यस्यायः प्रत्ययो विहितः स एव यदि परो भवति तदा तस्याग्रसंज्ञा भवति । यथात्र प्रत्ययो विहितो नासौ परः, कुतस्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणं भवति, न लुप्तताङ्गस्येति निषेधात् । इयदादेशकार्यस्याज्ञातत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये निषेधप्रवर्तनात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—पदादाविति । पदादौ परे इत्यर्थः ॥ असतीति । तदभावे प्रत्यासत्तिर्न्यायोत्थानाभावादित्यर्थः ॥ निषे-

१ 'यदा' यदा परो' । 'यव यदि परो' ।

२ 'न्याये ज्ञाना' ।

धादिति । अङ्गसंज्ञायामि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यमिति भावः ॥
तस्मिन्कर्तव्ये इति । तस्मिन्निच्छेदज्ञाने कर्तव्ये इत्यर्थः ॥

(१०५४ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ परिमाणार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गम्' इतीत्युक्त्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) परिमाणार्थं चेति । अन्यथा देवदत्त ओदनमपाशीदिति देवदत्तशब्दात्तुप्रत्ययविधिरिति तदादेः संघातस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां देवदत्तशब्दात्पूर्वोदागमः स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति यस्याद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव परतस्तदाद्यङ्गमिति विज्ञायमाने न भवत्यतिप्रसङ्गोपः ॥ दाशतयस्येति । दाशवयवा येषां ते दाशतये । तेषु भवो दाशतयः । एतन्नानियमप्रतिपादनार्थं, न त्वत्र दशसंख्या विवक्षिता ॥

(उद्योतः) तदादेः संघातस्येति । वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । दाशतयस्याप्यङ्गेन कर्तव्यमित्येव ॥ एतच्चेति । इदमपि नास्त्विति भावः ॥

(प्रत्ययग्रहणपरिभाषाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि कर्तव्यम् ? ॥

(प्रदीपः) अवयवान्वित्कार्यं सूत्रमाक्षेपं प्रश्नं करोति—
तत्तर्हि । सूत्रमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) यदि तत्तर्हि त्वेनेनाप्यवहितत्वाद् द्वितीयप्रत्ययग्रहणं परानुवच्यते तदा केनेदानीमित्यादिभाष्यासंगतिः । नहि तदकरणे-
ङ्गकार्यं काचिदनुपपत्तिः । अङ्गसंज्ञायामङ्गस्येतिपक्षे दीर्घादि-
विधिसंभवादत्त आह—अवयवाविति ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् ॥ केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति ? ॥
प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्ये ॥

(प्रदीपः) प्रत्यय इति प्रकृत्येति । तेन ब्राह्मणमिस्सा क्रिमिणां पश्येत्तादावैसूरीर्घाद्यभावः ॥

(उद्योतः) मिस्सा ओदनः । क्रिमिशब्दाद्योद्यादित्वात्ते षाणि द्वितीयैकवचनम् । एवं च यदङ्गाधिकारव्यावर्त्यं तदेव प्रत्ययग्रहणस्यापीति भावः । नामः प्रत्ययसमुदायत्वेन प्रत्ययत्वमात्राव इति बोध्यम् । एतद्व्ययमप्यर्थवत्परिभाषया सिद्धमिति चिन्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीवे । प्राक-
रोत् उपैहिष्ट । उपसर्गात्पूर्वावडादौ प्राप्नुतः ॥

१ तस्य निमित्ते इति पठितव्यम् । (र. ना.) २ 'तदा' । ३ सूत्रमिति ।
अङ्गसंज्ञाविधायकमङ्गपदघटितमित्यर्थः कल्पनीयः अग्रे परिभाषार्थकसंज्ञक-
मवयवकरीयत्वभाषनात् । ४ यथा सत्यसमी । (र. ना.) ५ इदं सत्यमप्युक्तम् ।

(प्रदीपः) प्राकरोदिति । कटि परतः पूर्वस्यानियता-
वधेरङ्गागमो विधीयमान उपसर्गादेः स्यात् ॥

(उद्योतः) अनियतावधेरिति । एवं च देवदत्तः प्राकरो-
दित्यत्र देवात्पूर्वमप्यद स्यादिति बोध्यम् ॥

(१०५५ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स
तदादितदन्तविज्ञानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? 'प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं
भवति' इत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । यत्र पूर्वं कार्यत्वेनाधीयते
तत्र तदादेः कार्यं भवति । यत्र तु प्रत्ययान्तः संघात स्यात्त-
च्चे तत्र तदादेः प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु केण इत्यादौ तदन्तग्रहणाभावात्समुच्चयोऽनु-
क्तोऽह आह—यच्चेति । व्यवसितत्वात् समुच्चयः । तत्र तदन्तविधेः
प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति निषेधादिति भावः । प्रत्ययनिषी-
तु नास्याः प्रवृत्तिर्विहितप्रत्ययविषयत्वादस्या इति बोध्यम् ॥ यत्र
स्त्विति । कृतद्वितेलादौ । एतेन प्रकृते तदादीन्संज्ञैर्बोधयोगेन
तदन्तसेल्युक्तमित्युक्तम् । प्रसङ्गाच्चतुर्कैः । धनमेव हस्वात्सं-
जुद्धेरेत्यादौ तदादेरिति पञ्चम्यन्तमित्यपि बोध्यम् ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

कः पुनरत्र विशेषः, एषा परिभाषा कियेत,
प्रत्ययग्रहणं वा ? ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययग्रहणं चेति । प्रत्ययो गृह्यते यस्मि-
न्सूत्रे तत्, अङ्गसंज्ञासूत्रमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) सूत्रमस्य अक्रान्तात्वात्, प्रत्ययग्रहणमित्युक्त-
मत आह—प्रत्यय इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या । बहुल्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥

(प्रदीपः) अवश्यमिति । क्रियमाणेप्यस्मिन्सूत्रे परि-
भाषावश्यं कर्तव्येति व्यापित्वात्परिभाषेनाश्रयणीया न तु सूत्र-
मित्यर्थः ॥

(१०५६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्यय-
समासतद्धितविधिस्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) धातु—देवदत्तश्चिकीर्षति । संघा-
तस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति ॥ प्रातिपदिक—देवदत्तो

(र. ना.) १ विहित इति भाष्योक्तैरिति भावः । (र. ना.) २ देवदत्तदेति-
त्यादिः । एतद्व्ययम् । (र. ना.)

गार्ग्यः । संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति ॥ प्रत्यय—महान्तं पुत्रमिच्छति । संघातप्रत्ययो-
त्पत्तिः प्राप्नोति ॥ समास—ऋद्धस्य राक्षः पुरुषः ।
संघातस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति ॥ तद्धितविधि—
देवदत्तो गार्ग्यायणः । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः प्रा-
प्नोति ॥ स्वर—देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य “चिन्-
त्यादिनिर्त्यम्” इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । प्रत्यय-
ग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवति’ इति न
दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) संघातस्येति । ततश्च मुच्यते प्राप्नोति ॥
महान्तं पुत्रमिति । समुदायस्यान्वे सुपध्वनात्पुनस्तत्वात् ।
यत्नां नू परिभाषायां समुदायस्यानुपन्तत्वादवयवस्य सापेक्ष-
त्वादसामर्थ्यात् भवति प्रत्ययः ॥ ऋद्धस्येति । सुपुपेति
निबक्षितानामपि संज्ञायां समुदायस्य सुपन्तत्वात्समासप्र-
चक्षः । परिभाषायां नु यत्नां समुदायस्यानुपन्तत्वात्पुनस्त-
समुदायस्य च चंत्वाविवक्षायां समासाप्रचक्षः । अवयवस्य
च सापेक्षत्वात्समासाभाषः ॥ संघातात्तद्धितोत्पत्ति-
रिति । ततश्च यद्विस्तरं संघातस्य स्यातां पूर्वस्य न युगे
छेत् ॥

(उद्घोतः) ततश्चेति । संघातस्य भावत्वात्प्रातिपदिकत्वा-
धेयार्थः । न च समासप्रपञ्चनियमेन प्रातिपदिकत्वं इच्छेत्,
नियमस्य गेदसंसर्गद्वारकापेक्षया समुदायविधेयविधेयकत्वात् । न च
तद्धितान्तस्य तादृशमर्थवैचल्यमिच्छायात् । असामर्थ्यादिति । यदि
स्यात् तदा महान्तं पुत्रीयनीत्येति स्यादिति भावः । विवक्षिताना-
मपीति । यन्मुक्तस्य संज्ञाविचक्षायां कलाभाव इति वक्ष्यामः ॥
ततश्च वृद्धीति । ननु देवदत्तो गार्ग्यायण इत्यत्र यदि गार्ग्यायणं
देवदत्तस्य समुदायात्प्रातिपदिकं न, असामर्थ्यात् । अपत्यप्रत्ययो गप-
त्यता समर्थो न स्वपत्यसमानाधिकरणविधेयनेनापि, यदि देव-
दत्तो यो गार्ग्यस्तस्यापत्यमित्यर्थस्तदा देवदत्तस्य गार्ग्यस्यापत्यमित्या-
द्युदाहर्यमिति चेत् । देवदत्तो गार्ग्यायणो भक्तिरस्येति विवक्षायां
गोत्रक्षत्रियास्येभ्य इति इन् सूत्रादिसिद्धिमायात् ॥

(भाष्यभाष्यम्)

सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्या । एवं वक्ष्यामि—“यस्मात्प्रत्ययवि-
धिस्तदादि प्रत्यये” गृह्यमाणे गृह्यते । ततः “अ-
ङ्गम्” अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्त-
दादि प्रत्यये ॥

(प्रदीपः) एवं वक्ष्यामीति । योगविभागोऽत्र क्रियते ।
यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यय इत्येकं सूत्रम् । अत्र
सोपस्कारश्चात्संज्ञायां गृह्यमाणे गृह्यते इति वाक्यशेषः

तमर्थ्यते । प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिरिति गृह्यत
इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) योगविभाग इति । न च द्वितीयस्योपयोगा-
भावादित्युक्तम् । ह्रस्वादङ्गाद् न लुप्तताङ्गस्येलादिन्यवधार-
निर्वादाय द्वितीययोगोप्यावश्यक इति भावः ॥ सोपस्कारत्वादिति ।
पूर्णापेक्षत्वादित्यर्थः ॥

(कृद्ग्रहणपरिभाषाधिकरणम्)

(भाष्यभाष्यम्)

यदि ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः तदादेर्ग्रहणं
भवति’ इत्युच्यते, ‘अवतसेनकुलस्थितं त एतत्’
‘उदकेविशीर्णं त एतत्’ सगतिकेन सनकुलेन च
समासो न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) अवतसे इत्यादी नकुलस्थितविशीर्णश्चयोरनया
परिभाषया कान्तत्वाभावात् कृदन्तरूपोत्तरपदत्वाभावात् केन
‘क्षेपे’ तत्पुरुषे कृतीतिसमासविभक्त्युक्तो न स्याताम् । अपि
चापलम् । अन्तेऽर्हन्ताकम्पत्वं पोलम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं
भवति’ इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि—‘कृद्ग्रहणे गति-
कारकपूर्वस्यापि’ ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणं भवति’ इत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(भाष्यभाष्यम्)

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ? ॥

(१०५७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं समासतद्धितविधि-

स्वराः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समास—अवतसेनकुलस्थितं न ए-
तत् । उदकेविशीर्णं त एतत् । सगतिकेन सनकु-
लेन च समासः सिद्धो भवति । समासः ॥ तद्धित-
विधि—सांस्कृटिनम् । व्यावक्रोशी । संघातात्तद्धि-
तोत्पत्तिः सिद्धा भवति । तद्धितविधि ॥ स्वर—
दूराद् आगतः दूरादागत इति । ‘अन्तः’ “थायघ-
ञ्काजवित्रकाणाम्” इत्येष स्वरः सिद्धो भवति
‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवति’ इति ॥

(प्रदीपः) सांस्कृटिनमिति । अणिजुण इति यदि
कृटिभिलेखत्वात्क्रियेत तदा तस्यैवादिशब्दः स्यात् ॥ दूरा-
दागत इति । आगम्यते सेति कर्मणि कः । तत्र गति-
स्वरेणाद्युदात्त आगतश्चन्दः । ततो दूरश्चन्दस्य स्तोकास्ति-
कृति समासः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यङ्गम् । अत्र
समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादकृत्स्वरेणाद्युदात्ते आगत-

१ धातुप्रातिपदिकप्रत्ययवशादित्यस्य । (२. ना.) २ इत् उपेक्षितादि ।
(२. ना.) ३ किन्तु सुपन्तत्वेति चेत् । (२. ना.) ४ Bangal Asia-

Go Sooloty युद्धितपुलके तु ‘अत्र कम्पत्वं’ इति पाठे स्यापयज्योपक-
र्यार्थं प्रष्टव्यम् ।

शब्दे प्राप्ते सगतेरपि कान्तत्वान् स्थानान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधकत्वात् धाद्यच्चक्रेति सिद्धमन्तोदात्तत्वम् ॥

(उद्द्योतः) [सांस्कृतिके अभिविधौ भाव इत्युक् ॥ सांक्रु-
टिनिति एवपाठोपि भाष्ये ॥] व्यावक्रोशीत्यत्र कर्मव्यतिहारो
णश्च 'णश्चः स्त्रियामञ्च' न कर्मव्यतिहार इत्यञ्जनिषेधः ॥ ननु
इत्यादागतेऽन्तोदात्तत्वं साध्यं, तच्च समासस्तरेण सिद्धमत आह—
आगम्यते स्वेति । सशब्दप्रयोगो भूतकालघोतनाय । गति-
स्वरेण, कर्त्तृणि कान्ते उत्तरपदे गतिरनन्तर इति विहितेन पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरेण ॥ सतो दूरशब्दस्तेति । अयमपि परिभाषासाध्य
यव ॥ कृतस्वरेणेति । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । एतत्प्राप्तिरपि
परिभाषय ॥ सगतेरपीत्यनेन तत्प्राप्तियोग्यता ॥ ननु गतिस्वरेण
पूर्वं बाधितस्य धायेत्यस्य कथं पुनः प्राप्तिरत आह—स्थानान्तर-
प्राप्तत्वादिति । समासान्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः । यतो गतेरुत्तरकान्त-
स्य यदन्तोदात्तत्वं तस्यैव सोपवादे न तु कारकादुत्तरकान्तत्वापीति
तात्पर्यम् ॥ गतिस्वरस्य बाधकत्वापीति । धायादिसरवापक-
स्यापीत्यर्थः ॥ बाधकत्वादिति । समासान्तरे प्राप्या सति-
शिश्वेनेति भावः । यद्यपि परिभाषाभावे कृदन्तत्वाभावात् कृतस्व-
रामसौ समासान्तोदात्तत्वेनेदं सिध्यति तथापि परिभाषासत्त्वेपि
सिध्यतीत्युपन्यासः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सा तर्ह्येपा परिभाषा कर्तव्या ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्येपा
परिभाषेति, यदयं “गतिरनन्तरः” इत्यनन्तरग्रहणं
करोति ॥ यस्मात्प्रत्यय ॥ १३ ॥

(प्रदीपः) यद्ययमिति । अनन्तरग्रहणस्य प्रयोजन-
मभ्युद्वुतमित्यत्राभिप्रायश्च व्यबहितस्य प्रकृतिसूत्रो मा भू-
दिति । यदि नैपा परिभाषा न स्यात् तत उद्वुतशब्दस्य
अकान्तत्वात् कान्त उत्तरपदेऽनन्तरे परतो गतिस्वरो विधी-
यमानो नैव प्राप्नोति किमनन्तरग्रहणेन । तत् क्रियमाणमस्याः
परिभाषायाः सद्भावं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

(उद्द्योतः) अस्या इति । एकदेशद्वारा कृत्वा परिभाषा
ज्ञाप्यत इति भावः । अनन्तरग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्प्रत्ययग्रहणे
यस्मादित्यस्या पक्षोपसानमिति तात्पर्यम् । यतश्च विस्तरेण गति-
रनन्तर इति सूत्रे षष्ठे उपपादयिष्यते ॥ १३ ॥

(इत्यङ्गसंज्ञा)

१ यद्यपि सर्वेष्वपि पुल्लेखे षोडशकान्तर्गतोऽयं पाठः ‘व्यावक्रोशीत्ये-
वपाठोत्तरपदस्येत्यति तथापि भाष्योपलब्धकामादुरोधेन यथा व्यत्यासः कृत
इति ध्वन्यनुचितकारिणि । २ तत्सिधित्वनिर्दिष्टे इति परिभाषेति भावः ।

(अयं पदसंज्ञाप्रकरणम् ॥)

(१६० पदसंज्ञासूत्रम् । १ । ४ । २ आ. ४ सू.)

२५४ सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १ । ४ । १४ ॥

(संज्ञाविधिपरिभाषाप्रकरणम् ॥)

(आक्षेपभाष्यम्)

अन्तग्रहणं किमर्थम् । न “सुप्तिङ् पदम्” इत्येवो-
च्येत ? ॥

केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति ? ।

तदन्तविधिना ॥

(प्रदीपः) सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥ अन्तग्रहण-
मिति । असत्यन्तग्रहणे सुप्तिङमेव पदसंज्ञा स्यात् ततश्चा-
भिधिसादौ सात्पदाद्योरिति पत्वनिषेधप्रसङ्ग इत्येतदर्थं
यद्यन्तग्रहणं क्रियते तत्र कर्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणे यस्यास्तस्य
विहित इत्यनन्तरोक्त्या परिभाषया तदन्तविधेरलम्बत्वादिति
प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) सुप्तिङन्तम् ॥ १४ ॥ तित्साहचर्यास्तुवपि
प्रत्याहारः । न किंसंबुद्धयोरिति निषेधाच्च ॥ तदन्तविधेरिति ।
शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तत्वात् इति भावः । न च तदन्त-
विधिलामेपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलप्रत्ययस्यापि प्राप्तौ तदग्रहणं
पुनरन्तग्रहणमिति वाच्यम् । इति सर्वेषामित्यादिनिर्देशस्तत्त्वहाम-
वृत्तिकल्पनादिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१०५८ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तवि-
धिप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते ज्ञाप-
कार्यम् । किं ज्ञाप्यम् ? । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः “अ-
न्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवति”
इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? । “तरसमपौ
घः” तरसमवन्तस्य घसंज्ञा न भवति ॥ किं च
स्यात् ? कुमारी गौरितरा । आदिषु नद्या ह्रस्वो
भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) कुमारीगौरितरेति । तरवन्तस्य घसंज्ञायां
सत्तां तत्रोत्तरपदे परतो ह्रस्वत्वं कुमारीशब्दस्य पुंवद्भावं
परत्वाद्धाधित्वा स्यात् । तरपि तु परतो गौरीशब्दस्य न

(र. ना.) १ यदि सुप्तिङ् प्रत्याहारो न स्यात्तदा वयन्तसंबुद्धयन्तयोः पदत्वा-
भावात्तरस्योपलब्धत्वाद् न लोपात्प्राप्त्या निषेधो व्यर्थ इतीति भावः । (र. ना.)
४ ‘वचन’ ।

स्यात् । ततः कुमारिगौरतरेति प्राप्नोति । कुमारगौरितरेति चेप्यते । भाष्ये तु समासप्रदर्शनपरं वाक्यमुक्तम् ॥

(उद्घोतः) परत्वात्प्रतिषेधेन । पुंयज्ञावाद् हस्वर्यं विप्रतिषेधेनेत्यर्थः भावः । न पुनः पुंयज्ञः । सकृद्वृत्तिन्यायादयम् ॥ अत्र एव तत्साम्यम् ॥ तदपि त्विति । अत्र पक्षे पुंयज्ञात्सोचरपदस्य संभवेन पुंनोचरपदनिरोपणात् केन चोचरपदत्वाभावात्तत्र परतो न पुनः प्राप्तिरिति नाहः ॥ कुमारिगौरतरेति । गौरीशब्दे सतिस्त्वद्विधेः पुंयज्ञं प्राप्नोति । कुमारिगौरितरेत्यपठः । न न तदन्तविधयो धावितेप्यन्तपदं व्यर्थं प्रत्ययमात्रस्य संशयाभावे परप्रदेशेषु तदन्तविधिना सिद्धेति वाच्यम् । पदस्य प्रत्ययप्रत्ययसंज्ञाभावात् । अत्र च पदे ह्लापसद्वेधेति सिद्धम् ॥

(भाष्यभाष्यम्)

यद्येतज्जाप्यते "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । "कृत्तद्धितसमासाश्च" अन्तग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तृतीयं प्रापकार्यम् ॥

(प्रदीपः) सनाद्यन्ता धातव इति । अन्यथा सनादीनामेव केवलानां धातुसंज्ञा स्यात् । ततश्चान्विधीर्धातुसंज्ञायां सन एव धातुत्वात्प्रत्ययोत्पत्त्या तदादेरेवाऽन्त्यात्ततः पूर्वोद् स्यात् । कृत्तद्धितेत्यत्रास्यन्ताग्रहणं केवलयोः कृत्तद्धितयोः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ततश्च भिन्नं छिन्नं इति कियन्तास्य न स्यात् । अर्थवत्संज्ञेन तु न भवति, अभावरिति निषेधात् । नापि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति, प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्ययलोपे भवति, न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि । नान्यत्कार्यत्वेन वचनवातेनापि वाक्यमाश्रयितुम् । केवलस्य च तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सलामीपगव इत्यत्रापि पठ्याः प्रातिपदिकेऽनन्तगतात्वात् स्यात् । तदन्तविधी तु दोषानवतारः ॥

(उद्घोतः) अधातुरिति । निषेधगताया क्रियावोपकल्पापि क्रियत्वादे रत्यतन्त्रत्येति श्रेयसातोऽस्तु चया धातुत्वात्तदप्रापनादिति नाहः ॥ प्रत्ययनिमित्तमिति । लक्षणप्रदानादिति भावः । न च केवलकृतां तद्धितानां च प्रातिपदिकतो फलमात्रः । व्याख्याप्रातिपदिकादिसाक्षात् शब्दरूपं निरोप्यमादाय तदन्तविध्याप्रयत्नेन तत्तामाह ॥

(समाधानभाष्यम्)

हे तावत्क्रियेते न्यास एव ॥ यदप्युच्यते— "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यमिति ॥ न कर्तव्यम् । अर्थवदिति वर्तते । कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत्, न केवलाः कृतस्तद्धिता वा ॥ सुसिद्धन्तम् ॥ १४ ॥

(प्रदीपः) न केवला इति । ननु यद्यर्थवत्ता संकीक्याधीयते सा पदस्यैव न तु कृत्तद्धितान्तस्यापि । पदस्यैव

लोकं प्रयोगाद्विज्ञात् । अन्वयव्यतिरेकगम्या त्वर्थवत्ता केवला नामपि कृत्तद्धितानामस्तीति किमुच्यते—न केवला इति । एवं त्वर्थवत्तद्गुणानुवृत्तिसामर्थ्यादौकार्यप्रत्यासन्नोऽभिव्यक्ततरो गौर्यः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आधीयते इत्यदोषः ॥ १४ ॥

(उद्घोतः) लौकिकी, लोकविदिता । अत्र पक्षेऽर्थवद्गुणात्तदन्तस्यापि न प्राप्नोतीति भावः ॥ सामर्थ्यादिति । कृत्तद्धितगौर्यवत्त्वान्वयविचारादिति भावः ॥ लौकिकार्थप्रत्यासन्न इति । लौकिकार्थकं यत्पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकृत्प्रत्ययसाधितप्रत्ययैः । तदाह—अभिव्यक्ततर इति । तदेवाह—प्रत्ययान्ते-त्विति । कृत्तद्धितप्रत्ययार्थेषु न तादृशः कश्चित्तावयवार्थत्वात्तस्य । प्रत्ययान्तेषु । सुबन्तेषु, सुवर्धत्वाद्, र्त्तसाः सुपो योतकत्वाच्चैव स लक्ष्यते न तु तद्विधे इत्यर्थः । पदमेव पूर्वपक्षे । इत्यप्यधीकारानुवृत्तिसामर्थ्येन तद्वदः । तदुक्तानुवृत्तिसामर्थ्यादिति न तु तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् । भाष्येऽर्थवत्तद्विज्ञात्तावयवपदगृहीतार्थवदित्यर्थः ॥ १४ ॥

(१६२ पदसंज्ञानियमसूत्रम् ॥ १।४।२ आ. ५ सू.)

२५५ नः कये १।४।१५ ॥

(नियमत्वस्थापनाधिकरणम्)

(अनुयोगभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते । न "सुवन्तं पदम्" इत्येव सिद्धम् ? ॥

(प्रदीपः) नः कये ॥ १५ ॥ किमर्थमिति । उतेपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन सिद्धा पदसंज्ञेति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) नः कये ॥ १५ ॥ नलोपार्थत्वात् तदनुयोजन-प्रशोऽनुपपन्नोऽह आह—उतेपीति ।

(समाधानभाष्यम्)

नियमार्थोयमारम्भः । नान्तमेव नान्तं भवति नान्यत् । क्व मा भूत् ? वाच्यं ननु उच्यते ॥ नः कये ॥ १५ ॥

(प्रदीपः) नान्तमेवेति । यत्र एव नान्तमिति विपरीतनियमो न भवति । न लिंसंयुद्धयोरेति नलोपनिषेधा-ज्ज्ञापकात् ॥ वाच्यतीति । नन्वत्र क्वचन न भाष्यम् गो-समानाक्षरनान्तादिति यचनात् ॥ एकीयमर्तं तद्विज्ञादोषः । तन्मते तु क्वचनयोरनान्तं व्यावर्त्यं तपस्यतीत्यादौ ॥ १५ ॥

(उद्घोतः) ज्ञापकादिति । न च नान्ताल्लयनि ततः किमि सुपि प्रत्ययलक्षणेन क्वसत्त्वादनेन नियमेन पदत्वस्याव्यापृतेः प्राप्तनलोपवारेण तदावश्यकम् । तथा प्रयोगाभावात् । अन्तरङ्गनलोपस्य वक्षितेन निषेधेन बाधायोगाच्च । वचनं त्वन्यथा-नियमे चरितार्थमिति भावः । कये नान्तं पदमेवेत्यपि न, व्याख्या-नात् । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ इति ददा समाना-

१ ताद्विधमर्थगामरायने इत्यादिना प्रवृत्तेरपि पदत्वादिति नाहः । (र. ना.)
२ सुसिद्धन्तमित्यल्लयमित्यर्थः । (र. ना.) ३ 'कीर्ति' । ४ क्विप इत्यादि ।
(र. ना.) ५ 'प्रत्ययान्तरेण' । ६ तस्याः प्रवृत्ताभिप्राया इत्यर्थः । (र. ना.)

७ प्रतीपस्येत्यादि । (र. ना.) ८ 'प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तस्य पदत्वस्य अनेन नियमेनान्तावृत्तेरिति भावः' ।

क्षराणि । स्वभारस्य दीर्घाभावाच्चैवेति प्रातिशब्दये ॥ उपस-
तीति । अथ पदत्वे कत्वं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

(१०० पदसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । २ आ. ६ सू०)

२५७ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने

॥ १ । ४ । १७ ॥

(इष्टानुपपत्तिवारणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

असर्वनामस्थान इत्युच्यते, तत्र ते राजा तक्षा
'असर्वनामस्थान' इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥ रा-
जेति । प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् ॥

(१०५९ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नाप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नायं प्रसज्यप्रतिषेधः—'सर्वनाम-
स्थाने न' इति ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोयम्—
यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थानेऽव्या-
धारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति ।
पूर्वेण च प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) नाप्रतिषेधादिति । प्रसज्यप्रतिषेधः प्रति-
षेधशब्देनोक्तः ॥

(उद्घोतः) स्वादिष्व ॥ १७ ॥ पर्युदासेष्वपि प्रतिषेधो-
ऽस्त्येवैतत् आह—प्रसज्येति । शब्दप्रतिषेध इति भावः ॥

(१०६० समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अप्रासेर्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा—अनन्तरा वा प्राप्तिः सा
प्रतिषिध्यते । कुत एतत् ? । अनन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा
तया भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अप्रासेर्वेति । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेपि न
दोष इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते ॥

(प्रदीपः) ननु चेयमिति । परत्वादिति भावः । स्वा-
दिष्विति प्राप्तिं प्रतिषेधो बाधते । तत्र यथा देवदत्तस्य
हन्तरि हस्तेपि न पुनः प्रादुर्भाव एव पदसंज्ञा न स्यादित्यर्थः ॥

१ असर्वनामस्थाने इति वदन्तस्य राजा तक्षा इत्यन्यसर्वनामस्थाने इति
प्रतिषेधः प्रसज्येतेत्यर्थः । (२. अ.) २ 'नेरम्भा' । ३ 'प्राप्तौ बाधो' । ४ अयं
कोष्ठकान्तगतपाठः कुत्रापि नोपलभ्यते ॥ "न कुमताऽद्वय" इत्यत्र तु 'एवं
नहि योगविभागः करिष्यते' इत्युपक्रमेण भाष्यसूत्रप्रक्रमस्य अतीयेति ।

(परिहारभाष्यम्)

नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

(प्रदीपः) नोत्सहत इति । स्वादिष्विति प्राप्तिः
किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्वाधिकाऽस्त्यस्य निषेधस्य बाधेति । तत्र
प्राप्तेर्बाधो न युज्यते इत्यप्राप्त्यनुमानं बाध इत्यपवादविषय-
परिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्तनास्वादिष्विति प्राप्तिस्त्रासती कथं
बाधकत्वमासादयेत् । यथा वृक्षाविलयनादिचीति प्रति-
षेधारम्भात्तद्विषये पूर्वसर्वणदीर्घस्याभावाद् वृद्धिं प्रति बाधक-
त्वाभावाद् वृद्धिः प्रवर्तते तथेदं सुवन्तं पदमिति पदसंज्ञेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्राप्तवाधो न युज्यत इति । गौरवादिति
भावः ॥ आसादयेदिति । अनेन देवदत्तहन्तरित्यायस्यायम-
विषय इति दर्शितम् । हननजातीयप्राप्तेरेवाभावादिति भावः ॥

(१०६१ समाधानान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ योगविभागाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा योगविभागः करिष्यते—
"स्वादिषु" पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः "सर्व-
नामस्थानेऽयच्चि" पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः
"भम्" असंज्ञं च यजादावसर्वनामस्थान इति ॥

(प्रदीपः) सर्वनामस्थानेऽयच्चीति । असर्वनामस्थाने
इत्यत्र ननु श्रुतो यच्चीत्यनेन संबन्धं नीयते । यकारादि सर्व-
नामस्थानं नास्तीति यप्रहणमुत्तरार्थम् । तेनामादौ सर्व नाम-
स्थाने पदसंज्ञा निषिध्यते, न तु हलादाविति राजेत्यत्रापि
भवति ॥ असंज्ञं चेति । असंज्ञाविधौ असर्वनामस्थानेनैव
नयसंबन्धयेत् ॥

(उद्घोतः) अयमादौ सर्वनामस्थाने इत्यर्थेभ्यं वारयति—
असर्वेति । यमादौ सर्वनामस्थाने पदं नेत्यर्थः । तादृशार्थे हि
योगविभागवैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ ननु यप्रहणं व्यर्थं तदादि-
सर्वनामस्थानाभावादत आह—यकारादीति ॥ नन्वेवं भविष्य-
ति तमेव संबन्धः स्यादत आह—असंज्ञेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि सावपि पदं भवति, एवः सुतविकारे
पदान्तग्रहणं चोदितम् । इह मा भूत्—भद्रं करोषि
गौरिति । तस्मिन्क्रियमाणेपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) गौरिति । अत्र स्वादिष्विति पदसंज्ञायां
सत्त्वां पूर्वस्यार्थस्यादुत्तरस्येदुत्ताविति प्रसज्येत ॥

(समाधानभाष्यम्)

वाक्यपदयोरन्यस्येत्येवं तत् ॥

अथ तु 'अथवा योगविभागः करिष्यते' इति ग्रन्थेन समाधानान्तरवृत्तरीत्या
व्याख्यापरमस्य वार्तिकपाठमन्तरा न संबन्धः । तस्मात्—वार्तिकपाठसंज्ञितो
नवेदिति मत्वा वार्तिकं लिखितमव्यापि ॥ भाष्यकृतेन पदान्तरत्वेनोक्तमिति
चेद् नैवावश्यको वार्तिकपाठ इति कोष्ठकमध्ये स्थापित इति बोध्यम् ।

(प्रदीपः) वाक्यपदयोरिति । वाक्यस्य चात्र विसर्जनीयोन्यो नर्त्याकारः ॥

(शेषपूरणाधिकरणम्)

(१०६२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ भुवद्वद्भ्यो धारयद्वद्भ्यः पद-
संज्ञा ॥ * ॥

(भाष्यम्) एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या । भुवद्वद्भ्यः धारयद्वद्भ्यः ॥ स्वादिष्वसर्धनामस्थाने ॥ १७ ॥

(प्रदीपः) भुवद्वद्भ्य इति । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञाप्राप्तौ पदसंज्ञाविधिः ॥ १७ ॥

(उद्घोषः) मनुषि स्वादिष्विलनेनेय सिद्धमत आह—
उत्ताविति ॥ १७ ॥

(इति पदसंज्ञाप्रकरणम्)

(नय भसंज्ञाप्रकरणम् ॥)

(१०२ भसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । २ आ. ७ सू.)

२५८ यचि भम् ॥ १ । ४ । १८ ॥

(अनिष्टापत्तिवारणाधिकरणम्)

(१०६२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे पपः
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे पपः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुकम्पितः पटङ्गुलिः पट्टिकः ।

(प्रदीपः) यचि भम् ॥ १८ ॥ पट्टिक इति । पटङ्गुलिश्चादनुकम्पायां यच्चो मनुष्यनास इति ठचि कृते ङाजादावूर्ध्वमिति तुलिशब्दस्य लोपे यस्येति चेलकारलोपे च कृते तुल्यावधिकया भसंज्ञया प्रत्ययलक्षणेन सुवन्तं पदमिति प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाधनावृत्तं न स्यादिति वचनम् ॥

(उद्घोषः) यचि भम् ॥ १८ ॥ संपूर्णोत्तरपदस्य लोपविभाषकभावादुत्तरपदलोपे इत्यसंगतमत आह—पटङ्गुलीति । एवं च स फलित इति भावः ॥ जङ्गलं न स्यादिति । तत्तत्तावादसप्ताध्यायीशकार्यप्रयुक्तियोग्यतया पूर्वं न जङ्गलमिति भावः ॥

(१०६४ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? अचः स्थानिवत्त्वाच्चसंज्ञा न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सिद्धमच इति । अचो लोपस्येति । तत्र भसंज्ञायां विधीयमानायामकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वा-

रान्तमेतद्वदसंज्ञां प्रतीति भिन्नावधि विपर्ययत्वाद्भेदसंज्ञयोर्वाध्य-
वाचकभावाभावः । न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधो न भवति । यत्र पदान्तो विधीयते तत्रासौ निषेधः यथा की स्तः
कानि सन्तीति । अत्र हि वकारो यकारश्च पदान्तो विधेयः ।
इह तु पूर्वगेव जङ्गलं प्रवृत्तम्, न त्विदानीं विधेयम् ॥

(उद्घोषः) ननु नाचः स्थानिवत्त्वं किं तु तदादेशस्येत्यत आह—लोपस्येति ॥ यत्र पदान्त इति । पदचरभावयव इत्यर्थः ॥ न त्विति । उत्तरीत्या पूर्वमप्रवृत्तेर्दं चिन्त्यम् । तस्मादयमर्थः—पपछाजादीतिवचनोपितद्वितीयादयं कर्त्तव्यं लोपविधायकवचनप्रवृत्तिप्रामाण्यादत्र मत्वे न स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—वागाशीर्दत्तः वाचिक इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

वक्ष्येत्येतत्—“सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तर-
पदलोपवचनात् * ॥”

(प्रदीपः) सिद्धमिति । उत्तरपदलोपस्य हलजादेश-
त्वाच्चास्ति स्थानिवत्त्वमिति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा
वाच्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—पटङ्गुलिः पट्टिक इति ॥

(परिहारभाष्यम्)

वक्ष्येत्येतत्—“पपछाजादिवचनात्सिद्धम् *”
इति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—पपछेति । एकाक्षरपूर्वपदानामित्यत्र
पत्रमिदमेकाक्षरेति वाच्यमित्यर्थः ॥

(शेषपूरणाधिकरणम्)

(१०६५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ नभोक्षिरोमनुषां वत्पुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नभोक्षिरोमनुषां वत्पुपसंख्यानं कर्तव्यम् । नभस्वत् । अक्षिरस्वत् । मनुष्वत् ॥

(प्रदीपः) मनुष्यदिति । सत्तां पदसंज्ञायां स्वं स्याद
न तु पत्वमपदान्तस्येति वचनात् ॥

(उद्घोषः) नभोक्षिर इति भाष्ये । अत्र यतिस्तेन तुल्यमि-
त्यादिभिदितः ॥ ननु मनुष्यशब्दे सान्तत्वाभावेन, स्वत्वाप्राप्तेर्भेद-
नभंक्रमत आह—सत्यामिति । मनेरसिर्वाङ्मुक्तादिति भावः ॥

(१०६६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वृषण्वस्वश्वयोश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृषण्वस्वश्वयोर्मसंज्ञा व-

कल्या । वृषण्वसुः । 'वृषण्वस्य यच्छिरः' 'वृष-
ण्वस्य मेने' ॥ यच्चि भम् ॥ १८ ॥

(प्रदीपः) वृषण्वसुरिति । पदत्वे सति पदान्तस्येति
निषेधात्पत्वं न स्याद् नलोपश्च प्रसज्येत । अत्वे तु सत्यलोपो
ऽन इत्यकारलोपोत्र न भवति । अद्भवंज्ञाना अभावात् ।
अद्भस्येति च तत्राधिकारात् । उपसंस्थानान्येतां चिन्दो-
विषयाणीत्याहुः ॥ १८ ॥

(उद्घोतः) ननु वार्तिके वृषण्विति शान्तश्रवणेन शान्तश्रवणे
अत्वं व्ययमत आह—पदान्तस्येति । प्रयोगसकृत्पदानुकरणं
तदिति भावः ॥ अद्भसंज्ञाया अभावादिति । अन्तर्वर्तिविभक्ते-
ल्लोका दुस्तत्वाद् नतोश्च प्रत्ययत्वाभावादिति भावः ॥ छन्दोविष-
याणीति । आपायाप्रयोगादिति भावः ॥ १८ ॥

(१०३ असंज्ञासूत्रम् ॥ १।४।२आ.८सू.)

२५९ तसौ मत्वर्थे ॥ १।४।१९ ॥

(अर्थग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(अनुयोगभाष्यम्)

अर्थग्रहणं किमर्थम् । न "तसौ मतौ" इत्येवो-
च्येत ॥

(प्रदीपः) तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥ अर्थग्रहण-
मिति । स्वादिष्विति वर्तते तत्रैवं संवन्धः क्रियते—मतां
यः स्वादिर्वर्तत इति । शब्दे च वृत्त्यसंभवात्तदर्थवृत्तिर्विज्ञास्यते
इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) तसौ ॥ १९ ॥ नन्वर्थग्रहणाभावे मतानेव
स्वाज्ञानश्रवण आह—स्वादिष्वितीति ॥ मतौ य इति । सामा-
नाधिकरण्ये हि तदनुवृत्तिनिष्फला स्वादन्यनिचारादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

"तसौ मतौ" इतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्—पय-
स्वान् यशस्वान् । इह न स्यात्—पयस्वी यशस्वी ।
अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मनुषि च सिद्धं भवति,
यश्चान्यस्तेन समानार्थस्तस्मिन् ॥

(प्रदीपः) इहैव स्यादिति । मतौ स्वादिति सामा-
नाधिकरण्येन मुख्यकल्पनया संबन्धे संभवस्यार्थग्रहणं न
कथ्यते इति भावः ॥ पयस्वानिति । मत्वर्थानिप्रकरणेऽन्य-
तरस्याग्रहणानुवर्तनाद् विनिना मनुष्यं न धाव्यते ॥

(उद्घोतः) श्रुयते । उपरिभक्ततया विशेषणमिति भावः ।
नन्वसन्तत्वादिनिना मनुष्यं बाध्यतेत्यत आह—मत्वर्थयिति ।

१ 'इहैव' । २ मनोरमायां तु ककुब्ज इत्यमरादधिकाराभावात् सूत्रे
तकाराभावाद् वकारप्रत्ययेऽप्युक्तम् । सं च 'यच्चि' मत्वर्थे इति
संहितापाठे 'हरो ह्रि सवर्णे' इति लोपेन संभवति । तथाच न्यायनदकार-
संस्कारकारणोऽभावात् कृत्वा सकारेणैतत्तरयोग्यम् इति तत्कारणवन्नु-
पादोऽसंहितापाठे बोध्यः । स च संस्काराकारपाठे न संभवतीति स्वरहित-
तत्कारपाठ एव यदीधीनः । तथा पाठे च 'न व्यञ्जनपरस्मैकसानेकस वा

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यर्थग्रहणं क्रियते, पयस्वान्, अत्र न प्राप्तो-
ति । किं कारणम् ? नहि मनुष्यं मनुष्ये वर्तते ॥

(प्रदीपः) नहि मनुष्यमिति । उपलक्षणस्यान्योपलक्षणे
चरितार्थत्वात् स्वतः कार्यं प्रति निमित्तत्वावगमामावात् ॥

(उद्घोतः) अन्योपलक्षणे । अन्यबोधने । बहुलक्षणाया-
मतदुपपत्तौ नोपलक्षणस्य कार्ययोगो न दृष्टव्य इति भावः ॥

(परिहारभाष्यम्)

मनुष्यमपि मनुष्ये वर्तते । तथा—देवदत्तशा-
लायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोपि
ब्राह्मणो भवति, सोप्यानीयते ॥ तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

(प्रदीपः) मनुष्यपीति । अस्मात्प्रतिमिति मनुष्येः ।
स च विज्ञातानामिव मनुष्यपीति भावः ॥ तथायेति । अय-
मत्रार्थः—यत्र रूपान्तरेणोपलक्षणत्वं रूपान्तरेण च कार्य-
योगः प्रतिपाद्यते तत्रोपलक्षणस्यान्युपलक्ष्यरूपसद्भावे सति
कार्ययोगो भवति । तथा—देवदत्तशालामां ब्राह्मणा आनी-
यन्तामित्युक्ते सति ब्राह्मण्ये देवदत्तस्याप्यानयनं भवति ।
कार्यनिमित्तरूपान्तराभावे तु न भवत्युपलक्षणस्य कार्ययोगः ।
यथा देवदत्तशाला भियतामिति ॥ १९ ॥

(उद्घोतः) ननुपलक्षणस्यापि कार्यान्वयेऽतिप्रसङ्गोत्त आह—
अयमत्रेति । यत्र रूपान्तरेणेति । यथा इत्यन्ते देवदत्तलेनो-
पलक्षणाया ब्राह्मणत्वेन कार्ययोगत्वाया मृद्वे मनुष्येनोपलक्षणाया
मत्वर्थकत्वेन कार्ययोग इति भावः ॥ रूपान्तराभावे स्थितिः ।
उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपस्योपलक्षणेऽभावे लिलक्षः । यथा शालात्वं
न देवदत्ते इति भावः ॥ १९ ॥

(१०४ असंज्ञासूत्रम् ॥ १।४।२आ.९सू.)

२६० अयसयादीनि छन्दसि ॥

१।४।२० ॥

(१०६० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ उभयसंज्ञान्यपि ॥ * ॥]

(भाष्यम्) उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । स छुष्ट-
भा स ककता गणेन ॥ अयसयादीनि ॥ २० ॥

(प्रदीपः) अयसयादीनि ॥ २० ॥ आनन्तर्याम्यसं-
ज्ञानिधानद्वारेण निपातनं प्राप्तमिहाह—उभयसंज्ञान्य-

(अनन्तर्याम्यजनस्य) अर्थं प्रति विशेषोक्तिः इति पाठभाष्यद्वयितरीत्या
विशेषाभावाद् अयमेव संभवतीति छेदकप्रयादकृत यैवतकारपाठ इति
बोध्यम् । वस्तुस्तु संहितायां वकारप्रत्ययेऽपि तदितरत्र एकतकारपाठ एव
शोभते । यथासंहिताया अयमेव स्थानेऽन्तर्याम्य इति प्रथमान्तपाठः । (८.भा.)
१ परिभाषकतत्वेत्यर्थः । (८.भा.) २ अयं कोष्ठकान्तर्गतपाठो न कृत्रिम्युपलभ्यते ।

पीति । ऋकतेति । पदव्यात्युत्वं भवाज्जदत्वं न भवति ।
जद्वविधानार्थपदसंज्ञायाचनाय भवेत्ताप्रवर्तनात् तद्विचयन-
कार्यभायः ॥ २० ॥

(उच्यते) अयस्याय ॥ २० ॥ इत्यादि । इत्य-
आदेशः ॥ ननु गतो किं फलमत आह—जद्वमिति ॥ २० ॥
(इति भवेत्ताप्रकरणम्)

(अथ वचननियमप्रकरणम् ।)

(१७५ बहुवचननियमसूत्रम् ॥ १ । ४ । २ भा. १० सू.)

२६१ बहुषु बहुवचनम् ॥ १ । ४ । २१ ॥

(बहुवित्यस्य गुणप्रधानताधिकरणम्)

(अनुयोगमाप्यम्)

"बहुषु बहुवचनम्" इत्युच्यते । केषु बहुषु ? ।

(प्रदीपः) बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥ केषु बहु-
ष्विति । जातिवत् प्रत्ययवृत्ते । जातेः प्रातिपदिकार्थत्वे
तस्या एकत्वाद्द्वयवर्गमवात्तत्त्वरितद्रव्यगतं बहुत्वमाध-
यणीयम् । ततश्च वृक्ष इत्यत्रापयवगतबहुत्वसंज्ञायात्साद्बहु-
वचनमिति भावः ॥

(उच्यते) बहुषु ॥ २१ ॥ ननु बहुवित्युक्तस्य प्रत्यय-
नियमत्वात् प्रकृत्येषु बहुवचनैः ननु नोऽन आह—जातिवा-
दीति ॥ अयमवगतेति । अयमवगतामि वृक्षे आदेशादिप्रत्यय-
धाराव्याप्तिरित्येवमिति भावः ॥

(समाधानमाप्यम्)

अर्थेषु ।

(प्रदीपः) अत्रोत्तरम्—अर्थेष्विति । अस्याप्ययं
भावः—द्रव्यं पदार्थः । तत्राभिधेयगतमेव बहुत्वमाधीयते ।
वृक्षशब्दस्य व्यावयवी वाच्यो न त्ववयवाः । आकृतिपक्षेपि
प्रत्यासत्त्या तदाधारद्रव्यगतं बहुत्वमाधीयते, न त्ववयवगतम् ।
द्वारा इत्यादी त्ववयवावयवत्वेनैव विवक्ष्यमां बहुत्वमाकृष्टाधार-
गतमेव बहुवचनमाच्यमित्यदोषः ॥

(उच्यते) नत्ववयवेति । तादृशपरम्पराग्रहणे मानामा-
यादिवि भावः ॥ नन्वेवं द्वारा इत्यादिआधारगतवहुत्वमावादा-
भ्यासिः । अयमवगततदाश्रयणे नु वृक्षा इत्यादानपि दोषोऽन आह—
द्वारा इति । ईदृशानेदोषचारेण वृक्षा इत्यादी नानिष्ठापादनमन-
विधानादिवि भावः ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

यद्येवं 'वृक्षः वृक्षः' अत्रापि प्राप्नोति । बहुवचने-
र्थाः—मूलं स्वकथ्यः फलं पलाशमिति ॥

(प्रदीपः) इतरोऽदृष्टीतामिप्राय आह—यद्येवमिति ।
अर्थशब्दो भवता वस्तुपर्यायः प्रयुक्तः । मूलादीनि न बहुनि-
वर्तनं मन्यन्ते ॥

१ 'कृतम्' इत्यस्य 'अपत्ति' इत्यन्यत्र । २ सहचरितत्वं धामानाधि-
करणम् । (२. ना.) ३ 'यत्किं इति' । ४ पदार्थाः । ५ बहुवचने कलां
बहुवचनं जाने न बहुवचने बहुवचनपरिचयैरुच्यते । (२. ना.)

(उच्यते) अस्त्विति । द्वारा इत्याद्यनुरोधादस्तुपर्याय अव-
यवाधयणीयः । एवं च वृक्ष इत्यादी दोष इति भावः ॥

(समाधानमाप्यम्)

एवं तर्हि एकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति
शब्दसंज्ञा एताः । येनार्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेषु
बहुषु ॥ केषु च स्वादयो विधीयन्ते ? कर्मादिषु ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । अयमर्थः—नेदं स्वातन्त्र्येण
विधायकं किं तर्हि ? विहितानामनेन नियमः कियते । बहु-
वचनादिभिर्निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिः सुप्तिणेत्र प्रसङ्ग्यन्ते । तेषां
च क्षात्तान्तरेण स्थिते विधाने इदमारभ्यमाणं नियमाय भ-
वति । न त्वदमेव विधिप्रार्थानुपादेन सुप्तिणैर्विधायकमित्ये-
तच्छब्दसंज्ञा एता इत्यनेन प्रदर्श्यते ॥ येनार्थेष्विति ॥
कचिषु पाठः एवं तर्हि येनार्थेष्विति । एकवचनमि-
त्यादि तु भाष्यं नास्तेषु ॥ अयमर्थः—पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः ।
तथा हि—दधि पदमेत्यादी विभक्तिध्वननमन्तरेणापि पर्या-
यार्थाः प्रतीयन्ते स्वार्थावयवः । विभक्त्यस्तु कचिद्व्योक्तत्वे-
नापेक्ष्यन्ते । तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भव-
न्तीति संख्यायां कर्मादिषु च सिद्धा एव स्वावयवः । अनेन तु
नियम्यन्ते । तत्र कर्मादिशब्दैर्कार्यसमवेत एव बहुवचने बहु-
वचनं भवति, न त्ववयवगते ॥

(उच्यते) नत्ववयवगतबहुत्वमाधेयं बहुवचने प्रसङ्गि
एकवचनादीनां शब्दसंज्ञात्वकथनमसंगतमत आह—नेदमिति ॥
विहितानामिति । न च सुप्तिण्येकवाक्यतया विधायकमेवेदम् ।
अन्योन्याध्वयपरिहाराय यानिसंज्ञाविधानाभयणापत्तेः ॥ निष्पन्नश-
ब्दसंज्ञाभिरिति । निष्पन्नशब्दस्य संज्ञाभूतेरित्यर्थः ॥ अद्वयत्व
इति । नियमश्च यद्वैकत्वादिसु प्राप्तिस्तद्विषय एव, कर्मादिगते-
कत्वादिसु च तेषां प्राप्तिरिति न मूलादिगतबहुवचने तेषां प्राप्तिरिति
भावः । तत्राह—भाष्ये—येनार्थेष्विति । ईदं चोत्तरं, पूर्व तन्मयो-
परशित्तनियमोपपादकत्वात् ॥ तत्र चोत्तरस्युपपादः । अत्रानु-
वृत्तिरिति ॥ नन्वेवं विभक्त्युपादानं व्यर्थमत आह—
स्त्विति ॥ कर्मादिशब्दैरेति । अनेन कर्मादिशब्दैः ॥ अयम-
कीनां वैषम्यं दर्शयति ॥

(समाधानमाप्यम्)

न च कर्मादयो विभक्त्यर्थाः । के तर्हि ? एक-
त्वादयः ।

(प्रदीपः) न चै कर्मादय इति । अनभिहितं इति
सुप्रारम्भसामर्थ्यात्कर्मादीनां वैव विभक्तिवाच्यत्वमिति मन्यन्ते ।
तेषां हि विभक्त्यर्थत्वे तिङ्कृतद्वितसमासैस्तेष्वेकेषु गतायां-
द्वितीयादीनां प्रसङ्ग एव नास्ति किमनभिहिताधिकारेण ॥

(उच्यते) इतरः प्रत्यासत्त्या कर्मगतबहुवचने बहुवचनमिति
भाववयवगतबहुत्वमावादातिप्रसङ्ग इति मत्वाह—न चै इत्यादि ।
भाष्ये ॥ आभाष्येन यत्र विभक्त्योत्पत्त्योर्का इत्यर्थः । तत्रैकत्वादिसु

१ कर्मादिशब्दैः संबन्धैकत्वबहुत्वार्थेष्वेकवचनेत्यर्थः । (२. ना.) २ 'अन-
भिहितम्' । ३ किन्तु एकत्वादिविशेषणतयापि बोध्यम् । (२. ना.)

बहुषिति तु बहुमशम्यमिति भावः ॥ ननु कर्मणि द्वितीयेत्याद्यनुशासनात्कथं तेषामवाच्यत्वमत आह—अनभिहितेति । अनुशासनं तु चोतकत्वेनाप्युपपन्नमिति भावः ॥ किमनभिहिताधिकारेणेति । चोतकत्वे तु यथा प्रकृत्युक्ते भवन्ति एवं तिङादिभिरभिहितेति स्युरिति तस्यावृत्त्यर्थमनभिहिताधिकार जायदयक इति भावः ॥ अनभिहितसूत्रेत्यादेर्ग्रन्थस्यापि प्रतीते उपयोग-ध्वन्यः । अत एव न वै कर्मादय इति प्रतीकपाठोऽसंग्रहाधिक इति नववः ॥ तदा पञ्चमप्रातिपदिकार्थपक्षोपपादकोऽयं ग्रन्थः ॥

(समाधानमाध्यम्)

एकत्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः—कर्मण एकत्वे, कर्मणो द्वित्वे, कर्मणो बहुत्वे इति ।

(प्रदीपः) एकत्वादिष्वपीति । बाक्यैकवाक्यत्वे सति महावाक्यं संपद्यते—कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वं तत्रैकवचनमित्यादि ॥

(उद्द्योतः) अत्रापि पक्षे एकत्वादीनामाभ्याकाङ्क्षायां कर्मादीनामेव मत्वात्तत्त्वा संभवेन न तत्त्वमित्याशयेनाह—आप्ये—एकत्वादिष्वपीति । सूत्रे प्राधान्येन विभक्तियोलतयोक्तेश्च-ल्यर्थः ॥ तत्र मत्वात्तत्त्वं दर्शयति—बाक्यैकत्वादिना ॥ कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वमिति । एकत्वादेराभ्याकाङ्क्षानिगुच्ये एवमेकवाक्यमिति भावः ॥ आप्ये—कर्मादयो निमित्तत्वेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः ॥

(आक्षेपमाध्यम्)

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । नह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ॥ इह च 'इत्येके मन्यन्ते' 'तदेके मन्यन्ते' इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) स तर्हि । बहुत्वे इत्येकमित्यर्थः ॥ एके मन्यन्त इति । प्रातिपदिकार्थं एकत्वमप्यस्ति बहुत्वं च । द्व्येकयोरित्यत्र च विशेषासुपादानार्थावान् कश्चिदेकवचनार्थः । तस्य ग्रहणेन भाव्यम् । तत्र परत्वादेकवचनप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) नह्यन्तरेणेति । तदर्थं भावप्रत्ययस्य साधुतया विधानेन केवलसाक्षात्त्वादिति भावः ॥ नन्वस संख्यावाचकत्वाभावात् दोषोऽत आह—द्व्येकयोरित्येति ॥

(आक्षेपमाध्यम्)

"बहुषु बहुवचनम्" इत्येव योगः परः करिष्यते ॥

(आक्षेपमाध्यम्)

सूत्रविपर्यासः कृतो भवति ॥ इह च 'बहुरोदो' 'बहुः सूप' इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति ॥

१ 'आवत्' । २ 'तत्र' इत्यर्थं पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु एकमवधानेनैव सांप्रदायिकः सार्थविक्रमाप्येकीमिदं ब्रूयात् । आप्यकृतं कापि साहचर्ये-चत्वाकृतत्वात् । 'नैप दोष' इत्यनेन पौनस्वलापत्तेश्च । 'तत्र' इत्यप्यपि आप्येकीमिदं एव । ३ गुणपरः इत्यर्थः । ४ विशेष्यते इत्यर्थः । गुणिनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यतासाक्षी गुणो विवक्ष्यते इति यावत् । ५ 'तत्प्रयोजक' इति चीननिर्देशेऽपि बोध्यम् । ६ 'द्विमिलसूत्रात्मना'

(प्रदीपः) इह चेति । इह यदि द्व्येकयोरिति योगा-त्परोक्षं योगः क्रियते तदा विशेषाभावाद्बहुवचनमप्यपि बहु-त्वस्य ग्रहणे सति परत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) नन्वस पूर्वत्वेन परत्वादित्यसंगतमिति मत्वाह—इह यदीति ॥

(समाधानमाध्यम्)

नैप दोषः । यत्तावदुच्यते—नह्यन्तरेण भाव-प्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति ॥ [तत्र] अ-न्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् ? इह कदाचिद्गुणो गुणिविशेषको भवति । तद्यथा—'पटः शुक्लः' इति । कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते 'पटस्य शुक्लः' इति । तद्यथा तावद्गुणो गुणिविशेषको भवति 'पटः शुक्लः' इति तदा सा-मानाधिकरण्यं गुणगुणिनोः, तदा नान्तरेण भाव-प्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते 'पटस्य शुक्लः' इति स्वप्रधान-स्तदा गुणो भवति,—तदा द्रव्ये पट्टी, तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ॥ न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयिष्यामः । किं तर्हि ? कर्मादिभिर्येकत्वादीन् विशेषयिष्यामः ॥ कथम् ? एकस्मिन्नेकवचनम् ॥ कस्यैकस्मिन् ? । कर्मणः ॥ द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः ? । कर्मणोः ॥ बहुषु बहुवचनम् । केषां बहुषु ? । कर्मणामिति ॥

(प्रदीपः) गुणिविशेषक इति । अत एव वचनाद-नित्यैः पट्टीसमासप्रतिषेधः । शेषपक्षा वा समासः ॥ सामानाधिकरण्यमिति । मतुब्जोपादमेदोपचाराद्वा ॥ तदा नान्तरेणेति । गुणियाचिनः शुक्लशब्दाद्भावप्रत्यये कृते गुणः प्रतीयते नान्यथेत्यर्थः ॥ द्रव्ये पट्टीति । पट्टी-ग्रहणं व्यतिरेकविनियोगलक्षणावयवम् । गुणिनो ह्याधारत्वविव-क्षायां सप्तम्यपि भवति । यथैवेह कर्मणि वा संदृश्येति ॥

(उद्द्योतः) ननु कर्तरे चेत्यादिपट्टीसमासनिषेधः सादत आह—अत एवेति ॥ अनित्यत्वस्य आप्याहुकत्वादाह—क्षेपेति ॥ सामानाधिकरण्यमेकार्थवृत्तिता ॥ ननु गुणगुणिनोर-लन्तमेदात्कारं तदित्यत आह—मतुब्जोपादिति ॥ अमेदो-पचाराद्वेति । उपचरित्वानेदसोद्भवत्वेन विवक्षणादिति भावः ॥ गुणः प्रतीयते इति । निष्कटो गुणः प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ननु द्रव्ये पट्टीतिमाध्यदशनादिभक्त्यन्तरस्य किमसाधुत्वम् ? , ने-त्याह—उपलक्षणेति । पटे शुक्ल इति प्रयोगात्सप्तम्यन्तरस्य कर्मा-

कर्तरीति पट्टी इति अत्रित्वात् पाठस्य न सांप्रदायिक उद्द्योतविरोधात् ।

७ व्यतिरेके चेदे सति वाच्यमाना विभक्तित्वात् इत्यर्थः । (८. पा.) ८ कर्तरेः । चेत्यादीति । कर्तरिचिच्च इत्यस्य अर्थादः प्रत्ययः—'एकवाक्यानां कर्तरि' इति तत्संज्ञेनेत्यर्थः । यथाहते 'गुणिकर्तृकविशेषणमात्रा—' इति बोधे द्वितीयपक्षतो येदस्यपक्षेति बोध्यम् ।

एकवचनं क्रियान्वय इति गुणिनो गुणव्यपदेशकरोपि सप्तमी भवतीति भावः ॥ अत्र व्यतिरेकविभक्तिर्भावप्रधानतात्पर्यप्राद-
कोपलक्षणम् । तेन जात्याख्यायामिलादियुक्तभावेण न वि-
रोधः ॥ तदान्तरेणापीति । अर्थ भावः—अद्याः क्रोशन्तीत्यादौ
यथा मन्त्रस्य तत्त्वे आरोपान्मद्यतोऽनेव तद्वैयक्त्या शृङ्गणे
तत्त्वेन भेदेनारोपाद्व्यपदेशक एव गुणोपः । गुणे भेदेन गुणारो-
पस्यास्य इति । किं बहुना सर्वत्र लक्षणास्यैव प्रवृत्तिर्निवारोप
आदाय एव ॥ भाव्ये—न चेह ध्यमिति । एवं कर्मत्वमि-
त्यर्थः । एवं न पटस्य शुद्ध इतिवद् भेदनिबन्धनसंसर्गनोपक्रमम-
कस्यैव निष्पद्युगप्रतीतिरूपप्रत्यक्षाप्यप्रत्यक्षा नास्तीति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं बहुषु बहुवचनमिति ? ।

(प्रदीपः) कथमिति । बहुत्वस्यैकत्वाद्वैयक्त्याभावे-
मिति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) बहुत्वस्येति । पदव्यन्तपदेन संभविनिर्देशादुप-
पत्तयेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतदेव ध्यापयत्याचार्यः—‘नानाधिकरणवाची
यो बहुवचनस्तस्यैव ग्रहणम् । न चैपुल्यवाचिनः’
इति ॥ किमेतस्य ध्यापने प्रयोजनम् ? । यदुक्तम्
‘यहुरोदनो यहुः सूप इति परत्याह्वयवचनं प्राप्नोति’
इति, न स दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) एतदेवेति । आश्रयगतं बहुत्वं बहुत्वे गुणे
आरोप्य निर्देशः कृतः । तस्यैवतत्प्रयोजनं मिश्रवत्त्वाधारस्य
बहुत्वस्य संख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यात् । एकाश्रयवर्तिनो
वैपुल्यरूपस्य मा भूदिति ॥

(उद्द्योतः) नन्वसाधुते शङ्किते प्रयोजनकथनमसम्भवत
आह—आश्रयगतमिति । यवनेव द्वयोर्द्विवचनम् । कपोर्द्वयोः ।
कर्मणोरिति भाव्ये द्वयोरिलादिवचनापुनरुक्तिर्द्रष्टव्या । एवं च
भर्गपत्तये न द्विशब्दस्यैकवचनान्तत्वं, किं तु दारशब्दपद आरो-
पितसंख्यानिमित्तं एव प्रत्ययस्त्वसात् । समासे तु विभक्त्यश्रवणा-
दारीषे मानामावेन ऐक्योतिरिति द्विवचनम् । एवं च दारपती अस्ति
जमी इत्येव साधुरिति बोध्यम् ॥ एकाश्रयेति । एवं च वैपुल्य-
वाचिग्रहणे बहुवचनमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यशेषभाष्यम्)

यद्व्युच्यते—‘इत्येके मन्यन्ते, तदेके मन्यन्ते’ इति
परत्यादेकवचनं प्राप्नोतीति ॥ नैप दोषः । एक-
शब्दोऽयं बहुवचनः । अस्त्येव संख्यावाची ॥ तद्यथा—

एको द्वौ बहुवचन इति । अस्त्यसहायवाची ॥ तद्यथा—
एकाग्रयः । एकहलानि । एकाकिमिः क्षुद्रकै-
र्जितमिति ॥ अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा—सधमादो
हृस्व एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः ॥ तद्योऽन्यार्थे वर्तते
तस्यैव प्रयोगः ॥

(प्रदीपः) एकशब्दोऽयमिति । ऐक्योरित्यत्र संख्या-
पदेन द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यास्ति संख्यावाचिनो ग्रह-
णम् । द्वित्वैकत्वयोश्च योऽप्येकशब्दो वर्तते इति ऐक्योरिति द्वि-
वचनेन निर्देशः । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । प्रसिद्धा च
संख्यायार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्तानामुच्यते ॥

(उद्द्योतः) नन्वस्येके मन्यन्ते इति प्रयोगोऽन्यार्थस्य,
यद्ये तस्यापि ग्रहणं कुतो नेत्यत आह—ऐक्योरिति ॥ नन्वेवं
बहुवचनापत्तिरत आह—द्वित्वेति । नन्वेवमादृशतः संख्याः
संख्येय इति संख्यायाप्येति यत्प्रत्ययसंभवादिरोपेक्षित
आह—प्रसिद्धा चेति । संख्यायार्थत्वं तु कानिचित्कमप्रसिद्धमि-
त्याशयः ॥

(नियमार्थतानिर्णयाधिकरणम्)

(अनुयोगभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । लौकिकादेव प्रयोगाद्बहुत्वा-
दिषु बहुवचनादीनां व्यवस्था भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) लौकिकादेवेति । महासंज्ञाकरणेभ्यो-
प्यम् । द्विसाहचर्यादेकशब्दस्यापि संघापट्को संख्याशब्दाप्येति
नातिप्रसङ्गः ॥ बहुत्वादिप्यति । प्रातिपदिकार्थगुणानि-
त्यर्थः ॥

(१०६८ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सुसिद्धामविशेषेण विधानाद्
दृष्टविप्रयोगाच्च नियमार्थं वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्वि-
धीयन्ते । तिङोऽविशेषेण चातुमात्राद्विधीयन्ते ॥
तत्रैतत्स्याद्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो
लक्ष्यते इति । ‘दृष्टविप्रयोगाच्च’ । इदमर्थं खल्वपि
विप्रयोगः । तद्यथा—‘अक्षीणि मे दर्शनीयानि’
‘पादा मे सुकुमाराः’ इति । सुसिद्धोरविशेषवि-
धानाद् दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिर्करः प्राप्नोति ।
इदमर्थं चान्यतिकरः स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं

१ कर्मणाभिधीसादि । (८. ना.) २ यद्यर्थे निपदो बहुव्रीहिः । (८. ना.)
३ दारपती इति । दाताय पतिष्य दारपती इत्यत्र विगृहे दारपत्यद्वय-
वचनेऽपि समासे ऐक्योरित्यनेव द्विवचनमेवेति भावः । एवं च Bangal
Asiatic Society इतिप्रसङ्गेऽपि दारपती इत्यन्तर्गोपान्तापाठमिदं
एव । जायापती इत्यनेव दारपत्यवयवविभक्त्याऽपि पतिशब्दस्यैवोपलब्धयति-

शब्दस्यानौपलब्धम् । ‘दारपति’ इति कानित्तोऽस्यपाठस्तु महाभाष्येन
क्रियापदग्रहणा सर्वत्रैव भिन्नः । ४ ‘नविशेषविधा’ । ५ ‘योगत्वात्’ ।
६ ‘योगत्वाच्च’ । ७ ‘योगात्’ । ८ एकवचनद्विवचनपुनरुचनानां ऐतदविशेषेऽपि
समापत्तिस्तं संनिगमयितव्यम् । (८. ना.)

न सिद्ध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) सुप्तिङादिति । सुप्तिङविधानवाक्ये संख्याविशेषानिर्देशाद् विशेषानुपादानेन तेषां विधानमित्यर्थः ॥ यद्यपीति । शास्त्रेऽनुपातोऽर्थः प्रयोगादेव व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः । सुपस्त्वावत् स्तार्थे विधीयमानाः 'स्वार्थद्वयविज्ञसंख्याकर्मादिलक्षणः पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः' इति दर्शने संख्यायां सिद्धाः । संख्याविशेषावगतिस्तु लोकात्सिद्धा । तिलोपि कर्तृकर्मणोर्विधीयमानाः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्वचनका नविप्यन्ति स्वभावतः । संख्याविशेषः प्रयोगदर्शनादवगम्यते इति भावः ॥ अक्षीणीति । द्वित्वेपि लोके बहुवचनं दृश्यते इत्यर्थः ॥ निरुद्धः प्रयोगो विप्रयोगः ॥

(उद्द्योतः) ननु स्वार्थे विहितानां कथमविशेषविधानमत आह—संख्याविशेषेति । इदमुपलक्षणं कारकविशेषस्यापि । अत एव कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्नियमत्वसिद्धिः ॥ प्रयोगादेवेति । अस्ति विरुद्धप्रयोगे प्रयोगाद् व्यवस्था सिद्ध्यतीति भावः ॥ भाष्ये लक्ष्यत इतीत्यन्ता इष्टविप्रयोगत्वाद्येलादेरवतारणिका ॥ ननु स्वार्थे विधानेपि संख्यायां विधानार्थनेतदत आह—सुप इति । स्वार्थद्वयेति । अत्र स्वार्थद्वयेन प्रवृत्तिनिमित्तं द्वयवशब्देन विशेष्यमतो गुणपरशुद्धादिशब्दे नाख्यातिः ॥ लौकिकादिति । षट् इत्यादी आदी व्यक्तौ वेत्यादिनिर्णयवदिति भावः । एवं कर्मणि द्वितीयेत्यादीनामपि नियमत्वं पञ्चकपक्षे षडेति त एव पक्षो मुख्यः । निकादिपक्षस्तत्त्वव्युत्पन्न इति तत्त्वम् ॥ नन्वेवमपि तिङ्शब्दगुणपक्षः, नहि तत्त्वकृत्यः संख्या वक्तुं शक्नोत्यत आह—तिङ्शब्देपीति ॥ संख्यायुक्तयोरेव तयोरिति । तयोः संख्यायुत्वादिति भावः ॥ पचन्ति अस्ति पचन्त्ये भवतीत्यादी कर्तृकर्मणोर्भवत्यादिष्वकतिङ्गसंख्यायुक्तयोर्भावमादिदं चिन्त्यम् ॥ तस्मादादिपितानादोपितसंख्यायुक्तक्रियाकारकभूतयोरित्युच्यते । उक्तोदाहरणोक्तारोपितेति कालवती क्रिया । कर्तृगतसंख्यारोपस्तु न, तत्र आरोपितस्यान्यत्रारोपाभावात् ॥ स्वभावत इति । इदं चिन्त्यमेवं स्वभाववादाशयणे तस्यापत्यमित्यादेर्यथार्थपक्षः शास्त्रारम्भः वैयर्थ्यं च । तस्मात्तिलोप्यविशेषेण । चातुमात्राद्विधीयन्त इति आम्नासंख्याविशेषाद्यनुपादानेनेत्यर्थकात्यायिपदिकस्य भातोऽपि संख्याकारके अर्थः । लः कर्मणीत्यपि नियम एव, वर्तमाने छडित्यादिना स्वार्थे विहितत्वानुवादेन तत्त्ववृत्तेः । करणादि च व्यावर्त्यम् । पाकेन कृतं वैरमित्यादी तत्त्वप्रतीतिः । तिङि तु नियमे योतकामावाच्यदर्शप्रतीतिरित्यन्यत् ॥ लः कर्मणि चेत्यस्यापि कर्मादिभूताद्वातोर्ल इत्येवार्थो वर्तमाने छडितिवत् । अनितं चेदं कृतमोरिति दर्शने भावकर्मणोरित्यस्य भावकर्मभूताद्वातोर्लित्यर्थं प्रदर्शयता भाष्यकारेण ॥ संख्यामात्र कारकत्वेन क्रियायामेवान्वयसिद्धीति क्वापृक्षे उपपादयिष्यामः ॥ कर्मादयः शब्दाः

१ पश्चात्पुस्तकानामाकियात्मकोत्सादि । (२. ना.) २ सादृश्यसंख्यायुक्तस्य क्रियाविशेषणम् । (२. ना.) ३ अवतिङ्गित्यर्थः । (२. ना.) ४ पाकक्रियाकर्मसादि । (२. ना.) ५ पाकक्रियाकर्म कर्तृति आरोपितत्वेत्यर्थः । अर्थः भावः । यथैकक्रियाकर्तृकाभ्युपगम्यता तत्र युद्धक्रिया अनारोपितसंख्यावती । यत्र तु द्वय्यादिकर्तृका तत्र कर्तृगतसंख्यायाः क्रियामात्रोप इति । (२. ना.) ६ पाकक्रियायां करणत्वप्रतीतिरित्यर्थः । (२. ना.) ७ ननु 'वातो' कर्मणि लः इत्यर्थेनाभिलक्ष्य इत्यस्य कर्मोदित्वमिति भावः । (२. ना.)

सुप्तिङावामकेषु शक्तिपराः, तिङ्गसंविधानशक्तौ शक्तिमत्पराः । अत एव तिङ्गोलानां प्रकृत्यर्थविशेषणता । नहि शक्तिः साक्षात्क्रियागता । एवं च सुपां तिङां च [चोर्तकत्वेन भाष्यसंमतम् ॥ न च शब्दादिविषयलस्यापि चोतकत्वापत्तौ] तत्रापि कर्मादेर्विशेषणत्वेन सादिति सहदनिष्टम् । तिङामसत्त्वभूतभावार्थत्वेन तत्त्वानिलस्य तदर्थकत्वेत्यासमाने शक्यमाने च गत इत्यादी शानवि सत्त्वभूतभावप्रतीत्या तत्त्वानिलस्य तदर्थकत्वाय भावे इत्यस्या-भूत्वाऽर्थद्वयवोधकत्ववत्कर्तृव्यवस्थायां कर्त्रादी वर्तमानात् कर्त्रादावर्थे च लकाराणां विधानेनाक्षतेरित्यलं विस्तरेण ॥ भाष्ये—नियमार्थमिति । अक्षीणीत्यादेरानुत्वमिति भावः ॥ वाक्यमेवेन च नियमो, नन्दभूतेरेकान्यतायानासम्भवात् । एकान्यतापक्षेपि फलतो नियम एव, तदिनापि तत्र सिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अथैतस्मिन्नियमार्थे सति किं पुनरर्थं प्रत्ययनियम एकस्मिन्नेवैकवचनं, द्वयोरेव द्विवचनं, बहुष्वेव बहुवचनमिति । आहोस्विदर्थनियमः—एकस्मिन्नेकवचनमेव, द्वयोर्द्विवचनमेव, बहुषु बहुवचनमेवेति ? । कश्चाच्च विशेषः ? ।

(१०६९ प्रत्ययनियमपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र प्रत्ययनियमेष्ववयवानां पदसंज्ञाऽभावोऽस्तुवन्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र प्रत्ययनियमेष्ववयवानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति—उच्येः नीचैरिति । किं कारणम् ? । असुवन्तत्वात् ॥

(प्रदीपः) तत्र प्रत्ययनियम इति । प्रत्यया विशिष्टायां संख्यायां नियता इति निःसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यस्तेषामनुत्पादात्पदत्वाभावात्तद्विवन्तत्वाद्यभावप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) ननु प्रत्ययनियमेषु संज्ञातीयापेक्षनियमाश्रय-णादव्ययेभ्यः सिध्यतीत्यत आह—प्रत्यया इति । सार्धोन्नापेक्ष-नियमेष्वं दोष इति भावः ॥

(१०७० अर्थनियमस्य निर्दोषतावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अर्थनियमे सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थनियमे सिद्धं भवति ।

(प्रदीपः) अर्थनियम इति । अर्था नियता इति तेषु वचनान्तराभावः । प्रत्ययास्तत्त्वनिवतत्वादव्ययेभ्योपि सिद्ध्यन्तीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नन्वर्थनियमेषु प्रत्ययनियमस्य त्यागे भानामावाद्येषु एवात आह—प्रत्ययास्त्विति ॥ उभयविधनियमस्यैक-वाक्येनास्मादित्यर्थः ॥

६ अर्थ कोष्टकान्तर्गतपाठः सर्वत्रोपलभ्यमानोपि Bangal Asiatic Soc-
iety मुद्रितपुस्तके नोपलभ्यते । तस्यावशिष्टाग्रेषुपि ते कथं ग्रन्थो योजित
इति कोषकाग्रहणम् । १ सूत्रं विनाऽपि प्रयोगदर्शनादेवैकत्वादिव्येकवचना-
दीनां सिद्धिरित्यर्थः । (२. ना.) १० संख्यावदर्थवोधमात्रातिपदिकादेकस्मिन्नेव-
वचनमित्यादिरूपः उच्चातीयापेक्षनियमः । (२. ना.) ११ एकस्मिन्नेवैकवचन-
मित्यादिरूपः प्रकृतः सामान्यापेक्षनियमः । (२. ना.) १२ बहुवचन इति
न्यायादिति भावः । (२. ना.)

(अर्थनियमपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्त्यर्थनियमः ।

(प्रत्ययनियमपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु प्रत्ययनिगमः ।

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

गनु चोक्तम्—* तत्र प्रत्ययनियमैऽव्ययानां पद-
संज्ञाभावोऽस्त्यन्तत्वाद् * इति ।

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

नैव दोषः ।

(१०७१ आक्षेपपरिहारसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या
चैव तथा तिङाम् ॥ * ॥(भाष्यम्) सुपां संख्या चैवार्थाः कर्मादयश्च ।
तथा तिङाम् ।(प्रदीपः) सुपामिति । कर्मणि द्वितीयेत्यादिः प्रक-
रणस्य बहुषु बहुवचनमित्यादिषु व्याधिसूत्रेण सहेकवाच्यता ।
तिङ्गेषु त्विद् तस्मादेतेन सूत्रद्वयमुपात्तम् । तत्रैकस्मिन्कर्मणी-
त्येवं गुणगुणिनोः सामानाधिकरण्येन संबन्धे सति संख्या
कर्मादयश्च सुपामर्थो भवन्ति ॥(उद्घोषः) ननु प्रकरणान्तरनिमित्तसुपां तिङां च कथमे-
तेषां अत्र आह—*कर्मणीति । आकाङ्क्षावशाद्वाक्यकथनयता-
मनुभूयेषु तेषां लक्ष्यसंस्काररहितत्वमर्थः ॥ स्वादिसूत्रेणेति तिङ्-
सुप्रत्याग्युपलक्षणम् । पदेकवाक्यतयाऽन्येषु तु 'कर्मणादियोग्यार्थक-
प्रातिपदिकार्थमागते पक्षतो प्रथमेकवचनं नुः, कर्मसंज्ञितमानाधि-
करणे पक्षतो द्वितीयवचनम्' इत्यादिप्रकारेण बोधादन्यत्राव्ययादी
प्रातिपदपादविशेषादयः । किं चाप्यनियमप्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनि-
यमसूत्रप्रत्ययनियमैति कथञ्चेद एव । एकवचनादिशब्दे आवि-
संज्ञामिहानगौरवं च अतो वाक्यवाक्यतयात्रैकवाक्यतापदेन विप-
क्षितेति दिक् ॥ ननुमगत्र पाठो व्यर्थोऽत आह—तिङ्गेषु
त्विति ॥ सुपामर्था इति । भोला इत्यर्थः । तिङ्गेषु चोत-
कृत्युपपादितम् ॥

(१०७२ अर्थनियमवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रसिद्धस्तत्र नियमः ।

(प्रदीपः) प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये तत्रेति तच्छब्देन पूर्वोपमान्तार्थं एव
परान्वयत इत्याह—अर्थेति । पूर्वार्थेन सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमा-
संभवो दर्शितः । अर्थद्वयसरे कर्मण्येवेत्यादिर्वक्तुमशक्यत्वमिति
भावः ॥

(१०७३ प्रकृतापेक्षप्रत्ययनियमपक्षवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नियमः प्रकृतेषु वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः ।
के च प्रकृताः ? । एकत्वादयः । एतस्मिन्नेवैकव-
चनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न
बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति ।(प्रदीपः) नियमः प्रकृतेषु वेति । तुल्यजातीयस्य
नियमेन व्यावृत्तिः कियत इत्यव्ययेभ्यः स्वाधीनामव्यावृत्तिः ॥(उद्घोषः) प्रत्ययनियमपक्षेऽप्यव्ययेभ्यः स्वाधुत्पचये आह—
प्रकृतेषु वेति ॥ नन्वेकत्वे एव नान्यत्रेतिवाच्यमन्यते तत्कर्म प्रकृ-
तमप्ये नियमोऽत आह—तुल्यजातीयस्येति । तत्र प्रकृतापेक्ष-
प्रत्ययनियमैऽयमर्थः कर्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाद्येत्प्रातिपदिकार्थे
एव कर्मण्येव नान्यत्र करणादाविति । पञ्चतिकादिसंज्ञादी न या वि-
मर्किन्येते साज्जमिषानाद्वारणीयेति । एवमर्थनियमपक्षेऽपि बोध्यम् ॥

(सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमपक्षेऽपि दूषणोद्धारभाष्यम्)

अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'उत्पद्यन्ते
ऽव्ययेभ्यः स्वादयः' इति । यद्ययम् "अव्ययादाप्सु-
पः" इत्यव्ययाहुकं शास्ति ॥ बहुषु बहुवचनम् ॥२१॥इति श्रीव्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थपादे द्वितीयमाहिकम् ॥(प्रदीपः) अथ वेति । अतस्तु प्रत्ययानां सामान्येन
नियमस्तथापि ज्ञापकादव्ययेभ्यः स्वादिविद्विरित्यर्थः ॥ २१ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथ-
मस्याध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयमाहिकम् ॥(उद्घोषः) पदेकवाक्यतयान्वये सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे
चान्ययेभ्यः स्वाधुत्पचिमाह—भाष्येऽथ आचार्येति ॥ २१ ॥

इति श्रीशिवमट्टसुतसतीगर्भजनागोजी(शेठ) चट्टः

प्रदीपोद्घोषे प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयमाहिकम् ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

तृतीयमाहिकम् ।

(आदितः सप्तदशम्)

(अथ कारकप्रकरणम्)

(तत्र)

(१०६ अधिकारसूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ० १ सू०)

२६३ कारके ॥ २३ ॥

(कारकशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(अनुयोगभाष्यम्)

'किमिदं 'कारके' इति ? ।

(प्रदीपः) कारके ॥ २३ ॥ किमिदमिति । सप्तमी-
निर्देशाच्च तावत्संज्ञात्वेनाधिकारः । संज्ञाया भाव्यमानत्वात्
प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा
कारकाद्वत्तुतयोरित्यादावपादानादिसंज्ञाविकलस्यापि का-
रकस्य ग्रहणं प्राप्नोति । पट्टिधस्यैव चेष्ट्यते । तद्यतिरिक्तं च
कारकमस्ति । यथा—नटस्य शृणोतीति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) कारके ॥ २३ ॥ विधेयानिर्देशेन सार्वभौ-
संभवादयमधिकार एव, तथापिकारासंभवमाह—सप्तमीति ॥
स्थेति । कारके इत्यस्य क्रियापामित्यर्थो विषयसप्तमी चेष्ट्यमिति
भावः ॥ ननु पट्टिधकारकातिरिक्तकारकाप्रसिद्धिरत आह—यथेति ।
क्रियाजनकत्वं हि कारकत्वम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

संज्ञानिर्देशः ।

(प्रदीपः) संज्ञानिर्देश इति । दुपां दुपो भवन्तीति
प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किं वक्तव्यमेतत् ? ।

(प्रदीपः) किं वक्तव्यमिति । सप्तमीनिर्देशादयुक्तः
संज्ञापक्ष इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नहि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ।

इह हि व्याकरणे ये वा एते लोके प्रतीतपदार्थ-
काः शब्दास्तैर्निर्देशाः क्रियन्ते, या वा एताः कृत्रिमा-
ष्टिभूमादिसंज्ञाः । न चायं लोके भुवादीनां प्रतीतपदा-
र्थकः शब्दः, न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञा, अन्यत्रानि-
धानात् । संज्ञाधिकारश्चायम् । तत्र किमन्यच्छक्यं
निश्चातुमन्यदतः संज्ञायाः ॥

(प्रदीपः) नहीति । मुख्यतया उक्तः ॥ न चाय-
मिति । शास्त्रे लोके च प्रसिध्यमावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्या
भाव्यमानविभक्तेः प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये समाधाता साधयमाह—इह हीति ॥
प्रतीतेति । अपलसमूहादिशब्दा इत्यर्थः ॥ निर्देशाः व्यवहाराः ।
आदिसंज्ञा इत्यस्य साभिर्वेति शेषः ॥ निर्देशा इत्यनेनान्वयः ॥
भुवादीनां प्रतीतेति । भुवादीनां वाचकोऽयं शब्दो न लोके
प्रतीतपदार्थक इत्यर्थः, किं तु क्रियाजनकपरत्वेनैव प्रसिद्ध इति
भावः ॥ अन्यत्रेति । अतः सूत्रादित्यर्थः ॥ उदाहरणमाह—
शास्त्रे इति ॥

१ सातत्येन सार्वभौमजनकत्वसंभवादित्यर्थः । (र. ना.) २ अस्य 'तै-
र्निर्देशा' किमन्ते' इत्यन्वयः । (र. ना.) ३ 'मंसंज्ञा' । ४ मृतामैवित-
सार्वभौमिकविभक्तिभूतविभक्ति, एवं भाष्यमानविभक्तिरिति । (र. ना.)

(१०७४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कारकवृत्ति संज्ञानिर्देशश्चेत्सं-
ज्ञिनो निर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारकवृत्ति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोपि
निर्देशः कर्तव्यः । साधकं निर्वर्तकं कारकसंज्ञं
भवतीति वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) संज्ञिनो निर्देश इति । यद्यपि वक्ष्यमाणा
भुवादयः संज्ञिनो लभ्यन्ते तथापि विशिष्टसंज्ञी निर्देष्टव्यः ।
यत् क्रियायाः साधकं भुवादि तत्कारकसंज्ञमपादानसंज्ञं च
भवतीति ॥ ननु संज्ञापक्षे कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः
समावेशो न प्राप्नोति । एकसंज्ञाधिकारात् ॥ नैप दोषः ।
भुवमपाय इति योगविभागेन कारकसंज्ञा क्रियते । ततो-
ऽपादानमित्यत्र कारकग्रहणमनुवर्तते भुवमपाय इति
च, तेन कारकं सदापादानसंज्ञमित्येवं समावेशः सिध्यतीति ।
अन्तरेणाप्यनुवृत्तिं वचनसामर्थ्यात्पर्याये सिद्धे समावेशार्था-
नुवृत्तिर्विज्ञायते । एवं संप्रदानादिसंज्ञास्यपि समावेशो व्याख्येयः ।
समावेशस्य च प्रयोजनं स्वन्वेरम इत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी
कारकत्वात्कृदन्तस्योत्तरपदस्य प्रकृतित्त्वरः ॥

(उद्द्योतः) निर्देष्टव्य इत्यस्य 'इति भाष्यार्थः' इति शेषः ।
तत्फलं तु ग्राहणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति भाष्य एव वक्ष्यति ॥
भाष्ये साधकमित्यस्य पर्यायो निर्वर्तकमिति—साधकमित्यस्य च
क्रियाया इत्यादिः ॥ वचनसामर्थ्यादिति । योगविभागसामर्थ्या-
दित्यर्थः ॥ स्वन्वेरम इति । चिन्त्यमित्यत्र । उपपदत्वादेव गति-
कारकोपपदात्कृदिति स्वरस्य सिद्धेः । न च स्वन्वेरम्वद उपपदं,
न स्वन्वेरम्वद इति वाच्यम् । उपपत्तौ उपपदताया उपपदसंज्ञाद्ये
भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मात् आनेवाच इत्युदाहरणम् । तत्र हि
आद्यादित्त्वरः ॥ प्रकृतित्त्वर इति । आद्यादित्त्वरस्तु न । अपा
साहचर्यादेरप्येव तत्र ग्रहणात् । जीवार्थानां भयहेतुरित्या-
दावप्याहृत्स्यादनुवृत्त्या च समावेशो व्याख्येयः ॥

(१०७५ अन्यथानुपपत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य
समीपादागच्छतीत्यकारकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अकारक-
स्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क ? । ग्रामस्य समी-
पादागच्छतीति ।

(प्रदीपः) ग्रामस्य समीपादिति । यथा यो वृक्ष-
शाखायाः पतति वृक्षादप्यसौ पतति । एवं यो ग्रामसमीपा-
दागच्छति ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चाप्राये ग्रामस्य

१ Bangal Asiatic Society इतिपुस्तके तु "तदाग्रयमाह" इति
शब्दीयुक्तिरप्यत्र स्पष्टा स्थितिः । २ 'विशेष' । ३ जीवार्थानां भयहेतु-
रित्यस्यवृत्त्येत्यर्थः । (र. ना.)

ध्रुवता भवति । आगमने तु निर्वर्तकत्वाभावः । समीपविशेष-
त्वेनोपात्तत्वात् ॥

(उद्धृतोः) गन्धर्वा गनीपरीवापरिधं न तु ग्रामसेखत
 णाह—ययेति ॥ ग्रामसमीपादिनि । वैशिकान्धेनिर्नक्त्यम-
 पादानस्यावि, उदगो सदाभाष ॥ ग्रामाद्वीति । निःगागः
 संस्पृष्टपूर्वकं षोडश निदमो नेलाभिमानः ॥ समीपविशे णावे-
 नेति । ध्वं च तक्षिर्गन्तव्येन न नियक्षितः स इति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । नात्र ग्रामोऽप्राययुक्तः । किं तर्हि ? ।
समीपम् । यदा च ग्रामोऽप्राययुक्तो भवति, भवति
तदाऽप्रादानसंशयः । तद्यथा—ग्रामादागच्छतीति ।

(प्रदीपः) नात्र भ्राम इति । समीपविशेषव्यतिरेकीपादानादिय भ्रामस्यापाययोगो नास्ति । स हि संश्लेषपूर्वकः । संश्लेषश्च सक्षतस्या युज्या कल्प्यते । स च समीपस्य विवक्षितो न भ्रामस्यैत्यर्थः । भ्रामात्समीपादिति बोधो वस्तुतस्तपेक्षं भ्रामस्यैव सागोच्यं प्रतीयते न तु भ्रामापेक्षमन्यत्र सागोच्यम् ॥

(उद्देशः) ननु ग्रामसमीपविभागे ग्रामविभागोऽप्यभिज्ञो-
 इत्येतत् आह—स हि संशयेति ॥ विपश्चित इति । गात्रेण
 भाष्यस्य नाम ग्रामोऽपाययुक्तो न विपश्चित इत्यर्थ इति भावः ॥
 नन्वेवं ग्रामासमीपविभागादपि ग्रामस्यापादानत्वं न स्वादत्त
 आह—ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति । ग्रामोऽपाययुक्तो न विप-
 क्षित इत्यर्थ इति भावः ॥ नन्वेवं ग्रामासमीपादिसादावपि ग्राम-
 स्वापादानत्वं न स्वादत्त आह—ग्रामासमीपादिति ॥ वस्तव-
 न्तरेति । ग्रामानाधिकार्येणान्यथादिति भावः ॥

(१०७६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य, ब्राह्म-
णस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मसंज्ञा च प्राप्तोत्पत्त्यधितस्य ॥
क ? ॥ ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

नैप दोषः । अयमकथितशब्दोऽस्त्वेषासंकीर्तिते
घटते तद्यथा—कश्चित्कंचित्संचक्ष्याद्—‘भसाव-
प्राकथितः’ असंकीर्तित इति गम्यते ॥

(प्रदीपः) संचक्ष्येति । वर्जयित्वेत्यर्थः । वर्जने प्रतिषेध इति स्थापनादेशाभावः । वर्जने च प्रप्रकृत्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु प्राधान्यस्य पुत्रं प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्य ॥

(उद्घोतः) संचद्वयेलस्योपत्येल्पेऽसंगतिरत माद—वर्ज-
 ...नमिति । आदानस्याभादानत्वाचमसक्तिरिति भावः ।
 यत्र तत्प्रसक्तिपूर्वकं तदविषयः तत्रैव तत्प्रसृतिरिति तात्पर्यम् ॥

१ पाटिकादिस्पादानस्यापि निर्बलकृत्यमित्यवयवः । (र. मा.) २ ग्रामादा-
गच्छतीत्याद्याप्यपि पाठो भाति । (र. मा.) ३ वर्जनयदित्यादौ वेगः । (र. मा.)
४ संश्लिष्टो निर्देशग्रामये ह्यवयवकृत् 'इतरथा' इति भाषायां संबन्धते । (र. मा.)

(भाक्षेपसाधकभाष्यम्)

अस्यप्राधान्ये वर्तते । तच्चथा—‘अकथितोऽसौ ग्रामे’ ‘अकथितोऽसौ नगरे’ इत्युच्यते यो यन्नाप्रधानो भवति । तच्चा—अप्राधान्येऽकथितशब्दो वर्तते तदैव दोषः—* कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥

(प्रदीपः) तद्यदेति । अग्राधान्यस्य प्रसङ्गनिरोपेक्षत्वाद्
ब्राह्मणेऽपि पुत्रवद्भावात् । पन्था हीप्सिततमत्वात्प्रधानं, न
पुत्रो, नापि ब्राह्मणः ॥

(उद्घोतः) अग्रधान्यत्वेति । प्रधानभित्तत्वमेव तत्र द्यु
यतिप्रधान्यकत्वम् । प्रधानत्वसम्भावनाभाववत्यपि लोकैः प्रधान-
नक्षत्रप्रयोगादिति भावः ॥ पुत्रवज्रावादिति । पुत्रे द्युमाधा-
न्यस्य सदानिति भावः ॥ तदेवोपपादयति—पन्था इति । पर्व-
चानिष्पिततमस्तमेनाग्रधान्यम् । तथायुक्तमित्यपि न सर्वथाऽनी-
प्सितत्वाभावादिति भावः । तद्यदेत्यनेन भाव्येणात्र पक्षेऽज्ञिष्व-
नित्ता सा चाग्रे स्फुर्यतीत्यर्थः ॥

(१०७७ आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ ❀ ॥ अपाँदानं च वृक्षस्य पर्णं पत-
तीति ॥ ❀ ॥

(भाष्यम्) अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति । क ? ।
वृक्षस्य पर्णं पतति, 'कुड्यस्य पिण्डः पततीति ॥

(प्रदीपः) वृक्षस्य पर्णमिति । ग्रामस्य समीपादिस-
 द्रापागयुक्तार्थान्तरसद्भावात्तासि । ग्रामस्यापाययोगः । इदं त्व-
 र्थान्तरस्यानिर्देशाद् वृक्षस्यैवापाययुक्तमिति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु ग्रामस्य समीपादित्यत्रेवात्रापि न भिन्न-
तीत्यत आह—ग्रामस्येति ।

(१०७८ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥*॥ न वाऽपायस्याविवक्षितत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) न वा यप दोषः । किं कारणम् ? अपायस्याविवक्षितत्वात् । नात्रापयो विवक्षितः । किं तर्हि ? संवेन्धः ॥ यदा चापायो विवक्षितो भवति भवति तदाऽऽपानसंज्ञा । तद्यथा—वृक्षा-
त्पर्णं पततीति । सम्बन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति, न प्रायते फलस्य वा कुररस्य वेति ॥

(प्रदीपः) न वाऽपायस्येति । पर्णविशेषपातत्वेनैव वृक्षस्य नियक्षितत्वात् । तथा हि—वृक्षमजहलस्य पर्णे वा-
खास्थे भूमिं स्पृश्यति वृक्षस्य पर्णं पततीति अयोगो भवति ।
सति एवंपौ गतिरपायो भवति नान्यथा, ईतिविशेषत्वाद्वा-
यस्य ॥ न द्रायत इति । शब्देनासमर्पणत्वात्संश्लिष्टविशेष-
स्येति भावः ॥ अत्रासत्त्वात् न तु वृक्ष एव संश्लिष्टत्वेन प्रतीयते ॥

१ पाटिकादिस्पादानस्यापि निर्बलकृत्यमित्यवयवः । (र. मा.) २ ग्रामादा-
गच्छतीत्याद्याप्यपि पाटो भाति । (र. मा.) ३ वर्जनयदित्यादौ वेगः । (र. मा.)
४ संश्लिषो निर्देशमाये ह्यवयवकृत् 'इतरथा' इति भाषायां संबन्धते । (र. मा.)

५ मृदापर्णमोरजयवावयविनायक इत्यर्थः । (र. ना.) ६ अगाधोऽयमनः ।
अभूर्ः कृदिषु धानोर्षम् । विमाज्जम्भनयोगानुकूलो व्यापार इति यावत् ।
(र. ना.)

(उद्योतः) नन्वपायानिवृत्त्यायां वृक्षशब्दवैयर्थ्यमत आह—
पणंति ॥ ननु पतत्पणं प्रति वृक्षस्य विशेषणत्वेऽपायविवक्षाया-
वश्यकत्वात् आह—वृक्षमजहत्यपीति ॥ ननु पतेरेवोपायत्वेन
तस्य चावध्याकाङ्क्षत्वेन सत्त्वनावश्यकमत आह—सति हीति ॥
नन्वेवमन्योन्याभयोऽत आह—गतिविशेषत्वादिति । निर्गन्त-
न्यसंयोगानुक्तलभ्यापार पचापायः । इह त्त्तरदेशसंयोगानुक्त-
व्यापार एव पतेरत्ये इति भावः ॥ कट्टकुरुरां वृक्षविशेषो
पक्षिभिरेषां च ॥ प्रत्यामरया त्विति ग्रन्थयोगाद्विस्तृतः । पतत्रिपणं
पतत्यपि वृक्षात्पणं पततीति प्रयोगाच्च ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

अयं तर्हि दोषः—कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाकथितस्य
ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति* इति ॥

(प्रदीपः) कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । अप्रधानवाच्यक-
थितशब्दाध्वय इति भावः ॥

(उद्योतः) अप्रधानेति । वस्तुतोऽसंकीर्तितपर्यायेऽपि दोषः ।
प्रातिपूर्वकाविषक्षायां सर्वथा तदप्राप्ती चासंकीर्तितत्वं तत्र विवक्षि-
तम् । अत एव नटस्य शृणोतीत्यादौ सर्वथापादानत्वाद्यप्राप्तिविषये
कर्मत्वमाशङ्क्य परिगणनेन सम्यक्तत्वावधारणोपयोग इति सूत्रे
भाष्ये । कारकविकारामात्रे च घृष्टिकर्मनो निमित्तत्वात्प्राप्तिरत्र
कर्मत्वम् । प्रक्षजनपदा तु न, पुत्रेणान्यथासिद्धत्वादिना भाष्या-
शयः । अत एव यान्त्रिघृष्टिकर्मक्षीणमकथितं चेत्सुदारणम् ।
तत्र हि न कस्यापि प्राप्तिरिति सर्वत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

नैव दोषः । कारक इति महती संज्ञा क्रियते ।
संज्ञा च नाम यतो न लक्ष्यः ॥ कुत एतत् ? ।
लक्ष्यं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः
करणे एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञा-
येत—करोतीति कारकमिति ॥

(प्रदीपः) अन्वर्थसंज्ञेति । महत्याः संज्ञायाः करणा-
दनुमीयते नूनं विशिष्टा वृथावयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः । वैद्वि-
शेषदर्शनात्तदनुकूपा तेषां संज्ञा क्रियते ॥ करोतीति कार-
कमिति । साध्यत्वेन क्रियेव शब्दात्प्रदीपयति इति क्रियाया
निर्वर्तकस्य कारकसंज्ञाऽपादानादिसंज्ञा च प्रवर्तते ॥

(उद्योतः) नन्वन्वर्थत्वं नाम योगतुल्यम् । एवं च कथं योगि-
कार्यमुद्दिश्य संज्ञाविधानमत आह—महत्या इति ॥ विशिष्टा
महासंशोषसितक्रियानिर्वर्तकत्वविशिष्टा इत्यर्थः ॥ वैद्विशेषेति ।
क्रियानिर्वर्तकत्वरूपविशेषेत्यर्थः ॥ ननु करोतीत्यस्य निष्पाददी-
त्यर्थः । एवं च निष्पादकत्वे लक्ष्येऽपि क्रियानिर्वर्तकमित्यर्थो-
क्तोऽत आह—क्रियेवेति । क्रियाया एव शब्देन साध्यत्वप्रतीति-
निर्वर्तकत्वे कारकशब्दे संवन्ध्याकाङ्क्षायां सैव संवध्यत इति
भावः ॥ संप्रदानादीनामपि स्वयनद्वारा जनकत्वं बोध्यम् ॥

१ पत्यर्थेऽप्युपायत्वेनेत्यर्थः । (८. ना.) २ वृक्षस्यावधित्वावश्यक-
मित्यर्थः । (८. ना.) ३ पत्यर्थोपायपरिज्ञानेऽवधित्वावश्यकम् । अवधित्वा-
वधिज्ञाने च तादृशापायपरिज्ञानमिति वृत्तावयोन्याशय इति भावः । (८. ना.)
४ अपायस्य पत्यर्थेऽप्युपायं दर्शयति-विशेषेति । (८. ना.) ५ ननु वृक्षात्पणं
पततीत्यत्र प्रत्यामरया वृक्षस्य संवन्धित्वनिर्णयः, तत्कथमुच्यते 'न क्षयते कट्टस्य
कुरुरस्य वेतीति चेत् । शब्दतो वृक्षस्य संवन्धितत्वात्प्राप्तिपरित्याग-
'न क्षयते' इत्यादिभाष्यस्य । तथा चानया रीत्या 'प्रत्यामरयादिसाद्वि' कैवट-

(१०७९ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तु-

शब्दानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तुशब्दो
नोपपद्यते करणं कारकमधिकरणं कारकमिति ॥

(प्रदीपः) अन्वर्थमिति चेदिति । करोतीति कारक-
मिति यथाश्रीयते तदा स्वतन्त्रत्वेन कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञापि
प्राप्नोति न तु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् ॥ कर्तुशब्द-
इति । कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु करणादीनामपि क्रियानिर्वर्तकत्वमस्येव-
त्यत आह—स्वतन्त्रत्वेति । स्वतन्त्रत्वाच्चिकर्तृपदार्थे ण्वुलो विधाना-
दिति भावः ॥ नन्वकर्तरि कर्तृशब्दाप्रयोग एव पत्येत्यत आह
कर्तृवाचीति ॥

(१०८० समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदा-
त्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तु-

भावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः ।
कुतः ? । प्रतिकारकं क्रियाभेदोत् । पचादीनां हि
प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते । किमिदं प्रतिकारक-
मिति ? । कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम् ।

(प्रदीपः) सिद्धं स्थिति । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वात-
क्यात्तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृसंज्ञावपि
स्वव्यापारस्यानिवर्तनात्पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्व-
मित्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु समुद्ररूपा क्रिया प्रतिकारकं न भिद्यत
आह—स्वव्यापार इति । एवं च स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्कारकत्वं
पच्यादिव्याप्यसमूहं प्रति पारतन्त्र्यात्कारणत्वं चेति भावः ॥ ननु
तदा तस्य धात्वर्थत्वामावाप्य कर्म क्रियात्वं कथं च तदाश्रयत्वेन
करणादीनां कारकत्वमिति चेत् । तदानीं तस्य प्रकृतधात्वर्थत्वामा-
वेषि कृपात्वधर्मत्वाद्येः । विमक्तिस्तु प्रकृतधात्वर्थनिबन्धनसंक्षयेति
नोध्यम् ॥ तदनुष्ठानद्वारेणेति । तदनुष्ठानद्वारेणेत्यर्थः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

कोसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम् ? ।

(१०८१ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुला-

वपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य

कर्तुः पाकः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनै-

अधिश्रयणयोगसंभवे चिन्तितोक्तिरेव चिन्ता । (८. ना.) १ इदमपि चिन्तयम् ।
अवध्यादिरूपवाचकप्रमाणाद्ये च प्रत्यामरया वृक्षस्य संवन्धित्वनिर्णय इत्येवं
परत्यामरदीपयेति । (८. ना.) २ नैपटस्तु प्रकृतसंक्षेपेऽनुष्ठारेण नैव इति
वाग्येयम् । (८. ना.) ३ 'वाडसं' । ४ 'कारकैवदे' । ५ घृष्टिकर्मण्यु-
क्तिरुपतिनिमित्तत्वाद् आक्षेपस्येत्यर्थः । (८. ना.) ६ वैद्विशेषेति कर्मधारयः ।
(८. ना.) ७ चतुष्टयेनेत्यर्थः । (८. ना.) ८ 'नैदाय' पचादीनाम् ।
'पचादीनां हि' । ९ 'करणादीनामिति दोषः । (८. ना.)

घोषकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः पचतीत्यु-
च्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष प्रधान[स्य] कर्तुः
पाकः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ॥

(उद्घोतः) तदेति । यदा देवदत्तः पचतीत्युच्यते तदा,
तत्राधिकार्यत्वात्तर्कः ॥ एतन्मते ॥

(१०८२ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भ-
वनक्रिया धारणक्रिया चाधिकरणस्य
पाकः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भव-
नक्रियां धारणक्रियां च कुर्वन्ती स्थाली पचतीत्यु-
च्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एषोऽधिकरणस्य
पाकः । एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम् ।

(प्रदीपः) सम्भवनक्रियामिति । ग्रहणक्रिया-
लभेः ॥ धारणक्रियामिति । क्षिरत्वादा क्रियासमाप्तिला-
ग्नलानां धारणमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) द्रोणं पचतीत्यारः स्थालीत्यारः । धानरु-
पस्य सम्भवनस्य स्वात्मां बाधादाह—ग्रहणेति ॥ ननु स्थाली-
नियवृद्ध्या व्यापारो धारणं स ण्यं स्वात्मा अत आह—
सम्बुद्धानामिति ॥

(१०८३ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ एधाः पक्ष्यन्त्या विह्वित्तेर्ज्वलिष्य-
न्तीति ज्वलनक्रिया करणस्य पाकः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एधाः पक्ष्यन्त्या विह्वित्तेर्ज्वलिष्य-
न्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्यु-
च्यन्ते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष करणस्य पाकः ।
एतत्करणस्य कर्तृत्वम् ।

(प्रदीपः) एधा पक्ष्यन्तीति । भविष्यतिर्देशः कर्तु-
गतस्वम्भापनापेक्षः । कर्त्रा हि सम्भाषितक्रियाः निवृज्यन्ते ।
नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्रागेव । न त्वत्र भविष्यतिर्देश-
स्यम् । अनेकार्थत्वाद्वाच्यतां तादर्थ्याद्वा तद्रूपासद्भावात्तत्वा-
दिव्यापारे पचेर्यतिर्देशश्च ॥

(उद्घोतः) नन्यत्र लघुनिर्देशो व्यर्थोऽत आह—भविष्य-
दिति ॥ ननु भाव्यन्तरवाच्यव्यवहारादी पचेः कथं वृत्तिरस्य
आह—भनेकार्यत्वादिति ॥ वादर्थ्यादिति । सम्यक्करणक्रिया-
त्वात् स्वभावात्सम्यक्करणारोपः करणव्यापारे इत्यर्थः ॥

(१०८४ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ उद्यमननिपातनानि कर्तुंश्छिदि-
क्रिया ॥ * ॥

(भाष्यम्) उद्यमननिपातनानि कुर्वन्नेव देवदत्तः

छिन्नतीत्युच्यते । तत्र तदा छिदिर्वर्तते । एष
प्रधानकर्तुःश्छेदः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ।

(१०८५ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ यत्तत्र तृणेन तत्परशोश्छे-
दनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्तत्समाने उद्यमने निपतने च पर-
शुना छिद्यते, न तृणेन तत्परशोश्छेदनम् । अवश्यं
चैतदेवं विज्ञेयम् ॥

(प्रदीपः) यत्तत्र तृणेनेति । शब्दव्यतिरेकाभ्यां
करणस्य विशिष्टव्यापारावेष्टानिदर्शनाय दर्शयति ॥

(उद्घोतः) नन्येकत्र करणस्य कर्तृत्वे दर्शितेऽन्यत्रापि शाब्दं
श्रवणत इति परशो तत्कथनमनुपयुक्तमत आह—अन्वयेति ।
निदर्शनायेति । प्रतिपादयितुमिति । परशो यथा विशिष्टः कर-
णव्यापार एव सर्वत्रापीति । एवं च तत्तात्त्विकव्यापारे कर्तृत्वात्कार-
कत्वं बन्नामयत्वादिविवक्षायां च कर्मत्वादि । कारकत्वं चोपलक्षणं
सत्कर्मकारकादिसंज्ञोपयोगीति बोध्यम् ॥ अन्ये तु प्रधानक्रिया-
जनकोक्तस्वस्यापारे [कैतोरः प्रधानकर्त्रा न्यङ्कुनेपि स्वगततत्तद्-
व्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् । अङ्कुनेषां साधनत्वानुपपत्तेः । एवं च तत्त-
त्वापारलभ्यकरणत्वादिमन्त एव कर्तृत्वात्तत्तदपेक्षि स्वस्यापारे] स्वा-
तन्त्र्यसत्त्वात्तद्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाक-
र्तृत्वपन्तोषि । यथा मुख्यकर्तारोपि योद्धारो राजनियोगापेक्षनादस्व-
तन्त्रा अपि नियोगोत्तरं स्वतन्त्रा एव । नियोगमात्राच्च तन्निष्ठमयादि-
मात्राणां । नियोगमात्रेण न मुख्यकर्तृत्वं कर्तृत्वव्यवहारोपीत्याहुः ॥

(१०८६ अन्वधानुपपत्तिवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्यसितृणयोश्छेदनेऽवि-
शेषः स्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यो हि मन्यते उद्यमननिपातनानिदेवै-
तद्भवति छिन्नतीति, असितृणयोश्छेदने न तस्य
विशेषः स्याद् यदसिना छिद्यते तृणेनापि न छिद्य-
द्यत ॥

(१०८७ आरोपवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपादानादीनां तु कर्तृत्वस्याऽप्रसि-
द्धिः । यथा हि भवता करणादीनां कर्तृत्वं निदर्शितं
न तथाऽपादानादीनां निदर्श्यते ॥

(प्रदीपः) न तथेति । न ह्यपादाने ग्रामे ग्राम आग-
च्छतीति प्रयोगोऽस्ति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अपादानादीनामिति । आदिना स-
म्प्रदानम् । यद्वचनं तु प्रयोगवाङ्मत्याभिप्रायेण । एवं च तयोः
कारकसंज्ञासिद्धिरिति भावः । कर्मणः कर्तृत्वं तु कर्मवत्कर्मणेति ।

१ पक्ष्यन्तीत्यस्य आभिहितोऽर्थः क्लिप्यन्तीति व्याख्यानम् । (र. ना.) २ 'स्वात्मा
भा' । ३ 'नस्य कर्तुः' । ४ ननु राजन्यापारे स्वातन्त्र्यव्यवहारोपीत्याहुः ।

अव्यादिनिश्चयः च गुणयस्य संभवतीत्यत आह—कारकत्वमिति । (र. ना.)
५ एवं कोष्ठतन्त्रगतं पादो गोपकमते कथितुमर्हति ।

सूत्रेण रश्मिबोक्तमिति तत्र दक्षितम् ॥ नन्वधर्मावबनमेव तस्या-
पारोडत आह—नहीति । अपादाने आसे इति । अपादानशून्य-
ग्रामविषये इत्यर्थः ।

(१०८८ समाधानवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः
पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च
संज्ञा ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः । किं कारणम् ।
स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं पार-
तन्त्र्यं च विवक्षितम् ॥ तयोः पर्यायेण वचनम् ।
तयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भवि-
ष्यति ॥ वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति । तद्यथा
—बलाहकाद्विद्योतते विद्युत् । बलाहके विद्योतते ।
बलाहको विद्योतत इति ॥

(प्रदीपः) बलाहकादिति । निःसरणाद्दे विद्योतने
द्युतिर्वर्तते पृथग्भावश्च विवक्षित इत्यपादानत्वम् ॥ बलाहक
इति । स्थिराद्दे योतनेऽत्र द्युतिर्वर्तते । बलाहके स्थित्वा
ज्योतीरूपा विद्युद्विद्योतत इत्यर्थः ॥ बलाहक इति ।
विद्युतो बलाहकस्य चानेदविषयायामयं प्रयोगः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—वचनं विवक्षा ॥ वचनाश्रया चेति ।
कादाचित्कालात्पृथग्विवक्षायामा च कारकसंज्ञा भविष्यति तात्का-
लिकपारतन्त्र्यविज्ञाश्रया चापादानसंमेल्यर्थः ॥ नन्वपादानस्य
कर्तृत्वं न दृष्टमिति भाष्ये—तथैवेत्यादि ॥ ननु विद्युद्वलाह-
कयोर्विभागाल्पं निःसरणमत्र आह—पृथग्भाव इति । यदी-
मेद इत्यर्थः ॥ ननु तत्रैव बलाहकसाधारत्वानुपपत्तिरत्र आह—
स्थित्यद्दे इति ॥ अनेदविषयायामिति । धूमज्योतिःसत्त्विलम-
रतां संघातस्य नैषपदार्थत्वविवक्षायामिति भावः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किं तर्ह्युच्यते—‘अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः’
इति ? ॥

(उद्योतः) भाष्ये—किं तर्हीति । अपादानस्य कर्तृत्वप्र-
सिद्धौ तेषां कर्तृत्वप्रसिद्धिरित्यभिप्रायेण कर्मपादानादीनां त्व-
प्रसिद्धिरिति बार्तिकं व्याख्यातमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि न श्रुम्—‘अपादानादीनां कर्तृत्वस्या-
प्रसिद्धिः’ इति । पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं
निर्दिष्टतमपादानादीनां कर्तृत्वनिर्दर्शनाय, पर्याप्तो
ह्येकः पुलाकः स्यात्वा निर्दर्शनाय ॥ किं तर्हि ? ॥
संज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ यावत्ता सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं
विद्यते पारतन्त्र्यं च । तत्र परत्वात्कर्तृसंज्ञैव
प्राप्नोति ॥

१ ‘विद्युत्’ पदं नास्ति कश्चित् । २ निःसरणाद्दे विद्योतने इत्यर्थः । (८ ना.)
३ एतदुक्तप्रमाणस्य ‘किं तर्हि’ इत्यनेन संबन्धः । (८ ना.) ४ निर्दिष्टं
करणाधिकरणयोः कर्तृत्वमपादानादीनां कर्तृत्वनिर्दर्शनाय पर्याप्तमिति योजना ।

(प्रदीपः) पर्याप्तमिति । स्वस्यापारानुग्रानमन्तरं
प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात् । ग्राम आगच्छतीत्यन्तरा-
गमादपादानव्यापारानवसायात्प्रयोगाभावः । एवं ब्राह्मणाय
ददातीत्यर्थं ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभावः । शब्दद्वय-
स्वाम्याद्यापादानसम्प्रदानव्यापारे बाहुनं वर्तते । वस्तुतस्त-
पादानस्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोक्तिः सम्प्रदानस्याप्यनुम-
ननादिलक्षणः, प्रतीयमानोपि व्यापारः कारकव्यपदेशनिबन्ध-
नम् । यथा प्रविश पिण्डीमिति ॥ परत्वादिति । अपादाना-
दीनामवकाशा यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति । कर्तृसंज्ञाया अवकाशो
देवदत्तः पचतीति ॥ ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य सद्भावाच्चास्ति
कर्तृसंज्ञाविद्युत्कोऽपादानादिसंज्ञानामन्यत्रावकाशः ॥ सत्यमेतत् ।
पूर्वपक्षस्त्वयं तत्र न न्यायामासेनैव भाष्यम् । अन्यथा पूर्वपक्ष
एव न स्यात् ॥

(उद्योतः) उत्तरयति—पूर्वं तर्हीत्यादिना । पूर्वं तर्हि—
‘अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः’ इति बार्तिकं नोक्ताभिप्रायं किं
तर्हीत्यन्वयः ॥ पर्याप्तमिति । कर्मण दनेत्यर्थः ॥ तस्याच्छे-
स्वेत्यादि ॥ नन्वेताः पचन्तीतिवद् ग्राम आयातीति प्रयोगः स्वादत्त
आह—ग्राम आगच्छतीति ॥ ननु काष्ठं पचतीत्यत्रान्यन्तरा-
गममनुव्यर्थः, एवमपि तस्यापारस्य भावमर्थत्वेऽपादानादिव्यापारोपि
तथा स्यादत्त आह—शब्दद्वयस्वीकृति ॥ नन्वपादानादिषु व्यापार-
राभावादेव न तथा प्रयोगोऽत आह—वस्तुतदित्यति ॥ ननु
तस्य प्रकृतपात्रवाच्यत्वाभावात्कर्तृ कर्तृत्वमप्यन्तकारकव्यपदेशोऽत
आह—प्रतीयमानोऽपीति । भावमर्थत्वाभावेपि ग्रामादिपदैरेव
तस्य प्रतीत्या तत्रिरूपितं कारकत्वं, कारकशब्दव्यपदेशकत्वात्पर्यत्वा-
त्तस्य व्यापारस्येति भावः ॥ न स्यादिति । अर्थः भावः—यद्यनव-
काशत्वादपादानादिसंज्ञाः स्युस्तदा स्थाली पचतीति न स्यादिति ॥

(अपादानादिसंज्ञोपपादकभाष्यम्)

अत्रापि * न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण
वचनं वचनाश्रया च संज्ञा इत्येव ॥

(प्रदीपः) अत्रापीति । उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृ-
संज्ञा—यथा स्थाली पचतीति । उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां नु
न्यरमावात्सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुज्यते । यथा राजस-
न्निधौ तदनुपयोगि स्वकार्यममात्या नारभन्ते ॥

(उद्योतः) नन्वेवमपि स्वव्यापारे प्रति स्वातन्त्र्यस्यानिवर्त-
नात् कर्तृत्वं न व्यावर्तितमत्र आह—उद्भूतेति । स्वऽश्रयपदसाम-
र्थ्यादित्यर्थः । स्वातन्त्र्ये उद्भूतत्वं च विवक्षितप्रकृतप्रधानसंपूर्णभा-
वत्वाभयरूपत्वमेव । पारतन्त्र्ये उद्भूतत्वं च प्रकृतपालार्थानाश्र-
यत्वरूपत्वमेवेति बोध्यम् ॥ यथा राजेति । तदा हि राजा स्वका-
र्यमागिति तत्रामात्यानां न स्वातन्त्र्यं सम्भावे नु राजकार्ये तेषां
निचोगात् स्वातन्त्र्यमेव, तथा कर्तृसन्निधाने स्वास्यादियत्तस्य भाव-

(८ ना.) ५ अपादानादिसंज्ञाया इत्यर्थः । (८ ना.) ६ वस्तुतदित्यति ।
शब्दद्वयव्यति ॥ (८ ना.) ७ शब्दद्वयव्यति ॥ (८ ना.) ८ शब्दद्वयव्यति ॥

माधवाचार्याचार्य पारमहन्सस्य तन्मयाये तपससाधि तद्व्याख्या
सातपथिनि भाष्यः । अन्यथाऽपादानादीनां निरवकाशत्वादित्यादिः ॥

(आक्षेपभाण्डम्)

पथा पुनरिदं भवता स्थाय्याः कर्तृत्वं निदर्शितं,
संभवनक्रियां च धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली
स्वतन्त्रेति ॥ केदानीं परतन्त्रा स्यात् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—यथा पुनरिति । येन प्रकारेणेत्यर्थः ।

(समाधानभाष्यम्)

यत्तत्प्रक्षालनं परिवर्तनं वा ॥

(उद्द्योतः) केते प्रश्ने उत्तरं यत्तदिति ॥

(निराकरणभाष्यम्)

न चा एवमर्थे स्थातुमुपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च करिष्यामीति । किं तर्हि संभवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति तत्र चासौ स्वतन्त्रा । फेदानीं परतन्त्रा ? ॥

(प्रदीपः) न वा एवमर्थमिति । प्रज्ञालनाद्यभावेऽपि
पाफनिष्पादात्तेषां तत्रानाज्ञात् ॥

(उद्घोषः) सत्सङ्गः—नयेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

पञ्च तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वत-
न्त्रा । कर्तव्ये यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा ॥

(उद्घोषः) स्थालीस्थे यत इति । अत्र यत्तद्वस्त्रेण व्यापार-
सामान्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च भोः कर्तृस्थेऽपि यत्ने कथ्यमाने श्याली
संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति तत्रासौ ख-
तत्रा । क्रैदानां परतत्रा स्यात् ॥

(वह्योतः) सर्गार्चने समाधाने उक्तेषु तदुद्धोक्तमेव पुन-
राह—ननु चेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तदि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा,
अवाये स्वतन्त्रा । तद्यथा—अमात्यानां राजा सह
समवाये पारतन्त्र्यं, अवाये स्वातन्त्र्यम् ॥

(उद्घोषतः) साक्ष्यं प्रकल्पति समापाता—एवं वर्तति ।
 प्रपानेन समयाये इति ॥ धात्वर्थानाश्रयायाः प्रपानपात्वर्था-
 श्रयेण समयाये इत्यर्थः ॥ व्यवाये इति । तस्य धात्वर्थानाश्रयत्वा-
 भाये स्यात्वा एव धात्वर्थानाश्रयत्वे इत्यर्थः ॥ राज्ञा सह इति । व्यव-
 हारद्रष्टृत्वाभाश्रयत्वापेक्षार्थः । असाक्ष्य उक्तः ॥

१ परिवर्तनं, परिष्कारनं परिष्करणं वा । (र. ना.) २ समवायः सङ्घि-
घानम् । (र. ना.) ३ तथा श्रोतं हरिणः—

प्रागन्यतः क्षातिलाभाज्यभाषापादनादपि ।

सदृशीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्तनात् ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

किं पुनः प्रधानम् ? ।

(प्रदीपः) किं पुनः प्रधानमिति । सामग्रीतः किं-
गोत्यादात्सर्वेषां तत्र सामान्याद्य कस्यचित्प्रधान्यमिति भावः ॥

(वद्व्योतः) सामान्यादिति । समानत्वादित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

कर्ता । कथं पुनर्ज्ञायते—कर्ता प्रधानमिति ? ।
यत्सर्वेषु साधनेषु संहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता
भवति ॥

(प्रदीपः) कर्त्रा प्रवर्तयितेति । तदधीनप्रवृत्तिनि-
 श्चितात्करणाधीना, तस्य च प्रागन्यतः शाकिल्याभाप्रतिनि-
 श्चदर्शनात्करणावभावेऽप्यप्येते इत्यादी केवलस्य कर्तृदर्श-
 नात्कर्तृरहितानां करणाधीनामदर्शनाद्वाप्यन्यं कर्तुरित्यर्थः ॥

(उद्धोतः) नन्वग्यर्तैरामावेपि प्रयुक्तेरदर्शनात्तत्त्वं प्रवर्त-
यितुं नमविशिष्टं साधकतत्वात्करणस्यैव न प्राधान्यमत आह—
तद्वधीनेति । भाष्ये—प्रयवर्तयितेत्यस्य साधनानामिति शेषः ।
जननेन कारकचक्रप्रयोजकत्वं कर्तुः स्वातन्त्र्यमित्युक्तम् ॥ नन्वीप्सि-
ततमरणेन कर्मणः प्राधान्यमत आह—तस्य चेति । कर्तुरित्यर्थः ॥
अन्वमतः प्रागिति । अन्येभ्यः कारकेभ्यः प्रागित्यर्थः । नैवं कर-
णादीनामिति भावः ॥ प्रतिनिधीति । करणादीनां हि सोमा-
दीनां च दृश्यते न तु कर्तुरिति भावः ॥ फरणाद्यभावेपीति ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तुः प्राधान्यमित्यर्थः ।

(भाक्षेपभाष्यम्)

ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थावरा
मनेनार्थः अधिकरणं कारकमिति ।

नहि कारकमित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तम्, अधि-
करणमिति वा कारकत्वम् । उभौ चान्योन्यविशेषकौ
भवतः । कथम् ? । एकद्रव्यसमवायिभ्याम् ।
तद्यथा गार्ग्यो देवदत्त इति । नहि गार्ग्ये इत्यनेन
देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् ।
उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायि-
त्वात् ॥

(प्रदीपः) उभौ चान्योन्यविशेषकविति । ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वे न प्रकल्प्यते इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—अनेनेति ॥ कारकव्यपदेशेनेत्यर्थः ।
अयं व्यवहार इत्येते तयोद्धत्तत्वात्तद्व्याभावावभावा कर्तृशब्दाप्र-
सिक्त्या तदर्थककारकशब्दस्याप्यप्रसिद्धिः स्यादिति भावः ॥
ननु पुनरुक्तत्वादेवं व्यवहारोऽनिष्ट इवेत्यतो नहीति । य-
य न धीनरुक्त्यमिति भावः । किं तु विशेषणविशेष्यभाव

अद्वैत्यात्मतिनिधेर्ध्वतिरेके च दर्शनात् ।

आरादय्युपकारिणे स्यात्तद्व्यं कर्तुरिष्यते ॥' इति ॥

४ आभ्युत्थमपदोपादानं न्याय्यम् । (५ ना.)

88

इत्याह—उभौ चेति । तदाद्यं पूर्वपक्षसाधकत्वेनाह—
ततमेति ॥ नन्वेताभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य बोधेन तयोर्भेदनियतस्य
परस्परसंबन्धस्याभावादित्येनोपपत्तिरिति चेत्—
भाष्ये—कथमिति ॥ उत्तरयति—एकद्रव्यसमवायित्वादिति ।
शब्दद्वयोपात्ते एकत्र द्रव्ये उभयोः समवायात्संबन्धादित्यर्थः ॥
अन्योन्यविशेषकाविलस्य परस्परं विशेष्यविशेषणभावं प्राप्तावि-
त्यर्थः । एकद्रव्यसमवायित्वादित्यनेन द्रव्येक्येपि भवेदेति विशेष्य-
विशेषणभावो न तत्पर्यये इति दर्शितम् । यद्वा कारकशब्दो-
पात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपोऽधिकरणपदोपात्तद्रव्यस्य कारकत्व-
धीर्भेदः परिच्छेदक इत्यर्थः ॥ ननु विद्वद्भ्यश्चिपमयोः कथं परस्पर-
परिच्छेदकत्वमत आह—एकेति । शब्दद्वयोपात्तद्रव्यसंबन्ध-
त्वादित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते । तस्या
निवर्तकं कारकम् ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन
साधारणी क्रिया, ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम् । अवान्तरव्या-
पारविशेषायां तु करणादिरूपत्वम् । यथा मातापित्रोरपलो-
त्पादने कर्तृत्वं भेदविशेषायां जयमस्याजयमस्मान्नयतीत्य-
धिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृसंज्ञा तु करणत्वाप-
वस्थायां न भवति । स्वतन्त्रः कर्तृत्वत्र कारकत्वादेव सात-
क्ये सत्ये पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था, तेन स्वतः सातक्य-
मेव यस्य कर्तृसंज्ञा तस्य, न तु पारतन्त्र्यसहितसातक्ययु-
क्तस्य । कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविव-
क्षितमपि सातक्यमाश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यान्व-
र्तते । यत्र च शक्तीनां निमित्तनिमित्तिभावेन युगपद्विशेषा-
क्षत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा घनुपा विध्यतीति,
विनापायविशेषायां घनुपः साधकतमत्वाभावात् संज्ञाद्वयप्रसङ्गे
परत्वात्करणसंज्ञा । अविच्छिन्नतीति सत्येव साधकतमत्वे
‘सातक्यस्य विवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा । तदा तु तद्व्या-
धीनां करणत्वम् । तद्व्याधीनां तु कर्तृत्वविशेषायामात्मनः
करणत्वम् । तद्व्याप्यमेव हि विश्वज्ञानाद्विधावतिष्ठते कर्तृत्वेन
करणत्वेन च । वस्तुस्थित्या त्वेक एवार्थात्वेति कर्तृत्वं करण-
त्वस्य बाधकमुच्यते ॥

(उद्ध्योतः) यथापि तद्व्यापकालिकसातक्यमादाय तदापि
कारकत्वव्यवहारस्तत्कालिकपारतन्त्र्यमादाय चाधिकरणत्वव्यवहार
इति शक्यते वस्तुं तथापि प्रकारान्तरेणापि समाधातुमाह—एवं
तर्हि । भाष्ये ॥ ननु सर्वप्राप्तिक्रियाभावात्सामान्यभूतेत्यनुप-
पन्नमत आह—सर्वेषामिति । साधारणीति । प्रधानक्रिया
सत्त्वपारजन्यत्वेन सर्वसाधारणीति भावः ॥ तस्यां कर्तृत्वमिति ।
जनकत्वादिति भावः ॥ अवान्तरिति । अपादानत्वादिति निमित्तभूत-
व्यापारविशेषविशेषायामित्यर्थः ॥ अपादानस्यापि कश्चित्कर्तृत्वं दर्श-

यति—यथा भातेति ॥ नन्वेवं करणत्वाद्यन्तर्गतानपि कर्तृत्वम-
सद्भः, प्रधानक्रियां प्रति साधनत्वाविशेषादित्यत आह—कर्तृ-
संज्ञा त्विति ॥ नन्वेवं कर्तृत्वबुलन्तकारकसंज्ञापि तेषां न स्यादत
आह—कारकसंज्ञा त्विति ॥ नन्वेवं करणादीनां विप्रतिषेधानु-
पपत्तिरित्यपाराणां परस्परपरिहारेण वर्तमानानामेकत्र युगपदस-
त्त्वादत आह—यत्र च शक्तीनामिति । करणत्वादीनामि-
त्यर्थः ॥ परत्वात्करणसंज्ञेति । शक्तिद्वयस्यापि विप्रतिषेधस्य-
यातृनीयं वाचिकेति भावः ॥ नन्वेवं काष्ठानि पचन्तीति न स्या-
दत आह—असिच्छिन्नतीति । नस्तुतस्तदा सातक्यमेव विव-
क्षितमिति न परत्वोपयोगोऽन्यथा करणाकाङ्क्षेन न स्याद् स्वतन्त्र-
शक्त्यभिधाने स्वगतसकलशक्तीनामिदित्यप्राप्तकाशात् कदापि तु-
सीया तमेति कैयदाशयः ॥ छेदनस्य नियमेन करणाकाङ्क्षासिद्धी-
यति—तदा त्विति ॥ नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे युगपद्विच्छे-
दत आह—विवक्षेति ॥ नन्वेवं परस्परं बाध्यबाधकत्वं कथमत
आह—वस्तुस्थित्या त्विति ॥

(पक्षान्तरभाष्यम्)

अथ वा यावद् भूयात्—‘क्रियायाम्’ इति, ता-
वत्—‘कारके’ इति । एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो
भवति ‘कारके’ इति । इतरथा हि ‘कारकेषु’ इति
भूयात् ॥ कारके ॥ २३ ॥

(प्रदीपः) अथवेति । क्रियात्र सूत्रे कारकशब्देनो-
च्यते । सा हि कर्मादीनि विधिष्टव्यपदेशयुक्तानि करोति ।
विषयत्वेन चायमधिकारः क्रियायां विषये यद् भुवमित्यादि
वस्तु संपद्यते ॥ एवं च कृत्वेति । निर्धारणसप्तम्यां हि
कारकेष्विति वाच्यम् । निर्धारणस्यानेकाग्र्यत्वात् । कारका-
हस्तश्रुतयोरित्यादी तु कारकशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारो-
पात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् ॥ २३ ॥

(उद्ध्योतः) ननु कारकशब्दाद्वेके क्रियामतीतिर्न दृष्टेयत
आह—सूत्र इति । सौमत्वादेकवचनपुंसकत्वे ॥ विषयत्वे-
नेति । विषयत्वं च जनकत्वमेव ॥ वस्तु वाच्यार्थः ॥ भाष्ये—
एवं च कृत्वेति । पूर्वमेवे हि प्रथमोचितेति भावः ॥ ननु मातु
संघापक्षः कारकपदस्य क्रियापरत्वं च निर्धारणसप्तम्यानुपदोक्तार्थ-
जामादत आह—इतरथा हीति ॥ कारकेष्विति । सिद्ध-
बोन्त्यादित्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः । बहुवचनस्थाने एकवचनस्वी-
कारात्, तद्वागला तथा स्वीकार इति भावस्तदाह—निर्धारण-
स्येति । कारकाणां मध्ये यद् भुवं तदपादानमित्यादिक्रमेण हि
तदर्थः । इन्द्रः सामासिकस्य चेति त्वार्थः । ओके तु निर्धारणस्यैव
एकवचनप्रयोगो न साधुरिति बोध्यम् ॥ नन्वेवं कारकाहत्वेत्यादी
क्रियाननकमात्रस्य ग्रहणं स्यादत आह—कारकाहत्वेति ॥ २३ ॥

(अयापादानसंज्ञाप्रकरणम्)

(१७७ अयापादानसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ. २ सू.)

२६४ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ १ । २४ ॥

(ध्रुवमहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(शत्रुयोगभाष्यम्)

ध्रुवमहणं किमर्थम् ? ।

(प्रदीपः) ध्रुवमपाये ॥ २४ ॥ ध्रुवमहणमिति । अमुवस्य परत्वात्तदन्तरं प्रवर्तिष्यते इति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) ध्रुवमपाये ॥ २४ ॥ अयापोऽत्र विभाजनसं-
योगानुक्तोऽपि साक्षाद्गो मयि विधेयः ॥ “नतिर्विना त्ववधिना
नापाय इति कथ्यते” इति रयुक्तिः ॥ नन्वमुपनिषद्वर्यं तत्सदादत्त
आह—अधुचक्षेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

ग्रामादागच्छति शकटेन ।

(प्रदीपः) शकटेनेति । अयाये शकटस्यापि साधन-
त्वादपादानसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) ननु शकटस्य विभागावयवाभावात्तत्वं प्राप्ति-
रत आह—अयाये इति । अयाये यत्साधनमित्येव शब्दगर्वा-
दया लभ्यते न ननुदुर्गमि भयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतदस्ति । करणसंज्ञायां याधिका भविष्यति ॥

(प्रदीपः) करणसंज्ञेति । यथा धनुषा विध्यतीति
क्रियमाणेपि ध्रुवमहणे परत्वात्करणसंज्ञा भवति एवमक्रियमा-
णेपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि ग्रामादागच्छन्कंसपात्राणां पाणिनौदनं
भुङ्क्ते इति ॥

(प्रदीपः) इदं तर्हि । ननु कंसपात्री साधनमेवाग-
मने न भवति, भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा न । तत्र पर-
त्वादधिकरणसंज्ञेति आकाङ्क्षास्य उक्तम् । एवं तर्हि यत्तु-
स्थित्याग्रागमनं प्रधानं तदर्थं तु भोजनम् । शब्दाच्च निपरीतो
गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तं हरिणा—

चङ्क्रम्यमाणोधीप्रात्र जपंस्तङ्क्रमणं कुरु ।

तादर्थ्यस्याविशेषेपि शब्दाद्भेदः प्रतीयते ॥

इति । तत्र कंसपात्री भुजेः साधनत्वात्तद्वारेणगमनस्यापि
भवत्येव साधनम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—ग्रामादागच्छति । ग्रामात्प्राप्ती-
मागच्छन् वलापानाय मध्ये कंसपात्राभौदनं शुद्धे इत्यर्थः ॥
नन्विदं । न च भोजनद्वारा गमनसाधनत्वम् । भोजनस्य प्रा-

१ कंसपात्री ध्रुवमहणस्य प्रयोजनक्रममिलितार्थः । (र. ना.) २ ‘वापी-
यम्’ इत्येवं पाठे न ‘छन्दोमन्त्रः’ ॥ ३ प्रयानेति । ‘अयानेतरावयव इत्यस्य
क्रिययोः पृथक् । अतिदुर्लभतया तत्र मयं यमुदप्यते’ इति रयुक्तिरिति

धान्येन गमनाद्वत्त्वाभावात् । एवं च पुनरत्र कथनमनुचितमिति
भावः ॥ चस्तुस्थित्येति । भोजनस्यागमनोद्देश्यकत्वादायिकं प्रा-
धान्यमिति भावः ॥ जपंस्तङ्क्रमणं कुर्विति पाठः । अधीयंस्तङ्क्रम-
णनेति पाठे इद्विधार्थः शत्रुकृच्छिणीति शतेत्यने ॥ तादर्थ्यस्य ।
चङ्क्रमणाधिक्यस्य ॥ प्रेरकस्य हि गवादिरेक्षणाय चङ्क्रमणमात्रमपेक्षित-
मिति तस्यैवार्थे प्राधान्यम् ॥ नन्वेवमपि भुजिसाधनकंसपात्रायाः
कथमागमनसाधनत्वमत आह—सन्नेति । कंसपात्राधिकरणकमो-
जनस्य गमनोद्देशेन प्रवृत्तेरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्राप्यधिकरणसंज्ञा याधिका भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अत्रापीति । शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं
प्रतीयते इति तत्प्रयुक्त्यैव संज्ञया भाव्यम् । यथा भोक्तुं
ग्राममभिनविशत इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा
भवति । न तु भुज्यपेक्षयाऽधिकरणसंज्ञा ॥

(उद्घोषः) शब्देनेति । शब्दसंस्कारे तस्यैव प्रत्यासत्त्या
प्रवृत्तिसुचितरवादिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि वृक्षस्य पर्णं पतति, कुडवस्य पिण्डः
पततीति ॥

(प्रदीपः) वृक्षस्येति । अत्युपपाय इति भावः ॥
नन्वत्र कारकत्वाभावात्संज्ञा न भविष्यति अपायाभावात् ।
सत्येव व्यवायपायो भवतीति पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् ॥ तत्र केचि-
दाहुः—सुज्ञानत्वात्पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् भाष्यकारेणायमर्थो
नोक्तः ॥ अन्येत्याहुः—सतीह ध्रुवमहणे विधिष्टोऽपात्रो लभ्यते,
अतस्ति तु तस्मिन् पातमात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात्का-
रकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् ॥

(उद्घोषः) सत्येवव्यवायिति । विभागसंज्ञेऽप्यत्र त्वव्या-
पार प्रत्यापायः, इह तु संयोगानुकूलव्यापार एव भावः ॥
सुज्ञानस्यादिति । एवं च संविनिर्देशस्य कारकत्वेन सिद्धत्वात्
ध्रुवमहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति भावः ॥ सतीहेति । ध्रुवत्वेनावधि-
त्वेन विवक्षित इत्यर्थो भवतीति भावः ॥ इह स्वयंयवित्वेन विवक्षा
नावधित्वेनेति तात्पर्यम् ॥ कारकाधिकारानपेक्षयेति । वृक्षस्य
पर्णस्यैव क्रियाजनकत्वाभावादिति भावः । यस्तुतः पर्णसंज्ञेपि
वृक्षस्य पातजनकत्वं यास्तवभरत्येति तदपेक्षायामपि न दोषः । न
च कारक इति सूत्रे तत्त्वावसंज्ञेनेदमाशङ्क्य नात्रापायो विवक्षित
इत्यादिभाष्यादपायपदव्यावर्त्यत्वमुक्तं तत्कथमत्र ध्रुवपदव्यावर्त्यत्वो-
क्तिर्ध्रुवपदेनाचलार्थेन तस्यावृत्त्यसंभवश्चेति वाच्यम् । ध्रुव इति
क्रियार्थमिलस्य ध्रुवमपाये इति क्रियार्थमिलाशयात् । तद्विशोक्त-
रीत्येव चास्य व्यावृत्तिः । अयायजनकं यद् ध्रुवमवच्छेद तदपादान-
मिति सूत्रार्थः । ध्रुवत्वं चावधित्वोपयोगि चेष्टानाश्रयत्वम् । तेनास्या-

भावाः । ३ स्वरूपव्याप्त्यैव पराक्रियेत्यभिप्रायेणेति भावः । (र. ना.)

४ वृक्षस्येति केचि । (र. ना.)

वधित्वोपगमातिरिक्तसव्यापारभावो ध्वन्यते । करणादां तु वत्त्वो-
पगमातिरिक्तोपि सव्यापारोऽस्तीत्याहुः ॥

(शेषपूर्वधिकरणम्)

{ १०८९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥ }

॥ * ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्या-
नं कर्तव्यम् ॥ जुगुप्सा—अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्मा-
द्वीभत्सते ॥ विराम—धर्माद्विरमति । धर्मोऽनिवर्तते ॥
प्रमाद—धर्मात्प्रमादयति । धर्मोऽनुहति ॥

इदं चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सांकाश्यकेभ्यः
पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति ॥

(प्रदीपः) जुगुप्सते । संखेपपूर्वको विधेयोऽप्ययः स
चात्र नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भावः ॥ कारक-
शेषत्वाच्चात्र पृष्टी प्राप्नोति यथा नटस्य शृणोतीति ॥ सांका-
श्यकेभ्य इति । पञ्चमी विभक्ते इत्यनपेक्ष्य वचनम् ।
अत्र यतश्च निर्धारणमिति पृष्टीसमस्यां प्राप्नुतः ॥

(उद्ध्योतः) जुगुप्सा निन्दा । गौण इति । जपावत्तेनाप्र-
तिष्ठ इत्यर्थः ॥

(तटस्थोपमाप्यम्)

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ? ।

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । इह तावद्—अधर्माज्जुगुप्सते
अधर्माद्वीभत्सते इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी
भवति, स पश्यति दुःखोऽधर्मो नानेन कृत्यम-
स्तीति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र “ध्रुवमपा-
येऽपादानम्” इत्येव सिद्धम् ॥

इह धर्माद्विरमति धर्मोऽनिवर्तते इति । धर्मात्प्र-
मादयति धर्मोऽनुहति । इह य एष मनुष्यः संभि-
न्नबुद्धिर्भवति स पश्यति—नेदं किञ्चिद्धर्मो नाम
नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र
“ध्रुवमपायेऽपादानम्” इत्येव सिद्धम् ॥

इह च सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूप-
तरा इति यस्मै साम्यं गतघान् भवति स एतत्प्र-
शुद्धे ॥

(प्रदीपः) न वक्तव्यमिति । साधकतमं करण-
मिति तमप्रहणेन स्वरितेनाधिकार इत्यधिकः कारोधि-
कार इत्यस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धिव्यवस्थितापायाध्याऽपादा-
नसंज्ञा प्रवर्तते ॥ अधर्माज्जुगुप्सत इति । जुगुप्सादयो
निश्चय्ये जुगुप्सादौ वर्तन्ते ॥ संभिन्नबुद्धिरिति । धर्मा-

धर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थः ॥ यस्तैरिति । तैः सां-
काश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वायः साम्यमवगतवान्स
प्रकर्षाश्रयेण पुनः पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुक्ते इत्यर्थः ॥

त्रिविधं चेदयपादानम्—निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षित-
क्रियं चेति । तत्र निर्दिष्टविषयम्—यत्र धातुनाऽपायलक्षणो
विषयो निर्दिष्टः यथा—आमादागच्छतीति ॥ उपात्तविष-
यम्—यत्र धातुर्धात्वन्तर्गतायां स्थाप्यमाह । यथा बलाहकादि-
द्योतत इति । निःसरणत्रिं द्योतनेत्र द्युतिर्वर्तते । यथा वा कुसुमा-
त्यचतीत्यादौ आदानात्रे पाके पन्निर्वर्तते ॥ अपेक्षितक्रि-
यम्—यत्र क्रियावानि पदं न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते ।
यथा—सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति ।

(उद्ध्योतः) तमप्रहणेनेति । कारकाधिकारादेव साधकत्वे-
ल्लभ्ये साधकप्रहणेनेव प्रकर्षे लभ्ये तमप्रहणं व्यर्थं सदप्रतिज्ञार्थक-
त्वेन गौणत्वात् अहणं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ युक्त्यन्तरमप्यसाह स्वति-
तेनाधीत्यादि ॥ ननु प्रयोक्तृत्वः साम्याभावाद् यस्तैः साम्यं
गतवानित्यनुपपन्नमत आह—नैरिति ॥ नन्वत्र क्रियाभावत्कार-
कत्वाभावेन कथमपादानत्वमत आह—त्रिविधं चेति ॥ केवलं
प्रतीयतइति । प्रविश पिण्डीमिलादायिबोपात्तपदेनेत्यर्थः ॥
यथेति । अत्र विभक्ता इति क्रिया गम्यत ईत्याशयः ॥

(अनुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

{ १०९० आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥ }

॥ * ॥ गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपप-
द्यतेऽध्रुवत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते ।
रथात्प्रवीर्तात्पतितः । अश्वात्प्रस्तात्पतितः । सार्था-
द्वच्छतो हीन इति । किं कारणम् । अध्रुवत्वात् ॥

(प्रदीपः) गतियुक्तेष्विति । अवलं ध्रुवमेकरूपं चेति ।
परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते ॥ अश्वात्प्रस्तादिति ।
त्रासपूर्वके परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद्वातूनां त्रसिर्वर्तते । त्रसश्चाश्वः
पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य त्रस्तत्वेन संबन्धः पश्चात्पतित
इत्यनेनेति ध्रुवताश्वस्य नास्ति ॥

(उद्ध्योतः) गतियुक्तेष्विति । त्रासादीनामवधित्वोपयो-
गितां मन्यमानस्य प्रशः ॥ वैतराश्वस्तु—न तदवधित्वोपयोगि,
अथात्पतितो वृक्षात्पतित इत्यादावभावाद । अत्र विद्यमानमपि तद-
विनक्षितत्वात्तदवधित्वोपयोगितया विनक्षितम्, किं स्वयत्वादिकमे-
वेति तत्त्वम् ॥ ननु त्रासो नाम अनोपयोगो न हि तावता पिण्डस्य
ध्रुवत्वमपेक्षित आह—त्रासपूर्वके इति ॥ ननु त्रासक्रियान्व-
यात्पूर्वमेव पतनक्रियासंबन्धे ध्रुवत्वमस्त्येवेत्यत आह—अश्वात्प्रस्ता
इत्यादि ॥

१ 'गपमात्' । २ 'अधर्मात्' । ३ 'अधर्मो' । ४ 'अधर्मा' । ५ निश्चय्ये
इत्यत्र पृष्टीतसुरण । उद्ध्योतपरिवृतप्रदीपप्रकाशितमहाभाष्ये । (१ अ. ४ पा. ३ आ. ध्रु-
वमपाये । (१०८९) ७ 'साह' । ८ 'मार्गमाद् गतमपमाद् वीधातोः कर्त्तरि क्त' ।

गतपत इत्यर्थः । (१ अ. ४ पा. ३ आ. ध्रुवमपाये ० सूत्रे) *
इति वार्तिकेन यदपमानोच्येत्यर्थः । १० विनक्षितत्वस्योपपादक्यार्थमावादा-
वधित्वोपयोगितया विनक्षितत्वस्योपपादक्यर्थमावादा इत्याशयः । (१ अ. ४ पा. ३ आ. ध्रुवमपाये ० सूत्रे)

(१०५१ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ न वाऽध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) न वा एव दोषः । किं कारणम् ? । अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । नात्राध्रौव्यं विवक्षितम् किं तर्हि ? । ध्रौव्यम् । इह तावद्—अथात्—अस्मात्पतित इति यत्तद्वशेऽभ्यव्यमाशुगामित्वं, तदुच्यं तच्च विवक्षितम् ॥

रथात्प्रतीतात्पतित इति यद्व्यथे रथत्वं रमन्ते-
सिन् रथ इति तदुच्यं तच्च विवक्षितम् ॥

सार्थाद्वच्छतो हीन इति यत्तत्सार्थं सार्थत्वं
सदार्थीभावः तदुच्यं तच्च विवक्षितम् ॥

(प्रदीपः) न चेति । अयमर्थः—ध्रुवगेवरूपमुच्यते । तत्र ध्रौव्यमपायविषयमाधीयते । न तन्नेवच्छिन्नम् । सतोऽपाये यद-
नैविष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके च पाते प्रत्यस्याप्यश्व-
सापायानावेकाद ध्रुवत्वम् । देवदत्तसंवापायावेकाद ध्रुवत्वम् ।
अथ बाधस्य प्रत्यस्याप्यध्रौव्यं तत्रप्रथममविवक्षितमित्यर्थः ।
तथा हि—कारकस्य पूर्वं क्रियया समन्वयः । स न ध्रुति-
प्रापित उच्यते । पश्चाद्विशेषणेन वाक्यीयः संवन्धः । तत्तथाधा-
रपतित इति संवन्धे नाह न्यस्याध्रुवत्वम् । पश्चात्तत्त्वेन संवन्धे
सत्यप्यध्रौव्येनतरा संज्ञा न निवर्तते । विशेषणस्य सत्यप्य-
पादानत्वे सामयिकी विभक्तिः । सा न विशेष्यादुरोधेन प्रव-
र्तते न सन्निवर्तेन ॥ अथवा प्रत्यस्याप्यपादानत्वं, सत्यपि
त्रातापेक्षेऽध्रुवत्वे पातं प्रति ध्रुवत्वात् । यथोक्तं प्राक् ॥ आ-
शुगामित्वमिति । अयमर्थः । व्युत्पत्तिमात्रमाशुगामित्व-
मिति तदपेक्षयाऽध्रौव्यं न शङ्कनीयम् । जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तमिति नास्त्वध्रौव्यम् ॥ आशुगामित्वशब्देनैकार्थसमवा-
यात्साहचर्यादश्वत्वमेवोच्यते ॥

(उद्घोषः) एकलक्षमिति । ध्रुवस्य क्षीणमिलादिदर्शनाद्
ध्रुव स्वर्यं इत्यादिभाष्यार्थानुवाराधेति भावः ॥ अपायविषय-
मिति । प्रत्यासरेति भावः ॥ विभागनसंयोगानुक्रमेण गतिवि-
धेयो ह्यपायः । स च प्रधान एव गृह्यते शुचत्वात् स चात्र पर्यु-
पासः । न न तदाशयोऽर्थः, तत्राह कर्तृत्वापत्तिरिति भावः ॥
अनवच्छिन्नमिति । अनिरूपितमित्यर्थः ॥ अपाये यदनाविष्ट-
मिति । अपाये सति प्रकृतपातप्राप्त्या क्रियया यदनाविष्टमित्यर्थः ।
एवं च प्रकृतपातप्राप्त्यगत्याविष्टत्वमेव ध्रुवमिति भाष्यमर्थम् ॥
हरिरम्याह—अपाये यदुद्भासीनं चकं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुव-
मेवातदावेद्यादिति ॥ परं तु सिद्धान्तभाष्याक्षराणामत्रार्थे न साम-
ञ्जसं, किं तर्हि ध्रौव्यं विवक्षितम्, अथाप्रत्यापतित इत्याशयत्वं
ध्रुवं तदेव विवक्षितम्, भावतः पतित इत्यादौ सतोऽप्यध्रौव्यस्याविव-
क्षेयक्षराणामसामञ्जसात् । प्रधानव्यापाराशयत्वरूपस्य स्वद-

भिगताध्रौव्यस्यात्र कदाप्यसत्त्वात् । तस्यान्वयकै एव सत्तां उचितो
भाष्यार्थश्चेति शुभियो विभावयन्तु ॥ कारकस्य पूर्वमिति । क्रि-
यानिवर्तकत्वात् तस्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं क्रिययाऽन्वय इत्यर्थः ।
ध्रुतिः, पदगत्यादिः । यावद्, पदसमूहः । पूर्वमथात्पतित इति
योषे पातदेवाकाङ्क्षायां पश्चात् प्रत्यादित्यस्यान्वय इति भावः ॥
नन्वेवमपि प्रत्यादिति पत्रम्यनुपपत्तेरित्यत आह—विशेषणस्येति ॥
सामयिकीति । न केवञ्च प्रकृतिरिति समयादिभक्तिरुत्पादा ।
सा चाभिधयेष्यसमानशक्तिरन्यमपिमात्रविशेषणानां तेन्यो वि-
श्वसमानं विभक्तिरिति भावः ॥ आद्यपक्षस्यैव शुक्लत्वोपनाय
पुनरुक्तं सारयति—अथ वेति । भाष्यसारस्य द्वितीयव्याख्याने
एव ॥ न शङ्कनीयमिति ॥ पूर्वोक्तद्वितीयव्याख्यातीत्यं शङ्का
योष्या, प्रत्यासत्त्यस्य प्रथममनन्वयेत्याशुगामित्वस्य शब्दादुपक्षिता
तद्वृत्तमाधीत्यं न शङ्क्यं, जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः ॥
भाष्ये—सदार्थीभाव इति । सदार्थी वैर्था तद्वत्त्वात् इत्यर्थः ॥
परे त्याशुगमनाश्रयत्वमशब्देन योगतो मुच्यते रमणक्रियाश्रयत्वं
रथशब्देनोच्यते सहगलनक्रियाश्रयत्वं च सार्थशब्देन । अश्वत्वादिकं
च कृत्वा । एवं चाभात्पतित इति प्रयोगे यद्यश्वस्य तदविवक्षया-
ऽभ्यव्यमाशुगामित्वं ध्रुवत्वं तयामिमत् तर्हि प्रत्यादिति विशेषणस्यै-
व न ध्रुतिरिति भावः । अश्वनिष्ठाश्वत्वाशुगामित्वयोर्मध्ये तदश्वत्वमेव
ध्रुवतामवयोजकं तच्च विवक्षितं तदेव विवक्षितमित्यक्षयार्थं द्रष्टव्यः ॥
(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यपि तावदत्रैतच्छङ्कयते यक्षम् । ये त्वेतेऽत्यन्तं
गतिशुक्लास्तत्र कथम् । धावतः पतितस्त्वस्मान्माणा-
त्पतित इति ॥

(प्रदीपः) यद्यपीति । यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं
किं तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं तत्रैतद्वक्तुं युज्यते । यत्र तु शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं नाध्रौव्यमिति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत्रापि—* न वाऽध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् ॥
इत्येव ? ॥

कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् ? ॥
सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा—‘अलोमिका-
पट्टका’ । अनुदरा कन्येति ॥ असत्तश्च विवक्षा
भवति—‘समुद्रः कुण्डिका’ ‘विन्ध्यो वार्धितक’-
मिति ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥

(प्रदीपः) अत्रापि । सरणक्रियोपलक्षितं द्व्यभात्र-
मपादानत्वेन विवक्षितम् । तत्र देवदत्तकर्तृके पाते पूर्वोक्त-
न्यायाद् ध्रुवमेवेत्यर्थः ॥ कथं पुनरिति । शब्दोपात्तमपि
सरणं द्व्योपलक्षणार्थत्वादध्रौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत
एतदिति प्रश्नः ॥ अलोमिकेति । अल्पत्वात्तत्रा तत्कार्या-
करणादेवमुच्यते ॥ असत्तश्चेति । निर्दोषानार्थमिदमुच्यते ।
यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः ॥ समुद्रः

१ अभिविष्टम्, अपादानमपायकारणमित्यर्थः । उच्यतेत्याख्याया अन्वयेन
सावर्त्यम् । (२. गा.) २ मनुपायानुपायविभागनसंयोगानुक्रमेण गतिवि-
धेत्यर्थः । (२. गा.) ३ ‘श्रुतिनिमित्तमात्रम्’ ॥ ४ यथाशुगमना
द्वि० ३३

इत्यर्थः । (२. गा.) ५ अथ विद्यमानमपि तदविवक्षितत्वात्प्रापयित्वा-
प्योगितया विवक्षितं किन्त्यथत्वमिति यदुक्त इत्यर्थः । (२. गा.)

कुण्डिकेति । कुण्डिकायां पानीयबाहुल्यात्समुद्रत्वं विवक्षितं समुद्रस्य वा सुतरत्वात्कुण्डिकात्वम् ॥ विन्ध्यो चर्द्धितकमिति । पूर्ववदन्यतरूपारोपेण व्याख्येयम् । नेपो मेपादपसर्पतीत्यत्रैकस्य कर्तृत्वविवक्षापरस्यापादानत्वविवक्षा ॥ यदा तु मेपादपसरत इति प्रयोगस्तदाऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम् ॥ २४ ॥

(उद्योतः) ननु प्रवृत्तिनिमित्तमनिवृत्तमित्युक्तमत आह—सरणक्रियोपलक्षितमिति । अनेन प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यविवक्षा दर्शिता ॥ तदेव भाष्ये वक्तुं सतोप्यविवक्षेति ॥ पूर्वोक्तेति । प्रत्यादित्यादायुक्तीत्येवमर्थः ॥ नन्वसर्वत्रैव प्रवृत्तानुपपद्युक्तमत आह—निदर्शनार्थमिति । अत्रे सुप्तो सुते स्थूल ओदनपिण्डो चर्द्धितकम् ॥ यदा त्विति । परस्परस्यान्वेषावपसरत इत्यत्र तु मेपान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेपयोः स्त्रक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥

इति बोध्यम् । किं च मेपपदोपात्तयोरेव क्रियाभयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्विभागाभयत्वमेवेति तत्र न दोषः । अन्यथा वस्तुतस्तदाभयक्रियामेदेभि बाहुना विभागद्वयस्य तस्मिन्कक्रियाद्वयस्य च निवृत्तमेवमेवोपादानात्परत्वात्कर्तृत्वं दुर्नारमेव स्यात् । आत्मानेसात्मानेत्वादावन्ताःकरणानुपाधिना मेदस्यैव शब्दरूपोपाधिकृतमेदस्यात्रापि सत्त्वाच्च ॥ असन्मते शब्दानुविडारमस्यैव आनाच्च ॥ हरिकारिकायामप्यवधित्वमित्यस्य परस्परपदोपात्तयोरिति शेषः । कर्तृत्वमित्यस्य मेपपदोपात्तयोरिति शेष इति वदन्ति ॥ २४ ॥

(१७८ अपादानसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ. ३ सू.)

२६५ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥१।४।२५॥

(प्रत्याख्यानधिकरणम्)

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवकुम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं वृत्तेभ्यो विमेति दस्युभ्यो विमेति चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति ? ॥

(प्रदीपः) भीत्रार्थानाम् ॥ २५ ॥ कथमिति । भयमाकुलीभावः, त्राणमनर्थप्रतिघात इति । तत्र च मास्ति शक्योऽपाय इति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) भीत्रार्थानां ॥ २५ ॥ सूत्रे भीत्राशब्दो भान-किमन्ती ॥ चोरेभ्य इति पाठे प्रकाशयन्तो बोध्यः । तुरा क्षेयं शीलमसेति गान्तो वा ॥ अनर्थप्रतिघात इति । अनर्थस्य भयं तदेतुश्चोर इति त्राणार्थानामपि भयहेतुः कारकं संभवतीति बोध्यम् ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

इह तावद्-वृत्तेभ्यो विमेति दस्युभ्यो विमेतीति ।

१ अयं पदोऽप्युपलब्धः । (२. ना.) २ चोरमभ्यगतस्यापि मुख्यस्य गणे

य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति । स पश्यति—यदि मां वृत्ताः पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति । स वृद्ध्या संप्राप्य निवर्तते, तत्र “ध्रुवमपायेऽपादानम्” इत्येव सिद्धम् ॥

इह चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति, य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति । स पश्यति—यदीमं चोराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य वधवन्धनादिपरिक्षेत्रा इति । स वृद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति । तत्र “ध्रुवमपायेऽपादानम्” इत्येव सिद्धम् ॥ भीत्रार्थानाम् ॥ २५ ॥

(प्रदीपः) प्रेक्षापूर्वकारीति । बुद्धिव्यवस्थापितोत्रापायोऽस्तीति भावः । तत्र निवृत्त्यर्थे भवे विमेत्यादयो वर्तन्त इत्युपात्तविषयमेतदपादानम् । चोरेभ्यस्त्रायत इत्यनर्थपरिहाराय निवर्तयतीत्यर्थः । चोरमध्यगतस्यापि त्राणे चोरसंपर्कफलस्य वधवन्धनापहरणादेर्निवर्तनात्तत्रोभयो निवर्तयतीत्युच्यते । चारणार्थानामपि सिद्धत इत्यनेनात्रापादानसंज्ञा न प्राप्नोति, चोराणामनीप्सितत्वात् । सूत्रान्तरमपेक्षे तु कारकक्षेपत्वात्, पठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् ॥ २५ ॥

(उद्योतः) भाष्ये—पश्यति । निचारयतीत्यर्थः ॥ ननु निवृत्तेरेव चारणात्वाद्धारणार्थानामित्यनेन सिद्धिरिति कुतो नोक्तमत आह—चारणार्थानामिति ॥ अनीप्सितत्वात् । तत्कारत्वमर्थप्रयोज्यफलानाश्रयत्वात् ॥ इदं वचनमिति । प्रत्याख्याने तु पठ्या अनभिधानानिबृत्तिर्बोधा । क्रियां प्रति ‘जनकत्वेन विवक्षायामेव संज्ञा । संवन्धित्वेन विवक्षार्या तु पठ्यामिद्व्यपत्तिरेव । सूत्राणि प्रपञ्चार्थान्येवेति इत्यतः ॥ २५ ॥

(१७९ अपादानसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ. ४ सू.)

२६६ पराजेरसोढः ॥ १ । ४ । २६ ॥

(प्रत्याख्यानधिकरणम्)

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयमपि योगः शक्योऽवकुम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम्—अध्ययनात्पराजयते इति ? ॥

(प्रदीपः) पराजे ॥ २६ ॥ पराजिः क्वचिदसिमवे वर्तते । यथा शत्रून्पराजयते इति । इह त्वसोढग्रहणादधूनीभाववृत्तिर्दृश्यते । अध्ययनात्पराजयते हसति । अव्येतुं रज्जयतीत्यर्थः । अत्र चार्थकमेकत्वात्पठ्यां प्राप्तायां वचनम् ॥

(उद्योतः) पराजेर ॥ २६ ॥ असोढग्रहणादिति । अत्र कालोऽविनक्षितः । तेन पराजेष्यत इत्यपि भवति ॥ न्यूनीभावेति । शक्तिनैकत्वेत्यर्थः । पठ्यामिति । तत्सम्बन्धित्वेनैकत्वमित्यर्थोक्तिरिति भावः ॥

यति इत्यर्थः । (२. ना.) ३ अध्ययनसंबन्धित्वशक्तिनैकत्वमित्यर्थः । (२. ना.)

(आक्षेपभाष्यम्)

य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति, स पश्यति दुःखमध्ययने दुर्भरे च, शुरुवश्च दुरुपचारा इति, स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र "दुःखमपायेऽपादानम्" इत्येव सिद्धम् ॥ पराजैरसोढः ॥ २६ ॥

(प्रदीपः) पूर्वपदस्यापि प्रत्याख्यानं निवृत्त्यो पराजये पराजितेनाह ॥ २६ ॥

(उद्घोतः) निवृत्त्यङ्गे इति । पक्षीसमायः । शक्तिवैकल्येन ततो निवर्तत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

(१८० अपादानसंज्ञासूत्रम् । १ । ४ । ३ आ० ५ सू०)

२६७ वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

(उदाहरणनिर्णयाधिकरणम् ॥)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ॥

(प्रदीपः) वारणार्थानाम् ॥ २७ ॥ किमुदाहरणमिति । अत्रास्ति गन्धमानस्य प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

मायेभ्यो ना वारयति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

भवेद्यस्य माया, न नावस्तस्य माया ईप्सिताः स्युः । यस्य तु खलु गावो, न मायाः, कथं तस्य माया ईप्सिताः स्युः ॥

(प्रदीपः) भवेद्यस्येति । यस्यास्तीया मायास्य त ईप्सिता इत्यर्थः । अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दं गन्धते ॥ यस्य त्विति । यस्यास्तीया गावः परकीयास्तु मायास्य न त ईप्सिताः ॥

(उद्घोतः) वारणार्थानाम् ॥ २७ ॥ अस्यानुपपादनं—यस्य सञ्चिति भाष्ये ॥ ननु भावार्थेन्यफलदात्रिरूपमीप्सितत्वं सर्वत्राप्यस्तीत्यत आह—अभिप्रेति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

तस्यापि माया एवेप्सिताः ॥ आतश्चेप्सिताः, यदेभ्यो ना वारयति ॥

(प्रदीपः) तस्यापीति । ईप्सितशब्दः क्रियाशब्द आधीयते न तु रुद्रिशब्दः । तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माया वारयितुराभिमिष्टा भवन्ति मा नक्षभेते इत्येतेभ्योऽसौ ना वारयति ॥ माया एवेति । एवकारो भिन्नक्रमः । ईप्सिता एवेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) आभिमिष्टा इति । वारणं प्रवृत्तिविधायः । स च तस्यापारजन्यतत्फलभावप्रयोजको भक्षणदिजनकन्यापाराभावा-

नुकूलो व्यापारः कञ्चित्, कञ्चित्प्रपारजन्यतत्फलभावप्रयोजकः संयोगानुकूलन्यापाराभावानुकूलन्यापारः ॥ एवं च तदात्वर्थप्रयो-ज्यमानाया इत्यर्थस्तदाह—मा नक्षति । नाशाभावरूपफलेन व्याभिमिष्टा इत्यर्थः । नाशाभावश्च नैक्ष्यमाणभावपर्यवसन्नस्तस्य च फलस्य भावार्थत्वपर्यन्तं नाग्रहः । मायनाशे हि सति राजभय-मपनश्च स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं माया एवेति आप्याद्गामी-पिङ्गलाभावो न्यम्यते इति सुतरामीप्सिततत्त्वत्वाभावेन कर्मत्वाभा-वादितीया न स्यात्त आह—भिन्नक्रम इति । गवादिनिष्ठन्या-पाराभावस्यैव मुख्यतयोद्देश्यत्वेन तदाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वात्तासां कर्मत्वमिति भावः ॥

(अनुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं कृपादन्धं वारयतीति कृपेऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति । नहि तस्य कृप ईप्सितः । कस्ताहं ? । अन्धः ॥

(प्रदीपः) कृपादिति । अन्धसंबन्धे कृपस्य न विनाशो नापि राजभयमिति प्रश्नः ॥ कस्तर्ह्यन्ध इति । तं प्रत्यक्ष-कन्यायाः सद्भावात्तत्संस्थितत्वं गन्धते ॥

(उद्घोतः) ननु पूर्वोदाहरणादस्य को विशेष इत्यत आह—अन्धेति ॥ ननु तदसंभविनस्तस्य कथं त्वमीप्सितत्वमत आह—तं प्रतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तस्यापि कृप एवेप्सितः । पश्यत्ययम्—अन्धः कृपं मा प्रापदिति ॥ अथ वा यथैवास्यान्यत्राप्येत ईप्सता एवं कृपेऽपि ॥

(प्रदीपः) तस्यापीति । वारणक्रिययापि न ईप्सितः । अथ वेति । ईप्सित इत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रेण व्याप्ति-धार्यमाणस्यान्यस्य गमनादिक्रियया कृप आभिमिष्टा इतीति प्रयत्नेऽपादानसंज्ञा । अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुगेन—अन्धस्याप्येत्यत इति । अन्धस्येत्यर्थः । स पश्यत्यपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् ॥

(उद्घोतः) मायाणां राजगयादितो नाशाभावरूपफलाश्रय-त्वेन गोखाम्यभिप्रेतत्वेत्यस्य कथं तत्त्वमत आह—वारणक्रिय-येति । क्रियाशब्दस्य ग्रहणात् कृपस्यापि तत्संयोगाभावरूपफला-भयत्वादिति भावः ॥ गमनादिक्रिययेति । वारणभावार्थेपठि-कृत्येत्यर्थः । अत्र पक्षे भक्षणदिजनकन्यापाराभावानुकूलन्यापार-मत्तं वारयतेत्यर्थः । एवं च वारणार्थकभावात्प्रतिपाद्यन्यापारजन्यफ-लाश्रयत्वमेवास्ति तत्त्वमिति भावः ॥ नन्वेवमपि प्रधानकर्तुरनी-प्सितत्वात्कथमेतत्प्राप्तिरत उक्तं कर्तृमात्रस्येति । कर्तृग्रहणं चोप-लक्षणम् ॥ नन्वन्धस्य पदार्थज्ञानाभावात्कथं तद्विषयेत्येतत् आह—अन्धस्य चेति ॥

१ मायेभ्यो ना वारयतीत्यत्र । (२. ना.) २ आतर्मात्रकं वारयतीत्यत्र । (२. ना.) ३ 'गद्यगानाव' इति पाठः । परंतु 'गद्यगानाव' इति पृथि-

तत् ४ ४ कर्तृसंबन्धिन इत्यर्थः । (२. ना.) ५ अपश्यतोऽन्धस्यास्य पथेव कृपादन्धत्वेना तमा कृपेऽपीति संबन्धः । (२. ना.)

विषयप्रकर्ष एवेच्छायां प्रतीयते इति भावः । (र. ना.) ५ माणवज्ञस्य कर्मत्वं
कर्ममह्यस्तित्वमिति तद्वच्च तमग्रहणं व्यर्थमिति अतिशयोक्त्यः । (र. ना.)

१ कर्तुर्द्विषिततनमित्यत्र तमनिर्देशमप्रयोजकं मन्यते इत्यर्थः । (र. ना.)
 २ नृणां देवित्यर्थः । (र. ना.) ३ कर्णो यदीक्षितम्, ईक्षितेद्विषितमित्यनयो-
 र्निर्भाषणोपपत्तिरित्यर्थः । (र. ना.) ४ मन्त्रार्चनविधीति यावत् अनुचितः ।

(समाधानभाष्यम्)

पश्यत्ययं 'नदि माधुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं मे प्रेषणमुपाद्यम्भो वेति, स दुल्या संप्राप्य निवर्तते तत्र "ध्रुवमपाद्येऽपादानम्" इत्येव तिष्ठति ॥

अन्तर्धो येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

(उद्घोषः) निवृत्तिपूर्वकरो भवति पातोर्ध्वे ध्रुवमिति नन्देन सिद्धमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥

(१८२ अपादानसंज्ञाप्रकरणम् ॥ १ । ४ । ३ भा. ७ सू०)

२६९ आख्यातोपयोगे ॥ १ । ४ । २९ ॥

(पदवृत्तरूपनाधिकरणम्)

(अनुयोगभाष्यम्)

उपयोग इति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥ उपयोगो व्यापारः स चाविशिष्टो नरोपाध्यायोरिति मत्वा वृच्छति—उपयोग इति किमर्थमिति ॥

(उद्घोषः) आख्यातोप ॥ २९ ॥ व्यापार इति । उप-
युज्यते कर्तव्येति स्तुतयोरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नटस्य शृणोति, ग्रन्थिकस्य शृणोति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

उपयोग इत्यप्युच्यमानेऽत्र प्राप्नोति । अपोपि अनुपयोगः । जातयोपयोगः ॥ यदास्मका रङ्गं गच्छन्ति नटस्य श्रोत्र्यामः ग्रन्थिकस्य श्रोत्र्याम इति ॥

(प्रदीपः) आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं सामाजिकस्थानम् । आरम्भका यत्रेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) आरम्भकाः । गीतश्रोतृणां गच्छे गच्छाः । यत्रेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति । अस्माकं स्थाने गच्छन्तीति यावत् । प्रवृत्तिरथ व्यापारसामान्यं यत्नेनेत्यस्यमित्यने-
नेत्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तार्पणयोग इत्युच्यते । सर्वश्रोतृयोगः । तत्र प्रकर्षगतिर्विद्वांस्यते साधीयो य उपयोग इति । कश्च साधीयः ? यो ग्रन्थार्थयोः ॥

(प्रदीपः) प्रकर्षगतिरिति । व्यापारमात्रे लब्धे उप-
योगप्रदं विशिष्टव्यापारपरिप्रदार्थम् । तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद्गृहणं स उपयोगः ॥

(उद्घोषः) व्यापारमात्रे इति । कारकाधिकारादिति भावः ॥ ग्रन्थार्थधारणार्थमिति । यदा तु नटादिभ्योऽपि तथा-
प्ययं तदा नटादृष्टोतीति भवत्येवेति बोध्यम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा उपयोगः को भवितुमर्हति ? ॥ यो नियमपूर्वकः तद्यथा—उपयुक्ता भाणवका इत्यु-
च्यन्ते य एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । उपयोगश्चन्दसंवायमर्थो निय-
मपूर्वकं विद्याप्रदणम् ॥

(उद्घोषः) अपमर्थे इति । उपयोगश्चन्दसं तत्रैव रुढि-
रूपं तु रुद्धयया प्रयोग इत्यर्थः । नियमो शिक्षाचरणभूत-
व्यादिः । इदं च तत्तद्विधाध्वननियमानामुपलक्षणमिलादुः ॥

(अनुपयोगे आख्यातुः कारकत्वनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्त्रिदका-
रकम् ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । उभयथा संभवाक्षेपदर्श-
नान् प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) उभययेति । नटं विना गीतश्रवणाधयोगात्तस्य
तज्जनकतया कारकत्वं कुलालपिपुद्वयधातिद्वयसंभावनया चा-
कारकत्वमिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(१०९३ कारकत्वदूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आख्यातानुपयोगे कारकमिति

चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेद-
कथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अनुपयोगे इति । नियमपूर्वक-
ध्वने इत्यर्थः ॥ कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । अत्रात्राऽभिरसक्री-
तिरित्येव च तत्प्राप्तिपूर्वकविषयायामिव स्वर्था-
त्पश्यन् । कर्मनुत्पत्तिरिति तत्र परिगणनस्यैव प्र-
सङ्गः ॥

(अकारकवाग्नुपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि कारकम् ॥

(१०९४ अकारकत्वदूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकारकमिति चेदुपयोगवचना-
नर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् ॥

(कारकावाग्नुपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि कारकम् ॥

(उद्घोषः) अस्तु तर्हि कारकमिति । गीतद्वारा तस्य
तज्जनकत्वाद्धारिणो नान्यथातिद्विरिति तद्विषयेति भावः ॥

(आक्षेपस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—आख्यातानुपयोगे कारकमिति
चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । परिगणनं तत्र क्रियते—“दुहिया-
चिरुभिर्पिच्छिभिक्षिचिजाम्” इति ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानधिकरणम्)

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयमपि योगः शक्योऽवकुम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमुपाध्यायादधीत इति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् ॥

(उद्घोतः) अपक्रामति, तस्मात्तदध्ययनमिति । अवी-
यमानवान्यजातमध्ययनमित्युच्यते । एवं चापक्रमनमित्येषा-
अपत्यादुपाध्यायस्यापदानत्वं सिद्धम् । उपाध्यायादपक्रान्तं शब्द-
जातमुपादत्ते इत्यर्थमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यपक्रामति किं नात्यन्तापक्रामति ? ॥

(प्रदीपः) यद्यपक्रामतीति । यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं
न पुनर्बुद्धे तद्वति एवं शब्देऽपि असत् इत्यर्थः ॥(उद्घोतः) शब्दानामपक्रमणं न युक्तमिति शङ्कते—
यद्यपेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

सन्ततत्वात् । अथ वा ज्योतिर्वैजानानि भ-
वन्ति ॥ आख्यालोपयोगे ॥ २९ ॥(प्रदीपः) सन्ततत्वादिति । शब्दस्य व्यञ्जका ज्वनय
उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीय-
मानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिकोट-
रूपं जातिस्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यज्यन्तीत्यर्थः ॥ अथ
वेति । यथा ज्वालारूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्या-
त्तत्त्वेनाध्यवसीयमानं संततं तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि
भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि संततान्युच्यन्ते । ज्ञानस्य शब्द-
रूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा नोक्तम्—

‘वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

कैश्चिद्दर्शनमेदो हि प्रवादेऽनवस्थितः ॥’

इति ॥ २९ ॥

(उद्घोतः) शब्दस्य व्यञ्जका ज्वनय इति । पुनः पुन-
रुत्पाद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति भावः ॥ ननु तेषां भिन्नत्वात्कथं
तद्रूपापत्तयस्तस्मै तस्य स एवामिलेकताप्रत्ययोऽत आह—साद-
ृश्यादिति ॥ यथा ज्वालारूपमिति । प्रतिक्षणं विनश्यदपीत्यर्थः ॥१ वक्रुरिच्छाजगतिना प्रयत्नेन लब्धक्रियो वायुरुज्ज्वलाक्रामन् तात्वादिस्थाने-
ष्वभिहतः सन् शब्दत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । (१. ना.) २ जेदो विनाशः । तथा च
कदाचिद्विनाशोऽनुभूतत्वापारवन्तः कदाचिद्य संयोगानुसृष्टत्वापारवन्तः इत्यर्थः ।
(१. ना.) ३ वक्रुरिति शेषः । (१. ना.) ४ प्रचीयन्ते इति यावत् छात्र-
मिति । (१. ना.) ५ सूक्ष्मशब्दरूपावस्थना इत्यर्थः । (१. ना.) ६ वर्णेष्वे-
ज्योतीष्वप्यनेषु सत्सु तेऽसकं प्राणोऽपि मनस्येवोपकीयते इत्यर्थः । (१. ना.)
७ अथ प्रकृतिः समवायसमवायिनिमित्तस्वरूपविशेषकारणमप्येऽनुपादान-
कारणम् । तेन शृङ्गे पटो जायते तन्मुष्णो पत्रं जायते ‘ब्रह्मणः प्रजासन्ततमिति । तथा व्यवहारविषय इति भावः ॥ वायोः कैश्चि-
त्परमाणूनां शब्दतन्मात्रादिरूपाणां कैश्चित्कैश्चिद् ज्ञानस्य शब्द-
त्वमिष्यते । तदुक्तं हरिणा—

“लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्रुरिच्छाजगतिना ।

स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते” ॥

वक्रुरिच्छेत्तन्नेनेकस्यैव वयोरेकाशब्दत्वोपपत्तिरुक्ता ॥

तथा—

“अणवः सर्वशक्तित्वाद्देवैर्दसं सर्ववृत्तयः ।

छायावपतमः शब्दमावेन परिणामिनः ॥

स्वशक्तौ व्यत्ययमासायां प्रयत्नेन समीरिताः ।

अज्जणीव त्रैतीयन्ते शब्दद्वयसाः परमाणवः” ॥

तथा—

“अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागात्मना स्थितः ।

व्यक्तये स्वस्वरूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते” ॥

ज्ञाता श्रुतिविशिष्टमन्तःकरणम् ।

“स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः” ।

तेजसा जाठरेण । पाकं दाहम् ॥

“वायुमाविशति प्राणमयासौ समुदीर्यते” ।

असौ सश्रुतिमनोयुतः प्राणः ॥

तदाह—

“अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।

तद्धर्मैण समाविष्टोऽसौ सोऽपि पच्यते” ॥

तद्धर्मैण दाहेन ।

दाहनशब्देन

विभज्य स्वात्मनो अन्धीन् श्रुतिरूपैः दृग्भिरिवैः ॥

श्रुतिरूपैः, ध्वनिरूपैः सहेति शेषः ।

“प्राणो वर्णानभिभज्य वर्णेष्वेवोपकीयते” ॥

इति । प्राणः सश्रुतिकमनोरूपान्तःकरणयुतः । यथापतैव
ज्ञानस्य शब्दत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ दर्शनं तिर्यक्तम् । प्रवादः
शास्त्राणि । नटस्य शृणोतीत्यादामीदृशद्विकृतापायविषयानभि-
धानां प्रति नातिप्रसङ्गः ॥ २९ ॥

(१८३ अपादानसंज्ञासूत्रम् । १ । ४ । ३ आ. ८ सू.)

२७० जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ १ । ४ । ३० ॥

(प्रत्याख्यानधिकरणम्)

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयमपि योगः शक्योऽवकुम् ॥

अजायन्ते’ इत्यादिषु पञ्चमी उपादानकारणे जायते । ‘वाचारम्भणं
विकारो जायते’ इत्येवमपि सत्यम् इति ह्येतैर्दर्शितेन नृद उपादान-
कारणमृताया इष्टान्तत्वेन ब्रह्मणोऽपि उपादानकारणत्वेन वेदस्य जगत्तो-
भिप्रेतम् । अत एव ‘अत्यन्तमिदं विशालम् च’ इत्येव दर्शितोऽभिप्रेतः
पटस्य शृङ्गे पटस्य तन्मुष्णिव प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि संगच्छते ।

‘आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्तः सत्यः प्रजा’ ।

इत्येवमपि प्रजाया अज्जायत शब्दस्य वृष्टिरिव वृष्टेरदिसोऽपि पञ्चमिभि-
ज्योपक्रमादुत्पत्त्यादुपादानकारणत्वेन । तथाहि किं वृष्टिर्न जायते सत्यमवत

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं गोमयाद् वृश्चिको जायते । गोलोमावि-
लोमभ्यो दूर्वा जायन्त इति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः ॥

(प्रदीपः) जनिकर्तुः ॥ ३० ॥ अपक्रामन्ति ता
इति ॥ लोमप्रतिष्ठाभरणेतदुच्यते । लोके हि यदसामान्यते
तरात्साभिगच्छतीत्युच्यते । तर्काध्यासु प्रक्रिया भिद्यन्ते ।
यदोपि दृश्यते परमावधारितमवेतं कारणेभ्योऽप्युपदेशं कार्यमु-
त्पद्यते इति नास्ति कार्यस्यापक्रमः । तास्तेभ्योऽपि विर्भाव-
तिरोभावलक्षणजन्यनाशरूपपरिणामाभ्युपगमाकारस्यपक्रमः ॥

(उद्घोषः) जनिकर्तुः ॥ ३० ॥ ननुशदानकारणे समने-
ततयोत्पत्तमानस्य कथं ततोपक्रम इत्यत आह—लोकेति । यथा
गृहजन्यपत्ने गृहश्रमकान्तात्म्यवधारः ॥ तत्राश्रयाः शाका-
भ्याः । तर्काश्रया इति पाठेति स पदार्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति ? ॥

(प्रदीपः) यदीति । यद्यतोपक्रम इत्युपस्य न
इत्यत इति प्रविष्टम् । एतु तत्रास्ति दर्शनमिति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) तत्रान्तोपि । जन्तोत्तरमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

सन्ततत्वात् । अथ धान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भ-
वन्ति ॥ जनिकर्तुः ॥ ३० ॥

(प्रदीपः) संततत्वादिति । अविच्छेदादित्यर्थः ।
यथा विलादीधमोगो भोगी निष्कामकल्पविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते
तथा दूर्वा अमीत्यर्थः । अथ वेति । क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरा-
रम्भपक्षं वा परिणामपक्षं याश्रित्यैतदुक्तमित्याहुः ॥ ननु सतो
जन्मायोगादसत्तत्त्वं कर्तृत्वासंभवात्पक्षान्तराभावात् कथमनुरो-
जायत इति प्रयोगः । नैव दोषः । बुद्धिस्त्ववस्थापितस्वार्थस्य
क्रियायां कारकस्योपगमात् ॥ ३० ॥

(उद्घोषः) द्रव्यान्तरारम्भेति । एतदुपपत्तिरित्येवार्थः ।
परिणामेति । सत्यमये । प्रतिक्षणपरिणामात्पदार्थानां गोरो-
मादेस्तदवसर्गद्वारां रूपेण परिणाम इति भावः । जन्मायोगा-
दिति । कथंत्वादिति भावः ॥ कर्तृत्वासंभवादिति । किं चैवं
शब्दविपाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । किं चैतन्मते कठिकावस्थावामसत्त-
त्त्वं गन्धस्य विकृतावस्थावामुत्पत्तिर्वाच्यम् । एवं च सर्वपुष्पेषु

आदित्यस्य सर्वेषां विद्यमानत्वात् । तत्रादादित्यपदं तत्र विगन्धपक्षपर्याय-
भेदोपरमेव । एवं च तादन्त्योक्तिरेव गृहिरूपेण परिणमे, गृहिरव्यवस्थेण,
अन्नमेव अन्नरूपेण परिणमे इत्येव पञ्चातिविधायकमनो निधीयते ॥ एवं
सुखस्यापि न रस्यवशात् प्रमोदकोकदेष्टव्यम् । किन्तु तादीयजन्मशुभापशुभदान-
मेव प्रमोदकोकस्य परिणमे इति बोध्यम् ॥ अतएव गोमोमादीनामपि
दूर्वांरूपेण परिणाम इति भाष्यसंमतम् ॥ अत एव भाष्ये संततत्वादित्यु-
क्तम् । तस्य च गृहश्रमैरिव गोमोमादीनामपि परिणामित्वाहीकारसूचन-
पूर्वभेदादानप्राणत्वसूचन एव तात्पर्यम् ॥ अतु या शुभाव्यमोदो जायत
इत्यत्र भूमाद्व्यवस्थामितिर्गोपत इत्येव “विभाषा शुभे” इत्यत्र विभाषेति
योगविशेषेण प्रथमी । तथा च न तद्वदन्तेन प्रकृतो निमित्तकारणत्वं प्रथम्या

विकृतासमायेण गन्धोत्पत्त्यापत्तिः । एवं चाल्येऽपिचामानस्य शुक्र-
शोणितोदेर्योपने उत्पत्तौ तृतीयप्रकृतावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति बो-
ध्यम् ॥ उत्तरम्—युद्धीति । कारकस्य, कारकत्वम् ॥ ३० ॥

(१८४ अपादानसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ. ९ सू.)

२७१ भुवः प्रभवः ॥ १ । ४ । ३१ ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अयमपि योगः शक्योऽवकुम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अपक्रामन्ति तास्तत्सादापः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति ॥

(समाधानभाष्यम्)

सन्ततत्वात् ॥ अथ धान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भ-
वन्ति ॥ भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

(प्रदीपः) भुवः प्र ॥ ३१ ॥ संततत्वादिति । सादृश्य-
निबन्धनतस्याप्यवसायादविच्छेदेन तासामुपलम्भादित्यर्थः ॥
अथ वेति । वस्तुस्तोत्र भेद एवापामिति भावः ॥ ३१ ॥

(उद्घोषः) भुवः प्र—॥ ३१ ॥ भेद एवापामिति ।
सादृश्यमूलोपि नाभेदाप्यवसाय इति भावः ॥ ३१ ॥

(इति कारकप्रकरणेऽपादानसंज्ञाप्रकरणम्)

(अथ कारकप्रकरणे संग्रदानसंज्ञाप्रकरणम्)

(१८५ संग्रदानसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ. १० सू.)

२७२ कर्मणा यमभिप्रैति स्व तं

दानम् ॥ १ । ४ । ३२ ॥

(पदकृत्वाधिकरणम्)

(अनुयोगभाष्यम्)

कर्मग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) कर्मणायम् ॥ ३२ ॥ कर्मग्रहणमिति ।

उपाध्यायान् गो ददातीत्यत्र गोरुपाध्यायस्याप्यभिप्रयमाण-

विधिति । किञ्च ‘तद्वैश्वस्य बहु स्वां प्रजायेय’ इति धृतौ ‘कुर्वान्’ इत्यनुक्त्या
‘स्वाय’ ‘प्रजायेय’ इत्युपलपि प्रकृतं उपादानकारणत्वेनैव विध्यतीत्यलं वेद-
विरुद्धहरितारुच्येनेति शङ्क ॥ अथेदमनपेयम् । गृहेकपादानकारणत्वादित्येऽप्यस्य
न तत्त्वं गृहो वाचितमेव । तथा चातिपुराणे-विश्वामित्रमिस्त्रीत्येवोदाहृत-
जगतो जगत् । पाणिनिविपत्तेऽप्येव धूमात्मनिलम्बुर्तिवित्वादिना एषीकृतम् ।
अतस्तत्र च धीजोपादानफलं मयिदमेव । आदित्याद् गृहिरुपेणमित्यत्र प्रथमी
तु विभाषेति योगविभागादिति । (२. पा.)

१—परिणामपक्षमिति । परिणामवियर्तयोरव्यन्तरभेदस्यातिविलम्ब इति
भावः ॥ २ तदानीं वासार्थमावेऽपीति आदी शेषः । (२. पा.) ३ ननु-
ततोऽपीत्यर्थः । (२. पा.)

लम् । यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽसिग्रेयते गवा तूपा-
ध्यायः । तत्र परत्वाद्गोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्याहुपाध्यायस्यैव
संप्रदानसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) कर्मणायम् ॥ ३२ ॥ नन्वसत्यसिन् कर्म-
ण्यपि स्यादित्यत आह—उपाध्यायायेति ॥ करणभूतयेति
स्वरूपकथनम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

“यमभिप्रैति स संप्रदानम्” इतीयत्युच्यमाने
कर्मण एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । कर्मग्रहणे
पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कर्म निमित्तत्वे-
नाधीयते ॥

(प्रदीपः) कर्मण एवेति । सत्यप्युभयसंभवेन्तरङ्गला-
त्कर्मण एव गवादेः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं कर्मसंज्ञानवकाशा
स्यात् । वचनसामर्थ्यात्तर्हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे च
प्रकर्षयोगो नाधीयते न त्वन्तरङ्गवहिरङ्गव्यवहारः । ननु पर्याये
सति वाक्यार्थकर्मणीत्यारम्भोऽनर्थकः स्यात् । तस्य प्रत्या-
ख्यातत्वादित्यदोषः ॥

(उद्द्योतः) अन्तरङ्गत्वादिति । दानक्रियाभिप्रेतगव्योपा-
ध्यायोऽभिप्रेत इति तस्य क्रियासंबन्धो बहिरङ्ग इति भावः ॥
नन्वेवमिति । दायोग एव संप्रदानत्वमित्यस्यानामयणादिति
भावः ॥ प्रकर्षयोगः, सामर्थ्यगम्यप्रकर्षयोगः ॥ प्रत्याख्यातत्वा-
दिति । सिद्धान्तेऽप्यनुवादवेनेदानीमपि तत्त्वमेवेति भावः ॥ अत्र
कर्मणेति निर्दिष्टस्य शेषत्वं यमिति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वलक्षणं शेषित्वं
प्रतीयते इत्यत्रां ग्रामं नयवीत्यादौ ग्रामस्य न संप्रदानत्वमिति
बोध्यम् । यदा तु ग्रामोऽज्ञासंयुक्तो भवति त्वुद्देशेनाजानयनं तदा
भवलेवाज्ञां ग्रामाय नयवीति ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अथ यंसंप्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । अध्याहारेणापि सर्वनामद्वयायौ
लभ्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु संक्षिनिर्देशार्थं तदावश्यकमत आह—
अध्याहारेणापीति ।

(समाधानभाष्यम्)

“कर्मणाभिप्रैति संप्रदानम्” इतीयत्युच्यमाने
अभिप्रयत एव संप्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । यंसंप्रहणे
पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । यंसंप्रहणादभि-
प्रयतः संप्रदानसंज्ञा निर्मेज्यते ॥

(प्रदीपः) अभिप्रयत एवेति । श्रुतपदार्थसंबन्धेनैव
निराकाङ्क्षत्वेऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः । कर्तृसंज्ञायास्त्व-
कर्मको धातुरवकाशः स्यात् । ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण
गौर्दायते इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दायत इति स्यात् ॥
ननु शिष्यस्य कर्तृत्वामावे कथं गोः कर्मसंज्ञा । नैव दोषः ।

कर्मसंज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृग्रहणेनोपसंक्षणात् । तथा च
सार्थादीयत इत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः ॥ निर्मेज्यत इति ।
आकृष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) श्रुतेति । तिर्यग्लोपस्यापितेत्यर्थः । एवं न यः
स इत्येव लभ्येतेति भावः ॥ सार्थादिति । प्रधानभावार्थव्यापारा-
श्रयत्वेऽपि अपादाने चाहीयरुहोरिति चक्षेत्रे कर्मप्रत्ययान्तहीपात्र-
योगेऽपादानत्वशापनात्पञ्चमी । सार्थेन सत्यते इत्यर्थकोऽयं प्रयोगः ॥
आकृष्यत इति । निराक्रियत इत्यर्थः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अथाभिप्रयहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । कर्मणा यमेति गच्छति प्राप्नोति
संवधातीत्यर्थः । अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थ इति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

“कर्मणा यमेति स संप्रदानम्” इतीयत्युच्य-
माने यमेव संप्रत्येति तत्रैव स्यात्—उपाध्यायाय
गां ददातीति । इह न स्याद्—उपाध्यायाय गाम-
दातुपाध्यायाय गां दास्यतीति । अभिप्रयहणे पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिरामिमुख्ये वर्तते,
प्रशब्द आदिकर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभि-
प्रैप्यति यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं
भवति ॥

(प्रदीपः) आभिमुख्य इति । उपसर्गद्वयोपादानसा-
मर्थ्यात्कालानवच्छिन्ना क्रियाधीयत इत्यर्थः । ननु यथा तेन
दीव्यतीत्यादौ संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्याव-
त्कालस्याविवक्षा भविष्यतीति किमुपसर्गनैयोपादानेन । एवं तर्हि
न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यत इति भाष्य-
कारस्याभिप्रायः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—यं संप्रत्येतीति । संनिहितसंप्रदान-
सत्वे दानस्य तत्काले विप्रसन्नोपरूपदृष्टफलेनापि फलवत्त्वात्तत्रैव
स्याद्, असंनिहितसंप्रदानसत्वे विप्राय ददातीति न स्यादिति भावः ॥
उपाध्यायायेत्यत्र संनिहितयेति शेषः । अग्रे विप्रकृष्टयेति शेषः ॥
आभिमुख्यमात्रे इति । कर्मणा करणमूलेन क्रियारम्भे यमु-
दिशतीत्यर्थः ॥ स चोद्देशः सर्वत्रास्तीति भावः ॥ संख्यावदिति ।
अन्यथा विप्रसन्नो गां ददातीति न स्यादिति भावः ॥ न्यायसिद्ध
एवेति । अयमभ्युपगमवादः ॥

(न्यूनतापूर्वाधिकरणम्)

(१०९५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ क्रियाग्रहणम् ॥ * ॥]

(भाष्यम्) क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि
यथा स्यात्—आद्याय निगर्हते युद्धाय सन्नह्यते
पत्ये शेते इति ॥

(प्रदीपः) आद्यायेति । आदं निन्दति नास्तिकत्वा-

१ वचनवाभिप्रेतगव्यसंबन्धेऽपीत्यर्थः । (८. ना.) २ वस्तुतोऽपूर्वं एवार्थः

भवत्येति इत्याशयः । (८. ना.) ३ आद्व्युद्दिष्टं निन्दं करोतीत्यर्थः । (८. ना.)

वित्तयः ॥ युद्धायेति । युद्धविषयं संनहनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः ॥ पत्ये शेते इति । पतिमुपगम्य शेते इत्यर्थः ॥
(उद्घोषः) निन्दनीति । गर्हं कुत्सायामिति रघुतेः । निश्चयं करोतीति । उद्देश्यत्वप्रदर्शनमेवम् । यत्तुत्तरगोपसत्त्वै-
त्यपि । उपाश्रित्येति पाठान्तरम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि यच्चक्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न यच्चक्यम् ॥ कथम् ? क्रियां हि नाम लोके कर्मेत्युपचरन्ति—कां क्रियां करिष्यसि—किं कर्म करिष्यसीति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये क्रियां हीति । एवं च बहुल्यसंस्कार-
बुरोपेन कर्मशब्देनोभयं युज्यते ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे
संप्रत्ययो भवति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

क्रियापि कृत्रिमं कर्म ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

न सिद्ध्यति । "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" इत्युच्यते ।
कथं च नाम क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) न सिद्ध्यतीति । क्रियान्तरानुपादानादिति
भावः ॥ कथं च नामेति । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या
एव क्रियायाः कर्मकरणभावः एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यत
इति भावः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—न सिद्ध्यतीति । कृत्रिमकर्मत्वं क्रि-
याया न सिध्यतीत्यर्थः ॥ ननु पदव्यपदेशादौ क्रियाया अपि
स्वदर्शनादाह—क्रियान्तरेति ॥ मिश्रकाले मिश्ररूपेण च कर्तृ-
वर्गताया एकस्यापि दर्शनादाह—एकदा एकात्मन्येवेति ।
अथसं भाष्यं कर्तारं कर्मलभ्य व्याख्यातम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रि-
यया ? संदर्शनक्रियया प्रार्थयतिक्रिययाऽध्यव-
स्यतिक्रियया च । इह य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्व-
कारी भवति । स बुद्ध्या तावत्कंचिदर्थं पश्यति,
संदृष्टे प्रार्थना, प्रार्थनायामध्यवसायः, अध्यवसाय
आरम्भः, आरम्भे निर्वृत्तिः, निर्वृत्तौ फलावाप्तिः ।
एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म ॥

(प्रदीपः) क्रियापीति । प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारक-
भावः प्रविशः पिण्डीमिसादाविषात्रेत्यर्थः । यदा तु संदर्श-
नादयो घात्वर्थाद्भेदेन विषयमन्ते तदा संप्रदानसंज्ञा अन्यदा

तु कर्मसंज्ञा यथा कर्तुं करोतीति । सा च भेदानेदविषया
प्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयैवाश्रीयत इति प्रयोगस्यासंकरः ॥

(उद्घोषः) ननु संदर्शनादीनां सर्वत्र भावात्सर्वत्र संप्रदा-
नत्वं स्यादत आह—यदा श्रुति । एवं च "ले शेते हलादे-
दर्शनादिपूर्वकारणकर्म पश्युद्देश्यकं श्रयनं करोतीत्यर्थः ॥ भेदे-
नेति । तच्चद्रूपेण बोधविषयतया विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥ यथा कर्तुं
करोतीति । तत्र हि कर्तृकर्मकक्रियेत्येव बोधो, न तु तस्याः क्रियाया
विषयानामपि संदर्शनादिपूर्वकारणकर्मत्वं तच्चद्रूपेण बोधविषय इति
भावः ॥

(भाष्यम्)

एवमपि—

(१०९१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

[॥ * ॥ कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य
च कर्मसंज्ञा ॥ * ॥]

(भाष्यम्) कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदा-
नस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय
ददातीत्यर्थः । अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्वद्रा-
योपहित इति ॥ कर्मणा यममिषैति ॥ ३२ ॥

(प्रदीपः) कर्मणः करणसंज्ञेति । एतच्छब्दोविष-
यम् । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्त्यत इति यथा-
प्राप्तमपि प्रयोगो भवति ॥ पशुना रुद्रं यजते इति ।
रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं त्यजतीत्यर्थः ॥ कैथिदन्वर्थसंज्ञाविज्ञा-
नाद्दातिविषय एव संप्रदानसंज्ञेलाभ्युपगतम् । दानं च स्वत्व-
निवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तेति प्रत्यक्षमपि ॥ तदुभयमप्यु-
क्तम् । अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा
च क्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणीति सूत्रस्य च प्राग्व्याप्तं
कृतम् । तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेपि ददातेः प्रयोगो न
ददाय मर्ति दद्यादिति । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै
चपेटां ददातीति च ॥ ३२ ॥

(उद्घोषः) पशुं रुद्राय ददातीति भाष्यप्रयोगानुपपत्ते-
राह—एतच्छब्द इति ॥ ननु पूनायां पशोः करणत्वाद्भूदस्य च
कर्मत्वात्क्रियुपसंस्थानेनेत्यत आह—त्यजतीत्यर्थ इति । अत्रार्थे
त्वदुक्तं न संभवतीत्यर्थः ॥ त्यजतीत्यस्याभावेति शेषः । तदुक्तं
भाष्ये—अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते इति ॥ नन्वेवं रुद्राय
ददातीत्युक्तमनुपपन्नमत आह—तद्वद्रायोपहिते इति । तद्
तेन प्रयोगेण रुद्राय रुद्रमुद्दिश्य उपहिते ददातीति व्यवहार इत्यर्थः ।
अग्नौ दग्धे स्वत्वानुत्पत्त्या तदुद्देश्यकत्वात् ददातीति भोक्त इति भावः ॥
अन्यथेति । सम्यक् प्रदीयतेऽपि इतीत्यर्थः ॥ नन्वेवमपि रजकस्य
वत्सं ददातीत्यत्रापि स्यादत आह—दानं चेति । तत्र ददाति-
प्रयोगस्तुपगानात्, कारकत्वेत्वात् पटीति भावः ॥ अन्यत्रापि ।
पत्ये शेते हलादानपीत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तमप्येव तु शेषत्वविनक्षया

१ 'हि लोके' । २ 'न्यते रुद्राय' । ३ पाठस्यादिशार्थः । (र. ना.)
दि० ३३

४ रजकस्य वत्सं ददातीत्येति भावः । (र. ना.)

यदी ॥ न श्रुदायेत्यस्य मतिं तज्जनकशास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः ।
द्वितीये ददातिः संयोगे लाक्षणिक इति बोध्यम् ॥ ३२ ॥

(१८६ संप्रदानसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ. ११ सू.)

**२७७ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति
कोपः ॥ १ । ४ । ३७ ॥**

(क्रोधादीनां कोपजन्यत्वसाधनाधिकरणम् ॥)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमेत एकार्थाः, आहोस्विन्नानार्थाः ? ॥

(प्रदीपः) क्रुधद्रुह ॥ ३७ ॥ किमेत इति । ननु कोक-
व्यवहारदिबायोवगमात्संदेहानुपपत्तिः । एवं तर्हि चित्तदोषरूपता
सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वम्, अवान्तरमेदविन-
क्षायां नु मित्रार्थत्वमित्यदोषः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं चातः ? ।

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

यद्येकार्थाः किमर्थं पृथक्किंदिश्यन्ते ? ॥ अथ नाना-
र्थाः, कथं कुपिना शप्यन्ते विशेषयितुम् ? ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । एकेनैव धातुनायस्योपल-
क्षितत्वादन्वेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः ॥ नानार्था इति । क्रोधो
रोषः । द्रोहोऽभिचारः । ईर्ष्या परगुणासहनम् । असूया
परगुणविष्वसनम् ॥

(उद्द्योतः) क्रुधद्रुहेर्ष्या ॥ ३७ ॥ ननु तेषां सर्वेषां योगे
यथा स्वादिलेखदर्शने तदत आह—एकेनैवेति । छत्रेऽभ्रमणसरवा-
दिति भावः ॥ अभिचार इति । दुःखजनको व्यापार इत्यर्थः ॥
परगुणासहनं यत्तत्स तदधिकगुणसंपादनफलकम् ॥ गुणविष्व-
सनं गुणेषु दोषत्वाधिकरणम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि नानार्थाः । कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति
नह्यकुपितः क्रुध्यति । न वा ऽकुपितो द्रुह्यति । न
वाऽकुपित ईर्ष्यति । न वाऽकुपितोऽसूयति ॥
क्रुधद्रुहेर्ष्या ॥ ३८ ॥

(प्रदीपः) कुपाविति । कुपौ धातौ वाच्यत्वेन यदव-
स्थितं तदेषां साधारणमित्यर्थः । कोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं
यं प्रति कोप इति विशेषणमित्यर्थः । तेनेह न भवति—आर्या-
भीर्यतीति । परैर्दयमानां न सहत इत्ययमत्रार्थ इति नास्ति
कोपप्रभवत्वमत्रेर्ष्यायाः नह्यकुपितः क्रुध्यतीति ॥ ननु
कोपः क्रोध एवेति मेदामावाक्यं पौर्वापर्यम् । एवं तर्हि
प्रथममनुदूता कोपावस्थां द्वितीयां चोदूतां विकृतमाक्रान्त्या-

पाराशरीयमानामाधिलेखितदुःखमित्यदोषः ॥ न वाऽकुपितो
द्रुह्यतीति । यत्र विषये संप्रदानसंज्ञेयत्वे तदुद्देशेनतदुच्यते,
न तु सर्वविषयापेक्षया । अन्यथा व्यभिचाराभावाच्च प्रति
कोप इति विशेषणमनुपादेयं स्यात् । आर्याभीर्यतीति विनापि
कोपात्प्रयोगदर्शनान्न । अस्मान्द्वेष्टीत्यत्र संप्रदानसंज्ञा न
भवति, द्विरेकोधार्यत्वात् । अनमिनन्दने द्विर्विस्तरे यथापघं
द्वेष्टीति ॥ ३७ ॥

(उद्द्योतः) नन्विदमयुक्तं नदि रोषादीनां सामान्यं क्रुधि-
धातावस्तीत्यत आह—कुपौ धाताविति । अनमिनन्दनं श्रील-
भायः ॥ ३७ ॥

(इति कारकप्रकरणे संप्रदानप्रकरणम्)

(अथ कारकप्रकरणे करणसंज्ञाप्रकरणम् ॥)

(१८७ करणसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ. १२ सू.)

२८२ साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

(तमग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

तमग्रहणं किमर्थम् । न “साधकं करणम्”
इत्येवोच्येत ॥

(प्रदीपः) साधकतमं ॥ ४२ ॥ तमग्रहणमिति ।
कारकाधिकारात्साधकत्वे लब्धे पुनः साधकश्रुतिः प्रक्रममय-
गमयतीति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) साधकतमं ॥ ४२ ॥ अत्र कारकाधिकारात्
क्रियानिरूपितातिशयितकारकत्ववत्करणमित्यर्थः । अतिशयश्च यथा-
पारानन्तरमव्यवधानेन फलोत्पत्तिस्त्वयम् ॥ ननु पूर्वाच्चातिशय-
बोधकतया तत्सार्थकमत आह—कारकाधिकारादिति ।

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

“साधकं करणम्” इतीयत्युच्यमाने सर्वेषामेव
कारकाणां करणसंज्ञा असंज्येत । सर्वाणि हि कार-
काणि साधकानि । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न
दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) सर्वेषामेवेति । प्रक्रमपक्षेतिस्तरत्र प्रतिपाद-
यिष्यते । तत्र वचनसामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः
संज्ञान्तराणां च विकल्पः स्यात् ॥ नन्वसति विशेषाश्रयणे कर-
णकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ तर्हि संज्ञाद्वयविधान-
सामर्थ्यात्करणसंज्ञा कंचिदेव विषयं परिहरतीति लभ्यते । न-
त्वनिष्ठविषयपरिहारेणैवविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्या ॥

(उद्द्योतः) ननु सर्वेषां करणत्वे संज्ञान्तराणां का गतिरत-
आह—तत्रेति ॥ संज्ञाद्वयेति । कारकसंज्ञेयं कार्योऽनर्थसंज्ञया
न स्नातुरूपः संज्ञासंज्ञया ‘कारके तृतीया’ इत्येव कार्यमिति भावः ॥

१ शिष्याय चण्डो ददातीत्यत्र । (र. ना.) २ धातुमाविति शेषः । (र. ना.)

३ ‘तमप्य’ । ४ ‘क्रान्ति मनसि’ । ५ ‘तमप्य’ ।

६ कारकसंज्ञाया इति शेषः । परिहरतीति—अत्र कर्तृकर्मोदि संज्ञाविषयं
इति भावः । (र. ना.) ७ ‘ए पक्ष विषये’ ।

रत्नमपि सप्तम्याः शून्यमेवेति बोध्यम् ॥ स्यात्वा पच्यते इति । प्रवृत्ततरकपालवयाप्रातिशयविनक्षा बोध्या । अथैन पथेलादिभ्यः प्रत्यासन्नस्य कस्यचिदेव करणत्वं स्यादिति भावः ॥ संलिपत्येति । एतेकशोतन्यायेन सर्वेषां साक्षादुपकारकत्वविनक्षगादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

(इति कारकप्रकरणे करणसंज्ञाप्रकरणम्)

(अथ कारकप्रकरणे कर्मसंज्ञाप्रकरणम्)

(१८८ कर्मसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ. १३ सू.)

१८८ उपान्वध्याङ्गुसः । १ । ४ । ४८ ॥

(अतिद्वारणाधिकरणम्)

(१०९० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वसेरद्वयर्थस्य प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वसेरद्वयर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामे उपवसतीति ॥

(प्रदीपः) उपान्व ॥ ४८ ॥ वसेरद्वयर्थस्येति । अयंशब्दो निवृत्तिवाची । व्यधिकरणे पठ्यौ । अद्वयर्थस्य वाचको यो यद्विस्तारस्यार्थः । अथवा प्रीत्यर्थः इत्यर्थः न द्वयर्थोऽद्वयर्थः । तस्य अस्थानार्थस्येत्यर्थः । स्थाने हि प्रीतिश्च वर्तते यथा जलाशय इति । तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यर्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोगः । अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति ॥

(उद्द्योतः) उपान्वध्या ॥ ४८ ॥ ननुपूर्वो वसिरशाल्ये-
ऽप्रसिद्ध इत्यत आह—अयंशब्द इति । अशिक्ष तदर्थपर इत्यपि बोध्यम् । अद्वयर्थनिवृत्तिवाचकस्य वसेरित्युक्तार्थः ॥ व्यधिकरणे इति । उक्तेर्न सामानाधिकरण्यासम्भवादिति भावः ॥ अद्वयर्थ-
स्येति । अशिक्षित्वेतिरर्थः ॥ सामानाधिकरण्यायाह—अथ-
चेति । जनयोरापन्मास्यैव युक्ता, भाष्यसारस्याह ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि वक्तव्यः ? ॥

(सिद्धान्तिसमाधानान्तरभाष्यम्)

न वक्तव्यः । नात्रोपपूर्वस्य वसेर्ग्रामोधिकरणम् । कस्य तर्हि ? अनुपसर्गस्य । ग्रामेसौ वसंस्त्रिरात्र-
मुपवसतीति ॥ उपान्वध्या ॥ ४८ ॥

(प्रदीपः) नात्रेति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्ति विशिष्टकालं प्रत्याययितुमिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति । तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रतीयमानवसिद्धिवापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवास्यान्तरङ्गः संदन्धः । ग्रामादिना तु बहिरङ्ग इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(उद्द्योतः) ननु कथं न व्यधिकरणं ग्रामोऽत आह—विशि-
ष्टेति ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । ग्रामे यासाधिकरणत्वेन प्रसिद्धत्वेन रोगोपसिद्धिकारकत्वात्तत्त्वादित्यर्थः ॥ प्रतीयमानेति । य-
मुपवासाधिकरणकालेपि प्रतीयमान इति बोध्यम् ॥ ननु वोध-
पदाभावात् कथं विशिष्टकालमुज्जिष्ठमिति तत्र आह—उप-
वसनं द्विविधं । प्रवकारेण नित्याकाङ्क्षा दक्षिणा । तदुक्तं भाष्ये—
त्रिरात्रमिति । आरम्भे त्वयापि द्विविधा न स्यादिति सात्वयम् ॥
अन्तरङ्ग इति । भावद्वयक इत्यर्थः ॥ बहिरङ्ग इति । आका-
ङ्क्षाभावादनवश्यक इत्यर्थः ॥ असंख्य इति वक्तुं युक्तम् ॥ ४८ ॥

मुपवासाधिकरणकालेपि प्रतीयमान इति बोध्यम् ॥ ननु वोध-
पदाभावात् कथं विशिष्टकालमुज्जिष्ठमिति तत्र आह—उप-
वसनं द्विविधं । प्रवकारेण नित्याकाङ्क्षा दक्षिणा । तदुक्तं भाष्ये—
त्रिरात्रमिति । आरम्भे त्वयापि द्विविधा न स्यादिति सात्वयम् ॥
अन्तरङ्ग इति । भावद्वयक इत्यर्थः ॥ बहिरङ्ग इति । आका-
ङ्क्षाभावादनवश्यक इत्यर्थः ॥ असंख्य इति वक्तुं युक्तम् ॥ ४८ ॥

(१८९ कर्मसंज्ञासूत्रम् । १ । ४ । ३ आ. १३ सू.)

२८९ कर्तुरीप्सिततमं । १ । ४ । ४९ ॥

(तमग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

तमग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) कर्तुरीप्सित ॥ ४९ ॥ तमग्रहणमिति । अस्यपि तमग्रहणे प्राप्तं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिद्धती-
प्सिततमस्यापीप्सितत्वसद्भावादिति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) कर्तुरी ॥ ४९ ॥ अस्यपीति । अन्याति-
नांतीति भावः ॥

(आक्षेपयाचकभाष्यम्)

'कर्तुरीप्सितं कर्म' इतीयत्युच्यमाने इहाग्नेर्माण-
वकं धारयतीति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) माणवक इति । विशेषमिहितत्वात्पादान-
संज्ञायाः ।

(उद्द्योतः) विशेषेति । जनवकाशत्वादित्यर्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैव दोषः कर्मसंज्ञायाः धाधिका भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कर्मसंज्ञेति । परत्वात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अज्ञावपि तर्हि धाधिका स्यात् । इह पुनस्तम-
ग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं भवति यदुक्तं *धारणा-
यैषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति
वचनाद् * इति ॥

(प्रदीपः) अज्ञावपीति । अग्निमाणवकयोरीप्सितत्वस-
द्भावात् । कर्मोपादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानपरनेतत्वं, न तु निर-
वकाशाप्यपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया धाधितुं शक्यते ।
तमग्रहणे तु सति संज्ञयोर्विषयविभागलाभः ॥

(उद्द्योतः) विषयविभागाज्ञानेति । अज्ञानेन कर्मसंज्ञा
माणवक एवापादानत्वमित्यसि स्यादिति भावः ॥ तमग्रहणे त्विति ।
तपया तथा धारणार्थानामिति सन्ने उपपादितम् ॥

(ओदनादीनां नियत्यवसाधनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इहोच्यते—ओदनं पचतीति, यद्योदनः पच्येत
द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तते ॥

१ 'तमग्रहणं' !

(प्रदीपः) इहेति । लोकः क्षाप्तं च सामान्येन निर्दिश्यते । लोके प्रयुज्यमानत्वात्, क्षाप्ते चोदाहिमाणत्वात् ॥
द्रव्यान्तरमिति । ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारे प्रयुज्यमानत्वात्तच्चेति निर्दिष्टप्रयुज्यसर्जनविधेः दनपचनत्वात्तण्डुलस्योदनस्य विच्छेदनान्तरपरत्वात् ॥

(उद्द्योतः) ननु लोकेति तथा व्यवहारादिष्टेऽप्युक्तमत आह—लोकः क्षाप्तं चेति ॥ नन्योदनपक्षे कर्म द्रव्यान्तरस्योत्पत्तिरपि आह—ओदनशब्दस्येति । भाष्ये—यद्योदनः पच्येतेत्यस्योदनकर्तृकः पक्षो यदि ग्रह्यतेत्यर्थः ॥ द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्ततेत्यस्य च द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तितः प्रतीयतेत्यर्थः ॥ विच्छेदनान्तरकरणादिति । विच्छेदनान्तरप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । तादर्थ्याच्चाच्छब्दं भविष्यति । ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति ॥

(प्रदीपः) ओदनार्थो इति । गौणार्थाभ्युपेक्षेनैव सर्वलोकास्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चोदनीयम्—मुख्यस्यैव स्वीदनस्य पुनर्विहितिरूपेण कस्यादयं प्रयोगो न भवतीति । विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः । तण्डुलान्पचतीत्युक्ते विकारान्तरमपि प्रतीयते ॥

(उद्द्योतः) ननु गौणार्थेन प्रयोगे किं फलमत आह—विकारेति । ओदनमरूपेणैव ॥ विकारान्तरं, भर्तृनादिरूपं विधिभिर्पदेन च पाककर्ममात्रमुच्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अयेद कथं भवितव्यम्—तण्डुलानामोदनं पचतीति, आद्योस्त्वित्—तण्डुलानामोदनं पचतीति ? ॥

(प्रदीपः) अयेहेति । उभयथा प्रयोगदर्शनात्प्रकृतिविकृत्योः पाकादुपादानात्तादर्थ्याच्चाच्छब्दादनुपपत्त्या विच्छेदनपचने तु पच्यौ तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगायोगाद् द्रव्यान्तरनिर्गृहीतिसंशयप्रसङ्गात् । निर्वर्तनपचने तु पच्यौ तण्डुलानां कर्मभाषापटनास्तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगाभावात्प्रसङ्गात् प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु भयविषयव्यवहारात्प्रयोगद्वयेनापि भाष्यमेवेति केन प्रयोगेन भाष्यमिदं कर्मभानुपपत्तिरत आह—प्रकृतीत्यादि । कर्मभाषाघटनादिति । नदि तत्र तण्डुला निष्पापन्ते इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उभयथापि भवितव्यम् । कथम् ! । इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति धर्मः पचिस्तण्डुलान्पचओदनं निर्वर्तयतीति ॥ इहेदानीं तण्डुलानामोदनं पचतीति धर्मश्चैव पचिर्विकारयोगे पष्टी तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति ॥

(प्रदीपः) धर्मः पचिरिति । विच्छेदनोपसर्जने निर्वर्तने पचिर्वर्तते । तण्डुलान्निच्छेदयओदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः ।

१ 'निर्वर्तयति' । २ तण्डुलानोदनं पचतीति । (२. ना.) ३ तण्डुलाना-

तत्रोपसर्जनविच्छेदनक्रियापेक्षं तण्डुलानां कर्मत्वम् । प्रधानभूतक्रियापेक्षं त्वोदनस्य ॥ धर्मश्चैवेति । तण्डुलानां संबन्धिनं विकारविशेषमोदनं विच्छिन्त्या निर्वर्तयतीत्यर्थः । सा च निश्चितिः सामर्थ्यास्तण्डुलानामेवेति विज्ञायते ॥

(उद्द्योतः) ननु फलव्यापारावादाय सर्वस्यापि धर्मत्वं नापि तावतोक्तप्रयोगोपपत्तिरत आह—विच्छेदनेति । निर्वर्तनरूपद्वितीयार्थमादाय धर्मत्वमिति भावः ॥ विच्छिन्त्या निर्वर्तयतीति । निश्चितिनिश्चिते निर्वर्तनं पचैरर्थः । वैशिष्ट्यं च कचिद् सामानाधिकरन्धेन कचिलैरणत्वेन । विच्छिन्तिशब्देनापि विच्छेदनमेव । ईदं च तण्डुलानां भाल्पक्षकलाभयत्नापिबल्लणात् द्वितीयेत्यर्थः । पष्टी त्वोदनयोगे इति भावः ॥ नन्वेवं विच्छिन्ने संवन्ध्याकाक्षाऽनियुतेत्यत आह—सा चेति ॥ ननु पूर्वोक्तैर्पि मात्रः सरतीभिरप्युक्तमर्थः शेषत्वेन पष्टीप्रयोगसिद्धेर्विकारयोगोपपष्टीति भाष्यमनुपपन्नमिति चेत् । ओदनस्य संवन्ध्याकाक्षासत्त्वेन क्रियायाश्च संबन्धाकाक्षत्वेन तयोक्तेः, पष्टपन्तस्य स्वाकाक्षान्वययोग्यमनामसमभिव्यादरे तत्रैवान्वय इत्युत्तरात्तत्रोच्यतेत्येति दिष्टम् ॥

(आपत्तिवारणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कश्चित्कंचिदामन्त्रयते—सिद्धं भुज्यतामिति । स आमन्त्रयमाण आह—प्रभूतं भुक्तमस्मानिरिति । आमन्त्रयमाण आह—दधि खलु भविष्यति पयः खलु भविष्यति । आमन्त्रयमाण आह—दध्ना खलु भुज्यीय पयसा खलु भुज्यीयेति । अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । तद्धि तस्यैप्सिततमं भवति ॥

(प्रदीपः) इह कश्चिदिति । अन्यथान्तिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सिततमत्वं न स्वीदनस्येति दर्शयति ॥

(उद्द्योतः) रीप्सिततमत्वमिति । रीप्सिततमत्वमिति दर्शयति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तस्याप्योदन पचैप्सिततमः । न तु शुणेप्सितस्यानुरोधः । तद्यथा—भुज्यीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति । पचमिहापि दधिगुणमोदनं भुज्यीय पयोगुणमोदनं भुज्यीयेति ॥

(प्रदीपः) तस्याप्योदन इति । दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभावः ॥ न तु शुणेप्सित इति । शुणेषूपकारकेषु केचलेषु नास्यादरः, किं तर्हि तत्संस्कृत ओदन इत्यर्थः ॥ मृदुविशद इति । मृदुश्चासी विशदयेति कर्मधारयः । यदि मारदयमात्रे आदरः स्यात्पट्टमपि भक्षयेत् । विशदमात्रादरे सिकता अपि ॥

(उद्द्योतः) ननु हेतुत्वाद् दध्यादि रीप्सिततममत आह—दधीति । संस्कारकत्वेनैव तदुद्देश्यम्, न तु साक्षात् फलमयत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा दधिपयोमात्रमोजनेनापि कृती स्यात् ॥ ननु ओदनं पचतीति । (२. ना.) ४ विकारयोगे पष्टपशुपगमे चैत्यर्थः । (२. ना.)

शुणेन्द्रादरामावे दधिसत्ताक्षानात्पूर्वमपि प्रवृत्तिः स्यादत आह—
केनल्लेखितं । श्रुद्विवाद इति । इन्द्रे प्रयोगानुपपत्तिरत
आह—कर्मधारय इति ॥ यदीति । एवं च यथा तत्र तथा-
शुणविशिष्ट ओदन प्रवेष्टितः । यन्मिहापि दध्यादिविशिष्ट ओदन
इप्सित इति भावः ॥ अत्रेदं बोध्यम्—तस्याप्योदन एवेत्याद्युत्तरं
क्रियाशब्दोयमित्याशयेनैव । ओदन एव फलाश्रयत्वविवक्षा, न तु
शुणे दध्यादौ तन्मात्रेऽनुरोधः फलाश्रयत्वविवक्षेयकारणः । दृष्टा-
न्तेऽसंभवात्तदविवक्षा, दार्ष्टान्तिके येच्छिक्रीति भेदः । इप्सितत-
मत्वं चारणार्थेच्छोक्तीला सदात्वर्थेकत्वत्वेनेच्छाविषयत्वरूपमेव
भाष्यसंमतम् । अन्यथा विशिष्टस्याभिमतत्वे विशेषणस्याभिमतत्वा-
त्समाधानानुपपत्तिः । पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् उभयविव-
क्षायां तु परत्वात्कर्मत्वमेव सत्यभिधाने, आकङ्क्षास्यैः * करणं
पराणि * इत्यस्यासिद्धिर्नचीति कर्तृसंज्ञाविषये एवोदाहरणदाना-
न्तदभिधानसंदेह इति नास्त्य तदा तमया कर्मत्ववारणमुचितम् ॥
नवीनमर्थ्यास्तु चिन्त्या यत्, क्रियाशब्दत्वेपि सनेम्यमाणत्वस्यापि
गर्भिकरणात् ॥

(अनुपपत्तिवारणाधिकरणम्)

(१०९८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य
कारकत्वे कर्मसंज्ञाऽप्रसङ्गः क्रियेप्सित-
त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य
कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । शुद्धं भक्षयतीति ।
किं कारणम् ? । क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्ये-
प्सिता ॥

(प्रदीपः) इप्सितस्येति । इप्सिततममेवेप्सितपदेन
सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् । विशेष्येण सामान्यस्य भावात् । तत्र
यन्निर्दिष्टं क्रियायाऽनाधेयविकारं किर्याया निष्पत्त्यर्थं केवलमु-
पाधीयते तत्किमाधेयत्वात् प्राप्यमपि नेप्सितमिति तस्य
कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र हि कर्मार्था क्रिया निष्पत्तिसंस्कार-
प्रतिपत्तिमित्यत्र कर्मप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमान-
संदर्शनादिक्रियापेक्षयेप्सितेति भावः ॥ शुद्धं भक्षयतीति ।
भक्षणाय शुद्धस्योपादानं न तु शुद्धाय भक्षणानुष्ठानम् ॥

(उद्योतः) शङ्कते—भाष्ये—इप्सितस्येत्यादि । नन्वी-
प्सिततमस्य कर्मत्वादीप्सितस्येत्यनुवादोऽयुक्तोऽत आह—इप्सित-
तममेवेति । तमस्यान्यार्थत्वमभिप्रेतं तावत् प्रबोद्धेन इत्यन्ये ॥
ननु निर्वृत्तस्यापि काष्ठादेर्विकारयेप्सिततमत्वं विकारवत्तयाऽस्त्ये-
वेत्यत आह—अनाधेयविकारमिति । प्राप्यमपीति । क्रिया-
जन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयमपीत्यर्थः । नेप्सितं, नाभिप्रेतम् ।
निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तीति । निष्पत्तिः, कदादेः । संस्कारः,
प्रोक्षणादिना ग्रीक्षादेः । प्रतिपत्तिर्दादिना हविरादेः ॥ ननु

१ शुद्धत्वे विद्यमाने च मुख्यैकलाभयत्वासंभवादित्यर्थः । (र. ना.)
२ 'फलाश्रयत्वे' । ३ इप्सिततमशब्दस्याभिमतमात्रपरत्वे इत्यर्थः । विशिष्टस्य,
दधिसंस्कृतोदनस्य । विशेषणस्य, दध्या । (र. ना.) ४ यदीति बोधः । (र. ना.)
५ किन्तु अनेनान्वयं नाप्यतीत्यशयेति शेषः । (र. ना.) ६ यमया भोदनं

कर्तृक्रिययाभिम्यमाणं कर्मत्वर्थस्तत्र कर्म क्रिया स्वात्मनेप्सिता
भवेत् । एवं च क्रिया तस्येप्सितेति भाष्यमनुपपन्नमत आह—
प्रतीयमानसंदर्शनादीति । तज्जन्यारम्भक्रियापेक्षयेत्यर्थः ॥ ननु
शुद्धभक्षणस्येप्सितत्वे गुडोपि तमेत्यत आह—भक्षणायेति ।
भक्षणक्रियोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः ॥

(१०९९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न बोभयेप्सितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा पप दोषः । किं कारणम् ? ।
उभयेप्सितत्वात् । उभयं हि तस्येप्सितम् ॥ आत-
श्चोभयम् । यस्य हि शुद्धभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भ-
वति नासौ लोष्टं भक्षयित्वा कृती भवति ॥

(प्रदीपः) न वेति । शुद्धभक्षणं यत्स्येप्सितं तस्य गुडो
भक्षणक्रिययेप्सितः । यस्मान्नासौ शुद्धस्य दर्शनस्पर्शनादिना
कृती भवति नापि लोष्टादिभक्षणेनेति न भक्षणमात्रमीप्सितं
नापि शुद्धमात्रमित्यर्थः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

यद्यपि तावदत्रैतच्छङ्क्यते वक्तुम् । ये त्वेते
राजकर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चित्कंचिदाह—कटं
कुर्विति । स आह—नाहं कटं करिष्यामि घटो मया
आहृत इति । तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् ॥

(प्रदीपः) ये त्वेत इति । ते हि यां कां चित् क्रिया-
मनुष्ठाय कालमतिवाहयन्ति न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यम् ।
ततश्च नाहं कटं करिष्यामीत्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या
द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया न निषिद्धा भवेत् ।
तथा घटो मयाऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वामावादाहत
इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) शङ्कते—भाष्ये—ये त्वेत इति ॥ ननु किं-
यामात्रेस्तायां हस्तचालनमात्रेणापि तिष्ठेयुरत आह—यां कां
चिदिति । स्वान्यभिमतमित्यर्थः । वेतनग्रहणे तात्पर्यम् ॥
ततश्चेति । कटस्यानिष्पत्त्यात्वात् । तत्र नाहं करिष्यामीति
शब्देन प्रतिपादितम् । आहरणक्रिया च घटे निष्पाद्यताभावः
एतद एव आहरणकर्तृरभिमतत्वामावक्षेति घटस्य कटस्य च
तस्याभाव एवेति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं, यस्त्वसौ प्रेय-
यति तस्योभयमीप्सितमिति ॥ कर्तुरीप्सितत-
मम् ॥ ४९ ॥

(प्रदीपः) यस्त्वसौ प्रेययतीति । प्रयोजकचित्तानु-
वर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिका
क्रिया तेन संपाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकवत्प्रयो-
ज्यस्याभ्युपगम्यमीप्सितमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥ अन्ये तु
प्रयोजककर्त्रपेक्षया प्रयोज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मत्वाचक्षते ।

शुद्धे इत्यत्र यमया तमयाकर्मत्ववारणपर इति भावः । (र. ना.) ७ 'अय' ।
८ 'क्रियानिम्य' । ९ प्रतिपत्तिरप्युक्तस्याकीर्णकृता विवर्तनं कर्म । (र. ना.)
१० प्रयोज्यस्य कर्तृत्वीप्सितमपि प्रयोजककर्त्रपेक्षया कर्मति योजनम् । (र. ना.)

तनु प्रयोजकव्यापारस्याशब्दार्थत्वात्पूर्वोदाहरणेऽयुक्तमिति
न्यायविदो मन्यन्ते ॥ ४९ ॥

(उद्घोषः) समाधेय—यद्यपि तस्येत्यादिना । ननु प्रे-
विमुक्तमपेक्षानामपि न प्रेक्ष्यति । शेषप्रयोगे तयोः कर्मत्वाना-
पिस्तर्थात्तत्वाद्—प्रयोजकेत्यादि । स्वायां येतन्नामः ॥ ४९ ॥

(१९० कर्मसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ भा. १५ सू.)

२९० तथा युक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

(उद्घोषः) तथा युक्तम् ॥ ५० ॥ तथेति गिरं पदम् ।
ईप्सिततमवस्थितान्यकप्रथम इत्यर्थः ॥

(उदाहरणनिर्णयाधिकरणेऽनुयोगमाप्यम्)

किमुदाहरणम् ?

(उद्घोषः) भाष्ये—किमुदाहरणमिति । पूर्वेण सिद्धि-
गन्धानस्य प्रथमः ॥

(समाधानमाप्यम्)

विषं भक्षयतीति ॥

(समाधानमाप्यम्)

नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतस्मिन् विद्यति ॥

(समाधानमाप्यम्)

न सिध्यति । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्युच्यते
कस्य च नाम विषभक्षणमीप्सितं स्यात् ॥

(प्रदीपः) तथा युक्तम् ॥ ५० ॥ कस्य च नामेति ।
विषमिति पक्षे विषभक्षणमिति किमर्थमुच्यते । यदि भक्षण-
मीप्सितं तदा विषमपीप्सितं विषभक्षणस्य त्वनीप्सितत्वे
विषमपि प्राणहरत्वादनपीप्सितं भवेति । भक्षणक्रियया च विषं
नैप्सितं परिहारादिक्रियापेक्षया त्वपीप्सितं भक्षयेति भक्षण-
प्रवृत्तेन प्रदर्श्यते ॥

(उद्घोषः) कस्य च नामेति । सनेष्टाविषमत्वरं बोध-
नाम प्रथमः ॥ तदा विषमपीति । कर्मत्वानादिद्विभक्षणस्याभावा-
दित्यर्थः ॥

(समाधानमाप्यम्)

विषभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति । इह
य एव मनुष्यः दुःखार्तो भवति सोऽन्यानि दुःखा-
न्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते ॥ आत-
श्चेप्सितं यत्तद्भक्षयति ॥

(प्रदीपः) विषभक्षणमपीति । यथा लोकस्य सुख-
प्राप्त्यर्थं क्रियायां प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थमपि
विषादिष्वित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु सुखसाधने एव लोके ईप्सितत्वं प्रसिद्धं न
चेदं तथाऽत आह—यथेति । दुःखनिवृत्तिसाधनमपि तथेति
भावः ॥ क्रियाशब्द ईप्सितशब्दः, सना सत्क्रियोद्देश्यत्वमात्रमुप-

१ स्वार्थेऽपि इति चेदन्ते इति भावः । (र. भा.) २ 'भवति' ।

उच्यत इत्याशयेन समाधत्ते—भाष्ये—आतश्चेति । एवं पराधीत-
तया द्वेषमपि विषं भक्षयतीत्युपपन्नः प्रयोग इति भावः ॥

(समाधानमाप्यम्)

यत्तद्विषमत्करिष्यामीत्यन्यत्करोति तदुदाहर-
णम् । किं पुनस्तत् ? । आमान्तरमयं गच्छन् चोरा-
न्पश्यति अहिं लहयति कण्टकान्मृदातीति ॥

(प्रदीपः) चोरान्पश्यतीति । विषयेन्द्रियसंबन्धसा-
म्योद्देशेनेनाभ्यानिष्ठता अपि चोरास्तथायुक्ताः पूर्वेणासिद्ध-
कर्मभावा अनेन कर्मसंज्ञया संवध्यन्ते ॥

(उद्घोषः) अनिष्टतमा अपीति । अनुदेहया इत्यर्थः ।
भयजनकत्वात् । इदमपि देव्यं कर्मेति भावः ॥ पूर्वेणासिद्धेति ।
समोद्देश्यत्वं विवक्षितम् । नक्षेत्रे दर्शनादिक्रियोद्देश्या इति भावः ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

इहेप्सितस्यापि कर्मसंज्ञा आरभ्यतेऽनीप्सित-
स्यापि । यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं तत्र
कथम् ? आमान्तरमयं गच्छन् चोरांश्चमूलान्युपसर्पति
कुट्यमूलान्युपसर्पतीति ॥

(प्रदीपः) ईप्सितस्यापीति । ईप्सिततमस्यापीत्यर्थः ॥

(समाधानमाप्यम्)

अत्रापि सिद्धम् । कथम् ? । अनीप्सितमिति
नायं प्रसज्यप्रतिषेधः ईप्सितं नेति । किं तर्हि ? ।
पर्युदासोऽयम् । यदन्यदीप्सिताच्चदनीप्सितमिति ।
अन्यथैवेदमीप्सिताद्यनैवेप्सितं नाप्यनीप्सित-
मिति ॥ तथा युक्तम् ॥ ५० ॥

(प्रदीपः) नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति । यथाऽ-
धर्मावृत्तादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण
प्रतिपाद्यते तथानीप्सितशब्देनापि द्वेष्यं ननु यद्विधीयते
तदेव न गृह्यते, किं तु सर्वमीप्सितादन्यदित्यर्थः ॥ ५० ॥

(उद्घोषः) ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ईप्सितं नैवेप्सितं स्वात्स-
चायुक्तः पूर्वेण कर्मत्वसंबन्धेन आह—यथेति । च नायं
प्रसज्यप्रतिषेध इत्यस्य नायं प्रतिपक्षवाचीत्यर्थः । प्रतिषेधस्य भाव-
विरोधित्वात्तेन तदर्थरुद्धताया । ईप्सितं नेत्यस्य च यदीप्सित-
प्रतिपक्षगूर्वं तदेव नोच्यते इत्यर्थः ॥ किं तर्ह्येतादृशं मिश्रमात्र-
मस्यार्थ इतीति भावः । तत्प्रतिषेधद्वारेणेति । आरोपितत्वबोध-
द्वारेणेत्यर्थः ॥ धर्मविग्रहोपेति प्रतिपक्षगूर्वमेव धर्मभित्तं गृह्यते
तथात्र नेत्यर्थः ॥ ५० ॥

(१९१ कर्मसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ भा. १६ सू.)

२९१ अकथितं च ॥ ५१ ॥

(अनुयोगमाप्यम्)

केनाकथितम् ?

(प्रदीपः) अकथितं च ॥ ५१ ॥ केनेति ॥ किं

१ यथावात् पूर्वपक्षः । भक्षणक्रियेत्यादि तु समाधानम् । (र. भा.)

साधारण्या कारकसंज्ञया, अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) अकथितं च ॥ ५१ ॥ 'कथं वाच्यप्रबन्धे' इत्यस्याभिप्रायः क्रियाशब्दोऽयम् । तत्र कथनस्य करणाकाङ्क्षायाः द्वयोश्चोपस्थितत्वादाह—किमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः ॥

(प्रदीपः) अपादानादिभिरिति । कर्तरि करणे वाऽत्र तृतीया । भूतकालादत्र न विवक्ष्यते । यथा पराजैर-
सोढ इत्यत्रासद्विषयमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति आध्ययना-
त्पराजेष्यते इति । तेन हेतुर्कर्तृसंज्ञाभ्यां कथयिष्यमाणस्यापि
'कर्मसंज्ञा' न भवति । इह कारक इत्यनुवर्तनात्सत्येव कारकत्वे-
ऽकथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरक-
थितत्वमाधीयते । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चासंकीर्तितयचनोऽक-
थितशब्दो, न त्वप्रधानवाची रुढिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शि-
तम् । रुढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते । न तु प्रवृत्ति-
निमित्तत्वेन । तथा च गच्छतीतिगौरिति व्युत्पत्तावपि यथा
गच्छतीत्युक्ते केनेति प्रश्ने रथेनेति प्रतिवचनं भवति तथा
गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः ॥

(उद्योतः) करणस्यापि कर्तृत्वेन विवक्षामभिप्रेत्याह—कर्त-
रीति ॥ भूतकालादत्र न विवक्ष्यते इति । तत्फलं तु निवृत्तक-
प्रेषणदुदादिभ्यो णिचि बुद्धसमानार्थत्वेन गत्यादित्येमात्कर्तृरीप्सि-
ततममित्यापमात्रे प्रयोज्यकर्तृर्गवादेः कर्तृत्वात् तदविवक्षया शुद्धज-
नकत्वविवक्षायां बोध्यम् । न च प्रयोज्यस्य कर्तृत्वाविवक्षायां कर्तुः
प्रयोजकत्वाभावादिगणनापत्तिः । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं णिचि तत्तत्-
स्याविवक्षणात् सत्प्रयोजक इत्यत्र तत्पदेन स्वतन्त्रस्योपलक्षणादा ।
अत एव आनं गमयतीत्यादिसिद्धिरिति भावः ॥ परं त्वत्र मानं
चिन्त्यम् । किं च गत्यादित्येन परत्वादस्यापि गमो दुर्वार इति
दिक् ॥ न भवतीति कश्चित्पाठः । पूर्वोक्तविषयमात्रेण कर्तृत्व-
विवक्षायामपि स्यात् । अमुना तु नैत्यर्थः । परया कर्तृसंज्ञया
वाचाचिन्त्यमिदम् । कर्मसंज्ञा भवतीतिपाठे तत्त्वविवक्षायामि-
त्यादिः ॥ परं तु स पाठोऽप्युक्तीत्या चिन्त्य एव ॥ नन्वेवमपि
कारकसंज्ञयाऽकथितत्वमेव किं नाधीयतेऽह आह—इहेति ॥ न
एवप्रधानवाचीति । तद्वद्वेदे हि दुष्टादिन्यतिरिक्तविषये सावका-
शाधिकरणापादानविषये गोर्दोम्नि एव इत्यादाववधित्वविवक्षायामपि
परत्वाद्नेन कर्मत्वापत्तिरिति भावः ॥ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां रुढ्य-
ग्रहणं कथमिति व्युत्पादयति—रुढिषु हीति । रुढ्यालन्तारि-
रकाराणोपार्थस्य तत्र मानमेव नास्तीति भावः ॥ न च रुढिर्यो-
गमपहृरसीतिन्यायाद्यौ गिकार्थस्यैव कथं ग्रहणं, न चानिष्टनिवा-
रणाय सत्, लक्षणेकशरणानां लक्ष्यायत्तप्रमाणसितेरभावादिति
वाच्यम् । लक्ष्यैकशरणमाप्यकारादिव्याख्यानेन तस्यैव ग्रहणा-
दित्याहुः

१ हेतुत्वमृत्त्वाविवक्षायामित्यर्थः । (र. ना.) २ आरुप्यतोपयोगे इति
श्रुतमलाक्षयानेतित्यर्थः । (र. ना.) ३ 'मन्वोप' । ४ अतिशयप्रमाणमिति

(उदाहरणनिर्णयाधिकरणम्)

(अनुयोगमाप्यम्)

किमुदाहरणम् ? ॥

(प्रदीपः) किमुदाहरणमिति । नटस्य शृणोतीत्या-
दावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥ अथवाऽपादानादिभिः
सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुदाहरणसंभवं मत्वा पृच्छति ॥

(उद्योतः) अथ चेलादि चिन्त्यम् । नटस्य शृणोतीत्यादेः
संभवात् । नवाभिःसरत्तं शब्दं शृणोतीत्यर्थे तुपयोगे इत्यस्य वैय-
र्थ्यापत्त्याऽनभिधानेन तस्य प्रयोगस्याभावात् । अत एव प्रत्यादया-
नेन कथमप्यसिद्धिः ॥

(समाधानभाष्यम्)

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिनामुपयोगनिमि-
त्तमपूर्वविधौ ॥

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाच-
रितं कविना ॥ १ ॥

(प्रदीपः) उपयोगनिमित्तमिति । उपयुज्यत इत्यु-
पयोगः पयःफलादि तस्य निमित्तं गवादि । अनेन गां दोषिष
पय इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वम्, गोस्तु
पयोर्थत्वादपादानस्यानीप्सिततमत्वं दर्शयति । तथायुक्तात्वा-
भावात् गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति ॥
अपूर्वविधामिति । पूर्वत्वमन्यत्पोपलक्षणमिति परविधा-
वपीर्यं संज्ञा न भवति ॥ ब्रुविशासिगुणेनेति । ब्रुविशास्यो-
गुणः साधनं प्रधानकर्म धर्मोदिकं तेन च यत्सचते संवध्यत
इत्यर्थः । क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यं तदर्थत्वात्प्रवृत्तेः, कार-
काणां गुणत्वम् ॥ कविनेति । कविशब्दो येषाविवचनः,
कान्तैर्दर्शनात् ॥ दुष्टादीनां चार्थोपलक्षणाद्योपादानात्पर्याय-
प्रयोगेपि कर्मसंज्ञा भवति ॥ ननु गां दोषिष पय इत्यस्यान-
र्थः—गौः पयस्सज्जति, देवदत्तो गवा पयस्सज्जयति । तत्र
प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वाहोः कर्मैवं सिद्धम् । नैतदस्ति ।
यथा प्यन्तेषु धातुषु क्रियाविष्टः प्रयुज्यत इति प्रतीतिः । नैव-
सिद्धिः । निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनादिषु विनियोगात् ॥

(उद्योतः) तस्य निमित्तमिति । कर्मनिष्ठधात्वर्थविशिष्टस्य
कर्मणो निमित्ततया संबन्धीत्यर्थ इति वदन्ति । स्पष्टमेवं सूत्रेणैव
भविष्यति । यत्तत्फलं तु करणभूतपाण्यादिनिवृत्तिः । तस्य दोग्ध-
न्यापारजनकतयान्यथासिद्धत्वेन विभागविशिष्टपयोरुपकरणोऽनि-
मित्तत्वात् ॥ यत्तु वृत्तिकृता तस्याप्युपयोगनिमित्तत्वमुपेलापूर्वविधा-
मित्यनेन वारणं कृतम्—निदिष्टा एव करणादिसंज्ञेति ॥ तत्र, गवा-
दीनामपादानत्वाद्यविवक्षावामिशास्यापि करणत्वाद्यविवक्षायां कर्म-
त्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । उपयोगपदेन मुख्यं कर्मेत्युक्तम्, तस्य निमि-
त्तमित्यनेन धात्वर्थन्यापारात्माक् तत्संबन्धवस्तुकात् । अन्ववर्णदि
गां अजमित्यत्रापि पुनर्निर्गमप्रतिबन्धेन सितित्यर्थमर्थः । एवं च
तत्र प्रतिबन्धानुमूलन्यापारात्माक् जनस्य गोसंबन्धोऽस्त्येव । उपयो-

दि कवित्वमिति भावः । उद्योते लन्धणा व्याख्यासते । (र. ना.)

महाहचर्याग्राये शुणपदेनाप्यक्षेय ग्रहणम् । तेन संप्रप्यते धातयर्ध-
व्याशरानन्तरमित्यर्थः गृह्यः ॥ अनौचित्यमर्थं दर्शयतीति ।
इदं च विभागजन्यमिति संसर्गयोगानुक्रमन्यापारापेक्षेते दुष्टातोर्मा-
ध्यम् । यदा तु तत्तत्तानादर्शसदा प्रयोजकन्यापारेगेमिततमलमरले-
पेति बोध्यम् । इदं चाकटारगृह्यभागे धनितम् ॥ तथ्ययुक्तत्वा-
भावाद्येति । फलाशयत्वाभावादित्यर्थः ॥ अपूर्वविधानिति ।
कर्त्तृसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञानां विधिविषयभागे इत्यर्थः ॥ यत्तेतदि-
धेयकर्त्तृसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञानिविषयभागे इत्यर्थः इति । तत्र । अनेन वा
पूर्वेन वा कर्त्तृते विधिभागात् ॥ न च पूर्वविषयकर्त्तृत्वविषयार्था
कर्त्तृत्वाभिर्नैव पाठ्यपवादः । एवं च संकन्धरेन बोधार्थमिदमिति
पाठ्यम् । सर्वप्रकारोपेति कर्त्तृसंज्ञेऽपि विहितप्रत्ययानां कर्त्तृत्व-
नान्नैव कर्त्तृत्वोपकृतात् ॥ इति च कर्त्तृत्वापि गृह्यगवाहक्य,
गदमाते तद्विषये पठ्या इव आतेः । अनेनापादानत्वापि विषयार्था
सर्वथा तदमाती वा गमादेनैककत्वसमानाधिकरणमिति विशेषेण-
नगमिदं पठ्यमनेन कर्त्तृत्वं भवतीत्युक्तम् ॥ परविधायपीलाप-
न्युक्त्यर्थेति ॥ गुणः साधनमिति । भिन्नानिरूपितं शाब्दं शुण-
हम् । आर्षं तूदेदपरात्तत्माप्यनिति बोध्यम् ॥ सचय इति ।
भातरेव्यापारादन्तर्गतेति शेषः ॥ पच सेचन इत्येतदनुदा-
त्तेतः संज्ञाजः कर्त्तृन्यापारे वर्गमानादात्मनेपदम् । पच समवाये
इत्यर्थं तु पदसन्दर्भः ॥ भाष्ये आचरितं व्यवहृतिमित्यर्थः ॥ क्रान्त-
द्वर्गनादिति । आन्तरदर्शनमादित्यर्थः । कसिः क्रान्तद्वर्गना
भवतीति निरन्तरदिः मायः । ग्राह्यानि दर्शनानि येनेति विग्रहः
उ वाय पाणिनिरिति बोध्यम् ॥ अर्थोपलक्षणादेति । अत
एव दाकारमन्त्रि चोदित इति परस्मैपदानामिति एते भाष्ये
पुष्टिपदार्थस्य नुदेद्विर्गनेकप्रयोगः संगच्छते ॥ केचित्तु नुदेव्या-
पारद्वयार्थेने कर्त्तृत्वेनेन दिक्कर्त्तृते प्रधानन्यापारजन्यकलाशय-
रान प्रधानकर्त्तृते सेतोक्तप्रयोगोपपत्तेरपरते भावं चिन्त्यमि-
त्याहुः ॥ गवा पय इति । इदं चिन्त्यम् । 'लायितेः कलमुत्पत्तेः'-
रित्यादिप्रयोगात्

“तारेर्मांटेसाया मोचेस्त्याजेर्वांपेस मंगदः ।

कारिकायां च दण्डेन सुधाकरमुखैः कृतः ॥”

इत्युच्यते गत्यादिस्थे यथानुसंस्थानामश्रुत्वा कथं
रनीयाया दुर्लभत्वादिति चेत्तिथिः । यत्तु यत्तु श्चानुसंस्थेन गम-
नामनेन च गत्यादिस्थे नोपसंस्थानम् । त्यागितरित्यादिप्रयो-
गाश्च चिन्त्या यथ कथं यत्तु गत्यादिस्थाः ॥ सिद्धं कर्मत्वमिति ।
कर्मसंस्थितवत्तममित्यनेन ॥ निष्क्रियस्यापीति । तस्यापारम्परी-
तावपि दोहनादिप्रियेऽस्य प्रयोगादितर्पणः । यत्तु च विभाजन्य-
संयोगानुसंस्थानापरामर्शस्य भाव्यर्पते गौरवित्वात्तदविवक्षायाभिद-
भावदयमिति भावः ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

दुहि—गां दोग्धि पयः ॥

(प्रदीपः) गां दोग्धीति । दोहेनाप्यमानत्वेऽपि गोरी-
प्लाग्रकर्षाभावात्तमप स्यादानात्प्रकर्षस्य विवक्षितत्वादप्राप्ता

कर्मसंज्ञाऽनेन विधीयते । दुष्टादिपरिगणनाच्चटस्य शृणोतीत्यादौ
न भवति ॥

(उद्घोतः) दोहेनाप्यमानत्वेऽपीति । उद्घातार्थगोपितप्र-
त्यापारजन्यगोपितप्रत्यापाररूपफलाशयत्वेपीत्यर्थः ॥ ईप्साप्रकर्षेति ।
विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्य दुर्धर्षत्वे इदम् ।
उद्देश्यत्वाभावाद् व्यापारद्वयजन्यफलाशयत्वाभावाच्च तच्च प्रयत्नेनेति
भाष्यः ॥ अग्राहेति । यथा युक्तमित्येव न, ईप्सितत्वस्य सत्त्वे-
नानीप्सितत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ चिन्त्यतिदम् । गां दोग्धि
पयः परत्वात्कर्तुर्नीप्सिततममिति कर्मत्वमित्याकाङ्क्षासङ्ग-
भाष्यविरोधात् । तत्र स्ये थात्प्राप्तफलाशयत्वरूपत्वेनेप्सिततम-
त्वस्य भ्रमात् । तत्सात्पयोगित्वविभागजन्ययोगानुकूलव्यापारस्यैव
प्राप्त्यर्थे इदं भाष्यमिति तच्चम् । प्रथमप्रश्नेऽपि । प्रत्यक्षेऽप्येतादा-
नत्वाविभक्त्याभिप्रायेण सिद्धान्तिन उदाहरणदानम्, तदज्ञानतः
पूर्वपक्षिणः खण्टनमित्येव सारम् ॥ किं च तण्डुलानोदत्तं पचती-
त्यत्र गर्भत्वेन द्वयोरपि कर्तुरित्येव कर्मत्वमिति तत्पक्षस्य भाष्य-
विरोधः । त्वदीया गवीय तण्डुलैस्त्वमीप्साप्रकर्षाभावात् ॥

(उदाहरणस्वयाधिकभाष्यम्)

नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वापादानसंज्ञा ॥ दुहि ॥

(प्रदीपः) कथितान्नेति । गोः पय आदत्त दस्यर्थाव-
गमात् ॥

(उद्घोषः) ननु विभागसंयोगात्सूक्ष्म्यापारानुसूक्ष्म्यापार्यकत्वेऽपदानात्प्राप्तिराह—गोः पय इति । पयं चेदृशापक-
दुष्टप्राप्तयोगेऽपदानात्प्राप्त्याप्साम्प्रतिष्ठति । पूर्वोक्ताश्च नु सिद्धमेव
कर्मत्वमिति भावः । एवमग्रेषु बोध्यम् । अत एव गिदाऽन कर्म-
संप्रेति, कथिता पूर्वो कर्मसंप्रेति वा नोक्त्य, कर्मसंज्ञाया विषय-
त्वात्तदतिरिक्तपूर्वविधेरेवापूर्वविभागित्वत्र अदृगोन्निताः गति तात्प-
र्यम् । तद्विविध्यामुदाहरणत्वं त्वसी न जानाति ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

याचि—इदं तर्हि—पौरवं गां आचन इति ॥

(प्रवीणः) पौरवं गामिति । पौरवेण गां दिदापयि-
पत इत्यर्थः प्रवीणते गोधेषिततमत्वं न पौरवस्य ॥

(उदाहरणव्याधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । कथितान्न पूर्वाऽप्यादानसंज्ञा ॥

(प्रदीपः) कथितान्नेति । पौरवाद्वा जिष्टकृत इत्यर्थसम्प्रत्ययात् ॥

(उदाहरणस्वसाधकभाष्यम्)

न याचनादेवापायो भवति । याचितोऽसौ यदि
ददाति ततोऽपायेन युज्यते ॥ याचि ॥

(प्रदीपः) न याचनादेवेति । याचितापि याचनकाले
नाध्यवस्यति नूनमस्मादिकं वस्तु निर्गल्य मां प्राप्नोतीति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु मुद्रिकृतापायमादाय संज्ञा स्थाप्यता आह—
 आचितापीति । एवं च मुद्रिकृतस्यापि तस्याभाव इति भावः ॥

मुद्राविषयीकृतानि दर्शनानि सिद्धान्ता येनेति विमद्वयापार्यः । (र. मा.)

(उदाहरणभाष्यम्)

रुधि—अन्वयरुणद्धि गां व्रजम् ॥

(प्रदीपः) अन्वयरुणद्धीति । गौर्धने प्रविशति गवां व्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) गवां व्रजमिति । वृत्ताकारेण प्रवेशनस्यैवावरुध्यतेतया नायं सनानार्थो रूपेरिति भावः । गौर्धने तिष्ठति गां व्रजे निर्गमप्रतिदन्वेन स्थापयतीत्यर्थाभिप्रायेर्नोदाहरणमधिकरणत्वाविवक्षाभिप्रायेण ॥

(उदाहरणत्वसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा ॥ रुधि ॥

(प्रदीपः) कथितेति । गां व्रजे स्थापयतीति संप्रत्य-
याद् व्रजस्य स्थानिक्रियापेक्षमाधारत्वम् ॥

(उद्द्योतः) तदेवानुक्तं खण्डनं पूर्ववत् ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

प्रच्छि—माणवकं पन्थानं पृच्छति ॥

(प्रदीपः) माणवकमिति । आचिख्यापयिषति पन्थानं माणवकेनेत्यर्थः ॥

(उदाहरणत्वसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा ॥

(प्रदीपः) कथितेति । माणवकान्मागोपदेशं निपृक्षत इति चंप्रत्ययात् ॥

(उदाहरणत्वसाधकभाष्यम्)

न प्रश्नादेवापायो भवति । पृष्टोऽसौ यथाचष्टे ततोऽपायेन युज्यते ॥ प्रच्छि ॥

(प्रदीपः) न प्रश्नादेवेति । प्रश्नमात्रमनग्रीकृतापायं धार्य इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) बुद्धिकृतोऽप्यपायो नास्तीत्याह—प्रश्नमात्रमिति । एवं च प्रश्नस्य विक्षेपजनकत्वेन पृच्छि प्रति माणवकस्यापादानत्वं न प्रसक्तमिति भावः ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

मिक्षि—पौरवं गां मिक्षते ॥

(उदाहरणत्वसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा ॥

(उदाहरणत्वसाधकभाष्यम्)

न मिक्षणादेवापायो भवति । मिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते ॥ मिक्षि ॥

(प्रदीपः) मिक्षिर्याचिच्छाद्येयः । अथ आचिमि-
क्ष्योरेकार्यत्वात् किमर्थमुभयोऽपादानम् । उच्यते—अनुन-
यार्थस्यापि आचैर्ग्रहणार्थम् । तेनाविनीतं विनयं याचत इत्य-
त्रापि कर्मसंज्ञा भवति ॥(उद्द्योतः) अनुनयार्थस्यापि याचेरिति । मिक्षेरप्युभया-
र्थत्वेन विनिगमनाविरहाच्चिन्त्यमिदम् । किं चोभयार्थकयाचि-
ग्रहणेनैव सिद्धे मिक्षिग्रहणमर्थग्रहणमात्रे लिङ्गमेवोचितम् ॥

१ अधिकरणत्वसाधकत्वमन्यत इत्यर्थः । (च. भा.)

(उदाहरणभाष्यम्)

निष्—वृक्षमवचिनोति फलानि ॥

(प्रदीपः) वृक्षमिति । वृक्षेण स्याजयति फलानीत्यर्थः ॥

(उदाहरणत्वसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा ।

(प्रदीपः) कथितेति । वृक्षात् फलान्यादत्त इत्यर्थाप-
त्त्यात् ॥(उद्द्योतः) एवं च वृक्षमवचिनोतीत्यपि वृक्षात् फलान्या-
दत्त इत्यर्थे एवोदाहरणम् । तदविवक्षामासुदाहरणमिति तु न जा-
नाति पूर्वपक्षी ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाच-
रितं कथिना ॥ ब्रुविशासिगुणेन यत्सचते तच्चोदा-
हरणम् । किं पुनस्तत् ? । पुत्रं वृत्ते धर्मं, पुत्रमनु-
शास्ति धर्ममिति ।(प्रदीपः) पुत्रमिति । पुत्रो धर्मं प्रतिपद्यते पुत्रं धर्मं
प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥(उद्द्योतः) विषयतासंयन्धावच्छिन्नप्रधानानुक्रये धनरूपो
व्यापारो मूलादेरर्थः ।

(उदाहरणसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा संप्रदानसंज्ञा ॥

(प्रदीपः) कथितेति । धर्मेण वचनानुशासनकर्मेण
पुत्रस्याभिप्रेयमाणत्वात् ॥(उद्द्योतः) संप्रदानत्वाविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जा-
नाति, कैयटोकार्यं तु कर्तुमिति सिद्धयेव कर्मेत्यम् ॥

(उदाहरणोपसंहारभाष्यम्)

तस्माद्विषयेवोदाहरणानि । पौरवं गां याचते,
माणवकं पन्थानं पृच्छति, पौरवं गां मिक्षते इति ।(उद्द्योतः) भाष्ये—तस्माद्विषयेवेति । यदि तेष्वपायप्रतीति-
स्तदा नीतिः । अकथितत्वं च सर्वथाऽप्राप्तापादानत्वादिकमेव । याच-
तेष्व स्तत्त्वनिवृत्तित्वस्तत्त्वोत्पत्त्यनुकूले व्यापारविशेषोऽर्थः । तत्र स्तत्त्वे
पौरवस्य जनकतासमानाधिकरणनिरूपकत्वेनान्यः । पृच्छेत्तु विद्या-
साधिवयार्थधानानुक्रयव्यापारोऽर्थः । व्यापारे च माणवकस्य जनकत-
मात्रेणान्य इत्यप्राप्तकर्मेत्यर्थमिदम् । यदि तु तेष्वप्यपायप्रतीतिस्तदा
तेष्वपि पूर्वविधिविषयसत्त्वाच्चान्यपि नोदाहरणानि । परिगणितारिक्तं
च तवाप्येतत्प्रवृत्तिरिति सप्रमिदप्रसक्तमित्येतत्तत्त्वार्थम् ॥

(प्रधानाप्रधानयोः प्रत्ययनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते ला-
द्वयो भवन्ति, आहोस्तिदकथिते ? ॥(प्रदीपः) अथेति । सर्वोदाहरणव्यापार्य उदाहरण-
त्रयवाचिनं स्वयतात्प्रवृत्तयिषुमाह । इहासद्वीर्तितपर्यायस्या-

कथितत्वाच्च प्रहणे विषयभेदाद्वा दोषिष पय इत्याद्यपि भवति गोदंतिष पय इत्याद्यपि । पूर्वोक्ते उदाहरणप्रत्ये कर्म-संज्ञेलेपा व्ययस्य । अग्रधानमचनाकथितशब्दोपादाने त्वपा-दानसंभ्रान्तं च धित्वा दुष्प्राप्तं कर्मसंज्ञेव स्यादित्यसङ्गी-र्तितमकथितमिदानीमितम् । तत्र कर्मणि लादय उदाहरणानाः प्राधान्याप्राधान्याभ्यां भिन्नकर्मणोक्तं कर्म गुणपदभिधातुम-समर्थाः किं प्रधानकर्मण्युत्पन्नं वा गुणकर्मणीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) उदाहरणप्रत्ययानामिति । अशासकतिवादि-नमित्यर्थः ॥ विषयभेदादिति । अपादानविविधार्था पञ्चमी तद्विविधायामनेन कर्मत्वमित्यर्थः ॥ कर्मसंज्ञेति । कथितप्रयोगे सर्वप्रधानाप्रधानीति भावः । नहि याचनादेवेत्यादेर्गोप्ये पूर्वं सिद्धान्तदुष्प्राप्ताद् याचिवापीत्यादिना याचनायाभावात् सत्यं कथयति भावः ॥ गुण इत्यस्येति । सिद्धान्तः संग-ती भावः ॥ अपादानसंभ्रान्तसंज्ञे इति । अपादानत्वादि-विशेषादपि भावः ॥ अन्वयवृत्तिर्ना गन्तव्यमिति भावः । संभ्रान्त-संभ्रान्तसंज्ञेति भावः ॥ यदि तु प्रहणे प्रधानं तदा तत्र नैव कर्मत्वं नास्ति सोपलक्षनं दोषः ॥ कर्मसंज्ञेति । तथा दुष्-मित्यस्य संज्ञोक्तं भावः ॥ प्रश्न इति । सर्वोदाहरण-यादिन इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

कथिते लादयः ॥

(प्रदीपः) कथित इति । प्रधाने द्विषितत्वे इत्यर्थः । प्रधानाप्रधानविविधार्था प्रधानसंज्ञाभिधानस्य न्याय्यत्वात् । अथ यादपरः कथितसंज्ञाभिधानं मन्यते, अकथितस्य तु कारकत्वा-भावादभिधानासंभ्रान्तमर्थेति । यद्वक्ष्यति पृष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे इति ।

(उद्घोतः) अशासकतिवादिन उत्तरम्—कथित इति । प्रहृष्टीसितवसमगिलादिना कृतकर्मसंज्ञे इत्येवमगच्छे—प्रधाने इति । तत्र हेतुमाह—प्रधानेति ॥ कारकत्वाभावादिति । कर्त्रो-दिपदकान्तमस्याभावादित्यर्थः । इदं तु यत्नं भूमेवापूर्वविधा-निर्युक्तेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का क-र्तव्या ? ॥

(उद्घोतः) सर्वोदाहरणवादी प्रत्यक्षोदाहरणत्वेन संमते गुणकर्मणि का कर्तव्येति अशासकतिवादिनं वृच्छति—कथिते लादि-निरिति ॥

(११०० समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कथिते लादयश्चेत्स्युः पृष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) कथिते लादयश्चेत्स्युः पृष्ठी गुणक-

१ कथिते । 'कथिते लादयः' 'कथिते' ।

संज्ञि तदा कर्तव्या । दुष्टते गोः पयः, याच्यते पौर-वस्य कर्मवत् इति ।

(उद्घोतः) अशासकतिवादी किं गवादि तवापादानत्वादिना न विवक्षितमुत विवक्षितमिति विकल्पस्य आह—पृष्ठीमिति । गुणे तत्र गुणकर्मत्वेनाभिगते ॥ यदि उदाहरणप्रत्ययस्य वादिनो-ऽभिमतं स्यात्तदा पौरवस्य याच्यते इति पृष्ठीकरणमसंगतम्, अनेन कर्मत्वे शेषत्वाभावादिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम् ? ॥

(११०१ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकारकं ह्यकथितात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकारकं ह्येतद्भवति ॥ किं कारणम् ? ॥ अकथितत्वात् ॥

(प्रदीपः) अकारकमिति । अपादानादिष्वेव विशेषेषु कारकत्वं सामान्यं स्थितं न तु विशेषपरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः ॥

(उद्घोतः) पृष्ठां हेतुमाह—अकारकं ह्येति ॥ अक-थितादिति । भावप्रधानो निर्देशः । कचिदकथितत्वादित्येव पाठः । अपादानादिपदपत्वाभावात्कारकशेषत्वमित्यर्थः ॥ अस्य अशासकगत्यानेन कर्मत्वसामान्येति भावस्तदेवाह—अपादा-नादित्येवेति ॥

(११०२ व्यतिरेकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कारकं चेत्तु नाकथा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ कारकं नाकथितम् ।

(उद्घोतः) यत्तदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—भाष्ये कारकं चेत्तु नाकथ्येति ॥ एवं चेदं सूत्रमसंगतमेवेति भावः । अपूर्व-विधायित्वस्य च पूर्वविधिविषयभावे इत्येवायं न तु रदिपया-नियन्ताभिधीयमानः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कारके सति का कर्तव्या ? ॥

(प्रदीपः) अथ कारक इति । यदा विशेषाश्रयणा-दस्ति सामान्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अपादानत्वादिरूपेण विवक्षारूपे द्वितीयपदे आह—अथ कारके इति ॥ तस्याचष्टे—यदा विशेषेति ॥ अस्ति सामान्यमित्यस्य तदा का कर्तव्येति शेषः ॥ तदा न शेष-त्वमिति भावः ॥

(११०३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कारकं चेद्विजानीयाद्यायां मन्येत सा भवेत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारकं चेद्विजानीयाद्याया प्राप्नोति

२ 'मित्यत्वात्' ।

सासा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः, याच्यते पौरवा-
त्कम्बल इति ।

(प्रदीपः) यांयामिति उद्देश एव वीप्सा प्रतिपद्येति
सा भवेदिति प्रतिनिर्देशे न विवक्षिता ॥ दुह्यते गोरिति ।
अपादानं गोः ॥ याच्यते पौरवादिति । ननुदाहरणत्रयवाची
पौरवस्य कर्मत्वमिच्छेवेति कथं पौरवादित्युक्तम् । शत्रो-
च्यते—न्यायस्य समानत्वादत्राप्यपादानत्वं मन्यते । तथाहि—
याच्यते पौरवात्कम्बल इत्यस्य पौरवात्कम्बल आदित्यत
इत्यर्थः । ततो बुद्धिकृतस्यापायस्यात्र संभवः ॥

(उद्योतः) कर्मत्वमिच्छेवेति । कर्मत्वमेवेच्छतीत्यर्थः ॥
ततो बुद्धिकृतस्येति । एवं च सञ्ज्ञासंगतिरेवास्य मते इति
भावः ॥ तस्मादपि यदेवेति भाव्यं मदुक्तीत्या व्याख्येयम् । एवं च
भाष्ये पञ्चम्याचारणवदेवेदं पञ्चम्याचारणं पूर्णपक्षिणः । न त्वेतद-
लसित्वायान्ते याचिभ्यो पञ्चम्यभिमतैति प्रमितव्यम् । न याचना-
देवेत्यादेः पूर्वं सिद्धान्त्युक्तिवात् । अत एवापादानत्वं मन्यत
इत्युक्तम् ॥

(११०३ समाधानवाचपूर्वकनियमवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमति-
र्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ॥ * ॥

(भाष्यम्) कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेव
भवति । किमिदं त्वविधिरिति ? । तत्र विधिस्त्व-
विधिः ॥ त्वमतिः । किमिदं त्वमतिरिति ? । तत्र
मतिस्त्वमतिरिति ॥ नैवमन्ये मन्यन्ते ॥ कथं तर्ह्य-
न्ये मन्यन्ते ? । गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।
गुणकर्मणि लादयो भवन्ति सह परेण योगेन “ग-
तिबुद्धिप्रत्ययसामानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता
स गौ” इति ।

(प्रदीपः) कथित इति । प्रधानकर्मणि लादिभिरभि-
हिते तवेवं मतिर्यदुक्तं गुणे पृथी भवति चतुर्थीपञ्चम्यौ चेति ॥
तत्र विधिस्त्व मतिरिति । अस्वपदेन विग्रहः । त्व-
शब्दस्त्वन्यवाची । यथोक्त त्वः पञ्चम्यमिति पदपञ्चायायुक्तम् ।
युष्मदर्थस्यापि स्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम् ॥ इदानीं
न्याय्यं पक्षं दर्शयति—गुणकर्मणीति ॥ लादयो लङ्प्रत्यय-
कलर्याः । गौर्दुह्यते पयः । गौर्दोषय्या पयः । गौर्दुग्धा
पयः । गौः सुदोहा पयः । अनेन दुग्धादयः सर्व एवोदाह-
रणीति दर्शितम् । तत्र सङ्गम्यपायो यदा न विवक्ष्यते
निमित्तभावमात्रविषयैव तु गोस्वदानेन कर्मता । अपादाना-
दिविशेषविनिर्मुक्तं च विद्यते कारकं यथा नटस्य शृणोतीति ।
यतश्च पयोर्था प्रथमं गवि प्रवर्तते ततोऽन्तरङ्गत्वाद् दुग्धादियु
गुणकर्मणि लादयो भवन्ति । सत्यपि भान्तरङ्गत्वे गवादीनामी-
प्सिततमत्वाभावोऽन्यार्थत्वाद् तत्र क्रियाप्रवृत्तेः । पयसस्त्व-
विषया गोरेवेप्सिततमत्वम् । यथोक्तमपादानमुत्तराणि ।

१ न त्वस्तीति इति शेषः । (र. ना.)

२ कारकाणि भाष्ये इति शेषः । (र. ना.)

गां दोग्धीति । पयोविषयायां च प्राधान्येऽप्यन्तरङ्गत्वाद्गुण
लादयः । उक्तं च—

गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा भवति
योगात् ।

‘मुख्यं कर्म प्रेप्सुर्यस्माद्गन्धेव यतते प्राक् ।

तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्मवति गवा पूर्वमेव संवन्धः ॥

गौर्दुहिना पयसस्तु प्राक् तस्याल्लादयस्तस्मिन्’

इति । अपादानविषयायां तु पयसी भवति—गौर्दुह्यते पय
इति । यदा तु पयोविशेषणत्वेन गोविषया तदा पृथी गोः
पयो दोग्धीति । माणवकाय धर्मं व्रत इत्यपि भवति, यदा धर्मेण
कर्मणा माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वं लक्ष्यते । तद्विवक्षायां ल-
नेन कर्मत्वम् ॥ सपर इति । उत्तरसूत्रेऽप्ययमेव विधि-
रित्यर्थः । बोध्यते माणवकं धर्मः, आच्यते माणवकं श्लोकः,
भोज्यते माणवकमोदन इति । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वा-
न्माणवकस्य प्राधान्यं धर्मादेस्तु गुणभावः ॥

(उद्योतः) सर्वोदाहरणवाचाह—भाष्ये—कथितेऽभि-
हिते इति । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि त्वस्या-
न्यस्य पञ्चादेर्विधिरिति त्वस्यान्यस्य संसाराविकलणस्य मतिरित्यर्थः ॥
चतुर्थीपञ्चम्याविति चतुर्थ्युक्तिर्मुद्रासाधनप्रमाणेण ॥ इदमुपल-
क्षणं जननववरणदीलक्ष सप्तम्यपीति बोध्यम् ॥ ननु तत्र विधिदि-
लसंगतमत आह—अस्वपदेनेति ॥ शुष्मच्छन्दोऽप्यर्हकारानांस्व-
दचेतनत्वेनान्यपेक्षादेत्याह—युष्मदर्थेति ॥ तद् धनमन्य-
क्ष्यति—भाष्ये—नैवमन्ये मन्यन्ते इति ॥ अनेनेति । पर-
सङ्गसहितैतत्सङ्गविषये दुहादी ॥ गुणकर्मणीत्याचार्योत्तराऽप्रधाने
दुहादीनामित्याचार्योन्तरोत्तरा च सर्वेपानेनेतदुदाहरणत्वम् ।
अपूर्वविधावित्यस्य च पूर्वविधिविषयभावे तद्विषयाविवक्षायां चे-
त्यर्थ इति भावः ॥ अत्र गुणकर्मत्वं प्रधानकर्मत्वमित्यस्य । प्रधान-
कर्मत्वं प्रधानकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलाभयत्वम् ॥ तद्वैदशैक्यमापा-
रार्थक्यदुहादिष्वनेन कर्मत्वे फलाभयत्वमावाह्यम् । यन्ते तु धर्मादेः
प्रधानकर्तृव्यापारजन्यफलाभयत्वमावाह्यमिति बोध्यम् । ये तूद्दे-
हयत्वात्तुद्देहयत्वरूपे व्यापारदयजन्यफलाभयत्वतदभावरूपे वा प्राधा-
न्याप्राधान्ये वदन्ति, तेषां दुहादीनां अर्थेतायामपि गवादीनीह-
शाप्राधान्यसत्त्वेन पयसि च प्राधान्यसत्त्वेन तदादायैवेतदुपपत्ता-
वस्य भाष्यस्य सर्वोदाहरणत्वतात्पर्योन्तुपपत्तिरेवेति दिक् ॥ निमि-
त्तभावमात्रविषयैति । क्रियाजनकत्वमात्रविषयत्वार्थः ॥ परिग-
णनफलं दर्शयति—अपादानादिविशेषेति ॥ गुणकर्मणि लादि-
विधिरित्यर्थस्य न्यायसिद्धत्वं दर्शयति—यतश्चेति ॥ नन्वेवं पूर्वं-
णैव सिद्धं स्यादत आह—सत्यपि चेति । वस्तुतः ईप्सिततम-
त्वसत्त्वेऽपि न कतिः ॥ आकटारस्यस्यमाभ्योपपत्तिश्च प्रायुक्त-
वेति न निरावर्त्यम् । किं न विभागसंयोगानुक्तव्यापाराणुक्त-
व्यापारावैकत्वं तदुदाहरणे आनन्दकसुखयोः प्राप्तये । तत्र विभा-
गस्य संबन्धित्वाकाङ्क्षत्वेन पयसोऽविषयैति वक्तुमप्यशक्यम् ॥

३ पूर्वं गुणकर्मणा गवादिना दुग्धादेर्योगाद् गुणकर्मणि लादिविधिरिति-
बोधना । (र. ना.)

७ सत्यम् सततम् शाला राष्ट्रम् यस्येत्यर्थः । (र. ना.) = 'शयं व्याप्तेयांशुः
सर्वेषु सुखेषु चोपसृज्यते । शब्देनोपसृज्यते । स च व्याप्तेयव्याप्त्यानवो
समाप्तानुपूर्वविधेयम् किञ्चिज्ज्ञान्त्वा यथाज्ञातमेवोपरिभारितो संवेदिति मतीनाम् ।
इत्येतान्वयविधि बोध्यम् ।

व्यापारकर्मणस्तु गुणभावः । आयेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य आधान्यम् । तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्य, तत्प्राधान्यात्तत्कर्मणोऽपि प्राधान्यमिति नदन्त आचार्याः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अयन्ते कर्तुंक्षेति । यद्यपि प्रधान-कर्मणीत्यनेनैवेदं सिद्धं तथापि गुणकर्मणि लादिविधिः संपरे इत्युक्तं ह्युद्द्योतनामित्यनेन तस्य ग्रहणमिति त्रयवारणार्थं पुनरिदमुक्तं तच्च सामान्योक्तं ह्युद्द्योतविषयमपि । तदध्वनयशाह—पूर्वस्योक्ते त्विति । प्रधाने कर्मणि प्रयोज्यरूपे कर्मणि गुणकर्मणि प्रयोज्य-निष्ठन्यापारजन्यफलाशये ॥ प्रयोज्यकर्मण्येवेति । बुद्धिप्रत्यक्ष-ज्ञानार्थादिस्वीत्यादिः ॥ एकेषां मतमिति । एवं च बुद्धिप्रत्यक्ष-ज्ञानार्थं शब्दकर्मण्येव विकल्पः फलित इति भावः ॥ तत्र विकल्पे बुद्धिमाह—भाषणवकमित्यादिना । ननुत इदं सर्वं वाचनिक-मिति तद्वत् ॥ अभिधावव्यापारेणेति । शब्देनेत्यर्थः । यतश्च द्वैविध्यं गत्यर्थं न्याय्यतिरिक्तविषयमिति नातिप्रसङ्गः ॥ इदमत्राह-वेद्यम्—अकर्मकन्यायतिरिक्तदृष्टमकृतिकण्यन्तयोर्ह्यारयति कारयलोद्धि-कर्मकत्वे पूर्वमते गौणे प्राप्नोति । अपर आहृते मते प्रधाने प्राप्नोतीत्यत्रापि विकल्प एवेत्येके ॥ अन्ये तु ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु व्यापीत्यत्र चकारेण चेष्टितयुक्तिपतेन ह्युद्द्योतयेन वा तयोरपि प्रयो-ज्यकर्मण्येवेत्याहुः ॥ अत्र निश्चयो बहुद्वयमिति कार्यः ॥

(द्विकर्मकभातुनिर्णयाधिकरणम्)

(अनुयोगभाष्यम्)

के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः ? ।

(प्रदीपः) दुष्ठातिपरिगणनादन्यत्र द्विकर्मकत्वं न प्राप्नोति इत्यते चेति मत्वा पृच्छति—के पुनरिति ॥

(उद्द्योतः) ननु दुष्ठातिव्यतिरिक्ता द्विकर्मका अप्रसिद्धा इति प्रधानकर्मणीत्याद्यसंगतमित्याशयेन पृच्छति—के पुनरिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं प्रपञ्चयामिति निश्चयः ॥ १ ॥

अजां नयति ग्रामम्, भारं वहति ग्रामम्, भारं हरति ग्रामम् ॥ गत्यर्थानाम्—गमयति देवदत्तं ग्रामम्, यापयति देवदत्तं ग्रामम् ॥

(प्रदीपः) गत्यर्थानामिति । उत्तरपक्षोपात्तवाच्य-लक्षणं गत्यर्थग्रहणम् ॥ तथैव चेति । चकारेण जयत्यादयः समुचीयन्ते इत्याहुः ॥ शतं जयति देवदत्तम् । शतं गुण्याति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देवदत्तम् ॥

(उद्द्योतः) नीत्यादि । इदं व्यापारद्वयार्थकभातुपलक्षणम् । येषां च कर्तुरीप्सिततममिति द्विकर्मकत्वम्, न तेषां दुष्ठादिषु शब्दे मानमस्ति । एवं च निदण्ड्यादीनामपि सिद्धं द्विकर्मकत्वम् । अत्र प्रधानन्यापारजन्यफलाशयत्वरूपप्रधानकर्मत्वादिवदशादौ ला-दिः । उद्देश्यतालक्षणं प्राधान्यं तु शतस्येति अनुद्देश्यगर्गानुरोधात् नोद्देश्यशतावृत्तिरिति न बुद्धिसंज्ञसामान्यविरोध इत्याहुः ॥

१ प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यादित्यर्थः । (र. ना.) २ ननु बुद्धिसंज्ञे भाष्ये शतस्यैव प्राधान्यमुक्तत्वात् प्रधानकर्मत्वात्तदोषेण धर्मोद्भिर्न तु अयं प्रधान गत्युद्देशेन शतावृत्तिरुक्तं तद्विरुद्धं इत्यत आह । (र. ना.) ३ अन्यत्वं

(११०९ द्विकर्मकत्ववाचकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धं वा पुनरेतन्नवति ॥ कुतः ? ।

अन्यकर्मणः । अन्यस्यात्राजा कर्म, अन्यस्य ग्रामः । अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति ।

(प्रदीपः) सिद्धं वेति । अन्यस्याश्रयमाणस्य क्रिया-विशेषस्य कर्मणः संबादित्यर्थः । अथ वा कर्मशब्देन कर्मतर-मुच्यते । अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । विभाषा गुण इति पञ्चमी । यथा प्रविश पिण्डीमिति मक्षणपेक्षं पिण्ड्याः कर्मत्वम्, तथाऽजां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणापेक्षमजायाः कर्मत्वम् । नय-तिस्तु प्रातिमात्रवाची । तेनाजां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः संपद्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अन्यस्येति । अश्रयमाणस्य ग्रहणा-देरित्यर्थः । व्यधिकरणे पञ्चमी ॥

(१११० द्विकर्मकत्वसाधकवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ अन्यकर्ममिति चेद् ब्रूयाद्धादीनाम-विधिर्भवेत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यकर्ममिति चेद् ब्रूयाद्धादीनामवि-धिरयं भवेत् । अजा नीयते ग्राममिति । परसाधन उत्पद्यमानेन लेनाजाया अभिधानं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) परसाधन इति । नीयते इति नयतेः परेण लकारेण नयतिकर्मवाभिधानीयम् । ग्रहणस्य त्वजा कर्म, न नयतेरिति कथं सा लेनाभिधीयते, तस्मादन्यकर्मत्व-मजाया नैष्टव्यम् ॥

(उद्द्योतः) परसाधने इति । नयतिसाधने ग्रामादावि-त्यर्थः । तदयं तिर्क्यः—

“गौणे कर्मणि दुष्ठादेः प्रधाने नीदृक्त्वमाहम् ।

बुद्धिमक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ।

प्रयोज्यकर्मण्यन्वेषां ज्यन्तानां लादयो मताः ।

ह्योर्निजेच्छया किं वा प्रयोज्ये बहुदर्शितः ।

लद्वयं ह्युपा निर्णयोऽत्र कर्तव्यो भाष्यपारगै” इति ॥

(न्यूनतापूरकाधिकरणम्)

(११११ न्यूनतापूरकवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ काल—मासमास्ते । मासं स्वपिति ॥ माव—गोदोहमास्ते । गोदोहं स्वपिति ॥ अध्वगन्तव्य—क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति ॥

कर्मण इतीत्यादि । (र. ना.) १ ग्रहणात्पेक्षयाऽन्यध्वगन्तव्येन वत्तद्यमाने-नेत्यर्थः । (र. ना.)

(मदीपः) कालेति । मासादय एव कालवाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः न तु गोदोदनपानादय इति सत्यपि भावस्त कालस्य पृथगुपादानं कृतम् ॥ निर्ज्ञातपरिमाणं हि क्रिया अनिर्ज्ञातपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदाद्येपातीयमाना मास- गोदोदोदिशब्दाद्या काल इति दर्शनम् ॥ अथा नारां गन्तव्योऽन्तर्गतव्यः । अत एव निपातनाद् विज्ञेयस्यापि परिभाषाः । गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः क्रोशयोजनादि- निर्गतपरिमाणः तस्यैव कर्मत्वं नान्यस्येत्यप्याह स्वपितीति न भवति ॥ केचिद्ब्रूयन्त्यन्ता इति पठन्ति । तत्रायमर्थः— गतेरन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गत्यन्ताः क्रोशयोजनादयः । आप्नो गत्यन्ता इति पट्टोसगायः ॥ कर्मसंज्ञा हीति । ननु कालाध्यनोरिति द्वितीया सिद्धेति किं कर्मसंज्ञा । गोदोदोदीनां कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद् द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्त तत्त्वकर्मसंज्ञा विधेया । कालाध्यनोरपि सादिविधा- नार्थं कर्मत्वेनेति तस्यम् । आस्यते मासः । आसितव्यो मासः । धान्तो मासः । सासो मासः । एवं शक्यते क्रोश इत्यादि दृष्टव्यम् ॥ यदा तद्विज्ञातसकर्मकपालान्तरार्थं धामनादाना- स्यादयो पतन्ते तदा पूर्वेष्व कर्मत्वं सिद्धम् । तथाहि—मास- गाल इत्यस्यायमर्थः । मासमासनेन व्याप्नोतीति । तथा न गन्तव्य—प्राकृतमेतदं कर्म यथा कटं करोतीति । अत्र दर्शनं न केवलकर्मकाणां कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्ते अपि तु सप्तमकाणामपि । न्यायस्य तुल्यत्वात् ॥

(उद्योतः) नन्यकर्मकाणां स्वार्थकर्मप्रत्ययेऽपि कर्मकत्वाभा- वात् ध्रुवयुक्तिपुण्ड्र इत्यसंगतमनो भाष्ये कालेति ॥ ननु गोदोदोदीनामपि कालत्वादेव सिद्धिरत आह—मासादय एवेति । गोदोदोदीना इत्यस्य यावन्तं कालं गोदोदोदीनामपि इत्यर्थः ॥ पानादय इति । गवागिलादिः । गोधानमास इत्यस्य यावत्कालं गानो कलं विवन्ति सापदाश्चे इत्यर्थः ॥ कश्चिपाकादय इति पाठः ॥ निर्ज्ञातपरिमाणेति । इदं कालाः परिमाणानेति सप्रत्ययमायवि- दम् ॥ सादिविधानार्थमिति । अनत्यन्तसंयोगे द्वितीयाधर्मित्वमपि बो- ध्यम् । द्वितीयाधिधानमपि मासं शुद्धाणां इत्यादावक्रियायोगे चरितार्- थम् । इदमपूर्वकर्मसंज्ञाविधायकमिति मत्वाह—यदास्त्विति ॥ पू- र्णैवेव कर्तुरीति सत्तमं कर्मत्वेनेन ॥ यद्व्यतीति । कालाध्यनो- रिति एवे इति शेषः । यथा कटमिति दृष्टान्तेन कर्तुरित्येव तत्र प्राकृतशब्देन विवक्षितमिति भावः ॥ अस्य प्रकारस्यावश्यकत्वमि- लाह—सकर्मकाणामपीति । न चेयमपि कल्पनाऽकर्मकविषयेव न सकर्मकविषयेति शक्यम् । अनया रीत्या सकर्मककर्मकसा- पारणकालाध्यनोरित्यतद्विषयस्य न तर्हिदानीमिदं पाठ्यमिति प्रश्नस्त यत्राक्रिययाऽत्यन्तसंयोगसद्वर्धमिच्छुत्तरस्य च काला- ध्यनोरिति सप्रत्ययस्य सासंगलापः । इत्येते च मासमपीति इत्यादी कालस्य कर्मत्वम् । अनया रीत्याऽकर्मकपातुयोगे कदा- दीनां कर्मत्वं तु नापाद्यमनभिधानादित्याहुः ॥ वस्तुतोऽन्येव

कल्पनर्यां सकर्मकत्वम्, न त्वप्रत्ययमिदं वचनं विधायकं, हिशब्द- योगात् । न्यायानामप्यस्यापि कालादयोऽकर्मकपातुर्ना कर्म- मंशा यथा भवन्ति तथा भावार्थरूपं वक्तव्यमुक्त्युक्तिरिति ध्रुवयुक्ति- पुण्ड्र इति सम्मतेत्येवमिति युक्तमासीति । अन्यथा वचनस्य यदा खिलादिनोक्त्या कालाध्यनोरिति सप्रत्ययसंमतया रीत्या प्रत्याख्याने आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलमेदापत्तिः । आरम्भेऽपि तर्हि वदयकत्वेनारम्भपरतयैवेतद्व्यवस्थायाया ज्वायसत्वात् ॥

(१११२ न्यूनताप्रकृतिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ देशश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) देशश्चाकर्मकाणां कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुरुस्वपिति पञ्चालान्स्वपिति ॥

(मदीपः) देशश्चेति । संस्थाविशेषः कुरुपञ्चालादि- देश इह श्रुत इति भाष्ये उदाहरणाद्विज्ञायते ॥

(उद्योतः) संस्थाविशेषः ग्रामादीनां समूहविशेषः ॥

(पूर्वाचार्यकृतसंज्ञानिराकरणाधिकरणम्)

(कल्मसंज्ञामाष्यम्)

विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः ।

किमिदं कल्मेति ? । अपरिसमाप्तं कर्म कल्म । न वा अस्मिन्सर्वाणि कर्मकार्याणि क्रियन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ द्वितीयैव ॥

(मदीपः) इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यकृतं संज्ञान्तरं पू- नितुमुपन्यस्यति—विपरीतमिति । कर्मधर्माणां विपर्यय- लाद्विपरीतमुच्यते । इत्यतस्तत्तं द्वेयमितरस्येति पूर्वं श्रित्विधं कर्म निर्दिष्टमिदं तद्विपरीतम् । कपिलकादिरथाम लदं कल्मेति भवति ॥ अपरिसमाप्तमिति । ईप्साप्रकर्षाभावात्तत्त्वः ॥ नवेति । लक्ष्यकालर्यानामविधानात्, प्रधानकर्मपयमि- धेय इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ दुहादीनां स्वप्रधान- लादि- विधानात्तुच्छ एवायं पक्षः । तथा च परस्तादृश- ॥

(उद्योतः) इतरदिति । उदासीनमिति ॥ तद्वि- परीतमिति । भावार्थकलमयत्वाभावादिति भावः ॥ दोकसवि- परीतशब्दं आचष्टे—भाष्ये अपरिसमाप्तमिति । अपरि- समाप्तत्वं आचष्टे—नवेति ॥ कल्मकर्मणोर्द्वितीयेति कैवर्धम् । अत्र पक्षे ईप्साप्रकर्षाभावादपरिसमाप्तत्वं तु न युक्तमुदासीनेऽपि तथात्वापत्तेः । गीत्येन्येवोक्तम् ॥ सर्वकर्मकार्यामावे हेतुमाह— प्रधानकर्मणीति । कथिते लादय इति येनोक्तं स एवायं वादीति भावः ॥ तदेतत्स्वयं दूषयति—दुहादीनां चेत्या- दिना ।

(विपरीतकर्मलक्षणभाष्यम्)

यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायतेऽन्यद्वात्वर्थयोगाणि च यत्र पट्टी ।

तत्कर्म कल्मेति च ।

१ प्रकृतमेव आकृतम् । प्रसिद्धत्वात्तार्थेऽपि । (र. ना.) २ 'तदर्थेने' । ३ 'गुणमेति' । ४ सप्तमैवेत्येत्यादि । (र. ना.) ५ 'भाष्योदा' । ६ पूर्व- कर्मकार्यपरिमाणमिति मत्वाह । (र. ना.) ७ निरुद्धत्वात् । अभाष्यादिभि

भावत् । (र. ना.) ८ 'वामचा' । ९ कर्मणि द्वितीयेत्यस्य स्थाने इति शेषः । (र. ना.) १० विपरीतं तु कल्मसंज्ञानेति शेषः । (र. ना.)

(प्रदीपः) तस्यैव विपरीतकर्मणो लक्षणं दर्शयति—
यस्मिंस्त्विति । यस्मिन् गवादी कर्मणि सलन्यत्पयःप्रभृ-
त्युपजायते तत्कर्म क्लम ॥ धात्वर्थयोगेति । धातुशब्देन
धात्वर्थ उच्यते । तस्यार्थः प्रयोजनं पयःप्रभृति तेन योगो
यस्याः सा पृष्ठी यत्र भवति गोर्दुहते पयः पौरवस्य कम्बलो
याच्यत इति । प्रधाने तु न भवति पृष्ठी दुहते पयसो गौरिति ॥

(उद्द्योतः) अन्यत्पयःप्रभृतीति । ननु पौरवं विनापि
गोरुपजननात्तत्राव्याप्तमिदं, याचादिकर्मत्वविशिष्टस्य तत्तत्त्वे एवो-
पजननेनादोषात् । एवं चोपजायत इत्यस्य प्रकृतधात्वर्थकर्मतावि-
शिष्टमित्यर्थः ॥ तेन योग इति । तेन योगो बाण्यो यस्याः सा
पृष्ठीत्यर्थः । धात्वर्थव्यापारप्रयोजनफलविशिष्टपयआदितिरूपितसं-
वन्धाधिका यत्र पृष्ठीत्यर्थः । एवं च दुहादियोगे पयसो गम्बन्वयं
कृत्वा पृष्ठीप्रयोगो न दृश्यते किं तु गोः पयसन्वये सा दृश्यते
इति भावः ॥

(कलमलक्षणानावश्यकताभाष्यम्)

क्लम नोक्तं, धातोर्हि वृत्तिर्न रलत्वतोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) इदानीं संज्ञान्तरमनारभमाण आह—क्लम
नोक्तमिति । यस्मात्तत्कर्मैव तस्मात् पृथक्त्वमेति नोक्तम-
स्मिन् शब्दे, दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादिदर्शनात् सर्वकर्म-
कार्योपपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाभावाद् भेदेन च कलमसंज्ञाविधाने
कर्मकार्याप्रसङ्गादिति भावः ॥ धातोर्हि वृत्तिरिति । रेफस्य
लत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ क्वचित्तु पाठः
धातोर्निवृत्तिरिति । तत्रायमर्थः—धातोः करोते रेफस्य
लत्वमात्रेण स्वार्थान्वित्तिर्नास्तीति । एतदुक्तं भवति—वर्ण-
विकारेपि कृते कर्मकलमशब्दयोः पर्यायतैव । यथा पांशुर-
पांशुलशब्दयोः तत्र किं संज्ञाभेदेनेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) कर्मकार्येति । द्वितीयादीत्यर्थः ॥ रलत्वत
इति । सार्वविभक्तिकत्वातिः । रस्य लत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।

तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः ॥

(प्रदीपः) एतेनेति । अकथितं कर्मलेखास्तु माभू-
त्पूर्वसूत्रद्वयम् । तद्विषयेऽनेनैव कर्मसंज्ञायाः सिद्धत्वात् । परि-
गणनं च न करिष्यत इति प्रश्नार्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु परिगणनस्य सत्त्वात्सर्वत्र न सिध्यतीत्यत
आह—अकथितमित्यादि । एवं चाकथितेन अकथितं चेति
सूत्रेणैवं सर्वा सर्वविषया कर्मसंज्ञा सिद्धा किं पूर्वसूत्रद्वयेनेति श्लो-
कार्थः । अनेन सूत्रत्रयविहितसंज्ञासंज्ञिनी शक्तिरैवेति सूत्रयति ।
आद्यसूत्रद्वये फलभयताजनकतोमयसमानाधिकारणा, इदं जनक-
तामात्रसमानाधिकरणेत्यन्यत् ॥

(समाधानभाष्यम्)

यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सि-

द्धर्थम् । ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यक-
थितेन ॥

(प्रदीपः) यत्त्विति । यवेभ्यो गा वारयतीति गवां
कथितत्वात्कर्मसंज्ञान स्याद् वारणार्थानामित्यपादानसंज्ञैव तु
स्यादिति कर्तुरीप्सिततममित्यारब्धम् । तस्मिन्नाख्ये अनी-
प्सितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोतीति तथायुक्तमित्यारब्धव्यम् ॥
ननु तथायुक्तस्यानेन भविष्यति । नैतदस्ति । दुहादिपरिगणनं
नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं वैकल्यम् ॥
ईप्सितयुक्तं चेति । ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद्वादि
वार्यमाणं तस्य कर्मसंज्ञासिद्धयर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । च-
शब्दात्कर्मापादानसंज्ञयोर्विषयविभागसिद्धयर्थं चेत्युक्तं भवति ॥
ईप्सितमेवेति । अवधारणेनेप्साप्रकर्षाभावं दर्शयति ॥
अकथितेनेति । सूत्रैकदेशानुकरणमेतत् । अनेन सूत्रे-
णेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) उत्तरमाह—यत्त्विति । यत्पुरस्ताद्धारणार्थाना-

मिति सूत्रेण कीर्तितं यदीप्सितेन यवादिना युक्तं गवादि तस्य
संज्ञार्थमात्रं सूत्रमावश्यकमित्यर्थः । तस्याचष्टे—यवेभ्य इत्यादिना ॥
अवश्यं कर्तव्यमिति । सति परिगणने ओदनं पयसीत्याद्यसिद्धेः
पूर्वयोगारम्भ आवश्यकः । परिगणनत्वं चास्यासमातोपयोग इति
सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥ ननु वारणार्थानामीप्सित इत्यनेनेप्सितस्या-
पादानत्वेऽपीप्सिततमस्याकथितत्वारिष्यत्त्वानेन कर्मत्वमित्यतो
भाष्ये चेति । तस्याचष्टे—चशब्दादिति । विषयविभागेति ।
विशेषेति पाठान्तरम् ॥ ईप्सितमपादानत्वविषय ईप्सिततमं कर्म-
त्वस्य विपरीतं नेत्यत्र विनिगमकामावादिति भावस्तदेवाह—भाष्ये
ईप्सितमेव त्वित्यादिना । विनिगमनाविरहेणेप्सितस्यैव कर्म-
त्वमीप्सिततमस्यैवापादानत्वं स्यादिति भावस्तदेवाह—अवधार-
णेनेति । एतेनैतद्व्याप्यत्वेनाकथितं चेति सूत्रे ईप्सिततममित्यनु-
वर्तं फलभयत्वानेन कर्मसंज्ञां वदन्तः परास्ताः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेह कथं भवितव्यम्—नेताभ्यस्य सुप्तम् इति ।
आहोस्वित्—नेताभ्यस्य सुप्तयेति ॥

(प्रदीपः) अथेहेति । प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादी-
नाहुरित्युक्तम् । तत्र लादिप्रहणेन किं पृथगपि शक्यते उत
न । यथादिसाच्यो व्यवस्थायां तदा लः कर्मणि च भावे
चाकर्मकेभ्यस्तयोरेव कृत्यकल्लार्थो इत्येतेषां ग्रहणं
न्याय्यम् । अथ प्रकारे तदा पृथगपि लादिप्रहणेन शक्यते इति
प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति भत्वा प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु लृत्लृत्तल्लर्थेन पृथगपि भविष्यतीत्यत
आह—अधाने इत्यादि ॥

(समाधानभाष्यम्)

उभयथा गोणिकापुत्रः ॥ अकथितं च ॥ ५१ ॥

१ धात्वर्थव्यापारप्रयोजनीकृतं धात्वर्थकलमिदिदं धत्वभादि तदिरूपित-

संवन्धाधिकार्यः । (२. ना.) २ 'रत्नेर्द्ध' । ३ 'कर्तव्यम्' ।

(प्रदीपः) उभयथेति । गुणकर्मणि पृथीद्वितीयादर्श-
नादुभयमपि स्मरते । यान्तिकं चेदं न तु व्याप्यम् । यत्
ऐतन्मैव शब्देन भिन्नशब्दोर्गुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न
संभवति तन्न प्रधानकर्मणे एवाभिधानं व्याप्यम् । पृथी तु
गुणगुणप्रधानायां द्वितीयावद्विधीयते विरोधाभावाद्गुणप्रधाना
प्राप्ता मिन्नरणादुपक्रमेण विवक्ष्यते ॥ ५१ ॥

(उद्घोतः) ननु पृथीवत्तत्त्वावस्य न्यायेनाप्राप्तेरुभयथेत्यु-
क्तम् । अह—गुणकर्मणीति ॥ ननु लक्षितं पदमपि प्रधान-
कर्मण्येव न्यायेत्यत आह—यत्र हीति ॥ गौणिकापुत्रो भाव्य-
कार ईशासुः ॥ ५२ ॥

(१९२ कर्मसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ भा. १७ सू.)
२९२ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म-
कर्मकाणामणि कर्ता स गौ ॥ ५२ ॥

(शब्दकर्मशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम् ॥)

(शाक्षेपभाष्यम्)

शब्दकर्ममिति कपमिदं विधायते—शब्दो येषां
क्रियेति, आहोस्त्वच्छब्दो येषां कर्ममिति ? ॥

(प्रदीपः) नतिबुद्धि ॥ ५२ ॥ कथमिति । कर्मशब्देन
क्रियन् गतिः शब्देन यथा—कर्तरि कर्मव्यतिहार इति ।
कचित्तु साधनं यमं यथा—वेः शब्दकर्मण इति । ततथो-
भयया व्यपहारदर्शनात् संशयानः पृच्छति ॥

(उद्घोतः) गतिबुद्धि ॥ ५२ ॥ ननु कृत्रिमत्वात् कर्म-
कारकत्वम् अहणुजिसमत आह—कर्मशब्देनेति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(११३३ प्रथमपक्षे आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणा-
मिति चेद् ह्यत्यादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति
चेद् ह्यत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ के पुनर्ह्य-
त्यादयः ? । ह्यति क्रन्दति शब्दायते ॥ ह्यति देव-
दत्तः 'दाययति देवदत्तेन' ॥ क्रन्दति देवदत्तः 'क्रन्द-
यति देवदत्तेन' ॥ शब्दायते देवदत्तः 'शब्दाययति
देवदत्तेन' ॥

(प्रदीपः) ह्यत्यादीनामिति । ह्यत्यादयो धातवः
साध्यमानावस्य क्रियारूपं शब्दमभिधत्ताति शब्दकर्मत्वादिति

प्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेयः ॥ ह्यति देवदत्त इति ।
पुत्रादेः कर्मणो भावादकर्मकत्वं ह्यतेर्नाशङ्कनीयम् ॥ शब्दा-
यते इति । शब्दं करोतीति शब्दवैरेति कथम् । शब्द-
लक्षणसात्र कर्मणोन्तर्भावात् कर्मान्तरागोपायाकर्मकत्वादपि
कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) ननु शब्दस्य गुणत्वात् क्रियारूपं कथमत आह—
ह्यत्यादय इति ॥ कर्मणो भावादिति । कर्मणः सत्त्वादित्यर्थः ॥
अकर्मकत्वादपीति । यो जातः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गस्तस्याप्ययं निषेध
इत्यर्थः ॥ अत्र वदन्ति—हेतु स्पर्षायां शब्दे चेलमिदुक्तैः शब्द-
शब्देन हेतुपाल्पनिर्देशात्तदर्थकशब्दशब्दात् कथञ्चि ह्यतेर्निवा-
स्त्येव पुत्रादिकर्मयोग इति शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्यत्यादीनां
प्रतिषेध इति भाष्यसामर्थ्येऽन्यादशब्दायतेरकर्मकत्वमुक्तमाक्षे-
पनिषेधे मानामाये चिन्तोऽयं कैयट इति ॥

(१११४ आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शृणोत्यादीनामुपसंख्यानमशब्द-
क्रियत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शृणोत्यादीनां उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
के पुनः शृणोत्यादयः ? । शृणोति विज्ञानात्युपलभते ।
शृणोति देवदत्तः 'धावयति देवदत्तम्' । विज्ञा-
नाति देवदत्तः 'विज्ञापयति देवदत्तम्' । उपलभते
देवदत्तः 'उपलम्भयति देवदत्तम्' । किं पुनः कारणं
न सिध्यति ? । अशब्दक्रियत्वात् ॥

(प्रदीपः) शृणोत्यादीनामिति । शब्दोपलब्धिहूपेऽर्थे
पतमानाः शृणोत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति, धातुसाधन-
कर्माणस्तु, तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चार्था गुणवत्त्वम् ।
शृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचनाः । बुद्ध्या न ज्ञानात्युप-
लभते इत्येतौ यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रत्यक्ष-
विषयायां प्रकरणादिवशात्तदा शब्दविषयानेरोपलब्धिः प्रत्या-
यतस्तदा साधनकर्मप्रद्वये सिध्यति, न तु क्रियाप्रद्वये इत्युप-
संख्यानं कर्तव्यम् । एवं न बुद्ध्यर्थत्वादनयोः सिध्यतीति वि-
न्यसेतत् ॥

(उद्घोतः) न ज्ञानमात्रेति । ज्ञानसामान्यवचना यत्र
शुष्यार्थस्तथा गृह्यन्ते, न तु तद्विशेषवचना इति भावः ॥ शब्दविष-
यासेवेति । श्रोत्रेन्द्रियजन्यज्ञानरूपमित्यर्थः । यत्र च ज्ञानविशेषार्थ-
त्वेन न बुद्ध्यर्थत्वात्सिध्यति भावः ॥ बुद्ध्यर्थत्वादिति । ज्ञान-
सामान्यार्थत्वमाश्रित्य बुद्ध्यर्थत्वादपि सिध्यतीत्यभिमानः ॥ चिन्त्य-
मेतदिति । चिन्तावीनं तु—यदा जानात्यादीनां शब्दविषये भाव-
णयाने वृत्तिस्तदाप्यणौ कर्तुणौ कर्मत्वमिच्छत् । न च तदा बुद्ध्यर्थत्वेन

१ 'गन्तव्यं' ।

२ आहूतिरिति । अद्वितीयं तु—'तत्प्रसङ्गापारायणः साधारणम-
धिकरणं पृथक् प्रोपाय, सुषर्णनाम काप्रयोगिष्ठम्, योऽहंकारः क-
न्यासप्रसङ्गकम्, गौणदीप्तौ भावार्थाधिकारम्, गौणिकापुत्रः पारदारिकम्,
कुशुमार औपनिषदिष्टम्—इत्येवं षट्सिद्धयर्थसंस्कारं स्पष्टम् ।
द्वि० ३५

प्रणीतमुपसंख्यानमशब्दम् ॥" इति कामसूत्रे प्रथमाप्याये शब्दसंग्रहे वा-
त्स्यायनेन गौणदीप्त्य—गौणिकापुत्रयोः पार्थक्येनोपादानेन 'गौणदीप्त्यः
पतञ्जली' इति कोशप्रामाण्येन गौणदीप्त्यस्य भाष्यकारवतः अस्मिन्मात्रादी-
नामेति गौणिकापुत्रस्य भाष्यकारनामत्वे प्रमाणात्युपक्रमम् एव—इति ।

१ कर्मणस्त्विति । भवन्तीति शेषः ।

तिष्ठिर्ज्ञानसामान्यार्थत्वाभावात् ॥ एवमेव दृशेरुपसंख्यानम् । अत एव यदा रूपादिविषयकचातुष्पक्षाने वृत्तिस्तदा न भवति । यथा विज्ञानाति रूपतर्कः कार्यपक्षे विज्ञापयति रूपतर्कमेति भाष्यार्थेय इति ॥

(द्वितीयपक्षानुपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि—शब्दो येषां कर्मेति ॥

(१११५ द्वितीयपक्ष आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः ? जल्पति विजल्पति आभापते ॥ जल्पति देवदत्तः 'जल्पयति देवदत्तम्' ॥ विजल्पति देवदत्तः 'विजल्पयति देवदत्तम्' ॥ आभापते देवदत्तः 'आभापयति देवदत्तम्' ॥

(प्रदीपः) जल्पतिप्रभृतीनामिति । जल्पसादयः शब्दनक्रियायां वर्तन्ते इति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे । पुनर्जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात् ॥

(उद्योतः) पुनर्जल्पतीति । आचनपूर्वके जल्पने जल्पेतिरिति भावः ॥ एतेनाकर्मत्वात्सिद्धिरित्यप्यास्तम् ॥

(न्यूनतापूरणाधिकरणम्)

(१११६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ दृशेः सर्वत्र ॥ * ॥

(भाष्यम्) दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यति रूपतर्कः कार्पापणम् 'दर्शयति रूपतर्क कार्पापणम्' ॥

(प्रदीपः) दृशेः सर्वत्रेति । यदि क्रियाग्रहणमथ साधनग्रहणमथोभयगत्याश्रयणं सर्वत्र दृशेर् प्राप्नोतीति भावः ॥ पश्यति रूपतर्क इति । चक्षुःप्रणिधानद्वारक उपलम्भे यदा दृशिवर्तते तदैतद्वक्तव्यम् । अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात् सिध्यति ॥ तत्र साधनकर्मग्रहणमित्येव पक्ष आश्रीयते । क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणार्थक्यप्रसङ्गात् । गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमेव । ओकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धिः । दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिध्यति ॥

१ Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकेऽपि काशीमुद्रितमनु-
दमेव 'एवमेवेदोऽनुपसंख्यानं क्रियते' इति पाठं दधितवन् । शेषका
ग्रन्थवादाहः । २ वस्तुतस्तु 'एवमेवेदोऽनुपसंख्यानं क्रियते, इति समुपलम्भ-
मान पाठश्चैव भेषवी । तथा हि—यथादृशपाठे 'एवमेव' बुद्धिसामान्यार्थ-
नामपि तदा बुद्धिविशेषार्थकत्वं स्वीकृत्यैवेति विषये प्रयोगकर्तुः कर्ममहाविशेष-
वार्थानुपसंख्यानं न क्रियते इति भाव्यार्थः । एवमेव दृशेरुपसंख्यानमिति
पाठे तु एवमेवेत्यस्य बुद्धिविशेषार्थकत्वं सुस्पष्टमेव नान्यथादेवैत्यर्थः स्वात-
न्त्र्यं च मन्त्राद्यनुपसंख्यानं इत्येवमेवम् । (र. ना.) ३ रूपतर्को रूपविषयको
विचारः । (र. ना.) ४ 'कार्पापणम्' । इति कर्म शब्दमणिभावेनोभाष्य-
मन्वेयम् । ५ वस्तुतस्तु मन्त्रमाप्यसौकेय्यकृत्यमभिमेल केवटीया चिन्त-
नोक्तिरेव रम्या । तथा हि—विज्ञापयति देवदत्तमित्यादौ जानालादीनां बुद्धि-

(उद्योतः) सर्वत्र दृशेरिति । ज्ञानसामान्यार्थकत्वाभावा-
दिति भावः ॥ ननु पश्यार्थज्ञानाकोचन इति दर्शनाद् दृशेर्ज्ञा-
नसामान्यार्थकत्वाद् बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धिरत आह—चक्षुरिति ॥
दृशेरिति । ज्ञानसामान्यार्थत्वे इति शेषः । चातुष्पक्षानार्थकार्यं तु
वचनमावश्यकमेवेति बोध्यम् । इदमेव ज्ञापयति ज्ञानसामान्यार्थ-
कानां तत्र ग्रहणमिति ॥

(प्रतिषेधाधिकरणम्)

(१११७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो व-
क्तव्यः ॥

(प्रदीपः) अदिखादीति । अदिखाद्योः प्रत्यवसाना-
र्थत्वात्प्राप्तिः । नीवहीनाद्यर्थत्वात् ॥ यद्यपि न गतिर्हिंसा-
र्थस्य इत्यत्र न वहिर्गत्यर्थ इत्युक्तं भाष्ये । तथापि वहिर्-
नियन्तृकर्तृकस्येति विधानाय वहिर्गम्येति ॥

(उद्योतः) इत्युक्तं भाष्ये इति । तत्र तत्रैव निरूपितम् ।
अत एव न वेति । इत्ये ह्यक्रोदित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्तत्वा-
ऽप्राप्ते हरति भारं देवदत्तो हारयति भारं देवदत्तमिति प्राप्-
णार्थं उदाहृतः । निपूर्वो हरतिगत्यर्थ इति न कैयटः । एवं न
वहेः प्रतिषेधो नीपूर्वः ॥ तथापीति । एवं च नियन्तृकर्तृकवहे-
रुपसंख्यानं कार्यमिति सात्पर्यम् ॥ नयतेस्तु गत्युपसर्जनं प्रापणमर्थे
इति गत्यर्थकत्वमस्तिव प्रापयतेस्तु शुद्धं प्रापणमेव वहिर्गम्य इति
न स गत्यर्थ इति बोध्यम् ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

अस्ति देवदत्तः 'आर्दयते देवदत्तेन' ॥

(भटान्तरभाष्यम्)

अपर आह—सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेन भव-
तीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि ॥

(प्रदीपः) परस्मैपदमिति । निगरणवचनार्थस्य-
ञेति प्राप्तम् ॥

(बाधकभाष्यम्)

इदमेकमिष्यते—'कोऽधिकरणे च भौव्यगति-
प्रत्यवसानार्थस्य' 'इदमेवा जगधम्' ॥

(उद्योतः) भाष्ये इदमेकमिष्यते इति । एवं च सर्वमेवे-
त्यसङ्गतं, परस्मैपदकर्मत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥

सामान्यार्थानामपि प्रकरणादिना बुद्धिविशेषपरत्वे स्थिते तेषां बुद्धिविशेषे
शब्दो लक्षणायां वा तत्र मानागतः । तथा च तत्र शक्तिर्बुद्धिसामान्ये एवेति
तत्र सूत्रेणैव सातिरलीति । विज्ञापयति कार्यपक्षे रूपतर्कमेति तु न नवत्येव
किन्तु अथ प्रयोगकर्तारि द्वितीयेव साध्यीति केवटाशय इति विभावयाम ।
(र. ना.) ६ 'गुह्यत इत्येव' । ७ काशीमुद्रितम् 'ज्ञानसामान्यार्थकत्वादिति'
इति अनुदमेव पाठं Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकयोपसा
अपि स्थापितवन्तः इति त एव संगतिं ग्रहयन्तः । ८-११ 'आदि' इत्येव पाठं
कस्मिंश्चित्पुस्तके दृश्येव शुद्धः स्थापितवन्तः परंतु स पाठो नैव समजसः
सर्वथाप्यन्तावलेख वास्तुसाधनेन प्रकरणवितोषात् । १२ न तु वैतल-
सस्य प्रापणार्थत्वादिति तदाशयः । (र. ना.) १३ किन्तु प्राप्यमावावृत्तात् ।
(र. ना.) १४ 'आर्दयति' । १५ न भवतीति वक्तव्यमिति योजना । (र. ना.)

(उदाहरणभाष्यम्)

खादि—खादति देवदत्तः, 'खादयति देवदत्तेन' ॥
नी—नयति देवदत्तः 'नाययति देवदत्तेन' ॥

(१११८ विशेषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ १० ॥ वहेरनियन्तृकर्तृकस्य ॥ १० ॥

(भाष्यम्) वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् ।
वहति भारं देवदत्तः 'वाहयति भारं देवदत्तेन' ॥
अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् ? । वहन्ति बलीवर्वा
यवान् 'वाहयति बलीवर्दान्यवान्' ॥

(प्रदीपः) वहेरिति । नियन्ता सारथिः ॥

(उद्घोतः) सारथिरिति । शूभेरक इत्यर्थः । अन्यथा
इत्येव सारथिग्रन्थस्य प्रसिद्धतेन भाष्योदाहरणासङ्गतेरिति
नो ॥

(१११९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ ११ ॥ भक्षेरहिंसार्थस्य ॥ ११ ॥

(भाष्यम्) भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्ष-
यति पिण्डं देवदत्तः 'भक्षयति पिण्डं देवदत्तेन' ॥
अहिंसार्थस्येति किमर्थम् ? । भक्षयन्ति यवान्बली-
वर्वाः 'भक्षयति बलीवर्दान् यवान्' ॥

(प्रदीपः) भक्षेरिति । अणिकर्तेति हेतुमणिको निपे-
धानुरारिष्यन्तोऽप्यप्यन्त एवेति प्राप्तिः ॥ भक्षयन्ति यवा-
निति । क्षेत्रस्थानां प्ररोहाद्यवस्थानां यवानां भक्षणादिसा
भवति । तदवस्थानां धैर्ययत्तन्यसाभ्युपगमात् । परकीय-
यवमक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाभिः भक्षणेऽत्र भक्षि-
यतेति ॥

(उद्घोतः) ननु भक्षयतेनिलप्यन्तरेणाणी कर्मभावा-
दाह—अणि कर्तेति । नाविलय सर्वगलयादिभ्यो हेतुमणिक
यस्य संभवेन सर्वत्र ग्रह इति भावः । भक्षेः प्रत्ययसामर्थ्यात्-
प्राप्तिः । वार्तिके प्रतिषेध इति शेषः ॥ पिण्ड्या अग्राणित्वादुदा-
हरणे भक्षेरहिंसार्थस्य ॥ ननु यवानागप्यचेतनत्वात्तदपि यसापि
कर्म हिंसार्थस्यग्र आह—क्षेत्रस्थानामिति । इदमुपलक्षणं
वीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसासत्त्वात् ॥ हिंसाहे इति । इदमुप-
लक्षणम् । तत्रापि यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थः, द्वितीये तु परा-
नित्यप्याहार्यम् । परान् हिंसन् यवान् भक्षयतीत्यर्थः । अत्रापमेव
शुक्रं भाष्यस्वरसादित्याह ॥ उदाहरणकथामां भक्षयन्तीति बहु-
वचनपाठे सत्त्वामिन इति शेषः ॥

१ यदेतु शुद्धस्य त्वनियन्तृकर्तृकत्वमेव यन्तृकर्तृकत्वाद् कर्म निषेधप्रतिषेध-
इति चेत् । अत्र नियन्तृमन्त्रो नियन्तृमन्त्रोऽप्युपपन्नः । तत्रापि यन्तृकर्तृकस्य
वहेरनयनस्य कर्मः यतोः कर्मसंज्ञा प्रतिपद्यते इति बोध्यम् ॥ केचित्तु नौ
को यदेतु नियन्तृकर्तृकस्य प्रतिपद्यते इति वदन्ति । २ कर्मभावा इत्यत आहिति

(कालादिकर्मकाणामकर्मकत्वाधिकरणम्)

(११२० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । मासमास्ते देवदत्तः 'मासमासयति
देवदत्तम्' । मासं शेते देवदत्तः 'मासं शाययति
देवदत्तम्' ॥

(प्रदीपः) कालकर्मणामिति । कालग्रहणेन सार्ह-
चर्यात् पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वाद्वाप्यदेशानामपि ग्रहणम् । वक्ष्य-
माणन्यायस्य तुल्यत्वाद् वा ॥

(उद्घोतः) तुल्यत्वादिति । नाशब्दशब्दः ॥

(११२१ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्-
चनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । कालकर्मका
अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तेन मासमासते देवदत्तेन-
स्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना लादयः सिद्धा भवन्ति ।
साधनं चाव्यावृत्तं कर्मत्वम् । तेन मास आसते देवदत्तेन-
स्यादा कर्मण्यपि भवन्ति ॥

(उद्घोतः) अन्यकर्मकवद्भावे कर्मणि को न सादृश आह—
स्याश्रयमिति । सकर्मकेत्यत्र कर्ममात्रस्य ग्रहणादिति भावः ।
अकर्मकेत्यत्र निषेध्यकोटौ स्वन्तर्ग्रन्थकर्मण यः प्राणमिति
साधनम् ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । अकर्मकाणासिद्ध्युच्यते । न च
केचित्कालभावाध्वमिरकर्मकाः, त एवं विशा-
स्यामः—कचिद्ये अकर्मका इति ॥

(प्रदीपः) न च केचिदिति ॥ ननु क्रियामाश्रयवि-
क्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात् तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव ।
यथा शेते देवदत्तो न शुद्धे इति ॥ अत्राहुः—अत्यन्तावि-
द्यमानकर्मणो धातवोऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न स्वविव-
क्षितकर्मणः । अन्यथा पञ्चादीनामपि कर्माविवक्षायामकर्म-
कनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य च धातवो-

पाठः साधु । (२. ना.) १ Bengal Asiatic Society इतिप्रसङ्गे
काशीप्रतिष्ठापकृते ॥ निरर्थकं 'सर्वत्र' इति प्रसिद्धप्रसङ्गे तत्र सर्वत्र-
कृतिप्रसङ्गविद्वद्भावेन । २ साहचर्यादिसत्य न्यायैव 'पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वा-
दिति । (२. ना.)

उत्पदाद्यर्थत्वेनाश्रीयन्ते न त्वर्थाः । अर्थाश्रयणे हि कर्मा-
विवक्षायामर्थस्याकर्मकव्यपदेशः स्यात् । धातुष्वाश्रीयमाणेषु
कचिदपि कर्मसंबन्धदर्शनेन सारूप्यात् एवैत इति तत्त्व-
प्रलयविषया नाकर्मकत्वेन व्यपदिश्यन्ते । अर्थास्तु कारका-
दिभेदाद्विधा एवेत्यन्ये सकर्मका अन्य एवाकर्मका इति स्यात्
व्यपदेशः । यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं
तदर्थेष्वप्यन्यपदार्थेष्वप्यदोषः ॥ कचिदिति । इव्य एव कर्मणि
सत्यकर्मका इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) गृह्यन्त इति । इह शास्त्र इत्यर्थः । तदेवाह—
अन्यथेति ॥ कर्माविवक्षायामिति । तदविवक्षा हि देया,—तद-
न्यथयोग्यभावात्तर्थागात्, सत्येन तस्मिन्नर्थे तत्र कर्मत्वेनान्यथाविव-
क्षायां संबन्धित्वेनान्यस्य विवक्षणादिति ॥ कर्माणि लादयः ॥ अत्रा-
रुचिर्विजं तु ऊः कर्मणीत्यादिशब्दे एव वक्तुमशक्यम् । कृतपूर्वा-
कृतमित्यत्र कैसाविवक्षितकर्मतया भावे साधनस्य कर्तृकर्मणोरिति
भाष्यादौ स्पष्टत्वात् ॥ अकर्मकशब्दस्य चेत्यादि तदुपपादनमप्यनु-
वित्तं, कर्मसंज्ञाया अर्थसंज्ञात्वेनार्थानामेवान्यपदार्थत्वस्योचितत्वात् ।
अर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनमप्यतंगतमेव, धातुनां
नानार्थत्वेच्छेदापत्तेः ॥ तस्मादयमर्थः—किमकर्मकशब्दे कर्मपदस्य
कर्मसंज्ञाप्रयोजके लक्षणया 'न विभते कर्मसंज्ञाप्रयोजकोर्थो येषां धातु-
नाम्' इत्यर्थः, उत 'कर्मरहितार्थप्रतिपादकानाम्' इत्यर्थः । लक्षणो-
भयत्र तुल्या, तत्र नात्र द्वाहाह—भाष्ये—न च केचिदिति । तथा च
कर्मसंज्ञाप्रयोजकार्थरहितानामित्यर्थे सर्वेषां तदर्थसंभवेनाकर्मकाणा-
मित्यस्योदाहरणसम्भव इत्यर्थः । अन्येऽविवक्षितकर्मतयोदाहरणस-
म्भवो नाप्यः । न च काउस्य क्रियामात्रेणाकाङ्क्षिततया तदविव-
क्षासम्भवः । आख्यातार्थकाकेनेव तदाकाङ्क्षास्यान्त्या बाधकाल-
कर्मणोऽविवक्षासम्भवात् । एवं च सति गत्यादिभ्यः कृत्यनातीवा-
पेक्षतया नियमस्य सकर्मकवियतयाऽकर्मकविषये कर्तुरीप्सितसत्त-
मित्यनेन तदुपपत्तावकर्मकग्रहणं व्यर्थं स्यात् । तस्मात्सामर्थ्यं
मनसि निधायाह—त एवमित्यादि । यत्र च सामान्यापेक्षं प्रापकं
द्राष्टेऽकर्मकपदमात्रे ईदृशार्थग्रहणमिति ॥ कचिदित्येतद् व्याचष्टे—
द्रव्य एव कर्मणि सतीति । सतीत्यस्य प्रतियोगिनि सतीति
शेषः । एवं च कालाद्यतिरिक्तकर्मप्रतियोगिकाभाववन्त इत्यर्थः ।
तादृशाश्च सर्वेषां द्रव्यकर्माभाववन्तः चेत्तादवः, अविवक्षितकर्माण्ये-
त्युभयेपि । प्रयोगानुसारित्वाच्चाविवक्षायाः पञ्चादिष्वविवक्षया नाक-
र्मकत्वनिबन्धनकार्याणि । न चैवमपि कृत्यनातीवतया सकर्मकवि-
षयनियमेन सिद्धावकर्मकग्रहणं व्यर्थम्, सकर्मकत्वेन कालादिकर्म-
काणामपि ग्रहणेन तद्विषयनियमस्याप्यपत्तौ भासमास्यति देव-
दत्तमित्यसिद्धापत्तेः । प्रतियोगिसमर्पककर्मपदेन तु न कालादीनां
ग्रहणमेतत्सामर्थ्यादिति न दोषः । वस्तुतो भाष्ये कचिदित्यस्य

कालादीनां कर्मत्वप्रयोजकव्याख्यादिरहितेऽर्थ इत्यर्थः । कैयदेकव्या-
ख्यायां हि कालमावाप्नोमिति पूर्वं सुदीयानिर्देशात्तेनचिदित्येव
वदेत् । एवं च तदविवक्षायामकर्मकत्वेनाकर्मकत्वव्यवहारो धातु-
नामकर्मकपदसामर्थ्याच्च तदविवक्षायां कर्मरहिता गृह्यन्ते इति
नोपपन्नम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भ-
वन्ति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतेन कर्मणा कश्चि-
दप्यकर्मकाः ॥

(प्रदीपः) अथवा येनेति । संभवव्यभिचाराम्यां विधे-
यविशेष्यमैवे सर्वत्र वस्तुस्थित्याऽविवक्षिता अपि कालादयः
सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—न चैतेनेति । कालादिनेत्यर्थः ।
तद्याचष्टे—सम्भवति । कालादीनां तु व्यभिचारो नास्त्युक्त-
रीत्या व्यापनादिरूपभावात्पूर्वके स्वायं सकर्मकाणामपि वृत्तिसं-
भामपि तत्सम्भवादिति भावः । अयं भावः—कालादेरपि प्रति-
योगिभूतकर्मपदेन [कर्म]ग्रहणेऽकर्मको धातुरसम्भवीति सामर्थ्या-
द्द्रव्यकर्मण एव प्रतियोगित्वेन ग्रहणमिति ॥ ननु तदविवक्षायां
तत्सम्भव इत्यत आह—वस्तुस्थित्येति । धातुरेवान्यपदार्थ इति
भावः ॥ वस्तुतो व्याख्यादिविवक्षासत्तेऽप्यकर्मकोपपत्तिर्दृश्यते—
अथवेति भाष्येण । उपपत्तिस्तु कैव । न चैतेनेत्यादिना भाष्येण
व्यभिचाराभाव उच्यते ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा यत्कर्म भवति न च भवति, तेनाकर्म-
काणाम् । न चैतत् कर्म कचिदपि न भवति ॥ गति-
बुद्धिः—१२ ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । अकर्मकश्रुत्यान्तरां द्रव्यकर्म
निविध्यते न बहिरां कालादिकर्म । तथाहि—पूर्वं क्रियाया
द्रव्यकर्मणा सह संबन्धो भवति पश्चात् कालादिभिः परिमाण-
निर्धारणाय । तथा चोक्तम्—

शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मात्प्रवर्तते ।

क्रियास्तु कालयोगोऽतः आयोगो द्रव्यकर्मणा ॥ इति ।

सृष्टं चेदं नियमार्थमिति आकङ्क्षारसूत्र उक्तं तत् एवा-
वधार्यम् ॥ ५२ ॥

(उद्द्योतः) पूर्वसाङ्ख्येयद्रव्यपदानायां सरङ्गत्वतात्पर्यकतया यो-
जयति—अकर्मकेति ॥ पूर्वं क्रियाया इति । तदुद्देशेनैव क्रि-
याप्रवृत्तेरिति भावः ॥ शक्तिप्रमाणेति । द्रव्यधर्मरूपात् श-

१ कस्येति साधनापत्तिः । (२. ना.) २ 'अन्वयः' । ३ कर्मत्वप्रयोजक-
व्याख्यादिराह्यावरणायामित्यर्थः । (२. ना.) ४ 'तदविवक्षायामकर्म' ।
५ तेन भासमास्यति देवदत्तमिति सिध्यत्येव । तदविवक्षायां कर्मरहितादिति

भाष्ये । (२. ना.) ६ एषा उत्पत्तिः । (२. ना.) ७ कर्मपदं प्रमादपत्तिं
यदेतत् कर्मण इति केदमीये प्रमादतः 'कर्म' इत्येव लिखितं भवेत् ।

कत्यादेः सकाशात् क्रियासु कालयोगः प्रवर्तते इत्यर्थः । तत्र शक्ते-
र्यथा वसन्तादिकालयोगः पल्लवजन्मादेः । प्रमाणवशाद् यथा दीर्घ-
शङ्कुल्यादिचर्वणस्य दण्डादिकालयोगः । संख्यावशाद् यथा नाना-
द्रव्यकर्मकपाकस्य ॥ सकर्मकपदे तु कालादेः कर्मसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्
कालादिकर्मणोपि ग्रहणम् । अत एवास्यते मास इति कर्मणि लः
सिध्यति । अत्रैतत्तद्व्यक्ताकर्मकपदवत्सकर्मकपदे कालादिकर्मणोऽग्रहणे
तात्पर्यग्राहकाभावादिति तत्त्वम् ॥ न चैतत्कर्ममिति भाष्येण द्रव्य-
कर्मणोऽव्यभिचार एव दर्शयते न त्वन्तरङ्गत्वमिति विन्यस्यम् ॥
वस्तुतो द्वितीयपक्षोक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—अथ चेति । न चै-
तेनेत्यादेः [कश्चिदप्यकर्मक] एतेन कर्मणा रहितो नेत्यर्थेन सकर्म-
काणामेतत्कर्माभावादेयमपि व्यभिचारित्वमिति कश्चिद् भ्रान्ते-
त्तद्भ्रमनिवृत्त्यर्थं तस्यार्थस्य पुनः कथनम् । एवं चाकर्मकपदेन व्यभि-
चारिद्रव्यकर्मरहितानामित्यर्थबोधनेन मासादिकर्मसत्त्वेऽप्यकर्मकत्व-
मित्येतत्पक्षेऽर्थः । न त्वेतद्भाष्यवलेनात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेवात्र
ग्रहणमिति वक्तुं युक्तम् । कलाध्वनोरिति सूत्रे लः कर्मणीति-
सूत्रस्याकर्मकपदविषयेपीदृशस्यैव भाष्यस्य सत्त्वेन तत्राप्यत्यन्तावि-
द्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणापत्तौ पूर्वोक्तकृतपूर्वीत्यादिभाष्यासङ्गत्वा-
पत्तेः ॥ किं चाल्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामत्र ग्रहणमिति पक्षे तुना-
तेनिवृत्तप्रेषणाणिचि लावयति केदारं देवदत्त इति णेरणाविति
सूत्रस्यैक्यप्रयोगे केदारस्य कर्मत्वानापत्तिरिति दिक् ॥ ५२ ॥

(१९३ कर्मसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ. १८ सू०)

२९३ हृकोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥

(प्रदीपः) हृकोर ॥ ५३ ॥ उभयत्र विभाषेयमिति
नवेति विभाषेयत्रोक्तम् ॥

(उद्घोतः) हृकोर ॥ ५३ ॥ इत्यत्रोक्तमिति । नार्तिक-
कृतेति शेषः ॥

(न्यूनतापूर्त्यधिकरणम्)

(११२२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हृकोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्म-
नेपद् उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हृकोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मने-
पद् उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अभिवादति गुरुं देव-
दत्तः 'अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन । अभिवादयते
गुरुं देवदत्तम्' । पश्यन्ति भृत्या राजानम् 'दर्शयते
भृत्यै राजा, दर्शयते भृत्यान् राजा' ॥

(प्रदीपः) अभिवादिदृशोरिति । अभिवादयता-
प्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते दृशेर्बुद्ध्यान्वित्याप्राप्ता पक्षे
निवर्त्यते ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

कथं चात्रात्मनेपदम् ? ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कथं चात्रात्मनेपदमिति । एतद्वा-
तित्कोदाहरणयोरित्यर्थः । अभिवादयतावणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वा-
भावाद्, दर्शयतावणौ कर्मातिरिक्तकर्तृणः सर्व्वेदिति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एकस्य "णेरणौ" इति, अपरस्य "णिचश्च" इति ॥

(उद्घोतः) एकस्येति । आद्यान्यस्य दृशेरित्यर्थः अणौ
कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावो विवक्षित इति भावः ॥ अपरस्येति ।
आद्यस्याभिवादयतेरित्यर्थः । उक्त आशयः ॥ ५३ ॥

(१९४ कर्तृसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ. १९ सू०)

२९४ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥

(स्वतन्त्रशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं यस्य स्वं तन्नं स स्वतन्त्रः ? ॥

(प्रदीपः) स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥ किं यस्येति ।
तन्तुवायस्य स्वतन्त्रशब्दवाच्यत्वाद्विशेषानुपादानाच्च प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥ स्वं तन्नमिति ।
विततास्तन्तवस्तन्नम् ॥ किमयं बहुव्रीहिरिति प्रश्नतात्पर्यम् ॥

(दूषणप्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानदूषणभाष्यम्)

तन्तुवाये प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तन्तुवाय इति । यद्यपि तन्तुवायौ वयति
भुङ्क्ते इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृसंज्ञेयते तथापि विशेषविहित-
त्वात् परत्वाच्चापादानादिसंज्ञाविषयेऽपि सा प्राप्नोति । ब्राह्मणो-
धीत इत्यादौ च ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोषः ॥

(उद्घोतः) विशेषविहितत्वादित्युक्त्यः, निरवकाशत्वाभा-
वाद ॥ अपादानादिसंज्ञेति । तन्तुवायाद् गृह्णातीत्यादौ ॥ ब्राह्म-
णादेर्निति । तन्तुवाय इत्यस्य भाष्यस्य तत्रैवेत्यर्थ इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । अयं तन्त्रशब्दोऽस्त्येव विताने व-
र्तते । तद्यथा—आस्तीर्णं तन्त्रम्, प्रोतं तन्त्रमिति ।
वितानमिति गम्यते ॥ अस्ति प्राधान्ये वर्तते ।
तद्यथा—स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते । स्वप्रधान
इति गम्यते ॥ तद्यः प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्त-
स्येदं ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) वितान इति । वितन्यत इति वितानम् ॥
स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इति । स्वशब्द आत्मवाची । स्व आत्मा

तच्च प्रधानं यस्य स स्वतन्त्र उच्यते । तत्र कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्योपयोगात्तन्तुवायस्यापि तन्तुवायरूपतया तत्रानुपयोगात् प्रधानवाचिनः स्वतन्त्रशब्दस्यैव ग्रहणम् । अने-
कारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्यचित् स्वातन्त्र्यं तथा कारकसूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारोऽगुण-
भावेनोच्यते स एवासौ स्वतन्त्र इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम् ॥

(उद्द्योतः) वितन्वत इति । स च सन्निवेशविशेषविशि-
ष्टस्तन्तुसमूहः ॥ स्वतन्त्र उच्यते इति । यथाकथंविद् व्युत्पन्नोऽयं
प्रधानार्थे रूप इति भावः ॥ प्राधान्ये वर्तमानस्यैव ग्रहणं कृत
इत्यत आह—तत्रेति । क्रियासिद्धौ यः स्वतन्त्र इत्यर्थे प्राधान्यस्यै-
वान्वययोग्यत्वम् ॥ तन्तुवायरूपतयेति । कारक इत्यनेन क्रि-
याभ्यासोपस्थितेस्तत्सिद्धौ तत्त्वेनानुपयोग इत्यर्थः । बहुलक्ष्यसं-
स्कारानुरोधाच्च प्रधानस्यैव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥ ननु किं
प्राधान्यं कर्तुरित्यत आह—अनेकेति । सकलकारकप्रवर्तकत्वा-
दिति भावः ॥ नन्वेवं स्यात् पञ्चवीत्यादि न स्यादत आह—
यस्य धातुनेति । अगुणभावेन प्राधान्येन ॥ स्वतन्त्र इति ।
स्वातन्त्र्येण विवक्षित इत्यर्थः । तच्चारोपितमनारोपितं यैत्यप्यह ।
कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानाभूतधात्वर्थव्यापारमयो हि सः ।
सादृशं यत्र च सकलकारकप्रवर्तकः । प्रायेण कर्मप्रत्ययसमभिव्या-
हारे फलव्यापारयोग्यत्वात्तद्वैतनास्तमभिव्याहारे इत्यन्तमित्यादि
निरूपितं मञ्जुपाद्याम् ॥

(प्रयोज्यस्य कर्तृसंज्ञासाधनाधिकरणम्)

(११२३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्पु-
पसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्पुपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो यक्षदत्ते-
नेति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? अस्वतन्त्र-
त्वात् ॥

(प्रदीपः) हेतुमतीति । प्रयोज्य इत्यर्थः । यथा कर्तृ-
संज्ञिधौ करणादीनां नास्ति स्वातन्त्र्यं तथा प्रयोजकसंज्ञिधौ
प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्यमाभावात् कर्तृसंज्ञाया अप्रस-
ङ्गात् पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति कर्तृत्वतीया न प्राप्नोति ।
तत्प्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते ॥

(उद्द्योतः) ननु हेतुमतिचेत्यत्र हेतुमच्छब्देन प्रयोजक-
व्यापार उच्यते न च तत्र संवेप्यतेऽत आह—प्रयोज्य इति । स
यत्रात्र हेतुमच्छब्दार्थत्वेन विवक्षित इत्यर्थः ॥ स्वातन्त्र्यमिति ।

उद्द्योतमिति शेषः ॥ इदमन्तरमाह—तत्प्रयोजक इति । तत्र हि
तत्पदेन स्वतन्त्र एव पूर्वश्रुत्याः पराश्रयते ॥

(११२४ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा स्वातन्त्र्याद् इतरथा ह्यकु-
र्वत्यपि कारयतीति स्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? स्वा-
तन्त्र्यात् । स्वतन्त्रोऽसौ भवति ॥ इतरथा ह्यकुर्वत्यपि
कारयतीति स्यात् । यो हि मन्यते-नासौ स्वतन्त्रः,
अकुर्वत्यपि तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् ॥

(प्रदीपः) न वेति । प्रयोजकसंज्ञिधानेऽपि प्रयोज्यस्य
करणादिसाधनविनियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रियासिद्धौ सङ्गा-
वादित्यर्थः ॥ अकुर्वत्यपीति । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न
स्यात्तैवासां साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात् तथा
चाकुर्वत्यपि प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति व्यपदिश्येत ॥

(उद्द्योतः) क्रियासिद्धाविति । सक्रियासिद्धावित्यर्थः ।
अयं भावः—सक्रियाकारकप्रवर्तकत्वरूपत्वात्तदप्रमत्तात्वेव पर-
प्रेर्यत्वेऽपि ॥ ननु प्रेरणायाः क्रियाविषयत्वात्कथमकुर्वति कारयतीति
प्रयोगोऽत आह—यदीति । साधनान्तरविनियोगेन क्रियासाधन-
त्वेनैव हि स्वातन्त्र्यम् ॥ यैले आदिपदार्थः क इति चिन्त्यम् ॥
व्यपदिश्येतेति । तदापि तस्योपसंख्यानिककर्तृत्वेन कर्तुः प्रयो-
जकत्वात्तस्य हेतुत्वे णिनापत्तिः । एवं नोपसंख्यानमतिव्यापकमिति
भावः ॥

(११२५ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ नार्कुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न चेदमकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येत-
द्भवति । स्वतन्त्रोऽसौ भवति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये न चेदमकुर्वति तस्मिन् कारयती-
त्येतद्भवतीत्यनन्तरं किं तु कुर्वत्येति शेषः ॥ स्वतन्त्रोऽसा-
विति । असाधुपसंख्यानलभ्यकर्तृसंज्ञकः स्वतन्त्र इत्यर्थः । एवं
नोपसंख्यानमतिप्रसङ्गवारणाच्च वार्तिकेऽपि स्वतन्त्रपदमनुवर्त्य तत्सा-
मर्थ्यादौणायिकत्वमाश्रित्य कुर्वतः स्वतन्त्रत्वाच्चेव कर्तृसंज्ञा नाकुर्वत
इति भाष्यमित्याह ॥

(समाधानभाष्यम्)

शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं कुर्वता वक्तुम् कुर्व-
न्स्वतन्त्रोऽकुर्वतीति ॥

(प्रदीपः) शक्यं तावदिति । उपसंख्यानवाच्यपि
प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्युपपन्नमिति प्रतिपाद्यते । प्रयो-

१ 'सर्वोच्च' । २ अत्र सर्वं कालम् । (र. ना.) ३ विशेषणविशेष्यभाव-
वैपरीत्यदर्शनादित्यर्थः । (र. ना.) ४ कर्तृत्वमिति इत्यादि । (र. ना.)

५ यैले इत्यत्र प्रदीप इत्यर्थः । विरुद्धमैवैवा सरणिति बोध्यम् । ६ अकु-
र्वति तस्मिन् कारयतीति न कुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रोऽसौ भवतीति योगना । (र. ना.)

(उद्घोतः) समाश्रितो निवर्तितः ॥

(११२८ समाधानवाचकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्र-
परतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि च स्वतन्त्रो न प्रयोज्यः, अथ
प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः, प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रति-
षिद्धम् ॥

(प्रदीपः) स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति । प्रयोजकसन्निधौ पा-
रतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य तिरस्कृतत्वाद्योगपद्यानुपपत्तिरिति भावः ॥

(११२९ समाधानवाचकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? एकं तावदुक्तम्—* न वा
स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वन्त्यपि कारयतीत्येतत्स्यात्*
इति । अपरमुक्तम्—* न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो
ह्यविशिष्टम्* । * स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति
चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम्* इति ॥ नत्प्रयोजको ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महामाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे
तृतीयमाहिकम् ॥

(प्रदीपः) उक्तं वेति । वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या विपरी-
कृतत्वाद्भूतत्वसमारोपादुक्तं वक्ष्यमाणं चाभेदेनोक्तं वेति निर्दि-
ष्टम् ॥ न वा सामान्यकृतत्वादिति । हेतुमति चेत्तत्र
वार्तिककारेणैतदुक्तम् ॥ मुक्तसंशयेनेति । अग्रयुक्तो यः स्वयं
करोति तेन तुल्यः प्रयोज्योऽपीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इत्युपाध्यायजैयटमुद्रकैयटकृते महामाष्यप्रदीपे प्रथ-
मस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाहिकम् ॥

(उद्घोतः) ननु न वा सामान्येत्यादेर्हेतुमति चेत्तत्र
वक्ष्यमाणतयाऽपरमुक्तमित्यसङ्गतमत आह—वक्ष्यमाणस्यापीति ।
अयं हि न वा सामान्येति वार्तिकार्थः—कसं घातयतीत्यादी हेतु-
मति चेत्तत्र सिद्धत्वादुपसंख्यानं न कार्यम् ॥ कथं सामान्यकृतत्व-
मत आह—हेतुत इति । अस्यादेतुतः पौराणिकादिरविशिष्ट इत्यर्थः ।
स्वतन्त्रप्रयोजकस्य हेतुत्वादयमप्रयोजको हेतुरिति चेदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीशिवमहर्ष्युतसतीयर्षजनागोजी(गैक) भट्टकृते
भाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य चतुर्थे तृतीयमाहिकम् ॥

(इति विधिशेषप्रकरणे कारकप्रकरणम्)

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

चतुर्थमाहिकम्

(अथ विधिशेषप्रकरणे निपातसंज्ञाप्रकरणम्)

(११६ अधिकारसूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ० १ सू०)

२९६ प्राग्नीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

(रेफोच्चारणप्रयोजनाधिकरणम्)

(भाष्येपमाष्यम्)

किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते ? ॥

(प्रदीपः) प्राग्नीश्वरात् ॥ ५६ ॥ किमर्थमिति ।
प्राग्नीश्वरादित्येव क्रियतां प्रत्यासत्त्याऽधिरीश्वर ईतीश्वरशब्दो
गृहीयत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) प्राग्नीश्वरा ॥ ५६ ॥ अधिरीश्वर इति सूत्रे
ईश्वरे इति पदे प्रकृतिभागस्य पूर्वान्तरेण सद्धानुकरणं रीश्वरादिति ॥
जन्यस्यापीश्वरशब्दसावधिर्यं स्यादत आह—प्रत्यासत्त्येति ॥

(११३० समाधानवाचकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रीश्वरादित्युच्यते, वीश्वरान्मा भूदि-
ति—“शक्तिमुदकमुलावीश्वरेतोमुक्तमुनौ” इति ॥

(प्रदीपः) वीश्वरादिति । व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरात्माह
स्यात् । यदा चंहितया सूत्रपाठस्यदा वकारसहित ईश्वरशब्दो-
ऽस्तीत्येतदभिप्रेत्यमुक्तम् ॥

(उद्घोतः) ननु प्रथमोपसिद्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादत
आह—व्याप्तीति ॥ वीश्वरादिति । तत्रापीश्वरशब्दोऽस्तीति ।
भावः ॥ वीश्वरशब्दस्य काव्यभवादाह—यदेति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—
अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । यद्यं
“कृन्मेजन्तः” इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्याव्ययसंज्ञां
शास्ति ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । सेर्कसेन्प्रवृत्तीनां णमुल्कसु-
लोभ निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायां सिद्धायां कृन्मेजन्त इत्य-
व्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाव्याप्तिर्वाच्यते इत्यर्थः ॥

(११३१ समाधानवाचकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परोऽप्येतस्मात्कृन्मेजन्तश्चास्ति तदर्थ-
मेतत्स्यात् ॥

निश्चितत्वं निश्चितेऽपि धर्मवत् संहितापाठस्यैव पाणिपिकृतत्वमिति निश्चाप्यते ।

अत एव स्थानेन्तरतमवरणपर इत्यत्र प्रथमान्तसप्तम्यन्तपाठसंभावना ।

अन्यथा व्यस्यपाठेऽन्यतरपाठस्य निर्णये संभावनाऽनुत्थानमेव स्यात् ॥ ५६—अन्तस्य

भाष्यम् । १ व्याप्तिन्यायसीकोरे वीश्वरात्माह निपातसंज्ञायामित्यादि ।

(२. ना.) ३ तत्रा च मन्त्रावस्थाऽधिरीश्वरे इत्यत्र आह निपातसंज्ञायां

सेर्कसेन्प्रवृत्तीनां णमुल्कसुलोभ निपातत्वाभावात् कृन्मेजन्त इत्यव्ययसंज्ञाविधानं

कार्यमिति भावः । (२. ना.)

१ अथवा आख्यानात्कृतकदाचिद् इति वार्तिकं नारदभाष्यम् । कसं घातयती-
त्यादौ सामान्यस्यैव हेतुमति चेत्तत्रानेन निच सिद्धत्वात् । हि यतो मुख्यदेवताः
कंसवधे हेतुकर्तृत्वादेव पौराणिकादि कंसवधहेतुरविशिष्टः । पौराणिकादौ
तत्पारोमादिति भावः । (२. ना.) २ स्वतन्त्रप्रयोजकस्य हेतुत्वाद्योग्यस्य च
स्वतन्त्रप्रयोजनावात्तप्रयोजकस्य हेतुसंज्ञा न विप्यतीति चेन्मुक्तसंशयेन मुक्तः
स्वतन्त्रप्रयोजको यस्य तेन निश्चितस्यतन्त्र्यपत्त्या उक्तं प्रयोग्यं कर्तुं । तथा च
प्रयोग्यकर्तुः स्वातन्त्र्याद्योग्यकस्य हेतुसंज्ञा विप्यतीति भावः । (२. ना.)
३ ‘इत्यव्ययसंज्ञा’ । ४ अत यदेत्यनेन “यदि वेदात् प्रमाणं स्यात्” इत्यनेना-

(प्रदीपः) परोधीति । कृत्यार्थं तवैकेनिलादिरे-
जन्तः समुदादिश्च मान्तोऽस्ति तदर्थमेतत्सादित्यज्ञापकं व्याप्ते-
र्भाषस्य ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यत्तर्ज्ययीभावस्याव्ययसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञाप-
यत्याचार्यः—अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहण-
मिति ॥

(प्रदीपः) यत्तर्हीति । व्याप्तावाधीयमाणार्था निपात-
त्वादव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञा सिद्धेयं किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं
संपद्यते ॥

(१११२ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समासेष्वव्ययीभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समासस्यैतज्ज्ञापकं स्याद्—अव्ययी-
भाव एव समासोऽव्ययसंज्ञो भवति नान्य इति ॥

(प्रदीपः) समासेष्विति । तुल्यजातीयव्यावृत्तये नि-
यमार्थमेतत्स्यात् न तु व्यावृत्तग्रहणज्ञापनार्थमेतदित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु नियमापेक्षया ज्ञापकत्वं युक्तमत्र आह—
तुल्येति । न्यायसाधकत्वेन बहुषु ज्ञापकत्वः कल्प्यः । नियमे तु
सज्जीवनेष्वपि द्येति ज्ञापनं नियमे इति भावः ॥ समासे पृ-
च्छाप्रकर्षाभावे दापकशब्दो नियमपर इति बोध्यम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा—‘लोके
आ वनान्ताद्वा उदकान्तान् प्रियं पान्थमनुव्रजेत्’
इति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्च ततोऽनु-
व्रजन्ति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । लोके प्रत्यासत्तिराधीगते ।
यथा कपिञ्जलानालभेतेति त्रय एवाकल्प्यन्ते न चतुरा-
दयः । शास्त्रे च लोकव्यवहारोऽङ्गीक्रियते इति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु लोकव्यापक्यं शास्त्रे कथमाश्रयणमत
आह—शास्त्रे चेति । लक्ष्मणुरोपायलासत्तिरेवाश्रयिष्यते इति
भावः ॥ आत्ये प्रियं प्रीयमिति कचित्पाठः । तत्र प्रीयोऽव्ययः ।
प्रीयोऽङ्गी द्रव्योपाया ना कृत्यामध्यग्रे शिषु । प्रीयोऽव्ययेऽश्वयो-
गाया कटिग्रीवर्भयोऽपीति मेदिनीविश्वोक्तेः ॥ बहु हरदत्तेन—प्रोथं
पर्याप्तमित्यर्थं क्रियाविशेषणं, प्रीय पर्याप्तमिति भावः । पचाप-
नित्युच्यते । तदुक्त्योक्तानुकेलस्य भावोरभानाद्य प्रकृतेर्यासद्वयेर्गू-
यस्यमोथा इत्युणादिसंज्ञेय प्रत्ययान्ततया साधनाद्योपेक्षम् ॥

(११३३ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लौकिकं चातिवर्तते ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वितीयं तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं

चानुव्रजन्ति तस्माद्रेफाधिक ईश्वरशब्दो ग्रही-
तव्यः ॥

(प्रदीपः) लौकिकमिति । लौकिकं प्रत्यासत्तिलक्षणं
न्यायं लोक एव परित्यजति । जेहादिवशाद् द्वितीयमप्युद-
कान्तं प्राप्य निवर्तते ॥ कपिञ्जलानिलस्य तु प्रथमातिक्रमे
कारणभावाच्च हिंस्यान्तर्वा भूतानीति चतुर्थोऽपि निपे-
धावताराश्रय एवालम्ब्यन्ते । इह तु विरोधकामावाप्तिन्या-
याश्रयः स्यात् । न लोकाव्ययेत्यव्ययत्वालोकाधीनां सिद्धे
पृष्टीनिपेधे पुनस्तेषामुपादानमव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् ।
निपातसंज्ञा तु स्यादेव । ततश्चिकीर्ष्यैर्मिलादौ निपात ए-
काजिति प्रयुक्तसंज्ञा स्यात् ॥

(उद्घोतः) प्रथमातिक्रमे इति । सकलकपिञ्जलान्या-
संभवात्केयुनिदाकल्पन्येषु त्रयो वाऽथ चतुरादय इति संदेहे इति
भावः ॥ व्याप्तिन्यायाश्रये बाधकमाह—निपेधावतारादिति ।
बहुषु न हिंस्यादिति निपेधबाधकल्पनाभिया प्रथमातिक्रमन्यायस्यैव
तमाङ्गीकार इति भावः ॥ पर्यभिक्तानाश्रयानुत्पन्नन्तीत्युक्ते-
र्हिंसाप्रसक्त्यभावादौपैव युक्तिरिति बोध्यम् ॥ ननु न लोकेतिव्ये
लोकादिग्रहणमिह व्याप्तिन्यायबाधकं स्यादत्र आह—न लोकेति ।
एवं चात्र रेफोच्चारणमेव ज्ञापकमत्र शास्त्रे प्रथमातिक्रमन्यायाना-
श्रयणत्वेति बोध्यम् ॥ अत एव णिजा त्रयाणामित्यौ त्रयाणां
ग्रहणं चरितार्थम् ॥

(प्राग्ग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । प्राग्ग्रहणद्वारेणावयिनिर्देशोद्यते ।
निपाता इत्येवास्तु यथा प्रत्यय इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधि-
निर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते इति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु प्राग्ग्रहणयोगे परराश्रयव्याप्तिरित्येतत्
आह—प्राग्ग्रहणेति ॥

(११३४ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्राग्वचनं संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञायां अ-
निवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचने
ऽनवकाशाः गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाः निपात-
संज्ञां बाधेरन् । ताः मा बाधियतेति प्राग्वचनं
क्रियते ॥

(प्रदीपः) निपातसंज्ञामिति । चादिषु प्रादिष्वप्यकि-
यायोगे विकल्पितगतिसंज्ञाविषयेषु साक्षात्प्रवृत्तिषु च गतिसंज्ञा-

१ कपिञ्जलानुत्पन्नकपिञ्जलविकारिण्यं ‘निपेधकल्पनाभिया’ इति पाठो
अस्ति । स एव B. A. E. उद्घोतैरुद्धृतः ॥ २ प्रथमेति । तथाच जैमिनि-
व्यास ‘प्रथमं वा नियम्येत कारणादधिक्रमः स्यात्’ (११३१४३)
दि० ३६

इति । ३ प्रथमातिक्रमे मानायाव इति न्यायाकारः । (८. ना.) ४ व्याप्ति-
न्यायस्यैवाश्रयणमिति भावः । (८. ना.) ५ आदिना श्रुत्यामिदित्यनुवृत्तस्य
न्यायानुवृत्तस्य ग्रहणम् ।

भावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्वाच्येत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) नन्विममपि निरवकाशेत्यत आह—चादि-
त्विति । चादिषु सावकाशा, अक्रियायोगे प्रादिषु सावकाशेत्यादि-
क्रमेणान्वयः ॥ बाध्येतेति । तत्तद्विशेषसंज्ञाविषये अस्या अनुप-
स्थितिरेव स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने यावताऽनवकाशा
पताः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्त इति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अथ क्रियमाणेपीति । प्राप्तीश्वरा-
दित्युक्तावपि विशेषसंज्ञाविषय एवोपस्थितिः स्यादित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपातसंज्ञाया-
मेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो
भविष्यति ॥ प्राप्तीश्वरात् ॥ ५६ ॥

(प्रदीपः) क्रियमाण इति । रीश्वरादिति पञ्चम्या
प्राक्शब्दाध्याहारे लब्धे पुनःश्रुति प्रागग्रहणं संपद्यते ॥ पर-
शब्दाध्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति । चादयोऽसत्त्वे
इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्त्रेणैव वा द्वौ प्राक्शब्दावुच्चा-
र्येते । तेनायमर्थः—प्राप्तीश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा
भवन्तीति निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशः सिद्धः ।
केवले तु निपाता इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रति-
योगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यान्न तु समावेशः ॥
अवयवसंज्ञा इति । विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य समुदाय-
स्यान्तरालपत्तिता गत्यादिसंज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति तेषां संज्ञां
इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(उद्ध्योतः) समाधत्ते—क्रियमाणे हीति । अवधिनिर्देश-
सामर्थ्यात्प्रतिस्तरमुपस्थितौ तत्सामर्थ्यात् समावेश इति भावः ॥
नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह—रीश्वरादिति ॥ असंबद्ध-
त्वेति । विधेयानिर्देशादिति भावः ॥ निपाताः सन्त इति ।
प्राक्ग्रहणसामर्थ्यादेतदर्थलाभस्तेन गत्यादिसंज्ञानां निमित्तमेव नि-
पातसंज्ञेति समावेशसिद्धिरिति भावः ॥ विशिष्टावधीति । रीश्व-
ररूपावधिपरिच्छिन्नसमुदायस्येत्यर्थः ॥ अवयवसंज्ञा इति पष्ठी-
तत्पुरुष इति भावः ॥ ५६ ॥

(१९७ निपातसंज्ञासूत्रम् । १ । ४ । ४ आ. २ सू.)

२९७ चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

(सत्त्वशब्दार्थतिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अयं सत्त्वशब्दः—अस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । त-

१ शास्त्रावधि शास्त्रस्याप्रामाण्यं प्रसज्येतेति अनुपस्थितिकल्पनमेववरमिति
भावः । (र. ना.) २—'नि- निपा-' ३—'वेशसिद्धिः । ४ 'तत्पुरुषः ॥ ५ न-
तु साध्यत्वेन प्रतीयमान इति भावः । (र. ना.) ६ 'विधिवः' । ७ 'सिद्धाव-
स्थात्प' । ८ यत्र लिङ्गसंख्याकाररूपं वस्तु उपलक्षणं व्यावर्तकं, यत्राथै

यथा—सत्त्वमयं ब्राह्मणः सत्त्वमियं ब्राह्मणीति ।
अस्ति क्रियापदार्थकः सद्भावः सत्त्वमिति । क-
स्येदं ग्रहणम् ? ॥

(प्रदीपः) चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥ अयमिति ।
अर्थद्वयेपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानु-
पलम्भात्प्रश्नः । तत्र सीदन्यस्मिन्नातिगुणक्रिया इति सत्त्वं
द्रव्यमुच्यते । यदा तु सतो भावः सत्त्वमिति तदा साध्यमान-
तया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते ॥

(उद्ध्योतः) चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥ सीदन्यस्मि-
न्निति । विशेषणत्वेनावतिष्ठन्तेऽस्मिन्नित्यर्थः । सदेरीणादिकत्वः ॥
साध्यमानेति । वस्तुतः साध्यमानावस्यः क्रियारूपापन्नो बोधः
तत्तारूपः स सत्त्वपदेनोच्यत इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्रव्यपदार्थकस्य ॥ कृत एतत् ? । एवं च कृत्वा
विधिः सिद्धो भवति, प्रतिपेक्षश्च ॥

(प्रदीपः) एवं च कृत्वेति । यदि सत्त्वशब्देन सत्त्वोच्येत
तदा प्रतिपेक्षोऽनर्थकः स्यात् । नहि चादिषु सत्तावाची कश्चि-
च्छब्दोक्ति यदर्थो निषेधः स्यात् । पशुर्वै पुरुष इत्यत्र च
निपातसंज्ञा स्यात् । चाद्यनुकरणानां च पठितो हिंसादर्थ
इत्यादावपि विधिनियेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयाताम् ।
द्रव्यग्रहणे तु व्यवतिष्ठेते । द्रव्यशब्देन चात्र सिद्धिरूपं वस्तु-
भिधीयते । तदुक्तम्—

वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो मेघत्वेन विवक्षितः ॥

इति ॥

(उद्ध्योतः) चाद्यनुकरणार्थानामिति पाठे चादीनामनुक-
रणं स्वरूपबोधनमर्थः प्रयोजनं येषां तेषामित्यर्थः ॥ इत्यादाव-
पीति । निपातसंज्ञा स्यादित्यनुपपद्यते ॥ विधिनियेधाविति ।
अस्येति हेतोरित्यादिः ॥ यथाभिमतविषयमिति । अनुकार्ये
निपातत्वं नानुकरणे, नापि गवादिपरपश्चादावित्यादीति भावः ॥
सिद्धरूपमिति । तत्त्वं च लिङ्गसंख्याकारकान्वयित्वेन सर्वनामप-
रामर्शयोग्यत्वेन वा । तदाह—वस्तुपेति ॥ लक्षणान्तरमाह—
मेघत्वेनेति । लिङ्गसंख्याविशेष्यत्वेनेत्यर्थः ॥

(असत्त्वेइत्यत्रप्रसज्यप्रतिपेक्षाधिकरणम्)

(एकदेशिभाष्ये आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरयं पशुदासः—यदन्यत्सत्त्ववचनादिति,
आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिपेक्षः—सत्त्ववचनेनेति ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) उभयथेति ॥ द्रव्यभिन्नैर्धै वतमानाश्चादय इति
पशुदासेऽर्थः । सत्त्वे वर्तमानं चादिस्वरूपं न निपातसंज्ञमिति प्रस-
ज्यप्रतिपेक्षेऽर्थः ॥

सर्वनाम प्रयुज्यते यत्र मेघत्वेन लिङ्गसंख्याविशेष्यत्वेन विवक्षितः सोऽर्थो
द्रव्यमित्युच्यते इत्यन्वयः । तथाचाद्योक्तोक्तं लक्षणययं लब्धमिति भावः ।
(र. ना.) ९ इहमिति शेषः । (र. ना.) १० काशी B. A. S. पुस्तक-
योः 'तु' इत्यसंगतः पाठः ।

(विदोषप्रज्ञभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(पशुदासदूषकभाष्यम्)

यदि पशुदासः, विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रिया-
द्रव्यवचनोयं संघातः । द्रव्यादन्यश्च विधिनाधी-
यते । अन्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा
तदन्तविधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) विप्र इति । विप्रादीति विप्रः । आतश्चो-
पसर्गे इति फलस्यान्तः । किशोपसर्जनद्रव्यवानित्यात् केव-
लाद् द्रव्याद् क्रियाद्रव्यसमुदायस्यान्यत्वाद्व्यादन्यस्त्वर्थे
वर्तते ॥ प्रादिभिरिति । निपातत्वेनाभिमतैः ॥ सामा-
न्यमिति । साहचर्यम् ॥ तदन्तविधिनेति ॥ ननु विधे-
ध्याद्यसिधानात्कथं तदन्तविधिः ? एवं तर्क्यमर्थः—निपा-
तस्य संज्ञा निपातसंज्ञा सा चाम्ययसंज्ञा । तस्यां चास्ति तदन्त-
विधिः—प्रयोजनं संपन्नाभाव्ययसंज्ञायाम्—इति । तत्र वि-
प्रशब्दे प्रशब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्त्वा यथा परमोपरिति स्वर-
यन्तसाध्यायनं न भवति, एवं निपातान्तस्यापि स्यात् । ततो
ह्यन्तं प्रसज्येत । विप्रकर्मण्य इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपद-
प्रकृतिसरः स्यात् ॥ ५७ ॥

(उद्घोषः) चादिष्वपाठान्तरं प्राप्तिरित्येता आभ्ये—अस्ति
च प्रादिभिरिति ॥ निपातत्वेनेति । एवं चोत्तरसप्तविधेऽर्थ-
द्वय इत्यर्थः ॥ तथापि समुदाये कर्म प्राप्तिरित्येता आभ्ये—तदन्तविधि-
नेति ॥ निपातस्य संज्ञेति । सकलनिपातमुद्दिश्यैकवाक्यविहिता
संज्ञेति ॥ अगुपसंज्ञा न न तन्मात्रोद्देशेन निहितेति भाषेनाह—
सा चाप्ययेति ॥ तस्यां चान्तीति । प्रयोजनमिलादेर्गमका-
च्छन्दस्य विधेःप्रादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ अत्रेदं बो-
ध्यम्—एवं हि पशुदासस्य जातिविशिष्टद्रव्यवाचिनोपसत्त्वभू-
तापेक्षादस्य इत्यस्य व्यापकप्रतिद्विस्तारार्थं पुनरित्यादिभाष्य-
मेकदेशिनोवकिरित्याहुः ॥ ५७ ॥

(असज्यप्रतिषेधभाष्यम्)

अथ असज्यप्रतिषेधः । न दोषो भवति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथा न दोषस्तथास्तु ॥ चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

(१९८ उपसर्गसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ४ आ० ३ सू०)

२९८ प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे

॥ १ । ४ । ५८ ॥

(योगविभागावयवकलाधिकरणम्)

(११३५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रादय इति योगविभागः [नि-
पातसंज्ञार्थः, एकयोगे हि निपात-
संज्ञाभावः] ॥ * ॥

(भाष्यम्) “प्रादयः” इति योगविभागः कर्तव्यः ।
प्रादयोऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति । तत
“उपसर्गाः क्रियायोगे” इति ॥ किमर्थं योगवि-
भागः ? निपातसंज्ञार्थः । निपातसंज्ञा यथा
स्यात् ॥ एकयोगे हि निपातसंज्ञाभावः । एकयोगे
हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् । यस्मिन्नेव
विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव वि-
शेषे निपातसंज्ञा स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रादयः ॥ ५८ ॥ यदा प्रागेव “प्रादयः”
इति योगो विमज्यते तदा प्रयोजनकथनाय वार्तिकम् ।
यदा तु “प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे” इत्येको योगः
पठ्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन बोध्यते ॥ एकयोगे
हीति । अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात् । क्रियायोग एव
तु गत्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात् । ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य
इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिसरो न स्यात् ॥ यस्मिन्नेवेति । कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा नुः पूजायामिलादिभिर्गोभिः प्रादीनां
विहिता ॥

(उद्घोषः) प्रादय उपसर्गाः ॥ ५८ ॥ ननु निपातसंज्ञा
पाठात् कर्तव्य इत्यनुपपन्नमत आह—यदेति ॥ प्रागेवेति ।
यस्य कृता यत्र प्रणयनकाले यत्वेत्यर्थः । एवं व्याख्याने भाष्यस्य
कर्तव्यपदस्वारस्यमहः ॥ ननु निपातसंज्ञा इत्यस्याधिकारादेकयोगेऽपि
निपातत्वं सिद्धमव आह—अक्रियते ॥ तदाह—भाष्ये—
यस्मिन्नेव विशेषे इति । क्रियायोगरूपे इत्यर्थः ॥ ननु प्रादयः
क्रियायोगे उपसर्गा गतय इतिवद् प्रादयः कर्मप्रवचनीया इति
वचनाभावादह—सुः पूजायामिति ॥

(न्यूनतापूर्णाधिकरणम्)

(११३६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥

(भाष्यम्) मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

१ मरुत्वेन निपातसंज्ञाविषयक संज्ञेति ॥ (८. ना.)

२ केतुभिलुप्तोऽपि “प्रादयः ॥ ५८ ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥
इत्येवं पृथक् संख्याद्वयोनं दृश्यते, तद् भाष्यादिनमेव ॥ न चैवम् “आकटा-
पद्मद्वयप्रसिद्धगौर्यादिच्छन्दसि सिद्धे दैव” इति प्रादयमाहितेयो-

उत्तरात् स्यात् इति भाष्यम्, प्राचीनपुराणे “आकटाराद्वयप्रसिद्धगौर्या-
करणं विभाषाव्यपदितास्तान्येकवचनं नय” इति केनोपसंख्यानलेख-
नस्योपसंख्याननिष्ठपक्षः ।

३ वचनाभाव इत्यत आदेति पाठा उक्तः । (८. ना.)

मरुद्भूतो मरुत्तः “अच उपसर्गाद्” इति तत्त्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) मरुद्भूत इति । प्रक्रियायां रूपमलौकिकमिदमुपात्तम् । तत्त्वेन हि नित्यं भाष्यम् । उपसर्गसंज्ञेयं चाख्येयत्वे न निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिखरेण स्यात् । अन्तोदात्तश्च मरुच्छब्द इष्यते । अग्नयसंज्ञा च स्यात् । तत्त्व एवोपसर्गसंज्ञेयत्वे । अनभिधानादि किरद्भूतं न भवति । संज्ञावचनसामर्थ्याच्चानजन्तत्वेऽपि तत्त्वं प्रवर्तते । अनेन तु ध्यायेन मरुद्भूततीति तत्त्वव्यवहारेऽपि तत्त्वं आप्नोति । तस्मात्तत्त्व एवोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या ॥ प्रकारान्तरेणापि मरुत्त-शब्दो व्युत्पादयिष्यते तत्त्वैवमरुद्भूतमिति ॥

(उद्योतः) नन्वच उपसर्गादित्यत्र च इति द्वितकारकनिर्देशात्सर्वोदयस्त्वमनजन्तत्वेऽपि संज्ञाविधानसामर्थ्याद्भवति । तथा नित्यमिति मरुद्भूत इत्युक्तमत आह—प्रक्रियायामिति ॥ नन्व-लौकिकप्रक्रियावाचकं मरुद्भूत इति दर्शयितुमुचितं न तु दत्त इतीति चेदब्राह्मणः—मरुद्भूत इत्यर्थकमुक्तमिदमलौकिकमरुच्छब्देन कृतौ मरुत्तशब्दस्य विग्रहप्रदर्शनं कृतं तथैव भगवतोक्तमिति ॥ इष्यत इति । तृतीयाकर्मणीति । पूर्वपदमकृतिखरेणेत्यर्थः । सुप्रो-क्तमिदमन्तात्तादन्तोदात्तः सः । एवं च मरुत्तपदं मध्योदात्तमिति भावः ॥ अग्नयसंज्ञा च स्यादिति । तथा च मरुद्भूत इति संत्वर्थोपकरणसामान्यप्रयोगे विभक्तिप्रवर्णनं न स्यादिति भावः ॥ नन्वोपसर्गत्वे उपसर्गं बोः किरातश्चोपसर्गं इति अस्वी-क्यतामत आह—अनभिधानादिति ॥ अनेन न्यायेन संज्ञा-वचनसामर्थ्यरूपेण ॥ तस्मात्तत्त्व एवेति । अत एवोपसर्गांश्चा-भिवर्णमिल्याद्युदात्तत्वमपि न ॥ नन्वेवं तत्त्वविधावेव मरुत्त उप-[सर्ग]त्वेनेन सिद्धे संज्ञाविधावुप[सर्ग]त्वेनान्यं व्यर्थं स्यादिति चिन्त्यम् ॥ केचित्तत्रोपसंख्यानानेन निपातत्वमिष्यते एव । तेनावुदात्त एव मरुत्तशब्दः । निपातसंज्ञायां तत्त्वविधये एवेति मरुद्भूत इति प्राबलिकमाध्यमयोगस्य नानुपपत्तिः । पञ्चमेऽपि तन् पूर्वमरुद्भूत-मिति निदेव पाठ इत्याहुः ॥ कैपटलारसेन तु स विदिति बो-ध्यम् ॥ व्युत्पादयिष्यत इति । मत्त्वर्थोपकरणे इति शेषः ॥ ५८ ॥

(११३७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अञ्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अञ्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अञ्छा ॥ प्रादय उपसर्गाः ॥ ५८ ॥

(प्रदीपः) अञ्छब्दस्येति । तेन सिद्धादिषु भद्राशब्दो न पठितव्यो भवति ॥ ५८ ॥

(११९ गतिसंज्ञासूत्रम् । १ । ४ । ४ आ. ४ सू.)

२९९ गतिश्च ॥ १ । ४ । ५९ ॥

(न्यूनतापूर्वाधिकरणम्)

(११३८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कारिकाशब्दस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकाशब्दस्य ॥

(प्रदीपः) गतिश्च ॥ ५९ ॥ कारिकाशब्दस्येति । कारिका क्रिया सर्वादा स्थितिरित्यर्थः । यत्र इत्यपरे । यस्तु श्लोकवाची कारिकाशब्दस्य ग्रहणं न भवति । क्रियायोग-ग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणालिक्यादृष्टेर्महत्ता ॥

(उद्योतः) गतिश्च ॥ ५९ ॥ कारिकेति । भावे षड् । श्लोकादौ तु कारिके ॥ श्लोकवाचीति । दासीवाचिनोऽप्युपलक्षणम् । क्रियायोगेति । क्रियारूपे युज्यमाने वर्तमानादित्यर्थः ॥

(११३९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुनश्चनसौ छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनस्तस्युतं वासो देयम् । पुनर्नि-ष्कृतो रथः । उशिग्दूतश्चनोहित इति ॥

(प्रदीपः) पुनश्चनसामिति । तत्त्व पुनपथेयमित्यत्र छन्दोत्तरपदप्रकृतिखरेण यतो नाव इति धेयशब्द उदात्तः ॥ पुनस्तस्युतमिति । गतित्वात्त्वमासः । स्वरस्तु ग्रहदादेर-कृतिगणत्वादन्योदात्तत्वम् ॥ चनोहित इति । निपातत्वा-दाद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य गतिरनन्तर इति प्रकृतिखरः ॥

(उद्योतः) पुनःशब्दस्य गतित्वे स्वयं फलं दर्शयति—तत्त्वमेति । एतेन पुनस्तस्युतमिति आन्योदाहरणे सुप्र सुपेति स-मासेनैव सिद्धे पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञा व्यर्थत्वपातम् । तद् व्यन-यन्त्यति—स्वरस्त्विति । सह सुपेतिदृष्टे आन्ये त्वसमस्तत्वा-भिप्रायेण गतिर्गतानिति निपात इत्युक्तम् ॥

(क्रियाविशेषावधारणाधिकरणम्)

(११४० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे य-त्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रि-यायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्त-व्यम् ॥

१ उद्योते एतादृशपाठदर्शनेनैवं संपातयामिति भाति । (८ न.)
२ 'य न' । ३ 'अनयती' । ४ B. A. S. उद्भूतपुलके तु 'निपातते'
इत्येवं पाठो उद्भूतः 'आसीदुद्भूतपाठलोपात्' । ५ अवं कोष्ठकान्तर्गतपाठो

B. A. S. उद्भूतपुलकेऽपि न उद्भूतः काशीसुद्धितपुलकेऽप्युपलब्धः । ग्रन्थयो-
जनस्तु ग्रन्थकुलनवत्येति तेषां गत्युक्तः स्यात् । ४ तत्त्वविधये एव निपातसंज्ञेति
वाङ्मनससारसेनेत्यर्थः । तन्मते हि मरुच्छब्दोऽन्तोदात्त इति भावः । (८ न.)

(प्रदीपः) गत्युपसर्गसंज्ञा इति । क्रियायोग इति सामान्येनोपादानाद्विशेषावधारणार्थं वचनम् । अथ वा प्रत्यासर्जय क्रिया दृश्यते इति न्यायव्युत्पादनार्थम् ॥

(प्रयोजनप्रश्नमाप्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ॥

(११४१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं घञ् पत्वणत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) घञ् [प्रयोजयति] प्रवृद्धो—भावः प्रभावः “अनुपसर्ग” इति प्रतिषेधो मा भूत् ॥

[पत्वणत्वे च प्रयोजयतः] पत्वम्—विगताः सैचका अस्माद्भामाद्विसेचको ग्रामः “उपसर्गाद्—” इति पत्वं मा भूत् ॥ गत्वम्—प्रगता नायका अस्माद्भामात्प्रनायको ग्रामः “उपसर्गाद्—” इति गत्वं मा भूत् ॥

(११४२ व्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ वृद्धिविधौ च धातुग्रहणार्थ-
क्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम्—“उपसर्गादिति धाता” इति । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत्—प्रपञ्चं वनमिति ॥ क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रच्छेद इत्यत्र प्राप्नोति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनाच्च भवति ॥

(प्रदीपः) वृद्धिविधौ चेति । उपसर्गेण धातोराल्लेपात् ॥ प्रच्छेद इति । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति महामीदिः । तत्र धातुग्रहणस्य शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते ॥

(उद्घोषः) शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनमिति ॥ शाकलम् फलम् इति । योगविभागेन पुनर्विधानद्वारेति भावः ॥

(११४३ दूषणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ वृद्धिनिस्भावावीत्वस्वाङ्गादि-
स्वरणत्वेषु दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृद्धिनिस्भावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति । वृद्धिः—यदुद्धतो निवर्तो याति वप्सन् । वृद्धिः ॥ नस्भाव—प्रणसं मुखम् । उन्नसं मुखम् । नस्भाव ॥ अधीत्व—प्रेषं परेषम् । अधीत्व ॥ स्वाङ्गादिस्वर—प्रस्फिक् प्रोक्षः । स्वाङ्गादिस्वर ॥ गत्व—“प्र णः शृङ्” “प्र ण

१ अत्र ‘घञ्’ पदं गत्युपसर्गसंज्ञायाः प्रथमं दृष्टव्यम् । २ इदं वचनप्रयोगोपादानमपि वृद्धिविधौ प्रयोज्यम् । ३ अनुपसर्ग इति । “भिणीशुषोऽनुपसर्ग” इत्याहुपसर्ग इति मध्यमप्रतिषेधो यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनाच्चा

आचार्यः’ ‘प्र णो राजा’ ‘प्र णो वृत्रहा’ । उपसर्गादित्येते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) उद्धत इति । क्रियाशब्दस्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभावः ॥

(उद्घोषः) उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे इति वतिः । अञ् नासिकाया इति वर्तमाने उपसर्गाच्चेलञ् नवधानो । श्रान्त-रूपसर्गस्योप ईद् । उपसर्गात्स्त्रोङ्मित्युत्तरपदायुदात्तरूपः स्वरः । उपसर्गाद्बहुलमिति । गत्वम् ॥ ननु धात्वर्थे वृत्तिविधानादस्त्वैव क्रियायोगोऽत आह—क्रियाशब्दस्येति । धात्वर्थे वर्तमानात् स्वाथं स इति भावः ॥ प्रत्ययार्थेऽपि तदश्यात् तस्य क्रियात्वाभाव इत्यर्थः ॥ उद्धत इत्यादेशद्वैतान् निगृह्य इत्यर्थः । प्रेममिलादेः प्रगता भावो यत्क्रियादिपर्यः । प्रणह्लादेः प्रहृष्टानामस्माकमित्यर्थः ॥

(११४४ दूषणपरिहारवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ वृद्धिनिस्भावावीत्वस्वाङ्गादि-
स्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रामाण्याद्भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) अनवकाशा इति । येषां हि क्रियाशब्दप्रयोगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्युपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्ते इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) इत्यर्थे इति । तत्र सर्वत्रोपसर्गग्रहणं प्राप्नुप-छदुपगति भावः ॥

(११४५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्त्व-
पत्वणत्वेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्त्वपत्वणत्वेषु वक्तव्यः । नुम्विधि—सुलभं दुर्लभम् । “उपसर्गाद्—” इति नुम्मा भूदिति । “न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्” इत्येतच्च वक्तव्यं भवति ॥

(प्रयोजनपरिहारभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतद्व्यास एव ॥

(प्रदीपः) क्रियत इति । केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्यं कर्तव्यम् । तेनातिसुलभमसिद्धत्वरूपसर्गात्वे नुम् भवत्येव ॥

(उद्घोषः) ननु क्युना दुरोः प्रत्याख्यानं क्रियते श्वेल-संगतमत्र आह—केवलाभ्यामिति । अवश्यमिति । धाति-कृतापीति भावः ॥ इत्यत्रोपसर्गत्वे नुम् भवत्येवेति । सोरप-

भूदित्यर्थः । ३ ‘स्वाङ्गं’ शुभमप्यर्थितम् । ४ ‘उद्धृतात्’ वनावयवाद् दृष्टादीन् शीघ्राद्यं श्रुत्यादीनिमित्तम् इति ननु वेदमन्त्रे स्पष्टम् इति परमशुद्धमिति ननु, रामवर्णनां पुरुषे टिप्पणी । ५ प्रादीनामित्यर्थः । (२. ना.)

सर्गत्वे सतीत्यर्थः ॥ निषेधाभावादित्याशयः ॥ इत्यतएवसर्गत्वे इति पाठेऽन्ते परस्य सोरुपसर्गत्वे इत्यर्थः ॥ इत्यतएव परसोरुपसर्गत्वे इति पाठस्तु युक्त एव ॥

(उद्द्योतः) सुः पूजायामित्येतत्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकम् ॥

तत्त्व—सुदत्तम् “अथ उपसर्गात्” इति तत्त्वं मा भूदिति ॥ पत्वं—सुसिकं घटशतेन । सुस्तुतं श्लोकशतेन । “उपसर्गाद्” इति पत्वं मा भूदिति ॥ “सुः पूजायाम्” इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

(उद्द्योतः) सुः पूजायामित्येतत्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकम् ॥

(प्रयोजनपरिहारभाष्यम्)

नैतद्वस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतद्व्यास एव ॥ (प्रदीपः) क्रियत इति । पूजायामिति विशेषणोपादानार्थम् । तेन सुसिकं किं तवात्रेत्यादौ पत्वं भवत्येव ॥ ५९ ॥

(उद्द्योतः) सुः पूजायामित्येतत्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकम् ॥

णत्व—दुर्नयं दुर्नीतमिति । “उपसर्गाद्” इति णत्वं मा भूदिति ॥ गतिश्च ॥ ५९ ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—णत्वं मा भूदिति । न च दुसमोदाम णत्वं दुर्नीतम्, कृतोर्दुर्लोचनानुकरणेन तस्यापि निषेधात् ॥ ५९ ॥

(२०० गतिसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ४ आ. ५ सू.)

३०० ऊर्यादिचिन्वाचश्च ॥ ६० ॥

(उद्द्योतः) ऊर्यादि ॥ ६० ॥ चिन्वाचोः केषुचोः प्रत्ययोः क्रियायोगासंभवात्सामर्थ्येन संज्ञाविधावपि तदन्तविधिः ॥

(अनिष्टपरिहाराधिकरणम्)

(११४६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ ❀ ॥ कृम्वस्तियोगे ॥ ❀ ॥]

(भाष्यम्) कृम्वस्तियोग इति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात्—ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत्—ऊरी पक्त्वा ॥

(प्रदीपः) ऊर्यादि ॥ ६० ॥ ऊरीपक्त्वेति । प्रयोगपर्यालोचनेन संभवमात्राधयेणैतदुदाहृतम् ॥

(उद्द्योतः) वक्ष्यमाणरीत्यास प्रयोगसैवामावादाह—प्रयोगेति ॥ ६० ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

तच्चर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । क्रिययोग इत्यनुवर्तते । न चान्यथा । क्रिययोगादिचिन्वाचां योगोक्तिः ॥ ऊर्यादिचिन्वा ॥ ६० ॥

(प्रदीपः) न चान्यथेति । चिन्वाचौ तावत् कृम्व-

स्तियोग एव विहितौ । ऊर्यादयोपि कृम्वस्तियोगा एव प्रयुज्यन्ते नान्यत्र ॥ ६० ॥

(२०१ गतिसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ४ आ. ६ सू.)

३०१ अनुकरणं चानितिपरम् ॥

१ । ४ । ६१ ।

(समासनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । आहो खिदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति ॥

(प्रदीपः) अनुक ॥ ६१ ॥ कथमिति । द्वयोरपि समासयोः संभवाद्दोषदर्शनाय प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) अनुकरणं ॥ ६१ ॥ इतेः परमिति । सुष्ठु-येति योगविभागात्समासः ॥

(विशेषप्रश्नभाष्यम्)

किं चातः ?

(प्रथमपक्षदूषकभाष्यम्)

यदि विज्ञायते—इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति, खाडितिकृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) खाडिति कृत्वेति । गतिसंज्ञायां समासः स्यात् । धातोश्चानन्तरं प्रयोग इति रूपमेतन्न सिध्येत् । इति खादकृत्येत्यत्र न विषेधप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) धातोश्चानन्तरमिति । तदव्यवधानेन गतेः प्रयोग इत्यर्थः ॥ इति खादकृत्येति । इति हेतोः खादकृत्य गत इत्यर्थः ॥

(द्वितीयपक्षदूषकभाष्यम्)

अथ विज्ञायते—इतिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति, औपड्यौपडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) औपडिति । औपडशब्द इतिपरो न भवति औपडा व्यवधानादिति गतिसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ ननु व्यवहितेपि परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येतिपरत्वम् । नैष दोषः । अव्यवधान एवास्य मुक्त्वा वृत्तिः । अन्यत्र त्वन्तरालस्थमसमीक्ष्याव्यवधानमेवाभिस्य प्रयुज्यते । इह तु औपडो व्यवधानात्कस्योच्चारणानुक्रमनपेक्षणम् । खादकृत्येति निरष्टीवदित्यत्र धातुव्यवधानेपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् ॥

(उद्द्योतः) नन्वितेः परत्वसत्त्वेन कथमत्र प्राप्तिरत आह—औपडिति । एवं गतिसमासस्य नित्यत्वादयं प्रयोगो न स्यादिति

स्यादिति भवेत् । (२. ना.)

१ किञ्च समासे संज्ञिताया निमित्तत्वादौपडिति औपड कृतेति प्रयोगः

भावः ॥ तस्मिन्नितिगणे निर्दिष्टमहणाद् व्यवहितसाधारण एवाय-
मित्यतो दूषणान्तरमाह—खादकृतेति ॥ इति हेतोः खादकृत्य
निरष्टीयत्वार्थः । वस्तुत इतोः परमिति विग्रहवाक्ये उत्तरादधिकृत-
संज्ञादितिपरिभाषोपस्थित्याऽन्यवदितपरत्वबोधाद्बोधानि तदन्तर्गा-
पेक्षेयार्थभाव इति ॥ आप्यासयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु नायद्—इतिः परो यस्यात्तदितिपरं न
इतिपरमनितिपरमिति ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—श्रौपट्टीपडिति कृत्वा निरष्टीय-
दित्यत्र प्राप्नोतीति ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

नैव दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—यथेह “ते
प्राग्धानोः” इति कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भ-
वति—उपोद्धरतीति? ॥

(प्रदीपः) इदं तावदिति । यो व्यक्ताश्रयेण व्यव-
धानं नप्ये ॥

(उद्द्योतः) अयंपदार्थं दर्शयति—य इति ॥

(उद्द्योतः) अयंपदार्थं दर्शयति—य इति ॥

गत्याकृति । प्रतिनिर्दिश्यते? ॥

(प्रदीपः) गत्याकृतिरिति । तस्याव भिन्नास्वपि व्य-
क्तिषु अभिधाना नास्त्यत्र व्यवधानम् ॥

(उद्द्योतः) तस्याधेति । गतिशब्देन तत्संज्ञकानेकपक्षे-
प्रदर्शनं लक्षणावधारणादित्याशयः ॥

(उद्द्योतः) अयंपदार्थं दर्शयति—य इति ॥

इहापि तर्ह्यनुकरणाकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते ॥

(अनिष्टपदप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते? ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । अनितिपरमित्येतदित्यर्थः ।
संज्ञानियमपक्षे सिद्धिं अत्राश्रयः ॥

(उद्द्योतः) गतिसंज्ञार्थं सप्रमाणदयकगिति प्रश्नानुपपत्तिरत
आह—अनितिपरमित्येतदिति ॥ संज्ञेति । माह प्रयुक्ता यम
गत्यादिसंज्ञा इति तदर्थः ॥ ११ ॥

(११४७ समाधानवार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ अनुकरणस्येति करणपरत्वप्रति-
षेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुकरणस्येति करणपरत्वप्रतिषेध
उच्यते । किं प्रयोजनम्? । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ।
अनिष्टशब्दता मा भूदिति । इदं विचारयिष्यते—
प्राग्धानुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानिय-
मार्थं वेति । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्टशब्द-

निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं
तदा न दोषो भवति ॥ अनुकरणम् ॥ ६१ ॥

(प्रदीपः) अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थ इति । खादिति-
कृतेति प्रयोक्तव्ये इति खादकृतेतिप्रयोगः स्यात् । प्रयोग-
नियमे चायं दोषः । तत्र ह्ययमर्थः—गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः
प्रागेव प्रयोक्तव्या इति । ततो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्गः ॥
संज्ञानियमे तु न दोषः । तेनैव नियमेन खादितिकृतेत्यत्र
व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात् ॥ ६१ ॥

(२०२ गतिसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ४ आ. ७ सू.)

३०२ आदरानादरयोः सदसती ॥

१ । ४ । ६२ ॥

(उद्द्योतः) आदरानादरयोः ॥ ६२ ॥ आदरः प्रत्यु-
त्थानादिविषयस्त्वरात्स्यः । अनादरः परिभव औदासीन्यं च,
तथापश्यकोत्थानादिविषयोपेक्षा ॥

(अनादरासङ्ग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इदमतिशयं क्रियते—आदरे अनादरे सद् अस-
दिति । ‘आदरे सद्’ इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथमसत्कृत्येति? ॥

(प्रदीपः) आदरा ॥ ६२ ॥ कथमसत्कृत्येति । यदि—
न सत्कृत्यासत्कृत्येति नष्टसमासः क्रियते, तदा सतिगिष्टत्वात्क-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरे बाधित्याऽन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणागुदात्तत्वं
स्यात् । अथ—न सदसदिति समासः क्रियते, तदा सच्यदस्य
गतिसंज्ञाविधीयमानाऽसच्यदस्य न स्यादिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपपरिहारभाष्यम्)

तदन्तविधिना भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तदन्तविधिनेति । यद्यपीह प्रकृतं विशेष्यं
नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य
गतिना विशेषणतदन्तविधिर्भवति । तत्र समासविधौ भुवि
प्रकृतं गतिरनन्तर इत्यत्र पूर्वपदं गतिर्गतावित्यत्र पद-
स्येति । अव्ययसंज्ञायामस्त्येव तदन्तविधिः ॥

(उद्द्योतः) कार्यार्थत्वादिति । तेनासच्यदेन समासादि-
तिङिः । गतिसंज्ञा तु सच्यदस्येति भावः ॥ भुवि ॥ प्रकृत-
मिति । समर्थ इति प्रकृतमित्यपि बोध्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपान्तरभाष्यम्)

केनेदानीमनादरे भविष्यति? ॥

(उद्द्योतः) ननु तदन्तविधिना कार्यसम्भवेप्यनादर इत्यस्या-
सत्त्वे कथमत्र तत्परीतिरित्याह—भाष्ये केनेदानीमिति ॥

१ अनितिपरमिति समासोपस्थित्यर्थः । (१. ना.)

२ इतिकरणमिति शब्दः । (१. ना.)

३ इति खादकृतेति प्रयोगस्येति । (१. ना.)

४ विषयः कार्यम् । (१. ना.)

(प्रत्याक्षेपान्तरपरिहारभाष्यम्)

नञाऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः—न आदरेऽनादर इति ॥

(प्रदीपः) न आदर इति । अनेनासच्छब्दस्यानादराभेदप्रतिषेधं दर्शयति । तत्तद्व्यानादरग्रहणेन यत्सार्थं तदन्यथापि सिध्यतीत्येवंपरमेतत् ॥

(उद्घोतः) नन्वनादर इत्यस्यासत्ते कथं नञाऽऽदरप्रतिषेधो विधास्तेऽत आह—अनेनेति । आदरप्रतिषेधम् । इत्यस्य सदादरप्रतिषेधम् इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । आदरप्रसङ्गे एव स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् ॥ अनादरग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिर्यं विज्ञायते—अविद्यमानादरे अनादरे इति । अस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् ॥ असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥ आदरानादरयोः ॥ ६२ ॥

(प्रदीपः) आदरप्रसङ्ग इति । शुक्रमसक्तुलेखादौ तु स्यात्, पाङ्गण्डिनमसक्तुलेखादौ तु न स्यात् । तथाहि—अब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न तु गोलोष्टादिः ॥ बहुव्रीहिरिति । स चासन्ताभावेपि प्रसक्त्यभावे च भवतीति सवेत्र संज्ञा सिध्यति ॥ असतस्त्विति । आदरानादरयोः सदित्येव वक्तव्यम् । तत्रानादरे सच्छब्दस्य वृत्त्यसंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिनाऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति । यथा गोपपदं सेवितेत्यत्रासेविते गोपदशब्दस्य वृत्त्यसंभवादगोपपदार्थमसेवितग्रहणम् ॥ ६२ ॥

(उद्घोतः) स्यादौ तु स्यादिति । ननुसमासे सदृशस्यैव प्रतीतिरुत्पादित्विषये एव प्रयोगः स्यात् । पाङ्गण्ड्यादिविषये तु प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ प्रसक्ताभावे चेति पाठः ॥ नन्वनादरग्रहणेऽसद्वृत्त्यसंभवे कार्यमेव । अन्यथा सच्छब्दस्यानादरेऽवचेरन तदन्तविध्यभावाच्च कस्य तत्र प्रवर्तमानस्य संज्ञा स्यादत आह—आदरेत्यादि ॥ सामर्थ्यादिति । प्रकृतविशेष्याभावेपि सन्दर्भं विशेष्यमादायेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

(२०३ गतिसंज्ञासूत्रम् ॥ १।४।४ आ० ८ सू०)

३०४ अन्तरपरिग्रहे ॥ ६४ ॥

(११४८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ अन्तःशब्दस्याङ्गकिविधिसमासः
णत्वेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥(भाष्यम्) अन्तःशब्दस्याङ्गकिविधिसमासण-
त्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ्—अन्तर्द्धा । कि-
विधिः—अन्तर्द्धिः । समास—अन्तर्द्धस्य । णत्वम्—
अन्तर्द्धण्याद् गोभ्यो गाः ॥ अन्तरपरिग्रहे ॥ ६४ ॥१ अमल्लज्जलादौ आदरप्रतिषेधप्रसङ्गं वस्तु इत्यर्थः । (८. मा.) २ आदर-
प्रसङ्गाभावे पाङ्गण्डिनमसक्तुलेखादावित्यर्थः । (८. मा.) ३ तत्र आक्षेपल-

(प्रदीपः) अन्तरप ॥ ६४ ॥ अन्तःशब्दस्येति ।

अङ्गकिविधित्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि । समासस्तु गतिसंज्ञा-
श्रय इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते ।
गतिसंज्ञायां अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात् ॥ अन्तर्द्ध-
ण्यादिति । हन्तेरपूर्वस्येति णत्वस्य सिद्धत्वाच्च अन्तर-
देशे इति न वक्तव्यं भवति । देशे तु क्षुभ्रादित्वाण्यभावाच्च ।
तथैवायनं चेति न वक्तव्यम्, कृत्यच्च इति सिद्धत्वाच्च ।
अन्तर्गण्यतीत्यप्युपसर्गादिति णत्वं सिध्यति ॥ ६४ ॥(उद्घोतः) अन्तरपरिग्रहे ॥ ६४ ॥ ननु समासस्य
सूत्रेणैव सिद्धेर्वातिके समासग्रहणं व्यर्थमत आह—सामान्ये-
नेति । एवं चोपसंख्यानशब्देनापूर्ववचनमेव नोच्यते किं तु
निधानभाष्यम् । एवं चोपसंज्ञाविषयमपूर्ववचनं गतिसंज्ञाविषय-
स्य चोपसंख्यानशब्देनोच्यत इति न समासग्रहणं व्यर्थमिति
भावः ॥ ननु गतिसंज्ञाविषयपूर्वत्वमस्ति त्वत्वाच्च आह—गतिसंज्ञाया
इति ॥ अनेनैवेति । सूत्रेणैवेत्यर्थः । तदतिरिक्तविषये स्वनेनापि
नेभ्यत इति भावः ॥ नन्वन्तरदेशे इत्यादिनैव सिद्धेणैव उपसंख्यानं
व्यर्थमत आह—हन्तेरित्यादि ॥ तथैवेति । अन्तरपणमित्य-
स्यानेनैव सिद्धे, देशे प्रतिषेधोपि क्षुभ्रादित्वात्सिद्ध इति भावः ॥
तद्वान्तेष्वप्यस्यैवदयकतां दर्शयति—आन्तर्गण्यतीति ॥ ६४ ॥

(२०४ गतिसंज्ञासूत्रम् ॥ १।४।४ आ० ९ सू०)

३१३ साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १।४।७३ ॥

(न्यूनतापूर्वधिकरणम्)

(११४९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ साक्षात्प्रभृतिषु ऋथर्ववचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) साक्षात्प्रभृतिषु ऋथर्ववचनं कर्त-
व्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । यदा
हि साक्षादेव सत् किंचित्क्रियते तदा मा भूदिति ॥(प्रदीपः) साक्षात् ॥ ७३ ॥ साक्षात्प्रभृति-
ष्विति । अभूततद्भावविषयाणामेव यथा स्यात् यदा तु
साक्षाद्भूता रूपान्तरेण क्रियन्ते तदा मा भूदित्यर्थः ॥(उद्घोतः) साक्षात् ॥ ७३ ॥ साक्षाद्भूता इति ।
प्रसङ्गा इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—यदा हि साक्षादेव सत्
किंचित्क्रियत इति ॥

(११५० आक्षेपवार्तिकम् ॥ २॥)

॥ * ॥ मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनि-
युक्तम् ॥ * ॥(भाष्यम्) मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियोगेन
वक्तव्यम् । लघणकृत्य ॥मकारान्तादिति भावः । (८. मा.) ३ 'वृत्त्यभावात्' । ५ संज्ञाविधित्वे-
नादिति । (८. मा.) ६ 'व्यस्यदेव किंचि' । ७ 'साक्षाद्भूतं' । ८ 'क्रियते' ।

(उद्घोषः) लघुपक्षान्तरिगणान्मान्ता अपि एते शब्दाः
राश्या एते अने गतायां यौ—भाष्ये—सकारान्तत्वं चेति ॥

(११५३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्र च च्विप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र च च्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
लघुणीकृत्य ॥

(प्रदीपः) लघुणीकृत्येति । अत्र हि परत्वादेन
विभाया प्राप्नोति । नित्या च गतिचिंतयेते ॥

(११५३ आक्षेपपरिहारवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ नवा पूर्वेण कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नवा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? ।
पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्यनेन विभाया, पूर्वेण नित्या
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पूर्वेणेति । पुनःप्रवृत्तिनादिति भावः ॥

(उद्घोषः) पुनःप्रवृत्तिः । परत्वादिफलैः तद्वर्गा
नित्यविभाया न ज्ञेयः । भावः ॥ न च प्राप्तिविभायापि
नित्यविभाया नित्यादिभावा विवक्ष्यमाणस्य विवक्ष्यमाणः । अर्थः
यतो गतिराति ॥

(प्रयोजनान्तरसारणभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सकारान्तत्वं च गति-
संज्ञासन्नियुक्तम् इत्युक्तं तच्च च्वन्तस्य मा भू-
दिति ॥

(प्रदीपः) च्वन्तस्य मा भूदिति । एकदेशविकृत
स्यानन्तरात् प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये गतिसंज्ञासन्नियुक्तमिति । विकल्पक-
गतिसंज्ञासन्नियुक्तमिति ॥ एकदेशेति । एवं च लघुणीकृत्येति
स्वाभिः भावः ॥

(प्रयोजनान्तरपरिहारभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लघुणशब्दस्यायं
विभाया लघुणशब्द आदेशः क्रियते । यदि च
लघुणीशब्दस्यापि विभाया लघुणशब्द आदेशो
भवति न किंचिद् दुष्यति । त्रैशब्ध्यं चेह साध्यं,
तत्रैवं सति सिद्धं भवतीति ॥ साक्षात्प्रभृतीनि
च ॥ ७३ ॥

(प्रदीपः) त्रैशब्ध्यमिति । त्रय एव शब्दास्तत्रैव ।
लघुणं कृत्वा लघुणकृत्य लघुणीकृत्येति ॥ ७३ ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—लघुणशब्द इति । लघुणमिति गण-
पाठः । तस्य लघुणशब्दस्य लघुणमित्यादेश इत्यर्थः । गतिसंज्ञासन्नि-
युक्तत्वाद् गतिसंज्ञानाम् आदेशाभाव इति भाष्ये विभायेत्युक्तम् ।
अनेन गतिराभावो च लघुणीशब्दे पूर्वेण गतित्वमिति भावः ॥ ७३ ॥

(१०५ संज्ञानियमसूत्रम् ॥ १ । ४ । ४ आ. १० सू.)

३१९ ते प्राग्धातोः ॥ १ । ४ । ७९ ॥

(नियमाकारनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थम्—एते
प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्याः । आहोस्वित्संज्ञानियमा-
र्थम्—एते प्राक् चाप्राक् च प्रयोक्तव्याः प्राक्प्रयु-
ज्यमानानां गतिसंज्ञा भवतीति ॥

(प्रदीपः) ते प्राग्धातोः ॥ ७९ ॥ किमिदमिति ।

नियमद्वयसंभवात्प्रश्नः । तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा त इत्यनेन
लघुगत्युपसर्गसंज्ञाः परामृश्यन्ते । यदा तु संज्ञानियमस्तदा
प्रादय उपनिपरपर्यन्ताः स्वरूपेणैव प्रत्यवष्टयन्ते संज्ञाया
अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यतामापन्नैः पूर्वैर्द्वैतस्य विधानात् ॥

(उद्घोषः) ते प्राग्धातोः ॥ ७९ ॥ ननु ते इत्यनेन
यदि लघुसंज्ञानां परामर्थस्तदा द्वितीयपक्षादुत्थितिरिव, केवलानां
परामर्थं हेतुसंज्ञादितानामप्यापक्षे व्यवहितप्रयोगानापधिरत
आह—तत्र यदेति ॥ अनिष्पादादिति । संज्ञानियमपक्षेऽस्य
परिभाषादेनैकवाक्यतयैव संज्ञाविधानादिति भावः । प्रत्यासत्तेश्च
गत्युपसर्गसंज्ञाविषय इव नियमो न निपातसंज्ञाविषय इति
नोपपत्तिः ॥

(विशेषप्रश्नभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(११५३ प्रथमपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थ-
मिति चेदनुकरणस्येति करणपरप्रति-
षेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति
चेदनुकरणस्येति करणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं
प्रयोजनम् ? अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिष्टशब्दता
मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) अनुकरणस्येति । अनुकरणं चानिति-
परमित्यत्रैतयाख्यातम् ॥

(११५४ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ छन्दसिपरव्यवहितवचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) “छन्दसि परेषु” “व्यवहिताश्च” इति
वक्तव्यम् ॥

(११५५ द्वितीयपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ संज्ञानियमे सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञानियमे सति सिद्धमेतद्भवति ॥

१ च्वन्तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । अर्थः भावः । यनाभूत-
संज्ञापक्षः अर्थो विवक्ष्यमाणेन विभायागतिसंज्ञा च्वन्तोऽनु-
द्वि० ३७

वेवात्तरेण नित्येति । (र. ना.) २ लघुणकृत्यादे । (र. ना.) ३ ‘अवि-
क्षेपनिष्पादावप्ये’ इति सूत्रेणादि । (र. ना.)

(प्रदीपः) संज्ञानियमे सिद्धमिति ॥ अनितिपर-
मिति न वैकल्यम् । अनेनैव नियमेन खाडिति कृत्वैत्यत्र संज्ञा-
निरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरं च सूत्रद्वयं न कर्तव्यं भवति ।
परव्यवहितानां गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणाच्च तु प्रयोगस्येत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ननु संज्ञानियमे ऽदं व्यर्थम्, अप्राक्प्रयुज्य-
मानानामपि संज्ञायां जातायामनिष्टाभावादत आह—अनितीति ।
एवं चैवमाचरणमेवात्र पक्षे सूत्रस्य फलमिति भावः ॥ ननु
प्रयोगस्येति । न चाप्रोक्तसंज्ञानां परव्यवहितानां संज्ञार्थमुत्तर-
मृन्, फलाभावात् परव्यवहितानामेकाकिनामेव छन्दसि प्रयोगेण
गतिर्गताविति फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च संज्ञानियमे
प्रयोगनियमपक्षीयफलसिद्धिस्तितयाकरणलाघत्वं चेति भावः ॥

(द्वितीयपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि संज्ञानियमः ॥

(प्रदीपः) अस्तित्वेति । लाघवात्स्यैव पक्षस्य युक्तत्वात् ॥

(सूत्रप्रत्याख्यानानाधिकरणम्)

(११५६ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टादर्श-
नात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् ।
किं कारणम् ? अनिष्टादर्शनात् । नहि कश्चित्प्र-
पचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रति प्रयुङ्क्ते । यदि चा-
निष्टं दृश्येत, ततो यद्वाहं स्यात् ॥

(प्रदीपः) उभयोरिति । भाषायां परव्यवहितप्रयोगो
न दृश्यते, तत्र किं प्रयोगनियमेन वा संज्ञानियमेन वा ।
यत्र हि लोके संकीर्णः प्रयोगो यथा गौर्गोवीति तत्रासाधुपरि-
हाराय साध्वनुज्ञानं कर्तव्यम् । न त्वसंकीर्ण एव प्रयोगे स्थिते
शास्त्रस्य किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् । छन्दसि तु परव्यवहितप्र-
योगो दृश्यत एव ॥

(उद्ध्योतः) नन्वापाद्यमानव्यवहितपरप्रयोगनिवृत्तये सूत्रं
स्यादत आह—भाषायामिति । एवं चानभिधानेन प्रत्याख्यानमिति
भावः ॥ न दृश्यत इति । शिष्टानां यज्ञकर्मणोऽन्यत्रापीति शेषः ॥

(११५७ प्रत्याख्यानपरिहारवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्य-
वस्थार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यव-
स्थार्थमेतद्वक्तव्यम्—‘ऋषभं कूलमुद्भजम्’ ‘ऋषभं
कूलमुद्भजम् । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा
स्यात् ॥

१ ‘कर्तव्यम्’ । २ ते प्राग्धातोरिति सूत्रमित्यर्थः । (१. ना.) ३ इयं
समानाधिकरणपट्टीयद्वयोर्हिमङ्गीकृतम् । (१. ना.) ४ परव्यवहितानां प्रयो-
गरूपफलसिद्धिरित्यर्थः । (१. ना.) ५ धातोः प्राग् गतेः प्रयोगो यथा स्यादि-
त्यर्थः । (१. ना.) ६ एकटाः कटाः क्रियन्ते इति च्यथोऽयं बोध्यः वार्तिक-

(प्रदीपः) उपसर्जनसन्निपात इति । यद्यपि लोके
विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते, तथापि कूलमुद्भजमित्यादी द्वयो-
रप्युपपदत्वात्समासे कृते उपसर्जनं पूर्वमिति शास्त्रदर्शना-
त्प्रायेण पूर्वनिपातेन भाव्यं कूलमुद्भज उत्कूलंज इत्येवं यो
भ्राम्येत प्रतीदं सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) द्वयोरप्युपपदत्वादिति । यद्यपि समासः क्रमे-
णैव, तथापि कदाचित्पूर्वं कूलशब्देन समासः, तत उदेति विप-
रीतः प्रयोगः स्यादिति भावः । तथा च सूत्रसार्थकभाष्ये प्रयोग-
नियमपक्ष एवादत्तव्यः । तस्मिन् कृतेऽनितीत्याद्यपि सर्वं कार्यमिति
तात्पर्यम् ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमु-
च्यते, सुकटंकराणि वीरणानीत्यत्र गतेः प्राग्धातोः
प्रयोगः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) सुकटंकराणीति । सुखेन कटः क्रियन्त
इति कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोरिति खल । तत्रासाधिनियमा-
त्कटंमुकराणीति प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) ननु सुखितं कटं कुर्वन्तीत्यर्थान्नयं गतिरुपसर्गो
वेति न दोषोऽत आह—सुखेनेति । उत्तरपक्षे एव खलः खित्वस्य
सफलत्वादिति भावः ॥ ईपच्छब्दयोगे तु स खल नानभिधानात् ।
अन्यथेपदाख्यमव भवता, ईपदाख्यं करो भैत्रो भवतेत्यादावीपतोऽ-
गतित्वेन खित्वस्य चारितार्थोद्भाष्यासंगतिरेव स्यादिति बोध्यम् ॥

(भाष्येपरिहारभाष्यम्)

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो
भवति’ । यद्यप्यम् “ईपहुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रायैषु
खल” इति खकारमनुबन्धं करोति ॥ कथं कृत्वा
ज्ञापकम् ? खित्करणे एतत्प्रयोजनं “खिति” इति
मुम् यथा स्यात् । यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोगः
स्यात्, खित्करणमनर्थकं स्यात् । अस्तु च मुम् ।
‘अनव्ययस्य’ इति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति
त्वाचार्यः—‘नात्र गतेः प्राग् धातोः प्रयोगो भवति’
इति, ततः खकारमनुबन्धं करोति ॥

(प्रदीपः) अस्तु चेति । शास्त्रेण प्राप्नोतु प्रतिषेधात्
नैव प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ खित्करणादव्ययस्यापि भवत्विति
चेत् । नैतदस्ति । अनव्ययस्येति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद्वाधितु-
मशक्यत्वात् । प्रयोगनियमस्यान्यत्र सावकाशत्वाद्वाधेपि न
काचित्क्षतिः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वनन्तत्वात्सोऽमुं प्राप्तिरस्त्येवेत्यत आह—
भाष्ये—अस्तु चेति । प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षत्वादिति । विधि-
त्वादित्यर्थः ॥ प्रयोगनियमस्येति । एवं च विधिवाधापेक्षयाऽन्यत्र
चरितार्थस्य परिमापारूपत्वेन गुणभूतस्य बाध उचित इति भावः ॥

बलात् । (१. ना.) ७ अनव्ययस्य उपसर्गपादनेनेत्यादि । (१. ना.)

८ प्रत्ययमतिषेधमाश्रित्य निषेधविधिरूपत्वादित्यर्थः । (१. ना.) ९ शुणेत-
न्यारयकल्पनेति न्यायादिति भावः । (१. ना.)

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति शापकम् । यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्, स्यादेवात्र सुमागमः कथम् ? । 'कृद्गृहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवति' इति ॥

(प्रदीपः) स्यादेवेति । कटंशुकराणीत्येवमपि प्रयोगे साधये मुनिलभः ॥ ७९ ॥

(उपसंहारभाष्यम्)

तस्मात्प्राग् एवमर्थेन प्राग्व्यातुवचनेन ॥

(उद्घोतः) भावे—एवमर्थेनेति । प्रयोगनियमार्थेनेत्यर्थः । शुल्ककराणीत्येति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथम्—कथमं कूलमुद्गजम् "कथमं कूलमुद्गजम्" ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

नैव दोषः ॥ नैव उदिरुपपदम् । किं तर्हि ? । विशेषणम् । "उदि कूले रुजिह्वोः" उत्पूर्वाभ्यां रुजिपङ्क्तिभ्यां कूले उपपदे इति ॥ ते प्राग्घातोः ॥ ७९ ॥

(उद्घोतः) ननु घटानामे संरानियनेपि योक्तुं न इति विपर्ययप्रयोगात्तरित आह—भावे—नैव उदिरिति । तस्मात्प्रयोगनियमार्थं संरानियमार्थं योमयथापि यथं न कार्यमेव । भावे शुल्ककराणीत्येति, अन्ते कटंशुकराणीत्यस्याप्यपत्तेः । अनुमिधानेन वारणे तु व्यर्थमेव वृत्तमित्याशयः ॥ यत्तु अमनिवृत्त्यर्थेन यथे संरानियमपक्षे ष्वादेशेऽप्यः कटंशुकराणि शुल्ककराणीत्युपपत्तिप्रयोगात्तरित इति स्थितमिति । तत्र । कटंशुकराणीत्येति नानामात्रात् । अत्र गतेः प्राग्घातोः प्रयोगः प्राप्नोति । यद्यत्र गतेः प्राक् प्रयोगः स्यादित्यादिशब्देस्त्वदनिष्टत्वस्य नानादिभिः ॥ ७९ ॥

(इति विधिशेषप्रकरणे निपातप्रकरणे गत्युपसर्गप्रकरणम्)

(अथ निपातसंज्ञाप्रकरणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाप्रकरणम्)

(२०६ कर्मप्रवचनीयसंज्ञाधिकारसूत्रम् ॥ १ ।

४ । ४ भा. ११ सू.)

३२२ कर्मप्रवचनीयाः ॥ १ । ४ । ८२ ॥

(महासंज्ञाकरणस्यान्वयतासाधनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते ? ॥

(प्रदीपः) कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८२ ॥ किमर्थमिति । लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्य लाघवप्रकर्षाय एकाक्षरा यक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः ॥

(उद्घोतः) कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८२ ॥ ननु संज्ञा विना तत्प्रयुक्तकार्यातिरिक्त आह—लाघवार्थत्वादिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति ॥

(प्रदीपः) अन्वर्थसंज्ञेति । अर्थमनुगता अर्थेन वा अनुगता अतीकृतप्रवृत्तिनिमित्ता या संज्ञा साऽन्वर्थसंज्ञा ॥ कर्म प्रोक्तवन्त इति । प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेषं योतितवन्त इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु सर्वाणि संज्ञार्थं प्रयोजनमनुगतेवेत्यत आह—अर्थमिति । अर्थशब्दोऽभिप्रेयपर इति भावः ॥ अतीकृतप्रवृत्तिनिमित्तेति । अतीकृतयोगार्थप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः । एवं च योगस्य संज्ञाऽन्वर्थसंज्ञोच्यते ॥ भावे—कर्म प्रोक्तवन्त इति । कर्म क्रिया क्रियागतविशेषमित्यर्थः ॥ भूते कृत्यव्युदो बहुलमिति कर्तव्यनीयः ॥ ननु निपातानां योतकत्वात् प्रोक्तवन्त इत्यसंगतमत आह—प्रयुज्यमाने इति । शुलमनुगमूवेत्यादौ योतकेपि प्रोक्तवत्त्वमित्येति ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

ये संप्रति क्रियां नाहुः ॥

(प्रदीपः) क्रियां नाहुरिति । क्रियागतं विशेषं न योतयन्तीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु निपाताः कदापि क्रियां न वदन्तीति संप्रतीत्युक्तमत आह—क्रियागतमिति ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

के च संप्रति क्रियां नाहुः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रवचनीयाः ॥ कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८२ ॥

(प्रदीपः) ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । शाकल्यस्य संहितायामुपपत्तिर्वादात् वाक्येऽप्रयुज्यमानस्य निष्कर्षो क्रिया तत्कृतो यथेसंहितयोर्द्वैतमन्त्रावलक्षणः संबन्ध इत्ययमर्थोऽनुशब्दसंज्ञिधौ प्रतीयते । तदयमनुः संहितामिति द्वितीययाभिहितं संबन्धमवच्छिनत्ति । विशेषैक्याभिजानितत्वेन हेतुहेतुमन्त्रावलक्षणविशेषरूपतया वा तत्संज्ञिधौ संबन्धस्य सप्रत्ययात् । तथा हि—क्रियायास्तावदेवं न वाचकः, कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । शेषविभक्तिसंबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । अत एव न क्रियापदाक्षेपकः । यथा प्रादेशं विपरिच्छतीति

१ कूले उपपदे उत्पूर्वाभ्यां रुजिपङ्क्तिभ्यां कूले उपपदे इति । (२. भा.)
२ संबन्धेति । (२. भा.) ३ 'क्रियाविशेषं' काशी Bangal Asiatic Society पुस्तकालयेऽस्ति । ४ Bangal Asiatic Society मुद्रित-पुस्तकालयेन तु 'क्रियाविशेषमिति' इति पाठो मूलानुरोधेन कल्पितः ।

५ 'द्विष्यन् भावे' । ६ 'हेतुहेतुमन्त्राव' । ७ निष्कर्षरूपक्रियाविशेषविशेष-
नेत्यर्थः । इदं संबन्धस्तेनैवाप्येति । (२. भा.) ८ अनुसंगिकत्वमित्यर्थः । (२. भा.)

विशब्दो विमानक्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेषयोजकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न संभवतीति पारिज्ञेयात्संबन्धावच्छेदहेतुरनुःसंपद्यते । तथा चोक्तं हरिणा—

‘क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः’ ॥

इति ॥ तत्र क्रियामाहुरिति क्रियाकृद्देन तदुपपन्नित-संबन्धविशेषोप सपचारादुच्यते ॥ आहुरित्यस्यापि द्योतयन्तीत्ययमर्थः ॥ क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते । यथा सुः पूजायामिति पत्वादिति वृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञावाधनार्था ॥ ८२ ॥

(उद्योतः) यदि संप्रति क्रियागतं विशेषं न द्योतयति किं तर्हि द्योतयन्तीत्याह—माण्ये—येऽप्रयुज्यमानस्येति । स-द्वाच्यां क्रियां तद्वान्यक्रियाकृतसंबन्धविशेषम् ॥ तदेवोपपादयति—आकलयत्येति ॥ तत्र संबन्धावच्छेदप्रकारमाह—विशिष्टक्रियेति । निश्चयनक्रियानितसंबन्धेन संदितासंबन्धवर्णमिति बोध इति भावः ॥ एवं बोधाननुमनादाह—हेतुहेतुमदिति । संदिताहेतुर्गं प्रवर्णमिति बोधः ॥ वस्तुतः क्रियाधारको यः संबन्धः स हेतुत्वादिना भासते इति उच्यते ॥ क्रियायाः, क्रियागतविशेषस्य धात्वको द्योतक इत्यर्थः ॥ कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति । वृक्षं वृक्षं प्रति तिब्रदीत्यादावुपपदविभक्तेरिति न्यायेन कर्मणि द्वितीयेव स्यादित्यर्थः ॥ अत्र तु प्रतिशोत्यसंबन्धेनान्वये कारकविभक्तेरप्राप्ताविमिति भावः ॥ ननु को विशेषोऽत्र आह—शेषेति । शेष-विभक्त्यसंबन्धस्येत्यर्थः । अनेन कारकविभक्त्यसंबन्धस्य संबन्धत्वं सूचितम् । संबन्धस्यापि न वाचको, द्वितीयैव सत्यतीतेः ॥ अत्र पुनिति । संबन्धाप्रतीतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । तदाक्षेपे तां प्रति कर्तृत्वादिनैवान्वयसंभवादिति भावः ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यस्य वैयर्थ्यं च स्यादित्यपि बोध्यम् ॥ क्रियागतविशेषयोजकत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह—क्रियाविशेषेत्यादि ॥ न संभवतीति । अनु हरिं सुरा इत्यादी क्रियापदासन्निधानादिति भावः ॥ पारिज्ञेयादिति । एवं च संबन्धसामान्ये प्राप्तपञ्चिवाभावे द्वितीयापेक्षमनारम्भ इति भावः ॥ कारिकायां क्रियाया इत्यस्य क्रियागतविशेषस्येत्यर्थः । भेदको द्योतकः ॥ ८२ ॥

(२०४ कर्मप्रवचनीयसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । १२ सू.)

३२३ अनुलक्षणे ॥ १ । ४ । ८३ ॥

(सूत्रारम्भप्रयोजनाधिकरणम्)

(भाष्यमाप्यम्)

किमर्थसिद्धयुज्यते ? ॥

१ हेतुहेतुमद्व्यवस्थारूपसंबन्धविशेषनिर्णायक इत्यर्थः । (र. ना.) २ निपातार्तां योनप्रत्ययानि भावः । (र. ना.) ३ संबन्धविशेषनिर्णयप्रकारमित्यर्थः । (र. ना.) ४ व्याख्यानप्रकारस्येति भावः । (र. ना.) ५ कारकविभक्त्यसंबन्धस्येत्यर्थः । (र. ना.) ६ संबन्धं विशेषयन् तस्य द्योतक

(प्रदीपः) अनुलक्षणे ॥ ८३ ॥ किमर्थमिति । लक्षणेत्यर्थं भूताख्यानेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः ॥

(समाधानमाप्यम्)

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति ॥ किं च स्यात् ? । शाकल्यस्य संहितामनु भावर्पत् “गतिर्गतौ” इति निघातः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति—कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति ॥ निघात इति । निघातत्वादा-युदात्तोत्राहुरित्येते ॥

(उद्योतः) अनुलक्षणे ॥ ८३ ॥ जात्युत्तरम् असदुत्तरम् । तत्त्वं च लक्षणेत्थमित्यनेन गलादिसंज्ञावाधसिद्धेरिति भावः ॥

(समाधानमाप्यम्)

यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा चकल्या । वेरपि निघातो नेप्यते—प्रादेशं विपरिलिखति ॥

(समाधानमाप्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । नात्र वेरिति प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि ? । अप्रयुज्यमानम्—प्रादेशं विमाय परिलिखतीति ॥

(प्रदीपः) नात्र वेरिति । नहि प्रादेशो लिख्यते ॥ किं तर्हि ? । धातुं प्रतीति वाक्यशेषः । प्रादेशे च योग्या क्रिया वेराक्षेप्येति सामर्थ्यादिमानक्रियाया आक्षेपः ॥

(उद्योतः) नहि प्रादेश इति । किं तु तत्परिच्छिन्नं भूत्यादीति भावः ॥ धातुं प्रतीति । अप्रयुज्यमानधातुबोध्यक्रिया योगे इति फलित्वेः ॥ ननु या कानिच क्रियाक्षेप्येत्यत्र आह—प्रादेशे चेति । प्रादेशान्वये इत्युत्तरार्थः । एवं च वाति-गताविलम्ब प्रत्यासत्यैकक्रियानिरूपितगतित्ववर्तोमण्येन नात्र निघातप्राप्तिरिति भावः ॥

(समाधानमाप्यम्)

यद्येवम्, अनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि हि न वृत्तिं प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि ? । अप्रयुज्यमानम्—शाकल्येन सुकृतां संहितामनु-निशम्य देवः प्रावर्पत् ॥

(प्रदीपः) शाकल्येन सुकृतामिति । अत्र वाक्ये वा निशमनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः संबन्धावच्छेदोऽनुना प्रतिपाद्यत इति नास्ति वर्षक्रियायोगोऽनोदित्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु शाकल्यस्य संहितामिलायुदाहरणे संबन्धावच्छेदकताया अन्वादीनामुक्तत्वेन क्रियापदाक्षेपोऽसद्वतो, द्वितीया यथा स्यादित्युत्तरमप्यासद्वतिश्लेषत आह—अत्र वाक्ये इति ॥ शाकल्येन सुकृतामिति वाक्ये ॥ प्रतिपाद्यते इति । शाकल्यस्य

इत्यर्थः । (र. ना.) ७ अतः इत्येते इति चेद् । (र. ना.) ८ प्रतिक्रियायोग इति पूर्वैव संबन्धे । (र. ना.) ९ “किम्” इति विगतप्रतिरूपकत्ववचम् । किं तर्हि धातुं प्रतीति प्रत्यर्थे इति भावः । १० “रपि न गृहि” ।

संहितामित्युक्तहरणे इति शेषः । गत्यादिसंज्ञापवादत्वं त्वसा पक्व-
शेषस्य द्रव्यापवादत्ववद् बोध्यम् । शाकल्येन सूक्तानामित्युक्ता तच्च-
द्विपुत्रनरं नात्मन्मरुतिः । इयं चेदं तेन प्रोक्तमिति सूत्रे भाष्ये ॥
नामि यपेति । यः न शक्तिर्यत्ताविलस्य न प्राप्तिः । क्रियायोगश्च
तत्र नोक्तः । अत्रापि यत्ताविलस्य न प्राप्तिः । क्रियायोगश्च
तत्र नोक्तः । अत्रापि यत्ताविलस्य न प्राप्तिः । क्रियायोगश्च

(समाधानसाधकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्वितीया यथा स्यात् “कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा द्वितीया” इति ॥

(समाधानपरिहारभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति ॥

(उद्घोतः) अत उत्तरमिति । सावर्निमित्तप्रसक्तिः ।
अलोपरनिर्णयः ॥

(११५७ वैयर्थ्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुलक्षणेवचनानर्थक्यं सामा-
न्यकृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुलक्षणेवचनमनर्थकम् ॥ किं कार-
णम् ? सामान्यकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति “लक्षणेत्वं भूताख्यान-
भागधीप्तास्तु प्रतिपर्यन्तः” इति ॥

(प्रदीपः) अनुलक्षण इति । सूत्रानुकरणमेतत् ॥
सामान्यकृतत्वादिति । सामान्यं साधारणं यत्सामान्य-
न्तरसंयन्तरनिर्देशात् । नैवेव कृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननुपुनरिति । प्रयोजनस्य यचनमनर्थकमित्यनेन-
न्ययोऽनुचित इत्यनोक्तिः । ननुपुनरिति । प्रयोजनस्य यचनमनर्थकमित्यनेन-
न्ययोऽनुचित इत्यनोक्तिः । ननुपुनरिति । प्रयोजनस्य यचनमनर्थकमित्यनेन-

(११५८ वैयर्थ्यसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ हेत्वर्थं तु वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाक-
ल्यस्य संहिता चर्षस्य, न लक्षणम् ॥

(प्रदीपः) हेत्वर्थमिति । हेतुरर्थः प्रयोजनम्—प्रयो-
जक एतस्य यचनस्येत्यर्थः ॥ हेतुरिति । अन्यव्यतिरे-
कान्यां यपं प्रति संहितायाः कारणत्वावगमादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु साध्यतयाऽस्य हेतुः प्रयोजनं नैवत
आह—हेतुरिति ॥ प्रयोजक इति । प्रयुज्यतेऽनेनेति न्युत्पद्यते ॥

१ अनुपपत्तिरिति । पूर्वधीति शेषः स्यात् ॥ तमा चर्षमिति । प्रयोजनस्य
प्रथमे पादे—यत्तु प्रयोजनस्य काठं वैशुभं माध्वन्दिनीयम्” इत्यादियुक्त-
नामपठिता येनानामस्या नामानि इत्यन्ते तत्तं परेषामा वेदा” इत्यर्थकम्
“वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्यातः” इति सूत्रं “अनिलायां जन्ममरणवर्ता
पुराणां” “चर्षतः प्रापादुगिरस्तमयत” इत्यादिना धेरे दर्शनाय वेदाना-
माशुनिकत्वम्” इत्यर्थकम् “अनिलवर्दानाया” इति सूत्रं च प्रसिद्धितया ॥
विद्वान्तु “आख्या प्रपचनात्” “यत्तु श्रुतिसामान्यादित्यादि
सूत्रेणादित्वेन बोधिता वेदधीति तेन प्रोक्तमिति सूत्रे निरुपनिषात् ॥ २ निम-

भाष्ये—हेतुः शाकल्यस्येति । लक्षणेत्थमिति सूत्रे सापक्षस्य
लक्षणशब्देन ग्रहणं हेतोश्च तत्त्वाभावात् तेन सिद्धिरित्यर्थः ॥ तत्र
हेतुत्वमुपपादयति—अन्वयेति ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥

(प्रदीपः) किं वक्तव्यमिति । हेतोरलक्षणत्वं नास्तीति
किं परिभाषितव्यमिति पृच्छति ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंख्यते ? । लक्षणं हि
नाम स भवति येन पुनःपुनर्लक्ष्यते, न यः सकृदपि
निमित्तत्वाय कल्पते । सकृद्यासौ शाकल्येन सुकृता
संहितामनुनिशम्य देवः प्रावैषत् ॥

(प्रदीपः) येन पुनःपुनरिति । पौनःपुन्येन साह-
चर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—येन पुनःपुनरिति । गृहीतसंख्ये-
नेति शेषः ॥ लक्ष्यलक्षणभाव इति । तद्व्यवहार इत्यर्थः ॥ न
यः सकृदपि । गृहीतसंख्य इति शेषः ॥ निमित्तत्वाय ।
तेन तत्कारणमेवेत्यर्थः ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः “अनुहेतौ”
इति ॥ अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तः ।
नार्थोऽनेन ? ॥

(प्रदीपः) अथेदानीमिति । येनोक्तं स तर्हि तथेति,
स एव सन्दिहानः पृच्छति—व्याप्त इति । हेतुविपर्यया-
लक्षणस्य तेन हेतुव्याप्तौ भवति ॥

(उद्घोतः) स तर्हि । कृतेऽपि सूत्रे हेतोर्लक्षणशब्देन
व्यवहाराभावादिति भावः ॥ ननु हेत्वर्थमिदं गृह्यते नन्तं प्रति
हेतोर्लक्षणत्वाभावादनुहेताविति वक्तव्यमित्यनेनोक्तं, अथेदानी-
मित्यनेनः सरसता इत्यर्थेवादिन इति उच्यते । तत्र न नार्थो-
ऽनेनेति यावदप्येवमिदोपात्तं, नापि सूत्रप्रत्ययान्तरादित्यस्य
विच्छिन्नत्वादित आह—येनोक्तमिति ॥ ननु हेतुव्यतिरेकं विना लक्ष-
णत्वस्य विपक्षविषये सत्त्वेन लक्षणत्वं विना हेतुत्वस्य न दण्डादी
दर्शनेन “लक्षणेन हेतुव्याप्त” इत्यसममत आह—हेतुविपर्य-
यादिति । प्रकृतोदाहरणे इति शेषः ॥ व्याप्त इत्यस्य संबन्ध-
इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तः । नह्यवश्यं तदेव लक्षणं
भवति—येन पुनःपुनर्लक्ष्यते ॥ किं तर्हि ? ।

मनकियाननितसंख्येन पठिताहेतुकं प्रवर्णमित्यनया रीत्येति भावः । (८. ना.)
१ पूर्ववादीति शेषः । (८. ना.) २ “वचनानर्थक्यम्” इति पाठस्य माधीन-
तेत्यक्तमिति शेषः । ३ हेतुः संहितादिः साध्यतयाऽस्य सूत्रस्य प्रयोजनं नैवत्यर्थः ।
(८. ना.) ४ “मिति मत्वा पु” । ५ “आवर्षदिति” । ६ अथ शब्दः प्रक्षे-
पलक्षणेन हेतुरपि व्याप्त इत्येदानीमेवेन हेताविति निर्देशेनार्थो न प्रयोजन-
क्रियेत्यर्थः । (८. ना.) ७ “हेत्वर्थमिति” । ८ अथ हेतुव्यतिरेकं तद्विषयो
लक्ष्यते । हेतुविपर्ययविषयकत्वादित्यर्थः । (८. ना.) ९ पूर्वोक्तमिति कारण-
व्याप्तेरसंगतमिति भावः । (८. ना.)

यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा—अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्र-मद्राक्षीदिति । सैकृदसौ कमण्डलुपाणिदद्यान्नो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥

(प्रदीपः) लक्षणेनेति । सिद्धान्तवाची ॥ तदपि लक्षणमिति । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषानगमहेतुत्वा-लक्षणं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु भूयो दर्शनाभावात्कथं प्रापकत्वमत आह भाष्ये—नह्यवश्यमिति ॥ तद्विशेषावगमेति । कालविशेषाव-च्छिन्नवृष्टयवगमेत्यर्थः । यो मे कमण्डलुपाणिदद्यात् पूर्व दृष्टः सोऽप त्वया दृष्ट इत्यपि भवानिति वान्वयार्थः ॥ लक्षणत्वं न व्याप्यत्वापरपर्यायमेव, किं तु लक्षणकत्वरूपमपीति भावः । एवं च लक्षणेत्यमित्यत्रापि लक्षणशब्देन हेतोरभिधानादिदं व्यर्थं स्यादत आह भाष्ये—सैदेवेति ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

यैतदेव तर्हि प्रयोजनम्—द्वितीया यथा स्यात् “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति ॥

(परिहारभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धान्त द्वितीया “कर्मप्रवचनीययुक्ते” इत्येव ॥

(परिहारबाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । परत्वादेत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति ॥ [एवमर्थमेवमुच्यते] ॥ अनुलक्षणे ॥ ८३ ॥

(प्रदीपः) परत्वादिति । येन नाप्राप्तित्वायेन “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” पठ्या एव बाधिका । तां तु परत्वातृतीया बाधेत । पुनैःसंज्ञाविधाने तु स्थानान्तर-प्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीया बाधते ॥ ८३ ॥

(उद्योतः) ननु निष्यन्तरपूर्वकत्वेन द्वितीयाया अपवाद-त्वात्कथं तृतीयाभाष्यत्वमत आह—येन नेति ॥ बाधेतेति । यत्र हेतुत्वं न भासते तत्र लक्षणेत्यमित्येतत्संज्ञाप्रयुक्ता द्वितीया सावकाशा यथा वृक्षमनु विद्योतत इत्यादौ, वनेन कुलमित्यादौ भानोरभावादेतुतृतीया सावकाशेति भावः ॥ ननु कृतेष्वस्मिन् द्वितीयया कथं बाधोऽत आह—पुनः संज्ञेति । पुनः संज्ञावि-धानेन पुनर्द्वितीयाविधानं कल्प्यते । तत्र तृतीयाप्राप्त्युत्तरकाष्ठत्वात् स्थानान्तरप्राप्तमित्युच्यते इति बोध्यम् ॥ ८३ ॥

१ ‘सकृदप्यसौ’ । २ तत्रात्र लक्षणेतिमित्यत्र हेतुत्वं लक्षणं न गृह्यते इति भावः । (८. ना.) ३ ‘तदेव’ । ४ अर्थं कोऽहं कान्तर्गतः पातो न वर्तन । ५ अनुलक्षणे इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः अत्र पुनर्द्वितीयाविधाने

(२०८ कर्मप्रवचनीयसंज्ञासूत्रम् ॥ १।४।४ आ० १६ सू०)

३२८ आहर्मर्यादावचने ॥ १ । ४ । ८८ ॥

(अभिविधा कर्मप्रवचनीयसंज्ञासाधनाधिकरणम्)

(११५९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आहर्मर्यादाभिविध्योः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहर्मर्यादाभिविध्योरिति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—आकुमारं यशः पाणिनेरिति ।

(प्रदीपः) आहर्मर्यादा ॥ ८८ ॥ आहर्मर्यादा-भीति । अन्यत्र मर्यादाभिविध्योर्भेदेन निर्देशदशेनाह “मिना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिरित्यर्थभेदं मत्या वार्तिकं पठति ॥ आकुमारमिति । कुमारानपि यशः प्राप्त-मित्यर्थः ॥

(उद्योतः) आहर्मर्यादा ॥ ८८ ॥ ननु परिच्छेदहेतु-मार्थं मर्यादेति सिद्धयेवाभिविधावपीत्यत आह—अन्यत्रेति ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । “मर्यादावचने” इत्येव सिद्धम् ।

एपास्य यशसो मर्यादा ॥ आहर्मर्यादावचने ॥ ८८ ॥

(प्रदीपः) मर्यादावचन इत्येवेति । वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनमयान्तरमेदपरिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादा यथा शृण्यते ॥ ८८ ॥

(उद्योतः) अयान्तरेति । मर्यादाविशेष एवाभिविधिः । मर्यादेव यदा कार्येण युज्यते तदाऽभिविधिः, यदा तु न, तदा मर्या-देति विशेषाभिविधिरिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—एपास्य यशसो मर्यादेति । अस्य पाणिनेः । एपा कुमाररूपा । मर्यादा परिच्छेदहेतुरित्यर्थः ॥ ८८ ॥

(२०९ कर्मप्रवचनीयसंज्ञासूत्रम् ॥ १।४।४ आ० १६ सू०)

३२९ लक्षणेत्यर्थभूताख्यानभागवी-

प्तासु प्रतिपर्यनवः ॥ १ । ४ । ८९ ॥

(लक्षादीनां प्रत्यादिष्टोत्पत्त्याधिकरणम्)

(अनुयोगभाष्यम्)

कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते ? ॥

(प्रदीपः) लक्षणेत्यर्थम् ॥ ८९ ॥ कस्येति । किं यथा विभक्तिसमीपादयोऽन्यथार्थोक्तया लक्षणादयः प्रत्यादी-

इत्यर्थः । (८. ना.) १ प्रयोजनमिति । मर्यादाया वचनं यत्रार्थयुग्मे तद् मर्यादावचनम् इति बहुमीहित्वा “आहर्मर्यादाभिविध्योः” इतीतिशेषोपात्ता-र्थयुक्तत्वेन ग्रहणं कस्यादुतोयादिति तत्त्वम् ।

नाम् । अथ पदान्तराद्याः सन्तो विषयभावेन संज्ञाया-
प्रत्यादीनां वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) लक्षणेत्यं ॥ ८९ ॥ प्रत्यादीनां चेति तेषां
तद्विषयपरं च तद्विषयसंबन्धपरिच्छेदकत्वादोच्यम् ॥

(समाधानमाप्यम्)

वृक्षादीनाम् ॥

(प्रदीपः) वृक्षादीनामिति । वृक्षं प्रति विद्योतते
विद्युदिति वृक्षो विद्योतनस्य लक्षणम् । प्रत्यादयस्तु प्राप्ति-
क्रियाजनितसंबन्धविशेषावच्छेदकतः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—वृक्षादीनामिति । तदुत्तरविभक्ती-
नान्तर्यः । प्रत्यादयस्तु तद्विषयका इति भावः ॥ संबन्धविदो-
पेति । वृक्षविद्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितो मध्यलक्षणभाव इति
भावः । अत्रासंज्ञाकरणेन क्रियाजनितसंबन्धपोतकत्वात् एव प्रायेण
कर्मप्रवचनीयानामुचितत्वादिति तात्पर्यम् ॥

(सूत्रप्रयोजनमाधिकरणम्)

(आक्षेपमाप्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । वृक्षं वृक्षं प्रति नियतीत्यत्र
कर्मत्वाद् द्वितीया विद्येति तद्विधानार्थं तावदिदं न गच्छति ।
प्रत्यादीनां च क्रियाविशेषानवयोतनात् क्रियायोगाभावाद्भूत्यु-
पसर्गसंज्ञापादनार्थमपि नोपयुज्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ननु द्वितीयापेक्षामिदमनवयकमत आह—वृक्षं
वृक्षं प्रतीति ॥ क्रियायोगाभावादिति । तेषां सममिन्त्याह-
विभक्त्यसंबन्धनाप्रसक्तत्वाऽऽति भावः ॥

(समाधानमाप्यम्)

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे
मा भूतामिति ॥

(समाधानसाधकमाप्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति
गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न च वृक्षादीनामिति क्रिया-
योगः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—न च वृक्षादीनामिति । प्रतियोगे
वृक्षादीनामिति द्वितीया संबन्धार्थिना वृक्षाद्युत्तरविभक्त्यर्थसंबन्धना-
मेवामित्यर्थः । तत्संबन्धश्च तदर्थसंबन्धपरिच्छेदकत्वेनेति बोध्यम् ॥

(समाधानसाधकमाप्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्, द्वितीया यथा स्यात् “कर्म-
प्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति । वृक्षं प्रति विद्योतते
वृक्षमनु विद्योतते इति ॥ एवमर्थमिदमुच्यते ॥
लक्षणे ० ॥ ८९ ॥

(प्रदीपः) वृक्षं प्रतीति । अकर्मकत्वाद् ध्रुतेः कर्मणि
द्वितीया नास्ति ॥ ८९ ॥

(उद्घोतः) अकर्मकत्वादिति । एवमर्थमर्थं प्रति शब्द-
निवेश इत्यादौ निविशलप्रकरणे द्वितीयापेक्षार्थं बोध्यम् । सक-
र्मकयोगे कर्मत्वाविनष्टायां संबन्धत्वेन विनष्टायां प्रत्यादिद्योत्य-
संबन्धनान्नयविनष्टायां च द्वितीयापेक्षामिति बोध्यम् । एतेनाकर्म-
कत्वाद्—द्वितीया नास्तीति कैयटोक्तेः सकर्मकधातुयोगे कर्मणि
द्वितीयेन सिद्धमिति आम्न्यन्तः परास्ताः ॥ ८९ ॥

(२१० कर्मप्रवचनीयसंज्ञासूत्रम् ॥ ११४४ भा. १५ सू.)

३३२ अधिपरी अनर्थकौ ॥ ११४१२ ॥

(उक्तार्थस्यापि प्रयोगाधिकरणम्)

(आक्षेपमाप्यम्)

किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो-
च्यते ? ॥

(प्रदीपः) अधिपरी ॥ ९२ ॥ किमर्थमिति । अन-
र्थकयोः क्रियायोगाभावात्संज्ञान्तरपादनार्थं संज्ञाविधानं नोप-
युज्यते । नापि परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साह-
चर्याद्वर्जनविषयपरियोगे तस्या विधानात्, अपादानसद्वि-
धाधिश्चन्द्रस्य प्रयोग इव परियोगे तस्मिन्नितायाः पञ्चम्याः
सिद्धत्वादिति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) अधिपरी ॥ ९२ ॥ ननु गत्वादिसंज्ञापादनं
फलमित्यत आह—अनर्थकयोरिति । पञ्चमीति । पञ्चम्यपा-
दपरिमिति चक्षेणेति शेषः । किंचाधिश्चन्द्रयोगे पञ्चम्यविधा-
नेति यथाऽपादानत्वात् तथा परियोगेऽपीत्याह—अपादानेति ।
आपमनादिक्रियानिरूपितेत्यर्थः । द्वितीयापेक्षामपि न, अर्थभावेन
कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥

(समाधानमाप्यम्)

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्, गत्युपसर्गसंज्ञे
मा भूतामिति ॥

(समाधानसाधकमाप्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तौ तं प्रति
गत्युपसर्गसंज्ञा भवतः । अनर्थकौ चेर्मा ॥

(समाधानसाधकमाप्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—पञ्चमी यथा स्यात् “पञ्च-
म्यपादपरिमिः” इति, कुतः पर्यागम्यत इति ॥

(समाधानसाधकमाप्यम्)

सिद्धं तु “पञ्चम्यपादाने” इत्येव । आतश्चापादान-
पञ्चम्येव, यत्राधिश्चन्द्रेण योगे पञ्चमी न विधीयते
तत्रापि च श्रूयते—कुतोऽप्यागम्यते इति ॥

(समाधानसाधकमाप्यम्)

एवं तर्हि सिद्धं सति यदनर्थकयोरुपसर्गसंज्ञा-
याधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्या-

१ संज्ञाया विषयभावेन प्रत्यादीनां वा विषयभावेनेति योजना । (८. ना.)
२ प्रत्यादीनां मध्यमादिविषयकत्वं लक्षणादिपठितसंबन्धनिर्णयकत्वादित्यर्थः ।
३ यथा वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदित्यत्र लक्षणपठितः संबन्धः प्राप्तिक्रियाजनित-
विशिष्टो लक्षणलक्षणः । तस्मिन्निर्णयः अने । (८. ना.) ४ यत्राधौ विभ-

क्तम् । द्वितीया विद्येतेत्येत्यत्र । (८. ना.) ५ “यद्युर्थं
संज्ञादाने” शस्त्रमधिकरणे च “पञ्ची क्षेपे” इत्यत्रेव “पञ्चम्यपादाने” इत्ये-
व तत्रपादो भाष्यसंगतो भवेत् । “सिद्धाऽत्र” इति वाच पादो भवेत् ।

चार्यः—‘अनर्थकानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृतम्’ इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तत्र वक्तव्यं भवति ॥

(समाधानान्तरमाप्यम्)

अथ वा नेमावनर्थकौ ॥ किं तर्ह्यनर्थकमित्युच्यते ? । अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ, धातुनोकां क्रियामाहनुः । तद्विशिष्टं भवति । यथा शङ्खः पयः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । पूर्वापरितोषेणेदमुच्यते । यस्य शब्दस्य वाच्यं शब्दं वा वस्तु न संभवति तस्य वाच्यार्थेऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवाची, तेन शोयोऽनयोर्द्यौस्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययान्निप्रयोग-जनावेतामुच्यते ॥ धातुनोकामिति । प्रकरणादिसामर्थ्याव-गतविशेषां धातुनोकां क्रियामित्यर्थः ॥ आहनुरिति । शोत-यत इत्यर्थः ॥ तद्विशिष्टमिति । तत् क्रियालक्षणं वस्तु-विशिष्टम् । अधिपरिसंज्ञिधानेऽप्यनाहितविशेषमित्यर्थः । यथेति । शङ्खे न्यक्तं क्षीरं शौक्ल्येनाभिज्ञं शङ्खादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) पूर्वापरितोषेणेति । नेमावनर्थकमिति भाष्येण स्फुटं तदावेदनादिति भावः । किञ्चोक्तार्थे प्रापितेऽपि न चारितार्थं, क्रियागतविशेषयोजकत्वरूपक्रियायोगाभावेन गतिसंज्ञाचमारेति बोध्यम् ॥ प्रयोगानुपपत्तिरिति । तस्माद् शोलाभेनार्थवत्त्वम-स्याप्येवमित्यमित्यर्थः ॥ नन्वेवमनर्थकमित्यसङ्गमत् आह—तस्मादिति । अर्थान्तरबोधकत्वाभावात्प्रयोगानावित्यर्थः ॥ ननु धातुना क्रियोक्तावपि उद्घोतोपरिभावसर्वतोभावरूपविशेषयोजन-मनयोः फलमत आह—प्रकरणेति ॥ पूर्वं क्रियार्थक्रमेण तदिति नपुंसकमनुपपन्नमत आह—तदिति । यैवं च क्रियायोगसंज्ञा-स्मात्प्रत्ययसंज्ञावाधानाभेदमिदमावश्यकमिति भावः ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

यद्येवं धातुनोक्तत्वात्सत्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति “उक्तार्थानामप्रयोगः” इति ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति, तेन विना तयोः प्रयोगसंभवाद् । उपसर्गग्रहणं चाधिपयोःफलक्षणार्थम् ॥

(उद्घोतः) ननु विपरीतं कृतो न शङ्कितमत आह—धातो-रिति । धातोः प्रयोगं व्यर्थत्वेन नाक्षिपतीत्यर्थः ॥ तदेवाह—तेन विनेति । तयोर्वाचकत्वाभावादित्यर्थः ॥ नन्वनयोः संप्रत्ययसंज्ञाभावा-दुपसर्गसंज्ञानुपपन्नमत आह—उपसर्गेति ॥

(समाधानमाप्यम्)

उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा—अ-पूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥ अधिपरी १२

(प्रदीपः) उक्तार्थानामपीति । प्रकरणादिवशादव-गतार्थानामपि स्फुटतरावगत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति । न

चानियमप्रसङ्गः । येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते त एव प्रयुज्यन्ते, न तु वृक्षस्तदः पादप इति, तथा प्रयोगादर्शनात् ॥ अपूपौ द्वाविति । अपूपामित्यत एवावगते द्वित्वे द्विशब्द-स्यापि प्रयोगो लोके दृश्यते । एतदुक्तं भवति—यथा याव-शब्दो वाक्यान्तरनिपयोऽन्य एव । अन्यश्च यावकशब्दः । यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्द इति च । तथैवागच्छलध्या-गच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातोरधिपयोश्च सहाभिधायित्वमङ्गीकर्तव्यम् ॥ ९२ ॥

(उद्घोतः) आगच्छलध्यागच्छतीत्यादि पाठः । अत्रेदं बोध्यम्—नैवटोक्तयावयावकद्वयान्तेन भाष्योक्तानापूपौ द्वाविति दृष्टान्तेन वाऽऽगच्छतीत्यर्थपेक्षयाऽधिकोर्ध्वं नानयोर्धोत्वो नापि प्रकरणादिनाप्यागच्छतीत्यस्योपरिभावसर्वतोभावार्थकत्वं, किं त्वाग-मनमात्रार्थकत्वमेवाप्यागच्छतीत्याद्यप्यागमनमात्रार्थकमेव । किं तु बोद्धव्यं तौ मिलितादेवार्थबोधेन तस्याप्यनुवादकत्वेन भात्वर्थयोज-कतेति व्यवहारः । फलं तु न किञ्चिदिति तत्परम् ॥ एतेन प्रकर-णादिसामर्थ्यावगतविशेषामित्यादिकैपटक्षिप्त्यः, सर्वत्र प्रकरण-सत्त्वे तद्विषये एव नैतत्प्रयोगे मानाभावाच्च ॥ अपूपौ द्वाविति । अत्र द्विशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः, प्रत्यययोर्धोत्वकयोः, प्रकृति-प्रत्यययोर्वाचकयोर्धोत्वकयोर्धोत्वकयोर्धोत्वकयोश्च सहा-भयो दृश्यत इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

(२११ कर्मप्रवचनीयसंज्ञासूत्रम् ॥ १।४।४ आ. १६ सू.)

३३५ अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्ग-

गर्हासमुच्चयेषु ॥ १।४।९५ ॥

(द्वितीयाधारणाधिकरणम्)

(आक्षेपमाप्यम्)

इह कस्याञ्च भवति—सर्पिषोपि स्यात्, गोमूत्र-स्यापि स्यात् ? ॥ किं च स्यात् ? । द्वितीया प्रसज्येत “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति ॥

(प्रदीपः) अपिः पदार्थः ॥ ९५ ॥ इहेति । यथा-ऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यां स्यादित्यत्रोपसर्गाश्रयं पत्वं न भवत्येवं सर्पिःशब्दाद्वितीया कस्याञ्च भवतीति प्रश्नः ॥ इतरो भवत्येवात्रापिः संज्ञेत्याह—किं च स्यादिति ॥

(उद्घोतः) अपिः पदार्थः ॥ ९५ ॥ ननुपसर्गत्वप्रयुक्त-पत्वं स्यादित्यत्र निवृत्तये पदसंज्ञाप्रवृत्तिरित्येवमत आह—यथेति ॥ इत्याहेति । स्लाशयेनाहेत्यर्थः ॥

(आक्षेपवाचकमाप्यम्)

नैव दोषः । नैमे अप्यर्था निर्दिश्यन्ते ॥ किं तर्हि ? । परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते—एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तद्वति अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति ॥

१ अर्थात्तत्त्वबोधकौ निष्प्रयोजनौ इत्यर्थः । (२ ना.) २ क्रियाया निर्दे-
शनेत्यर्थः । (२ ना.) ३ शोलाभेनार्थवत्त्वलीकारे इत्यर्थः । (२ ना.)

४ संज्ञेद् वाच्यतरवैषम्यमिति न्यायमाश्रित्य धातुपसर्गबोधोपपत्तिं सार्धस-
मिहपि बोध्यम् । (२ ना.)

(प्रदीपः) नेमे इति । यद्यपि शब्दार्था इमे निर्दिश्ये-
रन्, पदार्थप्रपञ्चमनर्थकं स्यात् । स्वपदार्थान्वयिचारात् ।
संभावनादीनां गोपादानमनर्थकं स्यात्, तेषामपि पदार्थत्वात् ॥
परपदार्था इति । स्यादित्यादिः परस्य पदस्यामी अर्था
इत्यर्थः । तदन्वयः—स्यादित्यादिपदं कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा
गामर्थ्योत्तरं निर्दिशेति विन्दी मते तदा तत्प्रत्ययः कर्मप्रवच-
नीयः । भाष्येऽप्युक्तं समुदाय एव यतते नावयये । अतः
एतान् गोपादानानि न व्यतिरेके पृष्टी भवति ॥

(सङ्कोचः) यद्यपीति । यदि अपि शब्दार्था इति च्छेदः ॥
एवमर्थेति । स्वपदार्थेन पदस्यान्यविचारित्वार्थः ॥ संभावना-
दीनां चेति । तेषामन्यविचारित्वपदार्थत्वादिति भावः । यत्
गोपादानोऽपि निर्दिशेति नार्थत्वात्तति प्रत्यासत्त्या पदार्थशब्देनापेः
स्वपदार्थेन न युजेति तद्व्यर्थम् । अपिः कर्मप्रवचनीय इत्येव
यदेति तात्पर्यम् ॥ यदा स्यात्सामर्थ्यादिति । अपिशब्दसामर्थ्या-
दित्यर्थः । जगं भावः—कर्मप्रवचनीयशुक्लं तदगोचरसंज्ञप्रति-
गोचिन्मिव तदगोचरत्वोपकारमपि, तत्रैव तादित्यस्य न सर्पिष
इति न तदो द्वितीया । कर्मप्रवचनीयानां संज्ञप्रत्ययत्वं तु
भाष्येन निषेधार्थं व्यभिचारान्ति ॥ स्यादित्यादिपदेन विन्दु-
त्वेनावयवेन गोपादोप इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नादः प्रयु-
ज्यते । किं पुनस्तत् ? विन्दुः ॥ विन्दोस्तर्हि कस्मात्
भवति ? "उपपदधिभक्तेः कारकविभक्तिर्यलीयसी"
इति प्रथमा भविष्यति ॥ अपिः पदार्थः ॥ ९५ ॥

(प्रदीपः) अथ चेति । विन्दुकर्तृत्वं क्रियायाः चोत-
विन्दुमपिः प्रयुज्यते इति विन्दुं प्रति कर्मप्रवचनीयोऽपिः न तु
सर्पिः प्रतीति नावः ॥ विन्दोस्तर्हि ॥ ननु यदा विन्दु-
शब्दो न प्रयुज्यते तदापिः कर्मप्रवचनीयः । तदुच्यते इति
कारः—पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थ इति । न चाप्र-
नुषे द्वितीया विधातुं शक्या ॥ अत्राहुः—पदार्थप्रवृत्तिमहोप-
रक्षणार्थमुपात्तं, तेन यस्मिन् पदार्थे पदान्तरस्याभिधानशक्ति-
र्नास्ति तत्रापिः कर्मप्रवचनीयः । ततश्च गतायो विन्दुशब्दो
यदा विस्पष्टप्रतिपक्षे प्रयुज्यते तदाप्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवति ॥ उपपदधिभक्तेरिति । कारकविभक्तिप्र प्रथमा ।
सर्वत्रैव भाष्येऽवश्यमाव्यं क्रियायाऽन्ततः सप्तया । तत्र विन्दोः
प्रथमं स्यादित्यनेन संयन्धोन्तरात्, पश्चात् तद्वारकोऽपि श-
ब्देन ॥ ९५ ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अथ पेति । अर्थ भावः—अभिना
परपदार्थो विन्दुस्त्वं लक्ष्यप्रयुक्तदो लक्ष्यं संयन्धश्च चोत्सवे । तत्रापि-

१ अवयवकृतमेवे इत्यर्थः । (८. ना.) २ संभावनादिप्रवृत्तिव्यर्थ-
मिलम् । (८. ना.) ३ अपिचोत्तरकर्तृविधेयविन्दुबोधकत्वमित्यर्थः । (८. ना.)
४ 'वामधोपस्थितिरित्ये' काशी Bengal Asiatic Society
उद्धृतपुस्तकयोः । ५ सङ्गणना यद्व्यपन्नार्थोपायमित्यर्थः । (८. ना.)
६ यदीश्वरवचनमित्यनेन श्रुत्ययोगादौ कः कर्ता स्यामी स निर्दिश्यते तदेत-
द्वचनं विनाऽपि अभिगम्य सप्तमी अपिपरत्वमेव सिद्धेति धार्तकारः । (८. ना.)

द्वि० ३८

चोत्सवं प्रवृत्तिप्रयोगित्वस्य विन्दी सत्वात्तस्यैव कर्मप्रवचनीययुक्त-
त्वमिति । तदाह—विन्दुकर्तृत्वमिति । तदो लक्ष्यप्रयुक्तदो-
लक्ष्यं चेत्यपि बोध्यम् ॥ पृथग्विन्दुपस्थितित्वस्य चाल्पतात्पर्येऽनेदा-
न्य इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् ॥ यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं कर्मप्रवच-
नीयचोत्सवं प्रवृत्तिप्रयोगीति भाष्याश्रयः ॥ उपलक्षणावयवमिति ।
यत्पदप्रयोगं विनापि तदर्थोऽपिशब्देनावयवं चोत्सवे सादृशापेः
कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थस्तत्कलितमाह—तेन यस्मिन्मिति । पदा-
न्तरस्य तद्वाचकत्वेन प्रसिद्धातिरिक्तस्य अभिधानशक्तिर्नास्ति अपि-
शब्दसमभिव्याहारे विनेति शेषः । अर्थोत्समभिव्याहारेऽस्तीति
लक्ष्यम् । प्रथं च सर्पिष इत्येतत्संयन्धविन्दुपरं बोध्यम् । भाष्या-
दिशब्दे स्तीत्वस्य प्रकृतिवाच्यत्वेऽपि चोत्सवादिप्रयोगवत् तस्य
चोत्सकत्ववशा विन्दुशब्दप्रयोगेऽप्येव चोत्सकत्वाभावेति स्यात्—त-
त्तश्चेति ॥ ननु प्रथमायाः कारकाधिकारेऽपि तत्त्वार्थं कारक-
निमित्तत्वमिति भावः—सर्वत्रैवेति । क्रियाजनकारकत्वमेव कार-
कनिमित्तत्वमिति भावः ॥ अन्तरङ्ग इति । अपिचोत्सो विन्दुरिति
तस्य कथमपि संयन्धो बहिरङ्ग इति चिन्त्यम् ॥ अपिना चोत्सवो-
त्तकभावः संयन्धः सामाधिक इति तस्य कथं स्यादित्येतत्संयन्धो-
त्तरकालिकता, तस्माद्वचनिकोऽयं न्याय इति तत्त्वम् ॥ ९५ ॥

(११२ कर्मप्रवचनीयसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ३ । ४ आ. १० सू.)

३३६ अधिरीश्वरे । १ । ४ । ९६ ॥

(स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयतासाधनाधिकरणम्)

(११६० पार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अधिरीश्वरवचने उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? । *यस्यै चेश्वरवचन-
मिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्* । प्रथमा-
नुपपत्तिस्तु* । *स्ववचनात्तु सिद्धम् इति ।
अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्त-
व्यम् ॥ अधिरीश्वरे ॥ ९६ ॥

(प्रदीपः) अधि ॥ ९६ ॥ उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि
शुभ्या निरूपितत्वाद्भुक्तमित्युक्तम् ॥ कर्तृनिर्देशश्चेदिति ।
यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी श्रुत्ययोगादौ यः
कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते—अधि
ब्रह्मदत्ते पश्चात्ता इति । तत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा । ब्रह्म-
दत्ते स्थिताः पश्चात्ता इत्यर्थोवगमात् ॥ पश्चात्ता इति च प्रथमा
न प्राप्नोति, कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति द्वितीयया
वाधितत्वात् ॥ स्ववचनादिति । अधि ब्रह्मदत्ते पश्चात्ता इत्य-
स्याऽन्यथासिद्धत्वादधिः स्वे इति वक्तव्यम् अधि पश्चात्तु

* अधि ब्रह्मदत्ते पश्चात्ता इति च स्वावकाशप्रथमाया अनुपपत्तिः । कर्मप्रवचनी-
ययुक्ते द्वितीयया वाधितत्वात् । (८. ना.) * अधि स्वे इति वचनात् अधि-
पश्चात्तु ब्रह्मदत्त इति सिद्धम् । इत्येव बोधाद्वर्गं व्याप्यम् । अधि ब्रह्मदत्ते
पश्चात्ता इत्यस्यान्यथासिद्धत्वादिति नैव नित्यम् । (८. ना.) * 'काशी'
Bengal Asiatic Society उद्धृतपुस्तकयोः 'अधिरस्ये' इति विधि-
सर्वं यथा यदोत्तरमवत्वं मत्वा सूत्रपाठमनालोच्यैव स्थापितम् ।

प्रसूत इत्यर्थम् । ईश्वरवचनमिति च कर्तृपक्षा समाप्तः । ईश्वरेण यदुच्यते स्वं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीति । यदि वा यस्य संबन्धिन ईश्वरस्य वचनं सप्तमी । तत्र पञ्चालेष्वा-
सनादिक्रियोपजनिते संबन्धे षष्ठां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । स्वं च प्रत्ययेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु स्वामिनमिति स्वामिनः प्रथमैव सवति ॥ ९६ ॥

(उद्द्योतः) अधिरी ॥ ९६ ॥ वक्ष्यमाणमपीति । पञ्चादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति सूत्रे इत्यर्थः ॥ स निर्दि-
श्यते इति । यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थोदिति भावः ॥ प्रथमा न प्राप्नोतीति । सूत्रे ईश्वरेणैतत्तस्याक्षेपात् तं प्रत्ययि कर्म-
प्रवचनीयत्वादिति भावः ॥ ईश्वरेण यदुच्यते इति । संबध्यत इत्यर्थः । ईश्वरेण स्वनिरूप्यधर्मवचनया यदुच्यत इत्यर्थो वा । निरूपकस्यैव कर्तृत्वविवक्षा न स्वीयितव्यस्य । देशरूपत्वेन पञ्चा-
लानामप्यपारत्वेन सप्तमी सिद्धिरत आह—अत्रेति । आच-
नादिक्रियोपजनितः संबन्धः स्वस्वामिनावादिः ॥ ननु प्रसूतत्वादपि द्वितीयापचिरत आह—स्वं चेति । तस्यैव कर्मप्रवचनीयपदसंज्ञा-
ग्न्यप्रतियोगित्वेन प्रसूतत्वात् द्वितीयेति भावः ॥ ९६ ॥

(इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाप्रकरणम्)

(इति निपातसंज्ञाप्रकरणम् ॥)

(अथ परसैपदात्मनेपदसंज्ञासूत्रे)

(२१३ परसैपदसंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ४ आ. १८ सू.)

३३८ लः परसैपदम् । १ । ४ । ९८ ॥

(प्रदीपः) लः परसैपदम् ॥ ९८ ॥ लः इत्यादेशा-
पेक्षा षष्ठी । लादेशाः परसैपदसंज्ञा इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) लः पर ॥ ९८ ॥ नन्वस्य प्रथमान्तत्वे लका-
राणामेव परसैपदसंज्ञा स्यात्, तथा चानुदात्तदिञो लकारा एव
न स्युः । किं च सङ्गानामित्यत्र प्रथमान्तस्य संबन्धो न प्राप्नोत्यत
आह—षष्ठीति । अत एव दित आत्मनेपदानामित्यादि चरि-
तार्थम् । सङ्गानामित्यादेशं तद्वानामिति लक्षणायां गौरवमर्थः
पञ्चमन्तत्वेनादेशापेक्षया युक्तमिति भावः ॥

(परसैपदात्मनेपदसंज्ञयोः पुरुषसंज्ञाभिः

समावेशाधिकरणम्)

(११६१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ लादेशो परसैपदग्रहणं पुरुषवा-
धितत्वात् [दिह वचने हि संज्ञावा-
धनम्] ॥ * ॥

(आप्यम्) लादेशो परसैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं

कारणम् ? । पुरुषवाधितत्वात्, इह वचने हि
संज्ञावाधनम् । इह हि क्रियमाणे अनवकाशा
पुरुषसंज्ञा परसैपदसंज्ञां वाधेत ॥

(प्रदीपः) लादेश इति । लस्येव परसैपद-
सिति वक्ष्यम् । इह तु वचने एकसंज्ञाधिकारात्परसैपद-
संज्ञां शतृकसोः सावकाशां पुरुषसंज्ञासिद्धौ बाधेरभिलष्यः ॥

(उद्द्योतः) लस्येवनेति । लस्य तिसृङ्गीलनेति भावः ।
नाप्ये—लादेशः इत्यस्य लादेशप्रकरणे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपवार्तिकभाष्यम्)

परसैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति।

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

सावकाशा परसैपदसंज्ञा । कोवकाशः ? । शतृ-
कस्य अवकाशः ॥

(११६२ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिचि वृद्धौ तु परसैपदग्रहणं
ज्ञापकं पुरुषावाधकत्वस्य ॥ * ॥

(आप्यम्) यदयं “सिचिवृद्धिः परसैपदेषु” इति
परसैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ‘न पुरुष-
संज्ञा परसैपदसंज्ञां वाधते’ इति ॥ लः परसैपद ॥ ९८

(प्रदीपः) सिचि वृद्धौ त्विति । अस्मादेव लिङ्गादेक-
संज्ञाधिकारोऽत्र बाध्यत इति भावः । आत्मनेपदसंज्ञया परसै-
पदसंज्ञाया वाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं त्विह प्रकरणेऽनयोः
संज्ञयोर्विधानम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयापि
पुरुषसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावका-
शास्तद्भूत अनवकाशया आत्मनेपदसंज्ञया बाध्येरन् ॥ ९८ ॥

(उद्द्योतः) बाध्यत इति । इष्टानुरोधादिति भावः ॥
एतेन पर्यायज्ञापनेनापीदं चरितार्थमित्यपास्तम् ॥ ननु तृतीय एव
परसैपदसंज्ञास्तु किं ज्ञापकाययणेनेत्यत आह—आत्मनेपदेति ॥
ननु ज्ञापकात्परसैपदसंज्ञया समावेशेऽप्यात्मनेपदसंज्ञया पुरुषसं-
ज्ञानां समावेशो न स्यादत आह—सामान्यापेक्षं चेति ।
पुरुषसंज्ञायां परसैपदात्मनेपदग्रहणानुरोधात् समावेशसिद्धिः । अनु-
वृत्तिरेव लिङ्गेनैव विवक्षिता । एतदर्थमेव चात्र प्रकरणे पुरुषसंज्ञादि-
विधानमित्यन्ये ॥ ९८ ॥

* इदं ‘तत्र’ इति पदं वैदिकीदीपकभाष्येन ‘सप्तमी’ इत्यत्रान्वयेन ।
२ वचनेत्यादिः । (८. ना.) ३ आमित्यस्य संबन्धप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । (८. ना.)
४ प्रथमान्तस्यैव सावकाशाधिकरणमिति श्रेयः । (८. ना.) ५ पूर्वोक्तरीत्या

विदक्षितति श्रेयः । (८. ना.) ६ एतौभाष्ये ‘अस्य’ इत्यधिकार एतेत्यर्थः ।

* सिचि वृद्धौ परसैपदग्रहणरूपेनेत्यर्थः । (८. ना.)

(अथ प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञासूत्रम्) .

(२१४ प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञासूत्रम् ॥११४१४भा.१९८०)

३४० तिङ्श्रीणित्रीणि प्रथममध्यमो-
त्तमाः ॥ १ । ४ । १०० ॥

(यथासंख्योपपादनाधिकरणम्)

(११६३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मने-
पदग्रहणं समसंख्यार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपद-
ग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमो-
त्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ।
समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो यथा स्यात् ।
अक्रियमाणे आत्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः, पद-
लक्षणः, द्वैपस्यासंख्यातानुदेशो न स्यात् ॥

(प्रदीपः) तिङ्श्रीणि ॥ १०० ॥ त्रिणं पदं त्रिः
संज्ञास्त्रिंशति इति त्रैपस्यासंख्यासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह—
प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्रं पर-
स्मैपदनिपत्येन भवतीति पाक्यमेदादेकेन पाक्येन परस्मै-
पदानां त्रयाणां तिस्रः संज्ञा द्वितीयनात्मनेपदानामिति सिद्ध-
मिति ॥ द्वैपस्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसंज्ञा-
करणे प्रयोजनाभावात् तप्यपि कस्यापि त्रिकस्य काचित्संज्ञेता-
वद्भावेन न तु ययामिमतविषयविभागलाभः ॥

(उद्घोषः) तिङ्श्रीणि ॥ १०० ॥ ननु तिङ्श्रीणि-
त्रीणीत्यनेनात्मनेपदधिक्रानानि ग्रहणं सिध्यतीत्यत आह—
त्रिणं पदमिति ॥ नन्वात्मनेपदग्रहणे कृते परस्मैपदसंज्ञाभिर्नां
संज्ञा न स्यादिति दोषस्तदपस्य प्रोक्तत आह—आत्मनेपदेति ॥

(भाष्यम्) क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहणे—॥

(११६४ आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आनुपूर्व्यवचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रि-
यमाणे हि कस्याचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात्
कस्याचिदेव मध्यमसंज्ञा कस्याचिदेवोत्तमसंज्ञा ॥

(प्रदीपः) आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिका-
णामुच्चारणं नास्ति, केवलं श्रीणित्रीणीति वीप्सया प्रतिपत्ति-
स्तेषाम् । तत्रानियमप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥

(११६५ परिकारवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ नवैकशेषनिर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्तावदुच्यते—आत्मनेपदग्रहणं
कर्तव्यं समसंख्यार्थम् इति, तत्र कर्तव्यम् । संज्ञा
अपि पदेव निर्दिश्यन्ते । कथम् ? । एकशेषनिर्दे-
शात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् ॥

(प्रदीपः) एकशेषनिर्देशादिति । आश्रयभित्तिना-
श्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रियासंप्रत्ययमेव संप्रचते ॥

(उद्घोषः) सहनिबद्धाभावादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यत आह—
आकृतीति । इदमुपलक्षणं, न्यक्तिपक्षेऽपि तत्प्रत्याख्यानात् ॥ यदे-
कशेषग्रन्थेन तत्र लक्ष्यते ॥

(कृतद्वन्द्वानामेकशेषसाधनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशे-
षाणां द्वन्द्वः—प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ । मध्यमश्च
मध्यमश्च मध्यमौ । उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ । प्रथमौ
च मध्यमौ च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति ॥
आहोस्मिन्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः—प्रथमश्च मध्यम-
श्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमाश्च
प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति ॥

(प्रदीपः) अथैतस्मिन्निति । उभयथा संभवावयवः ॥

(विशेषजिज्ञासाभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(विशेषदर्शकभाष्यम्)

यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथममध्यमयोः
प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति । उत्तमैप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा
प्राप्नोति । मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति ॥ अथ
कृतद्वन्द्वानामेकशेषः, न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) प्रथममध्यमयोरिति । प्रसिद्धिनाधिलै-
तदुच्यते ॥ व्याख्यानाधिर्णय इति मत्वाह—कृतद्वन्द्वाना-
मिति ॥

(उद्घोषः) नन्वेतत्संज्ञाग्रहणे पूर्वं प्रथममध्यमयोरिति
व्यवहारो न युक्तोऽत आह—प्रसिद्धिमिति । सिद्धान्तकालिनी
प्रसिद्धिमित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथा न दोषस्तथास्तु ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्र न्याय्यम् ? ॥

(उद्घोषः) भाष्ये किं पुनरत्रेति । यद्यप्यत्र न्यायान्तः
कृतद्वन्द्वानामेकशेषसाधनापि लोके कथं न्याय्यमिति प्रश्नः ॥

१ 'समसंख्यार्थम्' इत्यमरमोक्ष नोपलभ्यते द्विगुणकेतु । २ त्रिकस्या-
मिति शेषः । (८. भा.) ३ आनुपूर्व्यग्रहणे इति शेषः । (८. भा.) ४ 'संज्ञा'

संज्ञा । ५ परस्मैपदोत्तमालनेपदग्रहणयोरित्यर्थः । (८. भा.)

(समाधानभाष्यम्)

उभयसित्याह । उभयं हि दृश्यते । तद्यथा—
घट्ट शक्तिकिटकम्, बहूनि शक्तिकिटकानि । घट्ट
स्थालीपिठरम्, बहूनि स्थालीपिठराणि ॥

(प्रदीपः) बहू शक्तिकिटकमिति । एकशेषे कृते
द्वन्द्वः । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । बहुशब्दव्याज
वैपुल्यवचन इत्येकवचनम् । समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां
प्रचयाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते
तदा बहूनि शक्तिकिटकानीति भवति ॥

(उद्घोतः) नन्वस्य बहुशब्दस्य बहुलार्थकत्वे एकवचना-
मुपपत्तिरत आह—यदुशब्दश्चेति ॥ नन्वेवमवयवबहुत्वप्रतीतिर्न
स्यादत आह—समुदायस्येति ॥

(द्वितीयाक्षेपपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहणे *आ-
नुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । लोकत
पतत्सिद्धम् । तद्यथा लोके “विहव्यस्य द्वाभ्यां
द्वाभ्यामभिरुपस्थेय” इति । न चोच्यते—आनुपूर्व्ये-
णेति । आनुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति ॥ तिङ्
स्त्रीणि ॥ १०० ॥

(प्रदीपः) लोकत इति । यथा पङ्क्तिष्वेव प्राक्षणेयु
द्वौ द्वौ प्राक्षणाधानयेत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्यु-
त्क्रमेण तपेहापि भवतीत्यर्थः ॥ विहव्यस्येति । विहव्या-
स्यस्य सूक्तस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामभिरुपस्थेय इत्युक्ते आनुपूर्व्येण
ऋग्वेदं यथावे न तु व्युत्क्रमेण ॥ १०० ॥

(उद्घोतः) आम्ने—लोकत इति । विहव्यस्येलादिस्तृते-
रित्यर्थः ॥ तपेहापीति । प्रथममध्यमेलादि महासंज्ञाकरणं तु
प्राचामनुरोपेनेनेति भावः ॥ “मर्माक्षे नैव विहव्य” इति सर्वा-
नुक्रमः ॥ १०० ॥

(अथ तिङ्मुपोर्विभक्तिसंज्ञासूत्रम्)

(२१५ विभक्तिसंज्ञासूत्रम् १ । ४ । ४ आ. २० सू.)

३४३ विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०३ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते, उताहो न ? ॥

(प्रदीपः) विभक्तिश्च ॥ १०३ ॥ सति प्रयोजने स्वर-
रितलप्रतिर्वदे शब्दानामनुवृत्त्यननुवृत्ती भवतः । लिङ्गदर्शनं
च पक्षद्वयेऽप्यस्ति इति संदेहात्मनः—त्रीणित्रीणीति ॥

१-२ 'किटि' ॥ किट [टि] क् क्तविशेषः स्यात् । ३ 'द्वाभ्या-
मभ्यामिति' । ४ सूक्तमिदम् कर्त्तव्यं हितायाम् (१०११२०) अथर्वसंहितायाम्
(५५६) उपक्रम्यते । ५ अथ लोकप्रदायः स्मृतिरित्याह विहव्यस्येलादीति ।
(२. ना.) ६ मयाति इत्युपमास्य नवर्षो विहव्यास्यं सूक्तमित्यर्थः । सर्वो-
त्क्रमो अन्वयविशेषः । (२. ना.) ७ 'नवानामेतासां शास्त्रान्तरप्रतिषेध-

(उद्घोतः) विभक्तिश्च ॥ १०३ ॥ अननुवृत्तौ स्वरितल-
प्रतिबद्धत्वमभावप्रतियोगितया बोध्यम् । स्वरितलमस्ति श्रुतेति
विचारतात्पर्यम् । स्वरितलमाचार्याणामप्यनुनेर्येनेति बोध्यम् ॥

(पक्षद्वयविशेषलिङ्गाभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(प्रथमपक्षदूषणभाष्यम्)

यद्यनुवर्तते,—“अष्टन आ विभक्तौ” इत्यात्वं न
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आत्वं न प्राप्नोतीति । नष्टग्रन्थान्दात्परं
गुणपत्रिकमस्ति ॥

(द्वितीयपक्षदूषणभाष्यम्)

अथ निवृत्तम्,—“प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इत्यत्र
प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रथमयोरिति । प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्ति-
समुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदाय-
द्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रत्येकमिति । ननुत्याः प्रत्येकं सर्वेऽपि
द्वितीयायां चेलादिभ्यश्चारात् त्रिकस्य त्रिकस्य प्रथमादयः सप्त
संज्ञा अवश्यमभ्युपेयाः । एवं च तथा प्रथमयोरित्यत्रानुपपत्तिरिति
चेत् । प्राणिनिना तात्पर्यमकृतत्वात् । सिद्धान्ते तु त्रिकस्य विभ-
क्तिवेऽवयववर्गविभक्तित्वस्य त्रिके आरोपे वा वीगिका यव ते
व्यवहाराः संभवन्तीति ताः संज्ञाः सूत्रकृता न कृता इति प्रवीमः ॥
विभक्तिसमुदायस्येति । जनपदसमुदायस्य जनपदग्रहणेनाग्रह-
णवदिति भावः ॥ समुदायद्वयापेक्षानुपपत्ताविति । तदपेक्ष-
दिवचनानुपपत्तावित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथेच्छसि तथास्तु ॥

(प्रथमपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तावद्—अनुवर्तत इति ॥

(आक्षेपसमारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—“अष्टन आ विभक्तौ” इत्यात्वं न
प्राप्नोतीति ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

वचनाद्भवति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । त्रिकस्य गुणपत्रयोगाभावा-
त्सामर्थ्यान्वयमात्राद्यवृत्तिर्विभक्तिग्रहणद्वयवृत्तिरिति ॥

(द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु—निवृत्तम् ॥

द्वितीयपक्षस्येव पक्षं गुरमानि भवन्ति इति वदन्ति ॥ इति परमशु-
भोविभवरासङ्गर्षां युक्तं दिव्यम् । ८ स्वरितलसंबन्धवती इत्यर्थः । (२. ना.)
९ कल्पया भाष्यकृतो विचारसंग्रहादिति भावः । (२. ना.) १० 'प्रथमयो' ।
११ प्रथमाद्वितीयादय इत्यर्थः । (२. ना.)

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति प्रत्यय-
योरेव प्रक्षणं प्राप्नोतीति ॥

(आक्षेपपरितारभाष्यम्)

नैव दोषः । अचीत्यनुवर्तते । न चाजादी प्रथमौ
प्रत्ययौ स्याः ॥(प्रदीपः) न चाजादी इति । युष्मदौषाब्दां प्रथमौ
मुष्मन्निर्गन्तव्यमिति प्रत्ययोरजादित्वासंगवादवयवशब्द-
धिके ननु शब्दे उपचाराद्वर्तते इति भावः ॥(उद्घोषः) युष्मदौषाब्दाविति । प्रथमयोरेति विशेष-
ण्यमर्थः । विधेयत्वमिति भावः ॥ अजादिष्वसंभवादिनि ।
यत्तु निमित्तं इत्यादिगुणे ह्येवं संभवोक्ति तत्रापि तत्र नादि-
त्येति निमित्तं ह्येव भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु एवं विधायते—अजादी र्यां प्रथमौ, अजा-
दीनां या र्यां प्रथमाविति ॥(प्रदीपः) अजादी याविति । अजादी विशेष्यौ
प्रथमगोरेति विशेषणं तर्जनीमोरिव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः । अ-
जादीनां द्वेति । अचीत्यनुवर्तते । तत्र व्याख्यानात्तादादि-
विधिः । निर्धारणं नाशयितुं—अजादिषु र्यां प्रथमाविति ।
एवमप्याजदोरिव प्ररणं स्यादिति चोद्यम् ॥(उद्घोषः) एकदेशे गङ्गा—ननु चेति । तत्राचष्टे—
अजादी निदोष्याविति । व्याख्यानाच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय
तदादिविधिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यच्छब्दं "तस्माच्छसो नः पुंसि" इत्यनुष्ठानं
पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः—वि-
भक्त्योर्ग्रहणम्—इति ॥(प्रदीपः) यच्छब्दं इति । एतान् गाः पश्येत्तत्र नत्वनिष्-
रयं तस्मादित्युच्यते । आज्ञोरेव ग्रहणेऽनन्तरात् पूर्वसवर्ण-
दीर्घादुत्तरः शब्दः सफरो न भवतीति किं तस्मादित्यनेन ।
तत्क्रियमाणं त्रिकद्वयग्रहणस्य ज्ञापकं संपद्यते ॥ १०३ ॥(उद्घोषः) वस्तुतो निर्धारणमेकवचनान्तेन नेति कारक-
इति श्रुते भाष्ये उक्तम् । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तर्जनीविध्या-
सति गमके नेतीयं शब्दाऽनुक्तेव तत्रापि तामुपगम्य पर एकदेशी
समापत्ते—यच्छब्दं इति ॥ भाष्ये—विभक्त्योरिति । विभक्तिमु-
दाययोरित्यर्थः । तौ च समुदायी प्राचां वैयाकरणानां प्रथमादिती-
यादिसंज्ञत्वेन प्रसिद्धावेव गृह्यते । न च तस्मादित्यनेन गा इत्ये-
वमाश्रय्ये सनर्गदीर्घं एव पराग्रह्यः, तस्य व्यवहितत्वादित्याशयः ।
यत्तद्भाष्यमूलिका एव प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः स्त्रीजसादीनां सप्तानां
त्रिधाणां संपा इति बोध्यम् ॥ १०३ ॥

(ज्ञापकान्तरभाष्यम्)

अथ वा वचनग्रहणमेव कुर्याद् "औजसोः पूर्व-
सवर्णः" इति ॥ विभक्तिश्च ॥ १०३ ॥

(२१६-२१८ नियमसूत्राणि ॥ ११४।४ आ. २१-२३ सू.)

३४४, ३४६-३४७ युष्मद्युपपदे समा-
नाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः

॥ १०४ ॥ अस्मद्युत्तमः ॥ १०६ ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०७ ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) युष्म ॥ १०४ ॥ किमर्थमिति । किं लदेश-
विधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विषयमिदम् । अथ विहितेषु लदेशेषु
नियमार्थमिदमिति प्रश्नः ॥

(११६६ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥युष्मदस्मच्छेषवचनं नियमार्थम्॥*॥

(भाष्यम्) नियमार्थोयमारम्भः ॥

(प्रदीपः) तथैकवाक्यतापक्षे इतरैतराश्रयपरिहाराय भा-
विनी संज्ञाश्रयित्वेति प्रतिपत्तिराश्रयार्थं वाक्यमेवेन नियम-
पक्षं दर्शयितुमाह—युष्मदस्मदिति ।(उद्घोषः) युष्मद्यु ॥ १०४ ॥ विधिनियममभवे विधे-
र्यायत्त्वादाय—तत्रेति । वस्तुत एकवान्यतापक्षेण कः नो निय-
मत्वमेवेति विनापि सिद्धेः । शुद्धविषयमिति पूर्वपक्षः । अन्यथापि
सिद्धिरितरनिवृत्त्यर्थमिति सिद्धान्त इति तर्कः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथैतस्मिन्नियमार्थे विधायमाने नियमग्रुपपद-
नियमः—युष्मदि मध्यम एव, अस्मद्युत्तम एव ।
आहोस्वित्पुरुषनियमः—युष्मद्येव मध्यमः, अस्मद्ये-
वोत्तम इति ? ॥(प्रदीपः) किमयमिति । ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्त-
नियम एव युक्तः । नैव दोषः । समुदायस्य संविष्क्रीयितत्वात्
प्राधान्यं, तदग्रत्वात् प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्यमित्युभयो-
रपि नियम आशङ्क्यते ॥ युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्य-
जातीयव्यावृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न तुजा-
दयः । तुजादिविधिसामर्थ्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् ॥(उद्घोषः) समुदायस्येति । निषेधे शब्दं प्राधान्यमुद्देश्ये
तद्व्यवहारक्षणेनार्थं प्राधान्यमिति संदेहे नीजं वक्तुं युक्तम् ॥ सामा-
न्यनियमेत्याह—तुजादीति ॥१ 'प्रथमयोः' । २ अजादीरौजसोःप्राधान्यात्तन्निषेधेन मध्यमत्वमस्त्विति
भावः । (२. गा.) ३ अथ सामान्यधिकरणेन मध्यमपदार्थविशेषणत्वात्त-
नेति भावः । (२. ना.) ४ तदादिविधिरिति पाठः श्लोकः । (२.)५ लदेशविधिनैकवाक्यता तु पक्षद्वयेऽपि
६ मङ्गले चोपप

(विशेषप्रश्नभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(द्वितीयपक्षे गौरवदर्शनभाष्यम्)

यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं “शेषे प्रथमः” इति । किं कारणम् ? । मध्यमोत्तमौ नियतौ, युष्मदस्मदी अनियते, तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम्—शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रेति ॥

(प्रथमपक्षे गौरवदर्शनभाष्यम्)

अथाप्युपपदनियमः, एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यम् “शेषे प्रथमः” इति । युष्मदस्मदी नियते, मध्यमोत्तमावनियतौ, तौ शेषेपि प्राप्नुतः । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थम्—शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति ॥

(प्रथमपक्षे गौरवपरिहारभाष्यम्)

उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेपि प्राप्नुतः । ततो वक्ष्यामि ‘प्रथमो भवति’ इति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमश्चान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवतीति ॥

(प्रदीपः) यत्र प्रथमश्चेति । युष्मदि मध्यम एव, अस्मद्युत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात् तयोः पुरुषान्तरं न भवति । मध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वात् शेषेपि तत्प्रसङ्गे प्रथम इति सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति । यथा स्वमे देशे यजेतेति पाक्षिक्यां प्राप्तौ नियमः ॥

(उद्द्योतः) सिद्धे प्रथमे इति । तिवादिष्वेण पक्षे सिद्धे इति भावः ॥ प्रथम एव भवतीति । नियमान्तरस्यासंभवादि-
त्यर्थः ॥ पाक्षिक्यां प्राप्ताविति । नन्वेवमेतन्नियमापेक्षया पुरुष-
नियमस्य परिसंख्यात्वेन शुरुतयोपपदनियम एवोचित इति चेन्न ।
अनुवादत्वस्यैवकारार्यगर्भत्वस्य प्राप्तैवाधकल्पनस्य चोभयप्राप्य-
विशिष्टत्वेन तयोः समत्वमेवेत्याशयात् ॥

(अनिष्टवारणाधिकरणम्)

(११६७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधः शेषत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च पचथः । अहं च देवदत्तश्च पचावः ॥ किं कारणम् ? । शेषत्वात् । “शेषे प्रथमः” इति प्रथमः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तत्रेति । उभयथा नियमे इत्यर्थः ॥ शेष-

त्वादिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी उपपदे स एवाशेषस्तत्र मा भूत् प्रथमः । यत्र त्वन्यसहिते ते स्तः तत्र समुदायस्य युष्मदस्मदग्रहणेनाग्रहणाच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(उद्द्योतः) नन्वत्र युष्मदस्मदोः संवात्कारं शेषत्वमत आह—यत्र केवले इति । असहाये इत्यर्थः ॥

(११६८ आक्षेपपरिहारवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । “शेषे प्रथमः” “युष्मदस्मदोर्न” इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) स एवाह—सिद्धं त्विति । यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) सिद्धं त्वित्युक्तिर्न सिद्धान्तिनो वचनारम्भस्या-
त्रापि सत्त्वादत आह—स एवाहेति । पूर्वस्य वचनस्य शुरु-
त्वात्स एव लाघवाशयेन सिद्धं त्वित्याहेत्यर्थः ॥ ननु युष्मदस्मदोर्न-
त्युक्तेपि यत्र केवले ते तत्रैव निषेधः स्यादत आह—यत्र शेषे
इति । शेषग्रहणं तत्रानुवर्तत इति भावः ॥

(११६९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भ-
वति विप्रतिषेधेन “युष्मदि मध्यम” इत्यस्याव-
काशः—त्वं पचसि । “अस्मद्युत्तम” इत्यस्यावकाशः—
अहं पचासि । इहोभयं प्राप्नोति—त्वं चाहं च प-
चावः । “अस्मद्युत्तमः” इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥

(प्रदीपः) चोदक आह—स तर्हीति ।

(उद्द्योतः) चोदक इति । तृतीय इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्त्येकदेशितसाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । ‘त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते’
इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्र “अस्मद्युत्तमः”
इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) आचार्यदेशीय आह—न वक्तव्य इति ॥
अस्मदः शेष इति । आवां पचाव इति ॥ तत्रास्मद्युत्तम
इति । ननु शिष्यमाणस्यास्मदो धर्मत्वादप्रयुज्यमानेपि युष्मदि
तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति विप्रतिषेध
एवाश्रयितव्यः । अत्राहुः—युष्मदर्थे साहचर्यादस्मद्रूपत्व-
मारोप्यते तदा मेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थोभावाद् अस्मदुपपद-
निमित्तः सिद्ध उत्तम एवेत्यदोषः ॥

(उच्येतः) आरोप्यत इति । तं विना चास्मच्छब्दाच्छे-
पसंभव इति भावः ॥ यदा पृथगिति । संनोप्यत्वेनावोपादि-
त्यर्थः । तदा मेदाभावात् । पृथगिति पाठे तदारोपादेव युष्मदने
भेदकपक्षोभावाद् भेदकमगोपनीयोऽेतोः पृथग्युष्मदर्थोभाव इत्यर्थः ॥

(११०० आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अनेकशेषभावार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो
पक्षव्यः । यदा चैकशेषो न ॥ कदा चैकशेषो न ? ।
सहविषयायामेकशेषः । यदा न सहविवक्षा तदै-
कशेषो नास्ति ॥

(प्रदीपः) चोदकत्वाद्—अनेकशेषभावार्थं त्विति
त्वं चाहं च पचाव इत्यत्र प्रयोगे ॥

(उच्येतः) अत्र प्रयोगे इति । चक्षुरेव सादृशस्य
धोनादधिकारे नेत्यर्थः ॥ भाष्ये यदा न सहविवक्षेयस्य न
विना पचावदेव न सादृशस्य इत्यर्थः ॥

(११०१ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नवा युष्मदस्मदोरनेकशेष-
भावात्तदधिकरणानामप्यनेक-
शेषभावादविप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नवाशौ विप्रतिषेधेन । किं कार-
णम् ? । युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणा-
नामपि युष्मदस्मदधिकरणानामपि एकशेषेण न
भवितव्यम् । त्वं चाहं च पचसि पचामि चेति ॥

(प्रदीपः) आचार्यदेशीय आह—नवेति । सहविष-
याया अभावे यथा युष्मदस्मदोरनेकशेषाभावः । एवं तदधिक-
रणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विषयित्वादास्यात्तयोरप्येकशेषा-
भावे पचसि पचामि चेति पृथगेव प्रयोगाचार्यो विप्रतिषेध-
मेत्यर्थः ॥

(उच्येतः) तदधिकरणयोरिति बहुवचनं ॥ भाष्ये तद-
धिकरणानामिति बहुवचनं त्वनेकयुष्मदस्मदप्रयोगाभिप्रायेण ॥

(११०२ समाधानसाधकैकदेशिवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शन-
मनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृ-
श्यते । तद्यथा—पचसि च पचामि च त्वं चाहं
चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न
भवतीति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति
यदुक्तम्—तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेष-
त्वाद्* इति । तत्रापि ह्येवं भवितव्यम्—त्वं च

देवदत्तश्च पचसि च पचति चेति । अहं च देव-
दत्तश्च पचामि च पचति चेति ॥

(प्रदीपः) एतदेव समर्थयितुमाह—क्रियापृथक्त्व इति ।
यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं न तु सहविवक्षा एवं
द्रव्यपृथक्त्वेपि क्रियापृथक्त्वेन भाष्यं परस्परसाहचर्याभिव्या-
प्यत ॥ एवं च कृत्वेति । द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वा-
दित्यर्थः ॥

(उच्येतः) न तु सहविवक्षेति । न तद्विषयान् एकशेष
इति भावः ॥ एवं द्रव्येति । क्रियापृथक्त्वोपक्रमवैक्ये यथा द्रव्य-
पृथक्त्वमेवं द्रव्यपृथक्त्वोपक्रमे क्रियापृथक्त्वमेवेत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तिसाम्यम्)

यत्तावदुच्यते—नवा युष्मदस्मदोरनेकशेषभा-
वात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः*
इति ॥ दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधि-
करणानां चैकशेषः । तद्यथा—“त्वं चाहं च पृथ-
हक्षुभौ संप्रयुज्यावहे” इति ॥ यदप्युच्यते—*क्रि-
यापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रा-
नेकशेषभावस्य* इति । क्रियापृथक्त्वे खल्वपि
द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा—अक्षाः
भज्यन्तां मध्यन्तां दीव्यन्तामिति ॥

(प्रदीपः) इदानीमाचार्य आह—यत्तावदिति । एक-
शेषफलत्वादेकशेष इत्युच्यते । न तु प्रथममध्यमोत्तमा-
नामेकशेषोऽसरूपत्वादिति वाचनिक एकशेषः । एवं श्ले-
क्षे आधीयमाणे तार्थो विप्रतिषेधेन । तस्मात्तदधिकरणेदेपि
क्रियाया अमेदादेक एव धातुः प्रयुज्यते । तस्मात् परो लकार
एवानेकार्याभिधायी विरोधाभावात् । तत्र उक्तप्रत्ययप्रयोगे युक्तो
विप्रतिषेधः ॥ अक्षा इति । शकटाक्षविमीतकाक्षद्वयनाक्षणां
सहविषयायामेकशेषः । तत्रावयवक्रियायाः गन्तुर्वा आरो-
पाश्रज्यन्तामित्यादि बहुवचनं सामानाधिकरण्यं नगप्यते ।
यथा द्रव्यैकशेषेपि क्रियापृथक्त्वमेवं द्रव्यपृथक्त्वेपि क्रियैक-
शेष इत्यर्थः ॥

(उच्येतः) न त्वित्यस्य वाचनिक एकशेष इत्यन्वयः ॥
तदेव वचनमाह—प्रथमेत्यादि । इदं सरूपस्यैव वार्तिकम् ॥
वाचनिकैकशेषे दूषणमाह—एवं हीति । विप्रतिषेधस्यापचाव
देतद्व्याप्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥ अथ भाष्याशयमाह—तस्मा-
दिति ॥ लकार एवानेकार्याभिधायीति । क्रियायामनेकार्थ-
गतारोपितसंख्याभिधायीत्यर्थः ॥ नन्वक्षा इति भज्यन्तामिति च
बहुवचनं कथमत आह—शकटाक्षेति ॥ तत्रैकैकाक्षस्यैकैकक्रिया-
यामन्वयेन सहविवक्षा कथमित्याशङ्क्य तामुपपादयति—सत्रेति ।
एकैकाक्षस्यैकैकक्रिया विषयित्वेनानुमानः ॥ यस्तुतः सहविवक्षा-
भावेपि लोकव्याप्तिसिद्धं विद्वन्मानसेतिवत् तत्र बहुवचनान्ताना-
मत्रापीति भाष्याशयः । एकशेषशब्देन च तत्रमेव लक्ष्यत इत्याहुः ॥

१ तौ युष्मदस्मदौ अधिकरणे कर्तृकारकत्वे द्रव्ये तार्थो क्रियायां तादा-
तम्यः । (८. ना.) २ इमे समाधिधिकरणसम्बन्धौ पूर्ववद्बहुवचनान्तरा-

रन्तः । (८. ना.) ३ एकैकक्रियायां अक्षणां बहुवचने इत्यर्थः । (८. ना.)

(आक्षेपभाष्यम्)

एवं च कृत्वा सोपि दोषो भवति—यदुक्तम्—
तत्र शुष्मदसदोषोऽपि प्रतिषेधः शेषत्वाद् इति ॥
(उद्द्योतः) भाष्ये सोपि दोष इति । निप्रतिषेधाद्विचाररूपो
यो दोषस्तोनोक्तद्वितीयादौ तदुक्तो द्वितीयो दोषोऽपि उक्त इत्यर्थः ॥

(आक्षेपपरिहारस्मारणभाष्यम्)

नैष दोषः । परिहृतमेतत्—*सिद्धं तु शुष्मद-
सदोः प्रतिषेधाद्* इति ॥

(उद्द्योतः) परिहृतमेतदिति । शङ्कित्वेति शेषः ॥

(तदव्याक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । शेषे प्रथमो विधीयते । नहि शेष-
आन्यश्च शेषप्रवृत्तेन गृह्यते ॥

(प्रदीपः) नहि शेषआन्यश्चेति । उपयुक्तादन्यः
शेषः । शुष्मदसदोषोपयुक्तयोः सद्भावाच्चास्ति शेषत्वम् ॥

(उद्द्योतः) उपयुक्तादन्य इति । असोपयुक्तासमिन्वा-
ह्य इत्यादिः । शेषपदस्य तत्रैवार्थे शङ्केरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेत्—प्रथमो न स्यात् । मध्यमोत्तमावपि न
प्राप्नुतः ॥ किं कारणम् ? । शुष्मदसदोषोपपदयोर्म-
ध्यमोत्तमावुच्येते । न च शुष्मदसदी अन्यश्च शुष्म-
दसद्गृहणेन गृह्यते ॥

(प्रदीपः) इतर एतत्सामर्थ्यमविदित्वाह—भवेदिति ॥

(उद्द्योतः) एतत्सामर्थ्यं, शब्दशक्तिम् । तेनावधारणमा-
भित्तमिति त्रस्तस्तेति भावः ॥

(आक्षेपबाधकभाष्यम्)

यदत्र शुष्मद् यच्चासौ तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ
भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) इतर आह—यदत्रेति । तत्समिधौ शेषत्वा-
भावात्तत्तद्वन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—यदत्र शुष्मदिति । समुदायस्य शुष्म-
त्वामात्रेण तदवयवशुष्मदमादाय मध्यम इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यथैव तर्हि यदत्र शुष्मदयच्चासौ तदाश्रयौ
मध्यमोत्तमौ भवतः, एवं योऽत्र शेषस्तदाश्रयः प्र-
थमो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इतरः शेषपदार्थमविद्वानाह—यथैवेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपो-
च्चारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि, न स शेषः ।
यश्च शेषः, न तदुपोच्चारि ॥

(प्रदीपः) एतद्विचरणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितु-
माह—एवं तर्हि ॥ यच्चात्रेति । शुष्मदसदोः श्रवणा-
त्तदभावे च शेषसद्भावात् ॥ यश्च शेष इति । देवदत्त-
श्चेति ॥ न तदिति । नहि तस्यैव साधनत्वं किं तर्हि शुष्म-
दसदर्थयोरपि ।

(उद्द्योतः) एतद्विचरणीयमपीति । एतद् शेषपदशब्दं
विपरीतं योग्यमपीत्यर्थः ॥ उपेक्ष्येति । स्फुटत्वादिति भावः ॥
उपपदार्थमिति । उपपदानि तद्विशेषणान्युपपदसमानाधिकरण-
पदस्थानि पदानि तदर्थमित्यर्थः ॥ सद्भावकारं दर्शयति—तदभावे
चेति ॥ नहि तस्यैवेति । न तदिति भाष्यस्य न तदेवेत्यर्थं इति
भावः । अनेन—न पारिभाषिकमुपपदम्, किं तु यौगिकमिति
निर्णीतम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेत्—प्रथमो न स्थान्मध्यमोत्तमावपि न प्रा-
प्नुतः ॥ किं कारणम् ? । शुष्मदसदोषोपपदयोर्मध्य-
मोत्तमावुच्येते । उपोच्चारि पदमुपपदं यच्चात्रोपो-
च्चारि, न ते शुष्मदसदी । ये च शुष्मदसदी, न
तदुपोच्चारि ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो
विधीयते । न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम् ॥

(प्रदीपः) न चात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि शुष्मदस-
दर्थेनापि, तद्भावाच्च शेषत्वाभाव इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेत्—प्रथमो न स्यात्, मध्यमोत्तमावपि तु न
प्राप्नुतः ॥ किं कारणम् ? । शुष्मदसद्भावां सामानाधि-
करण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते । न चात्र शुष्मदस-
द्भावेव सामानाधिकरण्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि “त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” इत्येवमत्र
शुष्मदसदोः शेषो भविष्यति । तत्र शुष्मदि मध्यमः
असद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि ॥ यद्यप्यनेकशेषे दोष उपक्रान्त-
स्तथाप्येकशेषेपि दूषणार्थोऽयमुपक्रमः ॥

(उद्द्योतः) नन्वेकशेषे दोषे प्रक्रान्ते कथमेकशेषेणान्यथा-
सिद्धिरुक्तेत्यत आह—यद्यपीति । एवं वैकशेषे तयोरेवावसाना-
त्तात्त्विक शेष इति न प्रथम इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न-सिध्यति । स्थानिन्यपीति प्रथमः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) स्थानिन्यपीति । अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने
च शेषे प्रथमविधानात् ॥

(उद्द्योतः) एकशेषेपि दोषमाह—भाष्ये न सिध्यतीति ।

स्यानिर्गम्यतीति । तद् गान्धे—अप्रयुज्यमाने इति । अनेन
भावेन रतानिपन्ने निर्णीतः ॥

(आक्षेपान्तरभाष्यम्)

'त्यदादीनां सत्यपि यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते' इति
यदा भवेत्तः शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) शेषान्तरभाष्य—त्यदादीनामिति ॥

(आक्षेपान्तरभाष्यम्)

युष्मदि मध्यमः 'अस्सयुष्मः' इत्येवोच्यते ताविह
न प्राप्नुतः—परमत्वं पचति परमाहं पचामीति ॥

(प्रदीपः) एतद्वर्तिद्वयं नानामानो हेतुच्छेदोन्म-
त्त—युष्मदीति ॥ परमत्वमिति । युष्मत्पक्षीति
मिद्विद्वत्पक्षीतिमाह न द्वापान्तरभाष्यम् ॥

(आक्षेपकाधर्मादक्षेपभाष्यम्)

नद्वन्विधिना भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आचार्यद्वैतीय आह—तद्वन्विधिनेति ।
युष्मदस्यदोषनद्वन् विधेयतातद्वन्विधिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि तद्वन्विधिना प्राप्नुतः—अतित्वं
पचति, अत्यहं पचतीति ॥

(प्रदीपः) नोदधे दोषनाह—इहापीति । अतित्व-
मिति । तामतिद्वन् इति समाप्तः ॥

(उद्घोषः) अतित्वमिति निमिदे इहापि रित आह—
त्यामतीति ॥

(आक्षेपान्तरभाष्यम्)

ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्विज्ञास्तत्र
मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः—त्यत्तरः पचति मत्तरः
पचामीति । त्वद्वपः पचति, मद्द्वपः पचामि । त्व-
त्कल्पः पचति, मत्कल्पः पचामीति ॥

(प्रदीपः) एवं तद्वन्विधायित्व्यागितुत्वाद्यातिमाह—
ये चाप्येते इति ॥ त्वत्कल्प इति । इयदसमाप्तत्वं
त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रतिद्विगुणरहितो युष्मदर्थ एव त्वत्क-
ल्पदाद्वेनोच्यते । न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम् । तद्विधाने
युष्मदर्थस्य साधनत्वाभावाद् मध्यमाभावात् । एवं मत्कल्प
इति बोध्यम् ॥

(एकद्वैतसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि "युष्मदस्यद्वति" इत्येवं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आचार्यद्वैतीय आह—एवं तर्हि । औ-
त्ताविद्वेदस्य मनुजोद्विधास्यते इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नुतः—अतित्वं पचति अत्यहं
पचतीति ॥

१ मध्यमोत्तमौ । (र. ना.) २ 'उद्घोषेदो' । अयं पाठोऽलम्बो-
च्छेद इति पदच्छेदः कार्यः । (र. ना.) ३ 'त्यागभाष्यम्' । ४ 'मध्यमा-
द्वि' ३९

(प्रदीपः) नोदक आह—इहापीति ॥

(सिद्धान्तसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि युष्मदि साधने 'अस्मदि साधने' इत्येवं
भविष्यति । एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति, यद्-
त्तम्—तत्र युष्मदस्यद्वयेषु प्रतिषेधः शेषत्वाद्-
इति ॥

(प्रदीपः) आचार्य आह—एवं तर्हि । समानाधि-
करणे इति वचनायुष्मदस्यद्वयेन यत्र लान्तस्य समानाधि-
करणं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिद्विषयः ॥
एवं च कृत्वेति । युष्मदस्यद्वयस्य साधनत्वाच्छेषत्वाभावात् ॥

(उद्घोषः) यत्र लान्तस्येवमपि दृश्येति केचिद् । शेष-
त्वाभावात् इति । उपयुक्तसमिध्यात् उपयुक्ताद्वयः शेषपक्षो-
च्यते इति भावः । एवं तर्हि युष्मदि साधने इत्यनेन समाना-
धिकरण इत्यस्यापि निर्णीतः । साधने इत्यस्य उकारवाच्यसाधने
नित्यया समानाधिकरणे इत्यर्थः । एतद्वर्गेयान्तर्पदमित्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा "प्रथमः" उत्सर्गः करिष्यते । तस्य युष्म-
दस्यदोषपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यतः ।
तत्र युष्मद्वन्विध्यास्मद्वन्विध्यास्तीति कृत्वा मध्यमो-
त्तमौ भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । प्रथम इत्येतान्तरं क्रियते ।
अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो भवति ।
तस्य विषयविशेषे विधीयमानो मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः ।
तत्रापवादनिमित्तसद्वानायागिधेयि विषये मध्यमोत्तमावेव भ-
विष्यतः, न तु प्रथम इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अनाश्रितेति । तिसृषु सिद्धे एव नूनं तद-
नुपादो विषयविशेषोऽपवादोपनायेति भावः । एव एव भावः प्रथ-
मपदसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेह कथं भवितव्यम्—अतत्त्वं त्वं संपद्यते इति
त्वद्भवति मद्भवतीति । आहोस्त्रिद्ववति मद्-
चामीति ? ॥

(प्रदीपः) अतत्त्वं त्वमिति । प्रकृतिविकृतिरनेदविष-
यायां चिद्विषयः तत्र किं प्रकृताश्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ
विकृताश्रयेण मध्यमेनेति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) अत्रोत्तरम्—त्वद्भवतीति । प्रकृतेरेव वि-
काररूपेण संपत्तौ कर्तृत्वमिति भावः ॥

(उद्घोषः) विकाररूपेणेति । आरोपितविकाररूपेणेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

मध्यमोत्तमौ कस्माच्च भवतः ? ॥

भावः । ५ यत्र छलेति यद्गुणितमिति
सत्यम् ।

(प्रदीपः) मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतिस्तद्वत्समाचाराद्युष्मदस्यपदेशं लभते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुतः ॥

(समाधानभाष्यम्)

‘गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति’ । तद्यथा—
“गौरनुवन्ध्योऽजोऽग्नीपोमीयः” इति न वाहीकोऽनु-
द्यध्यते ॥

(प्रदीपः) गौणमुख्ययोरिति । तद्वत्समाचारादारो-
पितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः ॥ षिष्टं भाष्यम् “ओत्”
इत्यत्र व्याख्यातम् । तत एवावधार्यताम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः—गौर्वाही-
कस्तिष्ठति गामानयेति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अर्थाश्रयपक्षदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं श-
ब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे । युष्म-
दुप० ॥ १०४ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

(प्रदीपः) यदुक्तं भवतः शेष इति, तत्रोत्तरमाहुः—
युष्मदस्यवद्भु इत्येवं न संतिवेश आश्रयणीयः । [किं नु
भवतु युष्मदस्य इति ।] ततश्चास्य एव शेषो न नु भवतः ।
पूर्वशेषदर्शनाच्चेति वचनाद्वा ॥ १०४ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

(उद्योतः) न संतिवेश आश्रयणीय इत्यस्य किं नु नवतु
युष्मदस्य इति शेषः ॥ वचनाद्वेति । अल्लिङ्गश्वेतनविषयो युष्मदर्थो,
भवदर्थस्तु न स्येति न युष्मदर्थसमानार्थत्वमिति बोध्यम् । यदा
भवतः शेषस्तदा भवत्येव प्रथम इत्याशयेन भाष्ये तत्रोत्तराहु-
स्तिरेत्यन्ये ॥ १०४ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

(२१९ संहितासंज्ञासूत्रम् ॥ १ । ४ । ४ आ० २४ सू०)
३४८ परः संनिकर्षः संहिता ॥ ११४१०८

(प्रदीपः) परः सं० ॥ १०८ ॥ पूर्ववर्णोच्चारणानन्तर-
मेव यद्वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छ्रवणान्तरालसद्भावः स पर
उच्छ्रष्टः सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिलक्षणः संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थः ॥

(उद्योतः) परः सं० ॥ १०८ ॥ परो वर्णान्तरान्यवहित
इत्यर्थे मध्यमादिवृत्तावपि सेत्स्यतीत्यभिप्रायसंगतिरत आह—
पूर्वेति । वर्णान्तरव्यवायेऽन्यवहितपरत्वाभावादेवातिप्रसङ्गनिरादि-
क्रोयणचीलादी संहिताधिकारवैयर्थ्यापत्तेः स नार्थ इति भावः ॥
(मध्यमाविलम्बितयोरपि संहितासंज्ञासाधनाधिकरणम्)

(११७३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ ३४ ॥ परः संनिकर्षः संहिता चेद्-
द्वुतायामसंहितम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) परः संनिकर्षः संहिता चेद्द्वुतायां

वृत्तौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । द्वुतायामेव हि परः
सन्निकर्षो वर्णानां नाहुतायाम् ॥

(प्रदीपः) एवं स्थिते बोध्यते—पर इति । द्वुतायामेव
वृत्तान्नन्तरोक्तः परः सन्निकर्षः संभवति न तु मध्यमायां
विलम्बितायां चेत्यर्थः ॥ असंहितमिति । संहितासंज्ञाया
अभाव इत्यर्थाभावेऽन्यथीभावः । अवियमाना वा संहिता अ-
स्तिमिति बहुव्रीहिः ॥

(उद्योतः) ननु नन्तुत्तरपक्षे उत्तरपदार्थप्रधानतया नर्पुसक-
निदेशोऽयुक्तोऽत आह—अन्यथीभाव इत्यादि । पूर्वपदार्थप्रा-
धान्येऽन्यथीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति व्यनक्तिरेति
भावः ॥ वस्तुतः संहितशब्दोऽपि परसंनिकर्षवाची छीवः, तेनार्थ तत्पु-
रुष एव । असंहितमारोपितं संधानं परसंनिकर्षः, तेन तदभावात्सं-
हितासंज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ नन्वाऽन्यथीभावस्तु नास्त्येवेति नन्वभू-
तव्यते ॥ बहुव्रीहिरिति । पूर्वार्थं चान्यपदार्थं दल्यभिमानः ॥ अ-
त्रापमेव शुक्तसंहितासंज्ञा न प्राप्नोतीति भाष्यग्यात्मानाद् बहुव्री-
हेस्तत्पुरुषस्यैवान्यथीभावस्यापि लघुत्वोक्तं योग्यान्वपदार्थभावाच्च ॥

(११७४ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तुल्यः सन्निकर्षः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तुल्यः सन्निकर्षो वर्णानां द्वुतमध्यम-
विलम्बितासु वृत्तिषु ॥

(प्रदीपः) द्वुतमध्यमविलम्बितास्त्विति । द्वुता च
मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे ‘कृते भाष्यकारवचनप्रामा-
ण्याद्भ्रष्टः । सर्वासु वृत्तिषु तुल्यः सन्निकर्षः, नैरन्तर्यो-
च्चारणात् ॥

(उद्योतः) भाष्यस्योत्तरपदपरत्वाभावात्तन्मध्यमस्य पूर्वपदत्वा-
भावात्सामानाधिकरण्याभावाच्च पुंस्त्वाप्राप्तेराह—भाष्यकारेति ।
कथापोः संज्ञाछन्दसोर्यहुलमित्यनेनेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किंकृतस्तर्हि विशेषः ? ॥

(प्रदीपः) विशेष इति । वृत्तीनामिति शेषः । क्वचि-
द्वृत्तिविशेष इत्येव पाठः ॥

(११७५ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वर्णकालभूयस्त्वं तु ॥ * ॥...

(भाष्यम्) वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा—
हस्तिमशकयोस्तुल्यः सन्निकर्षः प्राणिभूयस्त्वं तु ॥

(प्रदीपः) वर्णानां त्विति । वर्णोपलब्धिकालमेवाह-
र्णकालभूयस्त्वमुच्यते । द्वुतायां स्वल्प उपलब्धिकालः । मध्य-
मायामधिकः । विलम्बितायामधिकतरः । प्राकृतवैकृतमेदा-
ङ्गिणा च्चनयः । तत्र वैकृतच्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुनः पुन-
रुपलब्धिकमेवतीति च्चनिमेदावृत्तिमेदः ॥ किंकृत इति कारणे

१ युष्मदस्यदर्थसमाचारादिद्वयार्थः । (ट. ना.) न ‘अर्थं क्रोडकात्सर्वतः
प्राप्तिकः’ प्रदीपे पाठः उद्योतमदृष्टवता केनचिद् विदुषा ग्रथितः । * व उ

संहिताया अभाव इति भाष्ये व्याख्यातमिति भावः । (ट. ना.) * तत्पुरुषान्यथी-
भावोर्बोर्तिपदार्थव्यवायाद् बहुव्रीहेस्तत्पुरुषपदार्थप्रधानत्वादिति भावः । (ट. ना.)

साधीयो यो विराम इति ॥ कश्च साधीयः ? । यः शब्दार्थयोर्विरामः ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । सर्वत्र विरामसद्भावात्पुनः-
श्रुत्या विशेष आशीयते ॥ शब्दार्थयोरिति । अन्यत्र तु
सत्यपि शब्दविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वाऽविरामाच्च भव-
त्यवसानसंज्ञा ॥

(उद्द्योतः) प्रकर्षबोधकशब्दाभावात्कथं तत्प्रतीतिरत आह—
सर्वत्रेति । शब्दस्य विरामः श्रवणकृतः । अर्थस्य बोधकृतः ॥
अन्यत्र त्विति । वर्णानन्तरं वर्णान्तरोच्चारणे मध्यकाले इत्यर्थः ॥

(न्यासान्तरभाष्यम्)

अथ वा “ह्रादाविरामः संहिता” इत्येतल्लक्षणं
करिष्यते ॥

(प्रदीपः) ह्रादाविराम इति । प्रत्यक्षविशेषजनितो
वर्णविरामेऽप्यनुवर्णनरूपो वर्णान्तरोच्चारणेऽप्यनुवर्तमानो धोयो
ह्राद उच्यते ॥

(उद्द्योतः) धोयः । ध्वनिविशेषः ।

(११७९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ ह्रादाविरामे स्पर्शाधोषसंयो-
गेऽसन्निधानादसंहितासंज्ञा न प्राप्नोति—
कुक्कुटः पिप्पकः पिचमिति ।

(भाष्यम्) ह्रादाविरामे स्पर्शानामधोपाणां च
संयोगेऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति—
कुक्कुटः पिप्पकः पिचमिति ।

(प्रदीपः) स्पर्शाधोषसंयोग इति । वर्णानां प्रत्य-
क्षद्वितीयानां श्रवणानां च संयोगे धोषविच्छेदादसन्निधाना-
त्संहितासंज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः ॥ अधोषसंयोग इत्येव
सिद्धत्वात् स्पर्शमहणमनर्थकम्, अस्पर्शानामप्यधोपाणां श्रव-
णानां संयोगे तुल्यन्यायत्वात् संज्ञाया अप्रसङ्गात् । न च
स्पर्शानाम् अधोपाणां चेति समुच्चयः । धोषवतां स्पर्शानां
संयोगे दोषाप्रसङ्गात् ॥ कुक्कुट इति । कुक्कुट इत्यमिति
कनो लुम्भमुच्ये इति छपि कृते संज्ञायामुपमानमित्याहु-
दात्तत्वं विष्टमनुदात्तं ततः संहितायां विधीयमानमुदात्ताद-
नुदात्तस्य स्वरितत्वं न स्यात् ॥

(उद्द्योतः) धोषविच्छेदादिति । असत्त्वादेव विच्छेदस्त-
दाह—असंनिधानादिति ॥ धोषवतामिति । तृतीयचतुर्थाना-
मित्यर्थः ॥ दोषाप्रसङ्गादिति । तर्था न्याय्याने हि तत्रापि दोष
इति भाष्याल्लभ्यते तच्चासंगतं स्यात्तत्र दोषाप्रसङ्गेति भावः ।
स्पर्शानां मध्येऽधोपस्येत्यर्थः ॥ धोषसंयोगे फलं नास्तीति भाष्या-
ल्लभ्यते ॥ ननु कुक्कुटादौ न किञ्चित्संहिताकार्यमत आह—
कन इति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते संयोग इति । अथ यत्रैकः पचतीति ॥

(प्रदीपः) पचतीति । अत्रापि चकारस्याधोपत्त्यादका-
रोच्चारणे धोषविच्छेदात् स्वरितत्वाप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) धोषविच्छेदादिति । असत्त्वादेव विच्छेदः ॥
भाष्ये—पचतीत्यस्य तत्र कथमिति धोषः ॥

(प्रत्याक्षेपपरिहारभाष्यम्)

एकः पूर्वपरयोर्ज्ञादेन प्रच्छाद्यते । तद्यथा ।
द्वयोरक्तयोर्वैद्ययोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते ।
चद्वैरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते ॥

(प्रदीपः) ज्ञादेनेति । द्वयोरकारयोर्धोषवतोर्मध्ये च-
कारो धोषवानिव लक्ष्यत इत्यर्थः । आश्रयान्तरगतोपि गुण
आश्रयान्तर उपलभ्यत इति दृष्टान्तेन दर्शयति—द्वयोरिति ॥

(उद्द्योतः) कुक्कुट इत्यादौ कृतशब्दः पचतीत्यत्र परिहरति—
एकः पूर्वैति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एकेन तुल्यः सन्निधिः ॥ यथैवैको वर्णो ह्रादेन
प्रच्छाद्यते एवमनेकोपि ।

(प्रदीपः) एकेनेति । अनेकस्य यः सन्निधिर्यः स एकेन
तुल्यः । यथैकोऽतद्गुणोपि तद्गुणवत्स्वन्तरसन्निधौ तद्गुण उप-
लभ्यते तथाऽनेकोपि स्फटिकादिरर्थ इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तत्रायेन कुक्कुटादावपि समाधेयं—एकेने-
त्यादिना ॥

(न्यासान्तरभाष्यम्)

अथवा “पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता” इत्येत-
ल्लक्षणं करिष्यते ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन
वर्णश्रवणेन कालेनाव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति लक्षणं कथ्यते ।
तेन मध्यमविलम्बितयोः परमसन्निकर्षाभावेपि संहितासंज्ञा
सिध्यति ॥

(उद्द्योतः) वर्णान्तरेति । वर्णान्तरोच्चारणे नान्तरीयका-
र्षमात्राकाशान्येनाधिकेनेत्यर्थः ॥

(११८० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता
चेत्पूर्वापरभावादसंहितासंज्ञा [एकवर्ण-
वर्तित्वाद्वाचः, उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च
वर्णानाम्] ॥ * ॥

(भाष्यम्) पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पू-
र्वापरभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । नहि वर्-
णानां पौर्वापर्यमस्ति । किं कारणम् ? । एकवर्ण-
वर्तित्वाद्वाचः, उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् ।
एकैकवर्णवर्तिनी वाक् न द्वौ युगपदुच्चारयति ।

१ 'कथान' । २ 'पिपिका' । पिप्पकः । ३ ननु स्वर्गेषु वेऽधोपाद्यत्वेऽप्ये-
कस्यैव स्वर्गमहर्षं धारयन्तिस्वत आहस्पर्शानामपीति । (८. ना.) ४ स्वर्गः

मानयोपायाय संयोगे इति व्याख्याने इत्यर्थः । (८. ना.) ५ पदरक्तैः परि-
पूर्णं पिचने स्थितोऽस्ति कश्चिद्वस्त्रवत्प्रसङ्ग इत्यर्थः । (८. ना.) ६ 'कथिते' ।

गौरिति गकारे यावद्वाग्वर्तते, नौकारे, न विसर्जनीये । यावद् औकारे, न गकारे, न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये, न गकारे, नौकारे ॥ उच्चरितप्रध्वंसित्वात्—। उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः । अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः ॥

(प्रदीपः) पूर्वापरभावादिति । युगपत्स्थितानां देशकृतं पौर्वापर्यं दृष्टम् । वर्णास्त्वेकैकश उपलभ्यमाना यौगपद्येनासन्निधानात्कथं पौर्वापर्यमध्वीरन् ॥ एकवर्णवर्तितादिति । सामान्येनोपक्रमात् स्त्रीप्रत्ययाभावः ॥ उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरंस्तदा स्यात् पूर्वापरव्यपदेशो ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत् । अनवस्थानात् नान्ति तात्त्विकः पूर्वापरभाव इत्यर्थः । व्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम् । ध्वनिस्फोटमेदस्त्वन्त्र निर्णतत्वात्तद्गोपन्यस्यते ॥ न द्वौ युगपदिति । युगपद् द्वयोरुच्चारणे स्यादेवाव्यवधानम् । कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदित्यर्थः ॥ वागिति । वागिन्द्रियमित्यर्थः । एतेन युगपदनवस्थानात् सन्निकर्षोऽप्याक्षिप्त इति विज्ञेयम् ॥

(उद्घोतः) ननु पूर्वं पूर्वकालः परश्च परकाल इति कथं पूर्वापरभावोऽत आह—युगपदिति । अयं भावः—यदि कालिकं पौर्वापर्यं तदेकौयणचीत्यादिसंहिताकार्यसंभवः पूर्वपरयोर्युगपत्स्थित्यभावादत एव न दैशिकमपीति ॥ अनेकश इति । भिन्नकाले इत्यर्थः । एकैकश इति पाठान्तरम् । तत्रापूर्वौ द्वाविति वद व्यतिष्ठन्त इति वच्च द्विवचनशसोर्योगपदं बोध्यम् । तद्विगतत्वेन तु न वीप्साप्रतीतिरूपश्च इत्यर्थस्यापि प्रतीतेः ॥ नन्वेकैकवर्णवर्तिनीत्वादित्युचितमगुणवचनत्वेन पुंवत्त्वाप्राप्तेरत आह—सामान्येनेति । तेनोपक्रमे च नपुंसकत्वमेवेति भावः ॥ अनेन युगपदुपलम्भं निरस्य युगपदास्तर्वां सत्तामपि निरसितुमाह—भाष्ये उच्चरितेति ॥ उच्चरितप्रध्वंसित्वम् । उच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपम् । उच्चारणाधिकरणकालोऽपि क्षणसमूहरूपः प्रत्यक्षयोग्यः । क्षणिकस्य प्रत्यक्षयोगात् ॥ यद्यवतिष्ठेरन्ति । कालिकपौर्वापर्यमपि युगपदवस्थितेवेव ग्रहीतुं शक्यं न तु नष्टविद्यमानयोस्तदाह—ज्येष्ठेत्यादि । अयं ज्येष्ठोऽयं कनिष्ठ इति व्यवहारवदयं पूर्वोऽयं पर इति व्यवहारस्य नष्टविद्यमानयोरसंभवः । नष्टविद्यमानयोः संबन्धस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ वर्णानां स्फोटरूपाणां नित्यत्वादिदमयुक्तमत आह—व्यञ्जकेति । स्फोटस्य तु सर्वसाधारण्येनैकत्वात्तत्प्रादाय पौर्वापर्यस्योक्तिसंभवोऽपि नास्तीति भावः ॥ अन्यत्र तत्रसूत्रे ॥ स्यादेवेति । कालकृतमव्यवधानं स्यादेवेत्यर्थः । एवं च युगपदुच्चारणाभावान्न सन्निकर्षो नापि पौर्वापर्यमिति भावस्तदाह—भाष्ये अथापर इति । तद्वर्णध्वंसानन्तरमपरो वर्णः प्रयुज्यते तावतापि स पौर्वापर्यादिव्यवहारे न वर्णान्तरस्य सहाय इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि—

१ यौगपद्याभावादिति शेषः । (र. ना.) २ वाग्वर्तते स्त्रीपुंससाधारणरूपमाश्रित्यैकवर्णवर्तितादित्युपक्रमे उक्त्वा पश्चाद् वाच इति संबध्यतेऽत एकवर्णवर्तिनीत्वादिति न भवतीति भावः । (र. ना.) ३ सर्वध्वन्यभिव्यङ्ग्यत्वेनेत्यर्थः । (र. ना.) ४ कर्ता प्रयोक्ता धीरो धियं विषयेषु ईरयति इति धीरः पण्डितः तत्त्वज्ञीतिः सकलविषयव्यापकबुद्धिविशिष्टः सर्वाः चेष्टाः सर्वां

“बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्त्वज्ञीतिः । शब्देनार्थान्वाच्यान्तद्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ॥” बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः, अस्मिन्तावच्छब्देऽयं तावद्वर्णः ततोयं ततोयमिति ॥ परः सन्निकर्षः ॥ १०८ ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहार इत्यर्थः ॥ धीरः पण्डितः ॥ तत्त्वज्ञीतिरिति । तन्नं तत् सास्ति यस्याः सा तत्त्वज्ञी सकलविषयव्यापिनी नीतिबुद्धिर्यस्य स तत्त्वज्ञीतिरिति । अन्ये तु तत्त्वज्ञीतिरिति पठन्ति । तत्त्वज्ञी विषयान् व्यामुवती बुद्धिर्यस्येति स एवार्थः ॥ १०८ ॥

(उद्घोतः) बुद्धौ कृत्वेति । बुद्धावन्तःकरणे चेष्टाः कण्ठतात्वाद्यभिवातव्यापारजन्यान् शब्दान् कृत्वा प्रतिबिम्बितान् कृत्वा शब्देन वाच्यानर्थान् बुद्धौ बुद्धिरूपे देशे दृष्ट्वा तत्रैव पौर्वापर्यव्यवहारं कुर्यादित्यर्थः ॥ बुद्धिविषयमित्यस्य बुद्धिस्यशब्दविषयमित्यर्थः । तत्र वक्तुबुद्धिस्त्वमुपपादयति—य इति । तदर्थमेव शास्त्रप्रवृत्तस्यैव शास्त्रफलधर्मोक्तः ॥ अस्मिन्नर्थे इति । एतदर्थमेव बुद्धावधेर्दर्शनमप्युक्तं श्लोके पौर्वापर्यमित्युपलक्षणम् ॥ अयमिति बुद्धयुपारूढस्वमात्रशब्दस्योच्चारणव्यङ्ग्यशब्दपरामर्शः । अन्यथेदमः । प्रत्यक्षपरामर्शकत्वादेतदनुपपत्तिः ॥ प्रयोक्तव्यः । परप्रत्यक्षयोग्यस्थूलोच्चारणरूपेण प्रयोगेणाभिव्यक्तव्यः ॥ अस्मिन् शब्दे इत्यस्य व्यञ्जनीये इति शेषस्तदाह—बुद्धिप्रकल्पित इति । बुद्धिप्रकल्पितशब्दविषय इत्यर्थः ॥ प्रकल्पितेत्यस्य प्रतिबिम्बेन तत्तद्रूपतया प्रकल्पितेत्यर्थः ॥ १०८ ॥

(२२० अवसानसंज्ञासूत्रम् । १ । ४ । ४ आ. २५ सू.)

३४९ विरामोऽवसानम् ॥ १ । ४ । १०९

(पाठनिर्णयाधिकरणम्)

(भाष्यम्) इदं विचार्यते—अभावो वावसानलक्षणं स्याद्, विरामो वेति ॥

(प्रदीपः) विरामः ॥ १०९ ॥ इदं विचार्यत इति । विचरति नाना गच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते परीक्षयत इत्यर्थः ॥ अभावो वेति । केचिद्—अभावोऽवसानमिति पठन्ति, अन्ये तु विरामोऽवसानमिति । तत्र युक्तयुक्तविचारः क्रियते ॥

(उद्घोतः) विरामो ॥ १०९ ॥ नाना प्रकारं गच्छति प्राप्नोति यत्तन्नामप्रकारं गर्भ्यते तथा प्राप्य किं युक्तमिति परीक्षयत इत्यर्थः ॥ अत्र लक्षणे संदेहाभावादाह—केचिदिति ॥

(विशेषप्रश्नभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

कण्ठतात्वाद्यभिवातव्यापारजन्यशब्दान् बुद्धौ कृत्वा तत्र प्रतिबिम्बितान् कृत्वा शब्देन वाच्यानर्थान् बुद्धिदेशे दृष्ट्वा तत्रैव पौर्वापर्यव्यवहारं कुर्यादिति वाक्यार्थः । (र. ना.) ५ 'रस्येति' । ६ सन्निकर्षाव्यवधानादेरिति शेषः । (र. ना.) ७ अवसानस्य लक्षणमुपलक्षणमित्यर्थः । अभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति विरामोपलक्षित इति बोध्यते इत्यर्थः । (र. ना.) ८ प्रयत्नस्यायं प्रयोगः । (र. ना.)

(११८१ प्रथमपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अभावेऽवसानलक्षणे उपर्य-

भाववचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभावेऽवसानलक्षणे उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि यः अभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? । रसः, रथः “खरवसानयोर्विसर्जनीयः” इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) उपरीति । वर्णोच्चारणादूर्ध्वं योऽभावः तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यं, प्रागभावस्योपलक्षणत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ रस इति । परवत् पूर्वस्यापि रेफस्याभावविषयत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) प्रागभावस्येति । प्राग्वर्तिनः शब्दाभावस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये—रसः रथ इत्यत्र ॥ खरवसानयोरिति विसर्जनीयः प्रसज्येतेति । पदावयवस्यावसाने रेफस्य विसर्ग इति खडाभं इति भावः ॥ खरीति चावये तु रेफान्तस्य पदस्येत्यर्थ इति बोध्यम् ॥

(द्वितीयपक्षान्बुपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि—विरामः ॥

(११८२ द्वितीयपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विरामे विरामवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यस्य विरामः, विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) विरामे विरामवचनमिति । अधिकं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(विरामवादिभाष्यम्)

ननु च यस्याप्यभावः, तस्याप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(अभाववादिभाष्यम्)

परार्थं मम भविष्यति—‘अभावो लोपः’ ततः ‘अवसानं च’ इति ॥

(प्रदीपः) ततोऽवसानं चेति । अदर्शनमभाव इत्येक एवार्थः । तेन पुनरभावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र लोपसंज्ञायामभावः संज्ञित्वेनाधीयते, अवसानसंज्ञायां नूपलक्षणात्वेन । तेन वर्णान्तराभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः । उत्तरैत्र त्वभावस्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्यास्येते । अस्मिन् पक्षे खरवसानयोरिति षष्ठी । खरः समीपस्य रेफस्याव-

सानस्य च रेफस्येत्यर्थः । अथर्वकापि सप्तमी विषयमेवाङ्गित्ये—खरि परतो रेफस्य विसर्जनीयोऽवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इत्यादिशब्दस्य विपर्ययेन स्थानी विवक्ष्यते ॥

(उद्द्योतः) अदर्शनमिति । यद्यपि तद्दर्शनाभावः, अभावश्च वर्णस्य तथाप्यभावपदेन तस्यापि लामः । वर्णदर्शनाभाववर्णाभावयोः समनियतत्वादिति भावः ॥ अस्मिन् पक्षे इति । वर्णान्तराभावोपलक्षितवर्णस्यावसानत्वपक्षे इत्यर्थः ॥

(विरामवादिभाष्यम्)

ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति ‘विरामो लोपः’ ‘अवसानं च’ इति ॥

(प्रदीपः) ममापीति । अभावो विराम इति पर्यायत्वं मन्यते ॥

(११८३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

[॥ * ॥ उपरिविरामवचनम् ॥ * ॥]

(भाष्यम्) उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्य विरामः, तत्र मा भूत् ॥ किं च स्यात् ? । रसः रथः “खरवसानयोर्विसर्जनीयः” इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

नैप दोषः । आरम्भपूर्वको मम विरामः ॥

(प्रदीपः) आरम्भपूर्वक इति । निवृत्तिर्विरामः, स च प्रवृत्तस्य भवतीति भावः ॥

(उद्द्योतः) स च प्रवृत्तस्येति । यत् च पुरस्तात् विरामन्यवधार इति भावः ॥

(पदान्तरव्याख्याभाष्यम्)

अथ वा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते । किं तर्हि ? । संज्ञी । अभावोऽवसानसंज्ञी स्याद्विरामो वेति ॥

(प्रदीपः) अवसानलक्षणमिति । अभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानं विरामोपलक्षितो वेति पूर्वं विचारितम् । इदानीं तु तावेव संज्ञित्वेन विचार्यते । अभावो लोप इत्येकस्य संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्याद्विपर्ययविभाग आधीयते । प्रसक्ताभावो लोपसंज्ञः, अभावमात्रमवसानसंज्ञमिति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—नेदमवसानलक्षणमिति । अवसानव्यवहारविषयस्य वर्णस्योपलक्षणमूर्तं वस्तु न विचार्यते इत्यर्थः ॥ प्रसक्ताभाव इति । प्रसक्तोच्चारणाभाव इत्यर्थः ॥

(विशेपप्रश्नभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ।

१ * “अभाव उपर्यभाववचनम्” इत्येवमेव वार्तिकपाठो भवेत् । ‘विरामे विरामवचनम्’ इति द्वितीयपक्षवार्तिकानुपूर्वसंवादात्तुरोच्यते । वार्तिकमप्ये ‘अवसानलक्षणे’ इति तु व्याख्यायां भाष्यकृता पुरितमन्त्रकोष्य भाष्यस्य वार्तिकसमानानुपूर्विकत्वमेव प्राप्नोति इत्यत इति मन्त्रानेन केनचिद्व्याचीनतरपुस्तक एव वर्धितम् । यमेव विचारान्तरवार्तिके बह्वभाष्ये ‘अवसानसंज्ञिनि’ इत्येतदपि वर्धितमेव । तथा चोममन्त्र वार्तिकानुपूर्वो समानैव व्याख्याभाष्ये ‘अवसानलक्षणे’ इति प्रथमविचारव्याख्यावधरे ‘अवसानसंज्ञिनि’ इति द्वितीयविचारव्याख्यावधरे भाष्यकृता पूर्तिः कृता । अत एव द्वितीयविचारवधरेऽपि प्रथमविचारोक्तं परिहारकारणं कृतम् ॥

अप्यत्र प्रथमविचारवार्तिकेभ्यो द्वितीयविचारवार्तिकलोपादीनां प्रथमत्वे ‘ननु चोक्तम्’ इति परिहारकारणमन्त्रं स्यात् । तस्मात् पूर्वविचारवार्तिकान्येव द्वितीयविचारे व्याख्यातानि इति ज्ञेयम् । एषा सर्वोऽपि कल्पना संभावना-मात्रभित्तिकास्तो हेयेति वचम् । (२. ना.) २ यस्य आदिनो विरामोऽवसानोपलक्षणं तेन विरामग्रहणमधिकं कर्तव्यं नामावलोपलक्षणवादिनेति भावः । (२. ना.) ३ अभावोऽवसानसंज्ञी स्याद्विरामो वेत्युत्तरमप्ये तु इत्यर्थः । (२. ना.) ४ अवसानलक्षणे यो रेफः स्थानी तद्विपर्ययो विसर्जनीय इत्यपर्यायवार्ता । (२. ना.) ५ ‘लोपसंज्ञीति शेषः’ । ६ अवसानसंज्ञीति शेषः । तथाच कथं संज्ञैक्यमिति भावः । ७ अभावो लोपोऽवसानचेत्येकत्वेति पाठः शाशुः । (२. ना.)

(११८४ प्रथमपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्य-
भाववचनम् ॥ * ॥(भाष्यम्) अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति वक्तव्यम् । पुर-
न्तादपि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च
स्यात् ? रसः रथः "स्वस्वानयोर्विसर्जनीय" इति
विराजनीयः प्रसज्येत ॥

(द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

वास्तु तर्हि—विरामोऽवसानम् ॥

(११८५ द्वितीयपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ विरामे विरामवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्त-
व्यम् ॥

(विरामवादिभाष्यम्)

ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् ।

(अभाववादिभाष्यम्)

परार्थं मम भविष्यति—अभावो लोपस्ततोऽव-
सानं चेति ॥

(विरामवादिभाष्यम्)

ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति—
विरामो लोपोऽवसानं चेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् ॥

(परिहारकारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—'आरम्भपूर्वके' इति ।

(परिहारवाक्यभाष्यम्)

नावद्यमयं रसिः प्रवृत्तावेव धर्तते । किं तर्हि ? ।
अप्रवृत्तावपि । तद्यथा—'उपरतान्यस्मिन्कुले व्र-
तानि' 'उपरतः स्वाध्याय' इति । न च तत्र स्वा-
ध्यायो भूतपूर्वो भवति, नापि व्रतानि ॥(प्रदीपः) नावद्यमिति । प्रवृत्तां सत्तां वा निवृत्ति-
लाभमित्यर्थः । उपरतान्यस्तस्मिन्निति । न प्रवृत्त्य निवृ-
त्तानि । किं तर्हि ? । पूर्वमेवाप्रवृत्तानीत्यर्थः । नियतविषयत्वाच्च
शब्दप्रयोगस्य शशविषयमुपरतमिति प्रयोगाभावः ॥ फचिद्व-
नानीति पाठः ॥(उद्घोषः) प्रवृत्ती रमेः प्रयोगस्य काव्यमावादाह—अ-
वृत्तां सत्यामिति । न प्रवृत्त्य निवृत्तानीति पाठः । उपरतवि-
रता च पर्यायी । फचिद्वनानीति पाठ इति । प्रवृत्तानीत्यस्य
स्थाने तथा पाठ इत्यर्थः । तत्र धनपदं धानप्रसादमोपलक्षणम् ।
यतदन्तेन लक्षणयोः साम्यमुपपादितम् ॥१ अभावविरामयोरेति भावः । (र. ना.) २ अन्तरस्य भावाविराममावि-
रामादभावस्य घटाया योऽविरामोऽविच्छेदेन भावित्वाद् अभावोऽवसानलक्षणं
नेत्यर्थः । (र. ना.) ३ अथवा तत्पर इत्युक्त्या वर्णस्यावसानमिति संज्ञा भिद्यते

(११८६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ भावाविरामभावित्वाच्छब्द-
स्यावसानलक्षणं न ॥ * ॥(भाष्यम्) भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसा-
नलक्षणं नोपपद्यते । किमिदं भावाविरामभावित्वा-
दिति ? । भावस्याविरामः भावाविरामः, भावावि-
रामेण भवतीति भावाविरामभावी, भावाविराम-
भाविनो भावो भावाविरामभावित्वम् ॥(प्रदीपः) भावाविरामभावित्वादिति । इह श-
ब्दस्य स्वसंयन्धी ह्यभावोऽवसानलक्षणं स्यात्, शब्दान्तरस्य
संयन्धी वा । न तावत् स्वसंयन्धी, विरोधात् । नहि यस्य
सत्ता तस्य तदानीमेवासत्ता युज्यते । नापि शब्दान्तरसंयन्धी ।
नहि षटाभाषः षट्सामावो भवति । भावस्य सत्ताया अवि-
च्छेदेन भवत्यवद्यमिति भावाविरामभावी शब्दः । नहि श-
ब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः ॥(उद्घोषः) अयमवग्राहि दोषं शङ्कते—भावाविरामेति ॥
नापि शब्दान्तेरेति । वाचसाने इत्यादाववसाने स्थित्येत्यर्थः
प्रत्यासत्तेश्चेति भावः ॥ अविच्छेदेनेति । अविच्छेदाविरामो
पर्यायी तत्प्रतियोगिनी विच्छेदाविरामो च किपाविशेषरूपी
भावपदार्थः । यतेनाभावस्य भावप्रतियोगिकत्वादिदं चिन्त्यमिति
परास्त्वम् । अन्याभावपरो वर्ण इत्यादि त्वये वक्ष्ये ॥

(व्याख्यानान्तरभाष्यम्)

अपर आह—भावभावित्वाद्भाविरामभावित्वाच्च
शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते—इति ॥(प्रदीपः) अपर आहृति । भावाविराममन्वयोर्द्वन्द्व-
इत्यर्थः ॥ इदानीं लक्षणद्वयस्याभ्यनुपपत्तिः प्रतिपाद्यते । भावेन
सत्तयाऽविरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः । उपाधिरहितस्या-
भावस्य प्रतीतिर्नास्ति ॥(उद्घोषः) इदानीम् । अपर आहृति स्मारगानकाले ॥
अन्ये तु वर्णानामभाव इत्युक्ते वर्णत्वावच्छिन्नमन्वयोर्द्वन्द्वमात्रमात्र-
इत्यर्थः । स च न वर्णसूत्रे इति भाव्यार्थ इत्याहः ॥ ननु शब्दस्य
भावाविरामभावित्वोऽप्यभावोऽवसानमिति लक्षणे यो दोषस्तत्र शब्द-
स्यानिवेशादित्यत आह—उपाधिरहितस्येति । प्रतियोगिरहित-
स्येत्यर्थः । शब्दशक्त्यान्तर्गत शब्दस्य प्रतियोगिनी भावः ॥ विरा-
मोऽभावपदार्थोऽपि संवन्धादिवदभावसमानाधिकरणत्वाच्च प्रतियोगि-
सापेक्ष इति भावः ॥

(११८७ न्यासान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥*॥ तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम् ॥*॥

(भाष्यम्) विरामपरो वर्णः अवसानसंज्ञो भव-
तीति वक्तव्यम् ॥(प्रदीपः) तत्पर इति चेति । इदानीं शब्दान्तराभा-
वपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते, अभावेनापि
बुद्धिपरिकल्पितं पूर्वार्थपर्यमाधीयते ॥इति वार्तिकार्थः । (र. ना.) ३ नागेशेन तु 'अद्विकल्पितपूर्वार्थपर्य' इत्येतेन
पाठो व्युत्पन्नो भवेत् ।

(उद्धोतः) सुदिकल्पितेति । इद्विदेशेऽग्रेऽमानं दृष्ट्वा तत्र
कल्पितं पौर्वापर्यमित्यर्थः ॥

(११८८ न्यासान्तरवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ वर्णोऽन्त्यो वावसानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा व्यक्तमेव पठितव्यम्—
अन्त्यो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति ॥

(प्रदीपः) अथ चेति । यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने
आत्रीयभागेऽन्यथो लभ्यते, तथापि भावसाधनस्यापि संभवात्
करणसाधनत्वं संदिग्धमिति व्यक्तमेव पठितव्यमित्युक्तम् ॥

(तदस्याक्षेपभाष्यम्)

तच्छर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ॥

(११८९ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ संहितावसानयोर्लोकविदि-
तत्वात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संहिता अवसानमिति लोकविदि-
तावेतावर्थौ । एवं हि कश्चित्कचिदधीयानमाह—
'शक्तो देवीयं संहितायाधीप्स्व' इति । स तत्र परमस-
न्निकर्षमधीते । अपर आह—'केनावस्यसि' इति ।

स आह—अकारेणैकारेणोकारेणेति । एवमेतौ लो-
कविदितावर्थौ तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति ॥
विरामोऽवसानम् ॥ १०९ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) संहितायाधीप्सेति । यथा पदनैरन्तर्यं
संहिताव्यवहारस्वयंकपयेऽपि वर्णनैरन्तर्यं । अवसानशब्दोऽपि
विशिष्टदेशेषु भावसाधनः करणसाधनो वा आश्रयिष्यते इति
नार्यः संज्ञाद्वयविधानेन, तेन विनापीष्टस्य सिद्धत्वात् ॥ १०९ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकृतकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमा-

ध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थमाहिकम् ॥

पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

(उद्धोतः) ननु लोकैः संहिताशब्दः पदनैरन्तर्यं एव प्रसिद्धो
न-वर्णनैरन्तर्यं इत्यत आह—यथेति ॥ ऐक्यपदे इति एकपदे
इत्यर्थः ॥ भावसाधन इति । अथ पक्षे खरवसानयोरित्यत्र
बौद्धं पौर्वापर्यमाश्रयणीयमिति शिष्यम् ॥ १०९ ॥

इति श्रीकालोपनाम अक्षिबमद्वयसूतरीगर्भजनागोजी(नागेश)-
भट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोषे प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्थमाहिकम् ॥

पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ २ ॥ शुभम् ॥

१ 'कारेण चेति' । २ संहितावसानेत्यादिः । (२. पा.)

अस्मिन् पादे सूत्रसंख्या

"आकस्मिकाद्बहुष्वसुप्रतिशृणोऽनुकरणं विभाषाव्यवहितान्येकनव"

प्राक्कनयोगः		अस्मिन्पादे					समप्रयोगः
		१ म आहिके	२ य आहिके	३ य आहिके	४ र्थ आहिके	योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	१६३	२	१०	२०	२५	५७	२२०
अव्याख्यातसूत्राणि	७७	०	१०	१३	२९	५२	१२९
समुदितसूत्राणि	२४०	२	२०	३३	५४	१०९	३४९

वार्तिकसंख्यासूचककोष्टकम् ।

प्राक्कनयोगः	अस्मिन् पादे वार्तिकसंख्या					समप्रयोगः
	१ आहिके	२ आहिके	३ आहिके	४ आहिके	योगः	
१६९	७१	३३	५६	६०	२२०	११८९

प्रथमाध्यायसूत्रसंख्याकोष्टकम् ।

	१ मपादे	२ मपादे	३ मपादे	४ र्थपादे	समप्रध्याये
आहिकानि	९	३	२	४	१८
व्याख्यातसूत्राणि	६८	५३	४२	५७	२२०
अव्याख्यातसूत्राणि	६	२०	५१	५२	१२९
समुदितसूत्राणि	७४	७३	९३	१०९	३४९

श्रीदधिमती(धी) जयति ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाहिकम् ।

(२२१ समर्थपरिभाषासूत्रम् ॥ २।१।१ भा. १ सू.)

३५० समर्थः पदविधिः ॥ २।१।१ ॥

(सप्त विधिशब्दार्थनिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

विधिरिति कोयं शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥ विधिरिति कोयं शब्द इति । अर्थानिध्यात् संदेहे सति प्रश्नः । किं नावसाधनः, उत कर्मसाधनः । तत्र भावसाधने पदानां विधीयमानानां दर्शने पर्यायः । इतरत्र शेषपक्षी ॥ तत्र वेपामर्थमेवाच्छब्देन इति दर्शनं सादृश्यनियन्धनात् प्रत्यभिज्ञा, तदर्थने क इति प्रश्ने निश्चिन्नशब्दनिर्धारणाय । ये त्वयमेवेति शब्दस्यैकमिच्छन्ति तन्पक्षेऽर्थमेवाच्छब्देनैवमारोप्य क इति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) समर्थः पदः ॥ १ ॥ विधिरिति कोयमिति भाष्यम् न अल्पप्रश्ने तादृशं तस्य ओप्रेण निश्चितत्वादित्यतोऽभिप्रायमाह—अर्थेति ॥ कोयमिति त्वयि कोयमित्यर्थः ॥ शब्दार्थयोरेकमिति भावः ॥ किं भावेति । करणाधिकरणसाधनस्त्वनन्तितायां प्रयोगानामाद्यं नोऽस्ति ॥ विधीयमानत्वादिति । परासाधनविधानि शेषः ॥ इतरत्रेति । कर्मसाधने इत्यर्थः ॥ अर्थमेवाच्छब्देन इति मते प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः, तत्रेदेति शब्देनैव कः शब्द इत्यनुपपन्नम आह—तत्रेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

विपूर्वाद्धातुः कर्मसाधन इकारः—विधीयते विधिरिति ॥ किं पुनर्विधीयते ? ॥ समासो विमक्तिविधानं पराङ्मुखत्वाच्च ॥

(प्रदीपः) विपूर्वादिति । 'विध विधाने' इत्यस्योणादिकेन्द्रप्रत्ययान्तस्य निश्चयार्थं विपूर्वाद्धातु इत्युक्तम् । स्वरे धानयोर्भेदः । इन्द्रप्रत्ययान्तस्यापुदात्तत्वात् किं प्रत्ययान्तस्यान्तोदात्तत्वात् ॥ सैस्यैव प्रयोगदर्शनमुत्तरे हेतुः ॥ कर्मसाधन इति । एतद्भावसाधननिश्चयार्थमुक्तम् ॥ विधीयत इति पाठ्यप्रदर्शनं सुखप्रतिपदार्थम् ॥ किं पुनरिति । कार्यविशेषस्येहानिर्देशात् प्रश्नः ॥ इतरो वक्ष्यमाणान् कार्यविशेषान् पर्यालोच्य—समास इति । अनन्तरस्यापि पराङ्मुखत्वात्स्यात्पविषयत्वादानादरात्तन्निमित्तप्रहणात्प्रसङ्गनिरासस्य सिद्धत्वात् मुख्यप्रयोजनसामावात् पक्षाभिर्देशः कृतः । तत्र समासशब्देन संज्ञा बोध्यते संसृदायो वा संज्ञा । विमक्तिविधानशब्देन सामान्यविहितानां विमर्शानां कर्मणि

द्वितीयेत्यादिना यो नियमः स उच्यते । एवं हि पदविधिर्भवति । अथाप्येकवाक्यताश्रयणेन विमर्शानां विधानं तथापि पदान्तरसंबन्धेन यासां विमर्शानां विधानमन्तरान्तरेण युक्त इति, तद्विमर्शानां नेर्विज्ञा इति, तदाश्रयेण पदविधिलभस्तेव । तथा चोक्तम्—निरपि पदं विशिरपि पदमिति । तत्र विमर्शवच्छिन्नताद्विविधं विधानं कर्म सामान्यविधानक्रियाया भवति । यथोक्तम्—सामान्यपुनरेवयवपुपिः कर्मेति ॥

(उद्द्योतः) औणादिकेनिति । इत्युपधात्किदिलनेनेति भावः ॥ स्वरे चेति । बहुवचनपदादीनादिकस्यापि कर्मणि संबन्ध इति भावः ॥ प्रयोगदर्शनमिति । श्रव्येणाद्याप्यायीपाठादिष्वेदे लोके चेति शेषः ॥ एतज्ज्ञापेति । तथा सति पदकर्मके विधाने इत्यप्यप्यौ समासापसंमदः स्यात्, वक्षसापादेशविधौ चातिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ इह सते ॥ इतर इति । प्रकरणपर्यालोचनयेति भावः ॥ समासपदं वृत्तिमानोपलक्षणम् ॥ समुदायो चेति । स दायवमूलपदानां कार्यः, समुदायवयातिरिक्ताया अपि स्वीकारादिति भावः ॥ विमर्शमन्तस्य पदत्वाद् विमक्तिविधानस्य कर्म पदोद्देश्यकविविधमित्याह—विमर्शमिति ॥ एवं हीति । विहितानां नियमस्य विधिना पक्षप्राप्तेतरविमर्शमन्तानां निश्चिन्नरूपस्याश्रयणेन सा निश्चिन्नाः पदोद्देश्यकेत्यर्थः ॥ केचित्तु पदोद्देश्यकः पदत्वसंपादको वा सर्वोपि पदसंबन्धित्वात्पदविधिरिति इदमिति ॥ ननु किं विधीयत इति प्रश्ने विमक्तिविधानमित्युक्तमयुक्तं विधानस्य विधानकर्मत्वामावादात् आह—तत्र विमर्शमिति । एवं च पाठं पञ्चतीतिवत् सामान्यविधेः पदोद्देश्यमिति भावः । क्रियाविशेषणत्वाच्च कर्मत्वम् ॥

(इति विधिशब्दार्थनिरूपणम्)

(परिभाषावन्निरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरयमधिकारः, आहोस्वित् परिभाषा ? ॥

(प्रदीपः) कार्यविशेषानिर्देशादस्य पारार्थ्यमवगम्य परार्थेषु रूपद्वयं दृष्ट्वा वृत्ति—किं पुनरिति ॥ नन्वधिकारेऽस्मिन् पदविधिग्रहणमनर्थकम् । उत्तरेषां पदविधित्वाव्यभिचारात् । तस्मात् पदविधिग्रहणात् परिभाषावन्निरूपणात् प्रश्नोपपत्तिः ॥ एवं तर्हि युक्त्युक्तत्वापेक्षया प्रश्नः । तत्र यथाधिकारपक्षस्य युक्तत्वं तदा न कर्तव्यं पदविधिग्रहणम् । परिभाषाया युक्तत्वे कर्तव्यम् । अधिकारपक्षेपि वा विस्पष्टार्थं भविष्यति ॥

१ 'तु' । २ किं प्रत्ययान्तस्यैव विधिकत्वस्य प्रयोगदर्शनम्, उत्तरे, विपूर्वाद्धातुः कर्मसाधन इकारो विधीयत इति समाधाने हेतुत्वित्यर्थः । (२. भा.)

१ 'पदसंसृदायो' । २ 'कर्मविधान' ।

३ 'वक्षसा' ।

(उद्ध्योतः) रूपद्वयमिति । यपि चंशालमपि तत्र, तथा-
प्येतद्रूपया तया शाले न्यबदाराभावात्तत्रोक्तम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेषः ? ॥

(प्रदीपः) कः पुनरिति । अन्योत्र प्रष्टा विज्ञेयः ॥
लौघेन तु तद्विशेषहेन भवितव्यम् । अन्यथा किं पुनरयम-
धिकार इति प्रश्नो नोपपद्यते ॥

(उद्ध्योतः) अन्येनेति । पूर्वपक्षिना सिद्धान्तिना चेत्यर्थः ॥
आपेनेति पाठे किं पुनरिति सन्देहकवेत्यर्थः ॥ अन्यथा । अधि-
कारपरिभाषयोर्विशेषाधाने ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगे-
योगेऽप्यतिष्ठते ॥ परिभाषा पुनरेकदेशस्थौ सती
कृत्स्नं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत् । तद्यथा—
प्रदीपः सुप्रज्वलित एकदेशस्थः सर्वं वेदमभि-
ज्वलयति ॥

(प्रदीपः) अधिकारः प्रतियोगमिति ॥ स्वरूपे पृष्ठे
फलाकृतं तद्वारेण स्वरूपावबोधार्थम् । अधिक्रियमाणस्य हि
प्रतियोगनुपस्थाने सति तदनिर्देशः फलं संपद्यते ॥ परि-
भाषा पुनरिति । लिङ्गोपादानेन परिभाषा क्रियमाणा यत्र-
यत्र तद्विज्ञोपलम्भस्तत्प्राप्तोतीत्यर्थः । प्रदेष्टान्तरेषु तु परार्थ-
तासामान्यादधिकारपरिभाषयोरनेदेन व्यवहारो भाष्यकारस्य
अधिकारो नाम त्रिप्रकार इति । तथा द्वयोः परि-
भाषयोः सावकाशयोः समुपस्थितयोरिति ॥

(उद्ध्योतः) फलाख्यानम् । तस्यानिर्देशार्थं इत्येतत् ॥
स्वरूपम् । योगेयोगेनोपस्थितिरूपम् ॥ लिङ्गोपादानेनेति ।
स्वरितत्वप्रयुक्ताधिकारोपेक्षरत्र तत्तत्पदोपस्थितिरधिकारान्तरं दृष्टा-
व्याख्यानादा निवृत्तिश्च । परिभाषामास्तु लिङ्गवति सर्वत्र तेषां सन्-
धानत्रोपस्थित्या परिभाषाया वा तत्रत्रोपस्थित्या स्वार्थोपस्थितिद्वारा
व्याप्तिरिति भावः । इदं च पृष्ठी स्थाने इति सूत्रे निरूपितम्
तदुक्तम्—

“एकदेशस्थिता शास्त्रमवने याति दीपताम् ।

परितो व्यापृतां मापां परिभाषां प्रवक्षते” ॥

प्रदेष्टान्तरेष्विति । पृष्ठी स्थाने इति सूत्रे आद्यं, निपात एका-
क्षनादित्वात् आत्मन् । तत्र च पारार्थ्यसामान्यादतिदेशसंशयोः
परिभाषात्वेन व्यवहार इति बोध्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपान्तरभाष्यम्)

कः पुनरत्र प्रत्यक्षविशेषः ? ॥

(प्रदीपः) कः पुनरत्रेति । कस्मिन् पक्षे यत्नस्य ला-
भः भवति, कस्मिन् वा गौरवमिति प्रश्नः ॥

(प्रत्याक्षेपान्तरसमाधानभाष्यम्)

अधिकारे सति स्वरयितव्यम् । परिभाषायां तु
सर्वमपेक्ष्यम् ॥

(प्रदीपः) स्वरयितव्यमिति । स्वरितगुणयुक्तं समर्थ-
ग्रहणं पठितव्यमित्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः कियारूपेण स्वर-
यितव्यमिति निर्दिष्टः, यथा श्वेतो गुणः श्वेतत्वे इति । पदविधि-
ग्रहणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति ॥ सर्वमपे-
क्ष्यमिति । यावन्ति पदकार्यानि तानि सर्वाप्यपेक्ष्य पदवि-
धिशब्दोपादानेन च परिभाषा कर्तव्येत्यर्थः । अन्यास्तपि परि-
भाषास्तु यद्विज्ञमुपादीयते तद्विज्ञयुक्तापेक्षा क्रियते ॥

(उद्ध्योतः) स्वरितगुणयुक्तमिति । स्वरवच्छब्दात्तर्पे-
णिवि मतोऽनेकि टिलोपानावेप्यपृष्ठपरिभाषया पृष्ठमात्रे आहुते
रूपमिति भावः ॥ यद्वाऽक्षेपाद्यन्तस्वरशब्दाद् गिचीदं रूपम् ॥
यावन्तीति । भाष्ये सर्वमित्यस्य लिङ्गवत्सर्वं शालेत्यर्थः ।
तानि सर्वाणि पदविधिशब्दोपादानेन सामान्यतः पदविधित्वेन ।
अपेक्ष्य अनूपेत्यर्थः ॥

(संदेहान्तरभाष्यम्)

तद्येदमपरं द्वैतं भवति—एकार्थीभावो वा सा-
मर्थ्यं स्यात्, अपेक्षा वेति ? ॥

(प्रदीपः) द्वैतमिति । द्वयोर्भावो द्विधा तत्र भवं द्वैतं
संशयपूर्णं ज्ञानमुच्यते । अथ वा द्वयम्यामितं प्रकारद्वयेन विरु-
द्धत्वाङ्गिभाषारवर्तिना युक्तं बलु-द्वौ तत्र भवं द्वैतं तदेव
संशयज्ञानम् ॥ एकार्थीभाव इति ॥ यत्र पदानुपसर्जन-
नीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपादानार्थानि,
अर्थान्तराभिधायिनी वा च एकार्थीभावः ॥ परस्परकाङ्क्षा-
रूपा अपेक्षा ॥

(उद्ध्योतः) द्वयोर्भावो द्विधेति । कोविद्वये सत्त्वेन संशयो-
दयाद् दित्वमवः संदेह इति भावः ॥ द्विधेयमनिश्चयस्यापि दित्व-
मवत्वादाह—अथ वेति । विरुद्धत्वाङ्गिभाषारवर्तिना प्रकारद्वयेन
युक्तमित्यन्वयः । परस्परविरुद्धमवयवद्वयस्य द्वयमित्यर्थः ॥ अनेका-
र्थैककार्यत्वमेकार्थीभाव इति शब्दशक्तिमनुसृत्य जहत्स्वार्थजह-
त्स्वार्थयोस्तं दर्शयिष्यन्नादावजहत्स्वार्थायां तं दर्शयति—यत्र पदा-
नीति ॥ उपसर्जनपदानित्यर्थः ॥ तदेव ध्वनयन्नाह—उपसर्जन-
भूतस्वार्थानीति । इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः । न तु
पृथक्स्वार्थोपस्थापकानीति तात्पर्यम् । एवं च तत्पुरुषादानेन पदं
तादृशम्, बहुमीहो दन्दे च पदद्वयमपीति बोध्यम् ॥ जहत्स्वार्थाया-
नाह—निवृत्तस्वार्थानि चेति । उभयत्रापि हेतुः—प्रधानार्थो-
पादानादिति । आद्ये प्रधानार्थेन स्वोपस्थितिकाले प्रवोपसर्जनप-
दार्थस्य विशेषणतयोपादानादित्यर्थः । अन्त्ये प्रधानेन पदेन तदर्थ-
स्याप्युपादानादित्यर्थः । बहुमीहो तु प्रधानं पदं समुदाय इति
बोध्यम् ॥ एवं दन्देऽपि प्रधानं पदं समुदायसदर्थेन साहित्येन

१ परार्थेतित्यर्थः । (२. गा.) २ 'अनया' । ३ 'अन्येन' । ४ 'अ' ।
५ 'रिमता सर्वं शा' । ६ 'य एकदेशस्थः सुप्र' । ७ लिङ्गवति सर्वेतित्यस्य
व्याप्तिरितिनेन संबन्धः । (८. गा.) ८ अधिकारे इति पदविधिशब्दोऽनु-

यादेव, परिभाषायां तु अपादेय इति परिभाषापक्षे भवतगौरवमिति यावत् ।
(८. गा.) ९ 'नेन परि' ।

स्वविशेषणतया धवाद्यर्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानि । यद्वा विशेष्यसाहित्योपस्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव धवाद्यर्थस्याप्युपादानानिवृत्तस्वार्थानि वेति । तत्राप्ययमेकार्थीभावः, समाहारेतरेतरयोगयोरुभयोरपि साहित्यं विशेष्यम् । आद्येऽनुज्ञावयवभेदमन्ये उद्भूतावयवभेदमित्येव तयोर्भेद इति बोध्यम् ॥ व्यर्थानीति । संनिहितत्वात्निवृत्तस्वार्थानीत्येतत्पक्षान्वयि ॥ आद्ये आह—अर्थान्तरेति । अर्थान्तरान्वितस्वार्थमिधायीनीत्यर्थः । प्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टार्थप्रतिपादकानीति भावः ॥ पदानीति । बहुवचनं तु बहुव्रीह्यामिप्रायेण ॥ स एकार्थीभाव इति । आद्ये एकीभूतार्थानि मिलितार्थानीत्यर्थः । तत्र मिलनस्येतरसाक्षात्त्वाद्वयोरपि समर्थत्वं तत्पुरुषादौ । अन्ये पदद्वयार्थयोरेकपदार्थत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ परस्परेति । विशब्दस्य क्रियान्वयीहारवृत्तित्वादिति भावः ॥

(एकार्थीभावव्यपेक्षयोर्विशेषप्रदर्शकभाष्यम्)

तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्येऽधिकारे च सति समास एकः संगृहीतो भवति । विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्चासंगृहीतः ॥

व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्येऽधिकारे च सति विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च संगृहीतो भवति । समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः ॥ अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति ॥ कान्यत्र ? “इत्सुसोः सामर्थ्ये” “न चवाहाहैवयुक्ते” इति ॥

व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायां च सत्यां यावान् व्याकरणे पदगन्धो नाम स सर्वः संगृहीतो भवति । समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः ॥

(प्रदीपः) समास एक इति । तत्रैकार्थीभावस्य सद्भावात् ॥

(उद्ध्योतः) तत्रैकार्थीभावस्येति । तदुक्तत्रयाणां मध्ये तत्रैवेत्यर्थः ॥ व्यपेक्षासहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वप्रयुक्तदोषमाह—भाष्ये—अन्यत्र खल्वपीति ॥ एकार्थीभावसहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वप्रयुक्तो दोषस्तु मध्ये पादद्वये निवृत्त्या तृतीयाध्यायादावसंबन्धो बोध्यः ॥ एतेनाधिकारत्वसहितोभयविधसामर्थ्याश्रयणपक्षोपि निरस्तः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तत्रैकार्थीभावः सामर्थ्ये परिभाषा चेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति ॥

(प्रदीपः) तत्रेति । एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकार इत्येकः पक्षः । व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकार इति द्वितीयः पक्षः । द्विविधं सामर्थ्यमधिकार इति तृतीयः । एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इति षट्पक्षीसंभवे एकार्थीभावः परिभाषा चेति

निर्णयः ॥ अभिन्नतरकमिति । उभयविधे सामर्थ्ये आश्रीयमाणेऽर्थस्य भेदात् सूत्रस्य भेदः स्यात् । मित्रेण सामर्थ्येन मित्रेषु वाक्येषु उपस्थानात् ॥ व्यपेक्षायामपि सामर्थ्ये यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवति, तथाप्येकार्थीभावे सामर्थ्ये दोषाभावात् प्रकर्षयोगादभिन्नतरकमित्युच्यते ॥ तत्र पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणादोषाभावः । विभक्तिविधानेपि कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादुपपदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणसद्भावात् क्वचित् तृतीयया योगस्याक्षेपादेतदनुपस्थानेपि न दोषः । परिभाषायां च सुवधातुप्रभृतयः सर्वा वृत्तयः संगृहीता भवन्ति । एकार्थीभावे चेहाश्रितेऽन्यत्र युक्तग्रहणं समर्थग्रहणं च कृतमेवेति तत्रापि न दोषः ॥

(उद्ध्योतः) उभयविधे इति । अधिकारत्वे परिभाषात्वे चेत्यर्थः ॥ भेदो वैरूप्यलक्षणः ॥ ननु पराङ्गवद्भावविधानासंग्रहो दोषोऽत आह—तत्रेति ॥ व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादिति । व्यपेक्षायां नियतत्वादित्यर्थः । एवं चेतदुपस्थितं विनापि तत्र न दोषः, क्रियाकारकयोरेकार्थीभावासंभवश्चेति भावः ॥ अत्र क्रियाकारकयोरित्युक्त्या प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोः सर्वथा व्यपेक्षामात्रो दर्शितः ॥ इदानीमेकार्थीभावसहितपरिभाषापक्षे चक्रे प्रकर्षयोगमुपपादयति—सुवधातुप्रभृतय इति । एतेनाधिकारत्वे एतदसंग्रहो दोष इति ध्वनितम् ॥ अन्यत्र युक्तग्रहणमिति । तथा च तदेकार्थीभावसामर्थ्याश्रयणे लिङ्गमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि कचिदकर्तव्यं समर्थग्रहणं क्रियते । कचिच्च कर्तव्यं न क्रियते । अकर्तव्यं तावत्क्रियते—“समर्थानां प्रथमाद्वा” इति । कर्तव्यं न क्रियते—“कर्मण्यण्” समर्थादिति ॥

(प्रदीपः) समर्थानामिति । घकालतनेषु कालानाम् इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाद्विभक्त्यन्तात् तद्धित उत्पद्यते इति पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थितौ असामर्थ्ये प्रत्ययाप्रसङ्गात् ॥ कर्मण्यणिति । पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उपादानान्नास्ति पदविधित्वम् । त्रिकादिपक्षे तु विभक्तिवाच्यत्वात् कर्मणः पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानान्नास्ति दोषः ॥

(उद्ध्योतः) समर्थानां प्रथमादित्यत्र समर्थपदस्य कृतसन्धिकार्यार्थकत्वमजानान आह—एवमपि क चिदिति ॥ लिङ्गादिति । एतल्लिङ्गमूलकारकुत्सितइति सूत्रभाष्योक्त्यायादित्यर्थः । कृतसन्धिकार्यत्वात्तदर्थकमपि तत्र तदर्थम्, सौत्थितावन्तरङ्गत्वेनैव पूर्वं सन्धिकार्यप्रवृत्तेर्विप्रतिषेधस्य भाष्ये उक्तत्वात् ॥ पञ्चकेति । इदं चिन्त्यम् । तत्पक्षेपि तदर्थोक्ततया निमित्तेरावश्यं कत्वात् ॥ भाष्ये पूर्वपक्षाशयस्त्वेवं पदविधिशब्देन पदोद्देश्यकविधिग्रहणम् । एवं च साक्षात्पदोद्देश्यके समासतद्धितादावेव स्यान्न त्वत्र । अत्र हि यः साक्षादुद्देश्यो धातुर्न स पदम् । किं च चातोरण्

१ 'तः स्यात्' । २ 'संगृहीतः' । ३ 'मेव' । ४ व्यापकत्वादित्यर्थः । कारकविभक्त्यो व्याख्या । (र. ना.) ५ 'परशानाद्' । ६ स्वार्थे परिपूर्णं पदं पदा-

न्तरेणामिसंवध्यते इति न्यायादित्यर्थः । (र. ना.)

कर्म चोपपदसंश्रमिति सङ्गार्थात्सङ्गियोगशिष्टन्यायेन तत्र सति प्रत्यय इति न तदुद्देश्यकः प्रत्ययविधिः । उपपदसंश्रयास्तदुद्देश्यकत्वेऽपि सन्नैकार्थिभावयोग्यद्वितीयोभाव इति ॥

(आक्षेपसाधकमाप्यम्)

ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यं कुम्भकारो नगर-
कार इति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । यदि कुम्भकारशब्दः समर्था-
भिधायी चासमर्थाभिधायी च स्यात् ततोऽसमर्थाभिधायिप्रयो-
गनिवृत्त्यर्थो यत्नः कर्तव्यः स्यात् त्वन्यथेत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) देवदत्तस्य कुम्भं करोतीत्यादौ प्रत्ययनिवृत्तये
समर्थग्रहणस्यावश्यकत्वात्किमुच्यते गम्यते तत्र सामर्थ्यमिलत्
आह—यदीति । प्रयुक्तानामिदमन्यास्यमानं लोकप्रयुक्तासाधारण-
निवर्तकमिति न दोष इति भावः ॥

(आक्षेपसाधकमाप्यम्)

सत्यम् । गम्यते उत्पत्तेर्हि प्रत्यये । स एव ताव-
त्समर्थादुत्पाद्यः ॥

(प्रदीपः) स एव तावदिति । यथा समासादयोऽस-
मर्थानां नाभूवन्निर्लेख्यमर्थमिदं वचनं क्रियते तद्वदत्रापि सम-
र्थग्रहणमसामर्थ्यं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः । प्रतिवि-
धानं तु बुद्धानललाङ्गात्प्रकृता नोक्तम् । यत् उपपदमिति
महत्वाः संज्ञायाः कारणं प्रत्ययस्य पदाश्रयत्वे सति समर्थ-
परिभाषाभाषारायमेव ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—उत्पत्तेर्हि इति हित्वर्थं ॥ यथा समा-
सादय इति । अन्यथात्रापि तदेव स्यात् । प्रयुक्तप्रयुक्तत्व-
वैकल्यात्तानामर्थं हेतुव तत्रापि कर्तव्यमित्यर्थः ॥ महत्वाः सं-
ज्ञाया इति । संज्ञासप्तसप्तमग्रहणस्य चेत्यपि बोध्यम् । यथाकर्म-
चित्पदसंश्रयविशेषज्ञः ग्रहणमिति भावः ॥

(इति परिभाषास्वरूपम्)

(नय समर्थपरिभाषाप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपमाप्यम्)

अथ समर्थग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । प्रधानपर्यनुयोगद्वारेण सूत्रसंवा-
क्षेपः । यथाप्यनेन सामर्थ्यं न विधीयते, नहि स्वतोऽसमर्थस्य
सामर्थ्यं वचनेन कर्तुं पार्यते । तथापि पदविधौ सामर्थ्योप-
स्थानार्थत्वाद् अस्य समर्थपदस्य प्राधान्यमुच्यते ॥

(उद्ध्योतः) न विधीयत इति । एवं च न तस्य प्रधानत्व-
मिति भावः ॥ सामर्थ्योपस्थानं समर्थपदोपस्थानम् ॥

(समाधानमाप्यम्)

वक्ष्यति—‘द्वितीया भितादिभिः समस्यते’ कष्ट-
भितो नरकभित इति ॥ समर्थग्रहणं किमर्थम् ? ॥
पदय देवदत्त कष्टं, भितो विष्णुमित्रो शुक्कुलम् ॥

१ एकार्थिभावयोग्यस्य द्वितीयस्योपपदसंज्ञायावभावात् इत्यर्थः । (२. ना.)

२ 'तु' । ३ उपपदीयते शुक्तेऽनेनेत्युपादानं कारणविशिष्टं तेन विकृत इत्यर्थः ।

“तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन” उपादानवि-
कलः, शङ्कुलाखण्डः, किरिकोणः ॥ समर्थग्रहणं
किमर्थम् ? त्वं तिष्ठ शङ्कुलया, खण्डो धावति
मुसलेन । किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो
विष्णुमित्र उपलेन ॥

“चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः” । गोहि-
तम् । वृषभहितम् । अश्वहितम् ॥ समर्थग्रहणं
किमर्थम् ? । सुखं गोभ्यो, हितं देवदत्ताय ॥

“पञ्चमी भयेन” वृकभयं दस्युभयं चोरभयम् ॥
समर्थग्रहणं किमर्थम् ? । गच्छ त्वं मा वृकभ्यो, भयं
देवदत्तायघ्नदत्तस्य ॥

“षष्ठी सुवन्तेन समस्यते” । राजपुरुषः । ब्राह्मण-
कम्वलः ॥ समर्थग्रहणं किमर्थम् ? । भार्या राक्षः,
पुरुषो देवदत्तस्येति ॥

“सप्तमी शौण्डैः” अक्षशौण्डः खीशौण्डः ॥ सम-
र्थग्रहणं किमर्थम् ? । कुशलो देवदत्तोऽक्षेपु, शौण्डः
पियति पानागारे ॥

(प्रदीपः) समस्यत इति । यद्यपि समाससंज्ञामात्रं
विधीयते । तथाप्यनुधयोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः संश्लेषः
प्रक्रियायां क्रियत इति समस्यत इत्युक्तम् ॥ पश्येति । असति
सूत्रे द्वितीयान्तमात्रं भितादिभिः समसेताविरोधात् । एकार्थी-
भावभाववैपि वचनात् समाससंज्ञा स्यात् । अनर्थकस्यापि च
समासस्य वचनात् प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । विध्यर्थत्वसंभवे
च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वानुपपादनाद्वाक्यस्य प्रातिपदिक-
संज्ञानियेधः कर्तव्य एव स्यात् । एकार्थीभावभाववैपि चोत्तर-
पदार्थस्य बाह्यसंबन्धिनं प्रति योग्यत्वाहानाद्विभक्तयः स्युरेव ॥
खण्डो धावतीति । तृतीयान्तार्थकृतत्वमन्त्रास्तीति
समासः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) पदय देवदत्त कष्टमिति कष्टपदार्थमाह—भित
इति ॥ नन्वसत्यपि समर्थग्रहणे एकार्थीभावभाववैधन्यकत्वेन प्राति-
पदिकसंज्ञाऽप्रवृत्तौ फलभावत्तमासोऽपि न स्यात् सूत्रं त्वेकार्थी-
भावनति चरितार्थमित्यत आह—असति सूत्रे इति ॥ नन्वे-
कार्थीभावविषये एव समासः शिष्टैः प्रयुज्यते इति कथमेतदत
आह—वचनादिति ॥ लक्षणमात्रशरणं प्रति सूत्रारम्भ इति
भावः ॥ ननु फलभावोऽत्र आह—वचनादिति । कृतद्वि-
तेतिवचनादित्यर्थः ॥ बाह्यसंबन्धिनमिति । विष्णुमित्रादयो
बाह्यसंबन्धिनः ॥ भाष्ये—उपादानविकल इति । उपादानेन
कृतो विकल इत्यर्थः ॥ तिष्ठ त्वमिति । तिष्ठ त्वं, शङ्कुलया न
प्रयोजनं, मुसलेन कृतः खण्डो धावतीत्यर्थः ॥ शङ्कुलयेति सह-
योगे तृतीयेत्यपि कश्चिद् । हे विष्णुमित्र, त्वं शङ्कुलया किं करिष्य-
स्युपलेन पापाणेन कृतः खण्ड इति द्वितीयार्थः ॥ ननु खण्डस्य

(२. ना.) ३ किरि कश्चन नेत्रोप । (२. ना.) ४ 'वास्यस्यापि' । ५ कष्ट-
पदसंज्ञावर्धनमित्यर्थः । (२. ना.)

प्रकृत्युक्तान्ताभेदतः नास्तीत्यत आह—तृतीयान्तायेति । तच्छब्देन तृतीयान्तायेति परावृत्त्यर्थे, तत्रापि राण्डनस्य करणसाध्यत्वान्नपन्नमात्रपदस्यैवेति भावः । प्रत्यासत्तिनां गीयत इत्यभिप्रायः ॥ तृतेऽप्य इत्यस्य मा गीयेति किंवा प्रत्यपादानत्वं, यद्वत्तत्त्वेऽप्येवम् इत्येव इति भागे संभानितमपि युक्तमयं स्यात् । यद्वत्तत्त्वं त्वं नन्देति वाक्यार्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेपि समर्थग्रहणे इह कस्मात् भवति—महत्कष्टं धित इति ? ॥

(प्रदीपः) महत्कष्टमिति । अस्त्वेवात्र ध्ययक्रियया सामर्थ्यमिति प्रश्नः ॥ यद्यत्र कष्टधितशब्दयोः समासः स्यात्तदा महत्कष्टधित इति स्यात् । अथापि त्रयाणां पदानां समासः स्यात्तथाप्युत्तरपदे विधीयमानमात्वं मध्यमपदे न स्यात् । अथापि त्रयाणां समासे कृते सन्महदिति द्वयोः समासः । न एव च महाकष्टं धितो महाकष्टधित इत्यत्राहीने द्वितीयेति शब्दो भवति, तत्र च एव समासस्येत्यनेन, तथापि महारणातीना इत्यत्र स्वरो भिद्यते । महारण्यमतीत इति द्विपदे समासे कृते धाधादिशब्दः, त्रिपदे तु प्रमासे कृते सन्महदिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारण्यधानः समासस्वरूपान्तोदात्तः स्यात् । यथा पूर्वशालाग्रिय इत्यत्र शालाशब्द उदात्तः ॥ अन्येत्वाहुः—त्रयाणां समासे कृते प्रथानार्थाभिधानित्यान् महत्कष्टशब्दयोः परस्परसंबन्धाभावात् पूज्यमानत्वं विशेषणविशेष्यत्वं च नास्तीति समासो न स्यात् तत्तत्कारणं न स्यात् । अहीने द्वितीयेति महत्कष्टशब्दस्य प्रकृतिसारस्य प्रसज्येत ॥

(उद्घोषः) अस्त्वेवात्रेति । सर्वेषां कारकाणां साक्षात्परम्परया वा क्रियायामन्वयादिति भावः ॥ भाष्ये इह कस्मासेति । समास इति शेषः । ननु यदि सामर्थ्यमस्ति, अस्तु समासः को दोष इत्यत आह—पक्षयेति ॥ तदा महत्कष्टेति । महदिति शब्दः पदम् ॥ महाकष्टं धित इति । पक्षद्वयमेकं समासे य एवाहीने द्वितीयेत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिसरे श्काराकार उदात्तः, त्रिपदसमासेऽन्तरतत्पुरुषे तस्य समासान्तोदात्तत्वेपि स पक्षेऽर्थः ॥ समासस्येत्यनेनेति । अवान्तरतत्पुरुषमिति चक्रेनेत्यर्थः ॥ धायादिशब्द इति । कप्रत्ययाकार उदात्त इत्यर्थः । सेनान्तोदात्तविधानात् ॥ अथेति । तत्र हि त्रिपदे नमुमीदावन्तरतत्पुरुषे महदित्यर्थेत्यनेन जाते सति शिष्टत्वाद्वावन्तरतत्पुरुषयुक्तः स्वर इत्यर्थः ॥ परे तु महान्देवदत्तः प्रियो यस्येति त्रिपदबहुमीदौ महादेवदत्तप्रिय इत्यस्याभावात् महादेवदत्तप्रिय इत्यस्य सिद्धये त्रिपदसमासेऽन्तरपदयोः सन्महदिति समासाप्रवृत्तिर्बहुलैग्रहणादिति महत्कष्टधित इत्येकैकैवेनैकस्वरः स्यात्तथा नेष्यत इति भाष्याभिप्रायः ॥ विशेषणं विशेष्येणेत्यस्य त्रिपदे समासेऽन्तरपदयोर-

प्रवृत्तिं यत्रापि यद्वत्ता तत्प्रवृत्तिभूतानां पूर्वनिपातनियमार्थानां च तत्राप्रवृत्तिरुक्तप्रायेवेत्याहुः ॥ परस्परं संबन्धाभावादिति । पृथगेकार्थीभाषाभावादित्यर्थः ॥ पूज्यमानत्वमिति । कष्टेन महत्त्वस्यान्वयाभावादिति भावः ॥ विशेषणविशेष्यत्वं चेति । अन्ये नैकाधीभावादेव परस्परं तत्राभावात् इत्यर्थः ॥ समासो न स्यादिति । अवान्तरतत्पुरुषो न स्यादित्यर्थः ॥ स्वरश्च प्रसज्येतेति । सीवरीणां सप्तमीनां तदन्तस्तप्तमीत्वादहीनवाचिकान्तोत्तरपदान्तस्य समासस्य संबन्धि द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतेत्यर्थमिति भावः ॥ अथारुचिर्वीजं तु त्रयाणामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोस्त्वैव पृथगेकार्थीभावाभावेपि न क्षतिरिति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

नै वा भवति महाकष्टधित इति ? ॥

(प्रदीपः) न वा भवतीति । यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रान्तमसमासो, नैवमिहेति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

भवति, यदेतद्वाक्यं भवति—महत्कष्टं महाकष्टं महाकष्टं धितो महाकष्टधित इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति—महत्कष्टं धित इति, तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्तोति ॥

(प्रदीपः) भवति यदेति । श्रितशब्दमनपेक्षमाणयोः परस्परपेक्षायां महत्कष्टयोः समासे कृते धितशब्देन समासः ।

(उद्घोषः) [महाकष्टधित इति । यदेवं वाक्यं तदा समासेन महाकष्टधित इति भवतीत्यर्थः ॥ तदा न भवितव्यमिति । समासेनेति शेषः ॥]

(आक्षेपभाष्यम्)

तदा कस्मात् भवति ? ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कस्य कस्मात् भवति । किं द्वयोः, आरोक्त्वद्बहुनाम् ? ॥

(प्रदीपः) कस्य कस्मादिति । सामान्यनिर्देशः पदद्वयात्मकस्य पदत्रयात्मकस्य च समुदायस्य प्रदर्शनार्थः ॥

(उद्घोषः) सामान्येति । अन्यथैकपदस्य समासाभावेनैकवचननिर्देशोऽसंगतः स्यादिति भावः । तत्फलं दर्शयति—पदद्वयात्मकस्येति ॥

(आक्षेपाक्षयाविष्कारभाष्यम्)

यद्गुणां कस्मात् भवति ? ॥

(प्रदीपः) यद्गुणां कस्मात् भवतीति । द्वयोरपि धितापेक्षया कर्मत्वे धितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति । कष्टस्यैव वा कर्मत्वे तद्गारेण महतोपि धितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

सुप्सुपेति वर्तते ॥

१ 'प्रिये शाला' । २ शिष्टत्वाद्वावन्तरतत्पुरुषेण 'भाष्ये-इह कस्मासेति । ३ विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रे इति शेषः । (२. ना.) ४ महत्कष्टशब्दे इति भावः । (२. ना.) ५ किन्तु ऋषयेति कथञ्च गम्यते । (२. ना.) ६ नर्भ

कोष्ठकन्तर्गतं पाठो यद्यपि सर्वेष्वप्यन्वयानुसारेण 'भाष्ये-इह कस्मासेति । स्यात् इति शेषः ॥' इत्युत्तरं समुपलभ्यते । तथापि योग्यत्वादेऽस्यापि रमापि इति शेषः ।

(प्रदीपः) सुप्सुपेति वर्तत इति । संख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव सुबन्तस्यैकेनैव सुबन्तेन समासस्ततो बहूनां न भवतीत्यर्थः । यथा पशुना यजेतेत्यनेकस्य पशोरुपादानाभावस्तथेहापि ॥

(उद्द्योतः) इधिलनेन सुबन्तसमुदायाग्रहणे हेतुमाह—संख्याया इति ॥ अनियतसंख्यावच्छिन्नस्य संखित्वेऽन्यवसापचेच्छदिशेषाकाङ्क्षायामुपात्तसंख्येव विवक्ष्यत इत्याशयेन इष्टान्तमाह—यथा पशुनेति ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

ननु च भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तथा—‘प्रातिपदिकाद्’ इति वर्तमानेऽन्यस्याच्चान्यस्याच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्मवति ॥

(प्रदीपः) ननु च भो इति । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हननप्रतिषेधस्तथेहापि बहूनां समासेन भाष्यमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) आकृतौ प्रवर्तमानस्य शास्त्रस्यापि तदाश्रयवद्भूतस्य गुणपक्षवृत्तिर्न दृष्टेया इत्याह—यथा ब्राह्मण इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते, न समुदाये । यावत्तेतत् परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति, तावत् उत्पत्त्या भवितव्यम्, प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते, न समुदाये । एवमिहापि यावत्तेतत्परिसमाप्यते सुप्सुपेति, तावत् समासेन भवितव्यम् । द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते, न यदुपु ॥

(प्रदीपः) आकृतिस्त्विति । एकैकस्यां व्यक्ती जातिनिमित्तप्रत्ययानिधानसद्भावात्तत्र यथा प्रातिपदिकसमुदायस्याप्रातिपदिकात्ततो निमित्तानामनुत्पत्तिः । तथा सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वाद् भित्तेन समासाभावः । प्रत्ययस्य सुबन्तसमुदायस्य च चिकीर्ष्यत्वे प्रधानत्वाद् गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्यावयवयोश्च सुबन्तयोराधारगताया एकत्वसंख्याया विवक्षणात् । ब्राह्मणसमुदायस्य हनने तु शास्त्रार्थोऽतिक्रान्त एव भवतीति ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ निषेधे संख्या न विवक्ष्यते ॥

(उद्द्योतः) एकैकस्यामिति । तस्यानेनेत्यर्थः ॥ प्रत्ययाभिधानेति । शानन्यवहारेत्यर्थः ॥ तथा सुबन्तसमुदायस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्यासुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य विवक्षितकत्वकसुप्पदेन वस्तुमश्रयत्वादिति भावः ॥ चिकीर्ष्यत्वं विधेयत्वम् ॥ संनिस्तीर्णस्येति पाठः । भूषणार्थमावात्सुटोऽप्राप्तिः समोऽनुपयोगाच्चेति बोध्यम् ॥ गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्येति । प्रधानगता संख्या विवक्ष्यते इति ग्रन्थास्तवार्थप्राधान्य-

मादाय बोध्याः ॥ आधारगताया इति । जालापादव्यगता संख्या विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥ नन्वेवं ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्रापि जालाश्रयसंख्याया विवक्षा स्यात्तस्यापि गुणत्वादत् आह—ब्राह्मणसमुदायस्येति । शास्त्रार्थोऽतिक्रान्त एवेति । न्यायेनैवं शास्त्रार्थे जाते कस्यातिक्रम इति चिन्त्यम् ॥ परे तु सुप्सुपेति वर्तत इति भाष्यस्य आकृतिस्तु प्रत्येकं समाप्यत इति वक्ष्यमाण आशयः । इतरस्त्वेकैकस्यैकसुबन्तस्यैकसुबन्तेन समास इत्युक्तमिति मत्वा शङ्कते—मनु च भो इति ॥ आकृताविति । प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयसर्वव्यक्तावित्यर्थः । अन्यथा व्यक्तिवादेपि विनिगमनाविच्छादप्रसामान्येन सर्वत्र कार्यप्रवृत्त्येतदुक्तिरसंगता स्यात् । एवं चैकत्वविवक्षा कर्तुमशक्येति भावः ॥ सिद्धान्तौ स्वाश्रयं प्रकाशयति—आकृतिस्त्विति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तित्यर्थः । तदेवाह—यावत्तेतत्समाप्यते प्रातिपदिकादिति । एतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः ॥ द्वयोश्चेति । पदद्वयप्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्येकं द्वयोरित्यर्थः । अयं भावः—यथा स्वाङ्गजननपदत्वादेः प्रत्येकं समास्या स्वाङ्गसमुदायजननपदसमुदाययोर्न स्वाङ्गजननपदग्रहणेन ग्रहणं तथा प्रकृतेपि । न च स्वाङ्गादित्यादावप्येकत्वविवक्षया तदर्थकामः, तत्रैकत्वस्य स्वाचकमस्यप्रकृत्यर्थस्वाङ्गाचकस्येति तत्त्वेपि स्वाङ्गान्वितत्वेनैकत्वाङ्गाचकादित्यर्थात्वाभावात् । एको यः स्वाङ्गाचकः शब्द इत्येतावत् एव ततो ज्ञायात् । एवं चोद्देश्यगता संख्याऽविबक्षितेति मीमांसकसिद्धान्तविरोधोपि न । किं च प्रातिपदिकसमुदायात्तत्कृतशङ्कायां तत्समाधानपरे मनुचप्रत्यये भाष्ये न कैयटोक्तप्रकारो न्याय्यस्त्वत्र कथाप्रातिपदिकादिस्य समस्तत्वेन समासे संख्याया अभानेनैकत्वस्याभानात् । नृपमाणविमस्ययैकत्वं तु समाहारान्वयीति बोध्यम् । न च तत्त्वैवात्यधिकरणैकैः समासादिवारणार्थं सा, क्षीम्योऽगिलादेः क्षीमलपान्तसमुदायादापेक्षयापि सत्त्वात् । यथा च तत्र बहुवचनसत्येनैकैकक्षीमलपान्तादेव प्रत्ययस्तथान्यापीत्याहुः ॥

(भाक्षेपभाष्यम्)

द्वयोस्तर्हि कस्मान्न भवति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

(प्रदीपः) सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न्यायोपपत्तौ ह्युपसर्जनैर्पदेन प्रधानार्थानिधायिना भाष्यम् । स्वविशेषणापेक्षायां च तस्य प्राधान्यमिति कथमेकैकदा प्रधानार्थमेकार्थमावश्यं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) प्रधानार्थानिधायिनेति । प्रधानार्थविशेषणाभूतस्वाधोपस्थापकेनेत्यर्थः । प्राधान्यं स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वम् ॥

१ 'नर्गब्राह्मणस्य' । २ जातिहेतुकस्य प्रत्ययस्य शानन्यविधानस्य च सद्भाव इत्यर्थः । (२. ना.) ३ 'दायस्य भित्तेन' इत्येवमेव बहुमोपलभ्यते । ४ लक्षणा समासस्येति । प्रातिपदिकत्वात्पदयोश्च सुबन्तयोर्गुणत्वादिति संबन्धः । (२. ना.) ५ 'संनिस्तीर्णस्य' । 'संनिस्तीर्णस्य' । ६ तथाच सुबन्तान्तरस्य

सुबन्तान्तरेण समासो न स्यादिति भावः । (२. ना.) ७ सुबन्तत्वपर्याप्त्यपि करणैरित्यर्थः । (२. ना.) ८ नृप सुपेक्षयैकत्वसंख्या विवक्ष्यते इत्यर्थः । (२. ना.) ९ महत्कर्म भित्ति इत्यत्र कर्मभित्तिवद्वयोरित्यर्थः । (२. ना.) १० 'नीमृत्पदेन' 'नमृत्पदेन' । ११ 'प्राधान्यं कथमेकार्थमावश्यं' ।

कथमेकार्थाभावश्चेति । कथमन्यविशेषणतोर्नोपपत्तिरित्यर्थः ॥
इतरानि च नान्योन्येति तस्य स्वविशेषणे आकाङ्क्षामान इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि सापेक्षसमर्थं भवतीत्युच्यते, राजपुरुषो-
ऽभिरूपः 'राजपुरुषो दर्शनीयः' अत्र वृत्तिर्न प्रा-
प्नोति ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु यत्र न भवतीति मत्वा बोधयति—
यदि सापेक्षमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । प्रधानमत्र सापेक्षम् । भवति च
प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

(प्रदीपः) भवति चेति । प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेणो-
पपन्नविशेषणत्वात् । सामान्याप्रयोग इति लिङ्गदर्शनाच्च ॥

(उद्घोषः) प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि वृत्तावप्युपपत्तिमाह—प्राधा-
न्यादेवेति ॥ नन्वेवं राजपुरुषो भार्याया इत्यपि स्यादत आह—
सामान्येभ्योऽपि । उपास्यतेति । सापेक्षविशेषणयोगः प्रधानस्य
भवतीति द्वाप्यह इति भावः । यद्यपि समासे निश्चिष्ट एवान्वय इति
प्रधानस्य न सापेक्षत्वं, तथापि दर्शनीयत्वापत्त्येव पुरुषत्वमेव नि-
श्चिन्तयन्ते इदं न राजन्यवन्धोर्नित्याद्येन लघोकिरिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यत्र तत्र प्रधानं सापेक्षं भवति तत्र वृत्तिर्न प्रा-
प्नोति—'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरु-
पुत्रः' 'देवदत्तस्य दासभार्ये'ति ॥ [अत्र वृत्तिर्न प्रा-
प्नोति ॥]

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । समुदायापेक्षात्र पृष्ठी सर्वं गुरुकुल-
मपेक्षते ॥

(प्रदीपः) समुदायापेक्षेति । गुरुकुलादिना समुदा-
येन समुपजनिते भवतिरेके देवदत्तसेति पृष्ठी । अवयवद्वार-
कश्च देवदत्तस्य समुदायेन संबन्ध इति सामान्यादवयवमपि
विशेषणं स्मृताति । तदुक्तम्—

समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संस्पृष्टावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वत्ता सह ॥ इति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—सर्वं गुरुकुलमिति । उपसंबन्धविशिष्टं
कुत्र सर्वमपेक्षते न तु तदवयवो गुरुरित्यर्थः । तदाह—गुरु-
कुलादिनेति ॥ नन्वेवं गुरो देवदत्तसंबन्धित्वं न कर्त्तव्येति
आह—सामान्यादवयवमपीति ॥ येषां गुरोणां गुरुकुलादि-
रूपसमुदायेन संबन्धेऽप्येवम् अवयवान्संस्पृष्टस्य संबन्ध त-
द्वत्ता युज्यन्ते इति नात्र पक्षेऽवयवानां तत्सम्बन्धात्मा इत्यर्थः ॥

१ प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि यदि समासो न स्यात्तदा पुरुषो व्याघ्र इव इह
इत्यत्र समासप्राप्त्या सामान्याप्रयोगे इति व्यर्थं स्यादिति भावः । (र. ना.)
२ यत्र गुरो राजसंबन्धो आर्यसंबन्धेऽतद्वत्तत्वं विधिनिश्चितं तत्र पुरुषस्य आर्य-
संबन्धत्वेऽपि राजसंबन्धेन समासः स्यादिति भावः । (र. ना.) ३ तथा च
पुरुषस्य आर्यत्वं विशेषणं पञ्चमस्य दोषभाष्ये नोपास्यविशेषणप्रजातीयेन ।
नन्वेवं राजपुरुषो दर्शनीय इत्यादाविति भावः । (र. ना.) ४ कोष्ठप्रत्ययान्तं

(समाधानभाष्यम्)

यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा पृष्ठी तत्र ते वृत्तिर्न
प्राप्नोति—'किमोदनः शालीनाम्' 'सप्तत्वादकमा-
पणीयानाम्' 'कुतो भवान्पाटलिपुत्रक' इति । इह चा-
पि 'देवदत्तस्य गुरुकुलं' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रो' 'दे-
वदत्तस्य दासभार्ये'ति । यद्येषां समुदायापेक्षा पृष्ठी
स्यान्नैतन्नियोगतो गम्येत—देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य
पुत्र इति । किं तर्हि ? । अन्यस्यापि गुरुपुत्रः, देव-
दत्तस्य किंचिदित्येवोर्धो गम्येत । यतस्तु खलु नि-
योगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इत्येवोर्धो
गम्यते, अतो मन्यामहे—नैवा समुदायापेक्षा प-
प्नोति ॥ अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि
कार्यं भवति । कान्यत्र ? । "इसुसोः सामर्थ्ये"
ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं
—सापेक्षसमर्थं भवतीति ॥

(प्रदीपः) किमोदन इति । केषां शालीनां किं कल-
मानामय रंजनां शालीनामन्येषां ओदन इति प्रश्नः ॥ स-
प्तत्वादकमिति । आपणीयानां सङ्कनामादकमित्यर्थः ॥
कुतो भवानिति । कस्मात् पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः ।
अनेकत्वात् पाटलिपुत्रस्य तदवयवानां वा प्रश्नः ॥ अत्र
रोपधेतोः प्राचामिति तद्विषयित्वं प्राप्नोति ॥ इह चा-
पीति । समुदायसंबन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्ग
इत्यर्थः ॥ नैवेति । सर्वपेक्षमात्र पृष्ठी संबन्धित्वात् तस्यामात्र
संबन्धित्वपेक्षाया वृत्तावप्युपपत्त्यादेव वृत्तिः । उक्तम्—
संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते ।

वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति ।

अन्यत्रेति । ततो न वक्तव्यं सापेक्षसमर्थं भवतीति ।
वाचनिके ह्यसामर्थ्ये यथा सर्पिः कालकमिति पत्नं न भवति
समानाधिकरणसमर्थवदिति वचनात् । एवं ब्राह्मणस्य
सर्पिष्करोतीत्यत्रापि न स्यात् ॥

(उद्घोषः) किमः पञ्चमस्य पञ्चमस्य उपपत्तिमाह—केषां शा-
लीनामिति । न तु शालीनां कीदृश ओदन इत्येवं प्रश्नः भावः ॥
कलमाः । श्यामशाल्यः ॥ आपणीयानां मध्ये सप्तत्वादकमित्यर्थो
नेत्याह—आपणीयानां सङ्कनामिति ॥ उक्तार्थे उपपत्तिमाह—
अनेकत्वादिति ॥ पञ्चमस्य तस्मात्—तदवयवानां चेति ॥
सामीप्यादेरपीति । सामीप्यादिनिरूपितसंबन्धस्यापीत्यर्थः । अव-
यवद्वारकसंबन्धस्यैवायं मानमित्यत्र नियामकमावादेति भावः ।
भाष्ये—नैवा समुदायापेक्षेति । एवं चाप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे
वृत्तिदर्शनात्सापेक्षसमर्थमिति वक्तुमशक्यमिति भावः ॥ गमकत्वा-
दत्र वृत्तिरिति वक्ष्यमाणानुसारात्—संबन्धिशब्दत्वाच्चेति ।
नित्यसापेक्षविषये आकाङ्क्षाया अज्ञान्या प्राप्नुतत्वाविषयमावा,

पृष्ठो न चार्थविद् । ५ व्यतिरेको भेदः । (र. ना.) ६ 'स्येति' । ७ देव-
दत्तस्येति पञ्चमस्येति शेषः । (र. ना.) ८ 'तत्र वृत्तिः' । ९ 'स्यापि तु गुरु' ।
१० अपीति शेषः । (र. ना.) ११ 'रक्तशाली' । १२ इदमेकत्वादित्यनेन
संबन्धेति । (र. ना.) १३ यथा सार्वभौम वृत्तावप्युपपत्तिर्न तद्वदित्यर्थः । (र. ना.)
१४ 'व्यपेक्षावत्' । १५ इतरविशेषणलेनोपरिपतस्य स्वविशेषणे आकाङ्क्षा-
भाव इति न्यायेत्यर्थः । (र. ना.)

ज्ञासामर्थ्यमिति भावः ॥ प्रयुज्यत इति । समस्तत्वेनेत्यर्थः ॥
स्वार्थवदिति । स्वार्थे इव स्वार्थवत् । स्वार्थशब्दो भावप्रधानः ।
स्वार्थमात्रोपस्थापकवाक्यवदकतादश्यामिव वृत्तावपीत्यर्थः ॥ किमो-
दन इत्यादयस्त्वसामर्थ्येति भाष्यकारप्रयोगादेव साधव इति बोध्यम् ॥

सापेक्षमसमर्थमित्यस्य वाचनिकत्वे दूषणान्तरमाह—भाष्ये—
अन्यत्र खल्वपीति । अन्यथा प्राक् केयटोक्तन्यायसैकार्थीभाष-
विषयत्वादिसुसोदितस्य व्यपेक्षारूपसामर्थ्यस्यैव ग्राह्यसंगतिः
स्यादेव ॥ तदध्वनयमाह—वाचनिके हीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

वृत्तिस्तर्हि कस्मात् भवति महत्कष्टं भित इति ? ॥

(प्रदीपः) स एवाह—वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति ॥

(उद्द्योतः) स ध्वेति । मदीयं चोप दुष्परिहरमित्याहेति
भावः ॥

(११९० समाधानवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥)

[॥ * ॥ सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य
वा विशेषणयोगो न ॥ * ॥]

(भाष्यम्) सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा
विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सविशेषणानामिति । वृत्तिर्नेति वचनात्
पक्षादि भवत्येव ॥ पूर्वोक्तानुसारेणायमपि न्याय एवोक्तः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशे-
षणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते, 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्'
'देवदत्तस्य गुरुपुत्रो' 'देवदत्तस्य दासभार्ये'त्यत्र
वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥

(समाधानवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ अगुरुपुत्रादीनाम् ॥ * ॥]

(भाष्यम्) अगुरुपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य
वा विशेषणं न प्रयुज्यते अगुरुपुत्रादीनामिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ॥ वृत्तिस्तर्हि कस्मात् भवति ? ।
अगमकत्वात् ॥ इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं
समासेन च । यश्चेद्वाच्यं वाक्येन गम्यते 'महत्कष्टं
भितः' इति, नासौ जातुचित्समासेन गम्यते 'मह-
त्कष्टभितः' इति । एतस्माद्धेतोर्द्रुमः—अगमकत्वा-
दिति, न द्रुमः—अपशब्दः स्यादिति ॥ यत्र च
गमको भवति, भवति तत्र वृत्तिः । तद्यथा—

१ मिलनपेक्षानामादिति भावः । (२. ना.) २ इत्युचोः सामर्थ्ये इत्यादि-
नेति नेप । (२. ना.) ३ वृत्तिरिति । महत् कष्टं भित इत्यनेत्यादि ।

'देवदत्तस्य गुरुकुलं' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रो' 'देवद-
त्तस्य दासभार्ये'ति ॥

(प्रदीपः) न वक्तव्यमिति । न्यायसिद्धत्वात् ॥ इह
समानार्थेनेति । वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समास आरभ्य-
माणस्तत्समानार्थ एव न्यायः ॥ महत्कष्टभित इति ।
यः कष्टभितः स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयेत, क्रियाविशेषणं
वा महत्त्वं प्रतीयेत, न तु कष्टविशेषणम् ॥ न द्रुम इति ।
लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वं च विचार्यते गोगाभ्या-
दिशब्दवत् । महत्कष्टभित इत्यर्थं तु महत्कष्टं भित इत्येतद्वा-
क्यार्थे नैव प्रयुज्यते । प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम् । अतो
नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्यकारो न्यायं दर्शयति—अगमकत्वादि-
त्यादिना ॥ क्रियाविशेषणं वेति । महत्तया भवति तथा करो-
तीत्यर्थे इति भावः ॥ न कष्टविशेषणमिति । तस्य पूर्वार्थकदे-
शत्वादिति भावः । न चैवं कष्टं भित इत्यस्यापि विग्रहत्वं न
स्यात्, तत्र समाससमानाकाराया एवोपस्थितेः ॥ एतेन वृत्ति-
ग्रहणोः समानविषयताकत्वं सूचितम् ॥ विशेषणसमन्वित्याहारे तु
महदन्वयाय कष्टादेर्विशेषणत्वानाक्रान्तविशेष्यतयोपस्थितिरावश्य-
कीति तयोः समानार्थत्वमाहः ॥ इदमेव पदार्थः पदार्थेनेतिन्युत्प-
त्तेर्मूलमिति दिक् ॥ भाष्ये—एतस्माद्धेतोर्द्रुम इत्यादि ॥ अग-
मकत्वादित्येतस्माद्धेतोः सापेक्षमसमर्थमित्यादि द्रुमः । न तु
संभावितपदशब्दस्य साधुत्वनिवृत्तये तद्वाचनिकं द्रुम इत्यर्थः ॥ तदध्व-
नयमाह—यत्र गमक इत्यादिना ॥ एतदेवाभिप्रेत्य न्याचष्टे—
लोके इत्यादिना । अगमकत्वादेव तदर्थं शिष्टलोकैः प्रयुक्तत्वात्स-
मासो न भवतीति भावः ॥ एवं च गमकत्वादेव किमोदना
शालीनामित्यादेरुपपत्तिः । कैयटाद्युक्तसंनतिपदत्वादिद्युक्त्या दे-
वदत्तस्य गुरुकुलमिलादेः साधुत्वे उपपादितेपि किमोदना इत्यादेः
साधुत्वं नोपपादितं स्यादतो भाष्योक्तमेव साधु ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

यद्यगमकत्वं हेतुः, नार्थः समर्थग्रहणेन । इहापि
'भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य' इति योर्थो
वाक्येन गम्यते, नासौ जातुचित्समासेन गम्यते
'भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्य' इति । तस्मान्नार्थः
समर्थग्रहणेन ॥

(प्रत्याख्यानवाचकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमस्यसमर्थसमासो
नञ्समासो गमकः, तस्य साधुत्वं माभूत्—'अ-
किंचित्कुर्वाणम्' 'अमापं हरमाणम्' 'अगाधावु-
त्सृष्टम्' इति ॥

(प्रदीपः) नञ्समासो गमक इति । गाभ्यादिवद्सा-
धुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्मादिति समर्थग्रहणे

४ कष्टमित्येत्यादि । (२. ना.) ५ प्रथमयोपस्थापकत्वात् वाक्यस्य, समासस्य
तु विशिष्टयोपस्थापकत्वादिति भावः । (२. ना.)

साधुत्वं प्राप्तं सत्तत्त्वमिदं त्वमेतदित्यर्थः ॥ किंचिदकुर्वानं
साधुत्वं प्राप्तं गाथादनुत्तरमिदं त्वमेतदित्यर्थः नन्वमायाः ॥

(उद्देशः) गमकश्चापि गिरिजाशक्त आह—गमक-
स्याभिमत इति । न च हेतुर्नोक्त प्रयोगः । अतोऽसौ गमकत्वेनेष्ट
इत्यर्थः । ५२ तन्नाष्टमिति भावः ॥ असमर्थत्वमुपपादयति—किंचि-
दनुत्तरमिति ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अवश्यं कस्यचि-
दन्तमासस्य समर्थस्य गमकस्य साधुत्वं धक्-
कम् । गमक्यपद्यानि मुखानि 'अपुनर्गंगाः श्लोकाः'
अथाश्लोको जी घातन इति ॥ "सुडनपुंसकस्य"
इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—एतस्मैवासमर्थसमा-
सस्य नन्वन्तमासस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्य-
स्येति । तस्मादर्थः समर्थग्रहणेन ॥

(उद्देशः) गमक्यपद्यानीति । सूर्यकर्मिका दक्षि-
क्रिया नन्वः संयन्धो न तु सूर्यस्या सत्तत्त्वमिदं त्वमेतदित्यर्थः ॥
अपुनर्गंगा इति । पुनर्गंगा इति गानेन नैनः संयन्धो
न तु पुनःपदार्थः ॥ अथाश्लोको जीति । मुनिना नन्वः
संयन्धो न तु श्रद्धेन । श्रद्धे भोजनतिथेयावगमात् ॥ अन-
पुंसकस्येति । प्रत्ययप्रतिषेधपक्षेऽयमसमर्थसमासः । असम-
र्थनन्वगानानां येषां चित् साधुत्वापनयानपुंसकस्येति
प्रसज्यप्रतिषेध आधीयते । पुरुषस्येति ह्यत्र न केति । तदेवं
असमर्थग्रहणे क्रियमाणे विषयमन्तेषां प्रहृष्टं कर्तव्यं तदेवाक्रिय-
माणं नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः ॥ एतस्येति । अमेदमाधि-
स्येद्वचनं कृतम् । एतेषां बहुलाद्बहुवचनप्रसङ्गः । असमर्थसमा-
सेषि फिनायासुगयोः सभिपातदिकार्थीभावस्तद्भारकोऽस्त्येव ॥

(उद्देशः) न सूर्यस्या सत्तयेति । सूर्यपदार्थपदका-
त्वंमेतार्थः । कर्मणि न मरयतीत्यर्थं इत्यर्थो नेति भावः ॥ सूर्य-
शब्दस्य इत्येतेषां धूर्तमिदमिति तेनान्वयौभावादसामर्थ्यमिलपि
बोध्यम् ॥ नियमार्थं भविष्यतीति । एवं चामिदं कुर्वानं-
मितादयः प्रयोगाः प्रायुक्ता असाधय इति भावः ॥ अस्यैलादीनां
प्रायुक्तानां बहुलां साधुत्वापनयानपुंसकस्येति ननुपपन्नमत आह—
अमेदमिति । एतस्येति भाष्यस्य प्रायुक्तत्वार्थं इति भावः ॥
क्रियायामुभयोरिति । इदं चिन्त्यम् । कृतः सर्वो वृत्तिकेलादी
समासापचः । असमर्थेपि साधकात्कचित्समास इत्येव भाष्या-
धामेनास्योपयोगाभावात् । प्रातिपदिकसंज्ञासूर्यललाटयोरित्य-
नपुंसकस्येति च साधकादिति भाष्याशयः ॥

(अथ सामर्थ्यलक्षणमेदनिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेपि समर्थग्रहणे समर्थमित्यु-
च्यते । किं समर्थं नाम ? ॥

(प्रदीपः) अथ क्रियमाणेपीति । अनुपबोधनार्थं
करणेभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः ॥ किं समर्थं नामेति । यद्यपि
पूर्वमेकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेलाद्युक्तं तथाप्येतद्वि-
चारस्वान्नं तस्य । एतत्सिद्धेन तु पूर्व व्यवहारः कृतः ॥

(उद्देशः) अनुपबोधेति । सर्वत्र गमकत्वागमकत्वे लक्षणैकच-
तुष्यैर्द्वयै इति भावः । कृतेपि कचित्परम्परोपदेशगम्यगमकत्वादित्य-
नेव सर्वप्रयोगनिर्वाह इति बोध्यम् ॥ एतत्सिद्धेनेति । अत्रलया-
तिक्रमारीयसिद्धिचारासुपादाय पूर्व भाष्यकृता व्यवहृतमिति भावः ॥

(११९३ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थ-
वचनम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः समर्थमित्यु-
च्यते ॥

(प्रदीपः) पृथगर्थानामिति । एकार्थीभावं तावत् सामर्थ्यं
दर्शयति ॥ परस्मात्पेक्षाकर्षणं दर्शयिष्यति ॥ पृथगर्थी येषां
पदानां तानि पृथगर्थानि पदानि । वाक्ये हि राष्ट्रः पुरुष इत्यत्र
राजशब्दो राजार्थमेवाचष्टे, पुरुषशब्दोपि पुरुषार्थमेव । द्वौ तु
राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दोपि पुरुषार्थमेवाचष्टे इति द्वयोरेकार्थी-
भावो भवति । अथ वान्य एवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः
प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते पांसूदकवदेकभावा-
पत्त्यात् ॥ यद्यपि शब्दान्तरमेव इति, अथवा वर्णवद-
नर्थकाः । तथापि सादृश्यात् तत्त्वान्वयवसायं पदानामाधिस्य
पृथगर्थानामेकार्थीभाव इत्युक्तम् ॥ समर्थवचनमि-
ति । समर्थशब्दस्य वाच्य इत्यर्थः । कर्मणि ल्युट् ॥

(उद्देशः) पृथगर्थी इति । अर्थेपु पृथक्त्वं भिन्नभि-
न्नोपस्थितिविषयत्वम् ॥ आचष्टे । उपसापवति ॥ राजशब्दोपि
पुरुषार्थमेवेति । पुरुषार्थान्वितमेव स्वार्थमुपसापवतीत्यर्थः ॥
जट्टासार्थीयामप्याह—अथ चेति ॥ अवयवार्थान्वित इति ।
पूर्वपदरूपावयवार्थसदृशार्थान्वित इत्यर्थः । तदुक्तमन्य एदेति ॥
समुदायार्थः । समुदायशक्तिगम्यः । कचित्तु—अवयवार्थान्वित
इति पाठः । तदा स्पष्टमेवान्य एदेत्यस्य विवरणमिदम् ॥ इन्द्रवह-
नीश्वरेकार्थीभावस्तु द्वयोपक्रमे दर्शितः ॥ एकार्थत्वविभागापत्ताप-
त्त्यमप्युपस्थितिविषयार्थकत्वं तदाह—पांसूदकवदिति । यथा
मिलितपांसूदकेऽन्यतरानिषयकज्ञानविषयत्वं नान्यतरस्य, तथा
प्रकृतेऽन्यतरमाविषयकोपस्थितिविषयत्वं नान्यतरमस्येत्यर्थः । यथा
पांसूदकमिलने पिण्डाख्यं द्रव्यान्तरमेवैकभावमापन्नं तथोक्तदवयव-
त्वान्वयवधारस्य तद्वद्भापीति भावः । एवं चाप्युपस्थितिविषयत्व-
मेकार्थीभाव इति कलितम् । गौणमेकार्थत्वं समासपदकपदानां
वेषयितुं चिनिर्देशः । पदानामसत्त्वापत्ता तत्सत्त्वान्वयवहारो गौण-
स्त्वया तेषामेकार्थत्वान्वयवहारोपीति बोध्यं, तदाह—यद्यपीति ॥
सादृश्यादिति । यद्यप्येतत्पक्षे वाक्यमप्यसदृशमेव तथापि रेखा-

१ 'अक्षयगोत्री आश्रयः' इत्यभिर्गं पुनःकृतम् । २ 'नवती' ।
३-४ 'नन्वन्वयो' । ५ 'कश्चिदोप' । ६ 'वचनं' । ७ दर्शनेनान्वयमाणा-
दि ० ४१

दिलयः । (र. ना.) ८ 'नैव प्रयोग' ।

गवयस्यानीयेन शास्त्रनिष्पन्नेन सत्त्वन्नेन साहस्यं नोच्यम् ॥ पृ-
कार्थीभाव इत्यनेन समर्थवचनमित्यस्य सामानाधिकरण्यानुपपत्ते-
राह—कर्मणीति ॥ बाहुलकादिति शेषः ॥ सामान्ये न नपुंसकम् ।
तद्वचनितं भाष्ये—समर्थमित्युच्यते इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क पुनः पृथगर्थानि, कैकार्थानि ? ॥

(प्रदीपः) क पुनरिति । पृथगर्थलभेकार्थत्वं न विरु-
द्धत्वादिकस्मिन्विषये न संभवतीति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वाक्ये पृथगर्थानि 'राज्ञः पुरुषः' इति । समासे
पुनरेकार्थानि 'राजपुरुषः' इति ॥

(प्रदीपः) राज्ञः पुरुष इति । राज इत्यनेन पदेन
राजायोऽनियतसंबन्धपक्षयोर्भूतसंबन्धो विशेषणभावमापन्नो-
ऽभिधीयते । पुरुष इत्यनेन तु पुरुषार्थः स्वनिष्ठो विधीयमान-
त्वाद् प्राधान्यमापन्नोभिधीयते । इतौ भेदस्य निर्वर्तनात्तद्वै-
शिष्टानस्यापि संबन्धस्यान्तर्भावाद् षष्ठी निवर्तते । सैव न
स्वाभाविकी निवृत्तिः सुपो घातुप्रातिपदिकयोरिति शा-
स्त्रेणान्वाह्यायते प्रत्ययलक्षणसिद्धये ॥

(उद्घोतः) वाक्यसमासयोर्विशिष्टपुरुषस्यैकस्यैवान्वयेविशेषा-
भावमाशङ्क्याह—राज्ञ इति । अनियतसंबन्धपक्षयोर्निष्ठेदः ॥
उन्मूलसंबन्धवाच्येन तद्वृत्तितया प्रतीयमानसंबन्धः ॥ विशेषण-
भावमापन्न इति । विशेषणत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित इत्यर्थः । स्वप्र-
कृत्यैवविशेषणत्वस्यापि प्रथमातिरिक्तविशेषणत्वत्वादिति भावः ॥
अभिधीयते । शक्त्योपस्थाप्यते ॥ स्वनिष्ठः । प्रातिपदिकार्थमात्र-
निष्ठः । प्रातिपदिकार्थमात्ररूप इति यावत् । न तु संबन्धव्यव-
पेक्षयोर्भूतसंबन्ध इत्यर्थः ॥ विधीयमानत्वाद् । विशेषताव्य-
विषयतावत्त्वाद् । प्रथमाया विधेयविभक्तित्वादिति भावः ॥ तदेवाह—
प्राधान्यमिति । इतौ भेदस्य निजोपस्थितिविषयत्वस्य । यथा
वदवत्त्वयोः वदश्चन्द्रजन्मसंबन्धाविषयकोपस्थितविषयत्वं तथा इतौ
राजपुरुषयोरिति भावः ॥ संबन्धस्यान्तर्भावाद् । राजपुरुष
इति समुदायेनैवोपस्थापनादित्यर्थः ॥ उकार्थानामप्रयोग इति
षष्ठा निवृत्तिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते—पृथगर्थानीति । यावता 'राज्ञः पुरुष
आनीयताम्' इत्युक्ते राजपुरुष आनीयते । 'राज-
पुरुषः' इति च स एव ? ॥

(प्रदीपः) किमुच्यत इति । एवं हि वाक्ये पदानां
पृथगर्थत्वं साधयेक एव विशिष्टार्थो न प्रतीयते । इतौ न
पुरुषमात्रप्रतीती स्यादेकार्थीभावः । यतस्तु वृत्तिवाक्ययोरैक
एवार्थः प्रतीयते तदा सामर्थ्यभेदोपि नास्ति ॥

१ अनियतसंबन्धवृत्तितया प्रतीयमानः संबन्धो यत्सामर्थ्यः । (८. ना.)
२ च भेदोऽभिधानं प्रयोजकं यत्सामर्थ्यं । भेदप्रयुक्तत्वेति यावत् । (८. ना.)
३ प्रातिपदिकार्थमात्रे निष्ठा पर्यवसानं यस्य च तथा । अत एवाह—प्रातिपदि-
कार्थमात्ररूप इति । (८. ना.) ४ 'सामर्थ्यम्' । ५ 'प्रातिपत्तिः' । ६ 'इत्ये-
कार्थीभावकृता विशेषाः' । ७ 'सुपोऽन्वयो' । ८ 'इ' । ९ 'सैव' । १० व्याख्या-
तश्च तत्रैव-तत्रोपस्थितिकारणं ननु यवति विज्ञानस्य, स्थितिकारणं मनस्य
पुरुषार्थत्वाद्, प्रतीत्येवाहार इति । अभिव्यक्तिकारणं यथा रूपसंज्ञाकस्य

(उद्घोतः) उक्तविशेषस्य गम्यमानतयाऽविशेषोक्तिः कथमित्यत
आह—पूर्वं हीति । पृथगर्थत्वं स्यादिति ॥ समासापेक्षया परस्पर-
रापेक्षया च भिन्नार्थत्वं स्यादित्यर्थः ॥ न प्रतीयेतेति । पदान्या-
मिति शेषः ॥ सामर्थ्यभेदोपीति । व्यपेक्षेकार्थीभावरूप इत्यर्थः ॥
(समाधानभाष्यम्)

नापि ब्रूमः—अन्यस्यानर्थयनं भवतीति ॥

(प्रदीपः) नापि ब्रूम इति । वाक्ये पृथगर्थत्वेपि
पदानामाकाङ्क्षायांस्यतावशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थ-
प्रतीतिः । वृत्तावपि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधी-
यत इति कृतोऽन्यस्यानर्थयनम् । न चैतावता वृत्तिवाक्ययो-
रेकार्थता । यथा ब्राह्मणानां शतं भोज्यतां शतं ब्राह्मणा भोज्य-
न्तामिति सत्यपि कार्यस्याभेदे शब्दार्थो भिद्यते तथेहापीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नापि ब्रूम इति । नैव ब्रूम इत्यर्थः ॥
वाक्ये पृथगर्थत्वेपीति । पृथगुपस्थितिविषयत्वैपीत्यर्थः ॥ एका-
यता, एकसामर्थ्यवत्ता ॥

(एकार्थीभावफलनिरूपणाधिकरणम्)

(अपेक्षावादिन आक्षेपभाष्यम्)

कस्तर्होकार्थीभावकृतो विशेषः ? ॥

(एकार्थीभाववादिनः समाधानभाष्यम्)

सुबलोपो व्यञ्चनं यथेष्टमन्यतरेणामिसंबन्धः
स्वर इति ॥

(सुबलोपोदाहरणभाष्यम्)

सुबलोपो भवति वाक्ये—राज्ञः पुरुष इति ।
समासे तु न भवति—राजपुरुष इति ॥

(प्रदीपः) सुबलोप इति । एकार्थीभावाभावकृतोपि
विशेष एकार्थीभावकृत इत्युच्यते । सविधानासविधानाभ्यां
क्रियामिनिर्णीतो पदार्थानां कारणत्वाद् । यथा वर्षकृतं सुनिर्णयं
वर्षकृतं दुर्निर्णयमिति नोच्यते । तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये
भेदाभिधानस्य संबन्धस्य प्रत्याययिविधितत्वाद्भिना विभक्त्या
तस्यप्रत्याययितुमशक्यत्वाज्ज्ञाति सुबलोपः, समासे कृते भेद-
निवृत्तौ तदाश्रयस्य संबन्धस्योपरमाद् स्वाभाविकी सुपो नि-
वृत्तिः । सैव न शास्त्रेणानुज्ञायते । तदेवं सुपो भावाभावा-
भ्यामर्थस्य भावाभावाज्ज्ञानं वाक्यसमासयोः ॥

(उद्घोतः) एकार्थीभावकृतविशेषप्रदेश सुबलोप इत्यादिकथन-
मसंगतमत आह—एकार्थीभावाभावेति । यथा मद्यकनिवृत्ति-
कारणमपि दूरो मद्यककारणमित्युच्यते मद्यकार्यो दूर इति, तथा
तदभावकारणकमपि तत्कारणकमित्युच्यते । तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये—

"उत्पत्तिस्थित्यसिन्धुकिंविकारप्रत्ययास्तथा ।

वियोगान्यत्त्वद्वयः कारणं भवधा स्मृतम्" ॥

व्यञ्जनात्, विकारकारणं जनको विषयान्तरम् । यथाऽस्ति वाक्यस्य । मद्यक-
कारणं दूरमज्ञानमभिज्ञानस्य । प्रातिकारणं योगाङ्गसुखानं विषयकत्वात् ।
वियोगकारणं तदेवाशुद्धिः । अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णस्य सुवर्णकारणम् ।
वृत्तिकारणं परीरमिच्छिनाणात् । इति । अत्र योगाङ्गसुखानामावधारि-
काऽन्यत्रादियोगाङ्गसुखानकारणमित्युच्यते । कारणं नवमेसस्य 'यदेतं
कार्यमागमिसाक्षि' । (८. ना.)

समयनाथि रात्र्यसंन्यपवपुस्त्वप्रसीत्यविधेये कनिदिश्वनायिः
 ऋक्षिप्रेषि विगागः कथमिलत आह—तथेति । नार्थीयन्यायेति
 विधेयनन्तरे ऋक्षिप्रेषौ निमित्तं तथैव संन्यस्योद्भूततया
 मानार्तिं भावः ॥ मेदतिवृत्ताविति । भिषोपसिद्धिविषयत्वमत्र
 मेदः संन्यस्योपरमादिति । प्रातिपदिकोक्ततया तदाकाष्ठो-
 पनर्गात्तथैः ॥ अथेत्येति । अथगतभित्तोपसिद्धिविषयत्वस्यैवार्थः ।

(व्यवधानोदाहरणभाष्यम्)

व्यवधानं भवति वाक्ये—राज्ञः क्रौञ्चस्य पुरुष
इति । समासे तु न भवति—राजपुरुष इति ॥

(प्रदीपः) व्यवधानमपि सत्यमेवेदं दृष्टं चाप्ये यथा
 आयां राशः पुरुषो देवदेतस्येति । असति न दृष्टम् । देवदेत
 इत्यत्र पदमपि पदान्तरस्य प्रक्षेपमशङ्क्यत्वात् ॥

(वदोतः) ऋदसेत्यस्य राजसमानाधिकरणानैकार्थ्या-
हपदभाष्येति मन्वानं प्रति रथयुद्धादरणमाह—आर्या
राज इति । नारां देवराजस्येत्यस्य मध्ये राजः पुरुष इत्यनेन
व्याख्यानंति । होदयम् ॥

(यथेष्टाभिसंयन्धोदाहरणमाप्यम्)

यथेष्टमन्यतरेणाभिसंयन्धो भवति चाक्ये—
'राज्ञः पुरुर्यः' पुरुर्यो राज्ञ इति ॥ समासे न भ-
वति—राजपुरुर्य इति ॥

(प्रदीपः) यथेष्टमिति । वाक्येऽनियतपूर्वापर्येण पदानां प्रयोगः । नमासे तु नियतपूर्वापर्यः ॥ स चार्थान्नेदति-
ग्रन्थनः । गद्यां कर्क इति प्रयोक्तव्ये कर्क इति न प्रयुज्यते ॥

(उद्घोषतः) ननु बादयोऽपि राज्ञे विशेषणताया ध्व नियत-
 स्वापरेष्टमभिसंबन्ध इत्यनुपपन्नमत आह—यावये अनियतेति ।
 धर्माप्यवच्छेदः शब्दगतोऽभिसंबन्धो आध्यात्मिक इति भावः ॥

(स्मरोदाहरणमाप्यम्)

द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये—राहुः पुरुष इति ।
समासे पुनरेक एव—राजपुरुष इति ॥

(प्रदीपः) द्वौ स्वराविति । अयमेवेदं स्वर्गमेव ददयते
यथा देवदत्त गामभ्याजिति । तदमेवेदं न ददयते यथा— पट
इति । अत्र राज्ञः पुरुष इति द्वे अपि पदे नित्स्वरेणाधुदाते ।
राजपुरुष इति समासोन्तोदात्तः ॥

(उद्घोषतः) सभासप्तमावकृतः स्वरविशेषो नैकार्थाभावकृत
इत्यत आह—अर्थमेवेद इति ॥ स्वरमेवेद इति । स्वरसंश्लेषो-
दात्तः स्वरितो वाऽन्य विवक्षित इति बोध्यम् ॥ हे अपीति । राज-
न्यायः कनिनन्तः पुरुषः कृपणन्त इति भावः ॥

(समाधानयाधक्यपेक्षावादिभाष्यम्)

नैत एकार्थभावरुता विशेषाः ॥ किं तर्हि ? ।
धावनिकान्येतानि । आह हि भगवान्—“सुपो

धातुप्रातिपदिकयोः” “उपसर्जनं पूर्वम्” समा-
सस्यान्त उदात्तो भवतीति ॥

(प्रदीपः) वाचनिकानीति । वचनेनैवभूतानामन्वा-
ख्यानाद्यभिचारघातुमानं सुवलोपादिकमर्थभेदस्येत्यर्थः ।
यथा पयः पयो जरयतीत्यत्र मिनापि विभक्त्या कर्तृकर्मप्रती-
तिर्भवति पद्मकप्रातिपदिकार्थदर्शने । तथा राजपुत्र इत्यत्र
सत्त्वार्थभेदे राजपदमेव संबन्धमभिदध्यात् । अर्थभेदे च
सुवलोपो दृष्टः । यथा वर्षासुजः गोपुत्र इति ॥ तथा वृत्ता-
वपि प्रयोगानियमो दृश्यते—अन्ताधी आद्यन्तौ जातपुत्रः
पुत्रजात इति । चाक्ये च प्रयोगानियमो धवश्च खदिरश्चेति ।
नहि भवति ‘च खदिरश्च धवः’ इति ॥ ऐकस्यर्थं च दृश्यते
याक्ये—‘तीक्ष्णेन परशुना मृधन्ति’ति । अर्थभेदे च खर-
भेदः—‘कर्तव्यं, अन्येतव्यं’ इति “अन्तश्च तवै युगपत्”
तवै चान्तश्च युगपदि”त्यत्र खरः ॥

(उद्घोषतः) सिद्धे शब्दार्थस्यैवम् इत्युक्तोवाचिन्त्वं कथ-
मत आह—चचनेनेति ॥ न्मभिचारमेव दर्शयति—यथेति ॥
ननु वाचकाभावे कथं तदप्रतीतिरित आह—पक्षकेति । तात्पर्य-
ब्राह्मं तु प्रकरणादीति भावः ॥ इदमेव दर्शनं सिद्धान्तिन इति ।
बोध्यम् ॥ राजपदमेयेति । शब्दशक्तिलभायादिति भावः ॥
एतेन विभक्त्यास्य प्रातिपदिकार्थात्वं न दृष्टमित्यपास्तम् । शब्दा-
भावेऽप्यसम्भवं प्रदर्श्य शब्दसम्भवेऽप्यर्थान्वयं दर्शयति—अर्थाभेदे-
चेति । अभिधोपस्थितिनिषयत्वे चेत्परः ॥ वाच्ये चेति ।
वादीनां निपातानां परप्रयोग एवेति भावः ॥ सीद्घेनेति ।
परान्वयान्नात्वरन्वयगन्धेऽर्थः ॥ अन्तश्च सत्यं इति । आर्थम-
समाप्ते, ईदं समाप्ते स्वरविधायकम् ॥

(एकार्थभाष्यवादिसमाधानान्तरभाष्यम्)

इमे तर्ह्येकार्थभावरूपा विशेषाः—संख्यावि-
शेषो व्यकामिधानमुपसर्जनविशेषणं च योग इति ॥

(संख्याविशेषोदाहरणभाष्यम्)

संख्याविशेषो भवति चाक्ये—राज्ञः पुरुषः
'राज्ञोः पुरुषः' राज्ञां पुरुष इति । समासे न भ-
वति—'राजपुरुषः' इति ॥

(अद्वीपः) संख्याविशेष इति । शक्ये उपसर्जनपदानि विभक्त्यर्थभिधायित्वा, संख्याविशेषयुक्तं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थं प्रधानार्थमभिदधतीत्यनेदेकत्वसंख्यां वमयन्ति । संख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानमनेदैकत्वसंख्या ॥ [यथोक्तम्—]

"यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।

अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुरिति ॥

१ मृगार्थोपस्थित्याप्ताद्यायोग्यतादिनेत्यर्थः । (६. ना.) २ 'सदस्य' ।

१ 'देवदत्तमार्येति पाठो भाति । (र. मा.) ४ 'क इति' । ५ 'लोऽन्तो' ।

६ तेनार्यभिदेशुदात्तसरभेदेऽपि न यतिः । (र. न०) ७ गलुगपकः

मिलयर्थः । (र. गा.) ८ अर्थभेदे इति पाठाः साधुः । (र. गा.) ९ आधम्

"अन्तश्च तपै युगरप्" इति सूत्रम् 'तपैमल्लयान्तस्यातान्तो युगपदुदाचौ'

इत्यर्थकम् । १० अस्याम् "तवै शान्तस्य युगपत्" इति सूत्रम् 'तवैमलया-

स्तस्यान्त उदात्तः, अनन्तरौ गतिश्च मफुल्ला धुनयधैतुनयं स्यात्' इत्यर्थवान् ।

११ 'यथोक्तम्-' इति पाठो मैत्रेयसिद्धिः पुस्तके । उद्घोतकारस्याप्यसंमत इव

ग्रणीयते :

तथा श्रुति संस्मरणानाम् इत्येते चरितचिन्तकं तु न मतीते इत्यर्थः ।
 (२. ना.) ३ कालविशेषान्मयावलेखम् । (२. ना.) ४ गृष्टावगमार्थासिद्धि
 श्रद्धान् विवेकानुसंधेयानां मध्यवर्तिनि भावः । निरन्तरत्वं तु चन्द्रस्य
 नल्लस्य च समुत्पत्तेरिति सूचितं इति । (२. ना.) ५ युक्तान्नमात्रविशेषणम् ।
 (३. ना.) ६ 'अतिशय' ७ 'अनेक' । ८ 'अनेकविधे' । ९ 'कालीकृते' । १० 'स-
 क्यते' । ११ 'अतिशयमात्रं समुत्पत्तयुक्तं भावनामयं इत्यर्थः । १२ 'अति' ।

~~~~~

भातः सिद्धस्तथाप्यवयवैः समुदायेन च शृङ्गुपस्थितानामन्वय
इत्यपि संभाष्येत । तथा सति विशेषणाद्यन्वयोपि संभाष्येतेति
भातः ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्वाभाविकमित्याह ॥ कुत एतत् ? ॥ अर्थाना-
देशनात् । न ह्यर्था आदिश्यन्ते ।

(प्रदीपः) अर्थानादेशनादिति । अचतुरविच-
तुरेत्यादाविति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरर्थानादिशब्देन ब्रूयात्-नार्था आदि-
क्ष्यन्ते" इति । यदाह भगवान्-"अनेकमन्यपदार्थे"
"नार्थं द्वन्द्वः" अपत्ये, रक्ते, निर्वृत्ते, इति ॥

(प्रदीपः) आदिशश्रित्ति । प्रवृत्ताविरामलक्षणं वर्तमानत्वं शालाप्रवृत्तानुपरमाद्दर्शयति । वाक्यमेवेन चार्थादेशनं मन्यते—‘सुवन्तमनेकमन्यपदार्थैर्बर्तते, तत्र बहुवीहिसंज्ञम्’ इति ॥ एवमन्यत्रापि वाक्यमेवो दर्शनीयः ॥

(नृह्योतः) सप्तकुददेशनस्य मूलत्वाद्दत्तमानप्रयोगोऽसंगत इत्यत आह—प्रवृत्तेति । प्रबन्धो, धारा ॥ अर्थादेशनपरत्वे संघा, परत्वं न स्यादत आह—वाक्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतान्यर्थादेशनानि । स्वभावत एतेषां शब्दाना-
मैतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनान्वाख्यानं
क्रियते । तद्यथा—‘कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः, अन्ने
चन्द्रमसं पश्य’इति स्वभावतस्तस्य तत्रस्थस्य पथ-
चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते । यव-
मिहापि चायं यः स द्वन्द्वः, अन्यपदार्थे यः स बहु-
व्रीहिरिति ॥

(मदीयः) यदा तु लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते यदन्यपदार्थेऽनेके वर्तते तद्वहुव्रीहिसंज्ञमिति, तदा नार्थादेशनं नापि नाक्यमेदः ॥ अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति । अभिनिविष्टाश्चेत्यत्र परिक्रयण इत्यतोऽन्यतरस्यां ग्रहणानुवर्तनाद्विकल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात् सप्तमी कृता । एतदेव च भाष्यकारवचनं लिखं तद्विकल्पस्य ॥ क्रूप इति । क्रूपो लक्षणात्वेनोपाधीयते हस्तदक्षिणमार्गग्रहणस्य । अन्न इत्यत्राप्यत्रं चन्द्रमसौ लक्षणात्वेन निर्दिश्यते ॥

(उद्घोषः) सिद्धान्ताभिप्रायमाह—यदा त्विति ॥ विकल्पेन कर्मसंज्ञेति ॥ अतिप्रसङ्गत्वेनभिधानादार्णवीयः ॥ आधे—अन्वाख्यानं क्रियते इति ॥ समासप्रत्ययादिंसंज्ञां ग्रीति शेषः ॥ चन्द्रमसश्चेति ॥ ग्रहणे दर्शने च कृपाभयोरिति शेषः ॥ तदाह—कृपो लक्षणात्वेनेति ॥ निमित्तशब्दो शापकसाधारण इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणमर्था नादिश्यन्ते ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । प्रकृतिप्रलयोपदे-
वाक्यभेदेनार्थादेशनमिति भावः ॥

(उद्घोतः) वाक्यभेदरूपकारणस्य सत्त्वात् किं पुनः कारण-
मित्यनुपपन्नमत आह—प्रकृतीति । यथा ऋत्तेरीयडित्यादी ॥

(समाधानभाष्यम्)

तच्च लक्ष्यर्थम् । लक्ष्यर्थं ह्यार्थानादिश्यन्ते । अवश्यं ह्यनेनार्थानादिशता केन चिच्छब्देन अर्थनिर्देशः कर्तव्यः स्यात् । तस्य च तावत्केन कृतः येनासौ क्रियते । अथ तस्य केनचित्कृतः, तस्य [केन कृतः, तस्य] केन कृत इत्यनवस्था च स्यात् ॥ असंभवः स्वत्वव्यर्थोद्देशनस्य । को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम् ॥

(मदीयः) लघ्वर्थमिति । लघुशब्दो लाघवे वर्तते । लाघवार्थमर्थो नादिस्यन्ते । अन्यथा गौरवमनवस्था न प्राप्नोति । तथा हि—यदि 'चार्ये वर्तते अनेकं तत्र द्वन्द्वसंज्ञम्' इति वाक्यभेदेनार्थदिशानं क्रियते, तदैवं प्रथमं स्यात् 'कः पुनश्चार्य' इति, तत्राचार्येण वक्तव्यं स्यात् 'समाहार इतरेतरयोगश्च' । ततः 'कः समाहारः, क इतरेतरयोग' इति प्रश्नप्रतिबन्धनयोरनवस्था-गौरवं जानुष्यते ॥ असंसम्भ इति । असामर्थ्यात् ॥ दोषवा-हुल्यप्रतिपादनाय नार्थदिशानस्य गौरवानवस्थासंसम्भाः परस्परान्तर्भावोऽपि पृथगुपन्यस्ताः ॥ कोहीति । अनेकार्थत्वादिति भावः । तत्र चातुलामनेकार्थत्वं कुर्वन्कुर्वद्गुर्दगुर्दकीडाया-मेवेति निबन्धार्थादिवकाराद्विज्ञायते । प्रातिपदिकानामपि व-धेच्छं विनियोगदर्शनार्थः ॥ शक्तिनियमे तु पुरुषस्य व्यापारः ॥ प्रसयानां तु कृत्यल्युटो बहुलं शेष इति न लक्षणास्मभावः । निपातानामनेकार्थत्वं नानाविधस्यार्थस्य प्रयोगे द्योतनात् ॥

(उद्घोषितः) कश्चर्यमित्युक्त्याऽर्थाद्विश्वे गौरवमित्युक्तं, दो-
षान्तरमनवसामप्याह—अवश्यं ह्यनेनेत्यादिना ॥ तस्य च
तावत्केन कृत इति । यथा चापि हस्तत्र चत्वार्यमर्ष इति केन
शब्देनोक्तं पल्लवगन्धर्वगानेनासीत्यवहारः क्रियते, येन शब्देन
न तद्वक्तुं तत्रापि व्यापमेव पर्यनुयोग इत्यर्थः ॥ अनुपपद्यते इति ।
आप्योऽनवस्था च स्यादिति पाठे चेन गौरवमनुपपद्यत इत्यर्थः ॥
असंभवे हेतुरसामर्थ्यादिति । आदेष्टुरिति शेषः ॥ गौरवानवस्था-
ऽसंभवानां परस्परान्तर्भावेण श्रयश्रुपत्त्याऽऽसंगत इत्यत आह—
दोषनाहुव्येति ॥ युक्कारादिति । अनेकार्था अपि क्षातव
इति तत्र तत्र आप्योक्तेरित्यपि गोचरम् ॥ यथेष्टमिति । गङ्गादि-
सम्भवां तीरादावपि प्रयोगादिति भावः ॥ नन्वेवं कोशासंगतिरत
आह—आक्षिप्यमे स्त्विति । आक्षिप्यमे त्वित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थोऽनि-

१ 'दिविधिनेति' । २ भाष्येष्टुपरम्परया शास्त्रसन्तस्यिच्छेदादित्यर्थः । (८.ग.)
३ 'नेष्ट्य' । ४ 'वतस्तपरय' । ५ 'द्वन्द्वसमाहार' । ६ कोष्ठान्तर्गतः पाठो न

सर्वत्र । ७ परस्परसामानाधिकरन्धनेनेति शेषः । (र. ना.) ८ 'नादिना' ।

दिष्ट इति । भवति हि गुणाभिधाने गुणिनः संप्रत्ययः । तद्यथा—शुक्लः कृष्ण इति ॥

(प्रदीपः) न चैतन्मन्तव्यमिति । कस्यचिदेवार्थो निर्दिश्यते अन्यस्य तु संबन्धात् प्रतीतिर्भवतीति भावः ॥ भवतीति । एकत्वादपि गुणेषु स्वादयो विधीयन्ते गुणेश्च गुणिन आक्षेपो भवति निराधारस्य गुणस्यासंभवात् ॥ तद्यथा शुक्ल इति । गुणमात्राभिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः । तथाऽप्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यवतः प्रकृत्यर्थस्याक्षेपाभिर्देशः सिध्यति ॥

(उद्घोतः) प्रकृतीनामर्थनिर्देशो नावश्यक इत्याक्षिपति भाष्ये—न चैतदिति ॥ प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे इति । प्रत्ययार्थनिर्देशे प्रकृतीनामर्थस्य संबन्धादेव प्रतीतिसंभवेन प्रकृतीनामर्थनिर्देशो न कार्य इति भावः ॥ प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थस्य निर्देशो न कृत इत्येतत्तन्मन्तव्यमित्यक्षरार्थः ॥ एवं च प्रकृत्यर्थनिर्देशो नावश्यक इति भावः ॥ तदाह—कस्यचिदेवेति । भाष्ये पूर्वपक्षी स्तोत्रं साधयति—भवति हीति ॥ श्लोकयोरीत्यादाविति शेषः ॥ स एव गुणेन गुणिन आक्षेपे दृष्टान्तमाह—तद्यथेति ॥ गुणमात्रेति । सामर्थ्यादेव गुणिप्रतीतौ स्वाभाविकी मनुषो निवृत्तिरेव गुणवचनेभ्यो मनुषो लुगिलनेनान्वाख्यायत इति भावः । इदमपि संबन्धिनः पदेनानुपादाने इति बोध्यम् ॥ गुणशब्दः संबन्धिशब्दोपलक्षणमित्याह—एवमपत्ये इति । तथाऽपत्ये इति पाठान्तरम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

विषम उपन्यासः । सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते, अतो मन्यामहे—नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः, प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते । प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते ॥

(प्रदीपः) विषम इति । यथा शुक्लः कृष्ण इति गुणेन गुणिमात्रस्याक्षेपो, न गुणिविशेषस्य । एवं वृक्षः लक्ष इत्यत्राप्येकत्वाधारो द्रव्यमात्रं प्रतीयेत । यदि लोकादर्थावधारणं नाश्रीयेत, नापि शास्त्रेण प्रतिप्रकृति निर्दिश्येतार्थः । तदा वृक्षादयो द्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरिति प्रकरणाद्यभावे विशेषसंप्रत्ययो न स्यात् । भवति च । तस्माद्द्रव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिरनिच्छतापि युक्तिवशादेष्टव्येत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) समापत्ते—विषम इति । शुक्लः कृष्ण इति दृष्टान्तो विषम इत्यर्थः । तत्र गुणिमात्राक्षेपस्तथा प्रतीतिश्च, अत्र तु नियमेन विशेषप्रतीतिरिति वैषम्यमिति भावः ॥ तदाह—यथा शुक्ल इत्यादि ॥ द्रव्यमात्रमिति । सुवर्धसंख्ययाऽऽक्षिप्येत्यर्थः ॥ निर्दिश्येतार्थस्य तदेति शेषः ॥ कंचित्पौष्ट्यस्तत्पाठः ॥ भवति चेति । विशेषसंप्रत्यय इत्यनुपपन्नः । तस्माद्द्रव्यादीनामप्यर्थादेशन-

नावश्यकं, न च तत्संभवतीति स्वाभाविकत्वपक्ष एवाश्रयणीयः । तदाह—तस्मादिति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अप्रवृत्तिः खल्वप्यर्थादेशनस्य । बहवो हि शब्दा येषामर्थो न विज्ञायन्ते—जर्भरी तुर्फरीत् ॥ अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोर्था गम्यन्ते—अक्षिनि-कोचैः पाणिविहारैश्च ॥ न खल्वपि निर्ज्ञातस्यार्थस्यान्वाख्याने किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति । यो ब्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादस्तं गच्छति, मधुरो गुडः, कटुकं शृङ्गवेरमिति । किं तेन कृतं स्यात् ॥

(प्रदीपः) येषामर्थो न ज्ञायन्त इति । स्वर्गापूर्वदेवतादिशब्दानामर्थाः प्रत्यक्षापरिच्छेद्यत्वादित्यतः न ज्ञायन्ते तत्र तेषां कथमर्थो निर्दिश्येरन्नित्यर्थः ॥ त्रैविध्यव्यवहारात् तेषामर्थो विज्ञायत एव ॥ अक्षिनि-कोचैरिति । यथैतैर्व्यवहारवशादर्थो गम्यन्ते तथा शब्दैरपीति भावः ॥ न खल्वपीति । साध्वसाधुसंकरनिरासाय शास्त्रारम्भान्नास्ति लोकव्यवहारावगतार्थान्वाख्याने प्रयोजनमिति भावः ॥

(उद्घोतः) इदं तथा, तत्तद्वैजाल्यरूपेण ॥ विज्ञायत एवेति । तत्तत्पदवाच्यः कश्चिदर्थ इत्येवंरूपेणेत्यर्थः भाष्ये—जर्भरीति । यद्यपि जर्भरीत्यस्य भर्त्तारविति तुर्फरीत् इत्यस्य हन्तारावित्यर्थो निरुक्तकारैर्दिशतस्तथापि सर्वजनप्रसिद्धत्वाभावात् प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वाख्यानासंभवाच्च न विज्ञायन्त इत्युक्तं भगवता ॥ अन्वाख्याने । वाक्यभेदेन विधाने । तस्माद्लोकसिद्धानामेव निमित्तत्वेनान्वाख्यानमित्येव युक्तमिति भावः ॥ भाष्ये—शृङ्गवेरम् आर्द्रकम् ॥ किं तेन कृतं स्यादिति । अनेनैषां प्रयोगानहंत्वं सूचयति । यदि तु माधुर्यातिशयादिप्रतीतिः प्रयोजनं तदा तु प्रयोक्तव्यमेवेति बोध्यम् ॥

(११९२ लाघवदर्शकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वाचचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाचचनमनर्थक्यम् ॥ किं कारणम् ? स्वभावसिद्धत्वात् । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्चेति । स्वभावतश्चैतद्भवति—वाक्यं च समासश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वाचचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मात्त्रार्थो वाचचनेन ॥

(प्रदीपः) वाचचनानर्थक्यं चेति । इह व्यपेक्षायां समासो न भवति, एकार्थीभावे वाक्यं नेति विविक्तविषयत्वादनयोर्वाच्यवाधकभावो न भविष्यतीति नार्थो विकल्पेन । एकार्थानां विकल्पनात् ॥ न च संज्ञाया इति । एकार्थी-

भावे चित्रगुरुरित्येव्यते, न तु चित्रा गाय इत्येवम् । तथा राजपुरुष इतीष्यते, न तु राजः पुरुष इति । एकपदमैकस्वर्णमेकविभक्तित्वं च सर्वदेकार्थभावं इत्यत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अर्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वपक्षे चापवमपि दर्शयति—वाचनानर्थक्यं चेति । वाक्यभेदोपि न, वाचनानर्थक्यं चेत्सर्वः । वाचनपदेन महाविशेषोच्यते । इदमुपलक्षणं निषेधशालायां नित्यं क्रीडेत्यादिलक्षणस्य च ॥ किमन्यदिति । न च विशेषणोभूतसामर्थ्येनैव संबन्धः, तस्य लोकस्वाभावसिद्धत्वेनाविषेयतया विशेषणतया च विकल्पानन्वयादिति भावः ॥ न च संज्ञाया इति । एकार्थभावाविषेय इति शेषः । तदाह—एकार्थभावे इति ॥

(अथ वृत्तिलक्षणमेदवर्णनाधिकरणम्)

(कार्यशक्तिपक्षाक्षेपमाप्यम्)

अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति, किं त आहुः ? ॥

(प्रदीपः) अयेति । कार्यशक्तिर्या वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्यां मन्यमानाः किं वृत्तेर्लक्षणं कुर्वन्तीति प्रश्नः ॥ नैस्यशक्तिपक्षास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विविक्त्वविषये मन्यन्ते ॥

(उद्द्योतः) अर्थाभिधानस्य वाचनिकत्वपक्षे आह माष्ये—अथ ये वृत्तिं वर्तयन्तीति । वृत्तिम्, एकार्थभावरूपां, वर्तयन्ति एकार्थेन निष्पादयन्ति, ये शक्तिपक्षेण सामर्थ्यं मन्यन्ते इत्यर्थः । अयं भावः—एकार्थभावरूपवृत्तविशेषाः समर्थस्यविशेषाः । शुद्धं तुवन्तेन सह सामर्थ्यवद्भवति समर्थं च समाससंज्ञकमित्यर्थः । एवं च विभाषाधिकारादि सर्वं चरितार्थम् । समासादी वृत्तिव्यवहारस्तु वृत्तिवृत्तिमहोदोपचाराद्बोध्यः ॥ किं ते इति । स्वाभाविकत्वमते एकार्थभावरूपा वृत्तिर्लोकत एव सिद्धेति न किञ्चित्प्रश्न इत्यर्थः । ये तु शास्त्रनिष्पाद्यां मन्यन्ते ते किं तत्स्वरूपं शास्त्रविधानयोग्यमाहुति प्रश्नः ॥ तदुक्त्यन्यायाच्चे—कार्यशक्तिर्या इति । शब्दानां शास्त्रकार्यत्वे तेषां लोके सिध्यभावादर्थसंबन्धस्य लोकतो ग्रामासंभवेन तस्यापि शास्त्रविषयत्वमेव वाच्यम्, एवं च तद्विकल्पादिबोध्यकतया विभाषापदादि चरितार्थम् ॥ एवं च शास्त्रात्मन्यत्वात्सामर्थ्यरूपवृत्तेर्लक्षणमपि कार्यमिति भावः ॥ वृत्तिं, वृत्त्याभ्यसमासादिरूपम् ॥ तेषां मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं वृत्तिर्भवेद्वृत्तिरूपं सामर्थ्यमपि विषेयमेवेति भावः ॥ किंवृत्तेरिति । सामर्थ्यस्येत्यर्थः ॥ नैस्यशक्तिर्यास्त्विति । कार्य शब्दमाह नित्यं शब्दमाहेत्यर्थे तदाहेति माष्यशब्दादिभ्य इति ठक् । शब्दस्य नित्यत्वे तदर्थसंबन्धस्यापि नित्यतया तन्मते उभयोरपि लोकत एव विविक्त्वविषयत्वेन सिध्यैकोपस्थितिजनकतावत्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन तद्वैकोपस्थितिजनकतासामर्थ्यं लोकसिद्धमिति न तन्मते प्रश्न इति भावः ॥

(समाधानमाप्यम्)

परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः ॥

(प्रदीपः) परार्थाभिधानमिति । परस्य शब्दस्य औपस्थत्याभिधानं शब्दान्तरात् यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा

१ वृत्तेः समासादिरूपा वर्तयन्ती वा वृत्तिः शक्तिर्यादृशं सामर्थ्यमिति । (२. ना.) २ यामसमासोपरित्यज्य । (२. ना.) ३ तद्विद्धं यत् शब्दान्तराकरणपदार्थाभिधायकत्वं तद् वृत्त्याभ्यस्यमयुक्तो वा समासादिषु वृत्तिव्यव-

हारपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते ॥

(उद्द्योतः) परस्य शब्दस्येति । प्रधानार्थकशब्दस्योपसर्जनशब्दस्य पेल्लर्थः ॥ यत्रेति । समासादिषु वृत्तिव्यवहारादिति भावः । एवं च तैस्त्रिष्वशब्दान्तराकरणपदार्थाभिधायकत्वं तेषां स्वाभ्यवत्वेन वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं सामर्थ्यमिति फलितम् । तत्र स्वार्थविशेषणकपुरुषार्थोपस्थितौ राजपदशक्तिग्रानस्य सदाकारित्वाद्बोध्यम् ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

अथ तेषामेवं वृत्ततां किं जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवति, आहोस्विदजहत्स्वार्था भवति ? किं चातः ? यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः, राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति, औपगवमानयेत्युक्ते अपत्यमात्रस्येति ॥ अथाजहत्स्वार्था वृत्तिः, उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति ॥ का पुनर्वृत्तिर्यादया ? ॥

(प्रदीपः) अथ तेषामिति । नित्यशब्दादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपावयवानि वर्णवदनयक्रोपलभ्यमानावयवानि तत्रवतो निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते ॥ जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था ॥ पुरुषमात्रस्येति । राजपदोपादानमनयकमिति चेत्, तदा पर्यायत्वं पुरुषराजपुरुषशब्दयोर्वाच्यवाक्यशब्दयोरेव स्यादित्यदोषः ॥ द्विवचनं प्राप्नोतीति । द्विवचनप्रोधाविति यथा ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये वृत्तिर्भवेन्नवादिनामित्यर्थकतेर्पापदस्य न्यायत्वं दर्शयति—नित्येत्यादि ॥ पदसरूपावयवत्वमपि न वास्तवमित्याह—वर्णवदिति । वर्णव्यवाधान्वाच्यवयवमत्र इति भावः । तदेवाह—तत्रवत इति ॥ नन्वेवं तत्रवते समर्थः पदविधिरित्याद्यतं गतं, तत्राह—केवलमसत्येति । वाक्यविषयपदसारूप्यादेव तद्वदर्थमप्यारोप्यान्वाख्यानमिति भावः ॥ एवं च तत्रवते तेषामर्थस्यैवामावाह तत्र त्यक्त्वात्यक्तत्वं देहाभावादय तेषामित्युक्तमिति भावः ॥ केचित्तु नित्यशब्दादेस्त्युपलभ्यमानावयवानां नैरर्थक्ये समुदायस्य निरवयवत्वे च मानाभावः । न चैतावन्ना नित्यत्वहानिः, शास्त्रानिष्पाद्यत्वरूपनित्यतायास्तथाप्यहानात् । न त्रैवं भाष्येऽथ तेषामित्यसंगतं स्यात् । शास्त्रनिष्पाद्यत्वं देहाभाववत्त्वमेव लोकसिद्धत्वेनानादितया निरवयवतया वा । तत्राप्येऽजहत्स्वार्थैव, द्वितीये तु तेषामर्थाभाव एवेति जहत्स्वार्थैवेति वाक्यवदेव भवत्येदेन नियमात्सन्देहाभावेन तदुक्तिरिति वक्तुं शक्यत्वात् । तत्राप्यन्यपक्षे आरोपितमर्थवत्त्वादि शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकं, तेन महासुन्दर इत्यादावात्मन्यन्यदेतत् ॥ शास्त्रनिष्पाद्यत्वमते तु स्वार्थालोकादन्तराभिधायकत्वात्तुपपत्तिः । अर्थालोके तु पुरुषमात्राधानयनापत्तिरिति आहुः ॥ जहतीति शत्रन्तम् । बहुवचनं प्रयोगवद्भाष्यामिप्रायेण ॥

हारस्यलोककं सामर्थ्यमिति योजना । (२. ना.) ३ 'चेत्, यथा' । ४ वृत्तिनिष्पाद्यत्वादिनामित्यर्थः । (२. ना.)

स्वार्थं, एतेन प्रत्येकम् ॥ ननु स्यात्ति पदानि नमिति जहत्स्वः
जहत्स्वोऽर्थो दत्तः नैवो ह्यन्ये ॥ इति । पदानामेव सं-
न्यामप्राप्तिः तत्रैव नान्यथापत्तिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

जहत्स्वार्थः ॥

(मदीयः) जहत्स्वार्थेति । नहि स्वार्थमजहत्ः सेना-
यैव ननु जहत्स्वार्थोऽन्तरोपादानं घटते ॥

(उद्योतः) स्वार्थेन पश्यादृत्येति । स्वार्थमात्रो-
पदाने न्यायः ॥ अर्थान्तरोपादानम् । अर्थान्तरं प्रति
निषेधानम् । ननुऽर्थान्तरस्य सौ प्रति विशेष्यतेनोपादानम् । न
च स्वार्थमात्रोपदानेः पश्यादृत्येति, संवन्धोपक्रमित्यभावाद् ।
ननुऽर्थान्तरस्य सौ पश्यादृत्येति पश्यादृत्येति तद्विधानम् ॥

(शास्त्रेयभाष्यम्)

युक्तं पुनर्जहत्स्वार्थं नाम वृत्तिः स्यात् ॥

(मदीयः) युक्तं पुनरिति । उपात्तस्यार्थस्य स्वाग-
मादानम् । ननुऽर्थान्तरस्य सौ भावः ॥

(उद्योतः) उपात्तस्येति । उपात्तमादानस्य तस्यागत्याये-
कमते पश्यादृत्येति तद्विधानम् ॥ भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

चादं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके—पुरुषोयं
परकर्मणि प्रवर्तमानः स्व कर्म जहाति । तद्यथा—
तदा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्व तक्षकर्म जहाति ।
एवं युक्तं यद्वाजा पुरुषार्थं वर्तमानः स्वमर्थं जहात् ।
उपपत्त्यापत्त्यर्थं वर्तमानः स्वमर्थं जहात् ॥

(मदीयः) चादं युक्तमिति ॥ परार्थवृत्तिवादेव ॥
अत्रैव उद्योतमात्र—तदा राजकर्मणीति । यदा राजा
तदा दैवार्थं नियुज्यते तदा स्वकं कर्म जहाति ॥

(उद्योतः) परार्थवृत्तिवादेव । परार्थं प्रति विशेषणत्वेनो-
पपत्तिरिति भावः ॥

(शास्त्रेयभाष्यम्)

ननु चोक्तं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यान-
यनं प्राप्नोति । औपगममानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । जहत्स्वार्थं स्वार्थं नात्यन्ताय जहा-
ति, यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति । तद्यथा—
तदा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्व तक्षकर्म जहाति,
न तु हिक्वित्तव्यसितकण्डूयितानि । न चायमर्थः
परार्थविरोधी विशेषणं नाम । तस्मात्तत्र हास्यति ॥

(मदीयः) नात्यन्तायेति । स्वागमात्रमसिंधाय जह-
त्स्वार्थं युज्यते, न तु सर्वात्मना स्वागः । परोपकाराय तस्यो-

पादानात् । सर्वथा च स्वार्थस्वागे परोपकारासंपादनादनुपा-
दानमेव प्रयोजनाभावात्तस्य स्वादित्यर्थः ॥ न तु हिक्वि-
तेति । तेषां प्राणिधर्मैलात्तस्यागे राजकर्मैव तस्य विच्छेद्येते-
त्यर्थः ॥ नचायमर्थः इति । वाक्येपि राजार्थस्य विशेषण-
त्वात् कस्तस्य वृत्ती विशेष इति चेत् । वाक्ये स्वविशेषणसं-
वन्धप्रतिपत्तौ सामर्थ्यादिधातः । वृत्ताद्युपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन
प्रधानार्थस्योपकारात् स्वविशेषणप्रतिपत्तौ सामर्थ्यहानिः ॥

(उद्योतः) नात्यन्तायेत्यन्यथम् ॥ स्वागमात्रमिति ।
स्वार्थविशेष्यत्वरूपांश्च स्वागेन तथा व्यवहार इति भावः ॥ वि-
पत्तायि चन्द्रशब्देति विस्तरेण मनुष्यायां निरूपितम् ॥ परो-
पकारायेति । परस्य पुन्यादेरितरसंवन्धव्यवच्छेदरूपोपकाराये-
त्यर्थः ॥ विभिन्नादीनां राजकर्मोपकारकत्वाद्विषय उपन्यासस्त-
त्राह—तेषामिति । प्राणापगमे एव तस्यागादिति भावः ॥
भाष्ये—न चायमर्थः परार्थविरोधीति । राजपदेन परार्थस्य
पुरुषरूपार्थस्यारूढेने तद्विशेषणत्वेन राजरूपार्थोपस्थितौ राजरू-
पोऽर्थः स्वतो न विरोधी, किं तु स्वगतं विशेष्यत्वमेव विरोधि, अत-
स्तत्र हास्यति, किं तु स्वगतं विशेष्यत्वमेव विरोधिभूतं स्वकीयै-
तद्व्यवहारम् न्याचे—विशेषणं नामेति । अन्यथा विशेषणविशि-
ष्टपुरुषोपस्थितिर्न स्यादिति भावः ॥ अहमेवार्थं शब्दोपपत्त्या विश-
दयति—वाक्येपीति ॥ स्वविशेषणेति । इदमुपलक्षणं, संख्या-
विशेषसंवन्धप्रतीत्यर्थोऽयम् । एवं पुरुषपदमपीतरान्वितमेव
स्वार्थमुपस्थापयति न केवलम् । अतो न भार्याया इत्यापन्नवत्त्वम् ॥
अत्रायं भावः—पदानां तत्तद्विषयविशिष्टेयं शक्तिः । अत एव बोधे
विषयतानियमः । एवं च राजपदादे राजत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवि-
शेष्यैस्त्वावच्छिन्नं स्वार्थस्वाग सनासे विशेष्यैस्त्वांश्च स्वाग तस्यावता
जहत्स्वार्थत्वमिति ॥ अत्र च बीजं समुदायशक्तिः । एवं चात्रमय-
क्षितसदृशसमुदायशक्त्या विशिष्टैकोपस्थितिरेति तत्रम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ चाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यति । तत्र—
'धृतघटस्तैलघट' इति । निषिक्ते धृते तैले चाऽन्वया-
द्विशेषणं भवति—अयं धृतघटोऽयं तैलघट इति ॥

(मदीयः) अन्वयादिति । राजशब्दः स्वार्थनिमित्तं
पुरुषार्थं विशेष्यमाधाय स्वार्थं जहाति, न च तन्निमित्तं विशेष-
दर्शनं निवर्तये पुरुषे । यथासिंधवजनितपाकजस्यादिनि-
वृत्तिर्धृतेऽस्मिन्योगे निवृत्तेपि न भवतीत्यर्थः ॥ विशेषण-
मिति । विशेषः पुरुषगतो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अथ चाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्य-
तीति । विशेषणं विशेषकरः इतरन्यावर्तक इत्यर्थः । तस्याचष्टे—
राजशब्द इति । मानयदृष्टस्वजन्योपस्थितिनिषयार्थनिमित्तं विशेष्यं
राजसंवन्धरूपं पुरुषपदजोपस्थितिनिषये पुरुषे आधाय पुरुषं

नास्त्येव इति अहोभिर्द्विभक्तिकमनुसरणीयम् तदा ॥ 'दौलादौ' इत्यनितम् ।
६ 'हसित' । ७ 'ससित्' विशेषणसंवन्धस्य प्रतिपत्तौ चत्वारो व्यपेक्षालक्षणान-
व्यसनाविवाह इत्यर्थः । (र. ना.) ८ 'एकाग्र' नावलक्षणमिति । (र. ना.) ९ 'सार्थ-
निरूपितविशेष्यत्वरूपांश्च स्वार्थः । (र. ना.) १० 'सार्थनिरूपितविशेष्यत्वेन
बोधने इत्यर्थः । (र. ना.) ११ 'स्वाग—विशेषण' । १२—१३ 'इतरनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्यधिकरणविशेष्यत्वोऽर्थः । १४ 'भवति' । १५ 'भा' ।

१ भाष्ये व्यपेक्षालक्षणपदार्थः । (र. ना.) २ भाष्येयोरुपस्थितौ ननु
समासेऽप्यवगच्छितसमुदायशक्तिरपि नैविक्रमे तथा पश्यादित्ये । तत्रम-
समुदायसमर्थं संवन्धोपस्थितिरेति । तदुक्तम्—ममासे एतु निषेध शक्ति
पश्यादृत्येति । एतदुक्तम्—ममासे । (र. ना.) ३ 'तं कर्म' । ४ 'राज-
शब्द इत्यर्थः । एवमेव उपपत्त्येवमिति । (र. ना.) ५ 'दृष्टव्यमित्यां च'
इति भाष्येयोरुपस्थितौ । यदि तु 'भाष्ये तु 'धृतपश्यादृत्ये' इति
दि० ४२

तद्विशिष्टेन पुरुषपदेनोपस्थितिविषयं कृत्वा स्वार्थं तस्य स्वार्थत्वं स्वजन्योपस्थितिविषयत्वं जहाति तद्व्यतिरिक्तवृत्तावित्यर्थः ॥ अयं हि वाक्याद्वृत्तेर्निर्णयः भवति ॥ न च तन्निमित्तमिति । एवं च राजशब्दात्तदर्थप्रतीत्यभावेऽपि तच्छब्दान्वयमात्रेण वाक्ये चादृशविशेषणविशिष्टः पुरुषः शब्दात्प्रतीतस्तादृशस्यैवात्राप्युपस्थितिरित्यनुमानात्पुरुषपदस्य तथा शक्तिग्रह इति भावः ॥ विशेषः पुरुषगत इति । राजपदकृतो वाक्ये पुरुषगतो विशेषो भविष्यति न निवर्त्येत इत्यर्थः । एवं च राज्ञो राजादिपदजोपस्थितिविषयत्वाभावेन जहत्स्वाधेत्वमिति बोध्यम् ॥

(समाधानान्तरबाधकभाष्यम्)

विषय उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । अङ्ग हि भवानशौ निष्ठप्य वृत्तघटं वृणक्त्वेन प्रक्षालयतु न गंस्यते स विशेषः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यथा तर्हि मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इति । निष्कीर्णस्वपि सुमनःसु अन्वयाद्विशेषणं भवति—अयं मल्लिकापुटः, अयं चम्पकपुट इति ॥

(प्रदीपः) मल्लिकापुट इति । आमोदान्वयाद्विशेषावगतिरिति भावः ॥

(उद्घोतः) यथा पुष्पाणामभावेऽपि गन्धान्वयमात्रेण पूर्वतनीं पुष्पतत्त्वानुमाय मल्लिकापुट इत्यादिव्यवहारस्तथा वृत्तौ राजपदस्वार्थभावेऽपि वाक्यवृत्तसार्थकराजशब्दवर्णानुपूर्वीसत्त्वमात्रेण वाक्ये यथा राजसंबन्धवतः पुरुषस्यैव प्रतीतिस्तथेहापि राजसंबन्धवतः पुरुषस्यैव पुरुषपदात् प्रतीतिरित्यर्थः । तत्तादृश्यमात्रेणैवाधेयत्वप्रतीत्याऽऽत्मावपीति न दोषः ॥]

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा समर्थाधिकारोऽयं वृत्तौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेदः, संसर्गो वा ॥ अपर आह—भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यमिति ॥ कः पुनर्भेदः संसर्गो वा ? इह राज्ञ इत्युक्ते सर्वे स्वं प्रसक्तम्, पुरुष इत्युक्ते सर्वे स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः, पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वैभ्यः । एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति कामं जहातु न जातुचित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) वृत्तौ क्रियत इति । यदि च वृत्तौ भेदसंसर्गो न स्यात् तदा सामर्थ्यमेव न स्यात् तदात्मकत्वात् सामर्थ्यस्येत्यर्थः । तत्र भेदः संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानसंसर्गः सामर्थ्यम्, संसर्गो वा भेदाविनाभाव्यनुमेयभेदः ॥ उभौ वा यौगपदेनाश्रीयमाणां सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ सर्वे स्वमिति । राज्ञ इति पञ्चा संबन्धमात्रस्याक्षेपात् ॥ सर्वे स्वामीति ।

१ राजपदार्थप्रतीत्यभावेऽपीत्यर्थः । (२. ना.) २ अयं कोष्ठकान्तगतः पाठो यमपि प्राचीनपुस्तकेषु “भाष्ये—अपवा अन्वयाद्विशेषणं भविष्य-

यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्यं प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नं तदपेक्षयैतदुच्यते । अन्यथा पुरुष इत्युक्तेऽस्तीति प्रतीतिः स्यात्, न तु स्वामिमात्राक्षेपः । तत्र भेदपक्षे राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्तयतीति । ततश्च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः । अकृतकार्यस्य निवृत्तौ निवृत्तिरेव न स्यात् । एवं संसर्गपि योज्यम् ॥ उभयत इति । उभयस्मिन् परस्पररेणावच्छिन्ने इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अथ वेति । समभिन्वाहृतपदार्थनिरूपितसंसर्गतदतिरिक्तभेदेतदुभयवान् योर्धः स समासेन प्रत्याप्यते तादृशपुरुषाद्युपस्थितावेव राजादिपदं तात्पर्यग्राहकम् ॥ अन्वयादिति पक्षे पुरुषपदं राजसंबन्धवत्पुरुषत्वेनोपस्थापकम् । इह तु पुरुषपदात्पुरुषत्वेनैव पुरुषविशेषोपस्थितिरिति भेदः ॥ सामर्थ्यमेव न स्यादिति । अन्यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञः पुरुषो भार्याश्चैवैव राजपुरुषोऽश्वश्च राजपुरुषो भार्याश्चैत्यपि स्यात् । अत एकार्थीभावत्वं स्वाभाविकं सामर्थ्यमाश्रयतापीदमवश्यं वक्तव्यम्—‘भेदसंसर्गवानेवार्थो वृत्त्योपस्थाप्यते’ इति, तदाह—तदात्मकत्वादिति । एवं च भेदसंसर्गवदर्थप्रतिपादकत्वमेवैकार्थीभावसामर्थ्यमित्यर्थः । तत्र युक्तिरुक्तैव ॥ तत्र भेद इति । स्वत्वसमानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिकभेदो राजसंसर्गव्याप्यः । एवं वृत्त्युपस्थाप्यराजसंबन्धव्याक्तिगतराजसंबन्धो राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्य इति भावः ॥ एवं च भेदव्याक्तिबोधे सा राजसंसर्गवत्पितीति तद्वती व्यक्तिरपि नृद्वैव । एवमितरत्रापीति तात्पर्यम् ॥ उभौ वा यौगपदेनेति । अयं भावः—उक्तरीत्योभयोः समनियतत्वेन विनिगमनाविरह इति । एवं च भेदवदर्थप्रत्यायकत्वं सामर्थ्यम् । न च संसर्गवतोऽपि प्रत्ययेनासंभवो लक्षणस्येति वाच्यम् । तद्व्याप्यत्वात्तद्वतोऽपि प्रत्ययेनादोषात् । लक्षणस्यावधारणागर्भत्वात् । संसर्गवदर्थप्रत्यायकत्वं वा सामर्थ्यम् । भेदवतः प्रतीतिस्तद्व्याप्यत्वात् ॥ तेनोक्तरीत्या नासंभवः ॥ यत्तच्छेषपरिहारायापरेणोभयगर्भं सामर्थ्यलक्षणमुक्तम् । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायवाचक इति तद्व्यावः ॥ सर्वस्वं प्रसक्तमिति भाष्यस्य प्रसक्तं सर्वस्वं वाक्यं प्रयुज्यत इति शेषः ॥ पुरुषस्य स्वामिति नित्यसाकाङ्क्षत्वाभावादाह—यदेति ॥ तत्र भेदपक्षे इति । भेदवद्विषयसामर्थ्यलक्षणपक्षे इत्यर्थः ॥ स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्येति । राज्ञः पुरुषो भार्या, याश्चेत्यादाविव भार्यादिसंबन्धवत्पुरुषस्यापकत्वाशिवल्येति । यथावतैव परार्थाभिधायकत्वमिति भावः ॥ निवर्तयतीति । राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्यादावित्यादिरूपस्वान्तरनिरूपितस्वामित्ववत्तत्पुरुषस्यापकत्वं राजपदस्य निवर्तयतीत्यर्थः । इदं दृष्टान्तार्थम् । यथा विशेषणत्वेनानन्वितोऽपि पुरुषो राजानं स्वान्तरेभ्यो निवर्तयति, एवं राजा विशेषणत्वेनानन्वित एव पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्तयिष्यतीति भावः ॥ भवतु राजार्थस्येति । द्योतकतामात्रेण चार्थितार्थात् राजपदात्तदनुपस्थितिरेव निवृत्तिरित्यर्थः । वृत्तिरेव न प्रतीतिः । इत्यतः परमेव दृश्यते तत्रापि योग्यत्वादेऽस्माभिः स्थापित इति प्रमादक्षेपः क्षन्त्यमेव । ३ महापुरुष इत्यादाविति भावः । (२. ना.)

स्यादिति । अर्थवत्त्वाभावेन सुवन्तत्वाभावादिति भावः ॥ एवं संसर्गोपीति । संसर्गवदितलक्षणपक्षेपीत्यर्थः । भेदस्य तद्व्याप्यत्वात्त्वाभ्यन्तरेभ्यो निवर्त्येत्यादि बोध्यम् ॥ भाष्ये—अन्येभ्यः स्वाभिभ्यो निवर्तयतीत्युक्त्या स्वरूपस्वामिनो न निवर्तयतीत्यर्थ-
लाभात्संसर्गो बोधितः ॥ एतेन कः पुनर्भेदः संसर्गो वेति प्रश्ने भेदप्रतिपादनेषि संसर्गाप्रतिपादनाद् न्यूनत्वेत्पक्षात् ॥ किं चान्येभ्यः स्वाभिभ्यो निवर्तयतीत्यनेनान्यस्वामिसंबन्धनिवृत्तं पुरुषं बोधयिष्यीकरोतीत्यर्थेकेन भेदादेः शाब्दबोधविपर्ययं सूचयति ॥ पुरुषो राजानमन्येभ्य इति दृष्टान्तार्थम् । इतोपि तयोर्बोधाविपर्ययं बोध्यम् । नहि राशि तद्भेदतत्संसर्गमानं कस्यापि संमतमिति दिक् ॥ स्वार्थं जहातीति । उपसर्जनपदमिति शेषः ॥ यत्तु भेदसंसर्गो समासवाच्याविति ॥ तत्र, भेदप्रकारकबोधानुभवात् ॥ किं च वृत्तिवर्तनवादे जहत्स्वार्थत्वं वृत्त्युत्पादयितुमेव अन्यः । तत्र संसर्गस्य समासवाच्यत्वे तत्र प्रतियोगित्वेन पूर्वपदार्थस्यान्वयावश्यकत्वे जहत्स्वार्थत्वमत्र एव स्यात् । उक्तरीत्या भाष्याक्षरस्वारस्यविरोधाच्च । तस्माद्भेदान्तिमते तत्त्वमस्यादिवाक्यादावखण्डार्थबोध इव वृत्तौ बोधः । अयमेव चैकार्थीभावः । तत्रये वाक्ये पदेषु तत्संस्कार्यप्रवृत्ति-
र्घटके आत्वादिवृत्तिरिति सुविधौ विभावयन्तु । इमौ भेदसंसर्गो द्वन्द्वेऽपि, समूहविशेषस्यैव प्रतीतेः । बहुव्रीह्यावपि संबन्धित्वेन व्यक्तित्वविशेषेव मानमित्याभाति ॥ राजपुरुषयोरेव व्यवच्छिन्न-
त्वाद्भयतो व्यवच्छिन्नमन्यन्नास्तीत्यत आह—उभयस्मिन्निति । सार्वविभक्तिकत्वात्सत्यर्थं तत्तिरित्यर्थः ॥

(अथाजहत्स्वार्थार्थोक्तिप्रकारभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्त्वजहत्स्वार्थो वृत्तिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

युक्तं पुनरिदं यदजहत्स्वार्थो नाम वृत्तिः स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) युक्तं पुनरिति । स्वमर्थमजहत्सत्त्वेन वशी-
कृतस्वार्थान्तरापोदानमयुक्तमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुकोऽयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वो न जहाति । संचयायैव प्रवर्तते ॥

(प्रदीपः) संचयायेति । एवं शब्दोपि कश्चिद्विषय एकार्थः क्वचिदनेकार्थ इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एवं च शब्दार्थस्य नियतत्वात्संचयोऽनुपपन्न इत्यत आह—एवमिति । राजनिष्ठविशेष्यताया अलागेऽपि पुरुष-
निष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणताया राजपदार्थतास्वीकार एव संचय इति भावः ॥ एवं च स्वार्थमात्रोपस्थित्या न कृतार्थम्, किं त्वितरा-
न्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यत्र पक्षे जहद्व्यसौ नास्त्यन्तायेति पक्षे च परार्थोपस्थानमित्यस्य परार्थान्वितस्वार्थोपस्थानमित्यर्थः । मध्यमयोस्तु परार्थतात्पर्यग्राहकत्वमिति निष्कर्षः ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—‘उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्वि-
वचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति—’ इति ॥

१ अत्रैकिकविग्रहवाक्यवटकपदेऽप्यल्यर्थः । (र. ना.) २ तत्तत्कार्यमवृत्ति-
घटके इत्ययमधिकः प्रकृतासंचयद्वयं पाठः । (र. ना.) ३ ‘कश्चिद’ । ४ समान-
न्यायादिति भावः । (र. ना.) ५ तित्त्वर्थकः प्रकृत्यर्थेऽसमवेतत्वसंबन्धेन

(उद्घोतः) इतर आशयानभिधः शङ्कते भाष्ये—ननु चेति ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति ? ॥

(प्रदीपः) कस्या इति । एकया विभक्त्या गुणप्रधानं-
भूतस्यार्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) कस्या अपि भवतु द्वे अपि वा पर्यायेण भवेतां किं प्रश्नेनेत्यत आह—एकयेति ॥ गुणप्रधानभूतस्येति । पर-
स्परमित्यादिः ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

प्रथमायाः ॥

(प्रदीपः) प्रथमाया इति । प्रधानानुविधायित्वाद् गुणानां प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणेनापि प्रतिपत्तयेति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रथमायां को हेतुरत आह—प्रधानेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

न प्रथमासमर्थो राजा ॥

(प्रदीपः) न प्रथमासमर्थ इति । प्रथमाद्विवचन उत्पद्यमाने संबन्धासंश्लेषाद् गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयते ॥

(आक्षेपसारणान्तरभाष्यम्)

पष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पष्ठ्यास्तर्हि इति । संबन्धस्य प्रत्याप्यत्वात् तस्य चोभयाधिष्ठानत्वात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

न पष्ठ्यसमर्थः पुरुषः ॥

(प्रदीपः) न पष्ठ्येति । यदि पष्ठ्याद्विवचनं स्यात् तदा द्वयोरपि समकक्षत्वेन संबन्धन्तरापेक्षया संबन्धः प्रतीयेत ॥

(उद्घोतः) संबन्धन्तरापेक्षयेति । न तु राजनि पुरुष-
पेक्ष इति भावः

(पूर्वोक्ताशयानुपगमभाष्यम्)

प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—न प्रथमासमर्थो राजा—इति ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सं-
पन्नः । तत्र प्रातिपदिकार्थं प्रथमेति प्रथमाया एव-
द्विवचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अभिहित इति । कश्चिदर्थोऽभिहितोऽपि ना-
न्तर्भूतः । यथा राज इति पष्ठ्या संबन्धोऽभिहितो न कृत्रचिद-
न्तर्भावो यातः ॥ कश्चिदन्तर्भूतोऽपि नाभिहितः । यथा राज-
सख इति तत्पुरुषे राजा सखास्येऽर्थोऽन्तर्भवति न त्वभिधी-
यते ॥ तथा कश्चिदर्थोऽभिहितोऽन्तर्भूतः । यथा पचतीति कर्ता-
भिधीयमानो गुणभावोऽन्तर्भूतः, न त्वसौ प्रातिपदिकार्थ इति-
त्रयमुपात्तम् । तत्र संबन्धोऽभिहितोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः-
संपन्न इति व्यतिरेकाभावात् प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति ॥

विशेषणत्वादित्यर्थः । (र. ना.) ६ संबन्धस्य प्रातिपदिकार्थो भेदाभावादित्यर्थः । (र. ना.)

(उद्घोतः) न कचिदन्तर्भावमिति । न राजसख इत्यादीं यदुन्नीयते इव वाचकशब्दं विना नियमेन प्रतीतिविषयो, नापि तिष्ठन्ते कर्तुं वद प्रकृत्यै गुणभूत इत्यर्थः ॥ गुणभावादन्तर्भूत इति । भाल्लेयत्वात्तन्तर्भूत इत्यर्थः ॥ अभिहितोन्तर्भूत इति । प्रथमा प्रामोदीत्युक्तावत्रापि प्रथमापत्तिप्रमः स्यादतः प्रातिपदिकार्थं श्लुक्तमिति भावः ॥ व्यतिरेकाभावादिति । पष्ठप्रभावे हेतु-
रक्तः । पृथगुपस्थितिनिवन्धनतांसर्गिकविषयताया अमानादित्यर्थः ॥ यं च राजपुरष इत्यादिद्वृत्ता स्वस्वामिभावादेर्दद इत्यादौ घटघट-
त्वयोः समवायत्वेन प्रकृत्युपस्थितत्वेन प्रकारतैव, विमत्त्यर्थसंय-
न भावः संसर्गतया भानमिति बोध्यम् ॥

(११९३ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ संघातस्यैकार्थान्नावयवसंख्यातः
सुवृत्तपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) संघातस्यैकत्वमर्थः । तेनावयवसं-
ख्यातः सुवृत्तपत्तिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) संघातस्येति । इह राजपुरषशब्दात् संघा-
ताद्विभक्त्योत्पत्त्यम् । तेन च संघातेनावयवार्थोपकृत एकल-
संख्यायुक्तो विविधोऽर्थः प्रतिपाद्यत इति तदाश्रयमेकवचनं प्रव-
र्तते, न तु गुणभूतावयवसंख्याश्रयं द्विवचनमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) संघातस्यैकार्थत्वेन भवत्वादिरादिसंघातनम् द्विव-
चनं स्यादत आह—इहेति ॥ अवयवार्थोपकृत इति । शाक्य-
प्रज्ञकलोपस्थिताभैल्याने तद्वेधाभावातिरिक्तशक्तिकल्पने च मानाभावा-
दिति भावः ॥ तत्र यद्यप्यवयवार्थस्तत्तद्विशेष्यत्वाच्चिन्नं यव तथापि
विशेषणत्वेन तस्या विशेष्यताया आच्छादनात्तस्या अपि विशेषण-
त्वेनैव प्रतीतिर्न तु स्वरूपेणेति न विशेषणार्थत्वम् इति तात्पर्यम् ।
भाष्ये तु प्रत्येकपदजयोधकात् राजादिगतविशेष्यतायाः स्वरूपेणैव
भानमिति विशेषणार्थत्वयो भवत्येवेति बोध्यम् ॥ विविधोऽर्थः इति ।
विशिष्टस्यैवोपस्थितिनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ इयमनवहस्तार्था वृत्तिवर्तन-
वादिनस्तदवर्तनवादिनश्च त्रुत्या ॥ जटस्तार्था तु वृत्तिवर्तनवादिन
यत्र । इत्यवर्तनवादिनस्तदवर्तनवादिन निरवयवानि पदानीति भवे
उभयोरपि कदाप्यर्थभावेन लक्ष्यार्थैत्यर्थकजटस्तार्थापदप्रयोगोप-
संगतः । सानयवानीति भवे क्लृप्तशक्येस्त्वाने मानाभावेनानवहस्ता-
र्थेन । वृत्तिवर्तनवादिनस्तु यदर्थस्तद्वैकीकारस्तदुक्तमेव । अक्षौहिणी-
रयन्तरोदिपदे तु जटस्तार्थैवेति बोध्यम् ॥

(११९४ पक्षान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इच्छन्ति ॥ का
पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा ? । न ब्रूमः—शब्दयोरिति ॥
किं तर्हि ? । अर्थयोः । इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते

१ भाष्यविशेषणत्वात्तन्तर्भूत इति पाठः साधुर्माति । (२. ना.) २ पूर्वा
या भाष्यपिच्छादमत्र इत्यर्थः । (२. ना.) ३ 'संकार्यत्वादवयव' । ४ 'अनति' ।
५ तथा वा तत्र विशेषणार्थत्वम् स्यादिति भावः । (२. ना.) ६ परस्मैण
माधनार्थोपस्थितत्वेन विशेषणार्थत्वमप्युक्तमिति भावः । (२. ना.)
७ 'वृत्तिवर्तन' । ८ तत्पदार्थो जटस्तार्थावृत्तिः । (२. ना.) ९ यत्तदवयवमिति

राजा पुरुषमपेक्षते ममायमिति, पुरुषोपि राजान-
मपेक्षते अहमस्येति । तयोरभिसंबन्धस्य पट्टी वा-
चिका भवति । तथा—कथं श्रित इति क्रिया-
कारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति ॥

(प्रदीपः) परस्पररेति । व्यपेक्षेवात्र सामर्थ्यम्, न
त्वेकार्थोभाव इत्याहुः ॥ का पुनरिति । खं खमर्थं प्रति
गुणभावाच्छब्दयोः परस्परव्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्नः ॥
अर्थयोरिति । प्रमातृगतां व्यपेक्षामर्थं समारोप्य शब्दाः
संस्क्रियन्ते ॥ ममायमिति । दानादिक्रियांनिमित्तं राज्ञः
स्वाम्युपजायते ॥ अहमस्येति । पुरुषस्य प्रतिग्रहादिनि-
मित्तः स्वत्वोत्पादः ॥ क्रियाकारकयोरिति । कारकशब्दे-
नात्र शक्त्याधारो ब्रह्ममुच्यते । क्रियाब्रह्मयोरभिसंबन्धनिमि-
त्तत्वाच्छक्तिरेवाभिसंबन्धः । तेन कर्मशक्त्यैवाविका द्वितीयै-
त्यर्थः ॥ अथ वा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते । शक्तेश्च वा-
चिका द्वितीया । सामर्थ्यात् क्रियाकारकसंबन्धस्याप्यवगमा-
त्तस्य वाचिकेत्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) एकार्थोभावस्यापि व्यपेक्षापूर्वकत्वात् कथमस्य
पक्षान्तरत्वमत आह—व्यपेक्षेवेति । एकार्थोभाववादिनोपि राज-
पुरषपदयोः परस्परं विना बोधाजनकत्वमूलेकाह्वावरत्वे यव तद-
वात्संबन्धादि विशिष्टशक्तिकल्पनम् । व्यपेक्षावादिनस्त्वाकाह्वावशा-
देव तद्वानम्, न तु विशिष्टोपस्थापकशक्तिकल्पनेति भावः ॥ ननु
शब्दयोरन्तर्गतत्वात्स्वतो व्यपेक्षाभावः, यवमर्थस्यापि । अर्थे आरो-
पेण सेति चेत्, शब्देप्यारोपः स्यादत आह—खं स्वमिति ।
एतदर्थः क इत्येव शब्दविषयाकाह्वा प्रमातुः न स्वमयि शब्दान्तर-
विषया । अर्थे शब्दे तु कोस्यान्वयार्थ इत्याकाह्वा प्रमातुरिति भावः ॥
मन्वन्वययोर्न्यायान्तरविज्ञासाकाह्वा । सा च प्रमातृगता नार्थगतैस्तत्र
आह—प्रमातृगतामिति । तस्माच्च तदुपस्थापितार्थे यवारोपो न
तु गुणभूते शब्द इति भावः ॥ अर्थबोधोत्तरनेवास्यान्वयार्थः क
इति निष्ठातोदयात् ॥ तत्र परार्थोपात्तार्थं तद्विच्छारोपः । अयमर्थो
ऽन्तर्गतमाकाह्वा इति व्यवधारत् । अपरस्त्वाकाह्वाविषयत्वात्सा-
काह्वा इति बोध्यम् ॥ दानादीति । दानं वेतनादेः ॥ स्वात्ममि-
त्यस्य 'पुनैव' इति शेषः ॥ भाष्ये—पट्टी वाचिकेति । समासे
त्वाकाह्वावशादेव तद्वेधो वाक्यमुत्वाकाह्वाया एवात्र सत्त्वाद् । विरु-
दिमक्तिरादित्येति वेदसंभन्धबोध इति भावः ॥ विशेषणविशेष्यमा-
भावे वाक्यन्यायेन समासस्यापि शक्तिः, न तु सा विशिष्टोपस्थिति-
नियामिकेति वा बोध्यम् ॥ आकाह्वापि राजार्थपुरुषार्थयोः संबन्धे
इदं शक्तमिति शक्तिग्रहाद् न विशिष्टोपस्थितिरत्र पदे । अयमपि
वृत्तिवर्तनवाक्येकदेशिन यव पक्षो न तु निलशब्दादिन इति
बोध्यम् ॥ वाक्ये त्वाकाह्वात्तस्यास्य विभक्तिशब्दाव्यत्वम् । न च
संबन्धसंबन्धो वाक्येप्याकाह्वालम्ब्यः, अनवस्थापत्तेरिति दिक् ॥ भाष्ये—
क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्येति । शक्तिः संबन्धश्चोभयमपि
विभक्तिजन्यं, घटमित्येवमात्रादपि घटकमिकेति बोधात्संबन्धस्य

क्रियाविमित्तं यव तत्पार्थं पुरनित्यमित्तं रादि स्वाम्युपजायते इत्यर्थः ।
(२. ना.) १० अभाषि वेतनमतिग्रहादिनिमित्तं यथेति वदमीति । (२. ना.)
११ राजपुरषपदयोर्व्यपेक्षारं विना बोधाजनकत्वं तन्मन्वन्वयाकाह्वावरोपे-
त्यर्थः । (२. ना.) १२ अस्यान्वयार्थः क इत्येति शेषः । (२. ना.)
१३ निरूपितत्वं सत्त्वमर्थः । (२. ना.)

वाक्यार्थत्वासंभवात् । अत एव षट्मित्युक्ते क्रियाविशेषाकाङ्क्षेति भावः ॥ शक्तिरेवाभिसंबन्ध इति । इदं चिन्त्यम् । षष्ठ्यामि-
वात्रापि संबन्धबोधकताया एव भाष्याभिप्रेतत्वस्य तदक्षरस्वार-
सेन लाभात् लक्षणायां मानाभावाच्च । भाष्यान्तरस्यैतद्विरुद्धस्यानु-
पलम्भाच्च ॥ अथ चेतीत्यपि न, कारकशब्देन शक्तेरुक्तौ क्रियाका-
रकशक्त्योरभिसंबन्धस्येत्यर्थलाभेपि भाष्यतः शक्तेर्वाच्यत्वालाभात् ।
नापि शक्तिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिकेति यत्किंचिदेतत् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यम्, अथापि
व्यपेक्षा सामर्थ्यम् । किं गतमेतदियता सूत्रेण,
आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ? ॥

(प्रदीपः) अथ यद्येवेति । यद्यस्मात् सूत्राद् द्विवि-
धस्यापि सामर्थ्यस्य संप्रत्ययः तदा युक्तयुक्तविचारणा युक्ता
नान्यथेति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अथ यद्येवेति । ननु पूर्वं परार्थोभिधा-
नमपि सामर्थ्यमुक्तं भेदसंसर्गादि च तत्कथमधुनैकार्थीभावव्यपेक्षयो-
रेकोल्लेख इति चेत् । न, तेषामेकार्थीभावपदार्थत्वादिति तात्पर्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

गतमित्याह ॥ कथम् ? । समोयमर्थशब्देन सह
समांसः । सम् चोपसर्गः । उपसर्गाच्च पुनरेवमा-
त्मकाः—‘यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते
तत्र क्रियाविशेषमाहुः’ । न चेह कश्चित् क्रिया-
वाची शब्दः प्रयुज्यते, येन समः सामर्थ्यं स्यात् ।
तत्र प्रयोगादेतद्वन्तव्यम्—‘नूनमत्र कश्चित् प्रयो-
गार्हः शब्दो न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यम्’ इति ।
तद्यथा—धूमं दृष्ट्वा—‘अग्निरत्र’ इति गम्यते, त्रिविष्ट-
वधकं दृष्ट्वा ‘परिव्राजक’ इति ॥ कः पुनरसौ प्रयोगार्हः
शब्दो न प्रयुज्यते ? ॥ [उच्यते] सङ्गतार्थं समर्थं
संसृष्टार्थं समर्थं संप्रेक्षितार्थं समर्थं संबद्धार्थं
समर्थमिति ॥ तद्यदा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यम्,
तदैवं विग्रहः करिष्यते—सङ्गतार्थः समर्थः, संसृ-
ष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा—सङ्गतं घृतं सङ्गतं
तैलम्’ इत्युच्यते, एकीभूतमिति गम्यते । संसृ-
ष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा—‘संसृष्टोऽग्निः’ इत्यु-
च्यते, एकीभूत इति गम्यते ॥

यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यम्, तदैवं विग्रहः करि-
ष्यते—संप्रेक्षितार्थः समर्थः संबद्धार्थः समर्थ
इति ॥ कः पुनरिह संबद्धार्थः ? ॥ व्यतिषङ्गः ॥
संबद्ध इत्युच्यते यो रज्ज्वा अयसा वा कीलेन वा

व्यतिषक्तो भवति ॥ नावश्यं वध्नातिर्व्यतिषङ्ग एव
वर्तते । किं तर्हि ? अहानावपि वर्तते । तद्यथा—
‘संबद्धाविमौ दम्यौ’ इत्युच्यते यावन्त्योऽर्थं न ज-
हीतः ॥ अथ वा भवति चैवंजातीयकेषु वध्नाति-
वर्तते । तद्यथा ‘अस्ति नो गर्गैः संबन्धः’ ‘अस्ति नो
वत्सैः संबन्धः’ इति ॥

(प्रदीपः) सम् चोपसर्ग इति । तेन तस्य द्रव्यवाचिना-
ऽर्थशब्देन सामर्थ्यं नोपपद्यत इति संशब्दोपादानाद्योग्या क्रि-
याक्षिप्यते इत्यर्थः ॥ सङ्गतार्थं संसृष्टार्थमिति तुल्यार्थ-
धातुनिर्देशः । संप्रेक्षितार्थं संबद्धार्थमिति पर्यायनिर्देशः ॥
व्यतिषङ्ग इति । रज्ज्वादिनिमित्तः संश्लेषो व्यतिषङ्गः ॥
एवंजातीयकेष्विति । व्यपेक्षायुक्तेष्वित्यर्थः ॥ अस्ति न
इति । सत्यामपि हानौ विद्यादिकृतापेक्षायां संबन्धशब्दस्य
दर्शनादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) संचोपसर्ग इति । यद्यप्यनुपसर्गा अपि प्रा-
दयः सन्ति तथापि प्रसिद्धत्वादेवमुक्तम् ॥ क्रियाविशेषम् । क्रि-
यागतं विशेषम् ॥ येन सम इति । यदर्थेन समोऽर्थस्य सामर्थ्यमि-
त्यर्थः । तस्मात्तदर्थान्तर्भावोऽनानुमीयते इति भावः । इयमेव शाक-
पार्थिवादौ गतिः ॥ ननु प्रक्रान्तार्थद्वयावगमकत्वे पृष्ठेऽर्थचतुष्टयकथ-
नमनुपयोगीत्यत आह—तुल्यार्थेति ॥ ननु गमिसृज्योरिवेक्षितिव-
ध्वालोस्तुल्यार्थत्वं न दृष्टमत आह—पर्यायेति । पूर्वत्र तुल्यार्थ-
धातुनिर्देशद्वारा पर्यायत्वम्, इह तु धात्वोस्तुल्यार्थत्वाभावेपि समु-
दाययोः पर्यायत्वमित्यर्थः ॥ पर्यायोपादानं च तदर्थदाढ्याय ॥ पर-
स्परसंसृष्टार्थोपस्थितिरेव, न पृथगुपस्थितिरित्येकार्थीभावपदार्थः
स्पष्टमेवानेनोक्तः । व्यतिषङ्गोत्र न कर्मव्यतिहार इत्याह—रज्ज्वा-
दीति ॥ भाष्ये—अहानाविति । अहानिः परस्परं विना शाब्द-
बोधाजनकत्वमेवेति बोध्यम् । अन्तरङ्गाकाङ्क्षावशादिति तात्पर्यम् ।
यथा च वत्सयोस्तयोरन्यासंबन्धस्तथाऽनयोर्विशेषणसंबन्धो विशे-
षणसजातीयविशेषणसंबन्धश्च नेति सूचितम् ॥ ननु संबद्धाविमावि-
त्यत्रैकोपस्थितिर्विषयत्वमेव संबद्धत्वम्, न चैवं प्रकृते । भिन्नोप-
स्थितिविषयत्वं हि व्यपेक्षा । तत्र तु हानिरस्त्येवेत्यत आह—अथ
वा भवति चैवमिति ॥ तद्याचष्टे—सत्यामपि हानाविति ।
भिन्नोपस्थितिविषयत्वे इत्यर्थः ॥

(सामर्थ्यदूषणाधिकरणम्)

(व्यपेक्षादूषणभाष्यम्)

अथैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्यं योसावेकार्थी-
भावकृतो विशेषः स वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) अथैतस्मिन्निति । यदि वृत्तावेकार्थीभावो
नाभ्युपगम्यते तदा वाक्यवत् संख्याविशेषोपसर्जनविशेषणा-
दीनां प्रसङ्गात्तदभावो वचनेन प्रतिपाद्यो वाच्यत्वं च कर्तव्यं ।

१ सम् शब्दस्येत्यर्थः एवमग्रेऽपि । (र. ना.) २ त्रिदण्डमित्यर्थः । (र. ना.)

३ यद्यपि ‘ज्ञानदो न प्रयुज्यते’ इत्ययं पाठः पुस्तकद्वय एवोपलभ्यते । अन्यत्र
तु ‘ज्ञानं उच्यते’ इत्येवमेव पाठः उपलभ्यते तथापि प्राक् ‘प्रयोगार्हः’ शब्दो

न प्रयुज्यते’ इति सामान्याभिधाने विशेषजिज्ञासायामपि तथैव ‘कः पुनरसौ
प्रयोगार्हः’ शब्दो न प्रयुज्यते’ इति प्रश्नाकारस्यैव भाष्यशैलीसिद्धत्वमिति
बोध्यम् । ४ ‘एवेति’ ।

समानार्थस्य वाक्यस्यानिवृत्त्यर्थम् । तदेवं शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं कदाचिन्नित्यदर्शनाश्रयणेनानुगम्यते कदाचिदनुबोधनार्थं कार्यदर्शनाश्रयणेन ॥ कार्यपक्षे तु बहवो वार्ता धर्मा वचनेन प्रतिपाद्या इति गौरवप्रसङ्गः । तथा हि—निष्कौशाम्बिगौरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्णो गौरखर इत्यादिषु क्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसंघातविकारमुच्चप्रत्यय-लोपवीप्साजातिविशेषाभिधायित्वं च वचनप्रतिपाद्यम् ॥ नित्यदर्शने त्वेकार्थीभावकृत एवायं विशेष इति न किञ्चित् प्रतिपादनीयम् ॥

(उद्द्योतः) एवमुभयोः सूत्रारूढत्वं कृत्वा व्यपेक्षापक्षं दूषयति—भाष्ये—अथैतस्मिन्निति ॥ संख्याविशेषेति । अप्सुचर इत्यादौ ॥ वचनेनेति । सविशेषणानां वृत्तिर्नैत्यादिना ॥ ननु विभाषाधिकारादाचार्यस्यायमेव पक्षोऽभिप्रेतो लक्ष्यतेऽत आह—तदेवमिति ॥ क्रान्तादिलोपाविधानं नित्यताश्रयेण । विभाषाधिकारश्च कार्यशब्दाश्रयेण, तत्पक्षेऽर्थस्यापि शास्त्रैकगम्यत्वेनैकार्थीभावस्य वैकल्पिकत्वं बोधयितुं सूत्रमावश्यकमिति भावः ॥ कार्यपक्षे तु बहवो वार्ता धर्मा इति । वाक्याद्वृत्तिर्निष्पद्यते इति वादिनां वाक्यश्रूयमाणक्रान्तादीनां शास्त्रं विना लोपासंभवो वीप्सादिवोधासंभवश्चेति भावः ॥ नित्यदर्शने त्विति । एकार्थीभाववादिनाऽर्थानां स्वाभाविकत्वपक्षस्यैव प्रागुपपादनान्नित्यदर्शनशब्देनैकार्थीभावदर्शनमत्रोच्यते इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु निरादिपूर्वपदानां क्रान्ताद्यर्थवृत्तितयैवामर्थानां नैकार्थीभावकृतविशेषत्वम् । अत एव तत्कृतविशेषेषु भाष्ये नैतेषामुक्तिः । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे इत्यादीनां क्रान्ताद्यर्थे वर्तमाना निरादय इत्यर्थः । एवं चोक्तार्थानामिति न्यायेन तेषामन्यपदार्थबोधकपदव्यययोगः सिद्धः । अत एव संख्याव्याव्ययेति सूत्रे समासेनाभिहितत्वात्सुजर्धस्य सुचोऽभाव इति भाष्य उक्तम्, सुजर्धश्च जन्मेति तत्रैव वक्ष्यते ॥ किं चैकार्थीभावो नामैकोपस्थितिस्तत्कृतत्वं न क्रान्तादिलोपस्य, संख्याविशेषप्रतीतौ हि पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कारणमिति तत्प्रतीत्यभावस्तत्कृतो भवत्येव । अन्यथा घटः घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि संख्यावत्त्वेनोपस्थित्यापत्तिः । एवं द्वन्द्वे चकाराप्रयोगोप्येतत्कृत एव । न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वात्तदप्रयोगः, समासेन सत्त्वभूतस्य विशेष्यतयाऽभिधानेप्यसत्त्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं चप्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य चयोल्यत्वेन तदप्रयोग इति तस्यापि तत्कृतत्वम् । लोकेपि पृथग्ज्ञातयोरेवैकदेशत्वे समूहादिव्यवहारात् । चार्थे द्वन्द्व इति तु सादृश्याच्चार्थत्वारोपेण नेयमिति दिक् ॥

(११९५ दूषणदर्शकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तत्र नानाकारकान्निघातयुष्मद-
स्मदादेशप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रैतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये सति

१ नित्याः शब्दा इति सिद्धान्ताभ्युपगमेनेत्यर्थः । एवं कार्यदर्शनाश्रयणेनेत्यापि न्यायेयम् । (र. ना.) २ वृत्तौ भवा वार्ताः । (र. ना.) ३ 'यित्वं

नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

निघात—अयं दण्डो हरानेन । अस्ति दण्डस्य हरतेश्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति ॥

युष्मदस्मदादेशाः—ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति । अस्योदनस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वान्नावादयः प्राप्नुवन्ति ॥ तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) एवं व्यपेक्षासामर्थ्ये दोषमभिधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरति—तत्र नानाकारकादिति । नानाशब्दः पृथग्भाववचनः । तेन भिन्नायाः क्रियायाः यत्कारकं तन्नानाकारकम् । यथा—अयं दण्डो हरानेनेति दण्डोऽस्ति क्रियायाः कर्ता, न तु हरति क्रियायाः । तथा नाना भिन्नमन्यत्कारकं यस्य तदपि नानाकारकम् । यथा—ओदनं पच तव भविष्यतीत्यत्र पचेत्येतत्कारकत्वेन नोपात्तम् ततः पचेत्येतस्मादुत्तरस्य युष्मदादेशो न भवति । क्वचित्तु पचोदनं तव भविष्यतीति पाठः । ओदनस्य पचति क्रियां प्रति कारकत्वम्, न तु भवति क्रियां प्रतीति नानाकारकत्वं भिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारकत्वस्य ॥ अस्ति दण्डस्येति । अनेनेति पदेन दण्डस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात् ॥ अस्योदनस्येति । स्वस्वामिभावस्य भाविनः प्रतिपादनादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु व्यपेक्षावादे एकार्थीभावकृतविशेषस्य वक्तव्यत्ववदेकार्थीभाववादेपि निघातयुष्मदस्मदाद्यादेशोदाहारणविषयैकार्थीभावाभावेन समर्थपरिभाषानुपस्थितौ तिष्ठति देवदत्तो गच्छत्वमित्यादौ भिन्नवाक्ये निघातादिप्रतिषेधो वक्तव्यः स्याद् । व्यपेक्षावादे तु न दोषस्तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ भिन्नवाक्ये सामर्थ्याभावात् ॥ एवं राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चैत्यर्थे राज्ञो गवा गोश्चाश्वपुरुषाभ्यामेकार्थीभावस्य वक्तुं शक्यतया युगपत्पृथीवत्पुरुषद्वन्द्वौ प्राप्नुतस्तथा च स्वरद्वयं स्यादिति तत्प्रतिषेधो वाच्यः । व्यपेक्षावादे तु न, राज्ञश्चिभिरेव व्यपेक्षा न गवेति वक्तुं शक्यत्वादिति पूर्वपक्षे व्यपेक्षावादेपीदमवश्यं वाच्यमित्याह—भाष्ये—तत्र नानाकारकादिति । तत्र पक्षद्वयेपि ॥ इदमेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे—ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरतीति । सर्वथा पक्षद्वयेपीत्यर्थः । भाष्ये तत्र चेति पाठे तत्रैकार्थीभावे । चाव्यपेक्षायाम् ॥ तत्रैतस्मिन् व्यपेक्षायामिति । तत्रैकार्थीभावे ॥ एतस्मिन् व्यपेक्षासामर्थ्ये चेत्यर्थः ॥ हरतेर्नानाप्रकारानेककारकात्परत्वाभावादाह—नानाशब्द इति । पृथग्भावेति । पृथक्क्रियावचन इत्यर्थः ॥ भावशब्दः क्रियापरः तदाह—भिन्नायाः क्रियाया इति । निघातप्राप्तिविषयभिन्नाया इत्यर्थः ॥ अयं दण्ड इत्यत्र निघातविषया हरणक्रिया तद्विज्ञास्तिक्रिया तत्कारकं दण्डः । अत्र पक्षे ओदनं पचेत्यादेरनुदाहरणत्वमाशङ्क्याह—तथा नानेति । अन्यद् युष्मदस्मद्विन्नं कारकं यस्य पचेत्यादेरित्यर्थः ॥ प्रतिषेधवचनारम्भे तत्रादेशाभावमुपपादयति—अत्र पचेरिति ॥ क्वचित्त्विति । युष्म-

वच' । ४ संख्याविशेषप्रतीतौ पृथगुपस्थापकपदज्ञानस्य कारणत्वाभावे इत्यर्थः । (र. ना.) ५ ज्ञेयमित्यर्थः । (र. ना.)

दस्मत्साध्यभवनक्रियाभिन्नपञ्चादिक्रियाकारकत्वादोदनादि नाना-
कारकमिति भावः ॥ ननु हरतेः कारणमात्रापेक्षत्वेन न दण्डेन
व्यपेक्षेत्यत्राह—अनेनेतिपदेनेति । अत एवास्ति सपिण्णिवानेन
पय इत्यादौ षत्वम् ॥ पचौदनमित्यत्र संबन्धाभावात्कथं व्यपेक्षेत्यत
आह—भाविन इति ॥ ओदनं पचेति पाठेऽप्योदनद्वारिका पचि-
नापि व्यपेक्षेति बोध्यम् । अर्थयोराकाङ्क्षैव व्यपेक्षेति तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते—नानाकारकादिति, यदा तेनैवासज्य
हियते ॥

(प्रदीपः) तेनैवासज्येति । ततश्च दण्डस्य हरणं प्रैति
कारकत्वाच्चास्ति नानाकारकत्वमिति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नापि ब्रूमः—अन्येनासज्य हियत इति ॥ किं
तर्हि ? शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह, तद-
स्माकं प्रमाणम् । शब्दश्चेह सत्तामाह—‘अयं दण्डः’
अस्तीति गम्यते । स दण्डः कर्ता भूत्वान्येन शब्दे-
नाभिसंबन्धमानः करणं संपद्यते । तद्यथा—कश्चि-
त्कंचित्पृच्छति—‘क देवदत्तः’ इति । स तस्माया-
चष्टे—‘असौ वृक्षे’ [इति ‘कतरस्मिन्’] ‘यस्ति-
ष्ठति’ इति स वृक्षोधिकरणं भूत्वाऽन्येन शब्देना-
भिसंबन्धमानः कर्ता संपद्यते ॥

(प्रदीपः) अयं दण्डोस्तीति । यत्रान्यत् क्रियापदं
न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्ति क्रियैव प्रतीयते । ततोऽस्ति क्रियायां
दण्डस्य कर्तृत्वाद्भवत्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः ॥ क देवदत्त
इति ॥ यदा बहवः पुरुषा दूरस्था भवन्ति तदैते प्रश्नोत्तरे ॥
यस्तिष्ठतीति । यदान्ये निपातिता वृक्षाः, एकस्तूर्ध्वस्तदा
विशिष्टवृक्षाधिकरणत्वेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते ॥

(उद्ध्योतः) एकस्तूर्ध्व इति । तिष्ठतेश्चोर्ध्वदेशसंयोगोप्यर्थ
इति भावः ॥

(११९६ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ प्रचये समासप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
राज्ञो गौश्चाऽश्वश्च पुरुषश्च राजगवाश्वपुरुषा इति ॥

(प्रदीपः) प्रचय इति । अनेकस्मिन् संबन्धिनि विव-
क्षित इत्यर्थः । तत्र गो राज्ञापि सामर्थ्यमश्वपुरुषाभ्यामपि ।
तत्र युगपद् द्वौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नुतः । पूर्वं वा तत्पुरुषः
पश्चाद् द्वन्द्वः । विप्रतिषेधाभावाच्च न परत्वेन व्यवस्था, भिन्न-
समुदायविषयत्वात् संज्ञाद्वयस्य । तत्र षष्ठीतत्पुरुषे सति गोर-
तद्धितलुकीति टच् प्राप्नोति । अर्थश्च भिद्यते राजगवाश्वपु-
रुषा इत्युच्यमानेऽश्वपुरुषयो राज्ञा संबन्धो न प्रतीयेत ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—प्रचयेति । व्यपेक्षावादेपि समुदायेन
व्यपेक्षायामवयवातिरिक्तसमुदायस्यावयवानालिङ्गितस्य निरूपयितु-

१ हरतीत्यनेनैव कारणत्वेनासज्य संबन्ध हियते अन्यक्रियाकारकत्वात्
पृथक् क्रियते इत्यर्थः । अयं भावः । अयं दण्डो हरानेन इत्यत्र क्रियान्तरस्या-
द्यतत्वादेकक्रियानिरूपितमेव कारकत्वं दण्डस्येति नानाकारकत्वं नास्तीति ।
(र. ना.) २ हरणं प्रत्येवेति सावधारणं व्याख्येयम् । (र. ना.) ३ अन्येन,
अस्तीत्यनेन, आसज्य, कर्तृत्वेन संबन्ध, दण्डो हरणक्रियां प्रति कारणत्वं हियते
प्राप्यते इति वयं नैव ब्रूमः किं तर्हि, आकाङ्क्षादि वलाद् दण्डशब्द एवाहेत्यर्थः ।

मशक्यत्वेनावयवैरपि व्यपेक्षास्येवेति तन्मतेऽप्ययं दोषस्तदवस्य
इति भावः ॥ ननु प्रचयशब्दस्य समाहारपर्यायत्वेन समाहारे
समासनिषेधेपीतरेतरयोगे स दुर्वार इत्यत आह—अनेकस्मि-
न्निति । प्रचय आधिक्यमिति भावः ॥ ननु युगपदेकस्यानेकसं-
व्धानुपपत्तेः कथं युगपत्समासद्वयप्रसङ्गोऽत आह—तत्रेति ॥ गो-
राज्ञापीति । समुदायव्यपेक्षायामवयवव्यपेक्षायाः समुदायैकार्थी-
भावेऽवयवैकार्थीभावस्य च दुर्निवारत्वादिति भावः । अथादिमिश्च
साहित्यसत्त्वादेव सै इति बोध्यम् ॥ पूर्वं वा तत्पुरुष इति ।
प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति भावः ॥ ननु परत्वाद् द्वन्द्व एव
भविष्यतीति न दोषोऽत आह—विप्रतिषेधेति ॥ आकङ्क्षारि-
त्येव्यविरोधमुपपादयति—भिन्नसमुदायेति ॥ टज्जिति । तथा
च स्त्रीत्वे ङीप् स्यात् । किं च द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषेऽवङ्गो वैकल्पिक-
त्वेन राजगोश्वपुरुषा इत्यपीष्यते तत्र स्यादिति भावः ॥

(११९७ द्वितीयदूषणबाधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ समर्थतराणां वा ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति ॥
कानि पुनः समर्थतराणि ? यानि द्वन्द्वभावीनि ॥
कुत एतत् ? एषां ह्याशुतरा वृत्तिः प्राप्नोति ।
तद्यथा—‘समर्थतरोयं माणवकोऽध्ययनाय इत्यु-
च्यते ‘आशुतरग्रन्थः’ इति गम्यते ॥

(प्रदीपः) समर्थतराणां वेति । शक्ततराणामि-
त्यर्थः ॥ एषां ह्याशुतरेति । प्रथमा प्रातिपदिकार्थमात्रे
विधीयमाना न किञ्चिद् द्वौ वस्तु अपेक्षते षष्ठी तु बाह्यसंबन्ध-
पेक्षत्वाद्बहिरङ्गा । तत्रान्तरङ्गप्रथमानिमित्तः पूर्वं द्वन्द्वो भवति ।
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति द्वन्द्वे कर्तव्ये षष्ठीसमास-
स्यासिद्धत्वात् ॥ आशुतरग्रन्थ इति । आशु प्रतिपत्तव्यो
ग्रन्थः आशुतर उच्यते ॥

(उद्ध्योतः) समर्थतराणामिति भाष्यं नैकार्थीभावपरं तत्र
तरतमायोगादत आह—शक्तेति ॥ समर्थतरत्वे आशुतरत्वं
हेतुः, तरत्वमन्तरङ्गत्वादिति व्युत्पादयति—प्रथमेत्यादिना ॥
आशुतरग्रन्थ इति बहुव्रीहिः । एवं चाशुतरं कार्यप्राप्तिमन्त्रमेव
शक्ततरत्वं बोध्यम् ॥

(व्याख्यानंतरभाष्यम्)

अपर आह—समर्थतराणां वा पदानां समासो
भविष्यति ॥ कानि पुनः समर्थतराणि ? यानि
द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् ? समानविभक्तीन्ये-
तानि, अन्यविभक्ती राजा । भवति विशेषः स्व-
स्मिन् भ्रातरि पितृव्यपुत्रे च ॥

(प्रदीपः) एतानीति । तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामे-
कार्थीभावे च प्रत्यासन्नतरं कारणमित्यर्थः ॥

अयं भावः । पिण्डीमित्यत्र मुङ्क्ष्वेति क्रियाध्याहारवत् दण्ड इत्यत्राप्यस्ति
क्रियाध्याहार इति व्याख्येयम् । (र. ना.) ३ अनेकत्वमिति तु कैयटानुसारिणो
वयम् । (र. ना.) ४ द्वन्द्वसमास इत्यर्थः । (र. ना.) ५ इदं प्रात्यन्ध्वि ।
(र. ना.) ७ ‘एतानि हि समानविभक्तीति’ । ८ समानमातापितृजत्वादिति
भावः । (र. ना.)

(उद्घोतः) नुत्येति । नुत्यनादीयैः प्रथमं क्षणिकार्थी-
भावस्य व्यपेक्षाया वा कल्पनात्पूर्वं द्रष्टे ततः पठितत्पुरुष इत्यर्थः ॥

(११९८ द्वितीयदूषणवाधकार्तिकान्तरम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् । समुदा-
येन राज्ञः सामर्थ्यं भवति, नावयवेन ॥

(प्रदीपः) समुदायसामर्थ्यादिति । समुदायद्वन्द्वार्थं
अति राजा विशेषणत्वेनोपात्त इति तेनैव राज्ञः सामर्थ्यं नाव-
यवेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नावयवेनेति । प्रत्येकमवयवैरनुमीयमानस्य
सामर्थ्यस्य सूत्रेण साक्षात्तेत्यर्थः ॥ एवं च तस्य समुदायेन साम-
र्थ्यात् पूर्वं तत्समुदायप्रयुक्तो द्रष्ट इति भावः ॥ ननु द्रष्टे समु-
दायेनेव तदवयवगोचरत्वेनापि राजपदार्थस्य सामर्थ्यसत्त्वात्तत्समु-
दायस्यापि पठितत्पुरुषसंज्ञा स्वादिति ट्चप्रसङ्ग इति चेन्न । नावय-
वेनेत्यस्यावयवसापेक्षेणेति शेषेणोपात्तम् ।

(व्याख्यानान्तरभाष्यम्)

अपर आह—

(व्याख्यानान्तराय न्यासान्तरम्)

* समर्थतराणां वा समुदायसामर्थ्यात् * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति ॥

कृत एतत् ? । समुदायसामर्थ्यादेव ॥

(प्रदीपः) अपर आहिति । अत्र पक्षे समुदायसामर्थ्यं
समर्थतरत्वे हेतुः । समुदायसंबन्धे नावयवस्याप्यनुमीयमानः
संबन्धोऽस्तीति तदपेक्षः प्रकरप्रलयः ॥

(उद्घोतः) तदेव स्फुटं व्याख्यानान्तरव्याजेनाह—अपर
आहिति ॥ राज्ञः समुदायेनैव सामर्थ्यात्तरणो धैर्यमार्थाद्भूनाह—
समुदायेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्मिन्पक्षे 'वा' इत्येतद्समर्थितं भवति ॥

(प्रदीपः) अस्मिन् पक्षे इति । एकस्मिन् साध्ये हेतु-
द्वयोपादाने विकल्पो भवति इह त्वन्यत्रान्यो हेतुः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतच्च समर्थितम् ॥ कथम् ? । नैव वा पुनरत्र
राज्ञोऽवयवपक्षमात्रस्य गवा सह समासो
भवति ॥ कथं तर्हि गोः राजानमपेक्षमाणस्याश्व-
पुरुषाभ्यां सह समासो भवति ? ॥ प्रधानमत्र तदा
गौर्भवति । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि
समासः ॥

(प्रदीपः) एतच्चेति । सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद् राज्ञो
गवा समासो न भवतीत्यस्यार्थस्य वाच्येन्द्रः प्रतिपादकः ॥

१ कृते इति शेषः । (२. ना.) २ 'अस्मिन्' । ३ अच्येयमात्रमितिपे
द्वयार्थकृतसमासपक्षमात्रा समासमितिपेक्षः पक्षान्तरमिति वाच्येन्द्र उपपन्न इति

(उद्घोतः) इत्यस्यार्थस्येति । विशेषणसापेक्षरूपे इव वि-
शेषान्तरसापेक्षत्वमात्रसामर्थ्यप्रयोजकम् । एवं चेदं पक्षद्वयेऽप्यनाव-
श्यकमिति भावः ॥ आद्ये—प्रधानमत्रेति । अवयवसंख्यया
तत्र समूहस्य संख्यावत्त्वावयवणात्तस्य प्राधान्यमिति भावः ॥

(वाक्यलक्षणाधिकरणम्)

(११९९ वाक्यलक्षणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं
वाक्यम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं
वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥

साव्ययम्—उच्चैः पठति नीचैः पठतीति ॥

सकारकम्—ओदनं पचति ॥

सकारकविशेषणम्—ओदनं मृदु विशदं पचति ॥

(प्रदीपः) आख्यातमिति । नानाकारकाभिधातादि-
निरुतये क्वचित् प्रवृत्तये च समानवाक्ये निघातयुग्मद्वयदा-
देशा वक्ष्यन्ते । तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यं परि-
भाष्यते ॥ अव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येकं समुदायानि चाश्री-
यन्ते यथा वृपलेन प्रवेष्टव्यम् । अट्कुप्वाङ्मुम्ब्यवाये-
पीति । आख्यातमिति चैकत्वं विवक्ष्यते । लक्षणविधानसा-
मर्थ्यात् । तथा च तिकृत्तिङ् इत्यत्र वक्ष्यते तिकृत्प्रति-
पेक्षानर्थक्यं च समानवाक्याधिकारादिति । भवति-
पचतीत्यादौ सत्यपि साध्यसाधनभावे आख्यातयोर्द्वित्वात्
समानवाक्यसाभावविधाताप्रसङ्गात् ॥ उच्चैरिति । यथ-
प्यव्ययं कारकं विशेषणं च तथापि प्रपञ्चार्थमस्योपादानम् ।
तथा च वक्ष्यते—आख्यातं सविशेषणमित्येवेति ॥

(उद्घोतः) वाक्यलक्षणकरणसासंगतिमाशङ्क्याह—माने-
ति ॥ क्वचिदिति । नचास्तिप्रति कृते इत्यादौ ॥ अत्र क्षारमैव्याप्तं
प्राप्नोति, यथा कर्मचित्तामर्थ्यग्रहणेणु—अयं दण्डो हरानेनेत्या-
दावपि स्यादिति भावः ॥ लौकिकेति । सुतिष्ठन्तचयो वाक्यमि-
त्यादि ॥ लक्षणविधानेति । निष्क्रियवाक्यमात्रस्य लोकाव्युत्प-
त्तिसिद्धत्वादिति भावः । अव्ययग्रहणवैयर्थ्यामाशङ्कते—यद्यप्य-
व्ययमिति । स्वर्गच्छतीत्यादौ कारकम् । उच्चैः पठतीत्यत्र वि-
शेषणं, कित्वाविशेषणत्वादत्रापि कर्मत्वं वा ॥

(१२०० वाक्यलक्षणवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ सक्रियाविशेषणं च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम् । मृदु पचति
मृदु पचतीति ॥

मात्र । (२. ना.) १ 'मृदु विशदमोदनं' ॥ २ नचा इत्यस्य तिष्ठतीत्यनेनेति
शेषः । (२. ना.)

(प्रदीपः) सक्रियाविशेषणं चेति । प्रत्यासत्त्या कारकस्येव यद्विशेषणं तद् गृह्यते, न तु क्रियाया इति भावः ॥ आख्यातेन च क्रियाप्रधानत्वं लक्ष्यत इत्यतिष्ठन्तेष्वपि देवदत्तेन शयितव्यमित्यादिषु वाक्यत्वं सिद्ध्यति ॥

(उद्घोतः) सविशेषणमित्येव क्रियाविशेषणे सिध्यतीत्यत आह—प्रत्यासत्त्येति । यद्यपि कारकत्वादप्यस्य सिध्यति तथाप्यव्ययग्रहणवदिदमपि प्रपञ्चार्थमिति तत्त्वमिति बोध्यम् ॥ क्रियाप्रधानत्वमिति । लक्ष्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदम् । देवदत्तो गत इत्यादौ त्वस्तीत्यध्याहार्यमिति भावः ॥

(वाक्यलक्षणन्यासान्तरभाष्यम्)

अपर आह—“आख्यातं सविशेषणम्” इत्येव । सर्वाणि ह्येतानि विशेषणानि ॥

(१२०१ वाक्यलक्षणान्तरवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ एकतिङ् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

एकतिङ् वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि ॥

(प्रदीपः) एकतिङिति । एकशब्दः समानवचनो, न तु संख्यावाची । बहुव्रीहिश्चायम् ॥ ब्रूहिब्रूहिति । ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिद्ध्यति ॥

(उद्घोतः) नन्वेकग्रहणात्पुनरप्यनुपपत्तिस्तदवस्येत्यत आह—एकशब्द इति ॥ एकस्य पदस्य वाक्यसंज्ञायां प्रयोजनाभावादाह—बहुव्रीहिरिति । एकं तिङन्तं यत्र समुदाये इत्यर्थः ॥ परेत्वाख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति लक्षणं तिङ्ङितिङ् इति सूत्रेऽतिग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याभिमतं लौकिकमेव पचतिभवतीत्येतत्साधारणम् । तत्र सविशेषणत्वेन विभागे साकाङ्क्षत्वं लब्धम् । तत्राख्यातपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते । तेन त्वया शयितव्यमित्यादेः संग्रहः । सविशेषणमित्यस्य साक्षात्परम्परया वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थः । तेन नयास्तिष्ठति कृले इत्यादौ नया इत्यादेः समानवाक्यस्यत्वसिद्धिः । एतदेवाभिप्रेत्यामरकोशे कारकान्वितक्रियावाचकं सुवन्तचयतिङन्तचयसुसिङन्तचयान्यतमं वाक्यमित्युक्तम्—

सुसिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता-

इत्यनेन । तत्र वाशब्दश्चेदर्थः । कारकं च तिङन्तवाच्यं तदतिरिक्तपदवाच्यं वेत्यन्यत् । एकस्य तत्त्ववारणाय सुवन्तचयेत्यादि । एतत्समानार्थकमेवाख्यातमित्यादीति स्पष्टमेव । एतदेवैकोदेश्यकैकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यलक्षणं बोध्यम् । तदुक्तं हरिणा—

“साकाङ्क्षवर्चयं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् ।

क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते”

इति । वाक्यमित्यस्यैकं वाक्यमित्यर्थः ॥ अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागो स्यादिति जैमिनिसूत्रात् । अत एवोद्देश्यानेकत्वे विधेयानेकत्वे च वाक्यभेद इति मीमांसकोद्घोषः ॥ यत्तु कैयटेनास्य पारिभाषिकत्वमुक्तं, तत्प्रमादात् ॥ यदप्याख्यातमित्यत्रैकत्वविवक्षां

कृत्वा पचति भवतीत्यत्र वाक्यत्ववारणं तेन कृतम् । तदपि न, आख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणमेकमेवेति प्रागुक्तभाष्यरीत्यैकत्वविवक्षायाः फलाभावात् ॥ किंच व्यक्तपक्षे न ब्राह्मणं हन्यादित्यादावेकं ब्राह्मणमहत्वा कृती स्यादिति भाष्योक्तन्यायेनान्नैकत्वविवक्षाया-मेकस्यैवाख्यातस्य वाक्यत्वं बोधितं स्यान्नाख्यातान्तरस्येति दोषात् । किं चान्यैकत्वविवक्षया समकक्षाख्यातद्वित्वे पचतिकरोति चेत्यादौ तद्वारणेपि विशेषणमादाय तद्वित्वे वारणमशक्यं सविशेषणे आख्याते एकत्वसत्त्वात् । अनेन च ब्रूहिब्रूहीत्यस्याप्यसंग्रहः । विशेषणानुपादानेन सविशेषणत्वाभावात् । वाक्यत्वफलं तु ‘मया किञ्चिद्वक्तव्यम्’ इति प्रश्नोत्तरे । अत्रानन्यस्यापि प्रश्नाख्यातानेनेन वाक्यस्य टेः भुतसिद्धिः । अतः स्वशास्त्रपरिभाषितं लक्षणमाह—एकतिङिति । यत्तु कैयटेन ब्रूहिब्रूहीति भाष्योदाहरणं देवदत्तेति शेषपूरणेन व्याख्यातम् । तत्र, पूर्वलक्षणेनैव सिद्धेः । द्विःप्रयोगस्य भाष्ये व्यर्थत्वापत्तेश्च ॥ एतेन पूर्वलक्षणे एकत्वाविवक्षाशङ्कावारणेनैकत्वविवक्षा-बोधनार्थमिदं लक्षणान्तरमुक्तमित्यष्टमे कैयटोक्तमपास्तम् ॥ यद्यप्यग्रेऽप्ये इत्यादौ पूर्वरूपाय द्वित्वेऽन्तरपदत्वमप्यस्ति । एवं च ब्रूहि-ब्रूहीत्यत्र कथमेकतिङ्त्वं तथाप्येकानुपूर्वीकतिङन्तसमुदायो वाक्यमित्यर्थः । बहुव्रीहिसमासात् । तेन पचतीत्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वम् ॥ एतल्लक्षणानुसारेणैवातिङ् इति प्रत्याख्यातमित्यन्यत् ॥ अत एव भगवतैकतिङ्वाक्यमित्यत्र चशब्दो वाशब्दो वा नोक्तः, भिन्नविषयत्वात् । एकविषयत्वे हि सोऽवश्यं वक्तव्यः स्यात् । दृश्यते हि भगवतस्तथा शैली, तस्मादाद्यलक्षणं वाक्यस्य देरित्येतच्छास्त्रलोकसाधारणम् । अत एव पच पश्य च देवदत्तेत्यादौ भुतो भवत्येव । एकतिङित्येतन्मात्रोक्तौ तत्रापीदमेवेति भ्रमः स्यात्तदर्थमिदम् ॥ समानवाक्ये इत्येतद्विषयं क्वचित् भुतविषयं चैकतिङिति । अत एव ब्रूहिब्रूहीत्युदाहरणसंगतिः । अत एव तिङ्ङितिङ् इति सूत्रे भाष्ये—समानवाक्याधिकारादतिङ्ग्रहणानर्थक्यमिति वार्तिकव्याख्यावसरे न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्त इति उक्तम् । तेनैकतिङिति बहुव्रीहिरिति च सूचितम् ॥ स्पष्ट-श्चायमर्थोऽग्रेऽत्र भाष्येपीत्यनुपदमेव स्फुटीभवित्यतीत्याहुः ॥

(१२०२ वाक्यलक्षणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस-

दादेशाः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

समानवाक्य इति प्रकृत्य निघातयुष्मदसदादेशा वक्तव्याः ॥ किं प्रयोजनम् ? । नानावाक्येषु मा भूवन्निघातादय इति । अयं दण्डो हरानेन । ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति ॥

(उद्घोतः) समानवाक्ये इति । समानशब्द एकपर्यायः । एवंविधलक्षणलक्षिते एकवाक्ये इत्यर्थः ॥

१. साव्यकारकविशेषणमित्यत्र पूर्ववार्तिके इति शेषः । (र. ना.) २ क्रियाविशेषणस्य कर्मकारकत्वादित्यर्थः । (र. ना.) ३ ‘नार्थ’ । ४ ‘ब्रूहि देवदत्त’ इत्येवं प्राठस्तु केनचित् कैयटं दृष्ट्वा शोधितः । परंतु भाष्ये ‘देवदत्त’ इति नास्ति इति नागेशेनोद्घोते स्पष्टमभिहितम् । ५ सविशेषणत्वेनेति लब्धमित्यनेनाश्वेति । (र. ना.) ६ पचति भवतीत्यादौ । (र. ना.) ७ एकस्य पदस्य वाक्यत्ववारणेत्यर्थः । (र. ना.) ८ भेदे विभागे सति परस्परं साकाङ्क्षवचनं परानाकाङ्क्षशब्दकम्, परस्मिन् वाक्यपठकपदार्थातिरिक्तेऽर्थेऽनाकाङ्क्षः शब्दः

यस्य तत् । गुणवत्, सविशेषणम्, एकार्थम्, अन्वितैकार्थबोधकं क्रियाप्रधानं, क्रियासुख्यविशेष्यकबोधजनकं वाक्यमुच्यते इति कारिकार्थः । (र. ना.) ९ द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे ४४ शं सूत्रमिदमिति बोध्यम् । १० अन्वितैकार्थबोधकस्य वाक्यत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः । (र. ना.) ११ सरूपसूत्रभाष्याश्रयभूतमिदमिति भावः । १२ एकस्यैव द्विःप्रयोगे गृह्यपचति पचतीत्यादौ विशेषणमादायवारणमशक्यमित्यर्थः । (र. ना.)

(१२०३ दूषणवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ योगे प्रतिषेधश्चादिभिः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

आदिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । आमस्तव च स्वं मम च स्वम् ॥

(उद्ध्योतः) चादिभिर्योग इति । न चवाहेतिष्ये समान-
वाक्ये इत्यस्य संन्यो नेत्यर्थ इति कश्चित् ॥ तत्र । यथान्यास एव
आदिभिरित्युत्तरमाप्यसंगतेः । किं च तत्र गते भिन्नान्येऽपि
निषेधप्रवृत्तिरप्यस्य फलं वाच्यम् । तत्रादेशप्राप्त्यभावेन निषेधस्यैव
वैयर्थ्यात् । तस्माद्युष्मदाद्यादेशप्रतिषेध इत्येवार्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव चादिभि-
र्योगे प्रतिषेध उच्यते ? ॥

(उद्ध्योतः) किमर्थमिदमिति । इदं प्रतिषेधवचनमा-
ख्यातं साध्यवेत्यादिवाक्यलक्षणं च किमर्थमिति प्रश्नः ॥ अतः
यवोत्तरग्रन्थे वाक्यसंज्ञेत्युक्तिः संगच्छते ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदमद्यापूर्वं क्रियते, वाक्यसंज्ञा समानवाक्या-
धिकारश्च । तद् द्वेष्यं विजानीयात् सर्वमेतद्वि-
कल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वा न्वाचष्टे चा-
दिभिर्योगे यथान्यासमेव भवतीति । सा चावश्यं
वाक्यसंज्ञा वक्तव्या समानवाक्याधिकारश्च
वक्तव्यः ॥

(उद्ध्योतः) वाक्यसंज्ञेति । एकतिष्ठितेति ॥ तद् द्वेष्य-
मिति । इदमसमर्थेऽप्राप्तावपूर्वविधायकमिव चादियोगेति तदपवाद-
तयाऽपूर्वविधायकम्, न त्वधिकार इति आन्येऽप्यन्यनिवारणायैव-
मन्वाख्यातमित्यर्थः । न चवाहेत्यारम्भसामर्थ्यान्नैवमित्यन्वाख्यान-
तात्पर्यम् । पक्षमेकतिष्ठितेति वाक्यलक्षणसौबोचौ शब्दे सर्वत्र
वाक्यस्य टेतित्यादावपीदमेव वाक्यलक्षणमिति आन्येऽपि प्रतीदमपि
वाक्यलक्षणं शास्त्र आशीर्यत इत्यन्वाख्यानार्थम् लक्षणम् । समा-
नवाक्ये इत्यनेकतिष्ठितेव उदाहरणेन चान्यत्राप्यस्याशयं सूचि-
तम् । चादिभिर्योगे इत्याद्युपलक्षणम् । एतच्चदमद्यापूर्वं क्रि-
यते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च तद् द्वेष्यमित्यनेन
सूचितम् । इदं यद् इयं क्रियते तद्वेष्यमित्यनेन स्वरसतः प्रतीते-
रित्यलम् ॥ विकल्पत इत्यस्य व्याप्तीतीत्यर्थः । एवं च समाज-
वाक्ये इत्यधिकारपरमेकतिष्ठितेव चात्र वाक्यपदार्थः । आचल-
क्षणेनार्थं दण्डो हरानेनेत्यस्यापि वाक्यत्वाच्च निषातापत्तिः ।
अयं दण्डोऽस्तीत्यस्यापि अनेनेत्येतदर्थपरिच्छेदद्वारा इति क्रियावि-
शेषणत्वात् ॥ पचोदनं तव अनिष्यतीत्यत्र हेतुहेतुमद्भावेनान्वयाद्
अवनक्रियां प्रति तस्य विशेषणत्वाद्वान्यत्वेति भावः ॥ साचा-
वश्यमिति । वाक्यसंज्ञाफलमयं दण्डो हरानेनेत्युक्तम् ॥

१ नचवाहेति सूत्रस्य भिन्नवाक्येऽपि प्रवृत्तिरिव फलं वाच्यम्, समानवाक्ये
प्रवृत्तवार्तिकस्य निषेधकत्वादिति भावः । (र. ना.) २ नचवाहेति सूत्रस्य
प्रवृत्तवार्तिकस्य चेति शेषः । ननु भिन्नवाक्यत्वं समानवाक्यत्वाभ्यां व्यवस्थेति
भावः । तथा सत्येव 'यथान्यास एव चादिभिरित्युत्तरमाप्यसंगतिरिति बोध्यम् ।
(र. ना.) ३ इदं पदार्थमेव दर्शयति आनेन वाक्येन । (र. ना.) ४ यद्वा,
वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारोऽस्तीत्यतः, सर्वम्, युष्मदाद्यादिवाचिवाक्यं तत्रि-
षेधकं नचवाहेत्यादिरूपं च सर्वम्, यतो विकल्पते व्याप्नोति इति ततो हेतो-
र्यद् इयं नचवाहेत्यादिनिषेधशालस्य द्वेष्यं, तदपवादतयाऽपूर्वविधायकत्वेन

(१२०४ समानवाक्याधिकारफलवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ समर्थनिघाते हि समानाधिकरण-
युक्तयुक्तेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

समर्थनिघाते हि सति समानाधिकरणयुक्तयुक्ते-
षूपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् ॥ समानाधिकरण-
पटवे ते दास्यामि, मृदवे ते दास्यामि ॥ समाना-
धिकरण ॥ युक्तयुक्ते—नद्यास्तिष्ठति कूले, वृक्षस्य
लम्बते शाखायाम्, शालीनां ते ओदनं ददासि,
शालीनां मे ओदनं ददासि ॥ किं पुनः कारणं न
सिद्ध्यति ? असमर्थत्वात् ॥

(प्रदीपः) समर्थनिघाते हीति । निघात उपलक्ष-
णम् । तेन युष्मदस्य दद्यात् अपि गृह्यन्ते ॥ पटवे ते इति ।
अत्र समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति वाचनिकम-
सामर्थ्यमिति । असति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्य दद्यात्
न स्यात् । युक्तयुक्तेषु साक्षात् सामर्थ्याभावात् कार्यं न
स्यात् । नया इत्यादि कारकविशेषणं विज्ञेयम् ॥

(उद्ध्योतः) समानवाक्याधिकारफलमाह—आन्ये—समर्थ-
निघाते हीति । निघाते इत्युक्त्या पटवे ते इत्युदाहरणमनुपपन्नमत-
माह—उपलक्षणमिति ॥ कार्यं न स्यादिति । तिष्ठति लम्बत
इत्यादौ निघातो न स्यात्, शालीनां ते इत्यादौ युष्मदाद्यादिश्च न
स्यादित्यर्थः ॥ नन्वाख्यातं सविशेषणमिति वाक्यलक्षणं नद्यास्ति-
ष्ठति कूले इत्यादौ नास्तीति कथमत्र निघात इत्यत आह—नद्या
इत्यादीति । तथा च सकारकविशेषणमाख्यातमिति लक्षणेन
न दोष इति भावः ॥ बहुत एकतिष्ठिते लक्षणेनात्र न दोष इति
बोध्यम् । एवं च तत्प्रकरणे समर्थपरिभाषोपस्थितेः फलाभावेनैका-
धीभावसामर्थ्यग्रहणे न कश्चिदोप इति तात्पर्यम् ॥

(इति वाक्यलक्षणप्रयोजननिरूपणम्)

(अथ राजगवीक्षीरे समासनिर्णयाधिकरणम्)

(१२०५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गे
द्विषष्टीभावात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गः ॥ किं कारणम् ? ।
द्विषष्टीभावात् । द्वे ह्यत्र षष्ठ्यौ राहः गोः क्षीर-
मिति ॥

(प्रदीपः) राजगवीक्षीर इति । राज्ञो वा गौस्स्याः
क्षीरमित्येतस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) अर्थमेवेन समासद्वयस्यैव वाक्यमापत्तिरतः

शङ्क्युतं विजानीयाद् आन्येऽप्येति शोचते । (र. ना.) ५ ननु समाज-
वाक्याधिकारे तदपवादपूर्वो युष्मदाद्यादेश इति भावः । (र. ना.) ६ इदं,
समानवाक्ये इत्यादि वार्तिकम्, असमर्थे, समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषु वक्ष्यमाणे-
ष्वित्यर्थः । (र. ना.) ७ आख्यातं सविशेषणं वाक्यमित्येवंस्मृतमित्यर्थः । (र. ना.)
८ आख्यातं सविशेषणमिति, एकतिष्ठितेति वाक्यपदार्थे इत्युत्तरोधेन कश्चिद्
किमिदाशीर्यत इत्यर्थेति शेषः । (र. ना.) ९ पूर्ववाक्यार्थस्य उच्यमानवाक्यार्थे
इति शेषः । (र. ना.) १० अतोऽत्र तयादिचकारार्थान्नैकतिष्ठितेति वाक्यमात्र-
लक्षणमाशङ्क्यमिति भावः । (र. ना.)

अपः—राज्ये वेति । अतोऽपि आपत्तिरिति भावः । इयगव्या-
पतिः सैवमेव । ॥ १० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नित्युच्यते—‘हिसमासप्रसङ्ग’ इति । यदा
सुप्पठेति तन्ने न तदा हिसमासप्रसङ्ग इति ? ॥

(प्रदीपः) नित्युच्यते इति । ह्योः पठन्तयोः समा-
सः—इत्येव न तदा पर्यनुवृत्तेः ॥ सुप्पठेति । संख्याया विव-
क्षितानाम् अनुवृत्तस्य नानुवृत्तत्वात्तस्मिन् समासप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उच्यते) ॥ समासाभिलषांस्वभावात्पठित आह—इ-
त्येति । उच्यते गीत्यापरेत्येवार्थ इति भावः ॥ ननु संख्या-
निरूपणार्थां ननु गणयित्वादत्तेन प्रसङ्गोऽपि आह—समुदाय-
त्वेति । प्रत्ययप्रत्ययपरिभाषयत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैव विज्ञातं—ह्योः सुवन्तयोः समासप्रसङ्गो
हिसमासप्रसङ्ग इति ॥ कथं तर्हि ? द्विप्रकारस्य
समान्यस्य प्रसङ्गो हिसमासप्रसङ्ग इति ॥ राज-
गोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इत्येवमिदं प्रकाशयति—नैवमिति ।
ह्योः समासयोः समाहारो विज्ञातं पात्रादिभ्यः प्रति-
पेद्य इति दर्शनात् ॥ अनुमेयार्थं चान्तरेण व्यतीक-
रोति—द्विप्रकारस्येति ॥ एकसिद्धिपार्थं यदाविज्ञानगवी-
क्षीरं कदाविज्ञानगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उच्यते) अनुमेवेति । अत्रिष्टु—द्विप्रकारः समासो दि-
समास इति । अत्र तद्विज्ञानमप्यमपदलोपिसमासे भाष्यतत्प-
र्यम् । एवं च पात्रादिभ्यं न कल्प्यमित्याहुः ॥ अर्थान्तरे तस्यापि-
ष्टुत्वादिपि प्राप्नोतीत्यसंगतमित्यत आह—युक्तमिति ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

नैवैव भवितव्यम् ? ॥

(तृतीयाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

भवितव्यं च यद्वैतद्व्याप्यं भवति—गोः क्षीरं गोक्षी-
रम् ; राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेत-
द्व्याप्यं भवति—राज्ञो गोः क्षीरमिति, तदा न भवि-
तव्यम्, तदा च प्राप्नोति ॥ तदा कस्मात् न भवति ? ॥

(प्रदीपः) भवितव्यं चेति । अर्थान्तरं दर्शयति । तथा
च गवावच्छिन्नं क्षीरं राजसामिकमिति प्रतीयते । गोस्तु राज-
विक्षिष्टा न प्रतीयते ॥

(१२०६ समाधानपार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः
क्षीरेण सामर्थ्यात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

सिद्धमेतम् ॥ कथम् ? राजविशिष्टाया गोः क्षी-
रेण सह समासो भवति, न केवलायाः ॥ किं

१ एकार्थानामप्येवादिह्युक्तस्यैवार्थेति भावः । (र. ना.) २ क्षीर-
मित्येव उच्यते । (र. ना.) ३ इत्येव समासोऽपि समाहार इत्यर्थे द्वि-
समासीति प्रयोगपरिचयः । (र. ना.) ४ अर्थार्थकत्वात् नित्यु भवितव्यमे-
वेति सम्भवेति । तदभावेऽप्येति भावः । (र. ना.) ५ अर्थं प्रयोगं यथैव गो-
विषयकत्वात् इत्यर्थः । वैयर्थ्यापत्तेरुक्तं । गोर्वा क्षीरे विद्येयत्वात् ।

चक्ष्यमेतत् ? नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ।
यथैवैवं गवि यतते, न च क्षीरमात्रेण संतोषं
करोति । एवं राजन्यपि यतते राज्ञो या गौस्तस्या
यत् क्षीरमिति ॥

(प्रदीपः) राजविशिष्टाया इति । ततश्च गोः पूर्व
राज्ञा संबन्धः पश्चात् क्षीरेणेत्यर्थः ॥

(उच्यते) गोः पूर्वमिति । येन क्रमेण संबन्धस्तत्कमेवैव
समासश्चात्र प्रवृत्तिरिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमाणायः क्षीरेण सह
समासः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? । असामर्थ्यात् ॥
कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

(प्रदीपः) नैव वेति । सत्यपि गौरमाभ्यां संबन्धे सा-
पेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्यात् गोः क्षीरेण समासो न
भवति, राज्ञा तु भवति राजापेक्षया गोः प्राधान्यात् ॥ एतदुक्तं
भवति, महत्कटं धित इत्यत्रवासायस्य विचारितत्वाच्च पुनर्यो-
दगीयं * राजगवीक्षीरे हिसमासप्रसङ्गः * इति ॥

(उच्यते) युगपत्संबन्धमक्षीकृत्यापि भाष्ये—नैव वेति
परिहारान्तरमिलाह—सत्यपीति । सापेक्षमुपसर्जनमसमर्थमित्य-
क्षीकृत परिहारश्चेत् पुनरुक्तमिलत्वात् आह—एतदुक्तमिति ॥ मह-
त्कटं धित इत्यत्रेति । राजगवाभ्युपेया इत्यत्र चेत्यपि बोध्यम् ॥
न च येन विधिरित्यत्र परमगार्वायण इत्यादौ परमगार्वायणं समा-
सिकदेशगार्वायणं फलैकित्वात्प्राप्तसंगता साह चार्वायणं पर-
मसापेक्षत्वादिति भाष्यम् । तत्रैवोपस्थितिविषयत्वेनेतरसाकाक्ष्यरूप-
सापेक्षत्वाभावात् ॥ सविशेषणानां वृत्तिर्नैव सविशेषणत्वम-
प्यायत्वाद्वाह्यविशेषणवत्त्वमेवेति न दोषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणाय राज्ञा सह
समासो भवति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रधानमत्र तदा गौर्भवति । भवति च प्रधानस्य
सापेक्षस्यापि समासः ॥

(पदविधिग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं पदविधौ समर्थ्याधिकारः क्रियते ? ॥

(प्रदीपः) समर्थ्याधिकार इति । पारार्थ्यसामान्या-
त्परिभाषाधिकारशब्देनोक्त । विनियोगो अधिकारः । स च
परिभाषायामप्यस्ति । तथा च कुप्त्वौः * कः * पौ चेत्यत्र
वक्ष्यते—अधिकारो नाम त्रिप्रकार इति ॥ अत्र पद-
ग्रहणसाक्षेपः । समर्थो विधिरित्येव वक्ष्यम् ॥

(उच्यते) विनियोगः । शास्त्रान्तरे उपस्थितिः ॥

संबन्धस्तदुक्तमवधारयति भावः । क्षीरमात्रेण गवावच्छिन्नक्षीरबोधेनेत्यर्थः ।
राजन्यपि यतते इत्यपि पूर्वोक्तरीत्यार्थः । (र. ना.) ६ प्रकृतवार्तिकोक्त-
समाधानमेव मकारान्तरेणेति शेषः । (र. ना.) ७ कथ्यत्तरिति पाठो बाधुः
उक्तैकिकर्तृत्वसंगतात् । (र. ना.) ८ परमगार्वायण इत्यादौ तु चण्डो-
पात्तविशेषणवत्त्वमिति न वृत्तिविशेष इति भावः । (र. ना.) ९ ‘भाष्यव्यपि’ ।

(१२०७ समाधानवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ पदविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये
शास्त्र आनन्तर्यविज्ञानात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते । वर्णाश्रये
शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति ।
'तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन' 'तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं
हर देवदत्तेति ॥

(प्रदीपः) आनन्तर्यमात्र इति । विनापि सामर्थ्येन-
त्यर्थः ॥ तिष्ठतु कुमारीच्छत्रमिति । दीर्घादिति निल-
स्तुग् भवति । यस्तु पदान्ताद्वेति विकल्पितः स पदविधि-
त्वादसामर्थ्ये न भवतीत्याहुः ॥ अन्ये तु पदान्ताद्वेति
पदे विशेष्यमाणे लब्धे तदन्तत्वेनतग्रहणात्पदात्तुको विप्रकपो
विज्ञायते—'पदान्तस्य दीर्घस्य तुग् भवति', न तु 'दीर्घान्तस्य
पदस्येति पदविधित्वाभावादसत्यपि सामर्थ्ये वा तुग् भव-
तीत्याहुः ॥

(उद्द्योतः) निलस्तुगिति । असति पदग्रहणेऽत्रापि सम-
र्थपरिभाषोपस्थितौ प्रकृते तुग् स्यादिति भावः ॥ इत्याहुरिति ।
अत्राक्षिप्यते त्वेकार्थीभावस्यैवान्न सामर्थ्यस्य अदणनिति पक्षे
कुमारी छादयतीत्यत्रात्मने न स्यादिति ॥ अन्ये स्थितिः । तुगि-
भावन्तग्रहणं साक्षात्पक्षोद्देशकविधानेन समर्थपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थ-
बोधनद्वारा प्रकृते तत्प्रवृत्तिबाधनार्थमिति भावः ॥ प्रथमन्यत्रापि
पदान्तग्रहणेपूज्यम् ॥

(निर्देशानर्थक्यपरिहाराधिकरणम्)

(१२०८ भाष्येपदवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ समर्थाधिकारस्य विधेयसामाना-
धिकरण्यान्निर्देशानर्थक्यम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

समर्थाधिकारोऽयं विधेयेन सामानाधिकरणः ।
किं च विधेयम् ? । समासः ॥ यावद् ब्रूयात्—
'समर्थः समासः' इति, तावत्—'समर्थः पद-
विधिः' इति । न च राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायां
समर्थाधिकारेण किञ्चिदपि शक्यं प्रवर्तयितुं निव-
र्तयितुं वा । समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधि-
करण्याद् निर्देशोनर्थकः ॥

(प्रदीपः) समर्थाधिकारस्येति । विशिष्टशब्द इह
कर्मसाधन एव उपात्तः, तस्य पदसंबन्धी समासादिरसो
वाच्यः ॥ तत्समानाधिकरणं च समर्थ इत्युपात्तम् । तत्र असम-
र्थानां पदानां समासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेन न किञ्चित्
कृतमिति । तथा हि । समर्थानां यः समासः स समर्थ
एव । योऽप्यसमर्थानां भाग्यो राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्यैवादी सोपि

१ 'पदादीर्घाद्वा' । २ 'तुगा' सट् पदस्य साक्षात्संबन्धमात्र इत्यर्थः । (ट.भा.)
३ 'तावद् ब्रूयात्' । ४ 'तदर्थमेतत्' । ५ 'अनुनासिकेति' । (ट.भा.)

नियमाभावाद्भिर्दत्त एव । तस्यासमर्थस्यापि अनेन समर्थवच-
नेन न किञ्चित्क्रियते । निष्पन्नत्वात्क्षणान्तरेण साधुत्वमव-
स्थापनाच्च । अकिञ्चित् कुर्वाणमित्यादयोऽप्यसमर्था ननु समासाः
परिगणनेन निरस्ता इति तदर्थमप्येतन्न भवति ॥

(उद्द्योतः) कर्मसाधन इति । भावसाधने तु समासाद्य-
संग्रहः स्यात् तद्विधिमिः पदकर्मकविधानाभावादित्याहुः ॥ नन्व-
समर्थानां समासनिवृत्तिरेव तत्फलमत आह—तत्रेति । नहि
समासनिष्ठसामर्थ्यबोधकेन स निवर्तयितुं शक्य इति भावः ॥ ननु
तस्य साधुत्वनिवृत्तिरेव तत्फलमत आह—लक्षणान्तरेणेति । न
च तत्तल्लक्षणेः प्राप्तसाधुत्वस्य समासादेर्लोकसिद्धसामर्थ्याभाववतो-
ऽसाधुत्वमनेन बोध्यत इति न दोष इति भाष्यम् । प्रकारान्तरेणैव
सामर्थ्यसंबन्धेन जातस्यासाधुत्वसंपादनापेक्षया समासाद्यप्राप्त्युपपाद-
नसैनोचितत्वादिति भावः ॥

(१२०९ समाधानवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु समर्थानामिति वचनात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ समर्थानां पदानां वि-
धिर्भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं स्थितिः । वचनाद्व्याख्यानादित्यर्थः ।
समर्थपदसंबन्धित्वात् पदविधिरुपचारात्समर्थशब्देनोच्यते ॥

(उद्द्योतः) उपचारादिति । लोके गौणानामपि साधुत्व-
क्षेनादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि श्लोकयोर्न प्राप्तोति ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु पाठोयमिति मत्वाह—एवमपीति ।
यथा पशुना यजेतेति गुणेषु संख्या निवक्ष्यते तथेहापि
बहुत्वस्य निवक्षितत्वात् ॥

(उद्द्योतः) गुणेष्विति । ननु पक्षोद्देशेन विधीयमानस्य
समर्थेषु निषमनार्थसिद्धं शास्त्रमिति ग्रहं संमार्ष्टीतिबहुदेश्यगततया
संख्याया नविबक्ष्यत इति चेन्न । यूपान्दिच्छन्ति अग्नौनाद-
धीतेतिबहुदेश्यत्वेनैव प्रयोगोपपत्तौ बहुवचनकरणेन
बहुत्वसंख्यानिवक्षेति तात्पर्यम् । श्रुते तु संख्यायिनश्चामात्रे दृष्टान्त
उक्त इति ज्ञेयम् ॥

एवमपि श्लोकयोर्न प्राप्तोतीत्युत्तरं भाष्ये—'यावद् संस्कारा-
र्थमेव बहुत्वनिवक्ष्यता कृतं बहुवचनं तच्च कार्यान्वयि-
संख्यानिवक्षितमिति समाधानं श्रुतित्वात् । अन्यथेकशेषनिर्देशा-
देति वाच्यसंगतिः ॥

(१२१० समाधानवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अथ वा एकशेषनिर्देशोऽयम् । समर्थस्य च सम-
र्थयोश्च समर्थानां च समर्थानामिति ॥

१ बहुवचनकरणे दृष्टान्ततां धरिता बोधिता । २ 'श्रुते' प्रदीपे ।

(आक्षेपमाप्यम्)

एवमपि पदप्रभृतीनामेव प्राप्नोति । पदप्रभृतिषु ऐक्येऽप्येव परिभाष्यते ॥

(उद्घोषः) पदप्रभृतीनामिति । विधिविधिरन्याया-
नामिति ॥

(समाधानमाप्यम्)

ज्ञेयं दोषः । प्रत्येकं चाक्षेपपरिसमाप्तिर्दृष्टेति
द्वैक्योपपत्तिरपि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रत्येकमिति । आक्षेपसंख्याविशेषाणां
द्वैतकल्पनायां पुनरेकशेषकरणसामर्थ्यात् ॥

(उद्घोषः) आक्षेपसंदेहेति । अन्यथैकवचनान्नाममेव
पदानां पदान्तरान्तरैः कृतः स्यादिति भावः । एवं चैकमेवेदमेकत्व-
विशेषणम् । निदानानुपपत्तिरपि साध्यम् ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

एवमपि विभक्तीनां न प्राप्नोति—समर्थत्वसमर्थ-
पदात्पद इति ।

(प्रदीपः) एवमपीति । सर्वमेतद्वाचनिकमिति मत्वा
पुनः पर्यनुद्धेत् ॥ समर्थमिति । तिष्ठतिष्ठ इत्यादां ॥

समर्थ इति । नया हन्तसे च सुप्यगोत्रादाविति ॥

(उद्घोषः) ननु परमेश्वरस्य समासः । तत्र विशेषानप्य-
नारपदापदे इति सम्प्रमाणम् । समासः । अन्यथा राज-
पुरोहितसंज्ञायाः सम्प्रदानमन्यते । स्यादिति पूर्वोक्तमप्यनुपपत्तं
स्यादिति पद-विधिः । स्वतया पदानामित्यपि वाचनिकमिति भावः ॥
तिष्ठतिष्ठ इति । निपातान्तरिकरूपेण समर्थपरिभाषोपपत्तिरिति
नयेद्वेदम् ॥ तन्निविधौ प्रातिपदिकानि सौवर्ण्यमेतत् । सप्तमी-
सप्तम्यस्य सतिस्त्रयोऽन्तरपदं ॥

(समाधानमाप्यम्)

एवं तर्हि समर्थपदयोरयं विधिश्चन्देन सर्ववि-
भक्त्यन्तः समासः—समर्थस्य विधिः समर्थविधिः,
समर्थयोर्विधिः समर्थविधिः, समर्थानां विधिः
समर्थविधिः, समर्थद्विविधिः समर्थविधिः, समर्थ-
विधिः समर्थविधिः । पदस्य विधिः पदविधिः,
पदयोर्विधिः पदविधिः, पदानां विधिः पदविधिः,
पदाद्विविधिः पदविधिः, पदे विधिः पदविधिः ।
समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च सम-
र्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधयः । पदवि-
धिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदवि-
धिश्च पदविधयः । समर्थविधयश्च पदविधयश्च
समर्थः पदविधिः । पूर्वः समास उत्तरपदलोपी ।
यादृच्छिकी विभक्तिश्च ॥

(प्रदीपः) पूर्वसमास उत्तरपदलोपीति । गता-
र्थलाद्विशिष्टस्याप्रयोग इत्यर्थः । समर्थपदाथयस्याद्विविधेव

१ समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थानामेवैवम् इति भावः । (र. ना.)
२ यद्विधिविधिरन्यायाभावे हि पूर्वोक्तं पदयोर्विधिः समर्थानामित्यनेन
प्रयोगमेव ग्रहेण पदस्यैव विशेषः परिसमाप्तिरिति भावः । (र. ना.)
३ समर्थानामिति वचनेन विशेषसामानाधिकरण्येन निर्देशस्य सार्थपदोपपाद-

समर्थश्चन्देनोच्यत इत्यर्थः । संवन्धसामान्यवचनपञ्चमस्तस्य च
पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्त्यन्तराधोप्यन्तर्भवतीति
सर्वं सूत्रेणैव सिध्यति ॥ यादृच्छिकी विभक्तिरिति ।
मेदामेदविवक्षासंभवे सति यदृच्छया भेदविवक्षामाधिस-
प्रथमया निर्देशः कृत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) समर्थविधयश्चेति । सूत्रे जालमिमायेनेक-
वचनम् ॥ सूत्रे समर्थ इत्यस्य मित्रपदत्वात् शाकपाथिवादिबहुतरपदलो-
पासंभवादाह—गतार्थेति ॥ संवन्धेति । विधिशब्दस्य कर्मसा-
धनत्वात् शेषपञ्चमन्तेन समास इति भावः ॥ अन्तर्भवतीति ।
सर्वस्यापि विभक्त्यर्थस्य संवन्धत्वानपायादित्यर्थः ॥ नन्वेवमपि लक्ष-
णमनङ्गीकृत्य स्पष्टप्रतिपत्तये पर्ययेनोचितेत्यतो भाष्ये उक्तम् यादृ-
च्छिकीति । तदभिप्रायमाह—भेदेति । लक्षणमात्रमेदविवक्षा
अन्यथा भेदविवक्षेत्यर्थः । सर्वविभक्तीनां योगपथेन प्रयोगासंभवा-
दिति भावः ॥

(सामानाधिकरण्योपपादनाधिकरणम्)

(१२११ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ समानाधिकरणेपूपसंख्यानमसम-
र्थत्वात् [द्रव्यं पदार्थ इति चेत्] ॥ * ॥

(आप्यम्) समानाधिकरणेपूपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः ॥ किं पुनः कारणं
न सिध्यति ? असमर्थत्वात् । कथमसमर्थम् ? ।
द्रव्यं पदार्थ इति चेत् । यदि द्रव्यं पदार्थः, न
भवति तदा सामर्थ्यम् । मेदाभावात् । अथ हि
गुणः पदार्थः, भवति तदा सामर्थ्यम् । अन्यो हि
वीरत्वं गुणः, अन्यो हि पुरुषत्वम् ॥

(प्रदीपः) समानाधिकरणेऽपि । केनिदाचारो
द्रव्यं पदार्थं प्रतिपन्नाः । केनिदाकृतिम् । गुणशब्देनाभ्यास-
रुच्यते यथा यस्य गुणस्य भावादिति ॥

संसर्गिभेदकं यद्यत् सव्यापारं प्रतीयते ।

गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतम् ॥ इति
गुणलक्षणयोगात्, तत्र द्रव्ये पदार्थं वीरः पुरुष इत्येताभ्यां
द्रव्यमेकगमिधीयते न तु वीरत्वं पुरुषत्वं च । तत्र मेदाभावे
मेदाधिष्ठानस्य संसर्गसिद्धासंभवाद् असति सामर्थ्ये समासो
न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ अथ हि गुण इति । वीरत्वं पुरु-
षत्वं चैक्यव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयत इति भेदपूर्वकः संसर्गा-
स्तीति भावः ॥

(उद्घोषः) प्रतिपन्नाः । सर्वशब्दवाच्यत्वेन गृहीतवन्तः
अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताभाव उच्यते । अत एव, रूपादिश-
ब्दसंग्रहः ॥ आकृतिमिति । आकृतिशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमु-
च्यते ॥ नन्वेवं भाष्ये कथमर्थे हि गुण इत्युक्तमत आह—गुणश-
ब्देनेति ॥ संसर्गिभेदकमिति । संसर्गिण इतरमेदानुमापक-
मित्यर्थः । सव्यापारमिति । स्वविवयव्यक्तिग्रहेण स्वाभ्योपस्थाप-

वेज्जीलभः । (र. ना.) ३ समर्थशब्दः समर्थपदसंयमिनि लाक्षणिक इति
न जानातीति भावः । (र. ना.) ५ 'की च विभक्तिः ?' । ६ समर्थ इत्यने-
लादिः । (र. ना.) ७ 'तस्य भावः' (५११११९) इति सूत्रवार्तिकमिदम् ।
८ सोलादि । (र. ना.)

कत्वरूपव्यापारवदित्यर्थः ॥ स्नावच्छिन्नत्वेन सकलव्युत्पत्त्यापक-
त्वापारवदित्यर्थो वा ॥ इत्येताभ्यामिति । पदद्वयेन शुद्धद्रव्यवि-
शेषस्योपस्थितिरित्यर्थः ॥ मेदाधिष्ठानत्वेति । अन्यथा घटोप-
स्थितिं स्यादिति भावः । पदार्थानां परस्परं विशेष्यविशेषणभाव-
संसर्गं यव हि सामर्थ्यमिति तात्पर्यम् ॥ एकव्यक्तिगतमिति । तत्त-
द्विशेषणविशिष्टेन भेदात्तयोर्विशेष्यविशेषणभानलक्षणसंसर्गास्तीति
भावः । विशेषणत्वादिसंघर्षनियतमेवेत्यत्र तु न भानमिति तात्पर्यम् ॥

(अन्यत्वस्य सामर्थ्यहेतुत्वबाधकभाष्यम्)

न 'अन्यत्वमस्ति' इतीयता सामर्थ्यं भवति ।
अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्चाभ्येक्ष्यश्च । न च तस्यै-
तावता सामर्थ्यं भवति ॥

(प्रदीपः) नान्यत्वमिति । उपकारविवक्षायां सामर्थ्यम्,
नान्यत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उपकारेति । विशेष्यविशेषणभावेनान्यत्वरूपो-
पकारेत्यर्थः । अन्याया देवदत्ताभ्योरपि कर्मधारयप्रयोजकं सामर्थ्यं
स्यादिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

को वा विशेषः यद् गुणे पदार्थे सामर्थ्यं स्यात् ।
द्रव्ये च न स्याद् ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

एष विशेषः । एकं तयोरधिकरणम् । अन्यश्च
वीरत्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वम् ॥

(प्रदीपः) एकं तयोरिति । तत्सद्वैरेणास्ति विशेष-
णविशेष्यभावः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणमेदात्सामर्थ्यं
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) द्रव्यपदार्थिकस्यापीति । एकमपि द्रव्यं
भिन्नगुणसंसर्गाद् मेदकार्यं कथ्यते ॥

(उद्घोतः) मेदकार्यम् । परस्परविशेषणविशेष्यभावरूपम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उप-
कारः प्रतिज्ञातुम् ॥

(प्रदीपः) अशक्य इति । मेदहेतोर्विद्यमानस्यापि
गुणस्य शब्देनावाच्यत्वादित्यर्थः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

ननु चाभ्यन्तरोरसौ भवति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । द्रव्यस्य गुणेन नित्यसंघन्या-
दित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) द्रव्यत्वेति । एवं च सत्यमाणगुणकृतमेदमा-
दाय विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिमानः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यद्यप्यभ्यन्तरः, न तु गम्यते । नहि शुद्ध इत्युक्ते
मधुरत्वं गम्यते, शुद्धवेरमिति वा कटुकत्वम् ॥

१ इयं सत्यसमी । (८. ना.) २ धर्मिद्रव्यस्य परस्परत्वादिः । (८. ना.)
३ धर्मद्वारेण धर्मिणोरपि भिन्नत्वाद् विशेषणविशेष्यभावोऽस्तीत्यर्थः । (८. ना.)

(प्रदीपः) यद्यपीति । अनभिधीयमानोपि संतिधिनैव
पैरिच्छेदहेतुत्वादभ्यन्तरः ॥ न तु गम्यत इति । शब्देन
नोच्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वभ्यन्तरत्वेमिधीयमानोपि स्यादत आह—
अनभिधीति । संतिधिना स्पृतिमात्रेण ॥ शब्देनेति । पुर-
भावादभ्यन्तरस्यापि तस्य विशेष्यविशेषणभावेन प्रतीतिप्रयोजकता
नेत्यर्थः । अयं भावः—द्रव्येण नित्यसंघन्यो न हवो गुणाः, नहि
सर्वेषां सर्वदा सरणमनुभूयते इति शब्दजन्योपस्थितिं विना भेद-
कत्वं वक्तुमशक्यमिति भावः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

गुणपदार्थिकेनापि तर्हि अशक्यो गुणस्य द्रव्य-
कृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् ।

(प्रदीपः) गुणपदार्थिकेनापीति । यद्यवाच्यस्योप-
कारकत्वं नाश्रीयत इत्यर्थः ॥ अथावाच्यस्याप्युपकारकत्वमा-
श्रीयते तदा पक्षद्वयेपि साम्यम् ॥

(उद्घोतः) यद्यवाच्यत्वेति । गुणवादेति द्रव्यस्यावाच्यत्वेन
तद्भारकं सामर्थ्यं वक्तुं न शक्यमिति भावः ॥ अथावाच्यत्वेति ।
एवंरीत्या द्रव्यवादिनः प्रवृत्तिनिमित्तमपि उपकारकं भविष्यतीति
भावः । द्रव्यवादे गुणस्यावाच्यत्वं नाम शक्त्यविषयत्वम् । शक्य-
तावच्छेदके शक्त्यभावाद् । गुणवादे द्रव्यमप्येवमिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अथ गुणपदार्थिकः प्रतिजानीते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—प्रतिजानीते इति । समानाधिकर-
णयोः समासमिति शेषः ॥

(प्रतिबन्दीभाष्यम्)

द्रव्यपदार्थिकोपि कस्यान्न प्रतिजानीते ? ॥

(उद्घोतः) न प्रतिजानीत इति । प्रतिजानीत पक्षेत्यर्थः ॥

(प्रतिबन्दीवाधकभाष्यम्)

एवमनयोः सामर्थ्यं स्याद्वा न वा ॥

(उद्घोतः) इतर एवमाश्रयमजानात् प्रतिबन्दीमात्रासार्थ-
सिद्धिरित्याह—एवमनयोरिति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

क च तावदिदं स्यात्—समानाधिकरणेनेति ? ॥

(प्रदीपः) क च तावदिति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं
नाश्रीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) असामर्थ्यात्समासाभावनित्यत्र एवेत्याशयेनाह—
कचेति ॥ समानाधिकरणेनेति । विशेषणं विशेष्येण समाना-
धिकरणेनेत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपवाधकभाष्यम्)

यत्र सर्वं समानम्—'इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः
पुरंदरः' 'कन्दुः कोष्ठः कुसुलः' इति ॥

(प्रदीपः) यत्र सर्वमिति । समानमेकमधिकरणम-
भिधेयं यस्य तेन पर्यायेणेत्यर्थ इति मन्यते । ततश्च यत्र प्रवृ-

४ अतो, शुक्र, अभ्यन्तरः, द्रव्ये नित्यसंघनित इत्यर्थः । (८. ना.) ५ इत्य-
न्वावृत्तिहेतुत्वादित्यर्थः । (८. ना.)

तिनिमित्तमनेन च तत्रैव स्यादित्यर्थः ॥ कथं पुनरत्र विशेषणविशेष्यभावः ? उच्यते—अस्मिन् प्रति कयाचित् संख्या शेषः प्रसिद्धोऽन्यथा त्वप्रसिद्ध इति प्रसिद्धस्य विशेषणत्वम्, इतरन्तु तत् विशेष्यत्वम् ॥

(उद्द्योतः) सर्वसामान्ये भेदनिवन्धनविशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यं न सर्वथा दुष्प्रपादमित्यत्र आह—अभिधेयं यत्नेति । यत्नवन्धनोपनिबन्धनस्य इत्यर्थः ॥ वाच्यं चेति । प्रवृत्तिनिमित्तमागम्यत्वमित्यर्थः ॥ विशेषणत्वमिति । परिच्छेदकत्वमित्यर्थः । विशेषणं विशेष्येणेति यत्ने परिच्छेदपरिच्छेदकभाव एव विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिधानः ॥

(प्रत्याक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैयंजातीयकानां समासेन भवितव्यं प्रत्ययेन घोषत्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकैकोक्तत्वात्तत्प्राप्त्यर्थं द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ? उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

(प्रदीपः) नैयंजातीयकानामिति । युगपत्प्रयोगाभावात् नामधेयानामाभेदानः ॥

(उद्द्योतः) पदजातीयकानामिति भाष्यस्य पर्यायागमि-
त्वात्साधारण्यं—युगपदिति ॥ नामधेयभावाद्येति । भेदनिवन्धनविशेषणविशेष्यभावस्य तन्मूर्तत्वाभावरूपस्य च सामान्यत्वान्नित्यस्य । विषयतात्पर्यविशेषणत्वादेव तत्र निमित्तमिति भावः ॥ भाष्ये—प्रत्ययेन घोषत्तव्यमिति । पर्यायाणां साधारण्ये जगत्प्राप्तिराद्य बोधेन न भवितव्यमित्यर्थः प्रत्ययशब्दो हानपर इति बोधः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—भृत्यभरणीय इति ? ॥

(प्रदीपः) भृत्यभरणीय इति । अस्ति वाच्यं किप्रयोग इति भावः ॥

(उद्द्योतः) शिष्टेति । तथा चैविविगीतं साधुत्वं भाष्यस्य हर्षशब्देन सूचितम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतौ सामानार्थौ । एकोत्र शक्यार्थे कृत्यः, अपरोहं । शक्यो भर्तुं भृत्यः । अर्हति भृति [भरणीयः । भृत्यो भरणीयो भृत्य] भरणीय इति ॥

(प्रदीपः) नैताविति । उपाधिभेदाद्विजातीयमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) उपाधीति । कर्मरूपसाम्येण शक्यत्वादित्य-
रूपोपाधिभेदादित्यर्थः । भृत्यभरणीयवदेव वीर्यरूपादिरप्युदाहरणमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि यत्र किञ्चित्समानं कश्चिच्च विशेषः तत्र भवितव्यम् । इहापि तर्हि प्राप्नोति—दर्शनीयाया माता दर्शनीयमातेति । अत्रापि किञ्चित्समानं कश्चिच्च विशेषः । किं पुनस्तत् ? सद्भावान्यभावौ ॥

(प्रदीपः) दर्शनीया मातेति । यदि सति भेदे किञ्चित् समानमाश्रित्य समासः क्रियते तदा यथा वीर्यरूप इत्यत्रानभिधीयमानमपि ईदृजं समानमाश्रित्य समासः क्रियते तदात्रापि सत्ता समानेति समासः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ननु परत्वादपवादत्वाद्वात्र पक्षीसमासो भविष्यति । नैतदस्ति । सामानाधिकरणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । विधेः कोयकोष इति चेद्, इदं त्विह व्यवस्था न स्यात् । सामानाधिकरणोत्तरपदलक्षणश्च पुंयभावः प्रसज्येत ॥ सद्भावान्यभावाविति । सत्ता-
न्यत्वे इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) यदि सति भेदे इति । अयं पूर्वपक्षोपकरण-
शब्दस्य पदार्थपरत्वमाश्रित्य, तत्पक्षेण शब्दो मान्यपदार्थः । किं तर्हि ? अर्थ एव । तथा च सामानाधिकरण्यं पदार्थो यस्याश्रयत्वेनापेयत्वेन वा स सामानाधिकरण्यसत्तत्त्वत्वात्के लक्षणस्याशयेन । अत एव न पक्षमात्राद्युक्त्यसमाधानासंगतिरित्याहुः ॥ अनभिधीयमान-
सपीति । आश्रित्यमित्यर्थः । शक्तिप्रदाविषय इत्यर्थो वा ॥ समासः प्राप्नोतीति । कर्मधारय इत्यर्थः ॥ भाष्ये—कश्चिच्च विशेष इति । दर्शनीयत्वं मातृत्वं चेत्यर्थः ॥ सत्तान्यत्वे इति । पदार्थवाचिभावशब्देन न कर्मधारयः, किंतु त्वार्थवाचकेन भावशब्देन पक्षीत्युपपन्न इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न किञ्चित्सद्भावान्यभावौ न स्तः, उच्यते चेदं सामानाधिकरण्येनेति, तत्र प्रकर्षगतिर्विगम्यते—
यत्र साधीयः सामानाधिकरण्यम् ॥ कश्च नान्यः सामानाधिकरण्यम् ? यत्र सर्वं समानं सत्तान्य-
भावौ द्रव्यं च ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—न किञ्चिदिति । तयोः किञ्चिदन्वि-
त्यादिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा सामानाधिकरण्येनेति तत्समानमाश्री-
यते यत्समानं भवति, न भवति च । न चैतत्स-
मानं कश्चिदपि न भवति ॥

(प्रदीपः) न चैतदिति । सत्तायाः सर्वत्र भावाद-
व्यभिचारमावासासौ समानत्वेनाधीयते । पूर्वः परिहारः
समानत्वमप्युपगम्य पुनः श्रुत्या प्रकर्षाश्रयेणोक्तः । उत्तरस्तु
सर्वसाधारण्यात् सत्तायाः समानव्यपदेशं प्रति निमित्तत्वाना-
श्रयणेनाभिहितः ॥

१ अभिमानोक्तिस्तु विषयतात्पर्यं विशेषणत्वादिकमभिहितम् । (र. ना.)

२ अभिमतपत्रमित्यर्थः । (र. ना.) ३ 'अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः कश्चिन्नोप-
पन्नः । ४ उपाधिभेदेन विजातीयत्वमादावेति भावः । (र. ना.) ५ 'दर्शनीया
या मातेति' । ६ द्रव्यमिति नामधेयानो निर्देशः । द्रव्यत्वमित्यर्थः । (र. ना.)

७ तथा चानवकाशः पक्षीसमासविधिः सामानाधिकरण्येन नेति प्रतिषेधं बाधित्वे
इति भावः । (र. ना.) ८ क पक्षीसमासविधिः कं च तत्प्रतिषेध इतीष्टा व्यवस्था-
त्यर्थः । (र. ना.) ९ भारण्पक्षीसहितपुस्तकाक्षुपादि Bengali Asiatic
Society मुद्रितपुस्तके तु 'किञ्चित्' इति पाठोऽङ्गमज्जस्योपलभ्यते ।

(उद्योतः) अयमिचाराभावादिति । एवं च समानाधिकरणपदव्यावर्त्यालम् इति भावः ॥ नासौ समानत्वेनेति । समानव्यवहारनिमित्तत्वेनेत्यर्थः ॥ समानत्वमिति । समानव्यवहारनिमित्तत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा यावद् ब्रूयात्—समानद्रव्येणेति, तावत्—समानाधिकरणेनेति । द्रव्यं हि लोके ‘अधिकरणम्’ इत्युपचर्यते । तद्यथा—‘एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम्’ । एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितम् । तथा व्याकरणे ‘विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचि’ अद्रव्यवाचीति गम्यते ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । अधिकरणशब्दोभिधेयवाचीति पर्यनुबोधो, द्रव्यवाचीति समाधानम् । दर्शनीयाया मातेत्यत्र तु द्रव्यमेदः । अभिधेयस्य तु सत्तायाः समानत्वात् समानत्वं स्यात् ॥ व्युदितमिति । विवादः कृत इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) अभिधेयवाचीति । अभिधेयत्वद्रव्यमभिधेयशब्देन पदार्थमात्रमुच्यते ॥ द्रव्यवाचीति । समानशब्दवैकल्यवद्वाची सूत्रे ॥ अभिधेयस्य स्थितिः । भाष्यस्य स्थित्यर्थः । तद्यथर्मा वा द्रव्यं वेत्यन्यत् । तस्य च सत्ताया समानत्वमस्येव । तत्पदे समानशब्दो नैकपर्याय इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपीदमवश्यं वक्तव्यम्—‘समानाधिकरणमसमर्थवद्भवति’ इति ॥ किं प्रयोजनम् ? सर्पिःकालकं यजुःपीतकमित्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) सर्पिःकालकमिति । इत्सुसोः सामर्थ्य इति पत्रनिवारणार्थं वाचनिकमसामर्थ्यमिति वीरपुरुष इति समानाधिकरणसमासोऽपि न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) पुनः पूर्वपक्षयति प्रकारान्तरेण—भाष्ये—एवमपीदमिति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि ‘समानाधिकरणमसमर्थवद्भवति’ इत्युच्यते सर्पिणीयते यजुःपुक्रियत इत्यत्र पत्रं न प्राप्नोति ॥

(प्रत्याक्षेपवाचकभाष्यम्)

अधात्वमिहितमित्येवं तत् ॥

(प्रदीपः) अधात्वमिहितमिति । धातुसहचरितः प्रत्ययो धातुशब्देनोक्तः । तेनामिहितं कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्यर्थः ॥

(उद्योतः) कर्मादेर्धात्वमिहितत्वाभावाद्—धातुसहचरित इति ॥ सूत्रमिति सप्रत्ययमाप्यरीत्या तिङां कर्मादिष्वोक्तत्वे तु यथाश्रुतमेव भाष्यं सम्यक् । एवं च वीरः पञ्चमिलादी यस्यानादोपपद्यते नेति बोध्यम् ॥

१ ‘यजुःपुक्रिय’ । २ सामर्थ्यमनुक्तसमासप्राप्तिरुच्यते । (२. ना.)

(उपसंहारभाष्यम्)

एवं च कृत्वा समानाधिकरणेऽप्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति । किं कारणम् ? असमर्थत्वात् ? ॥

(१२१२ समाधानवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ न वा वचनप्रामाण्यात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? वचनप्रामाण्यात् । वचनप्रामाण्याद्वा समसो भविष्यति ॥ किं वचनप्रामाण्यम् ? । “समानमध्यमध्यमवीराश्च” इति ॥

(प्रदीपः) न वेति । वचनसामर्थ्याद्वाचनिकमसामर्थ्यं वाच्यत इत्यर्थः । वीरः पञ्चमिलादी तु वाच्यमिहिते अनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वा समासभावं मन्यते ॥

(उद्योतः) ननु वीरपुरुषादन्यत्र कथमित्यत्र आह—वचनेति । समानाधिकरणसमासप्रकरणे यत्तद्वचनाप्रवृत्तिर्भाष्यत इत्यर्थः ॥ ननु वीरः पञ्चमिलादी वाच्यमिहिते चारितार्थार्थं शापकत्वमत्र आह—वीर इति । बहुलग्रहणस्याप्यनभिधानमूलकत्वादनभिधानादित्येव सारम् ॥

(१२१३ आक्षेपसमाधानातिदेशवार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥ * ॥ लुप्ताख्यातेषु च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

लुप्ताख्यातेषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । निष्कौशाम्बिः निर्घोराणसिः ॥

लुप्ताख्यातेषु च ।

किम् ? वचनप्रामाण्यादित्येव ॥ किं वचनप्रामाण्यम् ? । “कुगतिप्रादयः” इति ॥

(प्रदीपः) लुप्ताख्यातेषु चेति । वचनप्रामाण्यादित्यस्योपजीवनार्थमिव वार्तिकम् । भाष्यकारस्तु प्रपञ्चार्थमुपसंख्यानं प्रतिविधानं च वाक्यमेवेनाचष्टे । आख्यातशब्देन क्रियापदं कान्ताद्यपि कथ्यते ॥ निष्कौशाम्बिरिति । पूर्वपदोत्तरपदयोरसामर्थ्यं मन्यते । क्रियाविषयत्वाद्दुपसर्गोणां ब्रह्मेण संबन्धाभावात् ॥

(उद्योतः) वार्तिकपाठे एकस्यैव वाक्यस्य दर्शनेन कथमुपसंख्याने तत्रापेक्षे च तात्पर्यमत्र आह—भाष्यकारस्त्विति ॥ वाक्यमेवेनेति । आहृत्येत्यर्थः ॥ आख्यातपदस्य तिङन्ते प्रसिद्धेराह—आख्यातेति । क्रियाबोधकत्वसाम्येन गोण्या हृत्येत्यर्थः ॥ असामर्थ्यं मन्यते इति । साक्षादन्वयाप्राप्तेनेत्यर्थः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? सु- राजा अतिराजेति ॥

१ न वचनादित्यत्र सतिन्यासेनेति वार्तिकेन दृष्टमित्येव । (२. ना.)

परिहासये "कषेदानीमापायां" सूत्राणि कृत्वा निरन्ते" इति ।
 ३ 'ग्राये सरेणग्रेये वार्तिकनामनि व्याख्यास्मृतिकराणादस्याभिप्रायः शुभी-
 निस्त्वः । ५ ज्येदोपरिति । वस्तुतस्तु 'आद्यः कार्य इति' इत्यनेति-
 कारस्याधर्मादमेवद्वयगणौ नायवार्तिकोपबन्धनत्वेनादोष इति गोप्यम् ।
 ६ 'कोषे प्रिति' । ७ 'तत्र द्वयोः समासो' । ८ 'विभुत्वः वानात्' । ९ गणिविद-
 यकृत्वा अन्तेत्येषां । (र. ना.) १-३-१ 'समासो द्वयोर्धेद' ।

(दूषणमाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति ॥

(१२१६ दूषणमाधकभाष्यार्तिकम् ॥ २७ ॥)

॥ * ॥ द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाभावात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत् । तत्र । किं कारणम् ? । बहुषु द्वित्वाभावात् । न बहुषु द्वित्वमस्ति ॥

(प्रदीपः) बहुषु द्वित्वाभावादिति । ननु बहुषु द्वि विधेते । तत्रापि—एषां प्राप्तिपदानां ह्यपानयेति । तत्र बहुषु द्वित्वान्तेषु तद्वन्त्यप्रोचयोरैका ह्यनुसंज्ञा । तद्विरण्यस्योद्दिष्टीया । पुनर्द्वन्द्वप्रत्ययस्य द्वीया मतिरिति ॥ नैष दोषः । यद्यपि बहुषु द्वि सप्तमपि बहुषु सप्तमव्यतिरेकेण एवैकस्य धात्वस्य चत्वारोर्था इति द्वयोर्द्वयोर्द्वयसंभवात् समासभावनं नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यते ॥

(उद्योतः) बहुषु द्वित्वाभावादिति । बहुषु द्वित्वान्तेषु तद्वन्त्यप्रोचयोरैका ह्यनुसंज्ञा । तद्विरण्यस्योद्दिष्टीया । पुनर्द्वन्द्वप्रत्ययस्य द्वीया मतिरिति ॥ नैष दोषः । यद्यपि बहुषु द्वि सप्तमपि बहुषु सप्तमव्यतिरेकेण एवैकस्य धात्वस्य चत्वारोर्था इति द्वयोर्द्वयोर्द्वयसंभवात् समासभावनं नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यते ॥

(भाष्येपयाधकभाष्यम्)

नाचदयमेवं विग्रहः कर्तव्यः—गुह्यं न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति ॥ किं तर्हि ? । एवं विग्रहः करिष्यते—गुह्यं न्यग्रोधश्च गुह्यन्यग्रोधौ, खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ, गुह्यन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च गुह्यन्यग्रोधखदिरपलाशा इति ॥

(प्रदीपः) एवं विग्रह इति । द्वयोर्द्वयोः सद्विवक्षा भविष्यति न तु युगपद्युगोमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) द्वयोर्द्वयोः सहेति । अन्येषामनुसंज्ञायां तयोः सापेक्षवेति ॥

(भाष्येपयाधकभाष्यम्)

होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्ताहिं न सिद्ध्यन्ति । होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति ॥

१ "यु" इत्युपमाने मातरौ मातरौ पितरौ पितरौ इत्यत्रापि प्राप्नोति इति "सुलक्ष्मी" इत्यत्रापि दत्तं यथास्य दोषस्य धारणायाः "राजवृद्धदण्डे"

न धतदेवं भवितव्यम् ? ॥

भवितव्यं च, यद्वयं विग्रहः क्रियते—होता च पोता च होतापोनारी, नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारी, होतापोतारी च नेष्टोद्गातारी च होतापोनानेष्टोद्गातार इति । होतापोतृनेष्टोद्गातारस्तु न सिद्ध्यन्ति ॥

(प्रदीपः) होतापोतृनेष्टोद्गातार इति । यदा यदा समासप्रत्ययान्त उदात्तपदे परत एवैकमान् भविष्यति ततोर्द्वयोस्तु समासं द्वित्वमपि एवैकं वर्जयित्वा योपमानान् भाष्यम् । अत्र न माधकभाष्येननप्राप्त्यानुगुणमवश्यं धीर्यः । अन्यथा गन्तव्यमवश्यं नियमापराधः स्यात् ॥

(उद्योतः) यथान्तदिति । तत्समासीपदानां द्वयोः । तयोर्व्यत्ययस्य द्वयोर्द्वयोः भावः ॥ तद्वन्त्यप्रोचयोरैका ह्यनुसंज्ञा । तद्विरण्यस्योद्दिष्टीया । पुनर्द्वन्द्वप्रत्ययस्य द्वीया मतिरिति ॥ नैष दोषः । यद्यपि बहुषु द्वि सप्तमपि बहुषु सप्तमव्यतिरेकेण एवैकस्य धात्वस्य चत्वारोर्था इति द्वयोर्द्वयोर्द्वयसंभवात् समासभावनं नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यते ॥

(१२१७ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ २८ ॥)

॥ * ॥ समासान्तप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

समासान्तस्य च प्रतिषेधो यत्तव्यः । चापत्त्वकृच्छ्रपदमिति । चापत्त्वचक्षुष्टपदमिति प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) समासान्तप्रतिषेधश्चेति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायां प्रतिषेधं समासान्तः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ यद्यपि प्रक्रियान्तरे प्रतिषेधमान्यदेवैकस्य समासान्तेन भावम् । तत्रापि बहुषु समासभावादिकसमासान्तता न कदाचित् प्राप्नोति इति चोच्यते ॥

(उद्योतः) समासान्तेन भाष्यमिति । तथा च तद्विग्रहः तत्र प्रतिषेधोपात्तनोक्त इति भावः ॥

(भाष्येपयाधकभाष्यम्)

नैष दोषः । अत्रापि परेण सह समासो भविष्यति । चक्षुश्च हृषश्च चक्षुष्टपदं त्वक् च चक्षुष्टपदं च त्वक्चक्षुष्टपदम् । चाक् च त्वक्चक्षुष्टपदं च चापत्त्वकृच्छ्रपदमिति ॥

(प्रथमाक्षेपदाह्यभाष्यम्)

होतृपोतृनेष्टोद्गातार एव तर्हि न सिद्ध्यन्ति ॥

नियमार्थं भविष्यति—एकयोरेव योनिबंधनात्वात् इति इति हि तत्रैकं भाष्यम् । २ 'क्रमान्ते' ।

(आक्षेपान्तरभाष्यम्)

इह च—

“सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा ।

समेतशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिद्ध्यति ॥

(प्रदीपः) सुसूक्ष्मजटकेशेनेति । सुषु सूक्ष्मा जटाः केशा अस्तेति विग्रहः । यद्यनेकग्रहणं न कियते, क्रियमाणं बोधसंज्ञनसंज्ञार्थं विज्ञायते, सुषुपेति चानुवर्तते, तद्वान्न बहुनां बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) सुषु सूक्ष्मा इति । भाष्यप्रामाण्याल्लङ्घनोऽदन्तः पुल्लिङ्गो धनपर्यायो जटापर्यायो वा । संज्ञालम्बितोरभावेति सूक्ष्मशब्दस्योत्तरपदपरत्वाभावे बहुलग्रहणादुभयत्रापि ह्रस्व इति कथितं । तत्र, त्वेचेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ एतेन पक्षयोर्गर्भिण्य इत्यादावनुत्तरपदेपि बहुलग्रहणादनेन ह्रस्व इति हरदत्तोक्तं मयास्तम् ॥ अत्रार्थेति सृजे अवश्यं लम्बसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यं पक्षयोर्गर्भिण्य इत्यर्थमिति भाष्यमुपादाय व्यत्ययो बहुलमिति दीर्घस्य ह्रस्व इति कैवटोक्तम् । यद्यपि पूर्वपूर्वं कर्मधारयं कृत्वा बहुव्रीहिः कियते तथापि सुशब्दस्वरो न सिध्यतीत्यर्थः । यद्यपि सूक्ष्मा जटाः सूक्ष्मजटाः तादृशाश्च ते केशाश्च सूक्ष्मजटकेशाः सुषु सूक्ष्मजटकेशा यस्तेति बहुव्रीहौ द्विपदसमासेपि सिध्यति स्वरश्च, तथापि अत्र पक्षे सौष्ठवस्य शब्दसमाधेयः सूक्ष्मविशेषणत्वा न लभ्येतेति अनेकपद एव स दृष्टव्यः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वापत्त्या सरासिदेक्ष । इष्यते तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरं सुशब्दस्वर इति दिक् ॥

(द्वितीयपक्षाम्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हीविशेषेण ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अस्तु तर्हीति । द्वन्द्वविधायकयोरेकग्रहणसामर्थ्यात् सुविलेखं वर्तते सुपेति निवृत्तमिति भावः ॥

(१२१८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २९ ॥)

॥*॥ अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः [तत्रै स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषः]॥*॥

(भाष्यम्) यद्यविशेषेण, बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः ॥ तत्र को दोषः ? । तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषः । तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषो भवति । स्वर—पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः । स्वर ॥ समासान्त—पञ्चगवप्रियः पञ्चनावप्रियः । समासान्त ॥ पुंवद्भाव—खादिरेतरशम्यम् ॥

(प्रदीपः) पूर्वशालाप्रिय इति । यदा बहुनां बहुव्रीहिसंज्ञा, तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरं पूर्वशब्दः स्वाक्षिशिटाभ्दन्तानामित्याहुदात्तः स्याद्, यदा तु द्वयोरेव बहुव्रीहिसंज्ञा

भवतीति पक्षः तदा पूर्वा शाला पूर्वाशालेति पूर्वापरप्रथमेति समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च पूर्वशाला प्रियास्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरं शालाशब्दाकार उदात्तः सिध्यति ॥ ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धिताथोत्तरपदेति तत्पुरुषेणात्र भाष्यमिति कथं दोषोपन्यासः । एवं तर्हि परस्तादर्थं परिहारो वक्ष्यत इति न तावद्वाधितः ॥ पञ्चगवप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ समासान्तो न प्राप्नोति । यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा पक्षानां गवां समाहारः पञ्चगवं तत् प्रियमस्येति रूपं सिध्यति । खादिरेतरशम्यमिति । खादिरी इतरा शम्यास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुंवद्भावो विधीयमानः खादिरीशब्दस्य न प्राप्नोति । यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदेतरा शम्या इतरशम्येति समासे कृते खादिरी इतरशम्याऽस्येति बहुव्रीहौ सिध्यति पुंवद्भावः ॥

(उद्घोतः) अनेकपदप्रसङ्ग इति । अनेकपदसमासत्वं प्रयुक्तोपग्रहण इत्यर्थः ॥ समासान्तइति । गोरतद्धितेति टच् ॥ पञ्चगवमिति । टच्ः समासभक्तत्वेनाकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः ॥ तदेतराशम्येति । पूर्व कर्मधारयगर्भं न कृतः, इतरशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः । एवं च भाष्ये पुंवद्भाव इति दोषोपलक्षणम्—इतरशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरपि दोषो बोध्यः । शम्यापेक्षया द्वयोर्विशेषणत्वेपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेपि इतरा इत्यस्य सर्वनामत्वादिति वदन्ति ॥

(१२१९ समाधानवार्तिकम् ॥ ३० ॥)

॥*॥ न वावयवतत्पुरुषत्वात् ॥*॥

(व्याख्याभाष्यम्)

न वा एष दोषः । किं कारणम् । अवयवतत्पुरुषत्वात् । अवयवोत्र तत्पुरुषसंज्ञः, तदाश्रयौ समासान्तपुंवद्भावौ भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) न वेति । क्वचित् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोस्तद्धिताथोत्तरपदेति तत्पुरुषः । मित्रविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारेपि नास्ति विरोधः । खादिरेतरशम्यमित्यत्र पुंवद्भावसिद्धये कृते तत्पुरुषे खादिरी इतरशम्यास्येति द्विपदो बहुव्रीहिः कियते न तु त्रिपदः । विकारे च प्रत्ययविधानाद् वृद्धिनिमित्तस्येति प्रतिषेधो नास्ति ॥

(उद्घोतः) क्वचित् बहुव्रीहौ कृते तत्पुरुषः, क्वचित्पुरुषे बहुव्रीहिरिति विषयविवेकं दर्शयति—क्वचिदिति ॥ आकाशरीयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषयोः कथं समावेश इत्यत आह—मित्रेति । एका समुदायस्या पराऽवयवस्येति मित्रविषयत्वमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स्वरः कथम् ? ॥

१ सुशुनतमजिनं वासो यस्येति विग्रहः । (र. ना.) २ समीचीनोऽन्तः शितिः (कृष्णः) रज्जो यस्येति विग्रहः । (र. ना.) ३-४ ‘गर्भिण्य’ इति Bangal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके शेषं न तु भाष्यादर्शन-

मूलकमेव । ५ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं शेषः । (र. ना.) ६ कोष्ठान्तर्गतपदो न सार्वत्रिकः । ७ ‘तदेतरशम्यम्’ इत्यप्यधिकः पुस्तकान्तरे । ८ उत्तरपद- शब्दस्य समासचरभाववये कृत्त्वादिति भावः । (र. ना.)

(प्रदीपः) स्वरः कथमिति । पूर्वशास्त्राग्रिय इत्यादावर्ष-
पवादत्वाद् बहुव्रीहिसरः प्राप्नोति ॥

(१२२० समाधानवार्तिकम् ॥ ३१ ॥)

॥ * ॥ तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिपेधात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अन्तोदात्तत्वं क्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति ।
अन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) विप्रतिपेधादिति । विरोधमात्रं विप्रतिपे-
धश्चान्नोच्यते । हेतुस्त्वन्तरङ्गत्वं निमित्तिस्वरवलीयस्त्वं च ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैप युक्तो विप्रतिपेधः । 'विप्रतिपेधे परम्'
इत्युच्यते । पूर्वं चान्तोदात्तत्वम्, परं पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु विप्रतिपेधमूलं परत्वमनेन हेतुत्वेनो-
क्तमिति मत्वाह—नैप युक्त इति ॥

(समाधानाभिप्रायभाष्यम्)

न परविप्रतिपेधं ब्रूमः ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्तरङ्ग-
विप्रतिपेधम् ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गेति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति
वचनाद् द्वयोः स्वरयोरसंभवाद कस्यान्तरप्राप्तवाच्यं वाच्यवा-
चकभावाभावादवयवाभ्यन्तरादन्तरङ्गत्वं व्यवस्थाहेतुराश्रीयत
इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अन्तरङ्गविप्रतिपेधमिति । अन्तर-
ङ्गत्वमणविरोधमिलयः ॥ ननु द्वयोरपि संभवे कथं विरोधोत
आह—अनुदात्तं पदमिति ॥ चान्तोदात्तं प्रति बहुव्रीहिसर-
स्यापवादत्वाद् कथमन्तरङ्गत्वं तत्राह—कक्षान्तरेति । बहुव्रीह-
नन्तरभावित्वाच्चतुस्रस्य तत्स्वरस्य समासान्तरप्राप्तत्वं कक्षान्त-
रप्राप्तत्वं । एवं च बहुव्रीहिसरसमासत्त्वमनुदात्तत्वस्यैवाप-
वादोयम्, न तु पञ्चाभासतत्पुरुषप्रत्ययस्येत्यर्थः । 'अपवादोपि यथ-
न्यत्र' इतिन्यायादिति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वमिति । समासद्वये कृते
तदनन्तरं स्वरद्वयप्रवृत्तिरितिमानः ॥ वास्तवसमाधानं तु सति-
शिष्टस्वरवलीयत्वमेव ॥ तदेव आध्यान्तरेण पठितं निमित्ति-
स्वरेति ॥

(१२२१ समाधानहेत्वन्तरवार्तिकम् ॥ ३२ ॥)

॥ * ॥ निमित्तिस्वरवलीयस्त्वाद्वा ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अथ वा निमित्तस्वराभिनिमित्तस्वरो वलीयानिति
वक्तव्यम् ॥ किं पुनर्निमित्तम्, को वा निमित्ती ? ।
बहुव्रीहिर्निमित्तम्, तत्पुरुषो निमित्ती ॥

(प्रदीपः) अन्तराग्रेपि सतिशिष्टेन वहिरग्रेणापि स्वरेण
वाच्यत इत्यनेकान्तिकमन्तरङ्गत्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह—निमि-

१ बहुव्रीहौ सर्वत्र कर्मधारयमात्राभ्यन्तकालेनापवादत्वादित्यर्थः । (८. ना.)
२ अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरित्वापेक्षार्हि परान्तराभावात् वाच्यत एवेति
न्यायाकारः । (८. ना.) ३ अभिप्रायानुगच्छितं तु समासद्वयमन्तराग्रे

त्तिस्वरवलीयस्त्वादिति । सति बहुव्रीहौ तदवयवोत्तर-
पदाभयो द्वयोस्तत्पुरुष इति बहुव्रीहेर्निमित्तत्वम् ॥

(उद्घोतः) अनैकान्तिकमिति । पूर्वमेव बहुव्रीहिसरप्र-
वृत्त्या युगपत्प्राप्त्यभावेनान्तरङ्गपरिभाषाविषयभाव इत्यत्र तात्पर्य-
मस्य बोध्यम् ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम्—निमित्तस्वराभिनिमित्तस्वरो
वलीयानिति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

(१२२२ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ३३ ॥)

॥ * ॥ एकशित्तिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं
निमित्तिस्वरवलीयस्त्वस्य ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

यदयं युकारोह्यादिव्येकशित्तिपाच्छब्दं पठति
तज्ज्ञापयत्याचार्यो निमित्तस्वराभिनिमित्तस्वरो
वलीयानिति ॥

(प्रदीपः) एकशित्तिपादिति । युकारोह्यादिषु पूर्व-
पदाद्युदात्तार्थः पाठः । एकशब्दश्च कक्षान्तत्वाद् स्वाङ्गशिष्टा-
मिति पाद्युदात्तः । तत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोश्च तत्पुरुषे
बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सिद्ध आद्युदात्तत्वे ज्ञापवार्थः पाठः
संपद्यते ॥

(उद्घोतः) स्वाङ्गशिष्टमिति । इदमन्युत्पत्तिपक्षे बोध्यम् ।
द्वयोस्तत्पुरुषे इति । तद्विधायोत्तरपदेत्यनेत्यर्थः ॥

(ज्ञापकत्वनिरासभाष्यम्)

कः पुनरर्हति युकारोह्यादिव्येकशित्तिपाच्छब्दं
पठितुम् । एवं किल नाम पठ्यते—एकः शित्तिः
एकशित्तिः, एकशित्तिः पादो यस्येति । तच्च न ।
एवं विग्रहः करिष्यते—एकः शित्तिरेषु त द्वौ एक-
शित्तयः, एकशित्तयः पादा यस्येति एकशित्तिपा-
दिति ॥ अथाप्येवं विग्रहः क्रियते—एकः शित्ति-
रेकशित्तिः, एकशित्तिः पादो यस्येति, एवमपि
नार्थः पाठेन । "ह्यगन्ते द्विगौ" इत्येव स्वरोऽत्र धाधको
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कः पुनरिति । सर्वथा स्वरस्य सिद्धत्वाद्-
कर्तव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः । निमित्तिस्वरस्य तु वली-
यस्त्वं वाचनिकं न तु ज्ञापकसिद्धम् ॥

(उद्घोतः) आचार्येण पठिते कथं पाठमात्र उक्त इत्यत-
स्तात्पर्यमाह—सर्वथेति । विग्रहद्वयेपीत्यर्थः ॥ भाष्ये—युवं किल
नामेति । तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीहौ तिकारस्योदात्तत्वं प्राप्तं तद्भा-
वेनेकारोदात्तत्वाय स शब्दः पठ्येतेत्यर्थः । तच्च न युक्तम् । विग्र-

स्वरद्वयस्य कश्चन इति भावयवमयत्वमनुदात्तत्वं तत्प्राप्त्यभावे युगपत्प्राप्त्यभावा-
दिति । (८. ना.) ३ वक्ष्यमाणत्वादिति । (८. ना.) ४ तिकारस्येति पाठो
नाति । (८. ना.)

एगान्तरकारणात् ॥ यत्पुनरुपपन्नं बहुव्रीह्यापि तद्विद्यतेति तत्पुरुषसमाससंज्ञां प्रत्युत्पत्तिस्तद्वशात् भाष्ये आह—इदन्ते द्विगामिति । १. तन्मन्त्रेभ्योऽप्युत्पत्तिरिति ॥

(आक्षेपान्तरभाष्यम्)

अत्र तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति—

सुगुणमन्त्रेणैव सुनताजिनवाससा ।

समन्तदिशितरन्ध्रेणेति ।

तत्र को द्वोगः ? ॥ *तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिपेधात्* इत्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिपेधेन ॥

(उद्घोषः) अत्रत्यस्य तत्पुरुषसंज्ञा वाच्यमित्यनेन कृतेति न्यायः—अस्य तन्मन्त्रेभ्योऽप्युत्पत्तिरिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप द्वोगः । नैदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमाश्रये ॥ किं तर्हि ? । यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) नैदमिति । यत्पूर्ववचनं क्रियते—बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषो भवतीति, तत्रोक्तं न्यायोपः । द्विसंख्ययोस्तत्पुरुषस्य तत्पुरुषो निर्णयः इति दोषाभावः ॥

(उद्घोषः) नाह—नैदमिति । न वाच्यवत्तत्पुरुषस्यास्ति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चान्याप्यस्ति ॥ किम् ? । “विश्लेषणं विश्लेष्येण घट्टलम्” इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

घट्टलवचनात् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) घट्टलवचनादिति । समुदायस्य पृष्ठावयवस्यान्या संज्ञा विशेषलक्षणे विना घट्टलवचनात् भवत्येते ॥

(उद्घोषः) घट्टलवचनादिति । कचिदन्यदेवेत्यर्थकारित्वार्थः । अनेन यत्तत्पुरुषसंज्ञायां पूर्वनिपातनियमायां च घट्टलवचनेन निगृहीतं दृश्यते । अन्यथा तेषां तत्त्वं न ज्ञेयम् ॥ एतेन महत्त्वमस्ति इति प्रतीकसंख्यायां तत्पुरुषे सन्महदिति द्वयोः समासपरः द्वयोः परास्तः । न च प्रमाणार्थकार्थभावेऽपि द्वयोर्निष्कृत्यकार्थभावाभावात्कथं विशेषणमित्यस्य प्राप्तिः, तद्विद्यतेति तु सामर्थ्यात् भवत्येते इति वाच्यम् । निष्कृत्यकार्थभावः यत्र शास्त्रप्रशंसितस्य मानाभावादिति दिक् ॥ विशेषलक्षणं विनेति । तत्र तद्विद्यतेत्यादि ॥

(आक्षेपान्तरभाष्यम्)

अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्रा-

१ 'यत्पूर्ववचनं' । २ 'द्विगुणं यत्पुरुषं' इत्येवं सर्वेषु सुसंकेतः । ३ अत्रानेन । ४ अत्रिगुणपदार्थं विप्रतिपेधेति विप्रतिपेधः । (२. ना.) ५ अत्र प्रकरणे इत्यादि पदार्थः । (२. ना.) ६ 'तन्मन्त्रे' । ७ यथाशक्तिप्रकार इति विप्रतिपेधे आधिक-

प्रोति—अधिकपट्टिर्षप इति ॥ तत्र को द्वोगः ? ॥ * तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिपेधात्* इत्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) अधिकपट्टिर्षप इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिकग्रहणं चालुकीयविकशब्दस्य संख्यासंज्ञात्वात्तद्विद्यतेति तत्पुरुषस्य तत्पुरुषे कृते समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । अधिकशब्दः कञन्तयादाद्युदात्तः ।

(उद्घोषः) विशेषलक्षणाभावोऽपि मुख्य इत्यत्र आह—अधिकग्रहणं चेति ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

नैप द्वोगः । “इदन्ते द्विगौ” इत्येव स्वरो वाचको भविष्यति ॥

(आक्षेपान्तरभाष्यम्)

यस्तर्हि नेगन्तः—अधिकशतवर्ष इति ॥

(प्रागुक्ताक्षेपस्यापि समाधानभाष्यम्)

इह चाप्यधिकपट्टिर्षप इति समासान्तः प्राप्नोति *टन्वः प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निश्चिंशाद्यर्थम्* इति ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

नैप द्वोगः । अव्ययादेरित्येवं तत् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणम्—अव्ययादेरित्येवं तत् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

इह मा भूद्—गोर्भिश्चद्, गोचत्वारिंशदिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति “संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निश्चिंशाद्यर्थम्” इति ॥

(प्रदीपः) बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हीति । अधिकपट्टिर्षप इति भावः । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य तद्विद्यतेति तत्पुरुषस्य परत्वाद् बाधित्वा संख्यायाव्ययेति बहुव्रीहिः प्राप्नोति । ततश्च बहुव्रीहौ संख्येय इति उच्यते ॥

(उद्घोषः) अधिकपट्टिर्षपेति । अधिकशतवर्षेऽपि टन्वः प्राप्ता स्वरे विशेष इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः ॥ कथम् ? । एवं विग्रहः करिष्यते—अधिका पट्टिर्षपानामस्येति ॥

(प्रदीपः) न संख्यामिति । अधिकपट्टिर्षप इत्येव यथा स्यादित्येवमर्थमव्ययविकल्पेन आधीयते । तेनाधिका पट्टिर्षपानामस्येति वाक्यमेव भवति ॥

मित्येव भवति यत्तु आधमिति तथापि आधमिर्षपानामस्येति विग्रहे एवाधिका पट्टिर्षप इति भवति न त्वधिकापट्टिर्षपानामस्येति विग्रहे इति भावः । (२. ना.)

(उद्द्योतः) संख्येयपरेण बहुमीदृशं दोषः सादेवेत्यत आह—
अधीति ॥ पट्टिशब्दस्याजहृदित्वमेकवचनान्तं च मत्वा—
अधिकापट्टिर्वर्ण्यस्येति । अधिकापट्टिर्वर्ण्यस्येति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेण प्रा-
प्नोति ॥ कथं च स योगः प्रत्याख्यायते ? । *अक्षिप्यः
संख्योत्तरपदः संख्येयार्थाभिधायित्वात्* इति ॥

(प्रदीपः) पूर्वेणेति । अधिका पट्टिर्वर्ण्य वर्णाणामिति
वर्णेषु संख्येयेषु अनेकमन्यपदार्थ इति बहुमीहिः प्राप्नोति ।
संख्येयवृत्तित्वाच्च बहुमीहेतुत्वनिवन्धनो ङजपीति दोषः । बहु-
मीहिर्गर्भश्च पुनर्वैयखिन्यभिधेये बहुमीहिः प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) यद्यपि अधिका पट्टिर्वर्ण्य वर्णाणामिति विग्रहे
स्थितेपि संख्येयेषु पूर्वेण बहुमीहिः प्राप्नोतीति वक्तुं शक्यते,
तथापि संख्येये संख्याया अदृष्ट्या ङवो प्राप्या प्रयोजनाभावे इति
वक्तुं शक्यमित्याशयेन भाष्ये—“यथा तर्हि स योगः प्रत्या-
ख्यायते तथा पूर्वेणेत्युक्तम् ॥ यदा तदेति कचिद् पाठः स
योगः संख्यायतेति योगः ॥ ङजपीति । तत्प्रत्याख्याने संख्येये
वर्तमानबहुमीहेतुत्वान्तरादेव ङजिति भावः ॥ तर्हि वर्णोत्तरपदत्वं
कथं तत्राह—बहुमीहिर्गर्भ इति । एवं चाधिकपट्टवर्प इति प्रयोगो
द्वारं यथाधिकपट्टिर्वर्ण्यस्येति विग्रहे वाक्याद्वीकारेपीति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

प्रत्याख्यायते तस्मिन्योगे संख्यां संख्येये वर्त-
त्यिष्यामः । तत्रैवं विग्रहः करिष्यते—अधिका पट्टि-
र्वर्ण्यस्येति ।

(प्रदीपः) प्रत्याख्यात इति । अव्यविकन्यायेन वा-
धिका पट्टिर्वर्ण्यस्येति वाक्यमेव भविष्यति ॥

(उद्द्योतः) तत्त्वण्यति—भाष्ये—प्रत्याख्यायते तस्मिन् इति ॥
अधिका पट्टिर्वर्ण्यस्येति । अत्रावात्तरपट्टमीदृशु न, संख्येय-
रूपान्यपदार्थाभावादिति भावः ॥ नन्वधिका पट्टिर्वर्ण्य वर्णाणामित्य-
स्यापि दिष्टमानत्वाकर्म दोषपरिहार इत्यत आह—अव्यविकेति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

सर्वथा वयमधिकपट्टवर्णाञ्च मुच्यामहे ॥
कथम् ? । यावता स योगः प्रत्याख्यायते अयं च
विग्रहोस्ति—अधिका पट्टिर्वर्ण्यस्येति ।

(प्रदीपः) अव्यविकन्यायममलाह—सर्वेयेति ।

(उद्द्योतः) यथाश्रुतग्राहिण्योद्यमित्याह—अव्यविकन्या-
यममलाह इति ॥ भाष्ये—अधिकपट्टिर्वर्णाञ्च मुच्यामहे इति
पाठः । ईदृशानिष्टरूपादित्यर्थः । कचिदधिकपट्टिर्वर्णाञ्च मुच्या-
महे इति पाठः । तदाऽधिकपट्टिर्वर्ण्यनिष्यादनिष्टरूपाञ्च मुच्यामहे
इति अर्थः ॥ अधिकापट्टिर्वर्ण्यस्येति । अधिका पट्टिर्वर्ण्य
वर्णाणां तानि असेल्यर्थः ॥

१ 'सर्वथा वयमधिकपट्टवर्णाञ्च मुच्यामहे' इत्येतत्कलितमिदं स्यात् । २ 'उ
च' । ३ अत्रान्तरवाक्ये इति शेषः । उद्द्योतस्य तु भवतीति शेषेति भावः । (२. पा.)

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यस्य तदुक्तम्—अधिकपट्टिर्वर्ण्यं न सिद्ध्यतीति,
स सिद्धो भवति ॥ कथम् ? । यावता स योगः
प्रत्याख्यायते । अयं च विग्रहोस्ति—अधिका
पट्टिर्वर्ण्यस्येति ॥

(प्रदीपः) अव्यविकन्यायाश्रयेणाह—यस्य तदुक्तमिति ।
वृत्तिविषये दशादीनामपि लोकयोरिति निर्देशात् संख्यानमात्र-
वृत्तित्वात् संख्येयस्यान्यपदार्थत्वात् स योगः प्रत्याख्यायते ॥

(उद्द्योतः) आदक्षभ्यः संख्याः संख्येये इति नियमात्-
द्विपये सूत्रस्यावश्यकत्वात्कथं प्रत्याख्यानं तत्राह—वृत्तिविषय
इति । अधिका पट्टिर्वर्ण्यस्येति विग्रहेवान्तरान्यपदार्थाभावाद्ने-
कमित्यस्याप्राप्ती तद्योगप्रत्याख्यानेऽधिकपट्टिर्वर्ण्यः सिद्धः । विग्रहा-
न्तरे तु वाक्यमेव । एवं स्यारम्भे अधिका पट्टिर्वर्ण्यस्येति बहु-
मीहिर्गर्भं बहुमीदृशं संख्येये वर्तमानसंख्यानान्तर्बहुमीहेतुत्वान्तरादेव
विग्रहान्तरे तु वाक्यमेवेत्यधिकपट्टिर्वर्ण्यः सिद्ध इति भाष्याश्रयः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

अधिकशतवर्षस्तु न सिद्ध्यति ॥

(प्रदीपः) अधिकशतवर्षस्तिवति । अधिकं शतं
वर्ण्यस्येति त्रिपदे बहुमीदृशं कृते तद्विधायोत्तरपदेति
तत्पुरुषे समाप्तान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति, आधुदात्तत्वं चेप्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

कर्तव्योत्र यत्नः ॥ समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे
पादे प्रथममाहिकम् ॥

(प्रदीपः) कर्तव्योत्र यत्न इति । शुकारोद्यादिव्य-
कशतवर्षशब्द आधुदात्तार्थो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महामाध्यप्रदीपे द्वितीय-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाहिकम् ॥

(उद्द्योतः) एवं च इन्द्रबहुमीदिविषयेऽपिशेषेणेति पक्षः सिद्धः ॥ १ ॥
इति शिवभट्टसूतसतीर्णभञ्जनागोशमद्विरचिते व्याकरणभाष्य-
प्रदीपोद्घोषे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाहिकम् ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमपादे द्वितीय-
माहिकम् ।

(२२२ अतिदेशसूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ० १ सू०)

३५१ सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्त्वरे ॥ ११॥

(सुवग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

सुविति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्त्वरे ॥ २ ॥ सुविति
किमर्थमिति । आमन्त्रितस्य पदत्वात्तस्मिन् परतो
विधीयमानस्य पराङ्गवत्त्वस्य पदविधित्वात् समर्थपरिभाषो-
पस्थानातिवृत्तस्य न भविष्यति । तथा हि । व्यधिकरणस्य

३ संख्येये वर्तमानं वर्तमानावकं पदं तदन्तर्बहुमीहेतुत्वार्थः । (२. पा.)

तिष्ठन्तस्य दानपत्रकमार्थं समानाधिपतरणस्य वाचनिकम्,
अतिश्यामिनिगारण-मयद्वयं कर्तव्यं पद्यमिति तत्कारक-
चनमिति तर्कः । तिष्ठन्तस्य भित्तो निरासः । नियमाणे च
सुव्यहणे तीक्ष्णता मध्या सीष्यमिलादां सुवन्तसमुदायस्या-
प्राप्तिरित्यप्यातिः प्राप्नोतीति भावः ॥

(उत्प्रेक्षाः) सुषामग्निने ॥ २ ॥ व्यधिकृष्टणसेति । उपा-
 शान्तं जगन्मार्गं जलदर्थः । यथा हे पीड्यमान इति श्रुत्य अहं पीड्य
 इत्यनेन पापैः पीड्यमानोऽस्मादिति भावः ॥ वाचनिकमिति । स-
 मानाधिदरुणमनसमर्थेयमिति ॥ सुखदन्तरेष्वप्याह—धृतिप्यासी-
 ति । क्षोणां दशनागिणि भावः । गैभ्याश्चाप एव प्रक्षान्त्य उ-
 पगच्छते ॥ सुखदन्तसमुदायस्येति । तस्मात्सुखदन्त्यादि भावः ॥

(समाधानमाप्यम्)

कारोप्यदन् ॥

(प्रदीपः) करोष्यदिति । अघात्त्वमिदितमिति
 धापयादत्याजानि यानतिक्रमजामर्थम् ॥

(जमाधानपाधकमान्यम्)

नैतदस्ति । अस्मादप्यादित्र न भविष्यति ॥ कथम-
स्मादर्थम् ? । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति ॥

(उद्देशः) ज्ञानं—नैतदुल्लोति गच्छति । नैव दोषोऽ-
 धातुमिति तर्हि । न हि नैव दोषोऽस्ति तत्त्वम् ॥ प्रकृत्याभाप-
 सामर्थ्येनैव तत्र सौ प्रकृत्या तत्त्वानुप्रविष्टिरित्याहुः ॥

(समाधानमाप्यन्)

इदं तर्हि—पीड्यं पीड्यमानेति ॥

(मदीयः) पीज्ये पीज्यमानेति । हे पीज्यमान त्व-
दीज्या पीज्याऽहं पीज्य इत्यन्ति सामर्थ्यम् । शय वा संयो-
जनपदं निजानां एव शिक्षकमित्यन्ति सामर्थ्यम् । तथा च—
मजानि वेगदन्तेति निपातो भवति । पीज्य इति सास्यबुदात्ते-
द्विदि लघपर्यायानुपसर्गबुदात्तत्वम्, यक उदैत्तत्वादेकादश
उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः । पीज्यमानेत्यस्य पदाहु-
त्तरस्य निपातः ॥

(उच्यते ।) निजन्तामथितयोः परस्परतन्मन्त्राभावादसामर्थ्य-
नित्यत आह—अथदीययेति । पीठ्यमानपदार्थविशेषणीभूतपी-
ठाङ्गैरणकृतेन तद्वारा सानर्थ्यमिति भावः ॥ साक्षादपि सामर्थ्यं
दर्शयितुमाह—अथयेति ॥ तथा च प्रजानीति । यस्तुतः
साक्षात्परस्परान्यथाभावेऽपि नप्राप्तिरिति शून्ने दलादायिव निपा-
तसिद्धिरास्तेनेति बोध्यम् ॥ प्रकार उदात्त इति । पराद्वयकृते
सु पीठये इति पीठैरेतत्कार उदात्तः स्यादिति भावः ॥

(पूर्वाक्तसमाधानसाधकभाष्यम्)

इदं चाप्युदाहरणम्—करोष्यटन् ॥

(भाक्षेवाधकपसारणभाज्यम्)

ननु चोक्तम्—असामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति ।

१ यत्प्रमाणेनादि । (र. वा.) २ प्रत्ययत्वेनेति चेपः । (र. वा.)
 ३ 'कणत्वेन' । ४ मीमांस्येवामात्रिणादित्वेवेदाद्युक्त्यादिर्वाच्यम् । (र. वा.)
 ५ यथा प्रत्यय विष्ठीमिसादीं चायैष कदेने अग्रये चकदेद्यातसमधि बाधियते
 तथा एतन्नयवासयैकदेशमयोगे तदेव देवान्तरजानि भातिमान्यप्राप्तियन्ते

कथमस्लामर्थम् ? । समानाधिकरणमसमर्थवद्भव-
तीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । अधात्वभिहितमित्येवं तत् ॥

(प्रदीपः) अधात्वभिहितमिति । सर्वं नाम धा-
तुजमिति दर्शनेन सर्पिःकालक्रयति यद्यपि धात्वभिहितं
तथापि यत्र क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं स्फुटा च धातुप्रत्ययेन
कर्त्रादिप्रतिपत्तिव्यवहृत्यभिहितं शृणोते ॥ यदप्युक्तं वचनान्त-
रेणातिव्याप्तिवर्धित इति । तदपि न युक्तम् । नहि सूत्रकारो
पार्तिककारस्य वचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यते ॥

(वदन्त्योः) स्फुटा चेति । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकस्य हि सा स्फुटा भवतीति बोध्यम् ॥ मनस्येते एति । अत्रे वार्तिकस्य पदप्रमाणतयाप्य पूर्वपक्षिमिश्रान्त्येकदेशिनोऽसद्विधानाधेयमपि बोध्यम् ॥ एतेन “यातियानामपि यावन्त्येकदेशमन्येन स्रज्जातार्थविषयतायाः परवशायां भाव्ये ध्वनितत्वेनेर् चिन्त्य”मित्यासन्नम् ॥

(पराङ्गवद्भायविषयनिर्णयाधिकरणम् ॥)

(१२२३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आमन्त्रितस्य पराङ्मन्यत्वात्

पष्ठ्यामञ्चितकारकवचनम् ॥ * ॥

(प्यागंयामाज्यम्)

आमन्त्रितस्य पराङ्मुखत्वादेव पश्यन्तमामन्त्रित-
कारकं पराङ्मुखं द्रवतीति वक्तव्यम् । पश्यन्तं ता-
वत्—मन्त्राणां राजन्, मगधानां राजन् ॥ आम-
न्त्रितकारकम्—कुण्डेनाटन् ॥

(प्रदीपः) आत्मज्ञितस्येति । आत्मज्ञिते गो ग्राभीयते
 स आत्मज्ञितसंबन्धी भवतीति पशूनिर्देशः ॥ आत्मज्ञित-
 कारकमिति । आत्मज्ञिते वा घातुवाच्या हिता तस्याः
 कारकमित्यर्थः ॥

(चक्षुः) आभक्षितस्येति पण्यनुपपत्तौ—ः न जिते इति ॥

(भामह्नितकारकोद्याहरणयाधकभाष्यम्)

नास्त्यत्र विशेषः सति च पराङ्मवद्भावेऽ-
सति वा ॥

(प्रदीपः) नास्त्यत्रेति । कुण्डबाधो नञ्विपर्यया-
निसन्तस्त्येसायुदातः धानञ्चितस्य पदात्परस्य निघातः ।
सत्यपि पराश्रवद्वाये सुपन्तसमुदायस्यायुदातत्वं शेषनिघात-
येति मेधाभाषः ॥

(उद्घोषतः) कुण्डशब्द इति । न च यदाऽप्येति पादादौ
 वर्तते, यदा वा जीयते पत्नी चारजवाची कुण्डशब्दः पुष्पि-
 स्तदा सारणेदोऽप्येति वाच्यम् । यादादावेवंविधप्रयोगमावा-
 द्वादादित्वेन कुण्डशब्दमात्रसाध्यादात्तत्वेति भाष्याशयः ॥

इति शाखा । (र. ना.) ६ आभक्षितस्य पराप्तवद्वाये इति पट्टीनिर्देशोऽनुष-
ङ्गात् । नहि आभक्षितस्य पराप्तवद्वाये विधीयते किन्तु तत्र, इत्यत आह-
मात्रेणैव इत्यादि । (र. ना.) ७ तदा न निशातोऽप्यादाविति निषेधादिति
भावः । (र. ना.)

छातनमि प्रियाविरोधादिति हेतुः । (र. ना.) ॥ अहं लक्षणस्याध्यात्मवृत्ते
 स्वादिः । परस्मैति परावृत्त्यापि कर्तव्ये इत्यनेनाग्नेरिति । (र. ना.) ॥ ८ पूर्वा-
 पेक्षयाऽऽपत्तिरित्येवादिः । (र. ना.) ॥ तथा च तीक्ष्णमेव स्यात्प्राज्ञा-
 दात्तत्वाभेदागन्तव्यं कर्तव्ये परल परावृत्तवृत्त्यापि परानवदभाव-
 स्वादिति नावः । (र. ना.)

भाषाद्वयमादेनविधाद्योपनिष्ठते । गोतो णिच् रुदादिभ्यः
सार्यधातुकं प्लुतात्पुनस्तान्दर्शनात् ॥

(उद्घोषः) इत्युक्तं स्त्री लोपवारणाय यतः कार्यं इति
गौरवमिलेन नर नाः प्लुतात्—क्रियमाण इति ॥ सुपन्तसमु-
दायस्यासुपन्तसमादिनि । अनेन सुपुपेलाः दक्षितकत्वविधया
अभिप्रेतं विधानं दर्शयति ॥ भाष्ये—स्वरेऽवधारणाद्येति
धातिगणनमात्रं—ननु चेति ॥ प्रसिद्ध इति । सिद्ध
इत्यर्थः ॥ ग्रहणामिनि । अणुदिङ्निग्रहणकालीयाद्युपहणे ग्रहण-
कालान्तरमात्रं इत्यर्थः ॥ यथा गद्य भाष्यार्थोपाद्य प्राक् सप्त लक्ष्य-
संस्कारकालाया गन्तुमशक्तत्वेनाप्रगृहितायाः स्वरेग्रहणात्सामान्य-
प्रगृहिता भावः ॥ निषयभेदादिति । अत एव त्वमत्यन्तास्वम-
त्यमिति ॥ गौणमिति । योन परम्परया सारम्य कर्तव्यत्वम-
त्योत्पन्नम् । नाध्यासरे कर्तव्ये शास्त्रम् अस्ति त्वमत्यन्तास्वम-
आदिप्रतिपाद्येति । पठित्याने इत्यस्य प्रगृहीतत्वमिति ॥
इति च त्वमत्यन्तास्वमिति निष्कर्षादिति । इत्युक्तं समाना-
धिकरणे । अत्र ननु त्वमत्यन्तास्वमिति भाष्याशयः । उच्यते
इति सुपुपेलाः कर्तव्ये प्राक् सप्त लक्ष्यं ॥

(१२२० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ परमपि च्छन्दसि ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

परमपि च्छन्दसि पुर्यस्याद्भ्यङ्ग्यतीति वक्तव्यम् ।
आ ते पितृमैरुतां नुस्तमेतु । प्रति त्वा दुहितर्दिवः ।
दृणीष्व दुहितर्दिवः ॥

(प्रदीपः) पितृमैरुतामिति । पितरित्यामन्त्रितनिपा-
तेनानुदात्तम् । नन्मात्परं गद्यतामिलेतदप्यनुदात्तमेव भवति ॥

(१२२८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अन्ययप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान ॥
नीचैरधीयान ।

(प्रदीपः) उच्चैरिति । उच्चैर्वाधैः स्वरादिष्वन्तोदात्ता
पठिता । अधिकरणशक्तिमाधान्याय तन्निमित्ततादायः ॥

(उद्घोषः) स्वरादिष्विति । एवं चानेनेव स्वरेणान्योत्प-
त्तिरेवमात्रं परस्वरादिगणितान्तेति भाष्यः । किद्वस्वरेण प्रत्ययस्वरेण
वान्तोदात्तत्वसिद्धेः स्वरादिष्वन्तोदात्तपाठः किमर्थं इति चिन्त्यम् ॥

(१२२९ पशुदासवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अनव्ययीभावस्य ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अव्ययीभावस्य नेति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
उपाध्यधीयान ॥

१ अत्र 'सुपुपेला' इति संयोज्यते । (र. ना.) न प्लुतादि 'भाष्ये' स्वरे-
वधारणयेति इत्यन्तत्वेकसंदर्भत्वं दर्शयन् Bengal Asiatic Society
अभिप्रेतकालोपहृतम् । किमपि न विचारितम् । २ अभिमानोक्तिवीजम्
उगमाद्य परार्थत्वादसंयोज्यः । समानाध्यायिनि गवादेन-पठित्याने इत्यस्य
सिद्धिः ॥

(प्रदीपः) अनव्ययीभावस्येति । प्रतिषेधप्रतिषेधा-
दिभिर्भवति । एतस्य *लुङ्पुपेलास्वरोपचाराः प्रयोजनम्*
इत्येतदन्वयेष्वोक्तं भाष्यकारेण । अन्यथा कार्यान्तरेऽव्ययत्वा-
भाषादवक्तव्यमेतत्स्यात् ॥

(स्वरेऽवधारणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं स्वरेवधारणं क्रियते ? ॥

(१२३० समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्वरेवधारणं सुवलोपार्थम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

स्वरेवधारणं क्रियते सुपो लोपो मा भूदिति ।
परशुना वृक्षन् ॥

(प्रदीपः) परशुना वृक्षन्निति । वृक्षन्निति प्रातिप-
दिकम् । न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानि-
षेधो, न हि संयुद्धयोरिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । तत्रा-
द्यति स्वरग्रहणे पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात् सुपो
धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् प्रसज्येत । स्वरग्रहणे
तु यति सुबुद्धिः कर्तव्ये पराङ्गवद्भावाभावः ॥

(१२३१ समाधानानर्थक्यवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ न वा सुवन्तैकान्तत्वात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? । सुवन्तैकान्त-
त्वात् । सुवन्तैकान्तः पराङ्गवद्भावो भवति ॥

(प्रदीपः) सुवन्तैकान्त इति । पराङ्गवद्भावविषय-
त्वात्पराङ्गवद्भाव उच्यते । पराङ्गवदित्यत्र आनन्तर्यं मंतिभा-
नात्परश्चन्द्रेण गृह्यते । तस्य सुवन्तमेवेति सुवन्तकार्यं एव परा-
ङ्गवद्भावोन्तरत्वाच्च नु प्रातिपदिककार्यं इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पराङ्गवद्भावविषयत्वादिति । अन्तः-
न्तैकान्त इत्यनेनानव्ययप्राप्तिरिति भावः । पराङ्गवद्भावो यन् स
पूर्वग्रहस्तोनोच्यत इति कश्चित् ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । अन्तर-
रङ्गत्वेन वाच्यवृत्त्योपस्थानादित्यर्थः ॥

(१२३२ आनर्थक्यवाधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुवलोपे ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुवलोपे कृते ॥

(प्रदीपः) प्रातिपदिकैकान्त इति । अस्याभि-
प्रायः—आमन्त्रिते परतो यत्सुवन्तं तत्पराङ्गवद्भवति । परं
चात्र सुवलोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति तदज्ञात्वात्सुवलोपः
प्राप्तोत्थेय ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्मादित्युच्यतेत्यादावप्युच्यते । (र. ना.)
५ इति सप्तम्या । (र. ना.) ५ अथुत्पत्तिपथे किद्वस्वरेण व्युत्पत्तिपथे-
प्रत्ययसंदर्भः । (र. ना.) ६ 'मेव स्यात्' । ७ परशुनेत्यादेरामप्रतिपत्त्य-
संज्ञेति शेषः । (र. ना.) ८ 'सुवलोपे च कृते' ।

(उद्योतः) प्रातिपदिकमेवेति । प्रोच्यते । परस्मिन्प्रातिपदिकत्वस्यापि सत्येन तदवयवत्वस्याप्यापचिरिति भावः ॥

(आनर्थक्यसाधकभाष्यम्)

प्रत्ययलक्षणेन सुचरन्तकान्तता स्यात् । तस्मात्स्वरेवधारणं न कर्तव्यं सुचलोपार्थं, प्रातिपदिकस्थायाः सुपो लुगुच्यते । तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययलक्षणेनेति । प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं परस्मिन्प्रातिपदिकस्य तेन सुचरन्तकान्तत्वमित्यर्थः । विशेषणस्थेनाप्युपात्तमाश्रितं प्रत्यासत्त्या पराशब्देन संवध्यते इति सुचरन्ताशब्दो विधीयते न तु प्रातिपदिकाशब्दोऽयं इत्यर्थः ॥ प्रातिपदिकस्थाया इति । भाष्यकारवचनप्रान्तात् सुप्रशब्दस्य ब्रीहिलक्ष्यम् ॥

(उद्योतः) प्रत्ययलक्षणेन सुचरन्तत्वे स्वतः प्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वमपि स्यादत आह—प्रत्ययो निमित्तमिति ॥ तेन सुचरन्तकान्तत्वमिति । अत्र प्रातिपदिकत्वस्य यत्तुल्या सत्त्वेऽपि स्वरेनैवत्वान्न तदतिदेशेन तदवयवत्वव्यवहार इति भावः ॥ विशेषणत्वेनापीति । पराशब्दवत्त्वस्येत्यर्थः ॥ संवध्यते इति । वाच्यतेया नृपत इत्यर्थः । न च सुदृष्टियोरित्यादी तयोर्विहितस्य ह्युक्तः प्रत्ययवयवत्वव्यवहारोऽपि प्रातिपदिकावयवत्वमिति वाच्यम् । अवयवत्वव्यवहारोऽपि शरीरावयवत्वस्य लोकासिद्ध्यादुपपत्तेः । अहमेतु प्रातिपदिकावयवत्वस्य सुचरन्तावयवो न तदवयवो भवति । नहि हस्तावयवकशरीरावयवोऽस्मिन्निहस्तावयव इति भावः ॥ भाष्यकारेति । नृप इत्यन्य विमर्शितं विशेष्यं तदा न्यायत एव स्वीकृतमिति कश्चिद् । औहः इयमित्यादी नित्यस्वीकृतं नदीत्याय स्वतः स्वीकृतत्वेन न्याय्यत्वात् ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—पदवर्णत्वे मा भूतामिति । कूपे सिञ्चन् । चर्मं नमश्चिति ॥

(प्रदीपः) कूपे सिञ्चन्ति । पराशब्दत्वे सलोकप्राप्तकारस्य पदादित्वाभावात् पदप्रसङ्गः ॥ चर्मं नमश्चिति । सति पराशब्दत्वे समानपदत्वापत्तिरिति स्यात् ॥

(उद्योतः) समानपदत्वादिति । अतिदेशेन परावयवतया विशिष्टस्याखण्डत्वे बोधिते साम्यस्य सखण्डत्वस्यातिदिश्यमानवर्गविरुद्धतया तत्प्रयुक्तत्वप्रतिपत्त्याभाव इति भावः ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इह तावत्कूपे सिञ्चन्ति, स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) स्वाश्रयमिति । विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न वाच्यते । यच्चैहामन्त्रितस्य कार्यं शब्देन बोध्यते सत्पूर्वस्य पराशब्दत्वात्सहितस्य भवतु, सकारस्य यद् स्वाश्रयं पदादित्वं तत्केन व्याहन्यते । न चात्रातिदेशिकं

कार्यमस्तीति स्वाश्रयं भवत्येव । यथा नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र शब्दः ॥

(उद्योतः) नन्वस्य उक्तीत्या विरोधोत्प्लेवस्य आह—यथेहेति । पूर्वस्य पराशब्दवोक्तत्वेन पूर्वसिन् परप्रयुक्तकार्यप्रश्रया पूर्वनिष्ठाभयनिवृत्तावपि परसिन् पूर्वनिष्ठाकार्यप्रश्रयोऽपि परनिष्ठाभयनिवृत्तौ च मानाभावादिति भावः ॥ किं चामन्त्रिते परे पूर्वं प्रत्यासत्त्या आश्रितरूपपराशब्दत्वं कार्यमागिति उक्ते आश्रितत्वं कस्यप्रयुक्ताप्राप्तकार्यातिदेश एव लभ्यते न पदवर्णत्वयोः स्वप्ननयग्राह—शब्देनेति । आश्रितशब्देनेत्यर्थः ॥ यथा नमस्त इति । अन्तर्भावितव्यमत्र नमिः । ननुहेति कर्मवत्त्वाश्रयानि प्रतिषेधे कर्माश्रयः शब्दः सत्र निषेधार्थेतिदशाश्रयाप्रवृत्तिः । इह तु अतिदेशस्याप्रवृत्तिरेति यथाकथंचिद् दृष्टान्तरेति बोध्यम् ॥

(प्रयोजननिराकरणकदेदिभाष्यम्)

चर्मं नमश्चिति “पूर्वपदात्संज्ञायामन” इत्येतस्मात्प्रियमात्रं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पूर्वपदात्संज्ञायामिति । पराशब्दत्वात् सत्यपि निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्यत्वे पूर्वपदात्संज्ञायामिति नियमादत्रासंज्ञायां शब्दं न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) यत्पत्यनेन पदवर्णमपि परिहृतं तथापि प्रकारान्तरेणापि समाधातुमेकदेश्याह—भाष्ये—चर्मं नमश्चिति । तद् ध्वनयशाह—सत्यपि निमित्तेत्यादि ॥ नियमादत्रेति । यथापि विध्यर्थत्वमेवाष्टमे स्थापयिष्यति तथापि योगविभागेनात्र नियमोपपत्तित्वमिहान्नः ॥

(निराकरणपार्थक्यभाष्यम्)

ननु च समास एवैतद्वचति पूर्वपदमुत्तरपदमिति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । पूर्वपदशब्दस्य समासावयव एव लुप्तत्वादिति भावः ॥

(उद्योतः) समासावयव पृथेति । एवं च नियमेन नान्यन्यावृत्तिः कर्तुमशक्येति भावः ॥

(निराकरणपार्थक्यकदेदिभाष्यम्)

नेत्याह । अविशेषेणैव तद्वचति—पूर्वं पदं पूर्वं पदम् । उत्तरं पदमुत्तरपदम् ॥ सुवामन्त्रिते ॥ २ ॥

(प्रदीपः) अविशेषेणेति । व्यातिन्यायाश्रयादत्र यौगिकः पूर्वपदशब्दो गृह्यत इत्यर्थः ॥ एवं स्वरग्रहणे प्रत्याख्याते समानाधिकरणस्योपसंख्यानं न कर्तव्यम् । परस्य पराशब्दत्वादे कृतेपि विषयभेदाङ्गस्यस्यार्थतत्तात् पूर्वस्य पराशब्दत्वावस्य सिद्धत्वात् ॥ २ ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अविशेषेणेति पदभेदशुक्तिः, अष्टमे लुप्तयोरानवगोमहणस्य सिद्धान्तविषयमाणात्वात्, अखण्डपदस्यैव तत्र

१ समास एवैतद्वचति निषेधन्यायान्वितस्यापरत्र निषेधन्यायान्वितस्यायोग इति व्यापानवकाशः । भिन्नशब्दोपर्यापितत्वादिति भावः । (२. ना.) २ प्रातिपदिकपदवर्ण इत्यर्थः । (२. ना.) ३ ‘प्रितले’ । ४ ‘निषेधादित्यदि’ इत्येवमिति शब्दविशेषात् । वाग्यवीर्यदिनेव उद्धृतं Bengal Asiatic

Society उद्धृतपुस्तकशोधकस्तु ‘इति’ शब्दमयोनं किं विचारितव्यमिति च एवं प्रष्टव्यम् । ५ कर्मवत्त्वातिदेशप्रयुक्तस्य यकोऽप्युचितिरित्यर्थः । (२. ना.) ६ अनियानोक्तस्य नियमस्य स्वाश्रयान्यादिदोषवयवमन्त्रितत्वात्तत्त्वमिति । (२. ना.) ७ ‘नैतद्वचति’ । ८ अत्रोपेक्षित्यर्थः । (२. ना.)

शुद्धिं यव 'समाप्तः । सद्यस्तेष्वेव' पाठः प्रथमद्वयमिदं भूषितो मुद्रितः
Bongal Asiatic Society पुस्तकेषु । ७ अनुपद्वयस्य मानमान्ये तु
'मित्रप्रेमदीप्त्यपकाशः' इत्येवमेवोपलभ्यते । ८ 'स्वरासेनैव' ।

३ कारुण्यस्योद्योतनचन्द्रीकारणे भवधित्तोपेकामाभ्युदयस्यापे
क्षोरेत्यर्थः । (उ. ना.) ३ 'सोदया' । ३ यत इत्यर्थः । ४ यद्वज्रसहस्रधा-
न्दीकारणे वररक्षसाधिपदया येन दृष्टेरेत्यर्थदीकारात् । (उ. ना.) ३ 'वा
तां भव' । ५ अघिकारमाप्ये इत्यर्थः । (उ. ना.) ३ अघाणि मारुणसी-

(प्रदीपः) अवकाशं निराकर्तुमाह—यथा हीति । शीले स्वभावे भवा इतिः शीलं । अवयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिसरः । समुदायकार्यं समाससंज्ञा । शृङ्गुमासीत्परन्यायेनान्तरेणापि सहस्रपेलेतस्य लक्षणत्वं विध्यति ॥

(उद्योतः) अवयवकार्यमिति । समासविशेषप्रयुक्तः सर इत्यर्थः ॥ अन्तरेणापीति । समासाधिकारे सरमिथानादिति भावः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—काकतालीयमजाकृपाणीयम् ॥

(प्रदीपः) काकतालीयमिति । समासाच्च तद्विपयादिति भूतसमासानुवादेन च विधानाद्, विशेषलक्षणाभावाच्च, इवार्थस्यान्यपदार्थत्वेपि अत्रार्थं बहुव्रीहिविधानाद्, उपमानाच्छब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थाभावाद्, बहुव्रीहेरभावात् सहस्रपेलेत्वेनैवात्र समासः कार्यः । तत्र काकतालदाच्चा इत्यसहचरितायां क्रियायां वर्तते । काकस्यागमनमिव चञ्चल्यागमनं तालस्य पतनमिव दस्योरपनिपात इत्येक इवार्थः । तत्र समासः । ततस्तेन तालेन पतता यथा काकस्य वधस्तथा दस्युना चञ्चस्येति द्वितीय इवार्थः । तत्र च चञ्चप्रत्ययः ॥

(उद्योतः) भूतसमासेति ॥ तिस्रसमासेत्यर्थः । इवार्थः स्यात् । इवोत्प्रेषणान्वयत्वरूपकोपमेयरूपार्थस्य समासभाष्येत्यर्थः । तद्वत्स्यति—उपमानाच्छब्दस्योपमेयवृत्तित्वादिति ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्पत्तिः क्रियते, तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति “समासाच्च तद्विपयाद्” इति ॥

(प्रदीपः) अत्रापीति । पूर्ववद्भाषनेन समासविधिः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—येनैवावयवकार्यमिति । कर्तृभाष्यः । काकतालीयमित्यत्रावयवरूपप्रत्ययार्थं कार्यमित्यर्थः । तत्र काकतालेति ध्वनये न्यायमासवे ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—पुनाराजः पुनर्गवः ॥

(प्रदीपः) पुनाराज इति । अजिति योगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञा विना रूपसिद्धिं मन्यते ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

अत्राप्यवयव तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या । तत्पुरुषाश्रयः समासान्तो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) तत्पुरुषाश्रय इति । पुनर्गवोति लौकिके एजेवैद्यः । तत्राप्यवयवप्रवृद्धादिमिरिति वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा तत्पुरुषः ॥

(उद्योतः) लौकिक इति । पुनारान इत्यत्रापि योगविभा-

१. 'मयूरव्यंसक' । २. 'मयूरव्यंसक' । ३. 'मयूरव्यंसक' । ४. 'मयूरव्यंसक' । ५. 'मयूरव्यंसक' । ६. 'मयूरव्यंसक' । ७. 'मयूरव्यंसक' । ८. 'मयूरव्यंसक' । ९. 'मयूरव्यंसक' । १०. 'मयूरव्यंसक' । ११. 'मयूरव्यंसक' । १२. 'मयूरव्यंसक' । १३. 'मयूरव्यंसक' । १४. 'मयूरव्यंसक' । १५. 'मयूरव्यंसक' । १६. 'मयूरव्यंसक' । १७. 'मयूरव्यंसक' । १८. 'मयूरव्यंसक' । १९. 'मयूरव्यंसक' । २०. 'मयूरव्यंसक' । २१. 'मयूरव्यंसक' । २२. 'मयूरव्यंसक' । २३. 'मयूरव्यंसक' । २४. 'मयूरव्यंसक' । २५. 'मयूरव्यंसक' । २६. 'मयूरव्यंसक' । २७. 'मयूरव्यंसक' । २८. 'मयूरव्यंसक' । २९. 'मयूरव्यंसक' । ३०. 'मयूरव्यंसक' । ३१. 'मयूरव्यंसक' । ३२. 'मयूरव्यंसक' । ३३. 'मयूरव्यंसक' । ३४. 'मयूरव्यंसक' । ३५. 'मयूरव्यंसक' । ३६. 'मयूरव्यंसक' । ३७. 'मयूरव्यंसक' । ३८. 'मयूरव्यंसक' । ३९. 'मयूरव्यंसक' । ४०. 'मयूरव्यंसक' । ४१. 'मयूरव्यंसक' । ४२. 'मयूरव्यंसक' । ४३. 'मयूरव्यंसक' । ४४. 'मयूरव्यंसक' । ४५. 'मयूरव्यंसक' । ४६. 'मयूरव्यंसक' । ४७. 'मयूरव्यंसक' । ४८. 'मयूरव्यंसक' । ४९. 'मयूरव्यंसक' । ५०. 'मयूरव्यंसक' । ५१. 'मयूरव्यंसक' । ५२. 'मयूरव्यंसक' । ५३. 'मयूरव्यंसक' । ५४. 'मयूरव्यंसक' । ५५. 'मयूरव्यंसक' । ५६. 'मयूरव्यंसक' । ५७. 'मयूरव्यंसक' । ५८. 'मयूरव्यंसक' । ५९. 'मयूरव्यंसक' । ६०. 'मयूरव्यंसक' । ६१. 'मयूरव्यंसक' । ६२. 'मयूरव्यंसक' । ६३. 'मयूरव्यंसक' । ६४. 'मयूरव्यंसक' । ६५. 'मयूरव्यंसक' । ६६. 'मयूरव्यंसक' । ६७. 'मयूरव्यंसक' । ६८. 'मयूरव्यंसक' । ६९. 'मयूरव्यंसक' । ७०. 'मयूरव्यंसक' । ७१. 'मयूरव्यंसक' । ७२. 'मयूरव्यंसक' । ७३. 'मयूरव्यंसक' । ७४. 'मयूरव्यंसक' । ७५. 'मयूरव्यंसक' । ७६. 'मयूरव्यंसक' । ७७. 'मयूरव्यंसक' । ७८. 'मयूरव्यंसक' । ७९. 'मयूरव्यंसक' । ८०. 'मयूरव्यंसक' । ८१. 'मयूरव्यंसक' । ८२. 'मयूरव्यंसक' । ८३. 'मयूरव्यंसक' । ८४. 'मयूरव्यंसक' । ८५. 'मयूरव्यंसक' । ८६. 'मयूरव्यंसक' । ८७. 'मयूरव्यंसक' । ८८. 'मयूरव्यंसक' । ८९. 'मयूरव्यंसक' । ९०. 'मयूरव्यंसक' । ९१. 'मयूरव्यंसक' । ९२. 'मयूरव्यंसक' । ९३. 'मयूरव्यंसक' । ९४. 'मयूरव्यंसक' । ९५. 'मयूरव्यंसक' । ९६. 'मयूरव्यंसक' । ९७. 'मयूरव्यंसक' । ९८. 'मयूरव्यंसक' । ९९. 'मयूरव्यंसक' । १००. 'मयूरव्यंसक' ।

गत्र भाष्यानुक्तत्वेनाप्रमाणत्वा दृजेष्टव्य इति बोध्यम् । पुनर्गवः पुनारान इत्युपाचोदाहरणमादायैव भाष्यप्रवृत्तिर्देयिनी ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—पुनराधेयम् ॥

(प्रदीपः) पुनराधेयमिति । विशेषकार्यादर्शनात् समाससंज्ञानेव मन्यते ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

अत्राप्यवयव गतिसंज्ञा वक्तव्या “गतिकारकोपपदारकम्” इत्येव सरो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) अत्रापीति । ततश्च कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः । तत्र यतो नाव इति धेयश्चत्स्यात्पुदात्तत्वात् पुनराधेयशब्दकार उदात्तः । गतिसंज्ञायास्त्वभावे समासान्तोदात्तत्वं स्यात् ॥

(उद्योतः) एकार उदात्त इति । उदात्तपदप्रकृतिरन्ते गत्यर्थः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् ॥

(प्रदीपः) पुनरुत्स्यूतमिति । पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां सत्यां धायेत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । असत्यां तु समासान्तोदात्तत्वेनेति विशेषाभावाद् गतिसंज्ञाया अभावात् समाससंज्ञाया एव भावं मन्यते ॥

(प्रयोजननिरासभाष्यम्)

अत्राप्यवयव गतिसंज्ञा वक्तव्या “गतिसंज्ञा” इति निघातो यथा स्यात् । यदि तत्रास्ति “पुनश्चनसौ छन्दसि” इति ॥ सति तस्मिन्नेव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अत्रापीति । असत्यां गतिसंज्ञायां समासान्तोदात्तत्वं स्यात्, सत्यां तु गतिरन्तर इत्यन्तरान्तरप्रत्ययसामर्थ्यात् थायादिसरं बाधितोच्छब्दस्य प्रकृतिसर उदात्तो भवति । पुनःशब्दस्य तु शेषनिघातं परत्वाद् बाधित्वा गतिरन्तायिति निघातो भवति ॥ यदि तत्रास्तीति । छन्दसि सरव्यस्यविधानाच्चावयवं कर्तव्यमिति भावः ॥ भाषायां तु पुनराधेयादौ सरसिद्धये पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञा वक्तव्या । काठके तु पुनरुत्स्यूतशब्दोन्तोदात्तः पठ्यते । तत्र सरव्यस्यो योद्धव्यः प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वाद्वा ॥

(उद्योतः) निघातं परत्वाद्वाधित्वेति । एवं च भाष्यस्य निष्कर्षतापत्तिः, शेषनिघातेनैव तत्फलसिद्धिरिति चिन्त्यते । गतिरन्तायिति निघातो यथा स्यादिति भाष्ये । यत्पुच्छब्दस्य प्रकृतिसरे प्रवृद्धादित्वात्तोदात्तत्वे वा शेषनिघातेनापि गतिश्चेति सूत्रसकैयटोक्तरीत्या अवलोक्येयटरीत्या च पुनःशब्देऽनुदात्तत्वं सिद्धमिति तत्फलसिद्धयेऽवयव गतिसंज्ञा वक्तव्येति वक्तुमनुचितम् । गतिश्चेति—

आरोप्य नानवी क्रियेति स्पष्टं आरीरकभाष्ये । अत्राप्येकदेशान्नका पूर्ववत् । (२. ना.) २. अत्राप्येकदेशान्नका पूर्ववत् इति स्पष्टं इति बोध्यम् । (२. ना.) ३. “कुगतिः” इति सूत्रमिदं गतिकमिति बोध्यम् । ४. पुनर्गवोत्प्रेषणविधाने पुनर्गव इत्यादेः पूर्वोक्तरीत्याऽपेक्ष विद्यता । “अवयवं तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या” इति भाष्येकेतुपपत्त्या पुनर्गवोत्प्रेषणविधाने भाष्यत्वात्तर्क्यं कल्प्यते इति चिन्त्यतोक्तिरेव चिन्त्या । (२. ना.) ५. “पुनश्चनसौ छन्दसि” इति गतिसंज्ञासुवचनान्तिकेनेति भावः । ६. तत्पुरुष इति शेषः । (२. ना.) ७. तत्रापि “तथापि पुनरुत्स्यूतमित्यादौ असमाप्ते पुनःशब्दस्य” इत्यादिनाम्ने यथा बह्वचनं यत् भाष्यागिमाप इति हृदयम् । (२. ना.)

ऽन्तोदात्तः, तत्रोदात्त इत्यनुवर्तते ॥ निघातविधानादिति । पूर्वच्छ-
कारस्याप्यनुदात्तत्वेन स्वरिताप्राप्त्या स्वरितस्य तूदात्त इत्यस्या-
प्राप्तेरिति भावः । तत एकश्रुति दूरादित्येकश्रुतिर्निति तत्त्वम् ॥

(६४० शेषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सुत्यापराणामन्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति ।
'द्वहे सुत्याम्' 'द्वहे सुत्याम्' ॥

(प्रदीपः) सुत्यापराणामिति । सुत्याशब्दः परो
येभ्यस्तेषामित्यर्थः ॥ द्वह इति । टजन्तत्वादन्तोदात्तत्वम् ॥

(उद्घोतः) सुत्याशब्द इति । सर्वनामकार्यामावाद्बहुव्रीहि-
त्वनिश्चयः । श्वःशब्दस्याने द्वहे इत्याद्यहः ॥

(६४१ शेषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ असावित्यन्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) असावित्यन्त उदात्तो भवति ।
'गार्ग्यो यजते' 'वात्स्यो यजते' ॥

(प्रदीपः) असावित्यन्त इति । इदं वाचनिकम् ॥
असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम् ॥ गार्ग्य इति । जित्वादाद्यु-
दात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तत्वविधिः ॥

(उद्घोतः) इदमिति । अधिमाप्यप्येवम् ॥

(६४२ शेषवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अमुष्येत्यन्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति । 'दाक्षे-
पिता यजते' ॥

(प्रदीपः) अमुष्येति । पृथन्तोपलक्षणमेतत् ॥ दाक्षे-
रिति । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् ॥ ३७ ॥

(६४३ शेषवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । अ-
न्यश्च । 'गार्ग्यस्य पिता यजते' 'वात्स्यस्य पिता
यजते' ॥

(उद्घोतः) स्यान्तस्येति । चेन उपोत्तमान्तोदात्तयोः समु-
च्चयः ॥ ३७ ॥

(६४४ शेषवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ वा नामधेयस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममु-
दात्तं भवति । 'देवदत्तस्य पिता यजते' । 'देवद-
त्तस्य पिता यजते' ॥ न सुब्रह्मण्यायाम् ॥ ३७ ॥

(९१ एकश्रुतिवाधकानुदात्तविधिसूत्रम् ॥ १ । २ । १)

आ. २३ सू०)

११२ देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३८ ॥

(६४५ सूत्रस्य पाक्षिकत्वसूचकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके ॥ * ॥

(भाष्यम्) देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति ।
देवा ब्रह्माणः, देवा ब्रह्माणः ॥ देवब्रह्मणोरनु० ॥ ३८ ॥

(प्रदीपः) देव ॥ ३८ ॥ अनुदात्तत्वमेक इति । ये
'देवा ब्रह्माणः' इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाहुस्तदा हि पूर्वस्याम-
न्त्रितस्याविद्यमानत्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेष-
निघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्तः कियते । यदा तु
देवाः ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं
विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानत्वादामन्त्रित-
स्येति निघातस्य सिद्धत्वान्नानेनार्थ इत्यन्येषां मतमिति मत-
मेदप्रदर्शनार्थमेक इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥

(उद्घोतः) देवब्रह्मणो ॥ ३८ ॥ भाष्योक्तमेक इति
व्याचष्टे—ये इति । ये आहुस्ते एके इत्यर्थः । एके इत्युक्तिर्न
विभाषाग्रहणानुवृत्तिकृता किन्तु ब्रह्मन्त्रं सत्त्वारम्भानैयत्यवधिकेति
भावः ॥ तदा हि—वैयधिकरण्ये हि ॥ अविद्यमानत्वादिति ।
आमन्त्रितं पूर्वमिलनेन ॥ एके इत्यनेन ध्वनितं मतान्तरं दर्शयि-
तुमाह—यदा त्विति ॥ नानेनार्थ इति । ब्रह्माण इत्यत्रानुदा-
त्ताधेनेत्यर्थः । देवार्थं तु कार्यमेव ॥ भाष्ये त्वेवं योजना—देवब्रह्मणो-
र्मध्ये ब्रह्मन्त्रशब्दस्यानेनानुदात्तत्वमेकै वैयधिकरण्यवादिन इच्छन्ति ।
सामानाधिकरण्यपक्षे दे इत्येक एवोदात्तः । वैयधिकरण्यवादिनां तु
दे इति अ इति च द्वयमुदात्तम् । इदमेव ध्वनयितुं द्विःपाठ उदा-
हरणस्येति बोध्यम् ॥ केचित्तु वेदार्थस्याव्यवस्थितत्वे मानाभावादिदं
चिन्त्यम् । किंच पक्षे विद्यमानत्वपि पक्षेऽविद्यमानत्वस्यापि सत्त्वेन
त्रैलस्योदात्तस्याग्रिमस्यानुदात्तस्य च श्रवणाय सूत्रमावश्यकमेव ।
भाष्यं तु विभाषानुवृत्तिफलकमेव । तथा च पक्षे आमन्त्रितस्वरेणा-
द्युदात्तस्य देवशब्दस्य ब्रह्मशब्दस्य चान्तोऽनेनानुदात्तः स्वरितस्य
तूदात्त इत्यस्यायमपवादः । सुप्तु तत्रानुदात्त एव । पक्षान्तरे तु पूर्व-
सूत्रेणान्तोऽप्युदात्ते एकश्रुतिदूरादित्येकश्रुतिः । अत एवैकश्रुतीति सूत्रे
सम्बुद्धिपदार्थनिरूपणावसरे देवा ब्रह्माण इत्यत्रैकश्रुतिरुक्ता भाष्ये ॥
इदं च सूत्रं वृत्तावेवं व्याख्यातं, सुब्रह्मण्यायां देवा ब्रह्माण इति
पठ्यते, तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेन तस्यानुदात्तो विधीयत
इति । एकश्रुतिसूत्रोदाहृतं देवा ब्रह्माण इति सुब्रह्मण्यानिगदस्यातिरि-
क्तमेवेत्यत्र न मानमित्याहुः ॥ ३८ ॥

१ उदात्तादनुदात्तस्येति मघवन्शब्दे मकाराकारस्येति शेषः । (र. ना.)
२ मघवन्शब्दे इत्यर्थः । आगच्छेत्स्य गकाराकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वं तु
दि० ५

स्वरितस्य तूदात्त इत्यनेन भवत्येवेति तत्त्वम् । (र. ना.) ३ तेनेदं
वार्तिकं नापूर्वमिति भावः । (र. ना.) ४ 'स्ते' एके इ०

सुत्रे 'पुनरुक्त्युत्पत्तिः प्रवृद्धादित्वादात्तात्' इत्युक्तम्, इह 'उच्छ्र-
ब्दस्य प्रकृतिस्य' इत्युक्तम् । तथापि पुनरुक्त्युत्पत्तित्वादात्तात् अस्मात्
पुनःशब्दस्य निघातरूपफलाय सावदर्थं वाच्या, समस्तपुनरुक्त्युत्-
पत्तयस्तु सुपेतिस्त्रेण समासदान्तोदात्त एवेति भाष्याभिप्रायः ॥
नच निलसमासत्वात्कथं वाच्यसंभव इति वाच्यम् । एतद्वाच्यप्रा-
माण्येन छान्दसत्वादेव समासे गतित्वाभावेन गतिसमासस्यावा-
प्रवृत्तेः । अत एवोत्तरस्तत्र सुपेत्यस्य लक्षणस्येदमुदाहरणं वक्ष्यति
भगवान् । अत एव समासार्था गतीतिस्वरार्था वा गतिसंज्ञेति
भाष्ये 'नोक्तम् ॥ छन्दसि पुनःशब्दस्य गतित्वेनैव सिद्धत्वेपि लोके
पुनराधेयादौ समाससंज्ञा सावकांशा, तत्र गतिसंज्ञाभावेन गतिस-
मासप्राप्तेरत आह—भाषार्था त्विति । विन्यसेतत् । पुनश्च-
नसौ छन्दसीति गतिसंज्ञाविधायकवार्तिकविरोधात्, लोके समस्त-
पुनराधेयशब्दानभिधानेन समासान्तोदात्तस्यैव तत्र स्वीकारेण वा
माध्योपपत्तेश्च । सति हि तस्मिन्नेव सिद्धमित्यत्र भाष्यस्यो-
पपत्तेरिति दिक् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

एवमप्येका संज्ञेति वचनाद्वास्ति यौगपद्येन
संभवः । पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्प्रागवचनं कर्त-
व्यम् ॥ प्राक्कडारात् ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) ननु सहसुपेत्यस्य भाष्यकारो वक्ष्यति—
यस्य समासस्यान्यल्लक्षणे नास्ति इदं तस्य लक्षणं
भविष्यतीति । अत्र किमिति समाससंज्ञाया अवकाशो
निराक्रियते ॥ एवं मन्यते । असंयुक्तविधानात् सर्वाथत्वं
समाससंज्ञाया न तु कतिपयविषयत्वम् । न्यायव्युत्पादनाय
त्ववकाशनिराक्रिया ॥ ३ ॥

(उद्घोतः) एवं सहसुपेत्यस्य निरवकाशत्वे पूर्वपक्षिणा
प्रतिपादिते तावतापि पर्याय एव प्राप्नोतीति न समावेश इत्याह—
भाष्ये—एवमप्येकासंज्ञेतीति । तस्मात्प्रागवचनं कर्तव्यमिति
सिद्धान्ताशयस्तु उक्त एव । एवं च किमित्यवकाशनिराक्रियेति
शङ्का तत्समाधानं च कैयटोक्तमसंगतमेव । पूर्वपक्षिणोऽज्ञानस्याव-
श्यकत्वात् । तेनावकाशनिराकरणेपि सिद्धान्तितोऽक्षतेः । अवकाश-
प्रदर्शनेन तद्विषयं तु समाधानान्तरसंभवादनादरेण । किंच
शापकेन विरुद्धपटुः काकतालीयमिलादौ समासे परेणोक्ते तस्मादेव
शापकादेतस्य सामान्येन विधायकतायामवकाश उक्तप्राय इति सु-
धियो विभावयन्तु ॥ एवं मन्यतेऽसंयुक्तविधानादिति । विपूर्व-
कथावः करणे शक्तेः, सहसुपेत्येन समास इत्यस्यासंयुक्तकरणा-
त्तत्संज्ञायाः सर्वाथत्वं, न तु सहसुपेत्यतन्मात्रोदाहरणविषयत्वमि-
त्यर्थः । एवं च तत्तद्विषयसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वात्ताभिः स-
मावेश इत्यभिप्रायः ॥ नन्वेवविधनिर्दलविचारकरणं भाष्ये अनुजि-
मत आह—न्यायव्युत्पादनायेति ॥ ३ ॥

१ पुनरुक्त्युत्पत्तित्वं गतिसमासस्य भाष्यान्निघेतत्वादेवेत्यर्थः । (र. ना.)
२ पुनरुक्त्युत्पत्तित्वं समासे पुनःशब्दे निघातरूपफलस्य प्रकृतभाष्यान्निघेत-
त्वादेवेत्यर्थः । (र. ना.) ३ 'वक्तव्यम्' । ४ 'तत्र' । ५ एतद्व्युत्पादना-
प्रकाशयत एतत्संयुक्तोत्तरम् 'अधिकारलब्धसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वादि-

(२२४ केवलसमाससंज्ञासूत्रम् ॥ २।१।२ आ० ३ सू०)

३५३ सह सुपा ॥ २।१।४ ॥

(सहवचनप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

सहवचनं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) सह ॥ ४ ॥ वचनमिति । सुपेति तृतीया
सहार्थमाक्षिपति वृद्धो यूनेति यथेति प्रश्नः ॥

(१२३४ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सहवचनं पृथगसमासार्थम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

सहग्रहणं क्रियते सहभूतयोरेव समाससंज्ञा
यथा स्याद् एकैकस्य समाससंज्ञा मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) एकैकस्येति । यथा पुत्रेण सहागत इति
द्वयोरपि पितापुत्रयोरगमनेन संचन्वः । एवं समाससंज्ञापि
प्रत्येकं स्यात् । सहग्रहणे त्वेका समाससंज्ञा सहभूतयोर्भवति ॥

(उद्घोतः) सहसुपा ॥ ४ ॥ सहग्रहणेति । तस्मा-
मर्थ्यात्समास इत्येकत्वस्य निवक्षणाच्च सहभूतलैका संज्ञेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं च स्यात्, यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) किं च स्यादिति । भवतु प्रत्येकं समास-
संज्ञा, कार्यं दोषाभावात् । कृत्तद्धितसमासाश्चैत्यत्र सूत्रे
समासश्च समासश्चैत्येकशेष आश्रयिष्यते, वाक्यस्य प्रातिपदि-
कसंज्ञानिर्णयार्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादेकैकस्य समासस्य
विषयार्थं समासग्रहणं स्यात् । एकशेषे तु समाससमूहस्य संज्ञा-
विधिनियमार्थो भविष्यतीति न कश्चिदोषो भवति । समा-
साच्च तद्विषयादित्यत्र प्रातिपदिकाधिकारात् समाससमूहस्य
च प्रातिपदिकत्वात् समासादिलेखकवचनं न विवक्ष्यते अन-
भिधानाद्वा एकैकस्यान्वयप्रत्ययो न भविष्यतीति भावः ॥

(उद्घोतः) ननु यद्यपि प्रत्येकं समासत्वे प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्येकं
न प्रातिपदिकत्वं तथापि समासस्य समुदायानात्मकतया समास-
ग्रहणस्य वाक्यनिवर्तकनियमाथत्वं नोपपद्यते किंतु विषयार्थत्वेनैव
स्यादत आह—कृत्तद्धितेति । एकशेषेति । समुदायलैकार्था-
भावेनार्थवत्त्वात्प्राप्तौ नियमार्थं तदिति भावः ॥ काकतालीयमिलादौ
प्रत्येकं छप्रत्ययोत्पत्तिरपि दोषो न स्याह—समासाच्चेति ॥ ननु
समुदाये समासत्वाभावोत् आह—प्रातिपदिकत्वादिति । तस्मा-
मर्थ्यात्समासपदं तत्समूहपरमिति भावः ॥ एकत्वं न विवक्ष्यत
इति । प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयादिति भावः ॥ ननु तद्विरोधाद्
प्रातिपदिकादित्यस्यासंगत एव स्यादत आह—अनभिधानाद्वेति ।
एवं च लक्ष्यानुरोपादेव समासपदं तत्समूहपरमिति भावः ॥

त्यादिना उक्त एवेत्यर्थः । (र. ना.) ६ वाराणसीसुप्रसिद्धाङ्गिका- Bengali
Asiatic Society मुद्रितपुस्तक 'तत्त्वण्डनं' इति पाठस्तु न रमणीयः ।
७ अभिधानोक्तिर्बोधानु असंयुक्तकरणानवकाशस्थोपादानेति विवचनद्वय-
प्रमाणस्यार्थः स्वातन्त्र्यं समासेति । (र. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

इह ऋक्पाद इति समासान्तः प्रसज्येत । इह राजाश्व इति द्वौ स्वरौ स्याताम् ।

(प्रदीपः) ऋक्पाद इति । ऋक्पाद इति स्यात् ॥ राजाश्व इति । चक्षुष्यत्र समासान्तः प्राप्नोति, तयापि रूपनेदाभावात् स्वरद्वयप्रसङ्गो दोष उक्तः । ऋक्पादेपि स्वरद्वयप्रसङ्गो बोद्धव्यः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं च कृत्वैकैकस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति ? ॥

(प्रदीपः) कथं च कृत्वैति । एकार्याभावे समासविधानात् समुदायस्य च विशिष्टार्थनिर्घातित्वात् संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्परतन्त्रत्वादवयवानामप्राधान्यात्समुदायस्यैव हि द्विवचनवद् समाससंज्ञा भविष्यति अन्वयसंज्ञाविज्ञानाद्देति भावः ॥

(उद्घोतः) समुदायस्यैवेति । अवयवेष्वन्यः समुदायोक्तिरुच्यते भावः ॥ इदं चिन्त्यन्, मुक्तं समर्थं समर्थेन मुक्त्येन सह समसत् इत्यर्थेन प्रत्येकं सत् सत् च संप्रालम्भात्समुदाये संस्कार्यत्वस्य दुर्लभत्वात् । किं च समुदायद्विवचनवृत्तान्तोऽप्युक्तः, वैयर्थ्यात्, समुदायसंज्ञावयवानामननुग्रहणात् ॥ अन्वयसंज्ञाविज्ञानाद्देतीति । वस्तुतः समसत्वं संज्ञेय इत्यन्वयः । न चास्त्यनेकस्यैव, परस्मादि विरुद्धस्य संज्ञेयपदशब्दात् । अतोन्वयत्वेन कथमेतदर्थलाभ इति चिन्त्यन् ॥ तस्माद् गर्गदण्डन्यायसत्त्वात्कथमेकैकस्य प्राप्तिः । लक्ष्यानुसारात् तत्संख्य न्यायस्यावयवमिति सिद्धान्तिनयः प्रश्नः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टा' इति । तद्यथा—वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ॥

(प्रदीपः) इतरोऽवृहीताभिप्राय आह—प्रत्येकमिति । एतच्च वृद्धिवातिके व्याख्यातं तत् एवावगन्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) इतरो लक्ष्यानुसारमवात्वा न्यायमात्रावयवेन सहग्रहणमित्याह—प्रत्येकमिति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः—'समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः' इति । तद्यथा—'गर्गाः शतं दण्डयन्ताम्' इति, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते, इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुण-

वृद्धिसंज्ञे भवतः, इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) सत्येतस्मिन्निति । पक्षद्वये स्थिते सामर्थ्यात्कथितं कथितपक्ष आधीयते । तत्र संयोगसंज्ञावत् समाससंज्ञा पूर्वोक्तैर्न न्यायेन समुदायस्य संमविष्यति । अथ न्यायस्योतनायेह सहग्रहणं क्रियते, वृद्धिगुणसंज्ञयोरपि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ तत्र लक्ष्यदर्शनादिवशात्प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः, तदेवापि पूर्वोक्तात् सामर्थ्यात्समुदायस्य समाससंज्ञा भविष्यतीति नार्थः सहग्रहणेन ॥

(उद्घोतः) लक्ष्यदर्शनादीति । आदिना मालादीनां चेति शापकसंग्रहः । अत्रापि गर्गदण्डन्यायावयवणे लक्ष्यदर्शनमेव हेतुरिति तत्त्वम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति—तस्यैतत्प्रयोजनम्—योगाङ्गं यथा विज्ञायेत, सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते—“सह” । सुप् समस्यते । केन सह ? । समर्थेन । अनुव्यचलद् अनुप्राविशत् ॥ ततः “सुपा” सुपा च सह सुप्समस्यते । अधिकारश्च लक्षणं च । यस्य समासस्यान्यलक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यति । 'पुनस्तस्युतं वासो देयम्' 'पुनर्निष्कृतो रथः' ॥

(प्रदीपः) योगाङ्गमिति । योगावयव इत्यर्थः ॥ केनेति । सुपा चेन्नार्थो योगविभागेनेति प्रश्नः ॥ समर्थेनेति । योगविभागातिगन्तेन सह सुपाः समासो भवति । योगविभागव्येष्टप्रतिष्ठार्थ इति सर्वत्र समासो न भवति ॥ अनुव्यचलदिति । सुमिति संख्याया विवक्षितत्वात् पूर्वं वेः समासः पथादनोः । तत्र समाससंज्ञायां सत्यां शार्कलप्रतिपेक्षावणादेशो भवति । समासान्तोदात्तत्वं न भवति, तिङ्ङित्तिङ् इति निघातेन पाठितत्वादिति केचिदाहुः ॥ तत्रानोर्गत्तिर्गतामिति निघातः, विशन्द उदात्तः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्कारः स्वरितः । एवं त्वनुप्राविशदिति प्रयोजनाभावाद् भाष्यकारेण उदाहरणमवक्तव्यं स्यात् । तस्मात्प्रतिष्ठितत्वात् समासान्तोदात्तत्वेनात्र भाष्यमित्यपरे ॥ तिङ्ङित्वस्योक्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेपि वृद्धनुत्पत्तिः ॥ अन्ये त्वाहुः—वचनग्रहणादुक्तेष्वप्येकत्वादियु प्रथमा स्यात् । केवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगाभावाद्भूतित्वमत्र प्रथमैकवचनेन, तस्य तु हल्स्वादिषोपः क्रियते । अतएवैकपद्यादामनुप्राविशदेवदत्तेत्याम एकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः समाससंज्ञायाः प्रयोजनमस्येवेति तिङ्ङित्तिङ्ङित्वादिना आहुः ॥ अधिकारश्चेति । देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थोऽस्ति त्वित्वादावुत्तरपदानुपादानादुत्तरपदोपस्थापनार्थेति भावः ॥ लक्षणं चेति । ननु सहेतियोगविभागेनैव समा-

१ इदं संस्कार्यत्वे हेतुः । परतन्त्रत्वादिति तु समाधानम् । (२. ना.) २ 'न विष्यति' । ३ विशिष्टसमासयोः आक्रमतिषेध इति वचनेनेत्यर्थः । (२. ना.) ४ 'एवं वा' इति नागिनेन व्याख्यातः । ५ उपेक्षसाधिकात्तत्त्वोक्तौ तदन्त-

विशुद्धपद्यत्वे सर्वत्र उत्तरपदेनेति विशेषस्तोपपत्तिः स्वीक्रियते । तथा च उपपद्यमिति त्वत्वं न. वात्सुपेक्षस्यनुपपत्तिर्वापि उत्तरपदेनेत्यस्योपपत्तिर्भवत्येव, एवं चति उपपद्यति त्वन्तेनोत्तरपदेन सह समस्ये इत्यर्थः संप्रसृते इति भावः । (२. ना.)

सस्य सिद्धत्वात्सुपेत्यस्य लक्षणत्वे नास्ति प्रयोजनम् । नैप दोषः । योगविभागः कतिपयतिङन्तविषय एव । एतच्चास्मा-
देव भाष्याद्विज्ञायते ॥ पुनस्तस्युतमिति । पुनःशब्दस्यास-
त्यामपि गतिसंज्ञायां परादिश्छन्दसि बहुलमिति उद
आद्युदात्तत्वं समासान्तोदात्तत्वापवादो भविष्यतीति मन्यते ।
अथ वा काठकेन्तोदात्तः पठ्यते तदभिप्रायेण पुनःशब्दस्य
गतित्वाभावादिसुदाहरणम् ॥

(उद्ध्योतः) योगावयव इति । योगोत्राष्टार्थायी ॥ यद्यपि
योगविभागाभावेऽपि अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वन्यायेनाष्टा-
ध्यायवयवत्वमस्त्येव तथापि साक्षादवयवत्वमेवात्र विवक्षितं, तच्च
योगविभागमन्तरेण न संभवतीति बोध्यम् ॥ संख्याया विवक्षि-
तत्वादिति । सुबन्तत्वादेः प्रत्येकसमासत्वाच्चैत्यपि बोध्यम् ॥
अनुव्यचलदित्यत्र समाससंज्ञायाः फलं दर्शयति—शाकलेति ।
अन्यथा पक्षे यणोऽश्रवणमपि स्यात् इत्यर्थः ॥ स्वरस्तु न फलमि-
त्याह—समासान्तोदात्तत्वमिति । केचिन्मतसिद्धस्वरं दर्श-
यति—तत्रानोरिति । केचिन्मतद्रूपणमाह—एवं चेति ॥ अव-
क्तव्यमिति । समासासमासयोः स्वरे रूपे चाविशेषादित्यर्थः ।
एकादेशस्य सर्वयोदात्तत्वादिति भावः । अनुव्यचलदित्यत्र नित्ययण
श्रवणं विशेषः । अयं च नित्यसमास इति तात्पर्यम् ॥ सतिशि-
ष्टत्वादिति । वाक्येऽपि निधातप्रवृत्तेस्तदुत्तरकालिकतया समासस्व-
रस्य सतिशिष्टत्वमित्यर्थः ॥ तिङ्कृत्वस्येति । सुपां यद्यपि स्वप्रैक-
त्वविशेष्यगतसंख्याभिधायित्वमुत्सर्गस्तथापि इत्याप्रातिपदिका-
दिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन तिङ्भाषि क्रियागतायाः कर्त्रादिसंख्या-
दारोपितत्वं संख्याया एव भानमिति सिद्धान्ते इदम् ॥ वचनग्रह-
णादिति । प्रातिपदिकार्थसूत्रस्यासंख्यार्थकादित्यर्थः ॥ केवल-
माश्वेति । प्रातिपदिकसंज्ञासत्त्वेनास्यापि प्रकृतित्वमिति भावः ॥
हलङ्ग्यादिलोप इति । योगविभागस्येष्टसिद्धयतया छन्दसि तद्विधे
एवैतत्समासप्रवृत्तिरिति भावः ॥ एतेन प्रकुर्वीरन्त्यादी समासे
नलोपः स्यादित्यपास्तम् ॥ सुवृत्तिसिद्धीकारे संमतिमाह—अत-
एवेति । अन्ये त्वित्यरुचिरीजं तु प्रचलितकल्पमित्यादेवं सति बहु-
वचनादेरापत्तिः । तस्माच्चनग्रहणेन संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकानामेव
ग्रहणं नत्वेवंविधानाम् । किंचैपामैकपथे प्रायुक्ते निधातप्रतिपेदे च
न मानमिति ॥ अतिङित्यादाविति । तत्रातिङित्यस्यानवच्छेद्यम-
पर्ययोरिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन समासविशेषणतया समर्थनेत्यनेनै-
वोत्तरपदोपस्थित्या तत्र सुपेत्यस्यानन्वयेन च चिन्त्यमेतत् ॥ ननु पुनः-
शब्दस्य गतित्वात्कुगतीत्येव सिद्धम् । तदभावे तु अनेन समासेऽपि
तत्पुरुषत्वाभावात् गतिरनन्तर इति उच्छब्दस्य स्वरानापत्तिरत
आह—पुनःशब्दस्येति । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादिति
भावः ॥ मन्यत इति सूचितामरुचिमाह—काठकेन्तोदात्त इति ॥

१ सुवृत्तये विषयो यथेति व्युत्पत्त्येति भावः । (र. ना.) २ सुप्रकृत्यर्थ-
रूपं यद्विशेष्यं तदगतसंख्याभिधायित्वमित्यर्थः । विशेषणविभक्त्यर्थकत्वा-
दिति भावः । (र. ना.) ३ कर्त्रादिसंख्यार्थः । (र. ना.) ४ हलङ्ग्यादि-
लोपविषये इत्यर्थः । (र. ना.) ५ योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थेनेत्यर्थः । (र. ना.)

(न्यूनतापूर्वाधिकरणम्)

(१२३५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं च वक्तव्यम् । वाससीइव । कन्येइव ॥ सह
सुपा ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) इवेनेति । सुपेत्यस्य लक्षणत्वात् समासे
सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनम् ॥ वाससीइवेति । वासः-
शब्दो वस्तेर्णिदिलसुप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । समासादुत्प-
न्नस्य सोरव्ययादिति लुक् ॥ कन्ये इति । कन्याराज्य-
मनुष्याणामिति फिद्रसूत्रपाठात्कन्याशब्दोऽन्तस्वरितः ॥ ४ ॥

(उद्ध्योतः) अव्ययादिति लुगिति । तदन्तस्याप्यव्ययत्वा-
दिति भावः ॥ ४ ॥

(अव्ययीभावसमासप्रकरणम्)

(२२५ अधिकारसूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. ४ सू.)

३५४ अव्ययीभावः ॥ २ । १ । ५ ॥

(महासंज्ञाप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते ? ॥

(प्रदीपः) अव्ययी ॥ ५ ॥ किमर्थमिति । लाघवा-
थेत्वात् संज्ञाकरणस्याल्पाक्षरा संज्ञा कर्तव्येति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—अनन्वयमव्ययं
भवतीत्यव्ययीभावः । अव्ययीभावोव्ययसंज्ञो भव-
तीत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

(प्रदीपः) अन्वर्थसंज्ञेति । बृहत्संज्ञाकरणेन किंचिद्
अव्ययकार्यं प्राप्यते, अनव्ययमव्ययमिति अव्ययकार्यलाभादि-
त्यर्थः ॥ न वक्तव्यमिति । तदकरणे * लुङ्मुखस्वरो-
पचाराः प्रयोजनमिति कथं परिगणनं क्रियत इति चेत् ।
इह तु क्रियतामन्वर्थत्वेन वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनु-
मास्यत इत्यदोषः । पूर्वपदार्थप्राधान्यं त्वव्ययीभावस्य प्राधिकं,
न तदन्वर्थसंज्ञया सूच्यते । सूत्रप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधा-
न्यम् । उन्मत्तगङ्गासित्यादावन्यपदार्थप्रधानता ॥ ५ ॥

(उद्ध्योतः) अव्ययीभावः ॥ ५ ॥ चिप्रत्ययेन क्विदेव
कार्यव्ययत्वारोपवोधनात्तत्कार्यलाभः ॥ न तदन्वर्थेति । शब्दतो-
ऽलाभादिति भावः ॥ प्राथिवत्वमेव दर्शयति—सूपेत्यादि ॥ ५ ॥

६ उपपदमतिङित्युत्तरपदेन सहेत्यर्थः । (र. ना.) ७ काथीसुदितपुस्तके
'तद्भावे' इति हट्टा न जाने कथं Bengal Asiatic Society पुस्तके
'सद्भावे' इति सुदितम् । ८ गतित्वाभावे इत्यर्थः । (र. ना.)

(२२६ अन्ययीभावसमाससंज्ञासूत्रम् ॥ २।१।२ आ. ५ सू.)

३५५ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृ-
द्धिर्बुद्धयर्थभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादु-
र्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्य-
संपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ २।१।६ ॥

(अनिष्टवारणाधिकरणम्)

(आक्षेपमाप्यम्)

इह कस्मान्न भवति सुमद्राः सुमगधाः सपुत्रः
सच्छात्र इति । समृद्धौ साकल्य इति च प्राप्नोति ? ॥

(प्रदीपः) अव्ययम् ॥६॥ इह कस्मादिति । समुदा-
यस्य संस्कारत्वाद् ग्राधान्यात्तस्य विभक्त्यादयो विशेषणानि ।
अस्ति चात्र समुदायात् समृद्धिसाकल्यप्रतिपत्तिरिति प्रश्नः ॥
सपुत्र इत्यत्र साकल्यं प्रतीयते । सपुत्रो भोक्तुमागत इति प्रयोगे
पुत्रा अप्यनेनानीताः न कश्चित् परिशेषित इति संप्रत्ययात् ॥

(उद्घोतः) अव्ययं वि ॥६॥ समुदायस्येति । गर्गदण्डन्या-
येन सुपा संहितमव्ययं विभक्त्यर्थोदितु वर्तमानमव्ययीभावसंज्ञक-
मिति वचनव्यत्येस्येति ॥

(आक्षेपमाधकमाप्यम्)

नैप दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्र-
धानः । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । कश्चिदन्यपदार्थ-
प्रधानः । कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थ-
प्रधानोऽन्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः ।
अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो
बुद्धः । न चात्र पूर्वपदार्थप्रधानं गम्यते ॥

(प्रदीपः) इह कश्चिदिति । बाहुल्याभिप्रायेणैतदुच्यते,
कश्चिदन्ययापि दर्शनादर्धपिप्यलीत्यादी ॥ अन्यतमग्राया-
न्यसंभवे अन्यसंज्ञाविज्ञानात्—पूर्वपदार्थग्राधान्य एवाव्ययी-
भावसंज्ञा भवति । वचनसामर्थ्यात् पूर्वपदार्थग्राधान्यासंभ-
वेपि सूप्रति उन्मत्तगङ्गमित्यादी प्रवर्तते एव ॥

(उद्घोतः) अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानादिति । प्राचीनोक्तम-
हासंज्ञाकरणं तत्संमतोऽर्थस्य समत इति भावः ॥

(आक्षेपमाधकमुत्तमन्तरमाप्यम्)

अथ वा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते ॥ किं
तर्हि ? अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते । पतेष्वर्थेषु

१ आधायम् । 'तस्यैव' । २ गर्गदण्डन्यायेन समुदायपर्याप्तैव विभ-
क्त्यर्थोदितानां नत्वव्ययस्यावयवपर्याप्ता, समुदायस्यैव ग्राधान्यादिति भावः ।
(२. ना.) ३ वाच्यार्थवोधेनेत्यर्थः । (२. ना.) ४ उत्तरपदार्थविशिष्टा
इत्यर्थः । (२. ना.) ५ 'विज्ञा भवति तदा' । ६ प्रकरणपेक्षया धृतेर्बलव-
त्तस्य व्यापकित्वस्य मुनिभिन्नयान्यप्रकरणेणादिनीमांसासूत्रेण बोधितत्वा-
दिति भावः । (२. ना.) ७ दृगस्य वाच्यतृणवाहिस्यस्यापि बाधेनेत्यर्थः । (२. ना.)
८ असादृश्ये इति किमर्थमिति प्रश्ने किं कारणमित्याद्यद्वाह—सापेक्षत्वादिति ।
अर्थः भावः । यथा देवदत्तस्य यद्वाच इत्यत्र बोधवद्वाचः । तत्र यद्विशेषवाच-
केन वचसाविशेषणं यद्वाच इति प्रयोगोऽभिप्रायः । 'उपमानदेवदत्तस्यभिन्न

यदव्ययं वर्तते तत्तुवन्तेन सह समस्यत इति ॥
अव्ययं विभक्तिः ॥ ६ ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । अव्ययस्य श्रुतत्वादनन्तरज्ञात-
स्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि । तत्र यदोत्तरपदार्थविशिष्टग्रा-
ह्यसमृद्ध्यादयः प्रतिपिपादयिपितास्तदोऽव्ययसमृद्ध्यादीनां वाच-
कमिति तेषां तदर्थता भवति ॥ समुद्रा इत्यत्र तु मद्रशब्द एव
समृद्धिविशिष्टमर्थमाह, यशब्दस्तु समृद्धिद्योतको न तु वाचकः ॥
सपुत्र इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्ययोगस्य वाचकः न तु साक-
ल्यस्य । तत्तु प्रकरणादिसंहितात्प्रमुदायात्प्रतीयते ॥ ६ ॥

(उद्घोतः) अव्ययस्य श्रुतत्वादिति । श्रुतत्वरूपान्तरप्र-
त्याप्तिर्भावः । सूत्रे श्रुतयोरेव प्रथमं संबन्धः पश्चात्प्रकरणलब्धेनेत्येव
श्रुतमिति भावः ॥ प्रतिपिपादयिपिता इति । विशेष्यतयेति
शेषः । तदुक्तमुत्तरपदार्थविशिष्टग्राह्य इति । योतकतपसि तु
योलापस्य समग्न्याहृन्नाविशेषणत्वमेनेति भावः ॥ तत्राह—समृ-
द्ध्यादीनां वाचकमिति । निपातानां योतकत्वं वाचकत्वं च ।
उक्ष्वागुरोपाय व्यवसेति भावः ॥ वाचक इति । पुत्रसहित इति
तदर्थविशेष्यकनोपादिति भावः ॥ नतु साकल्येयेति । सपुत्र-
मचीत्यादी तु तुल्ययोगस्य बाधेनैव इति प्रथममेव सकलमचीति
नोपाह साकल्यबोधकता सपुत्रशब्देति भावः ॥ अपदिशामित्यादी-
न्यसंज्ञान्येवाव्ययानि दिशोर्मेध्यादिवाचकानीत्याद्येन अगपत्रा
योगविभागो नाकारि ॥ ६ ॥

(२२७ अन्ययीभावसंज्ञासूत्रम् ॥ २।१।२ आ. ६ सू.)

३५६ यथाऽसादृश्ये ॥ २।१।७ ॥

(सूत्रे यथासादृश्याप्युत्पन्नस्यैव ग्रहणाधिकरणम्)

(आक्षेपमाप्यम्)

असादृश्य इति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) यथा ॥ ७ ॥ असादृश्य इति किमर्थ-
मिति ।

सापेक्षत्वादसामर्थ्यं वृत्तिः सादृश्य एव न ।

पूर्वप्राप्त्यनिषेधश्च प्रक्षेपसिन् कारणत्रयम् ॥

(उद्घोतः) यथाऽसा ॥ ७ ॥ 'यथाशब्दः ध्रुवन्तेन समसते,
सादृश्ये चोले न' इति सूत्रार्थः यथाशक्तीलाद्युदाहरणम् । यथार्थत्वेन
तु न सिद्धिः, यत्रादृशताव्ययेन तेन समासाभावात् । अतः दृच्छति—
असादृश्य इति किमर्थमिति ॥ अत एव सूत्रं किमर्थमिति न

उपमेवो यद्वाच इति द्वितीयस्य व्यवहारात् । उपमेवमि सादृश्यतमं यथोपमा-
नोपमेवयोः समानविभक्तिकत्वादिभिः । तथा च उपमानत्वेन शुद्धस्य देवदत्त-
स्योपमेवे साकाशत्वेनासामर्थ्यात्समासो न प्राप्नोतीति तत्र निषेधोऽव्ययः ।
ग्रहणस्य सापेक्षत्वेऽपि नासामर्थ्यमिति तु पूर्वपक्षी न जानाति । सिद्धान्ते तु
वक्ष्यति । इत्येकं प्रश्ने कारणम् । सादृश्ये यत्र यथा शब्दस्य वृत्तिर्न तु तदितु-
र्येति प्रकृतसूत्रोदाहरणमभिहितमिति द्वितीयम् । अनन्तरस्य विधिर्यं भवति
प्रतिषेधो वेति न्यायेन व्यत्ययेन प्राप्तस्य समासस्य निषेधेऽपि अव्ययं विभक्त्यो-
त्तरेण सादृश्ये मासस्यनिषेधसादृश्ये इति निषेधवैयर्थ्यमिति । प्रतीयमि-
त्यर्थः । (२. ना.) ९ 'मेलेलेतिन' ।

प्रश्नः ॥ पूर्वसूत्रे यथाग्रहणं तदर्थार्थकान्वादिभिः समासार्थम् ॥ सापेक्षत्वादिति । उपमानत्वेन बुद्धस्योपमेये साकाङ्क्षत्वादिति भावः ॥ वृत्तिरिति । शक्तिरित्यर्थः । एवं च उदाहरणाप्रसिद्धिरिति भावः ॥ पूर्वश्राप्तीति । अनन्तरत्वात् । एवं च पूर्वेण तत्र समासो दुर्वार इति व्यावर्त्ताप्रसिद्धिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः ॥

(प्रदीपः) यथा देवदत्त इति । समुदायस्य चात्र सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) समुदायस्य चेति । यद्वर्तमानदेवदत्त इत्यर्थः कस्य यथा देवदत्त इति समुदायस्येत्यर्थः ॥ ये तु देवदत्तसादृश्यवान्यदत्त इति बोधं वदन्ति, तेषां प्रधानस्य सदृशस्य सापेक्षत्वादित्येवालं, समुदायस्येत्युक्तेर्वैयर्थ्यम् । मम तु केवलप्रधानार्थस्यासापेक्षत्वात्तथोक्तिः ॥ नित्यसापेक्षत्वादिति । प्रधानस्योपमानस्य सापेक्षत्वान्नित्यसापेक्षत्वाच्चेत्यर्थः । नित्यसापेक्षं सर्वं समस्य इति भाष्ये कास्तीति नित्यम् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिषु गमकत्वाद्वृत्तिः किमोदनः शालीनामित्यादीनामिवेत्येव समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तम् । तत्र यथाशब्द उपमानत्वं द्योतयतीत्यभिप्रेत्युक्तेस्तस्य विशेषणत्वेन पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेऽपि द्विमुनीत्यादिवत्समासप्राप्तिः, तदभावेऽपि प्रसिद्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादिति तात्पर्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

असादृश्य इत्युच्यते, तत्रेदं न सिद्ध्यति—यथाशक्ति यथाचलमिति । किं कारणम् ? यथेत्ययं प्रकारवचने थात्, स च सादृश्ये वर्तते ॥

(प्रदीपः) स च सादृश्य इति । प्रकारशब्दस्य सादृश्यार्थत्वात् प्रकारे व्युत्पादितस्य यथाशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) सादृश्यार्थकत्वादिति । सादृश्यैप्रयोजकमेदकमर्थकत्वादिति भावः ॥ अत एव थात्वविधायके वृत्तावुक्तं सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति ॥ वचनपदस्वारस्यात्तद्वदाचकता । एवं च यथा देवदत्त इत्यादौ यद्वर्तमानदेवदत्तस्तद-

१ तथाप्रयोगस्य समासज्ञापकत्वादित्यर्थः नमोऽव्ययम् । वस्तुतस्तु किमोदनः शालीनामित्यादुदाहरणपरमाख्यादेव 'नित्यसापेक्षं सर्वं समस्यते' इति कल्प्यते इति कैयटाशयः । तथा भाष्याशयमुन्नीयैव 'संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते' इति हर्षकिः । गमकत्वात्समास इत्यस्य च 'नित्यसापेक्षस्थले समासप्रयोगस्य समासज्ञापकत्वादित्यर्थः । किं गमकत्वादित्यस्य पूर्वोक्तनामेशान्निधेयार्थश्रीकारेऽननुगमोऽपि । तस्मादिष्टप्रयोगात्तुगमार्थं हर्षादिसम्मतया किमोदनः शालीनामित्यादि भाष्यस्य 'नित्यसापेक्षं समस्यते' इत्यत्रैवाशयः कल्प्य इति । (र. ना.) २ असादृश्य इति निषेधमात्रे इत्यर्थः । अस्मैव, सादृश्यार्थकयथाशब्दस्यैवेत्यर्थः । (र. ना.) ३ सादृश्यातिरिक्तपदार्थत्वपक्षे सादृश्यप्रयोजको यो भेदकपदार्थसाधारणधर्मस्तदर्थकत्वादित्यर्थः । यथा देवदत्त इत्यस्य यद्विशेषवान् देवदत्त इत्यर्थस्वीकारादिति भावः । (र. ना.) ४ वचनपदोपादानाद् 'यत्र प्रकार उच्यते अभिधया बोध्यते तत्र याच्यते' । तथाच थात्वाः प्रकाराभिधायकत्वं लब्धम् । किन्तु यत्र प्रकारबोधोऽभिधया तत्र तद्विधानन्तरं व्यञ्जनया उपमानोपमेयभाववगतिरिति रीत्याभेदकधर्मरूपप्रकारस्य सादृश्यप्रयोजकत्वमुपेयते इति भावः । तद्वदवाचकत्वेऽस्य सदृशबोधकत्वेत्यर्थः । तद्वीतिश्च पूर्वमेवोपपादिता । (र. ना.) ५ प्रकारवचने थात्वा निष्पन्नस्य सादृश्यद्योतकस्य यथाशब्दस्य 'असादृश्ये'

द्वि० ४६

मैवान्यदत्त इति बोधे यत्तत्रां तस्य धर्मस्यैक्येऽवगते उपमानोपमेयत्वस्यावगतिरिति, सादृश्ये वर्तते इत्यस्य उपमानोपमेयत्वद्योतक इत्यर्थः । ईदृशसादृश्यद्योतकस्यापि ग्रहणेऽसादृश्ये इति प्रतिषेध एव मानमिति बोध्यम् । सादृश्यस्य धाप्रत्ययवाच्यत्वे तु यत्सदृशो देवदत्तस्तत्सदृशो यज्ञदत्त इत्येव बोधः स्यात् ननु देवदत्तयज्ञदत्तयोः सादृश्यबोध इति दिक् ॥ सादृश्ये वृत्तिरिति । सादृश्ये एव वृत्तिरित्यर्थः । एवं च सूत्रं व्यर्थमिति भावः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

नैष दोषः । अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नः प्रातिपदिकं वीप्सावाचि । अस्ति प्रकारवचने थात् । तत्र यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) अस्त्येवेति । अर्थवत्सूत्रारम्भादव्युत्पन्ना नामपि सम्भवोऽवगम्यते ॥ वीप्सावाचीति । वीप्साग्रहणमुपलक्षणं, तेन योग्यतापदार्थानतिवृत्ती अपि यथार्थं ॥ तस्येदमिति । सूत्रेऽस्मिन्नित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अर्थवत्सूत्रारम्भादिति । बहुपदव इत्याद्यर्थं बहुचर्चपूर्वं इत्येव कर्तव्यमिति भावः । कृदंशे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणमिति तु शापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्नित्याशयः ॥ भाष्ये इदमित्यस्य एतत्संज्ञीयमिति वाच्योर्थः । तद् ध्वनयन् व्याचष्टे—सूत्रेऽस्मिन्निति । इदमुपलक्षणं यथाशक्तीति प्रयोगे चेत्यप्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यः प्रकारवचने थात्, तस्य ग्रहणं कस्माच्च भवति । पूर्वेण प्राप्नोति—'सादृश्यसंपत्ति' इति ॥

(उद्ध्योतः) तत्र यथाशक्तीति प्रयोगे सादृश्यवाचिन एव ग्रहणं कुतो नेति शङ्कते—अथ य इति ॥ तस्य तदन्तस्य ॥ सादृश्यं तस्य वाच्यमेवास्तु, शक्तिसादृश्यमित्यादिरेवाथोस्तु, एतत्सूत्रं च मास्तु इति भावः ॥ अव्युत्पन्नैशब्दसत्त्वे मानमपश्यतोऽर्थवदिति साधुत्वमित्यजानतश्च शङ्केयम् ॥ प्रकृतसूत्रे प्रकारवचनथालन्तस्य ग्रहणमिति न शङ्कार्थः । असादृश्य इत्यस्य सूत्रे श्रवणात् 'पूर्वेण प्राप्नोति' 'सामर्थ्यान्ने'त्यस्यासंगतेश्च ॥ नन्वेवं समासो न स्यादत आह—पूर्वेणेति । सादृश्यसंपत्तीति । यथार्थत्वेन तु न प्राप्ति-

इत्यनेन समासनिषेधमात्रे 'असादृश्ये' इति निषेध एव व्यर्थः स्यात् । अव्युत्पन्नयथाशब्दस्य सादृश्ये समासनिषेधेऽपि व्युत्पन्नस्य तस्य समासप्रसक्तः । तथाचोभयोरपि निषेध इति भावः । (र. ना.) ६ देवदत्तसदृशो यज्ञदत्त इत्याकारक इति शेषः । (र. ना.) ७ 'वाची' । ८ ननु देवदत्ताय ददित्यादेः 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इत्यनेन कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितेति सूत्रेण प्राप्तप्रातिपदिकत्ववारणाय समासग्रहणस्य नियमार्थत्वोपपत्त्येऽर्थवत्सूत्रारम्भ आवश्यक इति कथमुच्यतेऽर्थवत्सूत्रारम्भादव्युत्पन्नानामपि संभवोऽवगम्यते इतीत्यत आह—कृदंशे इत्यादि । तथाच गतिरनन्तरं इत्यत्रानन्तरग्रहणं ज्ञापितायाः कृद्ग्रहणपरिभाषाया इष्टसिद्ध्यर्थत्वेन देवदत्ताय ददित्यत्राप्रवृत्त्या कुत्तद्धितेति सूत्राभास्याऽर्थवत्सूत्रस्याव्युत्पन्नसत्त्वज्ञापकत्वं सुरिश्चरमिति । (र. ना.) ९ एवञ्च ग्रहणमिति कारणे ल्युङन्तं बोध्यम् । (र. ना.) १० यथा शक्तीत्यस्येति शेषः । (र. ना.) ११ अव्युत्पन्नयथाशब्दस्य सत्त्वज्ञाने हि तेनैव यथाशक्तीत्यादिप्रयोगनिर्वाहे तदर्थं प्रकारवचने थात्वा ग्रहणं नाशङ्क्यत उदाहरणासंभवेन चैतत्सूत्रप्रत्याख्यानाशयं नाकरिष्यत् । यदि तु अर्थवदिति साधुत्वमज्ञास्यत्तदा प्रकारार्थे बोधितसाधुताकस्य थालन्तस्य सादृश्यार्थवाचकत्वं कथमभिप्रेय्यदिति भावः । (र. ना.)

रुक्ता, सुत्रगृहीताव्ययेन तेन समासाभावात् । अत एव पक्षाच्छ-
न्देन न तेन सूत्रेण समासः ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ यथा-
ऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

(प्रदीपः) प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति । यथायं
चदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्या-
रम्भस्य ॥ ७ ॥

(उद्धोतः) उत्तरमाह—प्रतिषेधेति । प्रतिषेधसुक्तस्यारम्भे-
त्यर्थः । ऐतदर्थमेव सूत्रमावश्यकम् ॥ यथायं चदव्ययमिति कैयटकु-
चिन्त्यः, तेनात्राप्रोक्तेरुक्तत्वात् । उपक्रममाप्यतस्तथैव लौभाए ॥ ७ ॥

(२२८ अव्ययीभावसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. ७ सू. ०)

३५८ सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

(सुवग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

सुविति वर्तमाने पुनः सुवग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) सुप्रतिना ॥ ९ ॥ सुविति वर्तमान
इति । सुवामन्त्रित इत्यतः ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

‘अव्ययम्’ इत्येवं तदभूत् । सुवामन्त्रे यथा स्यात्-
सापप्रति सुप्रति ओदनप्रति ॥ सुप्रतिना ॥ ९ ॥

(प्रदीपः) अव्ययमित्येवमिति । अव्ययग्रहणसंबद्धम-
भूदित्यर्थः । ‘यावद्वधारणे’ इत्यत्र यावच्छब्दोऽव्ययमेव
संगृहीतः । तथा च यावन्यमन्त्राणीत्यनव्ययेन वाक्यं प्रदर्शयते ॥
अन्यथा नित्यसमासत्वाद्वाक्यं न स्यात् । स्वरादीनां च दोषा-
मन्यमहर्दिवाभ्यामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वग्रहणतादृशना-
न्मात्रावति वृत्तिरविरुद्धेति अव्ययस्यैवायं समासः स्यात् ॥ ९ ॥

(उद्धोतः) सुप्रति ॥ ९ ॥ नन्वव्ययग्रहणं यावद्वधारणे
इत्यत्रैव निवृत्तमयोग्यत्वादिति चेन्नेत्याह—यावदिति । यावद-
मन्त्रं ब्राह्मणानामग्नयस्वेत्युदाहरणम् ॥ ननु प्रतिना समासयोग्य-
मात्रावदर्धान्यभावादेव तन्निवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह—स्वरा-
दीनां चेति ॥ मात्रावतीति । तथा च दिवादोषादिभिरव्य-
यैरेव प्रतिना समासः स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

१ प्रकारवचनशालन्तस्य यथेत्यनेन मातृसमासनिषेधार्थमेवेत्यर्थः । (र. ना.)
२ सुत्रगृहीताव्ययेन न समास इत्यनेनोक्तत्वादित्यर्थः । (र. ना.) ३ वीष्वादि-
वाचिनो यमागच्छस्य पूर्वसूत्रेण समासाप्राप्तौ यथेतिविधायकम्, असादृश्ये इति
च प्रकारवचने शालन्तस्य समासनिषेधकमिति प्रकारस्यैवोपक्रमभाष्यतो लाभा-
दित्यर्थः । (र. ना.) ४ ‘सुवामन्त्रे’ । ५ ‘व्योऽव्ययम्’ । ६ प्रतिना समासयोग्यं
यद् गणावदर्धनव्ययं तदभावादित्यर्थः । (र. ना.) ७ ‘अक्षद्वयस्त्वृती-

(२२९ अव्ययीभावसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ ।

३५९ अक्षशलाकासंख्याः

॥ २ । १ । १० ॥

(विभक्तिवचनव्यवहारनियमाधिकरं

(१२३६ विभक्तिनियमवार्तिकम् ॥ १ ॥

॥ * ॥ अक्षद्वयस्त्वृतीयान्ताः प
पूर्वोक्तस्य यथा न तदयथाद्योतने ।

(व्याख्याभाष्यम्)

अक्षद्वयस्त्वृतीयान्ताः परिणा सह स
इति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तस्य यथा न तत् । अयं
तीयके द्योले । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा
मिति । अक्षपरि शलाकापरि ॥

(प्रदीपः) अक्ष ॥ १० ॥ तृतीयान्ता इति ।

त्यन्तरनिरासार्थमेतदुक्तम् । न्यायाघतत् सिध्यति । अ
दीनां वर्तनक्रियायां कर्तृत्वादित्याहुः ॥ पूर्वोक्तस्येति । पूर्व
वृत्तस्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वादातूनां नियतविषयत्वाच्च वन्निरि
वर्तने वर्तते । तदेव यथा न तदिति तच्छब्देन परामृश्यते ।
अभिधानार्थं तु वचो तच्छब्देन परामर्शोऽसंबद्धः स्यात् ॥
अयथाद्योतन इति । जयकाले अक्षादीनामेकरूपं यद्वर्तनं
तद्विपरीतं पराजये यद्वर्तनं तद्यदा परिणा द्योत्यते तदा समासः ॥

(उद्धोतः) अक्षशला ॥ १० ॥ विभक्त्यन्तरनिरासा-
र्थमिति । विभक्त्यन्तरभ्रमनिरासार्थमित्यर्थः ॥ कर्तृत्वादिति ।
वर्तनक्रिया च वृत्तावन्तर्भूता सुवधाना इत्यादौ मिश्रणक्रियावदिति
भावः ॥ पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः इति । पूर्ववृत्तस्य जयस्य संबन्धि यथा
वर्तनमभूत् संप्रति चेत्तद्वर्तनं तथा न भवति तदा समास इत्यर्थः ।
पूर्वोक्तस्य यथेति भाष्यस्येति भावः ॥ वन्निरिहेति । एतद्भा-
ष्यप्रयोगे इत्यर्थः । तदेव वर्तनमेव ॥ तस्यैव फलिताभेमाह—
भाष्ये—अयथाद्योतन इति । अयथाशब्दो वैपरीत्ये, विपरीतत्व-
द्योतने इत्यर्थः ॥ पराजयद्योतने इति यावत् ॥ पराजय इति ।
पञ्चानां मध्ये एकेन विपरीतवर्तनेऽयं प्रयोगः । तदा च पराजय
एव भवतीत्याशयः । तदेतद् ध्वनयन्वक्ष्यते—पञ्चिकानामधूत-
मिति । तद्विषय एव चायं प्रयोग इष्यते ॥

(१२३७ वचननियमवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अक्षशलाकयोश्चैकवचना-
न्तयोः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत्—अक्षशलाकां वृत्तम्, अक्षेवृत्तम् ॥

यान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत्” इत्येवमेव वार्तिकपाठः कश्चित् । ‘८ पूर्व-
निष्पन्नस्येत्यर्थः । (र. ना.) ९ ननु धातूनामनेकार्थत्वस्वीकारे सर्वत्रैव सर्वेऽर्थाः
प्रतीयेरन्वित आह—नियतविषयत्वाच्चेति । नियतो विषयः तत्तदर्थे प्रयोगभूमि-
रूपो यस्य तत्त्वदित्यर्थः । (र. ना.) १० पूर्वविपरीतं वर्तनमेवेत्यर्थः । (र. ना.)
११ ‘अयथानातीयके द्योले इति’ । १२ ‘एकत्वेऽक्षशलाकयोः’ इत्येवमेव
वार्तिकपाठः कश्चिदुपलभ्यते ।

(प्रदीपः) एकवचनान्तयोरिति । समासे द्वित्वाद्य-
नवगमादेकत्वस्यान्यनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादवगतिर्भवान्वाय-
प्राप्तमेतदित्याहुः ॥ यदुक्तम् 'अभेदैकत्वसंख्या वृत्तौ गम्यते'
इति तद् बाहुल्याभिप्रायेण ॥

(उद्घोतः) यद्यपि द्वयोस्त्रयाणामन्यथापातेऽपि पराजय एव
तथापि तत्र नेष्यतेऽत आह—भाष्ये—एकवचनान्तयोरिति ॥
स्यायप्राप्तमेतदिति । वस्तुतस्तु—

भवद्विरामवसरप्रदानाय वचांसि नः,
वध्वोरगारं वध्वगारमित्यादाविव प्रकरणादिनाक्षत्वेनैवानेकार्था-
वगमे समासवारणाय अक्षत्वेनैकाक्षवोधे एव च साधुत्वाय वचन-
मावश्यकम् ॥ अभेदैकत्वेति । अस्यार्थः प्रायुक्तः ॥

(१२३८ व्यवहारनियमवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कितव्यवहारे च ॥ * ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

कितव्यवहार इति वक्तव्यम् । इह मा भूत—
अक्षेणेदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति ॥
अक्षशलाका ॥ १० ॥

(प्रदीपः) कितव्यवहार इति । पक्षिका नाम द्यूतं
पक्षभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति । तत्र यदा सर्वे एकरूपाः प-
तन्ति तदा पातयिता जयति । अन्यथा तु पाते पराजीयते १०

(२३० अन्ययीभावसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. ९ सू.)

३६० विभाषापपरिवहिरञ्चवः

पञ्चम्या ॥ २ । १ । ११ ॥

(योगविभागाधिकरणम्)

(१२३९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विभाषेति योगविभागः ॥ * ॥

(भाष्यम्) [विभाषेति] योगविभागः कर्तव्यः ।
“विभाषा” इत्ययमधिकारः । ततः—“अपपरि-
वहिरञ्चवः पञ्चम्या” इति ॥

(प्रदीपः) विभा ॥ ११ ॥ योगविभाग इति । अ-
न्यथैवास्त्योपयोग आशङ्क्येत योगविभागे त्वधिकारो गम्यते ॥

(पञ्चमीग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ पञ्चमीग्रहणं
शक्यमकर्तुम् ॥ कथम् ? सुवन्तेनेति वर्तते ।
एतैश्च कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते ।

१ कितवोऽत्र द्यूतकर्ता । (र. ना.) २ पूर्व यथा शकटेन द्यूतं तथेदमक्षेण
न द्यूतमिति योजना । (र. ना.) ३ इतःपरम्—अक्षादयस्तृतीयान्ताः
पूर्वोक्तस्य यथा न तत् । कितव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः “इत्यपि
क्वचिद्भ्यते” क्वचिच्च “अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न
तत् । कितव्यवहारे चाक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोः ॥” इत्येवमुप-
लभ्यते ॥ परत्वेवं श्लोकोपसंहाराशुरोधेन ‘कितव्यवहारे च’ इति वार्तिकस्य
समाख्यस्य माठः ‘अक्षशलाकयोः’ इति वार्तिकात् भाक् सञ्चितः स्यात् ।

तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहणं पञ्चम्यन्तेन समासो
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनायौ ग्रीही-
ष्येते । तौ च कर्मप्रवचनीयौ । तद्योगे पञ्चम्येव विहिता ।
वहिर्योगेऽपि वहिर्योगे चोपसंख्यानमिति विहिता ।
अधुत्तरपदलक्षणा च विहिता । प्राग्ग्राम इत्यादौ तु समासो
न भविष्यति । पूर्वपदार्थप्राधान्य एव सति संभवे अव्ययी-
भावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह—पञ्चमीग्रहणमिति ॥
एतैश्चेति । वक्ष्यमाणावपेक्षया बहुवचननिर्देशः ॥

(उद्घोतः) विभाषाप ॥ ११ ॥ कर्मप्रवचनीययोरपि अप-
पर्योः संभवाल्लक्षणादौ कर्मप्रवचनीययोरपञ्चम्यन्तेनापि समासप्र-
ज्ञाचाह—वर्जनार्थविति ॥ उपसंख्यानमिति । तच्च वहिर्ग्री-
मादित्यादिसिद्धये तवाप्यावश्यकमिति भावः ॥ विहितेति । कर्त-
व्येति शेषः । अन्यथास्त्योपसंख्यानस्य खपुष्पाग्रमाणात्वादेवं सिद्धव-
दुक्तिरसंगता स्यात् ॥ अत एव भाष्यकारोऽपि वहिःशब्देन
पञ्चमी न विधीयते इत्याह ॥ नन्वधुत्तरपदाद्यदा प्रथमान्ताद-
स्वाति विधायाञ्छेत्तु गतिं लुक् तदा प्रथमान्तेनापि समानाधिकर-
णेन तस्य समासः प्रामोदीत्यत आह—प्राग्ग्राम इति ॥ अपप-
र्योरेव कर्मप्रवचनीयत्वाद्बहुवचनानुपपत्तेराह—वक्ष्यमाणेति ॥
भाष्ये—एतैश्च कर्मप्रवचनीयैरित्यत्र छत्रिणो यान्तीतिवच्छ-
णया अञ्चुरपि गृह्यते । अत एव बहुवचनोपपत्तिरित्येके ॥

(प्रत्याख्यानवाचकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । वहिःशब्देन योगे पञ्चमी
न विधीयते तत्रापि यथा स्यात्—वहिर्यामं वहि-
र्ग्रामात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणे पञ्चमीग्रहणे यावता वहिःशब्दे-
न योगे पञ्चमी न विधीयते कथमिवैतत्सिद्ध्यति ॥

(प्रदीपः) अथेति । वहिर्गतो ग्रामादित्यपादाने पञ्च-
मीसङ्ख्यावाद् कथं तद्विधानं ज्ञाप्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) वहिर्गतो ग्रामादिति । ग्रामाद्यो गतः सं-
वहिवर्तते इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात् ॥ विभाषापपरि ॥ ११ ॥

(प्रदीपः) पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यादिति । वहिर्गतो
ग्रामादित्यत्रासामर्थ्यात् समासेन न भवितव्यं, तस्मात् पृष्टीत्वे-
ष्ये पञ्चमी वहिर्योगेनुमीयते ॥ ततस्तदुपसंख्यानं न कर्त-
व्यम् ॥ ११ ॥

(उद्घोतः) उपसंख्यानं न कर्तव्यमिति । अपूर्वं न
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

४ अयं वार्तिकपाठो यद्यपि भाष्यपुस्तकेषु नोपलभ्यते । तथापि “ऊज ऊं”
“प्रादय उपसर्गाः” इति सूत्रभाष्य इवात्राशुचितो लेखकप्रमादात्परिग्रह
इत्यवगम्य कोष्ठकमध्ये वर्धितः ॥ एवं च “ऊज ऊं” इति सूत्रवद्विष्णुणी सूत्रा-
द्विदानविपयिणी कल्पनीया ॥ “समर्थस्तत्पुरुषो ध्वाद्दक्षेण इन्द्राकैकादश”
इति प्राचीनपुस्तकोपलभ्यमानलेखविरोधात् आधुनिकाद्याध्यायीपुस्तकोपलभ्य-
मानस्य “समर्थोऽन्यपदार्थे सिद्धश्चुष्कसन्महद् द्वादश” इति पादसमाति-
लेखस्यानङ्गीकरणीयत्वात् । ५ ‘नेवे’ ।

(उद्घोषः) तिष्ठतु कालविशेष इत्युक्तत्वाद्ब्रह्म इत्यसंगत-
मत्र आह—अस्य कालविशेषेति । वस्तिकमुपलक्षणमिति भावः ।
कालेन्यपदायै समासः ॥

१ 'पध्मपयनेतीति' । २ एष्यदेशे प्रथक् कृत्वं न पठ्यव्यसिति शेषः । (र. ना.)
३ किं लक्षणाधिनामुः समस्तं चतुर्धनस्याधेनेतीति शेषः । (र. ना.)
४ 'मघति' । ५ इदं काफाधिन्यायेनोक्तम् । अथप्येति । अमुनेत्यस्यान्वयः पर-
स्परमिति शेषः । पश्यन्ते आमानं वाग्वान्मदस्य सुप्रभास्येतिशेति । (र. ना.)
६ यद्यपि । अमुनाश्रयणः । गतेन सायासस्यामानमद्रागामनोरैश्वर्येद्यमानं वाग-
वस्यामानवद्वयो गद्वापान इति ह्यन्ते न न जातुकाधेनेन, यद्यपि वाग-
द्वयस्य परस्परानिच्छायेन जातुकाधेनेत्यपि लाघः इति बोध्यम् । यथा गद्वापान्

इदंवाचो यज्ञायामासात्पुनस्तुतयेदंवाचोयामाभिसाग्रापणसीधुदुस्वर्गं
 वापणस्यापणे मकार इति साक्षादेव मयुक्ताखण्ड इति । (८. ना.)
 ७ 'नैवदि' । ८ 'प्रतिद्वि हि ध्रुवं न पततीति नाह' । (८. ना.) ९ 'विहायते' ।
 १० उपपन्नान्तं मयुक्ते सत्त्वकते आरोग्ये मरुत्वापेनैव सप्ताह, द्वापिपा-
 रोपमूलकमवासात्तुनैव न मरुद्वयकिल्लास्यते हेतुः । (८. ना.) ११ यत्क-
 विनयेपेयमरुत्वात्सत्त्वमर्जुनाभिसाग्रे । उपपद्येयं वातैकात्म्यः । (८. ना.)

(३२४१ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ ॥ मन्त्रेयवादीनि प्रथमान्तान्य-
न्यपदार्थे ॥ ॥

(न्यायभाष्यम्)

मन्त्रेयवादीति प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्त
इति चान्तरम् । खलेयवम् । खलेयुसम् । लून-
यवम् । पुन्ययम् । पूयमानयवम् ॥ तिष्ठहुमभृ-
तीनि च ॥ १६ ॥

(प्रदीपः) खलेयवादीनीति । अन्यतिरिक्त एव प्रा-
तिपदित्यर्थे एतां प्रयोगः कर्तव्यो नान्यत्रेति भावः ॥ अन्यप-
दार्थे इति । न काल एव अपिलन्यपदीत्यर्थः ॥ १६ ॥

(उद्घोषः) ननु ज्येष्ठिरिति प्रातिपदिकार्थे कथं प्रथमान्ता-
न्येय प्रयोगस्तदा वाच्य—अन्यतिरिक्तं कथं । नैदान्यवा-
च्यम् इति । मन्त्रेयवादीत्यन्यपदार्थे समस्यन्ते तानि च सम-
स्यानि प्रथमान्तान्येय प्रयोगस्तदा वाच्येति वार्तिकेति बोध्यम् ॥
ननु तिष्ठहुमभृतीनामपि कालस्यान्यपदार्थे एव वृत्तिः किं विशेषोच्ये-
त्यत आह—न काल एव अपिलन्यपदीत्यर्थः ॥ १६ ॥

(३२४२ अन्ययीभावसंगान्तरम् ॥ २।१।२ धा. १३ सू.)

३६६ पारेमध्ये पठ्या वा ॥ २।१।७ ॥

(पादचनप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

वाचनं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) पारे ॥ १७ ॥ वाचनमिति । महावि-
भाष्ये न वाच्यस्य पठ्यावाचस्य च सिद्धत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

विभाषा समासो यथा स्यात् । समासेन मुके
वाक्यमपि यथा स्यात्—पारं गङ्गाया इति ॥

(प्रदीपः) इतरो न्यायप्रपञ्चार्थं सवाचा या जल्पयितुं
स्याद्ययमप्रकाशयताह—विभाषेति ॥

(उद्घोषः) पारेमध्ये ॥ १७ ॥ स्ववाचेति । जल्पनापे-
क्षया करण एनीया । सिद्धांती उभयत्रापि स्वपदार्थः । पुनर्यदि
र्था प्रकथयति तदा स्वाद्यं यस्यामीलाद्यनेनेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा ।
तथा वाक्यमपि भविष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अन्ययीभावेन मुके पठ्या-
समासो यथा स्यात्—गङ्गापारमिति ॥

१ 'इयमानयवम्' इत्यपि कविप्रतिकम् । २ पूना विनष्टा यथा वसिष्ठ
कोष्ठे दत्ता चान्तरादेवेति विमर्शः । ३ पूरो विनाशे इत्यन्तरात्पुनश्चकारोप-
स्थादियमेति मतम् । (२. पा.) ४ वेदप्रयोगे इत्यर्थः । तत्र द्वितीया-
न्तादिप्रयोगस्तोत्रित्वात्प्रथमप्रयोगान्तेव प्रयोगानीति भावः । (२. पा.)
५ वाच्यो विमर्शो जल्पयितुमित्यन्तरात् द्रष्टव्यः । वाच्यस्य कार्ये

(आक्षेपभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा,
पठ्यासमासोपि, तावुमौ ध्वनान्दविष्यतः ॥

(प्रदीपः) अयमपीति । पठ्यासमासे प्राप्ते अन्ययीभाव
गारभ्यत्वे स निलं वाचकः प्राप्त इति महाविभाषाधिकारादि-
कल्पेन वाचको भवतीति पक्षे पठ्यासमासः सिध्यति सोऽपि
विकल्पेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) विकल्पेन वाचक इति । वृत्तिवर्तनवादिनां
विषयसंज्ञाविशेषणं विभाषाधिकारः । तत्र यत्र संगान्तरप्राप्तिस्तत्र
साम्यनुशास्यते, यत्र न, तत्र वाच्यमेवेत्यभिप्रायः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(३२४२ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ ॥ पारेमध्ये पठ्या वाचनम् [अवै-
चने हि पठ्यासमासाभावो यथैक-
देशिप्रधाने] ॥ ॥

(न्यायभाष्यम्)

पारेमध्ये पठ्या चेति वक्तव्यम् ॥ अवचने हि
पठ्यासमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने । अक्रियमाणे
हि वाचने पठ्यासमासस्याभावः स्यात् ॥ यथैक-
देशिप्रधाने । तद्यथा—एकदेशिसमासेन मुके
पठ्यासमासो न भवति ॥ किं पुनः कारणमेकदे-
शिसमासेन मुके पठ्यासमासो न भवति ? स-
मासतद्धितानां वृत्तिविभाषा, वृत्तिविषये नित्यो-
पवादः ॥ इह पुनर्वाचने क्रियमाणे एकया वृत्ति-
विभाषा, अपरया वृत्तिविषये नित्योपवादः ॥

(प्रदीपः) अत उत्तरमिति । एतस्मात् पठ्यासमा-
स्यर्थः ॥ वक्तव्यमिति । कृत्याश्चेत्यावश्यकं कृत्यः ॥ एक-
देशिप्रधान इति । ननु पूर्वकाव इत्यादी पूर्णपदार्थे एव देशः
प्रधानम्, न त्वेकदेशी ॥ एवं तर्हि—एकदेशिनोऽयमानत्वाद्-
प्राधान्यं समासस्य तु विधेयत्वाद् प्राधान्यम् । तत्रैकदेशिनः
प्रधानमिति पठ्यासमासेन समास उच्यते । अथ वा प्रार्थन्येन
निसित्तत्वं लक्ष्यत इति बहुमीहापि न दोषः ॥ समासत-
द्धितानामिति । तुल्यन्यायत्वाद्विचाराय तद्धिता अपि नि-
दिष्टाः । इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारम्भमाणा वाक्यस्य
वाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षेऽनुज्ञानं क्रियते ॥
तत्रापवादपि विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वाक्यस्यैवानुज्ञानं
करोतीति उत्सर्गस्य मिलेन वाधेन भाव्यम् । तत्र यामहणेनो-
त्सर्गोपि पक्षे अन्यनुज्ञायत इति त्रैलोक्यं सिध्यति ॥ एकयेति ।

पठ्यानां वाचनार्थं तदर्थः, सिद्धातिवाचा वाचनप्रयोजनं जल्पयितुं
वेत्यर्थः । (२. पा.) ५ अयं कोष्ठप्रकारेणो वार्तिकार्थः प्राया पुस्तकेषु नोप-
लभ्यते । ६ भाष्यभाषिणं विमर्शत्वं प्रधानपदेन लक्षणया बोध्यते इत्यर्थः ।
अनेदे प्रकृत्यादित्याह्वीया । (२. पा.) ७ महाविभाषायेत्यादि । (२. पा.)

विभाषयेत्यर्थः ॥ अपरयेति । इदमेव वाचनमुद्भवितो-
न्यतरस्यामित्यन्यतरस्याग्रहणं च ज्ञापकम्—यत्रोत्सर्गाप-
वादौ वृत्तिषु विभाषा, तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवतीति ॥

(उद्द्योतः) एतस्यादिति । एतस्याद् वाचनं किमर्थमिति
पूर्वपक्षाद् उपरि तदुत्तरकाले तत्समाधानभूतं वार्तिकं पठनीत्यर्थः ॥
घसकारेण वामप्रणस्य कृतत्वाद् चकव्यम् इत्यसंगतमित्यत आह—
भावस्यैके कृत्य इति ॥ समास उच्यते इति । एकदेशिनः
प्रधाने विधीयमाने, एकदेशिघटितसमुदायस्य विधीयमाने समास
इत्यर्थे इति भावः ॥ भाष्ये—वृत्तिर्विभाषेति । वृत्तिरेकार्थी-
भावः । अयं भावः—अपपरीत्यादौ समास इति अनुवृत्तम्, समर्थ
इति च परिभाषयोपस्थितम् । तत्र लोकसिद्धैकार्थीभावः कास्ति, क
नेति प्राप्तुमसमर्थानां बालानां स्फुटबोधनाय तत्र तत्र सन्ने समा-
सादिसंज्ञादिबदेकार्थीभावरूपसामर्थ्यमपि विधेयम् । विभाषाग्रहणं
च सामर्थ्येनैव संवध्यते, व्याख्यानात् । सामर्थ्ये समासविकल्पानि-
द्वेष 'अपुनन्तं श्रितादिभिः सहोच्चार्यमाणं वा समर्थं भवति, समर्थं च
समाससंसर्गं भवति' इत्यर्थः । निषेधस्यैरपि समासनिषेधे सन्नियोग-
शिष्टन्यायेन सामर्थ्यनिषेधोपि, सामर्थ्यस्यैव वा निषेधः ॥ इह पुनर्वा-
चनं तु सामर्थ्यादेकार्थीभाव एव संज्ञाया विकल्पबोधकमिति
ध्वनयन्नाह—वृत्तिरारभ्यमाणेति ॥ वाच्यस्य । वाच्यविषय-
व्यपेक्षायाः ॥ वृत्तिषु । एकार्थीभावविषयेषु ॥ विभाषेति ।
मदाविभाषया विकल्पितावित्यर्थः ॥ न भवतीति । मदाविभाषा
विशेषणीभूतसामर्थ्येनैव संवध्यत इति श्राम्यत इति तात्पर्यम् ॥

(एकारान्तनिपातनाधिकरणम्)

(१२४३ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकारान्तनिपातनं च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

एकारान्तनिपातनं च कर्तव्यम् । पारेगङ्गा-
मिति ॥

(निपातननिराकरणभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । सप्तम्या अलुका सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) सप्तम्या अलुकेति । तत्पुरुषे कृतीति
बहुलग्रहणादिति भावः ॥

(निपातनावश्यकताभाष्यम्)

भवेत् सिद्धं यदा सप्तमी । यदा त्वन्या विभ-
क्तयस्तदा न सिद्ध्यति ॥ पारेमध्ये ॥ १७ ॥

(प्रदीपः) यदा त्वन्या इति । पारेगङ्गादागत इत्यादौ
सप्तम्यर्थोभावात् सप्तम्यभावः ॥ १७ ॥

(उद्द्योतः) सप्तम्यर्थोभावादिति । गङ्गायाः पारादिति हि
तत्रार्थः ॥ १७ ॥

(२३५ अव्ययीभावसंज्ञासूत्रम् ॥ २ ॥)

३६८ नदीभिश्च ॥ २ ॥

(समाहारमात्रविषयक

(१२४४ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नदीभिः संख्यासमासे
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे
क्तव्यः । द्वीरावतीको देशः । द्वीरावतीक
“नदीभिः संख्या” इति प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) नदीभिः ॥ १९ ॥ अर्थविशेषम्
पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासोर्थं विधीयमानो
बहुव्रीहेरपि वाचकः स्यादिति नदीभिरिति वार्तिकारम्भ

(उद्द्योतः) नदीभिः ॥ १९ ॥ भाष्ये—अ-
इति । समाहारातिरिक्ते इत्यर्थः ॥ तद्वनयनाह—द्विगो
समाहारद्विगोरित्येत्यर्थः । परत्यापि बहुव्रीहेरनवकाशत्वाद्वाध्य
मान्यचिन्तापक्षे वाचकः स्यादिति भावः ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

न चकव्यः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्र-
धानः । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । कश्चिदन्यपदा-
र्थप्रधानः । कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्र-
धानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः ।
अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो
द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ॥

(प्रदीपः) न चकव्य इति । भाष्यकारो वार्तिकं प्र-
त्याख्ये । पूर्वार्थविहितगुरुसंज्ञाधयणाद्युपाधीनां पूर्वार्थाः
संज्ञां व्यधिपत तदुपाधीनामेवेता भवन्ति ॥ न चात्रेति ।
द्वीरावतीक इत्यादौ ॥ ननु पञ्चनदं द्वियमुनमित्यादौ मूलोदाहर-
णेपि पूर्वपदार्थप्राधान्यं नास्ति । समाहारो ह्यत्र समासार्थः । स
च यदि समाहरणं समाहार इति भावरूपस्तदान्वयपदार्थप्राधा-
न्यम् । अथ समाह्रियत इति समाहारस्वभावात् द्वेयमुने समा-
हृते द्वियमुनमिति पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थः प्रधानम् ॥
नैव दोषः । समाह्रियमाणार्थः समाहारः । तत्र पूर्वं द्विशब्दा-
र्थप्रक्रमे 'के द्वे' इत्याकाङ्क्षायां यदा यमुने ह्युच्यते, तदोत्तर-
पदार्थस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं पूर्वपदार्थस्य ॥ अथवा वृत्ति-
विषये व्यादयः संख्यानमौत्रे वर्तन्त इति यमुनयोर्द्वित्वमित्य-
त्रार्थे द्वियमुनशब्दो वर्तत इति भवत्येव पूर्वपदार्थप्राधान्यम् ॥

(उद्द्योतः) ननु पूर्वपदार्थप्राधान्ये प्रधान्ययीभाव इत्यत्र न
मानमत आह—पूर्वार्थेति ॥ गुरुसंज्ञया प्रकृतार्थेलाभं दर्श-

नीत्यर्थः । (२. ना.) ६ द्विपदार्थपरिच्छेदकत्वादिति भावः । (२. ना.)
०. 'मोक्षेति' ।

१ सोपादानेत्यादिः । (२. ना.) २ इदं संवध्यते इत्यस्य कर्तृ । (२. ना.)

३ सप्तम्यमानपदेत्यादिः । एवकारेण समाससंज्ञाव्यवच्छेदः । (२. ना.)

४ द्वे इरावती वसिष्ठमिति विग्रहः । (२. ना.) ५ अष्टाध्यायीकृतपरत्ववतोऽ-

प्रति—यदुपाधीनामिति । उपाधिश्चात्र तत्तदर्थप्रधानत्वमेव । एवं च तत्कृतमहासंज्ञयाचार्येण व्यवहारात्तदुक्तार्थोऽनुमत इति ज्ञायत इति भावः ॥ समाह्रियमाणार्थः समाहार इति । समाहार-शब्दः कर्मव्युत्पन्न एवेत्यर्थः ॥ तदोत्तरपदार्थस्येति । ननु परिच्छेदकत्वरूपं विशेषणत्वं परिच्छेद्यत्वत्वरूपं विशेष्यत्वं यद्यपि तत्रायाति, तथापि विषयताविशेषरूपं तत्पूर्वपदार्थस्य दुर्लभम्, गुणद्रव्ययोर्द्रव्यस्यैव विशेष्यत्वात् ॥ पूर्वपदार्थप्राधान्यमित्यादौ च प्राधान्यं विषयताविशेषरूपविशेष्यत्वमेव विवक्षितमन्यत्र सर्वत्र तस्यैव संभवादित्युच्यते—अथवेति । इदमपि प्रौढिवादः । पञ्चनदीसमुद्रस्य पञ्चतोऽत्यन्तमेदाभावात्पूर्वपदार्थप्रधानत्वमपि [तत्र] वक्तुं शक्यम् । अत्र तु न तत्सम्भवोपीति भाष्याशय इति तत्त्वम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवति । अत्र च वयमेताभ्यां पदाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः ॥

(प्रदीपः) इदानीं चोदकोन्यपदार्थमाक्षिपति—ननु चेति । अयं भावः—द्वीरावतीक इति देशविशेषोऽभिधीयते । स च पूर्वोत्तरपदयोः सहितयोरर्थ इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यपदिश्यते । ततः पूर्वपदार्थत्वाद्देशस्य तस्य प्राधान्यात् प्राप्नोत्यव्ययीभावः ॥

(उद्ध्योतः) द्वाभ्यामप्यसाविति । इयमपि रीतिर्द्विषयमु-नमित्यादौ वक्तुं युक्ता ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

एतदेवं न जानीमः—यद्येनोच्यते स तस्यार्थ इति ॥ अपि चान्यपदार्थप्रधानता न कल्पेत—चित्रगुः शबलगुरिति । किं कारणम्? । अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः ॥

(प्रदीपः) एतदेवेति सिद्धान्तवादी । अस्याभिप्रायः—समासेनान्यपदार्थः प्रतीयते, ननु पूर्वोत्तरपदाभ्याम् । तयो-रन्यव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात् । तथा हि—द्विशब्दो द्विवाचच्छिन्नं संख्येयमात्रमाह, न देशम्; इरावतीशब्दोऽपि नदीविशेषमाह, न देशमिति द्विशब्दो देश-स्यावाचक इति कथं पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते ॥ अपि चेति । त्वत्पक्षाभ्युपगमो दोषवानित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—एतदेवेति । यद्येनोच्यते इत्यादि-न्यायेन यत्पूर्वपदार्थप्राधान्यमुक्तं एतदेव न जानीमः, अत्र न पश्याम इत्यक्षरार्थः । तदेवाह—समासेनेति ॥ दोषवानिति । त्वद्वीत्या चित्रगवादावपि समसमानपदाभ्यामेवार्थप्रतीतेर्वास्तव-हुव्रीहावप्यन्यपदार्थप्राधान्यं भज्येतेत्यर्थः ॥

१ पूर्वार्थावकृतमहासंज्ञयापाणिनिना व्यवहारादित्यर्थः । (र. ना.) २ B. A. S. सुद्रितपुस्तकशोधकेन तु प्रतीकत्वमस्य न ज्ञातमिति बोध्यम् । ३ विशेष्यत्व-मित्यर्थः । (र. ना.) ४ 'प्रधान' इति सुद्रयता B. A. S. पुस्तकशोधकेन साध्यं नैवाङ्गीकृतमिति प्रतीयते । ५ दृष्टविषये द्वयादीनां संख्यानमात्रे वृत्तौ मानाभावादिति भावः । (र. ना.) ६ तर्हि को भाष्याशय इत्यत आह—पञ्च-नदीत्यादि । (र. ना.) ७ द्वीरावतीक इत्यादावित्यर्थः । (र. ना.) ८ अत्रेति

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यद्यप्येताभ्यां पदाभ्यामेवार्थ उच्यते, अन्यप-दार्थोऽपि तु गम्यते । तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहि-र्भविष्यति ॥

इहापि तर्हि यद्यप्यन्यपदार्थो गम्यते, स्वप-दार्थोऽपि गम्यते । तत्र स्वपदाश्रयोऽव्ययीभावः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) चोदकश्चोद्यमुद्भावितं परिहरति—यद्यपीति ॥ स एव परस्य चोद्यमापादयति—इहापीति—प्राप्नोतीत्य-न्तम् । अयमभिप्रायः—पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण समासाभा-वात् तयोरेव समुदितयोर्दशोर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्या-व्यसावर्थ इति प्राप्नोत्येवाव्ययीभावः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—अन्यपदार्थोऽपि त्विति । विग्रहवा-क्येन्यपदेन प्रतीयमानस्येह समासेन प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ॥ सिद्धा-न्त्युक्तित्वासंभवात् इहापि तर्हीति भाष्ये तर्हिशब्द एवमर्थः । तद्-ध्वनयन्नाह—स एव परस्येति ॥ केचित्तु देशस्यान्यपदार्थत्वेपि तद्देशस्वरूपे त्रीरावतीरूपस्वपदार्थस्याप्यन्तर्भावात् तस्यैव त्रिपदा-र्थानतिरेकेणान्यपदार्थव्यवकृतया पूर्वपदार्थस्य समाहारे इव यथा-कथंचित्प्रधानत्वसत्त्वाद्बुर्वारोऽव्ययीभाव इति भाष्यार्थमाहुः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—अव्ययीभावः क्रियतां बहुव्रीहिरिति । बहुव्रीहिर्भविष्यति विप्र-तिषेधेन ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । पुरस्तादपवादन्यायेनार्थं द्वि-गुमेव वाधते । बहुव्रीहिणा तु परत्वाद्वाध्यते । शेषग्रहणञ्च तत्र प्रत्याख्यातम् । त्रिकोपेक्षो वा शेषः ॥

(उद्ध्योतः) शेषग्रहणं चेति । अन्यथा तयोः पदयोरुक्तस-माससत्त्वाद्वहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः ॥

(पूर्वपक्षिभाष्यम्)

भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्, परं कार्यत्वे तु न सिद्ध्यति । आरम्भसामर्थ्यादव्ययीभावः प्राप्नोति, परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये भवेदेकसंज्ञाधिकार इति । वाध्यवि-शेषचिन्तायामिति शेषः ॥ परं कार्यत्वे तु न सिद्ध्यतीति । तत्र हि पाठे पूर्वयाऽनवकाशया वाचे प्राप्ते परविधानार्थमिदम् । एवं च समाहारेपि द्विगुः सामर्थ्यादव्ययीभावश्चेत्येष्टव्यम् । एवं च पुरस्तादपवादन्यायाभावेन द्विग्वव्ययीभाववदन्यपदार्थविषये बहु-व्रीह्यव्ययीभावोऽपि स्यातामिति भावः ॥

शपः । (र. ना.) ९ 'तस्या' । १० 'ऽपि ग' । ११ 'पदार्थोऽपि गम्य' । १२ 'दार्थो-ऽपि तु ग' । १३ 'पूर्वोत्तर' । १४ काशी B. A. S. सुद्रितपुस्तकयोस्तु 'तत्रच' इति शोधितमिव प्रतीयते । १५ प्रथमाविभक्तिरूपनिकापेक्ष इत्यर्थः । (र. ना.) १६ आकङ्कारादेका संज्ञेति पाठे इति भावः । (र. ना.) १७ प्राक् कङ्कारात्परं कार्यमिति पाठे इति भावः । (र. ना.)

(सिद्धान्तभाष्यम्)

परंकार्यत्वे च न दोषः । नदीभिः संख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । सर्वमेकनदीतरे ॥ नदीमिश्र ॥ १९ ॥

(प्रदीपः) एकनदीतर इति । यदि समाहारग्रहणं न क्रियते तदा पुरस्तादपवादा इत्यनेन न्यायेनायं समासः पूर्वकालैकेति समासं बाधेत, समाहारे तु परत्वाद्विशुः स्यात् । ततश्चैकनदीप्राप्त्ययीभावे कृते तन्नियन्धनो नदी-पौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वा टच् प्राप्नोति नपुंसकत्वं च यस्तु गोदावर्योश्च नद्याश्चैवत्समासान्तः सोऽप्रत्य-स्ववेत्यत्र योगविभागेन क्रियते स चेष्टप्रसिद्धयै इति तत्पुरुषे प्रयोगादर्शनादेकनदीत्यत्र न प्रवर्तते । अन्ययीभावे तु पञ्चनदमित्यत्र अवलोक्य । एकापूषीवत्समाहारविनक्षायामेकन-द्वेकनदीति भवतीत्याहुः ॥ १९ ॥

(उद्योतः) भाष्ये—सिद्धान्ताह—नदीभिः संख्यायाः समाहार इति । परंकार्यमिति पाठे द्विगोः पराव्ययीभावप्रकरणं कार्यमित्यर्थः । यत् न द्विगुविषये न दोषः, अन्यपदार्थे तु प्राप्तिरेव नेति भावः ॥ स चावश्यमिति । एका संज्ञेति पाठेपि समा-हार इत्यवश्यं भाष्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये तत्फलमाह—सर्वमेकनदी-तर इति । तदभावे पुरस्तादितिन्यायेन पूर्वकालैकेति बाधित्वा-नैवाव्ययीभावः स्यात् । तथा च तत्प्रयुक्तं सर्वं टच् नपुंसकत्वं नात्र स्यादिति भावः ॥ सर्वमेकनदीतर इति कस्यचित्पल्लवो येष इति बहवः । तृणतोच्छर इति रूपम् ॥ वीर इति क्वचित्पाठः ॥ इत्यत्र भवत्येवेति । नदीपौर्णमासीति उच्यते येषः ॥ एका-पूषीवत् समाहारेति । प्रत्ययवचनपूषीवारोपेणेत्यर्थः ॥ भवती-त्याहुरेति । अत्राव्ययीभावं तद्वदत्र समाहारविनक्षायो माना-भाव इति ॥ १९ ॥

इति समासप्रकरणेऽव्ययीभावप्रकरणम् ॥

(अथ तत्पुरुषप्रकरणम्)

(२३१ द्विगोस्तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २।१।२ आ. १५ सू०)

३७१ द्विगुश्च ॥ २।१।२२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि ? ॥

(१२४५ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजयन्ति—पञ्चगवं दशगवं पञ्चराजं दशराजम् ॥ द्विगुश्च ॥ २२

१ यत् तत्पुरुषेऽपि एकनदमित्येव भवति, गोदावर्योश्चैत्यादिना समास-स्वाच-सीकारादयथा भाष्ययीभावेऽपि उच्यमाने पक्षेऽपि सीकारोपाव्ययीभावे तत्पुरुषे वा फो विधेयो यदर्थं प्रकृते समाहारग्रहणं क्रियते इत्याहुः इत्याह-यच्छ इत्यादि । प्रयोगादर्शनादिति । एकनदमिति प्रयोगादर्शनादित्यर्थः । तथा

(प्रदीपः) द्विगुः ॥ २२ ॥ समासान्ता इति । यद्यपि टज्जावेव तत्पुरुषनियन्धनो पञ्चगवं घट्टलमिति, तथापि प्रकृ-तिनेदाहुवचननिर्देशः ॥ पञ्चराजमिति । अकारान्तोत्तर-पदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः । यदा तु समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षस्तदा तु पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥ २२ ॥

(उद्योतः) द्विगुश्च ॥ २२ ॥ पात्रादित्वादिति । यस्तु उच्यते तदावयवत्वपक्षो नास्त्येव, अन्त इति सूत्रसामान्यविरोधादिति समासान्ता इति शब्देन्दुबोधे स्पष्टं निरूपितमस्माभिः ॥ २२ ॥

(२३० तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २।१।२ आ. १६ सू०)

३७२ द्वितीया श्रितातीतपतितगता-त्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २।१।२३ ॥

(न्यूनतापूर्वविकरणम्)

(१२४६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामु-पसंख्यानम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्य-म् । ग्रामं गमी ग्रामगमी ग्रामं गामी ग्रामगामी ॥

(प्रदीपः) द्वितीया ॥ २३ ॥ गमिगाम्यादीना-मिति । औणादिकानामन्येषां च संप्रसार्यमुभयोरुपादानम् ॥ ग्रामगामीति । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवाद्-विषयेपि विधानार्थमिति कृत्ययोगे द्वितीयैव भवति इति पञ्चाः प्राप्तिरेव नास्तीति ये तस्या अक्रेनोरिति प्रतिषेधं वर्णयन्ति ते पूर्वापरविकरणशीलत्वाद्दुपेक्ष्यः ॥ भाष्यकारेण तु गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्यानत्वात् कृत्ययोगे पक्षधेवेभ्यत इति तद्दर्शने सौत्रः पक्षीनिषेधः ॥

(उद्योतः) द्वितीयाश्रिता ॥ २३ ॥ गमिगाम्यो गमेरि-तिरिलौगादिकः । गामीति इद्विर्गाहुककार ॥ अन्येषां चेति । सनाक्षंसेत्युपसंख्यानदीनामित्यर्थः । ओदनं उडुडुः ओदनउडुडुति-त्युदाहरणम् ॥ उभयोरपि उपादिप्रत्ययान्तत्वेन कथञ्चनोपादानेना-न्येषां चेत्यर्थमिति चिन्तम् । तस्मादादिग्रहणस्य प्रकाराभेदेन व्याख्यानार्थेऽतदर्थकामो बोध्यः । उभयोपादानं तु स्पष्टार्थमेवेति परे ॥ पूर्वापरेति । गत्यर्थकर्मणीति सूत्रस्यैतत्पुनरावयोरित्यर्थः । नास्तीत्यन्तो गत्यर्थसूत्रस्य । अक्रेनोरिति प्रतिषेध इत्यत्रत्यः । प्राप्तिरेव नास्तीति बह्वन्तो यत्र सूत्रे तस्याः प्रतिषेधं वर्णयन्ति ते इत्यन्वयः ॥ सौत्र इति । अक्रेनोरिति सूत्रमिहित इत्यर्थः । यत् न गत्यर्थकर्मणीति सूत्रस्यो ग्रन्थो वृत्तिकृतो भाष्यविरुद्धोपीति तात्पर्यम् ॥

यत् तत्पुरुषे एकनदीति प्रयोगसिद्धयर्थं प्रकृते समाहारग्रहणं कर्तव्यमिति भावः । (२. ना.) २ नदीपौर्णमासीति विकल्पविहितत्वेति भावः । (२. ना.) ३ 'नियेप' ।

(तत्पुरुषविधानानर्थक्यपरिहाराधिकरणम्)

(१२४७ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमा-
सवचनानर्थक्यं, बहुव्रीहिकृतत्वात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समास-
वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? । बहुव्रीहिकृत-
त्वात् । इह—यः कष्टं श्रितः, कष्टमनेन श्रितं भव-
तीति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) श्रितादिभिरिति । यः कष्टं श्रितः कष्टम-
नेन श्रितमिति बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थावगमादर्थरूपस्वरभे-
दाभावात् तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थः ॥ अहीनवाचिन्या
इति । यः कष्टं श्रितः कष्टं तेन न हीनमित्यर्थ इति भावः ।
श्रयतिर्ह्यत्र गतौ वर्तत इति गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः । ततः
श्रितपतितगतैः समासोऽयं न विधेयः । अतीतादिभिस्तु स्वर-
सिद्ध्यर्थो विधेयः । तैर्हि तत्पुरुषे सति याथादिस्वरेण भाव्यम्,
अतीतात्यस्तयोरहीन इति निषेधात्, प्राप्तापन्नयोरहीने
द्वितीयानुपसर्ग इति निषेधात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ नास्ति ।
बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम् । यदा तु जातिकाल-
सुखादीनि पूर्वपदानि तदा तत्रापि बहुव्रीहितत्पुरुषयोः स्वर-
भेदाभावः ॥ बहुव्रीहिकृतत्वादिति । बहुव्रीहिणा रूपस्य
साधितत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अहीनेद्वितीयेति ॥ अहीनवाचक-
द्वितीयान्तत्वेत्यर्थः ॥ विवक्षितार्थावगमादिति । कष्टकर्मकश्रय-
णकर्तृत्वविशिष्टेऽभाष्यामपि प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । बहुव्रीहौ श्रिता-
दीनां पूर्वनिपातः स्यादिति तु न शङ्क्यं, तत्प्रकरणानित्यत्वादिति
बोध्यम् ॥ तेन न हीनमिति । न लक्तमित्यर्थः । यथा कान्तार-
मतीतेन कान्तारः ॥ अतीतात्यस्तयोरिति । यो हि कान्तारमती-
तोत्यस्तो वा तेन कान्तारो हीनो भवतीति द्वितीयान्तस्य हीनवाचि-
त्वादित्यर्थः । यद्यप्यत्राप्यनुपसर्ग इति निषेधोप्यस्ति तथाप्ययम-
प्यस्तीति अयमेवोक्तः ॥ यदा त्विति । वाजातादिष्विति वक्ष्यमा-
णत्वादिति भावः ॥ ननु समासवचनपक्षकानर्थकत्वानुमाने बहुव्री-
हिकृतत्वहेतुर्वर्धधिकरणोत् आह—बहुव्रीहिणेति । एवं च बहुव्री-
हिसिद्धससाध्यरूपकत्वादिति हेतुरिति भावः ॥

(१२४८ बहुव्रीहिवादिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थ-
क्यं च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अहीने द्वितीया पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतत्

१ कष्टं श्रितं येनेति द्वितीयान्तार्थे बहुव्रीहिणेत्यर्थः । (र. ना.) २ अर्थस्य,
रूपस्य, स्वरस्य च भेदाभावादित्यर्थः । द्वितीयासमासे बहुव्रीहौ वा पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरस्यैवैष्ट्यादिति भावः । (र. ना.) ३ अयं वैषम्यं दृष्टान्तः । (र. ना.)
द्वि० ४७

स्वरवचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? । बहुव्रीहिकृ-
तत्वादेव ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—इत्येतत्स्वरवचनमिति । एतदर्थप्रति-
पादकं स्वरस्य वचनमहीने द्वितीयेति सूत्रमित्यर्थः ॥

(१२४९ तत्पुरुषवादिवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ जातिस्वरप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

जातिस्वरस्तु प्राप्नोति—ग्रामगतः अरण्यगत
इति “जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् कोऽकृ-
तमितप्रतिपन्ना” इति ॥

(प्रदीपः) जातिस्वरप्रसङ्ग इति ॥ यदि बहुव्रीहिरेव
किर्यते तदा जातिकालेऽन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अन्तोदात्तत्वमिति । तदेवेत्यर्थः । इष्यते तु
समासभेदेन स्वरद्वयमिति भावः ॥

(१२५० बहुव्रीहिवादिवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तत्र जातादिषु वावचनात्सि-
द्धम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

यदेतद् “वा जाते” इति, एतद् “वा जातादिषु”
इति वक्ष्यामि । इमे जातादयो भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) बहुव्रीहिवादी स्वरदोषं परिहरति—तत्रेति ॥
“वा जाते” इति न्यासमपास्य वा जातादिष्विति वक्ष्यते,
तेन पक्षे अन्तोदात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति स्वरद्वय-
सिद्धिः ॥ इमे इति । श्रितगतपतितशब्दाः । ततश्चाहीने
द्वितीयेति न वक्तव्यमिति लाघवं भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च भेदो भवति—बहुव्रीहौ सति समासा-
न्तोदात्तत्वेनापि भवितव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे-
नापि । तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव ॥

(प्रदीपः) तत्पुरुषवाद्याह—ननु चेति ॥

(आक्षेपवाधकभाष्यम्)

नास्ति भेदः । योपि हि तत्पुरुषमारभते, न
तस्य दण्डवारितो बहुव्रीहिः । तत्र तत्पुरुषे सति
द्वौ समासौ द्वौ स्वरौ, बहुव्रीहौ सति एकः समासो
द्विस्वरत्वम् ॥

(प्रदीपः) बहुव्रीहिवाद्याह—नास्ति भेद इति ॥ द्वौ
स्वराविति । तत्पुरुषे अहीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः, बहुव्रीहौ जातिकालेऽन्तोदात्तत्वम् ॥ द्विस्वरत्व-
मिति । वा जातादिष्विति सूत्रन्यासेन ॥

४ B. A. S. मुद्रितपुस्तकेषु काशीमुद्रित एव “-नुमानेन” इति पाठो
रक्षितः । ५ द्वितीयान्तमित्यर्थः । (र. ना.) ६ ‘तच्च’ । ७ ‘स्वरप्रसङ्गस्तु’ ।
८ ‘क्रियते जाति’ । ९ ‘तद्’ । १० ‘एकसमासो’ ।

(तत्पुरुषसाधकज्ञापकवादिभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तत्पुरुषं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'समानार्थं केवलं विग्रहमेवाद्यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च, तत्र तत्पुरुष एव भवति' । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? । राज्ञः सखा राजसखः, राजा सखा अस्येति बहुव्रीहिर्न भवति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । ततश्च बहुव्रीह्यभावात् कष्टमित इत्यादावहीने द्वितीयेति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं भवति । निष्ठा च ह्यजनदित्याद्युदात्तत्वात् कष्टमन्वस्य । न तु जातिरक्षणबहुव्रीहिनियन्धनमन्तोदात्तत्वम् । अव्यविकन्यायत्वात् ज्ञापकेन स्मारितः ॥ राज्ञः सखेति । सख्यस्योभयाधिष्ठानत्वाद्वाजा सखास्येत्ययमर्थान्तर्भूत इति बहुव्रीहिः स्यात् अस्मान्नु ज्ञापकाव भवति ॥

(उद्द्योतः) पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । तदेवेत्यर्थः ॥ अन्तोदात्तत्वमिति । तदपीत्यर्थः ॥ अव्यविकेति । अनेमांसमिति विग्रह एव अधिकदेव च प्रत्ययेत्यपि राविकमिति, तथा कष्टमितमनेनेति बाधयन्नेव । कष्टं भित इति विग्रहे एव समास इत्यर्थः ॥ ननु राज्ञः सखेत्यस्य राजनिरूपितसखित्वानर्थः । बहुव्रीहौ राजाऽभिन्नसखिसंग्रहीति बोधेऽन्यनिरूपितं सखित्वं राजनि प्रतीयते इति समानार्थकत्वाभावात् कथं पूर्वोक्तज्ञापकेनायं समासाभाव इत्यत आह—सख्यस्योभयेति ॥

(बहुव्रीहिसाधकपवादवादिभाष्यम्)

नैतज्ज्ञापकसाध्यम् ॥ 'अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ते' इति बाधकेनानेन भवितव्यं सामान्यविहितस्य विशेषविहितेन ॥ अर्थं न सामान्यविहितः ॥

(प्रदीपः) अत्र कश्चिदुत्सर्गपवादव्यायेन बहुव्रीह्याभावं मन्यमान आह—नैतदिति । अर्थभेदे बहुव्रीहौ प्राप्ते तत्पुरुषस्यारम्भात् ॥ ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोश्चात्राहोपुरुषिकैव । तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिवाधलक्षणं तु फलं न भिद्यते ॥ विशेषविहितेनेति । श्रिताद्युपादानेन विधानादस्य विशेषविहितत्वम् ॥ अथ नेति । कष्टं भित इति स्वपदार्थे तत्पुरुषविधानात्तत्र च बहुव्रीहेरप्राप्तत्वाज्जाति सामान्यविहितत्वम् । अन्तर्भूतस्वार्थो न शब्दसंस्कारे निर्मितः किन्तु शब्दवाच्य एव ॥

(उद्द्योतः) कश्चिदुत्सर्गपवादभावं मन्यमानो ज्ञापकं रूपयति—नैतज्ज्ञापकेति । एतत् उक्तं वस्तु ज्ञापकसाध्यं न ज्ञापकत्वस्यैवास्मत्प्राप्त्यर्थः । एवं च श्रितादिविषयतत्पुरुषेणानवकाशतया बहुव्रीहिविधे कष्टभितादौ पूर्वपदाद्युदात्तत्वमेव भवति । एवं च राजा सखास्येति विग्रहे बहुव्रीहिः सादेव, षष्ठीति श्रावस्य राजपुरुषादौ सावकाशत्वेन बहुव्रीहिवाधकत्वाभावादिति भावः । किं च उभयोश्चरितार्थयोः परत्वाद्बहुव्रीहेरेव साध, षष्ठीतत्पुरुषो न

स्यादेव । दन्विमानं तु सुन्दरसख इत्यादौ कर्मधारये चरितार्थमिलाशयः ॥ एवं च ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोश्चाहोपुरुषिकैव । तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिवाधलक्षणं तु फलं न भिद्यते इति कैयदाशयमिच्छन्त्यः ॥ स्वपदार्थे तत्पुरुषेति । स्वपदार्थमभानविग्रह इत्यर्थः । बहुव्रीहिस्तु नैवविधे विग्रहे, किन्तु कष्टं भितमनेनेति विग्रहे ॥ एवं च विषयभेदान्न सामान्यविहितत्वं बहुव्रीहेरिति भावः ॥ ननु कष्टं भित इत्यत्र बहुव्रीहिविग्रहार्थोऽप्यन्तर्भूत इत्यत आह—अन्तर्भूतस्वार्थ इति ॥

(तत्पुरुषसाधकसिद्धान्तिभाष्यम्)

यदुच्यते—बहुव्रीहिकृतत्वादिति ॥ एतदयुक्तम् । अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च ॥

(प्रदीपः) यदुच्यत इति । अर्थभेदात् श्रितादिग्रहणं कृतमिति भावः ॥ ननु कष्टभित इति समासप्रयोगे लोके विग्रहवाक्यप्रयोगात् तात्पर्यभेदादस्ति बहुव्रीहिकृतत्वमित्याशङ्क्याह—अस्ति खल्वपीति ॥

(उद्द्योतः) अर्थभेदादिति । एवं च सख्यसार्थक्यात् त्वदीयज्ञापकत्वमप्यसंगतमिति भावः ॥ लोके विग्रहेति । समासप्रयोगे कर्तव्ये लोके विग्रहवाक्यप्रयोगात्तत्पुरुषत्वबहुव्रीहित्वानवगमादिति भावः ॥ -अर्थद्वयबोधेऽप्याह—तात्पर्येत्यादि । एवं च ज्ञापकत्ववादिनोपवादत्ववादिनश्च खण्डनायास्तिखल्वपीत्यादि तद्धान्तिनो ग्रन्थ इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं शब्दकृतः, अथार्थकृतः ? ॥

(प्रदीपः) पूर्वोक्तेन न्यायेनार्थकृतस्यैव विशेषमपश्यत् पृच्छति—किमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

शब्दकृतश्चार्थकृतश्च । शब्दकृतत्वाद्बहुव्रीहौ सति कपा भवितव्यम् । तत्पुरुषे सति न भवितव्यम् ॥ अर्थकृतः—तत्पुरुषे सति रुहादीनां कः कर्तरि भवति धात्वर्थस्यानपवर्गे—आरूढो वृक्ष देवदत्तः । बहुव्रीहौ व्यपवृक्ते कर्मणि भवति—आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति ॥ अन्यथाजातीयकः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थसंग्रहस्य, अन्यथाजातीयकः संवन्धाद् । राज्ञः सखा राजसखः । संवन्धादेतद्भन्तव्यम्—नूनं राजाप्यस्य सखेति ॥ उभयं खल्वपीष्यते—खल्वपि 'सोमसखा', पुनरेहि 'गवांसख' इति ॥ द्वितीया श्रिता० ॥ २३ ॥

(प्रदीपः) बहुव्रीहाविति । शेषाद्विभाषेयनेन कष्टभितक इति ॥ तत्पुरुष इति । कष्टभित इत्यादौ ॥ रुहादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे । तेन गत्यर्थोऽप्यपि गृह्यन्ते ॥ धात्वर्थेऽप्येति । सर्वस्य धात्वर्थस्यानिष्ठित्वेति

दात्तत्वमिति भावः । (२. ना.) १ स्वसार्थक्यात् ज्ञापकत्वखण्डनमर्थभेदेनैव बहुव्रीह्यप्राप्त्याऽपवादत्वखण्डनमपीति भावः । (२. ना.) २ 'कृतोऽर्थः' । ३ 'कृतस्तु' । ४ अस्तीति पाठो नास्ति । (२. ना.) १० पुनरेतीति कश्चित्पाठः । (२. ना.) ११ अयमास्तेऽपीत्यर्थः । (२. ना.)

१ 'तत्पुरुषस्य न भवति' । २ न्यायमाभिलेखि चेक । (२. ना.) ३ अथवा बहुव्रीहिः सामान्यविहितोऽपि न भवति अमासत्वादित्यर्थः । अमासत्वाच्च स्वपदार्थे तत्पुरुषविधानाद् बोध्यम् । (२. ना.) ४ ननु कष्टं भित इति तत्पुरुषार्थे कष्टं भितमनेनेति बहुव्रीह्येसापि अन्तर्भावोऽस्ति बहुव्रीह्यप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—अन्तर्भूतत्वोदादि । (२. ना.) ५ न तु पूर्वोक्तरीत्या बहुव्रीहिमाभिलेखन्तो-

तदेकदेशभूतत्वाश्रयेणारोहणक्रियाविशिष्टे एव वृक्षमारूढ इति शब्दशक्तिसाभावादिदमभिधीयते । यथा वद्धो वन्धनमनुभवनेवोच्यते तथा कष्टश्रित इति कष्टमनुभवनेवोच्यते ॥ व्यप-
वृक्त इति । सर्वात्मना धात्वर्थे निष्ठित इत्यर्थः । यथा भुक्त ओदन इति भुजिक्रियायाः समाप्तौ प्रयुज्यते ॥ भेदान्तरम-
प्याह—अन्यथेति ॥ प्रत्यक्षेणेति । शब्दादव्यवधानेने-
त्यर्थः । अव्यवधानोपलक्षणत्वात्प्रत्यक्षस्य ॥ ज्ञापकफलमपि निराकर्तुमाह—उभयमिति ॥ सोमसखेति । बहुव्रीहि-
त्वात् समासान्ताभावः ॥ गवांसख इति । तत्पुरुषत्वात् समासान्तः, तत्पुरुषे कृति बहुलमिति षष्ठ्या आक्रोश इति वा षष्ठ्या अलुक् ॥ २३ ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—बहुव्रीहौ सतीति । तस्मिन्नेवसती-
त्यर्थः ॥ तत्पुरुषे सतीति । तस्मिन्नपि सतीत्यर्थः ॥ न भवित-
व्यमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरसन्नियोगेन न भवितव्यमित्यर्थः ॥
तत्पुरुषारम्भे वा जातादिष्वित्यस्याभावाद्भ्रामगत इत्यादावन्तो-
दात्तत्वमेव बहुव्रीहाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरसन्नियोगेन न कदापि
कप् । तदनारम्भे तु वा जातादिष्वित्यारम्भात्पक्षे बहुव्रीहावपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्त्वात्तत्सन्नियोगेनापि क्वापत्तिरिति भावः ॥ कै-
ट्योक्तोदाहरणे समासद्वयेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्त्वात् कपो वैकल्पि-
कत्वाच्च न विशेष इति निन्यम् ॥ भाष्ये—अर्थकृत इति । अर्थ-
भेदे सत्येकेनापरस्य न गतार्थेति भावः ॥ धात्वर्थस्यानपवर्गे
इति । सर्वधात्वर्थसमाप्तौ धात्वर्थविष्ट एव कर्तरि एकदेशस्य
भूतत्वाश्रयेण क्तो भवति तत्पुरुषे । बहुव्रीहौ तु सर्वधात्वर्थस-
माप्तौ धात्वर्थानाविष्टे कर्मण्येव क्त इति विशेष इत्यर्थः ॥ अन्यथा-
जातीय इति । शब्दत्वात्क्रान्त इत्यर्थः ॥ अन्यथाजातीयकः
सम्बन्धादिति । आनुमानिक इत्यर्थः ॥ नन्वेवं राशः सखाऽस्येति
विग्रहे बहुव्रीहिः स्यादत आह—उभयं खल्वपीति ॥ २३ ॥

(२३८ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ० १७ सू०)

३७४ खट्वा क्षेपे ॥ २ । १ । २५ ॥

(उदाहरणनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ॥

(प्रदीपः) खट्वा ॥ २५ ॥ खट्मारूढ इत्यत्र क्षेपहेतोर्ध-
र्मस्यानिर्देशात् क्रियाकारकसंबन्धमात्रावगमात् पृच्छति—
किमुदाहरणमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

खट्मारूढः ॥

(प्रदीपः) समासस्य क्षेपोर्थः स चात्रास्तीत्याह—
खट्मारूढ इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क्षेप इत्युच्यते । कः क्षेपो नाम ? ॥

१ जातिकालसुखादिभ्य इत्यन्तोदात्तत्वमेवेत्यर्थः । (र. ना.) २ तत्पुरुषे
'अहीने द्वितीये'ति विहितेत्यादिः । (र. ना.) ३ कष्टश्रित इत्युदाहरणे
इत्यर्थः । (र. ना.) ४ तत्पुरुषे 'अहीने द्वितीये'ति, बहुव्रीहौ तु 'बहुव्रीहौ'
प्रकृत्या पूर्वपदमिति सूत्राभ्यामित्यर्थः । कष्टशब्दो न सुखादिषु पठितो नापि

(समाधानभाष्यम्)

अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या ।
य इदानीमंतोन्यथा करोति स उच्यते खट्वारूढोयं
जाल्मो नातिव्रतवान् ॥ खट्वा क्षेपे ॥ २५ ॥

(प्रदीपः) अधीत्येति । ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने ति-
ष्ठादिते गृहस्थाश्रमः कर्तव्यः ॥ अन्यथेति । असमाप्तेऽध्य-
यने भूमिशयनार्हो यः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः । खट्वारोहणं
चाविनयोपलक्षणार्थमित्याह—नातिव्रतवानिति ॥ २५ ॥

(उद्ध्योतः) खट्वा ॥ २५ ॥ अधीत्य स्नात्वेति । अधीत्य
स्नात्वा चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

(२३९ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् । २ । १ । २ आ. १८ सू.)

३७७ अत्यन्तसंयोगे च ॥ २।१।२८ ॥

(१२५१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अत्यन्तसंयोगे समासस्यावि-
शेषवचनात् केन समासवचनान-
र्थक्यम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् कान्तेन
चात्कान्तेन च, “कालाः केन” इत्येतत्समासवच-
नमनर्थकम् । “अत्यन्तसंयोग” इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अत्यन्त ॥ २८ ॥ काला इति पृथग्योगेन
कान्तेन समासविधानं न कर्तव्यम् । काला अत्यन्तसं-
योग इत्येक एव योगः कर्तव्यः । तत्र च केनेत्यस्य निवृत्त-
त्वात् सर्वत्र समासः सिध्यतीति मत्वाह—अत्यन्तसंयोग
इति ॥

(उद्ध्योतः) अत्यन्त ॥ २८ ॥ ननु काला इत्यस्याभावेऽत्र
तन्नामो न स्यादत आह—काला इति ॥ ननु कान्तेन समा-
सार्थं तत्, अक्तान्तार्थं चेदमपीत्यत आह—तत्र चेति ॥

(१२५२ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनत्यन्तसंयोगार्थं तु ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । षण्मुह-
र्ताश्चराचराः । ते कदाचिदहर्गच्छन्ति कदाचि-
द्रात्रिम् । अहर्गताः । रात्रिगताः ॥

(प्रदीपः) चराचरा इति । चरन्तीत्यर्थः । चरिच-
लिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्येति द्विवचनमागाग-
मश्च ॥ कदाचिदहरिति उत्तरायणे ॥ कदाचिद्रात्रि-
मिति दक्षिणायने । ततश्च षडभिर्मुहूर्तैर्द्वौ रात्रेश्च नास्त्यस्य-

सुखादिराकृतिगण इति ग्रामगत इत्यनेन सामान्यशब्दान् कार्येति भावः । (र. ना.)
५ वेदानिति शेषः । (र. ना.) ६ अत्र स्नानेन समावर्तनचंकारो लक्ष्यते ।
(र. ना.) ७ भार्यया सहेत्यादिः । गृहस्थाश्रमः कर्तव्य इति फलितम् । (र. ना.)
८ अतिशयितव्रतवन्नैत्यर्थः । (र. ना.) ९ काला इति सूत्रमित्यर्थः । (र. ना.)

न्तसंयोगः । क्रमेण च गच्छन्तः संकलय्य व्यपदिश्यन्ते ।
अथैकदेशगमनाद् गच्छन्तीत्युच्यन्ते ॥

(उद्द्योतः) अनत्यन्तसंयोगे कान्तार्थं काला इति, अत्यन्त-
संयोगेऽकान्तार्थमिदमित्युत्तरम् ॥ पणमुहूर्ता इति । तावत्पर्यन्तं हि
दिनरात्रवृद्धिहासौ देशे विशेषे ॥ २८ ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) गतग्रहणादिति । द्वितीयाश्रितेखत्र
निर्दिष्टात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदं तर्हि—अहरतिरुताः । रात्र्यतिरुताः ।
मासप्रमितश्चन्द्रमाः ॥ अत्यन्तसंयोगे च ॥ २८ ॥

(प्रदीपः) मासप्रमित इति । आदिक्रमेण कर्तारि-
क्तः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रतिपद्यन्नेन च
मासस्यात्यन्तसंयोगाभावः ॥ २८ ॥

(२४० तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ भा. १९ सू.)

३७८ तृतीया तत्कृतार्थेन गुण-

वचनेन ॥ २ । १ । २९ ॥

(तत्कृतार्थग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(भाष्यभाष्यम्)

तत्कृतार्थेनेति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) तृतीया त ॥ २९ ॥ तत्कृतार्थेनेति कि-
मर्थमिति । अयं भावः—दध्ना पटुरित्यत्र यदि दधिकृतं
पाटवं विवक्षितं, तदा भवितव्यं समासेन, विशिष्टद्रव्यसंस्कृतं
दध्यपि पाटवं करोतीति तत्कृतत्वसंभवात् । अथ भोजनाद्य-
पेक्षो दध्नाः करणभावो दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति, तदा सामर्थ्याभा-
वात्समासो न भविष्यति ॥

(उद्द्योतः) तृतीया ॥ २९ ॥ केवलदध्नाः पाटवजनकत्वं
वैयकविरुद्धमत आह—विशिष्टद्रव्येति । शुण्डिलवणादिरूपे-
त्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

दध्ना पटुः । घृतेन पटुः ॥

(प्रदीपः) दध्ना पटुरिति । अस्याप्ययं भावः—सर्वत्र
क्रियाद्वारकेण संबन्धेन भवितव्यम् । तत्तथेहापि क्रियाद्वारक-
संबन्धसंभवात् समासः स्यात् ॥

(उद्द्योतः) सर्वत्र क्रियेति । उत्तरसंज्ञे सट्टशनिपुणादिय-

१ शूद्रपदकस्य द्वादशधम्यात्मकफलस्य चरपलसमूहस्य परमरात्रिदि-
नार्थस्य सप्तविंशतिपञ्चालकस्य चतुष्पञ्चाशद्व्यत्यात्मकत्वं परमरात्रिदिनानस्य
स्यात् । स च देशो दक्षिणोत्तरध्रुवाभिसुर ६५२८।१० मितार्धान्तरक एव
भवेत् । शूद्रपदस्य रात्रिपरत्वसंभवे तु सर्वदेशसाधारण एवायं व्यवहारः
सिध्यति । सर्वत्रैव दिवा रात्रौ चाशीलविकैकगत १८० संख्याकांशमूलक-
अचक्रार्धरूपरात्रिपदसंबन्धस्य पर्यायेण सत्त्वात् । २ कर्मणोत्यादिः । (र. ना.)

दणेन साक्षात्परस्परान्वये एतदप्रवृत्तिरिति भा-
संबन्धेति । मुञ्जिक्रियाद्वारकेत्यर्थः ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भवि-
मसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमसमर्थं भव-
दध्नाः पटुना सामर्थ्यम् ॥ केन तर्हि ? ।
दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति ॥

(प्रदीपः) असामर्थ्यादिति । यत्र सा-
नास्ति दध्योदन इत्यादी तत्र वचनसामर्थ्यात् प्रती-
याद्वारकसंबन्धाश्रयेण समासः । इह तु शङ्कु-
इत्यादी साक्षात्सामर्थ्यसंभवे वचनस्य सावकाशात्वाद्-
रित्यत्र न भविष्यति ॥

(उद्द्योतः) यत्रेति । अन्तेन व्यञ्जनमित्यादिविषये
क्षात्सामर्थ्यंति । खटि भेदेन इत्यस्माद् यन्नि निष्पन्नत्वाद्
क्रियायां करणत्वेनान्वयः ॥ सट्टादिप्रकरणं च प्रपञ्चाधेनित्यभि-

(समाधानसाधकभाष्यम्)

इहापि तर्हि न प्राप्नोति—शङ्कुलैखण्डः कि-
ं कौण इति । अत्रापि न शङ्कुलायाः खण्डेन सा-
र्थ्यम् ॥ केन तर्हि ? । करोतिना । शङ्कुलया कृत
खण्ड इति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । खण्डशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्य-
वाचित्वात् साक्षात् संबन्धाभावाच्छङ्कुलया अवश्यं क्रियापेक्षि-
तया तामन्तरेण कारकत्वाधोगात् ॥

(उद्द्योतः) गुणोपसर्जनद्रव्येति । खण्डशब्दो हि तत्र
रुचः, नतु साध्यावस्थापन्नकारकान्वययोग्यक्रियोपसर्जनद्रव्यवाचो,
साट्टाखण्डशब्देन तु कर्तृकरणेकतेलेय समासः सिद्ध इति भावः ॥
भाष्ये—किरिकाण इति । किरिः चक्रे रोगविशेषो वा ॥

(समाधानवाधकभाष्यम्)

वचनाद्भवित्यति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । करोतिक्रियाकृतसंबन्धा-
श्रयेणेत्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति—दध्ना पटुः घृतेन
पटुरिति । तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इहापीति । परस्परसंबन्धाय चेतस्वैत्र क्रिया
व्यतिरिक्तापेक्ष्यते, तदात्रापि तदपेक्षसामर्थ्यसद्भावात् समा-
सप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ परस्वान्तु तत्कृतार्थग्रहणं निराकरिष्यते ॥

(उद्द्योतः) व्यतिरिक्तेति । पूर्वपदोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तैत्यर्थः ॥
तदपेक्षेति । मुञ्जिकारकेत्यर्थः । कारकतृतीयातिरिक्ततृतीयान्ते तु

३ अभिमानोक्तितु 'कारकतृतीयातिरिक्ततृतीयान्ते तु नेदं प्रवर्तते' इत्यर्थे
सट्टादिग्रहणज्ञापकस्य बक्ष्यमाणत्वादिति । (र. ना.) ४ 'शङ्कुलया
खण्डः' । ५ 'किरिका कान' । ६ खण्डत्वं भानत्वं तद्व्युत्पन्नोपसर्जनद्रव्यवा-
चित्वादित्यर्थः । (र. ना.) ७ यत्र दध्ना कृत पटुरिति न विवक्ष्यते किन्तु
दधिपटुपटुत्वमिति तथेत्यर्थः । (र. ना.)

नेदं प्रवर्तते, उत्तरसूत्रे निपुणादिग्रहणाज्ज्ञापकादिति भावः ॥
भाष्ये—तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यमिति । कृतात्वर्थद्वारके सामर्थ्ये
एष यथा स्यान्नतु भुज्यादिद्वारके इत्येतदर्थमित्यर्थः ॥

(गुणवचनग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

गुणवचनेनेति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) गुणवचनेनेति किमर्थमिति । अयं
भावः—जातेर्नित्यत्वात्कृतत्वाभावाज्जातिवचनेन समासो न
भविष्यति । क्रियावचनेन तु कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
भाव्यं समासेन । 'स्वभावसिद्धं च द्रव्यम्' इति तत्कृतत्वा-
भावाद् द्रव्यवाचिनापि न भविष्यति ॥

(उद्घोतः) स्वभावसिद्धमिति । शब्दशक्तित्वभावेन सिद्ध-
त्वेनैव घटादिपदाद् द्रव्यमानमिति तत्कृतत्वाभाव इति भावः ।
क्रियत्व इति पदान्तरसमभिव्याहारेण तु तत्र साध्यत्वप्रतीतिरि-
त्यन्यत् । एवं च दण्डेन घट इत्यादौ दण्डहेतुको घट इत्येव बोधो
न तु तत्कृतत्वप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

गोभिर्वपावान् । धान्येन धनवान् ॥

(प्रदीपः) गोभिर्वपावानिति । गोसंबन्धिदध्याद्युप-
योगाद्वपावत्वमिति तत्कृतत्वमस्ति । वपावच्छब्दस्तु गुणवचनो
न भविष्यति । यो हि गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्ते यथा शुक्रः
पट इति शुक्रशब्दः स गुणवचनः । वपावच्छब्दस्तु सर्वदा
वपासंबन्धविशिष्टं द्रव्यमाहेति नासौ गुणवचनः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—धान्येन धनवानिति । धान्येन
हेतुना धनवत्त्वात्तत्कृतत्वमत्रापीति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरिहोदाहरणम् ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । दध्ना जाड्यं घृतेन पाटव-
मित्यादौ केवलगुणवाचिना समासो नेष्यते । गुणोपसर्जनद्रव्य-
वचनस्तु द्रव्यवचनत्वाद् गुणवचनो न भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति ॥

(उद्घोतः) शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । शङ्कुलकृत-
खण्डगुणको देवदत्त इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्य-
वचनेन स्यात् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह "तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेन" इतीयतां सि-
द्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति

१ शङ्कुलयाकृतः खण्डो गुणो यस्येत्यर्थः । शङ्कुलाखण्ड इत्यत्र कर्मणि
घञिति भावः । (र. ना.) २ गुणरूपार्थेनेत्यर्थः । (र. ना.) ३ आदिना
संयोगविप्रयोगादि । (र. ना.) ४ काशीसुदितानुकारि Bengal Asiatic

तस्यैतत्प्रयोजनम्—एवं यथा विज्ञायेत—'गुणमु-
क्तवता गुणवचनेन' इति ॥

(प्रदीपः) गुणेनेति । अर्थेन च समासासंभवाद् गुण-
वचनेन भविष्यति । तत्र वचनग्रहणाद् भूतकालपरिग्रहाद्
गुणमुक्तवता संप्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भव-
तीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भूतकालेति । बाहुलकाद्भूते कर्तरि ल्युडिति
भावः ॥ गुणमुक्तवतेति व्याचष्टे—संप्रतीति । तत्त्वं च केवलगुण-
वाचकत्वेनापि प्रसिद्धस्य यथा शुक्रादेः, पार्थक्येन गुणावाचिनो
विशिष्टद्रव्यवचनस्यापि यथा पट्टादेः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरयं गुणवचनः सन् द्रव्यवचनः संप-
द्यते ? ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्ध-
स्योपात्तार्थपरित्यागेनार्थान्तराभिधानं न संभवतीति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

आरभ्यते तत्र मतुलोपः—*गुणवचनेभ्यो म-
तुपो लुग्* इति । तद्यथा—शुक्रगुणः शुक्रः, कृष्ण-
गुणः कृष्णः । एवं खण्डगुणः खण्डः ॥

(प्रदीपः) आरभ्यत इति । अर्थभेदेन शब्दभेदात्
सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च प्रत्यभिज्ञायाः । एकत्वे वानेकशक्त्यो-
गात् प्रयोगभेदेनानेकार्थसंबन्ध इति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—गुणवचनेभ्यो मतुप इति । तत्रापि
धर्ममात्रं गुण इति भावः ॥ यद्वैदमर्शाद्यत्र उपलक्षणम् ॥ नन्व-
र्थभेदेन शब्दैक्ये मतुपो लोपो व्यर्थोत आह—अर्थभेदेनेति ॥
नन्वेवं गुणमुक्तवतेत्युक्तं गुणवचनत्वमतुपपन्नमत आह—
सादृश्येति ॥ अनेकशक्तीति । प्रकरणौदितश्च-तत्तच्छतयुद्धोप
इति भावः ॥

(लाघवभाष्यम्)

यद्येवं, नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । भवति हि शङ्कु-
लायाः खण्डेन सामर्थ्यम् । असामर्थ्याच्चात्र न
भविष्यति दध्ना पटुघृतेन पटुरिति । तस्मान्नार्थ-
स्तत्कृतार्थग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) भवति हीति । अव्यतिरिक्तकल्पान्तरज्ञप्र-
तीयमानसमासार्थान्तर्भूतकरोतिक्रियाद्वारकमिति भावः । दध्ना
पटुरित्यत्र तु विपर्ययादसामर्थ्यात्समासाभावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेनेति ।
एवं, गुणवचनेनेत्यस्यात्र करणे । अयं भावः—तृतीयान्तं गुणवच-
नेन समस्यत इत्युक्ते गुणस्य जन्यतानियमेन तृतीयान्तार्थस्य तदुत्प-
त्तिप्रयोजकत्वेन च प्रत्यासत्या तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनैव तृती-

Society सुदितपुस्तके तु 'प्रयोजनक' इति सुदितस्यार्थश्चिन्त्यः । तदुत्पत्तिः
प्रयोजनकत्वेनेति पाठेऽपि गुणोत्पत्तिप्रयोजनकत्वेनेत्यर्थोलाभात्कृतः एवमेव
चिन्त्यत्वोक्तिरेव चिन्त्येति वयम् । (र. ना.)

यान्तस्य समासो भविष्यतीति दशा भुक्ते पठुरक्षणा काण इत्यादौ न भविष्यतीति ॥ ननु तृतीयात्र स्ये न हेतौ, उत्तरस्ये निपुणरक्षण-
ग्रहणार्थं । एवं च तृतीयान्तगुणवचनयोः साक्षात्सामर्थ्यासम्भवेन
क्रियाद्वारकं तद् ग्राह्यम् । एवं च यतो दशा भुक्ते अतः पठुरित-
भेदे दशा पठुरित्यादावपि स्वादत् आह—अव्यतिरिक्तकल्पेति ।
गुणवचनतृतीयान्तयोः समभिव्यादारे उक्तरीत्या तत्प्रतीतिरिति
भावः ॥ अन्तरद्वयेयनेय हेतुः । अत एव समासार्थान्तर्भूतत्वम् ।
राजसख इत्यादावन्तर्भूतस्याप्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानेति ॥

(अर्थपदस्य शब्दपरत्वाधिकरणम्)

(१२५३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकम-
र्थगतिसर्ववचनात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कार-
णम् ? अर्थगतिसर्ववचनात् । अन्तरेणापि वचन-
मर्थगतिसर्वविष्यति ॥

(प्रदीपः) अर्थगतिरिति । तत्कृतसार्धत्वाव्यभिचा-
रादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) उक्त्यावतिष्ठमपि तत्कृतार्थग्रहणं स्पष्टप्रतिप-
त्तये अन्तुपगम्य तत्रार्थग्रहणं व्यर्थमाह वार्तिककारः—तृतीया-
समास इति ॥

(१२५४ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निर्देश्यमिति चेत् तृतीयार्थ-
निर्देशोपि ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अथैवमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत्, तृतीयार्थ-
निर्देशोपि कर्तव्यः स्यात्—‘तृतीया तदर्थकृताथे-
न’ इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) निर्देश्यमिति चेदिति । सामर्थ्यलभ्य-
स्यापि यदि विस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः ॥

(तद्व्याक्षेपभाष्यम्)

तच्चर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(सिद्धान्तसमाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ॥ नायमर्थनिर्देशः ॥ किं तर्हि ? ।
योगाङ्गमिदं निर्दिश्यते । सति च योगाङ्गे योगवि-
भागः क्रूरिष्यते—‘तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन’
समस्यते ॥ ततः—‘अर्थेन’ अर्थशब्देन च तृतीया
समस्यते । धान्यार्थः वसनार्थः हिरण्यार्थः ।

“पूर्वसदृशसमोनार्थ” इत्यर्थग्रहणं
तीति ॥ तृतीया ॥ २९ ॥

(प्रदीपः) योगविभाग इति । तत्-
यादृशान्तसो लुक् । अर्थेनेति प्रथमपदमिति च
यते ॥ न कर्तव्यमिति । अर्थशब्देन समासा-
सत्त्वे निविशतेपैतीति लक्षितस्य गुणसह^२
लोहितादीन्यप्यत्रोदाहरणानीति करोतिक्रिया तत्रा
खण्डादीनां संभवदपि धातुवाच्यक्रियारूपत्वं
नोचाम् ॥ २९ ॥

(उद्द्योतः) नायमर्थनिर्देशः इति । उभयत्राप्य
व्याख्यानेनेव सिद्धिरिति भावः ॥ योगविभाग इति ।
भागफलक इत्यर्थः । तदाह—वाक्यभेदः संपद्यत
भाष्ये—धान्यार्थ इति । अश्वार्थ इत्यर्थः प्रयोगनम्,
मर्थः प्रार्थना वा, करणतृतीयया समास इति एतदन्तादयः ।
कर्तृकरणे इत्येव सिद्धत्वात् ॥ तस्माद्वनपर्यायार्थशब्देन सह
त्यादित्वप्रयुक्ततृतीयान्तस्य समासः । प्रथमार्थे च तृतीया ।
धान्येन कृतार्थ इति विग्रह इति नव्याः ॥ अर्थशब्देन समा-
समिति । फलान्तरार्थनर्थाग्रहणमायव्यकमित्यभिमतवत्त्वे वक्ष्य
कथयः ॥ सत्त्वे इत्यादि । ईदं गुणवचनशब्दस्यैव लक्षणमिति गुण
पदेन धर्ममार्थं तदुपसर्जनद्रव्यवाचिनायं समास इति बोध्यम् ।
सण्डस्य तत्कृतत्वाभावाच्च ॥ नोक्तमिति । रुद्धयर्थस्यैव ततः
प्रतीतिरिति भावः ॥ २९ ॥

—><—

(२४१ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. २०)

३७९ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनि-
पुणसिश्चलक्षणेः ॥ २।१।३० ॥

(प्रदीपः) पूर्वे ॥ ३० ॥ पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य
साधितत्वादिहार्थग्रहणमूनेनाभिसंबन्धमानं तदर्थानां विकला-
दीनां समासं साधयति । पूर्वसूत्रे सिद्धस्यमर्थग्रहणं प्रत्या-
ख्यातम् । अर्थग्रहणान्तरादिदेशस्योनार्थानामन्तरेणाप्यर्थग्रहणं
समासस्य सिद्धत्वात् ॥

(उद्द्योतः) पूर्वसदृश ॥ ३० ॥ अर्थग्रहणमूनेनेति ।
अत एवोनार्थकलहमिति स्वरविधायकसूत्रार्थग्रहणं चरितार्थम् ।
तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिमाणयैतत्सूत्रविहितसमासस्यैव ग्रह-
णम् । समासदृशयोः पृथगुपादानाच्चात्रानेनेव संबन्ध इति बोध्यम् ॥
अर्थग्रहणान्तरादिदेशस्येति । ऊनशब्दोर्ध्वपरः अर्थेन समासात्सं-
भवाच्च तद्वाचिनां ग्रहणं तद्वाचिशेषात्सर्वेषामिति भावः ॥ के-
चित्तु भाष्येण कृतो विकल इत्यर्थं मापविकल इति पूर्वैवेव सिद्धम् ॥
ऊनार्थेति सूत्रेऽर्थग्रहणं तु धान्यार्थ इत्यादावन्तोदात्तत्वायेति स्पष्ट-

१ Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तके तु पूर्वग्रन्थेनैव सह-
स्यापि मुद्रणं कुर्वन् सुदर्भसमाप्तिमारम्भौ न दर्शितवान् । २ 'मिति विज्ञायते' ।
३ 'तत्कृतगुणवचनेन' । ४ 'ग्रहण' । ५ तत्पृष्ठे कृत शब्दे चेति भावः । (६ ना.)

६ कैयटोक्तं निराचष्टे इदमित्यादिना । (६ ना.) ७ समासस्येति विहितान्तो-
दात्तत्वायेत्यर्थः । (६ ना.)

मेव वृत्त्यादौ । तत्र समासोपि पूर्वसूत्रस्थार्थग्रहणात् सिद्धः । एवं च भाषविकलादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेत्येव भाष्याशयः । अत एव समर्थसूत्रभाष्ये तृतीयातत्कृतेति सूत्रस्योपादानविकल इत्यु-
दाहरणं दत्तमित्याहुः ॥

(न्यूनतापूर्वधिकरणम्)

(१२५५ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासाव-
रोयं संवत्सरावरोयम् ॥

(उद्घोतः) अवरस्येति । न च कैयटरीत्योनाथत्वादेव सि-
द्धिरिति वाच्यम् । चैत्रादवरः फाल्गुन इत्यादौ पूर्वशब्दसमाना-
र्थताया अपि अवरशब्दस्य दर्शनात् ॥

(सट्शग्रहणप्रत्याख्यानधिकरणम्)

(सट्शग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

सट्शग्रहण *उक्तम्* । किमुक्तम् ? । *सट्श-
ग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्* *षष्ठ्यर्थ-
मिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यम्* इति ॥
पूर्वसट्श ॥ ३० ॥

(प्रदीपः) सट्शग्रहण उक्तमिति । वक्ष्यमाणस्यापि
बुद्ध्या निरूपितत्वाद्धेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा भूतनिर्देशः ॥ सट्-
शप्रतिरूपयोः सादृश्य इत्यत्र वक्ष्यते ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रविधानार्थं सट्शग्रहणमनर्थकं, मात्रा सट्शो मातृसट्श इति ।
पूर्वसट्शेति समासे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्रकृतिस्वरो
भविष्यति ॥ अथोच्यते—तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते
ततश्च मातुः सट्शो मातृसट्श इति यदा पष्ठीसमासः कियते,
तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सट्शग्रहणम् । तथा च दास्याः स-
ट्श इत्याक्रोशे षष्ठ्या अलुकि स्वरः सिध्यति, तदा तृतीयास-
मासे सट्शग्रहणं न कर्तव्यम् । षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः
सिद्धत्वात् ॥ अथोच्यते—हेतुतृतीयार्थमिह सट्शग्रहणं विद्यया
सट्शो विद्यासट्श इति । तदपि न, संवन्धमात्रविवक्षायां
पष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः पूर्वसूत्रेण वा तत्कृतत्वात् सिद्ध-
त्वात् ॥ ३० ॥

(उद्घोतः) सट्शग्रहणे उक्तमिति भाष्यकारवचनमित्यभि-
प्रेत्याह—हेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्धेतुः । हेतुवार्तिककारोच्चारणं
तस्य यः कालस्तस्य संप्रेक्षितत्वात्मानसि स्थापितत्वादित्यर्थः ।

१ तुल्यरूपे तुल्यार्थेति विहितेत्यादिः । (र. ना.) २ वक्ष्यमाणस्यापीति ।
अतएव—

“यद्देवापि शंतनवे पुरोहितो होत्राय द्रुतः कृपयन्नदीधेत् ।
देवश्रुतं वृष्टिर्वा न रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥”

इत्यादिमन्त्रेषु भूतकालनिर्देशोऽपि वेदस्य नार्वाचीनत्वम् ॥ इति सकलार्थ-
सिद्धान्तः । ३ तृतीया तत्कृतेति सूत्रेणेत्यर्थः । (र. ना.) ४ ‘च इत्य’ ५ तदे-
वेति । भाष्यकारीयत्वमेव । वार्तिककारीयत्वकल्पने भूतनिर्देशोपपत्त्ये बुद्धि-

कारणकालं कार्ये उपचर्य प्रयोग इति तात्पर्यम् ॥ वार्तिककारव-
चनमित्यभिप्रेत्य त्वाद्यम् ॥ तदेव युक्तमिति भाति ॥ तदा पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरार्थमिति । अन्यथान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः ॥ नन्वनान-
भिधानात्पष्ठीसमास एव भास्वित्यत आह—तथा च दास्याइति ॥
सिद्धत्वादिति । न च मनसः संज्ञायामित्यलुकि मनसासट्श
इति सिध्यर्थमिदमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । तत्कृतत्वेनैव सिद्धत्वात्,
अनभिधानेन तत्र समासाभावाच्च । ईदृशसंज्ञायां मानाभावाच्चेति
दिक् ॥ संवन्धमात्रविवक्षायामिति । अनेन—‘अवश्यं तृती-
यासमासो वक्तव्यो यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति भोजनसट्शः’
इदमप्यवश्यं वक्तव्यं यत्र षष्ठी श्रूयते दास्याः सट्श इत्या-
द्यर्थम्’ इति सट्शप्रतिरूपयोरिति सूत्रोपसं भाष्यमेकदेशयुक्ति-
रिति सूचयति । तत्रापि षष्ठ्यर्थस्य संभवात् । प्रतिपदोक्तपरिभाषया
तुल्यार्थेति तृतीयान्तेनैव तत्समासप्रवृत्तेश्च ॥ पूर्वसूत्रेण चेति ।
उपादानविकल इतिवदिति भावः ॥ ३० ॥

(२४२ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ० २१)

३८० कर्तृकरणे कृता बहु-

लम् ॥ २ । १ । ३१ ॥

(अनिष्टवारणाधिकरणम्)

(१२५६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्तृकरणे कृता केने ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

कर्तृकरणे कृता केनेति वक्तव्यम्—अहिहतः ।
नखनिर्भिन्नः । दात्रलूनम् । परशुच्छिन्नम् ॥ कृता
केनेति किमर्थम् ? । इह मा भूत् । दात्रेण लून-
वान् परशुना छिन्नवान् ॥

(उद्घोतः) कर्तृकरणे ॥ ३१ ॥ कृताकेनेति । भाष्ये—
कृतेति कृत्योपर्यङ्गं विशेषणमिति बोध्यम् ॥ कृतेत्यस्य स्थाने-
केनेति वक्तव्यं कृतेति व्यर्थमिति वार्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥ कर्तृ-
करणे ॥ ३१ ॥

निष्ठत्वादिकं कल्पनीयं स्यात् ॥ भाष्यकारीयत्वे तु निराबाध एव भूतकाल-
प्रयोगः, वार्तिककारस्य भाष्यकारतः प्राक्तनत्वात् ॥ एवं च सर्वाण्युक्तपदघटित-
वचनानि भाष्यकारस्यैव । इदानींतनवार्तिकपाठस्तु वार्तिकगणसूत्रघटितसूत्रपाठ-
वत् भाष्यवाक्यघटित एव लेखकप्रमादात्संजात इति बोध्यम् । इदं सर्वं
चिन्त्यम् । सर्वनाम्नां समनन्तरपरामर्शकत्वस्यैव स्वारसिकत्वात् । तथाच तदनु-
रोधेन वार्तिककारवचनत्वाङ्गीकार एव नागेशस्याभिमत इति गम्यते । तथाच
न तथाविधानां निरपवादवार्तिकत्वप्रसिद्धिमुल्लङ्घ्य लेखकप्रमादादिजत्वकल्प-
नासि । (र. ना.) ६ ‘भावः’ । ७ परिचायकमित्यर्थः (र. ना.) ।

(प्रदीपः) कर्तुं ॥ ३१ ॥ बहुलवचनादिति । अयं भावः—केनेत्युच्यमाने घनादिभिर्नतनिर्भेद इत्यादौ समाधो न प्राप्नोति । तस्माद् बहुलग्रहणमेवाध्याप्यतिव्याप्तिपरिहारा-
धर्माधयणीयम् ॥ ३१ ॥

(उद्द्योतः) ननु लापयत्कनेति सुच्यत आह—अयं भाव इति ॥ ३१ ॥

(२४३ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. २२)

३८१ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ २।१।३२ ॥

(प्रदीपः) कृत्यैः ॥ ३२ ॥ स्तुतिनिन्दापरत्वात् किं गो-
पादानस्य कर्तृकरणयोगात्पूर्वणाग्रातः समासोनेन विनी-
यत इति केचिदाहुः ॥ अन्ये तु प्रपञ्चार्थमेतदित्याहुः । तथा
च काकपीता नदीत्यत्राहुर्लैरप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यते ॥

(उद्द्योतः) कृत्यैः ॥ ३२ ॥ स्तुतिनिन्देति । काकपे-
त्यादौ काककर्तृकरणकनं नदीति बोधे अस्मान्मस्तत्पूर्वाभ्यास्तत्वा-
दिना निन्दास्तुतिमात्रे तात्पर्यात् क्रियाया निप्रयोजनत्वेन गौणत्वा-
त्कर्तृकरणयोरपि गौणत्वमिति भावः ॥ केचिदाहुरिति । के-
त्वादेरनुगीयामयोक्तवत्तस्मात्प्रयोजकत्वस्यापि संभवादित्येवम् ॥
तदाह—अन्यत्वेति ॥ ननु कृत्यैरेवाधिकार्थवचन इति निय-
मार्थं स्यादत आह—काकपीतेति ॥

(इष्टानुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

(१२५७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि

दृश्यते ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यतइति वक्त-
व्यम् । वृत्तोपेन्ध्यं वृत्तोपेन्ध्यं वनवात्यम् ॥

(प्रदीपः) कृत्यैरिति । ततश्च नेदं नियमार्थमपि तु
प्रपञ्चार्थम् ॥ वृत्तोपेन्ध्यमिति । अमेरत्नत्वात् काष्ठमेत-
द्भुत्तेन प्रज्वलनीयमित्यर्थः ॥ वनवात्यमिति । वनेनाय-
प्रभृतिना घालस्य काष्ठिन्यं प्रतिपाद्यते ॥

(उद्द्योतः) नेदं नियमार्थमिति । कृत्यैरधिकार्थवचन
मृद्वेलेवं नियमार्थं नेदमित्यर्थः । भाष्ये—अन्यत्रापि, स्तुतिनिन्दा-
फलकत्वरुपाधिकार्थवचनत्वाभावेऽपि ॥

(११५८ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ साधनं कृतेति वा पादहारका-
चर्थम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अथ वा साधनं कृता समस्यत इति वक्तव्यम् ॥

१ स्तुतिनिन्दोरेव मुख्यत्वेन क्रियाया गौणत्वादिति बोधः । (र. ना.)
२ अप्रीतिर्येषः । (र. ना.) ३ गौणमुख्यन्यायेनेति भावः । (र. ना.)
४ तत्तावदित्यादि । (र. ना.) ५ लक्ष्यानुपेनेति भावः । (र. ना.)

किं प्रयोजनम् ? । पादहारकाचर्थं
द्विष्यते पादहारकः । गले चाप्यते
कृत्यैरधि ॥ ३२ ॥

(प्रदीपः) साधनं कृतेति । बहुलग्रह
भाष्येऽपि विकल्पः ॥ पादाभ्यामिति । अपा
हारक इति । कृत्यल्लुप्तो बहुलमिति
लुप्तः ॥ चोपक इति । उपेन्ध्यन्तस्य, कर्मणि लु

(उद्द्योतः) सूत्रसंदर्भेति । 'कर्तृकरणे' 'कृ-
त्यैरुत्पत्त्यर्थः ॥ बहुलग्रहणसद्विनिर्भेदं वा दर्शनं तत्सद्वि-
धेति तात्पर्यम् । बहुलग्रहणं स्वभावः कर्तव्यमेव, परशुन
नित्यावर्धनम् ॥ पादाभ्यामित्यस्य कर्तृकरणकृतीयान्तत्वे य
तिष्ठतीत्यत आह—अपादाने पञ्चमीति । पादयोर्द्वय
राचपेक्षयावधिनेनापादानत्वम् । गले चोपक इति । ह-
दिति तत्पुरुषेति कृतीति धर्ममस्यकादिति वाऽनुक्तः ।
प्रापनीय इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

(२४४ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. २३)

३८२ अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ २।१।३३ ॥

(२४५ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. २४)

३८३ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २।१।३४ ॥

(इष्टानुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

(१२५९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्री-
करणमित्यसमर्थसमासः [कारकाणां
क्रियासमर्थत्वात्] ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

“अन्नेन व्यञ्जनम्” “भक्ष्येण मिश्रीकरणम्” इ-
त्यसमर्थसमासोऽयं द्रष्टव्यः ॥ किं कारणम् ? कार-
काणां क्रियासमर्थत्वात् । कारकाणां क्रियाया सा-
मर्थ्यमस्ति, न तेषामन्योन्येन । तद्यथा—निश्चयण्या
द्वाभ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं न तेषामन्योन्येन ॥

(प्रदीपः) अन्नेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तुल्यन्यायत्वाद्
दुग्धपत्र सूत्रद्वयस्य विचारः ॥ दध्योदन इत्यादौ क्रियावाची
शब्दो न प्रयुज्यते, यैश्च कष्टप्रित इति । क्रियामन्तरेण च
द्रव्याणां परस्परसंबन्धो नास्तीत्याह—अन्नेनेति ॥ किं का-
रणमिति । समासादुपसेकादिक्रियावगमात्तत्कृतमस्त्वैव सा-
मर्थ्यमिति प्रश्नः ॥ क्रिययेति । तस्याश्च वाचको नास्तीति
तदभावात् सामर्थ्याभावः ॥ निश्चयण्या इति । निश्चयणी-

६ कोष्ठकान्तर्गतो वार्तिकभागो न प्रयुज्यलभ्यते । ७ 'वेदितव्यः' । ८ 'सर्व-
भवति' । ९ यथा सोपानफलकानामुपयोग्यां काष्ठाभ्यामेव संबन्धो न तु तेषां
परस्परं संबन्ध इत्यर्थः । (र. ना.) १० यैष्यन्ते दृष्टान्तः । (र. ना.)

शब्देन समुदायवृत्तिता उपचारात् सोपानफलकान्यभिधी-
यन्ते ॥ द्वाभ्यामिति । ऊर्ध्वाभ्यामित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अन्नेनव्य ॥३३॥३४॥ अनेनापि करणवृत्ती-
ययैव समासः, शब्दशक्तित्वभावात् करणेइत्यनुवृत्तेर्वा इत्यभिप्राये-
णासामर्थ्याशङ्का ॥ द्रव्याणामिति । कारकविभक्त्यन्तवाच्यत्वे
इति भावः । फलकानीति । आरोहणावरोहणोपयोगितिर्यक्काष्ठा-
नीत्यर्थः ॥ भाष्ये—निश्रयण्या इति । जातौवेकवचनम् ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्ह्याहायम्—“अन्नेन व्यञ्जनम्” “भक्ष्येण
मिश्रीकरणम्” इति । न चास्ति सामर्थ्यम् । तत्र
वचनात्समासो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एवमसामर्थ्ये प्रतिपादिते आचार्यदेशीय
आह—एवं तर्हीति ॥

(१२६० समाधाननिराकरणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वचनप्रामाण्यादिति चेद् नाना-
कारकाणां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रति-
षेधो वक्तव्यः । तिष्ठतु दध्ना, ओदनो देवदत्तेन
भुज्यत इति ॥

(प्रदीपः) नानाकारकाणामिति । भिन्नक्रियापेक्षया
कारकाणामित्यर्थः ॥ तिष्ठतु दध्नेति । दध्ना ध्रियतां जीव-
त्वित्यर्थः । तत्र दध्नः करणत्वम् ॥

(उद्ध्योतः) दध्नेतिसहयोगवृत्तीयार्थमुक्तरीत्या करणवृत्तीया-
भावात् समासापेक्षेराह—जीवत्विति ॥

(१२६१ न्यासान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे
क्तस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । समानाधिकरणाधिकारे
वक्तव्यम्—‘कान्तस्तृतीयापूर्वपदः समस्यते सुपा,
उत्तरपदस्य च लोपो भवति’ इति । दध्ना उपसिक्तः
दध्युपसिक्तः । दध्युपसिक्तः ओदनो दध्योदनः ।
गुडेन संसृष्टाः=गुडसंसृष्टाः । गुडसंसृष्टा धानाः=
गुडधानाः ॥

(प्रदीपः) एवं सूत्रन्यासं दूषयित्वा वार्तिककार आत्मीयं
न्यासं दर्शयति—सिद्धं त्विति ॥

(उद्ध्योतः) सिद्धं त्विति । वार्तिकार्म्भेपि दासीभारादि-
त्वात्पूर्वपदप्रकृतित्वस्य बोध्यः । एवं च सूत्रारम्भेण समफलता । तच्च
वार्तिकं विशेषणमित्येव सिद्धे समासे पूर्वपदावयवोत्तरपदलोपार्थ
कर्तव्यम् ॥

१ लक्षणयेत्यर्थः । (र. ना.) २ निश्रयणीशब्दस्यात्र लक्षणया सोपानफलक-
परत्वात्तेषां नानात्वादिति भावः । (र. ना.) ३ ‘मुच्यते देवदत्तेन’ ।

४ शब्दशक्तित्वभावात्करणे इत्यनुवृत्तेर्वैयर्थ्यकरीत्येत्यर्थः । (र. ना.) ५ वृत्ती-

द्वि० ४८

(१२६२ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

षष्ठीसमासस्य युक्तपूर्णान्तः समस्यते, उत्तरप-
दस्य च लोपो वक्तव्यः । अश्वानां युक्तोऽश्वयुक्तः
अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथः । दध्नः पूर्णो दधिपूर्णः
दधिपूर्णो घटो दधिघटः ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदलोपप्रसङ्गेनान्यदप्याह—षष्ठीसमा-
सश्चेति ॥ अश्वानामिति । संबन्धविवक्षया षष्ठी । तथा
दध्न इति ॥

(उद्ध्योतः) संबन्धविवक्षायामिति । कर्तुः करणस्य वा
संबन्धत्वेन विवक्षायामित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

तर्त्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ? ॥

(१२६३ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वाऽसमासेऽदर्शनात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? ॥ असमासेऽद-
र्शनात् । यद्व्यसमासे दृश्यते समासे च न दृश्यते
तद्वि लोपारम्भं प्रयोजयति । न चासमासे उप-
सिक्तशब्दः संसृष्टशब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो वा
दृश्यते ॥

(प्रदीपः) असमासेऽदर्शनादिति । असमासो
वाक्यं तत्रैव युक्तादयो न दृश्यन्ते । अश्वानां रथोऽश्वरथः
दध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि संब-
न्धप्रतीत्यैव युक्ताद्यर्थानामाक्षेपात् । दधिपूर्णो घट इत्येतत्तु
शब्दान्तरमेव तत्समानार्थम्, न तु दधिघट इत्येतत्तद्वाक्यम् ।
अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्थो लोपारम्भो यथाऽभिचिद् दधि-
पञ्चेति । इह तु लोपान्वाख्याने प्रयोजनाभावः ॥

(उद्ध्योतः) युक्ताद्यर्थानामाक्षेपादिति । संबन्धत्वेन संब-
न्धस्यैवात्र भानादिति भावः । तदर्थेवदितस्य संबन्धत्वे त्वन्तरङ्ग-
त्वात् वृत्तीव स्यादिति भावः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते ? ॥

(१२६४ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयते ॥

(प्रदीपः) युक्तार्थसंप्रत्ययादिति । युक्तग्रहणं योग्य-
क्रियोपलक्षणमित्युपसंकादयोपि गृह्यन्ते ॥ एतदुक्तं भवति—
दध्योदन इत्युक्ते दध्नः संस्कारकत्वम्, ओदनस्य च संस्कार्यत्वं

यान्तं पूर्वं पदं यस्मादिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । (र. ना.) ६ अपिना
सूत्रारम्भे इत्यर्थः । (र. ना.) ७ कर्मवचनमाश्रित्य संबन्धित्वेनेत्यर्थः । (र. ना.)
८ ‘दं वक्तु’ । ९ ‘तत्’ ।

प्रतीयते न चोपसैकमन्तरेण संस्कार्यसंस्कारकभावोस्तीति सामर्थ्यादुपसैकप्रतीतिः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयत इति । दध्नेतिपदे वाच्येन युक्तो योर्थ उपसैकक्रियादिरूपस्तदर्थता तस्य प्रतीयत इत्यर्थः । “वाक्येऽपि वाक्यैकदेश” न्यायेन दध्नेत्यस्यैव सोर्थ इति बोध्यम् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

कथं पुनर्ज्ञायते—दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयत इति ? ॥

(१२६५ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ संप्रत्ययाच्च तदर्थार्थवसानम्
[संप्रतीयमानार्थलोपे ह्यनवस्था ॥ * ॥]

(व्याख्याभाष्यम्)

संप्रत्ययाच्च तदर्थोऽध्यवसीयते ॥ अवश्यं चैत-
देवं विज्ञेयम् । संप्रतीयमानार्थलोपे ह्यनवस्था ॥
यो हि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लोपो
भवतीति । अनवस्था तस्य लोपस्य स्यात् । दधी-
त्युक्ते बहवोर्था गम्यन्ते मन्दकमुत्तरकं निलीनक-
मिति । तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् ।
तथा गुड इत्युक्ते मधुरशब्दस्य, शृङ्गवेरमिति च
कटुकशब्दस्य । अन्तरेणापि खलु शब्दप्रयोगं
बहवोऽर्था गम्यन्तेऽक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च ।
तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् ॥ अनेन
॥ ३३ ॥ भक्ष्येण ॥ ३४ ॥

(प्रदीपः) संप्रत्ययाच्चेति । सर्वलोकव्यवहारप्रसिद्ध-
त्वादिति भावः । अत एव न प्रतिज्ञातार्थैकदेशो हेतुः ॥ तद-
र्थार्थवसानमिति । संदेहरहितस्तदर्थनिश्चय इत्यर्थः ॥
मन्दकमिति । मन्दजातम् ॥ उत्तरकमिति । परिपक्वा-
वस्थोपरि घनभावः ॥ निलीनकमिति । पक्कावस्थायां भ्र-
ष्टम् । एषां विशेषाणां संभवाद्दधीत्युक्ते संप्रत्ययः ॥ अक्षिनि-
कोचैरिति । प्रकारान्तरेण विधिनिषेधलक्षणार्थावसायाच्चरि-
तार्थत्वाद् यथा शब्दानां प्रयोगो नास्ति तथा युक्तादीनाम-
पीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

(उद्घोतः) नन्वध्यवसानं संप्रत्यय इति पर्यायस्तथा च
हेतुसाध्ययोरविशेष इत्यत आह—सर्वलोकव्यवहारेति । अर्थवि-
शिष्टं ज्ञानं प्रतिज्ञातोर्थः, तदेकदेशो ज्ञानं हेतुरित्यर्थः ॥ निश्चय
इत्यस्यैव विवरणं संदेहरहित इति ॥ दधीत्युक्ते संप्रत्यय इति ।
अयं च प्रत्यय आनुमानिको वाक्यैकदेशन्यायेन वा प्रकारा-

न्तरेणेति । चेष्टयेत्यर्थः ॥ चरितार्थत्वादिति । शब्दप्रयोगकार्यस्य
बोधस्य प्रकारान्तरेण संपन्नत्वादिति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

(२४६ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. २५)

३८४ चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुख-
रक्षितैः ॥ २११३५ ॥

(प्रदीपः) चतुर्थी ॥ ३५ ॥ चतुर्थी चाशिषीति
हितयोगे या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति । समासादा-
शिषोऽनवगमादिति केचिदाहुः ॥

(उद्घोतः) चतुर्थी तद ॥ ३५ ॥ समासादाशिषो-
ऽनवगमादिति । एवं चानभिधानात्समासो नेति भावः ॥ यत्तु—
आशिषि आशीर्विषयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते ।
न च वृत्ताबुद्देश्यविधेयभावेनान्वयो व्युत्पत्तिसिद्ध इति ॥ तत्र ।
समासतोपि अभ्यासलोप इत्यादाबुद्देश्यत्वादिति प्रतीतिः ॥ वस्तुतस्तु
आशीर्विषयक्रियान्वयर्थकात्प्रातिपदिकात्तद्वद्भावे आशुष्यादियोगे
चतुर्थीति तदर्थत्वं उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्समास-
स्तेन न । एवं चैतज्ज्ञापकसिद्धेव हितयोगे चतुर्थीति तात्पर्यम् ॥

(पाणिनीयन्यासे दूषणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति ? ॥

(प्रदीपः) पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तिं पुनरुक्तिं च दृष्ट्वा
पूर्वाचार्यन्यासे त्वव्याप्तिं मत्वा विचारः क्रियते—किं चतु-
र्थ्यन्तस्येति । विशेषानुपादानादोषदर्शनाच्च प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) अतिव्याप्तिः । रन्धनाय स्थालीत्यादौ ॥ पुन-
रुक्तिः । वलिरक्षितग्रहणस्य ॥ अव्याप्तिः । अश्वघासे ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

एवं भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) इतरः स्ववचनेनैव दोषमभिधापयितुमाह—
एवं भवितुमर्हतीति ॥

(उद्घोतः) स्ववचनेनैवेति । स्वशब्देनात्र पूर्वपक्षी । सर्व-
नाम्नां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति भावः ॥ तद्वचनेनैवेति युक्तः
पाठः ॥

(१२६६ दूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्व-
प्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः, सर्वस्य चतु-

१ कोष्ठकान्तर्गतो वार्तिकभागो न काष्ठ्युपलभ्यते । २ ‘सोऽर्थो’ । ३ ‘अन्त-
रेण सत्त्वपि’ । ४ ‘यथा वृथा शब्दानां’ । ५ आशिषोऽन्यत्रेति शेषः । (र. ना.)
६ हितमुखमहणस्य तु न ज्ञापकता, अतादर्थ्यं चतुर्थ्यन्तेनापि तयोः समास-

संभवात्—अतादर्थ्यं चतुर्थी तु ताभ्यां हितयोगे चेतिवार्तिकाद् एतत्समासविधान-
रूपाद्वा ज्ञापकादिति बोध्यम् । (र. ना.) ७ ‘मर्हति—ब्राह्मणार्थः पयः ब्राह्म-
णार्थः सूपः ब्राह्मणार्था यवागः’ ।

अन्तर्गतं नान्यथा सह समासः प्राप्नोति । अनेनापि प्राप्नोति—अन्वनाय स्थाली, अवहननायोत्सलमिति । किं कारणम् ? । अवशेषात् । नहि कश्चिदपि नान्यथा दीयते—एवंजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य नान्यथा समासो भवतीति । अनुपादीयमानमित्येव नान्यथासङ्गः ॥

(प्रदीपः) अनेन प्रसङ्ग इति । अस्यपि प्रकृतिविकारान्न इत्यर्थः ॥

(१२६७ कृपणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं
वचनम् ॥ * ॥
(व्याख्यानमाप्यम्)

चलिरक्षिताभ्यां च समासवचनमनर्थकम् । यो हि महाराजस्य चलिः स महाराजाथो भवति । तत्र तदर्थे अन्यत् प्रसङ्गम् ॥

(प्रदीपः) यो हीति । देयस्य चलिः संप्रदानार्थतात्वीति तादात्म्येन नमानः गिरः ॥

(पूर्वार्थान्वयान्ते कृपणाधिकरणम्)

(पूर्वार्थान्वयान्ते कृपणाधिकरणम्)

यदि पुनः “विकृतिः प्रकृत्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते” इत्येवमक्षरं क्रियेत ॥

(प्रदीपः) इदानीं पूर्वार्थान्वयं विचार्यते—यदि पुनरिति ॥

(१२६८ कृपणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघा-
सादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
(व्याख्यानमाप्यम्)

“विकृतिः प्रकृत्या” इति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्वघासः श्वश्रुसुरं हस्तिविधेति ॥

(प्रदीपः) अश्वघास इति । तादर्थ्यमत्रास्ति न तु प्रकृतिविकारमात्रः ॥ श्वश्रुसुरमिति । विभाषासेनासुरेति नपुंसकत्वम् ॥ हस्तिविधेति । विद्या दत्तस्य नामादि ॥

(१२६९ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अर्थेन नित्यसमासवचनम् ॥ * ॥
(व्याख्यानमाप्यम्)

अर्थशब्देन नित्यं समासो वक्तव्यः । ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थम् ॥

१ ‘तदर्थम्’ ।

२ कृपाधिकरणप्रकरणे—“ताम्यनेन वरपितृणां दोषान्नखानाम-
मिदं च आप्येयम् । ३ कौलम्पौत्रेयानामिदं च आप्येयम् । ४ नान्यथाप्यम् । विधे-
यस्य कृपायास्तदुक्तं सदात्तपतिमुक्तान्दर्थयेत्” । “अपरे पुनरस्मान्नो
विधिरेन कृपायास्तदुक्तं सदात्तपतिमुक्तान्दर्थयेत्” इति कायपुत्रे वास्तव्येन

“वरपितृनां दोषं दिग्गतां निजसंख्येनैव ॥ १६ ॥

अनुकूलचेतुरनिर्गुणं कथमा कौलादि तदुक्तान्दर्थयेत् ।

कृपायास्तदुक्तं सदात्तपतिमुक्तान्दर्थयेत् ॥ १७ ॥

(प्रदीपः) अर्थेनेति । महाविभाषाधिकाराद् विकल्प-
निरूप्यर्थं वचनम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते
इत्यतोऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः ? ॥

(प्रदीपः) किं विकृतिरिति । तदनन्तरमभिधाना-
त्सर्वं लक्षणस्य दोषान्तरं मन्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह । सर्वथाऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः,
विग्रहो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) नेत्याहेति । आनन्तर्यं सामर्थ्याभावे सल-
कारणमित्यर्थः ॥

(उच्यते) आनन्तर्यमिति । सर्वन्यासेषु पूर्वकारणस्या-
वश्यत्वरूपसामर्थ्ये सति तत्र कारणमित्यर्थः ॥ सामर्थ्याभावे
इति कचित्पाठः । तदा न्यासादन्तरे कर्तव्यतायोग्यत्वान्वाये इत्यर्थो
योष्यः ॥

(१२७० द्वितीयखण्डवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सर्वलिङ्गता च ॥ * ॥

(व्याख्यानमाप्यम्)

सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्म-
णार्थः सूयः ब्राह्मणार्थो यवागूरिति ॥

(प्रदीपः) सर्वलिङ्गता चेति । परवलिङ्गमिति
पुंस्त्वमेव प्राप्नोति ॥ अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता विद्येतेति
दर्शयति—ब्राह्मणार्थमिति ॥

(उच्यते) परवलिङ्गमिति पुंस्त्वमिति । परवलिङ्ग-
दार्भस्य प्रधानत्वाच्चदेन लिङ्गं समामेति प्राप्नोतीत्यर्थः । २७
सुत्रस्यान विषय इति बोध्यं, तस्य पूर्वपदार्थप्रधानेर्कर्मणि-
पयकत्वात् ॥ तद्वदपि गगनात् अर्थशब्दोऽर्थं पुष्टिः इत्यादि ॥
अभिधेयवशेनेति । समुदायार्थनिरूपितविशेष्यत्वाच्चदर्थवशेनेत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थेन नित्यसमास उच्यते इत्यतः सर्वलि-
ङ्गता वक्तव्या ? ॥

(प्रदीपः) किमर्थेनेति । पूर्ववत् प्रश्नप्रतिवचने ॥

(समाधानभाष्यम्)

नेत्याह । सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या । किं

क्यान्तरलक्षणकथाः कथयितव्ये च कथयतामाप् ॥

उन्मादपेयुरात्त इदं केचित् प्रबन्धेन ॥ १८ ॥

इति कन्दर्पचरमर्गं वीरवद्वेनेन प्रयुक्तं “उन्मादपेयुः” इति विभाष-
यार्थे करणयुता सुरा कृपायां देयविधेये च दीयते चेति स्यात् । ३ इदं
आवस्यकत्वात्पि । (ट. वा.) ४ अर्थेन नित्यसमासवचनमितीत्यादि । (ट. वा.)
५ पूर्वोक्तवचनारम्भलोकादि । (ट. वा.) ६ अन्यत्र आधानेन परवलिङ्ग-
तायाः सत्ता प्राप्तत्वादिति भावः । (ट. वा.)

कारणम् ? । अर्थशब्दोऽयं पुल्लिङ्गः, उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषः, तेन पुल्लिङ्गस्य समासस्याभिधानं स्यात् स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तन्मासस्याभिधानमिति । तन्मासाभिधानं ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । विरुतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम् । अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥

(प्रदीपः) इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुं बोद्धवन्त्येनाह—तत्तर्हीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । यत्तावदुच्यते—“विरुतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम्” इति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्नाप्यति—“विरुतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते” इति । यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति ॥ कथं कृत्वा प्रापकम् ? । यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थः तथाजातीयकानां समासः । यदि च विरुतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण । ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति । यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्यात् तदा बलिरक्षितग्रहणं न कुर्यात्तादर्थ्यस्य संभवात् तदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात् ॥

(द्वितीयवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदप्युच्यते—“अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्” इति ॥ न कर्तव्यम् । अश्वघासादयः पष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि यदर्थं भवति अयमपि तत्राभिसंबन्धो भवति—“अस्येदम्” इति । तद्यथा—शुरोरिदं—शुर्वर्थमिति ॥

(प्रदीपः) अयमपीति । तादर्थ्यं संबन्धविशेषः । विशेषे च सामान्यं संभवतीति तन्मात्रविशेषायां पष्ठी प्रवर्तते एवेति भावः । अश्वघासानां घास इति योग्यतामात्रं विवक्ष्यते न तु तादर्थ्यम् ॥

(उद्घोतः) तन्मात्रेति । संबन्धत्वमात्रेणार्थः । इदमेव सुक्तं, शुरोरिदं शुर्वर्थमित्यत्राश्वघासप्रकारस्य संभवात् । भाष्ये—शुरोरिदं शुर्वर्थमिति । पष्ठीसमासोपेत्यदिपथे नित्य एव भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च सर्वे मेदो भवति—चतुर्थीसमासे सति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यमिति पुनरन्तोदात्तत्वेन ॥

(समाधानभाष्यम्)

नास्ति मेदः । चतुर्थीसमासेपि त्वेनैव भवितव्यम् । कथम् ? । आपयति—“विरुतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिश्चतुर्थीमात्रम्” इति । यदयं “चतुर्थी” “के च” इत्यर्थग्रहणं कप्रहणं च कृत्वा प्रापकम् ? । यथाजातीयकानां त्वेऽर्थग्रहणेन कप्रहणेन चार्थः, त प्रकृतिस्वरत्वम् । यदि च विरुतिश्चतुर्कृत्या भवति न चतुर्थीमात्रम्, ततोर्थे हणं चार्थवद्भवति ॥

(प्रदीपः) रन्धनस्यात्मादयस्तन्निधानान् प न भवन्ति । यूपद्वयोदिषु चतुर्थी तदर्थ इति तादर्थ्यमेव संबन्धविशेषो विवक्ष्यते, न संबन्धसाम्यपष्ठीसमासाभावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अर्थं के चेति । न च तां तां समासादर्थ्यं हि तयोमे चेति चतुर्थीविधानादिति वा प्रापकप्रभाष्यप्रामाण्यानामात्रं तदर्थं इत्यस्य संबन्धेनादोषा च रक्षितार्थम् । तत्र तादर्थ्यं चतुर्थी एव स्यात् । यस्तु कप्रं न चतुर्थी तु न । तत्त्वतोऽपवादमितुनश्चयत्वात् । भाष्यप्रामाण्यनिधानात्संभवात्तात्माभावकल्पनाय ॥ रन्धनस्यात्मादयः निधानादिति । अत एवोपक्रमसं भाष्यं—संगच्छते ॥ यूपद्वयोदायनि अश्वघासादिवत् संबन्धतान्मात्रविशेषायां पष्ठीनास्तेऽन्तोदात्तत्वेन स्यादत आह—यूपद्वयोदिष्विति ॥ तादर्थ्यमेवेति । तादर्थ्यरूपः संबन्धविशेषो दर्शयते ॥ नन्वेवमर्थमासादौ चतुर्थीसमास एवाल्लु, बलिरक्षितग्रहणं तद्व्यापितं प्रकृतिविरुतिग्रहणं च नाल्लु, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तु भाष्योक्तरीत्या न भविष्यति, रन्धनाय स्यात्तादर्थ्यं पष्ठीसमासपदयमपि अत्र निधानात् भविष्यतीति चेत् ॥ न, रन्धनाय स्यात्तादर्थ्यं पष्ठेव न, तादर्थ्यत्वेनैव तत्र संबन्धस्य प्रदीपः । एवं च तत्र चतुर्थीसमासवारणार्थं तस्यावश्यकत्वादिति भाष्याशयात् । केवटेऽनभिधानादित्यस्य पष्ठननिधानादित्येवार्थः ॥

(तृतीयवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदप्युच्यते—“अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः” इति । न वक्तव्यः । सार्थपू प्रत्ययः करिष्यते ॥ किं कृतं भवति ? ॥ न चैव हि कदाचित्प्रत्ययेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति ॥

(प्रदीपः) सार्थयिति । तदर्थं विरुतेरित्यत्र तदर्थं सार्थमिति कियते । तादर्थ्येन चतुर्थी विभक्तिराक्षिप्यते । तस्यै हितमित्यतो वाजुवर्तते । तेन चतुर्थ्यन्तात् तादर्थ्यमि-

भावे तत एवात्र चतुर्थीसमासस्याप्यसंभवे इत्यर्थः । (२. ना.) १० विरुतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिसरा भवतीत्यादिनोक्त्यर्थः । (२. ना.) ११ तदर्थं विरुतेः प्रकृताविति सूत्रानन्तरमित्यर्थः । (२. ना.) १२ अर्थमिति ॥

१ ‘यावतार्थशब्दो’ । २ विरुतिभिन्नवाचकानां चतुर्थ्यन्तानामित्यर्थः । (२. ना.) ३ प्रयोगनमित्यर्थः । (२. ना.) ४ ‘वक्तव्यम्’ । ५ ‘तस्येद’ । ६ ‘सारेदो’ । ७ ‘के सत्यम्’ । ८ अनेनापि प्राप्नोति रन्धनाय रंधाली इत्याकारमिति शेषः । (२. ना.) ९ रन्धनस्यात्मादीनामनभिधानात्पष्ठीसमासा-

धेये सर्थप्रत्ययो भवति । संकारः पदत्वाय । तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ नलोपादीनि भवन्ति । पकारोनुदात्तार्थः । तेन प्रकृतेर्यथाप्राप्तः खरो भवतीति अर्थ इति खरार्थं सूत्रं न कर्तव्यं भवति ॥ न चैवेति । प्रत्यये कृते तद्वितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुका भवितव्यमिति विग्रहाभावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि सर्थपृ प्रत्ययः क्रियते, इत्संज्ञा न प्राप्नोति ॥ अथापि कथंचिदित्संज्ञा स्यात्, एवमपि श्वर्थं श्वर्थम् “अङ्गस्य” इतीयङ्गवङ्गौ स्याताम् ॥

(प्रदीपः) अथापीति । आदिर्जिह्ववर्णैः प्रत्ययस्येति संहितया सूत्रपाठे संकारस्यापि कृतपुत्वस्य निर्देशादिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—इत्संज्ञा न प्राप्नोतीति । आद्यसंकारस्येत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ किं कृतं भवति ? भवति वै कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । तद्यथा—शोभनं सुखमस्याः सुमुखीति ॥

(प्रदीपः) शोभनमिति । सुशब्दपर्यायेण शोभनशब्देन विग्रहः सुशब्दस्य त्वसत्त्ववाचित्वात् तेन नास्ति विग्रहः । अत्र च ब्राह्मणाचार्यस्येति विग्रहो न भवतीति विवक्षितम् । ब्राह्मणोर्थस्येतेषां समानाधिकरणस्तु विग्रहो भवत्येव । अत्र चार्थशब्दः प्रयोजनवाची ॥

(उद्ध्योतः) भवति वै कश्चिदिति । एवं च वैकल्पिकेपि बहुव्रीहौ यथान्यत्रापि कश्चिदस्वपदत्वम् । एवमत्रापि ब्राह्मणोर्थः प्रयोजनमुपकार्यत्वेन यत्येति प्रयोजनवाच्यशब्देन विग्रहः, ननु चतुर्थ्यन्तेन विग्रहः ब्राह्मणाचार्यमुपकारोसेतीति भावः ॥ तद् ध्वनयन्नाह—अत्र चेति ॥ प्रयोजनवाचीति । उपकार्यत्वेन हि ब्राह्मणस्य प्रयोजनता ॥ प्रयोजकवाचीति पाठे यद्ब्राह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणः प्रयोजको भवतीति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि महदर्थमित्यादौ कपौ प्रसज्येयाताम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते ॥ किं कृतं भवति ? न चैव हि कदाचिदादेशेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । ब्राह्मणाय पय इति समासे कृते पयःशब्दस्य स्थाने अर्थशब्द आदेशः क्रियते । तेन ब्रा-

ह्मणाय इति तादर्थ्ये प्रयोगो न भवति । चतुर्थ्याश्च समासे निवृत्तत्वादादेशेनार्थशब्देन विग्रहाभावः । अर्थविशेषाभिव्यक्तये च पयःशब्दस्य प्रयोगः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते—“चतुर्थी” सुवन्तेन सह समस्यते ॥ ततः—“तदर्थार्थ” तदर्थस्य चोत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति—छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमिति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । यदि चतुर्थीत्येतावच्छेषं क्रियेत-इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते, न चतुर्थीमात्रम्’ इति । यदयं हितसुखग्रहणं करोति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यथा-जातीयकानां समासे हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः ॥ यदि च तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते, न चतुर्थीमात्रम्; ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—यदयं हितेति । हितयोगे चेति वार्तिकोत्तथोगे चतुर्थीति भावः । न च सुखग्रहणस्य न ज्ञापकत्वं तथोगे चतुर्थ्यभावात् इति वाच्यम् । हितयोगे चेति चेत् सुखयोगेऽपि सेति भाष्याशयात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति—यूपाय दारु यूपदार्ह ॥

(समाधानभाष्यम्)

वा च विधास्यते ॥

(प्रदीपः) वाचेति । महाविषयार्थादेशो विकल्प्यते । तेन यूपार्थं दारु, यूपदार्हिति द्वैरूप्यं भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति—ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘प्रकृतिविकृत्योः समासः तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वाऽर्थ-

१ सर्थप्रत्ययप्रकृतेरित्यर्थः । (र. ना.) २ श्वर्थम् । ३ ‘एप्प’ इति त्रिपकारकपाठे विभक्तिसंकारस्य कृतपुत्वस्य द्वित्वेनावश्यकं मध्यमः संकार इत्संज्ञार्थमुपदिष्ट इति भावः । ४ वस्तुतस्तु मध्यमसंकारस्य कृतपुत्वस्य श्रोत्रोक्षरीति लोपः, तेन संहितया श्रूयमाणद्विपकारकपाठे न कोऽपि बाधकः । (र. ना.)

४ ‘भवति चैव कश्चि’ । ५ शोभनं सुखं यस्या इत्यादौ इत्यर्थः । (र. ना.) ६ ‘कश्चिदा’ । ७ ‘चतुर्थी सुवन्तेन’ । ८ ‘रथाय दारु रथदार्ह’ इत्यधिकम् । ९ इतः पूर्वं ‘वाचचनं च’ इत्यप्यधिकं दृश्यते ।

शब्द आदेशो भवति अन्यत्र नित्यः, इति । यद्यं वलिरक्षितग्रहणं करोति ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । कुवेरार्थो वलिः कुवेरवलि-
रिति रूपद्वये सिद्धे वलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकं प्रकृतिविकारभावा-
दन्यत्र नित्योऽर्थादेशः तदर्थस्य भवतीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्हि—‘उदकार्थो वीवधः’ स्थानिवद्भावा-
दुदभावः प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवम्,
अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः *सर्वलिङ्गता च* ॥

(प्रदीपः) उदकार्थ इति । यदि वीवधशब्दस्यार्था-
देशः क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावान्मन्थौदनेति पक्षे उद-
कशब्दस्योदादेशः प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—यथेह ‘ब्राह्म-
णेभ्यः’ इति कैषा चतुर्थी? ॥ तादर्थ्य इत्याह ॥
यदि तादर्थ्यं चतुर्थी, अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न
भवितव्यम्—उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—उक्तार्थानामिति । न च तादर्थ्यस्य
चतुर्थ्योक्तत्वेऽप्याश्रयबोधकार्थशब्दस्य कथमुक्तार्थकत्वमिति वाच्यम् ।
सैम्बन्धेन द्वितीयसम्बन्ध्याऽऽक्षेपेणैव तल्लभस्याप्युपपत्तेः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

समासोपि तर्हि न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) समासोपीति । चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन स-
मासो विधीयते न चैतयोर्योगपथेन भाव इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वचनात्समासो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । असत्यपि लौकिके युगप-
त्प्रयोगे प्रक्रियायां योगपथमस्येवेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) वचनादिति । चतुर्थीतदर्थार्थेति वचनात् ॥

(चतुर्थवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यदप्युच्यते—‘सर्वलिङ्गता वक्तव्या’ इति ॥ न
वक्तव्या । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥
चतुर्थी ॥ ३५ ॥

(प्रदीपः) लिङ्गमिति । ततश्च परवल्लिङ्गमित्यस्य
लक्षणस्याभावाल्लौकिकप्रयोगाश्रयात् सर्वलिङ्गता भविष्यती-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

(उद्द्योतः) लक्षणस्याभावादिति । परस्योत्तरपदस्य प्रधा-
नत्वात्प्रधानवल्लिङ्गं समासस्येति लक्षणस्याभावादित्यर्थः ॥ यद्वा—
एकदेशिसमासविषयतया तस्यात्राभावात्प्रत्याख्यास्यमानत्वाद्धे-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

(२२७ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. २६)

३८५ पञ्चमी भयेन ॥ २ । १ । ३६ ॥

(न्यूनतापरिहाराधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते—‘भयेन’ इति ॥

(१२७१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ भयभीतभीतिभीभिः ॥ * ॥]

(भाष्यम्) भयभीतभीतिभीभिरिति वक्त-
व्यम् ॥ वृकाद्भयं वृकभयम् ॥ वृकाद्भीतः वृक-
भीतः । वृकाद्भीतिः वृकभीतिः । वृकाद्भीः वृक-
भीरिति ॥

(प्रदीपः) पञ्चमी ॥ ३६ ॥ भयेनेति स्वरूपग्रहणाद-
व्याप्तिं मत्वा वार्तिकारम्भः । व्याख्यानादर्थग्रहणे वृकेभ्यस्त्रास
इत्यादावपि प्रसङ्गः ॥

(भाष्यम्) अपर आह—

(१२७२ वार्तिकन्यासान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

[॥ * ॥ भयनिर्गतजुगुप्सुभिः ॥ * ॥]

(भाष्यम्) भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् ।
वृकभयं ग्रामनिर्गतः अधर्मजुगुप्सुः ॥ पञ्चमी
भयेन ॥ ३६ ॥

(२४८ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. २७)

३८८ सप्तमी शौण्डैः ॥ २ । १ । ३९ ॥

(न्यूनताशङ्कापरिहाराधिकरणम्)

(१२७२ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ शौण्डादिभिः ॥ * ॥]

(व्याख्याभाष्यम्)

शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्याद्
अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः अक्षकितवः स्त्रीकितव इति ॥

(प्रदीपः) सप्तमी ॥ ३९ ॥ शौण्डादिभिरिति
वक्तव्यमिति । बहुवचनमर्थग्रहणे सति पर्यायार्थं वा स्याद्
बहुवचनान्तसमासविधानार्थं वा । गणपाठस्तु सन्नप्यसंगृही-
तत्वादकिञ्चित्करः स्यादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) सप्तमी ॥ ३९ ॥ अर्थग्रहणे सतीति । अर्थ-
ग्रहणद्वारा पर्यायार्थं स्यादित्यर्थः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशाच्छौण्डादिभिरिति विज्ञास्यते ॥ सप्तमी शौण्डैः ॥ ३९ ॥

(प्रदीपः) बहुवचननिर्देशादिति । धूर्तादीनां साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दरूपाणां शौण्डशब्दस्य च शौण्डशब्देनाभिधानाद् यथा छत्रिणो गच्छन्तीति भावः । वृत्त्यन्त-भूतप्रसक्त्यादिक्रियापेक्षोऽक्षादीनामाधारभावः ॥ अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते, तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी ॥ ३९ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—बहुवचनेति । गणपाठसहकृतादिति शेषः ॥ साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणां धूर्तादीनां शौण्डशब्दस्य च तेनाभिधानादित्यन्वयः ॥ यथेति । अच्छत्रिषु छत्रित्वारोपेण तत्र प्रयोग इति भावः ॥ एवं काकेभ्यो दधीत्यादावपि दध्युपघातकत्वाद्वाच्येन सर्वेषु काकत्वारोपात्प्रयोग इति बोध्यम् ॥ कारकस्य शौण्डादिभिः सामर्थ्यायोगादाह—वृत्त्यन्तरिति । यदि तु यद्द्वारकं यस्य कारकत्वं तदन्वयद्वारैव तस्य क्रियान्वय इत्यङ्गीक्रियते तदा साक्षादपि सामर्थ्यमस्त्येवेति बोध्यम् ॥ अन्तःशब्दोऽत्रेति । मध्यरूपाधिकरणे इत्यर्थकः । वनान्तरित्युदाहरणम् । वनवर्तिमध्ये इत्यर्थस्तस्य । यस्त्वधिकरणशक्तिमात्रवृत्तिस्तेनान्वयीभाव एवान्तर्वर्णमिति यथा ॥ आधारविवक्षायामिति । आधारत्वविवक्षायामित्यर्थः ॥ ३९ ॥

(२४९ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. २८)

३९० ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ २ । १ । ४१ ॥

(इष्टानुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

(१२७३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

ध्वाङ्क्षेण क्षेपेऽर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्याद्—तीर्थकाक इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क्षेप इत्युच्यते । क इह क्षेपो नाम ? ॥

(प्रदीपः) ध्वाङ्क्षेण ॥ ४१ ॥ आधाराधेयमात्रावगमात् क्षेपासंभवं मत्वा पृच्छति—क इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथा तीर्थकाका न चिरं स्थातारो भवन्ति । एवं यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक इति ॥ ध्वाङ्क्षेण ॥ ४१ ॥

(प्रदीपः) उपमानोपमेयभावेन कार्येष्वस्थिरत्वात् क्षेपः समासात्प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(२५० तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. २९)

३९१ कृत्यैर्ऋणे ॥ २ । १ । ४२ ॥

(इष्टानुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

(१२७४ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

कृत्यैर्नियोगे यत्प्रत्ययेनेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—पूर्वाङ्गेयं साम, प्रातरङ्गेयोऽनुवाक इति ॥

(प्रदीपः) कृत्यैर्ऋणे ॥ ४२ ॥ पूर्वाङ्गेयमिति । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् ॥

(उद्घोतः) कृत्यैः ॥ ४२ ॥ भाष्ये नियोगे इति । आवश्यके इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । ऋण इत्येव सिद्धम् । इह यद्यस्य नियोगतः कार्यम्, ऋणं तस्य तद्भवति । तत्र ऋण इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) यद्यस्येति । अवश्यकर्तव्यतासामान्यादुपचारादन्यत्राप्यृणशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद् गौणस्याप्यर्थस्य शास्त्रे लक्ष्यवशेन कचिद् ग्रहणादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

(उद्घोतः) गौणस्याप्यर्थस्येति । ऋणग्रहणमावश्यकोपलक्षणमित्यर्थः ॥

(अभ्युपगमभाष्यम्)

यद्ग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्पूर्वाङ्गे दातव्या भिक्षेति ॥ कृत्यैः ॥ ४२ ॥

(उद्घोतः) यद्ग्रहणं चेति । यद्ग्रहणं त्वित्यर्थः ॥ ४२ ॥

(२५१ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. ३०)

३९५ क्षेपे ॥ २ । १ । ४६ ॥

(उदाहरणनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ॥

(प्रदीपः) क्षेपे ॥ ४६ ॥ अवतप्तेनकुलेति । चापल्यादिति भावः ॥ ४६ ॥

१ 'स्यैव' । २ अयं भावः । यथा छत्रिसहचरितेषु अच्छत्रिषु साहचर्यादेव छत्रित्वमारोप्याजहलक्षणया छत्रिणो गच्छन्तीति प्रयोगस्तेन च छत्रिणामच्छत्रिणाञ्च बोधः तथा शौण्डादिगणे पाठेन साहचर्यात् शौण्डशब्दस्वरूपं धूर्तादिशब्दे-

प्यारोप्य तेषां शौण्डशब्दस्य च प्रकृतसूत्रे शौण्डपदेनाजहलक्षणया बोध इति । (र. ना.) ३ अलशौण्ड इत्यस्याक्षेपे प्रसक्तः शौण्ड इत्यर्थः । (र. ना.) ४ धूर्तादिशब्दानामित्यर्थः । (र. ना.)

(आक्षेपभाष्यम्)

क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथा अवतते नकुलाः न चिरं स्थातारो भवन्ति,
एवं कार्याण्यारभ्य यो न चिरं तिष्ठति स उच्यते
'अवतते नकुलस्थितं न एतद्' इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क्षेपे सप्तम्यन्तं कान्तेन सह समस्यन्तं इत्यु-
च्यते तत्र ते सगतिकेन सनकुलेन च समासो न
प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

॥ क्षेपे सगतिकसकारकसमासे उक्तम् ॥

किमुक्तम् ? । 'कृद्गहणे गतिकारकपूर्वस्यापि'-
इति ॥ क्षेपे ॥ ४६ ॥

(२५१ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. ३१)

३९६ पात्रेसमितादयश्च ॥ २।१।४७ ॥

(चकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवकारार्थः । पात्रेसमितादय एव ॥ क मा
भूत् ? । परमं पात्रे समिता इति ॥ पात्रेसमि ॥ ४७ ॥

(प्रदीपः) पात्रे ॥ ४७ ॥ परमं पात्रेसमिता
इति । वैयधिकरणेषु विस्मयपटुवत्सुपेति समासः प्राप्नोति ॥
परममिति । क्रियाविशेषणम् । परमाः पात्रेसमिता इति तु
पाठो ज्ञेयान् ॥ ४७ ॥

(२५२ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । २ आ. ३२)

३९७ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराण-

नवकेवलाः समानाधि-

करणेन ॥ २।१।४८ ॥

(एकनदीशब्देऽव्ययीभाववाचनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मादव्ययीभावो न भवति—एका नदी
एकनदी "नदीभिः संख्या" इति प्राप्नोति ॥

१ परस्परमित्यादिः । (१. ना.)

२ सगतिकसकारकयोः समास इत्यर्थः । (१. ना.)

(प्रदीपः) पूर्वं ॥ ४८ ॥ एकशब्दप्रसङ्गेन नदीं
खनोक्तं वस्तु स्मारयितुमाह—इह कस्मादिति ॥

(उद्द्योतः) पूर्वका ॥ ४८ ॥ भाष्ये—इह कस्मादि
समाहारद्विगोत्रिवासापि बाध्यसामान्यचिन्तया बाधः' स्या
प्रथमः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थ-
धानः । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । कश्चिदन्वयपदार्थ-
प्रधानः । कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थ-
प्रधानोव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः ।
अन्वयपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो
कृद्गः । न चात्र पूर्वपदार्थप्रधान्यं गम्यते ॥

(प्रदीपः) न चात्रेति । एकत्वविशेषणान्नयत्र प्राधा-
न्येन प्रतीयते ॥

(उद्द्योतः) एकत्वविशेषणादिति । एकत्वेन विशिष्टस्य
विशेषणत्वादित्यर्थः ॥ नचत्रेति । नदीत्वेन नदी प्रधानं नत्वेक-
त्वेनेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अथ बाध्ययीभावः क्रियताम्, तत्पुरुष इति,
तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिपेधेन ॥

(उद्द्योतः) विप्रतिपेधेनेति । एकशब्दातिरिक्तसंख्याश-
ब्देऽव्ययीभावस्य चारितार्थमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम् । परं कार्यत्वे तु
न सिद्ध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्चाव्ययीभावः प्रा-
प्नोति, परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

परं कार्यत्वे च न दोषः ॥ कथम् ? । नदीभिः
समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं व-
क्तव्यः । सर्वमेकनदीतरे ॥ पूर्वका ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिभिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(प्रदीपः) अवशिष्टं भाष्यं तत्रैव व्याख्यातम् ॥ ४८ ॥
इत्युपाध्यायजैयट्पुत्रकैयट्कृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीय-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(उद्द्योतः) समाहारे इति । स च नात्रेति भावः
॥ ४८ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनानेकभट्टकृते भाष्य-
प्रदीपोद्द्योते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

१ भवेदेनेति शेषः । (१. ना.)

२ समाहारे द्विगं याप्येति भावः । (१. ना.)

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाहिकम्

(२५४ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । ३ आ. १ सू.)

३९९ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे

च ॥ २ । १ । ५० ॥

(समाहारशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

समाहार इति कोयं शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) तद्धितार्थो ॥ ५० ॥ समाहार इति कोयमिति । किं भावसाधनोऽथ कर्मसाधनः । तत्र भावसाधने द्रव्यस्थानयनादिकं न प्राप्नोति । समूहरूपत्वाच्च समाहारस्य तद्धितार्थग्रहणेन समासस्य सिद्धलाङ्घेदेनोपादानमनर्थकं प्राप्नोति । कर्मसाधने तु उपसर्जनहस्तत्वं न प्राप्नोति द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यं भवतीति प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) तद्धितार्थो ॥ ५० ॥ इत्येतच्च वक्तव्यमिति । समाहियमाणानां प्रधानानां बहुत्वादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

समाहपूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ्—समाहियते समाहार इति ॥

(प्रदीपः) कर्मसाधन इति । द्रव्यस्यैव कार्यसंबन्धदर्शनादिति भावः । संज्ञाग्रहणं च घञ्विधौ प्रत्याख्यातमित्यसंज्ञायामपि घञ् भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि कर्मसाधनः, पञ्च कुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दशकुमारि “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति हस्तत्वं न प्राप्नोति । “द्विगुरेकवचनम्” इत्येतच्च वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) यदीति । कुमार्यर्थस्य प्राधान्यात् समासवाञ्छे च प्रथमानिर्देशाभावाद् हस्तप्रसङ्गः । यद्यप्यत्र नपुंसकहस्तत्वं सिध्यति, पञ्चखट्वीति तु न सिध्यति । अत्र हि वावन्त इति पक्षे स्त्रीत्वम् । पक्षे स्त्रीत्वम् । तत्र स्त्रीत्वे हस्तत्वे सति पञ्चखट्वमिति सिध्यति । स्त्रीत्वे तु अनुपसर्जनत्वात् अहस्तत्वेऽनस्तत्वाद् स्त्रीवभावात् पञ्चखट्वा इति सात् ॥ द्विगुरिति । अनेकार्थत्वात्समासस्येति भावः ॥

(उद्ध्योतः) कुमार्यर्थस्य प्राधान्यादिति । एवं च प्रधानत्वेन नानाक्रियासम्बन्धयोग्यतया नानाविभक्त्युत्पत्तेरेकविभ-

क्तीति नोपसर्जनत्वमिति भावः ॥ पक्षे स्त्रीत्वमिति । एवं च स्त्रीत्वेऽप्यनुपसर्जनत्वादहस्तत्वेऽनस्तत्वात् स्त्रीवभावे पञ्चखट्वा इति स्यादिति तात्पर्यम् । कच्चित् मूल एवेदं दृश्यते ॥ परे तु नात्र नपुंसकहस्तप्राप्तिः, एतद्भाष्यप्रामाण्येनास्यार्थार्थादित्वेन पुंस्त्वस्यापि स्वीकारात् । पञ्चकुमारिरित्यत्र विसर्गो लेखकप्रमादाद् भ्रष्टः । अत एव स नपुंसकमिति शास्त्रं विभाषा वृक्षेति सूत्रे लिङ्गमशिष्यमित्यादिना प्रत्याख्यातम् । व्यभिचारदर्शनात्तत्र कार्यमिति तदाशयः । अन्यथा संख्यादेरपि लोकाश्रयत्वात् किम् अत्रैव तत्कथनेनेत्यलम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति—समाहरणं समाहारः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ भावसाधने सति किमभिधीयते ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । लोके समाहार एकप्रदेशसंघटनमुच्यते । तस्य पञ्चग्राम्यादावसंभवं इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यत्तदौत्तरार्थम् ? ॥

(प्रदीपः) यत्तदिति । पञ्चपूर्वादात् तस्य संभवादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनर्गवां समाहारः ॥

(प्रदीपः) कः पुनरिति । औत्तरार्थस्यासंभवात्प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यत्तदर्जनं क्रयणं भिक्षणमपहरणं वा ॥

(प्रदीपः) यत्तदर्जनमिति । एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या समीपीकरणं समाहार इत्यर्थो विवक्षितः । तत्रार्जननिमित्तत्वादार्जनं समाहार इत्युक्तम् । तच्च क्रयादिना भवतीति तन्निर्देशः कृतः ॥

(उद्ध्योतः) बुद्ध्या हस्तादिवत्करणभूतया एकस्यां क्रियायां क्रियारूपे वस्तुनि समीपीकरणं संघटनमित्यर्थः ॥ अर्जननिमित्तत्वादिति । बहुव्रीहिः, अर्जने हि एतावन्मयेदमर्जितमित्येकक्रियायां संघटनं भवतीति भावः ॥ अर्जनं स्वस्वत्वाक्रान्तताकरणम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं विक्षिप्तेषु पूलेषु, गोषु चरन्तीषु न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) यथोक्तमप्रतिपद्यमानः पर आह—यद्येवमिति ॥ गोष्विति । नानास्त्रामिकानामर्जनाभावमाह ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—विक्षिप्तेष्विति । विक्षयार्थं विक्षिप्य स्थापितेष्वित्यर्थः । तत्र नौत्तरार्थमिति भावः ॥

१ 'घन उत कर्म' । २ पञ्चगवमित्यादावित्यादिः । समूहस्यैव प्रधानत्वादानयनाद्यन्वयः स्यादिति भावः । (र. ना.) ३ नपुंसकत्वप्रयुक्तहस्तत्वे इत्यर्थः । (र. ना.) ४ समाहारे द्विगौ द्वन्द्वे च नपुंसकत्वस्येत्यादिः । (र. ना.) ५ वाराणसी Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकयोस्तु 'लोकाश्रयत्वात् किमत्रैव तत्कथनेन' इत्येवं पाठो मुद्रित उपलभ्यतेऽनन्वित इव । वस्तुतस्तु 'लोकाश्रयत्वात् किमत्रैव तत्कथनेन' इति पाठ एव प्रकृतोपयुक्तत्वाच्छोभनः । अस्यार्थः, अन्यथा, विभाषा वृक्षेति सूत्रस्थोक्तभाष्यस्य तदाशयाद्वि० ४९

नङ्गीकारे, संख्यादेरपि लोकाश्रयत्वात्तत्रापि तत्प्रयुक्तैकवचनविचनानां शिष्यत्वं वक्तव्यमिति किम् अत्रैव, लिङ्गे एव, तत्कथनेन, लोकाश्रयत्वप्रयुक्तस्य सनपुंसकमिति शास्त्राशिष्यत्वस्य कथनेनेत्यर्थः । तस्मात् अनन्वित इत्येत्थंकिरसंगतेति वयम् । (र. ना.) ६ नहि पृथगवस्थितानां त्रानाणामेकदेशे संघटनं पञ्चग्रामीति प्रयोगे प्रतीयते न वा संभव इति भावः । (र. ना.) ७ 'पञ्चमूल्यादौ' । ८ अर्जनमेत्यर्थः । तन्निर्देशः, अर्जनसामानाधिकरण्येन क्रयणादीनां निर्देश इत्यर्थः । (र. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि समभ्याशीकरणं समाहारः ॥

(प्रदीपः) समभ्याशीकरणमिति । समीपीकरण-
मित्यर्थः ॥(उद्योतः) समीपीकरणमित्यर्थ इति । तत्रैकदेशे क्रियायां
गुणो मेलन्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि पञ्चगामी पणगरी त्रिपुरीति न सि-
द्ध्यति ॥ किं कारणम् ? । समेकत्ववाची, आका-
शमिमुख्ये वर्तते, हरतिर्देशान्तरप्रापणे ॥(प्रदीपः) एवमपीति । आमादीनां नियतदेशावस्थान-
त्वात्समीपीकरणाभाव इति भावः । यदायं ग्रामशब्दो देशवि-
शेषवाची तदायं दोषः । पुरुषवाचिनि तु न दोषः । तेषां
समीपीकरणसंभवात् ॥ समेकत्ववाचीति । भिन्नदेशा-
नामेकवर्गीकरणेन देशान्तरप्रापणं समाहारः । स च आमा-
दीनां नास्तीति भावः ॥(उद्योतः) एकवर्गीकरणेनेति । फलरूपे हेतौ तृतीया-
आभिमुख्यायां च वर्गीकरणं लभ्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नावश्यं हरतिर्देशान्तरप्रापण एव वर्तते । किं
तर्हि ? ॥ सादृश्येपि वर्तते । तथा—मातुरनुह-
रति पितुरनुहरतीति ॥(प्रदीपः) नावश्यमिति । ततश्च आमादीनामपि लौ-
भादिषट्शब्दार्थानुगमात्समाहारसङ्गातः ॥(उद्योतः) भाष्ये—सादृश्येपि वर्तते इति । एकक्रिया-
कारकत्वादिकुपं सादृश्यमेव समाहारशब्दार्थः अनुहरतिवत् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अथ वा पञ्चगामी पणगरी त्रिपुरीति । नैवेद-
मित्येवावतिष्ठते । अवश्यमसौ ततः किञ्चिदा-
काङ्क्षति क्रियां गुणं वा । यदाकाङ्क्षति तदेकं, स
च समाहारः ॥(प्रदीपः) अथ वेति । केवलं पदार्थेन व्यवहारमा-
त्रादवश्यं क्रिया गुणो वापेक्ष्यते तत्र च बुद्ध्या भिन्नदेशानाम-
प्यस्ति समीपीकरणमित्यर्थः ॥ स च समाहार इति ।
तस्मिन्निमित्तादित्यर्थः ॥(उद्योतः) नन्वतु पूर्वकस्यैव तत्र शक्तिरत आह—भाष्ये—
अथ वेति ॥ नैवेद्यमिति । पञ्चगामीत्यादिपदं, इयमिति पाठे
शक्तिरिति शेषः ॥ इत्येव । पञ्चगामीदिमात्रं यत् ॥ असौ ।
प्रयोक्ता ब्रह्म वा ॥ ततः । आमादितः । अतिरिक्तं इति शेषः ॥
आकाङ्क्षति । बोधयितुम् ॥ क्रियां, नदीदीरसत्त्वादिरूपा ॥
गुणं, सगुणत्वादिरूपम् ॥ तत्र च बुद्धयेति । तत्र क्रियादौ
बुद्ध्या करणमूला तेषां समीप्यं संघटनं कियत इत्यर्थः ॥१ एकदेशे इत्यस्यैव व्याख्यानं क्रियायां बुद्धौ वेति । (२. ना.) २ समादि-
रूपो वा उद्योतः वर्तमानपदार्थः । एकत्वमादिक्रियाकारकस्यैव सादृश्य-
सत्त्वादित्यर्थः शक्तिः । (२. ना.) ३ अद्यपूर्वकस्यैव हरतिः सादृश्ये शक्तिरित्यर्थः ।

(आक्षेपभाष्यम्)

अयं तर्हि भावसाधने सति दोषः—‘पञ्चफली
आनीयताम्’ इति भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं
न प्राप्नोति ॥

(समाधानं प्रश्नभाष्यम्)

नैप दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—‘अथेह “गौर-
नुवन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयः” इति कथमाकृतौ चोदि-
तायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशेषनानि
क्रियन्ते’ इति ॥

(तदेवप्रश्नोत्तरभाष्यम्)

“असंभवाद्” आकृतौ आरम्भणादीनां संभवो
नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भ-
णादीनि क्रियन्ते ॥

(प्रश्नोत्तरस्यैव स्वर्यसाधकताभाष्यम्)

इदमप्येवंजातीयकमेव । असंभवाद्भावानयनस्य
द्रव्यानयनं भविष्यति ॥ अथ वा—अव्यतिरेकाद्
द्रव्याकृत्योः ॥(प्रदीपः) असंभवादिति । द्रव्यानयनमन्तरंगेत्यर्थः ॥
अथ वेति । पूर्वमुपायभावेनाद्रव्यानयने पात्रस्यैव द्रव्यस्य फि-
यायामनुप्रवेशः कथितः ॥ इदानीं तु वास्तवमेदाभावाद् बुद्धि-
परिकल्पितमेदसद्भावादिति विशेषः ॥(उद्योतः) असंभवादिति । जातेरेवानयनान्वयः, क्रिया
तु तत्रासम्भवात्तत्सम्भवे द्रव्ये इति द्रव्यद्वारा तदानयनादीति
भावः । तद्वचनयत्राह—अभ्यासयने पात्रस्येवेति । अग्निरानेय
इति बोधिते शब्दादनुद्वेगस्यापि यथा आनयनं केवलतदानयना-
सम्भवात्तमेदापीति भावः । ननुपायां चेदमुपपादितम् ॥ वास्त-
वमेदमाभावादिति । द्रव्याकृत्योरिव समाहारसमाहित्यभागेत्येव
वास्तवमेदाभाव इति भावः ॥ नन्वेवं यदानां समाहार इति न
सादृत आह—बुद्धिपरिकल्पितेति । यतोयं बुद्धिकल्पितोऽसौ
वास्तवमेदस्यैवाभाव इति भावः ॥ अव्यतिरेकादित्यस्य व्यतिरेक-
मात्रस्याभावादित्यर्थ इति भावः ॥

(सूत्रन्यासविचाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनर्हिगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । काशकृत्तस्य “प्रत्य-
योत्तरपदयोः” इति सूत्रम् । तद्विचारयति । पाणिनीयं तु
पञ्चाद्विचारयिष्यति ॥

(अभ्युपगमभाष्यम्)

एवं भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) दोषस्य सुप्रतिविधानत्वादाह—एवमिति ॥

(२. ना.) १ बोधेत्यर्थः । (२. ना.) २ ‘पूर्व’ । ३ वास्तवमेदमात्रस्यैव
अर्थः । कल्पितमेदस्य अस्त्विति भावः । (२. ना.)

(१२०५ अयुपगमे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे-
दितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वा-
दप्रसिद्धिः ॥ का इतरेतराश्रयता ? द्विगुसंज्ञा-
निमित्तं प्रत्ययोत्तरपदे । प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च
द्विगुसंज्ञा । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरे-
तराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्रदीपः) द्विगुसंज्ञानिमित्ते इति । पद्यसु कपालेषु
संस्कृत इति गमने सति प्रातिपदिकत्वात् प्रत्ययेन भाष्यम्
प्रत्यये न परतो द्विगुरतीतरेतराश्रयः । पद्य गावो धनमस्ये-
त्यपि पदत्वस्य तत्पदे एते बहुव्रीहिः क्रियते इति पक्षा-
श्रयेनेतरेतराश्रयोद्गाहनम् । धनदायस्य सत्युत्तरपदत्वे पूर्वयोः
पदयोः समासेन भन्तिव्यम् । सति च पदद्वयस्य समासे बहु-
व्रीहिः, तन्निमित्तं धनदायस्योत्तरपदत्वेन । सुप्सुपेति
संज्ञायां निमित्तत्वात् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिणा न भवि-
तव्यमिति भव्यते । यदा त्वेकप्रवृत्त्यात्पदत्रयस्यापि बहुव्रीहि-
र्भवति तदा नास्तीतरेतराश्रयदोषः ॥ अथ वार्यं भावः—
तस्मात् इत्यन्यसंज्ञेयं समसं समासः संज्ञेयः । स चासंक्षि-
प्तानां क्रियते । यदि न पूर्वं बहुव्रीहिः प्रवर्तते तदा संक्षिप्त-
त्वादिकाधीभावात् क्रियते । तस्मात्तत्पुरुष-
गर्भा बहुव्रीहिः कर्तव्यस्तत्र चेतरेतराश्रयत्वम् ॥

(उद्घोतः) द्विगुरित्येवमविधानात्कथं प्रत्ययो द्विगुनिमित्तोत्तर
आह— पञ्चस्विति । द्विगुनिमित्तप्रातिपदिकत्वनिमित्तत्वाच्चप्रति-
पत्त्यमिति भावः ॥ नन्वेवमप्युत्तरपदे न र्थः, द्विगुरुत्तरपदनिमित्त-
त्वेन बहुव्रीहिसंज्ञायां भावेन उत्तरपदत्वस्य द्विगुनिमित्तत्वा-
भावादत आह—पञ्चगाव इति ॥ तत्पदे कृतं पञ्च बहुव्रीहिर्न
प्रागिति कुतोत आह—सुप्सुपेति । संज्ञायां विवक्षितस्युपलक्षणं
सुप्सुपेति समुदाये न पर्याप्तमित्यस्यामस्य ॥ अमिश्रेण बहुव्रीहिरिति
पक्षेऽप्याह—अथ वेति ॥ संक्षिप्तत्वे हेतुकार्यमायादिति ॥

(समाधामभाष्यम्)

एवं तर्हि “अर्थ” इति वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) पाणिनीयलक्षणं निरूपयितुमाह—एवं त-
र्हि ॥ तद्विधौ तद्विधौ निमित्ते अनुत्पन्न एव तद्विधौ द्विगु-
रिति नास्त्यन्योन्याश्रयत्वमिति भावः ॥

(उद्घोतः) अर्थशब्देन प्रयोजनवाचीत्याह—तद्विधौ नि-
मित्ते इति । स वार्यं समासं इत्यर्थः ॥

१ 'द्विगुनिमित्तो' । २ 'द्विगुनिमित्ते इति' ।

३ अस्मिन् वाक्ये बहुव्रीहियम् । यवममेषां बहुव्रीहिरेव । (२. ना.)

४ नेतरेतराश्रयत्वदोष इत्यर्थः । (२. ना.)

(१२०६ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्थं चेत्तद्विधानुत्पत्ति-
र्बहुव्रीहिवत् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अर्थं चेत्तद्विधानुत्पत्तिर्न प्राप्नोति । द्वैमातुरः ।
द्वैमातुरः । पाञ्चनापितिः ॥ किं कारणम् ? द्विगु-
नोक्तत्वात् बहुव्रीहिवत् । तद्यथा—चित्रगुः शवल-
गुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थो यो न
भवति ॥

(प्रदीपः) अर्थं चेदिति । यदि तद्विधौ निमित्ते स-
मासः क्रियते तदा समासेन तस्यार्थस्याभिहितत्वात्प्रत्यय-
व्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात् पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्विधौ न
प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादिति ।
नाचकप्रत्ययस्यैव स आवश्यक इति भावः ॥

(न्यासान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि “समासतद्वितविधौ” इति वक्ष्यामि ।

(प्रदीपः) समासतद्वितविधाविति । न्यासद्वये
दोषदर्शनाभ्यासान्तरमाश्रीयते । समासे विधीयमाने तद्विधौ
च द्विगुसंज्ञे सुप् सप्त समस्येति इति लक्षणाश्रयाज्जातीतरेतरा-
श्रयदोषः । परनिमित्तानपेक्षणात्तद्विधौ प्रागेव सगानविधाना-
दिति भावः ॥

(उद्घोतः) द्वितीयं दोषमुद्धृतुमाह—परनिमित्तेतरादि ॥

(१२०७ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समासतद्वितविधाविति चेद-
न्यत्र समाससंज्ञाभावः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

समासतद्वितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञा
न प्राप्नोति ॥ कान्यत्र ? । स्वरे । पञ्चारक्षिः दशा-
क्षिः “इगन्ते द्विगौ” इत्येव स्वरो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रेति । यथा स्वरे पराश्रयद्वयो विधी-
यमानः पत्यन्तव्योर्न भवति, एवं स्वरे द्विगुसंज्ञा न स्यात् ।
इगन्तेति च लक्षणं समाहारद्विगौ सावकाशम् । यानि तु
द्विगोर्लुगनपत्य इत्यादीनि तेषु वचनसामर्थ्याद् द्विगुसंज्ञा
प्रवर्तते इत्यभिप्रायेणान्यत्र सावकाशे स्वरे दोष उक्तः ॥
पञ्चारक्षिरिति । पञ्चारक्षयः प्रमाणमस्येति प्रमाणे लो-
द्विगोर्नित्यमिति मात्रचोक्तम् ॥

(उद्घोतः) यानि तु द्विगोरिति । द्विगोः परस्य तद्वितस्य
जुगिति सज्ञार्थं तु समाहारद्विगोः परस्य तद्वितस्य जुगर्थमिदमपि
सावकाशमेव, अर्थविशेषासंभवेऽस्तन्निति सादृपीति वार्तिकाद्
द्विगोर्नित्यं यस्तद्वित इत्यर्थं तु तत्र दोषसंवाभाव इति चिन्त्यम् ॥

१ 'तद्विधौ' । २ स तद्विधौ निमित्तं यस्य तद्वतिरिक्तादपि द्विगो-
परस्य तद्वितस्य जुग, भवति, तन्निमित्तानपेक्षणात्तद्विधौ र्मत्वर्थस्य मत्वर्थो यो न
भवति । (२. ना.)

(१२८८ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति
वचनात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति
वचनात् । प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञा भवतीति
यक्तव्यम् ॥(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । पाञ्चनापिष्टिः पञ्चगवधन
इति च स्थितानामेव शब्दानामनुशासनं क्रियते । तत्र प्रत्य-
योत्तरपदे स्थिते एवेति नास्ति दोषः ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—“द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे-
दितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः” इति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैप दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम् ।
सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि—
सिद्धं तु नित्यशब्दत्वाद् इति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैवं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि संज्ञा सित्या ॥

(प्रदीपः) नहि संज्ञेति । प्रत्ययसंज्ञानेच्छया समास-
संज्ञाप्रतिषेधं चोत्तरपदत्वमाधित्वाय समासः क्रियते, न च
प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके सः ॥(उद्घोतः) प्रत्ययसंज्ञासंयन्धमिति । प्रत्ययशब्देनो-
पादानादिति भावः ॥ लोके स इति । नित्यत्वेपि संज्ञानां तदी-
यसंकेतप्रदस्य शालुनिरपेक्षं लोकेऽस्त्यमिति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विद्यास्यते । तद्यथा ।
कश्चित्कंचित्तनुवायमाह—“अस्य सूत्रस्य शाटकं
वय” इति । स पश्यति—“यदि शाटकः न वातव्यः ।
अथ वातव्यो न शाटकः । वातव्यः शाटकश्चेति
विप्रतिषिद्धं भवति । भाविनी खल्वस्य संज्ञामि-
प्रेता । स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते ‘शाटक’ इत्ये-
तद्भवति” इति ॥ एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति
यस्याभिनिर्मुक्तस्य प्रत्यय उत्तरपदमिति चैते संज्ञे
भविष्यतः ॥(प्रदीपः) एवं तर्हीति । प्रत्ययोत्तरपदयोरिति
विषयसप्तमी न तु परसप्तमीत्यत्र तात्पर्यम् ॥(उद्घोतः) भाष्ये—एते संज्ञे इति । उत्तरपदशब्दोपि
समाससंज्ञानिमित्तकत्वात्संज्ञेति भावः ॥

(अभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु—“अर्थे” इति ॥

(प्रदीपः) पाणिनीयं समर्थयितुमाह—अथ चेति ।
तद्धितयासावर्थः प्रयोजनं तस्मिन् कर्तव्ये द्विगुर्भवतीत्यर्थः ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—“अर्थे चेतद्धितानुत्पत्तिर्वहुव्रीहि-
वद्” इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । नावश्यमर्थशब्दोभिधेय एव वर्तते ॥
किं तर्हि ? । स्यादर्थेपि वर्तते । तद्यथा—द्वारार्थं
घटामहे । धनार्थं भिक्षामहे । द्वारान् स्युः । धनानि
नः स्युरिति । एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवतीति
तद्धितः स्यादिति ॥

(प्रदीपः) स्यादिति । प्रार्थने लिङ् ॥

(१२७९ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं
तद्धितोत्पत्तेः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अथ वा यदयं “द्विगोर्लुगनपत्तेः” इति द्विगोर-
त्तरस्य तद्धितस्य लुक् शालि तज्ज्ञापयत्याचार्यः—
‘उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः’ इति ॥(प्रदीपः) अत्रापि पक्षे खरे द्विगुसंज्ञा न प्राप्नोती-
त्याह—द्विगोरिति । अभिधेयवचनेऽप्यर्थशब्दे तद्धितानुत्प-
त्तिदोषो नास्तीत्यर्थः ॥(उद्घोतः) द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकमिति । एवं तद्धि-
तार्थे विषयभूत इत्यनेन च सिध्यति । न चात्र पक्षे अर्थग्रहणं व्यर्थं
तद्धिते विषयभूत इत्येव वक्तुं युक्तमिति भाष्यम् । खरे दोषप्र-
सङ्गात् । वस्तुतो धापकेनापमेयार्थो बोध्यत इति बोध्यम् ॥

(समाहारग्रहणसार्थकभाषिकरणम्)

(१२८७ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ समाहारसमूहयोरविशेषात्स-
माहारग्रहणानर्थक्यं तद्धितार्थेन
कृतत्वात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ । समा-
हारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकम् ॥
किं कारणम् ? । तद्धितार्थेन कृतत्वात् । ‘तद्धितार्थे
द्विगुः’ इत्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति ॥(प्रदीपः) समाहारसमूहयोरिति । स्वरूपपदार्थ-
कत्वाद्विचार्यत्वादेकशेषाभावात् ॥ अविशेषादिति । एका-
र्थत्वादित्यर्थः ॥

१ ‘इति व्यवहारमात्रा’ । २ संप्रत्ययसंज्ञा । (८ पा.) ३ ‘शाटको

वातव्यमेति’ । ४ तद्धितार्थे विषयभूते इत्यमर्य इत्यर्थः । (८ पा.)

(उच्यते :) निशान्तरं हेतुः स्वरूपेणादिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तद्वि 'तद्वि'तार्थे द्विगुः इत्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति,
तस्मिन्नाक्षेपः प्राप्नोति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

उत्पद्यताम् । लुग् भविष्यति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति ॥ कानि ? । पञ्चपुली
दशपुली "अपरिमाणविस्तारितकम्पल्येभ्यो न
तस्मिन्लुकि" इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

पञ्चगव्यं दशगव्यम् "गोरतद्वितलुकि" इति
टच् न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । यथा पञ्चगव्येः
दीपा नान्तेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । अविशेषेण 'द्विगोर्लुक् भवति' इत्यु-
क्त्वा "अपरिमाणविस्तारितकम्पल्येभ्यः समा-
हारः" इति चरयामि तद्विधिमार्थं भविष्यति 'समा-
हार एव नान्यत्र' इति ॥

गोपान्ता द्विगोः समाहारे ॥
अविशेषेण 'गोष्टज् नचति' इत्युक्त्वा 'द्विगोः समा-
हारे' इति वदयामि तद्विधिमार्थं भविष्यति—'समा-
हार एव नान्यत्र' इति ॥

(प्रदीपः) अपरिमाणेति । न तद्वितलुकि, अत-
द्वितलुकीलपान्न सृष्टेर्द्वयस्य समाहारग्रहणं क्रियते, समाहार
एव नान्यत्र लुकि लोपमानान्तौ गतौ नान्यत्रेति नियमविधा-
नापान्ति दोषः ॥ अविशेषेणेति । गोरिल्लेकं सूत्रं क्रियते ।
गोपान्तास्य तत्पुरुषस्य टच् भवति आक्षेपगम इति । ततो
द्विगोः समाहार इति द्वितीयं सूत्रं नियमार्थमित्यर्थः ॥

(उच्यते :) समाहार एव तद्वितलुकीति । नियमस्य
समाहारापेक्षायाः । तेन पञ्चगव्यमथ इत्यादी टचसिद्धिरिति भावः ॥
भाष्ये द्विगोः समाहार इति । अनन्तरं भूतद्विगोश्चेत्समाहार
पक्षेऽर्थः । तेन पञ्चगव्यमथमित्यस्य सिद्धिः ॥

(१२८१ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अभिधानार्थं तु ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् ।
समाहारेणाभिधानं यथा स्यात्, तद्वितार्थेन मा
भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥ तद्वितोत्पत्तिः प्रसज्येत ॥

१ अपरिमाणविस्तारितेति सूत्रे, गोरतद्वितेति सूत्रे चेत्यर्थः । (र. ना.)
२ कैवटरीत्या भिद्यमानास्तद्वितलुकीति संबोध्यताम्, अपवादनया वीलाङ्क-
मयप्रभृतेति संबोध्यता न कोऽपि कले विधेय इति गावः । (र. ना.) ३ यदु-
गीहितमात्रे कुलं विधेयम् । (र. ना.) ४ अयं गावः । यथा पुत्राभ्यो याव
इत्यत्र पुत्रः स्यादित्येतदर्थो याव इत्यर्थमतीत्या स्यादर्थकत्वमर्थव्यवस्थस्य तस्या
तद्वितार्थे द्विगुरित्यतः तद्वितः स्यादित्येतदर्थव्यवस्थे द्विगुरित्यस्य मानेन तद्वितो-
त्पत्तिः प्रसज्येतेति अथवा आपकापद्धतिः स्यात्, तथा हि—तद्वितोत्पत्तिं विना

(प्रदीपः) अभिधानार्थं त्विति । समासेन समाहा-
रणाभिधानं यथा स्यात् । तद्वितेन मा भूदित्यर्थः ॥ समाहा-
रेणेति । समाहारेऽभिधेये द्विगुरित्यभिधानं यथा स्यात् । एवं
चाभिधाने समासेनोक्तत्वाद्वितो नोत्पद्यते ॥ तद्वितार्थे-
नेति । तद्वितार्थे द्विगुरित्यभिधानं मा भूदित्यर्थः । एवमभि-
धाने हि तद्वितः स्यात् । अर्थशब्दस्य स्यादर्थत्वाज्ज्ञापकाद्वा ॥

(उच्यते :) समाहारेणेति । समाहारेण समाहारशब्दप्रति-
पादनाभिधानं विधानं यथा स्यादित्यर्थः । एवं तद्वितार्थेन तद्वि-
तार्थशब्दप्रतिपादनेत्यर्थः ॥ तत्फलितमाह—समाहारेऽभिधेय
इति ॥ एवं च समाहारशब्देनैव समासेनापि तस्य तस्य पुंस्त्वेनैव
गोपः । नपुंसकत्वादिदेशास्तु तत्पुरुषकार्यमात्रमिति बोध्यम् ॥

(अतिप्रसङ्गाधकभाष्यम्)

उत्पद्यताम् । लुग् भविष्यति ॥

(लुकि दूषणभाष्यम्)

लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति ॥

(लुकि दूषणपरिहारभाष्यम्)

सर्वाणि परिहृतानि ॥

(दूषणपरिहारवाधकभाष्यम्)

न सर्वाणि परिहृतानि । पञ्चकुमारि दशकुमारि
"लुक् तद्वितलुकि" इति ङीपो लुक् प्रसज्येत ॥

(अध्यान्तरसमासविधानाधिकरणम्)

(१२८२ विधानान्तरवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्य-
समासवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो
वक्तव्यः । चागृहपदप्रियः । छत्रोपानदप्रियः । पञ्च-
गव्यप्रियः । दशगव्यप्रियः ॥ किं प्रयोजनम् ? । समु-
दायवृत्तावयवयवानां मा कदाचिद्वैयर्थ्यं भवेति ॥

(प्रदीपः) उत्तरपदप्रसङ्गेन निर्भरान्तरमाह—द्वन्द्वेति ॥
चागृहपदप्रिय इति । बाक् च रूपस्य प्रिये अस्म, पञ्च
गावः प्रिया अस्मैति, निपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परतो
नहाविभाषाधिकारादिकल्पेन द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्तौ निष्पत्तिः तु
वक्तव्यी । अन्यथा समासाभावपक्षे समासान्तो न स्यात् ।
जातिरप्राणिनामिति चात्र समाहारद्वन्द्वः । यदि स्थितरेत-
रयोगेऽप्यत्र द्वन्द्वः स्यात् तदा कार्यं नैव भेदः स्यात् ॥ समु-
दायवृत्ताविति । बहुव्रीहावित्यर्थः ॥

(उच्यते :) तदा कार्यं नैव भेदः स्यादिति । स्त्रे
भेदस्य सत्त्वात्ममर्थस्यैवमात्रे उक्तत्वाच्च चिन्त्यमेतत् ॥ किञ्चित्तु

समाहारस्य तद्वितार्थस्थापनेन तद्वितार्थे द्विगुरित्युक्तिरुक्तपत्रा सती तत्र
तत्पुरुषसि स्थापयतीति । (र. ना.) ५ समासलेखादि । (र. ना.) ६ उत्तरपदे
परतो यत्र द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य वा विधानं तत्र नित्यसमासो वक्तव्य इत्यर्थः ।
एव यथार्थं स्यादन्तरमात्राधिकारि । (र. ना.) ७ 'द्वन्द्व' । ८ 'विधानम्' ।
१ अवयवानामितरेतरयोगपक्षे तत्पुरुषकारे तदभावपक्षे समुदायवृत्तावयवयु-
क्तरे न भेदस्य उक्त्यादित्यर्थः । (र. ना.)

रूपे नैव भेदः स्यादिति पाठः । क्वचित् कार्येणैवेति पाठः । स्वर-
रूपकार्येणैव भेदो न तु रूपेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये—भवयवानामिति ।
द्वन्द्वतत्पुरुषविषयाणामित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्ति-
पक्षश्च । यदा वृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामेव वृत्तिः ।
यदाऽवृत्तिः पक्षः तदा सर्वेषामवृत्तिः ॥

(प्रदीपः) वृत्तिपक्ष इति । एकार्थीभाव इत्यर्थः । न
च समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावोऽवयवयोर्युक्तः । विरोधा-
दित्यर्थः ॥ यदाऽवृत्तिरिति । द्वन्द्वतत्पुरुषभाविनां पदानां
यदा व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) तदभावोऽवयवयोरिति । न चैकार्थीभावेपि
विभाषानुवृत्तिसामर्थ्यात्समासविकल्पोस्तु, तस्य सर्वत्र सामर्थ्येनैव
सम्बन्धस्य क्लृप्ततया समासेनासम्बन्धात् ॥ नन्वेवं द्वन्द्वयोग्यपदयो-
र्निष्कृष्य चार्थान्तर्भावेणैकार्थीभावे मानाभावः, पदत्रयस्यैव तैथे-
कार्थीभावकल्पनात् । एवं च द्वन्द्वो दुर्लभः । इदं वचनं तु प्रत्या-
ख्यातम् । चार्थे इति सूत्रं तु धवखदिरावित्यादौ चरितार्थम् । किं
चैवं द्वौ मुनी वंशौ प्रियौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वयोरव्ययीभावापत्तिः ।
तथा च स्वरे दोषः । एवं द्विस्त्रिंशत्प्रिया असेति शेषिकबहुव्रीहौ
संख्ययाव्ययेत्यन्तरबहुव्रीह्यापत्तौ बहुव्रीहौ संख्येय इति उजा-
पत्तिः सुचः श्रवणानापत्तिश्चेति चेन्न । निष्कृष्यैकार्थीभावस्यैव समा-
सादिनिमित्तत्वे मानाभावात्, समासान्तरं त्वनभिधानान्नेति
अधिकपष्ठिवर्षप्रसङ्गेन समर्थसूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितम् । द्वन्द्वेपि
बहुव्रीह्यवयव एव, न द्वन्द्वावयव इति होतृपोतृनेष्टोदातार इति
भाष्येण ध्वनितम् । नव्यानां तत्र प्रमाद एवेति दिक् ॥

(१२८३ बहूनां तत्पुरुषविधायकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः
समासवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः
समासो वक्तव्यः । द्वौ मासौ जातस्य यस्य सः
द्विमासजातः त्रिमासजातः । किं पुनः कारणं न
सिद्ध्यति ? । सुप्सुपेति वर्तते ॥

(प्रदीपः) द्विगोरिति । द्विगोर्निष्पत्त्य इत्यर्थः ॥ द्वौ
मासौ जातस्येति । कालाः परिमाणिनेति त्रिपदः
समास इष्यते । स च सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वाच्च
प्राप्नोति । तस्मिंश्च कृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयोः
समासः क्रियते कालान्ते द्विगौ पूर्वपदप्रकृतिसखो यथा स्यात् ।
बहुजात इत्यत्र च समासान्तः ॥

१ द्वन्द्वतत्पुरुषान्यतररूपेण भविष्यतामित्यर्थः । (र. ना.) २ विभाषा-
धिकारस्येत्यर्थः । (र. ना.) ३ वाग्वहपदप्रिय इत्यादावित्यादिः । (र. ना.)
४ निष्कृष्येत्यर्थः । (र. ना.) ५ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यादिरूपमित्यर्थः । (र. ना.)
६ विद्ध्ये इति शेषः । परिमाणि, परिच्छेद्यं तद्वाच्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्ध्ये
पदत्रयस्य समासो वक्तव्य इत्यर्थः । (र. ना.) ७ उत्तरपदेन करणेनेत्यर्थः ।

(उद्ध्योतः) भाष्ये—परिमाणिनेति । परिमाणिवाचको-
त्तरपदेनेत्यर्थः । समासपदं च सामर्थ्यात्तत्पुरुषपरम् । एवं च तेन
करणेन पूर्वयोर्द्विगुसिद्ध्ये त्रयाणां तत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ननु
द्विगोरन्येन समासाभावाद् द्विगोः समास इत्युक्तमत आह—
द्विगोरिति ॥ निष्पत्त्ये इति पाठः । निष्पत्ताविति पाठे निष्पा-
दने कर्तव्य इत्यर्थः ॥ तदुपपादयति—द्वौ मासाविति ॥

(विग्रहान्तरेण विधानवैयर्थ्यभाष्यम्)

एवं तर्हि इदं स्यात्—द्वौ मासौ द्विमासं द्विमासं
जातस्येति ॥

(प्रदीपः) द्वौ मासौ द्विमासमिति । समाहारे
द्विगुः । पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः ॥

(विग्रहान्तरदूषणभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । द्विमासजात
इति प्राप्नोति । द्विमासंजात इति चेष्ट्यते ॥

(प्रदीपः) स्वरे हि दोष इति । समासान्तोदात्तत्वेन
जाताकार उदात्तः स्यादित्यर्थः ॥

(दूषणान्तरभाष्यम्)

बहुजातश्च न सिद्ध्यति । बहुजात इति प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—बहुजातश्चेति । न संख्यादेः
समाहार इति तत्र समासान्तनिषेधादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न चैवं भवितव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः ॥ बहुजातस्तु
न सिद्ध्यन्ति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते परिमाणिनेति, नपुनरन्यत्रापि पञ्च
गवप्रियः दशगवप्रियः ? ॥

(१२८४ विधानसाधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादु-
त्तरपदप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः । अन्यत्र समु-
दायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदं प्रसिद्धम् । उत्तरपदप्र-
सिद्धेः 'उत्तरपदे' इति द्विगुर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रेति । पञ्चगवधन इत्यादौ बहुव्रीहौ
कृते पूर्वयोः समासान्तादिकार्यसिद्ध्ये एकार्थीभावे प्रागपि
सलेव पुनः समासः क्रियते । एतेन पूर्वोक्त इतरेतराश्रयदो-
षोऽपि परिहृतः ।

(र. ना.) ८ सति शिष्टस्वरस्य वलीयस्त्वेन द्विमासं जातस्य ऋतेति विग्रहे
समाहारद्विगोरनन्तरं जायमानसमासप्रयुक्तान्तोदात्तत्वमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ।
(र. ना.) ९ एतद्वचनेन त्रिपदतत्पुरुषे जाते पश्चात्तद्धितार्थेति द्विगौ सति
शिष्टत्वाद् इगन्तकालकपालेति विहितः पूर्वपदप्रकृतिसख एवेष्ट्यते इति भावः ।
(र. ना.) १० '—पदे प्रसिद्धे उत' ।

(उद्घोतः) एकार्थाभावे प्रागपि सत्येवेति । बहुव्रीहिसमासकृतैकार्थाभावे सत्येव तत्पुरुषभाविपदमात्रयोः पृथगेकार्थाभावाभावेपि समासः कियत इत्यर्थः । न च पृथगेकार्थाभावाभावेपि वृत्तिश्चेदत्रोत्तरपदग्रहणं व्यर्थम्, अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानादेव त्वयेव मयापि वारणीय इति वाच्यम् । द्विगुसंज्ञार्थत्वात् । तत्फलं तु द्विमासप्रिय इत्यादौ कालान्तद्विगुत्वप्रयुक्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति दिक् ॥ एतेनेति । निपदबहुव्रीहिसत्त्वेनेत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—उत्तरपदं प्रसिद्धमिति ।

(१२८५ वातिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञायाः मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? । पञ्चखट्वा दशखट्वा । “द्विगोः” इतीकारो मा भूत् । पञ्चगुर्दशगुः “गोरतद्धितलुकि” इति टजू मा भूदिति ॥ तद्धितार्थोत्तरपद० ॥ ५० ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रेति । यद्यर्थशब्दः स्यादर्थे यदि वाभिधेयवचनो ज्ञापकाच्च तद्धितोत्पत्तिः तदा मतुपस्तद्धितत्वात् तदर्थेऽयमेव समासः स्यात् न तु बहुव्रीहिः । अशेषत्वात् । तस्य तु चित्रगवादिरवकाशः । तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ पञ्चखट्वेति । पञ्च खट्वा यस्या विद्यन्ते इति यदि द्विगुः स्यात्तदा चावन्तः स्त्रियां भाष्यत इति पक्षे द्विगोरिति ङीप् प्राप्नोति पक्षे च नपुंसकत्वम् ॥ पञ्चगुरिति । तत्पुरुषत्वे सति टच् प्राप्नोति ॥ नन्वस्मिन् समासे सति मतुपः श्रवणं प्रसज्येत । न च द्विगोर्लुगिति लुगस्ति, प्राग्दीव्यत इत्यधिकारात् ॥ एवं तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्यम् । मतुपो लुग् वक्तव्य इति दोषः । तल्लुकि च ङीप्समासान्तौ प्रतिषेधादेव न भविष्यतः । पञ्च आढका यस्याः सा पञ्चाढकेलत्र तु ङीप् प्राप्नोति ॥ ५० ॥

(उद्घोतः) अशेषत्वादिति । अनुक्तसमासः शेष इति भावः । त्रिकतः शेषे तु परत्वाद्बहुव्रीहिसिद्धिरिति बोध्यम् ॥ एवं तर्हीति । केचित्तु तद्धितार्थेऽभिधेय इत्यर्थः । तद्धितोत्पत्ति-ज्ञापकं सजातीयापेक्षत्वात्प्राग्दीव्यतीयविषयमेव । किं चैतत्पक्षैकवाक्यतया स्यादर्थत्वेऽपि प्राप्तस्यानभिधानादनुत्पत्तिः स्यादिति सम्भावनायामपि लिङि, तन्मूलकमेव मतुप्सूत्रे मत्वर्थे द्विगावन्यतद्धितवन्मतुरपि स्यादित्याशङ्क्य द्विगोर्मत्वर्थतद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो यदि तन्नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति, सति तस्मिन्नेव सिद्धमित्युक्तम् । प्रत्ययप्रतिषेधारम्भेपि ङीप्टचोर्व्यावृत्तये इदमावश्यकमिति तदाशयः । तर्ह्येचनाभिप्रायेण चात्रैतयोरापादनमिति भाष्याशय इत्याहुः ॥ तत्र तु ङीप् प्राप्नोतीति । परिमाणान्तत्वादिति भावः ॥ न तद्धितलुकीति निषेधस्तु अपरिमाणान्तादिविषय इति तात्पर्यम् । पञ्चकुमारिरित्यादौ ङीपो लुक्प्राप्तिरपि बोध्या ॥ ५० ॥

(२५५ तत्पुरुषे द्विगुसंज्ञासूत्रम् ॥ २।१।३ आ. २ सू.)

४०० संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २।१।५१ ॥

(अनन्तरयोगस्यैव संबन्धाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमनन्तरे योगे यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञः, आहोस्वित्पूर्वमात्रे ? ॥

(प्रदीपः) संख्यापूर्वः ॥ ५१ ॥ इह कविदवयवोपेक्ष्यते, यत्रैतदुच्यते—अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, क्वचित्तु समुदायो यथा नान्तःपादमिति पाठे संहिताधिकारविहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः कियते, ततः संदेहात् पृच्छति—किमनन्तर इति ॥ पूर्वमात्र इति । अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्त्रिसूत्रीविहितस्तत्पुरुष एव गृह्यते । अन्यथा द्विगुनि व्याकरणस्यैव्ययीभावस्यापि द्विगुसंज्ञा स्यात् ततश्चेगन्ते द्विगाविति स्वरः प्रसज्येत ॥

(उद्घोतः) संख्यापूर्वो ॥ ५१ ॥ ततः संदेहादिति । व्याप्तिन्यायानन्तर्यन्याययोर्द्वयोरपि शास्त्रे आश्रयणादिति भावः ॥

(विशेषजिज्ञासाभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(विशेषप्रदर्शकभाष्यम्)

यदानन्तरयोगे । एकशाटीति “द्विगोः” इतीकारो न प्राप्नोति ॥ अथ पूर्वमात्रे । एकभिक्षा । अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एकशाटीति । एकः शाट इति पूर्वकालेति समासः । शाटशब्दश्चाकारान्तोस्ति तस्यैव कनि कृते शाटक इत्येवं रूपं संभवति ॥ एकभिक्षेति । भिक्षशब्दो षञन्तोस्ति । तथा च भिक्षदं न प्रकाशयेदिति प्रयोगः । तत्रैको भिक्ष इति पूर्ववत् समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीलोप-जन्याद् ङीप् प्रसज्येत । यथा जनानां पदं जनपद इति समासे कृते समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते ॥

(उद्घोतः) इहापि स्त्रीत्वमिति । एकभिक्ष इति तु नेष्यत एवेति भावः ॥

(प्रथमपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्त्वनन्तरे ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमेकशाटी ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

ईकारान्तेन समासो भविष्यति—एका शाटी एकशाटी ॥

१ यस्य विभक्तिरूपनिकस्य समासो विहितस्तत्सादित्यर्थः । (र. ना.)

२ प्रत्ययप्रतिषेधवचनाभिप्रायेणेत्यर्थः । (र. ना.)

३ लुक् तद्धितलुकीत्यनेनेति भावः । (र. ना.)

४ उपजन उत्पत्तिः । (र. ना.)

(प्रदीपः) ईकारान्तेनेति । शाठशब्दात्मातिसङ्क्षेपे
लीपि कृत इति भावः ॥

(उद्द्योतः) लीपि कृत इति । एतद्वाच्यं । लिप्यतः
मन्त्रे भावः ।

(समाधानभाष्यम्)

इह तर्ह्येकापूरी "द्विगोः" इतीकारो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एकापूरीति । एकधागादत्राप्येति पूर्वमन्त्र-
मासः । अत्र द्विगुत्वे सत्यकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां
भाष्यत इति द्विगोरितोत्तरः सिध्यति नान्यथा । केवल्य-
पूर्वपदः पुंसि पठेत इति जातिलक्षणो लीप् नास्ति ॥

(द्वितीयपक्षान्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमेकमिक्षा ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

टायन्तेन सह समासो भविष्यति—एका भिक्षा
एकमिक्षा ।

(प्रदीपः) टायन्तेनेति । भिक्षाशब्देन नमाते कृते
अत इत्यधिकारात् लोचभाव इत्यर्थः । भिक्षाशब्दश्च गुरोश्च
ह्रस्व इति त्रिषां ध्रुवाद्यते । दादन्त इत्यनेन पक्षे
नपुंसकत्वं न भवति । व्यवस्थितविभाषादित्यादि ॥ नमाते
ह्रस्वत्वे क्रियते पञ्चराट् पञ्चराट्तीत्यादी तत्रैव वा नान्यं विधी-
यते । भिक्षाशब्देन लनमिधानात्समासो न भवतीति मन्यते ।
नान्यथा तत्रैकमिक्षाति स्यात् ॥

(उद्द्योतः) शाठ्योरिति च्छे परिगणितव्यवस्थितविभाषा-
संख्यानद्वेष्टादरचेराह—यत्रापो ह्रस्वत्वमिति । स नपुंसक-
मिति प्रकरणात्समासोद्विगुविषये एव सप्तम्युत्तरिति भावः ॥ ननु
भिक्षाशब्देन समाने वक्ष्यामितीत्यादि समासोद्विगुभाष्यं एकमिक्षा-
त्यपि स्यादत आह—भिक्षाशब्देन ध्वनमिधानादिति । अत्र
मानं चिन्त्यम् ॥

(आक्षेपान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—सप्तर्षयः 'इगन्ते द्विगौ' इत्येव स्वरः
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) सप्तर्षय इति । दिप्तसंख्ये संख्याया-
मिति समासः ॥

(प्रथमपक्षान्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्यनन्तरे ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमेकापूरी ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

समाहार इत्येव सिद्धम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरत्र समाहारः ॥

(उद्द्योतः) कः पुनरिति । अनेकविषयवाच्य समाहा-
रस्य एकस्य तदर्थमगवात् प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यत्तद्दानं संभ्रमो वा ॥

(प्रदीपः) यत्तदिति । एकमप्यपूर्णं कश्चित् कृपणो
दददनेकमिति मन्यते । दाने श्रद्धातिशयाद्वा महर्षेणाद्वा अनेक-
स्मिन् च संभ्रमः स एकस्मिन् अपि कर्तव्यो भवति ॥

(उद्द्योतः) दददनेकमिति । अवयवगतवहुत्वसावयवि-
न्यारोपात्त गीर्णः समाहारोऽयं सूत्रम् इति भावः ॥ कर्तव्यो
भवतीति । एकापूरी कियत इत्यादी प्रतिप्रतीयेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्हि पञ्चहोतारो दशहोतारः । "इगन्ते
द्विगौ" इत्येव स्वरः न प्राप्नोति ॥

(द्वितीयपक्षान्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि—पूर्वमात्रे ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं सप्तर्षयः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

"अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसि" इत्येवमेतत्सिद्धम् ॥

(प्रथमपक्षान्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु—अनन्तरे ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पञ्चहोतारः दशहोतारः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

"आद्युदात्तप्रकरणे द्विषोदात्तादीनां छन्दसि" इत्येव सिद्धम् ॥ संख्यापूर्वो ॥ ५१ ॥

(प्रदीपः) अथ चेति । पूर्वत्रापारितोषेणैतदुच्यते ।
भाष्यायामपि सप्तर्षिषादन्तोदात्त इत्युच्यते । प्रकृतिस्वरपूर्वपद-
स्यात् । अत एवैकदातीत्यादावपि द्विगुस्वरभावः ॥ ५१ ॥

(उद्द्योतः) पक्षद्वयेऽपि सप्तसंख्यानद्वयेन स्वरसिद्धेः साम्यस्य
वाच्यमिति—पूर्वत्रापारितोषेणेति । अन्तोदात्त इत्युच्यते इति ।
अथ बीजं चिन्त्यम् । किं च प्रथमादिगणपाठेन लोकेऽन्तोदात्त-
सप्तर्षमिति बोध्यम् ॥ प्रकृतिस्वरपूर्वपद इति बहुमीदृः ॥ के-
चित्तु पक्षयोः साम्येऽपि पूर्वमात्र इति पक्षस्य फलाभावाद्बहुमिति-
भेदत्वाच्च नादर इत्याहुः ॥ ५१ ॥

(२५६ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । ३ आ. १ सू.)

४०१ कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ २।१।५२ ॥

(उदाहरणनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ॥

१ विभाषा अस्ति षष्ठः । (२. ना.) २ एकापूरीशब्दार्थमिह । (२. ना.) ३ यत्तद्वाच्यं नान्यमन्यथा । केवलो मन्यते । (२. ना.) ४ अपूर्वत्वादि । (२. ना.) ५ आदर । (२. ना.) ६ भाष्येऽपि हो-
लादिः । (२. ना.)

७ अक्षेपम् । (२. ना.) ८ सप्तर्षिषादन्तोदात्तत्वमिति भावः । (२. ना.)
९ पञ्चहोतारोद्विगुत्वात्त्वमिति भावः । (२. ना.) १० पूर्वमात्र इति बोध्यम् ।
स्यादिः । (२. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

वैयाकरणस्वसूचिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं व्याकरणं कुत्सितम्, आहोस्विद्वैयाकरणः? ॥

(प्रदीपः) कुत्सितानि ॥ ५२ ॥ किं व्याकरणमिति । अयं भावः—शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते वैयाकरणश्चौर इत्यादौ मा भूदिति । तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वाच्चास्ति कुत्सा, नापि तदधीयानस्य ॥

(उद्ध्योतः) कुत्सितानि ॥ ५२ ॥ इष्यत इति । तथैव लक्ष्यदर्शनात्प्रत्यासत्तेश्चेति भावः ॥ चौर इति । यथा खसूचनेन व्याकरणाध्ययनस्य निष्फलत्वं प्रतीयते न तथा चौर्येणेति भावः ॥ नापि तदधीयानस्येति । एवं च प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साभावादित् नोदाहरणमित्याशयेन भाष्ये किं व्याकरणमित्यादि प्रश्न इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वैयाकरणः कुत्सितः । तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति ॥ कुत्सितानि ॥ ५२ ॥

(प्रदीपः) वैयाकरण इति । यः पृष्ठो निष्प्रतिभत्वात् खं सूचयति अहो गगनं निर्मलमिति प्रश्नं विस्मारयितुम्, स निष्फलव्याकरणाध्ययनत्वात् कुत्सिते ॥ तत्स्थमपीति । आश्रयदोषादाश्रितस्यापि निष्फलत्वात् कुत्सा ॥ ५२ ॥

(उद्ध्योतः) आश्रयदोषादिति । स चाप्रतिभत्वम् । अयं च निष्फलत्वे हेतुः ॥ ५२ ॥

(२५७ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । ३ आ० ४ सू०)

४०३ उपमानानि सामान्यवचनैः ॥

२ । १ । ५४ ॥

(उपमानोपमेयभावनिर्याधिप्रकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि । किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयम्, आहोस्विदन्यदेवोपमानमन्यदुपमेयम्? ॥

(प्रदीपः) उपमानानि ॥ ५४ ॥ कानीति । सूत्रानुरोधेन बहुवचनं कृतम् ॥ किं यदेवोपमानमिति । अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद् बहुलविवक्षायाः प्रयोजनाभावादेकवचननिर्देशः ॥ ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वविषये संदेहा-

भावात् प्रश्नानुपपत्तिः ॥ अयं भावः—शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति श्यामत्वं सर्वाश्रयव्यापि यद्यभिन्नं विवक्षितं तदा तद्वारेण शस्त्रीदेवदत्तयोरुपमानोपमेयत्वात्तस्य च तयोरविशिष्टत्वात् तद्वारकस्तयोरभेद इति यदेवोपमानं तदेवोपमेयमित्यभ्युपगतं भवति । न चैतद्युक्तम् । शस्त्रीशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथाधारभेदात् श्यामत्वस्य भेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्तास्थयोः श्यामगुणयोर्भेदाच्चास्ति तद्वारक उपमानोपमेयभावः—इति ॥

(उद्ध्योतः) उपमानानि ॥ ५४ ॥ उपमानत्वं साधारणधर्महेतुकपरिच्छेदकरणत्वं, तद्वति तस्य रूढत्वात् । तच्चोपमेयसंकाङ्क्षम् । तत्रोपमानोपमेयपदार्थयोरभेदो भेदो वा । रावण इव रावणः चन्द्र इव मुखमित्युभयत्रापि इवशब्ददर्शनात् ॥ तत्र यदि सर्वथाऽभेदे उपमानोपमेयभावस्तदा तत्र तद्वत्तभूयोधर्मपरिच्छेदधत्वरूपोपमेयत्वासंभवः । अत एव सर्वथा भेदेपि नेत्याशयेन पृच्छति—भाष्ये—कानि पुनरिति । उपमेयात्सर्वथाऽभिन्नानि सर्वथा भिन्नानि वेत्यर्थः ॥ साधारणधर्मरूपेणाभेदस्तत्तद्वृत्तेः भेद इति त्वसौ न जानाति । तदेवाह—किं यदेवेति । एवकारेण तयोरत्यन्तभेदः सूचितः । एवमन्यदेवेत्यनेनात्यन्तभेदः सूचितः । कर्मकरणरूपार्थभेदेपि द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकस्य गौरिव गौरिति प्रयोगस्य दर्शनात्सर्वत्र तथैव किमिति प्रश्नः । किं इहोपमार्थ इति भाष्ये उपमानोपमेयभावबोधकेवादिशब्दप्रयोगे किं फलं कर्मकरणत्वरूपोपमानोपमेयत्वबोधस्यैकत्रासंभवादित्यर्थः ॥ द्वितीयोपमानव्यवच्छेदार्थत्वे तु नोपमानत्वादिव्यवहारः । किंच गोसदृशो गौरित्यादिनैव तद्व्यवच्छेदबोधसंभवेनावाचकैतत्प्रयोगोऽसंगतः, सौष्टव्यस्याभेदेऽप्यङ्गीकारेण नास्यावाचकत्वमिति भावः ॥ उपमानोपमेयभावप्रतीतानुपमा, तदभावेऽनन्वय इति बोध्यम् ॥ गौरिवगौरिति । अत्र पक्षेऽप्येवोदाहरणत्वेन तत्र चोपमानत्वाद्यप्रतीत्या सर्वथेवादिषडित-प्रयोगस्य बोधकस्य मुख्यस्यासंभव इति उपमोदाहरणासंभवः प्रकृतसूत्रवैयर्थ्यं चेति तात्पर्यम् ॥ गौरिर्वाक्यं इति । अयं भावः—सर्वथा भेदे तत्स्वीकारे इदमुदाहरणं वाच्यम्, तच्चायुक्तं, साधारणधर्ममूलकोपमानोपमेयभावाप्रतीतेरिति केचित् ॥ एकत्वविषये संदेहाभावादिति पाठे एकत्वरूपे विषये संदेहविषयत्वाभावादित्यर्थः ॥ अयं भाव इत्यादिग्रन्थेनोच्यमानो भावः कथं भाष्याक्षरस्वरसिद्धः । किं च शस्त्रीश्यामेत्यादौ शस्त्रीशब्दवैयर्थ्यस्योपमानोपमेयभावासंभवस्य च भाष्येनुक्तेस्तस्य निर्दलेति बहुश्रुता विचारयन्तु ॥ वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । तेन कस्यचिद्विशेषस्यानभिधानादिति भावः ॥ श्यामत्वमात्रप्रतीतेः श्यामापदेनैवोपपत्तेः । एवं चोपमाप्रयोजकीभूतसाधारणधर्म आश्रयभेदेऽप्येक इति तयोरैक्यशङ्का, अनेक इति मते धर्मभेदात्तद्वेदशङ्केति तात्पर्यम् ॥

१ 'निष्फलत्वाद् व्याकरणस्य निष्फलत्वं' । २ नहि चौर्येण वैयाकरणस्याप्रतिभत्वं सूच्यते किन्तु खसूचनेनेति भावः । (र. ना.) ३ इत्यन्तं सूचयति क्रियान्वयि न तु प्रश्नाकारप्रदर्शनम् । (र. ना.) ४ सूत्रस्थबहुवचनान्तपदानुरोधेनेत्यर्थः । (र. ना.) ५ तयोरभेदे संदेहाभावादित्यर्थः । (र. ना.) ६ स्वगतेत्यादिः । चन्द्रेण हि स्वगताल्हादकत्वरूपसाधारणधर्मेण मुखमनारल्हादकालपरिच्छिद्यते इति भावः । (र. ना.) ७ परिच्छेदकरणत्वस्य हि स निरूपकत्वेन परिच्छेदसाक्षात्त्वमिति भावः । (र. ना.) ८ अभेदे भेदे चेत्यर्थः । (र. ना.) ९ अन्यगतभूयोधर्मैर्हान्यत्परिच्छिद्यमानं दृष्टमिति भावः । (र. ना.) १० सर्वथाभेदे साधारणधर्मवत्त्वानुपपत्त्या तत्परिच्छेदधत्वरूपोपमेयत्वासंभवादित्यर्थः । (र. ना.) ११ कर्मकरणरूपार्थयोर्भेदस्य लोकप्रसिद्धत्वेऽपीत्यर्थः । (र. ना.) १२ अभेदेऽपीत्यादिः । (र. ना.) १३ काशी-

द्वि० ५०

मुद्रितानुकारि B. A. S. मुद्रितपुस्तकेपि 'कइहोपमापदार्थः' इति लभ्यमानस्तु पाठो भाष्यादर्शनमूलक एवेति बोध्यम् । वस्तुतस्तु अयमपि पाठः रसंगत एव । तथाहि—उपमाबोधकस्य पदस्येवादेरिह कोऽर्थः किं फलमिति तदर्थः । (र. ना.) १४ क इहोपमार्थ इति भाष्ये उपमापदं तद्वोधकपरम्, तथा चोपमाबोधकेवादिपदप्रयोगस्येह किं फलमित्यर्थो लब्धः । (र. ना.) १५ लोके इति शेषः । (र. ना.) १६ द्वितीयसदृशव्यवच्छेदबोधसंभवेनेत्यर्थः । अवाचकेति । सदृशवाचकेत्यर्थः । इवशब्दस्य हि उपमानोपमेयभावसमानाधिकरणसादृश्यवाचकत्वं न तु सदृशवाचकत्वमिति । (र. ना.) १७ उपमानोपमेयभावासमानाधिकरणेत्यादिः । (र. ना.) १८ यदेवोपमानं तदेवोपमेयमिति पक्षे इत्यर्थः । (र. ना.) १९ एतत्प्रतीकदर्शनेन 'गौरिव गौः' 'गौरिवाक्यः' इत्युदाहरणद्वयं लेखकप्रमादादुचितं भवेत्, इति बोध्यम् ।

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(प्रदीपः) किं चात इति । स्ववाचाभिप्रायनभिप्राय-
वितुं प्रश्नः ॥(उद्द्योतः) स्ववाचेति । करणम् । गगनरेण शक्तिता ।
प्रयोजनकृतां तु प्रश्ना बोध्यः ॥

(प्रथमपक्षे आक्षेपभाष्यम्)

यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयम्, क इहोपमार्थः
—गौरिव गौरिति ॥(प्रदीपः) गौरिवेति । व्यक्तिगतानां भेदानां शब्दे-
नासंस्पर्शात् सानान्यमुखेन श्रव्यावैश्यादिति भावः ॥(उद्द्योतः) शब्देनासंस्पर्शादिति । कैयटकप्रशस्याख्याने
अस्योपयोगिभ्यः, साधारणभनेन गौत्वसंकेतेन गौरित्वस्य
वैयर्थ्यमिति गगनाख्यायां दोषोपपत्तेः । केनित्वाख्यातपूर्वपक्षे
स्वैयं व्याख्येयता ॥

(द्वितीयपक्षे आक्षेपभाष्यम्)

अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेयम्, क इहोप-
मार्थः—गौरिवाश्व इति ॥(प्रदीपः) गौरिवाश्व इति । अत्यन्तभेदविज्ञाना-
मिदमुच्यते । यदा त्वश्वस्य जात्यादिभेदे प्रतिपादनाद्गुणोत्पत्ते
तदा भयस्त्वोपमानोपमेयभावः ॥(उद्द्योतः) अत्यन्तेति । अस्मात्तत्र उक्तं एव ॥ यदा
विवेति । इदमपि कैयटोक्तपूर्वपक्षव्याख्यायां चित्तं, यदन्तत्वनन्ता-
व्यस्याप्येकत्वेनानेकत्वेन वा तदाप्युपमानोपमेयभावासंगत्यादिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः
तत्रोपमानोपमेये भवतः ॥(प्रदीपः) किञ्चित्सामान्यमिति । श्यामत्वसाधार-
भेदाद्देवोप्याश्रीयते गुणजातेरेकत्वादेनोपमीत्यर्थः ॥(उद्द्योतः) भाष्ये—एवं तर्हि यत्र किञ्चिदिति । शब्दो-
पात्तप्रत्येकपक्षेण शर्मात्यदेवदत्तत्वादिना भेदः, श्यामत्वादिसाधा-
रणपक्षेण चाभेद इत्यर्थः ॥ ननु गुणानामाश्रयभेदाद्भेदेन कथं
तेषां सामान्यत्वमित्यत आह—श्यामत्वसाधारणेति ॥ भेदो-
प्याश्रीयते इति । भेदो यद्यप्याधीयत इत्यर्थः ॥ तथापीति शेषः ।

१ किञ्चित् इति प्रत्येकपक्षः । श्रुतितां तु उपमानोपमेययोर्भेदाभेदसंदेहाश्रयम् ।
(र. ना.) २ अयोधनादित्यर्थः । (र. ना.) ३ तेन च स्थेन भेदाभावेनोपमानो-
पमेयभावसंभवादिति भावः । (र. ना.) ४ कैयटोक्तप्रशस्याख्यानेन गौ-
दोषोपपादनस्याविवेकित्यर्थः । (र. ना.) ५ काशीमुद्रितामुपादि B. A. S.
मुद्रितपुष्पके 'धर्मेण वा भेद' इत्युपलब्धमानपाठस्यापारम्पर्यम् । तस्य
प्रामाण्यत्वे तु चार्थ एव वाच्य इति वक्ष्यम् । (र. ना.) ६ यत्र सामान्यत्वेकार
इति भावः । (र. ना.) ७ यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषोपमानोप-
मेये भवत इत्युक्तमर्थोपमानपदनिर्वचनेन प्रदर्शयितुं सिद्धयती आह—मानं
हीत्यादि । अयं भावः, उपमानपदे निपातनात्तत्पुरुषो नत्वययमीभाव उपमा-
नानीति प्रयोगात्तत्पुरुषः । तथा च मानस्य समीपेऽवस्थितमर्थानामातिभिद-
नमुपमानपदेनोच्यते । लोके च मानं प्रत्येकं इत्युक्तमिति निर्वाहः । श्रौत्यादिः
साकल्येन ज्ञानार्थमुपादीयते । प्रत्येकं गौरिवेति । अत्र हि प्रत्येकं मानं
स्वगतैः कैयटैः पूर्वैरेव गौरि न परिचिन्तयति । किन्तु साकल्येन मर्यादना ।

गुणजातेरिति । गुणत्वव्यपन्नजनेरित्यर्थः । एवं च श्यामगुणस्य
भेदसि श्यामत्वेनैकत्वात्सामान्यतः साधारणभनेनेति ध्वनितम् । अत्र
सिद्धान्तपक्षे तु मन इव दानो देवदत्त इत्यादेरेव गदितप्रयोगस्य
संगत्वेन गौरिव गौरित्वात्तत्पुरुषमानत्वात्प्रतीत्यनन्वय इति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं चकच्यमेतत् ? ॥

(प्रदीपः) किं चकच्यमिति । यद्योपवर्णितं वचनेन
विना वचनं प्रतिपत्तुं शक्यमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? । मानं हि नामा-
निर्वातज्ञानार्थमुपादीयते—अनिर्वातमर्थं श्यास्यामी-
ति । तत्समीपे यद्यात्यन्ताय समीपे, तदुपमानं,
गौरिव गवय इति । गौरिनिर्वातः गवयोऽनिर्वातः ॥(प्रदीपः) इतरो निर्वचनेन यथोक्तं प्रतिपादयितुमाह—
नहीति ॥ मानं हीति । यथा प्रत्यादि । तेन हि साकल्ये-
न मेयं परिच्छिद्यते ॥ तत्समीप इति । मानस्य समीप
इत्यर्थः । परिच्छेदवशात् यानीप्यं परिकल्प्यते न त्वत्र मुख्यं
यानीप्यमस्ति ॥ उपमानानीति निपातनात्तत्पुरुषः । अव्य-
यीभावे ऐतद्रूपं न स्यात् ॥(उद्द्योतः) भाष्ये—मानं हीति । अनिर्वातार्थस्य साक-
ल्येन साकल्यं हि तत्त्वम् । यथा प्रत्यापज्ञातस्य परिमाणरूपार्थस्य
साकल्येन साकल्यं, न तथोपमानम् । गौरि गवयं कतिभिश्चि-
न्तयति तद्वैतार्थमिति न साकल्येनेत्याशयेनाह—साकल्येनेति ॥
एवं च तदत्यन्ताभेदेन परिच्छेदेनान्येति—प्रत्येकं गौरित्वादी
परिच्छेपे तद्रूपारोपात् । भेदेनैव वा प्रत्येकं परिमाणमित्यादौ । त-
दुक्तं भाष्ये—'अत्यन्तायेति' इदमन्यम् । आत्यन्तिकाभेदेनात्य-
न्तिकभेदेन वा तत्परिच्छिन्नमिति । इदं तु भेदाभेदाभ्यामिति विशेषः ॥
चन्द्रेण तुल्यमित्यादावप्यार्थोपमाप्रतीतायस्त्वेव भेदाभेदप्रतीतिरिति
बोध्यम् ॥ परिच्छेदवशादिति । सत्तारत्न्यादिति भावः ॥ अव्य-
यीभावे यद्युपचयनासंगतेराह—निपातनादिति । हीनार्थकोपशब्देन
कर्णधारणस्य मुख्यत्वम् । भाष्ये समीपशब्देन हीनत्वमेवोपलक्ष्यते ।
उपोधिकेचेत्यादावुपस्य हीनार्थत्वदर्शनादित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्वातः स्यात्
गौरिनिर्वातः, तेन कर्तव्यं स्यात्—गवय इव गौरिवेति ॥

गौरिव गवय इत्यादावुपमानं तु गवादि स्वगतैः साकल्येनैवैरेव कैयटैः श्रु-
तैः भिन्नैरेव परिच्छिन्नमिति न तु साकल्येन गवात्मनैव निर्वातस्याप्यवश्यस्य
मानस्यस्य स्वगतैः साकल्येन तथात्वात्तत्पुरुषमानत्वं गवादेः । गौरिनिर्वातः
गवयोनिर्वात इत्यनेनानिर्वातस्यापत्तत्वं प्रदर्शितम् । उपमानपदनिर्वातमाह
तत्समीपे इत्यादि । यद् गवादिर्मानस्यमेवेन भेदेन वा समीपे परि-
गवयादिकं परिच्छिन्नमिति किन्तु भेदाभेदाभ्यां परिच्छिन्नमिति । पूर्वोपमानो
भावस्थले भेदाभेदमानलोकारात् । तत् मानस्य समीपे अर्थात् मानादून
मानं हि मेयं भेदेनाभेदेन वा परिच्छिन्नमिति प्रत्येकं गौरि, प्रत्येकस्य
मित्यादौ, न तु भेदाभेदाभ्याम् इति । यद्य मानस्य समीपेऽवस्थितं तदेव
मानमित्यर्थः । (र. ना.) ८ भेदेनाभेदेन वा परिच्छेदे हि स्वगतोप्यव-
धिकरणरूप उत्पत्तौऽस्ति न तथा भेदाभेदाभ्यां परिच्छेदे इति गवादेः प्र-
तिरूपमानादप्युल्लेखेनोपमानत्वमिति भावः । (र. ना.) ९ निर्वातस्यो
हेतुनेत्यर्थः । (र. ना.) १० गवयस्याप्युपमानत्वं कर्तव्यं स्यादित्यर्थः । (र.

(प्रदीपः) कामं तर्हीति । ततश्च व्यवस्था न प्राप्नोतीति भावः ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

वाढं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) वाढमिति । अपेक्षानिमित्तकः पितापुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयभाव इति न कश्चिदोष इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अपेक्षानिमित्तक इति । निरूपकापेक्षानिमित्तक इत्यर्थः ॥ पितापुत्रादीति । ज्ञानप्रदत्वाद्यत्र पुत्राणामपि पितृत्वव्यवहारस्तद्विषयोऽयं दृष्टान्तः ॥ जातिस्मरत्वे जन्मान्तरविषयो वा ॥

(उदाहरणनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरिहोदाहरणम् ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । अयं भावः—यदा शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव वर्तते श्यामाशब्दोऽपि तस्यामेव तदा समासेनोपमेयाया देवदत्ताया अभिधानं न प्राप्नोति । अथ श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते तदा वैयधिकरण्यात् समासाप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्यात्समासे मृगीव चपला मृगचपलेति पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥

(उद्ध्योतः) किं पुनरिति । अत्यन्तभेदाभेदयोरुपमानत्वाभावात्प्रश्नः । क पुनरिति प्रश्ने कैयटोक्तो भाव उचित इति केचित् ॥ न प्राप्नोतीति । उभयोरपि पदयोरैकार्थवृत्तित्वादिति भावः ॥ वैयधिकरण्यादिति । सादृश्यसंबन्धेन शब्दाः श्यामावाच्यदेवदत्तायामन्वयेन सामर्थ्येण वैयधिकरण्यमित्यर्थः । अत्र हि समानाधिकरणेनेति वर्तते । इदमुपलक्षणं, सामान्यवचनत्वाभावाच्चैत्यपि बोध्यम् । समानविभक्तित्वमुपमानोपमेययोर्न स्यादित्यपि बोध्यम् ॥ पुंवद्भाव इति । सामानाधिकरण्यनिमित्तककर्मधारयत्वनिमित्तक इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

शस्त्रीश्यामा ॥

(प्रदीपः) शस्त्रीश्यामेति । साधारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थवृत्तिः शब्दः सामान्यवचनशब्देन वचनग्रहणाद् गृह्यते, यथा गुणवचनशब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यवाची ॥

(उद्ध्योतः) साधारणधर्मविशिष्टेति । अनेन सामान्यवचनत्वं समर्थितमुपमेयदेवत्ताभिधानं च । तस्यामेवोभयं वर्तते इति वक्ष्यमाणरीत्या च सामानाधिकरण्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते ? ॥

(प्रदीपः) क पुनरिति । उभयथा दोषदर्शनात् प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) इदं तात्पर्यमजानानः पृच्छति—भाष्ये—क पुनरिति ॥

१ अयं सुदूरानुधावनश्रमो व्यर्थः । एकस्मिन्नेव स्वपुत्रनिरूपितपितृत्वस्य स्वपितृनिरूपितपुत्रत्वस्य च संभवात् । (र. ना.) २ विभिन्नार्थं बोधकत्वादित्यर्थः । (र. ना.) ३ तथा प्रश्ने हि शस्त्रीश्यामाशब्दे एतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपपादनं कैयटस्य संगच्छते नान्यथा । तथाहि—शस्त्रीश्यामाशब्दे एतदप्रवृत्त्या केदं प्रवर्तते इति प्रश्नसंगतिः स्यादिति । वस्तुतस्तु किं पुनरिहेति प्रश्नेऽपि कैयटोक्तो भावः संगच्छत एव । तथाहि—शस्त्रीश्यामाशब्दस्योदाहरणत्वासंभवात्किं

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

शश्यामित्याह ॥

(उद्ध्योतः) एकदेशिन उत्तरम्—शश्यामिति । समुदायेन तर्दभिधानोपपत्तेः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

केन तर्हीदानीं देवदत्ताऽभिधीयते ॥

(प्रदीपः) केनेति । पूर्वपदोत्तरपदयोरुपमानवृत्तित्वे तद्वतिरिक्तशब्दान्तराभावात् प्रश्नः ॥

(उद्ध्योतः) केनेति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह—पूर्वपदेति । अवयवातिरिक्तसमुदाये मानाभाव इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

समासेन ॥

(प्रदीपः) समासेनेति । स्वाभाविकत्वादार्थाभिधानस्यान्यपदार्थग्रहणमन्तरेणाप्यश्वकर्णादिवजातिविशेषस्य शस्त्रीश्यामादिकः समास उपमेयस्य वाचक इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वन्यपदार्थग्रहणाभावात्कथं समासस्योपमेयवृत्तित्वेऽपि आह स्वाभाविकत्वादिति । वस्तुतोतिरिक्तत्वाभावेऽपि बुद्धिकल्पितः कश्चित्सोऽस्त्विति भावः ॥ अश्वकर्णादिवजातिविशेषस्येति । अश्वकर्णादिर्यथा जातिविशेषस्येत्यर्थः ॥ अश्वकर्णादिर्जातिविशेषस्येति कचित्पाठः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति न सिद्ध्यति ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । गुणवचनस्याश्रयलिङ्गानुविधायित्वात् स्त्रीलिङ्गेन श्यामाशब्देन समासे कृते रूपस्याप्रसिद्धिः ॥

(उद्ध्योतः) स्त्रीलिङ्गेनेति । एतेन पुल्लिङ्गश्यामशब्देन समासे रूपसिद्धिरिति नाशङ्क्यमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

“उपसर्जनस्य” इति ह्रस्वत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) उपसर्जनस्येति । अप्राधान्यादुपसर्जनत्वं मन्यते । समासवाच्यत्वादुपमेयं हि प्रधानम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति, तित्तिरिक्तमाषी कुम्भकपाललोहिनी—अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यदि तर्हीति । ह्रस्वविधौ कृत्रिममेवोपसर्जनं गृह्यते न तु लौकिकमपि, कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायालौकिकग्रहणे दोषप्रसङ्गाच्च । तित्तिरिक्तमाषी कुम्भकपाललोहिनीत्यत्रोपमानस्य पुत्रपुंसकलिङ्गत्वात्समासात् प्राक् स्त्रीप्रत्ययो नास्ति । समासे कृतेऽनुपसर्जनाधिकाराद् ङीष्ङीपोः प्रतिषेधः प्राप्नोति । सत्यपि वा ङीप्सतिशिष्टत्वादुपमानस्वरं वाधित्वा ङीप्स्वरः प्राप्नोति ॥

पुनरिहोदाहरणमिति प्रश्नाशयः । क पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते, केन तर्हीदानीं देवदत्ताऽभिधीयते इति वक्ष्यमाणभाष्यादपि कैयटोक्तो भाव एव साधुः प्रतीयते । (र. ना.) ३ सामानाधिकरण्ये हि समानविभक्तित्वं नीलो घट इत्यादौ दृश्यमिति भावः । (र. ना.) ५ किं पुनरिहोदाहरणमिति भाष्यव्याख्यावसरे उपपादितरीत्येत्यादिः । (र. ना.) ६ उपमेयं तत्पदार्थः । (र. ना.)

(उद्द्योतः) दृष्टिमनेवेति । अन्तर्लक्ष्यमानापरित्यागिति बोध्यम् । सामान्यवचनं तत्त्वमयमिति दृष्ट्या इदानीमुक्तं न तदेति भावः ॥ ननु लौकिकमपीति । देवलोकादिभिरन्यथैः ॥ द्रौपदसदृशेति । आचारान्यन्तमहर्षिः सामान्यवचनं । अन्तर्लक्ष्यद्वयैः ॥ पुनर्पुनरेवेति । निमित्तः पुनरुक्तः, इन्मरुपालं द्वापम् ॥ सीमन्तयो नाम्नीति । तन्मन्त्रादिभिरन्यथाप्यनेति । चैरन्यथाप्यनेति भावः ॥ दीपदीपोः । अन्तर्लो दीपं दग्धादुद्भासादिनि निदिष्टोः ॥ मन्त्रवि वेति । दग्धादुद्भासादित्यादी । अनुपपन्नत्वात् तदन्तर्लक्ष्येनान्यथाप्यनेति भावः । अत्र च द्रौपद्या च शालव्येनादिसिद्धिः ॥ उपमानस्वरः । पूर्वपदमन्तरेणः । दीपस्वरोऽन्तर्लोऽर्थः । एवं च निदिष्टत्वात्तन्मन्त्रेण शेष इति भावः ॥ आप्तस्य तु नात्रैव सरसः ॥ अन्तर्लक्ष्येनादे त्वानम् ॥

(समाधानमाप्यम्)

एवं तर्हि शक्यमेव शस्त्रीशब्दो वर्तते, देवदत्तायां इयमाशब्दः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । ततः पूर्वोक्तदोषानावः । शस्त्रीशब्दानां देवदत्त इति इयमाशब्दस्य देवदत्तचित्तात्, तिसृषु रिक्तत्वाभावेति लक्षणस्यान्तेनोपपन्नमिति समाधानमाप्यम् ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

एवमपि गुणो न निर्दिष्टो भवति । यद्वाः शस्त्रीयां गुणाः—तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । इयमाशब्दस्य देवदत्तमित्यनेन चरितार्थात्तच्छस्त्रीगतो गुणो न निर्दिष्टः स्यादित्यनेन गुणनिमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु इयमाशब्दस्य इयमित्यनेन देवदत्तादनिपादकत्वात्पुनर्गुणनिर्देश इत्यत्र आह—शस्त्रीगतो गुण इति । सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति नवेनेन, एवं च इयमाशब्दस्य सामान्यवचनत्वान्नान्य इत्यनेन बोध्यम् ॥ अनियतगुणनिमित्तैः । सर्वेणनिपदा प्रतीपमानसादृश्येनैव ॥

(समाधानमाप्यम्)

अनिर्दिष्टयमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्यथा—‘चन्द्रमुखी देवदत्ता’ इति यहव-अन्ते गुणाः, या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ॥

(प्रदीपः) चन्द्रमुखीति । अयं भावः—यत्रानिर्दिष्टेपि गुणो र्देवदत्तवद्भासादुपमानमित्यनेन प्रतीपते तत्रोपपन्ने श्रुतः सन्निधानादुपमानं कथं न स्मर्यते ॥

(उद्द्योतः) उपमानमित्यनेनेति भावः ॥ उपमाननिमित्तत्वेनेति भावे उपमानत्वप्रतीतिनिमित्तत्वेनेत्यर्थः ॥ कथं न स्मर्यतेति । उपसिद्धत्वेन प्रत्यासत्त्या चेत्यर्थः । एवं च

आप्यादिषः धानिगन्धीर इत्यत्र मधुरम्यसकाद्विज्ञातस्य । उक्तं स्या सामान्यप्रयोगत्वेनोपमितसमासाभावे ॥ चन्द्रमुखीत्यत्र चन्द्रोऽस्मादोपसर्जनमिति वीप् ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

एवमपि ‘समानाधिकरणेन’ इति वर्तते । व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति ॥

(प्रत्याक्षेपेण समाधानमाप्यम्)

किं हि वचनात्त भवति ? ॥

(प्रदीपः) किं हि वचनादिति । इत्यनेन प्रकरणं श्रुत्वा बाध्यत इत्यर्थः ॥

(समाधानमाप्यम्)

यद्यपि तावद्वचनात्समासः स्यात् । इह खलु शृगीव चपला मृगचपला समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पुंवद्भाव इति । पुंवत्कर्मेधारयजाती-यदेदीयेष्वित्यनेन ॥ नन्वर्त्तापूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् मृग-क्षीरादिवन्मृगचपलेति भविष्यति । यद्यप्यन्यत् त्रियाद्यापद-नन्तत्वं पुंसस्यपि पुंवद्भावेन श्रीप्रत्यये निवृत्ते नास्ति श्रील-क्षणविशेषावगतिः । प्रत्ययविशेषात्तु श्रीत्वप्रतिपत्ता जाति-माशोपादानेपि तत्प्रतीतिर्भवति । सा च बहिरङ्गत्वात् श्री-प्रत्ययोरपिनिमित्तं न भवति ॥ एवं तर्हि प्रतिपत्तिर्गौरवप्रस-सादेतदत्र भाष्यकारेण नाश्रितम्, गलन्तरसंभवाच्च ॥

(उद्द्योतः) आप्ये—समानाधिकरणलक्षण इति । पूर्वप-दार्थस्य सादृश्यसंदर्भेनोपरपदार्थत्वेन व्यधिकरणत्वादिति भावः ॥ पुंवत्कर्मेधारयेति । एतेन चपलशब्दस्य त्रियादित्वान्मृगाद्यशब्दस्य जातिरुद्भूतत्वात् कर्मण्य पुंसत्वमित्यपीत्यर्थः ॥ अस्त्रीपूर्वपदस्येति । जातिनामनिवृत्तायां मृगशब्देन समास इति भावः ॥ बहिरङ्गत्वा-दिति । प्रकरणादिषामेकमदीतिकत्वेन लक्षणम् । शृगीव चपलेति विग्रहे त्वन्यतिक्रम्यायाश्चान्येनैवैवै भावः ॥

(सिद्धान्तिसमाधानमाप्यम्)

एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते । एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्तत इति । इतरथा हि चक्षुषेक्ष्यं स्यात् ॥

(प्रदीपः) तदर्थयेति—एवं तर्हीति । शस्त्रीसादृश्यादे-वदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते, सादृश्यनिमित्तादनेदोपचाराद्, यथा गौर्वाहीक इति । पूर्वोक्तस्याश्रयेण च शक्या उपमानवाचित्व-नवत्येयम् ॥

(उद्द्योतः) ननु शस्त्रीशब्दस्य कथं देवदत्तायां वृत्तिरव-आह—सादृश्यादिति ॥ तस्याचटे—सादृश्यनिमित्तादिति ।

१ तदर्थयेति श्रुत्यामेवोभयं वर्ततेति सिद्धिः । (२. ग.) २ आह-
इत्यनेन विहितप्रत्ययान्तोद्भासने पर्यवसानमिति भावः । (२. ग.)
३ अनुपपन्नत्वात् तदन्तर्लक्ष्येनान्यथाप्यनेति भावः । (२. ग.)
४ ‘इयमाशब्दस्य देवदत्तत्वम्’ । ५ अत्र च सादृश्यवचनमात्रमात्रमिति
भावः । (२. ग.) ६ ‘चन्द्र’ । ७ उपपन्ने ह्युपपत्तिर्गुणनिमित्तत्वेनैव
कथं न स्मर्यते । (२. ग.) ८ एवं हि वचनात्तन्मन्त्रेण शेष इति भावः
प्रतीतिः । (२. ग.) ९ उपमानानां विहितप्रत्ययान्तौ त्वेव प्रकरणेन

समानाधिकरणेति बाध्यते । इति किंच बाधयेत्सादृश्यादिति भावः । (२. ग.)
१० श्रीकर्तव्याप्यमिति शेषः । (२. ग.) ११ अनापत्तेर्यं तर्हीत्यादिना । (२. ग.)
१२ अद्वयो मियादिभिरिति, आश्रयेत्तस्यां निषेधादिति भावः । (२. ग.)
१३ साम्यां मतिरिति पुंवद्भावस्य कर्मधारयादौ पुंवत्कर्मेधारयेत्यनेन मति-
मववदिति भावः । (२. ग.) १४ अन्यथा समासे मृगीचपलेति स्यादिति
भावः । (२. ग.) १५ उद्द्योतशब्दः इयमाशब्दस्यैवोद्भवः देवदत्तामेव
वर्तते इत्यर्थः । एवं पूर्वोक्तमिति । (२. ग.)

तत्प्रयोजकसाधारणधर्मरूपान्निमित्तादित्यर्थः । परिच्छेदकश्यामश-
ख्यभिन्ना परिच्छेद्या श्यामा देवदत्तेति बोधः । एतच्च मञ्जुष्यायां
विस्तरेण प्रपञ्चितम् ॥ पूर्वावस्थेति । यद्यपि पुंवत्वानुरोधाद्वा-
क्येपि अभेदान्वय-आवश्यको, वृत्तौ वृत्तेः प्राक् च यत्र सामाना-
धिकरण्यं तत्रैव पुंवत्वप्रवृत्तेस्तथापि यदा केवलस्य प्रयोगस्तदा
तद्वचनत्वमित्यभिमानः ॥ परे तु उपमानानीत्यस्य तत्त्वेन बोध-
कानीत्यर्थः । इवशब्दसमभिव्याहाराच्च वाक्ये तत्त्वेन बोधकता,
वृत्तौ तु समासशक्तिवलादित्युपमानवाचित्वाभावशङ्क्य निर्दला,
इवशब्दश्च स्वसमभिव्याहृते उपमानत्वद्योतकः । शस्त्रीपदस्य तत्स-
दृशपरत्वमिवोद्योतयतीति तु न युक्तं, योत्यर्थे समभिव्याहृतपदा-
र्थविशेषणताया एव स्वभावसिद्धत्वात् । अत एव णिच्तरवादीनां
द्योतकतापक्षस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतेति शब्देनोद्धेतो भाष्य इत्याहुः ॥

(समाधानभाष्यशेषभाष्यम्)

यदि तावदेवं विग्रहः करिष्यते—शस्त्रीव श्यामा
देवदत्तेति । शरूयां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् ॥

(प्रदीपः) यदि तावदिति । यदा श्यामाशब्दो देव-
दत्तायां वर्तते शस्त्रीशब्दः शरूयामेव तदा शस्त्रीगतं श्यामत्व-
मनेकगुणसंभवे गुणान्तरव्यवच्छेदाद्योपमानिमित्तं प्रतिपाद-
यितुं श्यामेत्यपेक्षणीयम् ॥

(उद्ध्योतः) उपमानिमित्तमिति । उपमा सादृश्यं तन्नि-
मित्तं शस्त्रीगतं देवदत्तागतं वा श्यामत्वं प्रतिपादयितुं तत्तद्वत्त्वेन
बोधयितुमित्यर्थः । उभयत्र श्यामत्वप्रकारकबोधस्तत्र न स्यादिति
भावः । इदं च दशमे लिङ्गभेदादिरूपोपमादूषणप्रस्तावे काव्यप्रका-
शतट्टीकादौ स्पष्टम् । उपमानतावच्छेदकारोपेणाभेदान्वयादेवोपमा-
नोपमेययोः समानविभक्तित्वनियमः ॥ [अपेक्ष्यं स्यादिति भाष्यस्य
तत्त्वेन बोधार्थमित्येवार्थः]

(समाधानभाष्यशेषभाष्यम्)

अथाप्येवं विग्रहः करिष्यते—यथा शस्त्री
श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति । एवमपि देवदत्तायां
श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् ॥

(प्रदीपः) अथापीति । यदा शरूयामेव शस्त्रीशब्दो
वर्तते श्यामाशब्दोपि तस्यामेव, तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रति-
पादनाय श्यामेत्यपेक्षणीयम् । न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनो-
भयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि गुणो न निर्दिष्टो भवति । बहवश्च
शरूयां गुणाः तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति ॥

(प्रदीपः) अत्रापि दोषमाह—एवमपीति । यदा
शस्त्रीसादृश्यादेवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा कं गुणमाश्रित्य
सादृश्यमाश्रीयतामित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) तस्यामेवेति सिद्धान्तपक्षेपि शङ्कते—एवम-
पीति भाष्ये । शरूयां श्यामगुणानिर्देशादिति भावः । तदाह—कं
गुणमिति । शरूयां तीक्ष्णत्वादिवहुगुणसत्त्वादिति भावः ॥

१ इवोपमेयपदरहितस्य शस्त्रीशब्दस्य श्यामाशब्दस्य च यदा शरूयामेव
प्रयोगस्तदा वस्तुगत्या देवदत्तोपमानाभूतशस्त्रीबोधकत्वं शस्त्रीशब्दस्येत्यभिमान-
इत्यर्थः । अभिमानोक्तिविविधं तदोपमानत्वेनोपमानबोधकत्वाभावाच्छस्त्री-
शब्दस्य उपमानानीत्यनेन परिग्रहो न स्यादिति । एतदेव परित्विलादिना
वक्ष्यति । (र. ना.) २ श्यामत्वमिति प्रतिपादयितुमित्यनेनान्वेति । (र. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्र-
त्ययः । तद्यथा—चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चन्द्र-
गुणाः । या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ॥

(प्रदीपः) उत्तरं तु पूर्वमेव व्याख्यातम् । यद्यपि पूर्वयो-
रपि पक्षयोरेव परिहारोस्ति तथापि ह्रस्वस्त्रीप्रत्ययस्वरपुंवद्भा-
वासिद्ध्या पूर्वं पक्षद्वयं परिहृत्यार्थं पक्ष आश्रितः ॥

(उद्ध्योतः) उत्तरयति—अनिर्दिश्यमानस्यापीति । यत्रा-
निर्देशेपि बहुगुणवति वस्तुनि तात्पर्यवशाच्च कश्चिदेव गुणः प्रती-
यते तत्रोपमेये श्रुतस्तत्रादिना कथमुपमानं न संभन्यत इति भावः ।
तद् ध्वनयन्वक्ष्यति—श्यामाशब्दः शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्य-
मानो विशेषवचन इत्यादि ॥ एष परिहार इति । इतरथा
हि बह्वपेक्ष्यं स्यादित्युक्तदोषस्येत्यर्थः ॥ पुंवद्भावासिद्धयेति । उभ-
यस्य श्यामत्वप्रकारकबोधोपासिद्धयेत्यपि बोध्यम् ॥

(१३२० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपमानसमासे गुणवचनस्य
विशेषभाक्त्वात्सामान्यव-
चनाप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्
सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात्—शस्त्रीश्यामेति ।
श्यामाशब्दोयं शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशे-
षवचनः संपद्यते । तत्र सामान्यवचनैरिति
समासो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) उपमानसमास इति । शस्त्रीश्यामा देव-
दत्तेत्यत्र शस्त्रीशब्दसन्निधौ श्यामाशब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्री-
गतं श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति, न च शस्त्रीस्यो गुण आश्र-
यान्तरे वर्तते इति सामान्यवचनत्वाभाव इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) पदार्थद्वयगतश्यामत्वोक्तावपि सामान्यवचन-
त्वहानिरिति शङ्कते—भाष्ये—उपमानसमास इति ॥ न च
शस्त्रीस्थ इत्युपलक्षणं उपमानोपमेयस्य इत्यर्थः । भाष्ये शस्त्रीश-
ब्देनेत्युपलक्षणमुपमेयेन चेत्यस्यापि ॥

(१३२१ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा श्यामत्वस्योभयत्र
भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य
सामान्यवचनत्वस्य प्रसि-
द्धिः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

न वा एष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ श्यामत्वस्यो-

३ तीक्ष्णत्वसूक्ष्मत्वादिगुणव्यवच्छेदायेत्यर्थः । (र. ना.) ४ तथाच
समानविभक्तिकत्वनियमोपपत्त्यर्थमपि 'तस्यामेवोभयं वर्तते' इति स्वीकार्यमिति
भावः । (र. ना.) ५ अयं पाठो यद्यपि वाराणसी B. A. S. उद्धृतपुस्तक-
योरपि वक्ष्यमाणस्य "उपमानसमासे" इति वार्तिकस्यावतरणिकातः पूर्वमेवो-
पलभ्यते, तथापि तत्र लेखकप्रमादजत्वस्यैव संभवेन योग्यस्थाने स्थापितः ।

भयत्र भावात् । उभयत्रैवात्र इयामत्वमस्ति शक्यां देवदत्तायां च । तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य । तद्वाचक-
श्चात्र इयामाशब्दः प्रयुज्यते ॥ किंवाचकः ? । उभ-
यवाचकः । इयामत्वस्योभयत्र भावात् तद्वाचक-
त्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वं प्रसिद्धम् । सामा-
न्यवचने प्रसिद्धे सामान्यवचनैरिति समासो भवि-
ष्यति ॥ नाद्यर्थं स एव सामान्यवचनः यो यद्गुणं
सामान्यमाह, द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सा-
मान्यवचन एव ॥ अथ वा सामान्यवचनैरित्युच्यते ।
सर्वश्च शब्दोन्त्येन शब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषव-
चनः संपद्यते । त एवं विज्ञास्यामः—प्रागभिसंब-
न्धाद्यः सामान्यवचन इति ॥ उपमानानि ॥ ५४ ॥

(प्रदीपः) नवेति । शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात् इयाम-
गुणसंक्षिपानान् यादृशं शस्त्रीशब्दमलमन्यविलक्षणं तादृशं
देवदत्ताया इति संप्रत्ययाद् उभयसाधारणं इयामत्वं भवति
सामान्यमिति न कश्चिदोपः । तत्र सादृश्यं सामान्यमुच्यते
गुणो वा द्विवृत्तिर्भोज्यमिदमेव विवक्षितः सामान्यम् ॥
सर्वश्चेति । शब्दान्तरसंबन्धे सर्वः शब्दो विशेषवाचि-
त्वात्सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनग्रहणोपादान-
सामर्थ्याच्छब्दान्तराभिसंबन्धात्समासरूपात् प्रागः शब्दः
सामान्यवचनः स पृथक्, केवलश्च इयामाशब्दः इयामगुणवि-
शिष्टं स्तित्वयुक्तं द्रव्यमाश्रमाहेति सांप्रतिकामात्रे भूतपूर्वगत्या-
श्रयणात्सिद्धमिदम् ॥ ५४ ॥

(उद्योतः) शस्त्रीशब्दोपादानेति । उपमानशब्दोपा-
दानेति कचिरपाठः । अयमेव युक्तः । अयं भावः—शरणादी-
नामुपमानत्वेनोपादानात् उपनेयसापेक्षत्वेन इयामाशब्द उपनेयायां
वर्तते, तस्य च उपनेयोपमानेप्यन्वयः । एवं बोधयश्चित्तगुणवाचक-
त्वेन तस्य सामान्यवचनत्वमिति भावः ॥ नन्वेवमपि तयोर्गुणयो-
राश्रयभेदाद्रेदेन सामान्यस्योभयवृत्त्येकधर्मस्य न वाचकमेतदत
आह—आहशमिति । सादृश्यमूलकानेदाध्यवसायेन सामान्यवच-
नमेति भावः ॥ सादृश्यमिति । सादृश्यमूलकानेदनापन्नं इयाम-
त्वमित्यर्थः ॥ गुणो वेति । क्रियादेरप्युपलक्षणमेतत् ॥ अभिज्ञत्वेन
विवक्षित इति । ऐक्यमूलकानेदाध्यवसानादित्यर्थः ॥ अनेदेनेति
कचित्पाठः ॥ भाष्येऽप्युभयवाचक इत्यनेन ऐक्यमूलकानेदाध्य-
वसानमुभयप्राप्त्यर्थं दर्शितः । अन्यथा वाचकताया वस्तुतोऽनेक-
इयामगुणनिरूपितायाः सत्त्वेन न चावश्यमिलादिग्रन्थोऽसद्वत् एव
स्यात् ॥ अथ बहुगतसामान्यवचनस्यैव ग्रहणेऽपि न क्षतिरित्याह—
अथ वेति । अत एवार्थपक्षयोः इयामापदस्य सामान्यवचनत्वनि-
र्वाहः ॥ सामान्यवचनग्रहणेऽपि । सामान्यवचनपदेलर्भः ॥
समासरूपादिति । इदमुपलक्षणं वाच्यसापीति दिक् ॥ ५४ ॥

(२५८ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । १ आ. ५ सू.)

४०४ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामा-
न्याप्रयोगे ॥ २ । १ । ५५ ॥

(सामान्याप्रयोगप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

सामान्याप्रयोग इति किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह मा भूत्—पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः, पुरुषोऽयं
व्याघ्र इव बलवान् ॥

(प्रदीपः) उपमितम् ॥ ५५ ॥ पुरुषोऽयं व्याघ्र इव
शूर इति । उपमानप्रतिपादनपरमेतत् । वैयधिकरण्यादेवात्र
समासस्याप्रवृत्तिः । यदा तु व्याघ्रशब्दः द्यौर्वादिः पुरुषार्थ एव
वर्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समासेन भाष्यम् । तत्र
यदा प्रकरणादिवशाद्विधत्तसाधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामा-
न्याप्रयोगे सति समासः । यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशि-
ष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति
तदा समासमावाय सामान्याप्रयोगग्रहणम् ॥

(उद्योतः) उपमितम् ॥ ५५ ॥ उपमानप्रतिपादनेति ।
उपमानप्रतिपादनेत्यर्थः ॥ एतत् । इवपदितं वाक्यम् ॥ वैयधिकर-
ण्यादेवेति । व्याघ्रस्येवार्थसादृश्ये संबन्धेनान्वय इत्यभिमानः ॥
यद्वा त्विति । वाक्येपीति भावः । इवशब्दस्तु तत्रतोपमानत्वयो-
क्त इति बोध्यम् । इदमेव युक्तं, पूर्वसंज्ञोक्तभाष्यस्वरसात् समान-
विभक्तित्वनियमाच्च ॥ साधारणगुणवचनेति । भाष्यादिभः
क्वातिगन्मीर इत्यादी तु मयूरसंज्ञादित्वात्समासः ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

सामान्याप्रयोग इति शक्यमवच्छम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्यचित् भवति—पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः,
पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवान् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षम-
समर्थं भवतीति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्
“सामान्याप्रयोगे” इति प्रतिषेधं शास्त्रि, तज्ज्ञाप-
यत्याचार्या ‘भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि
समासः’ इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ।
राजपुरुषोभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः । अत्र
वृत्तिः सिद्धा भवति ॥ उपमितम् ॥ ५५ ॥

(प्रदीपः) भवति वै प्रधानस्येति । न्यायसिद्ध एवार्थे
लिङ्गदर्शनमिदम् । प्राधान्यादेवानेकोपकारकोपकार्यत्वाविरोधा-
त्समासस्य सिद्धत्वात् ॥ ५५ ॥

१ अनेनेत्यर्थः । (२. ना.) २ सादृश्यमूलकानेदाध्यवसायस्यैक्यमूलका-
नेदाध्यवसायपक्षयोरेत्यर्थः । (२. ना.) ३ इयामाशब्दसंबन्धेनेति समास-

पाठः साक्ष्यः । पुरुषे इति शेषः । अभिमानोक्तिरीलस्य ‘इदमेव युक्तमित्यादिना
स्वमेव ब्रह्मति । (२. ना.)

१ अमामस्य विधिप्रत्येकपक्षपक्षवादिति भावः । (र. ना.) १० अतल्लोपायं
विशेषणविशेषणोरिति वृत्तप्राप्तमिति भावः । (र. ना.) ११ बहुरिति । (र. ना.)
१२ व्यापकत्वव्यापकत्वमाह हस्तपः । हस्तमिमान इति । भावे पूर्वपक्षिण इति
शेषः । अग्रिमप्रतीतिविशेषण विपक्षविशेषणस्य यथ विधेयत्वविशेषणस्ये इति ।
यत्तपामे सिद्धाप्रतीतिरिति । (र. ना.) १३ 'विशेषणत्वेन' । १४ आप्यायानप-
रिणामप्रतीतिरिति शेषः । (र. ना.)

(भाक्षेपभाष्यम्)

कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विचक्षिता भवन्ति तिला विशेषणत्वेन, तेन कर्तव्यं तिलकृष्णा इति ॥

(प्रदीपः) इतरो यथोक्तं न्यायमदुष्ट्या “विषयमात्र-
निबन्धनत्वमनेन विशेषणविशेष्यभावस्य प्रतिपादितं, विचक्षा-
याश्चातृयादनियमात् प्रयोगानियम इति नन्यगानः
वृच्छति—कामं तर्ह्यिति ॥

(उद्योतः) विवक्षामाप्तेति । यदातदादर्श्या विवक्षिता
इति शब्दश्च भाष्यस्योद्देशेन विपरीतप्रतिपक्षौ च योजन् ॥ विशेष-
णविशेष्यभावस्येति । परिच्छेदकपरिच्छेदभावस्येत्यर्थः । प्रति-
पादितमित्यस्य ‘इति च पुंश्च’ इति शेषः ॥ स्वातन्त्र्यादिति ।
प्रयोजकुरिति शेषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । नह्ययं द्वन्द्वः—तिलाश्च कृष्णा-
श्चेति । न खल्वपि पृष्ठीसमासः—तिलानां कृष्णा
इति । किं तर्हि ? द्वाविगौ प्रधानशब्दौ एकस्मि-
न्नर्थे युगपद्वच्यन्ते । न च द्वयोः प्रधानशब्दयोर-
एकस्मिन्नर्थे युगपद्वच्यमानयोः किञ्चिदपि प्रयोज-
नमस्ति, तत्र प्रयोगादेतद्वन्तव्यम्—नूनमत्रान्यत-
रत्प्रधानं तद्विशेषकं चापरमिति । तत्र त्वेतादौ
संदेहः—किं प्रधानं किं विशेषणमिति । न चापि
क संदेहः यत्रोभौ गुणशब्दौ । तद्यथा—खलुखलः
कुलखल इति । यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमन्यतरो गुणः,
तत्र यद् द्रव्यं तत्प्रधानम् । तद्यथा—‘शुक्लमाल-
मेत’ ‘कृष्णमालमेत’ न पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती
भवति । अथयं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षति ॥

(प्रदीपः) नह्ययमिति । नहि गुणद्रव्याचिनोर्द्वन्द्व
उपपद्यते । गुणवचनस्य द्रव्यापेक्षत्वादसामर्थ्येद्वन्द्वेन सहजव-
क्षया असम्भवात् । यदि तु द्वन्द्वः स्यात्सद्विषय तिलकृष्णा इति
प्रयोगः ॥ न खल्वप्येति । गुणं तद् पृष्ठीसमासनिषेधादिति
भावः ॥ प्रधानशब्दादिति । प्रथमान्तावित्यर्थः । अनेन
पृष्ठीसमासविपरीतत्वं कथितम् ॥ एकस्मिन्नर्थे इत्यनेन तु
द्वन्द्वविपरीतत्वं कथितम् । द्वन्द्वे हि सर्वपदार्थानां प्राधान्या-
जालि सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थेऽवस्थानम् । एतच्चावयवार्थपेक्ष-
योक्तम् । समुदायार्थपेक्षायां तु समुदायलक्षण एकस्मिन्नर्थे
सर्वेषां पदार्थानां वृत्तिरस्त्येव ॥ प्रधानशब्दयोरिति ।
परस्परविशेषणत्वेनानुपकारकयोः स्वतन्त्रयोरित्यर्थः ॥ यत्रो-
भाविति । द्वयोरपि गुणत्वाद् द्रव्यव्यवधानेन क्रियासाधन-
त्वाविशेषादिति भावः ॥ यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमिति ।
तत्र नास्ति संदेह इति वाक्यशेषः ॥ यद् द्रव्यमिति ।
साक्षात् क्रियासाधनत्वादिति भावः ॥ ननु तिलशब्दो जाति-
वाची न द्रव्यवाची । तत्र जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्यदि द्रव्य-

वाचीत्युच्यते तदा कृष्णशब्दोपि गुणविशि-
ष्टद्रव्यवचनं भाष्यत इति नानयोः कश्चिद्विशेषः
उत्पत्तिप्रशङ्गाविनाशाच्चातिद्वयं न जहाति ।
द्रव्याद्व्यतिरेको जातेः प्रत्याप्यते । नहि भवति
गौः इति । किं तर्हि ? ‘गौः प्रायलेयः’ इति ।
तमकमेव द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यव-
च्यते । गुणाः पुनरुपाविनधापायिनश्च, पटस्य शुक्ल-
रिप्ता अपि द्रव्यात् स्वशब्देन गुणाः प्रत्याप्यन्त इ-
कत्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेन
नर्हति । एतद्वयायाभ्रयेण वैदिकव्यवहारे निदर्शन-
मिति—तद्यथेति । श्वेतं छागमालमेतेति च
थेताभावे कृष्णच्छाग आलभ्यते छागाभावे तु शुक्लस्य
न्तरस्यालम्बो नास्ति ॥

(उद्योतः) द्रव्येण सहविवक्षया इति । साक्षात्

वक्रिषायासनन्यथादिति भावः ॥ यदि स्थितिः । ननु सौ-
न तथाप्रयोग इति भावः ॥ भाष्ये विपरीतविशेषणविशेष्य
विशेष्ये निति नानेन समासे तथाप्रयोगः समासान्तरेणापि नै-
कम् ॥ भाष्ये—तिलानां कृष्णा इति । कृष्णा भवयवा इत्यर्थः
निषेधादिति । एवं चतदुत्तरं तिलकृष्णा इति भाष्ये कचि-
द्रव्यमानोऽपाठ इति बोध्यम् । एवं च न द्वन्द्वपृष्ठीसमासार्थावितः
प्रतीकं नापि तत्र साधुत्वं किं त्वभेदः प्रतीयते तत्रापि न साधु-
त्वमिति सर्वथा तद्रूपभाव इति भाष्यार्थः ॥ पूर्वध्वनितं विपरी-
तविशेषणविशेष्यभावात्संभवं स्फुटयति—किं तर्ह्येत्यादिना ॥
द्रव्यस्यैव प्राधान्यादौकारात्प्रधानशब्दाविलसंगतमित्याशङ्क्या—
प्रथमान्ताविति । तत्र वाच्यार्थे यन्मुख्यविशेष्यं तदभिज्ञाप-
कत्वाद् द्वितीयप्रथमान्तमपि प्रधानत्वेनोक्तमित्यर्थः । इदं प्रथमान्तेन
निर्गम इति पदे । परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पदे समानवि-
भक्त्यन्तावित्यर्थः । तद् ध्वनयत्याह—अनेनेति ॥ एतच्चावयव-
धेति । निष्पदान्याभिप्रायेणेत्यर्थः । समासे तु द्वन्द्वेपि एकाधी-
नादसत्त्वाद्गौरेकार्थवृत्तिरनवस्थेयत्वाद्—समुदायार्थपेक्षाया-
मिति ॥ भाष्ये—युगपद्वच्यन्ते । प्रयुज्येते ॥ परस्परिति ।
प्रथमान्तयोरिति शेषः ॥ भाष्ये—यत्रोभौ गुणशब्दादिति ।
क्रियाया अपि उपलक्षणमेतत् । अत एव खलुखलानित्यस्य खले-
त्यस्य क्रियात्वेपि न धृतिरित्याहुः ॥ कुटावामन इति वेगल-
गुणोदाहरणं, तत्प्रधानं विशेष्यतास्यविषयतावदित्यर्थः ॥ न च
शब्देनेति । जातिप्रवृत्तिनिमित्तकेनेत्यर्थः ॥ शब्देन जातेर्द्रव्य-
व्यतिरेकाप्रतीती हेतुरुपायित्वापायित्वम् । उपायापायासुवृत्तिविनाशी
द्रव्ये सत्वेव ॥ भाष्ये—भवइयं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षतीति ।
संनिहितपदोपात्तं छागादीति शेषः । तद्गुणकं द्रव्यविशेषमवश्यमेव-
क्षते तदभावे गुणमात्रेण शास्त्रार्थसिद्धिं न मन्यते इति द्रव्य-
प्रधानमित्यर्थः ॥ भाष्यसंवाक्यमपि छागपदपठितमेवेत्याशयेनाह—
थेतच्छागमिति । एवं चासुखदीक्षितः देवदत्तसोमयाजीत्यादयो लोके
प्रयुज्यमाना अप्यसाधव इति बोध्यम् । एवं च कृष्णोपक्रमेण वाक्ये-

१ ‘पर्व’ । २ ‘ताः शु’ । ३ द्रव्यस्यैव विशेष्यत्वम् गुणस्यैव विशेषणत्वमिति
निबन्धनत्वात् इत्यर्थः । (र. ना.) ४ विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षामात्र-
निबन्धनत्वमितिपक्षावित्यर्थः । योजमिति । यदा तदा विवक्षिता इति पदव्यत्य-
समुद्दिष्टस्य योजनमित्यर्थः । (र. ना.) ५ काशी Bengal Asiatic
Society मुद्रितपुस्तकालये ‘उत्स’ इति शोधितं दृश्यते । ६ पृष्ठमीदि ।

(र. ना.) ७ पदानामिति पाठः शोभनो भाति । (र. ना.) ८ ‘द्रव्यमपि-
रिप्ता जातिः’ ॥ ‘द्रव्यमप्यतिरेको जातेः’ । ९ उपलब्धाधिपत्यवर्णाया गोपलमिति
विग्रहः । (र. ना.) १० द्रव्यशब्दस्यैव विशेष्यत्वाद्गौरेण तिलकृष्णा इत्या-
दीनामसाधुत्वे चेत्यर्थः । (र. ना.) ११ पृष्ठीकरीला विशेष्यविशेष्यभावमिति-
रिक्तपरिच्छेदपरिच्छेदकभावाद्गौरे चेत्यर्थः । (र. ना.)

विशेषभूता एव हिताः कृष्णगुणमाश्रयान्तरेभ्यो निर्वर्तयन्तीति न
हिनानां परिच्छेदकानि ॥ एतेन विशेषणतास्यविषयता-
यदेव परिच्छेदकं भेदकं चेत्युक्तम् ॥ राजपुरुष इत्यादी च विशेष-
धत्तानि पुनरपि तानि भेदकानां नानादिति सिद्धम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं तर्हिमीदृशं प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगप-
द्व्यवस्येत्—वृक्षः शिक्षयेति ? ॥

(प्रदीपः) कथं तर्हितीति । द्वयोरपि जातिशब्दत्वाद्
द्रव्यव्यतिरात् प्रधानत्वात्प्राप्त्यन्तरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) शिक्षयावृक्षयोरपि सामान्यविशेषवाचित्वेन विशे-
षविशेषनभावमादाद्भावे—द्वयोरिति ॥ नास्त्यन्तरस्येति ।
एतेरेकैकैः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतद्योग्यद्वयकः समावेष्टः । नष्टवृक्षः शिक्षा-
पाति ॥ विशेषणम् ॥ ५६ ॥

(प्रदीपः) नैतयोरिति । आर्षेयकमस्मिन्नस्तीत्यर्थं
आदिसाधनप्रत्ययः ॥ अर्थं भावः—यदा प्रथमत एव विशेष
उपक्रम्यते शिक्षयेति तदा वृक्षविशेषस्यैव प्रक्रान्तत्वाद्विशेषस्य
न सामान्यान्विचाराद् वृक्षनशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाव्यम् ।
यदा तु प्रथमं सामान्यसुत्रकम्यते वृक्ष इति तदा तद्विशेषणाय
शिक्षापादात् उपार्श्वगतानो विशेषणेषु भवतीति शिक्षयावृक्ष
इत्येव भाष्यम् ॥ अत्र केन्द्रिदाहुः—शिक्षापादा अपि फल-
व्यवच्छेदशोपाधीयमानो वृक्षः किमिति विशेषणं न भवति,
ततश्च भवितव्यं वृक्षशिक्षापेक्षयोरिति ॥ तदुक्तम् । वृक्षत्वस्य
व्यापकत्वात्तद्व्यापकत्वात् दूरात्प्रथमतस्तत्संश्लेषलम्भाद्विशे-
षत्वमेव । शिक्षापातं तु स्वल्पविषयत्वात् पश्चाद् ग्रहणाय
शुद्धादिगुणकत्वात्तद्विशेषणमेवेति नास्ति प्रयोगस्यानियमः ।
तथा च वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्ष-
त्वाभावे फलपुष्पादिशुद्धादानं किञ्चन इति न्यायविद् आहुः ॥
नष्टवृक्ष इति । ननु फलमस्त्येव ॥ नैतदस्ति । वृक्षप्रतीति-
न्ययानेन फलप्रतीतेरुत्पादाद्द्विहिरात्त्वाद्, वृक्षावसायस्य प्रागु-
त्पादादन्तरात्त्वात् ॥ विशेषणं विशेष्येणेति द्वयोरुपादानं
विस्मयार्थम् । संवन्धिशब्दत्वादेवान्यन्तरणेतरस्याक्षेपात् ॥
बहुलग्रहणाय तक्षकः सर्पं लोहितस्त्रक्षक इत्यादी समा-
साभावः ॥ ५६ ॥

(उद्घोषः) भाष्ये आवश्यक इत्यस्य नियत इत्यर्थः ॥
कादाचित्काले अस्त्येवेति भावः । तदेवोपपादयति—यदा प्रथ-
मत एवेति ॥ यदा तु प्रथमत इति । अनेन च न केवलं गुण-
द्रव्यसमन्वितादरे द्रव्यस्य आश्रयत्वमित्येव नियमः । किं तु व्याप्य-
व्यापकजातिसमन्वितादरे व्यापकस्य विशेष्यत्वमित्यपीति बोध्यते ।
वृक्षप्राधान्ये हेतुद्वयं प्रथमत उपलम्भादिति महाविषयत्वादिति च,

१ किन्तु विशेष्यत्वपरिच्छेदकत्वयोः समावेश इत्यर्थः । (र. ना.) २ पुरु-
षस्यापि द्वावसंस्तराजः पदसंस्तराजस्य व्यापकत्वदर्शनादित्यर्थः । (र. ना.)
३ किन्तु तत्र वृक्षस्य व्यापकत्वात्तद्व्यापकस्य विशेष्यत्वमेवेति भावः । अस्त्ये
मेतदमे । (र. ना.) ४ अथर्वं भाव आवश्यकम्, भावे मनोव्यादित्वाद् इत्यु-
क्तिः ५१

महाविषयत्वमेवोपपादयति—व्यापकत्वादिति ॥ विशेष्यत्व-
मेवेति । विषयताविशेषरूपमित्यर्थः । फलव्यवच्छेदाय वृक्षशब्द
इत्यपि नैत्याह—तथा चेति ॥ वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनि-
धिर्भूतो भवति, ननु तद्वृक्षाभावे तदीयफलपुष्पादानमित्यन्वयः ।
वृक्षविशेषःखदिरादेरिति पौष्टः पाठः । वृक्षाभावे फलेत्यादिश्च ।
एवं च फलं न वृक्षसमवया तदर्थं इति तात्पर्यम् ॥ तदाह—
भाष्ये—नष्टवृक्ष इति । तथा च शिक्षापोषकमे वृक्षपदयोगो
नेन भावः । शिक्षापा तु वृक्षोत्प्लेवेति वृक्षोपक्रमे अनलेव शिक्षा-
पाप्रयोग इति बोध्यम् ॥ वृक्षप्रतीतिव्यवधानेनेति । एतेन
सुव्युत्पादाप्रवृत्त्यानादितिसुत्रस्वरसेन शिक्षापादिशब्दानामपि फले
सुस्पष्टतया शिक्षापातं वृक्षत्वमन्विचारीति नष्टवृक्ष इति भाष्यम-
संगतमित्युक्तम् । उपः प्रत्याख्यानैवि वृक्षसंवन्धित्वेनैव तदो-
पात् । आरी दि शिक्षापाशब्दाद् वृक्षस्यैव प्रतीतिः । पश्चात्त-
न्वित्तेन फलसंज्ञायात् ॥ नन्वन्तरात्तैवि फलार्थकत्वात्तद्व्याप्य
वृक्षपदप्रयोगो भविष्यति, तत्र च द्रव्यवाचित्वेन विशेष्यत्वानियमा-
स्ययोगानियमो भविष्यत्येवेति चेन्न । नष्टवृक्षः शिक्षापा प्रतिशेखीति
भाष्यार्थात् । एवं च फलरूपार्थत्वात्तद्व्याप्यत्वादिना प्रकरणविकं
तदुपलब्धिसुदयेन तद्व्यापकत्वविशेषणोपादानाभाव इति तात्पर्यात् ।
एवं च सामान्यविशेषवाचकपदसमन्वितादरे सामान्यवाचकस्यैव
विशेष्यत्वम् । यत्र तुमयोरपि परस्परपेक्षया सामान्यत्वं विशेष्यत्वं
न तत्रानियम एव यथा ब्राह्मणदेवदत्तो देवदत्तब्राह्मण इति ॥ ननु
विशेषणविशेष्ययोः संसर्गविकल्पादन्यतरोपादानेनैव तत्र उपयो-
पादानं द्वयोरपि परस्परव्यभिचारित्व एव यथा स्वादित्येतदर्थम् ।
अत एव तक्षकः सर्पं इत्यादी न, तक्षकत्वस्य संपत्त्यन्वित्वात्तद्व्याप्य-
त्वात् । ध्वनितं चेदं वृक्षे ॥ तत्तु शिक्षापावृक्षे समन इत्यत
आह—द्वयोरुपादानमिति । भाष्यप्रामाण्यात्तद्व्याप्यत्वेनैव तद्व्याप्यः ।
तक्षको नामवर्णकयोरिति कोशात् तक्षकत्वस्यापि गण्यत्वमन्वि-
चारात् ॥ बहुलग्रहणाय तक्षकः सर्पं इति । (र. ना.) महासा-
माने प्रमाणं विचार्य भाष्यास्तु बहुलतः ॥ ५६ ॥

(२६० तत्पुरुषसमाससंज्ञासूत्रम् ॥ २।१।३ भा. ७ सू.)

४०६ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमा-
नमध्यमध्यमवीराश्च ॥ २।१।५७ ॥

(एतदादिसूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते, न
“विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) पूर्वा ॥ ५७ ॥ अथ किमर्थमिति । एत-
त्प्राप्त्युत्तरसूत्रानुक्रमणमित्यर्थः ॥ पूर्वकालेत्यर्थं तु योगः
पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनियमायः ॥ दिक्संख्ये इति

(र. ना.) ५ पट्टे परम्परामा आगतं यादृ इत्यर्थः । परम्परामात इति
न्यायः । (र. ना.) ६ शिक्षापाशब्दात्तद्व्याप्यमित्यर्थः । (र. ना.) ७ वृक्षप्रतीति-
रित्यादि । (र. ना.)

संज्ञायां नियमार्थः ॥ कुत्सितानीति विशेषस्य पूर्वनिपा-
तार्थः । एवमन्यत्रापि प्रयोजनमूल्यम् । यत्र तु प्रयोजनाभावः
पूर्वापरप्रत्ययेत्यादौ, तस्यायमाक्षेपः, पूर्वैव समासस्य सिद्ध-
त्वात् ॥

(उद्द्योतः) पूर्वापर ॥ ५७॥ भागे—उत्तरत्र । विशेषणं
विशेष्येणेत्युत्तरम् ॥ पूर्वमादि पूर्वापरैत्यादि ॥ तदाह—पुनरु-
प्राप्त्युत्तरैत्यादि ॥ उत्तरत्रेत्यस्य फलमाह—पूर्वकालेत्यर्थं
त्विति ॥ कश्चमिति । दिक्मन्त्रे इति नियमात् तद्विधायैवाव-
यवम् । इवार्थमिति चेत् समासस्य शक्त्ये उपमानानीति । सामा-
न्यवचनेरेवेति नियमार्थमिदमित्यन्ये ॥ उपमितमिति विशेष्यस्य
पूर्वनिपातार्थमिति बोध्यम् ॥ यत्र तु प्रयोजनाभाव इति ।
वीरकादिन्यायस्य बहुलप्रमाणानुवृत्तेरप्यावश्यकत्वेन तेनैव
शुभादिसमामिष्याहारे पूर्वनिपातनियमसिद्धिरिति भावः ॥ भाष्ये
पूर्वमादीत्यादिशब्दः प्रकरे इति बोध्यम् ॥

(१३२४ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादुत्तर-
त्रानुक्रमणसामर्थ्यम् ॥ * ॥

(व्याख्यानमाप्यम्)

अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणं क्रियते ॥

(प्रदीपः) बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादिति । शस्त्र-
प्रतिपत्तौ विषयत्वादित्यर्थः । नहि मन्दबुद्धयो बहुलप्रमाण-
मात्रेण समासासमासविषयविवेकमवगन्तुं क्षमा इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) उत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यमिति । उत्तरत्र-
वर्गानुक्रमणकरणसामर्थ्यमित्यर्थः । स्वकृता दक्षिणमिति शेषः ।

(आक्षेपमाप्यम्)

यद्यकृत्स्नं, यदनेन कृतमकृतं तत् ॥

(प्रदीपः) इतरे यथोक्तमकृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्य बहुल-
वचनस्याव्यापकत्वमकृत्स्नत्वं भत्वा चोदयति—यद्यकृत्स्न-
मिति । ततश्च निष्प्रयोजनं बहुलवचनमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) अव्यापकत्वमिति । कृत्स्नपदं कृत्स्नविषयपर-
मिति भावः ॥ भाष्य—यदनेन कृतमिति । प्रवृत्त्यप्रवृत्त्यादिकं
तत्सर्वं विषयान्यापकत्वात्प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(समाधानमाप्यम्)

एवं तर्हि न त्रूयोऽकृत्स्नमिति, कृत्स्नं च कारकं
च साधकं च निर्वर्तकं च, यद्वानेन कृतं सुकृतं
तत् ॥

(प्रदीपः) कृत्स्नंचेति । पर्यायोपादानं लौकिक्या
वाच्योक्त्या सामर्थ्याविषयप्रतिपादनार्थं यथा स्वामी प्रभुरी-
श्वरो भगवानिति । चतुर्भिः शब्दैश्चत्वारो बहुलशब्दार्था इति
कञ्चित् प्रवृत्तिः कञ्चिदप्रवृत्तिरित्यादयः संगृहीता इत्येक आहुः ॥

१ यवमापारम्पर्याया क्रिया तद्विषयकं निजं सामर्थ्यमित्यर्थः । (२. पा.)
२ 'तद्वचनमिति' । ३ बहुलप्रमाणस्य यत्प्रवृत्त्यर्थमेषां बहुलसामर्थ्यस्यैव विषय-
मितिपादनार्थमित्यर्थः । पर्यायोपादानेन यत्प्रवृत्तिः सामर्थ्याविषयः प्रतीयते ।
(२. पा.) ४ सर्वसंज्ञा सामर्थ्याविषयप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । (२. पा.)

तेन कृष्णसर्प इत्यादी नित्यः समासः । रामो जामदग्न्य इत्या-
दावसमासः । नीलमुत्पलं नीलोत्पलमित्यादौ विकल्पः । सुस-
क्ष्मजटकेषादाववयवसमासाभावः ॥ अन्ये त्वाहुः—कृत्स्न-
मिति सर्वेष्टस्य संग्राहकत्वाव्यापकमित्यर्थः ॥ केन रूपेण व्याप-
कत्वमित्याह—कारकमिति । कुर्वदपि न विषययेण करो-
तीत्याह—साधकमिति । न च कस्यचिद्वर्जनेन प्रवर्तकमि-
त्याह—निर्वर्तकमिति ॥ अथ वा साधकं पारम्पर्येण स्यात् ।
वर्णोपदेश इव प्रत्याहारद्वारेण लक्ष्यसंस्कारसेत्याह—निर्व-
र्तकमिति । साक्षात्कार्यं निष्पादयतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) सामर्थ्याविधातेति । बहुलप्रमाणपटितवचनस्य
प्रतीतिमित्यर्थः । तत्प्रयोजनं शङ्कित्वसंतोषः । तेन तदाप्रदक्षान्तो
पवर्गकालक्षेपाभावात्, तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ व्याख्यान-
माह—चतुर्भिरिति चत्वारः, कञ्चित्प्रवृत्तिः कञ्चिदप्रवृत्तिः
कञ्चिदिमापा कञ्चिदन्यदेवेत्येवंप्रकारः ॥ अत्र षष्ठे शब्दादिशब्दः
शब्दसंज्ञादेवेतदर्थोपादादश्चेत्याह—अन्ये इति ॥ कारकमि-
तीति । प्रवृत्त्यादिकारकत्वेन व्यापकमित्यर्थः ॥ साधकमितीति ।
यथायोग्यकारकमित्यर्थः ॥ निर्वर्तकं सर्वविषयैवाप्येन साक्षात्-
योगसाधकमित्यर्थः ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

किमर्थं तर्ह्येवमाद्यनुक्रमणं क्रियते ? ॥

(समाधानमाप्यम्)

उदाहरणभूयस्त्वात् । एते खल्वपि विधयः
सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्रपञ्च्यम् । केवलं
लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा, न तथा कारकं भवति ॥
अवश्यं खल्वप्यस्याभिरिदं वक्तव्यम्—बहुलम्,
अन्यतरस्याम्, उभयथा, वा, एकैवामिति । सर्व-
वेदपारिपदं हीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः क्षण्य
आस्थातुम् ॥ पूर्वापर ॥ ५७ ॥

(प्रदीपः) उदाहरणभूयस्त्वादिति । विभाषाशु-
णेऽस्त्रियामिति पद्यनी । अस्मैव लक्षणस्य भूयांस्युदाहरणानि
प्रदर्शयितुमित्यर्थः ॥ केवलमिति । केवलेन लक्षणेन मन्द-
बुद्धिर्विषयविभागं नावधारयति । केवलेन प्रपञ्चं च सामान्य-
लक्षणरहितेन प्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्य गौरवप्रसङ्गः ॥ व्यवस्थित-
विभाषैव कस्यान्वाधीयते किं बहुलप्रहणेनेत्याह—अवश्य-
मिति । वैदिकव्यवहारानुसरणाय सर्वैः शब्दैरेव व्यवहार
इत्यर्थः ॥ सर्ववेदपारिपदमिति । परिपद इदं पारिपदं
साधारणमित्यर्थः । पञ्चाध्वर्युपरिपदश्चेत्यन् ॥ अन्येत्वाहुः—
पारिपदः परिपत्परिचारक उच्यते । स च परिपत्साधारण इति
पारिपदत्वेन साधारणत्वं लक्ष्यते । सर्ववेदाहत्त्वादस्य सर्ववेद-
साधारणं लक्षणं बहुलादिग्रहणोपेतं क्रियते । आनुषङ्गिको
लौकिकशब्दसंस्कार इति वेदग्रहणं कृतम् ॥ ५७ ॥

५ उपसर्गलक्षणेतादृशविषयव्यतिरिक्त इति भावः । (२. पा.) ६ शापक-
मित्यर्थः । कृत्स्नवचनं क्रियासामान्यवचनात् इति करोतेर्ज्ञानार्थत्वम् । यथा
लक्षणप्रपञ्चोपपत्त्यमिति शेषः । (२. पा.)

(उद्ध्योतः) विभाषा गुणेति । प्रयोजनस्यापि प्रयोजकत्वेन हेतुत्वादिति भावः ॥ भाष्ये—ते खल्वपीति । यद्विधिविषये लक्षणं सामान्यशब्दं प्रपञ्चस्तस्यैव विशेषशब्देन उदाहरणप्रदर्शनं ते विधयो मन्वामन्दबुद्धिभिः सर्वैरपि सम्यक् ज्ञातुं शक्यत्वात्सुपरिगृहीताभवन्तीत्यर्थः । एवं च प्रपञ्चार्थमिदं शास्त्रमिति भावः ॥ केवलेनेति । उदाहरणप्रपञ्चपरविशेषसूत्ररहितेन बहुलपदघटितसामान्यसूत्रेणेत्यर्थः ॥ प्रपञ्चेनेति । सामान्यलक्षणरहितप्रपञ्चपरविशेषसूत्रेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये—अवश्यं खल्वपीति । अवश्यं विकल्पार्थकशब्दप्रयोगे कर्तव्ये पर्यायेषु लाघवगौरवविचाराभावात् । वेदे नानाशब्दैर्व्यवहारदर्शनाच्च वेदाङ्गत्वमस्यैवेति ध्वनयितुं वेदव्यवहृतैर्नानाशब्दैर्व्यवहार इत्यर्थः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह—सर्ववेदपारिषदं हीति । हिश्वार्थे ॥ तत्र नैकः पन्था इति । कच्चिदन्यदेवेत्यर्थस्य बहुलग्रहणसिद्धस्यान्यैर्विभाषादिशब्दैः प्रतिपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । तदुदाहरणानि च वेदेषु बहूनीति ध्वनयितुमेव लोकवेदसाधारणेपि सर्ववेदपारिषदत्वोक्तिरिति परे ॥ ५७ ॥

(२६१ तत्पुरुषसमाससंज्ञासूत्रम् ॥ १२।१।३ आ. ८ सू.)

४०७ श्रेण्यादयः कृतादि-

भिः ॥ २।१।५८ ॥

(इष्टानुपपत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(गणपाठशोधकभाष्यम्)

श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः ॥

(प्रदीपः) श्रेण्यादयः ॥ ५८ ॥ श्रेण्यादय इति । अत एवात्रादिशब्दो व्यवस्थावाची, कृतादिरित्यादिशब्दः प्रकारवाची, प्रयोगदर्शनाच्चोदाहरणस्थानीयाः कतिपये वृत्तिकारैः प्रदर्शिता ॥

(उद्ध्योतः) श्रेण्यादयः ॥ ५८ ॥ यद्यपि वृत्त्यादौ श्रेण्यादयः कृतादयश्च पठ्यन्ते तथापि कृतादिराकृतिगण एवेति बोधयितुं भाष्ये श्रेण्यादय इति ॥

(अनिष्टापत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(१३२५ भाष्येपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्रेण्यादिषु च्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः । यदा हि श्रेणय एव किञ्चित् क्रियन्ते तदा मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) एकशिल्पपण्याश्रयेण जीविनां संघः श्रेणिः । तत्र यदा पृथक् संस्थितानां श्रेणीकरणं तदा समासो यथा

१ 'व्यवहृते' इति तूचितम् । २ नित्यशब्दोपि बहुलपर्याय इति प्रथमवार्तिकभाष्ये ध्वनितमेवेति न कश्चिदोपः । नित्यशब्दस्य बहुलपर्यायत्वमप्रसिद्धमिति वयम् । (र. ना.) । ३ एकस्मिन् स्थाने निरोधादिकमित्यर्थः । (र. ना.) ४ ननु नञ्विशिष्टपदे नञैवाधिकेन विशिष्टो नत्वन्वेनेति

स्याद्, यदा तु श्रेणीस्थानामेव दण्डनादिरूपकरणं तदा मा भूदित्येवमर्थमाह—श्रेण्यादिष्वित्यादि ॥

(उद्ध्योतः) एकशिल्पेति । एकशिल्पाश्रयेण एकपण्याश्रयेण वेत्यर्थः ॥ तत्र यदेति । एकशिल्पाश्रयविसंघस्य तद्वत्करणमित्यर्थः । दण्डनादिरूपकरणम् । तद्योग्यरूपकरणमवैरोधादीति यावत् । तदुक्तं भाष्ये—किञ्चित् क्रियन्ते इति । किञ्चिदर्थविशिष्टाः क्रियन्त इत्यर्थः ॥

(अनुयोगभाष्यम्)

अन्यत्रायं च्यर्थग्रहणेषु च्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति । तदिह न तथा । किं कारणम् ? ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रेति । साक्षात्प्रभृतीनि चैत्यत्र च्यर्थवचनमित्युक्त्वा च्यन्ते प्रतिषेध उक्तः, इह तु शब्दान् कृत इति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्यत्र पूर्वं च्यन्तकार्यं, परं च्यर्थकार्यम् । इह पुनः पूर्वं च्यर्थकार्यं, परं च्यन्तकार्यम् ॥ श्रेण्यादयः ॥ ५८ ॥

(प्रदीपः) अन्यत्र पूर्वमिति । साक्षात्कृत्येत्यत्र च्यन्तत्वे सति नित्यविकल्पितगतिसंज्ञाप्रसङ्गेन परत्वाद् विकल्पः स्यादिति तत्र च्यन्तप्रतिषेधः क्रियते । तेन पूर्वा नित्या गतिसंज्ञा भवति । इह तु श्रेणीकृता इति परत्वान्नित्यो गति-समासः सिध्यतीति नार्थ इह च्यन्तप्रतिषेधेनेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

(उद्ध्योतः) परत्वान्नित्य इति । ऊर्थादिच्यतीति च्यन्तस्य गतित्वादिति भावः ॥ ५८ ॥

(२६२ तत्पुरुषसमाससंज्ञासूत्रम् ॥ २।१।३ आ. ९ सू.)

४०८ केन नञ्विशिष्टेनानञ्

॥ २।१।५९ ॥

(अनिष्टापत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(१३२६ भाष्येपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—सिद्धं चाभुक्तं चेति ॥

(प्रदीपः) केन ॥ ५९ ॥ विशिष्टशब्दो यदावधारणरहिताधिक्यवाच्युपात्तस्तदातिव्याप्तिपरिहारायाह—नञ्विशिष्ट इति । समानत्वमर्थरूपाभ्यां बोद्धव्यम् ॥

सावधारणविमहलीकारात् सिद्धचाभुक्तचेत्यत्र प्रकृतसूत्रेण समावाप्तिः, प्रकृतिरूपस्य नञतिरिक्तकस्याप्यधिकस्य चत्वादिति वार्तिकं व्यर्थमेत आह विशिष्टशब्द इत्यादिना । (र. ना.)

(उद्द्योतः) केन नञ् ॥ ५९ ॥ अवधारणेति । ननैव विशिष्टेन नान्येनेत्येवमित्यर्थः ॥ आधिक्यवाचीति । ननधिकेनेत्यर्थः ॥ अर्थरूपाभ्यामिति । प्रतिगच्छतिजगतिविहीत्योन्माद्यत्तये उभयोपादानम् ॥

(१३२७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनञिति च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—कर्तव्यमकृतमिति ॥

(प्रदीपः) गौरवमप्यस्मिन् पक्ष इत्याह—अनञिति चेति । न विद्यते नञ् यस्मिन् पूर्वपदे तदनञ् तत्र प्रत्यासत्त्या कान्तमेवेह पृथक्ते । तदयमर्थः—आधिक्यमात्रवचने विशिष्टशब्द उपादीयमाने कर्तव्यमकृतमित्यत्रापि समासप्रसङ्गः । समानप्रकृतित्वं चास्तीति वार्तिकेनापि समासो न निवारितः । तत्तद्वानवग्रहणं कान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं कर्तव्यमिति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—प्रतिषेधो वक्तव्य इति । प्रतिषेधवदितव्यमिदं कान्तविशेषणमित्यर्थः । कान्तलभ्यार्थं तत् कर्तव्यम् । अन्यपदार्थश्च उपसितकान्त एवेति तद्वाम इति भावः ॥ तदयमर्थ इति । अनञितिप्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यस्यायमर्थ इत्यर्थः ॥ तत्तद्वाननञिति । अवधारणसहिताधिपयपरत्वे तु तत्र कर्तव्यं भवतीति भावः ॥

(१३२८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ नुडिडधिकेन च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात्—अक्षितानक्षितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिष्टितेनेति ॥

(प्रदीपः) अवधारणसहिताधिक्यवचनेप्यव्याप्तिरिति तत्परिहारायाह—नुडिडधिकेन चेति । यद्यपि नुडिटी तद्वत्तौ तथापि श्रुतिभेदहेतुत्वाद् अवधारणेन च श्रुतिमिच्छा निराकरणत्वाद्धिकस्याव्याप्तिरिति भावः । नुडिडग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति छिन्नाच्छित्तमित्यत्र तुगधिकस्यापि समासो भवतीति केचिदाहुः ॥ अर्थभेदमकुर्वतो विकारस्याप्युपलक्षणमिति छाताच्छित्तमित्यत्र शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्ये कृते तदधिकेनापि समासो भवति । आतात्राणमित्यादी तु नवनस्यादिद्वान्नदेदकत्वाभावः ॥

(उद्द्योतः) अर्थभेदमिति । तर्करी विकारः केति चिन्त्यम् ॥

१ एतिगच्छतिजगतिविहीत्योन्माद्यत्तये । अर्थं भावः । इत्यागतमिति हानाहानमिति समाख्यानयोगोपादानमिति । (२. ना.) २ कर्तव्यमकृतमित्यत्र पूर्वपदपदयोस्तत्पदस्य नानातिरिक्तेन कर्मसमेनापि अधिकेन विशिष्टशब्दादिति भावः । (२. ना.) ३ 'क्षिप्ताच्छित्तम्' । ४ 'तत्तद्वान्न' इति पाठेण काशी Bangal Asiatic Society मुद्रितपुस्तककोषकल्पते । ५ चिन्त्यमिति । 'मुद्रकान्तिरे नहे' 'सुरयो भूदे रन्ये' इति हेमले-

(अवधारणार्थत्वे प्रथमवार्तिकद्वयप्रत्याख्यानवृत्तीयवार्तिकान्यस्यकताभाष्यम्)

किमुच्यते समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति, यदा नञ्विशिष्टेनेत्युच्यते । न चात्र नञ्कृत एव विशेषः । किं तर्हि ? । प्रकृतिकृतोपि । अयं विशिष्टशब्दोस्त्येवावधारणे वर्तते । तद्यथा—'देवदत्तयशदत्तावाद्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ, देवदत्तस्तु यशदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः' । स्वाध्यायेनैवेति गम्यते । अन्ये गुणाः समा भवन्ति ॥ अस्याधिक्ये वर्तते । तद्यथा—'देवदत्तयशदत्तावाद्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यशदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः' स्वाध्यायेनाधिकः । अन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति ॥ तद्यदा तावदवधारणे विशिष्टशब्दस्तदा नैवार्थः समानप्रकृतिग्रहणेन, नेह भविष्यति—सिद्धं चाभुक्तं चेति । नाप्यनञिति प्रतिषेधेन, नेह भविष्यति—कर्तव्यमकृतमिति ॥ नुडिडधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तद्यथेति । यदा समसप्रधारणा प्रतिपाद्यते तदावधारणे विशिष्टशब्दः । स्वरूपवर्णनमात्रे स्वाध्यायगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिक्यमात्रे विशिष्टशब्दः ॥ तद्यदेति । इह केन सननेति सिद्धे विशिष्टग्रहणात् सावधारणाधिक्यगतिः स्याद्, शुक्लाघवानादरे स्वाधिक्यमात्रवृत्तिर्विशिष्टशब्दो गृह्येत इति द्वैतोपपत्तिः ॥

(उद्द्योतः) समसप्रधारणेति । समयोर्मध्येन्यतरस्य संप्रधारणा गुणाधिक्यं प्रतिपादयितुमित्यर्थः ॥ अवधारणे तद्वत्मे आधिक्ये इत्यर्थः ॥ भाष्ये—नाप्यनञिति । ननैव विशिष्टेन कान्तेन सुवन्तं समस्य इत्युक्ते कान्तप्रकृतिकर्तव्यं तद्वत् इति भावः ॥ समासो न प्राप्नोतीति । तस्मात्तत्कृतव्यमिति भावः ॥

(आधिक्यार्थत्वेन प्रथमवार्तिकद्वयवक्ष्यकता नृतीयवार्तिकानावक्ष्यकताभाष्यम्)

यदाधिक्ये विशिष्टशब्दस्तदा समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत्—सिद्धं चाभुक्तं चेति । अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—कर्तव्यमकृतमिति ॥ नुडिडधिकेनापि समासः सिद्धो भवति । तत्राधिक्ये विशिष्टशब्दं भत्वा समानप्रकृतिग्रहणं चोच्यते ॥

"अवधारणं नञा चेद् नुडिडिशिष्टेन न प्रकल्पेत ॥

कार्यकोणे विकारयेद्वार्थभेदस्य स्पष्ट्युक्तत्वेन चित्ताधीनम् । ६ 'असमानप्रकृतिकृतोपि' । ७ अर्थ इति शेषः । (२. ना.) ८ 'प्रतिपाद्य तदा' । ९ किमर्थं सावधारणाधिक्यवृत्तिर्विशिष्टशब्द उपाधिक्यमात्रवृत्तिरित्येवंरूपस्य संशयस्योपपत्तिरित्यर्थः । (२. ना.) १० विकारस्याप्यमित्यादि । संप्रधारणापदस्य निवारणार्थकस्य तद्व्याख्यायाधिक्ये कथमेति भावः । (२. ना.)

अथ चेदधिकविध्या, कार्यं तुल्यप्रकृतिकेन ॥ १ ॥ इति ॥

(प्रदीपः) अवधारणं नञा चेदिति । पूर्वोक्त एवार्थे आह्वाना संप्रहीतः, अनेनैवैतत्तत्त्वे कृतमेवेति आह्वाना कर्तव्यत्वेन नोक्तम् ॥

(न्यूनतापूर्वधिकरणम्)

(१३२९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कृतापकृतादीनां चोपसंख्या-
नम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कृता-
पकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् ॥

(१३३० न्यासान्तरेणाक्षेपवाचकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तेन विसमासावनञ् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

सिद्धमेतन् ? । कथम् । कान्तेन क्रियाविसमा-
सावनञ् कान्तं समस्यत इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) दशमीमध्यम्यतिष्ठतिरिदाराय न्यासा-
न्तरमप्याह—सिद्धं रिचति । विधेमासिसमासिः । कृता-
कृतमिनाम्रकृतेषु करणाकरणाभ्यां करणस्यासमासिर्गम्यते इति
समासः । कृतापकृतमित्यप्राप्त्यसमासिर्गम्यते, यत् कृतं तदे-
वापकृतं तिरुं कृतमित्यभाष्यमात्रम् । एवं भुक्तविभुक्तमिति
गदभुक्तं सदिभुक्तं तिरुं भुक्तमभुक्तमिति वार्थो विशब्दस्य
प्रतिपदार्थत्वात् । भुक्ते तिरुं कं वैकृतेषु द्वारकं भोजनकार्या-
करणाद्वा पौढव्यम् । सिद्धमभुक्तं कर्तव्यमकृतमित्यत्र प्रतिपे-
मात्रावगमादित्यसमासाभावात् समासाभावः ॥

(उद्घोतः) दृष्टानीमप्याह्यतिष्ठासीति । अद्यासिः
कृतापकृतादी, भवितव्यासिः—सिद्धमभुक्तं कथंमकृतमित्यादी
प्राप्तुम् । कैवटे द्वायप्यतिष्ठत्यौ प्रक्षिप्तौ कलाभावाच्च । विरुपं
कृतमिति । अस्मादेव विरुपत्वं, मध्ये सक्रियालाभावात् तस्या
विरुपत्वंमिति भावः ॥ अभुक्तमिति वार्थ इति । एवमपकृतमि-
त्यस्यकृतमिति वार्थ इत्यत्र वाच्यम् ॥ सिद्धमभुक्तमिति । अत्रा-
रम्भस्यासमासिर्गम्यत इति न दोष इति भावः ॥

(१३३१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्या-
नम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानं कर्त-
व्यम् ॥ गतप्रत्यागतम् । पार्तानुपातम् । पुटैपुटिका ।
क्रयाक्रयिका । फलाफलिका । मानोन्मानिका ॥
केन नञ् ॥ ५९ ॥

१ आर्षका पुरार्थेनावधारणपक्षे क्षेपः, उक्तार्थेन च आधिवचनागर्थे वार्ति-
क्षेपपक्षा मदर्शिता । (८. ना.) २ 'वाच्यं' । ३ नञ् अगमिषि चेति द्वितीया-
वार्तिकमपि कर्तव्यत्वेनावधारणपक्षे कुत्रोक्तमत्र आह । (८. ना.) ४ विशब्दस्य
निवेदार्थत्वेन समासैरभावा इति विमर्शे अर्थोभावेऽव्ययीभावः परत्वाद् वाधित्वा
कृतातीति समासः । विपता समासिरेति विमर्शे तु कृतोऽव्ययीभावः । (८. ना.)

(प्रदीपः) यत्सर्वथा वक्तव्यं तदाह—गतप्रत्यागता-
दीनां चेति । क्रयिकेलादावरूप इति कप्रत्ययसदन्तश्च
स्वभावाद् कचित् क्रियां वर्तते । क्रयाक्रयिकेस्येपामयीति
वीर्यः ॥ ५९ ॥

(उद्घोतः) यत्सर्वथेति । अयं भावः—सूत्रसन्निधि-
द्वयं लक्षणया विसमासिश्चनेनेत्यर्थपरं व्याख्येयमिति सूत्रेणैव
सिध्यतीति सुविदधिकेनेत्यपि न कर्तव्यम्, तदाधिन्येपि विसमा-
सिश्चनत्वाक्षतेति ॥ भाष्ये—गतप्रत्यागतमिति । गतं गमनं
तदात्मकमेव प्रत्यागमनं तथोच्यते । यस्तु ग्रामान्तरं प्रति तिर्गल
तमप्राप्य मध्यत एव निवृत्तस्तदीयगमनप्रत्यागमने एकत्वेन तथा
व्यवहियेते । यातमनुयातं तदानीमेव पुनर्गमनाद्यातानुयातम् ॥ ५९ ॥

(१३३३ तत्पुरुषसमाससंज्ञासूत्रम् ॥ २।१।३ आ० १० सू.)

४१५ युवा खलतिपलितवलिनजर-
तीभिः ॥ २ । १ । ६६ ॥

(लिङ्गविशिष्टपरिभाषासाधनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अयुक्तोयं निर्देशः । 'समानाधिकरणेन' इति
वर्तते । कः प्रसङ्गो यदधिकरणानां समासः
स्यात् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—यथाजातीयकमुत्तर-
पदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समासो भवति—
इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? । "प्रातपदि-
कग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति" इत्यप्य
परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥ युवा सू० ॥ ६६ ॥

(प्रदीपः) युवा ॥ ६६ ॥ अयुक्त इति । पुनितस्य
स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थोपर । परिभाषा
ज्ञाप्यते । तेन युवतिर्जरतीति स्त्रीलिङ्गयोः समासः ॥ नन्वेत-
योरपि विरुद्धयोवाचित्वाज्ञास्ति सामानाधिकरण्यम् ॥ नैप
दोषः । जरत्वा युवतिर्गमोपलम्भात् । युवतेर्वा जरतीधमेवद्वि-
धात् तद्रूपारोपात् ॥ युवतिश्चन्दस्यैव पूर्वनिपातार्थसिद्धम्,
अनियमो हि शुणश्चन्दत्वात् स्यात् ॥ 'जरद्धिः' इत्यपि पाठे
क्षिप्या आचार्येण बोधिता इति युवजरमित्याप भवति ॥ ६६ ॥

(उद्घोतः) युवाखलति ॥ ६६ ॥ भाष्ये—यथाजा-
तीयकमिति । स्त्रीलिङ्गश्चन्दरूपमित्यर्थः ॥ किमेतत्सेति—। लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषेव सिद्धमिति प्रश्नः ॥ सा यत्तच्छाप४सिद्धेनेत्युत्तरम् ॥
यद्यपि मुखं चन्द्र इत्यादौ सिद्धलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यं दृश्यते,
तथापि न सर्वत्र किं तु संप्रतिपत्तस्यैव । तदेव्येकस्य निय-
तलिङ्गत्वं एवेति भाष्याभिप्रायः ॥ तद्रूपारोपादिति । नन्वेवं

५ भाष्यप्रधानो निर्देशः । विमुक्तत्वमित्यर्थः । (८. ना.) ६ भोजनकार्यसूत्र-
करणद्वयमित्यर्थः । (८. ना.) ७ क्रियाया इत्यर्थः । (८. ना.) ८ 'प्रातपदि-
कग्रहणम्' । ९ पुटमेव पुटिकेलादिविभक्तम् । सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घश्च । (८. ना.)
१० 'तर्लोकम्' ।

मुत्त्वस्यागारोपोस्तु किं धापकेन असंगतं च तदिति चेन्न । उभ-
यारोपे गौरवात् उक्ष्याजुरोपेन भाष्यमामाष्येन कृतपरिभाषा-
पनसंबन्धित्वमित्यलम् ॥ जरद्वित्यपीति । अत्र मानं चिन्त्यम् ॥
युवजरिति । बहुलप्रदण्णेषां मुसाधम् ॥ ६६ ॥

(२६४ उत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । ३ आ० ११ सू०)

४१७ वर्णो वर्णेन ॥ २ । १ । ६८ ॥

(वर्णोवर्णेन इत्यस्य समानाधिकरणाधिकारीयत्वाधि-
करणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं विचार्यते—वर्णेन तृतीयासमासो वा
स्यात्—कृष्णेन सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति । समा-
नाधिकरणो वा कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति ॥

(प्रदीपः) वर्णो ॥ ६८ ॥ इदमिति । बुद्ध्या परामृष्टं
बहु प्रत्यक्षवाचिना सर्वनाम्ना परामृश्यते । न तावदस्मिन्
प्रदेशे सूत्रस्य प्रत्याख्यानम् । पश्चात्तु भविष्यति—इह कृष्ण-
सारङ्ग इति सारङ्गशब्दः शब्दपर्यायः, स च शुभोपसर्जन-
व्यवाचित्वाद् शुभवचनो भवति । सारङ्गशब्दस्य च कृष्णकृतरव-
मस्ति, तस्मिन्नस्ति तस्याभावादिति शङ्काल्पगटवत्प्रमासः
सिद्धः । अथ कृष्णावयवत्वात् सारङ्गशब्दः कृष्णशब्दः तदा
समानाधिकरणपदः समासः । स च गौपेपि सामानाधिकरण्ये
बहुलवचनाद्विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति ॥ कृष्णे-
नेति । हेतुतृतीया ॥

(उद्योतः) वर्णोव ॥ ६८ ॥ बुद्ध्या परामृष्टमिति ।
वक्ष्यमाणमसामान्यमपि विचारविषयमित्यर्थः । बुद्धिनिषेधत्वेनैव च
प्रत्यक्षता ॥ नन्विदं शब्देन सूत्रेण गृह्यतां तत्राह—न तावदिति ।
सूत्रकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वविचारो नास्ति न तत्सेवना परामर्श इति
भावः ॥ असिद्धप्रदेश इति पाठः । कस्मिन् प्रकरणे सर्वं कार्य-
मित्येवात्र विचारतात्पर्यमित्याशयः ॥ पश्चाद्भाष्यप्रत्याख्यानप्रकारं
मन्दबुद्धित्वस्यैव सीकार्थं च दर्शयति—इह कृष्णसारङ्ग इ-
तीति ॥ विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति प्रत्याख्यानं तु पश्चा-
द्भविष्यतीत्यन्वयः ॥ मणीसमासस्तीदृशे विषये न संभवत्येव । आ-
प्यप्रामाण्येनानभिधानाच्च ॥ गौपेपीति । बहुलप्रदण्णात् गौणमुख्य-
न्यायोत्र न प्रवर्तत इति भावः ॥ विशिष्टरूपोपादानाभावात्, ला-
क्षणिकतामात्रेण गौणत्वाभावाच्च चिन्त्यमित्यदम् ॥ भाष्ये—वर्णेन
तृतीयासमासो वा स्यादिति । वर्णो वर्णेनेति सूत्रं तृतीया
सत्कृतत्वेनन्तरं कार्यम्, उक्तत्रैवेति विचार्यत इत्यर्थः ॥ ननु तृती-
यासमासस्य सत्कृतत्वेनैव सिद्धेस्तत्प्रकरणे इदं व्यर्थमत आह—
हेतुतृतीयेति । हेतुतृतीयान्ये हि तस्य न प्राप्तिरिति भावः ॥

१ साहचर्यमनुकूलव्यावृत्तयः पञ्च गौणत्वमित्येति भावः । (र. ना.) २ एत-
दभिधेयफलकं वर्णग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । एतद्वद्वचनं प्रतिषेधं यत्प्रतिषेधः ।
यत्प्रत्यये उत्तरपदे परतः पूर्वपदस्य वर्णवाचिनः प्राप्ततृतीयास्तत्पूर्वपदप्रकृति
कारप्रतिषेधफलकमिति भावः । वर्णेन द्विपिनं हन्तीतिवत् सप्तमी । (र. ना.)

(विशेषप्रश्नभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(प्रदीपः) कश्चात्रेति । क लाघवमिति प्रश्नः ॥

(१३३२ तृतीयासमासे दूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वर्णेन तृतीयासमास एतप्र-
तिषेधे वर्णग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्णेन तृतीयासमासे एतप्रतिषेधे
वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । “अनेते वर्णः” इति वक्तव्यम् ॥ [इह मा
भूत—हिमेन एतः हिमेतः ॥]

(प्रदीपः) एतप्रतिषेध इति । खरे विधीयमान
इत्यर्थः ॥ अनेते वर्ण इति । कृष्णसारङ्ग इत्यादी तत्पुरुषे
तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिखरे सिद्धे अनेते वर्ण इति
सूत्रं कर्तव्यम् । वर्णवाचि पूर्वपदमेत उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न
भवतीत्यर्थः ॥ तेन कृष्णेत इति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ।
कृष्णेनेति सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया, अनेन समासः ॥
वर्णग्रहणाय हिमेन एतो हिमेत इत्यादी पूर्वपदप्रकृतिस्वर
एव भवति । हिमेनेति हेतौ तृतीया, तत्कृतार्थेति समासः ।
कृत्स्वरस्तु नास्ति, उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद् अकारकत्वाद्वा
दिस्य ॥

(उद्योतः) प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति । अतिमत्तनिवारणा-
धमिति शेषः अनेते वर्ण इति सूत्रं कर्तव्यमित्यन्वयी ॥ तेन
कृष्णेत इति । एतः शब्दः । ‘शबलैताश्च कर्तुरे’ इति कोशाद् ॥
इत इतरं कृष्णेनेति सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया
अनेनैव समास इति ग्रन्थः कैपटे हृदयते सोऽग्रन्थः । एतद-
व्यस्य कृष्णघटितवर्णसमुदायवदर्थकत्वेन, साहित्यस्य धापकत्वस्य
चात्यन्तमेदनियतत्वेन, सहयोगे तृतीयाया इत्थंभूततृतीयायाश्वा-
प्राप्तेः । कृष्णसारङ्गोक्तरीत्या सिद्धे उपयोगाभावात् केचिद् ॥
पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवतीति । पूर्वपदस्य दिनशब्दस्य वर्णवा-
चित्वाभावाविषेधप्राप्तेरित्यर्थः । अनेते वर्ण इति प्रथमान्तम् ॥
नन्वत्र वर्णो वर्णेनेति न प्राप्नोति हिमस्य वर्णत्वाभावादत
आह—हेतौ कृतायेति । अनकत्वसाम्यादेरुपपन्नं कर्तुं पल्लवं
कृतद्वारकं च सामर्थ्यमिति भावः । तदाह—तत्कृतार्थेति । स-
मास इति ॥ अकारकत्वाद्वेति । कृतद्वारकसामर्थ्ये एव समा-
सत्त्वेनैतत्पदार्थं प्रत्यकारकत्वादित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणार्थः ? ॥

(उद्योतः) भाष्ये—द्वितीयेनेति । सप्तम्यन्तेनेत्यर्थः ।
नैते वर्णो वर्ण इतिसूत्रं पाठ्यमिति भावः । अनेत इत्यस्यसमर्थ-
समासत्वेन वा न क्षतिरिति ॥

३ तदन्तमित्यर्थः । (र. ना.) ४ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो न सामान्यः ।
५ अनेते इति निषेध इति शेषः । (र. ना.) ६ तृतीया, तदाऽनेनैव समासः ।
७ ‘खरो गवति’ । ८ ‘तृतीया तत्कृतार्थे’ । ९ कृष्णेन कृत एत इति
रीत्यर्थः । (र. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

बाह्यमर्थः । यद्यवर्ण एतद्व्योक्तिः ॥

(प्रदीपः) यद्यवर्ण इति । वर्णग्रहणस्य व्यवच्छेदकत्वेन प्रयोजको नानाभिः भावः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—यद्यन्तर्भावेन सूचितं तदभावमाह—प्रयोजको नानाभिः । नृनीया कर्मणीत्यादिप्रत्ययेति भावः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

ननु चायमस्ति—आ इतः एतः, कृष्णेतो लोहितेत इति ॥

(प्रदीपः) इतरः पराभिप्रायमनुसृत्य सत्ता प्रतिपादयितुमाह—ननु चेति । कृष्णेत इति । ओमाङोश्चेति पररूपम् ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

नार्थे पदमर्थेन वर्णग्रहणेन । यदि तावदयं कर्मणि क्तः, “तृतीया कर्मणि” इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथापि कर्तरि, परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) तृतीयाकर्मणीति । अनेत इति प्रतिषेध आनन्तर्यान्मध्येपवादा इति वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेन स्वयं वाचक इत्यभिप्रायः ॥ परत्वादिति । कृष्णेन अन्नादिना करणेन धातुतः कृष्णत इत्यग्र—अनेत इति प्रतिषेधः पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारा किं वाचकोन्तु अथ वा कृत्स्वर इति विचारे परत्वात् कृत्स्वर एव वाचक इति नार्थ एतद्विशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः । कृत्स्वरमपि बाधित्वा थाथादिसंस्कारा भाष्यं शिक्षाभाषावात्तु भाष्यकारेणैतत्तत्त्वम् ॥ अथ वा परत्वादुक्तत्वात् कथान्तरप्राप्तत्वात् कृत्स्वरः थाथादिसंस्कार इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नन्वेत इति तृतीया कर्मणीलस्यापि निषेधः स्वादत आह—आनन्तर्यादित्यादि ॥ अनेत इत्यस्य पूर्वपद-प्रकृतिसंस्कारनिषेधत्वात्कृत्स्वरस्य च पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारपवादत्वात् परत्वादित्यसंगतं तयाह—अनेत इति प्रतिषेध इति । पूर्वपद-प्रकृतिसंस्कारस्य वाचकः किमप्रतिषेधोय कृत्स्वर इत्यन्वयः ॥ विज्ञे-याभाषास्मिन् । प्रत्ययशब्दादोदात्तत्वादिति भावः ॥ निषे-धाच्च बलीयांस इति न्यायमभिप्रेत्याह—अथ चेति ॥ कस्या-न्तरप्राप्तत्वादिति ॥ पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारपवादकृत्स्वरपवादत्वा-दित्यर्थः ॥

(समानाधिकरणपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अथ समानाधिकरणः ॥

(१३३३ समानाधिकरणपक्षे वृणवाचिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समानाधिकरणे द्विवर्ण-

ग्रहणम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

समानाधिकरणे द्विवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । वर्णो

वर्णोऽनेत इति वक्तव्यम् । एकं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—परमशुक्लः परमकृष्णः । द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—कृष्ण-तिला इति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—द्विवर्णग्रहणमिति । अनेत इति प्रतिषेध इत्यनुपपद्यते ॥

(वृणवाचकभाष्यम्)

एकं वर्णग्रहणमनर्थकम् ॥

(उद्घोषः) आचार्यदेशीयः प्रकृतसप्तसत्ताश्रयणेन प्रतिपदो-क्तरिमापया सिद्धिमाधिलिखितवर्णग्रहणकरणेन प्रत्ययोः साम्यं दर्शयति—भाष्ये—एकं वर्णग्रहणमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अवर्णस्य वर्णे वर्णस्य चावर्णे अन्यतरत्र कस्यान भवति ? ॥

(उद्घोषः) अन्यतरत्र कस्यादिति । अवर्णस्य वर्णे, वर्णस्य वा अवर्णे कस्यान भवतीत्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः ॥

(समाधानभाष्यम्)

‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव’ इति ॥

(प्रदीपः) लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । वर्णो वर्णे-नेति यः समास स एव स्वरविधौ द्वितीयवर्णग्रहणमन्तरेणापि ग्रहीष्यते, तेनातिप्रसङ्गो न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(तृतीयासमासवादिभाष्यम्)

एवं सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति—समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् ॥

(समानाधिकरणसमासवादिभाष्यम्)

यस्यापि तृतीयासमासस्यपि तान्येदं त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे, स्वर-विधौ चैकम् ॥

(तृतीयासमासवादिभाष्यम्)

सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति “तृतीया तत्कृतार्थेन शुणवचनेन” इति ॥

(उद्घोषः) अथ तृतीयासमासवादी स्वगते आध्वमाह—सामान्येन ममेति ॥

(समानाधिकरणसमासवादिभाष्यम्)

अवश्यं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यः । यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् ॥ क्व च तेन न सिध्यति ? । शुक्लवर्धुरितवभूरिति ॥ तथा सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति—समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् ॥

(प्रदीपः) शुक्लवभूरिति । शुको हरितः शुक्लो वा वभूः कपिलः । ततः तत्कृतत्वाभावात् शुकेन वभूरिति तृतीया सहयोग इत्यंभूतलक्षणे वा कर्तव्या ॥

(उद्घोतः) इतर आह—अवश्यं वर्णंति येषां हेतुं तृतीयान्तेन समासार्थं कृष्णसारङ्ग इत्याद्यर्थमावश्यकम्, तथापि स्पष्टत्वाय यत्र कृतद्वारकसामर्थ्यात्समवसादधर्मित्वाद्—शुक्ल-
कुरिति ॥ सहयोगे तृतीयेत्येव न्याय्यम् ॥

(तृतीयासमासवादिभाष्यम्)

अथेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात् ? ॥

(उद्घोतः) स एव पुनः पृच्छति—अथेदानीमिति ॥

(समानाधिकरणसमासवादिभाष्यम्)

वाढं सिद्धः ॥ कथम् ? । “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” इति । एवंमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये स्वरविधावेव, प्रतिपदोक्तस्याभावात् । तस्मात्समानाधिकरण इत्येव पक्षो उपायान् ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । एतत्सन्नानारम्भापवादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सिद्धान्त्याह—वाढमिति ॥ एवमपीति । एवं चैवमर्थः ॥ इदं सूत्रमत्र पक्षे उदाहरणमात्रपरमिति बोध्यम् ॥

(प्रधानोपसर्जनानां विप्रतिषेधाधिकरणम्)

(१३३४ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन ॥*॥

(भाष्यम्) समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति विप्रतिषेधेन । प्रधानानां प्रधानम्, उपसर्जनानामुपसर्जनम् । प्रधानानां तावत्प्रधानम्—“वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्” इत्यस्यावकाशः—गोवृन्दारकः अश्ववृन्दारकः । “पोटायुवतीनामवकाशः”—इत्ययुवतिः, आढ्ययुवतिः । इहोभयं प्राप्नोति—नागयुवतिः वृन्दारकयुवतिः । प्रधानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन ॥ उपसर्जनानां परमुपसर्जनम् । “सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा” इत्यस्यावकाशः—सद्गुणः सद्भूतः । “कृत्यतुल्याख्या भजाल्या” इत्यस्यावकाशः—तुल्यश्वेतः तुल्यमहान् । इहोभयं प्राप्नोति—तुल्यसन् तुल्यमहान् । उपसर्जनानां परमुपसर्जनं भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) प्रधानोपसर्जनानामिति । प्रधानग्रहणेन समासशाले तृतीयान्तानि लक्ष्यन्ते, उपसर्जनसम्बन्धेन समासशाले प्रथमानिदिष्टमुच्यते ॥

(उद्घोतः) कचिदिशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यप्रधानोपसर्जनत्वेऽन्यवस्थिते तत्राह—प्रधानग्रहणेनेति । तदयमर्थः—

१ तत्पुनस्तानामावसानमात्राद्येनमात्रे रिति भावः । (८. ना.) २ ‘मिद-
मित्याह’ । ३ नहि चरानिष्ठोपसर्जनविषयं द्युतयेन बहुत्वं ज्ञाप्यते इति भावः ।
(८. ना.) ४ समानाधिकरणसमासवादिपक्षे सामान्यप्राप्तेन समानाधिकरण-
समाससंज्ञायांलक्ष्यम्—(८. ना.) ५ तृतीयासमासवादिना तु पूर्वोक्तस्या
समासविधौरे परस्मिन् चैकस्मिन् चिन्ति कर्तव्यानीति गौरवमिति भावः । (८. ना.)

पूर्वपरसूत्रोपात्तप्रधानयोः सह समाससंज्ञाप्रसङ्गे परसूत्रोपात्त प्र-
धान[प्रधान] भवति पूर्वसूत्रोपात्त प्रधानमुपसर्जनम् । तादृशो-
पसर्जनयोः समासप्रसङ्गे परसूत्रोपात्तमुपसर्जनमुपसर्जनम्, पूर्व-
सूत्रोपात्तमुपसर्जनं प्रधानमिति ॥ भाष्ये इत्ययुवतिराढ्ययुव-
तिरिति पाठः स चिन्त्यः । तयोरजातित्वात् । इमयुवतिराढ्ययु-
वतिरिति पाठस्तु उचित इति केचित् ॥ भाष्यप्रमामाण्यात्तयोरपि
जातिवाचित्वम् । अत एव ज्ञातेरस्तीति सूत्रेऽयोपवादित्यस्य इहोभ-
यं त्रिविधेति प्रत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम् । हस्तिकजातिक्षेम्यपदेनो-
च्यते ॥ अर्थेति पाठः । अर्थो ग्राहण इत्यन्ये ॥ वृन्दारकयुव-
तिरिति । वृन्दारकशब्दो देवजातिवाचीत्याहुः ॥ भाष्ये—कृत्य-
तुल्येत्यस्यावकाशप्रदर्शनावसरे तुल्यमहानित्यपपाठः । तुल्यश्वेतः
तुल्यकृष्ण इत्येव पाठः पाठः ॥

(न कर्मधारयान्तर्यर्थीय इति व्युत्पत्तिसाधकाधिकरणम्)

(१३३५ बहुव्रीहेः कर्मधारयप्रकृतिकमन्तर्योपापवाद-
त्वसाधकप्रथमसंख्येयवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ समानाधिकरणसमासाद्
बहुव्रीहिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भ-
वति विप्रतिषेधेन ॥ समानाधिकरणसमासस्या-
वकाशः—वीरः पुरुषो वीरपुरुषः । बहुव्रीहेरव-
काशः—कण्ठेकालः । इहोभयं प्राप्नोति—वीरपुरु-
षो ग्रामः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) समानाधिकरणसमासादिति । * स-
मानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिः कदाचित् कर्म-
धारयः सर्वधनाद्यर्थः * इति वार्तिककारेणैकस्मिन् पठि-
तम् ॥ भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय विप्रतिषेधमुपन्यस्य
दूषयित्वा इष्टिरूपतां स्थापयिष्यति प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यस्य बल-
वत्त्वाभयेण ॥ कण्ठेकाल इति । व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः
समन्वितस्य पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते ॥ वीरपुरुषक
इति । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतित्वरः पाक्षिकश्च
कप्समासान्तो भवति । बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणे प्रत्याख्याते
विप्रतिषेधविन्यसते ॥

(उद्घोतः) न्यायव्युत्पादनायेति । प्रत्यासत्त्यादिन्याये-
त्यर्थः ॥ विप्रतिषेधप्रकर्षादिष्टिरूपत्वं कथं लभ्यमित्यत आह—
प्रत्यासत्तेरिति ॥ ज्ञाप्यते इति । शेषत्वान्नावादिति भावः ॥
शेषग्रहणे प्रत्याख्याते इति । तथासत्त्वेन कण्ठेकाल इति सद्-
वकाशो बुध्यते इति भावः । नहि ‘वापकसिद्धे सावकाशत्वं गृ-
हीत्वा सूत्रेण विप्रतिषेधो युक्तो विचारयितुमित्यभिमानः ॥ अयं
ग्रन्थः प्रौढ्या; नहि शिकतः शेषे एकसंज्ञाधिकारे च तत्प्रत्याख्या-
नमस्ति । व्यधिकरणसमासस्याल्लव्यविपयताद्वजनार्थं तस्यावश्यक-
त्वाच्चेति केचित् ॥

४ अयं कंठग्रन्थनगः पाठा ऐलकममादादृष्टो भवेदिति मत्स्या कोट्टकमये
वर्णितो मयेन धन्यधनम् । ५ अन्तराद्वत्त्वरूपमसाधितमादाय भासकर्मधारया
पेक्षया बहुव्रीहिपक्षे वृत्तिमयनरूपसामर्थ्यस्य बलवत्त्वभवेनेत्यर्थः । (८. ना.)
८ विप्रतिषेधप्रत्याख्यदित्यर्थः । (८. ना.) ९ शेषग्रहणलक्ष्यार्थः । अन्वया
सर्वत्रैव व्यधिकरणसमासः स्यादिति भावः । (८. ना.)

(१३३६ कर्मधारयप्रकृतिकमत्वर्थीयसाधकवा-
तिरिक्तीत्युत्पत्त्यधि० ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ कदाचित्कर्मधारयः सर्व-
धनाद्यर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कदाचित्कर्मधारयो भवति बहु-
व्रीहेः ॥ किं प्रयोजनम् ? । सर्वधनाद्यर्थः । सर्व-
धनी । सर्वधीजी । सर्वकेशी नटः । गौरखरवद-
रण्यम् । कृष्णसर्पधान्वत्मीकः । लोहितशालिमान्
ग्रामः ॥ किं प्रयोजनम् ? । कर्मधारयप्रकृतिभिर्म-
त्वर्थीयरभिधानं यथा स्यात् ॥ किं च कारणं न
स्यात् ? । बहुव्रीहेणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य ॥

(प्रदीपः) कदाचिदिति । विषयविशेषनिर्देशाय
कचिदिति वक्ष्ये कदाचिदित्यनेन विषयविशेषावच्छिन्नः
फलार्थो निर्दिश्यते इति नास्ति वस्तुमेव ॥ सर्वधनीति ।
सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां कर्मधारये कृते मत्वर्थीय
इति तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्युक्तं भवति ॥ किं
प्रयोजनमिति । सर्वधनाद्यर्थमिति मत्वर्थीयरहितस्य
सर्वधनशब्दोपादानात्तस्य च केवलस्यान्यपदार्थविवक्षायां
प्रयोगादर्शनात् तदपार्थक्यं बहुव्रीहेरप्रसङ्गात् कर्मधारयस्यानु-
विद्यत्वात् प्रश्नः ॥ कर्मधारयप्रकृतिमिरिति । मत्व-
र्थीयप्रकृतिः सर्वधनशब्दे चार्तिकोऽनुकृतः न तु स्वतन्त्र
इत्यर्थः ॥ बहुव्रीहेणेति । सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां
यदि बहुव्रीहेः कियते तदा तेनैव मत्वर्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयो
न स्यात्, कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्यानुकृतात् प्रत्ययः
सिद्धस्त्यर्थः ॥

(उद्घोषः) कदाचिदित्यनेन समासद्वयस्यैकविषयत्वमाश-
ङ्क्याह—विषयविशेषेति ॥ नास्ति वस्तुमेव इति । कचिदित्यतो
नार्थमेव इत्यर्थः ॥ भाष्ये—सर्वधनाद्यर्थ इति । सर्वधनादिप्र-
कृतिकमत्वर्थीयार्थमत्वर्थः ॥ प्रयोजनस्योक्तत्वात् किमप्रयोजनमिति
प्रश्नात्पूर्वविप्रतिषेधोपाह—सर्वधनेति ॥ प्रयोगादर्शनात्स्वेति
अरुह्यः पाठः ॥ भाष्यालंकारे वा चः ॥ कर्मधारयस्यानुकृतिद-
त्वादिति । कदाचित्कर्मधारय इति पूर्वविप्रतिषेधात्तुल्यमपि सिद्ध-
त्वादित्यर्थः ॥ मत्वर्थीयप्रकृतिरिति । पृष्टीतपुरुषः ॥ भाष्ये—
मत्वर्थीयरभिधानमिति । तेः प्रत्ययैस्त्वार्थाभिधानं यथा
स्यादित्यर्थः ॥

(मत्वर्थीयोत्पत्तिसाधकसमाधानभाष्यम्)

यद्युक्तत्वं हेतुः, कर्मधारयेणाप्युक्तत्वाच्च प्राप्नो-
ति ॥ न खल्वपि संज्ञाश्रयो मत्वर्थीयः । किं
तर्हि ? । अर्थोश्रयः ॥ स यथैव बहुव्रीहेणोक्त-
त्वाच्च भवति, एवं कर्मधारयेणोक्तत्वाच्च भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) यद्युक्तत्वमिति । सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थ-

विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारयः कियते, तदा
तेनापि मत्वर्थ उच्यते एव । नहि बहुव्रीहेः कर्मधारयसंज्ञाभेद-
मात्रेण स्वरव्यवस्थावत्तदार्थस्याभिधानानभिधानव्यवस्था यु-
ज्यते, तस्याः स्वाभाविकत्वात् ॥

(उद्घोषः) तस्याः स्वाभाविकत्वादिति । बहुव्रीहेविषये
पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयविधानाच्चदर्थेनोक्तं एवेति भावः ॥

(मत्वर्थीयोत्पत्तिसाधकसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि इदं स्यात्—सर्वाणि धनानि=सर्वध-
नानि, सर्वधनान्यस्य सन्ति=सर्वधनीति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अनपेक्षितान्यपदार्थं स्वप-
दार्थं कर्मधारयं कृत्वा मत्वर्थीयोर्थान्तरे विधास्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) मत्वर्थीयोर्थान्तर इति । अन्यपदार्थरूपे
मत्वर्थ इत्यर्थः ॥

(चार्तिकीयकदाचित्त्वदासंगत्याक्षेपभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात् ।
तत्र यदुक्तम्—“कदाचित्कर्मधारयः” इति, एतद-
युक्तम् ॥

(प्रदीपः) नित्यमेवं सतीति । यथा पूर्वं विषयमे-
दविषयस्य कदाचिदित्युक्तं तथात्र सकलविषयव्याप्यपेक्षया
सर्वत्रेति वक्ष्ये नित्यमित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति—अनेन
न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीयप्रकृतिभिः कर्मधारयः स्यादिति
कदाचिदप्राणं विषयविशेषनिर्देशार्थं न वक्तव्यं भवति ॥

(उद्घोषः) न वक्तव्यमिति । यत्तुननैमित्यर्थः । क-
चित्तु न कर्तव्यमिति पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः, तदर्थस्य निश्चय-
विशेषनिष्ठत्वस्याभावादिति भावः ॥

(चार्तिकशायान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि भवति वै किञ्चिदाचार्याः कदाचिदुद्दि-
कृत्या पठन्ति—“कार्याः शब्दाः” इति, तदुद्दि-
पठितम्—* समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः
कर्तव्यः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः* इति ॥

(प्रदीपः) इदानीमन्यथा मत्वर्थीयोत्पत्तिमाह—एवं
तर्हीति ॥ भवतीति । एवंजातीयकं वस्तित्वस्यर्थः ॥ किं
तदित्याह—आचार्या इति । अथ वा पठिक्रिया भवति-
क्रियायाः कर्त्री भवेति । कार्याः शब्दाः इति दर्शने लक्षणादेव
शब्दानामर्थव्यवस्था, ततोऽन्यपदार्थं बहुव्रीहेः साधनात्तस्यैव तत्प्र-
त्यायनम्, न तु कर्मधारयस्य । तत्र सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थ-
विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयः कियमाणोऽन्यपदार्थ
नाभिधत्त इति तदभिधानायायं मत्वर्थीय उपायत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अन्यथा, प्रकारान्तरेण ॥ मत्वर्थीयोत्पत्ति,
तत्तियमम् ॥ वस्तित्वस्यर्थ इति । भवति वै किञ्चिदिति भा-
ष्यस्य एवंजातीयकं किञ्चिद्वचनं भवति खल्वित्यर्थः । किञ्चादीयभि-
न्नाशङ्कायां कार्याः शब्दा इति यज्जातीयं, तज्जातीयमित्युत्तरम् ॥

१ बहुव्रीहेणा कर्मधारयोरन्योन्यत्वमिति । (र. ना.) २ कचित्कदा-
चिदित्यनेनोक्तत्वार्थेभेदो वासीत्यर्थः । उभयवैकल्ये विषयविशेषस्य ज्ञाना-
द्वि० ५२

इति भावः । (र. ना.) ३ भाष्यावकाशेन समानविषयकत्वविशेषादिति
भावः । (र. ना.)

कार्याः शब्दा इति वचनमेव केनाभिप्रायेण पठितमित्यत आह—
आचार्याः कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्तीति । यदादेरुपकार्यवच्छब्दा
अति कार्य इति बुद्ध्या पठन्तीत्यर्थः ॥ पञ्चमानवचनाकारनाह—
कार्याः शब्दा इति ॥ अथवा पठिक्रियेति । आचार्यकृतं क्वचि-
त्कर्मकार्यत्वं बुद्धिकरणोत्तरकालिकपठनक्रियाकर्तृकं भवनमित्यर्थः ॥
इष्टानुपपत्तयः प्रकृतोपयुक्तमाह—तद्वदिति । कार्याः शब्दा इति
वत्कार्यवद्बुद्धेर्द पठितमित्यर्थः ॥ तदाशयमाह—कार्याः शब्दा
इति दर्शने इति ॥ तत्प्रत्यायनम् । तत्प्रत्यायनसामर्थ्यम् ॥

(विप्रतिपेधासंनयेन बहुव्रीहिराकरणरूपमाहोपमाप्यम्)
यदुच्यते—समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भ-
वति विप्रतिपेधेन—इति ॥ नैप युक्तो विप्रतिपेधः ॥
अन्तरङ्गः कर्मधारयः ॥ काऽन्तरङ्गता ? । स्वपदार्थे
कर्मधारयः । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः ॥

(प्रदीपः) विप्रतिपेधापनयनायाह—नैप युक्त इति ॥
स्वपदार्थे इति । मध्यमध्यमवीराश्वेति स्वपदार्थमात्र-
शयेण विधानादन्यपदार्थानाश्रयणादिति भावः ॥

(बहुव्रीहिसाधकसमाधानमाप्यम्)

अस्तु । विभाषा कर्मधारयः, यदा न कर्मधार-
यस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इतो विषयविशेषे बहुव्रीहिं साधयति—
अस्तिवति । यद्येकेन प्रकारेणान्तरङ्गत्वं कर्मधारयस्य भव-
त्यित्यर्थः ॥ विभाषेति । नात्र महाविभाषा विवक्षिता, तथा
हि पक्षे व्यपेक्षेव प्रतिपाद्यते, नन्वेकार्थभावे संज्ञाया भावाभावा-
कियेते । तस्माद्—विभाषा कर्मधारय इत्यस्यायमर्थः—
विकल्पितः कर्मधारयो, विषयविभागेनावस्थानात्, स्वपदार्थे
प्राप्ता वृत्ते नान्यपदार्थे ॥ एतदुक्तं भवति—अनपेक्षितान्य-
पदार्थस्वपदार्थमात्रविवक्षायां भवतु कर्मधारयः, पूर्वमेव त्वन्य-
पदार्थविवक्षायां वीरपुरुष इत्यादौ बहुव्रीहिः सिध्यति ॥

(उद्धोतः) अन्येर्व वीरः पुरुष इत्यादौ जन्तुद्रव्यात् कर्म-
धारय इव स्यात् ननु बहिरङ्गो वीरपुरुष इति बहुव्रीहिरित्यत
आह—आप्ये—अस्तु, विभाषेति ॥ तदाशयमाह—नात्रेत्या-
दिना ॥ बहुव्रीहिः सिध्यतीति । अपवादनादिति भावः ॥

(आहोपमाप्यम्)

एवमपि यद्यत्र कदाचित्कर्मधारयो भवति ।
कर्मधारयप्रकृतिमिर्मत्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति ।
सर्वेभ्यामेवमर्थो यत्तः—कर्मधारयप्रकृतिमिर्मत्व-
र्थीयैरभिधानं मा भूद्—इति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । पूर्वमनपेक्षितेऽन्यपदार्थे यदि
कर्मधारयः क्रियते तदा पश्चादन्यपदार्थविवक्षायां वीरपुरुष-
वान् भ्राम इत्याद्यपि स्यादित्यर्थः ॥

(समाधानमाप्यम्)

एवं तर्हि नैर्द तस्य योगस्योदाहरणं “विप्रति-

१ बहुव्रीहिं पठन्तीति पठितम् इत्यने पाठः । (ट. ना.) २ कुदा-
स्तेनोपपत्तेरित्यर्थः । पठते आप्येते कार्यमनेनेति योगात् । यद्वा पठनं कर्तुं ।
पदं व्यपदिशमानान्वयान्तरात्प्राप्तुं शक्यमित्यर्थः । (ट. ना.) ३ वेति शेषः । (ट. ना.)
४ कर्मधारयोत्तरकालिकपठनक्रियाकर्तृकं भवनमित्यर्थः । (ट. ना.)

पेधे परम्” इति ॥ किं तर्हि ? । इष्टिरियं पठिता—
‘समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः । कदाचि-
त्कर्मधारयः सर्वेभ्यामर्थः’ इति ।

(प्रदीपः) इष्टिरियमिति । वीरपुरुषादौ प्रथममेवा-
न्यपदार्थविवक्षा कार्या, सर्वेभ्यानीत्यादौ तु पश्चादिति विवक्षा-
नियम इष्टसिद्धये प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) आप्ये—इष्टिरियमित्यनेन बहुक्तं तदर्थयति—
प्रथममेवेति । वीरपुरुषादौ यदन्यपदार्थविवक्षा तर्हि प्रथममेव,
न तु कर्मधारयोत्तरमित्यर्थः । इदमेवार्थः पठ्यते न कर्मधारया-
न्मत्वर्थीय इति ॥

(उक्तवार्तिकानावश्यकतासाधकैकदेशिभाष्यम्)

यदीष्टिः पठिता, नार्थोऽनेन । इह हि सर्वे मनुष्या
अल्पेनाल्पेन महतो महतोर्थानाकाङ्क्षन्ति । एकेन
मात्रेण शतसहस्रम् । एकेन कुहालपदेन खारी-
सहस्रम् । तत्र कर्मधारयप्रकृतिमिर्मत्वर्थीयैरभि-
धानमस्तु बहुव्रीहिर्हेति । बहुव्रीहिणा भविष्यति
लघुत्वात् ॥

(प्रदीपः) नार्थोऽनेनेति । न्यायसिद्धत्वादिति भावः ।
यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते, तदा स्वपदार्थप्राधान्यमा-
श्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः, तेषामेव पदार्थानामन्यत्र गुणी-
भावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पाद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः ।
यदा पूर्वमेवान्यपदार्थविवक्षा तदा वृत्तिपदार्थानां तत्र गुण-
भाव एवाधीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भवति ॥ अन्ये तु
शब्दलाघवं मन्यन्ते, बहुव्रीहिरन्यानपेक्षोऽन्यपदार्थं प्रतिपाद-
यति । कर्मधारयस्तु, मत्वर्थीयसहित इति शब्दगौरवप्रसङ्गः ।
एतच्च शब्दगौरवं तर्थाप्रयोगदर्शनादत्रैव विषय आधीयत
इति वृत्तवैयर्थ्यस्यापि न प्रसङ्गनीयम् ॥

(उद्धोतः) आप्ये—अल्पेनेति । अल्पेनेत्यर्थः । अल्पेन
यत्नेनेति क्वचित्पाठः ॥ मायेण । तत्परिमितत्वेनेन ॥ शतसह-
स्रमिति । वयाणि या वेत्यर्थः ॥ कुहालपदेनेति । पर्वतीयाः
कुहालैरेव भूकर्मणं कृत्वा ससं संपादयन्तीति तत्प्यहारानुसारे-
नेत्यर्थः ॥ प्रतिपत्तिगौरवेति । एकस्य विरुद्धयोः प्राधान्यगुणत्व-
योगाश्रयणमेव प्रतिपत्तिगौरवमित्याहुः ॥ अन्ये तु शब्दलाघव-
मिति । इदमेव आप्यस्वरसत्तिर्द मत्वर्थः, एकस्यैवार्थस्य प्रतिपादनाय
ईष्टिद्वयापेक्षायां गरीयान् शब्दो बोधको बहुव्रीहौ त्वस्य इति
भावः ॥ न प्रसङ्गनीयमिति । अत इष्टिरित्येव सम्यक् ॥ एवं च
‘यदीष्टिः पठ्यते नार्थोऽनेन’ इत्यादिः ‘इत्येव तदा भवति’
इत्यन्तग्रन्थ आचार्यदेशीयस्येति भावः ॥ किंच बह्व्ययमायुक्तिभिः
सर्वेभ्यानीत्यादिप्रयोगसाधनेष्वुच्यते इति प्रत्ययस्यात्कादिति वृत्त-
समाप्यप्रयोगासङ्गतिः, मय तु सर्वेभ्यामर्थ इत्यादिशब्दस्य प्रका-
रार्थत्वात् दोषः ॥ कर्मधारयपदं च ननु समासस्याप्युल्लङ्घनम् ॥
अनितं चेदं र कृत इति सूत्रमाप्ये ॥

५ नन्वेव वृक्ष इति प्रयोगस्य वनस्पतिरिति न प्रयुज्येत शब्दगौरवादित्यत
आह—बुधवन्मत्वस्यापि न प्रसङ्गनीयमिति । (ट. ना.) ६ समासजितस्य-
वेत्यादिः । (ट. ना.)

(आक्षेपैरुद्देशिभाष्यम्)

कथं सर्वधनी सर्वधीजी सर्वधेशी नष्ट इति ? ॥

(समाधानैरुद्देशिभाष्यम्)

* इतिप्रकारेण सर्वधेः इति वक्ष्यामि । तच्चावश्यं यत्कथं नो याचनार्थम् ॥

(प्रदीपः) सर्वधेरिति । ततश्चात्र यचनाद्वचनं ना-
शीयत इति धर्मधारये कृति इतिः कृतव्य इत्यर्थः ॥ नो
याचनार्थमिति । गोपीहिमारभते तेनापि धर्मधारयाद्वच-
नान्तेनिरुद्धेति दृष्टव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ततश्चात्र यचनादिति । सर्वधेरिति यचन-
सामर्थ्यात् ॥

(आक्षेपैरुद्देशिभाष्यम्)

कथम्—गौरारवदरण्यम्, गौरमृगवदरण्यम्
रुष्णसर्पवान् धल्लीकः, लोहितशालिमान् ग्रामः ? ॥

(समाधानैरुद्देशिभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः । जात्यात्राभिसंयन्धः क्रियते,
रुष्णसर्पो नाम सर्पजातिः, शालिन् धल्लीकेति ॥
यदा ह्यन्तरेण जाति तद्वत्ताभिसंयन्धः क्रियते,
रुष्णसर्पो धल्लीक इत्येव तदा भवति ॥

(प्रदीपः) जात्यात्रेति । जातिव्याकृते धर्मधारये न
प्रतीयते ॥ यदा हीति । विशिष्टगुणेन द्वयेण तद्वत्तायां
विवक्षितव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—रुष्णसर्पो नाम जातिरिति । जाति-
व्यवहारोन्निदागर्भेऽप्युक्तम् ॥

(पूर्वपदातिशयविषयक्षायामातिशायिकप्रत्ययाद्-
बहुमीहिर्भवत्यतिशयप्रकरणम्)

(१११७ पूर्वपदातिशयआतिशायिकप्रत्ययातिशयार्थकम् ॥ ११॥)

॥ * ॥ पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्
बहुमीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराचर्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वपदातिशयविषयक्षायामातिशायि-
काद् बहुमीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ किं प्रयो-
जनम् ? सूक्ष्मवस्त्रतराचर्यः ॥ आतिशायिकस्याव-
काशः—पटुतरः पटुतमः । बहुमीहिरेवकाशः—
चित्रगुः श्वलगुः । इहोभयं प्राप्नोति—सूक्ष्मवस्त्र-
तरः । तीक्ष्णशूद्रतरः । बहुमीहिर्भवति विप्रति-
षेधेन ॥

(प्रदीपः) पूर्वपदातिशय इति । अतिशयेन सू-
क्ष्माणि वस्त्राण्यस्यैवविषयक्षायामुभयप्रसङ्गे पूर्व बहुमीहिर्-
प्यते ततो बहुमीहेः प्रत्ययः ॥ भाष्यकारस्तु विप्रतिषेधं प्रत्या-

सत्या पूर्ववदुपन्यस्य सामर्थ्याधयेन रूपविवेचित्वं स्थाप-
यिष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—पूर्वपदातिशय इति । तदर्थोक्तिरु-
त्तरार्थः ॥

(विप्रतिषेधवाचकभाष्यम्)

नैव युक्तो विप्रतिषेधः । “विप्रतिषेधे परम्”
इत्युच्यते । पूर्वश्च बहुमीहिः, पर आतिशायिकः ॥

(वार्तिकशायविषयभाष्यम्)

इष्टवाची परशब्दः—विप्रतिषेधे परं यदिष्टं
तद्वचतीति ॥

(अनुपपत्तिभाष्यम्)

एवमप्युक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः ॥ कान्त-
रङ्गता ? । ऊष्माप्रातिपदिकादातिशायिकः ॥ सुव-
न्तानां बहुमीहिः ॥

(प्रदीपः) ऊष्माप्रातिपदिकादिति ॥ ननु प्रकृतं
आतिशायिकः, प्रकृतं समीपार्थस्य भवति । ततश्च पूर्वो-
त्पत्त्यम् ॥ एवं तद्विधिरुक्तोपपत्तिरिति भावः । अत एवो-
च्यते—समर्थमिति ॥

(उद्घोतः) समाप्तार्थस्य लिङ्गसंख्यापाकाद्वारितस्य ॥
समर्थमिति । समर्थः पदविधिरित्युक्तेरिति भावः ॥

(अनुपपत्तिवाचकभाष्यम्)

आतिशायिकोपि नान्तरङ्गः ॥ कथम् ? । सम-
र्थसिद्धित उत्पद्यते । सामर्थ्यं च सुवन्तेन ॥

(प्रदीपः) सुवन्तेनेति । हेतौ तुमीया । सुवन्तेन
पदेन प्रकर्षानुभवविषयं सामर्थ्यमर्थस्य नान्यथेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सुवन्तेन पदेनेति । तेन हेतुना अतिशय-
विधिः परिसमाप्तत्वात् प्रकर्षादिसंयन्धसामर्थ्यस्य भावः ॥
नान्यथेति । केवलप्रातिपदिकोपसामर्थ्येनेत्यर्थः ॥

(अनुपपत्तिवाचकभाष्यम्)

एवमप्यन्तरङ्गः ॥ कथम् ? । स्वपदार्थे आतिशा-
यिकः । अन्यपदार्थे बहुमीहिः ॥

(अनुपपत्तिवाचकभाष्यम्)

एवमपि नान्तरङ्गः ॥ कथम् ? । स्वपदार्थे आतिशा-
यिको भवति । न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्वपदार्थं
भवति ॥

(अनुपपत्तिवाचकभाष्यम्)

नैव वाचातिशायिकः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ।
असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमसमर्थं
भवतीति । यावता वस्त्राणि तद्वन्तमपेक्षन्ते ।
तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति ॥

(प्रदीपः) आतिशायिकस्य प्रतियोगिबस्त्वन्तरापेक्षया

१ 'समाप्त' । २ उद्दिष्टविषयान्तेत्यर्थः । उद्दिष्टवस्तुवदिति वाच्यम् । (र. ना.)

३ धर्मधारयः । एतद्विधिरुक्तोपपत्तिरिति भावः । (र. ना.)

४ 'पदात्तेनो' । ५ यदाप्यन्तरङ्गं विरूपकमित्यर्थः । ततश्चातिशयविकोऽप्युक्तम् ।

पदार्थपेक्ष इति भावः । (र. ना.) ६ इदं हेतुवृत्तियान्तं सामर्थ्यमित्येना-
नेति । (र. ना.)

बहुव्रीहिणा साम्यं प्रतिपाद्य सर्वथानुत्पत्तिं प्रतिपादयितुमाह—नैवेति । तद्वन्तमिति । वस्त्रस्वामिनमित्यर्थः । अस्यातिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राणीति तद्वतोपेक्षणात् ॥

(उद्द्योतः) प्रतियोगिवस्तुवन्तरापेक्षयेति । हेतौ वृत्तयेयम् ॥ तद्वतोपेक्षणादिति । वस्त्राणि सूक्ष्मविषयस्पर्शदायां तद्वन्तमपेक्षन्त इति भाष्याक्षरार्थः । बहुव्रीह्यातिशायिकयोर्गुणपरमातिविषये तद्वन्तमपेक्ष्य वस्त्राणां सूक्ष्मगुणविषया स्पर्शदेति । अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्यापि सूक्ष्माणि अस्यासादृशित्वेन सूक्ष्माणीति विवक्षायां किलातिशायिकबहुव्रीहोरेकत्र प्रसक्तिर्वाच्या । तत्र वस्त्रद्वारा सूक्ष्मशब्दस्य तद्वत्तापेक्षत्वादातिशायिकाप्रसक्तिरित्युक्ते विप्रतिषेध इति भावः । एवं च परस्परया सूक्ष्मगुणविषयप्रकर्षस्य विशेषणस्यैव सापेक्षत्वमित्युक्तं भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चायमातिशायिक एवमात्मकः सत्यां व्यपेक्षायां विधीयते ॥

(प्रदीपः) सत्यामिति । ततश्च यथा प्रतियोग्यपेक्षायां प्रत्ययो भवत्येवं तद्वदपेक्षायामपि कस्मात् भवतीति भावः ॥

(उद्द्योतः) यच्चनप्रामाण्यादातिशायिकत्वत्र भविष्यत्येवेति मन्यमानः शङ्कते—भाष्ये—ननु चेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

सत्यमेवमात्मकः । यां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्यां सत्यां भवितव्यम् ॥ कां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिः ? । या हि प्रतियोगिनि प्रति व्यपेक्षा ॥ या हि तद्वन्तं प्रति, न तस्यां भवितव्यम् ॥

(उद्द्योतः) या हि तद्वन्तमिति । न सा नियतेति भावः । एकस्मान्निकयोरपि स्पर्शदशनादिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

बहुव्रीहिरपि तर्हि न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? । असामर्थ्यादेव ॥ कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावत्ता वस्त्राणि वस्त्रान्तराण्यपेक्षन्ते तद्वता चाभिसंबन्धः ॥

(प्रदीपः) वस्त्राणीति । अतिशयानानि वस्त्राण्यतिशयमानानि वस्त्राण्यपेक्षन्त इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अतिशयानानीति । अन्याभिभवकर्तृणि प्रकर्षयुक्तानीत्यर्थः ॥ अतिशयमानानि । अभिभूयमानानीत्यर्थः । अतिशेतिरभिभवे ॥ भाष्ये—तद्वता च संबन्ध इत्यनेन हि प्रकृते विशेषणस्य सापेक्षत्वरूपं तरपोऽप्राप्तिर्विज्ञं स्मारितम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं 'विप्रतिषेधे परम्' इति ॥ किं तर्हि ? । इष्टिरियं पठिता *पूर्वप-

दातिशये आतिशायिकाद् बहुव्रीहिरिष्टः सूक्ष्मवस्त्रतरायर्थः * इति ।

(प्रदीपः) एवं सापेक्षत्वाद्द्वयोरपि निराकृतयोरन्तरत्वमाह—एवन्तर्हीति ॥

(उद्द्योतः) अर्थान्तरत्वं, इष्टिरुपत्वम् । कचिरुपत्वमिति पाठस्तत्राप्यवयवार्थः ॥ भाष्ये—किं तर्हीति । एवं च तत्सामर्थ्यात्सापेक्षत्वेन बहुव्रीहित्वविताविति भावः ॥

(चार्तिकानावश्यकताभाष्यम्)

यदीष्टिरियं पठिता, नार्थोनेन ॥

(प्रदीपः) नार्थोनेनेति । इष्ट्या विनार्थस्यार्थस्य सिद्धत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं यैषा युक्तिरुक्ता—वस्त्रान्तराणां च वस्त्रान्तरेयुगपत्स्पर्शां तद्वता चाभिसंबन्धः इति ।

(प्रदीपः) यैषा युक्तिरुक्तेति । सा नाधीयत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) कथमिति । वस्त्रान्तराणां वस्त्रान्तरेयुगपत्स्पर्शां तद्वता चाभिसंबन्ध इति यैषा बहुव्रीहित्वद्विद्वयोरप्राप्त्युपपादिका युक्तिरुक्ता तथा युक्ता द्वयोरप्यप्राप्तेः कथमानर्धेनयमिति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रान्तरेयुगपत्स्पर्शां तद्वताभिसंबन्धः क्रियते । निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिः । बहुव्रीहेरातिशायिकाः ॥

(प्रदीपः) कथं तर्हीधीयत इत्याह—यदा हीति । अन्यपदार्थमात्रविवक्षायां बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियते । अतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद् बहुव्रीहस्ततश्च सूक्ष्मतरवत् इत्यपि सिध्यति । इष्टौ तु सत्यामेतच्च सिध्येत् ॥

(उद्द्योतः) सनापत्ते, यदाहीतीत्येने । यदा ह्यवस्त्राणां वस्त्रेयुगपत्स्पर्शमिति पाठः । तद्वताभिसंबन्ध इति च ॥ इष्टौ तु सत्यामिति । तस्मादिष्टिद्वयेति भाष्यानिर्माण भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—सूक्ष्मतरवत् इति

(उद्द्योतः) तर्हीदानीमिति । तदेदानीमिति ॥ २० रमे इति यावत् । इदं न भवति । इदं न सिध्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवति, यदान्तरेण तद्वन्तं वस्त्राणां वस्त्रान्तरेयुगपत्स्पर्शां भवति । निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशायि

(उद्द्योतः) भवति । सिध्यति ॥ कुतस्तत्राह—य इति भाष्याक्षरार्थः ॥

१ 'तद्वत्तापेक्ष' इति वाराणसी B. A. S. मुद्रितपाठस्त्वापातमनोहर एव ॥ यद्वा तद्वत्तेत्यत्र पठ्यर्थे बहुव्रीहिमात्रस्य कथयितुमापेक्ष इति वयम् । (र. ना.) २ तेनात्र विशेष्यस्य वयस्यैव तद्वत्तापेक्षत्वेन कथमसामर्थ्यम्, भवति हि विशेष्यस्य सापेक्षत्वेऽपि समास, राजपुरुषः शोभन इतीति न शङ्क्यम् । (र. ना.) ३ इदं संबोधने । (र. ना.) ४ प्रतियोग्यपेक्षोत्पत्तिकारण इत्यर्थः । (र. ना.) ५ नित्यव्यपेक्षार्थेन नाशान्तर्यमिति भावः । (र. ना.)

६ यद्यन्तररूपमिहादि । (र. ना.) ७ बहुव्रीहित्वद्विद्वयोरित्यर्थः । ८ 'विनाप्यर्थस्य' । ९ सा कथं नाधीयते इत्यर्थः । तथा च कैयट एव तात्पर्यम् । (र. ना.) १० इदं व्यपोगित्वेनान्येति । (र. ना.) तत्तु पूर्वोक्तरीत्या कैयटस्याप्येतद्वन्त्यस्य समाधानपरत्वे एवमिमांश इत्यनेन न कोऽपि नवीनोऽर्थ उद्भावित इति ध्येयम् । (र. ना.) इत्यस्य व्याख्यानमिदानीमिति बोध्यम् । (र. ना.)

(समाधानसाधकभाष्यम्)

कथं पुनरन्यस्य प्रकरणान्यस्य प्रकरणं स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) बहुलं बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः कथित इति, तत्राह—कथं पुनरिति । अतिशयेन सूक्ष्मवत् इति बहुव्रीहेः प्रत्यये क्रियमाणे वसन्ततत्सौक्ष्म्यप्रकरणं कथमन्यपदार्थ-प्रकरणं स्यादिति ।

(उद्घोतः) कथमन्यपदार्थस्य प्रकरणं इति । यतः प्रत्यय-सदृशप्रकारात्प्रत्ययनिमित्तम् । एवं च सौक्ष्म्यप्रकरणं प्रत्यये क्रिय-माणेऽन्यपदार्थप्रकरणं भाषात्तरं तत्प्रतिपादकसमुदायात् प्रत्ययः । प्रकरणं प्रत्ययपदाने तु भेदस्य सामर्थ्यम् । न च सौक्ष्म्यप्रकरणं पदान्यपदार्थप्रकरणं, अन्यदीयस्यान्यदीयत्वायोगादिति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैवान्यस्य प्रकरणान्यप्रकरणं भवितव्यम् । यथै-
द्यायं द्रव्येषु यतते—यस्माणि मे स्युरिति । एवं
गुणेषुपि यतते—सूक्ष्मतराणि मे स्युरिति ॥

(प्रदीपः) अत्रोत्तरम्—नैवान्यस्येति । सर्वत्र यतः
प्रत्ययो विधीयते तदर्थस्य स्वतः प्रकरणाभावादप्युक्त एव
प्रकरणं आधीयते । यथोक्तम्—

द्रव्यस्याप्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः ।

नेदको व्यपदेशाय तत्प्रकरणंऽभिधीयते ॥

इति ॥ एक एवासी प्रकरणं इत्यर्थः । यद्यप्यत्राश्रयान्तर-
वर्तिगुणप्रकरणं तथापि यत्र यथाभूतः संभवति तत्र तयाभूत
आधीयते ॥

(उद्घोतः) एक एवास्मादिति । गुणप्रकरणं एव द्रव्यप्रकरणं
इत्यर्थः । न कश्चिदप्यतिनिमित्तगुणप्रकरणं, यथा—शुद्धतर
इत्यादि । कश्चित्प्रत्ययवर्तितगुणप्रकरणं यथा—गोतर इत्यादि । कश्चि-
त्प्रतिशेषणयत्कगुणप्रकरणं यथा—अकृते ॥ नैवान्यस्येति भाष्येणापि
वृत्तम् द्रव्यप्रकरणाभाव एव प्रतिपाद्यते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये—
यस्माणि मे स्युरिति । यत्तस्य द्रव्यत्वात्तत्र प्रकरणाभावेन तदप्य-
न कृते ॥ सूक्ष्मतराणीति । सूक्ष्मत्वस्य गुणत्वात्तत्र प्रकरणसंभवेन
बहुव्रीहेः प्रत्ययेनाप्यतिशायिकेन परम्परासम्बन्धस्य तत्त्वेन प्रदर्श-
यते इति भावः ॥ तथापि यत्रेति । साक्षात्स्वगतगुणप्रकरणं
स्वसम्बन्धिपदार्थगतगुणप्रकरणं वा उभयमपि द्रव्यप्रकरणं भवेत्त-
वेति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् ? ।
गुणवचनादित्युच्यते । न च समासो गुणवचनः ॥

(प्रदीपः) गुणवचनादिति । नात्राजादी गुणवच-
नादेवेति बोद्धव्यं, तत्रोत्र प्रकृतत्वात् ॥ तस्माद् गुणस्यैव
प्रकरणं संभवति न द्रव्यस्येवात्रितदुक्तम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—गुणवचनादिति । गुणोपसर्जनगुणि-

१ 'सूक्ष्मतराणि' । २ परस्मैतोऽन्यपदेश्यस्याप्यवधारणस्य द्रव्यस्य व्यपदेशाय
यो नेदको गुण उपादीयते तस्य गुणस्य प्रकरणं, तत्प्रकरणं बहुव्रीहेः द्रव्यप्रकरणं

योपकारमवृत्तिनिमित्तगुणप्रकरणं तत्प्रत्ययवर्तितगुणप्रकरणं वा प्रत्यय
वर्तित इत्यर्थः । गुणप्रकरणं परममात्रपरम् ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

समासोपि गुणवचनः । कथम् ? । अजहत्स्वार्था
वृत्तिरिति ॥

(प्रदीपः) अजहत्स्वार्थेति । तत्र सूक्ष्मार्थस्य विद्यमा-
नत्वात् प्रकरणसंभवः ॥

(उद्घोतः) समासोपि गुणवचन इति । चक्षुस्त्वविशिष्ट-
वसविशिष्टपुरुषवचनत्वादिति भावः ॥ अन्यपदार्थे रूढतया गुणव-
चनत्वं नैत्याशयेन वृत्तिरिति—कथमिति ॥ उत्तरयति—अजह-
त्स्वार्थेति । एवं चावयवार्थोपकृतान्यपदार्थस्य समुदायेनोपस्थाप-
नाद् गुणवचनत्वम् । प्रवृत्तिनिमित्तसहचरितगुणप्रकरणं एव प्रवृत्ति-
निमित्तविशेषणविशेषणगुणप्रकरणं हि तदुत्पत्तिनिमित्तम् । च न गो-
तर इत्यादाववैभक्त्यतोपि यदि निमित्तं किं वक्तव्यं विशेषणविशेषण-
तया भाष्यसेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ जहत्स्वार्थायां तु दोष एव ? ॥

(उद्घोतः) अयेति । तत्र हि उपसर्जनपदानामर्थानामपि
प्रधानपदेन समुदायेन बहुव्रीहेः गुणोपलक्षितव्यक्त्येव यो यो न
तु गुणानां भाष्यत्वमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

जहत्स्वार्थायां च न दोषः । भवति बहुव्रीहौ
तद्वृत्तिसंविज्ञानमपि । तद्यथा—'शुद्धवाससमानय'
'लोहितोष्णीषाः प्रचरन्ती'ति तद्वृत्त आनीयते तद्व-
णाञ्च प्रचरन्ति ॥

(उद्घोतः) जहत्स्वार्थायां च न दोष इति । अवयवा-
नामर्थानामपि तद्वृत्तिसंविज्ञानादप्युक्तान्यपनादि यथा—'गच्छावेषे',
तथा तद्वृत्तप्रकरणं प्रत्ययः, गोतर इत्यादाववयवार्थप्रकरणं
इवेति भावः ॥

(उत्तरपदातिशय आतिशायिकव्यवस्थाधिकरणम्)

(१३३८ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदातिशये आतिशायिको
बहुव्रीहेः बह्वक्षयतरार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहु-
व्रीहेर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ किं प्रयोजनम् ? । बह्वा-
क्षयतरार्थः । बह्वक्षयतरः । यदुत्तुक्रुमारतरः ॥ कः
पुनरत्र विशेषः—बहुव्रीहेर्वातिशायिकः स्याद्,
आतिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहेः ? ॥ स्वरकपोर्वि-
शेषः । यद्यत्रातिशायिकाद्बहुव्रीहेः स्यात्—बह्वा-
क्षयतर एवं स्वरः प्रसज्येत, बह्वक्षयतर इति चे-
प्यते । बह्वक्षयकतर इति च प्राप्नोति, बह्वक्षयतरक
इति चेप्यते ॥

इति भावः । द्रव्यवाचकपदोत्तरपदातिशयः इत्यर्थः । (८. ना.)

१ अनाद्यबह्वदोहितोष्णीषार्थः । (८. ना.)

(प्रदीपः) वह्नाख्यतर इति । यद्यत्र बहुग्रीहिं कृत्वा आतिषाधिकः क्रियते तदा घहोर्नञ्चतुत्तरपदभूमीलन्तो-
दात्तत्वमाह्वयशब्दाकारस्य स्याद्, रेफाकारस्य चेष्ट्यते । अयमर्थो
न्यायसिद्धो, यदि समासात् प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते तदा हि बहु-
त्वगुणाश्रयः प्रकर्ष उक्त आह्वयश्रयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्त-
मिति संदेहः स्यात् । तस्मात् पूर्व प्रकर्षस्य विवक्षा पश्चादन्य-
पदार्थस्य ॥

(उद्योतः) सन्देहः स्यादिति । प्रकरणादिना निक्षयस-
म्भवादिदं चिन्त्यम् ॥

(१३३९ उत्तरपदलोपविधायकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ समानाधिकरणाधिकारे शाक-
पार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तर-
पदलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थि-
वादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्तरपदलोपश्च व-
क्तव्यः । शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुत-
पचासाः लोभ्यतः कुतपसौभ्यतः । अजापण्यस्तौल्व-
लिरजातौल्वलिः । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टि-
मौद्गल्यः ॥ वर्णौ वर्णेन ॥ ६८ ॥

(प्रदीपः) शाकभोजीति । शाकभोजित्वात्तत्साहच-
र्यात्तथपदेशाचार्य उत्तरपदलोपेनेत्याहुः ॥ ६८ ॥

(उद्योतः) नार्थ उत्तरपदलोपेनेत्याहुः । अग्राश्वि-
बीजं तु शाकभोजिपार्थिव इत्यादिप्रयोगव्यावृत्तये वार्तिकमावद-
कमिति ॥ ६८ ॥

(२१५ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । ३ आ. १२)

४१९ चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ २।१।७० ॥

(१३४० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चतुष्पाजातिः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

चतुष्पाजातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
कालाक्षी गर्भिणी । सस्तिमती गर्भिणी ॥ चतुष्पादो
गर्भिण्या ॥ ७० ॥

(प्रदीपः) चतुष्पादो ॥ ७० ॥ चतुष्पाजातिरिति ।

१ आह्वयश्रयप्रकर्षप्रकार्यमिति शेषः । (२. ना.) २ कुम्भोऽभिर्वा
दोहिमे भावे छागवत्कम्बे । कुम्भेतिनसाह्वयि मा सूर्य इति मेदिनी । कुम्भं

केचिन्नातिग्रहणमनुवर्त्यमित्याहुः ॥ अन्ये त्याहुः—शब्दान्त-
रसन्निधिनिरपेक्षा ये चतुष्पाजातिवचनास्त एवान्तरङ्गत्वाद्
युक्तन्ते न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दान्तरसन्निधानाद्यतु-
ष्पाजातिविषयाः ॥ ७० ॥

(उद्योतः) चतुष्पादो ॥ ७० ॥ भाष्ये—वक्तव्यमित्यस्य
व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानप्रकारं दर्शयति—केचिदित्यादिना ।
शब्दान्तरं यि । चतुष्पादचनाक्षतुष्पादिषया इत्येव पाठः ॥ जा-
तिरित्यस्य निष्ठितत्वादन्तरङ्गमहिरङ्गभावस्य च सर्वैर्दुर्गमत्वादचन-
मेवावश्यकमिति सत्यम् ॥ ७० ॥

(२६६ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । १ । ३ आ. १३)

४२० मयूरव्यंसकादयश्च ॥ २।१।७१ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवकारार्थः । मयूरव्यंसकादय एव । क मा
भूत् ? । परमो मयूरव्यंसक इति ॥ मयूरव्यंस-
कादयश्च ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
तृतीयमाहिकम् ॥
पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) मयूर ॥ ७१ ॥ मयूर इव व्यंसको घूर्तः
छात्र इव व्यंसकः कम्बोज इव मुण्ड इत्युपमानसमासापेमा-
शेड्यं समासः प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपदप्रकृति-
स्तरणामनार्थ इत्याहुः ॥ ७१ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीया-
ध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाहिकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

(उद्योतः) मयूर ॥ ७१ ॥ मयूर इव व्यंसक इति ।
केचित्तु विशेषणसमासे शुण्वचनत्वाव्यंसकस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते
इदमित्याहुः । तत्र । उपमानानीति घृत्तस्यभाष्यकैयटरीत्या तैल
येन नामासिन्यायेन विशेषणसमासमात्रकत्वात् ॥ ७१ ॥

इति श्रीशिवमहर्षतृतीयमैत्रेयनागोजीमहर्षकृते भाष्यप्रदीपोद्योते
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिकं, पादश्च समाप्तः ॥ १ ॥

छागवत्कम्बोजेवासो वत्सं मत्सेति बहुग्रीहिः । (२. ना.) ३ उपमानसमासस्य
लक्षः । (२. ना.)

अस्मिन्पादे सूत्रसंख्या— समर्थस्तत्पुरुषे व्याहृते वृन्दारकैकादश ॥						
	पूर्वयोगः	प्रथमादिके	द्वितीयादिके	तृतीयादिके	योगः	आदितः
व्याप्यातसूत्रानि	२२०	१	३२	१३	४६	२६६
व्याख्यातसूत्रानि	१२९	०	१५	१०	२५	१५४
समुदितसूत्रानि	३४९	१	४७	२३	७१	४२०

वार्तिकसंख्या ।

पूर्वयोगः	१ यादिके	२ यादिके	३ यादिके	योगः	सर्वयोगः
११८९	३३	५२	६६	१५१	१३४०

श्रीदधिमती(शी) जयति ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ।

(सत्पुरुषप्रकरणं एकदेशिसमासप्रकरणम्)

(२६७ सत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । १ आ. १)

४२२ अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ । २ । २ ॥

(अनिष्टापत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्माच्च भवति—ग्रामार्द्धं नगरार्द्धं इति ? ॥

(प्रदीपः) अर्द्धम् ॥ २ ॥ नपुंसकस्याव्यवस्थितत्वात् कृते च समासे पूर्वपदार्थस्य लिङ्गविशेषानवधारणात् कृतमपि नपुंसकग्रहणमकृतसममिति मत्वा पृच्छति—इहेति ॥

(उद्घोषः) अर्थम् ॥ २ ॥ यत्र नपुंसकमित्युक्तरिह कस्मादिति प्रश्नोत्तरपत्र इत्याशङ्क्याह—नपुंसकस्येति ॥ यत्र नपुंसकग्रहणं किमर्थं शब्दस्यार्थविशेषप्रतिपत्तये, उत समासगतरूपविशेषप्रतिपत्तये, नाथ इत्याह—अव्यवस्थितत्वादिति । नपुंसकत्वस्यापूर्वार्धमिलादावन्यैरेषि दर्शनादिति भावः ॥ नान्य इत्याह—कृते चेति । तस्य नपुंसकत्वलक्षणविशेषानवधारणेन तत्कृतरूपविशेषानावादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अर्धशब्दस्येवं नपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणम् । पुंलिङ्गज्ञानार्थशब्दः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

क पुनरयं नपुंसकलिङ्गः, क पुंलिङ्गः ? ॥

(प्रदीपः) क पुनरिति । नपुंसकत्वावधारणहेतवर्थे प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) अधिकरणस्याकाशस्य निर्वातत्वात्मानुपपत्तेराह—नपुंसकत्वमिति । कस्मिन्नर्थे पुंसत्वावधारणमिति भाष्याक्षराभिः

(समाधानभाष्यम्)

समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः, अवयववाची पुंलिङ्गः ॥

(प्रदीपः) अवयववाची पुंलिङ्ग इति । नियमेन नपुंसकलिङ्गो न भवतीत्येवंपरमेतत् । अवयववाची समिधेयत्वात् सर्वलिङ्गस्यापि न प्रयोगो दृश्यते, अपूर्वार्द्धं मया भक्षितं दन्तार्द्धमास्यात् पतितमिति । तदत्र नपुंसकग्रहणात् यस्मिन्नर्थे विशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तिरेवार्द्धशब्द आध्रीयते, तत्रैवार्थे नपुंसकत्वस्याव्यभिचारात् । अर्द्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं निर्देशेषु लिङ्गाविवक्षायाः ॥

१ समप्रविभागस्यार्थप्रतिपत्तये इत्यर्थः । (२. ना.) २ अवयवभावेऽपीत्यर्थः । (२. ना.) ३ प्रकृतपूर्वे इत्यादिः । (२. ना.) ४ द्वितीयद्वितीयेति सूत्रेऽन्यत्रस्यामितीत्यादिः । विभक्त्यान्तरस्यामिति अर्थं नपुंसकमित्यस्य द्वितीयसूत्रेणैव स्योपकारकमित्यर्थः । (२. ना.) ५ प्रत्याख्यानं तु परवृत्तिमिति सूत्रे भाष्ये । एकदेशिसमासो चारुस्यते, कथमर्थविप्लवीति ! समानाधिकरणो

(उद्घोषः) पुंलिङ्गं यवेति अर्थं वारयति—नियमेनेति ॥

नपुंसकग्रहणं ज्ञापकमिति । निर्देशेन नपुंसकत्वमात्रे लब्धेपि नित्यनपुंसकत्वलाभाय तस्यावयवकत्वम् । अन्यथा अपूर्वार्धं दन्तार्धमिलादावसमाश्रयान्वयि एकदेशिसमासः स्यादिति चिन्त्यमेतत् ॥ परं तु समप्रविभागे नपुंसकलिङ्ग इत्यस्य नपुंसकलिङ्गोपीत्यर्थः । अत एवोद्घोष इमिति सूत्रयोर्मध्ये पृथो एतद्विधानेऽर्थकारार्थोकाय प्राप्तुं इति शङ्कायां नैव लोके नापि वेदेऽर्थपूकारोऽर्थोकारो वास्तीत्युत्तरपरमाभ्ये समविभागविषयेपि पुंलिङ्गः प्रयुक्तः । अवयववाची तु पुंलिङ्ग एव ॥ अपूर्वार्धमिति समप्रविभाग एव । अन्यत्रापूर्वार्ध इत्यत्र ॥ परवृत्तिमिति सूत्रे भाष्येऽप्येतत्पद्यमिन्नुत्तरपदे स्फुटीकरिष्यते ॥ अन्यैतरस्याग्रहणात् कर्षणं योगविभागेन वा एकदेशिसमासविषये पृथीसमासः सूत्रकृतोपीष्ट एव । एवं चारम्भेप्रत्याख्यानयोः समकलता । नपुंसकग्रहणं तु सूत्रेषु निर्देशे लिङ्गाविवक्षायां ज्ञापकमित्याहुः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्माच्च भवति—अर्थं पिप्पलीनामिति ? ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अर्थपिप्पलीनामिति । दशानां पिप्पलीनामर्थमित्यर्थः । न च समासे यत्कवसंवाया वा जीरसाङ्गत्वात्कथमत्र समासापादनं, यत्कवस्यापि तत्राभानाच्छुद्धपिप्पलीत्वेनानेकपिप्पलीबोधसम्भवं इति शङ्काशयः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

न वा भवति—अर्थपिप्पल्य इति ? ॥

(उद्घोषः) इतरोर्धपदार्थस्य तत्र पञ्चपिप्पलीरूपत्वेन समासे बहुवचनं मत्वा पृच्छति—न वा भवतीति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

भवति, यदा खण्डसमुच्चयः—अर्थपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पल्य इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति—अर्थं पिप्पलीनामिति, तदा न भवितव्यम् ॥ तदा कस्माच्च भवति ॥

(प्रदीपः) यदा त्वेतदिति । अर्थमात्रं भिद्यत एव । समासे च कृते अर्थपिप्पलीत्वेन स्यात् पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यात् तस्य वैकल्यात् ॥

(उद्घोषः) अर्थान्तरे भवति न त्वेतदर्थं इत्याह परः—भवति यदेत्यादिना ॥ अर्थश्चात्रेति । दशानां पिप्पलीनामर्थं पञ्चैवार्थः, पिप्पलीनां प्रत्येकमर्थोति बहुनीति तत्रार्थः । भाष्ये—तदा न भवितव्यमित्यस्य 'अनेन रूपेण न भवितव्यम्' इत्यर्थमभिप्रेत्याह—अर्थपिप्पलीत्येव स्यादिति । यद्यप्यर्थपदार्थावर्द्धः तथाप्यर्थशब्देनैकत्वावरुद्धसमुदायरत्वेन भानादिति भावः ॥ तदा कस्माचेति । समासः कुतो नेत्यर्थः ।

नविष्यति । अर्थं चासौ पिप्पली चेति । इत्यत्र पृथीसमासोऽपि, अपूर्वार्धं मया भक्षितमिति । (२. ना.) ६ कस्मिन्नि शेषः । अर्थान्तरार्थपिप्पल्य इति समासो भवत्येवेति तत्र तत्पदमात्रमात्रमभिमित्य पूर्वोक्तशङ्काऽनुपपत्तेरिति भावः । (२. ना.) ७ पञ्चपिप्पल्य इत्यर्थः । (२. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

एकाधिकरण इति वर्तते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्ह्येदानीमिदं भवति—अर्द्धराशिरिति? ॥

(प्रदीपः) अर्द्धराशिरिति । राशेरवयवव्यतिरेकेणा-
सरादवयवानां च बहुत्वादेकत्वाभावं मन्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवति । एकमेवेदमधिकरणं योसौ राशिर्नाम ॥
अर्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥

(प्रदीपः) एकमेवेति । शब्दादेकस्यैवार्थस्य तिरोहित-
मेदस्यावगमात् ॥ २ ॥

(उद्घोतः) तिरोहितमेदस्येति । तिरोहितावयवमेदस्ये-
त्यर्थः । तद्गदः मन्त्रोऽप्यो निर्धोनीति भावः ॥ २ ॥

(२२८ एकदेशितरपुरुषसंज्ञामुज्ज्व ॥ २।२।१ आ. २ ॥)

४२३ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्य-

न्यतरस्याम् ॥ २ । २ । ३ ॥

(अन्यतरस्याग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अन्यतरस्याग्रहणं किमर्थम्? ॥

(प्रदीपः) द्वितीय ॥ ३ ॥ अन्यतरस्याग्रहणस्य पक्षे
पठोपनासप्रत्यये कृतस्य ज्ञापकत्वं नान्तरीयकतया प्रतिपाद-
यितुं पूर्वपक्षोपन्यासः ॥ यद्यपि पारे इत्यत्रायमर्थो ज्ञापि-
तत्त्वापीदं सरणाय पुनर्ज्ञाप्यते ॥

(उद्घोतः) द्वितीयम् ॥ ३ ॥ नान्तरीयकतयेति ।
वैतिसंज्ञगुणनया ज्ञापकत्वमस्येति भावः ॥ सरणाय पुनर्ज्ञाप्यते
इति । बारद्वयपारिर्दृष्टरसरजननद्वारा शीघ्रं सरणावेलम्भः ।
विनिगमनापिरप्रादिदमपि ज्ञापकमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्—समासेन
मुक्ते चाप्ययमपि यथा स्याद्—द्वितीयं भिक्षाया
इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा
चाप्ययमपि भविष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकदेशिसमासेन मुक्ते
पठोसमासो यथा स्याद्—भिक्षाद्वितीयमिति ॥

१ अंशं द्रव्ययोः समुच्चयद्विगोत्रादात्म्यस्यो भेदमेवास्ति भावः । स्वी-
कृतं चैतद् गुणादिकं गुणादिना विभाषितं समानाधिकृतत्वादिसादि प्रयोगेण
वीनां वक्तव्यमिति भावः । (२. ना.) २ पठोसमासविस्तृत्युक्तयेत्यर्थः ।
(२. ना.) ३ विशेषविधायित्वम् । तथा च द्वितीयादिसमासविषये पठोसमासो
न स्यादिति अन्यतरस्याग्रहणं प्रतिपत्तिरिति भावः । (२. ना.) ४ व्याप्य-
द्वि० ५३

(आक्षेपभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा,
पठोसमासोपि । तावुभौ यचनाद्भविष्यतः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१३१ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे
विभाषावचनं ज्ञापकमवयवविधाने
सामान्यविधानाभावस्य ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं
क्रियते । ज्ञापनार्थम् । किं ज्ञाप्यते? । एतज्ज्ञापय-
स्याचार्यः—अवयवविधौ सामान्यविधिर्न भव-
तीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्? । भिनत्ति
छिन्नचीति अस्मि कृते शब्द भवतीति ॥

(प्रदीपः) अवयवविधान इति । सामान्याश्रयसम्-
हापेक्षया प्रतिनिर्णयो विशेष एकदेशो भवतीति विशेषविषयं
विधानमवयवविधानशब्देनोक्तम् ॥ किमेतस्येति । न्याया-
देव विशेषविधिः सामान्यविधेर्बोधक इति मत्वा दृच्छति—
भिनत्तीति । विरोधादेकफलत्वात् बाध्यबाधकभावः । इह
तु भिन्नदेशत्वाद्बिरोधाभावो विवरणानां चानर्थक्यादेकफलत्वा-
भावः । वार्तिककारस्य मतेनेदमुक्तम् । स हि विरोधाभावे वा-
ध्यबाधकभावं नेच्छति । तथा चाह—अन्यद्विज्ञातं नाना-
देशत्वाद्भुत्सर्गप्रतिषेधः इति ॥ आप्यकारस्तु विनापि
विरोधेन सामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमभ्युपगच्छति ।
अर्थाभिधाने साहाय्यकप्रतिपत्तौ एकफलताप्यनयोरस्ति ॥

(उद्घोतः) सामान्येवयवभाषादाह—सामान्याश्रयसम्-
हेति । पठोसमासं सामान्यशब्देन विहितेत्यर्थः । प्रतिनियत
इति । अर्थमित्यादिशब्देन विहितः ॥ भाष्ये अवयवविधायिति ।
तद्विषये नोत्सर्गप्रतिषेधित्वम् ॥ न्यायादिति । वेगान्तातिन्याया-
दित्यर्थः ॥ विरोधादित्यादि । तदुभयसत्त्वे ऽप्यप्ययः पदभाषः ।
प्रकृते चोभयोरप्यभाषासदभाव इति वार्तिकमतेनेन प्रयोजनमुक्त-
मित्यन्वयः ॥ आप्यकारस्येति । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति
तदुक्तेरिति भावः ॥ नैतदीदृशं दधिदातं तक्रदानस्य निवर्तकं दृष्टं
तत्र दोषफलतास्ति न च सा प्रकृते इत्यत आह—अर्थाभिधाने
इति ॥ प्रतिपत्तिः प्राप्तिः । यस्तुतो भाष्यनये विरोधाभाव इत्येक-
कत्वाभावेपि बाध इति निरूपितमाकट्यारस्ये भाष्ये ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । शवादेशाः श्रयज्ञादयः
करिष्यन्ते ॥

(उद्घोतः) शवादेशाः श्रयज्ञादय इति । तत्र अम् आदेश-
त्वाच्छर्पं निवर्तयति मित्रादन्त्यादयः परो रमागमवदिति भावः ॥

यवोभयद्वयम् । (२. ना.) ५ वक्तव्य इति चेत् । (२. ना.) ६ तिषादिकर्तु-
काभ्यांविधाने सहाय्यत्वमात्रवित्यर्थः । (२. ना.) ७ आक्षेपेभ्यो द्वितीयं
तत्र कौटिल्यादिति तत्कौटिल्यन्वयाभाषाकारस्य च 'नवीदृशं तक्रदानं'
दधिदानस्य निवर्तकं दृष्टम्' इति पाठः साधु । ईदृशमित्यस्य सहाय्यं संनये-
नाप्यमित्यर्थः । (२. ना.)

(आक्षेपभाष्यम्)
तच्चर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥
(आक्षेपवाधकभाष्यम्)
न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? ।
“कर्तरि शब्” इति ॥
(आक्षेपसाधकभाष्यम्)
तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । पृष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥
(आक्षेपवाधकभाष्यम्)
रुधादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शविति प्रथमायाः
पृष्ठी प्रकल्पयिष्यति “तस्यादित्युत्तरस्य” इति ॥
(आक्षेपसाधकभाष्यम्)
प्रत्ययविधिरस्यम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः
प्रकल्पिका भवन्ति ॥
(आक्षेपवाधकभाष्यम्)
नार्यं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृत
पञ्चानुवर्तते ॥
(ज्ञापनान्तरपरत्वासमाधानभाष्यम्)
एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः ‘यत्रोत्सर्गापवादं वि-
भाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवति’ इति ॥
(उद्योतः) भाष्ये—यत्रोत्सर्गापवादमिति । यत्रोत्सर्ग-
पवादं न ददाविभाषाविकल्पितं तत्रेति पाठान्तरम् ॥
(आक्षेपभाष्यम्)
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥
(प्रयोजनभाष्यम्)
“दिक्पूर्वपदान् ङीप्” प्राश्नुखी । प्राश्नुखा ।
प्रत्यश्नुखी । प्रत्यश्नुखा । ङीपा मुक्ते ङीप् न
भवति ॥
(प्रदीपः) प्राश्नुखीति । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वैत्यतो
ङीप्ङीप्विधौ वैसङ्गुत्तिः ॥
(उद्योतः) अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वैत्यतो ङीप्ङीप्विधौ वैस-
ङ्गुत्तिरिति पाठः ॥ उत्सर्गापवादयोर्मयोरपि वैकल्पिकत्वं दर्श-
यितुं ङीप्ङीप्विधावित्युक्तम् ॥
(प्रयोजनवाधकभाष्यम्)
नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतद्—*दिक्पूर्वप-
दान्ङीपोनुदात्तत्वम् । ङीप्विधाने ह्यन्यत्रापि ङी-
प्विध्याद् ङीप्प्रसङ्गः* इति ॥
(प्रदीपः) नैतदस्तीति । वार्तिककारस्य मतमाश्रित्य
प्रयोजनप्रत्याख्यानम् । यद्यपूर्वो ङीप्विधीयेत तदा प्राग्गुल्फा
प्रत्यग्वचनेत्यादावपि स्यात् । ङीप् एव त्वनुदात्तत्वविधाने
ङीपोत्र प्रतिपिद्धत्वाद्वाभावाः । तदेवं नित्ये स्वरमात्रविधाने
नास्ति सामान्यविशेषविहितत्वम् ॥

* समाहारशब्दः । (२. ना.) * “न सिध्यति, परस्वात्पृष्ठीसमासो
प्राप्नोति । अथ पुनरप्येकदेशिसमास आरम्भमाणः पृष्ठीसमासं वाचते”
इति भाष्यकल्पितपाठोक्तम् । * तस्य नित्यसमाससङ्गत्वे हेतुनन्तराद् उक्त-
त्वमात्रेणादिना-तद्वैतस्य त्वेवत्यर्थः । (२. ना.) * यत्किञ्चिद्वैतं समानार्थ-

(उद्योतः) वार्तिककारस्येति । यदि त्वसंयोगोपधा
दित्यापनुवर्त्तापूर्वो ङीप्विधीयेत तदा प्रयोजनं भवत्येवेत्येवमुक्तम् ।
इत्यादावपि स्यादिति । असंयोगोपधादित्यापनुवर्त्तौ प्रतिपत्ति
गौरवमिति वार्तिककारस्य इति भावः ॥ ङीप् एव त्वनुदात्तत्व
विधाने इति । ङीपादेशद्वारेत्यर्थः ॥ नित्ये स्वरमात्रविधाने
इत्यस्यापि स्वरमात्रकल्पने ङीपादेशविधाने इत्यर्थः । नित्यत्वं वाच-
न्यापनुवर्त्तते । तदनुवर्त्तौ हि पक्षे ङीप्प्रवर्णं स्यादेवेति भावः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘अर्द्धपिप्पली, अर्द्धको-
शातकी’ एकदेशिसमासेन मुक्ते पृष्ठीसमासो न
भवति ॥ उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गम्, अव्ययीभावेन
मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति ॥ दाक्षिः प्लाक्षिः, इना
मुक्तेऽण् न भवति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—इदं तर्हि प्रयोजनमर्धपिप्पलीत्यादि ।
परवर्द्धिमितिसूत्रसामान्येणैवं विरुध्यते । तत्र हि एकदेशिस-
मासो नारप्स्यते । कथमर्धपिप्पलीति ? । समानाधिकरणो
सविष्यति । अर्धं चासौ पिप्पली चेति । [नैकदेशिसमा-
सारम्भे पृष्ठीसमासस्य तेन वाधो भवति अन्यथा पृष्ठीसमासोपि
प्राप्नोति] इत्यत्रे पृष्ठीसमासोपि अप्पार्थं मया अक्षिर्त्वं
उक्तं मया ग्रामार्थमिति । एवं पिप्पल्यर्धमित्यपि भवित-
व्यमित्युक्तम् ॥ तस्याप्याहुतसङ्गमत्वे एकदेश्युत्तिरित्यम् । उन्मत्त-
गङ्गम् अव्ययीभावेनेति । यद्यपि वान्येन संज्ञानवगमात् सो-
म्ययीभावो नित्यसमाससङ्गः तद्वैतमात्रानुसार्यकवान्याभावात्
तथापि वापदं तत्र संभवत एव । अत एव वान्यं भवत्येव । अत
एव संज्ञायामिति समासविधयेऽपि वाप्यामन्त्रो वाप्यन्त्र इति
वान्यं साप्याहुतं संगच्छत इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते, उपगोरपत्यमौपगवः तद्वित्तेन
मुक्ते उपगवपत्यमिति न सिध्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्त्यत्र विशेषः—अत्र ह्यत्र विभाषे “दैवयक्षि-
शौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्”
“समर्थानां प्रथमाद्वा” इति च । तत्रैकया वृत्तिर्वि-
भाषा । अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः ॥

(प्रदीपः) वृत्तिविषय इति । एकार्थभावविषय
इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किंयमाणेपि वै अन्यतरस्याग्रहणे पृष्ठीसमासो
न प्राप्नोति । किं कारणम् ? । पूरणेनेति प्रति-
पेक्षात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतत्पूरणान्तम् । अना पतत्पर्यवपन्नम् ॥

त्वमादावेति भावः । अत एवाधिक इत्यस्यावैधीन्यतीति विमहं क्रियते इति
बोध्यम् । (२. ना.) * द्वितीयपृष्ठोयेति सूत्रे इत्यादिः । (२. ना.) * निष्ठा
द्वितीयमिलाकारक इत्यादिः । (२. ना.)

(प्रदीपः) नैतदिति । पूरणशुणेत्यत्र पूरणाधिकार-
विहितप्रत्ययान्तप्रदानादिति भावः ॥ अनैतदिति । पूरणा-
द्भागे तीयादिति स्वार्थिकेनाना व्यवहितमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पूरणाधिकारेति । पूरणशब्दस्य स्वरितत्वादि-
लभिमानः ॥ पर्यवस्य[५]प्रदानं न्याचष्टे—अना व्यवहितमिति ।
स्वरितेमासनेति वाच्यम् ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

एतदपि पूरणान्तमेव । कथम् ? । पूरणं नामार्थः
तमाह तीयादिति, अतः पूरणम् । योसौ पूरणा-
न्तात्सार्थं भागे अन् सोपि पूरणमेव ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । पूरणशुणेत्युक्तार्थेनाना-
र्थशब्दस्य प्रत्यये संयन्त्यात् पूरणार्थमहणं न तु तदधिकारवि-
हितप्रत्ययप्रदानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(उद्घोषः) ननु तदधिकारेति । एवं च स्ये विनिगमना-
पिरहाभ्यामप्यमाप्याभ्यामन्तरान्तरानां केवळानां च द्वितीयादीनां
ग्रहणम् । मिश्रासंविधिद्वारासंरमापूरणमित्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तदन्त्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात्पृष्टीसमासो
भविष्यति ॥ द्वितीयतृतीय-॥ ३ ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—एवंतर्हीति । अन्यतरस्यामित्येतत्समा-
सार्थारूपेति प्रतिषेधो ज्ञेयः भावः ॥ ३ ॥

(इत्यंशदेविसमासप्रकरणम्)

(२६९ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । १ आ. ३)

४२४ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ २।२।४ ॥

(चकारत्वाकारविधानार्थस्याधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अनुकर्षणार्थः ॥ किमनुकुर्यते ? । अन्यतरस्या-
मित्येतदनुकुर्यते ॥ किं प्रयोजनम् ? । अन्यतरस्यां
समासो यथा स्यात् । समासेन मुक्ते चाप्यमपि
यथा स्यात्—जीविकां प्राप्त इति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा
चाप्यमपि भविष्यति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्वितीयासमासोपि यथा
स्याद्—जीविकाप्राप्त इति ॥

१ प्रतिनाधिकं कार्यं भवतीति स्वरितेनाधिकार इत्यस्यार्थेस्वीकारेण पूरण-
शब्दस्य स्वरितत्वेन पूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणमित्यभिप्रायः पूर्व-
वर्धिणः । अभिप्रायानुगुणं 'यद्यप्यस्य विनिगमनापिरहाद् भाष्यमाप्याभ्या-
मोलादिनोद्घोषो भवति । (२. ना.) २ न भवतीति । बहुलपर्यायमित्य-
पदस्य तत्रोपदानात् प्राप्यग्रहणम् । तत्र नित्यशब्दस्य बहुलपर्यायत्वं भाष्यात्-
दृष्टमात्रादर्थमिति वाच्यम् । (२. ना.) ३ चकारत्वाकारविहितमेव समुचीयमान-

(समाधानान्तरवाचकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमप्युच्यते, द्वि-
तीयासमासोपि । तदुभयं वचनाद्भविष्यति ॥

(उद्घोषः) प्राप्ता ॥ ४ ॥ अयमप्युच्यते इत्यादि । उभ-
योरपि प्राप्तापन्नग्रहणेन विशेषविहितत्वादित्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः ॥ किं तर्हि ? ।
अत्वमनेन विधीयते—प्राप्तापन्ने द्वितीयास्तेन सम-
स्येते, अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोरिति । प्राप्ता
जीविकां प्राप्तजीविका । आपन्ना जीविकामापन्न-
जीविका ॥ प्राप्तापन्ने ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) प्राप्ता ॥ ४ ॥ अत्वं च भवतीति ।
चकारेण समुचयार्थेनाकारप्रत्येपोऽनुनीयते । सौमत्वान्न निर्देशस्य
प्रकृतिभावः प्रवृत्ताभयो न भवति । यदा समाहारद्वन्द्वे कृते
विषयसम्यकारादेशापेक्षा क्रियते, इति नानुवर्तनात्
प्राप्तापन्नयोरैव सन्निधानात् उपसर्जनसंज्ञा भवति । सूत्रारम्भ-
सामर्थ्याद्वा ॥ प्राप्ता जीविकामिति । लिङ्गविशिष्टपदि-
भाषया प्राप्ताशब्दस्य समासः ॥ ४ ॥

(उद्घोषः) द्वितीययेत्यत्र प्रत्यये उद्देश्यासंनिधानं चकारेण
व्यवहानं चेति भाष्येनाह—सौमत्वाच्चेति । सूत्रारम्भेति ।
द्वितीयाश्रितेलेव लिङ्गे प्रत्ययसामर्थ्यादिति भावः ॥ लिङ्गविशि-
ष्टेति । एकादेशस्य पुरातनत्वादित्यपि बोध्यम् ॥ ४ ॥

(२७० तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । १ आ. ३)

४२५ कालाः परिमाणिना ॥ २।२।५ ॥

(उत्तरपदार्थप्रधानताधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किंप्रधानोऽयं समासः ? ॥

(प्रदीपः) कालाः ॥ ५ ॥ इह वृत्तिवाच्ययोः समाना-
र्थत्वं न्याय्यं, मासो जातस्येति वाक्ये जातस्य विशेषणत्वाद्-
प्राधान्यम्, समासे तु मासजातो इत्यतमित्यादौ जातस्यैव
कार्यसंबन्धावगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यं च
लक्ष्यत इति मत्वा पृच्छति—किंप्रधान इति ॥

(उद्घोषः) कालाः ॥ ५ ॥ तत्पुरुषे भाव उत्तरपदार्थमा-
धान्यात्प्रधानपदविभागाद्भाष्ये—इहेति ॥ प्राधान्यमिति । एवं
च समानार्थत्वमङ्ग इति भावः ॥ ननु चित्रश्रुतिरित्येतस्मात् उत्तर-
पदार्थमाधानं एकार्थीभावकृतं स्वात्तत्राह—अन्योचरेति । तदैवमर्थं
च भाष्योक्तम् । किं च चाप्यमपिपरीतविशेषणविशेष्यभावो नैकार्थी-
भावसाध्यः, अत एव तस्य एकार्थीभावकृतविशेष्येण भाष्ये गणना-
भावः ॥ किंप्रधानोऽयं समास इति । समासपदं विग्रहपरमपि ॥

बोधकपदश्रुतिमिति भावः । (२. ना.) ३ अन्ये दे उत्तरपदार्थप्रधानाः यद्वा-
समासादयत्तद्वैधर्म्यमित्यर्थः । (२. ना.) ४ चित्रश्रुतिरित्यादिव्यपदार्थमाधान्य-
मदित्यर्थः । तत्र वयाऽन्यपदार्थमाधान्येकार्थीभावकृतं समानोत्तरपदार्थ-
माधान्यमिति भावः । (२. ना.) ५ बहुतरपदार्थप्रधान इत्यादिनाऽपि भाष्ये
वक्ष्यते इत्यर्थः । नरोऽप्येतस्या भाष्योक्तिरतीत्यादिवशम् । (२. ना.)

(समाधानमाध्यम्)

उत्तरपदार्थप्रधानः ॥

(उद्योतः) उत्तरपदार्थप्रधानस्त्युत्तरमध्यमसाधारणम् । न न विग्रहेण जातस्य प्राधान्ये जातस्य भास इति पृथगुपपत्तिः विशेषणादेव पृथग्विधानादिति वाच्यं, वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वात्तुल्येन तस्य वाक्यस्य वृत्त्यर्थनोपकल्पविवक्षायां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येण पूर्वजातसंस्कारनिवृत्तेः । अन्यथा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविकृतिपक्षपादानस्य भाष्येऽसङ्गतापत्तेः । मम तु न दोषः, विग्रहेण तस्यैव प्राधान्येन तत्सिद्धितत्समासादयि तदापादनात् । तदुत्तरपदार्थेन तत्र भासविशेषणकसम्बन्धप्रतीति-वत्समासे विविधोत्तरपदार्थास्तत्सम्बन्ध इत्याद्याह । सम्बन्धस्या-शेषत्वञ्च पृथग्युत्तरम् ॥

(आक्षेपमाध्यम्)

यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्मणानेनान्यैरुत्तरप-
दार्थप्रधानैर्भवितव्यम् । अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधा-
नेषु यैवासाधनत्ववर्तिनी विमक्तिस्तस्याः समासेऽपि
श्रवणं भवति । तद्यथा—राज्ञः पुरुषो राजपुरुष
इति । इह पुनर्वचने पृथगे, समासे प्रथमा । कैने-
तदेवं भवति ? ॥

(उद्योतः) भाष्ये—यैवासाधनत्ववर्तिनीति । उत्तरपद
इति शेषः ॥

(समाधानमाध्यम्)

योसौ मासजातयोरभिसंबन्धः समासे स निव-
र्तते । अभिहितः सोऽर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः
संपन्नः । तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा
भविष्यति ॥

(प्रकीर्णः) योसाविति पृथग्विस्तृतौ न्यायकथनं, संब-
न्धस्य बान्धनभावोद्भूत एव निवृत्तिः ॥ अभिहित इति ।
प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनम् । अनुद्भूतोपि संबन्धो गुणभावेन
समासाभिधेयत्वादभिहित इत्युच्यते । तत्राभिहितोपि कश्चि-
द्बान्धनत्वमिति यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये पृथ्वा संबन्धोप-
धीयते न तु क्वचिदन्तर्भावमुपधाति । राजसखादौ बहुव्रीहयै-
स्यान्तर्भावोऽस्ति न त्वमिधानमित्युभयोपादानम् । इह परि-
माणं जातस्य प्रतिपादयितुं वाक्ये परिमाणेन एव पृथगे कर्तव्या
भासो जातस्येति । मासस्य जात इति ह्यभिधीयमाने निवृत्ति-
तोर्थो न प्रतीयते । तत्र यथा चित्रा गानोऽस्येति वाक्ये यद्यपि
गवां प्राधान्यं तथापि चित्रश्रुतिरिति वृत्तावप्राधान्यमेव तथेहापि
वृत्तिवाक्ययोः परिमाणिनः प्राधान्याप्राधान्ये शब्दशक्तिस्त्वा-
भाव्याङ्गवतः ॥

(उद्योतः) योसाविति । परिच्छेदपरिच्छेदकत्वरूपः ॥
समासे इति । पृथगुपपत्तिरिति न भवतीत्यर्थः । तदाह—अभि-

हित इति । पृथगुपपत्तौ निमित्तमिदम्, समासेनाभिहितो यतः
अतयवान्तर्भूतः, प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमाह—प्रातिपदिकार्थ इति ।
हि यतोभिहितः, अत एव प्रातिपदिकार्थः संपन्न इत्यर्थः । अन्यथा
पृथगीत्यादौ कर्ताभिधीयमानो गुणभूतत्वादनन्तर्भूतोपीति तर्थापि प्रथमा
स्यादत्त इत्युक्तम् । अनभिहितसम्बन्ध एव पृथगेति तात्पर्यम् ॥
अन्तर्भावोऽदिति । सम्बन्धविषयकोपसिद्धिविषयमादित्यर्थः ॥
अनुद्भव एवेति । पृथगुपपत्तित्वविषयसम्बन्धित्वमनुद्भवः ॥ प्रथ-
मोत्पत्तिनिमित्तमिति । पृथगेति नन्वद्वारेत्यर्थः ॥ ननु पक-
इत्यादौ तस्मैनाभिधीयमानं कर्मादिकमभिहितमित्युच्यते, नैव तथा,
सम्बन्धत्वेनामानादत्त आह—गुणभावेनेति । सम्बन्धोपपत्ति-
मेव भवतीत्यर्थः । सम्बन्धविषयकोपसिद्धिविषयत्वमेव गुणभाव
इत्याहुः ॥ ननु क्वचिदन्तर्भावमिति । न सम्बन्धविषयकोप-
सिद्धौ विषयो भवतीत्यर्थः । उभयोः पृथगुपपत्तित्वोरेव सम्बन्ध-
सम्भवादिति भावः ॥ निवृत्तिर्तोर्थ इति । क्रियाकालोऽयं जात-
स्येति प्रथमे जातस्य भास इत्युत्तरैवेवाकाङ्क्षाशान्तिर्न तु भासस्य
जात इति उत्तरमेति स एव निवृत्तिर्तोर्थः । स च न ततः प्रतीयते
इति भावः ॥ भासजात इति समासस्य त्वार्थमुत्तरार्थं बोध्यम् ॥
नन्वेवं विग्रहे पृथगुपपत्तौ नैव सिद्धौ सङ्गं व्यर्थम्, उत्तरं तु तत्रैव
गम्याप्यर्थमेवेति चेत् । न, यस्तस्याप्यप्राधान्येन परिच्छेदपरिच्छेद-
कसमन्विताहारे परिच्छेदयोग्यकारेण पृथगेति लोकात्, अयमप्रा-
यविनोः समन्विताहारे यथावयवविवाचकादेव । तैर्भाष्ये जातमास
इत्यनिष्टमित्यर्थं सङ्गम् ॥ शब्दशक्तिस्त्वाभाष्यादिति । यद्यपि
पठ्यमानासङ्गहतीति सङ्गभाष्याच्च वृत्त्यर्थोपदर्शने विग्रहवाक्येऽपि
तत्समानैव विषयतेति उच्यते तथाप्यत्र वाक्यपदमर्थवैधाय्यं प्रयुक्त-
स्तत्रावयवैरपरमिति बोध्यम् । भाष्येनैवमेव ॥

(आक्षेपमाध्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—मासजातस्येति ? ॥

(समाधानमाध्यम्)

भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य पृथगे ॥

(प्रदीपः) भवति बाह्यमिति । परिमाणपरिमाण-
संबन्ध एव समासेन्तर्भूतः, न तु बाह्यसंबन्धपेक्षो मासजा-
तस्य वक्ष्यित्वादिरपि संबन्ध इत्यर्थः ॥

(अनुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

(१३४२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कालस्य येन समासस्तस्यापरि-
माणित्वादनिर्योः ॥ * ॥

(व्याख्यामाध्यम्)

कालस्य येन समासः सोऽपरिमाणी । तस्याप-
रिमाणित्वाद् अनिर्योः—अगमको निर्योः अनि-
र्योः । नहि जातस्य मासः परिमाणम् । कस्य
तर्हि ? त्रिशद्व्राजस्य । तद्यथा 'द्रोणो वदराणां

१ समासविमर्शमयसाधारणमित्यर्थः । (र. ना.) २ वृत्त्यर्थनोपकल्पवि-
यक्षाभासिकं वृत्तिविग्रहविशेषणभाववैपरीत्यं तस्मिन् सङ्गपीत्यर्थः । (र. ना.)
३ वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वात्तुल्येन तस्य वाक्यस्य वृत्त्यर्थनोपकल्पविवक्षा-
याम्पत्तौ हेतुः । (र. ना.) ४ समासे संबन्धस्य प्रातिपदिकार्थोन्तर्भावमेव शेषत्वा-
भावान् पृथग्युत्तरं भाष्ये कल्पते इत्यर्थः । (र. ना.) ५ देवदत्त पञ्चतीत्यर्थः

देवदत्तपञ्चतीत्यर्थः । (र. ना.) ६ पृथगुपपत्तौ
संभवाविषयकोपरिच्छेदविषयः संबन्धोपपत्तौ तत्त्वं संबन्धेऽनुद्भव इत्यर्थः । (र. ना.)
७ संबन्धविषयकोपसिद्धिविषयत्वमेव गुणभाव इति भावः ।
(र. ना.) ८ समाधानत्वमित्यर्थः । (र. ना.) ९ भासो जातस्येत्यर्थः । (र. ना.)
१० न तु विग्रहवाक्यपरमिति भावः । (र. ना.)

देवदत्तस्य' इति न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम् ।
कस्य तर्हि ? । यद्वराणाम् ॥

(प्रदीपः) न हि जातस्येति । तस्य हि दिष्टादिः परि-
माणं, न तु मानः । नापि तत्सत्ताया मासः परिमाणम्, सत्ताया
नित्यत्वात् । नापि जन्मक्रियायाः, तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन
संबन्धासंभवात् ॥ त्रिंशद्वात्रस्येति । ननु त्रिंशद्वात्र एव
मासो नापर इति मेदाभावादयुक्तमेतत् । नैप दोषः ॥ कालो
जातस्य मासेन परिच्छिद्यते । तथा हि—'क्रियात् कालोऽस्य
जातस्य' इति प्रश्ने 'मास' इत्यादि प्रतिवचनम् । स च परि-
च्छिद्यमानश्चिदात्रात्मक एव संपद्यत इत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् ॥
एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति—तद्यथेति ॥

(उद्घोषः) सत्ताया नित्यत्वादिति । नित्यत्वमत्र परिच्छेद-
कलापार्थिकत्वात्सामान्यं बोध्यम् ॥ इत्यभिप्रायेणेति । जातस-
म्बन्धो कालो नास्य इत्यभिप्रायः ॥ भाष्ये—यद्वराणामिति ।
देवदत्तसम्बन्धो यद्वराणामिति ॥

(१३४३ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य
स कालस्तेन ॥ * ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

सिद्धमेतत् । कथम् ? । कालपरिमाणं यस्य स
कालस्तेन समस्यत इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । कालशब्देन कालसामान्य-
मुच्यते यस्य जातादेः संगन्धिनः कालसामान्यस्य परिमाणं
मासादित्येन स कालो मासादिः समस्यते । अथ वा कालश-
ब्देन मासादिः कालविशेष उच्यते, स कालः परिमाणं यस्य
कालसामान्यस्य तस्य संगन्धि तेन स कालो मासादिः सम-
स्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) कालशब्देनेति ॥ कालपरिमाणमिति पृथक्-
रूपम् ॥ अत्र व्याख्याने वार्तिकस्य कालपदार्थयोः स्वरस्य यैर्न
प्रतीयमानं भव्येवेत्यत आह—अथवेति । अत्र पक्षे कालपरिमा-
णमिति बहुमीदृशः ॥ तद्यथेति । तत्कालसामान्य ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूर्यं तर्हि भिद्यते ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*कालस्य येन समासस्तस्यापरि-
माणित्वादिर्देशः* इति ॥

१ दिष्टिरापादविशेषः । दिष्टिर्लक्षणमिति मेदिनी । आदिना नग-
भिरादि । (उ. ना.) २ अक्षरपञ्चपरिमितं तु न काल्यनुपपत्तिरिति
नयः । (उ. ना.) ३ आदित्यस्येति । अनादित्यपदम् "आदित्योऽपि
गौरुच्यते" इति निरुक्तत्वेन गोशब्दस्यादित्यवाचकत्वात् विवादाभावेन
"आयं गौः" इति नग्रे गोशब्दस्याप्यस्यदित्यस्य "यौनं पिता जमिता
नाभिरत्र बन्धुर्न आसा पृथिवी नदीयम्" इति मन्मथकथितपितृत्वनाश-
त्वेन योऽपि वागवृत्तिर्न पतिः प्रथमस्यैवोक्तत्वेन "आह्वयेन रजसा" इत्यादि-

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कं पुनर्भवान्कालं मत्वाह—*कालस्य येन
समासस्तस्यापरिमाणित्वादिर्देशः* इति ? ॥

(प्रदीपः) कं पुनरिति । यदि नित्य एको विभुः काल-
स्तदा तस्य मेदाभावात् परिच्छेदकत्वासंभवः । अथोपाधिमे-
दात्तस्य मेदस्तदा तद्वेदमिजस्य जातं प्रत्यपि परिच्छेदक-
त्वमस्त्येव ॥

(उद्घोषः) जातमपि, प्रतीतिजननक्रियापरिच्छेदद्वारेत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं
कालमित्याहुः । तस्यैव कयाचित्क्रियया युक्तस्या-
हरिति च भवति रात्रिरिति च ॥ कया क्रियया ? ।
आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्त्या मास इति ।
भवति । संवत्सर इति च भवति ॥

(प्रदीपः) येन मूर्तीनामिति । तत्पुरुषलताप्रवृत्तीनां
कदाचिदुपचयः, अन्यदा लपचयः । स प्रत्ययान्तराविशेषेपि
यत्कृतः स काल इत्यर्थः ॥ यथेवं तस्यैकत्वात् कथमहरादि-
विभाग इत्याह—तस्यैवेति । परोपाधिक एव सर्वस्य मेदः ।
तथा चोक्तं हरिणा कालसमुद्देशे—

तस्यात्मा बहुधा मित्रो मेदैर्धर्म्यन्तराश्रयैः ।

न हि मित्रमभिन्नं वा चस्तु किञ्चन विद्यते ॥१॥

नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुक्लो नापि चालितः ।

द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेर्वरूपः प्रकाशते ॥ २ ॥

संसर्गिणां तु ये मेदा विशेषास्तस्य ते मताः ।

संमिश्रस्तैर्व्यवस्थानां कालो मेदाय कल्पते ॥३॥

इति ॥ कया क्रिययेति । क्रियाया एवद्वान्मासो अपि
मेदकत्वं नास्तीति प्रश्नः ॥ आदित्यगत्येति । अनादित्यादि-
साधनमेदादिज्ञैव क्रिया । आख्यातेन तु सा निवृत्तमेदो-
च्यते शब्दशक्तिसामान्यात् तु तस्या मेदो नास्ति ॥

(उद्घोषः) सदृशेति । पदार्थानामनन्यथासिद्धव्यपक्ष-
यानुमेयः काल इति भाष्याशय इति यावः ॥ प्रत्ययान्तरम् ।
कारणान्तरम् ॥ तस्यैकत्वादिति । अखण्डकाजमिमांशमिदम् ॥
ननु तस्य प्रकृते तस्य कार्यवैविध्यनियामकत्वानुपपत्तिरपि भौत्यो-
क्तलक्षणात्तुपपत्त्या क्षणकारारूपः काल इति युक्तम् । क्षणानां चाशु-
विनाशित्वात् कथमहरादिविभाग इति श्वावतरणं युक्तं कैपटेपि ॥
नित्यः प्रवाहस्तत्तया, एकः समूहरूपेण, विभुः क्षणस्य विभु-

त्वपि बहुलत्वेन स्पष्टत्वेन सर्वस्य गतिमप्यं न विरुध्यते ॥" इति सूचनायेति
बोध्यम् ॥ किं च "सूर्यः सतः सुपतेर्मा" इति निरुक्तेन सूचितं सर्वपदमकु-
तिभूतवृत्तान्तिपातितसर्वपदव्यतिरिक्तत्वेन "चिन्मं देवानाम्—" इत्यनेन,
शुभानुनिष्ठप्रतिपक्षविपक्षव्यतिरिक्तत्वेन "आह्वयेन रजसा—" इत्यनेनापि सर्व-
त्वेन गन्तव्यत्वात् ॥ इतोऽप्यधिकं निरुक्तव्यम् अत्रापि ॥ ३ कारण-
ान्तरमेवेति इत्यर्थः । (उ. ना.) ४ येन मूर्तीनामित्यादिनेत्यादि । (उ. ना.)

त्वात्, तस्य सन्मुखैकत्वात् इत्यर्थः इत्यने ॥ इत्याहेति ॥ इति हेतोराहेत्यर्थः ॥ भाष्ये—तस्यैवेति । त्रुद्विविधव्यवहारात्समूहस्यैवः ॥ क्रिययेति । क्रियासमूहेनेत्यर्थः ॥ नन्वापाधिकत्वेऽपरमायता सादत आह—परोपाधिक एवेति । व्यवहारमात्रस्योपाधिकत्वावावृत्तार्थं प्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति भावः ॥ तत्रार्थे श्रुतसम्यगितिमाह—तथाचेति ॥ तस्य । ध्वनसमूहरूपकात्स ॥ आत्मा, स्वरूपं, धर्म्यन्तराश्रयैः पर्यायं संस्तद्वृत्तिं अन्तरं पर्यान्तरं पर्यवधिषः क्रियारूपः स आश्रयो येषां तैः क्रियाश्रितैः । मेदैः विशेषैः । बहुधा अहरादिभेदेन ॥ न केवलं काष्ठस्यैव नैव औपाधिकः किं तु सर्वस्वापीत्याह—नहीति । भेदाभेदौ एकत्वानेकत्वे, शुद्धस्वकृत्वात् इत्यादिसर्वमपि न कस्यचित्त्वाभावाविकमित्यर्थः ॥ तदुक्तं नहि गौः स्वरूपेण गौः नाप्यगौः गोत्वानि-सम्बन्धात् गौरिति ॥ किं त्वोपाधिकमेवेत्याह—ब्रह्मात्मेति । ब्रह्मपदार्थस्य सत्सत्तादेकत्वानेकत्वादिना नान्यव्यवहारविषय इत्यर्थः । एवं च ब्रह्मैव कस्मिन्तत्त्वस्य दार्थसंज्ञार्थं भेदाभेदकत्वानेकत्वशुद्धत्व-कृत्वादिना भासते इति भावः ॥ वस्तुतस्तु सर्वपर्यवसिमुक्तमिति बोध्यम् ॥ प्रकृते आह—संसर्गाणि त्विति । आदित्यक्रियादीनां ये भेदा विशेषास्त एव तस्य काष्ठस्य विशेषा अहरादिविशेषव्यवहार-हेतव इत्यर्थः । तैमित्यरूपः काष्ठे व्यवस्थानां अहरादिव्यवहाराणां भेदाव विशेषाव कल्पत इत्यर्थः ॥ क्रियाया एकत्वादिति । गच्छ-वीलादित्यथाप्रतीतेरिति भावः ॥ आद्यथातेन त्विति । सतो निवृत्त्यभेदेत्यर्थः ॥ अन्ये तु दिनपर्यन्तस्यामिक्रियानुपपत्त्याय प्रथः—कथयेति । आदित्यगतेति उत्तरम् । तत्क्रियासमूहस्य ताव-त्काष्ठं धारारूपेणास्तृप्तत्वादित्यर्थः इत्याहुः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानेन समाधानभाष्यम्)

यद्येवम्, भवति—जातस्य मासः परिमाणम् ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । जातस्य जननक्रियावधिर्मा-सेन परिच्छिद्यते । न च मासव्यतिरिक्तः कश्चित् त्रिशद्वात्रोक्ति-यस्य मासः परिमाणं स्यात् । न च कालसामान्यं परिच्छेद्यम्, काल एव हि संसर्गिभेदाभासमासादिभेदव्यवहारः क्रियायाः परिमाणं न वस्तुन्तरस्य ॥

(उद्घोषः) ननु क्रियापरिच्छेदकत्वमेव काष्ठस्य, न तु द्रव्य-परिच्छेदकत्वम्, द्रव्यस्य हि वितस्त्रायेन परिच्छेदकमत्र आह—जातस्य जननक्रियावधिरिति । मासो जातसेलस्य जननक्रियाया ऊर्ध्वमस्य मासो जात इत्यर्थः इत्यभिप्रायः । एवं च जनन-क्रियापरिच्छेदद्वारा जातपरिच्छेदकत्वमिति तात्पर्यम् ॥ मासस्य परि-च्छेदान्तरमुक्तं निराकरोति—न च मासेति । त्रिंशद्वात्र इति बहुव्रीहिः । पञ्चनाभवत्स्योदरादित्येनाकारान्तरता, समूहोन्मयपदार्थः । समाहारद्विगौ संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति नपुंसकतापत्तेः ॥ न च काष्ठसामान्यमिति । तस्य नित्यत्वादित्युत्वात्तेति भावः । क्षणपक्षे तद्वाराऽविच्छेदेन तस्यानन्तत्वात्परिच्छेदत्वमिति भावः ॥ उत्प-न्तरमप्याह—न वस्तुन्तरस्येति । एवं च क्रियाद्वारेण काष्ठपरि-

च्छेदकत्वं नाभ्यमिति तद्वद्वारा जातपरिच्छेदकत्वमेवेति भावः ॥

(१३४४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥३॥ एकवचनद्विगोश्चोपसंख्यानम् ॥३॥
(व्याख्याभाष्यम्)

एकवचनान्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् मासौ जातस्य मासा जातस्येति ॥ द्विगोश्चेति वक्त-व्यम् । इहापि यथा स्यात्—द्विमासजातस्त्रिमास-जातः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उक्तं वा ॥ किमुक्तम् ? एकवचने तावदुक्तम्—अनभिधानादिति ॥ द्विगोः किमुक्तम् ? ॥ *उत्तर-पदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम्* इति ॥ कालाः परि ॥ ५ ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । समासे द्विवादेरनव-गमात् । एकत्वं तत्र प्रातिपदिकार्थस्य तथाभूतत्वात् प्रतीयते वस्तुन्तरानपेक्षत्वाय । द्वित्वादिका तु संख्या वस्तुन्तरापेक्ष-त्वाद् बहिरग्रा ॥ तदुक्तं हरिणा—

शौरिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः ।

उपाधिभूतमाश्रित्य संख्या भेदेन वर्तते” इति ॥

उत्तरपदेनेति । तद्विधितार्थलभेदमुक्तं तदेव शिष्यानु-ग्रहाय सारितम् ॥ ५ ॥

(उद्घोषः) ननु संख्याविशेषैकत्वावगतिरपि नेलत आह—एकत्वं त्विति ॥ तथाभूतत्वात् । नियतपरिच्छेदकपरिमाणवा-चित्वात् । अन्यथा ‘जातसास क्रियान्काष्ठ’ इतिप्रदेशस्योत्तरत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ नन्वेवं सति तात्पर्यं द्वित्वावगतिरपि सादत आह—बहिरग्रेति । द्वित्वादिप्रतीतेरनुभवविकल्पत्वात्तैलपि बो-ध्यम् ॥ शौरिके इति । परिमाणनक्षरपरिमाणत्वं उपाधिमाश्रित-संख्या, एकत्वरूपा, भेदेन, तद्रूपेण, भासते इत्यर्थः ॥ अक्षपरि-माणवाचकशब्दस्यैव तथैव व्युत्पत्तिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतः समासे एकत्वमपि नैव भासते । किं तु मासत्वेनैकमासत्वेन भावं न त्वनेकत्वानभिधानादिति भाष्याशयः ॥ एवं शौरिकतावकीनादाव-पीत्यर्थं बोध्यम् ॥ इदमनभिधानं समर्थयते उक्तम् एकाधौभावक-तविशेषनिरूपणावसरे ॥ तुल्यन्याथादृक्षाशलाकेतिसूत्रस्य “एक-वचनान्तवोः” इत्यपि प्रत्याख्यानं बोध्यम् ॥ ५ ॥

(२७१ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । १ आ. ५)

४२६ नञ् ॥ २ । २ । ६ ॥

(नञ्समासस्याप्युत्तरपदार्थप्रधानतासाधनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किंप्रधानोयं समासः ? ॥

१ काशी Bengal Asiatic Society मुद्रितसुखफलोपेन उ-
निकत्वादिना व्यवहार इति पाठोऽशोभिकः ।

२ जननक्रियास्योपविरिति कर्मधारयः । (र.पा.) ३ वस्तुपक्षेकत्वसंख्या-
विशिष्टत्वादिकर्म । (र.पा.)

(प्रदीपः) नञ् ॥ ६ ॥ इहामाज्ञादिना क्षत्रियादिर-
भिधानं लोके दृश्यते तत्र प्रक्रियागतपुण्योपनिरूपणाय
प्रश्नः—किं प्रधान इति ॥

(उद्घोषः) नञ् ॥ ६ ॥ शुद्धार्थवर्गतेष्वन्यपदार्थाधीन-
रीषि न्यायानुगुणनाम विचार इत्याह—इति ॥ प्रक्रियाग-
तेति । रिक्तमन्त्रादिति तदनावरूपपुण्योपेलाभिः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उत्तरपदार्थप्रधानः ॥

(प्रदीपः) प्रथमा पक्षा अन्यपदपूर्वपक्षोत्तरपदार्थं
प्राधान्यलक्षणाः संभवन्ति । यदा जाती प्राज्ञपदार्थे पतते
तानियमानं प्रत्ययं यस्य सोऽप्राज्ञः क्षत्रियादिरन्यप-
दार्थः प्रधानम् । यदा त्वसत्सामान्यवृत्तिर्नू प्राज्ञादिभिर्नि-
क्षेप्यते प्राज्ञत्वमेवास्य अन्यथा तु सत्यः क्षत्रियादिरप्राज्ञ-
पदार्थेनोच्यते तदा पूर्वपक्षार्थः प्रधानम् । यदा तु इरूपदेशा-
न्निष्ठाज्ञानाद्वा प्राज्ञनञ्चः क्षत्रियं प्रयुज्यते प्राज्ञपदार्थेनि-
वृत्तिरन्नाभिधीयते नञा चोत्तरे तदोत्तरपदार्थप्रधानः । यद्यपि
इहार्थो न निर्दिष्टत्वाप्यनिधानादपि सामान्यतया नञ्चते । इह-
गत्तु सान्प्रपदार्थेनानवगमादुभयपदार्थप्राधान्यं नास्तितम् ।
एवं पक्षजन्यं भवेत्यर्थेति निषेधपक्षमाधगितुमाह—उत्तरप-
दार्थप्रधान इति ॥

(उद्घोषः) अत्रस्वामान्यम् णभावो भेदः । तत्सामान्यं
निरूपितमननयत्वात् । तथाहि—अप्राज्ञादि धर्मप्रतियोगिभ्यां
सु निरूप्यः । तत्रानेन स चैव आत्माशयः अन्यथेद्व्योन्वामयः ।
तृतीयांशेन स रीतिरे चक्रकमनयसा चेति । तत्रान्तरे खुटं
मानान्यत्वं न केवलमनयित्वा ॥ चतुर्तिः । तद्वृत्तिः । एवं न
प्राज्ञनिष्ठ इत्यर्थः फलितः ॥ पुरुषदेशोऽनुभिप्रवक्तव्ये प्राज्ञ-
निर्वादिः ॥ मिथ्याज्ञानम् । प्रकारान्तरेण भगः । प्राज्ञपदार्थो
प्राज्ञपदार्थः, यस्य स्वामानिकी निवृत्तिर्मुख्यप्राज्ञपदार्थावो चोत्तरे
इति वक्तव्यता आरोपिततद्व्याप्योक्तो नञ् इत्युक्तं भवति ॥ यद्य-
पीति । नर सन्नेमाथं तत्पुरुषसंज्ञेति न निर्दिष्टमित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्युत्तरपदार्थप्रधानः, अप्राज्ञणमानयेत्युक्ते प्रा-
ज्ञणमात्रव्यत्ययनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्राज्ञणमात्रस्येति । इहानियतपुण्यस्य पुण्य-
विशेषप्रतिपादनाय विशेषणं प्रयत्नं न सदुपपाताय । यदि च
नञा प्राज्ञणार्थः प्रतिपिप्यते तदा सर्वात्मना तदर्थस्याभा-
वात् कथं प्राधान्यं स्यात् । तस्मात् तद्वत्विशेषावचनाजन-
यक एवेति प्राज्ञणाप्राज्ञणशब्दयोः पर्यायता प्रसज्येत । अ-
न्याख्यानाद्वि साधुत्वमेवंभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य सगासस्य
स्यात् ॥

(उद्घोषः) यद्वि च नयेति । यदि नञा प्राज्ञणार्थः प्रति-
पिप्यते स्वार्थप्रतिषेधरूपामावविशिष्टो बोध्यते तदाऽभावप्रतियोगी
मानप इत्यर्थं सर्वात्मना प्राज्ञणेतरेत्यावृत्तस्य नवर्थस्याभावात्
किंनिरूपितं परिच्छेपत्वरूपप्राधान्यं स्यात् । अभावप्रतियोगित्वादेः
केवलान्यमित्वात् । तदेवाह—तद्वत्विशेषावचनाजनयक एवे-
त्यादि ॥ नन्यनर्थकत्वे साधुत्वं न स्यादित आह—अन्याख्या-
नादीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि अन्यपदार्थप्रधानः 'अवर्षा हेमन्तः' इति
हेमन्तस्य यद्वि वचनं च तत्समासस्यापि
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अवर्षा इति । न चात्र परयद्विज्ञातः ।
यत्सास्यासमेदेन द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरेव सोका । वचनदो-
षतु यथान्यायेनपरिहृत्य एव । किञ्च नञ्समासस्यान्यप-
दार्थप्रधानत्व आधीयमाणेऽपवादत्वाद्नेन बहुव्रीह्याधनाद्वा-
प्राणको देश इत्यादि न सिध्यति । असः असर्वसागिति चो-
त्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्स्यदादिसर्वनामकार्याप्रसङ्गः सर्व-
दीनि सर्वनामानीत्यत्र संज्ञोपसर्जनस्य शक्तिपेधाभि-
धानात् ॥

(उद्घोषः) द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरिति । उपनिषत्समासः
समानलिङ्गयोरेवेति भावः । अप्राज्ञणको देश इत्यादि न
सिध्यतीति । नहि प्रयुक्तिमित्तमात्रनिष्ठेषु प्राज्ञणादिमात्रं भवेवायं
समासो, न तद्विशेषित्वस्य नियामकमस्तीति भावः ॥ नञोऽस्य-
र्थनामिति तत्प्रत्ययानां विनाद्विषयविभागो कल्प्यते । एतन्मन्त्रोरेति
संज्ञेऽन्यसमासप्रत्ययलिङ्गास्तनिति सप्रतिष्ठितसमासं नञा नञात्-
प्रयुक्तकार्यभाष इति भाष्याशय इत्यन्ये ॥

(समाधानभाष्यम्)

पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि पूर्वपदार्थप्रधानः, अव्ययसंज्ञा प्राप्नोति ।
अव्ययं ह्यस्य पूर्वपदमिति ॥

(प्रदीपः) अव्ययसंज्ञेति । अलिङ्गमसंख्यमव्यय-
मित्यर्थोऽप्येवाव्ययसंज्ञाविधानादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नैप दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा कियते । न च
नञ्समासस्तत्र पठ्यते ॥

(प्रदीपः) पक्षान्तराश्रयेणापि परिहारा भवन्तीति पाठ-
माश्रित्याह—नैप दोष इति ॥

१ 'न नञादिना' । २ 'दार्थप्रधाना' । ३ 'दार्थप्रधाना' ।

४ अल्पमन निरुपनीय पदमित्यर्थः । योज्यताद्वयमेवेति भावः । (र. ना.)

५ भेदरूपोऽभावोऽस्तसामान्यमिति योजना । (र. ना.)

६ शब्देव सूत्रेणोक्तं बह्व्ययम् । ७ 'ज्ञायादि' ।

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यद्यपि नञ्समासो न तत्र पठ्यते, नञ् तु पठ्यते ॥ पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवलिङ्गवचनानि भवन्ति । यद्वेदाद्यर्थोभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोस्ति ॥

(प्रदीपः) पाठेनापीति । पाठमावात्समासस्य भाभूदव्ययसंज्ञा, लिङ्गसंख्यायोगस्तु नञर्थप्रधानत्वात् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु नञः पाठेति तदन्तत्वाभावादव्ययत्वाप्राप्तिश्चाह—भाष्ये—पाठेनापीति । एवं च नञः पाठेनाव्ययत्वात् तदर्थस्य लिङ्गसंख्यानव्यतिरेकेण समासेति तदर्थस्य प्रापान्ते च न स्यादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता वा ॥ किं तर्हि ? स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा—समानमीहमानानां चाचीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते । अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थैर्वद्भिः शक्यं भवितुम्, कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्—यज्ञजः प्राक् समासालिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति, समासे च भवति । स्वाभाविकमेतत् ॥

(प्रदीपः) नेदं वाचनिकमिति । वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिकम् । एतदुक्तं भवति—शब्दशक्तिसामान्यादसत्त्वरूपमयं वाक्ये नञाह, समासे तु सत्त्वरूपम् ॥ केचिदर्थैरिति । धर्माधर्मवशात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नेदं वाचनिकं । नेदं वचनप्रयोजनमित्यर्थः ॥ कैयटेति प्रयोजनमिति करणे ल्युट् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाली, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गवचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गवचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । आक्षेपमात्रस्य गुणत्वात् तद्युक्तद्रव्याभिधायित्वाच्च समासस्य त्रिगुणाद्याश्रयगते लिङ्गसंख्ये भविष्यति इत्यर्थः ॥ पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने साक्षादेव लिङ्गसंख्यायोगः । इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः ॥ समास इति । समासार्थं इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे दोषः—यदि तावत्

स्वाभाविकदर्शनाधीयते तदानेनापवादत्वादव्ययीभावस्य वाधनप्रसङ्गादमक्षिकमित्यादि न सिध्यति । तस्य तु निर्मोक्षिकमित्यादिरवकाशः । अवर्तमानस्य इत्यादौ च पूर्ववत् लयायसिद्धिः स्यात् ॥

(उद्घोतः) आक्षेपमात्रस्येति । आक्षेपभेदस्येत्यर्थः ॥ गुणत्वादिति । आश्रयत्वमत्र गुणत्वम् ॥ तद्युक्तेति । तद्युक्तद्रव्यभेदेनान्वयित्वादित्यस्यैव द्रव्यमिति—यदसौ द्रव्यं श्रित इति भाष्ये ॥ अयं भावः—भेद एव नञर्थः, तस्य चाश्रयेण गुणस्यैव तादात्म्यं सम्बन्धः । अत्राक्षेपः क्षत्रियः, आक्षेपभेदः क्षत्रिये इत्युभयविधव्यवहारदर्शनात् । गुणवचनानां गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनान् आश्रयत आश्रयविशेषतो लिङ्गवचनानीत्यर्थः । आस्याम्यवोचनानां तु नियतलिङ्गत्वैवेति भावः ॥ इह स्वाश्रयेति । साक्षादलिङ्गसंख्यानामयत्वेनासत्त्वमिति भावः ॥ भाष्ये—यदसौ द्रव्यं श्रित इति । यदद्रव्यान्वयीत्यर्थः उत्तरपदार्थप्राधान्यपरिग्रहलुप्तविकल्पाभिप्रायेण न वैवर्तीत्याह—अत्रापीति ॥ अन्यधीभावस्येति ॥ परे तु नञा स नेष्ट एव । असंख्यमित्यत्राह—निर्तं संधानम् परः संनिकर्षः तदभावादद्गुणाय इतो संदितासंज्ञाप्रयुक्तं कार्यं न प्राप्नोतीत्यर्थ इति न दोषः । अलन्ताभावार्थकनञः क्रियागुणमात्रान्वयित्वेनामक्षिकमित्यादावसंख्यमित्यादावुत्तरपदार्थाभावाप्रतीत्याऽन्यधीभावमात्रेण । अनन्तसमासप्रवृत्त्या सायादिसिद्धिरप्युक्तेति पुन्यविकल्पाभिप्रायेणैव भाष्यम् ॥ अवर्णं हेमन्त इत्यपि प्रतियोगिरूपाभयगतलिङ्गादिग्रहणात्सिद्धम् । अभावेन प्रतियोगिनोपि सप्तमानावाश्रयणेन तस्याप्याश्रयत्वात् सप्तवित्तसमासवैदक्यत्वेनोपसितत्वात्तात्पराश्रयस्य ग्रहणम्, अन्यथा तदोपपत्तिरुक्तोर्ध्वमाश्रितेति तदोपानुवृत्तौ भाष्यस्य निर्दोषतापत्तिः ॥ अथ वा पुनरस्तुत्तरपदार्थप्रधान इति समकक्षतया पक्षान्तरकथनस्यासंगतिश्चेति वदन्ति ॥ अनेकमित्यादौ वचनदोषं तु भाष्यकृदेनापि वक्ष्यति ॥

(आशुक्लपक्षाश्रयणभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु—उत्तरपदार्थप्रधानः ॥

(प्रदीपः) आश्रयद्वारकलिङ्गसंख्याभ्युपगमेऽप्यवर्णं हेमन्तोन्तर्गः श्रीलादौ हेमन्ताद्याश्रयगतलिङ्गसंख्याप्रसङ्ग इत्यालोच्य—अथ वेति । एतत्तदोः सुलोप इत्यत्रानुसृष्टमासप्रवृत्तं लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य । अन्यथेतत्तदोर्यद्वारेण संवन्धिनः सुशब्दस्य लोपो विधीयमानोऽनेनो द्वालयसो द्वालीत्यत्र कथं आश्रयात् ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—अत्राक्षेपमानयेत्युक्तेवाक्षेपमात्रस्यानयनं प्राप्नोति—इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—आक्षेपमात्रस्येति । अभावो नञर्थः स विशेषणं भेद अभावप्रतियोगी भेदप्रतियोगी वा आक्षेप इति बोधस्तथासति यत्किञ्चित्प्राभाष्यप्रतियोगिनस्साहचर्यभेदप्रतियोगिनो वा

१ 'न पठ्यते' । २ 'सिद्धाह' । ३ प्रयोजकमित्यर्थः । (र. ना.) ४ पूर्वपदार्थप्रधानपक्षे इत्यर्थः । (र. ना.) ५ किन्तु दोषादिति भावः । (र. ना.)

६ नञर्थमाह—आरोपितमिति । 'संधानमित्यस्य व्याख्या परः संनिकर्ष इति । (र. ना.) ७ भवेनेति पाठो नास्ति । (र. ना.)

मात्रगस्यनयनं श्रामोनीत्यर्थः । आग्रशब्देन न शीचाचादि-
हीनमात्रगस्य नाति क्षयिवादेरित्यर्थोपपन्नम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यम्—अथेह राज-
पुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मात् भ-
वति ? ॥ अस्त्यत्र विशेषः—राजा विशेषकः प्रयु-
ज्यते, तेन एवंविशिष्टस्यानयनं भवति ॥ इहापि
तर्हि नञ्विशेषकः प्रयुज्यते, तेन नञ्विशिष्टस्या-
नयनं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नञ्विशिष्टस्येति । आरोपितप्राप्त्यस्य
क्षत्रियत्वेरित्यर्थः ॥

(उद्गोतः) राजाविशेषक इति । यद्यपि पुरुषमात्रस्या-
नयनं इत्युक्तं न राजविशिष्टस्य तथापि राजसंबन्धिन एवानयनं न
सर्वत्रिचिन्तितं इति राजा पुरुषस्य विशेषक इति भावः ॥
नञ्विशिष्टस्येति । नञ्विरोधितारोपितप्राप्त्यविशिष्टस्येत्यर्थः ॥

(साक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरन्ती ? ॥

(प्रदीपः) कः पुनरन्ताविति । भावामावयोर्विरोधाद्
नञ्विशिष्टो प्राप्त्यागो नोपपद्यते इति भावः ॥

(उद्गोतः) कः पुनरन्ति । जभावस्यैव नमपत्वेन प्रसिद्ध-
त्वात्प्रतिगोचरपदार्थान्तरात् । कोऽपि नञ्विशिष्ट उत्तरपदार्थं
इत्याशयः ॥ ननु नमपत्त्यं विशेषणत्वं किं भेदप्रतिषेधो ग्राह्य
इत्यर्थः, यत्र भेदाशुभो ग्राह्य इति । भेदे प्रतिषेधो नोपपि-
त्तमात्रेण ॥ नायः ॥ ग्राह्येणमात्रस्यानयनपक्षेः । नाय
इत्याह—भाषामावयोरिति । प्राप्त्यागप्राप्त्यप्रतियोगिकने-
द्योरित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

निवृत्तपदार्थकः ॥

(प्रदीपः) निवृत्तपदार्थक इति । निवृत्तः पदार्थो
मुक्त्यं ग्राह्यं यस्मिन् स क्षत्रियादिरित्यर्थः । सादृश्यादिनाप्या-
रोपितप्राप्त्यो नञ्व्योचिततदर्थस्य इत्यर्थः ॥

(उद्गोतः) येषामनयनप्रयोगस्य निवृत्तपदार्थकत्वमिति चेत्—
निवृत्त इति ॥ सर्वथा निवृत्तपदार्थत्वे विशेषणमेव न मुच्यतेत्यत
आह—सादृश्यादिनेति । आदिना सादृचयादि, निवृत्तपुरुषमा-
त्रस्यादिरोपिततद्वान् इति भाष्याद्वार्यः । तदाह—नञ्व्योति-
ततद्वपस्य इति ॥ यन्महारोपितस्यप्रवृत्तिनिमित्तवानुत्तरपदार्थ
इत्यत्र तात्पर्यमाहको नमिति तात्पर्यम् । उत्तरपदार्थस्य आपान्य-
मप्येवमेवेति बोध्यम् ॥

१ तदेवं प्रयोगेण नमपत्त्येति ॥ २ तद्वत्प्रयोगेण नमपत्त्येति
नमपत्त्येति—इहापीति ॥ ३ उपपन्न इत्यर्थः । (८. ना.) ४ 'यच्छे' ।
५ मात्रशब्देन न शीचाचादिहीनमात्रगस्येति तदर्थोपपन्नम् । (८. ना.)
६ नञ्वाद्योपपत्तिग्राह्यप्राप्त्यारोपितपदार्था यस्येत्यर्थः । (८. ना.) ७ काशी
Bengal Asiatic Society मुद्रितपुस्तकशोधकालां तु 'कमलस्य'
इति पाठो रक्षितः । ८ प्राप्त्यस्यमिति शेषः । (८. ना.) ९ उत्तरपदार्थ-
इत्यर्थः । (८. ना.) १० तथा चोक्तम्—'मात्राप्रवृत्तिप्राप्त्यपक्ष सत्या-'
दि ५४

(नञो वाचकत्वद्योतकत्वान्तरनिर्णयाधिकरणम्)

(विकल्परूपमाक्षेपभाष्यम्)

यदा पुनरस्यार्थो निवर्तते । किं स्वाभाविकी
निवृत्तिः, आहोस्त्रिधाचनिकी ? ॥

(प्रदीपः) इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणा-
याह—यदा पुनरिति । किं स्वयं निवृत्तस्य ग्राह्यपदार्थस्य
नञ्वा निवृत्तिर्बोध्यते । अथ स्थितस्यैव नञ्वा निवृत्तिः कियते
मन्त्रेणैव विपादिसामर्थ्येति प्रश्नः ॥

(उद्गोतः) यदा पुनरिति । याऽस्योत्तरपदस्य मुख्यार्थप्रत्यय-
स्यागपूर्वकमारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकार्यवोधकता सा स्वभावसिद्धा उत
नञ्वैधेनेन शक्त्यारोपितत्वस्य वाचकः सन्मुख्यपदार्थप्रत्ययं निवर्त-
यतीति प्रशङ्का ध्वनयधाह—इदानीमिति ॥ किं स्वयमिति ।
निवृत्तस्य मुख्यग्राह्यपदार्थस्य ग्राह्यत्वस्य निवृत्तिस्तत्पूर्वकमारोपि-
ततद्वद्वोपकत्वं बोध्यते । अथ स्थितस्यैव मुख्यग्राह्यस्य बोधनिवृत्ति-
स्तत्पूर्वकं तद्व्यारोपितत्वं नञ्वा शक्योच्यत इत्यर्थः ॥ ननु नञ्
आरोपितत्वे शक्त्यावपि ग्राह्यादिपदवैधेयस्य मुख्यग्राह्यादेः कथ-
मनोभोऽत आह—अक्षेणेति । नञ्प्रत्ययार्थवैधेयं तन्निवृत्तिरित्यर्थः ॥

(विशेषविज्ञासाभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(स्वाभाविकपक्षे दूषणभाष्यम्)

यदि स्वाभाविकी, किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति ? ॥

(प्रदीपः) किं नञ्विति । ग्राह्यशब्द एवाराच्छब्द
इव दूरभङ्गं च विद्यमानप्राप्त्यमविद्यमानप्राप्त्यर्थं च क्षत्रि-
यादिकं वक्ष्यतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थः ॥

(उद्गोतः) नास्ति नञ् इति । प्रकरणादिकं च तात्पर्य-
माहकं भविष्यतीति भावः ॥

(धावनिकपक्षे दूषणभाष्यम्)

अथ धावनिकी । तद्वक्तव्यम्—नञ् प्रयुज्यमानः
पदार्थं निवर्तयति—इति ॥

(प्रदीपः) अथेति । नञः पदार्थनिवृत्तिः नञ् प्रत्या-
प्रसिद्धत्वात्पूर्वमेतद्वक्तव्यमिति शोच्यतेसमुपहसति—नञ्प्रयु-
ज्यमान इति । नञ् स्वाभाविकनिवृत्तिदर्शने कथं पदार्थं नञ्
निवर्तयेद् धावनिकनिवृत्तिदर्शने ह्येतद्युज्यते वक्तव्यम् । एवं तर्हि
पदार्थप्रत्यय एवोपचारात् पदार्थशब्देनोच्यते यथा 'सिंहम-
प्यापयेदिति सिंहशब्देन गणवक इत्यदोषः । अयमप्यर्थः—
केचलो ग्राह्यशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवादात् मुख्य एव
ग्राह्यार्थे प्रत्ययमादधाति, नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता
ग्राह्यशब्दस्य प्रतीयते । यथा प्रतिष्ठित इत्यत्र यद्यपि सिद्धि-
रेव गतिवचनस्त्वपि तस्मिन् केचले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न
गम्यत इति द्योतकत्वेन प्रशब्दोपेक्ष्यते तथेह नञ् ॥ पदार्थ-
शब्देन पदार्थप्रत्यय उपचाराद्बोध्यते ॥

भाष्यमात्रगानाण्याह' (२।१।६८) न्यायदर्शनसूत्रभाष्ये—'अप्रपदानां
न विप्रमृतान्निप्रतिषेधार्थानां प्रयोगे अर्थस्य साधनाय एतत्तत्राभाष्यम्'
वाक्यमनयनार्थम् । ११ यन्नेनेत्यस्य निवर्तयतीत्यत्र हेतुतत्राभाष्यम् नञ्पदं
वाचकत्वमपि निवर्तयतीत्यस्य कर्तुं । (८. ना.) १२ शोपाकत्वमित्यर्थः । (८. ना.)
१३ रात्र्यादिकनिवृत्तिदर्शनेऽपि 'नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति' इति
वक्ष्यते । ततश्च समानादापूर्वकत्वोपपन्नं पठितवाक्यस्य दर्शनमप्येवमिति समानार्थ-
कता व्याख्यातुं शक्यते—नञ् साधनादिकत्वादिना । (८. ना.)

पाठमेवाभिप्रेति । उद्योतेऽपि जातिपदवदित्युक्तम् । (र. ना.) ५ मादणः
वृत्तित्वेन द्वयमित्यर्थः । (र. ना.)

ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिरध्ययनादिगुणसङ्गावप्रतिपादनाय ॥ सन्-
देहादिति । संदेहनिमित्तं गुणः संदेहशब्देनोक्तः गुणैकदेश-
दर्शनाच्च गुणसमुदायस्य संनिधिमवसाय यदा प्रमाणान्तरेण
जालभावं प्रतिपद्यते तदा तद्द्योतनाय नञ्प्रयुक्तेऽब्राह्मणोऽय-
मिति ॥ जातिरुक्तेति । जालभावंकृतेत्यर्थः । यथा धर्मकृतं
दुर्मिक्षमिति ॥ अर्थस्येति । समुदायस्येत्यर्थः ॥ अयम-
त्रार्थः—एकदेशविगमात्समुदायो निवृत्त उच्यते, एकदेशान्तर-
सङ्गावाच्च तस्य सङ्गावोऽभिधीयते । यथैकदेशाकरणाकरणाभ्यां
कृताकृतः संघात उच्यते ॥ मापराक्षिर्गणमिति । कालव-
विशेषप्रतिपादनपरमेतत् ॥ आपणव्यासीनमिति । आचारा-
भाषक्यनम् ॥ निर्ज्ञातमिति । आन्तिगीजामावाद यथा-
स्थितं वस्तुतत्त्वं तस्य ज्ञातमिति ब्राह्मण्यारोपाभावाद ब्राह्मण-
शब्दस्य तत्राप्रयोगादब्राह्मणशब्दस्यापि प्रयोगाभावं इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) इदानीं प्रकारान्तरेणापि नञो द्योतकत्वं व्युत्पा-
दयति—भाष्ये—अयं वा सर्वं पठे इति ॥ अवशिष्टाना-
मिति । तथाच सङ्गप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः, निवृत्त-
गुणानां निवृत्तिप्रतिपादनाय च नञ्प्रयोग इत्यर्थः । अयमेव पूर्व-
मर्थं समुदायेत्यादिभाष्यार्थः ॥ एवं च गुणसमुदायवति शक्तस्य
ब्राह्मणशब्दस्यैव कतिपयगुणाभावप्रतिपादको नञिति भावः ॥
तपःश्रुतादिसंग्रहात्—गुणशब्देनेति ॥ याननादिसंग्रहात्—
निर्दर्शनायेति ॥ कर्तरि चेत्येवं समासनिषेधमाशङ्क्याह—दोष-
पट्टीसमास इति ॥ यथा ब्राह्मणोत्पादकत्वाभावादाह—न्यप-
देशस्येति ॥ गुणसमुदायाभाव इति । तत्र गीणः प्रयोग
इत्यत्र जातिपदवन्नपि क्वचित्तात्पर्यमाहक इति भावः ॥ बाहुल्ये-
नेति । तथा चैते गुणा व्यभिचारेण इति भावः ॥ पिङ्गलक-
पिककेश इति भाष्ये एकं पदं, पिङ्गलः कपिलाः केशा यस्ये-
त्यर्थः । यदा पिङ्गल इति वर्णः गौर इत्यस्य तु—

‘अष्टवर्णा तु या वृत्ता शुक्लशरीरसमन्विते ।

सा गौरी वस्त्रतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः ॥

इत्यर्थः ॥ ब्राह्मण्ये ब्राह्मणशब्दार्थगुणसमुदाये ॥ कुर्वन्ति के-
चिद्वीकिका इत्यर्थः ॥ पूर्वं पञ्चाला इत्यादि ग्रन्थः पत्यभाषां व्या-
ख्यातः ॥ भाष्ये—जातिहीने इत्यादि सामान्येनेकवचनम् । तेना-
वयवेति प्रागुक्तेन सामानाधिकरण्यामुपपन्नम् ॥ न च भिन्न-
विषयत्वमिति । नञा यत्किञ्चिदियमनिवृत्तेऽब्राह्मणपदेन यत्किञ्चि-
द्गुणसत्त्वस्य प्रतिपादनेन पूर्वोत्तरपदयोरसामर्थ्यात्समासो न स्या-
दिति भावः ॥ द्वयोरपीति । एकदेशनिवृत्त्यादिकारा समुदायस्यैव
निवृत्त्यादिप्रतिपादनादस्त्वेन सामर्थ्यमिति भावः ॥ नञ्समन्वि-
त्याहारे श्रुतादिगुणनिवृत्तिर्घोतनद्वारा जन्मनिमित्तो ब्राह्मणशब्द
इति फलवीत्येकविषयत्वमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ जालारोपस्य निर्भिर्च-
फले आह—सत्र स्तुत्येति ॥ भाष्ये—दृष्टाप्यवस्यतीति । अज्य-
वसायाकारो ब्राह्मणोयमिति ॥ सत्र उपलभते नार्थं ब्राह्मण इति
प्रत्यक्षमुक्तम् । तस्य चारोपमूलकता दर्शिता ब्राह्मणत्वाच्चनसा-
योत्तरत्वनसा ॥ अब्राह्मणोयमिति । अस्य सत्र इत्यादिः ॥
प्रयुक्ते इति शेषः ॥ अर्थैकदेशस्येति वक्तव्येऽर्थस्यैवमुक्तमत्र

आह—अयमत्रार्थ इति ॥ एकदेशविगमादिति । एवं चो-
नयप्रतिपादनायोमयप्रयोग इति भावः ॥ भाष्ये—दुरूपदेशा-
दिति । असन्ध्युपदेशादिति तदर्थः । एतद्भाष्ये अब्राह्मणोऽय-
मित्युत्तरं निर्ज्ञातं तस्य अवतीत्यपाठोत्तुपयोगात् ॥

(फलान्तरसंग्रहभाष्यम्)

इदं स्वल्पं भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृ-
हीतं भवति ॥ किम् ? ॥ अनेकमिति ॥ किमत्र
संगृहीतम् ? ॥ एकवचनम् ॥

(प्रदीपः) तदेवं दोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्वं स्थापि-
तम् । इदानीं तत्रैवोपचयमाह—इदं स्वल्पपीति । अनेक-
मित्युत्तरपदार्थप्रधानत्वे सति प्रधानगतसंख्याभ्युपेक्षकवचनं
सिध्यति नान्यथेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नान्यथेति । पूर्वपदार्थप्राधान्ये भिन्ने एकत्वा-
नवगतेरेकवचनं न सिध्यतीत्यर्थः । एवमन्यपदार्थप्राधान्येऽपि
तदसिद्धिः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरेकस्य प्रतिपेक्षे [दि]वहूनां संप्रत्ययः
स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । अनेकशब्दो यदि बहूनां
वाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोति । अथैकत्वप्रतिषेधमात्रमस्यार्थ-
स्तदाऽनेको जन आगत इति बहूनां संप्रत्ययो न प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) एकप्रतिषेधमात्रमिति । एको न भोजनीय
एको जनो नागत इत्येवंरूप इत्यर्थः ॥ बहूनां संप्रत्यय इति ।
एको नागत इत्येव प्रतीतेरिति भावः । औपकाय प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि
ननुसमासो जायत इत्यभिप्रायः ॥ एकत्वप्रतिषेधमात्रमिति
पाठोऽपपाठः ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः पञ्चान्निवृत्तिं करोति ।
तद्यथा—मांसय शायय भोजय अनेकमिति ॥

(प्रदीपः) प्रसज्यायमिति । विषयेत्यर्थः । निराश्र-
ययोश्च तयोरसंभवादित्यतः संख्यद्वयव्याक्षेपे सत्येकप्रतिषेधाद्-
बहूनां प्रतीतिरित्यर्थः । एतच्च प्रसज्यप्रतिषेध उच्यते । प्रयुदासे
तु व्यादिसंख्यायुक्त एवानेकशब्दस्यार्थः । यस्मात् व्यादिष्वेक-
त्वमारोप्य प्रतिषेध्यते यथा क्षत्रियादौ ब्राह्मणत्वम् । ततो
यथा अब्राह्मणः क्षत्रियादिरुच्यते तथा अनेकशब्देन संख्या-
न्तरयुक्तः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—क्रियागुणादिति । गुणोदाहरणं अने-
कसिरूपं रस इत्यादि ॥ एकं न भोजयेदित्येकनिषेधात् प्रसजनस्य
चारिताभ्यां कथं बहुत्वावगतिस्तत्राह—निराश्रययोरिति ।
गुणक्रिययोरित्यर्थः ॥ एतच्च प्रसज्येति । एवं च तदाश्रयैकदेश-
शिनः शङ्कायां तमस्युपेक्षेव प्रसज्यप्रतिषेधपदार्थं निर्णेतुमुत्तरयुक्त-
मिति भावः ॥ तथानेकशब्देनेति । आरोपितकत्ववानित्यर्थः ।

१ अभ्ययनादिगुणसङ्गावो निर्भिर्च स्तुतिः फलमिति भावः । (२. ना.)
२ फलविषयमित्यर्थः । (२. ना.) ३ अतुर्वैकल्यादयोऽपि रालादिरुपादिरालादि ।

(२. ना.) ४ एकमित्यु क्रियागुणयोः प्रतिषेधादित्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधपद-
प्रत्यावाहितः । (२. ना.)

यं च पुरुषात्तरे नानां प्रतीतिः सुलभोति भावः । तत्र दिव्या-
दिनिर्णयान्तां नानां प्रतीतिः बोधनम् । आलोचितकृतवत्तेनैव
बोधाधिकारः नानाभिः । एवं चानेदेः इति बहुवचनमसाधयेति
बोध्यमिति नानादां निवारः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यपि तावद्वैतच्छब्दयते चक्षुः यत्र क्रियागुणौ
प्रसज्येते । यत्र तु खलु पुनर्न प्रसज्येते तत्र क-
थम्—अनेके तिष्ठतीति ? ॥

(प्रदीपः) यत्र तु खल्विति । यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेधः
पश्चात् क्रियागुणविधानं तत्र कथं बहुनां संग्रहस्य इति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) यत्र तु पूर्वमेवेति । तत्र पूर्वं क्रियोपलिल-
नानाप्रतिपत्तिरूपद्रव्याक्षेपान्नेनेनो न तिष्ठतीतिव बोधपर्यवसा-
नानि भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अपत्ति र्वैयंजातीयकैरानामप्येकस्य प्रतिषेधेन
पह्नां संग्रहस्यः । तद्यथा—न न एकं प्रियम् 'न
न एकं सुखमिति ॥

(प्रदीपः) अयनीति । अयनर्थः—आख्यातस्य पश्चात्प्र-
योगोऽस्तु पूर्व वा । पान्तेन तावत्कारकस्याक्षेपोवश्यमावीति
तत्रैकप्रातिपदसामान्येन हिन्वादिबोधिषाधनाक्षेपः ॥ न न
इति । आवाधं चेति हि वचनम् । प्रश्नोः प्रियेण सुखेन च
प्रयोज्यतावाधा । न इति वा पक्षी । अर्थकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव
संग्रहान्तरुल्लङ्घनप्रतीतिः । अन्यथा न प्रियमित्येव वाच्यं
स्यात् । तान्नामत्र वाक्येपि सामर्थ्यात्संग्रहान्तरगतिर्भवति
तत्र समासे वाक्यनिलक्षणधर्मप्रादुर्भावादेतौ किं न भविष्यती-
त्युक्तं भवति ॥

(उद्घोषः) न न एकमित्यत्र द्वयोर्योः प्रकृतार्थगमकवाए
प्रियस्यैकत्वमेव प्रदीपितं न बहुत्वमेव आए—आवाधे इति ॥
पक्षीति । आवाधाया अमतीत्येवप्रतीतिरनुपयोगायेति भावः ।
नोपपत्तिर्येव प्रियं न हि त्वनैकमिति तदर्थः । एवमेको न तिष्ठ-
तीत्यादिनैकत्वनिर्णयेने अनेकत्वितिबोधो द्रष्टव्यः ॥

(आपसत्ये स्वरदोषपरिहाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इष्टाग्राहणत्वमग्राहणता परत्वात् त्वतलो
प्राप्तः ॥ तत्र को दोषः ? । स्वरे हि दोषः स्यात् ।
अग्राहणत्वमित्येवं स्वरः प्रसज्येत । अग्राहणत्व-
मिति चेप्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

ननुसमासे भाववचने उक्तम् । किमुक्तम् ? ।
*त्वतलभ्यां ननुसमासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः
स्वरसिद्धयर्थम् * इति ॥ नञ् ॥ ६ ॥

(प्रदीपः) अग्राहणत्वमिति । न ग्राहणस्य भाव

१ इदं बहुनामिलनेगमेदाव्यभि । य तु एकपदार्थपेक्षया विचारणे पक्षी ।
अनुपयोगात्, बहुपदार्थपेक्षया विधिशिष्टाकार्पणस्यस्यप्रतिषेध-
मेति बोध्यम् । (र. ना.) २ एकप्रतिषेधेसादि । (र. ना.) ३ ग्राहण-
व्यवहारस्येसादि । (र. ना.) ४ अकृतार्थस्य प्रधानीभूतपूर्ववार्थसमिचलेऽपि

इति युगपद्भावप्रतिषेधसंबन्धविवक्षायां प्रत्ययसमासप्रसङ्गे यदि
परत्वात् प्रत्ययः स्यात्, पुनःप्रसङ्गविज्ञानाच्च पश्चात्तनुसमासः
क्रियते, तदा तत्पुरुषे तुल्यायेति पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञेणाद्यु-
दात्तं पदं स्यात्, प्रत्ययस्वरस्येत इति ननुसमासे तु कृते
त्वतलो कार्यो । तत्र भावप्रत्ययत्वावत्प्रत्ययस्य सापेक्षत्वाद्-
सामर्थ्याच्च भवति ननुसमासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवती-
त्याहुः ॥ ६ ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—त्वतलभ्यामिति । पूर्वपदार्थप्राधा-
न्यामयेण वार्तिकारम्भः, उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु असामर्थ्यात् पूर्व
भावप्रत्ययानुत्पत्तिरेवेति तत्पक्षे भाष्ये स्पष्टम् तदाए—तत्र
भावेति ॥ ६ ॥

(२७२ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । १ भा० ६)

४२७ ईपदकृता ॥ २ । २ । ७ ॥

(इष्टानुपपत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(१३४५ समासप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ईपद् गुणवचनेन ॥ * ॥

ईपद् गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । अकृतेति सुख्य-
माने इह च प्रसज्येत—ईपद्गार्थः, इह च न
स्यात्—ईपत्कडार इति ॥ ईपद् ॥ ७ ॥

(प्रदीपः) ईपत् ॥ ७ ॥ ईपद्गार्थ इति । नयेकार्थ-
समवेतक्रियागुणापेक्षया जातेः प्रकपोदियोगः गार्थतरो गार्थ-
कत्पो गार्थप्राप्त इति तथैवार्थेनापि योगः ॥ ईपत्कडार
इति । गडः कड चेत्सारन्प्रत्ययान्तत्वात् कृदन्तः कडार-
शब्दः ॥ क्रियाकारकसंबन्धस्यासंग्रहप्रत्ययादकृदन्त इति केचि-
दाहुः । तदुक्तम् । कृच्छन्तेन हि कृत्संज्ञकः प्रत्यय उत्पद्यते ॥
अथाप्युणादीनामभ्युत्पत्तिपक्षाभयनादत्र समासः स्यात्,
तथापीपद्गुण ईपदुक्त इत्यत्र न स्यात् ॥ ७ ॥

(उद्घोषः) ईपद् ॥ ७ ॥ ननु जातार्थप्राप्तेः न न गवा-
देवासमासः सिद्धोत् आए—वर्थमेति । गोत्रं चेः गार्थावस्य
जातित्वम् ॥ गडेरिति । कडमदे इति अन्तर्गता पठित्वादावपि
सिध्यति ॥ यद्यपीति । उपाद्वयो बहुलमिति सारसारमाससर्व-
मीणादिकमभ्युत्पन्नमिति नियम इति भावः ॥ ७ ॥

(२७३ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । १ भा० ७)

४२८ षष्ठी ॥ २ । २ । ८ ॥

(इष्टानुपपत्तिनिराकरणाधिकरणम्)

(१३४६ समासप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृद्योगा च ॥ * ॥

कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । इधम-
प्रवञ्चनः । पलाशशतनः ॥

सामर्थ्यादानात् परत्वावच्छेदोः प्रसङ्गेति भावः । (र. ना.) ५ तद्वत्पेक्षा-
देतुकाः प्रकपोदियोग इत्यर्थः । (र. ना.) ६ य तु तत्र क्रियाकारकसंबन्ध-
प्रत्ययोऽप्यपेक्षित इति भावः । (र. ना.)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) पृष्ठी ॥ ८ ॥ किमर्थमिति । सद्येनैवात्र समासः सिद्ध इति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

* प्रतिपदविधाना च पृष्ठी न समस्यते * इति वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥

(प्रदीपः) अपकर्ष इति । अपवाद इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) पृष्ठी ॥ ८ ॥ भाष्ये—वक्ष्यतीति । न निर्धारणे इत्यत्रेति शेषः ॥ उत्कर्षप्रतिद्वन्द्व्यर्थकापकर्षशब्दानन्वयादाह—अपवाद इतीति । अपेक्ष्यतेनेनोत्सर्ग इत्यपकर्षोपवाद इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

का पुनः पृष्ठी प्रतिपदविधाना, का च कृद्योगा ? ॥

(प्रदीपः) का पुनरिति । प्रतिपदविधानोपपत्तिरिति समासप्रतिषेधविषये कृद्योगोक्तिः कृद्योगावामपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागाद्विनाशो दृश्यते ॥

(उद्घोतः) प्रतिषेधविषये । सर्पिणो ज्ञानमिलादौ ॥

(समाधानभाष्यम्)

सर्वा पृष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा । “कर्तृकर्मणोः कृति” इति तु या पृष्ठी सा कृद्योगा ॥

(प्रदीपः) सर्वा पृष्ठीति । साक्षादाहकारकविशेषोपादानेन विधानात् प्रतिपदविधानेति । कृच्छ्रोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्योगोच्यते । तत्र शेषविवक्षायां पृष्ठी शेष इत्यनेनैव सिद्धायां पृष्ठां श्लोऽविदुष्यस्य करण इत्यादिप्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमेवावच्छेदम् । पृष्ठी भवत्येव श्रूयते एव, न तु तस्याः समासो भवतीत्यर्थः । समासे हि सति तस्या अभावः शब्दाः । तस्मात्प्रतिपदविधानेति न वक्तव्यम् । तस्मिन्नुच्यमाने कृद्योगेति न वक्तव्यम् । अशेषविषये विधानार्थत्वात्, कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याभावात् सद्येनैव समासस्य सिद्धत्वात् ॥

(उद्घोतः) कारकविशेषेति । कर्तृकर्मणोरित्येवमित्यर्थः । इत्यादिप्रकरणमिति । तत्र शेष इत्यनुवृत्तेरिति भावः ॥ शेषलक्षणामित्यस्य शेषमात्रलक्षणामित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥ समासनिवृत्त्यर्थमेवेति । तत्तदाद्युयोगे उपासकारकारितिकारकाणां शेषत्वविशेषाभावज्ञापनेषु आरित्याभ्यसम्भवादिदं चिन्त्यम् । किञ्च छगमात्रं पदं कल्प्येत । यदि त्वेत्तद्वर्तिक्रमत्वात्समासाभावकल्पनं तदा तदावश्यकमेव । ‘सर्वाण्यपि समासवादायवश्यकानीति न वक्तव्यं प्रतिपदविधानेतीति चिन्त्यम् ॥ किञ्च तस्य वचनस्य सत्त्वे दिवसद्वयस्य ‘कृत्वोर्थप्रयोग इत्यादिविषयेऽज्ञाणां देवितेलादौ घृणन्ते नेलोकेति निषेधेन कर्तृकर्मणोरिति पृष्ठमात्रे तेन पृष्ठां

समासनिषेधसिद्धिः । तद्वीत्या तु शेषग्रहणस्य तत्र निवृत्त्या अनासं स्वादिलिपि चिन्त्यम् ॥

(१३३० समासप्रतिप्रसववार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्स्थैश्च गुणैः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्स्थैश्च गुणैः पृष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । ब्राह्मणवर्णः । चन्दनगन्धः । पटहशब्दः । नदीघोषः ॥

(प्रदीपः) प्रतिप्रसवप्रसङ्गेनान्यदपि कथ्यते—तत्स्थैरिति । तच्छब्देन सविधानाद् गुण एव परीक्ष्यते । तेनायमर्थः—स्वात्मनि ये गुणाः अवस्थितास्तैः सह समासः ॥ न च स्वात्मन्यवस्थानं गुणानां संभवति, भेदेन निवन्धनत्वात् न्युक्त्यसाधारणधेयभावस्य । सर्वस्य च गुणस्य प्रव्याप्यत्वात् ॥ तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते । इह केचिद् गुणाः शब्देन द्रव्याभिप्रेक्षा एव प्रत्याप्यन्ते, न तु द्रव्यस्योपरवक्तृत्वेन । यथा चन्दनस्य गन्ध इति सर्वदा वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः, न कदाचिच्चन्दनं गन्ध इति सामानाधिकरण्यं भवति । शुक्लादयस्तु गुणाः कदाचिन्निष्कृष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते पटस्य शुक्ल इति । कदाचिद् द्रव्येणैकत्वमापन्नाः शुक्लः पट इति । तस्माद् द्विविधगुणसङ्गावात्तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादिगुणपतिप्रदायैमुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णोदय उदाहरणम् ॥ अथ बलाकायाः शौक्ल्यमिति समासः कलाक भवति । तत्स्थं हि शौक्ल्यम् । सर्वदा वैयधिकरण्येन संवन्धात् । नैव शेषः । शौक्ल्यशब्देन शुक्लो गुणोभिधीयते शुक्लशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिमिति भावप्रत्ययविधानात् । न चासौ तत्स्थः । अनेदाव्यवसायेन द्रव्यं प्रत्यक्षकत्वदर्शनाच्छुद्धः पट इति । अर्थस्य च तत्स्थत्वमाधीयत इति शब्दभेदेऽन्यथावेदाङ्गास्ति शुक्लस्य गुणस्य तत्स्थत्वम् । रूपवान् पट इत्यादौ तु नास्ति गुणः गुणिनोरभेदाव्यवसायः । भेदाश्रयेणैव भूतवर्णप्रयोगादिति रूपस्य तत्स्थत्वमव्यावृत्तमिति पटरूपमिति समासो भवत्येव ॥

(उद्घोतः) तच्छब्देन द्रव्यपरामर्शे काकस्य काक्यमित्यादावतिप्रसङ्गभाष्यरूपाह—तच्छब्देनेति ॥ स्वात्मनीति । स्वात्मन्येवाभेदेनावस्थिता जगु द्रव्ये इत्यर्थः ॥ बन्धभेदसाधारणधेयमाव-नियामकत्वाभावात्तत्स्थैरित्यनुपपन्नमिति शङ्कते—न चेति ॥ यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन तत्स्थैरिति वक्तुं शक्यम् । तथापि स न मुख्य इत्याह—मुख्यस्येति ॥ उत्तरयति—तस्मादभिधानेति । गुणमात्रशक्त्युद्भूतमात्रप्रतिपाद्यगुणवाचकैः शब्दैरित्यर्थः । अत एवाभ्यस्य तत्स्थत्वमित्ये वक्ष्यति ॥ तदेवोपपादयति—इह केचिदिति । द्रव्याभिप्रेक्षाः भेदेनैव द्रव्यान्वयिनः । तदा हि गुणगतजातिः प्रवृत्तिमित्यर्थः ॥ अपरलक्षकत्वं, आभेदेन द्रव्यप्रत्यायकत्वम् ॥ द्रव्येणैकत्वमिति । जातिविशिष्टगुणप्रवृत्तिमित्यर्थः, अत

१ भाष्ये इत्यर्थः । (८. ना.) २ पृष्ठीति सूत्रेति शेषः । (८. ना.)

३ भाष्ये इत्यादि । अशेषविषये इत्यस्य शेषविषयत्वाभावे इत्यर्थः । (८. ना.)

४ विभाषोपसर्गे इति विकल्पात्समासार्थद्विवचनार्थेऽप्येव शेषग्रहणस्य निवृत्त्याऽप्यपृष्ठीविधायकत्वेन नियमाभ्यसम्भवात् अज्ञाणां देवितेलात् घृणन्ते

तद्वीत्या समासः स्यादिति भावः । (८. ना.) ५ पुराणग्रन्थस्य प्रतिप्रसवोऽपि

इत्यर्थः । (८. ना.) ६ ‘गुणा’ । ७ ‘परानुसन्ते’ । ८ तस्मिन् गुणमात्रा-

विधायके शब्दकृतम् यत्र आभियारूपव्यापारवत्तया विज्ञातः ते गुणा रूपादय-

सद्व्याचकशब्दैः पृष्ठीसमस्यते इत्यर्थः । एतदेवाभिहितं गुणमात्रशक्त्युद्भूतमात्रप्रतिपाद्यगुणवाचकैरित्यनुवृत्त्येति । रूपत्वादिना रूपान्वयो गुणा गुणमात्र-वोक्तकशब्दप्रतिपाद्या एवेति पटस्यमित्यादौ समासो भवत्येव । शौक्ल्यशब्दस्य गुणाः शुक्लत्वादिरूपगुणत्वमव्याप्यजातिविशेषपुरस्कारेण शौक्ल्यशब्दशब्दैरभिधीयमानाः सामान्यद्रव्याविधायकशुद्धादिशब्दैरव्यभिचीयन्ते इति बलाकायाः शौक्ल्यमित्यस्य समासो न भवति । (८. ना.) ९ जातिविशिष्टो यो गुणः संप्रत्ययप्रवृत्तिमित्यव्यापना इत्यर्थः । (८. ना.) ॥

तस्य अपवर्ण्यस्यन्दनस्य भाववस्थानोपार्थमात्तत्वात्सैव चान् कर्मत्वाद् वर्तमाने
 छटि न काऽपि धितिरिति वक्ष्यम् । (र. ना.) ५ अपवाद इत्यर्थः । (र. ना.) ६ तस्य
 तत्रापि रूपादिवत्तत्वात् माते न तु छटिरोपेक्षेति वक्ष्यमिति भावः । (र. ना.)
 ७ छर्णिगा यधुना वा कषणाने प्रवर्तनमित्यर्थः । (र. ना.) ८ 'गुणे लक्ष्यम्' ।

शुनिप्रयवचनाज्ज्ञापकात् । उत्तरपदार्थप्राधान्यमिह्यादेव
शुनिप्रयोगादस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्यनगौरवादिसन्देहिदिः ॥

(उद्धोतः) पूरणगुण ॥ ११ ॥ सत्त्वे निविशत इत्यादि ।
वस्तुत इदं चिन्त्यम् । तस्माद्वद्वत्सोक्तगुणवचनपदार्थसमत्वात्,
तत्र वाचकः सर्वलिङ्गानामित्युक्तत्वात्काकस्य काण्यमिलादेरनु-
दाहरणत्वप्रसङ्गात् ॥ तस्मादत्र व्याख्यानात् केवलगुणवाची सन् यो
शुनिबोधकः तत्प्रकृतिकभावप्रत्ययान्तप्रतिपादानां गुणपदेन ग्रहणम्
अर्थपदान्वाचा तद्वोधकशब्दमत्रग्रहणम् । एवं च प्राधान्यगौर-
वादौ प्रसक्तिरेव न ॥

(गुणोदाहरणाधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

गुणे किमुदाहरणम् ? ॥

(प्रदीपः) गुणे किमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

(समाधानभाष्यम्)

ब्राह्मणस्य शुक्लाः, वृषलस्य कृष्णा इति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भवि-
ष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भव-
तीति, द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—काकस्य काण्यम्, कण्टकस्य तै-
क्ष्ण्यम्, बलाकायाः शौक्ल्यमिति ॥

(पूर्वोक्तान्युपगमभाष्यम्)

इदं चाप्युदाहरणम्—ब्राह्मणस्य शुक्लाः, वृष-
लस्य कृष्णा इति ॥

(वाचकस्मारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति, द्रव्य-
मत्रापेक्ष्यते दन्ता—इति ॥

(वाचकपरिहारभाष्यम्)

नैव दोषः । भवति वै कस्यचिदर्थान्तरप्रकरणाद्वा-
ऽपेक्ष्यं निर्वातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) भवतीति । यदा प्रकरणादियथादन्तावर्षं
एवावसितवृत्तिः शुक्लादिशब्दस्तदा तदर्थोपजनित एव ब्राह्म-
णादौ व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥
ननु गुणस्य शुष्यपेक्षत्वाद् गुणिन एव समासनिषेधेन भाव्यम्, न
च ब्राह्मणः शुक्लगुणाधारः ॥ नैव दोषः । गुणशब्देन केवल-

गुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च व्याप्तिन्यायाश्रयेण शृण्वन्
इति गुणिनो गुणाधारसंवन्धिनश्चोपपन्नः समासप्रतिषेधः ॥

(उद्धोतः) अवसितवृत्तिरिति । सामान्यशब्दस्यापि
प्रकरणादिशेषमात्रोपस्थापकत्वमित्यर्थः । अनेनैतत्सूत्रयति वाक्यैः
कदेकन्यायेन शुक्ला इत्यस्य दन्ताः शुक्ला इत्यर्थः । पृष्ठीलस्य च
वृषलस्य समर्थप्रकृतिकसुपन्नेन समस्यते इत्यर्थः । तादृशं च न
शुक्ला इति पदमित्यसामर्थ्यं तदवस्थमेव ॥ पतदभिप्रायेणैव पूर्वसूत्रे
पुनरेवोदाहरणमित्युक्तम् । अत्रत्यं भाष्यं त्वेकदेवश्रुतिः, अनेन
समासशब्दावारणायाधुनानां यत्नः क्रियत इति कर्मणि चेति सूत्रे
वदता कैमटेन ध्वनितमेतत् ॥ अन्यथा ब्राह्मणस्य ग्रामं गत इत्यर्थे प्रा-
भित्यस्य प्रकरणादिना शाने गत इत्यस्यैव वाक्यैकदेशन्यायेन ताव-
दर्थत्वे सामर्थ्यात्समासापत्तिरिति स्पष्टं कर्मणि चेति सूत्रे भाष्ये ॥

(समुदाहरणनिरूपणाधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

सति किमुदाहरणम् ? ॥

(उदाहरणभाष्यम्)

ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्, ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः ॥

(उदाहरणनिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति । प्रतिषिध्यतेऽत्र पृष्ठी 'लप्रयोगे न' इति ।
या च श्रूयते । एषा चार्ह्यमर्थमपेक्ष्य भवति तत्रा-
सामर्थ्याच्च भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? सापे-
क्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः ॥

(प्रदीपः) प्रतिषिध्यतेऽत्रेति । आवर्जनवाप्तिपक्ष्या-
श्रयेण ब्राह्मणं पक्षेः कर्म अन्यते । यथास्य लोकपक्षिः, लोका-
वर्जनमित्यर्थः । ततश्च ब्राह्मणस्येति पृष्ठी पाकापेक्षया कर्मणि
न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु ब्राह्मणस्य पक्ष्यमित्यत्र ब्राह्मणस्योद्वेगं
पक्ष्यमित्यर्थमपिमात्रं ब्राह्मणस्य पाकापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वाभावात्
कर्तृत्वलोकात्वाच्च पक्ष्या भ्रमाती प्रतिषेधोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—
आवर्जनमवाचीति । आवर्जनमङ्गीकारस्तौगो वा इत्याहुः क-
र्मणि च भवतीति । शेषपक्ष्यन्तस्य नामार्थान्वये संभवति क्रिया-
न्वयो नेति भावः । यत्नेन कर्मणः शेषत्वनिवृत्त्या पृष्ठी सुखमेत्य-
पास्तम् ॥ नलोकेत्यत्रिषेधविषयेऽनभिधानाच्छेषत्वनिवृत्तेन न
सौम्यप्राप्त्यादित्यन्ये ॥

(उदाहरणान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—चोरस्य द्विषन्, वृषलस्य द्विषन् ॥

(प्रदीपः) चोरस्य द्विषन्निति । तौ सदित्यत्र
तौग्रहणस्योपायैः संसर्गावत्त्वाद् द्विषोऽसिद्धत्वेतत्सूत्रविहि-
तोऽपि श्रुता सत्सङ्गः ॥

१ नोतो गुणवचनादित्यस्योक्तस्य सत्त्वे निविशते इत्यादेरित्यर्थः । (२. ना.)
२ गुणवचनशब्देनैवोपपत्तिरिति व्यवहारोऽस्ति भावः । (२. ना.) ३ गुण इति
शेषः । तत्रासर्वलिङ्गाया जातित्वात्तदतिरिक्तस्य गुणस्य सर्वलिङ्गावाचकशब्दवाच्य-
त्वमुचितमिति भावः । (२. ना.) ४ केवलगुणवाची सन् यो शुनिबोधकस्य
भावमलयावत्तस्य केवलस्य च सर्वस्य ग्रहणमित्यर्थः । तेन काकस्य काण्यम्,
ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्युपगममुदाहरणमिति भावः । (२. ना.) ५ निषेधे-
स्यादि । (२. ना.) ६ शब्दोपायो यो गुणस्मादाववाचकस्यैवेत्यर्थः । तथा
च काकस्य काण्यमित्यत्रैव निषेधः स्यात् न ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र । ब्राह्मणस्य

शुक्लगुणाधारत्वाद्दन्तावर्षेव तदाधारत्वादिति भावः । (२. ना.) ७ ब्राह्मणे
शुक्लगुणाधारत्वाभावेऽपि तदाधारदन्तसंभवित्वेन निषेधोपपत्तिरिति भावः ।
(२. ना.) ८ वाक्यैकदेशन्यायेनेत्यर्थकमेवेति समासशब्दान्वयि । अनुपाया-
मित्यपि तथा । (२. ना.) ९ 'वासावर्गमे' । १० कर्तृत्वाङ्गीकारोपेक्षादि । (२. ना.)
११ वशीकार इत्यपि बोध्यम् । (२. ना.) १२ पतदित्यादि । (२. ना.)
१३ सत्तः श्रुत्यानवाचिति भाष्यविहितत्वस्यवर्षस्य सत्सङ्गोद्देश्यतावच्छेदक-
कोटौ च संवन्नाभावस्यार्थत्वादित्यर्थः । (२. ना.)

(उद्घोतः) ननु द्विषोऽमित्र इति चिह्नितर न सत्सङ्कलनं, लट इति द्वाविनिनयोरन्यत्वं तत्सङ्गीतानादित्याद्युदाह—सौख्य-
दिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चात्रापि प्रतिपिच्यते ॥

(प्रदीपः) ननु चात्रापीति । तृप्ति प्रसादारेण
नतुरनि प्रपणम् ॥

(उद्घोतः) परा ननु गन्धेदात्ताभावादाह—तृप्ति ॥

(समाधानभाष्यम्)

वक्ष्यत्येतद्—द्विषः शत्रुर्वाचचनम् इति ॥

(उद्घोतः) पलोदाहरणत्वं सापयति—भाष्ये—वक्ष्य-
त्येतादिति ॥

(धात्वयोदाहरणनिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

वक्ष्ये किमुदाहरणम् ? ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

प्राप्तिस्थोद्यः, वृत्तलस्य नीचरिति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ॥ कथ-
मसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्य-
मत्रापेक्ष्यते आत्मनम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—प्राप्तिस्थो कृत्वा, वृत्तलस्य कृत्वेति ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

एतदपि नास्ति । प्रतिपिच्यते तत्र पृष्टी 'अव्यय-
प्रयोगे न' इति । या च श्रूयते एषा वाह्यार्थमपेक्ष्य
भवति, तत्रासामर्थ्यात् न भवति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ।
सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः ॥

(प्रयोजनान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—पुरा सूर्यस्योदेतोरपेक्षः । पुरा
वर्तमानापाकर्ताः ॥

(प्रदीपः) सूर्यस्योदेतोरिति । सूर्योदयात् पूर्वमि-
त्यर्थः । वृक्षस्योपरीत्यान्यन्युदाहरणानि ॥

(उद्घोतः) इत्यादीन्येति । सादृश्यत्वात् कृदन्वयमेव गृह्यते ।
अन्यान्येः सति सामर्थ्यं समास इति भाष्येऽप्युदाहृतम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चात्रापि प्रतिपिच्यते—'अव्ययम्' इति
कृत्वा ॥

१ पृथोपरीत्यादिरूपः । (१. ना.) २ कृदन्वयान्वयोदाहरणे भाष्यकृत
आशयमिति । (२. ना.) ३ पृथोपरीत्यादि । भाष्यमिति कृत्वेति । न लोका-
प्यमिति युक्तमेतत् । (३. ना.) ४ माराधिकरति । मा रावीत्यादि
माराणि । ५ वृक्षोदेति आद्यादिव्ययं वृक्षस्यमानम् इति उक्त्वा । उक्त्वा-
नक्तिनामा प्रतिपिच्यते माराधिकः । संक्षेपां शुक्रविशेषस्य । कथं मारा-
पिदस्येति पाठः । तत्र माराधिकत्वं ददातीति माराधिकः । स एतत् । इति
पदगुह्यरी । ६ शेषमहस्य सावकाशतेत्यर्थः । अर्थं भाष्यः । समानाधिकरण-
द्वि० ५५

(समाधानभाष्यम्)

वक्ष्यत्येतत्—अव्ययप्रतिपेक्षे तोषुन्कसुनोर-
प्रतिपेक्षः इति ॥

(समानाधिकरणोदाहरणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

समानाधिकरणे किमुदाहरणम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

राष्ट्रः पाटलिपुत्रकस्य । शुक्रस्य माराविकस्य ।
पाणिनेः सूत्रकारस्य ॥

(प्रदीपः) राष्ट्रः पाटलिपुत्रकस्येति । विशेषणस-
मासोऽत्र भवत्येव ततो विशेषणसंभवात् पूर्वनिपातः सिद्धो भवति ।
पृष्टीसमासे तु पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादिति स प्रतिपिच्यते ।
विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणमसम-
र्थवदिति नाधीयते ॥

(उद्घोतः) पूर्वनिपातानियमः स्यादिति । उपसर्जनस्य-
स्यान्वयतामाश्रित्य पृष्टीसमासेऽपि तद्विषयसंभवाद्बुधसर्जनसंज्ञास्ये
स्वयमपि तथैवोक्तं चिन्त्यतेतत् ॥ तस्माद्विशेषणसमासोऽप्यत्र बाहु-
ल्यकथितेयं तत्त्वमिति कश्चित्, तत्र । अर्थमप्युपलब्धत्वात्तु
तस्या अन्यत्वाभयणमवश्यमित्याशयात् ॥ विशेषणसमासे वच-
नसामर्थ्यादिति । पूर्वोपरमयमचरमेति वक्षे समानेसादिव-
चनसामर्थ्यादित्यर्थः । एवं च पृष्टीसमासे तदप्रवृत्तौ मानानवः ।
न एवं बहुव्रीहिसंज्ञिते । शेषमहस्यसामर्थ्येन तत्राप्यस्याप्रवृत्तेः ।
न च सुन्दरपानक इत्यादी तस्य सावकाशता । एवं तर्हि स-
मानेसादिसामान्यापेक्षं यत्र समानाधिकरणानां विशेषमिति स-
मासः तथैतदप्रवृत्तिः ॥ समानादेशं कृदन्तेन न समासोऽनभिधा-
नादित्याशयः ॥

(समाधानयाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ॥ कथम-
सामर्थ्यम् ? । समानाधिकरणमसमर्थवद्भाष्येनैः ॥

(उद्घोतः) केचित्तु प्रथमानिर्दिष्टमिति स्यात् । न तांसा
पृष्टीतिवत् येन युक्तेन समाससदृशमिदं तत्संभवात्तदप्येव
गृह्यते । तादृशमेव च सामर्थ्यं पृष्टीसमासप्रवृत्तौ निमित्तम् । न
चेदं सामर्थ्यं प्रकृतेति, इत्याशयेनाह—असामर्थ्यादत्र न भवि-
ष्यतीति । एवं च प्रत्याख्यातं समानाधिकरणमहस्यम् ॥
अधिमगान्धं त्वेतादृशयानमिश्रपूर्वपक्षिसिद्धान्तनोरेकदेशिनोरेक-
परमित्याहुः ॥ ११ ॥

(उदाहरणान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—सर्पिषः पीयमानस्य, यजुषः क्रिय-
माणस्य ॥

समर्थवदित्यत्र अपात्तमिदं तमित्युच्यते सुन्दरपापक इत्यत्र पाचकपदार्थस्य
समानाधिकरणस्य बाहुल्यपरितमस्यमितिदित्याह असामर्थ्यं गच्छीति तत्र
शेषमहस्यं चरितार्थेति । (१. ना.) ६ ननु समानादिमहस्यमपि कृदन्तेन
समानादिशब्दस्य समासं गोपयित्वोपलब्धम् । तत्र समानाधिकरणस्य बाहुल्य-
परितमस्यमितिदित्याह आह समानादेरिति । (२. ना.) ७ पूरण-
श्रुतेति सूत्रमिति भावः । (३. ना.)

(उदाहरणसाधकभाष्यम्)

ननु 'चात्राप्यसामर्थ्यादेव भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति ॥

(उदाहरणसाधकभाष्यम्)

अधात्वमिहितमित्येवं तत् ॥ पूरणगुण ॥ ११ ॥

(प्रदीपः) अधात्वमिहितमिति । एवं च कटस्य क्रियमाणत्वेत्याद्युदाहरणम् ॥ ११ ॥

(१७६ तत्पुरुषनिषेधसूत्रम् ॥ २ । २ । १ आ. १० सू.)

४३४ कर्मणि च ॥ २ । २ । १४ ॥

(चकारत्वेत्यर्थकतानिरूपणाधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—कर्मणि या पठ्ठी सा न समस्यत इति । आहोस्वित्—कर्मणि यः कः—इति ॥ कुतः संवेदः ? । उभयं प्रकृतम् । तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् ॥

(प्रदीपः) कर्मणि ॥ १४ ॥ कषप्रयोः प्रकृतत्वादन्तरविशेषणे दोषदर्शनात् दृच्छति—कथमिति ॥

(उद्ध्योतः) कर्मणि च ॥ १४ ॥ दोषदर्शनादिति । पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनादित्यर्थः ॥

(विशेषजिज्ञासाभाष्यम्)

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(१३५० प्रथमपक्षे वृण्वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्मणीति षष्ठीनिर्देशाच्चेदकर्तरि कृता समासवचनम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

कर्मणीति षष्ठीनिर्देशाच्चेदकर्तरि कृता समासो षकव्यः । इधमप्रवक्ष्यः पलाशश्रातनः ॥

(प्रदीपः) अकर्तरि कृतेति । यः कर्तरि विधीयते यथा क्रम्मकार इति तत्र परत्वादुपपदसमासेन भाव्यम्, क्वचित्तु 'वृजकाभ्यां कर्तरि चे'ति प्रतिषेधेनेत्यभिप्रायेणाकर्तरीत्युक्तम् ॥ इधमप्रवक्ष्यः इति । करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठी ॥

(उद्ध्योतः) क्वचित्तु वृजकाभ्यामिति । वृजकाभ्यामित्यस्य कर्त्रेण वृजकाभ्यामित्यर्थः इदम् ॥ कर्तरि चेत्यस्यैवायमर्थः इति वृत्तिमते आह—कर्तरिचेति । अन्यैस्त्वनुपपदकृद्भैः शेषषष्ठ्या समासो भवत्येव गङ्गाधरमूर्धरादौ । स्वरेषु न विशेषः । उभयभाष्यन्तोदात्तत्वात् ॥ न च गत्यकनि गायकशब्देन साक्षां गायक इत्यर्थे समासानापत्तिः । शेषषष्ठ्या समासेषु स्वरे विशेषादिति याच्यम् । अकर्तरीत्यस्य वृजकाभ्यां कर्तरिचेति सूत्रे निर्दिष्टमित्येवमर्थः । कर्मणीत्यस्य षष्ठीविशेषणत्वे कैनेत्यस्मान्ननुवृत्तिरेवेति नोच्यम् ॥

१ कर्मषष्ठीपक्षे गतिकारकोपपादादिति कुटुम्बरपदप्रकृतिकरे पितृशब्दोदात्तत्वात्, शेषषष्ठीपक्षे समासान्तोदात्तत्वादित्यर्थः । (८. ना.) २ कर्मषष्ठीसमासपक्षे कुटुम्बरपदप्रकृतिकरे उत्तरपदस्य निन्दकत्वेनाहुदात्तत्वात्, शेषषष्ठीसमासपक्षे समासान्तोदात्तत्वादिति याच्यम् । (८. ना.) ३ तथा च गायक इत्यस्य तत्पुरुषनिर्दिष्टमित्यस्याह प्रकृतवार्तिकेन्याह साक्षां गायक इत्यत्र समासः ।

(१३५१ सूत्रवैयर्थ्यापत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृजकाभ्यां चानर्थकः कर्तरि प्रतिषेधो भवति । अपां क्षष्टा । पुरां मेत्ता । यवानां लावकः । कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) वृजकाभ्यां चेति । कर्तरि यो वृजको तत्र सामर्थ्यात् कर्मण्येव षष्ठीसन्नेनैव प्रतिषेधः सिद्धः ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये—वृजकाभ्यां चेति । अथैव कर्त्रेण वृजकाभ्यामित्यर्थः इति भावः ॥

(द्वितीयपक्षान्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि—कर्मणि यः क इति ॥ किमुदाहरणम् ? । ब्राह्मणस्य भुक्तं वृण्वस्य पीतमिति ॥

(१३५२ वृण्ववार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कनिर्देशोऽसमर्थत्वाद्-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

कनिर्देशोऽसमर्थत्वाद् अप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः ॥ समासः कस्यान भवति ? । असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः ॥

(प्रदीपः) द्रव्यमत्रेति । ब्राह्मणस्येति षष्ठी भुक्तापेक्षया न भवति, न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधात् । ततश्च ब्राह्मणस्य च ओदनादिः सोऽन्येन भुक् इत्यर्थः प्रतीयत इति ब्राह्मणस्य भुक्तेन संबन्धाभावः ॥

(१३५३ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति मन्यसे, कर्तर्यपि प्रतिषेधो षकव्यः स्यात्—ब्राह्मणस्य गतः ब्रह्मणस्य गत इति ॥

(प्रदीपः) प्रतिषेध्यमिति चेदिति । यदा पारस्पर्येण संबन्धसंभवाद् 'भवति वै कस्य चिद्' इति न्यायाद्वा समासश्चानिवारणायास्तुषानां यत्नः क्रियते तदातिप्रसङ्गो यत्नस्येत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) पारस्पर्येणेति । जुजेरोदनेनोदनस्य ब्राह्मणेनेत्येत्यर्थः ॥ भवति वै इति । ब्राह्मणस्य भुक्ता इत्यत्रोक्तो न्यायः ॥ समासश्चानिवारणायेति । अनेन तन्मयायामवगोपि पूरणेति । जुजोऽकर्मवीला वस्तुतः सामर्थ्यं नास्तेवेति सूचयति । तदाह—

स्यादेवेति शक्यम् । (८. ना.) ३ कर्मणोऽवगोपिपानसामर्थ्यादित्यर्थः । कर्मण्येवेति । न तु कर्तरीत्यर्थः । (८. ना.) ४ 'भुक्ता' । ५ 'पीत' इति । ६ अन्यसमर्थमसमर्थवचनं भवतीति प्रकृतोपयोग्यम् । (८. ना.) ७ 'हरपते' । ८ कर्तृत्वे शब्दोक्त्येव कर्तृत्वेऽपि प्रयुज्यते इति न्याय इत्यर्थः । (८. ना.)

अनुधानामिति ॥ अनिष्टमज्ञ इति । अन्यथाप्येवं न्यायेः स-
मासाधारणमन्तरात् नानि प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये—
प्राज्ञस्य गत इति ॥ आत्मनस्य आगं गत इत्यादिकमेवार्थः ॥

(१३५४ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पूजायां च प्रतिषेधानर्थ-
व्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूजायां च प्रतिषेधोऽनर्थकः—राज्ञं
पूजितः राजामर्षित इति । कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥
(१३५५ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि पष्ठ्याः
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्माद् “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इत्येवं
या पठ्यां तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
(भाष्येपभाष्यम्)

स तर्हि वक्तव्यः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । इत्यर्थेऽयं चः पठितः—“कर्मणि
च” कर्मणीत्येवं या पठ्यां ॥ कर्मणि च ॥ १४ ॥

(प्रदीपः) इत्यर्थे इति । अनेकार्थत्वादिपातानाम् ।
तेन कर्मणीत्युक्तं वा पठ्यां विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थः ।
ततश्चाधेयो गतो दोहोऽगोपादनेत्याद्युदाहरणम् ॥ १५ ॥

(उद्घोतः) इत्याद्युदाहरणमिति । आत्मनस्य भुक्तो प्राज्ञस्य
गतः प्राज्ञो भवामन्तरादेव समासो न भवतीति इदमर्थः ॥ १५ ॥

(२७७ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । १ आ. ११ सू.)

४३७ नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ २१११७ ॥

(नित्यग्रहणसंबन्धविचाराधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

किसिद् नित्यग्रहणेनामिसंबन्धयते विधिः, आहो-
स्वित्—प्रतिषेधः ? ॥

(प्रदीपः) नित्यं क्रीडा ॥ १७ ॥ प्रतिषेधे सिद्धेऽस्यार-
म्भाद्विधिरप्यत्र संबध्यते अनन्तरत्वाय प्रतिषेधोपीति
प्रश्नः—किसिदेति ॥

(उद्घोतः) नित्यं क्रीडा ॥ १७ ॥ प्रतिषेधे सिद्ध इति ।
जीविकयाविषये वृजकाभ्यामित्यनेन कर्तरि चेलनेन वेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

विधिरित्याह ॥ कुत एतत् ? विधिर्हि विभाषा,
नित्यः प्रतिषेधः ॥ नित्यम् ॥ १७ ॥

(प्रदीपः) विधिर्हिति ॥ महाविभाषाधिकारात् ॥

नित्य इति । विधिविकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्ध-
त्वात् प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यादेव नित्यः प्रतिषेधः सिद्ध इति
किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

(उद्घोतः) नित्यः प्रतिषेध इति । प्रतिषेधवाक्येर्लक्ष्ये
न्यपेक्षाया एव बोधनादिति भावः । विधिवे तु जीविकायां कर्तरि चेति
निषेधे प्राप्तेऽस्यारम्भाच्चद्विषये नित्यमित्येतत्सामर्थ्यम्, क्रीडायां तु
निकल्पे प्राप्तेऽस्यारम्भात्सामर्थ्यादेव नित्यस्य सिद्धमिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

(२७८ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । १ आ. ११ सू.)

४३८ कुगतिप्रादयः ॥ २ । २ । १८ ॥

(अनिष्टपरिहाराधिकरणम्)

(१३५६ समासनिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीय-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रति-
षेधो वक्तव्यः । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधु-
दैववृत्तो मातरं प्रति ॥

(प्रदीपः) कुगति ॥ १८ ॥ प्रादिग्रहणस्येहागल्यर्थत्वा-
त्कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते । प्रत्यादिविषय एवार्थं
निषेधः तथा च स्वलोः समासो भवत्येव ॥ वृक्षं प्रतीति ।
वृक्षविद्युद्व्योतनयोः प्रातिक्रियार्जनितस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धस्या-
वच्छेदकः प्रतिरिति सामर्थ्यसङ्गात्समासप्रसङ्गः । संबन्धा-
भावे तु द्वितीयापि न स्यात् ॥

(उद्घोतः) कुगति ॥ १८ ॥ ननु गतिग्रहणेन प्रादीनां
विशेषणाल्लक्ष्यप्रवचनीयेषु प्रात्यभावादनर्थकः प्रतिषेधो न गतः—
प्रादिग्रहणस्येति ॥ प्रत्यादिविषय एवेति । समासनामिति
भावः ॥ सामर्थ्यसङ्गादादिति । वृक्षगतलक्षणस्येति प्रादिति
भावः ॥ द्वितीयापि न स्यादिति । कर्मप्रवचनीयानामपि प्रा-
दिग्रहणादिति भावः ॥

(१३५७ समासप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ व्यवेतप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यवेतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । आम-
न्दैरिन्द्र हरिभिर्याहि ॥

(प्रदीपः) व्यवेतानामिति । व्यवहितानां पदान्तरेण
प्रादीनां समासो न भवतीत्यर्थः ॥ आमन्दैरिति । याही
त्यस्यां क्रियायां द्वैयोरुपनिपाताद्वारको दध्योर्द्विधाविष-
परस्परसंबन्धोऽस्तीति समासप्रसङ्गः । तथा चैकस्यैव स्यादिति
तत्प्रतिषेध उच्यते ॥

(उद्घोतः) व्यवहितानामिति । आन्वययोग्यार्थवाचकप-

१ आत्मनस्य विषये तत्र सदा संभवति यदा दुर्दोहा गानेतिविधितया दोग्या,
तथापादार्थान्यथागुपयन्मा समविधितत्सर्वागुपयन्मा या योगदस्य दुर्दोहागोपु
छाया । यद्वाऽन्यथामिति चेदोऽगोपादनेतिविधौ । आत्मनस्यार्थमिति तदर्थः ।
अप्राप्त्यर्थं नन्तरः । (र. ना.) २ दन्तलेखक इत्यादाविति शेषः । (र. ना.)
३ प्रतिषेधविषये इत्यर्थः । (र. ना.) ४ जीविकयाविषये इत्यर्थः । (र. ना.)
५ अन्यथा महाविभाषाधिकारात् निकल्प एव स्यादिति श्रवः । (र. ना.)

६ प्रातिक्रियाद्वारकलेख्यः । वृक्षकर्णकयातिविद्युद्व्योतनयोर्लक्ष्यलक्षण-
भावः संबन्ध इति यावत् । स्वस्य लो वृक्षस्य तत्तद्व्यवस्थे तु सदैव तत्त्वमसह
इति भावः । अवच्छेदक इत्यस्य व्योतक इत्यर्थः । (र. ना.) ७ आहोस्वित्-
मन्त्रपदयोः संबन्धादित्यर्थः । तद्व्यवस्था, तादृशक्रियाद्वारका । (र. ना.)
८ व्यवेतप्रतिषेध इति शेषः । (र. ना.)

दापेक्षया पदान्तरेण व्यवहितानामित्यर्थः ॥ समास इति । अन्य-
वहितपदैरित्यर्थः ॥ सामर्थ्याभावमाशङ्क्याह—याहीति । ऐक-
स्वर्यमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतित्वे सति मन्द्रस्य पृथगुदात्तत्वं
न स्यादित्यर्थः ॥ यद्यपि वेदे आपाद्यं रूपं नास्ति तथापि ध्वन्यादी-
यके लौकिकप्रयोगे दोष इत्यर्थः ॥ वेदेति तत्साक्षात्पुल्लशैर्द्वानिश्चिति-
फलमित्यने ॥

(१३५८ उक्तवार्तिकप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु काङ्क्षतिदुर्गति-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । 'काङ्क्षति-
दुर्गतयः समस्यन्ते' इति वक्तव्यम् । कु—कुब्राह्मणः
कुवृषलः । कु ॥ आङ्—आकडारः, आपिङ्गलः ।
आङ् ॥ सु—सुब्राह्मणः, सुवृषलः । सु ॥ अति—
अतिब्राह्मणः, अतिवृषलः । अति ॥ दुर्—दुर्ब्रा-
ह्मणः, दुर्वृषलः । दुर् ॥ गति प्रकारकः, प्रणायकः,
प्रसेवकः, ऊरीकृत्य, उररीकृत्य । गति ॥

(प्रदीपः) एवं पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तियुद्धाव्य काला-
यन आत्मीयं लक्षणं करोति—सिद्धं त्विति । तेन प्रसा-
धीना न भवति । आ मन्द्रैरित्यत्र सादृश्येण प्रामोदीति
सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यम् ॥

(उद्ध्योतः) सामर्थ्यमेव नास्तीति । एकक्रियान्वयित्व-
रूपसामर्थ्यग्रहणे कृतः सर्वो वृत्तिकयेत्यादी समासापत्तिरिति भावः ।
इत्योदनादौ तु क्लियान्तर्भावेण सामर्थ्यम् । एवं च नैव नद्वयमपि
प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ॥

(१३५९ समासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रादयः कार्ये ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

प्रादयः कार्ये समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत
आचार्यः प्राचार्यः, प्रान्तेवासी, प्रपितामहः ॥

(प्रदीपः) प्रादयः कार्ये इति । अर्थेत्थमिदम् ।
वृत्तिविषये कार्यवृत्तयः प्रादयः ॥

(उद्ध्योतः) इत्तौ गतशब्दाप्रयोगे हेतुमाह—वृत्तिविषय
इति । यदैकदेशन्यायेनेति भावः । प्रगतः शिष्यं प्राप्तः, शुभं
प्राप्तः, पितामहस्य पित्रत्वं प्राप्त इति कार्ये ॥

(संवादभाष्यम्)

एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम्—

(प्रदीपः) एतदेवेति । कालायनाभिप्रायमेव प्रदर्श-
यितुं सौनागैरितिस्वरूपेण पठितमित्यर्थः ॥

१ मन्त्रे पृथगुदात्तत्वलेखनम् । (८. ना.) २ अस्य व्याकरणसौबान्य-
व्याकरणसौबान्यत्वात्त्वयङ्गानिवृत्तय इति तत्त्वम् । कथमस्य तत्त्वस्योपपत्तिरिति
दाधिमभा एव जानन्ति । (८. ना.) ३ 'ऊरीकृतम्' । ४ वृत्तं मति विद्योतते
इत्यन वृत्तस्यापि प्रातिफियाद्वारेण लक्ष्यलक्षणमानसंनवलोक्तत्वादिति
भावः । (८. ना.) ५ यत्र प्रादीनां गतिसंज्ञा नास्ति तदर्थमित्यर्थः । गतिसंज्ञायां

(१३६० सौनागवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वती पूजायाम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् । सुराजा, अति-
राजा ॥

(प्रदीपः) सुराजेति । न पूजनादिति समासान्त-
प्रतिषेधः । उपाधीनां प्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वादित्यत्रापि
समासो भवति । तेनातिक्रमणेऽप्यतिः समस्यते अतिसिक्तमेव
भवतेति । सुरा इत्यादौ तूपपदसमासोऽस्तेव ॥

(उद्ध्योतः) पूजायामित्युपलक्षणमिलाह—उपाधीनामिति ॥
अतिसिक्तमेवेति । तथाप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ कैर्मन्त्रवचनी-
यत्वादत्र पलाभायः ॥

(१३६१ सौनागवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दुर्निन्दायाम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

दुर्निन्दायामिति वक्तव्यम् । दुष्कुलम्, दुर्गवः ॥
(प्रदीपः) दुर्निन्दायामिति । प्रादिग्रहणेन यः समा-
सत्त्वस्यायं विशेषनिर्देश इत्यर्थान्तरपि गतित्वात्समासो भवति
—दुष्कृतमिति ॥

(उद्ध्योतः) अर्थान्तरेपीत्यस्य समासो भवतीत्यनेनान्वयः ।
तत्र हेतुर्गतिश्चादिति ॥ दुष्कृतमिति । दुःकृष्टार्थं । अनभिधा-
नापु भूते खलु न भवति ॥

(१३६२ सौनागवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आङ्गीषदर्थे ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

आङ्गीषदर्थे इति वक्तव्यम् । आकडारः, आ-
पिङ्गलः ॥

(प्रदीपः) आङ्गीषदर्थे इति । क्रियायोगे तु गतित्वा-
त्समासः—आनदमिति ॥ आ मन्द्रैरित्यत्र तु सत्यपि सामर्थ्ये
मन्त्रं प्रत्यगतित्वात्तद्वेदपर्याभावाच्च समासाभावः ॥

(उद्ध्योतः) सत्यपीति । अपिना बहुतः सामर्थ्यमेव ना-
स्तीति ध्वनितम् ॥ अगतिश्चादिति । मन्द्रस्य क्रियात्वाभावा-
दिति भावः ॥

(१३६३ सौनागवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कुः पापार्थे ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

कुः पापार्थे इति वक्तव्यम् ॥ कुब्राह्मणः, कुवृ-
षलः ॥

(प्रदीपः) कुः पापार्थे इति । प्रशक्तेऽपि द्वेयाभिन्दा भव-

तु सूत्रेणैव सिद्धिरिति भावः । (८. ना.) ६ सुराजादिग्रन्थप्रयोगे सति मती-
यमानवर्माणं पूजादिस्पर्शां प्रकुतवार्तिकेषु निर्देशस्य प्रयोगविषयोदाहरण-
भावकत्वादित्यर्थः । (८. ना.) ७ कैर्मन्त्रवचनीयेति । *कैर्मन्त्रवचनी-
यमितिषेधः* इति तु प्रशक्त्याविषय एव । ललोसु समासो नवलेख ॥ इति
मात्रेण प्रदीपे स्पष्टमुक्तम् ।

ति, पापं तु यद् दत्त्वा नर्हि तमिति निन्दापापयोर्भेदः ॥ पूर्व-
पदुपलक्षणार्थं ग्राहीपदार्थेऽपि समासो भवति—कालेवमिति ॥
अन्ये द्वाहुः—द्वितीयोवाचिकुदावदतिष्ठत्ये कुः पापार्थेद्व्यु-
त्पद्यते ॥ इत्यर्थे कृत्परपदे कदिशविधानात्समासो भवत्येव ॥

(उद्घोतः) इत्यर्थेपीति । जत प्रोचरपदाधिकारे इत्य-
र्थे ही ग्रीः प्राप्तिविधानं चरितार्थम् । पृथीवाचकस्य व्याप्ये
रितेऽप्यगम् । ग्राह्ये तु न तदर्थं व्यवस्थापकमिति भावः ॥

(१३६४ सौनागवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ * ॥
(व्याख्याभाष्यम्)

प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यन्त इति वक्तव्यम् ।
प्रगत आचार्यः—प्राचार्यः प्रान्तेवासी प्रपितामहः ॥

(१३६५ सौनागवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे
द्वितीयया ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्त इति व-
क्तव्यम् । अतिक्रान्तः खट्वाम्—अतिखट्वाः अतिमालः ॥
(१३६६ सौनागवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ * ॥
(व्याख्याभाष्यम्)

अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यन्त इति
वक्तव्यम् । अवकृष्टः फोफिलया—अवफोफिलः ॥
(१३६७ सौनागवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थया ॥ * ॥
(व्याख्याभाष्यम्)

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थया समस्यन्त इति
वक्तव्यम् । परिलानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥
(१३६८ सौनागवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ * ॥
(व्याख्याभाष्यम्)

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त इति
वक्तव्यम् । निष्क्रान्तः कौशाभ्या निष्कौशाभ्यः
निर्घोरानलिः ॥

(१३६९ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ॥ * ॥
(व्याख्याभाष्यम्)

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यत इति वक्तव्यम् ।
पुनःप्रवृद्धं यद्विभक्ति, पुनर्गवः, पुनःसुखम् ॥

१ इत्युपगमनिलयः । (८. ना.) २ मूलोऽर्थमहमेव सहचरितपरिभाषाया
अनिलस्यप्रमाणमिति भावः । (८. ना.) ३ इदं कालामनवार्तिकं, सौनाग-
वार्तिकेऽप्यर्थमिदं दत्तम् । (८. ना.) ४ अपचितं वापयतेत्यर्थः । (८. ना.)
५ योगविभागेन समासविधानपक्षेऽपि प्रकृत्यवचनसंवादितात्पर्यसंवादात्स-
दृशं भवति एव पूर्वनापि पुनरागः, पुनर्गव इत्युदाहरणम् । अतएव व्यवहित
एव । शब्दविहितेषु सारादिषु सङ्ख्यासुरोपेन व्यवस्था कर्तव्येति । (८. ना.)

(प्रदीपः) अव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति । आदिशब्दः
प्रकारे । तेन यस्याव्ययस्य समासो दृश्यते तस्यानेन समासः
कार्यः ॥ सहसुपेयत्रोक्तमपि पुनरिह सरणायोजकम् । अथ
वा वार्तिकश्रुतीर्थो योगविभागेन तत्र साधित इति पौन-
रुक्त्याभावः ॥

(उद्घोतः) 'सह' 'सुपे'ति योगविभागेन सिद्धे इदं व्यभि-
लत आह—सहसुपेत्यत्रेति ॥ एतेन नित्यार्थमिदमित्यपास्तं, तद्वा-
च्यप्रामाण्येनेह वार्तिकेषु नित्यपदासंबन्धादिति भावः ॥ वस्तुतस्त-
त्पुरुषसंज्ञार्थमत्र वचनानां पाठः । अत एव पुनर्गव इत्यत्र टच् ।
तत्र करणादतत्त्वमपि । उद्घातुरोपेन व्यवस्थेलाहः ॥

(१३७० वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं च वक्तव्यम् । वाससीध्व कन्येइव ॥

(१३७१ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अव्ययमव्ययेन ॥ * ॥
(व्याख्याभाष्यम्)

अव्ययमव्ययेन समस्यत इति वक्तव्यम् । प्रम-
यप्रपत्तिम् ॥ (१३७२ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ उदात्तगतिमता च तिङ् ॥ * ॥
(भाष्यम्) उदात्तवता तिङ् गतिमता च ति-

ङ् अव्ययं समस्यत इति वक्तव्यम् । अनुव्यचलत्,
अनुव्याकरोति, यत्परियन्ति ॥ कुगति ॥ १८ ॥

(प्रदीपः) अनुव्यचलदिति । अत्र पूर्व परत्वाच्चि-
द्वृत्तित्त्वं इति निघातः, तत उदात्तत्वाभावात् गत्यनेनेति
वृत्त्युक्तम् । तत्र त्रयाणां पदानां समासे लुप्तेऽन्त्योदा-
त्तत्वं भवति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वं न भवति । गतिर्गताविलनेनानोरनुदात्तत्वात् । तत्र
चोदात्तस्वरितग्रहणानुवर्तगात् । विभक्त्यर्थे तु पूर्वपदत्वाभा-
वात् ॥ यत्परियन्तीति । उदात्तवत उदाहरणम् । निपा-
तैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधाद्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरणाद्युदात्त-
त्वात् परिशब्दस्य यन्तीत्यनेन समासः ॥ १८ ॥

(उद्घोतः) अत्र पूर्वमिति । अनुना समासात्पूर्वमि-
त्यर्थः ॥ त्रयाणां पदानामिति । गतिविशिष्टतिङ्नेनाव्ययस्य
समासविधानादित्यर्थः ॥ उदात्तवतेत्यनेन तु न विना समासः,
निघातेन तस्योदात्तत्वाभावादिति भावः ॥ सप्रत्यये तुल्यार्थेति ।
समपाद इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वपदानुदात्तत्वधारणाय
उदात्तस्वरितग्रहणानुवर्तगात् तथोपि पूर्वपदत्वेन बहुव्रीहौ प्रकृत्येव

१ समासादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरिति । शेषस्य निघातः । (८. ना.)
२ तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रे इत्यर्थः । (८. ना.) ३ उपसर्गाभाविर्जनित्यने-
नोदात्तमिति शेषः । (८. ना.) ४ विद्युद्वेनेत्यर्थः । (८. ना.)
५ तत्पुरुषमिति तुल्यार्थेति सिद्धम् । समप्रत्ययानुदात्तत्वादिति भावः ।
(८. ना.) ६ अनुवर्तमानस्य चोदात्तस्वरितयोपिपरत्वेनेति शेषः । (८. ना.)

ग्रहेणादिति भावः ॥ पूर्वपदत्वाभावादिति । विनाऽचलदिलस्य न समासः, किं तु विविक्षितानाचलदिलनेनानोरित्याशयः । अन्यथा वे-
रदात्तत्वे उदात्तचयः परत्वादकारस्य स्वरितत्वं स्यादिति भावः ॥ १८ ॥

(२७९ तत्पुरुषसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । १ आ० १३)

४३९ उपपदमतिङ् ॥ २।२।१९ ॥

(गतिकारकोपपदानामितिरिभाषाधिकरणम्)
(आक्षेपभाष्यम्)

अतिङिति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) उपपदम् ॥ १९ ॥ अतिङिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा सुप्पुपेयधिकारातिङ-
न्तस्य ग्रान्यभाषादनर्थकः प्रतिषेधः । अथ तिङ्शब्देन तिङर्थो
लक्ष्यते तिङन्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं तथापि तद-
र्थशब्दस्तिङन्त एव भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) उपपदम् ॥ १९ ॥ यदि तिङन्तस्येति ।
उपपदलेख्यः ॥ तिङन्त एवेति । कृदन्तमित्यस्य कृदाभा-
दिति भावः ॥ न च मा भवान्मृदिलेति तद्व्यापृतेऽतिङन्तः समासः
इत्यर्थकं तत्, माङ्गीत्यस्य सतीत्यर्थो तत्रोपपदत्वमेव नेत्यदोषात् ।
अथमेषो सौम्री सप्तमी हि उपपदसंज्ञातिङ् । अतएव पक्षावि-
त्यादौ नोपपदत्वम् । तुमुन्मुलाचिलम् तु क्रियायोरुपपदस्येति
कार्त्तव्यं उपपदत्वमावश्यकमिति भाष्याशयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

कारको व्रजति, हारको व्रजति ॥

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अतिङिति शक्यमवच्छुम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्मान्न भवति-कारको व्रजति, हारको व्रजति ? ॥

(संसाधनभाष्यम्)

सुप्पुपेति वर्तते ॥

(समाधानवार्तिकानवतरणभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(प्र०) अत इति । यस्मात् तिङन्तस्यानर्थकः प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(१३७९ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपपदमतिङिति तदर्थ-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधः ॥ कस्य ?
तिङर्थस्य ॥ कः पुनस्तिङर्थः ? । क्रिया ॥

१ तस्यैव तत्पुरुषे मुख्यार्थेति सूत्रेऽप्युक्तवर्नादिति बोध्यम् । (८. ना.)
२ विद्यब्देनेत्यर्थः । (८. ना.) ३ विद्यब्देनाचलदिलस्य समासोपाकारे
इत्यर्थः । यत्पुनस्तु तथा समासे सप्तमि न काऽपि क्षतिः-अचलदिलस्य तुना
गतिपतेत्यनेन पुनः समासे समासतोदात्तत्वात् । तथाचैकमवृत्तैव लक्ष्यसिद्धि-
संनये शास्त्रस्य प्रवृत्तिद्वयसीकार मानामात्रेण गौरवेण च सुगमसद्वयस्य समासे
ये पूर्वपदत्वाभाव इत्येव नैषटाशयः । (८. ना.) ४ मा मृदिलेत्यनोः समास-
व्यावृत्तये इत्यर्थः । अर्थं मानम् । अतिङ्ग्रहणमात्रे उपपदं सुपन्तं समर्थेन
समस्यते इत्यर्थः स्यात् । मुपा इत्यस्य निवृत्तत्वात् सविबुद्धिः मादाह्यपदस्य
तिङन्तेन समासस्य संग्रहार्थमिति संग्रह्येतेति तद्वर्णनार्थमतिङिति वक्तव्य-
मिति । (८. ना.) ५ कर्मण्यस्य इत्यादेशात्तोरस्य प्रत्ययो भवति कर्म नोपपद-
संज्ञमित्याशय इति भावः । (८. ना.) ६ चतुर्थमर्थमित्यर्थः । (८. ना.)

(प्रदीपः) तच्छब्देनार्थशब्दसंज्ञिघने तिङर्थ उच्यते । स
तिङन्तस्यार्थोऽयं यस्य स तदर्थः ॥ कस्येति । सामान्याभिधा-
नाद् विशेषावधारणाय प्रश्नः ॥ कः पुनरिति । कालसाधनसं-
ख्यापुरुषक्रियोर्ग्रहरूपस्तिङर्थः । तदर्थश्च तिङन्त एव संभवति
नान्यत्रेति प्रश्नः ॥ क्रियेति । अनेकार्थसंभवेपि साध्यत्वात्
क्रिया प्रधानम् । प्रधानं चार्थस्तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्याद्ग्रह्यते ॥

(उद्योतः) अर्थशब्दसंज्ञिघने इति । तिङन्तशब्दरूपा-
धेकस्योपपदत्वाभावादिति भावः ॥ तिङर्थ उच्यतइति । कस्य ?
तिङर्थस्येति भाष्येपि तिङ्पदेन तदर्थं ग्राह्य इति भावः ॥
कस्येति प्रश्नोपि तदर्थशब्दार्थप्रत्ययद्वारा तच्छब्दार्थप्रत्यय इति बो-
ध्यम् ॥ पुरुषः प्रत्ययैवादिः, उपग्रहः कर्ममिप्रायत्वादिः यद्यपि
कर्ममिप्रायत्वं न तिङर्थस्तथापि यथाकथंचिद् योर्ल भवत्येवेति
बोध्यम् ॥ तिङर्थ इत्यस्य तिङन्तार्थ इत्यर्थः ॥ अनेकार्थेति ।
कालसाधनादिरूपेत्यर्थः ॥ साध्यत्वादिति । साधनसाध्यत्वेन
शब्दसाधन्यादित्यर्थः ॥

(१३७९ व्यासान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ क्रियाप्रतिषेधो वा ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अथ चाव्यक्तमेवेदं पठितव्यम्-उपपदमक्रियेति ॥

(प्रदीपः) क्रियाप्रतिषेधो वेति । यदि तिङ्ग्रहणेन
वचनसामर्थ्यात् क्रिया लक्षणीया तदा प्रतिपत्तिशामक्याय सा-
क्षात् क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) तिङ्ग्रहणमपनीय क्रियापदग्रहणे आपवं दर्श-
यति-यदीति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ अक्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते ? ॥

(प्रदीपः) अत्रापि पक्षे सुपन्तस्य क्रियावाचित्वाभावा-
भिर्विषय एव प्रतिषेध इत्याह-अथेति ॥

(प्रत्युदाहरणभाष्यम्)

कारको गतः, कारको यातः ॥

(प्रदीपः) कारको गत इति । गतशब्दः क्रियावा-
च्युपपदं तत्र तुमुन्मुलाविति श्रुत्वा । कर्तुं गत इत्यर्थः ॥
अत्रातिङ्ग्रहणात् समासाभावोऽन्यथा गतकारक इति स्यात् ।
अत्र च प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयो श्रुत्वा । तदाश्रयं गतशब्दस्य
क्रियावाचित्वमिति समासप्रतिषेधः ॥

(उद्योतः) अतिङ्ग्रहणादिति । अक्रियाग्रहणादपि बोध्यम् ॥
नन्वन गतशब्दस्य सत्त्वप्रधानतया कर्म क्रियावाचित्वमित्याश-
ङ्गस्याह-अत्रावेति । इत्यव्याचित्वे प्रत्येयानुपपत्तिः क्रियावाचित्वे
तु उपपदसमासो दुर्वार इति तद्व्यावृत्त्यर्थमक्रियाग्रहणमिति भावः ॥

७ कालादिक्रियान्तरानुपग्रहः संबन्धो यत्र तयाविषयस्य विविधसिद्धन्तार्थ
इत्यर्थः । उपपद्यते परस्परं संबन्धते येनेत्युपग्रहः संबन्धः । बाहुल्यकारणे
८२ । नापेक्षेन तु उपग्रहः परस्परदात्मनैवदे इति आधीनसंज्ञामभिप्रेत्य तद-
बोलायै । कर्ममिप्रायत्वादिरूपमहर्षदेन गृहीतम् । (८. ना.) ८ साध्यत्वेन
विषयत्वादित्यर्थः । (८. ना.) ९ तदर्थमतिषेध इति वार्तिकन्यादित्यर्थः ।
सूत्रेऽतिङिति शब्दोपादानवर्णादित्यर्थो वा । (८. ना.) १० अस्मदुपपदार्थः
प्रत्यक्षलक्षणसंज्ञार्थः । आदिना संबोध्यत्वेनैवदत्तत्वादिति । (८. ना.)
११ गत इत्यन कर्मलक्षणकृतियर्थस्तुभाष्यमनक्रियाश्रय इत्यर्थः । तदा-
अथमिति । तादृशक्रियाश्रयमित्यर्थः । (८. ना.) १२ श्रुत्वावयवानुपपत्ति-
रित्यर्थः । (८. ना.) १३ क्रियावाचित्वमादाय श्रुत्वावयवानुपपत्ति-
रित्यर्थः । (८. ना.)

(पाठकभाष्यम्)

नैतिक्रियावाचि ॥ किं तर्हि ? । द्रव्यवाचि ॥

(प्रदीपः) नैतदिति । सुवन्तविशेषणमतिप्रहणम् । न चात्र सुवन्तं क्रियावाचि । प्रकृतार्थस्य ह्यत्र गुणीभावः । प्रत्ययार्थस्य तु प्राधान्यम्, तस्य च द्रव्यरूपेण कृताभिधानम् । प्राधानेन न व्यपदेशो भवतीति द्रव्यवाचीत्युक्तम् । अत एव गतशब्दस्य समासो न प्राप्नोति, तस्यानुपपत्त्यात् । चातोश्च क्रियावाचित्वान्न तदाश्रया प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थेन संचयत्वात् पदान्तरेणैकापीभावासंभवात् समासस्य स्वप्रयोजनं, धातोः सुवन्तत्वाभावात् ॥

(उद्घोषः) इदानीमेव क्रियावाचित्वोपपादनादाह—सुवन्तेति । उपपत्तिरित्येवमित्यर्थः ॥ नैतत् क्रियावाचीति भाष्यस्य नैतत्प्राधान्येन क्रियावाचीत्यर्थः ॥ नन्वेवमत्र समासा इवांरोत आह—अत एवेति ॥ प्रत्ययोत्पत्तिमिच्छुपपत्त्यं च न गतशब्दस्य न च धात्वर्थोत्पाद—धातोश्चेति । अन्यथाभावेति सामर्थ्यादुपपत्तिरिति भावः ॥ ननु प्रत्ययोत्पत्तिरिति समासोपपादनादाह—धात्वर्थेति । एवं च तन्मोक्षान्तेनैकापीभावासंभव इति भावः ॥ ननुतन् नैतत् क्रियावाचीत्यनेनात्र सुवन्तगुणविरिः श्रुतेः नैति शेष्यते । क्रियावाचीति स्तोत्रनिर्देशेन क्रियावाच्यः क्रियाया एव धाते पुनः क्रियाप्रत्ययेन प्राधान्येन साध्याभावस्य निमित्तमाह—अत एव । किं च क्रियाशब्देन क्रियायाः कृत्यप्रत्यये क्रिया प्रधानभूता साध्यावस्थेया नृपते इति गतिकारकोपपदादिभिः श्रुतेषु भाष्ये स्फुटम् ॥ अर्थप्रत्यये तु धात्वर्थतादा रूपि प्रत्ययमिति वाक्यादियोगे कारकविभक्तिप्रत्ययस्यैव तादात्म्यं भवत्येवमाह—अन्वयात् सिद्धान्ते कारको गत इत्यत्र समासो दुर्गोः स्यात् ॥ किं च क्रियावाचित्वाभावादनामस्तुदाहरणम् । सुवन्तं तु भवत्येवमाह—अन्वयात् । धात्वर्थकतां प्रत्ययस्यैव समासोपपादनात् 'येन विधिः' समर्थः पदेष्वदिचित्रभाष्यविरुद्धा । तत्र हि निमित्तस्यैवार्थानां विनापि समासतत्त्वादिप्रत्ययप्रतीकारात् । न चैवमपि कारको गतस्यैव समासाभावात् प्रतिषेध आह धात्वर्थः, अनभिधानेन तत्र तादृशप्रयोगाभावादिति भाष्याशयः ॥

(प्रत्युदाहरणान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—कारकस्य गतिः कारकस्य द्रव्येति ॥

(प्रदीपः) कारकस्य गतिरिति । गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात् क्रियावाचित्वमस्तीति भावः ॥

(पाठकभाष्यम्)

एतदपि द्रव्यवाचि । कथम् ? । रुदमिद्विदो भावो द्रव्यचन्द्रवतीति ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । धातुरत्र साध्यभूता क्रिया प्रत्याययति । प्रत्ययस्तु तस्या एव क्रियाया उपसंहृतकमरूपा

सत्त्वरूपतामाह । प्रत्ययार्थश्च प्रधानमिति यत्सुवन्तं न तत्क्रियावाचि, यत्क्रियावाचि न तत्सुवन्तमित्यर्थः ॥ द्रव्यचन्द्रवति । यथा घटादेर्द्रव्यस्य छिद्रसंख्यासाधनसंबन्धः तथा रुदमिद्विदोऽपि भावसंबन्धः ॥

(उद्घोषः) उपसंहृतकमरूपां, उपसंहृतकमवसमानाधिकरणत्वात् क्रियावाचित्वम् ॥ प्रधानमिति । प्रत्ययार्थेनालेन छिद्रापनन्वरूपप्रकृत्यर्थेनात्यकार्याभिभवात्तस्य प्राधान्यमिति भावः ॥ यथं चाप्यापि न श्रुतिरिति तत्पर्यं भाष्येति बोध्यम् ॥

(सिद्धान्तसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यद् 'अतिद्व' इति प्रतिषेधं शास्त्रि तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्येयोर्योगोर्नैवृत्तं सुस्पष्टेति ॥ किमेतस्य द्वापने प्रयोजनम् ? । 'गति-कारकोपपदानां रुद्धिः सह समासो भवति' इत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥

(प्रदीपः) अनयोरिति ॥ नन्वत्रय सूत्रे अतिद्वहणात् सुपो निवृत्तिज्ञाप्यतां पूर्वत्र कथं ज्ञाप्यते । एवं तर्हि योगविभागः कियते—तेन 'अतिद्व' इति सूत्रद्वयोपो शयत इत्युपोः । अतिद्वहणेन च समासो योगद्वयविहितो विशेष्यते—अतिद्वहणः समासो भवतीति । तेन सुपेयस्यैव निवृत्तिर्ज्ञाप्यते । सुवन्तं तु पूर्वस्य पदस्य पदकार्यार्थमनुवर्तत एव । भाष्येपि समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता, न तु केवलस्य सुपेयस्य ॥ गतिकारकोपपदानामिति । एतादृशद्वये सुपेयस्य निवृत्त्या गतिनामुपपदानां च उत्तरपदात् सुवन्तस्य प्राक्समाससिद्धिः । कारकाणां तु कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः कियते । तत्र रुद्धहणात् प्राक्सुवन्तस्य समासः । तिरन्तेन तृतीयान्तस्य सुपेयस्यानुवर्तनात् समासप्रपत्त्या रुद्धन्तेनैव समासे सिद्धे रुद्धहणे रुद्धतावस्थायामेवावबुधपक्षे सुपि समासार्थम् । अस्याश्च परिभाषायाः पुंयोगादन्वयावस्थित्यर्थः प्रयोजनानि वक्ष्यन्ते । यदि तर्ह्युत्तरपदान्तेनैव तदा दधितेयवित्यादी पदादिसाधारण्यप्रतिषेधो न प्राप्नोति । पदस्याभावाद् उत्तरपदव्यपदेशश्च न, तस्य च तज्ज्ञापनं न तिष्ठति ॥ नैव दोषः । निवृत्तपदात्तेयवतेः क्रिया कृते पक्षीसमासः कियत इति पक्षविषयो भविष्यति । यद्वा सुपेयस्य निवृत्तौ सत्यां यथेष्टं कार्यसिद्धये क्वचिदुत्पत्तेः सुपि समासः क्वचित्प्राक्सुवन्तस्य । एवं कारकसमासोपि बहुलप्रहणात् कर्तृत्वेन सुवन्तस्यैव सति सा हि तस्य धनक्रीतेत प्रयोग उपपन्नः । उत्तरपदशब्दे समासापयवविशेषार्थं रुद्धिरिति तत्राप्युपोः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—एवंतर्हि सिद्धे इति । तादृशप्रयोगाभावादतिप्रसङ्गनिरासे सिद्ध इत्यर्थः ॥ एवं तर्हि योगविभाग इति । अत्र 'अतिद्वि' पूर्वपक्षे 'गतिः' इति चेत्यर्थः ॥ अतिद्वहणेन

१ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) २ कारक इत्यत्र सुवन्तमवस्थितिरिति । (र. ना.) ३ कर्मत्वार्थेनेत्यर्थः । (र. ना.) ४ सुवन्तमवस्थितिरिति निमित्त-मृत्क्रियाविशेषकत्वात् साध्यादित्यर्थः । अभिमानोक्तिरित्युक्तं 'यत्तुल्य' इत्यादिना वक्ष्यते । (र. ना.) ५ क्रियामानस्येत्यर्थः । (र. ना.) ६ सिद्धान्तेऽप्युपपत्तेरपि समर्थेन समासस्यैव प्राप्तिरिति भावः । (र. ना.) ७ ननु सिद्धान्तेऽपि उपपत्तिरुपपत्तिरिति समर्थेन समासस्यैव प्राप्तिरिति भावः । (र. ना.) ८ प्रत्युदाहरणं भवतीत्यर्थः । भाष्याशयः तु सुवन्तमुत्पन्नयोः क्रियावाचित्वविशेषादतिप्रयोगात् । (र. ना.) ९ अत्र साध्यावस्थितिरिति भाष्याशयः ।

नन्वत्रय समासमिति । अतिद्वहणस्य कथमिति सिद्धान्तापत्तिरिति दलार्थेनाह—रुद्धादित्यर्थः । (र. ना.) १० उपसंहृतकमवस्थितिरिति निमित्तमवस्थितिरिति भावः । (र. ना.) ११ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) १२ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) १३ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) १४ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) १५ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) १६ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) १७ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) १८ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) १९ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) २० रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) २१ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) २२ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) २३ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) २४ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) २५ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) २६ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) २७ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) २८ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) २९ रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.) ३० रुद्धहणेत्यर्थः । (र. ना.)

चेति । अतिदिल्लस्य प्रथमान्ततया समास एव विशेष्यते । अति-
दिति बहुव्रीहिः । प्रपञ्चिततरामिलादी नित्यसमास इष्ट एव । तिट्ठि-
चोदाच्चवतीत्यनेन गतेनिघातेनोदाच्चत्वमेव । तत्र पठतिसप्तम्येव
तिङ्प्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये, गतिकारकेति स्वरस्य तु नात्र प्रवृत्तिः,
कृद्ग्रहणात् । कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानं तु न भाष्यास्त्वमिति तत्रैव बह्व्यामः ॥
यत्नेन तत्र नित्यसमासवारणायातिङिति तदुपलब्धप्रतिषेधायानव्यक-
मिति कथं तत्र तत्रिवृत्तिरुपपन्नम् । प्रपञ्चिततरामिलादी च गतिकार-
कोपपदादिति तिङ्चोदाच्चवतीति ध्वन्याप्यप्रामाण्येनोदाच्चवते-
त्यादिवाचिकोक्तौ वैकल्पिकसमास एवेत्यते इति परास्त्वम् ॥ सुव-
ग्रहणं त्विति । उपपदमित्यन्वयसंज्ञया सुबन्तत्वेन पदत्वेनोपपदत्वात्
गतेः सुबन्तत्वाच्च राजयुधेत्यादौ पूर्वपदे नलोपादिपदैकार्येतिदेः,
तिङन्तापदित इति समासविशेषणेन कारको अत्रतीत्यादिन्यादृति-
सिद्धेः प्रथमान्तसुबन्तवृत्तेरपि फलामात्रेण चिन्त्यमेतत् ॥ कृद्ग्रहा-
वस्थायामेवेति । काष्ठेः पञ्चतितरामिलादिवारणाच्च कृद्ग्रहणसाव-
यकत्वेन चिन्त्यमिदमिति कश्चिद् । तत्र, बहुलग्रहणेन धानगन्ता-
दिभिरिव तैनापि समासस्य वारयितुं शक्यत्वात् ॥ परिभाषायाः
प्रयोजनवत्त्वे ऋषिद्वयं प्रयोजनवत्त्वादत्त आह—अस्याश्चेति ॥
तद्विशेष्यतः स्वर इति । गतिकारकोपपदात् कृदिति विहित-
इत्यर्थः ॥ स्वरसिध्यत्वेनाह—यदेति ॥ सुपेत्यस्य निवृत्ताविति ।
तुभ्येति नियमाभावाच्चपेष्टं समाससिद्धिरितिभावः । लक्ष्यानुसारेण
च न्यनस्येति बोध्यम् ॥ तत्र सुदुस्वप्तेः प्रागित्युपलक्षणं, निद्र-
योषकप्रत्ययोल्लेखः प्रागपीति बोध्यम् ॥ सुदुस्वप्तेरिति । सुदुस्वप्ते-
रनन्तरमित्यर्थः ॥ धनक्रीतेति । सुप्युत्पत्तेः पूर्वं समासे क्रीता-
त्करणेतिदोषः स्यात् । उपपत्तेन तु समासेनान्नत्वाद्वाप्युपपत्तिरिति
भावः ॥ यत्र सुदुस्वप्तेः पूर्वं समासस्य स्वरप्राप्तेराह—उत्तरप-
दमाह इति ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

यद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति ? ॥

(प्रदीपः) यद्येतदिति । केन्द्रेणोत्तरपदस्यानुपादा-
नात् प्रश्नः ॥

(समाधानमाप्यम्)

समर्थेन ॥

(प्रदीपः) समर्थेनेति । सुवित्यस्यानुवृत्तौ सत्यां समा-
सस्य पदविभित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात् ॥

(उद्द्योतः) सुवित्यस्येति । तदननुवृत्तावपि प्रायुक्तैस्त्वा
पदविभित्वं बोध्यम् ॥

(आक्षेपमाप्यम्)

यद्येवं धातुपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति, पूर्वं
धातुरुपसर्गं युज्यते पश्चात्साधनेनेति ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । ततश्चैकस्वर्गादिप्रसङ्गः शाकलप्र-
तिषेधप्रसङ्गश्च ॥ पूर्वं धातुरुपसर्गं गेति । तत्सन्धोः सा-
मर्थ्यमस्ति । उपसर्गार्थविशिष्टायाः क्रियायाः साधनयोगात् ॥

(उद्द्योतः) सुपेत्यस्यानुवृत्तावपि प्रसङ्गाह—भाष्ये—य-

द्येवमिति । कुगतीत्यनेनेति भावः । अतिदिल्लेन तिट्ठन्तस्यैव
प्रतिषेध इति तात्पर्यम् ॥ ऐकस्वर्गादीति । आदिनकपपम् । किं च
तयोः समासे प्रातिपदिकतया परत्वाच्चुत्पत्तिरेव साधनं तिट्ठित्यपि
बोध्यम् ॥ पूर्वं धातुरुपसर्गं गेति । तत्संयकशब्देनेत्यर्थः ॥

(समाधानमाप्यम्)

नैतदिति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चाद्-
पसर्गं । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति । तामुपसर्गां
विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गं विशेषः
शक्यो वक्तुम् ॥

(प्रदीपः) पूर्वं धातुः साधनेनेति । तत्र पूर्वं
साधनाभिधायिप्रत्ययोल्लेखः, पश्चात्साधनसंसृष्ट एव धातुरुप-
सर्गं युज्यते न केवल इति धातुपसर्गयोः समासभावः, तत्र
कृदन्तेन समासो भवत्येव तिट्ठन्तेन त्वतिङिति निषेधाच्च भ-
वति । यत्र तु तिट्ठन्तेन समास इष्यते च निषेधो दर्शितः—
उदाच्चवतेति ॥ अभिनिर्वृत्तस्येति । अनिप्यस्य विशेष-
पाकाह्वया अर्थात्, अनुभूयते सुखमुपास्यते सुखरित्यादौ
धातुरेव सकर्मिकां क्रियां नकि, उपसर्गस्तु योक्त इति नास्ति
कश्चिदस्मिन् पक्षे दोषः ॥

(उद्द्योतः) पूर्वं साधनेन योगेपि उपसर्गस्य क्रियाविशेषक-
त्वाविशेषात्सामर्थ्यस्य दुर्भारत्वमित्यत आह—तत्तत्र पूर्वेमिति ।
साधनसंसृष्ट एवोपसर्गं युज्यते इति केवलेन सामर्थ्याभाव इति
भावः ॥ न च निष्कृत्यैकार्थीभावो न समासादिप्रयोजक इत्युक्तम्,
यत्र च विशिष्टैकार्थीभावेऽवयवानामपि तत्संवात्स दुर्भार इति बा-
ध्यम् । तिट्ठन्तेनैकार्थीभावाभावात्, अतिङिति निषेधात्, तदनव-
येन तु प्रत्ययार्थसंसृष्टेन नैकार्थीभावः, साधनसंसृष्टार्थस्योपसर्गं
योगादित्यदोषात् ॥ भाष्ये—साधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीति ।
क्रियां तत्प्रतीतिं, साध्यत्वेन प्रतीतेः तत्संयकशब्दीनत्वात्, साध्य-
त्वेन प्रतीतार्थकयोगे च चेष्टासुपसर्गत्वादिति भावः ॥ अभिनिर्वृत्त-
स्य । अभिनिर्वृत्तं प्रमाणविषयस्येत्यर्थः ॥ अनिप्यस्येति । अर्थात्सं-
ख्यः ॥ नन्वेवमुपसर्गसम्बन्धात् प्राप्तेरन्वयासादेः सकर्मकत्वाभावेन
कर्मणि आदयो न स्युरत आह—अनुभूयते सुखमिति ॥ धातु-
रेवेति । केवलधातुरेवेत्यर्थः ॥ उपसर्गस्तु योक्त इति । स च
ओत्तुनोपाय पश्चादेव सम्बध्यते इति भावः ॥ यत्तेनोपसर्गाणां योक्त-
कत्वेपि तदर्थोत्पत्तये साधनसम्बन्धात् पूर्वमेव धातुना बोधनाव-
यकत्वेन धातुपसर्गयोः सामर्थ्यसत्त्वेन समासो दुर्भार इत्युक्तम् ॥
यतश्च सुङ्गादिल्लं विस्तरेणोपपादयिष्यते ॥ विपराभ्यां जेरित्यादौ
व्यादिभ्योत्पत्तिप्रतिपादकस्येत्यर्थः, विपराभ्यां परस्वयोर्यस्येत्यर्थो वा ॥

(उपपदसमासवलीयस्त्वाधिकरणम्)

(१३७५ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ षष्ठीसमासादुपपदसमासो
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति

१ 'अन धमासामर्थेऽपि' इति शेषः । (२. ना.) २ अस्य बह्व्यामणस्य च
सिद्धिपदार्थस्य हेतुविषया फलामात्रेण ॥ (२. ना.) ३ पठननिषेधसिद्धा-
पीति शेषः । (२. ना.) ४ केनेति सहायं वृत्त्या । (२. ना.) ५ सुपेत्यस्य
निवृत्तत्वादि । (२. ना.) ६ उपपदसंज्ञाया अन्वयसामर्थ्यरूपमतीत्येत्यर्थः ।

(२. ना.) ७ अभिनिर्वृत्तस्येतिदुर्भारार्थेऽनं हेतुः । (२. ना.) ८ केवलस्य
साध्यत्वेनाह्वयत्वादिति भावः । (२. ना.) ९ तत्पदार्थः धातव्यम् । (२. ना.)
१० अभिनिर्वृत्तं प्रमाणं तद्विषयस्येत्यर्थः । (२. ना.) ११ साध्यत्वेनाह्वय-
स्येत्यर्थः । (२. ना.)

विप्रतिषेधेन । षष्ठीसमासस्यावकाशः—राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । उपपदसमासस्यावकाशः—स्तम्भेरमः कर्णेजपः । इहोभयं प्राप्नोति—कुम्भकारो नगरकारः । उपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) षष्ठीसमासादिति । नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधसद्भावः ॥ कुम्भकार इति । पञ्चके प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उक्तत्वात् तत्रैवोपपदेऽणा भाव्यम् । अपवादविषयत्वाद् द्वितीयानुत्पादात्, कृते चाणि कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी भवतीत्यस्त्युभयप्रसङ्गः ॥

(उद्ध्योतः) विरोधसद्भाव इति । इत्यभिमान इति शेषः ॥ अभिमानत्वं वास्यानुपदमेव स्फुटीकरिष्यते ॥ ननु कर्मण्युपपदेऽण् कर्मत्वं च विभक्त्या गम्यं तत्राणुत्पत्तेः पूर्वं कृदन्तत्वाभावात्पष्ठ्या अप्राप्तौ द्वितीयैव भाव्यमिति जातेषु अणि तन्निवृत्तौ मानाभाव इति कुतः षष्ठीसमासप्राप्तिरत आह—पञ्चके इति । प्रातिपदिकस्य पदत्वाभावादुपपदत्वं कथमिति चिन्त्यमेतत् ॥ सुबन्तमेवोपपदमिति तत्रोपपदमिति सूत्रे भगवान्वक्ष्यति स्वयं च । किं च पञ्चकपक्षेऽपि सकलकारकशक्तिमानर्थः संसृग्धाकारेणैव प्रातिपदिकेनोच्यते न तु विशेष्यै इतिकर्मोपपदत्वप्रयुक्ताणोऽप्राप्तिः । अन्यथा करणाद्युपपदेऽपि कर्मोपपदप्रसङ्गः, तस्माद्वस्तुतः कृत्प्रकृत्यर्थकर्मत्वसत्त्वेन कृदनुत्पत्तावपि भावितत्वं गृहीत्वा षष्ठीप्रवृत्तिरित्येव भाष्याशय उच्यते ॥

(१३७६ विप्रतिषेधप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमासः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ? । षष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासो भविष्यति 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इति समासवचनात् ॥

(प्रदीपः) गतिकारकेति । यतश्चोत्तरपदे विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षणादन्तरङ्गत्वादुपपदसमासो भवतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) अन्तरङ्गत्वादिति । षष्ठीति सूत्रे सुपेति तृतीयान्तस्य संबन्धादिति भावः । अत एव मातुः स्मरतीत्यादौ न षष्ठीसमासः । अत एव च षष्ठ्यन्तस्यानेकसुबन्तेन न समास इति बोध्यम् ॥

(उक्तवार्तिकद्वयवैयर्थ्यभाष्यम्)

अथ वा विभाषा षष्ठीसमासः । यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । षष्ठीसमासेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) एतद्वार्तिकद्वयमपि प्रत्याचष्टे—अथ वेति भाष्ये । विप्रतिषेधे परमित्यस्य तु न प्रवृत्तिः, युगपदुभयविहिततत्पुरुषसमाससंज्ञयोः प्रवृत्तिसंभवेनासंभवरूपविप्रतिषेधाभावात् ॥ उपप-

दसमासो भविष्यतीत्यस्योपपदमिति सूत्रविहितसमाससंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञा च स्यात्तत्पुरुषः । अन्यादृशविरोधस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे न मानमिति तात्पर्यम् । न च नित्यत्वानित्यत्वज्ञानयोर्विरोधः, बोधे बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । एवं च षष्ठीसमासोऽपि नित्य एवेतद्विषये फलितः, तद्वोधिताभावांश्चैतद्विरोधेनैतद्विषये त्यागात् नित्यं क्रीडेत्यादिविषये तस्य क्लृप्तत्वात् ॥ गतिकारकोपपदादित्यत्र प्रकृतपरिभाषायां च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते इति षष्ठीसमासोऽपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव । स्वरश्च तत्रापि समीप्ते इत्यन्तरङ्गत्वमेव नास्तीति भावः । परिभाषायां सामान्यतः कारकपदोपादानेन कारकविभक्त्यन्तसमासमात्रस्य सुबुत्पत्तेः प्राक् कृद्भिर्लभात् इति बोध्यम् ॥

(वैयर्थ्यबाधकभाष्यम्)

अनेनैव यथा स्यात् । तेन मा भूदिति ॥ कश्चात्र विशेषः—तेन वा स्यादनेन वा ? । अयमस्ति विशेषः—उपपदसमासो नित्यसमासः, षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा ॥

(प्रदीपः) कचित् कार्यं दोषदर्शनादाह—अनेनेति । [सिन्नित्यसमासयोरित्यत्र नित्यसमासग्रहणेनास्य ग्रहणं यथा स्यात्] अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यत्रानित्यसमासग्रहणेनास्य ग्रहणं मा भूदिति भावः ॥

(उद्ध्योतः) कैयटे सिन्नित्यसमासयोरित्यादिर्ध्यास्यादित्यन्तोऽग्रन्थः, बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भात्तत्र नित्यग्रहणप्रत्याख्यानान्च ॥ उत्तरपदेति । एवं चाक्षिप्तिवेत्यादौ विभक्त्युदात्तत्वमपि स्यादिति भावः ॥ १८ ॥

(नित्यसमासलक्षणाधिकरणम्)

(वैयर्थ्यसाधकाक्षेपभाष्यम्)

ननु च नित्यं यः समासः स नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति ॥

(प्रदीपः) यस्य विग्रहो नास्तीति । अस्यापि विग्रहाभावः । षष्ठीसमासेन सुक्ते पक्षे उपपदसमाससद्भावात् ॥

(वैयर्थ्यबाधकभाष्यम्)

नेत्याह । नित्याधिकारेयः समासः स नित्यसमासः ॥

(प्रदीपः) नित्याधिकार इति । नित्यशब्दस्य स्वरितलप्रतिज्ञानात् तदधिकारसंप्रत्ययः ॥

(वैयर्थ्यसाधकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत । तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति ॥ उपपद ॥ १९ ॥

(प्रदीपः) नैवं शक्यमिति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वं दोषवत्त्वाच्च प्रतिज्ञायते इत्यर्थः । तदेवं प्रयोजनाभावाद्विप्रतिषेधो न पठितव्यः ॥ १९ ॥

१ चार्थो वाशब्दः । (र. ना.) २ कारकत्वरूपसामान्याकारेणैवेत्यर्थः । (र. ना.) ३ कर्मत्वादिनेत्यर्थः । (र. ना.) ४ संसृग्धाकारेण कारकप्रतिपादकमपि प्रातिपदिकमादाय कर्मोपपदत्वस्वीकारे इत्यर्थः । (र. ना.) ५ भाविकृतप्रकृत्यर्थकर्मत्वं गृहीत्वेत्यर्थः । (र. ना.) ६ अत्र पूर्वप्राप्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं बोध्यम् । (र. ना.) ७ सुपेत्यनुवृत्ते एकत्वस्य विवक्षितत्वादित्येवत्यर्थः । (र. ना.) ८ असंभवातिरिक्तस्य नित्यत्वानित्यत्वप्रयुक्तविरोधस्य विप्रतिषेधशक्त्यनुवृत्तिनिमित्तत्वे

इत्यर्थः । (र. ना.) ९ शब्दबोधे इत्यर्थः । चन्द्रो मुखमित्यादौ बाधज्ञाने सत्यपि शब्दबोधदर्शनादिति भावः । (र. ना.) १० स एवेति शेषः । (र. ना.) ११ अभिहितवानित्यर्थेऽसौ चेरिति भूते क्तिप् । अनित्यत्वनामग्रहणेनोपपदसमासस्यापि ग्रहणेऽत्र 'उत्तरपदादन्तोदात्तादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यादिति भावः । (र. ना.)

(२८० तत्पुरुषसंज्ञानियमसूत्रम् ॥ २ । २ । १ आ. १४)

४४४ अमैवाव्ययेन ॥ २ । २ । २० ॥

(अतिप्रपरिहाराधिकरणम्)
(आक्षेपभाष्यम्)

एवकारः किमर्थः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

नियमार्थः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

इष्टतोषधारणार्थस्तर्हि भविष्यति । यथैवं विज्ञायेत—अमैवाव्ययेनेति ॥ मैवं विज्ञायि—अमाव्ययेनैवेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमशब्दो यदर्थो विधिः स्यात् ॥

(प्रदीपः) अमैवा ॥ २० ॥ यदर्थं इति । यन्निवृत्त्यर्थं नियमः स्यादित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तीत्याह—उक्तं ब्राह्मणकुलमिति ॥

(प्रदीपः) उक्तं यमिति । अधिकरणे शोतेरित्यच् ।

अतोमिति सौरम्भावः । अनेनानव्ययेनामा समासो मा भूद् इत्येवमर्थो नियमः स्यात् ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वाद्वा समासो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गत्वादिति । अनुत्पन्न एव साधुपपदसमासेन भाष्यं पश्चात् कुपेति समासविधानकाले अनव्ययस्यामोऽर्चमवाभियमान्तरे वचनस्य वरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) अमैवा ॥ २० ॥ नन्वेवं वचनवैयर्थ्यमतस्तत्तामर्थ्यात्सुप्रत्ययान्तरमपि समासो ज्ञाप्यते इत्यत आह—नियमान्तरे इति । वक्ष्यमाणे इत्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तत्र माभूदिति । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा ॥

(प्रदीपः) अमैवेति । पूर्वकारसामर्थ्यादमेवसावृत्तिराश्रीयते । ततो येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते, न प्रत्यान्तरसहितः, तेन वाक्येन यद्विधीयते उपपदं तत्र सप्तमी-

१ अन्वयेनैवानन्तेन समासो नलनव्ययेनेति भावः । (८. ना.) २ पश्चात्पुपा भाष्यमिलनम् । (८. ना.) ३ अमाऽव्ययेनैवेति तदर्थकस्य अमैवाव्ययेनेत्यस्य वचनस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः । (८. ना.) ४ अमैवसावृत्तिरिति । अन्वया कथमेकस्यैवानेतस्य तुल्यविधाने समासे च संख्या स्यादिति भावः । आहुतिस्त्वर्थमाह—तत् इत्यादिना । (८. ना.) ५ अनन्तारितिरित्यनेन सहोपपदसमासस्यैवविधानमात्रात्तत्त्वैवावर्तयति भावः ।

निर्देशात्, तदमा समस्यते नान्यदित्यर्थः ॥ अग्रे भोजमिति । विमापाग्रेप्रथमपूर्वेति द्वयोः कृत्वाणमुजोर्विधानाद्वा समासो न भवति ॥

(उद्योतः) अमैवसावृत्तिरिति । चिन्त्यमेतत् । आ-पुचा मानाभावात्, अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदमान्येन समस्यते इत्यर्थे अग्रे भुक्त्वा इत्यत्र समोसापचिरव्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तिश्च । किं च कालो भोक्तुमित्यत्र समासापत्तिः । तस्मादमेव तुल्यविधानं यदुपपदं तदव्ययेनेति नियमेन सर्वेष्टसिद्धिः । अत एव आन्येऽग्रे भुक्त्वैत्युदाहरणम् *अग्रादिष्वग्राहेति वार्तिकप्रत्याख्यानं च संगच्छते इत्याहुः ॥

(नियमफलभाष्यम्)

अग्रादिष्वग्राहविधेः समासप्रतिषेधं चोदयिष्यति । स न वक्तव्यो भवति ॥ अमैवा ॥ २० ॥

(प्रदीपः) अग्रादिष्विति । यतोऽग्राहविभाषा ततः प्रत्ययोत्पत्तावग्राहीनां निमित्तत्वाज्जिनिमित्तस्योपपदत्वात् समासप्रसङ्गः । अग्राहविभाषायां त्वग्राहीनां प्रत्ययोत्पत्तावनिमित्तत्वात्तन्निर्देशावैव हेतुत्वात् तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः ॥ २० ॥

(उद्योतः) अग्राहविधेरिति विशेषणव्यावर्त्यनुपपादयति—अग्राहविभाषायां त्विति । आभीक्ष्ण्य इत्यनुवृत्त्या हि सा, तासिश्च सत्वेन प्रत्यय इत्याद्युक्तेः प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेनैवोपपदसंप्राप्तीकारादिति भावः ॥ २० ॥

(इति तत्पुरुषप्रकरणम्)

(अथ बहुव्रीहिप्रकरणम्)

(२८१ बहुव्रीहिसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । १ आ. १५ सू.)

४४२ शेषो बहुव्रीहिः ॥ २।२।२३ ॥

(शेषपदार्थनिर्वचनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

शेष इत्युच्यते, कः शेषो नाम ? ॥

(प्रदीपः) शेषो ॥ २३ ॥ पदस्यार्थस्य च सर्वस्योपपु-क्तत्वाच्छेषमसंभाव्यं वृच्छति—शेष इति ॥

(उद्योतः) शेषो ॥ २३ ॥ उपपुक्तादन्त्यः शेषः ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

येषां पदानामनुक्तः समासः स शेषः ॥

(१३०० समाधानवाचकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शेषवचनं पदतश्चेन्नाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शेषवचनं पदतश्चेत् । तच्च । किं कारणम् ? अभावात् । नहि सन्ति तानि पदानि येषां पदानामनुक्तः समासः ॥

(प्रदीपः) पदतश्चेदिति । पदेन पदत इत्याद्यादित्वात्

(८. ना.) १ अनव्ययस्यानन्तस्यैवविधयोरनव्ययस्याव्याप्यदिति भावः । (८. ना.)

२ 'विमापाग्रे' इति सूत्रे सत्यभाष्यमित्यर्थः । ३ अग्राहविधेरिति भावमभावे निर्देशः । विमापाग्रे अथपपूर्वेभिरव्ययैर्विमापाविधित्वाद्वाग्राहीनामुपपदत्वेनाग्रादिपुपपदेन समासप्रतिषेधं चोदयिष्यतीत्यर्थः । (८. ना.)

४ अमादीतरोपपदेन तत् प्रत्ययनिवृत्तावेत्यर्थः । (८. ना.)

तसिः ॥ नहीति । सर्वेषां सामान्यविशेषपरपेणोपयुक्तता-
दित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सामान्यम्—सह सुपेलादिः । विशेषः—
द्वितीयाध्रिनेत्यादिः ॥

(पददेशितसमाधानान्तरभाष्यम्)

अर्थतस्तर्हि शेषग्रहणम्—येष्वर्थेषु अनुक्तः स-
मासः स शेषः ॥

(१३७८ समाधानान्तरभाष्यवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्थतश्चेद्विशिष्टम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थतश्चेद्विशिष्टमेतद्वचति । कुतः ? ।
पदतः । नहि सन्त्यर्थाः येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः ॥

(प्रदीपः) नहि सन्त्यर्था इति । पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु
तत्पुरुषाव्यभिचारविधानात् ॥

(उद्घोषः) पूर्वोत्तरेण । सन्त्यपदार्थेषु पूर्वोत्तरपदा-
र्थयोर्विधानं नालम्ब्य तेषामप्ययीभावादिसमासप्रत्ययेन पू-
र्वाचार्यपरिगृहीतार्थस्य निमित्तसामान्योक्तमिमांशः ॥

(तिरान्वितसमाधानभाष्यम्)

त्रिपदस्तर्हि शेषग्रहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः
समासः स शेषः ॥ कस्य चानुक्तः ? । प्रथमायाः ॥
शेषो यः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) प्रथमाया इति । द्वितीयादीनां प्रतिपदं
समासविधानात् प्रथमायाः शेषत्वम् । ततश्च प्रथमान्तानां
पदानां बहुव्रीहिरित्यर्थात् समानाधिकरणानां भवति । कण्ठे
काल इत्यादी समसमीविशेषणे इति पूर्वविपातविधानात्
ज्ञापकाद्भवति ॥ २३ ॥

इत्युपाध्यायैर्यदुपक्रम्यदकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्या-
यस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोषः) विशेषणं विशेष्येणेत्यादी प्रथमाया जन्मपु-
क्तवन्तस्त आह—द्वितीयादीनामिति । गतार्थे प्रथमयेत्यादि-
षु व्याख्यानमृतम्, न स्वतन्त्राभिप्रायकमिति भावः ॥ यदा शेष
इत्यस्य प्रथमान्तत्वाप्रथमान्तगृहीतविकल्प प्रतिपदमुच्चरितस्यैव
ग्रहणेति सर्वेष्टतिष्ठः ॥ २३ ॥

इति शेषमद्भुतसतीगर्भजनायोनीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोषे
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

१ पदतोऽप्येतिप्रथमे दर्शयति—नहीत्यादिना । (र. ना.) २ कुण्ठो-
त्तरेत्यादिः । (र. ना.) ३ प्रथमान्तेन द्वितीयाद्युदीर्घादप्येव गृहीतस्य
द्वितीयाद्युदीर्घादिकस्येत्यर्थः । (र. ना.) ४ ननु विशेषणमित्यादिप्रथमान्त-
पदगृहीतस्य प्रथमान्तिप्रत्ययविशेषणविशेषेण ग्रहणं स्वादित्यत आह—प्रतिपद-
मित्यादि । प्रथमान्तं निमित्तविकल्पकपदग्रहणार्थं बोधितव्येत्येत्यर्थः । न च
विशेषणमित्यादी प्रथमान्तविकल्पेति भावः । (र. ना.) ५ शेषत्वमित्येव ग्रहणं
मित्यर्थः । (र. ना.) ६ पूर्वोदाहार्यकननकाद्विगतत्वत्पुण्योपकृत्येत्यर्थः ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयमाह्निकम् ॥

(२८२ बहुव्रीहिसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । २ आ. १ सू.)

४४४ अनेकमन्यपदार्थे ॥ २।२।२४ ॥

(पदकृत्याधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

पदग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अनेक ॥ २४ ॥ अनेकग्रहणस्य वार्तिक-
कारः प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकारः पदग्रहणस्यान्यग्रहणस्य
च प्रयोजनमाचष्टे ॥ बहुवचन्यलाय पश्चादन्यग्रहणस्य वि-
चारः ॥ पदग्रहणमिति । अन्यार्थ इत्युच्यमाने स्वपदार्थव्य-
तिरिक्ते अर्थान्तर आधोयमाणे अन्यपदार्थो लभ्यते । वर्तिप-
दानां च क्रियालक्षणे वाक्यार्थे पुरयसंभवात्तत्पुरुषस्यैवमपि
पदग्रहणं नोपयुज्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) अनेकम् ॥ २४ ॥ भाष्ये कमोच्छ्रान्नेभिर्माय-
माह—अनेकेति ॥ अन्यपदार्थो लभ्यते इति । अन्यार्थे
इत्यस्य निषेध इत्यर्थः ॥ वेदप्रतियोगी नोपक्षितः स्वपदार्थे यय ।
पदुदासविधया च स पदार्थ एवेत भावः ॥ वागव्यवहारेण च पदार्थ-
न्तरमाह—प्रतीति ॥ तेषां सुवन्तत्वादित्यभिप्रायः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह “अनेकमन्यार्थे” इति तत्पुरुषस्यमाने वाक्यार्थेऽपि
बहुव्रीहिः स्यात्—यथा मे माता तथा पिता सुज्ञातं
भो इति । पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भयात् ॥

(प्रदीपः) यथा मे मातेति । कश्चित् केनचित् पृष्ठः
‘कीदृशः कुलशीलादिना तव पितेति’ स आह—यथा मे
मातेति । एतानि पदानि तथा मे पितेत्यन्यस्य धातुस्यार्थ-
गमयन्तीति समासप्रसङ्गः । अथ वा ज्ञाहीति कर्तुं नान्ये-
दुक्तः तं प्रत्याह—यथा मे मातेत्यादि, यथा शुद्धज्ञानं मे माता
तथा पितापीत्यभिजनशुद्धिरपि ज्ञानं किं यावेन ज्ञानं तस्यैव ।
ततः सुज्ञातं भो इत्येतद्वाक्यार्थे वर्तमानानां यथाग्रहणीनां
पदानां समासाभावार्थे पदग्रहणम् । अथुतवाक्यार्थे च पदानां
वृत्तिर्दृश्यते, यथा नद्यां तिष्णाशुः कथिदुच्यते—नद्यां प्राहाः
सन्तीति । तस्माच्च ना ज्ञासीरिति वाक्यार्थः प्रतीयते ॥

(उद्घोषः) पदानि पदानीति । समानाधिकरणानामित्य-
नपेक्ष्येदम् । वस्तुतोऽर्थपरमेत्यतः, यथा मदीया मातेत्यत्र समासप्र-
सङ्ग इति बोध्यम् ॥ सुज्ञातं भो इतिपाठे आह—अथनेति ।
अथ सर्वज्ञानार्थो न्यरूप इति बोध्यम् । अभिजनशुद्धिरपीत्य-
भिप्राये । भाष्ये वाक्यशब्देन पदसमूहोक्तिः ॥

४ पदार्थे यय, वेदप्रतियोगी पदार्थे यय च तु वाक्यार्थ इत्यर्थः । (र. ना.)
५ पूर्वविधिः इति शेषः । अभिमानोक्तिधीजन्तु सुपन्तस्यापि धातुपददेश-
न्यायेन वाक्यार्थे इति संभवतीति । (र. ना.) ६ यथा मे माता इत्यत्र समास-
प्रसङ्गानमित्यर्थः । (र. ना.) ७ यथासापादनप्रसङ्ग यथा मदीया मातेति,
यनवस्यार्थपरं यथा मे मातेति नाम्नोक्तावयवमित्यर्थः । (र. ना.) ८ ननु
तिदन्तवदित्यत्र पदसमूह इति भावः । (र. ना.)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथान्यग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अथान्यग्रहणमिति । अन्तरात्वात् स्वपदार्थे समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो लप्यत इति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

“अनेकं पदार्थं” इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात्—राजपुरुषः तक्षपुरुष इति ॥

(प्रदीपः) स्वपदार्थेऽपीति । अपिबन्दादन्यपदार्थेऽपीत्यर्थः । पदार्थग्रहणं व्याप्तिसमाधायार्थं स्यादिति स्वपदार्थादन्यपदार्थयोः समासः स्यात् ॥

(उद्योतः) व्याप्तिसमाधयेति । पदार्थग्रहणसामर्थ्याद् व्याप्तित्वात्संबन्धनसंज्ञायां, नान्तरात्वात्संज्ञायां । राजानं पुरुषमित्यर्थे सावकाशस्तत्पुरुषः, बहुव्रीहिरपि बहुपदे सावकाश इति ग्रन्थान्तपदद्वयेन विग्रहे परत्वात्स्वपदार्थेऽपि बहुव्रीहिः प्राप्नोतीति स्यादुच्यते अन्यग्रहणम्, विकतश्चात्र शेष इति भावः ॥

(एकदेशिसमाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । तत्पुरुषः स्वपदार्थं वाचको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तत्पुरुष इति । बहुव्रीहेस्त्वन्यपदार्थोऽवकाशः ॥

(उद्योतः) भाष्ये एकदेश्याह—नैतदस्तीत्यादि । तत्पुरुषः, समानाधिकरणतत्पुरुषः राजपुरुष इत्यादिरपि कर्मधारय एव ॥

(एकदेशिन आक्षेपभाष्यम्)

भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम् । परंकार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्यात्तत्पुरुषः, परंकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) परंकार्यत्वाच्चेति । ततश्च संज्ञयोः समावेशात् स्वरसमाधानप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) इतर एकदेश्याह—भवेदित्यादि ॥ स्वस्वमासान्तेति ॥ पथिगोचरः । यदा कलचित्स्वरः कलनित्स्वमासान्त इत्यर्थः ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

परंकार्यत्वे च न दोषः । शेष इति वर्तते । अक्षेपत्वाच्च भविष्यति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अक्षेपत्वाच्च भविष्यतीति । पदतोर्थतो वा शेष इत्यभिमानः ॥

(शेषग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

शेषवचन उक्तम् । किमुक्तम् ? *तत्र शेषवचनाद्विषयः संख्यासमानाधिकरणनस्वसमासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेधः* इति ॥

(प्रदीपः) शेषवचन इति । शेषग्रहणप्रत्याख्यानं स्मारयति—संख्येति । द्वीरावतीको वीरपुरुषकोऽज्ञाज्ञाणको देश इति समासविधातुपयोगादक्षेपत्वाद् बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति ।

१ पूर्वभाष्योदाहृत इति शेषः । (र. ना.) २ अन्यथा नीलोत्पलं इत्यादि-विग्रहे तत्पुरुषो बहुव्रीहिरपि सावकाशः स्यादिति भावः । (र. ना.)

तस्माच्छेषग्रहणं न कर्तव्यम् । ततः स्वपदार्थं बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम् ॥

(उद्योतः) पदद्वयकं शेषग्रहणं प्रत्याख्यातमित्याह—प्रत्याख्यानमिति । आकटारस्योक्तमित्यर्थः । पदतोर्थतश्च शेषे द्वीरावतीको दोषः, पदत एव शेषे वीरपुरुषकादी दोषः ॥ समासविधाविति । संख्यावन्दयेन, नदीभिश्च, अन्यपदार्थं च संज्ञायाम्, मध्यमध्यमवीराश्च, नमिलयेति भावः । पदतोर्थतश्च शेषार्थकस्य तस्य प्रत्याख्याने परंकार्यमिति पाठेऽन्यग्रहणमावश्यकमित्याह—तत इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथैकसंज्ञाधिकारे नाथोन्यग्रहणेन ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थं बहुव्रीहिं वाचते एवमन्यपदार्थेऽपि वाचते ॥

(प्रदीपः) अक्रियमाण इति । नीलोत्पलं सर इत्यत्रापि विशेषाजुपादानादन्यपदार्थेऽपि स्वपदार्थं इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं वाचते, कण्ठेकाल इत्यादिश्च व्यधिकरणपदो बहुव्रीहेरवकाशः स्यात् । अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थं सावकाशं तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्वाचते इति न कश्चिदोपः ॥

(उद्योतः) नीलोत्पलं सर इति । इदमुपलक्षणं, बहुपदकबहुव्रीहिः स्वपदार्थेऽपि स्यादित्यपि बोध्यम् । प्रतिनिष्ठित्वमिच्छा समासमनान्तो भाष्ये—अक्रियमाणे इत्याद्युक्तिरिति बोध्यम् ॥ कण्ठेकाल इत्यादिशेति । बहुपदके बहुव्रीहिविधानं सावकाशमिति वक्तुं युक्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथानेकग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । एकनिवृत्त्यर्थं तावदनेकग्रहणं नोपपद्यते । पदविधित्वात् सामर्थ्ये सति बहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानत्वाच्च सामर्थ्यस्य । नापि बहुना समासार्थमनेकग्रहणं, तद्विस्तार्येत्तनेन उत्तरपदे परतः समाससंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्बहुना बहुव्रीहेः सिद्धत्वादिति प्रश्नः ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

“अन्यपदार्थं” इतीयत्युच्यमाने एकस्यापि पदस्य बहुव्रीहिः स्यात्—सर्पिषोऽपि स्यात्, गोमूत्रस्यापि स्यात् ॥

(प्रदीपः) सर्पिषोऽपि स्यादिति । अपिशब्दे निन्दर्थे वर्तते इति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । ततश्च कक्षमासान्तप्रसङ्गः । पदान्तरेण स्यादित्यनेन चास्य सामर्थ्यमस्तीति समर्थपरिभाषापि न व्यावृत्तिं करोतीत्येवं कैचिद्याचक्षते ॥ अन्ये त्वाहु—अपिः पदार्थैलत्राप्यर्थता विन्द्वादेर्निराकृता । तस्मात्स्यादिति पदं विन्द्वर्थे वर्तत इति तस्य बहुव्रीहि-

३ अन्येऽस्मत्सामर्थ्याजुपादिरपि इत्यर्थः । (र. ना.) ४ कर्तुमेषकतवेत्यादिः । (र. ना.)

संज्ञाप्रवृत्तः ॥ अतिद्वन्द्वेन च पूर्वमेव सुप्पुपेलस्य विच्छिन्न-
त्वादेकस्यापि विद्वन्तस्य प्राप्तिः स्यात् ॥

(उद्घोषः) उत्तमेति । न नैकसंज्ञाधिकारात् बहुव्रीहिसं-
ज्ञया कर्मणः 'नान्यत्वात्' पठ्यते स्यात् । किं च कर्मप्रवचनीयत्वात्
निरुपदेशत्वेन तस्या नानाबहुव्रीहिसंज्ञैव न भविष्यतीति वाच्यम् ।
उपसर्गनेत्यादावपि तद्वत्ता वाचात् । परंकार्यत्वपक्षे समानेश-
मंभवाः स्यान्नेत्यादि । केचिदिति । अत्रानिस्तु स्यादित्यनेन
व्यवधानेननेत्यादीनामावाचः ॥ स्यादिति पदमिति । प्रकृति-
प्रत्ययान्तयोरेव ज्ञातृभावः स्यादित्यभिप्रायः । अत्र व्याख्याने एक-
संज्ञाभिप्रायेणैकदेशो न, संज्ञोभित्ताश्रयत्वात् ॥ विच्छिन्नत्वा-
दिति । 'विच्छिन्नत्वं तु नाविवर्तते, व्याख्यानादिति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सुप्पुपेति वर्तते ॥

(प्रदीपः) नैतदिति । योगद्वय एवातिद्वन्द्वेन सुप्पुपे-
लसंज्ञान्वयो जायितोऽन्यत्र सुप्पुपेत्यनुवर्तते एवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) योगद्वये प्रयेति । तत्रैकसंज्ञाप्रवृत्तत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम् । बहूनामपि यथा स्यात्—
सुप्पुपेजटकेन ननु तज्जिनवांससा ॥

(प्रदीपः) बहूनामपीति । अन्यथा सुप्पुपेति शृङ्गे सं-
ज्ञाया निवृत्तिरित्याह द्वयोरेव स्यात् ॥

(उद्घोषः) शृङ्गे संज्ञाया इति । उपसर्गस्य प्रत्येकसमा-
सत्वादिति तु पक्षो युक्तः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

उत्तरार्थं चानेकग्रहणं कर्तव्यम्—“चार्यं हन्द्रः”
जनेकमिति । इत्यपि यथा स्यात्—पुष्पमप्रोध-
धखदिरपलाशा इति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्नाप-
यति 'बहूनामपि समासो भवति' । यद्यप्यम्—
उत्तरपदे द्विगुं ज्ञास्ति ॥

(प्रदीपः) उत्तरपद इति । द्विगुग्रहणं तद्विधितार्थत्वेन
विहितस्य समासस्योपलक्षणम् । तेन दिशः समानाधिकरणेनो-
त्तरपदे समासावयवविशेषे परतः समासविधानं बहूनां समासस्य
ज्ञापकमित्यर्थः । द्विगुसु बहुजातादीं सायकादित्याजं ज्ञापकः ॥

(उद्घोषः) समासविधानं चेति पाठे न सत्यम् ॥ व्याख्या-
सादायिति । कालाः परिमाणिनोऽपि यस्मिन्नेतत्तरपदेन परि-
माणिना द्विगोः सिद्धय इति धातुकेन सिद्धे बहूनां तत्पुरुषे
इत्यर्थः । तदपि वचनमेतत्तत्पुरुषकसिद्धये नानुपूर्वमिच्छाशयेन भाष्ये
दिशुग्रहणम् ॥

१ अगिमागोक्तित्वेकसंज्ञाधिकारस्य विद्वन्तत्वादिति । (र. ना.)
२ अगिमागोक्तित्वेन तद्वत्तत्पुरुषकस्यैवोक्तित्वेन भावनाया इति । (र. ना.)
३ अगिमागोक्तित्वेन तद्वत्तत्पुरुषकस्यैवोक्तित्वेन भावनाया इति । (र. ना.)
४ अगिमागोक्तित्वेन तद्वत्तत्पुरुषकस्यैवोक्तित्वेन भावनाया इति । (र. ना.)
५ इदमनुक्तम् ।
उपसर्गस्य प्रत्येकसमासत्वादिति संज्ञाया भविष्यत्वात् उपसर्गा-

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

तत्पुरुषोपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) तत्पुरुषोपीति । ज्ञापकफलस्य विषयविभागा-
भावादतिद्वन्द्वेन, महत्कटं श्रित इत्यत्रापि तत्पुरुषप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोषः) तत्पुरुषोपीत्यस्य कालाः परिमाणिनोऽपि तत्पुरुष-
इत्यर्थः इत्यने ॥ ज्ञापकफलस्येति । संख्याविधेय-
रूपस्येत्यर्थः । यदा यथाकथंचित्संयन्तत्वादिसंज्ञारूपस्येत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैव दोषः । ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते, तेन बहूनां
न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) ग्रहणेनेति । विशिष्टपूर्वोत्तरपदनिर्देशेने-
त्यर्थः । तत्र द्वितीयान्तस्य श्रितादिभिः समासविधानात्प्रत्य-
यग्रहणपरिभाषोपस्थानात् समुदायस्याद्वितीयान्तत्वाच्च त-
त्पुरुषाभावात् ॥ यदेवमिहोपि सुप्पुपेत्यनुवर्तनात्कथं बहूनां बहु-
व्रीहिः । अथ ज्ञापकेन संख्याविधेयत्वा वाच्यते तदा द्वितीयादि-
ष्वपि संख्याया भविष्यत्वा स्यात् ॥ नैव दोषः, तत्पुरुषविधौ सु-
प्पुपेति संख्या प्रतीयते द्वितीयेत्यपि । हन्द्रबहुव्रीहौ सुप्पु-
पेत्यत्रैव संख्याप्रतीतिः । तत्र ज्ञापकेनैव संख्याप्रतीतिर्वाच्य-
ते । तावता चरितार्थत्वाद् द्वितीयादिषु संख्याया अवाधः ॥

(उद्घोषः) सर्वस्यापि समासस्य ग्रहणेन विधानादाह—
विशिष्टेति । संख्याविधेयेति । मुख्यसंयन्तत्वपर्याप्त्यधिकरण-
ग्रहणविधेयस्यैव बोध्यम् ॥ संख्याया भविष्येति । यथा कथं-
चिद् द्वितीयान्तग्रहणविधेयस्यैव बोध्यम् ॥ अवाध इति । अन्यत्र
मुख्यद्वितीयापन्तग्रहणम्, सुप्पुपेत्यत्र तु ज्ञापकेन यथाकथंचित्संय-
न्तग्रहणमिति तत्त्वम् । अत्र तदपि हन्द्रबहुव्रीहौ विधायिते प्रदेष्टु-
रोपात् परिमाणोत्तरपदकतगासविधी चेति बोध्यम् । ग्रहणेन
तत्पुरुष इत्यत्र तत्पुरुषपदमन्वयीभावस्यानुपलक्षणम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१३७९ समाधानवार्तिकम् ॥ : १ /

॥ * ॥ अनेकवचनमुपसर्जनार्थम् ॥ * ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

अनेकग्रहणं क्रियते उपसर्जनार्थम् । “प्रथमानि-
र्दिष्टं समास उपसर्जनम्” इत्युपसर्जनसंज्ञा यथा
स्यात्—चित्रगुः शयलगुरिति ॥

(प्रदीपः) चित्रगुरिति । सलनेकग्रहणे मुनिलेखानु-
वर्तते न तु सुपेति । तन्निष्ठस्यैवार्थात् । तत्त्वोत्तरपदमपि
तेन प्रत्याप्यत इति समासशब्दे गोचरस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वा-
दुपसर्जनत्वाद्धस्त्विति ॥

(उद्घोषः) सन्निष्ठस्यैवार्थादिति । इदं चिन्त्यम् । तदनु-
वृत्तावपि द्वयोः समासाभावार्थं तदित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् तन्नि-

ष्ठवचनोऽपि उपसर्गस्यैव उपसर्जनार्थम् । (र. ना.) १ सुप्पुपेत्यने-
त्यादि । (र. ना.) २ सुप्पुपेत्यत्र संख्याया भविष्यत्वं यथाकथंचित्संय-
न्तत्वं वा तत्पदार्थः । (र. ना.) ३ अनेकग्रहणस्येत्यर्थः । (र. ना.)
४ अनेकग्रहणेनेत्यर्थः । (र. ना.)

वृत्तिं विना सर्वेषामुपसर्जनत्वात्संभवो द्वयोः समासात्प्रतिपक्षेति व्याख्यानात्प्रतिपक्षेति तत्त्वम् ॥

(१३८० समाधानवाचकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वैकविभक्तित्वात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? । एकविभक्तित्वात् “एकविभक्ति चापूर्वेनिपाते” इत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति । चित्रगुः शवलगुरिति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुं पश्येति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम् । चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वम् । चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि । चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति ॥

(प्रदीपः) न वेति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्दर्शनाद्यनेकविभक्तित्वात् नैकविभक्तित्वेऽपि वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति । समासापेक्षेति शेषः ॥

(भाष्यभाष्यम्)

यदि तर्हि कुतश्चिदेव किंचित्पदमध्याहृत्य एकविभक्तियोगः क्रियते, एतदप्येकविभक्तियुक्तम्, इहापि प्राप्नोति—राजकुमारी तक्षकुमारी । राज्ञो या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारी पश्य । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या आनय । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या निधेहि । राज्ञो या कुमारी राजकुमारि इति ॥

(प्रदीपः) यदि तर्हि । अयं भावः—चित्रा गावोऽस्येति निवृत्तिप्रवृत्तये न कस्यचिदनेकविभक्तित्वं यदपेक्षया वर्तिपदानामेकविभक्तित्वं स्यात् । अथ यथाकथंचिद् अन्यस्यानेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते । तदातिप्रसङ्गो राज्ञो या कुमारी तां पश्य, तथा कृतं, तस्यै देहीत्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जनहस्तत्वं स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) यदपेक्षयेति । विग्रहे यदेकविभक्तिकमित्युक्तौ प्रत्यासत्त्या विग्रहीयपदान्तरापेक्षया यत्तादृशमिति लभ्यते । नहि चित्रा गाव इत्येतत्तर्हि भावः ॥ अथेति । यथाकथंचित्पदार्थेण, अन्यस्य समासस्य, समासपदार्थात्किञ्चिदेकविभक्तिकमित्यर्थे इति भावः । भाष्ये कुतश्चिदेव समासार्थविग्रहे श्लुक्तिरूपहेतोः,

१ ‘एतत्’ । २ समासस्येति । (र. ना.) ३ ‘हे राजकुमारि’ । ४ ‘तस्यै च’ । ५ अयं भावः । समासार्थविग्रहे यच्चित्तविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञानित्यर्थं लोकोपेण समासार्थविग्रहवाक्यवचनं यदेकविभक्तिकमिति लभ्यते । तत्र कस्मादेकविभक्तिकमिति विज्ञाशयः कुतश्चिदेति प्रतीयते, न तु समासार्थविग्रहवाक्यवचनपदान्तरादिति, अनुपादानात् । तथा च समासार्थं पदमवधायकृत्यैकविभक्तिकत्वापरिग्रहेण राजकुमारीत्यत्र कुमारीशब्दोपसर्जनत्वेन हस्तत्वापत्तिरिति । (र. ना.) ६ समासादेकविभक्तिकमित्यर्थेऽपि अपिना ‘समासार्थ-

किंचित्पदं समासरूपमध्याहृत्येयस्य ज्ञानविपर्ययकृत्यर्थः । तदपेक्ष इति च शेषः ॥ अनेनोक्तैर्धर्मैः प्रत्यासत्तिमूलकत्वं दर्शितम् । अत एव समास्य इत्यादावुपसर्जनत्वेन हस्तसिद्धिः । अन्यथा विग्रहीयस्यपदे विभक्तेरवाभावेन तदपेक्षया नियतविभक्तित्वाभावात्तदप्राप्तिः । मम तु अनियतविभक्तिकसमासार्थत्वं सूत्रपादं, लुका विभेत्तयनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानाच्च । राज्ञो या कुमारीति प्रथमान्तेनैव समास इति दूषणम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यम् । न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव, राज्ञः कुमारी पश्य राजकुमारी पश्येत्यपि भवति ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? नहि ॥ कथमनुव्यमानं गंस्यते ? । एकग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं चानेकविभक्तियुक्तं च तत्र स्यात्, एकग्रहणमनर्थकं स्यात् । “विभक्तियुक्तमपूर्वेनिपाते” इत्येव ब्रूयात् ॥

(प्रदीपः) एकविभक्तियुक्तमेवेति । अयं भावः—नायं नियमः प्रथमान्तस्यैव कुमारीशब्दस्य पठ्यसमासेन भाव्यम् । किं तर्हि ? द्वितीयान्तस्यापि । ततश्च समासे विधीयमाने एकविभक्तित्वाभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वाभावः ॥ एकग्रहणसामर्थ्यादिति । एकैकस्मिन्प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तित्वादिकविभक्तिग्रहणं पर्यायेणानेकविभक्तिनिरासार्थमित्यर्थः ॥ विभक्तियुक्तमिति । एतदपि किमर्थमुच्यते इति चेत्संज्ञिनिर्देशार्थम् । अन्यथा अपूर्वेनिपात इत्येतावदुच्यमाने संज्ञनिर्दिष्टः स्यात् ॥

(उद्ध्योतः) किं तर्हि । वाक्यसंस्कारे परिनिष्ठितमिदं नत्वापि समास इति समाधानम् ॥ तत्तश्चेति । तस्य चैत्यर्थः ॥ पर्यायेणेति । प्रयोगनेदेनापि यथैकविभक्तित्वमेव तत्र यथास्यादित्यर्थमिति भावः । तदेवं प्रत्यासत्त्यनाश्रयेण समासापेक्षया विग्रहे यन्नित्यतविभक्तिकमित्यर्थमाश्रित्यानेकग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातम् । शेषकण्ठे परिहर्तुमनेकग्रहणं सूत्रकृता कृतमिति दिक् ॥

(अनुप्रयोगानुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

(१३८१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगस्यानुपपत्तिः—चित्रगुर्देवदत्त इति ॥ किं कारणम् ? । अभिहितत्वात् । चित्रगुंशब्देनाभिहितः सौम्य इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पदार्थाभिधान इति । देवदत्तपदस्य यावानर्थस्तावान् बहुव्रीहिणा वक्तव्योऽन्यपदार्थं तस्य विधानात् ततो गतार्थत्वादनुप्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा चार्थे

विग्रहवाक्यवचनपदान्तरादित्यर्थेऽपि । (र. ना.) ७ समासपेक्षैकविभक्तिकत्वस्य परिग्रहादेवेत्यर्थः । (र. ना.) ८ तत्त्वमेकविभक्तिकत्वमित्यर्थः । (र. ना.) ९ ननु सहस्येऽपि लुका पूर्व विभक्तिरस्येवेति तामादाय भार्याशब्दस्यैकविभक्तित्वं सूत्रपादमत आह—लुकेत्यादि । (र. ना.) १० ननु परिनिष्ठितविभक्तयेति भावः । (र. ना.) ११ एकग्रहणसामर्थ्यरूपेत्यादिः । (र. ना.) १२ चित्रगुणाभिहितः ।

हन्तृविधानाद् इन्द्रे चशब्दस्य प्रयोगो न भवति । एवमि-
हापि देवदत्तादिपदानां न स्यात् ॥

(११८२ आक्षेपवाचक्यादिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वानभिहितत्वात्, सामान्या-
भिधाने हि विशेषानभिधानम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

न वा एष दोषः । किं कारणम् ? । अनभिहित-
त्वात् । चित्रगुणशब्देनानभिहितः सौम्य इति कृत्वा
ऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥ कथमनभिहितः, यदिदानी-
मेवोक्तम् ॥ पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभि-
हितत्वाद् इति ? । सामान्याभिधाने हि विशेषान-
भिधानम् । सामान्ये एवभिधीयमाने विशेषोऽनभि-
हितो भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनु-
प्रयोक्तव्यः । चित्रगुः कः ? । देवदत्त इति ॥

(प्रदीपः) सामान्याभिधाने हीति । चित्रगुशब्देन
तद्वन्मात्रमुच्यते न तु विशेषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अवेत्सिद्धं यदा सामान्ये वृत्तिः । यदा तु खलु
विशेषे वृत्तिः, तदा न सिध्यति—चित्रा गावो
देवदत्तस्येति चित्रगुर्देवदत्त इति ॥

(प्रदीपः) यदा सामान्य इति । चित्रा गावोऽखलेवं
विप्रदे कृतेऽन्यपदार्थसामान्यस्य बहुव्रीह्याभिधानाद्विशेषसा-
नुप्रयोगो भवतु, यदा विशिष्टेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः कियते
तदानुप्रयोगादिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तदापि सिद्धम् । कथम् ? । नैदमुभयं युगपत्सं-
भवति । वाक्यं समासश्च । यदा वाक्यम्, न तदा
समासः । यदा समासः, न तदा वाक्यम् । यदा
समासः, सामान्येन तदा वृत्तिः । तत्रावश्यं विशे-
षार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः—चित्रगुः कः ? , देव-
दत्त इति ॥

(प्रदीपः) नैदमुभयमिति । लौकिके प्रयोगे वृत्तिवा-
क्ययोर्युगपत् प्रयोगाभावात्, एकेनैवार्थस्य प्रत्यायितत्वादितर-
प्रयोगायोगात् ॥ यदा समास इति । शब्दस्यैवसामा-
न्यादन्यपदार्थसामान्यमेवाभिधातुं समर्थः समासो, न विशेष-
मिति प्रक्रियायामपि सामान्येन विप्रदः कार्य इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) वाक्यगुणपदं समासमवृत्तस्यैव गुणारूढ-
त्वमस्तीत्यत आह—लौकिके प्रयोगे इति । लोके सर्वेषां चित्र-
गुणपदस्यैव तस्य सामान्यशब्दत्वमिति सामान्येनैव विप्रदः
कार्य इति विशेषवाक्यं न बुद्धिसमिति यदा समासः, सामान्येन
तदा वृत्तिरिति भाष्यार्थ इति भाषः ॥

१ चित्रगुणसंज्ञितमिति । (र. ना.) २ विशेषवाक्यमस्तीत्यर्थः ।
तथा च वाक्यमनास्ययोग्यपदगुणपदमिति भावः । (र. ना.) ३ सर्वस्य सम-
वाक्यस्य पदार्थस्यैव तद्वत् इति बोधना । इदं च निवृत्त्यर्थं आपात् ।

(आक्षेपभाष्यम्)

सामान्यस्यैव तद्वन्नुप्रयोगो न प्राप्नोति—चित्रगुः
कः ? । चित्रगु तत्, चित्रगु किञ्चित्, चित्रगु
सर्वमिति ॥

(प्रदीपः) सामान्यस्यैव तद्वन्ति । सामान्यस्य समा-
सेनैवाभिधानात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत् । तत्र चित्र-
गुत्व्युक्ते संदेहः स्यात्—सर्वं वाऽविश्वं वेति ।
तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः—चि-
त्रगु तदिति ॥

(प्रदीपः) सामान्यमपीति । यथा विशेषो विशेषा-
न्तरस्य निवर्तकस्तद्वत्सामान्यमपि विशेषाणां निवर्तकं सद्विशेष
एवेत्यर्थः ॥ चित्रगुत्विति लिङ्गसर्वनामा नपुंसकेन निर्देशः
सामान्यवृत्तितानेव प्रकाशयितुं कृतः ॥ सर्वं वाविश्वं वै-
स्वत्राकारप्रत्ययः कृतः । अन्यथा पर्यायप्रयोगः स्यात् ॥ तत्रा-
वश्यमिति । चित्रगु सर्वमित्युक्ते न एकमेवेति विशेषावग-
तिर्भवतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) सद्विशेष एवेति । इतरनेदकत्वमेव विशेष-
पदमिति भावः ॥ अत्रिष्टमिलस्यासर्वमित्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथवा विभक्त्यर्थोभिधीयते । एतच्चात्र युक्तं
यद्विभक्त्यर्थोभिधीयते, तत्र हि सर्वपञ्चात्पदं
वर्तते अस्येति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । कृतपदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगा-
सिद्धिर्बोद्धिता परिहृता च । यदा तु विभक्त्यर्थः संज्ञादिर-
भिधीयते समासेन, तदा तद्वान्विनी विभक्त्यर्थोऽपि प्रथ-
ममभिहितमिति तद्वान्विनी शब्दोऽन्यद्वान्विनीचित्रगुः । यं पुन-
रन्यपदार्थे इत्युच्यमाने विभक्त्यर्थे एव शब्देन द्रव्याह—तत्र
हीति । यदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयत इति
विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमित्यर्थः ॥
सर्वपञ्चादिति । साध्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययेनापि पठो-
समासः ॥

(उद्ध्योतः) चित्रा गावो देवदत्तस्येति विप्रदेहि न देवदत्तः
समासशक्यः । किं तद्वि ? विभक्त्यर्थे एवेति भाष्ये पक्षान्तरमाह—
अथवा विभक्त्यर्थे इति । तद्व्याचष्टे—कृतमिति ॥ गृह्यत इति ।
स्वतंत्रः सन् समासशक्य इत्यर्थः ॥ प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्य-
यार्थ इति । स च संबन्धरूपः । सांसारिकविषयतानिरूपिता च
तत्सत्त्वे प्रकारतेति भावः ॥ अव्ययेनापीति । अन्यथा पूरणशु-
णेति निषेधः स्यादित्यर्थः ॥ अव्ययशब्देन कृदन्वयमेव गृह्यत इति
शुनत्सन्तरमप्युक्तं तत्रैव ज्ञेयेति दिक् ॥

यथापदार्थगुणम्, विभक्त्यर्थे हि प्रधानं पदार्थनिर्देश्यते इति रीतिः । (र. ना.)
३ अस्मैसादिपदेनेत्यर्थः । (र. ना.) ४ समसमानपदार्थनिष्ठेति शेषः । (र. ना.)
५ 'रहितेन' इति नौशुपी ।

(१३८३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ विभक्त्यर्थमिधाने द्रव्यस्य लिङ्ग-
संख्योपचारानुपपत्तिः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

विभक्त्यर्थमिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामुप-
चारोनुपपन्नः । बहुयवं बहुयवा । बहुयवः बहुयवौ
बहुयवा इति ॥अपर आह—विभक्त्यर्थमिधाने द्रव्यस्य लिङ्ग-
संख्योपचारानुपपत्तिः । विभक्त्यर्थमिधाने द्रव्यस्य
ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोनुपपन्नः ।
बहुयवं बहुयवा । बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति ॥कथं ह्यन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात् ॥
(प्रदीपः) अद्रव्यस्येति । अक्षरभूतस्य विभक्त्यर्थस्य
लिङ्गसंख्याभ्यां व्यवहारो नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ अपर इति ।
अकारप्रत्ययेषु व्याख्यानं नास्ति ॥(उद्द्योतः) लिङ्गसंख्याभ्यामिति । इदमुपपन्नं, चित्रगु-
देन दत्त इति सामानाधिकरण्यात् व्यवहारो न स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

(१३८४ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? यथा गुणवचनेषु ॥ कथं
गुणवचनेषु ? ॥ गुणवचनेषूक्तम्—गुणवचनानां
शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति । त-
द्यथा—शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाली शुक्लः कम्बलः ।
शुक्लौ कम्बलौ । शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ
द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यद्विज्ञं वचनं च
तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं
श्रितो भवति विभक्त्यर्थः तस्य यद्विज्ञं वचनं तत्स-
मासस्यापि भविष्यति ॥(प्रदीपः) आश्रयत इति । यदा पदव्यतिक्रमना-
ख्यानं तदा शुक्लो गुणोऽस्ति मनुष्यका सामान्यमात्रे पदं
संस्क्रियत इत्येकत्वनपुंसकत्वाश्रयेण पदप्रयोगे प्राप्ते विशेष-
णानां चाजातेरिति सूत्रेण गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवच-
नानि प्रतिपादितानि । वाक्यसंस्कारे तु न्यायसिद्धानि, आश्र-
यविशेषाभ्येयैश्च पदसंस्कारात् । तत्र यद्यपि चित्रगुणवन्देन
संवन्धोभिधीयते, तथाप्यनेदोपचारात् संवन्धमिधीयते, तत्र
द्विष्टत्वेपि संवन्धस्य प्रधानत्वात् स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्था-
प्यत इति तद्वत्ते लिङ्गसंख्ये भवतः, न तु यत्राश्रये ॥(उद्द्योतः) न्यायसिद्धानीति । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् ।
अन्यथा गुणवचनेष्वस्य वाचनिकतया समाससाककारपञ्चोक्तरीत्या१ यदित्यनेन द्रव्यान्वयि । (८. ना.) २ आश्रयतो लिङ्गवचनस्य लो-
भः । (८. ना.) ३ समासलेखादि । (८. ना.) ४ सादृश्यस्य भेदवदित-
त्यादिति भावः । (८. ना.) ५ स वचनम् । (८. ना.) ६ विभक्त्यर्थमाश्रयगुणवचनत्वाभावेन वचनाप्रवृत्तावसंगतिः । गुणवचनतो न तु यथा-
तथाशब्दावसंगतिः स्पष्टेव ॥ अनेदोपचारादिति । आश्रयानेदमाश्रय-
विभक्त्यर्थे एव चित्रगुणादिपदेऽप्युक्त इति भावः ॥ संवन्धमिधी-
यत इति । विज्ञेयत्वा आशीयते, चित्रगुदेन दत्त इत्यादावित्यर्थः ॥
ननु गवामपि संवन्धित्वाच्चतुर्लिङ्गसंख्ये किं न स्यात् तत्राह—तत्र
द्विष्टत्वेपीति । गवादिस्वसंनिर्मुक्तसंवन्धस्यैव बोधनेन स्वामिन
एवाश्रयत्वाच्चतुर्लिङ्गसंख्ये एव भवत इत्यर्थः । एवं च बहुव्रीहेः
सामान्यशब्दत्वमेवेति विशेषणानामनुप्रयोग आवश्यक इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि विभक्त्यर्थमिधीयते, कृत्स्नः पदार्थः
कथमभिहितो भवति सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्च ॥(प्रदीपः) यदि तर्हीति । यथा शुक्लशब्देन कदाचि-
द्गुण उच्यते, कदाचिद्गुणी, तथा चित्रगुणवन्देन केवलस्यापि
संवन्धस्याभिधानं प्राप्नोति, संवन्धन एव तु सर्वदेष्टव्यं, तत्र
सिध्यतीत्यर्थः ॥ कृत्स्न इत्युक्तं तदेव कार्त्तव्यं प्रतिपाद्यते—
सद्रव्य इति । द्रव्यशब्देन सर्ववैलक्षण्यं उच्यते ॥(उद्द्योतः) ननु बहुव्रीहेः संवन्धितत्वं लोचनेन यदि स-
र्हीति भाष्यानुत्थानमिहाशङ्क्याह—यथेति । एवं च कथमभि-
हित इति भाष्यस्य सर्वदेष्टादियौघः ॥ द्रव्यशब्देनेति । तदेव
दर्शितं भाष्ये सलिङ्ग इत्यादिना ॥

(समाधानभाष्यम्)

अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । इह “अनेकमन्यपदे”
इतीयता सिद्धम् । कथं पुनः पदे नाम कृत्तिः
स्यात् । पदे नाम शब्दः, शब्दो ह्येयः ? । शब्दे
ह्यसंभवादर्थे कार्यं निष्कास्यते । सोयमेवं सिद्धे सति
यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं, कृत्स्नः पदार्थो
यथामिधीयते सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्चेति ॥(प्रदीपः) अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि विभ-
क्त्यर्थस्यैव प्रधानस्य ग्रहणमभिमतं स्यात्, तदर्थग्रहणं न
कुर्याद्, अन्तरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैव कामादित्यर्थः ॥(उद्द्योतः) अर्थस्यैव कामादिति । स कार्यः आपान्यादि-
मन्त्रार्थ एव ग्रहीष्यत इति भावः । अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च संवन्धादिवि-
भक्त्यर्थे आश्रयामिन्न एव मुख्यत इति तत्त्वम् । एवं च पद्व्यादि-
शब्दविवरणेन गुणिवर पदार्थं न कदाचिदपि गुणपर इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थमिधीयते—लैङ्गाः
सांख्याश्च विधयो न सिध्यन्ति ॥(प्रदीपः) यदि तर्हीति । यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्य-
र्थस्याभिधानात् वृष्ट्यादयो न भवन्ति, एवं लिङ्गसंख्ययोरप्य-
भिधानात् तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति ॥(उद्द्योतः) यदितर्हीत्यादि भाष्यमेकदेशिनो, यद्यदिशब्दे-
नैव तदुपपत्तेः, पञ्चकस्य सर्वत्र प्रातिपदिकार्थत्वात् । न प्राप्नु-
वन्तीति । उक्तार्थानामनुप्रयोगादिति भावः ॥समासार्थेने चेत्तर्हि । (८. ना.) ७ लिङ्गसंख्याजन्यमित्यत्र सत्त्वम् । (८. ना.)
८ समासकया कृत्ति । (८. ना.) ९ एव समासः । (८. ना.) १० गुणि-
गुणवन्दौ संवन्धित्वपरत्वेति बोध्यम् । (८. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

उक्तं वा ॥ किमुक्तम् ? लैङ्गेषु तावदुक्तम् * सिद्धं तु रित्याः प्रातिपदिकविशेषणात्स्वार्थे टावाद्यम् ॥
सांख्येष्वप्युक्तम् ॥ किमुक्तम् ? कर्मादीनामनुक्त्या पक्षत्वादय इति कृत्वा सांख्या भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । रित्यां यत् प्रातिपदिकं पक्षे तन्मात्रं टावाद्यो भवन्तीत्यर्थः । ततश्च समासेनाभिहितेपि रित्यां योतवाद्यादयो भवन्तीति दोषाभावः ॥ कर्मादीनामिति । चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिनामिरित्यस्य कदाप्युक्तं ततः कर्मादिगतैकनम्रतिपादनात् पक्षनाभि भवन्ति चित्रगुरं पक्षं चित्रगुणा कृतमिति ॥

(उद्घोषः) कर्मादिगतैकमेव । इत्यादिनिरूपितकर्मादिनामिरिति प्रातिपदिकार्थगतत्वं इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति ? ॥

(प्रदीपः) प्रथमेति । समासेन संख्याया अभिधानात् ॥

(उद्घोषः) समासेनेति । प्रथमा हि प्रातिपदिकार्थगतसंख्यानामभिधानात् । तत्पदानुसृष्टमनभिहित इति तस्याप्यभिहितमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

समयाद्भवत्यिति ॥

(प्रदीपः) समयादिति । परस्मैति नियमार्थमारब्धं—न केवला प्रकृतिः प्रथोक्त्या, न च केवलः प्रत्यय इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि सामयिकी, न नियोगतः, अन्याः कस्माच्च भवन्ति ? ॥

(प्रदीपः) न नियोगत इति । नियमेन । प्रतिनियतैव यत् न भवति विभक्तिः ततः समयपरिपालनाय द्वितीयादयोपि प्राप्नुवन्ति नियमकारणाभावादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नियोगत इत्यस्यार्थं नियमेनेति । नियमाभावाद्युपपादयति—प्रतिनियतमेति । समयो हि सामान्यतो विभक्तिं बोधयति न प्रतिनियतां कान्तिदिति भावः ॥ यदीति । यत् इत्यर्थः । ततः प्रतिनियतैव समयाच्च भवति तद्वद्विषयमाभावादित्यर्थः ॥ द्वितीयादयोपीति । अर्थाभावेति निर्धमपरिपालनाय विभक्तिद्वयमर्थमेति नियमानागादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

कर्मादीनामभावात् ॥

(प्रदीपः) कर्मादीनामभावादिति । कर्मण्येव द्वितीयेत्येव कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तदभावे तासामभावः ॥

१ रित्येत्येत्यर्थः । (र. ना.) २ प्रातिपदिकार्थगतमंशत्वात् एवेत्यर्थः । (र. ना.) ३ परस्मैति नियमस्य 'न केवले'त्यादि गिहानादित्यर्थः । (र. ना.) ४ तर्हीत्यादि । अन्या इत्यस्यापि तथोक्त्यादि । नतिशयोक्त्यः प्रदीपस्य यत् इत्यर्थगतत्वं चित्यर्थः । प्रधानेति चेद् यदि च इत्यनेन 'यदि गृह्यविषययो'रिति गेद्वितीयेति च विवरणार्थकत्वात् एव दृष्टव्यम् । (र. ना.) ५ नियमपक्षे समयागादित्यर्थः । (र. ना.) ६ समयपरिपालनायेत्यर्थः । (र. ना.) ७ यत्पुनस्तु रित्यादित्यर्थः यदा रित्यां यत्पुनस्तु यत्पुनस्तु संकर इत्यर्थः । तथा च गेद्वितीयेति 'अथ पक्षिकर' पुंस्विषयनमप्यतिपादयोरिति ।
दि० ५४

(आक्षेपभाष्यम्)

पृष्ठी तर्हि प्राप्नोति ? ॥

(प्रदीपः) पृष्ठी तर्हीति । कर्मादीनामभावः शेषः स चात्रास्तीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

शेषलक्षणा पृष्ठी, अशेषत्वाच्च भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधायुपयोगाच्चास्ति शेषत्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) प्रातिपदिकेति । कर्मादिप्रातिपदिकार्थन्यतिरिक्तो हि शेष इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति—एकस्मिन्नपि द्विवचनवहुवचने प्राप्नुतः, द्वयोरप्येकवचनवहुवचने, बहुवचनप्येकवचनद्विवचने ? ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । समयाच्च प्रथमायामिष्यमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) व्यतिकरो व्यतीतः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अर्थत इति । यथान्यत्रैकत्वादिव्येकवचनादीनि दृष्टानि तथेवात्रापि भवन्ति । एवं हि समयश्च परिपालितो भवत्यर्थमाप्नुतः ॥

(उद्घोषः) अर्थाभावेति समयाद्भवत्येवमपि तदुक्तत्वात्ततो व्यवस्थासंगतत्वेत्याह—यथान्यत्रेति । विवरणमनलपेक्षया तुवादकविभक्त्याप्यव्यतिरिक्तमिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ चा संख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात्, संख्येयमविशेषितं स्यात् ॥

(प्रदीपः) अथ चेति । असंकरं प्रधानादिभ्यः प्रकरान्तरेण प्रतिपादयति ॥ यदा चित्रगुरित्येकत्वमिष्टः प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयिषितः तदा विभक्त्या विनासां न वाक्यत्वे प्रत्याययितुमिति प्रथमं वचनं विधेयम् । एवं द्विलब्धवहुत्वयोर्द्विवचनवहुवचनविधिः ॥ परप्रधानेति । संख्येयप्रधानेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अथवा संख्या नामेयमिति । इयं, यद्विशेष्येन प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयिषितः सा, परप्रधाना, इतरपरिच्छेदिकेव । तदेवाह—संख्येयमनया विशेष्यमिति । संख्येयं इयं प्रातिपदिकार्थो अनया संख्यया विशेष्यं परिच्छेद्यया बोधनीयम् । एवं च यावत्संख्यं संख्येयं तावत्सं-

'तीर्थं तोषण्यतिकरभवे' इति—एतदेव 'व्यतिकरमेव समुत्पिपत्त्यवस्था' इति कान्यमकाशेन च व्यतिकरपदस्य निमीयान्वयकत्वात् एव दृष्टव्यम् । किञ्च व्यतीत्यर्थकत्वे एकवचनस्य स्थाने द्विवचनं प्राप्नोति द्विवचनस्य च स्थाने एकवचनमिष्यादित्येवैवरीत्यमतीत्या 'एकस्मिन्नपि द्विवचनवहुवचने प्राप्नुतः' इति ग्रन्थसङ्गतः । अत एवात्रपदमेव प्रदीपे 'असंकरं प्रधानादिभ्यः प्रकरान्तरेण प्रतिपादयतीति' वक्ष्यते । उद्घोषेऽपि 'असंकरेणेत्यर्थः' इति वक्ष्यमाणं संगच्छते । (र. ना.) ८ प्रातिपदिकार्थस्य संख्यानामन्यविधिरित्यादिति शेषः । (र. ना.)

स्याप्रतिपादिका विभक्तिरुचिता । विभक्तिमन्तरा तस्या अप्रतिपत्तिरिति भावः ॥ यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति । असंकरेणेत्यर्थः । तदाह—यदा चित्रगुरिति । द्वाविलादौ यथानुवादकं वचनं नियमेन तथान्नापीति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा चक्षुष्येतद् वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्—
उक्तेष्वप्येकत्वादेषु प्रथमा यथा स्यात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अथवा चक्षुष्यतीति । एवं चोक्तेषु तेष्वसंकरेणैव सेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि पृष्ठी प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? । व्यभिचरत्येव ह्ययं समासो लिङ्गसंख्ये, पष्ठर्थं पुनर्न व्यभिचरति ? ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । पष्ठर्थस्यात्र भावात् ॥ व्यभिचरतीति । लिङ्गान्तरसंख्यान्तरयोगेऽन्यलिङ्गसंख्यापरित्यागात् ॥

(उद्घोतः) पष्ठर्थस्येति । अयं भावः—प्रथमायाः सम्भित्याहृतप्रातिपदिकस्य चित्रगोरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपज्ञा-
र्थबोधनसामर्थ्येप्यतथाभूतसंवन्धबोधे सामर्थ्यं नेति तद्वोधाय सम्बन्धस्योक्तत्वेप्यनुवादिना पष्ठर्थेव स्यात् प्रथमा प्रातिपदिकार्थमात्राभावादिति ॥ लिङ्गान्तरेति । एवं च पष्ठर्थस्य चित्रगुरित्वेव रूपे बहुव्रीह्यावगम्यभिचरितत्वेन नियमेन पष्ठर्थेव प्राप्नोतीत्यर्थे इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अभिहितः सोऽर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः । तत्र प्रातिपदिकार्थं प्रथमेति प्रथमा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अभिहित इति । संवन्धस्य प्रातिपदिकार्थरूपत्वात् पष्ठर्थ्यता नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति ॥ तत्र चाभिहितत्वं हेतुः । एवं च प्रातिपदिकार्थत्वात्तद्वेधिका प्रथमेति भावः । एतद् ध्वनयितुमेवाभिहितः सोऽर्थ इत्युक्तम् । तेन च पष्ठप्रमा-
तिव्रीजमप्युक्तम्, अनभिहिते शेष एव पृष्ठीविधानात् । अत एव षट्शब्दात् पृष्ठी । अन्यथा तत्रापि षट्त्वसंवन्धस्य नियमेन भाना-
त्पृष्ठी स्यात् ॥ अन्तर्भूत इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तदाश्रयत्वं वा प्रतिपन्न इत्यर्थः ॥ ननु पष्ठया एवापत्तिः कथं, प्राप्नोदक इत्यादौ द्वितीयादीनामप्यापत्तेरिति चेन्न । तेषु प्राप्नोदकमैलेव बोधस्तत्र विशेष्ये तत्तिरूपकत्ववापेन विशेषणमादाय पर्यवसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वोदेरवोपेन तदप्राप्तेः । पष्ठपर्थस्य तु पृष्ठीप्रयोज-
कैरूपेणैव भानमित्याशयात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—चित्रगोर्देवदत्तस्येति ॥

(प्रदीपः) सर्व एवात्र संवन्धोऽन्तर्भूतत्वात् प्रातिपदिकार्थतां गत इति मत्ता वृत्तिरिति—न तर्हीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य पृष्ठी ॥

१ अभिहित इति कथनेनेत्यर्थः । (८. ना.) २ क्रियाजनकत्वविभक्तिवाच्यतावच्छेदकौदूतगुणमिदं चैतद्व्यवसमानाधिकरणकर्मत्वोदेरित्यर्थः । (८. ना.) ३ प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयापत्तिरित्युक्तत्वरूपेणैव रूपेणेत्यर्थः । (८. ना.)

(प्रदीपः) भवति बाह्यमिति
यः संवन्धः स एव समासेन्तर्भूतो न तु

(परिगणनाधिकरणम्)

(भाष्यम्) परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(१३८५ परिगणनवार्तिकम् ॥

॥ * ॥ बहुव्रीहिः समा
णानाम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

समानाधिकरणानां बहुव्रीहिवर्चकव्यः
जनम् ? । व्यधिकरणानां मा भूदिति ।
मस्येति ॥

(प्रदीपः) बहुव्रीहिरिति । भाष्यकारेण त्रिक
ह्यत इत्ययमर्थः साधितः । वार्तिककारेण तु वचनेन

(उद्घोतः) वचनेनेति । समानाधिकरणानां
प्रथमार्थे इति वचनाभ्यां त्रिकतः शेषपक्षोयोर्थः
इत्यर्थः । शेषग्रहणं तु पदतोर्धतो वा शेषबोधकं स्यात् ।
भावो दोषश्चेति वार्तिकतात्पर्यम् ॥

(१३८६ परिगणनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अव्ययानां च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अव्ययानां च बहुव्रीहिवर्चकव्यः । उच्चैर्मुखमस्य
उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः ॥

(प्रदीपः) उच्चैर्मुख इति । उच्चैःशब्दस्याधिकरण
धानत्वाद्द्वैयधिकरणमिति वचनम् ॥

(१३८७ परिगणनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ सप्तस्युपमानपूर्व[पद]स्योत्तर-
पदलोपश्च ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिवर्चकव्यः,
उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः ॥ कण्ठेस्यः कालोस्य
कण्ठेकालः । उद्गुमुखसिख सुखमस्य उद्गुमुखः ।
खरमुखः ॥

(प्रदीपः) कण्ठेस्य इति । सुपिस्थ इति कः । अमूर्धमस्तकादित्यल्लुक् । समासेन सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपा-
र्थम् ॥ उद्गुमुखसिखेति । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यप-
देशाद् उद्गुस्योपमानवेति उपमानपूर्वे उद्गुमुखशब्दः, उपमा-
नोपमेयवृत्तित्वात् पदयोर्वैयधिकरण्यमनेति वचनमुत्तरपदलो-
पार्थं च ॥

(उद्घोतः) अमूर्धेति । स्थेच भाषायामिति तु अनन्तर-
स्येति न्यायेन तत्पुरुषे कृतीत्यस्यैव वाचकमिति भावः ॥ उत्तर-

४ सुखावयवसमुदायरूपस्योद्गुस्य स्वावयवसुखगतसाधारणधर्मेण तद्वत्तया
व्यपदेशाद् उपमानवेति योजना । (८. ना.) ५ उद्गुस्योद्गुखपदयो-
रित्यर्थः । (८. ना.)

यावत् । एवमेति ह्यतो यवानां बुध्विष्यतेजसां सेतवे निवृत्तं शब्दमयोगः । तावत्तदेवतायोगैकैकं निवृत्तं निवृत्तं करणीयं । तथा च ह्यृष्टं घातौर्गोष्ठानां सेतवे निवृत्तिपक्षमव्युत् । (र. ना.) १ पदानामित्यर्थः । (र. ना.) २ कर्मवचनेना-
ग्रयमाणां, कर्मवचनेनापि, इति वचनात्प्राप्तमित्यर्थः । (र. ना.) ८ वचन-
अयोजनमित्यर्थः । (र. ना.) ९ संलघ्याब्धयेत्यादिरूपे युष्टिविधायके समस्त-
विधायके श्रुते वत्समागामं मन्त्रते तस्य वचनायै एवं कृत्वा उपपन्नो न्यस्तो-
त्तरः । (र. ना.)

(उद्द्योतः) तथाचोत्तरस्येति वाच्यं केनचित्संख्ययेति यथाभिप्रायतया व्याख्यातं तद्विनाशति—भाष्ये—केचिदिति । अत्र प्रथमान्तर्गत्यापदे समानाधिकरणानाभिप्रायवति व्यर्थं स्यात् । द्वौ वा त्रयो वेत्यादावेकमेव समुदाये द्वित्रितयनिकल्पप्रती-
तेयंभाकथंचित्सत्त्वात् । एवं द्विदशा इत्यत्राप्युक्तम् । अत्र पक्षे उत्तरस्य योगस्य यद्वचनं करणं तस्यार्थः कल्पमुपपन्नमित्युक्तार्थः ॥

(सिद्धान्तिसमत्वान्तरभाष्यम्)

अपर आहुः—‘यद्वातिके’ इति ॥

(१३९४ व्याख्येयवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ कर्मवचनेनाप्रथमायाः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिवैकव्यः । ऊढो रथो येन ऊढरथोऽनद्वान् । उपहतः पशू रुद्राय उपहतपशू रुद्रः । उद्धृत ओदनः स्थाव्याः उद्धृ-
तौदना स्थाली ॥

(प्रदीपः) व्याख्यानान्तरमाह—अपर इति ॥ कर्मव-
चनेनाप्रथमाया इति । प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वत्रान्यप-
दार्थं कर्मवाचिना समासो भवतीत्यर्थः । इदं वार्तिकमेवमु-
पपद्यते, यदि मत्वर्थं बहुव्रीहिर्भवति । अन्यथैतद्वचनं
स्यात् । आद्यमेव नु युक्तं व्याख्यानम् । नहि वार्तिककारः स्व-
चनमेव ज्ञापकवचनोपन्यस्यति ॥ ऊढरथ इति । रथशब्दः
कर्मवचनः, ऊढशब्देन सामानाधिकरण्यात् ॥

(उद्द्योतः) कस्य कर्मवचनमावश्यकत्वमभियेयं स्वय-
माह—यद्वातिके इति । तदेव दर्शयति—कर्मवचनेनेति ।
कर्मवचनेनेत्यस्यार्थः—प्रथमाभिप्रायमिदमेतत् कर्मवचनेन श-
ब्देन प्रत्याख्येयं कर्मवचनस्य समास इति, तेन व्यधिकरणे न
दोषः । अन्यथा, मत्वर्थं इत्यस्याभावे ॥ अवक्तव्यमिति । सूत्रेण
सिद्धेरिति भावः । आद्यमेव स्थित्यादिरुपन्यस्यतीत्यन्तः शेष-
ग्रन्थस्तु चिन्तः । अस्मान्त्वार्तिककारीपत्वात्, लुप्तारुपात्तेषु
च वचनप्रामाण्यादिति समर्थवत्प्रसवार्तिकस्य वार्तिकवच-
नप्रामाण्यादिति भाष्ये व्याख्यानमाह । एवं च सर्वथा ‘पञ्चभि-
र्भुक्तवन्तोऽस्यैव समासवारणायानभिधानस्यावश्यकतया पञ्चभि-
र्भुक्तमस्य वृष्टे देवे गतस्तत्र गतं वदयेत्यादिबन्धनमिधानमाधिल
वार्तिकानां शेषग्रहणस्य च प्रत्याख्यानमेव युक्तमिति भाष्याशयः ।
अव्ययानां चेत्यपि न कार्यम्, ऊढरथोदीनां वृत्तिविषये अकिमप्र-
धानत्वाद्गीकारेण सूत्रेण सिद्धेः । अन्यान्यप्यनिर्वाणोऽनभिधानमा-
धिल प्रत्याख्येयानीति दिक्षु ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते, अथ कर्तृवचनेन
कथम्—प्राप्तमुदकं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः । आगता
अतिथयो ग्राममागतातिथिग्रामः ? ॥

१ यद्वातिके पश्यते ‘कर्मवचनेनाप्रथमाया इति कर्तृवचनेनापीति च, तस्य
वचनार्थं यत् कृतोपपन्नो भवतीति योजना । वार्तिके इति निर्वाचने समीची ।
प्राप्तमिदमेवैकवचनम् । निदोऽस्यादिति वत् । (र. ना.) २ अर्थे इति
शेषः । (र. ना.) ३ अपावर्धे इति शेषः । (र. ना.) ४ अल, संख्या-
व्याख्यानस्येति सूत्रस्य, कर्मवचनमित्यलं कथं संपादनद्वारेणादि । (र. ना.)

(१३९५ वार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ कर्तृवचनेनापि ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

कर्तृवचनेनापीति चकव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अप्रथमाया इति किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

वृष्टे देवे गतः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ ‘अप्रथमायाः’ इत्युच्यमाने इह कस्माच्च
भवति—वृष्टे देवे गतं पश्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

वहिरक्षा अत्राप्रथमा ॥

(प्रदीपः) वहिरक्षेति । वर्तिपदार्थनिमित्तान्तरात्, वा-
ग्वर्पदार्थपेक्षा तु वहिरक्षेति न गृह्यते, अतिद्वयवदित्यर्थः ॥

(१३९६ समासाक्षेपवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

(इष्टानुपपत्तिपरिहाराधिकरणम्)

॥ * ॥ सुवधिकारेऽस्तिक्षीरादि-
वचनम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

सुवधिकारेऽस्तिक्षीरेत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
अस्तिक्षीरा घ्राण्यणी ॥

(उद्द्योतः) अस्तीति तिङन्तमेवेति गत्वा भाष्ये सुवधि-
कार इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तच्चर्हि चकव्यम् ? ॥

(१३९७ समाधानवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ नवाऽव्ययत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नवा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? ।

अव्ययत्वात् । अव्ययमेपोऽस्तिशब्दः । नैपोऽस्तेर्लट् ।
कथमव्ययत्वम् ? । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाच्च
निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा । निपातोऽव्यय-
मित्यव्ययसंज्ञा ॥

(प्रदीपः) उपसर्गविभक्तीति । स्वरदिक्प्रतिशब्द-
पाठभनपेक्षैतदुक्तम् ॥

(उद्द्योतः) अनपेक्षयेति । सोऽप्रामाणिक इति तत्त्वम् ।
यत् न तस्यासिङन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेन सुबन्तत्वमिति सूत्रेणैव
सिद्धमिति भावः ॥

(किमल्लचारिशब्दार्थधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किंसमल्लचारीति कोयं समासः ? ॥

५ पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति पाठः दोषवो नाति । पूर्वत्र दृष्टम् । (र. ना.)
६ व्यधिकारेऽपीति शेषः । (र. ना.) ७ समासवदकपदार्थनिमित्ता समास-
संज्ञाऽन्तरहेत्यर्थः । (र. ना.) ८ समासवहिरुत्पन्नपदव्यादिप्रियापदार्था-
पेक्षेत्यर्थः । (र. ना.)

(समाधानभाष्यम्)

पटुनीहिनित्याह ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कोऽन्य विग्रहः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

तेः सप्तान्तराणिोऽप्येति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यते । न अन्य-
स्पृष्टेनान्यदाख्येयम् ॥

(प्रदीपः) प्रतिवचनमिति । वृत्तिपदार्था बहुलसं-
ख्यायुक्ताः प्रजास्यतश्चैकसंख्यायुक्तेनान्यपदार्थविशेषणेन प्र-
तिवचनं नोपपन्न इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अन्यपदार्थविशेषणेनेति । अन्यपदार्था विशेष-
णः । विशेषणान्तराणां सादृश्येन कठ इति शब्देनोत्तरं नोप-
पद्यते इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते—कैषां सम्राजचारी
किंसम्राजचारीति ॥

(प्रदीपः) इदमनामन्त्रापनाय दिगन्तराणि निराकर्तुमुप-
न्यासि—एवं तर्ह्येति ॥

(उद्घोषः) दिगन्तराणि । प्रकारान्तराणि ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रतिवचनं चैवं नोपपद्यते । स्वरे च दोषो
भवति—किंसम्राजचारीत्येवं स्वरः प्रसज्येत, किंस-
म्राजचारीति चेप्यते ॥

(प्रदीपः) प्रतिवचनमिति । कठानामिति प्रतिवचनेन
भाष्यं न तु कठ इत्यनेनेत्यर्थः ॥ स्वर इति । अन्तोदात्तः
स्याद्, आगुदात्तश्चेत्यत इत्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते—कः सम्राजचारी
किंसम्राजचारीति ॥

(प्रदीपः) कः सम्राजचारीति । शुष्पेति समासं
मन्यते । विशेषणविशेष्यभावभावानु विशेषणसमासो नास्ति ॥

(उद्घोषः) विशेषणविशेष्यभावभावानु विधिविधिमिति । परिच्छेदप-
रिच्छेदकभावो विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः ॥ बहुतो विषयता-
विशेष्यत्वरूपमेव तत्र तद्विधिमिति तेनापि समास इति चिन्त्यम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अचेत्प्रतिवचनमुपपन्नम् । स्वरे तु दोषो भवति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते—कः सम्राजचारी
तच्च किंसम्राजचारी त्वमिति ॥

(प्रदीपः) कः सम्राजचारी तवेति । एकस्मिन्पृष्ठे
एकवचनेन प्रतिवचनमुपपद्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ वा पुनरुक्तव्यमेव विग्रहः—कै सम्राजचा-
रिणोऽप्येति ॥

(प्रदीपः) अत्रापि पक्षे कठ इति प्रतिवचनं व्यधिकरणं
प्राप्नोति । अहं कठ इति सामानाधिकरण्यं दृश्यत इति विशेषा
भाव मत्याह—अथवेति ॥

(उद्घोषः) व्यधिकरणं प्राप्नोतीति । प्रविषयेणेति
शेषः ॥ तत्र हेतुमाह—अहं कठ इति । यतोऽस्मिन्नेन सामा-
नाधिकरण्यमतत्वेन व्यधिकरणमित्यर्थः ॥ विशेषाभावमिति ।
प्रतिवचनानुपपत्तिपरिहाररूपस्य विशेषस्याभावमित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यत
इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । अश्रीकरवाणिन्यायेन भविष्यति ।
तद्यथा—कश्चित्कंचिदाह—अश्रीकरवाणीति । स
आह—कुर्विति । कर्तव्यंनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भ-
वति ॥ अपर आह—अश्री करिष्य इति । क्रियता-
मिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातो भवति । यथैव
स्ववपि—कै सम्राजचारिणोऽप्येति ? । 'कठाः' इत्युक्ते
संबन्धादेतद्वन्त्यते—'नूनमयमपि कठाः' इति । एवं
'कठ' इत्युक्ते संबन्धादेतद्वन्त्यते—'नूनं तेषां कठाः'
इति । न खल्वपि ते समासेन शक्याः प्रतिनिर्दे-
ष्टुम् । उपसर्जनं हि ते भवन्ति ॥

(प्रदीपः) अश्रीकरवाणिन्यायेनेति । श्रौतः करः
वाणीति यद्वाक्यं तदनुकरणेनैव ॥ कर्मापीति । गक्रीक-
त्वात् करोति क्रियायाः ॥ एवं कठ इति । न कठ-
त्वेन विना तस्य कठत्वोपपत्तिः । तथा हि—यानां ब्रह्मणि
गतचारी सम्राजचारी कथ्यते । ततश्च तर्ह्येकरवाण्ययना-
पेक्षं सम्राजचारित्वम् ॥ न खल्वपीति । वृत्तिपदार्थानामु-
पसर्जनत्वात्तदुपलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् किंसम्रा-
जचारीत्वेन समासेन तेषामभिधानाभावात् कठा इति बहुवच-
नान्तं प्रतिवचनं न कदाचिद्भवतीत्यर्थः । यदा तु कै सम्राज-
चारिणोऽप्येति वाक्येन प्रश्नः क्रियते, न तु समासेन, तदा कठा
इत्येव प्रतिवचनम् ॥

(उद्घोषः) अनुकरणमिति । एवं च तद्विषयो न्याय इति
मध्यमपदलोपी समासः ॥ यत्तु अनुकरणस्य गतिस्वात्समास इति ।
तत्र कृष्णविषयो यत्र सैव वृत्तेः ॥ नाप्ये—अश्री करवाणील-
स्यामी इति करवाणीत्यर्थः ॥ कर्तव्यंनुज्ञात इति । कुत्र इत्यत्र
कर्तरिणोद् । एवं च तात्पर्यतः प्रधानस्य बहुवचानुशा भवति इति
भावः ॥ कर्मापीति । कर्मकारकमित्यर्थः । तदाह—सकर्मकत्वा-

१ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रतिपत्त्येवमित्यर्थः । (१. गा.)
२ बहुव्रीहिसमासे इत्यर्थः । (१. गा.) ३ कः सम्राजचारी तवेति पक्षे इत्यर्थः ।

(१. गा.) ४ वेदे इत्यर्थः । (१. गा.) ५ अनुकरणस्य गतिस्वात्समास-
वृत्तेः इत्यर्थः । (१. गा.)

दिति । इष्टान्तरमन्या—मान्ये—यथैव स्वत्वपीति ॥
दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति ॥ नहि तेषामिति । कठ इत्यस्य
कठशास्त्राख्येतेषां दिति भावः ॥ चरणं शाखा । तथा च तस्य
प्रत्यक्षार्थमिदमुत्तरमिति बोध्यम् ॥ नन्वसमासेन प्रत्यक्ष इव समासेन
प्रत्यक्षे बहुवचनान्तमुत्तरं कुतो नेत्यत आह—मान्ये—न स्वत्व-
पीति । समसचारिणः समासेन प्रतिनिर्दिष्टं प्राधान्येन बोधयितु-
मशक्यं अतः समासेन प्रत्यक्षे कठ इत्युत्तरमित्यर्थः । प्रत्यक्षान्ये
परम्परान्तं तद्विषयं यथाकथञ्चिद्विशिष्टानि वर्तकमुत्तरमिति व्याख्येयम् ॥
तदाह—वर्तिपदेति ॥

(अर्धतृतीयादिशब्दार्थाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथार्धतृतीया इति कोर्यं समासः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

बहुव्रीहिरित्याह ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कोऽस्य विग्रहः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अर्धं तृतीयमेपासिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः समासार्थः । समासार्थो नोपपद्यते । अन्य-
पदार्थो हि नाम स भवति, तेषां पदानां समास-
स्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थोऽन्यपदार्थः ? ॥

(प्रदीपः) कः समासार्थ इति । वर्तिपदार्थव्यतिरि-
क्तान्यपदार्थेन भाष्यम् । इह च बहुलान्यथानुपपत्त्या क्रि-
यायां च वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावोऽन्यपदार्थो नोपपद्यते ॥

(उद्योतः) कः समासार्थ इति भाष्यं न कोपीत्यभि-
प्रायेण भगवान्निवृणोति—समासार्थो नोपपद्यते इति ॥ वर्ति-
पदार्थस्याप्यन्तर्भावोऽन्यपदार्थो नोपपद्यते इति । बहुलान्यथानुपपत्त्या क्रियायां वर्ति-
पदार्थस्याप्यन्तर्भावोऽन्यपदार्थो नोपपद्यते इति । अन्यपदार्थश्चाप्यन्यपदार्थेन बोधः न
हु स्वपदसापीत्यर्थ इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते—अर्धं तृतीयमन-
योरिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि कः पष्ठार्थः । पष्ठार्थो नोपपद्यते । किं
हि तयोरेवं भवति ? ॥

(प्रदीपः) किं हि तयोरिति । तृतीयस्य हि तदर्थ-
मिति द्वाभ्यां तस्यावयवावयविभावलक्षणः संबन्धो नास्ति,
स्वस्वामिसंबन्धे त्वात्रानभिधानाद् बहुव्रीहिर्न भवति । समास-
स्यानुपपत्तिर्नोदनाद् मूलाभावाद् द्विवचनप्रसङ्गो न चोदितः ॥

(उद्योतः) अत्र अर्धतृतीया इत्यत्र ॥ द्विवचनं स्वादिति
कुतो नोक्तमत आह—समासस्येति ॥

१ अर्धं हि तयोरेवं किं भवतीति बोधना । (८. ना.) २ बहुव्रीहिः । (८. ना.)
३ अनेति मने । (८. ना.) ४ तस्यैव उच्यते । यथाचैव तस्यादित्याहम् वा ।

(प्रथमोक्तविग्रहानुपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः—अर्धं तृतीयमेपा-
सिति ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—‘समासार्थो नोपपद्यते’ इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । अवयवेन विग्रहः । समुदायः समा-
सार्थः ॥

(प्रदीपः) अवयवेनेति । अर्धस्य द्वयोश्च यः समुदायः
स समासार्थः । समुदायावयवानां च कदाचिद्भेदविवक्षा कदा-
चिद्भेदविवक्षा । यथा—ब्राह्मणानां संघः । संघीभवन्ति ब्रा-
ह्मणा इति ॥

(उद्योतः) अवयवेन विग्रह इति । अवयवार्थेन भाष्य-
मित्यर्थः । वर्तिपदार्थोऽवयव इति भाष्यम् ॥ नन्वर्धस्य द्वयोश्चेलानुप-
पन्नं, समुदायस्यावयवानतिरिक्ततया अर्धं द्वयं च समुदाय इत्येवो-
चितम्, अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति चाप्युक्त-
मत आह—समुदायावयवानां चेति । समुदायश्चावयवपदस्यैवार्थो
न तु समसमानपदस्य । स चावयवेभ्यो भिन्नोऽन्यपदार्थः,
अवयवगतपदस्य च तत्राप्येव बहुवचनमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः,
‘असिद्धितीयोऽनुससार पाण्डवम्’
‘संकर्षणद्वितीयस्य चर्लं कृष्णस्य वर्धताम्’
इति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्रामोति ॥

(प्रदीपः) असिद्धितीय इति । द्वयोः पूर्णो द्वितीयः ।
स च व्यात्मकस्य समुदायस्यावयवो भवतीति तदवयवस्य
समुदायस्य समासेनाभिधानाद् द्विवचनप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) द्विवचनप्रसङ्ग इति । उद्योतपदस्येदं समु-
दायस्य समासार्थत्वात् । तत्र बहुवचनमिवात्रापि द्विवचनं स्वा-
दिति भावः ॥

(पञ्चाधोक्तविग्रहानुपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः—अर्धं तृतीयमनयो-
रिति ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—पष्ठार्थो नोपपद्यते इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह ‘देव-
दत्तस्य ज्ञाता’ इति कः पष्ठार्थ इति ? । तत्रैतत्स्यात्—
एकस्मात्प्राहुर्भाव इति । एतच्च वार्तम् । तद्यथा—
‘सार्थिकानामेकप्रतिश्रये उपितानां प्रातस्तथाय प्र-
तिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परमभिसंबन्धो भवति ।

एकप्रतिश्रये, एकसिद्धिस्थिते इत्यर्थः । (८. ना.)

एवंजातीयकं ज्ञातृत्वं नाम ॥ अत्र चेच्छ्रुतः पष्ठयथां दृश्यते, एतापि युक्तो दृश्यताम् ॥

(प्रदीपः) अथेति । नञ्प्रत्ययस्वामिभावादिः संबन्धो-
लीति भावः । एतच्च चार्तमिति । असारवाची चार्त-
मिति । अ-सिद्धिभावेन पुत्रयोजन्यजनकभावः संबन्धो न
तु परस्परविरोधः ॥ अत्र चेदिति । परस्परविरोधभा-
वेति यदि समानोदरसामित्यमात्रेण काल्पनिकः संबन्धस्तदा-
र्थस्य साध्याभिप्रेक्ष्यतायस्थानादिनिमित्तः संबन्धो युक्त इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) स्वस्वामीति । साक्षात्संबन्धोपलक्षणम् । कवि-
प्रादेशस्य लक्षणावस्थानादाह—असारेति । अनेकार्थोऽय-
मिति भावः ॥ अवस्थानादिनिमित्तं इति । सर्वत्र संबन्धस्य कि-
यात्तरमानुषंगित्वमिति उक्तं प्राप्तिः । काल्पनिकोऽवयवविभावो
यत्रादौर्भावः इति भावः । यत्रा समन्वयेन सम्बन्धोऽसंग्र-
हितत्वात् । अतः प्रत्ययः पुरस्स भेदमिति बतपरीप्रयोगनिमित्त-
मिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एह तर्हि अर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते अर्ध-
स्थानयनं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एह तर्ह्येति । अर्धं तृतीयमनयोरिति द्वयो-
रेव समागमोत्पत्त्यानयनं स्याद् नार्थस्येति ॥

(उद्घोषः) नार्थमिति । एवं च द्विवचनप्रसङ्गो नोदित-
इति नोद्यम् ॥

(प्रधानप्रोक्तविग्रहाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः—अर्धं तृतीयमेपा-
मिति ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—

'असिद्धितीयोऽससार पाण्डवम्'

'संस्पर्णद्वितीयस्य बलं क्षणस्य वर्द्धताम्'

इति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । अयं तीयान्तः शब्दोऽस्त्येव पूरणे
यतते । अस्ति सहायवाची । तद्यः सहायवाची
तस्येदं ग्रहणम्—'असिद्धितीयः' असिद्धाद्य इति
गम्यते ॥

(प्रदीपः) अस्ति सहायवाचीति । अव्युत्पन्न एवे-
त्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अस्ति सहायेति । एवं चैकस्यैवान्य-
पदार्थस्य न तु व्यवयसमुदायस्येति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि—अर्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्रा-

प्नोति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । यथा—
शतं यूथं वनमिति ॥

(पश्चात्प्रोक्तविग्रहाभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः—अर्धं तृतीयमनयोरिति ॥
(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—अर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते
अर्धस्थानयनं न प्राप्नोतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्वृणसंविज्ञान-
मपि । तद्यथा—शुक्रवाससमानय लोहितोष्णीपा
कृत्विजः प्रचरन्तीति तद्वृण आनीयते तद्वृणाश्च
प्रचरन्ति ॥

(प्रदीपः) भवति बहुव्रीह्यामिति । उपलक्षणाथस-
हितयोर्द्वयोरनयनं भविष्यतीत्यर्थः । संयोगसमवायलक्षणे
संबन्धे यदा बहुव्रीहिर्यदा तद्वृणसंविज्ञानं भवति, शुक्रवासा
सम्बन्धे इति । स्वस्वामिभावादिके तु संबन्धे बहुव्रीहौ तद्वृण-
संविज्ञानाभावो यथा चित्रगुरिति संक्षेपेण विषयभागः ॥

(उद्घोषः) संयोगसमवायेति । एवं च प्रकृते तद्वृणसं-
विज्ञानस्य बहुवृणस्यत्वोद्दिष्टोष्णीपमानय इत्यादौ उपलक्षणाथ-
साहित्यप्रयुक्तवचनादेशेन द्विवचनप्रसङ्गाद् दुष्टेयं पक्ष इति भावः ॥

(प्रधानप्रोक्तविग्रहाभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्त्ययमेव विग्रहः—अर्धं तृतीय-
मेपामिति ॥

(प्रदीपः) द्विवचनप्रसङ्गाद् दुष्टेयं पक्ष इति गवाह—
अथ वेति ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—एकवचनं प्राप्नोतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । संख्या नामेयं परमधानाः । संख्येय-
मनया विशेष्यम् । यदि चात्रैकवचनं स्यात्
संख्येयमविशेषितं स्यात् ॥

(प्रदीपः) संख्या नामेयमिति । अयमर्थः—अर्धं
तृतीयमेपामिति बहुत्वसंख्याविशिष्टोऽन्यपदार्थो नाक्य उपात्त
इति तथाभूतस्यैव समारो वाचक इति अवश्यप्रत्याख्यं बहुत्वम् ।
यथा च वृक्षा इति बहुत्वसंख्यायुक्तः समुदायः प्रतीयते धव-
खदिरपलाशा इति च, तथार्धतृतीया इत्यपीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अयमर्थ इति । प्राग्गत्यापात पदकाम्याह-
रार्थः । एवं च विग्रह उक्तवचनमेव समुदायस्य अन्यपदार्थ-
त्वाच्चाहृद्य एव समासश्चय इति तत्प्रत्यायनाय बहुवचनमेवेति
तात्पर्यम् ॥

१ किंवातारकमावायमादित्यादिः । (र. ना.) २ नोदित इत्यर्थः । (र. ना.)
३ अयं तीयान्तः शब्दो पूरणे यतते इत्येतेति नोनना । पूर्ववाक्यार्थस्यैकविधा-
कर्मण्यम् । (र. ना.) ४ उपलक्षणमयमत्र व्याकर्मण्यम् । तेनायमपदार्थो
विशेषणीभूतो योऽर्धोऽन्यतृतीयस्योऽर्थस्यैकविधितयोर्द्वयोर्द्विवचनो
अन्यपदार्थतृतीयवचनसंस्थानयनकिंवात्यविशेषणयो न स्थिति नोद्यम् ।

(र. ना.) ५ द्वयोर्द्विवचनस्य एह संयोगसमवाययोर्वैकल्यस्येति स्यादिति ।
(र. ना.) ६ अनाद्युपलक्षणपदं पूर्ववद् व्याख्येयम् । (र. ना.) ७ किञ्च
अन्यपदार्थमनुक्तवचनद्वयमेवावेति भावः । (र. ना.) ८ अर्धं तृतीय-
मनयोरिति विग्रहे अर्धतृतीया आनीयन्तामित्येति स्यादिति । (र. ना.)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह तर्ह्यर्धतृतीया द्रोणा इत्यर्थे द्रोणशब्दः समुदाये प्रवृत्तः अवयवे नोपपद्यते ॥

(प्रदीपः) इह तर्हीति । अर्थस्य द्वयोश्च द्रोणयोः समुदायः स समासार्थस्तत्रार्थस्य द्रोणत्वाभावाद् द्रोणा इति नोपपद्यत इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा—पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैलं भुक्तं, घृतं भुक्तं, शुक्लो नीलः कपिल इति । एवमर्थे समुदाये द्रोणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते ॥

(प्रदीपः) नैप दोष इति । अर्थेपि द्रोणलोपनाराद् द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणौ अर्धोऽर्धकं च तदा कर्तव्यमर्धतृतीया द्रोणा इति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कर्तव्यमर्धतृतीया इति । प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । समुदायेषु वृत्ताः शब्दाः केव्यवयवेषु वर्तन्ते, योवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति । कंच समुदायं न भिन्नरतिः । अर्धद्रोणो द्रोणम् । अर्धोऽर्धकं पुनर्व्यभिचरति ॥ अनेक ॥ २४ ॥

—(प्रदीपः) न कर्तव्यमिति । स्वावयव एव समुदायरूपोपचारे नान्यधीये अवयव इत्यर्थः ॥ अर्धद्रोणो द्रोणमिति । द्रोणेन विनाऽस्याभावादित्यर्थः ॥ अर्धोऽर्धकमिति । चतुरादको द्रोणः । ततश्च विनापि द्रोणेनैकादकसद्भावेऽप्यर्थस्य भावः ॥ २४ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरतीति । यदवयवमुद्विष्टादुद्विष्टं न व्यभिचरतीत्यर्थः । अन्यथा द्रोणाभाववद्विष्टादुद्विष्टं व्यभिचरोर्धद्रोणप्यरत्नेति तदसंगतिः २५-६८ ॥ अर्धोऽर्धकं पुनर्व्यभिचरतीत्यस्य द्रोणमिति शेषः । अर्धोऽर्धकं कर्तुं ॥ द्रोणेन विनेति । द्रोणमुप्या विनेत्यर्थः ॥ द्रोणेन । द्रोणमुप्या ॥ एकादकसद्भावे तद्विद्वद्भावे ॥ २४ ॥

(२८१ बहुव्रीहिसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । २ आ. २)

२८३ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिक-
संख्याः संख्येये ॥ २ । २ । २५ ॥

- (द्वित्रादिशब्दार्थोधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

द्वित्राः त्रिचतुरा इति कोऽयं समासः ? ॥

१ चतुराद्व्रीह्ये इत्यादि । (२. ना.) २ व्यभिचरतीत्यस्य कर्तृपद-
सामान्य क इति शेषः । (२. ना.) ३ 'उत्पत्तिः' । ४ 'उत्पत्तिः' ।
५ पूर्वपक्षिण इति शेषः । (२. ना.) ६ 'वैषा वाक्, द्वित्रशब्दः । पद्याधिष्ठाना,

(प्रदीपः) संख्यया ॥ २५ ॥ द्वित्रा इति । बहु-
व्रीहिनिसिद्धस्य उच्यो दर्शनादात्ताभावाच्च निश्चिते बहुव्रीहित्वे
विग्रहनिश्चयाय प्रश्नः—कोऽयं समास इति ॥

(उद्घोतः) संख्यया—॥ २५ ॥ आत्वाभावाच्चेति ।
अष्टन इत्यात्मस्य बहुव्रीहौ निषेधास्तोपि बहुव्रीहित्वनिश्चयायक इति
भावः ॥ कोऽयमिति भाष्यस्य किंविग्रहकोऽयमित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

बहुव्रीहिरित्याह ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कोऽयं विग्रहः ? ॥

(प्रदीपः) स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह—कोऽस्येति ।
यदि तावद् द्वौ त्रय एवामुन्मुपधानामिति तदा मैत्र्येयत्वात्
पूर्वेण बहुव्रीहिः सिद्धः, समासान्तस्तु उच्यं न सिध्यति, अर्ध-
संख्येयवृत्तित्वाद् बहुव्रीहिः । अथ द्वौ वा त्रयो वेति तदा पक्षे
द्विवचनप्रसङ्गः ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्वौ वा त्रयो वेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

भवेद्यद्वा बहुनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नम् ।
यदा तु खलु द्वावानीयेते तदा न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) भवेद्यदेति । विकल्पो वार्यः इति द्वित्र-
शब्दः कदाचिद् द्वयोर्वाचकः कदाचित् त्रयाणाम् ॥

(उद्घोतः) कदाचिद् द्वयोर्वाचक इति । नोपविपयत्व-
स्यैव विकल्पं वाच्यो योतयतीत्यभिमानः ॥ बहुनामानयनमित्यस्य
बहुनामानयनान्वय इत्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये—यदा द्वावा-
नीयेते इति । इतिमानयनान्वयित्वेन वृत्त्ये इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तदापि सिद्धम् ॥ कथम् ? । केचिच्चावदाहुः—
अनिर्ज्ञातेर्ये बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति । तद्यथा—
कति भवतः पुत्राः, कति भवतो भार्या इति ॥

अपर आह—द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते ।
त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । सैर्वा पञ्चाधिष्ठाना
वाक् तत्र युक्तं बहुवचनम् ॥

(प्रदीपः) अनिर्ज्ञातेर्ये इति । केचिद्वचनमेतदि-
त्याहुः ॥ अन्ये तु न्यायसिद्धं मन्यन्ते । अयमर्थः संशयोर्त्रै-
वार्यो न विकल्पः । स चानियतसंख्याविशेषाति निर्देशविषय-
बहुत्वसद्भावाद् बहुवचनम् । अर्थशब्देनात्र संख्येयवृत्त्ये,
संख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः ॥ कति भवत इति । अन्त-
र्भाषितपूर्वसंख्या बहुत्वसंख्या पृच्छ्यत इति बहुवचनम् ॥
द्वौवेति । विरुद्धानेकविषयत्वाद्विशेषस्य पर्यायस्थितैद्वित्वत्रि-
त्वाधारवस्तुसंकलनया पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते ॥

पर्यायक इत्यर्थः । (२. ना.) ७ द्वौ वा त्रयोवेति विग्रहत्वात्पे तदर्थके समासे
वैलम्बः । (२. ना.) ८ विमर्शो विपयता । अनियतसंख्याविषयक इत्यर्थः । (२. ना.)
९ विमर्शोऽत्र संशयः । (२. ना.) १० रिशतिरत्र इतिरूपः । (२. ना.)

(१४०० समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सुजभावोभिहितार्थत्वात्
समासे ॥ * ॥(भाष्यम्) समासे सुजभावः ॥ किं कारणम् ? ॥
अभिहितार्थत्वात् । अभिहितः सुजर्थः समासेनेति
कृत्वा समासे सुज न भविष्यति ॥(प्रदीपः) अभिहित इति । शब्दशक्तिसामान्या-
त्समासः सुजर्थ प्रत्याययतीत्यर्थः ॥(उद्घोतः) सुजर्थमिति । बहुवचनगुणने द्विशब्दाशु-
त्पत्तिविशिष्टा क्रियामित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं च भोः 'सुजर्थ' इति समास उच्यते ? ॥

(प्रदीपः) इतरः कार्यशब्ददर्शनमात्रित्याह—किञ्च भो
इति । यथा कार्यं द्वन्द्वस्य विधानाद् द्वन्द्वे चशब्दो न प्रयु-
ज्यते तथा यथार्थं समासः सुजर्थं विधीयते तदा सुचोऽप्रयोगः
स्याद् नान्यथेति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न खलु सुजर्थ इत्युच्यते, गम्यते तु सुजर्थः ।
कथम् ? । यावता संख्येयो यः संख्यया संख्यायते ।
स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः । स चोक्तः समासेनेति
कृत्वा समासे सुज न भविष्यति ॥(प्रदीपः) न खल्विति । नहि शब्दैर्याभिधानं वाच-
निकं, किन्तु सामाधिकम् ॥ स चेति । क्रियाभ्यावृत्तिलक्ष-
णोऽर्थः संख्येयो, न तु दशसंख्या, नापि सप्तसंख्यायुक्ताः । एतच्च
पूर्वसुक्तम् । वाक्ये तु सुचयन्तरेण क्रियाभ्यावृत्तिरनवगमात्
सुचप्रयोगः । तत्तत्संख्यापदविग्रहः क्रियते हिर्दश द्विदश इति ।
अनेनैव न्यायेन द्वौ दशतावित्यपि विग्रहः कार्यः । न्यायसाम्यात्
प्रतीयमानत्वाद् भाष्यकारेण पुनर्न दक्षितः । तदुक्तम्—शब्दैन्तरत्वाद् वाक्येषु विशेषोपाययपि श्रुताः ।
वृत्तिशब्देन्य एवायमर्थान्तरनिबन्धनः ॥

इति ॥

(उद्घोतः) नहि शब्दैरिति । तत्रतत्रार्थविशेषोपादानमनुभ-
वोपनायान्वाक्यावनिमित्तत्वेनाभीयते ननु शक्यावानाथ । न सेता-
वता सर्वत्र तदुपादानमावश्यकमिति भावः ॥ भाष्ये समासेन तत्प्र-
तीती बीजमाह—यावता संख्येयो यः संख्ययेति । संख्येत्यवो-
च्यो यः संख्यया संख्यायते गम्यते । संख्येयश्च पूर्वपदार्थसंख्यायाः
प्रकृते नोत्तरपदार्थः, स च संख्यारूपः संख्येयरूपो वा सम्यथापि
न व्यादिसंख्येयः, आधस्यैकत्वाद् द्वितीयस्य दशत्ववत्त्वात् । अतः
सामर्थ्यात् क्रियाजन्यरूपः सोऽर्थो वाक्य इति सामर्थ्यादेव स समासे-
नोक्त इति भावः । तद् ध्वनयन् व्याचष्टे—क्रियाभ्यावृत्तीति ।
भाष्ये स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थ इति कर्मधारयः । संख्येयश्च क्रिया-

१ भौतिकविमलस्य द्वि औ दशम् अक्ष इतीति भावः । (२. ना.)

२ यावता समासेष्वपि शब्दैन्तरत्वाद् वाक्येषु यद्यपि वृत्त्यर्थमिषया विशेष-
विशेषमावर्तयतीत्यादिना विलक्षणार्थः कृतास्तथापि अन्यं वृत्तिशब्दोऽर्थ-
भारनिष्पन्नोऽर्थान्तरं निबन्धनमाह्वयनमभियोगं यस्य स तत्तदुक्तोऽर्थ इति
योजना । अर्थं भावः । वृत्तिविमलस्यैवैतिचिदर्थेऽपि न सर्वोत्पत्त्या-
धाम्यं विनिरुद्धं संभवति चेति । (२. ना.) ३ इत्यादिसंख्येय इत्यर्थः । (२. ना.)जन्यरूपोऽर्थः ॥ स चोक्त इति । क्रिया तत्त्वजन्यरूपोऽर्थः समासेनोक्त
इत्यर्थः । अनेन पञ्चकृतः पञ्चवीत्यादौ क्रियोत्पत्तिः सुबाधार्थ इति
योषितं शब्दोक्तत्वादिति वदतासैकार्थोभावकृतत्वं नेति सूचयति ।
अप्युपपत्तिरिति सः, न तत्कृतत्वमसौ । प्रथममन्यपदार्थादप्यपि
न तत्कृता इति बोध्यम् ॥ नन्वनया सुसथा वाक्येपि सुचप्रयोगो न
स्यादत आह—वाक्येति । शब्दशक्तिसामान्यादिति भावः ॥
अनेनैवेति । वृत्तौ दशशब्दो दशदर्थकः, सामर्थ्यात् । उद्घोताव-
यवभेदो नर्गं प्रथमसमासार्थ इति नित्यवद्वचनानुवृत्तिमिति भावः ॥

(प्रत्याख्यानाधिकरणम्)

(१४०१ प्रत्याख्यानावार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अक्षिप्यः संख्योत्तरपदः
संख्येयवर्गभिधायित्वात् ॥ * ॥(भाष्यम्) अक्षिप्यः संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः ॥
किं कारणम् ? संख्येयवर्गभिधायित्वात् । संख्येयं
वार्थश्चाभिधीयते, तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् ॥(प्रदीपः) संख्येयमिति । अधिका विंशतिर्यासां ता
अधिकविंशता याव इति संख्यानवृत्तित्वाद्विंशतिशब्दस्य संख्येय-
मन्यपदार्थ उपपद्यत इति भावः ॥(उद्घोतः) अधिका विंशतिर्यासामिति । किंचिदधिका
विंशतिः संख्या यासामित्यर्थः ॥ भाष्ये—वाक्येति । सुजर्थस्तु न
विशेष्य इति स नोक्तः ॥ संप्रदानेति । द्वौ दशतौ विंशतिरिति
द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशतिरित्युभयथा तत्त्वत्पत्तेरिति भावः ॥
संख्येयवर्गभिधायित्वादिति । द्विदशा इत्यादावपि द्विरादृत्तदश-
त्वसंख्यावन्त इत्यर्थोऽसंख्येयमेवान्यपदार्थ इति भावः ॥

(प्रत्याख्याननिराकरणभाष्यम्)

अवेत्सिद्धमधिकविंशताः अधिकविंशता इति, यत्रै-
तद्विचार्यते विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परि-
माणानि वेति । इदं तु न सिध्यति—अधिकदश
इति, यत्र नियोगतः संख्या संख्येये एव वर्तते ॥(प्रदीपः) दशदर्थ इति । संख्याने संख्येये वेत्यर्थः ।
अधिकदश इति । दशशब्देन संख्येयसामिधानादन्य-
पदार्थाभावः । तस्माद्दशार्थं सूत्रं कर्तव्यमेव ॥(उद्घोतः) द्विदशा इत्यादावपि द्विजन्यतरा इति बोधादार्थस्य
प्राधान्यम् ॥ अधिकविंशता इत्यादौ सर्वनामसंख्येयोरिति विंशति-
शब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति न शङ्क्यं, तत्प्रकरणसान्निध्यत्वात् ॥
तत्र द्विदशा इत्यत्र वार्गोऽन्यपदार्थः । अधिकविंशता इत्यादौ च संख्येय-
मिति सर्वत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् । अत्रपि संख्येये वर्तमानवद्व-
मीहेरित्येव सिद्धः । अतिप्रसङ्गस्तत्रभिधानावेत्याशयेन पूर्वपदे
विंशत्यादीनां संख्यासंख्येयोभयपरतया सिद्धावपि दशदार्थां संख्ये-
यमात्रपरतया अधिकदश इत्यादि पूर्वेषु न सिध्यतीत्याह—३ अत्र वार्तिकेऽभिहितार्थत्वादिति वदताऽस्य क्रियोत्पत्तिरूपस्य सुजर्थस्य
समासेऽर्थो भावविषयत्वेऽपि एकार्थोभावकृतत्वं नेति सूचयतीत्यर्थः । (२. ना.)

४ किन्तु तद्विषयत्वमिति भावः । (२. ना.) ५ 'विधीयते' । ६ 'वार्थो' ।

७ किन्तु उत्तरपदार्थं विशेषणमिति भावः । (२. ना.) ८ तत्रापाच्युत्पत्तौ

संख्यानवृत्तित्वं द्वितीयश्रुत्योऽर्थं तु संख्येयवृत्तित्वमिति भावः । (२. ना.)

१० भाष्ये परिमाणानि त्रयानि सम्प्रदिश्यन्ते । (२. ना.) ११ वृत्तौ विषयः । (२. ना.)

भागे—नये मन्त्रित्यादि ॥ यद्यपि बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे
दत्तमित्यन्तर्गतं मन्त्रासंख्येयमवपराभागे उक्तं, तथापि
शेषमन्त्रेणैव नैवैः तदिति बोध्यम् ॥

(उपपदादिशब्दायाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

राशोपपत्त्या इति कोऽयं समासः ? ॥

(प्रदीपः) इदानीमन्यत्र निरूप्यते बहुमीहव्ययीभावयो-
र्विषयविभागदर्शनार्थम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

बहुमीहिरित्याह ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कोऽन्तरादिप्रत्ययः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

दशानां समीपे उपपत्त्या इति ॥

(प्रदीपः) उपपत्त्या इति ॥ दशानां समीपे इति ।
साम्या समीपिप्राधान्ये बहुमीहिः, समीपप्राधान्ये लज्जयीभाव
इति प्रदर्शितं भवति ॥

(उद्घोषः) सप्तम्येति । तथा च सन्तीति क्रियाधेयाद् ये
समीपे मन्त्रे ते लज्जयन्ते । अन्यथा प्रथमान्तमेव पठेत्त्यर्थः ।
यस्य च पूर्वपदार्थान्तरादिति पूर्वोक्तं न सिद्धिरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कस्य पुनः सामीप्यमर्थः ? ॥

(प्रदीपः) सामीप्यमिति । धर्मेण धर्मा लक्ष्यते, कस्य
सामीप्यवानर्थ इत्यर्थः । उपपत्त्यो हि समीपमात्रवाच्युप-
पत्त्यादिषु दृष्ट इति तस्य समीपिवाचित्वं नास्ति, नापि दशधा-
ब्दस्य । गमाद्यस्यैति चेत्तदाऽहोऽन्यपदार्थेऽस्तित्वमिति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) समासस्य समीपिप्राधान्याया उक्तत्वेन कस्य
सामीप्यमर्थ इति अशुक्लमिति आह—धर्मेणेति । समीपिप-
त्त्याद् आदन्तारित्वात्प्रतिपत्तिरित्याशयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उपपत्त्यः ॥

(प्रदीपः) उपपत्त्येति । आराध्यवदनेकार्यसाधुप-
पत्त्यस्य समीपवानर्थः ॥

(उद्घोषः) आराध्यवदनेति । अनेकार्थत्वमाधे दृष्टान्तः ॥
अत्र निपातस्याप्युपसर्गकत्वं द्रष्टव्यम् । अतएव तदर्थस्य वि-
शेष्यतया भवनेम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं, नान्यपदार्थो भवति ॥

(प्रदीपः) स एवाह—यद्येवमिति । यदोपपत्त्यस्ये-
वासावर्थ इत्यर्थः ॥ एवमव्ययासमादृशधिकप्रहणं स्थापितम् ।

(प्रत्याख्यानभाष्यम्)

तत्र च प्रथमानिर्दिष्टं संख्याप्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

१ शब्द प्रदर्शितस्त्याग्यः । (र. ना.) २ अनेकमन्यपदार्थ इति
आधेयसम्भारः । (र. ना.) ३ योऽर्थः ॥ विशेषणमेव अत्रान्वय इति

(प्रदीपः) संख्याप्रहणं तु न कर्तव्यम्, द्वित्रा इत्यादौ
वार्यस्यान्यपदार्थत्वादित्याह—तत्रेति ॥

(उद्घोषः) वार्येत्येति । संख्येयस्योपलक्षणमेतत् ॥

(१४०२ संख्याप्रहणस्यापनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा मत्वर्थे पूर्वं योगः । अम-
त्वर्थोऽर्थोऽयमारम्भः ॥

(प्रदीपः) इदानीमेतदपि स्थापयन्नाह—अथवेति ॥

(उद्घोषः) अधिकदशा इत्याद्यर्थे तदिति भाष्यकृतोक्तम् ॥

इदानीं वार्तिककार आह—मत्वर्थे इति ॥ यत् न पदानामसा-
मानाधिकरण्याद् द्वित्रा दिवद्या इत्योपसिद्धिरिति भावः । दिना-
न्त्येत्यादौ परिनिष्ठितविभक्त्या समासे शेषप्रहणवोचितप्रथमान्त-
त्वात्मान इत्यपि बोध्यम् ॥

(१४०३ प्रत्याख्याननिराकरणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ कचभावार्थं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा कच्चा भूदिति ॥ संख्य-
याऽप्य ॥ २५ ॥

(प्रदीपः) ननु मत्वर्थप्रहणं तत्र न करिष्यते द्वित्रा इति
सिद्धय इत्याह—कचभावार्थं वेति । शेषाह्निभाषेयस्य
शेषाधिकारमिदं बहुमीहिर्गच्छते, अनेकमन्यपदार्थ इत्य-
त्रैव च शेषप्रहणमनुवर्तते, नोत्तरेषु योगेषु ॥ ५ ॥

(उद्घोषः) कचभावार्थं वेति । अनन्तरपदुपसिद्धा-
पेक्षाशुक्तसमासान्तरात्प्रत्यक्षेयत्वस्य भाव्ये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।
अनेन समासे तु शेषाधिकारसमासाभावादेति तदर्थम् ॥
शेषाधिकारेति । न च समानाधिकरणानामित्यादिना । कप्रत्या-
ख्यानरीत्या शेषप्रहणमपि प्रत्याख्यातमेव । यत् न तद्विपर्यया-
दाशुक्तं तत्कथमेतदर्थसाग इति वाच्यम् । अनभिधानं—यद्यपि
तदर्थमेतदर्थं न शेषप्रहणमावश्यकमित्याशयात् । प्रत्याख्यानं च
मीहया । अनभिधानमप्यतिशयितरिति तत्पक्षे उक्तम् ॥ २५ ॥

(२४४ बहुमीहिसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । २ आ. ३)

४४६ दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २।२।२६ ॥

(२४५ बहुमीहिसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । २ आ. ४)

४४७ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २।२।२७ ॥

(प्रत्याख्यानधिकरणम्)

(१४०४ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दिक्समाससहयोगयोश्चान्त-

रालप्रधानाभिधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिक्समाससहयोगयोश्चाश्लिष्यो
बहुमीहिः ॥ किं कारणम् ? । अन्तरालप्रधानाभि-

भावाः । (र. ना.) ३ पदानां सामानाधिकरण्यं यथानेकमन्यपदार्थे इति बहु-
मीहिरिति द्वित्रा इत्यादीनां न तेन सिद्धिरिति भावः । (र. ना.)

धानात् । दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं
चाभिधीयते, तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) दिङ्नामानि ॥ २६ ॥ तुल्यन्यायत्वाद्योग-
द्वयस्य सहविचारः ॥ दिक्समाससहयोगयोरिति ।
अशिष्य इति पूर्ववार्तिकोक्तमपेक्ष्यते ॥ दक्षिणस्याथ पूर्वस्याथ
दिशो यदन्तरालं दिक्ता दक्षिणपूर्वेत्युच्यते, तत्रान्तरालस्या-
न्यपदार्थत्वात् पूर्वैर्नेव सिद्धः समासः । सपुत्र इत्यस्यापि समा-
सस्य पिता प्रधानमन्यपदार्थोभिधेय इति नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) दिङ्नामा ॥ २७ ॥ तत्र तेनेदमिति मेष्यप-
तितस्यमतिक्रम्य भोगद्वयस्य सह विचारे कारणमाह—तुल्यन्या-
यत्वादिति ॥ भाष्ये—सहयोगयोरिति । सहेन भोगोऽसेति
विग्रहेण सपुत्र इति समास उच्यते ॥ तत्रान्यपदार्थ इत्येवेति ।
सहशब्दस्य सादित्वमेवार्थस्तदात्पिप्रादिस्तु समासार्थ इति भावः ॥
समानाधिकरणानामित्यस्य दोष इत्यस्य चापरामर्शेनेदम् । अत
एव वक्ष्यते—ॐ मत्तये वा पूर्वस्य * इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं, दक्षिणपूर्वा दिक्, समानाधिकरणलक्षणः
पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अथ पुनरियं सैव दक्षिणा सैव पूर्वति कृत्वा
समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) अथ पुनरिति । सूत्रारम्भविशिष्टे काले
इत्यर्थः । तत्रारब्धेऽयमर्थो व्याख्यायते—अन्तराले यानि दिङ्-
नामानि वर्तन्ते तानि समस्यन्ते । दक्षिणादीनां च सागीप्याद-
न्तरालवृत्तित्वम् । ततश्च दक्षिणा चासौ पूर्वति समानाधिकर-
णत्वात् पुंवद्भावः सिध्यति । सूत्रे त्वनारब्धेऽन्यपदार्थसंपाद-
नाय दक्षिणपूर्वाशब्दयोः स्मार्थ एव वृत्तिरुपगन्तव्या, ततो
वैयधिकरण्यम् ॥ ननु सामानाधिकरण्येऽपि विशेषणसमासः
सिध्यतीति नारब्धव्यमिदम् । नैतदस्ति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थ
विभाषा दिक्समास इति विकल्पितसर्वनामसंज्ञार्थं न
बहुव्रीहिसंज्ञैवेष्टव्या ॥

(उद्ध्योतः) नारब्धव्यमिति । कर्मधारयेणैव पुंवत्त्वमपि
सिध्यतीति भावः ॥ बहुव्रीहिसंज्ञैवेति । इन्द्रवारुण्यं बहुव्रीहानि-
त्यावश्यकं तत्र । यतदभावे प्रतिपदोक्तस्याभावात् । प्रतिपदोक्त-
त्वायैव वा इदं कार्यमित्याशयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः । न
चैतौ भाषितपुंस्कौ ॥

* भाष्यकृद्भिर्तेन 'दिङ्नामान्यन्तराले' 'तेन सहेति तुल्ययोगे'
'तत्र तेनेदमिति सूर्ये' इति सूत्रक्रमेणैव सकलेष्टविधौ 'तत्र तेनेदमिति
सूर्ये' इत्यस्य मध्यमादे इदमप्रमाणानुपलब्धमाह काशिकासंमतपाठतो बहुव
श्रुत्यस्य स्वमश्रुत्वात् तत्कर्मस्वीकारो भूयैव । अत एव 'दिक्समास-
प्रतीयाससम्बन्धसहयोगेषु चान्तरालक्रियाप्रधानाभिधानाद्' इत्येकमेव
वार्तिकं न कृतम् । विशेषाभिधानस्यान्यैवान्यथापि कर्तुं शक्यत्वात् । अतएव

(प्रदीपः) न सिध्यतीति । नहि सामानाधिकरण्यमात्र-
प्रतिषेधः पुंवद्भावः, किं नु भाषितपुंस्कत्वनिबन्धनोपि । समा-
नायां चाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावः । भाषितपुंस्कता-
व्यस्य ह्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोन्यपदार्थोभिधेयो, न शब्दः ॥

(उद्ध्योतः) प्रवृत्तिनिमित्तलक्षण इति । भाषितः पुना-
न्यसिन्नर्थे इति व्युत्पत्तिरिति भावः ॥ नशब्द इति । तत्रैव ह्यन्य-
पदार्थे यत्किञ्चिदर्थादाय सादेव भाषितपुंस्कत्वमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

ननु च भोः दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि
भाष्येते ॥

(समाधानभाष्यम्)

समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम् । आकृत्य-
न्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा पूर्वति दि-
क्शब्दौ । दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ ॥

(प्रदीपः) दिक्शब्दाविति । विना प्रवृत्तिनिमित्तेन
दिग्विशेषे कृत्वा प्रवृत्तावित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) विना प्रवृत्तिनिमित्तेनेति । शब्दातिरिक्तप्रवृ-
त्तिनिमित्तेनेत्यर्थः । यदा व्यक्तिसमाश्रयोपलब्धौ कुर्येति । दक्षिणादि-
शब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं, तदभाव एव वा, न तु व्यवसायिपर्यं
प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ व्यवस्थाशब्दाविति भाष्यस्यापि व्यवसा-
यिपर्यं प्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थः । नहि स्वाभिप्रायेणावधिनिमित्तमन्य-
व्यवसाया कस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं भवति ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः ।

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । ततश्च व्यवस्थाऽऽकृतौ समा-
नायां भाषितपुंस्कत्वस्योपपत्तिः ॥

(उद्ध्योतः) दिक्शब्दानां सर्वनामत्वमवश्यमेवेष्टव्यमिति ता-
त्पर्यकस्य यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युरिति ।
भाष्यस्य स्यात्तर्हि भाषितपुंस्कत्वमिति शेषः । 'दिङ्नामचपुनर्दीनां
पृथ्वीमध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिमिश्रिष्टदिशि प्र-
वृत्तिरिति भावः ॥ व्यवस्थाशब्दाविति । व्यवसायिपर्यं प्रवृत्तिनि-
मित्ते समाने इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं यानि दिशुपदिष्टानि कार्याणि ? ॥

(प्रदीपः) कथं यानीति । यदि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेण
दिशि वर्तन्ते-न तु कृत्वा तदा दिक्शब्दत्वात्तुपपत्तिः ॥

(उद्ध्योतः) ननु कुर्येति । शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनि-
रपेक्षकृत्येत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षद्विब्रूयशब्दत्वं हि तत्त्व-
मिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति ॥

स्वमपि पठितशब्दमपह्वाय पठितशब्दं प्रयुक्त इति केचित् । २ तुल्यन्याय-
त्वादिति । भाष्यस्य स्वतन्त्रत्वादिवैव तत्त्वम् । अस्यास्मान्तरापादनरूपन्यायस्य
विश्वं चतुर्षु च तुल्य एवेति बोध्यम् । ३ इदमभिधेयत्वमिति । भाषितपुंस्कस्य
पुंवद्भाव इति भाष्ये भाषितपुंस्कशब्दो भाषितपुंस्कभावभाषक इति भावः ।
(८. पा.) ४ शब्दात्पत्तेरिति इत्यर्थः । (८. पा.) ५ मीमांसकमते आकाशादि-
शब्दवदिति भावः । (८. पा.)

(प्रदीपः) नदा दिक्ष इति । नियमशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्ता-
श्रमागमपि प्रवृत्तिः दिक्शब्दस्य पूर्वार्थानां संभवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नियमवशादिति । दिगादिरूपनियमवशादित्यर्थः ।
एतन् दिक्शब्दो नित्यमेवास्ति ॥ भाष्ये—यदा दिक्ष इति ।
यदा दिग्निमित्तमस्ति नियमप्रवृत्तिनिमित्तं वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ आकाश-
वर्णनं नित्यमस्ति निमित्तमिति चेत् । उपाधिश्च पृथिवीमध्यं त-
त्त्वान्तरादन्तरः पर्यन्ताः एवं च तत्रास्युदयाचलत्वं निश्चितत्वादि-
कर्मण प्रवृत्तिर्निमित्तम् । अत्रापि पुरं पृथिवीमध्यमेव । एवं च
पुनरादिभ्यः । दिक्शब्दस्य च विशेषतया दिग्बोधकत्वात्त्वमे-
वेति निर्णयः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि हि यो यो दिशि वर्तते स दिक्शब्दः,
रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति-रमणीया दिक्
शोभना दिगिति ॥ अथ मतमेतत्—दिशि दृष्टो
दिग्दृष्टः, दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः, यो दिशं न
व्यभिचरतीति न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति,
पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) दिशि दृष्ट इति । रुडिरूपेण तत्र प्रवृत्त-
इत्यर्थः । अत एवेत्यादयो रीतिफलाच्च दिक्शब्दः ॥

(उद्घोतः) दिशि दृष्ट इति । दिशि कृत्या दृष्ट इत्यर्थः ।
यो दिशन्ति । दिगादिरूपमर्थं प्रवृत्तिनिमित्ततायां यो नामयत
इत्यर्थः । एवं च तत्र नन्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यक्तिसामान्य-
ताया मा समानायागादृतां भाष्यपुरस्कृत्यमान इति भावः ॥ सर्व-
नार्गसंज्ञा शु भवत्येव पृथिवीमध्यास्यत्वात्पर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्ट-
दिश एव पूर्वदिक्शब्दव्याप्तयेन व्यवसायिपदवाक्येतिरिति रिक् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो व-
क्तव्यः दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्' ॥

(प्रदीपः) दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अत्र हि वेग-
धिकरणस्युपद्रवावो न प्राप्नोतीत्यपदं भाष्यं सर्वनाम्न इति ।
तेनैव दक्षिणपूर्वोत्तरादपि भविष्यतीति नार्थोऽनेन सूत्रेण-
त्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

(प्रत्याख्यानभ्युपगमभाष्यम्)

एवं च कृत्वास्तु—दिक्समाससहयोगयो-
स्तत्प्रधानाभिधानात् इत्येव ॥

१ प्रवृत्तिनिमित्तदृष्टतायामित्यर्थः । (र. ना.) २ प्रवृत्तिमित्यर्थः । प्रवृत्त्य-
श्रमत्वम् । (र. ना.) ३ अभिधानोक्तिरिति प्रवृत्तिरूपेण दिग्बोधकत्वेन तत्र-
मिति । (र. ना.) ४ 'नामत्वं तु' । ५ अत्र सूत्रे 'दिक्समाससहयोगयो-
स्तत्प्रधानाभिधानात्' इत्येकमेव वार्तिकम् । अत्रापि 'अक्षिप्यः'
'सत्यर्थं वा पूर्वस्य विधानात्' 'कवभाष्यार्थं वा' इत्येतत्सर्वमेव नपेक्षणीय-
माह्व्यते ॥ उक्तसूत्रेण 'तृतीयाससम्पन्ते च क्रिया-
भिधानात्' इत्येव वार्तिकपाठो नकारोपेक्षणीयमाह्व्यते इति यद्वि-
रुद्धपाठो नकारोपेक्षणीयमाह्व्यते इति यद्वि-
रुद्धपाठो नकारोपेक्षणीयमाह्व्यते इति यद्वि-
रुद्धपाठो नकारोपेक्षणीयमाह्व्यते इति यद्वि-

(आक्षेपसारभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—दक्षिणपूर्वा दिक्, समानाधिक-
रणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावेन
परिहृतः ॥

(१४०५ प्रत्याख्यानवाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मत्वर्थं वा पूर्वस्य विधानात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा मत्वर्थं पूर्वं योगः । अम-
त्वर्थार्थोऽयमारम्भः ॥

(१४०६ प्रत्याख्यानवाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कवभावार्थो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा कव् मा भूदिति ॥ दिङ्ना-
मानि ॥ २६ ॥ तेन सहेति ॥ २७ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कवभावार्थो वेति । शेषाधिकार-
बहुव्रीह्यादेव तद्विधेरिति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥

(२८६ बहुव्रीहिसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । २ भा. ५ सू.)

४४८ तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २ । २ । २ ॥

(प्रत्याख्याननिराकरणाधिकरणम्)

(१४०७ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तृतीयाससम्पन्तेषु च क्रिया-
भिधानादक्षिप्यो बहुव्रीहिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तृतीयाससम्पन्तेषु चाक्षिप्यो बहु-
व्रीहिः किं कारणम् ? क्रियाभिधानात् । क्रिया-
भिधीयते । तत्र 'अन्यपदार्थ' इत्येव लिख्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्र तेनेदम् ॥ २८ ॥ क्रियाभिधाना-
दिति । इतिकरणद्विवक्षायां केदांश्च दण्डादपि समासो
युद्धक्रियायामेव भवति, सा चान्यपदार्थ इति पूर्वेण सिद्धः
समास इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तत्र तेनेदम् ॥ २८ ॥ युद्धक्रियायामेवेति ।
इदं च स्वोक्तोदाहरणविशेषाभिप्रायम् । अत एव कर्णोक्तिं प्रथि-
तमयथा इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते । अत एव भाष्ये क्रियाभि-

निराकरणे 'तेन सहेति मुख्ययोगे' इत्यनयोर्भेदोऽप्युपलभ्यते । तत्र भाष्य-
भाष्याक्रमसंगतौ विशेषकरणस्यसंभवात् सामानिस्तत्त्वाच्च भाष्यव्याख्याक्रम-
स्यादरणीयः । भाष्यव्याख्याक्रमस्य वार्तिककालावधारिते 'वार्तिककालावधि-
निपातोऽप्युक्तः' उक्त काशिकाकृता इत्यत्रापि वार्तिककारस्यैव काशिकाकृ-
तस्य सामानिस्तत्त्वेन काशिकाक्रमो न भाष्येन सामानिकः इति वारम्भादिनां
दायिमयानां निवेदनम् । ७ केशिकेशीत्यादियोगे वा कौकिली विवक्षा उद-
योक्तव्यमित्यर्थः । (र. ना.) ८ युद्धं क्रिया इत्यर्थः । (र. ना.)

धानादिलेबोक्तम् ॥ सिद्धः समास इति । पूर्वसूत्रेण । कश्चि
पूर्वेणेति पाठोपि ॥

(१४०८ प्रत्याख्याननिराकरणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वैकशेषप्रतिषेधार्थम्
[पूर्वदीर्घार्थं च] ॥ * ॥

(भाष्यम्) नवाऽशिष्यः । किं कारणम् ? एक-
शेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ॥

पूर्वदीर्घार्थं च । पूर्वदीर्घार्थं चेदं वक्तव्यम् ।
केशाकेशि ॥

(प्रदीपः) न वेति । केशेषु केशेषु च गृहीत्वेदं युद्धं
दण्डेन दण्डेन प्रहृष्टेदं युद्धमिति प्रहृष्टे प्रहृष्टे च सद्विवक्षित-
त्वात् सरूपत्वादेकविमक्तिवार्तिकशेषः प्राप्तो वचनसामर्थ्या-
त्समूहान्वयानुपपत्त्या समूहविषययाऽनया बहुव्रीहिसंज्ञयाऽ-
नवकाशया बाध्यते । पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न बाध्यते
बाधितुम् । अन्यपदार्थापेक्षत्वात्तस्य बहिरात्त्वात् ॥ पूर्व-
दीर्घार्थं चेति । तत्र तेन आ इदमिवाकारप्रत्ययेण पूर्व-
पदस्य दीर्घो विधीयते । उत्तरपदस्य तु यत्येति । कोपेन
भाव्यमिति प्रयोजनभावादात्वाभावः ॥

(उद्योतः) सरूपत्वादिति । विरूपाणां स्वनमिधानात्स-
मासो नेति भावः ॥ समूहान्वयानुपपत्तेरिति । सुप्तपेक्षिकारा-
त्तस्याः पदसमूहवृत्तिवादिति भावः ॥ अन्यपदार्थापेक्षत्वादिति ।
सुप्तपेक्षिकारादित्यपि बोध्यम् ॥ पूर्वदीर्घार्थं चेति भाष्ये ।
इतिशब्दादिद्वयमपि लभ्यमित्येते ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

स्यादेतत्प्रयोजनं यदि नियोगतो नैव दीर्घत्वं
स्यात् । अथेदानीम् “अन्येषामपि दृश्यते” इति
दीर्घत्वं न प्रयोजनं भवति ॥

(प्रदीपः) अथेदानीमिति । एवं च मुष्टीमुष्टीत्यादि
भवति । आकारप्रत्यये तु मुष्टासुष्टीति स्यात् ॥

(१४०९ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ * ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः । अमत्वर्थार्थो-
यमादन्तः ॥

(१४१० वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कवभावाय वा ॥ * ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

अथ वा कव मा भूदिति ॥ तत्र तेनेदम् ॥ २८ ॥

(प्रदीपः) कवभावाय वेति । इच्छ कर्मव्यतिहार
इति कवभावपक्षे सावकाशः । पक्षान्तरे तु परत्वाद्वाचित्वा

१ न तु युद्धमियाऽभिधानादित्युक्तमिति भावः । (२. ना.) २ पदसमूह-
न्यायाऽनुपपत्त्यर्थः । (२. ना.) ३ केशाकेशीत्यादौ किञ्चनयोगपरामर्श-
कादित्यादि । न तु तदर्थमाकारप्रत्यये कार्य इति भावः । आकारप्रत्यये हि
सुष्टीमुष्टी इति पूर्वपदस्य दीर्घो न स्यादित्यपि बोध्यम् । (२. ना.) ४ अथ

कम् प्राप्नोति । शेषप्रहृष्टेन च शेषाधिकारो गृह्यते नत्प-
युक्तादन्यः ॥ २८ ॥

(उद्योतः) पक्षान्तरे विवक्षितः । प्रत्याख्यानपक्षे विवक्षितः ॥
नत्पयुक्तादिति । स्तमिमान इति शेषः ॥ सप्तयुक्तादन्यः शेष
इत्यर्थेन शेषादिति सूत्रे भाष्यकृतेन स्वापमिष्यमाणत्वात् । भाष्यस्या
शेषाधिकारस्यादित्यप्यर्थ इति पूर्वसूत्रस्य भाष्यार्थं वेति वार्ति-
कात् बाध्यते । तस्यात्कवभावाय वेति अत्रेकदेश्युक्तिः । वैयथि-
करण्यात्पूर्वेण न सिध्यतीति अस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेऽनेनापि कर्ष-
भावः सिध्यतीत्याशयेन ॥ २८ ॥

(इति बहुव्रीहिप्रकरणम्)

(अथ द्वन्द्वसमासः)

(२८७ अथ द्वन्द्वसंज्ञासूत्रम् ॥ २ । २ । २ आ. ६ सू.)

४४९ चार्थे द्वन्द्वः ॥ २ । २ । २९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

चार्थ इत्युच्यते । चक्ष्वाव्ययम् । तेन समास-
स्याप्यव्ययसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) चार्थे ॥ २९ ॥ चार्थ इत्युच्यते इति ।
यदि तु समाहारेतरयोगयोरित्युच्यते तदा न दोषः स्यात् ॥

(उद्योतः) चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥ भाष्ये—चार्थ इत्यु-
च्यते इति । उभयत्रापि साहित्यं समूहो विशेषः । स च समा-
हारेऽनुद्भूतावयवद्वयोऽन्यत्र तु विपरीत इत्याशयेनेदम् । यद्यपि
चार्थोऽसत्त्वमूले विशेषणं च तथापि चार्थ इत्यस्य तत्सदृशे इत्यर्थे
इति बोध्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते । न च
[द्वन्द्वः] समासस्तत्र पठ्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

पाठेनाव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवच्छिन्नवच-
नानि भविष्यन्ति । यश्चेद्वाच्योभिधीयते न तस्य
लिङ्गसंख्याभ्यां योगोस्ति ॥

(उद्योतः) पूर्वपक्षाद्—पाठेनासीति । अपिना पाठेन
तस्याः कर्तृयश्चक्यत्वं सूचितम् । स्वरादिचापोराकृतिगणत्वात् ।
अभिधेयवद् विशेष्यवच्छिन्नादिकं वक्तव्यं, विशेष्यस्य चार्थस्य लिङ्गा-
दिराहित्वात्तद्वक्तव्यमिति भावः ॥ नेदं भाष्यं समाहारविषयं,
तत्र नर्पसकौकचचनयोनिरवत्त्वात् । समाहितरेतरयोगविषयम् ।
तत्र तत्र चार्थस्य विशेष्यत्वे संगच्छते नान्येति बोध्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नेदं वाचनिकम्—अलिङ्गता असंख्यता च किं
तर्हि ? स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा—समानमीह-
मानानां चाधीयानानां च केचिदर्थयुज्यन्ते अपरे
न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थ-

‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घत्वम् इदानीं न प्रयोजनं भवतीति संवन्धः ।
(२. ना.) ५ वस्तुतस्तु फलभेदे प्रत्याख्यानार्थवत्त्वादाकारप्रत्यये न भवन् ।
६ औक्तिकयोगपरामर्शोऽस्तीति द्वन्द्ववदित्यादि । (२. ना.)

यदिः शब्दं भवितुम्, कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैर-
नर्थकः । नच किमस्माभिः शब्दं कर्तुम्—यत्प्राक्
समानान्तरात् लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति,
समासे न भवति । स्वाभाविकमेतत् ॥

(प्रदीपः) प्राप्समासादिति । वाक्ये चक्षुर्देन
संज्ञायाः निमित्ते न साः, समासस्य तु वाचकत्वात्
तदंशे निमित्ताभ्यां योग इत्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

तद्यथा आशयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति,
यथा शुणवचनेषु । शुणवचनानां हि शब्दानामा-
श्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुङ्गं वरु-
शुङ्गा शाटी, शुङ्गः कम्बलः, शुङ्गौ कम्बलौ, शुङ्गाः
कम्बला इति, यदसौ द्रव्यं धितो भवति शुणस्तस्य
यदिङ्गं वचनं च तद् शुणस्यापि भवति । एवमिहापि
यदसौ द्रव्यं धितो भवति समासस्तस्य यदिङ्गं
वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) धितो भवति समास इति । समास-
श्चक्षुर्देन समानार्थकार्यं उच्यते, तस्य समुचितद्रव्याश्रये लिङ्ग-
संख्यो भविष्यति इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) समुत्तिगद्व्यासदे इति । समासारे तु
हि वाचकः । एतेनमपि द्वन्द्वेलादौ वचनवचनेन यो-
गः समासस्य निमित्तान्तरात् लिङ्गमिति । इतरेतरयोगविषये एव
पूर्वपक्षेदन्ताभिः । भावः । यत्तदितरेतरेण समासो द्वन्द्वेण-
शेदमापन्न एतच्छब्दे इत्याहुः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथैव कस्याश्च भवति—याद्विकश्चायं धैयाकर-
णश्च, कटश्चायं वरुचश्च, औफिथकश्चायं मीमांस-
कश्चेति ॥

(प्रदीपः) याद्विकश्चायमिति । एकस्मिन् धर्मिण-
नेकधर्मसमुच्चयानां सद्वत्तायात् द्वन्द्वसंज्ञाप्रसङ्गः । ततश्चाभ्य-
हितत्वाद्वाक्यकरणशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात् । तत्पुरुषे तु
काणस्यायदनियमः । परैकार्यत्वे चायं दोषः । एकसंज्ञाधिकारे
तु विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवतीति दोषाभावात् ॥

(उद्घोषः) चार्थसंज्ञायादिति । अत एव तद्विग्रहे चस्य
प्रयोगः । याद्विकत्वसमानाधिकरणधैयाकरणत्वान्यादिक इति योष
इति भावः । स च वाक्ये चक्षुर्देनसमासः समासपञ्चादेति यो-
ध्यम् ॥ धैयाकरणशब्दस्यैवेति । अभ्यहितत्वात्समायां तु गत्या-
न्तरत्वाच्चाद्विकशब्दस्यैव स स्यादिति योष्यम् ॥ विशेषेति । चार्थे
इति व्यधिकरणपरमोपेक्षे सायकशब्दः ॥

(समाधानभाष्यम्)

शेष इति वर्तते । अशेषत्वाच्च भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अशेषत्वादिति । विशेषणमित्यशेषपुन-
त्वादित्यर्थः ॥

१ एकवचनमपि द्वयकविधमिति योजना । एकावचनवचनेति । विशेष-
वचनमित्येतोऽनुवृत्तेलादि । योगत इति । एकं वादीनि प्युल्लेखित्यर्थः ।
(र. ना.) २ वटपदमित्यादिमिति भावः । (र. ना.) ३ कृष्णस्यः क्रिया-

(उद्घोषः) भाष्ये—अशेषत्वादिति । समासपदकपदो-
ध्यप्रधानार्थस्यैव चार्थसंज्ञितत्वे द्वन्द्वः । प्रधानाप्रधानयोरिति न्या-
यादित्याशयोक्त गूढः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि शेष इति वर्तते,

‘उपाक्षातं स्थूलसिक्तं तूष्णीं गङ्गं महाह्रदम् ॥

द्रोणं चेदशको गन्तुं मा त्वा तासां कृताकृते ॥’

इत्येतच्च सिध्यति ॥

(प्रदीपः) उपाक्षातादयः पदं तीर्थविशेषास्तांश्चेत्त्वं गन्तुं
शक्योस्ततः कृताकृते सुकृतदुष्कृते त्वां मा तासां न तापयत
इत्यर्थः । तीर्थक्षानप्रशंसयम् । कृतं क्षीणं सत्तापयत्यकृतं
त्यनिष्टफलहेतुत्वेन । कृताकृते इत्येतद्द्रोणादहरणम् । अत्र
केन ननु विशिष्टेनानमिति समासविधानादशेषत्वाद्द्वन्द्वा-
प्रसङ्गः । यमसामान्यं च कृताकृतयोरैकमधिकरणं मत्वा प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) सुकृतदुष्कृते इति । कृताकृतशब्दयोस्तयो-
रुक्तिरिति भावः ॥ नन्वत्र वैयधिकरण्यात्कर्म केननमित्यस्य प्रा-
प्तिरिति भावः—कर्मसामान्यं चेति । कर्मसामान्यस्य विशेषाभय-
त्वादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । अन्यद्वि कृतम्, अन्यदकृतम् ॥

(प्रदीपः) अन्यद्वि कृतमिति । ततश्च वैयधिकरण्यात्
तत्पुरुषाभावाच्छेषत्वमेव । न तत्रैकं कर्मविधेयत्वेन विवक्षितं
किं तर्हि ? मित्रे कर्मणी समुचिते ॥

(उद्घोषः) मित्रे । यमार्थमेलक्षणे ॥ समुचिते । माताहा-
मिति क्रियायां समुचिते ॥ केचित्तु कृताकृते इत्यत्र वाच्यपुण्ये
क्रमेण कृताकृते इत्यर्थमाहुः ॥

(शुणपदधिकरणवचनताधिकरणम्)

(१४११ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थ-
संप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं
प्राप्नोति—

‘अहरहर्नयमानो गामभ्यं पुरुषं पशुम् ॥

वैधस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी ॥’

इति ॥ ‘इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य’ इति ॥

(प्रदीपः) चार्थे द्वन्द्ववचन इति । चार्थानुवादेन
द्वन्द्वस्य विधानात् तस्य चानिष्टेऽपि विषये सङ्गात्वादितिप्रसङ्ग
इत्यर्थः ॥ दुर्मदीति । दुःखेन यो मायति स यथा सुरया
न तृप्यति एवं यमो गवाधीनयमान इत्यर्थः ॥ तत्र नयन-
क्रियायां गवाधीनां समुच्चयाच्चासङ्गात्वादिति द्वन्द्वप्राप्तिः ॥

सामान्यवचना इत्याभिस्य कृताकृते इत्यस्य विहिताविहिते इत्यर्थकत्वेन सुकृत-
दुष्कृताभ्यां इति वचनम् । (र. ना.)

इन्द्र इति । इन्द्रादीनां लोकपालत्वाद् गन्धर्वाणां पावन-
क्रियायां समुच्चय इति ॥

(उद्योतः) अतिप्रसङ्ग इति । द्वन्द्वसंज्ञातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥
गामस्य पुरुषं पशुमिति वाक्ये परस्परसादित्वे इतरेतरयोगे
पदानां वृत्तेर्द्वन्द्वसंज्ञा स्यादिति भावः ॥ दुःखेनेति । दुःखेनेत्यर्थः ।
अल्पपानेन यदानुत्पत्तिर्यस्येति फलितम् ॥ सुराया इति । श्रेय-
पथी । सुरेत्येत्यर्थः ॥ इन्द्रादीनामिति । माष्ये 'लोकानां पा-
वका' इत्यध्याहार्यमिति भावः ॥

(१४१२ युगपदधिकरणवचनतयासमाधानवार्तिकम् ॥२॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने

द्वन्द्ववचनात् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । युगपदधिकरणवचने
द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । न्यासान्तरेणातिप्रसङ्गपरि-
हारः । युगपदेकैकेन शब्देनाधिकरणमभिधेयं द्वन्द्ववाच्यं समु-
दायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वः । गामश्चमिलादौ तु परस्पर-
निरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो निरपेक्षाः पृथक् प्रत्याख्यन्त
इति युगपद्व्यतिरिक्तत्वाभावाद् द्वन्द्वभावः ॥

(१४१३ युगपदधिकरणतया वृण्वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रैतस्मिन् लक्षणे पुंवद्भावस्य प्रति-
षेधो वक्तव्यः । पट्टीमृद्वौ । समानाधिकरणलक्षणः
पुंवद्भावः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पट्टीमृद्वविति । एकैकेन शब्देनार्थद्वय-
स्याभिधानात्समानाधिकरण्यमस्ति ॥

(१४१४ वृण्वान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचन-
तया अनुपपत्तिः । शीतोष्णे सुखदुःखे जननम-
रणे । किं कारणम् ? । सुखप्रतिघातेन हि दुःखम्,
दुःखप्रतिघातेन च सुखम् ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषिद्धेषु चेति । ये अर्था विरुद्धा-
स्तेषां भवत्वेकैकेन शब्देनाभिधानम् । विरुद्धानां तु सहजनव-
स्थानाद् युगपदनुसर्वाभावात्सहविवक्षाभावाद्युगपद्व्यतिरिक्तता नोप-
पद्यत इत्यर्थः ॥ आरात्परादीनां विरुद्धार्थोभिधानं द्वया
पृच्छति—किं कारणमिति ॥ सुखप्रतिघातेनेति ।
आरादादयस्तु युगपद्विरुद्धार्थोभिधायिनो नैवाभ्युपगम्यन्ते ॥

(उद्योतः) धनखदिरयोरेवात्रापि सहविवक्षा स्यादत आह—
येयौ इति । युगपदनुसर्वाभावादिति । परस्य स्वजनसदृश-

ज्ञानसमर्पणाय श्रद्धाप्रयोग इति भावः ॥ विप्रतिषिद्धत्वादेव युगप-
दभिधानानुपपत्तौ प्रशानुपपत्तिरत आह—आरादिति । तत्र दूर-
समीपयोर्वर्तते ॥ पुरेतु । चिरातीतमविष्यदासन्नयोर्वर्तते । सुख-
प्रतिघातेन इत्यादिना सुखप्रतिवन्धिकायास्तत्राशिकायाश्च सामान्या
दुःखजनकत्वं दुःखप्रतिवन्धिकायास्तत्राशिकायाश्च सुखजनकत्वं
संचितम् । एवं दुःखसुखजनकसामर्थ्योन्निधयेन सुखदुःखप्रतिवन्ध-
कत्वादि च संचितम् । एतेन भारोत्तीर्णे गौणः सुखव्यवहार
इत्यपस्तम् ॥ ७ ॥

(प्रथमदूषणवाचकभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते * तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः * इति ।
इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह पुंवद्भावः कस्मात्
भवति—दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति ? ।
अथ मतमेतत्—प्राक् समासाद्यत्र सामानाधि-
करण्यं तत्र पुंवद्भावो भवतीति । इहापि न दोषो
भवति ॥

(प्रदीपः) दर्शनीयामातेति । वृत्तावेकार्थभावेन मा-
त्रपट्टित्वादर्शनीयाशब्दस्य सामानाधिकरण्यमत्रास्ति ॥ अथ
मतमिति । इतो सामानाधिकरण्यव्यभिचारमावादादि वाक्य-
विषयं सामानाधिकरण्यमाधीयते, तदा पट्टीमृद्ववित्यत्रापि
न दोषः । लौकिकं च यद्वाक्यं प्रयोगार्हं तत्र सामानाधिकरण्य-
माधीयते, न त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये पट्टीमृद्वौ च नृद्वौ चेति ॥

(उद्योतः) पट्टीसमासे कथं सामानाधिकरण्यमत आह—
वृत्ताविति ॥ अयं भावः—सामानाधिकरण्यं नाम विशेष्यतयैक-
द्रव्योपस्थापकत्वम् । तच्चान्नापि पृथक् पूर्वपदेन स्वार्थानुपस्थिते-
रिति ॥ न दोष इति । अन्येय रीत्या विरूपाणामपीत्येकशेषोपि
वारणीयः । इन्द्रारम्भसामर्थ्येन वाक्यीयस्य सामानार्थत्वस्यैवाश्रय-
णादिति बोध्यम् ॥ ननु अत्र पक्षे पट्टीमृद्वौ चेत्येव वाक्यं समासार्थ-
मिति तत्रापि सामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह—लौकिकं चेति ।
स्वातन्त्र्येणार्थनोपाय प्रयुक्तमित्यर्थः । इदं त्वलौकिकं वृत्तिसमाना-
र्थकमेवेति भावः ॥

(द्वितीयदूषणवाचकभाष्यम्)

यदप्युच्यते *विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः* इति ।
सर्वे एव शब्दाः विप्रतिषिद्धाः । इहापि ब्रह्मन्यग्रो-
धाविति ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यमानः ब्रह्मार्थं संप्रत्याय-
यति, न्यग्रोधार्थं निवर्तयति । न्यग्रोधशब्दः प्रयु-
ज्यमानो न्यग्रोधार्थं संप्रत्याययति, ब्रह्मार्थं निवर्त-
यति । अर्थात्र चेष्टुका युगपदधिकरणवचनता
दृश्यते, इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषिद्धा इति । विप्रतिषिद्धार्थो
इत्यर्थः । परस्परपरिहारेण सर्वेषामर्थानां शब्दैरभिधानात् ॥
न्यग्रोधार्थमिति । एकस्मिन्नर्थे अवगते अर्थाद्योन्तरस्य
निवृत्तिः ॥ इहापीति । विरुद्धानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधेय-

१ 'गन्धर्वाणां' । २-३ 'करणे द्व' । ४ एकैकेन समासवटकेन
शब्देन युगपदधिकरणं यदोच्यते तदा द्वन्द्व इति बोधना । अधिकरणमित्यस्य
व्याख्यानमभिधेयमिति । तस्यैव विवरणं द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपमिति । (८ ना.)
५ पक्षमन्तार्थमेव पूर्वपूर्वसोत्तरसदं प्रति हेतुत्वं बोध्यम् । (८ ना.)

६ जननस्य मरणे तद्वत्ता वा भवतीति स्वीकारादिति भावः । (८ ना.)

७ उत्तीर्णपदे नपुंसके गाने कः । आरम्भोत्तरपदशायामित्यर्थः । (८ ना.)

८ 'आत्मन्यर्थः' । ९ 'अन' ।

ताया अविरोधात् । तथा हि यदा जन्ममरणयोर्विरुद्धयोरप्येकसं-
ज्ञा सहसंप्रत्ययाय क्रियते, तदा तच्छब्दवाच्यत्वं तयोर्भवत्येव ॥

(उद्घोतः) शब्दानां स्वरूपतो विप्रतिपिद्धत्वाभावादाह—
विप्रतिपिद्धार्था इति ॥ तदप्युपपादयति—परस्परेति ॥
भाष्ये—निवर्तयतीति । बुद्धित इति शेषः ॥ ननु निवृत्तौ ता-
त्पर्यं चेदपोहवादः । अपोहश्च तदितरमेदस्तद्वात्वा । न चेत्, नि-
वृत्तिर्दुर्लभेत्यत आह—एकस्मिन्निति ॥ विरुद्धानामिति । नहि
सहानुभवासंभवः शब्दात्सहबोधे प्रतिबन्धक इति भावः ॥ एका
संज्ञेति । एको वाचकः शब्द इत्यर्थः ॥

(युगपदधिकरणवचनतानुपपत्त्यवतारणभाष्यम्)

एवमपि—

(१४१५ युगपदधिकरणवचनताया असंभववार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वा-
पर्याभिधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभि-
धानं प्राप्नोति ॥ अतः किम् ? । युगपदधिकरण-
वचनताया अनुपपत्तिः । प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा
इति । यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि
भवेत्तद्व्यम् ॥

(प्रदीपः) इदानीं युगपद्वाचिताया असंभवं प्रतिपाद-
यति—एवमपीति । अभिधानक्रमाद् अभिधेयक्रमोऽवति-
ष्ठते यथा गुणवृद्धौ वृद्धिगुणविति । ततश्च शब्दक्रमात् क्रमव-
दर्थवगमाल संभवत्येकैकेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु वाचकक्रमो न वाच्यप्रतीतियोगपक्षविरोधीत्यत
आह—अभिधानक्रमेति ॥ अभिधेयक्रमः । अभिधेयज्ञानक्रमः ॥
क्रमवदर्थवगमादिति । क्रमवतोर्थावगमस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥

(१४१६ पौर्वापर्याभिधाने दूषणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वा-
पर्याभिधानमिति चेद्विवचनबहु-
वचनानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभि-
धानमिति चेद्, द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः—
प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । प्लक्षशब्दः सार्थको
निवृत्तौ न्यग्रोधशब्द उपस्थितः । एक एकार्थः,
तस्यैकार्थत्वादेकवचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) न्यग्रोधशब्द इति । न्यग्रोधार्थप्रतिपत्ति-
काले यदि प्लक्षार्थस्यानवगतिः स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थ-
त्वादेकवचनं स्यात् । तस्माद् द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्या
प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधायीत्यनुपपन्नव्यम् ॥

१ द्वन्द्वसमासप्रतिपत्तिः । नागेशोक्तमेतद्व्याख्यानं चिन्त्यम् । मनुक्तार्थ-
परमेव वेति बोध्यम् । (र. ना.) २ इदं चिन्त्यम् । भावमात्रक्षणभङ्गवादि-
मते इतरभेदस्याभावरूपस्यापोहस्य अक्षणिकस्य गवादिशब्दार्थत्वात् । इतर-
भेदवतो गवादिशब्दार्थत्वे तस्य क्षणिकत्वेन आनन्त्यव्यभिचारौ दोषौ व्यक्ति-
पक्षौ तौ तदवस्थावेवेति । तद्धानपोहो वा शब्दार्थ इति काव्यप्रकाशे तु तद्वानिति
विशिष्टशक्तिवादिनो नैयायिकस्य पक्षः, अपोह इति सौगतस्येति विवेकः ।

द्वि० ५९

(उद्घोतः) भाष्ये—प्लक्षशब्दः सार्थको निवृत्त इति ।
अर्थेन सह निवृत्त इत्यर्थः । स्वार्थे कः ॥ ननु तस्य निवृत्तावपि
एकेन शब्देन समासरूपप्रातिपदिकेन द्वौ बोधिताविति द्विवचनं
भविष्यतीति चेन्न । समासस्य समूहे शक्तावपि प्लक्षादीनामवयवत
एव बोधेन एकप्रातिपदिकजन्यबोधविषयत्वाभाव इत्यभिमानात् ॥
तस्मादिति । विनिगमनाविरहादुभयोरप्यनेकार्थत्वमित्याशयः ॥

(१४१७ युगपदधिकरणवचनतासाधकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं
युगपद्वचनस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृ-
श्यते—‘द्यावा ह क्षामा’ ‘द्यावा चिदसौ पृथिवी
संनमेते’ इति ॥ किमेतत् ? । युगपदधिकरणवचन-
ताया उपोद्बलकम् ॥ विग्रहे किल नाम युगपदधि-
करणवचनता स्यात्, किं पुनः समासे ॥

(प्रदीपः) एवं युक्त्या युगपद्वाचितां प्रसाध्यागमेन प्रसा-
धयति—विग्रहे चेति । द्यावेति । द्योशब्दो द्यावापृथि-
व्योर्वर्तते इति ततः परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुगि-
त्याकारो, गोतो णिदिति गोशब्दस्योकारान्तत्वोपलक्षणार्थ-
त्वाद् णित्वाद्द्विरावादेशश्च । एवं पृथिवीशब्दो दिवःपृथिव्यौ
वर्त्तते इति प्रथमाद्विवचने वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥
सन्नमेते इति द्विवचनान्तेन सामानाधिकरण्यात् पृथिवी
इतीति पदकारैर्द्विवचनाश्रयप्रगृह्यसंज्ञानिवन्धनस्य प्रकृतिभा-
वस्य विधानाच्च व्यर्थत्वं पृथिवीशब्दस्यावसीयते ॥ किमेत-
दिति यथोक्तमप्रतिपद्य पृच्छति ॥ उपोद्बलकमिति ।
उत्कृष्टवलकमुद्बलकं प्रत्यक्षं तत्समीपमनुमानमुपोद्बलकम् ।
आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात् ॥ विग्रहे किलेति । साह-
चर्यादिनिमित्ताश्रयेण वाक्येपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं
यदा दृश्यते तदा समासे शक्त्यन्तराणां वाक्येऽदृष्टानामपि
दर्शनादसंभावना न कार्येत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) आगमेन । अनाशङ्कनीयप्रमादवेदवाक्येन ।
एतेन द्यावेत्यादावपि द्विवचनानुपपत्तेस्तुल्यत्वात्पूर्वसाद् को विशेष
इत्यपास्तम् ॥ भाष्ये—द्यावाहेति । द्यावा ह क्षामा प्रथमे
ऋतेनेति मन्त्रसमिदं । हशब्दोऽसमासद्योतकः । इतरेतरापेक्षयोभ-
यत्रापि द्विवचनम् । प्रथमे हशब्देन द्वितीये चिदसौशब्देन
व्यवधानात्समासाभावः ॥ प्रधाने द्यावापृथिव्यावित्याद्यमत्रार्थे ॥
यथोक्तं, सचितं कैमुतिकन्यायम् ॥ उत्कृष्टेति । एवं च युगपद-
धिकरणवचनतायाः सत्त्वसेदमनुमानमनुपापकमित्यर्थः ॥ साह-
चर्यादीति । द्यावाहक्षामेतिवाक्ये परस्परसाहचर्याद्, द्यावाचि-
दसौ पृथिवीत्यत्र साहचर्येण द्विवचनानुपपत्त्या च तथा कल्पना-
श्रियते चेत्किं समासे वक्तव्यमित्यर्थः ॥

व्याख्यातश्च तथैव तत्र प्रदीपे । (र. ना.) ३ ‘वाचः क्रनो’ । ४ अभिमानोक्ति-
वीजं तु समासस्योद्भूतावयवभेदसमूहप्रतिपादकत्वेन समासरूपैकप्रातिपदिकाद्
द्विवचनानुपपत्तिः संभवतीति । (र. ना.) ५ समासे इत्यादिः । (र. ना.)
६ किलेति यद्यर्थः । (र. ना.) ७ तदेत्यादिः । (र. ना.) ८ आगमरूपे-
णानुमानेनेत्यर्थः । (र. ना.)

(१४१८ द्विवचनबहुवचनानुपपत्त्युद्धारद्वारा युगपदधिकरण-
वचनत्वासंभयसमर्थनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ समुदायात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समुदायात्सिद्धमेतत् ॥ किमेतत्समु-
दायात्सिद्धमिति ? द्विवचनबहुवचनताऽप्रसिद्धि-
रिति चोदितम्, तस्यायं परिहारः ॥

(प्रदीपः) युगपद्वित्वाभावे द्विवचनबहुवचनसिद्धि-
दोषं परिहर्तुमाह—समुदायादिति । द्वन्द्वेन समुदायरूपो-
यौभिधीयत इति द्विवचनबहुवचनसिद्धिः ॥

(उद्घोतः) द्वन्द्वेनेति । द्वन्द्वरूपसमुदायेनोद्भूतावयवभेदः
समूहस्योर्थः सुखादिशब्दकोच्चारणेन यद्यपि क्रमेण प्रप्यते,
तथापि द्वन्द्वरूपैकप्रतिपदिकजन्यबोधविषयताया द्योः सत्त्वेन द्विवच-
नानुपपत्तौ युगपद्वचने मानाभाव इति भावः ॥

(१४१९ दूषणसाधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैकार्थ-
त्वात्समुदायस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) समुदायात्सिद्धमिति चेत् । तन्न । किं
कारणम् ? । एकार्थत्वात्समुदायस्य । एकार्था हि
समुदाया भवन्ति । तद्यथा—शतं यूयं जनमिति ॥

(१४२० दूषणसाधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ नैकार्थ्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नायमेकार्थः । किं तर्हि ? । द्वयौ
वद्वर्थश्च । प्लक्षोपि द्वयर्थः । न्यग्रोधोपि द्वयर्थः ॥

(प्रदीपः) नैकार्थ्यमिति । उद्भूतावयवभेदः समुदा-
योभिधीयो न तु तिरोहितावयवभेद इत्यर्थः ॥

(युगपदधिकरणवचनताखण्डनवादिवक्तृकं दूषणवार्तिका-
काङ्क्षानुपपत्तिभाष्यम्)

यदि तर्हि प्लक्षोपि द्वयर्थो न्यग्रोधोपि द्वयर्थः,—
(१४२१ दूषणवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ तयोरनेकार्थत्वाद्वहुवचन-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तयोरनेकार्थत्वाद् 'बहुषु बहुवचनम्'
इति बहुवचनं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) बहुवचनप्रसङ्ग इति । एकैकेन युगपद-
नेकस्यार्थसाभिधानात् ॥

(उद्घोतः) एवं खण्डनवादी स्वयमेव द्विवचनादिकस्युपपाद्य
युगपदधिकरणवचनतावार्दं दूषयितुं तन्मतमनुवदति—प्लक्षोपि
द्वयर्थो न्यग्रोधोपि द्वयर्थ इति । इति तव मतमिति शेषः ॥ यदि
तर्हि । यथेवं स्वीकृत्ये इत्यर्थः ॥ यत्तु लघुविवरणे प्लक्षः प्लक्ष-
शब्दवदितो द्वन्द्वरूपः समुदाय इत्यर्थः । द्वयर्थः अवयवसमुदा-
यार्थः । एवं न्यग्रोधोपीत्यपि व्याख्येयमिति ॥ तन्न । न्यग्रोधोपीत्यं-

शस्य वैयर्थ्योपपत्तेः । यदि तर्हि सादेरनुत्थानापत्तेः । न च प्राश-
स्त्यवयवविदुषो युगपद्वचनतावादिनोयं पूर्वपक्ष इति वान्वयम् । त-
त्समाधानकाले पूर्वोक्तस्यावयवप्रकटनेनैव समाधानस्योचितत्वेन
याभ्यामेवात्रैको द्वयर्थस्ताभ्यामेवापरोपीत्यादि तत्समाधानपरग्र-
न्थासंगतेः । तद्वन्धस्तारत्वेन युगपदधिकरणवचनतावादिन पर्यत-
त्पूर्वपक्षे सिद्धान्तित्वप्रवीतः ॥

(१४२२ समाधानवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ तयोरनेकार्थत्वाद्वहुवचनप्रसङ्ग
इति चेन्न बहुत्वाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तयोरनेकार्थत्वाद्वहुवचनप्रसङ्ग इति
चेत् । तन्न । किं कारणम् ? । बहुत्वाभावात् । नात्र
बहुत्वमस्ति ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

किमुच्यते—बहुत्वाभावादिति, यदा इदानीमेवो-
क्तम्—प्लक्षोपि द्वयर्थो न्यग्रोधोपि द्वयर्थ इति ? ।

(समाधानभाष्यम्)

याभ्यामेवात्रैको द्वयर्थस्ताभ्यामेवापरोपि ।

(प्रदीपः) याभ्यामेवेति । नात्र चलारोऽर्थः । किं
तर्हि द्वयेवार्थवित्यर्थः ॥

(युगपदधिकरणवचनानुपपत्तिवार्तिकाकाङ्क्षानु-
पपत्तिभाष्यम्)

यद्येवम्—

(१४२३ अनुपपत्तिवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानु-
पपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य वचनं
नोपपद्यते ॥

(प्रदीपः) अन्यवाचकेनेति । लौकिकात् प्रयोगात्
शब्दानामर्थविधारणं तन्न यथा पदशब्दः घटार्थं न प्रत्याय-
यति तथा प्लक्षन्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न
युक्तावित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु प्लक्षन्यग्रोधयोरेकमर्थमिति वदतोऽन्यवा-
चकत्वमसिद्धमत आह—लौकिकादिति ॥

(१४२४ अनुपपत्तिवाधकवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपप-
त्तिरिति चेत् प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वाद्
न्यग्रोधस्य प्लक्षत्वात् स्वशब्देना-
भिधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्ति-

लौकिक्यते तर्हि तयोरनेकार्थत्वाद् बहुवचनप्रसङ्ग इति योजना । (र. ना.)
४ युगपदधिकरणवचनताखण्डनवादिस्यार्थः । (र. ना.) ५ अभिधानानुपप-
त्तिरित्यर्थः । (र. ना.)

१ 'चनमिति' । २ द्वन्द्वरूपसमुदायस्योद्भूतावयवभेदसमुदायबोधकत्वेन
द्वयर्थकत्वात्तद्वदन्तः प्लक्षशब्दोऽपि द्वयर्थको न्यग्रोधशब्दोऽपि च द्वयर्थकः
समुदायस्यावयवभेदतिरेकादिति आह । (र. ना.) ३ यदि युगपदधि-
करणवचनतावादिसमाधारेण प्लक्षोऽपि द्वयर्थो न्यग्रोधोऽपि द्वयर्थ इति

रिति चेद् एवमुच्यते—तत्र । किं कारणम् ? ।
लक्षस्य न्यग्रोधत्वाद् न्यग्रोधस्य च लक्षत्वाच्च
स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति । लक्षोपि न्यग्रोधः
न्यग्रोधोपि लक्षः ॥

(प्रदीपः) लक्षस्येति । लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वाच्च-
ग्रोधशब्दस्य लक्षार्थाभिधायित्वात् स्वार्थस्यैवाभिधानेन नास्त्य-
र्थान्तराभिधायित्वम् । लोकप्रसिद्ध्या त्वर्थान्तराभिधायित्वमु-
च्यते । वृत्तिविषये त्वेकैकस्य द्वार्थाविति स्वार्थावेव तां
भवतः ॥ लक्षोपि न्यग्रोध इति । न्यग्रोधशब्दवाच्य
इत्यर्थः । एवं न्यग्रोधोऽपि लक्षशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) नन्वन्यस्यान्यरूपत्वाभावेन लक्षस्य न्यग्रोधत्वा-
दित्यनुपपन्नमत माह—लक्षशब्दस्येति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनः लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि लक्षः
स्यात्, यावता 'कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः ?' ॥

(प्रदीपः) कारणादिति । शब्दार्थावसायहेतुलोकव्य-
वहारोत्र कारणशब्देन विवक्षितः ॥ न च लोकव्यवहारे लक्ष-
शब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं प्रतीतम् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वं कथमिति प्रश्नो-
पपादकं—यावतेति । यत इत्यर्थः । तद्याचष्टे—शब्दार्थावसा-
येति । शब्दार्थसंबन्धग्रहणेत्यर्थः ॥

(१४२५ एकदेशिसमाधानवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति
चेतुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेद्
एवमुच्यते—तत्र । तुल्यकारणत्वात् सिद्धम् ।
तुल्यं हि कारणम् । यदि तावत्प्रक्षरतीति व्युत्पत्त्या
लक्षः स्याद्, न्यग्रोधेऽप्येतद्भवति । तथा यदि
न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः, लक्षेऽप्येतद्भवति ॥

(प्रदीपः) इतरः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दप्रयोगस्य कार-
णमिति मत्वाह—कारणादिति । प्रक्षरणं विस्तारेणाव-
स्थानम् । न्यग्रोहणमधःशाखावस्थापनम् ॥

(१४२६ आक्षेपाशयप्रकाशकवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ दर्शनं वै हेतुः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न च न्यग्रोधे लक्षशब्दो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—दर्शनमि-
ति । लोकव्यवहार इत्यर्थः ॥

(१४२७ सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यमेतद्भवति ।
लक्षेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते न्यग्रोधेऽपि लक्षशब्दः ।
तुल्यं हि कारणम् ॥

(प्रदीपः) लक्षेऽपीति । लोकव्यवहारे लक्षन्यग्रोधां
दृश्यतामित्युभयोः क्रियान्वयाद् द्विवचनदर्शनाच्च ॥ तुल्यं
हीति । तुल्यो लोकव्यवहार इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) लक्षेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यत इत्युक्तं तत्र दर्श-
नमुपपादयति—लोकव्यवहारे लक्षेति । पूर्वोक्तेन शब्दप्रयो-
गक्रमेणार्थज्ञानक्रमादुभयोः क्रियान्वयो द्विवचनं च न स्यादित्यभि-
मानैः भाष्ये—तुल्यं हि कारणमिति । दर्शनरूपं कारणमपि
तुल्यमित्यर्थस्तदाह—तुल्यो लोकेति ।

(आक्षेपभाष्यम्)

न वै लोके एव संप्रत्ययो भवति । न हि लक्ष
आनीयतामित्युक्ते न्यग्रोध आनीयते ॥

(उद्ध्योतः) पुनर्भाष्ये शङ्कते—न वै लोक इति ॥

(१४२८ समाधानवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ तद्विषयं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्विषयं चेतद् द्रष्टव्यं लक्षस्य न्यग्रो-
धत्वम् ॥ किंविषयम् ? । द्वन्द्वविषयम् ॥

(प्रदीपः) तद्विषयं चेति । द्वन्द्वावयवानामेवानेका-
र्थाभिधायित्वं न केवलानामित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः ? ॥

(प्रदीपः) युक्तं पुनरिति । किं युक्तमेतदित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) किं युक्तमेतदिति । युक्तं पुनरित्यत्र काकां
प्रश्नो व्यङ्ग्य इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वाढं युक्तम् ॥

(प्रदीपः) वाढमिति । भिन्नरूपत्वाद्विन्नशक्तित्वाच्च ॥

(उद्ध्योतः) भिन्नरूपत्वादिति । लक्षो दृश्यतामित्यादौ स-
विभक्तिकम्, समासे निर्विभक्तिकमित्यर्थः ॥ भिन्नशक्तित्वादिति ।
तत्र भिन्नोपस्थितिजनिका शक्तिः, समासे एकोपस्थितिजनिका सेत्यर्थः ॥

(१४२९ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यत्रापि हि नियतविषयाः शब्दा
दृश्यन्ते । तद्यथा—समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित
इति भवति, अश्वः शोण इति । समाने च काले-
वर्णे गौः कृष्ण इति भवति, अश्वो हेम इति ।
समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवति, अश्वः
कर्क इति ॥

(प्रदीपः) अश्वः शोण इति । यथाश्वादन्यत्र शोणा-
दयो न वर्तन्ते तथा विना द्वन्द्वात् लक्षादयो न्यग्रोधाद्यर्था न
भवन्तीत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि लक्षः—

(१४३० भाष्येपार्थिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ एकेनोक्तत्वाद्परस्य प्रयोगोऽ-
नुपपन्नः ॥ * ॥(भाष्यम्) एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगो
नोपपद्यते—प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥(प्रदीपः) यदि तर्हीति । ननु तद्विपर्ययं चेत्युक्तं
कोस्य दोषस्यावत्तरः । एवं मन्यते—परस्परसन्निधानेन यदा
द्वयोरपि सामर्थ्यमाहितं तदान्यतरविधौपि सामर्थ्यमाह्वानमाधो
यथा वहिंसंपादितपाकनरुपादिद्वयोर्निवृत्तऽपि वर्धते ॥(उद्द्योतः) भाष्ये—प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग
इति । प्लक्षश्चन्द्रेण न्यग्रोधरूपार्थलोक्तत्वाच्चन्यग्रोधप्रयोगो नोप-
पद्यत इत्यर्थः ॥

(१४३१ वार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ एकेनोक्तत्वाद्परस्य प्रयोगोऽनु-
पपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रो-
धस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥ * ॥(भाष्यम्) एकेनोक्तत्वाद्परस्य प्रयोगोऽनुपपन्न
इति चेत् । तत्र । किं कारणम् ? । अनुक्तत्वात्प्ल-
क्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः । अनुक्तः प्लक्षेण
न्यग्रोधार्थे इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते ॥
कथमनुक्तः, यावता इदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि न्यग्रोधः
न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष इति ? । सहभूतावेतावन्योन्य-
स्यार्थमाहतुः । न पृथग्भूतौ ॥(प्रदीपः) अनुक्त इति । न्यग्रोधशब्दप्रयोगमन्तरेणे-
त्यर्थः । उक्तं वेतत्—द्वन्द्ववयवानामेकानेकार्थभिधायित्वं न
केवलानां यथा वहिंसंनिधायैव तान् द्वयरूपं भवति न तु तद्वि-
निवृत्तौ ॥ सहभूतावेति । आरोधनवृत्तपरस्परव्यव-
धिर्भावात् ॥(उद्द्योतः) युगपदभिधानमनुक्तिश्च विरहेत्यत आह—
न्यग्रोधशब्देति ॥ आरोधश्चेति । इतरसन्निधाने एव शक्त्या-
विर्भावो न केवलस्यापीति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाह-
तुर्न पृथग्भूतौ ? ॥

(१४३२ समाधानवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाभाविकमभिधानम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ चेह कौ चित्प्राथम्यकल्पिकौ प्लक्षन्यग्रोधौ,
कौ चित्क्रियया वा गुणेन वा, प्लक्ष इवायं प्लक्षः—
न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति । तत्र प्लक्षवित्युक्ते१ अयं भावः । द्वन्द्वविपर्यय युगपदेकैकानेकार्थभिधानमित्युक्तं तथा-
चेत्यस्य प्रयोगे नास्ति द्वन्द्वविपर्यय इति कर्म प्रकृतदोषावसर इति । (र. ना.)संदेहः स्यात्—किमिमां प्लक्षावेव आहोस्विन्प्लक्ष-
न्यग्रोधाविति । तत्रासंदेहार्थं न्यग्रोधशब्दः
प्रयुज्यते ॥(प्रदीपः) प्राथम्यकल्पिकाविति । लोकव्यवहारे
पदोच्चारणमात्रात्तदर्थवसायान्मुख्यामित्यर्थः ॥ कौचिदिति ।
तत्सहजनरितगुणक्रियादर्शनात्तद्रूपारोपणाद् गौणमित्यर्थः ।
न्यग्रोधम्—यदि प्रक्षरतीत्यादि ॥ संदेहः स्यादिति ।
उपक्रमे संदेहो गौणस्याप्यर्थस्य संभवमात्रेण । न तु मुदयार्थ-
संभवे गौणस्य परामर्श एवास्ति तत्कृतः संदेहः ॥(उद्द्योतः) किमिमां प्लक्षावेवेति भाष्यस्य मुसमी मुद्रा-
मित्यर्थः ॥ तत्कृत इति । तस्माद् न्यग्रोधप्रतीतिरेव न स्यादतो
न्यग्रोधशब्दप्रयोग आवश्यक इति बोध्यम् । गौणस्याप्यस्य प्लक्षन्य-
ग्रोधावित्यादौ लोकव्यवहारे परस्य प्रसिद्धत्वानुसृत्यसमवृत्तता
भाष्ये संदेह उक्त इत्यर्थः ॥

(पूर्ववक्षिण आक्षेपोपसंहारभाष्यम्)

संयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा च
दुरुपपादा च । यथाप्यस्या निबन्धनमुक्तम्—
यावा ह आमेति, तदपि च्छान्दसम् । तत्र सुपां
सुपो भवन्तीत्येष सिद्धम् । सुत्रं च भिद्यते ॥(प्रदीपः) भाष्यकारः सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह—संय-
मिति ॥ दुःखेति । प्रतीतावसुपादेहात् ॥ दुरुपपादेति ।
प्रमाणमावात् । दृढव्यवहारादि शब्दार्थावसायः । न च तत्र
प्लक्षशब्दस्य प्लक्षन्यग्रोधाभिधायित्वं दृश्यते । न च गौणार्थत्वं
प्लक्षशब्दस्य । न्यग्रोधशब्देनैव न्यग्रोधस्य प्रतिपादितत्वात् । न च
प्लक्षन्यग्रोधावित्युक्तेऽर्थद्वयप्रतीतिरावृत्तिः यथा प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्ष-
न्यग्रोधाविति । समासस्य चानेकार्थभिधायित्वात्ततः परयोर्वि-
वचनबहुवचनयोरेकपत्तिरिति द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्या-
पि नास्ति युगपद्वाचिताप्रतिपत्तिः ॥ छिन्नदर्शनमपि निराकुर्व-
याह—यच्चापीति । एकवचनस्य स्थाने द्विवचनमित्यर्थः ॥(उद्द्योतः) प्रतीताविति । समुदायेन द्वयोरपत्तिरित्यथा-
नुभवो न तु प्रत्येकं व्यर्थतानुभव इत्यर्थः ॥ समासस्य चानेका-
र्थेति । अनेकार्थबोधकत्वादित्यर्थः । उद्द्योतावयवभेदसमुदायाभि-
धानशक्तिरूपोः पर्यासा, क्रमप्रयोगवद्विरपि पदेः क्रमेणैव मुद्रिः
समूहालम्बनस्थानवदिति भावः ॥ द्विवचनमित्यर्थः इति । अत
एव पृथिवीत्यस्य प्रयुक्तलोपपत्तिरिति भावः । द्वितीयवचस्तु पृथ-
क्स्वामापदेन, अपरत्र स्वामापदेन । अत एव सन्नमेते इति द्विवच-
नोपपत्तिः । देवदत्तश्च यशदत्तश्च तिष्ठत इति चत् ॥

(सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि
चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः* इति ॥२ अनयाऽपि रीत्येवमेव एव संदेह इति न केपटोक्तद्विधेयः कश्चिदुक्त
इति ध्येयम् । (र. ना.)

(सनाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । इत् “चे द्वन्द्वः” इतीयता सिद्धम् ॥
कथं पुनरेतन्नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो द्वेयः ॥
इति तद्वर्तमानं भवाद्धेतुं विधास्यते । सोयमेवं
नित्यं नित्यं यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—
एवं नाना विधायेत—चेन हेतुर्थेऽर्थ इति ॥

कः पुनरेतन्नाम वृत्तिः ॥ समुच्चयः अन्वाचय
इत्यनेनानां समाहार इति ॥ समुच्चये—गुणश्चे-
त्युक्ते गम्यते एतद्—न्यग्रोधश्चेति, तथा न्यग्रो-
धश्चेत्युक्ते गम्यते एतद्—गुणश्चेति ॥ अन्वा-
चये—गुणश्चेत्युक्ते गम्यते एतद्—‘सापेक्षोयं प्रयु-
ज्यते’ इति ॥ इतरेतरयोगे—गुणश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्तं
गम्यते एतद्—‘गुणोपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोपि
गुणसहायः’ इति ॥ गुणश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते समा-
हारेऽपि कियते—गुणश्च न्यग्रोधमिति ॥ तत्राय-
मप्यर्थः—द्वन्द्वसमासयो न पठितव्यो भवति ।
समाहारस्यैव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) चेन हेतुर्थे इति । अर्थग्रहणस्य सन्निधा-
नादुत्तरपदलोपी नानास आधीयत इत्यर्थः ॥ ननु चेनार्थस्य
इत्यत्रानुगतं वा स्यात् प्रत्ययानं वा । तत्रोत्पादनं तावन्नोप-
पत्तेः । नहि न्यग्रोधस्य उत्पत्तेः । यथोक्तम्—‘नहि शब्दकृ-
तेन नामार्थेन भविष्यति’ इति । अथ प्रकाशनम्, तदा स ए-
वापि प्रकाश इति नाना वृत्तिः—कः पुनरिति ॥ समुच्चय
इति । यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चयान्ते
तदा समुच्चयार्थो यथा नामार्थं पुरुषमित्यादी । वाक्ये परस्पर-
निरपेक्षा गद्यादयो नानाक्रियायां संवध्यन्ते । तत्र चेन हेतुर्थे
इत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाधीयते—चेनैव नः प्रकाशितोर्थ-
स्य द्वन्द्वः । नामार्थमिति तत्र विनापि चेन समुच्चयावगमा-
त्तथा चेनैव प्रकाशित इत्युच्यते । सामर्थ्यं क्रियाद्वाराकं
दध्योदनादियत्स्यादिति नामासामर्थ्याद्विधासपरिहारो वाच्यः ॥
गुणश्चेत्युक्तं इति । न्यग्रोधो ददयतामित्युपक्रम्य यदा गुण-
श्चेत्युच्यते तदा न्यग्रोधश्चेति गम्यते । यदा त्वेकस्य प्राधान्यं
तदा इतरस्य तद्वैरोधेन क्रियासंबन्धादभिन्नकस्यतया नास्ति
परस्वरेण सामर्थ्यमिति अन्वाचये समासाभावः । प्रधानाभि-
धायि पदं त्रार्थं न वर्ततेऽपि सप्रधानमेवेति अनेकस्य पदस्य
चार्थवृत्तित्वाभावाद् द्वन्द्वमात्रः ॥ इतरेतरयोगः परस्परपेक्षा-
णामनैकैयमैकसिद्धये समन्वये सति भवतीति परस्परसहि-

तता चशब्देनैव बोध्यते इति तत्र समासो भवति ॥ समा-
हारेपीति । तत्रापि परस्परसहिततावगमात् ॥ द्वन्द्वैक-
चद्भाव इति । सुगुणद्विकरणवचनतायां द्वन्द्वे तु वक्तव्यः
स्याद्, एकैकस्यानेकार्थत्वात् । न च विषयविभागार्थोऽसौ व-
क्तव्यः, प्रयोगदर्शनादिपयविभागस्य सिद्धत्वात् ॥

(उच्यते) परस्परनिरपेक्षा इति । न्यग्रोधनिष्ठयतां गुण-
श्चेत्युक्ते न्यग्रोधस्य च्छेदनाप्ये गुणोपेक्षाया अभावमात्रेण परस्पर-
निरपेक्षत्वमित्यर्थः ॥ ननीतावतोकैः सह नन्यमान इत्यादी कथं
समासप्रसङ्गो वारितोऽत आह—तत्र चेनेति ॥ चेनाप्यचेना-
पीति । च विनापीत्यर्थः । क्वचित्तु विनापि चेनेत्येव पाठः ॥
ननु समुच्चयेऽसामर्थ्यात्कथं समासप्राप्तिरत आह—सामर्थ्यं
हीति । इदं तु चिन्त्यम् । कृतः सर्वो वृत्तिकयेत्यादौ समासा-
पत्तेः । किं च क्रियाद्वाराकं सामर्थ्यं दध्योदनादिव्य सामर्थ्यस्य
द्वारगुणक्रियायाः पृथक् प्रयोगानापत्तिः । किं चेदं सति सूत्रसंवा-
धेपदविग्रहस्यपदस्य पुनस्तदर्थप्रशे समुच्चयोद्वेयसङ्गतिः, पदगमार्थेन
संश्लेषेण पदप्रतीतिः । किं च नामार्थं पुरुषं पञ्चमिलत्र सर्वं नैर-
पेक्षे समुच्चयेति कथं, समुच्चये एकस्य सापेक्षत्वाद् ॥ भाष्ये—
गुणश्चेत्युक्ते इति । न्यग्रोधो ददयतामित्युपक्रमोक्तौ तु न गुण-
श्चेति गम्यते इति भागः ॥ न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इति । गुणो ददयता-
मित्युपक्रम्य न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इत्यर्थः ॥ सापेक्षोयमिति । प्रधानी-
भूतक्रियेत्यर्थः । तदाह—यदा स्थितिः ॥ इतरस्यैव तदे-
त्यादिः ॥ भिन्नकस्यतया भिन्नक्रियान्वयितया ॥ [अन्वाचये
सलोपश्चेत्युक्ते इति पूर्वः ॥] तत्रैव सामर्थ्याभावात् पुनस्तत्त-
गाह—अनेकस्य पदस्येति । इदं समुच्चयेति बोध्यम् । एवं च
समुच्चयेत्यनेकस्य चार्थवृत्तित्वाभावात्समासपरिहारः ॥ प्राशक्त-
मसङ्गतमेवेति बोध्यम् ॥ परस्परपेक्षाणामिति । एतेन व्यपेक्षा-
सामर्थ्यादे द्वन्द्वसमुच्चयपरितिरासात् । परस्परनिरपेक्षाः सना-
न्यये परस्परपेक्षत्वात् व्यपेक्षात्वाद् सा च प्रतीतिः ॥ भावः ।
एतद्विषयस्य समुच्चयादौ दर्शितं यत् ॥ परस्परनिरपेक्षाः सना-
न्यये समुच्चयादिलक्षणसमुच्चयः । अत एव भाष्ये—‘गुणश्चेत्युक्ते’ गम्यते
पुनरुपग्रोधश्चेति समुच्चयस्वाकारः प्रदर्शितः । तेन नामः परसा-
द्विलम्बेण न पर इतरसाद्विलम्बित्युक्तम् ॥ अत्र नानेन समुच्चये
साहिते विशेषणमित्युक्तम् । न्यग्रोधसहितः गुण इति हि तदर्थः ।
अतोपि तत्र न समासः । चार्थभाषान्ते ध्वेतत्समासप्रवृत्तेः । इतरे-
तरयोगस्य गुणश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते एतद्, गुणोपि न्य-
ग्रोधसहायो न्यग्रोधोपि गुणसहाय इति आकारः प्रदर्शितः ।
अनेनोद्भावनव्यवभेदेऽप्येकस्य विशेष्यतेति दर्शितम् । एवं च समुच्च-
यान्वाचयबोधकारो भोक्तकः । अन्त्यबोक्तु वाचकः, तत्र तदर्थस्य

१ ‘हेतुर्थे’ इति । २ अथ बहुव्रीहिरिति । (र. ना.)
३ ‘हेतुर्थे’ । ४ ‘गणपुत्र’ । ५ अथमात्रेण चार्थग्रहणमात्रेण सति
इत्यर्थः । (र. ना.) ६ योगोपपत्त्यभावीमुल्लेखे ‘तदा’ इति वाची ।
अत एव नामिदं तदुत्तरम् । पद्यस्यपि प्रदीप एव वर्धितं भवेत् ।
७ तदतिरिक्तमित्यर्थः । (र. ना.) ८ अन्वाचयस्य इत्यादि । (र. ना.)
९ अत्रानुगतं इति वृत्तिः । इति स्यादिति भावः । (र. ना.)
१० किन्तु प्रयो ददयतां न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते तथा तद्वैरोधेन
न्यग्रोधो ददयतां गुणश्चेत्युक्ते न्यग्रोधश्चेति गम्यते इति भावः । (र. ना.)

११ यथा बोध्यम्—‘कस्यैव सलोपस्य’ इत्यत्र भाष्ये—‘प्रधानाभिधायि-
पदस्य, अन्यस्यवक्ष्यः सलोपः’ इति । १२ अर्थं बोधकान्तर्गतं पाठो
वर्तते काशी Bangal Asiatic Society मुद्रितमुद्राकोपि ‘सापेक्षोय-
मिति’ इत्यत्र भावः समुच्चयभवे तत्र पाठस्य लेखकमतादप्युक्तम् ।
स्थाने गद्या कृत इति बोध्यम् । १३ तत्र प्रकारानुवर्तिन्यात्तत्त्वैक्येव चार्थ-
वृत्तित्वमिति भावः । (र. ना.) १४ अनेनेति वचनातिशयमिति । (र. ना.)
१५ उद्भावनव्यवभेदे यत्साद्विलम्बितं समुच्चयस्येत्यर्थः । (र. ना.)

विशेष्यत्वादिति बोध्यम् । तस्मात् सामान्यगिलादी न समुच्यः ।
निमित्तमनाविरहेण सर्वेषां परस्परसादृश्यावगतेः, अद्वयशब्देन
तथैव, प्रतीतेः । चार्थसादृश्यावगतिस्तदावेन समासप्राप्तिश्च ।
उत्तरं तु चशब्देन सादृश्यावगते तत्र प्रापान्येन भासते, पृथौ
चामात्रे च समासेन, तत्र समासशालयुक्तिः । चक्रुताथै वरमा-
नानेकसुपन्तसत्त्वात् ॥ सामान्यगिलादी तु अद्वयशब्देन सादृश्या-
वगते, न तु चेनेति भाष्यार्थः । समुच्येति शब्दोपे एक-
थेन सादृश्यावगते द्योतते चप्रयोगाद् इत्यनेनसुपन्तस्य प्रपान-
भूतचार्थे इत्यभावात्समासाभाव इत्ययमर्थश्च भगवता समुच्य-
त्वाच्चपक्षरूपनिरूपणेनैव दांशुः ॥ अत एव सच्चिद्योगशिष्टपरि-
भाषाणि न्यायसिद्धेति भाष्यतात्पर्यम् ॥ इन्द्रस्त्वष्टा वरुण इत्यादा-
वपि परस्परसादृश्यावगते लोकपालकत्वं सुच्यत इति बोध्यम् ॥ तत्रा-
पीति । परं त्वनुज्ञावयवभेदमिति भावः ॥ भाष्ये—समाहारे-
पीति पृथक्भावम् । अत्र ह्युक्तोपि न्यग्रोधसहाय इत्यागनुक्त्यपे ।
अनुज्ञावयवभेदसादृश्यावगतिरिति विशेषः । अनुज्ञावयवभेदेनैव
सादृश्यावगते समाहारशब्देनोच्यते । तदाह—क्रियत इति । इन्द्र इति
शेषः ॥ छद्मरान्ने प्रयोजनान्तरमाह—तत्रायमपीति । इन्द्रैकव-
द्भाव इति ग्रन्थेन यक्षान्तरे गौरवं प्रदर्शयत इत्याह—युगपदिति ॥
नचविषयेति । नियमार्थमित्यर्थः ॥ यत्तुतो इन्द्रैकवद्विषयस्य सर्वो
इन्द्रो विभाषयैकवदिति वचनं न कार्यमित्येवार्थ इति न दोषः ॥

(एकादशादिषाद्वयनिर्णयाधिकरणम्)

(भाष्यभाष्यम्)

एकादश द्वादशेति कोऽयं समासः ? ॥

(१४३३ समाधानवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकादीनां सह दशादिभिर्द्वन्द्वः
समासः ॥

(प्रदीपः) दशादिभिरिति । आदिशब्देन विंशत्या-
दयो गृह्यन्ते । विंशत्यावयव एव चार्थं विचारः । दशशब्देन तु
द्वन्द्वे न कश्चिदोपः ॥

(उद्द्योतः) न कश्चिदोप इति । एकादीनां मित्यनु-
वचनान्तत्वादिति भावः ॥

(१४३४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥ * ॥ एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति
चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चे-
द्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति । एकविंशतिः । द्वा-
विंशतिः ॥

(प्रदीपः) वचनमिति । द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः ॥

१ इन्द्रसमासे समसमामपदार्थसादृश्यावगतेन निमित्तकारादे-
वेत्यर्थः । (२. गा.) २ सादृश्यावगतिश्चेत् । (२. गा.) ३ इतिरेतरयोगादिति
शङ्कः । (२. गा.) ४ 'पतिमेकादशं कृषि' इत्यत्र त्वेकादशशब्दे न संख्या-

(उद्द्योतः) न केवलं प्रकृतिरिति समयाद्वचनमित्यत
एवात आह—द्विवचनमिति । उभयोः संख्यापरतो द्विवचनं
संख्येयपरत्वे बहुवचनं प्राप्नोति, इत्यतः त्रैक्यवचनमिति भावः ॥

(१४३५ समाधानवार्तिकम् ॥ २५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वधिकान्ता संख्या
संख्यया समानाधिकरणाधि-
कारेऽधिकलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । समानाधि-
करणाधिकारे वक्तव्यम्—'अधिकान्ता संख्या
संख्यया सह समस्यतेऽधिकशब्दस्य च लोपो
भवति' इति । एकाधिका विंशतिः एकविंशतिः,
द्वाधिका विंशतिः द्वाविंशतिः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । शाकपाथिवादित्यात् ॥

(दूषणभाष्यम्)

यदि समानाधिकरणः, स्वरो न सिद्ध्यति ॥ यद्धि
तत्—'संख्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति' इति,
'द्वन्द्वे' इत्येवं तत् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं पुनः कारणं द्वन्द्व इत्येवं तत् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह मा भूत्—शतसहस्रमिति ॥

(प्रदीपः) शतसहस्रमिति । पृष्ठीसमासः ॥

(उद्द्योतः) पृष्ठीसमास इति । सहस्राणां शतमिति वि-
ग्रहः । संख्याया अल्पीयत्वा इति शतस्य पूर्वनिपातः । तद-
सिद्धाधिकमिति चक्षे भाष्ये ध्वनितमेतत् ॥

(इन्द्राभ्युपगमभाष्यम्)

अस्तु तर्हि द्वन्द्वः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अस्तु तर्हि द्वन्द्व इत्यस्य तोषार्थः,
पूर्वसिद्धमित्विति वार्तिकोक्तः सदभावकल्पने मानाभावात् ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति
चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्वचति ॥

(प्रदीपः) सर्वो हीति । तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्र न-
हुवचनग्रहणेनैतज्ज्ञापितम् ॥

(उद्द्योतः) तिष्यपुनर्वस्वोरिति । एकविंशत्यादावितरेतर-
योगस्तु न, अनभिधानादिति बोध्यम् । इन्द्रतत्पुरुषाभ्यां स्वरमे-
दसिच्यत एवेति केचित् ॥ परे तु तत्पुरुषत्वे स्वरो न तिष्यती-

वाची वापि संख्येयवाची, 'पतिम्' इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । किंतु पर-
णार्थकद्वयसंख्यायाम् एकवचनान्त एव । दशभिः पुनः एकेन पत्या चैकादश-
वीत्युक्तत्वं गार्हति इति निरवयवम् । ५. 'विभाषयैक' ।

तन्मन्त्रान्तरं तन्मन्त्र इति गान्धर्वः स्वरभेदो नेष्टः । उपक्रमे
योगं यन्मन्त्रः ? इन्द्र इति सिद्धान्त्युक्तेषु इन्द्र पदेतिवार्थः ।
सिद्धिः । तन्मन्त्रेणैकदेश्युक्तिरित्याहुः ॥ २९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

नदा नगं कथंचनं तदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

निःशब्दमिदं लोकादयत्वालिङ्गस्य ॥ चार्थे ॥ २९ ॥

(प्रदीपः) लिङ्गमक्षिप्यमिति । सनपुंसकमिति न
पर्यवस्यति ॥ २९ ॥

(इति समासप्रकरणम्)

(अथ पूर्वनिपातप्रकरणम्)

(२८८ पूर्वनिपातनियमसूत्रम् ॥ २ । २ । २ आ. ७ सू.)

४५० उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २।२।३० ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थे निदमुच्यते ? ॥

(१४३६ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयो-
गनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते । पर-
प्रयोगो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) उपसर्जनम् ॥ ३० ॥ परप्रयोगनिवृ-
त्त्यर्थमिति । वाक्यपत्यमासे पदानामनियते प्रयोगे प्राप्ते
नियमार्थमेतदित्यर्थः ॥

(१४३७ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वानिष्टादर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कार-
णम् ? अनिष्टादर्शनात् । न हि किञ्चिदनिष्टं दृश्यते ।
न हि कश्चिद्वाजपुत्र इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज
इति प्रयुक्ते । यदि चानिष्टं प्रसज्येत ततो यत्तार्हं
स्यात् ॥

(प्रदीपः) न वेति । निलेषु शब्देषु प्रयोगसंकरे स्थिते
ग्राम्यादिप्रयोगनिवारणार्थं शास्त्रम् । इह तु विपर्ययप्रयोगो
नैव दृश्यत इति किं तद्विद्वत्पर्ययैः यत्नेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उपसर्जनं ५० ॥ ३० ॥ विपर्ययप्रयोग
इति । पदयोर्विपर्यये प्रयोग इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यत्र द्वे पष्ठयन्ते भवतः कस्यात्तत्र प्रधा-

१ 'संयन्तवशा' । २ प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यतीत्यर्थः । (८. ना.) ३ प्रधानमेव
(८. ना.) ४ प्रधानादिरूपिताप्राधान्येति । (८. ना.) ५ प्रधानमेव

नस्य पूर्वनिपातो न भवति । राक्षः पुरुषस्य राज-
पुरुषस्येति ? ॥

(प्रदीपः) इदानीमारब्धे सूत्रे दोषमुद्गाढयति—अथ
यत्रेति ॥ राक्षः पुरुषस्येति । द्वयोरपि पठ्यति समास-
शास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातनियमप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) सूत्रप्रत्याख्यानं उत्तरग्रन्थानुत्थानमाशङ्क्याह—
इदानीमिति ॥

(१४३८ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पष्ठयन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्
प्रधानस्यापूर्वनिपातः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पष्ठयन्तयोः समासे अर्थाभेदात्प्रधा-
नस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥ एवं न चेदमकृतं
भवति, 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति । अर्थश्चाभिन्न इति
कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥ उप-
सर्जनम् ॥ ३० ॥

(प्रदीपः) अर्थाभेदादिति । उपसर्जनसंज्ञान्वयत्वाद्-
प्रधानस्यैव भवति पुरुषस्यात्र राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरु-
षार्थो न भिद्यते, राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः ॥ न
चेदमिति । अनुपपन्नान्तिनिराकरणायाधितमेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

(उद्घोतः) न भिद्यते इति । वाक्यापेक्षयाऽप्रधानस्वरूप-
भेदात्तत्र भवतीत्यर्थः । तदाह—राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते
इति । व्यतिरेकोऽत्र भेदमूलकसंबन्धः । एवं च राजनिरूपितभेदनि-
बन्धनसंबन्धवाद्य भवतीत्यर्थः । विशेषणनिष्ठ एव संबन्ध इति
भावः ॥ परे तु पठ्यते भुवन्तेन समसत् इत्युक्ते प्रत्यानत्या येन
भुवन्तेन समासत्तरुपितसंबन्धार्थकपठ्यते गृह्यते इति तत्रैव पठ्यान्तं
प्रथमानिर्दिष्टं, न प्रधानमिति । एवं चार्थाद्वैतगुणैः सूत्रस्य स-
मानाधिकरणेनेत्यपि प्रत्याख्यातमात्रमेव । समानाधिकरणं पठ्य-
समासमाप्तिः । पठ्यतिष्ठते प्रत्याख्यातमात्रम् ॥ ३१ ॥ अर्थाभेदा-
दिति—भाष्यस्यावयवार्थः—अर्थस्य पुरुषस्य राक्षः भेदाभावाद्
राजनिरूपितभेदनिबन्धनसंबन्धत्वाभावात् । किं तु प्रधाननिरूपित-
संबन्धत्वादिति, संबन्धस्य विशेषणनिष्ठत्वादित्याहुः ॥ ये तु—
अर्थाभेदादिति अप्रधानपदोपसर्जनपदयोरेति शेष इत्याहुः ॥ तत्र ।
प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । वाक्यसंबन्धनिरूपिता-
प्राधान्यस्यात्रापि सत्त्वाच्च । पूर्वकार्याणि तयोः पर्यायत्वाया अश-
न्यस्तीकाराच्च ॥ ३० ॥

(२८९ पूर्वनिपातनियमसूत्रम् ॥ २ । २ । २ आ. ८ सू.)

४५४ अल्पात्तरम् ॥ २ । २ । ३४ ॥

(तद्वचनविचाराधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमयं तन्त्रं तरनिर्देशः, आहोस्विदन्त्रम् ? ॥

अनुपसर्जनं स्यात्तदा कावस्याप्रधानत्वेन पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । (८. ना.)

(प्रदीपः) अल्पात्तरम् ॥ ३४ ॥ किमयमिति । किं तरययः प्रकपे आश्रीयते । अथ स्थाये । अत एव निपात-
नात्तरः कृत इति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) अल्पात् ॥ ३४ ॥ तरयः अवगादिचारानु-
पपत्तिमाशङ्क्याह—किमिति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(प्रथमपक्षे दूषणभाष्यम्)

यदि तन्त्रम्, द्वयोर्नियमः बहुष्वनियमः ॥ तत्र
को दोषः ? शङ्खदुन्दुभिबीणानामिति न सिध्यति ।
दुन्दुभिश्चदस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) द्वयोरिति । लक्षन्यप्रोधाविलासिप्रयं यद्वि-
न्यप्रोधश्चदस्याल्पात्तरात् तदपेक्षया लक्षश्चदस्याल्पात्तर-
त्वात् । बहुषु तु सगिहिवेषु द्विवचनोपपत्त्याभावात्तरपोनुत्प-
त्तिरिति तत्रानियमप्रसङ्गः । ततश्च शङ्खदुन्दुभिबीणानामित्यत्र
दुन्दुभिश्चदस्यापि कदाचित्पूर्वनिपातः स्यात् ॥

(उद्द्योतः) तत्र तरनिर्देशे सुलभ्यप्रोधाविलासिप्रयं यद्वि-
चिदपेक्षयाल्पात्तरम् । अतिशयस्तुपात्तापेक्षया, अतः प्रत्यक्षत्वमेवो-
पात्तापेक्षयेति बोध्यम् । अत एव शङ्खदुन्दुभिबीणानामित्यस्य तिदि-
स्तत्पक्षे ॥ तत्रान्यो युक्तः । द्वयोरित्यस्याविवक्षितव्यस्याप्यविव-
क्षीचित्वाविलासः ॥ भाष्ये—दुन्दुभिश्चदस्यापीति । न चैतन्म-
स्यमात्रेण द्वन्द्वे धीलस्य प्रवृत्त्या दुन्दुभिश्चदस्यैव पूर्वनिपातः
प्राप्नोतीत्यपि संमत इति वाच्यम् । पूर्वयोः पूर्व द्वन्द्वे ततो बीणा-
शब्देन द्वन्द्वे तस्य पूर्वनिपाताभावात् तदुक्तं ॥ तद्वचन्यथाह—
कदाचिदिति ॥

(द्वितीयपक्षे दूषणभाष्यम्)

अथातन्त्रम्, 'मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ् नदन्ति
संसदि' 'प्रासादे धनपतिरामकेशवानाम्' इत्येतन्न
सिध्यति ॥

(प्रदीपः) अतश्चे तरपि दुन्दुभिश्चदपेक्षयाल्पात्तरस-
ङ्गावाच्छङ्खबीणाश्चदयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो भवति न दुन्दु-
भिश्चदस्येति दोषाभावः । मृदङ्गशङ्खतूणवा इति । शङ्ख-
श्चदस्याल्पात्तरात्पूर्वनिपातः प्राप्नोति । तत्र तु तरपि पूर्वो-
क्तं न्यायेन बहुष्वनियमादेतद्वर्णं सिध्यति ॥

(उद्द्योतः) अथातन्त्रमिति स्यादशयमाह—अतश्चे इति ।
अल्पात्तरत्वेति । परत्वादस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः ॥ मृदङ्गशङ्खतूण-
वा इति पक्षद्वयेपि भाष्योक्तस्यैव साध्यम् । अतः प्रपक्षे त्वारोपिता-
तिशये तत्प्राप्यगोष्ठ्यर्थः ॥ स्वरितादिति सूत्रेऽनुदात्तानामिति
बहुवचननिर्देशश्च ॥ तत्र तरनिर्देशे बहुषु नियमाय भाष्ये सक्त-
मल्पाजिति वक्ष्यामीति । यतः कुतश्चित्सर्वस्याप्यल्पात्तरात्ता-
मर्थोदतिशयप्रतीतिः । एवं च द्वयोरित्यत्राभावात् शङ्खदुन्दुभि-
स्यादिसिद्धिः । एवं च द्वयोरित्यत्रागमपूर्वकमतिशयो विवक्षित इति

१ दुन्दुभिश्चदस्य पूर्वनिपातात्पक्षेऽर्थः । तथाचैवं समासद्वयस्त्रीकारे बी-
णाशङ्खदुन्दुभ्य इति भवतीति भाष्यम् । पदमयद्वन्द्वे तु शङ्खबीणाश्चदयोरन्यतरस्य
पूर्वनिपातो भवतीति उद्द्योते वक्ष्यते । तथा च शङ्खदुन्दुभिबीणानां बीणा-
दुन्दुभिश्चदानां बीणाशङ्खदुन्दुबीणामिति प्रयोगदर्शनं भवति—बीणादुन्दुभिश्चदयो-

तात्पर्यम् ॥ शृङ्गलादीं प्रयाणां समासे तु शङ्खस्यैव पूर्वनिप-
तिरिति बोध्यमिति परे ॥

(प्रथमपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

ययेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावत्तन्त्रम् ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—'द्वयोर्नियमो बहुष्वनियमः' इति
तत्र शङ्खदुन्दुभिबीणानामिति न सिध्यति । दुन्दु-
भिश्चदस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति—इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । यदेतद् "अल्पात्तरम्" इति, तत्
"अल्पात्" इति वक्ष्यामीति ॥

(प्रदीपः) यदेतदिति । तत्र दोषप्रसङ्गात् प्रयोजना
भावात् तरनिर्देशो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥

(द्वितीयपक्षाभ्युपगमभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्त्वतन्त्रम् ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—'मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ् नदन्ति
संसदि' 'प्रासादे धनपतिरामकेशवानाम्' इत्येतन्न
सिध्यति—इति ॥

(१४३९ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अतश्चे तरनिर्देशो शङ्खतूणव-
योर्मृदङ्गेन समासः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अतश्चे तरनिर्देशो शङ्खतूणवयोर्मृद-
ङ्गेन सह समासः करिष्यते । शङ्खश्च तूणवश्च शङ्ख-
तूणवौ । शङ्खतूणवौ च मृदङ्गश्च मृदङ्गशङ्खतूणवाः ।
रामश्च केशवश्च रामकेशवौ । रामकेशवौ च धन-
पतिश्च धनपतिरामकेशवाः धनपतिरामकेशवा-
नामिति ॥

(प्रदीपः) अतश्चे तु तस्मिन्स्य स्वार्थिकत्वज्ञापनमेव,
तरनिर्देशस्य प्रयोजनम् ॥ शङ्खतूणवाविति । नियतद्वयवि-
वक्षायां जातिपरत्वाभावादिकवद्भावाभावः । तयोर्ज्ञानमित्यपि
न भवति । शङ्खस्यातूयोक्तत्वादित्येके ॥ तूयैविलोपणीविन
एव तूयोक्तत्वेन गृह्यन्ते । तेषां हि मुख्यं तूयोक्तत्वमित्यपरे ॥

(उद्द्योतः) नियतद्वयेति । जातिमाधाने हि तदाभ्यस-
र्वन्यक्तीनां विनियमनान्तरहेन नान्तरीयकत्वाद्बोध इति भावः ॥

(वहूनां प्राप्तौ नियमाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यच्च वहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य
नियमो भवति । आहोस्विविशेषेण ॥

(प्रदीपः) अथ यत्रेति । यदि जातिपदार्थपक्ष आ-
श्रीयते तदा लक्षणाऽऽवृत्त्यभावादिकस्यैव नियमे सति दोषा-

द्वन्द्वं कृत्वा पुनः शृङ्गशब्देन द्वन्द्वे तु शङ्खबीणादुन्दुभिनामित्यपि भवतीति
भवेत् । (२. ना.) २ द्वन्द्वे धीलपेक्षयेति शेषः । (२. ना.) ३ शङ्खावृत्त-
यादित्यर्थः । (२. ना.)

इति, हृदिग्रहस्थे इति योगवशा मयोगस्य साधुत्वं सिद्धम् । (८. ना.)
 ४ इदं पूर्वनिष्ठात्प्राप्त्यभि । कर्तृनामासुधुत्वं जन्मकृतं मधुप्राणासुधुपकृतयेति
 भेदः । (८. ना.) ७ अतएव मधुः । 'पितृद्वन्द्वगुणं माता गौरवेणातिरिष्यते'
 इति । (८. ना.) ८ कल्पेसाधुत्वं यस्मिन्पदे इति साधारणो विग्रहः । (८. ना.)
 ९ मागार्थमिदं । दीक्ष्यमाणेऽप्येवमवयवनिधममतादौपेक्षितं यथाधर्मको
 भवतु । (८. ना.) १० ऐक्यसिद्धान्तादुपारणोत्पत्तिप्रथमाभिज्ञेयः । (८. ना.)
 ११ ऐक्यसिद्धान्त इत्यर्थः । (८. ना.)

(२९० पूर्वनिपातनियमसूत्रम् ॥ २ । २ । २ आ. ९ सू.)

४५५ सप्तमीविशेषणे बहु-

व्रीहौ ॥ २ । २ । ३५ ॥

(न्यूनताप्रणाधिकरणम्)

(१४४८ पूर्वनिपातवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥(भाष्यम्) बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं
कर्तव्यम् ॥ विश्वदेवः । विश्वयज्ञः । द्विपुत्रः ।
द्विभार्यः ॥(प्रदीपः) सप्तमी ॥ ३५ ॥ विश्वदेव इति । यदा
विश्वस्य विशेष्यत्वं तदेदमुदाहरणम् । विशेषणत्वे तु सूत्रेणैव
सिद्धः पूर्वनिपातः ॥ द्विपुत्र इति । द्विप्रदर्शनमेतद् ॥ अत्र
हि विशेषणत्वादेव सिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातः । तस्माद्विशुद्ध
इत्याद्युदाहरणम् ॥(उद्योतः) सप्तमी ॥ ३५ ॥ यदा विचक्षेति । देव
इत्युपक्रमे तस्य तत्त्वसंभवः । विश्वं देवो यत्वेति विग्रहः । न सं-
ज्ञायामिति कश्चिदेवः ॥ द्विशुद्ध इति । द्वौ शुद्धगुणौ यत्वेत्यर्थः ।
अत्र हि द्वयोर्गुणवाचित्वादनियमो विशेषणत्वस्य ॥ गुणभार्याशब्दावपि
गुणवचनाविति भाष्याशयः । अन्यपुंस्त्वयर्मनोऽप्यस्त्रीत्वयोर्गुणत्वा-
दित्यन्ये ॥ ३५ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यत्र संख्यासर्वनामोरेव बहुव्रीहिः कस्य
तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

परत्वात्संख्यायाः—इत्याय इत्याय ॥

(प्रदीपः) परत्वात् संख्याया इति । शब्दपरविप्र-
तिषेधात् । एवमर्थमेव न संख्यासर्वनामोरेति न कृतम् ॥ ३५ ॥

(१४४९ पूर्वनिपातवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वा प्रियस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा प्रियस्य पूर्वनिपातो भवतीति
वक्तव्यम् । प्रियगुहः गुहप्रियः ॥

(१४५० पूर्वनिपातवाक्यवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सप्तम्याः पूर्वनिपाते गङ्गा-
दिभ्यः परवचनम् ॥ * ॥(भाष्यम्) सप्तम्याः पूर्वनिपाते गङ्गादिभ्यः परा
सप्तमी भवतीति वक्तव्यम् । गङ्गुकण्ठः गङ्गुक्षिराः ॥
सप्तमीवि० ॥ ३५ ॥

१ द्विपुत्रशुद्धयोरेति ॥ (रं. गा.)

(२९१ पूर्वनिपातनियमसूत्रम् ॥ २ । २ । २ आ. १०)

४५६ निष्ठा ॥ २ । २ । ३६ ॥

(पूर्वनिपातवाक्यवार्तिकम्)

(१४५१ परनिपातवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिका-
लसुखादिभ्यः परवचनम् ॥ * ॥(भाष्यम्) निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसु-
खादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शाङ्ग-
जम्भी । पलाण्डुभक्षिती । मासजाता । संवत्सर-
जाता । सुखजाता । दुःखजाता ॥

(१४५२ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न धोत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं
ज्ञापकं परभावस्य ॥ * ॥(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? । उ-
त्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य । यद्यं
जातिकालसुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपद-
स्यान्तोदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—परात्र
निष्ठा भवतीति ॥(उद्योतः) निष्ठा ॥ ३६ ॥ यद्यपमिति । भाष्ये । बहुव्रीहौ
आच्छादनमिग्रनासादिभ्यः परउत्तरपदं कान्तमन्तोदात्तं कृतादी-
न्वर्गवित्तेति सूत्रार्थः ॥ ३६ ॥

(१४५३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्मा-
द्राजदन्तादिषु पाठः ॥ * ॥(भाष्यम्) प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातः प्राप्नोति
'अकृतमित्तप्रतिषेधाः' इति, तस्माद्राजदन्तादिषु
पाठः कर्तव्यः ॥(प्रदीपः) निष्ठा ॥ ३६ ॥ प्रतिषेधे त्विति । अकृ-
तमित्तप्रतिषेधा इति कृतादीनामन्तोदात्तत्वप्रतिषेधादन्तो-
दात्तविधानाज्ज्ञापितः परनिपातोपि न स्यादित्यर्थः ॥

(१४५४ पाठकर्तव्यताप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ नवा, प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं
परभावस्य ॥ * ॥(भाष्यम्) न वा कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिषेध-
वचनं ज्ञापकम्—परा निष्ठा भवतीति ॥(प्रदीपः) नवेति । उत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्रसङ्गे प्रतिषेधः
क्रियते । यदि च परनिपातस्तत्त्वप्रसङ्गो नान्यथा ॥ ३६ ॥

(१४५५ परनिपातवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ग्रहरणार्थेभ्यश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ग्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठा सप्तम्यौ

भवत इति चक्षुषाम् । अस्त्युद्यतः मुसलोद्यतः
जलिपाणिः क्षण्टपाणिः ॥

(विप्रतिषेधाधिकरणम्)

(१४५६ इन्द्रेऽङ्गिग्रादजापदन्तसूत्रवलयवार्तिकम् ॥ ६॥)

॥ * ॥ इन्द्रे घ्यजायदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'इन्द्रे घि' इत्यस्यात् 'अजायदन्तम्'
इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । 'इन्द्रे घि' इत्यस्याव-
काशः—पटुगुप्तौ । 'अजायदन्तम्' इत्यस्यावकाशः
—उष्ट्रखरौ । इदोभयं प्राप्नोति—इन्द्राक्षौ । 'अजाय-
दन्तम्' इत्येतद् भवति विप्रतिषेधेन ॥

(१४५७ इन्द्रेऽङ्गिग्रादजापदन्तसूत्राभ्यामल्पाक्षरसूत्र-
मर्त्यपर्यवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ उभाभ्यामल्पाक्षरम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उभाभ्याम् 'अल्पाक्षरम्' इत्येतद्भ-
वति विप्रतिषेधेन । 'इन्द्रे घि' इत्यस्यावकाशः—
पटुगुप्तौ । 'अल्पाक्षरम्' इत्यस्यावकाशः—वाग-
पदी । इदोभयं प्राप्नोति—वागपदी । 'अल्पाक्षरम्'
इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

'अजायदन्तम्' इत्यस्यावकाशः—उष्ट्रखरौ ।
'अल्पाक्षरम्' इत्यस्यावकाशः—वागपदी । इदो-
भयं प्राप्नोति—वागपदी । 'अल्पाक्षरम्' इत्येत-
द्भवति विप्रतिषेधेन ॥ निष्ठा ॥ ३६ ॥

(२९२ पूर्वनिपातसूत्रम् ॥ २ । २ । २ भा० ११ सू.)

४५८ कडाराः कर्मधारये ॥ २।२।३८ ॥

(बहुवचनस्यार्थकत्वयोधनाधिकरणम्)

(१४५८ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ कडारादयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कडारादय इति वक्तव्यम् । इहापि
यथा स्यात्—गडुलशाण्डिल्यः शाण्डिल्यगडुलः ।
खण्डवात्स्यः वात्स्यखण्डः ॥

(आहोपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात् कडारादय
इति विष्णुस्ये ॥ कडाराः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते द्वितीय-
स्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहि-
कम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) कडाराः ॥ ३८ ॥ बहुवचननिर्देशा-
दिति । कडारादयस्य कडादेकवचने कर्तव्ये साहचर्यादारो-
पितकडाररूपगडुलादिवाच्यगडुलापेक्षो बहुवचननिर्देशो
यथा छत्रिणो गान्तीति ॥ ३८ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकर्मवटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्या-
ध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

द्वितीयपादः समाप्तः ॥

(उद्घोषः) कडाराः ॥ ३८ ॥ कडारादयस्येति । बहु-
वचनसामर्थ्यादगडुलस्य छत्रिण इतिवदाश्रयणीयेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति शिवमट्टसुतसतीगर्भजनागेक्षमट्टविरचितं भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

१ गडुलादिगडुलानि कडारादेवेत्यादि । (८. भा.) २ आहोपितं कडार-

रूपं येषु वचनम् येषु गडुलादिगडुलाद्यन्तबहुवचनेषु इत्यादि । (८. भा.)

अस्मिन्पादे सूत्रसंख्या— पूर्वापरपरोत्तरं तृतीयाप्रश्नीन्यष्टादश ॥					
	पूर्वयोगः	प्रथमाहिके	द्वितीयाहिके	योगः	आदितः
व्याख्यातसूत्राणि	२६६	१५	११	२६	२९२
अव्याख्यातसूत्राणि	१५४	८	४	१२	१६६
समुदितसूत्राणि	४२०	२३	१५	३८	४५८

वार्तिकसंख्या ।

पूर्वयोगः	प्रथमाहिके	द्वितीयाहिके	योगः	सर्वयोगः
१३४०	३८	८७	१२५	१४६५

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

१. प्रथममाहिकम् ॥

(अथ निमित्तार्थप्रकरणम्)

(२९३ अधिकारसूत्रम् ॥ २ । ३ । १ आ. १)

४५९ अनभिहिते ॥ २ । ३ । १ ॥

(अनभिहितशब्दार्थनिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अनभिहित इत्युच्यते । किमिदमनभिहितं नाम ? ॥

(प्रदीपः) अनभिहिते ॥ १ ॥ प्रत्याख्यानवादी स्ववाचानभिहितशब्दार्थमारम्भवादिनं संज्ञापयितुं वृत्तिः—किमिदमिति । अमिपूर्वस्तावद्वातिर्वन्धनोच्चारणप्रतिपादनेषु वर्तते । अश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र वन्धनवृत्तिः । अभिहितः श्लोक इत्युच्चारणवृत्तिः । अभिहितोर्थे इति प्रतिपादनवृत्तिः । हिनोतेरपि गतिवृत्त्यर्थस्याभिहितमिति भवति । तत्र वक्ष्यमाणानां कर्मादीनामर्थानां वन्धनार्थवत्तुष्ट्यासंभवात् प्रतिपादनवचन एवाभिहितशब्द आश्रयणीयस्ततः प्रयोजनाभावादनर्थकं सूत्रमिति भावः ॥

(उद्घोतः) अनभिहिते ॥ १ ॥ स्ववाचेति ॥ प्रयोजककर्मणः । करणभूतवैलक्षण्यं वा । स्वशब्देनारम्भवादी ॥ स्वरूपाधेयः प्रसिद्धत्वेन तस्यानेकार्थत्वात्सिद्धान्त्यमित्यर्थं तन्मुखेन वाचयित्वा सूत्रं प्रत्याख्यातुं प्रश्न इति भावः ॥ अर्थवत्तुष्ट्यासंभवादिति । तद्विषयत्वासंभवादित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

'उक्तम्, निर्दिष्टम्, अभिहितम्' इत्यनर्थान्तरम् ॥ यावद् भूयाद्—'अनुके, अनिर्दिष्टे' इति, तावद् 'अनभिहिते' इति ॥

(प्रदीपः) पूर्वोक्तैर्नामिप्रायेणाह—उक्तमिति । प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ यथा उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ यावद् भूयादिति यावत्तावच्छब्दौ निपातावभिन्नार्थत्वं प्रतिपादयतः ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(१४५९ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनभिहितवचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? । अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते । अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति ॥ कान्यत्र ? ।

१ कर्मादीनामर्थानां वन्धनार्थवत्तुष्ट्यासंभवकृतेत्यर्थः । (८. ना.)
२ अपसार्थस्य वनस्यपुत्रस्यपुत्रस्यपुत्रस्य उक्तस्य उक्तस्य भवतीति

चित्रगुः, शयलगुः, बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति । गर्गाः वत्साः, विदाः, उर्वाः, यज्जन्म्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति । सप्तपर्णाऽष्टापद इति समासेनोक्तत्वाद्द्विचनं न भवतीति ॥

(प्रदीपः) अनभिहितवचनमिति । अर्थप्रत्याख्यानार्थं लोके शब्दः प्रयुज्यते स चार्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनामानाच्छब्दान्तरस्य प्रयोगेण न भाव्यम् । अक्षिनिकोचादिभिरप्यवगतेर्यं शब्दो न प्रयुज्यते, किं पुनः शब्दान्तरप्रतिपादितेयं । यज्जन्म्यामिति । यज्जन्मेनानन्तेन चेत्यर्थः । यज्जन्मोऽस्तत्त्वादर्थाभिधानं न संभवति ॥ न्याय्योत्पत्तिरिति । उत्सर्गः पूर्वोक्तार्थप्रसिद्ध्या न्याय्य उच्यते । बहुवचनोदाहरणम्—गार्ग्यो गार्ग्यावित्यत्र यत्रैव परदेशस्यावच्छेदत्वात् उक्तस्य भावात् । बहुवचने तु वनोऽस्तत्त्वादिरोधकाभावादुक्तार्थाश्रयेणैवाणोन्युत्पत्तिः प्रतिपाद्या ॥ सप्तपर्णे इति । वीप्सायां विषये द्विवचनमुच्यते । अस्ति चेह वीप्सा सप्त सप्त पर्णान्यस्येति । समासेन तु शब्दशक्तिसामान्याद्दीप्साया गमितत्वाद् द्विवचनाभावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—विहितस्याभावादभिहिते इति लौकिके प्रयोगे लयवतानादरेण भवत्येव तथा प्रयोगो विहितस्य तु नेत्याशयेन ॥ तदुक्तम्—न संभवतीति । साम्यामिति शेषः ॥ कस्यापि तद्विहितस्यान्यायेनोत्पत्त्यसंभवाद् व्यर्थं विशेषणमत आह—उत्सर्ग इति ॥ विरोधकाभावादिति । परदेशरोधकाभावादित्यर्थः ॥ अणइति । इदमुपलक्षणमिति बोध्यम् ॥ सप्तपर्णशब्दे समासे दित्वाभावात्कथं वीप्सावगतिस्तथाह—समासेन विविति ।

(प्रथमदृष्टान्तनिरसनभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—चित्रगुः शयलगुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवतीति ॥ अस्तिसामानाधिकरण्ये मनुष्विधीयते । न चात्रास्तिसा सामानाधिकरण्यम् ॥

(प्रदीपः) आरम्भवादी दृष्टान्तेष्वन्यथा साध्यसिद्धिप्रतिपादयितुमाह—यत्तावदिति ॥ न चात्रास्तिसास्तिनेति । वृत्तिपदयोरेवमप्यर्थं उपसंक्रान्तत्वादित्यर्थस्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात् स्वार्थस्य संसृष्टत्वादस्तिसामानाधिकरण्यभावः ॥ यदा त्वन्यपदार्थेन तद्वत्ता प्रतिपादयिष्यता तदा चित्रगुमानिति भवत्येव ॥

(उद्घोतः) ननु सर्वोक्तार्थानामप्रयोग इति न्याये सति सूत्रारम्भानुपपादनात्किं यत्तावदिति श्रुत्येनात आह—आरम्भवादीति । तथा च तद्व्याये फलभावेन तस्यासत्त्वे न भानमित्यभिमानः ॥ भाष्ये—नचात्रास्तिसास्तिनेति । वृत्तिपदार्थानामन्यपदार्थेन संसृष्टत्वात्तद्वत्ताभावेन वदितृतास्तिसामानाधिकरण्यमोज्या । (८. ना.) १ वीप्सायाः समासेनोक्तत्वादिति योजना । (८. ना.)

भाष इति भाषः ॥ यच्च 'यदेतन्नास्त्वर्थस्य तत्रैवान्यपरार्थे पदान्तर्ग-
तत्वादिभिरुक्तम् । एतत्प्रयुक्तम्, बहुमीदृशपरत्वात्तन्तर्गतस्य मनुष्य-
पदे भाषे उक्तत्वात् । तत्र हि—तद्विज्ञातार्थेति शेषः । पदपरित्याग-
बहुमीदृशपरत्वात्—'विशिष्टस्य पदार्थस्य तद्विज्ञातार्थत्वादस्त्व-
र्थोऽप्यपेक्षितोऽस्ति । पदपर्यमात्रापेक्षस्तु बहुमीदृशः' इति कैयटः ॥
स्वार्थस्य संवृत्तादिनि । अन्यपरार्थेनेति शेषः । स्वार्थो वक्ति-
परार्थः । अत्रोपपन्नान्तरत्वं हेतुः । तच्च नियमेन विशेषणत्वम् ॥

(द्वितीयदृष्टान्तनिरसनभाष्यम्)

यदप्युच्यते—गर्गा यत्सा यिदा उर्वा इति यज-
ज्यामुक्तत्वादप्यर्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवतीति ॥
"समर्थानां प्रथमाद्वा" इति वर्तते । न चैतत्सम-
र्थानां प्रथमम् । किं तर्हि ? । द्वितीयमर्थमुप-
संक्रान्तम् ॥

(प्रदीपः) न चैतदिति । समर्थानां प्रथमादिल-
पिकारादप्यर्थस्य न्याय्यत्वं न तत्पल-
यानिनः । गन्तव्ये तु तत्रैव प्रकृतिरेवापत्यार्थमिधायिनीति
अत्र न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाषे द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तमित्यस्य तस्या-
पत्यमिति प्रत्ययस्य द्वितीयपदभाष्यमर्थमित्यर्थे इत्याशयेनाह—समर्थो-
नामिति ॥

(तृतीयदृष्टान्तनिरसनभाष्यम्)

यदप्युच्यते—सप्तपर्णोऽष्टापद इति समासेनो-
क्तत्वाद् वीप्ताया द्विवचनं न भवतीति ॥ यदत्र
वीप्तायुक्तं नाहः प्रयुज्यते ॥ किं पुनस्तत् ? । पक्षेणि
पक्षेणि सप्त पर्णान्यस्य । पक्षौ पक्षावद्यौ पैदानीति ॥

(प्रदीपः) यदत्रेति । वीप्समानार्थमिधायिनः पदस्य
द्विवचनं विधीयते । पक्षार्थस्य वीप्सायोगः, न चात्र पक्ष-
द्वन्द्वस्य प्रयोगः ॥

(उद्घोषः) नचात्रेति । सप्तपर्णद्वन्द्वस्तु तद्विधे
रुच इति भाषः ॥ भाषे—पक्षौ पक्षावयवौ । अष्टापदं त्रि-
कलमित्यस्य ॥

(दृष्टान्तान्तरभाष्यम्)

अभ्युज्जकक्षु तर्हि । अभ्युज्जकक्षु—मिनत्ति छिनत्ति ।
अभ्युज्जकक्षुत्वस्य कर्तरि शब्दो न भवति ॥
यदुच्यते—यदुक्तं बहुभिन्नमिति बहुचोक्तत्वादी-
पदसमासेः कल्पधादयो न भवन्ति ॥ अकच-
उच्चकैः नीचकैरिति अकचोक्तत्वात्कुत्सादीनां
कादयो न भवन्ति ॥

अभ्युज्जकत्वादिति । भावकर्मकर्तारो विकरणार्थ इति
पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रित्यमुक्तम् ॥

१ अत्र समर्थानां तद्विज्ञातार्थस्य तत्रैवान्यपरार्थे पदान्तर्ग-
तत्वादिभिरुक्तम् । यथा प्रथमादिलेखेन समानाधिकरणत्वात् समर्थमित्येवं
विपरिणामः । यथा प्रथमादिलेखेन समानाधिकरणत्वात् समर्थमित्येवं विपरि-
णामः कियते । तस्या चैतत्प्रथमं, गम्य इत्यादिरूपं सप्तमं प्रथमं, प्रथमपद-
न्यायार्थमिति न भवत्यर्थः । किन्तु द्वितीयपदस्य न्यायार्थमिति न भवत्यर्थः ।

(उद्घोषः) पूर्वाचार्येति । स्वमते तु विकरणाद्योक्तत्वाद् इत्य-
भिमानः । वस्तुतो बहुचोक्तत्वाद् चोक्तविषयेष्वर्थ-
न्यायः । चोक्तविषयेषु एकेन चोक्तिरेव उक्तार्थानामिति न्यायेना-
परचोक्तत्वात् इति बोध्यम् ॥

(दृष्टान्तवाचकभाष्यम्)

ननु च अभ्युज्जकचोपवादास्ते अपवादत्वा-
द्वाचका भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) अत्राप्यन्यथासिद्धिमाह—नन्विति । तत-
श्चोक्तत्वस्य दृष्टान्ताभावादहेतुत्वम् ॥

(१४६० दृष्टान्तवाचकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अभ्युज्जकक्षु नानादेशत्वाद्
उत्सर्गाप्रतिषेधः ॥ * ॥

(व्याख्यानभाष्यम्)

समानदेशैरपवादैस्तुत्सर्गाणां वाचनं भवति ।
नानादेशत्वात् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) नानादेशत्वादिति । विरोधो वाचकारणम्,
न विशेषविधानमेव । वार्तिककारस्य चेदं दर्शनम् ॥ भाष्यका-
रस्तु विरोधाभावेऽपि विशेषविधानमात्रेणैव वाचकत्वमन्यत्रावो-
च्यते । तद्वदन्तं च दधिदानस्य विरोधाभावेऽपि लोके वाचकं
दृश्यते । तदेवं श्रमादिदृष्टान्तावष्टम्भेन हेतुत्वमुक्तत्वं व्य-
स्थापितम् ॥

(उद्घोषः) भाष्यकारस्त्विति । येननामस्ते यो विधिरा-
भ्यते स तस्यापवाद इति लक्षणानुसारेण तत्कौण्टिन्यायस्य ल-
येन सत्यपि सम्भवे वाचनमिति तद्व्याख्यानः । तन्मतेऽन्यं न्याय-
भावश्यकः । यथोक्तम्—समासेनामिद्विधः सुनर्थ इति द्विदश
इत्यादी मुनोति ॥

(सूत्रप्रयोजनकथनाधिकरणम्)

(आरम्भवादिभाष्यम्)

किं पुनरिहाकर्तव्येनमिहिताधिकारः क्रियते ।
आहोस्विद्व्यञ्ज कर्तव्यो न क्रियते ? ॥

(प्रदीपः) इदानीमारम्भवादी पक्षान्तरमाश्रयिष्यामीति
वृत्तति—किं पुनरिति ॥ आहोस्विद्व्यञ्जेति । अपरौ
हामित्यभिहितेऽपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विवचनस्य प्रयोगदर्शनात्
श्रमादिभिरभिहिते दायादिनिरुक्त्यर्थः कर्तव्यः सन्न क्रियत
इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) इदानीमिति । दृष्टान्तानामन्यथासिद्धिरिदरे
जात इत्यर्थः ॥

(अस्याख्यानवादिभाष्यम्)

इहाकर्तव्यः क्रियते । एष एव हि न्यायः—
यदभिहिते विहितं न स्यात् ॥

(१. ना.) १ 'पदान्तस्य' । २ पदपर्यमात्रापेक्षया बोध्यम् । (२. ना.)
३ अभिमानोक्तिर्बोधमेव प्रकटयति—यत्तुत इत्यादिना । (२. ना.) ४ इदं
'बोधमेव' । (२. ना.) ५ 'वक्तृत्वो' । ६ 'त्वस्य स्थापितम्' । ७ भाष्यकार-
मतेऽपि उक्तार्थानामयोग इति न्याय भावश्यक इत्यर्थः । (२. ना.)

कर्णधर्मावबोधनस्यैवर्षः । (८. ना.) = कर्णधर्मानामवयव इति न्यायेन-
समर्थः । इदं पदसम्बन्धं सुदुर्निवार्यते हेतुः । (८. ना.) = कर्मण एतदे-
विक्रयश्रयदास्य आश्रयस्य विधित्वद्वारा कर्मणो धर्मा धर्मपदस्यापि सिद्धिरित्यर्थः ।
(८. ना.) = विधिनियमसंघते विधित्वे व्यापारिणि प्रतिभाषयैवर्षः । (८. ना.)

निमित्तं न कर्मादीनामत आह—कर्माद्याभितानामिति ॥
माभूयस्मिन्निनि । इत्यसमासाविशिष्टाहः । भाष्ये—तेष्वभि-
हितेषु सामर्थ्यादिति । सामर्थ्यनशोकार्थानामप्रयोगरूपम् ।
सपक्षे नागं दोगं इत्याह—एकत्वादीनां स्थिति ॥

(प्रत्याख्यानवादिभाष्यम्)

न कश्चित्प्रातिपदिकेनालुक्तः प्रातिपदिकार्थः ।
उच्यते च प्रथमा । सा घचनाद्भविष्यति ॥ तत्रैव तु
खल्वेव दोषः—यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः ।
'अभिहिते प्रथमाऽभाव' इति प्रथमा ते न प्राप्नोति ।
क ? । पञ्चत्योदनं देवदत्त इति ॥ किं कारणम् ? ।
तिष्ठोक्ता एकत्वादय इति । अनभिहिताधिकारं च
त्वं करोषि, परिगणनं च ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवादाह—न कश्चिदिति ।
यचनसामर्थ्यात् प्रातिपदिकेनोक्तेषु तदर्थं प्रथमा भविष्यति ।
द्वितीयादयस्त्वनभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहिते न भ-
विष्यन्ति ॥ तिष्ठोक्ता इति । अनभिहितेकत्वाद्यभिधानाय
सप्त विभक्तिविधानम् । पञ्चतीति न कर्तुरेकत्वं तिष्ठमिहित-
मिति प्रथमा न स्यादित्यर्थः ॥ परिगणनं चेति । तिष्-
कृतद्वितीयमासीत्येतत् । अत्र च तिष्ठत्येकत्वस्याभिधान-
मिति प्रथमाया अप्रवृत्तिः ॥

(उद्घोषः) द्वितीयादिषु वचनं दर्शयति—द्वितीयादय-
स्थिति ॥ अनभिहितेकत्वाद्यभिधानायेति । प्रातिपदिकार्थ-
यस्य उपस्थितानभिहित इत्यस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वात्सम्भवेन-
कापारिनिर्देशणमिति भावः ॥ कर्तुरेकत्वमिति । येषु क्रिया-
यानेव तिष्ठत्याचकारकगतसंख्यामारोप्य तत्रैव तिष्ठर्थसंख्यानवय
इति वदन्ति, तेषामपि आरोपमूलतया सोक्तमावेति बोध्यम् ।
अन्यथा तिष्ठार्थोपयोगताया उक्तरेषु चैतत्त्वविशिष्टरूपनामार्थगताया
अनुक्तत्वेन उद्देश्यगतिरेव स्यात् । न च क्रियायाः स्वत एवतरेन
तदारोपानपेक्षत्वेन कर्तृगतत्वस्य कममुक्तव्यम् । सत्यापि साधने
द्वितीयमावयुक्तिमिच्छक उदनारोपे सखात् । अन्यथा पञ्चत
इत्यादौ द्विगुणनापनापत्तिः । गर्भे तु आरोपितयाप्युत्तरया संख्याया
पूर्वसंख्याया बाधाय दोषः, आयुस्तिगतसंख्यारोपेण सदसदक्षिण-
त्वादित्यद । ययं च द्वितीयमावयुद्धौ द्वयस्य निःसंख्यत्वाभावेन
साधने एकत्वमवगतयेति भाष्याशयात् ॥ ननु तिष्ठसुषोऽयुगपत्प्र-
वृत्तेर्वक्तुं शक्यत्वेन तिष्ठोक्ता इत्यसंगतमत आह—भाष्ये—परि-
गणनं चेति । तथा च तिष्ठकृद्विधादिपरिगणनोपि तापनादविषय-
पर्यालोचनया तिष्ठत्युत्तिपर्यन्तं सुप् प्रतीकृत इत्यर्थः ॥

(आरम्भवादिभाष्यम्)

न कश्चित्तिष्ठा एकत्वादीनामनभिधानम् । उच्यते
च प्रथमा । सा घचनाद्भविष्यति ॥

१ तिष्ठर्थकर्मगतसंख्योक्तमर्थेति । (२. ना.) २ पशुगणाभिधानेऽपि
शब्दतोऽनभिधानस्याभवने इत्यर्थः । (२. ना.) ३ देवदत्तचैत्रादित्यसंख्या-
विधानस्य प्रवृत्तमात्रोक्तसंख्येति । (२. ना.) ४ क्रियायाः स्वत
एकत्वस्यापि साधने निमित्तार्थं द्विगुणत्वावयुद्धौ सतिमिच्छेत् क्रियायां कर्तृगत-
द्विगुणत्वावयुद्धौ कर्तृगतद्विगुणविधानस्य देवदत्तचैत्रौ पञ्चत इत्यादौ सप्त-

(प्रदीपः) आरम्भवादाह—न कश्चिदिति । सर्वत्र
च पदमपेक्षितक्रियापदमेव प्रयुज्यते ॥ उच्यते चेति ।
प्रादिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अस्तिर्भवन्तीपर इत्यस्य न्यायसिद्धत्वाद्—
सर्वत्रचेति ॥ अेकयोरिति यत्रस्यान्यत्र सावकाशत्वात्सामर्थ्या-
तिष्ठिमात्राद्वाह—प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेति ॥

(प्रत्याख्यानवादिभाष्यम्)

ननु चेहानभिधानाम्—वृक्षः प्लक्षः इति ॥

(आरम्भवादिसमाधानभाष्यम्)

अत्राप्यभिधानमस्ति ॥ कथम् ? । वक्ष्येत्येतद्—
“अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति”
इति । वृक्षः प्लक्षः ‘अस्ति’ इति गम्यते ॥ तत्रैव तु
खल्वेव दोषः—[यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः]
अभिहिते प्रथमाभाव इति प्रथमा ते प्राप्नोति ।
क ? । कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीय-
मिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं
कमेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ॥
का तर्हि प्राप्नोति ? । प्रथमा ॥ तद्यथा—‘कृतः कटो
भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीयः’ इति करोतेकत्वा-
द्यमानेन केनाभिहितं कमेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो
द्वितीया न भवति । का तर्हि ? । प्रथमा भवति ॥

(प्रदीपः) भवन्तीपर इति । लक्ष्मण इत्यर्थः । ततश्च
वृक्ष इत्यत्रापि तिष्ठेकत्वस्याभिधानादनवकाशत्वात्तिष्ठाऽभि-
तेऽप्येकत्वादौ प्रथमा भवति ॥ एवमारम्भवादी स्वपक्षे दोषं
परित्यज्य परपक्षे समुद्धारयति—तत्रैवेति । भीष्ममिति ।
भीष्मादिविशेषणविशिष्टस्य कटस्य करोतिप्रत्ययविहिततत्त्वा-
त्कर्मत्वम्, तस्य कटशब्दादुत्पद्यया द्वितीययाभिहितमिति
भीष्मादिभ्यो द्वितीयाया अप्रवृत्त्यात् प्रथमा प्राप्नोति । आरम्भ-
वादिनस्तु परिगणनात् कटशब्दादुत्पद्यया द्वितीयया-
कमेति भीष्मादिभ्यो द्वितीया सिध्यतीति न दोषः ॥

(उद्घोषः) अभिहिते प्रथमाभाव इति नान्यस्याभिहिते
प्रथमाया भावस्य प्रवृत्तेस्त्वयाहीकारादित्यर्थः ॥ भीष्मादीनामपि
कर्मत्वात्कथं प्रथमाप्राप्तिरत आह—विशेषणविशिष्टस्य कटस्येति ।
प्रधानगतकर्मत्वोक्ते विशिष्टगतमपि तदुक्तमेव विशिष्टस्य तदपेक्षया-
तिरिक्तत्वाभावादिति शङ्कितुरभिमानः ॥ आरम्भे दोषाभावमाह—
आरम्भवादिनस्त्विति ॥

(प्रत्याख्यानवादिभाष्यम्)

नैव दोषः । न हि ममानभिहिताधिकारोस्ति ।
नापि परिगणनम् । सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्प-
त्तिर्भविष्यति । अस्ति च सामर्थ्यम् । किम् ? ।
कर्मविशेषो वक्तव्यः ॥

द्वितीयः । (२. ना.) ५ क्रियायां तिष्ठ्यगतसंख्यारोपवादिनो भवेत्यर्थः । पूर्व-
संख्याया इति । क्रियागतस्यापि कैवल्यसंख्याया इत्यर्थः । (२. ना.) ६ क्रियायां
द्विगुणत्वावयुद्धौ कर्तृगतद्विगुणत्वावयुद्धौ समानत्वाभावेकत्वस्यापि
कर्तृगतस्यैव सत्तरोप इति क्रियाया निर्वन्दयत्येऽपि द्वयस्य निर्वन्दयत्या-
वयवेत्यर्थः । (२. ना.) ७ प्रथमाया प्रवृत्तिरित्यर्थः । (२. ना.)

अथ वा कटोपि कर्म, भीष्मादयोपि । तत्र 'कर्मणि' इत्येव सिद्धम् ॥

अथवा कट एव कर्म, तत्सामानाधिकरण्या-
ङ्गीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥

अस्ति खल्वपि विशेषः—कटं करोति भीष्म-
मुदारं दर्शनीयं शोभनमिति च 'कृतः कटः भीष्म
उदारः शोभनो दर्शनीय इति च करोतेरुत्पद्यमानः
कः अनवयवेन सर्वं कर्माभिधत्ते, कटश्चात्पुन-
रुत्पद्यमानया द्वितीयया यत् कटस्य कर्म तत्
शक्यमभिधातुं न कर्मविशेषः ॥

तथैव तु खल्वेव दोषः [यस्य ते एकत्वादयो
विभक्त्यर्थः] 'अभिहिते प्रथमाऽभावः' इति
प्रथमा ते न प्राप्नोति । क ? एको द्वौ बहव इति ।
किं कारणम् ? प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति ॥

(प्रवीपः) कर्मविशेष इति । भीष्मादियुक्तसंयन्धि
कर्मत्वं प्रतिपाद्यम् । तत्र च यथा कटश्चन्द्रेण भीष्मात्प्राचीना-
मनभिधानात्तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगः तथा द्विती-
यापि तेभ्यो भविष्यति । नह्यन्यथा तद्विनिष्टत्वं कटस्य प्रत्या-
ययितुं शक्यते ॥

अथ चेति । यत्करोति क्रियायाहुमिष्टतमं तत् सर्वं कर्म-
द्रव्यं गुणश्च । न ह्यसौ कटमात्रेण संतुष्यति । तत्र करोतिक्रि-
यायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः, पश्चात्त्वैक-
वाक्यतया विशेषणविशेष्यभावः ॥

यद्यपि गुणद्रव्ययोः करोतिना संबन्धस्तथापि तमप्युक्ता
प्रकल्पेणाभितत्वाद् द्रव्यस्यैव क्रियान्तर उपयोक्ष्यमाणत्वादी-
प्सिततमत्वात्तस्यैव कर्मसंज्ञा, न गुणस्येति मत्वाह—अथ
चेति । तत्सामानाधिकरण्यादिति । भीष्मादीनां स्व-
यमकर्मत्वेपि विशेष्यसंयन्धिन्येव विभक्त्या भाव्यम् । तदेक-
योगक्षेमत्वात् । केवलानां च प्रातिपदिकानां परस्त्रेति नियमाद-
प्रयोगार्हत्वात् । ततो यथेश्वरमुद्बुद्धः स्वयं निर्धना अपि तदी-
येन धनेन तत्फलमाजः एवं गुणो अपि ॥

कर्त्रस्येन द्वितीयाया वैधर्म्यं दर्शयति—अस्ति खल्व-
पीति ॥ अनवयवेनेति । साकत्येन ॥ सर्वमिति ।
भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः ॥ कटस्यमिति । प्रातिपदिकार्थ-
गताया एव कर्मसंज्ञायां च द्वितीयेत्यर्थः ॥ न कर्मविशेष
इति । भीष्मादिगुणगतं कर्मत्वमभिधातुं न शक्यमित्यर्थः ॥

एवं युक्त्या प्रत्याख्यानवाची स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे
वृषणमाह—तथैवेति ॥ एष दोष इति । वक्ष्यमाणः ॥
प्रातिपदिकेनोक्ता इति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तव
विभक्तिविधानं तानि चैकादिभिरेवोक्तानीति प्रथमाया
अप्राप्तिः ॥

१ विशेषणत्वपीत्यर्थः । (२. ना.) २ उदाहर्ययोगे सुदीया । (२. ना.)

३ 'अद्योपस्थितौ च' इत्यनेन पाठो वारानसी B. A. S. उद्धृत-
प्रकाशने 'शोभनः शोभितः' । ४ 'नह्यन्यथेति' इति पाठः मद्रासमुपकरणे

(उद्योतः) भाष्ये—सामर्थ्यादिति । भीष्मादिपदानामपि
द्वितीयोत्पादकसामर्थ्यसत्त्वादित्यर्थः । विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषण-
स्यापि द्वितीयोत्पादककर्मत्वशक्तिरूपसामर्थ्यवत्त्वम् । अन्यथा
विशिष्टं कर्मत्वमुक्तिम्यापातः । तथा न कटपदोत्तरद्वितीययाभिहित-
मिति भावः ॥ तदाह—तत्र च यथेत्यादिना । विशिष्टपदकर्म-
त्वप्रतिपादनेच्छायामर्थं प्रयोगः, तत्प्रतिपादनं च नोभयत्र द्वितीयां
विनेति भावः ॥ अत्र पक्षे भीष्मपदात् कर्मत्वापनानिहितशुद्धगुण-
स्त्वोपस्थितिरितरस्य तद्विशिष्टप्रतीती पश्चाद्विशिष्टकर्मत्वशक्ति-
मैतयोपस्थितिः । तयोपस्थितौ च भीष्माद्युत्तरद्वितीयापि सङ्कारिणीति
सात्पर्यम् । तदाह—नह्यन्यथेति । सङ्क्षिप्तत्वं कटस्येत्यनन्तरं
विशिष्टस्य कर्मत्वं चेति शेषः । यथा कटं करोतीत्यत्र विशिष्टकर्मत्वं
न प्रतीयते । एवं भीष्मः कटं करोतीत्यत्रापि विभक्तिविभक्तित्वा-
द्विशिष्टप्रतीत्या तत्र प्रतीयत इति भावः ॥

पश्चादिति । तथा च न विशिष्टस्य कर्मत्वं किं तु क्रियायां
कर्मत्वेनान्वितयोर्मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति भाव इत्येके ॥
परे तु साक्षात्कलामयादेरपि द्रव्यद्वारा फलामयादेरपि कर्मत्वाद-
िकम् । एवं च भीष्मस्यापि पृथक्कर्मशक्तिविशिष्टस्यैव बोधनं भीष्म-
पदात् । द्रव्येणामेदान्वायापु तस्याः शक्तिर्वाच्यार्थबोधे विशिष्टमाहः,
भीष्मकटयोर्बोधश्च विशेषणविशेष्यभावेनैव । कारकाणां भावनान्वय
इत्यस्य च साक्षात् स्वशक्तिनियामकामयद्वारा नैलमोचद्विरोधः ॥
तदेव ध्वनयन् कैयट आह—क्रियायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे
प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः पश्चादेकवाक्यतया विशेषणविशेष्य-
भाव इति । पश्चादित्यस्य द्वितीयोत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः । अक्षर-
त्वात्सात् ॥ पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे इत्यस्य च साक्षात्परम्परया
वेति शेषः ॥ द्रव्यगुणयोः करोतिना संयन्ध इत्यत्रापि स यत्र
शेषः पूर्णीयः । संयन्धश्च तदर्थकलामयत्वरूपः ॥ एतेनान्न पक्षे
प्रथमं सर्वेषां भावनान्वयः, पश्चात्प्राणिनः परस्परं मनसा विशेष-
णविशेष्यभावबोध इति परास्तात् ॥ ज्ञानव्यवस्थानागौरवात्वा-
ननुभवाम् । एकवाक्यतयेति कैयटेन शब्दस्यैव विशेष्यविशेषण-
भावस्य लोकाराधेलाङ्गः ॥

क्रियान्तरे । तद्विशेषे आसनशयनादिरूपे ॥ ईप्सिततमत्वादि-
ति । साक्षात् क्रियान्वय्येव हीप्सिततमम् । एवं करणसंज्ञायां साप-
नतमत्वाद् द्रव्यस्यैवेति बोध्यम् ॥ परं त्विदं चिन्त्यम्, अनेन यथा
दीपिकया ज्वलतीत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापस्या कारकान्तरापेक्षयैव
प्रकर्षो, न तु स्वकक्षायामपीति स्वयमेवोक्तत्वात् । गां यथो दोग्धी-
त्वाकदारसूत्रमार्थसंगतेश्चेति दिक् ॥ अयमेति । सामानाधिक-
रण्यं नाम अनेकस्य पदस्य विशेष्यतयैकार्थबोधकत्वं, यदि मित्रश-
क्तिर्त्वं सात्तदा शक्तिमेवेनार्थस्यापि मेदादेकार्थत्वं गम्येत, तस्माद्
'विशेष्यसमानशक्तित्वं तदभिन्नविशेषणानाम्' इति नियमात्तत्त-

योगम् । १ पश्चादित्यादि । (२. ना.) २ 'रित' इति दृष्टितम् । ३ तत्र
गोपदार्मस्य साक्षात्क्रियान्वयित्वेऽपि ईप्सिततमत्वानामादिति भावः । (२. ना.)

भानविभक्तिरुत्तरेण ॥ कदाचनत्यादिवत्तत्समानाधिकरणत्वमपि विभात्युपपत्त्या नित्यनन्तमिति तदुपपादयति—ततो यथेति । यथा भेदीभूतमित्युक्तं निर्धनस्य रूपनेन स्वसमानवासोऽलङ्कारादीन् करोति एवं भाननाधिकरण्यमप्युक्तमिवा सत्यं किं तत्राप्येव ससमान-विभक्तिरुत्तरेण सत्तादयतीति भावः ॥

रुत्तरेणैव ततः कदा इत्याशयमपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया स्यादत आह—भाते—भक्तिरुत्तरेणैव ॥ भीष्मादिगुणगतम् इत्यस्य तदुपपादयति—ततः गुणगतं कर्मत्वमिति ॥ भाष्ये कर्म-शब्दः भक्तिरुत्तरेणैव भावः । अर्थ भावः—कदा यातोऽस्यपदार्थ-प्रकृतिगतपदार्थाभावादप्यगते तत्राभिधातव्ये यत्प्रकृतिवत्त्वमित्या-भिरुक्तं तन्मतादिकमपि तत्तत्तदंगता साभिधीयत इति शुक्तम् । द्वि-तीयायाः प्रातिपदिकादुत्पत्त्या स्वप्रकृतिभूतप्रातिपदिकार्थकर्मत्वञ्च-भातादेव बोध्यम्, ज्ञानरिति ॥

भीष्मं वदन्ति तारी आरम्भवादे पूर्वोक्तप्रथमापि रूपदोषाभा-वादेव तत्तदुपपादयन् आह—यद्यप्यस्य इति । तदभिहिते वच-नसमस्यादीनां विदिते प्रत्यक्षमिति बोधः । तयाऽनभिहितैकत्वा-दिकेः शुद्ध इत्यादौ तस्याभिरुताध्यासित्याह—अनभिहितैकत्वा-दीति । एवं परमेव तारी द्वितीया तु कर्मणोऽनभिहितत्वादेकतो-उक्तेः भविष्यतीति नन्वा प्रथमाभावापत्तिरेव कृता ॥

(आरम्भवादिभाष्यम्)

कर्मादिष्वपि चै विभक्त्यर्थेषु अद्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः—कर्मण एकत्वे, कर्मणो द्वि-त्वे, कर्मणो बहुत्वे, इति । न चैकत्वादीनामेकत्वा-दयः सन्ति । अथ सन्ति, ममापि सन्ति । तेष्वन-भिहितेषु प्रथमा भविष्यति ॥

अथ वा उभयवचना ऐते द्वयं चाहुर्गुणं च । यत्स्योसौ गुणः तस्यानुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति ॥

अथ वा संख्या नामेयं परप्रधाना संप्रयेयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात् । संप्रयेय-मविशेषितं स्यात् ॥

अथ वा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्-उक्तेष्वन्येकत्वादेषु प्रथमा यथा स्यादिति ॥

अथ वा समयाद्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आरम्भवादी परस्य मुख्यदोषतामाह—कर्मा-दिष्वपि ॥ यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थस्तेनाप्येकवा-क्यता बहुषु बहुवचनमित्यादेः कर्मणि द्वितीयेत्यादीना-शाभ्युपगन्तव्या । गुणप्रधानभाव एव तु तस्य विपरीतः । तत्र

प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवमादिवा-क्यार्थस्तस्य संपद्यते ॥ कर्मण एकत्वे इति । नन्वेकत्वादीनां विशेषणत्वमभिधानीयं कर्मादीनामविशेष्यत्वं तत्र कस्मात् कर्मणो विशेषणत्वं प्रतिपाद्यते । नैव दोषः—प्रातिपदिकार्थ-संकल्पे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो वाचिका द्वितीयेत्यमत्रार्थो विवक्षितः । ततश्च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेणान्येपामेकत्वादीनां विशेषणीभूतानामभावादेक इत्यादौ भवतोपि प्रथमा न स्यादि-त्यर्थः ॥ अथ सन्तीति । व्यतिरेकानीत्यर्थः । तदुक्तं हरिणा—

निसिक्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते ।

तद्वत्तस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते ॥

इति । यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं शतसंख्याऽन्या अन्या च विभक्तिवाच्या प्रातिपदिकार्थगतैकत्वसंख्या । तथैक इत्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तविभक्तिवाच्ये द्वे एकत्वे ॥

एवं शब्दशक्त्याश्रयेणैकत्वादिभेदेनैव समाधायामेदमप्येव समाधातुमाह—अथ वेति । गुणोपसर्जनं द्वयं प्रातिपदि-केनाभिधीयते । प्रव्योपसर्जनस्तु गुणो विभक्त्यर्थः । यथा श्लोकस्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुद्धशब्दाद् द्व्यो-पसर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः ॥ यत्स्योऽसाविति । यस्मिन्नेव द्वये स्थित एकत्वादियुगलस्य द्वयस्यानुक्ता एकत्वा-दयः प्राधान्येनेति भावः ॥

संप्रयेयमविशेषितमिति । केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात् प्रथमाया अभावे एकादिष्वनुपादानात् ॥

एवं युक्त्या प्रथमोपपत्तिं प्रतिपाद्य मन्त्रेण प्रतिपादयितुमाह—अथ वेति ॥ समयादिति । परस्मैसंज्ञात् तत्रापरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेत्येवंपादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु कर्मादीनां विभक्त्यर्थेनैव एकत्वादीनां निमित्तत्वं कथमवच्छेदुपपादयति—यस्यापीति ॥ प्रातिपदिकार्थ-गतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणाति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैकत्व-निमित्तकर्मत्वकावित्यर्थः ॥ याचिकेति । योषिकेत्यर्थः । योतकत्व-पक्षसंबन्धितत्वादेकत्वादीनां विशेषणतयैव भानात् । एवं चैकत्व-विशिष्टे प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्यर्थे तदपेक्षयातिरिक्तं यथैकत्वं शुद्ध इत्यादौ तथैव स्यात् न त्वेक इत्यादौ, इत्याह—तत्तत्वेति । उक्ता-र्थानामित्यस्य प्रधानार्थविषयत्वादेकत्वे उक्तेः प्रधानकर्माभिधानाय द्वितीयादीनामेतन्मतेऽपि सिद्धिरिति तदनापत्तिर्नोकारि ॥ यत्तद् भाष्यं इति गान्धेयमेव व्याख्यातमित्याह—तदुक्तमिति । निमि-त्तम् । प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ द्वे एकत्वे इति । द्वयोरपि तयोर्मोक्षणो-दाविलादाविवैकरूपेणैव भानात् योपाश्रय्यनुभवविरोधौ ॥

१ प्रकृत्यर्थगतपदार्थाभावादिति पाठः साधुर्नास्ति । (र. ना.)

२ कर्मत्वशक्त्यस्यार्थः । (र. ना.)

३ पूर्वोक्तो वा प्रथमापत्तिरूपो दोषस्तदभावादिति विमर्शः । दोषपरि-हारस्य वचनसामर्थ्यादित्युक्तं वक्ष्यते च । (र. ना.)

इयं च कल्पना शब्दशक्त्याभयेत्याह—एवं शब्देति । अत्रापि प्रेक्षे प्रातिपदिकेनैकत्वविशिष्टद्रव्याभिधानादोपेक्षद्वयस्योत आह—
गुणोपसर्जनमिति ॥ द्रव्योपसर्जन इति । गुणगुणिनोरनेदा-
धिकः पद इति सामानाधिकरण्यम् ॥

ननु प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टे शक्त्या तैरेव द्रव्यं विशेष-
यितुं शक्यं किं तत्र विभक्त्येतत् आह—केवलमेति । अयं
भावः—द्रव्यव्यवहारोच्छेदः । द्रव्यव्यवहारश्च विभक्त्यन्तैरेवेति
विभक्तिसमर्थमिदमेव गृहीतायाः शक्त्येकत्वावेदुदोषात् पदार्थानु-
पस्थित्या संख्येयमविशेषितम् । एवं च पदार्थोपस्थित्यन्यथानुप-
स्थापित्वेति विभक्त्युत्पत्तिरिति ॥ लोकव्यवहारे प्रयुज्यमानाना-
मेव साधुनां साधुत्वान्वाख्यायकमिदं शास्त्रमिति द्रव्यव्यवहारे पद
किं भूलमिति न शङ्क्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि सामयिकी, न नियोगतः । अन्याः कस्मात्
भवन्ति ? ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—न नियोगत इति । न नियम-
द्वयैः ॥

(समाधानभाष्यम्)

कर्मादीनामभावात् ॥

(प्रदीपः) कर्मादीनामिति । कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं
द्वितीयादीनां नियतत्वात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

पृष्ठी तर्हि प्राप्नोति ? ॥

(प्रदीपः) पृष्ठी तर्ह्येति । कर्माद्यभावः शेष इति
भावः ॥

(उद्द्योतः) प्रातिपदिकार्थसाधेयत्वात्कथं तत्र पृष्ठीत्यत
आह—कर्मादीति । तावन्मात्रेणैव शेष इत्यभिमानः ॥

(समाधानभाष्यम्)

शेषलक्षणा पृष्ठी । अक्षेपत्वाच्च भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अक्षेपत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमा-
विधावुपयोगात्तस्य चान्यतिरिक्तत्वेह सैद्धान्तात् ॥

(उद्द्योतः) अव्यतिरिक्तमेति । अतिरिक्तेन विशिष्टो व्यति-
रिक्तसंदर्भित्वेयत्वरथः । एवं च कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः
शेष इति नाम पृष्ठी, तदतिरिक्तस्य कस्याप्यप्रतीतेरिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति—एकस्मिन्नपि द्वि-
वचनवहुवचने प्राप्नुतः, द्वयोरप्येकवचनवहुवचने
प्राप्नुतः, बहुवचन्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः ॥

१ वृक्ष इत्यादौ संख्याया अनभिधानाभावात्साधनमचित्त्वो दोष इत्यर्थः ।
(२. ना.)

२ प्रातिपदिकेनैव द्रव्यमनेकादिप्रादुक्तया नोपयुक्तं शक्यमित्यर्थः ।
(२. ना.)

३ 'वृक्षात्' ।

(समाधानभाष्यम्)

अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अर्थतो व्यवस्थेति । सामर्थ्यादित्यर्थः ।
एक इत्यत्रैकमेवैकत्वं तच्च प्रातिपदिकेनाभिहितमित्यत्रासा
प्रथमा समयवशेन प्राप्यते । तत्र यथा समयश्च पालितो
भवत्येकत्वानुगुणं चान्यत्र तदभिधाने दृष्टसामर्थ्यं वचनं भवति
तथा कर्तव्यमित्यर्थः । तदेवं संख्या विभक्त्यर्थे इति दर्शना-
भयेण सूत्रं स्थापितम् ॥

(उद्द्योतः) अर्थोभावेनै समयपरिपालनाय विभक्तौ कथम-
र्थतो व्यवस्थेतत् आह—सामर्थ्यादिति ॥ तदेनोपपादयति—ए-
क इत्यत्रेति । निरुद्धविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तिर्भाव्येति भावः ॥
पक्षद्वयेन दोषाभावप्रतिपादनात्संख्या सुवर्थ इति दर्शने सूत्रं
कार्यम्, दर्शनान्तरे नेति स्मितम् ॥ तत्रारम्भपक्षे परिगणनादिप्रवृत्तिं
नोपयिषुमाह—तदेवमिति ॥ सङ्ख्या विभक्त्यर्थे इति । सूत्रे
प्राधान्यात्तस्या विभक्त्येवोत्पत्त्या कारकं द्व तद्विशेषणत्वेनैवैति
दर्शनमित्यर्थः ॥

(परिगणनाधिकरणम्)

(भाष्यम्) परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(१३६२ परिगणनवार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ तिङ्कृतचङ्घितसमासैः परिसं-

ख्यानम् [उत्सर्गे हि प्रातिपदिक-

सामानाधिकरण्ये विभक्ति-

वचनम्] ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिङ्कृतचङ्घितसमासैः परिसंख्यानं
कर्तव्यम् । तिङ्—क्रियते कटः । तिङ् ॥ कृत्—
कृतः कटः । कृत् ॥ तद्धितः—औपगवः कापटवः ।
तद्धितः ॥ समास—चित्रगुः शबलगुः । समासं ॥
उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्ति-
वचनम् । उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये
विभक्तिर्वचनम् । क ? । कटं करोति भीष्ममुदारं
शोभनं दर्शनीयमिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया
द्वितीययामिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वि-
तीया न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) औपगव इति । अपस्यापस्यवत्संबन्धस्य
तद्धितेनोक्तत्वात् पृष्ठी न भवति ॥ चित्रगुरिति ॥ समासेन
संख्यामिसंबन्धस्याभिधानात् पञ्चमावः ॥ उत्सर्ग इति ।
अनभिहित इति सामान्येनोच्यमान इत्यर्थः । यत्र बहूनि
प्रातिपदिकानि सामानाधिकरणानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेम-

१ तद्विभक्त्येति पाठो घातुः । (२. ना.)

२ कर्मादिनोक्तत्वे इत्यादिरीत्याऽर्थकारणेनेति शेषः । (२. ना.)

३ विभक्तिव्यभिक्त्यर्थः । (२. ना.)

४ अयं कोष्ठकान्वयता पाठो न कश्चिदुपलभ्यते ।

५ 'तद्धितोक्तत्वात्' इति सूत्रमोतसंभवात् पाठः ।

स्वपदक उत्पद्यता द्वितीया सर्वप्रातिपदिकार्थगतं कर्मत्वम-
भिहितमित्यन्ते द्वितीया न स्यात् ॥

(उद्गोः) भाष्ये—ति प्रक्रियते कट इति । न चाग
सूत्रात्कारणयोगेन्योरप्युक्तेः सन्त्या विभक्त्यर्थे इति पक्षेपि
नेमनभिहितप्रकारप्रयोजनमिति तिर्यग्रर्थे व्यर्थमिति वाच्यम् ।
संज्ञायाः निगमनमेवावयवेन कारकगतसंज्ञायाः शब्देनानभि-
धानादित्याशयः ॥ यैवं च पत्न्योदनं दैवदत्त इत्यादी ऋषोक्ता
पक्षसारय इति प्रथमा न प्राप्नोतीति पूर्वोक्तभाष्यमेकदेश्युक्तिरिति
यथाकर्मचिन्मात्रेयमिति सूचितम् ॥ तिर्यक्तोक्तिरिति तद्विषयगतयोः
कसिद्धिद्विगमत्तर्पेऽभिधानादाह—अपत्यापत्यवदिति ॥ तद्विषयो-
क्तत्वादिति । तद्विधानोक्तत्वादित्यर्थः ॥ नन्वेतयोः संबन्धस्य
प्रातिपदिकार्थेनाशेषवत्तत्तत् पक्षीप्राप्तिः । कारकप्रातिपदिकार्थ-
व्यतिरिक्तो ऽति तत्र शेषः ॥ न च पूर्वोक्तव्यतिरिक्त एव शेष इत्या-
शयेनैव उदाहरणे । यत्रा—संबन्धो न प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिभि-
निष्ठतामयमभिप्रात्यादिनि वाच्यम् । पटपदात् पटपदत्वयोः संब-
न्धस्य भावेन न पटता दुषोरनापेक्षः । तत्र हि तत्तद्व्यवहारेणा-
भिधानमिति शब्दः ॥ सत्यम्, वाक्येऽस्य संबन्धस्य पूर्वगतत्वं दृष्टा-
व्याप्यप्रातिपदिकार्थत्वमित्यभिधानात् । किं च का तर्हि स्यात् ?
शेषलक्षणा पक्षी अदोऽप्यत्र, समयात् द्वितीयैवेत्यभिप्रायेण
पटं भीष्मनित्यं कर्मिन्त्वात्प्रातिपदिकार्थसाधनार्थं परिगणनमि-
त्येवतरणपदेन परिगणनप्रत्ययानवदेतयोर्द्वयवत्त्वाभावावस्यापि
कथनेन तत्रितमनासोदाहरणमधिकनित्यत्वापि कथनात् । अनेक-
मन्यपदार्थ इति यत्र भाष्येऽन्ययोरनुदाहरणत्वं सूचितम् । न
च श्रौतेन क्रीडाः दास्यः प्राप्त्युक्तं च प्राप्तोदक इत्यादि तद्विषयमा-
सोदाहरणमिति वाच्यम् । प्राप्तोदक इत्यादी प्राप्तोदककर्मत्वादिप्र-
कारेणैव शेषः । तत्र विशेष्ये तद्विरूपकत्वभावेन विशेषणमादाय
सारण्यामखानमिति द्वितीयैव प्रयोजककर्मत्वादेः द्वाव्वादयोपेन
द्वितीयोपप्राप्तिः । किं च विशेषणत्वमस्यासौपि न । उपजाव्यस्य-
कथामिन्विषयकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य च न भावः । निप्रयुक्ति-
इत्यादी चित्राणां गवामयमित्यादी यथा तस्य पक्षीप्रयोजकता तथा-
प्राप्तिरिति रूपेण भावनादिति बोध्यम् । यत् यथा क्रीतशब्दे
भाष्यना त्रिविधस्याप्येव, न तेनैव रूपेण शब्दशब्देनेति न तदर्थे
इतरकारकत्ववयः । इदं च कर्तृकर्मणोरित्यत्र भाष्ये ध्वनितम् ।
अतो न तदर्थकर्मणो विभक्तिप्राप्तियोग्यता । यत् यथा सामान्यमि-
तिनिपातिरपि न तेन रूपेण क्रियायाः कारकत्वमिति चोक्तिरिति न तद-
न्ययिनि विभक्तिप्रसक्तिः । अतो निपातेनाभिहितत्वादिमन्त्रानुस-
रितिरपि चिन्त्यमेव । नारद इत्यप्येव हि स इत्यत्रापि नारद इती-
त्यनेन श्रीकृष्णायानाकारानुपादाचम न द्वितीयादिमसक्तिरित्य-

कम् ॥ परिगणनफलमाह—भाष्ये—उत्सर्गं हीति । तस्याचष्टे—
सामान्येनेति ॥ एकयोगक्षेपमाहवादिति । एकार्थनोपकल्पस्यैव
सामानाधिकरण्यपदार्थत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

का तर्हि स्यात् ?

(प्रवीपः) परिगणनमन्तरेणाप्येतं दोषं परिहर्तुं दृ-
ष्टव्यम्—का तर्हि स्यात् ?

(समाधानभाष्यम्)

पक्षी ॥

(प्रत्याख्यानवादिभाष्यम्)

शेषलक्षणा पक्षी अशेषत्वान्न भविष्यति । अन्या
अपि न प्राप्नुवन्ति ॥ किं कारणम् ? । कर्मादीनाम-
भावात् ॥ समयश्च कृतः—‘न केवलं प्रकृतिः प्रयो-
क्तव्या न च केवलः प्रत्ययः’ इति । न चान्या उत्प-
द्यमाना एतमभिसंबन्धमुत्सहते वक्तुमिति कृत्वा
द्वितीया भविष्यति ॥

अथवा कटोपि कर्म भीष्मादयोपि, तत्र ‘कर्म-
णि’ इत्येव सिद्धम् ॥

अथ वा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्वी-
ष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति । तस्मात्तार्थः परि-
गणनेन ॥

(उद्बोधः) भाष्ये—कर्मादीनामभावादिति । जनमि-
हितकर्मादीनामभावादित्यर्थः ॥ अन्येति । प्रथमेत्यर्थः ॥ एतमभि-
संबन्धं सामानाधिकरण्यरूपम् । इतरसंबन्धानवच्छिन्नविशेष्यवि-
शेषणभावः सामानाधिकरण्यम् ॥ द्वितीया भविष्यतीति । अस्मा-
द्य उक्तः ॥ तस्मात्तार्थ इति । भीष्मादिभ्यो द्वितीयैः प्रकारा-
न्तरेण वीरणाप्यवत्यन्तरस्याभावाच्चेति भावः ॥ यत् तत्रैवैतेन नि-
पातेनाप्यभिधानमिति वदन्ति । तदयुक्तम् । उक्तं च, विभक्त्यर्थे वदव्यर्थं तेन समासविधायकैः संगतिरिति ॥

(गुणप्रधानक्रिययोः प्रधानमभिहितप्रवृत्त्याधिगण्यम्)

(१४६३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ द्वयोः क्रिययोः कारकेन्यतरेणा-
भिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभि-
हिते विभक्तिर्न प्राप्नोति । कः ? । आस्तादे आस्ते श-
यने आस्त इति ॥ किं कारणम् ? । सदिप्रत्ययेनाभि-
हितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति ॥

१ त्रिद्विभक्त्यर्थेनेतिरित्यर्थः । (र. ना.) २ तिर्यक्त्वार्थव्याप्या इत्यर्थः ।
(र. ना.) ३ तिर्यक्त्वार्थव्याप्या क्रियापत्यसौप्राप्तेरित्यर्थः । (र. ना.)
४ प्रातिपदिकार्थत्वेनेत्यादिः । (र. ना.) ५ द्वितीयादिप्रयोजनं पदिकया-
वधितारण्येदृशसूत्रकर्मत्वव्यतिरिक्तमप्यादिषु तस्य प्राप्तोदकशब्दादुपेनेत्यर्थः ।
(र. ना.) ६ विशेषणमादाय सात्यर्थव्यवहारेनेत्यर्थः । (र. ना.) ७ कारका-
न्ययनोपपत्त्यपदेऽप्यस्यत्येनेत्यर्थः । (र. ना.) ८ ‘स्वमसांभवा’ । ९ कर्मा-
दीनामिति ॥ अत्रातद्व्यवहारेणानुपादाचमिदं करणादीनामित्यर्थः । द्वितीया

अभिव्यक्त्युक्ते ॥ १० अत्रातद्व्यवहारेणानुपादाचमिदं करणादीनामित्यर्थः । (र. ना.) ११ ‘प्राप-
न’ इत्येवं प्रापनी Bengal Asiatic Society उदितयुक्तयो-
चितः पाठः । १२ परिगणनप्रत्ययानवच्छेदेनेत्यर्थः । (र. ना.) १३ नारद
इत्यप्येवमित्यादि अन्येव द्वितीयादिवारणसंगवादिनि भावः । (र. ना.)
१४ भाष्येनाप्यभिधानादिति हर्हि हि अधीनलौकिकविग्रहप्राप्त्यपवा-
दिति भावः । (र. ना.)

(प्रदीपः) अनभिहित । इति पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च दोषदर्शनात्किराकरणाय दोषोद्भावनं कर्तुमाह—द्वयोरिति । आसाद आस इत्यत्र सदिक्रियाया आसिक्रियायाथैकमधिकरणं आसादाख्यम् । तथान्यतरेण सदिसत्येन घनाऽभिहितमिहामिहिते नैति सप्तमी न प्राप्नोति । अभिहितादन्यत्रेण आपि पक्षेऽभिहितत्वाधिकरणस्याभिहितादन्यत्वं नास्तीति न प्राप्नोति । द्रव्यं च कारकं मन्यते, तद्यतिरेकेण शक्तिसद्भावे प्रमाणाभावात् । न तावत् प्रत्यक्षं द्रव्यव्यतिरिक्तरूपपरिच्छेदि समुपजायते । द्रव्यस्वरूपातिरेकेण शक्तिरूपानुपलब्धत्वात् । प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च तत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि शक्तिसद्भावावेदने नास्ति प्रवृत्तिः । कार्यं च द्रव्यस्वरूपायत्तमेवेति कार्यव्यतिरेकादपि नास्ति शक्तिसद्भावावगमः ॥

(उद्ध्योतः) सत्किराकरणायेति । नैतु परिगणनप्रत्याख्यान-मूलकोर्ष दोषः । मयः कृत्वेन परिगणनेषि दोषतादवस्थादिति भावः ॥ नास्तीति । अभिहितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो नास्तीत्यर्थः ॥ ननु क्रियामेदे शक्तेर्मित्रत्वात्सदितिरूपितस्याभिहितत्वेपि आसिनिरूपितस्याभिहितत्वासिद्धिरित्यत आह—द्रव्यं चेति ॥ तद्यतिरेकेणेति । गुणसमूहे द्रव्यमिति भावः ॥ न तावत्प्रत्यक्षमिति । शक्तेरतीन्द्रियत्वादित्यर्थः ॥ स्वरूपेति । शक्तिलक्षणेति ॥ अत एव संबन्धस्य दुर्गमत्वात् तत्पूर्वकमनुमानमपि नेत्याह—तत्पूर्वकस्येति ॥ ननु यथा दाहके सत्यपि दाहादिकार्यस्य कादान्तिक्त्वानुपपत्त्या शक्तिरवगम्यते तद्वदि-होषण्यु अत आह—कार्यं चेति ॥ द्रव्यस्वरूपेति । ननु तद्यतिरेकशक्त्यापचमित्यर्थः ॥

(१४६४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ न चान्यतरेणानभिधानात्
[अनभिहिते हि विधानम् ॥ * ॥]

(भाष्यम्) न वा एष दोषः । किं कारणम् ? । अन्यतरेणानभिधानात् । अन्यतरेणानभिधान-नम् । सदिसत्येनाभिधानम् । आसिसत्येनानभिधानम् । यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी भविष्यति ॥

कुतो नु खल्वेतत्सत्यमिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति, न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति ? ।

अनभिहिते हि विधानम्* । अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते । नाभिहिते प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) पर्युदासं शक्तिसाधनपक्षमात्राभिप्राह—न-

१ कारकमप्युक्तं विभक्त्यादिकर्म कार्यभेदार्थः । (८. ना.)

२ 'ननु' इति गण्येत् ।

३ 'द्रव्यं च भवतः का संप्रत्ययः' इति शब्दे 'गुणसमूहायो द्रव्यम्' इत्युच्यते ।

४ योऽनभिहितोऽर्थः कार्योऽर्थो न सर्वत्रोपलभ्यते ।

वेति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधवाद्याह—कुतो नु खल्विति ॥ पर्युदासमात्राभिप्राह—मनभिहिते हीति ॥

(उद्ध्योतः) शक्तिसाधनपक्षं चेति । एकस्यैव परस्परविरुद्धकर्तृकर्मादिन्यपदेशः शक्तिं गमयति । एवं चैकनिरूपितशक्तेरभिधाने तच्छक्यन्तरस्यानुक्तत्वेनेवेत्येतदाशयः ॥ पर्युदासपक्षे कुत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—प्रसज्येति । द्रव्यं कारकमित्यपि बोध्यम् ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यद्यपि तावद्वैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया । यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम्—आसने आसने शयने शेत इति ? ॥

(प्रदीपः) पर्युदासेषि दूषणमाह—यद्यपि तावदिति । आसने आस इत्यत्रैकवासनक्रिया तस्याधिकरणं व्युदाभिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) एकैवासनक्रियेति । तथा च तन्निरूपिता शक्तिरप्येकैवेति भावः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः ? । साधनभेदात्कालभेदाच्च । एकस्यात्रासेरासिः साधनम्, सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य धाह्यं साधनम्, वर्तमानकालश्च प्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) अत्राप्यन्यत्वमिति । निम्नपदप्रसाधये निम्ने आसनक्रिये इत्यर्थः । एकपदोपाते क्रियासाधनसंबन्धे अनेन विभक्तयो निवार्यन्ते न नु वाक्योपाते ॥ आसिः साधनमिति । आसनमित्यत्र आसिक्रिया तस्या आसिक्रिया साधनम् ॥ कथमेतदिति चेत् । उच्यते—आसतेस्मिन्निशासनमुच्यते । यदि चासनक्रियाऽऽसते संनिधीयते ततस्तदपेक्षं तदासनमुच्यते । एवं सामर्थ्यादासेरासिः कर्ता भवति ॥ नन्वेवं सत्यासनमित्यत्र वा आसिक्रिया सा अन्यस्या आसिक्रियायाः साधनं भवति । न त्वस्या अन्या । एवं तर्कान्तरस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यम् । तदयमत्र परमार्थः—आसनशयनकरणापादानसंप्रदानादिशब्दैरासनक्रियायोर्यं वस्तुमात्रमनुकूलशक्तिमभिधीयते । तत्र शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिरवश्योत्पाद्या । ततश्चासिः साधनमिति साधनान्तरनिरासः क्रियते । शब्देन्युत्पत्तये केवलमत्रासिक्रियोपादीयंत इत्यर्थः ॥ सर्वकालश्च प्रत्यय इति । कालविशेषानुपादानेन व्युदो विधानात् ॥ बाह्यमिति । देवदादिकमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) प्रत्यभिधीयतेकलावगतेः कथमन्यत्वमत आह—नमि-

५ कर्तृकारकमित्यर्थः । (८. ना.)

६ यत्कथं दृग्निहिते इत्यर्थः । (८. ना.)

७ आसते इत्यन्यत्रासेरासनपदकालादित्यर्थः । (८. ना.)

८ अत्रापि कर्तृकारकमित्यर्थः । (८. ना.)

९ केवलस्य व्युदोऽयमोपादानसंबन्धसिद्धये इत्यर्थः । (८. ना.)

विनिगमकमिति चेत् । न, मात्रग्रहणेनानभिहितविषयार्थाधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः । कृत इत्यादौ तद्वत्कप्रत्ययेनाभिधानेनाधिक्याभाव इति भावः ॥

(प्रत्याख्यानहेतुसाधकभाष्यम्)

सावकाशा प्रथमा ॥ कोवकाशाः ? ॥ अकारकम्—वृक्षः लृक्ष इति ॥

(प्रदीपः) वृक्ष इति । क्रियापदं न श्रूयत इति विमल्यन्तराग्राप्तिं मन्यते ॥

(१४६६ प्रत्याख्यानहेतुसाधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अवकाशोऽकारकमिति चेन्नास्ति-
र्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्य-
मानोप्यस्ति ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवकाशोऽकारकमिति चेत् । तत्र । किं कारणम् ? । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यते । 'वृक्षः' 'लृक्षः' अस्तीति गम्यते ॥

(प्रदीपः) अस्तिर्भवन्तीपर इति । ज्ञातं वस्तु परं प्रतिपादयितुं चान्द्रः प्रयुज्यते, ज्ञानं न सत इति यत्र क्रिया-
प्रदान्तरस्याप्रयोगस्तत्रोत्सर्गतः सत्ताप्रतीतिरित्यस्तीति क्रिया-
प्रदानुपमात्, कर्तरि वृत्तीयाप्रसङ्गादनवकाशा प्रथमेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अस्तिर्भवन्तीपर इति । प्रथमाया अपि कर्मणि द्वितीयेत्यादि साहचर्येण क्रियायोग एव प्रवृत्तेरिति भावः ॥ ज्ञानं च सत इति । मुक्तिसत इत्यर्थः ॥

(१४६७ प्रत्याख्यानहेतुत्वन्तरवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ चा द्वितीयादयः कियन्ताम्, प्रथमा वेति । प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन । द्वितीयादीनामवकाशाः—कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । प्रथमाया अवकाशाः—अकारकं वृक्षः लृक्ष इति । इहोभयं प्राप्तोत—कृतः कटो भीष्मः उदारः शोभनो दर्शनीय इति । प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधाद्वेति । सावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते ॥

(उद्द्योतः) अनवकाशकत्वमुक्त्वा विप्रतिषेधोपन्यासोऽर्थात् इत्यत आह—सावकाशत्वमभ्युपगम्येति । नीलनिर्दं न तु रक्तमिलादी रक्तादिनिवृत्तिपरे भाव्ये सत्ताया अनावदयकत्वाद-
स्तिर्भवन्तीपर इत्यस्माभावात् । साहचर्यं च सर्वत्र न न्यवस्था-
पकमिहमिमानः ॥ वेतण्टिकोक्तिरियमिति तारपर्यम् ॥ अनेन

वस्तुतो निरवकाशत्वमेवेति सूचितम् । उक्तीत्या तत्रापि सत्ताधे-
पात् ॥ अत एव तिष्ठसमानाधिकरणे प्रथमेति न्यायः संगच्छत
इति बोध्यम् । स्पष्टं चेदं प्रातिपदिकार्थस्य भाष्ये ॥

(हेत्वन्तरवाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । परत्वात् पृष्ठी प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पृष्ठीति । क्रियाकारकसंबन्धसद्भावात् ॥

(हेत्वन्तरभाष्यम्)

शेषलक्षणा पृष्ठी अशेषत्वाच्च भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य व्यति-
रेकाभावात् ॥

(उद्द्योतः) अशेषत्वादिति । अभिहितः सोमोऽन्तर्भूतः
प्रातिपदिकार्थः संपन्न इत्यनेकमिति सूत्रोक्तरीत्या प्रातिपदिकार्थ-
त्वेन प्रातिपदिकार्थकारकम्यतिरिक्तरूपशेषत्वभावादिति भावः ॥

(१४६८ प्रत्याख्याननिराकरणवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ कृत्प्रयोगे तु परं विधानं षष्ठ्या-
स्तत्प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृत्प्रयोगे तु परत्वात्पृष्ठी प्राप्नोति ।
तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्तव्यः । कर्त-
व्यः कट इति ॥

स कथं कर्तव्यः ? ।

यद्येकत्वादयो विभक्त्यर्थाः ॥ अथ हि कर्मादयो
विभक्त्यर्थाः नार्थानभिहिताधिकारेण ॥ अनभिहि १

(प्रदीपः) कर्तव्यः कट इति । प्रथमा परत्वाद्
वाचिता कर्तृकर्मणोः कृतीति पृष्ठी प्राप्नोति इति तद्वाध-
नार्थानभिहिताधिकारः ॥ १ ॥

(उद्द्योतः) पृष्ठी प्राप्नोतीति । न च कृत्यानामिति विभ-
क्तेन पृष्ठीनिषेधात्कथं तत्प्राप्तिः । न च नानोभयप्राप्तिः, तदपि-
काराभावेनोभयप्राप्तेरपि सत्त्वादिति बाध्यम् । एकवृत्तपक्षे दोषात् ।
योगविभागस्तु भाष्यकृता वक्ष्यते, न वार्तिककारेण ॥ अद्येकत्वा-
दय इति । प्राधान्येन विभक्तिषोला संख्येन, कारकं तद्विशेषण-
त्वेन, तदेदं सङ्गं कार्यमित्यर्थः । एवमेवेति व्याख्येयम् । उक्तार्था-
नामिति न्यायः शास्त्रोपात्तप्रधानार्थविषय एव, कारकस्य प्राधा-
न्येन तैस्ते तु व्यर्थम् ॥ ननु तदापि चोक्तसमावेशस्य दृष्टत्वाद्
कृतः कट इत्यादौ क्रियते कट इत्यादौ च तद्वारणाय स भावदयक
इति चेन्न । भाष्ये विशेष्यत्वेन भावेन तस्य योल्लेखा संभवाद् ।
अन्ये क्रिया प्रति तस्य विशेषणत्वेपि कटपदार्थे तत्सामायेन तदुचर-
द्वितीयाधोलताया अवसवायेति दिव् ॥ १ ॥

१ अनभिहितविषयार्थाधिक्याभाव इत्यर्थः । (८. ना.)

२ 'मेति' 'मा वेति' ॥ ३ 'द्वितीयाया अप' ॥

४ इदं शेषत्वाभावादित्यत्र हेतुः । (८. ना.)

५ अनभिहिताधिकारतामयेत्यर्थः । (८. ना.)

६ विभक्तिषोला इत्यर्थः । (८. ना.)

७ योल्लेख विषयेन विशेष्यत्वादित्यर्थः । (८. ना.)

(२९४ द्वितीयाध्यायसूत्रम् ॥ २ । ३ । १ आ. २)

४६० कर्मणि द्वितीया ॥ २।३।२ ॥

(शेषपूर्णाधिकरणम्)

(१४६९ द्वितीयाध्यायकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समयानिकपाहायोगेपूप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समयानिकपाहायोगेपूपसंख्यानं क-
र्तव्यम् । समय—समया ग्रामम् । समय ॥ निक-
पा—निकपा—ग्रामम् । निकपा ॥ हायोगे—हा
देवदत्तम्, हा यद्वत्तम् ॥

(मदीपः) कर्मणि ॥२॥ समया ग्राममिति । समी-
पसंख्ये पक्षां ग्रामायां द्वितीयाविधिः । एवं निकपायोगे ।
हाशब्दः शोकादिश्रुतिरिति तयोर्ग्रे पक्षेय प्राप्नोति ॥ [हा
तातेत्यादीं तन्त्ररासात् संयोगनिरूपितरेव भवति ॥]

(उद्घोतः) कर्मणि ॥ २ ॥ समीपसंख्ये इति । सम-
पादादन्तरात् समीपसंख्ये तत्प्राप्तापेनिरूपितं संवत्समम् ।
यथा हाः सन्निवृत्तः परस्परं जानः । समीपान्तर्वादीनां न
पक्षपक्षमिति तु सन्निवृत्तपदापेक्षितसमीप्यादिपरम् ॥ [सं-
योगेनेति । संयोगनिरूपितः परान्तरानपेक्षयादित्यर्थः ॥]

(भाष्यम्) अपर आह—

(१४७० द्वितीयाध्यायकवार्तिकान्तरम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्वितीयाविधानेऽभितःपरितः-
समयानिकपाध्यधिधियोगेपूप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वितीयाविधानेऽभितःपरितःसमया-
निकपाध्यधिधियोगेपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अ-
भितो ग्रामम् । अभितः ॥ परितो ग्रामम् । परितः ॥
समया ग्रामम् । समय ॥ निकपा ग्रामम् । निक-
पा ॥ अध्यधि ग्रामम् । अध्यधि ॥ धिग्जालम् ।
धिग् शृपलम् । धिग् ॥

(मदीपः) अभितो ग्राममिति । पर्यभिभ्यां चेति
तत्तिलन्तायभितः परितः शब्दादुभयतः सर्वतद्वत्तयोरर्थयो-
र्वर्तते । तद्योगे पक्षेय प्राप्नोति । आगिमुख्यश्रुतिरपि विभक्ति-
प्रतिरूपको निपातोभितःशब्दोक्ति सोपीह शृण्वे तद्योगेऽपि
पक्षी प्राप्नोति ॥ अध्यधि ग्राममिति । उपर्यध्यधसः
सामीप्य इति द्विवचनम् । अधिशब्दोपपर्यर्थे वर्तते इति
पक्षी प्राप्नोति ॥ धिग् जालमिति । धिग्शब्दस्य निन्दार्थ-
सात्तद्योगे पक्षः प्राप्तिः ॥

१ अर्थं मदीपग्रन्थः शोकादन्तरात् यद्यपि सर्वेषु पुस्तकेषु द्वितीयवार्तिक-
प्रकारानि समुपलभ्यन्ते तथापि शोकादन्तेऽङ्गाणि रक्षयितः ।

२ समीपनिरूपितमित्यर्थः । (८. ना.)

३ अर्थं शोकादन्तरात् उद्घोतग्रन्थे यद्यपि सर्वेषु पुस्तकेषु द्वितीयवार्तिक-

(उद्घोतः) उपर्यर्थे वर्तते इति । उपरिसामीप्ये वर्तते इत्यर्थः ॥

(भाष्यम्) अपर आह—

(१४७१ द्वितीयाध्यायकवार्तिकान्तरम् ॥ ३ ॥)

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाध्यायान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ।

उभसर्वतसोः कार्या तसन्ताभ्यां योगे द्वितीयां
वक्तव्या । उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् ॥ धि-
ग्योगे—धिग् जालम् धिग् शृपलम् ॥ उपर्यादिषु
त्रिष्वध्यायान्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि
ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोधो ग्रामम् ॥ ततो-
न्यत्रापि दृश्यते । न देवदत्तं प्रति भाति किञ्चित् ।
बुभुक्षितं न प्रति भाति किञ्चित् ॥ कर्मणि द्वि ॥२॥

(मदीपः) उभसर्वतसोरिति । उभसर्वतोऽन्यत्रापि
पक्षीसमाप्तः । उभयशब्दावयवस्योभयशब्दानुकरणमुभयशब्द-
इत्युभयशब्दो गृह्यते, द्विवचनटाविवचनसादुभयशब्दस्य तसन्त-
स्याभावात् ॥ दृश्यते इति । दृष्टिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥
न देवदत्तं प्रतिभाति । पक्षेय प्राप्नोति । प्रतिशब्दश्च
क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्युदाहृतम् ।
केनचित् किञ्चित्स्मृतमिति दर्शनायानेकस्त्वुपन्यासः ॥ २ ॥

(उद्घोतः) उभसर्वतसोरिति भाष्यस्य पक्षमकृति-
कान्तागित्यर्थः ॥ उभयशब्दात्ततोऽन्यत्राप्युक्तं परिहरणकस्या-
र्थस्य वार्तिकापथा अगस्त्या दर्शयति—उभसर्वतोरिति ।
ननु वृत्तिविषये पूर्वमेवायम् प्रवृत्तेरुभयशब्दोक्तं न तत् इत्यत
आह—उभयेति । उभेति तद्वदितोभयशब्दोक्तान्तरमिति
भावः ॥ ननु कर्ममेति । अन्यथा कर्मप्रवचनीययुक्ते इति सिद्धं
सादित्यर्थः ॥ २ ॥

(२९५ द्वितीयाध्यायसूत्रम् ॥ २ । ३ । १ ८७० १)

४६१ तृतीया च होच्छन्दसि ॥२।३।३॥

(उद्घोतः) तृतीया च ॥ १ ॥ अस्योदाहरणेऽभिधोऽशब्दो
द्विःपरस्तत्र द्वितीया तत्समानाधिकरणमयाशब्दादनेन तृतीयापि ।
विक्रमिभक्त्यर्थानवरुत्वाया सामानाधिकरण्यमिति सूत्रमवम्,
भाष्यमतं च ॥ पूर्वतर्हि तृतीयापि सिद्धेलादेर्गोप्यस्योक्तिप्रत्यु-
क्तिमेव पूर्वपक्ष्युक्तिर्याह ॥

(प्रयोजनाधिकरणम्)

(प्रत्याख्यानाय पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ।

प्रत्याख्यानाय पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम् ।

१ अक्षेपभाष्यम् । सादृश्यं तदर्थंवाचक्यभावेन । अक्षेपभाष्यम्
पक्षे विधेयः । (८. ना.)

२ अनेकवार्तिकेभ्यस्तद्वत्तं । (८. ना.)

(प्रदीपः) तृतीया च ॥ ३ ॥ किमर्थमिति ।
अन्तरान्तरेणयूत्रे द्वितीयातृतीये सिद्धे इति प्रश्नः ॥

(सिद्धान्तिनः सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

तृतीया यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) तृतीयेति । देवतोद्देशेनामी हविःप्रक्षेपो
जुहोत्यर्थस्तत्र यवाग्ना द्वितीया प्राप्तेति तृतीया विधीयते ॥

(उद्द्योतः) ननु जुहोतेः श्रीणालयतेऽग्निहोत्रशब्दस्यादेव-
धत्ते करणत्वात् तृतीयातिथिमात्रमुपाद—देवतेति ॥ अग्निहोत्र-
शब्दो हविःपरः । तद्विशेषणं यवागुरिति भावः ॥ यवापि अग्नौ
हविति चिन्त्यं पदे जुहोति अग्नौ जुहोतीत्यादिभूतिविरोधात् ।
तस्यादिपे आधारे प्रक्षेप इत्येव युक्तम्, तथापि प्रकृतमिमांशमेतत् ।
तत्र यवाग्नाः कर्त्तव्याद् द्वितीया प्राप्तेत्यर्थः ॥

(पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम्)

अथ द्वितीया सिद्धा ? ॥

(प्रदीपः) अथ द्वितीयेति । किमप्राप्ता द्वितीया
चकारेण विधीयते अथ तृतीयया मा वाधीति पक्षे चकारे-
णाभ्यनुज्ञायत इति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) चकारेण द्वितीयाविधानात् प्रश्नानुपपत्तिमात्र-
मुपाद—किमप्राप्तेति ॥

(सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्)

सिद्धा ॥ कथम् ? । 'कर्त्तव्ये' इत्येव ॥

(पूर्वपक्षिणः सूत्रवैयर्थ्यभाष्यम्)

तृतीयापि सिद्धा ॥ कथम् ? । *सुपां सुपो भव-
न्ति * इत्येव ॥

(सिद्धान्तिनः सूत्रसायंयवभाष्यम्)

असत्येतस्मिन्—* सुपां सुपो भवन्ति * इति,
तृतीयाधेयमारम्भः । यवाग्नाग्निहोत्रं जुहोति ॥

(प्रदीपः) असत्येतस्मिन्निति । न हि पाणिनेः सूत्र-
करणकाले कालायनवचनस्य भावः ॥

(उद्द्योतः) प्रयोजनान्तरसिद्धये तस्यावश्यवत्त्वाद् असत्ये-
तस्मिन्नित्युक्तमत आह—नहीति । यत् न युक्तवत्तति तस्मिन्-
पायान्तरपरमिति भावः ॥

(एकदेशिनः पूर्वपक्षिणो वा प्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धा ॥ कथम् ? । "कर्त्त-
व्यकरणयोः" इत्येव ॥ अयमग्निहोत्रशब्दोऽस्त्येव ज्यो-
तिषि धर्तते । तद्यथा—अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति ॥
अस्ति हविषि धर्तते । तद्यथा—अग्निहोत्रं जुहोती-
ति ॥ जुहोतिश्चास्त्येव प्रक्षेपणे धर्तते । अस्ति श्रीणा-
त्यर्थं धर्तते ॥ तद्यदा तावद्यवागूशब्दाद्वितीया, त-

दाग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि धर्तते, जुहोतिश्च श्रीणा-
त्यर्थं । तद्यथा—'यवाग्नाग्निहोत्रं जुहोति' अग्नि-
श्रीणाति ॥ यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदाग्निहो-
त्रशब्दो हविषि धर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । तद्यथा
—'यवागूमग्निहोत्रं जुहोति' यवागूं हविरग्नौ प्रक्षि-
पति ॥ तृतीया च ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) अग्निहोत्रमिति । अग्निज्वलित इत्यर्थः ॥
अग्निं श्रीणातीति । अग्निपु हव्यमानेऽपि श्रीणात्यर्थं जुहोतेः
प्रयोगदर्शनात् ॥ ३ ॥

(उद्द्योतः) एवं तर्हि तृतीयापीत्यादि भाष्यं पूर्वपक्षयुक्तिः ।
अपेक्षेदात्ता न युक्तेति युक्तवाद भाष्ये नोक्तम् ॥ अग्निपितृ-
वद्वचनेन सामानाधिकरण्यावगतेरधोऽन्तरान्तरेणयूत्रेणालयत्वमि-
त्यर्थः ॥ यत्तु गौर्मांसका अग्निहोत्रशब्दस्य कर्त्तव्यमपेक्ष्यं तत्र-
यवत्यायात् स एव यज्ञः पञ्चमिहोत्रमिहोत्रं दर्शपूर्णमासानिति
दर्शनात् । एवं च करणभूते होत्रे सामानाधिकरण्याग्निरहोत्रस्य
करणत्वात् तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे द्वितीयापेक्षितम् । यवाग्ना अपि
करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति ॥ तत्र यवागुगुणम्, नापि भाष्यानु-
गुणं, कर्त्तव्यमनुगुणं । पाणिनीयसूत्रेणैवचनरूपत्वेन द्वितीयाया
न्यायरूपत्वेन तद्व्यवहारायां तस्यानुचितत्वात् । एवं च यवाग्ना-
सिद्धेयं जुहोतीत्यादियानये नामपेक्ष्यभाष्यः । अत एव यवागू-
सिद्धेयं जुहोतीत्यादिसिद्धिरिति दिष्टम् ॥ ३ ॥

(२९६ द्वितीयासूत्रम् ॥ २ । ३ । १ आ. ४)

४६२ अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ २।३।४ ॥

(अन्तरेणेतिशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—किं ते याज्ञवल्क्यकालादय-
नानामन्तरेण गतेनेति ? ॥

(प्रदीपः) अन्तरा ॥ ४ ॥ अन्तरेण गतेनेति ।
अन्तरशब्दो विशेषवाची । विशेषेण ज्ञातेन किं ते प्रयोजन-
मिति वाक्यार्थः ॥

(उद्द्योतः) अन्तरान्त ॥ ४ ॥ अन्तरेणेति तृतीयान्ताभिप्रायेण
प्रश्न इत्याह—अन्तरेति । गतशब्दो शाब्दार्थक इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्'
इति ॥

अथ वा यद्यपि तावद्यमन्तरेणशब्दो दृष्टा-
पचारो निपातश्चानिपातश्च । अयं तु खल्व-
न्तरशब्दोऽदृष्टापचारः निपात एव । तस्यास्य

१ नैतिकाम्नी हवते यस्मै देवस्यापामये इति व्युत्पत्त्येति यावत् । (८. पा.)

२ अग्नौ हविःप्रक्षेपस्य जुहोत्यर्थत्वे कृतमपामिलनमन्ति त्वदिति भावः ।

(८. पा.) ३ 'तत्पर्यव्यं चान्यत्राहम्' (१।३।४) इति हि वैमिनीयं
वृत्तिमिति भावः । ४ 'असा उपित' ।

फोन्यः सहायो द्वितीयो भवितुमर्हति—अन्यदतो निपातात् । तद्यथा—अस्य गोद्वितीयेनार्थ इति गौरवान्नीयते, नाश्वो न गर्दभः ॥

(प्रदीपः) लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । तृतीयान्तो लाक्षणिकः, विभक्तिप्रतिपदफलु निपातः प्रतिपदोक्तः ॥ एष्टापचार इति । दृष्टव्यविचारः । अनिपातस्यापि भावात् । अन्तराशब्द इति । नन्वन्तराशब्दोऽप्यनिपात आश्रितोऽस्ति, अन्तरागो पुरि गच्छतीति, तत्कथमसावदृष्टापचारः ॥ एवं तर्हि टापन्तस्य लाक्षणिकत्वात् स्त्रीत्वापेक्षया भाव्यत्वाद्बहिरङ्गत्वात्प्रदृष्टं मन्यते ॥ अथ वा परस्परसादृच्योनिपातगोर्ग्रहणमिति वाच्यम् ॥

(उद्घोतः) बहिरङ्गत्वादिति । अर्धकृतबहिरङ्गत्वस्य शब्देऽनासपनाभिन्त्यभिदम् ॥ लाक्षणिकत्वेन परिहारे तेनैवान्तरेणेत्यस्य न्यायधी भाषातुपपत्तिस्तदपस्य पूर्वसादृश्यापेक्षेत आह—अथपेति । सादृच्यं न सादृश्यम् ॥ फोन्यः सहाय इति भाष्ये प्रयोगे ही शेषः । यथा ज्ञायं सहायस्य सहायत्वं तथा प्रयोगे भीति भावः ॥ परस्परं । अन्तरासादृच्योदन्तरेणेत्यन्यथात्वं तासादृच्योत्पत्तिरन्तरेणैति निपातयोरेव ग्रहणसिद्धिरिति भावः ॥ न च परस्परसादृच्योदन्तरेणेत्यन्यथात्वं ग्रहणं कृतो नेति भाष्यम् । व्याख्यानात् ॥ यत्—अन्यदतोः स्वरादौ नादौ वा पाठेन परस्परसादृच्यसंभोग्यन्यदतोः पाठाभावात्सादृच्यस्य बहुमद्वयत्वादिति । तत्र, उक्तभाष्येण सादृच्यस्य सहप्रयोगे नियामकत्वाया उक्तत्वात् ॥ वस्तुतस्तु युक्तमद्वयत्वं संवन्धिनि निरुद्धाकाङ्क्षयोरेव तथोद्देश्यम् । न च टापन्तान्तराशब्दस्य, अनाद्युद्देश्यत्वेन परिभाषितत्वेन च तेन बोधादिति भाष्यादयः ॥ अस्य गोद्वितीयेनेति । द्वितीयशब्दोऽत्र सहायवाची ॥

(१४७२ चार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्तरान्तरेणयुक्तानाम-

प्रधानवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानग्रहणं कर्तव्यम् । अग्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यम् । अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुरिति कमण्डलोद्वितीया मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) अग्रधान इति । युष्मदस्यार्थस्य विशेषण-स्यादग्रधान्यं कमण्डलोस्तु विशेष्यत्वात्प्रधानता ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरेताभ्यां कमण्डलयोगः ? ॥

(प्रदीपः) कः पुनरिति । अन्तरान्तरेणशब्दाभ्यामा-भेयप्रधानमध्यवचनाभ्यां युष्मदस्यार्थसंबन्धवर्धयौगो न तु कमण्डलोरिति मत्वा प्रश्नः ॥

१ इदं पदसम्बन्धं बहिरङ्गत्वे हेतुः । आधुनिकलिङ्गपुष्पार्थप्रकारः । (र. ना.) २ अपपदार्थनिश्चितिर्गणनादिसर्वम् । (र. ना.) ३ अपीती-द्वयस्य संबन्धः । (र. ना.) ४ अभेयमवयवत्वादिसर्वम् । तस्य तत्परतयत्वे द्वि० ६२

(उद्घोतः) मध्ये इत्यर्थेनान्तरेणेत्यादिना कमण्डलोरपि योगात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह—अन्तरेति । अन्तरेत्यादेर्न्य-यतीत्यर्थः ॥ ननु कमण्डलोरिति । अभेदस्य सत्तेषु तस्य पक्षी-प्रयोजकत्वाभावेन तदपवादविभक्तिप्रयोजकत्वमपि नेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यत्तत्त्वां च मां चान्तरा तत्कमण्डलोः स्थानम् ।

(प्रदीपः) यत्तदिति । मध्य इत्येतस्मिन्नर्थे तयोर्वर्त-नादवधेरपि ताभ्यां योगोऽस्ति आधारार्थत्वादाधेयस्य कर्म-ण्डलोः ॥ अन्तरा तदिति । अत्र भाष्यकारेण मध्यमाश्र-यचनोन्तराशब्दः प्रयुक्तो न त्वाधाररूपमध्यवाची । अन्यथा तत्स्थानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । कमण्डलुयोगप्रति-पादनाय त्वैवं प्रयोगः । लौकिके तु प्रयोगे मध्यमस्तुद्भूता-धारणिके मध्येन्तराशब्दो वर्तते ॥

(उद्घोतः) आधारार्थत्वादिति । आधारस्य तत्त्वादि-त्यर्थः । तस्य तत्परतयत्वे समानन्यायेनाधेयपरतय आधार इति कमण्डलोरपि तयोग इति भावः ॥ नत्वाधाररूपेति । आधार-दाकिप्रधानेत्यर्थः ॥ तत्स्थानमिति । अन्यथा तत्र स्थानमिति वक्तव्यं स्यादिति भावः ॥ कमण्डलुयोगेति । अस्यन्येदमति-पादनद्वारेत्यर्थः ॥ उद्भूताधारेति । तस्य चाधेये आपाराधे-यभावेनेवान्वये साधुत्वं न तु केनचिदभेदान्वये इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ।

कमण्डलोद्वितीया कस्मात् भवति ? ।

'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वैलीयसी' इति प्रथमा भविष्यति ॥ अन्तरान्तरे ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) उपपदविभक्तेरिति । अङ्गीति िचाहु-पञ्चाकमण्डलोः कर्तृत्वम् । तत्र तिष्ठानिहितनिर्दिष्ट प्रथमा कारकविभक्तिः । सा चान्तरात्, क्रियाकारकयोः संबन्धस्या-न्तरात्त्वाद् । उपपदार्थेन तु क्रियाकारकः संबन्ध इति तज्जि-मिप्ता बहिरङ्गा विभक्तिः ॥ ४ ॥

(उद्घोतः) उपपदविभक्तेरिति न्यायमूलकम्, न वाचनि-कमिलाह—सा चेति ॥ क्रियाकारक इति । सर्वत्र संबन्धस्य क्रियाकारककारकभाष्यमूलत्वाद् यथा स्वत्वं क्रयादिनिबन्धनमिति भावः ॥ युक्तिरयं शिथिला, सर्वत्र प्रथमाया प्रवापत्तेः, युष्मदाद्य-थेति सचाकर्तृत्वस्याप्यभिचारात् । न त्वैवं सञ्ज्ञायां वैयर्थ्यं, न्याया-नुगतेर्न किं कुर्वः । तस्माद्वचनमेवेदम् । अत एव नमस्यति देवा-नित्यत्वात् न न्यायेन द्वितीयां वक्ष्यति भाष्यकृत् । तत्र हि क्रिया-कारकभावेनैवान्वयादित्यन्ये ॥ न च विशेषणे संबन्धस्योद्भूततया प्रतीतेस्तथैव पृथक्पवादत्वेन सम्बन्धाधिक्येन द्वितीयेति वाच्यम् । प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भव इत्याशयात् । उपपदविभक्तेरिति वच-

इति । अभेयस्याधारपरतयत्वे इत्यर्थः । (र. ना.) ५ विशेषणवचकपदे-र्यस्यार्थः । न तु विशेषणवचकपदे इत्येवकारार्थः । (र. ना.) ६ विशेष्य-वचकपदोत्तरान्वयत्वेत्यादिः । (र. ना.)

नासु पक्षपवादत्वमेव न प्रथमापवादत्वमित्युच्यते । प्रथमाया अपि कारकत्वमित्येवं विधाननकेयं तस्या अपि विधानादिति बोध्यम् । तदुक्तम्—कमण्डलोः कर्तृत्वं तिष्ठामिद्विधमिति ॥ ४ ॥

(कालाध्वनोऽसूत्राच्चकार्या विभक्तियमप्रकरणम्)

(२९७ द्वितीयासूत्रम् ॥ २ । ३ । १ आ. ५)

४६३ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ २३१५ ॥

(कालाध्वनोरुक्ततया प्रथमासाधनाधिकरणम्)

(१४७३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥३॥ अत्यन्तसंयोगे कर्मवच्छाद्यर्थम् ॥३॥

(भाष्यम्) अत्यन्तसंयोगे कालाध्वनौ कर्मवच्छाद्य इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? लाघर्यम् । लादिभिरभिधानं यथा स्यात्—[लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूत्] आस्यते मासः, शय्यते क्रोशः ॥

अथ वत्करणं किमर्थम् ? स्वाध्यायमपि यथा स्यात्—आस्यते मासम्, शय्यते क्रोशम्, अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) कालाध्वनोः ॥ ५ ॥ पाणिनीये सूत्रन्यासे सति मासमास्यते देवदत्तेनेति भाव एव लादयः स्युर्न तु कर्मणि । तत्तत्त्वास्तु मासः, आसितो मासः, आसितव्यो मासः स्वास्तो मास इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वार्तिकारम्भः—अत्यन्तसंयोग इति । अनत्यन्तसंयोगे तु अधिकरणसाम्येव भवति—अभावासाधनां यजत इति ॥ लाघर्यमिति । आदिशब्देन निष्ठाधीना ग्रहणम् । तथा बोधाहृतम् । कर्मातिदेशेनैव न मासमास्यते देवदत्त इति द्वितीयायाः सिद्धत्वाच्चायः सूत्रेणेति भावः ॥ स्वाध्यायमपीति । यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणकार्याणि क्षत्रिये क्रियन्ते न तु ब्राह्मणाणि निवर्त्यन्ते, तद्वदत्रापि कर्मकार्याणि अतिदिश्यन्ते न ब्राह्मणाणि निवर्त्यन्ते ॥ यथेवमन्तरेणापि वर्ति ब्राह्मणाणि कार्याणि भविष्यन्ति ॥ नैतदस्ति । स्वाध्यायकार्यनिवृत्तये तद्रूपसङ्ग आशङ्क्येत ॥

(उद्योतः) कालाध्वनोः ॥ ५ ॥ लाघर्यमित्युत्तरं लादिभिरभिधानं यथा स्यादिति भाष्ये पाठमभिप्रेत्याह—ननु कर्मणीति । अकर्मकबाहुभिर्योग इति तु न विभावकमिति प्रागेव निरूपितम् ॥ लाघर्यमित्युत्तरं भाष्ये पाठान्तरं लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूदिति ॥ उक्त्युक्तम्, प्रकारान्तरेण रूपप्रतिरभावात् ॥ मन्दिदं वार्तिकं सकर्मकाकर्मकविषयम्, अकर्मकविषयं वा । नापः । मासं पठति वेदं देवदत्त इत्यादौ मासादिकर्मण्यपि लाभापचौ मासः पठ्यते वेदं देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगापत्तेः । नान्तः । सङ्कोचे

१ कालाध्वनोर्द्वितीयाविधानेऽपि कर्मसङ्गात्वा अभावादिति भावः । (८. ना.)

२ नहि अभावास्यामिभ्याम् वाग इति भावः । (८. ना.) ३ वार्तिकोक्तप्रकारविभक्तिकरणार्थः । (८. ना.) ४ कालातिरिक्तकर्मण इत्यर्थः । (८. ना.)

५ आत्यन्तसंयोगेऽप्युक्तो नः स्वार्थः उत्तमत्वेनेत्यर्थः । अयं भावः । वेदस्य पाठकर्मत्वेनान्तरग्रहणम्, मासस्य च पाठकरणकस्यापनकर्मत्वेन बहिर्ग्रहणमिति । मासं पठति वेदं देवदत्त इत्यत्र पठतिः पाठकरणकस्यापनकर्मत्वेन भवति इति ।

मानाभावात् । सकर्मकार्थं कालाध्वनोरित्यस्यावश्यकत्वेन न तर्हीदानीमिदं सूत्रं कर्तव्यमिति भाष्यविरोधापत्तेश्चेति चेत् ॥ उच्यते—सर्वविषयं वार्तिकम्, सूत्रं च न कार्यमित्येव तात्पर्यम् । न च मासः पठ्यते वेदं देवदत्तेनेत्याप्यापत्तिः । उभयसंज्ञिषौ अन्तरङ्गमुख्ये च द्रव्यकर्मण्येव रूपवृत्तिरिति न दोषः । द्रव्यकर्मणोन्तरङ्गत्वं च पालेन्द्वरार्थानङ्गसाध्यकर्मत्वेन ॥ वार्तिकप्रामाण्येन गौणे कर्मणि दुष्टादेरित्यादिबद्ध आभ्यप्रामाण्येनाप्राप्येवविषयकस्यापनाभ्यगच्छ । एवं च प्राकृतमेवेति पक्षेऽपि न दोषः । अत्र पक्षे आस्यते मास इति कर्मणि के ब्रह्माक्रिययेति वक्ष्यमाणरीत्याऽवश्यकेनाप्यनेन द्वितीया तु न, अत्यन्तसंयोगस्य व्याप्तिरूपस्य धातुनोक्तत्वात् ॥ यथेवमिति । अकर्मणि कर्मशब्दप्रयोगेण बलार्थान्वगती अतिदेशसामान्यादेव स्वाभ्यसिद्धेरिति भावः ॥ तद्रूपसङ्ग इति । कर्मशब्दरूपसासङ्गः संन्यः संज्ञात्वमित्यर्थः ॥

(भाष्येऽप्यभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । प्राकृतमेवेतत् कर्म । यथा कटं करोति शकटं करोतीति ॥

(प्रदीपः) प्राकृतमेवेति । सकर्मकव्यापनादिधात्वर्थान्ते आसनादावासाधीनां वर्तनात् स्वाभाविकमेतत् कर्मैत्यर्थः । ततश्च मासमास्य इत्यस्य मासमास्येन व्याप्नोतीत्यर्थः । नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कट आस्य इत्यादौ आसनमास्येऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्तत इति अतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः ॥

(उद्योतः) धात्वर्थान्ते इति । आसनपूर्वके व्यापने धातोर्गुणित्वेन ॥ नन्वनया रीत्या कटमास्ये इत्यपि स्यादत आह—नियतत्वाच्चेति ॥

(एकदेशिभाष्यम्)

एवं मन्यते—यत्र कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते, तस्याप्यर्थं कर्मेति । न चेहं कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते ॥

(प्रदीपः) किमर्थं वार्तिककारेणातिदेश आरब्ध इत्याह—एवं मन्यत इति ॥ यत्र कश्चिदिति । यथा कण्डालि छनातीत्यादौ ॥

(उद्योतः) भाष्ये एकदेशी वार्तिकाशयमाह—एवं मन्यते इत्यादिना ॥

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोति, ग्रामं गच्छतीति । तस्मात्प्राकृतमेवेतत्कर्म । यथा—कटं करोति, शकटं करोतीति ॥

(प्रदीपः) आदित्यमिति । न हि दर्शनक्रिययादित्ये

(८. ना.) ६ उक्तार्थानामप्रयोग इति न्ययेन तदभिधानार्थं द्वितीयाया अग्रवृत्तेरिति भावः । (८. ना.) ७ मज्जतमेव मज्जतम् । स्वार्थे महादित्येव । कर्तृरीषित्तममिति विहितकर्मसङ्गकमित्यर्थः । (८. ना.) ८ बाह्यीकृतं मघानीकृतं क्रियान्तरे भवेति बहुव्रीहिः । अस्मिन् शब्दादिनास्तत्क्रियाः । (८. ना.) ९ नहि आदित्यानासितमासयोगः कश्चन विशेष उपपन्नस्त इति भावः । (८. ना.)

प्रलक्षानुमानमधिगम्यः कश्चिद्विशेष उत्पाद्यते । केवलं दर्शनक्रिययासुमिष्टमत्यादादित्यः कर्म तदनुमासमास इति मासोपीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तदुच्यते—नैवं शक्यमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि तर्हि प्राकृतमेतत्कर्म, 'अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति—आस्यते मासं देवदत्तेनेति ॥

(उद्घोतः) पुनर्वित्कारम् आवश्यक एवमीत्याशङ्कते—यदि तर्ह्येतादिना ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि यत्कथ्यम् ? ॥

(उद्घोतः) तर्हि तद्वक्तव्यं कर्मवदिति यदुक्तं तदित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न यत्कथ्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते । न च केचित्कालभावादिभिरकर्मकाः । त एवं विप्र-
स्यामः—'फचिद्ये अकर्मका' इति ॥

अथ वा 'येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम्' न च तेन कर्मणा कश्चि-
दप्यकर्मकः ॥

अथ वा 'यत्कर्म भवति, न च भवति, तेना-
कर्मकाणाम्' न च तत्कर्म फचिदपि न भवति ॥

(प्रदीपः) न च केचिदिति । यद्यपि क्रियामाप्रप्रति-
पादने कालादीनामभावात्तदभावनियन्त्रणमपि संभवत्यकर्म-
कत्वं तथापि धातूनामन्यपदार्थत्वेनाप्रयणात् तेषां प्रयोगान्तरे
तदर्थानामेव कालादिसंबन्धदर्शनात्तत्कर्मकत्वासंभवात्सामर्थ्या-
द्विशेषाधिकरणमिति द्रव्यकर्मणाऽकर्मकत्वं विज्ञायत इत्यर्थः ॥
फचिदिति । द्रव्य इत्यर्थः ॥ अथ चेति । अन्तरालाद्
द्रव्यकर्मणो बहिरास्य कालादिस्तिरोभावात्तदपेक्षः सकर्मका-
कर्मकव्यपदेशो न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ यत्र सन्तरालाद्यधि-
धित्तत्र कालादिनिमित्तः सकर्मकव्यपदेशो भवेत्येवमास्यते
मास इति कर्मणि लकारो भवति ॥ अथवा यत्कर्ममिति ॥
संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावात् ॥

(उद्घोतः) उत्तरयति सिद्धान्ती—न यत्कथ्यमिति ॥
अकर्मकाणामित्युच्यते इति । गत्यादिषु इति शेषः । तत्र
योगविभागेन राजावीयापेक्षनियमेन सिद्धे तत्पक्षेऽकर्मकमहणात्का-
लादिनिमित्तकर्मरहितार्थवोधकानामेव शालेऽकर्मकमहणेन ग्रहणमिति
बोध्यत इति भावः । अकर्मकमहर्णं सामर्थ्यादलन्तापिपमानकर्म-
कमहणार्थमेव स्यादत आह—न चेति । एवं च तदर्थोऽस्मभ्य इति
भावः ॥ तस्मात्तस्मात्सामर्थ्यादिपेक्षप्रतियोगिसमर्पककर्मग्रहणेन मासादी-
नामग्रहणं तदाह—तदुच्यमित्यादि ॥ फचिदिति । कालादीनां
कर्मत्वप्रयोजकस्याप्यादिरहितेऽर्थे इत्यर्थः । इदं गतिरुच्ये निरूपितम् ॥

१ कर्तुरीप्सितमसिलेव गत्याद्यर्थकानामगौ कर्तुर्गौ कर्मत्वे सिद्धे गत्यादि-
गुणान्तरमभ्यासकर्मकाणाधेदगौ कर्तुर्गौ कर्मत्वं तर्हि गत्याद्यर्थकानामेवेति
समाधीयतेनियमसमीकरणेन अकर्मकाणां निवर्तनात्मकत्वेन पूर्वसूत्रेणैव
कर्मत्वे सिद्धे गत्यादिपक्षेऽकर्मकमहणमप्याप्यादिरहितमिदमकर्मरहितार्थवो-
धानामेव शालेऽकर्मकमहणेन ग्रहणमिति सामान्यतो बोध्यते, इति भावः । (र. ना.)

यद्यपीति । अकर्मकाणामित्यस्य कर्मानन्वय्यर्थप्रतिपादकाना-
मित्यर्थ इत्यभिप्रायः ॥ तथापि धातूनामिति । धातूनामन्यपदार्थ-
त्वात् फचिदकर्मरूपेऽप्यकर्मकत्वेदानीः सामर्थ्यात् विधेते द्रव्यकर्म-
वेपामिति विग्रह इति भावः । अर्थानामन्यपदार्थत्वेपि भाष्योपपत्ति-
रुक्तेति चिन्त्यम् ॥ तदर्थानामेवेति । अधिकार्थे वृत्तावपि
तदर्थस्यालागादिदुक्तम् ॥ द्रव्ये इति । विषयसप्तमीयम् ।
सामर्थ्याद् द्रव्यरूपकर्मरहिता इत्यर्थ इति भावः ॥ शिष्टं भाष्यं
कैयटश्च गत्यादिषु न्याख्यातौ । यतद्राप्यस्य वास्तवार्थोपि तत्रै-
वोक्तः ॥ ननु तुल्यन्यायेन कालकर्मणा सकर्मकव्यवहारस्याप्यभावे
तत्र कर्मणि लो न स्यादत आह—यत्र त्विति । तत्संनिधौ तु न
तेन व्यवहार इति मासः पठ्यते वेदमिति न प्रयोगः ॥

(सूत्रस्थापनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्ह्यदानीमिदं सूत्रं यत्कथ्यम् ? ॥

(प्रदीपः) वार्तिकं वृत्तयित्वा सूत्रं स्थापयितुं पृच्छति—
न तर्ह्येति ॥

(उद्घोतः) तत्तत्रैवैव फलपना सर्वत्र द्वितीयादिसिद्धौ सूत्रं
न कार्यमिति पृच्छति—भाष्ये—न तर्ह्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

यत्कथ्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ? । यत्राक्रियया-
त्यन्तसंयोगः तदर्थम्—क्रोशं कुटिला नदी, क्रोशं
रमणीया वनराजिः ॥ फालाध्वनोः ॥ ५ ॥

(प्रदीपः) क्रोशं कुटिलेति । गुणेनाप्रात्यन्तसंयोगो
न तु क्रिययेति कर्मलाभायः ॥ ५ ॥

(उद्घोतः) उत्तरयति—यत्राक्रिययेति । न च मासमात्रे
इत्यादौ प्राकृतकर्मणः शेषत्वविषयत्वात् यद्यपि तदर्थं तत्राप्याव-
श्यकत्वेनाक्रिययेति असंगतम् । क्रियाकारकभावेन यत्रान्दयाभाव-
सदर्थमित्येवम् ॥ ५ ॥

(२९८ द्वितीयायाधकतृतीयासूत्रम् ॥ २।१।५ आ० ।)

४६४ अपवर्गे तृतीया ॥ २ । ३ । ६ ॥

(अनिष्टापत्तिवारणाधिकरणम्)

(१४७४ नियमवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ क्रियापवर्गे ॥ * ॥]

(भाष्यम्) क्रियाऽपवर्ग इति यत्कथ्यम् । साध-
नापवर्गे मा भूद्—मासमधीतोनुवाको न चानेन
गृहीत इति ॥ अपवर्गे ॥ ६ ॥

(प्रदीपः) अपवर्गे ॥ ६ ॥ अपवर्गे निष्ठा । स कदा-
चित् फलावाप्तौ सत्यां प्रयोजनाभावात् क्रियाया भवति,
कदाचिदशक्त्यादिना साधनानामुपरमाद्भवतीति वार्तिकारम्भः
क्रियापवर्ग इति ॥ यद्यपि साधनापवर्गे क्रियापवर्गोऽस्ति

१ अकर्मकतात्त्विकत्वे सतीति शेषः । (र. ना.) २ अकर्मकमहणसामर्थ्या-
दित्यर्थः । (र. ना.) ३ यत्राकालकर्मरूपेणैव अकर्मकत्वमवधारणार्थ-
स्यादिः । (र. ना.) ४ पूर्वोक्तपक्षे शेषत्वविषयत्वात् यद्यपि तदर्थं तत्राप्याव-
श्यकत्वेनाक्रिययेति असंगतम् । (र. ना.)

तथापि विशेषणोपादानसामर्थ्याद्विशेष आधीयते क्रियाया एव योपवर्गो, न तु साधनानामशक्त्यादिनिमित्तत्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥

(उद्द्योतः) अपवर्गं ॥ ६ ॥ निष्ठा समाप्तिः ॥ साधनापवर्गं इति । साधनोपरमकृतक्रियात्यागेपीत्यर्थः ॥ क्रियाया पृथेति । स्वतः पदेत्यर्थः । स च फलप्राप्तावेव भवतीत्यर्थः । साधने आलस्यादिरहिते सत्यपि प्रयोजनलाभेन क्रियायाः समाप्तिः स क्रियापवर्गः । प्रयोजनलाभेन क्रियाया आपृत्यावश्यकत्वेपि आलस्यादिना क्रियातो निवृत्तिः साधनापवर्ग इति भेद इति भावः ॥ ६ ॥

(२९९ सप्तमीपञ्चमीसूत्रम् ॥ २ । ३ । १ आ. ७)

४६५ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये

॥ २ । ३ । ७ ॥

(न्यूनत्वापूर्वधिकरणम्)

(१४७५ विवक्षितपूर्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ क्रियामध्ये ॥ * ॥]

(भाष्यम्) क्रियामध्य इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अथ देवदत्तो भुक्त्वा द्वाहाद्भोक्ता, द्वाहे भोक्ता ॥ कारकमध्ये इतीयत्युच्यमाने इद्वैव स्यात्—इहस्योयमिष्वत्सः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति, क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । यं च विध्यति यतश्च विध्यति तयोस्तन्मध्यं भवति ॥

(प्रदीपः) सप्तमी ॥ ७ ॥ अथ देवदत्त इति । प्रथमं कारकं तत्रात्रैकमेवेति भेदनिबन्धनो मध्यव्यपदेशो नास्तीति भावः ॥ यं चेति । लक्ष्यम् ॥ यतश्चेति । प्रदेष्टात् ॥ ततश्च लक्ष्यप्रदेशयोः कर्मापादानयोर्भेदान्मध्यव्यपदेशसङ्ग्राहः ॥

(उद्द्योतः) सप्तमीपञ्चम्यौ ॥ ७ ॥ प्रदेशादिति । स चेद इहेति सप्तम्या निर्दिष्ट इति यद्यपि तस्य स्थितिक्रियायामधिकरणत्वम्, तथापि वैषम्यक्रियायामपादानत्वमित्यभिप्रेत्य भाष्ये यत इति पञ्चमीति बोध्यम् । क्रोशाल्लक्ष्यमित्यस्यैतः क्रोशादूर्ध्वं विद्यमानं लक्ष्यमित्यर्थः । तद्वचनयथाह—कर्मापादानयोरिति ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । मान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्यं चेत्कारकमध्येमपि भवति । तत्र 'कारकमध्ये' इत्येव सिद्धम् ॥ सप्तमीपञ्चम्यौ ॥ ७ ॥

(प्रदीपः) शक्तिः कारकमिति पक्षाप्रयेण वार्तिकं प्रत्याचष्टे—नान्तरेण साधनमिति । शक्तिमित्यर्थः । कालभेदमिष्यशुक्तिशक्त्यानुमितशक्तिनेदाश्रयो मध्यव्यपदेशोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये साधनशब्देन सद्रता शक्तिरुच्यते इत्याह—शक्तिरिति ॥ शक्तेरतीन्द्रियत्वादाह—क्रियानुमितशक्तीति ॥ ७ ॥

(कर्मप्रवचनीययोगे विभक्तिनियमप्रकरणम्)

(३०० द्वितीयासूत्रम् ॥ २ । ३ । १ आ. ८)

४६६ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया

॥ २ । ३ । ८ ॥

(अर्थनियमाधिकरणम्)

(१४७६ अर्थनियमवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिपूपसंख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, वृक्षं परि विद्योतते विद्युत्, वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । साधुर्देवदत्तो मातरं परि । साधुर्देवदत्तो मातरमनु ॥ किं प्रयोजनम् ? । सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् । सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति । "साधुनिपुणाभ्यामचोयां सप्तमी" इति सप्तमी, "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति पञ्चमी । तत्रायमप्यर्थः—अप्रतेरिति न वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) कर्मप्रवचनीय ॥ ८ ॥ यदि सामान्येन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति लक्षणं कियते, तदा 'वृक्षं परिविद्योतते' इत्यत्र विशेषविहितत्वात् पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी प्राप्नोति । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतीत्यत्र च साधुनिपुणाभ्यामिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति तत्राप्रतेरिति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह—प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिष्विति । ततश्च पुनर्द्वितीयाविधानात् पूर्वोक्तदोषानवतारः ॥

(उद्द्योतः) कर्मप्र ॥ ८ ॥ पुनर्द्वितीयेति । वार्तिकेनेति शेषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

१ योगे इति शेषः । (८ आ.)

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ॥ उक्तं वा * । किमुक्तम् ? । एकत्र तावदुक्तम्—अप्रतेरिति ॥ इतरत्रापि—यद्यपि तावदयं परिच्छेदापचारो वर्जने चावर्जने च । अयं खल्वपचादोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव । तस्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हति—अन्यदतो-
वर्जनार्थात् । तद्यथा—अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाभ्यो न गर्दभः ॥ कर्मप्रवचनी-
ययु ॥ ८ ॥

(प्रदीपः) शिष्टं स्पष्टम् ॥ ८ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तावदुक्तमप्रतेरिति । तत्रत्यः प्रति-
लक्षणैरपि यद्यन्यप्रतिपत्त्यनुपलक्षणमित्यर्थः ॥ भाष्ये—
वर्जनार्थ एवेति । तत्रैवार्थे तत्र कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

(१०१ कर्मप्रवचनीये सप्तमीसूत्रम् ॥ २।३।१ आ. ९)

४६७ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं
तत्र सप्तमी ॥ २।३।९ ॥

(ईश्वरवचनशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमिदं विनायने—यस्य चेश्वर्यमीश्वरता ईश्व-
रभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । आहोस्विद्
यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति ।

(प्रदीपः) यस्माद् ॥ ९ ॥ इदमपि ब्रह्मदेव पञ्चाला
अपि पञ्चालेण ब्रह्मदेव इति स्वस्वामिवाचिनोः पर्यायेण
सप्तमीपत्ये अन्यतरस्यैव नु प्राप्नोतीति विचारः क्रियते—
कथमिति । तत्र यदन्तरैणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्य-
मुच्यते । अथ चेश्वर उच्यते अनेनेतीश्वरवचनमैश्वर्यमुच्यते
तदा स्वामिनः सप्तमीत्यस्यार्थो भवति । यदा गत्येत्यनेन खं
निर्दिश्यते यस्य संयन्मीश्वर उच्यते तत्र सप्तमीत्युक्तं भवति ॥

(उद्घोतः) यस्मादधिकम् ॥ ९ ॥ अन्यतरस्येति ।
अधिरिश्चरे इति ईश्वरसंयन्नेऽप्येः कर्मप्रवचनीयत्वविधानेन सं-
यन्स्य च स्वस्वामिनिष्ठरत्नोभयोः कर्मप्रवचनीययुक्तत्वेपि यस्य
चेश्वरवचनमित्यस्यापृच्छी मानाभावेनान्यतरस्यैव प्राप्नोतीति भावः ॥
तात्पर्यमाहकाभावाद् भावप्रधानत्वेऽपरितुष्यमाह—अथवेति ।
प्रवृत्तिमिच्छेनेभ्योपि हि ईश्वर उच्यते इति ईश्वरवचनशब्देनैश्वर्य-
मुच्यत इत्यर्थः । यद्वतमैश्वर्यं तद्वाचकात्सप्तमी ॥ उच्येति ॥
तदेतिपाठ उचितः ॥

(भाष्यम्) कश्चात्र विशेषः ? ॥

(१४७७ प्रथमपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्दे-
शश्चेदवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चे-

दन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधि ब्रह्मदेवे पञ्चालाः ।
आधृतास्ते तस्मिन् भवन्ति । संत्यमेवमेतत्—नित्यं
परिग्रहीतव्यं परिग्रहीतधीनं भवति ॥

(प्रदीपः) कर्तृनिर्देशश्चेदिति । ईश्वितात्र कर्तृत्वेना-
भिमतत्वेन स्वामिनः सप्तमीत्युक्तं भवति ॥ अवचनादिति ।
एतत्सुशारम्भेण विनापीत्यर्थः ॥ आधृता इति । स्वामि-
न्याधारे पञ्चालाः स्थिता इत्यर्थः । ततश्चाधिकरणलक्षणा
सप्तमी सिद्धेत्यर्थः । सप्तमी शौण्डैरिति विकल्पेन समास-
विधानाद् अधि ब्रह्मदेव इति ब्रह्मदेवताधीना इति च भवति ।
विभक्त्यर्थवृत्तित्वे स्वधेरधिग्रहणदत्तमिति च भवति ॥ सत्य-
मिति । अधिकरणं संमन्यते ॥

(उद्घोतः) एतत्सुधेति । तदेकदेश—यस्य चेश्वरवचन-
मित्येतदित्यर्थः ॥ ब्रह्मदेवताधीना इति । अपञ्चालादिनाप्युच्य-
पदत्वात् । अत एव परिग्रहीतधीनमिति वक्ष्यमाणभाष्यप्रयो-
गोपपत्तिः ॥ नन्वेवमपिनाम्ययीभावो न स्यादत आह—विभ-
क्त्यर्थेति ॥ संमन्यत इति । ईतीय उच्यते उपपत्तियुक्त इत्यनु-
मोदत इत्यर्थः । अनुमोदनाकारमाह—भाष्ये—नित्यमित्यादि ।
परिग्रहीतधीनम् परिग्रहीताधारकमित्यर्थः ॥

(१४७८ द्वितीयदूषणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रथमानुपपत्तिस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमा नोपपद्यते ॥ कुतः ? । पञ्चा-
लेभ्यः ॥

(प्रदीपः) प्रथमानुपपत्तिस्त्विति । सप्तमीविधान-
मनर्थकं प्रथमा च स्वात् प्राप्नोतीति दोषद्वयोपपत्त्याः ॥

(उद्घोतः) प्रथमा चेति । भाष्ये ब्रह्मदेवार्थे इति भावः ॥
सुप्रारम्भे तस्य वैश्वर्यं प्रथमानुपपत्तिश्चेति दोषद्वयमिति नृत्तयो
वदतीति तात्पर्यम् ॥ यत्तत्सप्तसत्त्वे हि अधिरिश्चरे तः तः प्रव-
नीयसंवाविभायकं कार्यम् । तथा चाप्येः कर्मप्रवचनं—पञ्चगो-
गत्योक्तत्वा स्वभावकेपि सत्त्वाद् द्वितीया प्राप्नोतीति भावः ।
यत्तत्सत्त्वाभावे नु ऐश्वर्यविषयेऽप्येः मित्वायोगाभावेन गत्यादिसंवा-
वापरूपफलभावाद् कर्मप्रवचनीयसंवाया अप्यभावेन कर्मप्रवच-
नीययोगाभावाद् द्वितीयाऽप्राप्तिः प्रथमा सिध्यतीति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

का तर्हि स्यात् ? ॥

(उद्घोतः) भाष्ये का तर्हि स्यात्पट्टीसप्तम्याविलाहिरे-
कदेशयुक्तिः ॥

(समाधानभाष्यम्)

पट्टीसप्तम्यौ “स्वामीश्वराधिपतिदायाद” इति ॥

(वाचकभाष्यम्)

न तत्राधिशब्दः पठ्यते ॥

(साधकभाष्यम्)

यद्यपि न पठ्यते । अधिरिश्चरवाची ॥

१ उत्तरप इत्यर्थः । (८. ग.)

(प्रदीपः) अधिरीश्वरवाचीति । स्वामीश्वरत्वार्थ-
ग्रहणार्थपर्यायानामपि ग्रहणं मन्यते ॥

(वाचकभाष्यम्)

न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति ॥ कथं
ज्ञायते? । यद्यं कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं
करोति—'अधिपतिदायाद' इति ।

(उद्द्योतः) अधिपतिदायाद इति । यस्य यो दायादः स
तद्वानादित्वात्स्वामीति छेदो व्यङ्ग्य इति ईश्वरपर्यायानि-
माविति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

पट्टी तर्हि प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) पट्टी तर्हि । स्वस्वामिसंबन्धसद्भावात् ।

(वाचकभाष्यम्)

शेषलक्षणा पट्टी; अशेषत्वाच्च भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठ-
त्वाव्यतिरेकभावात् ॥

(उद्द्योतः) व्यतिरेकभावादिति । भेदसंबन्धेनेतरान्वयि-
त्वाभावादित्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

द्वितीया तर्हि प्राप्नोति "कर्मप्रवचनीययुक्ते
द्वितीया" इति ॥

(प्रदीपः) द्वितीया तर्हि । अधिरीश्वर इत्यर्थः
कर्मप्रवचनीयत्वात् ॥

(उद्द्योतः) ननु ईश्वरत्वयुक्तकस्यैश्वरापेक्षया कर्मप्रवचनी-
यत्वापेक्षया कथं पञ्चाङ्गसंबन्धयुक्तत्वं येन ततो द्वितीया स्यादत-
आह—अधिरीश्वर इत्यधेरिति । ऐश्वर्यविपर्ययोक्तकस्यापेरिति
तदर्थ इति भावः । एवं न परस्परप्रतियोगिकसंबन्धस्य परस्पर-
निष्ठस्य तेन योतनादस्त्वेव तत्प्राप्तिरिति भावः ॥

(वाचकभाष्यम्)

सप्तम्योक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीया न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सप्तम्येति । ब्रह्मदत्तशब्दादनेन द्वितीया-
पवादेन विधीयमानया सप्तम्योभयगतस्य संबन्धस्याभिधाना-
त्पञ्चालशब्दाद् द्वितीया न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) उभयगतस्य संबन्धस्येति । विशेषणादुत्पन्नया
पेक्षयेति भावः ॥

(वाचकभाष्यम्)

भवेद्योऽधेर्ब्रह्मदत्तस्य चामिसंबन्धः स सप्त-
म्योक्तः स्यात् । यस्तु खल्वधेः पञ्चालानां चामि-
संबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) भवेदिति ॥ अधिरीश्वर इत्यधेः श्वरेणेकित-
व्यस्याप्याक्षेपादीक्षितव्यस्याप्यधिना योगोक्तीति भावः ॥

१ पठ्येति इति पाठः साधु । (२. पा.)

(उद्द्योतः) भाष्ये—अधेर्मादत्तस्य चेति । अधिचोऽलो
ब्रह्मदत्तनिष्ठः संबन्ध इत्यर्थः ॥ पवमग्रपि । चरतुस्यपि वापया-
ङ्कारे ॥ ईशित्वस्येति । ऐश्वर्यविपर्ययापेक्षः कर्मप्रवचनीयत्वमिति
तदर्थः । पट्टी तु विशेषणादुत्पन्नमयगतं संबन्धं सामर्थ्याद्विपर्य-
यति ॥ परत्र तद्विपर्ययविभक्त्यविधानाद् । अत्र तु परत्रापि तद्विपर्यय-
विभक्तिप्राप्त्या विशेष्यनिष्ठसंबन्धबोधकत्वं न विशेषणविभक्त्येति
तात्पर्यम् । द्वितीया प्रथमापवादिकापीलमिमानः ॥

(१४७९ शेषश्रुतिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्ववचनात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तु—यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्म-
प्रवचनीययुक्तादिति ॥

(प्रदीपः) इदानीं द्वितीयं वाक्यं दर्शयितुमाह—
स्ववचनादिति । यस्येश्वरवचनमित्यनेन स्वस्य सप्तमीश्रु-
तित्वेन वचनात् प्रतिपादनात् ॥

(उद्द्योतः) यत्र सप्तमानुपादाने कथं स्ववचनात्प्राप्तिरत-
आह—यस्येति ॥

(स्वेऽपि सप्तमीविधानानर्थक्याक्षेपभाष्यम्)

पवमप्यन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधि ब्रह्मदत्तः
पञ्चालेषु—आधृतः स तेषु भवति । सप्तमे-
वमेतत्—नित्यं परिग्रहीता परिग्रहीतव्याधीनो
भवति ॥

(द्वितीयदूषणभाष्यम्)

प्रथमानुपपत्तिस्तु ॥

प्रथमा तु नोपपद्यते ॥ कुतः? । ब्रह्मदत्तात् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

का तर्हि स्यात्? ।

(समाधानभाष्यम्)

पट्टीसप्तम्यौ—'स्वामीश्वराधिपतिदायाद' इति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

न तत्राधिपतिशब्दः पठ्यते ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यद्यपि न पठ्यते । अधिरीश्वरवाची ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति ॥ कथं
ज्ञायते? । यद्यं कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं
करोति—'अधिपतिदायाद' इति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

पट्टी तर्हि प्राप्नोति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

शेषलक्षणा पट्टी, अशेषत्वाच्च भविष्यति ॥

१ 'अधिचोऽलो' । २ ऐश्वर्यविपर्यय इत्यत्र बहुमीहि । (२. पा.)

(समाधानसाधकभाष्यम्)

द्वितीया तर्हि प्राप्नोति 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

सप्तम्योक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानसाधकभाष्यम्)

अवेद्योऽपि पञ्चालानां चाभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्यात् । यस्तु खल्वधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) तत्र द्वितीया प्राप्नोतीत्यन्तं भाष्यं पूर्ववदेव व्याख्येयम् ॥

(व्याख्यानान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि—

स्ववचनात्तु सिद्धम् इति ।

अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंदो भवतीति चकच्यम् ॥

(प्रदीपः) स्ववचनात्तु सिद्धमित्येतदन्यथा व्याख्यातुमाह—एवं तर्हि । अधिरीश्वर इत्यश्वरप्रवचनमपीति 'अधिः स्वे' इति पक्षव्यम् । तत्र स्वमेव प्रवचिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः, तस्मादेवानेन सप्तमी विधीयते । तेन स्वामिन् प्रत्यक्षः कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्ततो द्वितीयाया अभावः । तेनाधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धम् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाल इत्येतदधिकरणसप्तम्या सिद्धम् ॥

(उद्घोषः) अत्र पक्षे द्वितीयावारणायाह—भाष्ये—एवं तर्हि । स्ववचनारिति वार्तिकमेतदोपचारकमपीति व्याख्यातुमाह—अन्यथा व्याख्यातुमिति ॥

(भाष्यभाष्यम्)

एवमपि यदा ब्रह्मदत्तेऽधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति [किंयम् ?] "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

"उपपद्विभक्तः फारकविभक्तिर्वलीयसी" इति प्रथमा भविष्यति ॥ यस्यादधिकम् ॥ ९ ॥

(प्रदीपः) अत्र दोषमुद्राव्य परिहरति—एवमपीत्यादिना भविष्यतीत्यन्तेन । सिद्ध्यन्ति सन्ति चेति स्थानादिक्रियापेक्षया पञ्चालानां कर्तृत्वात्कारकविभक्तिः प्रथमेति भावः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्वधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चरितार्था । यथाधिकरणत्वं द्वयोरपि स्वस्वामिनोर्दक्षितं तथा अधिरीश्वर इति यस्य चेश्वरवचनमिति च न कर्तव्यम् । ऐश्वर्यविषयस्य चाधेः क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्गसंज्ञावाधानार्थोपि संज्ञाविधिर्नोपयुज्यते ॥ ९ ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—एवमपीति । अधेः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः ॥ ननु संज्ञाविधानसामर्थ्याद् द्वितीया प्रथमां वापेतेत्यत्र आह—कर्मप्रवचनीयसंज्ञा स्थितिः । तथोपपद्विभक्त्येति न्यायेनैव पट्टीशेष इति च तत्र पक्ष्यमाणया पुरुषादिप्रधानपदापट्टीनारकयुक्तस्याप्यत्र द्वितीया वारयितुं शक्येति बोध्यम् ॥ यथाधिकरणत्वमिति । केचित्तु अधिकरणसप्तम्यां संज्ञासप्तमावेन द्वितीयायाः प्राप्त्यभावेन सप्तम्याख्याने तात्पर्यं सति स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयत्वं नोपन्यस्येत् ॥ तस्मात्सप्तमिभावविनष्टायाभावात्स्वाविषयायां सप्तम्यर्थं यस्य चेश्वरवचनमधिरीश्वर इति च खड्गद्वयं कार्यम् । विनियमनाविरहेण च सप्तम्यस्योभयपार्थं तात्पर्यमित्येव भाष्यतात्पर्यं लभ्यते न तु प्रत्याख्याने । कैथिरीश्वरे इत्येतदीश्वरत्वे चोले ईश्वरे चोले इति वा व्याख्येयम् । अन्ये स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयत्वं लभ्यते । किंचाधिकरणसप्तम्यां पञ्चालेषु द्वितीयावारकयुक्तं पञ्चालेषु सप्तम्यां ब्रह्मदत्तादपि वारयितुं शक्यत्वेन स्ववचनात्तु सिद्धमित्यस्यायुक्तत्वे एव भाष्यतात्पर्यमित्याहुः ॥ ९ ॥

(१०२ द्वितीयाचतुर्थीसूत्रम् ॥ २ । ३ । १ भा. १०)

४७० गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ

चैष्टायामनध्वनि ॥ २३।१२ ॥

(अनुपपत्तिवारणाधिकरणम्)

(१४८० पर्यायमाहकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अध्वन्यर्थग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—पन्थानं गच्छति, धीवर्धं गच्छतीति ।

(प्रदीपः) गत्यर्थः ॥ १२ ॥ स्वरूपनिर्दिष्टं यस्याद् स्वरूपस्यैव ग्रहणं प्राप्तमित्याह—अध्वन्यर्थग्रहणमिति । तेनाध्वन्यर्थेभ्योपि चतुर्थीप्रतिषेधो भविष्यति । द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति ॥

(उद्घोषः) गत्यर्थः ॥ १२ ॥ तर्कार्थादिभ्यो द्वितीयापि न सादत आह—द्वितीयेति । भाष्ये—धीवर्धमिति । 'पर्याहारश्च मार्गश्च धीवर्धो धीवर्धो च तो' इत्यमरः । 'पर्याहाराध्वनारेषु सती विवचधीवर्धौ' इति नानार्थकोशः ॥

(१४८१ निवृत्त्यर्थकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आस्थितप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) आस्थितप्रतिषेधश्चायं चकच्यः । यो ह्युत्पद्येन पन्थानं गच्छति, 'पथे गच्छति' इत्येव तत्र भावितव्यम् ॥

(प्रदीपः) आस्थितप्रतिषेध इति । आस्थित आ-

क्रान्तः सन् यदा पन्था गम्यते तदाऽनध्वनीति प्रतिषेधः ।
यदा चतुर्थेन पन्था आकमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्य-
मिति । पृथकारो भिन्नक्रमः । इति तत्र भवितव्यमेतत्पर्यः ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ।

(प्रदीपः) किमर्थमिति । अन्तरेणाप्येतद् सूत्रं द्विती-
याचतुर्थ्याः सिद्धत्वादिति प्रश्नः ॥

(समाधानभाष्यम्)

चतुर्थी यथा स्यात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ द्वितीया सिद्धा ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

सिद्धा 'कर्मणि' इत्येव ॥

(पूर्वपक्ष्याक्षेपसाधकभाष्यम्)

चतुर्थ्यपि सिद्धा ॥ कथम् ? । 'संप्रदाने' इत्येव ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । "कर्मणायमभिप्रैति स संप्रदानम्"
इत्युच्यते । क्रियया चास्ती ग्राममभिप्रैति ॥ कया
क्रियया ? । गमिक्रियया ॥

(पूर्वपक्ष्याक्षेपसाधकभाष्यम्)

क्रियाग्रहणमपि तत्र चोच्यते ॥

(प्रदीपः) क्रियाग्रहणमपीति । यद्यपि तत्र क्रिया-
ग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्यायस्योक्तत्वाद्भवनमात्रिण्यास्य
सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतम् ॥ अथवा तत्रत्यन्यायस्वरणार्थमिद-
मुक्तम् ॥ तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनाम मेदो विवक्ष्यते
तदा संदर्शनादिभिः क्रियाभिराप्यमानत्वाद् कर्मणा गमनेना-
भिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी भवति । यदा त्वमेदविवक्षा
तदा गमनस्य कर्मत्वाभावाद् ग्रामः कर्मैव भवतीति द्वितीया
भवति । मेदामेदविवक्षा च लौकिकप्रयोगात्सारेण नियत-
विषयेत्यारम्भप्रत्याख्यानयोर्नास्ति फलमेदः । अत एवापवाद-
विषयेपि द्वितीयाविधानार्थं 'चतुर्थी वा' इति वक्तव्ये द्वितीया-
ग्रहणं प्रत्याख्यानानेन भिन्नफलत्वादव्याख्यानीयम् ॥

(उद्द्योतः) प्रत्याख्यातमिति । तथा चैतन्मात्रफलसाध-
कतद्वचनारम्भेऽद्वचनप्रत्याख्यानं न चमत्कारकारीति भावः ॥
न्यायस्येति । तत्फलस्यान्यथा साधनेन तद्वचनप्रत्याख्यानान्नापूर्वं
तत्कर्तव्यं भवतीति भावः ॥ तदेव ध्वनयन्त्याख्यान्तरमाह—
अथवेति । न्यायनेव दर्शयति—तत्र यदेति ॥ मेद इति ।
संयोगानुसूक्त्यापाराद् यदा मेदो विवक्ष्यत इत्यर्थः । यतश्च

कतेरि कमेति एते संप्रदानसंज्ञाभ्यां च निरुक्तिं तत्र प्रत्यावधा-
यन् । संयोगस्य कर्तृनिष्ठ एव फलहीन विवक्ष्यते इत्यपि सोऽप्यहं ।
अन्यथा परत्वात्कर्मतरमेव स्यादित्याहुः ॥ यदात्ममेद्वेति ।
ग्रामनिष्ठसंयोगानुसूक्तोनेव यदा विवक्षेत्यर्थः ॥ अत एवेति ।
चतुर्थी चेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादकर्मणोरिति पठोविषये
कृपणेपि द्वितीयापेक्षिणि न व्याख्यानीयं प्रत्याख्यानानेन भिन्नफल-
त्वादित्यन्यथः ॥ अग्रत्याख्यानीयमिति पाठान्तरे तु चतुर्थी चेति
वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादनिषयेपि द्वितीयाविधानार्थमिति न
भवति । तस्य तथापि हि प्रत्याख्यानानेन तद् भिन्नफलत्वादित्
यत्नप्रत्याख्यानीयं स्यादिति योजना । एवं च भाष्यमते ग्रामस्य
गन्तेत्यादौ पठ्येति भावः ॥

(सूत्रारम्भे दोषचारणाधिकरणम्)

(१४८२ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छ-
त्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) चेष्टायामनध्वनीति 'स्त्रियं गच्छति'
'अजां नयति' इत्यतिप्रसङ्गो भवति ॥

(प्रदीपः) इदानीं सूत्रस्यातिव्याप्त्युद्भावनायाह—चेष्टा-
यामिति ॥

(१४८३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वसंप्राप्तवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । 'असंप्राप्ते
कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां भवत' इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । असंप्राप्तं यद्वस्तु गमनेन
संप्रेष्यते तस्मिन् कर्मणीत्यर्थः । स्त्री तु संप्राप्तेति चतुर्थ्य-
भावः । अजां नयतीत्यत्राप्यजायाः संप्रापणायतुर्थ्यभावः ॥
अथवा नयतिर्गत्यर्थ एव न भवति । प्रतीयते अत्र गतिः,
नष्टासौ नयतेत्यर्थः । तस्य प्रापणवाचित्वादित्याहुः ॥

(उद्द्योतः) अथवा नयतिरिति । यतस्तत्प्रतीत्यत्र निरु-
पितम् ॥ १२ ॥

(१४८४ लाघवप्रदर्शकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अध्वनश्चानपवाद् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं च कृत्वा अनध्वनीत्येतदपि न
वक्तव्यं भवति । संप्राप्तं ह्येतत्कर्माध्वनं गच्छ-
तीति ॥ गत्यर्थः ॥ १२ ॥

(प्रदीपः) अध्वनश्चेति । यदा त्वसंप्राप्तोऽथा भवति
तदा भाष्यमेव चतुर्थ्यां अध्वने गच्छतीति प्रागेवोक्तम् ॥ ११ ॥

(३०३ चतुर्थांशम् ॥ २ । ३ । १ सा. ११)

४७१ चतुर्थी संप्रदाने ॥ २ । ३ । १३ ॥

(न्यूनतापूर्वधिकरणम्)

(१४८५ न्यूनतापूर्वकारिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उप-
संख्यानम् ॥ * ॥(भाष्यम्) चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । यूपाय दारुः, कुण्डलाय हिरण्यमिति ॥(प्रदीपः) चतुर्थी ॥ १३ ॥ तादर्थ्यं इति । तच्छब्देन
कार्यं निर्दिश्यते । तस्माद्दं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्य-
प्रयोजनं कारणमभिधीयते । तदर्थस्य भागसादर्थ्यमिति कार्य-
कारणसंबन्ध उच्यते, समासकृच्छ्रितेषु भावप्रत्ययेन
संबन्धाभिधानमिति वचनात् । तत्र द्विष्टत्वेऽपि संबन्धस्य
यथा पटो विशेषणत्वेन भवति न विशेषणत्वात् राक्षः पुरुष इति,
तथा चतुर्थी—यूपाय दार्विति । हेतुमिति तृतीयाऽपि
दादृशान्तात् भवति । हेतुहेतुमज्ञावत्ता चतुर्थीय गमितया-
त्प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके च हेतुचतुर्नीयाया विधानादिह च प्राति-
पदिकार्थव्यतिरेकाभावात् ।

तस्मात्तदुपार्थं हि कार्यं प्रत्यक्षमुच्यते ।

तदर्थमज्ञातमेव भावप्रत्यय इत्युच्यते ॥

गन्धमानविभक्तित्वान्नुपार्थं कार्यवाचिनि ।

शुणे कृतास्त्रदा तस्मात्कारणं नान्वाहने ॥

(उच्यते) चतुर्थी ॥ १३ ॥ तादर्थ्यं शब्दार्थमाह—तच्छ-
ब्देति ॥ कार्यप्रयोजनमिति बहुमीदृः । कार्यप्रयोजकमित्यर्थः ।
मात्रमात्र दर्शनादौ दशो मातृगणकारणस्याभावाच्च—विशि-
ष्टकार्येति । भोजननिमित्ते मातृगणस्यापि कार्यमिति भावः ॥
सोऽर्थो यद्येति बहुमीदृस्तु नोक्तः । तत्पुनरुक्त्यान्तराह—
यथा पटोति । विशेषणनिमित्तत्वेन संबन्धस्योद्भूततया प्रतीतेरिति
भावः ॥ विभक्त्याभिधानेति शिष्टादिगिण्यभिधानादेवोऽनीया
स्यादेवेत्यत आह—प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके चेति । पटोतिपदे
हेतुचतुर्नीयाविधानादिति भावः ॥ प्रातिपदिकार्थेति । हेतुरोने-
तरान्वये च तृतीया भवति-पतदंस्त च क्विदर्थे तेनान्ययामावा-
दिति भावः ॥ वक्तव्यं शोकाभ्यां संगृह्यति—तस्मादपीति ।
उपकार्यं इति । विभक्त्यानेव यत्किंचिदुपकारविशिष्टं कार्यमि-
त्यर्थः । तेन पटाय दण्ड इत्यादि नेत्याहुः । गोशाय हरि मज्जी-
त्यादी क्रियया यमिति संप्रदाने चतुर्थी बोध्या ॥ गन्धमानविभ-
क्तित्वादिति । चतुर्थीसदर्थेति श्रुतेः गन्धमानविभक्तित्वादित्यर्थः ।
तद्वि शार्फं कार्यवाचकाच्चतुर्थी सत्यामेव सङ्गच्छते इति भावः ॥१ इदं बहुमीदृशमात्रेणकारणनिर्देशम् । (र. ना.) २ प्रातिपदिकार्थ-
व्यतिरेके हेतुहेतुमज्ञावत्त्वमेव इत्यर्थः । हेतुचतुर्नीयायाः पठमपवादत्वेन पटो-
तिपदे पर विधानादिति तत्परम् । (र. ना.) ३ 'तस्माद्दृश्यम्' ॥ ४ उप-
कार्यग्रूपमित्यर्थम् । कार्यं तस्माद्दृश्यमेव प्रत्यक्षमुच्यते । तदर्थं
शब्दादप्यन्यतो नाप्यस्य संबन्धे कार्यकारणभावस्येव इत्युच्यते । शुणे,
कारणविशेषणे इत्यर्थः । (र. ना.) ५ 'तदर्थं' इत्यनेन पाठो धाराणी B.
दि० ६३

(आक्षेपभाष्यम्)

किमिदं तादर्थ्यमिति ? ॥

(प्रदीपः) किमिदमिति । तस्माद्दृश्यमिति सत्यां
चतुर्थी समासः । सति समासे तदनुवादेन चतुर्थीविधान-
मितीतरतराश्रयत्वं गत्वा प्रश्नः ॥

(उच्यते) तदनुवादेनेति । तदर्थानुवादेनेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तदर्थस्य भावः तादर्थ्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तदर्थं पुनः किम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

सर्वनाम्नोयं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह स-
मासः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं चात्र चतुर्थी ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

अनेनैव ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

यद्येवम्, इतरतराश्रयं भवति ॥ केतरेतरा-
श्रयता ? निर्देशोत्तरकालं चतुर्थी भवितव्यम् ।
चतुर्थी च निर्देशः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति ।
इतरतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

तच्छर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(उच्यते) नित्यशब्देनान्यत्रोक्तेनाप्रीतिरेतराश्रयपरि-
हारः सुकरस्तथापि कार्यवादेऽपि परिहर्तुमाह—तच्छर्हि । चतुर्थी-
विधायकमन्यद् वचनमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवति
सर्वशब्देन योगे चतुर्थी इति, यद्वयं 'चतुर्थी
तदर्थार्थ' इति चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह स-
मासं ज्ञास्ति ॥न खल्वप्यवश्यं चतुर्थ्यन्तस्यैवार्थशब्देन स-
मासो भवति ॥ किं तर्हि ? पठ्यन्तस्यापि भवति ।
तद्यथा—शुरोरिदं शुर्वर्थमिति ॥(प्रदीपः) पठ्यन्तस्यापीति । संबन्धसामान्यविव-
क्षायां पठ्यन्त्येव ॥(उच्यते) वस्तुत इतरतराश्रयत्वमेव नेत्याह—न खल्व-
पीति । यदि चतुर्थीसमासं विनान्यः समासो न स्यात् स्यादेवे-
तरतराश्रयः । अस्ति चात्र पटोसमास इत्याशयः ॥ नन्वन पटोA. S. मुद्रितपुस्तके दृश्यते । ६ तदर्थपदे इति शेषः । (र. ना.) ७ तत्पुन-
रुक्त्यान्तराह—तदर्थार्थमात्रवत्त्वम् । बहुमीदृश्यपदार्थमात्रवत्त्वात् ।
इति बोध्यम् । (र. ना.) ८ आहुरितिलसंघीमन्त उपकार्यस्य कार्यस्य
विधानात्ते २१ चतुर्थ्यर्थादौ यूपाय दण्ड कुण्डलाय हिरण्यमिति प्रकृतमाप्यो-
दाहरणसंगतिः । पटाय दण्ड इति तु न भवति । प्रकृतमाप्योदाहरणसंगतेन
प्रकृतियुक्तिमात्रे एव तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थाकारणम् । (र. ना.)

५ यथावा सहस्रेद्विविधायामित्यर्थः । यदि तु भेदविविधायामिति पाठस्तदा
मुपदिष्टं कर्तुमिदं मल्लप्रकरणविविधायामित्यर्थः । (र. ना.) ४ मयमाणा ग्याप्त-
त्वस्येत्यर्थः । (र. ना.) ७ यत्परकमन्तेर्द्धं पाठः कुप्यदिविषयं धाराणायामुद्दिष्ट-
मुत्तरे । कश्चित् 'पीता वरीयं विदेया' इत्युपक्रम्यते । ८ भृगु-यादहारु-
स्तानि मांतिवदन्त्येषां प्राप्यते-इति यावत् । (र. ना.)

चतुर्थ्या अचक्षाशः—स्वस्ति जाल्माय स्वस्ति वृष-
लाय । कुशलार्थराशिषि चाविधानस्यावकाशः
अन्ये कुशलार्थाः—कुशलं देवदत्तस्य कुशलं देव-
दत्ताय । इहोभयं प्राप्नोति—स्वस्ति गोभ्यः स्वस्ति
ग्राहणेभ्य इति । चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) नमःस्वस्ति ॥ १६ ॥ स्वस्तियोग इति ।
पूर्वविप्रतिषेधार्थं वचनम् ॥ स्वस्ति जाल्मायेति । तत्त्व-
कथनमिदं, जाल्मादादीरभावः ॥

(उद्घोषः) नमःस्वस्ति ॥ १६ ॥ पूर्वोक्ति । पुनर्विधा-
नार्थेन चेनेदं सिद्धयेति कथितम् ॥

(१४९० नियमवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् ।
इह मा भूत्—अलं कुर्वते कन्यामिति ॥

अपर आह—अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्त-
व्यम् । इहापि यथा स्यात्—अलं मल्लो मल्लाय,
प्रभुर्मल्लो मल्लाय, प्रभवति मल्लो मल्लयेति । नमः
स्वस्ति ॥ १६ ॥

(प्रदीपः) अलमिति । भूषणप्रतिषेधवाचिनोऽलंशब्दस्य
निरासार्थं वचनम् । तेनालंशब्दे कन्याम्, अलं रोदनेनेति
चतुर्थी न भवति ॥

नन्वशेषपदविभक्तेः फारकविभक्तिर्वलीयसीति
चतुर्थी न भविष्यतीत्याह—अपर आह—स्येकंशब्द-
संपत्तौ पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । तेन तत्पर्यायानामपि
ग्रहणं सिध्यति । अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात् । अथवा-
ऽलमित्यर्थग्रहणं व्याप्तेरिति सिद्धयर्थः ॥

(उद्घोषः) अलं रोदनेनेति । रोदनं मा कुर्वित्यर्थः ।
यत्तं चाप एवीया कथं, तस्मादोदनेन साध्यं नानि अतस्तन्मा
कुर्वित्यर्थः ॥ भाष्ये पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति वार्तिकस्य द्वायाव्याप्ता-
नेन प्रत्यादिवोगे पक्षप्राप्तिरिति ध्वनितम् ॥ १६ ॥

(१०५ कारकचतुर्थीसूत्रम् ॥ २ । ३ । १ भा. १३)

४७५ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा-
ऽप्राणिषु ॥ २ । ३ । १७ ॥

(इष्टोपपादनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अप्राणिष्वित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—‘न
त्वा भवानं मन्ये, न त्वा शुने मन्ये’ इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—‘मन्यकर्म-

१ भूषणप्रतिषेधार्थोपपत्त्यर्थः । (र. मा.)

ण्यनादरे विभाषा” । ततः “अप्राणिषु” अप्राणिषु
च विभाषेति ।

(प्रदीपः) मन्यक० ॥ १७ ॥ एवं तर्हि । योग-
विभागेन प्राणिविषया विभाषा क्रियते—न त्वा शुने मन्ये, न
त्वा भवानं मन्ये इति । अप्राणिष्वित्यनेन त्वप्राणिविषया—
न त्वा वृणाय मन्ये, न त्वा वृणं मन्ये इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—न त्वा काकं मन्ये, न
त्वा शुकं मन्ये इति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । आद्येन योगेनेति भावः ॥

(उद्घोषः) मन्यक० ॥ १७ ॥ भाष्ये—इहापीति ।
यद्यपि प्राण्यप्राणिषु लभ्यश्रव्यापेनैव सिद्धे उत्तरयोगेनापस्या-
नित्यतास्थापनाय कचिदेव प्रवृत्तिरिति न त्वा काकमिलादौ नाति-
प्रसङ्गस्यापि योगविभागं विनापि सर्वसमाधानं यत्कुमयसुपक्रमः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदेतद् ‘अप्राणिषु’ इति, एतद् ‘अनावादिषु’
इति वक्ष्यामि । इमे च नावाद्यो भविष्यन्ति । न
त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वाकं मन्ये
यावद् भुक्तं न श्राद्धमिति । अत्र येषु प्राणिषु
नेष्यते ते नावाद्यो भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) तदेवं योगविभागेऽपि दोषदर्शनाद् न्यासान्त-
राध्यनेनेष्टं साधयितुमाह—यदेतदिति ॥

(उद्घोषः) अत्र भाष्ये येषु प्राणिषु नेष्यते इत्यत्र बहु-
वचनेन शुक्रकाकातिरिक्तप्राणिष्वपि निषेधो ध्वनितस्तदभिप्रेत्यैव
पृथो शृणुल उदाहरतः ॥ भाष्ये—न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं
न नाव्यमिति । यावद् यतो नावं नावा स्ववर्णान्तरा साधयति
त्वया भवत्यापि न तीर्णमतस्तां नावमुपममि न मन्ये इत्यर्थः ।
नीचमन्त्रेनोदुषं स्ववर्णान्तरा कोच्यते । त्वांश्वद्वारेण मन्त्रेण । एवं
एनादरो भवतीत्याहुः ॥ एवं न त्वाकं मन्ये यावद्भुक्तं न श्राद्ध-
मित्यस्य यतः श्राद्धं आसीदेतिभिर्नेन शुक्रमतस्तत्त्वामपूपरूपमन्नोदन-
मपि न मन्ये इत्यर्थः ॥

(१४९१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सित-
ग्रहणम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् ।
इह मा भूत्—त्वां वृणं मन्ये इति ॥ मन्यकर्म ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणम-
हाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथम-
माहिकम् ॥

(प्रदीपः) प्रकृष्य कुत्सितग्रहणमिति । यद्वाचिन-
श्चतुर्थी विधीयते ततः प्रकृष्येण यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते तदा

चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायाम् । तेन प्रतिषेधयुक्तायां
कुत्सायां चतुर्थीविधानं संपद्यते ॥ क्वचित् प्रतिक्रियेति पाठ-
स्तत्राप्ययमर्थः । तृणादेरपि निकृष्टत्वं यदा प्रतिपिपादयिषितं
भवति तदा चतुर्थी न तु साम्यविवक्षायाम् ॥ प्रतिक्रियेति ।
निकृष्टेत्यर्थः । अन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषा-
ऽप्राणिष्वित्यापिशक्तिरधीते स्म ॥ १७ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्या-
ध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाहिकम् ॥

(उद्द्योतः) प्रकृत्य कृत्सितेति । परापरयोगो ज्ञेति
भूत्वा । अतिशयविशिष्टकृत्सितत्वे प्रतिपाद्ये इत्यर्थः । तदाह—
यद्वाचिन इति । त्वां तुषागिव अन्य इत्यादावप्यनादरस्य सत्त्वाद्
वार्तिकारम्भ इति भावः । आपिशक्तिरित्यादिनामयेनोपमानवाचकात्ततोपि
तिरस्कारे चतुर्थीत्युच्यते ॥ १७ ॥

इति शिवभट्टसूतसतीगर्भनारायणीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपे-
द्द्योते द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाहिकम् ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाहिकम् ॥

(तृतीयाप्रकरणम्)

(३०६ कारकतृतीयासूत्रम् ॥ २ । ३ । २ आ० १)

४७६ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ २ । ३ । १८ ॥

(न्यूनताप्रमाणधिकरणम्)

(१४९२ तृतीयाविधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । प्रकृत्याभिरूपः । प्रकृत्या दर्श-
नीयः । प्रायेण याक्षिकाः । प्रायेण वैयाकरणाः ।
माठरोस्मि गोत्रेण । गार्ग्योस्मि गोत्रेण । समेन
धावति । विपमेण धावति । द्विद्रोणेन धान्यं
क्रीणाति । त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन
पशून् क्रीणाति । साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति ॥

(प्रदीपः) कर्तृकरणयोः ॥ १८ ॥ प्रकृत्याभिरूप
इति । क्रियापदाभ्यवणात् कर्तृकरणयोरभावात् पञ्चम
प्राप्नोति ॥ प्रायेणेति । प्रायशब्दो बहुवचनी । बहुवो
याक्षिका इत्यर्थः । तत्र प्रथमा प्राप्नोति ॥ गोत्रेणेति ।
प्रथमा पठ्ठी वात्र प्राप्नोति ॥ समेनेति । द्वितीया प्राप्नोति ॥
द्विद्रोणेनेति । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पान्नादि-
त्वात् क्रीत्वाभावः । अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति ॥ पञ्चके-
नेति । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः संघः । तत्र द्वितीया प्राप्ता ।

१ अकर्तृ कल्पितः परयोगो विवक्षितः । (र. ना.) २ इदं सूत्रान्त-
र्गृह्यते—इत्यनेनान्वेति । (र. ना.) ३ अपसं गौरेति पारिभाषिकपरिग्रहे
प्रथमा । भवताऽध्यायपरिधृतपुत्रकैयटपदार्थकृते पठ्ठी । गोत्रस्य गौत्रापस-

पशूनित्यनेनैतत् समानाधिकरणम् । संघसंघिनोरभेदस्य विव-
क्षणात् ॥ साहस्रेणेति । सहस्रपरिमाणः संघः साहस्रः ।
शतमानविंशतिकेयलम् । पूर्ववदत्र द्वितीयाप्राप्तिः ॥

(उद्द्योतः) कर्तृकरणयोः ॥ १८ ॥ क्रियापदेति ।
क्रियानध्याहारे विभक्त्यन्तरवाधनाय वार्तिकमिति भावः । अभि-
रूपादिकं तु युगो न क्रियेति तात्पर्यम् ॥ पण्यत्रेति । प्रकृति-
सम्बन्धी अभिरूप इति बोधादिति भावः ॥ प्रथमापठ्ठी चेति ।
गोत्राभिन्नगर्भापत्यमिति बोधे आधा, सामान्यविशेषभावसम्बन्धेन
गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्ववानिति बोधेऽप्येति भावः ॥ गोत्रशब्देनाग-
स्त्यार्थमसत्पर्यपत्यम् ॥ अत्रापितीति । परिच्छेदपरिच्छेदकयोरभेदो-
पचारेण द्विद्रोणाभिन्नमित्यर्थः ॥ पञ्चके 'संख्याया अतिशद-
न्ताया इति कन् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । “कर्तृकरणयोस्तृतीया” इत्येव
सिद्धम् ॥ इह तावत्—प्रकृत्याभिरूपः, प्रकृत्या
दर्शनीय इति । प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम् ॥
प्रायेण याक्षिकाः प्रायेण वैयाकरणा इति । एष
तत्र प्रायः येन तेऽधीयते ॥ माठरोस्मि गोत्रेण
गार्ग्योस्मि गोत्रेणेति । एतेनाहं संज्ञायै ॥ समेन
धावति विपमेण धावतीति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं
सन्न प्रयुज्यते—समेन पथेति ॥ द्विद्रोणेन धान्यं
क्रीणातीति । अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । द्विद्रो-
णार्थं द्विद्रोणम् द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणा-
तीति ॥ पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति । अत्रापि
तादर्थ्यात्ताच्छब्दम्, पञ्चपञ्चर्थः पञ्चकः । पञ्चकेन
पशून् क्रीणातीति । साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति ।
सहस्रपरिमाणं साहस्रं साहस्रेण हिरण्येनाश्वान्
क्रीणातीति ॥ कर्तृकरण० ॥ १८ ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिकृतमिति । गम्यमानापि क्रिया
करणादिव्यपदेशनिमित्तं भवति । यथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र ।
इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं निवक्षितम् ।
समावेनायं कृतोभिरूपो न तु वज्रालंकरणादिनेत्यर्थः ॥
एष तत्र प्राय इति । बाहुल्यमित्यर्थः । तच्चाध्ययनस्य
करणत्वेन निवक्षितम् ॥ इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वाद् ।
द्विद्रोणपञ्चकसाहस्रपञ्चकस्तत्क्रियायै मूल्ये उपचाराद्वर्तन्त इति
करणत्वात् तृतीयासिद्धिः ॥ १८ ॥

(उद्द्योतः) एष तत्र प्राय इति । तत्रोदाहरणे एष प्राय-
पदार्थो येन हेतुना तेषीयत इत्यर्थः ॥ तच्चाध्ययनस्येति ।
अधीयत इति क्रियाध्याहार इति भावः । बहुभिरध्ययने ग्रहण-
धारणयोः सौकर्यं भवतीति बाहुल्यं तैस्त्वेन निवक्षितमिति बोध्यम् ॥
एतेनाहं संज्ञायै इति । अहं “माठरः” इति गोत्रेण परैः

मित्यर्थः । (र. ना.) ३ अयत्सोऽष्टमो येषां तेषां सप्तमोऽष्टमस्यमित्यर्थः ।
गोत्रशब्दस्यैतदर्थकत्वे मूलं निमित्तम् । (र. ना.) ४ अध्ययनकरणत्वेन-
इत्यर्थः । (र. ना.)

संशये इत्यर्थः ॥ अत्रोभे हेतुमाह—प्रतीयेति । अत्र केचित्—
पर्वं रीत्या गतन्तारिगुणवादेन हेतुमिति । एतत्तत्त्वमूलक्षण
इत्यत्र च भेदव्यतिरिक्तः । यदि न तत्र इत्यात्मन्यवयवस्यापि सार्वभौम्यं
तदप्राप्तिरिति प्रत्याख्यानमप्यसिद्धान्त्येकदेश्युक्तिरेव । सम्बन्धसा-
मान्यवियथायां पक्षीसम्बन्धमावदन्त्यवयवोत्पत्तिः । अन्तर्गम्येन
भगवता प्रत्याख्यानमित्यने ॥ १८ ॥

(३०७ उपपत्तुर्नृत्तयाम् ॥ २ । ३ । २ आ. २)

४७७ सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २ । ३ । १९ ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ॥

(प्रदीपः) सहयुक्ते ॥ १९ ॥ किमुदाहरणमिति ।
सूत्रान्तरेण तृतीयाविधिं मत्वा पृच्छति ॥

(समाधानभाष्यम्)

तिलैः सह मापान्नपतीति ॥

(प्रदीपः) तिलैः सह्येति । अत्र मापा उपमानत्वात्
प्रधानं कर्म । तिलारतु नपायुक्तया तृतीयविधिः ॥

(उद्घोषः) सहयुक्ते ॥ १९ ॥ ननु मापान्नपि तिल-
नामपि बाधनिमित्तमाह—मापान्नमसिद्धमन आह—सहयुक्त-
त्येति । यत्पुनः सदाभिमतेन तत्र मापान्नमिति न दोषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तिलैर्मिश्रीकृत्य मापा उपपन्ते । तत्र “करणे”
इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) तिलैर्मिश्रीकृत्येति । अन्तरद्वयात् पूर्वं
मिश्रणक्रियायां विद्याः करणत्वं प्रतिपद्यन्ते पश्चाद्वपनक्रियायां
वन्त्येति सिद्धा तृतीयैत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु बाधपक्षेण अन्तरेण मिश्रणस्य च
तदर्थत्वेनाप्राधान्यादनापेक्षया तृतीयैत्याह—अन्तरद्वया-
दिति ॥ अन्तरद्वयोपपादनमेव पूर्वमित्यादि । पूर्वं मिश्रण-
सम्बन्धे तदर्थत्वमपि न सादृश्यात् भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—पुत्रेण सहागतो देवदत्त इति । अप्र-
धाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) पुत्रेण सहागत इति । पितुरेवात्रागमन-
क्रियायां शब्दं पश्यन् न तु पुत्रस्येव प्राप्तौ तृतीया विधीयते ॥

(उद्घोषः) ननु पुत्रस्येतीति । तस्य सदाभिमतेन तृतीय-
मानं कर्तृत्वमिति तृतीयाया अप्राप्तिरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तरि

१ यदाह उपपत्तौ अत्रोद्घोषे दर्शयामि विधानाधिकारं चिन्तय ॥ (८. ना.)
२ मानं गच्छत् पृथग्व्युत्पत्तिरिति—इत्येति शेषः । मानं गच्छत् पूर्वं

लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता केनाभिधीयते ।
यथाप्रधानं सिद्धा तत्र ‘कर्तरि’ इत्येव तृतीया ॥

(प्रदीपः) लादय इति । आदिशब्देन कारीनां
ग्रहणम् । तत्रैकेन शब्देन भिन्नकृत्त्वाद् गुणप्रधानयोः कर्त्रो-
रभिधानासंभवात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् प्रधानसंबन्धविधानं
न्यायमित्यप्रधानस्य प्रतीयमानमभिक्रियापेक्षकर्तृत्वाश्रयेण
तृतीया सिद्धेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) एकेन शब्देन । केन ॥ गुणप्रधानयोरिति ।
प्रतीयमानोपात्तक्रियापेक्षत्वेन तादृशयोः कर्त्रोरित्यर्थः ॥ भाष्ये-
ऽप्रधाने इत्यस्य प्रतीयमानक्रियाकर्तृत्वार्थः । प्रधानकर्तृत्व-
स्योपात्तशब्दोच्यमित्यकर्तृत्वार्थः ॥ तदेवाह—प्रतीयमानग-
मीति । साहित्यानुपपत्त्यर्थः । प्रविश विष्टीगित्यादी प्रतीयमान-
क्रियापेक्षविभक्त्येष्टत्वादिति भावः ॥ लादयस्तु न तथा, पातोवि-
धानादिति स्पष्टमेवेति ध्येयम् ॥ एकान्वयित्यादिसमानाधिकरण-
सादृश्यादि पुत्रस्थाप्यादृतागमनसम्बन्धान् यव बोद्धुं शक्यं न
त्वन्यथेति तात्पर्यम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येति ॥

(प्रदीपः) पुत्रेण सहागमनमिति । लुटा कर्तुरन-
भिहितत्वाद् उभयत्र तृतीयाप्रसङ्गे नियमार्थमिदम्—अप्रधान
एव तृतीया भवति न तु प्रधान इति ॥

(उद्घोषः) पृथग्व्युत्पत्तिस्तु चरदर्शनादिवदन्तं तृतीयार्थं
सूत्रमिति भाति तदनिष्टमित्यत्र आह—ल्युटेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

पृथग्व्युत्पत्तिरिति ॥

(प्रदीपः) पृथग्व्येति । कर्तृकर्मणोः द्वयोरनेन ।
सा च प्रधानयोरेव कर्तृकर्मणोः प्राधान्यादेन न तद इत्य-
प्रधाने कर्तरि न भविष्यति । यदा तु कृद्ग्रहणप्रसङ्गेन प्रति-
पत्त्यर्थं मेदिना देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य कर्तृत्वम् । तदा
पृथग्व्युत्पत्तौ तृतीयाविधानसम्भावि भवत्येव ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—पृथग्व्येति । एव बोधोस्तृतीया-
प्रसङ्गभावेन नियमार्थत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ ननु पृथग्व्युत्पत्ति-
मेव तर्हि समापदयकमत्र आह—सा च प्रधानेति । प्रधाने
चारितार्थसम्भवादिति भावः ॥ अत्र यदन्ति—
तृतीयापद्योः को भिन्नो यत् तृतीयाऽप्रधानेति, पक्षी नेति । एवं
च पुत्रेण सहागमनमित्यादी पृथग्व्युत्पत्तेन तृतीयार्थं सूत्रमावश्यक-
मिति ॥ अन्ये तु—कृणोने पक्षी कृणोगश्च तत्प्रकृत्यर्थान्वयमात्रेण ।
एवं च शब्दकृतप्रकृत्यर्थान्वयिनीः कर्तृकर्मणोरेव पक्षी, न प्रतीय-
मानतत्संबन्धयोरिति भाष्योपपत्तिमाहुः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह
पिष्टल इति ।

स्थूलत्वमेति भावः । (८. ना.) ३ साहित्यानुपपत्त्यर्थं इति पाठो
भाति । (८. ना.)

(प्रदीपः) पुत्रेण सह स्थूल इति । गुणसंबन्धपति-
पादनपरत्वादत्र क्रियाया अभावात् पुत्रस्य कर्तृत्वाभावः ॥

(उद्द्योतः) क्रियाया अभावादिति । अस्मिन्क्रियासत्तेषु
सादेतत्त्वत्वात्सांख्यमेव पुत्रे प्रतीयते न तु तत्क्रियाकर्तृत्वमिति
भावः ॥

(पूर्वोक्तोदाहरणाभ्युपगमभाष्यम्)

इदं चाभ्युदाहरणम्—तिलैः सह मापान्वप-
तीति ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—तिलैर्मिश्रीकृत्य मापा उप्यन्ते
तत्र करण इत्येव सिद्धम्—इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

भवेत्सिद्धं यदा तिलैर्मिश्रीकृत्योप्येरन् । यदा तु
खलु कस्य चिन्मापयीजाघाप उपस्थितः तदर्थं च
क्षेत्रमुपाजितम्, तत्रान्यदपि किञ्चिदुप्यते—यदि
भविष्यति भविष्यतीति तदा न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) यदि भविष्यतीति । अनेन मिश्रीकरणा-
भावात् तिलानां करणत्वाभावमाह । एकक्षेत्रे च दापात्
सहयोगः कालमेवेत्यविरुद्धः ॥

(१४९३ सूत्रमस्याप्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थक-
मुपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-
वलीयस्त्वादप्यत्रापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) सह युक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकम् ॥
किं कारणम् ? । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिवली-
यस्त्वात् । अन्यत्रापि “उपपदविभक्तेः कारकविभ-
क्तिर्वलीयसी” इति प्रथमा भवति । एवमत्रापि
“उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी” इति प्रथमा
भविष्यति ॥ कान्यत्र ? । गाः स्वामी व्रजतीति ॥
सह युक्ते ॥ १९ ॥

(प्रदीपः) सहयुक्त इति । अप्रधानवचनं प्रधानविदु-
त्यर्थं क्रियते प्रधानस्य चान्तरङ्गत्वात् कारकविभक्तिर्विष्यति
इति नार्थस्तज्जिह्वस्येनाप्रधानवचनेनेत्यर्थः ॥ शिष्येण सहो-
पाध्यायस्य गौरिसत्रापि गवा संयन्धोन्तरङ्ग इति उपाध्यायात्
पक्षेव भविष्यति न वृत्तीया ॥ गाः स्वामी व्रजतीति ।
अत्रापि व्रजिकायां गवां कर्मत्वात्तन्निबन्धना द्वितीया
स्वामीश्वरेति प्राप्ते उपपदविभक्ती पृष्ठीसप्तम्यौ बाधित्वा
प्रवर्तते ॥

(उद्द्योतः) कारकविभक्तिरिति । तिष्ठत्यादिक्रियानुपदान-
तयूळ इत्यादेरपि कर्तृत्वमस्तीति भावः । सहयोगश्च विशेष्यतया

निर्देयणतया वेति तात्पर्यम् ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । तदपनादत्व-
वारणायैवं वचनमेवेति चिन्त्यम् ॥ गवा सम्बन्धोन्तरङ्ग इति ।
एकान्वयित्वादिसमानाधिकरणाखण्डोपाधिरूपसादित्यस्य सप्तशब्दा-
धेतया पूर्वसम्बन्धविधानावश्यकत्वादिति भावः ॥ बाधिशब्देति ।
स्वामित्वमपि गोतिरूपितमेवेति स्वामिशब्दयोगोपि गवामिति
भावः ॥ १९ ॥

(३०८ तृतीयाध्यायमसूत्रम् ॥ २ । ३ । २ आ. ३)

४७८ येनाङ्गविकारः ॥ २ । ३ । २० ॥

(अङ्गशब्दस्यावयविपरत्वनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्माच्च भवति—अक्षि काणमस्येति ? ॥

(प्रदीपः) येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥ अङ्गशब्दोऽवय-
ववाचित्वेन प्रसिद्धस्ततो येन गुणेनाङ्गस्य विकारो लक्ष्यते तत्-
स्तृतीयेति सूत्रार्थमवगम्याह—इह कस्मादिति । इदमेव
कस्मावेत्यर्थः ॥ अक्षि काणमिति । काण निमीलने—इत्यस्य
चोरादिकस्यापि घञि वा रूपम् । काणगुणयोगादनेदोपचाराद्
गुणवचनेभ्यो लुगिति मनुषो लुगिधानाद्वाङ्क्षि काण-
शब्देनोच्यते । तत्र काणशब्दात् तृतीया प्राप्नोति । काणेन हि
गुणेनाङ्गो विकारो लक्ष्यते । अङ्गा काण इत्यत्र त्वक्षि-
शब्दात् प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) येनाङ्ग ॥ २० ॥ अङ्गशब्दस्यावयवजन्यत्वे
शङ्कानुपपत्तेराह—अङ्गशब्द इति । अप्रसिद्धत्वात् न युज्यत
इति भावः ॥ अक्षि घञि वेति । उपावपि भाव इति भावः ।
प्रजित्यच् ॥ नन्वेवं काणशब्देऽक्षिसमानाधिकरणमनुपपन्नमत-
आह—काणगुणेति ॥ लुगिधानादिति । इदं चिन्त्यम् । गुण-
गुण्युभयान्वयानुसमर्थं यत्र तत्प्रवृत्तेः । नक्षत्राः काणमिति कदा-
चिद्वचति । कर्मवचनान्तः काणत्वगुणविशिष्टाक्षिवाचीति परे । न
प्राप्नोतीति । शब्दतोऽङ्गविकाराप्रतीतेरिति भावः ॥

(१४९४ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारतश्चे-
दङ्गिनो वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्गाद्विकृतात्तृतीया घक्तव्या तेनैव
चेद्विकारेणाङ्गी चोत्पत्ति इति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अङ्गाद्विकृतादिति । अङ्गवाचिनोक्षिपदा-
देस्तृतीया भवति न काणादेर्गुणवचनादित्यर्थः ॥ एतान्त्युच्य-
मानेऽक्षि काणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दादप्राप्नोतीत्याह—तद्विकृ-
तश्चेदिति । यदि देवदत्तादिरवयवौ विकृतेनाङ्गेन विकार-
वान् प्रकाशयत इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । अद्भुतशब्दोऽयं समुदायशब्दः । ये-
नेति च करणे षष्ठा तृतीया । येनाचयवेन समुदा-
योऽङ्गी द्योत्यते तस्मिन् भवितव्यम् । न चैतेनाच-
यवेन समुदायो द्योत्यते ॥ येनाङ्ग ॥ २० ॥

(प्रदीपः) अद्भुतशब्द इति । अद्भुतशब्दस्य सन्तीत्यर्थ-
आदितादप्रत्ययान्तोऽद्भुतशब्दो निर्दिष्टः । येनेत्यनेन विकृत-
महं निर्दिश्यते । न ह्यधिकृतेनाङ्गेनाङ्गिनो विकारो द्योत्यते
इत्युच्यते ॥ न चैतेनेति । अक्षि काणमस्यैतन्न काणसत्त्वेना-
क्षिसमानाधिकरणेनाचययो नोच्यते, किं तर्जयस्य एतेत्यर्थः ।
अचयवधापययिना मिश्रयत इति तस्यैव प्राधान्याद्विस्तार-
प्रतिपत्तिः ॥ २० ॥

(उद्घोतः) अत्रप्रत्ययान्त इति । अत्रप्रत्ययान्ति व्या-
ख्यानाद् प्रदर्शनी भावः । निरुक्तमाहमिति । सामर्थ्यादिति
भावः ॥ तदेवेवंप्रदर्शनी—नङ्गीति ॥ समुदायोऽङ्गी द्योत्यते इति
भाष्ये विहङ्गा इति ॥ तर्जय । अचयवधापययि । विकारप्रति-
पत्तिरिति । आचयार्थः भावः । आधी तर्जयतीत्यु न तृतीयाति-
मिश्रमिति ध्येयम् ॥ २० ॥

(३०९ तृतीया नियमनूयम् ॥ २ । ३ । २ आ. ४)

४७९ इत्थंभूतलक्षणे ॥ २ । ३ । २१ ॥

(समाधानान्तर्गताचूतीयावारणाधिकरणम्)

(१४९५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति ॥

(प्रदीपः) इत्थंभूत ॥ २१ ॥ यदा लक्षणवाची शब्दो
लक्षणाविरामासायगवनादा तृतीया मा भूति यचनम्—
इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थ इति । लक्षणाविरामस्य इत्यर्थः ।
कमण्डलुपाणिमिति । यदुमीर्ह । कृते कमण्डलुगच्छात्
तृतीया प्राप्नोति । न न प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिक-
संज्ञानिषेधो, नटिसंयुद्धयोरिति नलोपप्रतिषेधात् प्रापकात् ।
न च तृतीयाया लक्ष्य प्राप्नोति । समासप्रातिपदिकानवयवत्वा-
त्तस्याः कृते समास उत्पादनात् ॥

(उद्घोतः) इत्थंभूत ॥ २१ ॥ भाष्ये—इत्थंभूतलक्षणे
इति । इत्थंभूतस्य लक्षणयोधेऽप्येते लक्षणाविषयपटितपदस्थे
सति लक्षणवाचकाचूतीयाप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ तदाह—यदा
लक्षणवाचीति । लक्षणाविनिः शब्दस्य लक्षणवाचिना समासं
विना लक्षणवाचिनस्तत्सर्वं न सम्भवतीत्यत आह—लक्षणावि-
समासेति । लक्षणाविषयपटितकसमासेत्यर्थः । कमण्डलुपाणिशब्दो
नटुमीहिना लक्ष्यच्छात्रवाची । तत्र पाणिशब्दस्य लक्षणवाचयोगा-

१ कथंवादि 'समागतता' इति सूत्रेणतदोपादानेन करोऽन्यत्तम् ।
'निर्दोषोऽस्मात्' इति सूत्रेण गितामवयवत्वं बोध्यते । २ लक्षणत्वात् तृती-
यायास्तस्य कमण्डलुपदस्य प्रथमान्तापाणिपदेन पक्षिस्तत्तदुमीहिनीको

त्पारिनेत्यासाह—कमण्डलुशब्दादिति । इत्थंभूतलक्षणावत्वं प्राप्त-
रजायस्तस्य लक्षणं कमण्डलुमिति भावः । यदुमीही समुदायस्य
संयन्त्रिणोऽयं संयन्त्री बोध्यः, तत्र चैतरपदार्थान्वय इति व्यपेक्षा-
वादे शङ्केयम्, तत्र हि तृतीयायामपि कमण्डलोर्ध्वान्वयेनावयः स-
वचः ॥ पाण्यधिकरणकमण्डलुशब्दात्तद्व्याप्त इत्यर्थः स्यादिति भावः ॥
प्रापकादिति । यत्तेन नलोपविषयमेव तज्ज्ञापकगिलापास्तम् ।
तस्मै इत्थंभूतलक्षण इति वार्तिकसारस्येनावयवाचूतीयापक्षेः
प्रतीयमानत्वात् । एतेन समुदायाचूतीयापक्षो तात्पर्यमिति मन्दोक्त-
मपास्तम् ॥ प्रातिपदिकानवयवत्वादिति । तन्मध्यपतितन्याया-
दकञ्चसद्व्येनेन प्रत्ययेपि कैमुत्मादिवच्छात्रेनावयवत्वावोपनादवय-
वत्वं मानाभावादिति भावः । पूर्वं लक्षणत्वाविषयया प्रथमान्तत्वेन
समासे जागे पश्चात्तत्त्वविषयव्यापयत्वं तृतीयापादनं कृतपूर्वाकट-
मिति वदिति गोच्यम् ॥ केनितु कमण्डलुपाणिशब्दादत्र तृतीया-
पक्षिः । कमण्डलुपाणित्वस्यैव लक्षणत्वात्तदुमीही कमण्डलुपाणि-
शब्दाग्रो दृष्टान्तस्य तदेव लक्षणं भवतीति शत्रुलक्षणे इति च
आम्नाय । तदेवेत्यस्य कमण्डलुपाणित्वमेवेत्यर्थः । अन्यथा स द्योति
वदेन । कमण्डलुयुक्तापाणिशब्दात्तदवयवीति बोधः स्यात् । कमण्डलु-
शुक्तापदेकमण्डलुपदेन समानाधिकरणो यदुमीहिः । अन्यथा तन्मध्य-
पतितन्यायेन तद्व्येनेति तदवयवत्वं नैलस्यापातरमणीयत्वेन दुष्ट-
द्वारं एव । अत एव एकाचोमिति चक्षे भाष्ये—नरमन्य
इत्यादी समासप्रातिपदिकसंज्ञोत्तरं जातस्याप्यमः सुपोधात्विति
उपनृतिषिसामर्थ्याधेतुल्यकगिलापुः ॥

(१४९६ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न चैत्थंभूतस्य लक्षणेना-
पृथग्भावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ? किं काटकात् ? इत्थं-
भूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् । यत्रैत्थंभूतस्य पृथ-
ग्भूतं लक्षणं तत्र भवितव्यम् । न चैत्थंभूतस्य
पृथग्भूतं लक्षणम् ॥

(प्रदीपः) लक्षणेनेति । पृथग्विनेति तृतीया ॥

(उद्घोतः) भा'—अपृथग्भावादिति । एकाधीमाने
द्वयविशेषणस्यैव कमण्डलोर्ध्वस्थित्या तस्य लक्षणत्वेन छयेऽन्यथा-
संभव इति भावः ॥ तदेतद्व्यति कैयटः—नास्ति लक्षणस्य प्रा-
धान्यमिति । विशेषणतानामान्तोपस्थितिरित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥

(उद्घोतः) प्राशुकाशयानभिः शङ्कते—किं वक्तव्यमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? । तथा ह्ययं

इत्यर्थः । (२. ना.) १ एकत्र विशेषणतयाऽविवक्षितत्वात्तत्र विशेषणतयाऽन्यथा-
संभव इति भावः । (२. ना.)

प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिर्दिशति—इत्थंभूतस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं तस्मिन्नित्थंभूतलक्षणं इति ॥ इत्थंभूतः ॥ २१ ॥

(प्रदीपः) तथा ह्ययमिति । पृथीतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । इत्थंभूतस्य यल्लक्षणं प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभावं तत्र तृतीया यथा कमण्डलुना छात्रमब्राक्षीदिति । बहुव्रीहौ तु स्वाधीपसर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वाहर्तिपदानां नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यम् ॥ २१ ॥

(उद्द्योतः) गवां च प्राकृतमभ्युपगम्युक्तिमप्याह्वयेदशी भाष्ये—प्राधान्येनेति ॥ २१ ॥

(३१० तृतीयासूत्रम् ॥ २ । ३ । २ आ. ५)

४८० संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २ । ३ । २ ॥

(विप्रतिषेधाधिकरणम्)

(१४९० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संज्ञः कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) “संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि” इत्येतस्मात्कृत्योने षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन । “संज्ञोन्यतरस्याम्” इत्यस्यावकाशः—मातरं संजानीते मात्रा संजानीते । कृत्प्रयोगे षष्ठा अवकाशः—इधमप्रब्रध्नः पलाशश्यातनः । इहोभयं प्राप्नोति—मातुः संज्ञाता पितुः संज्ञाता इति । षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) संज्ञोऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥ मात्रा संजानीत इति । संप्रतिष्ठापनाध्यान इत्यात्मनेपदम् ॥

(१४९८ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन । ‘अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाश्चूत्तरपदाजादियुक्ते’ इत्यस्यावकाशः—अन्यो देवदत्तात् । ‘स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च’ इत्यस्यावकाशः—गोषु स्वामी गवां स्वामी । इहोभयं प्राप्नोति—अन्यो गोषु स्वामी अन्यो गवां स्वामी । ‘स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च’ इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) अन्यो गवां स्वामीति । एकस्मिन्वाच्ये सहप्रयोगादस्वन्ययोगो गवामिति मन्यते ॥

(बाधकभाष्यम्)

नैपयुक्तो विप्रतिषेधः । नह्यत्र गावोऽन्ययुक्ताः ॥ कस्तर्हि ? स्वामी ॥

(प्रदीपः) नह्यत्र गाव इति । युक्तप्रहणायदपेक्षम-

न्यत्वं तद्वाचिनः पश्यी । नचात्र गवापेक्षमन्यत्वं स्वामिनः प्रतिपार्थं व्यभिचाराभावात्, किं तर्हि ? पूर्वस्वाम्यपेक्षम् ॥ कस्तर्हि स्वामीति । भूतपूर्वो यः स्वामी सोऽन्ययुक्त इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) संज्ञोन्यतर ॥ २२ ॥ अन्यपदार्थेन योगे स्वामिनः पश्यी स्यादत आह—भूतपूर्वेति ॥ अन्ययुक्त इति । अन्यत्वप्रतियोगीलर्थः । पूर्वस्वाम्यपेक्षयेदानीमन्यो गवां स्वामीत्युदाहरणार्थः ॥

(वार्तिकोदाहरणान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि “तुल्यार्थरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्” इत्यस्यावकाशः—तुल्यो देवदत्तस्य । तुल्यो देवदत्तेन । “स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च” इत्यस्यावकाशः—स एव । इहोभयं प्राप्नोति—तुल्यो गोमिः स्वामी तुल्यो गवां स्वामी । “तुल्यार्थरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्” इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ संज्ञोन्य ॥ २२ ॥

(प्रदीपः) तुल्यो गोमिः स्वामीति । गवां यः स्वामी स गोभिर्जाज्यादिना धर्मेण सदृश इत्यर्थविश्रुतामस्ति गवा पदद्वयार्थयोगः ॥ २२ ॥

(उद्द्योतः) उभयमाप्तये गवा तुल्येन च स्वामिनः संवन्धोपपादयति—गवां य इति ॥ २२ ॥

(३११ उपपदतृतीयासूत्रम् ॥ २ । ३ । २ आ. ६)

४८१ हेतौ ॥ २ । ३ । २३ ॥

(१४९९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमित्तकारणहेतुषु सर्वाः प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्यानिमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति । किं कारणं वसति । केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति कस्यात्कारणाद्वसति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन्कारणे वसति । को हेतुर्वसति । कं हेतुं वसति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्याद्धेतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन्हेतौ वसति ॥ हेतौ ॥ २३ ॥

(प्रदीपः) हेतौ ॥ २३ ॥ योग्यतामात्रयुक्तोऽनाभित-
व्यापारोऽर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः ॥ निमित्तेति । अस-
र्वनाम्नोपि विधानार्थमत्र सूत्रं इदं पठितं न तु सर्वनाम्न-
स्तृतीया चेत्यत्र । तत्र प्रायप्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमादि-

तीये न भयतोऽन्यासु गथादर्शनं भवन्ति । पर्यायोपादानं केचित्पर्यायान्तरनिर्णयार्थमिच्छन्ति । अन्ये तु पलक्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगे तदभिधिविधानं मन्यन्ते ॥

(उद्द्योतः) ऐर्त्तः ॥ २३ ॥ न्यापारानाविष्टो द्रव्यगुण-
क्रियाविषयो च हेतुयोग्यतामात्रयुक्त इति । न्यापाराविष्टं क्रिया-
मात्रविषयं च करणं, न्यापाराग्रे च क्रियाविषयत्वमेव फलोपधा-
नमेवेति ततो भेद इति भावः ॥ च स्थिति । शृङ्गिकारवदिति
भावः । अन्येति शिगतेनुमादकाभावोऽरुचिरीशम् ॥ २३ ॥

(३१२ कारकपञ्चमीसूत्रम् ॥ २ । ३ । २ आ. ७)

४८६ अपादाने पञ्चमी ॥ २ । ३ । २८ ॥

(न्यूनतावारणाधिकरणम्)

(१५०० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्म-
ण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि
पञ्चम्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रासादमासृष्ट
प्रेक्षते—प्रासादात्प्रेक्षते ॥

(प्रदीपः) अपादाने ॥ २७ ॥ ल्यब्लोप इति । यत्र
ल्यपन्तस्याप्रयोगेऽप्यर्थं गम्यते तत्र द्वितीयायां प्राप्तायां
पञ्चमी विधीयते ॥

(उद्द्योतः) अपादाने ॥ २७ ॥ ननु स्वञ्जोपनिषापकस्याप
शब्देऽदर्शनात्पञ्चमे इत्यसंगतमस्य भाद—यत्रेति । भाव्येकरेऽ-
न्यायेनेति भावः ॥ ल्यपन्तस्य न स उपलक्षणम् । आसनात्प्रेक्षते
इत्यस्यासने स्थितेति ॥ यत्रेति । ल्यपन्ताभावेति गम्यमानक्रि-
यापेक्षकत्वादिति भावः ॥

(१५०१ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अधिकरणे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते ॥

(प्रदीपः) अधिकरणे चेति ल्यब्लोप इत्यपेक्षते ।
सप्तम्यपवादोऽत्र पञ्चमी ॥

(१५०२ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रश्नाख्यानयोश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी चकव्या ।
कुतो भवान् ? । पादलिपुत्रात् ॥

(प्रदीपः) प्रश्नाख्यानयोश्चेति । विधिष्ठे प्रश्नाख्याने
शृण्वेते—यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते । तेन कस्यामश्रो देव-
दत्तस्यामश्रु इत्यादौ पञ्चमी न भवति ॥ कुतो भवानीति ।
क्रियाया अभावादनपादानत्वं मन्यते ॥

द्वि० ६४

(उद्द्योतः) गम्यमानक्रियापेक्षयाऽपादानत्वं भविष्यतीत्यत
भाद—क्रियाया इति ॥

(१५०३ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी
चकव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योज-
नानि ॥ कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥

(प्रदीपः) यतश्चेति । यदाश्विमासकालौ परिच्छिद्येते
तत्र पञ्चमीत्यर्थः ॥ गवीधुमत इति । गवीधुमनाम नगरम् ॥

(उद्द्योतः) यदाश्विलेति । यदवधिलेनाभिलेख्यः ॥ त-
त्रेति । तत्र वर्तमानाच्छब्दादित्यर्थः ॥

(१५०४ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्युक्तात्काले सप्तमी चकव्या ।
कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥

(प्रदीपः) तद्युक्तात्काल इति । काले विषये । तेन
पञ्चम्यन्तार्थेन यो युष्मो मासादिस्त्रिधाचिनः सप्तमीत्यर्थः । अथ
वा पञ्चमीयुक्तार्थात्परे काल इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तद्युक्तात्कालादित्युचितमत भाद—कालविषये
इति ॥ युष्मोमासादिरिति । मासकार्तिपयोश्चावध्यमभिगद्भावः
संन्यः । आग्रहायण्यासु न तद्युक्तत्वमिति भावः ॥ अथवाप-
ञ्चमीति । तच्छब्देन पञ्चमी पराश्रयते, तद्युक्तं तत्प्रकृत्यर्थ-
सात्परे पराश्रयने कालेऽपि कालवाचिनः सप्तमीत्यर्थः । आग्र-
हायण्याथार्थं परत्वं न शार्दं तद्यु मासस्येति भावः ॥

(१५०५ वार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अध्वनः प्रथमा च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च च-
कव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि ।
गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु ॥

(प्रदीपः) अध्वन इति । तद्युक्तादित्यपेक्षते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हीदं यद् चकव्यम् ? ॥

(प्रथमद्वितीयवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

(भाष्यम्) न चकव्यम् । “अपादाने” इत्येव
सिद्धम् । इह तावत्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षते
इति, अपक्रामति तत्तत्सादृश्यम् ॥ यद्यपक्रामति किं
नात्यन्ताप्यपक्रामति ? । संततत्वात् ॥ अथ चान्या-
न्यप्रादुर्भावात् । अन्या चान्या च प्रादुर्भवति ॥

(प्रदीपः) अपक्रामति तत्तत्सादृश्येति । दर्शनं चक्षु-
रिन्द्रियं तेजोऽयं आप्यविषयप्रादित्वात्प्रासाददेशादपक्राम्य

१ पञ्चम्यन्तार्थयुक्तं सप्तमीमकृत्यर्थ इत्यर्थः । (२, ३,)

विषयं गच्छतीत्यर्थः ॥ क्षणिकपक्षावष्टम्भेन भेदभाषित्याह—
अथ चान्यान्प्रमादुर्भावादिति । अन्यस्यान्यस्य तेजो-
रूपस्यैन्द्रियस्योत्पादादित्यर्थः । भाष्यकारवचनाप्रामाण्यादन्या-
न्यशब्दस्य साधुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

(उद्ध्योतः) दर्शनं चक्षुरिति । करणे लुङि भावः ।
तेजोरूपमिति । अपक्रमणसामर्थ्यमेव दाशेत्तम् । विषयप्राप्ति-
नयनरदमयः दूरैरदिमवत् प्रासाददेशस्वरूपनयनादपक्रम्य याव-
दिष्यदेशं गच्छन्तीत्यर्थः । एवं प्रासादात् प्रेष्यते चक्षुः, प्रासादा-
दपक्रम्य विषयं जानीते इत्यर्थः । प्रासादस्वरूपाधिगमनं प्रासा-
दादिति व्यवहियते इति बोध्यम् । प्रासादमारुह्य भुङ्क्ते इत्याप्ये-
प्रासादाद् भुङ्क्ते इत्यादीनामनभिधानमिति बोध्यम् । प्रासादस्वपा-
शाश्रितमन्त्रं भुङ्क्ते इति भाष्यरीत्याह इत्यन्ते ॥ प्राप्यविषयप्रा-
प्तित्वादिति । परावययोगे चेति क्त्वा । वीदो यथाकथंचिदि-
भागो धोषः ॥ भाष्ये—अन्याचान्यायेति । दर्शनक्रियेत्यर्थः ॥
अपक्रामति तस्यादर्शनमिति दर्शनपदेन वृत्तिरेवाभिप्रेतम् । कैय-
टोक्तस्याख्येनेन तु चक्षुर्व्यतिरिति विशेष्यं बोध्यम् ॥ वृत्तिपरत्वेन
प्याख्येनेन चिरं घनानुभवानापत्तिरिति पूर्वपक्षः । तावत्काळं
स्मिरत्वेनायुर्मुच्यते द्वितीयं तु स्पष्टमेवेति ध्येयम् ॥ सत्यपि दित्ते
विभक्त्यन्तर्लब्धं दित्वापत्तेः कर्तव्यमिति हारामात्रेण समासवद्भाषाप्रति-
रेकशेषेण नाभाष्य इत्यादिप्राप्तिः कथमन्यायेतीत्यत आह—भाष्य-
कारेति । तन्नामाख्यासकर्मन्यतिप्रारामात्रेण बहुलग्रहणात् कवि-
त्समासवद्भाव इत्यर्थः ॥ कृतवीप्सादिवचनस्यान्यत्वेत्यस्य प्रादुर्भाव-
शब्देन पठितमास इति परे ॥

(धृवीयवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

प्रक्षाख्यानयोश्च पञ्चमी चक्ष्वेति । इदमत्र
प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते—कृतो भवानागच्छतीति,
पाटलिपुत्रादागच्छामीति ॥

(प्रदीपः) इदमत्रेति । प्रतीयमानलादर्धस्य द्वाव-
प्रयोगः ॥

(चतुर्थवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी चक्ष्वेति ।
इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते—गवीधुमतो नि-
स्त्य सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या
आग्रहायणी मासे इति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न
प्रयुज्यते—कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति ॥

(प्रदीपः) कार्तिक्याः प्रभृतीति । तत आरभ्ये-
त्यर्थः । भाष्यकारवचनाप्रभृतियोगे पञ्चमी ॥

(उद्ध्योतः) प्रभृतिपदप्रयोगेण तदर्थयोगेण वा कथं पञ्चमी-
त्यत आह—भाष्यकारवचनादिति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न
प्रयुज्यते इत्येवंरूपाप्रभृतियोगे पञ्चमीति वचनमनुमीयते इति
भावः ॥ न प्रयुज्यते इत्युक्त्या प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति सूचितम् ॥
तदप्यवधिमादायेत्येवंरूपप्रभृत्यर्थयोगे एव प्रवर्तते । प्रभृतिशब्दस्य
आरभ्येत्यस्य च समादायेत्यर्थः ॥

१ भाष्येसादि । (८ पा.) २ भाष्ये इति शेषः । (८ पा.)

(पञ्चमवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

तद्युक्तात्काले सप्तमी चक्ष्वेति । इदमत्र प्रयो-
क्तव्यं सन्न प्रयुज्यते—कार्तिक्याः प्रभृति आग्रहा-
यणी गते मास इति ॥

(प्रदीपः) गते मास इति । तत यस्य च भाष्ये-
नेति सिद्धा सप्तमी ॥

(उद्ध्योतः) अधिकरणत्वाभावात्कथं सप्तमीत्यत आह—
तत्तत्वेति । कार्तिकीमादाय मासे गते आग्रहायणी भवतीति
वानवार्थ इति भावः ॥

(पष्ठवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अध्वनः प्रथमा च सप्तमी चेति । इदमत्र प्रयो-
क्तव्यं सन्न प्रयुज्यते—गवीधुमतो निस्त्य यदा
चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति, ततः सांका-
श्यम् । चतुर्थं योजनेषु गतेषु ततः सांकाश्यमिति ॥
अपादाने ॥ २८ ॥

(प्रदीपः) चत्वारितीति । तत्र प्रातिपदिकार्थस्याव्यति-
रेकात्सिद्धा प्रथमा ॥ २८ ॥

(उद्ध्योतः) तत्र प्रातीति । पञ्चदशमेव सप्तः सांकाश्यमिति
वाक्येनेद इति भावः ॥ २८ ॥

(३१३ उपपदपञ्चमीसूत्रम् ॥ २ । ३ । २ आ. ८)

४८७ अन्यारादितरतैदिकशब्दाञ्च-
त्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २ । ३ । २९ ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

अध्वचूत्तरपदग्रहणं किमर्थम् । न दिक्शब्दैर्योग-
इत्येव सिद्धम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

“पष्ठयतसर्थप्रत्ययेन” इति वक्ष्यति, तस्यायं
पुरस्तादपेक्षार्थः ॥ अन्यारा ॥ २९ ॥

(प्रदीपः) अन्यारात् ॥ २९ ॥ तस्यायमिति । अथ
सध्वं देवदत्तेनेत्यदिक्शब्दार्थमध्वत्तरपदग्रहणं कस्मात् विज्ञा-
यते । उच्यते—दिक्शब्दसाहचर्यादध्वत्तरपदस्यापि दिक्शब्द-
स्यैव ग्रहणं नान्यस्य ॥ २९ ॥

(३१४ उपपदविभक्तिसूत्रम् ॥ २ । ३ । २ आ. ९)

४८८ पष्ठयतसर्थप्रत्ययेन ॥ २।३।३० ॥

(पदकृत्वाधिकरणम्)

(भाष्येपभाष्यम्)

अर्थग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) पष्ठयत ॥ ३० ॥ अर्थग्रहणमिति । अ-

३ अपेक्षार्थेऽपवादः । (८ पा.)

तद्यथाऽऽः प्रत्ययानं न अभिचरतीति प्रत्ययप्रवृत्त्यादतस्तत्त्व-
स्तदर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) पृथगतस ॥ ३० ॥ तदर्थोपलक्षणमिति ।
मध्यमपदधेरित्यनात्तरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

'पृथगतस्प्रत्ययेन' इत्युच्यमाने इदं स्यात्—द-
क्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्येति, इह न स्यात्—
उपरि ग्रामस्य उपरिष्ठाद् ग्रामस्येति । अर्थग्रहणे
पुनः क्रियमाणे अतस्प्रत्ययेन च सिद्धं भवति—
यस्यान्यस्तेन समानार्थः ॥

(प्रदीपः) पृथगतस्प्रत्ययेनेति । अतस्तद्व्याख्यायां स्या-
ध्वितुमशक्यत्वात् । तस्मात्तदर्थं प्रत्ययतत्त्वितिरूपसंभवाच्च ॥

(उद्द्योतः) अतस्तद्व्याख्यायां स्यात्—अधिकरणपटौ । आद्य-
पाद्ययोरुद्देश्यं दर्शयन् अगस्त्ये प्रत्ययत्वमभिचारे दर्शयति—
तस्येति ॥ न च प्रत्ययप्रत्यययोरिति परिभाषया द्रष्टव्येति
सप्रभाष्यपठितया, अनिपक्षोक्तपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव लभे
सिद्धे प्रत्ययग्रहणेन सामर्थ्यात्तदर्थलाभ इति वाच्यम् । तदन्वित-
त्वापनेनापि चारिताभ्यां । भगवत्येति । को द्वेती ॥ भाष्ये—
अन्वितेन समानार्थे इत्यत्र तेनापि योगे सिद्धमिति शेषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(उद्द्योतः) अथ प्रत्ययेति । परिभाषयैव सिद्धे इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह मा भूत्—प्राग्ग्रामात्, प्रत्यग्रामात् ॥

(प्रदीपः) प्राग्ग्रामादिति । प्रत्यग्रामग्रहणमधिकं क्रिय-
माणं ध्रुवमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति छिन्नेऽस्मात्
पठ्यमाणः ॥

(उद्द्योतः) एतेषां प्रत्ययग्रहणेन प्रत्ययान्तत्वमवगच्छेत्तत्
आह—प्रत्ययग्रहणमिति । अत्रेति ॥ २० ॥

(उपसंहारभाष्यम्)

अब्रूत्तत्पदस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । तत्रान्य-
तरच्छक्यमथक्तम् ॥ पृथगतस ॥ ३० ॥

(प्रदीपः) तत्रान्यतरदिति । एकप्रयोजनत्वात् ॥ ३० ॥

(३१५ उपपदतृतीयापञ्चमीसूत्रम् ॥ २ । ३ । २ आ. १०)

४९० पृथग्विनानानाभिस्तृतीया-

ऽन्यतरस्याम् ॥ २ । ३ । ३२ ॥

(पञ्चमीसाधनाधिकरणम्)

(१५०६ धातुिकप्रथमखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पृथगादिषु पञ्चमीविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पृथगादिषु पञ्चमी विधेया—पृथग्
देवदत्तात् ॥

१ धातुतो यद् यथा भाते तस्याप्युपपन्नमनुमतिरित्यर्थः । (र. ना.)
२ यीजमिति । 'द्वितीयापञ्चमी' 'पञ्चमीपञ्चमी' 'तृतीयापञ्चमी' इत्येतेषां
रथोक्तमर्थं यत्प्रत्ययग्रहणोपायः । तत्रोपपन्नमापार्थान्नाभिच्छेद
विनिगमिता । किञ्च 'जेकयो' 'अध्वनेत्यो' 'अपायत' इत्यादिभिर् पूर्व-

(प्रदीपः) पृथग्विना ॥ ३२ ॥ अन्यतरस्याग्रहणेन
पक्षे यथाभासाभ्यनुज्ञानं क्रियते । न चात्र पञ्चमी प्रातिप-
तिगत्वाह—पृथगादिष्विति । पञ्च इति वाक्यशेषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं न प्रकृतं पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते ? । क
प्रकृतम् ? । "अपादाने पञ्चमी" इति ॥

(प्रदीपः) न प्रकृतमिति । नशब्दः काका प्रयुक्तः ।
प्रकृतमेवेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) पृथग्विना ॥ ३२ ॥ नञः प्रतिषेधार्थेऽसंगति-
रत आह—काकेति ॥

(१५०७ धातुिकद्वितीयखण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनधिकारात् ॥ * ॥

अनधिकारः सः ॥

(प्रदीपः) अनधिकार इति । अन्यादादिति योगा-
त्परेषु योगेषु नाधिक्रियत इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अनधिकारत्वेऽन्यारादिसंज्ञासंगतिरत आह—
योगात्परेष्विति ॥

(१५०८ धातुिकतृतीयखण्डम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अधिकारे हि द्वितीयापष्टी-

विषये प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकारे हि द्वितीयापष्टीविषये
प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । दक्षिणेन ग्रामम्, दक्षि-
णतो ग्रामस्येति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—द्वितीयापष्टीविषये इति । एनपा
पृथगतसर्थेऽप्येति । सौमकमत्याये न्यादतिरूपं । पातत्याये
न 'नीमं चिन्त्यम् । फेचिषु—'एनपा द्वितीया' 'पृथगतसर्थे'नेत्ये-
वाद्याध्यायीपौठः । यत् न पृथग्विनेत्यनेन द्वितीयाविधानमपीति,
युनयेति योगविभाषात्पठ्यतीति न पुरयुक्तं चिन्त्यमित्याहुः ॥

(धातुिकप्रत्ययानभाष्यम्)

एवं तर्हि—अन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी
अविष्यति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । अन्यतरस्याग्रहणं पक्षे विभ-
क्त्यन्तरप्रापणार्थं सध्यवहितामपि पञ्चमी प्रापयिष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) अन्यतरस्याग्रहणमिति । अन्यतानामनेकार्थ-
त्वात्समुच्चयनोपनदारेत्यर्थः ॥

विधातुप्रकरणस्यापि न विनिगमकत्वमिति बोध्यम् । ३ पाठ इति । तथा
पाठोपि संवन्धात्तुवर्तनमदर्शकत्वादिमभाष्यस्य विरोधात्तव कल्पनीय इति
दाधिमभासां सिद्धान्तः ।

(सामर्थ्यनिराकरणभाष्यम्)

अस्त्यन्यदन्यतरस्याग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ॥
यस्यां, नाप्राप्तायां तृतीयारभ्यते सा यथा स्यात् ॥
कस्यां च नाप्राप्तायाम् ? अन्ततः पष्ठ्याम् ॥

(प्रदीपः) अस्त्यन्यदिति । यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं हि
विकल्पेन कार्यं न तु यस्य कस्यचिदिति भावः ॥ अन्ततः
इति । अवसानत इत्यर्थः । यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहिता सा
शेषत्वात् पष्ठ्या विषयः ॥ [यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं विकल्पेन
विधीयते । प्राप्त्यभावे भवेत् पष्ठी । सा हि शेषनिवन्धना ॥]

(उद्घोतः) आशयानभिज्ञः शङ्कते—भाष्ये—अस्त्यन्य-
दिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तच्चार्हि चक्ष्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न चक्ष्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? ।
“अपादाने पञ्चमी” इति ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु—चोकम् अनधिकारः सः * अधिकारे हि
द्वितीयापष्ठीविषये प्रतिषेधः * इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि संयन्धमनुवर्तिष्यते—“अपादाने प-
ञ्चमी” । अन्यारादितरत्वेदिक्शब्दाच्चूत्तरपदाजा-
हियुक्ते” पञ्चमी । “पष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन” अन्यारा-
दिभिर्योने पञ्चमी । “एनपाद्वितीया” अन्यारा-
दिभिर्योने पञ्चमी । “पृथग्विनानानामिस्तृतीया-
न्यतरस्याम्” पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते, “अन्यारा-
दिभिर्योने” इति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) संयन्धमिति । अन्यादिग्रहणसंबन्धमित्यर्थः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा मण्डूकमुतयोधिकाराः । तद्यथा—
मण्डूका उत्सृज्योत्सृज्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥

(भाष्यम्) अथ वा—

(१५०९ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

* अन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो वि-
ज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य * ॥

(भाष्यम्) अन्यस्या विभक्तैर्वचनाच्चकारस्यानु-
कर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः पञ्चम्या द्वितीया-
पष्ठ्या धाधिके भविष्यतः । यथोत्सर्गेण प्रसक्त-
स्यापवादो धाधिको भवति ॥

(प्रदीपः) यथोत्सर्गेणेति । पञ्चमी किमुत्तरायोते-
हार्यापीति संदिग्धा पष्ठीद्वितीयाभ्यामसंदिग्धाभ्यां भाष्यत
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

१ ‘अन्यारादिभिरिति ।’ ‘अन्यारादि’ शब्देकदेशस्यानुसरणं भाष्यकृता

(उद्घोतः) यद्यपि संयन्धानुवृत्तौ मण्डूकानुवृत्तौ वाऽनुवृ-
त्तिसामर्थ्यादेव पञ्चम्यामपि सिद्धायाम् अन्यतरस्याग्रहणं चिन्त्यप्रयो-
जनम्, पष्ठी तु नेष्यते भाष्यकृता । तथापि तद्विना तयोर्दुर्बलत्वा-
त्तद्विधानादेव तद्वहणमिति बोध्यं, तद्वहणनयनेवायवान्येत्यादिपञ्च-
दशमाह ॥ भाष्यते इति । इह तु तृतीयया न भाष्यते, चसा-
नीयान्यतरस्याग्रहणादिति भावः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा चक्ष्येत्येतत्—“अनुवर्तन्ते च नाम ति-
धयः । न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि ? यत्ता-
द्ववन्ति” इति ॥ पृथग्विना ॥ ३२ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये यत्तादिति । अत्र चान्यतरस्याग्रहणं
यतोऽस्तीति भावः ॥ ३२ ॥

(३१६ उपपदसूत्रम् ॥ २ । ३ । २ आ. ११)

४९३ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया

च ॥ २ । ३ । ३५ ॥

(१५१० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने
तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने त-
द्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्ष्यः । दूरान्तामस्य ॥

(प्रदीपः) दूरान्ति ॥ ३५ ॥ तद्युक्तादिति । दूरान्ति-
कार्थेयद्युक्तं यदपेक्षया दूरान्तिकत्वं तद्वान्वित इत्यर्थः ॥ दूर-
ान्तामस्येति । पूर्वसूत्रेण पक्षेण प्रामाद्ववति ॥

(उद्घोतः) दूरान्तिकार्थेभ्यो ॥ ३५ ॥ भाष्ये पञ्चमी-
विधाने तद्युक्तादिति । पञ्चम्यन्तदूरान्तिकार्थेयुक्तादित्यर्थः ।
सामान्यतो दूरान्तिकार्थेयुक्तात्प्रतिषेधे पूर्वसूत्रस्यान्यतरस्याग्रहणस्य
नैयर्थापत्तिः, अत एवान्तात्तिके पञ्चमीविधाने इति सार्थकं,
दूरान्तिकार्थेयुक्तेति पूर्वसूत्रेण पष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तिः ॥ पूर्वसूत्रेण ।
दूरान्तिकार्थेः पष्ठीलनेन ॥ पष्ठ्येवेति । ननु पञ्चमी, अनेन
निषेधादिति भावः ॥

(१५११ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । न
वा, तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्याः प्रतिषेधोनर्थकः ।
तत्रापि हि पञ्चमी दृश्यते—

दूरादावसयान्मूर्धं दूरात्पादावसेचनम् ॥

दूराच्च भाष्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद् गुरोः ॥

दूरान्ति ॥ ३५ ॥

अक्रियत् ॥ यतवजावानैस्तु कैश्चिद् ‘अन्यादिभिः’ इति योषितम् ।

(प्रदीपः) दूरादावसथादिति । आनसथस्य दूर इत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणावसथादिः पञ्चम्यपि भवति ॥ ३५ ॥

(उद्घोषः) दूरादावसथादित्यनयोः सामानाधिकरण्यभ्रमं निराकरोति—आनसथस्येति । दूरात् आमस्येत्सार्धं स्वनभिधानात्पञ्चमी नेति भावः ॥ ३५ ॥

(३१७ कारकसप्तमीसूत्रम् ॥ २ । ३ । २ भा. १२)

४९४ सप्तम्यधिकरणे च ॥ २।३।३६ ॥

(न्यूनतापूर्णाधिकरणम्)

(१५१२ सप्तमीविधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विपयस्य

कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सप्तमीविधाने क्तस्येन्विपयस्य कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अधीती व्याकरणे । परिगणिती यादियथे । आस्ताती छन्दसि ॥

सप्तम्यधि ॥ ३६ ॥ क्तस्येन्विपयस्येति । इत्यन्तस्येत्यर्थः ॥ अधीतीति । अधीतमनेनेतीत्यादिभ्य इतीति । अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद् द्वितीया प्राप्नोति यथा कृतपूर्वो कृत्तमिति । तत्तत्तदपवादः सप्तमी विधीयते ॥ अधिकरणविषयस्य विधेयं चेत् । कर्मविषयस्य द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव धनम् । मासमधीती व्याकरण इति कालकर्मणो बहिरहत्वादिद्विप्रहणान्तरमभ्यासः ॥

(उद्घोषः) सप्तम्य ॥ ३६ ॥ इन्विपयस्येत्यस्य इतो विपयस्येति समासः । प्रकृतिदेन च स इतो विपयस्यत्वाद्—इत्यन्तस्येति । पदान्तप्रकृतिपदान्तस्येत्यर्थः ॥ अत्र व्याकरणस्येति । पूर्वमविषयव्यतिरिक्ततया मागे के प्रश्नार्कर्मसंबन्धेन कर्मणोऽनभिहितत्वाद् द्वितीया प्राप्नोत्याद्यर्थः । कर्मणि कर्मत्वयान्तासु या (५) इतिरन्यविषयमापाय ॥ यत्नेन कर्मणि कर्मत्वये व्याकरणद्वारा प्रथमेनेति निरस्तम् ॥ अधिकरणत्वविषयमापामिति । अस्तील-प्यादारेण कर्तृद्वारा व्यापारात्मकत्वविषयमापामित्यर्थः ॥ बहिरहत्वादिति । तथोपपादितं कालाभ्यनोरित्यत्र ॥

(१५१३ सप्तमीविधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या । साधुर्देवदत्तो मातरि । असाधुः पितरि ॥

(प्रदीपः) साध्वसाधुप्रयोगे चेति । साधुनिपुणाभ्यां [इति] सप्तम्यां सिद्धायामनर्चार्थमत्र साधुप्रहणम् । तेन तत्त्वकथनेपि साधुयोगे सप्तमी भवति । अर्चाग्रहणं तु तत्र

१ 'असाधुपतिः' । २ याज्ञिक्य इति । 'उन्धोगीकियक्याशिकबहु-चनटाद् व्या' इति याज्ञिकानां 'धर्म आश्रयो वा' इत्यर्थे व्याः मलका । ३ न इतिरन्यविषयमापादिति यादो याति । अर्चं भावः । अर्चार्थकार इति निवेदं यथा अधिकरणवद्वेत्ताम् मलको न तु अविषयव्यतिरिक्त आधिक्यमिलेव

निपुणविशेषणार्थमेव । साधुर्गुणो रात्र इति तु मृत्वापेक्षा पृष्टी, न तु साध्वपेक्षेति वाक्यार्थज्ञा आहुः ॥

(उद्घोषः) समयशानेनैव सप्तम्यां सिद्धायामनर्चाग्रहणं तत्र व्यर्थमेव आह—अर्चाग्रहणं त्विति । तत्र साधुप्रहणं तु साधु-प्रयोगेऽप्यनर्चायां मलादियोगे निषेधार्थम् । न चानेन दुर्वारा । तत्सामर्थ्येनासाध्वप्रवृत्तेरिति केचित् ॥

(१५१४ सप्तमीविधायकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कारकाहार्हाणां च कारकत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारकाहार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेष्टु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्म-णेषु तरत्सु वृपला आसते ॥

(प्रदीपः) कारकाहार्हाणां चेति । कारकशब्दो भाव-प्रधानः । तेन कारकत्वमर्हन्तीत्यर्थः ॥ ऋद्धेष्ट्विति । ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकाहार्हाः । लक्ष्यलक्षणभावाविषय-क्रियामपि यथा स्यादिति वचनम् । तद्विवक्षायामुत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात् ॥

(उद्घोषः) क्रियाया एव कारकाहर्हादसहतिगाद्यहर्हाद्—कारकशब्द इति । शक्तिरः स इति परे ॥ उत्तरसूत्रेण 'यस्य च भाषेने'त्यनेन ॥

(१५१५ सप्तमीविधायकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अकारकाहार्हाणां चाकारकत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकारकाहार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । मूर्खेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते । वृपले-ष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तस्मिन् ॥

(प्रदीपः) मूर्खेष्ट्विति । मूर्खा भोजनानर्हत्वाद्-कारकाहार्हाः ॥

(उद्घोषः) भाषे ऋद्धादलस्य विनाशियुग- ॥ ॥

(१५१६ सप्तमीविधायकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तद्विपर्यासे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या । ऋ-द्धेष्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते । ब्राह्मणेष्व्वासीनेषु वृप-लास्तस्मिन् ॥

(प्रदीपः) तद्विपर्यास इति । यदा कारकाहार्हाणां नास्ति कारकत्वमकारकाहार्हाणां नास्ति कारकत्वं तद्वेत्यर्थः ॥

(१५१७ सप्तमीविधायकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे ॥ * ॥

(भाष्यम्) निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ॥

भवति न तु आद्यमिति तया प्रकृते कर्मणोऽविषयस्य भावकान्तादेवेतिमलये पद्यात् कर्माणः संबन्धो न तु कर्मकान्तादिमिति । (र. ना.) ४ 'असाधुर्गो-प्राप्ते कृष्ण' ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुक्षरम् ॥
केशेषु चर्मणीं हन्ति सीक्षि पुष्कलको हन्तः ॥
सूत्रस्यधि ॥ ३६ ॥

(प्रदीपः) निमित्तादिति । क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन निवक्षितम् । यत् क्रियायाः प्रयोजकं यदर्थः क्रियारम्भस्ततो हेतामिति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । तस्य निमित्तस्य यदि कर्मणा संयोगः संबन्धः । ततो वेतनेन धान्यं कुनातीति सप्तमी न भवति । वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात् ॥ ३६ ॥

(उद्द्योतः) क्रियाफलमिति । व्याख्यानादिति भावः ॥ संयोग इत्यस्य व्याख्यानं संबन्ध इति समवायस्यापि संग्रहात् ॥ ३६ ॥

(३१८ उपपदसप्तमीसूत्रम् ॥ २ । ३ । २ आ. १३)

४९५ यस्य च भावेन भावलक्ष-

णम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥

(भूयोदर्शनाभावेसप्तमीसाधनाधिकरणम्)

(१५१८ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भावलक्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षणे उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भावलक्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षणे उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्निपु ह्यमानेषु गतः, हुतेष्वागतः । गोपु दुग्धमानास्तु गतः, दुग्धास्वागतः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? लक्षणं नाम तद्भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृद्व्यासी कथं चिदग्निपु ह्यमानेषु प्रस्थितः, हुतेष्वागतः । गोपु दुग्धमानास्तु प्रस्थितः, दुग्धास्वागतः ॥

(प्रदीपः) यस्य च ॥ ३७ ॥ अभावलक्षण इति । भूयो दर्शनाभयो हि लक्ष्यलक्षणभाषो ययामिधूमयोः । इह त्वमिधु ह्यमानेषु प्रस्थित इत्यभिहितं प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनर्न इदं तदा न तत्तस्य लक्षणमिति वचनारम्भः ॥

(उद्द्योतः) यस्य च ॥ ३७ ॥ भूय इति । अनुमापकत्वं लक्षणत्वम् । तत्प्रकारको बोध इति पूर्वपक्ष इति भावः ॥ यया-भीति । तथा च—'उदयति सवितरि तमो गष्टम्' धूये सति वह्निर्ववीलादावेव स्यात् इति भावः ॥

(१५१९ व्याख्यानतरेण समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु भावप्रवृत्तौ यस्य

भावारम्भवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । यस्य भावप्र-

१ भावलक्षणत्वमात्रे इत्यर्थः । (८. पा.) २ 'भावस्य' । ३ यत्तत्सेति पाठो नास्ति । आक्षेपलक्षणः । (८. पा.) ४ न तु लक्ष्यलक्षणमात्रे इत्यर्थः ।

वृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र सप्तमी वक्तव्या ॥
(उद्द्योतः) भावे द्वितीयो भाव आरभ्यते । इत्यलो-
च्यत इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि मिथ्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—*भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभाव-
लक्षणे उपसंख्यानम् * इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । न खल्ववश्यं तदेव लक्षणं भवति
येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृदपि यन्निमित्तत्वाय
कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा—अपि
भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदसौ
कमण्डलुपाणिर्दृष्ट्वा तद्वत्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥
यस्य च ॥ ३७ ॥

(प्रदीपः) सकृदपीति । लक्षणशब्दः क्रियानिमि-
तकः—लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम् । अथ निर्ज्ञातकालं हवना-
दिकमनिर्ज्ञातकालस्य सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति
तत्तस्य लक्षणमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

(उद्द्योतः) लक्षणशब्द इति । नायं शब्दोऽनुमापकत्वेनाभि-
मतलिङ्गपर्यायः । किन्तु धृष्टं प्रति विद्योतत इत्यादाविधानिर्ज्ञातकाल-
वृत्तिरिति भावः ॥ भाष्ये—सकृदपि यन्निमित्तत्वायेति । तत्काला-
दिपरिच्छेदनिमित्तत्वायेत्यर्थः ॥ तदेव कमण्डलुपाणिस्त्वमेव ॥ अनि-
र्ज्ञातकालस्येति । अनेन 'मानान्तरेण यस्य स्वरूपं ज्ञातं तस्य
कालविशेषप्रापनार्थं शब्दप्रयोगे यस्मैल प्रवृत्तिं स्रज्यति ॥ राहृप-
रागे खायादित्यादौ कालवाचकादधिकरणे यन् ॥ ३७ ॥

(३१९ उपपदसप्तमीसूत्रम् ॥ २ । ३ । २ आ. १४)

५०० पञ्चमी विभक्ते ॥ २ । ३ । ४२ ॥

(विभक्ततत्त्वार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इह कस्याच्च भवति—कृष्णा गवां संपन्नक्षीर-
तमेति ? ॥

(प्रदीपः) पञ्चमी ॥ ४२ ॥ कृष्णा गवामिति ।
गोमण्डलात् कृष्णा गीः पृथक् क्रियत इत्यस्ति विभक्तत्वम् ॥

(उद्द्योतः) पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥ विभागो भेदः ।
गोम्यो गोरेव कथं विभक्तत्वमत आह—गोमण्डलादिति । पृथक्
क्रियते भेदेन बोध्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

विभक्त इत्युच्यते । न चैतद्विभक्तम् ॥

निर्ज्ञातकालक्रियात्वमात्रादिति हेतुः । (८. पा.)

(प्रदीपः) न चैतदिति । कृष्णाया गोत्वेन गोवन्त-
र्गोवात् ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

विभक्तमेतत् । गोभ्यः कृष्णा विभज्यते ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

विभक्तमेव यदित्यं तत्र भवितव्यम् । न चैत-
दित्यं विभक्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं धक्तव्यमेतत् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? विभक्तग्रहण-
सामर्थ्यात् । यदि यद्विभक्तं चाविभक्तं च तत्र
स्याद्, विभक्तग्रहणमन्तर्यं स्यात् । पञ्चमी ॥ ४२ ॥

(प्रदीपः) विभक्तग्रहणमिति ॥ सर्वत्र निर्धारणे
विभागसदृशान् पूर्वत्रयं पदानीग्रहणं कुर्यात् । तस्याद्विभक्त-
ग्रहणसामर्थ्याद् वायधारणमाधीयत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

(उद्घोतः) अपधारणमाधीयत इति । माधुराः पाद-
पुष्पेभ्य इत्यादी माधुराणां पादपुष्पेषु प्राणित्वेनान्तर्भागेति
चाप्योपासकापेक्षयान्तर्भागाविभाग इति भावः ॥ ४२ ॥

(३२० उपपदसमीचीनम् ॥ २ । ३ । २ भा. १५)

५०१ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्त-
म्यप्रतेः ॥ २ । ३ । ४३ ॥

(न्यूनतापूर्वधिकरणम्)

(१५२० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

[॥ * ॥ अपत्यादिभिः ॥ * ॥]

(भाष्यम्) अपत्यादिभिरिति धक्तव्यम् । इत्यादि
यथा स्यात्—[साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ।] मातरं
परि । मातरमनु । साधु ॥ ४३ ॥

(प्रदीपः) साधुनि ॥ ४३ ॥ अपत्यादिभिरिति ।
प्रतिपर्यन्तः प्रत्यादयः ॥ ४३ ॥

(उद्घोतः) साधुनि ॥ ४३ ॥ प्रतिपरीति । कर्मप्रव-
चनीयसंज्ञासंज्ञाः प्रत्यादय इति भावः ॥ ४३ ॥

(३२१ उपपदसमीचीनम् ॥ २ । ३ । २ भा. १६)

५०२ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च
॥ २ । ३ । ४४ ॥

(प्रसितशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रसित इत्युच्यते । कः प्रसितो नाम ? ॥

(प्रदीपः) प्रसितो ॥ ४४ ॥ कः प्रसित इति ।
किं प्रसितः शुकः प्रसितः, उत स्यतेस्तिनोतेर्वा कारकमिति
प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) प्रसितोऽसु ॥ ४४ ॥ स्यतेरिति । प्रसित-
तीर्ते कृतेऽस्य सितमिति । कारकं कर्मकारकम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

यस्तत्र नित्यं प्रसितश्च ॥ कृत एतत् ? तिनोति-
र्यं चध्नात्यर्थं वर्तते—यद् इवासी तत्र भवति ॥
प्रसितो ॥ ४४ ॥

(प्रदीपः) यस्तत्रेति । उत्सुकशब्दसाहचर्यात् तदर्थ-
ग्रहणार्थं गृह्यते ॥ यद् इति । मुख्यस्य व्यतिपन्नरूपस्य
बन्धनस्याभावात् साहचर्याद् गौणार्थपरिग्रहः ॥ ४४ ॥

(उद्घोतः) व्यतिपन्नो रथादिभिः सम्बन्धनम् ॥ गौणा-
र्थस्तत्पररूपः । अत एव पूर्वमुत्सुकताहचर्यादित्युक्तम् ॥
'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥ ४४ ॥

(३२२ कारकसमीचीनम् ॥ २ । ३ । २ भा. १७ गृ.)

५०३ नक्षत्रे च लुपि ॥ २ । ३ । ४५ ॥

(अनिष्टापत्तिवारणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं कस्यास्य भवति—अद्य पुण्यः अद्य मघा ? ॥

(प्रदीपः) नक्षत्रे च ॥ ४५ ॥ अद्य पुण्य इति ।
पुण्येण युक्तः काल इत्यणो लुपविशेष इति छप् ॥ ननु पर-
त्वादत्र प्रथमा भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वविभक्त्यपवादोऽयं
विज्ञापितः । अन्तरात्वाद्वा प्रातिपदिकार्थमात्र एवेदं विधानं
स्यात् ॥ ४५ ॥

(उद्घोतः) नक्षत्रे च ॥ ४५ ॥ यत्तत्प्राप्तये प्रक्रिया-
गाह—सुप्तेण युक्त इति ॥ सर्वेति । ततश्च पुण्यं प्रतीक्षते
पुण्याय सृष्टयति पुण्यस्य समीप इत्यादि प्रयोगा न तिष्ठेरमिति
भाव इति सर्वं निर्गलम् ॥ ४५ ॥

१ अयं कोष्ठोऽन्तर्गतः पाठः अविदुषोऽप्यमानो लेखकममादय य
'इदमि' इत्यपिना उल्लासनायामयसकलमननाम् । यद्युक्तम् अनेमिस्तद्

याच्यन्ता मलादिरदस्य इति यवम् । (र. वा.) २ 'विज्ञापिते' ।

(समाधानभाष्यम्)

अधिकरण इति वर्तते ॥ नक्षत्रे ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयपादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्विती-
यस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥
इति शिवभट्टसूतसतीर्गमनगोशमद्विरचिते भाष्यप्रदीपो-
द्द्योते द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे तृती-
यमाह्निकम् ॥

(३२३ प्रथमासूत्रम् ॥ २ । ३ । ३ आ. १)

५०४ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण-
वचनमात्रे प्रथमा ॥ २ । ३ । ४६ ॥

(प्रातिपदिकपदप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) प्रातिपदिकार्थं ॥ ४६ ॥ आदिपदिक-
ग्रहणमिति । ज्याप्रातिपदिकाद्विहितानां स्वादीनां प्रकरण-
मिदं नियमार्थमित्यन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकार्थ-
एव प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः ॥(उद्द्योतः) प्रातिपदिकार्थं ॥ ४६ ॥ तद्ग्रहणमन्तरा
तदर्थे प्रथमानियमात्राभावात् प्रक्षानुपपत्तिरत आह—उपाधिति ।
अन्तरेणापीति । अर्थे इत्युक्त्यापि कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षायां संवतः
स्वादिविधिस्तदर्थे इति ज्ञातमिति शानः । तत्सर्वेपि लिङ्गविशिष्ट-
परिमाणया उपन्तायर्थे तद्व्यापः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उच्चैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) उच्चैरिति । असति प्रातिपदिकग्रहणे अव्य-
यात् प्रथमा न स्यात् । बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्यैक-
वाक्यतायां संख्यायुक्त एव प्रातिपदिकार्थं स्यात् । प्रातिपदिक-
ग्रहणात्तु यत्रात् संख्यारहितेष्वव्ययार्थे प्रथमा सिध्यति ॥अथ वा लिङ्गग्रहणात् सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्रश्नः । अत
एव प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थमिति कचिद् पाठः ।
अलिङ्गेष्वव्ययार्थे यथा स्यादित्युत्तरम् ॥ प्रातिपदिकार्थेह
भाष्यकारेण न विचारितः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यो
ज्ञात्वादिरर्थः प्रतीतस्वस्य सर्वस्येहाभिमतत्वादिचारे प्रयोज-
नाभावात् ॥१ सस्यां यत् इति पाठो नास्ति । (२. ना.) २ मृत्तार्थपिषमल्य-
नियमाकारस्य 'कर्मादिभोग्ये तद्ग्रहितमितिपदिकार्थे एव प्रथमा न कर्मादी'
इत्येवं रूपः । अर्थनियमाकारस्य 'कर्मादिरहिते तद्योग्ये प्रातिपदिकार्थे प्राति-
पदिकार्थमर्थे' शेषविधः । (२. ना.) ३ कर्मादिभिर्मात्रैर्गतेकत्वाद्योपपत्तिपदि-(उद्द्योतः) नन्वव्ययानामप्यर्थवत्त्वाच्चेन्न सिद्धमत आह—
असतीति । यत्रादिति ॥ प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादस्य संख्या-
वाक्यैरेकवाक्यतायामपि मृत्तार्थापेक्षनियमाभ्युपगमनार्थनियमाभ्युपग-
मात्संख्यादन्वयादचनसिद्धिरिति भावः ॥अथवेति । लिङ्गे वर्तमानात्प्रातिपदिकादिति सूत्रार्थः । सर्वत्र
लिङ्गं प्रकृत्यर्थं इति भावः । इदं चिन्त्यं, प्रातिपदिकार्थग्रहणमात्रे
लिङ्गात्वे इत्यर्थापत्तौ स्त्री पुगानित्यादावेव स्यात् । न इक्ष इत्यादी,
जालादेरप्यधिकस्य ज्ञानात् । तस्मादाद्यन्वाख्येयं ज्यायसी ॥ जाला-
दिरिति । आदिनामयः ॥ जातिपदं च मृत्तुत्तिनिमित्तोपलक्षणम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । अव्ययादाप्सुप इति
लुग्विधानात् प्रथमायाः श्रवणाभावादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

पदत्वम् ॥

(प्रदीपः) पदत्वमिति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्ष-
णमिति प्रथमोत्पत्तिनिबन्धनं पदत्वं प्रार्थ्यते । तन्निबन्धनं
रत्वादिकमित्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतदस्ति । पष्ठ्यात्र पदत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पष्ठ्यात्रेति । यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न
विहिताः स शेप इति मन्यते ॥ नन्वसंख्यात्वादव्ययार्थस्य कथं
पठ्ठी स्यात् । नैप दोषः । एकत्वाव्ययार्थनियमे पष्ठ्याः संख्या-
यामनियमात् । प्रत्ययैरनियमेपि वा तुल्यजातीयपेक्षत्वादि-
यमस्यैकत्वादिभिः परस्परस्य व्यावर्तनात् ॥(उद्द्योतः) यस्मिन्नर्थे इति । प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविधा-
नाभावात्तद्विरक्तः शेप इति न लभ्यत इति भावः । नन्वसं-
ख्येति ॥ पठ्ठीविधायकस्यापि व्येक्योरित्यादिभिरैकवाक्यत्वादिति
भावः ॥ वस्तुतो द्वितीयादीनां विधयाभावः शेपः । प्रातिपदिकार्थरूपः
प्रथमाया विषयः सर्वत्रेति न तदपेक्षः शेप इत्याद्येनैकदेव्याह—
पष्ठ्यात्रेति । एवं चाप्यर्थोक्त्यान् विनास भाष्यस्यासङ्गतिः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इहं तर्हि प्रयोजनम्—ग्राम उच्चैस्तत्र स्वम्, ग्राम
उच्चैस्ते स्वम् "सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा" इत्येव
विधिर्यथा स्यात् ॥(उद्द्योतः) पर एकदेव्याह—इदं तर्हीति । इदं सर्व-
मेकदेव्युक्तिरित्यत्रे स्फुटं भविष्यति ॥ उच्चैर्नीचैरित्येकदेव्युक्तिः
अव्ययादाप्सुप इति शापकात्सिद्धेरिति बोध्यम् ॥

(लिङ्गग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम् ? ॥

कात् पष्ठ्येकवचनादिकमेवेति नियमाकारः । (२. ना.) ४ कारकप्रातिपदि-
कार्थं मित्रसंख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकार्थकत्वादेव पष्ठ्येकवचनादि मङ्गित्वा-
दापि मृत्तार्थापेक्षमल्यनियमाकारः । (२. ना.) ५ प्रातिपदिकग्रहणं
किमर्थमिति आत्मस्य नैकदोषाव्याख्यानं विवेचयः । (२. ना.)

(प्रदीपः) अथ लिङ्गग्रहणमिति । सत्त्वभूतार्थमि-
धायीनि यानि प्रातिपदिकानि तेषां लिङ्गन्यर्थ इति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु प्रातिपदिकत्वम्ययानां लिङ्गावोपकलेन
व्यभिचारात् तेषांप्रातिपदिकार्थ इत्यत आह—सत्त्वभूतेति । प्राति-
पदिकार्थ इत्यस्य ऽतिप्रामाण्यमिति इत्यर्थो न तु प्रातिपदि-
कत्वमिच्छार्थ इति, असंभवादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्त्री पुमान् नपुंसकमित्यत्रापि यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) मात्रग्रहणात्संबोधने चेति सूत्रास्मान्वा-
धिकविशेषसद्वत् प्रथमा न स्यादिति मत्याह—स्त्रीपुमा-
निति । इत्यमत्र स्त्रीत्वाधिक्यमभिधीयते ॥

(उद्द्योतः) अधिकविशेषेति । इत्यन्वातिश्यामपि केतव्यः ॥
स्त्रीत्वाधिक्यमिति । स्त्रीत्वाधिक्यमपि यथेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एव एव चात्रास्ति प्राति-
पदिकार्थः ॥

(प्रदीपः) एव एवेति । यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभि-
चरति स प्रातिपदिकार्थः । स्त्रीत्वारिना न विना उयादिश-
ब्दानां प्रयोगमात्रः ॥

(उद्द्योतः) यमर्थमिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां यस्य प्राति-
पदिकस्य योर्धोऽप्यभारितः प्रवृत्तिनिमित्ततदाशयरूपस्तदधिक्यत्वा-
दृश्यर्थं मात्रग्रहणमिति भावः ॥ इत्यन्वापेक्षयापिकम्यापृष्टो
यद इत्यादायमि न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—कुमारी वृद्धः कुण्डमिति ॥

(प्रदीपः) कुमारीति । विनापि स्त्रीत्वेन कुमारो देव-
दत्त इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् स्त्रीत्वं न प्रातिपदि-
कार्थः ॥ वृद्धः कुण्डमिति । पुंनपुंसकोपलक्षणमेतत् । तट-
स्तमिले तद्गुदाहरणम् ॥ वृद्धकुण्डशब्दयोस्तु पुंनपुंसकत्वेन
विना प्रयोगमात्रात् लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थता ॥ कुण्डशब्दस्तु
जीवति भर्तुरि परेण जाते वर्तमानः पुल्लिङ्ग इति नपुंसकत्वेन
विनापि तस्य प्रयोगात् कुण्डमिति च स्त्रियामपि वर्तनात् कुण्ड-
मिलेतद्गुदाहरणमित्यपरे ॥ जातिरेवात्र प्रातिपदिकार्थो न तु
लिङ्गमित्यन्ये श्रुयन्ते ॥

(उद्द्योतः) न प्रातिपदिकार्थ इति । कुमारस्यैव निय-
मेन मानाचक्षर्यता न तु लिङ्गस्येति भावः । अत्र स्त्रीत्वं न प्रवृत्ति-
निमित्तमिति भाव इति तत्परम् ॥ तटस्तमिति । अस्य त्रिलिङ्गत्वेन
प्रातिपदिकत्वात् लिङ्गस्य नियमेनानुपल्लिता तस्य प्रातिपदिका-
र्थत्वाभाव इति भावः ॥ जातिरेवात्रेति । अत्र प्रकृतस्यैव ॥ जाति-
ग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तपरम् । प्रातिपदिकार्थः प्रातिपदिकार्थशब्देन
विशेषितः । जातिपदमाशयसाप्युपलक्षणम् । एवं च भौमोक्तान्य-
श्रुदाहरणानीति तत्रावः ॥ अन्तरात्माव तयोरेव प्रातिपदिकार्थ-

शब्देन ग्रहणम् । लिङ्गादीनां तु प्रायेण चोक्तकसापेक्षप्रतीतिकतया
वदिराजत्वमिति तदाशयः ॥ एतदेवाभिप्रेत्य प्रातिपदिकार्थः सचेति
श्रुचावृत्तम् ॥ उक्तव्याख्यादयं विन्यसेव । अनेकलिङ्गत्वेपि स्वभो-
नपुंसकादिति शास्त्रबलेन लिङ्गे प्रातिपदिकवाच्यत्वस्यैव सर्वसम्मत-
त्वेन तदादिशब्देपि प्रातिपदिकार्थग्रहणेन सिद्धिः । अत एव द्विती-
यापन्ते लिङ्गवोपः । नहि समाने प्रातिपदिकवाच्यत्वे वृद्धादिश-
ब्दवाच्यं प्रातिपदिकार्थशब्देन शृण्वते, न तदादिवाच्यमित्यत्र
जातिरेवा त्रेत्युक्तातिरिक्तं निमित्तमस्ति ॥ एवं चालिङ्गाव्ययानि
लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः शब्दाः प्रातिपदिकार्थ इत्यस्योदाहरणानि ।
अन्ये तु लिङ्गावाचिन्यस्येति बोध्यम् ॥ येषामि गोर्वादीक इत्यादी
गोसदृशे लक्षणां वदन्ति, तेषां भूते तदेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदुत्त-
रव्यपलयेनाभिधीयमानत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
अस्माकं तु शनयतावच्छेदकारोपेणैव तत्तद्वोपकपदे एव लक्षणेति
वादिनां शङ्क्य न ॥

(परिमाणपदप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । श्रोणादयः परिमाण एव वर्तन्ते
इति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमा सिद्धेति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अथ परिमाणेति । श्रोणादयो यदि
परिमाणवचनास्तदा प्रातिपदिकार्थत्वात्तद्विरुद्धमिति प्रश्नाशयः ॥

(समाधानभाष्यम्)

श्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) श्रोण इति । यदा मानमेव संयन्वाद् श्रीणादौ
श्रोणादयो वर्तन्ते तदा व्यभिचारानास्ति मेयस्य प्रातिपदि-
कार्थत्वम् ॥

(उद्द्योतः) उत्तरं तु लक्षणया परिनेयवृत्तिस्त एव तदर्थ-
मितीत्याह—यदा मानमेवेति ॥ व्यभिचारादिति । न-
ह्यपि श्रोणस्यारोपेण श्रोणादिपदेभ्यो बोधे तद्वोपेपि परिमाणस्य मानात्सं-
नियतः । परिमाणे वृत्तौ मेयार्थत्वाभावेन व्यभिचारो सं इति
भावः ॥ प्रातिपदिकेन नियतोपस्थितिनिषेधो हि प्रातिपदिकार्थः ॥
परिमाणशब्दे च कर्मणि व्युद् परिनेये इत्यर्थ इति तात्पर्यार्थः ॥
यत्वं हि सिंहो माणवक इत्यादौ सा न स्यात् । सिंहसदृशावैस्य
व्यभिचारेणाप्रातिपदिकार्थत्वात् । तस्मात् श्रोणः खारी आढक-
मित्यत्रापि यथा स्यादिति भाष्यस्य विमलार्थस्य परिमाणस्य
परिच्छेदपरिच्छेदकभावेन श्रीणादौ मेयेऽन्वयो यथा स्यादित्यर्थः ॥
प्रातिपदिकार्थं प्रथमायां तु नामार्थयोरनेदाभ्यव्युत्पत्तिविरोधेन
तथान्वयो न स्यात् । कैयटादिमतेपि 'इत्यत्र मेयवृत्तिरिति यथा
स्यादिति' इत्यनया भाष्यव्याख्याया आवश्यकत्वाच्च । सूत्रभाष्य-
कृतोः सिंहो माणवक इत्यादेरज्ञानकल्पना चापि ना । यदा यो
नियतोपस्थितिकः स तदा प्रातिपदिकार्थ इति स्वीकृत्य तदङ्कण-
स्यैव न्याय्यत्वं च । मद्याख्यायां शान्दवोपवैलक्षण्याय चैवं तद्वृ-
त्तारहितत्वं । (८. ना.) ३ परिमाणरूपोऽर्थः । (८. ना.) ५ मेयरूपोऽर्थः ।
(८. ना.) ६ कैयटादियत्वे इत्यादि । परिमाणग्रहणपरत्वस्यैव । (८. ना.)

१ लिङ्गं तात्पर्यार्थः । (८. ना.) २ कुमारीवृद्धः कुण्डमिलेतानीत्यर्थः ।
(८. ना.) ३ श्रीणादिपदवचनविन्यादात्तत्रावै श्रोणादिपदस्य मेयवाचित्वमिति-
दि० ६५

हणम् । न च परिमाणं प्रातिपदिकार्थं इति तत्र यत्र तद्व्याप्यत्वं प्रथमाविधानं व्यर्थं, द्रोणत्वादिना तस्य तदर्थत्वेऽपि परिमाणत्वेन तदर्थत्वाभावात् । न च तत्र मते द्रोणो ग्रीहिमानवेत्यपि स्यात् । प्रातिपदिकार्थसाहचर्याभावात् । सम्बन्धे समानवियक्तिकृतानामन्तरा-
र्थेऽन्वये यत्र परिमाणे प्रथमायाः साधुत्वबोधनात् । अत एवा-
भिहिते प्रथमेत्यादिरूपैः समकृता । गन्मते हि सिद्धे भाष्यक इति न च द्रोणो ग्रीहिरित्यपि लक्षणया साधु, शाब्दबोधकतवेच्छ-
प्यानादरेणापि तत्र तत्र वार्तिकप्रवृत्तेर्दर्शनादिति नव्याः ॥

प्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यं तदाश्रयश्चेति दावेन प्रातिपदिकार्थेऽन्व-
यान् विवक्षितान्वयान्तरात् । अतः परिमाणग्रहणं लक्ष्यार्थ-
लक्षणमिति कैयटाश्रयमन्ये ॥

अपरे तु प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमित्यस्य आपकात् सिद्धि-
रित्याशयः ॥ तदज्ञानान् एकदेश्याह—उच्चैरित्यादि । एकदेश्युक्ति-
त्वादेव तिरस्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकेन तद्व्याप्येति तस्य-
प्रत्येकत्वव्याप्यादायिति सूत्रेण आपकादव्ययेन्यः सर्वा विभ-
क्त्य इत्यादि भाष्येण च न विरोधः । तस्मात्प्रातिपदिकग्रहणस्य
फलान्तरं न कल्पयितव्यं आप्यातात्पर्यम् । एवं प्रत्याख्यातप्रार्थ
प्रातिपदिकग्रहणम् ॥ आपकात्सर्वविभक्त्युत्पत्तौ प्रथमाया अपि
सत्येन च तत्प्रयुक्तकार्यसिद्धिः । तिरस्समानाधिकरणे प्रथमेवेति
च नियमात् वार्तिकमतेऽपि दोषः ॥ अथ लिङ्गत्वादेर्द्वैतः कुण्ड-
मिदीलन्त्यस्य इत्यन्ये भुवत् इति मतेन कैयटोक्त एवार्थः । यतद्ग्री-
हस्य च द्रोणादिशब्दे न सिध्यति । ते हि द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्त-
त्वा अपि इत्यनिवृत्तिरिति परिमाणत्वमपि बोधयन्तीत्यधिकार्या
अतः परिमाणग्रहणम् । न च तेषां तन्निष्ठपरिमाणत्वबोधकत्वे
प्रमाणाभावः । सूत्रमात्रप्रमाण्येनानुसन्धानात् न तदङ्गीका-
रात् । तन्नामानादीनामप्युपलक्षणम् । तद्व्यवयवमुदाहरति—
द्रोणः सारी आढकमिति । अत्र कैयटव्याख्याने नव्यव्या-
ख्याने च भाष्येऽन्वयिग्रीष्मादिपदानुपादानेन न्यूनता । नव्यव्या-
ख्याने द्रोणो ग्रीहिमानवेति प्रयोगापत्तिश्च । आनुमानिकसाधुत्व-
बोधकवचनकल्पने गौरवं च । प्रातिपदिकार्थलिङ्गसाहचर्येण परिमा-
णस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वोचित्यं च । अतएव द्रव्योपपत्तिः । कैयट-
व्याख्याने यदा यो नियतोपस्थितिक इत्यामिल तदकारणापत्तिश्च ।
प्रातिपदिकार्थयोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणेन नेयपरत्वेऽपि सिद्धि-
श्च । किं च—यत्रैतानि समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्यादित्य-
नुपपद्यमानभाष्यविरोधः । तस्य हि यत्र स्यादित्युद्देश्ये यतानि
समुदितानि बाष्पत्वेन भवन्ति तत्रैव स्यादित्युद्देश्येऽङ्गुलारसेन
लभ्यते । पदस्यैव लक्षणेति सिद्धान्ते द्रोणो ग्रीहिरित्यस्य कैयटरीला-
मुदाहरणत्वात् । न च द्रोणादिशब्दानामित्युक्त्याविशेषान्विच्छे-
दकत्वस्यापि प्रातिपदिकत्वं यत्र लामात्र प्रथमाविधानं वैयर्थ्यमिति
भाष्यम् । अथवेन तत्समानाधिकरणद्रोणत्वादेरल्लक्षणोपाधिकृतस्य
वातिरूपस्यैव वा प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥ तन्नु भासमानमपि लिङ्ग-

वदित्वेभ्यान्वयेन । द्रोणः परिमाणमिति तु द्रोणादिशब्दानामनेका-
न्तत्वाविर्णयाय, द्वौ भाष्याविति वदन्ति ॥

(वचनपदप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ वचनग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) अथ वचनग्रहणमिति । अर्थे कार्यसंभ-
वात् प्रातिपदिकार्थादिवचनात् प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु शब्दे कार्यसिद्ध्यर्थं वचनग्रहणमत आह—
अर्थे इति ॥ प्रातिपदिकार्थादिवचनादिति । सूत्रे तु प्रकृतेरभि-
करणत्वविनियोगात् सप्तमीति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते—गर्गाः
शतं दण्डयन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन
भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्
दृष्टान्ते यत्रैतानि सर्वाणि समुदितानि भवन्ति
तत्रैव स्यात्—द्रोणः सारी आढकमिति । इह न
स्यात्—कुमारी वृक्षः कण्डमिति ॥

(प्रदीपः) इहेति । प्रथमा विधीयमानत्वात् प्रधानम् ।
न च गुणभेदे प्रधानस्य भेदो भवतीति यत्रैतत् श्रयं समुदितं
तत्रैव प्रथमा स्यात् । वचनग्रहणे तु प्रत्येकं संबन्धमाने
वाक्यश्रयं संपद्यत इति न दोषो भवति ॥

(उद्द्योतः) गर्गाः शतमित्यत्र शतस्य प्राधान्यात्तदावृत्तेर-
नुचितत्वेनास्तु समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः प्रकृते कथमत आह—
प्रथमेति ॥

(समाधानवाक्यभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्येकमपि वाक्यपरिस-
माप्तिर्दृश्यते । तद्यथा—गुणवृद्धिर्लक्षणे प्रत्येकं
भवतः ॥

(प्रदीपः) प्रत्येकमिति । प्रथमा सिद्धे, केवलं
नियमाय तदनुवादेन प्रातिपदिकार्थादिभिस्तस्याः संबन्धो
विधीयते, स च संबन्धभेदाद्विभक्तः ॥

अथ वा न्यायद्वयसंसर्गे लक्ष्यदर्शनवशात् प्रत्येकं वाक्य-
परिसमाप्तिरिति पक्ष इहाश्रयिष्यते इति भावः ॥

(उद्द्योतः) प्रथमा सिद्धेवेति । तथा चाविधीयमानत्वात्
प्राधान्यासिद्ध्या पूर्वव्यापानवतार इति भावः ॥ नियमायेति ।
कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमेऽनियतकर्मादियु प्राप्तिप्रयत्नाभावात्
प्रातिपदिकार्थमात्रेणातत्संबन्धनमित्यर्थः ॥

ननु प्राधान्याप्राधान्ये निर्णेतुमशक्ये, विधीयमानस्योद्देश्यार्थ-
योद्देश्येऽपि प्राधान्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अत एव शाण्डिल्येन
विधीयमाना अपि ग्रीष्मादयो गुणत्वेन व्यवहियन्तेऽत आह—
अथवेति ॥

भाष्येति भावः । (र. ना.) १ कैयटमते परिमाणस्य विभक्त्यर्थेति
भावः । (र. ना.)

१ 'तन्मते' । २ नव्यव्याख्यावस्तुतस्तुमात्रिकेभ्यः । (र. ना.) ३ ननु
नियमपर्यवर्त्यौचित्यमित्यर्थः । (र. ना.) ४ सट्टागलेन सहविषयासीक-
रति भावः । (र. ना.) ५ कैयटमते परिमाणस्य प्रातिपदिकभाष्यत्वात् ।

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उक्तेष्वप्येकत्वादिसु प्रथमा यथा स्यात्—एको द्वौ बहवः ॥

(प्रदीपः) उक्तेष्वपीति । अनभिहिताधिकाराद् यद्यपि यद्युच्यन्मिलादिनास्य प्रकरणस्यैकवाक्यत्वात् परिगणनस्य न प्रत्याख्यातत्वादेकादिभिः शब्दैरेकत्वापीनामभिहितत्वादनभिहितताधिकारस्य प्रत्याख्यान उक्तार्थत्वाद्वा प्रथमा न स्यात् । यचनग्रहणात् तु भवति ॥ यचनग्रहणस्य पूर्वाचार्यप्रसिद्धाश्रयेण संख्यानाभित्वात्तेनाभिहिते वचने प्रथमा भवतीत्यर्थः संपश्यते ॥

(उद्घोतः) नवनगभिहिताधिकारेऽपि संख्याविषयत्वात्तन्मध्यप-
तितत्वाभावेऽत आह—यद्युच्यते । इदमभिहितेनानभिहित इत्यनेन प्रातिपदिकार्थोदेः सर्वस्य प्रातिपदिकेनाभिहितत्वात् संख्येय विशेष्यत इति भावः ॥ ननु परिगणनात् दोष इत्यत आह—
परिगणनस्य चेति ॥ यचनग्रहणादिति । एवं चात्र योऽनभि-
हित इत्यस्यसंख्येय इति भावः ॥

(मात्रग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ मात्रग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

एतन्मात्र एव प्रथमा यथा स्यात् । कर्मादिवि-
शिष्टे मा भूत्—कटं करोति ॥

(प्रदीपः) कर्मादिविशिष्ट इति । कर्मण्येव द्वितीयेति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमातेषु प्रथमा स्यात् । मात्र-
ग्रहणात्पचारणार्थं भवति । तेन प्रातिपदिकार्थमात्र एव प्रथमा भवति न त्वधिककर्मादिसङ्गाये ॥

(उद्घोतः) मात्रग्रहणादिति । मात्रग्रहणं कुर्वन्तः यज्ञ-
हवः प्रत्ययनियमं वयाभिमतः । न च प्रत्ययनियमे प्रातिपदि-
कार्थं ददेति नियमेन कर्मादिषु सङ्गारणसंभवात्तद्व्यर्थमिति भा-
ष्यम् । यथा कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमाना-
धिकरणार्थान्तरस्य व्यावृत्तिर्न तु तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्य ।
अत एव गां दोषि पय इत्यादावभादानत्वादिना किंनोपोऽपि द्वितीया
भवति । एवं च 'कर्मणि सख्ये द्वितीया न तु तदसत्त्वे' इत्येवं
नियमाकारः । तथा 'प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एव प्रथमा, न तु तद-
सत्त्वे' इति नियमेन निरर्थकत्वेन व्यावृत्तिर्न तु प्रातिपदिकार्थसत्त्वे
एव कर्मत्वादेरिति मात्रग्रहणस्यावश्यकत्वात् । नैवैव संख्याभि-
न्येऽपि प्रथमा न स्यात् । श्लोकयोरेत्यादिभिरल्लेखनयत्तया तदा-
पि नये प्रवृत्तेः ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । कर्मादिसु द्वितीयाद्या वि-
भक्तयः । ताः कर्मादिविशिष्टे वाधिका भविष्यन्ति ॥

१ निरुक्तद्वितीयसमाधेयविधानमित्येवं रूपस्येति । (र. ना.) २ अन-
'सक्तिनोपोऽपि द्वितीया भवति' इति पाठः 'सक्तिनोपोऽपि द्वितीयातो-

(प्रदीपः) द्वितीयाद्या इति । कर्मणि द्वितीयेत्यर्थ-
नियम आश्रयिष्यत इति भावः ॥

(उद्घोतः) अर्थनियम इति । अत्र पक्षे तु तुल्यन्याया-
स्सम्बोधने चेति सङ्गं लिङ्गादिग्रहणमनभिहित इति सङ्गे सम-
याद्वेति पक्षेण वचनग्रहणं च प्रत्याख्यातुमेवेति दिक् ॥

(समाधानवाचकान्तरभाष्यम्)

अथ वाचार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न कर्मादिविशिष्टे
प्रथमा भवतीति । यदयं संबोधने प्रथमां शास्ति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । प्रत्ययनियमपक्षेपि दोषाभाव
इत्यर्थः ॥ यदयमिति । यदि प्रातिपदिकार्थसङ्गावमात्राश्रये-
णाधिकार्थसङ्गावेपि प्रथमा स्यात्तदा संबोधनाधिक्ये प्रथमायाः
सिद्धत्वात् पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् ॥

(समाधानसाधकज्ञापकनिरसनभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । असंख्यन्यदेतस्य वचने प्रयो-
जनम् ॥ किम् ? "सामन्वितम्" इति वक्ष्यामीति ॥

(समाधानवाचकज्ञापकान्तरभाष्यम्)

यच्चर्हि योगविभागं करोति ॥ इतरथा हि "सं-
बोधने आमन्वितम्" इत्येव ब्रूयात् ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—उक्तेष्वप्येकत्वादिसु प्रथमा यथा
स्यात्—एको द्वौ बहव इति ॥

(प्रदीपः) उक्तेष्वपीति । मात्रशब्दः सामान्यवचना
आधीयते । यथा मात्राणामात्रं पूजयतीति । एवं प्रातिपदिका-
र्थमात्रेऽपिहितेपि एकत्वादी प्रथमा भवति ॥ अन्ये त्वाहुः ।
नीयते अनयेति मात्रा संख्योच्यते । समाहारदन्ते नपुंसक-
त्वाच्च एकत्वं कृतम् । तेनाभिहितायामपि संख्यानां प्रथमा
भवति ॥

(अन्यतरप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतर-
च्छेदक्यमवक्तुम् ॥

(सामानाधिकरण्ये प्रथमासाधनाधिकरणम्)

(१५२१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-
मात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्ये
उपसंख्यानमधिकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-
मात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुष इति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? । अधिकत्वात् ।

अपत्ति इति वा पाठो गतेः । १ मात्रग्रहणेनाधिककर्मादिसङ्गाये प्रथमा-
निरासे इत्यर्थं यथालिखत् । (र. ना.)

व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति ॥

कथं व्यतिरिक्तः ? । पुरुषे वीरत्वम् ॥

(प्रदीपः) प्रातिपदिकार्थेति । अनधारणार्थान्मात्र-
ग्रहणात् संबोधने चेति ज्ञापकाद्वाऽऽधिकार्यप्रतीतिः प्रथमया
न भाव्यम् । अस्ति च वीरः पुरुष इत्यादौ सामानाधिकरण्या-
द्विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीतिः । न च समासविधानं
प्रथमोत्पत्तिस्मिन्, द्वितीयाद्यन्तानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ
समाससङ्गात्वात् ॥

(उद्घोतः) सामानाधिकरण्यादिति । तयोः पदयोरे-
कार्यवृत्तित्वात्तद्वृत्तिनिमित्तयोरेकवृत्तित्वात्तत्त्वैः ॥ विशेषणवि-
शेष्यभावस्य विशेषणत्वविशेष्यत्वरूपस्य ॥ भाष्ये—व्यतिरिक्तः
प्रातिपदिकार्थ इति । व्यतिरिक्तार्थेन विशिष्ट इत्यर्थः । मैयूरस्य-
कादित्वात्समासः ॥ भाष्ये—वीरत्वमिति । वीरशब्दादज्ञेय-
जन्तात्स्यः । वीरत्वत्वं वीरसंबन्धस्तस्मिन्निमित्तविशेष्यतेति यावत् ।
यतो वीरत्वं वीरनिरूपितविशेष्यत्वं पुरुषेऽधिकं भासतेऽतः पुरु-
षार्थोऽधिकार्यविशिष्ट इत्यर्थः ॥ एवं वीरे पुरुषनिरूपितं विशेषणत्व-
मधिकमिति बोध्यम् । तथा वीरत्वं पुरुषे इत्युक्त्वा स्ववृत्तिवीरत्व-
पुरुषत्वयोः सादृश्यरूपो वीरपुरुषयोर्विशेषणत्वविशेष्यत्वनिवामकः
संबन्ध उक्तः सोपि वाक्यार्थं पक्व ॥ तदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये
इन्द्रापादनं चार्थं इन्द्र इति सूत्रे भाष्ये कृतम् । एवं च वीरत्व-
पुरुषत्वसमूहनात् वीरपुरुष इति बोधः ॥

(१५२२ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा वाक्यार्थत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ।

वाक्यार्थत्वात् । यद्वाचाधिक्यं वाक्यार्थः सः ॥

(प्रदीपः) न चेति । वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दा-
न्तरार्थसंसर्गोपहितविशेषणभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा
विधीयते । एवं पुरुषशब्दादपि । यथास्त्वाकाङ्क्षादिवशाद्विशेष-
णविशेष्यभावाभावात्तदप्यजायमाना बहिरङ्गत्वादन्तरार्थं संस्कारं
पूर्वप्रवृत्तं वाधितुं नोत्सहते ॥

(उद्घोतः) अनपेक्षितशब्दान्तरादिति । अनपेक्षितशब्दान्-
तरार्थसंसर्गोपहितः आपितो विशेषणभावः स्वार्थे येन तस्मादि-
त्यर्थः । पुरुषसंसर्गेण हि वीरार्थस्य तस्मिन्निमित्तविशेषणतेति भावः ॥
शुभमिति । पुरुषशब्दार्थस्य तदर्थसंसर्गेण तस्मिन्निमित्तविशेष्यतेत्यर्थः ।
मात्रपदेनान्तरार्थकृतमेवाधिक्यं व्यावर्त्यते न तु बहिरङ्गकृतमिति
भावः ॥ भाष्ये—आधिक्यमिति । स्वार्थं प्यञ् ॥ वाक्यार्थः
वाक्यशक्त्यः ॥ विषयतानामपि शक्त्यत्वं मञ्जूषायामुपपादितम् ॥

(समाधानाय न्यासान्तरम्)

अथ वा “अभिहिते प्रथमा” इत्येतल्लक्षणं
करिष्यते ॥

१ यत् इति शेषः आदौ । (८. ना.) २ व्यतिरिक्तार्थे इति शेषः । (८. ना.)
३ अनपेक्षितं संबन्धविशेषणम् । (८. ना.) ४ अभिहिते प्रथमेवैवाश्रयः ।
(८. ना.) ५ प्रथमायां विधीयमानायापि श्रेयः । अभिहितमभिहितत्वं उक्तं

(प्रदीपः) अभिहित इति । तिङ्कृतवृत्तिसमासपरि-
हिते कर्त्रादौ प्रथमेत्यर्थः । ततश्च वीरः पुरुष इत्यत्रार्थाधिक्ये-
प्यभिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति ॥

(उद्घोतः) ननु विमलान्तरान्वितेऽपि सुन्दरं कटमिलादौ
प्रथमा सादृत्यं भाव—तिङ्कृतवृत्तिः । अभिहिते इत्यत्र चार्थ-
नियमं प्रनामोक्त इति उच्यतेत्यादौ न दोषः ॥

(१५२३ न्यासान्तरदूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अभिहितलक्षणायां प्रथमाभिहिते
प्रथमाविधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभिहितलक्षणायां प्रथमाभिहिते प्रथमा
विधेया । वृक्षः वृक्ष इति ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

उक्तं वा * । किमुक्तम् ? । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथ-
मपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः वृक्षः
‘अस्ति’ इति गम्यत इति ॥

(१५२४ दूषणान्तरवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अभिहितानभिहिते प्रथमा-
भावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति ।
क ? । प्रासादे आस्ते शयन आस्त इति । सद्विप्रत्यये-
नाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अतिव्याप्तिमुद्गाढयितुनाह—अभिहिता-
नभिहित इति । प्रासाद आस्त इति । सैदिकियासि-
कियाद्वयसाधनाधिकरणसकित्वसङ्गादादेकस्याः शङ्केरभिहि-
तत्वात्तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रथमा प्राप्नोतीति । परत्वादिति भावः । न च
शक्तिगुणाश्रया तत्र प्रधानमप्युच्यत इति न्यायेनायं दोषो वार-
मितुं शक्य इति वाच्यम् । क्रिययोश्च गुणप्रधानभावमाभावादित्याहुः ॥

(दूषणपरिहाराय न्यासान्तरम्)

एवं तर्हि “तिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमा” इत्येत-
ल्लक्षणं करिष्यते ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । यथा देवदत्तः पचतीति ।
प्रासादे आस्त इत्यादौ तु वैयधिकरण्यात्प्रथमाया अभावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तिङ्गसमानाधिकरण इति । न
चोच्यतेत्यादौ प्रथमानापत्तिः, तिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमेवैवाश्रय-
नियमाश्रयणेनादोषात् ॥

(१५२५ न्यासान्तरदूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तिङ्गसमानाधिकरण इति चेत्ति-
ङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिङ्गसमानाधिकरण इति चेत्तिङो-
ऽप्रयोगे प्रथमा विधेया । वृक्षः वृक्षः ॥

निमित्तं कस्य तस्याभिलष्य । (८. ना.) ६ उदपर इत्यर्थः । (८. ना.)
७ निवृत्तक्रियाद्वयस्य साधनीयत्वं यदधिकरणसकित्वं कस्यद्वयविरुद्धं ।
(८. ना.)

(प्रदीपः) तिङोऽप्रयोग इति । न हि तिङन्तपद-
प्रयोगमन्तरेण तत्सामानाधिकरण्यमुदाहृतम् ॥

(दूषणपरिहारभाष्यम्)

उक्तं पूर्वेण * । किमुक्तम् ? । अस्तिर्भवन्तीपरः
प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः
शूक्ष्मः 'अस्ति' इति गम्यत इति ॥

(प्रदीपः) उक्तं पूर्वेणेति । आक्षिप्तक्रियापदोपेक्षं
सामानाधिकरण्यमस्ति ॥

(उद्घोषः) उक्तं पूर्वेणेति । पूर्वग्रन्थेनेत्यर्थः । पूर्वेणाचा-
र्येणेति कश्चिद् ॥ अनेनानभिहितदृष्टोक्तं विप्रतिषेधाद्वेति
यातिशयं श्रोतेति सूचितम् ॥

(१५२६ तिङ्साधनाधिकरण आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ शतृशानचोश्च निमित्तभावात्ति-
ङोऽभावस्तयोरपवादत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङो-
ऽभावः । ऊ ? । पचत्योदनं देवदत्त इति ॥ किं कार-
णम् ? । तयोरपवादत्वात् । शतृशानचौ तिरुपवादी ।
तावत्र याचकौ । न चापवादविषये उत्सर्गोभिनि-
विशते । 'पूर्वं एववादा अभिनिविशन्ते पश्चाद्-
दत्तसर्गः' । 'प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गोभिनिवि-
शते' । न तावदत्र कदाचित्तिङोदेशो भवति ।
अपवादी तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते ॥

(प्रदीपः) शतृशानचोश्चेति । देवदत्त पच २ इति
स्थिते यावत्तिङ उत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङ्सामानाधिकरण्याभा-
वाद् 'प्रथमे' इति नियमाभावादेवदत्तश्चादविशेषविहिताः
सर्वे स्यादयः स्थिता इति उक्तः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामाना-
धिकरण्ये विधीयमानौ शतृशानचौ प्राप्नुतो न तु तिङः । सेधौ
तु लज्जादिरवकाशस्तद्विषय एव च प्रथमाया अपि । 'कमेणि
द्वितीयैव' इत्यर्थनियमे द्वितीयादीनामत्र सङ्गाद इति मन्यते ।
निमित्तमत्र शतृशानचोरप्रथमासामानाधिकरण्यम् ॥ पूर्वं एव-
वादा इति । इदं दर्शनद्वयम् । सर्वविशेषस्वीकारेण वोत्स-
र्गस्य प्रवृत्तिः, कतिपयविशेषावगाहनेन वा । तत्र पूर्वस्मिन्
दर्शने—उत्सर्गस्य विषयविभागाय पूर्वमपवादः प्रवर्तते,
पश्चात्तद्विमुक्तं विषय उत्सर्गः । द्वितीये तु दर्शने—अपवाद-
विषयं प्रकल्प्योत्सर्गः प्रवर्तते ॥

(उद्घोषः) तिङ्सामानाधिकरण्ये प्रथमाया अप्रथमासमाना-
धिकरण्ये शतृशानचोर्विधानस्य च यापयसंस्कारे एव प्रवृत्तिरि-
त्याह—देवदत्तेति ॥ ननु प्रकल्पयतया विधानमिति पक्षे
तिङ्सामानाधिकरण्याभावाद् प्रथमाया इव कर्मापवादाद् द्वितीयादी-
नामप्यभावेन द्वितीयादिसामानाधिकरण्ये विधीयमानश्चादेरप्राप्ती
तिरिच्छ जातेषु प्रथमा भविष्यतीत्यत आह—यावत्तिङ इति । भिन्न-

यावत्तयादिविशेषोत्पन्नानामर्थनियम इति भावः ॥ सर्वे स्यादयः
स्थिता इति । विनियमनाविरहेण सर्वेऽपि समूहात्मननुद्विषय-
तया स्थिता इत्यर्थः ॥ द्वितीयाद्यन्तेति । अप्रथमेति पशुंदा-
सेन प्रथमाग्रिमविषयस्यन्तसमानाधिकरणे इत्यर्थेन शब्दादेविषा-
नमिति भावः ॥ नन्वेवमपि कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमात्कर्षं
द्वितीयादीनां स्थितिरत आह—कर्मणीति । वार्तिककारस्यार्थनियम
एव सम्मत इति भावः ॥ नन्वपवादोत्सर्गस्य वाचाविशेषात्पक्षद-
योपन्यासः किमर्थोऽत आह—इहेति । उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिप्रा-
प्रकारविषयमिति भावः । द्वयमिति । उक्त्येकचक्षुःशब्दशब्देन उक्त्यै-
कचक्षुःशब्दशब्देन चेत्यर्थः ॥ तदेवाह—सर्वेविषयस्वीकारेणेति ।
सर्वेषु मन्यते ज्ञात्वेन सर्वत्र प्राप्तस्य विषयविशेषेऽपवादेन निवृत्ति-
रिति ॥ कतिपयेति । उक्त्येकचक्षुःशब्दे हि उक्त्यैकचक्षुःशब्देनोत्सर्ग-
स्यापवादविषयान्तरितं विषयं निर्णयति ॥ विषयविभागायेति ।
विषयमे निश्चिता प्रवृत्तिः विविधये वाचकत्वाच्चेति विषयविभागा-
येत्यर्थः ॥ पूर्वं एववादा इति । अपवादशास्त्राणीत्यर्थः । अभि-
निविशन्त इत्यस्य दुद्विषयया भवन्तीत्यर्थः । तत्तत्तद्विषयत्वा-
भावेन निर्गति विषये उत्सर्गो दुद्विषयः । सन् उक्त्यं संस्कारोतीति
भावः । द्वितीये एववादादविषयं स्वयमेव लपत्योत्सर्गज्ञात्वेन
तद्विषयविशेषं उक्त्यं संस्कारोति । शास्त्रप्रक्रियाशानपूर्वकप्रयोगे एव
पुनं इत्यसादेव घायते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये—प्रतीक्षत इति ।
अपवादविषयत्वं गत्वा तत्र तिरमुद्विनिवर्तत इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

पाक्षिक एव दोषः । कतरस्मिन्पक्षे, शतृशानचो-
र्द्धतं भवति—अप्रथमा वा विधिनाधीयते प्रथमा
वा प्रतिषेधेनेति ? ॥ विभक्तिनियमे चापि द्वेन भ-
वति—विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो वेति ॥
तद्यदा तावदर्थनियमः अप्रथमा च विधिनाधीयते,
तदा एव दोषो भवति ॥ यदा हि विभक्तिनिगमः,
तदा यद्येवमप्रथमा विधिनाधीयते, अत्रापि
प्रथमा प्रतिषेधेन, तदा न दोषो भवति ॥
प्रातिपदिकार्थः ० ॥ ४६ ॥

(प्रदीपः) एवं पशुंदासार्यनियमपक्षाभयेन नोदितं प्रस-
ज्यप्रतिषेधाभयेन त्वैवंनियमे पक्षद्वयेऽपि प्रत्ययनियमप-
क्षाभयेन परिदुर्गमाह—पाक्षिक इति ॥ अप्रथमा वा
विधिनेति । अप्रथमेति पशुंदासेन द्वितीयादीनां यदा मह-
णमित्यर्थः ॥ प्रथमा चेति । प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते-
त्यर्थः ॥ तद्यदेति । कमेणि द्वितीयेवेत्यस्मिन्नियमे द्वितीया-
दीनामनियमात्प्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावात्तदाश्रयौ शतृशा-
नचौ प्राप्नुत इति दोषः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि
तत्र भावात्तदाश्रयप्रतिषेधः प्रवर्तत इत्यर्थनियमपक्षेऽपि न
दोषः । शतृशानचोरभावात्तिङ्छ सत्सु तत्सामानाधिकरण्या-
त्प्रथमेवेति नियमेन द्वितीयादीनां व्यावर्तनात् ॥ यदा-

१ सर्वत्रैव प्रथमाविषये तिङ्प्रयुक्तविधानाभवेनेत्यर्थः । (र. ना.)
२ निमित्तसामानाधिकरण्यम् । (र. ना.) ३ 'यतोपात्' । ४ उक्त्यैकचक्षुःशब्देनोद्विषय-
तया । ५ अनेनेत्यपवादशास्त्राणीत्यर्थः । (र. ना.)

५ अपवादशास्त्रविषयविप्रतिषेधः । (र. ना.) ६ 'वेत' । ७ अर्थनियमे
र्द्धतं पूर्ववन्मिति । (र. ना.)

हीति । कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियत-
त्वात्तदभावे तासामभावादित्यतयाश्च प्रथमायाः संनिष्ठा-
नात्पशुद्वारे प्रसज्यप्रतिषेधे वा नास्ति शत्रुशानचौरत्र प्रसज-
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(उद्घोतः) पाक्षिक इति । पक्षे भव इत्यर्थेऽप्यात्मादित्या-
ह्वम् ॥ कतरस्मिन्पक्षे इति भाष्ये स दोष इति शेषः ॥ विभक्ति-
नियमो चापीति । अर्थनियमोऽपि सामान्यरूपेण विभक्तिविषयो
नियमो भवत्येव, नियमस्यानेकाश्रितत्वादिति भावः । विभक्तेरर्थान्तर-
सम्बन्धनिवर्तको विभक्तिनियमः । अर्थस्य विभक्त्यन्तरसम्बन्ध-
निवर्तकोऽर्थनियम इति वेदः ॥ तत्र पक्षचतुष्टयम्—पशुदासार्थ-
नियमो पशुदासविभक्तिनियमो, प्रसज्यप्रतिषेधार्थनियमो, प्रसज्यप्र-
तिषेधविभक्तिनियमो चेति । तत्रापि एव दोषोद्भावमिति भावः ।
पक्षद्वयेऽपि पशुदासप्रसज्यप्रतिषेधरूपपक्षद्वयेऽपि ॥ प्रसज्यप्रतिषेधे
त्विति । यदि प्रथमासामानाधिकरणमिति इति पशुदास आश्रीयते
तदाऽपि न दोषः । अन्यसामानाधिकरण्ये प्रथमासामानाधिकरण्य-
स्यापि सत्त्वेन तत्त्वावच्छिद्यप्रतियोगिताकमेदाभावादित्येव बोध्यम् ।
नन्वर्थनियमे शत्रुशानचौरभावेऽपि सर्वत्र विभक्तिमन्वापत्तिरिव
आह—शत्रुशानचौरिति ॥ अनियतायाश्चेति ॥ यदा हि
विभक्त्यलस्य भाष्यस्य यथास्थितचतुष्टयासे इत्यर्थः । प्रत्ययनिय-
मस्यैव सूत्रसम्मतत्वात्, तत्र च प्रथमाया विभक्त्युरस्कारेणानिय-
तायाः प्रातिपदिकार्थमानप्रतिपक्षायाः संतिष्ठानमस्त्येवेति भावः ॥
ननु वार्तिकन्यासेऽयं ग्रन्थः । तस्यासे मतक्रियमस्तीकारे प्रथमा-
वाक्येनैव नियमापत्तौ वैयर्थ्यं पक्ष इत्यस्यस्यायं विभक्तिसामा-
न्याभावेन पशुदासपक्षे प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तत्वाभावेन शत्रादेर-
प्राप्तव्यमपि प्रसज्यप्रतिषेधे प्रथमान्तसामानाधिकरण्यभावेन नियेध-
प्रवृत्तौ तौ स्यातामिति चेन्न । वार्तिकमते शत्रादिविधौ प्रसज्यप्र-
तिषेध एव प्रथमाविधायकनियम इत्येति न दोषः । सूत्रमते सूत्र-
भाष्ये न ह्यतिरिचि तात्पर्यात् ॥ ४६ ॥

(अथ पष्ठीप्रकरणम्)

(३२४ शेषपष्ठीसूत्रम् ॥ २ । ३ । ३ आ. २ सू.)

५०८ षष्ठी शेषे ॥ २ । ३ । ५० ॥

(शेषशब्दार्थनिरूपणाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

शेष इत्युच्यते । कः शेषः ? ॥

(प्रदीपः) पष्ठी शेषे ॥ ५० ॥ कः शेष इति ।
किमप्रधानं शेषः, सतोपयुक्तादन्यः । पूर्वस्मिन्पक्षे सर्वेषां कार-
काणां क्रियार्थत्वाच्छेषत्वमिति तत्रापि षष्ठीप्रसङ्गः । सर्वत्र
कर्मादीनां सङ्गावाहुत्तरोपि शेषार्थो न प्रकल्प्य इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) पष्ठी शेषे ॥ ५० ॥ किमप्रधानमिति ।
शिष्टविशेषण इत्यतो षष्ठी शेष असर्वोपयोग इत्यतो वा षष्ठी
निष्पन्न इत्यर्थः ॥ तत्रापि पष्ठीप्रसङ्ग इति । न चैतल्ल कर्मत्वा-

१ मनुष्यादिलादयेदे पृथ्वी । (८. ना.)

विभक्तायां चारिताभ्येन क्रियाकारकभावेनान्वये तद्विधिमिमांशात्
पष्ठभाष्यः । अस्मिद्विधविषयेऽपि प्रथमया वाचादिति वाच्यम् ।
शेषोऽविद्येयस्य करणे इत्यादिषु शेष इत्यनुवृत्तेस्तद्विषये क्रियाकार-
कभावेनान्वयेऽपि परत्वात्पष्ठीप्रसङ्ग इति तदर्थाच्च दोषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः ॥

(प्रदीपः) कर्मादिभ्य इति । कर्माद्यनन्तरं शेषशब्द
उच्चार्यमाणत्वेभ्योन्यमर्थं प्रतिपादयति ॥ येऽन्येऽर्था इति ।
स्वस्वामिभावादयः संबन्धा इत्यर्थः । तदुक्तम्—

संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते ॥

इति ॥ तत्राश्रुतायां क्रियायां राज्ञः पुरुष इत्यादौ क्रिया-
कारकसंबन्धपूर्वकोऽन्य एव स्वस्वामिभावादिकः संबन्धः प्रती-
यते । मातुः स्मरतीत्यादौ तु श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सद्यपि
कर्मत्वमविवक्षितविशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रति-
पाद्यते—मातुसंबन्ध स्मरणमिति ॥

(उद्घोतः) शेषशब्दोऽन्यवाची तस्य प्रतिगोण्याकाङ्क्षायासु-
पस्थितकर्मादय एव प्रकरणाद् गृह्यन्त इत्याह—कर्माद्यनन्तर-
सीति ॥ ननु कर्मादिभ्यतिरिक्तार्थसंभव इत्यत आह—स्वस्वा-
मीति ॥ क्रियाकारकेति । स्वत्वहेतुदानादिक्रियाकारकत्वापूर्वक
इत्यर्थः । यत् पूर्वविशेषः कारकेभ्योऽन्य इत्यर्थः ॥ विशेष-
णभाव एव स्मरणं प्रति मातुरिति । क्रियाकर्तृत्वमूलकविशे-
षविशेषणभाव इत्यर्थः । यदेन “क्रियाकारकत्वात् एव संबन्धत्वेन
विवक्षित इत्यन्याय्यं” पदार्थेन सांज्ञिकेनैव निषयता । वक्ष्यति
च भाष्यकारः—राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो
विशेष्य इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं शेषो न प्रकल्प्यते । न हि कर्मादिभ्यो
न्येयोः सन्ति ॥ इह तावद्—“राज्ञः पुरुषः” इति
राज्ञा कर्ता, पुरुषः संप्रदानम् । “वृक्षस्य शाखा” इति
वृक्षः शाखाया अधिकरणम् । तथा यदेतत्त्वं नाम
चतुर्मिरेतत्प्रकारैर्भवति—क्रयणाद्, अपहरणाद्,
याच्यायाः, विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मा-
दयः सन्ति ॥

(प्रदीपः) अविदितामिमांशः पर आह—यद्येवं-
मिति । क्रियामन्तरेण संबन्धमाभावात्सर्वत्र तस्या अवश्यं
भावात्तमिमित्तस्य च कर्मादेरिति भावः ॥ राज्ञा कर्तेति ।
राज्ञा पुरुषाय ददातीत्यर्थसंप्रत्ययात् ॥ वृक्ष इति । लोकप्र-
सिद्धैतदुक्तम् । वैशेषिकप्रक्रियया त्ववयवोऽवयविनोधिकर-
णम् ॥ विनिमयादिति । परिवर्तनादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) संबन्धमाभावादिति । दानादिना स्वीकरणा-
तिरिक्तसंबन्धमाभावादित्यर्थः । सर्वत्र तस्यात्तमिमित्तस्य च कर्मादे-

२ संबन्धहेतुदानादित्यर्थः । (८. ना.)

रवदर्थभावादित्यन्यः ॥ ननु राघः पुरुष इत्यत्र राजा पुरुषस्य
विचिदातीति राजा कर्ता, पुरुषः संभ्रान्तं भवतु नाम, रामो
वसन्, निभर गौः, निभस्य विलाः, इत्यादौ तु तदसंगवाच्छेषत्वं
भविष्यतीत्यत्र आह—भाष्ये—एतत्सं नामेति । तत्र यावदाश-
ब्देन तत्पूर्वकः प्रतिग्रहो लक्ष्यते ॥ अपहरणादिति । यथा युद्धे
क्षयिषादीनाम् ॥ अत्रनिमित्तमयोर्भेदमाह—परिवर्त्तनादिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । क्रियाकारकसंबन्धोपि सर्वत्र
वस्तुस्थित्यास्ति तन्निमित्तं सस्वामिभावादिरपि । तत्र स्वस्व-
मिभावादिविवक्षायां सद्यपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यते ॥

(उद्घोतः) न विवक्ष्यत इति । न हि यपद्रसुखित्यास्ति
तत्तदभिप्रायस्य यदेव नियमितं तदेव कार्यकरोति भावः । यस्मात्
आपेक्षारूपवत्त्वाभावात्तदेवभाष्यमूलकोऽप्यवभाषयमिभाव इति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा—अलोमिका
पण्डका, अनुदरा कन्येति ॥ असतश्च विवक्षा
भवति । तद्यथा—समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो
वर्धितकमिति ॥

(प्रदीपः) अलोमिकेति । लोमकार्याकरणात्सतमपि
लोमग्रामविवक्षा । अनुदरेति । सदप्युदरं महत्त्वमावप्रतिपा-
दनाय न विवक्ष्यते ॥ असतश्चेति । इष्टान्तरूपेणदमुपा-
सम्, असतो यथा विवक्षा तथा सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः
कुण्डिकेति । कुण्डिकायां बहुपानीयसंभवप्रतिपादनाय समु-
द्रत्वमारोप्यते ॥ विन्ध्यो वर्धितकमिति । वर्धितक-
मान्देन मूढे स्थूलममे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानयुक्तं भणमुच्यते ।
तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय विन्ध्यत्वमवधारोप्यते ॥

(उद्घोतः) असतो विवक्षायाः प्रकृते न संगतिरत आह—
दृष्टान्तेति ॥

(शेषग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनः शेषग्रहणम् ? ॥

(प्रदीपः) अर्थनियमपक्षे शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यानस्य
विचारः क्रियते—किमर्थमिति ॥

(१५२७ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् ।
प्रत्यया नियताः, अर्था अनियताः । तत्र पट्टी
प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं पट्टीनियमार्थम्—
शेष एव पट्टी भवति, नान्यत्रेति ॥

१ पुरुषेति पाठस्तुतिर्भाष्ये । (र. ना.) २ अवधारणं नियमः ।
(र. ना.)

(उद्घोतः) भाष्ये—तत्र पट्टी प्राप्नोतीति । पर्यायेणेति
भावः । परश्चेति नियमेन योग्यवाचसंभावम् ॥

(१५२८ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अर्थावधारणाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा अर्था नियताः, प्रत्यया
अनियताः, ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं
कर्तव्यं शेषनियमार्थम्—शेषे पश्येव भवति
नान्येति ॥

(शेषग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अर्थनियमे शेषग्रहणं दाक्षयमकर्तुम् । कथम् ? ।
अर्था नियताः, प्रत्यया अनियताः । ततो व-
क्ष्यामि—पट्टी भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति-
यत्र पट्टी चान्या च प्राप्नोति तत्र पश्येव भवतीति ॥

(प्रदीपः) तन्नियमार्थमिति । यथा समे देशे
यजेतेति समविषमयोः पर्यायेण प्रसङ्गे विषमस्थाने समविधि-
विषमनियारणफलत्वाच्चियमः संपद्यते । तथा पट्टीविधिद्विती-
यादिनियारणफलः ॥

(उद्घोतः) ननु स्वादिवाक्येन पट्ट्यामपि पर्यायेण प्राप्तायां
पुनः पट्टीविधानमप्राप्तांश्चे विध्यर्थं न तु नियमार्थमिलत आह—
समे इति । एवं च मीमांसकमतसिद्धौऽर्थं नियम इति भावः ।
न्याकरणे तु परिसंख्यापि नियमपदेनोच्यते । अर्थनियमेऽपि उच्ये-
रार्थं शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ॥ दाक्षयमकर्तुमितिस्वामि-
कर्तुं दाक्षयमिलयर्थः ॥

(१५२९ आक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पट्टी शेष इति चेद्विशेष्यस्य
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पट्टी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । राघः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणम्,
पुरुषो विशेष्यः । तत्र प्रातिपदिकार्था व्यतिरिक्त
इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । तत्र पट्टी स्यात्
तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) पट्टीशेष इति चेदिति । अस्मिन् सूत्र-
न्यासे दोषः, संबन्धस्य द्विष्टत्वात् प्रधानादपि पट्टीप्रसङ्गः ।
व्याकरणान्तरे तु शुणे पट्टीतिवचनाच्चास्ति दोषः ॥

(उद्घोतः) ननु शेषग्रहणभावेऽपि दोषसत्त्वेन न्यासान्त-
रस चादर्शनेन 'इति चेद्' इत्यनुपपन्नमत आह—व्याकरणा-
न्तरे स्थितिः । भाष्ये—व्यतिरिक्त इत्यस्य प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त्यां
राजनिरूपितविशेष्यतया सहित इत्यर्थः । यत्र पट्ट्यर्थसंबन्धसाक्षे-
नोभयनिष्ठतया प्रतीतेस्त्वेन प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तेन सहित इत्यर्थः
इति । तत्र । पुरुषे स्वात्मिकृतं स्वत्वमपि पट्ट्याभिहितमिति ।

१ शेषत्वेन विवक्षयामेव कर्मकरणद्वौ पट्टी यथा स्वादित्यर्थमिति भाष्यः ।
(र. ना.)

पुरुषशब्दात् पृष्ठी नैलग्रिमभाष्येण तस्य पञ्चम्यत्वोक्त्या वाक्या-
र्थत्वकथनानुपपत्तेः ॥ भाष्ये—पृष्ठी स्यादिति । कारकप्रातिपदि-
कार्थन्यतिरिक्तत्वात् पञ्चमेव स्यादित्यर्थः ॥

(१५३० आक्षेपवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्र प्रथमाविधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र पृष्ठी प्रतिपिच्य प्रथमा विधेया ।
राक्षः पुरुषः ॥

(प्रदीपः) प्रतिपिद्यामपि पञ्चां प्रातिपदिकार्थमात्रे
विधीयमानायाः प्रथमायाः संबन्धस्थाधिकस्य भावादप्रसङ्ग
इति मत्वाह—तत्र प्रथमेति ॥

(उद्द्योतः) संबन्धस्य विशेष्यविशेषणभावस्य ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

उक्तं पूर्वेण * । किमुक्तम् ! । *न वा वाक्यार्थ-
त्वाद्'इति । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः ॥

(प्रदीपः) यदत्रेति । राक्ष इत्येतत्पदसंनिधाने पुरुषस्य
संबन्धित्वं प्रतीयते नान्यथा । पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे
वर्तते इति प्रथमा सिध्यतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—यदत्राधिक्यमिति । उक्तरूपम् ।
पदान्तरसंनिधाने प्रतीयमानत्वाच्च वाक्यार्थत्वम् ॥ संबन्धित्वम्
उक्त-संबन्धकृतं राजनिरूपितं विशेष्यत्वम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतत्—'पुरुषे यदाधिक्यं स
वाक्यार्थः' इति, न पुना राजनि यदाधिक्यं स
वाक्यार्थः स्यात् ॥

(प्रदीपः) कुतो निति । पुरुषपदसंनिधान एव राक्षः
संबन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोपि प्रथमाप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) राक्षः संबन्धित्वावगमः संबन्धकृतो विशे-
षणत्वावगमः । प्रवृत्त विशेषणत्वस्य वाक्यार्थत्वे तन्नियामकसंब-
न्धोऽपि वाक्यार्थं प्रमातिवति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्गः इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोर्थो
गम्यते, न पुनरन्तरेण राजशब्दस्य प्रयोगं पुरुषे
सोर्थो गम्यते ॥ अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति ॥
किं कारणम् ? । राजशब्दाद्धि भवान् पृष्ठीमुच्चार-
यति । अङ्ग हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु
गम्यते सोर्थः ॥

(प्रदीपः) अन्तरेणेति । राक्ष इति केवलेपि पद उच्चा-
र्यमाणे संबन्धित्वमनियतप्रतियोगि राक्षो गम्यते । यस्माद्राजा
परोपकारित्वेन विवक्षितो न खनिष्ठत्वेन ॥

(उद्द्योतः) संबन्धित्वम् । विशेषणत्वम् ॥ अनियतप्र-
तियोगीति । अनियतविशेष्यनिरूपितमित्यर्थः । तदाह—राजा

१ प्रथमाया इत्यस्याप्रसङ्ग इत्यनेन संबन्धः । (र. ना.)

२ एतस्य वाक्यस्य व्याख्यानमेवामि । (र. ना.)

परोपकारित्वेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः ॥ न खनिष्ठत्वेन न
स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया ॥ भाष्ये—पुरुषे सोऽर्थ इति । किंनि-
दन्यपदार्थनिरूपितं विशेष्यत्वम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन
नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन
भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) ननु च नैतेनेति । न हि शब्दस्य भावाभावा-
भ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते । किं तर्ह्यर्थस्य प्रतिपिपादयिषया
विपयीकरणाकरणाभ्यां शब्दस्योच्चारणानुच्चारणलक्षणौ भावा-
भावमित्यर्थः । तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात् पृष्ठी
भवति, पुरुषस्य तूपकार्यतया खनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्
प्रथमा । तदुक्तं हरिणा—

द्विष्टोप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥ इति ॥

(उद्द्योतः) शब्दार्थयोर्नित्यत्वात् शब्दकृतमर्थकृतमित्यनुप-
पन्नमत आह—किं तर्ह्यर्थस्येति । अर्थस्य शब्दोच्चारणप्रयोजकत्वा-
च्छब्देऽर्थकृतत्वमिवार्थं शब्दकृतत्वं नेति भावः ॥ प्रतिपिपादयि-
ष्येत्यस्य विपयीकरणाकरणाभ्यामित्यनेनान्वयः । तदाह—
तत्रेति ॥ परोपकारित्वेन विशेषणत्वेन ॥ पृष्ठी भवतीति । तस्य
विशेषणतानियामकसंबन्धनोपिका तद्वत्विशेषणतानोपिका च पृष्ठी
भवतीत्यर्थः ॥ पुरुषस्य तूपकार्यतयेति ॥ अविवक्षितत्वेनेति शेषः ।
राजादिपदासंनिधानेन तस्योपकार्यतयान्यनिरूपितविशेष्यतयाऽवि-
वक्षितत्वेन खनिष्ठतया स्वार्थमात्रनिष्ठविशेष्यतया विवक्षितत्वा-
दन्तरात्वाप्रभमेत्यर्थः ॥

द्विष्ट इति । असौ संबन्धः ॥ परार्थत्वात् परं विशेषणत्व-
मर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त्वादिविशेषणतानियामकत्वादित्यर्थः । नेदे
सति विशेषणतया विवक्षितस्य संबन्धं विना विशेषणत्वासंभवेन
तदाकाङ्क्षितत्वात्तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते उद्भूततया प्रतीयत इति
तत्र पृष्ठीत्यर्थः । विशेष्यस्य तु खनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियाम-
कसंबन्धाकाङ्क्षेति भावः ॥ तत्र विशेषणशब्देन पञ्चादिना प्रती-
यमानः ॥ प्रधानेऽप्युपयुज्यते । तस्य द्विष्टत्वसमावत्ताद्राजादि-
निरूपितविशेष्यतयाः राजादिपदसंनिधाने प्रतीयमानाया उपका-
रको भवतीत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

तदेतदेवं दृश्यताम्—अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं
येनान्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोर्थो
गम्यते ॥ किं पुनस्तत् ? । स्वासित्वम् ॥ किंकृतं
पुनस्तत् ? । सकृतम् ॥ तद्यथा—प्रातिपदिकार्थानां
क्रियाकृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः
प्रादुर्भवन्ति—कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिक-

१ पूर्वमिति शेषः । (र. ना.)

२ 'तत्र विशेषणे शब्देन' इत्येवं पाठस्य तु नैव कल्पमाविषयम् ।

रणम्—इति । ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदाचिद्वा ॥

(प्रदीपः) स्वामित्वमिति । स्वामित्वसंबन्ध इत्यर्थः । समासशुद्धितेषु संबन्धाभिधानमिति वचनात् ॥ स्वकृतमिति । तत्त्वानियतं स्वमेव प्रयत्नेन संबन्धाभ्यां पृथी उत्पाद्यते । पुरुषशब्दमभिधौ तु स्वविशेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ तद्यथेति । प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः । कचित् तु प्रातिपदिकार्थानामित्वेव पाठः ॥ क्रियाकृता इति । क्रियाकृतापेक्षया शक्य आधीयन्त इत्यर्थः ॥ तत्कृताश्चेति । शक्तिनिमित्ताः संज्ञा इत्यर्थः ॥ कदाचिदिति । यदा क्रियां प्रति व्यापारापेक्षया भवति दात्रेण ज्ञातीति ॥ कदाचिद्येति । यदा शौर्यतामात्रविषया भवति दात्रं लभने करणमिति ॥

(उद्घोषः) [राजनि सौर्भ इति । विशेषणत्वं संबन्धेः ।] किं पुनश्चदिति भाष्ये—सोऽपि इत्यत्र तच्छब्दाः फः किं विशेषणत्वेवातोन्वीर्यः प्रज्ञाः ॥ उत्तरम्—स्वामित्वमिति । स्वामित्वं तत्कृतं विशेषणत्वं चेत्यर्थः ॥ स्वस्वामिसंबन्ध इति । सम्बन्धः विशेषणत्वं चेत्यर्थः । स्वस्वामिनोः संबन्धः स्वस्वामित्वोभयोरुपः सन्नैकदेशेन खनिष्ठः स्वामिनिष्ठेति बोध्यम् ॥ नमासेति । स्वस्वामिदेव्यर्थे आगमिचि स्वामिनिष्ठ इति भावः ॥ भाष्ये—किं कृतमिति । स्वस्वामिचकषदाजुपादानादिति भावः ॥ उत्तरम्—स्वकृतमिति । सामान्यतः स्वामिनिष्ठमिति संबन्धः ॥ गन्तव्यं पुरुषशब्दोपादानं प्यथेव आह—पुरुषेति । ननु स्वामित्वमिति विचारविधायं राजा स्वामीति प्रयुज्यतां किमिति पृथोप्रयोगः । प्रयोगप्रयोगयोर्विषयविभागश्च कः । सामान्यनिरूपितं स्वामित्वं च कथम् । इत्यादिषु वृष्टान्तेनोपादायति—भाष्ये—तद्यथेति ॥ क्रियाकृताः क्रियासामान्यनिरूपिताः ॥ उपजायन्ते विद्यन्ते । तद्वद्वाह—आधीयन्त इति ॥ यदेत्यादि । उभयपक्षे अपत्तीत्यस्य तदेति शेषः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कदा विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादीयन्ते । (समाधानभाष्यम्)

यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम् । यदा हि न व्यभिचरन्ति, आप्याभूता एव तदा भवन्ति—कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति ॥

(प्रदीपः) व्यभिचरन्तीति । यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियापेक्षानिवारणायां शक्तिरक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थता शक्यो न प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ॥ यदा हीति । अपरोपकारित्वेन खनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्था विवक्षित इत्यर्थः । तदेवं दात्रेणेति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा राज इति आपेक्षया । यथा च खनिष्ठत्वाभ्यामेव दात्रं करणमिति भवति तथा राजा स्वामीत्युक्तं भवति ॥ आप्याभूता

१ क्रियापेक्षानिवारणायां शक्तिरक्षणार्थातिरेको भवति । (र. ना.) २ अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठो यद्यपि सर्वेषु पुस्तकेषु “तदाह—तद्यथेति” इत्यतः प्रातिपदिकमिति । सर्वे तु तत्र प्रकरणार्थपर्यवस्यन्तमिति केनचित्प्रमाणेन तस्या बोधपरमोऽस्ति । तथापि इति ध्वन्यर्थं यद्यप्युक्तपाठमुद्गाहयित्वेन शक्यमिति पण्डितवैरः । ३ स्वस्वमेव स्वमेव पुरुषशब्देन स्वस्वामिप्राप्तेऽपीति शेषः । (र. ना.) ४ निमित्तत्वेनोपादीयन्ते इति पाठो यद्यपि कचिदुपपाद्यते तथाप्यत्र स्वमेवदात्रेणेन नयद्विषयः पाठो उपलब्धमानः साधुः । (र. ना.) ५ तस्यामिति पाठो वृत्त्युपपन्नः एव साधुः । तस्यामित्यस्य द्वि० ६६

इति ॥ ताः शक्यः संज्ञामेव प्राप्ताः न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्—

स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।

विभक्त्यादिमिरेवासाधुपकारः प्रतीयते ॥ इति ॥

(उद्घोषः) शक्तिलक्षणार्थातिरेक इति । अयं भावः सर्वे यदायां सर्वशक्तिमन्तः । शक्तिमिदं धर्मिणां मेदामेदी । तत्र मेदविषयायां विभक्तयः । अमेदविषयायां तु करणादिशब्दैरभिधानम् । मेदविषया च क्रियासामान्ये क्रियाविशेषे वा विशेषणत्वेनान्यविषयायामेव भवतीति ॥ इयमेव च क्रिया प्रति व्यापारापेक्षानिवारणायां विशेषणत्वाविवक्षायां प्रातिपदिकार्थता विर्यक्तिसमभिव्याहारं विनापि तदर्थता ॥ अपरोपकारित्वेनेति । इतराविशेषणत्वेनेत्यर्थः । खनिष्ठतया स्वार्थनिरूपितविशेषणतया । वृष्टान्तमुपपाद्य दाष्टान्तिके बोधयति—तद्यथेति । एवं च स्वार्थकृत्यस्य विशेषणत्वावेऽपि विभक्त्यर्थ इति बोध्यम् ॥ संज्ञामेवेति । संज्ञा व्यवहारः करणत्वादिष्ववधारणत्वेत्यर्थः ॥ विभक्त्यस्यैव शास्त्रीयसंज्ञाया अनुपयोगात् ॥ स धर्मः शक्तिरूपः ॥ नाभिधीयते सामान्यतो विशेषतो वा वृष्टं नाभिधीयते । कर्त्तव्यत्वादिनेव ततो बोधादिति भावः ॥ उपकारः । स्वप्रकृत्यर्थेस्वरविशेषणतानियामकः । कर्मोदिपदेन संबन्धपदेन चोक्तस्य न शक्तिरूपता, नापि संबन्धरूपता । अत्र कर्मोदिपदेनाभिधीयते इत्युक्त्या कृत्ये सर्वत्र तदनभिधानमिति ध्वन्यते ॥ नहि कृतकर्मशब्दयोः कश्चिद्विशेष उभयपक्षे कर्मणि प्रत्ययात् । विभक्त्यादिमिरित्यत्रादिशब्द आभयवाचीति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र पृथी भवति । एवं पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र पृथी प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पुरुषेपीति । संबन्धस्य शिष्टत्वाद् हाभ्यां पृथी प्राप्नोतीत्यर्थः । शक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थत्वेन न क्रियास्येति विशेषः ॥

(उद्घोषः) उक्तमाशयमनानानो यस्मादिति । शक्तिरूपता अपि जलदत्ते पञ्चाल इत्यपि पञ्चालशब्दात् शक्तिरूपता प्रकृते पुरुषपदात् पृथीप्राप्नोतीति शङ्कते—भाष्ये—यथैव तर्हि ॥ ननु यथा उभयपक्षेति द्वितीयादीनामप्युभयपक्षेति ज्ञातो न कृत्येव आह—शक्तिरिति । संबन्धस्य तु स्वरसामान्योभयोरुपपत्तयोभयवृत्तित्वमिति भावः ॥ यद्यप्येवं क्रियाकारकभावसंबन्धो दिष्ट एव, तथापि कर्मणीत्यादिशाररत्वादि स्वामित्वत्वेन तत्र शक्येति तदर्थेनाह दोषः । क्रियावाचकस्याप्रातिपदिकत्वादपि न तदापत्तिरिति बोध्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

राजशब्दादुत्पद्यमानया पृथ्यामिहितः सौर्भ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्पृथी न भविष्यति ॥

क्रियाप्राप्त्यर्थः । (र. ना.) ६ प्रातिपदिकार्थता यदार्थमेव स्पष्टयति निगजोऽस्मिन् द्वितीयादिविषयस्यैव । (र. ना.) ७ विभक्तिकृत्यस्य विभक्त्यर्थनिरूपितविशेषणत्वे विभक्त्यर्थस्य संसर्गतायां तेन संसर्गेन क्रियानिरूपितविशेषणत्वेऽपि धेत्यर्थः । ८ न तु कर्त्तृत्वकर्मत्वादिशक्तिरूपत्वेनेत्यर्थः । तत इत्यस्य स्वशब्देन इत्यर्थः । (र. ना.) ९ आभयशब्देन विभक्तिः प्रकृतिः । विभक्त्यस्य प्रकृतिरिति कृत्तार्थः । (र. ना.) १० विभक्त्यर्थः सादित्यर्थः । एषः शक्येति व्यापारत्वात् दोष इति वागः । (र. ना.)

(प्रदीपः) राजशब्दादिति गुणप्रधानभावेनार्थद्वय-
मवस्थितमित्युक्तमेतत् । तत्र संबन्धो गुणे . पदं . न्यस्य द्विष्ट-
त्वात् प्रधानमपि संस्पृशति । गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो
रूपान्तरमाश्रयति, प्रधानं तु स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजते ॥

(उद्द्योतः) पष्ठ्याभिहित इति भाष्ये अयं भावः—कतं
मीधमिल्यादौ प्रकारान्तरेण द्वितीयासाधनात्परिगणनमनावश्य-
कम् । राजपदोत्तरपष्ठ्या स्वामित्वस्योक्तावपि पुरुषे स्वत्वं विना
पुरुषनिरूपितस्वामित्वाप्रत्ययेन तत्र तत्त्वमप्यर्थाभावेति ॥ नन्वे-
कमेव स्वामित्वे राशः स्वामित्वादौ पठ्यते इत्येव । किं न
वार्तिकप्रते इदं परिगणनेन विरुद्धमित्यतः पूर्वमुक्तमभिप्रायं सार-
यति—गुणप्रधानभावेनेति । रूपान्तरं विशेषणतानियामकसंब-
न्धवत्त्वम् । पदान्तरासमभिव्याहारेऽपीति भावः ॥ प्रधानं त्विति ।
पदान्तरासमभिव्याहारे इति शेषः ॥ रूपान्तरम् । अन्यनिरूपित-
विशेष्यतानियामकसंबन्धम् । तस्या पञ्चाशदीति भावः ॥ अनया
रीत्या पञ्चाशदशब्दाद्द्वितीयावारणमपि कर्तुं शक्यम् ॥

(आक्षेपमाण्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—पुरुषस्य राजेति । ॥

(प्रदीपः) पुरुषस्येति पष्ठ्या त्रैव भाष्यमिति 'आन्त'-
चोदयति—न तर्हीति ॥

(समाधानमाण्यम्)

भवति । राजशब्दात्तु तदा प्रथमा ॥

(प्रदीपः) भवतीति । यदा पुरुषस्य गुणमात्रो राशस्तु
विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येवेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) तदा पुरुषस्य राजेति । पुरुषसंबन्धी राजेति
तदा बोध इति भावः ॥ ५० ॥

(आक्षेपमाण्यम्)

न तर्हीदानीमिदं भवति—राशः पुरुषस्येति । ॥

(समाधानमाण्यम्)

भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य ॥ पृष्टी शेषे ॥ ५० ॥

(प्रदीपः) भवति बाह्यमिति । एकस्यापि वस्तुनो
मिश्रविषयो गुणप्रधानभावो न विरुध्यते ॥ ५० ॥

(३२५ प्रतिपदपठ्यसूत्रम् ॥ २ । ३ । ३ आ. ३ सू.)

५१० अधीगर्थद्वयेशां

कर्मणि ॥ २।३।५२ ॥

(भावे प्रत्ययसाधनाधिकरणम्)

(१५३० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम् ॥ * ॥

कर्मादिष्वकर्मकवद्वचो वक्तव्यः । किं प्रयोज-
नम् ? । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो

१. १ पुरुषस्यमित्यर्थः । तथा च सत्त्वसाधनमवस्थायां तत्र पठ्यते भावः ।
(२. ना.) २ पञ्चाशदां प्रधानत्वात्तत्र प्रवृत्ते पठ्यते द्वितीयायां अभावेऽपि तद्वत्ते
आप्रभावे सत्त्वस्या विशेषविहितत्वा तस्या वार्तादिति भावः । (२. ना.)

यथा स्यात्—मातुः स्मर्यते, पितुः स्मर्यते इति ॥
अथ चत्करणं किमर्थम् ? । स्वाश्रयमपि यथा
स्यात्—माता स्मर्यते, पिता स्मर्यत इति ॥

(प्रदीपः) अधीगर्थः ॥ ५२ ॥ मातुः स्मरतीति
मातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तः संबन्ध इति केचि-
दाहुः । अन्ये तु स्मरणस्य कियारूपत्वात् क्रियान्तरमन्तरेणैव
द्रव्येण संबन्धोपपत्तिमाहुः । यथा द्वयोः काष्ठयोर्जतुकृतः सं-
श्लेषो जतुनस्तु काष्ठेन स्वत एव न जतुन्तरकृतः ॥ कर्मा-
दिष्विति । आदिशब्दोऽप्राश्रयवाची । यथा—

विष्णुरादिः पृथासुनोर्मीमादिष्वुद्योघनः ॥

ते जयन्ति रणे शत्रून् येषां विष्णुः समाश्रयः ॥

इति । तेन कर्माश्रयाः द्वितीयाविधिमितिभावनेपात्ताः
सकर्मका अधीगर्थादयः प्रत्यक्षमूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते ॥
अकर्मकाणामिति । तेन मातुः स्मर्यत इति भावे लक्ष्य-
कखलर्था भवन्ति, कर्मणि तु लादिषु विधीयमानेषु तैरभिहि-
तत्वात्कर्मणः पष्ठ्या न भाष्यमिति प्रथमैव भवति माता स्मर्यत
इति ॥ चत्करणं किमर्थमिति । विनापि वतिनातिदेशः
सिध्यति परार्थे शब्दप्रयोगात् ॥ स्वाश्रयमपीति । नाप्राप्ते
स्वाश्रये आरभ्यमाणोतिदेशस्तद् बाधेत ॥

(उद्द्योतः) अधीगर्थः ॥ ५२ ॥ यथा कर्मणि शेषत्वेन
विवक्षिते पठ्यते सिद्धान्ते सूत्रार्थः । कर्मादीनामविवक्षा . च शेष
इति बोध्यम् । ननु मातुः कर्मत्वाविवक्षायां किमिति चेन्न संबन्धेन
मात्रादेः स्मरणेऽन्य इत्यत आह—मातुरिति ॥ अवस्थाने
विषयत्वमवने माता कर्ता . स्मरणमधिकरणं तन्निमित्तकं विषयत्वं
संबन्ध इत्यर्थः ॥ अन्येति चेति । सकर्मैत्वक्तो . विषयविषयविभाज
एव संबन्ध इति भावः ॥ कर्मम्यतिरिक्तत्वाभावादादिशब्दवैकल्यमत्र
आह—आजिह्वशब्द इति । द्वितीयाविधिमितिभावनेनेति ।
द्वितीयापवादपठ्यविधिमितिभावनेत्यर्थः । दिव्यविषये विज्ञाप्योप-
पत्तौ द्वितीया ब्राह्मणे इति सूत्रेद्वयारम्भसामर्थ्येनात्र अकरणे
शेषग्रहणानुवृत्तिर्नेति वार्तिकारम्भः । यदा भावे लक्ष्यद्वयानभिहित-
त्वात् पठ्यते । यदा कर्मणि तदाऽभिहितत्वात्प्रथमैव तदाह—कर्मणि
त्विति ॥ विनापीति । अत्राहदत्ते अत्रादत्तशब्दप्रयोग इत्येवार्थः ॥
बलमावेऽसिद्धिरुपपादयति—चाप्राप्ते इति ॥ वस्तुतस्तु अर्थ
द्वययो ब्राह्मण-इत्यादौ लोके वति विनाप्यतिदेशविषये . स्वाश्रया-
निवृत्तिदर्शनादिदं चिन्त्यम् । किं तु बलभावेऽकर्मकसंबन्धेन स्यात् ।
तथा च स्वाश्रयं न स्यादिति साप्यतात्पर्यम् ॥

(१५३१ विपक्षवाचकं वार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ २)

॥ * ॥ कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनानु-

पपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनयोरनुप-
पत्तिः स्यात् । मातुः स्मृतम् । मात्रोः स्मृतम् ।
मातृणां स्मृतमिति । मातुर्यल्लिङ्गं वचनं तत्स्मृतः
शब्दस्यापि प्राप्नोति ॥

१ अन्यथा कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया शेषत्वविवक्षायां पठ्यते इत्येव
सूत्रेद्वयारम्भः स्यादिति भावः । (२. ना.)

(प्रदीपः) कर्माभिधाने हीति । यद्यकर्मकत्रयान्नो न विधीयते तदा त्वादिभिः कर्मैवाभिधातव्यं न भावः । ततस्त-
त्सामानाधिकरण्यात् कान्तादीनां तदीयलिङ्गसंख्याप्रसङ्गो यथा
माता स्मृतेति । भावे तूपत्तां कादीनां नपुंसकत्वमेकवचनं
च भवति ॥

(उद्घोतः) भावेऽकर्मवद्भावस्य फलान्तराद्—कर्मा-
भिधाने हीति । द्वावर्थे ॥

(१५३२ विपक्षवाचकं चार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ ३)

॥ * ॥ पष्ठीप्रसङ्गश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पष्ठी च प्राप्नोति ॥ कुतः ? ॥ स्मृत-
ान्दान्मातुः सामानाधिकरण्यात्पष्ठी प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पष्ठीप्रसङ्गश्चेति । यदा स्मृतशब्दे कर्मणि
को विधीयते तदा मातृशब्दसामानाधिकरण्याद् बाह्यवत्ता-
द्यपेक्षया यथा मातृशब्दात् पष्ठी भवति तथा स्मृतशब्दा-
दपि स्यादित्येके व्याचक्षते ॥ अन्ये त्वाहुः—अनभिहिताधिका-
रानपेक्षणेन यथा मातृशब्दात् कर्मणि पष्ठी भवत्येवं स्मृतश-
ब्दादपि स्यादिति ॥

(उद्घोतः) इत्येके इति । तत्रेष्टापचिरित्यत्राहुः ॥
(श्यारयान्तरभाष्यम्)

अपर आह—

॥ * ॥ पष्ठीप्रसङ्गश्च ॥ * ॥

पष्ठी च प्रसङ्गव्या । कुतः ? । मातृशब्दात् ।
स्मृतशब्देनाभिहितं कर्मणि कृत्वा पष्ठी न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ननु विद्यमानोऽप्यनभिहिताधिकारः कर्म ना-
पेक्ष्यत इत्याशङ्क्याह—अपर आहृतेति ॥ प्रसङ्गव्येति ॥
प्रापणीयेत्यर्थः ॥

(तृतीयाक्षेपभाष्यम्)

तच्चार्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । अविचक्षिते कर्मणि पष्ठी भव-
तीति ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? । नहि ॥ कथमनुच्य-
मानं गम्यते ? । शेष इति वर्तते ॥ शेषश्च कः ? ।
कर्मादीनामविचक्षा शेषः । यदा च कर्म विचक्षितं
भवति तदा पष्ठी न भवति । तद्यथा—स्वरास्यहं
मातरम्, स्वरास्यहं पितरमिति ॥ अधीगर्थः ॥ ५२ ॥

(प्रदीपः) शेष इतीति । प्रकरणं चेदं समासप्रतिपे-
धार्यमिति समासप्रकरणे व्याख्यातम् । तेन मातुः स्मृतमिति
पष्ठीसमासो न भवति । उक्तं च हरिणा—

साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं पष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥

इति ॥ ५२ ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अविचक्षिते कर्मणीति । एवं चाभिः

यक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वाद्भावे लादयः सिद्धा इति भावः ॥ न-
न्वेवं शेषपक्षमैव सिद्धे प्रकरणमिदं व्यर्थमत आह—प्रकरणं चेति ।
मण्डूकानुवृत्तेरुक्तत्वात् पूर्वस्येऽपि शेष इत्यस्य सम्बन्धो बोध्यः ॥
साधनैरिति । करणकर्मकारकैर्भ्यपदिष्टे विगतोपदेशे विगतव्य-
पक्षरे शेषत्वेन विवक्षित इति भावः ॥ श्रूयमाणक्रिये इति
स्वरूपकथनम् । नच ! शेषत्वाविवक्षायां कृषोगपक्षयोः समासस्य
द्वयोरत्येनेदं व्यर्थम्, आदिकर्मणि कर्तरि चमत्प्रत्ययान्तस्मृतादिभिः
समासवारणार्थत्वात् ॥ न हि तत्र कृषोगलक्षणा पष्ठी, न लोकेति
निषेधादिति बोध्यम् ॥ ५२ ॥

(३२६ प्रतिपदपष्ठीसूत्रम् ॥ २ । ३ । ३ आ. ४ सू.)

५१२ रुजार्थानां भाववचननाम-

ज्वरेः ॥ २।३।५४ ॥

(१५३३ शेषप्रकरणार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अज्वरिसंताप्योः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् । इ-
हापि यथा स्यात्—चोरं संतापयति, वृषलं स-
न्तापयति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं 'भाववचनानाम्' इत्युच्यते । या-
धत्ता रुजार्था भाववचना एव भवन्ति ? ॥

(प्रदीपः) रुजार्थानाम् ॥ ५४ ॥ यावतेति । या-
वृत्ता भाववानित्वाव्यभिचारात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

भावकर्तृकाद्यथा स्यात् । इह मा भूद्—नदी
कूलानि रुजतीति ॥ रुजार्थानाम् ॥ ५४ ॥

(प्रदीपः) भावकर्तृकादिति । स्पष्टोपे कर्मणि प-
दगी । भावकर्तृकमात्रित्येवार्थः । अथ वा भावकर्तृकवात्यर्थः,
कर्मचोरादिकं भावकर्तृकशब्देनोक्तम् ॥ कथं पुनर्भाववचनाना-
मित्यस्य भावकर्तृकाणामित्यर्थो भवति ? । उच्यते—भावशब्देन
धमादिवाच्यसिद्धरूपोर्थो विधीयते, न तु साध्यरूपस्य कर्तृ-
त्वासंभवात् । वचनशब्देऽपि प्रत्ययार्थः कर्ता विवक्षितः, क-
र्तरि ह्युपो विधानात् । प्रकृत्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते ।
तेन भावो वचनः कर्ता येषां ते भाववचनाः भावकर्तृका
इत्यर्थः संपद्यते ॥ अन्येत्वाहुः—भावे वचनं येषां ते भावव-
चनाः, सति भावे कर्तरि येषां वचनसुधारणम् । भावकर्तृक-
धात्वर्थप्रतिपदनाय येषामभिधानमित्यर्थः ॥ नदीकूला-
नीति । रुजाशब्दो व्याधौ कृड इत्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति ।
तस्माद् रुजार्थानाभिहितं धातुमात्रनिर्देशाश्रयमिदं प्रत्युदाह-
रणम् । रुजाशब्दनिर्देशे तु श्लेषा पुरुषं रुजतीति प्रत्युदाह-
रमित्याहुः ॥ ५४ ॥

१ रोगोऽयं कर्ता । (२. ना.)

(उद्योतः) राजार्थानाम् ॥ ५४ ॥ कर्मणि षष्ठीविधानेन ॥ भाषकपूर्वादित्यनुपपन्नमत आह—ह्यब्लोप इति ॥ तत्प्रत्याख्या-
नपक्षेऽप्याह—अथवेति ॥ कर्तृत्वासंभवादिति । असत्त्वभूतस्य
अवस्थयातिरिक्ते कर्तृत्वासंभवादिति भावः ॥ कर्तरीति । बहुल-
वचनादित्यर्थः । अन्ये त्विति । बाहुल्यकामधिकरणवहुमीषाभ-
रणं वरमितिमानः ॥ राजाशब्द इति । अन्यथा राजार्थानामिति
निर्देशोऽनुपपन्न इति भावः ॥ धातुमात्रेति । भाव्यभावेत्यर्थः ।
अकार उच्चारणार्थं इति निर्देशोऽपत्तिरिति भावः । तितन्तं मत्सुदा-
हरणं वार्तिकमते, शेषग्रहणानुवृत्तेस्तन्मतेऽभावात् ॥ ५४ ॥

(३२७ द्वितीयासूत्रम् ॥ २।३।३ आ. ५)

५१८ द्वितीया ब्राह्मणे ॥ २।३।६० ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ॥

(प्रदीपः) द्वितीया ॥ ६० ॥ किमुदाहरणमिति ।
पूर्वसूत्रे व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सोपसर्गस्य धीव्यतेः कर्मणि
छन्दसि द्वितीयैव भविष्यति गां प्रवीव्यन्तीत्यादामिति अभ्रः ॥

(समाधानभाष्यम्)

गां निघ्नन्ति । गां प्रदीव्यन्ति । गां समासञ्च
उपहरन्ति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति । पूर्वोणाप्येतत्सिद्धम् ॥

(उद्योतः) द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥ भाष्ये—पूर्वोणा-
पीति । विभाषोपसर्गं हलनेनेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदं तर्हि—गामस्य तदहः समायां दीव्येयुः ॥
द्वितीया ॥ ६० ॥

(प्रदीपः) गामस्येति । अत्र दिवस्तदर्थस्येति निश्चं
पठ्यो प्राप्नोति ॥ अत्र च शेष इति नात्रवर्तत इति एतत्सूत्रार-
म्भात् पूर्वसूत्रारम्भात् ज्ञायते ॥ ६० ॥

(उद्योतः) दिव इति सूत्रे शेषग्रहणानुवृत्त्या शेषपठ्यो तत्ता-
विशेषायां द्वितीयेतीदमपि सिद्धमत आह—अत्र च शेष इति ।
दिवस्तदर्थस्येति सूत्रे हलर्थः । अत्र शेष इत्यस्य संज्ञके विभा-
षोपसर्ग इति सूत्रं समासविकल्पफलकं भाष्यम् । तथा च नोप-
सर्ग इति पूर्वसूत्रनिषेधे शेषपठ्यां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्ध-
तया विभाषाग्रहणं व्यर्थं स्यात् । विभाषोपसर्गं हलत्र
शेष इत्यस्यसंज्ञके तु वेदेऽपि तेनैव कर्मणि द्वितीयायाः
सोपसर्गं सिद्धत्वेन आपापरूपाभावेन निरूपसर्गोऽपि कर्मत्व-
विवक्षायां दिव इत्यस्याग्रहण्या कर्मणि द्वितीयेत्येव सिद्धतया
द्वितीया ब्राह्मणे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । कृति त्वदं न प्रवर्तत

१ इदं चिन्तम् । शेषत्वविवक्षाविवक्षान्यां सिद्धते रूपद्वयस्य अपि-
त्वात् । (८. ना.) २ विभाषाग्रहणमित्यर्थः । (८. ना.) ३ अतस्तदनुवृत्ति-

इति पुनर्विधानं समासाभावात्तस्य न वाच्यमिति भावः ॥ परे
तु दिव इति सूत्रे शेष इत्यस्य निवृत्तिर्व्याख्यानादेव । नोपसर्ग
हलत्र विभाषोपसर्ग इत्यतः प्रदोषनाभावात्सिद्धते रूपद्वयार्थं
विभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च । कृति प्रतिपदविधानेति निषेधात्
षष्ठीसमासाभाव एव । अत एव तैत्तिरीयकृता न प्रत्याख्यातमि-
त्याहुः ॥ परे तु दिव इति सूत्रे शेष इति संवध्यत एव । कर्मा-
द्विष्वकर्मकवद्वचनमिति वार्तिकरीत्या अतस्य दीव्यत इति भावे
दृष्टः प्रयोगः सिध्यति । अत एव सकर्मका अधीगार्थादयः प्रेष्य-
नूपर्यन्ताः कर्माविशब्देनोच्यन्ते इति कैयटः । शेष इत्यनुवृत्त्या
वार्तिकप्रत्याख्याने तु एतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यम् ॥
अत्र चेति कैयटस्यापि अत्र प्रकरणे हलर्थः । एवं चात्रलं
भाष्यं वार्तिकरीत्या ॥ एवं च श्रोऽविद्यर्थस्य कृत्वोर्थेति सूत्रे च
न शेषपदसंज्ञो, मानाभावात् । अत्र च अण्डकानुवृत्तिः । अत
एव यदा कर्म विवक्षितमित्येवोक्तम् । अन्यथा कर्मादि विवक्षित-
मिति वदेदित्याहुः ॥ ६० ॥

(३२८ पठ्यसूत्रम् ॥ २ । ३।३ आ. ६ सू.)

५१९ प्रेष्यन्नुवोर्हविषो देवतासं-
दाने ॥ २।३।६१ ॥

(१५३४ शेषपूरकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हविषोऽप्रस्थितस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) हविषः अप्रस्थितस्येति वक्तव्यम् ।
इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वैपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥
प्रेष्य ॥ ६१ ॥

(प्रदीपः) प्रेष्यन्नुवोः ॥ ६१ ॥ हविषोऽप्रस्थित-
स्येति । यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तदा पठ्यो न भव-
तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

(उद्योतः) प्रेष्यन्नुवोः ॥ ६१ ॥ हविषः प्रत्यानासंभवा-
दाह—नवेति ॥ ६१ ॥

(३२९ पठ्यसूत्रम् ॥ २ । ३ । ३ आ. ७ सू.)

५२० चतुर्थ्यर्थे बहुलं
छन्दसि ॥ २।३।६२ ॥

(१५३५ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ * ॥

(भाष्यम्) षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । या खर्वेण
पिबति तस्यै खर्वो जायते यां मलवद्वाससं संभवन्ति
यस्ततो जायते सोमिद्यास्तो, यामरण्ये तस्यै स्तेनो,

सीक्रे इत्यर्थः । (८. ना.) १ 'हविषः प्रस्थितस्येति वक्तव्यम्' । ५ इति
उत्तरम् 'तिस्रो रात्रीरिति । तस्या इति प्राप्ते' इति कश्चित् पाठ उपलभ्यते ।

यां पराचीं तस्य हीतमुत्पन्नगल्भो, या ज्ञाति
तस्या अप्पु मारुको, याभ्यङ्गे तस्य दुधर्मा, या
प्रलिखते तस्य खलतिरपमारी, याङ्गे तस्य काणो,
या दतो धावते तस्य इयावदन्, या नखानि निरु-
न्तते तस्य कुनखी, या कृणत्ति तस्य ह्रीयो, या
रज्जुं सृजति तस्या उद्गन्धुको, या पर्णेन पिबति
तस्या उन्मादुको जायते, अहत्यायै जार, मनाय्यै
तन्तुः ॥

(प्रदीपः) चतुर्थ्यर्थः ॥ ६२ ॥ या खर्वेणेति । रज-
खलायाः खर्वपानादित्येधार्थोऽयमर्थवादः ॥

(उद्घोतः) चतुर्थ्यर्थः ॥ ६२ ॥ खर्वेण । अग्निदग्धरा-
गेन । अजतिरपमारी वा निहित इति बोध्यम् । स्वर्गो
यामनः ॥ रजसलाप्रलापो निशिरामशुभो न सहासीत नास्या
अक्षमप्राप्त्येवैषा यणं प्रनिमुष्यान्मेयो सत्त्वाहुरभ्य-
ञ्जनं वायु प्रिया अक्षमन्यशानमेव न प्रतिगृह्यं काममन्य-
द्विरुपकम्प “यां नलवद्वासस” निलादि । नलवद्वाससं रजस-
लाय संभवन्ति गर्भाधानांमुपगच्छन्ति । यतो जातोऽभिघातः
मिथ्यारोपितपावकः ॥ अरप्ये इति । संभवन्तीत्यनुपगच्छे । स्तेन-
श्वीरः । परार्थी कृत्रादिना पराग्विस्तवधनामन्यचित्ता वा ।
तस्या हीतमुत्पत्ती कृत्रावनतवदना तस्येव प्याप्या अपगल्भः
अप्रगल्भ इत्यर्थः ॥ मारुको मरुगतीलः ॥ अभ्यङ्गे तेषादिनेति
शेषः ॥ दुधर्मा गुप्ती ॥ प्रलिखते चित्रादि लिखत । खलतिर-
फेदशिराः ॥ अपमारी अपगृह्ययुक्तः । अञ्जनं नेत्रयोः फणलदा-
नम् ॥ इयावदन् गतिनदन्तः ॥ या कृणत्ति औषध्यादीन्
छिनत्ति । उद्गन्धुको गले रज्जुं बद्ध्वा मरुगतीलः ॥ उन्मादुको
कन्तवशीलः । पतये शुभो वा खर्वेण पिबति तस्य खर्वेणिरतो
रात्रीर्मतं चरेत् । अञ्जलिना वा पिबेदखर्वेण वा पात्रेण
प्रजायै गोपीयाय तस्याधिरा रात्रीर्मतं चरेत् । अहत्यायै जार
मनाय्यै तन्तुरिति अहत्याया जारेत्यर्थेऽहत्यायै जारेलादि ॥ ६२ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ॥

(१५३६ पार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) “चतुर्थी” । ततः “अर्थे बहुलं छ-
न्दसि” ॥ चतुर्थ्यर्थः ॥ ६२ ॥

(प्रदीपः) चतुर्थीति । पृथीप्रकरणात् यथार्थं चतुर्थी
भवतीत्येको वाक्यार्थः । चतुर्थ्यर्थे पृथीति द्वितीयः ॥ ६२ ॥

(३३० फारकपट्टीवृत्तम् ॥ २ । ३ । ३ आ. ८)

५२३ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २३१६५ ॥

(कृद्ग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कृद्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

इह मा भूत्—पचत्योदनं देवदत्त इति ॥

(१५३७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कर्तृकर्मणोः पृथीविधाने कृद्ग्र-
हणानर्थक्यं लप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्तृकर्मणोः पृथीविधाने कृद्ग्रहण-
मनर्थकम् । किं कारणम् ? । लप्रतिषेधात् । प्रति-
षिध्यतेऽत्र पृथी ‘लप्रयोगे न’ इति ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृतो
ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी
तत्र मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) कर्तृकर्मणोः ॥ ६५ ॥ तस्य कर्मकर्त्रर्थ-
मिति कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः ॥

(परिहारवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया वि-
धीयन्ते तिङ्श्च कृतश्च । तत्र कृत्प्रयोग इष्यते
तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते ॥

(प्रदीपः) नैतदस्तीति ॥ यथोक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिदं
तावन्नोपयुज्यत इति दर्शयति ॥ पश्चादुत्तरत्रातुपयोगं दर्शयि-
ष्यति इह कर्तृकर्मसंविधानात् क्रिया संनिचीयते क्रियाया
हि कारकं भवति । सा च मानकं धातुं प्रत्ययस्य रक्षादिप-
तीति मत्वाह—धातोर्हीति ॥

(उद्घोतः) कर्तृकर्मणोः ॥ ६५ ॥ यथोक्तेति । तस्य कर्मकर्त्र-
र्थमित्यस्यापार्थान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तार्थकत्वं निरस्यतीति भावः ॥ ननु
कर्तृकर्मत्वे क्रियापेक्षे न धातुपेक्षे, इति धातोरित्युक्तमत आह—
इति ॥ वाचकं धातुमिति । न च स्ववाचकाद्येऽपि धातु-
पेक्षे मानाभावः, रानधीलापार्थं जायमानानां तद्विज्ञानाभावे क्रियो-
पसर्गेनद्रव्यवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वात् । तदर्थं भयादिष्वपि कर्तृ-
त्वादिसंयुक्तकार्यदर्शनाय । अयमेव तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति वक्तु-
राशय इति वाच्यम् । पञ्चाप्यप्रामाण्येन कारकान्वययोग्यक्रिया
धातुवाच्येव न तु तद्विज्ञादिवाच्येति निर्णयेनादोषात् । धर्मेव
देवदत्तेन शलांश्च आश्रित्य भूमिभिलादयोऽप्यप्रयोगा एव । अत
एव हेतुनादियोगे न द्वितीयादयः । न चाधिका खारी द्रोणेनेल-
नापत्तिः । तत्र प्रकृत्यादित्वेति वा द्वितीयायाः सत्त्वेनादोषादिति
प्रबन्धे निरूपयिष्यामः ॥

(परिहारसाधकभाष्यम्)

न नृमः—इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तृ-
व्यसिति । किं तर्हि ? । उत्तरार्थम्—‘अव्यययोगे
न’ इति पठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति, स कृतोव्ययस्य
ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् । अकृतोव्ययस्य
ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूद्—उच्चैः कटानां
संश्लेषेति ॥

(प्रदीपः) तदेवं व्यावर्त्तासंभवादिव्यां कृद्ग्रहणं कर्तृकर्म-
विशेषणार्थं नोपयुज्यत इति दर्शितम् । इदानीमुत्तरार्थलभा-
शङ्का निराकरोति—न नृम इति । न लोकाव्ययेत्यत्रा-
व्ययं कृद्ग्रहणेन विशेष्यते कृतव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र पृष्ठी-
प्रतिषेधो यथा स्यात् कटं कृत्वेत्यादौ । अकृतस्त्वव्ययस्य कर्तृ-
कर्मणोः पृष्ठीनिषेधो मा भूदुच्चैः कटानां संश्लेषेति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अकृतोऽव्ययस्य ये इति । अकृतोऽ-
व्ययस्य प्रयोगे बन्धनिक्रियातिरूपिते ये कर्तृकर्मणी इत्यर्थः ।
सूत्रस्यापि “अव्ययप्रयोगे नेत्येवार्थः” ॥

(१५३८ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेपि
तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् ॥

(भाष्यम्) कृत पठे कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य ।
अधिकरणमत्राव्ययम् ॥

(प्रदीपः) प्रतिषेध इति । न लोकाव्ययेति सूत्रे
अव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्यते—अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी
तयोः पृष्ठी न भवतीति । न न कृदन्ताव्ययार्थस्याव्ययस्य
कर्तृकर्मणी संभवत इति सामर्थ्यलभ्यं तत्रापि कृद्ग्रहणमित्यर्थः ॥
कृत इति । संश्लेषः ॥ नाव्ययस्येति । नोच्चैः शब्दसे-
ल्यर्थः । तस्याऽक्रियावाचकत्वात् । तदेवाह—अधिकरण-
मिति । उच्चैःस्थाने स्थितानां कटानां संश्लेषः ॥

(उद्घोषः) तदन्तकर्मकर्तृत्वादिति । कृदन्तकर्तृत्वकर्म-
त्वेनेवेत्योर्न स्वयंपकर्तृत्वकर्तृत्वेनेवेत्योर्लक्ष्यः । तदुपपादयति—
न श्लोकेति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उभयप्राप्तौ कर्मणि पठ्याः
प्रतिषेधं वक्ष्यति, स कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र
यथा स्यात् । कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति ।
आश्रयमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां
च प्रादुर्भाव इति ॥

(प्रदीपः) कृतो ये इति । एकस्यैव कृतो न तु मि-
श्रयोः कृतोर्लक्ष्यः । कृद्ग्रहणे क्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वाद्-
व्यपदायस्योभयप्राप्तावेति बहुव्रीहिलक्ष्यत । अन्यथान्त-
रङ्गत्वात्तत्पुरुषः स्यात् ॥

१ ‘मा भूदिति’ । २ ‘कृतम्’ । ३ तस्यैवस्यान्तरङ्गत्वमुत्तरपदार्थप्रधानत्व-
प्रयुक्तम् । बहुव्रीहिरिति तत्त्वन्वयपदार्थप्रधानत्वप्रयुक्तम् । (२. न.)

(उद्घोषः) अन्यथेति । सन्देहे तत्पुरुषस्यैव न्याय्यत्वम् ।

कृतोपादाने तु अन्यपदार्थस्य स्पष्टत्वाद्वह्व्रीहिरिति भावः ॥
भाष्ये—प्रतिषेधवाच्यो नियमशास्त्राणां निषेधे पर्यवसानमभि-
प्रेत्येत्याहुः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवान्न न
भवति ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । कृतोक्तत्वाविशेषायां जातिवि-
शेषायां वा तत्पुरुषं न मत्वा चोदयति ॥

(उद्घोषः) एकत्वस्याविशेषायामिति । उद्देश्यनिमित्त-
गतत्वादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

‘उभयप्राप्तौ’ इति नैवं विज्ञायते—उभयोः प्राप्ति-
रुभयप्राप्तिः उभयप्राप्तावेति ॥ कथं तर्हि ? । उभयोः
प्राप्त्यैस्मिन्कृति सोयमुभयप्राप्तिः कृद् उभयप्रा-
प्तावेति ॥

(प्रदीपः) कृत्यन्यपदार्थं बहुव्रीहिराधीयत इति परिहारः ।
नेत्याक्षर्यो गवां दोहोऽगोपालकेनेत्यादावेव नियमः प्रवर्तते ॥

(सिद्धान्तसमाधानभाष्यम्)

अथ वा कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् ।
तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । कृतपूर्वी
कटं भुक्पूर्वी ओदनमिति ॥

(प्रदीपः) यथेवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्, अथ वा
व्याख्यानाद् बहुव्रीहिराधीयते इत्याशङ्क्याह—अथ वेति ।
कृतपूर्वीति । कृतं पूर्वमनेनेति सुष्ठुपेति समासः । पूर्वो-
दिनिःसपूर्वाच्चेतीतिप्रत्ययः । कर्तात्र तद्धितेनोक्त इति
ततः पृष्ठीप्रसङ्गाभावात् । कटामु कर्मणः पृष्ठी मा भूदित्येवमर्थं
कृद्ग्रहणम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—कृतो ये इति ॥ कृदन्तकृतिप्रदस-
हकारेणोपसितायाः क्रियायां ये इत्यर्थः ॥ तद्धितस्येति । तद्धि-
तान्तकृतिप्रदसहकारेणोपसितक्रियायां ये इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु च वाक्येनैवानेन न भवितव्यम् ॥

तत्र द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कार-
णम् ? । केनामेहितं कर्मेति कृत्वा ॥

इतिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् ? ।
असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमसमर्थं
भवतीति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । कृतपूर्वी कटमित्यनेनेत्यर्थः ॥
द्वितीययेति । तस्याप्राप्तौ तदुपवादः पृष्ठमपि न प्राप्नोति
इहाप्यनभिहितमिकारात् ॥ सापेक्षमिति । कृतः पूर्व

उद्देश्यत्वं यन्निमित्तं तद्वत्त्वादित्यर्थः । उद्देश्यगता हि संख्याविशेषिता
भवतीति ग्रहं संघातस्यादौ दृष्टमिति भावः । (२. न.)

कटोऽनेनेति विवक्षायां कटापेक्षत्वात् तद्वितेन न भाव्य-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एतदानयमवनाभावे हेतुमाह—उत्त द्विती-
येति ॥ कटापेक्षत्वादिति । कृत् इत्यस्य निशेष्यत्वात् कटसापेक्ष-
त्वादित्यर्थः । अन्यथा क्रियायाः कारकाद्ये नित्यसापेक्षत्वात्तदंगतिः
स्पष्टेति बोध्यम् ॥ नित्यसापेक्षत्वेऽपि कविदेव समासो न
सर्वत्रेलाशयनान्ते ॥

(आक्षेपपरिहारभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—‘द्वितीयया तावद्वा भवितव्यम् ।
किं कारणम् ? केनाभिहितं कमेति कृत्वेति’ ॥
योसौ कृतकटयोरभिसंयन्धः स उत्पद्ये प्रत्यये
निवेर्तते । अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति
कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥

यद्व्युच्यते—‘इतिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् ।
किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? ।
सापेक्षमसमर्थं भवतीति’ ॥ नेदमुभयं युगपद्भवति
घातयं च प्रत्ययश्च । यदा घातयम्, न तदा
प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः, सामान्येन तदा वृत्तिः ।
तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोजकः—
कृतपूर्वा किम् ? । कटम् । भुक्तपूर्वा किम् ? ।
ओदनमिति ॥

(प्रदीपः) योऽस्मादिति । कृतः कटोऽनेनेति घातये
कृतकटयोः सामानाधिकरण्यम् । अस्मिन्नाथविशेषे न भाव्यं
वृत्त्या । तस्याः सामान्यविषयत्वात् ॥ तस्मात्कमेतामान्ये भावे
वा क उत्पद्यते । तत्र कृतं पूर्वमनेनेत्यस्मिन् कृतपूर्वावच्छे-
दते तेन पूर्व कृतवानित्यर्थः स्पष्टयते । तत्र करोतिवाच्यक्रि-
यापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम् । तथाह हरिः—

विशेषकर्मसंयन्धे निभुंकेऽपि कृतादिभिः ।

विशेषनिरपेक्षोन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥

अकर्मकत्वात् सत्येवं कान्ते भावाभिधायिनि ।

ततः क्रियावता कत्रो योगो भवति कर्मणाम् ॥

अविग्रहा गतादिस्या यथा ग्रामादिकर्मभिः ।

क्रिया संवध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थितेति ॥

(उद्घोतः) भाव्ये—योऽसौ कृतकटयोरिति । या कृतक-
टयोः सामानाधिकरण्यरूपसम्बन्धो वाक्ये इष्टः स उत्पद्ये प्रत्यय
इती निवर्तते निवृत्त इति शुद्धिविषयो भवति, भावविषयकृतशब्देन
वृत्तिसत्त्वात्तत्रान्यार्थदर्शनात्तद्विषयैर्नैकार्थाभूतस्य कृतस्य कटेन
सम्बन्धोभावादिति भावः ॥ ननु विशेषानिरिकसामान्यसद्भावे
मानाभावाच्छ्रुत्यात्यर्थकलाभयः ॥ केनाभिहित इति घातकाले तदर्थ-
कलेऽन्वितस्य कटस्यानभिहितत्वाया बहुगुणव्यवस्थाया कमेसामान्ये
इत्यसंगतमत आह—भावे वेति । अविबक्षितकर्मतया अकर्म-

कत्वम् । कलांशे प्रागाश्रयविशेषान्वयाविवक्षेवात्र कर्माविवक्षेयाहः ॥
कृतं पूर्वमनेनेति । अर्थप्रदर्शनमात्रमेतत् नत्वयं प्रयोगः साधुः ।
प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं भाव्ये सामानाधिकरण्यनिवृत्त्युक्त्याये, कृतक-
टयोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगस्त्वं साधुत्वात् ॥ कर्मत्वमिति ।
अस्त्यनभिहितं कटस्य कर्मत्वमित्यर्थः ॥ विशेषकमेति । कृतः
कटोऽनेनेत्यस्यामवस्थायाम् कृतशब्देन विशेषकर्मकटादिसम्बन्धे निभुं-
केऽपि अनुभूतेऽपि तस्यामवस्थायामसामर्थ्येन वृत्तिविरदाह ।
विशेषनिरपेक्षो भाववचनोऽन्य एव कृतशब्दः प्रवर्तते शुचि-
कृत इत्यर्थः ॥ तदेवोपपादयतिविवक्षितकर्मतया भावे क इत्याह—
अकर्मकत्वादिति । एवं विशेषनिरपेक्षत्वे विशेषपरितिसामान्य-
साभावादित्यर्थः । अत्र कान्तं भावाभिधायि तद्विति कवि-
त्पाठः सुयुक्तः ॥ सत्सम्बन्धपाठे भावाभिधायिनि सति समासे
तद्वितोत्पत्तिरिति शेषः ॥ एवं सति तद्वितोत्पत्ती यथाऽसामर्थ्यं न
भवति तथा दर्शयति—ततः क्रियावतेति । कर्मणां कटादीनां
क्रियावत्कर्मभेदेना तद्वितोत्पत्त्याप्यक्रियया योगो भवतीत्यर्थः ॥
तत्रोपपत्तिमाह—अविग्रहेति । विग्रहः प्राधान्येन ग्रहो ग्रहणं
तद्वितोत्पत्त्याप्यनेन गृह्यमाणान्तर्यः । शुणभूतक्रिययापि कारकाणां
सम्बन्धदर्शनादिनि भावः ॥ तदुक्तं भाव्ये—अस्ति च करोतेः
कटेन सामर्थ्यमिति ॥ सामान्येन तद्वितोत्पत्तिरिति । अविब-
क्षितकर्मतया पात्वर्थमात्रवृत्तिना भावकान्तेनेत्यर्थः ॥ विशेषा-
र्थिनेति । कर्मविशेषनिशासानिवर्तकयत्नवैलम्बः ॥ यदा च
निवृत्ता प्रयोगानुसारात्कविदेव । तेन यत् किमपि यत् कृतमित्यादि
नापादनीयम् ॥ कृद्ग्रहे कृत्वे तु न दोषः । कर्मणः कृदन्तमात्रोप-
साम्यनित्यान्वयाभावात् । स चाभ्योक्तरीत्या न कापि पुनश्च
प्रयोग इति तन्मात्रस्य शक्तिप्रदाभावात् । अत एव तदुक्तानां
पाचकपुत्रः पाचकनर इत्यादौ न दोषः । निपेक्षसूत्रेऽपि आदिता-
दन्वर्थाभिधानेति तथापि इति न निपेक्षप्रवृत्तिः । सैतं कृतं पाचक-
पुत्र इत्यादौ न निपेक्षप्रवृत्तिः । अत एव भाव्ये—करोतेः कटेन
सामर्थ्यमित्युक्तं न तु कृतशब्दस्य कटेनेत्युक्तम् । एवं न कर्म-
कथातपोदृशविवक्षाया भावे कभल्य ईदृशसंगतिः । एव
नान्यथेत्येता भाव्यस्वरसाह्वयते ॥ आन्तं देशमितादा न नान्यार्था-
कर्मकति भावे को बोध्यः ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा इदं प्रयोजनम्—कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि
पट्टी यथा स्यात्—सेदिका देवदत्तस्य यद्वदत्तस्य
काष्ठानामिति ॥ कर्तृक० ॥ ६५ ॥

(प्रदीपः) कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति । करोतीति कृ-
दिति कर्ताभिधीयते तत्र कर्तारि पुनः पट्टीविधानाद् शुणभू-
तेऽपि भवति । एवं तु तद्वितनिवृत्तिर्न कृता स्यात् ॥ सेदि-
केति । मिदेष्यन्तात्पर्यायादिषु प्लुच् । अत्र प्रयोजकः कर्ता
प्यर्थस्य प्राधान्यात् प्रधानम् । प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्रा-
धान्यादप्रधानम् । तत्र प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानादेव पट्टी
स्याद् नाप्रधानात्, ऊद्ग्रहणात् तु भवति ॥ अथ कर्तृभूतपूर्वा-

१ 'निर्वर्तते' । २ 'अकर्मकत्वम्' वा 'अकर्मकते' । ३ सामानाधिकरण्य-
भावादित्यर्थः । (र. ना.) ४ तादृशव्यवस्थायेत्यर्थः । (र. ना.) ५ कथम-
प्रवृत्तिरसौ दोषो नेत्यर्थः । (र. ना.) ६ ननु कृतपूर्वा कटमित्यत्र न दोषेति
पट्टीनिपेक्षेनेव निर्वादे पुनरपि कृतीति व्यवधानेनसादृशमाह—निपेक्षवृत्तेऽपि-

त्यादि । (र. ना.) ७ इति न निवेद्यमवृत्तिः कटं कृतपूर्वात्माह, तदुक्तानां
पाचकपुत्र इत्यादौ च पट्टीमवृत्तिरिति पाठो सुष्ठो भवति कटं कृतमित्यस्य
पूर्वोक्तानभिधानाभिधानात् । तदुक्तानां पाचकपुत्र इत्यत्र च न कोऽप्यस्य
प्रात्वगावह । (र. ना.)

दिति कथमुच्यते । नहि प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य कर्तृत्वम-
पेति । गत्यादिशून्यनियमात् कर्मत्वाभावात् कर्तृत्वस्यैवावस्था-
नात् १ । एवं तर्हि प्राधान्यस्यात्र भूतपूर्वत्वं विवक्षितम् । प्रधान-
चरात् कर्तुरित्यर्थः । एतन्निवेशोपापेक्षायां प्रयोजनमुक्तम् । यदा
तृतीयावत् कर्तृमात्रे पृष्ठीत्याश्रीयते तदा भिन्नशब्दवाच्ययोः
प्रधानाप्रधानयोः कर्त्रोरैकशब्दवाच्यताया अभावाद्धिरोपाया-
वात् षष्ठी सिध्यतीति नेदं ह्रस्वहणस्य प्रयोजनम् । तद्वितनिवृ-
त्तिस्तु प्रयोजनमेव ॥ ६५ ॥

(उद्द्योतः) पृथक् निशेषोपापेक्षायामिति । अत्रैव प्रधान-
न्यायो न तृतीयादिनिषादिति निशेषोपापेक्षायामित्यर्थः ॥ निरोधामात्रे
हेतुरेकशब्दवाच्यत्वाभावात् । तदुपपादकं भिन्नशब्दवाच्ययोरि-
त्यादीति बोध्यम् ॥ ६५ ॥

(३३१ नियमसूत्रम् ॥ २ । ३ । ३ आ. ९)

५२४ उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २३३६६ ॥

(नियमप्रतिषेधाधिकरणम्)

(१५३९ प्रतिप्रसववार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि पष्ठ्याः प्रति-
षेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उभयप्राप्तौ कर्मणि पष्ठ्याः प्रतिषेधे-
ऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ।
भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम्; विसीर्षा विष्णुमि-
त्रस्य कटस्य ॥

(प्रदीपः) उभय ॥ ६६ ॥ पष्ठ्याः प्रतिषेध इति ।
नियमेनानेन कर्तुः षष्ठी प्रतिषिध्यत इत्यभिप्रेत्येतदुक्तम् ॥
भेदिकेति । पर्यायावौ ण्वुच् ॥

(उद्द्योतः) उभयप्राप्तौ ॥ ६६ ॥ नियमेनानेनेति ।
नियमशास्त्राणां निषेधे तात्पर्यादन्यभाज्जवादवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥

(भाष्यम्) अपर आह—

(१५४० वार्तिकन्यासान्तरम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो
नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

(१५४१ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ शेषे विभाषा ॥ * ॥

(भाष्यम्) शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः,
शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः । शोभना
खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः, शोभना खलु
दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिः ॥ उभय ० ॥ ६६ ॥

१ कर्तृनिशेषोपापेक्षायामित्यर्थः । प्रधानकर्तृनिशेषायामिति वाच्यम् । (र. ना.)

(प्रदीपः) शेषे विभाषेति । अकाकारव्यतिरिक्तलो-
प्रत्यय एव नान्यस्मिन्निति केचिदाहुः ॥ अपरे तु प्रत्ययमा-
त्रेऽकाकारवर्जिते विकल्पमिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमा-
चार्यस्याचार्येणेति वा ॥ ६६ ॥

(उद्द्योतः) स्त्रीप्रत्यय एवेति । भाष्ये अकाकारयोर्भेदिका
विकीर्णैति, कृतिरिति च स्त्रीप्रत्यये परोदाहरणदानादिति तदा-
शयः ॥ अपरे त्विति । नोदाहरणमादरणीयमिति तद्भाष्यः ॥ ६६ ॥

(३३२ कारकपटीसूत्रम् ॥ २ । ३ । ३ आ. १०)

५२५ क्तस्य च वर्तमाने ॥ २३३६७ ॥

(विशेषविवक्षाधिकरणम्)

(१५४२ शेषपूर्ववार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके
भाव उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । छात्रस्य हसितम्, नटस्य भु-
क्तम्, मयूरस्य नृत्यम्, कोकिलस्य व्याहृतमिति ॥

(प्रदीपः) क्तस्य च ॥ ६७ ॥ छात्रस्य हसित-
मिति । हासो हसितमिति नपुंसके भावे कः । तत्र च्छा-
त्रस्य कर्तृत्वात् तृतीयासङ्गे षष्ठीविधानार्थं वचनम् ॥

(उद्द्योतः) क्तस्य च ॥ ६७ ॥ नपुंसके भाव इति ।
इदं वार्तिकं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कालोदासीननपुंसके
भावे क इति सूत्रविहितकयोग एव । तेन भूते भावे केन योगे
तृतीयैवेति वार्तिकमतम् । यद्यपि शेषत्वविवक्षयापि सिद्धं तथाऽपि
कर्तृत्वप्रकारके योगे पञ्चम्यभिदमिति वार्तिकाशयः । भाष्यकारस्तु
तादृशं यनार्थं साधुत्वमदीकृत्य प्रत्याचक्षते ॥

(तृतीयाशेषभाष्यम्)

[तैत्तिर्हि वक्तव्यम् ?]

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ॥]

(१५४३ अन्यथास्तिद्विवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ शेषविज्ञानात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शेषलक्षणात्र षष्ठी भविष्यति ॥ शेष
इत्युच्यते । कैः शेषः ? । कर्मादीनामविवक्षा शेषः ॥
कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात्, यदा छात्रो
हसति, नटो भुङ्के, मयूरो नृत्यति, कोकिलो व्याह-
रति ? ॥ सतोप्यविवक्षा भवति । तद्यथा—‘अलो-
मिका पडका’ ‘अनुदरा कन्थेति’ । असतश्च विव-
क्षा—‘समुद्रः कुण्डिका’ ‘विन्ध्यो वर्धितकमिति’ ॥

१ अयं कोष्ठकाकर्णलो भाष्यपाठः यस्मात्तदुक्तं याचीनतरपुस्तकं पश्येत्-
भवेत् । २ ‘शेषश्च कः’ ।

(अदीपः) शेषस्य फ इति । कर्तृत्वस्यैव वाच्यं शेषे-
त्यमिति प्रथमः ॥ कर्मादीनामिति । सद्यपि च्छात्रस्य कर्तृ-
त्वमविशेषायाऽप्यमिति । संन्यस्तत्वमात्रं तत्र विवक्षितम् ।
छात्रस्य संन्यस्त इति तमिति सः ॥

(आज्ञेयमात्रम्)

यद्येवम्, उत्तरस्य चातुःशब्दं प्राप्नोति—इदमज्ञेय-
सूत्रम्, इदादिना सूत्रम्, इदादिः सूत्रः, इदाहेः
सूत्रम् आत्मस्य पार्थे आत्मस्य मध्ये इति ॥

(अदीपः) उत्तरमेति । अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्र ॥
इदमिति । अत्राधिकरणे का ॥ तेनाभिहितमधिकरणमिति
इदं च्छात्रस्य नामा कृता, अदिशब्दात्तदधिकरणवाचिनश्चेति
यदी ॥ इदादिना सूत्रमिति । अत्र मायै का ॥ इदादिः
सूत्र इति । अत्र कर्तृत्वे का ॥ इदाहेः सूत्रमिति । माय
युक् का । तत्र शेषमविशेषायां यदी स्यादिति बोधम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—यद्येवमिति । यद्येव शेषमविशेष-
पञ्चमीशब्दे ॥ अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्रेति । यत्तत्त्वमोदाहरण-
मिषीत्युक्तत्वे तत्त्वमः । तत्र हि क्लेशाधिकरणे च प्रोक्तमस्ति
इति विशेषविधानात्प्रसक्तं भाष्ये क इत्यसामप्रसिद्धेति वाचिक-
मते वाच्येन यदी न प्राप्नोति । शेषमविशेषत्वात् भाष्येनैव-
ज्ञापय यद्येति वाचिकमते प्रेरणाम् । अत्राह—यद्येव न यद्येव यदी
स्यादिति चातुःशब्दमित्यर्थः । उदाह—उत्तर शेषेति । कर्त्तावि-
शेषात्कर्तृत्वे इत्यादि पालादि कृतानि, चर्तृत्वेन तु अद्वैता-
सतो ब्रह्म इति वयमस्मि शेषमिति चेन्न ॥

(इष्टोपपादकाधिकरणम्)

इष्टस्य एव चातुःशब्दम् ॥ कस्य च ॥ ६७ ॥

(अदीपः) इष्टस्य यद्येति । परिहारः । आत्मस्य पार्थे
इति सतमीश्वरोपेय नाममधिकरणे का कृता, किं तर्हि भाव
इति दर्शयति ॥ ६७ ॥

(उद्घोषः) सतमीश्वरोपेयमिति । इति सतमीश्वरोपेयमिति
दर्शयति । इष्टस्यैव चर्तृत्वेन चर्तृत्वेन भाष्ये इति बोधम् ॥
किं तर्हि भाव इति । इदमिदादि सूत्रं यद्युदाहरणे कर्तृत्व-
सोपपादकम् ॥ ६७ ॥

(३३३ कारकपदीनिषेधसूत्रम् ॥ ३३३ ॥ ३ भा. ॥ १)

५२७ न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यर्थतृ-

नाम् ॥ २३३६९ ॥

(इष्टोपपादकाधिकरणम्)

(१५३३ विष्टोपपादिकाग्रयनसूत्रम् ॥ १॥ ॥)

॥ * ॥ लादेशो सङ्क्षिप्तमहणं किकिनोः
प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लादेशो सङ्क्षिप्तमहणं कर्तव्यम् ।

१ तं निवृत्तम् ।

दि० ६७

सङ्क्षिप्तोः प्रयोगो नेति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ।
किकिनोः प्रतिषेधार्थम् । किकिनोरपि प्रयोगो
प्रतिषेधो यथा स्यात्—पपिः सोमम्, ददिर्गाः ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

(१५३५ साधकपार्तिक्वितीयसूत्रम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तयोरलावेद्यात्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न हि तौ लादेशौ ॥

(अदीपः) न लोकाः ॥ ६९ ॥ लादेश इति । अत्र-
द्वयमपनीय सङ्क्षिप्तमहणं कर्तव्यम् । तत्र सङ्क्षिप्तेन चातुःश-
ब्दो युज्यते । सङ्क्षिप्तमहणेन च कान्यत्वात् सिद्धसंज्ञामिषमात्
किकिनो च । अत्राह—तु किकिनोरलावेद्यात्वाद्द्वयमहणः ॥

(उद्घोषः) न लोकाव्यय ॥ ६९ ॥ अपनीयेति । सङ्क्षि-
प्तमहणे तस्य कर्तव्यमाहिनः । अत्राह—तु सङ्क्षिप्तमहणात्
सिद्धसंज्ञामिषमात् सङ्क्षिप्तमहणेनेत्यत्र लाह—किकिनो चेति । केन
अदेक्योपेय इत्येवम् । अत्राह—तु न सङ्क्षिप्तम् । लादेशो अत्र-
सातिविशेषेण सामान्यमात्रम् ॥

(आज्ञेयमात्रम्)

अथ तौ लादेशौ स्याताम् । स्यात्प्रतिषेधः ? ॥

(अदीपः) अथ साविति । सिद्धसंज्ञामिषमात्तदेव-
द्वयमिषमात् निवृत्तम् ॥

(उद्घोषः) सिद्धसंज्ञामिषमात्तदेव । विशेषविधानेनैव
सिद्धो वदतिदेष्टादिशब्दसंज्ञामिषमात् इति भावः ॥

(समाधानमात्रम्)

यादं स्यात् ॥

(अदीपः) परसु बभोक्तमभिप्रायमस्तिपय लाह—यद्येव-
यामयोर्विप्रतिषेधमिति यत्नाह—यादं स्यादिति ।

(लादेशावसाधकमात्रम्)

लादेशौ तर्हि भविष्यताम् ॥ कथम् ? । “लाह-
यस्यहनजतः किकिनो सिद्ध च” इति सिद्धविति
वक्ष्यामि ॥

(अदीपः) वक्ष्यामीति । व्याख्यासामान्यः ॥

(उद्घोषः) व्याख्यासामीति । संज्ञा न व्याख्यासामि
किं तन्निषेधं व्याख्यासामीत्यर्थः ॥

(आज्ञेयमात्रम्)

स तर्हि वसिनिर्देशः कर्तव्यः । नञस्तरेण वसि-
मसिदेशो गम्यते ॥

(अदीपः) परस्परपूर्वो वसिनिर्देशः कर्तव्यमेव नैव गो-
दित इति मत्ताह—स तर्हीति । विशेषादिदेशो च सामा-
न्यादिदेशः प्रसक्त एव । विशेषस्य सामान्याव्यभिचारः ।
तेन कर्माव्यभिचारः पक्षीविशेषः किकिनोः प्रसक्तं सद्य
सिद्धसंज्ञा किकिनोर्विधीनत इति मत्ता भातिकारम् ॥

(उद्द्योतः) ननु लिङ्गदतिदेशेऽपि कथं उमात्राप्रयपट्टीनिषे-
धोऽत आह—विशेषेति । संशयप्रकरणभावादिति मत्वेत्युक्तम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अन्तरेणापि वृत्तिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा—
'एष ब्रह्मदत्तः, अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह, ते
मन्यामहे—ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्य-
लिङ्गं लिङ्गित्याह लिङ्गदिति ज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) कार्यातिदेशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यानम् ॥

(१५४६ शेषप्रकारवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उकारप्रयोगे न ॥ * ॥

(भाष्यम्) उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम् । कटं
चिक्कीर्षुः, ओदनं वृषुक्षुः ॥

(प्रदीपः) उकारप्रयोग इति । उकारान्तप्रत्ययप्र-
योगे इत्यर्थः । उप्रत्ययोपि चान्तवद्भावाद् गृह्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—उकारेति । कारप्रयोगेण वर्णग्रहण-
मिति भवितव्यम् । तत्प्रकारमाह—उकारान्तेति । शब्दरूपं दिशेष्वा-
भावाय तदन्तविधिः । स च प्रत्यय एव साहचर्यादिति भावः ॥
तेन कन्यामल्लूरिणुरित्यादि सिद्धम् । प्रत्ययप्रत्यययोरिति तु
वर्णग्रहणे न प्रवर्तते इति बोध्यम् ॥

(भाष्यभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते ॥ कथम् ? ।
प्रतिषेधनिर्देशोऽयम्—उ उकारक, ल लकार लोकेति ॥

(प्रदीपः) उकारोपीति । उचोक्तव्येति द्वयोर्द्वन्द्वः पूर्वं
क्रियते ततोऽन्येषाम् । अन्यथा लघुकेति स्यात् ॥

(१५४७ प्रतिप्रसववार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उकारप्रतिषेधे कमेर्भाषायाम-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उकारप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो
न भवतीति वक्तव्यम् । दास्याः कामुकः, वृपल्याः
कामुकः ॥

(१५४८ प्रतिप्रसववार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसु-
नोरप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रति-
षेधो न भवतीति वक्तव्यम् । पुरा सूर्यस्योदेत्तेरा-
धेयः । पुरा वृत्तानामपाकतोः । पुरा क्रूरस्य
विस्त्रुणो विरश्मिन् ॥

१ अनावद् भावेनोकारान्तादित्यर्थः । (५. भा.) २ ननु साहचर्या-
दुकारान्तस्य प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति कथञ्चन्येते, प्रत्ययप्रत्यययोरिति प्रति-

(१५४९ शेषप्रकारवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ ज्ञानश्चानदशतृणामुपसंख्यान-
नम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ज्ञानश्चानदशतृणामुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । सोमं पवमानः । नटमाग्नानः । अधीयन्.
पारायणम् । लप्रयोगे नेति निषेधो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लप्रयोगे नेति । एतेषां च अलदेश-
त्वात् ॥ ६९ ॥

(उद्द्योतः) एतेषां चेति । पूज्यजोः ज्ञाननित्यादीना-
मित्यर्थः ॥

(वार्तिकवैयर्थ्यभाष्यम्)

मा भूदेवम् । तृन्नित्येवं भविष्यति ॥ कथम् ? ।
तृन्निति नेदं प्रत्ययग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? । प्रत्याहार-
ग्रहणम् ॥ क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? । "लट-
दशतृ-" इत्यतः प्रभृत्यातृनो नकारात् ॥

(भाष्यभाष्यम्)

यदि प्रत्याहारग्रहणम्, 'चोरस्य द्विपन्' अत्रापि
प्राप्नोति ॥

(१५५० समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ द्विपः शतुर्वाचचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विपःशतुर्वेति वक्तव्यम् ॥ तच्चावश्यं
वक्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणं सति प्रतिषेधार्थम् ।
प्रत्याहारग्रहणे सति तदेव विध्यर्थं भविष्यति ॥
न लोकावय ॥ ६९ ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—प्रतिषेधार्थमिति । पृथगाः सिद्धत्वेन
प्रतिषेधमात्रफलकं वार्तिकमिति भावः ॥ तदेव विध्यर्थमिति ॥
निरलं प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे पृथग्विध्यर्थमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

(३३४ कारकपट्टीनिषेधसूत्रम् ॥ २ । ३ । ३ आ. ३२)

५२८ अकेनोर्भविष्यदाधम-

पर्ययोः ॥ २।३।७० ॥

(अर्थप्रत्ययचोरन्वयदर्शकाधिकरणम्)

(१५५१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अकस्य भविष्यति ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम् ।
यवान् लावको व्रजति । ओदनं मोजको व्रजति ॥

(प्रदीपः) अकेनोः ॥ ७० ॥ यथासंख्यापवादार्थं वच-
नम्—अकस्येति । खरितत्वाप्रतिज्ञानाद्यैः संख्यामात्रव्या-
ख्यानं चेदमित्याहुः । अकस्य स्वाधमर्थे नास्ति विधानमिति
भविष्यदधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणम् ॥

भाषया तत्सिद्धेरत आह—प्रत्ययप्रत्यययोरिति । (५. भा.) ३ आत एव यथा-
संख्यामात्रे व्याख्यायते इति यावत् । (५. भा.)

(उद्द्योतः) भक्तो ॥ ७० ॥ स्वरितत्वेति । यथासंख्य-
स्ये स्वरितेनेत्यनुपपत्तेरिति भावः । भविष्यदधिकारेति । इदं
च तुमुन्मुख्याविलम्ब भाष्ये स्पष्टम् ॥ भविष्यदर्शकस्यापि
प्रमाणमिति पक्षान्तरमपि तत्र स्पष्टम् ॥ ७० ॥

(१५५३ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इन आधमर्ष्यं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत इन आधमर्ष्यं भविष्यति चेति
षकव्यम् । शतं दायी सहस्रं दायी ग्रामं गमी ॥
अके ॥ ७० ॥

(प्रदीपः) शतं दायीति । आवश्यकाधमर्ष्ययोर्णि-
निरिति णिनिः ॥ ग्रामंगमीति । भविष्यति गम्यादय इति
वचनाद्भवति गतेरिति । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र चतुर्थी वे-
शेष पक्षे द्वितीयायां सिद्धायां द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि
विधानार्थं ग्रामं गन्तेति यत् कैश्चिदुक्तं तद्भाष्यकारस्य नाभि-
मतमिति ग्रामंगमीत्युदाहरणोपपत्तिः ॥ ७० ॥

(३३५ पृष्ठीयिकल्पनसूत्रम् ॥ २ । ३ । ३ आ. १३)

५२९ कृत्यानां कर्तरि वा ॥ २।३।७१ ॥

(योगविभागाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

कर्तृग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

कर्मणि मा भूदिति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । भावकर्मणोः कृत्या
विधीयन्ते । तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि पृष्ठी न
भविष्यति ॥

(उद्द्योतः) कृत्यानाम् ॥ ७१ ॥ भाष्ये—भावकर्मणो-
रिति । तत्र भाष्येऽकर्मकादिधानेन कर्मणोऽभाव एव, कर्मणि तु
सकर्मकादिधानेऽपि तस्याभिधानमेवेति भावः । नच कर्तव्यपूर्वा
कृतमित्यादौ भविष्यत्कर्मतया भाष्ये तस्यैव पश्चात्कर्मसिधाने
भावेपि संभव इति वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्येन कृत्यविषये तथा
विवक्षायां भगवादिस्वादुः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१५५३ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ भव्यादीनां कर्मणोनभिधाना-
त्कृत्यानां कर्तृग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितं

‘गेयो माणवकः साक्षाम्’ भव्यादीनां कर्मणोनभि-
धानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं कियते ॥

(उद्द्योतः) भव्यादीनामिति । तत्र हि कर्तरि कृत्यः ।
गेयो माणवकः साक्षामित्यत्र कर्मणि विकल्पाभावात्तर्कः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते—भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहित-
मिति, नेहाप्यनभिहितं भवति—आकृष्टव्या ग्रामं,
शाखेति ॥

(प्रदीपः) कृत्यानाम् ॥ ७१ ॥ नेहापीति । काका-
नृप्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः ॥ आकृष्टव्येति । कृषे-
र्दिकर्मकत्वात् प्रधानकर्मणः कृत्येनाभिधानं न त्वप्रधानकर्मण
इति तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्तृग्रहणं कस्यान भवतीति भावः ॥

(उद्द्योतः) तन्निवृत्त्यर्थमपीति । कृत्यानां प्रयोगे कर्तव्येन
पृष्ठी न कर्मणि सा च येति कस्यान व्याख्यायत इत्यर्थः । यद्य-
प्येवं व्याख्याने गेयो माणवकः साक्षामिति न सिध्यति, तथापि
उभयप्राप्ताविलम्बतस्तत्र दोषभाव इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—“कृत्यानाम्”
कृत्यानां प्रयोगे पृष्ठी न भवतीति । किमुदाहर-
णम् ? । ग्राममाकृष्टव्या शाखा ॥ ततः “कर्तरि
चा” इति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । कृत्यानामित्येतावत् सूत्रं
कियते । तत्र चोभयप्राप्ताविति नैति च वर्तते । तेन कर्तृ-
कर्मणोर्द्वयोरप्युभयप्राप्तौ कृत्ये पृष्ठी प्रतिपिष्यते ॥

(उद्द्योतः) अत्र पक्षे विधिसम्भवे नियमानुपपत्तिगुण-
प्राप्तिविषये भवतः कृत्यः कर्तव्यो भवता कृत्यः कर्तव्यः ॥ तदाद-
सिद्धिं च मनसि निधाय भाष्ये उक्तम् एवं तर्हि । कर्तृ
कर्मणोर्द्वयोरपीति । विकल्पसम्भवनुभयप्राप्तिविषयः आकृष्टव्या ग्रामं
शाखा देवदत्तेनेत्यस्यैवैष्टेरित्याशयः ॥ श्रुतिस्यारसोप्येवमेव । भाष्ये
ग्राममाकृष्टव्येत्यस्य देवदत्तेनेति शेषः ॥ उभयप्राप्ताविलम्ब
संभवाऽपानेन वा तत्रेदमुदाहरणम् ॥ देवदत्तस्य देवदत्तेन वा
कर्तव्यमिति कर्तरि चैत्यसोदाहरणम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—गेयो माणवकः साक्षामि-
ति ॥

(उद्द्योतः) इहापि तर्हि प्राप्नोतीति । निषेध इति शेषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उभयप्राप्ताविति वर्तते ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा । गेयो माणवकः साक्षामि-
ति च गेयानि माणवकेन सामानीति च भवति ॥

(प्रदीपः) उभयप्राप्तिरेवैषेति । पर्यायेणेति मन्यते ॥

(उद्योतः) ननु चोभयप्राप्तिरिति ॥ उभयप्राप्ताविति तत्पुरुष इति भावः । बहुव्रीहिस्तु उत्तरम् ॥ पर्यायेणेति । कर्तरि भव्यादीनां विकल्पेन विधानादित्यर्थः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति, यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गः । अत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि । यदा कर्तरि न तदा कर्मणीति ॥ कृत्यानाम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाहिकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

(प्रदीपः) उभयप्राप्तिर्नामेति । बहुव्रीहिसमासाद्य-
यणायत्र कृते युगपदुभयोः प्राप्तिस्तत्रैव पृथी निषिध्यत
इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

इत्युपाध्यायजैमिण्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रणीपे द्वितीया-
ध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाहिकम् । समा-
प्त्यायं तृतीयः पादः ॥

(उद्योतः) बहुव्रीहीति । कदाचित्कर्मणि कृत्यसत्त्वेन कृत्य-
प्रत्ययमेवादेकत्र कृते युगपदुभयप्राप्तिर्नास्तीति भावः ॥ अनेन
भाष्येण यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रैवोभयप्राप्तिरिति सूचितम् ॥ ७१ ॥
इति शिवमट्टसुततृतीयमन्त्रनामेश्वरकृते भाष्यप्रदीपोद्घोषे द्वितीय-
स्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाहिकं, पादश्च समाप्तः ॥

	प्राक्तनयोगः	असिन्पादे सूत्रसंख्या—				योगः आदितः
		प्रथमाहिके	द्वितीयाहिके	तृतीयाहिके	योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	२९२	१३	१७	१३	४३	३३५
अव्याख्यातसूत्राणि	१६६	४	११	१५	३०	१९६
समुदितसूत्राणि	४५८	१७	२८	२८	७३	५३१
वार्तिकानि	१४५८	३३	२२	४०	९५	१५५३

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाहिकम् ॥

(एकवद्भावप्रकरणम्)

(३३६ अतिदेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ भा. १ सू.)

५३२ द्विगुरेकवचनम् ॥ २ । ४ । १ ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(१५५४ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः

संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्वि-
गुरेकवचनविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति ॥
किमिदं प्रत्यधिकरणमिति ? अधिकरणमधिक-
रणं प्रति प्रत्यधिकरणम् ॥ संख्यासामानाधिकर-
ण्याच्च । संख्यया यत्पर्यया चास्य सामानाधिकर-
ण्यम् । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामाना-
धिकरण्याच्च “बहुषु बहुवचनम्” इति बहुवचनं
प्राप्नोति । इत्युक्ते एकवचनं स्यादिति । तच्चान्तरेण
यहां न सिध्यतीति द्विगुरेकवचनविधानम् । एव-
मर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) द्विगुरेकवचनम् ॥१॥ किमर्थमिति ।
इदं समाहारद्विगुरेव ग्रहणमिष्यते । समाहारं समाहारः । स
चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रथमः ॥ प्रत्यधिकरणमिति ।
समाहित इति समाहार इति यदा कर्मणि पञ्च तदानेकस्यार्थस्य
समाहित्यमात्रस्य वाचको द्विगुरिति एकस्याभावादप्राप्तमेकवचनं
विधीयत इत्यर्थः । अधिकरणशब्देन द्रव्यमुच्यते । यत्संख्यद्र-
व्याभिधानं तत्संख्येयार्थं वचनमुत्पद्यत इत्यर्थः । पञ्चपूरीशब्दे-
नात्र पञ्च पूराः समाहित्यमाणा उच्यन्ते । ततो बहुवचनप्र-
सङ्ग एकवचनविधानम् ॥ संख्यासामानाधिकरण्या-
च्चेति । एतेन कर्मसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्शयति ।
भावसाधने द्विधैयधिकरणं पञ्चानां पूरानां समाहार इति ।
संख्याशब्देन संख्यावाची शब्द उच्यते ॥ संख्यया यत्पर्य-
येति । एकत्वनिरासपरमेतत् । तेन यथापि श्रूयते संख्या
द्विप्राप्तीति ॥

(उद्घोषः) द्विगुरे ॥ १ ॥ तद्विधेयं लक्षणं विहितस्य
सर्वस्य द्विगुत्वात्समाहारद्विगुरेव ग्रहणे मानाभावः तन्मात्रग्रह-
णेऽपि समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्वे बहुवचनप्राप्तिर्विद्यमानमद्वीत्या
भावसाधनत्वेऽपि तत्प्राप्तिः प्रशानुपपन्निरत आह—इदमिति । कर्म-

१ तत्संख्याविशिष्टकर्मिलर्थः । (र. भा.) २ समाहारशब्दस्य कर्मसाधन-
त्वेना द्विगो संख्यावाचिशब्दसामानाधिकरण्येन बहुवचनप्राप्तिः शङ्क्यमानाति-

साधनस्य ग्रहणं तु तत्रैव भाष्ये निराकृतम् ॥ द्रव्यमिति । शुभा-
दीनामाधारत्वादित्यर्थः ॥ एकद्रव्यवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य
शब्दपर्यन्तादाह—संख्याशब्देनेति ॥ उच्यते इति । अत एव
द्विगुपदेन सामानाधिकरण्यं, पारिभाषिकग्रहणे द्वि द्विगुरिति पञ्चमी
स्यादिति भावः ॥ वचनमिति च सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् ॥

(काकुभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ॥

(अनुप्रयोगेकवचनसाधनाधिकरणम्)

(१५५५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्रानुप्रयोगस्यैकवचना-
भावोऽद्विगुत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति
‘पञ्चपूरीयम्’ इति ॥ किं कारणम् ? अद्विगुत्वात् ।
“द्विगुरेकवचनम्” इत्युच्यते । न चानुप्रयोगो
द्विगुसंज्ञा ॥

(प्रदीपः) तत्रानुप्रयोगस्येति । द्विगुः समास एक-
वचनं प्रत्ययं प्रतिपद्यते इति पारिभाषिकैकवचनाश्रयेण दोषो-
पन्यासः ॥

(१५५६ समाधानाय न्यासान्तरवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकव-
द्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? द्विग्वर्थ एक-
वद्वचतीति वक्तव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य
ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम्—उच्यते
वचनम्, एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ॥

(प्रदीपः) उच्यते वचनमिति । कृत्यव्युटो बहुल-
मिति कर्मणि ल्युट् ॥ एकस्यार्थस्येति । वाच्यवाचकसंबन्धे
पठ्ठी । एकस्यार्थस्य वाचको द्विगुः समास उच्यते इत्यर्थः ॥
तत्र सामर्थ्यादयमतिदेश उपपद्यते । यो ह्यनेकस्यार्थस्य वा-
चकः स कथमेकस्य वाचकस्तत्सादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्वि-
ग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते । ततश्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्या-
द्विगुरेकवचनं सिध्यति ॥

(उद्घोषः) द्विग्वर्थस्येति । एवं चानुप्रयोगेऽपि सिद्धि-
रिति भावः ॥

देव इति स्त्रीभारदेशेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यमित्यस्य एकवचनपदस्येति चेप ।
पारिभाषिकग्रहणे, पारिभाषिकैकवचनपदार्थग्रहणे इत्यर्थः । (र. भा.)

(एकशेषबहुवचनसाधनाधिकरणम्)

(१५५७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ एकशेषप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकशेषे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्च-
पूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूत्यः ॥

(प्रदीपः) एकशेषप्रतिषेधश्चेति । एकशेषविषय
एकवद्भाव उपचारादेकशेषशब्देनोक्तः ॥ पञ्चपूत्य इति ।
अत्रैकशेषे कृतेपि द्विगुल्लतदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्तः प्रतिपिप्यते ॥

(उद्योतः) पञ्चसमासेऽर्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह—एकशेषवि-
षय इति ॥ एकशेषे चेति तु भाष्ये विषयसप्तमी ॥ भाष्य-
स्वारस्यानु विषयसप्तम्यन्तेन सुपसुवेति समाप्त इति लभ्यते ॥

(१५५८ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वान्यस्यानेकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? ।
अन्यस्यानेकत्वात् । नैतद्विगोरनैकत्वम् ॥ कस्य
तर्हि ? । द्विगर्थसमुदायस्य ॥

(प्रदीपः) भवेति । प्रथमस्य द्विगर्थस्यानेकसंख्यायुक्त-
स्यानेकवद्भावः कृतः । तत एकशेषे कृते द्विगर्थसमुदाय-
स्याद्विगर्थत्वाद् बहिरुद्भावाच्च आशयमकल्पिकेन्तरजे द्विगर्थे
चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—नैतत् द्विगोरिति ॥ द्विगर्थसं-
ख्यः ॥ समुदायस्येति । उद्भावावयवमेदस्येत्यर्थः । यद्यपि शिष्य-
माणं लुप्यमानार्थाभिधायीति अयमपि द्विगर्थ एव तथापि
न दोष इत्याह—बहिरुद्भावाच्चेति ॥ बहुवचनसममिष्यादारेण-
वास्त प्रतीत्या जातसंस्कारानिबृष्टिरित्याशयमन्ये ॥

(तद्वितार्थद्विगौ एकवद्भावपरिहाराधिकरणम्)

(१५५९ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ समाहारग्रहणं च तद्विता-
र्थप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समाहारग्रहणं च कर्तव्यम् । किं
प्रयोजनम् ? । तद्वितार्थप्रतिषेधार्थम् । तद्वितार्थे
यो द्विगुस्तस्य मा भूत्—पञ्चकपालो पञ्चकपालो
इति ॥

(प्रदीपः) पञ्चकपालाविति । संस्कृतार्थे विहित-
स्याणो द्विगोलुप्तगनपत्य इति छद् ॥

(समाधानाय प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरयं पञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं परिसमा-
प्यते, आहोस्वित्समुदाये वर्तते ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यदि तावदेकसिन् संस्कृते
प्रत्ययमुत्पाद्य छुकि कृते एकशेषः क्रियते तदा पञ्चपूत्य इत्य-
नेन पञ्चकपाला इति समानम् ॥

(उद्योतः) पञ्चकपालशब्दस्य प्रत्येकं समुदाये वा परिस-
माप्तिं तद्वितार्थे दिगुत्वानुपायात्किं विचारेणेतत् आह—यदि
तावदिति ॥ समानमिति । अयमेव पुरस्तादेव चोदितं परि-
हृतं चेति भाष्यसामर्थ्यः ॥

(संदेहबीजभाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(प्रथमपक्षाङ्गीकारेविशेषप्रदर्शनभाष्यम्)

यदितावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते, पुरस्तादेव
चोदितं परिहृतं च ॥

(द्वितीयपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

अथ समुदाये वर्तते ॥

(१५६० द्वितीयपक्षे विशेषप्रदर्शनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ न वा समाहारैकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वैतत् समाहारैकत्वादपि
सिध्यति ॥

(प्रदीपः) अथ प्रथममेव पञ्चसु कपालेषु संस्कृता इति
बहुत्वसंख्यायुक्ता अर्था विवक्ष्यन्ते तदा तेषां समाहियमाण-
त्वात् समाहाररूपतास्तीति क्रियमाणेपि समाहारग्रहणे निवृ-
त्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) समाहियमाणत्वादिति । समुदायरूपत्वादि-
त्यर्थः ॥ समुदायसमाहारौ च पर्यायाविति भावः । निवृत्तिर्न
सिध्यतीति । समाहारानुभावेनैकत्वविधानादप्येतत्त सिध्यतीति
भाष्याशयः ॥

(प्रथमपक्षाङ्गीकारभाष्यम्)

एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते ॥ पुरस्तादेव
चोदितं परिहृतं च ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । नहि द्वयोर्वह्नां वा पुरोडा-
शानां पञ्चसु कपालेषु संस्कारः क्रियते । अपि तु प्रत्येकमिति
भावः ॥

(उद्योतः) प्रत्येकमेव समाहितित्यत्र विनिगमकमाह—
नहीति । एवं च न वा समाहारैकत्वादिति निष्कलम् । किं च
समासे संख्याविशेषानवगतेः समुदायमादाय बहुवचनोपपत्तिरपि
नेति भाष्याशयः ॥

(व्याख्यानान्तरभाष्यम्)

अपर आह—

न वा समाहारैकत्वात् ॥

न वा योगारम्भेणैवार्थः । किं कारणम् ? । समा-
हारैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥ द्विगुरेक ॥ १ ॥

१ बहुसु पुल्लेषु तु 'न वा समाहारैकत्वादपि सिध्यति' इत्येवमेव
पाठ उपपन्न्यते ।

(प्रदीपः) अपर आदेति । न चा समाहारैकत्वादित्येतादिकं समुद्रप्रत्याख्यानायमित्येत्याचष्टे ॥ अयं भावः— तिरोहितावयमेदः समुद्ररूपः समाहारो द्विवर्धस्वस्यैकत्वादन्यथादिवर्धितस्यैकवचनमिति नार्थः सूत्रेण । तस्मिन्वाच्येति समाहारमहणं न कर्तव्यम् । क्रियमाणे तु सूत्रे समाहारमहणं तद्विधितार्थद्विगुण्यपृथगर्थं कर्तव्यमेव । तेन समाहारेण व्यपदिष्टस्य द्विगोर्महणं भवति । यस्तु तद्विधितार्थं न तस्य भवति । तेन पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटा इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैकवचनाभावात् । यदा यदुक्तं पटानां पञ्चशतं न तु प्रत्येकं तदैकशेषसायमवधिपयः । एतदेव गन्वमानेन भाष्यकारेण पूर्वव्याख्यानेऽसमाश्रयता प्रत्याख्यानत्वेन धातुर्लक्ष्यं व्याख्यातम् । उत्तरपदे तु यो द्विगुस्तदर्थस्यापार्थान्तरे गुणभावादस्यासत्त्वात्तस्यपि प्रातिपदिकत्वे ततः प्रत्याख्यानत्वादिकवद्भावातिदेशः प्रयोजनाभावात् प्रवर्तते ॥ १ ॥

(उद्घोषः) तिरोहितेति । इत्यागुरोषादिति भावः । अत्र पक्षे प्रत्याख्यानं न नान्तरीयकत्वात्, प्रत्याख्यानोरोदन्यात्वेन वा ॥ अवश्यं च भावस्यापन पयः समाहारश्चान्तराभावात् । अन्यथा पञ्चगव्येति शब्दोपसर्गकत्वात् इत्यो न स्यात् । एवं च न्यायसिद्धार्थगुणादिकमेवैवं व्युत्पत्तिरिति गोप्यम् ॥ समुद्रान्ते शब्दसमाप्तिं पञ्चगवः पटा इत्यादौ तद्विधितार्थं समाहारसंभवात्कथं तेनापि समाश्रयित्वेन आह—समाहारेण व्यपदिष्टेति ॥ प्रातिपदोत्तरपदभाषया तद्विधितार्थद्विगोश्च तत्त्वभावादिति भावः ॥ पञ्चगव्य इत्यनेन नेदं वृत्तमित्याह—यदा यदुक्तमिति ॥ असमाश्रयतेति । यत्पुनः समागन्तव्यंतिविश्रयलक्षणे संख्यावचनमेव सर्वत्र समासदेकमेवैव वदुवचनानीति भाष्याशयः ॥ अतएवैवं सर्वत्रापि परितुल्यं चेत्तानां भागं संगच्छते ॥ अन्यथा तदसंगतिरित्येव ॥ उत्तरपदद्विगुणं न समाहारमहणस्य व्यापलं इत्याह—उत्तरपदत्वे तिप्ति ॥ सत्यपि प्रातिपदिकत्वे इति । तारे सत्यपि स्वगतसंख्याभावात् ततः प्रत्यय इति भावः ॥ पञ्चगवमिव इत्यादौ प्रत्याख्यानत्वाभावात् न प्रातिपदिकत्वमिति न चचितम् ॥ १ ॥

(३३७ एकवद्भावप्रकरणम् ॥ २ । ४ । १ भा. २)

५३३ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ । ४ । २ ॥

(अनिष्टापत्तिवारणाधिकरणम्)

(१५६१ शेषपूर्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति चक-

व्यम् । तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरिति चकव्यम् । सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरिति चकव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? । व्यतिकरो मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) द्वन्द्वश्च ॥ २ ॥ तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । यदग्रवानि पूर्वपदं तदग्रवाच्येव यद्युत्तरपदं भवति तथा सत्येकवद्भावो नान्यथेत्यर्थः ॥ व्यतिकरो मा भूदिति पाणिमार्दङ्गिकाश्चरोहा इत्यादावेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

तत्तर्हि चकव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न चकव्यम् ॥

(१५६२ समाधानहेतुवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते—“प्राण्यङ्गानाम्” । ततः—“तूर्याङ्गानाम्” । ततः—“सेनाङ्गानाम्” इति ॥

(भाष्येपभाष्यम्)

स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः । प्रत्येकमङ्गशब्दः परिसमाप्यते ॥ द्वन्द्वश्च ॥ २ ॥

(प्रदीपः) प्रत्येकमिति । बहुवचनान्तोद्देशश्चः प्रत्येकमभिसंयम्यत इति भावः ॥ पूर्वपक्षेपि प्रत्येकमेवाङ्गशब्दस्य संबन्धः । स सत्यथा—प्राण्यङ्गद्वयं सेनाङ्गयागिनां द्वन्द्व एकवदिति । नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्गं संभवतीति नाऽन्योदेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य सिद्धा ॥ तस्मादन्त्यङ्गानां परिसमाप्तिर्बहुवचनान्तस्य सतः प्रतिपाद्यते । तेनास्याद् ग्रहणकवाक्यादङ्गसंस्कारकं वार्ययत्रयमुपलवत इति संकरो न भवति ॥ २ ॥

(उद्घोषः) द्वन्द्वश्च ॥ २ ॥ पूर्वपक्षेपि प्रत्येकमङ्गशब्दसंबन्धे शुक्तिमाह—नहीति ॥ एवं च पूर्वपक्षान्तिरुक्तान्ते को विशेष इत्यत आह—प्रत्याख्यान्येति । ‘अङ्गानाम्’ इत्येवंरूपबहुवचनान्तस्य सतः प्रत्येकं समाप्तिरित्यर्थः ॥ पूर्वपक्षे प्राण्यङ्गस्य तूर्याङ्गस्येत्यादिवचनव्यवस्था व्यतिकरः अङ्गितः । सिद्धान्ते तु प्राण्यङ्गानामित्यादिवचनान्तलक्ष्यसंस्कारकवाक्यव्यवस्थाभावात् प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव समास एकवद्भाव इति विशेष इति भावः ॥ केवलप्रातिपदिकस्य पदान्तरेणान्वयायोगादित्यन्तस्यैवान्वयो वाच्यः । तथा च श्रूयमाणविधौ लक्ष्म्या विभक्त्यन्तरकल्पने गौरवाद्बहुवचनान्तस्यैवाङ्गशब्दस्यान्वय इति सात्पर्यम् ॥ वाक्यत्रयमिति । बहुवचना-

१ प्रत्याख्यानत्वात्ति पाठो गतिः । (र. ना.)

२ पञ्च श्रूयमाणङ्गानां समागमकालं भाष्यद्वित्यर्थः । (र. ना.)

३ संग्राहकनामयादित्यर्थः । (र. ना.)

४ प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व इत्यादि रूपमित्यर्थः । (र. ना.)

न्ताङ्गचन्दयटितमित्यर्थः ॥ अत्र तूष्णींशब्देन वादका यव गृह्यन्ते,
सुदृक्शब्दस्यैव इत्यप्युक्तमिति चेन्न भाष्यप्रयोगात् । तत्राह-
न्यायश्च सेनाशब्देन रथाधारुदानामेव ग्रहणम् । संग्रामं हस्त्य-
भरणपदातिमिति चेन्न विधिरिति सूत्रसमाख्यस्वरसाच्च ॥
फलसेनेत्यत्र तु सेनाशब्देन हस्तिरथादय धनेलाङ्गः ॥ २ ॥

(३३८ एकवक्त्रावसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. ३)

५३४ अनुवादे चरणानाम् ॥ २।४।३ ॥

(प्रदीपः) अनुवादे ॥ ३ ॥ यदा प्रतिपत्ता प्रमाणा-
न्तरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोक्ता प्रतिपाद्यते तदा अनुवादो
भवति ॥ ३ ॥

(उद्द्योतः) अनुवादे ॥ ३ ॥ प्रतिपत्ता भोता ॥

(भाष्यभाष्यम्)

इह कस्माच्च भवति—नन्दन्तु कठकालापाः,
वर्धन्तां कठकौशुमाः । ॥

(१५६३ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्थेणोः ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

स्थेणोरिति वक्तव्यम् ॥

(भाष्यभाष्यम्)

यत्रमपि तिष्ठन्तु कठकालापा इत्यत्रापि
प्रामोति ॥

(१५६४ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

[॥ * ॥ अद्यतन्यां च ॥ * ॥]

(भाष्यम्) अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । उद्गा-
त्कठकालापम् । प्रत्यष्टात्कठकौशुमम् । उद्गात्कौ-
शोदपैप्पलादम् ॥ अनुवादे ॥ ३ ॥

(उद्द्योतः) अद्यतन्यामित्यपत्नीति द्वयः संज्ञा ॥ ३ ॥

(३३९ एकवक्त्रावसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. ४)

५३८ विशिष्टलिङ्गो नदीदेशो-

ऽग्रामाः ॥ २ । ४ । ७ ॥

(अनिष्टवारणाधिकरणम्)

(१५६५ प्रतिप्रसववार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अग्रामा इत्यत्रानगराणामिति । वक्त-
व्यम् । इह मा भूत्—मथुरापाटलिपुत्रमिति ॥

(प्रदीपः) विशिष्ट ॥ ७ ॥ जनपदविशेषो ग्रामः ।
प्रान्ते नात्येयम्, अग्रहणो ग्राम्यकृत् इत्यादौ ग्रामग्रहणे नगर-
स्यापि ग्रहणदर्शनाद्वचनम्—अग्रामा इत्यत्रेति ॥

(उद्द्योतः) विशिष्टलि ॥ ७ ॥ जनपदविशेष इति
जननासत्त्वानविशेष इत्यर्थः । ग्रामप्रतिषेध इति ॥ ग्रामग्रहणे
नगराणां ग्रहणं नैत्यर्थः ॥

(१५६६ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

[॥ * ॥ उभयतश्च ॥ * ॥]

(भाष्यम्) उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो
वक्तव्यः । शौर्यं च केतवता च शौर्यकेतवते ।
जाम्बवं च शालूकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ ॥
विशिष्ट ॥ ७ ॥

(प्रदीपः) उभयत इति । ग्रामनगरोभयावयवे द्वन्द्वे
ग्रामसंबन्धेव प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौर्यं नगरम् । केतवता
ग्रामः । जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी ग्रामः ॥ ७ ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—उभयतश्चेति । यो ग्रामाणां प्रतिषेधः
उभयतः ग्रामसर्वानवयवकस्य ग्रामान्तरावयवकस्य वेत्यर्थः ॥ नगर-
सर्वानवयवके चानगराणामिति प्रतिषेध इति भावः ॥ तदाह—
ग्रामनगरेत्यादि ॥ ७ ॥

(३४० एकवक्त्रावसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. ५)

५३९ क्षुद्रजन्तवः ॥ २ । ४ । ८ ॥

(क्षुद्रजन्तुत्वनिर्णयाधिकरणम्)

(भाष्यभाष्यम्)

क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते । के क्षुद्रजन्तवः । ॥

(प्रदीपः) क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥ सूचीनां विषयानां
दर्शनात्प्रश्नः—के क्षुद्रजन्तव इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

क्षोस्तव्या जन्तवः क्षुद्रजन्तवः ॥

(प्रदीपः) क्षोस्तव्या इति । अर्हार्थे कृतः । ये क्षुद्र-
माना अपि न भियन्दे जलौकःप्रसृतयः । ये तु भियन्दे ते
पापनिमित्तत्वादयोदनाह्राः ॥

(उद्द्योतः) क्षुद्रज ॥ ८ ॥ अर्हार्थे इति । जनेन क्षुद्र-
शब्दे रगमि अर्हार्थः तेन जन्तुशब्दस्य कर्मधारय इति ध्वनितम् ॥

(भाष्यभाष्यम्)

यद्येवं थूकालिखं कीटपिपीलिकं वंशमशक-
मिति न सिद्ध्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हीनस्थिकाः क्षुद्रजन्तवः ॥

(कक्षणान्तरभाष्यम्)

अथ वा येषां स्वं शोणितं नास्ति ते क्षुद्रज-
न्तवः ॥

१ ग्रामप्रतिषेधेति चेत् । (८. न.)

(उद्द्योतः) स्वं क्षोणितं नास्तीति । यथा जलैकः प्रवृत्तीनाम् ॥ ८ ॥

(लक्षणान्तरभाष्यम्)

अथ वा येषामासदन्नादक्षलिने पूर्यते ते क्षुद्र-जन्तवः ॥

(लक्षणान्तरभाष्यम्)

अथ वा येषां गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न पतति ते क्षुद्रजन्तवः ॥

(सिद्धान्तलक्षणम्)

अथ वा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः ॥ क्षुद्र-जन्त ॥ ८ ॥

(प्रदीपः) नकुलपर्यन्ता इति । एतदेव दर्शनमत्र व्यापित्वाद् एतत्ते । अत एव तत्परादुपन्यस्यम् ॥ ८ ॥

—००००—

(१४१ एकवद्भावसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ भा. ६)

५४० येषां च विरोधः शाश्व-
तिकः ॥ २ । ४ । ९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थेऽक्षकारः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवकारार्थेऽक्षकारः—येषां विरोधः शाश्वतिक-
स्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्यात्, यदन्यत्रा-
प्नोति तन्मा भूदिति ॥ किं चान्यत्राप्नोति ? ।
[“विभाषा वृक्षमृग-” इति । तत्र] *पशुशकुनिद्वन्द्वे
विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धम्* इत्युक्तम्, तत्र
यत्कल्पं भवति ॥ येषां च ॥ ९ ॥

(प्रदीपः) येषां च ॥ ९ ॥ यदन्यदिति । चकारेण
यत्नेन परो विकल्पो बाध्यते । तेनाश्वमहिषं काकोलकमिति
निर एकवद्भावो भवति ॥ ९ ॥

(उद्द्योतः) येषां च ॥ ९ ॥ यत्नेनेति । पुनर्विधानार्थे-
नेत्यर्थः ॥ ९ ॥

—००००—

(१४२ एकवद्भावसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ भा. ७)

५४१ शूद्राणामनिरवसिता-
नाम् ॥ २ । ४ । १० ॥

(अनिरवसितशब्दार्थाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

‘अनिरवसितानाम्’ इत्युच्यते । कुतोऽनिरव-
सितानाम् ? ॥

१ शब्दं कोऽप्यन्तर्गतः पाठः कश्चिदेवोपलभ्यते, न सर्वत्र ।

२ ‘त’ पूर्वविप्रतिषेधो न यत्कल्पो’ इति पाठो बहुत्र समुपलभ्यते ।

द्वि० ६८

(प्रदीपः) शूद्राणाम् ॥ १० ॥ निरवसिता बहि-
ष्कृता उच्यन्ते । तत्रावधिप्रश्नः—कुत इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

आर्योवर्तादनिरवसितानाम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कः पुनरार्यवर्तः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रागादर्शात्प्रत्यक्षालकवनादक्षिणेन हिमवन्त-
मुत्तरेण पारियात्रम् ॥

(प्रदीपः) प्रागादर्शादिति । आदर्शादयः पर्वत-
विशेषाः ॥ दक्षिणेनेति एनवन्तः । एनपा द्वितीया ।
प्रागादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो देशवृत्तिभ्यः प्रत्ययो विहितः ।
एतत्पर्वतचतुष्टयमप्य आर्यवर्तो देश इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) शूद्राणाम् ॥ १० ॥ प्रत्यय इति । दिक्श-
ब्देभ्य इत्यादिनाऽस्त्राणि, तस्य च जुगिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येवं किष्किन्धगन्धिकं शक्यवनं शौर्यकौञ्च-
मिति न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । एतेषामार्यवर्ताद् बाह्या-
दिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्ह्यार्यनिवासादनिरवसितानाम् ॥ कः पुन-
रार्यनिवासः ? । ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति ॥

(प्रदीपः) ग्राम इति । एतेष्वार्या निवसन्तीति भावः ।
तत्र ग्रामः प्रसिद्धः । घोषो गोमहिष्यादिनिवासः । संवाहो
वणिक्प्रधानः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि य पते महान्तः संख्यायान्तेऽनन्त-
राक्षण्डाला मृतपाश्च वसन्ति तत्र चण्डान्मृतपा
इति न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) संख्याया इति । निवासविशेषा इत्यर्थः ।
मृतपा घोम्या इत्याहुः ॥

(उद्द्योतः) घोम्या इति । दमद्वाननिकटे ये वसन्ति मृत-
पाश्चनितिकाद्यादिसंवाहकाश्चण्डास्तद्वशात्ते घोम्या इत्युच्यन्ते ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि यथात्कर्मणोऽनिरवसितानाम् ॥

(प्रदीपः) यथादिति शूद्राणां पञ्चमहाउपानेऽधि-
कारोस्तीति भावः ॥

(उद्द्योतः) तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवहस इति श्रुतेः शूद्राणां
यज्ञकर्मणोऽनिरवसितत्वं विरुद्धमित्यत आह—शूद्राणामिति ।
पूर्वोक्तश्रुतिस्त्वग्नौवादिविषयेति भावः ॥

१ ‘आर्यवर्ताद्’ इत्यवधिप्रदर्शनमेव बहुत्र समुपलभ्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि तक्षायस्कारं रजकतन्तुवायमिति न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) तक्षायस्कारमिति । तक्षादीनां यत्तेऽधिकाराभावादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) तक्षादीनामिति । तेषां प्रतिलोमत्वादिति भावः ॥ शृङ्गशब्दोऽत्र घृते श्रेयणिकेतरपर इति बोध्यम् ॥

(सिद्धान्तसमाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि पात्रादनिरवसितानाम् । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुध्यति तेऽनिरवसिताः । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिता इति ॥ शृङ्गाणाम् ॥ १० ॥

(प्रदीपः) संस्कारेणेति । यः संस्कारः स्मृतिकार्यव्य-
ष्टौ पठितस्तेनैव न तदधिकेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

(उद्द्योतः) स्मृतिकारिरिति । 'भक्षना शुचये कांस्य' इत्यादि ॥ १० ॥

(३४३ एकवद्भावसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. ८)

५४२ गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ २।४।११ ॥

(गणपठितरूपविधक्षाधिकरणम्)

(१५६७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं
द्वन्द्ववृत्तम् ॥ * ॥(भाष्यम्) गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्व-
वृत्तं द्रष्टव्यम् । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैड-
कम् ॥ गवाश्व ॥ ११ ॥(प्रदीपः) गवाश्वप्र ॥ ११ ॥ यथोच्चारितमिति ।
गणे यादृशाः कृतावकः पठिता द्वन्द्वास्तादृशानामेवेदं कार्यमेक-
वद्भावलक्षणं भवतीत्यर्थः । यदा स्ववच् नास्ति विकल्पितत्वा-
त्तदा पशुद्वन्द्वे विभाषा भवति गोर्ष गोश्वा इति । एतेन गण-
पाठरूपं विवक्षितमित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥(उद्द्योतः) गवाश्वप्र ॥ ११ ॥ भाष्ये—यथोच्चारितं
द्वन्द्ववृत्तमिति । द्वन्द्वप्रयुक्तमिदं कार्यं गणे यथोच्चारितशब्द-
विषयमित्यर्थः । तत्फलतमाह—गणे इति । यथोच्चारितमित्यस्य
फलमाह—यदा स्थिति ॥ ११ ॥१ तक्षादीनामिति । प्रतिलोमनातलक्षा स्वलोमनातरषकारादिव
यव । तेन न रयकाराधिकरणं पू० सी० ६ । १ । १२ विरोधः । २ द्वन्-
द्ववृत्तं वृत्तं कार्यं द्वन्द्वप्रयुक्तं कार्यमिति यावत् । (८. ना.) ३ 'क्षीर्य' इति
'क्षीर्य' इति वा कश्चिदुपलभ्यते । कश्चिच्च 'क्षीर्य' इति तथापि क्षीर्य-

(३४३ एकवद्भावसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. ९)

५४३ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्य-

व्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वा-

पराधरोत्तराणाम् ॥ २ । ४ । १२ ॥

(नियमाधिकरणम्)

(१५६८ नियमवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पति-
मृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणा-
नाम् ॥ * ॥(भाष्यम्) फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रज-
न्तुधान्यतृणानां द्वन्द्वः विभाषा एकवद्भवति बहु-
प्रकृतिरिति वक्तव्यम् ॥ फल—वदरामलकम् ।
वदरामलकानि ॥ सेना—हस्त्यश्वम् । हस्त्यश्वाः ॥
वनस्पति—प्लक्षन्यप्रोधम् । प्लक्षन्यप्रोधाः ॥ मृग—
रुपृपतम् । रुपृपताः ॥ शकुनि—हंसचक्रवा-
कम् । हंसचक्रवाकाः ॥ क्षुद्रजन्तु—यूकालिक्षम् ।
यूकालिक्षाः ॥ धान्य—ग्रीहियवम् । ग्रीहियवाः ।
मापतिलम् । मापतिलाः ॥ तृण—कुशकाशम् ।
कुशकाशाः । शरद्वीर्यम् । शरद्वीर्याः ॥ किं प्रयोज-
नम् । बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्यात् ॥ का मा
भूत् । वदरामलके तिष्ठतः ॥(प्रदीपः) विभाषा वृक्ष ॥ १२ ॥ बहुप्रकृति-
रिति । वद्वो बहुत्वसंख्यायुक्ता वर्तिपदार्थाः प्रकृतयः
कारणानि यस्य स बहुप्रकृतिः ॥ वदरामलकमिति । जाति-
रप्राणिनामित्येकवद्भावः । कश्चित्तु वदरामलकानीत्यपि
पठ्यते । तत्रैवं व्याचक्षते—नित्य एकवद्भावे प्राप्ते विकल्पो-
नेन वचनेन क्रियते ॥ अन्ये तु वदरामलकानीत्येवं प्राप्ते
जातिलक्षणे नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्शयत
इत्याहुः ॥ हस्त्यश्वमिति । सेनाहस्त्येऽपि परत्वात्पशु-
लक्षणो विकल्पो भवति ॥(उद्द्योतः) विभाषा वृक्ष ॥ १२ ॥ द्वन्द्वप्रकृतिवर्तिपदानि
तेषां बहुत्वे विप्रभृतिष्वेव स्यादत आह—बहव इति । पदार्था-
स्तादृशपदार्थप्रतिपादकाः शब्दाः, तदर्थानां बहुत्वगमकश्चैकवद्भाव-
यव । यदा वदरत्वेनैवानेकेषां मानमेकवद्भावलादिति नैकार्थ्यमाव-
विरोधः, यत्तत्संज्ञानुपात्तं फलं द्वन्द्वसंज्ञोपादानं बहुप्रकृतित्वनिय-
मायेत्याह—जातिरिति । न च—जातिप्राधान्यं यव जातिरित्यस्य
प्राप्तिः । तत्र च न बहुवचनम्, तस्या एकत्वात् । अत एव क्षीरो-क्षीर्य—क्षीर्य—क्षीर्य इति चतुर्णां अपि शब्दानां घुणविशेषमागम्यमानसतुप-
कम्पात् 'क्षाय' इति 'वस' इति वा भवेत् । २ नैकार्थ्यमावविरोध इति
पाठो नास्ति । अन्यथा बहुत्वसंज्ञायामेव 'यकार्थ्यमावविरोध' आहते
इति प्रवादविरोधः स्यादिति यावत् । (८. ना.)

इके संयुक्ते इत्यन्तादिपक्षेति यज्ञसमाप्यप्रयोगः संगच्छते, जात्याद्यायामिति यज्ञं च भगवता मत्स्यायातम्—इति वाच्यम् । जातिप्राप्त्याने पय जातो व्यक्तिकारकपरम्परया संस्थान्ये तत्तन्भावः ॥ तदेवं जातिप्राप्त्याने व्यक्तिकारकपरम्परया संस्थान्ये यदरामलकमित्येव । पाठान्तरे आप्त्याख्यायां यदरामलकानीत्यपि ॥ व्यक्तिप्राप्त्याने तु यदरामलकानीत्यपि । जातो साक्षात्संस्थान्ये यदरामलके इत्येव । व्यक्तिप्राप्त्याने व्यक्तेरेकत्वविषयायां यदरामलके यदरामलकमित्युभयमिति लभ्यते इति बोध्यम् । यथाचक्षत इति । अन्यत्र तैत्तिरीय पाठस्यामर्थोदिकत्वो बहुप्रकृतित्वं चानेन विधीयत इति तदाशयः ॥ अत एव वार्तिकव्याख्यानभाष्ये विभाषेत्युक्तम् ॥ अन्येतिवति । वार्तिकव्याख्यानभाष्ये विकृत्यो न वार्तिकः किं तु विभाषावृत्तेति यथाप्राप्तिविषयानुवादकः ॥ तदादेर्वा य एकवद्भवति यथा विभाषा एकवद्भवति स सर्वोपि बहुप्रकृतिरेवेति वाच्यमिति वार्तिकव्याख्यानभाष्यायः ॥ परमेव यूकालिक्षा इत्यादि भाष्यं व्याख्येयम् ॥ अतएवपि बहुप्रकृतिरेव यः तत्र यथा स्वादित्येय प्रयोजनमुक्तम्, न तु फलबुद्धजन्यं विक्त्योऽपि प्रयोजनरहितोक्त इति तदाशयः ॥ अत्राप्यवधारयैव शुक्ल । भाष्यकारेण फलबुद्धजन्योपि विभाषाप्रकरणे पाठः कर्तव्य इत्युच्यते । अतो न वार्तिकप्रयोजनकथनभाष्यविरोधः । यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्याभेदेनैव शुक्लमित्याहुः ॥ सेनाद्वयेऽपीति । इदं चिन्तं, तत्र सेनाद्वयश्च देन इत्यादिवादीनामेव प्रमाणम् । अतः तु सेनाद्वयेन इत्यन्तादीनां प्रमाणं गौण्यप्रामाण्यात् । अत एव संभ्रामं इत्यन्तरपक्षप्रतिभित्तिरिति भाष्यप्रयोगः संगच्छते । बहुप्रकृतिस्वभावाभेदविरिति तु न युक्तं, वैदुभिरेव तेः संभ्रामस्य निष्पापतात् ॥ चरत्पक्षिद्वयेन वार्तिके पक्षप्रमाणम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनस्तेन या प्राप्तिः सा नियम्यते, आहो-
सिद्—अविशेषेण ? ॥

(प्रवीणः) किं पुनरिति । अस्मिन्प्रदेशे पठितत्वात्कि-
मेतत्सम्यक्निहित एव एकवद्भावो नियतविषयो व्यवस्थाप्यते
अथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः ॥ येषां सूत्रान्तरेणानेन च
प्राप्तिर्वनस्पत्यादीनां तद्विषय एव संक्षयो न तन्यतरप्राप्ति-
विषयः ॥

(उद्घोषः) पक्षस्थानुपादानामपि पाठात् प्रकरणनियत-
निश्चयेन संदेदानुपपत्तिरत आह—येषामिति । पक्षस्थानुपादान-
विषय एव संदेद इति भावः ॥

(भाष्यम्) किञ्चातः ? ॥

(प्रथमपक्षदूषणभाष्यम्)

यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते, लक्ष्म्यप्रोक्षौ

१ भाष्यं पठितत्वेति पाठो नास्ति । (८. ना.) २ 'विनापि मत्स्यायम्'
इत्युपापदशून्याभारोदयद्वयेन इत्यन्तादिपदानामपि सेनाद्वयपरमगमाहृत-
मेव । इदं चिन्तम्, सत्यामेत्यादौ संभ्राममेव 'विनापि मत्स्यायम्' इत्यस्य
प्रकृतेरुपापदोपेक्षया इति वयम् । (८. ना.) ३ 'एकैकैकया त्रयया'

"जातिरप्राणिनाम्" इति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः
प्राप्नोति ॥

अथाविशेषेण, न दोषो भवति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोतीति ।
अस्य नियमेन चारणेऽपि नित्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अविशेषेणेति । एवैकवचनद्वन्द्वविषयं यच्छास्त्रं प्राप्नोति
तद्वद्वन्द्वेरेवेत्यर्थ इति भावः ॥ एतेन यदरामलके इत्यत्र जातिरि-
त्यस्याप्रवृत्तावपि चार्थ इति विभाषा स्वादित्यपास्तम् ॥

(द्वितीयपक्षानुपगमभाष्यम्)

यथा न दोषस्तथास्तु ॥

(प्रवीणः) यथा न दोष इति । व्यापितात्प्रकरणापे-
क्षोऽयं विषयनियम इत्यर्थः ॥

(१५६९ पूर्वप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां
पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां "येषां
च विरोधः शाब्दिकः" इत्येतद्वचति पूर्वविप्रति-
षेधेन । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः—महाजोर-
भ्रम् । महाजोरभ्राः । इंसचक्रवाकम् । इंसचक्र-
वाकाः ॥ "येषां च विरोधः शाब्दिकः" इत्यस्या-
वकाशः—अभ्रमणब्राह्मणम् ॥ इहोभये प्राप्नोति—
काकोलूकं भ्रशृगालमिति । "येषां च विरोधः
शाब्दिकः" इत्येतद्वचति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः । उक्तं चकारकरणस्य प्रयोजनम्—
येषां च विरोधः शाब्दिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचन-
मेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

(१५७० पूर्वप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशु-
द्वन्द्वनपुंसकम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्व-
नपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ अश्ववडवयोः
पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः—विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंस-
कम्, यदा न पशुद्वन्द्वनपुंसकं सोवकाशः—अश्व-
वडवौ ॥ पशुद्वन्द्वनपुंसकस्यावकाशः—अन्ये पशु-
द्वन्द्वाः—महाजोरभ्रं महाजोरभ्राः ॥ पशुद्वन्द्वनपुं-

पक्षिः यथापक्षिका । इति कथनलक्षितपक्षिपक्षकत्वेनाभिमन्यवोरेकत्व-
स्यैव निमित्तत्वादिकिञ्चित्तरमिदमिति ध्येयम् । २ 'कुलाया सैरिमो महा'
इति हेमः । ५ बौद्धपरिमाणम् अयम् । (८. ना.)

सकप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति—‘अश्ववद्धवम्’ पशु-
द्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) अश्ववद्धवयोरिति । पशुत्वादिभाषैक-
वद्भावः । तत्रैकवद्धवपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति पूर्ववद्ध-
वद्धवावित्यतिदेशात् पुंस्त्वमपि । तत्र परत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते
पूर्वविप्रतिषेध उच्यते ॥

(उद्द्योतः) पशुत्वेनैव सिद्धेऽश्ववद्धवग्रहणं न कार्यमिलाश-
येन वार्तिकमिलाह—पशुत्वादिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः ॥

(१५७१ समाधानहेतुवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रतिपदविधानात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते—
“अश्ववद्धवपूर्वापर—” इति ॥

(प्रदीपः) प्रतिपदविधानादिति । नात्र पशुग्रहणे-
नैकवद्धवो विधीयते किं तर्ह्यश्ववद्धवग्रहणेन, तत्र प्रतिपदवि-
धानात्स नपुंसकमित्येतद्वदिति, तच्छब्देन ऐकवद्धवभाजं
परासूत्र्य नपुंसकत्वं विधीयते । तेन यथैकवद्धवोऽत्र प्रतिपदं
विधीयते तथा नपुंसकत्वमिति भावः ॥

(उद्द्योतः) नञेति । पूर्वविप्रतिषेधादश्ववद्धवग्रहणेनैव
न्यायमिलाशयः ॥ नपुंसकत्वस्य प्रतिपदविवर्तितं समर्थयते—
तच्छब्देनेति ॥

(१५७२ प्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ एकवचनमनर्थकं समाहारैक-
त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवद्धवोऽनर्थकः ॥ किं कारणम् ? ।
समाहारैकत्वात् । एकोयमर्थः समाहारो नाम
तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) समाहारैकत्वादिति । तिरोहितावयव-
भेदो हि समाहारः स च वनयूयादिवदेक इत्यर्थः ॥

(प्रत्याख्यानवाचकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—एवं विशास्वामि—इह
नित्यो विधिः, इह विभाषेति ॥

(प्रदीपः) इह नित्य इति । द्वन्द्वश्चेत्यारभ्यासांयो-
गात्प्राग्नित्यो विधिः, अनेन तु योगद्वयेन विभाषेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—ज्ञात्वासीत्यन्तर्भावित्यर्थः, आप-
त्नीलार्थः ॥ इह नित्य इति । विनिगमनाविरहात्प्राप्यज्ञादीनां
मेव समाहारलोपां समाहार एवेत्येवं द्विविधोऽपि नियम इति
भावः । अन्यथा यत्प्रयोजनखण्डनपरमाध्येगैषामेव समाहार इति
नियमसंबन्धमात्रात् यत्प्रतिपद इतरेतरयोगाव्याख्या द्वन्द्वश्चेत्यार-

न्येतत्पर्यन्तं नित्यो विधिरित्यादि कैयदासकृतिः स्यात् ॥ भाष्यमपि
विशिष्टप्रयोजनखण्डनपरम् ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—
‘सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्धवति’ इति । यद्यप्यं
“तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं
नित्यम्” इत्याह ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । यद्येतत्प्रकरणोपात्तानामेवैक-
वद्धवः स्यात्तदा तिष्यपुनर्वसुशब्दगोत्रप्रापितत्वादेकवद्धव-
स्याभावात्तद्विद्वत्तये बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—यद्यमिति । एवं नैकवद्धवप्रकरणं
अर्थमिति भावः । सर्वशब्दोऽसंज्ञकवृत्तिरितिभिर्मानः ॥

(प्रत्याख्यानवाचकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—“स नपुंसकम्” इति
वक्ष्यामीति ॥

(प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमक्षिप्यं लोका-
श्रयत्वालिङ्गस्य ॥

(उद्द्योतः) लिङ्गमक्षिप्यमिति । शास्त्रोक्तलिङ्गाश्रयात्तस्य
व्यभिचारदर्शनादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? । पूर्वत्र नित्यार्थम्,
उत्तरत्र व्यभिचारार्थं “विभाषा वृक्षसूत्र” इति ॥
विभाषा वृ० ॥ १२ ॥

(प्रदीपः) पूर्वत्रेति । प्राप्यज्ञादीनां समाहार एवेत्येव-
मर्थमित्यर्थः ॥ उत्तरत्रेति । क्वचित्ज्ञातिरप्राणिनामिति
प्राप्ते विभाषा । सूयादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थम् ॥ १२ ॥

(उद्द्योतः) एवं चान्यतरनियमस्य आपकाभिरासेऽन्यतर
यत्र स्थित इत्याशयेनाह—प्राप्यज्ञादीनामिति । सर्वो द्वन्द्व
इत्यत्र सर्वशब्द यत्प्रकरणस्यसंज्ञानुपात्तविषय इति भावः ॥

भाष्ये—उत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति । नित्यैकवद्धवस्य व्यभि-
चारार्थमित्यर्थः । स च क्वचिदेकवद्धवाभावेन क्वचित्शिलत्वामा-
वेन ॥ एवं च सूयादीनां व्यतिकरे इतरेतरयोग एव, उत्तरसूत्रवि-
षये अधिकरणवाचिनामितरेतरयोग-एवेति वचनितम् ॥ तदुपपत्तिस्तु
यो विभाषा एकवचनो द्वन्द्वः स सूयाणां सूयैरेव द्वन्द्वेऽन्यत्र नेति
वचनव्यवस्था ॥ अन्यत्र विशेष्यभूतैकवचनं द्वन्द्वेति । निषेधे
इतरेतरयोग एवेति फलितत्वात् । एवं विप्रतिषेधं चेत्तत्रापि य
एकवचनो विभाषा द्वन्द्वः स यदि विरुद्धार्थानां चेदद्वयवाचिना-
मेवेति वचनव्यवस्था द्वयवाचिनामितरेतरयोग एव फलति ॥ १२ ॥

१ यत्प्रतिपदेन विभाषाविधिः सिद्धमिति, इतरेतरयोगाव्यावृत्तेरिति बोध्यम् ।
वक्ष्यमाणेन तु नित्यो विधिरिति । (८. आ.) २ ज्ञानिमानोक्तिर्न तु सर्व-

शब्दस्य यत्प्रकरणस्यसंज्ञानुपात्तद्वयवाचकत्वे एकवद्धवप्रकरणं न व्यभि-
चरति । (८. आ.) ३ समाहारद्वन्द्वत्वमित्यर्थः । (८. आ.)

(३४५. एक्यनायसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. १०)

५४७ विभाषा समीपे ॥ २ । ४ । १६ ॥

(प्रत्याख्यानाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमुदाहरणम् ? ॥

(प्रदीपः) विभाषा स ॥ १६ ॥ अनुप्रयोगे दोषदर्श-
नात्प्रश्नः—किमुदाहरणमिति ॥

(उद्घोषतः) विभाषा स ॥ १६ ॥ समाहारमिष्य उपद्रव्यं
पाणिपादमिलेय, इतरेतरे तु उपद्रव्याः पाणिपादाः इत्येवेत्यते
निपरीतमपि प्राप्नोतीत्याशयेन अथ इत्याह—अनुप्रयोगे इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

उपदशं पाणिपादम्, उपदशाः पाणिपादाः ॥

(समाधानपाद्यकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम्, अयं द्वन्द्वैक्यद्वाच आर-
भ्यते तत्र फः प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—नैतद्वन्तीति । दृष्टेण द्रव्यसंयोजनान्न-
पविधानेन अनुप्रयोगानियन्तादवयव इति चेन्न द्रव्यप्रयोजनमि-
त्यर्थः । प्रथे उदाहरणान्दोषे प्रयोजनपर इति भाष्यः ॥

(प्रत्यादयानोपसंहारभाष्यम्)

एवं तर्ह्यव्यस्य संरपयाऽव्ययीभावोऽप्यारभ्यते
 बहुव्रीहिरपि । तद्यदा तावदेकवचनं तदाव्ययी-
 भावोऽनुप्रयुज्यते एकार्थत्वेकार्थ इति । यदा बहु-
 वचनं तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते वार्थस्य वार्थ
 इति ॥ विभाषा ॥ १६ ॥

(प्रदीपः) कः प्रसन्नः इति । नन्वर्थस्यैकवद्भावादनु-
प्रयोगस्यापि सेत्स्यति । नैतदस्ति । यदि तावदन्यथीमान एवा-
नुप्रयुज्यते तदा तस्याव्ययत्वादसंख्यत्वाद्गुणवर्चनं न स्यात् ।
सप्तपि वा तस्मिन्मूभावे कृते उपदक्षा इति न स्यात् । अथ
बहुमीदृशेवानुप्रयुज्यते तदोपदक्षसा पाणिपादस्येति पट्ठी स्यात् ।
उपदक्षमिति चेन्मते । एतदेव मनसि कृत्वाह—एवं तर्हीति ।
अव्ययीभावोऽन्वयं विभकीति विहितः । बहुमीदृशु
संख्ययाव्ययेति ॥ तद्यदेति । अन्याभावस्याव्ययत्वाद-
संख्यत्वादेकवचनस्य तत्सर्गत्वादिति भावः ॥ एकार्थ इति ।
अनेकत्वाभ्यामादिशब्दुः ॥ यदेति । बहुमीदृः सनीपिप्रधा-
नत्वाद्गुणवचनमिति भावः ॥ १६ ॥

(उद्द्योतः) नन्वर्थयेति । पञ्च समादाद्वन्द्वेषोऽन्यथी-
गापस्य युद्धीर्देवोऽनुभयोगेऽपि द्वन्द्वार्थस्यैकत्वाद्बुधद्वयमित्येव मवि-
प्यतीति भावः ॥ अद्ययत्नादिति । अन्यपदेनेनासंख्यत्वादि-
त्यर्थः । सत्यपि चेति । नाद्यथीभावात्तृतीयासम्प्रयोगोदित्वापा-
दस्मादसंख्यत्वमन्यथीभावातिरिक्तान्यमपिप्रयमिति भावः ॥ अथेति ।
अर्थस्यैकत्वाधिलक्ष्यबुधचान्तस्याप्युपपन्नद्वन्द्वस्यैकत्वचान्तत्वसम्प-
त्तावपि पाणिपादस्येति प्रशस्तसमभिप्रायारे उपपन्नस्येति अम्पा-

पमनापथा पथी भूयेतेति भावः ॥ मस्तुतो नियमे मानाभावेनो-
भयशान्धुभयानुप्रयोगः स्यात् ॥ तथा चेतरेतरयोगे उपदशं
पाणिपादा ह्यपि स्यादिति भाष्याधेः ॥ पृक्चचनस्य स्थितिः ।
तान्तेव नाप्ययीभावादिलाद्युपपन्नं न संख्यासम्बन्धपापकमिति
भावः ॥ पैत्रमीतृतीयासप्तमीप्रणं ह्य स्पष्टधर्मेव । पूर्वाचार्यानुरो-
पादा । तदनुरोपकलं च तेषां प्रमादगोधनं कश्चित्, स्वकृतेः
प्रामाण्यगोधनं कश्चित् इति बोध्यम् ॥ नन्वव्ययाधे संख्याया
अभावादेकार्थं ह्यनुपपन्नमत आह—अतोदैकत्वेति । तथाच
गैदसहचरितद्वित्वापभावरूपनैकाध्यं समीपप्रधानाव्ययीभावसे-
त्तर्धः । एतेन समासे विशेष्यांशेऽपि अन्तर्वर्तिसंख्याया अमानं
यचित्तरम् ॥ यदुपचनान्दित्तेककृतेवेनेति बोध्यम् ॥ १६ ॥

(इत्येकवन्नावप्रकरणम्)

(अथ लिङ्गानुशासनप्रकरणम्)

(३४६ नपुंसकत्वसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. ११)

५५० तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः॥२४१९॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(भाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) तत्पुरुषो ॥ १९ ॥ उत्तरेषु केषु चिद्योगेष्वा-
न्ययाणिदिं दृष्ट्वा पृच्छति—किमर्थमिति ॥

(एकदेशिसमाधानभाष्यम्)

“संज्ञार्या कन्थोशीनरेपु” इति वक्ष्यति । तद्-
तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा
भूदिति ॥

(प्रदीपः) शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपि तावत्प्रयोजनमाह । पश्चात्तदनन्यथासिद्धं दर्शयिष्यति ॥

(समाधानयाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि संशयां कथ्यान्त
उशीनरेष्वतत्पुरुषो नक्षमासः कर्मधारयो वास्ति ॥

(प्रदीपः) नहीति । शनादिरत्र संज्ञा गृह्यते न विद्वान्नीति भावः ॥

(उद्घोषतः) तत्पुरुषोऽनन् ॥ १९ ॥ इदानीन्तनसंज्ञाया-
नन्तत्पुरुषादेरपि सम्भवादाद—भनादिरिति । भवेति । शाले,
शास्त्रानादित्वादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उत्तरार्धे तर्हि—“उपश्लोपक्रमं तदाद्याचिख्या-
सायाम्” इति वक्ष्यति, तदतत्पुरुषस्य नञ्समा-
सस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥

(समाधानबाधकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि तदाद्याचिख्यासा-

१ पञ्चम्यापेक्षवचनं विहायेति शेषः । (८. ना.)

यामुपक्षोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥

(प्रदीपः) नहीति । पठितत्पुरुषादिना तदादितात्पर्यप्रत्ययः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव तर्हि—“छाया बाहुल्ये” इति वक्ष्यति, तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि छायान्तो बाहुल्येऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥

(प्रदीपः) नहिछायान्त इति । पूर्वपदार्थघमो बाहुल्यम्, न च पठितत्पुरुषादिना बाहुल्यं गम्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

उत्तरार्थमेव तर्हि “समा राजाऽमनुष्यपूर्वा” “अशालाच” इति वक्ष्यति । तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नहि सभान्तोऽशालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ॥

(प्रदीपः) नहि सभान्त इति । अशालेति वचनात् संघातवचनः सभाशब्दो ग्राह्यो न च समूहिनिर्विना समूहोपपत्तिरिति पठितत्पुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥

(उद्योतः) न च समूहिसिरिति । तदंशे निलासाकारकत्वादिति भावः ॥ १९ ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदं तर्हि “विभाषा सेनासुरा-” इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) इदं तर्हीति । अत्र तु प्रदेशे मन्दबुद्ध्यनुग्रहायाधिकारः कृतः ॥ १९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्पुरुष इति किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

इदमेवो राजा ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अनञ्जिति किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

असेना ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अकर्मधारय इति किमर्थम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

परमसेना । उत्तमसेना ॥ तत्पुरुष ॥ १९ ॥

—०००—

(३४७ इन्द्रतत्पुरुषलिङ्गावुपासनसूत्रम् ॥ २।४।१ आ. १२)

५५७ परवल्लिङ्गं इन्द्रतत्पुरु-

षयोः ॥ २ । ४ । २६ ॥

(सूत्रप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्रदीपः) परवत् ॥ २६ ॥ इन्द्रापेक्षया किमिदं विध्य-
र्थम्, आहोस्विभियमर्थम् । तथा—किं पृथी निर्देशेन समा-
सार्थस्य लिङ्गातिदेशः, अथ सप्तम्याश्रयेण पूर्वपदस्येति संश-
यानः पृच्छति—किमर्थमिति ॥

(उद्योतः) परवल्लिङ्गं ॥ २६ ॥ तत्पुरुषे विधित्वेन चारि-
तात्पर्यसम्भवादाह—इन्द्रेति ॥ विध्यर्थमिति । ‘अवयवार्थाति-
रिक्तः समुदायो लिङ्गवान्’ इति पक्षे इदम् ॥ नियमार्थमिति ।
‘उद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थः । स चावयवार्थलिङ्गेनैव लिङ्ग-
वान्’ इति पक्षे इदम् । इदं पक्षद्वयं पञ्चम्यन्तपक्षे । सप्तम्यन्तत्वे तु
विध्यर्थत्वमेवेति बोध्यम् ॥ इदं इन्द्रादि न समाहारविषयं, तस्य
विशिष्य ननुसकलविधानात् । किन्तु इतरेतरयोगविषयम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

इन्द्रोयमुभयपदार्थप्रधानः । तत्र कदाचित्पूर्वस्य
यल्लिङ्गं तत्समासस्यापि स्यात्, कदाचिदुत्तरपदस्य,
इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य यथा स्यादिति ।
तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति “परवल्लिङ्गं इन्द्र-
तत्पुरुषयोः” इत्येवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) इन्द्रोयमिति । पृथीनिर्देशो नियमश्चेति
भावः । तत्रावयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायार्थो नास्तीत्युभयपदा-
र्थप्रधान इत्यनेन दर्शितं भवति । तत्र यदापेक्षितपरस्परौ
विरुद्धलिङ्गावयवार्थानि च समुदायार्थत्वात् पर्यायेण लिङ्गद्वय-
प्रसङ्गे नियमार्थमिदं संपद्यते ॥ यथेवं परस्यैव संबन्धि लिङ्गं
क्रियते इति सादृश्याभावादिति निर्देशो नोपपद्यते । नैप दोषः ।
केवलाकेवलावस्थाभेदाश्रयेण भेदमाश्रित्य भेदिनिर्देशः कृतः ॥

(उद्योतः) पृथीति । इन्द्रतत्पुरुषयोरित्यत्रार्थं सन्देहः ।
तत्र पृथीपक्षे उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य समासार्थत्वात् अवयवभेद-
कृतवचनवत्ताभिधानेकलिङ्गभासो नियमार्थमितीत्याह—नियमश्चे-
तीति ॥ समुदायार्थो नास्तीति । उद्भूतावयवभेदस्य तस्य इन्द्रा-
र्थतया चावयवार्थद्वयत्वात्तिरिक्तः स इत्यर्थः ॥ अपेक्षितपरस्पर-
विलनेन समूहरूपता समासार्थलोका, विरुद्धलिङ्गावयवार्थो-
विलनेनोद्भूतावयवभेदता तस्य सूचिता । स चावयवसंख्यावत् अव-
यवलिङ्गातीतिमते नियमार्थत्वमुच्यते ॥ पर्यायेणेति । विरुद्धलिङ्गा-

१ इन्द्रस्यावयवपरस्वेव लिङ्गविलम्बः । (र. वा.)

वयवद्वन्द्वस्ये इत्यर्थः ॥ यथेयमिति । परस्मै णिङ् न पूर्वसे-
त्तर्थादतिनोपपद्यते इति भावः ॥ केवलमेतद्वेति । समासात्त-
त्तेत्यर्थः ॥

(समाधानशेषभाष्यम्)

तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति ? । यः पूर्वपदार्थ-
प्रधान एकदेशिसमासः—अर्धपिप्पलीति ॥ यो
तुत्तरपदार्थप्रधानः, देवकृतं तस्य परवह्निर्हम् ॥

(प्रदीपः) तत्पुरुषपेक्षया विध्यर्थत्वं दर्शयति—तत्पु-
रुषश्चापीति ॥ देवकृतमिति । अग्निरिति मित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—देवकृतमिति । उच्यते तस्मात्तः
समानाधिक्यपदयोरेवेति तत्रापि न दोष इति भावः ॥

(अनिष्टपत्तिवारणाधिकरणम्)

(१५७३ आहोपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परवह्निं द्रव्यतत्पुरुषयोरिति
चेत्प्राप्तापन्नालं पूर्वगतिसमासेषु
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परवह्निं द्रव्यतत्पुरुषयोरिति चे-
त्प्राप्तापन्नालं पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकाः । आपन्नो जीविका-
मापन्नाजीविकाः ॥ अलं पूर्व—अलं जीविकायै अलं-
जीविकाः ॥ गतिसमास—निष्कौशास्त्रिः निर्वा-
राणसिः ॥

(१५७४ प्रतिषेधवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पूर्वपदस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
मयूरीकुण्डौ ॥

(प्रदीपः) पूर्वपदस्य चेति । सप्तमीनिर्देशाभयेन
दोषोद्गायनम् । तत्र एवमर्थो भवति—द्रव्ये तत्पुरुषे च
यत्परं तद्विहितं भवति । तत्र कार्यिणोनुपादानात्परवह्न्यस्य
संयन्त्रिशब्दात्तदाक्षिप्तं पूर्वपदमेव कार्यभाक् प्राप्नोति । तत्र
मयूरीकुण्डामिति पूर्वपदस्य पुंस्त्वान्तिदेशे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्ति-
प्रसङ्गः । कुण्डमयूरी इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः । तथार्धपिप्पली-
स्यादावपीति प्रतिषेध उच्यते । पूर्वपदप्रतिषेधे च कृते साम-
र्थ्योद् द्रव्यतत्पुरुषयोरिव कार्यित्वं संपद्यते ॥

(उद्घोतः) सप्तमीति । अत्रवयवप्रत्ययिप्रत्ययेणेत्ये ॥
स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तीति । अतिदेशविरुद्धत्वात् सामयस्यापि निवृत्ति-
रित्यर्थः ॥ अतिदिश्यमानपदप्रयुक्तत्वायंविशेषमप्याह—कुण्डेति ॥
नन्वेवं यत्रवैयर्थ्यमत आह—पूर्वपदप्रतिषेधे चेति ॥

(आशयान्तरेण प्रतिषेधवैयर्थ्यभाष्यम्)

यदि पुनर्यथाजातीयकं परस्मै लिङ्गं तथाजाती-
यकं समासादन्यदतिदिश्यते ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । षष्ठीनिर्देशो व्यतिरिक्तस-
मुदायदर्शनं चाश्रीयते । व्यतिरिक्तसमुदायपक्षे हि मुख्यसाह-
च्योपपत्तिरिति भावः ॥ समासादन्यदिति । समासार्थ-
लिङ्गमुपचारात् समासशब्देनोच्यते । तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृशं
समासार्थस्य खलिव्याघनाय लिङ्गान्तरमतिदिश्यते इत्युक्तं
भवति ॥

(उद्घोतः) व्यतिरिक्तसमुदायेति । तथा च परपदार्थ-
लिङ्गसदृशं लिङ्गं समुदायरूपांस्तेष्वर्थाद्रूपपत्तिरिति भावः ॥
समासात्सत एव लिङ्गस्यान्यत्वाद्यर्थ विशेषणं, समासस्यातिदिश्यत
इति च वक्तुं युक्तमत आह—समासार्थेति ॥ खलिव्याघनायेति
खलिव्यं च नपुंसकमिलमिमानः । यदि तु वनं सेना संघ इतिवत्त-
सानेकलिङ्गत्वं तदत्रापि पक्षे नियमार्थत्वमेवेति बोध्यम् ॥

(१५७५ आशयान्तरदूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्व-
वडवयोष्टान्त्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववड-
वयोष्टान्त्वचनम् । अश्ववडवौ ॥

(प्रदीपः) अश्ववडवामिति । परवह्निं प्राप्ते पूर्व-
वडवडवामिति पूर्वपदार्थलिङ्गसदृशं पुंलिङ्गं समासार्थस्य
विधीयते न तुत्तरपदार्थस्येति स्त्रीत्वस्यानिवर्तनादप्यः श्रवणे
प्राप्ते लुप्तवक्तव्यः ॥

(१५७६ दूषणमाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ निपातनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निपातनात्सिद्धमेतत् ॥ किं निपा-
तनम् ? “अश्ववडवपूर्वापरेति ॥

(प्रदीपः) निपातनादिति । ढाभिदृष्ट्या—नेतदि-
त्यर्थः । पूर्ववडवडवामिति निपातनमाधनिर्णयं न युज्यते
वचनान्तरे पूर्वपदलिङ्गातिदेशाप्रसङ्गादश्ववडवान्त्वचनोत्पत्तिरिति
मत्वा वृत्तं—किं निपातनमिति ॥ अश्ववडवपूर्वा-
परेति । अश्ववडवपूर्वापरेति वक्तव्ये ढापोनुधारणं निपात-
नमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वे ढाभिबल्यते ॥

(उद्घोतः) वचनान्तरे इति । द्विवचनविषयत्वेन निपात-
नस्य तत्सादृश्यादितिदेशोऽपि तत्रैव स्यादित्यभिमानः ॥

(१५७७ दूषणमाधकान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उपसर्जनह्रस्वत्वं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा “उपसर्जनस्य” इति ह्रस्वत्वं
अधिष्यति ॥

(प्रदीपः) उपसर्जनह्रस्वत्वमिति । अनेकमिति प्रथ-
मानिर्दिष्टत्वात्समुदायार्थेऽवयवार्थस्य गुणमात्रादुपसर्जनत्वमिति
भावः ॥

(उद्योतः) समुदायार्थे इति । इतरेतरयोगेऽपि उद्भा-
वयवभेदः समुदाय एव समासात् इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि प्राप्नोति—‘कुक्कुटमयूरी’ इति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । ततश्च कुक्कुटमयूरी इति प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) कुक्कुटमयूरी इति । अन्तरात्वात्पूर्वं हस्तत्वे
कृते वीर्यादितिनिषेधान्नवतारात्पूर्वसवर्णदीर्घापत्तिरिति भावः । द्वन्द्वे
नेति निषेधे तु अश्ववद्वेलनापि तदनापत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

अस्तु ॥

(१५७८ व्याख्यानतरवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ ॥*॥

(भाष्यम्) परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थावति-
दिश्येते । तत्रौपदेशिकस्य हस्तत्वम् । आतिदेशि-
कस्य श्रवणं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) शब्दशब्दार्थाविति । लिङ्गशब्देन लिङ्गा-
भिधायी प्रत्ययार्थेभ्यश्च तन्त्रेणैकशेषेण बोध्यत इत्यर्थः ॥
आतिदेशिकस्य श्रवणमिति । तस्यानुपसर्जनत्वात्तद-
न्तस्य चाप्रातिपक्षिकत्वाद् हस्ताभावात् ॥

(उद्योतः) तस्यानुपसर्जनत्वादिति । समुदायात्तस्याति-
देशादित्यर्थः । अत एव तदन्तरात्प्रातिपक्षिकत्वमपि बोध्यम् । अयं
हेतुलिङ्गविशिष्टलिङ्गिभानैसत्वात्तन्त्रः ॥

(आक्षेपान्तरभाष्यम्)

इदं तर्हि—दत्ता च कारीपगन्ध्या च दत्ताकारि-
पगन्ध्या । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्या-
यणी । द्वौ प्यङ्गौ द्वौ प्यौ च प्राप्नुतः ॥

(प्रदीपः) द्वौ प्यङ्गविति । तत्र यस्येति चेलाकार-
लोपे कृते द्वौ यकारौ श्रूययाताम् । ह्रलो यमामिति विक-
ल्पितो लोपः । यद्यपि यणो मय इति द्विवचनेनात्र भाष्यं
तथापि पक्षे यकारत्रयश्रवणप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) यकारत्रयश्रवणेति । न च पुनर्द्वित्वप्रवृत्त्या
तदपि दृष्टमेव, उक्ष्ये रुक्णस्य सकृत्प्रवृत्त्या पुनर्द्वित्वप्रवृत्तेरिति
भावः ॥

(इष्टापत्तिभाष्यम्)

स्ताम् । पुंवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पुंवद्भावेनेति । भस्मादेतद्धित इत्यने-
नेति भावः ॥

(उद्योतः) भस्माद्धिति । व्यङ्ग्योक्तद्विप्रत्वादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इदं तर्हि—दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती । द्वौ
तिशब्दौ प्राप्नुतः ॥

* हस्ताभावरूपो हेतुरातिदेशिकस्य भवने चित्तम्, सामानाधिकरन्ध्वेन
हस्ताभावरूपलिङ्गविशिष्टस्य लिङ्गिनः सामान्य अवनयनस्य यो मानो व्याप्ति-
रूपः पदार्थसमासादित्यर्थः । हस्ताभावरूपहेतुवचनेऽपि कुक्कुटमयूरी इत्यादी

(प्रदीपः) द्वौ तिशब्दाविति । अत्र प्रामत्वाभास्ति
पुंवद्भावः ॥

(उपसंहारभाष्यम्)

तस्यानैतच्छ्रयं वक्तुं ‘शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते’
इति ॥

(प्रदीपः) तस्यानैतदिति । उपसर्जनहस्तत्वं तु न
भवत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्सकलप-
दार्थप्रधानत्वाच्च द्वन्द्वस्य । व्यतिरिक्तसमुदायरूपद्वन्द्वार्थान्युपग-
मेऽपि अवयवानां कार्यसंबन्धात् फलतः प्राधान्यमेव ॥

(उद्योतः) अन्वर्थेति । अप्रधानत्वेव प्रथमातिदिष्टस्योप-
सर्जनसंज्ञाविधानादित्यर्थः । अवयवानां कार्यसम्बन्धादिति ।
अन्वलाकूलोरिव समाहारसमाहारिणोरभेदेनेति भावः ॥ अन्वर्थ-
त्वान्दीकारे तु हस्तविधायके *द्वन्द्वे नेतिवचनकरणेण दोष
इति भावः ॥

(आक्षेपस्यारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं *समासादन्यलिङ्गमिति चेद्भवद्-
वयोष्टाव्युग्वचनम्* इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

परिहृतमेतत्—*निपातनारिसङ्गम्* इति ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वा नैवं विज्ञायते—परस्यैव परवदिति ।
कथं तर्हि ? परस्यैव परवदिति । यथाजातीयकं
परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यते ।
अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते ॥

(प्रदीपः) अथ चेति । नार्थनियमः, किं तु विधिरित्यर्थः ॥
परस्यैवेति । एवशब्दप्रयोगेण नियमं निषेधाय दर्शयति ।
न त्वेवार्थे वतिर्विहितः । यथा च नियमपक्षे वतिरुपपद्यते
तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् ॥ इह त्रीणि दर्शनानि—
अवयवावपेक्षितपरस्परौ द्वन्द्वार्थः, न तु व्यतिरिक्तः समुदा-
योक्तिः । अत्र दर्शने नियमार्थमिदम् ॥ अवयवार्थव्यतिरिक्तो
वा समुदायो द्वन्द्वार्थः स चावयवलिङ्गेनैव लिङ्गवानित्यत्रापि
दर्शने पर्यायेण लिङ्गप्राप्ती वचनं नियमार्थम् ॥ यदा तु
समुदायो द्वन्द्वार्थः स चालिङ्ग इति दर्शनं तदा विध्यर्थ-
मिदम् ॥ अथ पूर्वपदस्येति । अतः पूर्वपदस्येत्यर्थः ।
एतेन मयूरीकुक्कुटाविति परिहृतं षष्ठ्याश्रयेण दर्शनत्रयेऽपि ॥
मध्यमे तु दर्शने आश्रयभेदालिङ्गभेदाश्रयेण परवदिति साह-
चर्याश्रयो वतिः ॥

(उद्योतः) ननु सव्यतिरिक्त इति । अत्यन्तं व्यतिरिक्त
पदेत्यर्थः । अतएव अपेक्षितपरस्परविति सङ्गच्छते । अनेन समू-
हरूपतावयवयोः सङ्गच्छते । अतएव पक्षत्रये बोधाविशेषः । अन्यथा

यत्किञ्चेति आतिदेशिके दीर्घकारे अन्वयान्वयस्याभावादिति तस्यादितिदेशसामर्थ्या-
दातिदेशिकस्य वचनं पूर्वं अवगमं यद्विष्मतीलेव भाष्याभाय इति भावः । (८ ना.)
-३ ‘अवयवावेवा’ । ३ समुदायावयवयोर्भेदभेदलोकारादेशेऽपि । (८ ना.)

फलमेदः स्यात् ॥ एतेनार्थं नैवदः साक्षिगतिरित्योगे विशेषण-
मित्येवं पर इति वदन्तः परात्माः ॥ नियमार्थमिति । पर्यायेण
लिङ्गद्वयमात्राविधिं नायः ॥ अथययार्थव्यतिरिक्तो वेति । व्यति-
रिक्त एतेत्यर्थः ॥ स चावययलिङ्गेनेति । अवयवसंख्यया संख्या-
यानित्यभि बोध्यम् ॥ स चालिङ्ग इति । उद्भूतावयवभेदत्वेऽपि
सद्विज्ञाने गानागाय इति भावः ॥ नपुंसकलिङ्ग इति वक्तुमुचि-
तम् ॥ अथचेत्यादि भाष्यं च यदि पुनर्यथावाचीयगिलादिनो-
क्ताभिसंयवानुवादपरमिति बोध्यम् । यदि पुनरित्यादिग्रन्थस्यापि
निषिधत्वात् । स्वलिङ्गावयवनायेति व्याचक्ष्णानेनोपाध्यायेन
विहितमुक्तप्रायमेव ॥ अन्ये तु यदि पुनरिति भाष्यस्य सैनासत्वेति-
पदकसंयवापरत्वा, द्वन्द्वतापुरुषयोरेति पदाद्युक्तिपरत्वा वा, अथ-
चेत्यादेशं तद्वत्तापदानपरत्वेति वदन्ति ॥ अतः पूर्वपदत्वेति ।
जगतीत्यर्थः ॥ आश्रयमेवादिति । समुदायरूपस्य केवलस्य
आश्रयस्य भेदादित्यर्थः ॥ [पुं दशेनयेषु आप 'उभयपदार्थ-
प्रधानः' इति भाष्यसंगतं यत्, विहितपरभाष्यसंगतोऽन्वोपि ॥]
मन्वेजु पते भाष्यानुवादित्यन्तः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

प्राप्तादिषु कथम् ? ॥

(१५७९ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणा-
तिसद्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'द्वन्द्वैकदेशिनोः' इति वक्ष्यामि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तदैकदेशिग्रहणं कर्तव्यम् ? ।

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । एकदेशिसमासो नारभ्यते ॥

(प्रदीपः) एकदेशिसमासो नारभ्यते इति ।
पूर्वापरार्थदेति योगप्रश्नं नारभ्यते । परवलिङ्गं द्वन्द्वस्ये-
त्येतावयव क्रियते सूत्रमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) एकदेशिसमासानारम्भेऽपीह तत्पुरुषग्रहणे प्राप्ता-
दिषु दोषस्तद्वत्सोऽत आह—द्वन्द्वस्येत्येतावयविति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमर्धपिप्पलीति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

समानाधिकरणो भविष्यति—अर्थं च सा
पिप्पली च अर्धपिप्पलीति ॥

(प्रदीपः) अर्थं च सा पिप्पली चेति । अव-
यवे समुदायोपचारात्समानाधिकरण्यम् । तत्रोत्तरपदार्थस्य
प्राधान्यात्तदीयमेव लिङ्गं तत्पुरुषस्यापि भवतीति नार्थस-
त्वरूपग्रहणेनेत्यर्थः ॥

१ पदग्रहणेऽपि बोधाधिक्येनोपपादयेत्यर्थः । (र. ना.) २ परवलिङ्गमित्यत्र
समासत्वेति कर्तव्यं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेत्यस्याप्युक्त्या कर्तव्येति भावः । एकपद
परवलिङ्गमात्रेति अपरपदलिङ्गमित्येति भावः । (र. ना.) ३ अर्थं बोधकात्-
द्वि० ६९

(समाधानभाष्यम्)

न सिध्यति । परत्वात्पट्टीसमासः प्राप्नोति ॥

अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः पट्टी-
समासं वाधते ॥

(प्रदीपः) परत्वादिति । अयमर्थः—

'नर्ते प्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दार्थलुम्पनम्'

इति भेदाश्रयणमेव परं मुख्यं प्रधानम् । ततश्च पट्टी-
समास एव प्राप्नोति मित्रमिषयत्वात्तु शास्त्रापेक्षं परत्वमत्र न
विवक्षितम् ॥

(उद्घोषः) भेदविशङ्कायां पट्टीसमासस्य अभेदे समानाधिक-
रणसमासत्वेति विषयभेदात्परत्वादित्यनुपपन्नमत आह—अयमर्थः
इति । एवं च परत्वादित्यस्योक्त्यादित्यर्थ इति भावः ॥

(पट्टीसमासेष्टापत्तिभाष्यम्)

इष्यते च पट्टीसमासोपि । तद्यथा—अपूर्वार्धं
मया मक्षितं ग्रामार्धं मया लब्धमिति । एवं पिप्प-
ल्यर्थमित्यपि भवितव्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमर्धपिप्पलीति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

समानाधिकरणो भविष्यति ॥ परवलिङ्गम् ॥ २६ ॥

(प्रदीपः) समानाधिकरणो भविष्यतीति । एव-
मादिप्रयोगसिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनम् । मुनिद्वयाच्च
भाष्यकारः प्रमाणतरमधिकलक्ष्यदर्शित्वात् ॥ २६ ॥

(उद्घोषः) एवमादीति । भेदाश्रयणस्य मुख्यत्वंऽपीदृश-
प्रयोगसिद्धयेवोपचाराश्रयणमिति भावः ॥ मुनिद्वयाच्चेति ।
एवं च सूत्रत्रयविषयेऽपि पट्टीसमासस्य साक्षरः । उपाख्यस्य
चेति भावः ॥ पिप्पल्यर्थमित्यपीत्यपिना सूत्रत्रयभेदात्तद्विग्रहो
बोध्यः ॥ २६ ॥

(३४८ पुंलिङ्गसूत्रम् ॥ २ । ३ । १ का. १३)

५६० राजाहाहाः पुंसि ॥ २ । ४ । २९ ॥

(शेषपूर्णाधिकरणम्)

(१५८० शेषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुवाकादयः पुंसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्त इति
वक्तव्यम् । अनुवाकः । शंसुवाकः ॥ राजा ॥ २९ ॥

(प्रदीपः) राजा ॥ २९ ॥ अनुवाक इति । अन्-
त्यत्र इत्यनुवाकस्य विशिष्टं वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे
प्राप्ति वचनम् ॥ २९ ॥

गैत उद्घोषपाठोऽन्तर्गिरिकमेव मुख्य उपलब्धः । ३ ततश्च प्राप्तजीविनादिषु
प्राप्तेरेवनासि—एकदेशिसमासानुवादिति भावः । (र. ना.) ५ 'उद्घोषम्' ।
'छोपनम्' इति अनेन सूत्रोपपत्तिः । ६ वाक्यविशेष इत्यर्थः । (र. ना.)

(उद्योतः) राजाह्वा ॥ २९ ॥ अनुवाकादय इति । अनुवाको वाक्यमिति प्रयोगसिद्धये इदमिहाह—तत्र विशिष्टमिति ॥ २९ ॥

(१४९ नपुंसकसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. १४)

५६१ अपथं नपुंसकम् ॥ २ । ४ । ३० ॥

(शेषपूर्वाधिकरणम्)

(१५८१ शेषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुण्यसुदिनाभ्यामहः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुण्यसुदिनाभ्यामहो नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥

(प्रदीपः) अपथम् ॥ ३० ॥ पुण्याहमिति । राजाह्वाहः पुंसीति प्राप्ते वचनम् ॥ सुदिनाहमिति । सुदिनशब्दोऽत्र प्रशंसामात्रवाची । तेन दिनाहःशब्दयोरुपपदविरुद्धः प्रयोगः । दृश्यते च प्रशंसार्थस्य प्रयोगः—

“सुदिनास्तु समास्तु कार्यमेतत् प्रविचिन्वीत विशेषतः खयं च” इति ॥

(उद्योतः) अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥ उत्तरपदार्थप्राधान्यात्परवर्तितात्वाच्च सूत्रेणैव सिद्धमेत आह—राजाह्वाह इति ॥

(१५८२ शेषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पथः संख्याव्ययादेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पथः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम् ॥ द्विपथं त्रिपथं चतुष्पथम् उत्पथं विपथम् ॥

(प्रदीपः) चतुष्पथमिति । पथीतत्वरूपः । समाहारद्विगोऽत्र द्विगुष्वेति सिद्धमेव नपुंसकत्वम् ॥ उत्पथमिति । कुनातिप्रादय इति तत्वरूपः । अव्ययादिनादपथशब्दस्य नपुंसकत्वे सिद्धे किं सूत्रेणेति चेत्, पूर्वकालत्वात् सूत्रस्य नार्थ दोषः ॥

(उद्योतः) पथः संख्येति वार्तिके कृतसमासान्तपथिन्शब्दस्य ग्रहणं साहचर्यादिति बोध्यम् । तेनातिपन्था इत्यादी न दोषः । सत्पथ इत्यादी तु स्वतिभ्यामेवेति नियमात्समासान्तोऽस्त्वेष । तदेव संख्याव्ययादेरित्यस्य व्याख्येयमित्याहुः ॥ पूर्वकालत्वादिति । सूत्रप्रत्याख्यानपरमेव वार्तिकमिति भावः ॥

(१५८३ शेषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ द्विगुश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम् । पञ्चगवं दशगवम् ॥

(प्रदीपः) द्विगुश्च समास इति । स नपुंसकमित्यस्यानन्तरप्रक्रान्तो द्वन्द्व एव स इत्यनेन परामृश्यते इति द्विगोरप्राप्तं नपुंसकत्वमिति वचनम् । यथा सामञ्चितमिच्छत्र संवोधनप्रथमेव परामृश्यते । समाहारद्विगोश्चेह ग्रहणं न

तु तद्वितार्थद्विगोः ॥ पञ्चगवमिति । यदा पथ गवः सनाहता इत्यत्रार्थे द्विगुस्तदोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयं लिङं प्राप्नोति । यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदा तस्य वनं सेना संघ-इत्यादिवदनियतव्यङ्ग्यत्वं प्राप्तमिति वचनम् ॥

(उद्योतः) द्विगोरप्राप्तमिति । वस्तुतो व्यवहितद्विगुग्रहणस्य तत्र सम्बन्धबोधकमिदम् ॥ सम्बोधनप्रथमैवेति । न प्रथमाग्रात्रमित्यर्थः ॥ समाहारद्विगोश्चेति । समूहसमूहिनोरलन्तमेदाभावात्सपदार्थप्रधानत्वेनान्तरद्वयत्वाद्याख्यानाच्च तस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥ यदा पञ्च गव इति । अर्थ पञ्चस्तु तत्रैव भाष्ये दूषितः ॥ सार्धबोधकसमाहारपदेऽपि कर्मसाधनतापत्तौ बहुपद्वन इति चिन्त्यमेतत् ॥

(१५८४ शेषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चपुली दशपुली ॥

(१५८५ शेषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ वाचन्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा आचन्तः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चखट्वी पञ्चखट्वम् । दशखट्वी दशखट्वम् ॥

(प्रदीपः) पञ्चखट्वीति । दाप उपसर्जनहस्तत्वे कृते द्विगोरिति ङीप् । यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदोपसर्जनहस्तत्वं सिध्यति न तु समाह्वयमाणेभिधेये इति तत्रैव सूत्रे उक्तम् । पञ्चखट्वमित्यत्र लस्युपसर्जनत्वे नपुंसकहस्तत्वं सिध्यति । उपसर्जनत्वे तु परत्वात्तदाश्रयं हस्तत्वम् ॥

(उद्योतः) कृते इति । अन्यथादन्तत्वाभावाच्च सादिति भावः ॥ न तु समाह्वयमाण इति । यत्र च कर्मसाधनभ्युपगतिरसङ्गतेति सामन्यस्य स्त्रियां पञ्चखट्वेषु रूपमिति न भाष्यमिति बोध्यम् । परत्वादिति । योगपथासंभवरूपविरोधाभावाच्चिन्त्यमिदम् ॥

(१५८६ शेषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनो नलोपश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनो नलोपश्च, वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतक्षी पञ्चतक्षम् ॥

(प्रदीपः) अनो नलोपश्चेति । अत्रान्देन ‘वा स्त्रियां भाष्यते’ इति समुचीयते । नलोपस्तु निष्पन्नेन कियते । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदलाभावात्तोपो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्योतः) सन्धियोगशिष्टत्वे पञ्चतक्षमित्युदाहरणानुपपत्तिरत आह—अत्रान्देनेति ॥ नलोपः प्रातिपदिकेति नलोपसिद्धिमात्राह—उच्येति ॥

(१५८७ शेषवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
पञ्चपात्रं द्विपात्रम् ॥ ३० ॥(प्रदीपः) पात्रादिभ्य इति । तादर्थ्यं चतुर्थीयम् ।
आकृतिगणस्य पात्रादिः ॥ ३० ॥(उद्घोषः) तादर्थ्यं इति । पात्रान्तादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ।
अत एव वृद्धिपक्षे सप्तम्यस्य पात्रादिने कैयटसंगतेऽपि न त्रि-
सप्तमीलादिप्रयोगनिरोध इति शेषम् ॥ ३० ॥

(३५० पुनर्पुनःकलिङ्गसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. १५)

५६२ अर्धर्चाः पुंसि च ॥ २ । ४ । ३१ ॥

(यहुवचनस्याधर्माधिकरणम्)

(१५८८ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अर्धर्चादयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्धर्चः
अर्धर्चम् । कार्यापणं कार्यापणः । गोमयं गोमयः ।
सरफं सरफः ॥(प्रदीपः) अर्धर्चाः ॥ ३१ ॥ कार्यापणादिसंग्रहायाद्—
अर्धर्चादय इति वक्तव्यमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तच्चर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् ॥

(१५८९ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ बहुवचननिर्देशात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते ॥
अर्धर्चाः ॥ ३१ ॥(प्रदीपः) बहुवचननिर्देशात्सिद्धमिति । सादृश-
गार्धर्चस्यैवान्ध्यामगियानात् ॥ ३१ ॥

(इति लिङ्गानुशासनम्)

(इति विधिक्षेपप्रकरणम्)

(अथ विधिप्रकरणम्)

(३५१ आदेशविधिसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. १६)

५६३ इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृ-

तीयादौ ॥ २ । ४ । ३२ ॥

(अन्वादेशलक्षणाधिकरणम्)

(१५९० वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्वादेशे समानाधिकरण-
ग्रहणम् [दैवदत्तं भोजयेमं चेत्य-
प्रसङ्गार्थम्] ॥ * ॥(भाष्यम्) अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं
कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? । दैवदत्तं भोजय इमं
चेत्यप्रसङ्गार्थम् । इह मा भूत्—दैवदत्तं भोजय इमं
च यद्वदत्तं भोजयेति ॥(प्रदीपः) इदमो ॥ ३२ ॥ पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशः
प्रसिद्ध इति व्यधिकरणप्रसङ्गानिवारणाय—अन्वादेशो
इति ॥ इमं चेति । एनादेशः प्राप्तो निवार्यते ॥(उद्घोषः) इदमोऽन्वा ॥ ३२ ॥ कथितानुकथनस्यान्वा-
देशत्वे वार्तिकानुत्थानायाद्—पश्चादिति ॥ तृतीयादौ विहिता-
देशस्य द्वितीयादावप्रसङ्गराद्—एनादेश इति । सप्तम्यस्या-
प्यन्वादेशविषयत्वादित्यर्थः ॥ एवं च समानाधिकरणग्रहणेन
कथितानुकथनमेवान्वादेश इति बोध्यते ॥

(१५९१ अन्वादेशलक्षणवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्वादेशश्च कथितानुकथि-
तमात्रम् ॥ * ॥(भाष्यम्) अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं
ब्रूय्यम् । तदेदं द्वेष्यं विजानीयाद्—इदमा कथित-
सिद्धमैव यदानुकथ्यत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वा-
न्वाचष्टे—अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रमिति ॥(प्रदीपः) अन्वादेशश्चेति । प्रत्यासत्त्येवमन कथितं
यदानुकथ्यते तेनैव तदान्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवारणाय
वार्तिकम् । तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तरेणैवमा वा
कथितं यदाऽनु कथ्यते तदान्वादेशो भवति ॥ त्रेऽप्यमिति ।
विपरीतत्वादनभिमतमेवेत्यर्थः ॥(उद्घोषः) एवं चोत्तरवार्तिके व्यर्थमत आह—प्रत्यास-
त्येति ॥ तदेवाह—भाष्ये—तद्रेऽप्यमिति । तथा च स्वता-
त्पर्यं वार्तिककृता वार्तिकान्तरेण व्याख्यातमिति भावः ॥ कथित-
मित्यस्याशात् सत्कथितमित्यर्थः । तेनैवमात्रमित्यादौ नादेश इति
बोध्यम् ॥

(आदेशादधिकरणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थमन्वादेशः क्रियते, न 'तृतीयादिषु'
इत्येवोच्येत । तत्र टायामोसि च एनेन भवितव्यम् ।
अन्याः सर्वा इलादयो विभक्तयः । तत्र इद्रूपलोपे
कृते केवलसिद्धमोनुदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥यद्येव अन्वादेशत्वेन विजानीयादतोऽन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणमिति
योजना । (२. गा.) ४ 'द्वितीयायां टाया' इति पाठः कश्चित् प्रमादेन
पठितः, 'तृतीयादिषु' इत्यस्यैव तच्छब्देन प्राप्तत्वाद् द्वितीयाया समकृतत्वात् ।
७ 'दास्यत्वेन वक्तव्यम्' ।

१ प्रयोगविध्यर्थमेव प्रतिषेध इति वीकारादेवेत्यर्थः । सुशब्दस्य पात्रा-
दित्यपत्तयु इति संशये त्रिषुप्राप्त्यनिरिक्तविषयमिति भावः । (२. गा.)
२ सरकोट्यरी वीणुपाने वीणुपानेऽपि वीणुपाने—अपि वीणुपाने—चेति मेदिनी ।
(२. गा.) ३ जहः सादृशवार्तिकम् । (२. गा.) ४ अयं कोऽप्यन्वयः
पाठो न सर्वत्रोपपद्यते । ५ इदमात्रमिति निर्देशेन यदानुकथ्यते इति द्वेष्यं

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१५९२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अशादेशवचनं साक-
च्कार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अशादेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते । साकच्कस्यायमादेशो यथा स्यात्—इमकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति ॥

(प्रदीपः) साकच्कार्थमिति । साकच्कस्येद्रूपलोपो नास्त्यक इत्यधिकारात् । नापि चेद्रूपलोपेनाभ्यामित्यादि सिध्यति ॥

(उद्योतः) नापि चेति । अभ्युपेतवादेनेदम् । भाष्ये रात्रिरधीतेति । द्रव्यकर्मणोऽविवक्षितत्वात्कात्तरेणि कः । सम्बन्धस्याविवक्षणादन्तस्तयोगाविवक्षणात् पट्टप्रवादः कालाध्यनो-
रिति द्वितीया न कृता ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं शित्करणम् ? ॥

(१५९३ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शित्करणं क्रियते सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्—इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति । अक्रियमाणे हि शित्करणेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

(१५९४ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वान्त्यविकारवचना-
नर्थक्यात् ॥ * ॥(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? । अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् । अकारस्याकार-
वचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अन्त्यस्येति । स्यादित्यादिकारस्येत्यर्थः ॥

(उद्योतः) मकारस्यादेशे विकारवचनानर्थक्यानुपपत्तिर-
स्याह—अदादिरवादेति । परत्वात्पदाद्यत्वं मन्यते ॥

(१५९५ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अर्थवन्त्वादेशप्रतिषेधार्थम्
[तस्माच्छित्करणम्] ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम् ॥ कोर्थः ? । आदेशप्रतिषेधार्थम् । येऽन्ये अकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । तद्यथा—“मो राज्ञि समः कौ” इति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति

१ अर्थवत्त्व आदेशप्रतिषेधार्थमिति ऋते । (२. भा.)

कृत्वा अनुस्वारादयो बाध्यन्ते । तस्माच्छित्कर-
णम् । तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—येऽन्ये इति । यैर्पत्यादयः पररूपं चेत्यर्थः ॥ भाष्ये—अनुस्वारादय इति । प्रशास्त्रपतीत्यादी मो नो घातोरेति नत्वाभावादिशब्दार्थः ॥

(एकदेशिसमाधानयाधकभाष्यम्)

न कर्तव्यः । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्—“अ अ” “अने-
फाल् शित्सर्वस्य” इति सर्वादेशो भविष्यति ॥(प्रदीपः) अ अ इति । समुदायाद्विभक्तिर्धवत्त्वाद्-
वति । ततोऽकारस्यापदान्तत्वाद्गुण इति पररूपं क्रियते । तत्रादेशप्रवृत्तिकाले समुदायः अ अ इति प्रवर्तते । तत्रानेका-
त्त्वात्सर्वदेशो प्रवृत्ते पररूपं प्रवर्तते ॥(उद्योतः) अ अ इति निर्देशे निरतं गौरवमत आह—
समुदायादिति । तस्याः सुप्रां सुलुगिति लुक् ॥ वस्तुतः सौम-
त्वादिमन्त्रानुत्पत्तिरेव वक्तुमुचिता ॥ कृतेकादेशस्यादेशत्वे विवक्षि-
तासिद्धिरव आह—तत्रेति । कृतेकादेशनिर्देशसामर्थ्यादिति भावः ॥
अत्र न कर्तव्य इत्यादिरेकदेश्युक्तिः, व्याख्यानसापेक्षत्वात्प्रक्रि-
यागौरवाच्च, शकारसंबन्धवत्त्वात् ॥

(समाधानयाधकभाष्यम्)

अथ वा विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नान्वादेशोऽक-
र्तुत्पद्यते ॥ इदमो ॥ ३२ ॥(प्रदीपः) अथ वेति । आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते
अनुदात्तत्वमात्रेण विधेयमित्यर्थः ॥ नान्वादेश इति ।
महाविभाषाधिकाराद्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । किंचाकचि
कृतेनेन चासादेशो कृतेऽज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणाद्यधीना तद्व-
रमनुत्पत्तिरेवाकचोक्तु । एवं ह्यदेशो न विधातव्यो भवति ॥ ३२ ॥(उद्योतः) व्यवस्थितेति । अयमेव भाष्ये—वैचित्र्य-
शब्दार्थ इति भावः । वस्तुतो अभिधानलक्षणाः कृतदिवस-
मासा इत्यकर्तरि चेति सूत्रभाष्योक्तिरभिधानादकचोत्तेव
भाष्यार्थः ॥ किञ्चेति । निष्कलमप्यन्वादेशेऽकचिन्विधानमिति भावः ॥
किंचेत्यापि विन्यस्य—तदर्थे कृतितपदपदितस्याकचवदितस्य वा
साधुत्वेन वदुत्पत्तिपूर्वकमादेशस्यैवावश्यकत्वात् । अनभिधाने तु
नास्ति दोषः कृतितत्त्वान्यामाभ्यामित्यर्थस्य वाक्यैकदेशन्यायेन
बोधयित्वाहुः ॥ ३२ ॥

(३५२ आदेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. १०)

५६४ एतद्व्रतसोव्रतसौ चानु-
दात्तौ ॥ २ । ४ । ३३ ॥

(अनुदात्तत्वकथनप्रयोननाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं व्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते ? ॥

१ अनुदात्तौ । २ आक्षेपविरत इति शेषः । (२. भा.)

यिन समाहारः सत्यसत्यमेक्यनवादीकरणं 'द्वितीयाष्टीसैनः' इत्येवं पाठस्ये
 तु न कान्यत्पुनरुपतिः ॥ अत एव बहुषु पुस्तकेष्वेक एव प्रकारं पदस्यमे
 आधुनिकानां प्रकारपाठसु चिरन्तनमेकमभाज्यो यसात्पुनस्तु पेष्यति यदिति ।
 वैदिकानामपि पाठः अस्तित्ववैक्यमप्युक्तयिष्टाष्टाध्यायीपाठमकारान्त् सर्वा-
 श्रमिष्टो रिति ि कुनः कार्त्तु प्रथमः पाणिनीयपाठः । यनं तु मून द्विती-
 याष्टीसैन इत्येव पाठः । सोनद्यायं विदेयः । आयेन सोन्यासुपिस्तु बहुये-
 तादृशरूपसु तथा समापान्त्योक्त्येन स्पष्टयेन चोक्तमप्यवगतं इति । (र.ग.)
 ॥ अनुदाहरणद्वयविभागमेवमेव । सप्तम्यपामपिसप्तं द्वयः शब्दत्रयोपदेशे
 सप्तम्यपामपिसप्तः । तथा चेदं शब्दाष्टीसैनोऽप्यामे हदं शब्दस्य 'सप्तम्य-
 ओरित्त्न' संन्यागते न किमपि मागमिति ज्येयः । (र.ग.) ७ अथेवेसुमः ।

चातुर्दात्तौ” इदमोन्वादेशोऽशनुदात्तस्त्वृतीयादा-
वश् भवति । ततः “द्वितीयादौस्त्वेनः” । इदमः
एतदक्ष । “तृतीयादौ” इति निवृत्तम् ॥

अथ वा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । तद्यथा—
मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥

(प्रदीपः) मण्डूकगतय इति । इह केवलस्यादेशस्यो-
पादानादवद्याक्षेप्यः स्थानी । न तु पूर्वत्र, साक्षात् स्थानिनो
निर्देशादिति भावः ॥

(आक्षेपवाचकशेषभाष्यम्)

अथ वा एकयोगः करिष्यते—“इदमोऽन्वादेशो-
शनुदात्तस्त्वृतीयादावेतदक्षतसोऽस्तसौ चातु-
र्दात्तौ” । ततः “द्वितीयादौस्त्वेनः” इदम एतदक्ष
तृतीयादाविति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) अथैकयोग इति । एकं ग्रहणकवाक्य-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एकं ग्रहणक्रेति । इदमस्त्वृतीयादौ यदक्षत-
सोऽशनुदात्तौ मण्वीलेनरूपमित्यर्थः ॥

(आक्षेपवाचकशेषभाष्यम्)

अथबोभवं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

(प्रदीपः) तदपेक्षिष्यामहे इति । लौकिकोधिकारोऽ-
पेक्षाक्षणे आश्रीयते न तु शास्त्रीयः । अपेक्षा च लक्ष्यवशा-
त्संशुदायविषयैवेति भावः ॥

(१५९६ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एनदिति नपुंसकैकवचने ॥ * ॥

(भाष्यम्) एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् ।
इदं कुण्डमानय प्रक्षालयैवत् परिवर्तयैवत् ॥

(प्रदीपः) एनदिति । यथेनादेशः क्रियते तदाऽतो-
मित्यमभावे सत्वेनमिति प्राप्नोति एनदिति चेप्यते इति
वार्तिकारम्भः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्येनक्रियते एनो न वक्तव्यः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

का रूपसिद्धिः—अथो एनम्, अथो एने, अथो
एनानीति ? ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

स्यदाद्यत्वेन सिद्धम् ॥

(उद्घोतः) एनो न वक्तव्य इति भाष्ये ॥ तथा च सप्त
ध्वेनद्वक्तव्यः, तत्कारोच्चारणसामर्थ्याच्च नपुंसके लुग्नियेऽपि भवि-
ष्यति । तत्कारोच्चारणसामर्थ्यात्स्यदाद्यैवत्वाभावेक्षया क्लृप्तवाचस-
नलुमतेति नियमस्य वैध एवोचित इति भावः ॥ नचैवदस्सदा-
द्यत्वापवादत्वाच्च कृते स्यदायत्वं दुर्लभम्, द्वितीयेत्यादिसप्तम्या
आर्धधातुक इति साहचर्येण विषयसप्तमीत्वेनापवादत्वसैवाभा-

१ इदमेतदोऽशनुदायविषयस्य । (२. ना.)

२ पुंसीति शेषः । (२. ना.)

वाद ॥ वस्तुतो यद्येनादित्यादिः पूर्वपक्षस्युक्तिरिति विषयजन-
मानामावेनैनादेशः कार्यं भवेति बोध्यम् ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

यद्येनमेनश्चित्तगो न सिध्यति । एनच्छ्रुतक इति
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एनच्छ्रुतक इति प्राप्नोतीति । अन्त-
रङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुग् वाधत इति सदा-
द्यत्तमकृत्वा लुक् क्रियते । लुकि च कृते प्रत्ययलक्षणनिये-
यात्त्यदाद्यत्वाभाव इति भावः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥ द्वितीयादौ ॥ ३४ ॥

(प्रदीपः) यथालक्षणमिति । यस्य प्रयोगो नोपल-
भ्यते तल्लक्षणानुसारेण संस्कृतव्यम् । तत्र यदा न लुमता-
ङ्गस्येत्यत्राधिकारो निर्दिश्यते तदा प्रत्ययलक्षणैर्नचिह्नक
इति भाष्यम् । अधानङ्गाधिकारविहितमपि अङ्गकार्यं निषि-
ध्यते तदादेशमावादेतच्छ्रुतक इति भाष्यमित्याहुः ॥ ३४ ॥

(उद्घोतः) इत्याहुरिति । अन्तरविधीनं तु नपुंसकलुगी-
वाद्यापि लुकि सामर्थ्यादेनादेशप्रवृत्तिरङ्गाधिकारादिदेशेऽपि भवि-
ष्यतीति भाष्याद्ययः । वहिरङ्गत्वं तु न लुग्निये दुर्बलतानियामक-
मिति दिङ् । वस्तुतोऽप्रयुक्तत्वात्तल्लक्षणस्यायमविषय इति भाष्यार्थे
इति बोध्यम् ॥ ३४ ॥

(अन्वादेशप्रकरणं समाप्तम्)

(अयार्धधातुकाधिकारप्रकरणम्)

(३५४ अधिकारसूत्रम् ॥ २ । ३ । १ आ. १९)

५६६ आर्धधातुके ॥ २ । ४ । ३५ ॥

(सप्तम्या वैपयिकत्वाधिकारणम्)

(१५९७ आक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वा-
त्सति तस्मिन्विधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति
तस्मिन्नार्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवेत्तच्चम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमतो यत्सति भवेत्तच्चम् ? ॥

(१५९८ आक्षेपवार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः । भव्यं प्रवेयम् आख्येयम् ।
ण्यत्यवस्थितेऽनिष्टे प्रत्यय आदेशः स्याद् । ण्यतः
अचरणं प्रसज्येत ॥

१ नपुंसके इति शेषः । तथा च द्वितीयादि परस्मैनादेशो नपुंसकेऽपि
चिह्नयतीति भावः । (२. ना.)

(प्रदीपः) आर्ध ॥ ३५ ॥ जग्घ्यादिष्विति । व्यक्तौ पदार्थे परसप्तम्यां सत्तां परस्मिन् व्यवहिते आर्धधातुके आदेशेन भाष्यम् । तत्र विधिद्विधातुकाश्रयेषु जग्घ्यादिषु यद्यपि दोषाभावात्तथापि भूवीरुमाप्नु दोषः ॥ तत्रेति । उत्सर्गशब्देन स्थानी विवक्षित, आदेशेनापवादोपाप्यमानत्वात् ॥

(उद्घोतः) आर्धधा ॥ ३५ ॥ व्यक्तादिति । परसप्तम्या उचिततया तत्पक्षस्यैवाश्रयमुचितमिति भावः ॥ तथापि भूवीति । अत एव जग्घ्यादिष्वित्युक्त्याऽपि भव्यमिलापेव गान्धे उदाहृतम् । यत्तरेषुपलक्षणेनेत्य ॥ प्यतो यदुत्सर्गत्वाभावादाह— उत्सर्गशब्देनेति ॥ गान्धे—प्यतः श्रवणमिति । प्यत्कार्यस्य शृङ्गादेरित्यर्थः ॥

(१५९९ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्या-
नश्रयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सामान्ये एाश्रीयमाणे विशेषो नाश्रितो भवति तत्रार्धधातुकसामान्ये जग्घ्यादिषु यो यतः प्रत्ययः प्रामोति स ततो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सामान्याश्रयत्वादिति । आकृतिपदार्थाश्रयेणोत्तरम् ॥

(उद्घोतः) आकृतीति । एवं चार्धधातुकत्वजातिविषये आदेशा ननु प्रत्यये परे इति न्यापादेयेषु कृतेषु पक्षापदेव भविष्यतीति भावः ॥

(१६०० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्या-
नाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो
प्यद्विधिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेद् उवर्णाकारान्तेभ्यो प्यत्प्रामोति । लब्धं पच्यमिति आर्धधातुकसामान्ये गुणे कृते रियं प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे “हलन्ताद्” इति प्यत्प्रामोति । इह च दित्स्यं धित्स्यम् आर्धधातुकसामान्ये अकारलोपे कृते “हलन्ताद्” इति प्यत्प्रामोति ॥

(प्रदीपः) जातिपक्षस्य शेषवत्तां प्रतिपादयितुमाह— उवर्णाकारान्तेभ्य इति ॥

(उद्घोतः) जातिपक्षस्येति । सर्वेषां निमित्तवाचकशब्दानां जातिपरस्य स्मारितभिप्रायेण दोषदानमिति भावः ॥ दित्स्यधित्स्ययोर्वेति यतोऽनाद्य इत्याद्युदात्तत्वम्, प्यति तित्स्वरितमिति स्मारितत्वमिति भेदः ॥

१ असङ्ख्यविधमादेशेषु इति शेषः । (र. ना.) २ परसप्तमी जीवशेषेति केनचित्प्रकरणे विषयसप्तमी तु विषयित्वेनैव प्रकरणे । विषयिणस्तत्पदोपपत्तिमिति भावः । (र. ना.) ३ आर्धधातुकत्वगान्धे विषयभूते पाप्यादिषु कृतेष्वि-

(१६०१ आक्षेपान्तरवार्तिकम् ॥ ५)

॥ * ॥ पौर्वापर्याभावाच्च सामान्ये-
नानुपपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येन जग्घ्यादीनामनुपपत्तिः । न हि सामान्येन पौर्वापर्यमस्ति ॥

(प्रदीपः) ददानीमाकृतिपक्षाश्रयस्यासंभवमाह—पौर्वापर्याभावाच्चेति । सामान्यस्य व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च देशकालकृतं पौर्वापर्यं नास्ति । सप्तम्या चेद् परत्वं प्रतिपादितम् । तस्याव्यक्तिपक्षः परत्वोपपत्तय आश्रयणीयः । तत्र च भव्याद्यसिद्धिः ॥

(उद्घोतः) व्यापकत्वादिति । सर्वदेशस्याश्रयितत्वादिति भावः । तत्र व्यापकत्वादेशकृतं नित्यत्वात्कालकृतमिति विभागः ॥ सप्तम्या चेदेति । वसिष्ठविशालजगदत्र आक्षेपविषयसप्तम्यभावं मन्यते ॥

(१६०२ न्यासान्तरेणसमाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु सार्वधातुके
प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् । कथम् ? । अविशेषेण जग्घ्यादीनुपपत्त्या “सार्वधातुके न” इति प्रतिषेधं वक्ष्यामि ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् *जग्घ्यादिष्वार्धधातुकादेशविधानात्सति तस्मिन्विधानम्* इति ॥

(समाधानस्मरणभाष्यम्)

परिहृतमेतत् *सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय* इति ॥

(आक्षेपस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम् *सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो प्यद्विधिप्रसङ्गः* इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैव दोषः । वक्ष्यति तत्रार्जप्रहणस्य प्रयोजनम्— ‘अजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्याद्’ इति ॥

(प्रदीपः) वक्ष्यति तत्रेति । हलन्ताद् प्यतो विधानादज्जप्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यति सिद्धेज्जप्रहणं भूतपूर्वस्याप्यजन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः ॥

सर्वे । (र. ना.) ३ विप्यपि पुल्लेखे ‘पि’ इत्युपलभ्यते य शोभकशोधितयव संभू । ५ तत्र ‘अपो यप्’ इति एते गान्धे

(उद्धोतः) भूतपूर्वस्येति । अक्षत्स्य विधानप्रतिबद्धतया-
प्राधिकारे सामान्याश्रयत्स्य वक्तुमन्यतया ष्यञोपावियङ्य-
ञ्गुणेत्यादिपूर्वविप्रतिषेधवार्तिकभाष्येण अतोलोपादीनां सामान्य-
स्वपरभाष्यविरोधेन चास्य भाष्यस्य ग्रीढिवादपरत्वमिति केचिद ।
वस्तुतो विषयसप्तम्यामपि परनिमित्तत्वं वक्तुं शक्यमिति न दोषः ।
अङ्गसंज्ञासूत्रेऽपि यस्मात् यस्य प्रत्ययस्य विधानं तसिन्विनक्षित
एवाङ्गत्वविधानेऽपि न दोष इति भाष्याशयः ॥

(द्वितीयाभाष्यपरिहारवाचकभाष्यम्)

यदप्युच्यते—‘पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येना-
नुपपत्तिः’ इति ॥ अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन
पौर्वापर्यं नास्तीति । असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी
विज्ञास्यते ‘आर्धधातुके विषये’ इति । तत्रार्धधातुके
विषये जग्यादिषु कृतेषु यो यतः प्राप्नोति स
ततो भविष्यति ॥

अथ वा आर्धधातुकास्त्विति वक्ष्यामि । कासु
आर्धधातुकास्तु । उक्तिषु युक्तिषु रुद्धिषु प्रतीतिषु
श्रुतिषु संज्ञास्तु ॥ आर्धधातुके ॥ ३५ ॥

(प्रदीपः) अर्थसिद्धिरिति । एषैव प्रयोजनसंपत्ति-
रित्यर्थः ॥ विषये इति । रुद्धिषु इत्यर्थः । अभिव्यङ्ग्यते
तत्रार्धधातुकलसिद्धेर्न ड्रव्या निरूपित इति भावः ॥ अथ
वेति । व्यक्तिपक्षाश्रयेणैव न दोष इत्युक्तं भवति । निसानां
मव्याधीनां शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते । तत्रार्ध-
धातुकं विधत्ते यासु ता अव्यादय आर्धधातुकावयवाः शब्द-
संहृतय आर्धधातुकशब्देनार्धधादिवाद्भ्रष्टप्रत्ययान्तेनोच्यन्ते ॥
उक्तिष्विति । वच्यन्ते वक्तव्येन इत्युक्त्यस्ता एव शब्दसं-
हृतयः । अन्ये तु उक्त समवाय इत्यस्य किन्त्युक्तिशब्दः संह-
तिपर्याय इत्याहुः । समवायो हि संहतिः ॥ युक्तिष्विति ।
अर्थेन संबन्धसिद्धयर्थः ॥ रुद्धिष्विति । परमार्थतो नित्या-
स्त्वित्यर्थः ॥ प्रतीतिष्विति । अनेन नित्यत्वेपि व्यवहारा-
नित्यत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव दर्शयति—श्रुतिष्विति । एवं
भूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः ॥ संज्ञास्त्विति ।
बालव्युत्पत्तये प्रकृतादिभिर्भागेन संज्ञायमानास्त्वित्यर्थः ।
ततश्च यस्य च भावेनेति सप्तमी । आर्धधातुकास्तु संहतिषु
व्युत्पाद्यमानास्तु अस्मादीनां भ्वादय आदेशा इत्युक्तं
भवति ॥ ३५ ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—असति पौर्वापर्ये इति । न च
व्यक्तिद्वारकं पौर्वापर्यम् । अतएव हलन्ताद्धेति सूत्रे व्यक्तिद्वारकं
सामीप्यं कैयटेनोक्तम् । अतः कथमिदं भाष्यमिति वाच्यम् ॥ तस्य
कैयटस्य तत्रैव सूत्रेऽप्रयोजकत्वस्य मया बोधित्वात् । परम्परासम्भ-

१ स्थानिबलेन सात्त्विकिकेवाङ्गत्वं ततो भाष्याह्वयते इति भावः । (१. ना.)

२ विषयत्वेऽपि प्रत्ययनपेतेनेति भावः । (१. ना.) ३ अप्रयोजकस्येति ॥
अत्रनेन ‘पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिः’ इति वार्तिकेन ‘इक
वचरा या हलन्तास्ति’ इति ‘हलन्ताच्च’ इति सुलभभाष्यलेखकत्वमप्यतः
पौर्वापर्यस्य व्यक्तिद्वारकत्वमप्यतः न संभवतीति ‘परेण—हलन्तादिरित्यस्य

न्यसासम्भन्धताया अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे भाष्ये उक्तः ॥
आर्धधातुकावयवा इति । अत एवैषां यदुच्यते प्रयोगा
नेत्याहुः । इति आर्धधातुकावयवत्वमाभावात् ॥ प्रतीतिष्विति ।
प्रयुज्यमानास्त्वित्यर्थः । न केवलेति सङ्केतात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय
एव प्रयुज्यते । एवं च तस्य व्यावहारिकत्वादनित्यत्वं संप्रभमि-
त्याह—व्यवहारेति ॥ ३५ ॥

(३५५ आदेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. २०)

५६७ अदो जग्धिर्त्यसि

किति ॥ २ । ४ । ३६ ॥

(अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ह्यव् वाचते इति
परिभाषाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

त्यग्रहणं किमर्थम् । न ‘ति किती’त्येव सिद्धम् ॥

(आक्षेपवाचकभाष्यम्)

त्यपि कृते न प्राप्नोति ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्यम्—त्यप् क्रियताम्, आदेशः,
किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वाद्धेत्यप् । अन्तरङ्ग-
आदेशः ॥

(प्रदीपः) अदो जग्धि ॥ ३६ ॥ अन्तरङ्ग आदेश
इति । तत्कारादिप्रत्ययमात्रायेकत्वात् । त्यवादेशस्तु पूर्वपदा-
पेक्षसमासाश्रयत्वाद् बहिरङ्गः ॥

(उद्धोतः) अदोजग्धि ॥ ३६ ॥ तत्कारादिप्रत्ययमा-
त्रेति । यैरे विषयसप्तमीति श्रुतं वक्तुम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यल्लघग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—‘अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो
ह्यव् वाचते’ इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ।
‘त्यवादेश उपदेशिवद्भचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्ग-
लक्षणत्वाद्’ इति वक्ष्यति, तत्र वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) अनादिष्टार्थमिति । प्रधाय प्रस्थानेत्यादी
हित्वादिष्णकृतेष्वेव त्यव् यथा स्यादित्यर्थः । कथं न प्राप्नोती-
त्याह—बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

(उद्धोतः) भाष्ये—उपदेशिवद्भचनमिति । उपदेशी क्त्वा
तद्वत् त्यपो वचनं कार्यमित्यर्थः । भाविन्येव समासे क्त्वो त्यवादेश
इति भावः । अनादिष्टार्थं हित्वापादेशाभावाभिमित्यर्थः ॥ प्रधादे-

तज्ज्ञापयत्याचार्य इत्यर्थः । तस्य न साक्षादेव सामीप्यं ततः परत्वं
‘नोपपद्यते’ इति ज्ञापयस्य केचि तज्ज्ञापयप्रत्ययेन व्यक्तिगतस्य मदीतुमश-
क्यत्वेन कथमप्रयोजकता कैयटस्य दर्शयति विचारयन्तु विचारशीला विद्वांसः ॥
इति द्वाविमथा ॥ ३. परनिमित्तकत्वमेव बहिरङ्गत्वमभिमेत्याह सूत्रे इत्यादि ।
(१. ना.)

स्यादि । हितेलादिप्यनारिष्टेषु अकृतेषु यथा स्यादित्येवोऽनादिष्टा-
र्थमित्यस्यार्थ इति भावः ॥ हित्यादिप्यिति । आदिना हित्यदन्ते-
स्वदीर्घत्वानि गृह्यन्ते ॥

(संवादभाष्यम्)

जग्धिविधिर्यपि यत्तदकस्मा-
त्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् ॥
हिप्रभृतींस्तु सदा चहिरद्गो
त्यम्भरतीति कृतं तद् विद्धि ॥ १ ॥

(प्रदीपः) अयमेवाथो व्याघ्रभृतिनाप्युक्त इत्याह—
जग्धिविधिरिति ॥ अकस्मादिति । निष्प्रयोजनमित्यर्थः ॥
सिद्धमद इति । जग्धिविधानं सिद्धमित्यर्थः ॥ शापनार्थं
त्यपि जग्धिविधानमित्याह—हिप्रभृतीनि ॥ त्यम्भर-
तीति । त्यागदेशो ह्यरुलपनयति बाधत इत्यर्थः ॥ तद् इति ।
उशब्दो निपातोऽवधारणार्थः । तद्विषयेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(उद्घोषः) यातिके य(त्)दिणि सामान्ये नपुंसकम् ।
जग्धिरिति यः स इत्यर्थः ॥ अकस्मात् । न कलाधिप्रयोजना-
दित्यर्थः । अनपुंसक इति भावः । कुतस्तथाह—सिद्धमिति । अद
इति । सामान्ये नपुंसकम् । यतोऽन इति न शेषः ॥

(संवादभाष्यम्)

एष एवार्थः—

“जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वाच्च कितीति त्यवु-
च्यते ॥

शापयत्यन्तरङ्गाणां त्यपा भवति बाधनम्”
इति ॥ अदोजग्धि ॥ ३६ ॥

(उद्घोषः) एष एवार्थ इति । अन्येन नियत इति शेषः ।
यथा निवध्यत इति या ॥ ३६ ॥

(३५६ आदेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. २१)

५६८ लुङ्सनोर्धस्त्व ॥ २ । ४ । ३७ ॥

(१६०३ शेषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ घस्त्वभावेऽच्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) घस्त्वभावेऽच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
प्राप्तीति प्रघसः ॥ लुङ्सनो ॥ ३७ ॥

१ नाम्नेपेति । इदं च तस्यमुक्तेरित्युक्तनामद्वयविहस्य सयुक्त-
रिदीधितपिपुष्पमातुनीदीधितलोपपन्नसंज्ञायाः ॥ दाधिमयातु—यानिनेस-
त्यपारण्यताकरणेन यपादेशोऽदन्ततायाजिप संज्ञायां वृद्धिभासां यथेष्टद्विनि-
वेसस्य वैधर्म्यापत्त्या स्वतन्त्रव्यपगत्यपि संज्ञत एव । अत एव भाष्यकृता
अन्येन ‘तत्र यत्तस्य गति’ इति मन्त्रेण वैधर्म्ये इत्यपत्तिर्न बोधिता ॥
दि० ७०

(३५७ आदेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. २२)

५७३ हनो वध लिङि ॥ २ । ४ । ४२ ॥

(३५८ आदेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. २३)

५७४ लुङि च ॥ २ । ४ । ४३ ॥

(आदेशोऽदन्तत्वनिर्याधिप्रकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमयमदन्तः, आहोस्विद्यज्ञानान्तः ? ॥

(प्रदीपः) हनो वध ॥ ४२ ॥ किमयमिति । किं
कार्योऽयंकारोऽयोर्यारणार्थ इति प्रश्नः ॥

(भाष्यम्) किं चातः ? ॥

(विधोपप्रदर्शकभाष्यम्)

यदि व्यञ्जनान्तः *वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम्* ।
किमुक्तम् ? *वध्यादेशो वृद्धितत्त्वप्रतिषेध इद्वि-
धिश्च* इति । अथादन्तः । न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) वृद्धितत्त्वप्रतिषेध इति । अवधीदित्य-
त्रातो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति, वधक
इति ण्युलि वधादेशे औपसंख्यानिके कृते अत उपधाया
इति वृद्धिः प्राप्नोति, सा जनिवध्योश्चेति प्रतिषिध्यते ।
स्यानिवद्वावापु तत्त्वं प्राप्तम् ॥ इद्विधिश्चेति । अवधीदि-
त्यादावेकाच्चादिद्विप्रतिषेधः प्राप्नोतीतीद्विधेयः ॥ अदन्तत्वे
त्यत्रोपस्य स्यानिवद्वावृद्धितत्त्वादेरभावः । तत्त्वं त्वलोन्यस्य
क्रियते । तत्राकारो ह्यस्तत्त्वात् स्थानी न भवति यत्रारोपि
आलोपस्य स्यानिवद्वावृद्धितत्त्वात् न भवतीति तत्त्वानागः । उप-
देशोऽनेकाच्चाव्य प्रतिषेधामावादिद्विद्विः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

(उद्घोषः) हनोवध ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ हलन्तलक्षणायाः
प्रतिषेधसम्भूतेत्यर्थः ॥ औपसंख्यानिके इति ।
यदुलं तणीलनेनेति भावः । स्यानिवद्वावादि । स्यानिवद्वा-
देश इत्यनेन ॥ अलोपस्येति । अचः परिसिद्धित्वेन । एवञ्च
जनिवध्योश्चेति वृद्धे वधिग्रहणं न कार्यमिति भावः । स्वतन्त्रो
वधपातुस्तु नारिषेव । अत एव व्यञ्जनान्तेऽवधीदित्यादौ वृद्धि-
प्रतिषेधो यत्कस्य इति संगच्छते । अन्यथा तस्य वृद्धेर्द्वारत्वेन
तदसङ्गतिः ॥ लुङ्सनोर्धस्त्वानी न भवतीति । अतिदेशेनाहार्य-
वृद्धिसत्त्वेऽपि प्रथमस्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥
उपदेश इति । वच्युपदेशोऽस्यार्थः । उपदेशस्यावच्छेदेनैकाच्चाव्यस्य
निवक्तुणादिति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अत एव अहोस्विदीधितेन ‘उपसंख्य’ इति स्वपठितप्रकारेण ‘जनि-
वध्योश्च’ इति स्वपठितवच्यपत्तोरपि ‘एष हिंसायाम्’ इत्येवमर्थनिर्देशा
कृताः । सूत्रे पाठेन गणपाठमन्त्राः शुपपन्नपातुसंज्ञामन्त्रेणाशुपपन्नमत्य-
विपादेनैव गणपाठे छेदममादात्तादौ नष्ट इत्यनुमीयते । ‘वृद्धिप्रतिषेधा’
इत्यतः प्राक् ‘तदर्थमपि’ इति शेषश्रुत्यैव भाष्यविरोधः ॥ इति वदन्ति ।

(सिद्धान्तिभाष्यम्)

यथा न दोषस्तथास्तु ॥ ह्रो ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

(३५९ आदेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. २४)

५७६ इणो गा लुङि ॥ २ । ४ । ४५ ॥

(१६०४ अतिदेशवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इण्वदिकः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इण्वदिक इति चकव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥ इणो गा ॥ ४५ ॥

(३६० आदेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. २५ सू.)

५७७ णौ गमिरवोधने ॥ २ । ४ । ४६ ॥

(भाष्यम्) इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति । अधिगमयतः । अधिगमयन्ति ॥ णौ गमि ॥ ४६ ॥

(३६१ आदेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. २६)

५७८ सनि च ॥ २ । ४ । ४७ ॥

(भाष्यम्) इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिपति । अधिजिगमिपतः । अधिजिगमिपन्ति ॥ सनि च ॥ ४७ ॥

(३६२ आदेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. २७)

५८० गाड् छिटि ॥ २ । ४ । ४९ ॥

(चिन्करणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

चिन्करणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) गाड् छिटि ॥ ४९ ॥ स्थानिवद्भावात्सिद्ध-मात्मनेपदं मत्वाह—चिन्करणमिति ।

(१६०५ सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गाड्यनुबन्धकरणं विशेषणा-
र्थम् ॥ * ॥(भाष्यम्) गाड्यनुबन्धकरणं कियते । विशेष-
णार्थम् ॥ क विशेषणार्थेनार्थः ? । “गाड्कुटा-
दिभ्योऽनुगिच्छिद्” इति । “गाड्कुटादिभ्यः” इति
छुच्यमाने इणादेशस्यापि प्रसज्येत ॥(प्रदीपः) इणादेशस्यापीति । तत्तथागासातां ग्रामौ
देवदत्तेत्यादौ चित्वादीलप्रसङ्गः ॥ गाड्कुटादिभ्य इति
छुच्यमानेस्यैव ग्रहणं भवति, न तु गाड् गतावित्यस्य१ “गाड्छिटि” इति द्विरुच्चारणो निर्देशः इति द्विवचनेपीत्यत्र
भाष्यम् ॥ तत्र यद्यपि “इलो यमां यमि” इति कोपेनैकवचनप्रयोगेऽपि
भाष्योपदिष्टार्थविरुद्धः तथापि “छुच्यनिर्दिष्टो रुकारः” इत्यनुकूला “द्विरुच्चा-
रणो निर्देशः” इत्युक्तेरुच्चारणप्रसङ्ग एव तात्पर्यम् । यच्च न ह्रस्वो कोपेन
द्विरुच्चारणो निर्देश इत्यनेन किं न भाष्यतात्पर्यमिति । (२. ना.) २ अर्थएतदुच्चारणस्यात्मनेपदविधौ चरितार्थत्वादादेशेनान्वयात्—
रेण तुल्यताऽप्युच्यते ॥(उद्योतः) गाड् छिटि ॥ ४९ ॥ छिट्वादीर्योत् ।
धुमास्येत्यनेनेति भावः ॥ इणः परस्परदिशेन छुटि गातिर्यो-
त्तिचो लोपादातिदेशिकादित्वभाजोऽभावात्कर्मणि चिण्वदिभ्यश्चपक्षे
उदाहृतम् ॥ न तु गाड् गताविति । तस्यापि ग्रहणे तु सामान्य-
ग्रहणार्थमिति वदेत् । ननु विशेषणार्थमिति भावः ॥ तुल्यता-
भावादिति । परतुल्यो भाष्यप्रामाण्येन व्याख्यानादेवासाद्यग्रहणम् ।
अतएव घटयोन्यमीलितमिति न्यायविरोधो न ॥

(१६०६ एकदेशिसमाधानान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेश-
वचन इत्कार्याभावस्य ॥ * ॥(भाष्यम्) अथ चैतज्ज्ञापयत्याचार्यः—सानु-
बन्धकस्यादेश इत्कार्यं न भवतीति ॥(प्रदीपः) ज्ञापकं चेति । सानुबन्धाद्यत्र पञ्चुचार्यते
तत्राकृत्यामेवेत्संज्ञायामादेशः प्रवर्तते । कृत्यायां चैत्संज्ञायां
तन्निबन्धनानि कार्याणि न प्रवर्तन्त इति ज्ञापनार्थं उक्तारोच्चा-
रणमित्यर्थः ॥(उद्योतः) सानुबन्धादिति । गाड्कुटादिभ्य इत्यत्र
व्याख्यानादिदादेशस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्याशयेन ज्ञापकोपन्यासः ॥
कृत्यायाश्चेति । अनन्विधाविति प्रतिषेधस्तु सानुबन्धाशये कार्ये ।
सानुबन्धश्च सप्तत्वात्त्वानिति न संनिधीयत इत्यर्थः ॥

(भाष्यम्) किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥

(१६०७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं चक्षिङः ख्याञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) (चक्षिङः ख्याञ्च प्रयोजनम्—चययौ
ख्यास्यति) इति “छित्” इत्यात्मनेपदं नित्यं न
भवति ॥

(१६०८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लटः शतृशानचौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) (लटः शतृशानचौ) प्रयोजनम् पञ्च-
मानो यजमान इति “टित्” इत्येत्वं न भवति ॥(प्रदीपः) शतृशानच्चाविति । घञे घहनिर्दिष्टत्वाद्-
त्रापि सहोपादानम् । शाननेव स्वात्मनेपदत्वाद् प्रयोजनम् ॥

(१६०९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ युचोरनाकौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) युचोरनाकौ च प्रयोजनम् । नन्दनः
कारकः नन्दना कारिकेति । उगिच्छस्यणौ डीचुस्यौ
न भवतः ॥भावः—यथा घटाद्योन्मीलितं यस्तु । घटादिकमपि संनिहितं प्रकाशयत्येव तथा
गाड्कुटादिभ्य इत्यनेनादेश परिग्रहेऽपि गाड्गतावित्यस्यपि परिग्रहः स्यादेवेति
भावः । (२. ना.) ३ “कृत्यायां चैत्संज्ञा—” इति पाठो नापेक्षेनास्तः ।
४—५ अर्थं शोधकान्तर्गतं पाठो न सर्वत्रोपलभ्यते ।

(प्रदीपः) युवोरनाकाविति । शुच्युसंयुक्तप्रवृत्ति-
प्यादेशनिवारणायानुनासिकोकारानुबन्धौ युद् एते निर्दिष्टे ।
तत्रादेशप्रवृत्तावेतस्मात्प्राक्कृतानुनासिकप्रवृत्तिरिति ण्यनुमो-
भावः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—नन्दनेति । 'स्युः कर्तेरिति' इत्य-
मरस्य प्रमादः ॥

(१६१० दूषणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ मेध्वाननुबन्धकस्याम्बचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मेध्वाननुबन्धकस्याम्बचनम् । अचि-
नचम् । अनुबन्धम् । अकरचम् ॥

(प्रदीपः) शापकस्यातिव्याप्तिरुद्गाह—मेध्वेति । तस्य-
स्यमिषामित्यत्र मिन्प्रहणमपनीय मिप्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः ।
तेन साधुबन्धः स्थानी न भवतीति पितृकार्यं प्रवर्तते ॥ अचि-
नचमिति । पितृत्वात् पितृत्वाभावाद् शुणो भवति । मा हि
स्य चिनचमिति चानुदात्तत्वम् ॥

(उद्घोषः) इति चानुदात्तत्वमिति । पितृत्वारित्यर्थः ।
अङ्गित्वेपाय माह, उद्घोषः सः, निपातप्रतिषेधाय हिः ॥

(धातुिकपूर्वभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते—मेरिति । तित्सिन्मिपासिति
यक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—वेद वेत्य ॥

(प्रदीपः) धातुिककारस्याव्याप्तिमुद्गाहयमाह—अत्यल्प-
मिति । णलादिभिर्धातु त्रिभिर्धातुः साधुबन्धकयोरनुपादा-
नाप्राप्तिर्येष इति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोषः) चिन्त्यमेतदिति । वस्तुतस्तु परस्मैपदानां
णल्लुपिद्वे लटो यत्नादी यथासंख्यनिर्वाणाय परस्मैपदानां क्रमे-
णोपसिक्तये तिस्रस्तिलारिष्यप्रत्ययक्रमेणोपसिक्तौ साधुबन्धकयोरनुप-
स्थितिरिति भाष्याशयः ॥

(शापितप्रत्यापयानभाष्यम्)

अस्य द्वापकस्य सन्ति दोषाः ॥

सन्ति प्रयोजनानि ॥

दोषाः समाः भूयांसो धा । तस्मात्तार्थं द्वापकेन ॥

(प्रदीपः) भूयांसो धेति । दोषवद्गुणारोपेण निन्दा-
माह ॥ तस्मादिति । विशेषणार्थं तु नित्करणं स्थितम् ॥

(उद्घोषः) निन्दाभावेति । अन्यथा दोषाणामाधिक्या-
भावात्प्रकर्षप्रयोगोऽनुपपन्न इति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं यानि प्रयोजनानि ? ॥

१ हि भेलनेनेति नाम । (२ गा.) २ चिन्त्यमिति । निन्तावीजं तु
कलो ह्यद् देवगदिमिषो साधुबन्धकदेश्वादिस्वार्थमपृक्षो निर्मिष प्रसूय
परिपुष्ट मरुत गृह्णामित्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधप्रकाराणां दिवाश्रयानाम
प्रवृत्तिः । तस्मादुपलक्षणं त्रिभिर्धातुर्मिषमिति भाष्याशयः । अत एवोत्तराय
भाष्ये—अस्य द्वापकस्य सन्ति दोषा इति बहुवचनमुपासम् । ३ अनुनासिक-
केति । अनुनासिको यन् ययोरित्यर्थः । काशीत्यपि उक्तं 'अनुनासिको'
इत्येवं शोधितम् । वस्तुतस्तु अनुनासिकोरेति पाठेऽपि अर्थमात्रमात्र

(समाधानभाष्यम्)

नैतानि सन्ति । इह तावत् "चक्षिडः ख्याञ्" इति ।
नित्करणसामर्थ्याद्विभाषात्मनेपदं भवत्यपि ॥

(प्रदीपः) विभाषात्मनेपदमिति । कर्त्रभिप्राये क्रिया-
फले आत्मनेपदं नान्यत्रेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) स्वरितजित इत्यत्र विकल्पवाचिनोऽनुपादा-
नादाह—कर्त्रभीति ॥

(द्वितीयप्रयोजननिराकरणम्)

"लटः शतृशानचौ" इति । वक्ष्यत्येतत्—"प्रकृ-
तानामात्मनेपदानां ढेरेत्वं भवति" इति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतानामिति । तिस्रस्त्रील्यत्र यान्या-
त्मनेपदानुपादानि तेषामित्यर्थः ॥

(तृतीयप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

"युवोरनाकौ" इति । वक्ष्यत्येतत्—सिद्धं तु
युवोरनुनासिकत्वाद् इति ॥ गाह् ॥ ४९ ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । अनुनासिक्येणोरेवादेशो
नान्ययोरित्यर्थः । ततश्च स्थानिनोरेवोमित्त्वं नास्तीति कुतस्त्व-
दादेशयोरिति कार्यप्रसङ्गः ॥ ४९ ॥

(उद्घोषः) अनुनासिकयोरिति । युवोरिति विशेष्यम् ।
उमित्त्वं नास्तीति । उकारनिषिद्धस्य स्थानित्वादिति भावः ॥ ४९ ॥

(१६११ आदेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. २८)

५८५ चक्षिडः ख्याञ् ॥ २ । ४ । ५४ ॥

(आदेशनिर्णयाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमयं कृशादिः, आहोस्त्रित्वादिः ॥

(प्रदीपः) चक्षिडः ॥ ५४ ॥ लक्ष्ये रूपवद्दर्शनादे-
कतराश्रयणे इतरादिप्रसङ्गात् वृच्छति—किमयमिति ॥

(उद्घोषः) चक्षिडः ख्या ॥ ५४ ॥ रूपवद्दर्शनादे-
कतराश्रयणे इतरादिप्रसङ्गात् वृच्छति—किमयमिति ॥
अयं कृशादिः स्त्रादिरित्यपि ककारश्चकारादिः नकारश्चकारादि-
रित्यर्थः ॥

(१६११ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चक्षिडः कृशाञ्ख्याञौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) चक्षिडः कृशाञ् ख्याञ् इति कृशादिः
ख्यादिश्च ॥

(१६१२ सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ख्शादिर्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा ख्शादिर्भविष्यति ॥

अतर्धेऽनुनासिकयोरनुनासिकोऽप्येतत् । तथा धल्यकारस्यानु-
नासिकस्य आन्तिम्यकाले न—युवोरिति स्थानपदयोक्तारविशिष्टे स्थानित्वस्य
विधीयते । उकारस्यानुनासिकत्वे सन्निरोधमाह । अत एवोपसिक्तं उकार
विशिष्टस्य स्थानित्वादित्युक्तम् । धातुिककृताऽपि च—सिद्धं तु युवोरनुनासिक-
त्वादित्युक्तं न तु अनुनासिकत्वादि । तथा चानुनासिकयोरिति धातु-
समुपसिक्तयोपपद्यते चेति ध्येयम् । (२ गा.)

(आक्षेपभाष्यम्)

केनेदानीं कृशादिर्भवति ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

चिन्तेन ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

(अथ) ख्यादिः कथम् ॥

(१६१३ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा ॥*॥

(भाष्यम्) असिद्धे शस्य विभाषा यत्वं चक-
व्यम् ॥

(प्रदीपः) असिद्ध इति । पूर्वत्रासिद्धमिलाधिकारे
णत्वविधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा चकव्यम् । तत्र यत्वं
पूर्वत्रासिद्धतात्पर्यमितं कार्यं न प्रवर्तते शकारनिमित्तं च
प्रवर्तते । यत्वं तु कर्तव्ये यत्वं सिद्धमिति खस्य यत्वाभावा-
दाख्यातेत्यादि सिध्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं प्रयोजनम् ? ॥

(१६१४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ प्रयोजनं सौप्रख्येबुञ्जविधिः ॥*॥

(भाष्यम्) सौप्रख्य इति योपघलक्षणो बुञ्ज-
विधिर्न भवति ॥ सौप्रख्यीय इति "बुद्धाच्छ" इति छो भवति ॥

(प्रदीपः) सौप्रख्येबुञ्जविधिरिति । अकारप्रखे-
पात्सौप्रख्यशब्दे बुञ्जविधिर्न भवतीत्यर्थः । सुप्रचष्ट इति
सुप्रख्यः । आतश्चोपसर्ग इति कः । यत्प्रख्यासिद्धत्वात्
सुप्रख्यस्य भाव इति योपघलक्षणबुञ्जमावात् प्यन् भवतीति ॥
तथा सुप्रख्येन निर्दृष्टो देशः सौप्रख्यस्य भवः सौप्रख्यीय
इति धन्वयोपधाद्बुञ्जिति बुञ्जमावे बुद्धाच्छो भवति ॥

(उद्द्योतः) अकारप्रखेपादिति । वस्तुतस्तु तं विनापि
मशका भूमप्रयोजनमिलादेरिव बुञ्जविधिर्नित्यत्वेन प्रयोजनमिति
वार्तिकार्थः । अग्रिमवार्तिकाणामेवमेव व्याख्येयत्वात् ॥ अस्य
वार्तिकस्य भाष्ये अनुक्तमप्यर्थं योग्यतया संमान्याह—व्यञ्ज
भवतीति । योपधाद्बुञ्जोत्तमाद्बुञ्जिति प्राप्तबुञ्जोऽभावे आक्ष-
णादित्वात्प्राप्तिरिति भावः ॥

(१६१५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥*॥ निष्ठानत्वमाख्याते ॥*॥

(भाष्यम्) आख्यात इति निष्ठानत्वं न भवति ॥

१ भाष्यकृताऽन्यत्र 'तद्गृहं न कर्तव्यं भवति' इति वत् प्रकृतप्रकरणे
'न ध्यास्या' इति 'सूत्रे कथामहर्षं न कर्तव्यं भवति' इति नोक्तम्, अतो
भाष्यकारो दृष्टप्रयोजनस्यापि व्यामहर्षं सूत्रे कर्तव्यमेवेति मन्यते । तथा च
सत्त्वमन्यार्थपादके सतप्रख्यापनातोः प्रयोगं को वारयेत् ॥ गत्वनिष्ठानत्व-
नोर्लक्षणत्वेपि बुञ्जनिष्ठानत्वमन्यार्थपादके प्रदीपसंगतेति सतप्रख्यापनोपार्थ-

(प्रदीपः) निष्ठानत्वमिति । न ध्यास्येति तु प्रति-
षेधः ख्या प्रकथन इत्यस्यैव प्रतिषेधोक्तत्वात् । अस्य तु शस्य
यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते ॥

(उद्द्योतः) लाक्षणिकत्वादिति । अस्य तत्राग्रहणे
आख्यानमित्यपि स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं सूत्रादित्वमिति भावः ॥
वस्तुतः सतप्रख्यापनोपार्थपादके प्रयोगाभाव एवेष्टव्यः ।
अन्यथा समादाय सौप्रख्यादौ पुनादि दुर्नारमेव स्यादित्यस्य सूत्रा-
दित्वमेव ध्याप्यते । न च पाक्षिकस्यानादित्वेति फलम्, सस्या-
नत्वं नमः ख्यात्रे इति भाष्यस्य सर्वथा अतंगतेः । जिह्वामूली-
यस्य वैकल्पिकत्वेन विसर्गसिद्धेर्जिह्वामूलीयस्य दुर्नारत्वात् । यत्वं च
न ध्यास्येत्यत्र तद्गृहणे फलमावाचदपि न कर्तव्यमेवेति भाष्या-
दयः ॥ ख्यापात्रादपि सूत्रादिरिति मिश्रोक्तं तु न युक्तं, भाष्य-
सारस्येनादेयशस्येन यत्त्वमिति आभात् ॥

(१६१६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ रुचिधिः पुंख्याने ॥*॥

(भाष्यम्) पुंख्यानमिति रुचिधिर्न भवति ॥

(प्रदीपः) पुंख्यानमिति । पुमःख्यम्पर इति
रत्वं न भवति, यत्प्रख्यासिद्धतादम्परत्वाभावात् ॥

(१६१७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥*॥ णत्वं पर्याख्याने ॥*॥

(भाष्यम्) पर्याख्यानमिति णत्वं न भवति ॥

(प्रदीपः) णत्वमिति । ख्याप्रकथन इत्यस्यादपि
परस्य लुच्योगाप्रख्यानादिति निपातनाणत्वाभावात् ॥

(उद्द्योतः) निपातनादिति । सौप्रयोगस्यादेशेनोपपत्ते-
रित्यन्येतेतत् ॥ णत्वेति । कृष्यच इति प्राप्तिः ॥

(१६१८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥*॥ सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे ॥*॥

(भाष्यम्) नमः ख्यात्र इति सस्थानत्वं न भवति ॥

(प्रदीपः) सस्थानत्वमिति । जिह्वामूलीयस्यैव पूर्वोच्चा-
र्यसंज्ञा । शर्परे विसर्जनीय इत्येवात्र भवति ॥

(उद्द्योतः) इयं जिह्वामूलीयत्वमित्येवा ॥

(१६१९ आदेशप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥*॥ वर्जने प्रतिषेधः ॥*॥

(भाष्यम्) वर्जने प्रतिषेधो चकव्यः । अवर्ज-
नक्ष्याः । परिसंचक्ष्याः ॥

पादकमात्रे प्रयोगाहीकार इति बुञ्जनिष्ठानत्वमन्यार्थपादके यत्र सतप्रख्यापनो-
पार्थपादकेन सकलेष्टिद्वौ आर्षेपादकमात्रे प्रयोगाभावकल्पने न भावमिति
प्रदीपकर्तुराशयो न्येष्टः । २ सतप्रख्यापितः । (२.पा. १) ३ 'संस्थानत्वमित्येवा'
इति पाठो न्येष्टः ।

(१६२० आदेशप्रतिषेधाधिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ असनयोश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
नृचक्षा रक्षः । विचक्षण इति ॥

(प्रदीपः) नृचक्षा रक्ष इति प्रयोगद्वन्द्वसः । मायायां
तु रक्षो रक्ष इति ॥ विचक्षण इति । अनुदात्ततश्च
द्वलादेरिति युक् ॥

(उद्घोतः) नृचक्षा इति प्रयोगे रक्षोविशेषणत्वे नपुंसक-
त्वेन दीर्घानुपपत्तिरत आह—द्वन्द्वस इति ॥

(१६२१ वार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ बहुलं तणि ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुलं तणीति वक्तव्यम् ॥ किसिदं
तणीति ? संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

(१६२२ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ अन्नवधकगात्रविचक्षणा-
जिराचर्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्न—अन्नम् ॥ वधक—वधकम् ॥
गात्र—गात्रं पदम् ॥ विचक्षण—विचक्षणः ॥ अजिर
अजिरे तिष्ठति । चक्षि ॥ ५४ ॥

(प्रदीपः) बहुलमिति । सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते ।
अन्नशब्दे ऋष्यभाषः ॥ वधकमिति । व्युत्ति पञ्चादेशः ॥
गात्रमिति । इण औणादिके इति गादेशः ॥ विचक्षणे
एयागमावः ॥ अजिरे वीमावाभाषः । अजिरशिशिरेति
निपातनमनपेक्ष्यतदुक्तम् ॥ ५४ ॥

(उद्घोतः) नन्मत्र विचक्षणश्चास्त्रान्नेषामुपयोगं न पश्याम
इत्यत आह—सर्वप्रकरणेति ॥ अन्नपेक्षयेति । तेषां पञ्चाणागा-
धुनिर्वासादनपेक्षेति भावः ॥ ५४ ॥

(३६४ आदेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ भा. २९)

५८७ अजेर्व्यधजपोः ॥ २ । ४ । ५६ ॥

(क्यपि प्रतिषेधाधिकरणम्)

(१६२३ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—समजनं सम-
ज्येति ॥

१ पाणिनिप्रतिषेधेति भावः । पाणिनेस्तु च वार्तिककारदृष्ट्या प्रागाभ्यं
प्रत्याख्येयवचनमादिति ज्ञेयम् । (८. ना.)

(उद्घोतः) अजेर्व्य ॥ ५६ ॥ क्यप उपसंख्यानमिति
भाष्ये—अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । अपीत्येव भविष्यति ॥ कथम् ? ।
अपीति नेदं प्रत्ययग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? । प्रत्याहा-
रग्रहणम् ॥ क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? । अपो
अकारात्प्रभृत्याक्यपः पकारात् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि प्रत्याहारग्रहणम्, संवीतिर्न सिध्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि नार्थ उपसंख्यानेन, नापि घञपोः
प्रतिषेधेन । इदमस्ति “वक्षिणः ख्याम्” “वा
लिदि” इति । ततो वक्ष्यामि “अजेर्व्य” अजेर्व्य-
भावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा “वा” इति ।
तेनेह च भविष्यति—प्रवेता, प्रवेतुम्, प्रवीतो रथः,
संवीतिः । इह च न भविष्यति—समाजः समजः,
उदाजः उदजः, समजनम् उदजनं समज्येति ।
तत्रायमप्यर्थः—इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति ॥

(प्रदीपः) अजेर्व्य ॥ ५६ ॥ इदमपीति । बलादावा-
र्षघातुके विकल्पः सिध्यतीति भावः ॥

(उद्घोतः) बलादाविति । यपि भाष्ये वृत्त्येव निकल्पो
उच्यते, तथापि पादस्य पदावयवीति निर्देशेनेह च न भविष्यति
समाज इत्यपि भाष्यस्योपलक्षणताया आवश्यकत्वेनेदमपि तथैव
वृत्त्यादिप्रामाण्यादिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किंच सो इत्यत एतद्रूपम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

बाढमिष्यते । एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह—
कोस्य रथस्य प्रवेतेति ॥

सूत आह—अहमायुष्मन्नस्य रथस्य प्राजितेति ॥
वैयाकरण आह—अपशब्द इति ॥

सूत आह—प्राप्तिप्रो देवानांप्रियः, न त्विष्टिः
इत्यत एतद्रूपमिति ॥

वैयाकरण आह—अहो तु खल्वनेन दुरुतेन
वाध्यामह इति ॥

सूत आह—न खलु वेनः सूतः, सुवतेरेव सूतः ।
यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या, दुःसूतेनेति वक्त-
व्यम् ॥

(प्रदीपः) सूत आहिति । प्रयोगदर्शनेन विकल्पं द्रढ-

१ वीमावप्रतिषेध इति शेषः । (८. ना.)

यति ॥ प्राप्तिश्च इति । सांज्ञीमेव प्राप्तिं भवान् जानाति । न स्वाचार्याणामिष्टिमित्यर्थः ॥ देवानांप्रिय इति । देव-
शब्दो मूर्खवाची । मूर्खाणां प्रिया मूर्खा एव भवन्ति । अथ
वा कुलासक्तया शास्त्रेऽनभियोगोऽनेन प्रतिपाद्यते ॥ परा-
जितत्वादभयैणाह—अहो नु खल्विति । नैव उत इति
यद्वर्णं सास्य संज्ञा । पुत्रार्थां च कुलशब्द इति मत्वा कृत्वाप्रति-
पादनायाह—दुस्तेनेति ॥ सूत आह्वेति । पू श्रेण इत्य-
स्याद् बहुलवचनात्कर्तारं गत्यादिषु चकारस्यानुक्तसमुच्चया-
र्थत्वाद्वर्तमाने कः । रथवाहस्य रथे श्रेणात् सूत इति संज्ञा ॥
(उद्द्योतः) वर्तमाने क इति । तेन रथं यत् इति
न भवति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् “वा यौ” इति ॥

(उद्द्योतः) न तर्हीदानीं वाचाविति वक्तव्यमिति ।
न्यवस्थितविभाषयैव यौ भीभावविकल्पस्य सिद्धत्वादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

वक्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ? । नेयं विपामा ।
किं तर्हि ? । आदेशो विधीयते—वा इत्ययमादेशो
भवत्यजेयौ परतः । वायुरिति ॥ अजेयं ॥ ५६ ॥

(प्रदीपः) वायुरिति । यजिमनीति बाहुलकाद्युचि-
रूपम् ॥ ५६ ॥

(उद्द्योतः) वायुरिति । यदि वातेरणि वायुः प्रकारान्तरेण
तिष्ठति, तर्हि वनप्लव्याहणवदिदमपि व्यर्थमिति कथितम् ॥ ५६ ॥

(इत्यादिभातुकाधिकारप्रकरणम्)

(अथ लुक्प्रकरणम्)

(३६५ लुक्प्रकायकसूत्रम् ॥ २ । ४ । १ आ. ३०)

५८९ ण्यक्षत्रियार्थजितो यूनि लुग-
णिजोः ॥ २ । ४ । ५८ ॥

(१६२४ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अणिजोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्यय-
स्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अणिजोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्यो-
पसंख्यानं कर्तव्यम् । वीधिः पिता वीधिः पुत्रः ।
औदुम्बरः पिता औदुम्बरः पुत्रः ॥

(प्रदीपः) ण्यक्षत्रिया ॥ ५८ ॥ तद्राजादिति । ते
तद्राजा इति तद्राजसंज्ञकप्रत्ययान्तात्पर्येण ॥ वीधि-

रिति । युधोदुम्बरश्चाभ्यां साल्वावयवलक्षण इयं, तदन्ता-
यूनि यजिमनीति फक् तस्य लुक् ॥

(न्यासान्तरभाष्यम्)

अपर आह—

(१६२५ वार्तिकन्यासान्तरम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अणिजोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमा-
त्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अणियोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योप-
संख्यानं कर्तव्यमिति । जावाल्लिः पिता जावाल्लिः
पुत्रः ॥

(प्रदीपः) जावाल्लिरिति । जवाल्ल्यापलम् । अत
इयं स च तद्राजो न भवतीति द्वितीयं वचनमारब्धम् ।
तेनेवन्तात् फको लुक् ॥

(न्यासान्तरभाष्यम्)

अपर आह—

(१६२६ अपरमतेन वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्यय-
स्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(व्याख्याभाष्यम्)

अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्त-
व्यमिति । किंप्रयोजनम् ? । इदमपि सिद्धं भवति—
भाण्डिजद्विः पिता भाण्डिजद्विः पुत्रः । कार्णख-
रकिः पिता कार्णखरकिः पुत्रः ॥

इति श्रीभगवत्पुत्रल्लिविरचिते व्याकरणमहा-
भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
प्रथममाहिकम् ॥

(प्रदीपः) अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्य-
गोत्रादपि सिध्यति । व्यापकत्वाच्चेदमेव वचनं प्रमाणम् ।
भाण्डिजद्विः कार्णखरकौ वैश्यौ ॥ ५८ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थपादे प्रथममाहिकम् ॥

(उद्द्योतः) ण्यक्षत्रिया ॥ ५८ ॥ अत्रत्यवाचिकानि अत्र-
निर्गमनीत्याहुः ॥ पैलादिदर्शनादिमानि सिद्धानीति वृत्तिः ॥ ५८ ॥

इति श्रीशिवयट्टसुतसवीरर्षेणनागेश्वरकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ॥

१ इन्द्रादिदेवानां भिन्नत्वेनेत्यादि । (८. पा.)

२ नेति । “कस्य च वर्तमाने” इति षष्ठी गतिः—रथस्य सूत इतीति भावः ।

३ अत एव तथैवोदाहृतं भाष्यकृतेति बोध्यम् । (८. पा.)

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वितीयमाह्निकम् ॥

(३६६ लुक्प्रत्ययम् ॥ २ । ४ । २ आ. १ सू.)

५९३ तद्राजस्य बहुषु तेनैवा-

स्त्रियाम् ॥ २ । ४ । ६२ ॥

(प्रत्यक्षपक्षदूषणाधिकरणम्)

(१६२७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तद्राजादीनां लुकि समास-
यहुत्वे प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्राजादीनां लुकि समासयहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रिय आह्ना एषां न इमे प्रियाह्नाः । प्रियो आह्ना एषां त इमे प्रियवाह्ना इति ॥

(प्रदीपः) तद्राज ॥ ६२ ॥ इदं 'तेनैव'-प्रत्ययानुसारेण बहुवचनमुच्यते इति लक्ष्यते । संज्ञानां चक्रेष्वपदप्रयोगो दृश्यते यथा नीमवृक्षो नीम इति । अर्थग्रहणे तु तेनैवेति न वक्तव्यं, प्रियवाह्ना इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य प्रत्ययभाषादुक्तः प्रसङ्गाभावात् ॥ बहुवचनं तु परमिति लुक्प्रयोगो तद्विशेष्ये तेनैव प्रदणं कर्तव्यम् ॥ अस्त्रियामिति तु प्रतिषेधो बहुवचनप्रदण्येऽनुपपन्नः । आह्नाः प्रिय इत्यादां स्त्रीप्रत्ययेन बहुवचनस्य व्यवधानादुक्तः प्रसङ्गाभावात् । अर्थग्रहणे तु लुक्प्रसङ्गोऽस्त्रियामिति निषिध्यते ॥ तदेवं पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनात्तद्वचनदोषनिरूपणाय विचारः कियते तत्र पूर्वं प्रत्ययपक्षो विचार्यते ॥ तद्राजादीनामित्यादिवाच्येन वक्ष्यमाणा लुक्प्रयोगो गृह्यते ॥ समासयहुत्वं इति । समासार्थयहुत्वे इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) तद्राजस्य ॥ ६२ ॥ ननु बहुत्ववदर्थप्रतिपादकतद्राजस्यानेन लुक्प्रयोगात् प्रियाह्ना इत्यादावस्य प्राप्तिरेव नैवत आह—इति ॥ बहुवचनशब्दस्य प्रत्ययविशेषे संकेतितत्वा बहुवचनेन तत्प्रतीतिः कथमत आह—संज्ञानां चेति । अस्त्रियामि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपः इति वचनमिति भावः ॥ प्रत्ययग्रहणपक्षे तद्राजार्थेनैव कृतं यद्बहुत्वं तत्प्रतिपादके बहुवचने परत इत्यर्थः । तत्पदेन तद्राजपरामर्शना तदर्थो लक्ष्यत इति बोध्यम् । अर्थग्रहणपक्षे बहुषु वर्तमानस्य तद्राजस्येत्यर्थः ॥ प्रत्ययग्रहणपक्षस्य तेनैवेति लिङ्गमुक्त्वा अर्थग्रहणपक्षस्य लिङ्गमाह—अस्त्रियामिति ॥ अत्र पूर्वमिति । निषेधत्वादिति भावः ॥ प्रियवाह्ना इति समासस्यैकत्वादाह—समासार्थेति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

किमुच्यते समासयहुत्वे प्रतिषेध इति । यदा 'तेनैव चेत्कृतं बहुत्वम्' इत्युच्यते । न चात्र तेनैव कृतं बहुत्वम् ? ॥

१ प्रायते इत्यर्थः । (र. ना.) २ बहुत्वस्येत्यादि । (र. ना.) ३ बहुवचनस्य प्रत्ययग्रहणपक्षेतित्यादि । (र. ना.) ४ तदेत्यादि । (र. ना.)

(प्रदीपः) नचात्रेति । अन्यपदार्थकृतत्वाद्वा बहुत्वस्य ॥

(उद्घोषः) तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति भाष्ये तन्मात्रार्थगतपदार्थके वचने परत इत्यर्थः ॥ अन्येति । अन्यपदार्थस्य न तद्राजान्तमात्रार्थः । किन्तु समुदायार्थ इति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

भवति वै किंचिद्—आचार्याः क्रियमाणमपि बोद्धव्यमिति—तद्वा कर्तव्यम्—तेनैव चेद्बहुत्वमिति । समासयहुत्वे वा प्रतिषेध इति ॥

(प्रदीपः) भवति वै किंचिदिति । एतावदेवं वाक्यम् । एवंविधं किं चिद्भवतीत्यर्थः ॥ किं तदित्याह—आचार्या इति । सृष्टे क्रियमाणमपि कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ बहुवचनपक्षे सर्वथा वचनेनैव दोषो निराकार्य इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलम् ॥

(उद्घोषः) एकवाक्यत्वासंभवादाह—युतावदिति । प्रत्ययभाषांनुपपत्तेर्बुद्धेः क्रियमाणे लक्षणेऽप्येनाह—कुर्वन्तीत्यर्थ इति ॥ सर्वथा वचनेनैवेति । अत्र पक्षे तेनैवेत्यवश्यं कार्यमिति वार्तिकतत्पर्यमित्यर्थः ॥

(१६२८ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अवहुत्वे लुक्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवहुत्वे च लुक्वचनम् । अतिक्रान्तः अज्ञानत्यक्त इति । बहुवचने परतो यस्तद्राज इत्येवं च कृत्वा चोद्यते ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययपक्षे दोषोद्भावनेनार्थग्रहणं स्थापयति—अवहुत्वं इति । समासार्थस्यावहुत्वाद् बहुवचनपरत्वाभावेऽपि लुक्वचनः प्रत्ययबहुत्वस्य उत्पन्न इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अवहुत्वे इत्यस्य बहुवचनपरत्वाभावे इत्यर्थ इत्याह—समासेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं पुनरिदम्, न बहुवचन इत्येव सिद्धम् ? ॥

(प्रदीपः) न बहुवचन इत्येवेति । शसमेवाभिलान्तरप्रस्तावपूर्वं तद्राजस्य लुक्प्रत्यय इति भावः ॥

(उद्घोषः) शसमेववचनत्वाभावादसङ्गतिमाशङ्क्याह—शसमेवेति ।

(समाधानभाष्यम्)

न सिध्यति । बहुवचन इत्युच्यते । न चात्र बहुवचनं पश्यामः ॥

(प्रदीपः) न चात्रेति । अन्तरज्ञानपि विधीन्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येवं लुक् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति शापकादर्थेनात्र संभवाद्भाषत इति भावः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये न चात्रेति । लुका लुप्तत्वादिति भावः ॥

५ तद्राजस्येति इत्यादि । (र. ना.) ६ सुपो वार्तिके लुक् एव प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति संभवादित्यर्थः । (र. ना.)

अन्तरङ्गानपीति न्यायादिति तात्पर्यम् ॥ नन्वन्तरङ्गमिति न्याये-
नास्यापि लुको अङ्गेनेदमनुपपन्नमत आह—असंवायेति ।
शापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति भावः ॥ वस्तुतश्चिन्त्यतेतत् । एह-
ह्रस्वसंयुद्धेरित्यादिसप्रत्ययभाष्यविरोधादिति स्पष्टं नञ्चेन्दुयेखरे ॥
अनेनापि न्यायेन कार्यान्तरनिमित्तविनाशकलोक एतदपेक्षया भावस्य
बोध्यते तत एव शापकादिति नैवं लुक्लुगपेक्षया बलवतिरिति तु
भाष्याशयः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

प्रत्ययलक्षणेन ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

‘न लुमता तस्मिन्’ इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रति-
पेक्षः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

“न लुमताङ्गस्य” इति वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामीति । यथा-
स्थितमेव न्यासमेवं व्याख्यास्यामि । लुमता लुमो यः प्रत्ययस्त-
स्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यमङ्गाधिकारविहितमन्यद्वा तच्च भवति ।
लुक् च प्रत्ययस्य कार्यम्, न समस्तस्याङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणेन
भविष्यति ॥

(उद्योतः) यथास्थितमेवेति । एवञ्ज्ञानदाधिकारविहितकार्ये
प्रतिषेधाप नास्तिककृता न्यासान्तरमारम्भश्च, तस्यार्थस्य चङ्गेनेव
कामे वार्तिकं न कार्यम्, चङ्गस्य च न प्राप्तिरङ्गेदेवपक्षकार्याभावा-
दिति भावः ॥ नसमस्तस्येति । न संपूर्णस्येति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—पञ्चभिर्गा-
र्गभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्या दशगार्ग्यः ॥

(प्रदीपः) पञ्चमिरिति । कीतार्थस्याहोयस्य लुको-
ध्यङ्गपूर्वेति लुक् । लुक्ततद्धितलुकीति औप्रत्ययस्य लुक् ।
तत्र प्रत्ययलक्षणेन मिसमाधिसात्र पक्षे यजजोश्चेति लुक्
प्राप्नोति । न हि यञ्जगङ्गस्य कार्यमिति पञ्चगर्ग इति स्यात् ।
पञ्चगार्ग्य इति चेप्यत इत्यर्थः । अस्त्रियामिति चात्र प्रति-
पेक्षो न भवत्यर्थान्तरे पुंसि संक्रान्तत्वाद्वातिपदार्थस्येत्याहुः ॥

(उद्योतः) इतिचेप्यत इति । तस्मादङ्गस्य तदनयस्य
वा कार्ये निषेध इत्यर्थः ॥ अस्त्रियामिति चात्रेति । एतदर्थमेवा-
स्त्रियामिति करणे तु गौरवमिति भावः । न च दिङ्मुकः स्यातिव-
त्त्वादलुक्वचनपरत्वाभावः । लुकि तन्निषेधाद् ॥

(१६२९ दूषणवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इन्द्रेऽवहुषु लुक्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इन्द्रे अवहुषु लुक्वचनम् । गर्गवत्स-
वाजा इति । इह च लुक्वचनम्—गर्गस्य आगतं
गर्गरूप्यं गर्गमयमिति । इह चात्रय इति उदात्त-
निवृत्तिस्वरः प्राप्नोति ॥

१ तद्वाजस्यमूत्रेऽपि अङ्गेनेत्यर्थः । तथा च शसमाभिल पूर्वं तद्वाजस्यमूत्रेण
स्यादिति भावः । (२. ना.) २ इहलुक् एतत्तुल्यनिमित्तविनाशकत्वेन भावस्य-

(प्रदीपः) इन्द्रेऽवहुष्वित्यत्राकारप्रक्षेपः । गार्ग्य-
वात्स्यश्च वाज्ययेति इन्द्रे । अत्रैकैकस्य बहुवचनपरत्वं नास्ति
यच्च समासादुहवचनमुत्पद्यते तदन्यादेव परं न सर्वेभ्यः ।
प्रत्ययनिर्देशपक्षे तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोप-
स्थानाव्यवहितस्य लुकोऽप्रसङ्गः ॥ गर्गरूप्यमिति । सुबन्तेन
केवलं वाक्यं क्रियते ॥ प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदि-
कादेवोत्पद्यत इति बहुवचनपरत्वाभावाद्भूतं प्राप्नोति ॥ अत्रय
इति । अत्रैरपस्यानि इतश्चानिभ इति ङक्, कित इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । तत्र यदि अणि परतो ङक् क्रियते तदा अनुदा-
त्तस्य च यजोदात्तलोप इति जस उदात्तत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) गार्ग्येति । युगपदधिकरणवचनताया द्वापि-
त्वादेकवचनान्तेन विग्रहः ॥ अवहुष्विति भाष्यस्य न विषये
बहुवचनं परं येन्यस्तेषु वार्तिपदेधिलक्षणेः ॥ सुबन्तात्तद्धिते बहुवच-
नपरत्वसत्त्वादाह—प्रातिपदिकादेवेति ॥ न लुमतेति निषेधा-
त्प्रत्ययलक्षणमावेन लुकि न सिध्येदित्येव भाष्यादाय इत्यपि
कश्चित् । तत्तु सामर्थ्यं च सुबन्तेनेत्युत्तरभाष्यविरुद्धम् ॥ जसि
परत इति । उदात्तलोपस्येन चोदात्तपठितलोप उच्यते इति
भावः ॥

(प्रत्ययार्थबहुत्वस्यापनाधिकरणम्)

(१६३० समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रत्ययार्थबहुत्वे

लुक्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? प्रत्ययार्थ-
बहुत्वे लुक्वचनम् ॥

(प्रदीपः) अयंनिर्देशाभयेण परिहारमाह—सिद्धं
त्विति । लुक्वचनात् लुक्वचनानादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) अपूर्ववचनत्वदाहो वारयति—न्यायाना-
दिति ॥

(प्रत्ययार्थपक्षे गौरवभाष्यम्)

यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यते, तेनापि, ‘अस्त्रि-
याम्’ इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—आङ्ग्यः स्त्रियः
वाङ्ग्यः स्त्रिय इति ॥ यस्य पुनर्थबहुवचने परतो
लुगुच्यते तस्य ईकारेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति ॥

(प्रत्ययपक्षे गौरवभाष्यम्)

यस्यापि तु बहुवचने परतो लुगुच्यते, तेनापि
‘अस्त्रियाम्’ इति वक्तव्यम् । आम्बष्ठयाः स्त्रियः
सौवीर्याः स्त्रिय इत्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) आम्बष्ठया इति । आम्बष्ठयापत्यानि बहुपः
स्त्रिय इति वृद्धेत्कोसलाजादाभ्युदिति व्यङ् । यङ्-
श्चाधिति चाप् । एकादेशः । स चान्तवद्भावात् व्यवधायक
इति लुक्प्रसङ्गे प्रत्ययपक्षवादिनाभ्युदितिमिति प्रतिषेधो
वक्तव्य इत्यर्थः ॥

मिति शक्यः । (२. ना.) १ अयंनिर्देशपक्षे तु न वक्तव्यं, तद्वाजस्यमूत्रे
त्यादिति भावः । (२. ना.)

(उद्घोतः) अग्रपक्षेति । क्षत्रियनामैदम्, अतो वा नाम-
धेयस्येति वृद्धत्वम् । आम्बुपक्षेति पाठे तु सम्भवेयम् ॥

(बाधकभाष्यम्)

अत्रापि चापा व्यवधानम् ॥

(साधकभाष्यम्)

एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥

(बाधकभाष्यम्)

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिव-
द्भावव्यवधानमेव ॥

(प्रदीपः) एकादेश इति । अक्षः परस्मिन्निति
स्थानिवद्भावः ॥ तदेवमर्थनिर्देशपक्ष एवास्मिन्निति वक्त-
व्यम् ॥

(उद्घोतः) अक्षः परस्मिन्निति । यपि अन्तवद्भावेन
चानन्तत्वाय विधिरिति न पूर्वविधिरं तथापि पूर्वविधायित्वस्य
पूर्वादेशव्यतिरिक्तत्वात् । अत्रापि यद्व्यतिरेकस्य स्थान्येव स
कथं ततः पूर्वविधायि परस्मिन्निति भूतपूर्वत्वमत्येव । स्थानिभू-
तादयः पूर्वोऽस्मानिभूत एव गृह्यते इत्यत्र न भानं, स्थानिति प्र-
भूते सत्यमवतो वृत्त एवादेशेऽप्यभाषातिदेशो बोध्यः ॥ एतेन
चानन्तस्य कथं चापा व्यवधानमित्यस्यास्य । तदेवमिति । अस्मि-
न्नामित्यर्थनिर्देशपक्षस्य साधकमिति भावः ॥

(१६३१ अर्थपक्षे दूषणवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ द्वन्द्वेऽप्यहुषु लुग्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वन्द्वे अयद्व्युत्पत्तौ लुग्वचनम् । गर्गवत्स-
वाजा इति ॥

(प्रदीपः) द्वन्द्व इति । एकस्मिन्नेषामे प्रत्ययोत्पत्तौ
सर्वा बहुत्वमाप्ता । प्रत्ययपक्षे सन्त्यस्य तापस्मिन्निति
मन्यते ॥

(उद्घोतः) नन्यं दोषो बहुवचनमद्वेऽपीति कथं परं
प्रत्ययोत्पत्त्याऽत आह—अन्यस्य तापद्विती । अर्थपक्षे
अप्यपक्षे तु ग्राह्यः । प्रत्ययपक्षे सन्त्यस्योत्पत्तेरिति भावः ॥

(१६३२ अर्थपक्षदूषणवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचन-
न्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुक् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचना-
न्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुक् । विद्वानामपत्यं
माणवको वैदः । वैदी ॥

(प्रदीपः) अर्थपक्ष एव दोषमाह—गोत्रस्येति । अप-
त्यप्रत्ययो लोपभावेन बहुषु भूषणो युवापत्यविषयायाम-
र्थान्तरे द्वित्वविशिष्ट एकवचनविशिष्टे वा संक्रामति तदा बहुषु
तस्योत्पत्त्याहुक्प्रस्तावत्यलुक् । प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपर-
त्वाभावाद्बहु सति ॥ द्वेकयोरिति । द्वेकयोर्यो द्वित्वेक-

त्ववृत्तौ उपात्तौ । अन्यथा बहुवचनं स्यात् ॥ वैद इति ।
विदस्यापत्यानि बहुषु इत्यनुप्रसङ्गः । तदन्ताद्यन्यत इजि-
तीन् तस्य पयश्चित्रियार्पयित इति लुक् ॥

(उद्घोतः) बहुषु भूषण इति । यदा विशेष्यविशेष्ये न
संख्यामानं तर्दकत्वेन बहुषु भूषणं स्यात् इत्यर्थो बोध्यः ॥ तस्य
गोत्रप्रत्ययस्य ॥ बहुवचनपरत्वाभावादिति । प्रत्ययलक्षणं तु
न लुग्वचनेति निषिद्धमिति भावः ॥ ननु अस्मिन्निति वयाऽ-
भान्तरानुपसंक्रान्तौ विषयता तथा बहुषु लोपिन्तानुपसंक्रा-
न्तबहुत्वविषयकत्वाप्राप्त्यो दोषः । द्वेकयोरलुकोपसंक्रान्तत्वादिति चेन्न ।
बहुषु भूषणं बहुवचनेन सर्वस्यापि बहुत्वस्य प्रमादित्वाभावात् । अत-
प-
वालाह इत्यादिसिद्धिः । इदमेव ध्वनयितुं सन्नकृताऽस्मिन्निति
विधिरिति विधिरिति निर्देशः कृतः । प्रकृतस्यैव वार्तिकप्रकरणे तद्विदा-
रणाविषयीभूतं जगन्नामपत्यं माणवक आह इत्यनुदाहरणं
बोध्यम् ॥ गोत्रेऽलुग्वचनीति समाधानमपि साधारणमेव, यत्तत्त्व-
विहितस्यापि तेनालुग्वचनानात् । यत्तु तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-
भाषया यस्मादिभ्यो गोत्र इत्यतः प्रकरणस्य स्यात् तद्विदा इति
तत्र, अस्यापि तत्प्रकरणस्य स्यात् । इत्यत्र तत्र बहुषु लोपिन्तानामनु-
वृत्तेः ओद्वयवृत्तस्य ताया एव प्रकरणात् । अत एव गोत्रेऽलु-
ग्वचनीति स्यैव सूत्रे प्राप्तस्य लुकोऽलुग्वचनीति भगवता वक्ष्यते ॥
उत्तरस्योदाहरणं तु 'उत्तरस्य विषयेऽप्यर्थं विचारस्तुत्यः' इति
बोधयितुम् । अत एवोपक्रमे तद्विदादीनामित्युक्तम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदम् । नाचीत्येवालुक् सिद्धः ॥ ?

(प्रदीपः) नाचीत्येवेति । गोत्रेऽलुग्वचनीत्यनेन ॥

(समाधानभाष्यम्)

अचीत्युच्यते । न चात्रात्रादि पदयामः ॥

(उद्घोतः) आये—नचात्रात्रादिसिति । दसि—विधि-
रिति परिभाषालभ्यमेतत् ॥

(समाधानभाष्यम्)

प्रत्ययलक्षणेन ॥

(समाधानभाष्यम्)

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

(उद्घोतः) वर्णाश्रये इति । अजादिप्राग्दीप्यतीत्यर्थे
इत्यर्थेऽपि लुका विषयस्याप्यपराधोपपत्तेरिति बोध्यम् । आम्बुशर-
णमेव हि विषयः ॥

(१६३३ वार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ
बहुषु लोपो यूनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु
लोपो यूनि वक्तव्यः । वैदस्यापत्यं बहुषो माणवका
विदाः । वैदयोर्वा विदाः । अत्र यो बहुषु यज्यो
बहुष्वित्युच्यमानो लुक् प्राप्तोति ॥

१ अर्थपक्षपक्षे बहुवचनान्तस्य संवर्धनमिदमेव तद्विदादीनामित्युक्तम् । अस्मिन्-
भाष्यात् बहुषु भूषणं लोपिनो गोत्रप्रत्ययस्य द्वेकयोरलुक् वक्तव्यः इति
दि० ७१

योजनान् (१. ना.) २ युवापत्यमिति शेषः । (२. ना.) ३ ननु अस्मिन्निति लुक्-
मिति भावः । (२. ना.)

(उद्द्योतः) अतिव्याप्तिमुक्त्वा तत्रैव पक्षेऽन्यासिमाह—
भाष्ये—एकेति । बहुषु औपी यस्तद्विस्तृतान्तुमकृतिरैकवचना-
धन्तस्य शुबबहुत्वविषयकप्रत्ययविषये प्रकृतिस्त्वेन प्रवृत्तौ सत्तां
तदवयवस्य तद्विस्तृतस्य लुगवक्तव्य इत्यर्थः ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

मा भूदेवम् । अद्यन्तं यद्बहुषु यद्यन्तं यद्बहुष्वि-
त्येवं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अद्यन्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद-
न्तत्वे स्थिते बहुष्विति विशेषणं तदन्तस्यैवेति मन्यते ॥

(आक्षेपसाधकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—काश्यप-
प्रतिकृतयः काश्यपा इति ॥

(प्रदीपः) काश्यपा इति । काश्यपस्यापलं गोत्रमिति
विदादित्वाद्भूततः काश्यप इव तत्प्रतिकृतय इत्यत्रार्थे इवे
प्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्य जीविकार्थे चापण्य इति
वा देवपथादिष्वर्चोस्तु पूजनार्थोस्तु चित्रकर्मस्त्वले-
ष्विति पाठाद्वा लृप् । एतदन्तं बहुषु वर्तत इति छक्प्रसङ्गः ।
अन्प्रत्ययस्त्वेकस्मिन्नेवापलं उत्पन्न इत्यन्यो बहुष्विति विज्ञाय-
माने नास्ति छक्प्रसिद्धत्वात्तदन्तविधिर्नाभ्युपगन्तव्यः ।
प्रत्ययादर्शनस्यैव लुगादिर्ज्ञाविधानात्प्रत्यया एव कार्यमा-
नत्वाद्बहुष्वित्यनेन विशेष्यन्ते ॥

(उद्द्योतः) इति पाठाद्वेति । अर्थं चाभियुक्तानां पाठः न
स्येतावता इदमर्थमिति बोध्यम् । अद्यन्तं यद्बहुष्वित्यर्थे न्यायविरो-
धमप्याह—प्रत्ययादर्शनस्यैवेति ॥

(अर्थबहुत्वपक्षे दूषणपरिहारभाष्यम्)

ततोयमाह—यस्य प्रत्यायार्थबहुत्वे लुक् । द्वन्द्वे-
ऽवहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारः—

(१६३४ वार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥३॥ न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् ॥३॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः । किं कारणम् ? ।
सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् । सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि ॥
कथम् ? । युगपदधिकरणविवक्षायां द्वन्द्वो भवति ॥

(प्रदीपः) इदानीं पक्षद्वयेऽपि क्रमेण परिहार उच्यते—
ततोयमिति ॥ नवेति । एकैकं प्रत्ययान्तमनेकार्थमिधा-
यीति छविसम्बन्धीत्यर्थः । यच्च तदन्तपक्षे दोषः काश्यप इति
च उत्तरत्र परिहरिष्यते ॥

(उद्द्योतः) ततोयमाहेति । प्रत्ययार्थबहुत्वे छगिति षंस
मत्तं सोऽयं स्वपक्षादोपकयनोत्तरमाहेत्यन्वयः ॥ किमाह—द्वन्द्वे-
ऽवहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारोऽयमिहाहेत्यर्थः ॥ पदानां बह्वर्थ-
त्वेऽपि प्रत्ययस्य बह्वर्थत्वामानादाह—प्रत्ययान्तमिति ॥ स
उत्तरत्रेति । ननु गोत्रग्रहणानुवृत्त्या तत्र दोषं परिहरिष्यति ।
यवमप्याहस्य प्रतिकृतये आह इत्यत्र तदन्तग्रहणपक्षे तन्त्रालस्येति

१ प्रतिकृतय आह इति पाठः साधुर्गति उपपन्नते न कश्चिद् विवरण-
मुच्यते । (८ पा.) २ काश्यपा आह इति तदर्थमित्यर्थः । तद्वेति, गोत्र-

लुक् प्रामोति । नक्षत्राणि गोत्र इति वर्तत इति चेत् । कदापि
सूत्रे गोत्र इत्यपकर्षणेनादोषात् । तन्त्रालस्यापलत्वादाविति गोत्रत्व-
मस्यैव ॥ यत्तु हरदत्तेनैतदर्थं तेनैवेत्यवश्यं कर्तव्यमर्थग्रहणपक्षेपी-
त्युक्तम्, तदेतेन पराक्तं भाष्यविरुद्धं च ॥ वस्तुतः सर्वाणि द्वन्द्वे
बह्वर्थानीति भाष्यस्यायमर्थः—आमयतया बहुत्ववदर्थप्रतिपाद-
कानीति ॥ द्वन्द्वे हि अन्यसंख्याबोधकविभक्त्यभावेन समुदायोत्तर-
विभक्त्या ते वेदार्था वस्तुतो बहुत्ववन्त एवोपस्थाप्यन्ते ॥ पर्याप्त्या
बहुत्ववदर्थप्रतिपादकत्वनिवेद्ये न किञ्चिन्मानम् । युगपदधिक-
रणविवक्षायामित्यस्यापि युगपद्व्याप्यानेकत्रान्वयविवक्षायां द्वन्द्व-
इत्येवार्थः । युगपदधिकरणवचनतापक्षस्तु द्वन्द्वपक्षे दूषित इति
न समादायास ग्रन्थस्य व्याख्योक्तिता ॥

(बहुवचनप्रत्ययपक्षे दूषणपरिहारभाष्यम्)

ततोयमाह—यस्य बहुवचने परतो लुक्, यदि
सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि । अहमपीदमचोद्यं चोद्ये—
द्वन्द्वेऽवहुषु लुग्वचनमिति ॥ अत्रापि ह्यत्र सर्वत्र
बहुवचनं परं भवति ॥

(प्रदीपः) अचोद्यं चोद्य इति । अचोदनहं वस्तु
जया अहं चोद्य इत्यर्थः । चोदिः पृच्छत्यर्थत्वाद् दुहिधानीत्य-
त्रार्थग्रहणाद् द्विकर्मकः ॥

(उद्द्योतः) अपरस्तु युगपदधिकरणवचनतापक्षोऽपि नैव
उच्यते इति मत्वा स्वपक्षेऽपि दोषामात्र इत्याह—भाष्ये—
ततोऽयमाह यस्य बहुवचने इति । अर्थेनादिक्रान्त्यापिपरिहा-
रानन्तरमित्यर्थः ॥ चोदिः पृच्छत्यर्थत्वादिति । व्यापारद्वयार्थत्वेन
कर्तुरित्येव द्विकर्मकत्वं सिद्धमित्यर्थं प्रयासो दूषेति वस्तुतस्तम् ॥

(बाधकभाष्यम्)

लुकि कृते न प्रामोति ॥

(प्रदीपः) लुकि कृत इति । अन्तरङ्गानपि विधीनः
हिरण्यं लुग् बाधत इति भावः ॥

(परिहारसाधकभाष्यम्)

प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ॥

(परिहारबाधकभाष्यम्)

'न लुमता तस्मिन्' इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रति-
षेधः ॥

(परिहारसाधकभाष्यम्)

'न लुमताङ्गस्य' इति वक्ष्यामि ॥

(उद्द्योतः) न लुमताङ्गस्येति । तथा चात्रोद्देश्यकार्ये
यव निषेध इति नात्र निषेधप्रवृत्तिरिति भावः ॥ न लुमता तस्मिन्-
सिद्धिं वार्तिकन्यासेऽपि प्रत्ययाक्षिप्तप्रकृत्युद्देश्यकार्ये यव निषेधो
न तु तदवयवोद्देश्यक इति तात्पर्यम् । विषयसमर्पणपक्षेऽपि प्रत्यय-
लक्षणमवृत्तौ बाधकाराव इति न दोषः । यवं चालम् इत्यपि
सिद्धम् । अत्रेदं बोध्यम्—युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वात्
प्रत्ययपक्षेऽयं दोषः स्थित इति ॥

ग्रहणानुवृत्त्या कारणेन, भाष्यविरुद्धतया, गोत्रमह्यानुवृत्त्या, पारणपरिभाषादिः ।
(८ पा.) १ नैवावकचित्त इति, कश्चिन्मानवकचित्त इति वा पाठः साधुः । (८ पा.)

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—पञ्चमिर्गार्गोभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यो दशगार्ग्य इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

इहमेवैतत्संगृहीतम्—पञ्चगर्गो दशगर्ग इत्येव भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) पञ्चगर्ग इति । प्रत्ययलक्षणेन बहुवचन-परत्वाधयो लुक् प्रवर्तते इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—पञ्चगर्ग इति ॥ अक्षियामिति निवे-
भत्तयान्तरानुपपत्तिकान्तस्तीमिषय इत्युक्तम् ॥

(दूषणसंगतिभाष्यम्)

तथेदमपरमचोद्यं चोद्ये—गर्गरूप्यं गर्गमयम् । अत्रापि बहुवचन इत्येव सिद्धम् ॥ कथम् ? समर्थोत्तद्धित उत्पद्यते । सामर्थ्यं च सुवन्तेन ॥

(प्रदीपः) समर्थोदिति । समर्थानां प्रथमाद्वेल-
धिकारादिति भावः ॥ सामर्थ्यं च सुवन्तेनेति । सुवन्तेन
द्वितीयस्य पदस्य संबन्धवत्त्वं पदस्यैव प्रयोगार्हत्वात् । प्राति-
पदिकाधिकारस्तु गृह्यादिविशेषणार्थः ॥

(उद्घोषः) सुवन्तेनेति । तस्य उपपत्त्युक्त्यायेन प्रत्यय-
लक्षणतत्त्वाद्बहुवचनपरत्वेन लुक्प्रतिष्ठा न दोष इति भावः ॥

(परिहारभाष्यम्)

ततोयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । यदि
समर्थोत्तद्धित उत्पद्यते । अहमपीदमचोद्यं चोद्ये—
*गोमस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ
द्वयैकयोरलुक्* इति । कथम् ? । यस्यापि बहु-
वचने परतो लुक् तेनाप्यलुक्प्रत्ययः । तस्यापि
एव बहुवचनं परं भवति ॥

(प्रदीपः) अहमिति । यो सुभयोर्दोषो न तमेक-
योधः ॥ तस्यापि ह्यत्रेति । प्रत्ययलक्षणेन ॥

(अलुक्प्रवचनसाधकभाष्यम्)

न वक्तव्यः । अचीत्येवालुक् सिद्धः ॥

(प्रदीपः) अचीत्येवेति । अयं च द्वयोरपि साधारणः
परिहारः ॥

(अलुक्प्रवचनसाधनभाष्यम्)

अचीत्युच्यते । न चात्रात्रादि पश्यामः ॥

(अलुक्प्रवचनसाधकभाष्यम्)

प्रत्ययलक्षणेन ॥

(प्रत्ययलक्षणनिषेधसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तं 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन
भवन्ति तथेदमपि भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । यथातृणैस्त्रि-
तामसः ॥ अयं भावः—यत्कार्यं वर्णरूपाश्रयं न प्रत्ययत्वाश्रयं
न तत् प्रत्ययलक्षणेन भवति यथा गोहितमिस्मादाववाद्यः ।
इमागमस्तु हलादिपित्सार्वधातुकाश्रयत्वाद् प्रत्ययाश्रय इति
प्रवर्तते । एवं गोत्रेऽलुगचीत्यजादिप्रत्ययाश्रयत्वादलुक्
प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्तते ॥

(समाधानान्तरभाष्यम्)

अथ वाविशेषेणालुक्प्रत्ययत्वा 'हलि न' इति
वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) हलि नेति । यथा गर्गरूप्यमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यथेवमविशेषेणालुक्प्रत्ययत्वा 'हलि न' इत्युच्यते,
विद्वानामपत्यं बहवो माणवका विदा अत्रापि
प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु । पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुक्
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पुनरस्येति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकि-
कस्यापत्यमात्रस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति युवबहुत्वे यजज्ञोक्षेति
लुक् भविष्यतीत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

पुनरलुक्सात्र भवति ? ॥

(प्रदीपः) पुनरिति । लुक्सात्रवदलुक्सात्राणि प्रवृ-
त्तेरव्यापातादिति भावः ॥

(उद्घोषः) लुक्सात्रवदलुक्सात्रास्मापीति । नान्य-
पत्याधिकारवर्धितत्वेन लौकिकगोत्रस्यैव ग्रहणादिति भावः ॥ ननु
कस्यैव लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिः । किंच कृति लुगित्युच-
नोक्तोर्लोकेऽलुगिति सूत्रे युवार्तिरिक्तपत्यस्यैव गोत्रग्रहणेन ग्रहणात्
युवबहुत्वाभ्यस्तकः कथमलुक् । अपि च यत्र गोत्रे वर्तमानस्य
लुक् प्राप्तस्तथतिरिक्तप्राग्वीप्यतीयेऽर्थे योऽत्रादिस्त्वैत्यर्थस्य शुब्द-
मयोदया कारात् । न चास्यामवसायां प्रत्युपसंक्रान्तात् कश्चिदि-
वक्षितोऽस्तीति चेन्न । अर्थेदेन लक्ष्यभेदात् । गोत्रे विहितस्य
प्रत्ययस्यैवार्थग्रहणेनात्रो युवार्तिरिक्तगोत्रे एव विहितत्वेन द्वितीय-
स्याप्यभावः । अत एव न तृतीयोपि ॥

(समाधानभाष्यम्)

समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते ।
न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् । किं
तर्हि ? । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् ॥ अवश्यं चैत-

देवं विज्ञेयम् । अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका
भृग्वह्निरसिका कुत्सकुशिकिका इत्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) समर्थानामिति । प्रतियोगं समर्थानां
प्रथमादित्यस्याहुश्चित्तप्रायमर्थः—समर्थानां प्रथमस्य गोत्र-
प्रत्ययस्याहुः भवतीति । प्रायमकल्पिके च प्रत्ययार्थे वर्तमान-
स्य तस्य प्रायम्यं यथा गार्गाया इति । अत्र युवप्रत्ययस्य
लुक् कृते युवलक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोयन्तः शब्द इति
प्रायम्यामावः ॥ अत्रिभरद्वाजिकेति । अत्रिपरत्यानीती-
तश्चानिभ इति ङक् । भरद्वाजस्यापत्यानीति विदाद्यन् ।
तत उमाभ्यां युवबहुत्वेऽत इच्छ । तस्य ण्यक्षत्रियापैति
लृक् । ङकोत्रिभृग्विति । अथो यवजोश्चेति भावः ।
ततोत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति द्वन्द्वाद्भुजिति ध्रुव । तस्याका-
देशः । यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलृक् स्यात्तदा गोत्रे-
ऽलृगच्चीति यथान्यासेपि अलृगणः प्रसज्येतेत्यर्थः । वसिष्ठ-
कश्यपिकेति । वसिष्ठशब्दादप्यण् । कश्यपादय् । पूर्वव-
द्युन्यत इच्छ । तस्य लृक् । ततोऽणनोर्लृक् ध्रुव ॥ भृग्वह्नि-
रसिकेति । ऋष्यण् । युन्यत इच्छ तस्य लृक् अणो लृक्
ध्रुव ॥ कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सादप्यण् । कुशिकादय् ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

(उद्द्योतः) समर्थानां प्रथमस्येति । अत्र समर्थग्रहणानु-
वृत्तिप्रदर्शनस्योत्तरं तस्याहुश्चित्तप्रायममेव फलम् । प्रकृतोपयोगि
तु प्रथमादित्येव । तस्य बाहुवचनस्यार्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति
भावः ॥ अबह्यं चैतदित्यस्यार्थमाह—यथा न्यासेऽपीति ॥
ततोऽणनोरिति । अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोत्रमाद्रितोऽप्यक्षे-
नेनाणः, यजनोक्षेण इत्यर्थः ॥

(१६३५ समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ गर्गभार्गविकाग्रहणं वा
नियमार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गर्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नि-
यमार्थं भविष्यति—एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रा-
न्तस्यालृगमवति नान्यस्येति ॥

(प्रदीपः) गर्गभार्गविकेति । गर्गशब्दाद्यन् । तस्य
लृक् । युगशब्दादप्यण् । तदन्ताद्युन्यत इच्छ । तस्य लृक्
गर्गभृगूणां मैथुनिकेति ध्रुव । अत्रात्रिभृग्विति लृक् प्राप्ते
गोपवनादिपाठेन प्रतिपिप्यते । यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रा-
न्तस्याप्यलृक् स्याद् गोपवनादिषु न पठ्यते, पठितस्तु यथो-
क्त्यर्थापनायेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ज्ञापनायेति । प्रथमादित्येतत्संन्यधापनाये-
त्यर्थः ॥ भाष्ये—नियमार्थमित्यस्य तत्संन्यधोपनपूर्वकं निय-

१ गर्गोणां गर्गोणापत्यानामिति इति विग्रह इति भाष्यः । (८. पा.)
२ गर्गोणां गर्गोणापत्यानामिति इति विग्रह इति भाष्यः—अत्र युवप्रत्ययस्येति ।
तद्वाजस्योऽङ्गाद् गार्गा इत्येव भवतीति भाष्यः । (८. पा.) ३ 'तस्यैव'

मार्थमित्यर्थः ॥ पूर्वं व्याख्यानात् तत्संन्यधः । इदानीं तु तद्वर्गा-
धापकमुक्तमिति शब्दः ॥

(अर्थनिर्देशपक्षे वृषणपरिहारभाष्यम्)

यदप्युच्यते—*एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ
बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः* इति ॥ मा भूदेवम्—
अन्यो बहुषु यून्यो बहुष्विति । अत्रान्तं यद्बहुषु
यत्रान्तं यद् बहुष्वित्येवं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अर्थनिर्देशवादी परिहारमाह—यदपीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अत्रान्तं यद् बहुष्विति । बहुष्वि-
त्यस्यान्यतिव्याप्तिवारकतया सारवत्त्वमेव तदन्तविशेषणत्वं
मिति भावः ॥

(आक्षेपसारणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—नैवं शक्यम् । इह हि दोषः
स्यात्—काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपाः—इति ॥

(परिहारभाष्यम्)

नैप दोषः । लौकिकस्य तत्र गोघ्नस्य ग्रहणम् ।
न चैतल्लौकिकं गोघ्नम् ॥

(प्रदीपः) लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । प्रति-
कृतबहुत्वेऽयमपन्तो वर्तते न त्वपत्यबहुत्व इत्यर्थः ॥ न
चैतदिति । यद्यपि शालीयमपि न भवति तथापि स्थित-
पक्षाभयः परिहारो वक्तव्य इत्येवमुक्तम् ॥

(दोषसाम्यभाष्यम्)

यस्य बहुवचने परतो लृक् । समासबहुत्वे तेनै-
नेति प्रतिषेधो वक्तव्यः । तेनैव चेत्कृतं बहुत्व-
मिति वा वक्तव्यम् ॥ यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लृक्
तेनास्त्रियासिति वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इदानीं परादये दोषपरिणयनमाह—यस्येति ॥

(समाधानभाष्यम्)

यस्य बहुवचने परतो लृक् तस्यापमधिको
दोषः । अत्रय इति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति ।
तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष पक्षो व्याप्यान् ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । अर्थपक्षे लुकोऽपरिमित-
कत्वादत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वराप्रसङ्गः । अस्त्रियामित्येतद्
कृतमेव ॥

(उद्द्योतः) तस्यापमधिको दोष इति । युगपदधिकरण-
मचनताया दृष्टित्वाद् द्वन्द्वेऽवहुषु लृग्वचनमिति दोषोऽस्त्विति
तस्याप्युपलक्षणमिदम् । अर्थपरत्वे तु युगपदधिकरणतां विनाऽपि
तदोपोद्धार उक्तः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथेह कथं भवितव्यं गार्गी च वात्स्यायनं वाज्य-
श्चेति ॥

इति नवेत् । ४ अथमादित्यस्य संन्यधोपनपूर्वकमित्यर्थः । (८. पा.) ५ आदि-
नेत्यर्थः । (८. पा.)

(प्रदीपः) नागो चेति । एकैकं शब्दस्य स्त्रीपुंसात्मक-
समुदायाभिधायि तत्र पर्युदासे सर्वेषां लुका भाव्यम् ।
प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भाव्यमिति संदेहात् प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) एकैकमिति । इन्द्रस्यसमुदायस्य स्त्रीपुंसात्मक-
समुदाये शब्दो समुदायस्य प्रत्येकानतिरेकेणैकैकस्य तदभिधाय-
कावमिति भावः । समुदायाभिधायीनास्य समुदायगतवहुल्या-
भयाभिधायीत्वार्थः ॥

(आक्षेपादायभाष्यम्)

यदि तावदस्त्री विधिनाश्रीयते अस्त्यत्रास्त्रीति
कृत्वा भवितव्यं लुका । अथ स्त्री प्रतिषेधेनाश्रीयते
अस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन ॥ किं
पुनरर्थसंतत्त्वम् ? ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—पार्थसतत्त्वमिति । तत्सतत्त्वशब्दो
पर्यायो ॥

(समाधानभाष्यम्)

देवा शातुमर्हन्ति ॥

(प्रदीपः) देवा इति । दिव्यदशाः देवा इति पण्डिता
इत्यर्थः । तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाभवात् न्याय्यत्वमिति
केचिदाहुः । अन्ये तु श्रुते गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्था-
नामभिधानाद् यतो लुका न भाव्यम् अन्येषां तु भाव्यमिति ॥

(उद्द्योतः) पण्डितप्रेमप्रकारं दर्शयति—तथेति । अन्येषां
मते तु न युक्तं । न हि गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्ता बहुषो गार्ग्यं
उच्यन्ते । गार्गी चैलेपवचनान्तेन भाष्ये विग्रहकरणाय समाप्ते
संख्यानिर्देशानवगमाच्च शुभपदधिकरणवचनतापसेऽपि वात्स्यादयः
स्त्रीत्वयुक्ता गोचरान्ये अनुभवयिरोभासिताहुः । पर्युदासप्रतिषेधयो-
क्तयोरपि गार्गीशब्दे लुगभावो अन्ययोर्द्विगुणत्वेनार्थान्तरात्तुप-
संज्ञान्त“उद्गतावयवभेदे समूहे गार्ग्या उपसंज्ञान्तत्वेनार्थान्तरात्तुप-
संज्ञान्तत्वयोऽभावादिति परे ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथं भवि-
तव्यम् ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । लोपभाजान्त्वेषां च यः समास
इत्यर्थः । यदा लोपगाग् शुभपदार्थानामभिधानाद् वदर्थस्तदा
तदाधयेण किं तस्य लुक् कियताम् ॥ अथ तेनैवेति वचनाद-
लोपिसन्निधित्वं बहुत्वमिति मा कारि लुगिति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) वदर्थ इति । बहुत्वामयार्थमिलार्थः ॥ अथ
तेनैवेति वचनादिति । प्रत्ययप्रत्ययपक्षे तेनैवेति वचनात् भवति
उक्तं । अर्थप्रत्ययपक्षे तदभावात् प्राप्नोति । तथा च द्वितीयपक्षे
पदार्थमेव तेनैवेति किं कर्तव्यमिति प्रश्नाद्य इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उभयं हि दृश्यते—“शरद्वल्गुनकद्रमाद् भृगु-
वत्साम्रायणेपु” । “नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यका-
श्यपगालवानाम्” इति ॥ तद्राजस्य ॥ ६२ ॥

(प्रदीपः) उभयं हीति । शपकद्वयसद्भावोभयं भव-
तीति भावः ॥ भृगुवत्साम्रायणेपिविति । अत्र द्वौ
लोपिनौ तृतीयस्तु नदादिफगन्तो न लोपी द्वयोश्च लुक् कृतः ।
अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति । द्वौ लोपिनौ गालवस्तु ऋष्य-
गन्तो न लोपी । न च लोपिनोर्लुक् कृतस्त्वदेवं शपकद्वयसद्भा-
वात् प्रयोगद्वयोपपत्तिः ॥ ६२ ॥

(उद्द्योतः) शपकद्वयेति । एवं च तेनैवेति न कार्यमिति
भावः । तेनैवेति कुर्वताऽपि भृगुवत्साम्रायणेपिविति प्रयोगनिर्वा-
ह्य शपकस्यावदभाष्यणीयत्वात् । एवं च गार्ग्यश्च चैत्रश्वेतादौ
इन्द्रे यथाप्रयोगं लुगलुकोन्वयत्वा बोध्या ॥ ६२ ॥

(३६० लुक्सूत्रम् ॥ २ । ४ । २ आ. २)

५९५ यजजोश्च ॥ २ । ४ । ६४ ॥

(पृथितपुरुषेष्टेकयोर्विकल्पाधिकरणम्)

(१६३६ धातुिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यजादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे
पष्ठया उपसंख्यानम् ॥ * ॥

यजादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे पष्ठया उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा ।
गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । वैदस्य
कुलं वैदकुलं चिदकुलं वा । वैदयोः कुलं वैदकुलं
चिदकुलं वा ॥ यजादीनामिति किमर्थम् ? । आहस्य
कुलम् आहस्यकुलम् । आहस्योः कुलमाहस्यकुलम् ॥
एकद्वयोरिति किमर्थम् ? । गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् ॥
तत्पुरुष इति किमर्थम् ? । गार्ग्यस्य समीपमुप-
गार्ग्यम् ॥ पष्ठया इति किमर्थम् ? । शोभनगार्ग्यः ।
परमगार्ग्यः ॥ यजजो ॥ ६४ ॥

(प्रदीपः) यज ॥ ६४ ॥ यजादीनामिति । इतः
प्रवृत्ति ये प्रत्यया बहुषु लुगभाजस्ते यजादयः, आदिशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् ॥ ६४ ॥

(उद्द्योतः) यजजोश्च ॥ ६४ ॥ इतः प्रवृत्तीति । अतः
पूर्वविषये गार्ग्यकुलमिलेवेति भावः ॥ ६४ ॥

१ ‘तत्पुरुष’ ‘एव तत्पुरुष’ । २ ‘यत्कादिभ्यो गोत्रेयजजोश्च’ इत्येवं
संदितापदे “यजजोश्च” इति सूत्रगतं पूर्वपक्षी कुलवाक् ॥ विद्वन्ती भाष्य-
कृत “अयमजोश्च” इत्यादिरादिपठान्तरं गम्यते ॥ पृथितं चेदं प्रीत्यल-
प्यते ॥

प्रकरणे यजजोश्च भाष्यकृता कैवटेन स्पष्टीकृतम् । ३ पठ्यन्तावयवयोर्वजजो-
श्च उपसंख्यानमिलार्थः । (२. ना.)

(३६८ लुक्प्रत्ययम् ॥ २ । ४ । २ आ. ३)

५९७ वह्च इजः प्राच्यभर-
तेषु ॥ २ । ४ । ६६ ॥(प्राच्यभरतानां समुच्चयाधिकरणम्)
(आक्षेपभाष्यम्)किमयं समुच्चयः प्राक्षु च भरतेषु चेति । आहो-
स्त्रिंशत्तरविशेषणं प्राग्रहणं प्राञ्चो ये भरता इति ॥(प्रदीपः) वह्चः ॥ ६६ ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि संम-
वाद्येपदशानाच्च प्रश्नः—किमयमिति । गोषलीवदवत्सामान्य-
विशेषवाचिनोरपि द्वन्द्वसंभवः ॥(उद्योतः) वह्चः ॥ ६६ ॥ सामान्यविशेषयोर्द्वयासंम-
वादाद्—गोषलीति । इदमेव तयोरपि समासप्रापकमिति भावः ।
बहुतो गोषलीवदमिलादी सामान्यविशेषभाव एव नेत्येकशेषप्रक-
रणान्ते भाष्ये उक्तत्वेनात्र सौमत्वाद् द्वन्द्वः ॥ सामान्यविशेषवा-
चिनोर्नैव द्वन्द्वः सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नेति वक्तव्यमिति
तत्रैव भाष्योक्तमिति बोध्यम् ॥ ६६ ॥

(जिज्ञासामाष्यम्)

किं चातः ? ॥

(विशेषप्रदर्शनभाष्यम्)

यदि समुच्चयः । भरतग्रहणमनर्थकम् । न
हान्यत्र भरताः सन्ति ॥अथ प्राग्रहणं भरतविशेषणम् । प्राग्रहणमनर्थ-
कम् । नह्यप्राञ्चो भरताः सन्ति ॥

(प्रथमपक्षानुपगमभाष्यम्)

एवं तर्हि समुच्चयः ॥

(दोषस्मरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—भरतग्रहणमनर्थकं नहान्यत्र भ-
रताः सन्तीति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नानर्थकम् । ज्ञापकार्थम् ॥ किं ज्ञाप्यते ? । एत-
ज्ज्ञापयत्याचार्यः—‘अन्यत्र प्राग्रहणे भरतग्रहणं न
भवति’ इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? । “इजः
प्राचाम्” भरतग्रहणं न भवति । औद्दालकिः
पिता । औद्दालकायनः पुत्र इति ॥ वह्चः ॥ ६६ ॥(प्रदीपः) औद्दालकिरिति । उद्दालको नाम भरत-
कुलोत्पन्नः ॥ ६६ ॥

(३६९ लुक्प्रतिषेधसूत्रम् ॥ २।४।२ आ. ४ सू.)

५९८ न गोपवनादिभ्यः ॥ २।४।६७ ॥

(१६३७ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरि-
तादिभ्यः ॥ * ॥गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यो द्रष्टव्यः ।
हारितः हारितौ । बहुषु—हरिताः ॥ न गोपघ ॥ ६७(प्रदीपः) न गोप ॥ ६७ ॥ विदाद्यन्तर्गणो गोपव-
नादिः । न च तत्समाप्तये गणे वृत्करणं पठितमिति आगणा-
न्ताद् ग्रहणं प्राप्नोतीत्याह—गोपवनादिप्रतिषेध
इति ॥ ६७ ॥

(३७० विकल्पसूत्रम् ॥ २ । ४ । २ आ. ५)

६०० उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम-
द्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ६९ ॥

(अद्वन्द्वग्रहणप्रयोजनाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते ? ॥

(प्रदीपः) उपका ॥ ६९ ॥ द्वन्द्वेऽपि लुक्विकल्पस्येष्ट-
त्वात् प्रश्नः—किमर्थमिति ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्वन्द्वे मा भूदिति ॥

(समाधानवाचकभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यते द्वन्द्वे भ्राष्ट्रकपि-
ष्ठलाः । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय इति ॥(प्रदीपः) भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय इति । अस्मादेवो-
दाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठो नापि इति लक्ष्यते ॥(उद्योतः) उपकादि ॥ ६९ ॥ पाठोऽन्यार्थ इति । इति-
कारोक्त इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अत उत्तरं पठति—

(१६३८ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अद्वन्द्व इति द्वन्द्वधिकार-
निवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥अद्वन्द्व इत्युच्यते द्वन्द्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।
द्वन्द्वधिकारो निवर्त्यते तस्मिन्निवृत्ते अविशेषेण
द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति ॥ उपकादिभ्यो ॥ ६९ ॥

(प्रदीपः) द्वन्द्वाधिकारानिचूयर्थमिति । अधिकार-
शब्देनात्र शास्त्रीयोधिकारः स्वरितत्वनिमित्तो न युज्यते नहि
पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरितः । किं तर्हि, लौकि-
कोधिकारोपेक्षालक्षणो निविवर्तयिष्यतः । द्वन्द्वशब्देन तद्वि-
योधिकारोभिधीयते तस्य नया निषेधो द्योत्यते ॥ तेनायमर्थो-
द्वन्द्व इह नापेक्ष्यते । तदनपेक्षया सामान्येन द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च
लुगिबलपक्षेतिदिः ॥ ६९ ॥

(उद्घोषः) आसक्तस्वरित इति । कलाभावादिति भावः ।
स्वरितत्वाद्युक्तभाषसेवान्वाख्यानं यातिकमिलन्ये ॥ ६९ ॥

(१९१) प्रकृत्योरोदादेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । २ आ. ६ सू.)

६०१ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्ति-
कुण्डिनच् ॥ २ । ४ । ७० ॥

(प्रकृत्यादेशत्वनिर्णयाधिकरणम्)

(१६३९ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृति-
निपातनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपा-
तनं कर्तव्यम् । अगस्ति—कुण्डिनजित्येतौ प्रकृत्या-
देशौ भवत इति वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

(१६४० वार्तिकद्वितीयखण्डम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लुक्प्रतिषेधे वृद्ध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात् ॥

(१६४१ वार्तिकतृतीयखण्डम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययान्तनिपातने हि
वृद्ध्यभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्ध्य-
भावः स्यात् । आगस्तीयाः कौण्डिना इति ॥

(प्रदीपः) आगस्त्य ॥ ७० ॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य
परीनिर्दिष्टत्वादेशप्रसङ्गस्तथागस्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशो
कृतेऽवृद्धत्वाच्च छो न स्यादित्याह—प्रकृतिनिपातनमिति ।

१ स्वरितत्वाद्युक्तभाषसेवान्वाख्यानं यातिकमिलन्ये । (८. भा.) २ कुण्डिनीगण्डस्य
(गर्भोदित्याह) इति 'अस्यादे वदिते' इति पुंवद्भाषे 'नस्तदिते' इति
कोपे कौण्डि इति प्राप्तेति तथानि अस्यादेव निपातनार्थवद्भाषामात्रम् । अस्ति
तस्मिन्कास्ते 'यस्येति' इति कोपे तस्य स्थानियत्वादाभीयत्वेनाधिकृत्याह
टिकोपामात्रम् । इति परमजरी । ३ यदि हि प्रत्ययान्तयोरोदादेशो स्यात्तान्,
(तर्हि) 'गोत्रेऽलुगि' इति प्रतिषेधो न स्यात् । छुको तस्यो निषेधो वादे-

प्रकृतेरेवादेशा निपातनीयावित्यर्थः । लुक्प्रतिषेध इति ।
गोत्रेऽलुगिचीति लुकि प्रतिषेधे तत्संनियोगक्षिप्त्यादेशस्या-
प्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति ॥ प्रत्ययान्तनिपा-
तने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेत्यर्थः ॥
कौण्डिना इति । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् । अस्य
विशेषाभावप्रदर्शनायोपन्यासः ॥

(उद्घोषः) आगस्त्यकौण्डिन्य ॥ ७० ॥ प्रकृतिनिपातन-
शब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—प्रकृतेरेवेति । अर्थादेव प्रत्ययस्य
लुगिति बोध्यमिति भावः ॥ भाष्ये—वृद्ध्यभावः स्यादिति । एवं
च छो न स्यादिति भावः ॥ पूर्व कलाभावाद्ब्रह्मसंज्ञाभावेन स्थानि-
वद्भावेन न तद्याम इति बोध्यम् ॥ अस्य विशेषेति । यद्यपि
कौण्डिना इति सिध्यति । तथाप्यागस्तीया इति न सिध्यतीति
व्याख्येयमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते । केनेदानीं प्रत्ययस्य
लोपो भविष्यति ? ॥

(१६४२ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अधिकारात्प्रत्ययलोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अधिकारादिति । लुग्ग्रहणमिहानुवर्तते ।
तत्र प्रकृतेरादेशः, प्रत्ययस्य तु लुगित्यर्थः संपद्यते ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यम् ॥

(१६४३ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

[॥ * ॥ योगविभागात् सिद्धम् ॥ * ॥]

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते—[“आगस्त्य-
कौण्डिन्ययोः”] आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्वहुषु लुग्भ-
वति । ततः [“अगस्ति कुण्डिनच्” अगस्ति कुण्डिनः
जित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भविष्यतः आगस्त्य-
कौण्डिन्ययोरिति ॥

(प्रदीपः) बहुषु लुग् भवतीति । बहुषु वर्तमान-
योः प्रत्ययस्येत्यर्थः ॥ प्रकृत्यादेशाविति । सामर्थ्य-
लभ्योयमर्थः । प्रत्यये हि लुक्ते प्रकृतिरेवावशिष्यते ॥

अस्य । ततश्चादेशे समवृद्धत्वादेवेव स्यात् । तथागस्तीया इति रूपं न स्यात् ।
लुकि तु सति तस्य प्रतिषेधे तत्संनियोगक्षिप्त्यादेशस्याप्यभावाद्ब्रह्मलक्षणशब्दो
न भवति । (आगस्तीया इति सिद्धम्) कौण्डिन्यशब्दात् कण्वादिवादिषु समु-
दायस्यादेवेति कौण्डिना इति सिध्यतीति न विशेषः, तथाप्यागस्त्यशब्दस्या-
गस्तिरूप्यादेवेव वृद्धत्वाभावात् न स्यात् इति भावः । ४ 'नेच्छे' । ५ कोट-
कान्त्यन्ता सर्वत्र नोपलभ्यते ।

(उद्योतः) ननु प्रत्ययवाचकप्रदाभाषेन ननुभिलस्य प्रत्य-
यान्तसमुदाये पदान्वयेन तस्यैव भुक् सादत आह—यहु-
धिति ॥ यः प्रत्यय इति । सुगाक्षितोऽयम्, प्रत्ययादन्तस्यैव
भुक्त्वादिति बोध्यम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति । प्रत्यया-
न्ताद्धि भवान् पृथुमुच्चारयति—“आगस्त्यकौण्डि-
न्ययोः” इति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । पृथुनिर्दिष्टस्यादेशविधानादिति
भावः । ततश्च लुक् आदेशयोश्च पर्यायप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) पृथुनिर्दिष्टस्येति । स्थानपृथु सामर्थ्यस्य
प्रतिबन्धिकाति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । यथापरिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्
इल्लुपो भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति । अव-
शिष्टस्यादेशौ भविष्यतः ॥ आगस्त्य ॥ ७० ॥

(प्रदीपः) यथापरिभाषितमिति । तत्र स्थानिमेदात्
पर्यायाभावः ॥ ७० ॥

(उद्योतः) तत्रेति । यतदर्थमेव तत्र प्रत्ययप्रदं कृतम् ॥
यद्वा गोत्रे इत्यनुवर्त्तं गोत्रे कृतस्य सुगिलर्थाय दोषः ॥ पर्याया-
भाव इति । विकल्पस्याददोर्दुष्टवादित्यपि बोध्यम् ॥ ७० ॥

(इति तद्विषयकलुप्रकरणम्)

(अथ धातुप्रत्ययलुक्प्रकरणम्)

(३७२ यद्गुल्लुक्प्रश्नम् ॥ २ । ४ । २ आ. ७ सू.)

६७५ यदोचि च ॥ २ । ४ । ७४ ॥

(उद्योतः) यदोचि च ॥ ७४ ॥ यदा सादचर्थादच्
प्रत्यय पञ्चाश गुणते ॥

(३६४४ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उतोचि ॥ * ॥

(भाष्यम्) उतः अचीति वक्तव्यम् । इह मा
भूत्—सनीस्सो दनीध्वस इति ॥

(प्रदीपः) यदोचि ॥ ७४ ॥ सनीस्स इति ।
यद्यत्र लक् सात्तदा न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिपे-
क्षाजलोपो न स्यात् । अतो लोपः यस्य हल इति लोपे
तु प्रत्ययलक्षणं भवत्येव ॥ ७४ ॥

(उद्योतः) उतोचि । उतः परस्य यदोचि सुगिलर्थाः ॥
यद्यत्रेति । न धात्विति सूत्रस्य प्रत्ययान्तप्रकारस्तु उद्योतेश्चैव
विषय एवेति निरूपितं तत्रैव भाष्ये ॥

१ ‘नये च’ इत्येवं तु दृश्यते । २ ‘तत्र—प्रत्ययस्य लुक्प्रलुप्तम्’ इति
सूत्रे । ३ ग्रीहमिर्विशेषेण यैर्वा इत्यादाविव भाष्यद्वयस्य आभाष्यपरित्यागमाभा-
ष्यपरिग्रहपरित्यागमाभाष्यलोकात्सङ्गतमाभाष्यपरित्यागेन प्रतीयेत्युद्देशेन
लोपदुष्टादित्यर्थः । (र. ना.) ४ न लुपतेति सूत्रप्रत्याख्यानस्यैव । (र. ना.)

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ उत इत्युच्यते । इह कस्मान्न भवति—
योयूयः । रोयूयः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

विहितविशेषणभूकारग्रहणम् । ऊकारान्ताद्यो
विहित इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । इष्टमेघैतत्संगृहीतम्—सनीस्सो
दनीध्वंस इत्येव भवितव्यम् ॥ यदो० ॥ ७४ ॥

(उद्योतः) इत्येव भवितव्यमिति । योयूयो रोयूय इत्यत्र
बाहुल्यकापरलुगमात्रं धर्मेत्परं ॥ ७४ ॥

(३७३ सिङ्गलुक्प्रश्नम् ॥ २ । ४ । २ आ. ८)

६०८ गातिस्थाधुपाभून्धः सिचः

परस्मैपदेषु ॥ २ । ४ । ७७ ॥

(धातुविशेषनिर्णयाधिकरणम्)

(३६४५ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गापोर्ग्रहणे इण्पिचल्यो-
र्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गापोर्ग्रहणे इण्पिचल्योर्ग्रहणं कर्त-
व्यम् । इणो यो गाशब्दः पिचतेर्यः पाशब्द इति
वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अगासीन्नटः, अपासी-
द्धनमिति ॥

(प्रदीपः) गाति ॥ ७७ ॥ पिचतेरिति । पिचतेर्यः
स्थानी दृष्टः पाशब्द इत्यर्थः । मिति च पिचदेशो विहित इति
पा पान इत्यस्यैव औवादिकस्य ग्रहणम् ॥ अगासीदिति ।
नै शब्दे पा रक्षणे अनयोर्मरमनमातां सकृ च इति
समायमः । सिचश्चेद ॥

(उद्योतः) गातिस्था ॥ ७७ ॥ इणो गा शब्द इति
भाष्ये इकोपीण्वङ्गावाचदादेशस्यापि सिद्धिरिति भावः ॥ यः स्या-
नीति । स्थानादेशसंबन्धे पृथीति भावः ॥ ननु पातेरपि पिच-
देशः किं नैत्यत आह—शिति चेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । इण्ग्रहणे तावद्वातम्—निर्देशादेव
व्यक्तं ‘लुग्विकरणस्य ग्रहणम्’ इति ॥

५ यत्तु कर्मभेदे ऊतोऽपीति व्यासप्रत्याख्यानं न सुफलितं आह योयूय
इत्यादि । (र. ना.) ६ यद्गुल्लुक्प्रश्नादसत्त्वाद् बहुलं छन्दोमस्य छर्याद्
वक्तव्यस्यैव प्रयोगो न तु यद् सुगन्तस्येति भावः । (र. ना.) ७ ‘इणोमहणे’ ।
८ वृत्तौ व्यवहारे सुकृतत्वात् नवै मरिचं सुकृतिमिति भावः । (र. ना.)

पाग्रहणे चापि चार्चम्—उचमेतत्—‘सर्वत्रैव पाग्रहणे अलुङ्गिककरणस्य ग्रहणम्’ इति ॥ गा-
तिस्था ॥ ७७ ॥

(प्रदीपः) निर्देशादिति । गातीत्यादिकादेशानुकर-
णताददादिलुङ्गा गतिराधः क्षतिर्वा निर्दिष्टः ॥ सर्वत्रैति ।
सुमास्यागापेक्षादावपीत्यर्थः । तेन पायते इति पातेरीता-
भावः । क्षोपणार्थं तु पायतेर्लक्षणिकतात्प्राप्तस्य ग्रहणा-
भावः ॥ ७७ ॥

(उद्घोषः) अदादिलुङ्गेति । द्विषः कैर्धनत्वाभावादि-
करणो न न्यायमात्र इतिवादिना मतेषु तैर गतिरिति रसादिसा-
क्षयः । न च ईदृशे इतर लुङ्गात्प्राप्तत्वात् दिनप्यपि एव-
मेव रूपेण निर्देशः संदिग्धः । वाच्यम्, लक्षणिकत्वेन तस्यानु-
करणतयाऽस्याऽदिति परमेव रूपं तन्मते ग्रहणाच्च ॥ अन्यथा
‘गात्याम्—’ इत्येवमेव बध्नेति भावः । गात्याम् नानुकरणं परस्मै-
पदपरत्वाभावात् ॥ गामादाग्रहणेऽप्यतिशेष इति निर्दिष्टत्वात्-
देशनिषेधमिति बोध्यम् ॥ भावे— अलुङ्गिकरणस्येति । लुङ्गि-
करणालुङ्गिकरणयोरलुङ्गिकरणस्येत्यनेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

(३७४ तिङ्गुल्लङ्घम् ॥ २ । ४ । २ आ. ९)

६१० तनादिभ्यस्तथासोः ॥ २।४।७९ ॥

(प्रत्ययनिर्णयधिकरणम्)

(१६४६ पार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तथासोरात्मनेपदवचनम् ॥ * ॥

(आप्यम्) तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ।
आत्मनेपदं यौ तथासाविति वक्तव्यम् ॥

(१६४७ पार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकवचनग्रहणं वा ॥ * ॥

(आप्यम्) अथ वा एकवचनं ये तथासी इति
वक्तव्यम् ॥ तथाचिदयमन्यतरत्कर्तव्यम् ॥

(१६४८ पार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अवचने छानिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(आप्यम्) अनुच्यमाने छेतस्मिन्निति प्रस-
ज्येत—अतनिष्ट यूयम् असनिष्ट यूयमिति ॥

(उद्घोषः) तनादिभ्यः ॥ ७९ ॥ अतनिष्टेति । मध्यम-
प्रत्ययवचनम् ॥ ७९ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टाप-

चारोस्त्यात्मनेपदम्, अस्ति च परस्मैपदम्, अ-
स्त्येकवचनम्, अस्ति बहुवचनम् अयं तु खलु
तशब्दोऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनं च ।
तस्यास्य कोन्यः सहायो भवितुमर्हति अन्यदत
आत्मनेपदादेकवचनाच्च । तद्यथा—‘अस्य गोर्हिती-
येनार्थ’ इति गौरवानीयते नाश्वो न गर्दभ इति ॥
तनादि ॥ ७९ ॥

(३७५ लुङ्प्रकरणम् ॥ २ । ४ । २ आ. १०)

६१२ आमः ॥ २ । ४ । ८१ ॥

(लुङ्लोटोडुङ्गसाधनाधिकरणम्)

(१६४९ शेषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आमो लेलोपे लुङ्लोटोरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(आप्यम्) आमः लेलोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । तां वैजवापयो विदामक्रन् । गस्य भ-
वन्तो विदांक्रुर्वन्तु ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यम् । लिग्रहणं निवर्तयते ॥

(प्रदीपः) आमः ॥ ८१ ॥ लिग्रहणमिति । निपा-
तनादप्यत्र लुङ् सिध्यति । तत्प्रत्ययपेक्षार्थं परिहारः ॥

(उद्घोषः) आमः ॥ ८१ ॥ यद्यपि पूर्वोक्तं तदर्थं
ह्ये तथाप्यत्र योग्यतावशात्त एव ग्रहणमिति ना-
निपा-
तनादिति । विदांक्रुर्वन्तित्यन्यतरस्यामिति अस्त्युदादयामि-
त्यादिनिपातनादित्यर्थः ॥ तस्मिन् । केरितानुदात्ता सपेक्षितौ
तदनुदात्तमस्त्युपगम्य एतन्नेवेतिपातनादयमनुक्तमित्यनेक्षा-
धीनम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यदि निवर्तते । प्रत्ययमात्रस्य लुङ् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययमात्रस्येति । तरादेरपीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) तरादेरिति । ऋवसायानेव लुङ् प्राप्या
कृदन्तत्वात्मातिपदिकत्वेन तत्प्रत्ययस्य इत्याक्षयः । आदिना
तमपू तदन्तादुत्पन्न आम् च प्राप्यः ॥

(समाधानभाष्यम्)

इष्यत एव प्रत्ययमात्रस्य ॥ आतश्चेत्यते । एवं
छाह “कञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” इति । यदि च प्रत्य-
यमात्रस्य लुङ् भवति तत एतदुपपन्नं भवति ॥

१ ‘दिति’ । २ ‘कर्तव्य’ । ३ तस्य वैजवादेरित्यर्थः ।

४ ‘रचे’ इति व्यासः । ‘गति’ इत्येवञ्च इत्यर्थः ।

हि० ७२

५ ‘तस्मैव’ इत्यादेशस्येव ।

६ भित्तरदितेति । ‘सुमास्यागाप्या—’ इत्यत्र तथा ।

(प्रदीपः) एवं द्याहेति । व्यवहितविपर्ययप्रयोगनिवृ-
त्त्यर्थमेव तद्वचनमित्यर्थः । आमन्तस्थानभिन्न्यक्तपदार्थलाभ-
स्याभाविक्येवास्तुत्पत्तिस्वरवादेर्लुगद्वारेणान्वाख्यायत इति भावः ॥

(उद्द्योतः) व्यवहितेति । तस्यादौ सति व्यवहितत्वं स्वा-
दिति भावः ॥ नन्वनभिन्न्यक्तपदार्थकत्वेनातिशयापयोगाच्चरबाधनु-
त्पत्तौ कथं जुगलित आह—आमन्तस्येति । प्रत्ययमात्रस्य लुक्
फलमैदर्शनमित्यत एवास्तुत्पत्तिरिति भाष्याक्षरार्थ इति भावः ॥

(आम्प्रहणनिर्णयाधिकरणम्)

(१६५० आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
शशाम तताम । वृद्धौ कृतायम् “आमः” इति लुक्
प्राप्नोति ॥

(१६५१ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणाणलोऽ-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणाणलः । अप्रति-
षेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ लुक् क-
स्मान्न भवति—शशाम ततामेति । अर्थवद्ग्रहणात् ।
अर्थवत् आम्प्रहणस्य ग्रहणम् । न चैवोर्थवान् ॥

(प्रदीपः) अर्थवत् इति । आम् प्रत्ययोऽनिर्दि-
ष्टार्थः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यर्थवान् ॥

(उद्द्योतः) नन्वर्थवानामसंभवीत्यत आह—आम्प्रत्यय इति ॥

(१६५२ समाधानवाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणाणलोऽप्रति-
षेध इति चेदमः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाणलोऽप्रतिषेध
इति चेत् अमघातोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आम् ॥

(प्रदीपः) आम् इति । अमगसादिभिस्य णलि
वृद्धौ द्विवचन एकादेशे च यद्रूपमामिति तस्यार्थवत्त्वाणलो
लुक्प्रसङ्गः ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

उक्तं वा ॥ किमुक्तम् ? । “सन्निपातलक्षणो
विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य” इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—सन्निपातेति । लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषया प्रत्ययप्रत्यययोरिति परिभाषया च सुसाध्यमेतत् ॥

(लुकादेशापवादत्वाधिकरणम्)

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनर्लुगादेशापवादः, आहोस्त्रि-कृतेष्वा-
देशेषु भवति ॥

१ ‘न न्यास्यासेत’ । २ ‘कलमदर्शनम् अस्तुत्पत्तिरेव’ इत्यत एव इति
भाष्याक्षरार्थ इति प्राप्ते भवेत् । ३ लुगादेशोऽस्तुत्पत्तिरिति भाष्ये । अत्र

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यदा ‘विशेषविधिः सामान्य-
विधिवाधक’ इति न्याय आश्रीयते तदा लकारान्तरेषु साम-
काशास्त्रिवादयो विशेषविहितेन लुका बाध्यन्त इत्यादेशाप-
वादो लुक् संपद्यते । अथ लविरोधादस्ति च संभवो यदुभयं
स्यादिस्याश्रीयते तदा कृतेष्वादेशेषु लुका भाव्यमिति संदे-
हात् प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) यदा कृतेष्विति । विशेषाभावादेवान्तरात्मा-
त्पूर्वं जुगलितं न बाध्यमिति भावः । विहितानां नियम इतिपक्षा-
भयणाक्षेपयोस्तुल्यत्वम् ॥

(१६५३ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ लुगादेशापवादः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुग् आदेशानामपवादः ॥

(प्रदीपः) लुगिति । सत्यपि संभवे बाधनं तद्वानेनेन
दधिदानस्येति भावः ॥

(उद्द्योतः) सत्यपीति । न चास्तुत्पत्तिकाले परत्वाच्चतः
प्रागेव वादेशः किं न भवन्तीति बाध्यम् । अपवादविषये उत्सर्गा-
प्रवृत्तः । प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायात् ॥

(१६५४ समाधानवाधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तिङ्कृताभावस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिङ्कृतस्य तु अभावः ॥ कस्य ? ।
पदत्वस्य ॥

(प्रदीपः) कस्येति । तिघातादेस्तिङ्कार्यस्यानिष्ठत्वात्
प्रश्नः ॥

(१६५५ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सुवन्तत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ‘सुवन्तं पदम्’ इति पदसंज्ञा भवि-
ष्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथं स्वास्तुत्पत्तिः ? ॥

(प्रदीपः) कथमिति । आनः प्रत्ययत्वाद् ‘अप्रत्यय’
इति प्रातिपदिकसंज्ञानियेभात् प्रश्नः ॥

(१६५६ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ लकारस्य कृत्वात् प्रातिपदिकत्वं
तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लकारः कृत्, ‘कृत्प्रातिपदिकम्’
इति प्रातिपदिकसंज्ञा, तदाश्रयं प्रत्ययविधानम्,
प्रातिपदिकाभयत्वात्स्वास्तुत्पत्तिर्न विर्यति ॥

(प्रदीपः) लकारस्येति । अतिङ्गिति कृत्संज्ञाप्रति-
षेधस्तिङ्माविनो लकारस्य । अयं तु तिङ्मावी न भवतीति
भावः ॥

पक्षे हि लुक् निवन्तयोऽस्तुत्पत्तिरिति लुगादेशोऽस्तुत्पत्तिरिति भाष्ये ।
(८ ना.) १ ‘अवधि’ ।

(उद्घोषः) ननु अतिदिलनेन तद्वत्प्रतिपक्षेण लक्ष्यं कृतं प्रतिषिध्यत इति कर्त्तव्यं । अतः कृतं न भवति—तद्वत्प्रतिपक्षेण भाविन इति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

[यथेवं] सुपः श्रवणं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) सुपः श्रवणमिति । यत्पक्षेकवचनस्य हल्-यादिबोधोक्तिः तथापि द्विवचनयुक्तवचनश्रवणप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) [द्विवचनेति । तदुत्पत्तिप्रकारस्य उत्तरस्थे भाष्ये—उत्तरः ॥]

(समाधानसाधकभाष्यम्)

अव्ययादिति लुक् भविष्यति ॥

(उद्घोषः) यत्पक्षेण हल्नेन सुपोऽपि लुक् भविष्यति चेति निश्चयेन भाविन तदुत्पत्तिप्रकारस्य उत्तरं साधयितुमाह—भाष्ये—अव्ययादिनि लुगिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

कथमव्ययत्वम् ? ॥

(१६५० समाधानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अव्ययत्वं मकारान्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदन्तं मान्तमव्ययसंज्ञं भवतीति अव्ययसंज्ञा भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कृदन्तमिति । कृन्मेजन्त इत्यत्र कृदन्तस्य विशेषणं मेजन्तप्रमाणम्, न तु कृतः । स्वरादिषु यदायमिति पठ्यते तेन तद्वत्प्रकरणस्य तद्वत्साधकत्वाद्वा तद्वत् एव गृह्यते ॥

(उद्घोषः) ननु कृन् इति । तद्विशेषणं हि कृन्तो मान्त-त्वामापात्र सिध्यतीत्यर्थः ॥ कृद्विशेषणपक्षे तु चेति निर्वर्त्य आम हल्नेनैवेति गोप्यम् । तद्वत्प्रकरणमिति । तद्वत्प्रका-स्यैषमिति चेति पठित्वा हि तत्र ते पठितं जतस्तेषु तद्वत्प्रका-स्यैषमिति भावः ॥ अननुष्ठुपावपि न दोष इत्याह—तद्वत्प्र-साधकत्वादेति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स्वरः कथम्—यत्प्रकारयांचकार ? ॥

(प्रदीपः) यत्प्रकारयांचकारेति । अत्र प्रसङ्गस्य-शुदासत्वमिष्यते, तस्य त्रियादिलुकि सति गतिर्गतां तिलि-चोदात्तव्यतीति सिध्यति नान्यथेति, भावः ॥

(१६५८ समाधानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ स्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती-त्येव स्वरो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वादिति । प्रसङ्गस्य कारयामिन्नेन समासे कृते समासस्वरव्ययपूर्वपदप्रकृति-

स्वरयोः प्राप्तयोः कृत्स्नः, ततः शेषनिघातेन गतेरनुदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) समासे कृते इति । गतिसमास इत्यर्थः । स च निल इति समासभावे स्वरो न सिध्येदिति न भाष्यम् । उपसर्गाणां क्रियामात्रेण सामर्थ्यात् अनभिन्नकपदार्थकैः कारया-मिन्नेन नास्व सामर्थ्यमिति न शङ्कनीयम् ॥ तिर्यक्तपदत्वे तत्र समासो न स्यादित्यनिष्टम् ॥

(१६५९ फलान्तरवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ तथा च निघातानिघात-सिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तथा च निघातानिघातसिद्धिर्भवति । चक्षुष्कामं याजयांचकार “तिङ्ङुतिङ्ङु” इति तस्य चानिघातः । तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) तस्यचेति । आमन्तस्य । तिङ्ङुत्वाभि-पातो न प्रयतते । तस्मात्परं तिङ्ङुत्वं तु चकारादि निहन्त्यते ॥

(उद्घोषः) तथाचैवनेन खचितं ऐङ्ङुं दर्शयति—आम-न्तसेति ॥

(१६६० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ नञा तु समासप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नञा तु समासः प्राप्नोति—नकार-याम् नहारयाम् । ‘नञ् सुबन्तेन सह समस्यत’ इति समासः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) न कारयामिति । ततश्च नलोपादिप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) नलोपादीति । आदिना पूर्वाऽननुष्ठुपाव-रत्वम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

उक्तं वा * ॥ किमुक्तम् ? । अस्मात्प्राप्त्यादिति । नात्र नञ् आमन्तेन सामर्थ्यम् ॥ केन तर्हि ? । लिङ्गन्तेन, न चकार कारयाम् न जहार हारया-मिति ॥ आमः ॥ ८१ ॥

(प्रदीपः) न चकारेति । नञो लिङ्गन्तेन सामर्थ्यं प्रदर्शयति । न तस्य लौकिकः प्रयोगो, व्यवहितविपर्यस्तप्रयोग-निवृत्त्यर्थत्वादनुप्रयोगारम्भस्य । अभिव्यक्तपदार्थेन नञः सामर्थ्यं न लनभिव्यक्तार्थेनेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—न चकारहारयामिति । कचिन् न जहारहारयामिति पाठः । तत्र चकारेतिपदपठो निर्वक्तव्य इति । तत्र सामान्यविशेषयोरेवान्वयादित्याहुः ॥ ८१ ॥

—८१—

१ अल्लुपपुष्पयुक्तैः शेषोपपत्तः । २ अर्थं कोष्ठकान्तर्गत उद्घोषपाठो यद्यपि शेषेषु सुबन्तेषु ‘अव्ययादिति लुगिति’ इत्यतः परा प्रसङ्गते तथापि गोप्यभावेनैव भाविन इति ह्यन्तर्गतं यामात्रेति । ३ कृदन्तप्रकृत्युक्तस्वरत्वे-

नञः । (र. ना.) ४ कारयामिन्नेतदनुदात्तमिति भावः । (र. ना.) ५ लिङ्गन्तस्तेषु निघात इत्यर्थः । (र. ना.) ६ चकारादिनादीत्यर्थः । (र. ना.)

(३७६ लुङ्सुत्रम् ॥ २ । ४ । २ आ. ११.)

६१३ अव्ययादाप्सुपः ॥ २ । ४ । ८२ ॥

(आपप्रहणस्यादृष्टार्थेत्वाधिकरणम्)

(१६६१ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अव्ययादापो लुङ्वचनानर्थक्यं
लिङ्गाभावात् ॥ * ॥(भाष्यम्) अव्ययादापः लुङ्वचनमनर्थकम् ॥
किं कारणम् ? । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् ॥
(प्रदीपः) अव्यया ॥ ८२ ॥ लिङ्गाभावादिति ।
न च स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रियामिलनाधितः, भूतमियं
प्राज्ञापी इत्यादौ भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः ॥(उद्ध्योतः) अव्ययादा ॥ ८२ ॥ ननु मा भूद्विहं तत्र
स्त्र्याभ्यामिल्यादौ स्त्रीसमानाधिकरण्यादेव टाप्, तस्य चानेन लुङ्गत
आह—न चेति ॥ भूतमिति । सामान्ये नपुंसकम् ॥ ननूषेस्स-
रान्मां प्राज्ञापीभ्यां कृतमिल्यादावव्ययात्परपः संभव इति चेन्न ।
अव्ययादिति विहितविशेषणात् । यदा आप्सुभ्यामाक्षिप्ताभ्या-
व्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणात् दोषः ॥ यदा कृन्मेजन्तवृत्त-
समाभ्यमपि स्वरसतः सङ्गच्छे इति दिङ् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किंसिद् भवान् सुपो लुङं सृज्यति, आपो लुङं न
सृज्यति । यथैव ह्यलिङ्गमव्ययम्, एवमसंख्यमपि ? ॥(प्रदीपः) किंसिदमिति । संख्याया अप्यभावात्
सुपापि नोत्पत्त्यमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

सत्यमेवमेतत् । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थय-
मानः सुपो लुङं सृज्यति । आपः पुनरस्य लुकि
सति न किंचिदपि प्रयोजनमस्ति ॥(प्रदीपः) प्रत्ययलक्षणमिति । स्वाभाविक्येव सुपो-
लुपलविधर्गद्वारेण पदत्वनिवन्धनरुत्वादिकार्यसिद्धयेन्वाख्या-
यत इत्यर्थः ॥(उद्ध्योतः) ननु सुपोऽनुत्पत्ती कथं लुङ्, कथं वा प्रत्यय-
लक्षणमत आह—स्वाभाविक्येवेति । अव्ययात्परस्वनदर्शनमेव
लुङ्संज्ञमिति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

उच्यमानेऽप्येतस्मिन् स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति ॥ किं
कारणम् ? । एकत्वादीनामभावात् । एकत्वादिष्व-
र्थेषु स्वाद्यो विधीयन्ते । न त्रैपामेकत्वादयः
सन्ति ॥(प्रदीपः) उच्यमानेऽपीति । प्रसक्तादर्शनस्य लोपा-
दिसंज्ञाविधानात् अनुपपन्नस्य सुपो लुङ्संज्ञादिति भावः ॥एकत्वादिष्विति । धाक्यैकवाक्यतया विशिष्ट एवार्थं
स्वादिविधानादिति भावः ॥(उद्ध्योतः) ननु पूर्वोक्तरीत्या सिद्धौ किं सुवृत्त्यर्थेत्वाद्य-
द्वाराह—प्रसक्तेति ॥ स्वादिवाक्ये एकत्वादीनामनुपादानादाह—
धाक्यैकेति ॥

(समाधानभाष्यम्)

अविशेषेणेत्पद्यन्ते । उत्पन्नानां नियमः क्रियते ॥
अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः क्रियते ॥ के-
च प्रकृताः ? । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न
द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन् बहुषु ।
बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन् द्वयोरिति ॥अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—उत्पद्यन्तेऽ-
व्ययेभ्यः स्वाद्य इति । यद्यम् “अव्ययादाप्सुप”
इति लुङं ज्ञास्ति ॥ अव्ययादा ॥ ८२ ॥(प्रदीपः) अविशेषेणेति । वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वा-
त्स्वादिविधिवाक्यस्येति भावः ॥ यद्यमिति । एकवाक्यता-
पक्षेऽपि ज्ञापकात्सुवृत्तिरित्यर्थः ॥ ८२ ॥(उद्ध्योतः) वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वादिति ॥ उत्पन्नानां
नियम इति भाष्यस्यार्थनियमं दृष्टेयादयः ॥ एकवाक्यतापक्षे-
ऽपीति । सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमेऽपीत्यपि बोध्यम् । अत्र पक्षम-
येऽपि सप्तानामपि विमर्शानामुत्पत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८२ ॥

(३७७ लुङ्प्रतिषेधस्यविधिसुत्रम् ॥ २ । ४ । २ आ. १२)

६१४ नाव्ययीभावादतोम् त्वप-

ञ्चम्याः ॥ २ । ४ । ८३ ॥

(योगविभागापेक्षाधनाधिकरणम्)

(१६६२ वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नाव्ययीभावादत इति

योगव्यवसानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) “नाव्ययीभावादतः” इति योगो
व्यवसेयः । नाव्ययीभावादकारान्तात्सुपो लुङ्
भवति । ततः—“अम् त्वपञ्चम्याः” इति ॥(प्रदीपः) नाव्ययी ॥ ८३ ॥ योगव्यवसान-
मिति । योगविभाग इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किमर्थो योगविभागः ? ॥

(१६६३ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पञ्चम्या अम्प्रतिषेधार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पञ्चम्या अमः प्रतिषेधो यथा स्वात् ॥

व्यवच्छेदे एव तात्पर्यं न तु एकत्वादि संख्याया अतस्त्वेन स्वाद्युत्पत्तिरित्येति
भावः । (८. ना.) ५ एकस्मिन्नेकवचनमेवेत्यादिरूप इति भावः । (८. ना.)१ पराप इति । परस्याप इत्यर्थः । २ कारणमिति शेषः । (८. ना.)
३ द्वयेक्योरित्यादिति शेषः । (८. ना.) ४ तथा नैकस्मिन्नेकवचनमेवेत्यादि-

(१६६४ चातिकां ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः स्यात् ।

अमः अलुक्श्च ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न कर्तव्यः ॥

(१६६५ चातिकां ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ तुर्नियामकः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तुः क्रियते । स नियामको भविष्यति—असेवापञ्चम्या इति ॥

(प्रदीपः) तुर्नियामक इति । अपधारणे ह्येतत्ते । तेन—असेवापञ्चम्याः, अलुक् तु पञ्चम्या अपीलार्थः संपद्यते ॥

(अपादानपञ्चमीनिर्णयाधिकरणम्)

(१६६६ दोषपूर्वचातिकां ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अमि पञ्चमीप्रतिषेधेऽपादान-
ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमि पञ्चमीप्रतिषेधे अपादानग्रहणं कर्तव्यम् । अपादानपञ्चम्या इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? ॥

(१६६७ दोषपूर्वप्रयोजनचातिकां ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ कर्मप्रवचनीययुक्तेऽप्रतिषे-
धार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूद्—आपा-
टलिपुत्रं वृष्टो देवः ॥

(प्रदीपः) आपाटलिपुत्रमिति । आदौगेऽत्र पञ्चमी,
न त्वपादान इत्यमभावो भवतीत्यर्थः ॥

(१६६८ दोषपूर्वविषयवर्धचातिकां ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ न चोत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययो-
गात् समासात् पञ्चम्यभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ।
उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययुक्तम् । उत्तरपदस्य
कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति ।
यदा च समासः कर्मप्रवचनीययुक्तः, भवति तदा
प्रतिषेधः । तद्यथा—आ उपकुम्मात् । आ उपम-
णिकात् इति ॥ नाव्ययीभाषा ॥ ८३ ॥

(प्रदीपः) न वेति । अव्ययीभाषादिहितायाः पञ्चम्या
अमादेशप्रतिषेधः । अत्र उत्तरपदादिहिता पञ्चमी तस्याथ
समासप्रतिषेधकलादुकि कृते समासात् शुशब्द उत्पद्यते
तस्यामभावः ॥ भवति तदेति । भूयतएवेत्यर्थः ॥ आ

१ अपाधम्या इति प्रतिषेध इत्यर्थः । (र. ना.) २ कुम्भमयाः किला
पामाव्ययचना इति टीकाकारः मयने अवगम्यते । (र. ना.)

उपकुम्भादिति । कुम्भस्य सनीपमिलव्ययीभावः । तत्
आदौगे पञ्चमी ॥ ८३ ॥

(३७८ अग्निकल्पसूत्रम् ॥ २ । ४ । २ भा. १३)

६१५ तृतीयाससम्योर्वहुलम् ॥ २१४८४ ॥

(१६६९ चातिकां ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्या-
वयवेभ्यो नित्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्याव-
यवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । समुद्रं सुमगधम् ।
ऋद्धिः ॥ नदीसमास—उन्मत्तगङ्गां लोहितगङ्गम् ॥
संख्यावयव—एकविंशतिभारद्वाजं त्रिपञ्चाशद्वौ-
तमम् ॥ तृतीयासस ॥ ८४ ॥

(प्रदीपः) तृतीया ॥ ८४ ॥ सुमद्रमिति । मद्राणां
समृद्धिरित्यव्ययीभावः ॥ एकविंशतिभारद्वाजमिति ।
एकविंशतिभारद्वाजा वंद्यास्त्रिपञ्चाशद्वौतमा वंद्या इति संख्या
वंदयेनेति समासः । तत्र वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनार्थान्तरा-
भिधायित्वाद्वातमभारद्वाजशब्दयोरेकलविंशतिर्द्वयान्तरे संक-
माद्वैभावः । ततः सप्तमी । नित्योन्मावः । बहुलप्रहणलव्य-
धायनर्थो दक्षितः ॥ ८४ ॥

(उद्घोषः) तृतीयास ॥ ८४ ॥ तत्र वर्तिपदानामिति ।
एकविंशतिभारद्वाजा इत्यनयोः स्वार्थोपसर्जनवन्ध्या इत्यर्थोभि-
धायित्वादित्यर्थः । एवं हि अद्धानतिक्रान्तोऽयम् इति न निषेधः ।
तस्माद्भाष्यकारप्रयोगादत्र उगभाव इति एरदचः ॥ सुगमः शैतव ।
अन्यथा विद्वानामपसं नैद इत्यादि सिद्ध्यन्त्यत्राजर्जो उगमाति-
भाष्यासन्नलापत्तिः । यतस्तद्व्यप्रामाण्यादिनी उपरि उगमा-
विति बोध्यम् ॥ ८४ ॥

(३७९ जादेशसूत्रम् ॥ २ । ४ । २ भा. १३)

६१६ छुटः प्रथमस्य डारौ-

रसः ॥ २ । ४ । ८५ ॥

(डारौरसां टेरेत्वनिवारणाधिकरणम्)

(१६७० पूर्वविप्रतिषेधचातिकां ॥ १ ॥)

॥ * ॥ टितां टेरेविधेर्लुटो डारौरसः
पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) टितां टेरेविधेर्लुटो डारौरसो भवन्ति
पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरेत्वस्यावकाशः—पचते पचते
पचन्ते । डारौरसामवकाशः—श्वः कर्तारः श्वः
कर्तारो श्वः कर्तारः । इहोभयं प्राप्नोति—श्वः
अध्येता श्वः अध्येतारो श्वः अध्येतार इति । डारौ-
रसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

१ भारद्वाजशब्देऽनो उगभाव इत्यर्थः । (र. ना.)

(प्रदीपः) लुटः ॥ ८५ ॥ श्वः कर्ततेति । तिसस्त्री-
नामत्र डारौरसः कृताः ॥

(उद्घोतः) लुटः प्रथमः ॥ ८५ ॥ प्रथमतः परत्वादेत्वे
सकृदतिन्यायेन डारौरसो न प्राप्नुवन्तीत्याशयेन वार्तिकम्—
भाष्ये—टित्तामिति । टादयस्तु परस्यपदे चरितार्था इति भावः ।
पूर्वविप्रतिषेधेन डादौ सकृदतिन्यायाश्रयणादेत्वाभावः इति तात्प-
र्यम् । तद्वचनयज्ञाह—तिसस्त्रीनामिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥

(समाधानभाष्यम्)

न वक्तव्यः ॥

(१६७१ वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आत्मनेपदानां चेति वचना-
त्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्मनेपदानां च डारौरसो भव-
न्तीति वक्तव्यम् ॥

(१६७२ वार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तच्च समसंख्यार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं
समसंख्यार्थं संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रिय-
माणे ह्यात्मनेपदग्रहणे पट् स्थानिनस्त्वय आदेशाः
वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आत्मनेपदानामिति । लुट आत्मनेपदानां
च प्रथमसंज्ञकानां डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् । ततश्च
विशेषविहितत्वादादेशैरेतत् बाध्यते ॥

(उद्घोतः) आत्मनेपदानां चेति । चेन परस्यपदम् ॥

(प्रथमवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपदग्रह-
णेन । इदमिह संप्रधार्यम्—डारौरसः क्रियन्ताम्,
पत्वम्, इति । किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादेत्वम् ॥
नित्या डारौरसः, कृतेष्वेत्वे प्राप्नुवन्ति, अकृतेषु
प्राप्नुवन्ति ॥ टेरेत्वमपि नित्यम्=कृतेष्वपि डारौरस्सु
प्राप्नोति, अकृतेष्वपि प्राप्नोति ॥ अनित्यमेत्वम्=अ-
न्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोति, अन्यस्याकृतेषु ।
शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्निधिरनित्यो भवति ॥ डारौ-
रसोऽप्यनित्याः अन्यस्य कृते एत्वे प्राप्नुवन्ति, अन्य-
स्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भ-
वन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते
पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् डारौरसो भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति । पूर्वविप्रतिषेधस्य
यत्प्रयोजनं तत्प्रयोजनेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—पुनः प्रसङ्गेति । पुनरेत्वं तु न,
लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादिति भावः ॥

(द्वितीयवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

समसंख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन ।
स्थानेन्तरत्वेन व्यवस्था भविष्यति ॥ कुत आन्त-
र्यम् ? । अर्थतः । एकार्थस्यैकार्थो व्यर्थस्य व्यर्थो
वदर्थस्य वदर्थः ॥

अथ वा आदेशा अपि पठेव निर्दिश्यन्ते ।
कथम् ? । एकशेषनिर्देशोऽयम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथैतस्मिन्नेकशेषे सति किमयं कृतैकशेषाणां
द्वन्द्वः—डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रश्च
रश्च रः । डा च रौ च रश्च डारौरस इति ॥ आहो-
स्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः—डा च रौ च रश्च डारौ-
रसः । डारौरसश्च डारौरसश्च डारौरस इति ॥

(भाष्यम्) किं चातः ॥

(प्रथमपक्षदूषणभाष्यम्)

यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः अनिष्टः समसंख्यः
प्राप्नोति । एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति बहु-
वचनैकवचनयो रौ प्राप्नोति द्विवचनबहुवचनयो
रस् प्राप्नोति ॥

अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । न दोषो भवति ॥

(सिद्धान्तलक्षणम्)

यथा न दोषस्तथास्तु ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

किं पुनरत्र व्यायः ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । कस्य पक्षस्य न्याय्यतरत्वा-
त्प्रशस्यतरत्वमिति सामान्येन प्रश्नः । इह तु कृतैकशेषाणां
द्वन्द्वो दुष्टत्वाच्चैव प्रशस्यत इति न तदपेक्षः प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) कृतैकशेषद्वन्द्वपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रशस्यतरत्वमिति
आह—सामान्येन प्रश्न इति ॥ अत्रेति भाष्यसंवेधिने विषय
इत्यर्थः ॥ उदाहरणान्तरविषयः प्रश्न इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उभयं हि दृश्यते बहु शक्तिकीटकं बहूनि
शक्तिकीटकानि । बहु स्थालीपिठरं बहूनि स्थाली-
पिठराणि ॥

(उद्घोतः) बहुशक्तिकीटकमिति । जातिरप्राणिनामि-
त्येकवचनम् । बहुशब्दोपात्तबहुत्वान्वयासुपपत्त्या कृतैकशेषाणामत्र
द्वन्द्वः ॥ बहूनिशक्तिकीटकानीत्यत्र बहुवचनान्वयासुपपत्त्या कृत-
द्वन्द्वानामेकशेष इति बोध्यम् । तस्मादुभयमपि न्याय्यम् ॥ प्रकृते
तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न्याय्य इति बोध्यम् ॥

१ कीटकः कुमिः । कीटकं कुमिजातौ ना निष्ठुरे पुनरन्यवदिति मेदिनी । (५. ना.)

(नानादेशपरिहारभाष्यम्)

नानादेशः नाना देशे यथा द्वित्वं प्रसारणे ॥
स्वमन्त्रेण नाशोस्ति सिद्धं स्थानेनर्थतोन्तरः ॥
नानादेशः नानादेशात् त्रयं पदेभ्यो भवन्तु सर्वेषाम् ॥
देशेभ्यो नानादेशात् त्रयेषु तस्मिन्निमित्ते सन्तु ॥

(प्रदीपः) नानादेशः कृते देश इति । परादेशे त्वे
कृते पुनः प्रत्ययान्तरादसौ भवति । यथेति नानादेशे कृते
संप्रसारणे निमित्तम् ॥ एष एवार्थः आदेशः दर्शितः—आन्त-
र्यत इति । य एवार्थः प्रत्ययः भूयन्ते त एव सर्वेषां सन्तु ॥

(आदेशो नानादेशाधिकरणम्)

(१६०२ पातिका ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ आदेशादधिकरणं
सर्वदेशाधिकरणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदेशादधिकरणः शिक्कर्तव्यः । किं प्रयो-
ज्यम् ? सर्वदेशाधिकरणं “शिक्कर्तव्य” इति सर्व-
देशो यथा न्यायः । अन्त्यमात्रेण हि शकारे ‘अलो-
न्त्यस्य विधयो भवति’ इत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) आदेशादधिकरणं इति । आदेश इत्यर्थः । नानु-
बन्धकृतमनेकात्म्यमिति न्यायः स्यादिति आदेशः ॥

(उद्घोषः) यथा शिक्कारे इत्यनेन उपपन्नं आदेश-
दानं इति ॥ अन्त्यस्य शः भावः ॥ नानुबन्धकृतमिति ।
नानुबन्धकृतमिति न्यायः ॥ अन्त्येनैकस्मिन्काले इति एव
भावः ॥

(१६०४ पातिका ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ निघातप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) निघातस्तु प्राप्नोति । श्वः कर्ता ।
तासोः परं लसार्वधानुकमनुदात्तं भवतीत्येव स्यः
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) श्वः कर्तेति । त्रिषो आदेशस्य नास्ति नु-
दात्तेन्द्रियस्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति । यद्यु त्रिषु त्रिषु
इति निघातः स ननु इति प्रतिपिदः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—निघातप्रसङ्गस्य इति । त्रिषु त्रिषु
च सर्वेषां दोष इति प्रत्ययितुं पुनश्च ॥ ननु श्वः पदयोगे
ति नानुबन्धकृतमिति किमनेन लसार्वधानुकमनुदात्त-
विचारेणैव आदेशः भवति ॥

(प्रत्ययमातृकप्रत्ययान्तरभाष्यम्)

यत्ताद्युच्यते—आदेशादधिकरणं शिक्कर्तव्यं सर्वा-
देशाधिकरणम् इति ॥

(१६०५ शिक्कर्तव्यप्रत्ययान्तरभाष्यम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सिद्धमलोन्त्यविकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? अलोन्त्यवि-
कारात् ॥

(आदेशभाष्यम्)

अस्त्ययमलोन्त्यस्य । कां रूपसिद्धिः—कर्ता ? ॥

(१६०६ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ इति टेलोपाहोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इति टेलोपेन लोपो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इतीति । आकारे इति परतः सतकारस्य
टिसंज्ञकस्य लोपः ॥

(आदेशभाष्यम्)

अभत्वाप्राप्नोति ॥

(समाधानसाधकभाष्यम्)

इति करणसामर्थ्याद्भवति ॥

(प्रदीपः) इति करणसामर्थ्यादिति । तत एवानु-
सापीति बोध्यम्, नान्यस्य आदेशे कृते सतकारमात्रम्,
प्रत्यये परतोऽसंज्ञाविधानात् ॥

(१६०७ शिक्कर्तव्यप्रत्ययान्तरभाष्यम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अनित्वाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा अनित्वादेतत्सिद्धम् ॥
किमिदमनित्वादिति ? अन्त्यस्यायं स्थाने भवति
प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायां भवति न ।
असत्यामित्यसंज्ञायां लोपो न । असति लोपेनेत्यात् ।
यदानेकालं तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशः तदा
प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेतसंज्ञा । यदेतसंज्ञा तदा
लोपः ॥

(प्रदीपः) अनित्वादिति । अनित्यसंज्ञादित्यर्थः ।
अन्त्यस्येति । प्रत्ययस्य प्रत्ययः स्यात्, न तु प्रत्ययः,
तकारादेः समुदायस्य प्रत्ययत्वात् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अनित्वादिति । इत्यनेनैव शक्तिः ॥
अनुबन्धकृतमिति न्यायः । शिक्कर्तव्यमिति न्यायः ॥
अनुबन्धकृतमिति न्यायः । उपदिश्यमानप्रत्ययवयवपरोऽपीति नान्यदेशेऽपि
इत्येवमिति ॥

(१६०८ शिक्कर्तव्यप्रत्ययान्तरभाष्यम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ प्रक्षिप्तनिर्देशाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथ वा प्रक्षिप्तनिर्देशायम्—आ आ
डा । सः “अनेकालं शिक्कर्तव्य” इति सर्वादेशो
भविष्यति ॥

१ तस्य, देशे इत्यर्थः । इमे, आदेशः । (र. वा.)

२ त्वे इत्यर्थः । आदेशो नानादेशाधिकरणं भाष्यम् ।

३ अनेकालं इत्युदात्तपदेन ‘आदेश’ इति समुदायस्य महत्वेन सतकार-
रूपेण टिसंज्ञकत्वादिनि भाष्यम् ।

(प्रदीपः) प्रशिष्टनिर्देशादिति । तत्रानेन कृतैका-
देशेन समुदायः प्रत्याप्यते । सोनेकाल्वात् सर्वादेशः प्रवर्तते ।
सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेशः क्रियते ॥

(उद्योतः) सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेश इति ।
कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्याद् आदेशकाले एकादेशस्य नैव प्रवृत्ति-
रित्यर्थः ॥

(प्रत्याख्याननिराकरणभाष्यम्)

यदा तर्ह्ययमन्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्ग्रह-
णेन ग्रहणं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) सिद्धमलोन्यविकारादिति यदुक्तं तत्र
दोषमुद्भावयति—यदा तर्हीति । अक्षपरिमाणस्य तिङ्-
संज्ञासंबन्धातिशयान्यदेशे कृते रूपान्तरयोगातिङ्ग्रह-
णेनाग्रहणात्पदत्वं न स्यादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु तिङ्ग्रहणमादायैव सा किं न स्यादत
आह—अक्षपरिमाणस्येति ॥

(१६७९ प्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्या-
नन्यत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति' इति
तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एकदेशविकृतमिति । पचतु पचन्नि-
त्यादी यथा ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अनन्यवदिति । अर्थाधिकविकारा-
द्वयायेनातिशेः स्थानिवदित्यतिदेशप्रवृत्तेरुपलक्षणमिदमिति बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

स्वरः कथम् ? ॥

(१६८० वार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) [इदमिह संप्रधार्यम्—] डारौरसः
क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? ।
परत्वादनुदात्तत्वम् ॥ नित्या डारौरसः कृतेऽप्यनु-
दात्तत्वे प्राप्नुवन्ति, अकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति ॥ अनु-
दात्तत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरससु प्राप्नोति,
अकृतेष्वपि प्राप्नोति ॥ अनित्यमनुदात्तत्वम् ।
अन्यस्य कृतेषु डारौरससु प्राप्नोति, अन्यस्या-
कृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्निविरनित्यो
भवति ॥ डारौरसोऽप्यनित्याः । अन्यथास्वरस्य
कृतेऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्ति । अन्यथास्वरस्याकृते ।
स्वरमित्रस्य च प्राप्नुवन्त्योऽनित्या भवन्ति । उभयो-
रनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते

पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् डारौरसः । टिलोपे उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ॥

(वाचकभाष्यम्)

न सिध्यति । किं कारणम् ? । अन्तरङ्गत्वाद्
डारौरसः । तत्रान्तरङ्गत्वाद् डारौरससु कृतेषु अनु-
दात्तत्वं क्रियतां टिलोप इति ॥ किमत्र कर्तव्यम् ? ।
परत्वादिलोपेन भवितव्यम् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तत्रान्तरङ्गत्वादिति । तासेः परं
लसार्वाधातुकमित्यनुदात्तत्वस्य वृत्तेरुदात्तत्वमित्यर्थः ॥ परत्वादिलोपे-
नेति । डिक्वसामर्थ्येनाक्षरत्वमन्वयैकत्वेऽपि टेरिति शास्त्रस्यैव
प्रवृत्त्या तस्य परत्वादिति भावः ॥ एवं चानुदात्ते उदात्तलोपाभा-
वाद्दुदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्ती प्रत्ययस्वरप्राप्तादुदात्तत्वमेव श्रूयतेति
तात्पर्यम् ॥

(वार्तिकतात्पर्यान्तरभाष्यम्)

एवं तर्हि *स्वरविप्रतिषेधात् सिद्धम्* । न्याय्य
एवायं स्वरविप्रतिषेधः । इदमिह संप्रधार्यम्—
अनुदात्तत्वं क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर इति ।
किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदा-
त्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) न्याय्य एवायमिति । पूर्वप्रदर्शितो हि
डारौरसामन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । अयं तु न्याय्यः ॥

अथ वा परविप्रतिषेध एवायं न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्य-
त्वमुच्यते ॥ इदमिहेति । डारौरससु कृतेषु टिलोपे च कृते
संप्रधारणायम् ॥

(उद्योतः) किमपेक्षया न्याय्यत्वमित्याशङ्क्याह—पूर्वं प्रद-
र्शित इति ॥ न्याय्य एवेति भाष्यस्य न्याय्यत्वमित्यर्थः ॥
अथवेति व्याख्या तु चिन्त्या पूर्वमपि परविप्रतिषेधस्यैवोक्तैरिति
बोध्यम् ॥ टिलोपात्पूर्वमेतत्संप्रधारणया असंभवादाह—डारौर-
स इति ॥ टिलोपे चेति । परत्वादिति भावः ॥ भाष्ये—पुनः
प्रसङ्गविज्ञानादित्यस्यापि पर्जन्यवलक्षणप्रवृत्त्या लसार्वाधातुकानुदा-
त्तत्वे कृते इत्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

तदेतत्क सिद्धं भवति यत् पिङ्गचनम् । यदपि-
ङ्गचनं तत्र न सिध्यति ? ॥

(प्रदीपः) नन्वकृतेऽनुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरो नैव
प्राप्नोति । तत्कथमनयोर्विप्रतिषेध इत्याह—तदेतदिति ।
तिपोनुदात्तस्य स्थाने आदेशः स्थानिवद्भावादनुदात्तस्योदात्त-
निवृत्तिस्वरसिध्यति यस्तु तशब्दस्य स्थाने क्रियते तत्र परत्वा-
दिलोपे कृतेऽनुदात्ते उदात्तलोपो न कृत इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरो
न सिध्यति पुनः प्रसङ्गविधानात्त्वानुदात्तत्वमेव स्यादित्यर्थः ॥

(उच्यतेः) ननु क्व इति । अपिदिपय इत्यर्थः ॥ ननुदा-
कनिर्गुणस्य भावेऽपि निलोपेन प्रत्ययस्वरपवादस्य असार्व-
धातुकानुदात्तत्वं प्रतीयमानेन पाथित्वात्पुनरप्रवृत्तौ प्रत्यय-
स्वरपवादोऽपि न भवति—पुनःप्रसङ्गेति ॥

(समाधानमाप्यम्)

तथापि गिञ्च् । कथम् ? इदमद्य लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः । न चापवाद-
विषये उत्सर्गोभिनियोगेन 'पूर्वं अपवादा अभि-
नियोगेन पश्चादुत्सर्गः' 'प्रकल्प्य चापवादविषयं
तत उत्सर्गोभिनियोगेन' । तत्र तावदत्र कदाचि-
त्प्रत्ययस्वरं भवति अपवादं लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वं प्रतीक्यते । तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति ।
यद्यपि परत्वालोपः सोसावविद्यमानोदात्तत्वे अनु-
दात्त उदात्तं लुप्यते ॥

प्रत्ययस्वरपवादो षलसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ॥
नेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदाचित् ॥
प्रत्ययस्वरश्च तासेर्दृष्टिसंनियोगशिष्टः ।
तेन चाप्यनुदात्तो लोप्यते तथा न दोषः ॥
लुटः प्र ॥ ८५ ॥

इति श्रीभगवत्पद्मजलिर्विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीय माहि-
कम् ॥ समासश्चायं पादोऽध्यायश्च ॥

(प्रदीपः) सोसाविति । शास्त्रीयस्वरानुदात्तो न गृह्यते
किं ताहि उदात्तत्वाभावयुक्त इत्यर्थः । वृत्तिसंनियोगशिष्ट
इति । वृत्तिः प्रवृत्तिः । यदैव तासिः प्रवर्तते तदैवापवादा-
भावानुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थः । पूर्वोक्त एवार्थः श्लोकेन संगृ-
हीतः ॥ ८५ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीया-
ध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाहिकं समाप्तम् ।
समासश्चायं पादोऽध्यायश्च ॥

(उच्यतेः) तत्र । अनुदात्तस्य च यत्रेतन्न । ततश्च
उदात्तनिवृत्तिसंनियोगशिष्टत्वयोः संभारणा युक्तैत्यर्थः ॥ ननु
तासेरपि प्रत्ययस्वरप्राप्तेन परत्वालोपे उदात्तनिवृत्तेरेवाभावा-
त्कथमुदात्तनिवृत्तिसंनियोगशिष्टत्वात्—भाष्ये—तासेर्दृष्टीति । एवं च
प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वयान्तरद्वत्वादपदवादप्रसक्त्यभावाच्चोदात्तत्वयुक्त
एवोत्पद्यते इति भावः ॥ ८५ ॥

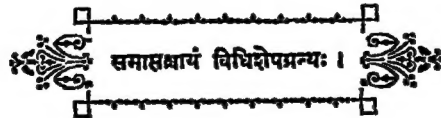
इति श्री उपाध्यायोपनामकशिवमट्टसुतसतीगर्भजननेश्व-
रभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपेऽष्टोत्तरे द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थे पादे द्वितीयमाहिकं समाप्तम् ॥

समासश्चायं पादोऽध्यायश्च ॥

	प्राक्तनयोगः	असिन्पादे सूत्रवार्तिकसंख्या—			योग आदितः
		प्रथमाहिके	द्वितीयाहिके	योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	३३५	३०	१४	४४	३७९
अव्याख्यातसूत्राणि	१९६	३१	१०	४१	२३७
समुदितसूत्राणि	५३१	६१	२४	८५	६१६
वार्तिकानि	१५५३	७३	५४	१२७	१६८०

श्रीकाशीनाथतनुजगुणायविनिर्मिता । भाष्य प्रदीपोद्योतानां चिपमस्थलभासिका ॥ १ ॥

भून्नन्निधिभूवर्षे सिते नभसि सहृणा । फाट्यां शनिदिने वह्नौ विवृतिः संवृति गता ॥ २ ॥

इतोत्रे विधिग्रन्थः ।